

ॐ श्रीगुरुभ्यो नमः

श्रीमगवत्सतञ्जलिविरचितं

व्याकरण-महाभाष्यम्

[प्रदीप-उद्घोत-विमर्शैः समलङ्कृतम्]

तस्य—

द्वितीयो भागः

(प्रथम-द्वितीयाऽध्यायात्मकः, नवादिकाद्विप्रमः)

गाङ्कुटादिभ्योऽङ्गिण्डित् ॥ १ । २ । १ ॥

ङित्किद्वचने तयोरभावादप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

ङित्किद्वचने तयोरभावात्—ङकारककारयोरभावात्—ङित्त्वकित्त्वयोर-
प्रसिद्धिः । सता ह्यभिसम्बन्धः शक्यते कर्तुम् । न चाऽत्र ङकारककारावितौ
पश्यामः । तथा—‘चित्रगुर्देवदत्तः’ इति; यस्य ता गावो भवन्ति स एव
ताभिः शक्यतेऽभिसम्बन्धुम् । भाष्येते तर्हनेन,—‘गाङ्कुटादिभ्योऽङ्गिण्डि-
ङ्गवती’ति । ‘असंयोगाल्लिट् किद्ववती’ति ।

प्रदीपः—गाङ्कुटादिभ्यः । चत्वारोऽत्र पक्षा उपक्षिप्ता भाष्ये—ङित्त्वकित्त्वसम्बन्धप्रति-
पादनम्, भावनम्, सञ्ज्ञाकरणम्, अविदेशश्चेति । तत्राद्यपक्षनिराकरणाय धात्विक-
मुपन्यस्यति—ङित्किद्वचन इति । सता हीति । विद्यमानेन वस्तुना सम्बन्धोऽर्थस्य

उद्घोतः—गाङ्कुटादिभ्यो । अस्य तद्वदविदेशत्वेन धात्विकानुत्पानमासङ्ग्याह—चत्वारोऽत्रेति ।
उपक्षिप्ताः । दूषणद्वारा साक्षाच्छोका इत्यर्थः । तत्राद्येति । तत्र हि गाङ्कुटादिभ्यः परोऽ-
ङ्गिणप्रत्यय इरसञ्ज्ञकङकारयुक्त इत्यर्थः । तयोरिति तच्छब्देन गुणमूतयोरपि ङकारककारयो-
र्गुदित्यतया परामर्श इत्याह भाष्ये—ङकारककारयोरिति । यथा चैतत्तया पस्पशाया—
मुक्तम् । ङित्त्वकित्त्वयोरप्रसिद्धिरिति । तद्वद्वहाराऽप्रसिद्धिरित्यर्थः । तदाह—येन
तस्येति । सत्त्वे वेति । ‘यटादेरिति’ शेषः । अङ्गिण्डित्त्ववैयर्थ्यापत्त्या च नो राजीतिव-

भवतीति चेदादेशप्रतिषेधः ॥ २ ॥

भवतीति चेदादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ङकारककारवितावादेशौ प्राप्नुतः । कथं पुनरित्सञ्ज्ञो नामादेशः स्यात् ? किं हि वचनाच्च भवति ? एवं तर्हि षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा उच्यन्ते, न चात्र षष्ठीं पश्यामः । 'गाङ्कुटादिभ्य' इत्येषा पञ्चमी 'अञ्णि'दिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति—'तस्मादित्युत्तरस्य' (१. १. ६७) इति ।

सञ्ज्ञाकरणं तर्हीदम्—गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्डित्सञ्ज्ञो भवतीति । असंयोगाल्लिट्कित्सञ्ज्ञो भवतीति ।

सञ्ज्ञाकरणे किङ्द्रग्रहणेऽसम्प्रत्ययः शब्दभेदात् ॥ ३ ॥

सञ्ज्ञाकरणे किङ्द्रग्रहणेऽसम्प्रत्ययः स्यात् । किं कारणम् ? 'शब्द-भेदात्' । अन्यो हि शब्दः 'किङ्ती'ति अन्य 'किती'ति 'डिती'ति च । तथा किङ्द्रग्रहणेषु डिङ्द्रग्रहणेषु चानयोरेव सम्प्रत्ययः स्यात् ।

प्र०—शक्यते कर्तुम् । न च गाङ्कुटादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य ङकार इत्सञ्ज्ञकोऽस्ति येन तस्य ङिदिति व्यपदेशः स्यात् । सत्त्वे वा भूतानुवादे प्रयोजनाऽभाव इत्यप्रामाण्य-मापद्यते । न च गाङ्कुटादिभ्यश्चहादेः किङ्तीऽनेन विधानमुपपद्यते, अञ्णिङ्द्र-ग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् । भाव्येते इति । गाङ्कुटादिभ्यः परो योऽञ्णिङ्द्रप्रत्ययः स किङ्तीभवति । ङकार इत्सञ्ज्ञकस्तस्य भवतीत्यर्थः । स तु ङकार आदौ मध्येऽन्ते वेति देशविशेषं नापेक्षते, इदमर्थाकान्तस्यैव विधानात् । इतां च धर्मोऽश्रयमाणानामपि कार्यं प्रति विशेषकत्वम् । भवतीति चेदिति । टित्वकिट्वमित्त्वानामभावात्, ङ इदन्त-रोऽस्येत्यनन्तरार्थे बहुव्रीह्यभावाच्चादेः परस्येत्यादेः स्थाने ङकार आदेशः प्राप्नोतीत्यर्थः । ङ इत् ङिदिति तत्पुरुष एव न्याय्यः, स्वपदार्थप्राधान्येन तस्मान्तरङ्गत्वात्, बहु-व्रीह्यर्थानुपपादाच्च 'कुटिते' त्यादौ प्रसिद्धङित्वाश्चङादयो यद्यादेशाः क्रियन्ते तदा नैते तदर्थभिधाने समर्थाः । तृष्ठादयश्च नेह शास्त्रे प्रसिद्धाः । अथाऽस्मादेव वचनादपूर्वाः क्रियेरस्तदा ङिच्चेत्यन्त्यस्य स्युः । कथं पुनरिति । इत्सञ्ज्ञो ह्यसन्नेव कार्यमात्रं प्रति-

उ०—छोपाऽभावार्थमनुवाद इति न शङ्क्यम् । ननु शशविषाणादिशब्दैरसताऽङि विषाणेन शशस्य सङ्गमः प्रतिपाद्यते इति चेन्न, तद्वदस्याप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अञ्णिङ्द्रग्रहणेति । नच ह्रस्वेदिति विहितञ्यङः कर्मणिङश्च व्यावृत्तये तदिति वाच्यम्, गाङ्कुटादिभ्योऽनेन तयो-र्विधानेऽपि प्रत्ययाधिकारेऽस्य पाठाऽभावेन प्रत्ययत्वाऽभावाज्जकारणकारथोरित्त्वाऽप्रवृत्तौ स्थितोत्तयोरसम्भवात् । भाष्ये भाव्येते तर्ह्यनेनेति । प्रकरणेनेत्यर्थः । ननु 'भाव्येते' इत्ययुक्तं, पञ्चमीनिर्देशेनादेशविषयसम्भवाद्वा आह—गाङ्गिति । गाङ्गादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य तस्यादेः सिद्धत्वादिशेषेण एव विधितत्पर्यमित्याह—ङकार इति ।

तद्वदतिदेशस्तर्ह्ययम्—‘गाङ्कुटादिभ्योऽन्विण्डिद्वद्भवती’ति । असंयोगा-
ल्लिट्किद्वद्भवती’ति । स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यः, नह्यन्तरेण वतिमतिदेशो
गम्यते ? न कर्तव्यः, अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते । तद्यथा—‘एष ब्रह्म-
दत्तः’ । अत्रब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह । ते मन्यामहे—ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति ।
एवमिहाप्यङ्कितं ङिदित्याह, ङिद्वदिति गम्यते । अकितं किदित्याह, किद्वदिति
गम्यते ।

तद्वदतिदेशोऽकिद्विधिप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

तद्वदतिदेशोऽकिद्विधिरपि प्राप्नोति । ‘सृजिदृशोर्भल्यमकिति’ (६. १.
५८) । सिसृक्षति दिदृक्षते । अकिलक्षणोऽमागमः प्राप्नोति ।

प्र०—पादयति, आदेशस्तु भावरूपोऽन्यस्य प्रसङ्गे भवति । किं हीति । लोपस्य यथादेशत्वं
तथा ङकारस्यापीत्सञ्ज्ञकस्य भविष्यतीत्यर्थः । तत्र स्थानिनं निवर्त्य ङकारो निवर्तते ।
सञ्ज्ञाकरण इति । अक्षपरिमाणा सञ्ज्ञा कृतेवि न्यूनातिरिक्तशब्दोच्चारणे सञ्ज्ञा-
स्वरूपानुपलम्भात्सञ्ज्ञिनामसम्प्रत्ययः । हित्सञ्ज्ञाकरणे तु व्यचेः ‘कुटादिभ्यमनसी’
ति वचनात्सम्प्रसारणार्थं स्यात् लिटः कित्सञ्ज्ञा च वचिस्वपीति । सम्प्रसारणार्था
स्यात् । गाङ्कुटादिभ्यस्तर्हि हित्सञ्ज्ञा किमर्था स्यात् ? अनर्थिका भवतु, न्यायानुगतोऽर्थे
किं कुर्मः । किद्वति चेत्यादिषु यौगिकस्यैव ग्रहणं स्याद्यस्य ङकारो ङकारश्चेत्संज्ञकः ।

उ०— नन्वेवं लोपस्यावश्यकत्वेन विधानं व्यर्थमत आह—इत्वां चेति । एवं च कापांश्च
विधानमिति भावः । ननु माभ्यमानः सर्वोप्यादेश एवेत्यत्र मानाभावादादेशप्रतिषेध इत्य-
युक्तमत आह—टिप्प्येति । अनेनागमत्वं निराकृतम् । ङपरपरवदनन्तरोऽस्तिवति चेद्-
ग्राह—ङ्—ङ्दनन्तर इति । नन्वेवमपि बहुव्रीहिणा टिप्प्येन प्रत्ययानिधानात्तस्य चाने-
काल्वात् कथमादेः स्यादत् आह—तत्पुरुष इति । न च तस्यादित्वे इत्वं व्यर्थं लशङ्कतद्धित
इत्येव सिद्धेरिति वाच्यम्, अतद्वित इति पर्युदासेन प्रत्ययसञ्ज्ञाकालिकादेरेव तेनेत्त्वावधा-
नात् । अनुपपादः—अनुपपत्तिः तामेव दर्शयति—कुटितेत्यादाविति । अथास्मादेवेति ।
अन्तरतमपरिभाषासंस्कृतादित्यर्थः । अन्त्यस्य स्युरिति । न च हित्स्यस्य गुणप्रतिषेधाद्यर्थ-
त्वेन चारितार्थ्यात्तादृश्यायेन सर्वादेशो भविष्यतीति वाच्यम्, गुणप्रतिषेधाद्यर्थत्वे सर्वा-
देशत्वं, सर्वादेशत्वे च तदर्थत्वमित्यभ्योन्याश्रयेण सर्वादेशत्वाऽलभ्येऽन्यादेशत्वापत्तेरिति
भावः । तातच्छ्रुतं यथा सर्वादेशत्वं तथोक्तम् । भाष्ये तस्मादित्युत्तरस्येति । एवं आदेः
परस्येत्यस्य प्राप्या आदेशपक्षे इष्टासिद्धेः स न युक्त इति भावः । सम्प्रसारणं—व्यचे-
ग्रहिज्येत्यनेन । गाङ्कुटादिभ्य इति । व्यचिमेवानुवदेदिति भावः । भाष्ये—सिद्धग्रहण
इति । किद्वति चेत्यादित्यर्थः । कुत्रिमेति । उभयगतिमजानत इत्वं रूपं बोध्यम् । भाष्ये

सिद्धं तु प्रसज्यप्रतिषेधात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? प्रसज्यप्रतिषेधात्, प्रसज्यायं प्रतिषेधः व्रियते—
'किति ने'ति ।

सर्वत्र सन्नन्तादात्मनेपदप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

सर्वेषु पक्षेषु सन्नन्तादात्मनेपद प्राप्नोति उच्चुकुटिषति, निचुकुटिषति—
'ङितः' इत्यात्मनेपद प्राप्नोति† । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

सिद्धन्तु पूर्वस्य कार्यातिदेशात् ॥ ७ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? पूर्वस्य यत्कार्यं तदतिदिश्यते । किं वक्तव्यमेतत् ?

प्र०—अनयोरेवेति । 'कृत्रिमाकृत्रिमयो कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्यय' इति न्यायात् । चडादीना
तु ङित्करण ङित्प्रदेशेषु ग्रहणार्थं स्याद्यत्र सन्नारूपानुपलब्धिः । एष ब्रह्मदत्त इति ।
निर्ज्ञाते भेदे तत्कार्यप्राप्तये तद्रूपारोपणं कियत इत्यतिदेशगतिः । अकिङ्चिद्विधिप्रसङ्ग
इति । कार्यातिदेशे तत्प्रतिबद्धानि कार्याणि व्यपदेशमन्तरेणापि भवन्तीति गुण-
निषेधादीनामेवातिदेशः । अमागमस्तु स्वाश्रय केन निवायेते । यथा ब्राह्मणवदतिदेश
क्षत्रियस्य स्वाश्रय युद्धादि न निवर्तयति । 'अकिंती'ति च पर्युदासाश्रयणात्किञ्चित्प्रति-
बद्धकार्याऽभावात्स्वाश्रयोऽमागम स्यात् । सिद्धं त्विति । प्रसज्यप्रतिषेधे अमागमनि-
षेध एव किंत्कार्यम् । सिद्धं तु पूर्वस्येति । विशिष्टमत्र ङित्कार्यमतिदिश्यते न
सर्वमित्यर्थः ।

उ०—एष ब्रह्मदत्त इति, भेदप्रदर्शनम् । अब्रह्मदत्तमिति । अस्य 'अयं चे'त्यादि । तदाह—
निर्ज्ञाते भेदे इति । निर्णीते भेदे इत्यर्थः । अतिदेशगतिरिति । तत्फललाम् इत्यर्थः । आहा-
रारोपस्य तत्कार्यबोधनफलकत्वादिति भावः । व्यपदेशातिदेशे किद्व्यपदेशविरुद्धऽकिद्व्यप-
देशस्य स्वाश्रयस्य निवर्तनदाह—कार्यति । व्यपदेशम्—ङित्त्वादिरूप निमित्तम् । करणे
घञ् । यदि तु अतिदिश्यमानविरुद्धस्वाश्रयकार्याऽभावोऽतिदेशस्वभावसिद्धः, यथा तत्रैव
दृष्टान्ते मद्यपानादिनिवृत्तिरिति न दोषस्तथापि परिहारान्तरस्याभिधास्यमानत्वान्नैतत्समुद्ध-
निरूपितं भगवता । विशिष्टमत्रेति । ततः परस्य यत्तत्त्वतिदिश्यत इत्यर्थः ।

नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते ? सप्तम्यर्थेऽपि वतिर्भवति । तद्यथा मथुरायामिव 'मथुरावत्' पाटलिपुत्र इव 'पाटलिपुत्रवत्' । एवं द्वितीव 'द्विद्वत्', कितीव 'किद्वत्' ।

अथ किमर्थं पृथङ्ङित्कितौ क्रियेते, न सर्वं किदेव स्यात्, द्विदेव वा ।
पृथगनुबन्धत्वे प्रयोजनं वचिस्वपियजादीनामसंप्रसारणं सार्व-
धातुकचङादिषु ॥ ८ ॥

प्र०— सप्तम्यर्थेऽपि वतिरिति । सप्तम्यर्थे वर्तमानादिवार्थे वतिरित्यर्थः । ननु नेह वतिरुपात्तः तत्कथमयं परिहारः । अयं भावः—यथा न सर्वकार्यप्राप्त्यर्थं एवाब्रह्मदत्ते ब्रह्मदत्तत्वारोपः, अपि तु कस्यचिदेव कार्यस्य लाभार्थः । एवमिहापि व्याख्यानाद्विशिष्टद्विन्कायातिदेशार्थं एवाङ्गणितः प्रत्ययस्य तद्रूपासङ्गः उपदेशग्रहणानुवृत्त्या चोपदेशो यो द्वितस्मादात्मनेपदमिति सामर्थ्यात्पूर्वस्य कार्यातिदेशोऽयम् ।

अथ किमर्थमिति । कार्यार्थत्वादनुबन्धासङ्गस्यैकेनैवानुबन्धेन गुणनिषेधादेः सिद्धत्वादनुबन्धभेदोऽनर्थक इति प्रश्नः । एकस्य चानुबन्धस्य करणेऽतिदेशोऽपि भेदेन न कर्तव्यः ।

आयस्य इति । रुदिविदिभ्यां द्विदित्यसौ द्विदिति वर्तमाने उपसर्गे वसे-
रित्यथप्रत्ययः ।

उ०— सप्तम्यर्थे वतेरविधानाद्वाह—सप्तम्यर्थे इति । यद्यपि सप्तम्यर्थवत्यन्तैकदेशस्तदर्थे प्रयुक्तः सत्या सत्यमामेतिवदित्यपि भाष्याशयो वक्तुं शक्यस्तथापि सार्वधातुकमिति सूत्रविषये पचेतामित्यादावाप्तौ द्वित इति स्वकार्यस्यातिदेशानापत्तिरत आह—अयं भाव इति । तद्रूपासङ्गः तद्रूपारोप इत्यर्थः । निर्लिङ्गं व्याख्यानमयुक्तमत आह—उपदेशेति । पूर्वस्येति । परभिन्नस्येत्यर्थः । भाष्ये सप्तम्यर्थेपीत्यपिना पठ्यर्थसंग्रहः । तेनोभयसिद्धिः । तेन तुल्यमिति वत्यन्तैकदेशात्वाभावे तात्पर्यात् । तेन ततः परस्य यत्कार्यं तन्नेति बोध्यम् ।

अनुबन्धभेद इत्यस्य प्रत्ययादावित्यादिः । अतिदेशोऽपि भेदेनेति । अत्र प्रकरणे इत्यादिः । अपिना तत्तत्प्रदेशेषु बोधयग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति सूचितम् ।

अवेर्विभाषा घेट्स्वर्योरिति षट् । जुस्तस्मिन्वात्यट् ष । वचेरस्यतिवर्तीत्यट् वचउमि-
त्युम् । सर्वत्र द्विष्वे द्विष्वे वा दोषाः । यथेह भवतीति भाष्यस्य—यथेह शून इत्यादौ संप्रसारणं भवति तथा चङादावपि स्यादित्यर्थः । भाष्यस्य—अथह इति । एवमानुपूर्वीक

पृथगनुबन्धत्वे प्रयोजनं वचिस्वपियजादीनामसंप्रसारणं सार्वधातुके चडादिपु चा ।

सार्वधातुके प्रयोजनम्—यथेह भवति सुप्तः सुप्तवानिति, एवं 'स्वपितः स्वपिथः' अत्रापि प्राप्नोति ।

चडादिपु च प्रयोजनम् । के पुनश्चडादयः ? चडङ् नजिङ् ड्वनिबध्नुङ् । चङ्—यथेह भवति 'शूनः शूनवानिति, एवम् 'अशिष्वियन्' अत्रापि प्राप्नोति । अङ्—यथेह भवति शून उक्त इति, एवम् 'अश्वद् अवोचद्' अत्रापि प्राप्नोति । नजिङ्—यथेह भवति सुप्तः सुप्तवान् इति, एवं 'स्वप्नक्' अत्रापि प्राप्नोति । ड्वनिप्—यथेह भवतीष्टमिष्टवानिति, एवं 'यज्वा' अत्रापि प्राप्नोति । अथङ्—यथेह भवत्युपित इति, एवम् 'आवसथः' अत्रापि प्राप्नोति । नङ्—यथेह भवतीष्टमिति, एवं 'यज्ञः' अत्रापि प्राप्नोति ।

जाग्रोगुणविधिः ॥ ६ ॥

जागर्तेरगुणविधिः प्रयोजनम्† । यथेह भवति—जागृतः जागृथ इत्यङितीति पर्युदासः, एवं जागरितः जागरितवानित्यत्रापि प्राप्नोति ।

अपर आह—“जाग्रो गुणविधिः ।” जगार्तेर्गुणविधिः प्रयोजनम् । यथेह भवति—जागरितः जागरितवानिति । एवं जागृतः जागृथ इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

प्र०— जाग्र इति । किति गुण इष्यते, न ङिति । एवं च विषयविभागः पृथगनुबन्धोपादानादेव लभ्यते ।

उ०—एव प्रत्यय इति भावः । अन्यथा फलाभावात् उपसर्गे वसेरित्यत्र ङिदिप्पननुवृत्तौ भाष्यासङ्गति स्पष्टेवेति केचित् ।

भाष्ये अपर आहति । यद्यपि सर्वत्र ङित्वे कित्वे वा सूत्रे सत्त्वपदमेवोपादातव्यम् । एवं च सर्वथा जागरित इत्यादौ गुणभवनमसिद्धमिति भाष्यदृष्टान्तासंगतिस्तथापि जागरित इत्येतत्सिद्धपदमन्यतरदपि यदि तत्सूत्रे न क्रियते तदाय ग्रन्थ इत्याहुः ।

कुटादीनामिट्प्रतिषेधः ॥ १० ॥

कुटादीनामिट्प्रतिषेधः प्रयोजनम् । यथेह भवति—‘लूत्वा, धूत्वा’ इति ‘श्रुकः किति’ [७. २. ११] इतीट्प्रतिषेधः, एव ‘नुविता धुविता’ अत्रापि प्राप्नोति ।

क्त्वायां कित्प्रतिषेधश्च ॥ ११ ॥

क्त्वाया कित्प्रतिषेधश्च प्रयोजनम् । किं ‘च’ ? इट्प्रतिषेधश्च । नेत्याह । अदेशेऽयं चः पठितः—“क्त्वाया च कित्प्रतिषेधः” इति । यथेह भवति—देवित्वा सेनित्वेति “न क्त्वा सेट्” [१. २. १८] इति कित्प्रतिषेधः, एवं ‘कुटित्वा पुटित्वा’ अत्रापि प्राप्नोति ।

अथवा देश एवायं चः पठितः—क्त्वाया कित्प्रतिषेधश्चेट्प्रतिषेधश्च । कित्प्रतिषेध उदाहृतम् । इट्प्रतिषेधो यथेह भवति ‘लूत्वा धूत्वा’ “श्रुकः किति” इतीट्प्रतिषेधः, एव ‘नुविता धुविता’ अत्रापि प्राप्नोति ।

प्र०— नुत्रितेति । नू स्तुती । धुत्रितेति । धू निधूनने । कितीति सप्तमीनिर्देशात् इट्प्रतिषेधस्याप्यतिदेशः स्यादित्युपन्यासः । नक्विट्प्रतिषेध पूर्वस्य कार्यम् ।

कुटित्तेति । न क्त्वा सेडिति । निषेधो निरोपानुपादानादीपदेशिकवदातिदेशिकस्यापि कित्स्य स्यात् । अथवा यदप्राप्तं कार्यं तदतिदिश्यत इति क्त्वाप्रत्यये कित्वातिदेश एव न स्यात् ।

नुवित्वेति । हित्वेतात्र कित्त्वेन नाप्राप्तिन्यायेन बाध्यत इति भावः ।

उ०— नू धू, कुटादी । सप्तमीनिर्देशादिति । वस्तुतः पूर्वस्य कार्येऽतिदेश इत्यस्य परभिन्नकार्ये इत्यर्थः । स्वकार्यं लिख्यत एवातो हित् इत्यादीति शोच्यम् ।

ननु न क्त्वेति निषेध औपदेशिकस्यैवेति न दोषो ऽन आह—न क्त्वेति । नन्वौपदेशिकस्य प्रथमोपस्थितत्वेन तन्निषेधनं परिताप्यमातिदेशिक न निषेधेदित्यरुचराह—अयमेति । न स्यादिति । कुटादिभ्यः परस्य कित्त्वविधानं स्वन्यत्र परिताप्यं कुटिवेत्यादौ कित्प्रतिषेध एव स्यात् । न तु कित्त्वमिति भाष्याक्षरार्थः । एव च कुटिवेत्यादौ गुणः स्यात् ।

ननु प्रथमगुणधकरणेपि नुवित्वेत्यादौ कथं श्रुक इति निषेधो न, औपदेशिककित्त्वसंज्ञादित्यत आह—हित्वेनेति ।

स्यादेतत्प्रयोजनं यद्यस्य नियोगत आतिदेशिकेन द्वित्वेनौपदेशिकं कित्त्वं
शाध्येत । सत्यपि तु द्वित्वे किदेदेषः । तस्मान्नूत्वा धूत्वेत्येव भवितव्यम् ॥१॥

सार्वधातुकमपित् ॥ १ । २ । ४ ॥

सार्वधातुकग्रहणं किमर्थम् ? अपिद्वितीयत्युच्यमाने आर्धधातुकस्याप्यनेना-
पितो द्वित्वं प्रसज्येत—कर्ता हर्ता । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—नाने-
नार्धधातुकस्यापितो द्वित्वं भवतीति । यद्यमार्धधातुकीयान् कांश्चिन्दिङ्ङितः करोति
चङङ्ङनजिङ्ङ्वनिबधङ्ङनङः । सार्वधातुकेप्येतज्ज्ञापकं स्यात् । नेत्याह । तुल्य-
जातीयस्य ज्ञापकम् । कश्च तुल्यजातीयः ? यथाजातीयकाश्चङङ्ङनजिङ्ङ्वनिब-
धङ्ङनङः । कथंजातीयकाश्चैते ? आर्धधातुकीयाः ।

प्र०— सत्यपीति । विरोधाभावादतिदेशेन स्वाश्रयस्य कित्त्वस्यानिवर्तनाद् येन नाप्राप्त
इति न्यायाभावाच्च । नहि कुटिता कुटितुमित्यादौ कित्त्वे प्राप्ते द्वित्वारम्भ ॥१॥

सार्वधातुक । लिङ्गादव्याप्तिरित्यपि वेति प्रदर्शनाय सार्वधातुकग्रहणस्याक्षेप-
प्रतिसमाधाने भाष्यकारेणोपन्यस्ते ।

आर्धधातुकीयानिति । अर्धधातुषु भवा इति ठवन्तत्वादन्तोदात्तत्वाभावाद्
यङ्ङोन्तादात्ताट्ठञिति ठवभावे वृद्धाङ्गो भवति । तातडस्तु द्वित्वं तिप. पित्त्वाद्-
प्राप्तमित्यज्ञापकं सार्वधातुकाद्वित्वस्य, ड्वनिपो द्वित्वमज्ञापकमस्य हि पित्त्वात्
द्वित्वाप्राप्तिः ।

उ०— भाष्ये तस्मादिति । एव च 'अदेशे ऽयं च' इति स्थितम् ॥१॥

सार्वधातु । लिङ्गादिति । ऋहादीनां द्वित्वादित्यर्थः । तुल्यजातीयस्य ज्ञापने तुजादौ
द्वित्वमिति श्यामम् । धातुप्रत्ययसामान्यविषये तु ज्ञापकं ऽव्याप्तमिति भावः । आर्धधातुक-
शब्दस्य चरत्यार्धेऽङ्गत्वेनाङ्गोदात्तत्वाद् यङ्ङोन्तादात्तादिति ऽङ्गं प्राप्नोतीत्यत आह—
अर्धेति । अर्धधातुशब्दस्तत्पुरुषेऽङ्गोदात्तः, ततश्च भवादावर्थे यङ्ङञ इति ऽङ्गं, जित्वादाद्य-
दात्तत्वमिति भावः । भवेति । तेषु भवा सञ्ज्ञार्धधातुकमित्यर्थः । ठवन्तत्वादिति । आर्ध-
धातुकशब्दस्येति शेषः । आर्धधातुकसंज्ञाया सन्नित्वेन भवानार्धधातुकीयानित्यर्थः । आर्ध-
धातुक इति वदार्धधातुकीयानिति वक्तव्ये आर्धधातुकीयानित्युक्तिः प्रियतद्विता दाक्षिणात्या
इति न्यायेनेति बोध्यम् । ननु हेद्वित्वेनैव सिद्धे तदादेशतातडो द्वित्वं सार्वधातुकाद्वित्वस्य
ज्ञापकं स्यादत आह—तातडस्त्विति । पित्त्वान्द्वित्वाप्राप्तिगिति । तदि सुस्वेत्यत्र तुगर्थ-
मनुदात्तार्थं चावयवकमिति भावः । एवं च पूर्वस्य सहानर्देशादिहापि तदुच्चारणमिति
तात्पर्यम् । यदा ह्रस्विन्प्रक्षिप्त. ह्रस्विन्मृतकालानामिति च प्रक्षिप्त पाठ इति तात्पर्यम् ।
छह्रस्विकरणानामिति । ते चह्रस्विविभजः ।

यद्येतदस्ति तुल्यजातीयस्य ज्ञापकमिति, चडडौ लुङ्विकरणानां ज्ञापकौ स्याताम्, नजिङ्वर्तमानकालानाम्, इनिच् भूतकालानाम्, अथङ्शब्द औणादिकानाम्, नङ्शब्दो घञर्थानाम् । तस्मात् सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यम् ।

किं पुनरयं पर्युदास.—यदन्यत्सित इति, आहोस्वित्प्रमज्यायं प्रतिषेधः—
पिन्नेति ? कश्चात्र विशेषः ?

अपिन्डिदिति चेत् शबेकादेशप्रतिषेध आदिवत्त्वात् ॥ १ ॥

अपिन्डिदिति चेत् शबेकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः । च्यवन्ते प्लवन्ते । किं कारणम् ? आदिवत्त्वात् । पिदपितोरेकादेशोऽपि आदिवत्त्वात् । अस्त्यन्यत् पित इति कृत्वा डित्त्व प्राप्नोति ।

अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः—पिन्नेति ।

न पिन्डिदिति चेदुत्तमैकादेशप्रतिषेधः ॥ २ ॥

प्र०— च्यवन्ते प्लवन्ते इति । गुणात्पूर्वं नित्यत्वादनन्तरङ्गत्वायैकादेशः । तत्र कृते परस्येहापित आश्रितत्वात्परस्य कार्यं प्रत्यादिवद्भावाद् गुणनिषेधः स्यात्, साधारण परिहाराभिधानाय प्रार्णादाङ्गमिति नाश्रितम् । प्रसज्यप्रतिषेधे तु डित्त्वनिषेधः पूर्वस्य कार्यमिति पूर्वं प्रत्यन्तत्वाङ्गित्वाभावात् । यथापि सार्वधातुकावयवस्याकारस्यैकादेशः तथापि पर प्रत्यादिवत्त्वादनन्तरङ्गत्वात् सार्वधातुकमपिद् भवतीति स्यादेव डित्त्वम् । न्यवे इति चोत्तमैकवचने सार्वस्यैव सार्वधातुकस्यैकादेशः इति डित्त्वप्रसङ्गः ।

उ०— प्रत्यादिङ्गत्वादिति । शाब्दफलभावादिबन्धमेव प्राप्नोति, नावन्तवद्भावात् । तेन हि डित्त्वमात्रं भाव्यं फलति ननु शाब्द इति भावः । साधारणेति । व्याश्रयेष्वस्य प्रवृत्तिमङ्गीकृत्येदम् । वस्तुतस्तु विभिन्ननिमित्ते प्रवृत्तावपि विभिन्नस्थानिके न तत्परिभाषाप्रवृत्तिरिति भाव्याशयः । यद्यपीति । अकारयोरैकादेशस्योक्त्यायेनापि च्युभयस्य आश्रयणेष्वेकादिवत्त्वनिषेधसार्वधातुकराभावेन न डित्वम् । परादिबन्धावेन तु न सार्वधातुकरावलाभः परस्य सार्वधातुकावयवत्वेपि तत्त्वाभावादिति भावः । पर प्रतीतिः । पर समुदाय प्रतीत्यर्थः । एकादेशस्यानिनावचो पूर्वपरी ययो समुदाययोरन्तादी एकादेशोपि तयोरेवान्तादिवदिति सूत्रार्थः इति भावः । अम्युपेत्यापि भेदादेव प्रत्यन्तवत्त्व दोषान्तरमाह—न्यवे इति । इति शः सूत्रमाध्वे तु 'डित्त्व पिन्न पिन्न डित्त्व' इत्यर्थसिद्ध्यर्थं प्रसज्यप्रतिषेध एवाश्रितः ।

न पिन्डिदिति चेदुत्तमैकादेशे प्रतिषेधः प्राप्नोति । तुदानि लिखानि । किं कारणम् ? आदिवत्त्वादेव । पिदपितोरेकादेशः पित आदिवत् स्यात् । तत्र पिन्नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

यथेच्छसि तथास्तु । ननु चोक्तमुभयथापि दोष इति । उभयथापि न दोषः । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद् व्यवधानम् ॥४॥

असंयोगाद्विद्वत् कित् ॥ १ । २ । ५ ॥

ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणाद्विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

ऋदुपधेभ्यो लिट कित्त्वं गुणाद्भवति विप्रतिषेधेन† । ववृते ववृधे ।

प्र०— तुदानीति । यद्यप्युत्तमस्य पित्त्वं तथापि तद्वत्त्वादाटः पिदवयवस्यैकादेशः पित उत्तमस्यादिवदिति स्यान्डित्त्वनिषेधः । तुदै इत्यत्र च सवैस्यैव पित एकादेशः पित आदिवदिति डित्त्वप्रतिषेधप्रसङ्गः ।

स्थानिवद्भावादिति । यथा स्थानिकाले यथायोगं गुणप्रवृत्तिनिवृत्तिं तथाऽऽदेशोऽपि कृतेऽव्यवधानबुद्ध्या भवतः ॥५॥

असंयोगात् । ऋदुपधेभ्य इति । विभिदतुः विभिदुरित्यादौ कित्त्वं नित्यं गुणस्त्वनित्यः । ववृत इत्यादौ तु द्वयोरप्यनित्यत्वं तत्र परत्वाद् गुणप्रसङ्गः पूर्वविप्रतिषेधाशयेन निवार्यते ।

उ०— यद्यप्युत्तमस्येति । आहुत्तमस्येत्यस्योत्तमस्यादागमो भवति यस्याद् स पिदित्यर्थं ह्यतः भावः । नन्वादायमेकादेशो, न च स पिदवयवो, मिमेव हि पिद्, इत्यत इत्तम्—तद्वत्त्वादिति । शास्त्रेण तद्वत्त्वबोधनादित्यर्थः ।

दित्वविधिप्रतिषेधौ न पूर्वस्य कार्ये इत्यत आह—यथेति । अव्यवधानबुद्ध्येति । शप्शयोरप्यवधानबुद्ध्येत्यर्थः । भाष्ये—व्यवधानमिति । दित्वप्रयुक्ते निषेधे कर्तव्ये शापाव्यवधानमित्यर्थः ॥४॥

असंयोगात् । ऋदुपधेभ्य इति विशिष्योक्तिः किमर्थेत्यत आह—विभिदतुरिति । यद्यपि गुणे कृते कित्कार्याऽभावात् तदप्राप्तौ कित्त्वमनित्यमिति शक्यं वक्तुम् । तथापि कृताकृतप्रसङ्गमात्रेण नित्यत्वमिति भावः । द्वयोरप्यनित्यत्वमिति । कित्त्वे किद्विति चेति प्रतिषेधाद् गुणोऽनित्यः । गुणे संयोगात्परत्वात्किञ्चनित्यमिति भावः ।

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् ? 'न वा कसस्यानवकाशत्वादपवादो गुणस्य*' इति ।

विषम उपन्यासः । युक्तं तत्र यदनवकाशं कित्करणं बाधते । इह पुनरु-
भयं सावकाशम् । कित्करणस्यावकाशः—ईजतुः, ईजुः× । गुणस्यावकाशः—
वर्तित्वा वर्द्धित्वा+ । इहोभयं प्राप्नोति—ववृते ववृधे । परत्वाद् गुणः प्राप्नोति ।

इदं तर्ह्युक्तम्—“इष्टवाची परशब्दः” इति, “विप्रतिपेधे परं यदिष्टं
तद्भवति” इति† ॥५॥

प्र०— न वा कसस्येति । यथा कसस्य कित्करणसामर्थ्याद् गुणो बाध्यते तथेहाति-
देशसामर्थ्यादित्यर्थः ।

युक्तं तत्रेति । कसस्य कित्करणे प्रयोजनान्तराभावः । इह तु सम्प्रसारणविधौ
कृतार्थत्वाद् दुर्बलेनाविदेशेन प्राप्यमाणो गुणनिषेधो दुर्बलत्वात् तद्विधिना सह स्पर्धते
सावहन्यायेन ।

इष्टवाचीति । सूत्रकारेणैवायमर्थः संगृहीतः स तु स्मर्तव्य इत्यर्थः ॥५॥

उ०— ननु कसस्यानवकाशवादिष्ययुक्तम् । गुणे कृतेऽपि भूतपूर्वगत्या कसप्राप्तेरत आह—
यथेति । अभ्यधाजातस्य निषेधायोगेन विशिष्टविधानं ध्यर्थं स्यादिति श्रयवस्थायां प्राप्तगुणं
बाधित्वा क्स एवेति भावः । तथेहेति । ऋद्रुपधविषयैतद्व्यञ्जोपद्रवप्रापितनिषेध-
सामर्थ्यादित्यर्थः ।

ननु विध्युन्मूलकत्वेन निषेधस्य बलवत्त्वमयं च कार्यातिदेशोऽत आह—दुर्बलेनेति ।
अतिदेशदुर्बलत्वे हेतुः कृतार्थत्वादित्यन्तः । तावदन्यायेनेति । क्षातदि गुणादिनिषेधार्थत्वेन
दृष्टव्यस्य परितार्थत्वादानेकालांशित्यनेन यथाऽपवादद्विच्येत्यस्य बाधस्तथेत्यर्थः । केचित्तु
इदं न युक्तं, विचति गृह्णातीत्यादौ सम्प्रसारणेन परितार्थतया दृष्टव्यस्य गुणनिषेधातिदेशाना-
पत्तेः, अतिदेशोपप्लुततद्विषयनिषेधसामर्थ्याद् गुणवाध इत्येवं वार्तिकस्य कैयटेन व्याख्याना-
देतदशायात्मभिसैव देशिनश्च विषम इत्यादिग्रन्थ इत्याहुः ॥५॥

* १. १. ४५ वा० २ ×वचित्वपि० ३. १. १५ +न क्त्वा सेट् १. २. १८. 'वर्तित्वा वर्धित्वा'
पाठान्तरम् । † १. ४. २. वा० ७.

इन्धिभवतिभ्यां च ॥ १ । २ । ६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? इन्वेः सयोगार्थं वचनम् । भवतेः पिदर्थम् । अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम् ?

इन्धेरछन्दोविषयत्वाद् भुवो बुको नित्यत्वात्ताभ्यां
किद्वचनानर्थक्यम् ॥ १ ॥

इन्धेरछन्दोविषयो लिट् । नद्यन्तरेण छन्द इन्धेरनन्तरो लिङ् लभ्यः ।
आमा भाषाया भवितव्यम्^१ । भुवो बुको नित्यत्वात् । भवेतरपि नित्यो
बुक्* । कृते गुणे प्राप्नोति, अकृतेपि प्राप्नोति । ताम्या किद्वचनानर्थक्यम् ।
ताम्यामिन्धिभवतीभ्यां किद्वचनमनर्थकम् ॥६॥

प्र०— इन्धि । किमर्थमिति । विनापि सूत्रेणैव सिध्यति सत्यपि चेष्ट न सिध्यति ।
बभूवेत्यजलक्षणत्वाद् वृद्धेरिगलक्षणत्वाभावात्प्रतिषेधाप्रसङ्गात् । गुणमात्रनिषेध एव तु
बभूविथ अह बभूवेति च शिञ्जाभापपक्षे स्यादिति प्रश्नः ।

इधेरिति । भाषाया लिट् आमा व्यवधानाच्छन्दस्यमन्त्र इत्याम्रप्रतिषेधादेत-
दुक्तम् । न त्वस्य भाषाया प्रयोगाभावः । तत्र छ दस्युभयथेति लिट् सार्वधातुकत्वा-
त्समीध इति द्विच्चात्रलोपः । आर्धधातुकत्वाच्च भ्रमभावः । व्यत्ययो दङ्गुलमिति
वचनाद्वा । नित्यो बुमिति । ओ सुपीत्यत ओरिति नानुवर्तव्य इति भावः । एकदेश-
विकृतवयानन्यत्वाच्च शब्दान्तरप्राप्त्यभावः । सत्यामपि वा शब्दान्तरप्राप्तौ कृताकृत-
प्रसङ्गित्वादुको नित्यत्वं, बुकि कृते गुणस्य प्राप्तिरेव नास्तीति नैतयोस्तुत्यबलत्वम् ॥६॥

उ०— इन्धिभवति । इष्टासिद्धिमेव दर्शयति—बभूवेत्यजिति । ननु कित्त्वविधानसामर्थ्याद्-
निगलक्षणाया अपि वृद्धेः प्रतिषेधो भविष्यतीत्यत आह—गुणमात्रेति । एव च तन्निषेधेमास्य
धारितार्थेनानिगलक्षणवृद्धिनिषेधसत्त्वे मानाभाव इति भावः ।

ननु छन्दस्येव समीधे इत्यादौ नलोपायार्थं कित्त्वमावश्यकमेत आह—सूत्रेति । नन्वेवं
विकरणः स्यादत आह—आधति । नन्वेव शब्दान्तरप्राप्तिः, कापि न स्यादत आह—सत्या-
मपीति । औत्तरूपमादावेति भावः ॥६॥

मृडमृदगुधकृपल्लिशवदवसः क्त्वा ॥ १ । २ । ७ ॥

किमर्थं मृडादिभ्यः परस्य क्त्व कित्त्वमुच्यते, न क्रिदेव हि क्त्वा ?

“न क्त्वा सेट्” [१ २. १८] इति प्र तपेव. प्राप्नोति तद्वाधनार्थम् ।

यदि तद्मृडादिभ्यः परस्य क्त्व. कित्त्वमुच्यते नाथों ‘न क्त्वा सेट्’ इत्यनेन कित्त्वप्रतिषेधेन । इदं नियमार्थं भविष्यति—मृडादिभ्य एव परस्य क्त्वः कित्त्व भवति नान्येभ्य इति ।

यदि नियमं त्रित्यते, इहापि तद्मृडादिभ्यः प्राप्नोति—लूत्वा पूत्वा । अत्राप्यकिञ्चन प्राप्नोति । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः ? यथा-जातीयको मृडादिभ्यः परं क्त्वा ? कथंजातीयकश्च मृडादिभ्यः परः क्त्वा ? सेट् । एतन्मप्यस्त्यत्र नश्चिद्भिभाषितेष्टा सोनिटा नियामकः स्यात् । अस्तु तावद्ये सेटस्तेषां ग्रहणं नियमार्थम् । य इदानीं विभाषितेष्टं तस्य ग्रहणं विध्यर्थं भविष्यति ॥७॥

प्र०— मृड । मृडादिभ्य एवेति । विपरीतनियमस्तु व्याख्यानात् भविष्यति मृडादिभ्य क्त्वैव किञ्चनतीति । नह्यनिष्ठार्थां क्षास्त्रप्रवृत्तिर्लक्ष्यमूलं क्त्वाद्वाक्यकरणस्मृते ।

लूवेति । क्त्वाप्रत्ययमात्रस्य नियमः स्यात् । कित्त्व तु क्त्वातोऽमुष्कसुन इत्यादौ विशेषणार्थं स्यात् ।

एवमर्थाति । क्लिश फन्नानिष्ठयेरिति विकल्पेनेद्विधनात् । अस्तु तावदिति । मृडमृदवदवसा क्व कित्त्वविधानं नियमार्थं गुधगुपल्लिशोना तु रलो व्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थम् । तत्र विधिसम्भवे द्विशोरनिटं क्व कित्त्वविधानं नियमार्थं न भवति ॥७॥

उ०— मृडमृद । विपरीतति । विधापणीमृतमृडादिस्कोचस्य व्याख्यानाद्य न्याय्य इति भावः । न च लोके प्रधानस्कोच एव न्याय्यत्वेन व्यवह्रियते ‘राज्ञः स्कोचं कार्यं’ इति, राजनिमित्तं स्वयंवहारस्कोचस्तदाविस्तररूपं कर्तव्यं इति तदयात् । समाधत्ते—व्याख्यानादिति ।

विशेषणार्थं स्यादाति । सुवेत्यादि च व्याख्यं स्यादित्याहुः । अस्यानर्थक्येनैव वारणाद्विशेषणव्याख्यं चिन्त्यम् । वस्तुतः क्व कित्त्वसामर्थ्यादेव तुल्यजातीयापेक्षो नियम इति बोध्यम् । अन्ये विभाषितेष्टग्रहणमुपलक्षणमित्याशयेनाह—गुधेति ॥७॥

रुदविदमुपग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च ॥ १ । २ । ८ ॥

स्वपिप्रच्छयो सनर्थ ग्रहण किदेव हि क्त्वा ॥ ८ ॥

इको भल्ल ॥ १ । २ । ६ ॥

किमर्थमिक परस्य सन कित्वमुच्यते ?

इक. कित्त्वं गुणो मा भूत्

इक कित्व क्रियते गुणोऽ मा भूदिति । चिचीपति तुष्टपति । नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

दीर्घारम्भात्

दीर्घत्वमन बाधक भविष्यति+ ।

प्र०— सन्नर्थमिति । तत्र चरितार्थत्वादनिट क्त्वं कित्वविधान नियमार्थे न भवति ॥८॥

इको । किमर्थमिति । इको भल्ल हलन्ताच्चेत्येक एव योग कर्तव्य किमर्थो योगविभाग इति प्रश्नार्थे । वक्ष्यमाणश्चात्राभिप्राय ।

दीर्घारम्भमिति । अग्ननगमा सनीति दीर्घत्व नाप्राप्ते गुण आरभ्यमाण तस्य बाधकमिति भाव ।

उ०— ननु रुदविदेति । सूत्रे स्वपिप्रच्छग्रहणमनिट नियामक स्यादतो भाष्ये—रुदविदमुप-ग्रहिष्यपीति । तत्र सूत्र स्वपिप्रच्छयोर्ग्रहणमित्यर्थ । तदुपवनयस्याच्चे—तत्रति । व्याख्या नात् क्वया न सम्बन्ध इति भाव । स्वपिप्रच्छयो क्त्वं कित्वविधानमनिट क्त्वं नियमार्थे न भवतीत्यन्वयः ॥८॥

इको भल्ल । सूत्र किमर्थमिति वक्ष्य किमितीक परस्यसुक्तमत आह—इक इति । उत्तरार्थे सूत्रमावश्यकमिति भाव । अत एवेकधातानं ग्रहणम् । उत्तरार्थाधिकारा मुराधात् ।

मनु गुणस्य परत्वात् बाधकोऽत आह—अग्ननति । एव चानवकातरवाद् दीर्घो गुणस्य बाधक इति भाव ।

१-‘१।२।८’ इत्येव भाष्ये । सः पूर्ववशादोऽटकयोगश्च ग्रामादिक इति कश्चित् ।

३ स र्ववानु० ७ १ ८४ + अग्ननगमा सनि १ ४ १९

कृते भवेत् ।

कृते खलु दीर्घत्वे गुणः प्राप्नोति ।

अनर्थकं तु

अनर्थकमेवं सति दीर्घत्वं स्यात् ।

ह्रस्वार्थम्

ह्रस्वानां दीर्घवचनसामर्थ्याद् गुणो न भविष्यति ।

भवेद् ह्रस्वानां दीर्घवचनसामर्थ्याद् गुणो न स्यात् ।

दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥ १ ॥

दीर्घाणां तु खलु गुणः प्राप्नोति । दीर्घाणामपि दीर्घवचनसामर्थ्याद् गुणो न भविष्यति । न दीर्घाणां दीर्घाः प्राप्नुवन्ति ? किं कारणम् ? नहि भुक्तवान् पुनर्मुह्यते, कृतश्मश्रुश्च पुनः श्मश्रूणि कारयति । ननु च पुनः प्रवृत्तिरपि दृष्टा—भुक्तवानपि पुनर्मुह्यते, कृतश्मश्रुश्च पुनः श्मश्रूणि कारयति ।

प्र०— कृते भवेदिति । शास्त्रमावर्तमानं धर्मसाधनं जपादिवदिति भावः । अनर्थकं स्थिति । शास्त्रपूर्वकात्प्रयोगाद्धर्मो न तु शास्त्रप्रवृत्तिमात्रादिति भावः । ह्रस्वार्थमिति । ह्रस्वानामेव दीर्घविधानसामर्थ्याद् गुणो न स्यात् । दीर्घाणां तु प्रागेव ताद्रूप्याद्रूप-विशेषसंपत्तिफलत्वाच्छास्त्रस्य दीर्घशास्त्राप्रवर्तनाद् गुणप्रसङ्गः । दीर्घाणामपीति । गुणापाकरणार्थं दीर्घेष्वपि दीर्घशास्त्रं प्रवर्तत एवेत्यर्थः । नहि भुक्तवानिति । वृत्तिफलं भोजनं फले, सम्पन्ने पुनर्न प्रवर्तते । ननु चेति । तस्मिन् पुनर्मुह्यते इत्यर्थः ।

उ०— भाष्ये—कृते भवेदिति । अनवकाशत्वेन बाधकस्य प्रवृत्त्युत्तरमुत्सर्गप्रवृत्तेरहीकारादिति भावः । शास्त्रं प्रवर्तमानमिति । एवं चादृष्टार्थं प्रवृत्त्या शास्त्रस्यानर्थक्याभावाच्च बाध इति भावः । शास्त्रमावर्तमानमिति कचित्पाठः । तत्राप्ययमेवार्थः ।

ननु शास्त्रस्य साधारणत्वेन ह्रस्वविषये एव बाधो नाग्यप्रेत्यत्र किं विनिगमकमत-
भाह—ह्रस्वानामेवेति । ह्रस्वार्थं दीर्घविधानं चेत्किं, तत्राह भाष्ये—भवेदित्यादि ।
गुणापीति । एवं च तन्निवृत्त्या रूपविशेषसम्पत्तिः फलमस्त्येवेत्यर्थः । नहीति हिशब्द-
सुचितं हेतुमाह—तृप्तीति ।

सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यम्

सामर्थ्याद्धि पुनः प्रवृत्तिर्भवति । भोजनविशेषाच्छिल्पिविशेषाद्वा । दीर्घाणां पुनर्दीर्घत्ववचने न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । “अकृतकारि खल्वपि शास्त्रमभिवत्” । तद्यथा—अग्निर्यददग्धं तदहति ।

दीर्घाणामपि दीर्घवचन एतत्प्रयोजनं गुणो मा मूदिति । “कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यवत्” । तद्यथा—पर्जन्यो यावदूनं पूर्णं च सर्वमभिवर्षति । यथैव तर्हि दीर्घत्ववचनसामर्थ्याद् गुणो न भवति । एवमुदित्वमपि न प्राप्नोति—चिकीर्षति जिहीर्षति ।

ऋदित्वं दीर्घसंश्रयम् ।

नाकृते दीर्घे ऋदित्वं प्राप्नोति । किं कारणम् ? ऋत इत्युच्यते ।

भवेद् हुस्वाना नाकृते दीर्घे ऋदित्वं स्याद्, दीर्घाणां तु खल्वकृतेपि दीर्घत्वे ऋदित्वं प्राप्नोति ।

प्र०— भाष्यमिति । कर्तव्यं भोजनं कृत्तिशेषार्थमिरित्यर्थः । न किञ्चिदिति । नहि दीर्घाणां दीर्घवरः सम्पद्यत इत्यर्थः । अग्निचदिति । दग्धस्यायोग्यत्वाददाह-इति भावः । इहाप्ययोग्यत्वादीर्घेषु दीर्घशास्त्रेण न प्रवर्तितव्यमिति भावः ।

दीर्घाणामपीति । ह्रस्वेऽप्यपूर्वदीर्घरूपसंपादनार्थं दीर्घशास्त्रं प्रवर्तते, दीर्घेषु तु रूपप्रतिनिधिगुणनिवर्तनेन स्वरूपप्रत्यापत्तये । यथा—मो राजि समः काविति मकारस्य मकार इति भावः । ततश्च हुस्वानामिव दीर्घाणामपि येन नाप्राप्तिन्यायेन दीर्घेण गुणो बाध्यत एव । यथैवेति । दीर्घारम्भादिकृतेनैव दीर्घेण स्यात्तव्यमिति भावः ।

ऋदित्वमिति । यद्यन्तरेण दीर्घनिधानं प्राप्नुयादित्वं तदा तदीर्घेण बाध्येत यतस्तु दीर्घाप्रयमेव ऋदित्वं तदा तदेव फलं दीर्घस्य संजातमिति ऋदित्वं प्रवर्तय्यते । तथा चोच्यते—‘यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्वाच्यते यस्य तु विधिर्निमित्तमेव नासी वाच्यते’ इति ।

उ०— भाष्यमिष्यस्य कर्तव्यमिति व्याख्या, शेषपूरणमन्यत् । कृत्तिशेषेति । विज्रातीया गृहिलज्ज्ञात्रकलमिति भावः । भाष्ये—योजनविशेषादिति । भोजनेति कर्मणि इत्युद् । शिल्पविशेषादिति पाठः । नहीति । तत्र गृहिलविशेषाद् वात्र दीर्घविशेषः फलमिति भावः ।

हुमोष्यति । ह्रस्वभेदादेकस्यापि विधिनियमरूपेण प्रवृत्तिरिति भावः । येन नाप्राप्तिन्यायेन । अत्रपक्षरूपेण । [भाष्ये] ऋदित्वम् । अत इदानीमिदं ।

दीर्घाणां नाकृते दीर्घे

दीर्घाणामपि नाकृते दीर्घत्वे ऋदित्वं प्राप्नोति । यदा दीर्घत्वेन गुणो बाधितः तत उत्तरकालमृदित्वं भवति ।

णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥ २ ॥

इदं तर्हि प्रयोजनम् । णिलोपो यथा स्यात्+झीप्सति ।

क्वास्ताः क निपतिताः, क कित्त्वं क णिलोपः । को वा ऽभिसंयन्धः—
यत्सति कित्त्वे णिलोपः स्याद्, असति कित्त्वे न स्यात् ? एपोऽभिसंयन्धः—
यत्सति कित्त्वे सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाणिलोपो बाधते । असति पुनः
कित्त्वेऽनवकाशं दीर्घत्वं यथैव गुणं बाधते, एवं णिलोपमपि बाधेत । तत्र

प्र०— दीर्घाणामिति । इत्योत्त्वाभ्यां गुणवृद्धौ भवतो विप्रतिपेधेनेति गुणप्रसङ्गा-
दिति भावः । झीप्सतीति । असति कित्त्वे गुणवणिलोपस्यापि विशेषाभावादीर्घत्वं
बाधकं स्यादित्यर्थः ।

क्वास्ता इति । यथान्यत्र क्षिप्तानां शरादीनामन्यत्र निपातो ऽसंभाव्यः । एवं
कित्त्वणिलोपयोरपि संबन्धो न संभाव्यत इत्यर्थः । एपोऽभिसंयन्ध इति । झीप्सतीति
योगुणलोपदीर्घत्वानि प्राप्नुवन्ति । तत्रासति कित्त्वे ऽनवकाशत्वाद्विशेषाभावाच्च गुण-
वणिलोपस्यापि दीर्घत्वं बाधकं स्यात् । अथवा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधी-
न्याद्यन्ते नोत्तरानिति णिलोपरयैव बाधकं तत्स्यात्, गुणस्तु स्यादेव । सति तु कित्त्वे
तेनैव गुणो बाधित इति चिचीपतीत्यादौ लब्धावकाशं दीर्घत्वं परत्वाणिलोपेन
बाध्यते । 'नन्वसत्यपि कित्त्वे येन नाप्राप्त इति न्यायेन गुणस्यैव बाधकं दीर्घत्वं

उ०— णिलोपस्य किञ्चिन्नित्त्वाभावात्कथं णिलोपस्तत्र प्रयोजनमत आह—असतीति ।
णिलोपस्यापीति । बाध्यसामान्यचिन्तायामिति भावः ।

झीप्सतीति । ऋषेचुरादिणिच मितं ह्रस्वत्वे सनीवन्तेतीदभावे आप्लापीति ईत्वेऽ-
भ्यासद्योपे रूपम् । विशेषचिन्तायामपि दोष इत्याह—अथवेति । ननु येन नाप्राप्तिन्यायेन
यत्रोभयापवादासम्भावना तत्रैषां व्यवस्थापकत्वं, नच तथा प्रकृते । यथैत्येधतीत्यादौ पर-
रूपत्वावच्छिन्ने बाधे 'किञ्चाकविहितस्य' इत्याद्यादृष्ट्यायां मध्येऽपवादाः पुरस्तादिति

णिलोपस्यावकाशः—कारणा हारणा । दीर्घत्वस्यावकाशः—चिचीषति तुष्टु-
पति । इहोभयं प्राप्नोति—ञीप्सति । परत्वाणिणलोपः ।

असत्यपि कित्त्वे सावकाशं दीर्घत्वम् । कोवकाशः ? इस्मावः—निमि-
त्सति प्रमित्सति । मीनातिमिनोत्योर्दीर्घत्वे कृते मीग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात्* ।

प्र०—भविष्यति न णिलोपस्य, गुणबाधनेन च सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाणिणलोपेन
बाधित्यत इति नार्थः कित्त्वेन । नैतदस्ति । यदा बाध्यं भेदेनापेक्ष्यते इदं सर्वत्र प्राप्तमिदं
तु कचिदेवेति, तदायं न्यायः । यदा तु बाध्यमात्रमपेक्ष्यते विध्यन्तरेणाग्याप्तो विषयो
न कश्चिदस्तीति तदा सर्वस्यैव बाधया भवितव्यम् ।

अस्त्यपीति । मीनातिमिनोत्योः सन्यनवकाशत्वाद् गुणं बाधित्वा दीर्घः प्रव-
र्तते । ततो मीग्रहणेन ग्रहणादिस्भावेन प्रतिपदविहितेन गुणो बाध्यते । कृते चेस्मावे
हलन्ताच्चेति कित्त्वाह्वयपधगुणाभावः । तत्र सामान्यग्रहणे चरितार्थत्वादीर्घविधानस्य
ज्ञीप्सतीतिपरत्वाणिणलोपो भविष्यतीति नार्थः कित्त्वेन । ननु लाक्षणिकत्वान्मिनोतेर्मी-
रूपस्य मीग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोति । नैप दोषः । यत्र लक्षणाभिनिर्घृत्तत्वेन शब्दरूप-
मपेक्ष्यते तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषोपस्थानं न तु यत्र प्रयोगरूपाश्रयणं
तत्र । नन्वेवमसत्यपि मीग्रहणेन ग्रहणे मीनातीत्यादिनाऽऽत्वे कृते गामादाग्रहणेच-

उ०—न्यायविषयः । येनेत्यस्य यद्दर्मावच्छिन्नकार्येणेत्यर्थः । येन लक्षणेनेत्यर्थे तु नास्य विषयः,
नापि कार्यभेदे, यच्छब्दपरामर्शानुगमकरूपाभावादिति चेन्न । व्यक्तिपक्षे 'किमिदं गुणबाधक-
तया सप्तविषयम्, उत णिलोपबाधकतया निविषयम्' इति सन्देहे व्यवस्थाया भवदया-
पेक्षितत्वेन शास्त्रप्रवृत्तिः सूपादेयभिमानात् । वस्तुतस्त्वेवं सति निगमेत्येव वदेदिति बाध्य-
सामान्यबिन्तापक्षमाश्रित्यैव भाष्यस्याप्युक्तितेति [इह] । तद् ध्वनयन् वाक्ये—नन्य-
सत्यपीति । येनेत्यस्य येन कार्येणेत्यर्थ इति भावः । नैतदिति । येनेत्यस्य स्वेतरेणेत्यर्थकतया
यद् बाध्यसामान्यबिन्तापरत्वाग्रहणस्य न्यायस्य तदर्थं ग्रहण इति भावः । भाष्ये किञ्चरत्वेन च
दोष इत्याह—तत्र णिलोपस्येत्यादिना ।

प्रतिपदविहितेनेति । मीविरयेणाचरितार्थेनेत्यर्थः । एवं च तत्र सूत्रे मीग्रहणेन मिनो-
तेरपि ग्रहणं दीर्घस्य प्रयोजनमिति भावः । सावकाशमिति । भाष्यस्य सार्थकमित्यर्थः ।
परत्वादिति । यद्यपि प्रमित्सतीत्यत्र अपवादत्वाद् दीर्घेण गुणस्यैव ज्ञीप्सतीत्यत्र बाध्य-
सामान्यबिन्तायां णिलोपस्यापि बाधेन आस्यं, तथापि दीर्घसमनकालिकस्य णिलोपस्य
गुणस्यैव बाधेपि दीर्घे कृते स्थानिवशेन प्राप्तणिलोपः स्यादेव । य च दीर्घविधानसामर्थ्यम् ।
इस्मावे सामान्यग्रहणसम्पादनेन कृतार्थत्वात् । एवं च परत्वादित्यस्य दीर्घोचरकालं प्राप्तत्वादि-

ययैव तर्क्षसति कित्त्वे सावकाशं दीर्घत्वं परत्वाणिलोपो बाधते, एवं गुणोपि बाधेत । तस्मात्कित्त्वं वक्तव्यम् ।

इकः कित्त्वं गुणो मा भूद् दीर्घास्मात्कृते भवेत् ।

अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥१॥

सामर्थ्याद्धि पुनर्भाव्यमदित्त्वं दीर्घसंश्रयम् ।

दीर्घाणां नाकृते दीर्घे णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥२॥

प्र०—विशेष इति साग्रहणेन प्रहणादिसु भविष्यतीति सामान्यग्रहणमपि दीर्घस्य प्रयोजनं नोपपद्यते । एवं तर्हि दोषान्तराभिधानेनास्य पूर्वपक्षस्य निराकरणाद्भाष्यकारेण नैवसुष्ठु निरूपितम् ।

तदेव दोषान्तरमाह—यथैवेति । सामान्यग्रहणे उपयुक्तत्वादीर्घत्वस्य नास्त्यनवकाशत्वमिति द्वाभ्यामपि गुणणिलोपाभ्यां दीर्घत्वं बाध्यत इति कर्तव्यं कित्त्वम् । न च दीर्घविधानस्य 'कुह् शब्दे' इति धातुरवकाशः चुम्पत इति । यस्मात्कुह् शब्द इति पाठस्तत्र कुटादित्वान्दित्त्वे सति गुणाभावादीर्घस्य श्रवणं सिद्धम् । वेदलौकयोच्चारित्वाद् शब्दस्य प्रयोगो दृश्यते । शुधुवाचनकाशानिति चेद् उहनिगमामिति श्रूयात् किं प्रत्याहारेण ॥१॥

उ०—तयर्थः । भ्रष्टावसरम्यायस्तु शास्त्रे नास्त्येवेति भावः । यत्र लक्षणेति । यथा 'विभाषा दिक्समासे' 'वृत्तीयासमाम' इत्यादी । तत्र हि समासशब्दस्य सञ्ज्ञात्वेन तज्ज्ञानाय लक्षणपदांशोपनमित्यर्थः । प्रयोगरूपेति । तस्य भीयत इत्यादिप्रयोगनिष्ठम् । एव हि शाभादाग्रहणेष्वविशेष इत्यादेरसङ्गतिः स्यादिति मासाहचर्याद् भीतशब्दोऽपि सा त प्रयतत इत्येव समाधातुं युक्तम् । तद् ध्वनयन्माह—नन्वेतमसत्यपीति । किञ्चाभावे एतिवपयत्येनाभ्यस्य तुल्यभावादिति भावः । एवं च मीप्रहणमपि व्यर्थमिति तात्पर्यम् । भाष्ये मीनातिमिनोत्योदीर्घत्वे कृत इत्यत्र पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिमाश्रित्य मीनातिनिर्देशः ।

[भाष्ये] परत्वादित्यस्योत्तरकाळप्राप्तत्वादित्येवार्थः । यथादीर्घोत्तरं स्यानिवाचने णिलोपो भवति, एवं तत्पक्षपुनरमेव गुणोपि स्यात् । दीर्घत्वं तु सामान्यग्रहणादिपाठार्थं स्याद् इति भावः । नास्त्यनवकाशत्वमिति । नास्त्यनवकर्तृत्वमित्यर्थः । दीर्घत्वं बाध्यते इति । प्रवृत्तमपि निश्चयते इत्यर्थः । धातुरवकाश इति । तस्य च कुटादित्वप्रयुक्तत्वेन गुणनिषेधादीर्घश्रिताय इति भावः । एवं चेत्समावे एवावकाशोक्तिर्मात्रोक्त्याऽसङ्गतेति तात्पर्यम् । उह्नीति । न चाग्रादेशगमेरित्यर्थलभार्थप्रसङ्गग्रहणम् । हनिसाहचर्येण तुल्यकरणस्यानिवादेशगमेरेव ग्रहणेनादोषान् । एवं च कुटः सञ्ज्ञेति न क्षतिरिति बोध्यम् । कुटप्रभ्यः कुटादिभ्यश्च सनोऽनभिधानमित्यभ्ये ॥१॥

हलन्ताद्य ॥ १ । २ । १० ॥

अयुक्तोयं निर्देशः । कथं हीको नाम हलन्तः स्यादन्यस्यान्यः ? कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ? 'इग्वतो हलः' इति । यद्येवं 'यियक्षति' अत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि 'इगुपधाद्धलन्ताद्' इति वक्ष्यामि । एवमपि दम्भेन प्राप्नोति । सूत्रं च भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तम्—'अयुक्तोयं निर्देशः' इति । नायुक्तः । अयमन्तशब्दोऽस्त्येवावयववाची । तद्यथा—'वस्त्रान्तः, वसनान्तः' इति, वस्त्रावयवो वसनावयव इति गम्यते । अस्ति सामीप्ये वर्तते । तद्यथा—'उदकान्तं गतः' इति, उदकसमीपं गत इति गम्यते । तद्यः सामीप्ये वर्तते, तस्येदं ग्रहणम् ।

प्र०— हलन्ताद्य । अयुक्त इति । अन्तशब्दमवयववचनं मत्वा पर्यनुयुक्ते । अन्यस्यान्य इति । अत्यन्तभेदमनेन दर्शयति । अवयवावयविनोस्तु भेदविवक्षापि भवति—तन्तूनां पट इति । अमेदनिवक्षापि—पटीभवन्ति तन्वर इति । इग्वतो हल इति । हलन्तादित्यर्थः । यियक्षति । अत्र संप्रसारणप्रसङ्गः । तद्यः सामीप्य इति । एवं च हल् चासावन्तश्चेति कर्मधारयः । निपातनाद्य विशेषणस्य परनिपातः ।

उ०— हलन्ताद्य । अन्तशब्दस्य समीपवचनत्वाच्चापानुपपत्तिर्हल्समीपादिकः पर इत्यर्थः, ततः परत्वं न सामर्थ्यादेकवर्णस्य बहिरितं प्राप्नोति आह—अवयवेति । भेद एवावयवावयविभाषादाह—अत्यन्तभेदमिति । भेदाभेद एवावयवावयविभाव इत्यर्थः । भाष्ये इष्टार्थ-बोधाक्षमत्वेन निर्देशस्यायुक्तत्वम् । इको नामेति । इगन्तस्य धातोर्लियर्थः । हलन्तः स्यादिति । हलन्ताप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । अन्यस्य । इगन्तस्य । अन्यः । हल् कथमन्तो भविष्यतीति दोषः । इक्षुपदेन वर्णमात्रग्रहेऽपि द्वयोर्वर्णयोः परस्परमवयवावयविभावो विरुद्ध इति भावः । मग्वानन्तर्यासिषु बहुमीहेरिव मत्वर्थोऽस्य भाष्यभाषाद्गर्णयोरवयवावयविभाषायाश्च 'इग्वतो हल' इत्ययुक्तमत आह—हलन्तादिति । समाश्रितस्य धातोः शब्दस्वरूपस्य वा इत्यादिदोषनाश-वन्तविधित्यर्थः । यस्मिन् इग्वतो हलन्तादिति न्यासकरणे तात्पर्यम्, भूत एवेगुपधा-द्धलन्तादिनि षक्षति । कर्मधारय इति । स्वपदार्थप्रधानत्वेनागतरङ्गत्वाद्यमेवोचित इति भावः । पूर्वनिपातशेषं परिहरति—निपातनादिति । बहुमीहिपक्षेऽप्येतदावयवकमिति भावः ।

एवमपि दम्भेन सिध्यति† । यो ह्यत्रेक्समीपो हल् न तस्मादुत्तरः सन्,
यस्मादुत्तरः सन् नासाविक्समीपे हल् । एवं तर्हि—

दम्भेर्हल्गृहणस्य जातिवाचकत्वासिद्धम् ॥ १ ॥

हल्जातिर्निर्दिश्यते—इक उत्तरा या हल्जातिरिति ॥१०॥

प्र०— एवमपीति । व्यक्तिनिर्देश इति भावः । असति च किरवे नलोपो न स्यात् ।

दम्भेरिति 'वर्णग्रहणे जातिग्रहणम्' इति निपात एकाजनाङ्कित्यत्रैकग्रहणेन
ज्ञापितत्वात् । न चात्र व्यक्तिगतमेकत्वम्, अपि तु जातेः स्वगतम् । तत्र यदा तावद्व्य-
क्तिव्यतिरिक्ता जातिस्तस्याश्च व्यक्तिद्वारकाः सामीप्यादयो धर्मास्तादृश्या एकत्वादिक-
समीपत्वं सनश्च परत्वं तदपेक्षमस्तीति सिद्धं धिप्सतीति किरवम् । हकारादिषु चाभिन्न-
प्रत्ययाभिधानाद्वल्यजातेः सद्भावः । यदापि 'व्यक्तभेदा व्यक्तय एव जातिः' इति
पक्षस्तदा भेदव्युदासादभेदाश्रयणादिष्टसिद्धिः ॥१०॥

उ०— दम्भ इत्येतीरवेऽल्लूपघटाद् गुणाप्रसक्तेः किं किरवेनेत्यादाह—असतीति ।
नलोप अनिदितामित्यनेन ।

एकत्वं—हलन्तादित्येकवचनोपात्तम् । जातेः स्वगतमिति । तस्याः प्राधान्येन विव-
क्षितत्वाद् एको मीहिः सम्पन्नः, इतिवदिति भावः । ननु जातिनिर्देशे पीवोपर्यं कथमत
आह—यदा तावदिति । यस्याप्येकैकव्यक्तियङ्गाया जातिस्तथापि ज्ञापकेन विज्ञातीयव्यक्त्य-
व्यवधाने पत्किञ्चिद्व्यक्तिद्वारकं समीप्यं यत्किञ्चिद्व्यक्तिद्वारकं च ततः परावमाग्रीयत इति
भावः । व्यक्तिद्वारका इति । विशेषणीभूतव्यक्तिद्वारका इत्यर्थः । तदपेक्षं व्यक्तिद्वारकं जाय-
पेक्षम् । अभिन्नप्रत्ययः । हलित्येकाकारः प्रत्ययः । अनेन हलत्वजाती प्रमाणं संगताद्वा
जातिशब्दा एवेति दर्शितम् । यदापीति । यदा तु साक्षादेव परत्वादिति भावः । परपर-
भेदधर्मपरिधायोऽन्यविशेषायां सा एकैवेति तात्पर्यं तदाह—भेदव्युदासादभेदा-
श्रयणादिति । अयं पक्षो मन्त्रायामुपपादितो विस्तरेणास्माभिः शक्तिशब्दात् । परे तु
हल्जातिरित्यस्य तज्जात्याश्रयहल्समुदाय इत्यर्थस्तस्य च साक्षादेव समीप्यं ततः परत्वं चोप-
पद्यते । तदुक्तं भाष्ये—इक उत्तरा या हल्जातिरिति । अत एवार्थाभावात् इति गृहे
वदयति—जातेः पीवोपर्यासम्भवादिपयससमी विशाल्यन इतीत्याहुः ॥१०॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ॥ १ । २ । ११ ॥ १०

कथमिदं विज्ञायते—आत्मनेपदं यौ लिङ्सिचाविति । आहोस्विदात्मनेपदेषु परतो यौ लिङ्सिचाविति ? किं- चातः ? यदि विज्ञायते—आत्मनेपदं यौ लिङ्सिचाविति, लिङ् विशेषितः, सिजविशेषितः । अथ विज्ञायते—आत्मनेपदेषु परतो यौ लिङ्सिचाविति, सिज्विशेषितः, लिङविशेषितः ।

यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावद्—‘आत्मनेपदं यौ लिङ्सिचौ’ इति । ननु चोक्तम्—‘लिङ् विशेषितः, सिजविशेषितः’ इति । सिज विशेषितः । कथम् ? आत्मनेपदं सिज्जास्तीति कृत्वा आत्मनेपदपरे सिचि कार्यं विज्ञास्यते ।

अथवा पुनरस्तु—आत्मनेपदेषु परतो यौ लिङ्सिचौ—इति । ननु चोक्तम्—सिज्विशेषितो लिङविशेषितः—इति । लिङ् च विशेषितः । कथम् ? आत्मनेपदेषु परतो लिङ् नास्तीति कृत्वाऽऽत्मनेपदे लिङि कार्यं विज्ञास्यते ।

प्र०— लिङ्सि० । कथमिति । आत्मनेपदेष्विति सृज्छत्तस्य अर्थद्वयं न लभ्यते । तत्र यदि निर्धारणसप्तमी तदा तुल्यजातीयस्य निर्धारणाद्धिङ्गेव विशेषितः स्याद्, लिङ् शब्देन लिङादेशप्रहणात् । अथ परसप्तमी तदा सिजेव विशेष्यते, न लिङ् । सीयुडादिसमुदायो लिङ्शब्देन गृह्यते इति तस्यात्मनेपदपरत्वाभावः । नचानयोर्भिन्नयोरर्थयोः सहविवक्षा संभवतीत्येकशेषस्याप्रयोगः । सिच्च विशेषित इति । आत्मनेपदपरत्वादुपचारासिजेवात्मनेपदमुच्यते गौणमुख्यार्थयोरान्तेपदशब्दयोः सारूप्यमात्रप्रतिषेध एकशेषः करिष्यत इति भावः ।

आत्मनेपदे लिङीति । अवयवगतं पौर्वापर्यं समुदाय आभयिष्यत इति भावः । अथवा तन्त्रेण शब्दद्वयोच्चारणादर्थद्वयं लभ्यते ।

उ०— लिङ्सिचौ । सृज्छत्तस्यार्थद्वयमिति । अलभेदेनार्थद्वयबोजनकत्वमित्यर्थः । नन्वात्मनेपदं यौ लिङ्सिचाविति व्याख्याने सप्तम्यनुपपन्नेत्यत आह—निर्धारणे इति । सम्भवस्यभिचारयोरभावादिति भावः । ननु लिङ् आत्मनेपदत्वमावोत आह—लिङ्शब्देनेति । ननु सम्भावितान्तेपदपरत्वौ सुदृष्टीयुटावेव लिङ्प्रहणेन ग्रहीष्येते इत्यत आह—सीयुडादिति । नन्वसप्तम्योरेकशेषनिर्देशोत आह—न चेति । अनेन साध्यैकशेषो वारितः । अप्रयोग इति । कृतैकशेषस्य सूत्रेऽप्रयोग इत्यर्थः । निर्धारणविमल्यस्तत्वे सिज्विशेषणत्वात् सम्भवादाह—आत्मनेपदेति । ननु सृज्छत्तस्य कथमर्थद्वयबोधकत्वमत आह—सारूप्यमात्रेति । अर्थभेदेपीत्यर्थः । अह्ना इतिषदिति भावः । सौत्र एकशेष इति बोध्यम् ।

नैव वा पुनरर्थो लिङ्विशेषणेनात्मनेपदग्रहणेन । किं कारणम् ? भलिति वर्तते । आत्मनेपदेषु चैव लिङ् भलादिः, न परस्मैपदेषु । तदेतत्सिज्विशेषणमात्मनेपदग्रहणम् ।

अथ सिज्विशेषणे आत्मनेपदग्रहणे सति किं प्रयोजनम् ? इह मा भूत्—अपाक्षीत् । अवाप्सीत् । नैतदस्ति । इक इति वर्तते ।

एवमपि—अचैपीत् अनैपीत् अत्रापि प्राप्नोति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । हलन्तादिति वर्तते । एवमपि अकोपीत् अमोपीत् अत्रापि प्राप्नोति । नैतदस्ति । भलीति वर्तते ।

एवमपि—अमैत्सीत् अच्छैत्सीत् अत्रापि प्राप्नोति । नैतदस्ति । इग्लक्षणयोर्गुणवृद्धयोः प्रतिषेधः । न चैपेग्लक्षणा वृद्धिः+ ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—इह मा भूत्—असाक्षीत् अद्राक्षीत् । किं च स्यात् ? अकिलक्षणोऽमागमो न स्यात्* ॥११॥

स्थाध्योरिच्च ॥ १ । २ । १७ ॥

इच्च कस्य तकारेत्त्वम्

कस्य हेतोरिकारस्तपरः क्रियते ?

प्र०— नैव चेति । संभवव्यभिचाराभ्यां सिजेव विशेष्यते न लिङ्गित्यर्थः ॥११॥

स्थाध्योरिच्च । इच्च कस्येति । कथं पुनरत्र षष्ठी यावता हेतुशब्दः श्लोके न प्रयुक्त इति हेतुवृत्तयया भाव्यम् । नैव दोषः । हेतुरूपताया अविवक्षणात् । संयम्भि-

उ०— समुदाये इति । व्यपदेशिवद्भावेनेत्यर्थः । अथवेति । तत्र त्वसहविषयज्ञापामपि विद्वन्मानसराजहंसेतिवदिति भावः ॥११॥

स्थाध्यो । न प्रयुक्त इति । पृथं च षष्ठी हेतुप्रयोग इत्यस्याप्राप्तिरिति भावः । अपत्य-
रूपत्वस्येति । सध्वेन विवक्षायां तु छी न स्यात्पिच्य स्यादिति भावः । वस्तुत उक्ताश्च एवे-
दग्वेनेदंपदार्थः । दोषाधिकारात् । पृथं चेदंत्वेनाप्यपत्यबोधे शेषिको न साधुरिति तस्येदमिति
सूत्रे तस्यापत्यमिति सूत्रे च निरूपयिष्याम इति चिन्त्यमिदम् । स च सम्बन्धो हेतुहेतुमन्त्रावे
पर्यवस्यतीति भाष्ये हेतोरिति प्रयुक्तम् । हेतुसम्बन्धेन चात्र पठ्यम् । इत्थंशक्तकारः किं मुक्तमुपार्थं
उत तपरसूत्रप्रवृत्त्यर्थ इति विचारतात्पर्यम् । तकार इदिति । यस्येति दोषः, बहुमीहेर्यं त्वः ।

† १शो शब् १. २. ९. ‡ बधिवि० १. १. १५ 'अवर्ण' इत्यवर्ण' इति वाच्यम् ।

+ ब०प्र०इत्यवर्णः ७. २. १ X मृजिहोः १. १. ५८.

दीर्घो मा भूत्

दीर्घो मा भूदिति ।

ऋतेपि सः ।

अन्तरेणाप्यारम्भं सिद्धोऽत्र दीर्घः “धुमास्थागापाजहातिसां हलिः”
[६. ४. ६६] इति ।

अनन्तरे प्लुतो मा भूत्

इदं तर्हि प्रयोजनम्—अनन्तरे प्लुतो मा भूदिति । कुतो न खल्वेतत्—
अनन्तरार्थ आरम्भे ह्रस्वो भविष्यति, न पुनः प्लुत इति ?

प्लुतश्च विषये स्मृतः ॥ १ ॥

प्र०—रूपेण विवक्षितत्वात् । यथा ‘मदीयाः पुत्राः’ इति शैषिकः प्रत्ययः, तदुत्पत्तिकाले
अपत्यरूपत्वस्याविवक्षणात् । तकार इत् तकारेत् तस्य भावस्तकारेत्वं किमर्थं क्रियते ।

दीर्घो मा भूदिति । आन्तरतम्यात्प्राप्नोतीति भावः । भाव्यमानोऽस्य सर्वाङ्ग
गृह्णातीत्येव तु परिहारोऽनित्यत्वान्नोक्तः । कचिद्भाव्यमानेनापि सर्वाङ्गग्रहणात् । यथा
ऽमूम्यामित्यादावूकारो दीर्घस्य भवति । परिहारान्तराभिधानाद्वा ।

अन्तरेणापीति । इकारविधानेन विनापीत्यर्थः । किञ्च तु कर्तव्यमेव । तेन विना
ईत्वस्य प्राप्त्यभावात् । अनन्तर इति । असदृश आदेशो क्रियमाण इत्यर्थः ।

प्लुतश्च विषय इति । अनेन तपरत्वं प्रत्याख्यायते । यद्यनेन प्लुतो विधीयेत
तदा यद्यपि विषयेऽनन्यस्यापि प्रश्नारयानयोरित्यादिना प्लुतो विहितस्तत्राप्यनेन
विधीयेत, अस्मिन्नकर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धमित्याद्यमिकस्य प्लुतस्यासिद्धत्वात्तत्र पक्षेऽ-

उ०—इत्येत्यग्रेऽसंशुक्तकारवच्यं किमर्थमिति भाव्यार्थः । मुत्तसुखाधीषि तदर्थत्वेन वर्णोच्चारणस्य
साधंशवादिसंज्ञां रुमत इति भाव्यमतम् । ननु भ्रुतत्वाद् इत् एव भविष्यतीत्यत आह—
आन्तरतम्यादिति ।

स्यारम्भं विनेत्यर्थः ॥ न स्यादत आह—किञ्चं त्विति । तदर्थं सूत्रमाश्रयकमिति
भावः । ईत्वस्येति छेदः । असदृश इति । सामर्थ्यादसदृशे इत्यर्थः । अव्यवहितपरोऽनन्तर-
वाप्यो मेति भावः ।

यद्यनेनेति । टिग्रहणं वाक्येनैव संबध्यते नत्यनन्येन पदेनेति भावः । भाव्ये विषये
प्रश्नादयानादिविषये प्लुत दृश्यते । यदा स विषयो भवति तदाप्यनेनैव सूत्रेण प्लुतेन भाव्य-
मित्यनुवादेशोपमिया मानेन प्लुतविधानमित्यवमत्र पक्षे भाव्याक्षरार्थः कार्यः । अन्ये
त्विति । अनन्तरेपीति । सूत्रेऽमरतो आदेशो अव्यवहितपरोऽनन्तर-
वाप्यो मेति भावः । इत्येवमिति । आन्तर्यादिति भावः । वातिकेऽनन्तरे इत्यस्यानन्तरे
भूयमानेति दीर्घः स्यादिति छेदो बोध्यः । प्लुतो मा भूदिति आहोषरात्वेनावतारयति—

विषये प्लुत उच्यते* । यदा च स विषयो, मवितव्यमेव तदा प्लुतेन ।

इच्च कस्य तकारेत्वं दीर्घो मा भूदतेपि सः ।

अनन्तरे प्लुतो मा भूत् प्लुतश्च विषये स्मृतः ॥१॥

न क्त्वा सेट् ॥ १ । २ । १८ ॥

न सेडिति कृते ऽकित्वे

न सेडित्येव सिद्धम्, नार्थः क्त्वाग्रहणेन । निष्ठायामपि तर्हि प्राप्नोति—
गुधितः गुधितवानिति ।

निष्ठायामवधारणात् ।

निष्ठायामवधारणान्न भविष्यति । किमवधारणम् ? “निष्ठा शीङ्स्विदि-
मिदिक्ष्विदिधृषः” [१. २. १६] इति ।

प्र०—नुवाददोषः प्राप्नोतीति ह्रस्व एव भविष्यति । अन्ये तु तपरत्वमनेन समर्थितमिति
व्याचक्षते । अनन्तरेप्यादेशे श्रूयमाणे दीर्घ एव स्यात् । ननु सिद्ध एव दीर्घ इत्युक्तं,
सिद्धस्यापि पुनर्विधानं प्लुतनिधृत्यर्थं स्यात् । माभूत् प्लुत इति चेत् । तन्न प्लुतश्च
विषये स्मृत इति । स चासति तपरत्वे न प्राप्नोतीति दीर्घनिधृत्यर्थं तपरत्वं स्थितम् ।
प्लुतविधौ तु वाक्यस्य ढेरित्यधिकारात्कथमिकारस्य प्लुतः स्यादिति चिन्त्यमेतत् ॥१७॥

न क्त्वा । कृते ऽकित्वे इति । अकारप्रलेपः । निष्ठायामिति । शीङादिभ्य एव
परा निष्ठा न किदिति नियमः । विपरीतस्तु निष्ठैवेति व्याख्यानान्न भवति ।

उ०—नन्विति । स्यादिति । तथा च तत्र प्लुत इष्टः । स चासति तपरत्वे पुनर्विहितेन दीर्घेण
बाधितः सन्न स्यादित्यर्थः । ननु किमिति प्लुतस्तग्रेष्यत इति शङ्कते—मा भूदिति । स्मृत
इति । एवं च प्रभाषयानादिविषये तत्संग्रहत्वात् तन्निधृत्यर्थं विधानमित्यर्थः । स चासतीति ।
सिद्धे दीर्घे दीर्घविधानसामर्थ्येन बाधादित्यर्थः । सति तु तपरत्वे दीर्घाग्राप्त्या प्लुतो निविम
इति भावः । पश्चात्प्राप्तस्तु तपरत्वेन न बाध्यते असिद्धत्वादित्याशयः । प्रकारद्वयमपि दूष-
यति—प्लुतेति । अनन्यस्य पदस्य डेः, अपिना वाक्यस्य च डेः प्लुतः प्रमादधानयोः इत्यर्थ-
स्तस्येति भावः । टिग्रहणं वाक्येनैव सम्बध्यते न त्वनन्येन पदेनेति ॥ माध्यतापर्यम् ।
यत्रविद्वमित्यादौ गुरोरनृत इत्येतद्विपर्यं माप्यमिति । तन्न । तेन ह्ययमानार्थबाधिन एव डेः
प्लुतविधानादित्याहुः ॥१७॥

न क्त्वा । न सेडित्यनेन कथं कित्वं क्रियेतेत्यत आह—अकारेति । विपरीतस्त्विति ।
तथापि सति शयित्वेत्यादावपि कित्वं स्यादित्यर्थः ।

परोक्षायां तर्हि प्राप्नोति । किं च स्यात् ? पपिव पपिम ङ्कित्याकारलोपो न स्यात् । मा भूदेवम्, इतीत्येवं भविष्यति । इदं तर्हि—जग्मिव जग्मिव किङ्कतीत्युपधालोपोऽ न स्यात् ।

ज्ञापकान्न परोक्षायाम्

ज्ञापकात्परोक्षायां न भविष्यति । किं ज्ञापकम् ?

सनि भल्ग्रहणं विदुः ॥ १ ॥

यदयम् “इको भल्” [१. २. ६.] इति भल्ग्रहणं करोति तज्-
ज्ञापयत्याचार्यः—“श्रौपदेशिकस्य कित्त्वस्य प्रतिषेधो नातिदेशिकस्येति । कथं
कृत्वा ज्ञापकम् ? भल्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं भलादौ यथा स्यात्, इह मा भूत्—
शिशयिपत इति । यदि चात्रातिदेशिकस्यापि कित्त्वस्य प्रतिषेधः स्यात्,
भल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । अस्त्वत्र कित्त्वम्, ‘न सेट्’ इति प्रतिषेधो भविष्यति ।
पश्यति त्वाचार्यं श्रौपदेशिकस्य कित्त्वस्य प्रतिषेधो नातिदेशिकस्येति, ततो भल्-
ग्रहणं करोति ।

नैतदस्ति ज्ञापकम् । उत्तरार्थमेतत्स्यात् “स्थाध्वोरिञ्” [१. २. १७]
भलादौ यथा स्यात्, इह मा भूत्—उपास्थायिपाताम् उपास्थायिपत ।

प्र०— परोक्षायामिति । पूर्वाचार्यप्रसिद्धया परोक्षा लिङ्गुच्यते । अस्त्वन्नेति । प्राप्नोतु
कित्त्वमित्यर्थः । न तु निवृत्तस्य निषेधः कर्तुं शक्यः ।

उपास्थायिपातामिति । स्थास् आतामिति स्थिते इत्थं च प्राप्नोति चिण्वद्भावश्च ।
तत्र परत्वाधिपद्भावे युक् च प्राप्नोति वृद्धिश्च । तत्र वृद्धयपनादो युगागमः । तत्र कृते
यकारस्यैवप्रसङ्गः । न च पुनर्नृद्विलम्ब्यते । पूर्वमेव युका बाधितत्वादिति भावः ।

उ०— न तु निवृत्तस्येति । न सैवं कथोपि विद्यमानस्य कित्त्वस्य कथं निषेध इति वाच्यम् ।
कार्यस्यैव निषेधे न तु विद्यमानकित्त्वस्येति न दोषः । आतिदेशिकस्य निवृत्तस्य निषेधे तु तेन
कृतकिकार्यस्थानेन प्रतिषेधे विरोधः स्पष्ट एवेति दिक् ।

मनु सल्ग्रहणमावेति सिचश्चिण्वदिति इति वृद्धावायादेशो च सिद्धमित्यत आह—
स्यासिति । तत्र चिण्वद्भावे परत्वात् कृते ह्रस्वत्वयः । वृद्धयपवाद इति । येननामासिभ्यायेन,
नान्नवद्वासात्वेनेति भावः । तदेवाह—न च पुनरिति ।

इत्त्वं कित्संनियोगेन

कित्संनियोगेनेत्वमुच्यते । तेनासति कित्त्वे इत्त्वं न भविष्यति ।

रेण तुल्यं सुधीवनि ।

तद्यथा—सुधीवा सुधीवेति ङीप्संनियोगेन र उच्यमानो ऽसति ङीप् न भवति* ।

अथवा ऽस्त्वन्नेत्वम् । का रूपसिद्धिः ? वृद्धौ कृतायामायादेशो भविष्यति ।

प्र०— असति कित्त्वे इति । मत्प्रहणस्य ज्ञापकत्वं न तावत्स्थितमिति आतिदेशिक-
स्यापि कित्त्वस्य न सेदिति निषेधो भवतीत्यभिप्रायः ।

सुधीवनीति । अनो बहुव्रीहेरिति प्रकृतस्यैव ङीपो निषेधो न तु रेफस्यापि, स
तु सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्युपाय इति न्यायान्नवर्तते । अयं न्यायो
चित्त्वकादिभ्यश्छस्य लुगित्यत्र छप्रहणेन ज्ञापितः ।

अस्त्वन्नेति । यकारस्य कृते इत्त्वे वृद्धिर्भविष्यति । युगागमेन ह्याकारस्य वृद्धि-
र्भाष्यते, नत्विकारस्यापि ।

उ०— भाष्ये इत्त्वं कित्संनियोगेनेति उत्तरार्धत्वं खण्डयति । तदाह—अतिदेशिकस्यापीति ।
तथा च कित्संनियोगे तत्सन्नियुक्तेष्वस्याप्यभाव इति भावः । ज्ञापिते स्वातिदेशिकानियोगे
उत्तरत्राप्युपयोग इत्यन्यत् ।

अनो बहुव्रीहेरित्यस्य द्विधा विहितं नेत्यर्थाद् रेफस्यापि निवृत्तिर्वाच्यमिति विपरी-
तान्तोऽत आह—अन इति । प्रत्ययाधिकाराप्रत्ययस्यैव निषेध इति भावः । छप्रहणेनेति ।
तद्धि चित्त्वकादेरुत्तरस्य प्रत्ययस्य भर्त्तामत्ते तद्धिते विधीयमानो लुक् प्रत्ययाभ्यन्तराभावात्
छस्यैव सिद्ध इति छमात्रस्य लुग्यथा स्यात् तु तत्सन्नियोगशिष्टकुको निवृत्तिरित्यर्थ-
मिति भावः ।

ननु युका वृद्धेर्वाचितत्वात्कथमिकारस्य वृद्धिरत आह—युगागमेनेति । तत्प्राप्तिवेला-
यामिकाराभावेन तत्र वृद्धेरप्राप्तेरिति भावः । अष्टावसरम्यावस्तु शास्त्रे नास्त्येवेति तात्पर्यम् ।
यस्तुतोऽथवास्त्वन्नेत्वमिति भाष्यमेकदेशयुक्तिर्विष्मतोर्लुका टिलोपमात्रवाधवत्तत्राप्यापरेरिति
शोध्यम् । तस्माद् मूलप्रहणस्य ज्ञापकत्वं स्थितम्—औपदेशिकस्यैव निषेध इति ।

वस्वर्थम्

वस्वर्थं तर्हि क्त्वाग्रहणं कर्तव्यम् । वंसोर्ध्वोपदेशिकं कित्त्वम् । किं च स्यात् ? पपिवान् तस्थिवान् किंतीत्याकारलोपो न स्यात् । मा भूदेवम् । इटि चेत्येवं भविष्यति ।

इदं तर्हि जग्मिवान् जघ्मिवान् किंतीत्युपधालोपोऽन स्यात् ।

किदतीदेशात्

अस्त्वग्रौपदेशिकस्य कित्वस्य प्रनिषेधः । आतिदेशिकमत्र कित्वं भविष्यति+ । यत्र तर्हि तत्प्रतिपिध्यते, अञ्जेः—आजिवानिति ।

एवं तर्हि च्छान्दसः कसुः । लिट् च च्छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति । तत्र सार्वधातुकमपि न्दिङ्भवतीति* इत्युपधालोपो भविष्यति ।

निगृहीतिः

इदं तर्हि प्रयोजनम् । इह मा भूत्—निगृहीतिः उपसिद्धितिः निरुचितिः* ।

प्र०— आजिवानितीति । इदं नोपपद्यते । अत्र हि नलोपे कृते द्विवचन एकादेशो च घस्वेकाजाद्घसामितीडागमः । तत्र हि कित्वप्रतिषेधाग्रलोपनिवृत्तौ द्विहलत्वान्नुडि सत्येकाच्चाभावादिण्यनिवृत्तौ नलोपादीनां चक्रकप्राप्तिः । चक्रकेषु चेष्टतो व्यवस्था । भाष्यकारेण तु परिहारान्तरसद्भावादेव परिहारो नाश्रितः । निगृहीतिरिति । तितुत्रेऽग्रमहादीनामितीडागमः ।

उ०— भाष्ये आतिदेशिकमिति । असंयोगाद्दिङित्यनेन । आजिवानिति । द्विवात्परत्वात् पूर्वमिति न सेडिति निषेधेन क्त्वाभावाच्चलोपभावे ऽसंयोगादित्यस्यप्राप्तेर्मलोपसिद्धये क्त्वाग्रहणम् । संज्ञापेक्षाकृतं बहिरग्रत्वं त्वग्र शास्त्रे नाधीयत इति भावः । एकादेशो च घस्वेकाजिति । कृतद्विवचनानामेकाधामिति स्थितरत्वादिति भावः । नलोपनिवृत्ताविति । निमिषापायश्यायेनेति भावः । द्विहलत्वादिति । तस्मान्नुडित्यनेन नुडिति भावः । इण्यनिवृत्ताविति । तन्निवृत्तौ सत्यां क्त्वाग्रलोपे ऽद्विहलत्वान्नुण्निवृत्तायेकादेशोनीकाच्चादिति सेट्वाचिकप्रतिषेध इत्येवं नलोपादीनां चक्रकप्राप्तिरित्यर्थः । इष्टत इति । सा औपदेशिक-क्त्वाग्रान् नलोपे इटः प्रवृत्ताविष्टसिद्धिरूपा इत्यर्थः । ङकन्यायस्य भाष्यकृतान्नीकारेण चक्रक-प्राप्तिरेव मेऽप्यर्थः ।

तितुत्रेऽप्यादिनेडागमप्रतिषेधः किं न स्यात्त आह—अग्रमहादीनामिति ।

तत्तर्हि क्त्वाग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् ।

क्त्वा च विग्रहात् ॥ २ ॥

उपरिष्ठाद् योगविभागः करिष्यते* । “न सेट् । निष्ठा शीङ्स्विदिमिदि-
क्ष्विदिधृपः” [१६] “मृपस्तितिक्षायाम्” [२०] “उदुपधाद्वादि-
कर्मणोरन्त्यतरस्याम्” [२१] ततः “पूङः” । पूङश्च निष्ठा सेट् किन्न
भवति । ततः “क्त्वा” च । क्त्वा च सेट् किन्न भवति । पूङ इति निवृत्तम् ।

न सेडिति कृते ऽकित्वे निष्ठायावधारणात् ।

ज्ञापकान्न परोक्षायां सनि भृत्प्रहणं विदुः ॥१॥

इत्वं कित्संनियोगेन रेण तुल्यं सुधीवनि ।

वस्वर्थं किदतीदेशान्निगृहीतिः क्त्वा च विग्रहात् ॥२॥

उदुपधाद्वादिकर्मणोरन्तरस्याम् ॥ १ । २ । २१ ॥

इह कस्मान्न भवति—गुधितः गुधितवान् ?

उदुपधाच्छपः ॥ १ ॥

शब्धिकरणेभ्य इष्यते ॥२१॥

पूङः क्त्वा च ॥ १ । २ । २२ ॥

पूङः क्त्वानिष्ठयोरिति वाप्रसङ्गः सेट्प्रकरणात् ॥ १ ॥

प्र०— क्त्वा च विग्रहादिति । विग्रहो विभागो योगस्य करिष्यत इत्यर्थः ॥१८॥

उदु । उदुपधाच्छप इति । शपः सम्बन्धी शब्धिकरणो यस्तस्मादित्यर्थः ॥२१॥

पूङः । पूङ इति । सेडित्यन्त्यतरस्यामिति चानुवर्तनात्सेटोरेव क्त्वानिष्ठयोः

उ०— अतीदेशादित्यत्रोपसर्गस्य घञीति दीर्घं. ॥१८॥

उदुपधाद् । शप इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे शबन्तोदुपधात्परनिष्ठाऽसम्भव इत्यत आह—शपः
सम्बन्धीति ॥२१॥

पूङः क्त्वा च । नन्विदि वाप्रसङ्ग इत्यत्र सेट्प्रकरणादिति हेतुन्यूनोत आह—

पूङ्गवः क्त्वानिष्ठयोरिति विभाषा किञ्चं प्राप्नोति । किं कारणम् ? सेट्-
प्रकरणात् । सेडिति वर्तते ।

न वा सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वादनिति वा कित्त्वम् ॥ २ ॥

न वा एष दोषः । किं कारणम् ? सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वात् । अकिदाश्रयं
सेट्त्वम् । यदा यत्रिच तदेता भवितव्यम् । सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वादनित्येव
विभाषा किञ्चं भविष्यति ।

इड्विधौ पूङ्गो ग्रहणं क्रियते† । तेन वचनादिट्, सेट्प्रकरणाच्च इत्येव
विभाषा कित् प्राप्नोति ।

इड्विधौ ह्यग्रहणम् ॥ ३ ॥

इड्विधौ हि पूङ्गो ग्रहणं न कर्तव्यं भवति ।

भारद्वाजीयाः पठन्ति—नित्यमकित्त्वमिडाद्यो. क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् ।
नित्यमकित्त्वमिडाद्यो. क्त्वानिष्ठयो. सिद्धम् । कथम् ? विभाषामध्येऽयं योगः
त्रियते । विभाषामध्ये च ये विधयस्ते नित्या भवन्ति । किमर्थं तर्हि क्त्वा-
ग्रहणम् ? क्त्वा ग्रहणमुत्तरार्थम् । उत्तरार्थं क्त्वाग्रहणं क्रियते “नोपधात्थ-
फान्ताद्वा” [२३] “वशिलुञ्च्युतश्च” [२४] इति ॥ २२ ॥

प्र०—कित्त्वविकल्पः स्यात् । ततश्च पुनित्वा पुनित इति पक्षे स्यात् । अस्ति चेडागम
पूङ्गवति विकल्पेनेद्विधानान् ।

न येति । इड्विधौ पूङ्गवेति सूत्रं वार्तिककार प्रत्याचष्टे । तत्रानिदोरेव
क्त्वानिष्ठयोगेन कित्त्वं विकल्प्यत । तत्र यदा कित्त्वं तदा श्रुत्युक्तं क्तितीति इट्प्रति
पेधात्पूर्वा पूत इति भवति । यदा त्वत्रिच तदेङ्गुणयोः पपित्वा पवित इति भवति ।

भारद्वाजीया इति । लाघवमनादस्य सूत्रसारेण पूङ्गवेतीड्विधौ पठितम् । इह
तु विकल्पो नापुरतन् उत्तरत्र वाग्रहणादिति सिद्धयतीति भावः । उत्तरार्थमिति ।
न पर्या सेडिति कित्त्वप्रतिषेधस्य सिद्धत्वान् ॥ २२ ॥

उ०—अन्यतररयामिति चेति । ननु श्रुत्युक्तं क्तितीति निषेधात्कित्त्वनिषेधं विनेदेव दुर्लभ इति
नेहनुगुणितुमेव भावः—अस्ति चेति । ननु सति पूङ्गवेत्यस्मिन् कथमकिदाश्रयं सेट्
त्वमत्र भावः—इद्विधाविति ।

ननु गीरवाहाराद्विधौ मगमयुक्तमत्र भावः—लाघवमिति । विभाषामध्ये इति ।
विभाषामध्ये इत्यर्थः । किमर्थं तर्हि क्त्वाग्रहणमिति प्रश्नो भारद्वाजीयमते शोध्यः । नन्वि-
हार्थेण सम्भवति कथमुत्तरार्थत्वमत्र भावः—न क्त्वेति ॥ २२ ॥

तृपिमृपिकृपेः काश्यपस्य ॥ १ । २ । २५ ॥

काश्यपग्रहणं किमर्थम् ? काश्यपग्रहणं पूजार्थम् । वेत्येव हि वर्तते ॥२५॥

रलो व्युपधाद्वलादेः संश्च ॥ १ । २ । २६ ॥

किमिदं रलः क्त्वासनोः कित्त्वं विधीयते, आहोस्वित्प्रतिपिध्यते ? किं चातः ? यदि विधीयते, क्त्वाग्रहणमनर्थकम् । किदेव हि क्त्वा । अथ प्रतिपिध्यते, सन्ग्रहणमनर्थकम् । अकिदेव हि सन् । अत उत्तरं पठति—

रलः क्त्वासनोः किस्त्वारम्भः ॥ १ ॥

रलः क्त्वासनोः कित्त्वं विधीयते । ननु चोक्तम्—‘क्त्वाग्रहणमनर्थकं किदेव हि क्त्वा’ इति । नानर्थकम् । ‘न क्त्वा सेट्’ [१ । २ । १८] इति प्रतिषेधः प्राप्नोति तदुपाधनार्थम् ॥२६॥

प्र०— तृपि । पूजार्थमिति । शास्त्रस्य पूजापारम्पर्यप्रतिपादनेनानादित्वात्प्राप्त्यायप्रतिपादनात् ॥२५॥

रलो । किमिदमिति । किमियमप्राप्ते विभाषा, आहोस्वित् प्राप्त इति प्रभः । तत्राऽप्राप्तविभाषायां सन एवाऽप्राप्तं कित्त्वं पक्षे विधीयत इति क्तानुवृत्तिरनर्थिका । नहि तस्य कित्त्वं विधेयं, स्वत एव भावात् । अथ प्राप्तविभाषा तदा क्तः किस्त्वमस्तीति तस्यैव पक्षे निषेधः कर्तव्य इति सङ्ग्रहणं न कार्यं नहि तस्य किस्त्वमस्ति यत्पक्षे निषिध्यते ।

रल इति । अप्राप्तविभाषेयमेकेनैव रूपेण व्यवस्थितेत्यर्थः । एकरूपत्वप्रदर्शनाय च विचारः कृतः । न ह्युभयत्र विभाषा न सन्ति, प्रतिलक्ष्यं व्यापाराश्रयणे तासां सिद्धत्वात् ॥२६॥

उ०— तृपिमृ । पारम्पर्यप्रतिपादनेनेति । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे व्यञ् परम्पराप्रतिपादनेनेत्यर्थः ॥२५॥

रलो व्यु । ‘वे’त्यनुवृत्तेरुभययापि विकल्पसिद्धेर्विचारोनुपपन्न इत्यतस्तात्पर्यमाह— किमिति । ननु कश्चिद्विधिमुखेन कश्चिन्निषेधमुखेन व्यापारादुभयत्र विभाषास्तु, प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदादत आह—एकरूपत्वेति । व्यापारैक्ये सम्भवति तदेदाङ्गीकारो निष्कल इति भावः ॥२६॥

पूढः क्त्वानिष्ठयोरिति विभाषा किञ्च प्राप्तोति । किं कारणम् ? सेट्-प्रकरणात् । सेडिति वर्तते ।

न वा सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वादनिति वा किञ्चम् ॥ २ ॥

न वा एष दोषः । किं कारणम् ? सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वात् । अकिदाश्रयं सेट्त्वम् । यदा अकिञ्चं तदेटा भवितव्यम् । सेट्त्वस्याकिदाश्रयत्वादनित्येव विभाषा किञ्चं भविष्यति ।

इड्विधौ पूढो ग्रहणं क्रियते ‡ । तेन वचनादिट्, सेट्प्रकरणाच्च इत्येव विभाषा किञ्च प्राप्तोति ।

इड्विधौ ह्यग्रहणम् ॥ ३ ॥

इड्विधौ हि पूढो ग्रहणं न कर्तव्यं भवति ।

भारद्वाजीयाः पठन्ति—नित्यमकित्वमिडाधोः क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । नित्यमकित्वमिडाधोः क्त्वानिष्ठयोः सिद्धम् । कथम् ? विभाषामध्येऽयं योगः क्रियते । विभाषामध्ये च ये विषयस्ते नित्या भवन्ति । किमर्थं तर्हि क्त्वाग्रहणम् ? क्त्वा ग्रहणमुत्तरार्थम् । उत्तरार्थं क्त्वाग्रहणं क्रियते “नोपधात्थ-फान्ताद्वा” [२३] “वञ्चिलुञ्च्युतश्च” [२४] इति ॥ २२ ॥

प्र०—कित्वविकल्प स्यात् । ततश्च पुत्रित्वा पुत्रित इति पक्षे स्यात् । अस्ति चेडागमः पूढश्चेति विकल्पेनेड्विधानात् ।

न वेति । इड्विधौ पूढश्चेति सूत्रं वार्तिककार प्रत्याचष्टे । तत्रानिटोरेव क्त्वानिष्ठयोरनेन कित्वं विकल्प्यते । तत्र यदा कित्वं तदा श्रुयुक्तं कृतीति इट्प्रति-पेयात्पूढा पूत इति भवति । यदा त्वकित्वं तदेङ्गुणयोः पपित्वा पवित इति भवति ।

भारद्वाजीया इति । लाघवमनाहत्य सूत्रकारेण पूढश्चेतीड्विधौ पठितम् । इह तु विकल्पो नानुवर्तते उत्तरत्र वाग्रहणादिति सिद्धयतीष्टमिति भावः । उत्तरार्थमिति । न क्त्वा सेडिति कित्वप्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् ॥ २२ ॥

उ०—अन्यतरस्यामिति चेति । ननु श्रुयुक्तं कृतीति निषेधात्कित्वनिषेधं विनेदेव दुर्लभ इति सेट्पुत्रितपुत्रित आह—अस्ति चेति । ननु सति पूढश्चेत्यस्मिन् कथमकिदाश्रयं सेट्त्वमत आह—इड्विधाविति ।

ननु गौरवान्भारद्वाजीय मतमयुक्तमत आह—लाघवमिति । विभाषामध्ये इति । विभाषयोर्मध्य इत्यर्थः । किमर्थं तर्हि क्त्वाग्रहणमिति प्रश्नो भारद्वाजीयमते शोध्यः । नन्विदमर्थे सम्भवति कथमुत्तरार्थत्वमत आह—न क्त्वेति ॥ २२ ॥

तृपिमृपिकृपेः काश्यपस्य ॥ १ । २ । २५ ॥

काश्यपग्रहणं किमर्थम् ? काश्यपग्रहणं पूजार्थम् । वेत्येव हि वर्तते ॥२५॥

रलो व्युपधाद्वलादेः संश्च ॥ १ । २ । २६ ॥

किमिदं रलः क्त्वासनोः कित्त्वं विधीयते, आहोस्वित्प्रतिपिध्यते ? किं चातः ? यदि विधीयते, क्त्वाग्रहणमनर्थकम् । किदेव हि क्त्वा । अथ प्रतिपिध्यते, सन्ग्रहणमनर्थकम् । अकिदेव हि सन् । अत उत्तरं पठति—

रलः क्त्वासनोः कित्त्वारम्भः ॥ १ ॥

रलः क्त्वासनोः कित्त्वं विधीयते । ननु चोक्तम्—‘क्त्वाग्रहणमनर्थकं किदेव हि क्त्वा’ इति । नानर्थकम् । ‘न क्त्वा सेट्’ [१ । २ । १८] इति प्रतिषेधः प्राप्नोति तद्वाधनार्थम् ॥२६॥

प्र०— तृपि । पूजार्थमिति । शास्त्रस्य पूजापारम्पर्यप्रतिपादनेनादित्वात्प्रामाण्यप्रतिपादनात् ॥२५॥

रलो । किमिदमिति । किमियमप्राप्ते विभाषा, आहोस्वित् प्राप्त इति प्रभः । तत्राऽप्राप्तविभाषायां सन एवाऽप्राप्तं कित्त्वं पक्षे विधीयत इति क्त्वानुवृत्तिरनर्थिका । नहि तस्य कित्त्वं विधेयं, स्वत एव भावात् । अथ प्राप्तविभाषा सदा क्तः कित्त्वमस्तीति तस्यैव पक्षे निषेधः कर्त्तव्य इति सङ्ग्रहणं न कार्यं नहि तस्य कित्त्वमस्ति यत्पक्षे निषिध्यते ।

रल इति । अप्राप्तविभाषेयमेकेनैव रूपेण व्यवस्थितेत्यर्थः । एकरूपत्वप्रदर्शनाय च विचारः कृतः । न ह्युभयत्र विभाषा न सन्ति, प्रविलक्ष्यं व्यापाराभयणे वासां सिद्धत्वात् ॥२६॥

उ०— तृपिमृ । पारम्पर्यप्रतिपादनेनेति । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे व्यङ् परम्पराप्रतिपादनेनेत्यर्थः ॥२५॥

रलो व्यु । ‘वे’त्यनुवृत्तेरुभयथापि विकल्पसिद्धौर्विचारोनुपपन्न इत्यतस्तात्पर्यमाह— किमिति । ननु कश्चिद्विधिमुखेन कश्चित्प्रतिषेधमुखेन व्यापारादुभयत्र विभाषास्तु, प्रतिषेध्यं लक्षणभेदादत आह—एकरूपत्वेति । व्यापारैक्ये सम्भवति तद्भेदाद्विचारो निष्कल इति भावः ॥२६॥

ऊकालोऽञ्मूस्वदीर्घप्लुतः ॥ १ । २ । २७ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । 'ऊ' इत्यनेन कालः प्रतिनिर्दिश्यते, 'ऊ' इत्ययं च वर्णः तत्राऽयुक्तं वर्णस्य कालेन सह सामानाधिकरण्यम् ।

कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ? 'ऊकालकाल' इति । किमिदमूकालकाल इति ? 'ऊ' इत्येतस्य काल ऊकालः, ऊकालः कालो यस्य च ऊकालकाल इति ।

स तर्हि तथानिर्देशः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तथा—उद्गमुखमिव मुखमस्य उद्गमुखः । खरमुखः । एवमूकालकाल ऊकाल इति ।

अथवा साहचर्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । कालसहचरितो वर्णः । वर्णोऽपि काल एव ।

ह्रस्वादिषु समसङ्ख्याऽप्रसिद्धिनिर्देशवैषम्यात् ॥ १ ॥

ह्रस्वादिषु समसङ्ख्यत्वस्याऽप्रसिद्धिः । किं कारणम् ? 'निर्देशवैषम्यात्' । तिस्रः सञ्ज्ञा एकः सञ्ज्ञी, वैषम्यात्सङ्ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति† ।

सिद्धं तु समसङ्ख्यत्वात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'समसङ्ख्यत्वात्' । कथं समसङ्ख्यत्वम् ?

प्र०— ऊकालः । अयुक्तोऽयमिति । तपरस्तकालस्येत्यत्र व्याख्यातत्वादिह न व्याख्यायते ह्रस्वादिष्विति । 'ऊ' इत्येकस्यैव शब्दस्योच्चारणाद्वेदानवगमात् सञ्ज्ञिविशेषणस्यैकत्वे सति सञ्ज्ञिनोऽप्येकत्वात्, सञ्ज्ञानां च त्रित्वात्सङ्ख्यातानुदेशप्रसङ्गः ।

सिद्धं त्विति । त्रयाणां कृतैकादेशानां निर्देशाद्विशेषणत्रयाविच्छन्नत्वात्सञ्ज्ञाना-

उ०— ऊकालो । भाष्ये—प्रतिनिर्दिश्यत इति । विशेष्यत इत्यर्थः । ऊकालः कालो यस्येति । ऊकाल इव कालो यस्येत्यर्थः । ननूकालानां वर्णानां बहुत्वादेकः सञ्ज्ञीत्यनुपपन्नमत आह—ऊ इत्येकस्येति । उपात्तद्विभाषत्वाकारेणैक इति भावः । सञ्ज्ञिविशेषणस्येति । 'ऊ' इत्येतस्येत्यर्थः । सञ्ज्ञानां चेति । प्रदेष्टेषु त्रिविधम्यवहारदर्शनादिति भावः ।

त्रयाणां हि विकारनिर्देशः ॥ ३ ॥

त्रयाणामयं प्रश्लिष्टनिर्देशः । कथं पुनर्ज्ञायते—त्रयाणामयं प्रश्लिष्टनिर्देश इति ? तिसृणां सञ्ज्ञानां करणसामर्थ्यात् ।

यद्यपि तावत्तिसृणां सञ्ज्ञानां करणसामर्थ्याज्ज्ञायते—त्रयाणामयं प्रश्लिष्ट-निर्देश इति । कुतस्त्वेतदेतेनापूर्व्येण सन्निविष्टानां सञ्ज्ञा भविष्यतीति, आदौ मात्रिकस्ततो द्विमात्रस्ततस्त्रिमात्र इति । न पुनर्मात्रिको मध्ये वाऽन्ते वा स्यात्, तथा द्विमात्र आदौ वा स्यादन्ते वा, तथा त्रिमात्र आदौ वा मध्ये वा स्यात् ?

अयं तावत् त्रिमात्रोऽशक्य आदौ वा मध्ये वा कर्तुम् । कुतः ? प्लुताश्रयो हि प्रकृतिभावः प्रसज्येत । मात्रिकद्विमात्रिकयोरपि ध्वन्तं पूर्वं निपत-तीति+ मात्रिकस्य पूर्वनिपातो भविष्यति ।

यत्तावदुच्यते—‘अयं तावत् त्रिमात्रोऽशक्य आदौ मध्ये वा कर्तुम्

प्र०—मपि त्रित्वाद्यथासङ्गं सम्बन्धः सिद्ध इत्यर्थः । अर्थतश्च साम्यं यथासङ्गसूत्रे आश्रीयते न शब्दत एव । अथवा शब्दतः साम्याश्रयेणैव सहितावशादैक्यमिव प्राप्तास्त्रयः शब्दा उच्चारिता इत्यदोषः ।

कथं पुनरिति । प्रत्यक्षेणैकस्यैव शब्दस्य श्रवणाद्भेदावगमे प्रमाणाऽभाव इति भावः । तिसृणामिति । अनुमानाद्भेदावसाय इति भावः । अयन्तावदित । लौकिक-व्यवहाराश्रयेण प्लुतत्वं ह्रस्वत्वं च सिद्धमाभित्यैतदुच्यते । यत्तावदिति । शास्त्रात्

उ०—[भाष्ये]—सङ्ख्यातानुदेश इति । सङ्ख्यातं सम्यग्ज्ञानमवर्तकस्यानुदेशः सम्बन्ध इत्यर्थः । सुस्पृपेति समासः । ज्ञानक्रमेणावयव इति यावत् ।

नन्वेवमर्थतः समसङ्ख्यात्वेऽपि शब्दतस्तदभावात्कथं यथासङ्गसूत्रप्राप्तिरत आह—अर्थतश्चेति । अत एव परस्मैपदानां णलित्वादी यथासङ्गमिति भावः । कश्चिदस्य प्रयोऽर्था इति तात्पर्यम् । त्रयः शब्दा इति । वैयाकरणैस्तथा सुज्ञेयत्वादिति भावः ।

भाष्ये विकारो दीर्घरूपः, तेन निर्देश इति तृतीयातत्पर्यः । तदाह—प्रश्लिष्टेति । अनुमानादिति । अनेकसञ्ज्ञाकरणासञ्ज्ञानां शब्दतो भेदावसाय इत्यर्थः । प्रयोगस्तु ‘विमताः सञ्ज्ञा भिन्नसञ्ज्ञिविषयाः’ नानासञ्ज्ञात्वादिति ।

भाष्ये प्लुताश्रय इति । न च मध्ये करणे कथं प्लुताश्रयः प्रकृतिभाव इति याच्यम् । मध्ये त्रिमात्रसत्त्वे पूर्वेण दीर्घे त्रिमासद्विपापत्तौ लोकाश्रयप्लुतत्वमादायाग्रिमेण सन्धी कर्णमे प्रकृतिभावापत्तिः । सङ्ख्याव्यवहार इव दीर्घादिभ्यवहारोऽपि लौकिकतास्त्रीयोपपत्तिरप्ये इत्यभिमानस्तदाह—लौकिकेति । शास्त्रादिति । लौकिकव्यवहारोपपत्तिनादिशास्त्रसत्कारपूर्वकः,

प्लुताश्रयो हि प्रकृतिभावः प्रसज्येते'ति प्लुताश्रयः प्रकृतिभावः, प्लुतसञ्ज्ञा चानेनैव । यदि च त्रिमात्र आदौ वा मध्ये वा स्यात् प्लुतसञ्ज्ञैवास्य न स्यात्कृतः प्रकृतिभावः ।

यदप्युच्यते 'मात्रिकद्विमात्रिकयोरपि ध्यन्तं पूर्वं निपततीति मात्रिकस्य पूर्वनिपातो भविष्यतीति ह्रस्वाश्रया हि घिसञ्ज्ञा ह्रस्वसञ्ज्ञा चानेनैव । यदि च मात्रिको मध्ये वान्ते वा स्याद्भ्रस्वसञ्ज्ञैवास्य न स्यात्, कुतो घिसञ्ज्ञा, कुतः पूर्वनिपातः ? एवमेवा व्यवस्था न प्रकल्पते ।

एवं तर्ह्यार्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न मात्रिकोन्ते भवतीति, यदयं—'विभाषा षष्ठप्रतिवचने हेः' [८. २. ६३] इति मात्रिकस्य प्लुतं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? योऽन्ते स प्लुतसञ्ज्ञः । यदि च मात्रिकोऽन्ते स्यात्प्लुतसञ्ज्ञाऽस्य स्यात् । तत्र हि मात्राकालस्य मात्राकालवचनमनर्थकं स्यात् ।

मध्ये तर्हि स्यादिति । अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न मात्रिको मध्ये भवतीति । यदयम्—'अतो दीर्घो यञि' 'सुपि चे'ति [७. ३. १०१-१०२] इति दीर्घत्वं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? यो मध्ये स दीर्घसञ्ज्ञकः । यदि च मात्रिको मध्ये स्यादीर्घसञ्ज्ञाऽस्य स्यात् । तत्र मात्राकालस्य मात्राकालवचनमनर्थकं स्यात् ।

द्विमात्रस्तर्ह्यन्ते स्यादिति । अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न द्विमात्रोऽन्ते भवतीति, यदयम्—'श्रोमम्यादाने' [८. २. ८७] इति द्विमात्रिकस्य प्लुतं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? योऽन्ते स प्लुतसञ्ज्ञः । यदि च द्विमात्रोऽन्ते स्यात् प्लुतसञ्ज्ञाऽस्य स्यात् । तत्र द्विमात्राकालस्य द्विमात्राकालवचनमनर्थकं

प्र०—स्थितायां ह्रस्वादिव्यवस्थायां लोके ह्रस्वादिव्यवहारो नान्यथेति भावः । यदयमिति । अनन्तरतमादेशविधानार्थमेतत्स्यादिति चेत् । तत्र । नहि स्थानेन्तरतम इत्यस्याः परिभाषायाः प्रत्यक्षाया बाधा युचेति विशिष्टानुपूर्वीप्रतिपत्तौ लिङ्गत्वमेव प्लुतविधानम् ।

उ०—अथवा सञ्ज्ञाकरणार्थव्ययमिति भावः । अनन्तरतमः । टकारादिः । नहीति । अबाधेनोपपत्तौ बाधो न युक्त इति भावः । ध्यन्तत्वात्पूर्वनिपातबाध इति न युक्तं, प्रागुक्तयुक्तेरत आह—लिङ्गद्वयेनेति । अस्त्वादिति । इदं 'जातिपक्षस्याप्युपलक्षणम् । ननु ह्रस्वसञ्ज्ञावद्-

स्यात् । मात्रिकेण चास्य पूर्वनिपातो वाधित इति कृत्वा कान्यत्रोत्सहते भवितुमन्यदतो मध्यात् । एवमेवा व्यवस्था प्रकृत्या । भवेद् व्यवस्था प्रकृत्या ।

दीर्घप्लुतयोस्तु पूर्वसञ्ज्ञाप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

दीर्घप्लुतयोरपि पूर्वसञ्ज्ञा प्राप्नोति । का ? ह्रस्वसञ्ज्ञा । किं कारणम् ? 'अणसवर्णान् गृहाती'ति ।

सिद्धं तु तपरनिर्देशात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? तपरनिर्देशः कर्तव्यः—'उदूकाल' इति । यद्येवं—
द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसङ्ख्यानं कालभेदात् ।

प्र०—मात्रिकेणेति । लिङ्गद्वयेनान्तमध्याभ्यां मात्रिकस्यापकृष्टत्वादित्यर्थः । दीर्घप्लुतयो-
स्त्विति । उकारोऽणत्वाद्विद्वमात्रत्रिमात्रयोः स्वरूपस्य च ग्राहक इति ह्रस्वसञ्ज्ञा
त्रयाणामपि प्राप्नोति । न च दीर्घप्लुतसञ्ज्ञाभ्यां द्विमात्रत्रिमात्रयोर्ह्रस्वसञ्ज्ञा
बाध्यते । सञ्ज्ञानां समावेशाभ्युपगमात् 'आकङ्कारादेकासञ्ज्ञे'ति वचनात् ।
द्विमात्रत्रिमात्रौ त्वनणत्वाद्विभक्तकालानां न ग्राहकविति न तत्र दोषः । यावदुच्यते ।
एककार्यत्वादेतदुक्तम् । ऊ अजित्येव कालार्थो लभ्यते । उकारादयो ह्यर्त्तं न व्यभि-
चरन्तीति नाऽच्चेन ते विशेष्यन्ते, अपि तु तैरच् । तत्रोकारादिकालत्वादुकारादि-
सदृशोऽज् प्रहीयत इति नार्थः कालग्रहणेन । तत्क्रियते ध्रूयमाणेनैवोकारेण कालं
विशेषयितुमिति सवरोग्रहणं न भविष्यति । तत्रेतत्स्यात् । उकारात्परः कालशब्दो न
ध्रूयत इत्याह—प्रत्येकं चेति । परमात्रस्याऽचोऽसम्भवासञ्ज्ञात्रयकरणाच्चेति भावः ।

उ०—दीर्घप्लुतसञ्ज्ञे अपि त्रयाणां स्थातामिति सञ्ज्ञात्रयकरणं व्यर्थमत आह—द्विमात्रेत्यादि ।
अनणत्वादिति । पक्षाधिक्येन व्यापकजात्यविवक्षणाच्चेत्यपि बोध्यम् । नन्वेवं पक्षानां
सञ्ज्ञित्वाद्यथासङ्गपक्ष इति चेन्न । शब्दसाम्येनाऽदोषात् । भाष्ये—सिद्धं त्ववस्थिता इति ।
तुतत्वादयोऽभिध्यक्तिगता एवेति भावः । ननु तपरस्तत्कालस्येतिवत् कालपरस्तत्कालस्येति-
सूत्राऽभावात्कथं समत्वमत आह—एकेति । तदेवोपपादयति—ऊ—अजिति । किं चैव-
मुकाराणामेव सञ्ज्ञित्वेन सञ्ज्ञाविधानवैयर्थ्यापत्तिः । अपि तु तैरजिति । तत्र न मुख्य-
सामानाधिकरण्ये उक्तदोषालक्षणाया सामानाधिकरण्यं दर्शयति—तत्रेति । तत्र सदृश्या-

† अणुद्विसंज्ञास्य च प्रत्ययः १. १. ३९. ‡ "द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोश्चसङ्ख्यानं
कर्तव्यम् । तथा विलम्बितायां तपरकरणे द्रुतमध्यमयोश्चसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । किं पुनः कारणं न सिध्यति ।
कालभेदात् । ये हि द्रुतायां वृत्तौ वर्णास्त्रिमाणाधिकारस्ते मध्यमायाम् । ये मध्यमायां वर्णास्त्रिमाणाधिकारस्ते
विलम्बितायाम् ।"

इत्यधिकं कोऽनन्तर्गतं कथितं पठ्यते । तदनावश्यकमिह । 'तपरस्तत्कालस्य' १. १. ७०. एते
व्याख्यातत्वात् ।

द्रुतादिषु चोक्तम् ॥ ६ ॥

किमुक्तम् ? 'सिद्ध त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराऽचिरवचनाद्भूतयो विशिष्यन्ते' इति* ।

स तद्दि तपरनिर्देशः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः । इह कालग्रहणं क्रियते । यावच्च तपरकरणं तावत् कालग्रहणम् । प्रत्येकं च कालशब्दः परिसमाप्यते—
उकाल उकाल ऊर्ध्वकाल इति ।

अथवैकसञ्ज्ञाधिकारेऽयं योगः कर्तव्यः* । तत्रैका सञ्ज्ञा भवति या परा अनवकाशा चेति । एव हि दीर्घप्लुतयोः पूर्वसञ्ज्ञा न भविष्यति ।

अथवा 'स्व रूप शब्दस्याशब्दसञ्ज्ञा' [१-१. ६८] इत्ययं योगः प्रत्याख्यायते । तत्र यदेतत् 'अशब्दसञ्ज्ञे'ति, एतद्यथा विभक्त्या निर्दिश्यमान-
मर्थवद्भवति तथा निर्दिष्टमुत्तरानुवर्तिष्यते । 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः'
[१. १. ६६] 'अशब्दसञ्ज्ञाया'मिति । अथवा ह्रस्वसञ्ज्ञावचनसामर्थ्या-
दीर्घप्लुतयोः पूर्वसञ्ज्ञा न भविष्यति । ननु चेद प्रयोजनं स्यात्—'सञ्ज्ञया
विधाने नियमं वक्ष्यामीति' ह्रस्वसञ्ज्ञया यदुच्यते तदच. स्थाने यथा स्या'-

प्र०— अशब्दसञ्ज्ञायामिति । ह्रस्वसञ्ज्ञा च शब्दसञ्ज्ञेति तद्विधाने उकार, सवर्णाश्च
ग्रहीष्यतीति । उदात्तादयस्तु गुणा न भेदका इति तद्विज्ञस्यापि ह्रस्वसञ्ज्ञा भविष्यति ।
उदात्तादिसञ्ज्ञास्यग्रहणं निवृत्तमिति दीर्घप्लुतानामपि सा भविष्यन्ति । हला त्वयोग्य-
त्वात्तदभावः । 'इको यणचो'ति तु न शब्दसञ्ज्ञाविधानम् अपि तु 'आदिरन्त्येने'ति-
विहितसञ्ज्ञानुवाद इति सवर्णेग्रहणं भविष्यति । अथवा ह्रस्वसञ्ज्ञेति । त्रयाणां
चेद्ब्रह्मसञ्ज्ञा, तदा ह्रस्वप्रदेशेषु त्रयं सञ्ज्ञितं उपतिष्ठन्त, तत्रान्तरतमादशविधाने
ह्रस्वसञ्ज्ञाविधानमनर्थकमेव स्यात् । अथ वचनादनन्तरतमो भवेत्, एवमपि ह्रस्व-

उ०— अन्तरासम्भवाद् व्याख्यानात्थं कालकृतस्यैव तस्य ग्रहणमिति भावः । हला त्विति ।
शिक्षादायत्वामेव स्वरकथनादिति भावः । प्रत्याहारसु जातिपक्षाश्रयणात्त दोष इति तात्पर्यम् ।
ननु ह्रस्वसञ्ज्ञा ह्रस्वविधायकसु एकमात्रादीनां त्रयाणामपि ग्रहणार्था स्यादित्यत आह—
त्रयाणां चेदिति । अन्तरतमोत् । 'प्रमाणत' इति शेषः । ह्रस्वप्रदेशेष्वग्रहणमिति । च
विधौ ह्रस्वग्रहणे त्रयाणां विधानम्, अग्रग्रहणे त्वेकस्यैव विधीयमानत्वेनासवर्णाऽग्राहकत्वादिति
विशेष इति वाच्यम् । विधीयमानेनापि वक्षित्सवर्णग्रहणादित्यभिमानः । अनुवादे त्माभ्या-
मपि त्रयाणां ग्रहणेनाग्रहणमेव कार्यमिति भावः । भाष्ये ननु चेदमिति । ह्रस्वप्रदेशेष्वग्रहणे

दिति । स्यादेतत्प्रयोजनं यदि किञ्चित्कराणि ह्रस्वशासनानि स्युः । यतस्तु खलु यावदञ्ग्रहणं तावद्भ्रस्वग्रहणमतोऽकिञ्चित्कराणि ह्रस्वशासनानि ।

इदं तद्दि प्रयोजनम्—‘एच इग्रस्वादेशे’ [१. १. ४८] इति वक्ष्यामीति । अनुच्यमाने ह्येतस्मिंस्त्रिह्रस्वप्रदेशेष्वेच इग्रभवतीति वक्तव्यं स्यात् । ‘ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य’ [१. २. ४७] ‘एच इग्रभवती’ति । ‘यौ चङधुपधाया ह्रस्वः’ [७. ४. १] ‘एच इग्रभवती’ति । ‘ह्रस्वः, ह्लादिः शेषः’ [७. ४. ५६ ६०] ‘एच इग्रभवती’ति ।

सञ्ज्ञा च नाम यतो न लघीय । कुत एतत् ? लघ्वर्थं हि सञ्ज्ञाकरणम् । लघीयश्च त्रिह्रस्वप्रदेशेष्वेच इग्रभवतीति, न पुनः सञ्ज्ञाकरणम् । त्रिह्रस्वप्रदेशेषु एच इग्रभवतीति षड् ग्रहणानि । सञ्ज्ञाकरणे पुनरष्टौ । ह्रस्वसञ्ज्ञा वक्तव्या । त्रिह्रस्वप्रदेशेषु ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यम्—ह्रस्वो ह्रस्वो ह्रस्व इति । एच इग्रस्वादेशे

प्र०—प्रदेशेष्वञ्ग्रहणमेव कुर्यादित्यर्थः । इदं ह्येति । असत्या ह्रस्वसञ्ज्ञायां ह्रस्वादेश इति कर्तुं न युज्यते । ततश्च ह्रस्वविधिप्रदेशेषु षट्कृत्व एच इगिति वक्तव्यं तद्गुरु भवति । ग्रहणानीति । ग्रहणं तेनाऽर्थे इति ग्रहणं पदमुच्यते । ह्रस्वादेश इत्याह प्रलेपनिर्देशात् पृथक्प्रयोगाभावादाह्नं गणितं । ननु ‘मिता ह्रस्वः’ इत्यत्र ‘हेह वेष्टन’ इत्यस्य द्विद्वयतीत्यर्थमेव इगिति वक्तव्यम् । तथा ‘रित्यनव्ययस्ये’त्यत्रापि परमनुमन्य इत्यर्थमिति गौरवप्रसङ्गः । एतत्तर्ह्येच इगिति षट्कृत्योप्युच्चार्यमाणे प्रतिपत्तिलाघव भवतीति

उ०—त्वचश्चेति नियमभावाद्ब्रह्मभाष्यादश्च प्राप्नोतीतिभावः । परिहरति—स्यादेतदिति । किञ्चित्कराणि—किञ्चिद्विशेषकराणि । न चास्ति किञ्चिद्भ्रस्वविधाने विशेषः । अन्तरतमपरिमापया मात्रिकस्थाने मात्रिकस्य द्विमात्रिकस्थाने द्विमात्रिकस्यैव विधानादिति भावः । न चानन्तरतमादेशविधानार्थम् । तद्वाधकत्वापेक्षयेष्टानुरोधेन तयोर्ह्रस्वसञ्ज्ञाभावज्ञापनस्येवौचित्यमिति भावः । यावदञ्ग्रहणमिति । प्रयोगे यत्परिमाणकाङ्क्षारणमित्यर्थः । तावद्भ्रस्वग्रहणमिति । तत्परिमाणकस्यैव ह्रस्वादेशेन ग्रहणं विधानमतस्तानि व्यर्थान्येवेत्यर्थः । ये तु ह्रस्वविधायकेष्वञ्ग्रहणमेव कार्यमित्येतद्वाग्याशयं वर्णयन्ति । तेषां सहाया विधाने नियममित्यादेः समाधिरयं कथमिति विन्यस्यम् । षड्ग्रहणान्यष्टौग्रहणानीति माष्यस्य बोधपत्तिश्चिन्त्येति दिक् । अनुवादे तु ह्रस्वग्रहणाऽऽग्रहणयोः समतवेति, एतदर्थं द्वयबोधनार्थमवेष्टानिल्लिष्टाब्दोपादानं भाष्ये इति बोध्यम् । लाघवोपलक्षणपरमिति । केचित्त एतत्सूत्रस्यैतद्वाग्यप्रामाण्यात्, कमेर्गिति सूत्रे विष्णुमुलारिति सूत्रस्यदीर्घग्रहणस्यैतद्विधानं प्रयोजनं परीर्षद्विधौ स्थानिषत्वनियेष इति वदतो भाष्यकारस्य प्रामाण्याच्च, विष्णुमुलारिति सूत्रस्य भाष्याच्च हेह वेष्टन इति धातोर्बटादावसागप्रदायिकं पाठः । परमनुमन्य ह्रस्वादेशेनैतद्वाग्य-

इति । सोऽयमेव लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद् गरीयासं यत्नमारभते तस्यै-
तत्प्रयोजनं दीर्घप्लुतयोस्तु पूर्वसञ्ज्ञा मा भूदिति ॥२७॥

अचश्च ॥ १ । २ । २८ ॥

किमयमलोऽन्त्यशेष आहोस्विदलोन्त्यापवादः† ? कथं चाऽयं तच्छेषः
स्यात्, कथं वा तदपवादः ? यद्येकं वाच्यं तच्चेदं च 'अलोन्त्यस्य विधयो
भवन्त्यचो ह्रस्वदीर्घप्लुता अन्त्यस्येति, ततोऽयं तच्छेषः । अथ नाना-
वाक्यम्,—'अलोन्त्यस्य विधयो भवन्ति' 'अचो ह्रस्वदीर्घप्लुता अन्त्यस्या-
नन्त्यस्य चे'ति, ततोऽयं तदपवादः । कश्चाऽत्र विशेषः ?

ह्रस्वादिविधिरलोन्त्यस्येति चेद्वचिप्रच्छिन्नमादिप्रभृतिहनिगमि-
दीर्घेष्वज्जहणम् ॥ १ ॥

ह्रस्वादिविधिरलोन्त्यस्येति चेद्वचिप्रच्छिन्नमादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेष्वज्जहणं
कर्तव्यम् । किपि' वचिपृच्छद्योर्दीर्घः‡ 'अच.' इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि
न प्राप्नोति ।

शमादीनां दीर्घ + 'अच' इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ।

हनिगम्योर्दीर्घ × 'अच' इति वक्तव्यम् । अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ।

अस्तु तर्हि तदपवादः ।

अचश्चेन्नपुंसकह्रस्वाऽकृतसार्वधातुकनामिदीर्घेष्वनन्त्यप्रतिषेधः ॥२॥

प्र०—लाघयोपलक्षणपरं भाष्यं द्रष्टव्यम् । ह्रस्वदीर्घप्लुत इति सौत्रत्वान्निर्देशस्य लिङ्ग-
व्यत्ययेन पुरत्वम् ॥२७॥

अचश्च । 'इको गुणवृद्धी' इत्यनेन समानमिदम् । शमादिप्रभृतीति । प्रभृति-

उ०—प्रामाण्यादनभिधानमिति यथाश्रुतं भाष्यमेव सम्यगित्याहुः । पुल्लिङ्गैकवचनदर्शनाद् इन्द्रा
नुपनुपत्तिमाशङ्क्याह—सौत्रत्वादिति । लिङ्गस्य लौकिकत्वाच्चद्वयत्यय उचितो न तु शास्त्री
यैकवचनस्येति भावः ॥२७॥

अचश्च । भाष्येऽलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यनेन तस्य व्यापकत्वं बोधितं तेनैतत्प्र-
वृत्त्यभावेऽपि स्थानपटीरूपाह्निद्वादिव उद्दिष्टादावलोन्त्यस्येत्यस्य प्रवृत्तिः सूचिता । एक-

† गलो त्यस्य ? १ ५२ १—काच-न । ‡ वचिप्रच्छाद्यनस्तुतकटप्रजुर्ज्ञा दावश्च ३ २ १७८ वा १० २

+ शमामष्टानां दीर्घ इयानि ७ १ ७४ > अञ्जनवर्मा सन्नि ६ ४ १६

अचरचेन्नपुंसकह्रस्वाऽकृत्सार्वधातुकनामिदीर्घेष्वनन्त्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' [१. २. ४७] यथेह भवति—रै-अतिरि,
नौ-अतिनु । एवं 'सुवाग्राक्षणकुल'मित्यत्रापि प्राप्नोति ।

'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' [७. ४. २५] यथेह भवति—चीयते
सूयते । एवं छिद्यते मिद्यते अत्रापि प्राप्नोति ।

नामि [६. ४. ३] दीर्घो यथेह भवति—अग्नीनाम् वायूनाम्, एवं
पयणामित्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः ।

'नोपधायाः' [६. ४. ७] इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । प्रकृतस्यैष
नियमः स्यात् । किं च प्रकृतम् ? 'नामि' इति । तेन भवेदिह नियमान्न स्यात्
पयणामिति । अन्यते तन्यत इत्यत्रापि प्राप्नोति । अथाप्येवं नियमः स्यात्—
'नोपधाया नाम्येवे'ति । एवमपि भवेदिह नियमान्न स्यात्—अन्यते तन्यत
इति । 'पयणा'मित्यत्र प्राप्नोति । अथाप्युभयतोऽयं नियमः स्यात्—'नोपधाया
एव नामि', 'नाम्येव नोपधाया' इति । एवमपि भिद्यते छिद्यते सुवाग्राक्षण-
कुलमित्यत्रापि प्राप्नोति ।

एवं तर्हि ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति यत्र ब्रूयादच इत्येतत्त्रोपस्थितं द्रष्ट-
व्यम् । किं कृतं भवति ? द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते । तत्र कामचारः—गृह्य-
माणेन वाऽचं विशेषयितुमचा वा गृह्यमाणम् । यावता कामचारः, इह ताव-
द्वचिप्रच्छिद्यमादिप्रभृतिहनिगमिदीर्घेषु गृह्यमाणेनाऽचं विशेषयिष्यामः । एतेषां
दीर्घो भवति, अच इति । इहेदानीं नपुंसकह्रस्वाकृत्सार्वधातुकनामिदीर्घेष्वचा
गृह्यमाणं विशेषयिष्यामः । नपुंसकस्य ह्रस्वो भवति, अचः—अजन्तस्येति ।
अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घो भवति, 'अचः'—अजन्तस्येति । नामि दीर्घो भवति
'अचः' अजन्तस्येति । इह कस्मान्न भवति—'द्यौः' पन्थाः' 'स' इति* ।

प्र०—ग्रहणेन द्विवृत्त्वादयो गृह्यन्ते । भिद्यते इति । यकारादौ यदङ्गं तस्य योऽवयवो-
जित्येवमत्र प्रसङ्गः । यदा त्वजेव यकारादिना विशेष्यते, तदाऽत्र व्यवधानाभास्ति

उ०—वाक्यतो दर्शयति—अच इति । आदिप्रभृतिशब्दयोः पौनरुक्त्यं परिहरति—प्रसृतीति ।
आदिपदं तु शमामष्टानामिति सूत्रस्थबहुवचनानुवाक्यमिति भावः । यदा त्विति । एवं

* दिव भोर ७. १. ७४; षमिभ्युमुक्षामाए ७. १. ८५; त्यदात्रानामः ७. १. १०१,

सञ्ज्ञया विधाने नियमः ॥ ३ ॥

सञ्ज्ञया ये विधीयन्ते तेषु नियमः । किं वक्तव्यमेतत् ? नहि । कथं मनुच्यमानं गंस्यते ? अजितिं हि वर्तते । तत्रैवमभिसम्बन्धः करिष्यते—
अथः अज्भवति द्रुस्वो दीर्घः प्लुत इत्येवं भाव्यमान इति । अथ पूर्वस्मिन् योगेऽज्ग्रहणे सति किं प्रयोजनम् ?

अज्ग्रहणं संयोगाऽच्समुदायनिवृत्त्यर्थम् ॥ ४ ॥

अज्ग्रहणं कियते संयोगनिवृत्त्यर्थम्, अच्समुदायनिवृत्त्यर्थं च । संयोग-
निवृत्त्यर्थं तावत्—प्रतक्ष्य प्रतक्ष्य । 'द्रुस्वस्य पिति कृति तुक् [६. १. ७१]

प्र०—प्रसङ्गः । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । अजितिं हि वर्तते इति । ततश्च ह्रस्वादिशब्दा इहानुवृत्ता नाऽचमुपस्थापयन्ति, तस्य स्वयमुपस्थानादित्याश्रितस्वरूपव्यापारा आश्रीयन्ते । तेन ह्रस्व इत्येवं योऽच् सोऽचः स्थाने भवतीत्यर्थः सम्पद्यते । एवं दीर्घ-
प्लुतयोरपि । अयेति । इहैव तदज्ग्रहणं कियतां पूर्वसूत्रे तु न वक्तव्यमिति प्रश्नः ।
प्रतक्ष्येति । यथा प्रत्याहारे अश्रुता आकारादयो दीर्घप्लुतसञ्ज्ञे लभन्ते तथा संयोगोऽपि ह्रस्वसञ्ज्ञः स्यादिति सुक्प्रसङ्गः । तितउच्छ्रमिति । परत्वादीर्घलक्षणे वा तुकि सवि सकृद्गतौ विप्रतिषेध इति न्यायादध्रस्वलक्षणः पुनर्न प्रवर्तते । नचैवंविधे विषये पुनः प्रसङ्गविज्ञानमस्ति । नित्यविकल्पयोर्विरोधात्, पूर्वेण परस्य बाधप्रसङ्गात् । यत्र हि पूर्वो विधिः परं न बाधते तत्र पुनः प्रसङ्गविज्ञानं कचिदाश्रीयते । समुदाये वा कार्यं प्रति व्याप्रियमाणे अवयवानां पारतन्त्र्यादव्यापाराच्चैव ह्रस्वलक्षणतुक्प्रसङ्गः । ननु क्रियमाणेऽप्यज्ग्रहणे वर्णप्रहणे जातिप्रहणादच्समुदायस्याऽपि दीर्घसञ्ज्ञाप्रसङ्गः । नैष

उ०—चिन्त्यं, प्रत्ययस्याङ्गांश्च एवोद्धिताकाङ्क्षात्वात् । नाऽचमिति । ह्रस्वादिर्लक्षका अचोऽचः स्थाने इति नार्थ इति भावः । स्वयमिति । अच्पदेनैवेत्यर्थः । आश्रितः स्वरूपस्य शब्दस्य व्यापारो यैतित्यर्थस्तदाह—ह्रस्व इत्येवमिति । ननु मात्रिकाणां ह्रस्वमुपदेशाभावादसर्वत्र सञ्ज्ञाभावमाशङ्क्याह—येथेति । वा तुकीति । वैकल्पिके तुकीति यावत् । विरोधादिति । तथा च त्रिकल्पविधिप्रवृत्तेर्वैयर्थ्यापत्त्या नित्यस्य बाध एवेत्यर्थः । क तर्हि पुनः प्रसङ्गविज्ञानं, तत्राह—यत्र हीति । यथा मिन्धकीत्यत्र परत्वाद्दी कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादकच् । न हि तत्राऽकच्—धिप्रवृत्त्योर्विरोधः । समुदाये वेति । इदं चिन्त्यम्, यदुक्तो दष्टत्वात् । व्यक्ति-
द्वारकपरिमाणाऽसम्भवं प्रकृते आह—एकैकेति । द्विमात्राकालव्यक्तिगताऽप्यवजातिर्दीर्घ इति द्वयः स्यात् । तत्र या व्यक्तिः प्रत्येकरूपा न सा द्विमात्राकाला, या च तारदी न सा व्यक्तिरिति भावः । हलन्ताद्येत्यादौ तु इवसमीपव्यक्तिवृत्तिद्वयत्वजातेः पर इत्यर्थान्न धिप्स-
सीत्यादौ दोषः । जातेर्हि जात्यन्तरं व्यवधायकमिति न सजातीयद्वितीयव्यक्त्यवधायिकेति

इति तुङ्मा भूदिति । अच्समुदायनिवृत्त्यर्थ—तितउच्छ्रं तितउच्छ्राया । दीर्घात्पदान्ताद्वा [६. १. ७५; ७६] इति विभाषा तुङ्मा भूदिति ॥२८॥

उच्चैरुदात्तः ॥ १ । २ । २६ ॥ नीचैरनुदात्तः ॥ १ । २ । ३० ॥

किं पट्टीनिर्दिष्टमज्ग्रहणमनुवर्तते, उताहो न ? किं चातः ? यद्यनुवर्तते 'ह्रस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवती'त्येषा परिभाषा न प्रकल्पते । कथं ह्रलो नाम स्वरप्राप्तिः स्यात् । एवं तर्हि निवृत्तम् । यद्वन्येतस्याः परिभाषायाः

प्र०—दोषः । 'ऊकाल' इति विशेषणादिह व्यक्तिराश्रीयते । नहि जातेः परिमाणमस्ति । व्यक्तिद्वारकं वा जातेः परिमाणमाश्रीयते । एकैकव्यक्तिव्यङ्ग्या हि जातिर्न समुदाय-व्यङ्ग्या ॥२८॥

उच्चैः । पट्टीनिर्दिष्टमिति । उच्चैर्नीचैरित्येते अव्यये अधिकरणशक्तिप्रधाने । तत्राच इत्यनुवृत्तौ सत्यामयमर्थो भवति—'उच्चैः स्थान उपलभ्यमान उदात्तसङ्गः स चाचः स्थान' इति । ह्रस्वरप्राप्ताविति । सत्यामच इत्यस्यानुवृत्तौ 'समासस्ये'-त्यन्तोदात्तत्वं राजपुरुष इत्यादावेव स्यान्न तु राजहृपदित्यादौ पकाराकारस्य । असत्यां त्वनुवृत्तौ समासस्य योऽन्तो दकारस्तस्य स्वरप्राप्तावविद्यमानत्वादकारस्य स्वरः सिध्यति । एषा च परिभाषा 'यतोऽनाव' इत्यत्राऽनाव इति प्रतिषेधेन ज्ञापिता । अन्यथा नाव्यमित्यत्र नकारस्याऽयोग्यत्वादाकारस्य चानादित्वादुदात्तत्वं न भविष्य-सीति किमनाव इति प्रतिषेधेन ।

उ०—दोष्यम् । परे तु वर्णादूर्णान्तरोच्चारणेऽर्धमात्राकालस्य सत्त्वेन वर्णसमुदाये मात्राकालिक-त्वाद्यसम्बन्ध इति प्रभो भाष्ये—अथ पूर्व्वेति । उत्तरं तु तावत्सूक्ष्मकालग्रहणाऽसमर्थस्य तत्र सञ्ज्ञाप्रवृत्तिशङ्कावारणार्थमित्याशयेन । एवं च जातिग्रहणमित्यस्य आत्माश्रयानेकव्यक्ति-ग्रहणमित्यर्थोऽपि न दोषः । मात्राकालोऽवग्रहोऽर्धमात्राकालोऽवग्रह इति प्रातिशाक्ययोरविरो-धाय परः सन्निकर्ष इति सूत्रस्यभाष्येण च वर्णादूर्णान्तरोच्चारणेऽर्धमात्राकालस्यवायस्या-वश्यकत्वादित्याहुः ॥२८॥

उच्चैरुदात्तः । नन्वच इत्यनुवृत्तावपि कथं परिभाषाऽप्रकल्पसिरनुवृत्तस्य प्रकृतसूत्रेभ-प्रेक्षितसन्निधिसमर्पकावेपि स्वरोऽच एव स्थाने इत्यर्थकत्वे मानामवादात् आह—उच्चैरिति । सन्निधिसमर्पणस्य प्रथमाभ्यानुवृत्त्यापि सिद्धेरिति भावः । स्थाने—तात्त्वाद्वा । उच्चैः—उच्चदेशे, उपलभ्यमान इत्यन्वयः । उपलभ्यमानः,—अव्ययमानः । स चाच इति । वाक्यभेदेन पठ्यन्ताऽप्येन सम्बन्ध इति भावः । नन्वग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे मास्तु परिभाषाप्रवृत्तिरत आह—सत्यामिति । समासस्येत्यत्राच इत्यस्योपस्थित्या तेन समासे विशेष्यमाणे राजहृप-दित्यादौ न स्यादित्यर्थः पकाराकारस्येति । तथा च तत्सिद्ध्यर्थं परिभाषैव कर्त्तव्या नाच

प्रयोजनानि । अथ प्रथमानिर्दिष्टमज्जहणमनुवर्तते, उताहो नः ? किं चार्थोऽनुवृत्त्या ? वाढमर्थः । यद्येते व्यञ्जनस्यापि गुणा लक्ष्यन्ते । ननु च प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते—‘ पे त्वोर्जे त्वाःx’ । नैते व्यञ्जनस्य गुणाः, किन्त्वच एवं । तत्सामीप्यात् व्यञ्जनमपि तद्गुणमुपलभ्यते । तद्यथा—द्वयो रक्तयो-
र्वस्त्रयोर्मध्ये शुक्लं वस्त्रं तद्गुणमुपलभ्यते । वदरपिटके रक्तको लोहकंस-
स्तद्गुणं लभ्यते ।

कृतो नु खल्वेतत्—‘अच एते गुणाः, तत्सामीप्यात् व्यञ्जनमपि तद्गुण-
मुपलभ्यते, न पुनर्व्यञ्जनस्यैते गुणाः स्युस्तत्सामीप्यात्त्वजपि तद्गुणं उपल-

प्र०— अथ प्रथमानिर्दिष्टमिति । ननु को विशेषः यावत्ता यत्र स्वरो विधीयते तत्र व्यञ्जनस्याऽविद्यमानत्वादच एव भविष्यति । ‘अनुदात्तादेर’भित्त्यादावनुवादेऽपि न दोषः, स्वत एव हलानुदात्तत्वं भवतु, अनुपरागवशाद्वा, तदनुवादेन कार्यविधाने न कश्चिद्विशेषः । एवं तर्हि न्यायव्युत्पादनार्थं एवायं विचारः । ननु चेति । बाधक-
भावाच्च भ्रान्त्यसिद्धिः । नैते इति । अन्यथाऽप्युपलम्भोपपत्तेरिति भावः । अन्तरेणापि व्यञ्जनमिति । ‘आप्यायध्व’मिति यथा । अत्र ह्याकार उदात्तः, तिङन्तस्य निघातः । ततश्चान्ययव्यतिरेकाभ्यामच एवैते गुणाः । यदि नु हलामप्येते गुणा अभविष्यन् तदा हलामभां च भिन्नस्वरताप्युपलभ्यन्त, यस्मात्त्वचामेव स्वरमनुविदधति, न हलः,

५०—इत्यनुवृत्तिरिति भावः । तदाह—भाष्ये—घट्टन्येतस्या इति । यतोऽनाव इति । यदन्तस्य द्वयं चक्ष्वादिदश इति तदर्थः । यावत्तेति । न चाचः स्थाने हलप्युदात्तादिशब्देन प्रत्यापितः स्यादिति वाच्यम् । अन्तरतमपरिभाषायाऽप्राप्तेः । ननु स्वरशेषाया अविद्यमानवत्परिभाषया अग्नप्राप्तेस्तत्र दोषोऽत आह—अनुदात्तादेरिति । स्वत एवेत्यस्याऽभां त्रैस्वयंवत्तेषामनु-
दात्तत्वमेवेति विशेषस्वरप्राप्त्या स्वस्वर एवावतिष्ठत इत्यर्थः । ननु स्वतस्तथात्वकल्पने मानाभावः । किञ्चोदात्तसमवधानेन्यनुदात्तत्वप्रतीत्यापत्तिरेवञ्च हलदिप्रतिपदिके आद्युदात्ते-
प्युदात्तत्वेति आह—अनुपेति । न्यायेति । उदात्तत्वादीनामप्यभेदविषयकन्यायेत्यर्थः । भाष्येऽनुवृत्तेः प्रयोजनमावाप्त्यन्वेहानुपपत्तिरिति पृच्छति—किञ्चेति । अनुवृत्तेर्न फल-
मिर्यर्थः । भाष्ये यदि लक्ष्यन्ते तदाऽर्थः, यतो न लक्ष्यन्तेऽतो नार्थं दृश्यन्वयः । नन्विदं प्रतीती रक्तफटिकप्रतीतिवद् भ्रान्तेरव्यत आह—बाधकेति । प्रतीतिभ्रान्तैवेत्याह—नैते इति भाष्ये । तद्व्याचष्टे—अन्यथापीति । रक्तको लोहकंसः—आदर्शः । रक्तकः—घर्दणेन उज्ज्वलीकृतः । वदरपिटकं—वदरफलपुष्पदिकेति सम्प्रदायः । प्रतीतेर्भ्रान्तत्वे भीजं

म्येते'ति ? अन्तरेणापि व्यञ्जनमच एवैते गुणा लक्ष्यन्ते, न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति । अन्वर्थं खल्वपि निर्वचनम्—स्वयं राजन्त इति स्वराः, अन्वग्भवति व्यञ्जनमिति ।

उच्चनीचस्यानवस्थितत्वात्सञ्ज्ञाऽप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

इदमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थकम् । तदेव हि कश्चित्प्रत्युच्चैर्भवति, कश्चित्प्रति नीचैः । एवं हि कश्चित्कञ्चिदधीयानमाह—किमुच्चै रोरूपसे शनैर्वर्ततामिति । तमेव तथाऽधीयानमपर आह किमन्तर्दन्तकेनाधीये उच्चैर्वर्ततामिति । एवमुच्चनीचमनवस्थितपदार्थकम्, तस्यानवस्थितत्वात्सञ्ज्ञाया अप्रसिद्धिः ।

एवं तर्हि लक्षणं करिष्यते—आयामो दारुण्यमणुता खस्येति उच्चैःकराणि शब्दस्य । आयामो गात्राणां निग्रहः । दारुण्यं स्वरस्य दारुणता रूक्षता । अणुता खस्य कण्ठस्य संवृतता । उच्चैःकराणि शब्दस्य ।

प्र०—तस्मान्न हला स्वयं स्वरस्तीति निश्चयः । अन्वग्भवतीति । अनुगच्छतीत्यर्थः । शिष्ट-समाचाराच्चेदं निर्वचनमभिहितं, न त्वत्र वर्णसादृश्यं किञ्चिदस्ति । अथवा गतिरपि व्यत्येयः, विविधं गच्छत्यनुपरागवशादिति व्यञ्जनमित्ययमर्थः पर्यायान्तरेण भाष्यकारेणाभिहितः । उपरागश्च पूर्वपराऽऽस्तन्निधानेऽपि परेणाऽच्चा हलो भवति न पूर्वेण । उच्चनीचस्येति । श्रुतिप्रकर्षापकर्षलक्षणोच्चनीचत्वाभयः पर्यनुयोगः । न भानवस्थितवस्त्वाभयेण साधुत्वं व्यवतिष्ठते । एतदधीति । श्रोता हि वक्ष्यगतावा-मादीन्धर्मान्कार्यादवस्थति, कार्यं च सङ्कीर्णम् । तथाहि—महाप्राणो नीचैरप्युच्चारयन्त्यरेण महान्तं देशं व्याप्नोति अल्पप्राणस्तूष्णैरपि वदन्नल्पं देशं व्याप्नोति ।

उ०—पृच्छति—कुतो न्विति । अन्वयव्यतिरेकी बीजमित्याह—अन्तरेणापीति । अत्र हीति । निपाता आद्युदात्तास्तिङ् इतिह इत्याभ्यामिति भावः । न पुनरन्तरेणेति । अन्वयप्रदर्शनमिदं प्रक्रियाप्राप्तातिरिक्तविषयं सौत्रप्रयोगातिरिक्तविषयकं च धोष्यम् । स्वयं राजन्त इति भाष्य-क्षोदात्तादिगुणैरित्यर्थः । अनुगच्छतीति । 'अङ्गुण'मिति शेषः । न त्वत्र वर्णसादृश्यमिति । निर्धनं हि तत्तद्भावार्थयोगेनाध्याभाधैपि वर्णसादृश्येन वेत्यात्मनः । अर्थयोग एवास्तीत्याह—अथवेति । विविधमिति । उदात्तत्वादिरूपनानाप्रकारगमनमजघीनमिति शब्दादेव लभ्यत इति भावः । पर्यायेति । यो हि यममुगच्छति स तद्वद्विविधं गच्छतीत्यर्थः । ननु विरुद्धस्वरद्वयमप्यगतस्य व्यञ्जनस्य स्वरद्वयानुपरागापत्तिरत आह—उपरागश्चेति । स्वमाय एवात्र बीजम् । अधिकरणशक्तिप्रधानत्वात्कथमयं पर्यनुयोगोत आह—श्रुतीति । 'उच्चैः श्रूयमाण उदात्त' इत्यादिरर्थ इत्यभिमानः । नन्वस्वनवस्थितत्वं, को दोषोत आह—

अन्ववसर्गो मार्दवमुक्ता खस्येति नीचैःकराणि शब्दस्य । अन्ववसर्गो गात्राणां शिथिलता । मार्दवं स्वरस्य मृदुता स्निग्धता । उक्ता खस्य महता कण्ठस्येति नीचैःकराणि शब्दस्य ।

एतदप्यनैकान्तिकम् । यद्धर्षत्पप्रमाणस्य सर्वोच्चैस्तद्धि महाप्राणस्य सर्वनीचैः ।

सिद्धं तु समानप्रक्रमवचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? समाने प्रक्रम इति वक्तव्यम् । कः पुनः प्रक्रमः ? उरः कण्ठः शिर इति ॥२६॥३०॥

समाहारः स्वरितः ॥ १ । २ । ३१ ॥

समाहारः स्वरित इत्युच्यते । कस्य समाहारः स्वरितसञ्ज्ञो भवति ? अचोरित्याह ।

समाहारोऽचोश्चेन्नाभायात् ॥ १ ॥

प्र०— सिद्धं स्थिति । प्रक्रम्यन्तेऽस्मिन्वर्णा इति प्रक्रमः स्थानमुच्यते । तेनायमर्थः— एकस्मिन्स्तात्वादिके स्थाने ऊर्ध्वाधरभागयुक्ते ऊर्ध्वभागेनोच्चार्यमाण उदात्तः अधरभाग- निष्पन्नोऽनुदात्तः । एवं चोच्चैरित्यनेनोर्ध्वभागो गृह्यते नीचैरित्यधरभागः । अभ्यास- समधिगम्यश्चायं स्वरविशेषः षड्जादिवद्विज्ञेयः ॥२९॥३०॥

समा । कस्येति । समाहरणं समाहार इति भावसाधनं मत्वा कस्येति प्रश्नः । अचोरिति । तयोश्च समाहार उपश्लेषरूपः । अन्यत्र चोत्तराधर्यरूपोऽपि सम्भवति । गात्रेऽनूप इति स्थानिनोरेकाराकारयोरुदात्तानुदात्तयोः समाहारात् स्थानिधर्मेणादेश- स्यापि तथा व्यपदेशः । समाहारोऽचोश्चेदिति । 'कार्ये' 'क' 'कन्या' इत्यादौ स्थानि-

उ०—नचेति । भाष्ये—एवं तर्हि लक्षणमिति । न श्रुतिगतप्रकर्षाभयमुत्तरार्थं नीजत्वं किञ्च ईदृशशापकज्ञापितमिति भावः । श्रोता हीति । आयामादीनां श्रुतिप्रकर्षानुमेयत्वात् तत्त्व- धर्मवस्थितत्वाद्व्यवस्थितत्वमिति भावः । प्रक्रम्यन्त इति । अधिकरणे घञि नोदात्तोप- देशस्येति वृद्धिप्रतिषेधः । ऊर्ध्वभागेनेति । ऊर्ध्वभागावच्छिन्नवायुसंयोगेनेत्यर्थः । न चेदमपूर्वं कर्तव्यमित्याह—एवं चेति । करणस्य चाधिकरणत्वविवक्षा बोध्या । कस्योर्ध्वभागे इत्या- काह्लायां योग्यतया स्थानस्येति उच्यते इति भावः । मन्दं प्रति तु वचनमेवाधर्यकमिति बोध्यम् । भाष्ये—उरः कण्ठः शिर इति । शिरःपदं तालादीनामुपलक्षणम् ॥२९॥३०॥

समाहारः । समाहारशब्दे कर्मसाधने कस्येति षष्ठ्यन्तेन पृच्छानुपगमेत्यत आह— भावेति । जातौ च कस्येत्येकवचनम् । उपश्लेषः—अव्यवहितोत्तरस्वरूपः । अन्यत्र—

समाहारोऽचोश्चेत्, तत्र । किं कारणम् ? 'अभावात्' । नद्यचोः समा-
हारोस्ति । नन्वयमस्ति गाङ्गेऽनूप इति ? नैपोचोः समाहारः । अन्योय-
मुदात्तानुदात्तयोः स्थाने एक आदिश्यते । एवं तर्हि गुणयोः ।

गणयोरचेन्नाच्प्रकरणात् ॥ २ ॥

गुणयोः समाहार इति चेत्, तत्र किं कारणम् ? 'अच्प्रकरणात्' ।
अजिति वर्तते ।

सिद्धं त्वच्समुदायस्याऽभावात्तद्गुणसम्प्रत्ययः ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? अच्समुदायो नास्तीति कृत्वा तद्गुणस्याचः समा-
हारगुणस्य सम्प्रत्ययो भविष्यति ।

प्र०—द्वारकोऽपि समाहारव्यपदेशो नास्ति । यत्राप्यसि गाङ्गेऽनूप इति—तत्राप्यसौ गौणः ।
तत्र गाङ्गशब्दोऽणन्तत्वाद्गुणोदात्तः । सप्तम्येकवचनेन सुप्त्वादनुदात्तेन सहैकादेश
उदात्तः । श्रुतपशब्दः 'अनोरप्रधानकर्मायसी' इत्यन्वोदात्तत्वादनुदात्तादिः, तत्
एकादेशः स्वरितो घाऽनुदात्ते पदादाविति स्वरितः । एवं तर्हीति । गुणयोनैरन्त-
र्येणोपलम्भादस्ति समाहारः । अच्प्रकरणादिति । प्रकरणं—प्रस्तावो न तु स्वरित-
त्वादनुदात्तः, तस्माः पूर्वं प्रत्याख्यानात् । तदयमर्थः,—पूर्वसूत्रयोः सामर्थ्याक्षिप्तो-
ऽजेव सञ्ज्ञी उदात्तानुदात्तशब्दयोरिति ताविहानुवृत्तावचं प्रत्याययवो न तु गुणम् ।

सिद्धं त्विति । गुणिनोरचोः समाहारासम्भवात्सामर्थ्याद् गुणयोः समाहारा-

उ०—पूलादौ । औत्तराधर्ममाधाराधेयभावः । न च वर्णानां सः, अमूर्तत्वादस्थिरत्वाच्चेति भावः ।
स्वरितमात्र एकादेशस्यैकत्वात् कथमत्र द्वयोरचोः समाहारोत आह—स्थानिनोरिति । कार्य-
कृताद्युपपत्त्यदन्तयोस्तिस्वात्स्वरितत्वं, अन्येत्यत्र कन्याराजन्यमनुप्यासात्मानन्त इति तत् ।
एवं च गौणीपि सर्वत्र नास्तीत्यर्थः । गौण इति । स्थानिनोरपशब्देपस्यासाक्षीयत्वेन स्थानि-
वत्सूत्राप्रवृत्तेः । लोकन्यायसिद्धस्तु गौण इत्यर्थः । नन्वचोः समाहारभावे कथं तद्गुणयोः
समाहारोत आह—गुणयोरिति । एकाक्षिप्तयोरेव तयोः समाहारः इत्यर्थः । नैरन्तर्ये-
णेति । 'तस्यादित उदात्त'मित्युक्तेः । पूर्वं प्रत्याख्यानेनाच्प्रकरणादिति विरुद्धमत आह—
प्रस्ताव इति । सामर्थ्यादवगतिरित्यर्थः । तदुपपादयति—तदयमिति । अजिति वर्तते इति
भाष्येऽन्तश्च न तद्विरोधबोधकावुदात्तानुदात्तशब्दौ हृदयेते इत्यर्थः । भाष्ये तद्गुणस्येत्यस्य
प्याख्या समाहारगुणस्येति । उदात्तानुदात्तसमाहाररूपगुणवत् इत्यर्थः । अचः सञ्ज्ञि-
त्वेनानुपादानादयं प्रश्नोऽनुक्तोऽत आह—स्वरित इति । न चाच्समाहार इति । भावसाधन-

कथं पुनः समाहार इत्यनेनाऽच्छव्यः प्रतिनिर्देश्युम् ? मतुलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा—पुष्पका एषां ते पुष्पकाः । कालका एषां ते कालका इति । एवं समाहारवान् समाहारः ।

अथवा अकारो मत्वर्थीयः । तद्यथा तुन्दः घाट इति ।

यद्येवं त्रैस्वर्यं न प्रकल्पते । तत्र को दोषः ? 'त्रैस्वर्येणाधीमहे' इत्येतन्नोपपद्यते । नैतद्गुणापेक्षम् । किं तर्हि ? अजपेक्षमेतत्—'त्रैस्वर्येणाधीमहे' त्रिप्रकारैरजिभरधीमहे, कैश्चिदुदात्तगुणैः कैश्चिदनुदात्तगुणैः कैश्चिदुभयगुणैः । तद्यथा—शुक्लगुणः शुक्लः, कृष्णगुणः कृष्णः, य इदानीमुभयगुणः स तृतीया-माख्यां लभते—कल्पाय इति वा सारज्ञ इति वा । एवमिहाप्युदात्तगुण उदात्तः, अनुदात्तगुणोऽनुदात्तः, य इदानीमुभयगुणः स तृतीयामाख्या लभते स्वरित इति ॥३१॥

तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वम् ॥ १ । २ । ३२ ॥

'अर्द्धह्रस्व'मित्युच्यते तत्र दीर्घप्लुतयोर्न प्राप्नोति । कन्या । शक्तिके ३ शक्तिके । नैप दोषः । मात्रचोऽत्र लोपो द्रष्टव्यः । अर्द्धह्रस्वमात्रमर्द्धह्रस्वमिति ।

प्र०—अयणमित्यर्थः । कथं पुनरिति । स्वरित इत्यनया सञ्ज्ञया योग्यत्वादच्छब्दज्ञत्वेनाक्षितः । न चाऽऽसमाहारो भवति । मतुलोप इति । गुणगुणिनोरभेदोपचाराद् गम्यमानार्थस्य मतुपोऽप्रयोग इत्यर्थः । अकार इति । अर्शआदेराकृतिगणत्वात् । त्रैस्वर्यमिति । उदात्तानुदात्तगुणव्यतिरेकेण स्वरितत्वस्याऽभावात् त्रैस्वर्यव्यवहारो न स्यात् । अस्ति चायं व्यवहारः । अजपेक्षमिति । स्वरशब्देनाऽच उच्यन्ते । अथ एव स्वराक्षैस्वर्यमिति, स्वार्थं ध्वन् ॥३१॥

तस्यादित उदात्तः । अत्तपरिमाणस्य ह्रस्वसञ्ज्ञा कृता नाव्यपवृक्तयेति न्याया-दीर्घप्लुतावयवो ह्रस्वप्रहणेन न गृह्येतेत्यालोच्याह—अर्द्धह्रस्वमिति । ऋभ्येति । 'कन्या-राजन्यमनुयाणामन्त' इति स्वरितः । शक्तिके ३ शक्तिके इति । स्वरितमात्रेहितेऽ-

उ०—स्वरासमाहारशब्दस्येति भावः । अर्शआदेरिति । अधिकरणे घञिति तु नोक्तं, वृद्धा बाधाद्वाहुलकस्यागतिक्त्वात् । उदात्तेत्यादि । स्वरशब्दस्य गुणपरत्वाभिप्रायः । चोद्यमित्यर्थः । त्रैस्वर्यमिति । भावे ध्यञिति भावः । ननु स्वरशब्दस्य गुणे प्रसिद्धे, कथं त्रैस्वर्यमित्यस्याजपेक्षत्वमत आह—स्वरशब्देनेति । एवमपि ध्यञनुपपत्तिरत आह—अथ एवेति । चातुर्वर्ण्योदित्वादिति भावः ॥३१॥

तस्यादितः । अत्तपरिमाणस्येति । अनवयवस्येत्यर्थः । अव्यपवृक्तः—अवयवः । इति न्यायादिति । इति हेतोर्न्यायाद्वाच्यप्रवृत्त्येत्यर्थः । शक्तिके इत्यत्र 'वाक्यादेरामन्त्र-

किमर्थ-पुनरिदमुच्यते ? आमिश्रीभूतमिवेदं भवति । तद्यथा—‘क्षीरोदके सम्पृक्ते आमिश्रीभूतत्वान्न ज्ञायते-‘कियत् क्षीरम्’ ‘कियदुदकम्’ ‘कस्मिन्नवकाशे क्षीरम्’-‘कस्मिन्नोदके’मिति । एवमिहाप्यामिश्रीभूतत्वान्न ज्ञायते—‘कियदुदात्तम्, कियदनुदात्तम्, कस्मिन्ननुदात्तमिति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे—‘इयदुदात्तमियदनुदात्तमस्मिन्नवकाशे उदात्तम्, अस्मिन्नवकाशेऽनुदात्त’मिति ।

यद्ययमेवं सुहृत्किमन्यान्यप्येवंजातीयकानि नोपदिशति । कानि पुनस्तानि ? स्थानकरणानुप्रदानानि । व्याकरणं नामेयमुत्तरा विद्या । सोऽसौ छन्दःशास्त्रेवभिनिनीत उपलब्ध्याधिगन्तुमुत्सहते । यद्येवं नार्थोऽनेन । इदमप्युपलब्ध्याऽधिगमिष्यति ।

सञ्ज्ञाकरणं तर्हीदम् । तस्य स्वरितस्यादितोर्द्धह्रस्वमुदात्तसञ्ज्ञं भवतीति ।

प्र०—तस्येति स्वरितं प्लुतः । मात्रच इति । अर्द्धह्रस्वशब्दः प्रमाणवाची रुढिशब्दः । व्युत्पत्त्यर्थे तु ह्रस्वलोपादानम् । अर्द्धमात्रा त्वनेनाऽभिधीयते । ततः प्रमेये मात्रचं विधाय तस्य ‘प्रमाणे ल’ इति लोपः क्रियते । तत्र यथा ह्रस्वे बुद्ध्याऽर्द्धमात्रा विभज्यते, एवं दीर्घप्लुतयोरपीति ।

किमर्थमिति । नैवम्भूतमिहान्वाख्यानं दृश्यते, सन्ध्यक्षरादिविषयस्यापि विभागस्यान्वाख्यानप्रसङ्गादिति प्रश्नः । आमिश्रीभूतमिवेति । तत्त्वतोऽस्त्येव विभाग इति न्नशब्द उपात्तः । क्षीरोदके, इति । नियतव्यक्तिनिवृत्त्यायां जातिपरत्वाऽभावादेकवद्भावनं कृतः । उत्तरा विधेति । पुरा कल्पे पूर्वा, अद्यत्वे तूत्तरेति पस्पशायां व्याख्यातम् । सञ्ज्ञाकरणमिति । प्रदेशेषु चैकदेशप्रत्याययनात्समुदाय आक्षेप्यते इति भावः ।

उ०—तस्येति द्वित्वम् । नन्वर्द्धह्रस्वशब्दस्यावयववचनत्वेन प्रमाणवद्वन्त्वाभावात्कथं मात्रगत आह—अर्धह्रस्वेति । रूप्याऽर्धमात्रारूपप्रमाणविशेषोऽनेनोच्यते, न ह्रस्वस्य अर्द्धमित्यर्थ इति भावः । व्युत्पत्त्यर्थमिति । अनुलोमादिवदिति भावः । एवमपि दीर्घोदात्तार्द्धमात्राकालावयवविभागाभावात्तत्र प्येत्यत आह—तत्र यथेति । उभयोरपि समा गतिरिति भावः । ननु गुणयोः प्रमाणोद्देशविशेषप्रतिपादनरूपान्वाख्यानार्थत्वात् प्रथोऽनुपपद्येत आह—नैवम्भूतमिति । सन्ध्यक्षरादीति । अवर्णभागः पूर्वं इकारादिभाग उत्तर इत्येव रूपस्योपपत्तिः । तत्त्वत इति । अन्यथान्वाख्यानसहतिरिति भावः । भाष्ये—स्थानेत्यादि । स्थानानि कण्ठादीन्यष्टौ । करणम्—आभ्यन्तरप्रयत्नः, अनुप्रदान—वाह्यप्रयत्नः । उत्तरयति—व्याकरणं नामेति । छन्दः शास्त्रेषु प्रातिशाख्यशिक्षादिषु । अभिविनीत—शिक्षितः । उपलब्ध्या—

१—‘प्रकाशे’ इत्यधिकः पठः नास्ति । २—स्थानकरणानां अनुप्रदानानि इति महर्षिरयानम्भूताऽऽ

१. ११२ ५० दि० सं०)

किं कृतं भवति ? त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणं न कर्तव्यं भवति । 'उदात्तस्वरित-
परस्य सन्नतरः' [१. २. ४०] 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य'
[८. २. ४] 'नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम्' [८. ४.
६७] इति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । सञ्ज्ञाकरणं हि नाम यतो न लघीयः । कुत
एतत् ? लघ्वर्थं हि सञ्ज्ञाकरणम् । लघीयश्च त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणं न
पुनः सञ्ज्ञाकरणम् । त्रिरुदात्तप्रदेशेषु स्वरितग्रहणे नवाक्षराणि, सञ्ज्ञाकरणे
पुनरेकादश ।

एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते । अन्वाख्यानं च सञ्ज्ञा च । कथं पुनरेकेन
यत्नेनोभयं लभ्यम् ? लभ्यमित्याह । कथम् ? अन्वर्थग्रहणात् । अन्वर्थग्रहणं
विज्ञास्यते । तस्य स्वरितस्यादितोर्ध्वस्वमुदात्तसञ्ज्ञं भवति । ऊर्ध्वमात्तमिति
चात उदात्तम् ।

यदि तर्हि सञ्ज्ञाकरणम्, उदात्तादेर्यदुच्यते तत्स्वरितादेरपि प्राप्नोति ।
अन्वाख्यानमेव तर्हिदं मन्दबुद्धेः ।

स्वरितस्यार्धस्वोदात्तादोदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरादूर्ध्वमुदात्ताद-
नुदात्तस्य स्वरितात् काय, स्वरितादिति सिद्ध्यथम् ॥ १ ॥

प्र०-उभयमिति । सत्यप्यक्षरगौरवे महतोऽर्थस्य व्याप्तिर्भवति, सुप्तैर्न विभाग-
स्यापि परिज्ञानात् । उदात्तादेरिति । उदात्तादे. प्रतिपादक यच्छास्त्रमाशुदात्तञ्चेति
सस्वरितादेरपि प्रतिपादकं प्राप्नोति तत्रश्च प्रत्ययः कदाचित् स्वरितादिरपि स्यादित्यर्थः ।
अन्वाख्यानमेवेति । न केवलमिदं सूत्रम् । यावता ऊर्ध्वमुदात्त इत्यादिसञ्ज्ञाकरणमपि
मन्दबुद्धिप्रतिपादनार्थम् । सिद्धो हि वेदाभ्यायिनां शिक्षायामेवोदात्तादिव्यवहारः ।
स्वरितस्येति । 'आ अर्धस्वोदात्ता'दित्याकारप्रश्लेषः । इयं नवसूत्री 'उदात्तादनु-
दात्तस्य स्वरित' इत्येवस्मात्परा कर्तव्या । तेन 'स्वरितात्संहितायामनुदात्ताना'मित्येक-

उ०-अनुपपत्तिः । पृथं तर्हि इदमपि व्यर्थमित्याह—यद्येवमिति । ननु प्रदेशेषु स्वरितग्रहणा-
करणे उदात्तग्रहणेनाथयवस्य बोधनेपि तस्याने यणोऽभावानुदात्तस्वरितयोर्यण इत्यत्रानु-
पपत्तिरेवेत्यत आह—आक्षेपस्यत इति । तत्र सूत्रे एतदुपस्थितिसामर्थ्यादिति भावः । सत्य-
पीति । प्रयोजनविशेषाभादा गौरवं न दोषयेति भावः । भाष्ये—ऊर्ध्वमात्तमिति । तात्वादि-
पूर्वदेशो उच्चारणेन गृहीतमित्यर्थः । उदात्तादेरुच्यमानं कार्यमिह शास्त्रे न किञ्चिदत आह—
उदात्तादेरिति । इदमुपलक्षणमन्योदात्तस्यापि । पृथग्भूतमन्वाख्यानं न दृश्यत इति यदुक्तं

स्वरितस्यार्द्धह्रस्वोदात्ताद् आ 'उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः' [१. २. ४०] इत्येतस्मात्सूत्रादिदं सूत्रकारणमूर्ध्वम्—'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' [८. ४. ६६] इत्यतः कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? 'स्वरितादिति सिद्धयर्थम्' । स्वरितादिति सिद्धिर्यथा स्यात्—'स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्' [१. २. ३] इति । इमं भै गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रिः । क तर्हि स्यात् ? यः सिद्धः स्वरितः—'कार्यं'† देवदत्तयज्ञदत्तौ ।

स्वरितोदात्तार्थं च ॥ २ ॥

स्वरितोदात्तार्थं च तत्रैव कर्तव्यम् । 'न सुत्रक्षण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः' [१. २. ३७] । इन्द्र आगच्छ । क तर्हि स्यात् ? यः सिद्धः स्वरितः—सुत्रक्षण्योमिन्द्रागच्छ ।

स्वरितोदात्ताच्चाऽस्वरितार्थम् ॥ ३ ॥

स्वरितोदात्ताच्चाऽस्वरितार्थं तत्रैव कर्तव्यम् । इन्द्रागच्छ ।

प्र०—श्रुतौ विधीयमानायामुदात्तादिति स्वरितस्य सिद्धत्वं भवति । तेन 'मे' शब्दात् स्वरितात्परिपां गङ्गेप्रभृतीनामामन्त्रितत्वादनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति । क तर्हीति । आश्रयास्तिद्धत्वं स्वरितस्य भविष्यतीत्यभिप्रायः । कार्यमिति । अत्र 'वित्स्वरित'मिति स्वरितत्वम्, तच्च सिद्धमित्यत्रैव स्यात् । स्वरितोदात्तार्थमिति । स्वरितस्य य उदात्तो विधीयते स आष्टमिकत्वाऽसिद्धत्वात् प्राप्नोति । सुब्रह्मण्योमिति । सुब्रह्मणि साधुरिति यत्प्रत्ययस्तिच्चात्स्वरितः । ततश्चाप्येकादेशः स्वरितानुदात्तयोरान्तरतम्यात्स्वरितः । तव ओमाङ्गोश्चेत्युदात्तस्वरितयोरैकादेशः स्वरित एव, तस्य सिद्धत्वादुदात्तत्वम् । सुब्रह्मण्यायामिति च स्वरूपमेव गृह्येत न तु निगदो लक्ष्येत । स्वरितोदात्ताच्चेति ।

उ०—तात्पर्यरिति—न केवलमिति । 'उच्चैरुदात्त' इत्यादिकमपि तात्पर्यमिति भावः । माष्ये इदमित्यस्योच्चैरुदात्त इत्यादिकमित्यर्थो बोध्यः । आकारप्ररलेप इति । तदभावेऽर्द्धह्रस्वोदात्तादिति पञ्चम्यनग्नित्वा स्यादिति भावः । आहूयमारम्भाभिविष्योरिति, तत्पठितमाह—इयं नवेति । तेन मेशच्चादिति । कृत्स्वरेणोदमोऽतोदात्तावादिममित्येकादेशस्वेमात्तोदात्तं, ततो मेनाभ्रस्यानुदात्तं सर्वमपादादाविष्यनुदात्तात्वे इममित्युदात्तात्परत्वेनोदात्तादनुदात्तस्येति । स्वरितत्वं ततो गङ्गेप्रभृतीनामामन्त्रितस्येव्याहमिडेव निहतानामेकमिति । अत्र त्रिदिति । तदेकादेशोप्यान्तरतम्यात् स्वरितः । करोतेत्यर्थे कार्यम् । तदुत्तरं देवदत्तयज्ञदत्ताविषयामन्त्रितस्य चेति निहतम् । माष्ये—इन्द्र आगच्छेति । आहूदात्तः, गच्छेति निहतम् । तत् उदात्तादनुदात्तस्येति गङ्गाशब्दात् स्वरितः । तस्याप्यनेनोदात्तः । इन्द्रोप्यामन्त्रितमाहूदात्तं, द्वितीयो वर्ण उदात्तादिति स्वरितः, तस्याप्यनेनोदात्तः । स्वरित एवेति ।

स्वरितपरसन्नतरार्थञ्च ॥ ४ ॥

स्वरितपरसन्नतरार्थं च तत्रैव कर्तव्यम् । 'उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः' [१. ४०] माणवकजटिलकाध्यापक न्यङ् । क तर्हि स्यात् १ यः सिद्धः स्वरितः—माणवक जटिलकाभिरूपक क । तर्हि वक्तव्यम् १ न वक्तव्यम् । देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं स्वरितादिति सिद्धत्वस्य ॥ ५ ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं सिद्ध इह स्वरित इति ।

यद्येतज्ज्ञाप्यते, स्वरितोदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं प्राप्नोति । न ग्रूमो देवदत्तब्रह्मणोरनुदात्तवचनं ज्ञापकं सिद्ध इह स्वरित इति । किं तर्हि १ परमे- तत्सूत्रकाण्डमिति ॥३२॥

प्र०—आगच्छेत्त्यत्र 'ग'शब्दाकारस्य स्वरितस्योदात्तत्वे कृते 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इति 'छ'शब्दाकारस्य स्वरितत्वं प्राप्नोति । न्यङि कृति । 'न्यधी चे'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वर- स्तत् 'उदात्तस्वरितयोर्व्यण' इत्यकार. स्वरितस्त्वस्याऽसिद्धत्वात् पूर्वस्य सन्नतरो न स्यात् । देवब्रह्मणोरिति,—लिङ्गापाठरूपवाधेन क्रमान्तरमाश्रीयतेऽन्यथा स्वरितस्यासिद्धत्वाद्- अनुदात्तविधानमनर्थकं स्यात् । यद्येतदिति । स्वरितस्यैव सिद्धत्वमनेन लिङ्गेन ज्ञाप्यत इति प्रभ. । न ग्रूम इति । सन्निवेशान्तरज्ञापनार्थं लिङ्गं व्याख्यायत इत्यर्थः ॥३२॥

उ०—एकादेश उदात्तेनेत्यनुदात्तस्येत्यनुवृत्ते स मेति भाव । न चेको गुणेति सूत्रे 'एहि पर- रूप'मित्यत्र रूपग्रहणस्य परस्य यादृशं रूपं तादृश एव यथा स्वादिति कलमुक्तमिति अत्र 'भोम उदात्तत्वादुदात्त एकादेशो युक्त इति वाच्यम् । 'उ०३३०'रिति सूत्रभाष्यप्रमाणेन स्वरस्य रूपत्वाऽभावात् । ननु सुब्रह्मण्यामिति निगदाभिधानादयमेव विषयो न युक्त इत्यत आह—सुब्रह्मण्यायामिति । 'स्वरितस्य उदात्त' इति वाक्ये सुब्रह्मण्याशब्दस्वरूपमेव गृह्येते- त्यर्थः । उदात्तत्वे कृते इति । 'न सुब्रह्मण्याया' मित्यनेन । उक्तं स्वस्यासिद्धत्वाच्छब्दा- 'कारोऽनुदात्त एवेत्यर्थः । न्यधी चेति । अत्रोत्तरपदे नि अधि इत्येत- र्वर्णपदं प्रकृतिस्वरमिति सूत्रार्थः । 'न्यङ्स्वरौ स्वरिता'विति फि० सूत्रमेतदर्थस्यैवानुवादकमिति भावः । वेति,—अप्रत्ययान्तत्वात्स्वरितम् । देवब्रह्मणोरिति । अनयो सुब्रह्मण्यानिगदान्त- र्गतयोः स्वरितस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽनेनानुदात्तत्वं क्रियते । देवा ब्रह्मण इति यामन्त्रिताद्युदात्तः, ततः घोपनिघाते 'उदात्तादनुदात्तस्ये'ति स्वरितः । स्वरितस्यैवेति । स्वरितस्यैव सिद्धत्वमाप्र- ज्ञापने त्वस्य प्रकरणस्यासिद्धत्वे मानाऽभावात् । 'न सुब्रह्मण्ये'ति विहितस्वरितोदात्तगणारात्पर- त्वेनेग्र भागच्छेत्त्यादौ छकाराकारस्थानमिक स्वरितः स्वादिशुल्कप एव ज्ञाप्यत इति बोध्यम् । असिद्धकाण्डे पठनमेव—सन्निवेशान्तरम् । न च 'देवब्रह्मणो'रित्यत्राश्रयात् सिद्धत्वमिति वाच्यम् । इष्टानुरोधेनैतत्प्रकरणोक्तपदद्वयैव तत्सिद्धत्वज्ञापनादिति दिक् ॥३२॥

X न्यधी ॥ १. २. ५१, उदात्तस्वरितयोर्व्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ८ २. ४. + किमोऽय ५ १. १९;

तित्स्वरितम् ६ १. १८५.

एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ ॥ १ । २ । ३३ ॥

किमिदं परिभाषिक्याः सम्बुद्धेर्ग्रहणम् 'एकवचनं सम्बुद्धिः' [२. ४. ४६] इति, आहोस्विदन्वर्थग्रहणं—सम्बोधनं सम्बुद्धिरिति ? किं चातः ? यदि परिभाषिक्याः सम्बुद्धेर्ग्रहणं देवा ब्रह्माणः† अत्र न प्राप्नोति । अथान्वर्थग्रहणं, न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ।

किं पुनरियमेकश्रुतिरुदात्ता, आहोस्विदनुदात्ता ? नोदात्ता । कथं ज्ञायते ? यदयम् 'उच्चैस्तरां वा वपट्कारः' [१. २. ३५] इत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? अतन्त्रं तरनिर्देशः । यावदुच्चैस्तावदुच्चैस्तरामिति ।

यदि तर्हि नोदात्ता, अनुदात्ता । अनुदात्ता च न । कथं ज्ञायते ? यदयम्—उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः' [१. २. ४०] इत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? अतन्त्रं तरनिर्देशः । यावत्सन्नस्तावत्सन्नतर इति । सैषा ज्ञापकाभ्यामुदात्तानुदात्तयोर्मध्यमेकश्रुतिरन्तरालं द्वियते ।

अपर आह—किमियमेकश्रुतिरुदात्ता, आहोस्विदनुदात्ता ? उदात्ता । कथं ज्ञायते ? यदयम् 'उच्चैस्तरां वा वपट्कारः' इत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? तन्त्रं तरनिर्देशः । उच्चैर्दृष्ट्वा उच्चैस्तरामित्येतद्भवति ।

यदि तर्हि उदात्ता नानुदात्ता । अनुदात्ता च । कथं ज्ञायते ? यदमुदात्त-

प्र०— एक । किमिदमिति । 'वृत्रिमाहुत्रिमयोः कृत्रिमे सम्प्रत्यय' इत्युभयगतिरिह, शास्त्रे भवतीति च न्यायद्वयसम्भवात्प्रभः । यथा न दोष इति । नहि दूरादिवि विशेषणमेकवचनस्योपपद्यते । सम्बोधनस्य तु क्रियारूपत्वात्पादानतया दूरादिवि विशेषणसम्भवः । व्याप्तिश्चान्वर्थग्रहणेन भवति । किं पुनरिति । उदात्तानुदात्तानुदात्तस्योपपत्तिः । यावदुच्चैरिति । यदि चोदात्तैकश्रुतिरभविष्यत्तदा यन्नकर्मण्येकश्रुतेः सिद्धत्वादुच्चैस्तरां वा वपट्कार इति सूत्रं नाकरिष्यदित्यर्थः । यावत्सन्न इति । तत्रैकश्रुत्यनुवृत्त्यैव सिद्धत्वात्सन्नतरविधानमनर्थकं स्यात् । अन्तरालं द्वियत इति । हस्तेर्द्विकर्मकत्वात्प्रधानकर्मणि लकारः । चोदात्तैकश्रुतेः उदात्तानुदात्तयोर्भेदतिरोधानमेकश्रुतिरित्यर्थः । स्वरिते तु विभागेन तयोरुपलब्धिः । उच्चैर्दृष्ट्वेति । 'सोमस्याग्ने ग्रीही

उ०— एकश्रुति । 'एकवचनं सम्बुद्धिः'रित्युत्तरेविचारानुपपत्तिरत आह—वृत्रिमेति । 'वृत्रिमग्रहणं सामर्थ्याद्भवतीत्यतः सामर्थ्यं' दर्शयति—नहीति । अनु वृत्रिमग्रहणेपि महासन्शासलाद् दूरात्सम्बोधनार्थैकवचनान्तस्येवार्थलाभोऽत आह—व्याप्तिश्चेति । भस्याः स्वरान्तरत्वप्रसिद्धेः प्रक्षानुपपत्तिरत आह—उदात्तेति । उच्चैस्तरामिति । तेनोदात्तमात्रस्य

स्वरितपरस्य सन्नतरः' इत्याह । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? तन्त्रं तरनिर्देशः । सन्नं दृष्ट्वा सन्नतर इत्येतद्भवति ।

त एते तन्त्रे तरनिर्देशे सप्त स्वरा भवन्ति—^१उदात्तः, ^२उदात्ततरः, ^३अनुदात्तः, ^४अनुदात्ततरः, ^५स्वरितः ^६स्वरिते य उदात्तः सोऽन्येन विशिष्टः, ^७एकश्रुतिः सप्तमः ॥३३॥

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ॥ १ । २ । ३७ ॥

प्र०—वौप'द्वित्यत्र मन्त्रे 'यज्ञकर्मणी'त्यनेनैकश्रुतिर्विहिता, तदपेक्षया वौपट्शब्दस्योदात्तत्वं विधीयते । सति चैकश्रुतेरुदात्तानुरागे तदपेक्षः प्रकर्षो युज्यते । यथा मलिनं वस्त्रं शौष्ठ्यानुबन्धसद्भावात्तदपेक्षो वस्त्रान्तरेषु शुद्धतरव्यपदेश इत्यर्थः । सन्नं दृष्ट्वेति । एकश्रुतिगतमित्यर्थः । सोऽन्येनेति । अनुदात्तेनोपरक्तः । यथा शुद्धः पटो वर्णान्तरयुक्तेन द्रव्येणेत्यर्थः । कस्यचित्तु स्वरितस्योदात्तभागो नानुदात्तेनानुरज्यते इति पृथक् स्वरितो निर्दिष्टः । स्वरितस्य भेदा जात्यस्वरादयोऽष्टौ, ते भाष्यकारेणाप्रकृतत्वादिह नोक्ताः । इयं चैकश्रुतिरप्लुताऽसम्बोधनवाक्यस्य भवति । प्लुतस्तूदात्त एव, विधानसामर्थ्यात् ॥३३॥

न तु । ओकार उदात्त इति । नेदमपूर्वविधानं, सूत्रव्यापार एव तु प्रदर्शयते । यथा चोदात्त ओकारस्तथा 'तस्यादित'इत्यत्रोक्तम् । 'ओमभ्यादाने' इति तु प्लुतोदात्तत्वं

छ०—विधानापक्षे एकश्रुतेऽथ विधानादितिभावः । भाष्ये सैषा ज्ञापकाभ्यामिति । ज्ञापकाभ्यां कर्तव्याम् एकश्रुतिरुदात्तानुदात्तयोर्मध्यस्थानं प्राप्यत इत्यर्थः । मध्यमित्यस्यान्तराक्षमिति ध्यायया । हृतेरिति । व्यापारद्वयार्थत्वात् 'प्रधानकर्मण्याकषेवे छादीनाहुर्द्विकर्मणा'मिति वचनाच्च । स्वरिताद्विशेषं दर्शयितुमाह—क्षीरेति । सति चेति । वौपट्शब्दतिरिक्तमन्त्रभागस्योदात्तत्वे सत्येव तदपेक्षप्रकर्षप्रत्ययोपपत्तिरिति भावः । एकश्रुतिगतोदात्तापेक्षया प्रकर्षानुपपत्तिमाशङ्क्य दृष्टान्तेन साधयति—यथेति । अत्रापि पक्षे भेदतिरोधानमेव स्वरिताद्विशेषस्तैव चोभयरूपतेति बोध्यम् । एव च सन्नतर एकश्रुतिविषये एवेति बोध्यम् । सप्तस्वरमभ्ये उदात्ततरानुदात्ततरावेकश्रुतिगतोदात्तापेक्षयैवाचिशयविशिष्टौ न तु स्वतन्त्रोदात्तापेक्षया । अनुदात्तेनेति । उदात्तस्वरितपरत्वे इत्यर्थः । कस्य चिदिति । तदपरस्येत्यर्थः । प्लुतस्त्विति । तस्य वैकल्पिकत्वाद्यद्वा स जायते तदेत्यर्थः ॥३३॥

न सुब्रह्मण्या । न चात्रोदात्तोऽन्यथासिद्ध इत्याह—ओमिति । अभ्यादानपदेनाऽयञ्च कर्मोच्यत इति भावः । अत एव जपेऽपि तं प्लुतमेव जपन्ति । अभ्यादानं प्रारम्भ इति तु

१—"शतपथब्रह्मणे तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके प्रथमब्रह्मणस्य सप्तदशीं काण्डिकाभारम्भं विशतिकण्डिकापर्यन्तं यो वेदमन्त्रस्य व्याख्यानरूपः पाठोऽस्ति, तस्य सुब्रह्मण्या-सम्झाऽस्ति ।" (इत्यष्टध्यायीम. च्ये महर्षिदयः नन्दः । पृ० ११८ दि० स०)

"निग्राह्यत इति निगद्यः । परप्रत्यायनार्थमुच्यैः पठ्यमानः पाठश्चन्यराहितो यजुर्मन्त्रविशेषः ।" इति शम्भुकोत्तुमे भट्टोजीशर्किः ।

सुत्रद्वयस्यायामोकार उदात्तः ॥ १ ॥

सुत्रद्वयस्यायामोकार उदात्तो भवति । 'सुत्रद्वययोम्' ।

आकार आख्याते परादिश्च ॥ २ ॥

आकार आख्याते परादिश्चोदात्तो भवति । 'इन्द्र आगच्छ' । 'हरिव आगच्छ' ।

वाक्यादौ च द्वे द्वे ॥ ३ ॥

वाक्यादौ च द्वे द्वे उदात्तो भवतः । इन्द्र आगच्छ । हरिव आगच्छ ।

मघवन्वर्जम् ॥ ४ ॥

[मघवन्वित्येतं वर्जयित्वाऽऽ] आगच्छ मघवन् ।

सुत्यापराणामन्तः ॥ ५ ॥

सुत्यापराणामन्त उदात्तो भवति । 'द्वधे सुत्याम्' 'भ्यहे सुत्याम्' ।

असाधित्यन्तः ॥ ६ ॥

प्र०—न भवति, तस्यायत्तकर्मविषयत्वादित्याहुः । इन्द्र आगच्छेतीन्द्रशब्द आमन्त्रितत्वा-
दाद्युदात्तः, तस्य द्वितीयो वर्णो वर्ज्यमानस्वरणानुदात्तः । स 'उदात्तादनुदात्तस्य
स्वरित' इति स्वरितः, तस्यानेनोदात्तत्वम् । आकार आख्यात इति । विद्वन्ते गच्छ-
शब्दे परत आकार उपसर्गत्वादुदात्तः । परादिश्चेति । अकारात्परस्य गच्छेत्यस्यादि-
रुदात्तः । 'विह्वतिह' इति निघाते पूर्ववत्स्वरितं च कृतेऽनेनोदात्तविधानात् ।
वाक्यादौ चेति । अनन्तरोक्तप्रक्रिययेति भावः । मघवन्वर्जमिति । मघवन्वित्यस्या-
मन्त्रितस्येति निघातविधानात् । सुत्यापराणामिति । सुत्याशब्दः परो येभ्यस्तेषा-
मित्यर्थः । अह इति । टजन्तत्वादन्योदात्तत्वम् । असाधित्यन्त इति । इदं वाच-

उ०—इतिः सदीत्या खत्र प्राप्तिरेव नेति बोध्यम् । स्वरितस्य तूदात्त इत्यंशस्योदाहरणान्तरं
प्रसङ्गादाह—इन्द्र आगच्छेति । इन्द्रशब्द इति । हरिवच्छब्दस्याप्युपलक्षणम् । हरिव इति
मनुवसोरिति ४ः । अनन्तरिति । 'इन्द्र आगच्छेतीन्द्रशब्द' इत्याद्यनुशङ्कयेति भावः ।
एतन्निमित्तः बोधनिघातस्तु न, अस्यासिद्धत्वात् । भाष्ये द्वे द्वे इति । वर्णस्ये इत्यर्थः । अ-
सुत्यामागच्छ मघवन्विति वाच्यम् । तत्र अ.शब्दो निघातत्वादुदात्तः, सुत्याशब्दः सन्दीपायां
समजेति ष्यण्यतोऽन्तोदात्तः तत्रोदात्त इत्यनुवर्तते । निघातविधानादिति । एवं च आख्याप्य-
नुदात्तादेन स्वरिताऽप्राप्या 'स्वरितस्य तूदात्त' इत्यस्याप्राप्तेरिति भावः । तत्र 'एकधृति
पूरा'दिवेकधृतिसिद्धेति तत्त्वम् । सुत्याशब्द इति । सर्वनामवाचांश्चाराद् बहुमीरित्वा-

असावित्यन्त उदात्तो भवति । गार्ग्यो यजते । 'वात्स्यो यजते' ।

अमुष्येत्यन्तः ॥ ७ ॥

अमुष्येत्यन्त उदात्तो भवति । दाक्षेः पिता यजते । ..

स्यान्तस्योपोत्तमं च ॥ = ॥

स्यान्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति, अन्तश्च । गार्ग्यस्य पिता यजते ।
वात्स्यस्य पिता यजते ।

वा नामधेयस्य ॥ ६ ॥

वा नामधेयस्य स्यान्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति । देवदत्तस्य पिता यजते ।
देवदत्तस्य पिता यजते ॥३७॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तः ॥ १ । २ । ३८ ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेके ॥ १ ॥

प्र०-निकम् । असाविति प्रथमान्तोपलक्षणम् । गार्ग्य इति । भित्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते
ऽन्तोदात्तत्वमिति । अमुष्येति । षष्ठ्यन्तोपलक्षणमेव । दाक्षेरिति । पूर्वपदाद्युदात्तत्वं
प्राप्तम् ॥३७॥

देव । अनुदात्तत्वमेक इति । ये 'देवा ब्रह्माणः' इति पदयोर्वैयधिकरण्यमाहु-
स्तदा हि पूर्वस्यामन्त्रितस्याऽविद्यमानत्वाद् द्वयोरपि पदयोरामन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेष-
निघाते च स्वरितत्वे च कृतेऽनेनानुदात्तत्व क्रियते । यदा तु देवा ब्रह्माण इत्यनयोः
समानाधिकरण्यं तदा 'विभाषितं विशेष्यचने बहुवचन'मिति पक्षे विद्यमानत्वादा-

उ०-निधायः । अशब्दस्थाने 'द्वयहे इत्याद्यहः । इदमिति । अप्रामाण्यप्येवम् । स्यान्तस्येति ।
चेन उपोत्तमान्तयोदात्तयोः समुच्चयः ॥३७॥

देवब्रह्मणो । भाष्योक्तमेक इति व्याचष्टे—ये इति । ये आहुस्ते एके इत्यर्थः । एके
इत्युक्तिर्न विभाषाग्रहणानुवृत्तिरुक्ता किन्तु ब्रह्मणो सूत्रारम्भान्त्ययोधिकेति भावः । तदा
हि—वैयधिकरण्ये हि । अत्रियमानत्वादिति । 'आमन्त्रितं पूर्व'मित्यनेन 'एके' इत्यनेन
ष्वनितं मतान्तरं दर्शयितुमाह—यदा त्विति । नानेनार्थ इति । 'ब्रह्माण' इत्यत्रानुदात्तार्थ-
नेत्यर्थः । देवार्थं तु कार्यमेव । भाष्ये त्वेवं योजना—देवब्रह्मणोर्मध्ये ब्रह्मणादस्यानेनानुदात्त-
त्वमेके वैयधिकरण्ययादिन इच्छन्ति । सामानाधिकरण्यपक्षे 'दे' इत्येक एवोदात्तः । वैयधि-
करण्यवादिनां तु 'दे' इति 'प्र' इति च द्वयमुदात्तम् । इदमेव ष्वनयितुं द्विःपाठ उदा-
हरणस्येति बोध्यम् । केचित्तु वेदार्थस्याऽन्यवस्थितत्वे मानाऽभावाद्विदं चिन्त्यम् । किञ्च पक्षे
विद्यमानत्वेपि पक्षेऽविद्यमानत्वस्यापि सत्त्वेन 'मे'त्यस्योदात्तस्याग्रिमस्यानुदात्तस्य च भवणाय

देवब्रह्मणोरनुदात्तत्वमेक इच्छन्ति । देवा ब्रह्माणः, देवा ब्रह्माणः ॥३८॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ॥ १ । २ । ३६ ॥

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद् द्व्येकयोरैकश्रुत्यवचनम् ?

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति चेद् द्व्येकयोरैकश्रुत्यं वक्तव्यम् ।
आग्निवेश्यः पचतीति । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? 'बहुवचननिर्देशात्' ।
बहुवचनेनायं निर्देशः क्रियते, तेन बहूनामेवैकश्रुत्यं स्याद् द्व्येकयोर्न स्यात् ।

नैष दोषः । नात्र बहुवचनेन निर्देशस्तन्त्रम् । कथं पुनस्तेनैव च नाम
निर्देशः क्रियते, तच्चातन्त्रं स्यात् ? तत्कारी च भवांस्तद्वेपी च । नान्तरीयक-

प्र०—अग्निवत्स्येति निघातस्य सिद्धत्वाननेनाऽर्थ इत्यन्येषां मतमिति मतभेदप्रदर्शनार्थमेक
इत्युक्तम् ॥३८॥

स्वरि । द्व्येकयोरिति । पशुना यजेतेतिवत्सङ्ख्याया विवक्षितत्वात् । आग्निवेश्य
इति । यन्मन्त्रत्वादादिरुदात्तः । शेषनिघातः । ततो द्वितीयो वर्ण उदात्तादिति स्वरितः,
तस्मात्परो द्वावनुदात्तौ । पचतीति । घातुरुदात्तः । शप्तिपावनुदात्तौ । ततः शप्कारः
स्वरितः, ततः पर एकोनुदात्तः । द्व्येकयोरित्यत्र द्विशब्देन द्वित्वमुच्यते, एकशब्देन
चैकत्वम् । तेन द्वित्वे एकत्वे च सतीत्यर्थः । नात्रेति । 'तन्त्रशब्दोऽत्र प्रधानवाची,
यथा प्रहं सम्मार्ष्टीति सङ्ख्या न विवक्ष्यते तथेहापीत्यर्थः । तत्कारी चेति । असत्यां
बहुत्वसङ्ख्यायां बहुवचनमेव न स्यादिति तद् विवक्षणीयम् । नात्र निर्देशस्तन्त्रमिति
वचनात्तदेवाऽविवक्षितमिति विरोध इत्यर्थः । नान्तरीयकत्वादिति । शब्दसंस्कारार्थ-

उ०—सुत्रभावरयकमेव । भाष्यं तु विभाषानुवृत्तिरुक्तमेव । तथा च परे आमन्त्रितस्वरेणापु-
हात्तस्य देवशब्दस्य ब्रह्मशब्दस्य आग्नोऽनेनानुदात्तः । 'स्वरितस्य तूदात्त' इत्यस्यापम-
पवादः । सुप्त् तत्राऽनुदात्त एव । पञ्चान्तरे तु पूर्वसूत्रेणान्तेऽनुदात्ते एकश्रुतिद्वारादियेक-
श्रुतिः । अत एवैकश्रुतीति सूत्रे सम्बुद्धिपदार्थनिरूपणावसरे 'देवा ब्रह्माण' इत्यत्रैकश्रुतिरुक्ता
भाष्ये । इदं च सूत्रं वृत्तादेवं व्याख्यातं—'सुप्रसङ्ग्यायां देवा ब्रह्माण इति पठ्यते तत्र एवैव
स्वरितस्योदात्ते प्राप्तेऽनेन तस्याऽनुदात्तो विधीयत' इति । एकश्रुतिसूत्रोदात्ते देवा ब्रह्माण इति
सुप्रसङ्ग्यानिगदस्यातिरिक्तमेवेत्यत्र न मानमित्याहुः ॥३८॥

स्वरितात् । सङ्ख्याया इति । 'अनुदात्तानामिति पदोपात्तग्यक्तिगताया' इति शेषः ।
उपात्तस्याऽविवक्षाकारणाच्चावाति भावः । सङ्ख्येयमप्रधानये द्व्येक्यमिति स्यात्त आह—
द्वित्वमिति । मन्त्रेण सङ्ख्याया देवशब्दविधानायोग्याद्व्यपनुरूपमेवेत्य आह—तेनेति ।
अनुदात्तद्विधायां सति तद्विचरणमूलावामैकश्रुत्यं वक्तव्यमिति भाष्यार्थः । तन्त्रशब्द इति ।
विवक्षितत्वदर्शनं प्राधान्यम् । भाष्ये—नात्रेति । अनुदात्तस्य इत्यर्थः । व्याप्तिवाचका-

त्वादत्रबहुवचनेन निर्देशः क्रियते—अवश्यं कयांचिद्विभक्त्या केनचिद्वचनेन निर्देशः । कर्तव्य इति । २ तद्यथा—कश्चिदन्नार्थी शालिकंलापं सपलालं सतुष-
माहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति ।
तथा कश्चिन्मासार्थी मत्स्यान् सकण्टकान् संशकलानाहरति नान्तरीयकत्वात् ।
स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकान्युत्सृजति । एवमिहापि नान्तरीयक-
त्वाद् बहुवचनेन निर्देशः क्रियते, अविशेषेणैकश्रुत्यं भवति ।

अविशेषेणैकश्रुत्यमिति चेद्व्यवहितानामप्रसिद्धिः ॥ २ ॥

अविशेषेणैकश्रुत्यमिति चेद्व्यवहितानामैकश्रुत्यं न प्राप्नोति—इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुद्धिः ।

अनेकमपीति तु वचनात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

अनेकमप्येकमपि स्वरितारपरं संहितायामेकश्रुति भवतीति वक्तव्यम् ।
सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तम्—‘स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामिति
चेद् द्व्येकयोरैकश्रुत्यवचनम्, ‘अविशेषेणेति चेद्व्यवहितानामप्रसिद्धि’रिति ।
नैष दोषः । कथम् ? एकशेषनिर्देशोयम् । अनुदात्तस्य चानुदात्तयोश्चानुदा-

प्रश्न—मेवात्र बहुत्वं विवक्ष्यते न तु कार्यसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । तुषपलालानीति । तुषसहि-
तानि पलालानीति तत्पुरुष । द्वन्द्वे तु जातिवाचित्वादेकवद्भावप्रसङ्गः । एव शकल-
कण्टकानीति । व्यवहितानामिति । स्वरितादिति यश्चमीनिर्देशानन्तरस्यैव कार्यण
भाव्यमिति—‘इमं मे गङ्गे’ इत्यत्र ‘मे शब्दात्स्वरितारपरस्यैकस्यैवानन्तरस्य स्यात्, न
‘द्वितीयादीनां व्यवधानादित्यर्थः । एकशेषनिर्देशोयमिति । योगारम्भपक्षे वर्गत्रयो-

लक्ष-विवक्षाहेतुरिति बोध्यम् । विनायकान्तराशब्दाद्वाच्यं छो गहादित्वात् । स्वायं क, नञस-
न्मासो, नलोपाऽभावश्च पृषोदरादिवाचान्तरीयकशब्दे । ननु बहुत्वसङ्ख्याविवक्षापूर्वकत्वाद्
बहुवचनस्य नान्तरीयकत्वमनुक्तमत आह शब्देति । शब्दकृतः संस्कारः—तदुच्चारणकृतम-
रुदं तदर्थमित्यर्थः । सूत्रे बहुवचनमिति तात्पर्यम् । न तु कार्यति । शब्दानां कार्यमर्थोप-
स्थितिः सा प्रकृते न विवक्षितेत्यर्थः । स शक्तानिति पाठः । व्यवधानादित्यर्थः इति ।
बहुत्वविवक्षायां तु सामर्थ्यात्परिभाषावाच्यं इति मात्रं । योगारम्भे इति । एकशेषसूत्रारम्भे
इत्यर्थः । एकशेषेपि त्रिप्रभृतित्वेव स्यादत आह—वर्गत्रयेति । तात्पर्यवशाद्विशिष्टसङ्ख्याक-

त्तानां चानुदात्तानामिति । एवमपि षट्प्रभृतीनामेव प्राप्नोति । षट्प्रभृतिषु द्वेक-
शेषः परिसमाप्यते । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति द्वयेकयोरपि भविष्यति ॥३६॥

अपृक्त एकात्प्रत्ययः ॥ १ । २ । ४१ ॥

अपृक्तसञ्ज्ञायां हल्ग्रहणं स्वादिलोपे हलोऽग्रहणार्थम् ॥ १ ॥

अपृक्तसञ्ज्ञायां हल्ग्रहणं कर्तव्यम् । एकहल्प्रत्ययोऽपृक्तसञ्ज्ञो भवतीति
वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? 'स्वादिलोपे हलोऽग्रहणार्थम्' । एवं हि स्वादिलोपे
हलो ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । 'हल्ग्रहणम्यो दीर्घात्सुतिस्पर्शकं हल्' [६.
१. ६८] इत्यपृक्तस्येत्येव सिद्धम् ।

अणिजोलुङ्गर्थमल्ग्रहणम् । 'अणिजोलुङ्गर्थमल्ग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयो-

प्र०-पादानेनैकशेषः कियते । अनुदात्तयोरनुदात्तानामिति च पृते एकशेषे पुनरेकशेषः
कर्तव्यः । आकृतिपक्षाश्रयेण तु प्रत्याख्याते सूत्रे जात्याप्यायामिति षट्प्रचनं पृष्ठम्,
ततश्चैकद्विषदुपु स्वरितात्परस्या जातेरानन्तर्येणोपलम्भात्संन्यामैकभृत्यस्य' सिद्धत्वा-
दोपाऽभावः । एवमपीति । सहजिनक्षायामेकशेषनिधानात्समुदितानां कार्यप्रसङ्गः ।
प्रभृतिग्रहणेन चैकशेषान्तेऽनुदात्तानामित्यनेनैव चतुरादयोप्यनुदात्ता गृह्यन्ते इति
दर्शयति । प्रत्येकमिति । निर्देश एव सहविवक्षा । कार्यप्रभृतिस्तु प्रत्येकं यथा देवदत्त-
यज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोग्यन्तामित्युक्ते देवदत्तादयः पृथगेव मुख्यते ॥३५॥

अपृक्तः स्वादिलोप इति । 'विभेदे'ति एलोऽपृक्तग्रहणेनैव निवृत्तिः सिध्यती-
त्यर्थः । अणिजोरिति । षट्प्रयोगारण्यमेव गौरवमिति भावः । एवचनेति । लुगपवादी

उ०-हितोदर्थः । जातेः—अनुदात्तजातेः । व्यक्तिकारा परत्वं, कार्यसम्बन्धभेति बोध्यम् ।
तत्राऽप्यवहितमप्यक्रियेव सर्वगतजातेः परत्वं बोध्यम् । इदं विन्ययम्, एकैकव्यक्तिव्यवहारा-
जातेस्तद्व्यक्तिद्वारकं परत्वं तद्व्यक्तिव्यवहाराया । किं कार्यधामुके इति सूत्रस्यमाप्याद्व्यक्ति-
द्वारकं परत्वादि जातेरप्युक्तमिति निरूपितं इत्युक्त्याचेति सूत्रे । तस्मादेकशेषप्रपादपदानेपि
मिन्नसङ्ख्याकहितप्रानिपदिक्षार्यानां तत्र मिन्नसङ्ख्याकहितार्थमितिपदिक्षार्यानां वा । जात्या-
ख्यायामित्यस्यापि भाष्ये प्रपादपदानात्वेनेदमेव युक्तमिति परे । अनु वयंप्रयोगादानेनैकशेष-
करणादेवमपीत्याप्यनुपपन्नमत आह—सहविवक्षायामिति । एकया क्रियया गुणेन वाऽने-
कस्य युगपत्सम्बन्धप्रतिपादनेष्टा सहविवक्षेत्यर्थः । 'वज्रा'मित्येव वक्तव्ये प्रभृतिग्रहण-
मप्युक्तमत आह—प्रभृतीति । एकशेषप्राप्त्ये—एकशेषविग्रहणार्थः । निर्देश एवेति । बोध-
एवेत्यर्थः । यथेति । तत्रैव 'माणाविप्रोः धाद शुभं'दित्यत्रैव चात्रापि निर्देश एव सह-
विवक्षेत्यपदोपः ॥३६॥

अपृक्त ए । अपृक्तग्रहणेऽपराधिव्यादाह—षट्प्रत्ययै । अपृक्तमित्यस्यहमिति भावः ।

जनम् ? अणिजोर्लुकि ग्रहणं न कर्तव्यं भवति 'एयक्षत्रियार्पणितो यूनि लुग-
णिजोः' [२. ४. ५८] इत्यपृक्तस्येत्येव सिद्धम् ।

अणिजोर्लुगर्थमिति चेण्णोऽतिप्रसङ्गः ॥ २ ॥

अणिजोर्लुगर्थमिति चेण्णोऽतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति—फाण्टा-
हृतेरपत्यं माणवकः फाण्टाहृत इति । एवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति ।

वचनप्रामाण्यादिति चेत्फङ्निवृत्त्यर्थं वचनम् ॥ ३ ॥

वचनप्रामाण्यादिति चेत्फङ्निवृत्त्यर्थमेतत्स्यात् । फगतो मा भूदिति* ।

पैलादिषु वचनात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् पैलादिष्वेवास्य* पाठं कुर्वीत । तत्र पाठादन्येषा-
मपि फको निवृत्तिर्भवति । एवं सिद्धे सति यदयं शांति तज्ज्ञापयत्याचार्यो
'नास्य लुग्भवती'ति ।

तान्येतानि त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति—अपृक्तसंज्ञायां ह्यग्रहणं कर्तव्यम् ।
स्वादिलोपे हलो ग्रहणं न कर्तव्यम् । अणिजोर्लुकि ग्रहणं कर्तव्यम् ।
अल्पग्रहेषु वै क्रियमाणे तान्येव त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति—अपृक्तसंज्ञाया-
मल्पग्रहणं कर्तव्यम् । स्वादिलोपे हलो ग्रहणं कर्तव्यम् । अणिजोर्लुकि ग्रहणं न
कर्तव्यं भवति, अपृक्तग्रहणं कर्तव्यम् । तत्र नास्ति लाघवकृतो विशेषः ।

अयमस्ति विशेषः । अल्पग्रहे क्रियमाणे एकग्रहणं न करिष्यते । कस्मान्न
भवति—दर्शिः जागृविः† ? अलेव यः प्रत्ययः । किं वक्तव्यमेतत् ? नहि ।

प्र०—शो विज्ञास्यते । अन्यथाऽण एव लुकि सिद्धे एविधानमनर्थकं स्यादित्यर्थः ।
फङ्निवृत्त्यर्थमिति । यन्निबोधेति प्राप्तस्य फको बाधनार्थं एवचनं स्यात् तस्य च
लुक् स्यादेवेत्यर्थः । कस्मान्न भवतीति । प्रत्ययस्य विशेषणमल्पग्रहणमिति सन्दन्तविधि-

उ०—युवापरवसप्रत्ययार्थत्वाज्जस्य कथं सामर्थ्यमत आह—लुगपेति । अण एव—तत्त्वा-
परममिति सामान्यविहितस्य । प्राप्तस्येति । 'अणपवादत्वेनै'ति शेषः । तदेवं णस्य लुगभार्य
प्रसङ्ग्य ह्यग्रहणं इवाऽल्पग्रहेषु त्रीण्येव पदानीति पक्षग्रहणसाम्यमित्याह—भाष्ये—तानीति ।
अनेन पदसाम्ये मात्रावैषम्यमकिञ्चित्करमिति सूचितम् । अनु प्रत्ययेनाऽङ्गि विशेष्यमाणे

कथमनुच्यमानं गंस्यते ? अल्पग्रहणसामर्थ्यात् । यदि च योऽल् चान्यश्च तत्र स्यात्, अल्पग्रहणमनर्थकं स्यात् ।

हल्ग्रहणोपि वै क्रियमाणो एकग्रहणं न कश्चिन्मते । कस्मान्न भवति—
दर्विः जागृविः ? हलेव यः प्रत्ययः । किं वक्तव्यमेतत् ? नहि कथमनुच्य-
मानं गंस्यते ? हल्ग्रहणसामर्थ्यात् । यदि च यो हल् चान्यश्च तत्र स्यात्,
हल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । अस्त्यन्यद्वल्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् ? हलन्तस्य
यथा स्यादजन्तस्य मा भूदिति ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यदल्पग्रहो क्रियमाणो एकग्रहणं करोति, तज्ज्ञा-
पयत्याचार्यः—‘अन्यत्र वर्णाग्रहो जातिग्रहणं भवती’ति । किमेतस्य ज्ञापने

प्र०—सद्भावा इति मत्वा प्रश्नः । इदं तु नाश्रितम्—अनुनासिकपरत्वादिति । अल्पग्रहण-
सामर्थ्यादिति । यद्यलन्तस्य स्यात्केवलस्य चाशन्तवद्भावात्तदाऽल्पग्रहणेन न किञ्चि-
द्व्यावर्तितं स्यात् । दर्विरिति । ननु हलन्तत्वाभावादत्र प्राप्तिरेव नास्ति । नैव दोषः ।
अयं साम्प्रतिको विशब्द इति किञ्चादिपु भूतपूर्वगतित्वे लभ्यते, यत्रापृक्तसञ्ज्ञायां हल्मह-
णेन हत्वान् गृह्येत । यथा ‘गुरोश्च हल’ इत्यत्र गुरुमान् । हलेचेति । हलः प्राधा-
न्यात्प्रत्ययस्य च विशेषणत्वादित्यर्थः । किञ्चादिपु भूतपूर्वगत्याश्रयणाद् गौणी चेत्कल्पना
अत्र हल्ग्रहणेन तद्वत्तु ग्रहणे किं न गौणी । हल्ग्रहणसामर्थ्यादिति । किञ्चादयो हि
हल्ग्रहणे, दर्विरित्यादौ विप्रत्ययोपीति किमनेन व्यवच्छिन्नं स्यादित्यर्थः । हलन्तस्य
यथा स्यादिति । ततश्चाऽसत्येकग्रहणे हन्यादित्यादौ तिलोपः स्यादिति कर्तव्यं
हल्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणम् । अल्पग्रहणे तु क्रियमाणे न कर्तव्यं, कृतं तु ज्ञापनार्थं
तद्दर्शितं भाष्ये । यद्यप्ययमर्थो ‘निपात एकाजना’दित्यत्रैकग्रहणेन ज्ञापितस्तथापि मन्द-

उ०—तद्वत्विषयभावात्कथमत्र प्राप्तिरत आह—प्रत्ययस्येति । व्याप्तिन्यायेनाऽऽद्ये विशेषणमिति
भावः । ननु वेरपृक्तस्येत्यत्रानुनासिकः परो यस्तस्य वेर्योप इति वक्ष्यते इति कथं दर्वो
‘प्राप्तिः । अत एवास्येत इदं नेत्यत आह—इदं त्विति । भाष्ये अल् चेति । केवलाऽलाम्बक
इत्यर्थः । अन्यश्चेति । समुदायात्मक इत्यर्थः । अयं साम्प्रतिक इति । वेरपृक्तस्येति सूत्रे
उद्देश्यतया प्रधानस्य विग्रहणस्य मुख्यार्थत्वलाभाय हलित्यत्र सौत्रो मतुच्छोप इति भावः ।
‘हलः प्राधान्यादिति । सञ्ज्ञानाकार्यप्रतिपक्षुत्तरमेव प्रदेष्टार्यप्रतिपक्षेण जातविरोधन्यायेन
तत्रोक्तकल्पनानुचितेति भावः । किं च शास्त्रस्याऽप्यविषयतापत्तिरित्यपि बोध्यम् । किं न
गौणीति । द्विष्टेत्यर्थः । किमनेनेति । वेरपृक्तस्येत्यस्य लक्ष्यानुसारम् सर्वत्र प्रवृत्त्यङ्गी-
कारे इत्यर्थः । तिलोपः स्यादिति । आगमविशिष्टस्य तित्वाद्बलभूतत्वेनापृक्तत्वाच्च यादियस्य
छोपः स्यादित्यर्थः । अत्र पक्षे हल्कणाविति सूत्रे हल्ग्रहणं यात्येवेति भावः । अल्पग्रहणे
त्विति । तदुपादानसामर्थ्येन तद्वत्विषयभावादिति भावः । ज्ञापित इति । एवं भाव जाति-

प्रयोजनम् ? 'दम्भोर्हत्प्रहणस्य जातिवाचकत्वासिद्ध'मित्युक्तं तदुपपन्नं भवति ॥४१॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ १ । २ । ४२ ॥

तत्पुरुषस्समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत्समासैकार्थ-
त्वादप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति चेत् समासस्यैकार्थत्वात् सञ्ज्ञाया अप्रसिद्धिः । एकोऽयमर्थस्तत्पुरुषो नाम, अनेकार्थाश्रयं च सामानाधिकरण्यम् ।

सिद्धं तु पदसामानाधिकरण्यात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? तत्पुरुषस्समानाधिकरणपदः कर्मधारयसञ्ज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तम्—'तत्पुरुषः समानाधिकरणः, कर्मधारय इति चेत् समासैकार्थत्वादप्रसिद्धि'रिति । नैष दोषः । अयं तत्पुरुषोऽस्यैव

प्र०—बुद्धीनामनुग्रहाय पुनरिह ज्ञापित' । अपृक्तप्रदेशेषु हत्प्रहणेनैव सिद्धे सब्ज्ञाविधानं विस्पष्टार्थम् । 'वृद्धिरादै'जित्यत्राऽस्य परिभाषात्वं व्यवस्थापितमिह कथं सब्ज्ञात्वेन व्यवहारः । पारार्थ्यसामान्यात्परिभाषा सब्ज्ञात्वेन व्यवहियते इत्यदोषः ॥४१॥

तत्पुरुषः । समासैकार्थत्वादिति । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रयुक्तस्यानेकस्य शब्द-
स्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमुच्यते । नीलोत्पलादिश्च तत्पुरुष एक एवेति सामानाधिकरण्यमनुपपन्नम् । वर्तिपदानां तु सामानाधिकरण्यमुपपद्यते, तत्पुरुषत्वं

उ०—प्रहणशब्दावारणायैवैकप्रहणं वरितार्थमिति कथं ज्ञापकमिति भावः । पुनरिहेति । युगपदेव विनिगमनाविरहात् प्रमाणद्वयप्रवृत्तिरिति भावः । वृद्धिरादै'जिति । अस्त्य तत्र तत्रैवोक्तम् । व्यवस्थापितमिति । 'भवे'ति शेषः ॥४१॥

तत्पुरुषः । 'समासैकार्थत्वा'दिति धातुिके समासस्यैकप्रवृत्तिनिमित्तत्वादित्यर्थः । पर्यायस्यावृत्त्यर्थम्—भिन्नेति । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रकारकभिन्नोपस्थितिजनकस्येत्यर्थः । वस्तुतः पर्यायाणामपि कोशे सामानाधिकरण्यस्येष्टताया नामन्त्रिते समानाधिकरणे इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वेनेदं चिन्त्यम् । गौरश्च इत्यादौ सङ्ख्यावृत्त्ये—एकस्मिन्नर्थे इति । भाष्ये—
एकोऽयमर्थस्तत्पुरुषो नामेति । तत्पुरुषसञ्ज्ञकनीलोत्पलादिशब्दार्थं एक, एकोपस्थितेरित्यर्थः । यद्येकविशेषकप्रतीतिजनकत्वं सामानाधिकरण्यं तदा तत्पुरुषमात्रस्य कर्मधारयत्वापत्तिः, समा-
नाधिकरणपदवैयर्थ्यं चेति तात्पर्यम् । तत्पुरुषत्वमिति । समासादिसञ्ज्ञा समुदायनिबेदिनीति

प्रथमैकत्विको यस्मिन्नैकपदमैकस्वर्यमैकविभक्तित्वं च । अस्ति तादर्थ्यात्
ताच्छब्दयं तस्येदं ग्रहणम् ॥४२॥

प्रथमानिर्दिष्टं समासे उपसर्जनम् ॥ १ । २ । ४३ ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समासे उपसर्जनमिति चेदनिर्देशात् प्रथमायाः
समासे संज्ञाप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

प्र०—तु तेषां नास्ति । ऐक्यमिति । पदशब्देनाऽर्थे लक्ष्यते । ऐकार्थ्यमित्यर्थः । अथवा
समासाद्विभक्त्युत्पत्तौ सत्यामैकपदमुच्यते । एकविभक्तित्वमिति । एककारकत्व-
मित्यर्थः । तद्य इति । ननु मुख्यस्य तत्पुरुषस्य पदान्तरेण सामानाधिकरण्यं सम्भव-
त्येव-राजपुरुषः शोभन इत्यादौ, तत्कथं गौणस्य ग्रहणम् । नैव शेषः । तत्पुरुषस्य
पदान्तरेण सामानाधिकरण्यं बहिरङ्गम्, अन्तरङ्गं तु वर्तिपदानामिति । तदेवाश्रीयते ।
ततश्च सामर्थ्यात्तत्पुरुषशब्दो गौणार्थवृत्तिः परिगृह्यते । तेन समासावयवतामेव पदानां
कर्मधारयसंज्ञा विधीयते, समुदाये च वाक्यपरिसमाप्त्या पदसमुदायस्यैकैव
कर्मधारयसंज्ञा न तु प्रत्येकम् । तत्पुरुषसंज्ञाप्रकरणे इयं संज्ञा न कृता, एकसंज्ञा-
धिकारात् तत्पुरुषसंज्ञाया बाधो मा भूदिति ॥४२॥

प्रथमा० । अनिर्देशात्प्रथमाया इति । समासे किं प्रथमानिर्दिष्टं भवतुमर्हति ?
यस्मात्समासे प्रथमा विधीयते । न च तथाभूतस्य सम्भवः । समासे हि कृते सत् एव

उ०—भावः । ननु एकपदवैकविभक्तिवयोः पौनरुक्त्यमित्यत आह—पदशब्देनेति । पदशब्द-
योरभेदोपचारादिति भावः । अथवेति । अन्तर्वर्तिविभक्त्यपेक्षस्तत्पदादिष्वप्यन्तर इति
भावः । नन्वेकविभक्तीति पुनरुक्तमत आह—एककारकत्वमिति । विभक्त्यतेऽनया प्रातिपदि-
कार्थं इति श्रुत्युत्पत्तेः । तथा इत्यादि भाष्ये । 'ताच्छब्दय'मिति स्वार्थे व्यञ् । तत्—ततो
हेतोर्मुण्यर्थे सामानाधिकरण्यासम्भवादेतोर्वस्तादर्थ्यात्तच्छब्दस्तस्येदं ग्रहणमित्यन्तरार्थः ।
यद्वा यस्तादर्थ्यात्ताच्छब्दशब्दं, तच्छब्दवाच्यतां लभत इति शेषः । अन्तरङ्गं त्विति । अर्थ-
निरूपणसामानाधिकरण्याश्रयोऽन्तरङ्गमायस्तु तत्पुरुषशब्दमात्राश्रयगौणमुपपन्नायाप्रबल
इति भावः । ननु तत्पुरुषार्थपदानां कर्मधारयसंज्ञालाभेपि समुदायस्य सा न स्यात्, इत्यते
च तस्येत्यत आह—समुदाये चेति । सामानाधिकरण्यपदमर्शभाष्यजन्तं न नाश्रितं, तादृशानामपि
गौणत्वात् बाधो मा भूदिति । तत्पुरुष इत्यनुवृत्तावपि पाक्षिको बाधो मा भूदित्यर्थः ।
सामानाधिकरणः कर्मधारयश्चेति तु सुवचं, द्विगुश्चेतिवत् ॥४२॥

प्रथमानि० । समासे किमिति । समासे इति सप्तमीनिर्देशात्समासे विद्यमानं प्रथ-
मान्तमिति सूत्रार्थं भाषा वार्तिकारम्भ इत्याशयः । तत् एवेति । समासादेवेत्यर्थः । तथा च
समासः प्रथमानिर्दिष्टः स्यात्तु समासे किञ्चिदिति सप्तम्यनुपपत्तिः स्यादिति भावः ।
अन्तर्वर्तिन्येति । समासे विद्यमानाद्यतः प्रथमोऽवयव इत्यर्थः इति भावः । न कष्टशब्द-
स्येति । तच्चानिष्टमिति भावः । प्रथमान्तमिति । सम्ज्ञाविधौ प्रात्ययप्रकरणे सप्तम्यविभ-

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति चेदनिर्देशात् प्रथमायाः समास उप-
सर्जनसञ्ज्ञाया अप्रसिद्धिः । नहि कष्टादीनां समासे* प्रथमां पश्यामः ।

सिद्धं तु समासविधाने वचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? समासविधाने प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसञ्ज्ञं भवतीति
वक्तव्यम् । ततर्हि वक्तव्यम् ?

न वा तादर्थ्यात्ताच्छब्दयम् ॥ ३ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? तादर्थ्यात्ताच्छब्दयं भविष्यति ।
समासार्थं शास्त्रं समास इति ।

यस्य विधौ प्रथमानिर्देशस्ततोऽन्यत्राप्युपसर्जनसंज्ञाप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

यस्य विधौ प्रथमानिर्देशः क्रियते ततोऽन्यत्रापि तस्योपसर्जनसञ्ज्ञा प्राप्नोति ।
राज्ञः कुमारीं राजकुमारीं श्रितः । श्रितादिसमासे द्वितीयान्तं प्रथमानिर्दिष्टं तस्य
षष्ठीसमासेष्युपसर्जनसञ्ज्ञा प्राप्नोति ।

प्र०—प्रथमोत्पद्यते । न तु तदवयवात् । अन्तर्बर्तिन्या च विभक्त्या प्रथमानिर्दिष्टत्वे
आश्रीयमाणे कष्टश्रित इत्यत्र श्रितशब्दस्यैवोपसर्जनसञ्ज्ञा स्यान्न कष्टशब्दस्य, निर्दिष्ट-
ग्रहणं चानर्थकं स्यात् । समासे प्रथमान्तमुपसर्जनमिति वक्तव्यं स्यात् ।

न वेति । मुख्यार्थाऽसम्भवाद् गौणोऽर्थो गृह्यत इत्यर्थः । यस्य विधाविति ।
निर्देशापेक्षया समासस्याधारत्वात्प्रथमानिर्दिष्टस्य सर्वत्रोपसर्जनसञ्ज्ञा प्राप्नोतीति भावः ।
राजकुमारीमिति । सत्युपसर्जनत्वे ह्रस्वः स्यात्, पूर्वनिपाताव्यवस्था च । सिद्धं

उ०—प्रतिषेधादुपसर्जनोच्चारणम् । मुख्यार्थासम्भवादिति । निर्दिष्टग्रहणोपवृत्तिसमासग्रहणस्य
मुख्यार्थासम्भवादित्यर्थः । ननु प्रत्यासत्त्या यत्समासशास्त्रे यत् प्रथमानिर्दिष्टं तच्चिरूपितकार्यं
एव तदुपसर्जनं स्यादत आह—निर्देशापेक्षयेति । इदमप्रत्यासत्तिर्हुंजयेति भावः । सत्युपेति ।
परिनिष्ठितविभक्त्या समास इति पक्षे इदम् । इदमेव ध्वनयितुं भाष्ये श्रितपदोपादानम् ।
अवयववृत्त्या सर्वनामादिपदैरिवानेनामीष्टार्थालाभादाह—लोके चेति । सम्ज्ञाग्रहण-
मेतत्पदरूपं भूतलौकिकार्थाऽपरिचयागे हेतुरिति भावः । अप्रधानस्यैव सञ्ज्ञित्वेऽवयवसि-
द्धान्ते—यद्येवमिति । पुरुषव्याघ्र इति । इदमुदाहरणं चिन्त्यम् । परवल्लिप्तसूत्रस्य तत्पुरुष-
ग्रहणप्रत्यासत्त्यानपरेण भाष्येण तस्योच्चरपदार्थप्रधानतासूचनात् । ननु सम्ज्ञाविधानमेव कथं
तत्प्रयोजकाभावेऽत आह—प्रथमानिर्देशेति । ‘पूर्वापराधरोचरम्’ ‘अर्द्धं’मिति । एतेन

* द्वितीया श्रितादीनामिति तत्तत्प्रत्ययसंज्ञाप्रत्ययैः २. १. २४. १—‘भवति’ पा० ।

† गोत्रियोक्तृसंज्ञस्य १. २. ४८; उपसर्जनं पूर्वम् २. २. १०.

सिद्धं तु यस्य विधौ तं प्रतीति वचनात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? यस्य विधौ यत्प्रथमानिर्दिष्टं तं प्रति तदुपसर्जन-
सञ्ज्ञं भवतीति वक्तव्यम् ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । 'उपसर्जन'मिति हि महती सञ्ज्ञा
क्रियते । सञ्ज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् ? लघ्वर्थं हि सञ्ज्ञा-
करणम् । तत्र महत्याः सञ्ज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनमन्वर्थसञ्ज्ञा यथा विज्ञा-
येत,—अप्रधानमुपसर्जनमिति । प्रधानमुपसर्जनमिति च सम्बन्धि-
शब्दावेतौ । तत्र सम्बन्धादेतद् गन्तव्यम्—यं प्रति यदप्रधानं तं प्रति तदुपसर्जनसञ्ज्ञं
भवतीति ।

प्र०—त्विति । यस्य—श्रितादेः समासविधौ तं श्रितादिकं प्रतीत्यर्थः । महती सञ्ज्ञेति ।
लोके चाऽप्रधानमुपसर्जनमुच्यते, इहापि तथैवाश्रीयत इत्यर्थः । यद्येवं पूर्वकायोऽर्द्ध-
पिप्पली पुरुषश्चात्र इत्यादिषु उपसर्जनसञ्ज्ञा प्रधानस्य न प्राप्नोति । नैष दोषः ।
अन्वर्थसञ्ज्ञा हि यत्र सोऽथेः सम्भवति तत्र प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षाः प्रवर्तन्ते अन्यत्र तु
विधानसामर्थ्याभिमित्तिरपेक्षाः । यथा कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा स्वत्यादीनामिति । प्रथमा-
निर्देशसामर्थ्यादृद्धादीनां सञ्ज्ञा प्रवर्तते । अथ यथेति । परिहारान्तरसङ्कावादेत-

उ०—प्रदेशोऽन्वर्थत्वेनैव व्यवहारोपपत्ती सञ्ज्ञाविधानं इयर्थं स्यादित्यपास्तम् । निर्विकल्पकस्यो-
च्चारणासम्भवात्प्राथम्याच्च लघुत्वाच्च तन्निर्देशस्य सत्त्वेन तत्सामर्थ्यं चिन्त्यम् । भाष्ये—
प्रधानमुपसर्जनमिति च सम्बन्धि-
शब्दस्तत्प्रतिद्वन्द्व्यप्रधानार्थकरत्वासम्बन्धिशब्द इति भावः । तदाह—यं प्रति यदिति ।
समासे प्रथमानिर्दिष्टमप्रधानत्वसमानाधिकरणोपसर्जनपदामिसमिति सूत्रार्थः । एवं च प्रत्या-
सत्या यन्निरूपितमप्रधानत्वं तन्निरूपितमेशोपसर्जनसञ्ज्ञाकार्यं पूर्वनिपात इत्यर्थः । ह्रस्वोपि
न, यं प्रत्यप्रधानत्वं तद्वदितसमासोत्तरपदभूतस्यैव ह्रस्वविधानात् । परंतु यं प्रतीत्यादि-
भाव्यस्यायमर्थः—समासशब्दे, यन्निरूपितं यस्याऽप्राधान्यं तं प्रति तदुपसर्जनमिति ।
समासशब्दे च सहार्थवृत्तीयान्तायापेक्षया प्रथमान्तायस्याप्रधानत्वमिति तत्र प्रत्येव तदुपसर्ज-
नम् । यद्यपि सहार्थविशेषणत्वरूपमप्राधान्यं वृत्तीयान्तार्थस्य, तथापि तत्सममिभ्यादृतप्रथ-
माद्यन्तार्थस्य तदपेक्षया लौकिकमप्रधानत्वमितराधीनत्वरूपं बुध्यते । अत एव समकक्षयोर्मध्ये
'एकेन सहगन्तव्यं त्वये'त्युक्ते परस्व दुःखं ददयते । पूर्वकायासिद्ध्या कैपटोक्तदाम्रवण-
मशलयमित्याहुरित्यभिप्रायेण भाष्ये—अथ यत्रेति । परिहारान्तरेत्यादिकैपटश्लेष एव ।
उपसर्जनसञ्ज्ञाप्रयोगस्य पूर्वनिपातस्य भास्तीति दर्शयितुं पूर्वनिपातप्रकरणप्रत्याख्यानमनु-
वदति—तत्र हीति । एवं हि तत्र भाष्यम्—“उपसर्जनस्य पूर्ववचनं परप्रयोगनिवृत्त्य-
र्थम्, न चाऽनिष्टादर्शनान्” । अथ यत्र द्वे पद्ययन्ते कस्मात्तत्र प्रधानस्य पूर्वनिपातो न

अथ यत्र द्वे पृष्ठ्यन्ते कस्मात्तत्र प्रधानस्योपसर्जनसञ्ज्ञा न भवति । राज्ञः पुरुषस्य राजपुरुषस्येति^१ ।

पृष्ठ्यन्तयोश्चोपसर्जनत्वे उक्तम् ॥ ६ ॥

किमुक्तम् ? 'पृष्ठ्यन्तयोः समासेऽर्थाभिदात् प्रधानस्याऽपूर्वनिपातः' इति^२ । एवं न चेदमकृतं भवति 'उपसर्जनं पूर्वं'मिति । अर्थश्चाऽभिन्न इति कृत्वा प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति । यद्यपि तावदेतदुपसर्जनकार्यं परिहृतम्, इदमपरं प्राप्नोति,—राज्ञः कुमार्याः राजकुमार्याः । 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' [१. २. ४८] इति ह्रस्वत्वं प्राप्नोति ।

प्र०—दुच्यते । अन्वर्थाश्रयणेन ह्येतदपि सिध्यति । पृष्ठ्यन्तयोश्चेति । पूर्वनिपातेप्रकरण इदमुक्तम् । तत्र हि पूर्वनिपातः प्रत्याख्यायते—'न वाऽनिष्टादर्शना'दिति । अथाप्याश्रयते तथापि राजशब्दस्यैव पूर्वनिपातो न पुरुषशब्दस्य । एवं हि वाक्यापेक्षया समासस्यैकार्थता भवति । अन्यथा वाक्यसमासयोर्भिन्नार्थता स्यादित्यर्थः । तथा हि—पुरुषार्थो राजापेक्षया प्रधानमेवात्रेति नासौ भिद्यते—राजापेक्षया न व्यतिरिच्यते इत्यर्थः ।

उ०—भवती'त्याशङ्कामां 'पृष्ठ्यन्तयोः समास' इत्यादि । अनिष्टेति । नित्येषु शब्देषु प्रयोगे स्थिते गाम्यादिप्रयोगनिवारणाय शास्त्रम्, इह तु 'पुरुषराजे'ति प्रयोगो न दृश्यत इति किं सन्निवृत्त्यर्थेन यत्नेनेत्यर्थः । अनुधबोधनाय तदारम्भे पूर्वपक्षिणाऽऽशङ्कितस्य राज्ञः पुरुषस्येत्यादी पूर्वनिपातिताऽनियमक्षोपलोद्धारपरं पृष्ठ्यन्तयोरिति वार्तिकम् । तद्व्यापद्ये—तथापीति । पुरुषस्य पूर्वनिपाते हि राज्ञः प्राधान्यमेव स्यात्, पुरुषराजशब्दात्तथैव प्रतीतेरिति वाक्य-समासयोर्भिन्नार्थतेति भावः । नासौ भिद्यत इति । 'वाक्यसमासे' इति शेषः । पूर्वनिपाते हि तस्याऽप्राधान्यं प्रतीयेतेति भावः । तदेवाह—न व्यतिरिच्यत इति । व्यतिरेको विरो-पणार्थं तद्वान्भवतीत्यर्थः । परे तु—ननु प्रधानस्य पूर्वनिपातेऽप्यर्थविप्लवीत्यादी ॥ वाक्य-समासयोर्भिन्नार्थतेत्यसौ भाग्यं प्रकारान्तरेण व्याचक्षते,—पट्टीति सूत्रे येन समासस्तद्धि-रूपितसम्बन्धार्थकपृष्ठ्यन्तमेव गृह्यते, तदेव च तत्र प्रथमानिर्दिष्टम् । पुरुषपदे च न राजा-पेक्षभेदसम्बन्धे पट्टी, तस्या विरोपणादेवोत्पत्तेरित्यर्थः । अर्थश्चाभिन्न इति भाग्यस्य प्रधा-नोऽर्थो ॥ समासघटकविरोपणेन भेदमूलकसम्बन्धवानतः प्रधानस्य तादृशपृष्ठ्यन्तत्वाभा-वात्तुपसर्जनत्वेनाऽपूर्वनिपातः । कैयटीत्या तु प्रधानपक्षकाऽपूर्वनिपातानुमाने हेतोर्वैयधि-करण्यम् । 'उपसर्जनसञ्ज्ञा न भविष्यती'त्यनेन पूर्वनिपाताभावः, प्रधानस्यैतन्मूलक एव सत्प्रापीति सूचितम् । किं च कैयटीत्या व्याख्याने 'न प्रयोजनानुवर्ति प्रमाण'मिति न्याय-विरोधः । कैयटोपि वा पक्षमेव व्याख्येयः । एवं च पुरुषापेक्षयाऽप्रधानस्यैव राज्ञः पृष्ठ्यन्तस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वमस्मिन्समास इति तस्यैवोपसर्जनत्वेन पूर्वनिपात इति भावः । राजकुमार्या

उक्तं वा ॥ ७ ॥

किमुक्तम् ? 'परवल्लभमिति शब्दशब्दार्थौ' इति । तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वम्, आतिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति ॥४३॥

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ १ । २ । ४४ ॥

द्वितीयादीनामप्यनेनोपसर्जनसञ्ज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः ? तत्राऽपूर्वनिपात इति प्रतिषेधः प्रसज्येत ।

नाऽप्रतिषेधात् । नायं प्रसज्यप्रतिषेधः—'पूर्वनिपाते ने'ति । किं तर्हि ? पर्युदासोऽयम्—'यदन्यत्पूर्वनिपाता'दिति । पूर्वनिपातेऽध्यापारः । यदि केनचित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति तेन भविष्यति ।

प्र०—सतोऽप्रधानस्यैवात्र राज्ञः पूर्वनिपातः । शब्दशब्दार्थाविति । नन्वेतत्तत्र प्रत्याख्यातं 'परमयुवतिरित्यादौ द्वौ विशब्दौ स्याता'मिति । एवं तर्हि अन्वर्थाश्रयेणाऽस्य परिहारस्योक्तत्वाद्यत्र सूक्ष्मेक्षिका न कृता ॥४३॥

एक । समास इति वर्तते । मुख्य एव चेह समासो गृह्यते, समासे विधातव्ये यदेकविभक्तीति, समासार्थं वाच्यं वा समासो गृह्यते । सर्वस्य च शब्दस्यैकविभक्तित्वमिति विशेषणोपादानसामर्थ्याद्यस्य पर्यायेणापि न सर्वविभक्तित्वं तदुपसर्जनसञ्ज्ञां पथा निष्कौशाम्बिरित्यत्र कौशम्बीशब्दो निष्क्रमणक्रियापेक्षयाऽपादानशक्तिसम्यन्धात् पञ्चम्यन्त एव । नह्यस्य क्रियान्तरापेक्षः शक्त्यन्तराऽऽविर्भावः । द्वितीयादीनामिति । कष्टश्रितादिषु कष्टादयः श्रितादिविशेषणत्वादेकविभक्तिका इत्यनेनोपसर्जनसञ्ज्ञा तेषां प्राप्नोति । सतश्चाऽपूर्वनिपात इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । पूर्वसूत्रस्य तु नीलोत्पलादिः

उ०—इत्यादी ह्रस्वत्वमपि अनेन वारितामिति सूचयन्नाह—उक्तं वेति । विक्षर्यार्थवाशब्दघटितम् । अत्रयथा वृद्धसङ्गतिः । सूक्ष्मेक्षिकेति । अर्धेतिष्यत्वात्तौ नु गतिरुक्तेवेति भावः ॥४३॥

एकविभक्ति या । स्पष्टप्रतिपक्षे सूत्रार्थं दर्शयति—समास इति । समासार्थं वेति । अस्यार्थपेक्षया यद्विरक्तक्रियाध्याहाराल्लक्षणं युक्तं भव्यते । शास्त्रं तु न गृह्यते, 'एकविभक्ती'त्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । सर्वस्य चेति । 'एकस्मिन् प्रयोगे' इत्यादिः । श्रितादिविशेषणत्वादिति । कर्माकाङ्क्षश्रितादिविशेषणत्वादित्यर्थः । ननु निरवकाशपूर्वप्राप्त्या इयं प्राप्तिर्वाच्येतात् आह—पूर्वसूत्रस्य त्विति । अपनादेति । अपूर्वनिपात इति हि सः । भाष्ये—एकविभक्ताविति । शब्दशब्दार्थावित्यस्य प्रत्याप्याने इदं वचनमेव कर्तव्यम् । एकदेशिसमासविषयकमेव तत्, भाष्ये तथोदाहरणात् । नन्वेवमपि प्राप्तर्जाविक इत्यादौ परवल्लभं स्यात्, एवं स्त्रीगोच्यत्वमिः प्रीतपटेषु पञ्चगूनीतीत्यते, न च सिध्यतीत्यत आह—

अप्राप्तेर्वा । अथवा अनन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिपिच्यते । कुत एतत् ?
'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे'ति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिपिद्धा तथा भवि-
ष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिपिद्धा सति बाधितुम् ।

एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम् ॥ १ ॥

एकविभक्तावषष्ठ्यन्तानामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत+ अर्थं पिप्पल्याः
अर्थपिप्पलीति ।

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् ? 'परवलिङ्गमिति शब्दशब्दार्थौ'* इति । तन्नौपदेशिकस्य
ह्रस्वत्वम्' आतिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति ।

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ?

प्रयोजनं द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वोपसर्गाः क्तार्थे ॥ ३ ॥

द्विगुः†—पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः । दशगुः ।

प्राप्तापन्न×—प्राप्तो जीविका प्राप्तजीविकः । आपन्नो जीविकामापन्नजीविक ।

अलंपूर्व××—अलं कुमार्यै अलकुमारिः ।

उपसर्गाः क्तार्थे××—निष्कौशाम्बिः निर्वाणसिः ॥४४॥

इति श्रीमद्भगवत्पञ्चलिविरचिते व्याकरणमहामाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य

द्वितीयपादे प्रथममाह्निकम् ॥१॥

प्र०—समानाधिकरणसमासोऽवकाशः । ननु चेयमिति । प्रतिषेधयुक्तत्वाऽयुक्तत्वेन
विरोधात्परत्वादिति भावः । नोत्सहते इति । अपवादविषयः प्रकृतयोःसर्गस्य प्रवर्तनात् ।
पञ्चगुरिति । 'द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वचनात्परव-
लिङ्गं न भवति । अलंपुं प्राप्तिरिति । 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्ये'ति समासः ॥४४॥

इत्युपाध्यायजैयटाभजकैयटकृते महामाष्यप्रदीपे प्रथमस्य द्वितीये पादे

प्रथममाह्निकम् ॥१॥

उ०—द्विगुप्राप्तेति । वस्तुतो द्विगुग्रहणं परवदित्यस्यान्तरङ्गत्वेन तत्पुरुषसङ्ज्ञकशब्दमात्रनिमित्त-
कलिङ्गपाधकताया एव युक्तत्वाद्वयमिति बोध्यम् । पर्यादय इति । कुगतीति सूत्रे भादि
शब्दस्य प्रकारार्थत्वादिति भावः । अलशब्दयोगे चतुर्थीविधानसामर्थ्याद्वाक्यमपीत्याहुः ॥४४॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भधनागोजीभट्टकृते माध्यप्रदीपोद्घोसे प्रथमस्य द्वितीये

प्रथममाह्निकम् ॥१॥

+ गोत्रियोऽपरसर्जनरव १ २ ४८. † अर्थं नर्पुसकम् २ २ २ * २ ४ २३ वा० १ ‡ तद्विज्ञावोत्तर
पदसमाहारे च २.१.५१ × प्राप्तापन्ने च द्वितीयपा २ २ ४. × × प्रादय क्तार्थे २.२ १८ वा० ४

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ १ । २ । ४५ ॥

[अर्थवदग्रहणा किमर्थम् ?] “अर्थवदिति व्यपदेशाय” । वर्णानां च मा भूदिति । किं च स्यात् ? वन धनमिति ‘नलोप प्रातिपदिकान्तस्य’ [८. २. ७] इति नलोपः प्रसज्येत ।

प्र०— अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् । अभिधेयवचनोत्राऽर्थशब्द आश्रीयते । तत्राऽधातुरप्रत्यय इति पर्युदासाश्रयणादर्थगत एव सञ्ज्ञा भविष्यति नार्थोऽर्थवदग्रहणेनेत्याशङ्क्याह—अर्थवदिति व्यपदेशायेति । ‘सञ्ज्ञिन’ इति वान्यशेष । पर्युदासाश्रयणे केन धर्मेण सादृश्यमाश्रीयत इत्यप्रतिपत्ति स्यादिति भावः । वर्णानां मा भूदिति । विशिष्टसञ्ज्ञिव्यपदेशफलं दर्शयति । षचिद्वर्णानां चेति पाठः । तत्र ‘च’शब्देन पदसमुदायोऽनर्थको ‘दश वाडिमानी’त्यादि समुचीयते । किं च स्यादिति । सङ्ख्याकर्मादिषु स्वादीनां विधानादनर्थकेभ्यः स्वाद्युत्पत्तिर्न भविष्यतीति प्रश्नः । धनमिति । नन्वधातुरिति नान्तस्य प्रतिषेधां भविष्यति । नैतदन्ति । प्रतिवर्णमत्र विभक्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः । न च प्रतिवर्णं धातुसञ्ज्ञासमावेशः । अयं भावः—अविशेषेण स्वाद्य उत्पद्यन्ते, तेषुत्पन्नेष्वर्थनियमः, प्रवृत्तार्थापेक्षया वा प्रत्ययनियम इति स्यादेव स्वाद्युत्पत्तिः,—अव्ययादिव । यदुक्तम्—‘सपातस्यैकार्थ्यास्तुवभावो वर्णा’-दिति, तद्वर्णानामर्थवत्तापत्तेः । तत्र हि तन्त्रेणैकैव विभक्तिः समुदायानयवार्थगतमेकस्य प्रत्याययिष्यति । एकमेव हि तदेकत्वम् । तच्चैकेनैव हि सुपा प्रत्यायितमित्यनयवेभ्यो विभक्तिर्न भविष्यति । अनर्थकस्य तु प्रातिपदिकसञ्ज्ञायाः प्रकाशयितव्यस्यार्थस्या-

उ०— अर्थवदधातुः । अभिधेयेति । सर्वसञ्ज्ञानां प्रयोजनवत्त्वेनाऽव्यभिचारात् प्रयोजनवाचिनोऽसम्भवारश्च धनवाचिनो ग्रहणाऽभावादिति भावः । ‘कस्ये’त्याकाङ्क्षायामाह—सञ्ज्ञिन इति । व्यपदेशो—विशिष्टसञ्ज्ञिनो ह्यस्य । केनेति । शब्दत्वादिनापि तदाश्रये-तेति भावः । नन्विदमुक्त्यायानित्यव्यवहारकं तदित्यग्ये । अथवणाद्व्यपदेशापेक्षया भिद्यमे- [व] तत्कलमिति भ्रमनिवृत्तये आह—विशिष्टेति । ‘च’पाठस्तु प्राभादिक इति भावः । तमपि समर्थयत—कचिदिति । समासग्रहणं स्वयंवत्समुदायस्यैव नियामकमिति भावः । सङ्ख्येति । ‘द्वेष्टेकयोः’ ‘कर्मणो’त्यादीनां स्वादिविष्येकवाक्यत्वादिति भावः । एवं च कार्याभावासंज्ञापि न स्यादिति तात्पर्यम् । न च प्रतीतिः । क्रियावत्त्वाभावादिति भावः । ननूक्तरीत्या स्वाद्यनुत्पत्तौ कथं पदवनिवन्धनो नलोपोऽत आह—अयं भावः इति । उत्पन्नेष्विति । उत्पन्नस्यापि लुगादिनैव निवृत्तिरित्यर्थः । एकस्मिन्नेदैकवचनमिति सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमे कस्या अप्यनवस्थितेराह—अर्थनियमः इति । अनेकप्रकरणव्यवधानादेकवाक्यतापक्षो दुर्बल इत्यभिमानः । प्रत्ययनियमेषु न दोष इत्याह—प्रकृतेति । सञ्ज्ञितेत्यर्थः । अवश्यमेव-माश्रयणीयमित्याह—अव्ययादिवेति । यत्तुक्तमिति । ह्यनरट्सु इति शेषः ।

अधातुरिति किमर्थम् ? 'अहन् वृत्रम्' ।

अधातुरिति शक्यमवक्तुम् । कस्मान्न भवति 'अहन्वृत्रम्' इति ?
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न धातोः प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भवतीति, यदयं 'सुपो
धातुप्रातिपदिकयोः' [२. ४. ७१] इति धातुग्रहणं करोति । नैतदस्ति
ज्ञापकम् । प्रतिपिद्धार्थमेतत्स्यात्—'अपि काकः श्येनायत' इति ।

अप्रत्यय इति किमर्थम् ? काण्डे कुड्ये ।

प्र०—भावात्समुदायादिव प्रतिवर्णं विभक्त्युत्पत्तिप्रसङ्गः । नलोप इति । विभक्तेस्तु
श्रवणं न भवति, समुदायस्य पृथक् प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां तदन्तर्भावात्लुको भावात् ।
नलोपस्योपलक्षणार्थत्वाज्जस्तादीनामपि प्रसङ्गः । अहन्निति । विशेषविहितत्वाद्वा-
द्युत्पत्तौ सरयामहागमस्य धातुभक्तत्वात्प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सत्यां नलोपप्रसङ्गः । न
चाऽप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधः । 'न हिस्म्युद्धयो'रिति ज्ञापनान्नलोपे विधीय-
माने प्रत्ययलक्षणेनाऽप्रत्यय इति निषेधाऽभावात् । धातुग्रहणं करोतीति । पुत्री-
यतीत्यादौ प्रातिपदिकत्वादेव लुम्सिद्ध इति भावः । श्येनायत इति । अत्राऽप्रत्यय

उ०—प्रकाशयितव्यस्यार्थस्याभावादिति । तदभावेपि प्रातिपदिकसञ्ज्ञासामर्थ्यादित्यर्थः ।
समुदायादिवेति । अनर्थकनिपातरूपास्तमुदायादिवेत्यर्थः । वस्तुतः सङ्ख्याकमादेरभावादि-
भक्तेरानुत्पत्तिरेव । अर्थनियमादिप्रकारास्तु महासञ्ज्ञाविरोधाद्गमके सत्येव, न सर्वत्र ।
एतद्व्यावर्तं तु निरर्थकसमुदाय इति बोध्यम् । ननु सर्वसमुत्पत्तौ तेषां श्रवणापत्तिः,
सर्वैक्यचनोत्पत्तावपि पृथगेवात आह—विभक्तेस्त्विति । समुदायस्येति । हृदन्तरय ।
अन्तरङ्गवादवयवसञ्ज्ञा—तन्निमित्तमुत्पत्तिकालोत्तरकाले इत्यर्थः । समासनियमसर्ववयवस-
मुदायविषय इति भावः । न च घनतीत्यादौ प्रतिवर्णं समुत्पत्तौ तच्छ्रवणप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
धातुप्रत्ययपदयोर्भाववयवप्रत्ययान्तरवपरतया तत्र सर्वत्र धारणेनाऽशोषाद् । तस्माद-
स्युत्पन्नप्रातिपदिकावयववर्णानां सन्धौ शपाया, तत्र च समुदायप्रातिपदिकावयववर्णनं नलोपः ।
घनवनादिभ्यस्तुपसमिति भावस्तद् व्यनयथाह—जस्तादीनामिति । एतेन अश्यादौ घका-
राद्युच्चारणवैयर्थ्यमिष्यपास्तम् । विशेषेति । अनर्थकाकारवात् सुपं बाधित्वेति भावः । न च
श्येनायत इत्यादौ लृटादयः सावकज्ञा इति, अत्र परत्वात् समुत्पत्तिदुर्वोता । एवं तर्हि
भूवादिमृत्स्य यत्तज्जदिविधानुरस्यानं तस्यानवकाशावादिष्यार्थः । अटागमस्येति । अन्नमक-
रं पि धातुरेवात्राग्नमिति धातुभक्तत्वादित्युक्तम् । इदं च स्वरूपकथनम् । न हिस्म्युद्धयो-
रिति । कथमग्न्या राज्ञेयादौ नलोपः । न च हृदन्तराग्निसिद्धिः, तत्राप्यग्न्याय इत्यनुकूलरिति
मात्रः । पुत्रीयतीति । अप्रत्यय इति प्रत्ययस्यैव निषेध इत्यभिमानः । प्रत्ययान्तरस्य स निषेध
इत्यभिप्रायेणाह—अत्राप्रेति । भाष्ये—काण्ड इति । परादिब्रह्मत्वेन प्रत्ययान्तरत्वमिति
भावः । न च पशुं श्येनायत्तत्वात्तत्परत्वादेव प्रकृतेस्तेनाप्रत्ययान्तरत्वात्प्रातिपदिकत्वं

अप्रत्यय इति शक्यमवक्तुम् । कस्मान्न भवति काण्डे कुडय इति ?
कृतद्धितग्रहणं* नियमार्थं भविष्यति—‘कृतद्धितान्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्राति-
पदिकसञ्ज्ञा भवति, नान्यस्येति ।

अर्थवत्यनेकपदप्रसङ्गः ॥ १ ॥

अर्थवति प्रातिपदिकसञ्ज्ञायामनेकस्यापि पदस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा प्राप्नोति ।
‘दश दाडिमानि, षड्रूपाः, कुराडमजाजिनं पल्लपिण्डः अधरोरुमेतत्कुमार्याः
स्तेयकृतस्य पिता प्रतिशीन’ इति । समुदायोऽत्रानर्थकः ।

समुदायोऽनर्थक इति चेदवयवार्थवत्त्वात्समुदायार्थवत्त्वं
यथा लोके ॥ २ ॥

प्र०—इति निषिद्धा प्रातिपदिकसञ्ज्ञा । कृतद्धितग्रहणमिति । तद्धितग्रहणमत्र निय-
मार्थम्, कृतग्रहणं तु प्रतिषिद्धार्थं—भित्, धिदिति । अत्र ह्यधातुरिति प्रतिषेधप्रसङ्गः ।
अनेकपदप्रसङ्ग इति । अनेकं पदमस्मिन्नित्यनेकपदः समुदायस्य सञ्ज्ञाप्रसङ्ग
इत्यर्थः । अनेकस्यापि पदस्येति । समुदितस्येति योद्धव्यम् । प्रतिपदं तु नैव सञ्ज्ञा
प्राप्नोत्यप्रत्यय इति निषेधात् । समुदायस्य तु निषेधो न प्रवर्तते, ‘प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स
विहित’ इति वचनात्, समुदायाच्च प्रत्ययस्याभिधानात्—प्रत्ययान्तत्वाभावात् । न
विद्यते प्रत्ययो यस्मिन्सांऽयमप्रत्यय इत्यप्याश्रयितुं न युज्यते, बहुपदत्र इत्यस्यापि
समुदायस्य निषेधप्रसङ्गात् । स्वरे दोषप्रसङ्गात् । समुदायोऽत्रानर्थक इति । पदार्थानां
समन्वयाऽभावात् । अवयवार्थवत्त्वादिति । अवयवधर्माणां च समुदाये व्यपदेशात् ।

उ०—स्यादेव, तथा च ह्रस्वः स्यादिति वाच्यम् । भाष्यहृता वक्ष्यमाणत्वात् । अत्र हीति ।
न च कृतग्रहणस्य प्रतिषेधवाधनार्थत्वे तद्धितग्रहणनियमाकारकत्वादे प्रातिपदिकानां रसिः,
कृतग्रहणं तु मध्येपवाद्भ्यायेनाऽधातुरिति प्रतिषेधस्यैव वाचकः स्यादिति वाच्यम् । भाष्य-
सामान्यविस्तारव्यवसायव्यभिचारात् । वस्तुतो ‘धातोः प्रत्ययान्तरस्य च चेत्कृतद्धितान्तरस्यैव’
तिनियमे भाष्यव्यापक्यं तेषांऽधातुग्रहणमपि प्रत्यापयाम् । विवाद्यतस्यापि प्रत्ययान्तत्वात्
प्रत्ययान्तस्यैव भाष्ये ऽकम् । न चास्यापार्थमिति यादौ प्रत्ययवत्प्रपुन्रनिषेधवाधनार्थं
तद्धितस्यैव सञ्ज्ञाविधानमस्त्विति वाच्यम् । तस्य निषेधे कस्याभावात् । न च हरिन्त्रियादौ
सोः प्रातिपदिकत्वापत्तिः, एवं औत्सर्गिकैवचनापत्तिः, सात्पदानोरिति पार्श्वनिषेधारम्भेति
वाच्यम् । औत्सर्गिकस्यापि विना गमकमप्रवृत्तेः । बहुमीहाशनेकस्यापि पदस्येति भाष्या-
नुपपत्तेराह—समुदितस्येति । अत एवाऽनेकग्रहणं चरितार्थम् । बहुमीमाधवणस्य च
दर्शयति—प्रतिपदं इति । प्रत्ययान्तत्वाभावादिति । मञ्जानिधाविनिर्गन्धानु नात्र,
यत्र प्रत्ययस्य सञ्ज्ञा तत्रैव तन्निषेधप्रवृत्तेरिति भावः । स्वरे दोषेति । अनुपपत्तेरनुदी-
भविष्यत्येतत् । समन्वयेति । स एव हि वाक्यवाक्यः । अवयवधर्माणांमिति । यथा ग्रामो

समुदायोऽनर्थक इति चेदवयवार्थवत्त्वात्समुदायार्थवत्त्वम् । अवयवैर्यवद्भिः समुदाया अप्यर्थवन्तो भवन्ति, 'यथा लोके' । तद्यथा—लोके 'आढ्यमिदं नगरं गोमदिदं नगर'मित्युच्यते । न च सर्वे तत्राढ्या भवन्ति, सर्वे वा गोमन्तः ।

'यथा लोके' इत्युच्यते, लोके चावयवा एवार्थवन्तो न समुदायाः । आतश्चावयवा एवार्थवन्तो न समुदायाः,—यस्य हि तद् द्रव्यं भवति स तेन कार्यं करोति । यस्य च ता गावो भवन्ति स तासां क्षीरं घृतं चोपभुङ्क्ते, अन्यैरेतद् द्रष्टुमप्यशक्यम् । का तर्हीयं वाचोयुक्तिराढ्यमिदं नगरं गोमदिदं नगरमिति ? एषैषा वाचोयुक्तिः,—इह तावदाढ्यमिदं नगरमित्यकारो मत्वर्थीयः—आढ्या अस्मिन्सन्ति तदिदमाढ्यमिति । गोमदिदं नगरमिति,—मत्वन्तान्मत्वर्थीयो लुप्यते । एवमपि—

वाक्यप्रतिषेधाऽर्थवत्त्वात् ॥ ३ ॥

वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधो वक्तव्यः । देवदत्त गामभ्याज

प्र०—सति च प्रातिपदिकत्वे सुप्सुप्रसङ्गः । एषैवेति । एषा वा वाचोयुक्तिः सैषा एतत्प्रमाणेत्यर्थः । अकारो मत्वर्थीय इति । ततश्च नावयवधर्मेण समुदाये व्यपदेशः । किं तर्हि ? दण्ड्यादिवचौगिक इत्यर्थः । मत्वन्तादिति । मत्वन्तान्न मनुष्यसम्भवति, 'सरूपः प्रत्ययो नेष्ट' इति वचनात् । तस्मादेकगोपूर्वादिति ठञो भाष्यकारवचन-प्रामाण्यलोपः । अत इति च तत्र निवृत्तं गौत्रिकादिसिद्धयर्थं, गवां समूहो गोत्रा, सास्मिन्नस्तीति गौत्रिकम् । अथवा 'मत्वन्तान्मत्वर्थीयो लुप्यत' इत्यनेनावयवधर्मेण समुदाये उपचारमाह । इह तु मुख्येऽर्थवत्त्वे सम्भवत्युपचरितस्याश्रयो न युक्तः । अर्थवद्वाक्यमिदानीं दर्शयति—एवमपीति । अर्थवद्वाति । पदार्थानां समन्वयाऽवगमात् ।

उ०—द्वय इत्यादौ । वीप्साया निष्प्रयोजनत्वादाह—एषा येति । नैवात्र वीप्सेति भावः । मनुज्जेति । इदमेव ध्वनयितुं भाष्ये मत्वर्थीय इत्युक्तं, मनुविति शोक्तम् । लुग्विधायकाभावादाह—भाष्यकारेति । नन्वत इत्यनुवृत्तेरस्मादृष्टं तुलंभोजत आह—अत इतीति । गोत्रेणैवैतिप्रकट्यप्येति श्रः । एकपूर्वसाहचर्याद् गोत्रस्यापि समासस्थेयं तत्र ग्रहणमिति मते आह—आदीति । आदिना गोत्रकटिप्रकृतिकगौत्रकटिकस्य ग्रहणम् । अथवेति । गम्यमानार्थस्य निवृत्तिरेव व्याख्येय इति वृत्तोपशान्देनोक्तेति भावः । परं त्वेवा इत्यादिषा न भाष्यस्वरसिद्ध्या, अवयवार्थवत्त्वेन समुदायार्थवत्त्वमात्रं प्रकट्येत्युक्तेः तस्मादात्राभाष्यस्वरसिद्ध्याद्गुणउपचनेभ्य इति मत्वर्थीयलोप इति सारम् । ग्रामो दण्ड इत्यादावप्यर्थ-भाष्येव, अवयवे वा समुदायरूपारोप इति भाष्यतात्पर्यम् । भाष्येऽर्थवद्वयेतद्वाक्यमिति

शुक्लां, देवदत्त गामम्याज कृष्णामिति । किं कारणम् ? 'अर्थवत्त्वात्' । अर्थ-
वद्धयेतद्वाक्यं भवति । न वै पदार्थादन्यस्यार्थस्योपलब्धिरिति वाक्ये ।

पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेत् पदार्थाभिसम्बन्धस्योपलब्धिः । ४।

पदार्थादन्यस्यानुपलब्धिरिति चेदेवमुच्यते—पदार्थाभिसम्बन्धस्योपलब्धि-
भवति वाक्ये । इह 'देवदत्त' इत्युक्ते कर्ता निर्दिष्टः, कर्म क्रियागुणौ चानि-
र्दिष्टौ । गामित्युक्ते कर्म निर्दिष्टम्, कर्ता क्रियागुणौ चानिर्दिष्टौ । अम्याजेत्युक्ते
क्रिया निर्दिष्टा, कर्तृकर्मणौ गुणश्चानिर्दिष्टः । शुक्लामित्युक्ते गुणो निर्दिष्टः, कर्तृ-
कर्मणौ क्रिया चानिर्दिष्टा । इहेदानीं देवदत्त गामम्याज शुक्लामित्युक्ते सर्व
निर्दिष्टम्—देवदत्त एव कर्ता नान्यः । गौरेव कर्म नान्यत् । अम्याजैव क्रिया
नान्या । शुक्लमेव न कृष्णामिति । एतेषां पदानां सामान्ये वर्तमानानां यद्वि-
शेषेऽवस्थानं स वाक्यार्थः ।

प्र०—न वै पदार्थादिति । पदानि स्वं स्वमर्थं प्रतिपादयन्ति वाक्यम् । पदार्था एव
स्वाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिवशात्परस्परसंसृष्टा वाक्यार्थ इत्यर्थः । न तु वाक्यं
वाक्यार्थो वा धृगस्तीति भावः । पदार्थाभिसम्बन्धस्येति । ध्वनिव्यङ्ग्यं नित्यं वाक्यं

उ०—पाठः । नन्ववयमप्युच्यते पदार्थातिरिक्त उपलभ्यतेऽत आह—पदानीति । पदार्था एव
त्विरत्यनेन संसर्गबोधे पदानां व्यापारो नास्तीति दर्शयति । एवं च पदार्थैश्चादृष्टादिति ।
संसर्गस्य गम्यमानत्वाच्च तत्र वाक्यवशाद्विषयस्यातिरिक्तस्याभावाच्च । तदाह—ननु
वाक्यमिति । वाक्यार्थो वेति । संसर्गस्य पदार्थबोधश्चादिति भावः । ननु पदार्थातिरिक्त-
वाक्यभावात्तस्य पदार्थाभिसम्बन्धो वाक्यः स्यादत आह—ध्वनिक्यङ्ग्यमिति । अनेन
स्थिरत्वं तस्य दर्शितम् । त्रिदिष्टस्यार्थस्येति । विशेषणधारिणिरिति हेतुः । पदार्थानां
संसर्गबोधकत्वे दोषमाह—अन्यथेति । न च वाक्यमयोपलक्षणत्वम्, प्रत्यक्षरूपम-
योपलक्षणं प्रत्यक्षरूपपक्षे, ध्वन्यमशब्दोपलक्षणत्वमप्युच्यते । शास्त्रवापत्तेः । यदि
तु पदसमभिप्रायारूपादृष्टां तादृशत्वज्ञानं च सादृश्यबोधे कारणमिति सादृश्यं, तथा
पदानां पदार्थेष्वपि शक्तिर्न सिध्येत् । तदुक्तम्—'अज्ञादो यदि वाक्यार्थः पदार्थोपि तथा
भवेत्' इति । यदि बोधजनकतयाऽऽशब्दे वरुणमुपलक्ष्यता, पदार्थः पदानां शक्तिरप-
राम्यवच्छिन्नं तदा समभिप्रायहारे संसर्गबोधकारणतया अपि असम्भवे वरुणमुपलक्ष्यता
तेन सादृश्यसम्बन्धस्य बाधेनावयवकत्वात् । सादृश्यमेव च शक्तिरिति त्वम् । पद-
ार्थातिरिक्तः अधिप्रायार्थोस्तीति वरुणमुपलक्ष्यते—मात्रे इहेत्यादि । ननु कर्तृत्वात् विप-
रिक्तविरुद्धात् क्रियायाश्चासन्निधानात् तदभावादेव कर्तृत्वमुपलक्षणम् आह—कर्तृमात्रमिति ।
प्रधानीभूतपदार्थमात्राधय इत्यर्थः । एवं कर्मसाधनेन ध्वन्यर्थक्यमात्राधयः । ध्वनिर्दिष्टा-

तस्मात् प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

तस्मात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः ।

अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थम् ॥ ६ ॥

अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । 'समास एवार्थवतां समुदायानां प्रातिपदिकसञ्ज्ञो भवति नान्य' इति ।

यदि नियमः क्रियते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा न प्रामोति—यहुपटवः* उच्चकैर्नौचकैरिति† । किं पुनरत्र प्रातिपदिकसञ्ज्ञया प्रार्थ्यते ? प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिर्यथा स्यादिति* । नैष दोषः । ययैवात्रा-प्रातिपदिकत्वात्सुद्युत्पत्तिर्न भवति, एवं लुगपि× न भविष्यति । तत्र यैवासावन्त-वर्तिनी विभक्तिस्तस्या एव श्रवणं भविष्यति । नैवं शक्यम् । स्वरे दोषः ।

प्र०—विशिष्टस्यार्थस्य पदार्थसंसर्गरूपस्य वाचकम् । अन्यथा हाशब्दो वाक्यार्थः स्यात् । कर्ता निर्दिष्ट इति । सम्बोधनविषयनियतक्रियं कर्तुमात्रमित्यर्थः । यद्विशेषेऽवस्थान-मिति । पदार्थसंसर्गरूपे वाक्यार्थ इत्यर्थः । अत एव वाक्यमेव मुख्यः हाशब्दो वाक्यार्थ एव मुख्यः हाशब्दार्थः । सादरयात्त्वव्यव्यतिरेको कस्मिन्तो लाघवात्-माभित्य पदपदार्थव्यवस्थापनं क्रियते । प्रतिवाक्यं व्युत्पत्त्यसम्भवाच्छादव्यवहाराऽ-

उ०—विति । पूर्वत्र विभक्तिविपरिणामेनागव्यः । ईत्पायकारोपि भाष्यप्रामाण्योक्त एव । तृतीया-ध्यक्षेर्निर्दिष्ट इत्येव पाठः । देवदत्त एव कर्ता नाग्यः इति । अनेनैतद्वैयर्थ्येति—पकि-विपरिणामकस्य क्रियाया बोधकारणे सर्वक्रियाणां च बोधयानो सर्वकारकाणां च बोधयानाम-क्षेपो भवति । एवं च सर्वत्र धावयमेव बोधकं, तत्तदुपादायं तु नियमायेति । गमेव नाम्य-दिति । गामिति शब्दाध्यमेव कर्म नाम्यदित्यादिकमेणार्थः । भाष्ये 'सामान्ये—सामान्यतः क्रियाकर्तृत्वादिविशिष्टे । विरोधे—विशेषणविरोधमाकाशने । तदाह—संसर्गरूप इत्यादि । विशेषणविरोधभावरूपसंसर्गोपार्थः । स एव वाक्यसक्य इति निरूपितं भूत्पायाम् । अत एवेति । तेनैव लौकिकवैदिकव्यवहारादित्यर्थः । भाष्येन पदार्थव्यवहारोऽसङ्गतः स्वादत्त भाह—सादरयादिति । लाघवात् कस्मिन्ताव्यव्यतिरेकाभासित्य सादरयापदपदार्थव्यवस्थे-त्यर्थः । यथा वर्णोत्पत्तिरपि तादृशादयो व्यञ्जकत्वनिधर्मा व्यवहारे हेतवः । एवमिहापि काररनिष्ठः पदपदार्थविभागस्तथेति भावः । ननु तादृशकदपना व्यर्थेत्यत आह—प्रतिवाक्य-मिति । तस्य कदुकादीनां स्वार्थिकत्वेनार्थवत्त्वं नैवार्थवत्समुदायव्यवस्थितम् कथमत आह—शोत्येनेति । ननु तन्मध्यव्यतिरेकस्यापेन 'अकञ्भाव्यतः सर्वमामाध्यव्यतिरेकी' इति मीन विधि-

* त्रिंशत्तु पुरस्तात् ५. १. २८ † अथवनर्त्तनं ज्ञानमन्त्रं प्राक् ५. १. ७१.

* कदापिप्रातिपदिक, शोचनमोद० ५. १. १, २. × शुभो वागुप्रातिपदिको. १. ५. ७१.

स्यात्—बहुपट्व इत्येवं स्वरः स्यात् । बहुपट्व इति चेप्यते । पठिष्यति ।
 छाचार्यः—‘चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थ’मिति । तस्यां पुनर्लुङायां यो-न्यो-
 विभक्तिरुपपद्यते तस्याः प्रकृत्यनेकदेशत्वादन्योदात्तत्वं न भविष्यति ।

एवं तस्माच्चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—भवति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिक-
 सञ्ज्ञेति । यदयम् ‘अप्रत्यय’ इति प्रतिषेधं शास्ति । स च तदन्तप्रतिषेधः । स
 तर्हि ज्ञापकार्यः प्रत्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः । ननु चायं प्राप्स्यथोपि वक्तव्यः ।
 नार्थः प्राप्स्यथेन । कृतद्वितप्रहणं नियमार्थं भविष्यति—‘कृतद्वितान्तस्यैव-
 प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकमञ्ज्ञा भविष्यति, नान्यस्य प्रत्ययान्तस्येति । स एषोऽ—

प्र०—भाजप्रसङ्गात् । बहुपट्व इति । चोत्येनाथेनाऽर्धवान् प्रत्ययः । प्रकृतिषु धाव्येनेत्यर्थ-
 वत्समुदायोऽयम्भवति । उच्चकैरिति । तन्मध्यपतितस्तद्वहणेन गृह्यत इति यदा
 नाधीयते, नापि ‘अरुच्यश्चतः’ इति, तदायं दोषः । यदा हि सुवन्तस्याऽकचि कृते
 अन्ययादिति सुवृत्तगमावात्सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुगिग्यते, स च न प्राप्नोति ।
 किं पुनरथेति । उच्चकैरित्याद्यन्यथा सिध्यतीति प्रश्नः । इत्येव ‘बहुपट्व’ इति न
 सिध्यतीति मन्यमान आह—प्रातिपदिकादिति । स्वर इति । बहुपट्व इति वकारा-
 कारस्योदात्तत्वं प्राप्नोति, टकाराकारस्य चेप्यते । प्रकृत्यनेकदेशत्वादिति । नद्यासौ
 प्रकृतेरेकदेश इत्यर्थः । अप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्तीत्युक्ते कञ्चन भूयाद्बहुपट्व-
 इत्यत्राऽप्रत्यय इति निषेधः प्राप्नोतीत्यत आह—स च तदन्तप्रतिषेध इति ।
 ‘प्रत्ययप्रहणे यस्मात्स विहित’ इति तदन्तविधिः । सञ्ज्ञाविधौ च प्रत्ययेप्रहणे तदन्त-
 विधिर्निर्गतरित् । ‘अप्रत्यय’ इत्ययं तु प्रतिषेधविधिः । पटुशब्दाच्चाऽप्र जसुत्पन्नो न
 बहुपटुशब्दादिति बहुपट्व इत्येतदप्रत्ययान्तमेव । अथवा ‘अप्रत्यय’ इति बहुप्रीक्षा-
 श्रयणान् प्रत्ययादेरपि बहुपट्व इत्यस्य निषेधः प्राप्नोतीत्याह—स चति । ‘अप्रत्यय’
 इति तत्पुरुष आश्रयन्तं, तस्य स्वपदार्थप्रधानत्वेनान्तरङ्गत्वादिति भावः । प्राप्स्यथे

८०—रिति सूत्रस्थवचनेन चाभ्यसत्वात् लुक् सिद्ध इति किमत्र प्रातिपदिकत्वेनात आह—तन्म-
 ध्यात् । तदा हीति । तन्मध्यपतित इत्यादिन्यायाऽभावे इत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वात्पुनरावृत्त्य-
 पूर्वमेवकचोऽन्ययादिति सुवृत्तगृह्यते नेति चिन्तयाम् । बहुपट्व उच्चकैर्बह्वकैरिति । वाक्ये
 बहुपट्व इत्युदाहरणम् । किं पुनरिति प्रश्नाशयस्तु ‘यथैवेत्यादिना यदयमाण इत्यप्ये ।
 अन्यथा सिध्यतीति । तन्मध्यपतितादिन्यायेनेति भावः । टकाराकारस्येति १—प्राति-
 पदिकत्वेनेति अन्तरङ्गानपीति न्यायेन लुकि कृते दुस्त्योकारस्यैव स्वरप्रवृत्तिरिति भावः ।
 नद्यासाविति । समुदायावुत्पत्तेरिति भावः । अप्रत्यय इति निषेधं प्राप्नोतीति । अस्मा-
 श्रित्येति भावः । प्रतिषेधेति । पयुंदासेऽपि प्रत्ययस्य सञ्ज्ञित्वाऽभावात् दोष- इति भावः ।

नन्यार्थः प्रत्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य वा प्रातिपदिकसञ्ज्ञा वक्तव्या ।

उभयं न वक्तव्यम् । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः ? यथाजातीयकानां समासः । कथं जातीयकानां समासः ? सुबन्तानाम् ।

सुप्तिङ्समुदायस्य तर्हि प्रातिपदिकसञ्ज्ञा प्राप्नोति । सुप्तिङ्समुदायस्यापि प्रातिपदिकसञ्ज्ञाऽऽरभ्यते—‘जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ये कर्तारं चाभि-
दधाती’ति । तन्नियमार्थं भविष्यति—‘एतस्यैव सुप्तिङ्समुदायस्य प्रातिपदिक-
सञ्ज्ञा भवति, नान्यस्ये’ति ।

प्र०—इति । प्रतिषेधप्राप्त्यर्थे इत्यर्थः । स एषोऽनन्यार्थ इति । ज्ञापनार्थ एवेत्यर्थः । सुबन्तानामिति । एतद्योपलक्षणं, भेदसंसर्गद्वारकार्थवत्त्वयुक्तानाम् । यस्मात्सुबन्ताना-
मपि समासो दृश्यते—अश्रक्रीतोत्यादौ, ‘गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राकं सुयुत्पत्तेरिति वचनात् । देवदत्तो मामं गत इत्यादेः सुबन्तसमुदायस्यैव वाक्यस्य नियमेन निवृत्तिः स्यादित्यभिप्रायेणाह—सुप्तिङ्समुदायस्येति । जहि कर्मणेति । ननु समाससञ्ज्ञेयं समासान्नोदात्तार्था । नैव दोषः, समासत्वादेव प्राति-

उ०—बहुव्रीहीति । न विधते प्रात्ययो यस्मिन्नितिः । भेदसंसर्गेति । वाक्ये पदार्थयोर्विभागे-
नापि प्रयोगे सतीतरसंसर्गाद्वाह्य भेदसंसर्गः । स द्वारभूतो यस्य विशिष्टार्थवत्त्वस्य तद्युक्त-
नामित्यर्थः । समासेऽपि वाक्योपेनैव तेन विशिष्टार्थवत्त्वम् । यदि प्रकृतिप्रत्यययोर्विभागः,
परमेति वचनादिति भावः । एवं च समुदायघटका भागाः स्वात्म्येणापि प्रयोगाद्वा अर्थवन्तो
शुद्ध्यन्ति इति सात्पर्यम् । उपलक्षणत्वेन व्याख्याने बीजमाह—यस्मादिति । अश्रक्रीतीति ।
सुबन्तेन समासे एवन्तरत्वाद्वापि ह्रीवेव न स्यादित्यर्थः । सुबन्तानामित्यस्योपरलक्षणत्वम-
ज्ञानान्नोदपतीत्याह—देवदत्त इति । ननु सुप्तिङ्समुदायस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञोपयुक्तं,
तेनान्नोदात्तत्वापि सिद्धयर्थं समाससञ्ज्ञाया एव विधानादिति शङ्कते—नन्विति ।
समासत्वादेवेति । समासमूलकार्थवत्त्वादेव प्रातिपदिकत्वमिति सुप्तिङ्समुदायस्यापि समास-
तुल्यजातीयताप्रतिपादनाय जहि कर्मणेत्यतदुपपन्नमित्यर्थः । एवं च भाष्ये प्रातिपदिकसञ्ज्ञा-
रन्ध्रतत्त्वस्य सम्मूलभूता समाससञ्ज्ञारम्यत इत्यर्थ इति सात्पर्यम् । विद्वन्तस्याऽसत्त्ववाचित्वेन
सङ्ख्याकारकाद्यभावादिभक्त्यनुपपत्तेः प्रातिपदिकत्वस्य पञ्चमावोऽत आह—ततश्चेति । समास-
त्वेति सूत्रं तु परमसर्वं इत्यादौ स्वाङ्गनियमित्यादेः प्राप्तस्य वाचाय स्यादिति सात्पर्यम् ।
तुल्यजातीयानामिति । तत्त्वं च प्रयोगार्हत्वं तदर्थवत्त्वसमुदायत्वेनेत्याहुः । धातिप्रत्येनाय-
मेवार्थ उपलक्ष्यत इति शोध्यम् । प्रकृतिभागस्वार्थवत्त्वे णि षेवत्त्वस्य प्रयोग भाषाघटे उक्त
तत्र प्रमाणं नास्तीत्युच्यत इति विक्षये, नाप्य इत्याह—अन्यथेति । द्वितीये आह—

तिङ्समुदायस्य तर्हि प्रातिपदिकसञ्ज्ञा प्राप्नोति । तिङ्समुदायस्यापि प्रातिपदिकसञ्ज्ञाऽऽस्मरते—‘आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये’ इति । तद्वि-
मार्थं भविष्यति—‘एतस्यैव तिङ्समुदायस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भवति,
नान्यस्ये’ति । . . .

अर्थवत्ता नोपपद्यते केवलेनाऽवचनात् ॥ ७ ॥

अर्थवत्ता नोपपद्यते वृक्षशब्दस्य । किं कारणम् ? ‘केवलेनावचनात्’ ।
न केवलेन वृक्षशब्देनार्थो गम्यते । केन तर्हि ? सप्रत्ययकेन ।

न वा प्रत्ययेन नित्यसम्बन्धात् केवलस्याऽप्रयोगः ॥ ८ ॥

न वैप दोषः । किं कारणम् ? ‘प्रत्ययनेन नित्यसम्बन्धात्’ नित्यसम्बन्धा-
वेतावधौ प्रकृतिः प्रत्यय इति । प्रत्ययेन नित्यसम्बन्धात् केवलस्य प्रयोगो न
भविष्यति ।

अन्यद्भवान्पृष्टोऽन्यदाचष्टे । आप्रान् पृष्टः कोविदारानाचष्टे । ‘अर्थवत्ता
नोपपद्यते केवलेनावचना’दिति भव.नस्मामिश्वोदितः केवलस्याऽप्रयोगे हेतुमाह ।
एवं च किल नाम कृत्वा ओद्यते समुदायस्यार्थे प्रयोगादवयवानामप्रसिद्धिरिति ।

सिद्धं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्याम् ॥ ९ ॥

प्र०—पदिकत्वमिति तत्तुल्यजातीयताप्रतिपादनार्थमेतदुपन्यस्तम् । तिङ्समुदायस्येति ।
‘पश्य धावसी’त्येवमाहः । ततश्च प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः । आख्यातमिति ।
ततश्च समासेन तुल्यजातीयानां सर्वेषां वाक्यानां नियमाभिपृक्तिः सिद्धेत्यर्थः ।
अर्थवत्तेति । अर्थवत्ता सञ्ज्ञानिमित्तत्वेनेहोपात्ता, सा च वाक्यस्यैव पदस्य वा
केवलस्य लोके प्रगुच्यमानस्योपपद्यते, न तु प्रकृतिभागस्य केवलस्य प्रयोगाभावाद्दर्श-
यदव्यवहार्यत्वात् । नचेति । अन्यथासिद्धः केवलस्याऽप्रयोगः ‘न केवला प्रकृतिः
प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय’ इति नियमात् । अर्थवत्ता त्वन्वयव्यतिरेकाभ्या-
मस्त्येवेति भावः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । अन्वयोनुरगमः । सति शब्देऽर्थाव-

उ०—अर्थवत्ता त्विति । माष्ये—नित्यसम्बन्धाविति । माष्येति भवति माषः । अन्वयवानाम-
प्रसिद्धिरिति । भवत्यवमाप्राद्वर्गगत्यभावेनावयवानामर्थवत्त्वे हेतोरप्रसिद्धिरित्यर्थः । लोके
केवलप्रकृत्यादेरप्रयोगेति तान्निष्ठकल्पितावन्वयव्यतिरेकी भवति—इहेत्यादिना । एवं
कल्पितावन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययविभागं तयोरर्थवत्त्वं च परिचक्ष्य शास्त्रेणावयवानामिति

सिद्धमेतत् । कथम् ? अन्वयाद् व्यतिरेकाच्च । कोसावन्वयो व्यतिरेको वा ? इह 'वृक्ष' इत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते वृक्षशब्दोऽकारान्तः सकारश्च प्रत्ययः । अर्थोऽपि कश्चिद् गम्यते मूलस्कन्धफलपलाशवान्, एकत्वं च । वृक्षा-
वित्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी । सकारो हीयते,
औकार उपजायते, वृक्षशब्द अकारान्तोन्वयी । अर्थोऽपि कश्चिद्धीयते कश्चि-
दुपजायते कश्चिदन्वयी । एकत्वं हीयते द्वित्वमुपजायते मूलस्कन्धफलपलाश-
वानन्वयी । ते मन्यामहे—यः शब्दो हीयते तस्यासावर्थो यो हीयते, यः शब्द
उपजायते तस्यासावर्थो योऽर्थ उपजायते, यः शब्दोन्वयी तस्यासावर्थो
योऽर्थोन्वयीति ।

विषम उपन्यासः । बहवो हि शब्दा एकार्था भवन्ति । तद्यथा—इन्द्रः
शक्रः पुरुहूतः पुरन्दरः । कन्दुः कोष्ठः कुसूल इति । एकश्च शब्दो बह्वर्थः ।
तद्यथा—अक्षाः पादा मापा इति । अतः किम् ? न साधीयोऽर्थवत्ता सिद्धा
भवति । न प्रूमः—अर्थवत्ता न सिध्यतीति । वर्णिता अर्थवत्तान्वयव्यतिरेका-
ग्यामेव । तत्र कुत एतदयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थ इति । न पुनः प्रकृतिरेवो-
भावर्थो ब्रूयात् । प्रत्यय एव वा ? सामान्यशब्दा एत एवं स्युः । सामान्य-

प्र०—गम । व्यतिरेक'—शब्दाभावे तदर्थानवगमः । विषम इति । यद्येकः शब्द एक-
स्मिन्नर्थे नियतः स्यात् तत एतद्युज्यते वक्तुम्, यतस्त्वनियमः तत' प्रकृतेरेव सर्वे अर्था
स्युः । यथा दधि मध्यमिचिदिति । प्रत्ययस्तु कश्चिद्व्योक्तक । प्रत्ययस्यैव वा सर्वे
ऽर्थाः स्युः—इयानघुनेति यथा । प्रकृतिस्त्वर्थाभिधाने साहायकमात्रं कुर्यात् ।

उ०—भावः । अत एव पूर्वप्रश्न—कोसाजिति । लोकसिद्धत्वे हि प्रभासद्वितिरिति बोध्यम् ।
अत्रयस्यवतिरेकाग्या प्रकृतिप्रत्यययोरर्थवत्त्वोपपादनस्यानैकान्तिकत्वमिह भाष्योक्तं विषम,
तथाहि ताग्या नाभिसिद्धिः । अप्यागच्छतीत्यादौ निपातेषु व्यभिचारात् । तत्सत्त्वेऽपि
तदर्थोऽप्रतीतेः । तद्व्यतिरेकेऽप्यागच्छतीत्येतन्मात्रादर्थप्रतीतेश्च । एवं च प्रकृतिप्रत्यययोरर्थवत्त्वस्यैव
सुबोधोत्पत्तिः, अत्रयतरस्य साधुत्वमात्रार्थकारवमस्तु । 'अन्वयाद्योऽनेकार्थत्व'मिति त्वप्रयोजकम्,
भस्मादिषु दर्शनाद्बहुपथाय दर्शनादप्यायोनेकशब्दत्वमितिवदित्याजयेन प्रकृतिप्रत्यययोरर्थवत्त्वत्वाया
भनैयस्य दर्शयति—यद्येक इति । यतस्त्विति । एवं चाष्टादिशब्दे हरिमशब्दे सत्येव
तद्व्यतिरेकप्रतीतेर्योन्यप्रतीतेः, पर्यायस्थले तस्मिन् शब्दोऽस्यपि तद्व्यतिरेकप्रतीतेर्योन्यप्रतीति-
रेक्यवभिर्जागृयविति भावः । यदि प्रहृष्टिय खड्गप्राविच्छा तर्हि व्यापि विभक्तिर्न प्रयुज्येतैवत
पार—प्रत्ययस्त्विति । 'इदम इह' । यत्वेति कोपे इयान् । अघुनेति । इदमोऽप्युमा प्रत्यय

शब्दाश्च नान्तरेण विशेषं प्रकरणं वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियोगतो वृक्ष इत्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिदर्थे प्रतीतिरुपजायते । अतो मन्यामहे—नेमे सामान्यशब्दा इति । न चेत्सामान्यशब्दाः, प्रकृतिः, प्रकृत्यर्थे, वर्तते, प्रत्ययः प्रत्ययार्थे ।

किं पुनरिमे वर्णा अर्थवन्तः, आहोस्विदनर्थकाः ?

वर्णस्यार्थवदनर्थकत्वे उक्तम् ॥ १० ॥

किमुक्तम् ? 'अर्थवन्तो वर्णा घातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनाद्वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः संघातार्थवत्त्वाच्च । संघातस्यैकार्थ्यात् सुनभावो वर्णात् ।' 'अनर्थकास्तु, प्रतिवर्णमर्था-

प्र०—अतः किं न साधीय इति । प्रकृतिः सर्वानर्थानभिदधाति, शब्दिकास्तु विभक्त्य इति सिद्धेनाऽर्थवत्त्वा । प्रत्यय एवेति । ततश्च प्रकृतेरर्थवत्त्वा न सिध्यतीति तदवस्थो बोध इत्यर्थः । सामान्यशब्दा इति । प्रकृतिश्चेत्सर्वानर्थानभिदध्याद् वृक्ष इत्युक्ते सर्वा सङ्ख्या प्रतीयेत, प्रत्ययो वा सर्वस्य प्रातिपदिकस्याऽर्थः प्रत्याययेदित्यर्थः । यतस्तु

उ०—इति पक्षे इदम् । शङ्कितुराशयं तद्वचसा ज्ञातुं वृच्छति—भाष्ये—अतः किमिति । 'इत्तेन बहुषः शब्दा इत्यादिना ग्रन्थेन किं साधितं त्वयेति भावः । इतर स्वाशयमाह—न साधीय इति । तदेवाह—न पुनरिति । अन्यतरस्यैव त्वमिति भावः । त. पाषटे—प्रकृतिरित्यादिना । सिद्धेवेति । किन्तु विपरीतं प्राप्नोतीति भावः । तदाह—ततश्चेति । एवं च प्रकृतेरर्थवत्त्वाऽभावात्सङ्ख्या न स्यादिति भावः । परिहरति—सामान्यशब्दा इति । एष सत्येते सामान्यशब्दाः स्मृतस्तत्रैवो ॥ इदयत इति भावः । तदुपपादयति—प्रकृतिश्चेदित्यादिना । वृक्ष इत्युक्ते इत्यस्य प्रातिपदिकप्रयोगमात्रे सापेक्षम् । सामान्यशब्दा कीदृशा इत्यत आह—भाष्ये—सामान्यशब्दाश्चेति । बोध्यम् । निरोधः—विशेषबोधकपदान्तरसममिदयाहारम् । एवं च प्रकरणादिसापेक्षतयाऽर्थप्रत्यायकत्वं सामान्यशब्दत्वमिति भावः । एते तु नैवमित्याह—यतस्त्विति । त्वद्वीत्या हि प्रकृतिः स्वार्थे 'प्रत्ययार्थसामान्यं चामिदधाति, तत्र विना प्रकरणादिकं केवलस्वार्थस्य बोधः कथमपि न स्यात् । इदयत तु स, सङ्ख्यादेध न सामान्यरूपेणापि बोधः । एव प्रत्ययमात्राच्च कदापि प्रकृत्यर्थबोधः । प्रकरणापसवेपि च स्वार्थोपस्थितिः शास्त्रासमावताम् । अतो नैवायुमयार्थबोधवत्त्वसामान्यशब्दत्वम् । ततः किमित्याह—न चेदित्यादि । प्रत्ययार्थे तदर्थोपस्थितिः । 'पक्षे प्रातिपदिकार्थे' इति मुख्यपक्षे तस्य द्योतकत्वात् । वर्णवारणयाऽर्थवद्ग्रहणमित्युक्तम् । तत्र वर्णानामानर्थक्य इदीकर्तुं वृच्छति—भाष्ये—किं पुनरिति । उत्तमिति । 'हयवर्द्ध' इति शेषः । अनर्थगतेरिति । अर्थानर्थगतेरित्यर्थः । संघातार्थवत्त्वाच्च वर्णानामर्थवत्त्वम्, अन्यथानर्थकादयश्च-

नुपलब्धेर्वर्णव्यस्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनादि'ति+ ।

तत्रेदमपरिहृतम्—'संघातार्थवत्त्वाच्चे'ति । तस्य परिहारः—

संघातार्थवत्त्वाच्चेति चेद् दृष्टो ह्यतदर्थेन गुणेन गुणिनोऽर्थभावः ॥११॥

संघातार्थवत्त्वाच्चेति चेद् दृश्यते हि पुनरतदर्थेन गुणेन गुणिनोऽर्थभावः । तद्यथा—एकस्तन्तुस्त्वक्प्राणोऽसमर्थस्तत्समुदायश्च कम्बलः समर्थः । एकश्च तण्डुलः क्षुत्प्रतिघातेऽसमर्थः, तत्समुदायश्च वर्द्धितकं समर्थम् । एकश्च धत्वजो घन्धनेऽसमर्थः, तत्समुदायश्च रज्जुः समर्था भवति ।

विषम उपन्यासः । भवति हि तत्र या च यावती चाऽर्थमात्रा । भवति हि कश्चित्प्रत्येकस्तन्तुस्त्वक्प्राणे समर्थः, एकश्च तण्डुलः क्षुत्प्रतिघाते समर्थः, एकश्च धत्वजो घन्धने समर्थः । इमे पुनर्वर्णा अत्यन्तमेवाऽनर्थकाः ।

यथा तर्हि रथाङ्गानि विहृतानि प्रत्येकं व्रजिक्रियां प्रत्यसमर्थानि भवन्ति तत्समुदायश्च रथः समर्थः, एवमेपां वर्णानां समुदाया अर्थवन्तः, अवयवा अनर्थका इति ।

प्र०—खलिरिति । प्रकरणादिना विनैवेति भावः । अनर्थ्येनिति । अतत्प्रयोजनेनेत्यर्थः । गुणेनेति । अवयवेन । स ह्यवयविन उपकारकत्वाद् गुणः । अवयवी तु—गुणी । अर्थभावः—प्रयोजनोत्पत्तिः । यत्त्वजः—तृणविशेषः × । या च यावती चेत्ययं समुदायः—काचिदित्यस्याऽर्थे वर्तते । विहृतानीति । विक्षिप्तानीत्यर्थः । अनर्थकस्येति ।

उ०—समुदायोऽप्यर्थवान् न स्यादित्यर्थः । नन्वर्थवत्त्वे प्रत्येकं सुप्त्वादृत आह—संघातस्येति । 'एकाग्रिर्बन्धन'स्यापेन न प्रत्येकं विभक्तिरिति भावः । अर्थशब्दस्याऽविधेयपरत्वे दृष्टान्ताऽसङ्गतिरत आह—अतत्प्रयोजनेति । यथा सत्राऽस्तथ्ययोजनकानां समुदायस्तथ्ययोजनस्तथ्ये हाऽनर्थकानां समुदायोऽर्थकानिति भावः । भाष्ये या च यावती चार्थमात्रेति । काचिद्व्ययोजननिष्पत्तिरित्यर्थः । तदुपपादयति—भवति हि कश्चिदिति । विक्षिप्तानीति । विहरति-रिह पृथक्करणे वर्तते इति भावः । 'अनर्थकस्येति' विशेषणकृत्यमाह—निपातानामिति । ननु पदादित्यपि कृत्य विधीयमानस्य निपातस्य पदविधित्वात्समर्थपरिमाणोपस्थितेः प्रकृते सामर्थ्याऽभावात्तदप्रसिद्धं आह—अर्थवदनर्थक्योरिति । सामर्थ्ये—व्यपेक्षालक्षणे । सामर्थ्यादिति । पदत्वसम्पादकमातिपदिकसम्प्राविधानसामर्थ्यादित्यर्थः । एके इति । अत्राऽवधिरतु समर्थसूत्रे एकार्थ्यमावर्त्यैव ग्रहणेन निपातविधी तदुपपत्त्यतिः । तदपवादस्य

निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वम् ॥ १२ ॥

निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा वक्तव्या । खजति निखजति । लम्बते प्रलम्बते । ।

किं न पुनरत्र प्रातिपदिकसञ्ज्ञया प्रार्थ्यते ? 'प्रातिपदिका'दिति स्वाद्युत्पत्तिः† 'सुवन्तं पद'मिति पदसञ्ज्ञा‡ 'पदस्य' 'पदात्' [८. १. १६; १७] इति निघातो यथा स्यात्* ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सत्यामपि प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति । किं कारणम् ? नहि प्रातिपदिकसञ्ज्ञायामेव स्वाद्युत्पत्तिः प्रतिशब्दा । किं तर्हि ? एकत्वादिव्यप्यर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते+ । न चैषामेकत्वादयः सन्ति । नैष दोषः । अविशेषेणोत्पद्यन्ते । उत्पन्नानां नियमः क्रियते ।

प्र०—निपातानां द्योतकत्वादभिधेयार्थाऽभावेऽपि द्योत्यार्थसद्भावाद्येवामर्थवत्त्वं तेषां सिध्यत्येव सञ्ज्ञा । यस्य तु द्योत्योऽप्यर्थो नास्ति तदर्थं वचनम् । निघातो यथा स्यादिति । अर्थनदनर्थकयोरसरयपि सामर्थ्ये सञ्ज्ञाविधानसामर्थ्याभिघातो भवतीत्येके । समानवाक्यसा निमित्तो निघातो न सामर्थ्यनिमित्तः, सा चेहास्ति, 'आख्यातं साध्यकारकविशेषणं वाक्य'मिति परिभाषणाद्वाक्यस्येत्यपरे । नह्येति । स्वादिप्रिधिराक्यस्य सञ्ज्ञाविधिवाक्येनैकत्वात् । अविशेषेणेति । नानावाक्यवाभ्रयत्वात् । नियमश्चाऽर्थानां

उ०—'समानवाक्ये निघाते'त्यस्य सत्त्वं चेति । तदाह—समानेति । आख्यातमिति । अत्र वाक्यलक्षणेऽर्थवत्त्वं न निविष्टमिति 'नित्यजती'त्यादेरपि वाक्यत्वं द्योष्यम् । 'एकविहवाक्य'मिति वक्तुं युक्तम् । नानावाक्येति । स्त्रीप्रतिपादादेर्वैक्योरित्यादेरेत्यर्थः । 'अवयवादास्तु' इति लिङ्गादाव्यभेदोप्यभिमत इति भावः । तनु प्रत्ययविरयमे दोष एवेत्यत आह—नियमश्चार्थानामिति । एकत्वे एकवचनमेवेति नियमो, न त्वेकत्व पूर्ववचनमिति भावः । एकवाक्यतापक्षेऽप्येतत्समिद्वत्वात्सर्वविभक्त्येकवचनमित्यन्यत्रोक्तम् । सञ्ज्ञाविधानमिति । तयोन्तद्विधानं च केवलं गत्युपसर्गसञ्ज्ञायापनार्थमेवेति भावः । अनेन च ज्ञापकेन वार्तिक प्रत्याख्ययते, विभक्त्युत्पत्तिस्तृतीयैवेति बोध्यम् । नत्विति । तथा च प्रयोगोऽर्थः स्यादिति भावः । एनेन ज्ञापकं सिधिरिति ध्वनयति । धात्वर्थानुवादकस्वरूपस्यापि योगस्य प्रदीप्तं शक्यत्वादिति बोध्यम् । एवमित्येदं चार्थमाधारी इति सूत्रं भाष्ये । अन्तरङ्गान् इति । तस्य हि पर्युद्गमे ज्ञान्दकार्यलाम इति तस्यैव प्रवृत्तिर्न त्वादिवचस्येति भावः ।

† क्वात्प्रातिपदिकात्; स्त्रीप्रत्यये ० ५ १. १; २. ‡ सुविद्वन्तं पदम् १. ४. १४. * विहितः

८. १. २८. + बहुवचनम्; द्वयोर्द्विवचनेकवचने १. ४. ११; २९.

अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः ? एकत्वादयः । 'एकस्मिन्नेवार्थे एकवचनं, न द्वयोर्न बहुषु' । 'द्वयोरेवार्थयोर्द्विवचनं' नैकस्मिन्न बहुषु' । 'यदुच्चेवार्थेषु बहुवचनं, नैकस्मिन्न द्वयो'रिति ।

अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'अनर्थकानामप्येतेषां भवत्यर्थवत्कृत'मिति, यदयम् 'अधिपरी अनर्थकौ' [१. ४. ६३] इत्यनर्थकयोर्गत्युपसर्गसञ्ज्ञा-पाधिकां कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञां शास्ति ।

किं पुनरयं पर्युदासो यदन्यत्प्रत्ययादिति, अहोस्वित्प्रसञ्ज्ञाऽयं प्रतिषेधः प्रत्ययो नेति ? कश्चात्र विशेषः ?

अप्रत्यय इति चेत्तिथेकादेशे प्रतिषेधोऽन्तवत्त्वात् ॥ १३ ॥

अप्रत्यय इति चेत्तिथेकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः । काण्डे कुड्ये । किं कारणम् ? 'अन्तवत्त्वात्' । तिप्तपोरेकादेशोऽतिपोऽन्तवत्स्यात् । 'अस्त्य-

प्र०—न प्रत्ययानामित्यनर्थकैभ्योपि ते भवन्ति । अथयेति । प्रत्ययनियमेऽपि दोषाऽभाव इत्यर्थः । अधिपरी इति । क्रियायोगे गत्युपसर्गसञ्ज्ञयोर्विधानादनर्थकयोः क्रिया-योगाऽभावात्प्राप्तिरेव नास्तीति संज्ञाविधानं यथोक्तस्याऽर्थस्य ज्ञापकं सम्पद्यते । अनर्थक्यं च निपातस्य धातुनिपातयोः साधारणार्थतयाऽधिकद्योत्याऽर्थोऽभावादुच्यते, न तु सर्वात्मनायाऽभावात् । तिथेकादेश इति । तिप्तशिष्टादिरभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः । अन्तवत्त्वादिति । पूर्वस्य प्रत्ययसदृशस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञाकार्यमिति पूर्व प्रत्यन्त-

उ०—भाष्ये—अस्त्यन्यत्तिप इति । 'अतिप्रातिपदिक'मिति श्यासाश्रयेणम् । एवं चोत्तरत्र तद्विप्रवृत्तिं न कार्यमिति लाघवम् । 'पञ्चनावस्रिय' इत्यत्र 'पञ्चनावे'त्यस्य प्रातिपदिकत्वेऽपि न शक्तिः, दृष्टतत्त्वोपसर्जनत्वेन टीपोऽप्राप्ते, सुबपि सभावे सह्यमानावाप्त, प्रकृते सह्यमाया उक्तत्वाच्च । यस्तुतः प्रस्ताऽर्थवश्याभावात्प्रातिपदिकत्वात्प्राप्तिरेव । एतेन 'टाप्स्या'दित्युक्तिः परास्ता । 'काण्डे' इत्यत्र च प्रातिपदिकत्वे ह्रस्वापत्तिर्दोष इति बोध्यम् । 'द्वमोऽप्यत इत्यत्रापि ह्रस्वापत्तिः । अत एव तिप्तप्रवृत्तिं अतिरिक्तम् । परकार्ये इति । आदिपदस्य हि प्रतिषेधरूपं घाट् पठमिति भावः । न आदिपदत्वादेन 'ऊ' इत्यस्य प्रत्ययत्वेपि यतो विदि-तातदादिवाभावात् कथं निषेधः, पूर्वोक्तप्रवृत्त्यादेन तु तदादिपदं दुर्लभम्, उभयत आश्रयणे तन्निषेधादिति वाच्यम् । घाटे 'समुदाये दृष्टा. नटदा' इति श्यावेनैकदेशविकृतश्यावेन च कृत्प्रवृत्तिवारोपदेशनेः । भाष्ये द्वे द्वौति । तत्रात्रयस्य सिद्धा, समुदायस्य प्राप्त्यमानेति भावः । सप्रान्तरद्वत्वादिति । प्रथमप्रवृत्तिरूपमप्राप्तप्रवृत्तम्, उपदेनाप्राप्तायाः समु-दायनिहाया एव हि प्रत्ययास्तत्वेन निषेध इति बोध्यम् । भाष्ये—अन्तवत्त्वादिति । एकदेशविकृतश्यापस्याप्युपलक्षणम् । न चैवं 'काण्डे' इत्यत्र दोषः, अग्रे भाष्य एव वक्ष्य-

न्यत्ति' इति कृत्वा प्रातिपदिकसञ्ज्ञा प्राप्नोति । अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः—
'प्रत्ययो ने'ति ।

न प्रत्यय इति चेदूहेकादेशे प्रतिषेध आदिस्त्वात् ॥ १४ ॥

'न प्रत्यय' इति चेदूहेकादेशे प्रतिषेधः प्राप्नोति । ब्रह्मवन्धूः* । किं
कारणम् ? 'आदिस्त्वात्' प्रत्ययाऽप्रत्यययोरेकादेशः प्रत्ययस्यादिवत्स्यात् ।
तत्र 'प्रत्ययो ने'ति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'उत्पद्यन्ते ऊहन्तारस्वादय' इति,
यदयं 'नोद्धात्वोः' [६. १. १७५] इति विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधं शास्ति ।

अथवा द्वे ह्यत्र प्रातिपदिकसञ्ज्ञे—अवयवस्यापि, समुदायस्यापि ।
तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसञ्ज्ञा तयाऽन्तवद्भावात्स्वाद्युत्पत्तिर्भविष्यति ।

प्र०—यद्भावाः । आदिस्त्वादिति । परकार्ये प्रतिषेधे कर्तव्ये परं प्रत्येकादेशस्यादिवद्भावाः ।
यदयमिति । अथवा 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहण'मिति स्यादय
वत्पद्यन्ते । द्वे इति । तत्राऽन्तरङ्गत्वात्प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव ब्रह्मवन्धुशब्दस्य प्रवृत्ता
प्रातिपदिकसञ्ज्ञेत्यूहेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावादस्येव प्रातिपदिकत्वमिति न
कश्चिदोपः । राजेति । तत्र नलोपो न स्यात् । अत्राप्यन्तरङ्गत्वात् पूर्वमेव प्रवृत्ता

उ०—माणत्वात् । अप्रापीति । अत्रेदं विनयम्—नाऽयं दोषः कार्यकालपक्षे, व्यवस्थितयोः
पक्षयोरेकेन छदये सिद्धे पक्षान्तरेण दोषशङ्कायाः अनौचित्यात् । ध्वनितं चेदं प्रवृत्तसञ्ज्ञा
प्रकरणे भाष्ये । अत एव पर्युदासपक्षे कार्यं दोषः शङ्कितोत्र भाष्ये, तस्माद्ययोरेतेषां न सिध्य-
तीति भाष्याशयः । न च कैयटाक्षपुस्तका सिध्यतीति वाच्यम् । सुगादिनेव प्रतिषेधेन जात-
निवृत्तिरपीति भाष्याशयः । 'शुक्लवन्तं प्रतीति' इत्यावस्थाऽपि सुगादिनाञ्च इवाऽप्रापि
त्याग इति भावः । अत एव ज्ञापकेन परिहरति—नैष इति । यदि स्थानेन ज्ञापनेन जात-
निवृत्त्यभाव एवाभासयामते, सुगादिनाऽप्यनुत्पत्तिरेवोच्यते, अवयवलोपताक्षरपि तत्तद्-
वयवरहितस्यैव तत्तद्विषये प्रत्ययत्वादि शोध्यते इत्युच्यते तदास्तिवत्याहुः । ननु ॥ इति ।
समासग्रहणं विषयमिति शङ्काशयः । सुगान्शब्दे न 'पूजना'दिति समासान्तनिषेधः । एवं
सर्हीति । प्रत्यागणने तु तद्वितनियमांशे बाध्यसामान्यचित्ताऽऽश्रयणीयेति भावः । पर्यु-
दासेऽपि ज्ञापकाश्रयणभावश्चकम् । ॥ च स्वाश्रयाऽप्रत्ययान्तरत्वासिद्धिः, अतिदिग्दयमाह-
विहृद्स्वाश्रयकायाऽभावस्यातिदेशस्त्वभावसिद्धत्वात् । अत एव 'तन्मूल्य'निर्वादेन प्राति-

† हस्तो मनुष्ये प्रातिपदिकत्व १. २. ४७. * ऊहुतः ४. १. ६६. १—'किं पुनरेव प्रातिपदिक-
मन्त्रया प्राच्यते ? प्रातिपदिकादितिस्वाद्युत्पत्तिर्यथा स्यात् ।' इत्यपेक्षा शठः कदाचिद् ।

सुब्लोपे च प्रत्ययलक्षणत्वात् ॥ १५ ॥

सुब्लोपे च प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधः प्राप्नोति । राजा तक्षाः । प्रत्यय-
लक्षणेन 'प्रत्ययो ने'ति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न' प्रत्ययलक्षणेन 'प्रतिषेधो
भवती'ति, यदयं—'न ङिसम्बुद्धयोः' [८. २. ८] इति प्रतिषेधं शास्ति ।

अथवा पुनरस्तु पर्युदासः । ननु चोक्तम् 'अप्रत्यय इति चेत्तिवैकादेशे
प्रतिषेधोऽन्तवत्त्वा'दिति । प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्येव दोषः । द्वे ह्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञे,
अवयवस्यापि समुदायस्यापि । गृह्यते च प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेकादेशः
प्रातिपदिकग्रहणेन । तस्मादुभयामपि वक्तव्यं स्याद्—'ह्रस्वो नपुंसके

प्र०—प्रातिपदिकसंज्ञा बहिरङ्गेण प्रतिषेधेन न शक्यते निवर्तयितुमिति परिहारोऽस्ति । न
ङिसम्बुद्धयोरिति । ननु 'हे सुराज'मिति समासप्रातिपदिकसंज्ञार्थः प्रतिषेधः स्यात् ।
न चोत्तरप्राप्तेरप्रत्यय इति प्रतिषेधः, 'मध्येपद्याद्' इति न्यायात् । एवं तर्हि
समासेऽप्यप्रत्यय इति वतेते । अन्यथा सुराजाऽविराजेत्यादौ विध्यर्थतायां सम्भवन्त्या
नियमार्थं समासग्रहणं न स्यात् । यत्तस्येति । विभक्त्यन्तं च शक्तिप्रधानं सङ्ख्या-

ङ०—पदिकत्वमिति न लोपोपरतत्र । इदं वासिष्ठवत्सुप्रभाष्यकयदयोः स्पष्टम् । सिद्धागते तु
समासांशो तदनुकृतेः फलं विमथम् । भाष्ये गृह्यते चेति । अन्तवत्त्वेनेति भावः । सङ्ख्या-
प्रधानं चेति । 'काण्डे तिष्ठत' इत्यादी । तत्र च सङ्ख्याया एव स्वाभयसम्बन्धेनावयव इति
भावः । तत्र सङ्ख्यायाः प्राधान्यं विमथ्य, नहि तद्विशेषको बोधोऽनुभवसिद्धः । शक्तेः
प्राधान्यं च सम्बन्धघटकतया बोध्यम् । प्रथमागतस्यापि 'वारिणी तिष्ठत' इत्यादौ क्रिया-
कारकभावेनैवावयवाश्रयिकृत्वा स्थितिरित्येव सम्बन्धघटकशक्तेरेव प्राधान्यमिति बोध्यम् । न
च तयोरिति । तदर्थशक्तिसङ्ख्ययोरित्यर्थः । यस्य ह्रस्वस्तस्य सात्ताद्यदा नपुंसकत्वं तदा ह्रस्वः,
यस्य स्ववयवश्रयकं तस्य मा भूदित्येतदर्थं तस्येयुचेरिति भावः । भाष्ये—'किं च नपुंसकं
इति । नपुंसकलिङ्गवदर्थे किमर्थः । यस्येति । यदर्थस्येत्यर्थः । कस्येति । किंशब्दार्थ-
स्येत्यर्थः । 'प्रातिपदिकस्ये'त्यस्य सर्वप्रधानस्येत्यर्थः । एवं च प्रत्ययान्तपर्युदासो निषेधो
बैयुभयमपि व्यर्थम् । तत्फलं हि तत्र ह्रस्वस्यावृत्तिरेव, तस्याभयस्यासिद्धायां तद्वदर्थमेवेति
भावः । फलान्तरं तु भाष्येव, औत्सर्गिकवचनस्येष्टसिद्धयर्थं वाचिकत्वेन तदर्थस्य सङ्ख्या-
कर्माद्ययोगेन च सुवनापत्तेः । न च प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकस्ये तद्वचनमुपो सुगापत्तिः,
विशिष्टवर्थापत्तेः । तस्मादनुसाहचर्याद्विभक्त्यतिरिक्तस्येष्टप्रतिपदिकवचनस्यैव तत्र
लुगिति न दोषः । नापि पिटृस्वरप्राप्तिः, तत्तात्पर्यानां विशेषविहितानां बाधकानां, प्रवृत्ति-
प्राप्त्यविभागस्येवेव पिटृस्वरग्रहणेन । नापि 'पचेर'ज्जिह्यादौ लोपोपप्राप्तिः, रतादेशादेव

यत्तस्येति । किं च नपुंसके ? नपुंसकं यस्य गुणः । कस्य च नपुंसकं गुणः ? प्रातिपदिकस्य ॥४५॥

कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ १ । २ । ४६ ॥

समासग्रहणं किमर्थम् ?

समासग्रहण उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् ? अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति ॥४६॥

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ १ । २ । ४७ ॥

प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम् ?

प्र०—प्रधानं च, न च, तयोर्लिङ्गयोगः । न वाऽन्तवद्भावेनाऽर्थः शक्योऽतिवेदुमिति न भवति ह्रस्वः । अथवा नपुंसकत्वं प्रातिपदिकार्थस्यैव सम्भवतीति प्रातिपदिकग्रहणं मुख्यप्रातिपदिकपरिग्रहार्थमित्यन्तवद्भावेन यत्प्रातिपदिकं तस्य ह्रस्वाऽभावः । अत्र च सूत्रे यदव्युत्पन्नमर्थवत्तदुदाहरणम् । व्युत्पत्तौ तु कृदन्वत्त्वादेव सिध्यतीति वृथगस्या-
रम्भोऽनर्थकः स्यात् । अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव सूत्रं ज्ञापकमित्याहुः ॥४५॥

ह्रस्वो नपुंसके । प्रातिपदिकग्रहणमिति । नपुंसकलिङ्गं द्रव्यस्यैव सम्भवति । द्रव्यवाचित्वं तु प्रातिपदिकस्यैव, न तु मुपन्तस्य, शक्तिप्रधानत्वात्, नापि तिङन्तस्य,

उ०—कर्तुं पुक्तत्वात् । अथवा पर्युदासे ह्रस्ववारणेऽपि कार्यान्तराणामवारणादस्तु पर्युदास इति भाष्यासङ्गतेरिति विद् । यथाभ्यासेऽप्याह—अथवेति । वस्तुतो यथाभ्यासेऽपि नपुंसक-
लिङ्गवद्दर्थं विशेष्यतया वर्तमानस्येत्यर्थः । न चेद् सथेति अर्थं प्रयासोऽर्थं एवेति विद् ।
'यत्तस्ये'त्यनेनायमेवार्थो बोध्यत इति बोध्यम् । आहुरिति । अप्राऽरुचिधीनं 'बहुपदव'
इत्याद्यर्थं व्युत्पत्तिपक्षेऽपि सूत्रमावश्यकमिति । इदं च बहुविधायके कैपदे स्पष्टम् । अव्यु-
त्पत्तिपक्षज्ञापकं त्वतः कृत्तद्धितेति सूत्रे कंसग्रहणमिति बोध्यम् । अस्यापि ज्ञापकत्वमूल-
सूत्रे उपपादितम् ॥४५॥

कृत्तद्धित । अर्थवत्समुदायानामिति । लोकेऽर्थबोधकनया वृथक्प्रयुज्यमानानां यः
समुदाय इत्यर्थः ॥४६॥

ह्रस्वो नपुंसके । शक्तिप्रधानत्वादिति । तिङ्मिहितकर्तृशक्तिबोधकत्वेन प्रथमाया
अपि शक्तिप्रधानत्वमित्याशयः । द्वयोरपीति । 'समुदायेने'ति शेषः । काण्डस्य विशेषणतया
प्रविष्टत्वादिति भावः । साधनेति । साधनगतां सङ्ख्यामाप्त्वात् तदर्थः क्रिया यथोपापत्ते
तनुपादानेन यथा सङ्ख्यायती तथा तद्वर्तमानत्वात् तिङ्मिहितत्वात् इत्यादित्यर्थः । कारक-

नपुंसकह्रस्वत्वे प्रातिपदिकग्रहणं तिब्बिबृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

नपुंसकह्रस्वत्वे प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते 'तिब्बिबृत्त्यर्थम्' तिष्ठन्तस्य ह्रस्वत्वं मा भूत्—काण्डे कुड्ये । रमते ब्राह्मणकुलमिति ।

अव्ययप्रतिषेधः ॥ २ ॥

अव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत्—दोषा ब्राह्मणकुलम् । दिवा ब्राह्मणकुलमिति ।

स तर्हि वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । नात्राऽव्ययं नपुंसके वर्तते । किं तर्हि ? अधिकरणमत्राऽव्ययं नपुंसकस्य ।

इह तर्हि प्रामोति—काण्डीभूतं वृषलकुलम्, कुड्यीभूतं वृषलकुलमिति ।

प्र०—क्रियाप्रधानत्वादिति प्रश्नः । काण्डे इति । द्वयोरपि शक्तिशक्तिमतोरभिधानादस्ति नपुंसकाथेष्टृत्वं सुबन्तस्वापीति भावः । रमते ब्राह्मणकुलमिति । यथैव साधनाश्रयां संख्यामारयातमुपादत्ते तथा सल्लिङ्गमपि । अव्ययप्रतिषेध इति । यथोपवर्णित-
न्यायेनाऽव्ययस्यापि लिङ्गयोगात्प्राप्तिः । दोषा ब्राह्मणकुलमिति । 'दोषा'सहचरित-
त्वाद् ब्राह्मणकुलमेव 'दोषा'शब्देनोच्यते इति ह्रस्वप्रसङ्गः । नात्राव्ययमिति । 'दोषा'-
शब्दा रात्रावित्यत्रार्थे वसेते, दिवाशब्दोऽप्यहनीत्यत्रेति ब्राह्मणकुलसाधनानां क्रिया-
णामधिकरणं कालो भवन्ब्राह्मणकुलस्याधिकरणं भवति,—दोषा दृश्यते, चरत्य-
धीते वेति, आद्येयव्ययधानेनाधिकरणस्य क्रियाधारणात् । काण्डीभूतमिति । प्रकृति-
धिकारयोरभेदविवक्षायां किंप्रत्ययः । द्वयोरप्यत्र तयोर्नपुंसकत्वाद्भ्रमप्रसङ्गः । कुवे

उ०—गता सङ्ख्या आरोपेण क्रियायामेव बोध्यते तिङ्गादिभिरिति स्पष्टं 'हपाप्प्रातिपदिका'विति सूत्रे भाष्यकैवटयोः । अलिङ्गाऽसङ्गुत्सवाऽव्ययत्वादाह—यथेति । तिङन्तविषयोपवर्णितेत्यर्थः । यथा तत्र साधनत्वप्रत्ययधेन तद्धर्मग्रहणं तथात्र सामानाधिकरण्यास्यादिति भावः । सैवधिकरणधेन 'दोषा'शब्दे नपुंसकस्याभिव्यक्त्यभावादाह—दोषासहेति । 'दोषा'शब्दो लाक्षणिक इत्यभिमानः । इत्यत्रार्थे इति । शब्दशक्तिसम्भावादिति भावः । मनु कारकं क्रियाया, न द्रव्यस्येति कथं नपुंसकस्याधिकरणमित्युक्तत्वादाह—ब्राह्मणकुलसाधनाना-
मिति । तत्रोपपत्तिमाह—आधेयेति । यहिरङ्गत्वादिति । अव्ययधर्मनपुंसकत्वाप्रत्ययत्वा-
दित्यर्थः । एवं च पूर्वं दीर्घे ततो ह्रस्वे 'लृदये लृक्षणस्ये'तिभ्यायेन पुनर्दीर्घाप्रसङ्गः इति भावः । वस्तुतः समत्येपि पराणां च्वाविति दीर्घे ततो ह्रस्वे 'लृदये लृक्षणस्ये'ति भ्यायेन पुनर्नपुंसकत्वमिति बोध्यम् । असत्त्वेति । यच्चिद्विषयता सामानाधिकरण्येऽपि तस्य लिङ्गवत्तया स्वार्थबोधकत्वाच्चाह इति भावः । किञ्चिदित्यादि । नीतावता द्विविधमेवाऽव्ययमिति प्रतिपाद्यम् । समयातिरिक्तस्यापि भाष्यस्य सत्त्वात् । द्विगतादेः क्रियाप्रधानत्वं क्रिया-

न वा लिङ्गाऽभावात् ॥ ३ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? 'लिङ्गाभावात्' । अलिङ्गमव्ययम् ।

किं न पुनरयमव्ययस्यैव परिहार आहोस्वितिवन्तस्यापि परिहारः ? 'तिवन्तस्यापी'त्याह । कथम् ? अव्ययं हि किञ्चिद्विभक्त्यर्थप्रधानं किञ्चित्क्रिया-प्रधानम् । उचैर्नोचैरिति विभक्त्यर्थप्रधानम्, हिरूक् पृथगिति क्रियाप्रधानम् । तिवन्तं चापि किञ्चिद्विभक्त्यर्थप्रधानं, किञ्चित्क्रियाप्रधानम् । काण्डे कुड्ये इति विभक्त्यर्थप्रधानं, रमते प्राक्षणकुलमिति क्रियाप्रधानम् । न चैतयोरर्थयो-लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति ।

अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । क्रियमाणेऽपि हि प्रातिपदिकग्रहण इह प्रमज्येत—काण्डे कुड्ये । द्वे ह्यन प्रातिपदिकसञ्ज्ञे, अयवस्यापि समुदाय-स्यापि । गृह्यते च प्रातिपदिकाऽप्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिपदिकग्रहणेन ।

प्र०—ह्रस्वत्वे 'च्यौ चे'ति दीर्घो भविष्यतीति चेत्, ह्रस्वस्य बहिरङ्गत्वादीर्घे कर्तव्येऽ-सिद्धत्वादीर्घाप्रसङ्गः । एवं 'रमते' इत्यत्रापिह्रस्वत्वे टेरत्वस्याऽप्रसङ्गः । न घेति । असत्त्ववाचित्वादन्ययस्य न तेन लिङ्गं प्रतिपाद्य इत्यर्थः । न चैतयोरिति । आख्या-तस्य शक्त्याश्रयद्रव्यसङ्ख्याप्रतिपादने सामर्थ्यं, न तु तल्लिङ्गप्रतिपादने, निचित्र-त्वाद्भावशक्तीनाम् । 'काण्डे तिष्ठत' इत्यत्रापि संख्यायाः प्राधान्यान्नपुंसकत्वाऽयोगः । अत्रश्यमिति । यद्यनयनधर्मेण समुदायो व्यपदिश्यते इत्यर्थः । यत्तस्येति । साक्षात्तस्यैव यदा नपुंसकत्वं तदा ह्रस्वः । यस्य त्वनयनद्वारकं, तस्य मा भूत् ।

उ०—मात्रविशेषणत्वेन । 'काण्डीमृत'मित्यत्राप्येतदेव । स्वभावाच्च तारुशस्य लिङ्गाद्ययोगः । न चैतयोरिति । 'प्रायेणेति शेषः । तत्राव्ययार्थस्य 'काण्डे' इत्यादेशोभयाऽयोगः 'रमते' इत्यादेशे लिङ्गाद्योग इति बोध्यम् । अन्यथा 'हस्तशालिकाः शरयन्त' इत्यादौ, 'पचतिरूप'-मित्यादौ च तार्म्यां योगेन भाष्याऽसङ्गतिः स्यात् । भावशक्तीति । पदार्थशक्तीत्यर्थः । 'विचित्रत्वा'दित्यनेनेह सूचयति 'पचतिरूप'मित्यादौ भवत्येव, 'पचत'ी'त्यादौ च नेति । काण्डे तिष्ठत इति । प्रथमायाः प्रातिपदिकार्थे विधानाद्विभक्त्यर्थप्रधानत्वेनऽत्येव लिङ्ग-योग इति स्यादेव ह्रस्वत्वमित्यभिप्रायः । समापत्ते—सङ्ख्याया इति । विभक्त्या सङ्ख्याया लिङ्गवत्त्वेनाऽप्रतिपादनं, भावशक्तेर्लक्षितं भावः । अत्र 'सङ्ख्याया' इति लक्षणेपक्षेण, सङ्ख्यायाः प्राधान्यासम्भवात् । प्रथमात्यलेपि यथा शक्तिरिति तथोक्तम् । भावे—अवश्यं चैतदेवमिति । एतत् तिवन्तमलिङ्गमित्यवश्यं स्वीकार्यमित्यर्थः । समुदायरपाप्युक्तं

तस्मादुभाभ्यामिति वक्तव्यं स्यात्—‘ह्रस्वो नपुंसके यत्तस्ये’ति । किं च नपुंसके ? नपुंसकं यस्य गुणः । कस्य च नपुंसकं गुणः ? प्रातिपदिकस्य ।

यजेकादेशदीर्घैत्वेषु प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

यजेकादेशदीर्घैत्वेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । युगवरत्राय युगवरत्रार्थम् युगवरत्रेभ्यः ।

यजेकादेशदीर्घैत्वेषु बहिरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

बहिरङ्गा एते विधयः* । अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । ‘असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे’ ॥४७॥

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ १ । २ । ४८ ॥

उपसर्जनह्रस्वत्वे च ॥ १ ॥

प्र०—अथवा तस्यैषाऽनुपजातव्यतिरेकस्येत्यर्थः । विभक्त्यन्तं चोपजातव्यतिरेकमिति ह्रस्वाऽभावः । सूत्रकारेण तु प्रातिपदिकग्रहणं मुख्यप्रातिपदिकपरिग्रहार्थं कृतं, प्रातिपदिकस्यैव नपुंसके वृत्तिसम्भगान् । तेनाऽन्तबद्धावादविदिष्टप्रातिपदिकत्वस्य ह्रस्वाऽभावः । युगवरत्रायेति । दीर्घं कृते पुनर्ह्रस्वः, पुनर्दीर्घ इति चक्रकप्रसङ्गः ॥४५॥

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । कृत्रिवृत्त्यर्थमिति । धातुस्त्रिया अपि कृदन्तत्वाद्दे-

उ०—प्रातिपदिकस्यमुपपादयति—गृह्याने च प्रातिपदिकेत्यादिना । अवयवधर्मेणेति । अवयवभूतप्रत्ययार्थधर्मिणेत्यर्थः । समुदायः—प्रत्ययान्तः । यद्यवयवधर्मेण समुदायस्य ऽप्यपदेशतदा प्रातिपदिकग्रहणे त्रियमाणेऽप्येतद्वदस्य वाच्यमिति भाष्यार्थ इति भावः । भाष्ये—उभाभ्यामपि यत्तद्वयमिति । एवमर्थकतया सूत्रं व्याख्येयमित्यर्थः । अवयवद्वारा समुदायस्यापि नपुंसके वृत्तिसम्भवारब्धप्रमेन परिहारोऽत आह—साक्षादिति । तस्यैव—तत्राभ्युदयो विशेषणस्य । अनुपजातव्यतिरेकस्य—अनुपजातसम्बन्धस्य । अनुपजानेतराकाङ्क्षास्येति यावत् । अनेन सर्वप्रधानात्रगुणलक्षितम् । सूत्रकारेण त्विति । अवयवश्रवणमपि नपुंसकवृत्तित्वं गृह्यत इति तदाशयः । अत्र यद्वक्तव्यं तनुक्तम् । यदर्थस्य शास्त्रे नपुंसकं गुणः प्रसिद्धरतस्य नपुंसके वर्तमानस्य ह्रस्व इति भाष्यार्थः । चक्रकप्रसङ्ग इति । लक्ष्ये लक्षणस्येति श्यायमनालोप्येदम् । भाष्ये—अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वमिति । एवं च ह्रस्वत्वे कृते दीर्घप्रवृत्तेर्लक्ष्ये लक्षणस्येति श्यायेन पुनरप्रवृत्तित्वार्थः ॥४७॥

गोस्त्रियो । भाष्यवार्तिकयोर्विभाव्य कथनाऽप्यने हेतुमाह—धात्विति । ननु स्वति-

* अत्रः स० १० दी० १. १. १०१; ता० च ० १. १०१; वदुवचने शब्दे ०. १. १०१.

१-१६ व निरुक्तं तदुभाभ्यां च पूर्ववृत्तिसम्भगाने मुद्रितं वचिहृद्वये ।

- उपसर्जनह्रस्वत्वे च । किम् ? यजेकादेशदीर्घत्वेषु-प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
अतिलङ्घाय अतिञ्ङ्घार्थम् अतिव्वेग्यम् ।

उपसर्जनह्रस्वत्वे च । किम् ? बहिरङ्गलक्षणत्वात् सिद्धमित्येव । बहिरङ्गा
एते विधयः, अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ।

गोटाङ्ग्रहणं कृञ्चिचृत्त्यर्थम् ॥ २ ॥

गोटाङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । किमिदं 'टा'दिति ? प्रत्याहारग्रहणम् । 'क
सन्निविष्टानां प्रत्याहारः' ? टापः प्रभृत्याप्यङो ङकारात् किं प्रयोजनम् ?
'कृञ्चिचृत्त्यर्थम्' कृत्स्न्याधातुस्त्रियाश्च ह्रस्वत्वं मा भूदिति । अतितन्त्री,
अतिश्री, अतिलक्ष्मीरिति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । स्त्रीग्रहणं स्वरयिष्यते । तत्र स्वरितेना-
धिकारगतिर्भवति* । स्त्रियाम् [४. १. ३] इत्येव प्रकृत्य ये विहितास्तेषां
ग्रहणं विज्ञास्यते । स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति न दोषो भवति ।

प्र०-देनाऽनिर्देशः । भाष्यकारस्तु तदेव निभग्यं व्याचष्टे-इत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्चेति ।
स्वरितेनेति । 'स्वरितेनाधिकारः' इति योगोऽनेकधा व्याख्यातः । तत्र 'यत्र स्वरितत्वं
प्रतिज्ञायते तत्र सर्वधिकारा गृह्यते' इत्ययमपि तस्योऽर्थः । स्त्रिया कृञ्चिचृत्त्यप्रकरण-
निहितानां तु ह्रस्वभावित्वाऽभावादग्रहणम् । अस्मिन्प्रत्ययेनेत्ययं तदिति । ननु 'यच्च
सम्प्रसारणं मित्यत्रातिकारीपगन्ध्यपुत्र इत्यत्र सम्प्रसारणाऽभावार्थमनुपसर्जनस्त्री-
प्रत्ययविषयस्तदादिनियमप्रतिषेधं प्रदर्शित इत्युपसर्जनत्वादिह नियमेन भाष्यम् । नैप

उ०-ह्रस्वः, उत्तरानुवृत्तिरेव श्यामस्तु तदधिकारस्थलामोऽत आह-स्वरितेनेति । ह्रस्वभावि-
त्वाभावादिति । न चाऽतिमतरित्यादीं सम्भवः, गुणस्य बहिरङ्गत्वेनाऽसिद्धत्वात् । किं च
-तद्ग्रहणेऽन्तरङ्गत्वापूर्वमेव ह्रस्वे ततो गुणे 'एङ्ये लक्षणस्य' इति व्यायेन पुनस्तत्प्रवृत्तौ
फलमात्र इति भावः । भाष्ये-अस्त्रीप्रत्ययेनेति । एव च स्त्रीप्रत्यय तदादिनिषमाभावाद्-
प्रत्ययसिद्धिरित्यर्थः । अतिकारीपेति । कारीपगन्ध्यामितिप्रान्तस्य पुत्र इति विग्रहः ।
अनुपसर्जनेति । एव च एवङ्-अतिक्रान्तार्थं प्रत्युपसर्जनत्वात्तदादिनियमेन पुत्रोत्तर-
पदकतत्पुरुषे एवङ्गत्वापूर्वपदत्वाच्च सम्प्रसारणमित्यर्थः । उपसर्जनत्वादिहेति । वस्तु-
तश्चित्तमित्येतेन । प्रत्यासत्त्या यस्य समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययागतरं प्राप्यते तदर्थं प्रायनुपसर्जनत्वेन

* भ्रातृपदार्थः-अणिमोहनापेये गुरुणोत्तमयो एव गोत्रे ४ १ ४-७८ २-सुमने पाठाः ।

‡ स्वरितेनाधिकारः १ १ ११

यद्येवं प्रत्ययग्रहणमिदं भवति । तत्र 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवती'तीह न प्राप्नोति—अतिराजकुमारिः, अ.सेनानीकुमारिरिति । अस्त्री-प्रत्ययेनेत्येवं तत् ।

ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्वचनम् ॥ ३ ॥

ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्भावो वक्तव्यः । बहुवचः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी, विद्यमानश्रेयसी ।

पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो गोसमासनिवृत्त्यर्थम् ॥ ४ ॥

पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? 'गोसमासनिवृत्त्यर्थम्' । गोनिवृत्त्यर्थं, समासनिवृत्त्यर्थं च । गोनिवृत्त्यर्थं तावत्—गोकुलम् गोक्षीरम् गोपालक इति ।

प्र०—दोषः । क्विदुपसर्जनेऽपि तदादिनियमो न भविष्यति, 'हल्ङ्वाभ्य' इत्यत्र दीर्घ-ग्रहणात् । अन्यथा निष्कौशाम्बिरविखट्ब इत्यादावुपसर्जनत्वादङ्वायान्तत्वात्सुलोपो न भविष्यतीति किं दीर्घग्रहणेन ? कथं तर्ह्यनुपसर्जनादित्यत्र 'कौम्भकारेयो न सिद्धयसी'त्युक्तं, यावता कारशब्दादपि ङीपि कृते तदादिनियमाऽभावात् कुम्भकारी-शब्दाद्ङम्भविष्यति । नैष दोषः । तदप्रतिनियमाऽभावे कारीशब्दादपि कदाचिद्ङाक् स्यात् । पुंवद्वचनमिति । यथा पुंविषये ईकारः भूयते, न तु ह्रस्वात् प्रतिपद्यते, यथेयसोऽपि पर इत्यर्थः । गोकुलमिति । 'प्रथमानिदिष्ट'मिति गोशब्दस्योपसर्जनत्वम् ।

४०—तदादिनियमाऽप्रवृत्ती दोषाभावात् । किं दीर्घेति । हल्ङ्वादिसूत्रे 'हरङ्वाभ्य' इत्यस्य परविशेषणत्वेनावयवङ्ग्यन्तात्परत्वेन ङ्यन्तात्तात्परत्वेन च 'निष्कौशाम्बिर' रित्यादौ सोर्लोप-धारणार्थत्वादीर्घग्रहणस्येदमपि चिन्त्यम् । विहितविशेषणे तु या सत्त्वादावस्यासि, कर्त्तव्यादि-क्षस्यासि । अत्रादिविधौ विषयसप्तमी तु 'तस्मिन्नि'ति शास्त्राधापयत्या गमकाऽभावेन चापुकेति द्विक् । कारीशब्दादपीति । तथा च 'कुम्भ'शब्दे आदिप्रतिनि-त्वादपीति भावः । ननु पुंवद्वचिदेशो स्त्रीप्रत्ययस्यापि निवृत्तिः स्यादेत आह—यथेति । ईयसः परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य बहुव्रीहौ विद्यमानस्य पुंवत्—पुंसि यथा यथीरित्यादावीकारस्य स्वयं तथा तत्र स्त्रीप्रत्यय-भूतस्यापीत्येवं वचनमवश्यमेति भावः । अत एवात्रैवेदं कृतम्, अन्यथा पुंवद्भावप्रकरण एव वदेत् । 'ईयसङ्गे'तिप्रतिषेधाच्च कप् । नपुंसकह्रस्वात् न भवत्येव, अत्र पाठान् । न च 'ने-त्येव सिद्धे पुंवद्वचनं स्वर्थं', वार्तिकहारेषु व्याख्यगौरवविचाराऽमायादिर्याहुः । अत्रेह तु 'तस्याप्यभावं मन्थन्ते । अत एवोत्तरवार्तिके नपुंसकह्रस्वत्वस्यापि निषेध इति ध्रमस्यादृष्टये 'गोसमासनिवृत्त्यर्थं'मित्युक्तम् । अत एव च विग्रहे 'स' इत्यादि न प्रयुक्तमिर्याहुः । तत्र समासपदं स्यन्तसमासपरम् । प्रथमेति 'पटी'ति प्रथमानिदिष्टत्वादित्यर्थः । शास्त्रीयमिहो-क्तत्वं न तु केवललीङ्गमेवेति भावः । प्रत्ययलङ्घनेनाऽप्रत्यय इति निषेधाऽप्रवृत्तेर्गोशब्दस्य

समासनिवृत्त्यर्थम्—राजकुमारीपुत्रः सेनानोकुमारीपुत्र इति । किमुच्यते समासनिवृत्त्यर्थमिति, न पुनरसमासोपि किञ्चित्पूर्वपदं यदर्थः प्रतिषेधः स्यात् ? 'स्थन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवती'त्युच्यते । न चान्तरेण समासं स्थन्तं प्रातिपदिकमुपसर्जनमस्ति । ननु चेदमस्ति खट्वापादः मात्ता-पाद इति । एकादेशे कृतेऽन्तादिवद्भावात्प्राप्नोति । 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' ।

गोनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः । 'गोन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवती'त्युच्यते, न चैतद्गोन्तम् । ननु चैतदपि व्यपदेशिवद्भावेन गोन्तम् । 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन ।

प्र०—राजकुमारीपुत्र इति । 'राजकुमारी'शब्दः समासप्रातिपदिकम् । इह तु 'कुमारीपुत्र' इति कुमारीशब्दस्य प्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वाऽभावः । उभयत इति । प्रातिपदिकं स्त्रीप्रत्ययश्चेद्वाग्रीयते । तत्र यदि प्रातिपदिकस्यान्वयत्तदा स्त्रीप्रत्ययः परो नास्ति । अथ स्त्रीप्रत्ययस्यादिवत्तदा प्रातिपदिकत्वाऽभावः । गोन्तस्येति । उपसर्जन-ग्रहणेन गोस्त्रियौ विशेष्येते, पश्चात्ताभ्यां प्रातिपदिकमिति सन्तविधिः । 'ग्रहणवते'-त्येतच्च प्रत्ययविधिविषयत्वादिह नोपविष्टे । व्यपदेशिवद्भाव इति । ननु 'रोण्या

उ०—प्रातिपदिकत्वमस्येव । राजकुमारीशब्द इति । मन्वस्याऽनुपसर्जनत्वात्तदाविनियमाभावेन प्रत्ययान्तत्वात् कथं प्रातिपदिकत्वम् । न च समासत्वात्, समासग्रहणस्य नियमार्थत्वमङ्ग-पक्षेत्तत्राप्यप्रत्यय इत्यनुवृत्तेरुक्तत्वेन तेनापि दुर्लभत्वाच्चेति चेन्न स्त्रीप्रत्ययविशेषस्य सामान्यस्य वा ग्रहणाऽभावेन तदप्रवृत्तेः । भाष्ये—किमुच्यत इति । गोकिनिवृत्त्यर्थमित्येव वक्तुं युक्तमिति भावः । न पुनरिति । असमासोऽपि किञ्चित्पूर्वपदं स्थन्तं नेति काङ्क्षा प्रश्नः । भाष्ये—न चान्तरेणेति । तदाम्यमाह—इह स्थितिः । पुत्रश्चाऽप्रत्यय इति सूच-यते । 'अति'यिति न्यासे तु 'कुमारी'त्यस्यापि तत्त्वमस्वेति तत्रापि दोषः । भाष्ये—उभयत इति । 'येणेव'सिद्धये 'स्त्रीभ्यो ङ'गित्यत्र 'प्रातिपदिका'दित्यसम्बन्धाद् गात्रेणे न दोषः । प्राति-पदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्येति परिभाषामनाश्रित्येष्ट, तथाहि प्रातिपदिकवत्तद्वाप्यधर्माणां स्त्रीप्रत्ययविशिष्टे बोधनमिति 'बहुवीहेरुचस' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । वक्ष्यमाणसमाधानेन सर्वसमाधामादेकदेशयुक्तावत्र नात्याहतं भगवतेति बोध्यम् । ननु 'विश्रु'रित्यादौ गोत्रस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनत्वाभावाद्ग्रन्थाऽप्राप्तिरत आह—उपसर्जनेति । ध्रुतत्वादिति भावः । गोस्त्रियाविति । गोस्त्रीप्रत्ययान्तावित्यर्थः । ननु सूत्रस्येति । वस्तुतः सूत्रोपलक्षेपि न क्षतिः । येन विधिरसमासेनिकादिभ्य इति सूत्रमाग्ययोरस्याः प्रत्ययविधिविषयतायाः, सूत्रोपादा-

समासनिवृत्त्यर्थेन चापि नार्थः । 'स्यन्तन्य' प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवतीत्युच्यते, 'प्रधानमुपसर्जन'मिति च सम्बन्धिशब्दावेतौ । तत्र सम्बन्धादेतद् गन्तव्यं 'यं प्रति यदप्रधानं तस्य चेत्सोऽन्तो भवतीति' । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । उच्यमानेऽपि हि प्रतिषेध इह प्रसज्येत—पञ्च कुमार्यः प्रिया अस्य पञ्चकुमारीप्रियः, दशकुमारीप्रिय इति ।

कपि च ॥ ५ ॥

कपि च प्रतिषेधो वक्तव्यः । बहुकुमारीकः, बहुवृषलीकः ।

द्वन्द्वे च ॥ ६ ॥

प्र०—अत्र तस्य चेत्स्यत्र तस्य चेति सर्वस्य शेष' इति व्याख्यानान्त 'स्वं रूप'मित्यस्यानु-
पूर्यनुज्ञानात् 'गोकुल'मिति ह्रस्वः प्राप्नोत्येव । नैष दोषः । 'स्वं रूप'मिति तत्र नानु-
वर्तते । तथा चाश्वन्तवत्सूत्रे 'येन विधिग्नदन्त्ये' इति प्रयोजनमुत्तमम् । 'तस्य
चेत्स्येतत्' सत्रत्यवार्तिकस्य शेषो न तु सूत्रस्य । 'अगोपत्र' इत्यत्रापि न भवति, अत्र
हान्यत्प्रातिपदिकं गन्तम्, अन्यत्प्रति गोशब्दस्योपसर्जनत्वम् । पञ्चकुमारीप्रिय
इति । त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते द्वयोः पदयोर्द्विगुसमास इति पञ्चकुमारीशब्दः पूर्वपदं न
भवति । कपि चेति । अन्तरङ्गत्वाद्भ्रष्टः प्राप्नोति, ततः कथिति भावः । 'कपी'ति च

उ०—स्तादिशब्दविषयतायाश्च बोधितत्वेनाऽस्य भाष्यस्यैकदेशयुक्तिरवावश्यमकार्त्तव्यमिति
मार्धानेमास्यापि परिहारः । तस्य गोशब्दाशेषावश्यमिति ध्वनयसाह—अगोपुत्र इति ।
'ननस्तारुण्या'दिति समासान्तनिषेधः । भाष्ये—प्रधानमुपसर्जनमिति । अत्र सूत्रे
सम्भवसत्वाद्धौकिकार्थसमानाधिकरणशास्त्रीयस्यैव ग्रहणमिति भावः । केवललौकिकस्य ग्रहणे
तु गार्गी वामो वृन्दारिका चेति गार्ग्यवृन्दारिकाद्यादौ वृन्दारिकानाम्पदस्य गुणशब्दत्वाद्प्रधान-
त्वादुत्तरपदात्तदन्तस्य समासप्रातिपदिकत्वात् ह्रस्वप्रसङ्ग इति दिक् । यं प्रतीत्यादि ।
'यदर्थं' प्रति यदट्स्याऽप्रधानत्वं तद्वोधकस्य चेत्तद्वोधको गोशब्दादिरन्तो भवतीत्यर्थ इति
'कैयटानुमारिणः । परे तु 'प्रथमानिर्दिष्ट'मिति सूत्रोक्तरीत्या येन शब्देन समासविधौ
'प्रथमानिर्दिष्ट' तस्य तं प्रथमप्रधानत्वेनोपसर्जनत्वात् प्रत्यामस्या तत्समासप्रातिपदिकान्यस्यैव
'ह्रस्व' इति भाष्यार्थः । अत एव 'यं प्रति य'दिति मिशलिङ्गनिर्देश इत्याहुः । यातिङ्गेन यथा
न सिध्यति तद्योषपादयति—त्रिपदे इति । द्विगुसमाम इति । अत एव तस्य समुदायस्य
'प्रातिपदिकत्वम् । कपि कृते स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाऽप्रावादाह—अन्तरङ्गत्वादिति । कप. प्राक्
'प्राप्नो ह्रस्व' 'कपि चेति यातिङ्गेन कथं निर्वर्णित आह—कपीति चेति । इन्द्रस्योदय-
'पदार्थप्रधानत्वेनाऽनुपसर्जनत्वादाह—समासार्थ इति । उद्भूतावयवभेदसमूहः समासार्थ-
स्त-

द्वन्द्वे च प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुक्कुटमयूरी ।

उक्तं वा ॥ ७ ॥

किमुक्तम् ? कपि तावदुक्तं—‘न कपि’ [७. ४. १४] इति प्रतिषेध इति । नैतदस्युक्तम् । ‘केणः’ [७. ४. १३] इति या ह्रस्वप्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधः । कुत एतत् ? ‘अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे’ति । अवश्यं नैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते यां च यावती च ह्रस्वप्राप्तिस्तस्याः सर्वस्याः प्रतिषेध इति, इहापि तस्य प्रतिषेधः प्रसज्येत—प्रियं ग्रामणिः प्राक्षणकुलमस्य प्रियग्रामणिकः, प्रियसेनानिकः ।

इदं तर्ह्युक्तम्—‘कपि कृते अनन्त्यत्वाद्भ्रस्वत्वं न भविष्यति’ । इदमिह सम्प्रचार्यम्—कप् कियतां ह्रस्वत्वमिति, किमन कर्तव्यम् ? परत्वात् कप् । अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । अन्तरङ्गतः कप् । ननु चार्थं कप् समासान्त इत्युच्यते ।

प्र०—विषयसप्तमी । कुक्कुटमयूरीति । समामर्थं अवयवार्थस्याऽप्राधान्यादनेक-मित्यभ्यानुवृत्त्या प्रथमानिदिष्टत्वाच्च मयूरीशब्दस्योपसर्जनत्वम् । अनन्त्य-वाक्येन । ‘समासान्त’ इति वचनान् कपेन समासस्यान्त इति स्त्रीप्रत्ययान्त समामप्रातिपदिकं न भवति । परत्वात् इति । सातकाशश्च कप्,—‘यद्युवागृह’ इत्यादौ । अन्तरङ्ग-मिति । उपमर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकमात्रापेक्षत्वात् । कप् समासनिरोपं यदुग्राहिं ननुत्तरपदमपेक्षत इति यहिरङ्गः । अन्तरङ्गनर इति । पराभ्युपगमापेक्षया प्ररूपे-

२० प्रावयवाक्यप्रथममित्यर्थः । नगरेवमपि शास्त्रीयोपमर्जनत्वाऽभावात्कथं प्राप्तिरत आह—
‘प्रथमेति । परे त्वग्नैकविभक्तीगुपमर्जनत्वम्, समासपेक्षया च तत्र नियतविभक्तिर्कार्यं, ह्रस्वश्च प्रथमान्नामेव, न ऽग्निविविभक्त्या । वाक्ये प्रत्येकमेव कर्मस्वरूपावादाद्यवगाथा,
‘समासे च समुदाये एव तद्वगवत्या समाससमानार्थत्वाऽभावेन तस्य वाक्यत्वात्प्रसङ्गात् । अत एव ‘यदप्रथमे च प्रजापतये च’ इत्यादौ वाक्ये प्रत्येकमेव देवतात्वम्, अग्नीषोमात्रित्यादौ समासे च मरुदितस्येवेति व्यवस्था मिष्यति । ध्वनित चेत् ‘न हि मरुदयो रिति सूत्रे भाष्ये इति तत्रैव निरूपयिष्याम इत्याहुः । प्रियं ग्रामणि इति । तस्य नपुंसकत्वप्रदर्शनाय प्राक्षण-कुलमित्यस्योपन्यासः । अत्र नपुंसकत्वस्यापि निषेध स्यादित्यर्थः । ‘प्रक्षण्य वागवा-द्विषय’मिति न्यायेन पूर्वमपि ह्रस्वो न स्यादिति तत्परम् । समासान्त इतीति । पप-

तादर्थात्ताच्छब्दं भविष्यति । येषां पदानां समासो न तावत्तेषामन्यद्भवति कपं तावत् प्रतीक्षते ।

द्वन्द्वेऽप्युक्तम् । किमुक्तम् ? 'परबलिङ्गमिति शब्दशब्दार्थाविति' । तत्रौपदेशिकस्य द्वैतत्वम्, आतिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति ॥४८॥

प्र०—प्रत्ययः । तादर्थाविति । ततश्चावयवापेक्षत्वात्कपः, समुदायापेक्षो ह्रस्वो बहिरङ्गः । द्वन्द्वेऽप्युक्तमिति । परिहारान्तरमप्यत्रास्ति—'अवयवार्थावेव परस्परसहितौ द्वन्द्वार्थे' इति प्राधान्यादुपसर्जनत्वाऽभाव इति ॥४८॥

उ०—स्तरङ्गतर इति षड्यमाणोऽभिप्रायः । षड्यवागूक इति । 'यवागू' शब्दो दीर्घान्त इत्युक्त इत्यस्याऽप्राप्तेः स न ङीप्रत्ययान्त इति भावः । विशेषापेक्षस्याऽबहिरङ्गत्वेऽप्याह—ननुत्तरपदमिति । ननु द्वयोः स्पर्धमानयोरेकस्य बहिरङ्गत्वे तदपेक्षमभ्यस्यान्तरङ्गत्वमिति प्रकृत्याभावादातिशयिकोऽप्युक्तोऽत आह—परेति । यदि भवान् ह्रस्वत्वमन्तरङ्गं मन्त्रते, तदा ततोऽप्यन्तरङ्गतरः कवित्वार्थः । ततश्चावयवापेक्षत्वादिति । समासशब्देन तदर्थमुत्तरपदं कथ्यते इति भाव इति कश्चित् । वस्तुतस्तु समासार्थं विग्रहवाक्यं कथ्यते इति भाष्याशयः, तथैवाऽन्यत्र दृष्टत्वात् । 'येषां पदानां समासो न तावत्तेषामन्यद्भवती'ति वाक्यद्वयेऽप्यस्याऽप्य, एवं पातरङ्गतरत्वं दृष्टमेव । कैपटेऽपि—अवयवापेक्षस्यादित्यस्यावयवगतप्रातिपदिसंज्ञापेक्षत्वादित्यर्थः । समासगतविधायकानां च तत्तत्समासार्थविग्रहवाक्यान्तावयवः शरदादिप्रातिपदिकापरः प्रत्यय इत्यर्थ इति भावः । 'समुदायापेक्ष' इत्यस्य च समुदायगतप्रातिपदिकत्वापेक्ष इत्यर्थः । एवं च समाससंज्ञापेक्षसमुदायगतप्रातिपदिकत्वात्पूर्वमेव समासान्त इत्यन्तरङ्गतर इति भावः । 'अन्त' इति सूत्रस्य भाष्यात्समासावयवत्वस्यैव प्रतीतिः । न तावत्तेषामिति । कपः प्रथममित्यर्थः । अन्यत्—समासशाकम् । कपं तावदिति । तच्छास्त्रार्थमिमांसा तद्वचनकालं प्रतीक्षते इत्यर्थः । अन्यथा समासशास्त्रस्य कवनपेक्षात्वेन तत्प्रतीक्षोक्तेरसङ्गतिः । एवं च कपा समकालं तत्पूर्वभागस्य समाससंज्ञा, कपस्तद्वाक्याऽऽवयवत्वेन समासप्रातिपदिकावयवत्वाङ्गीप्रत्ययस्य तदन्तत्वाभाव इति भावः । प्राधान्यादिति । इदं 'परबलिङ्गं' 'कार्ये द्वन्द्वे' इति सूत्रमाध्यविरोधाद् 'द्वन्द्वे च प्रतिपेक्ष' इति वार्तिकविरोधाच्च विमलम् । तस्माद्वचनारम्भ एव ज्यायान् । ध्वनितं चेदमन्वर्थत्वमुक्त्वा 'द्वन्द्वे चे'ति निषेधं वदता, कृपयिष्यमाणसमाधानोक्त्या च अभावतेति शोध्यम् । मूलोक्तं 'शब्द-साम्यापो'विति परिहारस्तु परमपुनरतिरिक्तादौ विप्रत्ययद्वयापचया सदैव भाष्ये कृपित इति दिक् ॥४८॥

लुक्कद्वितलुकि ॥ १ । २ । ४६ ॥

तद्वितलुक्प्रवन्त्यादीनां प्रतिषेधः ॥ १ ॥

तद्वितलुक्प्रवन्त्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अवन्ती कुन्ती कुरुः ।

तद्वितलुक्प्रवन्त्यादीनामप्रतिषेधोऽलुक्परत्वात् ॥ २ ॥

तद्वितलुक्प्रवन्त्यादीनामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । लुक्-
स्मान्न भवति ? 'अलुक्परत्वात्' । 'लुकी'त्युच्यते, न चाऽत्र लुक् पदयामः ।

'लुकी'ति नैषा परसप्तमी शक्या विज्ञातुम्, नहि लुका पौर्वापर्यमस्ति ।
का तर्हि ? सप्तसप्तमी । लुकि सतीति । सप्तसप्तमी चेत् प्राप्नोति ।

एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति । किम् ? 'उपसर्जन-
स्येति वर्तते' इति । न च जातिरुपसर्जनम् ॥ ४६ ॥

प्र०- लुक्कद्वित । अवन्त्यादीनामिति । 'अवन्ती'त्यत्र भवत्यवन्तिशब्द उपसर्जनं,
स्त्रीप्रत्ययश्चास्ति, लुक् च तद्वितस्य कृत इत्यस्ति लुक्प्राप्तिः । अलुक्परत्वादिति । यत्र
स्त्रीप्रत्ययान्तात्परस्य तद्वितस्य लुक्त्र लुका भाव्यम्, अत्र तु कृते लुकि स्त्रीप्रत्ययः
कृतः । नहीति । लुको नीरूपत्वात् । युद्धिपरिकल्पितं तु लुक्. परत्वमाश्रित्य वासिक-
कृतोक्तं 'मलुक्परत्वा'दिति । न च जातिरिति । उपसर्जनग्रहणेन स्त्रीप्रत्ययो विरोप्यते ।
अप्रधानं चेहोपसर्जनं गृह्यते, न शास्त्रीयम्, असम्भवात् । 'अवन्ती'त्यत्र चापरत्य-

उ०- लुक्कद्वित । ननुपसर्जनस्येत्यत्र वर्तते, तत्रावन्तिकुम्भिका 'बुद्धे'दिति न्यङ्, कुरोः
'कुरुनादिभ्य' इति ष्यस्य च तद्वान्तस्य 'स्त्रियामवन्तिकुम्भिकस्यश्चे'ति लुकि, 'इतोऽमनुष्ये'ति
'कुरुत' इति च ङीष्प्रदोः कृतयो. स्यपत्यकृत्स्निकीप्रत्ययान्तरस्यानुपसर्जनत्वात्तद्वितलुगमभ्य
स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेस्तत्परत्वात्मावाच्यं कथं लुक्प्राप्तिरत आह—अवन्तीत्यत्रेति । उपसर्जन-
सम्बन्धिस्त्रीप्रत्ययस्य लुगिरर्थः, तद्वितलुकीति च सप्तसप्तमीत्याशयेन बोधमिति भावः ।
भास्ति लुक्परो परमास्त्रीप्रत्ययादित्यलुक्परत्वादित्यस्यार्थः । कृते इति । यथं च न तत्परत्वं
इत्यादेरिति भावः । कथं तर्हि धातिककृता 'मलुक्परत्वा'दित्युक्तं, तत्राह—युद्धीति ।
उपसर्जनसम्बन्धिन इत्यर्थात् । 'न च जातिरुपसर्जन'मित्युक्तमस्य आह—उपसर्जनेति ।
सम्भवति सामानाधिकरण्ये धैवधिकरण्यसम्बन्धमिति भावः । इह—लुगिधायके ।
स्त्रीत्वयुक्तोऽप्राधान्येनेति । एवं च प्रधानजातिगतस्त्रीत्वाऽभिधायी प्रत्ययो नोपसर्जनमिति
भावः । स्वयं लुगभावे हेतुत्तरमाह—अप्रातिपदिकत्वाच्चात्र ह्रस्वाभाव इति । अत्र—
अवन्तीत्यादौ । 'ह्रस्व पदेन ह्रस्वप्रयोगको लुगुच्यते, स्त्रीलुकि हि भवन्तिरिति ह्रस्वमवतिष्ठत

† इदोःकोसल, आदाभ्यङ्, कुरुनादिभ्योष्, स्त्रियामवन्तिकुम्भिकस्यश्चे, इतो मनुष्यवातेः, कुरुतः

४. १. १०१; १०२, १०३, १५, १६; ‡ नोस्त्रियोत्पत्तेरस्य १. २. ४८,

इद् गोण्याः ॥ १ । २ । ५० ॥

इद्गोण्यां नेति वक्तव्यम् ।

‘गोण्या नेत्येव सिद्धम् । नार्थ इत्वेन । का रूपमिद्विः ? पञ्चगोणिर्दशगोणिः ।

ह्रस्वता हि विधीयते ।

ह्रस्वत्वमत्र विधीयते ‘गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य’ [१. २. ४८] इति ।

इति वा वचने तावत् ।

‘इ’दिति बोध्येत, नेति वा, को न्वत्र विशेषः ?

मात्रार्थं वा कृतं भवेत् ॥ १ ॥

अथवा मात्रार्थमिदं वक्तव्यम् । गोणीमात्रमिदं गोणिः । अपर आह—

प्र०—लक्षणा जातिः स्त्रीत्वयुक्ता प्राधान्येनाभिधीयत इत्यर्थः । अप्रातिपदिकत्वाच्चाऽत्र ह्रस्वाऽभावात् । ‘आमलक’मित्यादौ तु तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकसङ्ज्ञा । लिङ्गविशिष्ट-
स्यैवेहापादानाद्विङ्गविशिष्टपरिभाषाया उपस्थानाऽभावः । कुरुरित्यत्रापि ‘उभयत
आश्रयणे नान्तःदिव दित्यप्रातिपदिकत्वम् ॥ ४९ ॥

इद् गोण्याः । इत वावचन इति । ‘इतीति सप्तमी । इच्छन्नेत्युच्यमाने
गोण्याऽभाव इत्यर्थः । गाणरिति । यदा मात्रचो लुक् त्रियते तदा लुकि प्रतिपिद्धे
सिद्धयत्येव ह्रस्वत्वम् । तस्मात्प्रथमाविधाने परिमाणग्रहणस्य प्रयोजनम्—तद्धित

त०—इति तत्प्रयोजकता लुको बोध्या । तद्धितलुकि स्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकावयवस्य प्रत्यासत्त्या
स्त्रीप्रत्ययस्य लुगिति सूत्रार्थः । प्रकृते च न तत्र, तद्धितान्तत्वात्स्त्रीप्रत्ययोपपत्तेरिति भावः ।
‘गोक्षियो’रिति ह्रस्वस्य तु मात्रा सप्तम्यत्रास्त्रीयोपसर्जनस्य ग्रहात् । यथा कैतत्तयोप-
पादितम् । कश्चित्पु सुगभाव इत्येव पाठः ।

अथेव कथमात्मलक्षमित्यादौ लुगत आह—आमलेति । तद्धितान्तत्वादिति । मय्यो
लुकि प्रत्ययलक्षणेनेति भावः । अनु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकग्रहणानुवृत्त्या-
प्यवर्तीत्यत्र दोषोऽत आह—लिङ्गेति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषादानेपि तत्परिभाषामनुवृत्त्या बाधका-
ऽभावेन भाष्योक्तसमाधिरेव युक्त इति बोध्यम् ॥ ४९ ॥

इद्गोण्याः । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीत इति द्विगो क्रीतार्थतयो लुकि लुक्कदितेति लुग-
पवादभूतमिदं सूत्रम् । तत्रानेन लुको निषेधे ‘एकविमर्की’रुपसर्जनस्याध्वत्वेन सिद्धे इद्ग्रहण-
व्यर्थमिति बोध्यम् । समाधत्ते भावे—इति वा वचने तावदिति । इच्छन्नेत्युच्यमाने
‘न तावदेव, न तु मात्राप्यभिहेति तदर्थः । लुकि—स्त्रीप्रत्ययलुकि । सिध्यत्येव

गोण्या इत्वं प्रकरणात्.

अशिष्यं गोण्या इत्त्वम् । किं कारणम् ? 'प्रकरणात्' । प्रकृतं ह्रस्वत्वम् ।
'ह्रस्व' इति वर्तते+ । न तु सूच्याः ।

सूच्याद्यर्थमथापि वा ॥

सूच्यादर्थमिदं द्रष्टव्यम् । पञ्चसूचिः, दशसूचिः ।

इदगोण्या नेति वक्तव्यं ह्रस्वता हि-विधीयते ।

इति वा वचने तावन्मात्रार्थं वा कृतं भवेत् ॥ १ ॥

प्र०-मन्तरेणापि यदा परिमाणशब्दः परिमेये वर्तते तदापि प्रथमा यथा स्यादिति । एवं चानुपसर्जनत्वादभेदोपचारेण प्रमेयवृत्तित्वादप्राप्नो ह्रस्व इति त्वं विधीयते । सर्वत्र तर्हि गोण्या इत्त्वप्रसङ्गः । एवं तर्ह्युपसर्जनस्येति वर्तते, न तु वदितलुकीति । तेन यत्र स्वार्थोपसर्जनमर्थान्तरं प्रत्याप्यते तत्रैवविधिः । ह्रस्वत्वं तु न स्यात्, अप्रातिपदिकत्वात् । अशिष्यमिति । 'गोस्त्रियो'रित्यस्याऽनन्तरं 'गोण्या' इति लुगपवादह्रस्वार्थं वक्तव्यम् । न तु सूच्या इति । 'इत्वं प्राप्नोती'ति शेषः । अचित्तु 'ननु सूच्या' इति

उ०-ह्रस्वत्वमिति । 'गोष्पयणी'त्यादौ ह्रस्ववारणाय शास्त्रीयोपसर्जनस्य तत्र प्रहाप्तिरन्य-
मिदम् । भावार्थं तु यथाश्रुतं रमणीयमेव । तदापि प्रथमेति । प्रत्यादिभ्यः परिच्छेदकत्वाच्चभ्यः
प्रमेयविवक्षायां प्रथमा याधिया तद्वितः प्राप्नोति, तद्विवक्षायां प्रातिपदिकार्थत्वादेव सिध्य-
तीति व्यर्थं तदित्याशङ्क्य 'तद्विमन्तरेणापि यदा परिमाणे'त्यादि 'प्रातिपदिकार्थं'सूत्रे
वक्ष्यतीति भावः । न चानुपसर्जनत्वादित्यत्रमपि न प्राप्नोति, तस्येहाऽसम्बन्धादिति भावः ।
अभेदोपचारेणेति । गोण्येव ग्रीह्य इत्याद्यर्थानुदया गोणीशब्दस्य प्रमेयवृत्तितया लाक्षणिक-
त्वेनाऽनुपसर्जनत्वमिति व्यर्थः । तत्र शङ्कते—सर्वत्र तर्हीति । तेन यत्रेति । लाक्षणिकस्या-
प्युपसर्जनत्वं भग्यते । एव हि गोणीशब्दो लक्षणायामपि ह्रस्वापसेशिमर्थोयं कैयटः । तर्हि
ह्रस्वत्वेनैव सिद्धे व्यर्थे इद्विधिः स्यादत आह—ह्रस्वत्वं त्विति । अप्रातिपदिकत्वादिति ।
गोणीशब्दस्य दृग्गतत्वादिति भावः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि प्रहादप्रातिपदिक-
त्वादिति चिन्तयम् । ननु लुका विच्छिन्नत्वात्कथं ह्रस्वानुवृत्तिरत आह—गोस्त्रियो'रिति ।
लुगपवादेत्यनेनोपसर्जनस्येत्यनुवृत्तिं दर्शयति । तत्रैवमिष्यते इति । 'तस्य न सिध्यती'ति
शेषः । इदमग्रहे यथा सिध्यत तदाह—योगेति । 'इ'दित्येको योगो लुगपवादार्थः ।
'गोण्या' इति द्वितीयस्तस्याऽसार्वाग्रिकत्वायेति नातिप्रसङ्ग इति भावः । नन्वस्य लुगपवादत्वे
यत्र प्रमेयलक्षणया गोणीशब्दप्रयोगस्तत्र लुगभावादित्यत्रमपि न स्यादत आह—गोस्त्रिरिति ।

गोण्या इत्वं प्रकरणात्सूच्याद्यर्थमथापि वा ॥

लुपि युक्तवद्भ्यक्तवचने ॥ १ । २ । ५१ ॥

व्यक्तिवचने इति किमर्थम् ? शिरीषाणामदूरमवो ग्रामः शिरीषाः[†] । तस्य ग्रामस्य वनं शिरीषवनम् । किं च स्यात् ? 'विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः'
[८. ४. ६] इति एत्वं प्रसज्येत ।

अपर आह—कटुवदर्या अदूरमवो ग्रामः कटुवदरी । पृष्ठी युक्तवद्भावेन मा भूदिति ।

प्र०—पाठः । तत्रैस्वमित्यत इत्यध्याहारः । इदमहणे सति योगविभागो लभ्यते । गोण्य-
रिति तु मात्रचो लोपेन सिद्ध्यति ॥ ५० ॥

लुपि । प्रकृत्यर्थसम्बन्धिन्धन्यौ लिङ्गसङ्ख्ये प्रत्ययार्थे अतिदिश्येते । शिरीषा इति । धरणादित्वादणो लृप् प्रामवाचित्वाद्वनस्पतिवाचित्वाऽभावात्पुनराऽभावः । 'फली वनस्पतिज्ञेय' इत्ययं भेदो शास्त्रविधौ नास्ति इति फलाऽभावेऽपि शिरीषस्यास्ति वनस्पतिवत् । पृष्ठानि । प्रकृत्यर्थगतस्य व्यतिरेकस्य प्रत्ययार्थेऽतिदेशात्पृष्ठीप्रसङ्गः । पृष्ठपर्याप्तम् । वचनशब्देन होक्वचनादयः प्रत्यया सञ्च्यन्ते । तत्र वाक्यावस्थायाम् पृष्ठीदर्शनात्तस्मा एवाऽत्रातिदेशः प्राप्नोति । नेदमिति । एकवचनादिसङ्ख्याविधान-
काले अनुनिष्पादी वचनशब्दोऽपि सङ्ख्यात्वेन नियुक्त इति प्रत्ययः पारिभाषिकं

उ०—लोपेनेति । लुपेत्यर्थः । एवं च कैदटस्य पूर्वापरविरोधोऽपि दृश्यः । अपर पक्षे लक्षणायां गोणी इति दीर्घान्तस्यैवेष्टव्यमिति ॥ ५० ॥

लुपि यु[†] । पदार्थानवगमे तद्व्यापकं अवगन्तुं न शक्यतेऽतः सूत्रार्थमाह—प्रकृतीति । युक्तवद्वेन प्रकृत्यर्थे उच्यते, स हि प्रत्ययार्थेन युक्तो भवति । प्रकृतौ यादृश लिङ्गसङ्ख्या-
प्रयुक्तं कार्यं तत्प्रत्ययार्थप्रतिपदिवाचो तत्रातिदिश्यत इति तात्पर्यम् । व्यक्ति—लिङ्ग-
वचन-सङ्ख्या । अत्रपुनश्च कलवाय वनस्य तिर्यथा च शिरीषस्य कथं वनस्पतित्वं यद्ग्रामेऽत-
दिदमेतेष्वेत आह—फलीति । अस्याऽपुनश्च इत्यादि । 'फलाभावेऽपि तस्याऽपुनश्च पृष्ठानावे-
पीत्यर्थः । यद्वा मिश्रणीयं फलाभावात्प्रत्ययं प्रत्ययते । एवं च वनस्पतिशब्देन वृक्षादुच्यते इति
भावः । पृष्ठा. प्रकृत्यर्थधर्मत्वाऽभावात्कथमतिदेशोऽत आह—प्रकृत्यर्थेति । व्यतिरेकस्य—
सङ्ख्यास्य । पृष्ठा एव प्रसङ्गे हेतुमाह—तत्रेति । युक्तवद्वेन प्रकृतिस्तु लिङ्गमेकवचनादि-
प्रत्ययाश्च लुपि सति भवतीति सूत्रार्थः । अर्धशतपर्यवेष्टव्यं लिङ्गस्य प्रकृतिनिष्ठावत् ।
एवं चोपस्थितशक्त्या एवातिदेशः प्राप्नोतीति भावः । अनु वचनमिति पारिभाषिक-
सङ्ख्याऽभावात्तद्व्यापकसङ्ख्यात्वेन आह—एकवचनादीति । अनुनिष्पादीति । मात्रपद

अथ 'व्यक्तिवचने' इत्यप्युच्यमाने कस्मादेवात्र न भवति, पष्ठपि हि वचनम् ? नेदं पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम् । किं तर्हि ? अन्वर्थग्रहणम्—उच्यते वचनमिति । एवमपि पष्ठो प्राप्नोति । पष्ठपि ह्युच्यते । लुप्तोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति । आतिदेशिकी तर्हि प्राप्नोति । एवं तर्हि—

प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वृत्तं चापीह याचना युक्तम् ।

वक्तुश्च कामचारः प्राग्वृत्तेर्लिङ्गसंख्येये ॥

प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वनस्पतिभिर्नगरम् । वृत्तञ्चापि युक्तं वनस्पतिभिर्नगरम् । वृत्ते च युक्तवद्भावो विधीयते । कामचारश्च प्रयाक्तुः—प्राग्वृत्तेर्ये लिङ्गसंख्येये

प्र०—वचनमुच्यते । अन्वर्थग्रहणमिति । सङ्ख्यालक्षणोऽर्थोऽतिदिश्यत इत्यर्थः । पष्ठपि ह्युच्यत इति । सङ्ख्यातिदेशे तद्वचनेन शब्देन प्रवातवन्म्यम्, पष्ठपि सङ्ख्यायाः प्रतिपादिकेति भावः । पष्ठोऽशब्दन च पष्ठपथः सङ्ख्यालक्षणोऽभिधीयत । अथवा पष्ठपप्युच्यते सङ्ख्याप्रतिपादनार्थमित्यर्थः । लुप्तोक्तत्वादिति । लुप्तश्चरितेन शब्देनोक्तत्वादित्यर्थः । 'अभिहितः सोऽर्थोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः सम्पन्न' इति कृत्वा व्यतिरेकाऽभावः इत्यर्थः । आतिदेशिकीति । सङ्ख्यायामतिदिष्टायां तद्वाची शब्दः प्रयोक्तव्यः, वाक्ये च पष्ठो दृश्यते इति तस्या एव प्रसङ्गः । प्रागप्यति । प्रत्ययात्मन प्रकृतिवाच्यं वस्तु सम्यक् वाक्यावस्थायां वृत्त्यवस्थायां चेत्यर्थः । वक्तुश्चेति । चशब्दो भिन्नक्रमः प्राग्वृत्तेरित्यस्यानन्तर इष्टव्यः । ततश्चायमर्थः—प्राग्वृत्तेर्ये लिङ्गसङ्ख्येये,

उ०—इत्यर्थः । भाष्ये—अन्वर्थेति । लौकिकः सङ्ख्यालक्षणोऽर्थो वचनशब्देनोच्यत इति भावः । अन्वर्थत्वमत्र लोकप्रसिद्धार्थत्वम् । नन्वेवं 'पष्ठप्युच्यत' इत्यनुपपन्नमत आह—पष्ठोऽशब्देन चेति । ननु लुप्तो भावस्य कथमभिधायकत्व, ६ च लुप्तोऽदूरभावोऽपि पष्ठपथस्य कथमुक्तिरत आह—लुप्तश्चरितेनेति । तेन हि स्वसम्बन्धदूरभाव उच्यत इति भावः । तदाह—अभिहित इति । व्यतिरेकाभाव इति । भेदानबन्धनसम्बन्धत्वाभाव इत्यर्थः । शेषत्वभाव इति यावत् । कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरेको हि शेषः । पष्ठपतिदेशभावेनातिदेशिकीत्ययुक्तमत आह—सङ्ख्यायामिति । चेत्यर्थ इति । इयास्तु विशेषः—वाक्ये भिन्नोपस्थितिविषयतया, वृत्तौ चकारस्थितिविषयतयेति । उच्यते पञ्चमन्तराऽप्रतीतेः 'कामचार' इत्ययुक्तमत आह—चशब्द इति । तथा च तेन पञ्चमन्तरातीतमस्तीति भावः । भाष्ये तर्कालोकस्य व्याख्यानं 'प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वनस्पतिभिर्नगरम्' इति । कामचारविषये पृथक्तरपञ्चग्रहणे विनियमकाऽभावोक्त आह—प्रत्यासत्त्येति । तनुक्तं भाष्ये 'वृत्ते च युक्तवद्भावो विधीयत' इति । वृत्तिप्राज्ञात्वावच्छिन्नार्थनिर्वाहसङ्ख्ययोरतिदेश, उत वृत्तिप्राज्ञावच्छिन्नोक्तिरिति संसयः । तत्रापि सङ्ख्यायाः प्रपञ्चविषयसम्बन्धवदर्थविज्ञात्वाच्चद्वयमेवातिदेशे पञ्च

अतिदेष्टुम्, वृत्तस्य वा ये लिङ्गसंख्ये ते । यावता कामचारः, वृत्तस्य ये लिङ्गसंख्ये ते अतिदेक्ष्येते, न प्राग्वृत्तोर्ये* ।

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?

अन्यत्राभिधेयस्य व्यक्तिवचनभावाल्लुपि युक्तवदनुदेशः ॥१॥

अन्यत्राभिधेयवलिङ्गवचनानि भवन्ति । कान्यत्र ? लुकि । लवण. सूपः । लवणा यवागूः । लवण शाकमिति+ । अन्यत्राभिधेयवद्व्यक्तिवचनानि भवन्ति लुकि । इहाप्यभिधेयवलिङ्गवचनानि प्राप्नुवन्ति । इष्यन्ते चाभिधान-
वस्त्युरिति । तच्चान्तरेण यत्न न सिध्यतीति लुपि युक्तवदनुदेशः । एवमर्थ-
मिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

प्र०—‘च’ शब्दान् वृत्तस्य ये, ते अतिदेष्टु कामचार । वृत्तस्येति । प्रयासस्येति भावः ।
वृत्तावुपसर्जनस्यापि कचित्सङ्ख्याविशेषावगतिर्भवति । यथा तावकीनो मामकीन
इत्यादेशात्सङ्ख्याभेदाऽवगमः । सथेह प्रत्ययार्थे अतिदिष्टसङ्ख्यावगमात्प्रकृत्यर्थे
सदवसाय । यथा आदेशोऽप्रथमासामानाधिकरण्यदर्शनादिति सदवगति । तत्र च
वृत्तावुपसर्जन प्रधानार्थमभिधत्त इति व्यतिरेकाऽभावात् सङ्ख्यामात्रप्रतिबद्धा प्राति-
पदिकाधेमात्रे प्रथमैव भवति । कचिदधिको ग्रन्थ पठ्यत—‘अथवा प्राग्वृत्तोर्ये
लिङ्गसंख्ये त आतद्वक्ष्येते । पष्ठी कस्मान्न भवति ? सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश’
इति । तत्रायमर्थः—वाक्यावस्थायां प्रकृत्यर्थस्य ये लिङ्गसङ्ख्ये, ते अतिदिश्येते, पष्ठी
‘तु व्यतिरेकनिगम्यना । न चेह प्रत्ययार्थस्य व्यतिरेकास्ति । न च व्यतिरेकसहित
सङ्ख्या अतिदिश्यते । सङ्ख्यामात्रातिदेशो सम्यन्धसहितसङ्ख्यातिदेशाऽभावात् ।

उ०—आदिति बोध्यम् । द्वितीयमाशयोक्तम् । तत्र प्रातिपदिकप्रतिपाद्यसम्बन्धवदर्थनिष्ठत्वात्
साक्षाद्योरेवातिदेशो प्रातिपदिकार्थमात्रत्वात्प्रथमैव । अतिदेशस्य वृत्तिनिष्ठत्वात्तदुक्तयोरेवाति-
देशो पक्षनिष्ठत्वं प्रयासस्येति बोध्यम् । ननु वृत्तावुपसर्जनार्थस्य सङ्ख्याभेदावगतेः कथं
साक्षाद्व्यतिरेकवदतिदेशोऽस्त आह—वृत्तावुपेति । आदेशात्—‘तवकममकारेकवचन’ इति
विहितम् । तत्र चेतनत्वादिर्निरूप्यव्यतिरेकस्थितिर्न श्वेकत्वेनेति संशयम् । सथेहेति । ‘शिरीषा
ग्राम’ इति बहुवचनात्प्रकृत्यापि शिरीषत्वेनानेकोपस्थितिर्न तु बहुत्वेनेति तत्त्वम् । अन्य-
थातिदेशाऽप्राप्या तदनुपसर्जनमिति भावः । ननु सङ्ख्यातिदेशोपि तद्विगम्यना वरी
कस्मान्नैवत आह—वृत्तावुपसर्जनमिति । व्यतिरेकाभावादिति । तदतिदेशात् न,
सोनामाकादिति भावः । अन्यत्रा प्राग्वृत्तोरिति । इदमपुनः, प्रयाससिद्धापापसेरित्याहुः ।

* कचिरिचिदप्युक्ते—‘प्राग्वृत्तये लिङ्गसंख्ये ते अनिदेष्टव्ये । पष्ठी कस्मान्न भवति ? सामान्याति-
देशे विशेषानतिदेश’ इति ।+ सङ्ख्ये, तद्व्यतिरेकस्थितिर्न श्वेकत्वेनेति संशयम् ।

लुपोऽदर्शनसन्निहत्वादर्थगतिर्नोपपद्यते ॥ २ ॥

लुप्तामेयमदर्शनस्य सन्ना नियतो । न चाऽदर्शनस्य लिङ्गसंख्ये शक्येते
अतिदेष्टुम् । लुपोऽदर्शनसन्निहत्वादर्थगतिर्नोपपद्यते ।

न चाऽदर्शनस्याऽशक्यत्वादर्थगतिः साहचर्यात् ॥ ३ ॥

न वैप दोषः । किं कारणम् ? 'अदर्शनस्याऽशक्यत्वात्' । अदर्शनस्य
लिङ्गसंख्ये अशक्ये अतिदेष्टुमिति कृत्वाऽदर्शनसहचरितो योऽर्थस्तस्य गति-
र्मविध्यति साहचर्यात् ।

योगाऽभावाच्चान्यस्य ॥ ४ ॥

प्र०—किमर्थमिति । अन्तरेणाप्यतिदेशं लिङ्गसङ्ख्ये सिद्धे, यथाऽऽपो दारा इत्यादाविति
प्रश्नः । अन्यथेति । अभेदं लिङ्गसङ्ख्ययोरभित्य वार्तिककारेण पठितम् । भाष्यकारस्तु
वाचकभेदमिदमनभेदावसायेन वतिना व्याचष्टे—अभिधेयवदिति । अभिधानर्थादिति ।
अभिधानशब्देनापसर्जनमभिधीयते । तेन हि प्रधानार्थोऽभिधीयते । तस्य चार्थ-
द्वारको लिङ्गसङ्ख्यायोगः । न चाऽदर्शनस्येति । अभावरूपत्वादिति भावः ।

उ०—ननु तद्विषयस्यैकत्वादेकवचननिवृत्तयेऽवदवाश्रयणीयोऽतिदेशोत आह—अन्तरेणापीति ।
भाष्यवार्तिकयोर्वतिप्रयोगाऽप्रयोगयोर्विजमाह—अभेदमिति । लिङ्गसङ्ख्ययोरिति । विशेष्य-
भाष्यगतलिङ्गसङ्ख्ययोर्विशिष्टगतलिङ्गसङ्ख्ययोश्चेत्यर्थः । पठितमिति । 'अभिधेयस्य व्यक्ती'ति
पठितमित्यर्थः । वतिनेति । विशेष्यभाष्यवाचके यल्लिङ्गसङ्ख्याप्रयुक्तं कार्यं दृश्यते तद्-
देवाव्यत्र विशिष्टवाचकेषु दृश्यते, तथा प्रकृतेषु स्यात्प्रकारार्थं सूत्रमिति भावः ।
अभिधेयम्—विशेष्यम् । अभिधानसम्बन्ध वाचकपर्यायत्वादभिधानवदित्युक्तमत आह—
उपसर्जनमिति । तत्र योगं दर्शयति—तेन हीति । प्रधानार्थः—तदास्कन्धितत्वार्यः । तस्य
चेति । 'निरतिद्वेऽर्थं वाच्यं दृश्यते, प्रयोगादतिदेशोति, आहः । १ भाष्ये—लुपोऽदर्शनसन्निहत्वा-
दिति । लुपः—लुप्ताव्यय । ननु 'लुपी'त्यनेन प्रत्ययार्थो वाच्य इत्यत आह—
अदर्शनसन्निहत्वादिति । बहुमीहिः । न चाऽदर्शनस्येति । सुवर्णाऽदर्शनस्येत्यर्थः ।
अशक्यत्वे हेतुमाह—अभावेति । स्वरूपसदभावे शब्दाऽवाच्येऽतिदेशोऽशक्य इति भावः ।
साहचर्यादिति । लुप्ताव्येन लुपो यः स्यानी प्रत्ययस्तदर्थो लक्ष्यते । तदुक्तार्थेन लिङ्गसङ्ख्ये
लुप्त्यानिप्रत्ययार्थोऽतिदेशोत्येते इति साधयम् । 'युक्तं सम्बद्ध' इति प्रकृत्यर्थ इत्युच्यते । तत्र
केन युक्त इत्याकाङ्क्षायामुपस्थितत्वास्तुवयस्यैव सम्बन्धः स्यात् । न च तदर्थोऽदर्शनेन
कस्यचिद्योग इति युक्तपदार्थोपसिद्धिरतोपि तत्पर्यामिप्रत्ययार्थेणैव इत्यर्थकं भाष्ये—
योगाभावाच्चेति । नन्वेवमप्युद्भूतद्वयवयवसमूहस्यैव द्व्यर्थत्वेन द्विवचनमेव स्यादिति

अन्यस्याऽदर्शनेन च योगो नास्तीति कृत्वाऽदर्शनसहचरितो योऽर्थस्तस्य गतिर्मविष्यति, साहचर्यात् ।

समास उत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुपः ॥ ५ ॥

समास उत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुपो युक्तवद्भावो वक्तव्यः । मधुरा-
पञ्चालाः[†] । किं प्रयोजनम् ? 'नियमार्थम्' 'समास उत्तरपदस्यैव' । क मा
भूत् ? पञ्चालमधुरे इति ॥५१॥

विशेषणानां चाऽजातेः ॥ १ । २ । ५२ ॥

कथमिदं विज्ञायते—जातिर्यद्विशेषणमिति, आहोस्त्रिजातेर्यानि विशेष-
णानीति ? किं चातः ? यदि विज्ञायते—जातिर्यद्विशेषणमिति । सिद्धम्—
पञ्चाला जनपद इति । 'सुभिन्नः सम्पन्नपानीयो बहुमात्यफल' इति न
सिद्धयति । अथ विज्ञायते—'जातेर्यानि विशेषणानी'ति । सिद्धम्—'सुभिन्नः
सम्पन्नपानीयोऽनुमात्यफल' इति । 'पञ्चाला जनपद' इति न सिद्धयति ।

प्र०—योगाऽभावादिनि । अदर्शनेन प्रकृत्यर्थो न युक्त इत्यर्थे । मधुरा पञ्चाला इति ।
वर्तिपदार्था एवापेक्षितपरस्परं द्वन्द्वार्थे इति सिद्धे नियमः क्रियते । अत एव मधुरा
गोदा इति भवति, न तु मधुरा गोदाविति । द्वन्द्वेऽपि गोदार्थस्य द्वित्वानविति न मात् ॥५१॥

विशेष । कथमिति । किं सामानाधिकरण्येन सम्बन्ध—'विशेषणानां युक्त
प्रत्ययविचने, जातिस्तु यदा विशेषणं तदा ने'ति । अथ वैयधिकरण्येन—'जाते-

५०—बहुवचनसिद्धयर्थोऽतिदेशः । स्यादत आह—वर्तिपदेति । 'मधुरा पञ्चाला' इति भाष्ये उदा-
हृतत्वादित्थं समाससङ्घेनेतरेतद्वन्द्वं एवाभिधीयत । उत्तरसङ्ख्यया पूर्वसङ्ख्यावाधादिति-
दिष्टसङ्ख्यामादाय बहुवचनम् । लुपन्तस्य पूर्वपदत्वत्वितिदेशाभाद्विषयनमेवेति भावः । अत
एव—वर्तिपदार्थमाध्याग्यादेव । 'समासे बहुवचनान्तप्रकृतिकलुपन्तापे' चेदतिदेशस्तदोत्तर-
पदस्यैवे'ति वाचिकायां 'न उत्तरपदस्य चेदबहुवचनान्तस्यैवेत्यर्थं' इति भावः । बहुवचन-
ग्रहणं एवं बहुवचनान्तलुपन्तपूर्वपदस्य नियमेन व्यावृत्तिर्मा भूदिति, तेन गोदमधुरा इति भवति,
न तु गोदमधुरे इतीत्याहुः ॥५१॥

विशेषणानां चा । परिच्छेदकमत्र विशेषणम् । नञ्चा समासस्या जातिविशेषणानामि-
त्यनेन कथमवधारितं आह—असमर्थेति । एव च नञ् इत्योत्तरपदार्थस्याप्यवधारणाय न
दोषापेक्षेति भावः । पूर्वसूत्रेण प्रकृत्यर्थगतस्त्रिसङ्ख्ययोर्लुपेतिदेशाच्च विशेषणानामपि सिद्ध-
एवातिदेशः । लुपर्विशेषणानां स्वविशेष्यगताल्लुपवचनयोर्वाच्यत्वात् । एव तु जातिप्रति

‘एवं तर्हि नैवं विज्ञायते—‘जातिर्यद्विशेषण’मिति, नापि—जातेर्यानि विशेषणानी’ति । कथं तर्हि ? विशेषणानां युक्तवद्भावो भवति, ‘आं जातेः’, ‘आजातिप्रयोगात् ।

‘[अथ]’किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?

विशेषणानां वचनं जातिनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

जातिनिवृत्त्यर्थोऽयमारम्भः । किमुच्यते जातिनिवृत्त्यर्थं इति, न पुनर्विशेषणानामपि युक्तवद्भावो यथा स्यादिति ?

समानाधिकरणत्वात्सिद्धम् ॥ २ ॥

समानाधिकरणत्वाद्विशेषणानां युक्तवद्भावो भविष्यति ।

यद्येवं नार्थोऽनेन । लुपोऽन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावो न भवति । इान्यत्र ? यदरी सूक्ष्मकण्टका मधुरा वृक्ष इति । किं पुनः कारणमन्यत्रापि जातेर्युक्त-

प्र०—र्यानि विशेषणानि तेषां ने’ति ? अजातरिति चाऽसमर्थसमासः, भवतिना नवः सम्बन्धात् । उभयथा चाऽव्याप्तिः प्रतिषेधस्येति प्रश्नः । आजातिप्रयोगादिति । सूत्रे आहः ‘प्रश्लेषो, न तु नव । अत्रायमर्थे—ताद्युक्तवद्भावो भवति यावज्जातिने प्रमान्ता । यदा तु जाति प्रश्रम्यते विशेषणत्वेन विशेषणत्वेन वा, तदा युक्तवद्भावो न भवतीति । यदरी सूक्ष्मकण्टकेति । मधुरादीनां विशेषणानां यद्युपनिपाते

उ०—पैथार्थम् । तत्र सम्बन्ध इति तात्पर्यम् । अन्त्ये—सुभिन्न इत्यादि न सिध्यतीति । तेषां जनपदविशेषणत्वेपि तद्वद्भागे लुप्तविशेषणत्वस्यापि बहुवचनमेव स्यात्, ईदृशविशेषणेषु द्विभ्यर्थमेव विशेषणानां मिश्रणं स्यादित्याशयः । यदा तु जातिः प्रश्रम्यते इति । अत एव ‘पञ्चाष्टाः सुभिन्ना जनपद’ इति ‘पञ्चाष्टा जनपद सुभिन्ना’ इत्येव च भवति, ज्ञातरी प्रश्रम्यतायां यद्विशेषणमुपनिपातितं तज्जातिमेव साक्षाद्विनिर्णीतं भावः । ‘विशेषणानां’मित्यनेनापि साक्षात्पुनर्वचनविशेषणमेवोचितमिति तात्पर्यम् । जातिगुणसमन्वितादारे जातेर्विशेषणत्वनियमादाह—विश्रम्यत्वेन चेति । शङ्कते मान्ये—[अथ किमर्थं पुनरिदमिति । ‘विशेषणानां’मित्येतदित्यर्थः । उत्तरयति—जातिनिवृत्त्यर्थं इति । विशेषणानामिति । सुभिन्नादीनामित्यर्थः । समानाधिकरणत्वादिति । अर्थस्य युक्तवद्भावे तदर्थोऽभिन्ने अनियतलिङ्गसद्वयं सर्वत्र सिद्धमिति तात्पर्यम् । अन्यत्रापि जातेर्युक्तवद्भावो नेति । विशेषणलिङ्गादिप्राहिता नेत्यर्थः । घृत्तोपनिपाते त्विति । ‘यदरी वृक्षो मधुर’ इति यथा । एवं प्रकृतेपि

वद्भावो न भवति । आविष्टलिङ्गा जातीयलिङ्गमुपादाय प्रवर्तते, उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशाच्च तल्लिङ्गं जहाति । -

न तर्ह्यदानीमयं योगो वक्तव्यः । वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । इदं तत्र तत्रोच्यते—‘गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ती’ति, तदनेन कियते ।

हरीतक्यादिषु व्यक्तिः ॥ ३ ॥

हरीतक्यादिषु व्यक्तिर्भवति युक्त्यद्भावेन । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः फलानि ।

प्र०—तल्लिङ्गसङ्ख्यायोगः । वृत्तोपनिपाते तु वृत्ताश्रयलिङ्गसङ्ख्यायोगः । आविष्टलिङ्गेति । आविष्टं लिङ्गं यथा साऽऽविष्टलिङ्गा । नियतलिङ्गेत्यर्थः । सर्वत्र सर्वेषां लिङ्गानां सङ्ख्यावेषि केनचिच्छब्देन किञ्चिल्लिङ्गं प्रत्याप्यत इति शब्दविशेषापेक्षयाऽऽविष्टलिङ्गत्वमुच्यते । आपत्तिप्रभृत्या विनाशादिति । जातेरुत्पत्तिविनाशाऽयोगात् शब्दव्यवहारगतायुत्पत्तिविनाशौ गृह्येते । तेनाऽऽसंसारं यावच्छब्दो व्यवहारस्तावज्जाते-नियतलिङ्गत्वमित्यर्थः । गुणवचनामिति । पदसंस्कारपक्षे वाचनिकमेतत् । पदे हि पदान्तरनिरपेक्षे संस्क्रियमाणे नपुंसकं, लिङ्गसर्वनामप्राप्तमेकत्वं च वस्त्वन्तरनिरपेक्षत्वात्सन्निहितमिति ‘शुद्धं पटा’ इति प्राप्ते भाविनो बहिरङ्गस्याश्रयस्य सम्यग्विन्यास-लिङ्गसंख्ये अनेन प्रतिपाद्येते । विशेषणानाम्—गुणवचनानामित्यर्थः । युक्त्यद्भावेन । आश्रयवत्लिङ्गसङ्ख्ये इत्यर्थः । यदा तु वाक्यसंस्कारस्तदाऽयमनुवाद एव । आश्रयविशेषस्य पृथगेन प्रत्यये विशेषणानामपि तन्निष्ठत्वात्, तद्गतयोर्लिङ्गसङ्ख्ययोः सिद्धत्वान् । यदा तु जातिविशेषणं तदा न भवति युक्त्यद्भावः । हरीतक्यादिष्विति । नियमार्थमेतत् । तेन वचनमभिधेयाश्रयं भवति ।

उ०—रूपद्वये सिद्धे व्यर्थं सूत्रमिति भावः । वृष्टानि—किं पुनरिति । उत्तरपत्ति—आविष्टेति । अतः जातेरलिङ्गाश्रयत्वादिहाविष्टा जातिरिति वक्तव्ये विपरितोत्तराणामनुक्तमत्र आह—आविष्टमिति । विनियमं गृहीतमित्यर्थः । एवं इत्युपचौ जातेनियतलिङ्गोपादान्भावेन तत्त्वं प्रतीयत इत्याह—नियतेति । यद्यपि आनिशब्दा अनियतलिङ्गा अपि दृश्यन्ते तथापि प्रकृतमिष्टावमेतत् । अतः सर्वत्र सर्वलिङ्गसंस्कारार्थं नियतलिङ्गत्वमत्र आह—सर्वत्रेति । शब्दव्यवहारगताविति । व्यक्तिलोकेति बोधः, व्यक्तेरपि कस्याधिष्ठितत्वात् । अत एव शब्दगतेन बोध्यम् । ‘आनि’तिपुनरुक्त्यर्थं नियतलिङ्गत्वमाश्रयस्य । भाविन इति । भाविषुदिविषयस्त्वर्थः । गुणवचनानामिति । अनिष्ठितानिष्ठानामित्यर्थः । तेन ‘शब्द

खलतिकादिषु वचनम् ॥ ४ ॥

खलतिकादिषु वचनं भवति युक्तवद्भावेन । खलतिकस्य पर्वतस्याऽदूर-
भवानि वनानि खलतिकां वनानि ।

मनुष्यलुपि प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

मनुष्यलुपि प्रतिषेधो वक्तव्यः । चञ्चा अभिरूपः । वधिका दर्शनीयः† ॥ ५२ ॥

तदशिष्यं सञ्ज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ १ । २ । ५३ ॥

प्र०—खलतिकमिति । खलतिको नाम पर्वतस्य दूरभवानि वनानिति लिङ्गसंभिधेया-
श्रयमेव भवति । मनुष्यलुपीति । विशेषणानामयं प्रतिषेधः । तेन चञ्चाऽभिरूप इत्य-
भिधेयाश्रये लिङ्गसङ्ख्ये भवतः । वृणमयः पुरुषः—चञ्चा । तत्सदृशो मनुष्यश्चञ्चा ।
'सञ्ज्ञाया'मिति विहितस्य कनो 'लुम्मनुष्य' इति लुप् ॥ ५२ ॥

तदशिष्यम् । किं या एता इति । प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयेण प्रश्नः । नेत्यादेति ।
प्रत्यासत्तेः सामर्थ्यं बलवत् । नहि दिधुमादिसञ्ज्ञानां प्रमाणत्वं युक्तवद्भावा-
शास्त्रस्याऽशिष्यत्वे हेतुरुपपद्यते, सम्बन्धाऽभावात् । सञ्ज्ञानमिति । अवगमः,
सम्प्रत्यय इत्यर्थः । तत्र यथाऽऽपो दाराः सिक्ता वर्षा इत्युक्ते लिङ्गसङ्ख्याविशे-

उ०—विशेषतो लिङ्गादिकमित्यर्थः । अयं—भाष्यहृत्, सूत्रार्थः । सन्निष्ठत्वादिति । तच्छिष्ट-
त्वेन प्रहादित्यर्थः । यदा तु जातिरिति । यथा 'बदरी वृक्ष' इत्यादाविति भावः । मनुष्य-
लुपीत्यस्य युक्तवद्भावप्रतिषेधत्वे चक्षेत्यसङ्गतमित्यत आह—विशेषणानामिति । लुबन्त्वस्य
सु भवत्येवेति । भावः । अभिधेयाश्रये इति । विशेष्यगतं यद्युक्तवद्भावेन लिङ्गं विशेषणे प्राप्तं
तस्याऽयमुपस्थितत्वादिषेध इति विशेष्यभूतार्थगतं पुंलिङ्गमत्र भवतीति भावः । एतेन
'मनुष्यलुपी'त्यनेन विशेषणानां विशेष्यगतलिङ्गादिनिषेध इत्यभिरूप इत्यत्र भाष्यकारवचनादेव
पुंसत्वमिति बोध्यमित्यास्ताम् ॥ ५२ ॥

तदशिष्यं । सत्—युक्तवद्भावशास्त्रम् । भाष्ये—कृत्रिमा इति । द्वाभ्यतो बोधित-
संकेता इत्यर्थः । कृत्रिमसञ्ज्ञाग्रहणं हेतुमाह—प्रत्यासत्तीति । सामर्थ्यमिति । प्रकरणा-
च्छिष्टं बलवदित्यर्थः । अवगम इति । भावेऽदन्तो यौगिकः । सञ्ज्ञासन्द इत्यर्थः । प्रतीति-
श्च क्षुरपहस्तु'मित्याद्युपपन्नम्, गुणाऽमेदेन गुणोपसर्जनं निबोधकानामाश्रयत आश्रय-
प्रामाण्यमवश्ययाश्रयणीयमित्याह—तत्र यथेति । प्रमाणमिति । वचनमन्तराणापीत्यर्थः ।
'लुप्योगाप्रत्ययानात्' 'योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्या'दित्यनयोस्तात्पर्यं, दृष्टान्तदार्ष्टान्ति-
कयो रुढयौगिकत्वरूपवैयर्थ्यपरिहार आह—न चेति । एव च लिङ्गप्रकरणं, 'जात्याद्याया'-
मित्यादि संख्याप्रकरणं च पूर्वोपायांशुरोधेन कृतमिति ध्वनित सूत्रकृता । सर्वं चेदं 'वालोप-

किं या एताः कृत्रिमाष्टिषुमादिसञ्ज्ञास्तत्प्रामाण्यादशिष्यम् ? 'ने'त्याह ।
सञ्ज्ञानं सञ्ज्ञा ॥५३॥

जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥१॥ २॥ ५८॥

इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तम् ? बहुवस्तेऽर्थास्तत्र युक्तं बहुवचनम् ।
तद्यदेकवचने शासितव्ये बहुवचनं शिष्यत एतदयुक्तम् । बहुष्वेकवचनमिति
नाम वक्तव्यम् । अत उत्तरं पठति—

जात्याख्यायां सामान्याभिधानादैकार्थ्यम् ॥ १ ॥

जात्याख्यायां सामान्यभिधानादैकार्थ्यं भविष्यति । यत्तद्ब्रीहौ ब्रीहित्वं
यवे यवत्वं गार्गे गार्ग्यत्वं तदेकम्, तच्च विवक्षितम्, तस्यैकत्वादिकवचनमेव
प्राप्नोति । इष्यते च बहुवचनं स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति—

प्र०—पावगतिरूपद्यमाना प्रमाणम्, एवं 'पञ्चाला' 'धरणा' इत्यादावपि । न च पञ्चा-
लादयो यौगिका, अपि तु जनपदादीनामेता सञ्ज्ञा, असौ योगानवगमात् तद्विधो
नोत्पद्यते इति लुपि न वक्तव्यः । तत्र सर्वेषां लिङ्गानां सर्वत्र भावात् केनचित्छब्देन
प्रत्याप्यमानं वस्तु कस्यचिद्विद्मस्य व्यञ्जकमिति दारादिषु नियतलिङ्गता सिद्धा ।
यदुत्त्वमप्यवयवगतं शक्तिगतं चान्यत्र समारोप्यत इति सङ्ग-धायोगोपि सिद्धः । एका
सिक्तेत्याद्यपि शिष्टप्रयोगदर्शनात्सिध्यति ॥५४॥

जात्या । 'जातिरुपलक्षणम्, द्वयं तु शब्दार्थे' इति दर्शनाश्रयेणाह—इदमयुक्त-
मिति । बहुष्वेकवचनमिति । अत्र पक्षे जातेरुपलक्षणत्वेनाख्या जात्याख्येति

उ०—सङ्केते चे'ति चेत् सदृशीतम् । योगानवगमादिति । मन्त्राति विनापि शत्रिययोगं जनपदे
पञ्चालाशब्दस्यैव दर्शनादित्यर्थः । तत्र सर्वेषामिति । उपपत्त्याऽपचयादिरूपस्य तस्य
केवलावधिरिति भावः । वस्तु—द्रव्यम् । 'लिङ्गसंग्रहकारकाद्ययत्वं हि द्रव्यात्'मिति
तदेव द्रव्यवस्तुपत्तिपरिहाराय लिङ्गसंग्रहं, द्रव्यम् चरणमिति भावः । एवं च दार-
पदार्थस्य ङीषेपि शब्देनोपचयसङ्ग्राहणं पुनर्वचनं ॥५५॥ तस्य सर्वेषां सर्वत्र सत्त्वादिति
तात्पर्यम् । एका सिक्तेति । अयं प्रयोगो इत्यवगत्युक्तं भाष्ये । पूर्वमप्येव भावादिशब्द-
विशेषेपि शिष्टप्रयोगः साधय इति वचनपञ्चाह—आसीति ॥५६॥

जात्याख्यायाम् । जालिवादिभ्यो मते जातेरेकत्वादुक्तवचनार्थमावश्यकमिति इदमयुक्त-
मित्यसङ्गतमत आह—द्रव्यं स्थिति । जातेरुपलक्षणत्वं तु सावयवावच्छेदकतया बोध्यम् ।
प्रकारात्मनमपि मञ्जूषायां द्रष्टव्यम् । जात्याख्यायां बहुष्वेकवचनमित्यसङ्गतमत आह—
अत्र पक्ष इति । विधादिप्रकृतिविमित्यत्र तदुदाहरणं इति भावः । द्रव्यादे उच्यते

जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजन-
मेतत् । किं तर्हीति ।

तत्रैकवचनादेश उक्तम् ॥ २ ॥

किमुक्तम् ? ग्रीहिष्य आगत इत्यत्र 'वेङ्किते' [७. ३. १११] इति
गुणः प्राप्नोतीति । नैप दोषः ।

अर्थातिदेशात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

अर्थातिदेशोयम् । नेदं परिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम् । किं तर्हि ?
अन्वर्थग्रहणम्—उच्यते वचनम्, बहुनामर्थानां वचनं बहुवचनमिति ।
यावद्द्रूयादेकोऽर्थो बहुवद्भवतीति, तावदेकस्मिन् बहुवचनमिति ।

प्र०—व्याख्यानम् । जातिपदार्थपक्षाश्रयेणोत्तरमाह—जात्याख्यायामिति । गार्ग्यं गार्ग्य-
त्वमिति । गार्गस्यापि जातिस्वाभ्युपगमादेवदुष्कम् । बहुषु गर्गेषु गार्ग्यत्वस्याभिन्न-
स्याऽभावात् । एकस्मिन्स्तु पिण्डे अरसाभेदानुगता द्वित्वत्वादिका जातिजात्या-
ख्यायामिति वचनसामर्थ्यात् गृह्यते । जातिपदार्थेवादिमते इह सर्वे शब्दा जात्यर्था-
भिधायिन इति सामर्थ्याद्भिन्नपिण्डविषया जातिराभूयत । बहूनामिति । बहूनामर्थानां
बहुत्वमेवोच्यत इत्येकस्मिन्नर्थे बहुत्वमनेनातिदिश्यत इति बहुत्वाद्वहुवचनं भवतीति
नास्ति स्थान्यादेशभावः । एवं 'तिष्यपुनरेखो' रित्यत्रापि द्विवचनबहुवचनशब्दाभ्यां

उ०—सङ्गतेराह—जातिपदार्थेति । 'जात्याख्यायामेकस्मिन्निति यदैकार्थं' तदुक्तं सामान्या-
भिधानादिति योजना वातिकस्य । अत्र पक्षे बाह्यदोषाद्यन्वयो विशेषणीभूतस्यैकशरकपर-
स्परया जातावेवेति भावः । अभ्युपगमात्वे हेतुमाह—बहुष्विति । 'अभिन्नस्याऽभावा'दिति
पाठः । अतः एवाभ्युपगमबाधोऽयमिति सात्पर्यम् । काचरश्मिन्नस्य भावादिति पाठः । तदा
काचरश्मीकारे, प्रमाणदर्शनमिदम्, अन्यथा गर्गानिहजनकतानिरूपितजम्बूत्वस्य प्रतिग्यक्ति-
भेदाद्गार्ग्यं इत्यनुगताकारप्रतीतिर्न स्यादिति भावः । अन्वेवं परिमाणभेदाद्द्रव्यभेदेन द्रव्य-
त्वादिनामपि जातिशब्दत्वेन तथापि बहुवचनं स्यादत आह—एकस्मिन्निति । सामर्थ्यमेव
वर्णयति—जातिपदार्थेति । सर्वे शब्दा इति । उक्त्युक्त्या पाचकाद्याऽपि । भाव्ये—
तच्च विवक्षितमिति । 'प्राधान्येन'ति शेषः । भाव्ये ग्राहिष्य इति । सूत्रे 'एकस्मिन्नित्येक-
शब्देनैकवचनं गृह्यते भीमा भीमसेन इतिवत् । सप्तमी च षष्ठ्यर्थे इति भावः । सप्तपुपादा-
नादतिदेश एवेत्युच्यते । बहूनामर्थानां वचनं व्यस्यदिवहुवचनमपि भवतीत्यत आह—
बहूनामिति । 'कर्मणि' ल्युट् । बहूनामर्थानां सम्बन्धं यदुच्यते तद्वहुवचनम् । तच्चो-
पस्थितत्वाद्वहुत्वमेव । तदाह—बहुत्वमवोच्यत इति । एकस्वरूपेऽर्थे शास्त्रीयो बहुत्वरूपापस्य

संख्याप्रयोगे प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

संख्याप्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्यः । एको व्रीहिः सम्पन्नः सुमिक्षं करोति ।
एको यवः सम्पन्नः सुमिक्षं करोति ।

अस्मदो नामयुवप्रत्ययोश्च ॥ ५ ॥

अस्मदो नामप्रयोगे युवप्रत्ययप्रयोगे च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नाम-
प्रयोगे,—अहं देवदत्तो ब्रवीमि । अहं यज्ञदत्तो ब्रवीमि । युवप्रत्ययप्रयोगे—
अहं गार्ग्यायणो ब्रवीमि । अहं वात्स्यायनो ब्रवीमि ।

युवग्रहणेन नार्थः—‘अस्मदो नामप्रत्ययप्रयोगे नेत्येव । इदमपि सिद्धं
भवति—अहं गार्ग्यो ब्रवीमि । अहं वात्स्यो ब्रवीमि ।

अपर आह—अस्मदः सविशेषणस्य प्रयोगे नेत्येव । इदमपि सिद्धं
भवति—अहं पटुर्ब्रवीमि । अहं पण्डितो ब्रवीमि ।

अशिष्यं वा बहुवत्पृथक्त्वाभिधानात् ॥ ६ ॥

अशिष्यो वा बहुवद्भावः । किं कारणम् ? ‘पृथक्त्वाभिधानात्’ पृथक्त्वेन
हि द्रव्याण्यभिधीयन्ते । बहुवस्तेऽर्थास्तत्र युक्तं बहुवचनम् । किमुच्यते—
‘पृथक्त्वाभिधाना’दिति । यावता इदानीमेवोक्तम्—‘ज्ञात्याख्यायां सामान्य-
मिधानादैकार्थ्यं’मिति ।

जातिशब्देन हि द्रव्याभिधानम् ॥ ७ ॥

प्र०—द्वित्वबहुत्वयोरभिधानादर्थविदेशात्स्यान्त्यादेशभावाऽभावः । संख्याप्रयोग इति ।
एकस्यैव बहुत्वातिवेदाः कियमाण एकशब्दस्य प्रयोगेति प्राप्नोतीति प्रतिषेध उच्यते ।
उभयपदार्थपक्षाप्रयेण प्रत्याख्यातुमाह—अशिष्यमिति । यत्र कदाचिज्जातेः प्राधान्यं
कदाचिद्द्रव्यस्येति यथेष्टं प्रयोग उपपद्यते ॥५८॥

उ०—तादात्म्येनाहाराणोप इति तात्पर्यम् । अत एव तद्विशेषणानामपि सिध्यति । एवमिति ।
अन्यथा सत्रापि ‘तिष्यपुनर्वसु’ इत्यत्र ‘असि च’ति गुणः कारित्वि भावः । एकशब्द-
प्रयोगविरोधाद्बहुवचनाऽप्राप्तेराह—एकस्यैवेति । आतरेत्यवावगातावेति देशप्रभृतेरिति
भावः । भाष्ये प्रसङ्गादस्मदो द्वयोश्चेत्यस्य प्रतिषेधमाह—अस्मदो नामेति ।

ननु द्रव्यपदार्थाभयेन प्रत्यावधाने ‘व्रीहिः सम्पन्नः’ इति प्रयोगो न स्यादत आह—
उभयेति । कदाचिद्द्रव्यं प्रधानं कदाचिज्जातिः प्रधानमित्यर्थः । भाष्ये पृथक्त्वेनेति । भेदे-
नैत्यर्थः । भाष्ये—जातिशब्देनेति । जातिशब्दत्वाभिधानेनेत्यर्थः । निष्कृष्टाण्यभिधानात्

जातिशब्देन हि द्रव्यमप्यभिधीयते, जातिरपि । कथं पुनर्ज्ञायते जाति-
शब्देन द्रव्यमप्यभिधीयत इति ? एवं हि कश्चिन्महति गोमण्डले गोपालक-
मासीनं पृच्छति—‘अस्त्यत्र काञ्चिद्गां पश्यसी’ति स पश्यति—‘पश्यति
चायं गाः’, पृच्छति च—‘काञ्चिदत्र गां पश्यसी’ति । नूनमस्य द्रव्यं विव-
क्षितमिति । तद्यदा द्रव्याभिधानं तदा बहुवचनं भविष्यति, यदा सामान्या-
भिधानं तदैकवचनं भविष्यति ॥५८॥

अस्मदो द्वयोश्च ॥ १ । २ । ५६ ॥

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम्—अहं ब्रवीमि आवां ब्रूमः वयं
ब्रूमः ? इमानीन्द्रियाणि कदाचित्स्वातन्त्र्येण विवक्षितानि भवन्ति । तद्यथा—
इदं मे अक्षि सुष्ठु पश्यति, अयं मे कर्णः सुष्ठु शृणोतीति । कदाचित्पारतन्त्र्येण
विवक्षितानि भवन्ति—अनेनाक्ष्णा सुष्ठु पश्यामि, अनेन कर्णेन सुष्ठु शृणो-

प्र०— अस्मदो । तद्यदेति । एकेन्द्रियप्रवृत्तौ चेतरेन्द्रियान्तराणामौदासीन्येन संवि-
धावृत्तात् कर्तृत्वविवक्षेति ‘वयं पश्याम’ इत्यादि सिद्धम् । शरीर इवेन्द्रियेष्वप्य-
हङ्कारोत्पादाद्वयमित्यनेनेन्द्रियाणामभिधानात् । पारतन्त्र्यविवक्षायां त्विन्द्रियाणामहं

उ०—गोत्पादशब्दे तु नार्थ विधिरिष्ट इति भावः । तदाह—द्रव्यमपीति । ‘प्राधान्येने’ति शेषः ।
तदाह—तत्र कदाचिदिति । जातिप्रकारकस्यैकविशेषक एव शक्तिग्रहः ‘गौर्गोपद्वाप्य’
इति जातिव्यक्त्युभयविषयकबोधे कारणम् । अत एव जातिविशेष्यकशक्तिग्रहविषयाद्गोत्व-
पदान्न कदापि व्यक्त्यबोधः । जातिव्यवधारकस्वतन्त्र्यविशेष्यतायां च पुनर्विधेय निगमिका ।
‘तात्पर्यग्राहकं चैकवचनबहुवचनादि । एतदेवामित्येव जातिप्राधान्ये इदं एकवचनो, व्यक्ति-
प्राधान्ये तु नेति व्यवहार इति भावः । तत्र जाती व्यक्तेः प्रकारताभेदेनेति न बाह्याप्यवधानु-
पत्तिः । गोत्वपदजग्यगोत्वबोधे तु भेदेनेति न गोत्वं बाह्येत्यादिप्रयोगः । व्यक्तित्वारकोऽवय-
वस्यस्याप्ययमेवार्थ इति बोध्यम् । भाष्ये—महति गोमण्डल इति । अतिनिविष्टगोमण्ड-
लेऽविचिक्त्वया इति इत्यमुक्तिः । तत्र जातेरेव शब्दाथत्वे जातेरंशत्वात् प्रमानुपपत्ति-
रित्यर्थः ॥५८॥

अस्मदो द्व । नन्विन्द्रियाणां स्वातन्त्र्येपि एकेन्द्रियसाम्यक्रियायामिन्द्रियान्तराणां कर्तृ-
त्वाऽभावाद्बहुवचनमनुपपन्नमत आह—एकेन्द्रियेति । स्वविषयौदासीन्यं संविधावृत्ते हेतुः ।
संविधावृत्त्यं—सहकारित्वम् । नन्वेवमस्मदः प्रयोगोऽनुपपन्नोऽत आह—शरीर इवेति ।
अहङ्कारः—अहमस्वप्रतीतिः—,अहं काण इत्यादिः । पारतन्त्र्येति । तथा च कारणत्वेन
विवक्षितत्वात्संविधावृत्तलक्षणकर्तृत्वं नास्तीत्यर्थः । उच्चारणमिन्द्रियमव अहङ्कारात्पदान्तो वा
एकवादाशमित्यनुपपन्नमत आह एकरोषेति । त्यदादीनां धर्परं लज्जिगद्यत इति भावः ।
अस्मदोऽर्थद्वयाभिधानादित्यत्रास्मद इति शेषत्वविवक्षया बधी । सम्प्रत्ययेति । व्यवहारे-

मीति । तद्यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षा तदा बहुवचनं भविष्यति । यदा पार-
तन्त्र्येण तदैकवचनद्विवचने भविष्यतः ॥५६॥

फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ॥ १ । २ । ६० ॥

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम्—उदिते पूर्वे फल्गुन्यौ, उदिताः
पूर्वाः फल्गुन्यः । उदिते पूर्वे प्रोष्ठपदे, उदिताः पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । फल्गुनी-
समीपगते चन्द्रमसि फल्गुनीशब्दो वर्तते । बहुवस्तेऽर्थास्तत्र युक्तं बहुवचनम् ।
यदा तयोरेवाभिधानं तदा द्विवचनं भविष्यति ॥६०॥

छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् ॥ १ । २ । ६१ ॥ विशाखयोश्च ॥६२॥

इवामपि योगौ शक्याववक्तुम् । कथम् ?

पुनर्वसुविशाखयोः सुपां सुलुकपूर्वसवर्णंति सिद्धम् ॥ १ ॥

पुनर्वसुविशाखयो 'सुपां सुलुकपूर्वसवर्ण' [७. १. ३६] इत्येव
सिद्धम् ॥६१; ६२॥

तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥१।२।६३॥

प्र०—प्रवीमि इत्येकवचनं सिद्धम् । युष्मदस्मदोश्चैकशेषेऽस्मदोर्ध्वयाभिधानाद्द्विवचन-
मिति नार्थो योगेन । सम्प्रत्ययप्रामाण्याच्च युष्मदि गुरौ पक्षे बहुवचनं सिद्धम् ॥५९॥

फल्गुनी । बहुवस्तेर्था इति । अमावास्यायामप्यादित्यमण्डलं प्रविष्टेन चन्द्रेण
मक्षग्राणां योगोत्प्रेवेति तदापि बहुवचनमर्द्धर्चा । छत्रिग्रह इत्यादिन्यायेन सिद्धम् ।
एकस्यां तु तारायां फल्गुनीशब्दो न वर्तते इति एकवचनाऽभावः । सर्वत्र लौकिकः
प्रयोगः प्रामाण्येनाधीन्यत इत्यनवस्था न भवति ॥६०॥

तिष्य । नक्षत्र इति किमर्थमिति । 'तिष्यपुनर्वस्वो माणवका' इत्यत्र गौणार्थ-

उ०—त्यर्थः । एवं च युष्मदि गुरावेकेषामिति । अचिद्वृत्तावुच्यमानमसङ्गतमिति भावः । अतः
पूर्वाचार्याः कथयन्तीत्यादि सङ्गच्छते । इत्यमेव शिष्याः कथयन्तीत्याद्युपपत्तिर्बोध्यः । एतदर्थं
च प्रत्याख्यानप्रकारस्यावश्यकत्वात्सु प्रत्याख्यातमिति भावः ॥५९॥

फल्गुनी । अमायां चन्द्रस्य नष्टत्वाकथं बहुवचनमित्यत आह—अमेति । अत्र
चन्द्रस्य फल्गुन्यादिपदवाच्यत्वाऽभावात् कथं समाश्रय फल्गुन्य इत्यादिप्रयोगोक्त आह—
अर्द्धर्चा इति । तद्रूपारोपाच्छम्भुमृष्टिरिति भावः । नन्वेवमेकशंविश्रयायामेकवचनमपि
स्वास्त आह—एकस्यामिति । नन्वेवं मक्षग्रान्तरेपि चन्द्रसम्बन्धविश्रयायां द्विवचनादि
स्वास्त आह—सर्वत्रेति । अनवस्था—अतिप्रसङ्गः ॥६०॥

तिष्यपुन । ननु माणवकाचिद्वन्द्वनित्यर्थं तदत आह—तिष्येति । तिष्येतेति ।

‘‘ तिप्यपुनर्वस्वोरिति ‘ किमर्थम् ? ’ कृत्तिकारोदिरण्यः । नक्षत्र इति किमर्थम् ? तिप्यश्च माणवकः, पुनर्वसु च माणवकौ^x, तिप्यपुनर्वसवः ।

अथ नक्षत्र इति वर्तमाने पुनर्वसुग्रहणं किमर्थम् ? अयं तिप्यपुनर्वसु-शब्दोऽस्त्येव ज्योतिषि वर्तते । अस्ति च कालवाची । तद्यथा चहवस्तिप्य-पुनर्वसवोऽतिक्रान्ताः, कतरेण तिप्येण गत इति । तद्यो ज्योतिषि वर्तते तस्येदं ग्रहणम् ।

अथवा ‘नक्षत्रे’ इति वर्तमाने पुनर्वसुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्—‘विदेशस्थ-मपि तिप्यपुनर्वसवोः कार्यं तदपि नक्षत्रस्यैव यथा स्यात्’ । ‘तिप्यपुप्ययो-र्नक्षत्राऽणि यलोपो वक्तव्यः’[†] इति नक्षत्रग्रहणं न कर्तव्यं भवति ।

प्र०—स्वान्न भविष्यतीति प्रभः । उत्तरवादिनस्तयमभिप्रायः, तिप्येण युक्तः कालस्तिप्य, तिप्ये जातो माणवक इति यौगिकत्वाप्राप्ति गौणार्थत्वम् । ज्योतिषि वर्तते इति । नन्वेकेनैव नक्षत्रग्रहणेन कालमाणवकयोनिवृत्तिः सिद्धा, सत्र किं द्वितीयेन नक्षत्र-ग्रहणेन । नैतदस्ति । अन्तरङ्गः कालः, बहिरङ्गस्तु माणवक इत्यन्तरङ्गस्येव कालस्येकेन नक्षत्रग्रहणेन निवृत्तिः स्यात् । यथाऽऽप्तमैकश्रुत्याऽन्तरङ्ग द्रव्यकर्म निपिध्यते न काल-कर्मोपि मासमास्मते देवदत्ते नेत्यत्रापि भावे लकारः सिद्धो भवति । द्वितीयेन तु नक्षत्र-ग्रहणेन बहिरङ्गोऽपि माणवको निवर्त्यते ।

ननु नक्षत्रद्वन्द्वे इत्युक्ते अर्थाद्द्वयोरपि कालमाणवकयोनिवृत्तिः सिद्धैवेत्याह—अथयेति । तिप्यपुनर्वस्वोरिति योगविभागः क्रियते, नक्षत्र- इति चानुवर्तते । तेन यत्किञ्चित्तिप्यपुनर्वसवोः कार्यं तन्नक्षत्रवृत्त्योरेव भवतीत्यर्थे यलोपो वृत्तमेव नक्षत्र-ग्रहणमित्यभिप्रायेण आह—अथयेति । स्वरूपग्रहणे प्राप्तोऽर्थग्रहणार्थं द्वितीयं नक्षत्र-ग्रहणम् । पुनर्नक्षत्रग्रहणे सत्यर्थस्यैवाऽयमनपेक्षितोपात्तशब्दस्यातिदेश इति पर्याया-

‘उ०—‘नक्षत्रेण युक्तः कालः’ इत्यणो ‘लुक्विशेषः’ इति लुपि जाते सन्धिष्वेलाचणः स्वातितिप्य-पुनर्वस्विति लुक् । यौगिकत्वादिति । एतेनाप्यवशिष्टस्य तदर्थान्तरमात्रेण शक्तिरेव बोध्यते । अत एव लुयादिप्रत्याख्यानं सूत्रकृतोक्तमिति भावः । ‘अन्तरङ्ग इति । कालोऽन्तर्दि-तोऽन्तर्माणवकार्थतदितोत्पत्तिरिति कालमाणवकयोरन्तरङ्गबहिरङ्गतेति भावः । यथेति । ‘द्रव्यकर्मणापि यास्वरूपपरिपूर्णं, कालकर्मणा । खवगतायाः क्रियायाः कालसम्यग्पूर्ण-

^x नक्षत्रेण युक्तः कालः; एतावद्विषये; सन्धिष्वेला०; आदिप्रत्याख्यानं ४. १. १; ४. १. ११; १४.

[†] पशुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे १. २. १०. + ४. ४. १४५ पा० ४.

अथवा 'नक्षत्रे' इति वर्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणस्यैतद्व्ययोजनं—'तिष्य-
पुनर्वसुपर्यायवाचिनामपि यथा स्यात्' पुष्यपुनर्वसु, सिष्यपुनर्वसु ।

अथ द्वन्द्व इति किमर्थम् ? यस्तिष्यस्तौ पुनर्वसु येषां न इमे तिष्य-
पुनर्वसव उन्मुग्धाः ।

यदुवचनस्येति किमर्थम् ? उदितं तिष्यपुनर्वसु । कथं चात्रैकवचनम् ?
जातिद्वन्द्व एकवद्भवतीति । 'अप्राणिना'मिति प्रतिषेधः† । एवं तर्हि सिद्धे

प्र०—यामपि ग्रहणसिद्धिः । तिष्यपुनर्वसव उन्मुग्धा इति । केचिदाहुः पुरुषा अन्य-
पदार्थः । नक्षत्राणां तु बहुव्रीहिरिति द्विवचनप्रसङ्गः । अन्ये त्वाहुः—नक्षत्रदृष्टेः
समासस्य ग्रहणे पुरुषाणामन्यपदार्थत्वे प्रसङ्ग एव नास्तीति । अवयवेन विग्रहः
समुदायः समासार्थे इति तिष्यादय एव विपर्यासविपर्याया बहुव्रीहिरौच्यन्त इत्यस्ति
प्रसङ्गः । जातिद्वन्द्व इति । कथमनयोर्जातिशब्दत्वम्, यावत्ता जातिप्रदेशेषु भिन्नाधारा
जातिगृह्यते, न त्ववस्थाभेदकल्पितभेदैकवस्तुविपर्यायः । एवं तर्हि प्रतिमन्वन्तरे भिन्नानि

उ०—मिति तथोरन्तराह्वदिराहता बोध्या । नन्विति । अकर्मकग्रहणेन श्रुत्यैव साक्षात्कर्मणि
व्यावर्त्यमाने पुष्ता पूर्वपक्षात्सम्बन्धसंवेगान्तराहस्यैव व्यावृत्तिर्नत्वेवं प्रकृते । अस्य हि
स्वार्थसमर्पणद्वाराऽन्यव्यावर्त्यत्वेनाऽविशेषादुभयव्यावर्त्यत्वं सत्यमिति भावः । अप्राप्य-
ऽङ्गाधिकारस्थेन कथं सम्बन्धोऽस्त आह—तिष्येति । नक्षत्रस्याऽण् नक्षत्राऽण्, ततः सप्तम्या
नक्षत्राऽणीति । निर्देशः । यलोप इति । तत्त्वं पुष्यविशेषणार्थमावश्यकमेवेति भावः ।
पुनर्नक्षत्रेति । 'तिष्यपुनर्वसोः' शब्दयोरभिधेये नक्षत्रे वर्तमानानां नक्षत्रशब्दानां द्वन्द्व इति
सूत्रार्थ इति भावः । अर्थस्यैवेति । तदर्थसम्बन्धिना बहुत्वस्य द्वित्वातिशेध इत्यर्थः ।
समासस्येति । 'कृच्छ्रिते'ति सूत्राद्विपरिणमविभक्तिकं समासग्रहणमनुवर्त्येत्यर्थः ।
'नास्तीती'त्यस्तेन पूर्वमतदूषणम् । अयं भाष्यं व्याचष्टे—अवयवेनोप्यादिना । अवयवार्थेन
वर्तिपदार्थस्य बोधनमित्यर्थस्तदाह—समुदाय इति । उद्भूतावयवभेद इत्यर्थः । विपर्यास-
विपर्यासो—प्रमः । 'उन्मुग्धा' इत्यस्य च विपर्यासेन दृश्यमाना इत्यर्थः । अविविक्तता-
वचनानुसारेः कर्तरे केऽविषय इत्यर्थोऽस्ति भावः । भाष्ये—कथञ्चात्रेति । प्राप्यज्ञादीनामेव
समाहारद्वन्द्व इति नियम इति भावः । एवं तर्हीति । 'द्वन्द्वे'त्यादिषु—एषां समाहारा
पदेति नियमबोधनद्वारा तद्व्यतिरिक्तसर्वद्वन्द्वस्थानेनोभयरूपता बोधयत इत्यर्थस्तदाह—
अप्राणीति । व्यापसिद्धार्थद्योतकत्वेन सर्वशब्दस्य संकुचद्वितीयं पुच्छेति भावः । तद्वचन-

सति यद्वहुवचनग्रहणं करोति, तज्ज्ञापयत्याचार्यः—‘सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैक-
वद्भवति’ति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? चाप्रवशालङ्कायनम् चाप्रवशाल-
ङ्कायना इत्येतत्सिद्धं भवति ।

अथवा नात्र भवन्तः प्राणिनः, प्राणा एवात्र भवन्तः ॥६३॥

इति श्रीमगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहामाध्ये प्रथमस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे द्वितीयमाहिकम् ॥१२१२॥

प्र०—नक्षत्राणीति दर्शने भिन्नाधारा जातिः सम्भवतीति न कश्चिदोपः । सर्वो द्वन्द्व-
इति । अप्राणिजातिद्वन्द्वो नित्यमेकवद्भवति, प्राणिद्वन्द्वस्तु विकल्पेन । न्यायसिद्ध-
आऽर्थो बहुवचनग्रहणेन लिङ्गेन सूच्यत । एकवद्भावप्रकरणं हि विषयविभागाधे-
मारब्धम्—‘प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव, न तु प्राण्यङ्गार्थानामेव समाहार’ इति ।
द्वस्तप्रकरणात्प्राप्तानां समाहारेतरतरयांगयाद्वन्द्वः सिद्ध एव । अथयेति । नष्टं तु
लोके प्राणिव्यवहारः प्रसिद्ध इति भावः । प्राणा एवेति । सदधीनस्थितित्वात्प्राणिनामेव
एव प्राणा उच्यन्ते ॥६३॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महामाध्यत्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य
द्वितीय पादे द्वितीयमाहिकम् ॥१॥

उ०—यच्चाह—न्यायेति । एकवद्भावप्रकरणैवार्थमुदाहरन् न्यायमेव दर्शयति—एकेति । विषय-
विभागः—विषयान्वयः । न तु विधेयद्वन्द्वान्वयमिति भावः । नत्विति । अन्वयाऽत्र
बहुवचनग्रहणैवार्थवतिरिति भावः । सिद्ध एवेति । ‘वार्थ’ इत्यनेनेत्यर्थः । नष्टं न्येति ।
‘मायोमयः प्राण’ इति धृतराजिनिना स्थापमानप्राणा एव लोके प्राणम इत्युच्यते, इत्येव
प्राणार्थं भाष्येऽत्रमवच्छेदनापगत इति भावः । लोके ‘प्राण’ इति व्यवहारस्याप्यमावादाह—
सदधीनेति । एवं च तथा निषेधेपि न हागिरिति भावः । केचित्तत्प्राणुरोपेन ‘इन्द्रोऽप्येव’ इति
समाहार एवेति निषेधः । एव चात्रापि पक्षे ‘आतिप्राणिना’मिति सिद्धेयवद्भावे बहु-
वचनाऽमावात्स्यमनपेक्षं सत्प्राण्यज्ञापकम् । ज्ञाप्यकोटी सर्वव्यापकवद्भावविषयो आतिप्रा-
ण एव गृह्यते । इन्द्रोऽप्येवार्थानामप्येव तु निषेधमेव । अत एवैकवद्भावप्रकरणं पूर्वं विचार्य-
मुत्तरं ‘वर्णिकाराधमिति’ विभाषादुक्तेति सूत्रस्यमाध्यमेन न विरोधः । अत एव ‘द्वस्त-
प्रकरणे’ इत्यादि सङ्गच्छते । यद्वा आतिप्राणाय एकवचनं, द्व्यतिप्राणायैव बहुवचन-
मित्युच्यते । अत्रैवार्थं इदं ज्ञापकमित्याहुः ॥६३॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भकनागोज्ञानमहर्षेण भाष्यप्रदीपेन्द्रोदये

प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाहिकम् ॥१॥

संरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ १. २. ६४ ॥

रूपग्रहाणं किमर्थम् ? 'समानानामेकशेष एकविभक्ता' वितीयत्युच्यमाने यत्रैव सर्वं समानं शब्दोऽर्थश्च, तत्रैव स्यात्—वृक्षाः पृक्षा इति । इह न स्यादक्षाः पादा मापा इति । रूपग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । रूपं निमित्तत्वेनाश्रीयते । श्रुतौ च रूपग्रहणम् ।

अर्थैकग्रहाणं किमर्थम् ? 'संरूपाणां शेष एकविभक्ता' वितीयत्युच्यमाने द्विपक्षोरपि शेषः प्रसज्येत । एकग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ।

प्र०— संरूपाणां । रूपग्रहणमिति । रूपस्याऽन्तरङ्गत्वादुपदेशानपेक्षणाच्च तत्कृतमेव समानत्वं प्रदीयते । प्रतिपत्तिलाघवं च 'समानानामित्युच्यमाने' भवति । रुढशब्दत्वात्समानशब्दस्य तुल्याधेत्वावगमात् । 'संरूपाणां' मिति पुनरुच्यमाने पदद्वयार्थावगमपूर्वकान्यपदार्थावगमात् प्रतिपत्तिगौरवं भवतीति प्रश्नः । शब्दार्थभेदेति । 'सं' रूप मित्यत्र रूपग्रहणेन स्थापितम्—'व्याकरणे रूपवदर्थोप्यङ्गीक्रियत' इति । तद्व्याप्यरूपाभ्यां समानत्वं गृह्येत्यर्थः । शब्दानुशासनप्रस्तावाच्च शब्दसम्बन्धिरूपं गृह्यते, न तु चक्षुर्मांसमित्याह—दुतौ चेति । भात्रापलम्भात्तत्पथः । अथवा भात्रेन्द्रियं भुवि रुच्यत । एकग्रहणमिति । शेषणं शेष इति भावसाधनपक्षे प्राथम्यादेकस्यैव शेषो भविष्यति । शिष्यत इति 'शेष' इति 'कमेसाधनपक्षेयकत्वसद्व्याप्या विवाचितत्वादेक-एवावांशप्यत इति प्रश्नः । द्विपक्षोरिति । द्वित्ववदुत्पादपयस्याऽनेकस्य शब्दस्येत्यर्थः । तत्र भावसाधनपक्षे व्यातिन्यायाश्रयणानकस्यापि शेषः स्यात् । कमेसाधन-

उ०— संरूपाणाम् । अर्थैककृतमनि साम्यं गृह्येतति प्रभानुपपत्तिरित आह—रूपस्येति । अन्तरङ्गत्वं—सादृश्यप्रतीतिः । एव नियमन प्रतीयमानत्वम् । अर्थो हि तद्विपर्ययाद्वि-
रुद्धः, तथाप्युक्तमनुशासनप्रतीतिरित आह । शब्दस्य तु शासनमात्रे मानास्त कुत्रापि न ह्येव । उपदेशः—सम्बन्धप्रसङ्गः । यथायावत्तथापद्यमानत्वम्—असाधारणत्वम् । अनु समाना-
मिदुक्तार वगैककृतपदवाभाषोऽत्र आह—प्रतिपत्तीति । यद्यपि सह मानवति योग्यतयापि
तथापि प्रतीतिरित आह । तदाह—रुढशब्दत्वादि । सारूपसम्बन्ध
'प्रतीतिर्नैव' इति समानस्य सभाषविधानादवयवाधानुसन्धानादप्येव सारूप्य प्रतीतिरित
साधयेत् । स्थापयति । सादृश्यावयव व्याप्युक्त्यापामुक्तेः शेषवत्त्वमित्यर्थः । 'भात्रे'
न्द्रियवत् करमादेवाधारत्वात्समवादाह—भात्रोपात्त । भावसाधनः 'इति' शब्द इति भावः ।
अर्थेति । अर्थवत्त्वेत्येत्यर्थः । करणसाधनः स इति भावः । भात्रे ग्रहणे—विषयता,
द्वितीये तु प्रतीतिरिति विवेकः । प्राधान्येन भात्रेन्द्रियवत्त्वात् करणसाधनत्वमिति
साधयेत् । शेषणमिति । भात्रेन्द्रियवत्त्वमिति विवेकः । तदर्थेयत्वं इति-
त्वात्तद्व्याप्यता । प्राथम्यादेकस्यैव भविष्यतीत्यर्थः । कमेसाधनेति । तत्र हि एकस्या-

अथाशेषग्रहणां किमर्थम् ? 'सरूपाणामेक एव विमक्ता' वितीमत्युच्यमाने
आदेशोऽयं विज्ञायेत । तत्र को दोषः ? अथश्चाऽथश्चाश्चौ । आन्तर्यतो द्वयु दात्तः
वतः स्यानिनो द्वयु दात्तवानादेशः प्रसज्येत । लोप्यलोपिता च न प्रवृत्तेत । तत्र
को दोषः ? गर्गा वत्सा विदा उर्वाः । यव्यो बहुष्वव्यो बहुष्वित्युच्यमानो

प्र०-यद्यपि संस्कार्यत्वात् प्राधान्यात्सङ्ख्याया अविवक्षा स्यात् । यथा 'महं सम्मार्ष्टी'ति
भावः । शेषग्रहणमिति । 'सरूपाणामेक' साधुभेदता'ति वाक्यशेषोऽप्याहरिष्यत इति
भावः । आदेशोऽयमिति । 'पट्टी स्थानेयोगे'ति नियमान् । न च को दोष इति । अन्तर-
तम एक आदेशः प्रवर्तयत इति भावः । इतरस्तु स्वरे षोपमाह—अथश्चाथश्चेति ।
द्वयुदात्तयत्न इति । द्वायुदात्तवन्ताऽथश्चाथौ यस्य समुदायस्य स द्वयुदात्तवान्
समुदायः । आदेशोपि द्वायुदात्तवन्तायुदात्तगुणप्रतावकारौ यम्येति द्वयुदात्तवानुच्यते ।
एतच्चोपलक्षणं तेन द्वयुदात्तगतो द्वयुदात्तवानादेशः प्राप्नोति । लोप्यतां पतेति ।
लोपनीयस्य लोपित्वं लोपसम्बन्धो न प्राप्नोतीत्यर्थः । गर्गा इति । प्रवृत्तिर्योऽभेदा-
देकैव । यत्प्रत्ययास्तु बहुवः । यत्वाक्येनैव एकत्वादन्यत्रधानाऽभ्यादानेन स्वापि प्रत्य-
यस्य परत्वं न विरुध्यते । तत्र गर्गं य य इति स्थिते यदा गर्गशब्दं मुक्त्वा प्रत्यया-

उ०-सम्बन्धी शिष्यत इत्यर्थः । तत्राक्षिप्तसम्बन्धिभेदे आक्षेपकसामानाधिकरण्यादेकवचनान्ते
एकवचनविशेषेति भावः । संक्षेपार्थकत्वे द्विवचनानुपपत्तिः, संक्षेपार्थत्वेऽप्यामतिरिक्त आह—
द्वित्वेति । 'द्विवचनो'ति विषयसप्तमीति भावः । 'शेष'शब्दोऽत्र बोधमुक्तादस्यस्मिन्,
मसम्भवाद् । तदाह—तत्र भावेति । व्याप्तीति । अत्र शास्त्रे 'आद्युदात्तभे'त्यादिप्रहणेन,
'प्राप्तीश्वरा'दिति रेषोऽन्तरणेन च प्राथम्यस्याभावेऽप्यस्यासिद्ध्यास्य प्राक्त्वबोधनम् । पूर्वं
पेतरनिवृत्तिमद्वचनम् । तदर्थः । तत्र यद्यपि स्थितेः मिद्वत्वाच्चिद्वत्त्वादेवार्थतो विधेयता,
तथापि शब्दतस्तत्रैव विधेयत्वाद्वाक्यसिद्ध्यापेक्षेन द्विवचनान्तेवावस्थानं स्वादेकस्य निवृत्तिरिति
भावः । संस्कार्यत्वादिति । शिष्यमागत्यविधानेन शेषवदार्थादिसस्य संस्कार्यमाणावादिति
भावः । सरूपाणामिति । षष्ठ्या विधेयबोधकशेषपदेन सामानाधिकरण्यादध्ययबोधः ।
सम्बन्धी आक्षिप्यते, स चैकवचनान्त एव यद्यपि, तथापि तस्य विधेयेन शिष्यमागतेन
संस्कार्यमागतेनानुवाच्यशब्देकत्वाऽविशेषेति तावदेवम् । 'सरूपाणा'मिति ध्वजानुमारतो
व्यावधानमाश्रित्या निर्धारणे षष्ठी, साध्वनुशासमत्वाच्च साधुविन्यासप्राप्ताः । एवं च
तेन मध्ये एकस्य साधुत्वेऽपरस्याऽसाधुत्वेनार्थाविच्छिन्निरिति भावः । षष्ठाति । 'निर्दिष्टमात्र-
स्यादेशा' इत्यर्थमावश्यकस्य व्यावधानात्तद्वैतगौरवपरिहाराय नियमादेवमध्यक्षीकार्यमिति
निर्धारणषष्ठी न मुचेति भावः । अन्तरतम इति । 'शब्दतोऽर्धतः'त्यादिः । तमप्रहकारिति
भावः । द्वयुदात्तशब्दस्य बहुमीदित्वे भतुम्भ स्यात्, उक्तार्थकत्वात्, तमंभारपात्न मत्वधीनो नेह
इत्यत आह—द्वारिति । अत्रोदात्ततम्यो धर्मपरः । आदेशम्यादि तत्पाने एकशेषान्तर्धर्मम
आह—आदेशोपीति । अत्रोदात्ततम्यो धर्मपर इति भावः । विधीयमानानेकेराट्टरतोऽपे

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?

१ प्रत्यर्थं शब्दानिवेशाद्वैकेनानेकस्याभिधानम् ॥ १ ॥

प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्ते । किमिदं प्रत्यर्थमिति ? अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । 'प्रत्यर्थं शब्दानिवेशात्', एतस्मात्कारणाद्वैकेन शब्देनानेकस्यार्थस्याभिधानं प्राप्नोति । तत्र को दोषः ?

प्र०—'इयानं' कंरिष्यते । किमर्थं पुनरिति । जातिः शब्दार्थः । तस्याध्वैकत्वादनैकशब्दोऽप्रयोगः । आश्रयगतसङ्ख्याप्रतिपादनाय च द्विवचनबहुवचने भविष्यत इति प्रश्नः । 'द्रव्यं पदार्थः' उपलक्षणं त्वाकृतिरिति दर्शने सूत्रमात्रवध्यमित्याह—प्रत्यर्थमिति । यावन्ति द्रव्याणि विशिष्टगुणक्रियाविषयतया विवक्षितानि तावता शब्दानामेकैकार्थोपलक्षणां प्रयोगे प्राप्ते एकशेषारम्भ इत्यर्थः । किमिदमिति । यदि हेतुरस्ति दृष्टान्तमाभित्य विरुपाडनेकशब्दप्रयोगदर्शनात्सरूपैकशेष आरभ्यते, तदा सरूपैकशब्द-

उ०—आह—आदेशपक्षेपीति । वचनसामर्थ्यादिति । सुखबन्धसामर्थ्यादित्यर्थः । यद्व्युत्थीति । एतेनावयवस्याऽप्रायः पराङ्मुखासम्भव इति परास्तम् । लौकिकस्य गोत्रभ्येति । इवराश्रयाप्रसिद्धस्येत्यर्थः । यस्कादिभ्य इत्यतो गोत्रे इत्यनुवृत्त्या गोत्रबहुत्वे वत्समानस्य यन्त्रेत्यस्य लुगिति व्याख्यानात् । इदं च प्रतिकृतिबहुत्वे वर्तते, न तु गोत्रबहुत्वे इत्यदोष इति भावः । लौकिकस्येति—सिद्धान्तस्वरूपकथनम् । एकग्रहणविषयः प्रत्यक्ष इत्यभिप्रायेणोक्तव्यमिति भाष्ये—पय इति । भिन्नविभक्तित्वावृत्त्यर्थमेकग्रहणमिति भावः । ननु सूत्राऽभावे सकृदाणी इत्यापत्तिरिति आह—जातिरिति । द्रव्यमिति । तत्र हि 'प्रत्यर्थं' शब्दानिवेश इतिश्रयायास्तत्तद्व्यक्तिप्रतिपादनाय, नामाशब्दप्रयोगः प्राप्नोतीत्यर्थः । उपलक्षणं त्विति । 'यो रक्तवासाः ॥ देवदत्त' इत्यादौ रक्तवाससत्त्ववदित्यर्थः । अन्वयथाऽऽन्यथास्तत्र चातिग्रहो न स्यात् । केवला व्यतिरेक शब्दार्थः । आतेः चातिग्रहे प्रकारावेति न तत्र वाक्यतावच्छेदकता, नापि दाक्ष्यता । शुद्धव्यतिरेक च शब्दाज्ञानम् । शब्दस्यैव योधे प्रकारतया न निविकल्पकरत्वं तदयं । तापक्षे चाऽनुगतधर्माऽभानाच्च तेनानुगतानेकव्यक्तिबोधसम्भव इति सूत्रमिति भावः । विशिष्टगुणक्रियाविषयतयेति । तदाश्रयत्वेनोपलक्षिततार्कित्यर्थः । अपरे तु 'किमर्थं'निति प्रश्नाभाष्यस्य तत्रैव सिद्धिरित्याशयः । तत्रकारणं च शब्दानां मुख्यरूपता, यथाऽऽद्या भजयन्ता भजयन्ता दीक्षयन्ता'मिति । प्रत्यर्थमिति । 'अक्षा दीक्षयन्ताम्' 'अक्षा भजयन्ताम्' 'अक्षा भजयन्ता'मित्यादौ वाक्ये प्रत्यर्थशब्दनिवेशस्यापि दर्शनाच्चदाक्षिणा-इतिप्रयोगो सहविवक्षायाः प्राप्तः । निवृत्त्यर्थं सूत्रमाश्रयकमित्याशयः । किमिदं प्रत्यर्थमिति । अर्थावर्थौ प्रतीत्यादेरपि तदर्थस्य सम्भवात्प्रश्नः । 'एकवचनान्तन विग्रह' इत्युक्तम् । नैकेनेति । नैकनैवेत्यर्थः । अनेकशब्दत्वमिति । अनेकशब्दत्वमवेत्यर्थः । एकेनापीति । अत्रिना वाक्यसङ्ग्रहः । आश्रयेण सहविवक्षाविषयशास्त्रीयस्यैव कारणादिति भावः । किमिदमिति । 'अक्षा' इत्यादावेवाऽप्रत्यर्थं शब्दनिवेशस्यापि दृष्टत्वेन विवक्षितव्येति

तत्रानेकार्थामिधानेऽनेकशब्दत्वम् ॥ २ ॥

तत्रानेकार्थामिधानेऽनेकशब्दत्वं प्राप्नोति । इष्यते चैकेनाप्यनेकस्यामिधानं स्यादिति । तच्चाऽन्तरेण यत्नं न सिध्यति । तस्मादेकशेषः । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

किमिदं 'प्रत्यर्थं शब्दा अमिनिविशन्त' इत्येतं दृष्टान्तमास्थाय सरूपाणां मेकशेष आरभ्यते, न पुनरप्रत्यर्थं शब्दा अमिनिविशन्त इत्येतं दृष्टान्तमास्थाय विरूपाणामनेकशेष आरभ्यते ? तत्रैतत्स्यात्—लघीयसी सरूपनिवृत्तिः, गरीयसी विरूपप्रतिपत्तिरिति । तच्च न । लघीयसी विरूपप्रतिपत्तिः । किं कारणम् ? यत्र हि यद्गुणः सरूपाणामेकः शिष्यते तत्राऽवरतो द्वयोः सरूपयोर्निवृत्ति-

प्र०—प्रयोगदर्शनाद्विरूपानेकशेषः किञ्चित् नारभ्यते इति प्रश्नः । प्रयोगात्तु शब्दश्चाव-
लुगम्यमानायो न किञ्चिद्विशेष्यम् । द्रव्यपदार्थपक्षेपि । स्वभावादेकः शब्दोऽनेकमर्थं
द्रव्यादिवन् प्रत्याययिष्यति । अन्यथा एकशेषारम्भेपि कथं प्रत्यायकः स्यात् । नहि
स्वतोऽसती शक्तिराचार्येण कर्तुं शक्यते । मन्दबुद्धिब्युत्पादनार्थं च यथास्थितप्रयोगा-
नुसरणे कोऽनुरोधः सरूपैकशेषारम्भे न पुनरिरूपानेकशेषारम्भे । लाघवायैकशेषा-
रम्भश्चेत्तत्र । लघीयसी विरूपप्रतिपत्तिः । तत्र हि प्रवृत्तिविषया बुद्धिरेकरूपैव भवति ।

वक्तव्या स्यात् । एवमप्येतस्मिन् सति किञ्चिदाचार्यः सुकरतरकं मन्यते ।
सुकरतरकं चैकशेषारम्भं मन्यते ।

'किं पुनरयमेकविभक्तावेकशेषो भवति ? एवं भवितुमर्हति ।

एकविभक्ताविति चेन्नाऽभावाद्विभक्तेः ॥ ३ ॥

प्र०-एकशेषे तु प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयेति प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः । अवरतो द्वयोरिति । यदा
त्रयाणामेकः शिष्यते तदा द्वयोर्निवृत्तिर्वच्छब्दा व्याख्येयेत्यर्थः । शेषशब्दस्य निवृत्ति-
विशिष्टावस्थानवाचित्वात् । यदा तु द्वयोरंकोपस्तदैकस्य निवृत्तिः । चतुःप्रभृतीनां
त्वेकशेषे त्रिप्रभृतीनां निवृत्तिरिति प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणविषयभेदादुद्विगोरवापत्ति-
रित्यर्थः । सुकृतरकञ्चेति । एवं हि प्रकरणमभिन्नरूपं भवति, 'यद्वा यून'त्यादिभिः
सुत्रैरेकशेषस्य विधानात् । अनेकशेषारम्भे त्विह पृथक्प्रस्थानतया गौरव स्यादित्यर्थः ।
किं पुनरिति । किमयमेकशब्दः सङ्ख्यावाचा, तुल्यतावाची वेति प्रश्नः । एवं
मवितुमिति । सङ्ख्यावाचित्वेनैकशब्दस्य प्राप्तद्वतरत्वात् । नामावाचित्ति । 'इत्या-
प्रातिपदिका'दित्यत्रैकवचनान्तानामेव द्वन्द्वः कियतः । वतिपदार्थानां सर्वत्र सङ्ख्या-
भेदावगमे प्रमाणाऽभावात् । गुणे च सद्यः विवक्ष्यत, यथा 'पशुना यजेत'ति । एवं
चैकैकस्मात् प्रातिपदिकात् स्वादिभिरप्युक्तव्यं, न तु समुदायात् । यत्र तु कचिद्गुणोप-
सङ्ख्या न विवक्ष्यत यथा 'कतुरोप्सिततममिति द्वयावद्गुणं वंप्सिततमस्य कमसङ्ख्या

उ०—स्वाभावपक्षः । तस्यासिद्धिर्हि स 'येन माप्राप्ति'भ्यायेन दृष्टवाग्रह इति, सरूपाणां दृष्ट्वाभावस्येष्टत्वात् । अनेकशेषपदेन वाऽऽहृत्या विरूपाणां तस्यापसिद्धीकिकशेषाऽभावोपि बाध्यते । न चास्यार्थस्यैकशेषारम्भेऽप्यसिद्धिः, आहृत्या सरूपाणामेवैकशेष इति नियमस्याप्यङ्गीकारादिति बाध्यम् । ननु विरूपाणां विभिन्नायानां नैकस्यानेकार्थाभिधानशक्तिमत्त्वमित्येकशेषाऽप्रयोगात्तात्त्रिकशेष आरम्भणाद्योस्त आह—प्रयोगात्त्विति । 'भुत्वादनार्थ'वेति पाठे वाच्यश्चापि । क्वचित्त्वेत्येव पाठः । प्रयोगानुसरणे इति । प्रयोगाणां घाटेनानुसरणे अवावयाने इत्यर्थः । लाघवायेति । सुशब्दपदस्य नामाप्रसाध्निवृत्तिवदेकशेषारम्भेणानेकशेषनिवृत्तेः सिद्धत्वादिति भावः । यदा तु द्वयोरिति, सरूपी च सरूपारधेयैकशेषेण निर्वृतादिति भावः । एव चावरतो द्वयोरिति भाव्य यत्र बहुनामेकशेषस्तद्विषयमेवेति तात्पर्यम् । नन्वेकशेषारम्भस्य मुख्यत्वेन सुकरत्वमेव नास्ति, कुतः सुकरतरत्वमित्यत आह—एवं हीति । प्रत्यक्षप्रस्थानतया—प्रत्यक्षप्रकरणतया । 'वृद्धां यूने'त्याद्यर्थः 'चैकशेषोऽवश्यं वाच्य इति भावः । सहस्येति । तन्नेकदिगिति वासमानवाचित्वे प्रत्यक्ष सर्वस्य उत्तरत्वाया विमर्कैर्मितितत्वाभावात्तत्कोत्थान मयेत । एवं चैकशेषविषयसरूपसमुदायादेकसहस्रपदविशिष्टविमर्कौ परत एकशेष इत्यर्थः । किमिति प्रश्न इति भावः । अष्टोत्ततयं विनाशमुहातेतरो भाष्ये—एवमित्यादि । अथ स्वात्तयमाह—एकेत्यादि । सद्ब्रह्ममेवादवगमे । दिवाद्यवगमे

एकविभक्ताविति चेत्तत्र । किं कारणम् ? 'अभावाद्विभक्तेः' । नहि समुदायात्परा विभक्तिरस्ति । किं कारणम् ? अप्रातिपदिकत्वात् । ननु च 'ध्वत् प्रातिपदिक'मिति[†] प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भविष्यति । नियमान्न प्राप्नोति— 'अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थ'मिति[‡] ।

यदि पुनः पृथक्सर्वेषां विभक्तिपराणामेकशेष उच्येत ?

पृथक्सर्वेषामिति चेदेकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिस्तदाश्रयत्वात् ॥४॥

। पृथक्सर्वेषामिति चेदेकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धिः प्राप्नोति । किमुच्यते 'एकशेषे पृथग्विभक्त्युपलब्धि'रिति, यावता समयः कृतो 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलः प्रत्यय' इति । तदाश्रयत्वात् प्राप्नोति । यत्र हि प्रकृति-निमित्ता प्रत्ययनिवृत्तिस्तत्राऽप्रत्ययिकायाः प्रकृतेः प्रयोगो भवति—अभि-

प्र०—प्रवर्तते, तत्र मान्तरियकं सङ्ख्याया उपादानमिति लक्ष्यसिद्धयर्थमाश्रीयते । ननु चेत् । अवयवार्थातिरेकेण परस्परापेक्षायां सत्यां समुदायार्थोपजानात् सारूपसमुदायाभिनिवेशिन्येका प्रातिपदिकसञ्ज्ञास्ति तया सारूपसमुदाय एकं प्रातिपदिकमिति स्वायत्पत्तिरविच्छेदा । अर्थवत्समुदायानामिति, अवशिष्टेण नियमो न तु सुबन्तानामेवेति मन्यते । इदानीं तुल्यपर्यायमेकशब्दमाश्रित्याह—यत्किं पुनरिति । पृथक्सर्वेषामिति । 'वृत्स् वृत्स् वृत्'सिति स्थिते विभक्तौ परतो यानि सारूपाणि

उ०—इत्यर्थः । एवंपि प्रातिपदिकादित्येकत्वस्य विवक्षायां न मानमत आह—गुणे चेति । सत्कार्यत्वादिति भावः । यथा कर्तुरिति । कर्तुरित्यनेति भावः । लक्ष्यसिद्धयर्थमिति । एवं च 'पञ्चते'त्यादिरष्टादशानामभ्युपगमः, विधेयगता सङ्ख्या विवक्षिता मानुषाद्यगतेत्येव मीमांसक-मपादेति भावः । वस्तुतस्तु समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावादिति भाष्ये उक्त प्रातिपदिक-त्वपर्यायव्यधिकरणत्वात् इति हि सूत्रार्थः । नहि प्रातिपदिकसमुदाये प्रातिपदिकत्वम्, यथा जनपदसमुदाये न जनपदत्वमिति कैयटोक्तार्थोपयोगश्चिन्त्यः । परस्परापेक्षायां । 'कार्यविशेष' इति शेषः । समुदायार्थ—समूहरूपः । समुदाय इति । समुदायो-पीत्यर्थः । ननु सुबन्तानामिति । भेदसंसर्गद्वारकार्यवतामुपलक्षणमिदम् । तुल्येति । ध्येयद्विगिरयादौ प्रसिद्धतराणांमुपपत्तौ प्रसिद्धार्थपरिग्रहो ऽवास्य इति भावः । तुल्यत्वं भेदाधिष्ठानं, तेन 'पृथक् सर्वेषः शब्दतोऽर्थतश्च तुल्यायां विभक्तौ परत एकदाप' इति तत्तत्पर्यम् । अर्थवत्पुनरेतः 'प्रथमाद्वितीयाद्विषयान्तानां नैकशेषः । विनिर्गमनाद्विरहादधत्-

चित्सोमसुदिति यथाऽ । यत्र च प्रत्ययनिमित्ता प्रकृतिनिवृत्तिस्तत्राऽप्रकृतिकस्य प्रत्ययस्य प्रयोगो भवति—अधुना इयानिति यथा+ । अस्तु । संयोगान्तलोपेन सिद्धम् । कुतो नु खत्वेतत्—परयोर्वृक्षशब्दयोर्निवृत्तिर्भविष्यति, न पुनः पूर्वयोरिति ? तत्रैतत्स्यात्पूर्वनिवृत्तावपि सत्यां संयोगादिलोपेन सिद्धमिति । न सिध्यति । तत्राऽवस्तो द्वयोस्सकारयोः श्रवणं प्रसज्येत । यत्र च संयोगान्तलोपो नास्ति, तत्र च न सिध्यति । क च संयोगान्तलोपो नास्ति ? द्विचनयद्वयचनयोः ।

प्र०—तेषामेकशेष उच्यमाने विभक्तिनिमित्तत्वात् प्रकृतिनिवृत्तेः केवलानां विभक्तीनां प्रयोगप्रसङ्ग इत्यर्थः । संयोगान्तलोपेनेति । 'युत्—स् स् स्' इति स्थिते संयोगान्तलोपो भविष्यति । ननु संयोगान्तस्य पदस्य लोप उच्यते, तत्र पूर्वपदं सकारान्तं, द्वौ सकारौ, द्वे पदे इति पदत्रयं सम्पद्यत इति कुतो लोपः । संयोगान्तलोपस्य चापवादः संयोगादिलोपत्वेन भाव्यम् । 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति यचनाद्वृत्त्यादिलोपेनैव च भाव्यम् । अत्र व्याचक्षते—संयोगस्य योऽन्तः सकारस्तस्य लोपः, स च 'हृत्वाच्य' इत्यनेनेति । संयोगादिलोपेनेति । अत्राप्येकस्य पदस्य संयोगस्यादिर्नास्तीति हृत्वादि-लोपमेव संयोगादिलोपं प्रतिपन्नाः । संयोगश्चासौ प्रत्येकं हलां संयोगसब्धेति पक्षाश्रये, आदिश्चपृच्छाच्चापेक्षया, तस्य लोपो हृत्वाच्य इत्यनेनेत्यर्थः । अथरत इति । 'स् युच् स्' इति प्राप्नोति । दुष्टत्वप्रतिपादनपरं चैतत्, न पुनः कदाचित् त्रयाणां श्रवणप्रतिपादनार्थम् । द्विचनयद्वयचनयोरिति । ये स्वभावत एव द्विचनयद्वयचनान्ताः

उ०—इधेत्यस्य ह्यभस्तदाह—यृत्तसिंथादि । केवलानामिति । 'निवृत्तप्रकृतीनां'मिषादि । भाष्ये—सदाश्रयत्वादिति । बहुमीदृशः । विभक्त्याश्रयत्वात्तत्प्रकृत्येकशेषस्येत्यर्थः । न केवलैत्यस्य आनुत्पन्नप्रत्यया प्रकृतिः, प्रकृतेरनुत्पन्नश्च प्रत्ययो न प्रयोक्तव्य इति तात्पर्यमिति भावः । अधुनेति । यदेदमोऽधुना प्रत्यय इतो शेषश्च तदेदम्, 'निमिषापाप'परिभाषा नास्त्येवेत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । संयोगान्तेति । एवं च निवर्तमानवृत्तशब्दसम्बन्धि-विभक्तिश्रवणप्रसङ्गरूपो दोषो पारित इति भावः । नन्विति । 'संयोगान्तस्य पदस्ये'ति पाठः । 'संयोगान्तस्य पदान्तस्ये'ति तु व्याख्यानमसङ्गतमेव, स्वसोरिति सूत्रे 'द्विषाकारको निर्देन' इति भाष्यविरोधात् । संयोगसम्प्रज्ञासूत्रेऽतपदसामर्थ्येन द्विचनान्तेन समास इति ध्वनतया भाष्यकृता प्रयोजनान्तराऽभावस्य ध्वनितत्वेन तार्त्तार्थे नामाऽभावश्च । दोषान्तरमप्याह—संयोगान्तलोपस्य चेति । हृत्वाच्य इति च । न च तत्र सुतिर्लङ्गिप्रत्ययेः

> हृत्वाच्यो दीर्घां सुतिस्त्वृक् इति १. १. १८. † अधुना; इदम् इत्, यदेति च; विभक्तिभ्यां च; इति किमोदाहरणं; यदेति च ५-१. १७; १; १. ४. १४८; ५. १. ४०; १. १. १०; १. ४. १४८. ‡ संयोगान्तस्य लोपः ८. १. ११. § लोपोः संयोगान्तोऽन्ते च ८. १. ११.

यदि पुनः समास एकशेष उच्येत । किं कृतं भवति ? कश्चिद्वचनलोपः
परिहृतो भवति ।

तत्तर्हि समासग्रहणां कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क
प्रकृतम् ? 'तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम्' [१. २.
६३] इति ।

समास इति चेत्स्वरसमासान्तेषु दोषः ॥ ५ ॥

समास इति चेत्स्वरसमासान्तेषु दोषो भवति । स्वर—अश्वश्चाश्वश्च
अश्वौ । समासान्तोदात्तत्वे कृत एकशेषः प्राप्नोति । इदमिह सम्प्रधार्यम्—

प्र०—प्रयुज्यन्ते गोशै दाराः सिकता इत्यादयः, तत्र द्विवचनबहुवचनेषु परत एकशेषे
सति द्विवचनबहुवचनानां श्रवणप्रसङ्गः । कृतैकशेषाणां वा पुनरेकशेषे क्रियमाणे
द्विवचनबहुवचनश्रवणप्रसङ्गः । कश्चिद्वचनलोप इति । यस्त्वया कश्चिद्वचनलोप उक्तः
स परिहृतः । अथवा सुपां परिहृतो न तिष्ठामित्यर्थः । स्वस्वमासाप्तत्वात् । समासे
कृते समासान्तोदात्तत्वे च यदि पूर्वशेषस्तदा सर्वांमुदात्तत्वं प्राप्नोति । अथ परशेष-
स्तदाऽश्वशब्दस्याऽन्तोदात्तत्वप्रसङ्गः । परस्वादिति । ननु नाऽप्राप्ते समासान्तोदात्तत्वे
आरभ्यमाण एकशेषस्तस्य बाधकः । नैतदस्ति । निरवकाशो हि बाधको भवति । कृते
च समासान्तोदात्तत्वे एकशेषस्य प्रवर्तनाद्विरोधाऽभावाच्च नास्त्युत्सर्गापवादभावः ।

उ०—प्रहृषाक्षेपात्तस्याप्यप्राप्तिः, तदाक्षेपे मानाभावात्, फलामावाच्चेत्यभिप्रायः । केचि-
श्चाहमिकपदद्विवचने भाष्यकृता वक्ष्यमाणया रीत्या पक्षसि पक्षसीत्यादेः समुदायस्य पदत्व-
बहिर्भाषि बृहत्स्स् इति समुदायस्य पदत्वं, बृहत्शब्दे तत्त्वप्रत्यभिज्ञानादन्यसकारे
सुखाच्च ईशो विषये संयोगादिलोपसंयोगान्तलोपयोरशेषेण भाष्ये संयोगान्तलोप उक्तः ।
हल्हृणादिलापरन्तु हलन्तप्रकृते पर इत्यर्थान्तेत्याशयः । 'प्रत्येक संयोगसङ्गेति पक्षे हलपर-
संयोगादिव्येन संयोगादिलोपो भाष्योक्तः साधुरेव । तत्र सूत्रे 'सही'त्यनाश्रित्य चेदम् ।
प्रकारान्तरेणास्य दूषयिष्यमाणत्वाच्च तदनाश्रयणं, तस्य प्रत्याख्यानारचेत्याहुः । नन्वेकशेष-
िमा कथं द्विवचनादे सम्भवोऽत आह—स्वभावत इति । कृतैकशेषाणां चेति । इह च
हल्हृणाभिप्रायः, तत्र हि हल्हृणादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन विभक्तिपरतयैकशेषे विचननादी पुन-
रेकशेष इत्यर्थः । भाष्ये—यदि पुनः समासेति । 'द्वन्द्वे' इत्यनुवर्त्यं तत्र कृते इति व्याख्या-
नात्तस्य विभक्ततया नाऽमौ द्वन्द्वबाधकः । द्वन्द्वे कृते एकविभक्ती परतः सारुपाणामेकशेष
इत्यर्थः । अत्र पक्षे सङ्ख्यावाच्येवैकशब्दः । समासान्तर्गतसर्ववचनलोपात्कश्चिदित्युक्तमत
आह—यस्त्वयेति । यस्त्वया वचनलोपाऽसिद्विरूपः कश्चिद्वचनलोप उक्तः स परिहृत इत्यर्थ इति

समासान्तोदात्तत्वं कियतामेकशेष—इति, किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वात्समासान्तो-
दात्तत्वम् । समासान्तोदात्तत्वे च दोषो भवति । स्वर ।

समासान्त—ऋक्च ऋक्च ऋचौ । समासान्तेऽकृतेऽसारूप्यादेकशेषो
न प्राप्नोति । इदमिह सम्प्रधार्यम्—समासान्तः कियतामेकशेष इति किमत्र
कर्तव्यम् ? परत्वात्समासान्तः । समासान्ते च दोषो भवति ।

अज्ञाश्रये चैकशेषवचनम् ॥ ६ ॥

अज्ञाश्रये च कार्य एकशेषो वक्तव्यः । स्वसा च स्वसारौ च स्वसारः ।
अज्ञाश्रयेऽकृतेऽसारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति । इदमिह सम्प्रधार्यमज्ञाश्रयं
कियतामेकशेष इति किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वादज्ञाश्रयम् ।

प्र०—ऋक्चेति । 'ऋच् ऋच् अ' इति स्थिते अन्तर्वर्तिन्या विभक्त्यैर्लुका लुप्तत्वात्प्रत्यय-
लक्षणप्रतिषेधाच्च नास्त्येकविभक्तिपरतेति एकशेषनिमित्तं समुदायाद्विभक्तिरुपत्पत्त्या ।
तस्यां च नास्ति सारूप्यम् । एको हि ऋक्शब्दः, अपर ऋचशब्दः । 'समासान्तः
समासस्यैवावयवो नोत्तरपदस्ये'ति चेत्तर्हि तैव व्यवधानात् समासविभक्त्येकशेषो न
स्यात् । समासार्थस्योत्तरपदस्याऽन्ताः समासान्ता इत्यपि भाष्यकारस्य दर्शनमिति
'ऋगृचशब्दयोर्वैरूप्यमाश्रित्य भाष्यकृता द्वापि वद्भाषितः । अज्ञाश्रये चेति । 'च'शब्दा-
दनज्ञाश्रयेऽपि । यथा नौश्च नावौ चेति । स्वसा च स्वसारौ चेति । किमर्थमेकमेक-
वचनान्तं, द्वितीयं तु द्विवचनान्तमिति चेत्, सर्वथा वैरूप्यप्रतिपादनाय । तथा हि—

उ०—भावः । अत्रास्याहारगीरवमानङ्गाह—अथवेति । समासान्तोदात्तत्वे च कृते इति ।
विभक्तिसापेक्षैकशेषापेक्षयास्तरङ्गादिति भावः । प्रसङ्ग इति । इत्यते त्वाद्युदात्तत्वमिति
भावः, अक्षराभ्यस्य कृतत्वात् । 'परत्वा'दित्यस्योक्तिकृतात्पूर्वकालमात्रादिसर्थः । एक-
शेषस्तु समासाद्विभक्त्युत्तरपदोत्तरमिति भावः । एवमप्येव । एवं चापवादत्वाद्वा विभक्त्यैव ।
माहण्येभ्यो दधीत्यादावविशेषेपि दधिदानतः पूर्वं परत्वं वा सावकाशत्वेपि बाधकावदर्शनात्
समाधिरपि विनयः । भाष्ये—असारूप्यादिति । समासान्तप्राप्ताभास्य विभक्तिपरत्वाभासः,
तद्विशिष्टस्य तु न सारूप्यत्वम् । एकशेषो न स्यादिति । किं चेदशेषे सत्यपि ऋचाश्रित्य
स्याऽसिद्धिरिव, 'ऋचे' इत्येवमापत्तेः । ऋगृचशब्दयोरेकशेषे तु पक्षे तसिद्धिरस्तीति बोध्यम् ।
उत्तरपदस्यान्ता इति । अयं पक्षस्तु निर्गुल एवेति पक्षमप्युच्यते इत्यमरः । 'गोष्ठियो'तिप-
त्रोक्तं च । भाष्यकारस्य मतमिति । एवं विधं भाष्यं च इत्यते इति विनयमिदम्, न चेत्
'भाष्यमेव' तथा, अत्रयैकस्यार्थवत्त्वेनापरत्वात्तत्वेन कथमेकशेष इति वाच्यम्, इत्या-
द्यवतानामर्थवतामेवैकशेष इत्यर्थे मानाऽभावात् । त्रिसिद्धरूपोपादानविषयायां अर्थवत्परि-

तिङ्समासे तिङ्समासवचनम् ॥ ७ ॥

तिङ्समासे तिङ्समासो वक्तव्यः ।

एकं तिङ्ग्रहणमनर्थकम् । 'समासे तिङ्समास' इत्येव सिद्धम् । नानर्थ-
कम् । तिङ्समासे प्रकृतेः तिङ्समासो वक्तव्यः ।

तिङ्ग्विधिप्रतिषेधश्च ॥ ८ ॥

तिङ् च कश्चिद्विधेयः, कश्चित्प्रतिषेधः । पचति च पचति च पचतः ।
तश्चन्दो विधेयः, तिङ्चन्दः प्रतिषेधः ।

यदि पुनरसमास एकशेष उच्येत ?

असमासे वचनलोपः ॥ ९ ॥

प्र०—यद्यन्तर्वर्तिन्यां विभक्तौ लुमायामपि वचनसामर्थ्यात् प्रत्ययलक्षमाधीयते सदात्र
वैरूप्यम् । अथापि समासविभक्त्यैव विभक्तिपरत्वं तथापि वैरूप्यम् । तिङ्समास
इति । समास एकशेषे विधीयमाने तिङ्समासेऽप्येकशेषो वक्तव्यः । स च तिङ्समासो
वक्तव्य इत्यर्थः । एकमिति । विनापि तेनार्थस्याऽवगमात् । प्रकृत इति । आख्यात-
माध्यातेनेत्यत्र 'द्वन्द्वश्च सारुपाणः' इति वक्तव्यम् । यदि पुनरिति । दोषान्तराभ्या-
नाय पुनरुपन्यासः । तदर्थमिति । पूर्वं दोषमात्रमुपन्यस्तं—केवलाया विभक्तेः भवत्येव

उ०—भाषाया इहाऽप्राप्तेः । सर्वयेति । समासविभक्त्यावन्तर्वर्तिविभक्तौ चेत्यर्थः । तदेवाह—
यद्यन्तरिति । तच्च विग्रहप्रदर्शनेन स्पष्टमेवोक्तम् । वचनसामर्थ्यादिति । लुका लुप्तत्वा-
दिति भावः । अथापीति । इदं सुन्दर्यौत्तरपादकामलि ततो विभक्त्यापृष्टो कीर्ति । पुन-
ऽप्युक्तिरिति दीर्घे च पराजगृह्य इति भावः । एकवचनान्तेन विग्रहे तु समासविभक्त्या
वैरूप्यमन्तर्वर्तिन्यां तु नेति तात्पर्यम् । समास एकशेषे इति । प्रत्ययस्य निवेशो एकपदा
एका क्रियाभ्यसे, एकेन च विभक्तः कर्तव्यनेकक्रियाकर्तृविवक्षायां प्रत्ययस्य निवेशो एकशेष
इत्यर्थः, स च तेषां समासाऽभावात् प्राप्नोतीति सरूपतिङ्गन्तायामपि इन्द्रो याव्य इत्यर्थः ।
आद्यवोस्तिङ्गोऽपि समासस्याऽप्यानुवाचतस्तिङ्गोऽप्राप्तेराहभाष्ये—तिङ्ग्विधिरिति ।
सुप्रमहणात्तिङ्गो सुप्रमहणाह—प्रतिषेधश्चेति । प्रतिषेधोऽत्र लोपः । उपसर्गणमिदं, पारी
पादा इत्यादावेवजाप्यपि प्रसङ्ग इत्यपि बोध्यम् । पुनरुपन्यास इति । द्वितीयपक्षस्येति
शेषः । भाष्ये—उत्पत्तौ—तत्पक्षानुपपन्नमिति । 'पृथग् विभक्त्युपलब्धिसादोऽप्रयत्ना'
शियनेन बोधिताः एव इत्यर्थः । वृत्तान्तरं सर्वमुपपन्नमिति इत्याह—द्विवचनेत्यादि ।
वक्ष्यतीति । 'वार्तिक' इति शेषः । तदर्थं—उपसर्गणार्थम् । पुनरुपपत्ति इति । 'अस-

यद्यसमासे वचनलोपो वक्तव्यः । ननु चोत्पततैव वचनलोपं चोदिताः
स्मः । द्विवचनचतुर्वचनविधिं द्वन्द्वप्रतिपेधं च वक्ष्यति, तदर्थं पुनश्चोद्यते ।

द्विवचनचतुर्वचनविधिः ॥ १० ॥

द्विवचनचतुर्वचनानि विधेयानि । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ । वृक्षश्च वृक्षश्च
वृक्षश्च वृक्षा इति ।

द्वन्द्वप्रतिपेधश्च ॥ ११ ॥

द्वन्द्वस्य च प्रतिपेधो वक्तव्यः । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ, वृक्षश्च वृक्षश्च
वृक्षश्च वृक्षा इति । 'चार्थे द्वन्द्वः' [२. २. २६] इति द्वन्द्वः प्राप्नोति ।
नैष दोषः । अनवकाश एकशेषो द्वन्द्वं बाधियते । सावकाश एकशेषः ।
कोऽवकाशः ? तिङन्तान्यवकाशः ।

यदि पुनः पृथक्सर्वेषां विभक्त्यन्तानामेकशेष उच्येत ? किं कृतं भवति ?
कश्चिद्वचनलोपः परिहृतो भवति ।

विभक्त्यन्तानामेकशेषे ।

प्र०—प्राप्नोतीति । इदानीं तु सत्प्रतिविधानाय वचने क्रियमाणे गौरवमापद्यत इत्येतत्प्रति-
पाद्यते । तिङन्तान्यवकाश इति । कारकभेदात् क्रियाभेदादनेकप्रतिपेधप्रसङ्गे
एकशेषो विधेयः । सतश्च परत्वात्स्वरूपाणामेकशेषं बाधित्वा द्वन्द्वः प्राप्नोति । 'सकृद्-
गतौ विप्रतिपेध' इति पुनरेकशेषो न प्राप्नोति । सत्यपि वा पुनःप्रसङ्गविज्ञाने स्वर-
समासान्तेषु दोष एव । यदि पुनरिति । सप्तमीनिर्देशे प्रकृतिमात्रनिवृत्तौ, प्रत्यय-
भरणप्रसङ्गः । पट्टीनिर्देशे तु विभक्त्यन्तानां निवृत्त्या भाव्यमिति नास्ति केवलविभक्ति-
भरणप्रसङ्गः । कश्चिदिति । शिष्यमाणस्य त्वेकवचनभरणप्रसङ्ग एव । एकविभक्त्य-

उ०—मासे वचनलोपः' इत्येतदित्यर्थः । वक्ष्यतीति यदुक्तं, तदाह—द्विवचनेति । केवलं सोः
अवगणमेव न दोषोऽपि तु द्विवचनाद्यसिद्धिरपि । वचनाद्विभक्तिलोपे कृतेपि प्रादयदृष्टगर्भा-
प्रादय इति निषेधाप्रातिपदिकत्वाभावेन द्विवचनाद्यनापत्तेस्तदर्थं वचनारम्भे गौरवं च । 'न
क्षिप्तपुद्गलो'रिति ज्ञापकं च मलोपविषयमेवेत्यर्थः । भाष्ये ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वेपि
दोषमाह—द्वन्द्वप्रतिपेधश्चेति । द्वन्द्वस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावेऽस्य सार्थक्यमभ्यस्यते । अनवकाश
इति । सहविशदायां व्यपेक्षाभावे लोकत्रोपस्तत्र च द्वन्द्वस्य निरपत्ता । विशेषणविशेष्य-
भावानापन्नस्यानेकस्य युगपदेकपदार्थसम्बन्धबोधनेच्छा सहविवक्षेति भावः । कारकभेदा-
दिति । नहि तत्र द्वन्द्वप्राप्तिः सुवन्तानां सद्विधानात्, इदमवकाशमात्रं न त्वग्नैकशेषेणेह-
सिद्धिः । भाष्ये—यदि पुनरिति । चतुर्थः पक्षः । पट्टर्थे सप्तमीति भावः । तदाह—
पट्टीनिर्देशे त्विति । पट्टर्थकत्वेन निर्देशो त्वित्यर्थः । भाष्ये—एकविभक्त्यन्तानामिति

विभक्त्यन्तानामेकशेषे विभक्त्यन्तानामेव तु निवृत्तिर्भवति ।

एकविभक्त्यन्तानामिति तु पृथग्विभक्तिप्रतिषेधार्थम् ॥ १२ ॥

‘एकविभक्त्यन्ताना’मिति तु वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? पृथग्विभक्ति-
प्रतिषेधार्थम् । पृथग्विभक्त्यन्तानां मा भूत् । ब्राह्मणार्था च कृतम् ब्राह्म-
णार्था च देहि ।

न वाऽर्थविप्रतिषेधाद्युगपद्वचनाऽभावः ॥ १३ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? ‘अर्थविप्रतिषेधात्’ । विप्रतिषिद्धावेता-
वयौ कर्ता सम्प्रदानमित्यशक्यौ युगपन्निर्देष्टुम् । तयोर्विप्रतिषिद्धत्वाद्युगपद्वचनं
न भविष्यति ।

अनेकार्थाश्रयश्च पुनरेकशेषः ॥ १४ ॥

अनेकमर्थं सम्प्रत्याययिष्यामीत्येकशेष आरभ्यते ।

तस्मान्नैकशब्दत्वम् ॥ १५ ॥

तस्मादेकशब्दत्वं न भविष्यति । अयं तर्हि दोषः ‘कश्चिद्वचनलोपो
द्विवचनबहुवचनविधिर्द्वन्द्वप्रतिषेधश्चे’ति ।

प्र०—‘तानामिति । सप्तमीनिर्देशमपास्य पष्ठीनिर्देशः कर्तव्य इत्यर्थः । किं प्रयोजनमिति ।
‘एकग्रहणस्य प्रयोजनप्रभः । पष्ठीनिर्देशस्य तु प्रयोजनमुक्तमेव—‘कश्चिद्वचनलोपः
‘परिहृत’ इति । न चेति । ‘एकविभक्त्यन्ताना’मिति न वक्तव्यमेव, प्रयोजनाऽभावोत् ।
सर्वथाऽनुत्पन्नयामेव विभक्तौ प्रातिपदिकानामेकशेषे कृते शिष्यमाणस्य निवर्तमानार्था-
भिधानाद् द्विवचनबहुवचनसिद्धिः । विप्रतिषिद्धार्थित । चतुर्थ्यन्तस्य शेषे ‘ब्राह्म-
णोग्य’ इत्युक्ते च कर्तृत्वं न प्रतीयते । तृतीयान्तस्य शेषे ‘ब्राह्मणौ’ इत्युक्ते सम्प्रदानत्वं
न गम्यते । यश्च शब्दोऽनेकार्थप्रत्यायनाय प्रभवति स शिष्यते नान्यः । अयं तर्हि ।

उ०—‘त्विति । एकग्रहणं कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । प्रयोजनप्रभे सर्वैकोत्तरदानात् । न चेति, प्रत्या-
यनानामप्येकग्रहणस्यैव । एकविभक्त्यन्तानामिति न वक्तव्यमेवेति । नचेति प्रतीकेश्वरार्थ-
स्योपयोगिभयः । ‘यदि पुनः प्रातिपदिकाना’मितिप्रतीके त्विदं वक्तुं युक्तम् । अयं तर्हि
दोष इत्यभिमतभाष्यस्वारस्येन तावत्पर्यन्तं विभक्त्यन्तानामेकशेष इति ‘पदानुवृत्तेरप्येव एवमेव
व्याख्यातवान्वागीचित्वात् । विप्रतिषिद्धावेताविति । कर्मसम्प्रदानयोरप्यर्थोन्निरेषेन
युगपदेकत्वेनैकप्राप्त्याऽभावेन सहविवक्षाऽभावादेकशेषाऽप्राप्तेरेकत्वेनविभक्तिर्न विरोध्ये-
त्यर्थः । द्वन्द्वोक्तं ‘ब्राह्मणौ’ इत्युक्ते’ इत्यादि तु वचनलोपवचनविधिकरणेष्वेकग्रहणवैयर्थ्यो-
पपादकमिति बोध्यम् । भाष्ये—अनेकमर्थमित्यस्य ‘युगपदेकशेषे’ इत्यादि । अयं तर्हि ।

यदि पुनः प्रातिपदिकानामेकशेष उच्येत ? किं कृतं भवति ? वचनलोपः परिहृतो भवति ।

प्रातिपदिकानामेकशेष मातृमात्रोः प्रतिषेधः सरूपत्वात् ॥१६॥

प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । माता च जनयित्री, मातरौ च धान्यस्य मातृमातरः । किं कारणम् ? 'सरूपत्वात्' । सरूपाणि ह्येतानि प्रातिपदिकानि ।

किमुच्यते 'प्रातिपदिकानामेकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य' इति, न पुनर्यस्यापि विभक्त्यन्तानामेकशेषस्तेनापि मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । तस्यापि ह्येतानि कचिद्विभक्त्यन्तानि सरूपाणि, मातृभ्यां च मातृभ्यां चेति ? अथ मतमेतद्विभक्त्यन्तानां सारूप्ये भवितव्यमेवैकशेषेणेति, प्रातिपदिकानामेवैकशेषे दोषो भवति । एवं च कृत्वा चोद्यते ।

प्र०—'एकविभक्त्यन्तानां'मिति तु क्रियमाणे प्रत्युत दोषः । कश्चिदिति । शिष्यमाणस्यैकध्वनस्य लोपो वक्तव्यः । यात्र पुनरिति । एकविभक्त्याविति न क्रियते 'ह्रस्वो नपुंसक' इत्यतः प्रातिपदिकग्रहणमनुवर्त्यानुत्पन्नायामेव विभक्तौ सरूपाणां प्रातिपदिकानामेकशेषः क्रियते । तिष्ठन्तेषु कथम् ? उच्यते । लावस्थायामेव पच् ल् पच् ल् इति स्थिते कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे सत्येकशेषः । मातृमात्रोरिति । कथमयं निर्देशो यावत्तैकशेषेण भाव्यम् । एकशेषे सति विवक्षितार्थान्वगमात्तदभावः । अयं ह्यप्राप्तो विवक्षितः, जननीवाचिनः परिच्छेत्तवाचिनश्च मातृशब्दस्यैकशेषप्रतिषेधो वक्तव्य इति । एष चाऽर्थो मात्रोरित्युक्ते न गम्यते । अथ मतमेतदिति । अर्थविप्रतिषेधादत्रैक-

उ०—प्रतीके 'एकविभक्त्यन्तानामिति क्रियमाणे प्रत्युत दोष' इति व्याख्यानं भाष्याक्षरस्वरसंविददम् । उक्तदोषाऽभावेत्यर्थं दोष इति ह्यर्थस्तदक्षरमयादया लभ्यते । द्विवचनेति । शिष्टस्य विभक्त्यन्ततयाऽप्रातिपदिकत्वेन द्विवचनाद्यप्राप्तेः सावि वाच्येत्यर्थः ।

द्वितीयपक्षाद्विशेषं दर्शयितुमाह—एकेति । प्रातिपदिकानामिति । अनुवृत्तस्य बहुवचनेन विपरिणाम इत्यर्थः । यद्यपि विभक्त्युत्पत्तेः—पूर्वं सरूपाणामेकदोष इत्यर्थे भाष्यतात्पर्येण प्रातिपदिकग्रहणानुवृत्ते फलं चिन्त्यन्तथापि 'हरिहरीणे'त्याद्यभिप्रायवृत्ति-कोत्थानाय तथोक्तम् । कृदन्तत्वादिति । अतिद्विप्रतिषेधस्तु तिष्ठ एव स्यानिवर्तव्यमासकृत्व-स्येत्यभिमानः । भाष्ये—मातृमात्रोरिति । प्रातिपदिकयोग्याः सारूप्यादिति भावः । इदं पात्रादीनामुपलक्षणम् । यावत्तैकशेषेणेति । जनन्यादिवाचकयोर्निषेधेऽपि, दास्यदपरयो-र्निषेधे मानाऽभाव इत्यर्थः । तदभाव इति । विवक्षितार्थावगमाद्यैकशेषो न कृत इति भावः ।

हरितहरिणश्येतश्येनरोहितरोहिणानां स्त्रियामुपसंख्यानम् ॥१७॥

हरितहरिणश्येतश्येनरोहितरोहिणानां स्त्रियामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । हरितस्य स्त्री हरिणी, हरिणस्यापि हरिणी, हरिणी च हरिणी च हरिण्यौ । श्येतस्य स्त्री श्येनी, श्येनस्यापि श्येनी, श्येनी च श्येनी च श्येन्यौ । रोहितस्य स्त्री रोहिणी, रोहिणस्यापि रोहिणी, रोहिणी च रोहिणी च रोहिण्यौ ।

न वा पदस्याऽर्थे प्रयोगात् ॥ १८ ॥

प्र०—शेषो न भवति । कृते त्वेकशेषे तामिरित्यनुप्रयोगे पुमर्थो न प्रतीयते, तैरिति चोक्ते इत्यर्थानवगतिः । अभ्युपगम्यवादेन त्वेतदुच्यते 'विभक्त्यन्तानां सारूप्य' इति । प्रातिपदिकावस्थायां सर्वदा सारूप्यात् सर्वत्रैकशेषः स्यात्, विभक्त्यन्तानां तु सारुपाणामेकशेषे यत्रैव तृतीयादौ विभक्तौ सारूप्यं सर्वत्रैकशेषो, न प्रथमाद्वितीययोरित्यर्थः । हरिमेति । एषां प्रातिपदिकावस्थायां वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति । विभक्तौ तु सारूप्यसद्भावात् सिद्धयत्येकशेषः । हरितस्य स्त्रीति । नाऽनेन पुंयोगः प्रतिपाद्यते । तत्र हि स्त्रीषा भाव्यं—हरितोति । किं तर्हि ? अयमर्थः—हरितशब्दस्य हरिणी, सा च स्त्री । न येति । प्रातिपदिकग्रहणं विच्छिन्नत्वादिव नानुवर्तते । सारूप्यं चेद्वाग्धीयते । न च प्रातिपदिकानि लोके प्रयुज्यन्ते । किं तर्हि ? पदान्येव । शास्त्रेपि

उ०—एकमेव 'यत्तद्भेदस्य' इत्यादी कोशेषु वैकलोपाऽकारणम् । 'मत्त'शब्दसुचितताऽस्वरसं स्पष्टयति—अर्थेति । इत्यर्थानवगतिरिति । प्रकरणादिना प्रतीतिस्मर्याच्चिन्त्यमेतत् । पूर्वं च विभक्त्यन्तानामेकशेषे तृतीयागतादीनामेकशेषो भवत्येव, प्रथमाद्वितीययोस्तु नेति मते दोषाऽभावात्, एकविभक्त्याविति पदरहितप्रातिपदिकैकशेषपक्षे एवैष दोष इत्यर्थो भाव्यस्य । विभक्तिपदाऽभावे सारुपाणामेकशेष इत्येवं नियमेन प्राप्ते, । प्रतिषेधेन सहविवक्षाविषयैकशेषस्य निषेधे तद्विषये द्वन्द्वपक्षे वाक्यं च सिध्यति । असहविवक्षाविषयतन्त्रं तु भवत्येव । 'मातृभ्यां कृतं देहीति च, 'अक्षा भज्यन्ता'मित्यादिवत् । 'अथ मत्त'मित्येतेनाऽऽदिचिर्बोधिता । तद्दीर्घं तु—सूत्रस्याप्ययानगममेदेन लक्ष्यमेदाऽनौचित्यमिति । तस्माद्विभक्त्यन्तानामेकशेषेपि मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य एवेति गूढतात्पर्यम् । तदुपवनयन्नाह—एवं च कृत्वेति । एकमाहृताय प्रातिपदिकानामेकशेषे एव प्रतिषेधोऽप्युच्यते इत्यर्थः । वस्तुतो विभक्त्यन्तानामेकशेषेपि तद्वक्तव्यमित्यर्थः । अस्त्य मत्तस्य भाष्यमिमेतत्वे तु 'विरुपाणामनेकशेष' इत्यादि प्रागुक्तमाप्यविरोध इति दिक् । तदुपवनयन्नाह—अभ्युपगम्यवादेन त्विति । सर्वदेति । सर्वत्रैत्यर्थकम् । अत्रैव पक्षे दृष्टान्तरमाह—हरितेति । लिङ्गविशिष्टपरिमाणमनाश्रित्येहम् । सा च स्त्रीति । एवं च वर्णादनुदात्तादिति ङीष्कारो । ननु ङीष्कारे प्रयोगे संकल्पेत्येषां प्रातिपदिकत्वाभावात्कथमेकशेषसिद्धिरित आह—प्रातिपदिकग्रहणमिति । कर्तुं इत्थं । ङीष्कारे प्रयोगे सारुपाणामित्युक्तेऽप्यन्तरात्प्रवादेकशेषप्रवृत्तिविभक्त्युत्पत्तेः पूर्व-

न वैष दोषः । किं कारणम् ? 'पदस्यार्थे प्रयोगात्' पदमर्थे प्रयुज्यते । विभक्त्यन्तं च पदम् । रूपं चेहाश्रीयते । रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सरूपाण्येतानि ।

अपर आह—न वा पदस्याऽर्थे प्रयोगात् । न वैष पक्ष एवास्ति 'प्रातिपदिकानामेकशेष' इति । किं कारणम् ? 'पदस्यार्थे प्रयोगात्' । पदमर्थे प्रयुज्यते, विभक्त्यन्तं च पदम् । रूपं चेहाश्रीयते । रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे प्रातिपदिकानां प्रयोगो नास्ति ।

अथानेन पक्षेणार्थः 'स्यात्प्रातिपदिकानामेकशेष' इति । बाढमर्थः । किं वक्तव्यमेतत् ? न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते ? एतेनैवाभिहितं सूत्रेण 'सरूपाणामेकशेष एकविभक्ता' इति । कथम् ? विभक्तिः सारूप्येणाश्रीयते । अनै-

प्र०—प्रकृत्याद्युपदेशेनानुमेयत्वात्प्रातिपदिकानां प्रयोगाऽभावः । तेन पदावस्थायां मातृ-मातार इति धैरूप्यादेकशेषाऽभावः । हरिण्यावित्यादौ तु भवतीति दोषप्रतिविधानं कृतम् । अपर आह—न । पक्षासम्भवाप्रतिपादनार्थमिदमुक्तमित्यर्थः । इदानीं भाष्यकार एनं पक्षं समर्थयितुमाह—अथानेनेति । विभक्तिः सारूप्येणेति । एक-विभक्तिर्नैकशेषनिमित्तत्वेनेहोपात्ता, किं तर्हि ? सारूप्योपलक्षणायां, एकविभक्तौ लौकिके प्रयोगे यानि सरूपाणि दृष्टानि तेषामेकशेषः । स चाऽनैमित्तिकत्वाद्बिभक्तिं नापेक्षते । भाष्ये प्रातिपदिकग्रहणस्यां उपलक्ष्यार्थत्वाच्चत्वाच्चत्वादीनामपि हरिण्यादीनामेकशेषो भवति । 'स्वरभिन्नाना'मिति वचनान्दीवन्तस्य हरिणीशब्दस्य शेषः । ये त्वाहुर्हरितहरिणयोरवैकशेषे कृते उभयवाचित्वेभ्यन्यतरस्य वर्णवाचित्वं जातिवाचित्वं

उ०—नेवेति सुप्रकृत्याद्युपदेशेनानुमेयत्वात्प्रातिपदिकानां प्रयोगाऽभावः । लौकिकप्रयोगश्च येषामेकशेषोऽस्त्यत्रकृतिक-विभक्त्यन्त एव, प्रत्यासत्तेः । एतेन हरिणीशब्दस्यापि सप्रकृतिकतद्विधितप्रयोगे धैरूप्यमस्येवेति परास्तम् । अन्वयत्र 'तरसमपौ घ' इत्यादौ लौकिकाऽसम्भवे शास्त्रीय-ग्रहणस्योक्तत्वाद्वापि तथैवास्तिवत्यत आह—शास्त्रेऽपीति । लौकिकतारुण्यप्रयोगावाच्ये-देन च सारूप्यं विवक्षितं, तदाह—तेनेत्यादि । पक्षासम्भवेति । लौकिके प्रयोगे, सरूपाणामित्युक्ते प्रातिपदिकैकशेषस्योक्तिसम्भव एव न, किन्तु विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षस्यैवापत्तिरिति भावः । अथानेनेति । वचनेन पक्षेण प्रयोजनं स्यात् 'तदा सोपि समर्थ-यितुं शक्यः' इति शेषः । पर आह—बाढमर्थ इति । ॥ एवाह—किं वक्तव्यमिति । 'प्रातिपदिकानामेकशेष' इति सूत्रं वक्तव्यं चेत्त्यर्थः । सारूप्येणेति । तेन स्वोपलक्षकतया विभक्तिराश्रीयते इति भावः । ये त्वाहुर्हरित । प्रातिपदिकग्रहणं नोपलक्षणमिति भावः ।

मित्ति एकशेषः । एकविमक्ता (लौकिके प्रयोगे) यानि सरूपाणि तेषामेक-
शेषो भवति । क ? यत्र वा तत्र वेति ।

अथानेन पक्षेणार्थः स्याद्विभक्त्यन्तानामेकशेष इति ? वाढमर्थः । किं
वक्तव्यमेतत् ? नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते ? एतदप्येतेनैवाभिहितं सूत्रेण
'सरूपाणामेकशेष एकविमक्ता'विति । कथम् ? नेदं पारिभाषिक्या विभक्ते-
र्ग्रहणम् । किं तर्हि ? अन्वर्थग्रहणम्—विभागो विभक्तिरिति । एकविभागे
यानि सरूपाणि तेषामेकशेषो भवतीति ।

ननु चोक्तम्—'कश्चिद्वचनलोपो द्विवचनबहुवचनविधिर्द्वन्द्वप्रतिषेधश्चे'ति ।
नैव दोषः । यत्तावदुच्यते—'कश्चिद्वचनलोपो द्विवचनबहुवचनविधि'रिति ।

प्र०—वाश्रित्य स्त्रीप्रत्ययः कियत् इति, तेषां पक्षे स्वरभेदप्रसङ्गः । मातृमात्रोस्तु कश्चित्सा-
रूप्येऽप्यर्थविप्रतिषेधादेकशेषोऽभावः । यत्र चेति । अनेनाऽनैमित्तिकत्वमेव प्रतिपाद्यते ।
विभाग इति । कर्मादिकारकमिह 'विभक्ति'शब्देनोच्यते । तेन हि प्राप्तिपदिकार्थो
'विभागोऽवस्थाप्यते । तत्रैकस्मिंश्चित्कारके विवक्षिते सन्निमित्तया विभक्त्या भाव्य-
मित्येकविभक्त्यन्तानां सरूपाणामेकशेषः सिध्यति । कश्चिद्विति । अवस्थितस्य वचनस्य
लोपो वक्तव्यः । तस्मिन्नापि कृते प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वात् प्राप्तिपदिकसङ्ख्याया
अभावाद् द्विवचनबहुवचने न सिध्यति इति ते अपि वक्तव्ये । 'न हि सन्बुद्धयो'-

ख०—हरितहरिणयोरिति । 'विभक्ती यानि सरूपाणि दृष्टानि तदवयवप्राप्तिपदिकाना'मित्यर्थ
इति भावः । अन्यसुरस्येति । शिष्टस्याऽन्यतरस्योभयबाधित्वेनेत्यर्थः । जातिवाचिर्त्वं चेति ।
वकारघटितः पाठः । कश्चित्सारूप्ये इति । वस्तुतस्तु विभक्तिर्वाच्येदेन सारूप्यविवक्षणाच्च
मातृमात्रादौ दोष इति बोध्यम् । एकशब्दस्वारस्येनैवकारापकर्णेन चैकस्यामपि विभक्ती
यानि विरूपाणि नैत्यर्थादिति द्विक् । 'एक'ग्रहणफल तु चिन्त्यमेव । भत एव 'यथक् सर्वेषां
विभक्त्यन्तानामेकशेष' इति पक्षे 'एकग्रहणं पृथग्विभक्तिप्रतिषेधार्थ'मित्युक्तं, तेन हि
तदतिरिक्तपक्षेपु तद्वैयर्थ्यं ध्वनितम् । तत्पक्षेपि 'न वार्थविप्रतिषेधा'दिति तत्प्रत्याख्यातमेव ।
अत्रापि 'विभक्तिः सारूप्येणाश्रीयत' इत्येवोक्तं न स्वेकविभक्तिरिति । न केवं नृणां वृणा-
मित्यादावेकशेषोऽभावपत्तिः, येषां च वैकल्पिकत्वेन सारूप्यनियमाऽभावादिति वाच्यम् ।
'विरूपाणामपि समानार्थाना'मिति सिद्धे । यत्वेकग्रहणसामर्थ्येन यद्विभक्तिविषये एकशेष-
स्तस्यामेव सारूप्यमित्यर्थात्तुत्यादौ मातृमात्रोक्तशेषसिद्धिरिति । सत्र । वातिकारमे
सर्वत्र प्रतिषेधेन पक्षयोः फलभेदापत्तेरित्यलम् । भाष्ये—किं वक्तव्यमिति । एकविभक्ती-
नामिति पक्षस्त वक्तव्यं किमित्यर्थः । तेन हीति । बाहुल्यकारणसाधनः कारकशक्तिवाची

सहविवक्षायामेकशेषः । युगपद्विवक्षायामेकशेषेण भवितव्यम् । न तर्ह्यदानीमिदं भवति—वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ, वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा इति ? नैतत्सह-विवक्षायां भवति । अथापि निदर्शयितुं बुद्धिरेवं निदर्शयितव्यम्—वृक्षौ च वृक्षौ च वृक्षौ, वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षा इति ।

यदप्युच्यते—‘द्वन्द्वप्रतिषेधश्च वक्तव्य’ इति । नैष दोषः । अनवकाश एकशेषो द्वन्द्वं बाधियते । ननु चोक्तम्—‘सावकाश एकशेषः । कोऽवकाशः ? तिङन्तान्यवकाशः’ इति । न तिङन्तान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्ति ? किं कारणम् ? यथाजातीयकानां द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति तथाजातीय-कानामेकशेषः । न च तिङन्तानां द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति । किं कारणम् ? एका हि क्रिया । एकेनोक्तत्वात्तत्स्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम्—‘उक्तार्थानामप्रयोग’ इति । यदि तर्ह्येका क्रिया, द्विवचनबहुवच-

प्र०—रिति तु ज्ञापकं नलोपविषयमेव । अथाप्यविशेषेण लुप्तप्रत्ययस्य प्रातिपदिक-सञ्ज्ञायां ज्ञापकम्, एवमप्येकथेत्वाच्छिष्यमाणस्य द्विवचनबहुवचनाऽसिद्धिरेव । सहविवक्षायामिति । एवं चैकैकस्यानेकार्थाभिधानाद् द्विवचनबहुवचनान्वानामेवैक-शेषः । न तर्ह्यिति । नित्येनैकशेषेण भवितव्यमिति वाक्यं न प्राप्नोतीत्यर्थः । इतरो भिन्नार्थत्वादेकशेषोपपत्त्या वाक्यं न बाध्यत इत्याह—नैतदिति । प्रत्येकमत्र विवक्षे-त्यर्थः । बालास्तु प्रक्रियावाक्येनैव व्युत्पाद्यन्त इत्याह—अथापीति । यथा-जातीयकानामिति । द्रव्यवाचिनामित्यर्थः । एका हीति । आख्यातवाक्या क्रिया

उ०—विभक्तिशब्द आश्रीयत इति भावः । विवक्षित इति । अनेन सूत्रेण विषयसप्तमीति दर्शितम् । कारकशक्तेः शब्दात्परत्वाऽसम्भवादिति बोध्यम् । लुप्तप्रत्ययस्येति—बहुमीहि । एकार्थत्वाच्छिष्यमाणस्येति । न च ‘शिष्यमाणं लुप्तप्रत्ययमाश्रित्य’ति व्यापकरोधः, प्रत्येकपर्याप्तैकत्वविशिष्टानामेव ‘शिष्यमाण’शब्दबोध्यतया द्विषादिविशिष्टार्थाऽप्रतीत्या द्वि-वचनासिद्धिरिति भावः । एवं चैकैकस्येति । युगपदधिकरणवचनताश्रयेणेति भावः । सर्वेषामर्थानां सर्वैः शब्दैर्युगपद्विषयेच्छा हि सहविवक्षेति तात्पर्यम् । भिन्नार्थत्वादिति । सर्वेषामर्थानां सर्वैः शब्दैः साहित्येनार्थप्रतिपादनविवक्षाऽभावादिति भावः । इत्याहेति । इत्याशयेनाहेत्यर्थः । ‘अथापि निदर्शयितु’मित्यनेन वक्ष्यमाणस्याऽऽश्रुत्यं बोधितम् । यथा चाऽलौकिकविग्रहवाक्येनाऽऽश्रुताऽपि समाससञ्ज्ञाप्राप्त्यवस्थानिर्देशनं तथाऽनेनापीत्यर्थः । द्रव्यवाचिनामिति । सत्त्ववाचिनामित्यर्थः । ननु कर्त्रादिभेदात् क्रियाभेदावगमेनैका क्रियेत्यनुपपन्नमत आह—आख्यातेति । शब्दसत्त्वस्वभावादिति भावः । सर्वैः—सर्वापि । नियुक्तभेदा—स्वतो द्वित्वादिसङ्ख्यारहिता । भेदस्य—तत्सङ्ख्यारहितद्वित्वादेः । स्वगतमेकत्वं तु प्रतीयत इत्येकवचनमिति भावः । प्रकर्षाभ्यासुरत्यादयस्त्विति । अभ्यासुचिरत्र गणनम् ।

नानि न सिध्यन्ति—पचतः पचन्ति । नैतानि क्रियापेक्षाणि । किं तर्हि ? साधनापेक्षाणि ।

अथवा पुनरस्तु 'एकविभक्ता'विति ? ननु चोक्तम्—'एकविभक्ताविति चेन्नाऽभावाद्विभक्ते'रिति । नैष दोषः । परिहृतमेतत्—'अर्थवत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भविष्यती'ति । ननु चोक्तम्—'नियमान्न प्राप्नोति, अर्थवत्समुदायानां समासग्रहण नियमार्थ'मिति । नैष दोषः । तुल्यजातीयस्य

प्र०—सर्वेव निवृत्तभेदा प्रतीयते । 'भवद्भिरास्यत' इत्यादौ वस्तुस्थित्या कर्तुर्भेदाद्भेदेपि तिङन्ताद्भेदस्याऽनवगमात् । प्रकर्षोभ्यावृत्त्यादयस्तु भेदनिबन्धना आश्रयप्रकर्षोभ्यावृत्त्यादिभेदनिमित्ता नैकत्व क्रियाया विप्रन्ति । नैतानीति । कर्तृकर्मसमवेतसख्याभिधायिनी द्विवचनबहुवचने इत्यर्थः ।

ननु कर्तृकर्मणोर्लविधानादनेकस्मिन् कारके अनेकेनैव लकारेणोत्पत्तव्यम् । भवत्वनेको लकारः, लकारजातरव्यवधानात् । लस्येत्यत्र 'ल'जात्याश्रयादानेकस्यापि लस्य स्थाने अर्थत आन्तयाद् द्विवचनबहुवचने भविष्यत इत्यदोषः । तुल्यजातीयक्येति । अवयवानां समुदायाधेतन्त्रत्वात्समुदायविभक्त्यैवावयववार्थस्य सख्यावगमात् प्रथमवयवैभ्यो विभक्तिर्नोत्पद्यत । विरूपसमुदाये तु सुबन्तानां द्वन्द्ववचनेनाऽयं न्यायो

उ०—आश्रयाभ्यावृत्तीति । आश्रयप्रकर्षात् प्रकर्षः, अभ्यावृत्तिर्गमः, तद्गणनमेव क्रियागणनमिति भावः । एकत्वं न विप्रन्तीति । द्विवादिप्रतीतिरिति उत्तरया पूर्वसङ्ख्यासाधनात्तद्विहितेति स्यादिति भावः । कर्तृकर्मति । अस्मारोपितत्वादि । भाष्ये साधनशब्देन तिङन्ताभिधेयं कर्तृकर्मगतसङ्ख्याविशेष उच्यते, तदपेक्षाणि—तदरोपापेक्षाणि । एव कैकस्मिन्नेव तदारोपाप पदभेदप्रसङ्ग इति कैकशेषस्याऽत्र विषय इति भावः । अनेकेनैवेति । 'वर्तमाने क'द्विःयत्र सङ्ख्याविबक्षणेपि धातुभेदेन वाक्योपप्लवकत् । कर्तृरूपार्थभेदेनापि वाक्योपप्लवकानेकप्रसङ्गो दुर्बलः । अत एवाऽग्रे एकप्रकृतेरनेक्यजल्पति भाष्यकृद्व्यति । जात्याश्रयादिति । जात्याश्रयानेक्यकत्याश्रयादित्यर्थः । अर्थत आन्तर्यादिति । रूपार्थस्य लक्ष्यस्य द्विवचन, बहुवचनस्य लसमुदायस्य बहुवचनमिति भावः । केचित्तनेकलकारोत्पत्तौ न मानम्, कर्तृव्यत्वारोपवदेकास्मिन्नेकार्थत्वस्याप्यारोपादित्याहुः । एव धामकाशत्वादिकशोपो द्वन्द्वबाधक इति स्थितम् । भाष्ये—अथवा पुनरित्यादिना समुदायादेकविभक्ताविति पक्षः समर्थ्यते । समुदायविभक्त्यैवेति । अवयवारम्यत्वात्समुदायसङ्ख्यायां समुदायगतसङ्ख्याभिधायिसमुदायविभक्त्यैवावयवार्थेपि तत्सङ्ख्याप्रतीतेर्गतार्थत्वात्साऽवयवैभ्यः प्रथमं विभक्तिप्रसङ्ग इति भावः । अवयवानां पञ्चवादिरूपोपकारस्य समुदायविभक्त्याऽसम्भवात्तद्व्यतिरिक्तम् । किं च विशेष्यविभक्त्या विशेषणीयसङ्ख्यादीनामुक्तवपि विशेषणायथा साऽप्येत्यपि विभक्तिः क्रियते तथात्रापि दुर्बलैति । समाप्त्येत्येकगतसङ्ख्याया अवयवज्ञानात् प्रत्येक

नियमः । कश्च तुल्यजातीयः ? यथाजातीयकानां समासः । कथञ्चातीयकानां समासः ? सुवन्तानाम् ।

सर्वत्राऽपत्यादिपूपसंख्यानम् ॥ १६ ॥

सर्वेषु पक्षेष्वपत्यादिपूपसंख्यानं कर्तव्यम् ? मिक्षाणां समूहो भैक्षमिति ।

प्र०—वाच्यते इत्यवयवेभ्य एव विभक्त्युत्पत्तिः । सुवन्तानामिति । यद्यपि गतिकारकोप-
पदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुयुत्पत्तेरित्युच्यते तथापि पूर्वपदं तत्र सुवन्त-
मेवेति सोऽपि तदपेक्षया सुवन्तानामेव समासः । अन्यथा नलोपादीनि पञ्कार्याणि
पूर्वपदे न स्युः । उत्तरपदमेव तु तत्राऽसुवन्तम् । इह राजन् राजन् औ इति स्थिते
परत्वान्नित्यत्वाद्योपधाया दीर्घं कृते वैरूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति । उच्यते—‘विरूपाणा-
मपि समानाद्योना’मिति भविष्यति, अन्तरङ्गत्वाद्वा । दीर्घत्वं हि नान्तरङ्गम् । उपधां
विभक्तिविशेषमसंस्तुद्विसर्वनामस्थानमपेक्षत इति बहिरङ्गम् । सर्वत्रेति । पदपक्षा
इहोपपत्तिः—‘पृथग्विभक्तौ परत एकशेषः, १ एकवचनान्तानां वा, २ समामाद्वैकस्यां
विभक्तौ परत’, ३ सरूपसमुदायाद्वा विहितायामेकविभक्तौ परतः, ४ प्रातिपदिकानां वा,
५ सहविरक्षायां वा प्रत्येकं द्विवचनबहुवचनान्तानामिति । तत्र पश्चिमं पञ्चम्यमङ्गी-
कृतम् । तत्र भिक्षा भिक्षा भिक्षा आम् अ इति स्थिते सर्वविधिभ्यो लुगिधेर्वत्त्वत्वा-
स्तुकि कृते विभक्त्यभावादेकविभक्तौ परतो विधीयमान एकशेषो न प्राप्नोति, प्रत्ययु-

उ०—सुयुत्पत्तिः । १ समुदायगतबहुत्वसङ्ख्याया एव विवक्षणेन तद्वैक्यसमुदायादेव विभक्तिः,
तावताप्यपदं न प्रयुज्यतेति । निवेधातिक्रमाऽभावादिति भावार्थः । प्रत्येकसङ्ख्याविशेषाऽभावे
सति बहुत्ववचनेन विवक्षणात् पृथक् प्रयोगार्हत्वमप्येषां नेति भेदसंसर्गद्वारकमर्थवचनस्य भेदो
न नियमेन व्यावृत्तिरिति तात्पर्यम् । तत्र सरूपसमुदायादेकविभक्तत्वेकशेषपक्षे दोषमुपपाद-
यति—तत्र भिक्षेति । पदस्य विभक्त्यावावधानपक्षे इदम् । आवस्तसमुदायस्य पाऽप्रापया-
न्तत्वात्प्रातिपदिकत्वमिति भावः । ‘स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेने’ति तु स्त्रीप्रत्ययात्वेन तद्व्याप्य-
धर्मेण वा स्त्रीप्रत्ययग्रहणे इति तात्पर्यम् । तदा सुवन्तसमुदायादिति । तस्य सुवन्तत्व-
पदोपपत्तिरधिकरणत्वाऽभावादिति भावः । पूर्वं च भाष्ये ‘सर्वत्र’ शब्देन पक्षद्वयमेव ग्राह्यमिति
तात्पर्यम् । वस्तुतस्तु तदवयवादेकस्मात्तस्य दुर्वारत्वेन तत्र कृते परत्वादादिदृष्टौ वैरूप्यात्तद-
पक्षेऽप्येकशेषो न प्राप्नोति । न च विनिगमनाविरहेण प्रत्येकमुत्पत्तावणत्रयापत्तिः, तावतापि
अ भ भैक्षमित्यस्याप्यापस्या नियतभैक्षसिद्धेस्तदवस्थत्वात् । किं च ‘प्रातिपदिकानां वैकशेषे
सिद्धमिति भाष्ये ग्यूनता, प्रत्येक द्विवचनाद्यन्तानामेकशेष इति पक्षेपि त्वदुपरीत्या दोषा-
भावात् । युगपदधिकरणवचनतायां दुःखत्वरूपपादत्वयोर्द्वितीये भाष्ये यद्व्यमाणतया तत्पक्ष-
स्योक्तिस्सम्भवाऽभावाच्च । समर्थग्रहणेन तु न विभक्तिनिमित्तकार्यस्य पूर्वं प्रवृत्तिः । विधी-
भागतं विधवाद् रूपमित्यादेर्विभाषा पूर्वार्द्धेति सूत्रभाष्यस्थस्याऽसह्यत्वापत्तेरित्याहुः । प्राति-

‘सर्वत्रे’त्युच्यते प्रातिपदिकानां चैकशेषे सिद्धम् । अपत्यादिष्वित्युच्यते बहवश्चापत्यादयः । गर्गस्यापत्यं बहवो गर्गाः । एका प्रकृतिर्बहवश्च यज्ञः । असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति । ननु च यथैव बहवो यज्ञः, एवं प्रकृतयोपि बहवः स्युः । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात्—गर्गा वत्सा विदा उवा

प्र०—लक्षणं च नास्ति, न लुप्तताङ्गस्येति प्रतिषेधात् । प्रातिपदिकैकशेषपक्षे समर्थं यद् ङाप्प्रातिपदिकं सस्मात्तद्धिता इत्याबन्तादणि कृते परत्वादादिबुद्धौ कृतायां वैरूप्यादेकशेषाऽप्रसङ्गः । यदा तु सहविवक्षायां विभक्त्यन्तानामेकशेषः सुधन्ताश्च तद्विषय इत्ययं पक्षस्तदा सुधन्तसमुदायात्तद्धिताऽभावात्पूर्वमेकशेषः, पश्चात्तद्धित इति न कश्चिदोपः । प्रातिपादिकानां चेति । अनैमित्तिकत्वादन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेकशेषः पश्चाद्बुद्धिः । अथवा तद्धित एव पश्चादुत्पद्यत इति भावः । बहवश्च यज्ञ इति । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशाद्बहुष्वपत्येषु बहवो यन्व उत्पाद्याः । तत्र गर्गं य य य इति स्थिते समुदायस्य तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वात्तत्र एका विभक्तिस्तत्र प्रथमस्य यशब्दस्य प्रकृतिसन्निपातकृतं वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति । ननु प्रकृतिं विहाय यशब्दानां सारूप्यादेकशेषो विधास्यते । नैतदस्ति । विभक्त्युत्पत्तावभ्यन्तरीकृता प्रकृतिविभक्ति-लक्षितसारूप्याश्रये एकशेषे कथं हातुं शक्यते । न च यन्वां प्रकृत्यर्थानपेक्षः समुदायार्थस्तत्कथं प्रकृतिर्वर्ज्येत । यदापि सहविवक्षायां विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षस्तदा गर्गं य अस् य अस् य अस् इति स्थिते पूर्वस्य ‘य अस्’ शब्दस्य प्रकृतिसन्निपाताद्वैरूप्यम्, प्रातिपदिकैकशेषपक्षेपि तथैव वैरूप्यमित्येकशेषो न प्राप्नोति । एवं प्रकृतयापीति । एकैकस्यापत्यस्य प्रकृत्यर्थेन योगात् प्रधानभेदे च गुणाभ्यावृत्त्या

उ०—पदिकैकशेषपक्षे मातृमात्रादौ यथा नैकशेषस्तथोक्तमेव । भाष्ये—सिद्धमिति । सुबन्ता-तद्धितोत्पत्त्या तत्पक्षे एकशेषस्यान्तरङ्गत्वात् । एवं ‘सर्वत्रे’त्यसङ्गतमिति भावः । इदानीं तस्य सार्थक्यं दर्शयितुमपत्यार्थं एव पक्षत्रयेपि रूपणमाह—अपत्यादिष्विति । एका प्रकृतिरिति । अर्थाभेदादभिन्नैवेत्यर्थः । तद्धितान्तत्वादिति । अभ्ययशब्दस्यापि गौ-द्विहितत्वेन समुदायस्य तदादितदन्तत्वादिति भावः । प्रकृतिसन्निपातेति । तत्र प्रथमस्य सारूप्यासन्निपातोऽन्ययोस्तु व्यवहितत्वाच्चास्तीति वैरूप्यमिति भावः । अभ्यन्तरीति । गर्गशब्दविशिष्टयशब्दद्वयस्य प्रातिपदिकत्वे तदर्थगतसङ्ख्याभिधायितया प्रवृत्ता विभक्तिः सारूप्योपलक्षणतायां प्रकृतिं न त्यजतीत्यर्थः । न च यन्वामिति । यन्समुदायस्येत्यर्थः । समुदायायः—अपत्यसमुदायरूपोर्थः । अपत्याद्यर्थस्य ससम्बन्धकत्वादिति भावः । तदा गर्गं येति प्रत्येकं तद्धितान्तत्वात्सहविवक्षायां बहुवचनमिति भावः । प्रधानभेदे च गुणाभ्यावृत्त्येति । प्रातिपदिकोद्देशेन तद्धितानात् प्रातिपदिकार्थस्य तत्र

इति । अन्यो बहुषु यज्यो बहुष्वित्युच्यमानो लुङ् न प्राप्नोति । मा भूदेवम् ।
यजन्तं यद् बहुषु, यजन्तं यद् बहुष्वित्येवं भविष्यति । ननु चोक्तम्—‘नैवं
शक्यमिह हि दोषः स्यात्—काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा’ इति । नैव दोषः ।
लौकिकस्य तत्रा गोत्रस्य ग्रहणम्, न चैतलौकिकं गोत्रम् ।

अथवा पुनरस्त्वेका प्रकृतिर्बहवश्च यजः ? ननु चोक्तम्—सारूप्यादेक-
शेषो न प्राप्नोतीति ।

सिद्धं तु समानार्थानामेकरोपवचनात् ॥ २० ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? समानार्थानामेकशेषो भवतीति वक्तव्यम् । यदि
समानार्थानामेकशेष उच्यते, कथमक्षाः पादा मापा इति ?

नानार्थानामपि सरूपाणाम् ॥ २१ ॥

प्र०—गार्ग्यशब्दानामेकशेषः क्रियत इत्यर्थः । अन् यो बहुष्विति । यदा यथामेवैकशेषः
क्रियते, तदा शिष्यमाणो यशब्दो बहुषु वर्तत इति लुक् सिध्यति । गार्ग्यशब्दानां
त्वेकशेषे यशब्दो बहुषु न वर्तते, किं तर्हि, यशब्दान्त इति लुङ् न सिध्यति । यजन्तं
यदिमि । तेनैव चेत् कृतं बहुत्वमित्यपि तदन्तेनेति व्याख्यायते । काश्यपा इति ।
एकस्मिन् काश्यपापत्येऽपि कृते तत्प्रतिकृतिर्बहुत्वे काश्यपशब्दानामेकशेषे कृते अबन्तं
बहुषु वर्तत इति लुक्प्रसङ्गः । नैर्लौकिकम्येति । अपत्यस्येत्यर्थः । न चैतदिति । प्रति-
कृतिवृत्तित्वान्नैवदबन्तमपत्यवाचि । एका प्रकृतिरिति । प्रकृत्यर्थस्यैकत्वात् तेन च बहु-
नामप्यपर्यायानां सम्यन्धसम्भवात् । सिद्धं त्विति । सत्यपि प्रकृतिसन्निपातकृते एकस्य

उ०—विशेषणत्वाद् गुणता । किं नैकस्मादनेकेषां परत्वाऽसम्भव इति भावः । अन् यो बहुष्विति
भाष्ये । तेनैवेत्यनुवृत्त्या प्रत्ययस्यैव बहुषु वृत्तेर्लुगभ्युपगम इति भावः । यदा यथामेवेति ।
उक्तरीत्याऽऽद्योपपत्तिश्चिन्त्या । लुक्शास्त्रवैयर्थ्यापादनमेवात्र भाष्यकृतात्पर्यविषयीभूतम् ।
अपत्यवाचीति । यद्यपि प्रतिकृतिवृत्त्येतद्गोत्रमेव नैति लौकिकस्येति विशेषणं व्यर्थं
तथापि निदान्तस्वरूपप्रदर्शनमेतत् । यत्र तत्सदृशत्वात्तत्रापि गोत्रत्वानिर्माणः । प्रवराण्याद-
प्रसिद्धं हि तत्र गोत्रशब्देन गृहीतमित्युत्तरम् । सम्यन्धसम्भवादिति । प्रधानानुरोधेन
गुणावृत्तिभ्यायस्तु यत्र गुणावृत्तिं विना प्रधानोत्पत्तेर्न निर्वाहस्तद्व्यक्तस्थानीयरादौ तद्विषय
इति भावः । इह तु यत्र कृतेरेकत्वादहूनामपि परत्वसम्भवाद् गुणावृत्तिर्नापेक्ष्येति तात्पर्यम् ।
समानार्थत्वमिति । नानेवं कदाचिदशब्दमात्रस्य शेषप्रसङ्गः, तथा सति प्रकृत्यर्थविशिष्ट-
प्रत्ययार्थानवगतिप्रसङ्गात् । नावायनद्वाहावित्यादावाप्यत्र पक्षेऽनेनैकशेषसिद्धिः । अपरः
‘सरूपाणा’मित्यस्य स्थाने ‘समानार्थाना’मिति मत्वाऽभ्यासिमाह भाष्ये—यदीति । ‘नाना-

नानार्थानामपि सारूपाणामेकशेषो वक्तव्यः ।

एकार्थानामपि विरूपाणाम् ॥ २२ ॥

एकार्थानामपि विरूपाणामेकशेषो वक्तव्यः । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च—
वक्रदण्डौ, कुटिलदण्डाविति वा ।

स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः ॥ २३ ॥

स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिस्तस्यैकशेषो वक्तव्यः । अक्षश्च अक्षश्च
अक्षौ* । मीमांसकश्च मीमांसकश्च मीमांसकौ ।

इह कस्मान्न भवति—एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ चेति ?

संख्याया अर्थाऽसंप्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चेनेकशेषः ॥ २४ ॥

संख्याया अर्थाऽसंप्रत्ययादेकशेषो न भविष्यति । नहोकावित्यनेनार्थो
गम्यते । अन्यपदार्थत्वाच्च संख्याया एकशेषो न भविष्यति एकश्चैकश्चेत्यस्य
द्वावित्यर्थः । द्वौ च द्वौ चेत्यस्य चत्वार इत्यर्थः ।

प्र०—वैरूप्ये सर्वेषां प्रकृत्यर्थेविशिष्टापत्याभिधायित्वात् समानार्थत्वमस्ति । वक्रदण्डश्च
कुटिलदण्डश्चेति । द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थमेतद्वक्तव्यं, तेनैवाऽऽख्यो बहुत्वित्यपि पक्षे आश्रीय-
माणे इष्टं सिध्यति । यदा त्वञ्चर्त्तं यद्वहुत्वित्याश्रीयते तदाऽऽख्यविकन्यायाभयणाद्
वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्चेति वाक्यमेव भवति, न तु द्वन्द्व इति न वक्तव्यो विरूपाणां
मेकार्थानामेकशेषः । स्वरभिन्नमिति । स्वरेण भिन्नानामित्यर्थः । अक्षश्चेति ।
एकोऽक्षशब्दोऽशेर्द्वय इति संप्रत्ययान्तत्वादान्तोदात्तः, द्वितीयस्तु घञन्तत्वादा-
नुदात्तः, तस्यैव शेषो भवति । एको मीमांसकशब्दो खलन्तत्वान्मध्योदात्तः, परस्तु
मीमांसामधीते इति क्रमादिभ्यो युनित्याद्युदात्तस्तस्य शेषः । एकश्चेति । द्वन्द्वोऽ-
प्यत्रानभिधानात् भवति । अर्थासंप्रत्ययादिति । यत्रैकः शब्दोऽनेकमर्थमभिधातुं
शक्नोति तत्रैकशेषो नान्यत्र । प्रयुक्तानामन्वाख्यानात् । एकाविति चोक्तेऽसहायादि-

उ०—‘र्थानामपी’ति सूत्रमपि क्लियत इति भावः । तेनैवाऽऽख्यो बहुत्विति । तेनैव—‘विरूपाणा-
मपी’तिवचनेन । वस्तुतोऽनेन ‘गर्ग—य’शब्दस्य दोष इति तस्यैव लुप्त्यमानार्थाभिधायित्व-
मित्यत्रापि पक्षेऽप्रन्तं यद्वहुत्वित्यर्थेनैव लुगिति केचित् । अन्यविकेति । मन्दबुद्धयनुग्रहाय
तु कार्यमेव वार्तिक, सुग्रजालवत् । ननु बहुमीदौ निघातत्वादिभ्यश्च पूर्वनिपातः स्यादत
आह—स्वरेणेति । ‘साधनं कृते’ति समासः । घञन्तत्वादिति । ‘अक्ष इयात्ता’विति

नैतौ स्तः परिहारौ । यत्तावदुच्यते—‘संख्याया अर्थासंप्रत्यया’दिति । अर्थासंप्रत्ययेपि हि सत्येकशेषो भवति । तद्यथा—गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ^१ । न चोच्यते वृद्धयुवानाविति, भवति चैकशेषः । यदप्युच्यते—‘अन्यपदार्थत्वाच्चे’ति । अन्यपदार्थेन्येकशेषो भवति । तद्यथा—विंशतिश्च विंश-
तिश्च विंशती इति । तयोश्चत्वारिंशदित्यर्थः ।

एवं तर्हि नेमौ पृथक्परिहारौ । एकपरिहारोऽयं ‘संख्याया अर्थाऽसंप्रत्यया-
दन्यपदार्थत्वाच्चे’ति । यत्र द्वार्थाऽसंप्रत्यय एव वा, अन्यपदार्थतैव वा, भवति
तत्रैकशेषो ‘गार्ग्यौ’ ‘विंशती’ इति यथा ।

अथवा नेम एकशेषशब्दाः । यदि तर्हि नेम एकशेषशब्दाः समुदायशब्दा-
स्तर्हि भवन्ति । तत्र को दोषः ? एकवचनं प्राप्नोति । एकार्था हि समुदाया
भवन्ति । तद्यथा—यूथम् शतम् वनमिति ।

प्र०—गम्यते न तु द्वावित्यर्थः । अन्यपदार्थत्वाच्चेति । असंदिग्धेन पदान्तरेणाऽयमर्थः
प्रत्याप्यत इत्यर्थः । गार्ग्याविति । गार्ग्यश्च गार्ग्यश्चेत्यस्याप्यर्थस्य सम्भवात्
संदेहादर्थोऽसंप्रत्ययः । उत्तरकालं तु प्रकरणादिवशात् सदेहनिवृत्तिः । ननु ‘वृद्धो
यूने’ति वचनात् संदेहेऽप्येकशेषः स्यात्, अस्य तु निःसन्देहविषयसम्भवात्कथं
संदिग्धविषये प्रवृत्तिः ? नैतदस्ति । अज्ञादिष्वपि संदेहविषयेष्वस्य प्रवृत्तिदर्शनात् ।
एवं ‘तर्हीति । अर्थाऽसंप्रत्यये सत्यन्यपदार्थत्वादित्ययं हेत्वर्थः । यदि तर्हीति ।
प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकशेषे सति एकस्यानेकार्थत्वं सम्भवति । यदा तु समुदायवाचित्वं
द्वयादीनामभ्युपगम्यते तदा वनादिवदेकवचनप्रसङ्गः । यत्तु वनानीति बहुवचनं, तत्स-
मुदायप्रचयविवक्षायां न त्ववयवभेदविषक्षायाम् । समुदाया इति । समुदायवाचिन

उ०—अज्ञादिप्रकृतिके’त्यादिः । अत्रमित्यन्तरस्याप्यस्यप्रयत्नीयतां दर्शयति—‘वृद्धोपीति । एवंवा-
शब्देनैकादिष्वेकशेषमापादयतीत्यर्थः भावः—‘द्विषत्तु शब्दादिभ्योऽनेकार्थानिधानं घटादिशब्देभ्य
इव न स्यादित्यवयवमेकशेषेणानेकार्थत्वं चक्ष्ममित्येकादिशब्दानामपि तात्पर्यम् इति । साध्ये—
अर्थो गम्यत इति । द्विरूपार्थं इत्यर्थः । द्वावित्यर्थ इति । तस्य च द्वौशब्दो वाचक
इति भावः । संदेहादिति । निश्चयारम्भप्रतीत्यभावोऽसंप्रत्यय इत्यर्थः । न चोच्यते
वृद्धयुवानावित्यनेन सदेहबीजं दक्षितम् । एवं तर्हि नेमाविश्यादिभाष्यस्य वाचक-
शब्दात्तरसत्ताविशिष्टार्थाऽसंप्रत्ययेनैकाद्यावशात्तमेकशेषाऽभाव इत्यत्र तात्पर्यम् । विक्षार्यादीनां
तु भवत्येवेति विक् । इषानीं तद्वृद्धयप्यममिमेत द्विशब्दादिकं पृष्टव्यं स्रष्टव्यं—अथवा
नेम इति । द्वाविश्यादय इत्यर्थः । तेषामेकशेषशब्दे हि तद्वृष्टव्येनानैकशेषापादनम्, न

सन्तु तर्होक्शेषशब्दाः । किंकृतं सारूप्यम् ? अन्योन्यकृतं सारूप्यम् ? सन्ति पुनः केचिदन्येऽपि शब्दा येपामन्योऽन्यकृतो भावः ? 'सन्ती'त्याह । तद्यथा—माता पिता भ्रातेति ।

विषम उपन्यासः । सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्ते । इह पुनरेकेनाप्यपाये न भवति 'चत्वार' इति ।

अन्यदिदानीमेतदुच्यते—'सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्ते' इति । यत्तु भवानस्माश्चोदयति—'सन्ति पुनः केचिदन्येऽपि शब्दा येपा-

प्र०—इत्यर्थः । किं कृतमिति । एकश्रेकश्चेति विग्रहे कथं द्विशब्दः प्रवर्तत इति प्रश्नः । अन्योन्यकृतमिति । परस्परापेक्षया द्वितोत्पत्तौ सत्यां प्रक्रियावाक्यमिदं भवति—द्वौ च द्वौ चेति । तत्रैको द्विशब्दः शिष्यते । मातेति । यथा सुतजन्मनः प्रागलब्धं मातृव्यपदेशं स्त्री पश्चाद्विभक्ते, एवं सङ्गयेयान्तरापेक्षायां सत्यां पूर्वमप्रवृत्तो द्विशब्दः पश्चात् प्रवर्तत इत्यर्थः । अपायेष्वपीति । पुत्रविनाशोऽपि पितृव्यपदेशो न निवर्तते, पितृविनाशो पुत्रव्यपदेशः । चतुर्णां त्वेकाऽपाये नास्ति चतु शब्दस्य प्रवृत्तिः । अन्यदिदानीमिति । अवश्यं साधर्म्यं सति वैधर्म्येण भाव्यम् । अन्यथा तत्त्वमेव स्यात्तु साधर्म्यम् । यत्र साधर्म्यं तत्र वैधर्म्योद्भावेन न कश्चिदपि हेतुः स्यादित्यर्थः । मात्रादयश्च शब्दाः सम्बन्धान्तरापेक्षयैकस्मिन्नाश्रये वर्तन्त इति सम्बन्धान्तरविनाशोऽपि आश्रयसङ्गावाचुर्न यत्रवर्तन्ते । इत्यादयस्तु समुदायनिवेशिन एकापाये तत्समुदायाऽभावात्कथं प्रवर्तन् ।

उ०—त्वेते तथेति भावः । यदा त्विति । एकश्रेण विनैवेत्यर्थः । ननु समुदायो नामार्थः, न च तत्सार्योऽस्तीत्यत आह—समुदायवाचिन इति । प्रश्न इति । एकश्रेकश्चेति विग्रहे शिष्यमाणद्विशब्देन किं सादृश्यमित्यर्थः । परस्परेति । एकशब्दयो सहविवक्षाया शिष्यमाणैकशब्दस्य तदर्थमभिधानाऽसामर्थ्यात् परस्परापेक्षयैकैकत्रार्थे द्वितोत्पत्तौ तदभिधानसमर्थशब्दप्रवृत्तिः, तदलौकिकं च द्वौ च द्वौ चेत्यादीति भावः । अन्योन्यापेक्षाकृतद्वित्वेन प्रत्येकं द्विशब्दप्रवृत्त्या सारूप्यमिति भाव्याक्षरार्थः । अत एवाग्रेऽन्योन्यकृतभावविषय एव प्रश्नः । अन्योन्यकृत इत्यस्य परस्परकृत इत्यर्थः । भावः—प्रवृत्तिनिमित्तम् । मातृपुत्रादिशब्दाश्च परस्परकृतमातृव्यपुत्रत्वाविनिर्गन्धनास्तदाह—यथेति । पुत्रविनाशोऽपीति । ननु पुत्रस्य बुद्धिरस्यात्वेन तन्नाशोऽपि पितृव्यवहारोऽस्त्येव, 'मात्रिपुत्रस्य पिते'ति व्यवहारवत् । प्रकृत्येकस्य बुद्धिरस्यात्वे तदपायेऽपि चतुरादिव्यवहार इति किं वैषम्यम् ? पुत्रस्याबुद्धिरस्यात्वे तु तत्सत्त्वेऽपि न पितृव्यवहार इति चेन्न । 'नष्टस्य पिते'ति व्यवहारवत्तद्व्युत्पत्तिः पदार्थमाशयैकस्य विद्यमानत्वे 'द्वौ स्त' इत्यादिव्यवहाराऽभाव इति वैषम्यमित्याशयात् । नास्ति चतु शब्दस्येति । एवं च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमिति भावः । नन्वेवं परिहारे दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावः क्वपि न स्यादित्याह—अन्यदिदानीमिति । तद्व्याचष्टे—अवश्यमिति । एवं चेत्ते विषये वैधर्म्योद्भावनमकिञ्चित्कर्ममिति भावः । साधर्म्यं सारूप्यवैधर्म्यं, बीजमाह—मात्रादय इति ।

मन्योन्यकृतो भावः' इति, तत्रैतेऽस्माभिरुपन्यस्ताः । तत्रैतद्भवानाह—
'सकृदेते शब्दाः प्रवृत्ता अपायेष्वपि वर्तन्ते' इति । एतच्च वार्तम् ।

‘एकैको नोद्यन्तुं भारं शक्नोति यत्कथं तत्र ।

एकैकः कर्ता स्यात्सर्वे वा स्युः कथं युक्तम् ॥ १ ॥

कारणमुद्यमनं चैन्नोद्यच्छति चान्तरेण तत्तुल्यम् ।

तस्मात्पृथक् पृथक् ते कर्तारः सन्वपेक्षास्तु ॥ २ ॥

प्र०—एतच्च वार्तमिति । एतद्युक्तम्—यदाश्रयसन्निधानादेकाऽपायेपि मात्रादयस्तदपेक्षाः
प्रवर्तन्त इत्यर्थः । इदानीमेतद्वैधर्म्यरहितं द्वितीयं दृष्टान्तं वक्ति—एकैक इति ।
यथोद्यन्तूणां परस्परसन्निधित्वं कर्तृत्वमेकैकापाये च निवर्तते तथा द्वयादिव्यपदेशोऽ-
पीत्यर्थः । कथं तत्रेति । ‘न्याय्य’मित्यध्याहारः । एकैक इति । परस्परनिरपेक्ष
इत्यर्थः । कारणमुद्यमनं चेदिति । कर्तृत्वप्रतीतावित्यर्थः । कार्यकल्पितत्वाच्छक्तीना-
मेवमुक्तम् । तत्तुल्यमिति । तेनोद्यन्त्रा तुल्यं द्वितीयमुद्यन्त्वारमन्तरेणेत्यर्थः । अथवा—
तत्तुल्यमिति । द्वयादिशब्देष्वप्येतत्तुल्यमित्यर्थः ।

प्रथमेति । एकस्मिन् पुरुषे क्रियाया एकत्वान्नास्त्येकरोपः, पुरुषभेदेन तु प्रत्य-
क्त्वपरागभावादिभेदे विरोधात् क्रियाया अनेकत्वादेकरोपो वक्तव्यः । कृते चैकरोपे
प्रकरणादिवशादर्थविरोधावसायः । यदा तु ‘युष्मदस्मदी एवानेकार्थाभिधानसमर्थे’

उ०—आश्रयसद्भावादिति । सत्ताबोऽत्र मुदिरुतस्तेन ‘सृता माते’त्याद्यपपत्तिः । समुदायेति ।
इतरसाहित्यविशिष्टद्रव्यनिवेगिन इत्यर्थः । वार्तमित्यस्याऽसारमित्यर्थ इत्यग्रे । भाष्ये
येदित्यस्य—यत्रोपपत्तिः । सर्वे । परस्परसापेक्षा इत्यर्थः । ‘ननुद्यमनस्यैव कर्तृत्वप्रतीक्षी कारण-
त्वात्तस्य च प्रत्येकवृत्तिवादेकैक इत्येव पुनः, तत्राह—कारणमुद्यमनं चेदिति । स्वतुल्य-
द्वितीयसहाये विनाप्युद्यमनं स्याच्च च तथा इदमेतत्, तस्मात्परस्परसापेक्षं पृथक् पृथक्कर्तृत्व-
मित्यर्थः । एवं च तत्र यथाऽप्योभ्यकृतेनोद्यमनकर्तृत्वरूपाधेन प्रत्येकस्मिन्स्तेन सह दृष्ट-
च्छतीतिशब्दस्तथाऽप्योभ्यसस्यपेक्षद्वित्येनेकैकस्मिन्चपि द्विशब्दप्रवृत्तिरिति ‘सिद्धमेकरोपशब्द-
त्वम् । द्वौ च द्वौ चेतिविग्रहः, द्विरवैशिष्ट्येन बोधायण प्रत्येकं द्विषमं, प्रयोगे त्वेकरोपेणैव
प्रयोगाच्च कदाप्येकबोधो द्वावित्यस्य । एवं चैको न द्वावित्याद्यपपत्तम् । द्वौ नैककृत्यो न
द्वावित्येवविधिव्यवहारादुत्तरसंख्यायाः पूर्वसंख्यावाचकत्वमिति तत्रम् । अथयेति । अत्र
पक्षे ‘तत्तद्व्य’मिति ‘सन्वपेक्षास्ति’त्युत्तरं योग्यम् । नोद्यच्छति चान्तरेणेत्यत्र
‘स्वसमकक्षं सहाय’मिति शेषो बोध्यः । वस्तुतो द्वयादीनामेकरोपशब्दत्वाऽर्थावेपि नियमत
उद्भूतावयवभेदसमुदायविषयज्ञेन न कदाचिदपि द्वयादित्य एकत्ववचनम् । अयं वा नेमं
इति ध्वन्यस्यायमेवार्थः । एकरोपेणाप्ययमेवार्थः सूचित इति बोध्यम् । भाष्ये—प्रथमेति ।

प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषोऽसरूपत्वात् ॥ २५ ॥

प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषो वक्तव्यः । पचति च पचसि च पचथः । पचसि च पचामि च पचावः । पचति च पचसि च पचामि च पचामः । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? 'असरूपत्वात्' ।

द्विवचनबहुवचनाऽप्रसिद्धिश्चैकार्थत्वात् ॥ २६ ॥

द्विवचनबहुवचनयोश्चाऽप्रसिद्धिः । किं कारणम् ? 'एकार्थत्वात्' । एको-
यमवशिष्यते तेनानेन तदर्थेन भवितव्यम् । किमर्थेन ? यदर्थः एकः । किमर्थ-
श्चैकः ? एक एकार्थः ।

नैकाध्यर्थम् ॥ २७ ॥

नायमेकार्थः । किं तर्हि ? द्वयर्थो बहुर्थश्च ।

नैकाध्यर्थमिति चेदरम्भानर्थक्यम् ॥ २८ ॥

नैकाध्यर्थमिति चेदेकशेषारम्भोऽनर्थकः स्यात् ॥ इह हि शब्दस्य स्वाभाविकी
वाऽनेकार्थता स्याद्वाचनिकी वा । तद्यदि तावत्स्वाभाविकी—

अशिष्य एकशेष एकेनोक्तत्वात् ॥ २९ ॥

अशिष्य एकशेषः । किं कारणम् ? एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य
प्रयोगेण न भवितव्यम्—'उक्तार्थानामप्रयोग' इति ।

प्र०—इति पक्षः, अत्रापि च निवृत्तभेदाया एव क्रियाया आरयतेनाभिधानं तदैकशेषो न
वक्तव्यः । द्विवचनेति । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशे एकैकः शब्दः एकैकार्थाभिधायीति सह-
विवक्षायां निवृत्तेषु शब्दान्तरेषु शिष्यमाणेन शब्देन स्वस्मिन्नेवैकत्रार्थे अवस्थेयमिति
भावः । सर्वेषु पक्षेष्वप्यदोषः—प्रातिपदिकैकशेषे द्विवचनबहुवचनानुत्पत्तिप्रसङ्गः,
विभक्त्यन्तानां विभक्तौ वा परतः एकशेषेऽर्थभावाद् द्विवचनबहुवचनयोर्निवृत्ति-

उ०—प्रथमेन मध्यमः, प्रथमादिनोत्तम इति वक्तव्यमित्यर्थः । पुरुषे—प्रथमाद्यभ्यसमे ।
एकत्वादिति । भेदावगमे हेतोरभावादित्यर्थः । प्रत्यक्त्वम्—अहकारावापदक्षेप्यम् ।
पराक्त्वम्—तदास्पदक्षेपनत्वम् । आदिना प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वे । प्रकरणादिति । गार्ग्य-
विषमत्र शब्दपूर्नोरिति भावः । यदा त्विति । 'त्यदासीन्वात्येकशेषारम्भादिति भावः ।
आरयतेनाभिधानमिति । 'प्रथमत्वं' इति शेषः । पञ्चाद्वित्वादित्यर्थः समभिधायि-
ह ।

अथ वाचनिकी, तद्वक्तव्यम्—‘एकोयमवशिष्यते, स च द्वयर्थो भवति बह्वर्थश्चे’ति । न वक्तव्यम् । सिद्धमेकशेष इत्येव । कथं पुनरेकोयमवशिष्यत इत्यनेन द्वयर्थता बह्वर्थता वा शक्या लब्धुम् ? तच्चैकशेषकृतम् । नह्यन्तरेण तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवति । पश्यामश्च पुनरन्तरेणापि तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवतीति । अग्निचित्सोमसुदिति यथा । ते मन्यामहे—लोपकृतमेतत्—‘येनात्राऽन्तरेणापि तद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं तस्यार्थस्य गतिर्भवती’ति । एवमिहाप्येकशेषकृतमेतत्—‘येनात्रैकोऽयमवशिष्यत इत्यनेन द्वयर्थता बह्वर्थता वा भवति ।

उच्येत तर्हि न तु गम्येत, यो हि गामश्च इति ब्रूयादश्वं वा गौरिति, न जातुचित्संप्रत्ययः स्यात् । तेनानेकार्थाभिधाने यत्नं कुर्वताऽवश्यं लोकः

प्र०—प्रसङ्गः । अथ स्वभावतः शिष्यमात्रोऽनेकार्थः किमेकशेषेण । वाचनिकी वेति । यद्यपि सर्वमेव स्वाभाविकं तथापि यत्र प्रयोगविप्रयोगौ दृश्येते तत्र विप्रयोगनिवारणाय यदुच्यते तद्वाचनिकमभिधीयते । स च द्वयर्थ इति । ‘सरूपाणामकशेषोऽनेकार्थश्चैकविमत्तौ’ इति वक्तव्यमित्यर्थः । सिद्धमिति । एकशेषारम्भसामर्थ्याद्वयमर्थोऽवगम्यते—शिष्यमात्रः शब्दोऽनेकार्थाभिधीयति । एकेन ह्यनेकार्थाभिधानादैकशेषः क्रियते । एकार्थाभिधाने त्वनेकशब्दाऽप्रसङ्गादनर्थक एकशेषः स्यादित्यर्थः । इतर एतत्सामर्थ्यमजानन्नाह—रुधमिति । तच्चैकशेषकृतमिति । एकशेषविधानेनैतत्प्रतिप्रादित्वमित्यर्थः । लोपकृतमिति । लोपद्वारेणैतत्संगृहीतमित्यर्थः । अनेनेति । एकशेषविधानेन । उच्येतेति । ध्वननादनेकार्थक्याणां प्रवृत्तेः, यथा जात्याऽप्यायामेकस्मिन्निति, न त्वेकार्थः शब्द एकशेषविधानेनाऽनकार्थः सम्पद्यत इत्यर्थः । गामश्च-

उ०—दिति भावः । एवं चेद् वचनमवैयाकरणतार्किकस्येति तात्पर्यम् । स्वरूपव्याक्रियद्वय बाह्य प्रत्यायनात्प्रादत्वाद् द्विवचनाद्यसिद्धेर्भास्य विशिष्य प्रत्यायनानं भाष्ये इति बोध्यम् । असंरूपत्वादिति । असमानशब्दत्वादसमावर्तत्वाच्चेत्यर्थः । ‘द्विवचने’त्यादिप्रसङ्गस्तु वृद्धा-विन्यासप्रियापकः सूर्य प्रत्याख्यातुम् । निवृत्तिप्रसङ्ग इति । जातनिवृत्तौ मानाऽभावा-त्तरसत्त्वेपि तदयाऽभावेन तदबोधप्रसङ्ग इति वक्तुं युक्तम् । यद्यपीति । शब्दार्थसम्यग्धस्य नित्यत्वादिति भावः । विप्रयोगः । द्विरूपः । एतत्प्रतिपादितमिति । भाष्ये—वृत्तमिति करोतिरेकशेषविधानसामर्थ्यलक्ष्यप्रतिपादने वर्तते, तेन शब्दार्थसंबन्धनित्यत्वेपि न क्षतिरिति भावः । लोपस्याऽभावात्प्रकृतत्वात्कृतत्वमर्यादगतेरनुपपन्नमत आह—लोपद्वारेणेति । एवं च शिष्यमाणस्य लुप्यमानार्थबोधकत्वमनुभवसिद्धमिति भावः । भाष्ये—बह्वर्थता वा भवतीति । वा चार्थे । इति चेत्वेव पाठः । विद्यमानैव बोध्यते इत्यर्थः । एतदजानाम इतरः कश्चित्—उच्येत तर्हि । तद्व्याप्ये—ध्वननादिति । आद्यस्य आधीयकार्थात्वादिति

पृष्ठतोऽनुगन्तव्यः 'केष्वर्थेषु लौकिकाः कान् शब्दान्प्रयुज्यते' इति, । लोके चैकस्मिन् 'वृक्ष' इति प्रयुज्यते, द्वयो 'वृक्षा'विति, बहुषु 'वृक्षा' इति । यदि तर्हि लोकोऽवश्यं शब्देषु प्रमाणं, किमर्थमेकशेष आरम्भ्यते ? अथ किमर्थं लोप आरम्भ्यते ? प्रत्ययलक्षणमाचार्यः प्रार्थयमानो लोपमारम्भते, एकशेषारम्भे पुनरस्य न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति ।

ननु चोक्तं 'प्रत्यर्थं शब्दनिवेशाद्वैकेनाऽनेकस्याभिधान'मिति । यदि चैकेन शब्देनानेकस्याऽर्थस्याभिधानं स्यान्न प्रत्यर्थं शब्दनिवेशः कृतः स्यात् ।

प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकेनानेकस्याऽभिधानादप्रत्यर्थमिति चेत्तदपि प्रत्यर्थमेव ॥ ३० ॥

प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकेनानेकस्याभिधानादप्रत्यर्थमिति चेदेवमुच्यते, यदप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति तदपि प्रत्यर्थमेव । यदपि ह्यर्थावर्थौ प्रति 'तदपि' प्रत्यर्थमेव । यदपि ह्यर्थानर्थान्प्रति तदपि प्रत्यर्थमेव । 'यावतामभिधानं तार्वता प्रयोगो न्यायः' । 'यावतामर्थानामभिधानं भवति तावतां शब्दानां प्रयोग इत्येष पक्षो न्यायः ।

प्र०—इति । अश्वधर्मसमारोपः केवलं प्रतीयते, न तु तात्त्विकमश्वत्वमित्यर्थः । यदि तर्हीति । यदि च लोकः प्रमाणमित्यर्थः । 'उच्येत तर्हीत्यतः प्रभृति सर्वो ग्रन्थ एकशेषप्रत्याख्यानवादिनः ।

तदपि प्रत्यर्थमेवेति । अर्थो ह्यभिधेयमुच्यते । यश्च द्वयर्थः शब्दो नाऽसौ द्वयर्थतां जहाति, बहुर्थश्च बहुर्थतां, रोदसी दारा इति यथेत्यर्थः । यावतामिति । वृक्षश्च

उ०—भावः । संप्रत्ययः स्यादिति भाष्ये । अश्वत्वादिप्रभा स्यादित्यर्थः । 'तर्हि' शब्दस्य चाऽर्थतया स्यादयाने मानं दर्शयति—सर्वो ग्रन्थ इति । भाष्ये—अथ किमर्थं लोप इति । अग्निषिदित्यतो लोकेत एव कर्तव्यं प्रतीतिसिद्धिरिति भावः । प्रत्ययलक्षणमिति । अनेन लोपेनाऽनुपपत्तेरेवाऽन्वाख्यानमित्युक्तम् । न प्रत्यर्थमिति । ततश्च वृक्षश्च वृक्षश्चेति वाच्यं न स्यादिति भावः । इतराऽभिमतमनूय दूषयति—प्रत्यर्थमित्यादि । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशादेकेनानेकस्याभिधानाऽभावादेकशेष आरम्भ्यतेऽन्यथाऽप्रत्यर्थं स्यात् । एकेनाऽनेकस्याभिधाने प्रत्यर्थं शब्दप्रयोगो न स्यादिति चेदित्यर्थः । यदप्येकेनेति । अपिनैस्त्वचयति—नैकेनैकस्याभिधानं वयं निराकुर्मः, किं तु सहविवक्षायामेकेनानेकस्याभिधानमपि रक्षीकुर्मस्तेन वाच्यसिद्धिः । एकशेषारम्भश्च न कार्यः, इन्द्रस्य तु प्रयोगाऽऽज्ञानाच्च तद्विवृत्यर्थोऽपि स' इति । तदपीति । स्त्रीयस्त्रीयाऽर्थात्वाच्च प्रत्यर्थत्वमिति भावः । आरम्भवाचाह—यावतामिति, एव एव

‘यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्य’ इति

चेदेकेनाप्यनेकस्याऽभिधानम् ॥ ३१ ॥

‘यावतामभिधानं तावतां प्रयोगो न्याय्य’ इति चेदेवमुच्यते । एषोपि न्याय्य एव—‘यदप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति’ ।

यदि तर्ह्येकेनाऽनेकस्याभिधानं भवति—पुनश्च न्यग्रोधौ, ‘एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्नः ।’ एकेनोक्तत्वात्तस्याऽर्थस्यापरस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् ? ‘उक्तार्थानामप्रयोग’ इति ।

एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेदनुक्तत्वात्पक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः ॥ ३२ ॥

‘एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न’ इति चेदनुक्तः पक्षेण न्यग्रोधार्थ इति कृत्वा न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते । कथमनुक्तो यदिदानीमेवोक्तमेकेनाप्यनेकस्याऽभिधानं भवतीति ? सरूपाणामेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवति न विरूपाणाम् ।

प्र०—युक्तञ्चेति दर्शनादनारब्ध एकशेषे अनेकार्थतैकस्य न स्यात् । एकेनापीति । सह-विवक्षायामेक एव शब्द उद्भूतावयवभेदं समुदायमभिधत्त इत्यर्थः । सप्तम्यग्रोधाधिति । अत्रापि सहविवक्षायां समुदायार्थप्रादुर्भावादेकेनैव समुदायस्य प्रतिपादनाद् द्वितीयस्य प्रयोगो न प्राप्नोतीत्यर्थः । अनुक्तत्वादिति । वृत्तावित्युक्ते वृत्तस्य वृत्तान्तरेण सहत्वं गम्यते न तु न्यग्रोधेत्यर्थः । उभयदर्शनाच्चति । सरूपस्य विरूपस्य चैकस्याऽनेकार्थाभिधायित्वदर्शनादित्यर्थः । यावेति । ‘द्यो’शब्देन द्यावापृथिव्योरभिधानाच्चतः परस्वीकारस्य सुपां सुलुगित्याकारः, गोवो णिदित्योकारान्तप्रहणाणिणत्वादृष्टिरावादेशश्च । ‘पृथिवी’ इति द्विवचनान्तं, या छन्दसीति पूर्वसर्वलोदीर्घः । पृथिवीशब्देनाऽप्र दिवस्पृथिव्योरभिधानम् । विरूपाणामिति । प्रकरणादिवशाद्यग्रार्थविशेषायसायस्तत्र प्रवृत्तिनिमित्तमेवेति विरूपोऽनेकार्थाभिधायी दृश्यते, तत्र सरूपः कथं न स्याद्यत्रैकं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । तदेवं द्रव्याभिधानपक्षेऽपि प्रत्याख्याय एकशेषः ।

उ०—न्याय्य इत्यर्थः । न्याय्यत्वं कुत इत्यत आह—युक्तञ्चेति । एकस्य न स्यादिति । ‘प्रयोगे’ इति शेषः । प्रत्याख्यानवाची आह—यदप्येकेनेति । वृत्तावित्यादिदर्शनादिति भावः । सहेति । समुदायार्थप्रादुर्भावादिति भावः । द्विवचनात्परस्यार्थमाह—उद्भूतेति । आरम्भवाच्याह—यदीति । एकेनैवेति । युगपदधिकरणवचनतारित्येत्यर्थः । वृत्तान्तरेणेति । सप्तमीयत्वाच्चरिति बुद्धिस्थेनेत्यर्थः । माथ्ये—एकेनापीति । अपिनाऽनेकेनापि । प्रत्याख्यानवाच्ये युक्त्यन्तरमाह—उभयदर्शनाच्चेति । उभयोरप्येकेनानेकार्थाभिधानदर्शनादित्यर्थः ।

किं पुनः कारणं सरूपाणामेकेनाप्यनेकस्याभिधानं भवति, न पुनर्विरूपाणाम् ?

अभिधानं पुनः स्वाभाविकम् ॥ ३३ ॥

स्वाभाविकमभिधानम् ।

उभयदर्शनाच्च ॥ ३४ ॥

उभयं खल्वपि दृश्यते । विरूपाणामप्येकेनानेकस्याभिधानं भवति । तद्यथा—‘द्यावा ह क्षामा’† । ‘द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते’‡ इति । विरूपाणां किल नामैकेनाऽनेकस्याभिधानं स्यात्किं पुनः सरूपाणाम् ।

आकृत्यभिधानाद्वैकं विभक्तौ वाजप्यायनः ॥ ३५ ॥

आकृत्यभिधानाद्वैकं शब्दं विभक्तौ वाजप्यायन आचार्यो न्याय्यं मन्यते । एकाऽऽकृतिः, सा चाभिधीयत इति । कथं पुनर्ज्ञायते—‘एकाऽऽकृतिः सा चाभिधीयते’ इति ।

प्रख्याऽविशेषात् ॥ ३६ ॥

नहि गौरित्युक्ते विशेषः प्रख्यायते—शुक्ला नीला कपिला कपोतिकेति ।

प्र०—अनेकार्थप्रक्रमे अनेकार्थ एक एव वृत्तशब्दः प्रयुज्यते, न तु द्वन्द्वः, अनभिधानात् । इदानीमाकृतिपक्षाश्रयेण प्रत्याख्यानं करोति—आकृत्यभिधानादिति । जातिः शब्दार्थः, तस्या एकत्वादनेकशब्दप्रयोगप्रसङ्ग एव नास्ति किमेकशेषेणेत्यर्थः । कथं पुनरिति । द्रव्यातिरेकेणाकृतेरनुपलम्भादभावं मन्यमानस्य प्रश्नः । प्रख्याविशेषादिति । प्रख्या-बुद्धिः, तस्या अविशेषादेकरूपत्वात्तद्विषयस्याप्यैक्यं प्रतीयते । गुणप्रमाणादिभिन्नेष्वपि गोपिण्डेषु गौर्गौरित्येकाकारप्रत्ययोदयादवश्यमेकेनालम्बनेन सामान्येन भाव्यमिति जातिसद्भाव, एकत्वं चावसीयते । गौरित्युक्त इति । ‘गो रित्येतेन शब्दे-

उ०—तद्व्याचष्टे—सरूपस्य चेति । द्विवचनान्तमिति । अत एव पदकाले ‘पृथिवी इति’ इति प्रगृह्यत्वम् । ननु व्यावेत्यादाविव सुप्तावेत्यादावपि विजातीयानेकार्थाभिधानं स्यादिति चेन्न । स्वभावेन वारणात् । यत्रैकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति । तत्र शक्यतावच्छेदकप्रकारक-बोधाङ्गीकारे तदनुगतीकृतानेकव्यक्तिबोधो न्याय्य एवैकस्माद् द्रव्यपदार्थवादेऽपि । ‘शुद्धव्यक्ति-बोध’ इति वादिनां मतेऽपि प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षितानेकव्यक्ती व्यक्तिप्रहात्तात्पर्यमाहकसत्त्वे एकस्मादप्यनेकशुद्धव्यक्तिबोध इति सर्वथा द्रव्यपक्षेऽपि सूत्रं प्रत्याख्यातम् । इदमेव तत्र—पदेकस्य युगपदनेकार्थबोधकत्वम् । तदाह—प्रत्याख्यात इति । इदं च प्रत्याख्यानमर्थस्यान्य-

यद्यपि तावत्प्रख्याऽविशेषाज्जावते—‘एकाऽऽकृति’रिति, कुतस्त्वेतत्—साऽ-
भिधीयत इति ?

अव्यपवर्गगतेश्च ॥ ३७ ॥

अव्यपवर्गगतेश्च मन्यामह ‘आकृतिरभिधीयत’ इति । नहि गौरित्युक्ते
व्यपवर्गो गम्यते—शुक्ला नीला कपिला कपोतिकेति ।

ज्ञायते चैकोपदिष्टम् ॥ ३८ ॥

ज्ञायते खल्वप्येकोपदिष्टम् । गौरस्य कदाचिदुपदिष्टो भवति । स तमन्य-
स्मिन्देहेऽन्यस्मिन्कालेऽन्यस्यां च वयोऽवस्थायां दृष्ट्वा जानाति—‘अयं
गौ’रिति ।

प्र०—नोक्ते प्रत्यायिते सामान्यलक्षणेऽर्थविशेषानवधारणादैक्यं सामान्यस्याऽवसीर्यस्य
इत्यर्थः । कुतस्त्वेतदिति । भवतु सामान्यमेकं, तस्य तु बाह्यदोहादिकायामर्थक्रिया-
यामयोग्यत्वात्, द्रव्यस्यैव योग्यत्वादभिधानं न्याय्यमिति मत्वा प्रभः । अव्यप-
वर्गगतेश्चेति । अव्यपवर्गोऽभेदः—अविच्छेदः, अविशेषस्तस्य गतिः प्रतीतिरित्यर्थः ।
जातौ चाभिधीयमानायां द्रव्यद्वारका बाह्यदोहादय उपपद्यन्ते, जातिवद्वतोश्चाभेदोप-
चाराद् गौः शुद्ध इति सामानाधिकरण्यादिव्यवहारोऽप्युपपद्यते । अथ ‘प्रख्याविशेषाद-
व्यपवर्गगतेश्चेति किमर्थमुभयोरुपादानम्, एकेनापि हेतुनैकत्वाभिधानयोः सिद्ध-
त्वात् । नैप दोषः । अनभिधीयमानाऽपि जातिः संनिधिमात्रेण प्रख्याऽविशेषे
निमित्तं भवतीति प्रख्याऽविशेषेण प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययरूपेणैकत्वमेव प्रतिपादितं नाभि-
धानम् । तथा वनमिति सर्वविशेषाभ्यन्तरीकरणेनाव्यपवर्गगतावपि प्रख्याया
अविशेषो नास्ति, भिन्नपृच्छालम्बनत्वाद्वनमिति प्रत्ययस्य । एकोपदिष्टमिति ।

उ०—प्रमाणत्वादिपदेन सूत्रकृताऽपि दर्शितप्रायमेव । नन्वेवमपि द्वन्द्वो दुर्बोरोऽह माह—म
रिविति । सहविवक्षाधामेकजातीयार्थानेकशब्दप्रयोगादर्शनेन तदसाधुत्वप्रतिपादनार्थं सूत्र-
मिति भावः । एकाऽऽकृतिरिति भाष्यस्य—‘अस्ती’ति शेषः । इत्यर्थः—शब्दजप्रतीति-
विरोधः । बुद्धिरिति । प्रमाणिकेत्यर्थः । ननु व्यवत्येक्ये स्यादेव प्रतीत्येकरूपतेत्यत
माह—गुणेति । आलम्बनेनेति । विषयेनेत्यर्थः । प्रत्यायित इति । ‘अनेकशोऽपी’त्यादिः ।
विशेषानवधारणादिति । ‘आश्रयभेदेपी’त्यादिः । अविच्छेदं व्याचष्टे—अविशेष इति ।
तस्य गतिरिति । विशेषाऽनवगतेः पूर्वं सामान्यस्य शब्दतोऽवगतिरित्यर्थः । अयं
भावः—गुणादिभिन्नेष्वनुस्यूतैकाकारप्रतीत्या जातिसिद्धौ तत्र शक्तिग्रहः । शब्दाक्षरया
योयश्च । व्यक्तीनां त्वानभ्यासासु च शक्तिग्रहो, नापि शुद्धानां तासां बोधः, तासां विशेष-
रूपत्वेन विशेषावगतिप्रसङ्गात् । यथाकृतिरूपादिकं शब्दबोधे भासते सामान्येन, तथा
विशेषोऽपि भासते । भातेः शक्यत्वे तु तदाश्रयत्वेनाक्षेपादिना सामान्याकृतिरूपादेरेव ग्रहण-

कः पुनरस्य विशेषः 'प्रख्याऽविशेषा'दित्यतः ? तस्यैवोपोद्बलकमेतत्—
'प्रख्याविशेषाच्चायते चैकोपदिष्ट'मिति ।

धर्मशास्त्रं च तथा ॥ ३६ ॥

एवं च कृत्वा धर्मशास्त्रं प्रवृत्तं, 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' 'सुरा न पेये'ति
ब्राह्मणमात्रं न हन्यते, सुरामात्रं च न पीयते । यदि द्रव्यं पदार्थः स्यादेकं
ब्राह्मणमहर्षिकं च सुरामपीत्वाऽन्यत्र कामचारः स्यात् ।

कः पुनरस्य विशेषोऽव्यपवर्गगतेश्चेत्यतः ? तस्यैवोपोद्बलकमेतत्—
'अव्यपवर्गगतेऽपि, धर्मशास्त्रं च तथे'ति ।

प्र०—एकस्मिन्नुपदिष्टं 'गौरयं त्वया पदा न स्पृष्टव्य' इत्यादि वस्तु । अव्यवैकमुपदिष्टं
यस्य तदेकोपदिष्टं सङ्ख्युपदिष्टं गोत्यादि, सर्वत्र ज्ञायत इत्यर्थः । उपोद्बलकामति ।
उद्गतं बलं—प्रत्यक्षं, तत्पूर्यकत्वादनुमानस्य । उद्बलस्य समीपमनुमानमित्यर्थः ।
'प्रख्याविशेषा'दित्यनेन प्रत्यक्षं जात्यालम्बनं प्रमाणमुपन्यस्तम् । ततो विप्रतिपक्षप्रति-
पादनायाऽनुमानमिह जातिसङ्गावे 'ज्ञायते चैकोपदिष्ट'मित्यनेनोक्तम्, देशकाल-
वस्थापिण्डान्तरेष्वपि प्रत्यक्षमिह प्रत्यक्षोदयाऽन्यथाऽनुपपत्त्या सामान्यसङ्गावोऽनु-
मीयते इत्यर्थः । अथवा बलमुदीपयत्युपोद्बलकमुपद्रवकमुच्यते । धर्मशास्त्रं च तथेति ।
अनेनैतद्विशयि, न सादृश्यकार्यक्रियाकारित्वादिनिमित्ता भ्रान्ता प्रत्यक्षमिह सर्वत्रैव
प्राप्तं, किं तर्हि ? अभिन्नविषयनिमित्ता स्मृतिकारणामप्यविगीतप्रमाणभावाभूतोप-
'निषिद्धवचनानां जात्याश्रयेण सर्वव्यवहारप्रवर्तनादित्यर्थः । एकं ब्राह्मणमिति । एक-
स्यैव द्रव्यस्य ब्राह्मणशब्दवाच्यत्वादिति भावः । तस्येति । अव्यपवर्गगतिरभ्रान्ता

उ०—मिति न दोषः । प्रथमतो बालस्य यद्यपि विशेषव्यक्तावेव शक्तिप्रवृत्तधाप्यावापौऽप्यप्यप्य-
व्यवस्थान्तरे आनयनादि दृष्ट्वा पूर्वाज्ञातशक्तिप्रवृत्तस्य जात्याश्रयमात्रे व्यवस्थितिरिति तत्रम् ।
बाह्यविक्रिया उर्द्धं कथमत आह—द्रव्यद्वारका इति । आश्रये कारणमेव जातो तात्पर्य-
मिति भावः । अत्रयमोक्षे तु बाधज्ञानस्याऽप्रतिबन्धकत्वात् तदनुपपत्तिः, ज्ञातीत्यादिप्रमातो-
रूपेति कश्चित् । सन्निधिमन्त्रेण—शक्तिप्रवृत्तव्यक्त्युपपत्तयोरनुमानमात्रेण । प्रत्यक्षमिह प्रत्यक्ष-
रूपेण—प्रत्यक्षमिह विषयेण प्रत्यक्षेण । 'तदुच्चारितगोशब्दाद्यादृशः प्रत्यक्षस्तद्वत् एवैत-
दुच्चारितादित्वेन प्रत्यक्षमिह विषयता, सा वैकारिका विनाऽनुपपन्नेति । द्वितीयेनाभिधाने
सिद्धेऽप्येकत्वं न सिध्यतीत्याह—तथा वनमिति । अविशेष इति । एकरूपत्वमित्यर्थः ।
वनशब्देन कदाचिदाज्ञसमुदायस्य, कदाचित् पलाशसमुदायस्य, कदाचित् सिरसस्य
वस्य कदाचित् कान्तादिसमुदायस्य प्रतीतेरिति तात्पर्यम् । तदाह—भिन्नपृच्छेति । एव-
मुच्यन्तरमाह—ज्ञायते चैकेति । आद्यव्याख्यानेऽप्याह—अथवाज्ञात्याऽस्त्वारस्यात्कार-
णमप्येति । उपदिष्टमिति । भावे क इत्यर्थः । माप्ये—कः पुनरिति । अनेना

अस्ति चैकमनेकाधिकरणस्थं युगपत् ॥ ४० ॥

अस्ति खत्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगलभ्यते । किम् ? आदित्यः ।
तद्यथा—एक आदित्योऽनेकाधिकरणस्थो युगपदुपलभ्यते ।

विषम उरन्यासः । नैको द्रष्टाऽऽदित्यमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभते ।
एवं तर्हि—

इतीन्द्रवद्विषयः ॥ ४१ ॥

तद्यथा एक इन्द्रोऽनेकस्मिन् कतुशत आहूतो युगपत्सर्वत्र भवति । एव-
माकृतिरपि युगपत्सर्वत्र भविष्यति ॥ अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्—‘एकमनेकाधि-
करणस्थं युगपदुपलभ्यते’ इति ।

नैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदिति चेत्तयैकशेषे ॥ ४२ ॥

यो हि मन्यते—‘नैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यते’ इति, एकशेषे तस्य
दोषः स्यात् । एकशेषेऽपि नैको वृक्षशब्दोऽनेकमर्थं युगपदभिधीत ।

अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमाकृतिरभिधीयत इति ।

प्र०—स्मृतिकाराणामपि तत्रैकव्ययहारदशानादित्यर्थः । नन्वेकमनेकस्थं कथं भवति, नहि
देवदत्तो युगपन्मथुरायां सुप्ते च भवतीत्यत्र आह—अस्ति चेति । अवयवी यद्य-
प्यनेकावयवस्थस्तथापि तत्सद्भावे विवादान्नासी दृष्टान्तस्वेनोपात्तः । इतीन्द्रवद्विषय
इति । ‘एकस्याप्यनेक’ इति घान्यशेषः । शब्दप्रादुर्भावेऽव्ययीभावे कृते यतिः
प्रत्ययः । सर्वत्रति । सर्वेषु यागेषु द्रव्यवदङ्गत्वां प्रतिपद्यत इत्यर्थः । एकशेषेऽपीति ।

उ०—प्रत्ययाऽविशेषस्यैवोपपादनादिति भावः । प्रत्ययमिति । प्रत्ययशब्देन शाब्दमध्यमोच्यते ।
तत इति । तत्रैतदर्थः । विप्रतिपन्नेति । देशात्मप्रत्ययवद्भ्रान्तत्वशङ्कयेति भावः । प्रयोगस्तु
‘विमतप्रत्ययो जातिविषयो, देशादिभेदेऽप्यबाधितैकाकारप्रत्ययत्वात् समतव’ इति । अत्र-
स्थेति । अत्रस्थाकृतभेदोपपादनेन च न व्ययस्यैक्यं विषय इति सूचितम् । प्रत्यभिज्ञाप्रत्य-
येति । तद्विषयप्रत्ययेत्यर्थः । संप्रवृत्तकमिति । भ्रान्तत्वाशङ्कानिवर्तनेन प्रमात्यनिर्वाहकस्तर्क-
इत्यर्थः । ॥ सादृश्येति । सादृश्यरूपैकक्रियाकारित्वादिनिमित्तकप्रमत्तकपा नैतदर्थः । अवि-
गीतः प्रमाणभावः—प्रमाणत्वं यस्य स्मृतस्य—स्मरणस्य पदार्थविषयकस्य तेनोपनिषदाभि-
वचनानि यैस्तेषामित्यर्थः । द्रव्यस्य शब्दार्थत्वे लोकमात्रजन्यवधमिषेधापेक्ष प्रतीयेत । एकः क
इति चेत् ? यो यस्य तद्वाक्यप्रवणकाले शुद्धित्वः स इति गृह्यते । जातेः पदार्थत्वे तु न
दोष इति तात्पर्यम् । अन्यत्र कामचार इति । ‘सर्वेषां’मिति शेषः । एकैकस्याऽङ्गमने-
जातः शास्त्रार्थ इत्यप्यभाष्यजनविषये सर्वेषां कामचारः स्यादित्यर्थः । नन्वेकमिति । जातिकर-
मित्यर्थः । तद्भावे विवादादिति । ‘नौदादौना’मिति शेषः । ॥ सामस्येन प्रत्ययवच-
नवयवी भोपलभ्यत इति वैरम्यादपि स न दृष्टान्तत इति भावः । साक्षाद्दृष्टत्वाद् वाच्य-

द्रव्याभिधाने द्वाकृत्यसंप्रत्ययः ॥४३॥

द्रव्याभिधाने सत्याकृतेरसंप्रत्ययः स्यात् ॥ तत्र को दोषः ?

तत्राऽऽसर्वद्रव्यगतिः ॥ ४४ ॥

तत्राऽऽसर्वद्रव्यगतिः प्राप्नोति । असर्वद्रव्यगतौ को दोषः ? 'गौरुमुन्वयोऽजोऽग्नीषोमीयः' इति । एकः शास्त्रोक्तं कुर्वीत, अपरोऽशास्त्रोक्तम् । अशास्त्रोक्ते च क्रियमाणे विगुणं कर्म भवति, विगुणे च कर्मणि फलाऽनवाप्तिः ।

ननु च यस्याप्याकृतिः पदार्थस्तस्यापि, यद्यनवयवेन चोद्यते न चानुषङ्ग्यते विगुणं कर्म भवति, विगुणे च कर्मणि फलाऽनवाप्तिः । 'एकाऽऽकृतिरिति च प्रतिज्ञा दीयेत । यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनम्—'एकशेषो न

प्र०—यद्येकस्याऽनेकसम्यन्धो नाभ्युपगम्यते तदैकः शब्दोऽनेकमर्थं सम्बन्धाऽभावात् प्रत्याययेदित्यर्थः । एकमेवादर्थं समर्थयितुमाह—द्रव्याभिधाने हीति । श्रुतिस्मृतिविहितानां सर्वव्यवहारारण्यमप्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । ननु चेति । सर्वविषया चेदाकृतिश्चोद्यते तदा सर्वव्यक्तिविषयमनुष्ठानं विना वैगुण्यमेव स्यादित्यर्थः । अथाऽनुष्ठानसिद्ध्यर्थमेकद्रव्यविषयमेव कर्म क्रियते तत्राप्युच्यते—एकाकृतिरिति चेति । 'च'-

उ०—आह—एकस्यापीति । 'एकस्याप्यनेक' इति पाठः । एकस्यापीन्द्रियस्य यथाऽनेको पागोऽङ्गित्वेन विषय एव बोधज्ञानविषयश्च, एकदेशावच्छिन्नानेकपागेषु तथा दृष्टानसंभवात् एकस्या अपि जातेरनेको विषय आश्रयत्वव्यत्यर्थः । 'अनेकस्य' इति पाठे एकोऽपि यथा इन्द्रियादोऽनेकपागस्य एकस्यापि बोधधुर्विषयस्तथा जातिरपीत्यर्थः । अन्ययीभावे इति । इन्द्रस्य प्रादुर्भाव इत्यर्थः । सर्वेति । प्रादुर्भावविषयेन्द्रियवद्देहा तदोपपा वा एका देवता श्रीछात्रिद्रव्यवरसर्वपागेष्वङ्गता युगपत्प्रतिपद्यते इत्यर्थः । भाष्येपि इन्द्रः—इन्द्रशब्दः । आहूतः—प्रादुर्भूतः । युगपत्सर्वप्राज्ञं भवतीत्यर्थः । यदीति । अनेकाधिकरणस्थपदेनाऽनेकसम्बन्धो विवक्षित इत्यर्थः । एवं चैकः शब्दो यथाऽनेकप्राज्ञे एकेन युगपद् गृह्यते तथा जातिरपीत्यर्थः । भाष्ये—अपरोऽशास्त्रोक्तमिति । एकः शब्दः प्रत्ययनिवेशावादेकं द्रव्यं गौतमं बोधयेत्, तस्य केनचिदाद्यमे कृते परैस्तेन वा गयान्तरालम्भेऽज्ञाद्यर्थः स्यात् । एवं 'म ब्राह्मण'मित्यादावप्येकस्य ब्राह्मणस्याऽवधो विषयस्तत्राऽन्यविषये सर्वेषां कामचारेण प्रकृतावपि न प्रापश्चितं स्यादिति बोध्यम् । सर्वपुरुषान् प्रत्येकम्यक्तेरेव बोधनमित्यभिमानः । अयानुष्ठानेति । अर्थ भावः—जातेः साक्षादनुपगम्यमाद्यसम्भवाद्यप्येकद्वारा तदाभ्यं, तत्राऽनुष्ठानसिद्ध्यर्थमेकप्रयोगे 'एकव्यक्तिद्वारकमेव तदाधीयते । तत्राकृतेरेकते विनिगमनाविरहासर्वव्यक्तिद्वारकमेव तदाधीयते । आकृतेरेकत्वे तु प्रतिज्ञाहानिरिति । पूर्वाऽऽख्याऽस्याऽनन्तरणत्वात्तत्राऽनुपपद्योऽत आह—तुदाव्यस्यार्थे इति । भाष्ये—अनवयवेनेति । जात्याद्यया व्यक्तिविशेषा 'अवयवा' ह्युच्यन्ते । अनवयवेन । व्यक्तिविशेषानाद्यङ्गनेत्यर्थः । मन्वा-

वक्तव्य' इति, स चेदानीं वक्तव्यो भवति । एवं तर्ह्यनवयवेन चोद्यते, प्रत्येकं च परिसमाप्यते, यथाऽऽदित्यः । ननु च यस्यापि द्रव्यं पदार्थस्तस्याप्यनवयवेन चोद्यते, प्रत्येकं च परिसमाप्यते । एकशेषस्त्वया वक्तव्यः । त्वयाऽपि तर्हि द्विवचनबहुवचनानि साध्यानि ।

चोदनायां चैकस्योपाधिबृत्तेः ॥ ४५ ॥

चोदनायां चैकस्योपाधिबृत्तेर्मन्यामहे—'आकृतिरभिधीयत' इति ।

प्र०—शब्दस्तुशब्दस्याऽर्थं, यद्व्यमाणायाऽपेक्षया समुच्चये वा । स चेदानीमिति । एकत्वे जातेरेकशब्दप्रवृत्तेः सिद्धत्वादेकशेषारम्भः प्रत्याख्यायते । अनेकत्वे त्वारब्धव्यपवैकशेष इत्यर्थः ।

एवं तर्हीति । सर्वाभिव्यक्तिभिः संबन्धस्य तुल्यत्वात्सर्वत्रैवाऽभिन्नबुद्ध्युत्पादनात्प्रत्येकं परिसमाप्तत्वादेकस्मिन्नभिः द्रव्ये सत्कर्म क्रियमाणं जातौ कृतमेव भवतीत्यर्थः । यथादित्य इति । प्रतिदेशं यथा सर्वात्मनाऽऽदित्य उपलभ्यते तथा जातिरपीत्यर्थः । ननु चेति । द्रव्येऽपि पदार्थं जातेरनभिधेयाया उपलक्षणत्वेनाभ्रयणात् परित्यक्तभेदं द्रव्यमात्रं विशिष्टजातियुक्तं शब्देनोच्यते । प्रत्येकं च परिसमाप्यत इति । 'शास्त्र'मित्यध्याहारः । अथवा जातिरुपलक्षणभूता प्रत्येकं परिसमाप्यत इति व्याख्येयम् । एकशेषस्त्ययेति । जात्युपलक्षितस्य द्रव्यस्य शब्देनाभिधाने सत्यभिधेयानेकत्वेनाऽनेकशब्दत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । स्थयापीति । जातेरेकत्वाद् द्वित्वबहुत्वनिषेधनानि द्विवचनबहुवचनानि न सिध्यन्तीति भावः । एवं भाष्यकारेण पक्षयोः साम्यं दर्शितम् । वाच्यकारस्तु जातिपक्षाभ्रयणस्य प्रयोजनानि समुच्चयेनाऽऽचष्टे—चोदनायां चैकस्येति । सामान्यस्य—आग्नेयादेः । उपाधिबृत्तेरिति । अष्टाकपालत्वादिरुपाधिः, तस्य वृत्तिः—प्रवृत्तिः । एतदुक्तं भवति—'यदि आग्नेयादिशब्देन सामान्यमभिधीयते तदा तेनाऽशेषद्रव्याणामाक्षेपात्प्रतिद्रव्यमष्टाकपालत्वमुपाधिर्युज्यते । द्रव्ये तु पदार्थं पके-

उ०—अयमेकशब्देनोक्त आह—सर्वाभिरिति । भेदकाभावाच्च भेद इति भावः । प्रत्यक्षाविरोधादभिप्रायकमानविरोधाच्च भेदाऽनुमानमसङ्गतमिति भावः । नन्वादित्यस्य प्रत्येकं समाप्त्यभावेन दृष्टान्ताऽसङ्गतिः भव्याह—प्रतिदेशमिति । अनभिधेयाया इति । सत्पक्षावच्छेदकमशक्यमेवेत्यर्थः । यद्वा प्राधान्येनाऽनभिधेयाया इत्यर्थः । परित्यक्तभेदमिति । परित्यक्ताऽवान्तरभेदमित्यर्थः । ननु द्रव्यस्य प्रत्येकं समाप्तेः प्रकृतेऽनुपयोगोऽत्र आह—शास्त्रमिति । शब्देनाभिधाने इति । प्राधान्यमेत्यर्थः । नन्वेवं 'चोदनायां चैकस्येति' चोऽनुपपन्न इत्यत्र आह—वाच्यकार इति । प्रयोजनानि । प्रयोजनान्तराणि । समुच्चयेनेति । 'द्रव्याभिधाने द्वाकृत्यसंश्रयः' इत्यनेन समुच्चय इति बोध्यम् । एकस्याग्नेयादेर्य उपाधिरष्टाकपालत्वादित्यस्य पुनः पुनः प्रवृत्तेरिति वार्तिकार्थः । समासश्चाप्यस्त्वत् । एकस्येति व्यापरे—सामान्यस्येत्यादि । 'अष्टाकपालत्वादी'त्यादिपदेन निर्वापः । अत एव भाष्ये स एव दर्शितः—'एकं

‘अन्वयोऽजोमीपोमीय’ इति । आकृतौ चोदितायां द्रव्य आरम्भणालम्भन-
प्रोक्षणविशसनादीनि क्रियन्ते ।

न चैकमनेकाधिकरणस्यं युगपत् ॥ ४६ ॥

न खल्वेकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यते । नद्येको देवदत्तो युग-
पत्सुप्ते भवति मथुरादां च ।

‘विनाशे प्रादुर्भावे च सर्वं तथा स्यात् ॥ ५० ॥

किम् ? यिनश्येच्च प्रादुःष्याच्च । ‘श्वा मृतः’ इति, श्वा नाम लोके न
‘प्रचरेत् । ‘गौर्जातः’ इति, सर्वं गोभूतमनवकाशं स्यात् ।

प्र०— आकृतौ चोदितायामिति । आकृतिवादिपक्षे शब्देनाकृतिश्चोद्यते, द्रव्ये तु कार्यं
प्रवर्तते, अयुक्तं चैतत्, नहान्यस्य चोदनेऽन्यस्य कार्यं क्रियमाणे यथाकृतं भवति ।
सत्माद् द्रव्यमेव शब्देनोच्यत इति न्याय्यम् । न चैकमिति । न च हेतुरहितेनादित्य-
दृष्टान्तेन साध्यसिद्धिर्भवति, देवदत्तदृष्टान्तेन विपर्ययस्यापि साधनान् । श्वा मृत इति ।
अभिन्नयत्नविनाशो जातेस्तिरोभावात्पिण्डान्तरे श्चेति प्रत्ययो न स्यात्, कृतप्रत्यय
इवैकाऽपाय इत्यर्थः । यद्वा आश्रयाऽपाये आश्रितस्याप्यपायोऽवयवापाये अवयविन
इवेति जातेर्विनाशप्रसङ्ग इत्यर्थः । गौर्जात इति । जातेन गोपिरहेन गोत्वमभिव्यक्तव्यं,
तत्र सर्वाश्रयवर्तीति एकगोपिण्डप्रत्ययत्वे सर्वगोपिण्डप्रत्ययत्वप्रसङ्गः । अनवकाश-
मिति । पदार्थान्तरप्रत्ययस्याऽवकाशाऽभावात् । अथवा सर्ववस्तुव्यापि गोत्व-
मेष्टव्यम् । अन्यथा—

उ०—जातिवादे दूषणमाह भाष्ये—आकृतौ चोदितायामिति । कार्यसंबन्धभावेन चोदिताया-
मित्यर्थः । तच्छेदपूरणेन व्याचष्टे—अयुक्तमित्यादिना । तत्रैव दूषणान्तरं—नचैकमिति ।
निपर्ययस्यापीति । सप्रतिपक्षसंभवादित्यर्थः । एवं चानेकद्रव्यगतैका आतिरिक्तपुण्यगुणमेव
न दावयत इति भावः । ननु जातेर्निरवयवत्वार्थं नाशादि । किं नैकनाशेपि स्वस्वमन्तरेणाऽभि-
व्यक्तजात्या श्वा प्रचरेदेवेत्यत आह—अभिन्नयत्नश्चेति । ‘व्यासउपवृत्तिर्जातिः सर्व-
व्यक्तिभिः संभूताऽभिन्नयते’ इति मते इदं दूषणम् । जातेर्नाशश्च तिरोभाव एवेत्यर्थः ।
एवं च ‘श्वा नाम लोके न संचरे’दिति भाग्यस्य,—स्वस्वमन्तरे श्वात्पयपिपयो—न
सञ्चरेत्—न स्यादित्यर्थः । एवं विनाशपदं व्यक्तिषु ध्वंसपरं, ‘तवेति परादृष्टमाकृतौ
तिरोचानपरमित्यदुक्तमिति भत्याह—यद्वेति । आविष्टको धर्मविरोधो जातिरिति भावः ।
जातेनेति । व्यासउपवृत्तिर्जातिः सर्वव्यक्तिभिः संभूताऽभिन्नयते इत्यस्य गोत्वज्ञानमेव न
स्यादित्यर्थः । यस्तु तर्हि सप्रत्यक्षस्यापि तदाश्रयसर्वस्य प्रत्यक्षत्वमत आह भाष्ये—अनव-
काशमिति । अर्थान्तरप्रत्ययावकाशरहितं गोभूतं गोत्वप्रत्यक्षाप्य गोत्वं यस्तु सर्वं प्रत्यक्षं
स्यात् । गोत्वस्तीनामनन्तरत्वादानवकाशावमित्यर्थः । न विघटेऽवकाशो यस्मादिति यदुपरीहि-

अस्ति च वैरूप्यम् ॥ ५१ ॥

अस्ति खल्वपि वैरूप्यं—‘गौश्च गौश्च’, खण्डो मुख इति ।

तथा च विग्रहः ॥ ५२ ॥

एवं च कृत्वा विग्रह उपपन्नो भवति—गौश्च गौश्चेति ।

व्यर्थेषु च मुक्तसंशयम् ॥ ५३ ॥

व्यर्थेषु च मुक्तसंशयं भवति । आकृतावपि पदार्थ एकशेषो वक्तव्यः ।
अज्ञाः पादा मापा इति ।

प्र०—‘नायाति न च तत्रासीदस्ति पश्चात्त चांशवत् ।

जहाति पूर्वं नाचारमहो व्यसनस्तन्ततिः ॥’

[इति दोषापत्तिः । ततश्च—]

‘व्यक्त्यैवैकत्र सा व्यक्ता ऽभेदात्सर्वत्रगा यदि ।

जातिर्दृश्येत सर्वत्र’—

इति, सर्वेषु पदार्थेषु गोप्रत्ययप्रसङ्गः । अस्ति च वैरूप्यमिति । तस्माद् द्रव्य-
मेवास्तु, न तु सामान्यम् । नह्येकस्य भेदाऽभेदौ विरुद्धावुपपद्येते इत्यर्थः । एकार्थ-
क्रियाकारित्वादिनिमित्तस्तु प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः । गौ[श्च गौ]श्चेति । भेदाधिष्ठानः
संमुख्यः सामान्यस्यैकत्वाऽभिधेयत्वयोर्न स्यादित्यर्थः । आकृतावपि । यदर्थे
आकृतिपक्षपरिमहत्सदेव न सिध्यति, नहि शकटाक्षदेवान्नात्तादिष्वेकाकृतिसङ्गावः ।

उ०—रिति तात्पर्यम् । अत्र पक्षोऽप्याहारहेतावपक्षात्पक्षान्तरमाह—अथवेति । नायातीति ।

तापन्ने गपि व्यस्यन्तरादायातीति न शक्यं यक्तुं, तस्य निश्चिपयत्वात् । ‘न याती’ति पाठे—

तरङ्गव्यक्तिं व्यस्यन्तरादागत्य न प्राप्नोतीत्यर्थः । न च तत्रासीदिति । प्रागाध्याभावा-

दित्यर्थः । तत्रैव हेतुमाह—अस्ति पश्चादिति । यतः पश्चादेवास्ति अतः पूर्वं नासी-

दित्यर्थः । एतेन ‘मा यासीत्मा च भूतत्र गोत्व’मिति परास्तम् । ननु सन्निपातमङ्गीकृत्याऽ-

शोभागमनप्रसवत आह—न चांशवदिति । निरवयवत्वेनाऽन्त्याभावादित्यर्थः । ननु पूर्वमाचारं

एकत्वाऽग्रेवायातीत्यत आह—जहातीति । पूर्वप्रापि प्रसीतेरिति भावः । तस्मात्सर्वत्रास्ति

वार्थः, ततश्च कदापिदृश्यत्वेन व्यक्ता साऽभेदात्सर्वत्रेति वाच्यम् । ततश्च सर्वत्र दृश्येत ।

तदाह—सर्वत्रेति । अत्र पक्षे—गोभूतमभिव्यक्त्यगोत्वेन व्याप्तं सुखद्वयव्यक्तित्वेन जात्यन्तरा-

कादारहितं सर्वं रयादिति भावार्थः । आतिसङ्करप्रसङ्गश्चेत्यपि बोध्यम् । नहीति । एवं

च तत्तच्छब्दप्रतिपाद्ये एकरिभन्निष्कृष्टधर्मोपपत्तेरभावाद् द्रव्यमेव पदार्थ इति भावः ।

भाष्ये—गौश्च गौश्च’वमेवाभिप्रेतं वैरूप्यमुपपादयति—भेदेति । एवं चन्द्रो गौर्मुण्डो गौरिति

च न रयादिति भावः । प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः—तद्विषयः । भाष्ये—अग्नि च वैरूप्यमिति

वाचपरय’च’राद् व्याकृते—तया च विग्रह इति । पश्चात्तये पश्चात्तानामिव सहप्रयोगो न

रयादिति भावः । भाष्ये—व्यर्थेति । विज्ञातीयाभेदात्संरूप्यत्वेदित्यर्थः । मुक्तसंशय-

मिति । ‘वृक्षोवाहीकरण’मिति दोषः । आप्यभावात् व्याप्तिमते दृश्यत्वे निरस्यति—आकृति-

लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणस्याऽनित्यत्वात् ॥ ५४ ॥

लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । कुतः ? 'गुणस्यानित्यत्वात्' । अनित्या गुणा अपायिन उपायिनश्च । किं य एते गुह्यादयः ? 'ने'त्याह । स्त्रीपुंन-
पुंसकानि सत्त्वगुणाः, एकद्वित्वबहुत्वानि च । कदाचिदाकृतिरेकत्वेन
युज्यते, कदाचिद्वित्वेन, कदाचिद् बहुत्वेन, कदाचित्स्त्रीत्वेन, कदाचित्पुं
स्त्वेन, कदाचिन्नपुंसकत्वेन ।

भवेद्विज्ञपरिहार उपपन्नः, वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते । यदि हि कदा-
चिदाकृतिरेकत्वेन युज्यते कदाचिद्वित्वेन कदाचिद् बहुत्वेन 'एकाऽऽकृति'रिति
प्रतिज्ञा हीयेत, यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमुक्तम् 'एकशेषो न वक्तव्यः'
इति, स चेदानीं वक्तव्यो भवति । एवं तर्हि—लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणविवक्षाऽ-
नित्यत्वात् । लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति । कुतः ? 'गुणविवक्षाया

प्र०— इदानीमाकृतिगदी दोषान्परिहर्तुमाह—लिङ्गेति । आकृतिसङ्कावः पूर्वमेव
प्रत्यक्षानुमानागमप्रवृत्तिभिः प्रतिपादितः, सर्वगतत्वेऽपि पदार्थानां विचित्रशक्ति-
योगात्कश्चित् पदार्थः कांचिदेवाकृतिमभिव्यनक्ति न तु सर्वा सर्वः । गुणाश्चाऽत्र द्वित्वस्त्री-
त्वादयो विवक्षिताः । तैश्चाकृतेरकार्थसमवायलक्षणः संबन्ध इत्याहुतावपि पदार्थे लिङ्ग-
सङ्ख्यासिद्धिरित्यर्थः । अनित्या इति । कदाचित्स्त्रीत्वयुक्तेन पिण्डेनाऽऽकृतिर्व्यज्यते,
कदाचित्पुंस्त्वयुक्तेन । कदाचिदेकाधारस्था प्रतिपाद्यते, कदाचिनेकाधारस्थेत्यर्थः ।
किं य एत इति । ते हि गुणत्वेन प्रसिद्धाः, न च तदनित्यस्य लिङ्गवचनसिद्धौ हेतु-
रुपपद्यत इति प्रश्नः । प्रकरणादर्थेनिश्चय इत्याह—नेत्याहेति । वचनपरिहारसिद्धिरिति ।
लिङ्गपरिहारे न किंचिद् दुष्यति, वचनपरिहारे त्वभिधीयमाने 'एकाकृति'रिति प्रतिज्ञा-
हानिः, द्वित्वबहुत्वसंबन्धस्याऽप्यभ्युपगमात् । द्विवचनबहुवचनवदनेकशब्दत्वमपि
प्राप्नोतीत्येकशेषोऽपि वक्तव्य इत्यर्थः । गुणविवक्षाऽनित्यस्यादिति । सत्य आकृतेरे-
कत्वं, द्रव्यगतद्वित्वबहुत्वविवक्षायां तु द्विवचनबहुवचने भवतः । आप्रयधर्मेराभितानां

उ०—सङ्काव इति । 'अथवे'त्यादिना' व्याख्यातं 'सर्व' गोभूत'मित्यादिदोषं परिहारति—सर्व-
गतत्वेपीति । सङ्कावोपि न, परस्परपरिहारेण भिन्नवस्तुनिष्ठानामेवैक्य स्थितेः सङ्कावाद्, न
च गोत्रादीनामिति भावः । अथस्याख्यातीत्या दोषस्तु ज्ञानेः प्रत्येकं परिसमाप्यहीकारेण
सुखरः एकैकशक्तिव्यङ्ग्यत्वाच्च न 'विनाशो'त्यादिदोषः । न तु सर्वामिति । यथात्मनो
व्यापकत्वेपि क्षयिष्ठरीरे कश्चिदेनामास्तुरिति न सधः सर्वत्र तद्विषयार्थः । एकार्थमम-
पायेति । तेन च निमित्तेन जातो लिङ्गसङ्ख्यारोप इत्यर्थः । भाष्ये—गुणस्येति । जातावेक-
वचनम् । अनित्या इति । अनित्यता इत्यर्थः । अपावित्तोपावित्तव्यामनियतत्वेन
भाष्ये इति तत्त्वं ।

अनित्यत्वात्' । अनित्या गुणविवक्षा । कदाचिदाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता भवति, कदाचिद्विद्वत्त्वेन, कदाचिद् बहुत्वेन, कदाचित्स्त्रीत्वेन, कदाचित्पुंस्त्वेन, कदाचिन्नपुंसकत्वेन ।

भवेद्विज्ञपरिहार उपपन्नः, वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते । यदि कदाचिदाकृतिरेकत्वेन विवक्षिता भवति कदाचिद्विद्वत्त्वेन कदाचिद् बहुत्वेन, 'एकाऽऽकृति'-रिति च प्रतिज्ञा द्वीयेत, यच्चास्य पक्षस्योपादाने प्रयोजनमुक्तम्—'एकशेषो न वक्तव्य' इति, स चेदानीं वक्तव्यो भवति ।

लिङ्गपरिहारश्चापि नोपपद्यते । किं कारणम् ? आविष्टलिङ्गा जातिर्यलिङ्गमुपादाय प्रवर्तत उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशात्तलिङ्गं न जहाति । तस्मान्न वैयाकरणैः शक्यं लौकिकं लिङ्गमास्थातुम् । अवश्यं कश्चित्स्वकृतान्त आस्थेयः । कोऽसौ स्वकृतान्तः ?

प्र०—व्यपदेशः । यथा 'संपन्नो यवो' 'विनष्टो यव' इति संपत्तिविनाशाभ्यां द्वयगत्यभ्यां जातिर्व्यपदिश्यते, तथा लिङ्गसङ्ख्याभ्यामपीत्यर्थः । भवेदिति । अभ्युपगमे विरोधाऽभावात् । वचनपरिहारस्त्वभ्युपगमं विरुणद्धि । द्विवचबहुत्वयोगाभ्युपगमेनैकत्वहानादनेकशब्दत्वप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । लिङ्गपरिहारश्चापीति । 'विशेषणानां चाजाते'रित्यत्रोक्त- 'माविष्टलिङ्गा जाति'रिति । तत्तत्रैकमेवाभ्यगतं लिङ्गमुपादत्ते सर्वदा जातिः । यथा ग्राम्यपशुजातयः संधे स्त्रीत्वमेवोपाददते—'गाव इमा' इति, अन्यास्तु पुंस्त्वमेव, 'माह्वणा इमे' इति यथेत्यर्थः । तस्मादिनि । सिद्धान्तवादी युक्तं पक्षमाश्रयति । लौकिकमिति । स्तनकेशादिसंबन्ध इत्यर्थः । तस्मिन्नाश्रयमाणे लिङ्गान्तरेण सम्बन्धो

उ०— बहुवचनवदिति । आश्रयगतसङ्ख्यावदाश्रयबोधे दृष्टानेकशब्दत्वमपि ग्रामोतीत्यभिमानः । जातिर्व्यपदिश्यत इति । 'यव' इत्येकवचनेन तत्र जातिप्राधान्याऽवगमादिति भावः । एवं चाऽऽरोपितद्वित्वादिना ॥ प्रतिज्ञाहास्यादीति तात्पर्यम् । अभ्युपगममिति । 'ग्राम्य-पुत्ररा सङ्ख्या पूर्वा' सङ्ख्यां बाधत' इति भावः । आविष्टलिङ्गेति । स्वाश्रयेनेकलिङ्गसत्त्वेऽपि स्वयं यत्किञ्चिदेकमेषोपादत्ते । तथा चाऽनेकलिङ्गत्वाऽसिद्धिरिति भावः । दृक्त्वमेवाऽर्थं दृष्टान्तेनाह—तत्तत्रेति । न यैवं लिङ्गस्याऽसिद्धिः, युतः १, माह्वणीशब्दवाच्यया ज्ञाया आश्रयगतं स्त्रीत्वमेवोपादीयते, माह्वणशब्दवाच्यया पुंस्त्वमेवेति व्यवस्थासंभवादिति वाच्यम् । माह्वणी पदार्थः, इयं माह्वणव्यक्तिरिह माह्वणवस्तु, माह्वणी द्वारा इत्यादिष्वयहारातुपपत्तेरित्याशयः । सिद्धान्तवादीति । आकृतिवादीत्यर्थः । स्तनकेशादीति । केशो—मगम् । लिङ्गान्तरेणेति । 'माह्वणी द्वारा' इत्यादौ द्रव्यद्वारा जातेलिङ्गान्तरेण योगो ॥ स्यात् । तदस्त-दीत्यादौ च कस्यापि लिङ्गव्य योगो न स्यादिति भावः । शब्दविशेषाभेदाया तु जातेराविष्ट-लिङ्गव्यक्तिरिति तात्पर्यम् । भाष्ये—युतान्तः—सिद्धान्तः । किमिति । संसर्गात्प्रसङ्ग-

संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गम् ।

संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ । किमिदं संस्त्यानप्रसवाविति ?

संस्त्याने स्त्यायतेर्द्धं स्त्री सूतेः सप्प्रसवे पुमान् ।

ननु च लोकेपि स्त्यायतेरेव स्त्री, सूतेश्च पुमान् ? अधिकरणसाधना लोके स्त्री—स्त्यायत्यस्या गर्भ इति । कर्तृसाधनश्च पुमान्—सूत्रे पुमानिति । इह पुनरुभयं भावसाधनं—स्त्यानं प्रवृत्तिश्च । कस्य पुनः स्त्यानं स्त्री, प्रवृत्तिर्वा पुमान् ? गुणानाम् । केषाम् ? शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम् । सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः—संस्त्यानप्रसवगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यः । यनात्पीयासो गुणास्तनाऽधरतस्त्रयः—शब्द. स्पर्शो रूपमिति । रसगन्धौ न सर्वत्र । प्रवृत्ति. एतत्त्वपि नित्या । नहीह कश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते, वर्द्धते यावदनेन वर्द्धितव्यमपचयेन वा युज्यते । तच्चोभयं सर्वत्र । यद्युभयं सर्वत्र, कुतो व्यवस्था ? विवक्षातः । संस्त्यानविवक्षायां स्त्री, प्रसवविनक्षायां पुमान्, उभयोरप्यविवक्षाया नपुंसकम् । तत्र 'लिङ्गवचनसिद्धिर्गुणविवक्षाऽनित्यत्वा'-दिति लिङ्गपरिहार उपपन्नः ।

प्र०-न स्यात् । तस्मात्स्यसिद्धान्तव्ययस्याप्रीयते । गुणानां सपरजन्मम परिणामरूपाणां शब्दादीनां वृद्धिहासमभ्यस्याऽवस्था शदैकगोचरा लिङ्गत्वेन परिगृह्यन्ते । आत्म-

उ०-दत्तयो कोऽर्थ इति प्रश्नः । उत्तरं—मंसत्यान इति । सुतपानेऽभिधेये सयायतेर्द्वाप्रत्ययान्त, स्त्रीसम्प्रदायार्थः । सूते सप्—मकारस्य पकार इत्यर्थः । प्रसवेऽभिधेये पुमानिति शब्दः । गर्भे—शुक्र, सत्यायति—जाणितेन सुधीभवतीत्यर्थः । सूते—शुक्रं त्यजति, योजि-
कृते आधारे । सत्यानम्—अपचयः । प्रवृत्तिर्द्वि । शब्देत्यादि । इदमुपपन्नं मन्त्रादि-
कार्यमात्रस्येति बोध्यम् । उपपन्नस्यैव स्वनयः शुक्रयोर्व्याप्तिमाह—सर्वाधेति । मूर्तय—
पदार्थाः । 'अध्यात्मिका' इत्यस्य विवरण—मसत्यानेत्यादि गन्धरस्य इत्येतत् । पृथिव्य-
पेक्षयाऽप्यु अल्पे, अपृथिवीर्या तैजसि अल्पे, इत्यस्वीर्याम् । त्रय इत्युपपन्नं वायी
रूपाऽभावात्, भावादो रपदीत्याऽप्यभावात् । वस्तुनस्तेजोवस्वरूपाणां सर्वमूर्तीनां त्रिवृत्त-
मात्रमिष्टापेक्षमुक्तम् । वायवाकाशवायवायोर्योर्निद्रम्यवहारानु ईश्वर इव स्वकार्यतेजोऽव-
गतोपचयारोपेनेति बोध्यम् । प्रवृत्तिं वदन्त्यपीति । परिणाम इत्यर्थः । मनिद्रम्यवहारमि-
त्यादिसूत्रम् । नर्हति । अग्राऽवतिष्ठत इत्यनेनाश्वय । 'इति तु परितमन एवेति चेत् ।
तयोभयमिति । इदम्यपचयरूपमित्यर्थः । सर्वधेति । पदार्थ इत्यर्थः । सर्वदेव्येति बोध्यम् ।
ईषटे—गुणानामिति, शब्दादीनामित्युपपन्नं मन्त्रादिमात्रस्य । अन्यथा शब्दे तिष्ठ-

वचनपरिहारस्तु नोपपद्यते । वचनपरिहारश्चाप्युपपन्नः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः—‘अथ यस्य द्रव्यं पदार्थः कथं तस्य एकवचनद्विवचनबहुवचनानि भवन्ती’ति ? एवं स वक्ष्यति—‘एकस्मिन्नेकवचनं, द्वयोर्द्विवचनं, बहुषु बहुवचन’-मिति । यदि तस्यापि वाचनिकानि न स्वामाविक्रान्यहमप्येवं वक्ष्यामि—‘एकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचन’मिति । नह्याकृतिपदार्थिकस्य द्रव्यं न पदार्थो, द्रव्यपदार्थिकस्य वाऽऽकृतिर्न पदार्थः । उभयोरुभयं पदार्थः । कस्यचित्तु किञ्चित्प्रधानभूतं किञ्चिद् गुणभूतम् । आकृतिपदार्थिकस्याकृतिः प्रधानभूता, द्रव्यं गुणभूतम् । द्रव्यपदार्थिकस्य द्रव्यं प्रधानभूतमाकृतिर्गुणभूता ।

गुणवचनचट्वा ॥ ५५ ॥

गुणवचनवद्वा लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । तद्यथा—गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति—शुक्लं वस्त्रम्, शुक्ला शाटी, शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ, शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति

प्र०—नस्त्वपरिणामिरूपत्वादप्रवृत्तिधर्मत्वेऽप्यन्यप्रवृत्त्यनुयायित्वाद्भिन्नयोगः । वाचनिका-नीतिः । संकीर्णप्रयोगोपलम्भादसङ्करार्थो यथा द्रव्यपदार्थिकस्य वाचनिको वचननियम-स्तथाऽऽकृतिवादिनोपि । स ह्येवं व्याचष्टे—एकाश्रयसंबन्धविवक्षायांमाकृतैरेकवचनं, यथा पशुना यजेतेति । अनेकाश्रयसंबन्धविवक्षायां द्विवचनबहुवचने । ननु द्रव्यस्याऽ-नभिधेयत्वात्कथं तत्कृत आकृतैर्वचनोपकार इत्याह—नहीति । तत्र यथा पचति पचत-पचन्तीति क्रियाप्राधान्येपि साधनसंख्याकृतो वचनभेद एवमाकृतिप्राधान्येऽपि द्रव्य-संख्याकृत इत्यदोषः । यदसाधितम् । जातितद्वतोरभेदाध्यवसायाद् द्रव्यात्मा जातिः

उ०—इयमहारो न स्यात् । तासां लिङ्गत्वे प्रमाणं दर्शयति—शब्दैकेति । शब्दज्ञानयोधविषया इत्यर्थः । अप्रवृत्तिधर्मत्वेऽपि—स्वतो लिङ्गरहितत्वेऽपि । अन्यप्रवृत्त्यनुयायित्वादिति । परिणामवदप्यतादात्म्यापवासेन तत्परिणामानुयायित्वादित्यर्थः । एवं च प्रवृत्तिपरिणामविशेष-रूपजातेः स्वत एव लिङ्गयोग इति तात्पर्यम् । भाष्ये—कथं तस्येति । ‘असङ्करो’ति शेषः । ननु शब्दनिमित्ततायां ‘वाचनिकानां’त्युक्तमत आह—सर्वज्ञाति । ‘गोक्षी’ ‘पञ्चाल’ इत्या-शयेकत्रापि द्विवचनादिदर्शनेन सादृश्यमिति भावः । व्याचष्टे इति । ‘दृष्टेकयो रित्यादिमूत्रा-णीति भावः । अभिधेयत्वेऽप्यसंन्यायकथं तत्कृत उपकारोऽत आह—तत्र यथेति । भाष्ये—द्रव्यं गुणभूतमिति । अभ्योपपत्तिरन्या ‘आप्यास्याया’मितिसूत्रे । साधनसङ्ख्याकृत इति । साधनसङ्ख्याकृत इत्यर्थः । इत्यदोष इति । एवं च लिङ्गयोगः स्वत एव, सङ्ख्यायोगसंख्यासंज्ञेन । ‘एक आहृति’रिति प्रतिज्ञा व्याख्यासिद्धिसङ्ख्याभिप्राया । भाष्ये-र-दोषारम्भः, अनेकवचनयोगे मानाऽभावादिति तात्पर्यम् । अत्र भाष्ये द्रव्यवचनार्थादे आकृत-

गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद् गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्यं
श्रिताऽऽकृतिस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तदाकृतेरपि भविष्यति ।

अधिकरणगतिः साहचर्यात् ॥ ५६ ॥

आकृताधारम्भणादीनां संभयो नास्तीति कृताऽऽकृतिसहचरिते द्रव्य
आरम्भणादीनि भविष्यन्ति ।

न चैकमनेकाधिकरणस्थं युगपदित्यादित्यवद्विषयः ॥ ५७ ॥

न खल्वप्येकमनेकाधिकरणस्थं युगपदुपलभ्यत इत्यादित्यवद्विषयो भवि-
ष्यति । तद्यथा—एक आदित्योऽनेकाधिकरणस्थो युगपदुपलभ्यते ।

विषय उपन्यासः । नैको द्रष्टाऽनेकाधिकरणस्थमादित्य युगपदुपलभ्यते ।

एष तर्हि—‘इतीन्द्रवद्विषयः’ । तद्यथैक इन्द्रोऽनेकस्मिन्प्रतुशत आहूतो
युगपत्सर्वत्र भगवत्येवमाकृतिर्युगपत्सर्वत्र भवेदिति ।

अविनाशोऽनाश्रितत्वात् ॥ ५८ ॥

प्र० प्रतीयमाना तद्गतलिङ्गसङ्घातादिणीत्यर्थः । ‘चोदनासु च सम्भारम्भादिति
यदुक्तं तत्परिहारार्थमाह—अधिकरणगतिरिति । ‘यथा’ऽग्निरानीयता मित्युक्ते
केवलस्याग्नेरानयनाऽसंभारात्तन्तरीयकत्वादचोदितमपि पात्रमानीयते, एवमेवाग्नेरा-
नयन यत्पात्रस्यस्य, तथा आकृतानारम्भणादीनि चोगमानानि मामर्थाभादपार्थाद्
द्रव्यमभिनिरिहन्ते । सर्व एवाकृते क्रियायोगोऽन्वर्भावितद्रव्याया एवेति द्रव्य-

द्रव्यविनाशे आकृतेरविनाशः । कुतः ? 'अनाश्रितत्वात्' । अनाश्रिताऽऽकृतिर्द्रव्यम् ।

किमुच्यते 'अनाश्रितत्वा'दिति, यदिदानीमेवोक्तम्—'अधिकरणगतिः साहचर्या'दिति ?

एवं तर्हि—'अविनाशोऽनैकात्म्यात्' । द्रव्यविनाशे आकृतेरविनाशः । कुतः ? 'अनैकात्म्यात्' । अनेक आत्माऽऽकृतेर्द्रव्यस्य च । तद्यथा—वृक्षस्थोऽवतानो वृक्षे छिन्नेऽपि न विनश्यति ।

प्र०—द्वारकः संपद्यते । अनाश्रितत्वादिति । यथा गुणानां द्रव्याधीनस्थितित्वादाश्रितत्वं, नैवमाकृतेः । अन्यथापि प्रत्ययाभिधानयोरकृतिनिमित्तयोर्भावाश्रित्यत्वं तस्या इत्यर्थः । इतरः सम्यन्धमात्रमाश्रितत्वं मत्वा पृच्छसि—किमुच्यत इति । अनैकात्म्यादिति । पूर्वोक्त एवाऽर्थो विक्षिप्याऽनेन प्रतिपाद्यते । नित्या आकृतिरेका सर्वत्रगा, तद्विपरीतं द्रव्यमिति भेदाद् द्रव्यविनाशेऽपि न जातेर्विनाशः । गुणानां तु द्रव्याधीनस्थित्युत्पत्तित्वादाश्रयनारोऽवश्यं नाश इति न तैर्व्यभिचारः । वृक्षस्थोऽवतान इति । यथा वृक्षस्योपरि द्राक्षादिलताऽवतानः स्थितो न वृक्षविनाशमनु विनश्यति तथा जाति-

उ०—लिङ्गादिप्राहित्वं स्वभावादित्येतद्भाष्यार्थमाहुः । भाष्ये—आकृताविवि । 'प्रधानभूताद्या'-मित्यादि । आकृतिरेव तज्जन्यबोधे प्रधानं, क्रिया तु पात्रे इव द्रव्य इति भावः । शाब्दबोधे तु न बाधज्ञानं प्रतिबन्धकमिति न तदनुपपत्तिः । सर्व एवेति । 'गौरीनीपता'मित्यादिरपीत्यर्थः । भाष्ये—आरम्भणं—त्रयः । आलम्भनं स्पर्शः । आकृतिसहचरिते इति । आकृत्याश्रये इत्यर्थः । इतिन्द्रवदिति । स्वभावादेतुरहितदृष्टान्तेनाप्यनेककृतित्वं जातेरभ्युपगम्यत इत्यर्थः । नञ्नेकस्यैककृतृत्वात् सामान्यलक्षणविषदमेतदत आह—यदेति । द्रव्याधीनस्थितिकारवमाश्रितत्वं विवक्षितमित्यर्थः । अन्यथापीति । कर्णशब्दस्य अधीनस्थितिकस्याप्याकाशस्य तद्वच्छिन्नतया श्रोत्ररूपवत्तद् द्रव्यमनाश्रितस्यापि महासामान्यस्य नित्यस्य गवादिद्रव्यपरिच्छिन्नतया गोवादिरूपतेत्यर्थः । 'अन्यत्रापीति' अचित् पाठः । तत्र व्यसयन्तर इत्यर्थः । प्रत्ययो—ज्ञानम् । अभिधानं—शब्दः । पूर्वोक्त एवेति । अनाश्रितत्वादित्येव द्येत्यर्थः । भेदादिति । नित्यमेकमेकस्यैककृति सामान्यम्, तद्विपरीतं द्रव्यमिति भेद इत्यर्थः । अनैकात्म्यादित्यस्य मिश्रस्वभावत्वादित्यर्थ इति भावः । ननु विग्रहसत्त्वे द्वद्वापत्तिरत उक्तं—समुच्चयोपपत्त्येति । तत्र तु सद्विवक्षाऽभावाच्च द्वङ् इति भावः । सद्विवक्षायां तु न तथा प्रयोगोऽनभिधानादिति बोध्यम् । द्रव्यगतलिङ्गादिप्राहित्ववत्तद्गतभेदप्राहित्वमपि तस्या इति बोध्यम् । भिन्नास्त्विति । आश्रयभेदात्कर्मभेदाच्चेत्यर्थः । तदेवेति । समवेतसमवायेत्यर्थः ।

वैरूप्यविग्रहौऽद्रव्यभेदात् ॥ ५६ ॥

वैरूप्यविग्रहावपि द्रव्यभेदाद्भविष्यतः ।

व्यर्थेषु च सामान्यात्सिद्धम् ॥ ६० ॥

विभिन्नार्थेषु च सामान्यात्सिद्धं सर्वम् । अशोतेरक्षः, पद्यतेः पादः, मिमीते-
र्भापः । तत्र क्रियासामान्यात्सिद्धम् ।

अपरस्त्वाद्—पुराकल्प एतदासीत्योडश भाषाः कार्पापणे, षोडशपलादय
मापशब्दव्यः । तत्र सहस्रासामान्यात्सिद्धम् ॥ ६४ ॥

प्र०—रपीत्यर्थः । वैरूप्यविग्रहाविति । द्रव्याणां । स्वगतभेदप्रतिवद्भौ वैरूप्यप्रहावित्यर्थः ।
तत्र द्रव्यगतभेदोपचारादेकस्यामप्याकृतौ समुच्चयापपरया विग्रहो न विरुध्यते ।
क्रियासामान्यादिति । भिन्नासु क्रियासु अभिन्नप्रत्ययाभिधाननिमित्तं यत्सामान्यं
तदेव द्रव्येष्वपि तन्निमित्तं भवति । यथा 'पाचक' इत्याश्रयान्तरगतमपि हि सामान्यं
समवेतसमवायाद् द्रव्ये उपकरोति । यथा गैरिकादिगतं लौहित्यं संयुक्तसमवायात्पटे
लौहित्यप्रत्ययमादधाति । पुराकल्प इति । पुरा कल्पे प्रसिद्धोऽर्थः संप्रति निमित्ता-
भावेऽपि तथैव व्यपदिश्यते । मापशब्दश्च इति । तत्र षोडशभागत्वेन मापः
प्रसिद्धस्तथैव कार्पापणे मापः [षोडशभाग इति] षोडशभागत्वं नाम सामान्यमुपा-
दत्ते मापशब्द इति सिद्धमेकशब्दत्वम् । संख्यासामान्यादिति । संख्यैव सामान्यम्,
अभिन्नप्रत्ययहेतुत्वात् । ननु षोडशसंख्या षोडशसु पदार्थेषु व्यासग्य स्थिता न त्वेक-
स्मिन्योडशे । एवं तर्हि षोडशसंख्यापूरणत्वं नाम यत्सामान्यं तत्संख्यामूलत्वात्संख्या-
सामान्यमुच्यत इत्यदोषः । अथ 'डित्या' इति भिन्नेषु संक्षिप्तेष्वेकाकृत्ययोगात्कथमेक-
शब्दवाच्यत्वम् ? । उच्यते—भिन्नडित्यशब्दगतं डित्यशब्दत्व नाम यथा शब्देष्वभिन्न-

७०—आश्रयान्तरगतं—पाकक्रियागतम् । सामान्यं—पाकत्वादि । परस्परयोपकर्तृत्वे दृष्टान्त-
माह—यथेति । एवं च व्यापकादिगतसामान्यस्य परस्परया द्रव्ये सत्त्वेन तत्तन्मात्रिविशिष्टस्य
द्रव्यस्य व्याप्यत्वमिति भावः । ॥ वैदं शब्दाऽर्थोऽप्युद्दिष्टः, मान्यजातीनां संयुक्तघटकात्वेन मान्य-
रूपपक्षः । तत्तत्क्रियारूपसामान्यसममियतस्यास्तत्वादेर्जातिरूपस्याऽक्षपदार्थभ्रमसाधारण-
त्वापि शक्यतावच्छेदकवशक्यत्वात्पन्तराद्भौकारात्सिद्धमिति माध्याप्येभ्यः । सूत्रारम्भेऽपीद-
मावश्यकम्, एकरूपेणैव सवार्थबोधादिति भाव इति बोध्यम् । भविष्यदानीन्तनमापस्य षोडश-
भागत्वाभावात्कथं सहस्रासामान्यमत आह—पुरेति । व्यपदिश्यते इति । आरोग-
दिति भावः । मापशब्दार्थः—मापः षोडशभागपलरूपः । कार्पापणे माप—पद्यगुणमितः
षोडशो भागः, तयोः षोडशभागत्वेन सामान्येन सर्वेषु मापव्यवहारः । दशानी एवगुण-
मितमापे षोडशत्वमारोप्य तथा प्रयोग इति भावः । ननु सहस्रागतं सामान्यं सहस्राशब्द-
प्रयुक्तापेव कारणमत आह—सद्वैवेति । तत्सद्वैवेति । सहस्राशब्दत्वादिपथः ।

वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ॥ १ । २ । ६५ ॥

इह कस्मान्न भवति—अजश्च वर्करश्च, अश्वश्च किशोरश्च, उष्ट्रश्च करभश्चेति ? 'तल्लक्षणश्चेदेव विशेष' इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव विशेषो यत्प्रमानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥६५॥

प्र०—प्रत्ययाभिधानहेतुस्तथा 'सोऽय'मिति शब्दार्थयोरभेदाध्यवसायाध्यस्तद्वित्यशब्देषु संहितेषुपि सम्यन्धिसंबन्धादभिन्नप्रत्ययाभिधाननिमित्तमिति सिद्धमेकशब्दवाच्यत्वम् । तथा तावित्येताविति च परोक्षत्वप्रत्यक्षत्वादिकं सामान्यमाश्रयणीयम् । गोत्वाऽश्वत्वे सामान्ये इति व्यापृत्तेष्वनुवृत्तप्रत्ययहेतु सामान्यानामपि सामान्यमाश्रयितव्यम् । अथवा 'निःसामान्यानि सामान्यानी'ति तैयिक दर्शनं न वैयाकरणैर्नियोगत आस्थेयम् । कार्योन्नीयमाना हि तेषां पदार्था इति सामान्येष्वपि सामान्यमस्ति । 'अभावा-
श्चत्वार' इत्यत्रापि निरुपाख्यत्वं सामान्यं कल्पनीयम् । तदेवं सर्वत्राकृतिसद्भावा-
त्सिद्धमेकशब्दत्वम् ॥६४॥

वृद्धो । इह कस्मादिति । उभयगतिरिह शास्त्रे सम्भवतीति मत्वा प्रश्नः । अथवा वृद्धशब्द इहि शास्त्रेऽप्यत्रविशेषे न परिभाषित इति स तावद्वयोवाची गृह्यते । तत्साहचर्याच्च युवशब्दोऽपि तथैवेति प्रश्नः । अजोष्ट्राऽश्वशब्दानां जाति-
शब्दत्वेऽप्यत्र शब्दान्तरसन्निधानाद् वृद्धावस्थाभिधायित्वं द्रष्टव्यम् । अन्यथा सामान्य-
विशेषशब्दानां द्वन्द्वो न स्यात् । सामान्यशब्देन सर्वविशेषाणामाक्षेपाद्विशेषैः सह
समुषयाऽभावात् । वक्ष्यमाणं मनसि कृत्वाह—तल्लक्षणश्चेदिति । इतरोऽगृहीताभि-
प्राय आह—तल्लक्षण इति । परिहारस्तत्तत्र वक्ष्यते ॥६५॥

उ०—अभिन्नप्रत्ययः—एकाकारप्रत्ययः । अभिधानं—शब्दप्रयोगः । परोक्षत्वेति । इदं पुदि-
विषयतापष्टेदकावच्छिन्नावादीनामुपलक्षणम् । तैयिकाः—वैशेषिकादयः । निरुपाख्यत्वं—
विशिष्य निर्घर्तुमशक्यत्वम् । तत्समनियतो जातिविशेषोऽभावत्वमेव सर्वत्रेत्यग्ये ॥६४॥

वृद्धो यूना । अजवर्षरादीनां वृद्धयुवसंज्ञकत्वाऽभावादाह—उभयेति । अथवेति ।
स्वशास्त्रीयवृद्धसंज्ञकं तु न गृह्यते, व्याख्यानमिति बोध्यम् । सामान्यविशेषवाचिनो सह-
विषयाऽभावाद् द्वन्द्वाभावेन तद्वपवादिकदोषत्वाऽप्यग्राह्यताह—अजोष्ट्रेति । यद्यपि करभ-
किशोरशब्दौ द्वावप्यवयवौ तथापि भावप्रामाण्याच्चद्वयवयवौ बोध्यौ । यकरस्तद्व्याप्यः ।
समुषयाऽभावादिति । सहविवक्षाऽभावादित्यर्थः । वक्ष्यमाणम्—'यत्रोष्यं' प्रकृते-
रित्यादि । उत्तरत्र—'भानृपुत्रा'विषयत्र ॥६५॥

स्त्री पुंवच्च ॥ १ । २ । ६६ ॥

इदं सर्वेष्वेव स्त्रीग्रहणेषु विचार्यते—‘स्त्रीग्रहणेषु स्त्रीप्रत्ययग्रहणं वा स्यात्, स्त्र्यर्थग्रहणं वा, स्त्रीशब्दग्रहणं वे’ति । किं चातः ? यदि प्रत्ययग्रहणं वा, शब्दग्रहणं वा, ‘गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गाः’ केन यशब्दो न श्रूयेत । ‘अस्त्रिया’मिति हि लुगुच्यते । इह च गार्गी च गार्ग्यायणौ च गार्गान्पश्य ‘तस्माच्छसो नः पुंसि’ [६. १. १०३] इति नत्वं च प्राप्नोति ।

अथाऽर्थग्रहणं न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ।

इह कस्मान्न भवति—अजा च चर्करश्च, बडवा च किशोरश्च, उट्टी च करभश्चेति ? ‘तल्लक्षणश्चेदेव विशेष’ इत्युच्यते न चाऽत्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥६६॥

प्र०— स्त्री पुंवच्च । इदमिति । यदा स्त्रीशब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते—तदा स्त्र्यधिकारविहितदाषाविप्रत्ययग्रहणम् । तत्तश्चाऽयमर्थः—‘पुंवस्त्रीप्रत्ययो न भवती’त्यभावादिदेशः क्रियते । स्वरितत्वाऽभावे तु शब्दग्रहणमर्थग्रहणं वा । तत्र शब्दग्रहणपक्षे स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्येव रूपं भवतीति स्त्रीत्वमनिवृत्तमेव । अर्थग्रहणपक्षे तु पुमर्थाविदेशो तदर्थप्रतिषेधानां कार्याणां सिद्धिः । तत्राऽर्थस्य प्राधान्याददुष्टत्वाच्चाऽर्थपक्ष एवाश्रीयते । अस्त्रिया’मिति । यदाऽयं प्रसज्यप्रतिषेधस्तदा दोषः । पर्युदासे नु ‘शिर्यमाणः शब्दो निवर्त्यमानार्थाऽभिधायी’त्यस्ति स्त्रीसदृशोऽर्थ इति लुप्तिरप्येति । गार्गान्पश्येति । स्त्रीत्वस्याऽनिवृत्तत्वाच्चाऽयं पुंवद्वृत्ते शसुत्पन्न इति नत्वं न सिध्यति ॥६६॥

उ०— स्त्री पुंवच्च । टायादीति । किनादीनां तु न ग्रहणं, ‘वृद्धो धृमे’त्यधिकारात् । अत्र पक्षे पुंवदिति । सामर्थ्यादभावाऽतिदेशः । शब्देति । स्त्र्यर्थवृत्तिश्चक्षुर्देत्यर्थः । वृद्धेति विशेषणं । सामर्थ्यात्स्वरूपग्रहणं नेति भावः । दोष इति । ‘यन्मोक्षे’त्यत्राऽस्त्रियामित्यनुवृत्ते । पर्युदासेत्विति । ‘सर्वं वाक्यं सावधारण’मिति न्यायेनाऽस्त्रियामेव वर्तमानस्येत्यर्थापपुंदासेऽपि दोष इत्यग्रे । पुंवद्वृत्ते इति । शुभाग्रतबहुत्वे इत्यर्थः ॥६६॥

पुमान् स्त्रिया ॥ १ । २ । ६७ ॥

इह कस्मान्न भवति—हंसश्च वरटा च, कच्छपश्च हुली च, ऋश्यश्च रोहिङ्गेति ? 'तलक्षणश्चेदेव विशेष' इत्युच्यते न चाऽत्र तलक्षण एव विशेषः । तलक्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ॥६७॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ १ । २ । ६८ ॥

किमर्थमिदमुच्यते, न 'पुमान् स्त्रिये'त्येव सिद्धम् ? न, सिध्यति । 'तलक्षणश्चेदेव विशेष' इत्युच्यते, न चात्र तलक्षण एव विशेषः । तलक्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेदः ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यद्विमं योगं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'यत्रोर्ध्वं प्रकृतेस्तलक्षण एव विशेषस्तत्रैकशेषो भवती'ति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? हंसश्च वरटा च, कच्छपश्च हुली च, ऋश्यश्च रोहिङ्गेति, अत्रैकशेषो न भवति ।

पूर्वयोर्योगोर्भूयान्परिहारः—यावद् ब्रूयाद् गोत्रं यूनेति तावद्बुद्धो यूनेति । पूर्वसूत्रे गोत्रस्य 'वृद्ध'मिति संज्ञा क्रियते ।

प्र०— भ्रातृपुत्रौ । यत्समानायामिति । एकापत्यत्वं नाम समानाकृतिरस्ति । ऊर्ध्वमिति । यत्रैका प्रत्ययप्रकृतिरन्यत्तु वैरूप्यं तत्रैकशेष इत्यर्थः । 'यदादीनि सर्वे-
नित्य'मित्येतद्वर्जयित्वा सर्वत्र 'सरूपाणा'मित्यस्यानुवृत्त्याभयणाद्यौघार्थलाभः । अत्रैवाऽर्थे एतत्सूत्रं लिङ्गम् । पदान्तरगम्येपि तलक्षणविशेषे 'पुमान्स्त्रिये'त्येकशेषो भवति । यथा 'गौश्चायं गौश्चेयमित्येतौ गावौ चरत' इति । वरटा चेति । वरटा हंसौ । पूर्वसूत्र इति । पूर्वाचार्यकृते व्याकरणे 'अपत्यमन्तर्हितं वृद्ध'मिति पौत्रप्रकृतेरपत्यस्य वृद्धसंज्ञा कृता । 'वृद्धो यूने'त्यत्र च कृत्रिमस्य 'जीवति तु वंश्ये युषे'त्यस्य ग्रहणं,

उ०— भ्रातृपुत्रौ । यत्रैकेति । समानेत्यर्थः । अन्यत्त्विति । अन्यकृतमित्यर्थः, 'वैरूप्य'-
मिति वा स्वार्थे ष्यञ् । इत्येतद्वर्जयित्वेति । 'भ्रातृपुत्रौ' 'पिता माता' 'अधुरः कश्चा' इत्येतेषां
ज्ञानकाराद्यपुंसकेभ्यश्च तदनुवृत्तेः 'यदादीनां'त्यस्यैव वर्जनमुक्तं तत्र हि सर्वग्रहणसामर्थ्या-
त्तद्विपुलिरिति भावः । ननु श्रीगोष्यकिपुंगोष्यकिवाचकयोर्गौश्च गौष्वेत्येकशेषोपात्ताविति,
तलक्षणविशेषाभ्यामावृत्त आह—पदान्तरगम्येपीति । तलक्षणविशेषे इति । स्त्रीत्वपुंसत्व-
रूपविशेषे इत्यर्थः । एतौ गावामिति । तलक्षण इत्यस्य—तद्रूप इत्येवार्थः । 'वृद्ध'-
मित्यादेशः प्रकृत्यतिरिक्तनाम्न एव चेत्तद्रूपो विशेष इत्यर्थः । सूत्रेण्येवोक्तस्य 'प्रकृत्यति-
रिक्तकृत' इत्यतिः । 'प्रकृत्यतिरिक्तकृत एव तद्रूपो विशेषो'त्येवमर्थः । तद्रूप इत्यस्य

असंरूपाणां युवस्थविरस्त्रीपुंसानां विशेषस्याऽविवक्षितत्वात्सा-
मान्यस्य च विवक्षितत्वात्सिद्धम् ॥ १ ॥

असंरूपाणां युवस्थविरस्त्रीपुंसानां विशेषश्चाऽविवक्षितः, सामान्यं च
विवक्षितम् । विशेषस्याऽविवक्षितत्वात्सामान्यस्य च विवक्षितत्वात्संरूपाणा-
मेकशेष एकविभक्तौ [१. २. ६४] इत्येव सिद्धम् ।

‘पुमान् स्त्रिया’ [१. २. ६७] इह कस्मान्न भवति—ब्राह्मणवत्सा
च ब्राह्मणीवत्सश्चेति ?

ब्राह्मणवत्साब्राह्मणीवत्सयोर्लिङ्गस्याऽविभक्तिपरस्य
विशेषवाचकत्वादेनेकशेषः ॥ २ ॥

प्र०—तत्साहचर्याद् वृद्धस्याप्यपत्यस्य ग्रहणमित्यर्थः । अन्तरूपाणामिति । गर्गापत्यत्वं
सामान्यं वृद्धयूनोर्विवक्षितमिति सिद्धमेकशब्दत्वम् । आरभ्यमाणेष्वेकशेषे गार्गाविति
विशेषो नावधार्यते—‘किं वृद्धयवानौ प्रजान्तावुत वृद्धाविति । प्रकरणाद्यपेक्षे तु
विशेषावसाये सामान्योपक्रमेऽपि तथैव विशेषोऽवसायिष्यत इति नार्थ एकशेषा-
रम्भेण । द्वन्द्वोऽपि गार्ग्येगार्ग्यायणावित्यनभिधानान्न भविष्यति । स्त्रीपुंसयोरपि
मृगक्षीरवजातिमात्रविवक्षायां ब्राह्मणविरादिप्रयोगसिद्धिः । ब्राह्मणवत्सा चेति ।

उ०—वृद्धत्वपुत्रत्वरूपः स्त्रीत्वपुंसत्वरूप इत्यर्थः । प्रकृतिश्चात्र स्त्रीत्वाद्यर्थकप्रत्ययस्य गृह्यते इति
बोध्यम् । न वैश्वेन्द्राद्व्यावृत्त्यादावध्वस्य प्रकृतिः प्राप्नोति । भानुकः प्रकृत्यवप्रवाचेन
तत्कृताऽप्यत्र स्त्रीत्वप्रतीतिरिति न दोषः । एवं हि ‘यत्रोर्ध्वं’मिति भाष्ये एवोऽभ्याने मवाप-
क्षरस्वारस्य च नेति ‘ऊर्ध्वं’ प्रकृतेर्विशेषश्रेष्ठलक्षण एवेत्यन्वयेन तदितरकृतविशेषविरहकूपे
विशिष्टाऽभावे तात्पर्यान्न दोषः । स चेह विशेष्याऽभावादस्येवेत्यन्ये । भाष्ये असंरू-
पाणामिति । अनेनोक्तत्रिधूतीं प्रत्याचष्टे । गर्गापत्यत्वमिति । गोत्रपुत्रसाधारणम् ।
अपत्यत्वेनैव गोत्रादिप्राप्तयेभ्यो बोधाद्यवत्वादिविशेषापानादरेण गार्ग्यश्च गार्गदचेति गोत्रदब्द-
योरेव ; सरूपैकद्वयेण सिद्धमित्यर्थः । भव्येभ्यस्तस्य युवत्वं न प्रतीयतेत्यत आह—
आरभ्यमाणोपीति । नार्थ इति । ‘वृद्धो यूने’त्यादिनेत्यर्थः । ननु प्रकरणाद्यनपेक्ष्य युवत्वादि-
प्रतिपादनेच्छायां द्वन्द्वः स्यादत आह—द्वन्द्वोपीति । सहविवक्षायां द्वयोः प्रयोगाऽभावे
एवाऽनभिधानादिति भावः । ननु रूपमिधाननिमित्तप्रत्ययविकृतये ‘पुमान्स्त्रिये’त्यादयश्चकमत
आह—स्त्रीति । इदानीं ‘पुमान् स्त्रिये’त्यस्य सार्थक्यं शङ्कते भाष्ये—पुमान् स्त्रियेहेति ।

१—‘विभक्तिपरस्ये’ति पा० । ‘लिङ्गस्याऽविभक्तिपरस्ये’ति भाष्ये पाठः । लिङ्गस्य लिङ्गविशेषकप्रत्ययरप ।
केचदे व्यविभक्तिपरस्ये’ति प्रतीकप्रमाणमिति नागेशः ।

ब्राह्मणवत्सात्राहणीवत्सयोलिङ्गस्याऽविभक्तिपरस्य विशेषवाचकत्वादेकशेषो न भविष्यति । यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकं तत्रैकशेषो भवति, नाऽत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकम् ।

यदि तर्हि यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकं तत्रैकशेषो भवति, इह न प्राप्नोति—कारकश्च कारिका च कारकौ । नह्यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेव विशेषवाचकम् । [किं तर्हि ? इत्वमपि ।]

कथं पुनरिदं विज्ञायते 'शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्च देव विशेष' इति, आहोस्विदर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्च देव विशेष' इति ? किं चातः ? यदि विज्ञायते 'शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्च देव विशेष' इति, सिद्धं कारकश्च कारिका च कारकौ, इदं तु न सिद्ध्यति—गोमांश्च गोमती च गोमन्तौ । अथ विज्ञायते—'अर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्च देव विशेष' इति,

प्र०—अस्त्यत्र च प्रकृतेरुर्ध्वं तल्लक्षणो विशेषः, न चाऽत्र कश्चिद्विशेषः स्त्रीपुंसयोरुपात्तः । अधिभक्तिपरस्येति । एकविभक्तानित्यनुवर्तते । तेन एकशेषनिमित्तो विभक्तौ परतो यत्र स्त्रीपुंसकृतो विशेषस्तत्रैकशेषः । इह तु तस्यां चान्तर्वर्तिन्यां च विभक्त्यावित्तेकशेषाऽभावः । कारिका चेति । इत्त्वमप्यस्य विशेषस्य वाचकं, सच्च नैकशेषनिमित्तो विभक्तौ परतोऽनन्तरमिति दोषः । एतत्समाधानाऽर्थं विचारयसि—कथमिति । अर्थ इति । अर्थस्त्रियाः शब्दद्वारकं विभक्तिपरत्वम् । कारिका चेति । शब्दस्त्रिया टापाऽत्र पृथग्भावमिति सिद्ध्यति, नाऽर्थपक्षे । यद्यप्यर्थेन टाप्कृतस्याप्यधिकमित्त्वमस्ति, न च

उ०—उक्तरीत्याऽर्थैकशेषस्य साधयितुमशक्यत्वादेतदर्थमेव तत्सुखं करमाद्य भवतीति प्रथमः । कृतेऽपि सूत्रेण न प्राप्नोतीत्युच्यते । तत्र प्रथममुपपादयति—अस्त्यत्र प्रकृतेरिति । ब्राह्मणरूपाया वासरूपायादर्थः । विशेषः—प्रधानवदपः । एकशेषनिमित्तेति । सारूप्योपलक्षणत्वमेवाऽत्र निमित्तत्वम् । 'लिङ्गस्याऽविभक्तिपरस्येति' भाष्ये पाठः । लिङ्गस्य लिङ्गबोधकमाश्रयस्य । कृतेऽप्यविभक्तिपरस्येति प्रतीकप्रहणं, तद्वत्प्रथममाश्रय आह—यत्र लिङ्गं विभक्तिपरमेवेति । नात्र लिङ्गं विभक्तिपरमेवेति । अथ एवाऽनेकशेषे साधये हेतोः पक्षवृत्तिरिव । अयमस्य सूत्रस्याऽर्थो—'यत्र प्रकृत्यतिरिक्तैकशेषनिमित्तविभक्तिपरत्वाद्वाग्य एव स्त्रीवरूपो विशेषस्तत्रैकशेषो, विभक्तौ सारूप्या'मिति,—विभक्तौ सारूप्यं च लिङ्गबोधक्यतिरिक्तवृत्तमेव सामर्थ्यादोप्यम् । स्त्रीपुंसकृत इति । स्त्रीपुंसबोधकशब्दवृत्तः—तद्वाग्यो विशेषः—एतत्वादिरूप इत्यर्थः । इत्त्वमप्यस्येति । सुतांश्च स्त्रीवत्प्रतीतेरित्यर्थः । भाष्ये—

सिद्धं गोमांश्च गोमती च गोमन्तौ, इदं तु न सिध्यति—‘कारकश्च कारिका च कारकौ’ उभयथापि ‘पटुश्च पट्वी च पट्ट’ इत्येतन्न सिध्यति ।

एवं तर्हि नैवं विज्ञायते—‘शब्दो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष’ इति, नाऽप्यर्थो या स्त्री तल्लक्षणश्चेदेव विशेष’ इति । कथं तर्हि ? ‘शब्दार्थो या स्त्री’ तत्सद्भावेन च तल्लक्षणो विशेष आश्रीयते । एवं च कृत्वेहाऽपि प्राप्तिः—‘ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीवत्सश्चे’ति ।

एवं तर्हिदमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति । किम् ? ‘त’दित्यनुवर्तते । ‘तदित्यनेन प्रकृतौ स्त्रीपुंसौ प्रतिनिर्दिश्येते । कौ च प्रकृतौ ? प्रधाने । प्रधानं या शब्दस्त्री, प्रधानं याऽर्थस्त्रीति ॥६८॥

प्र०—तदर्थेस्त्रीकृतमिति दोषः । गोमती चेति । नाऽत्र शब्दस्त्रिया कश्चिद्विशेषः कृतः । अर्थपक्षे त्वत्र सिध्यति । अर्थेनेकारस्य विशेषस्य कृतत्वात् । पट्वी चेति । नाऽत्र यणादेशस्य लक्षणवाक्ये शब्दस्त्री निमित्तत्वेनोपात्ता, अमूपवाश्रयणेन यणादेशविधानात् । न च तदभावे भवत्सन्निमित्तत्वं, नाप्यर्थेस्त्री यणादेशस्य निमित्तमिति दोषः । शब्दार्थाविति । नाऽत्र यौगपद्येनोभयोर्ग्रहणम् । अनियमस्यनेन प्रदर्श्यते । तेन कचिच्छब्दस्त्रीकृतविशेषपरिग्रहः, कचिदर्थस्त्रीकृतविशेषाश्रयणम् । पट्वीत्यत्र च भवतीकारो यणादेशस्य निमित्तम्, अस्मिन्विषये तद्भावभावित्वात्, अर्थोपि पारम्पर्येण भवत्येव निमित्तमित्वयणादेशयोः । एवं तर्हि । विस्पष्टं न व्यपदिशतीत्यर्थः । सूत्रोपात्त एवायमर्थो येनाऽत्र न भवत्येकरोप इत्याह—तदित्यनेनेति । स्त्रीपुंसयोः सहविवक्षायामेकरोपः, स च प्रधानयोरेव भवतीति यत्र प्रधानस्त्रीपुंसद्वौ विशेषस्तत्रैकरोपः । इहाऽप्रधानकृतोपीत्येकरोपाऽभावः ॥६८॥

उ०—लिङ्गं—लिङ्गबोधकः शब्दः । ‘शब्दो या स्त्री’ति सामान्यालक्ष्येण इत्यस्य,—तन्निमित्तक इत्यर्थः । अर्थपक्षेऽप्येवमेव तदर्थं मग्यते, तदाह—न च तदिति । नाऽत्र यणादेशस्येति । अर्थशब्दाग्यतरस्त्रीकृत एव यत्र विशेषो नाग्यकृत इत्यर्थ इति भावः । शब्दस्त्रीनिमित्तत्वेनेति । स्त्रीप्रत्ययत्वेनेत्यर्थः । नाऽत्रेति । यौगपद्यग्रहणे न्ययनिमित्तकस्य प्राऽप्यभावेन सूत्राऽसङ्गतितरेव श्लादिति भावः । भाष्ये—शब्दार्थो या स्त्रीति । ‘माऽऽश्रीयते’ इति दोषः । मग्येमपि ‘पट्ट’ इति न सिध्यति, तत्राह—सद्भावेन चेति । तदुपाचरे—सद्भावभावित्वादिति । भाष्ये—एवं च कृत्येति । अत्रार्थस्त्रीकृत एव विशेष इति भावः । एवं तर्हि । स्त्रीरूपायस्य विभक्तिपरत्वं वस्तुमन्वयमिति भावः । प्रधानस्त्रीपुंसद्वय इति । तत्कृत एवेत्यर्थः ॥६८॥

नपुंसकमनपुंसकेनैकवचास्यान्यतरस्याम् ॥ १ । २ । ६६ ॥

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं —शुक्लश्च कम्बलः शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लं, ते इमे शुक्ले । शुक्लश्च कम्बलः शुक्ला च वृहतिका शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लं, तानीमानि शुक्लानि ?

प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाच्छेषः ॥ १ ॥

प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाच्छेषो भविष्यति । किं च प्रधानम् ? नपुंसकम् । कथं पुनर्ज्ञायते 'नपुंसकं प्रधान'मिति ? एवं हि दृश्यते लोके—अनिर्ज्ञातेऽर्थे गुणसन्देहे च नपुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते । 'किं जात'मित्युच्यते । द्वयं चैव हि

प्र०— नपुंसकमन० । शुक्ला च शुक्लं चेत्येकविभक्तौ विभक्त्यन्तानां च वैरूप्यादेरशेषो न प्राप्नोति, शुक्लश्च शुक्लं चेत्यत्रापि विभक्त्यन्तानामसारूप्यात् । एकविभक्तौ तु सारूप्यामेकशेषे पुनपुंसकयोः पर्यायेण प्राप्नोतीति वचनमिदमेकवद्भाषार्थं च ।

प्रधाने कार्यसंप्रत्ययादिनि । शब्देनाऽर्थस्याऽभिधानमिह कार्यम् । त्वं नपुंसकाऽनपुंसकसन्निधौ नपुंसकस्यैव भवत्यर्थाति नाऽर्थः सूत्रेणेत्यर्थः । वक्ष्यमिति । यथा लोके बहुषु गच्छत्सु 'राजा गच्छतीति प्रधानं राजा व्यपदिश्यते । राज्ञश्च प्राधान्यं तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिवादित्येषाम् । इह तु नपुंसकस्य किंकृतं प्राधान्यमिति प्रश्नः । एव हि लोके दृश्यते इति । व्यापित्वान्नपुंसकस्य प्राधान्यमाह । 'स्थितिर्नपुंसकं, सा च सर्वत्र विद्यते इति स्थितिरूपत्वेनैव आपुंसयोरपि विवक्षायां सिद्धौ नपुंसकशब्दप्रयोगः । अनिर्ज्ञातऽर्थ इति । सामान्यरूपेण ज्ञाते, स्त्रीत्वादिना तु विशेषेणाऽनिर्ज्ञात इत्यर्थः । गुणसन्देह इति । गुणाः—स्त्रीत्वादयः । द्वयं चैवति । यत्रापि नपुंसकस्य जन्म, तथापि यत्प्रजननाऽसमर्थं तन्नपुंसकमिति नेह नपुंसकलक्षणं, किं तदिह ? शब्दैकगोचरत्वमेव लिङ्गलक्षणम् । तथा सति च 'नपुंसको भवतीति प्रयोग

उ०— नपुंसकम् । पर्यायेणेति । इदं विगत्य, 'शुक्लानीत्यादी नपुंसके प्रातिपदिक-वैरूप्यात् । सरमादप्राप्ते विधिरयमित्येव वक्तुमुचितम् । 'प्रधाने कार्यसंप्रत्ययादित्यस्य कायस्यैकशेषवैकवचनरूपस्य प्रधाने—नपुंसके संप्रत्ययात्तस्यैव शेष इति भाष्यं, योगप्रापकत्वात् हेतुत्वानुपपत्तेरत आह—शब्देनेति । नपुंसकस्यैवेति । 'प्रधानाभावेनेत्यादिः । प्रधानाभावेन नपुंसकस्यैवेति नपुंसकस्यैव प्रतीतिरिति भावः । सा चेति । इतिहासयोः स्थितेरपि सत्त्वादिति भावः । नपुंसकनिर्ज्ञाते कथं प्रश्नोऽत आह—सामान्यरूपेणेति । भाष्ये—अनिर्ज्ञातेऽर्थे गुणसन्देहे चेति । गुणसन्देहमूलकचेऽनिर्ज्ञातार्थ-विषये प्रभवान्ते इत्यर्थः ।

जायते—स्त्री वा पुमान्वा । तथा—विदूरेऽव्यक्तरूपं दृष्ट्वा वक्तारो भवन्ति—‘महिषीरूपमिव’ ‘ब्राह्मणीरूपमिव’ । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात्तपुंसकस्य शेषो भविष्यति ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—‘एकवचास्यान्यतस्स्यामिति वक्ष्यामी’ति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

आकृतिवाचित्वादेकवचनम् ॥ २ ॥

आकृतिवाचित्वादेकवचनं भविष्यति । यदा द्रव्याभिधानं तदा द्विवचन-
पहुवचने भविष्यतः ॥६६॥

प्र०—नपपद्यते । महिषीरूपमिवेति । ‘रूप’शब्दः संस्थानरचनः । यत्र दूराद् दृश्यमाने वस्तुनि निश्चयो नास्ति, केवलं सम्भावनारूपः संदेहस्तत्रैकस्यापि शब्दस्य प्रयोगो भवति ‘स्याणुरयं स्या’दिति । एवमिहाऽपि महिषीरूपे तत्संस्थानमित्यस्मिन्नर्थे ‘महिषीरूपमिवेति’ प्रयुक्तम् । रूपशब्दोऽत्र नपुंसकलिङ्गो दृष्टान्तत्वेनोपात्तः । यत्र तु विशेषस्य निश्चयं शुद्धाः शाब्दिकः, शुद्धाः कम्बला इति तत्र नास्ति नपुंसकप्रयोगः । सत्यारम्भे ‘अरण्याऽ-
रण्यान्या’दित्यत्रैवकारानुवर्तनान्महत्त्वस्योपाधेरधिस्वादेकशेषाऽभावः ॥६९॥

उ०—शब्दैकगोचरत्वमिति । तत्तच्छब्दमात्रबोधोपपत्तिरुक्तमेवेत्यर्थः । ततश्च नपुंसकस्य प्रजननाऽसमर्थत्वाऽपि पुंस्यन्तर्भावोऽस्तीति भाव इति विवरणार्थम् । ‘स्त्री वा पुमान्वे’त्यस्य स्त्रीशब्दवाच्यं, पुंशब्दवाच्यं वेत्यर्थः । एतन्नामस्य ‘प्रायेणे’त्यादिस्त्वर्थः । प्रायेणैककण्टिकस्यैव सन्देहस्य दृष्टान्तेन सन्देहाकारोऽनुचितोऽत आह—यत्र दूरादिति । इत्यस्मिन्नर्थे इति । इवशब्दो भिन्नक्रम इति भावः । दृष्टान्तत्वेनेति । स्त्रीविषयो रूपशब्दो नपुंसके द्विषा भज्यमाने दृष्टान्तत्वेनोपात्त इत्यर्थः । एवं च व्यापकत्वेन नपुंसकस्य प्राधान्यात् तद्विशेषायां नपुंसकप्रयोगः । आधिस्वादिति । यत्र विदूरेत्यत्र नपुंसकस्य स्त्रीनपुंसकवृत्त एवेत्यर्थः इति भावः । भाष्ये—आकृतिवाचित्वादिति । यदा भाट्टी स्वगतसंगवाविषया तद्वचनं, यदा ध्वन्यसंगवारोपस्तदा द्विवचनार्थं बोध्यम् । एतेन सत्त्वगूत्रविपक्षेभ्यश्च नागताश्चमनुमत्तं भगवतेति बोध्यम् ॥६९॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ १ । २ । ६८ ॥ -

पिता मात्रा ॥ १ । २ । ७० ॥ श्वसुरः श्वश्रवा ॥ १ । २ । ७१ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न 'पुमान्स्त्रिया' [१. २. ६७] इत्येव सिद्धम् ?
'भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः' । भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां
कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेशो भवति ।

भ्रातृपुत्रपितृश्वशुराणां कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेश इति
चेत्तुल्यकारणत्वात्सिद्धम् ॥ १ ॥

यदि तावदधिभर्तीति भ्राता, स्वसर्ग्यप्येतद्भवति । तथा—यदि पुनाति
पृणातीति वा पुत्रः, दुहितर्यप्येतद्भवति । तथा यदि पाति पालयतीति वा
पिता, मातर्यप्येतद्भवति । तथा यद्याश्वासयः श्वशुरः, श्वश्रवामप्येतद्भवति । दर्शनं
वै हेतुः । नहि स्वसरि भ्रातृशब्दो दृश्यते ।

दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यम् ॥ २ ॥

दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यमेतद्भवति । स्वसर्ग्यपि भ्रातृशब्दो दृश्यताम् । तुल्यं
हि कारणम् । नवा एष लोके सम्प्रत्ययः । नहि लोके 'भ्राताऽऽनीयता'मित्युक्ते
स्वसाऽऽनीयते ।

तद्विषयं च ॥ ३ ॥

तद्विषयं चैतद् द्रष्टव्यं भवति—स्वसरि भ्रातृत्वम् । किंविषयम् ? एकशेष-
विषयम् । युक्तं पुनर्यत्रियतविषया नाम शब्दाः स्युः ? घाटं युक्तम् ।

प्र०— पिता मात्रा किमर्थमिति । वृत्तिविषये भ्रात्रादिशब्दानां स्वस्त्रादिविषयि प्रवृत्त्या
सिद्ध एकशेष इति मत्वा प्रश्नः ।

कारणादिति । भिन्नं च प्रवृत्तिनिमित्तं भ्रातृशब्दस्य स्वसृशब्दस्य चेति भ्रातृ-
शब्देन न स्वसुरभिधानं प्राप्नोति । एकशेषविषयमिति । आरब्धे एकशेषेऽवर्यं भ्रातृ-

४०— पिता मात्रा । भ्रात्रादीनां वैकल्याद्—भिन्नार्थत्वात्पेक्षदोषाऽप्राप्तेः 'पुमान् स्त्रिये'-
त्यत्रापि 'सरूपाणां मित्यनुवृत्तेः प्रभानुपपत्तिमात्राद्व्याह—वृत्तीति । भाष्ये न पुमान्स्त्रियेति
सिद्धमिति । 'सरूपाणां'मित्यपेक्षया परत्वादयमेव व्याख्येय इति भावः । स्वस्त्रादिव्य-
पीति । पृथग्व्यवहारेः प्रवृत्तिनिमित्तस्य सृशब्दिति भावः । एवं भ्राता च भ्रात्री चेति विभक्ते
'पुमान्स्त्रिये'त्येव सिद्धमिति तात्पर्यम् । भाष्ये उच्यते—भ्रातृपुत्रेत्यादि । तद्व्याप्ये—
भिन्नं च प्रवृत्तिनिमित्तमिति । एतदेव भाष्ये कारणशब्देनोक्तम् । पुंस्त्वविनिष्टमेकापरायां
भ्रातृशब्दस्य, स्त्रीश्वश्रुतिषु स्वसृशब्दस्येत्यर्थः । तयोः सारूपाणांभावात्पुमान्स्त्रियोरप्यस्याऽप्राप्ति-
रिति भावः । प्रत्यावयानशब्दाद्—इति चेत्तुल्येति । आरम्भवाद्याह—दर्शनं वै हेतुरिति ।

अन्यत्रापि तद्विषयदर्शनात् ॥ ४ ॥

अन्यत्रापि नियतविषयाः शब्दा दृश्यन्ते । तद्यथा—समाने रक्ते वर्णे गौर्लोहित इति भवत्यश्वः 'शोण' इति । समाने च काले वर्णे गौः 'कृष्ण' इति भवत्यश्वो 'हेम' इति । समाने च शुक्ले वर्णे 'गौः' श्वेत इति भवत्यश्वः 'कर्क' इति ॥७०॥७१॥

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥ १ । २ । ७२ ॥

त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि ॥ १ ॥

त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । सा च देवदत्तश्च तौ । सा च कुण्डे च तानि ।

अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानाम् ॥ २ ॥

प्र०-शब्देन स्वसाऽभिधेया, अन्यथैकशेषारम्भोऽनर्थकः स्यात् । एवमनारब्धेप्येकशेषे नित्यत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धस्य सहविवक्षायामेव भ्रातृशब्दः स्वसुरभिधायको भविष्यति । नह्यविद्यमानसम्बन्धस्य शब्दस्य शक्तिः शास्त्रेण नियम्यते । अनभिधानाच्च भ्रातृपुत्र-शब्दयोः स्वसुदुहित्रभ्यां द्वन्द्वाभावः 'मातापितरौ' 'श्वश्रुश्वशुरा'विति द्वन्द्व इत्यत एव ॥७०॥७१॥

त्यदादी । त्यदादित इति । 'पठया व्याभये' इति तसिः । आद्यादित्वाद्वा । सा चेति । स्त्रीत्वे प्राप्ते पुंस्त्वं विधीयते । पुंनपुंसकयोस्त्वैकशेषे शब्दपरविप्रविषेयाप्रपुंसकत्वं भवति । अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति । न्यायसिद्धमिदम् । 'परवद्विद् द्वन्द्व-तत्पुरुषयो'रिति समासार्थस्य लिङ्गाविदेशाच्चद्विशेषणस्यापि मन्वेनान्नसङ्घट्टितम् मिद्व-

अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—स च कुक्कुटः, सा च मयूरी, कुक्कुटमयूरी ते । अर्द्धं पिपल्यास्तत्, अर्द्धपिप्पली च सा—अर्द्धपिप्पली ते ।

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम् ?

त्यदादीनां सामान्यार्थत्वात् ॥ ३ ॥

त्यदादीनां सामान्यमर्थः । आतश्च सामान्यं, देवदत्तेऽपि हि 'स' इत्येतद्भवति, यज्ञदत्तेऽपि । त्यदादीनां सामान्यार्थत्वाच्छेषो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनं—'परस्य शेषं वक्ष्यामी'ति ।

परस्य चोभयवाचित्वात् ॥ ४ ॥

उभयवाचि परम् ।

पूर्वशेषदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

पूर्वस्य खल्वपि शेषो दृश्यते—'स च यश्च तावानय' 'यावानये'ति । इदं तर्हि प्रयोजनं—'द्वन्द्वो मा भू'दिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।

सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वाऽभावात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

सामान्यविशेषवाचिनोश्च द्वन्द्वो न भवतीति वक्तव्यम् । यदि सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो न भवतीत्युच्यते, 'शूद्राभीरम्' 'गोबलीवर्दम्' 'तृणोलप'-मिति न सिध्यति । नैप दोषः । इह तावच्छूद्राभीरमिति,—आभीरा

प्र०—त्वात् । सामान्यमर्थ इति । वस्तुमात्रं त्यदादिभिः परामृश्यत इति तदेवैवामर्थः । परस्येति । सति सूत्रे शब्दपरविप्रतिषेधः शक्यते आश्रयितुम् । पूर्वशेषदर्शनाच्चेति । सति त्वारम्भे पूर्वशेषो न स्यादिति दोषप्रसङ्गः । द्वन्द्व इति । 'तदेवदत्ता'वित्यादि-प्रयोगो मा भूदित्यर्थः । आभीरा इति ।

'ग्राह्याणादुपकन्यायाभाभीरो नाम जायते ।

मादिष्योऽप्री प्रजायेते विट्शूद्राह्ननयोर्नृपात्' ॥ इति स्मृतिः ।

उ०— तद्विज्ञस्य सिद्धत्वादिति । प्रधानतस्तत्त्वाद् गुणानाम् । ननु वेद शब्दादिवात्सामान्यमर्थ इत्यत आह—वस्तुमात्रमिति । अत्रिवक्षितस्त्रीत्यपुंसवाचयान्तरविशेष परोक्षत्वाद्यनुगतीकृतं वस्तुमात्रमित्यर्थः । एवं चैवेनैव तच्छब्देनोपयोः प्रतीतिः सिद्धेत्येकदोषप्रसङ्गः सिद्धमित्यर्थः । लिङ्गमपि छोक्त एव सिद्धम्, तत्र च तात्पर्यतो निर्णय इति भावः । सति सूत्रे इति । 'त्यदादीनी'त्यनेनाऽऽनुपूर्वीविशेषयुक्तानां निर्देशात् । असति तु यस्मिन् निर्णायकस्य विप्रतिषेधस्य न प्रवृत्तिरिति भावः । एतन्मूलकमेव पठ्यते—'त्यदादीनां मिथः सहोर्त्ता यत्परं तच्छिद्यते' इति । परस्य चेति भाष्ये । परस्यैवेत्यर्थः । आरम्भवादिनाऽपि परम्योपपत्त्यात्वात्प्राकार्यमित्यर्थः । तदेवदत्ताविति । अवान्तरधर्मविशेषविज्ञायां तत्प्राप्तिरिति बोध्यम् ।

जात्यन्तराणि । 'गोवलीवर्द'मिति,—गाव उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्रयाय च, स्त्रिय एवावशिष्यन्ते । तृणोलपमिति,—अपामुलपमिति नामधेयम् ।

ततर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । 'सामान्येनोक्तत्वाद्विशेषस्य प्रयोगो न' भविष्यति । सामान्येनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य—विशेषस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् ? 'उक्तार्थानामप्रयोग' इति ।

न तर्हिदानीमिदं भवति—'नं ब्राह्मणमानय गार्ग्य'मिति ? भवति । यदा नियोगतस्तस्यैवानयनं भवति । एवं तर्हि येनैव खल्वपि हेतुनैतद्वाक्यं भवति—'तं ब्राह्मणमानय गार्ग्य'मिति । तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति, तस्मात्सामान्य-विशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो न भवतीति वक्तव्यम् ॥७२॥

प्र०— स्त्रिय एवेति । ततश्चाऽत्र गोशब्दः स्त्रीगवीणामेव वाचकः । सामान्येनेति । सर्व-विशेषाणां व्याप्तत्वात्ताऽस्ति सामान्यविशेषयोः समुच्चय इत्यर्थः । तं ब्राह्मणमिति । 'व'-मित्यनेन गतत्वाद् ब्राह्मणशब्दस्य प्रयोगो न प्राप्नोति, 'ब्राह्मण'मित्यनेन गतत्वाच्च गार्ग्य-शब्दस्येति भावः । अथर्तमिति । सामान्योपक्रमे विशेषाऽभिधानमित्यर्थः । येनैवेति । यथा सामान्यविशेषयोर्विशेषणविशेष्यभावो दृश्यते तथा विशेषसंनिधौ तद्वर्जितेषु विशेषान्तरेषु सामान्यशब्दस्य वृत्तिर्दृश्यते—'ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठोऽप्यायात' इति । तस्मात्तथा-विधेः त्रिपदेऽयं वाचनिको द्वन्द्वनिषेधः । तस्मिन् सत्ययमेकरोपो न वक्तव्य इत्यर्थः ॥७३॥

उ०—भाष्ये—उत्कालिताः—निष्कान्तिताः पुरुषा येतिशयर्थः । विनाशितपुंस्का इत्यर्थं कथितम् । तच्च । उत्तरसूत्रस्य—'पुंस उत्कालयितु'मिति भाष्याऽसङ्गतेः । विमर्धं पुंसां निष्काशनगत आह—वाहाय चेति । प्रायेण वलीवर्द एव बाह्यगते विक्रीयन्ते च । स्त्रिय एवेति । तस्य गोशब्दे स्त्रीत्वसमानाधिकरणं गोत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं, पुंस्त्वसमानाधिकरणं चेति नामार्थो गोशब्दः । तत्रापि प्रसिद्धोऽन्यस्तु वचिदेव । एवं च गोशब्दः स्त्रीगवीणामेव वाचकः प्रायेण, एषिदेव तात्पर्यमाहकवशेन पुंस्त्वानां वाचको, यथा 'एतान् गाधगुरो वलीवर्दान्पश्ये'ति प्रथमयोरिति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगे, 'गौर्वाहीक' इत्यादी चेति भावः । एवं च वलीवर्दसमभिध्याद्वाग्द गोशब्दस्तद्वृत्तिरिक्तर इति कथा विन्यास 'वाहाय' निष्कासित-पुरुषा एव गावो गोपदवाच्या न तु तत्सहिता इत्यर्थो भाष्यस्य । 'एतान् गा' इत्युदाहरणे 'वलीवर्दान्' इति त्यक्त्वाविशेषप्राप्त्यवधोभवायेत्याहुः । ततश्चात्रेति । अत्रोदाहरणे पुंस्त्वार्थ-माहकरहिने इत्यर्थः । भाष्याल्लोकाच्च गोशब्दव्यवहारः प्रायेण स्त्रीगवीण्येवेति द्रष्टव्यम् । समुच्चय इति । सहस्रविशेष्यार्थः । गतत्वादिति । वस्तुमात्रविशेष्यार्थः । सामान्योपक्रमे इति । ॥ प्रथमत एव विशेषाऽवगमः, तथा सति सामान्यविशेषवाचिनोर्नयोः प्रयोग-द्वयव्यर्थम् । तस्मात्सामान्योपक्रमे विशेषाभिधानमिति । अनु वाक्यं विशेषणनिर्देश-विषयम्, द्रष्टव्यमयवधारणप्रधानविषय इति कथमेतद्वत् आह—यथेति । प्राप्यभरणेति न तु सीतो निर्देशः । प्रमाणप्रमेयेत्यादि त्वेतद्वाच्यतायाऽसाध्येत्याहुः ॥७४॥

ग्राम्यपशुसंघेष्वन्येषु स्त्री ॥ १ । २ । ७३ ॥

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं—गाव इमाश्चरन्ति, अजा इमाश्चरन्ति ? गाव उत्कालितपुंस्का वाहाय च विक्रयाय च, स्त्रिय एवावशिष्यन्ते ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—‘ग्राम्येष्विति वक्ष्यामी’ति । इह मा भूत्—न्यङ्क्व इमे, सूकरा इम इति । क पुनरर्हत्यग्राम्याणां पुंस उत्कालयितुं ये ग्रहीतुमशक्याः, कुत एव वाहाय च विक्रयाय च । इदं तर्हि प्रयोजनम्—‘पशुष्विति वक्ष्यामी’ति । इह मा भूत्—ब्राह्मणा इमे, वृषला इमे । कः पुनरर्हत्यपशूनां पुंस उत्कालयितुं येऽशक्या वाहाय च विक्रयाय च । इदं तर्हि प्रयोजनम्—‘सघेष्विति वक्ष्यामी’ति । इह मा भूत्—एतौ गावौ चरतः । कः पुनरर्हति निज्ञातिऽर्थेऽन्यथा प्रयोक्तुम् । इदं तर्हि प्रयोजनम्—‘अतरुणेष्विति वक्ष्यामी’ति । इह मा भूत्—उरण्का इमे, शर्करा इम इति । कः पुनरर्हति तरुणानां पुंस उत्कालयितुं येऽशक्या वाहाय च विक्रयाय च ।

अनेकशफेष्विति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अश्वाश्चरन्ति, गर्दभाश्चरन्तीति ॥७३॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य

द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ।

प्र०— ग्राम्यपशु । स्त्रीपुसात्मकस्य सघस्य स्त्रीशब्देनाऽभिधानं यथा स्यादिति सूत्रारम्भः । उभयात्मकत्वं तन्नाम्यन्नाह—अयमिति । स्त्रिय एवेति । यद्यपि तत्र वृषभस्यापि सभवंस्तथापि मल्लप्रामवद् भूयस्त्वात्स्त्रीभिर्व्यपदेशो भवति । अग्राम्यादिषु तु मिश्रत्वात्सघस्य ‘पुमान्निघ्ये’ति पुंस शेषः । अनेकशफेष्विति । उष्ट्राणां त्वारण्यकत्वात्स्त्रीशेषोऽभावः । तत्राऽनेन प्रकरणेन प्रयोगस्य नियतत्वाज्जाति कचिदाभयलिङ्गेन स्त्रीत्वेन व्यपदिश्यते कचित्पुस्त्वेनेत्युक्तं भवति ॥७३॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रवैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य

द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ।

उ०— ग्राम्यपशु । स्त्रीशब्देनेति । अभ्यया ‘पुमान्निघ्ये’ति पुंस शेषः स्यादित्यर्थः । उभयेति । ‘सघस्ये’त्यादि । वृषभस्यापीति । सर्वेषामुत्कारणनाऽसंभवादिति भावः । मिश्रत्वादिति । तत्राभ्ययसाधारणजातिविनिष्ट एव शक्तिरिति भावः ॥७३॥

इति सिद्धमट्टमुत्तमसीगर्भजनागोर्जीमट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्घोषे प्रथमस्याध्यायस्य

द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम् । पादश्च द्वितीयः समाप्तः ।

अथ तृतीयः पादः

भूवादयो धातवः ॥ १ । ३ । १ ॥

कुतोऽयं वकारः ? यदि तावत्संहितया निर्देशः क्रियते 'भवादय' इति भवितव्यम् । अथाऽसंहितया 'भू-भवादय' इति भवितव्यम् । अत उत्तरं पठति—

भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते ।

प्र०— भूवादयो धातवः । कुतोऽयमिति । लक्षणाऽभावं भूवा कस्मान्निमित्ताद्वकार इति पृच्छति । यदि तावदिति । यणादेशेनेको निगर्वितत्वात् । अथाऽसंहितयेति । अभ्युपगम्य वादोऽयम् । न त्वेकस्मिन्पदेऽसंहिताऽस्ति । 'संहितैकपदे नित्ये'ति ध्वननात् । तस्मात्सर्वथा निर्देशो न संभवतीत्येव परमेतत् ।

भूवादीनामिति । सूत्रोच्चारिते भूवादिशब्दे इत्यर्थो निवृत्तिः । तत्र वाचक-संबन्धी भूवादीनां—भूवादिशब्दवाच्यानां वकार इति व्यपदिश्यते । मङ्गलार्थ इति । ननु निमित्ते पृष्टे प्रयोजनकथनमप्रस्तुतम् । नैव दोषः । प्रयोजनकथनेन निमित्त-स्याऽपि कथनात् । अत एव निपातनादागमरूपोऽत्र वकारः कृतः । न चाऽयमसाधु, वैयाकरणनिकाये प्रसिद्धत्वात् । तस्य च मङ्गल प्रयोजनमित्यनेन प्रतिपादितं भवति ।

उ०— भूवादयो । कस्मान्निमित्तादिति । पृष्ठमपि निमित्तम् । अत एव 'मङ्गलार्थ' इत्युत्तरं सङ्गच्छते । तत्रेव कारणप्रसन्नम् । अत एव 'यदि ताव'दिति भाष्योक्तो विकल्पः सङ्गच्छते । न च 'भवादय' इत्युक्तेऽपि वकारस्य सत्त्वात्प्रभानुपपत्तिरत आह—यथेति । वकारोत्तर[वृत्ति]-वकारविषयः प्रश्न इति भावः । अस्माद्भाष्यासमासेऽपि संहिताविकार इति श्रमं वारयति—अभ्युपगम्येति । न त्वेकस्मिन्निति । यद्यप्यत्र संहितानित्यत्वे नैकपदस्य प्रयोजकम् ।

“संहितैकपदे नित्या, नित्या धातूपसर्गयो ।

नित्या समासे वाक्ये तु मा विजन्तामपेक्षते ॥”

इति द्रष्टुं समासग्रहणेनैकपदशब्देनाऽप्यष्टपदस्यैव ग्रहणम्, अत एवाऽग्रे अग्र-इत्यादावाष्टमिदं हि वेदासा न नित्या, किं तु समासस्य प्रयोजकम्, तथाप्यनेनैकदेशेनोक्त-द्रष्टुकग्रहणात्तदोपः । मन्वेवं भाष्यप्रामाण्योच्छेदोऽत आह—तस्मादिति । तथा च तावदे-विषयाऽवाधात्ताऽप्रामाण्यामिति भावः ।

माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वकारमागमं प्रयुङ्क्ते ? मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि चाऽध्येतारश्च मङ्गलयुक्ता यथा स्युरिति ।

अथाऽऽदिग्रहणं किमर्थम् ? यदि तावत्पठ्यन्ते नार्थं आदिग्रहणेन । अन्यत्रापि ह्ययं पठन्नादिग्रहणं न करोति । कान्यत्र ? 'मृदमृदगुधकुपक्लिश-
वदवसः क्त्वा [१.२.७] इति । अथ न पठ्यन्ते नतरामर्थं आदिग्रहणेन ।

प्र०—अपूर्वस्य हि लाभो दध्यादेर्लोके मङ्गलं सूचयति । तथेहाऽप्यागमो वकारो मङ्गलार्थं संपद्यते । अथवा सति वकारेऽविकृते भूशब्दे उच्चार्यमाणे महाव्याहृतिस्मरणं मङ्गलं भवतीति पारम्पर्येण वकारो मङ्गलार्थकः संपद्यते । नार्थं इति । भूवादीन्पठित्वा

उ०—अनु 'भूवादीना'मित्यस्य स्वरूपपरत्वे बहुवचनाऽनुपपत्तिः, अर्थपरत्वे प्रकृताऽसङ्गतिरतः पर्यवसितमर्थमाह—सूत्रोच्चारिते इति । तल्लभप्रकारमाह—सत्रेति । वाचकभूवादिसम्ब-
सम्बन्धी वकारस्तद्वाच्यनिष्ठात्वेनोपचर्यत इति भावः । प्रयोजनेति । अनिमित्तकत्वाऽस्तप्राप्तया प्रयोगजनकधनाऽनुपपत्तिरिति भावः । उभयस्मिन् पृष्टे प्रयोजनमाश्रयधनमसङ्गतमित्यपि बोध्यम् । न चायमिति । सर्वलोकप्रयुक्तत्वाऽभावादिति भावः । वैवाकरणेति । अनादि-
व्यवहार एव साधुः प्रयोजको, न सर्वलोकप्रसिद्धिः । अथवा वाञ्छिकमाश्रयसिद्धयस्यादीनां व्याकरणप्रसिद्धिद्विषुभादीनामप्यसाधुत्वापत्तिरिति भावः । अनु मङ्गलं नाम धर्मः, तत्र न वकारोच्चारणं तज्जनकं, मानाभावात्, आदिशब्देनापि तत्सम्भवात्प्राप्त आह—अपूर्वस्य हीति । मङ्गलजनक इति नार्थः, किं तु सूचक इति न दोषः । निवर्त्यते तु शिष्याणामप्यानु-
पपन्नमङ्गलसूचनार्थमिति भावः । नन्वस्य मङ्गलसूचक्याऽपूर्ववस्तुत्वं न लोकोपसिद्धमत आह—
अथेति । रेवान्तस्यैव महाव्याहृतिव्यादाह—स्मरणमिति । एवं च वकारलक्षणप्रभे इदमेव निपातनविधया लक्षणम् । गुरुत्वात्तत्वं तु महाव्याहृतिस्मरणलक्षणमङ्गलार्थमित्युत्तरमिति बोध्यम् । तदेतत्सर्वं भाष्ये 'वकारमागम'मित्यनेन सूचितम् । वकारस्याऽमृतवीजत्वाद्वाद्यादि-
मङ्गलसूचकत्वमित्यप्येव । अनु गणपाठेऽप्यादिग्रहणं विना कथं सर्वसंग्रहोऽत आह—
भूवादीनिति । एवं च भूपदस्थाने 'ते'पदव्यावृत्तकृतया आदिपदमाश्रयितव्यः प्रथो भाष्ये
हृत इति भावः । 'इन्द्रिभवनित्या' चे'ति भवतिमादि मन्वते । अत्यन्तमेवेति । अनेन
सति पाठे संनिधानाऽनितोपादान्नामिह प्रत्ययानामपि तत्पदं परामर्शं स्यादिति ज्ञापक
हेतुवारणाप रपदप्रतिपत्तये आदिग्रहणं कदाचिन् श्रियेतेति भाष्यगतमकरणमिति सूचितम् ।
नन्वेव मेवं तदिह निन्दे' इति भाष्यमनुपपन्नं, सूत्रपठित्वनिवधानां धातुपठित्वावपि सदेवं
तत्सिद्धयभावात् आह—सूत्रेणैव । पूर्वपक्षी वदित्वापाठं न ज्ञात्वाप्येतेतिन्द्रिभवनित्यादी

नह्यपठिताः शक्या आदिग्रहणेन विशेषयितुम् । एवं तर्हि सिद्धे सति यदादि-
ग्रहणं करोति, तज्ज्ञापयत्याचार्योऽस्ति च पाठो बाह्यश्च सूत्रादिति ।
किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? 'पाठेन धातुसंज्ञे'त्येतदुपपन्नं भवति ।

पाठेन धातुसंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः ॥ १ ॥

प्र०—'ते धातवः' इति वक्तव्यम्, यथा 'ते तन्नाजा' इति । नतरामिति । सति पाठे
गतार्थत्वान्न कर्तव्यम्, असति त्वसंबन्धादित्यर्थः । अत एव प्रतिषेधप्रकर्षः । संबन्धाऽ-
भावेऽत्यन्तमेवाऽकरणमित्यस्याऽर्थस्य प्रतिपत्तये निर्दिष्टः । एवं तर्ह्येति । सूत्रेषु ये
पठ्यन्ते मृदमृदादयस्तान्समाप्य 'ते धातवः' इति वचनेन सिद्धे सतीत्यर्थः । अस्ति च
पाठ इति । अनेनाऽसंबद्धत्वं परिहृतम् । 'बाह्यश्चे'त्यनेन गतार्थत्वं निराकृतम् ।
पाठेनेति । ये धातुपाठे पठितास्तेषामेव धातुसंज्ञा । तेषां च पाठो नोपलक्षणार्थः,
अपि तु इयत्ताप्रतिपादनार्थः । तत्र यदि 'क्रियावाची धातु'रित्येतदुक्तं क्रियेत तर्हि
आणवयति षट्पदीत्यादीनामपि धातुसंज्ञा स्यात् । अथ सूत्रपठितानामनन्तरं 'ते
धातवः' इत्युच्येत, तदा तत्राऽपठितानां न स्यात् । तस्माद् भूवादय इत्युक्तम् । तत्र
सूत्रवार्तिकमाध्यगणेषु ये पठ्यन्ते तेऽपि सूत्रकारादिप्रामाण्याद्वातुत्वेनाश्रयणीयाः ।

उ०—चेतिसूत्रार्थं भवतिमादि मभ्यत इति तं प्रत्याह सिद्धान्ती,—यदि तावतामेव धातुत्वमिष्टं
स्यात्तर्हि 'ते धातवः' इत्येव वदेदित्यादिग्रहणं ज्ञापकमिति भावः । न च प्रकारपाच्यभ्यादि-
शब्दो ऽष्ट इति कथं ज्ञापकत्वं, व्यवस्थावाच्यादिसिद्ध्यै प्रसिद्धतरत्वादिति भावः । ननु
'बाह्यः पाठः' इत्येतावतैव सत्ताया अपि सिद्धेऽस्ति पाठः इति व्यर्थमत आह—अनेनेति ।
यथा चाऽऽदिग्रहणकरणे पाठेन संज्ञेत्येतदुपपत्तिस्तथा दर्शयति—ये धातुपाठ इति । यद्यपि
'ते' इति पाठेपि पाठमूलैव संज्ञा तथापि पाठविशेषमूलैव ज्ञापनं ज्ञापकफलमिति भावः ।
ननु ऋतिप्रभृतीनां सूत्राणां धातुत्वाय भ्वादेराकृतिगणत्वमावश्यकमित्याणवयत्यादावति-
प्रसङ्गोऽत आह—तेषां चेति । अत एव भ्वादिसमाप्ती कृत्करणम् । 'बहुलमेतन्निर्देशं'मिष्यति
यदि प्रामाणिकं तर्हि णिच एव तत्, न गणपाठस्येति भावः । ध्वनितं चेदं 'पाठेन धातु-
संज्ञे'त्येतद्भाष्येण । ननु 'याः पदयती'त्यादिष्वाङ्गार्थं क्रियावचनत्वस्यावयवाप्यतया पाठ-
फलं नास्तीत्यतस्तत्फलं दर्शयति—तत्रेति । 'आज्ञापयती'त्यर्थे आज्ञापयतीति प्राकृतम् ।
अपभ्रंशानामपि भ्वातभ्येणैव बोधकत्वाङ्गीकारादेतेषां क्रियावाचित्वं बोध्यम् । अथ पाठ-
विशेषफलं दर्शयति—अथ सूत्रेति । ननु पाठस्याऽनुपलक्षणत्वे ऋत्यादीनां कथं धातुत्वमत
आह—सूत्रेति । 'ऋतेरीय'दिति सूत्रम्, 'अनेकाग्रहणं पुल्लिङ्गार्थे'मिति पार्तिवम्,
गणः—छण्वादिः । धात्वधिकारविहितकार्योद्देश्यताकरणरूपं तस्यामाप्यम् । तेन च पूर्वं
धातुपाठे पठितानामिदानीं पाठसंज्ञोऽनुमीयत इति भावः । नन्वेवमप्यवश्यं पठनीये गणे
सूत्रांतरे च गणं पठित्वा 'ते धातवः' इत्येव हि बोधमिति चेन्न । पूर्वविधसूत्रकरणे-

पाठेन धातुसंज्ञाया समानशब्दाना प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'या' इति धातु , 'या' इत्यावन्तः । 'वा' इति धातुः, 'वा' इति निपातः । 'नु' इति धातुः, 'नु' इति प्रत्ययश्च निपातश्च । 'दि'विति धातुः, 'दि'विति प्रातिपदिकम् ।

किं च स्याद्यद्येतेषामपि धातुसंज्ञा स्यात् ? धातोः [३. १. ६१] इति तव्यदादीनामुत्पत्तिः प्रसज्येत* । नैष दोषः । साधने तव्यदादयो विधीयन्ते साधनं च क्रियायाः । क्रियाऽभावात्साधनाऽभावः । साधनाभावात्स्यामपि धातुसंज्ञाया तव्यदादयो न भविष्यन्ति ।

इह तर्हि—'याः पश्य' 'आतो धातो.' [६. ४. १४०] इति लोपः प्रसज्येत । नैष दोषः । 'अनापः' इत्येवं सः† ।

प्र०— समानशब्दानामिति । समानश्रुतीनामिष्टविपरीतानामक्रियावाचिनामित्यर्थः । तव्यदादीनामिति । यथैव 'दिव पश्ये'ति बाह्यक्रियापेक्षे कर्मणि द्वितीया भवति, एव तव्यदादयोऽपि स्युरित्यर्थः । साधन इति । अन्तरङ्गधातुवाच्यक्रियापेक्षे साधने तव्यदादयः सावकाशा बाह्यक्रियापेक्षे साधने नोत्पद्यन्ते इत्यर्थः । योऽपि 'शकधृपे'ति स्वार्थिकस्तुमुन्सोप्यनभिधानात् न भवित्यसि । या पश्येति । यच्छब्दो न धातुरिति

उ०—'ऽल्पाक्षरमसन्दिग्ध'मिति सूत्रलक्षणोच्छेदापत्तिः । भव्यथा सर्वादीनपि सूत्रात् पठित्वा 'सर्वनामानी'त्याद्युक्त्यैव सिद्धे बहुव्याकुलतापत्तिरित्याह ।

ननु 'समानशब्दाना'मित्यत्राऽर्थतः साम्ये पर्यायाणामित्यर्थेऽसङ्गतिः, पर्यायाऽति-प्रसङ्गस्य पाठाश्रयणप्रयुक्तत्वाऽभावात्त आह—समानश्रुतीनामिति । ननु प्रयोगस्थानी गण पठित्वेनो भिन्नावेन समानधृतिरवेनैव कार्यस्य वक्तव्यत्वादाह—इष्टेति । इष्टाऽनिष्टविभागस्य दुर्ज्ञेयत्वादाह—अक्रियेति । नन्वेवामक्रियावाचित्वात्कारके विधीयमानतत्त्वादीनां कथं प्राप्तिरत आह—यथैवेति ।

अन्तरङ्गेति । प्रातिपदिकाद् द्वितीयेत्यादौ प्रातिपदिकार्थनिरूपितकर्मोऽसम्भवात्तथा ग्रहणेपि धातोस्तव्यदादित्यादिवाक्ये उपस्थितधात्वर्थपेक्षकारकसम्भवात् बाह्यग्रहणमिति भावः । अनया रीत्या भावेऽप्यनुत्पत्तिर्विष्या । साप्यावस्थस्यैव तव्यदादिनिधौ भावपदार्थत्वात् । भाव्ये—साधन इति भावोपलक्षणं बोध्यम् । 'भावे' इति धनपि न, पदव्यादि-साहचर्यासाप्यात्वेनाऽपि भावसमाने भावे एतद्विधानादित्याहुः । भव्येवमपि स्वार्थिकस्तु मुनादयः स्फुरत आह—योपीति । तादर्थ्ये तुमुन क्रियार्थक्रियोपपदायाऽभावाद्ग्रहणसत्तेराह—

अस्य तर्हि वाशब्दस्य निपातस्याऽधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत । अप्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्न स्यात् । नैष दोषः । निपातस्याऽनर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं चोदितं तत्राऽनर्थकग्रहणं न करिष्यते, 'निपातः प्रातिपदिक'मित्येव ।

इह तर्हि—अस्नू इति—'अचि श्नुधातुभ्रुवां च्योरियद्वुवडौ' [६.४.७७] इत्युवडादेशः प्रसज्येत । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'न प्रत्ययस्योवडादेशो भवती'ति, यदयं तत्र श्रुग्रहणं करोति ।

अस्य तर्हि दिव्यशब्दस्याऽधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत । अप्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्न स्यात् । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्युत्पद्यन्ते दिव्यशब्दात्स्वादय' इति, यदयं दिवः साधौत्वं शास्ति* । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् ? दिव्यशब्दो यत् प्रातिपदिकं तदर्थमेतत्स्यात्—अक्षरूरिति । न वा अत्रेप्यते । अनिष्टं च प्राप्नोतीष्टं च न सिध्यति ।

प्र०-विभक्तिरूपधने, तस्याम्—अत्रे टापि च कृते धातुसंज्ञाया 'भावो धावो'रिति लोप-प्रसङ्गः । अस्नू इति । ननु गुर्धातुषु पठितं, न चाम्य तेन सारूप्यम् । नैष दोषः । प्रयोगे नुशब्द एव धातुस्तेन चाम्य सारूप्यमस्त्येव । यद्यपि चाऽयं सानुगन्धकन्थापि धातुजनननुगन्धकपरिभाषा वैशिष्ट्याधीयते । अथरोपलक्षणार्थमिदं, तेन 'हाणू' 'वेणू' इत्युदाहरणम् । अक्षरूरिति । अत्र कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । न च अत्रेप्यते

एवं तर्हि—‘अनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्ये’त्येवमेतस्य न भविष्यति ।
एवमप्यनुबन्धको दिव्यब्दो नास्तीति कृत्वा सानुबन्धकस्य ग्रहणं विज्ञास्यते ।

परिमाणग्रहणं च ॥ २ ॥

परिमाणग्रहणं च कर्तव्यम् । इयानवधिधातुसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ।
कुतो ह्येतद् भूशब्दो धातुसंज्ञो भविष्यति न पुनर्भवेद्भूशब्द इति ?

प्र०—इति । शिष्टप्रयोगाऽभावात् । तस्माद्‘दिव्यञ्चौ’दिति ज्ञापकमेव । इतरो ज्ञापकत्वं विधत्-
यति—अनिष्टं चेति । एवं तर्हीति । धातुः सानुबन्धक इति भावः । एवमपीति ।
‘अधातु’रिति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधाभिरनुबन्धकात्सौरसंभवः, उभयसंभवे चाऽस्याः
परिभाषाया उपस्थानं नान्यथा ।

इयानवधिरिति । अवधिमानवधिनीपलक्ष्यते । तेन विशिष्टाऽवधिपरिच्छिन्नस्य
धातुसंज्ञा निषेयेत्यर्थः । भवेद्यशब्द इति । तत्रश्च भवेद्यशब्दाह्लादिप्रसङ्गः । न चाऽर्थपाठः
परिच्छेदकः, सस्याऽपाणिनीयत्वात् । अभियुसैरुपलक्षणतयोपात्तत्वात्, अने-

उ०—इत्यादी तु ‘धात्वादे’रित्यस्य भाविसंज्ञापरत्वात् सोऽप इति भावः । अयं—अनुबन्धकः ।
कैश्चिदिति । ‘भूवादय’ इत्यत्र नाधीयत इत्यर्थः । अथवेति । अयमभ्युच्चयः । प्रागुक्तरीत्या
सामञ्जस्यात् । किं चैवं अनुग्रहणस्य ज्ञापकत्वरूपमाख्याऽसङ्गतिः, ‘ब्रज्’ इत्यादावुपलक्षण-
स्त्वर्णांशधातुताद्वयोर्यथैवमभिप्रेत्य बोध्या । भाष्ये—अस्य तर्हि दिव्यब्दस्येति ।
अभ्युत्पन्नप्रातिपदिकस्येत्यर्थः । नन्वप्रातिपदिकत्वात् प्रातिपदिकत्वमत्र आह—अत्रेति ।
हृदग्रहणे गतिकारकत्वंस्यापि ग्रहणादिति भावः ।

न वै अत्रेति भाष्यं पुनरुक्तमतो काव्यभेदेन योजयति—शिष्टेति । अत्र शिष्टाऽप्रयोगा-
देवीत्याऽप्रवृत्ती स्वार्थार्थकदिश्यादर्थभेदेदेम्, स चेदस्तुत्वाद्प्रातिपदिकं व्यर्थमेव तदिति
ज्ञापकत्वमिति भावः । इतर इति । अप्रयोगस्य लक्षणैकत्वमुक्तं दुर्लभतया चारितार्थ-
संभावनासरादिति भावः । यद्यपीष्टं न सिध्यति तथाप्यनिष्टप्राप्त्यर्थमेव शास्त्रं स्यात् । तथा
च विपरीतं पक्षेऽनिष्टविभागः स्यादिति भाष्यार्थः । ज्ञापकत्वात्—एवं तर्हीति ।
तत्पुनश्चनवापाह—एवमपीति । ‘नान्नी’त्यस्य ‘सुपर’ इत्यादिस्तत्राह—अधातुरिति । तदेवं
समानतादिति प्रसङ्गः स्थितः । अत एव ‘परिमाणग्रहणं चे’ति चकारस्तर्ह्येव मगदता न
इत्युच्यते ।

अपथेः संज्ञायामुच्यते सा स्यात् ‘भू’ इत्यादेरत आह—अवधिमानिति । इदं
चेत्यपदेन भाष्ये व्यक्तमिति भावः । अभियुसैरिति । र्भाष्येभेदेनैतद्विदम् । तत्रैव हेतु-
माह—अनेवार्थेत्येति । अर्थनिर्देशस्य व्यभिचरितत्वेनाऽप्रयोजकत्वाद् व्यवस्थापकत्वाऽभावेन

यदि पुनः—‘क्रियावचनो घातु’रित्येतल्लक्षणं कियेत ? का पुनः क्रिया ? ईहा । का पुनरीहा ? चेष्टा । का पुनश्चेष्टा ? व्यापारः ।

सर्वथा भवाञ्छब्देनैव शब्दानाचष्टे—न किञ्चिदर्थजातं निदर्शयत्येवं-जातीयिका कियेति । क्रिया नामेयमत्यन्ताऽपरिच्छा । अशक्या क्रिया

प्र०—कार्थव्यदर्शनादर्थस्य नियामकत्वाऽभावात् । क्रियावचन इति । एवं सति समान-शब्दानां प्रतिपेक्षो न वक्तव्यो नापि परिमाणग्रहणम् । नहि श्वेधशब्दसमुदायः त्रिधा-धात्री । का पुनरिति । द्रव्यव्यतिरेकेण तस्याः सत्तामसंभारयतः प्रश्नः । ईहेति । ईहाचेष्टाशब्दयोरन्यत्र व्यापारविशेषवचनत्वेऽपि इह व्यापारमाश्रयचनत्वं योद्धव्यम् । कस्यचित्केनचिच्छब्देन सोऽर्थः प्रसिद्ध इत्यनेनपर्यायोपादानम् । सर्वथेति । यावद् द्रव्यव्यतिरेकेण क्रियासङ्गावे प्रमाणं नोचं तावत्पर्यायोपादानमात्रेण तस्याः स्वरूपं न निश्चीयते हर्यर्थः । अर्थजातमिति । अर्थस्वरूपमित्यर्थः । अशक्येति । आख्यातपद-

उ०—परिमाणग्रहणमपि कार्यमिति भावः । कियेतेति हिद्योचितेऽस्य लक्षणस्य संभाषनीयत्वे हेतुमाह—एवमिति । ॥ हीति । अवयवानां यावत्कवेपि दशदादिमादिवत्समुदायोऽनर्थक इति भावः । शब्दानुशासनप्रवृत्तानामर्थविवेचने का प्रसक्तिरत आह—द्रव्येति । अस्मंभा वयत इति । अमरशब्दादिति भावः । एवं च प्रकृतलक्षणेनाऽपि द्रव्यवाचिनां घातुत्याऽ-निवृत्ते, समानशब्दातिप्रसङ्गस्तदवस्थ इति भावः । अन्यत्रेति । मानसव्यापार इच्छारूपा ईहा । ‘इच्छाकाङ्क्षा इहेहा तृ’दिति कोशान् । कायपरिरम्भः—चेष्टा । इहेति । ‘समानमीदमा-माना’मिति भाष्यप्रयोगादीह चेष्टायामित्यर्थनिर्देशाच्चेति भावः । नग्येकपर्यायेणाऽर्थस्य व्याख्यानसंभवतापर्यायात्तरोपादानमनर्थकमत आह—कस्यचिदिति । सर्वधेर्यादिभाष्य-मुपहासपरं, स किं शब्दस्याकारोपीति वा, उत शब्दादस्याकारोपीति । भाष्य । शब्दरूप यतो व्याख्यानं नाऽस्तिनिकोपादिभिः । नाशब्दः—प्रयुक्तशब्दस्याऽप्रसिद्धत्वे व्याख्येयत्वादत आह—यावदिति । क्रियापदार्थप्रदाने इदं युक्तं, न तु क्रियापदार्थो नातिरिक्तो द्रव्यादिति प्रदाने । तत्र हि द्रव्यव्यतिरेक एव साधनीय इत्युपहास इति भावः । स्वरूपं—द्रव्यव्यतिरेक । शब्दरेष शब्दादस्याकारोपीति भाष्यान्नारथः । समूहार्थकमातशब्दस्य प्रकृतेऽनव्यवसाद—अर्थेति । अत्रेदं तत्त्वं,—कारकं न क्रिया तस्या कारकान्श्वयापत्ते, कारकाणां म्रियः संवन्धा-योग्यत्वात् । तस्मादव्यतिरिक्तक्रियासिद्धेः सर्वथेत्युपहासः कारकानिरिक्तक्रिया ग्रन्थयोग नोपलभ्यत इत्येवंपरो वाच्यः, स चेष्ट एवेति गूढमिसृग्मिप्रत्युपहासपरं ‘क्रिया नामे’त्यादि-भाष्यम् । अत्यन्ताऽपरच्छेति । परेण—प्रमाणेन प्रत्ययोगाप्यन्तम्, अवयवता, समूहकृतेन वा ऽऽहेत्यर्थः । तत्र निदर्शनस्याऽऽशयत्वे हेतुमाह—आख्यातेति । तत्राऽप्रत्यहात्वे हेतुः—अनेकावयवरूपत्वं, तच्च घटादिषु स्वभिन्नरितमनः—सदमदिनि । तदुपापदर्थ-भूतेत्यादि । समूहव्यवहारो बुद्धिद्वयो विस्तररूप एव, न याम्नाय इति कोष्यम् । नग्ययोग-प्रयोगे सर्वेषामनीतत्वात्प्रतिपत्ति सर्वेषां भाविष्यत्त्वं कथं सर्वत्र दृग्गदमन आह—पूर्वापरभूतेति । तस्य बीजमाह—साध्यमानेति । कर्तमानविपरि-तस्यामेवमुपहासम् ।

पिण्डीभूता निदर्शयितुं, यथा गर्भो निर्लुठितः । साऽसावनुमानगम्या ।
कोऽसावनुमानः ? इह सर्वेषु साधनेषु संनिहितेषु कदाचित्पचतीत्येतद्भवति,

प्र०—वाच्या पूर्वापरीभूतावयवा साध्यमानावस्था भूतभविष्यद्वर्त्तमानसदसदनेकावयव-
समूहरूपा सदस्तुविषयेन्द्रियप्राप्ता न भवतीत्यर्थः । पिण्डीभूतेति । यथा परमाणवः
पिण्डीभूता उपलभ्यन्ते न केवलाः, एवं पिण्डीभावात् क्रिया न प्रत्यक्षेत्यर्थः ।
गर्भोऽनिर्लुठित इति । यथा कुक्षिस्थो गर्भोऽप्रत्यक्षस्तथाक्रियेत्यर्थः । अथवा यथा
निर्लुठितो—निर्गतः कुक्षेर्गर्भः प्रत्यक्षो, नैवं क्रियेति वैधर्म्येण दृष्टान्तः । साऽसाधिति ।
या पूर्वमुक्ता साऽसावनुमानेन प्रतीयत इत्यर्थः । कोऽसाधिनि । यो भावे ह्युद् स

उ०—तथाहि—वर्त्तमानत्वं प्रारब्धाऽपरिसमाप्तत्वम् । न त्वेकत्र क्षणे तत्त्वं संभवति, तस्मादा-
रब्धसमतीतक्षणमादाय, असमाप्तत्वं तु भविष्यत्क्षणमादायेत्येव समर्पणीयम्, क्षणा एव
च क्रियाधारा इति । न च तत्कालसंबन्ध एव 'वर्त्तमानत्व'मिति वाच्यम्, एवं हि पर-
मति 'पश्य हृगो भावती'ति वाक्यप्रयोगानुपपत्तेः । नहि स्वज्ञानप्रभृति परज्ञानपर्यन्तमेक-
क्षणोऽस्ति । समूहरूपत्वे त्ववयवान्तरावच्छेदेन स्वानुभूतां वर्त्तमानतामवयवान्तरावच्छेदेन परं
बोधयितुं तदुपपत्तेः, विराद्विलं प्रविशति सर्वे किंचिदवयवावच्छेदेन सर्वमनुभवतोऽवयवा-
न्तरावच्छेदेन तं दर्शयितुं 'सर्वं पश्ये'ति प्रयोगवत् । सद्ब्रह्मस्त्विति विषयाणि वेदा-
मिन्द्रियाणां तद्प्राप्ता नैत्यर्थः । ननु यदि पिण्डीभूता क्रिया, कुतो निदर्शयितुं न दाक्षेयत
आह—यथेति । पिण्डीभूता इति । कार्यात्मना स्थिता इत्यर्थः । अनेन दृष्टान्तेन परमाणु-
वदवयवक्रियाणामप्यप्रत्यक्षत्वं सूचितम् । कुक्षिस्थ इति । भावे 'अनिर्लुठित' इति च्छेदः ।
द्वितीये 'निर्लुठित' इति च्छेदो, निष्क्रान्त इति च तदर्थ इति भेदः । अत्यन्ताऽपरदृष्टत्वेना-
वयववस्तुरूपेणाप्यप्रत्यक्षत्वं तदवयवानां क्षणरूपत्वात् । 'पश्य भावती'ति तदनुमापकपर-
मेव । एतेन क्रियानुमेयैवेत्युक्तं भवति । 'वर्त्तमाने ल'इतिसूत्रस्य भाष्यस्वरसोऽप्येवमेव । या
पूर्वमिति । अद्वा द्वाद्द्वयमर्थ इति न पौनरुक्त्यमिति भावः । तच्छब्दाऽऽवयवहितोत्तरपर्य-
दवशाब्दः प्रसिद्धवर्धक इत्यभ्ये । ननु ह्युद्गन्तत्वे ननु संकल्पं स्यादत आह—यो भाव
इति । तथा च करणे ह्युद्गति भावः । अथवेति—ग्रीष्मा । नन्वनुमापकलिङ्गप्रवने कारक-
समवधानकालिकपक्षत्यादिष्ववधारक्यतिरेकप्रयोजकक्यतिरेकप्रतियोगित्वरूपं लिङ्गमुक्तं न
तु लिङ्गमित्यतस्तदपि सूचितमित्याह—यस्मिन्निति । इतरभेदसाधने लक्षणरूपेण लिङ्गत्वेऽपि
लिङ्गान्तरसूचनमिदम् । 'विमतं कारकं नो मिषते, बाधकाऽभावे कारकसत्ताकालेऽप्यवहित्य-
माणत्वात्, बाधकाऽभावे पक्षकाले न व्यवहित्यते लक्षतो मिषते' इति प्रयोगः । ननु
'यस्मिन्माधन' इति पाठे यत्तद्वर्गो कारकस्यैव क्रियात्वं प्रतीयते तत्प विद्वदमत आह—
यस्मिन्निति । गृणेति । ज्ञानं न वस्तुमत्तासाधकम्, असतोपि दातृशब्दादेः दातृज्ञानद्वयवा-
दिति भावः । वेदान्तरेति । 'संयोगजमिच्छाः संयोगः क्रियाग्रन्थः, कारकाऽग्रन्थावे सति
अपराधा'दिति प्रयोगः । संयोगस्य क्रियाफलमात्रोपलक्षकत्वं बोध्यम् । पक्षानुमेया क्रियेति
तत्पर्यम् । एतेन पक्ष्यादित्यस्य हेतोरसंभव इत्यपास्तम् । संवन्धग्रहणेति । पक्ष्यापार-

कदाचिन्न भवति । यस्मिन्साधने संनिहिते पचतीत्येतद्भवति सा नूनं क्रिया ।
अथवा यया देवदत्त इह भूत्वा पाटलिपुत्रे भवति सा नूनं क्रिया ।

कथं पुनर्ज्ञायते 'क्रियावचनाः पचादय इति' । यदेतेषां करोतिना सामा-

प्र०-नपुंसकः, अन्यत्र त्वभिधेयवशादनियतलिङ्गः । अथवा मन्यतेर्घञ्यनुमान इति
रूपम् । यस्मिन्संनिहिते इति । यस्मिन्वस्तुनि संनिहिते सति पचतीत्येतत्प्रयुज्यते
नाऽसति सा क्रिया । क्वचित्तु 'यस्मिन्साधने संनिहिते' इति पाठः । तत्रायमर्थः—
यस्मिन्संनिहिते सति पचतीत्येतत्साधनविषयो भवतीति । स्यादेतन् । मृगतृप्पिका-
विषयजलज्ञानरूपपचतीत्येतदसत्यविषयमेव ज्ञानमित्याशङ्क्याह—अथयेति । देशा-
न्तरप्राप्तिलक्षणेन कार्यणावाधिनेन क्रियात्वं कारणमनुमीयत इत्यर्थः । ननु
प्रत्यक्षाऽप्रवृत्तौ संबन्धग्रहणाऽभावात् कथं क्रियाविषयमनुमानं प्रवर्त्तते । नैव शोषः ।
धातुराच्यस्य समूहस्य युगपदसंनिधानादप्रत्यक्षत्वेऽप्येकैकस्य तु क्षणस्य प्रत्यक्षत्वे
बुद्ध्या तान्क्षणान्संफल्य 'पचती'ति प्रयुज्यते । यदाप्येकस्मिन्क्षणे पचतीति प्रयोग-
स्तदा तत्र समूहरूपारोपणम् । शब्दशक्तिस्वभावाद्यैकः क्षणो नैव धातुराच्यः । किं

नाधिकरण्यम् । किं करोति ? पचति । किं करिष्यति ? पक्ष्यति । किम-
कार्षात् ? अपाक्षीदिति । तत्र—

क्रियावचन उपसर्गप्रत्ययप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

क्रियावचने धातुवुपसर्गप्रत्यययोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पचति प्रपचति ।
किं पुनः कारणा प्राप्नोति ?

संघातेनाऽर्थगतेः ॥ ४ ॥

संघातेन ह्यर्थो गम्यते सप्रकृतिनेन सप्रत्ययकेन सोपसर्गेण च ।

अस्तिभवतिविद्यतीनां च धातुत्वम् ॥ ५ ॥

अस्तिभवतिविद्यतीनां च धातुसंज्ञा वक्तव्या । यथा हि भवता करोतिना
पचादीनां सामानाधिकरण्यं निदर्शितं, न तथाऽस्त्यादीनां निदर्श्यते । नहि
भवति—किं करोति ? अस्तीति ।

प्र०—करोतीत्यस्य च यत्करोति तत्किमिति व्यापारविशेषविषयं प्रश्नोऽर्थः । एव च यन्निरुद्धता
प्रश्नविषयक्रियायां करोतिशब्दवाच्यतायां प्रतीतिस्तद्विषयवोत्तरभूतपचतिशब्दवाच्यक्रियायां
प्रतीतिरिति तयोः सामानाधिकरण्यं, तत्र क्रियाप्रश्नजन्यक्रियासाक्षात्तद्विषयवोत्तरमैव
निरासादेया क्रियाशब्दत्वमिति भावः । नन्वेव 'पचस्ये कृत्' इतिक्त् 'पचति करोती'ति
सहप्रयोगापत्तिरिति चेन्न, केवलस्य धातोः प्रयोगाऽभावेन तिरुप्रयोगे तदर्थपीनदृश्यमीत्या
तथा प्रयोगाऽभावात् । यत्र तु नेटशब्दक सप्रैषाद्यकारणादि प्रयज्यते एवेति दिक् । यदा
त्विति । भावेरपि क्रियाविशेषत्वम् । अत एव गमनाऽऽसनगत्यनसप्तयामप्रश्ने 'आस्त' इति
प्रतिवचनमिति बोध्यम् । पाठभिरपेक्षामिदं लक्षणमिति शङ्कते भाष्ये—तत्रेति ।

संघातेनेति । संघातस्यैव प्रयोगादर्थवत्त्वम् । केवलानां तु धातूनामप्रयोगा

उ०—करोतीत्यस्य च यत्करोति तत्किमिति व्यापारविशेषविषयं प्रश्नोऽर्थः । एव च यन्निरुद्धता
प्रश्नविषयक्रियायां करोतिशब्दवाच्यतायां प्रतीतिस्तद्विषयवोत्तरभूतपचतिशब्दवाच्यक्रियायां
प्रतीतिरिति तयोः सामानाधिकरण्यं, तत्र क्रियाप्रश्नजन्यक्रियासाक्षात्तद्विषयवोत्तरमैव
निरासादेया क्रियाशब्दत्वमिति भावः । नन्वेव 'पचस्ये कृत्' इतिक्त् 'पचति करोती'ति
सहप्रयोगापत्तिरिति चेन्न, केवलस्य धातोः प्रयोगाऽभावेन तिरुप्रयोगे तदर्थपीनदृश्यमीत्या
तथा प्रयोगाऽभावात् । यत्र तु नेटशब्दक सप्रैषाद्यकारणादि प्रयज्यते एवेति दिक् । यदा
त्विति । भावेरपि क्रियाविशेषत्वम् । अत एव गमनाऽऽसनगत्यनसप्तयामप्रश्ने 'आस्त' इति
प्रतिवचनमिति बोध्यम् । पाठभिरपेक्षामिदं लक्षणमिति शङ्कते भाष्ये—तत्रेति ।

मनुपसर्गस्य धातुव्यतिशेपकत्वात्प्रत्ययस्य कर्त्रर्थकत्वाच्च प्राप्यभावेन प्रतिषेधानुप-
पत्तिरत आह भाष्ये—संघातेनार्थगतेरिति । बोद्धेति शेषः । तद्व्याप्ये—संघातस्येति ।
उपसर्गप्रत्यययोस्त्वित्यस्य—तद्विनिर्दिष्टत्वमिति भावः । अर्थवत्त्वमिति । अन्वयस्यतिरका

प्रत्ययार्थस्याऽव्यतिरेकात्प्रकृत्यन्तरेषु ।

प्रत्ययार्थस्याऽव्यतिरेकात्प्रकृत्यन्तरेषु मन्यामहे 'धातुरेव क्रियामाहे'ति । पचति पठति । प्रकृत्यर्थोऽन्यश्चान्यश्च प्रत्ययार्थः स एव ।

धातोश्चाऽर्थभिदात्प्रत्ययान्तरेषु ।

धातोश्चाऽर्थभिदात्प्रत्ययान्तरेषु मन्यामहे—'धातुरेव क्रियामाहे'ति । पंक्तिः पचनं पाक इति । प्रत्ययार्थोऽन्यश्चान्यश्च भवति प्रकृत्यर्थः स एव । कथं पुनर्ज्ञायते—'अयं प्रकृत्यर्थः, अयं प्रत्ययार्थः' इति ?

सिद्धन्त्वन्वयव्यतिरेकाभ्याम् ॥ ६ ॥

[सिद्धमेतत् । कथम् ?] अन्वयाच्च व्यतिरेकाच्च । कोऽभावन्वयो व्यतिरेको वा ? इह 'पचती'त्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते पच्छब्दश्चकारान्तः, अतिशब्दश्च प्रत्ययः । अथोऽपि कश्चिद् गम्यते—विक्रितिः, कर्तृत्वमेकत्वं च । 'पठती'त्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते, कश्चिदुपजायते, कश्चिदन्वयी । पच्छब्दो हीयते, पठ्शब्द उपजायते, अतिशब्दोऽन्वयी । अथोऽपि कश्चिद्धीयते, कश्चिदुपजायते, कश्चिदन्वयी । विक्रितिर्हीयते, पठिक्रियोपजायते, कर्तृत्वं चैकत्वं चान्वयी । ते मन्यामहे—यः शब्दो हीयते तस्यामावर्थो योऽर्थो हीयते, यः शब्द उपजायते तस्यासावर्थो योऽर्थ उपजायते, यः शब्दोऽन्वयी तस्यासावर्थो योऽर्थोऽन्वयी ।

विपम उपन्यासः । बहवो हि शब्दा एकार्था भवन्ति । तद्यथा—इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरन्दरः । कन्दुः कोष्ठः कुसुल इति । एकश्च शब्दो पदार्थः ।

प्र०—दानार्थेभ्यम् । अतिशब्दश्चेति । यद्यप्ययं प्रत्ययसमुदायः, तथापि प्रवृत्तिभागात्-
पोषपरत्वात्प्रत्ययभागपर्यालोचनेऽनादरादेवमुक्तम् । अथवा पूर्वार्थाः वैभिन्नतिः

उ०—भ्यामिति भावः । भाव्ये—यथा हीत्यादि । प्रागुक्तश्रोतिसामानाधिकरण्यात्प्रक्रिया-
वाचित्यविद्वामावासादभाव इति भावः । अनिव्याप्तिं निराकरोति भाव्ये—प्रत्ययार्थेभ्येति ।
अव्यतिरेकः—अभेदः । प्रकृत्यन्तरेषु—विचार्येकेषु । प्राग्वत्स्याऽप्यावापोदाः दर्शयति—
धातोर्भेति । अन्येति । लिङ्गभेदादिपर्यः । 'अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति' चार्तिहेन धातो-
रेव क्रियावाचित्यं काव्यनिवमिति प्रतिपादने । इह वस्तुभावे 'म' चेत्यामावसाव्या

तद्यथा—श्रक्षाः पादा मापा इति । अतः किं न साधीयोऽर्थवत्ता सिद्धा भवति ? नापि व्रूमोऽर्थवत्ता न सिध्यतीति । वर्णिता ह्यर्थवत्ताऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव । तत्र कुत एतदयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थ इति, न पुनः प्रकृतिरेवोभावर्थो व्रूयात्प्रत्यय एव वा ? सामान्यशब्दा एत एवं स्युः । सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण प्रकरणां विशेषं वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियोगतः ‘पचती’स्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिद्विशेषे ‘पचति’शब्दो वर्ततेऽतो मन्यामहे—‘नेमे सामान्यशब्दा’ इति । न चेत्सामान्यशब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते, प्रत्ययः प्रत्ययार्थे ।

क्रियाविशेषक उपसर्गः ॥ ७ ॥४

पचतीति क्रिया गम्यते, तां प्रो विशिनष्टि । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं—यत्र धातुरूपसर्गं व्यभिचरति । यत्र न खलु तं व्यभिचरति, तत्र कथम्—अध्येति अधीत इति ? यद्यप्यत्र धातुरूपसर्गं न व्यभिचरति, उपसर्गस्तु धातुं व्यभिचरति । ते मन्यामहे—‘य एवास्याऽधेरन्यत्राऽर्थः स इहापी’ति । कः पुनरन्यत्राऽधेरर्थः ? अधिरूपरिभावे वर्तते ।

प्र०-प्रत्ययत्वेन कल्पित इति तदपेक्षयैतदुक्तम् । किं न साधीय इति । यदा प्रकृतिरेव क्रिया साधनं चाह तदा सिद्धमेव प्रकृतेः क्रियावाचित्वम् । प्रत्यय पवेति । तत्र प्रकृतेर्न स्यात्क्रियावाचित्वम् । अधिकरणरिभाव इति । तत्राधीत इत्यस्य विशि-

उ०—इत्याद्यन्तमर्धवत्सु ये व्याख्यातं तत्त एवाश्वधार्यम् । प्रत्ययः प्रत्ययार्थे इति । प्रत्यय-
घोत्वेऽर्थे इत्यर्थः । प्रातिपदिकविषये पञ्चकस्य प्रातिपदिकार्थतयाऽर्थवत्सुप्रत्ययभाष्यस्यैवमेव
व्याख्येयत्वात् । तदेवं सप्रत्ययकेऽतिव्याप्तिं निरस्य सोपसर्गे तां निराकरोति भाष्ये—
क्रियाविशेषक उपसर्ग इति । यथाऽश्वव्यवहारेण्योऽर्थवत्सुप्रत्ययभाष्यस्यैवमेव
निराकरोति भाष्ये—
क्रियाविशेषक उपसर्गः, क्रियावाचो धातुरेवेति भावः । प्रोवीति । पचेदृष्टक्रियापरायं
घोतयतीत्यर्थः । यद्यपि सावदिति । उपसर्गाभ्यामभिचारिधानुस्यले तत्सावदिति भावः ।
यद्यप्यत्रेति । धातोरुपसर्गाभ्यामभिचारोऽप्युपसर्गस्य धातुस्यभिचारादप्यत्र घोतयतेन
निधितोऽर्थ एवेद्व्यप्येति भावः । नन्विदमप्युक्तमधीते इत्याद्युपरिभाषाप्रतीतेरत आह—
सतश्चेति । षाक्यैश्चण उपरिभावोऽप्येति भावः । स च विनिष्टार्थेऽप्युक्त्यरूपो विधिपूर्वकत्वरूपो

१-वर्षिन् । † समेव्यन् म्—'अथैवामुद्रादयः प्रातिविदिक्' १ । १ । ४५ इति
मुद्रावनमस्य'तिङ्माप्ते । † तथा शोर्क इत्यत्र प्रातिजास्ये (८ । ४५) कथायनेन—

“निपादावयवमयस्यानुपमगो विदेहहन् । तस्यैवाविधायकं नाम निपातः पराशरुणः ॥” इति ।

इह तर्हि व्यक्तमर्थान्तरं गम्यते—तिष्ठति प्रतिष्ठत इति । 'तिष्ठती'ति
 व्रजिक्रियाया निवृत्तिः, प्रतिष्ठत इति व्रजिक्रिया गम्यते । ते मन्यामहे—'उप-
 सर्गकृतमेतद्येनाऽत्र व्रजिक्रिया गम्यत' इति । प्रोऽयं दृष्टापचार आदिकर्मणि
 वर्तते । न चेदं नास्ति—'बह्वर्था अपि घातवो भवन्ती'ति । तद्यथा—'वपिः
 प्रकिरणे दृष्टद्वेदने चापि वर्तते—'केशश्मश्रु वपती'ति । ईडिः स्तुतिचोदना-
 याच्नासु दृष्टः प्रेरणे चापि वर्तते—'अग्निर्वा इतो वृष्टिमीष्टे, मरुतोऽमुतरच्याव-
 यन्ती'ति । करोतिरमृतप्रादुर्भावे दृष्टो निर्मलीकरणे चापि वर्तते—'शृष्ठं कुरु'
 'पादौ कुरु' । उन्मृदानेति गम्यते । निक्षेपणे चापि वर्तते—'कटे कुरु' 'घटे कुरु'
 'अश्मानमितः कुरु' । स्थापयेति गम्यते । एवमिहापि तिष्ठतिरेव व्रजिक्रियामाह
 तिष्ठतिरेव व्रजिक्रियाया निवृत्तिम् । अयं तर्हि दोषः—'अस्तिभवतिविद्यतीनां
 धातुत्व'मिति ?

यदि पुनर्भाववचनो धातुरित्येतत्लक्षणं क्रियेत । कथं पुनर्ज्ञायते—भाव-

प्र०—एतद्युक्तानां शब्दानां पठनं, त्रिधिपूर्वकं वा करोतीत्यर्थः । अभ्येतीत्यत्र विशिष्टं
 स्मरणरूपं ज्ञानं धात्वर्थः । प्रोयमिति । अन्यत्रापि प्रयोगात् । ततश्चाऽन्यत्राऽस्य
 योऽर्थो द्योत्यः स एवेहापीत्यनुमीयते । अनेकार्थत्वाद्धानां तिष्ठतिरेव गतिवाचीति
 निर्णयः । भाववचन इति । भावशब्दः क्रियामात्रवाची । यथा 'यस्य च भावेन'ति
 'भावे च'मिति च । तेन पचादीनामपि धातुसंज्ञा सिध्यति, अस्तिभवतिविद्यतीनामपि

उ०—वेति भावः । केचित्त्वचनमप्यन्तरात्वरूपं ढक्कणोऽप्येव इत्याहुः । विशिष्टं स्मरणमिति ।
 निरन्तरादिकं तत्रोक्तं । भाष्ये—इह तर्हि व्यक्तमिति । तत्र व्रजिक्रियायां उपसर्ग-
 मात्रार्थत्वे तिष्ठतेर्धातुत्वानापत्तिः, तिष्ठतिमात्रस्य तु भाऽर्थः, तस्य तन्निवृत्त्यर्थत्वात् ।
 विशिष्टस्य तदर्थत्वादे तु तस्यैव धातुत्वापत्तिरिति भावः । समाभत्ते—प्रोयमिति ।
 नन्वेवमपि गतिनिवृत्तियापिनस्तिष्ठतेः कथं गतिर्धातुत्वमत आह—अनेकार्थत्वादिति ।
 धातोः कृषिद्वयद्वयकृष्यनानार्थत्वेनैव प्रकृतार्थनिर्वाहे प्रत्यक्षस्यार्थकल्पने मानाभाव इति
 भावः । लोकेऽपि प्रथमगमनकर्त्तर्येव प्रतिष्ठत इति प्रयज्यत इति तात्पर्यम् । तदाह भाष्ये—
 न चेदं नास्तीति । प्रकिरणे इति । 'मापावपती'त्यादौ । वृष्टिमीष्टे इति । प्रेरयतीत्यर्थः ।

ननु 'भाववचन'इति शब्दे पचादिव्यवसाहित आह—क्रियामात्रेति । धात्वर्थ-
 मात्रार्थः । मात्रपदं क्तात्पर्यं । नन्वेवमप्यस्य दित्यवसाहित आह—अस्तिभवतीत्यादि ।
 'तस्मिन्मत्सरागतः' 'मत्सरे भाव' इत्यादिप्रयोगादस्य दित्यवसाहित आह—अस्तिभवतीत्यादि ।
 नन्वेवमप्यस्य दित्यवसाहित आह—अस्तिभवतीत्यादि । 'क्रिया'शब्दः सपरित्यक्तमाधनमाधनार्थ-
 कयो, भावसम्बद्ध सपरित्यक्ताऽपरित्यक्तस्य तत्सामान्यस्य इति भावः । इति भावः ।

वचनाः 'पचादय' इति ? यदेषां भवतिना सामानाधिकरण्यं—भवति पचति, भवति पक्ष्यति, भवत्यपाक्षीदिति ।

कः पुनर्भावः ? भवतेः स्वपदार्थो भवनं भाव इति । यदि भवतेः स्वपदार्थो भवनं भावो, विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा न प्राप्नोति—भेदः छेदः ।

प्र०—भावरूपार्थाऽभिधायित्वात् । भवति पचतीति । आत्मभरणवचनो भवति । तच्चात्मभरणं—विरुद्धैकार्थसमवायैः पाचकत्वादिभिरविरुद्धैकार्थसमवायम् । यथा 'शुद्धं रूप'मिव शुद्धे गुणे शुद्धत्वं, रूपत्वं चाऽस्तीति शुद्धादयो रूपवचनाः । एवं पचादयो भाववचना इत्यर्थः ।

कः पुनरिति । यदि क्रियैव भावस्तदा पचान्तरोपादानमनर्थकमथान्यस्तदाऽव्याप्तिरिति प्रश्नः । स्वपदार्थ इति । स्वग्रहणमुपचरितार्थनिवृत्त्यर्थं गौणोऽपि पदार्थो भवति, न तु स्वो, व्यभिचारात् । पदग्रहणं प्रकरणाद्यनपेक्षत्वप्रतिपादनार्थम् । भवनं भाव इति विग्रहः कर्तृसाधननिवृत्त्यर्थः । भेद इति । विनाशो भेदश्छेदश्च

उ०—योंस्य भावशब्देन विवक्षित इत्याशयेन पृच्छति भाष्ये—कथं पुनरिति । ननु भवति-पचाद्योनैकार्थबोधकत्वरूपं सामानाधिकरण्यं, भावः सत्ता, विहित्यनुकूलस्यापारम्भा पाक इति तयोरेकस्यन्तवैलक्षण्यादत आह—आत्मभरणेति । आत्मभरणं चाऽऽपह्नाद्भावाविकाराद-शुस्यूतं 'स'दिति प्रायवधेर्न रूपम्, तच्च केवलान्वयित्वात्पदार्थमात्रसामानाधिकरणम् । एवं चाश्रये पश्चिक्क्रियाबोधे तत्सामानाधिकरणात्मभरणस्यापि तत्र सत्त्वेन तद्वाचकत्वं पचादीनाम् । यथा शुद्धे गुणे रूपत्वसत्तामात्रेण रूपवचनार्थं शुद्धादीनाम् । तदुक्तम् पाचकत्वादिभिरिति । भादिना—गन्तुवादि । 'पाचकत्वादिभि'रिति पाठान्तरम् । अत्रादिना—गमनवादि । विरुद्धेति । 'परस्पर'मित्यादिः । एवं च 'पचति भवती'त्यादेर्यत्कर्तृका पश्चिक्क्रिया ताकर्तृका सत्तेति बोधः । एवं च भवत्यर्थपक्ष्यर्थयोरेकाधिकरणप्रवृत्तित्वमेव भवतिपचायोः सामानाधिकरण्यमिति भावः ।

ननु केन सामानाधिकरण्येन भावपदार्थस्याप्युक्तप्राप्तत्वात्कः पुनरिति प्रश्नोत्तुपपन्नोऽह आह—यदीति । 'भवतेरर्थ' इत्येतावता सिद्धे 'स्वपदे'ति व्यर्थमत आह—स्वेति । न च धातूनामनेकार्थत्वाद्धानुनं कापि लक्षणिक इति वाच्यम्, अनुपपत्तिप्रतिसंधानापूर्वकप्रतीति-विपर्ययमादायैवाऽनेकार्थत्वस्वीकारात् । यस्वनुपपत्तिप्रतिसंधानपूर्वकप्रतीति विपर्ययो यथा भूधातोर्गमनादिस्तत्र लक्षणैवेत्याशयात् । क्रियावाचकत्वं च क्रियाबोधकत्वमेवेति बोध्यम् । प्रकरणादीति । तेन तत्सापेक्षप्रतीतिकपरामर्शार्थनिरासः । भवनलक्षणभावस्य सत्तारूपाव-सत्तायाश्च केवलान्वयित्वेन सर्वसामानाधिकरणतया भाववचन इति लक्षणं न क्वाप्यस्यास-मित्युत्तरमाप्ततात्पर्यम् । नन्ववयवविभागानुकूलस्यापारम्भादिना मित्रादीनां कथमभाववचनतेत्यत

अन्यो हि भावोऽन्योऽभावः । आतश्चान्यो भावोऽन्योऽभाव इति, यो हि यस्य भावमिच्छति स न तस्याऽभावं, यस्य चाऽभावं न तस्य भावम् ।

पचादीनां च धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । यथा हि भवता क्रियावचने धातौ करोतिना पचादीनां सामानाधिकरण्यं निदर्शितं, न तथा भाववचने धातौ निदर्श्यते । करोतिः पचादीनां सर्वान्कालान्सर्वान्पुरुषान्सर्वाणि वचनान्यनुवर्तते, भवतिः पुनर्वर्तमानकालं चैकत्वं च ।

प्र०—घटरज्ज्वादेः, स च भावविरोधीति भावः । सर्वान् पुरुषानिति । किं करोषि ? पचामि, किं करोमि ? पचेत्यादौ विपरीताऽपि पुरुषानुवृत्तिः सर्वप्रहणेन विवक्षिता । भवतिः पुनरिति । नहि भवति भविष्यति पश्यत्यभूदपाक्षीकृतवतः पचतो भवन्ति

उ०—आह—विनाश इति । तत्र घटादेर्नाशो भेदपदेन, रज्ज्वादेः स शब्दपदेनेति शब्दशक्तिस्वभावाद्भवान्तस्यम् । विनाशकाले सत्ताया अभावश्च तेन तस्याः सामानाधिकरण्यमिति भावः । दोषांतरमाह—पचादीनां चेति भाष्ये । क्रियावचने धातव्यमिति । 'क्रियावचनो धातु'रिति लक्षणनिरूपणायसरे यथा निदर्शितं न तथा 'भाववचनो धातु'रिति लक्षणवसरे पचादीनां भवतिना निदर्श्यत इत्यर्थः । तथाहि न सामान्यविशेषभावेन पचादेर्भवतिना सामानाधिकरण्यं, किं करोति ? पचति, किमकार्षीत् ? अपाक्षीत्, किं करिष्यति ? पश्यति 'किं कुदतः ? पचत' इति यत् क भवति ? पचति, किं भविष्यति ? पश्यतीत्यादेरप्यापत्तेः । यतस्तु न प्रभोत्तरभावेन सामानाधिकरण्यं, यतश्च पचती मिधमिधवचनाद्यन्तेऽपि भवतरेक-रूपत्वमत्र, पश्यती भवते; कर्तव्यं, पचति यत्तद्वतीति वाक्यार्थात् । करोतिः—कृधात्वर्थः । भवतिः—भूधात्वर्थः । धात्वर्थनिर्देशेऽपि 'यजतिषु ये यजामहं करोतीतिवत् दितम् । वर्तमानकालं चैकत्वं चेति । प्रभविष्यत्वं विना चेत्पि बोध्यम् । 'भवतिरेकत्वमनुवर्तते' इत्युक्त्या क्रियामां सहसङ्गमर्थं दर्शयति । एवं 'पचादीनां सर्वाणि वचनानि'त्यनेनाऽपि । तत्र वचनं—सङ्ख्या । न चैवं 'पश्यति भवती'ति कथं प्रयोगो, भविष्यत्वाके वर्तमानसत्ता-अपत्त्याऽसंभवादिति वाच्यं, भूतमभविष्यत्तोरपि सूत्रमावस्थामाहभ्यसत्ताया वर्तमानवाऽङ्गते-रिति भावः । करोतेः पचादिसर्वपुरुषानुवर्तकत्वं 'किं करोषि' 'पचामी'त्यादौ व्यभिचरितमत आह—किं करोषीति । करोतेः सामान्यविशेषभावेन पचादिष्वनुवृत्तिर्द्विधा, पचादिसमान-पुरुषागता, अनुकूलतद्विपरीतपुरुषान्ता चेति । द्विविधाऽपि सा सर्वपदेन संगृहीतेत्यर्थः । नहि भवतीति । ननु यः पश्यति स भविष्यतीत्यभिप्रायेण 'भविष्यति पश्यती'ति प्रयोगः कथं नेति चेन्न, भावपातस्य क्रियाप्रधानत्वात् । तर्हि सामानाधिकरण्यमपि न भाववाचक-तासाधकम्, यथा श्रुतादीनां रूपवाचकत्वेऽपि न रूपत्ववाचकता, तद्वत् । एवं पादरेन सत्तायाः सामानाधिकरण्येन पचेः सदावकाशेऽपि न सत्तावाचकत्वमिति बोध्यम् । किं चोक्तोऽर्थोऽपि न, पचतीत्यनेनैव तत्कालं वर्तमानसत्ताऽवगम्या भवतीत्यस्याऽनुपयोगात्, तद्वदपि भाष्ये—पचादयः क्रिया इत्यादि । कथं संबन्ध इति । किंसंबन्धमूढिकेयं

का तर्हीयं वाचोयुक्तिः—भवति पचति, भवति पक्षयति, भवत्यपाक्षी-
दिति ? एषैषा वाचोयुक्तिः—‘पचादयः क्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो
भवन्ती’ति । यद्यपि तावदत्रैतच्छ्रूयते वक्तुं—यत्रान्या चान्या च क्रिया,
यत्र खलु सैव क्रिया तत्र कथं—भवेदपि भवेत्’ ‘स्यादपि स्या’दिति ।
अत्राप्यन्यत्वमस्ति । कुतः ? कालभेदात्साधनभेदाच्च । एकस्यात्र भवतेर्भवतिः
साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः । अपरस्य चाद्यं साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्ययः ।

प्र०—पचन्तीति । का तर्हीति । कथं सम्बन्ध इति प्रश्नः । एषैवेति । या एषा त्वया पृष्ठा
सैषा वर्यमानस्वरूपेत्यर्थः । पचादय इति । साध्यसाधनभावः सम्बन्धो न तु
सामान्यविशेषभाव इत्यर्थः । नन्वन्यत्रोक्तं ‘विडभिहितो भावः क्रियाया समवायं न
गच्छतीति, नहि भवति—पठति पचती’ति । ततश्च तेनैतद्विरुध्येत । तत्राहुः—कर्तृ-
कर्मभावेन क्रिया आरयातवाच्यक्रियाया सम्बन्ध्यत एव,—भवति पचति, पर्य मृगो
धावतीति । करणादिभावेन तु न सम्बन्ध्यते, तथा प्रयोगाऽदर्शनात् । भवेदपि
भवेदिति । एकस्याः क्रियाया आत्मापेक्षः साध्यसाधनभावो विरुद्ध इति भावः ।
कालभेदादिति । स्वाभाविकमन्यत्वं कालसाधनभेदेन व्यज्यते । एकस्येति । ‘अपि

उ०—वाचोयुक्तिः—वाचप्रयोगोपमिति भाव्यार्थ इति भावः । एषैवेति द्विक्रिः कथमत आह—
एषैवेति । साध्यसाधनभावः—क्रियाकारकभावः । तथा प्रयोगाऽदर्शनादिति । ‘ज्योतिष्टो-
मेन यजेते’त्यादावपि ‘ज्योतिष्टोमेने’त्यस्यैव करणत्वेनाश्रयो न तु धात्वर्थस्येति मतं मंजूपायां
विधिवादे निरूपितम् । यद्वा तस्य करणत्वेन न धात्वन्तराऽर्थेभ्य इति भावः । यत्कर्तृका
पञ्चक्रिया तात्कर्तृका सचेति बोधे तु ‘पक्षयतिभवन्ती’त्यादेरप्यपत्तिरिति बोध्यम् । यत्र
रास्त्विति—भाष्ये । एकस्या एव कर्तृत्वं तद्विरूपकत्वं च न युक्तमिति भावः । भवेदपि
भवेदिति । अपि भवेदिति यत्तद्व्यतिरिक्त्यर्थः । [भाष्ये—स्यादपि स्यादिति । अथ ‘सर्विष’
इत्यस्याहारेण पदार्थयोतकत्वादयेः कर्मप्रवचनीयत्वेन वत्त्वाभावः ।] मत्तद्व्यतिरिक्त्य
अन्यथाऽभावादानुपपन्नमेतदत आह—स्वाभाविकमिति । तज्ज्ञानहेतुत्वे तद्व्यतिरिक्त्योपचार इति
भावः । ननु ‘भवेदपि भवे’दित्यस्य देवदत्तस्य सत्ता सम्भाविता इति यत्तद्व्यतिरिक्त्यर्थः ।
लिङाऽपिना च संभावना प्रतिपाद्यते । अपरोक्षे लिङ् प्रार्थने । एवं च तयोः कालीने वदा-
सीनावाद्दर्शमानकाल इत्ययुक्तमत आह—अपि भवेदिति । ‘सत्ता वर्तमाने’त्यस्य
‘सम्भाविते’ति दोषः । यद्यप्युदासीनः काले लिङ्गतापि क्रियाया नियमेन कालाकार-
सत्त्वाप्रकरणादिवशेन तत्कालावधिनिष्ठक्रियावगतिः । अत एव माति लुटादेः सर्वलक्षणा-
पवादव्यपहारः । एवं च ‘नहि मृतमाविनोन्तासी प्रीतिर्पाप्सी वर्तमान’ इति न्यायेन
सम्भावनालिङ्गप्रतिपादस्य वर्तमानत्वसिद्धिः । तदाह—तथाभूता हीति । भवेदित्यस्याः
सत्ताया इति । प्रार्थनालिङ्गताया इत्यर्थः । सम्भावनाविषयवर्तमानसत्ताकर्तृका प्रार्थमाना
सचेति बोधः । नन्वेवमपि प्रार्थनालिङ्गताया इत्येवं सर्वलक्षत्वं, प्रार्थनाया भविष्यद्व्यतिरिक्त्य

यावताऽत्राप्यन्यत्वमस्ति, पचादयश्च क्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्तीति, अस्त्ययं कर्तृसाधनः—भवतीति भाव इति । किं कृतं भवति ? विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा सिद्धा भवति । भवेद्विप्रतिषिद्धानां धातुसंज्ञा सिद्धा स्यात्, प्रातिपदिकानामपि तुं प्राप्नोति वृक्षः प्लक्ष इति । किं कारणम् ? एतान्यपि हि भवन्ति ।

• एवं तर्हि कर्मसाधनो भविष्यति—भाव्यते यः स भाव इति । क्रिया चैव हि भाव्यते स्वभावसिद्धं तु द्रव्यम् । एवमपि भवेत्केपांचिन्न स्याद्यानि न

प्र०—भवे'दित्यत्र यो भवतिस्तस्यारोग्यादिविशिष्टदेवदत्तादिकर्तृका सत्ता वर्तमानाऽर्थः । तथाभूता हि सत्ता प्रार्थ्यत इति वर्तमानकालः प्रत्ययः । सा तु सत्ता 'भवे'दित्यस्याः सत्तायाः कर्तृत्वेन निर्दिष्टेति भेदोऽस्त्येव । अस्त्ययमिति । भेदादयोऽपि भवन्तीति तद्वचनानां सिध्यति धातुसंज्ञा । एतान्यपीति । एतत्प्रतिपाद्यानि वस्तूनीत्यर्थः । भाव्यते यः स भाव इति । तेन साध्यमानार्थवाचिनां धातुसंज्ञेत्यर्थः । स्वभावसिद्धमिति । शब्दशक्त्यनुसारेणैतदुच्यते । कृतता-क्रियमाणता-कर्तव्यतायुक्तान्यपि द्रव्याणि सिद्धरूपाण्येव प्रातिपदिकेनाऽभिधीयन्ते । शब्दान्तरेण तु तेषामवस्थान्तरं प्रतिपाद्यते ।

उ०—तद्विषयसत्तायां भविष्यत्प्रतीतेरिति चेन्न । 'शाग्यो रोग' इति प्रभे पुनरनुपपत्तिस्त्वभावेन 'शाम्यती'त्युक्ते, संवादायापरेण 'शाग्यतीत्युक्तेऽनीदृशव्याय साम्यमिति प्रयोगदर्शनेन प्रार्थना-विषये सर्वकाष्ठत्वाऽभिमानात् । तदेवमत्र लक्षणे भेदादिव्यवसासिर्भवतिसामानाधिकरण्याऽभा-वात्पचादावव्यासिश्वेति द्वयसंस्थितम् । 'कर्मो भवती'त्यस्याऽनुपपन्नं भाववचनो धातुरिति लक्षणमिति शेषः । भवतिसामानाधिकरण्याऽभावेन भाववचनत्वाऽभावादिति भावः । अथ तदुदरति—अस्तित्वेति । 'विप्रतिषिद्धानां'मित्यल्लक्षणं—पचादीनामपि । भेदादयोपीति । अत्रमवाचो भवतिः । तेन ध्वंसस्यापि जायमानत्वाद्याऽव्यासिरिति भावः । अग्नौग्याऽभावोऽपि तत्तद्वस्तुजन्ममा जग्य एवेति तद्वाक्यभेदादसिद्धिर्बोध्यः । एतानीति नपुंसकप्रयुक्तपुनरागतानां पुंस्त्वादत्त भावः—एतदिति । अनु कर्मसाधनेषु वृक्षादिषु दोषोऽपरिहृत एवेत्यत भावः—तेन साध्यमानेति । साध्याऽव्यायवत्त्वाऽर्थवाचिनामित्यर्थः । कृतता—पटमकारादिरयादौ । क्रियमाणता,—पटं करोतीत्यादौ । कर्तव्यता,—पटं करिष्यतीत्यादौ । सिद्धरूपाण्येवेति । स्वभावेन—शब्दशक्तिस्वभावेन, सिद्धं—सूक्ष्मरूपेण सिद्धावस्थमेव द्रव्यं—शब्दावस्थमिति भाष्याक्षरार्थः । अत एव तस्य क्रियाकाङ्क्षा । यद्यपि क्रियापि तथा, तथापि सा शब्दशक्ति-स्वभावात् सूक्ष्मरूपेण साध्यतयैव प्रतीयत इति बोध्यम् ।

भाव्यन्ते, ये त्वेते संबन्धिशब्दास्तेषां प्राप्नोति—माता पिता भ्रातेति । सर्वथा वयं प्रातिपदिकपर्युदासान्न मुच्यामहे ।

पठिष्यति ह्याचार्यो 'भूवादिपाठः प्रातिपदिकाण्यप्यत्यादिनिवृत्त्यर्थ' इति । यावता पठिष्यति—'पचादयश्च क्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ती'ति, अस्त्वयं कर्तृसाधनः, भवतीति भाव इति । किं वक्तव्यमेतत् ? नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते ? एतेनैवाभिहितं सूत्रेण 'भूवादयो धातवः' इति । कथम् ? नेदमादिग्रहणम् । वदेरयमौणादिक इन्कर्तृसाधनः—'भुवं वदन्तीति भूवादय' इति ।

प्र०—भातेति । मातृत्वं पुत्रजन्मना भाव्यते । सर्वथेति । पाठाश्रये समानशब्दानां प्रसङ्गः, कर्तृसाधने भावशब्दे वृत्तादीनां प्रसङ्गः, कर्मसाधने मात्रादीनामित्यर्थः । इदानीं समाधानमाह—पठिष्यतीति । पठितानामेव भाववचनानां धातुसंज्ञा, नान्येषामित्यर्थः । अक्षयमिति । भवतीति भूरिति कतेरि किञ्चित् न तु कमेणि । अर्थस्त्वभिन्न एव । यो हि भवति स एव भाव्यते नाऽन्यः । नेदमिति । वृद्धिशब्दस्य मङ्गलार्थस्य प्रयुक्तत्वाद्वाक्ये मङ्गलार्थो नोपयुज्यते । भुषमिति । जायमानार्थं येऽभिदधति ते धातव इत्यर्थः । भवतिरत्र जन्मवाची गृह्यते, न तु सत्तावाचीति सिद्धार्थोऽभिधायिनां संज्ञा न भवति ।

उ०—मातृत्वमिति । मात्रादिशब्दा जनकस्त्रीत्वाद्वा शक्यः । जनकत्वस्य च जन्यनिरूपितत्वमित्यभिमानः । भाषे 'पठिष्यति ही'त्यस्य हिशब्दात् पूर्वोक्तशब्दोपवादकावयवमत्र वारयति—इदानीमिति । सामान्यशब्दाऽतिप्रसङ्गकारणायाह—भाववचनानामिति । 'कर्त्र्यो भवन्ती'त्यतोऽस्त्वयं कर्तृसाधनो भवतीति भाव इति, न कञ्चिदेष इत्यर्थो भाष्यस्य । सूत्राक्षरैरस्य संप्रदं दर्शयति—भूरिति कर्त्तरीति । अर्थस्त्वभिन्न एवेति । एवं च कर्तृसाधनकर्मसाधनधोरितोपः पठे दोषकारणमपि समम्, न्यायप्राप्त्यर्थं कर्तृसाधन इति स एवाऽस्तिवायाशयः । भाष्ये—किं वक्तव्यमिति । 'भाववचना भूवादयो धातवः' इति किं वक्तव्यमित्यर्थः । औणादिक इति । बाहुल्यकारिति भावः । वृद्धिशब्दस्येति । मध्यमङ्गलस्य 'निवृत्तमरिष्टस्ये'त्यारिभिरेव सिद्धत्वेनेदं नाऽपीवोपयुज्यते इति भावः । जायमानमिति । तत्रेन प्रतीयमानमित्यर्थः ।

भाववचने [धातौ] तदर्थप्रत्ययप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

भाववचने धातौ तदर्थस्य प्रत्ययस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । शिश्ये इति । किं च स्यात् ? अश्रित्यत्वं प्रसज्येता । तद्धि धातोर्विहितम् ।

इतरेतराश्रयं च प्रत्यये भाववचनत्वं तस्माच्च प्रत्ययः ॥ ९ ॥

इतरेतराश्रयं च भवति । केतरेतराश्रयता ? 'प्रत्यये भाववचनत्वं तस्माच्च प्रत्ययः' । उत्पन्ने हि प्रत्यये भाववचनत्वं गम्यते, स च तावद्भाववचनादुत्पाद्यः । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते ।

सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादनान्श्रित्य भाववचनत्वं प्रत्ययः ॥ १० ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? ['नित्यशब्दत्वात्' ।] नित्याः शब्दाः । नित्येषु च शब्देष्वनान्श्रित्य भाववचनत्वं प्रत्यय उत्पद्यते ।

प्र०— शिश्ये इति । भावार्थाऽभिधायित्वात्प्रत्ययस्य धातुसंज्ञाप्रसङ्गादात्वं प्राप्नोति । तद्वचनैमित्तिकं, शिवि तु प्रतिषिध्यते । एकारोच्चारणं तु यदा कर्तृकर्मणोर्लकारस्तदर्थम् । पाठस्तु न तावदस्य मनसि वर्तते । इतरेतराश्रयं चेति । प्राग्ज्ञात्वापारात् समुदाय एव नास्ति, पुतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थस्य प्रविभागः । तस्मिन्नाऽसति भाववचनत्वाऽपरिज्ञानाद्भातृत्वं न व्यवतिष्ठत इत्यर्थः ।

सिद्धं त्विति । व्यवस्थिता एव पचत्यादयः समुदायाः संसृष्टार्थाभिधायिनः फेनल-मुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य प्रक्रियायामर्थविभागः शब्दविभागश्चाऽपोदिभ्रयत इत्यर्थः । अनन्तर-

उ०— एवं यद्वत्ता तेन प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थं पाठो नाऽऽश्रितः । वृक्षादीनां तद्वेनाऽभ्यानादेव व्यावृत्तिसिद्धेरिति मन्वानः शङ्कते भाष्ये—भाववचन इत्यादि । प्रत्ययस्येति । प्रायमानस्य रूपदेशाऽभ्यावादागुत्वेऽभ्यावादाऽप्राप्तेरिति भावः । अतितीति पर्यं दामेनाऽश्रितः परत्वाऽभ्यावादावाऽप्राप्तिरत आह—सद्धीति । भाष्ये—सद्धि धातोरिति । 'आदेश' इत्यत्र धातोरिति संबध्यत इति वार्तिककृतोऽभिमान इति भावः । भाष्यकाररूपदेशप्रदणवष्टेन तत्र धातोरित्यस्याऽसंबध्यं वक्ष्यति । अत्र तु नाऽऽश्रयं सिति मेति निषेधेन नित्यप्रत्ययपरत्वयोग्यं पृथक्कृतं भाववचनमेति बोध्यम् । 'य विधिं प्रतीति' न्यायेनैवाराधेयकारणसामर्थ्यादायं न स्यादत आह—एकारोच्चारणं त्विति ।

व्यवस्थिता इति । सागुत्वाऽवस्थापयामात्रे सागुत्वापारात् प्रागुत्पन्नगाली सत्तांति सिद्धेवेति नाऽप्येवमाश्रय इति भावः । संसृष्टार्थाभिधायिन इति । संगरोरत्पापका

प्रथमभावग्रहणं च ॥ ११ ॥

प्रथमभावग्रहणं च कर्तव्यम् । प्रथमं यो भावमाहेति । कुतः पुनः प्राथम्यम्, किं शब्दत आहोस्विदर्थतः ? किं चातः ? यदि शब्दतः, सनादीनां धातुसंज्ञा न प्राप्नोति—‘पुत्रीयति’ ‘वस्त्रीयती’ति । अथाऽर्थतः, सिद्धा सनादीनां धातुसंज्ञा, स एव तु दोषो ‘भाववचने तदर्थप्रत्ययप्रतिषेध’ इति । एवं तर्हि नैपि शब्दतो नाप्यर्थतः । किं तर्हि ? अभिधानतः । सुमध्यमेऽभिधाने यः प्रथमं भावमाह ।

प्र०—स्येति । पारमार्थिकं नाभीयते, परिकल्पितं त्वाभीयत एव । तत्त्वतो हि शब्दान्तराण्येवाऽर्थान्तरेषु प्रयुज्यन्ते ।

प्रथमभावग्रहणं चेति । तदर्थप्रत्ययपरिहारोऽयम् । प्राथम्यस्याऽऽपेक्षिक-स्वारूपच्छवि—कुत इति । पुत्रीयतीति । नाऽत्र प्रथममुच्चारणः पुत्रशब्दो भावमाह । ‘सनाद्यन्ता धातव’ इत्यस्य प्रत्याख्यानोऽयं दोषः । सिद्धेति । प्रथम आद्यो भावोऽप्रथमेनाऽपि क्यचाऽभिधीयते न तु द्वितीयः । ‘शिरये’ इत्यत्र तु प्राप्नोति, स्वार्थिकेन प्रत्ययेन प्रथम एव भावोऽभिधीयते न तु द्वितीयः । अभिधानत इति । अन्येनाऽनभिहितं भावं य आह स धातुः । ‘शिरये’ इत्यत्र तु प्रकृत्यभिहितं भावं प्रत्यय आहेति न तस्य धातुसंज्ञाप्रवृत्तिः । यथा ‘प्रथममयं राजानं पश्यती’त्यस्यायमर्थो यदन्येनादृष्टं पश्यतीति, तथेहापि प्राथम्यमभिधानक्रियापेक्षमाभीयते—‘अन्येभ्यो भावाभिधायिभ्यो यः प्रथमं भावमाहे’ति । सुमध्यम इति । द्वौ शब्दार्थेपन्नौ, दुष्टत्वात्परित्यक्त्योपादीयमानमभिधानं मध्यममिति व्यपदिश्यते । तदेव निर्दोष-स्वाच्छाभनस्येन निरोप्यते । चिकीर्षतीत्यत्र करोत्यर्थोपसर्जनाभिच्छ्रामन्येनाऽभिहितं

उ०—इत्यर्थः । धातुसंज्ञार्थं भाववचनत्वस्याधितत्वादनाधित्वेननुपपन्नमत आह—पारमार्थिकमिति । तस्य व्यवहारेण समुदायवृत्तिरिति भावः । वातिककृताऽनाधित्वेत्युक्तेरिति तात्पर्यम् । परिकल्पितं त्विति । भाष्यकृता पूर्वमन्वयव्यतिरेकान्वा धातुरेव क्रियावाचीत्युक्तेरिति भावः ।

अथवशादोपसमुच्चय इति भ्रमं प्राप्त वारयति—तदर्थेति । वातिककृता धातोरित्य-व्याख्ये संव्याम्युपगमात्तदुक्तोऽयं परिहार इत्यर्थः । ननु स्वभावादेव धातुना प्रथमं भाव-वाचिने ‘पुत्र’ इति हेतुप्रभोऽसङ्गत इत्यत आह—प्राथम्यस्येति । अवधिविषयः प्रथ इति भावः । प्रथमप्राप्ती भाववचनत्वेति विग्रहे प्रथममुच्चारणमात्रः सन् भावमाहेत्यर्थे शब्दतः प्राथम्यम्, ‘प्रथमस्य भावस्य वचन’ इति विग्रहेऽर्थतः, द्वयोर्मध्ये ‘प्रथमं पूर्वाकारं भाववचन’ इति विग्रहे विलम्बवदुपासुमात्रेऽभिधानतः स्वयं प्रथमोऽप्रथमो वा प्रथमम्, प्रथमं वा

इह य एव भाववचने धातौ दोषास्त एव क्रियावचनेऽपि । तत्र त एव परिहाराः । तत्रेदमपरिहृतम्—‘अस्तिभवतिविद्यतीना धातुत्वमिति । तस्य परिहारः । का पुनः क्रिया भवान्मत्वाह—‘अस्तिभवतिविद्यतीना धातुसज्ञा न

प्र०—सम्प्रत्यय आहेति प्रवर्तते धातुसज्ञा । अत्र पक्षे यथा शिश्य इति प्रत्ययस्य धातुसज्ञा न भवति तथा स्वार्थिकानामायादीनामपि न प्राप्नोति—गोपायति कामयते इति । तदर्थे ‘सनाद्यन्ता धातव’ इति पठितव्यमेव । इहेति । तदर्थप्रत्ययप्रतिषेध इतरेतराश्रय च, प्रथमभावग्रहण च, सिद्ध तु नित्यशब्दत्वादिति च । केवल प्रथमभाग्रहणमपनीय प्रथमन्याग्रहण चेति क्रियाग्रहण कर्तव्यम् । तत्रेदमिति । ‘किं करोतीति प्रश्नेऽस्यादिभिः प्रविनचनाऽभानादन्याग्रहनत्वमेवा मन्यते । यथाप्युक्तमिह सर्वेषु साधनेषु सन्निहितेषु कदाचित्पचतीत्येतद्भवति कदाचिन्नेति तदस्यादिषु नास्ति । नह्यस्तीति कदाचिद्भवति, अपि तु सर्वेति पाकादिभिर्नैधर्म्यम् । यथा च ‘पचतितरा’मिति प्रकृष्यो

उ०—भावमन्येभ्य पूर्वमाहेत्यर्थादिति बोध्यम् । नाऽत्रेति । यद्यपि तिङपेक्षया वयमपि प्रथमस्तथापि तस्य गौण प्राथम्यमिति भावः । न च वयमन्तस्य तिङपेक्षया मुख्यमेव प्राथम्यम् । पुत्र इच्छा आश्रय इत्यर्थप्रयाज्जमातेन खण्डग्रयस्यैव करणादिति तद्वम् । ननु ‘सनाद्यन्ता’ इति तस्य धातुत्व सिद्धमत आह—सनाद्यन्ता इति । ‘भाववचना’ इति लक्षणे सनाद्यन्तानामन्येनैव धातुत्वसिद्धौ तत्सूत्रमेष प्रत्याख्ययमिति भावः । कथंचेति । लक्षणे भाववचनस्तदन्तश्च गृह्यते इति तदन्तस्य धातुत्वसिद्धिरिति भावः । प्रथममय राजानमिति । प्रथममयमेव राजानमित्यर्थः । नन्वस्य पक्षस्याऽन्यस्याग्रमन्यम इत्युक्तमत आह—द्वयदिति । वभयाऽऽद्ये‘मन्यस्य’ इति व्यवहारात् प्रागुक्तदोषद्वयाऽस्पर्शनाय मन्यम इति भावः । इच्छामन्येनेति । एष प्रतीपिपतीत्यादावपि प्रकृत्यर्थातिरिक्तो तद्विषयामिच्छामन्यनाऽनभिहितमेव सञ्जाहेति बोध्यम् । अयादीनामिति । तदन्तानामित्यर्थः । क्रियावचनपक्षे प्रथमभावपक्षस्याऽन्यस्याच एव परिहारा इत्यसङ्गतमत आह—तदर्थेत्यादि । मिदादीनामपि विभागफलकस्यापारवाचिःशक्तिक्यावाचित्वमस्येव । अभावोऽपि सूत्रभावस्यसत्तैवेत्यभाववाचिनामपि भाववचनत्वम्, अभावस्याऽलीकत्वान्युपगमादिति बोध्यम् । भाष्ये—तत्रेदमिति । तत्र ‘क्रियावचनो धातु’रिति लक्षणे क्रियावचनत्वाऽभावाद्भास धातुत्वमस्यधातीनामिति भावः । कुतोऽक्रियात्वं तेषामत आह—किं करोतीति । नह्यस्तीति । साधनसन्निधानेऽतीति कदाचिद्भवतीति न, अपि तु सर्वदा भवत्यवेत्यन्वयः । क्रियाम्बरूप द्वादिग्रेव वाचयितुं दृष्टानि भाष्ये—का पुनरिति । तदासायं स्वयमेवेत्युक्ताह—किं यदिति । एवं हि शुनिकारकत्वेवाऽस्तिकारकस्यापि क्रियात्वमस्तु का दातिरिति भावः । ननु भुङ्क्ते इति दाता क्रियेत्यर्थे भावार्थक्रियावाद् पूर्वोपक्षिप्त स्यादिति ‘न भूम’ इत्यादिग्रन्थाऽगद्विनि, ‘देवदत्त’ इति यासां क्रियेत्याद्यन्वयः यत्तदो प्रधानरामागिपहानिरत आह—यथादिति ।

प्राप्नोती'ति । किं यत्तदेवदत्तः कंसपात्र्यां पाणिनौदनं मुङ्क्त इति ? न ब्रूमः
'कारकाणि क्रिये'ति । किं तर्हि ? कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया । अन्यथा
च कारकाणि शुष्कौदने प्रवर्तन्ते, अन्यथा च मांसौदने । यद्येवं सिद्धाऽस्ति-
भवतिविद्यतीनां धातुसंज्ञा । अन्यथा हि कारकाण्यस्तौ प्रवर्तन्तेऽन्यथा हि
प्रियतौ ।

‘पद्भावविकारा’ इति ह स्माह भगवान् वार्ध्यायणिः । ‘जायतेऽस्ति

प्र०-भवति नैवमस्तितरामिति । किं यत्तदिति । यत्तच्छब्दाभ्यां कारकवैचित्र्यं
निदर्श्यते । प्रवृत्तिविशेष इति । सर्वा प्रवृत्तिः प्रवृत्त्यन्तराद्विद्यते इत्यस्येव सर्वस्याः
क्रियात्वम् । अन्यथेति । शुष्कौदने मन्दप्रयत्नः प्रवर्तते, मांसौदने तु संवेगेन । यथा च
भोजनक्रियाणां परस्परवैलक्ष्यात्प्रवृत्तिविशेषत्वं नैवमस्यादीनाम् । यद्येवमिति ।
अत्रापि प्रवृत्त्यन्तरापेक्षयाऽस्येव प्रवृत्तिविशेषरूपत्वमित्यर्थः । अन्यथेति । अस्तावा-
त्मभरणरूपा प्रवृत्तिप्रियतौ तस्यागरूपा । उत्पत्तिप्रभृत्या विनाशाच्च सत्तानुपह्लादस्तीति
प्रत्ययस्य सन्निहितेषु साधनेषूपत्तिरवश्यं भाविनीति कादाचित्कत्वाऽभावः । प्रकर्ष-
प्रत्ययोऽपि दृश्यते ‘विद्यतेतरामिह धान्य’मिति । अत्रैवार्थे आगममाह—
पद्भावविकारा इति । भावस्य क्रियायाः पदप्रकारा इत्यर्थः । तेषु चाऽस्तिः

उ०-क्रियाशस्य प्राधान्येपि न तात्पर्यविषयता, सर्वनाशां गुणपरामर्शकता च दृष्टाऽस्त-
त्तद्व्यापाराविष्टकारकाण्येव ताभ्यां परामृश्यन्त इत्यर्थः । ‘कारकवैचित्र्य’मित्यस्य विचित्राणि
कारकाणीत्यर्थः । स्वार्थे व्यनिति बोध्यम् । वैचित्र्यं च तत्तद्व्यापाराविष्टत्वमेव । भाष्ये
शङ्कितोऽह—न ब्रूम इत्यादि । प्रवृत्तिविशेष इति । स चाऽस्यार्थे नास्तीति
भावः । एतच्चोपलक्षणं प्रतिवचनादीनामिति तादृक्कृतवानुपाध्यायः । ननु प्रवृत्तिविशेषस्य
क्रियात्वे प्रवर्तते इत्यत्र क्रियात्वस्यापेक्षित आह—सर्वेति । पर्यायपक्षेऽपि विशेष
एवेति भावः । शङ्कितानामुपसंहरति—यथा चेति । एवं चाऽस्यादीं धातुत्वाऽसिद्धिरिति
भावः ।

सिद्धामयाह भाष्ये—यद्येवमिति । अन्यथा हीति । कारककर्तृकाऽस्ती वाच्यत्वेन
स्थिता प्रवृत्तिरप्येवमस्ति, तदेवाह—आत्मभरणरूपेति । स्थूलरूपधारणानुद्भूत्यापार-
रूपेत्यर्थः । प्रियतौ तस्यागानुद्भूत्यापाररूपेति भावः । एवं च त्रिवारपक्षेऽपि प्रवृत्ति-
विशेषरूपताऽस्येवाऽस्यर्थस्येति तात्पर्यम् । पूर्वोक्तपक्षेऽप्यस्यैवमुदरति—उत्पत्तीत्यादि ।
पादाचित्कत्वाऽभाव इति । अयं आत्मभरणलक्षणसत्तायाचित्येव । तदपि कर्तृरूपे वस्तुनि
विद्यमानं एव, वस्तुकादाचित्कताप्रयुक्ता तु माऽप्येव । अत एव भूतमविषयप्रयोगाः
सङ्गच्छन्ते । उत्पत्तिरूपमसावाप्तिरिति कादाचित्कताऽप्यस्येव । ‘विद्यतेतरा’मित्यपि कारक-
गन्धवर्चोऽदीनां बोध्यम् । भाष्येऽस्यादीनां क्रियावाचकत्वे युक्त्यन्तरमाह—यद्भावं-

विपरिणमते वर्द्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति । सर्वथा 'स्थित' इत्यत्र धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । बाह्यो ह्येतैर्म्यस्तिष्ठतिः । एवं तर्हि क्रियायाः क्रिया निवर्तिका भवति, द्रव्यं द्रव्यस्य निवर्तकम् । एवं हि कश्चित्कंचित्पृच्छति—'किमवस्थो देवदत्तस्य व्याधिरिति ? स आह—'वर्द्धते' इति । अपर आह—'अपक्षीयते' इति । अपर आह—'स्थित' इति । 'स्थित' इत्युक्ते वर्द्धतेश्चाऽपक्षीयतेश्च निवृत्तिर्भवति ।

अथवा नान्तरेण क्रियां भूतमविष्यद्वर्तमानाः काला व्यज्यन्ते । अस्त्यादिभिश्चाऽपि भूतमविष्यद्वर्तमानकाला व्यज्यन्ते ।

प्र०-पठित इति तस्यापि क्रियात्वमित्यर्थः । अथवा—भावस्य सत्ताया एते प्रकाराः । सत्तैवाऽनेकक्रियात्मिका साधनसम्यग्धादवसीयमानसाध्यरूपा जन्मादिरूपतयाऽवभासते । एते च भावविकारा निरुक्ते निपुणं 'व्याख्याताः । इह तु प्रवृत्ताऽनुपयोगान्न व्याख्यायन्ते । सर्वथेति । भावविकारपरिसङ्ख्यानस्याऽव्यापकत्वमित्यर्थः । एवं तर्हि । अनुमानेन स्थानस्य क्रियात्वं प्रतिपादयति । अन्यथा 'स्थित' इत्युक्ते वृद्धिर्न निवृत्तिर्न प्रवीयेत । अथवेति । क्रियान्तरधर्मसमन्वयेनाऽस्त्यादीनां क्रियात्वं प्रतिपाद्यते । 'घट' इत्युक्ते कालविशेषाद्यगतिर्नास्ति । अस्ति अभूद्विष्यतीति कालविशेषाऽवगमात् साध्यमानस्य चाऽर्थस्य कालेन योगाक्रियात्वाऽवसायः ।

उ०-स्यादि । क्रियाया इति । 'भावो लील्य क्रिया चेष्टे'ति कोशादिति भावः । 'विकार' इत्यद्विप्रकारवाची । अथवेति । उत्पत्तिविनाशयोरपि सूक्ष्मरूपेण वस्तुनो भावात्तेषामपि सत्तात्मकत्वमिति द्योष्यम् । भावस्य सत्ताया ब्रह्मसत्ताया एते विकाराः क्रियाप्रकारा मायावशात् इव भासमाना इति धार्म्याद्यणुवतेरर्थः । सत्तैवेत्यादि । ब्रह्मसत्तैवाऽनेकक्रियात्मिका—अनेकक्रियाविवर्तिका साधनीः कारकैः संवन्धादवसीयमानसाध्यस्वरूपा जन्मादिरूपतया भासत इत्यर्थः । एतच्च 'निरुक्तभाष्ये स्पष्टम् । भावविकारेति । एवं चाऽव्याप्तिरूपितं परिगणनं कथमस्तर्यो प्रमाणं भवेदिति भावः । अनुमानेनेति । 'यद्भावविकारैश्वमावादक्रियात्वमेव भग्यमानं प्रती'त्यादिः । अन्यथेति । एवं च स्थितेरप्यन्तितायामन्तर्मावाद्यपरिगणनाऽव्याप्तिरिति भावः । तिष्ठतेरेव क्रियात्वे युक्त्यन्तरमिति ग्रमं वारयति—क्रियान्तरैति । एतन्मूलिकैव 'क्रियाभेदाय कालसि'ति वाक्यपदीयोक्तिः । कालस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वादिति भावः । ननु यद्यस्त्यादेः क्रियावाचित्वं तर्हि किं करोमीति पूरेऽस्तीत्याद्यन्तरं कुतो नेत्यतो भाष्ये—अथवा नान्यदिति । भ्राज्यपेति 'यत' इत्यर्थः । प्रभामम्भरादिनि । निज्ञातत्वेन सत्ताविषयप्रभ्रज्यसम्भवादित्यर्थः । ननु क्रियाभावयोरेकार्थतया कथमिह भेदः

अथवा नाऽन्यत्पृष्टे नाऽन्यदाख्येयम् । तेन न भविष्यति—‘किं करोति—
अस्ती’ति ।

अथ यद्येव ‘क्रियावचनो धातु’रित्येव पक्षोऽथापि ‘भाववचनो धातु’रिति,
किं गतमेतदियता सूत्रेण, आहोस्वदन्यतरस्मिन्पक्षे यः सूत्रं कर्तव्यम् ?
‘गत’मित्याह । कथम् ? अयमादिशब्दोऽस्त्येव व्यवस्थायां वर्तते, तद्यथा—
‘देवदत्तादीन्समुपविष्टानाह ‘देवदत्तादय आनीयन्ता’मिति । त उत्थाप्याऽऽ-
नीयन्ते । अस्ति प्रकारे वर्तते, तद्यथा—‘देवदत्तादय आख्या अभिरूपा
दर्शनीयाः पक्षवन्तः’ । देवदत्तप्रकारा इति गम्यते । प्रत्येकं चाऽऽदिशब्दः
परिसमाप्यते—‘आदय इति च वादय इति च । तद्यदा तावत् ‘क्रियावचनो
धातु’रित्येव पक्षस्तदा ‘भू’ इत्यत्र य आदिशब्दः स व्यवस्थायां वर्तते, ‘वा’
इत्यत्र य आदिशब्दः स प्रकारे, ‘भू’इत्येवमादयो ‘वा’ इत्येवंप्रकारा इति । यदा
तु ‘भाववचनो धातु’रित्येव पक्षस्तदा ‘वा’इत्यत्र य आदिशब्दः स व्यवस्था-
याम्, ‘भू’ इत्यत्र य आदिशब्दः स प्रकारे, ‘वा’इत्येवमादयो ‘भू’ इत्येव-
प्रकारा इति ।

यदि तर्हि लक्षणं क्रियते, नेदानीं पाठः कर्तव्यः । कर्तव्यश्च । किं
प्रयोजनम् ?

प्र०—अथचेति । निर्ज्ञातायां सत्तायां किं करोतीति प्रश्नाऽसम्भवादस्तीति प्रतिवचनाऽ-
भावो न तु क्रियात्वाऽभावादित्यर्थः । यदा तु प्रत्यासन्नविनाशशङ्कया ‘देवदत्तः किं
करोती’ति प्रश्नः तदा ‘ऽस्ति ताव’दिति प्रतिवचनं भवत्येव ।

अथ यद्येवेति । परिस्पन्दाऽपरिस्पन्दरूपतया क्रियाभावयोर्भेदेनोपन्यासः । तदा
धेग्यभ्रेणि । अदादीनामादौ ‘वा गतिगन्धनयो’रिति पठितव्यम् । अदादिगणोऽपि
गणानामादौ । तेन सर्वे धातुपाठसन्निविष्टा गृहीता भवन्ति । यदि तर्हीति । ‘क्रिया-
वचनो धातु’रिति वा, ‘भाववचनो धातु’रिति वा लक्षणं क्रियतां नाऽर्थः पाठनेत्यर्थः ।

भूवादिपाठः प्रातिपदिकाणपंथत्यादिनिवृत्त्यर्थः ॥ १२ ॥

भूवादिपाठः कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? 'प्रातिपदिकाणपंथत्यादि-
निवृत्त्यर्थः' । प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थं, आणपंथत्यादिनिवृत्त्यर्थश्च । के पुनराण-
पंथत्यादयः ? आणपंथति वट्यति वड्ढतीति ।

स्वरानुबन्धज्ञापनाय च ॥ १३ ॥

स्वरानुबन्धज्ञापनाय च पाठः कर्तव्यः । स्वराननुबन्धांश्च ज्ञास्यामीति ।
नह्यन्तरेण पाठं स्वरा अनुबन्धा वा शक्या विज्ञातुम् ।

ये त्वेते न्याय्यविकरणा उदात्ता अननुबन्धकाः पठ्यन्त एतेषां पाठः
शक्योऽकर्तुम् । एतेषामप्यवश्यमाणपंथत्यादिनिवृत्त्यर्थः पाठः कर्तव्यः । न
कर्तव्यः । शिष्टप्रयोगादाणपंथत्यादीनां निवृत्तिर्भविष्यति । स चावश्यं शिष्ट-

प्र०- भूवादिपाठ इति । यथा 'भोक्तुं' पाक' इति क्रियाप्रयाणि तुमुनादीनि भवन्ति
तथा धातुसंज्ञाऽपि स्यादिति पाकादीनां शयितव्यादीनां च प्रातिपदिकानां पाठेनाऽसौ
निजस्येते । तथा हिक्पृथगित्यादीनां च क्रियाप्रधानानामव्ययानाम् । एतेषामर्पाति ।
तेषामपाठे निवृत्तिराणवयत्यादिवत्यात्तस्मादाणवयत्यादिष्वेतेषां निवृत्तिर्यथा स्यात्तन्मध्ये
मा प्रक्षिपन्निःस्येवमर्थेतेषामपि पाठः कर्तव्य इत्यर्थः । शिष्टप्रयोगादिति । प्रयुक्ताना-

उ०- ननु भावक्रियापदयोः साध्यावस्थापन्नार्थानिधायित्वान् प्रातिपदिषु कथमनिप्रसङ्गोऽत
आह—यथेति । भोक्तुं भुक्त्वेत्यादि प्रातिपदिकं व्याख्येयं बोध्यम् । 'पाक'पदेन सिद्धा-
स्यस्य भानाद्भोक्तुं पाक इति प्रयोगोऽपि चिन्मय इ'त्युपपदमति'दितिसूत्रे षड्यते । कलं तु
पाकादिशब्दे इवात्रापि । ठिगिति । क्रियान्तराकाट्यादर्शनेर्तेषां त्रिधावाचित्वा पित्तम् ।
अत एव 'तद्विज्ञाऽसर्वविभक्ति'रितिसूत्रे त्रिधामात्रविशेषणत्वात् त्रिधाप्रधानत्वमेव स्वय-
मुक्तम् । 'निश्चये' इत्यादिभ्यामृत्तिल्लव्यनभिहितत्रिधावाचकत्वेन मास्त्वप्रदणाद्भोक्त्या ।
वस्तुत एषां धातुष्वे कलाऽभावः । न च प्रातिपदिकत्वाऽभावः पन्म् । वृद्धस्त्येन तदभावस्य
षड्भुमनायवत्वात् । उभयोः मत्तरेषु लिङित्यादाविव परस्मानुषामेवोपपत्तिमिदं । वागिरे
प्रातिपदिकग्रहणं तु प्रोटीयेव । अतएव तदुदाहरणाऽनुक्तिर्मात्रे ।

ननु तेषां संज्ञार्थः पाठः कर्तव्य इति वक्ष्ये आणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थं इत्यमङ्गतमन
आह—तेषामिति । पाठाऽभावे हि तेषां आणवयत्यादिवद्विभक्त्येषुतिनि आणवयत्यादिभ्यो
निवृत्त्यर्थो भेदाय इति भावार्थ इति भावः । प्रयुक्तानामिति । प्रयुक्तानां च संप्रत्ययदय-

प्रयोग उपास्यो येऽपि पठ्यन्ते तेषामपि विपर्यासनिवृत्त्यर्थः । लोके हि कृष्यर्थे
कंसि प्रयुज्यते, दृश्यर्थे च दिसिम् ॥१॥

उपदेशेऽजनुनासिक इत् ॥ १ । ३ । २ ॥

उपदेश इति किमर्थम् ? 'अप्र औ* अपः† । उद्देशे योऽनुनासिकस्तस्य
मा भूदिति ।

कः पुनरुद्देशोपदेशयोर्विशेषः ? प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशो गुणैः प्रापण-
मुद्देशः । प्रत्यक्षं तावदाख्यानमुपदेशः । तद्यथा—अगोज्ञाय कश्चिद् गां
सकथनि कर्णे वा गृहीत्वोपदिशति—‘अयं गौ’रिति । स प्रत्यक्षमाख्यात-
माह—‘उपदिष्टो मे गौ’रिति । गुणैः प्रापणमुद्देशः । तद्यथा, कश्चित्कंचिदाह—
‘देवदत्तं मे भवानुदिशतु’ इति । स इहस्थः पाटलिपुत्रस्थं देवदत्तमुद्दिशति—

प्र०—मिदमन्वाख्यानं न चाण्वयत्यादयः शिष्टैः प्रयुज्यन्ते इति नास्ति तेषां शास्त्रेणानु-
विधानमिति भावः । एतेनैव न्यायेन प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थोपि पाठो नोपयुज्यते । नहि
‘पाकादयः’ शब्दा धातुविहितप्रत्ययपरा लोके प्रयुज्यन्ते ॥१॥

उपदेशेऽजनु । उद्देशोपदेशशब्दयोरुपसर्गभेदेपि अभिन्नार्थत्वं प्रक्रमते, उपक्रमते
इत्येतयोरिव मन्यमानः पृच्छति—उपदेश इति किमर्थमिति । अप्र औ अप इति ।
अयं नोपदिष्टः, किं तर्हि, ‘आऽकोनुनासिकश्छन्दसी’ति लक्षणेनान्तरतम आहः
स्थाने विहितः । यदि तु ‘आह औ छन्दसी’त्यवक्ष्यत्तदाऽभविष्यदेपोऽप्युपदेशेऽनुना-
सिकः । प्रत्यक्षमाख्यानमिति । इन्द्रियगोचरार्थस्य यदाख्यानं स उपदेश इत्यर्थः ।

उ०—मानपाठानामपि भविष्यतीत्यपि बोध्यम् । नन्वेवमपि प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थः पाठः
स्यादत्त आह—एतेनेति । इदमुपलक्षणम् । स्वरानुबन्धकार्यमपि शिष्टप्रयोगादेवेति बोध्यम् ।
ननु शिष्टप्रयोगालम्बनेन प्रत्याख्याने शास्त्रवैफल्यमत आह—भाष्ये—स चावश्यमिति । एव
आकृतिगणेष्विव तदुपासनावश्यकत्वे किं पाठेनेति भावः । ननु तद्वदेव निदर्शनार्थः कतिपय-
पाठोऽप्यावश्यक इति चेत् । अस्तु, अत्यन्तावश्यकता नेत्येव भाष्यतात्पर्यादिति दिक् ॥१॥

उपदेशेऽज । ननूपसर्गभेदेऽर्थभेदस्यावश्यकत्वात्प्रभानुपपत्तिरत आह—उद्देशेति ।
उभावपि धात्वर्थानुवादाववेति भावः । येन ‘निष्ठे’त्यादिविहितानां संग्रह आडश्च व्यावृत्ति-
स विशेषः क इति प्रसार्थ इत्यन्ये ।

नन्वाटोऽनुनेयप्युपदेश एवेत्यत आह—अयमिति । उच्चारणेन बोधनाऽभावादि-

‘अङ्गदी कुण्डली किरीटी व्यूढोरस्को वृत्तबाहुर्लोहिताक्षस्तुङ्गनासो विचित्राभरण ईदृशो देवदत्तः’ इति । म गुणैः प्राप्यमाणमाह—‘उद्दिष्टो मे देवदत्तः’ इति ।

इत्संज्ञायां सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् ॥ १ ॥

इत्संज्ञायां सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्याऽनुनासिकस्येत्संज्ञा प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति—अत्र आँ अपः । किं कारणम् ? ‘अविशेषात्’ । नहि कश्चिद्विशेष उपादीयते—‘एवंजातीयकस्यानुनासिकस्येत्संज्ञा भवती’ति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः ।

किमुच्यते—‘अनुपादीयमाने विशेष इति, कथं न नामोपादीयते यदोपदेश इत्युच्यते ? लक्षणेन ह्युपदेशः । सङ्कीर्णबुद्देशोपदेशौ । प्रत्यक्ष-माख्यानमुद्देशो गुणैश्च प्रापणमुपदेशः । प्रत्यक्षं ताददाख्यानमुद्देशः । तद्यथा,

प्र०—प्रसिद्धधर्मोपादानेन (तु) यत्प्रतिपादनं स उद्देशः । ‘प्रत्यक्षमाख्यात’मिति कचित्पाठः । तत्राख्यानमाख्यातमिति भावे सौ विज्ञेयः । ईदृश इति । एतै. शब्दै. यादृशो बुद्धयर्थः प्रतिभासते तादृशो बाह्य इत्यर्थः ।

लक्षणेनेति । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं गुणस्तेनाप्युपदेशो भवतीत्यर्थः । इपेत्यकमधीप्येति । इपेत्यकमित्येतत्पूर्वेण संबध्यते ‘स वस्माद्याचष्टे इपेत्यक’मिति । इपेत्याशब्दो यस्मिन्ननुवाकेऽस्ति तमाचष्ट इत्यर्थः । ‘गोपदादिभ्यो बुन्नि’ति बुन्प्रत्ययः ।

उ०—त्यर्थः । ननु नाऽस्योद्देशत्वमपि, ‘अङ्गदी’त्यादिवद्बहुभिर्गुणैः प्रापणं हि तत्, नेह तथा, अनुनासिकत्वेनैव प्रापणादत आह—अन्तरतम इति । तथा च कण्ठ्यत्वदीर्घत्वादिभिरपि प्रापणात् दोषः । ‘गुणैरित्यत्र बहुत्वमविवक्षितमिति तत्त्वम् । आख्याने प्रत्यक्षावमवितिष्ठत आह—इन्द्रियेति । यद्यप्यनुनासिकत्वमपीन्द्रियमाहं तथाप्यनुनासिकशब्दप्रतिपाद्यतावेवाप्या-मिन्द्रियाऽगोचरमिति भावः ।

प्रसिद्धेति । प्रत्येकं साधारणेत्यादि बोध्यम् । भाष्ये—आख्यातमाहेति । कथित-मित्यर्थः । एकस्यैव भेदाऽभावादीदृश इत्यद्वैतमत आह—एतैरिति । बाह्य इति । लोके दृश्यमान इत्यर्थः । एतेन बौद्धार्थस्यैव शब्ददोषे भानमिति दर्शितम् । भाष्ये—इत्संज्ञायामिति । उक्तविशेषस्य निशचसंग्रहेणाश्राव्ययनमशक्यमिति भावः । ननु हस्तदक्षिणत्वादिकं नेतरभेदाऽनुमापकं लक्षणमन आह—गुणस्तेनापीति । भाष्ये हिरण्यं इति भावः । कथितं ‘लक्षणेनापि ही’ति पाठः । बहुत्वं चाऽविवक्षितमेव । प्रहृतगृहे चाऽस्यापि ग्रहणम्, अत एव ‘निष्ठे’त्यादिभिः संज्ञया विहितप्रत्ययव्यवधानागामिनागामिदि-रिति भावः । अत एवाऽत्रैतत्कथनं सफलम् । आदेश इत्यसौ तु व्याप्तवानाप्रत्यक्षमाख्यात-मुपदेश इत्यस्यैव ग्रहणमिति बोध्यम् । उपदेश इति । अज्ञानज्ञापनं अपर्णापर्यः ।

कश्चित्कचिदाह—‘अनुवाकं मे भवानुदिशतु’ इति । स तस्मायाचष्टे ‘इपेत्वकमधीष्णु’, ‘शनोदेवीयमधीष्णे’ति । स प्रत्यक्षमाख्यातमाह—‘उदिष्टो मेऽनुवाकस्तमध्येष्ये’ इति । गुणैश्च प्रापणमुपदेशः । तद्यथा, कश्चित्कचिदाह—‘ग्रामान्तरं गमिष्यामि पन्थानं मे भवानुपदिशतु’ इति । स तस्मायाचष्टे—अमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो ग्रहीतव्योऽमुष्मिन्हस्तवामः’ इति । स गुणैः प्राप्यमाणमाह—‘उपदिष्टो मे पन्थाः’ इति । एवमेतौ सङ्कीर्णानुदेशोपदेशौ । एवं तर्हीत्कार्याऽभावादनेत्सज्ञा न भविष्यति । ननु च लोप एवेत्कार्यं स्यात् । अकार्यं लोपः । इह हि शब्दस्य द्वयर्थं उपदेशः । कार्यार्थो वा भवत्युपदेशः श्रवणार्थो वा । कार्यं चेह नास्ति । कार्यं चाऽसति यदि श्रवणमपि न स्यादुपदेशोऽनर्थकः स्यात् ।

इदमस्तीत्कार्यम्—‘अग्र ओ अटितः’ अनन्तरलक्षणायां सत्यामित्संज्ञायाम् ‘आदितश्च’ [७. २. १६] इतीट्प्रतिषेधः प्रसज्येत ।

सिद्धं तूपदेशनेऽनुनासिकवचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? उपदेशने योऽनुनासिकः स इत्संज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । किं पुनरुपदेशनम् ? शास्त्रम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ।

प्र०—किमर्थमाचष्ट इत्याह—अधीष्णेति । ‘अध्ययनार्थमाचष्ट इत्यर्थः । अकार्यं लोप इति । यदि लोपोऽभिमतोऽभविष्यदाहो लोपश्चन्द्रसीत्येवाऽवक्ष्यदित्यर्थः । अनन्तरलक्षणायामिति । यदा अनेकान्ता अनुबन्धास्तदा अनन्तर इत्संज्ञक कार्यस्य विशेषको भवतीति धातोरादिस्वादिट्प्रतिषेधप्रसङ्गः ।

उ०—‘आचष्टे’ इत्यस्य कर्माकाङ्क्षत्वादाह—पूर्वेणेति । अध्ययनार्थमिति । इतिहेतौ । फल च हेतुरिति भावः । ‘इपेत्वकमधीष्णेत्यादिशक्यमाचष्टे’ इत्यन्वय इत्यन्ये । नन्वित्कार्यं तदकार्यवत्त्वादीऽयुक्तोऽत आह—यदीति । अभिमतकार्यत्वाऽभावेऽपरोऽकार्यशब्द इत्यर्थः । नन्वित्संज्ञाया आनन्तर्यनिमित्तकत्वाऽभावेनानन्तरलक्षणायामित्यसङ्गतमस आह—यदेति । ‘अनन्तरलक्षणायां मित्यस्याऽनन्तरलक्षणकार्यायामित्यर्थः । ‘सि दित्यादावनन्तरादिषु वृत्त्यभावेऽपि सौप्तवाद् वृत्तिरिति भावः । ननु तत्रेत्त्वे ‘आळ इ’दित्येवाऽवक्ष्यदिति चेन्न । विधानसामर्थ्यालोपो मा भूत्संज्ञा तु स्यादेवेति भाष्याशयः । एव चाऽलोपदेशग्रहण प्रत्याख्यातम् । ‘अनुबन्धा एकान्ता’ इत्यस्यैव न्याय्यताया वक्ष्यमाणत्वात् ।

अग्र ओ इत्यस्यापि शास्त्रे विहिताऽनुनासिकत्वादाह—शास्त्रे च उच्चारित इति । ‘उच्चारित’ इत्यप्याहार इति भावः । भाष्ये—शास्त्रमिति । तच्च धात्वादिरूप बोध्यम् । ‘आदौच उपदेश’ इत्यादाविव भावसाधनस्याऽऽलोपचरणरूपार्थकस्य ग्रहणे तु ‘लृट् सट्ठा’ ‘निष्ठे’तिविहितत्रयाश्रयवत्संज्ञानापत्तिः । यथा कथञ्चिद्वोधनस्योपदेशत्वे त्वञ्च आमित्यादौ

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तम्—‘इत्सज्ञाया सर्वप्रसङ्गोऽविशेषा’दिति । नैष दोषः । ‘उपदेश’ इति घञय करणसावन । न सिध्यति । परत्वाल्ल्युट् प्राप्नोति । न ब्रूमोऽकर्तरि च कारके सज्ञायाम् [३ ३. १६] इति । किं तद्दि ? हलश्च [३. ३ १२१] इति । तत्रापि ‘सज्ञायामिति वर्तते’, न चैषा सज्ञा । प्रायवचनादसज्ञायामपि भविष्यति । प्रायवचनात्सज्ञायामेव स्याद्वा न वा, नद्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम् । यदि नोपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषण, ‘कत्याद्यादीनामिन्द्र; ‘कुलटाया वा’ [४ १. १२६, १२७] इन्द्रविभाषा न प्राप्नोति । इन्द्रेवाऽत्र प्रधानम् । विहित प्रत्यय प्रकृतश्चानुवर्तते* । इह तर्हि—नाकिनादीना

प्र०— उपदेशन इति । तेन शास्त्रे य उचारितोऽनुनासिक स इत्सङ्ग इत्यर्थः । परत्वादिति । परत्वेन वाच्यस्य लक्ष्यत । तत्राऽनङ्गत्वात्स्त्वुट् प्राप्नोतीत्यर्थः । हलश्चेति । अयं तु ह्युटा बाधको घञ् । प्रायवचनादिति । ‘हलश्चेत्यत्र सज्ञाया प्रायेणेति चानुवर्तते । सज्ञाया च प्रायप्रहृष्टमभिसन्ध्यते, प्रायेण सज्ञाया घञ्भवति, कचिदसज्ञायामपीत्यर्थः । सज्ञायामेवेति । प्रत्ययस्य निधेयत्वात्प्राधान्यात्प्रायमहृष्टप्रत्ययेनैव सङ्गद्यत, न तु गुणेन सङ्गद्येत्यर्थः । उपाधिविशेषणयोश्च वाच्यत्वाऽवाच्यत्वाभ्यां विशेषः । तथाहि ‘दतिहरि रिति प्रत्ययेन पनु कर्ताऽभिधीयत इति पनु-रुपाधि । ‘गार्गिर्या श्रापत’ इति श्रापा बुद्ध्या नाऽभिधीयत इति विशेषणमुच्यते । इन्द्रविभाषेति । प्रत्ययस्य च निधयतया प्राधान्यात्तादर्थ्येन प्रकृतेर्गुणत्वात्तदादे शस्येनङोऽपि गुणत्वादुपाधित्वमित्यर्थः । इन्द्रवात्रेति । अपूर्वोपदेशात्तस्यैव प्राधान्य-

उ०—दोष इति भावः । तदाह—घञय करणेति । इत्सङ्गाववाद्योर्विप्रतिषेधाऽयोगादाह— परत्वेनति । पशु कर्त्ताभिधीयत इति । यद्यपि कर्त्तृत्वेनैव कर्त्ता प्रत्ययार्थस्तथाऽपि तत्त्वेनापि पशुर्वाभिधीयत इति स उपाधिरित्यर्थः । इत्याद्येति । ‘गात्रवरणाज्ञानं पुनः ॥ पत्—इत्यादिभिरन्यत इत्यादिनि सूत्राधार इत्यादिषु न प्रत्ययेन स्मृत्यत इति भावः । न्ययितोऽपि निधेयतया प्राधान्यात्कथं गुणत्वमन आह—प्रत्ययस्यति । आर्थिकं गुणत्वमस्तीत्यभिमानः । ननु प्रत्ययस्याऽविधेयत्वाद् गुणत्वमित्युक्तम् । अनुवाच्यस्य प्राधान्यनियतत्वादिधेयत्वस्य गुणत्वनिधयतयादिति मीमामकाणां प्रतिहरणि—अपूर्वति । न मीमांसकसमने प्राधान्यगुणत्वे भगवताऽभिमान, किं तु शास्त्रपरम्परागोचरत्वनङ्गोचरत्वे पृथेकि भावः । ननु ‘याकिनादीना मित्यतः कारानुवृत्त्या तद्वद्वान्नेन प्रत्ययस्यापि विधेयत्वमवश्यत आह—उदीच्यामिति । नाऽत्र चाऽनुवर्तत इति भावः । ननु ‘गुण इत्यामसत्वार’ इति श्रवणेन गुणस्यापि विधेयत्वसङ्गदर्शनादाह—गुणप्रधानसन्निधौ यत्रेति । तद्विधिवत्तः

कुञ्च, 'पुत्रान्तादन्यतरस्याम्' [४ १. १५८, १५९] इति कुञ्चिभाषा न प्राप्नोति । अत्रापि कुणेव प्रधानम् । विहित प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते । एष न चेदमकृत भवति—'नोपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषण'मिति, न च कश्चिदोपो भवति । एव च कृत्वा घञ् न प्राप्नोति ।

एव तहि 'कृत्यन्त्युटो बहुलम्' [३ ३ ११३] इत्येवमत्र घञ्-विध्यति ॥२॥

हलन्त्यम् ॥ १ । ३ । ३ ॥

हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः सर्वान्त्यत्वात् ॥ १ ॥

हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्य हल इत्सङ्गा प्राप्नोति । किं कारणम् ? 'सर्वान्त्यत्वात्' । सर्वा हि हल् त तमवधिं प्रत्यन्त्यो भवति ।

सिद्धं तु व्यवसिताऽन्त्यत्वात् ॥ २ ॥

प्र०—मित्यथ । इत्कु 'स्त्रीभ्यो ङ'मित्येव सिद्धं । तदनुवादेनेनङ् विधीयते । कुणेवेति । 'उदीचा वृद्धादगोत्रा'दित्यनेन फिञ्-विहितस्तदनुवादेन कुको विधानात् । न चेदमकृतमिति । आश्रितमेवेत्यर्थः । गुणप्रधानसन्निधौ यत्र प्रधानमर्थिविशेषणेन भवति तत्र तस्यैव विशेषणं न्याय्यं न तु गुणस्य । एव च इत्येति । एव स्थित्वेत्यर्थः । तेन घञेव न्यायवशात्सङ्गाया प्रायेण विधिति, स एवात्र न प्राप्नोतीति समानकर्तृकत्वात् क्त्वाप्रत्यय उपपद्यते । एव तर्हीति । बहुलप्रहणादसङ्गायामपि घञ् भविष्यतीत्यर्थः ॥२॥

हलन्त्यम् । अन्तेऽवसाने भवमन्त्यम् । सर्वो हि हलिति । सर्वस्य हलोऽवसानेन सम्बन्धात् । अन्यप्रहणं त्वादिनिवृत्त्यर्थं स्यात् । सिद्धं त्विति । व्यवसिता

प्र०—स म्याय इति भावः । ननु कृत्वेति कुञ्चो विचरस्तत्र पुरूप कर्ता, प्राप्ती घञित्य समानकर्तृकत्वात्तत्वा न प्राप्नोतीत्यत आह—एव स्थित्वेति ॥२॥

हलन्त्यम् । अन्तशब्दो नाऽन्तावयववाची, सद्धितवैयर्थ्यापत्तेः । नाऽपि समीपपर, अतिप्रसङ्गादत आह—अवसाने इति । ननु यदुच्चार्यं विरम्यते तत्त्वमन्त्यावम्, न च तन्मन्त्यावतस्यति कथं सर्वप्रसङ्गोऽत आह—सर्वस्येति । सर्वमपि वर्णमुच्चार्यं विरम्यते एव । एतच्च 'पर सन्निकर्ष' इति सूत्रं व्याख्येयम् । न च तत् परमुच्चारणाऽभावोऽप्यपेक्षित इति भावः । भाष्यं 'सर्वो हि हलन्त्यो भवतीत्यत्र पाठः । त तमवधिं प्रतीति पाठे तत्तदर्थोऽप्युच्चारणान्तरमाविविरामरूपमवधिं प्रतीत्यर्थः । 'त तमवधीकृत्येति पाठान्तरम् । नन्वेवमन्त्यप्रहणं व्यर्थमत आह—आदिनिवृत्त्यर्थमिति । उपक्रमाभावसङ्कात तदिति भावः । न

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'व्यवसितान्त्यत्वात्' । व्यवसिताऽन्त्यो हलित्संज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । के पुनर्व्यवसिताः ? धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशाः । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं 'हलन्त्ये सर्वप्रसङ्गः सर्वान्त्यत्वा'दिति । नैव दोषः । आहोऽयं—'हलन्त्यमित्संज्ञं भवती'ति सर्वत्र हल् तं तमवधिं प्रत्यन्त्यो भवति, तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते—'साधीयो योऽन्त्य' इति । कश्च साधीयः ? व्यवसितानां योऽन्त्यः ।

अथवा सापेक्षोऽयं निर्देशः क्रियते । न चान्यत्किंचिदपेक्ष्यमस्ति, तेन व्यवसितानेवापेक्षिष्यामहे ।

लकारस्यानुबन्धाऽज्ञापितत्वाद्धन्प्रहणाऽप्रसिद्धिः ॥ ३ ॥

लकारस्यानुबन्धत्वेनाऽज्ञापितत्वाद्धन्प्रहणस्याऽप्रसिद्धिः । 'हलन्त्यमित्संज्ञं भवती'त्युच्यते, लकारस्यैव तावदित्संज्ञा न प्राप्नोति ।

प्र०—परिच्छिन्ना ये समुदाया धातुत्वप्रत्ययत्वादिना धर्मेण, तेषां योऽन्त्य इत्यर्थः । अवयवास्तु समुदायस्तन्त्रत्वान्तर्रीयकोपदेशत्वाद्धातुत्वादिना न परिच्छिन्नाः । तत्र प्रकर्षगतिरिति । आदिनिवृत्त्यर्थत्वादन्त्यशब्दस्य कथं प्रकर्षगतिः । उच्यते—आदेरप्युच्चारणान्तरमवसानसम्बन्धादन्यत्वमनिगार्थमिति नास्ति वन्नित्यसिरिति सामर्थ्यात्प्रकर्ष आधीयते,—'व्यवसितानां योऽन्त्य' इति । आदिमध्यानां च कात्पनिकमन्त्यत्वं, सर्वान्त्यस्य तु नित्यमेवेति तस्यैव युक्तं ग्रहणम् । अथवेति । पूर्वं समुदायावयवसन्नियौ समुदायापेक्षमाश्रितुं युक्तमिति परिहृतम् । इदानीं तु समुदायापेक्षादुपदेशस्यावयवानामसत्त्वात्तदपेक्षणं दूरोत्सारितमिति मत्वा परिह्रियते ।

उ०—य पूर्वसूत्रे उपदेशशब्दस्य धात्वादिशास्त्रपरतया तस्यैव प्रकृतेऽनुकृष्या वरिष्कितसमुदायाऽवयववारणेन शङ्कैवाऽनुपपद्येति वाच्यम् । तस्य स्वरितत्वाऽभाव इत्यात्तयात् । 'व्यवसित'पदस्य निश्चितपरत्वग्रम वारयति—उच्यते—'व्यवसिता' इति । शास्त्रज्ञा परिच्छिन्नात्वेन योषिता इत्यर्थः । धात्वित्यादि । 'वक्ष्यमाणे'त्यादि । अवयवानां धातुत्वाऽभावे युक्तिमाह—अवयवा इति । समुदायस्तन्त्रत्वात् । समुदायस्तत्र प्रयोजनं येषां तत्त्वात् । भाष्ये—धातुप्रातिपदिकेति । 'अहङ्' 'नङ्' इत्यादी ण्यादीनामिदं संज्ञाक्रमबोधकत्वेन, स्वरूपबोधकत्वेन च प्रातिपदिकत्वात् । ओत्रियनादेरपि तत्त्वादेव । निपातोदाहरणमाद्यादि । सामर्थ्यादिति । उदात्तादिनीवोपपत्तावुपक्रमऽभावदृष्टव्यमेव दोष इति भावः । कात्पनिकमिति । सर्वात्म्यं हि

सिद्धं तु लकारनिर्देशात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? लकारनिर्देशः कर्तव्यः । हलन्त्यमित्संज्ञं भवति लकारश्चेति वक्तव्यम् ।

एकशेषनिर्देशाद्वा ॥ ५ ॥

अथवैकशेषनिर्देशोऽयम् । 'हल्च हल्च हल्, हलन्त्यमित्संज्ञं भवति' ।

अथवा लकारस्यैवेदं गुणभूतस्य ग्रहणं, तत्रोपदेशेऽजनुनासिक इत्
[१. ३. २] इतीत्संज्ञा भविष्यति ।

प्र०— लकारस्येति । इतरेतराश्रयं मन्यते । 'शपसर् ह'लित्यत्र लकारस्य सत्या-
मित्संज्ञायां हलिति प्रत्याहारः, सति च प्रत्याहारे 'ल णित्यत्र लकारस्य हल्वात्तस्यैव
शपसर् हलित्यत्रान्ते निर्दिष्टत्वादित्येति प्रत्याहाराश्रयेऽसंज्ञा, तदाश्रयश्च प्रत्याहारः ।
लकारश्चेति । पूर्वं ताकारस्येऽसंज्ञा मिथेया, तेन हलिति प्रत्याहार उपपद्यते । तत्र
हल् च ल् चेति समाहारद्वन्द्वं कृत्वा 'संयोगान्तस्य लोप' इति लकारो लुप्यते । हल्
चेति । हस्य ल् हलित्येकः पठित-पुरुषः । द्वितीयः प्रत्याहारः । 'नपुंसकमनपुंसकेने'ति
वैकरोप । एकस्य पुंलिङ्गत्वादितरस्य नपुंसकत्वात् । अथचेति । शपसर् हलित्यत्र

उ०—मुप्यं तत्, 'यस्मात्परो नास्ती'त्यादिलक्षणावान्तत्वादिति भावः । अवयवानामसत्त्वा-
दिति । ताम्रतीतिरनु प्रम एव, तन्मूलक एव च समुदायव्यवहार इति भावः ।

ननु हलामित्संज्ञाविधाने एवमेव तदप्राप्तिः कथमत आह—इतरेतरेति । भाष्ये
'हलन्त्य'मित्युत्तरं 'एधे'ति वाक्यान्तरकरणात्तदर्थयोधार्थं कथं तस्य बोधोऽत आह—
पूर्वमिति । पाठप्रमादार्थप्रभो यलीयानिति भावः । इतरेतरयोगे द्विवचनापत्तेराह—
समाहारे इति । एव च भाष्ये 'वर्त्तन्त्य'पद् व्याप्येयपरमिति भावः । वस्तुतो भाष्ये
वर्त्तन्त्यपद् यथाश्रुतमेव । कैयटस्तु चिन्त्यः । यणः प्रतिषेधारम्भेण हलप्रहणाऽपकर्षेण च
संयोगान्तलोपाऽप्राप्तेः । वस्तुतो सहबोधाऽसंभवेन भाग्यलवितिसूत्रोक्तवाक्याऽपरिसमाप्ति-
व्याप्तेन भाविसंज्ञया पूर्वमाचार्याणामव्यवहारेण च सहविवक्षाऽभावाद् द्वन्द्वाऽप्राप्तेरपेक्षेति
बोध्यम् । अत एव भाष्ये 'निर्देशः वर्त्तन्त्य' इत्युक्तम् । निर्देश उच्चारणम् । न तु 'लुप्तनिर्दिष्ट'
इत्युक्तम् । एतेन हलन्त्यं 'ल' इति ग्रहणम् । सीतश्रुतस्य लोप इत्यपास्तम् । सीतश्रुतलोपं
कृत्वा व्याख्यानमाश्रयणीयमिति गौरवेण भाष्यकृद्द्वयमात्ररीत्यैव प्रत्याख्यानस्य व्याख्यानम् ।

इत्येति । संवन्धमामाश्रयणं ममामे पर्यवसानगत्या सामीप्यलभ इति भावः ।
इत्यास्येति । प्रकृतेऽप्यपदसमानाधिकरण्यादिति भावः । वस्तुत इदं चिन्त्यम् । एवमर्थ-
स्फेदरे तदुपदेशेऽप्यपदाऽमाश्रयेण 'हलित्संज्ञं, हलन्त्यं चेतसंज्ञ'मिति वदेत्, पूर्वम् ।
तस्मादापदव्यवहारपदपठितम् । द्वन्द्वात्ते अथमाश्रयैव प्रत्येकं संवन्धम् । तयोश्च तन्नेत्रो-
पचारं भाष्य इति हस्त्यान्वयमनर्थं च हलित्तिवैव भाष्यार्थः । एकरोपपदार्थेन च भाष्ये

अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘भवति लकारस्येत्संज्ञे’ति यदयं एतलं
लितं करोति ।

प्रातिपदिकप्रतिषेधोऽकृतद्धिते ॥ ६ ॥

अकृतद्धितान्तस्य प्रातिपदिकस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । उदधित् शकृदिति ।
अकृतद्धितान्तस्येति किमर्थम् ? कुम्भकारः नगरकारः औपगवः कापट्य इति* ।

इदर्थोऽभावात्स्मिद्धम् ॥ ७ ॥

इत्कार्याऽभावादप्रेत्संज्ञा न भविष्यति ।

प्र०—‘हलन्त्य’मित्यत्र च लृकारस्यैकदेशो लपरत्वं च नियतं । नन्वेवमपीतरेतराश्रयमेव,
लृकारस्य सत्यामिदंज्ञायां हलिति प्रत्याहारः, सति च प्रत्याहारे ‘ऐञ्चौ’जिति
चकारस्येत्संज्ञा, तस्यां सत्यामजिति प्रत्याहारः, ‘अ’जिति प्रत्याहारे सति लृकार-
स्येत्संज्ञा । एवन्तर्हि ‘लृदित्’ इति ज्ञापकात्लृकारस्येत्संज्ञाकार्यं भविष्यतीति नास्ती-
तरेतराश्रयत्वमिति भगवतो भाष्यकारस्याऽभिप्रायः । अथयेति । एतौ लकारः
स्वरार्थः कृतः । असत्यां चेत्संज्ञायां कुतः स्वरः भरणार्थस्तु एतौ लकारौ न भवति,
हलङ्वायामिति सूत्रे हल्प्रहणाणल्लङ्वावृत्त्यर्थान् । तत्र हि विभेदेति एल्लङ्वावृत्त्यर्थं
हल्प्रहणं कृतम् । लृकारस्य च भरणेऽपृक्तत्वाऽभावान्नोपपत्त्याऽप्राप्तिरिति किं हल्प्रहणेन ।

प्रातिपदिकप्रतिषेध इति । यदा ‘मञ्जनादिनिवृत्त्यर्थं प्रातिपदिकानामुपदेशः
कर्तव्यः’ इति पक्षमन्नायं प्रतिषेधः । अन्यथोपदेशोऽभावात्प्राप्त्यभावादनर्थकः प्रति-
षेधः स्यात् । कुम्भकार इति । अपवादविषयपरिहारेणेतसंज्ञायां प्रवृत्तेनात्पूर्वं प्राति-

उ०—तत्र लृदिते । अथवा सहविज्ञाऽभावादेवज्ञेयः शार्दीयो ॥ स्यादिति योज्यम् । भाष्ये
एकदेशवाह—अथवेत्यादि । ज्ञापकेन लृकारस्यैव ‘उपदेशः’ इतिगृह्यत्वेनोत्सङ्ग इत्यत
भाह—लृकारस्येत्संज्ञाकार्यमिति । अथपदविनमूत्रस्य कार्यमूनेत्संज्ञेयार्थः । हल्प्रहणा-
दिति । न च दानिवृत्त्यर्थं तत्, सुवितीतिप्रत्ययैः प्रकृत्यासेवेण तद्व्यावृत्तिसिद्धिरित्यभि-
मानः । वस्तुतस्मद्देवत्यादिनिर्देशाश्च भवणार्थो लृकार इति भाष्यतात्पर्यम् । भगवतोक्तदेशपु-
त्रिष्यं ॥ लृकारात्संज्ञाया अपि हृदयार्थनिवे- प्रागरामात् । ‘लृदित’ इति ज्ञापकमपि
निर्दिष्टम् । सर्वेषामवामिदंज्ञाकाले तस्यापीत्यलभात् । एव जलं लिखत्यादिनि ज्ञापक-
तोक्तिः, पाद्रीनामिसंज्ञाप्रवृत्तिकाले जलं लस्यापि तत्प्रवृत्त्या ज्ञापकात्संज्ञायात् । तस्मादेक-
देशनिर्देशादेत्येव समाधानम् ।

मञ्जनादीनि । मञ्जनादिस्थाने इत्यर्थः । अयं पक्षः पक्षज्ञाद्विषयज्ञे भाष्ये । इदं
विशयम् । उपदेशोऽज्ञातज्ञापकमुत्पत्तिरिति ‘दकिं शोर’ इत्यनुमितवच्च उपदेशोऽभावा-

इदमस्तीकार्यं—‘तित्स्वरितम्’ [१. ६. १८५] इति स्वरितत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रत्ययग्रहणं तत्र चोदयिष्यति ।

इदं तर्हि राजा तक्षा, ज्जितीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्† । ज्जितीत्युच्यते, तत्र व्यपवर्गाऽभावात् भविष्यति ।

इदं तर्हि—‘स्वर’ । ‘उगोत्तमं रिति’ [६. १. २१७] इत्येष स्वरो यथा स्यात् । स्वरितरूपमामर्थ्यान् भविष्यति ‘न्यङ्स्वरौ स्वरिता’विति× । इह तर्हि—‘अन्तर’ । उत्तमशब्दस्त्रिप्रभृतिषु वर्तते, न चात्र त्रिप्रभृतयः सन्ति ।

प्र०—पदिकसंज्ञेति प्रतिषेधे प्राप्तेऽ‘कृत्तद्धित’ इति प्रतिषेधः कियते । प्रत्ययग्रहणमिति । उदभ्रिच्छ्रुदिति चैतावद्युत्पन्नौ । शृदिति शक्रेर्भृतिरिति यद्यपि व्युत्पाद्यते तथाप्युपदेशे वरारोऽन्त्यो न भवतीतीत्यंशा न प्रवर्तते । राजा तक्षेति । नन्वव्युत्पत्तिपक्षेऽप्यनयोरन्यमागुदात्तत्वमेष्टव्यम् । सत्रागुदात्तस्यागुदात्तत्वे किं प्रयोजनं येनेत्यंशा स्यात् । अन्यतः—आमन्त्रितनिघातप्रतिषेधार्थमागुदात्तत्वं स्यात् । ‘न हिसंजुद्धयो रिति नतोपस्य प्रतिषेधो, नेत्यंशाया इति सत्प्रतिबन्धः स्वरः स्यात् ।

व्यपवर्गाऽभावादिति । नित्यरो नास्तीति भावः । यदा तु ‘सौवर्यः सप्तम्यस्त-
दन्तसप्तम्य’ इति पक्षस्तदापि निदेवायं, न तु निदन्त इति नास्ति स्वरः । अत्र तु पक्षे

उ०—स्वस्येत्यंशाभापतिः । मन्त्रवादी मन्त्रवादिभ्रमनिवृत्त्यर्थं तेषामप्यनुवादस्यैव सप्तम्येनोक्तोपदेशाभावात्प, यथायथं चिद्विधानस्यैवोपदेशत्वे तदनुवृत्तिरिति। किं च पूर्वसूत्रे उपदेशादस्य करणभाषनवपक्षेऽपठितानामप्येवमुपदेशवमस्यैव ‘अथवसिताऽम्यं ह’ इति न्यासं कुर्वता वार्तिवृत्ता तदनुवृत्तेरप्यभावात् । ननुपदेश एव वकारलोपे पश्चात्प्रातिपदिकत्वमिति कथमत्र निषेधप्रसङ्गिरत आह—अपवादिति । ननु शृदिति क्तः प्रत्ययत्वात्तद्ग्रहणेऽपि दोषोऽत आह—उदभ्रिदिति । उदभ्रेन व्ययत इति व्युत्पत्तावयस्य सकारस्य तुका निषघ-
त्वात्प्रापवायवकाऽभावात्तत्राऽप्युत्पन्नवचननञ् विनयम् । उपदेशे सकारोऽन्त्यो न भवतीति । इदमुक्त्याया विनयम् । आन्त्यस्वरस्यव्युत्पत्ताव एवेति बोध्यम् । किं चोपदेश इत्यनुवृत्तौ ‘प्रातिपदिकप्रतिषेध’ इति वार्तिकानुत्थानमेव, ‘उदभ्रश्च प्रातिपदिकानां भोपदेशा इत्यादेश’ इत्यादिमूलमाशोके । अत एव परपञ्चाद्विक्रान्ते ‘उपदेशा’ इत्यस्याऽनुवाद इत्येवायं एतज्ज्ञापैक्यावयवादिति बोध्यम् । ननु संजुद्धी ‘न हिसंजुद्धयो रिति लोपनिषेध-
सामर्थ्यादिपक्षेऽप्यनयोपस्थाप्यभावेन संज्ञाऽपि नेति मन्दाशङ्कायामाह—न कीति । नित्यरो नेति । मनुशङ्काऽर्थज्ञापनस्य न एव निदन्तवदेनोपेय इत्यनेति भयवशो निररोऽस्तीति न शङ्कम् । न तु निदन्त इति । व्यपदेशनिषङ्गावप्रातिपदिकेनेति निषिद्ध

इह तर्हि—‘सनुतर’ । ‘उपोत्तमं स्ती’त्येष स्वरो यथा स्यात् । अन्तो-
दात्तनिपातनं करिष्यते, स निपातनस्वरो रित्स्वरस्य बाधको भविष्यति ।

एतच्चात्र युक्तम्—यदित्कार्याऽभावादित्संज्ञा न स्यात्, यत्रेत्कार्यं भवति,
भवति तत्रेत्संज्ञा । तद्यथा—‘आगस्त्यकौण्डिन्ययोगास्तिकुण्डिनच्’ [२. ४.
७०] इति+ ॥३॥

न विभक्तौ तुस्माः ॥ १ । ३ । ४ ॥

विभक्तौ तवर्गप्रतिपेधोऽतद्धिते ॥ १ ॥

विभक्तौ तवर्गप्रतिपेधोऽतद्धित इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—‘किमोऽत्’
[५. ३. १२] ‘क प्रेऽसन्दीव्यसे’ ‘कार्दमासा’ इति ।

स तर्हि प्रतिपेधो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । आचार्यप्रकृतिर्ज्ञापयति—‘न
विभक्तौ तद्धिते प्रतिपेधो भवती’ति, यददम्—‘इदमस्थमुः [५. ३. २४]
इति मकारस्येत्संज्ञापरिग्राणार्थमुकारमनुबन्धं करोति ।

प्र०—‘श्रोत्रिय’त्रिति यदा धात्र्यार्थं पदवचनं तदा स्वरो न सिद्ध्यति । यदा तु छन्दसः
‘श्रोत्रभावो घञ् प्रत्ययस्तदा निदन्तत्वात्स्वरसिद्धिः । तद्यथागस्येति । प्रत्ययस्य लुकि
कृते परिशिष्टस्य कुण्डिनजादशः । तत्र प्रत्ययलक्षणेन तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिक-
त्वादित्संज्ञानिषेधः स्यात् । न चाऽयं चकारस्तद्धितसंघन्यी यतोऽकृतद्धित इति
निषेधः स्यात् ॥२॥

न विभक्तौ तुस्माः । इत्संज्ञापरिग्राणार्थमिति । इत्संज्ञायाः परिग्राणमिति
‘साधनं कृते’ति पञ्चमीतत्पुरुषः । शेषविवक्षायां वा पठ्योसमासः । अनेनोवादेणानु-

ष्ट०—इत्यभिमानः । अत्र रित्रिति । तथा चर्ध भाष्यमेकदेशपुक्तिः, ‘व्यपदेशितवद्भाषोऽप्रातिपदि-
केने’ति निषेधस्तु प्रत्ययविधिविषय इति भावः । प्रत्ययस्येति । प्रतिपेधधारम्भेऽस्य चत्वेत्यर्थं न
स्यादिति तत्र कार्यमिति भावः । अत्र हि चित्त्वेनाऽन्तोदात्तत्वमिष्यते, प्रकृतिप्रत्ययान्यतर-
विश्वमादायैव चिद्वयवकप्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्तोदात्ततायास्तेन विधानात् ॥३॥

न विभक्तौ । नन्वित्संज्ञाव्यावर्तकोकारस्य कथं तापरिग्राणार्थत्वमत आह—
इत्संज्ञाया इति । ‘इटो’दित्यादीनां मुक्त्वमुक्त्वात्प्रतिज्ञया ध्वन्याऽभावात् बोधितत्वा-
त्प्रतिज्ञार्थत्वे तेषु ‘न विभक्ता’वित्त्वस्याऽप्रकृतिरिति नाऽत्रित् इत्यसद्वत् । इदानीमत्र
प्राप्नोतीति भाष्ये । ज्ञापनकाले इत्यर्थः । अत्रयमप्रेति व्याचष्टे—इदानीमित्यप्रेति ।
भाष्ये—तादिशमात्र इति । प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्व न प्राप्नोतीत्यर्थः । अतु ‘प्राप्तिश्च’ इति

यद्येतज्ज्ञाप्यते 'इदानी'मित्यत्रापि प्राप्नोति* । इत्कार्याऽभावादत्रेतज्ज्ञा न भविष्यति ।

इदमस्तीत्कार्य—'मिदचोन्त्यात्पर [१ १ ४७] इति । अत्रा मन्त्यात्परो यथा स्यात् । इदभावे कृते† नास्ति विशेषो 'मिदचोन्त्यात्पर' इति वा परत्वे, 'प्रत्यय पर'‡ इति वा । स एव तावदिदभावो न प्राप्नोति । किं कारणम् ? 'प्राग्दिश प्रत्यये'धित्युच्यते । क पुनरर्हतीदभाव प्राग्दिश प्रत्ययेषु वक्तुम् । किं तर्हि ? प्राग्दिशोऽर्थेष्विदभाव, 'किं सर्वनामबहुभ्योऽ द्वादिभ्य' [५ ३. २] प्रत्ययोत्पत्ति । एव तर्हि तदोऽप्यय वक्तव्य ॥ ततश्च मिदचोन्त्यात्परत्वेन न सिध्यति । ननु चाऽत्राप्यत्वे कृते† नास्ति विशेषो 'मिदचोन्त्यात्पर' इति वा परत्वे, 'प्रत्यय पर' इति वा । तद्वत्त्वं न प्राप्नोति । किं कारणम् ? विभक्तावित्युच्यते ।

प्र०—मीयत 'येषां प्राग्दिशो विभक्ति'रिति विभक्तिसङ्गा तया 'न विभक्ता'वितीत्सङ्गा न निषिध्यते' इति । अत्रेति । इदानीमित्यत्र । अर्थेऽत्रिति । यथेष्टमवधिमत्कल्पनेत्य त्रार्थोऽधिमत्त्वेनाश्रीयत । तत्राऽनुत्पन्न एव प्रत्यय इदभाव । तत प्रत्यय । यदि तु पूष प्रत्यय स्यात्तदा मित्त्वादचोऽन्त्यात्परे दानीमि कृत तन्मध्यपतितस्य तद् ग्रहणेन ग्रहणात्सर्वांश इति सति 'दाना'विधानमन्तर्यक्रमेव स्यात् । तदोऽप्ययमिति । 'तदो दा चे ति चकारेणाऽनुकर्षणात् । ननु चेति । सप्तम्या विभक्तावुत्पन्नायामत्वे कृते दानीमिति भान । तद्वदिति । 'प्राग्दिशाऽर्थेष्वि वि पूर्वमभिधानात्सप्तम्यर्थेऽनुत्पत्ते

उ०—तद्वत्त्वाऽवधिरवेनोपादानादवधिमत्त्वमपि शब्द एवेत्याशङ्क्याह—यथेष्टमिति । तस्यापि मङ्गलित्वेन सजातीयोऽवधिमत्त्वसम्भव इति भाव । अर्थ इति । तत्तत्प्रकृत्यर्थरूपोऽर्थ । ननु प्राययादत्तयोर्मध्ये कदापिप्रथम प्रत्ययोत्पत्ताविकार्य स्यादित्याशङ्क्य प्रथममादशोत्पत्तौ विनिगमकमाह—यदि त्विति । भाव किं तर्हि ? प्राग्दिशाऽर्थेष्विदभाव इत्युक्ते पूर्वमपि परत्वात्प्रायय एव पूर्वमुचित इत्याशङ्क्योक्त किं सर्वनामबहुभ्योऽद्वादिभ्य प्राययोत्पत्ति रिति । एष च द्वयादिभेदज्ञानसापक्षत्वेन बहिरङ्गप्राययात्पूर्वमन्तरहत्वादादत्र एव । अत्र बाऽर्थे 'दानीं ग्रहणमपि पापकमिति तद्भाव कचित् । वस्तुतोऽप्यमपाठ । इदमो द्वि लिखत 'इदम' इत्यनुवर्त्तमाने दानीमो विधानात् । कैयटस्वरसाऽप्यवभव । भावप्रवृत्तिप्रापय विनिगमकमाह—सप्तम्यामिति । 'अन्तरहान्तर्येति यावमसौ न जानीत इति योऽयम् । सप्तम्यर्थति । 'प्राग्दिश इतिवत्सप्तम्या इत्यप्यर्थपरमव । प्रातिपदिकाच्च तद्वितोत्पत्तिरिति

* दानी च ५ इ १८ † इदम इत् ५ इ १ ‡ परत्वे इ १ २ X तत्रो दा च ५ इ १९

एवं तर्हि यकारान्तो दानीं करिष्यते, किं यकारो न श्रूयते ? लुप्तनिर्दिष्टो यकारः ॥४॥

बुद्ध ॥ १ । ३ । ७ ॥

बुञ्चुच्चणपोश्चकारप्रतिषेधः ॥ १ ॥

बुञ्चुच्चणपोश्चकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः* । केशबुञ्चुः । केशचणः ।

इदथाऽभावात्सिद्धम् ॥ २ ॥

इत्कार्याऽभावाद्देसंज्ञा न भविष्यति ॥ इदमस्तीत्कार्यं 'चितोऽन्त उदात्तो भवती'त्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । पित्करणमिदानीं किमर्थं स्यात् ?

पित्करणं किमर्थमिति चेत्पर्यायार्थम् ॥ ३ ॥

पित्करणं किमर्थमिति चेत्पर्यायार्थमेतत्स्यात् । एवं तर्हि यकारादी बुञ्चुच्चणपौ । किं यकारो न श्रूयते ? लुप्तनिर्दिष्टो यकारः ।

प्र०-कालवाचिनो मित्त्वान्मध्ये दानीमा भाव्यमिति तदानीमित्यस्याऽसिद्धिरेवेत्यर्थः । यकारान्त इति । यकारोऽन्त्यत्वमनुभवन्मकारस्याऽन्त्यत्वं प्रतिबध्नाति । यकारस्य च 'संयोगान्तस्य लोप' इति लोपः क्रियते । यद्येवं मकार एवोपदेशोऽन्त्यः श्रूयते इति प्राप्नोत्येव मकारस्येत्संज्ञा । नैतदस्ति 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति मकारस्येत्संज्ञायां यलोपस्याऽसिद्धत्वादन्त्यत्वाऽभावात् ॥४॥

बुद्ध । लुप्तनिर्दिष्ट इति । पूर्वं निर्दिष्टः पश्चात्लुप्त इत्यर्थः । राजदन्तादेराकृतिगणत्वाद्भाष्यकारवचनाद्वा पूर्वकालस्य परनिपातः । अथवा लुप्तोऽयमिति प्रति-

उ०-भावः । अन्तरङ्गानपीति न्यायात् । ननु यकारस्येऽपि दानीमित्यस्य मोऽन्य एवेत्यत आह—यकार इति । संयोगान्तस्य लोप इति । किमर्थमिदं, यणः प्रतिषेधात् । तस्मात्त्वसाध्यनिमित्तको 'लोपो ष्यो'तिरिति लोप इति वक्तुमुचितम् । उपदेशोऽन्त्य इति । ष्यसिद्धत्वाज्जः श्रूयत इति वक्तुमुचितम् । पूर्वत्रेति । वस्तुतस्तु 'लोपो ष्यो'तिरित्यस्य बहिरङ्गत्वाज्जसिद्धत्वमिसंज्ञां प्रतीति बोध्यम् । न च यकारे कृतेऽपि भ्रान्तस्य प्रत्ययतया ष्यवसित्वाज्जस्यात्वेन दुर्बारेवेत्संज्ञेति वाच्यम् । ष्यवमितान्त्यसाधनेन प्रत्यासत्त्या साकृद्वृत्त्यवसितान्त्यस्यैव प्रहणेनाऽज्ञोपात् । तद्वयवसितश्च यान्त इति बोध्यम् । उत्तरसूत्रस्यस्य 'यकारादी शुन्चुच्चणपा'विति भाष्यस्य योजनार्थं अनुक्तप्रकार आशयवक इति बोध्यम् ॥४॥

बुद्ध । लुप्तस्य निर्देशाज्जोपादाह—पूर्वेमिति । इति प्रतिज्ञात इति । निर्दिष्टनम्यः प्रतिज्ञातार्थको, मध्यपदलोपी च समास इति भावः । नन्विरिग इत्यादागिरावितौ यस्येति

इर उपसंख्यानम् ॥ ४ ॥

इर उपसंख्यानं कर्तव्यम् । रुधिरं—अरुधम्, अरौत्सीत्^१ ॥ अवयव-
ग्रहणात्सिद्धम् । रेफस्याऽत्र 'हलन्त्यम्' [१. ३. ३] इतीत्सञ्ज्ञा भवि-
ष्यति, इकारस्य 'उपदेशेऽजनुनासिकः' [२] इति ।

अवयवग्रहणादिति चेदिदिद्विधिप्रसङ्गः ॥ ५ ॥

अवयवग्रहणादिति चेदिदिद्विधिरपि प्राप्नोति । भेता छेत्ता । 'इदितो
नुम्पातोः' [७. १. ५८] इति नुम्प्राप्नोति ।

यदि पुनरयमिदिद्विधिः कुम्भीधान्यन्यायेन विज्ञायेत । तथा—
'कुम्भीधान्यः श्रोत्रियः' इत्युच्यते । यस्य कुम्भ्यामेव धान्यं स कुम्भीधान्यः ।
यस्य पुनः कुम्भ्यां चाऽन्यत्र च धान्यं, नाऽसौ कुम्भीधान्यः । नायमिदि-
द्विधिः कुम्भीधान्यन्यायेन शक्यो विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात्—'दुनदि'
नन्दयुरिति ।

प्र०—ज्ञातो ह्युपनिर्दिष्टः । इर उपसंख्यानमिति । 'इरितो वे'त्यत्रेति समुदायानुकरणम् ।
इर इधरस्य सोऽयमिति । समुदायस्य चाऽऽत्मलात्मकत्वादप्राप्तेऽज्ञोपसंख्यायते ।
समुदायस्य चेत्संज्ञासंयन्धेऽवयवाः पारतन्त्र्यादित्संज्ञां न लभन्त इतीदृक्त्वाऽभावा-
न्नुपभावः । नन्वेवं सति स्वरितेव इत्यात्मनेपदं न प्राप्नोति । नैप दोषः । स्वरितत्व-
प्रतिज्ञानसामर्थ्यादवयवगतं स्वरितत्वं समुदाय आरोपयिष्यते । अवयवग्रहणादिति ।
इरावितौ यस्य स इरिदित्येवमित्संक्लेनाऽवयवावेवाश्रीयेते, न तु समुदाय इत्यर्थः ।

यदि पुनरिति । यस्य च कुम्भीस्थान्यन्यत्रिहितं धान्यं नास्ति च कुम्भीधान्यः ।
यद्यपि नुम्बिधावरस्य न्यायस्य निमित्तं नास्ति तथापि दोषेणैव सन्त्यायानाश्र-
यणमाह—नायमिति । इकार एवेदिति । इदित्वा धातुर्निरोप्यत इति तदन्त-

उ०—विग्रहादण्ययमुपदेशोऽजिग्येव सिद्धे इदं स्वयमेव आह—इरित इति । इरावितविति ।
अत्राऽनुशेषाद् द्विषणान्तेनाऽपि विग्रह इति भाषः । एव चाऽऽत्मनेपदार्थं सामर्थ्यं भाष-
यणेयमिति बोध्यम् । यदापीति । दानपात्रासिद्धये विशेषणकुम्भ्यामन्वितैवकारगर्भसमा-
नेवावयवयोगश्चवष्टेऽन्त्यामेपि ग्रहणे तदाश्रयणे प्रमाणाऽभावादिति भाषः । भाष्ये—इकार
एवेदिति । तत्पुनरवयवमेवाऽप्य, न बहुव्रीहिरिति तत्पुनरावयवकारः । अत्राधिकारस्यावेन
प्रायशनिमित्तान्तद्वयमेतदह—अनङ्गस्यापीति । 'अघातो'रित्यपि बोध्यम् । 'न धातिव'ति-
शब्दस्य भाष्येऽप्येवमिति नुम्बिधावरस्यैव धानुरावात् । अत एव भाष्ये सूत्रं नोपपद्यतम् ।

एवं तर्हि नैवं विज्ञायते—इकार इदस्य सोऽयमिदित्तस्येदित इति । कथं तर्हि ? इकार एवेत् इदित्, इदिदन्तस्येति ॥ अथवा ऋकारस्यैवेदमित्त्वभूतस्य ग्रहणम्* । तत्रोपदेशेऽजनुनासिक' इतीत्संज्ञा भविष्यति ॥ अथवाऽऽचार्य-प्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'नैवंजातीयकानामिदिद्विधिर्भवती'ति यदयमिरितः काश्चिन्नु-मनुपक्तान्पठति—'उबुन्दिर्निशामने । 'स्कन्दिर्गतिशोषणयोः' ॥ अथवाऽऽ-चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'इरशब्दस्येत्संज्ञा भवती'ति यदयमिरितो वा' [३. १. ५७] इत्याह ॥ अथवाऽन्त इति वर्तते† ॥७॥

तस्य लोपः ॥ १ । ३ । ६ ॥

तस्यग्रहणं किमर्थम् ? इत्संज्ञकः प्रतिनिर्दिश्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतमिदिति वर्तते । क प्रकृतम् ? 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' [१. ३. २]

प्र०—विधिः । ऋकारस्येति । 'ऋत् इद्वातो'रितीत्वे रपरत्वे च भिदिरित्यादिनिर्देशः । अनङ्गस्याऽपि निपातनादित्त्वम् । तत्र च भिदृशब्दे पूर्वमुकारस्येत्संज्ञा । तत् इत्त्वर-परत्वे । 'इरितो वे'त्यत्राऽपि ऋ इदस्येति समासे कृते निपातनाद्रित्त्वरपरत्वयोः कृतयोरिरित इति निर्देशः । नुमनुपपन्नानिति । नुमा नकारो लक्ष्यते, नकारयुक्ता-नित्यर्थः । न च लोपाऽभावार्थो नकारोपदेश इति वक्तुं शक्यम् । अनकारोपदेशोऽ-पीदित्त्वान्नलोपस्याऽप्रसङ्गात् । तस्मात्प्रकारोपदेशेनेरितामिदित्कार्याऽभावो ज्ञाप्यते । 'न दृश' इति कसादेशनिषेधेनाऽपीरितामिदित्कार्याऽभारो ज्ञायते । अन्यथा दृशे-रिदित्त्वान्नुमि सति इगुपधत्वाऽभावात्प्राप्तिरेव कसस्य नास्तीति किं सन्निषेधेन । अन्त इति । 'गोः पादान्ते' इत्यतः । तेनाऽन्तेदितां धातूनां नुमागमो, न तु मध्येदिताम् ॥७॥

तस्य लोपः । तस्यग्रहणमिति । अभावो लोपः, स च भावोपाधिरेव प्रतीयते

उ०—इत्संज्ञायाः परत्वादित्त्वे इदसिद्धिर्न स्यादत आह—तत्रेति । निर्देशानुपपत्तिरक्षिपठमित्त्वं बहिरङ्गमिति भावः । निपातनादेवेत्त्वरपरत्वाभ्यां पूर्वं 'तस्य लोप' इत्यपि नेति बोध्यम् । नुमोऽभावादाह—नुमेति । एतज्ज्ञाप्यत्वेनां चिदाहनामर्थनिर्देशसिद्धितोऽपि पाठ इति ज्ञापते । किं सन्निषेधेनेति । यद्यपि सेनोपदेश इगुपधत्वं विवक्ष्यते इत्यपि ज्ञापनं संभवति, तथापि एतद्व्यानुजोधादिदमेव ज्ञाप्यते इत्यभिमानः ।

गोः पादान्त इति । समानयोगनिर्दिष्टानामेकदेशतोऽपि स्वरित्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादनुवर्तते इति भावः । अन्तपदार्थस्येकारविशेषणत्वेऽपि सौश्रवास्तमास इति बोध्यम् । अत्र पृथगित्संज्ञा, 'इदित' इति कर्मधारयात्पठति युक्तः पठः ॥७॥

तस्य लोपः । अभावो लोप इति । दर्शनाऽभावो लोप इत्यर्थः । भावोपाधिरिति ।

सिद्धं तु णलादीनां ग्रहणप्रतिषेधात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? णलादीनां ग्रहणानि प्रतिषिध्यन्ते । णलुत्तमो वा णिद्ग्रहणेन गृह्यते । क्त्वा सेःन किद्ग्रहणेन गृह्यते । निष्ठा सेःन किद्ग्रहणेन गृह्यत इति ।

निर्दिष्टलोपाद्वा ॥ ३ ॥

निर्दिष्टलोपाद्वा सिद्धमेतत् । अथवा निर्दिष्टस्याऽयं लोपः कियते तस्मात्सिद्धमेतत् ।

तत्र तुस्मानां प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

तत्र तुस्मानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । तस्मात् तस्मिन् । यस्मात् यस्मिन् । वृक्षाः प्लक्षाः । अचिनवम् असुनवम् अकरवम् ।

न घोचारणसामर्थ्यात् ॥ ५ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् ? उच्चारणसामर्थ्यादत्र लोपो न भविष्यति ।

अनुबन्धलोपे भावाऽभावयोर्विप्रतिषेधादप्रसिद्धिः ॥ ६ ॥

अनुबन्धलोपे भावाऽभावयोर्विरोधादप्रसिद्धिः । न ज्ञायते केनाऽभिप्रायेण प्रसजति, केन निवृत्तिं करोतीति ।

प्र०—ग्रहणप्रतिषेधादिति । नैनेपामित्संज्ञा प्रतिषिध्यतेऽपि तु तत्प्रतिषेधं कार्यमित्यर्थः । निर्दिष्टलोपादिति । 'तस्ये'त्यनेनेत्संज्ञाप्रकरणे निर्दिष्टस्य परामर्शादसत्यामपीत्संज्ञायां लोपो भवतीत्यर्थः । तुस्मानामिति । यद्यसत्यामपीत्संज्ञायां लोपो भवति तदा तुस्मानामपि प्राप्नोति । ते हि 'हलन्त्य'मित्यत्र निर्दिष्टाः ।

नयेति । इत्संज्ञायाः प्रतिषेधादेपामित्वार्यं नास्ति । यदि चाऽनेन लोपः स्यादुपदेशस्तोपामनर्थकः स्यात् । अनुबन्धलोप इति । यथा कश्चिद्वक्ति घटोस्तीति पुनश्च

उ०—तस्यग्रहणेनेत्संज्ञाय परामर्शनाऽग्रतत्वाद् ग्रहणं कथं प्रतिषिध्यते आह—नैपामिति । निदादिपदलक्षिततत्कार्याणां प्रतिषेध इति भावः । भाष्ये 'ग्रहणानां'त्यस्य—निदादिपदग्रहणप्रयुक्तानि कार्याणीत्यर्थः । अपि 'णिद्ग्रहणेन गृह्यते—यत्कार्यं तत्कार्यं' इत्यदिग्रहणेऽर्थः । भाष्ये—ग्रहणविकल्पेऽपि प्रतिषेधोस्तीति 'प्रतिषिध्यन्त' इत्युच्यते । निर्दिष्टेति । उच्चारित्वाद्ग्रहणप्रतिषेधमेवाऽत्र निर्दिष्टत्वं विवक्षितम् । अत एव णादीनां निर्दिष्टत्वमिति भावः । अयं पक्ष एव हेतुः, सर्वलोपसिद्धेः इत्संज्ञाद्वारा तत्कार्यार्थमुच्चारणमल्पवत् आह—इत्संज्ञाया इति । मन्वनुबन्धाः ध्रूयन्ते इति वचनाऽभावात्कथं विरोधोऽत्र आह—यथेति । अनुमितेन विरोध इति भावः । सामान्यविशेषभावाऽन्वावाक्यमपवादव्याप्योऽत्र आह—

सिद्धं त्वपवादन्यायेन ॥ ७ ॥

सिद्धमेतन् । कथम् ? 'अपवादन्यायेन' ॥ किं पुनरिह तथा यथोत्सर्गा-
पवादौ ?

भावो हि कार्यार्थोऽनन्यार्थो लोपः ॥ ८ ॥

'कार्यं करिष्यामी'त्यनुबन्ध आसज्यते, 'कार्यादन्यन्मा भू'दिति लोपः ।

अथ यस्यानुबन्ध आसज्यते किं स तस्यैकान्तो भवत्याहोस्त्रिदनेकान्तः ?

एकान्तस्तत्रोपलब्धे. ॥ ९ ॥

'एकान्त' इत्याह । कुत ? 'तत्रोपलब्धे.' । तत्रस्थो ह्यसावुपलभ्यते ।
तद्यथा—वृक्षस्था शाखा वृक्षैकान्त उपलभ्यते ।

प्र० वक्ति नास्तीति तथाऽनुबन्धानामुच्चारणाद्भावानुज्ञान, लोपविधानायाऽभावानुज्ञेति
विरोधादप्रामाण्यप्रसङ्गः । सिद्धमिति । यथाऽण को बाधते तथा कार्यं चरितार्थं
मुच्चारणात्प्राप्त भाव लोपोऽनन्यार्थो बाधते । एकान्त इति । एकदेश । अवयव
इत्यर्थः । अनेकान्तस्तूपलक्षणमेव केवलम् । यथा गृहस्य काक । तत्रोपलभ्यमानस्य
रूपद्वयदर्शनाद् वृक्षे शाखाबलाकयोरिवेति प्रश्नः ।

एकान्तस्तत्रोपलब्धेरिति । ननु यदेव संशयनिमित्तं स [एव] कथं निश्चय-
हेतुः । उच्यते—सामर्थ्यादवधारणमाश्रीयते 'तत्रैवोपलब्धे'रिति । अवयवस्तत्रैवोपल-
भ्यते, अनवयवस्तु तत्र चाऽन्यत्र च । ननु वकारस्य प्रतप्रणवृत्तादिषु बहुवचनोपलब्धिः ;

उ०—यथाऽणमिति । विषयान्तरे चरितार्थमित्यर्थः । कार्ये—इक्ष्वप्रयुक्ते । भाष्ये—
कार्यादन्यत्—अवयवम् । सन्देशबीजं दर्शयति—तत्रोपलभ्यमानस्येति ।

शङ्कनिभाष्ये इति । 'यदि पुनरिमे वर्णा शङ्कनिधत्सुरान्यभावः ॥ कालशब्दव्यवाया'-
दित्यत्रेत्यर्थः । एष एव ककार इति पक्षेऽपि न दोषः । लोपशास्त्रज्ञानात्पूर्वं यस्तत्रोपलभ्यते
एव सोऽवयव इत्यर्थात् । अन्यथा शास्त्राया अपि छेदनोत्तरमन्यत्रोपलभ्यमानस्तत्रैवोपलभ्यमाऽ-
भावेना'नवयव' स्यात् । एव चाऽनुपलभ्यमानस्य विनाऽपि तत्रोपलभ्यमानोऽनव-
यवः, त विना तत्रोपलभ्यमान एव य सोऽवयव इति भाष्येति इत्यन्ये । भाष्ये—तत्रे-
त्यस्य एकान्तपक्षे इत्यर्थः । अनाकारान्तत्वादित्येतदिति । 'असरूपसर्वादेशे तिपदे लुप्त
सप्तमीके दोषपदाध्याहारेण योग्ये इति भावः । एतेन इन्द्रे एकदेशान्वयः कथमित्यपास्तम् ।
अत एव 'दाप्रतिषेध' इति यातिके एकवचनम् । भाष्ये—दिक् छौदिति । यद्यप्यय-
मुच्चारणार्थस्तथापि सममित्याहृतवर्णोच्चारणे सहायसपादकतया तस्य चरितार्थेन विधेय-

तत्राऽसरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधे पृथक्त्वनिर्देशोऽनाकारान्तत्वात् १०

तत्राऽसरूपविधौ दोषो भवति—‘कर्मण्यण्’ [३. २. १] ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ [३] इति कविपयेऽणपि प्राप्नोति* ॥ सर्वादेशे च दोषो भवति—‘दिव’ औत्सर्वादेशः प्राप्नोति† ॥ दाप्प्रतिषेधे पृथक्त्वनिर्देशः कर्तव्यः—‘अदाब्दैपा’विति वक्तव्यम्‡ ॥ किं पुनः कारणं न सिद्धयति ? ‘अनाकारान्तत्वात् । ननु चाऽऽत्वे कृते भविष्यति । तद्धत्वात्वं न प्राप्नोति । किं कारणम् ? अनेजन्तत्वात्× ॥ अस्तु तर्ह्यनेकान्तः ।

अनेकान्ते वृत्तिविशेषः ॥ ११ ॥

यद्यनेकान्तो वृत्तिविशेषो न सिद्धयति । किति णितीति कार्याणि न सिद्धयन्ति । किं हि स तस्येद्वयति, येनेत्कृतं स्यात् ॥ एवं तर्ह्यनन्तरः ।

अनन्तर इति चेत्पूर्वोत्तरयोरित्कृतप्रसङ्गः ॥ १२ ॥

अनन्तर इति चेत्पूर्वोत्तरयोरित्कृतं प्राप्नोति । बुञ्छण्+ ।

प्र०—न चाऽसाधनवयवः । नैव दोषः । भिन्नसमुदायविषयं वर्णान्तरमेव तदिति शङ्कुनिभाष्ये प्रतिपादितम् । तत्राऽलरूपेति । ‘अनाकारान्तत्वा’दित्येतदाप्प्रतिषेध इत्यनेनैव सामर्थ्यात्सम्यग्ध्येने । कधिपय इति । एकान्तत्वे वैरूप्यात्समावेशप्रसङ्गः । अनेकान्तत्वे तूभावप्यकाराविति सारूप्यादसमावेशः । अनेजन्तत्वादिनि । यथा ङीकतेः ककारस्यैकान्तत्वादायं न भवत्येवं दौषोपि न प्राप्नोति । उपदेशप्रहणाच्च छुप्तेऽपि पकारे न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि॑ति । कार्यलक्षणाय केरलमनुबन्ध उपात्तो न तु तस्याऽवयवः ।

वृत्तिविशेष इति । यदुग्रीहिर्न सिध्यति—अनेकान्ते—क—इत्यस्येति सम्यग्धाऽभावात् । एयं तर्ह्यनन्तर इति । यद्यप्यनन्तरादिषु यदुग्रीहिर्न भवति, तथापीह

उ०—विषये विशिष्टस्यापि विधेयस्य सम्भावनासत्त्वादित्संज्ञालोपयोः प्रवृत्तयोर्भावे मानाऽभावाद्दुष्चारणार्थानामपीदमसत्येव । किं च तद्भावे उच्चारितस्य निवृत्तिः, कथं स्यादिति भावः । एतेनोच्चारणार्थानामित्संज्ञा नेति नव्योक्तिः परास्ता । ‘स्तीर्णे यर्हिपि समिधानेऽप्रा’विद्यादौ ढेरीदिति स्वरिवाऽभावस्तु छान्दसत्वादिति योच्यम् । वृत्तेर्वा । न चोच्चारणार्थानामपीदमे‘णी गमि’रित्याद्यादेशानां नुमापत्तिः, भाविघातुरवमादाय तदेका निर्देशोनाऽदोषात् । अत एव सुनुत्पत्तिः । अन्यथा ‘ह्नो वध लिटी’त्रिवस्ता न स्यात् । उच्चारणार्थानामपीदं च ‘च्छेः सिप्’ ‘वेरवृक्षस्ये’त्यादौ भाष्ये स्पष्टमुक्तम् । अनुवाचविषये सूच्चारणार्थवर्णविशिष्टस्य तद्वहिते

* वाऽनक्तोऽपि याम् ३. १. १४ १—‘दिव औत् । औत्सर्वादेशे’ पा० । † दिव औत् ०. १. ८४; अनेकादिशब्द सर्वस्य १. १. ५५. ‡ दाधा पाशा १. १. २० × भादेव उदेष्टुऽसि ३. १. ४५.

१—‘पूर्वपरयो’ पा० । † बुञ्छण्+ ४. २. ८०.

सिद्धं तु व्यवसितपाठात् ॥ १३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? व्यवसितपाठः कर्तव्यः । तुञ् छण् ॥ स चावश्यं व्यवसितपाठः कर्तव्यः ।

इतरथा ह्येकान्तेऽपि सन्देहः ॥ १४ ॥

अक्रियमाणे व्यवसितपाठ एकान्तेऽपि सन्देहः स्यात् । तत्र न ज्ञायते किमय पूर्वस्य भवत्याहोस्वित्परस्येति ॥ सन्देहमात्रमेतद्भवति, सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षण'मिति, पूर्वस्येति व्याख्यास्यामः ।

वृत्ताद्वा ॥ १५ ॥

वृत्ताद्वा पुनः सिद्धमेतत् । वृद्धिमन्तमाद्युदात्त दृष्ट्वा जिदिति व्यवसेयम् । अन्तोदात्त दृष्ट्वा किदिति* ।

प्र०—वचनसामर्थ्याद्भवति । व्यवसितपाठादिति । व्यवसिताना—विच्छिन्नाना पाठ कर्तव्यः । तस्य पूर्वस्यैवाऽसावनन्तरो न तु परस्य, कालव्यवधानात् । व्याख्यानत इति । एकान्तपक्षे एकोऽवयवोद्वयोर्न भवतीति सन्देहे व्याख्यानाभिश्चयः । अने कान्तत्वे त्वानन्तर्यस्योभयापेक्षस्य विरोधाऽभावाद्व्यवसितपाठ एव कर्तव्यः । वृत्ताद्वेति वृत्त—प्रयोगः । नन्वाचार्यो भवतु वृत्तज्ञः, शिष्यास्तु कथं प्रतिपद्यन्ते । व्याख्यानाभेम्, पूर्वमेवैतदुक्तम् । वृत्ताद्वेत्यनेन किं तदेवोच्यते । नैप दोषः । पूर्वं हेतु-रहितं व्याख्यानमुक्तम् । 'वृत्ताद्वे'त्यनेन हेतुरुच्यते । तस्मिन् प्रतिपन्ने साध्य स्वयमेवाऽ-

उ०—लक्षणा बोध्या । 'न विधी पर शब्दार्थ' इति विधेयबोधके लक्षणाऽनौचित्यमिति दिक् । उपदेशग्रहणाच्चेति । य'एवादेश' इति सूत्रे भाष्ये—'मीमांसिनिमोतिदीक्षा'मिति सूत्रे एउग्रह-णादनुवृत्तिसामर्थ्यात्परनिमित्तकस्यैव भाव्य नैत्यर्थमाश्रित्योपदेशग्रहणं प्रत्याषयात्तम्, तत्तु 'मीमांसिनिमोती'तिसूत्रस्य भाष्यविरोधादेकदंशुक्तिः । तत्र शब्दवातसिद्धये एविवपये आशय-मिति सिद्धान्तित, नहि तदोक्तार्थज्ञापकाय सत्येति भावः । अनेकान्तत्वे उपदेशानर्थक्यमत आह—कार्यलक्षणायेति । कार्यग्रहणत्वे इत्यर्थः ।

वचनसामर्थ्यादिति । सौत्रत्वादिति भावः । अनन्तरेऽप्यवयवत्वारोपेणेति भाव इत्यप्ये । इहान्त्यसूत्रनिर्णीतिधातुत्वादिना परिच्छिन्नस्वरूपव्यवसितत्वस्याऽत्राऽसम्भवादाह—विच्छिन्नानामिति । नन्वनेकान्तत्वेऽपि व्याख्यानाभिर्णयोऽत आह—अनेकान्तत्वे त्विति । विरोधाऽभावादिति । एव च सन्देहाऽभावाच्च व्याख्यानप्रवृत्तिरिति भावः । विरुद्धाभेक-कोटिविषयज्ञानस्यैव सन्देहत्वादिति तात्पर्यम् । व्याख्यानाच्चेदिति । व्याख्यातारोऽत्र

युक्तं पुनर्यद्वृत्तनिमित्तको नामाऽनुबन्धः स्यान्नाऽनुबन्धनिमित्तकेन नाम वृत्तेन भवितव्यम् । वृत्तनिमित्तक एवानुबन्धः । वृत्तज्ञो ह्याचार्योऽनुबन्धाना-
सजति ।

उभयमिदमनुबन्धेषूक्तमेकान्ता अनेकान्ता इति, किमत्र न्याय्यम् ?
'एकान्ता' इत्येव न्याय्यम् । कुत एतत् ? अत्र हि हेतुर्व्यपदिष्टो यच्च नाम
सहेतुकं तन्न्याय्यम् । ननु चोक्तं 'तत्राऽसरूपसर्वादेशदाप्रतिपेधे पृथक्त्व-
निर्देशोऽनाकारान्तत्वा'दिति । असरूपविधौ तावन्न दोषः । आचार्यप्रवृत्ति-
ज्ञापयति—'नानुबन्धकृतमसारूप्यं भवती'ति, यदयं 'ददाति दधात्योर्विभाषा'
[३. १. १३] इति विभाषा शं शास्ति ॥ यदप्युक्तं—'सर्वादेश' इति ।
अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति—'नानुबन्धकृतमनेकान्तत्वं भवती'ति, यदयं 'शित्स-
र्वस्य [१. १. ५५] इत्याह ॥ यदप्युक्तं—'दाप्रतिपेधे पृथक्त्वनिर्देशः
कर्तव्यः' इति । न कर्तव्यः । आचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति 'नानुबन्धकृतमनेकान्तत्वं
भवती'ति, यदयं 'मुदीचां माढो व्यतीहारे' [३.४.१६] इति मेढः सानु-
बन्धकस्याऽऽत्वभूतस्य ग्रहणं करोति ॥६॥

प्र०—वैति । भाष्यकारेण वा तदुक्तम्, इदं तु वार्तिककारेण । मेढ इति । यद्यप्यने-
कान्तपक्षस्यापि ह्यापक्रमेत्तद्व्याख्यातुं युज्यते तथापि हेतुरहितत्वाद्विहाऽनेकान्तपक्षो
भाष्यकृता त्यक्तः । प्रदेशान्तरे त्वनेकान्तपक्षेणाऽपि व्यग्रहियते—'सिद्धमनुबन्धस्या-
नेकान्तत्वा'दिति ॥९॥

उ०—प्रत्ययादावीदशः प्रयोग इति व्याख्यासन्ति । तत्र च तत्तत्कार्यं दृष्ट्वा तस्य तस्य तत्तद्-
बुद्ध्यर्थं निर्णयगतीत्यर्थः । पूर्वं हेत्वित्यादि । 'अस्यायमवयव'इत्यादिरूपम् ।
तस्मिन्नित्यादि । वृत्तरूपे हेतौ गुरुमुखादवगते सत्युक्तस्यावयवानविषयसार्थं स्वयमेव
जानातीत्यर्थः । नन्वेवं पूर्वोक्तसमर्थरूपतया पक्षान्तरत्वाऽभावेन 'वा'शब्दाऽसामञ्जसमत्
आह—भाष्येति । वस्तुतस्तु विरम्य पाठे तस्य कर्त्तव्यता, बुच्छणानिस्त्रे दृष्टानुपपत्तिर्वहु-
यचनानुपपत्तिश्चेत्यवयवार्तिककारस्य वृत्तादिति परिहारान्तरम् । तत्रैकान्तपक्षेऽसम्भेदाय
व्याख्यानं शरणमित्युक्तं भाष्यकृतेति न पौनरुक्त्यशङ्केति ध्येयम् ।

भाष्ये—एकान्ता इत्येव न्याय्यमिति । अनवयवत्वे णशकानां णादेरित्याऽनापत्तिः,
प्रत्ययादित्याऽभावात् । एवमन्यत्वाऽभावादिशादेः शस्येत्याऽनापत्तिः । अम्यादिशब्दयोः
परपूर्वसमीपबोधकत्वे लक्षणैव दोषः । किं च दक्षप्रश्नस्य वैधर्म्यापत्तिः । 'बुच्छकण्ठ'व्रित्ति-
विहितके शित्वप्रयुक्तवृद्ध्यापत्तिश्चेति भावः । हेतुरहितत्वादित्युपलक्षणम् । प्रदेशान्तरेपु
त्विति । एवं च तत्र सैकदेशयुक्तिरिति भावः ॥९॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥ १ । ३ । १० ॥

किमिहोदाहरणम् ? इको यणचि [६ १. ७७] दध्यत्र मध्वत्र । नैतदस्ति । 'स्थानेऽन्तरतमेनाप्येतत्सिद्धम्' । कुत आन्तर्यम् ? तालुस्थानस्य तालुस्थान ओष्ठस्थानस्यौष्ठस्थानो भविष्यतीति ।

इद तर्हि—'तस्थस्थमिषा ताम्ताम्ताम्' [३. ४. १०१] इति । ननु चैतदपि स्थानेऽन्तरतमेनैव सिद्धम् । कुत आन्तर्यम् ? एकार्थस्यैकार्थो द्व्यर्थस्य द्व्यर्थो बहुवर्थस्य बहुवर्थो भविष्यतीति ।

इद तर्हि—'तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्डकृच्छ्रण्डव्यक' [४ ३. ६४] इति ॥ किमर्थम्पुनरिदमुच्यते ।

प्र०— यथासंख्यमनु । सङ्ख्याना गणनमुच्यते । अनुदेशशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वादुद्देश्याक्षिप्तः । तनायमर्थः—'समाना समसङ्ख्याना मध्ये यथागणनमुद्देशिभिः सहानुदेशिनः सम्बन्ध्यन्ते' । इको यणचि । इक्शब्देन चत्वारः स्थानिनः प्रत्याप्यन्ते, यणशब्देनापि चत्वारः आदेशा इत्यर्थतोऽस्ति सङ्ख्यासाम्यम् । पश्चात्तु यद्यपीकारादिभिर्बहुना ग्रहणाद्वैषम्यं, तथापि प्रथमतोऽस्त्येव सङ्ख्यासाम्यम् । इदं तर्हि । नाऽत्र स्थानकृतमान्तर्यमस्ति, नाप्यादेशप्रवृत्तिकालेऽर्थकृतान्तर्यसम्प्रत्ययः, प्रवृत्तानामादेशानां स्थानार्थाऽभिधानात् । ननु चेति । नित्यानां शब्दानां प्रयोगादर्थकृतान्तर्यमस्त्येवेति भावः । किमर्थमिति । पाठक्रमेणैव सबन्धो भविष्यतीति भावः ।

उ०— यथासङ्ख्य । सङ्ख्याशब्दस्यैकवादिष्वस्य ग्रहणे वाक्यार्थानुपपत्तिरतो यौगिक इति व्याचष्टे—सङ्ख्यानामिति । गणनम् । तन्क्रम इत्यर्थः । सूत्रे—अनुदेशः—पश्चादुच्चार्यमाणसबन्धः । अत्रोद्देश्यमुद्देशिनः उच्चार्यमाणा, उच्चार्यमाणशब्दप्रतिपाद्याश्च । उद्देश्यमुद्देशिशब्दौ पूर्वोच्चार्यमाणपश्चादुच्चार्यमाणपरी, न उद्देश्यविधेयपरी, 'असूर्यललाटयो'रित्यादी यथासङ्ख्यानापत्तेः । समशब्दा न सर्वेषांय सुखापत्तेः, किं सङ्ख्यासाम्यपरः । नन्विक्शब्देन षट्पठेऽर्थशब्देन सङ्ख्याना ओपस्थित्या सङ्ख्यासाम्याभावात्कथं यथासङ्ख्यमत आह—इक्शब्दनेति । पश्चात्त्विति । इक्पदोपस्थितेकारादिभिर्गृहीतदीर्घादिघटितवाक्यार्थबोध इत्यर्थः । वस्तुतस्तपामनुच्चारितत्वेन न ग्राहकत्वं, किं विवशब्दादिना इक्त्वेन यणत्वेन चाऽइत्तृणित्यादी तच्चद्वयक्तिविशेषणतया गृहीतजातिष्वप्युपपत्तिरिति यथासङ्ख्यनिर्वाहः । 'पश्चात्' 'प्रथमतः' इत्यादि तु चिन्त्यमेव । न च आतिपक्षसावर्णेन क्रकाररूपकारयोः परस्परजात्यतिदश एव वाच्य इति क्रकारस्य लकारापत्तिः । ऋदिङ्दिदिदि भेदेन तदतिदशाऽनित्यत्वेनाऽदोषादनभिधानादेति बोध्यम् । भाष्ये—स्थानेन्तरतमेनापीति । स्थानेन्तरतमपदघटितं सूत्रेणेत्यर्थः । नन्वसङ्ख्यार्थं आन्तर्यादेव

संज्ञासमासनिर्देशात्सर्वप्रसङ्गोऽनुदेशस्य, तत्र यथासंख्यवचनं
नियमार्थम् ॥ १ ॥

संज्ञया समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते । संज्ञया तावत्—‘परस्मैपदानां
णलतुसुस्थलथुसणत्वमाः’ [३. ४. ८२] इति । समासैः—‘तूदीशलातु-
रवर्ततीकूचवाराड्ढक्छण्डव्यकः [४. ३. ६४] इति । संज्ञासमासनिर्देशा-
देतस्मात्कारणात् ‘सर्वप्रसङ्गः’ । सर्वस्योद्देशस्य सर्वोऽनुदेशः प्राप्नोति । इष्यते
च समसङ्ख्यं यथा स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति तत्र यथासंख्य-
वचनं नियमार्थम् । एवमर्थमिदमुच्यते ।

किं पुनः कारणं संज्ञया च समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते ?

संज्ञासमासनिर्देशः पृथग्विभक्तिसंज्ञयनुचारणार्थः ॥ २ ॥

संज्ञया च समासैश्च निर्देशाः क्रियन्ते ‘पृथग्विभक्तीः संज्ञिनश्च मोक्षीचर’-
मिति ।

प्र०— संज्ञासमासनिर्देशादिति । ‘परस्मैपदानां णलतु’सित्यत्र संज्ञया सर्वे युग-
पत्प्रत्याग्यन्ते इति नास्ति पाठक्रमादवस्था । लोकेष्वऽ‘जाविषयनौ देवदत्तपद्मदत्ता’-
विविधं समासनिर्देशो नास्ति क्रमनियमः । द्वन्द्वेऽनेकावयवात्मकः समुदाय एकेनैव
शब्देन प्रत्याग्यत इति कुतः क्रमनियमः स्यात् । किं पुनरिति । विषो णलू,
सप्तोऽनुसित्यादि कस्मात् क्रियत इति प्रश्नः । विद्मो लटो चेति । पृथग्निर्देशो क्रियमाणे

उ०—सिद्धमत्र आह—नापीति । विशिष्याभ्यांऽपरिज्ञानादिति भावः । लक्षणधारणानां प्राक्
शास्त्राध्ययोनाऽज्ञानेनाऽर्थविशेषनिर्णयो दुर्लभोऽस्ति आह—नित्यानामिति । साधुत्वमात्रं
शास्त्रैकगम्यं, प्रयोगतदर्थज्ञानं तु प्राक् शास्त्राध्यस्त्येव पाणिनेः । अन्येषां तु व्याख्यानाद्दोष
इति भावः । पाठेति । श्लोकसिद्ध्यानाद्यप्रमाणेनैव ‘शत्रुं मित्रं विपतिं च जय रजय
भञ्जये’तिवचसिद्विरिति ।

युगपदिति । परस्मैपदत्वेनेत्यर्थः । एवं च क्रमो नास्तीति भावः । यद्यपि संज्ञा प्रत्येकं
पर्याप्तेति न संज्ञाकृतं युगपत्प्रत्याग्यनं, किं त्वेकशेषप्रभाषणस्य ‘तद्भाषणानामर्थपाषाणमनी-
यानी’तिवत् । तत्र भाषणत्रिवेपि नार्थादीनां क्रमनियमः, तथापि संज्ञाया नवकसाधारण्यमेव
तत्र मूलमिति ‘संज्ञानिर्देशा’दित्युक्तम् । एकेनैवेति । अवयवानां समुदायोपसर्जनतया
समुदायस्यैव पदगतरार्धेनाऽवयवादिति भावः । समानेनैकोपस्थितेः पृथगुपस्थित्यभावेन तथा-
न्ययो वक्तुमशक्य इति सारम् । आद्ये—सर्वस्योद्देशस्येति । सर्वस्योद्देशिन इत्यर्थः ।
सर्वोऽनुदेश इति । सर्वेऽनुदेशिन इत्यर्थः । विषो णलिति । यद्यप्येषां वि- ‘स्वं रूप’मिति
संज्ञा, तथापि संज्ञाशब्दो बहुना युगपत्प्रत्याग्यको यः शब्दस्तरपर इति भावः । प्रतिपत्तीति ।

प्रकरणे च सर्वसंप्रत्ययार्थः ॥ ३ ॥

प्रकरणे च सर्वेषां संप्रत्ययो यथा स्यात्—‘विदो लटो वा’ [३.४.८३]

इति ।

किं पुनः शब्दतः साम्ये संख्यातानुदेशो भवत्याहोस्विदर्थतः ? कश्चात्र विशेषः ?

संख्यासाम्यं शब्दतश्चेष्टणलादयः परस्मैपदानां डारौरसः

प्रथमस्याऽयवायाव एच इत्यनिर्देशः ॥ ४ ॥

[सङ्ख्यासाम्यं शब्दतश्चेष्टणलादयः परस्मैपदानां डारौरसः प्रथमस्याऽयवायाव एच इत्यनिर्देशः ।] अगमको निर्देशोऽनिर्देशः । ‘परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणत्वमाः’ [३. ४. ८२] इति । णलादयो बहवः, ‘परस्मैपदाना’मित्येकः शब्दः, वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ डारौरसः प्रथमस्य* । डारौरसो बहवः प्रथमस्येत्येकः शब्दः । वैषम्यात्सङ्ख्यातानुदेशो

प्र०—‘मसो म’ इत्येवानन्तर्यात्साम्येतेत्यर्थः । व्यवहितानामपि स्वरितत्वादनुवृत्तावाश्रीय-
माणायां प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः । किं पुनरिति । यद्यप्यर्थे शब्दस्य गुणभावादर्थत एव
साम्यं न्याप्यं तथापि शब्दधर्मेणाऽप्यर्थस्य व्यपदेशो दृश्यते यथा ‘भ्रमर’शब्दस्य
द्विरेफत्वाद् द्विरेफो भ्रमरः । तथाद्वयचरं मांसं द्वयचरमस्मि । तस्माच्छब्दतोऽपि साम्य-
मत्राशङ्कितम् ।

णलादय इति । परस्मैपदशब्देन प्रकृतानामेव नवानां ग्रहणं न तु शतृकस्त्वो-
रित्यर्थतः साम्यमस्ति, न तु शब्दतः । डारौरस इति । यदा डारौरसश्च डारौरसश्चे-

उ०—स्वरितत्वस्य लङ्यसिद्धयन्नेवतया विना शास्त्रमस्मादिभिर्दुर्ज्ञेयत्वादिति भावः । संख्या
समासेन च निर्देशो सति तस्यैवोत्तरसूत्रेऽनुवृत्तेर्न दोष इति तात्पर्यम् । एवं चैतत्सूत्रारम्भ-
सामर्थ्यात्सूत्रान्तरस्य गुपसर्जनावयवकृतं च क्रमं गृहीत्वा यथासंख्यप्रवृत्तिरिति तत्त्वम् । अत्र
वदन्ति—यद्यपि समासस्य उपस्थितिरैकैव, तथाप्येतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यात् पृथग्वाक्यरूपनया
बोधान्वरं करण्यते । एवं चेदं सूत्रं द्वन्द्वसमासनिर्दिष्टसंबन्धिनोरुत्थान्वयेषु द्वन्द्वस्य साधुत्वं
बोधयति स्वशास्त्रे, तेन लोके ‘आद्यन्ती वर्णानां विप्रशृङ्गा’वित्यादेः साधुत्वं नेति । शब्द-
धर्मेणापीति । वाच्ययाचकयोरमेदोपचारादिति भावः ।

ननु शब्दतः सङ्ख्यया समाना योऽनुदेशः पश्चादुच्चार्यमाणसंबन्धः स यथासङ्ख्यमिति
सूत्रार्थे ‘परस्मैपदाना’मित्यादौ तादृशानां पश्चादुच्चार्यमाणसंबन्ध एव नेति क्व यथासङ्ख्य-
प्राप्तिरतो व्यत्ययेन पठति—णलादय इति । विधेयताप्रतीती तु न पश्चात्त्वं नियामकं,

न प्राप्नोति ॥ 'एचोऽयवायावः' [६. १. ७८] अयवायावो बहवः, एच इत्येकः शब्दः । वैपम्यात्सङ्ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्यर्थतः ।

अर्थतश्चेल्लुटोर्नन्दरीहणसिन्धुतक्षशिलादिषु दोषः ॥ ५ ॥

अर्थतश्चेल्लुटोर्नन्दरीहणसिन्धुतक्षशिलादिषु दोषो भवति ॥ 'स्यतासी ल्लुटोः' [३. १. ३३] स्यतासी द्वौ, ल्लुटोरित्यत्र त्रयोऽर्थाः । वैपम्यात्सङ्ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' [३. १. १३४] नन्द्यादयो बहवो, ल्युणिन्यचस्त्रयः । वैपम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ ('बुञ्छेएकठजिलसेनिरढन्ययफक्फिजिब्ब्यकठकोऽरीहणकृशाश्वर्यकुमुदकाशनृणप्रेक्षावमसखिसङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः' [४. २. ८०]) अरीहणादयो बहवो, बुजादयः सप्तदश । वैपम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ 'सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ' [४. ३. ६३] सिन्धुतक्षशिलादयो बहवोऽणञौ द्वौ, वैपम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ।

प्र०—त्येकरोपः क्रियते तदाऽर्थतः सङ्ख्यासाम्यमस्ति । अग्रमक इति । सङ्ख्यासाम्यस्याऽनवबोधक इत्यर्थः । लृटुटोरिति । लृशब्दस्य लृट् लृटावर्थाविविधे साम्याऽभावः । यदा तु लृरूपं सामान्यमर्थं लृशब्दस्येति पक्षस्तदाऽस्येव साम्यमिति दोषाऽभावः । नन्द्यादिष्वप्यवयवेन विग्रहः, समुदायः समासार्थ इत्याश्रीयमाणे समुदायत्रयापेक्षया साम्यसङ्कावादोषः ।

उ०—'लोपो ऽयो'रित्यादौ ऽयमिचारादिति भावः । नतु शतृकस्योरिति । ऽयादयानादिति भावः । अन्यथा शतृकसुभ्यामेकादशपरस्मैपदशब्दाऽर्था इत्यर्थतः साम्येऽपि ॥ यथासङ्ख्यं स्यादिति तात्पर्यम् । न तु शब्दत इति । यद्यप्येक एव द्वन्द्वो युगपदेवामेकोपस्थितिजनक इत्यस्ति शब्दतः साम्यं, तथापि प्रत्येकपदशक्तिज्ञानसहकारेणैव स तथेति नास्ति शब्दतः साम्यम् । 'परस्मैपदाना'मित्यत्र त्येकशेषेऽपि श्रूयमाणैकपदशब्देनैव नवकोपस्थितिरिति भावः । नतु परस्मैपदानामनेपदभेदात्प्रथमाः पठित्यर्थेपक्षेऽपि ॥ साम्यमत्र आह—यदेति । भाष्ये—अग्रमक इति । 'अनिर्देश' इत्यत्र मध्यमपदलोपी समास इति भावः । नतु स्यान्त्यादेशमावाऽवगतिरत्येवेत्यत्र आह—सङ्ख्येति । सामान्यमिति । कृत्वजातिपरो निर्देशः । अत एव द्विवचनसङ्गतिरिति भावः । समुदाय इति । समुदायत्रयमित्यर्थः । प्रत्ययोपपत्तिस्तु समुदायस्याऽप्रयोगात्प्रत्ययवयवं पर्यवस्यतीति भावः । तद्रूपापन्ना इति । संज्ञाशब्दे स्वरूपस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तात्वादेकतद्शब्दरूपिततया तद्वत्त्वेनैकोपस्थितानां संज्ञेति

१—'लुप्त स्या'दिति गुरुप्रसादः शास्त्रो । इहेदं श्रुत्वा माध्यपुस्तकेषु न दृश्यते । माध्यशैल्यनुसारमिहास्य खेडः समुचितः प्रतीयते ।

आत्मनेपदविधिनिष्ठासार्वधातुकद्विग्रहणेषु ॥ ६ ॥

आत्मनेपदविधिनिष्ठासार्वधातुकद्विग्रहणेषु च दोषो भवति ॥ आत्मनेपद-
विधिश्च न सिध्यति—‘अनुदात्तङित आत्मनेपदम्’ [१. ३. १२] अनु-
दात्तङितौ द्वौ, ‘आत्मनेपद’मित्यस्य द्वावर्थौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥
निष्ठा—‘रदाग्या निष्ठातो न. पूर्वस्य च दः’ [८. २. ४२] इति रेफद-
कारौ द्वौ, ‘निष्ठे’त्यस्य द्वावर्थौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ सार्वधातुक-
द्विग्रहणेषु च दोषो भवति—‘असोरलोपः’ [६. ४. १११] भ्रमस्ती द्वौ,
‘सार्वधातुक’मित्यस्य द्वावर्थौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।

एङ. पूर्वत्वे प्रतिषेधः ॥ ७ ॥

एङः पूर्वत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः । ‘एङः पदान्तादति’; ‘ङसिङसौश्च’
[६. १. १०६; ११०] ङसिङसौ द्वौ, ‘ए’ङित्यस्य द्वावर्थौ । तत्र
संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।

अस्तु तद्दि शब्दतः । ननु चोक्त ‘संख्यासाम्यं शब्दतश्चरणलादयः
परस्मैपदानां डारौरसः प्रथमस्याऽयवायाव एच इत्यनिर्देशः’ इति । नैष
दोषः । ‘स्थानेऽन्तरतमः’ [१. १. ५०] इत्यनेन व्यवस्था भविष्यति ।

प्र०— आत्मनेपदेति । नन्वात्मनेपदसङ्गा न तद्विशब्दस्य किं तु तत्प्रत्यायितानां नवानां
सादीनामिति नाऽस्त्यर्थतः साम्यम् । नैष दोषः । तद्विरूपापत्तादयः आत्मनेपद-
शब्देन प्रत्याप्यन्त इत्यस्ति साम्यम् । सार्वधातुकद्विग्रहणेष्विति । द्वौ गृह्येते

उ०—संज्ञासूत्रप्रथमार्थं साम्यमाशयः स्याद्यथासङ्ख्यमिति भावः । कश्चित् ‘तद्विरूपापत्ता’ इत्येव
पाठः । ननु यत्र द्वायुपादीयते भ्रमस्ती, सार्वधातुकग्रहणं चास्ति तत्र न स्यादिति वक्तव्येऽ-
गमकोय निर्देशोऽत आह—द्वाविति । अधिकरणसाधनग्रहणशब्देन द्विशब्दस्य पट्टी-
समासस्ततः पुनः सार्वधातुकपदेन स इति भावः । सार्वधातुकपदेन पट्टीसमासे पट्टी
प्रयोजकसंबन्धः दर्शयति—सार्वधातुकमपीति ।

अथ शब्दतः साम्ये टक्दोषोद्धारमाह भाष्ये—अस्तु तर्हीति । एकार्थस्येत्यादि ।
प्रत्ययवादिक्कमप्युपलभ्यतेऽनेनेति बोध्यम् । यद्यपीति । एव च ‘संख्याऽवर्णस्ये’त्ययुक्तमिति

१—‘तद्विरूपापत्ति’ भावः । तद्विरूपापत्तिरिति १४ १०० † कश्चित् निष्ठा १.२.२६ ‘कश्चित्’
इति भावः । ‡ विद्विषि सार्वधातुकम् १४ १११ तिङ् च शिष्येति द्वौ । २—‘पूर्वरूपत्वे’
इत्यर्थः । ३—‘ए’त्यनुवर्तमाने इति शेषः । X ए ओ ङ् प्र० सू० १ । एकार ओकारश्चेति द्वौ ।

वृत्त आन्तर्यम् ? एकार्थस्यैकार्थौ द्वयर्थस्य द्वयर्थौ, बहुवर्थस्य बहुवर्थः । संवृता-
वर्णस्य संवृतावर्णौ, विवृताऽवर्णस्य विवृतावर्णः ।

अतिप्रसङ्गो गुणवृद्धिप्रतिषेधे किञ्चिन्ति ॥ ८ ॥

अतिप्रसङ्गो भवति गुणवृद्धिप्रतिषेधे किञ्चित् । गुणवृद्धी द्वे, किञ्चित्तौ
द्वौ* । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । गकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते ।
तद्वगकारग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । ककारे गकार-
श्चत्वंभूतो† निर्दिश्यते । गिति किति द्वितीति ।

उदि कूले रुजिवहोः‡ ॥ ९ ॥

उदिकूले द्वे, रुजिवहौ द्वौ, तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति । नैष दोषः ।
नोदिरूपपदम् । किं तर्हि ? विशेषणं रुजिवहोः । 'उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां
कूल उपपद' इति ।

प्र०—येषु सानि द्विप्रहणानि, सार्वधातुकस्य द्विप्रहणानीति । समासः सार्वधातुर्मपि तेषु
गृह्यत इति तेन विशेष्यन्ते । संवृताऽवर्ण इति । यद्यपि शास्त्रेऽकारस्य निवृत्तोपदेशः
कृतस्तथापि लौकिकप्रयोगापेक्षयैतदुक्तम् । निडर्ता द्वायिति । किञ्च्छब्दस्यैकत्वेपि
ककाररुकारयोर्द्वित्वादस्ति शब्दत्वं साम्यम् । उदि कूल इति । द्वन्द्वोऽयम् । आग-
न्तुना चकारेण निर्देश इति बोध्यम् । 'उदीति पञ्चम्या स्थाने सप्तमी कृता । 'उदः

उ०—भावः । लौकिकेति । केचित्तु 'ए' 'ओ' इत्यनयोः संवृताऽवर्णत्वे मानाऽभावः, ह्रस्वाऽ
कारस्यतिरिक्तायां विवृतत्वस्यैवाऽऽवृत्तत्वाभावे उक्तत्वात्प्रत्यापत्तिश्चाकृताऽवयवे प्रवृत्ती
मानाभावाच्च, शास्त्रदृष्ट्या तस्याऽसिद्धत्वाच्च चिन्त्यमिदमित्याहुः । अन्येष्वेतन्नाम्यप्रामाण्या-
देभ्यो इत्यनयोरकाराक्षे संवृतत्वमेव, इतराक्षे एव विवृतत्वत्वम् । तदुपरागाच्च न संवृतत्वस्य
छोके प्रयोगे स्वष्टमवभासः 'ऐ' 'औ' इत्येतयोस्त्वकाराक्षेऽपि विवृतत्वमेवेत्याहुः । 'अति-
प्रसङ्ग' इत्यादिना वक्ष्यमाणदोषाणां साधारणत्वादायदोष शब्दसाम्यपक्षे नाऽऽरोहतीत्यतस्तं
तत्रोपपादयति—किञ्च्छब्दस्येति । भाष्ये—गकारोपीति । स्थास्तुरित्यत्रेवामावाय
वस्तोर्गिवावयवत्वेन जिष्णुरित्यत्र गुणाऽभावाय तन्निर्देश इति भावः । 'उकूले द्वे' इति
वाक्ये 'उदिकूले' इति इकारसहितः पाठो व्याख्यानभाष्येऽयुक्त इत्यत आह—आगन्तुनेति ।
वस्तुत 'उदिकूले' इत्यमुक्तरणम् । इति द्वे शब्दरूपे इत्यर्थ इति न दोषः । सप्तमीविभक्ति-
साम्येऽर्थवैरूप्यमनुपपन्नमत आह—उदीतीति । एवं 'रुजिवहो' रित्यपि पञ्चम्या, स्थाने
पठीति बोध्यम् । भाष्ये—एवं सर्वकर्तृरिति चेति । विशेषणविशेष्यभावापन्नार्थपाचक-

तच्छीलादिषु धातुत्रिग्रहणेषु ॥ १० ॥

तच्छीलादिषु धातुत्रिग्रहणेषु दोषो भवति । 'विदिमिदिच्छिदे. कुरच्' [३. २. १६२] । विदिमिदिच्छिदयस्त्रयः, तच्छीलादयस्त्रयः* । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।

घञादिषु द्विग्रहणेषु ॥ ११ ॥

घञादिषु द्विग्रहणेषु दोषो भवति । 'निरम्योः पूर्वोः' [३. ३. २८] निरभी द्वौ, पूर्वौ द्वौ । तत्र सख्यातानुदेशः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । इष्यते चाऽत्र सख्यातानुदेशः, निष्पाव. अभिलाव इति ॥ एवं तर्हि—'अकर्तरि च कारके भावे चे'ति द्वौ+ पूर्वौ द्वौ । तत्र सख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।

अवे तृज्जोः करणाऽधिकरणयोः ॥ १२ ॥

तृज्जौ द्वौ, करणाधिकरणे द्वे* । तत्र सख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।

कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः† ॥ १३ ॥

कर्तृकर्मणी द्वे, भूकृजौ द्वौ । तत्र सख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।

प्र०—पराभ्या रुजिवहीत्येताभ्यामिति परिहारः । धातुत्रिग्रहणेष्विति । श्रीणि प्रहणानि येषां ते त्रिग्रहणा धातवः । त्रिग्रहणा येषु तच्छीलादिषु इति पुनर्यदुप्रीहि । कर्तृकर्मणोरिति । भन्तेरकर्मकत्वात्कर्तृबोधोपपदम् । करोतेस्तूपपदद्वये खलित्यतः । अन्ये

उ०—त्वादकर्तरि कारक इत्येक शब्दो, 'भाव' इत्यपर इति शब्दस्तु साम्ये एव दोषः । अर्धतः साम्यं तु न, कारकाणां बहुत्यादिति बोध्यम् । ननु भन्तेरकर्मकत्वात्कर्तृबोधेन, करोतस्तु सकर्मकत्वात्कर्मण्येवेति यथासङ्ख्यमिष्टमेवेति भ्रमः धारयति—भयतेरिति । अन्ये त्विति ।

“हस्तदारतयाऽतिकोपन शरणं किं रघुपुङ्गवो भवेत्” ।

इति रावण । मा कृथा मतिं स किलश शरणम्भवो विभु ॥”

इति 'तर्कितोऽशरणताक सुखेन शरणत्वेन प्राप्य' इत्यर्थकमुपपन्नमिति भावः । गोवलीवर्दन्यायेनेति । ब्राह्मणवसिष्ठन्यायस्योपलक्षणं, गोवलीवर्दयो सामान्यविशेषभावस्यैकशेषप्रकरणान्ते भाष्ये उक्तत्वात् । तथा वृथग्ब्राह्मणग्रहणे फलमाह—छन्द इति । वस्तुतो गायत्र्यादिछन्दोबद्धेषु मन्त्रेष्वेव छन्दस्त्वमिति बोधयितुं तत्र ब्राह्मणग्रहणं, 'शुष्टापिते' इत्यत्र तु छन्दः पदस्य ब्राह्मणे लक्षणेति बोध्यम् । याज्ञवल्क्यानीत्यर्थं तु याज्ञवल्क्यादिभ्यः

* भावेतच्छीलं तर्कमन्त्राधिकारिषु ३ २ १३४ + अकर्तरि च कारके सज्ञायाम्, भावे

३ ३ १९ १८ * अवे भूजोर्ध्वेन, करणाधिकरणयोश्च ३ ३ १२०, १२७ † ३ ३. १२७

अनवक्लप्यमर्षगोरकिंवृत्तेपि† ॥ १४ ॥

अनवक्लप्यर्षौ द्वौ, किंवृत्ताऽकिंवृत्ते द्वे । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।

कृभ्योः क्त्वाणमुलौ ॥ १५ ॥

कृभ्यौ द्वौ, क्त्वाणमुलौ द्वौ× । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।

अधीयानविदुपोरलृन्दोत्राह्मणानि ॥ १६ ॥

लृन्दोत्राह्मणानीति द्वे, अधीते वेदेति च द्वौ+ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।

रोपधेतोः पथिदूतयोः ॥ १७ ॥

‘रोपधेतोः प्राचाम्’ [४. २. १२३] ‘तद्वृच्छति पथिदूतयोः [४. ३. ८५] । रोपधेतौ द्वौ, पथिदूतौ द्वौ । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।

तत्र भवस्तस्य व्याख्यानः क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ १८ ॥

तत्र भवस्तस्य व्याख्यानौ द्वौ, क्रतुयज्ञौ द्वौ††, तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।

संघादिष्वप्प्रभृतयः ॥ १९ ॥

संघादिष्वप्प्रभृतयः‡ संख्यातानुदेशेन न सिध्यन्ति ।

प्र०—तु प्राप्त्यर्थस्य भवतेरुपपदद्वये प्रत्ययमिच्छन्ति । छ दोषाह्मणानीति । गोपली-
धर्देन्यायेन छन्दःशब्देन मन्त्राणां ग्रहणम् । यथा ‘जुष्टार्पिते च छन्दसी’ति
ब्राह्मणानां ग्रहणं, ‘निरयं मन्त्र’ इति मन्त्रग्रहणात् । छन्दोमहत्वेनैव तु ब्राह्मणानां

उ०—प्रतिषेधः’ इति वचनमेव कृतं भाष्ये । भाष्ये—अधीयानविदुपोरिति । तत्र विदुष्यर्षयो
विदुष्याव्यः । अन्वयात् वक्ष्यन्तस्त्वोस्तिरूपितमत्वाऽङ्गत्वाऽभाषात्तदसिद्धिरिति बोध्यम् ।
संघादिष्विति । ‘संघाद्वृत्तलक्षणेव्यभिचाम’णित्यत्र त्रिष्वप्यर्थेषु त्रिभ्यः प्रापय इत्यते,
तत्र सङ्ख्यातानुदेशेन त्रिष्वप्यर्थेष्वप्यत्रादयोऽपि वशिष्टा न सिध्यन्तीत्यर्थः । ‘वचना’दिति

‡ १.१.१४५. × स्वार्थे तत्प्रत्यये कृभ्योः; अन्येऽप्यर्षाभिप्रेतत्वात् कृभ्यः क्त्वाणमुलौ १.४.११; ५९.

+ छन्दोब्राह्मणानि च तद्विधाणि, तदधीने तद्विधा ४ २ १६, ५९ †† तत्र भवः; तस्य व्याख्यान
इति च व्याख्यातव्यनाम्नः, क्रतुयज्ञेभ्यश्च ४ ३ ५१, ६१; ६८ ‡ त्र्यर्थाकत्र्येष्वप्यभिप्रायम्

४. १ १२७.

नैष दोषः । घोषग्रहणमपि तत्र कर्तव्यम् ।

वेशोयशश्चादेर्भगाद्यत्स्वौ ॥ २० ॥

वेशोयशश्चादी द्वौ, यत्स्वौ द्वौ* । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।

ङसिङ्सौः ख्यत्यात्परस्य ॥ २१ ॥

ङसिङ्सौः द्वौ, ख्यत्यौ द्वौ† । तत्र संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ।

न वा समानयोगवचनात् ॥ २२ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? समानयोगवचनात् । समानयोगे संख्यातानुदेशं वक्ष्यामि ।

तस्य दोषो विदो लटो वा ॥ २३ ॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो विदो लटो वा [३. ४. ८३] इति संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ।

ध्माधेटोः नाडीमुष्टघोरच ॥ २४ ॥

ध्माधेटोर्नाडीमुष्टघोश्च‡ संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ।

खलगोरथात् इनित्रकटघश्च× ॥ २५ ॥

संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ।

प्र०-महये सिद्धे ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थं पुनर्ब्राह्मणमहणं कृतम् । तेन याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानीति तद्विषयता न भवति । न वेति । अनुदेश उच्चारणम् । योगान्तरे तु शाब्दान्तरस्यानुमानं न तूच्चारणमिति न्यायप्राप्त एवायमर्थः ।

उ०-भाष्यस्य—इयत्स्यानादित्यर्थ इत्याह—अनुदेश इति । उच्चारणम् । उच्चारितसंबन्ध-
इत्यर्थः । वस्तुत उच्चारितस्यैव शब्दस्य बोधकत्वं नाऽनुमितादेरित्यणुदित्सूत्रभाष्योक्तेर-
नुमानपूर्वकस्योच्चारणाच्छेत्तुर्वचः । 'समानयोग' इत्यस्य च—एकयोगे वक्त्रोच्चारिताना-
मिरयर्थ इति वाचनिकमेवेदम् । एतेन 'निरग्यो', 'अवे तच्छोः' 'स्वाङ्गे तत्प्रत्यये' 'रोपधेतोः'
'ऋतुपशेभ्यः' 'उयस्यात्' 'अनवबलूप्यमर्धयो'रित्येतेषु परिहृतो दोषः । समानयोगे द्वयो-
रुच्चारणाऽभावात् 'छन्दोब्राह्मणानी'त्यत्रापि न दोषः, तत्पदोपस्थापितत्वेऽप्युच्चारणाऽ-
भावात् । अत्र पक्षे 'कर्तृकर्मणोश्च मूकजोः' 'वेशो यशश्चादे'रिति स्थपरिहृते । ते च 'पुनः-

* वेशोयशश्चादेर्भगाद्यत्स्वः । † च ४. ४. १३१; १३२. ‡ ङसिङ्सौश्च; ख्यत्यात्परस्य ३. १. ११०; ११२. § नासिकास्तनयोष्माधेटोः; नाडीमुष्टयोश्च ३. २. २९. ३०. × ४. २. ५०; ५१.

सिन्ध्वपकाराभ्यां कन् अणञौ च+ ॥ २६ ॥

संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ।

युष्मदस्मदोरचादेशाः ॥ २७ ॥

युष्मदस्मदोश्चादेशाः* संख्यातानुदेशेन न सिद्ध्यन्ति ।

तस्माद्यस्मिन्पक्षेऽल्पीयांसो दोषास्तमास्थाय प्रतिविधेयं दोषेषु ।

अथवैधं वक्ष्यामि—‘यथासंख्यमनुदेशः समानां स्वरितेन’ । ततः ‘अधिकारः’ । अधिकारश्च भवति स्वरितेनेति । एवमपि स्वरितं दृष्ट्वा सन्देहः स्यात्—‘न ज्ञायते किमयं समसंख्यार्थः, आहोस्विदधिकारार्थ’ इति ? सन्देहमाश्रमेतद्भवति, सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते—‘व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षण’मिति, समसंख्यार्थ इति व्याख्यास्यामः ॥१०॥

प्र०— विदो लटो धेति । अत्र तु लब्धयथासङ्ख्यानामनुमानाददोष । युष्मदस्मदोश्चेति । ‘बहुवचनस्य वल्लसा’वित्यादिषु योगेष्वनुमीयमानत्वाद्युष्मदस्मदोर्यथासङ्ख्यं न प्राप्नोति । यस्मिन् पक्षे इति । शब्दस्य साम्यमेकयोगे चेत्येष पक्ष आश्रयितव्य-इत्याहुः । दोषप्रतिविधानं तु कचिदान्तर्याद्वचनस्था, कचिदभिधानाऽनभिधानाभ्यामिति कर्तव्यम् । अथवेति । यत्र स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तत्रैव शब्दतोऽर्थतो वा साम्याश्रयणेन यथासङ्ख्यं, नान्यत्र सत्यपि सङ्ख्यासाम्ये ॥१०॥

उ०—‘इहमदोश्चादेशाः’ इति चेन भाष्ये समाह्वे । भाष्ये—तस्य दोष इति । समानयोगे इत्यस्येत्यर्थः । अत्र तु लब्धेति । इदं चिन्त्यम् । तत्तद्योगे वक्त्रोच्चारितानामेव तथा सवच इति पक्षस्तु प्रकृत्य दोषोक्ते । भाष्ये—नाहीमुष्ट्योरिति । इदं तृतीयाभ्यासस्यमाश्रय-विरोधादेकदेशिवचनम् । यस्मिन् पक्षे इति । ‘समानयोगे’ इत्येतत्करणाऽकरणपक्षयोर्मध्ये यत्र पक्षे इत्यर्थः । इत्याहुरिति । अत्राऽऽचिषीज सूक्ष्मीत्याऽर्थत इति पक्षेऽपि दोषोद्धारस्य सुकरत्वात्तदनाश्रयण किमयमिति । कचिदिति । युष्मदश्चादेशविषये, ‘विदो लट’ इत्यत्र च । कचिदिति । खलगोसिन्ध्वादौ । अत्र संख्यातानुदेशाभ्यावेप्यभिधानात् प्रयोगानुसरणास्त-मासनिर्देशोपि प्रमेणान्वयः । ‘कर्तृकर्मणोश्च भू’ इत्यत्र ‘वेशोयश’ इत्यत्र चाऽनभिधानादेतत् सूत्राऽप्रवृत्तिरित्यर्थः । ‘एकयोगे’ इत्यस्याऽनाश्रयणपक्षे त्वनेकस्येऽनभिधानाश्रयणमिति सात्पर्यम् । अस्य दुर्ज्ञेयत्वादाह—अथवेति । ॥१०॥

+ ४ ३ ३२, ३३ * युष्मदस्मदोरन्वतरस्या खन् च, तस्मिन्नि च युष्माकारमाक्षे, तत्कर्मकोनेकवचने ४ । ३ । १-३ । युष्मदस्मदोः षष्ठाचतुर्थीद्विवासास्वयोरानापी, बहुवचनस्य वस्तसौ, तेमयापेकवचनस्य ८ । १ । २०-२२ ।

स्वरितेनाधिकारः ॥ १ । ३ । ११ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ?

अधिकारः प्रतियोगं तस्याऽनिर्देशार्थः ॥ १ ॥

अधिकारः कियते—प्रतियोगं तस्याऽनिर्देशार्थ इति । किमिदं प्रतियोग-
मिति ? योगं योगं प्रति प्रतियोगम् । योगे योगे तस्य ग्रहणं मा कार्षमिति ।

किं गतमेतदियता सूत्रेण ? 'गत'मित्याह । कुतः ? 'लोकतः' । तद्यथा—
लोके 'अधिकृतोऽसौ ग्रामे' 'अधिकृतोऽसौ नगरे' इत्युच्यते यो यत्र व्यापारं
गच्छति । शब्देन चाप्यधिकृतेन कोऽन्यो व्यापारः शक्योऽवगन्तुमन्यदतो
योगे योग उपस्थानात् ।

न चा निर्दिश्यमानाधिकृतत्वाद्यथा लोके ॥ २ ॥

न वैतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् ? 'निर्दिश्यमानाधिकृतत्वाद्यथा
लोके' । निर्दिश्यमानमधिकृतं गम्यते । तद्यथा—'देवदत्ताय गौर्दीयतां यज्ञ-
दत्ताय विष्णुमित्राये'ति । गौरिति गम्यते । एवमिहापि 'पदरुजविशस्पृशो
घञ्' [३. ३. १६] 'स स्थिरे' [१७] 'भावे' [१८] घञिति गम्यते ।

प्र०— स्वरितेन । स्वरितेनेतीत्यंभूतलक्षणे तृतीया । स्वरितेनाधिकारो लक्ष्यते इत्यर्थः ।
स्वरितत्वं सूत्रस्थानां केवलमधिकारज्ञानार्थं प्रतिज्ञायते, न तु प्रयोगसमवायी ।
अधिकारशब्दो भावसाधनः, कर्मसाधनो वा । विनियोगो लोकेऽधिकार उच्यते स
एवेह गृह्यते । किमर्थमिति । आकाङ्क्षादिवशात्प्रकृतस्य सम्बन्धो लोक इव भविष्य-
सीति प्रश्नः । किं गतमिति । किमयमर्थोऽधिकारशब्देन परिगृहीतः, अथ नेति प्रश्नः ।
शब्देनेति । नहि परिस्पन्दरूपः शब्दस्य व्यापारोऽस्ति । न चेति । वचनरहिताल्लोक-
व्यवहारादेतत्साध्योऽर्थः सिद्ध इत्यर्थः । यज्ञदत्तायेति । सम्प्रदानविभक्त्या सन्निहिता
गोर्कर्मिका ददातिक्रियापेक्ष्यते । अश्रुतकल्पनायाः श्रुताऽपेक्षया लाघवात् ।

उ०— स्वरितेन । नेत्यं हेतौ तृतीया, अधिकारस्य स्वरितजन्यत्वाऽभावाद् न आह—
इत्यम्भूतेति । नत्विति । स्वरितोच्चारणस्याऽधिकारज्ञापनेन चारिताऽर्थोऽप्रयोगे शास्त्रान्तर-
प्राप्तत्वेन बाध्यत इति भावः । न च स्वरितस्याऽऽधर्मत्वात्समस्तुदीत्यादावप्रेऽनुवर्तमान-
इष्टः कथं सत्त्वम् । तत्सममिष्ट्याहताऽपि तत्करणेनाऽशोषात् । स्पष्टं चेदं समस्तुदीत्यत्र
कैपदे । इहाधिकारो नोपक्रम इत्याह—अधिकारेति । प्रेरणं तद्विषयीभूतं कार्यं वा
लौकिकोऽधिकारः । तत्र शब्दस्य द्विविधं कार्यम्—अर्थबोधः, स्वरूपबोधो वा । तत्रार्थबोधस्य
वचननिरपेक्षशब्द द्वितीये पर्यवसानेन योगे योगे उपपत्त्यर्थं फलति । तस्य प्रापउत्तरयोगेषु,
अपि पूर्वप्रापि । यथा 'संयोगान्तस्य लोपो' 'सल्लो सल्ली'त्यादाविति भावः । इकार्ये सूत्रस्य

अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात्परिभाषा ॥ ३ ॥

अन्यनिर्देशस्तु लोके निवर्तको भवति । तद्यथा—‘देवदत्ताय गौर्दीयतां यज्ञदत्ताय कम्बलो विष्णुमित्राय चे’ति, कम्बलो गोर्निवर्तको भवति । एवमिहाऽप्य‘मिविधौ भाव इनुण्’ [३. ३. ४४] घञो निवर्तकः स्यात् । ‘तस्मात्परिभाषा’ । तस्मात् परिभाषा कर्तव्या ।

अधिकारपरिमाणाऽज्ञानं तु ॥ ४ ॥

अधिकारपरिमाणाऽज्ञानं तु भवति । न ज्ञायते किमन्तमवधिमधिकारोऽनुवर्तत इति ।

अधिकारपरिमाणज्ञानार्थं तु ।

अधिकारपरिमाणज्ञानार्थमेव तर्ह्ययं योगो वक्तव्यः । ‘अधिकारपरिमाणं ज्ञास्यामी’ति । कथं पुनः—‘स्वरितेनाधिकार’ इत्येनेनाधिकारपरिमाणं शक्यं विज्ञातुम् ? एवं वक्ष्यामि—‘स्वरिते’नाऽधिकारः’ इति । स्वरितं दृष्ट्वाऽधिकारो न भवतीति । केनेदानीमधिकारो भविष्यति ? लौकिकोऽधिकारः ।

प्र०— घञो निवर्तकः स्यादिति । तस्यश्चाक्रोरोऽवन्योर्ग्रह इत्यादिवचनन्तर इनुण् स्यात् । सति सूत्रे घञः स्वरितत्वप्रतिज्ञानादनुवृत्तिर्भवति, न त्विनुणो, विपर्ययात् । अधिकारपरिमाणाऽज्ञानं त्विति । यथा धातोरिति किं प्राग्लादेशेभ्योऽथाभ्यासपरिसमाप्तेः, अङ्गाधिकारः प्रागभ्यासविकारेभ्योऽऽसप्तमपरिसमाप्तेरिति । स्वरितं दृष्ट्वाऽधिकारो न भवतीति । केनेदानीमधिकारो भविष्यति ? लौकिकोऽधिकारः ।

उ०—समर्थत्वादिगतमिति प्रश्नोऽयुक्तोऽत आह—किमयमिति । यद्यधिकारशब्देन प्रतिषेधोऽनुपस्थानमुच्येत, तदा सूत्रं सकलं स्यात् । तस्य ह्यन्योर्थे इत्याक्षेप इति भावः । नहीति । अर्थयोधरूपो व्यापारस्तु न वचनसाध्य इति भावः । पारिषोष्यानुपस्थानलाभ इति पोष्यम् । वचनेति । तथा च सूत्रमेवाक्षिप्यत इत्यर्थः । संनिहिता गोकमिकेति । गौरिति गम्यत इति भाष्यस्य ‘गौर्दीयता’मिति गम्यते इत्यर्थः । ‘श्रुतापेक्षणस्ये’ति पाठः । श्रुतकल्पनस्येत्यर्थः । ‘लाघवा’दित्यस्य ‘न्याय्यत्व’मिति शेषः ।

इनुण्विधौ घञो निवृत्तिरिति वेत्यत आह—तत्तत्रेति । अधिकारपरिमाणशब्देन तत्प्रदेशपरिमाणं विवक्षितमित्याह—यथेति । प्रकृतस्येति । सूत्रे ‘स्वरित’ इति सप्तसमीति भावः । भाष्ये—केनेदानीमिति । सूत्रं स्वधिकारनिवृत्त्यर्थं न तु तद्विधेयमिति भावः । इकारोऽनुवन्ध इति । प्रत्याहारसूत्रस्य प्रमेणेत्यर्थः । ननु द्वयोरन्यथोरयमस्पीयानिति भवति,

नाधिकार इति चेदुक्तम् ॥ ५ ॥

किमुक्तम् ? 'अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात्परिभाषे'ति ॥ अधिकारार्थमेव तर्ह्ययं योगो वक्तव्यः । ननु चोक्तम्—'अधिकारपरिमाणज्ञानं त्वि'ति ।

यावतिथोऽलनुबन्धस्तावतो योगानिति वचनात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

यावतिथोऽलनुबध्यते तावतो योगानधिकारोऽनुवर्तत इति वक्तव्यम् ।

अथेदानीं यत्राल्पीयांसोऽलो भूयसश्च योगानधिकारोऽनुवर्तते, कथं तत्र कर्तव्यम् ?

भूयसि प्राग्वचनम् ॥ ७ ॥

भूयसि प्राग्वचनं कर्तव्यम् । 'प्रागमुत' इति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । सन्देहमात्रमेतद्वचति, सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते—'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षण'मिति, प्रागमुत इति व्याख्यास्यामः ।

यद्येवं नार्थोऽनेन । केनेदानीमधिकारो भविष्यति ? लौकिकोऽधिकारः । ननु चोक्तं—'नाधिकार इति चेदुक्तम्' । किमुक्तम् ? अन्यनिर्देशस्तु निवर्तकस्तस्मात्परिभाषा । सन्देहमात्रमेतद्वचति, सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षण'मिति । इत्युपपत्तिरिति सन्देहे घञिति व्याख्यास्यामः ।

न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः ? वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् ? स्वरितेनाधिकारगतिर्यथा विज्ञायेत । [अधिकारगतिः] अधिकं कार्यम् । अधिकः कारः ।

अधिकारगतिः—गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य [१.२.४८] इत्यत्र गोटाद्ग्रहणं

प्र०—इत्यत्र स्वरितत्वदर्शनाद्द्वित्रिपूर्वादित्यस्य निवृत्तिरनुमीयते । यावतिथ इति । 'द्वित्रिपूर्वाञ्जिका'दित्यत्र इकारोऽनुबन्धः कर्तव्यः । तेन द्वयोर्योगयोरनुपपत्तिर्भवति । एवमन्यत्रापि वेदितव्यम् । अल्पीयांस इति । कथं पुनर्भिन्नजातीयापेक्षया प्रकर्षप्रत्ययः । परमतापेक्षयाऽल्पे योगा इति चेन्मन्यसे, तत्र अल्पीयांसोऽलः । अथ बहवोऽल इति चेद्भूयांसो योगाः । भूयसीति । 'अन्नस्य प्राग्दे'रित्यादि वक्तव्यम् । तत्तर्हीति । 'यावतिथोऽलिति भूयसि प्राग्वचनं चे'त्यर्थः । घञिति व्याख्यास्याम इति ।

उ०—नैवमत्र, अस्मात्पत्वात्, सूत्राणां बहुत्वादिति शङ्कते—कथमिति । भिन्नजातीयत्वं बहुत्वेन सूत्राणां बोध्यम् । परिहरति—परमतेति । 'यावतिथोऽलिति वादी 'अल्पे योगा बहवोऽल' इति मन्यते, भाषेसा तु 'अल्पेऽलो बहवो योगा' इति । एवं च मतभेदेनाऽलो योगानां च

चोदितं तत्र कर्तव्यं भवति । स्त्रीग्रहणं स्वरयिष्यते । स्वरितेनाधिकारगति-
र्भवतीति 'स्त्रियाम्' [४.१.३] इत्येवं प्रकृत्य ये प्रत्यया विहितास्तेषां ग्रहणं
विज्ञास्यते । तत्र स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति न दोषो भवति । [अधिकारगतिः ।]

अधिकं कार्यम्—अपादानमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते, यत्र प्राप्य
निवृत्तिः । तेनेहैव स्यात्—ग्रामादागच्छति नगरादागच्छति । 'सांकाश्यकेभ्यः
पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा' इत्यत्र न स्यात् । स्वरितेनाधिकं कार्यं भवती-
त्यत्रापि सिद्धं भवति ॥ तथा—अधिकरणमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते, यत्र
कृत्स्न आधारात्मा व्याप्तो भवति । तेनेहैव स्यात्—तिलेषु तैलम्, दध्नि
सर्पिरिति । गङ्गायां गावः, कूपे गर्गकुलमित्यत्र न स्यात् । स्वरितेनाऽधिकं
कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति । अधिकं कार्यम् ।

अधिकः कारः—पूर्वविप्रतिषेधाच्च न पठितव्या भवन्ति—'गुणवृद्धधौ-
त्वतृज्वद्भावेभ्यो नुम्पूर्वविप्रतिसिद्धम्' 'नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नु'डिति* ।
नुम्नुटौ स्वरयिष्येते । तत्र स्वरितेनाधिकः कारो भवतीति नुम्नुटौ भविष्यतः ।

प्र०—ननु चेतिनुण आनन्तर्यात्संदेहाऽभावः । उच्यते—घञोनुवृत्तिसामर्थ्ये दृष्टम्,
इनुणआनन्तर्यमिति निमित्तसद्भावादस्ति संदेहः । सांकाश्यकेभ्य इति । बुद्ध्या
समीहितैकत्वाः प्रकर्षाश्रयेण पाटलिपुत्रका विभज्यन्ते इति मुस्याऽपायाऽभावाद्पादान-
संज्ञा न स्यात् । 'भ्रुवमपाये' इत्यत्र तु स्वरितत्वे प्रतिज्ञाते सति घुद्विपरिकल्पिताऽ-
पायाश्रयेणाऽपि भवति । कृत्स्न आधाराभ्येति । सर्वेऽवयवा यत्र व्याप्ता
इत्यर्थः । गङ्गायां गाव इति । गङ्गाशब्दोऽत्र नद्यामेव वर्तते न तु तत्समीपदेशे । तस्य

उ०—प्रत्येकमप्यस्य बहुल्यं च प्राप्तं, तद्वलम्ब्याऽत्र प्रकर्षप्रत्यय इत्यर्थः । प्राग्देरिति ।
'सर्वस्य द्वे' इति द्विशब्दात्प्रागित्यर्थः । यावन्निध इति । समुदायानिमित्तार्थे 'तत्तर्ही'त्येकवचन-
मिति भावः । घञ इति । आनन्तर्यादिनुण्वद्बहुषु सूत्रेषूपस्थिततया संस्कारदाह्यादभपि
शट्टियुपस्थितिक इत्यस्ति सम्बन्धनिमित्तम् । एवं च व्याख्यानादधिकारनिवृत्तिवदधिकारोऽपि
सिद्ध इति सूत्रं व्यर्थमिति भावः । भाष्येऽधिकारगतिरित्येकं फलमुक्त्वा फलान्तरमाह—
[अधिकं कार्यमिति ।] अधिकः कार इति । अधिकारशब्दोऽधिक्यवापारवाची
न्यायप्राप्तादधिकोपि व्यापारो प्राह इति भावः । बुद्ध्येति । 'बुद्धिकृती विभागसंयोगी
प्राज्ञाविति भावः । अभिरूपत्वप्रकारैकबुद्ध्युपायोह एव संबोधः । अभिरूपत्वप्रकारेण
साक्षादयकैरपि संसृज्यमाना बुद्धिरभिरूपतरत्वलक्षणप्रकर्षाश्रयेण साक्षादयकाजहातीति
बुद्धेर्विश्लेष एव तद्विषयस्यापि विश्लेष इति भावः ।

नद्यास्तु तत्सामीप्यादिति । ननु कृत्स्नपदेन व्याप्यबुद्ध्याधेयक एव मुख्य आधारो-

कथं पुनरधिकः कार इत्यनेन पूर्वविप्रतिषेधाः शक्या न पठितुम् ?
लोकतः । तद्यथा—लोके 'ऽधिकमयं कार करोती'त्युच्यते योऽयं दुर्बलः
सन्बलवद्भिः सह भारं वहति । एवमिहाप्यधिकमयं कारं करोतीत्युच्यते योऽयं
पूर्वः सन्परं वाधते ।

अधिकारगतिस्वार्था विशेषायाऽधिकं कार्यम् ।

अथ योऽन्योऽधिकः कारः पूर्वविप्रतिषेधार्थः सः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहामाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य
तृतीयेपादे प्रथममाह्निकम् ।

प्र० मुख्यमेवाधारत्वमित्यप्रयोजनमेवत्स्यात् । नद्यास्तु तत्सामीप्याद् गौणमाधारत्वमिति
यन्नास्सङ्गा सिद्धा । पूर्वैति । विप्रतिषेधे पर कार्यमिति वचनात्पूर्वो बाध्य स्वरितत्व-
प्रतिज्ञानेन बाधक सम्पद्यते । तुल्यजातीयस्य बाधको, न तु नित्यत्वादियुक्तस्य ॥११॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याऽध्यायस्य
तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

उ०—विपरीतस्वभावाद्य इति प्रतिपादनेन प्रवाहकदेशे वरन्तीष्वपि गोपु प्रवाहस्य न मुख्यमाधार-
त्वमिति किं सामीप्यपर्यन्तभावनेनेति चेन्न, कृत्स्नपदं न तथात्वात्पर्यंक, 'कटे भास्ते' इत्यादेर्मुण्ड-
त्वाऽनापत्ते । तस्माद् व्याप्यवृत्त्यव्याप्यवृत्तुभयसाधारणमेवाधारत्वम् । कृत्स्नत्वं च बहुवच-
नमिप्रापकम् । बहुवचनसंबन्धाधेयकत्वमेव विवक्षितं, 'सर्वे' इत्यपि तदभिप्रायकमेवेत्याशयात् ।
प्रकृति स्वाधे, सप्तम्येव गौणमाधारत्वाधिकेति भाव इति केयटानुसारिण । वस्तुतः कृत्स्नपद-
सकौचे न मानं, 'कटे भास्ते' इत्यप्यमुख्यमेव गङ्गापदस्य प्रवाहपरत्वे तीरपरत्वे शोक्तीत्या न
मुख्यमाधारत्वम् । गङ्गासर्वावयवानामिव तत्समीपदेशसर्वावयवानामपि व्याप्यभावात् । किं
चाऽत्रौपदेशिकमधिकरणत्वम् । अत एव 'मासेऽतिक्रान्ते यद्दीयते तस्यादि मास औप-
देशिकमधिकरण'मिति 'तत्र च दीयत' इति सूत्र भाष्ये उक्तम् । समीपेऽप्यौपदेशिक
तत्त्वम् । व्यापकाधारस्यैवाधिकरणता न्याय्येत्यत्र मानं तु प्रकृत्यर्थतावच्छेदकविशिष्टे
विमर्शयर्थान्वययौचित्यं, नहि कटैकदश षट्त्वमस्ति, तस्मादेकदेशगताधारत्वस्य कटे आरोपेण
षोड इति गौण एव आधार इति तत्त्वम् । ननु स्वरितत्वेन प्रबलं पूर्वं परमिव निष्वादी
नपि बाधतेत्यत आह—तुल्यजातीयस्येति । यादृशदीर्बल्ये प्रसक्ते प्रावट्याय स्वरितत्व
प्रतिज्ञायते तादृशमेव दीर्बल्य तनाऽपनीयत इति भावः । उक्तमर्थं गायया सगृह्णाति भाष्ये—
अधिकारगतिरुच्येति । द्वितीयकल्म—विशेषायेति । गौणसमूहायेत्यर्थः । तृतीयमाह—
अथ योऽन्य इति ॥११॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्मजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्याध्यायस्य
तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ॥ १ । ३ । १२ ॥

[विकरणेभ्यः प्रतिषेधः ।]

विकरणेभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । चिनुतः सुनुतः लुनीतः पुनीतः । ङित इत्यात्मनेपदं प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । नैवं विज्ञायते—‘ङकार इयस्य सोऽयं ङित्, ‘ङितः’ इति । कथं तर्हि ? ङकार एवेन्ङित्, ङित इति ॥ अथवोपदेश इति वर्तते ॥ अथवोक्तमेतत् ‘सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशा’दिति* ।

सर्वथा चङङ्भ्यां प्राप्नोति । एवं तर्हि ‘धातो’रिति वर्तते । क प्रकृतम् ? ‘भूवादयो धातवः’ [१. ३. १] इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं, पञ्चमीनिर्दिष्टेन चेद्दार्थः । अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा—‘उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि, आमन्त्रयस्वैनम्’ । ‘देवदत्त’मिति गम्यते । ‘देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्य च, आढ्यो वैववेयः’ । ‘देवदत्त’ इति गम्यते । पुरस्तात्पृष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थान् प्रथमानिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टं च भवति । एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थान् पञ्चमीनिर्दिष्टं भविष्यति ।

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?

प्र०— अनुदात्त । विकरणेभ्य इति । लादेशेषु कृतेषु नियमात् पूर्वं नित्यत्वाङ्गिकरणास्तेषां ‘सार्वधातुकमपि’दिति ङित्त्वातिदेशादात्मनेपदनियमोऽनेन प्राप्नोति । ङकार इदिति । अन्यपदार्थोपेक्षणाद्वाहिरङ्गो बहुव्रीहिः । तत्पुरुषस्तु वर्तिपदार्थप्रधानत्वाद्-न्तरङ्ग इति स एवाश्रीयते । केरलाच्च ङकारादिति आत्मनेपदाऽसम्भवात्सामर्थ्यात्तदन्तर्विधेर्वाऽत्र ङित्त्वं आश्रीयते । तेन ङित्त्वादात्मनेपदमित्यर्थः । अथवेति । तेनोपदेशो यो ङित्त्वादात्मनेपदं, न त्वातिदेशिकङित्वेभ्यः । एवं तर्हीति । अत्रापि पक्षे उक्तुमुटिपतीत्यतिप्रसङ्गनिवारणार्थं ‘सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशा’दित्यस्याश्रयणीयम् । किमर्थमिति । किं विहितानां लादेशानामनेन नियमं क्रियते, अथ

उ०— अनुदात्तङित् । अत्र लादेशविधायकस्यैतरेकवाक्यत्वाच्चियमोत्तरमेव विकरणोऽत आह—लादेशोऽपि । एकवाक्यतापक्षस्तु भाविसजाश्रयणकुशदुष्ट इति भावः । पक्षमास-परस्मैपदनिवर्तकतया चाऽस्य नियमत्वम् । स्पष्टं चेय रीतिर्‘युष्मद्यपद’ इति सूये कैयटे । केवलाचेति । तस्य लोपावश्यभावादिति भावः ।

सामर्थ्यादिति । तेन च येन विधिरितिशास्त्रप्रवृत्त्यभावेऽपि तद्वत्तद्वहणमित्यर्थः । तदन्तर्विधेर्वेति । शब्द विज्ञेयविकृत्य तत्सामर्थ्याच्छास्त्रप्राप्तेर्वैष्यर्थः । तेन ङित्त्वादिति ।

१-२८ कचिदेव दृश्यते । † सार्वधातुकमपि १ २ ४ ‡ उपदेशेऽनुनासिके २५ १ १ २.

× १. २. १. पा० ७ २-‘वैवेय’ पा० ।

आत्मनेपदवचनं नियमार्थम् ॥ १ ॥

नियमार्थोऽयमास्थः । किमुच्यते नियमार्थोऽयमिति, न पुनर्विध्यर्थोऽपि स्यात् ?

लविधानाद्विहितम् ॥ २ ॥

लविधानाद्व्यात्मनेपदं परस्मैपदं च विहितम् ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । विकरणैस्तु व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्य—
'विकरणाः क्रियन्तां नियम' इति किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वाद्विकरणाः* ।
नित्याः खल्वपि विकरणाः, कृतेऽपि नियमे प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नुवन्ति ।
नित्यत्वात्परत्वाच्च विकरणेषु कृतेषु विकरणैर्व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति ।
नैष दोषः । अनवकाशो नियमः । साऽवकाशः । कोऽवकाशः ? य एते
लुग्विकरणाः श्लुविकरणा लिङ्लिटौ च ।

प्र०—वाक्यैकवाक्यतया विधिरिति प्रश्नः । नियमार्थ इति । एकवाक्यतायां भाविनी
संज्ञाभ्रयणीयेति वाक्यभेद एवाभ्रीयते तेन नियमोऽयं सम्पद्यते । परत्वादिति ।
विकरणानामवकाशः—अलादेशाश्चान्तादयः । नियमस्यावकाशः—लिङ्लिटौ वादौ-

उ०—इत्संज्ञककाराणादित्यर्थः । अतिदेशो तु किदिति बहुव्रीहिरेव, 'किदिति चे'त्याद्युरोधादिति
भावः । तेनेति । अत्र पक्षे किदिति बहुव्रीहिरेवेति भावः । बहिरहोऽपि 'किदिति चे'त्याद्यैक-
कृत्याय शास्त्रे आभ्रीयत इति बोध्यम् । भाष्ये—सिद्धं तु पूर्वस्येति । पूर्वपदस्य परमित्र-
परत्वात्पक्षे इत्याद्याः 'धातो ङित' इति भवत्येव । अत्रापीति । कुटेः सनो 'गार्कुटादिभ्य'
इति द्विवाचसन्तस्य द्विदन्तधातुत्वादिति भावः । शेत इत्यादी तु व्यपदेशिबन्तावात्सिद्धिरिति
बोध्यम् । द्रव्यपीति । उपदेशपदानुवृत्तिर्वा, कर्मधारयो वेत्यपि बोध्यम् । इति प्रश्न इति ।
प्रयोजनस्य स्पष्टत्वाच्च तदाक्षेपपरमिति भावः । चट्टायन्ते प्रकारान्तरेणाऽतिव्याप्तिं परिहर्तु-
मयमुपक्षेप इति बोध्यम् । [वाक्यैकवाक्यतयेति ।] आपाततोऽव्यन्तरवाक्यार्थबोधोत्तरं
वाक्यैकवाक्यतया महावाक्यार्थबोध इत्यर्थः । एकवाक्यतायामिति । लादेशाभ्रयसंज्ञामूल-
विधानेऽन्योन्याभ्रयापत्तेरनुदात्तञ्जित इत्यादौ भाविसंज्ञाऽऽभ्रयणीया स्यात् । 'अनुदात्तञ्जितो
लस्य स्थाने ते तिषादयो भवन्ति येषां जातानामात्मनेपदसंज्ञा भविष्यती'त्यर्थादिति भावः ।
वाक्यभेद एवेति । वाक्यभेदेष्वेतन्मुखनिरिहाणेनैव लक्ष्यसंस्कारकं तिषादिसूत्रं, न ततः
स्वतन्त्रमिति बोध्यम् । नियमार्थत्वपक्षेऽन्येषां प्राप्तानामेतात्सामर्थ्यांश्चिद्वृत्तिः । एकवाक्यतापक्षे
तु तेषामप्राप्तिरेवेति विशेषः । भाष्ये—तिससित्वादिना सिद्धत्वान्नियमार्थत्वमित्यज्ञानान-
पादते—किमुच्यत इति । लविधानादिति । लपदं तदादेशलक्षकमिति बोध्यम् । अन्य-
तरस्याऽनवकाशात्वे विप्रतिषेधाऽप्रयोगाद् द्वयोः सावकाशातां दर्शयति—विकरणानामिति ।

यदि पुनरियं 'परिभाषा' विज्ञायेत ? किं कृतं भवति ? 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषं, यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम्' 'लस्य तिवादयो भवन्तीत्युपस्थितमिदं भवत्यनुदात्तञ्चित आत्मनेपदम्' 'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्' [१ ३. ७८] इति ॥ एवमपीतरेतराश्रयं भवति । केनरेतराश्रयता ? अभिनिवृत्तानां लस्य स्थाने तिवादीनामात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञया भवितव्यम्, संज्ञया च तिवादयो भाव्यन्ते । तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च [कार्याणि] न प्रकल्पन्ते ।

परस्मैपदेषु तावन्नेतरेतराश्रयं भवति । परस्मैपदानुक्रमणं न करिष्यते ।

प्र०—धातुकसंज्ञौ । स्पष्टं स इत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वाद्विकरणस्तेन व्यवधानान्नियमाऽप्रसङ्गः । अनयकाश इति । सर्वत्र विकरण्यानां व्यवधायकत्वादिति भावः । यदि पुनरिति । आत्मनेपदपरस्मैपदाभ्यां लिङ्गाभ्यामिदं प्रकरणं लादेशविधावुपविष्टे । तत्र महावाक्येन विहितेषु लादेशेषु विकरणा इति दोषाभावः । स्यादपि कथम् । ते हि लावस्थायामेव निर्धायन्ते इति तैर्व्यवधानान्नियमो न प्राप्नोति । उच्यते—लमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वालादेशेषु कृतेषु लकारविशेषापेक्षया बहिरङ्गाः स्यादयो भवितव्यन्ति, येन नाप्राप्तिन्यायेन शवादीन्याधित्वा । शवादिविधाबनुवर्तनाद्वा ।

एवमपीति । एकवाक्यतापेक्षे विहिता लादेशा न सन्ति येन तेषां सवामात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञे स्याताम् । ततश्चैतत्परिभाषोपस्थाने सति संज्ञाश्रयं लादेशविधानम्,

उ०—यद्यपि नित्याऽनित्ययोरप्युक्तः स तथापि पूर्वं नित्यत्वाऽस्त्युत्तेर्न दोष इति बोध्यम् । परत्वादिति । यद्यपि प्राप्त्यैव बाध इति सार्वधातुकपरत्वं दुरुपपादं तथापि शास्त्रतः प्राप्तिमात्रेण पूर्व परत्वमादाय तत्प्रवृत्तिरिति भावः । इति भाव इति । इत्यभिमान इत्यर्थः । परिभाषाया लिङ्गवचननियमात्तद्दर्शयति—आत्मनेपदेति । यथोद्देशे वाक्यभेदस्यैव सारवाकार्यकालाधरणम् । उपस्थितस्य च वाक्यैकवाक्यतयाऽन्वयः । स चेत्थम्—'लस्य स्थाने तिवादयो भवन्ति, ते चानुदात्तञ्चितः परस्य लस्य स्थाने तादृशा भवन्ति येषां जातानामात्मनेपदसंज्ञा भवती'ति । न चाऽवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरं तेषां लस्यानिकत्वशानादात्मनेपदादिंसंज्ञोत्तरमेवैकवाक्यताऽस्तु, किं भाविसंज्ञाश्रयेणेनेति वाच्यम् । अत्र तत्रोपस्थितौ तावत्पर्यन्तं तेनाऽसंबद्धतयाऽवस्थाने मानामावात् । अन्तरङ्गतयाऽनेन संबन्धानुभवोत्तरमेव तिथाविमिः संज्ञाऽनुभवात् । तत्र महावाक्येनेति । अत एव भाष्येऽपि 'लस्य तिवादयो भवन्तीत्युपस्थितमिदं भवति—अनुदात्तत्वाद्युक्तम् । अत्रेवं बोध्यम्—कार्यकालपक्षेपीदमेव सूत्रं स्वाकाङ्क्षाया तैर्नैकवाक्यतामनुभवति । 'परिभाषे'त्यस्य परिभाषावदित्यर्थः । यथा परिभाषा कार्याकाङ्क्षावशात्तेनैकवाक्यतापक्षा, तथेदमपि, स्वाकाङ्क्षावशात् । आकाङ्क्षोत्थापके च लिङ्गव्यवहारः । प्रकृते चास्य तदाकाङ्क्षोत्थापकावामनेपदत्वा-

अवश्यं कर्तव्यम्—‘अनुपराभ्यां कृजः’ [१. ३. ७६] इत्येवमर्थम् । ननु
चैतदप्यात्मनेपदानुक्रमण एव करिष्यते ‘स्वरितिजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले’
[१. ३. ७२] आत्मनेपदं भवति, ‘कर्तर्यनुपराभ्यां कृजो ने’ति ।

आत्मनेपदेषु चापि नेतेतराश्रयं भवति । कथम् ? भाविनी संज्ञा विज्ञा-
स्यते सूत्रशाटकवत् । तद्यथा—कश्चित्कंचित्तन्तुवायमाह—‘अस्य सूत्रस्य
शाटकं वये’ति । स पश्यति—‘यदि शाटको न वातव्योऽथ वातव्यो न
शाटकः, शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिपिद्धम् । भाविनी खल्वस्य संज्ञाभि-
प्रेता—स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति । एवमिहापि स
लस्य स्थाने कर्तव्यो यस्याऽभिनिवृत्तस्यात्मनेपदमित्येपा संज्ञा भविष्यति ।

प्र०—लादेशविधानाश्रया च संज्ञेति भावः । परस्मैपदानुक्रमणमिति । नन्वसति परस्मै-
पदानुक्रमणे परस्मैपदमनुदात्तङिङ्गः प्राप्नोति । नैष दोषः । आत्मनेपद-
सम्बन्धावगमेन तेषां परस्मैपदसम्बन्धस्य बाधनाच्छेषादेव परस्मैपदमवस्थास्यते ।
अवश्यमिति । आत्मनेपदबाधनार्थमित्यर्थः । यदयमिति । कृतनियमानामसङ्करेण
स्थितानां हि निमित्तभावोपपत्तिः । अभिनिवृत्तानीति । प्रागपि नियमात्तेषां सम्भव-

उ०—दिना बोधकावेती शब्दाविति तत्र लिङ्गत्वस्यवहारः । एतेन सर्वत्र परिभाषालिङ्गं विधेः
परिभाषाशब्दोत्थापकत्वं विधौ दृष्टं, न चात्र तथा, विधिसूत्रे आत्मनेपदवादिनाऽनुपस्थिते-
रितिदमयुक्तमित्यपास्तमिति । एवं च धातोरेत्यनुवृत्त्यर्थं मण्डूकप्लुतिविभक्तिविपरिणामश्च
नाश्रयणीयाविति बोध्यम् । लकारविशेषेति । अपरनिमित्तकत्वेन लादेशानामन्तरङ्गत्वं
वक्तुं योग्यम्, ईदृशान्तरङ्गत्वस्य भाष्ये काप्यनाश्रयणादिति केचित् । नन्वेवं परत्वाच्छ-
बादपः स्फुरत आह—येन नेति । ननु भावकर्मणोरस्यचारिताप्यात्कथमयं न्यायः । ॥ च
तत्रापि यदा बाधः । एवं तर्हि ‘पुरस्तादपवादा’ इतिन्यायेन यक एव बाधः स्यान्न शबाधेः ।
किं च इयनादिभिर्नैव नाप्राप्तिन्यायाऽभावात्तद्विषये सावकाशाः । किं च लुग्विकरणादिषु
शपो निवृत्तौ स्यादयः सावकाशा इत्यत आह—शबादीति । आदेशेषु कृतेषु लावस्थाऽभावा-
त्स्याद्यप्राप्तेश्चिन्त्यमिदम् । ‘लावस्थायां स्यादय’ इत्यनाश्रित्येदमिति वक्तुं युक्तम् । तत्पक्षे तु
धातोरेतिवदनुदात्तङित इत्यपि विहितविशेषणमिति बोध्यम् । एरुवाक्यतेति । परिभाषापक्षे
इति भावः । नन्वसतीति । प्रत्ययनियमाश्रयणेऽनुदात्तादिभ्य एवात्मनेपदं धातुमात्रपरस्मै-
पदमिति पर्यवसानात्कादिविषये क्विचेवेति भावः । बाधनादिति । प्रकृतनियमाश्रयणे-
मेत्यर्थः । क्विपोस्तु वाऽसुरूपविधिना समावेश इति भावः । भाष्ये—अथवा पुनरिति ।
वाच्यभेदेनेत्यर्थः । कृतेति । भिन्नवाक्यतायां तिवादिमूत्रेणाऽऽपातरूपतया प्रसक्तत्वेन प्रति-
पन्नस्य न निमित्तत्वमिति भावः । भाष्ये—अभिनिवृत्तानीत्यस्य प्राप्तानीत्यर्थः । घृद्गप
इति । अन्यथा विकरणस्यवधाने नियमाऽप्रवृत्तालुभयोरपि पदयोः सामान्यशास्त्रेण सिद्धतया

अथवा पुनरस्तु नियमः । ननु चोक्तं विकरणैर्व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘विकरणेभ्यो नियमो यलीय’नीति, यदयं विकरणविधावात्मनेपदपरस्मैपदान्याश्रयति—‘पुपादि-
द्युताद्यलृदितः परस्मैपदेषु’ [३. १. ५५] ‘आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्’ [५४]
इति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अभिनिर्गुत्तानि हि तस्य स्थान आत्मनेपदानि
परस्मैपदानि च । यत्तर्हि—‘अनुपसर्गाद्वा’ [१. ३. ४३] इति विभाषा
शास्ति ।

किं पुनरयं प्रत्ययनियमः—‘अनुदात्तङित एवात्मनेपदं भवति’ ‘भाव-
कर्मणोः’ [१. ३. १३] एवात्मनेपदं भवती’ति । आहोस्वित्प्रकृत्यर्थ-
नियमः—‘अनुदात्तङित आत्मनेपदमेव’ ‘भावकर्मणोरारम्भेपदमेवे’ति । कश्चात्र
विशेषः ?

तत्र प्रत्ययनियमे शेषवचनं परस्मैपदस्याऽनिवृत्तत्वात् ॥ ३ ॥

तत्र प्रत्ययनियमे शेषग्रहणं कर्तव्यं परस्मैपदनियमार्थं—‘शेषात्कर्तरि
परस्मैपदम्’ [१. ३. ७८] इति । किं कारणम् ? ‘परस्मैपदस्याऽनिवृत्त-

प्र०—मात्रेण निमित्तत्वाऽविरोधात् । यत्तर्हि’ति । एतत्तु लिङ्लिङ्ग्यं स्यात् । चक्रमे
चक्राम, क्रम्यात् क्रंसीष्टेति । तस्माज्ज्ञापकदिग्प्रदर्शिता भाष्यकृता । ज्ञापकः
‘वृद्धयः स्वसनो’रित्यत्र स्ये निक्षेपनिधानम् । किं पुनरिति । उभयनियमस्तावन्न
संभवति, अनेकस्मिन्नर्थे वाक्यस्यैकस्य तात्पर्याऽयोगात् । तस्मादन्यतरनियम-
संभवात्प्रभः । ननु प्राधान्यात्प्रत्ययानां तन्नियमो युक्तः, एव तर्हि प्रधानोपरोधो मा
भूदिति प्रकृत्यर्थनियमोऽपि संभवति । भाष्यकर्मणोरेवेति । ननु पूर्वेण नियमाद्भाव

उ०—तद्विधानं विफलं सदेतदर्थज्ञापकम् । ‘स्ये’ इति त्वेतत्पक्षे विषयसप्तमीति भावः । विकरण-
व्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्तिर्ज्ञापयति इति ‘शब्दे शित’इति सूत्रे भाष्ये प्वनितमिति वक्ष्यते ।
अत एव ‘छावस्याया स्यादय’ इति पक्षेऽपि न दोषः । केचित्तु भाष्यप्रामाण्यादनुप-
सर्गाद्वैत्यस्याशीर्लिङ्लिङ्गोरप्रवृत्तिरित्याहुः । उभयनियमपक्षोऽपि सम्भवन् किमिति नोक्त
इत्यत आह—उभयेति । एकस्येति । ‘मकृदुच्चरित’ इति न्यायादिति भावः । नन्विति ।
‘प्रधाने कार्यसप्रत्यया’दिति न्यायादित्यर्थः ।

एवं तर्हीति । न्यायद्वयस्यापि सत्त्वात्सदेह इति प्रभः । प्रकृत्यर्थेति द्वन्द्वः ।
नन्विति । ‘अनुदात्तङित एवे’त्यत्रैवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदार्थकत्वात्प्रकृत्यन्तरास्तु प्राप्यर्थे
तदप्राप्ती विषयर्थत्वमेव न्याय्यमिति भावः । नैष इति । खलेकपोतन्यायेन संपूर्णं प्रकरणं
युगपदेव प्रवृत्तमिति भावः । भाष्ये—तत्र परस्मैपदमपीति । अनुदात्तङित इत्यर्थः ।

त्वात्' । प्रत्यया नियता. प्रकृत्यर्थान्नियतौ, तत्र परस्मैपदमपि प्राप्नोति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं परस्मैपदनियमार्थम् । 'शेषादेव परस्मैपदं भवति नान्यत' इति ।

कथं आत्मनेपदवचनं तस्याऽन्यत्र नियमात् ॥ ४ ॥

कथं आत्मनेपदं वक्तव्यम् । लोहितायति लोहितायते । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? 'तस्यान्यत्र नियमात्' । तद्वदन्यत्र नियम्यते ॥ उच्यते च, न च प्राप्नोति, तद्वचनाद्विष्यति ॥ अस्तु तर्हि प्रकृत्यर्थनियमः ।

प्रकृत्यर्थनियमेऽन्याऽभावः ॥ ५ ॥

प्रकृत्यर्थनियमेऽन्येषां प्रत्ययानामभावः । अनुदात्तञ्चितस्तृजादयो न प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । अनवकाशास्तृजादयः, उच्यन्ते च, ते वचना

प्र०—कर्मणोरिति सूत्रं विध्यर्थे व्याप्य, न तु नियमार्थम् । नैष दोषः । समस्तमात्मनेपद-प्रकरणमेकं वार्यमिति तदपेक्षयैवमुक्तम् । कथं इति । 'वा कथं' इति परस्मैपदे त्रिकल्पिते आत्मनेपदस्यानुदात्तञ्चिदादिषु नियतत्वादप्राप्तत्वात्कारस्य श्रवणप्रसङ्गः । उच्यते चेति । लकारे त्रियादिभिनिवृत्तिरिति नियमः प्रवर्तते, तत्र परस्मैपदस्य सिद्धत्वाद्वाचनेन तस्मिन्निवृत्त्यभावे वचनमनर्थकं स्यात्, केवलायां प्रकृतेरप्रयोगार्हत्वाच्चदमन्तरेणाथस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात्प्रयोगविकल्पाऽयोगात् । तस्मा-

उ०—प्राप्यनिधमे दोषान्तरमाह भाष्ये—कथं आत्मनेपदं वक्तव्यमिति । 'वा कथं' इत्यादि षष्ठ्युत्तरी 'शेषा' दिव्यतः प्राकार्येति भावः । लकारस्येति । वाग्रहणादिति भावः । एतत्स्यापि कृद्गन्तत्वा प्रातिपदिकेषु सुपि पदत्वादपदं न प्रयुज्यतेत्यस्य न विषय इति बोध्यम् । भाष्ये—'उच्यते चे'त्यस्य 'विकल्पद्वाराऽऽत्मनेपद'मिति शेषः । 'न च प्राप्नोतीत्यस्य—'आत्मनेपद'मिति शेषः । तत्—आत्मनेपदम् । वचनात्—'वा कथं' इति वचनादित्यर्थः । ननु वाचनेन लकारस्यैव पाक्षिकत्वमुच्यते न त्वात्मनेपदस्येत्यत आह—लकार इति । भिन्नवाच्यतापक्षे सामान्यसूत्रप्रवृत्त्यनन्तरभावितादेतत्प्रकरणेन पूर्वनिवृत्तस्य प्रत्यायनमशक्यं, तद्विषयस्याश्च तदन्तस्य कृत्यमप्यशक्यम् । ननु केवलप्रकृतिप्रयोगस्तर्हि तनोरप्यतऽहं आह—केवलाया इति । नन्वेवमपि प्रयोगविकल्पोऽस्त्यत आह—श दमिति । साधु-प्रयोगनिर्वाहप्रवृत्तशास्त्रेण कथं प्रयोगाऽभावस्य बोधयितुमयुक्तत्वादिति भावः । एव च 'कथं आत्मनेपदवचनं मिति द्वितीयदोष उद्घटितः । 'शेषग्रहणं कर्तव्य'मिति दोषस्त्वस्येव । मन्वापाततन्निवादिमूत्रं प्रमत्तमुभयपदित्वं यथा पाश्चात्यैरनियमैरपोष्यत, एव प्रथमं नित्य-वस्तु लकारनिवृत्तं पाक्षिकमिति वक्ष्यति युक्तम् । किं च 'दधी'त्यादिवत्केवलप्रकृति

द्वविष्यन्ति । सावकाशास्तृजादयः । कोऽवकाशः ? परस्मैपदिनोऽवकाशः ।
तत्रापि नियमान्न प्राप्नुवन्ति ।

तव्यदादयस्तर्हि भावकर्मणोर्नियमान्न प्राप्नुवन्ति । तव्यदादयोऽप्यनव-
काशास्ते वचनाद्वविष्यन्ति† ॥ चित्तर्हि भावकर्मणोर्नियमान्न प्राप्नोति ।
चिणपि वचनाद्वविष्यति× ॥ घन्तर्हि भावकर्मणोर्नियमान्न प्राप्नोति+ । तत्रापि
प्रकृतं कर्मग्रहणमनुवर्तते । क प्रकृतम् ? 'अएकर्मणि च' [३. ३. १२]
इति ॥ तद्वै तत्रोपपदविशेषणमभिधेयविशेषणेन चेदार्थः । न चान्यार्थं प्रकृत-
मन्यार्थं भवति । न खलप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति । नहि गोधा सर्पन्ती
सर्पणादहिर्भवति ।

प्र०-हात्मनेपदमेव विकल्पेन विधीयते । तव्यदादयोपीति । यद्यपि क्तानीयं चूर्ण-
मित्यादौ करणादीन्यत्रकाश, तथापि 'तयोरेवे'ति चोदनया भावकर्मणोर्यद्विधानं
तदनवकाशम् । चित्तर्हीति । ननु भावकर्मणी सार्जधातुकस्याऽर्थो, न चित्तस्तत्कथम-
प्राप्तिश्चोद्यते । सहाभिधानपक्षे चिणोऽपि भावकर्मणी अर्थानित्यदोषः । घन्तर्हीति ।
अकर्तरि विधीयमानोऽपादानादिषु घञसावकाशः । उपपदविशेषणमिति । सप्तमी-
स्यस्य सामान्यस्य कर्मणीत्यनेन विशेषस्य प्रतिपादनादुपपदविशेषणमुच्यते । एव-

उ०-प्रयोगोऽपि वक्तुं शक्य इति चेन्न, तिादिसूत्रेण युगपदुभयप्रत्ययपरत्वाऽसम्भवादर्थोक्ति-
स्तथोर्विकल्पः । स एव तत्तन्निवर्तनप्राप्तः पुनर्'वां वयप' इत्यनेन प्रतिप्रसूयत इति करवनाया
एव युक्तवान्न दोषः । एकवाक्यतापक्षेऽपि 'यदीदं प्रकरणं न स्यात्स्यादेव विकल्प' इति
सम्भावितस्य तस्यैव प्रतिप्रसव इति न दोषः । ननु प्रत्ययनियमपक्षे 'दोषा व्रिति कृतेपि
दोषः', 'कर्त्तरी'त्यस्य सूत्रेन 'कर्त्तरि दोषादेवे'त्यर्थेऽर्थान्तरे परस्मैपदस्य सर्वत्र आपत्तेरिति
चैतत्सत्यम् । विनिगमनाविरहेण 'कर्त्तर्येव', 'दोषादेवे'ति नियमइयाऽङ्गीकारणाऽदोषात् ।
नन्वेवमपि 'भावकर्मणोरेवे'ति धातुमात्रविषयनियमेनानुदात्तछिद्रयोऽपि कर्त्तरि तदनापत्तिः ।
■ चाऽनुदात्तचित् इत्यस्य वैयर्थ्यम्, दोषाद्भावकर्मणोस्तद्व्यावृत्त्यर्थं पारितोष्यादिति चेन्न ।
योगविभागसामर्थ्येनास्य कर्त्तर्यत्वादोषः । भाष्ये-अस्तु तर्हीति । 'दोषादिति कर्त्तर्यता-
रूपादोषा'दित्यादिः । परस्मैपदिनोऽवकाश इति भाष्यादवकाशतश्चोर् निर्येकवचनान्तः,
'करणाद्रीत्यवकाश' इति कैवट्यादित्यपुलिङ्ग, 'तिरुन्तान्यवकाश' इति ऋरूपसूत्रस्य भाष्याच्चेति
योप्यम् । तत्रापि नियमान्नेति । 'तेषु परस्मैपदमेवे'ति नियमादित्यर्थः । एव चाऽनव-
काशात्वाद्वचनसामर्थ्याद्वविष्यन्तीति प्रकृत्यर्थनियमे न दोष इति भावः । तथापीति । बहुल-
ग्रहणोच्चीतविधेश्चरितार्थेपि 'तयोरेवे'ति विधेरपारितोष्यादिति भावः । सहाऽभिधानेति ।
यद्यप्यनिर्दिष्टार्थानो स्वाधिकारत्वेन प्रकृत्यर्थोऽर्थकर्तृव व्याख्या, तथापि व्याकरणाग्तरेऽति-

यत्तावदुच्यते—‘नान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवती’त्यन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति । तद्यथा—शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते, ताम्यश्च पानीयं पीयते, उप-
स्पृश्यते च, शालयश्च माव्यन्ते । यदप्युच्यते—‘न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्त-
नादन्यद्भवति, नहि गोघा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवती’ति । भवेद् द्रव्येष्वेतदेव,
स्यात् । शब्दस्तु खलु येन येनाभिसम्बध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति ।

शेषवचनं च ॥ ६ ॥

शेषग्रहणं च कर्तव्यम् । ‘शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्’ [१: ३. ७८]
इति । किं प्रयोजनम् ? शेषनियमार्थम् । प्रकृत्यर्थो नियतौ, प्रत्यया अनियताः,
ते शेषेऽपि प्राप्तवन्ति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यम्—‘शेषात्कर्तरि परस्मैपदमेव
नान्य’दिति ।

कर्तरि चात्मनेपदविषये परस्मैपदप्रतिषेधार्थम् ॥ ७ ॥

कर्तरि चाऽऽत्मनेपदविषये परस्मैपदप्रतिषेधार्थं द्वितीयं शेषग्रहणं कर्तव्यम् ।
‘शेषाच्छेषे’ इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—‘भिद्यते कुत्सल स्वयमेवे’ति* ।

प्र०—मभिधेयविशेषणेनेति व्याख्येयम् । कर्तरि चेति । यदा ‘कर्मव’दित्ययं शास्त्राति-
देशस्तदा कर्मकर्तरि परत्वात्परस्मैपदं प्राप्नोति । शुद्धौ तु कर्मकर्तारानुभयोरवकाशौ ।

उ०—प्रत्ययाधिकरणनादर्शादयं पक्ष आश्रितः । सहाभिधानेपि द्वावितिषदर्थवत्ता प्रत्येकमेव
पदांशेति बोध्यम् । सहाभिधानं घोटकत्वेन, उभयोरपि घोटकत्वादिति तथैवम् । अकर्तृ-
रीति । भावघटनवनवकाशावात्सिद्ध इति भावः । ननुपद इति विशेष्याऽभावात्कथं
‘कर्मणी’त्यस्य तद्विशेषणत्वमत आह—सप्तमीति । विशेषोपस्थापकत्वमत्र विशेषणपदेन
विशक्षितमिति भावः । स्वयन्तिसूत्रे भावलक्षणसप्तम्यस्तमनुवृत्तिमात्रेण कथं विषयसप्तम्यस्त
स्यादिति शङ्काभाष्यार्थः । शब्दाऽधिकार एवाश्रित इति परिहारः । भाष्ये प्रत्ययनियमवाची
मत्पक्षे स्वयोद्भासित गौरवमत्रापि समानमित्याह—शेषवचनं चेति । अत्रापि पक्षे शेष-
ग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । शेषग्रहणान्तरं च कर्तव्यमित्यधिकं गौरवं प्रत्ययनियमपक्षे
इत्याह—कर्तरि चेति । आत्मनेपदविषय कर्त्ता—कर्मकर्त्ता । ननु स्वाश्रयकर्त्तृत्वप्रयुक्त
परस्मैपदमातिदेशिकेन विरुद्धमिति कथं तत्स्यादत आह—यदेति परस्मैपदं प्राप्नोतीति ।
द्वितीयशेषग्रहणे तु कर्मकर्तुं शेषत्वाऽभावाच्चेति भावः । उभयो—कर्मकर्त्ताश्रयविषयो ।
भावाऽभावकृतविरोधवदेव स्वाश्रयं निवर्त्यत इति भावः । चातिदेशोऽनवकाशः, कार्यान्तरे
सावकाशात्वादिति तात्पर्यम् । कार्यातिदेशे त्विति । केचित्त्वेतज्ज्ञाप्यप्रामाण्यात्कार्यातिदेशोऽपि
परत्वादिभ्यवहार उत्पत्तिदेश एव देशोऽतिदिश्यमानकार्याणामित्याहुः । यस्तुत कार्यातिदेशः

कतरस्मिन्पक्षेऽयं दोषः ? प्रकृत्यर्थनियमे । प्रकृत्यर्थनियमे तावन्न दोषः । प्रकृत्यर्थो नियतौ, प्रत्यया अनियताः, तत्र नार्थः कर्तृग्रहणेन, कर्तृग्रहणाच्चैष दोषः ॥ प्रत्ययनियमे तर्ह्ययं दोषः । प्रत्यया नियताः, प्रकृत्यर्थावनियतौ, तत्र कर्तृग्रहणं कर्तव्यं भावकर्मणोर्निवृत्त्यर्थम् । कर्तृग्रहणाच्चैष दोषः ।

प्रकृत्यर्थनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् ? प्रकृत्यर्थो नियतौ, प्रत्यया अनियताः । ततो वक्ष्यामि—‘परस्मैपदं भवती’ति । तन्नियमार्थं भविष्यति—‘यत्र परस्मैपदं चान्यच्च प्राप्नोति तत्र परस्मैपदमेव भवती’ति ।

तत्तर्हि प्रत्ययनियमे द्वितीयं शेषग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते । ‘अनुदात्तङित आत्मनेपदम्’ । ततः—‘भावकर्मणोः’ । ततः

प्र०—कार्यादिदेशे तु परत्वादात्मनेपदं सिध्यति । प्रकृत्यर्थो नियतायिति । भाव-
कर्मणोरात्मनेपदमेवेति नियमादन्तरङ्गापि कर्तृग्रहणं कर्तव्येव परस्मैपदं लभ्यते
इति नार्थः कर्तृग्रहणेन । कर्तृग्रहणाच्चेति । परस्तात्तु परिहरिष्यति । परस्मैपद-

उ०—शास्त्रादिदेशद्वारेणैवैतत्कम् । ‘कर्त्तरि चे’त्यादिप्रकारस्य प्रकृत्यर्थनियमपक्षे दोषान्तरमिति
भाति, तच्च न, ध्वजमाणयुक्तेरित्याशयेन वृत्तति—कतरस्मिन्निति । भाष्ये प्रकारस्वारस्ये-
माह तृतीयः—प्रकृत्यर्थेति । प्रकृत्यर्थनियमवाप्याह—सावन्न दोष इति । अन्तरेणापीति ।
भावकर्मणोस्तद्वानयोर्नैवत्येन कर्तव्येवोभयग्रन्थात् । उभयग्राही नियमार्थं शास्त्रं कर्तव्येव
पर्यवस्यतीति भावः । भाष्ये—नार्थः कर्तृग्रहणेन कर्तृग्रहणाच्चैष दोष इति । तथा च
प्रकृत्यर्थनियमपक्षे तदभावाच्चैष दोषः । अयं भावः—यदि कर्तृग्रहणं क्रियते तदा निम्न-
विषयत्वाद्भावकर्मणोरिति परस्मैपदापवादे न भवतीति परस्वात्मकर्त्तरि परस्मैपदं प्राप्नोतीति
तन्निवृत्त्ये दोषग्रहणं कर्तव्यम् । यदा तु कर्तृग्रहणं न क्रियते तदा परस्मैपदं प्राप्ते भाव-
कर्मणोरित्यारम्भमाणं येन नाप्राप्तिभ्यायेन दोषादित्यस्याऽपवाद इति भावकर्मणोरित्येत-
द्विषये दोषादिति न प्रवर्तते इति कर्मकर्त्तरि परस्मैपदनिवृत्त्ये दोषग्रहणं न कर्तव्यमिति ।
दोषदः स्वाशयमाह—प्रत्ययनियमे तर्हीति ।

‘कर्तरि’ । कर्तरि चात्मनेपदं भवति भावकर्मणोः । ततः ‘कर्मव्यतिहारे’ । कर्तरीत्येव । ‘भावकर्मणो’रिति निवृत्तम् ।

यथैव तर्हि कर्मणि कर्तरि भवति, एवं भावेऽपि कर्तरि प्राप्नोति—‘एति’ जीवन्तमानन्दः^१ ‘नास्य किञ्चिद्भुजती’ति^२ ॥ द्वितीयो योगविभागः करिष्यते^३ । ‘अनुदात्तङित आत्मनेपदम्’ ततो ‘भावे’ । ततः ‘कर्मणि’ । कर्मणि चात्मनेपदं भवति । ततः ‘कर्तरि’ । कर्तरि चात्मनेपदं भवति । कर्मणीत्यनुवर्तते, भाव इति निवृत्तम् । ततः ‘कर्मव्यतिहारे’ । कर्तरीत्येव, कर्मणीति निवृत्तम् ।

प्र०—मिति । सिद्धे परस्मैपदे पुनर्विधानमात्मनेपदनिवृत्त्यर्थं सम्पद्यत इत्यर्थः । नास्य किञ्चिदिति । पीडारूपं भावस्वभावं वस्त्वित्यर्थः । यदि तर्हि कर्मणि कर्तर्यात्मनेपदं भवति ‘हन्त्यमानो हन्ती’त्यत्र प्राप्नोति । नैष दोषः । प्रत्यासत्त्यैकधातुविषयं कर्मकर्तृत्वं विहायते । यस्य स्वाश्रयं कर्तृत्वं कर्मशास्त्रातिदेशाच्चौपचारिकं कर्मत्वं तत्रैव भवति ।

उ०—कर्मकर्तृत्ववत्तद्भावार्थभावकर्तृत्वमेव ग्राह्यम्, एवं च ‘एति जीवन्तमानन्द’ इत्यत्र कथं दोष इति चेत् । भावांते प्रत्यासत्त्याश्रयणस्याऽऽसत्त्वत्वात् । तदाह—पीडारूपमिति । प्रत्यासत्त्येति । अत्र तु हन्तिभेद इत्यर्थः । तद्भावार्थविरूपितकर्मत्वस्यैव कर्मवद्भावेनाऽतिदेशादिति भावः । व्यवहित इति । एवं चानन्तरस्येतिभ्यामेव कर्तरीति योगविभागः शेषात्कर्तरीत्यस्यैव बाधको न त्व‘नुपराभ्या’मित्यस्येति भावः । कर्तरीति योगविभागेनानुपराभ्यामित्यस्याऽबाधे पुनरन्तरस्याह—कृद्धान्तरेति । प्रथमं सामान्यतस्तिबादिप्राप्तिः, ततः कर्मवद्भावाद्भावाकर्मणोरिति, ततः परत्वाच्छेषादिति प्राप्तं, कर्तृगामिक्रियाकलाभावेनास्यापि शेषत्वात्, ततो योगविभागादात्मनेपदं प्राप्तं, ततोऽनुपराभ्यामिति, ततश्चोत्तरकक्षाभावितायोगविभागस्याऽपि तद्बाधकमिति न कर्तरीति योगविभागेन तद्बाधनमिति भावः । आत्मनेपदापवादत्वाच्चेति । परत्वेन योगविभागबाधकस्वरितमित इति प्राप्तेरर्थः । एवं च बाधकापवादत्वाद्भावाऽस्य तद्बाध्यत्वमिति भावः । प्राप्तिमात्रमिति । बाध्यसामान्यविन्त्येति भावः । माष्ये परा प्राप्तिरप्रतिपिद्धेति । अबाधितेत्यर्थः । ननु ‘इय’मित्यनेन पूर्वप्रक्रान्तत्वाद्योगविभागरूपाया एव परामर्शः स्यात्, स चापुक्कः उत्तरीत्या बाध्यबाधकभावस्य वैपरीत्यापत्तेरत इयमित्यनेन शेषादिति प्राप्तिर्ग्राह्या, तत्र च बाधकत्वमनुपपन्नमत आह—पूर्वविप्रतिपेधेनेति । तदेवाह—शेषादित्यस्यावकाश इति । एवं च तृतीयकद्वयायामेव

१—‘कल्याणी न गायव लौकिकी’ प्रतियाति मे । एति जीवन्तमानन्दो नर वपंशतादपि ॥३॥”

इत्यपि श्रीमद्रामायणे नान्दीकीय आदिकाव्ये मुन्दरकाण्डे ३४ तमे सर्गे हनुमन्त प्रति सीतोक्तिः ।

२ भावे इ. इ. १८ “नस्तत्त्वानन्दो भावः कर्त्ता” इति न्यासे (२।३।५४) श्रीजिनेन्द्रनुक्तिपादः ।

३ इत्यापीना भाववचनानामज्वरेः २. ३. ५४. + भावकर्मणोः १. ३. १३.

एवमपि शेषग्रहणं 'कर्तव्य'मनुपराभ्यां कृजः' [१. ३. ७६] इत्येव-
मर्थम् । इह मा भूत्—अनुक्रियते स्वयमेव, पराक्रियते स्वयमेव । ननु चैत-
दपि योगविभागादेव सिद्धम् । न सिध्यति । अनन्तरा या प्राप्तिः सा योग-
विभागेन शक्या बाधितुम् । कुत एतत् ? 'अन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो
वे'ति । परा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा प्राप्नोति । ननु चेयं प्राप्तिः परा प्राप्तिं
बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् ।

एवं तर्हि 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' [१. ३. १४] इत्यत्र कर्तृग्रहणं
प्रत्याख्यायते । तत्प्रकृतमुत्तरत्राऽनुवर्तिष्यते—'शेषात्कर्तरि कर्तरी'ति ।
किमर्थमिदं—'कर्तरि कर्तरी'ति ? 'कर्तेव यः कर्ता तत्र यथा स्यात्, कर्ता

प्र०—अनुपराभ्यां कृज इत्येवमर्थमिति । एष हि योगो व्यवहितः । कज्ञान्तरप्राप्तत्वा-
दात्मन्नेपदाऽपवादत्वाच्च बलवानिति न शक्यते योगविभागेन बाधितुम् । ननु
चैतदप्राप्तिः । प्राप्तिमात्रं योगविभागेन बाध्यते । ननु चेयमिति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति
भावः । शेषादित्यस्यावकाशो—याति वातीति । अनुपराभ्यामित्यस्याऽवकाशः—
अशेषः—कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविषयः—अनुकरोतीति । कर्मकर्तृभ्युभयप्रसङ्गे पूर्व-
विप्रतिषेधेन शेषादिति प्राप्तिर्भवति । साऽपि योगविभागेन बाध्यते । नोत्सहते
इति । शेषादिति प्राप्तियोगविभागेनापवादेन कर्मकर्तृविषयान्तरं नीत्वा नोत्सहते परां
प्राप्तिं बाधितुमित्यर्थः । अथना—इयं योगविभागप्राप्तिरविशेषादनुपराभ्यामित्येतामपि
प्राप्तिं बाधिष्यत् इत्यर्थः । नोत्सहते इति । अपवादापवादत्वादनुपराभ्यामित्यनया
प्राप्त्या प्रतिषिद्धा नोत्सहते तामेव बाधितुमित्यर्थः । कर्तेव यः कर्तेति । यस्य व्यप-

७०—शेषादित्यनेनानुपराभ्यामित्यस्य पूर्वविप्रतिषेधेन बाधे अतुर्थकस्यायां योगविभागप्राप्त्या
शेषादिति बाध्यते । ॥ च पुनरनुपराभ्यामित्यस्य प्राप्तिः, सङ्गतिभ्यामादिति भावस्तदाह—
सापि योगविभागेनेति । शेषादिति । उत्सर्गापवादयोरेकवाक्यतयाऽपवादविषये उत्सर्गा-
ऽप्रसङ्गेरिति भावः । परा प्राप्तिमिति । कर्मकर्तृविषयानुपराभ्यामिति प्राप्तिमित्यर्थः ।
भाष्ये प्रतिषिद्धेत्यस्य बाधितेत्यर्थः । पूर्वविप्रतिषेधारम्भे गौरवात् । इयमित्यनेन योग-
विभागप्राप्तिरेव परामृश्यत इत्याह—अथवेति । बाध्यसामान्यचिन्तयेति भावः ।
अपवादाऽपवादत्वादिति । पूर्वमपवादपदं बाधकपरं, तत्र योगविभागस्य परत्वादापकं
'स्वरितमित' इति, तदपवादत्वादित्यर्थः । कचित्त्वपवादत्वादित्येव पाठस्तदापि तदापक-
त्वोपलक्षकं, परत्वाद्धि योगविभागस्यानुपराभ्यामिति बाधकम् । भाष्येपि प्रतिषिद्धेत्यस्य
परत्वादाधितेत्यर्थः । भाष्ये—प्रात्याख्यायते इति । वर्तमानसामीप्ये छट् । कर्मकर्तरि

चाऽन्यश्च यः कर्ता तत्र मा भूदिति । ततोऽनुपराम्यां कृजः । कर्तरि कर्तरी'त्येव ॥१२॥

कर्तरि कर्मव्यतिहारे ॥ १ । ३ । १४ ॥

क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यम् । कर्मव्यतिहार इत्युच्यमान इहापि प्रस-
ज्येत—'देवदत्तस्य धान्यं व्यतिलुनन्ती'ति, इह च न स्यात्—व्यतिलुनते
व्यतिपुनत इति ।

ततर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । क्रियां हि लोके कर्मेत्युपचरन्ति । 'कां
क्रियां करिष्यसि' । 'किं कर्म करिष्यसी'ति ॥ एवमपि कर्तव्यम् । 'कृत्रिमाऽकृत्रि-
मयोः कृत्रिमे संप्रत्ययो भवति' ॥ क्रियाऽपि कृत्रिमं कर्म । न सिद्ध्यति । 'कर्तुरी-

प्र०—देशान्तरं नास्तीत्यर्थः । यद्येवमसिद्धिनन्तीति करणकर्तरि न प्राप्नोति । नैष दोषः ।
कर्त्रवस्थायां करणत्वाऽभावान् । 'भिद्यते कुमूलः स्वयमेवे'त्यत्र तु स्वाश्रयं कर्तृत्वमिति-
देशिकं तु कर्मत्वमिति न भवति परस्मैपदम् ॥१२॥

कर्तरि । क्रियाव्यतिहारे इति वक्ष्यमिति । प्रत्यासन्नत्वात्कृत्रिमस्यैव साधन-
कर्मणो ग्रहणं प्राप्नोति । साधनकर्मणि च धातोर्यस्य सम्भवाद्भावार्थस्य तद्विषयत्वं
विज्ञायेत । देवदत्तस्य धान्यमिति । देवदत्तस्वामिकं धान्यं लवनेन स्त्रीकुर्वन्ती-
त्यर्थः । क्रियाणां साध्यैकत्वभावानां कथं व्यतिहार इति चेत्, योग्यतावशादस्येयं
क्रिया साध्या, अस्य इवं साधनमिति निश्चीते साध्यसाधनभावे यो व्यत्यासः स
क्रियाव्यतिहारः । परस्परकरणमपि क्वचित् क्रियाव्यतिहारः—यथा सम्प्रहरन्ते
राजान इति । अत्रैकैव क्रिया सञ्चारिणीव लक्ष्यते । क्रियामिति । लौकिकाश्चाऽर्था
इहानूयन्ते ।

उ०—वस्तुतः कर्मत्वाऽभावात्पुनः कर्तृग्रहणेऽपि नेष्टसिद्धिरत आह—उपदेशान्तरमिति ।
भाष्ये—कर्ता चान्यश्चेति । कर्तृव्यवहारवान्कर्मव्यवहारवांश्चेत्यर्थः ॥१२॥

कर्तरि कर्म । ननु क्रियावचनस्यैव कर्मशब्दस्य लोकप्रसिद्धत्वादावन्वये साक्षात्सम्बन्ध-
स्यामात्रं तस्यैव ग्रहणं भविष्यतीत्यत आह—प्रत्यासन्नत्वादिति । लोकप्रसिद्धपक्षे
शास्त्रप्रसिद्धिरेव बलवती, प्रकरणादिति भावः । साधनकर्मणि—इत्थिततमे । तद्विषयत्व-
मिति । कर्मव्यतिहारविषयार्थकाद्वातोऽस्त्यर्थ इति भावः । ननु देवदत्तस्वामिकधान्यस्याज्येन
कृत्येपि तासृक्वानुत्पत्तेर्विनिमयाऽभावात्कथमत्र प्राप्तिरत आह—स्त्रीकुर्वन्तीत्यर्थ इति ।
स्त्रीकारपर्यन्तं धातोर्लक्षणेति भावः । क्रिययाऽत्र कर्मणः स्वत्वविनिमय एव कर्मविनि-
मय इति बोध्यम् । क्रियाणामिति । स्थिरेषु द्रव्येष्वन्यसंबन्धिनोऽन्यसंबन्धरूपव्यति-

प्सिततमं कर्म' [१.४.४६] इत्युच्यते, कथं च क्रिया नाम क्रियये प्सिततमा स्यात् ? क्रियाऽपि क्रिययेप्सिततमा भवति । कया क्रियया ? सपश्यतिक्रियया प्रार्थयतिक्रिययाऽध्यवस्यतिक्रियया वा । इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स बुद्ध्या तारत्तुचिदर्थं सपश्यति, सदृष्टे प्रार्थना, प्रार्थितेऽध्यवसायो आरम्भः, आरम्भे निवृत्तिर्निवृत्तौ फलानासि । एष क्रियाऽपि कृत्रिमं कर्म ।

एवमप्युभयोः कृत्रिमयोरुभयगतिः प्रमज्येत । तस्मात्क्रियाव्यतिहार इति वक्तव्यम् ॥ न वक्तव्यम् । इह 'कर्तरि व्यतिहारे' इतीयता सिद्धम् । सोयमेवं सिद्धे सति यन्कर्मग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजन—'क्रियाव्यतिहारे यथा स्यात्कर्मव्यतिहारे मा भू'दिति ।

प्र०- कथं च क्रियेति । द्वयोरपि साध्यत्वात्परस्परऽसम्बन्धं मत्वा प्रश्नः । क्रियापीति । भोस्तुमिच्छति भोस्तु जानातीति दर्शनात् । कया क्रिययेति । क्रियान्तरवाचिप्रयोगाऽभ्यासप्रश्नः । सपश्यतिक्रिययेति । सन्दर्शनादीनामव्यभिचारोत्पत्तीयमानत्वात्प्रतीयमानक्रियापेक्षया च 'प्रतिज्ञा पिण्डी मित्यादौ कर्मादिभावदर्शनात् । इह कर्तरीति । क्रियायाः साध्यत्वात्प्राधान्यात्क्रिययाप्युत्पत्तमत्वात्साध्यैत

उ०-हारसमवेति क्षणस्थायिक्रियासु तदसंभव इति भावः । योग्यतेति । नाऽन्यसंबन्धिनोऽन्यसंबन्धिवत् स, किं तन्मध्यदीयत्वेन प्रसक्ताऽन्यसंबन्ध इति भावः । एव च साधनव्याप्यास एव क्रियाव्याप्यास इति ता पर्यम् । नन्वेव स्वन्वक्रियाया एव स्वैव करणसप्रहरन्त इत्यत्र व्यतीहाराभावेनाऽऽसम्बन्धेऽपि न्यायः । आह—परस्परतेति । परस्परसंबन्धि करणमित्यर्थः । संबन्धश्च कर्मकरणसंप्रदानाऽप्रादानादिरक्षणो भावः । प्रायेण व्यती नश्य द्योतकौ । कश्चित्समपि । यथा 'सप्रहरन्ते' इत्यत्र । कश्चित् प्रकरणादिकमपि तथा बोध्यम् । नन्वेव मध्येकक्रियानिरूपितकारकशक्तिव्याप्यासो नापपाति, प्रहाराणां भिन्नभिन्नत्वादिरूपत आह—अत्रेति । साधनभेदात्क्रियाभेदावयवभेदेन सर्वत्र जातिकृतमेवैक्यमपक्षणीयमिति भावः । एकधातुवाच्यत्वेन वैकल्यम् । लौकिका इति । पशुरपत्यं वदतेतिवदिति भावः । इह—शास्त्रे । तदुक्तम्—उभयगतिरिहति । कर्मणि द्वितीयेति कृत्रिमम् । अत्र लौकिक—क्रियारूपम् । स्पष्ट चेदं सद्भासासङ्गासूत्रे भाष्ये । इह तु कृत्रिमाकृत्रिमन्यायमेवाप्युपेत्याह—क्रियापि कृत्रिममिति । ननु द्वयोरपि क्रिययो 'पदव्य मृगो घावती त्यादौ सवधो ददयत इत्यत आह—मत्वा प्रश्न इति । भोस्तुमिच्छतीति । अन्ययकृत्वादयमसत्त्वमूतो भाव इति भावः । 'भोजनमिच्छती'त्यादि क्रमेणार्थः । ननु क्रियाया अपि अन्यत्वेन किञ्चित्क्रिया साध्यत्वनिश्चये किमुच्यते 'कये'त्यत आह—क्रियान्तरेति । भाष्ये 'सपश्यतिक्रियये'त्यादि । दर्शनक्रियाग्रन्थं प्रार्थनं तज्जन्याध्यवसायजन्यारम्भेणेत्यर्थः । क्रियया चेति चपाडोऽसांप्रदायिकः । प्रेक्षापूर्वकारी—विचारपूर्वं क्रियाकर्ता, स बुद्ध्या—बुद्धिपूर्व्या, तारत्तु—प्रथमं, वचिदर्थं—फलरूपं पश्यति । फलविषयसकल्पोऽत्र दर्शनम् । समान्यः फलोपाय-

अथ कर्तृग्रहणं किमर्थम् ?

कर्मव्यतिहारादिषु कर्तृग्रहणं भावकर्मनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

कर्मव्यतिहारादिषु कर्तृग्रहणं नियते, भावकर्मणोरप्यनेनाऽऽत्मनेपदं मा भूदिति ।

इतरथा हि तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणो प्रतिषेधः ॥ २ ॥

अनियमाणे कर्तृग्रहणे भावकर्मणोरप्यनेनात्मनेपदं प्रसज्येत । तत्र को दोषः ?
'तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणो प्रतिषेधः' । तत्र प्रतिषेधे भावकर्मणोरप्यनेनात्मने
पदस्य प्रतिषेधः प्रसज्येत—व्यतिगम्यन्ते ग्रामाः, व्यतिहन्यन्ते दस्यव इति ।

न चाऽनन्तरस्य प्रतिषेधात् ॥ ३ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? 'अनन्तरस्य प्रतिषेधात्' । अनन्तरं
यदात्मनेपदमिहान तस्य प्रतिषेधात् । कुत एतत् ? 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति
प्रतिषेधो वै'ति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः
पूर्वा प्राप्तिं नाधत्ते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् । उत्तरार्थं तद्धि
कर्तृग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । नियते तत्रैव 'शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम्'
[१.३.७८] इति । द्वितीयं कर्तृग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? 'कर्त्तव्यं यः
कर्ता तत्र यथा स्यात्, कर्ता चान्यश्च यः कर्ता तत्र मा भूदिति ॥१४॥

प्र०—नियमाप्रवृत्तौ कर्मणोपि प्राधान्यादुभयव्यतिहारे लघ्वे कर्मग्रहणात् क्रियाव्यति
हारेऽयं गृह्यते, नियमाया धातुग्राह्यत्वादनन्तरकृत्वा । तत्र प्रतिषेध इति । कर्मव्यति
हारे 'न गतिर्हिनाथैर्य' इत्यनेन प्रतिषेध इत्यर्थः ॥१५॥

उ०—क्रिया मिलाय प्रायेण । तत्रापि क्रियाविशेषस्य कर्मसाधनविशेषोऽप्यवसायः ।
अभिलाष सति तद्विधयकारणम् । तत्रापि मानसी प्रवृत्तिरारम्भः । तत्रापि क्रियानिर्गमः ।
तत्र कर्मसाधनविधयः । 'कर्मसाधनं विधयन् दर्शनं कर्मविशेषकमिति सूचितम् । सप्तमी
मिरगुनीयानिभ्यः पूर्वस्यैवापरकारणता बाधिता । तत्रारम्भस्याप्यमान्यत्वेन प्रकृतक्रियाया
कर्मत्वम् । अन्यविचारगतिनि । स चोक्तविमर्शविमर्शोऽपि दर्शनः । अनु कर्मग्रहणाऽभावे
करणादिगुणीकारणं गृह्येत भावः—क्रियाया इति । साध्यात्वन प्रतीयमानत्वात्प्राप्त
प्राधान्यं क्रियाया । क्रियाइत्यवस्थानमात्रं प्राधान्यं च कर्मकारकस्यैवति तयोरेव
प्रधानं न करणादिति भावः । कर्मग्रहणं क्रियामात्रग्रहणं टपायभाह—क्रियाया इति ।
कारकत्वं वै कर्मणि कर्मणि प्रत्ययः कार्यः । क्रियापरस्य तु भावे । भावघातकत्वं इति भावः ।
प्रत्ययः—कर्मण्यतिदागदिनि । आदिग्रहणं कर्मण्यतिदागदिनि । प्रागनुकृतानि कर्ममात्र
प्रतिष्ठापार्थम् । भावकर्मणोरप्यनेनानि । 'विहितस्य नि कार ३१४३

न गतिर्हिसार्थेभ्यः ॥ १ । ३ । १५ ॥

प्रतिषेधं हसादीनामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्यतिपठन्ति ।

हरिवह्नोरप्रतिषेधः ॥ २ ॥

हरिवह्नोरप्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम् । संप्रहरन्ते राजानः । सविवहन्ते गर्गैरिति ॥ न बहिरित्यर्थः । देशान्तरप्रापणक्रियोऽत्र बहिः ॥ १५ ॥

प्र०- न गति । हसादीनामिति । हसिप्रकाराणां शब्दक्रियाणामित्यर्थः । हरिवह्नोरिति । हस्तेर्हिसार्थत्वाद्बहतेर्गत्यर्थत्वात्प्राप्तिः । 'ततः संप्रहरिष्यन्तौ दृष्ट्वा कर्णधनञ्जयौ' इत्यत्र व्यतिहारो न विवक्षितः, किं तर्हि, योऽस्यमानावित्येतावद्विवक्षितम् । देशान्तरप्रापणक्रिय इति । 'भारं बहती'त्यादौ देशान्तरप्राप्त्युपसर्जनप्रापणमस्य वाच्यम् । तत्र तु गतिर्नान्तरीयकत्वात्प्रतीयते न त्वसौ धात्वथे । अस्यैव न्यायसिद्ध्यर्थ-स्यानुवादकमर्थप्रद्वयम् । गर्गाणां तु प्रापणं कन्याद्वारकमिति बहतेर्गत्यर्थत्वाभावः ॥ १५ ॥

उ०- न गति । 'हसादीनामि'त्यादिनाम्नस्य व्यवस्थार्थत्वे हसेरन्तेषां धातुपाठपठितानां ग्रहणं स्यात् आह—हसीति । व्यतिपठन्तीति भाष्योदाहरणादाह—शब्दक्रियाणामिति । अशब्दहासे भवति नवेति बहुदर्शिनो विचारयन्तु । 'हरिवह्नो'रित्येव पाठः । 'हरिवह्नो'रिति-पाठे हत एव निर्देशादिकः किञ्चपि गुणः । कृतगुणानुकरणाद्वा इति किं कल्प्यम् । योऽस्येति । संप्रहारशब्दस्य युद्धेऽपि कृत्वादिति भावः । वार्तिकस्थवह्निग्रहणं प्रत्याक्षेपे भाष्ये—न बहिरित्यादिना । नान्तरीयकत्वादिति । 'ग्रामं प्राप्ते' इत्यादौ देशान्तर-प्राप्तेर्गतिं विनाऽनुपपत्तेरिति भावः । प्राप्तिस्तु संबन्धमात्रं न संयोग एव, देशान्तररूपेपि 'भूरेन प्राप्ते'ति व्यवहारात् । 'ग्रामं प्राप्ते'नित्यादौ संयोगमूलकाधाराधेयभावः प्राप्तिः । क्वचित्तत्र स्थितिरेव प्राप्तिः । 'द्वितीयाश्रिते'त्युदाहरणे 'सुखप्राप्त'इत्यादा'वादिर्मणि कः कर्त्तरि चे'ति कर्त्तरि क्त्वा बोध्यः । नान्तरीयकत्वमपि प्रतीयमानस्यापि तदर्थत्वाभिमानेन वार्तिकारम्भः । तत्रैव मानमाह—अस्यैवेति । अन्यथा 'न गतिर्हिसयोः' इत्येव पठेत् । गतिर्हिसयोर्वर्त्तमानेभ्यो धातुभ्य इत्यर्थ इति भावः । भाष्योक्तोदाहरणेऽपि गत्यर्थत्वाऽभावं दर्शयति—गर्गाणां त्विति । प्रापणं—संबन्धः । कन्याद्वारकमिति । कन्याप्राप्तिफल-पाणिग्रहणद्वारकसंबन्धो विवाह इत्यर्थः । 'गर्गै'रिति तृतीया तु सहार्थे बोध्या । गगः सह यन्याद्वारकम् । संबन्धं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । भाष्ये—देशान्तरग्रहणं पृथक्त्वमिति तात्पर्यम् ॥ १५ ॥

इतरेतरान्योन्योपपदाच्च ॥ १ । ३ । १६ ॥

परस्परोपपदाच्च ॥ १ ॥

परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम् । परस्परस्य व्यतिलुनन्ति । परस्परस्य व्यति-
पुनन्ति ॥ १६ ॥

विपराभ्यां जे. ॥ १ । ३ । १६ ॥

उपसर्गग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्—पराजयति सेनेति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । यद्यपि तावदयं पराशब्दो दृष्टापचार
उपसर्गश्चाऽनुपसर्गश्च, अयं तु खलु विशब्दोऽदृष्टापचार उपसर्ग एव । तस्यास्य

प्र०— इतरेतरा । लौकिकशब्दव्यवहारे लाघवानादरादितरेतरादिशब्दा उपसर्गाश्च
कर्मव्यतिहारद्योतनाय प्रयुज्यन्ते ॥ १६ ॥

विपराभ्या । विशब्द इति । पक्षिणाधी तु यो विशब्दस्तस्य नपुंसकत्वाऽ-
भावात्पुंसि विभक्त्या व्यवधानाद्वेदनन्तरो जयतिर्न सम्भवति । 'बहुवि जयति
वन'मित्यत्र तु जहत्स्वार्थाया यृत्तौ वेदानर्थक्यादिह चाऽर्थवतो ग्रहणादजहत्स्वार्था-
यामपि सदर्थस्योपसर्जनत्वादग्रहणम् । सयुद्धधन्त तु वे इति रूपान्तरयुक्तत्वात्
गृह्यते । एकदेशविकृतत्वाऽनन्यत्वाद्विशब्द एवायमिति चेत् । विरित्यस्य विभक्त्य-
न्तस्य 'वे' इति विकारो, न तु विशब्दस्येत्यदोषः । 'वी जयत' इत्यत्र एकादेशस्य पूर्वं
प्रत्यन्तरङ्गादाद्विशब्दात्परो जयति सम्भवत्येवेति चेत् । पूर्वस्य कार्यं कर्तव्येऽन्तव

उ०— इतरेतरा । नित्येतरशब्दस्यैव धर्मव्यतिहारस्य दानितत्वात्पुष्पाध्यानामितिग्यायनाऽप्रा-
प्तनेपदाऽप्रसङ्गिरत आह—लौकिक इति । लाघवादराभादयो प्रयोगानुसार एव वीज-
मिति भावः । 'उपपद'शब्दश्चाऽपि धागिको न तु रुढः ॥ १६ ॥

विपराभ्या जे । भाष्ये—दृष्टापचार इति । दृष्टव्यमिचारो, दृष्टापसर्गत्वाभावा-
च्चानिति यावत् । पक्षिणाधिविशब्दस्यानुपसर्गत्वापि स्पष्टादाह—पक्षीति । इह चेति ।
उपसर्गस्तु दाल्पार्थेनाऽर्थवानवेति भावः । इदं चिन्त्यम् । तत्पक्षे मीतपूर्विकाऽर्थवत्त्वस्यैव
ग्रहणम् । शुद्धरूपातिरिक्ते जहत्स्वार्थत्वाभावात्पक्षः । विभक्त्यन्तस्येति । सपुदिगुणस्य
विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरं प्रवृत्तिरित्यभिमानः । ननु विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरं गुणप्रवृत्तावपि विज्ञाना-
न्वयवर्गावप्युदन् विचारसंज्ञासंज्ञास्यैव दशविकृतावमस्यवेति चत्विश्वममेवैवम् । पूर्वस्य
कार्ये इति । चिन्त्यमिदम् । इ ज्ञानत्यादी सपुदिज्ञानमि एवंस्यान्तवज्ञायाऽज्ञापत्तेः,
सर्वाधामित्यत्र शुद्धनापत्तेः । भाष्ये विध्यं व्याख्यय—विशब्द इत्यस्य जयतिसद-
ृशत्वादिः । तत्र जयतिसदृशो विग्याऽदृष्टापचारोऽदृष्टापचार्यक इत्यर्थः । इत्याप्रयोगाजो

कोऽन्यो द्वितीयः सहायो भवितुमर्हत्यन्यदत्त उपसर्गात् । तद्यथा—‘अस्य गोर्द्वितीयेनाऽर्थः’ इति गौरेवोपादीयते नाऽश्वो न गर्दभ इति ॥१६॥

आडो दोऽनास्यविहरणे ॥ १ । ३ । २० ॥

आडो दोऽव्यसनक्रियस्य ॥ १ ॥

आडो दोऽव्यसनक्रियस्येति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—विपादिकां व्याददाति ।

प्र०—आव । न चाऽत्र पूर्वस्य किञ्चित्कार्यमित्यदोष । अस्य गोरीति । द्वितीयशब्दो लोके प्रयुज्यमानो यदपेक्ष द्वितीयत्व सत्तुल्यजातीय एव सम्प्रत्यय करोति । एवमिहाऽपि विश्वसाहचर्यात्पराशब्दोऽप्युपसर्गो गृह्यते । पक्षिवाचिनो विशब्दस्य सम्भवे तु द्वयोरपि दृष्टाऽपचारत्वात्परस्परसाहचर्यादुपसर्गग्रहण व्याख्येयम् ॥१९॥

आडो दो । अव्यसनक्रियस्येति । व्यसन विभाग । विकासनमित्यर्थः । केवलोऽपि निहरणशब्द उपादीयमान पादनिहरण गमयतीत्यास्यग्रहण सूत्रे कृतम् । केवलो व्यसनशब्दो दुःखादिषु वर्तते इति वार्तिके क्रियाग्रहणं कृतम् । आडो

द०—काऽप्यदर्शनादिति । कुतोऽव्यस्य, तदाह—अन्यदत्त इति । अत उपसर्गादव्यस्यमित्यर्थः । ननु पूरणप्रत्ययास्तस्य सजातीयविषयत्वेऽपि प्रकृते विभायातमत्त आह—द्वितीयेति । दृष्टान्तार्थं स इति भावः । यदपेक्ष द्वितीयत्वमिति । वदीय सहायत्वमित्यर्थः । द्वितीयशब्द सहायवाची । एव च यथा लोक स्वजातीयमेव सहायमुपादत्ते, एव शब्दापि प्रयोगे सहाय सजातीयमेषोपादत्ते न विजातीयम् । एतन्मूलिकैव ‘सहचरिताऽसहचरितयो सहचरिते समायय’ इति परिभाषा । तत्र सहचरितत्वं सरसत्वमेवेति शिक् । सम्भवेत्विति । ‘वी जयत’ ‘वे जयसी’त्यादौ । अत्र तुना पूर्वोक्तप्रयोगाभावरूपस्तत्त्वसम्भवे भवति । परस्परंति । विश्वसाहचर्यात् पराशब्दोऽप्युपसर्गग्रहणं प्रसिद्धो गृह्यते, तत्साहचर्याच्च विरुपसर्ग एवेति भावः । ‘प्रकृतिवदनुकरण मित्यस्याऽनिरपवाज्जेतिरयमेव परभावः ॥१९॥

आडो दो । विभाग इति । व्यसनशब्दस्य पीढायां रुढत्वेऽपि ददातेः पीढार्थकत्वाऽसम्भवेन निषेधवैयर्थ्यात्स न गृह्यते इत्यर्थः । विभागशब्देन तदनुकूल्यपापारो गृह्यते । तदाह—विकासनमिति । पादविहरणमिति । इदमुपलक्षणम्, अश्वोन्विहृत्येत्यादौ प्रयत्नस्य, ‘विहारशब्दासनमोज्जेष्वित्यादौ लीलायाश्च प्रतीतः । अत एव ‘वे पादविहरण’ इत्यत्र पादग्रहणं चारितार्थम् । दुःखादिष्विति । ‘व्यसन विपदि स वे दोषे कामजकोपजे’ इति कोशाद् ॥ खादिसवन्धिक्रियावृत्तेरपि प्रतीतिप्रसङ्ग इति भावः । क्रियाग्रहणे तु व्यसनरूपक्रियावाचकस्येव ग्रहणाद्विभागार्थकत्वलाभः । स्वरूपतो दुःखादिकं तु न क्रिया, नापि धातुवाच्यमिति शोध्यम् । विपादिका व्याददातीति । विपादिकावृत्तिविभागानुवृत्तौ व्यापार

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । इह 'आढो दोऽनास्ये' तीयता सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यद्विहरणग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम्—'आस्यविहरणसमानक्रियादपि यथा स्यात्' । यथाजातीयका चाऽस्यविहरणक्रिया तथाजातीयकाऽपि ।

स्वाङ्गकर्मकाच ॥ २ ॥

स्वाङ्गकर्मकाचेति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—'व्याददते पिपीलिकाः पतत्तस्य मुख'मिति ॥२०॥

प्र०-दोऽनास्य इति । आस्यसमवायिन्यां क्रियायां ददातिर्वर्तमान आस्यवृत्तिर्भवति । यथा लोमविषयहृषेण वृत्तिर्हेपिलोमसु वर्तत इत्युच्यते । ददातेरेवाऽऽस्ये वृत्तिसम्भवो नान्येषां दारूपाणामिति तेषामिह ग्रहणाऽभावः । यद्येवं 'स्वं मुखमादत्ते' इत्यत्रापि मुखनिषयत्वादाशनस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । आस्यसमवेतैव या क्रिया तस्यां वृत्तौ ददातिरास्ये वृत्तौ भवति । ग्रहणं तु ग्राह्यमहीतृविषयः । अनास्य इति च पुनर्दासः । आस्यानास्यसमुदायश्चास्यसदृश इति विधिरेव तत्र भवति । सोयमिति । आस्यग्रहणं विहरणविशेषोपलक्षणार्थमित्यसत्यप्यास्ये विहरणसद्भावान्निषेधो भवति । स्वाङ्गकर्मकादिति । स्वमङ्गं स्वाङ्गं न तु पारिभाषिकम्—'अद्रवं मूर्तिमत्स्याङ्गम्' इति । तेन परकीयाऽऽस्यविहरणे विधिरेव भवति ॥२०॥

उ०-एककर्तृक इति बोधः । आस्यस्य द्रव्यत्वात्कथं तत्र धातोर्वृत्तिरत आह—आस्येति । आस्य-वृत्तिविभागात्तु दारूपावारे इत्यर्थः । नन्वेवमास्यसमवेतक्रियेतारार्थवृत्तेर्धातोर्लियर्थे गामादा-ग्रहणेऽविशेषात्सर्वदाशब्दानां ग्रहणं स्यादत आह—ददातेरेवेति । 'आदृष्यंस्वे'ति दोषः ।

नान्येषामिति । अनभिधानादिति भावः । एतेन बोधनस्यङ्गनादीनामप्यास्यसमवेत-क्रियायाऽविशेषादप्येषामपि दारूपाणां ग्रहणं प्राप्नोतीति परात्तम् । आस्यसमवेतैवेति । आस्यमात्रसमवेतफलजनकक्रियावृत्तौ नोपपत्तिः । आस्यमात्रसमवेतफलजनकक्रियाएव स्यात्-शब्देन च नञ्समासः । एव च 'स्वं मुख'मित्यादी न दोषः, तदर्थफलस्य संयोगस्य कर्तृकर्मो-भयसमवेतत्वात् । न्याय्यत्वादाह—पुनर्दास इति । तेन 'मुखविपादिके व्यादत्ते' इत्येव । वस्तुनः प्रसाधप्रतिषेध एव, स्वाङ्गकर्मकादि'यस्याऽऽवयवसंभवात् । प्रत्युदाहरणभाष्येण तस्य तात्पर्यवत्त्वं बोधयाम् । नहि विविशेषण्ये तत्प्रत्युदाहरणं संभवतीति परे । विहरणविशेषेति । विहासरूपेणार्थः । आस्ये एत विहरणमित्यर्थादिति भावः । अत एव 'यथाजातीयके' । पारिभाषिकं सङ्गच्छते । न तु पारिभाषिकमिति । कृत्रिमस्य हि द्रव्यात्त्वं यद्यपि तस्यैव ग्रहणं स्वाङ्गं तथानि न्याय्यत्वात्तदुदाहरणस्य तात्पर्यमेव शृणुत इति भावः । 'स्वाङ्गकर्मका'दिति पञ्चमीभिर्देशादप्यसमवायिस्थेतिर्वाच्यं निर्देशात्तस्य गृह्य 'ह' इति पदं पञ्चम्यर्थेन पञ्चम्यर्थेन चार्थवत्त्वं कारिकायां शब्देन ॥२०॥

क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ॥ १ । ३ । २१ ॥

उपसर्गग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्—‘अनुक्रीडतीति’ माणवकमिति ।

समोऽकूजने ॥ १ ॥

समोऽकूजन इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—सक्रीडन्ति शकटानि ।

आगम. क्षमायाम् ॥ २ ॥

आगमे. क्षमायामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । आगमयस्व तावन्माणवक ।

शिक्षेजिज्ञासायाम् ॥ ३ ॥

शिक्षेजिज्ञासायामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । विद्यासु शिक्षते । धनुषि शिक्षते ।

प्र०— क्रीडोऽनु । अनुक्रीडतीति । ‘वृत्तीयाऽर्थे’ इत्यनु कर्मप्रवचनीयसह । माण-
वकेन सह क्रीडतीत्यर्थे । एतच्च समा साहचर्यादभ्यते । आगमयस्येति । सहस्य
कचित्काल मा त्वरिष्ठा इत्यर्थे । शिक्षेरिति । केचिदाहु —शक्ति सन्नतो गृह्यते इति
विध्यर्थमिदम् । त्रियात्रिपयश्च शक्ति प्रयुज्यते भोक्तुं शक्नोति शयितुं शक्नोतीति
प्रयोगदर्शनात् । इह तु जिज्ञासाविषय शक्तिगृह्यते, विद्या जिज्ञासितुं पठत इत्यर्थे ।
आत्मनेपदेनैव जिज्ञासाया अवगमाज्जिज्ञासितुमिति ॥ प्रयुज्यते । अन्ये तु ‘शिक्ष
विद्योपादाने’ इत्यस्य ग्रहणं नियमार्थं वर्णयन्ति । विधेरेव तु व्यायस्त्वात्सन्तशक्ति-

उ०— क्रीडोऽनुस । कर्मप्रवचनीयेति । धात्वर्थविशेषकत्वे तु धातोरकर्मकारणमात्रवक्त-
मिति द्वितीयाऽनापत्तिरिति भावः । आगमेरिति वार्तिके गमेर्ण्यन्तस्य निर्देश इति बोध्यम् ।
मा त्वरिष्ठा इति । भव्यवनाद्यर्थे क्वचित्कालं क्षमस्व, मा त्वरां कुर्वित्यर्थः । शिक्षेरिति ।
शक्तिः सन्नि ‘सन्नि भीमे’तीत्यावेऽभ्यासलोपे ‘रको रिति लोपे’ पत्ये ह्रस्वप्रत्यये ‘शिक्षे रिति
निर्देशः । नन्वेव ‘जिज्ञासाया मित्यसङ्गत, ज्ञानेच्छा हि तदर्थः । लक्ष्ये तु ज्ञानं शक्ती विषयः,
शक्तिः सन्नधैरदायामिति चक्ष, ज्ञानविनिष्ठाया शक्तेरिच्छाविषयतया ज्ञानस्यापि तत्राऽन-
पायात् । इयास्तु विशेष, इच्छा सन्नर्थः, शक्तिः ग्रहणार्थः, तस्य ज्ञानविषयत्वमात्मनेपद-
बोध्यमिति । तदाह—केचिदिति । ननु प्रतिपदोक्तशिक्षेरव ग्रहणं युक्तमत आह—त्रिपय-
मिति । एष च विधिरवानुसंधेय परिमाणव्यापक इति भावः । नन्वेवं शक्तीच्छाराचकस्य
निर्देशे कथं जिज्ञासाया वृत्तिरत आह—त्रियात्रिपयश्चेति । एष च जिज्ञासाविशेषणीभूत
ज्ञानविषयकत्वेन जिज्ञासाविषयकस्य तस्य । ‘जिज्ञासाया’मिति च विषयसप्तमीति भावः ।
तदह—इति । जिज्ञासितुमिति । जिज्ञासाविषयज्ञानार्थशक्ती जिज्ञासाधैरादौ ।

किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु ॥ ४ ॥

किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । अपस्किरते घृषभो
हृष्टः । अपस्किरते कुम्कुटो मञ्जारी । अपस्किरते श्वाऽऽश्रयार्थी ।

हरतेर्गतताच्छील्ये ॥ ५ ॥

हरतेर्गतताच्छील्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं
गावोऽनुहरन्ते ।

आशिषि नाथः ॥ ६ ॥

आशिषि नाथ उपसंख्यानं कर्तव्यम् । सर्पिषो नाथते । मधुनो नाथते ।

प्र०—ग्रहणं न्याय्यम् । किरतेरिति । विचेपार्थः किरतिः, हर्षादयस्तु विषयत्वेनोपात्ताः ।
हर्षादिष्वेव 'अपाञ्चतुष्पा'दिति सुद्विधीयते । हरतेरिति । गतं—प्रकारः ।
पैतृकमिति । पितुरागतं प्रकारं सन्त शीलयन्तीत्यर्थः । 'मातुरनुहरती'त्यत्र सादृश्य-
मात्रं विवक्षितम्, न तु प्रकारताच्छील्यमित्यात्मनेपदं 'तद्वितार्थे'त्यत्र भाष्यकारेण
न कृतम् । आशिषि नाथ इति । आशिष्येव नाथ इति नियमार्थमिदम् । सर्पिषो

उ०—वार्तिककृता शिक्षेः समन्तस्य ग्रहणमिति ज्ञापयितुं जिज्ञासाया विषयत्वेन निर्देशः कृत इति
बोध्यम् । विद्याविषयज्ञानफलशक्तीच्छेति बोधः । आत्मनेपदसमभिध्याहारे सम्प्रकृतेः
शक्तेर्ज्ञानविषयशक्तिबोधकत्वमिति तात्पर्यम् । जिज्ञासायाः—इच्छाविशेषणीभूतज्ञानस्य ।
विधेरेव त्विति । शिक्षेरनुदात्तेस्वात्मनेपदस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । विषयत्वेनेति । तत्र हर्षः
कारणं, जीविकाकुलायकरणे फले इति विवेकः । 'दृष्टा बाह्या धूलिमपकिरती'त्यत्रापि
स्वात्त आह—हर्षादिष्वेवेति । हर्षादिपूर्वकाऽऽलेखन एवेत्यर्थः । इहाऽऽलेखनाऽमावाह
सुट् । शब्दशक्तिसमावाहसुद्विषय एवात्मनेपदमिति भावः । ताच्छील्यमविच्छेदेन शीघ्रं,
तदाह—सततमिति । 'पैतृक मित्यत्र 'तत् आगत' इत्यधिकारे 'भूतदृष्ट' । ताच्छील्ये किम् ।
शवणमनुहरति नटः । नाथतेरनुदात्तेस्वाद्वचनानर्थक्यमत आह—आशिष्येवेति । 'इदं
भूयादिति'त्या आशीः । तत्प्रयुक्तः परदित्सानुकूलं व्यापारो याचनेत्याशीयांचनयोर्भेदः ।
अस्याऽनुदात्तेत्वं तु पुञ्जमिति बोध्यम् । शब्दं करोतीति । स्तुत्यर्थकोऽपि नुरात्पूर्वं
तत्कण्ठापूर्वकशब्दमात्रे कथ इति भावः । ज्ञापतिर्नार्थः । अस्याक्रोशो, 'देवदत्तं ज्ञापती'ति
निगृहीत्यर्थः । अस्ति तत्तत्तत्पूर्वकं तत्प्रत्यायनाय बाह्यणादेः कचिदस्तादिना साक्षात्प्रशं-
कये, मानसप्रशंकरूपे वा ज्ञापये, यथा—'विप्रैः शपे' 'क्षत्रभर्मेण शपे' इत्यादी । मृतीया तु
कर्मणोऽपि करणविविधया । अस्ति प्रकाशने—'देवदत्ताय ज्ञापते' । कथयतीत्यर्थः । तत्र

आङि नुप्रच्छयोः ॥ ७ ॥

आङि नुप्रच्छयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । आनुते शृगालः । आशृच्छते गुरुमिति ।

शप उपलम्भने ॥ ८ ॥

शप उपलम्भन उपसंख्यानं कर्तव्यम् । देवदत्ताय शपते । यज्ञदत्ताय शपते ॥ २१ ॥

समवप्रविभ्यः स्थः ॥ १ । ३ । २२ ॥

आङः स्थः प्रतिज्ञाने ॥ १ ॥

आङः स्थः प्रतिज्ञान इति वक्तव्यम् । अस्ति सकारमातिष्ठते । आगमौ गुणवृद्धी आतिष्ठते । विकारौ गुणवृद्धी आतिष्ठते ॥ २२ ॥

उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ॥ १ । ३ । २४ ॥

उद ईहायाम् ॥ १ ॥

उद ईहायामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—उत्तिष्ठति सेनेति ॥ २४ ॥

प्र०—नाथते इति । 'सपिमे भूया'दित्याशास्त इत्यर्थः । आनुत इति । उत्कृष्टापूर्वकं शब्दं करोतीत्यर्थः । शप उपलम्भन इति । उपलम्भनं—प्रकाशनम् । देवदत्ताय शपते इति । 'शपद्बु' इति सम्प्रदानसंज्ञा । शीप्समाने विवदन्ते । केचिदाहुः—यस्मा आख्यायते स सम्प्रदानम् । य आख्यायते स इत्यन्ये ॥ २१ ॥

उदोन् । उद ईहायामिति । ईहा विशिष्टा चेष्टा कायपरिस्पन्दात्मिका गृह्यते । उत्तिष्ठति सेनेति । उत्पद्यते जायते सेनेत्यर्थः ॥ २४ ॥

उ०—स्वरितेऽवार्तिसिद्धेऽङ्गमिमायायमिदम् । तदपि प्रकाशनार्थं एव । तदाह—उपलम्भनं प्रकाशनमिति । यद्येवं शपतेऽन्तजानात्यर्थत्वेन द्विकर्मकात् 'देवदत्तं शपत' इत्यापत्तिरत आह—शपद्बु इति । ननु ज्ञापयितुमिष्टस्य सम्प्रदानत्वम् । ज्ञापयितुमिष्टं चाऽणी कर्मैव न तु णी कर्मत्वात्तदाह—केचिदिति । प्रधानभूतप्रत्ययार्थकर्मण एव प्राहारादिति भावः । य इति । प्रथमीपस्थितत्वात्प्रकृत्यर्थकर्मैव प्राहामिति भावः । प्रकृते देवदत्तस्तादा एवेत्यादायः । अत्रार्थं मतं न युक्तं, तथा हि सति 'ज्ञाप्यमान' इत्येव सिद्धे सनुपादानवैदध्यपत्तेः । 'सक्यः ज्ञापामि यदि किञ्चिदपि स्मरामीत्यादौ तु शपयार्थकत्वाच्चात्मनेपदम् । काशिकादौ लृपलम्भनं शपय इति व्याख्यातं, तद्विपर्ययम् । उपलम्भनशब्दस्य योगेन प्रकाशनार्थकत्वात् शपये कतिक्कल्पने न मानम् । अत एव इतिगैतदुदाहरणे 'शपिद्विकर्मक' इति व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

समवप्र । अस्तिमिति । केचित्सकारमात्रं चातुं पठित्वा पिति सावंधामुकेऽङ्गादी गुण-वृद्धिरुपावागमादित्याहुः । त्रिकाराविति । सत्पानेऽस्तिमासि चेत्यर्थः ॥ २१ ॥

उदोऽनूर्ध्व । सर्वस्थापि आख्येत्येवानुविदरवाद्रितिष्योपादानं व्यर्थमत आह—ईहेति । प्राप्नुदाहरणे तादात्म्यावताऽभावं दर्शयति—उत्पद्यत इति ॥ २४ ॥

उपान्मन्त्रकरणे ॥ १ । ३ । २५ ॥

उपाद्देवपूजासंज्ञितकरणयोः ॥ १ ॥

उपाद्देवपूजासंज्ञितकरणयोरिति वक्तव्यम् । आदित्यमुपतिष्ठते । चन्द्रम-
समुपतिष्ठते ॥ संज्ञितकरणे—रथिकानुपतिष्ठते । अश्वारोहानुपतिष्ठते ।

बहूनामप्यचित्तानामेको भवति चित्तवान् ।

पश्य वानरसैन्येऽस्मिन्यदर्कमुपतिष्ठते ॥ १ ॥

'मैवं मंस्थाः सचित्तो'यमेपोऽपि हि यथा वयम् ।

एतदप्यस्य कापेयं यदर्कमुपतिष्ठति ॥ २ ॥

अपर आह—उपाद्देवपूजासंज्ञितकरणमित्रकरणयिष्विति वक्तव्यम् ।
देवपूजासंज्ञितकरणयोर्दाहृतम् ॥ मित्रकरणे—रथिकानुपतिष्ठते, अश्वारोहा-
नुपतिष्ठते ॥ यथि—अयं पन्थाः क्षुग्ममुपतिष्ठते, अयं पन्थाः सांके-
तमुपतिष्ठते ।

लिप्सायाम् ॥ २ ॥

वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् । भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते । भिक्षुको
ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठतीति वा ॥ २५ ॥

प्र०— उपान्मन्त्र । उपाद्देवपूजेति । अमन्त्रकरणार्थमिदम् । अर्कमुपनिष्ठते इति ।
देवपूजां मत्वाऽऽत्मनेपदं कृतम् । आपलमेतन्न पूजनमिति न कृतमपरत्र । अपर
आहेति । संज्ञितकरणमुपश्लेषमात्रं, मित्रकरणं त्वनुपतिष्ठत्यापि मैत्रीसम्यन्धः ।
अयं पन्थाः क्षुग्ममुपतिष्ठत इति । क्षुग्मं प्राप्नोतीत्यर्थः । भिक्षुक इति । लिप्साया
हेतुभूतया ब्राह्मणकुलपगच्छतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

उ०— उपान्मन्त्र । ननु देवपूजाया अमन्त्रकरणकारणात्सूत्रेणैव सिद्धमत आह—अमन्त्रेति ।
अमन्त्रकरणकेऽर्थे वर्तमानास्य ह्यर्थः इति भावः । मैत्रीसम्यन्धः—प्रीतिरूप । ननु
पश्यपि संज्ञितकरणमस्तीति पृथग्ग्रहणं व्यर्थमत आह—प्राप्नोतीति । प्राप्यप्रापकायापार
पूर्वकसंबन्धो हि सः ॥ चेह सस्ति । यत पथः क्षुग्मस्य च पुदिकल्पितप्राप्तिक्रिया-
पेक्ष कारकात्, न तु वस्तुन इति भावः । लिप्सायेति । लिप्साकरणके उपगमने गमेर्दृष्टिरिति
भावः ॥ २५ ॥

१—'लङ्गिकर' इति पा० । २—'यथि' पा० । ३—'क्षुग्म', जिज्ञे क्व युष कहेते हे । 'क्षुग्म' नगरी
मेतत् सहाजतुर क्व हा होकर सत्तर पन्थाव माने बाते मार्ग पर पा ।' (पञ्चकटिकाटीन मारु
१० । ११) । ४—'संज्ञितमयोध्याया' इति भावः ।

उद्विभ्यां तपः ॥ १-३ । २७ ॥

अकर्मकादित्येवा । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ।

स्वाङ्गकर्मकाच्च ॥ १ ॥

स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् । उत्तपते पाणी, वितपते पाणी । उत्तपते पृष्ठम्, वितपते शृष्ठम् ।

अथोद्विभ्यामित्यत्र किं प्रत्युदाह्रियते ? निष्टप्यत इति । किं पुनः कारण-
मात्मनेपदमेवोदाह्रियते, न पुनः परस्मैपदं प्रत्युदाहार्यं स्यात् ? तपिरयमकर्मकः ।
अकर्मकाश्चापि सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति । न चान्तरेण कर्मकर्तारं सकर्मका

प्र०- उद्विभ्याम् । भासने वर्तमानस्तपिद्विपूर्वोऽकर्मकः । स्वाङ्गमिहोत्तरत्र च पूर्व-
सूत्रवत्स्वमङ्गं गृह्यत इतीह न भवति—‘देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पाणिमुत्तपती’ति ।

अथेति । क्रियार्थं विधिः, अथ नियम इत्यभिप्रायेण प्रश्नः । ‘उद्विभ्यां तप आत्म-
नेपदमेव न यगादी’ति नियमोऽनेन क्रियत इत्याह—निष्टप्यत इति । विधिनियम-
संभवे विधिवेलानिति मत्वाह—किं पुनरिति । विधिने संभवतीति मत्वाह—
तपिरिति । भासते दीप्यत इत्यत्रार्थेऽकर्मकः । अकर्मकाश्चेति । अनेकार्थत्वाद्वात्-
नामन्तर्भावित्वपर्यव्यादिति भावः । तत्र च सापने वर्तमानस्तपिः सकर्मकः । पुनः
प्रयोजकव्यापाराऽविवक्षायां कर्तुः कर्मवद्भावात्सिद्धमात्मनेपदमिति पुनर्निधानं निय-

उ०- उद्विभ्याम् । ‘उत्तपति सुवर्णं’मित्यादिप्रयोगादकर्मकत्वं तपेर्विशेषणं न स्वमवतीत्यत
आह—भासते इति । ‘उत्तपते वितपते सूर्य इत्युदाहरणम् । भासत इत्यर्थः । स्वमङ्ग-
मिति । न त्वद्वयं भूतिमदिति भावः । प्रत्युदाहरणविशेषप्रदाने तत्पर्यमाह—क्रियमिति ।
यदि कर्मकर्तृत्वं विनाऽप्यकर्मकत्वमुत्तपेस्तदा विध्यर्थम् । अथ कर्मकर्तृत्वेणाऽकर्मकत्वं, ततो
नियमार्थमिति भावः । नियमपक्षे यगादिनिवृत्तिः कलमिति यगादिप्रत्युदाहार्यमित्याह—
उद्विभ्यामिति । भाष्यं—तपिरयमकर्मक इति । तपिरयमकर्मकः सूत्रे गृहीतोऽकर्मकादिप-
धिकारादित्यर्थः । अकर्मकत्वं चास्य कर्मकर्तृत्वेति न परस्मैपदं प्रत्युदाहर्तुं शक्यमिति
भावः । तदाह—भासत इति । इत्यत्रार्थे शुद्धस्तपिरकर्मकः, उदादिपूर्वस्य मन्तर्भावित्वपर्य-
व्याप्तकर्मक एव । तस्य च न कर्मकर्तृत्वं विनाऽकर्मकत्वमिति विधिराऽसंभव इति भावः ।
अनेकार्थत्वादिति । उद्विभ्योपसर्गसंज्ञान्तर्भावित्वपर्यव्याप्त्यर्थं द्योतक इति भावः । तपिः
सकर्मक इति । उदादिपूर्वकः सकर्मक एवेति भावः । अन्यत्रापीति । उद्विभ्यामप्यत्रा-
पीत्यर्थः । ‘अत्रापी’निपाठे—निष्टप्यत इत्यत्रापीत्यर्थः । इदानीमिति । अकर्मकाणामुप-
सर्गसंज्ञापेयि प्रत्युदाहृत इति शब्दकर्मकत्वनिवृत्त्याऽभावादिधिरेव सिद्धान्त इत्यतः । ‘नदी

अकर्मका भवन्ति । यदुच्यते—‘न चान्तरेण कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्ती’ति, अन्तरेणापि कर्मकर्तारं सकर्मका अकर्मका भवन्ति । तद्यथा—नदी वहतीत्यकर्मकः, भारं वहतीति सकर्मकः । तस्माच्चिष्टपतीति प्रत्युदाहार्यम् ॥२७॥

आडो यमहनः ॥ १ । ३ । २८ ॥

अकर्मकादित्येवा । आयच्छति रज्जुं कूपात् । आहन्ति वृषलं पादेन ।

स्वाङ्गकर्मकाश्च ॥ १ ॥

स्वाङ्गकर्मकाश्चेति वक्तव्यम् । आयच्छते पाणी । आहत उदरमिति ॥२८॥

समो गम्यच्छिभ्याम् ॥ १ । ३ । २९ ॥

समो गमादिषु विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

समो गमादिषु विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । संवित्ते । संपृच्छते । संस्वरते ।

अतिश्रुदशिभ्यश्च ॥२॥

अतिश्रुदशिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । मा समृत । मा समृपाताम् । मा समृपत । अति ॥ श्रु—संशृणुते ॥ दशि—संपश्यते ।

प्र०—माय संपद्यत इत्यन्यत्राऽऽप्यामनेपदं भवत्येव । इदानीं विधिपक्षावाद्याह—अन्तरेणापीति । तदेवं ज्वलनवृत्तिस्तपिरकर्मकः । संवापने विलापने च सकर्मकः । कर्मकर्तारि तु ‘यक्चिणोः प्रतिपेधे शिथिल्यप्रन्थी’ति वचनेन यक्चिणी प्रतिपिद्धौ ॥२७॥

समो गम्य । समो गम्यच्छिभ्यामित्येतावत्सूत्रमिति वार्तिकमारब्धम् । उपसर्गादिति । अत्राऽकर्मकादिति न संबध्यते ॥२॥

उ०—वहती’त्यस्य सम्प्रत इत्यर्थः । तदेवमिति । उपसर्गसंवाधेपीत्यर्थः । एवं ॥ कर्मकर्तारं विनाप्नुताहरणसम्प्रत इति भावः । तस्यैव कर्मकर्तारं संपद्यत इत्यस्माद्यगिष्टः ? नेष्टः, प्रकाशतरेण तद्राष्ट्रं तिरियागयेनाह—कर्मकर्तारि त्विति । आत्मनेपदविधायकर्मकाद्यक्चिणोः प्रतिपेधेनोपसर्गादंतरसंवाधे तत्र यक्चिणी भवत इत्येति बोध्यम् ॥२७॥

आडो यमः । भाष्ये—आयच्छतीति । भाकपंतीत्यर्थः ॥२८॥

समो गम्य । विष्णोरीनामपि सूत्र एव वृत्तिकारैः पाठाद्वार्तिकं व्यर्थमस्य आह—समो गमिति । प्रामादिकः स पाठ इति भावः । भाष्ये—गमनाध्विति । बहुवचनं प्रयोगवाहुल्या-

उपसर्गादस्यत्यूहोर्वाविचनम् ॥३॥

उपसर्गादस्यत्यूहोर्वेति वक्तव्यम् । निरस्यति निरस्यते । समूहति समूहते ॥२६॥

आह उद्गमने ॥ १ । ३ । ४० ॥

ज्योतिषामुद्गमने ॥ १ ॥

ज्योतिरुद्गमनं इति वक्तव्यम् । इह मा मूत—आक्रामति धूमो हर्म्यतं-
जादिति ॥४०॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥ १ । ३ । ४८ ॥

व्यक्तवाचामिति किमर्थम् ? 'वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः' ।

प्र०— आह उद् । ज्योतिषामिति । उद्गमने वर्तमानोऽवर्मकः क्रमिः । इह तु 'नमः
समाक्रामसी'ति न भवत्यात्मनेपदम् । अत्र हि क्रमिव्याघ्री वर्तते न तूद्गमने ॥४०॥

व्यक्तवाचाम् । सर्व एवेति । ये वदत्यर्थम् वर्तारः । 'यद् व्यक्तार्था'

उ०—मिमांसेन । भाष्ये—मा समूहेति । भट्टविधौ सुसविकरणशस्तिसाहचर्याग्न्युहोर्वादेरेव
ग्रहणमिति न्यादेरिदम् । तस्य तु मा समरतेत्यादि । परस्मैपदेतिविति त्वद्विधौ न सव्यते,
योगविभागसामर्थ्योदिति वृत्तिः । मायोदाहरणबलात्संबध्यते एव । योगविभागो वैविध्यार्थः ।
यद्वा वार्तिके आहिसाहचर्याग्न्यादेरेव ग्रहणमितीवर्तमानेपदमित्यर्थः । निरस्यतिसमूहयोः
सकर्मकावादाह—अत्रेति ॥२९॥

आह उद्ग । ननु 'ज्योतिषामुद्गमने'इत्यस्य ज्योतिःसंबन्धुद्गमने इत्यर्थः । एवं च
'पक्षी सूर्यमाक्रामसी'त्यत्रापि प्रसङ्गः । यद्वा कर्मणि वर्तते वा पठ्यते च विनिगमनादिरहात्-
त्रापि प्रवृत्तिः । न चोभयप्राप्ताविति कर्मण्येवैवा पठ्यते, तथा सति 'ज्योतिरुद्गमने' इति
भाष्यकृतसमरतप्रयोगानुपपत्तिरित्युभयोपादानं च तत्र प्रवृत्तिरत आह—उद्गमने इति ।
मनुदाहरणभाष्ये 'इत्येतत्'इत्येव पाठः सीमाशयिक इति भाष्यः । एवं चोद्गमनमत्रोक्तं
एवेति बोध्यम् ॥३०॥

व्यक्तवाचां । समुच्चारणविवक्षित्वा व्यक्तवाचाऽमात्राभावे व्यक्तवाच इत्यसङ्गमत्
कार—ये इति । भाष्ये—येषां वाच्यकारादय इति । येषां वाचि वैत्रिक्यायामकारादयो

‘व्यक्तवाचा’मित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । एतेऽपि हि व्यक्तवाचः ।
 आतश्च व्यक्तवाचः कुक्कुटेनोदिते उच्यते—‘कुक्कुटो वदती’ति ।

एवं तर्हि ‘व्यक्तवाचा’मित्युच्यते । सर्व एव हि व्यक्तवाचस्तत्र प्रकर्ष-
 गतिर्विज्ञास्यते—साधीयो ये व्यक्तवाच इति । के च साधीयः । येषां
 वाच्यकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते । न चैतेषां वाच्यकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते ।
 एतेषामपि वाच्यकारादयो वर्णा व्यज्यन्ते । आतश्च व्यज्यन्त एवं ह्याहुः
 ‘कुक्कुटाः कुक्कु’दिति । नैवं त आहुः । अनुकरणमेतत्तेषाम् ।

अथवा नैवं विज्ञायते—व्यक्ता वाग्येषां त इमे व्यक्तवाच इति । कथं
 तर्हि ? व्यक्ता वाचि वर्णा येषां त इमे व्यक्तवाच इति ॥४८॥

अवाद्गः ॥ १ । ३ । ५१ ॥

अवाद्गो गिरनेः ॥ १ ॥

अवाद् ग्र इत्यत्र गिरतेरिति वक्तव्यम् । गृणातेर्मा भूत् ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम्, प्रयोगाऽमावात् । ‘अवाद् ग्र’ इत्युच्यते,
 न चाऽवपूर्वस्य गृणातेः प्रयोगोऽस्ति ॥५१॥

समस्तृतीयायुक्तात् ॥ १ । ३ । ५४ ॥

तृतीयायुक्तादिति किमर्थम् ? ‘उभौ लोकौ संचरसि इमं चामुं च देवल’ ।
 तृतीयायुक्तादित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । अत्रापि हि तृतीयया योगः ।

प्र०—वाचां’ति पाठादिति भावः । अथवेति । विनापि प्रकर्षगत्या व्यधिकरणपदबहु-
 प्रोक्षाप्रयणान्मनुष्या एव गृह्यन्ते । व्यक्ता वाचीति । वाचि वर्णा अकारादयो येषां
 व्यक्तातेषामित्यर्थः । शुक्रसारिकादीनां न सर्ववर्णविषयं स्वाभाविवं व्यक्तवाक्यत्वमपि तु
 पुरुषप्रयत्नरौन कतिपयवर्णविषयमिति तत्रात्मनेपदाऽभावः ॥४८॥

अवाद् प्रः । न चावपूर्वस्येति । नियतरिपयत्वात्तेषांचिच्छ्रियाविशेषणानाम् ।
 यथोर्यादयः कृत्वस्तिविषया एवेति भावः ॥५१॥

समस्तृ । पावोस्तृतीयायोगाऽसंभवात्तदर्थेन योगे भाग्यमात्मनेपदेन । स च
 सर्वत्र चरत्यर्थे संभवतीत्यभिप्रायेणाह—तृतीयायुक्तादिति किमर्थमिति । सर्वत्रेति ।

३०—वर्णा इत्यप्यगते व्यक्ता भवतीत्यर्थः । ‘कुक्कुटाः कुक्कु’दिति भाग्यस्य ‘वदती’ति शेषः ।

‘एवं अत्र आहु’रित्यवयवः । वाचि—वाग्ने । ‘निष्ठे’ति व्यक्तापदस्य प्रतिपातः ॥४८॥

अवाद् प्रः । अनुगृणातीतिवद्वगृणातीति प्रयोगं को वारयेद्व आह—नियतेति ।
 क्रियाविरोधणानां,—तद्विरोधणार्थेणोक्तवानाम् ॥५१॥

समस्तृ । तृतीयायोगाऽभावे आत्मनेपदविहृत्या तस्य चारिवाच्यात्मनानुपपत्तिमा-

एवं तर्हि तृतीयायुक्तादित्युच्यते सर्वत्र च तृतीयया योगस्तत्र प्रकर्षगति-
विज्ञास्यते—‘साधीयो यत्र तृतीयया योग’ इति । क च साधीयः ? यत्र
तृतीयया योगः श्रूयते ॥५४॥

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ १ । ३ । ५५ ॥

‘सा चेत्तृतीया चतुर्थ्यर्थे’ इत्युच्यते, कथं नाम तृतीया चतुर्थ्यर्थे स्यात् ?
एवं तर्हि—अशिष्टव्यवहारेऽनेन तृतीया च विधीयत आत्मनेपदं च । दास्या
संप्रयच्छते, वृप्त्या संप्रयच्छते । यो हि शिष्टव्यवहारो ‘ब्राह्मणीन्यः संप्र-
यच्छती’त्येव तत्र भवितव्यम् ।

यद्येवं नार्थोऽनेन योगेन । केनेदानीं तृतीया भविष्यति, आत्मनेपदं च ?
सहयुक्ते तृतीया स्याद्व्यतिहारे तडं त्वधिः ।

प्र०—केचित्सर्वक्रियापेक्षमेतदुक्तमिति मन्यन्ते । यथा असिना छिनत्ति । असितैक्षणेन
च्छिनत्ति, तैक्षण्यमात्मना छिनत्तीति । यत्रापि करणाभिधायि पदं न ध्रूयते तत्रापि
केनचित्करणेन भाव्यम्, अन्तत एकरयैव पदार्थस्य भेदवित्रक्षायामात्मा करणम् । अन्ये
तु चरतिक्रियापेक्षमेवमुक्तमित्याहुः । नहि संचरणं करणेन विना संभवति । यत्रेति ।
तत्र ह्यन्तरङ्गा करणप्रतीतिः । अन्यत्र तु करणस्य परिष्वस्यत्वाद्बहिरङ्गा ॥५४॥

दाणश्च । अशिष्टव्यवहार इति । अशिष्टानां सङ्कीर्णाचाराणां यो व्यवहार-

उ०—शङ्कयाह—घातोरिति । तदर्थन—करणेन । केचिदिति । ‘सर्वत्रे’ति सामान्योच्येति
उक्तावः । यत्रापि । अस्ति दोष इत्यादी । अन्ये त्विति । प्रकरणादिति भावः । अन्तरङ्ग-
त्वं—शीघ्रमेव ॥५४॥

‘सहयुनेऽप्रधाने’ [२ ३. १६] इत्येव तृतीया भविष्यति, ‘कर्तारि कर्मव्यतिहारे’ [१. ३. १४] इत्यात्मनेपदम् ॥५५॥

उपाधमः स्वकरण ॥ १ । ३ । ५६ ॥

इह कस्मान्न भवति—‘स्वं शाटकान्तमुपयच्छती’ति ? अस्वं यदा स्वं करोति तदा भवितव्यम् । यद्येवं स्वीकरण इति प्राप्नोति । विचित्रास्तद्धित-वृत्तयः । नाऽनस्तद्धित उत्पद्यते ॥५६॥

नाडनोर्जः ॥ १ । ३ । ५८ ॥

अनोक्तः प्रतिषेधे सकर्मकवचनम् ॥ १ ॥

अनोर्जः प्रतिपेये सकर्मकग्रहण कर्तव्यम् । इह मा मूल—‘औषधस्या-
ऽनुजिज्ञासते’ इति ।

प्र०-स्मिन्नित्यर्थः । तत्र चेच्छब्दं चाऽयं व्याचक्षाण्य अनेनैवोभयं सगृहीतमित्याहुः ।
सहयुक्त इति । दास्यै विभाज्य तथा सहोपभुक्ते इत्ययं वाक्यार्थः ॥५॥

उपायम् । स्वस्य स्वत्वेन स्थितस्य प्रहणादिकं करणं स्वरूपं गृह्यते इति मत्वा प्रश्न—ईदृशेति । अत्रमिति । अन्तरङ्गत्वाभिप्रायनलक्षणोऽत्र करोत्यर्थो गृह्यते । नान इति । ध्वंस्वरूपेण विधानादिति केचिदाहुः । प्रकृतेरविवक्षितत्वात्कार्य-मात्रविवक्षायां नास्ति चिरित्यपरे ॥५६॥

नाऽनोर्ह । औरघस्यति । औपधेन प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः । न धेति । पूर्वेषु

उ०-अत एव क्रियायोगे 'असंती'त्येव नृनीयासो सिद्धायामक्रियायोगार्थं सूत्रमिति 'तेन
 एवं'त्रिमुने भाष्यकृद्भवतीत्यस्म ३५५॥

उपायम् । स्वस्य सप्त शतकान्वत्वाऽभूतप्रादुर्भावलक्षणकरणाऽयोगात्प्रसूतपक्षिरत
भाह—स्यस्येति । करणं—क्रिया । ग्रहणारूपे यथं । अन्तरङ्गत्वादिति । निष्पन्नस्य
हि ग्रहन निगतिश्च निष्पादनाधीनेत्यन्तरङ्गता । किं चाऽयमर्थं प्रकरणाद्यनपेक्ष, अर्थांतरे
तत्तत्पेक्षेणानुसङ्गायनः । केचिदादुरिति । तदा हि अस्य स्वं परोक्षतातिवाशेन मरितव्य
मिन्द्रवचि । प्रवृत्तरिति । 'मन्करण' इत्यन्व स्यात्पक्षतो निष्पादने ह्यर्थं इति भावः । पितृगु
ण वत्सरे उपायमयन, किं त्वारागित युव स्वप्नाश्च दिनि तात्पर्यम् । इदमेव वैचित्र्यम् ॥५१॥

नाऽनोर्ज्ञः । औपदेनेति । 'जोऽविद्वंस्ये'ति वरणे शेषवतीति भावः । भाष्ये—

न चाऽकर्मकस्योत्तरेण विधानात् ॥ २ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् ? 'अकर्मकस्योत्तरेण विधानात् । अकर्म-
काजानातेरुत्तरेण योगेनात्मनेपदं विधीयते 'पूर्ववत्सनः' [१.३.६२] इति ।

प्रतिषेधः पूर्वस्य च ॥ ३ ॥

पूर्वस्य^१ चाऽयं प्रतिषेधः । स च सकर्मकार्थ आरम्भः । कथं पुनर्ज्ञा-
यते—'पूर्वस्यायं प्रतिषेध' इति ? 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे'ति ।
कथं पुनर्ज्ञायते 'सकर्मकार्थ आरम्भ' इति ? अकर्मकाजानातेः सन आत्मने-
पदवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा सकर्मकार्थो विज्ञायते ॥५८॥

शदेः शितः ॥ १ । ३ । ६० ॥

शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदाऽभावः ॥ १ ॥

शदेः शितः परस्मैपदाश्रयत्वादात्मनेपदस्याऽभावः । शीयते शीयेते
शीयन्ते ।

किं च भोः शदेः शित्परस्मैपदेष्वित्युच्यते ? न खलु 'परस्मैपदेषु'
इत्युच्यते । परस्मैपदेषु तु विज्ञायते । कथम् ? 'अनुदात्तङिति आत्मनेपदम्'

प्र०—सकर्मकाजानातेः सन्नन्तादात्मनेपदं विधीयते । अकर्मकास्तु परत्वात्पूर्ववत्सनः
इत्यनेन ॥५८॥

शदेः शितः । शदेरिति । शिट्ठिकरणोत्पत्तेः पूर्वमात्मनेपदनिमित्ताऽभावा
च्छेषत्वात्परस्मैपदेन भाव्यम् । तत्र कृते शित्प्रत्यये नाऽनेन विहितं परस्मैपदं निषर्त्त-
यितुं शक्यत इत्यप्रतिपादकत्वलक्षणमप्राप्त्ययमस्य सूत्रस्य प्राप्तम् । किं च भो इति ।
सार्वधातुकसंशब्दनेन शितो विधाने, न परस्मैपदसंशब्दनेन । न पालयति ।

छ०—अकर्मकाजानातेरित्यस्य 'सन्नन्ता'दिति शेषः । पूर्ववत्सन इत्यनेनेति । 'अकर्मकाश्चे'ति
सूत्रेण केवलाजानातेस्तद्विधानादिति भावः ॥५८॥

शदेः शितः । शदेः परो यः शित्प्रत्ययस्यतः परस्य लस्य स्थाने आत्मनेपदमेवेति मत्वा
वार्त्तिकाऽवतार इत्याशयेनाह—शितिति । अनु विकरणात् पूर्वमात्मनेपदनिमित्ताऽभावेऽपि
छादेशवाक्येन सामान्यतः ग्राहं सार्वधातुकमाश्रित्य सार्वधातुकविषये विधीयमाने विकरणे
कृते नियमः स्यादत आह—शेषत्वादिति । 'अनुदात्तङिति' 'भावकर्मणो'रिति सूत्रद्वयापेक्ष-
योपस्यैव सत्र ग्रहणादित्यर्थः । विकरणेभ्यो नियमस्य बलवत्वादिति भावः ।

तस्मादुपसंख्यानम् ॥ ५ ॥

तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् । अन्तरङ्गस्तर्हि लादेशः । नैतद्विवदामहे—‘अन्तरङ्गो नाऽन्तरङ्ग’ इति । अस्त्वयं नित्यश्चाऽन्तरङ्गश्च । अत्र खलु लादेशो कृते त्रीणि कार्याणि युगपत्प्राप्नुवन्ति—विकरणाः, अडागमो, नियमः इति । तद्यदि सर्वतो नियमो लभ्येत, कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । अथाऽपि विकरणात्पूर्वमडित्यङ्गलभ्येत, एवमपि कृतं स्यात् । तत्तु न

प्र०—यद्यपि लादेशे कृते विकरणेन नित्यत्वादङ्ग बाध्यते तथापि ‘यस्य च लक्षणान्तरं निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम्’ । तत्रोभयोनित्ययोः परत्वादङ्ग प्राप्नोति । ननु भवतु परत्वादङ्गगमः, तस्य तु धातुभक्तत्वादङ्गव्याधायकत्वात्सिद्धयत्यात्मनेपदम् । नैष दोषः । तत्र अन्तरङ्गत्वाद्वादेशेषु कृतेषु नियमात्पूर्वं नित्यत्वाद्विकरणेषु कृतेषु अडागमो विकरणान्तमकत्वाद्वातोर्व्याधायक इति न्यादिभ्यः परे विद्यादयो निरन्तरा न संभन्तीत्यात्मनेपदाऽप्रसङ्ग इत्येवं भाष्ये चोद्यं व्यवस्थाप्यते । अन्तरङ्गस्तर्हीति । लकारमात्राऽपेक्षत्वात् । अडागस्तु लकारविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः । नैतदिति । न लादेशेन सह संप्रधारणा, किन्तु नियमेन सहेति भावः । तच्च न लभ्यमिति । ननु पूर्वमेव ज्ञापकाद्विकरणेभ्यो नियमस्य यत्नीयत्वं प्रतिपादितं तत्किमुच्यते—तच्च न लभ्य-

उ०—नित्यत्वमाशङ्क्याह—अडागम इति । अतो विकरणापेक्षया कथमनित्यत्वमस्य आह—विकरणेष्विति । भाष्ये—आत्मनेपद एवेति । नित्यत्वादङ्गः पूर्वं नियमप्राप्तेरिति भावः । ‘अडागमो भविष्यतीति’ इति वलितनिर्देशः । तथा उपसंख्यानं न कार्यमिति भावः पुनरुपसंख्यानवाद्याह—नित्यत्वाद्वादेशस्येत्यादीति चेदिति । ‘अङ्गि नित्य’ इति वक्ष्ये निमित्तप्रवृत्तिं किमर्थमस्य आह—कृतेपीति । अन्यथा लादेशेषु कृतेषु लङादिपरत्वाऽभावाद्वाद्यभावाद्वाद्याह—स्वादिति भावः । तस्य धातुभक्तत्वादिति । लादेशेभ्यः परत्वादङ्गगमे विकरणाभावात्स धातुभक्त इत्यर्थः । सिध्यतीति । आत्मनेपदनियम- सिध्यतीत्यर्थः । लादेशेषु—तिसप्तिति विहितेषु । नियमात्पूर्वं नित्यत्वादिति । ‘वृद्धा स्वस्रभो’रिति तु विकरणेष्वप्युपसंख्यानं नियमप्रवृत्तिरित्यर्थस्यैव ज्ञापकमिति भावः । आत्मनेपदाऽप्रसङ्ग इति । नियमाऽप्रसङ्ग इत्यर्थः । चोद्यम्—उपसंख्यानम् । ‘अतो नियमनिमित्तत्वादिपुत्तरम्—‘उभयोनित्ययो- नियमात्परत्वादङ्गि प्राप्ते सं बाधित्वा विकरणे ततोऽप्येति चोपपत्तेरिति भावः । उभयो- र्वाधपयोः कथमन्तरङ्गवद्बहिरङ्गत्वे अत आह—लकारेति । ‘परनिमित्तत्वाद्वाद्यगमो बहिरङ्ग’ इति वक्तुं पुष्कं, तस्मिन्निधित्वा परिभाषासापेक्षत्वात्तस्य । विशेषापेक्षत्वेपि न बहिरङ्गत्वमिति प्राप्नुम् । प्रयासयानुसिद्धान्तनोऽन्तरङ्गस्तर्हीत्युक्तिर्भाष्ये । विधिवाच्येनैवामेकवाक्यत- अयणान्वयमोऽन्तरङ्ग इत्यर्थः । उपसंख्यानं चाऽन्तरङ्गमिति मुट्कादिति मूढे भाष्ये स्पष्टम् ।

लभ्यम् । किं कारणम् ? आह त्वत्पूर्वं विकरणा एषितव्यास्तरतस्तरन्तीत्येवमर्थम्* ।
अडाड्भ्यामप्यन्यदाहं पूर्वमेषितव्यमुपाच्छेदित्येवमर्थम् । तत्र ह्याटि कृत
साट्कस्य ऋच्छिभावः+ प्राप्नोति । ननु च ऋच्छिभावे कृते शब्दान्तरस्याऽकृत

४०-मिति ? उच्यते—अन्यथापि तज्ज्ञापकं समर्थयितुं शक्यते—कृतोऽपि विकरणो न
व्यवधायक इति । यद्येवं नित्य एव नियमः । नैतदस्ति । यत्र केवलो विकरणो व्यव-
धायकस्तत्र भवतु नित्यो नियमः, यथा निवेक्ष्यते निविशत इति । यत्र तु विकरणो
कृतेऽडागमस्तत्राऽटो व्यवधायकत्वाभियमो न प्राप्नोति । तरत इति । अत्र पूर्व-
मित्ये सति रूपं न सिध्यति । आटि कृत इति । आटश्चेति वृद्धिरेकादेशः प्राप्नोति,
अच्छिभावश्च । तत्र वणेमात्राश्रयत्वादेकादेशोऽन्तरङ्गः । नानाश्रयत्वाच्च 'वार्णादाहं
यतीय' इति नास्ति । ततश्चैकादेशो कृते तस्यादिवद्भावादच्छिभावः प्राप्नोति । तत्र
'अच्छ'दिति स्यात्, न त्वाच्छेदिति । ननु चेति । वत्सवत्प्रवृत्त्या कार्यमिह शास्त्रे

४०- एतदुत्तरप्रमथस्त्वेकदेशिनोः 'अथवा नेर्—' इत्येतत्पर्यन्तम् । तदाशयश्च पूर्वपक्ष-
मुखेन मयोच्यते—'अन्तरङ्गस्तर्हि एकादेशः' इत्यत्र एकादेशाशब्देन नियमो विवक्षितः, उत
तिष्ठसिति विधिः ? नायः । 'नेर्विश' इत्यादेः पदान्तरापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वात् । तस्माद्
द्वितीयो ब्राह्मस्तत्राह—नैतदिति । अयमिति । तिष्ठसिति विधिः । न तु तेन सह संप्रधारणेति
भावः । केन तर्हि संप्रधारणेत्यत्राह—अत्र खल्विति । लादेशो कृते इति । जातस्यापि लुकेव
निवृत्तिः । प्रसक्ते इति वार्थः । सर्वत इति । विकरणादडागमाच्चेत्यर्थः । तत्तु न लभ्यमिति ।
नियमात्पूर्वं नित्यत्वादिकरणप्रवृत्तेरिति भावः । तत्र शङ्कते—ननु पूर्वमेवेति । यत्रेति ।
तथा च नियमो न नित्य इति भावः । ननु विकरणात्पूर्वमडागमो न लभ्य इत्यर्थं 'तत्तु न
लभ्य'मित्युक्तं, विकरणास्याऽपि शब्दान्तरस्याप्यस्याऽनित्यत्वात् । न च 'शब्दान्तरस्ये'ति
वाचनिकं, किं तु न्यायः । यद्वयकिसंबन्धितया पूर्वं प्राप्नोति तद्वयकिसंबन्धित्वेनाऽप्याप्या
कृताऽकृतप्रसक्तिरवाभाव इति, स च शब्दान्तराप्रसक्त्यपि मुख्य इति विकरणात्पूर्वमटि
विकरणात्तरं ततः पूर्वं वा नियमो भविष्यतीति नाऽर्थं उपसंख्याननेनेपाशयेन पृच्छति—किं
कारणमिति । उपसंख्यानवाचाह—अह्नादिति । आहप्रवृत्त्युत्तरं विकरणे 'तरत' इत्यत्रा-
निरमाह—अत्रेति । अडाटोर्बाधकत्वाऽऽह्वय वाचको विकरणः सुतरामडाटोर्बाधक इति
कैमुतिकन्यायं वक्तुं भाष्ये—अडाड्भ्यामपीति । ननु 'वार्णादाहं'मित्येकादेशात्पूर्वमच्छिभावे
'निर्दिश्यमान'परिभाषया न शेषः । किं चाऽऽह—शब्दान्तरमप्येनाऽऽह्वयिनिष्ठत्वाऽस्तिवा-
भ्यावाच्च शोभोऽत आह—आटश्चेति वृद्धिरिति । नानाश्रयत्वादिति । वस्तुतस्तद्वनाभियोगम् ।
तस्यादिवद्भावादिति । एवं चातिदेशविषये न 'निर्दिश्यमान'परिभाषाप्रवृत्तिः, शब्दान्तर-
मप्येति आह्वयिनिष्ठत्वाऽस्तिवां च मुख्यमिति भावः । अप्योक्तस्योपाट्दित्यस्योपसर्गा-
त्तीति वृद्धयति सिद्धिरत आह—न त्वाट्दित्येति । भाष्ये 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायाऽविषयं

आडिति कृत्वा पुनराङ्मविष्यति । पुनर्ऋच्छिभावः पुनराडिति चक्रकमव्यवस्था प्राप्नोति ।

नैष दोषः । यत्तावदुच्यते—‘आङ्गात्पूर्व विकरणा एषितव्याः—‘तरतः’ ‘तरन्ती’त्येवमर्थ’मिति । भवेत्सिद्ध यत्र विकरणा नित्या आङ्गमनित्यं तत्राङ्गात्पूर्व विकरणाः स्युः, यत्र तु खलूमयं नित्यं परत्वात्तत्राङ्गं तावद्भवति ।

यदप्युच्यते—‘अडाङ्ग्यामप्यन्यदाङ्गं पूर्वमेषितव्यमुपाच्छेदित्येवमर्थ’-मिति । अस्त्वत्राट्, आटिकृते साट्कस्य ऋच्छिभावः, ऋच्छिभावे कृते शब्दान्तरस्याऽकृत आडिति कृत्वा पुनराङ्मविष्यति । ननु चोक्तं—‘पुनर्ऋच्छिभावः पुनराडिति चक्रकमव्यवस्था प्राप्नोती’ति । नैष दोषः । चक्रकेष्विष्टतो व्यवस्था ।

प्र०—संभवतीति भावः । यत्तावदिति । ‘तरतः’इत्यत्राऽनित्यमिदं, विकरणस्तु नित्य इति स एव प्रवर्तते । यत्र त्यति । यथा तरतीति । अस्त्वत्राडिनि । परत्वाद्दृच्छिना भाव्यम् । अभ्युपगम्यवादे त्वेतदुच्यते—चक्रकेष्विति । व्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भाव्यमित्यव्यवस्थाहेतुः पुनः प्रवृत्तिर्न भविष्यतीत्यर्थः । तदेवं स्थितमेतदन्तरङ्गत्वाद्देशेषु कृतेषु परत्वादङ्गमः । न चार्यं नियमः—‘शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति’, न तु ‘शब्दान्तरा’दिति, यतोऽङ्गमस्याऽनित्यत्वं स्याद्विपर्ययस्य नित्यत्वम् । कृत्वाऽकृतप्रसङ्गित्वात्तु द्वयोरपि नित्यत्वम् । अङ्गत्वाकृत्याभयणाद्वा नास्ति शब्दान्तर-

उ०—बोधयितुं—शब्दान्तरस्येति । भवेत्समुद्बोधोदाहरित्यत्र ‘लक्ष्ये लक्षणस्ये’तिन्यायेन पुनर्बुद्धिवारणं सप्तमे कैपटेन वक्ष्यमाणं विदधेत, सतो हि विकारकृते न शब्दान्तरत्वमिति लभ्यते इति चेन्न, भगवत्स्यैकदेशयुक्तत्वेनाऽदोषात् । तदाह—यत्सप्तमिति । स न्यायोऽनित्य इति भावः । गवि स्थितदुग्धदोषपयसो ग्रहणाय यथा वत्सः प्रवर्तते तद्वदिनि तात्पर्यम् । कश्चित् ‘पक्षेयव’दिति पाठस्तत्राद्यमर्थः—यथा पक्षेयः स्वयं पूर्णं कृतेऽपि क्षेप्रे पुन पुनर्भवेतीति । भाष्ये—पुनर्ऋच्छिभाव इति । विकाराभ्यामुपलब्धेऽपि यदि पुनराट्, तत एव तुल्य-न्यायात्पुनर्ऋच्छिभावोऽपि स्यादित्यभिमानः । यत्र सङ्गमयमिति । एवं च तुल्य-न्यायात् द्वयोरनित्ययोरपि परादृष्टि सति न दोष इत्युपसङ्गमं न कार्यं, विकरणादोद्देशो-रप्यनित्यत्वं तु दर्शितमेव । ‘शब्दान्तरप्राप्तस्ये’त्यनाद्ययने तुमयोर्नित्यत्वं बोधम् ।

परत्वादिति । अडिहकारे ऋच्छि-साऽयकाराः, आटोऽयऽआदयः । अभ्युपगम्यवादेन त्विति । एवं ‘लक्ष्ये लक्षणस्ये’तिन्यायानाद्ययनेन चक्रकापादनमपि तथैवेति प्रवर्तितम् । एकदेशयुक्तत्वं च प्रवर्तितम् । ‘चक्रकेष्विष्टतो व्यवस्थे’ति स्वशास्त्रीयो न्याय इत्याह—व्यवस्थेति । अगम्या इत्याद्यानाऽपर्यवसानं स्यादिति भावः । नञ्च न्यायाग्निसिद्धावप्युप-सर्गनियमे न्यायाऽप्राप्त्युपसङ्गानामावरणकमत आह—तदेवमिति । लादेशेषु—वि-

अथवा 'ने'रिति* नैषा पञ्चमी । का तर्हि ? विशेषणपट्टी । नेयौ विशिः । कश्च नेविशिः ? विशेष्यः । व्यवहितश्चापि शक्यते विशेषयितुम् ।

अथवा निरपि पदं, विशिरपि पदम् । पदविधिश्च समर्थानाम् । व्यवहितेपि सामर्थ्यं भवति ॥६०॥

पूर्ववत्सनः ॥ १ । ३ । ६२ ॥

किमिदं पूर्वग्रहणं सनपेक्षम्—'प्राक्सनो येभ्य आत्मनेपदमुक्तं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योऽपि भवती'ति । आहोस्विद्योगापेक्षम्—'प्रागेतस्माद्योगाद्येभ्यो

प्र०—प्राप्तिरटः । नेयौ विशिरिति । व्यवहितश्चाप्यर्थद्वारेण विशेष्यत्वात्संबन्धी भवतीत्यर्थः । अथचेति । 'नेविश' इत्यस्याऽयमर्थः—'निशब्दात्परमात्मनेपदान्तं विशयव्यवपदं साधु भवती'ति । सत्यप्यडागमे नेः पदमन्तरमेवेति दोषाऽभावः । विशिरपीति । विशिशब्देन विशयव्यवः समुदाय उपचारादभिधीयते । पदविधिश्चेति । न्यायप्राप्ताऽर्थानुवादोऽयं, न त्वेतत्प्रकृते उपयुज्यते इत्याहुः ॥६०॥

पूर्ववत्सनः । पूर्वशब्दः संबन्धिशब्दत्वादवधिमपेक्षते । तत्र कोऽत्राऽवधिरभिप्रेत इति पृच्छति—किमिदमिति । येभ्य इति । योगस्येभ्यो धातुभ्यो विधानाद्योगेभ्यो विहितमित्युच्यते । पक्षद्वयेऽपि 'तेन तुल्य'मिति तृतीयान्तादिति, न तु पञ्चम्यन्तात् । लक्षणाऽभावात् । 'तुल्यार्थे'रिति विहिता तृतीया सर्वविभक्त्यर्थानन्तर्भावयतीति पञ्चम्यर्थस्याऽत्र ग्रहणमुपपन्नमेव । यथा 'ब्राह्मणवद्वैश्यादधीते' इति

उ०—सितिसूत्रेण । परत्वादडागम इति । परत्वादिकरणात् पूर्वं तत्र कृते तस्य धातुभक्तत्वाद् व्यवधापकत्वेन निपमसिद्धिरित्यर्थः । 'न चायं नियम' इति पाठः । तदाह—न त्वित्यादि । 'न्याय' इति पाठेऽप्येतत् आहोऽयं नेति न न्यायो न युक्तमित्यर्थः । संबन्धीति । स्वर्गोत्थाऽर्थनिरूपितविशेष्यतावदर्थवत्त्वं संबन्धो बोध्यः । 'परिब्रह्मण्य' इत्यादावपि पक्षपथं पञ्चमी बोध्या, पञ्चमीपक्षेपि वा 'नेः परत्वयोगस्य'स्यादिक्रमेणाऽर्थः । अयमर्थ इति । पदसंस्कारप्रस्तावात्तात्पर्यद्वयस्याऽयं सूत्रार्थ इति भावः । अथ विधिः कथं पदमत आह—विशीति । न्यायेति । नेः सकाशादर्थविशेषं प्राप्तो विशिरित्यर्थे तात्पर्यं दर्शयितुं समर्थानामित्युक्तम् । न त्वत्र तत्परिभाषोपस्थितिः, सुबन्तत्वेन पदत्वेन वा निमित्तकोटावप्रवेशात् । अत एव 'समर्थ'सूत्रे भाष्यकारो वक्ष्यति—'पदार्थभावः सामर्थ्यं, विभक्तिविधी च नोपस्थिति'रिति । न चात्र पक्षद्वयेऽपि उपसर्गान्तरव्यवधानेऽपि प्रवृत्तापत्तिरिति वाच्यम् । तेषामनभिधानात् ॥६०॥

पूर्ववत्सनः । धातुभ्यः परस्य कस्य विधीयमानमात्मनेपदं कथं योगेभ्यः स्यादत आह—योगस्येभ्य इति । 'मन्त्राः श्रोतव्ये'तिवदिति भावः । भाष्ये 'वेभ्य' इति निर्देशात्

[योगेभ्यं] आत्मनेपदमुक्तं तेभ्यः सन्नन्तेभ्य आत्मनेपदं भवती'ति । किं चातः ? यदि सनपेक्षं, निमित्तमविशेषितं भवति । 'पूर्ववत्सनः' न ज्ञायते—किमन्ताद्भवितव्यमिति । अथ संयोगापेक्षमुत्तरत्र विधिर्न प्रकल्पेत—धुमुक्षते उपयुयुक्षत इति ।

यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत्सनपेक्षम् । ननु चोक्तं—'निमित्तमविशेषितं भवती'ति । निमित्तं च विशेषितम् । कथम् ? सनमेवात्र निमित्तत्वेनाऽपेक्षित्यामहे । 'पूर्ववत्सन' आत्मनेपदं भवति । कुतः ? सन इति ।

अथवा पुनरस्तु योगापेक्षम् । ननु चोक्तम्—'उत्तरत्र विधिर्न प्रकल्पेते'ति । विधिश्च प्रकलूतः । कथम् ? उत्तरत्रापि 'पूर्ववत्सन' इत्येवानुवर्तिष्यते ।

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?

पूर्ववत्सन इति शदिम्रियत्यर्थम् ॥ १ ॥

शदिम्रियत्यर्थोऽयमारम्भः । शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामनेपदं मा भूदिति ।

प्र०—ग्राहणादिव वैश्यादधीत इत्यर्थः । वैश्यापादानकस्याऽध्ययनस्य ग्राहणापादानकमध्ययनमुपमानम् । तत्र च ग्राहणशब्दो धर्तव्यः । तेन ग्राहणेन तुल्यं वैश्यादधीत इति कृषीयान्ताद्वृत्तिः । एवमिहापि पूर्ववदिति द्रष्टव्यम् । किमन्तादिति । तत्राऽप्रतिपत्तिः स्यात् । यदि नामात्मनेपदनियमविधानसामर्थ्यादनेन सर्वधातुभ्य आत्मनेपदं भवतीत्येतद्भयेत, विषयविभागस्तु न ज्ञायेतति भावः । सनमेवेति । प्रत्यासत्त्येति भावः । उत्तरत्रापीति । उत्तरत्रेण योगेण वाक्यभेदेन 'पूर्ववत्सन' इत्येतत्सम्बध्यते । प्रोपाभ्यां युजेरात्मनेपदं भवति, ततः 'पूर्ववत्सन' इति । किमर्थमिति । विधिनिषेधो-

उ०—पञ्चम्यस्तां शेरिति धर्मं वाचयति—पञ्चद्वयेपीति । तर्हि पञ्चम्यस्तप्रयोगस्य का गतिरत आह—तुल्यार्थेति । नन्वात्मनेपदेन स्वयोग्यप्रकृतेराक्षेपाक्षेपाऽमाधोऽ आह—तत्रात्रेति । तामुपपादयति—यदीति । 'यदि नामात्मनेपदनियमविधानसामर्थ्यादिति प्रतिपत्तिः स्यात्तर्हि'ति शेषः । 'तद्वर्तने'त्यत्रयः । अनुवृत्तत्वेकवाक्यतया संबन्धे केवलेऽय आत्मनेपदं न स्यात्त आह—वास्यभेदेनेति । पूर्ववद् ग्राहणमुद्धतिसामर्थ्यात् । अन्यथा 'सन' इत्येवानुवर्तयेदिति

इतरथा हि ताभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदप्रतिषेधः ॥ २ ॥

इतरथा ह्यनुच्यमानेऽस्मिञ्शदिभ्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । शिशत्सति मुमूर्षति ।

कथं पुनः 'पूर्ववत्सन' इत्यनेन शदिभ्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम् ? वतिनिर्देशोऽयम्, कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयिष्ये । तद्यथा—'उशीनरवन्मद्रेषु यवाः' । सन्ति, न सन्तीति । 'मातृवदस्याः कलाः' । सन्ति, न सन्तीति । एवमिहाऽपि पूर्ववद्भवति, न भवतीति । 'न भवती'त्येवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे । यथा पूर्वयोर्योग्योः सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं न भवति, एवमिहापि शदिभ्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं न भवतीति ।

यदि तद्दि शदिभ्रियत्यर्थोऽयमारम्भो, विधिर्न प्रकल्पते—आसिसिपते शिशयिपते । अथ विधिर्यः, शदिभ्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति ।

यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावत्प्रति धार्थः । ननु चोक्तं 'विधिर्न प्रकल्पत' इति । विधिश्च प्रकृतः । कथम् ? एतदेव ज्ञापयति—'सन्नन्तादात्मनेपदं भवती'ति, यदयं शदिभ्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदस्य प्रतिषेधः शास्ति ।

अथवा पुनरस्तु विध्यर्थः । ननु चोक्तं 'शदिभ्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोती'ति । नैष दोषः । प्रकृत 'सनो ने'त्यनुवर्तिष्यते । क

प्र०—अयपक्षसंभरात्प्रभः । यथा पूर्वयोरिति । 'नानोर्ज्ञे' 'प्रत्याहभ्यां भ्रुव' इत्येतयो । इह च शदिभ्रियती अनुवर्तते इति भावः । यथेच्छसीति । निषेधपक्षेपि निषेधादेव सन्नन्तान् पूर्ववद्विधिरनुमीयते । विधिपक्षे शदिभ्रियत्योः सनो नेत्यनुवर्तिष्यते । क

उ०—भाव । मृतरयावयवभ्यस्त्वानुपपन्नोऽनुपपन्नोऽत आह—विधीति । अभिधेयप्रभोऽयमिति भावः । भावे—इतरथा हीनस्य व्याख्या—अनुच्यमाने इति । शदिभ्रियतिपरतयाऽप्यवधानेऽप्यप्य व्याख्यानं इति भावः । विधायकतया व्याख्यातनाम्नेनैव प्राप्तस्य प्रतिषेधो वाच्य इति तात्पर्यम् । ननु पूर्ववद्विधिरुक्त्या 'नानोर्ज्ञे' 'प्रत्याहभ्यां भ्रुव' इत्येते कथं प्रतिपत्तं इत्यादिपक्षे—इह चेति । ए० च शदिभ्रियत्यपेक्षया पूर्वस्य प्रतिपत्ताय दोष इति भावः । पूर्ववद्विधिरिति । 'पूर्ववदिति तु ज्ञापकसिद्धत्याऽसाधनविज्ञात्वाद्देशानुरोधाद्वा लभ्यम् ।

प्रकृतम् ? 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः' [१-३. ५७] । 'नानोर्ज्ञः' [५८] । सकर्मकात्सनो न ['वति] । 'प्रत्याह्म्यां श्रुवः' [५६] सनः न । 'शदेः शितः' [६०] सनः न । 'म्रियतेर्लुङ्लिङंश्च' [६] सनो नेति । इहे-दानीं 'पूर्ववत्सनः' इति, 'सन' इत्यनुवर्तते, नेति निवृत्तम् । एवं च कृत्वा सोप्यदोषो भवति, यदुक्तं—'निमित्तमविशेषितं भवती'ति ।

नैव वा पुनरत्र शदिम्रियतिभ्यां सन्नन्ताभ्यामात्मनेपदं प्राप्नोति । किं कारणम् ? 'शदेः शित' इत्युच्यते न च शदिरेवात्मनेपदस्य निमित्तम् । किं तर्हि ? शिदपि निमित्तम् । अथापि शदिरेव, शित्परस्तु निमित्तम् । न चायं सन्परः शित्परो भवति । यत्र तर्हि शिन्नाश्रीयते 'म्रियतेर्लुङ्लिङोश्चे'ति ? अत्रापि न म्रियतिरेवात्मनेपदस्य निमित्तम् । किं तर्हि ? लुङ्लिङायपि निमित्तम् । अथापि म्रियतिरेव, लुङ्लिङ्परस्तु निमित्तम् । 'न चायं सन्परो लुङ्लिङ्परो भवति ।

किं पुनः पूर्वस्य यदात्मनेपददर्शनं तत्सन्नन्तस्यप्यातिदिश्यते ? ए' भवितु-मर्हति ।

पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति
चेद्गुपादिष्वप्रसिद्धिः ॥ ३ ॥

पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात्सन्नन्तादात्मनेपदं भवतीति चेद् गुपादिष्वप्रसिद्धिः ।

प्र०—एवेति । एवं च श्रुत्वेति । द्वितीयस्य सन्ग्रहणस्येहाऽनुवृत्त्येति भावः । न च शदिरेवेति । सामान्याः कारणत्वं, न केवलम् शदे, सा चेद् सामान्यो नास्ति, सनः पूर्वस्य शदेः शितोऽभावात् । अथापीति । शिता विशेष्यमाणात्वाच्चदरेव प्राधान्यात् । यत्र तर्हीति । म्रियतेर्हिङ्गान् 'पूर्ववत्सन' इति सन्नन्तात्प्राप्त्येवेति भावः । अथापीति । 'म्रियतेर्लुङ्लिङोश्चे'ति नियमार्थमारब्धमिति भावः । किं पुनरिति । किमयं कार्यादि-

उ०—द्वितीयस्येति । एवं च सन्पक्षेऽपि पूर्वत्वे विज्ञायमाने न चमिहोऽस्ति स एव सिद्धान्तो विधिपक्षेऽपि भावः । सामान्या इति । शदेः शितश्च पृथक्निमित्ताविति प्रमो न चायं इति भावः । शदेः शितोऽभावादिति । शदिप्रकृतिकृतिनोऽभावादित्यर्थः । पूर्वमादेदमाह—शितेति । म्रियतिमात्रस्यात्मनेपदनिमित्तात्वाभावादह—म्रियतेरिति । प्राप्नोतीति । 'लुङ्लिङो'रिति शेषः । नियमार्थमिति । लिङ्गादेव सिद्ध इति भावः । भाष्ये—लुङ्लिङ्पर-

गुणादीनां न प्राप्नोति जुगुप्सते मीमांसत इति । न ह्येतेभ्यः प्राक्सन आत्मने-
पदं, नापि परस्मैपदं पश्यामः ।

सिद्धं तु पूर्वस्य लिङ्गातिदेशात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? पूर्वस्य यदात्मनेपदलिङ्गं तत्सन्नन्तस्याप्यतिदिश्यते ।

कृञादिषु तु लिङ्गप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

कृञादिषु तु लिङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनुचिकीर्षति पराचिकीर्षतीति ।

अस्तु तर्हि—‘प्राक्सनो येभ्य आत्मनेपदं दृष्टं तेभ्यः सन्नन्तेभ्योऽपि
भवतीति । ननु चोक्तं ‘पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात् सन्नन्तादात्मनेपदभाव इति
चेद् गुणादिष्वप्रसिद्धि’रिति । नैष दोषः । अनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति ।

अथवाऽवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति । तद्यथा—गोः
सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति ।

यद्यवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति—जुगुप्सयति मीमांस-
यतीत्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य
विशेषकं भवति, यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति । सनं च न व्यभि-
चरति, णिचं पुनर्व्यभिचरति । तद्यथा—गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं
लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य ।

प्र०—देशो—‘यथापूर्वस्मादात्मनेपदं विधीयते तथा सन्नन्तादपी’ति, आहोस्विमिमि
चातिवेशः—‘पूर्वस्य यन्निमित्तं द्वित्वादि सत्सन्नन्तस्यातिदिश्यते’ । निमित्ते चातिदिष्टे
सत्प्रयुक्तत्वादेव कार्यं भवतीति प्रश्नः । नह्येतेभ्य इति । नित्यसन्निपयत्वात् ।
कृञादिष्विति । ‘अनुपराभ्यां कृञ्’ इत्यनेन परस्मैपदमेव विधीयते, न तु अस्व-
निवर्त्यते । पूर्वकार्यं त्वतिदिश्यमाने अत्र दोषाऽभावः । परस्मैपदेनात्मनेपदस्य बाधि-
तत्वात्, पूर्वस्याऽऽत्मनेपदकार्यादर्शनात्सन्नन्तस्याऽप्रसङ्गात् । अनुबन्धेति । तत्सा-
मर्थ्यात्सन्न व्यवधायकः । अथवेति । समुदाये लिङ्गासङ्गस्य उपायोऽवयवे

स०—इति । प्रियतिपरस्तुष्टिद्वरूपस्येव तथा फलतीति भावः । एवं च शास्त्रिण्यभिप्रायः न
अवशीत्यर्थस्य वस्तुमथोगमस्य गुणमूलाऽभावे तात्पर्यं, तन्मूलविधिफलनं चेति गौरवमिषा
विधिप्रमेव मुक्तमिति तात्पर्यम् । प्राधान्येन कार्यातिदेशस्यैवौचित्यात्प्रभानुपपत्तिरत आह—
किमयमिति । कार्यातिदेशोऽप्याहोर्निमित्तातिदेशोऽपि शङ्कित इति भावः । भाष्ये—लिङ्गाति-
देशादिति । पूर्वस्य यत्किञ्चिद्विषयस्य त्वतिदिश्यत इत्यर्थः । ननु कर्त्रभिप्राये क्रियापक्षे

प्रत्ययग्रहणं शियगर्थम् ॥ ६ ॥

प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । पूर्ववत्प्रत्ययादिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? 'शियगर्थम्' । शियगन्तादपि यथा स्यादिति । आकुस्मयते विकुस्मयते हृणीयते महीयत इति× ॥ तत्र को दोषः ?

तत्र हेतुमण्येचः प्रतिषेधः ॥ ७ ॥

तत्र हेतुमण्येचः प्रतिषेधो वक्तव्यः+ । आसयति शाययतीति । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । कथमाकुस्मयते विकुस्मयते हृणीयते महीयत इति ? अनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति ।

अथवाऽवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति । तद्यथा—गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति ।

यद्यावयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति, हृणीययति महीययतीत्यत्रापि प्राप्नोति । अवयवे कृतं लिङ्गं कस्य समुदायस्य विशेषिकं भवति, यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति । यक च न व्यभिचरति, शिचं तु व्यभिचरति । तद्यथा—'गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोमयडलस्य ॥६२॥

प्र०—लिङ्गाऽऽसङ्गः । प्रत्ययग्रहणमिति । यद्येवमिति प्रसङ्गः—पणायति पनायसीति । तत्र केचिदाहु—'पूर्ववर्णयकसन' इति प्रत्ययविशेषा एव निर्देष्टव्या । अन्ये त्वाहु—एवं पाठे वार्तिकं भाष्यं च न व्याख्यातं भवतीति 'हेतुमण्येचः प्रतिषेधः' इत्यतिप्रसङ्गविषयोपलक्षणार्थं हेतुमण्येचग्रहणम् ॥६२॥

उ०—सर्वथा तत्कालनिवृत्तयेऽनुपराभ्यामित्यनेन निश्चयैव बाधोऽत आह—अनुपराभ्यामिति । परस्मैपदानि यमेनैवेष्टसिद्धेर्मिसिन्निवर्तनमयुक्तमिति भावः । तस्मात्सामर्थ्यादिति । नित्यसङ्गन्तत्वात् किञ्चित्प्रयोजनसम्भवं इति भावः । परिभाषाया अबाधेभ्योपपत्तौ बाधो न स्यादयोऽतः पक्षान्तरमित्याह—समुदायेति । सामर्थ्यात्परिभाषाबाधो वा, सामर्थ्यात्समुदायोपकारकत्वमेति पक्षयोर्भेदः । वार्तिकं भाष्यं चेति । 'प्रत्ययग्रहण'मिति वार्तिकं, 'पूर्ववत्प्रत्ययादिति वक्तव्य'मिति भाष्यं चाऽऽसङ्गः स्यादिति भावः । 'आकुस्मादात्मनेपदिन' इति गणसूत्रात् कुस्म आत्मनेपदी । हृणीहर्महाहो कण्ठ्वादी द्वितो पठितौ । भाष्ये—अनुबन्धकरणसामर्थ्यादिति । आकुस्मादात्मनेपदित्वोक्तिसामर्थ्यादित्यपि बोध्यम् । यद्वा तस्याप्यात्मनेपदलिङ्गवन्तो बोध्या इत्यर्थः इति भावः । इतरत्पष्टम् ॥६२॥

१—प्रत्ययस्य । × सत्यापपाशं चुरादन्वा णिच्, कण्ठ्वादिभ्यो यक इ १ २५, २७

+ हेतुमति च इ १. २६ २—'अनुबन्धकरणसामर्थ्या'दिति वार्तिकं क्वचिदेव दृश्यते ।

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ १ । ३ । ६४ ॥

स्वराद्युपसृष्टादिति वक्तव्यम् । उद्युङ्क्ते अनुयुङ्क्ते ।

अपर आह—स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम् । प्रयुङ्क्ते नियुङ्क्ते विनियुङ्क्ते ॥६४॥

समः क्षणवः ॥ १ । ३ । ६५ ॥

किमर्थं विदेशस्थस्य ग्रहणं क्रियते, न समो गर्मादिष्वेवोच्येत* ।

समः क्षणवः सकर्मकार्थम् ॥ १ ॥

सकर्मकार्थोऽयमारम्भः । अकर्मकादिति हि तत्रानुवर्तते+ ॥ ६५ ॥

भुजोऽनघने ॥ १ । ३ । ६६ ॥

अनघनकौटिल्ययोरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—प्रभुजति वाससी, निभुजति जानुशिरसी इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । यस्य भुजेरव-
नमनघनं चाऽर्थस्तस्य ग्रहणम् । न चाऽस्य भुजेरवनमनघनं चाऽर्थः ॥६६॥

प्र०— प्रोपाभ्याम् । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति । सन्निरुदुरित्येवाभिरस्य सर्वे उपसर्गाः
संगृहीताः ॥६४॥

भुजोऽनघने । यस्य भुजेरिति । संसर्गवद्विप्रयोगोऽपि हि विशेषस्मृतिहेतुः ।
यथा दोग्ध्रीपर्यायो धेनुशब्द उपादीयमानः संसर्गिभिर्विशेषेऽवस्थाप्यते—‘सवत्सा
धेनुरानीयतां सकिशोरा सकरभा सवर्करे’ति । एवमवत्सा अकिशोरा अकरभा अव-
र्करेति विशिष्टैव धेनुः प्रतीयते । यस्या येन दृष्टः संसर्गः सैव तद्वद्विज्ञाऽऽनीयते ॥६६॥

उ०— प्रोपाभ्याम् । ‘स्वराद्यन्तोपसृष्टा’दित्युक्त्वा प्रविनय ददाद्विज्ञास्तत्कथमत आह—
सन्निरुदुरिति । स्वरादेः स्वरान्ताच्चेत्यर्थं इति भावः ॥६४॥

भुजो । भाष्ये—निभुजति जानुशिरसी इति । ‘प्रतिभाया’ इति शेषः । अतः
प्राप्यज्ञत्वाऽभावाभ्यैक्यत्वम् । अवनविषेधेनाऽभ्यवहारवृत्तेरेवेति कथं लभ्यमत आह—
संसर्गवदिति । सवर्करेति । धेनुशब्दस्य धानकर्मात्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तं न तु गोत्वसमायाधि-
करणमेव तदिति भावः ॥६६॥

१—‘गमादिभिरवेवोच्येत’ शा० । * समो गम्यच्छिन्म्याम् १. १. २०. इत्यत्र समो गम्यच्छिन्म्याम्.
इति सूत्रं कार्यामिति भावः । + समो गम्यच्छिन्म्याम् । १. १. २९. इत्यत्र ।

शेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ताऽनाध्याने ॥ १ । ३ । ६७ ॥

शेरात्मनेपदविधानेऽण्यन्तस्य कर्मणस्तत्रोपलब्धिः ॥ १ ॥

शेरात्मनेपदविधानेऽण्यन्तस्य यत्कर्म यदा ण्यन्ते तदेव कर्म भवति तदात्मनेपदं भवतीति वक्तव्यम् ।

प्र०- शेरणौ । एकस्मिन्वाक्ये कर्मान्तरनिवृत्तिरलभ्येति 'शे रिति वार्तिकारम्भः । एकवाक्यतायां ह्ययमर्थो—'एयन्तादात्मनेपदं भवति, अण्यन्तावस्थायां यत्कर्म एयन्तावस्थायां यदि स कर्ता भवत्याध्यानादन्यत्रे'ति । भवति च कर्मान्तरसद्भावे-
प्यणौ कर्म णौ कर्ता । आध्यकारस्तु वाक्यभेदाप्रयोगैतमर्थं साधयति—'शेरात्मने-
पदं भवती'त्येकं वाक्यम् । ततो 'ऽणौ यत्कर्म णौ चे'दिति द्वितीयम् । अत्र वाक्ये
यत्तदोर्निर्णयसंबन्धाद्यच्छब्देन तच्छब्द आक्षिप्यते । धर्मान्तरस्य चाऽनिर्देशात्कर्मत्व-
मेव संनिधानात्प्रतिनिर्विश्यते । 'अणौ यत्कर्म णौ चेत्तत्कर्मे'ति प्रतिनिर्देशेन च
कर्मान्तरव्यावृत्तिः क्रियते, न त्वणौ कर्मणो णौ कर्मत्वसद्भावः प्रसिपाद्यते, 'स कर्ते'ति
वाक्यान्तरेण तस्य कर्तृत्वप्रतिपादनात् । युगपदेकक्रियापेक्षया कर्मत्वकर्तृत्वविरोधा-
देकस्य । यथेष्टं वाक्यशेषपरिकल्पनादणौ यत्कर्म णौ चेत्तदेव कर्मत्येवकाराध्याहा-

उ०- शेरणौ । अणौ कर्मणः कर्तृत्वस्य सूत्रकृतोक्तवात्कर्मान्तरनिवृत्तिपरत्वे वार्तिकतात्पर्य-
माह—एकस्मिन्निति । अत एव वार्तिकव्याख्यानभाष्ये 'तदेवे'ति प्रयुक्तम् । यत्चेत्तद्वार्तिक-
स्यकर्मपदानि क्रियापरत्वेन व्यापक्षते, तत्र, 'कर्तारं कर्मव्यतिहारे' इति सूत्रे क्रियाप्रहणं
कर्ताभ्यामिति सूत्रकारं शिक्षायतो वार्तिककारस्य 'कर्मशब्दः क्रियापरः' इत्यर्थाज्ञानेन
तद्वाक्यस्यकर्मपदानां क्रियापरत्वेन व्याख्यानस्याऽन्यन्तमनौचित्यात् । एवं च सूत्रार्थस्त-
दर्थसाधनपरभाष्यस्यकर्मपदानामपि तथा व्याख्यानमयुक्तमेवेति ज्ञेयम् । भाष्ये—आरोहन्ति
हस्तिनमिति । 'आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपदाः' 'आरोह्यमाणो हस्ती'त्यग्रेव 'स्थलमारोहयति
मनुष्या'नित्यत्रापि स्यादित्यर्थः । 'मनुष्या हस्तिनमारोहन्ती'त्यण्यन्ताऽऽहत्या । स्थलमिति
चाऽतिरिक्त कर्मेति भावः । सौकर्यातिशयप्रतिपादनाय प्रेरणावृत्तिवत्प्रतिपादनायैव स्थल-
निष्ठमगमनरूपकशब्दद्वया द्विकर्मकत्वकरणम् । एवं च गम्यमवनारोहणोभयानुकूलव्यापारो
षात्वर्थः । स्थलं गम्यमावगमनमुप्यानारोहयतीत्यर्थः । 'स्थल'शब्देन च गजदृष्टं काष्ठमय-
मुपवेशनस्थानमुच्यते । 'हस्ती'ति मध्यमर्गिण्यायेनोभयान्वयि । प्रतिनिर्दिश्यत इति ।
विधीयते इत्यर्थः । कर्मशब्दश्चाऽत्रोत्तरवाक्यपरत्वात्कपर एवेति भावः । एवमपि कर्मान्तर-
निवृत्तिः कथमित्यत आह—स कर्तेतीति । कर्तृत्वप्रतिपादनेपि कर्मत्वं हि न स्यादत आह—
युगपदिति । न चेत्तस्यैकदैव व्यापारव्यतिरणकलाध्वत्वं, व्यापाराध्वत्वं च सम्भवतीति
भावः । यथेष्टमिति । वाक्यस्य बहुवचसंस्कारकत्वानुरोधेनेत्यर्थः । एतेनाऽणौ द्विकर्मका एव-
मर्थोदाहरणमित्यपास्तम् । अण्यन्तावस्थास्यकर्मत्वावच्छेदेन कर्तृत्वप्रतिपादनात् । इदमेव एव-
दितुं भाष्ये दृष्टान्तप्राप्तेन सूत्रोदाहरणं दर्शितम् । एवं चाऽकर्मकाणामेतत्सूत्रोदाहरणत्वं कलितं,

इतरथा हि सर्वप्रसङ्गः ॥ २ ॥

इतरथा हि सर्वत्र प्रसङ्गः स्यात् । इहापि प्रसज्येत—आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति—आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, आरोहयमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यानि १ एव वक्ष्यामि—‘शे.’ आत्मनेपद भवति । तत. ‘अणौ यत्कर्म णौ चेत्’ । अण्यन्ते यत्कर्म णौ चेणौ यदि तदेव कर्म भवति । तत ‘स कर्ता’ । कर्ता चेत्स भवति णाविति ॥ यद्येव कर्मकर्ताऽयं भवति तत्र कर्मकर्तृत्वासिद्धम्* ।

५०—रात्स्मन्तरनिवृत्तिलाभ । तत ‘स कर्ते’ति तृतीय वाक्यम्—अणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वं प्रतिपादनपरम् । यद्यमेया वास्यानामेकवाक्यत्वे महारास्य लक्ष्यसंस्कारक सपणते । यद्येवमिति । यथा ‘लुनाति केदार देवदत्त’ ‘लुयत केदार स्वयमेवे’ति केदार कर्मकता, तथा अण्यन्तेऽपि भवति—‘लावयते केदार स्वयमेवे’ति । कयमिति चेत् ? उच्यते—लुनातिलान्द्र द्विधाभवनोपसर्जने द्विधाभरणे वर्तते । ‘लुनाति केदार देवदत्त’ । द्विधाभवन्त द्विधा भाग्यतीत्यर्थः । यदा तु केदारस्य सौकर्याविशय-निवृत्ताया देवदत्तस्य व्यापारो न विवक्ष्यते तदा द्विधाभवनमात्रे लुनातिर्वर्तत अने-कार्थत्वाद्वात्सल्यम् । मित्रा एव वा धानवो मित्रार्था, सारूप्यात्तु तत्त्वाध्यवसायः । तत्र द्विधाभरणे केदारस्य कर्तृ ‘कमेनत्कर्मणा तुल्यक्रिय’ इति कर्मकायाण्यतिदिश्यन्ते ।

५०—तद्वचनयभाह भाष्ये—यद्येवमिति । कर्मकर्तृत्वासिद्धमिति च । नन्विदमनुपपन्नं, समानधातौ कर्मस्यक्रियया तुल्यक्रियाकर्तृ कर्मवद्भावो, न चाऽत्र तथा । तथाहि ‘लावयते’ इत्यत्र किं लुनातिकर्मणा समानक्रियत्वम्, उत लावयतिकर्मणा ? नाद्य । ण्यन्ताऽण्यन्तत्वेन धातुभेदात् । नाऽप्य । लुनातेर्निधि ‘लावयति केदार देवदत्तेन पशुदत्त’ इत्यत्र केदारस्य प्रकृत्यशकर्मत्वेन तथैव धातुभेदात् । एवमकर्तृत्वं गत्यादिनिमित्तकर्मत्वमेव नेत्यत आह—यथा लुनातीति । दृष्टान्तमुपपादयति—लुनातिस्त्वादिति । सौकर्याऽतिशयोक्त्याभा-सेन द्विधाभवनाश्रयत्वम् । तच्च कर्तृव्यापारस्येवमेव, कर्तृव्यापाराऽविशयायामप्यनुदरा कल्पितवत्तत्र पर्यवसानम् । ईपत्वादेव तस्य स्वातन्त्र्येण धात्ववाच्यतेति द्विधाभवनमात्र-वृत्तिव लुनातवर्षणम् । क्वचित्फलव्यापारयो शक्तिः, क्वचिफले इति कथमत आह—अनेकार्थत्वादिति । तदुक्तम्—

‘एकदेशो समूहे च व्यापाराणां पचादयः ।

स्वभावतः प्रवर्तन्ते तुल्यरूपसमन्विता ॥’ इति ।

कर्मकर्तृत्वात् सिद्धमिति चेद् यच्चिणोर्निवृत्त्यर्थं वचनम् ॥ ३ ॥

प्र०—तेन 'लूयते केदारः स्वयमेवेत्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्ते । अत्रापि 'स्वय'मित्यस्य यदाऽऽत्मनेत्यर्थस्तदाऽऽत्मापेक्षया कर्मत्वमस्त्येवेति 'लूयते केदारः' इत्येतावदुदाहार्यम् । वृत्तिकाराणां तु 'स्वय'मिति वचनं कर्त्रन्तरव्युदासपरं विज्ञेयम् । अथवा 'स्वय'मित्यनेन करणत्वमात्मनः प्रतिपाद्यते, न तु कर्तृत्वम् । ततो यदा द्विधाभवनवृत्तेर्लुनाते देवदत्तादि-प्रयोजकव्यापारे णिजुत्पद्यते तदा य एवार्थो 'लुनाति केदारं देवदत्त' इति, स एवार्थो 'लावयति केदारं देवदत्त' इति । पुनः केदारस्य सौकर्यातिशयविवक्षायामविवक्षिते देवदत्तस्य व्यापारे द्विधाभवनमात्रवृत्तिर्लावयतिः सम्पद्यते । तत्र च य एवार्थो 'लूयते

उ०— केचिदर्थभेदाच्छब्दभेदमिच्छन्ति । तन्मतेऽप्याह—भिन्ना एवेति । नन्वं धातुभेदाद् कर्मवद्भाषो न स्यादत आह—सारूप्यादिति । तदुक्तम्—

‘तानि धात्वन्तराण्येव पञ्च सिध्यतिवद्विदुः ।

भेदेऽपि तुल्यरूपत्वादेकत्वपरिकल्पना’ ॥ इति ।

नान्वेवं केदारः कर्तृवेति कथमयं कर्मकर्तृत्वत आह—तत्रेति । आतिदेशिकस्तथा व्यवहार इति भावः । इयं च द्वितीयाऽवस्था । यावतीषु सोपानस्थानीयास्वर्धविभागभूमिषु पदं विन्यस्येयं प्रायोगिकी पर्यन्तभूमिः प्राप्यते सा अन्तरालमाविश्यो गम्यमाना भूमयो-‘ऽवस्था’ शब्देनोच्यते । तत्र प्रथमं द्विधाभवनं बुद्धिरवगाहते । द्विधाभवनेऽस्य स्वरूपयोग्यतां ज्ञात्वैव कर्तृद्विधामवने प्रवृत्तेः । अथवा शिलायामङ्कुरोत्पादनायेवाऽप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । ततो द्विधामवने कर्मतापचयवगाहनम् । ततोऽप्यन्तसौकर्याय नास्तेन प्रयुक्तः सन्निधा भवति, किं तु स्वत एवेति परमरेणाऽसंखलितद्विधाभवनलक्षणस्वातन्त्र्यावगाहनमिति द्विधाभवनमात्र-वृत्तित्वे कर्मवद्भावः । एवञ्च चेदं हेतुराजनीयादौ । विनिष्टवाचको धातुविशेषणे पर्यवसन्न इति । इमां द्वितीयकक्षात्वेन व्यवहरन्ति । एतावत्तु उपपाद्यमाने उपपाद्यति—ततो यदेति । तत्र 'लुनाति केदार'मिति कक्ष्यापेक्षयाऽस्यां कक्ष्यायां निमिषक्षेपः, तस्यां द्विधामवनस्वरूपयोग्यता-मात्रनिश्चयेन द्विधामवनरूपे एतत्प्रयोजकव्यापारे प्रवृत्तिः, अस्यां तु द्विधामवने स्वत एव प्रवृत्तिं दृष्ट्वा तन्मोक्षाय कर्तृणां प्रवृत्तिरिति वक्ष्यमाणसौकर्यप्रतीतिरक्षणविच्छित्तिविशेष-लक्षणया निरुपपादनम् । सौकर्यातिशयेति । अस्यां तु कक्ष्यायां स्वतः प्रवृत्तस्तत्क्षेमायाऽपि न प्रयोजकव्यापारमपेक्षत इति सौकर्यातिशयविज्ञेयता प्रयोजकव्यापाराऽविवक्षेति भावः । इयं प्रायोगिकी पञ्चमी पर्यन्तभूमिः । तदुक्तम्—

‘अवस्थां पञ्चमीं प्रादुर्गन्ते तां कर्मकर्तरी’ति ।

तस्याः पञ्चमीत्वं चैवम्—तत्र द्वितीयकक्षायां कलसमानाधिकरणो व्यापारोऽर्थततो जिनि नृनीया कृता । ततो निजार्थव्यापारस्य च त्यागे चतुर्थी कृता । ततः कलसमानाधि-करणे व्यापारे प्रवर्तमानेन विवक्षिते निष्पुदाहरणभूतायाः पञ्चमीत्वम् । उभयप्रापि जिनि-चोदाय स्वार्थे हरिणा निवृत्तप्रेषणादिदुक्तम् । तदाह—उपायनिवृत्तावपीति । मुख्य-

कर्मकर्तृत्वात् सिद्धमिति चेद् यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् । कर्माप-
दिष्टौ यक्चिणौ मा भूतामिति ।

प्र०—केदारः स्वयमेवे'ति, स एव 'लावयते केदारः स्वयमेवे'ति । न च प्रयोज्यप्रयोजक-
भावननिवृत्तौ णिचो निवृत्तिः, उपायनिवृत्तावप्युपेयाऽनिवर्तनात् । सिद्धशब्दव्युत्पत्तये
हि प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पना आश्रीयते, अर्थस्योपादानं त्यागश्च क्रियते । लौकिके तु
व्यग्रहारे सौकर्यमात्रविषयायां 'लावयते केदार' इति प्रयुज्यते । एवं तावत्—
'निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते' इत्येतत्पक्षाश्रयेण कर्मकर्ता व्याख्यातः ।

अपरः कल्पः—लुनाति केदारं देवदत्तः । लुनन्तं देवदत्तं सौकर्यासिध्यात्केदारः
प्रयुङ्क्ते इति केदारव्यापारे णिजुत्पद्यते—'लावयति केदारो देवदत्तेने'ति । पुनः
प्रयोज्यप्रयोजकमानाऽविवक्षायां 'लावयते केदारः स्वयमेवे'ति प्रयुज्यते । तत्र पूर्व-

उ० प्रयोजकव्यापारनिवृत्तावपि स्वव्यापारे एव तत्पारोपातदनिवृत्तिरिति भावः । एतच्च
शब्देऽनुसारे विस्तरेण निरूपितम् । तदाह—सिद्धशब्देति । ननु 'लुयते केदार' इति प्रयोगे
सति किमर्थं णिचप्रत्ययघटितप्रयोगादरोऽत आह—सौकर्येति । 'लुयते केदार' इति कक्षायां
स्वत एव प्रयोगस्य स्वव्यापारे प्रवृत्तिरिति सौकर्यप्रतीतिमात्रं, पञ्चग्यान्तु क्षेमार्थमपि प्रयो-
जकव्यापारो नापेक्षित इति तदतिशयस्य लामादेतदादर इति भावः । प्राकृते—प्रयोगान्तरे
प्रकृतिषाण्ये व्यापारे । अप्यारोपितप्रेषणपक्षमाह—अपर इति । लुनन्तमिति । स्वयं
विधामवने प्रवृत्तं केदारं लविता क्षेमाय प्रयुङ्क्ते इति निवृत्तप्रेषणे चतुर्थी कक्षा, इह तु स्वत
एव विधामवने प्रवृत्त इत्येतावदेव न, किं तु प्रयुक्त स एव लवितारं प्रयुङ्क्ते इति प्रयोज्य-
त्वाऽभिमतस्य प्रयोजकत्वेनाऽधिकः सौकर्यातिशय इति भावः ।

लावयति केदारो देवदत्तेनेति । अत्र 'लावयती'ति पाठस्तु छेदकप्रमादात् । प्रत्य-
कृद्व्यमाणसिद्धान्तरीत्याऽनेनात्मनेपदप्राप्तेः । यद्वाऽकर्मकाण्येवोदाहरणानीति मन्थमानस्या-
ऽत्रत्यपूर्वपक्षिणो मतेऽनुपदवक्ष्यमाणरीत्या कर्मवद्भावाऽप्राप्त्या तयोक्तिः । नन्वेवमत्रैव कर्म-
वद्भावाऽप्राप्तिविषयेऽस्य सूरस्यावश्यकत्वेन कथं 'कर्मवद्भावात् सिद्ध'नित्युक्तिरिति चेन्न ।
अत्रत्यकर्मपदस्य कर्मसंज्ञायोग्यार्थप्राप्तेन तदतिरिक्तस्य देवदत्तरूपस्य फलाश्रयस्य सत्त्वे-
नेतदप्राप्तेः । कर्मसंज्ञा तु 'गतिबुद्धी'तिनियमान्तेत्यन्यत् । कर्तृकर्मंतरकर्माभावा इति
वक्ष्यमाणसिद्धान्तरीत्या त्वात्मनेपदं भवत्येवेति दिक् । पुनरिति । देवदत्ते प्रयोज्यत्वस्या-
ऽविवक्षायां केदारे तन्निरूपितप्रयोजकत्वस्याऽप्यप्रतीती देवदत्तव्यापारस्याऽप्यप्रतीतेर्द्विधा-
भवनमात्रे लावयतिरिति भावः । 'स्वलमारोहयति मनुष्या'निति मरुदाहरणेनायमपि प्रकारो
भाष्यकृता ध्वनितः । प्रदर्शयति । 'हर्षादिभि'रिति शेषः । न तु तत्रापि कर्मवद्भावविपर्यये

न वा यक्चिणोः प्रतिषेधात् ॥ ४ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? 'यक्चिणोः प्रतिषेधात्' । प्रतिषिध्यते अत्र यक्चिणौ—'यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमणिश्रित्रूजामुपसङ्ख्यान'मिति ।

यस्तर्हि न हेतुमणिश्च, तदर्थमिदं वक्तव्यम् । तस्य कर्मापदिष्टौ यक्चिणौ भा भूतामिति । उत्पुच्छयते पुच्छं स्वयमेव । उदपुपुच्छत पुच्छं स्वयमेव । अत्रापि यथा भारद्वाजीयाः पठन्ति तथा भवितव्यं प्रतिषेधेन—'यक्चिणोः

प्र०—प्रक्रियाभ्रयणे 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय' इति सिद्धमात्मनेपदम् । तथा हि—लावयति केदारं देवदत्त' इत्यत्र यस्मिन्लावयती धातौ यादृशी कर्मावस्थायां केदारस्य द्विधा-भवनलक्षणा क्रिया, तस्मिन्नेव धातौ यादृशी कर्त्रवस्थायामिति सिद्धं 'लावयते केदारः स्वयमेव' इति । द्वितीया तु प्रक्रिया सूत्रे एतस्मिन्नाख्ये सम्भवतीति प्रदर्शिता, न तु तस्यां कर्मवद्भावः प्राप्नोति । लावयती केदारस्य कर्मत्वाऽभावात्कर्मणा समानधातौ तुल्यक्रियत्वाऽभावात् । यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थमिति । 'अणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ता तदा खेरात्मनेपदमेव नान्य' इति नियमार्थमेतदित्यर्थः । उदपुपुच्छत पुच्छमिति । कथं पुनरत्राऽणौ कर्म विद्यते यान्ता पुच्छशब्दो द्रव्यवचनः ? अत्राहुः—अस्मिन्नेव विषये पुच्छशब्द, पुच्छकर्मिकायामुदसनक्रियायां धर्तते । तस्मात् स्वार्थे णिङ् प्रत्ययः । ततो

उ०—सत्तात्पर्यमिति भावः । एवं चाऽप्यारोपितमेवणपक्षाऽज्ञानेनात्राऽयं पूर्वपक्ष इति धनितम् । यत्पुनो निवृत्तमेवणमृतीयकक्षामादाय तत्संभवः । द्विधाभवतानुक्लृप्त्यापारुपायौपस्थिती तत्रप्रतिपादक्यन्ताऽप्यन्तयोर्द्वयोरपि शब्दयोरुपस्थित्यविशेषात् समानधातौ कर्मणा तुल्य-क्रियत्वरूपं ज्ञानसत्त्वात् । न वैष 'लावयति केदारो देवदत्ते' इति द्वितीयकक्षायामपि कर्म-वद्भावापत्तिः । 'स्यापारम्यधिकरणफलवाचकानां ज्ञेयार्थक'सकर्मवाणां प्रतिषेध' इति वचनेन तदभासरिति दिक् । परे तु तत्र पक्षे द्वितीयकक्षेबोदाहरणं वक्ष्यमाणसिद्धावतरीया । तद्वचनवशाद्—न तु तस्यामितीत्याहुः ।

भाष्ये—यक्चिणोर्निवृत्त्यर्थमिति । नियमस्य सञ्जातीयापेक्षत्वेन प्रत्ययान्तररूपैव वारणादिष्वद्विग्नवृत्त्यर्थमिति मोक्षम् । एष दोष इति । यदोपपरिहाराय स्वया नियमार्थत्वं स्यादवधार्यते स यक्चिण्प्राप्तिरूपो दोषो नैवार्थः । एतं चाऽयुक्तं नियमार्थत्वमिति भावः । यादवतीति । एवं चाऽप्यन्तपुच्छशब्दस्य क्रियावचनत्वाऽभावेन तत्र कर्माऽभावात् इति त्रिद-भागेऽपि सूत्रे वगादिनिवृत्तिर्न प्राप्नोति, अनेन नियमस्य प्राप्यभावादिति भावः । उदसन-क्रियामिति । यद्यपि निवृत्तसंज्ञान एव पुच्छपदं तात्पर्यमेतद्विषयपरं न केवलमित्यप्यन्तप्रयोगो

प्रतिषेधे णिग्रन्थिग्रन्थिग्रन्थात्मनेपदाऽकर्मकाणामुपसंख्यान'मिति† ॥ स चावश्यं
प्रतिषेध आश्रयितव्यः ।

इतरथा हि यत्र नियमस्ततोऽन्यत्र प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

अनुच्यमाने ह्येतस्मिन् यत्र नियतमस्ततोऽन्यत्र तेन यक्चिणोः प्रतिषेधो
वक्तव्यः स्यात् । गणयति गणं गोपालकः । गणयति गणः स्वयमेव ।

आत्मनेपदस्य च ॥ ६ ॥

आत्मनेपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । गणयति गणः स्वयमेव ।

आत्मनेपदप्रतिषेधार्थं तु ॥ ७ ॥

आत्मनेपदप्रतिषेधार्थमिदं वक्तव्यम् । गणयति गणः स्वयमेव ।

प्र०—यदा भ्रान्त्यमाणं पुच्छं संस्कारवशाच्चक्रमिन् भ्रमणक्रियायां भूतायां स्वातन्त्र्येण
विवक्ष्यते तदा 'उदपुपुच्छते'त्यात्मनेपदमेव णिहन्ताद्यथा स्यादित्येवमर्थमिदं सूत्रं संप-
द्यते । गणयति गण इति । गणो णावेव कर्म णावेव कर्तव्यस्य नियमस्याऽव्यापारा-
णिग्रन्थिग्रन्थीतिरुक्तं एव प्रतिषेधः । तस्यैव च व्यापकत्वात्त्राणोऽनेन सूत्रेणेत्यर्थः ।
कथं पुनरत्र कर्मरद्धान्प्राप्तिर्यावता कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्मवद्भावो
विधीयते । गणनं च संख्यानिमित्तकः परिच्छेदो ज्ञानविशेषः कर्तारं वर्तते । नैव
द्वंद्वः । भागशोऽवस्थापनेऽपि गणिवर्तते । भागशोरतिष्ठमानं गणं गोपालकोऽवस्थाप-
यति । तत्राऽनुकूलत्वाद् गणस्यैव कर्तृत्वनिवक्षायामस्ति कर्मस्थभावकत्वात्कर्मवद्भावः ।
आत्मनेपदप्रतिषेधार्थमिति । अणौ कर्मणो णौ कर्तृत्वे आत्मनेपदं यथा स्याणौ

उ०—तुल्यमस्तथापि शास्त्ररचया कर्मवान् अभ्यस्तोस्तीत्यभिमानः । 'भूताया'मित्यनेन तुल्यविषय-
प्रदं नम् । केचित्तु णिहन्ताणिपीदमुदाहरणमित्याहुः । तच्च । 'यस्तर्हि न हेतुमणिजि'ति
भाष्यास्तद्वत्तेः । भाष्ये—अत्रापि यथा भारद्वाजीया इति । एवं च तेनैव नियमकसिद्धे-
रनर्थकं सूत्रमिति भावः । ननु सूत्रेणैव सिद्धे वार्तिके णिग्रहणमेव न कार्यमित्यत आह
भाष्ये—स चावश्यमिति । अनुच्यमाने इति । 'णिग्रहण' इति शेषः । यत्र कियन्तो-
ऽण्यन्ताण्यगस्तस्ये । तत्रोऽन्यत्रेति । व्यस्तैकविषये 'गणयति गण' इत्यादौ । प्रतिषेध
इति । सूत्रेणाऽसिद्धेर्वार्तिके णिग्रहणाऽभावाच्चान्यदेव किंचिद्वचनं तेन यादिना कार्यम्, ततो
वरं वार्तिक एव णिग्रहणमिति भावः । गणयतीत्यत्र सकर्मकाऽकर्मकावस्ययोदमयत्रापि
स्वार्थणिजेवेति शेष्यम् । कथं पुनरिति । एवं च यक्चिणोः प्राप्यमावात्प्रतिषेधो व्यर्थ इति
भावः । भागश इति । भागशोऽवस्थानं च कर्मस्थमिति भावः । भाष्ये—आत्मनेपदस्य
चेति । न केवलं यक्चिणोरेव, आत्मनेपदस्यापीत्यर्थः । तर्हि तदर्थमेवेदं सूत्रमस्तिवत्याह—
आत्मनेपदप्रतिषेधार्थं त्विति । कर्मवद्भावेन सर्वत्रात्मनेपदे सिद्धे इदं सूत्रं व्यस्तानामण्यगस्त-

इष्यत एवात्रात्मनेपदम् । किमिष्यत एव, आहोस्वित्प्राप्नोत्यपि ? इष्यते च प्राप्नोति च । कथम् ? अणविति कस्येदं शेषं ह्यम्, यस्मादणोः प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते । न चैतस्मादणोः प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते ।

प्र०—तु कर्मणो शौ कर्तृत्वे सा भूदित्येवमर्थमिदमित्यर्थः । न चैतस्मादिति । नित्यत्वा-
लिखितः केवलानां चुरादीनां प्रयोगाऽभावादणौ कर्मणोऽसंभवाणोरिति हेतुमण्यणो
ग्रहणम् । प्रतिषेधोऽप्यणविति तस्यैव प्रत्यासत्त्या न्याय्य इत्यहेतुमण्यणौ गण्यस्य
कर्मत्वं, हेतुमण्यणौ कर्तृत्वमिति सूत्रस्यायं विषयो भवत्येवेति कथमत्राऽनेनात्मनेपदं

उ०—कर्मण्यण्यक्रिये कर्त्तव्येवात्मनेपदं, न तु ण्यन्तकर्मण्यण्यक्रिय इति नित्यण्यन्तेभ्यः कर्मकर्तृ-
तन्निवृत्त्यर्थमितिष्यतः । ननु सिद्धस्य पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थं स्यान्न तत्प्रतिषेधार्थमत आह—
अणौ कर्मण इति । सिद्धकार्याणां प्रकृतेरुपादानं प्रकृत्यन्तरनिवृत्त्यर्थमिति भावः । विशेष-
णाश्रयस्य त्वेत्तद्वावृत्तिमात्रफलकत्वे नोपयोग इति तन्नोक्तम् । उपलक्षणार्थं वा बोध्यम् ।

भाष्ये—इष्यत एवेति । कर्मवज्जाघेनेत्यर्थः । एवं चेष्टव्यापत्तफता सूत्रस्य नोचितेति
भावः । एवं च 'गणयते गण' इत्येव रूपं तत्रेति तात्पर्यम् । ननु 'जेरणा'वितिनियमसूत्रा-
प्राप्तौ निर्णीतायां यथमिष्यत इत्युक्तिरिति शङ्कते—किमिष्यत एवेति । सूत्रकारस्यापीदमि-
मित्याह—इष्यते चेत्यादि । नियमसत्त्वाकथं प्राप्तिरिति शङ्कते—कथमिति । नियम-
स्यैवाऽप्राप्तिरित्युत्तरम् । न चैतस्मादिति । चुरादिणिष इत्यर्थः । ननु जिहृष्यतेः पूर्व-
चातोर्थसमानत्वे कर्मणोऽपि संभवादाह—नित्येति । एवं च ततः प्रागवस्थायां प्रयोग-
स्यैवाऽभावेन कर्ता च कर्म चाऽस्य नास्तीत्यर्थः । कर्त्तेति । दृष्टान्ताहम् । कलान्तरमध्यस्य
वश्यते । तदाह—अणौ कर्मणोऽसंभवादिति । अस्य 'कथमत्रात्मनेपदं वार्यते' इत्यनेनाऽ-
न्यथः । नियमाऽप्राप्तेः । 'गणयति गण' इत्युदाहरणस्यावस्थाद्वयेऽपि चुरादिष्वन्तरस्यैव
प्रसमात् । चुरादिष्वन्तरप्रकृतिहेतुमण्यण्यन्तत्वे त्वेत्तत्सूत्रविषयतया पूर्वपक्षिणोऽपि तत्रात्मने-
पदस्यैवेष्टतया तत्राऽनेन तन्निवारणमशक्यमिति स्वयमाह—एरितीत्यादि । परं त्वेपोकि-
र्विच्छा, भाष्ये तत्प्रसमाऽभावात् । 'चिति स्मृत्या'मित्यादि इतिश्रुणाश्चनित्यण्यण्यन्तत्वं
चुरादीनां प्राप्तेनेति तद्विशेषविषयमिति बोध्यम् । परंतुतत्तज्ज्ञापकमेव चिन्तयम् । 'कुत्रि'-
प्रभृतीनामिव तस्याग्निदिवस्वोच्चारणमात्रार्थत्वात् । केवलं 'धुपेरदिनयन्ने' इति लिङ्गादित्य-
ण्यण्यन्तत्वं भाग्यकृद्दृश्यते । यद्यप्याष्टपादेति विकल्पितणिचोऽपि चुरादौ सन्ति, तथाप्यणा-
कर्मकादित्यत्र हेतुमण्यण्य एव ग्रहणसंभवादिहापि साजात्यासदाहकार्याश्च तद्विशेषमिति
तत्त्वम् ।

ननु नोपविष्यत्यमत आह—न चानिर्दिष्टेति । यद्यपि प्रतियोगिभूतात्मनेपदनिर्देशोवापि
प्रतिषेधः शक्यस्तथाप्यण्योऽज्ञानुकाशस्यानाधारकत्वात् तद् न स्यादिति विषयविशेषनिर्देशार्थं
इत्थं सूत्रमपेक्षितमिति भावः । अन्यधीर्गर्हेति कर्मणि दोषे वनगुत्तस्येतिपट्टीसत्रवाक्यकर्मणो-
ऽभावेन नेदमुदाहरणमत आह—यमोपलक्षणमिति । अन्यत्वेतन्नात्यवष्टासूत्रस्यकर्मपरं
पञ्चाशदपरं, न तु कर्मसंज्ञकपरमित्याहुः । एतदपि—'यन'मित्येतद् पाठतमुदाहरणमपि ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—अनाध्यान इति वक्ष्यामीति । इह मा भूत्—
स्मरति वनगुल्मस्य कोकिल । स्मरत्येन वनगुल्म स्वयमवेति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थ-
क्रियाणां वा भवन्ति, कर्तृस्थभावकश्चायम् ।

एव तर्हि सिद्धे सति यदनाध्यान इति प्रतिषेधः शास्ति तज्ज्ञापयत्या-
चार्यो—‘भवत्येवजातीयकानामात्मनेपद’मिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

प्र०—निरायतत्यथे । इदं तर्हीति । न चाऽनिदिष्टत्रिपथ प्रतिषेधः शक्यते विधातुमिति
सर्वमेव सूत्रं त्रियते । वनगुल्मस्येति । कर्मोपलक्षणमतत् । अत्र हि वनगुल्मस्य
शेषत्वेन विवक्षितत्वात्कर्मत्वाऽभावात् । तस्मात्स्मरति वनगुल्ममिति प्रदर्शनीयम् ।
स्मरत्येनमिति । एतदप्युपलक्षणम् । अत्र ह्येनमिति कर्मणः सद्भावात् ‘कर्मवदकर्म-
काणां’मिति वचनात्कर्मसद्भावस्य प्राप्तिर्नास्ति । नाप्यनेनात्मनेपदस्य, कर्मान्तरसद्भावात् ।
तस्मात्स्मरयति वनगुल्म स्वयमेनेति प्रदर्शनीयम् । भवत्येवजातीयकानामिति ।
येषामन्यन्तानां यत्कर्म तेषां अन्यन्तानां यदा स कर्त्ता तदा कर्तृस्थभावत्रियत्वेऽप्यात्मने-
पदं भवतीत्यर्थः । एव च ब्रुवता भाष्यकारेण सूत्रमेतद्विष्यथमित्यथाहुच भवति । तेना-

उ०—उपलक्षणम् । तद्वहितोदाहरणस्येत्यर्थः । अकर्मकाण्यवोदाहरणानीति मदीव ‘कर्मवद्भावा-
त्सिद्ध’मिति भाष्यस्य प्रवृत्तेरिति भावः । यद्यपि ‘यतिउद्गी’तिसूत्रे ज्ञानसामान्यार्थकानामेव
ग्रहणमिति स्मरयतिर्योगे नाऽप्यन्तकृतं कर्मत्वमिति, तथाप्यतज्ज्ञापयामास्यादाप्यानाथं क-
स्मरतेरपि तत्र ग्रहणं बोध्यमिति तात्पर्यम् । एतदपीति भाष्ये । आप्यानाधानां कर्तृस्थक्रिय-
त्वेन कर्मवद्भावाऽविषयत्वादिति भावः । तज्ज्ञापयतीति । प्रतिषेधप्रतिषोधिगतमपेक्षं सूत्रं
बोध्यतीत्यर्थः । ‘एव जातीयकानां मिति । अस्य कर्तृस्थभावकानामित्यर्थः ‘पश्यति राजा
स्वयमेव’इत्यत्रापि स्यादत आह—येषामन्यन्तानामिति । कर्तृस्थभावात्क्रियत्वेपीति । अपिना
सकर्मकत्वेपीत्यर्थः । अत एव भाष्ये ‘एवजातीयकानां मिति चरितार्थमन्यथा ‘भवत्येवमिति
वदेत् । साक्षात् यः कर्मवद्भावाऽप्राप्तिर्योग्यत्वेनेति बोध्यम् । तदाह—एव चेति ।
स्वातन्त्र्ये सम्भवति विषयन्तरशेषत्वकल्पनाऽप्युक्तेति भावः । प्रदर्शयन्ते इति । भागवत्कारा ।
न्याय—‘विशेषदर्शनं यत्रेति वक्ष्यमाणम् । भाष्य—‘यद्विस्तुपर’मितिसूत्रस्यम् । तमेव
न्यायमाह—विशेषेति । यत्र—कर्मभेदेन त्रियाज्यपक्षे, विरापदर्शनं—रूपभेददर्शनं तत्र
कर्मस्था, यथा पचेरोदनरोटिकादौ, अन्यत्र कर्तृस्थेत्यर्थः । यदा क्रियाकृतविशेषस्य यत्र कर्त्तरि
प्रत्यक्षेणाऽवधारणं तत्र कर्तृस्था, यत्र कर्मणि तत्र कर्मस्थेत्यर्थः । इदं केपीचिमतः । अन्ये
त्वेव सति क्रियाज्यध्रमादिकृतवैलक्षण्यं प्रायण सर्वत्र कर्त्तरितीति पक्षादेरपि कर्तृस्थभाव-
कतापत्तिः । तस्माद्यदातुवाच्या फलाऽशरूपा क्रिया कर्तृगतापि सव्यवधिषेण द्रष्टेन घुष्यते
स कर्तृस्थक्रियः । यदातुवाच्या सौंशः कर्मस्थ एव न कथमपि कर्तृस्थः स—कर्मस्थ-
क्रियः । यथा पचिम’दाविति वदन्ति । तदाह—अन्येषामिति । नन्वग्रहणे एतेः कर्मस्थ-

पश्यन्ति भृत्या राजानम् । दर्शयते भृत्यान् राजा । दर्शयते भृत्यै राजा ।
अत्रात्मनेपद सिद्ध भवति ।

प्र०—रोहयते हस्तीत्यादावनेनैरात्मनेपद सिद्ध भवति । तथा हि—‘हृदिर्गतिविशेषमचन’
इति ‘यद्वितुपर छन्दसी’त्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति । एव च कर्तृस्थत्रियत्वात्तस्यत्र
कर्मवद्भाव । एव चारुहते हस्ती स्वयमेवेति ये कर्मवद्भाव प्रदर्शयन्ति ते न्याय भाष्य
च बाधमाना अवधीरणीया । तथाहि—

‘विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता ।

क्रियाद्यवस्था तदन्येषा शब्दरेष प्रकटिपता’ ॥ इति ।

विशेषदर्शनेन शब्दार्थानुसारेण वा तात्पर्य क्रियाया कथ्यते । एतच्च कारण
द्वयमारोहणस्य कर्तृस्थता प्रतिपादयति न कर्मस्थताम् । तथा हि—‘हस्तिनमारोहति’
‘वृक्षमारोहति’ ‘पर्वतमारोहति’त्यादौ कर्मभेदेषु नारोहणस्य रूपभेद प्रतीयते । न
चैतेषु प्रयोगेषु क्रियाकृत कर्मणि कश्चिद्विशेषो दृश्यते । धातुना च कर्तृगतैव क्रिया
प्रतिपाद्यते, न कर्मगता । केवल कर्मण कारकत्वादवश्य क्रियाया भाव्यमिति क्रिया
ऽनुमीयते । सर्वाणि हि कारकाणि म्य स्व व्यापारमनुतिष्ठन्ति प्रधानक्रिया संपा-
यन्ति । यद्वत्तत्त्वव्यायमर्थे किञ्चित्तु प्रवृत्तोपयागादुत्तमिति प्रवृत्तमनुसराम ।

दर्शयते भृत्यान् राजेति । ननु कर्मांतरसद्भावाद्दानात्मनेपदेन न भाव्यम् ।
वक्ष्यते—अस्मादेवोदाहरणाद्भाष्यकारस्याऽयमभिप्राय ऊह्यते—‘अरयन्तानस्याया ये

स०—क्रियात्वापत्ति, विषयत्वापत्तिरूपस्यावरणनङ्करूपस्य वा एवस्य कर्मवदव सप्तश्रितिवि
शेषात्, ज्ञानानुकूलव्यापार एव तदर्थ इत्याशयात् । ‘विशेषदर्शनं मित्यस्य वृत्तितादव्याप्य-
रीत्याह—कर्मभेदेर्पीति । नारोहणस्य—न तावदवश्य । तृतीयव्याप्यायामाह—न
चैतद्विधि । एष च निर्वर्त्यवैकार्यकर्मणि निर्वृत्तिविकारलक्षण कर्मणि विशेष । प्राप्ये तु न ।

‘क्रियाकृतनिरोपाणा सिद्धिर्यत्र न राश्यते ।

दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते ॥’

इति तदुपपत्तिरिति भाव । अग्नया मनसि कर्मस्थक्रियस्य निराकरोति—धातुना
चेति । ‘कर्तृगतैवे’त्यस्य कर्तृगामीत्यर्थ । ‘न कर्मगत इत्यस्य न कर्मगतैवे’त्यर्थ । ननु
न्यग्भवनं विनोपरिगमनमसम्भवीत्यत उक्तम्—‘केवलमित्यादि । अत एव हरिणाऽग्नि-
‘न्यग्भावनं न्यग्भवनं दहौ शुद्धे प्रतीयते’ इत्येवोक्तं, न तु दहिना प्रतिपाद्यत इति ।
अथैवं सति धात्वर्थतावच्छेदकपणाश्रयत्वाभावाद्दत्तान कर्मत्वाऽनापत्तिरत आह—यद्व-
वच्छेदय इति । अथ भाव —न्यग्भवनानुकूलव्यापारस्य रुद्धार्थत्वे तदनुकूलतयाऽऽहुत्वेन त-
तादव्याप्यमारोहतीतिप्रयोगापत्ति । उपरिगमनमपि धात्वर्थत्वे—तदेवाह, तावतीव दत्तान
कर्मत्वोपपत्ते, किं न्यग्भवनेनेति । उपरिगमनस्य सव्यवधिवायेन कर्तृवर्षे सप्तश्रित कर्मस्य
क्रियात्वमिति भावः । नन्विति । उपरिगमनस्य कर्मांतरनिवृत्तिपरत्वावयवाऽऽकर्मकाणामेवैतदुदाह-
रणत्वावगतैरिति भाव । अस्मादेवोदाहरणादिति । एषज्जातीयकानामित्युक्तिपरत्वात्
‘वस्मात्तेः प्राहर्तुं कर्ता च त्वि मायारूपस्यैव बोध्यम् । ‘प्राहर्तुं कर्ता च त्वनेन प्राप्तिरित्यत

‘आत्मन कर्मत्वे प्रतिषेधः ॥ ८ ॥

आत्मनः कर्मत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः । इत्यात्मानम् । घातयत्यात्मेति । स तद्दि वक्तव्यः ?

न वा श्यन्तेऽन्यस्य कर्तृत्वात् ॥ ९ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् ? ‘श्यन्तेऽन्यस्य कर्तृत्वात्’ । अन्य-
दत्राऽश्यन्ते कर्माऽन्यो श्यन्तस्य कर्ता । कथम् ? द्वावात्मानौ, अन्तरात्मा
शरीरात्मा च । अन्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुख दुःखे अनुभवति ।
शरीरात्मा तत्कर्म करोति येनाऽन्तरात्मा सुखदुःखे अनुभवतीति ॥६७॥

प्र०—कर्तृकर्मणी तद्व्यतिरिक्तकर्मांतरसद्भावे आत्मनेप न भवति, यथा स्थलमारोहयति
मनुष्यानिवि । इह त्रय्यन्तास्थाय कर्तृणा भृत्यानां शौ कर्मणमिति भवत्येवात्मने
पदम् । एव च स्मरत्येन जनगुल्म स्वयमेवेति कोकिलस्य कर्मत्वेऽपि प्रत्युदाहरण
युज्यते ।

आत्मन कर्मत्वे इति । यदैकमेव वस्तु बुद्ध्या विभज्य कर्मत्वेन कर्तृत्वेन च
विषयत तदा प्रतिषेध इत्यर्थः । नघेति । वस्तुत एवाऽत्र आत्मभेदो न त्वेकरथैव
कर्मत्वं कर्तृत्वं चेत्यर्थः । अन्तरात्मेति । साद्व्यपचेऽन्त करणमन्तरात्मा, तस्यैव
कर्तृत्वसम्भवात्पुरुषस्याऽकर्तृत्वात् । नैयायिकानां तु मते पुरुषस्य कर्तृत्वात्स एवान्तरात्मा
निवर्त्तते । शरीरात्मा सुखदुःखे इति । शरीरस्याऽचेतनत्वात्सुखदुःखहेतुभ्यां शरीर
सम्भवत इति व्याख्येयम् ॥२७॥

उ०—कर्मकर्त्रेतिवार्तमानेपदोपयोगि च बोधत । तस्य कर्तृकर्मातिरिक्तकर्माभावबोधने पूर्वोक्त्याहुः ।
कर्तृकर्मणी इति । ‘कर्तरि कर्म त्यत कर्तृग्रहणमनुवर्त्य प्रथमया विपरिणमस्य यच्च यश्च
यदित्येकशेषेणाऽयमर्थो लब्धः । प्रत्युदाहरण युज्यते इति । सिद्धान्ते’ इति शेषः । ‘स्थल-
मारोहयतीत्यत्राऽपि स्थलस्य कर्तृकर्मातिरिक्तकर्मणः सत्त्वात् ।

भाष्ये—आत्मन कर्मत्वे प्रतिषेधः इति । अप्यगते कर्मण आत्मनो प्यन्ते कर्तृ
त्वेनाऽप्यगतावस्थास्थकर्तृकर्मातिरिक्तकर्माऽभावेन आत्मनेपदस्यैतद्व्यासस्य प्रतिषेधो वक्तव्य
इत्यर्थः । भाष्योदाहरणे ‘आत्मान’मित्युभयान्वयि । वस्तुत एवेति । अयं भावः—शरीरात्मा
कर्म । ‘अहं काण’ इत्यादिव्यवहारेण शरीरेऽपि लोकानामात्मत्वप्रत्ययाच्छरीरात्मेति न
विद्वद्म् । अन्तरात्मा कर्ता, शरीरात्मनि कर्तृत्वस्य लौकिकैरप्यनभ्युपगमादिति भावः । नष्टगन्त-
रात्मा पुरुषः, सोऽप्यकर्तृत्वं साद्व्यविमतेऽत आह—साद्व्यचेति । तस्यैवेति । तन्मते पुरुषस्य
पुष्करपलाशपत्रिलेपत्वेन कर्तृत्वाद्यनाश्रयत्वादिति भावः । पुरुषस्य—जीवस्य । भाष्ये आत्म
इत्यस्यैव मानमाह—अन्तरात्मेत्यादिना । तत्कर्मति । कर्माऽप्यमरूप, ‘यत्पूर्वसंज्ञितं कर्म
तत्फलं पादादिसौख्यचलुभवती’ति लौकिकव्यवहारात् । ‘पूर्वकृतं कर्म मामाधिक्येण बाधते’
इति व्यवहाराच्चेति भावः । शरीरात्मनः कर्म—चेष्टादिरूपं सुखदुःखजनकम् । एकस्यै-
वाऽऽत्मनः कस्यान्तरे कर्तृत्वं त्वनभिधाना नेति सिद्धान्ताशयः ॥२७॥

स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ १ । ३ । ७२ ॥

स्वरितञित इति किमर्थम् ? याति वाति द्राति प्साति । 'स्वरितञित' इति शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति याति वाति द्राति प्सातीति ? 'कर्त्रभि-

प्र०- स्वरितजितः इदमात्मनेपदं सन्विधानवृत्तिभ्यो धातुभ्यो भवतीति केचिद्व्याचक्षते । पचते-पाचयतीत्यर्थः । यजते-याजयतीत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्वातूनां प्रकृतिरेव यदा संविधाने वर्तते तदा तस्य श्रोतकमात्मनेपदं भवति । यदा तु प्रकृत्यानभिहितं संविधानं तथा तदभिधानाय णिजुत्पद्यते,—पाचयतीति । यदा 'एचिच्चेति ग्यन्तादात्मनेपदं भवति तदा द्वितीये संविधाने ग्यन्तस्य वृत्तिः परिकल्पनीया, यथा 'राजा पाचयते' इति । 'कर्त्रभिप्राये क्रियाफल'इत्यनेन संविधानलक्षण एव क्रियाविशेष

उ०— स्वरितवितः । ननु 'राजा प्रयाति' 'सेना प्रयाती' इत्यादी क्रियाकलस्य जयस्य कर्तृ-
 गामित्वतद्भावयोर्दशनेन यात्यादिभ्यावृत्तये 'स्वरितवित' इत्यस्यावश्यकत्वेन भाष्यमनु-
 पपन्नमत आह—इदमिति । अत्र केचित्—क्रिया—कृत्स्नधात्वर्थस्तत्फलके कर्तृ-प्रयोजक-
 कर्तुरभिप्रायेऽभिप्रायमूलके प्रयोजककर्तृभ्यापारे आत्मनेपदुभिर्यथावित्ति भावः । संवि-
 धानं—कृत्स्नधात्वर्थप्रवृत्त्यनुकूलः प्रवर्तनावयो भ्यापारः । यजेतस्यादौ च ऋषिब्रह्मवृत्त्यनुकूलो
 यजमानभ्यापार एव धात्वर्थः । सर्वावयवकक्रियाप्रवृत्त्यनुकूलभ्यापार एव सविधानशब्द-
 वाच्यः । तेन 'यजेत पशुकाम' इत्यादौ यजनान्तर्गतस्तोत्रशंसमरूपहोतृभ्यापारप्रयोजन-
 भ्यापारकर्तृरन्वयोरपि पशुना संश्रय-स्थादित्यपास्तम् । तद्व्यापारस्य यजमानभ्यापारव्याप-
 यार्थप्रवृत्त्यनुकूलत्वाभावेन सविधानत्वाभावादित्याहुः । परे तु संविधानं—सामग्रीसघटन-
 रूपमित्याहुः । ननु निष्क्रिययापनुकूलभ्यापार एव पक्षत्याचर्थो न तु तन्निमित्तं संविधान-
 पीत्यत आह—अनेकार्थत्वादिति । तस्य द्योतकमिति । अनेन तस्य विशेषणत्वं सूचयति ।
 संविधानविषय एककर्तृकः पाक इत्यर्थः । परे त्वनेकार्थस्य धातोर्भाष्यमेवार्थ इति
 बोधनमेव द्योतकत्वं, तेन विशेष्यत्वेऽपि न क्षतिरित्याहुः । तदाह—यदा त्विति । 'हेतुम-
 तीति प्रत्ययार्थनिर्देश' इत्येव सिद्धान्तः । अत एव तदाश्रयस्यैव तत्र कर्तृत्वम् । तदाह—
 तदभिधानायेति । किं च यात्यादीनां सविधाने धृष्यभाववादिनां तत्र निजनापत्त्या निजि-
 भायके वाचकतापक्षपक्षवदयक इत्याशयः । नन्वेवं व्यन्तादात्मनेपदं न स्यात्, निष्ठा
 संविधानस्य बोधितत्वात्त आह—यदेति । तस्य—व्यन्तस्य । नन्वयमर्थः सूत्राऽनाकृतोऽपि
 आह—कर्त्रेभिप्राये इत्यादि । तदुक्तम्—

‘कर्त्रभिप्रायता सूत्रे क्रियाभेदोपलक्षणम् ।

सयामभूता क्रिया सा हि तत्कर्त्ता फलभाग्यतः ॥' इति ।

क्रिया भेदः—संविधानद्वयः । तत्कर्ता—संविधानकर्ता ।

प्राये क्रियाफल' इत्युच्यते, सर्वेषां च कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ति । त एवं विज्ञास्यामो 'येषां कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति तेभ्य आत्मनेपदं

प्र०-उपलक्ष्यते । क्रीणीष्व वपते घत्ते चिनुत इति च शिष्टप्रयोगेषु रयर्थोऽवगम्यते । स्वरितञित एव संविधाने शब्दशक्तिसामान्याद्वर्तन्ते, नान्ये घातव इति स्वरितभिद्ग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यानम् । अन्ये त्वाद्-—स्वार्थं यः क्रियामारभते तत्रात्मनेपदं, परार्थारम्भे तु परस्मैपदम् । सा च स्वार्थपरार्थता विवक्षानिमित्ता, लौकिके प्रयोगे स्वरितभिद्विषयैव, न यात्यादिविषयेत्यत्रापि पक्षे स्वरितभिद्ग्रहणस्य प्रत्याख्यानम् । एवं 'पञ्चभिर्हलैः कृपती'ति 'विभाषोपपदेन प्रतीयमाने' इति पक्षे आत्मनेपदाऽभावः । 'स्वामिदासौ पचत'इति क्रियामात्रविवक्षायां परस्मैपदम् । यदा ॥ स्वामिगतो धर्मो दास आरोप्यते तदा 'स्वामिदासौ पचते' इति आत्मनेपदं भवत्येव । सर्वेषां चेति सर्वत्र संविधानस्य संभवारसर्वत्र च स्वार्थाऽनुष्ठानसंभवादिति भावः । येषामिति । संभवे

उ०-

‘केषां कित्कर्त्रभिप्राये णिच् सह विकल्पने ।

आत्मनेपदमन्येषां तदर्थं प्रकृतिर्यथा ॥’ इति च ।

केषांचिद्वाङ्मां—स्वरितजितां, केषांचिद्वादिनामिति वा । एवमन्येषामित्यपि बोध्यम् । विकल्पाऽङ्गीकारे शिष्टप्रयोगाप्रमाणत्वेन दर्शयति—क्रीणीष्वेति । 'वपत' इति पाठः । अत्र पक्षे प्रत्याख्यानमाश्रयं योजयति—स्वरितञित एवेति । नन्वयं पक्षो न भाष्यसंमतः, प्रत्याख्यानभाष्ये 'सर्वेषां च कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ति तस्मादुभयवद्भ्य आत्मनेपदं न चैनेषामुभयमस्ती'त्युक्तेः । तत्र 'सर्वेषां कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्ती'त्युपपत्त्यादुभयभाष्योऽङ्गभिप्रायत्वाऽभावप्रयुक्तो लभ्यते । असंविधाने एषां धृतिर्नास्तीति तु वक्तुमशक्यं, देवदत्तो गच्छतीत्याद्यानापत्तेः । तस्मादुक्तस्यावयवैव शुद्धा । तत्र हि यात्यादी तत्पक्षस्य सर्वदा कर्तृगामित्वमेव विवक्षितम्, न तु परगामित्वमित्यस्य सुवच्यतात् । प्रतीयते च तथैव यात्यादी । एवं च 'न चैषां कर्त्रभिप्रायं चे'त्यादिप्रतीकस्थकैयटोपि चिन्त्य एव । 'चिनुते' इत्यादिप्रयोगाश्रान्तर्भावितत्वं तयोपपाद्याः । प्रकरणान्तिकं च तात्पर्यग्राहकम् । कदाचित्परस्मैपदेऽपि तत्प्रतीया तस्याऽऽवयवकत्वाच्च । न च 'सेना प्रयाती'त्यादी यात्यादीनामपि परामिप्रेतकत्वमन्येष्वेति धार्यम्, भाष्ये 'ध'श्रवणेन कर्त्रभिप्रायमेव च क्रियाफलमस्तीत्यर्थात् । अत्र जयादिकलमुभयामिप्रेतमिति न तथेति भावादित्यरुचेराह—अन्ये त्वादुरिति । स्वार्थं य इति । यः स्वार्थं क्रियामारभते तत्र—तद्विषये प्रयोगे इत्यर्थः । सूत्रे कर्तृगामित्वं कर्तुंरुपकारकत्वम्, न तु संयोगः, समवायो वा, 'चित्रया यजेत यजुर्धाम' इत्यादी तदभावात् । एवं च क्रियैव फलद्वारा कर्त्रर्थेति फलितम् । अत्र पक्षे क्रियाफलं ध्याया लोकोतो वा यदुद्देशेन क्रियाप्रवृत्तिरवगता । तद्यथा पचयादी भोजनादि लोकोतोऽवगतम्, यज्यादी च स्वर्गादि ध्यायाऽवगतम्, न वक्षिणादिरूपमिति बोध्यम् । परार्थेति । यात्यादिषु तु परार्थत्वविवक्षेव नास्तीत्यतो न दोषः । स्वार्थत्वपरार्थत्वोभयविवक्षावतां धादनां स्वार्थत्वविवक्षायां

भवतीति । न चैतेषां कर्त्रभिप्रायं चाऽकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति । तथा-
जातीयकाः खल्वाचार्येण स्वरितनितः पठिता य उभयवन्तो येषां कर्त्रभिप्रायं
चाऽकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति ।

प्र०-न्यभिचारे च सति प्रकारान्तरव्यवच्छेदेन विशिष्टे प्रकारे कार्यविधानाय विषयनिर्देशः
क्रियते इति भावः । न चैवमिति । यात्यादयः संविधाने वर्तितुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः ।
अथवा स्वाभिधेयमात्रवृत्तयो यात्यादयः, नैनेषां स्वार्थताविशिष्टक्रियावाचित्वसंभवः ।
तथाजातीयका इति । प्रकारमात्रे थालं विधाय प्रकाशयति जातीयविहितः । अथेति ।

उ०-तद्वानाविति सूत्रार्थः । उभयं च स्वरितनित्वेवेति न दोषः । विवक्षानिमित्ता स्वार्थपरा-
त्वेत्यन्वयः । विवक्षोपपन्नेन 'कमलवनोद्गाटनं कुर्वते ये' इति सिद्धम् । अत एव 'स्वामिदासी
पक्षत' इत्यत्र क्रियामात्रविषयायां परस्मैपदमिति वक्ष्यते कैयटेन । तेन चैतस्य सत्त्वोपे
भानमिति लभ्यते । कर्तृगामित्वविवक्षाऽभावमात्रं परस्मैपदनिमित्तमिति च । आत्मनेपदादि-
समभिधेयानुद्गातोः स्वरितनितः कर्तृगतफलजनकक्रियादौ लक्षणेति बोध्यम् । केचित्तु नेदं
साम्योपेक्षितम्, अपि तु पश्चात्तन्मानसबोधविषयः, तथैवानुभवत् । 'किमर्था म्रिये'ति
विचारे कचित्पराधर्मफलकत्वम्, क्वचित् स्वार्थककृत्वं मनसा युज्यते । एवं येषु परार्थत्वमेव
परस्मैपदनिमित्तं, कोटिद्वयातिरेकेण तृतीयकोटेरभावात् । अत एव भाष्येऽकर्त्रभिप्रायमित्युक्तं
न तु कर्त्रभिप्रायमिति । 'स्वामिदासी पक्षत' इति तु दासधर्मस्य स्वामिन्यारोपात्साम्यम्,
स्वामिगतस्य धर्मस्य दासे आरोपेणाऽऽत्मनेपदत्वम् । कर्त्रभिप्रेतत्वादिकं चाऽऽरोपितानारोपित-
साधारणं मानसबोधविषयस्तदादिहेतुः । अत एव 'परार्थारम्भे तु परस्मैपद'मित्युपक्रमे
कैयटेनोक्तम् । वस्तुतः 'कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' इत्यनेन संविधानमुपलक्ष्यते । तद्व्याख्यातो-
रात्मनेपदं, विहितपनुद्धृष्टसाधनविनियोगार्थत्वे तु परस्मैपदम् । एतच्च हरिप्रभ्यो दृष्टमिति
मन्त्रूपायां निरूपितम् । भाष्यस्याप्यत्रैव तात्पर्यमित्याहुः । नन्वेवं विवक्षाऽतिप्रसक्त्यत
आह—स्वरितनित्वमप्येवेति । नन्वेवं 'पञ्चमिहंलैः कृषती'त्यत्र संविधानप्रतीतेरात्मनेपदं
स्यात् आह—पञ्चमिरिति । 'पञ्चमिहंलै'रित्युपपदगम्यत्वात्तत्वेति भावः । ननु स्वामिदास-
योर्गुणपक्षतृत्वविषयायां स्वार्थवृत्तिप्रयुक्तान्मनेपदस्य दासेनाऽन्यथाऽसाधारणार्थत्वमुक्त-
परस्मैपदस्य स्वामिनाऽन्यथाऽसाधारण्येदयो विषये पक्षेतिदन्तस्य प्रयोग एव न स्यात्
आह—स्वामिदासाविति । क्रियामात्रेति । वस्तुतः उपपरपरान्तरमत्रोक्तम् । सर्वत्रेति । सर्व-
धातुविषयः । भाष्ये—'सर्वेषां'मित्यस्यापि—सर्वधातुनामित्यर्थः । संभवे इत्यादि । एवं
च यत्र धात्री 'कर्त्रभिप्राय' इत्यस्य व्यावर्यमंभवस्तत्रैवाऽस्य प्रवृत्तिरिति भावः । 'कर्त्रभि-
प्राय'मित्यस्य कर्तृभिन्नाऽभिप्रायमित्यर्थः । एवं च यात्यादीनां सर्वधातुना कर्त्रभिप्रेतमेवेति
व्यावर्योऽसाधारण्येनोद्गाहरणत्वमिति भावः । नैतेषां स्वार्थताविशिष्टेति । क्रियामात्रवृत्ति-
त्वादिति भावः । एतदुक्तरीत्या भाष्यस्वरसंविददम् । अकर्त्रभिप्रेतक्रियाकलाभावर्ये

अथाऽभिप्रग्रहणं किमर्थम् ? 'स्वरितजितः कर्त्राये क्रियाफल' इतीय-
त्युच्यमाने यमेव सप्रत्येति क्रियाफलं तत्रैव स्यात्—लूञ् लुनीते, पूञ् पुनीते ।
इह न स्यात्—यञ् यजते, वप् वपते । अभिप्रग्रहणे पुन क्रियमाणे न दोषो
भवति । 'अभि'रामुख्ये वर्तते, 'प्र' आदिकर्मणि । तेन यं चाऽभिप्रति, य
चाभिप्रैष्यति, य चाऽभिप्रागात्तत्र सर्वत्राभिमुख्यमाने सिद्धं भवति ।

'कर्त्रभिप्राये क्रियाफल' इति किमर्थम् ? पचन्ति भक्तकंरा । कुर्वन्ति
कर्मकरा । यजन्ति याजकाः । 'कर्त्रभिप्राये क्रियाफल' इत्युच्यमानेऽप्यत्र

प्र०—कर्तारमेति प्राप्नोतीति कर्त्रायमिति सिद्धवत्येव विरहितोऽर्थ इति प्रश्नः । यमेवेति ।
केचिदाहुः—वर्तमानकालविवक्षा स्यादिति । तदयुक्तम् । कालसामान्येऽग्विधानात् ।
तस्मादयमर्थः—द्विविधः यागादिफलः, दृष्टमदृष्टं च । दृष्टम्—अन्नपुत्रवृष्टिशत्रुवधा-
दिकम् । अदृष्टं स्वर्गादि । तत्र—पूर्वं प्रत्यासन्नमवश्यभावीति प्रधानम् । इतरस्तु विधुर
प्रत्ययोपनिपातसम्भवे व्यभिचारसम्भवाद्विप्रकृष्टत्वाद्याऽप्रधानमिति तस्येह ग्रहणं न
स्यात् । अभिप्रग्रहणास्तु तस्यापि ग्रहणम् । आभिमुख्य फलस्य यदा कर्ता बुद्ध्या-
भ्यवस्यति क्रियारम्भे तदाऽऽत्मनेपदमित्ययमर्थोऽभिप्रग्रहणे सति लभ्यते । यपत
इति । 'केशरमश्रु वपत' इत्यत्रैवाऽऽसम्भवे फले स्यात् । 'धान्य वपत' इत्यत्र तु विप्र-
कृष्टे फले न स्यादित्यर्थः । य चाभिप्रागादिति । 'अयष्टे'त्यादौ । एतत्तु कालनिर्देश-

उ०—भाष्यतो लामादिति कश्चित् । प्रत्यययो पीनदस्य परिहरणि—प्रकारमात्रे इति । केचित्तु
तथाजातिरिति बहुमाहे'जात्यन्ताच्छ बन्धुनी'ति छमाहुः । नन्वभिप्रपूर्वकैतेरिच्छाया रुढत्वेन
कथं तदाक्षेपोऽत आह—कर्त्रायमिति । स तु न तव विवक्षित इति भावः । केचिदिति ।
'सप्रत्येती'ति भाष्यस्वरसादिति तेषां भावः । यद्यप्यग्विधौ कालसम्बन्धो नास्ति तथापि
कालोदासीना प्रत्यया आक्षिप्यमाणकालत्रयसाधारणा इत्यभिप्रायेण 'प्राप्तसामान्ये'
इत्युक्तम् । तस्मादिति । सप्रतीति क्रियाफलविशेषणं सप्रतीत्यस्य क्रियाऽव्यवहितोत्तर-
कालिकमित्यर्थः । तच्च दृष्टमेवेति भावः । तद्वचनय-वक्ष्यति—इह न स्यात्तज्जित इत्यादि ।
विधुर—विरोधी । प्रत्यय—कारणम् । तदुपनिपात—तत्प्राप्तिः । पीतौन पर्यमाणा
जलस्पशं कर्तोयापारगमन विस्मयद्विरूपविरोधिकारणसन्निधौ विनाशसंभवादिति भावः ।
विप्रकृष्टत्व—कालान्तरमावित्वम् । अभिप्रग्रहणाच्चिति । तद्व्याघे'यदयभावित्य धनिहित-
त्वमेव च प्राधान्यं गृह्येत । सति तु तस्मिन्क्रियोद्देश्यत्वबलक्षणप्राचान्दप्रित्ताय लाम इति
भावः । क्रियाप्रारम्भे यदा कर्ता फलस्याभिमुख्यमुद्देश्यत्वं बुद्ध्या जानाति तदात्मनेपदमित्य-

१—'भा' इत्यत्राग्ये, 'प्र' 'प्रा'इत्येतस्य प्रातिशोभ्यम्, 'अभि' इत्यादिमुख्यम् इति

१ १ १ २—'भक्तकरा' पा० ।

प्राप्नोति । अत्रापि हि क्रियाफलं कर्तारमभिप्रैति । याजका यजन्ति गा
लप्स्यामह इति । कर्मकराः कुर्वन्ति पादिकमहर्लप्स्यामह इति । एवं तर्हि
'कर्त्रभिप्राये क्रियाफल' इत्युच्यते, सर्वत्र च कर्तारं क्रियाफलमभिप्रैति, तत्र
प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते—'साधीयो यत्र कर्तारं क्रियाफलमभिप्रैति' । न चान्त-
रेण यजि यजिफलं वपि वा वपिफलं लभन्ते । याजकाः पुनरन्तरेणापि यजि
गा लभन्ते भृतकाश्च पादिकमिति ॥७२॥

प्र०—प्रसङ्गेनोक्तं न त्वत्रापि प्राप्तेर्निमित्तमस्ति । पादिकमहरिति । पादो भृतिरस्येत्यत्रार्थेऽ-
समाप्ते निष्कादिभ्यः' इति ठक् । न चान्तरेणेति । नहि स्वर्गादिफलं यागमन्तरेण
भवति, तदुद्देशेनैव यागप्रवर्तनात् । याजका इति । प्रतिग्रहेणाप्येति भावः । तथा च
हरिणोक्तम्—

‘यस्यार्थस्य प्रसिद्धयर्थमारभ्यन्ते पञ्चादयः ।

तत्प्रधानं फलं तेषां न लामादि प्रयोजनम्’ ॥ इति ॥७२॥

उ०—श्रवणः । एवं च तारतोद्देश्यमेव फलशब्देन लभ्यत इति तात्पर्यम् । इदमेवाऽभिप्रेत्य
वदति—अभिराभिमुख्ये प्र आदिकर्मणीति । आद्यत्वं चाऽऽभिमुख्यगतम् । आद्यमभि-
मुख्यं च कर्मप्रारम्भकालिकमेवेति दिक् । ननु वपनस्य केशकर्तृत्वरूपं फलमभ्यवहितमेवेति
कथमिहाऽप्राप्तिरत आह—करोति । धान्यं वपते इति । बीजविकिरणार्थोऽत्र वपतिरिति
भावः । भाष्ये—तेन यं चेत्यादि । अत्राभिप्रतिः संवन्धमात्रे । एवं च येन फलेन संप्रति
कर्ता संबद्धो, येन च संबद्धो भविष्यति, येन च संबद्धोऽभ्युत्सवैरागमेनेष्वं सिद्धं, कर्तारम्भे
तस्यैव स्वसम्बन्धित्वेनोद्देशात् । तत्र भूते उपयोगोऽलाविष्ट देवदत्त'इत्यादौ । भाष्ये—
अत्रापि हीति । न च तानि फलानि न क्रियारम्भोद्देश्यामीति वाच्यम्, 'कृत्विगम्यापारवचन-
पत्रेतरारम्भो 'होतः भविष्यामी'त्यादिप्रतिवचनं, तदुद्देश्याश्च गाव एवेति भावः । पादो
भृतिरस्येति । पादभृतिःसंबन्धि दिनमित्यर्थः । दिवसस्य तां भृतिं लप्स्यामह इति तात्पर्यम् ।
भाष्ये—सर्वत्र चेति । 'नहि प्रयोजनमनुद्दिश्येति न्यायादिति भावः । प्रकर्षेति । अनर्थ-
लभ्याय प्रकर्षः । 'साधीय' इत्यस्य क्रियाफलेनाश्रयः । 'अनर्थलभ्यं क्रियाफलं यत्र संबि-
धानरूपे पार्षथे सति कर्तारमभिप्रैति तत्र सदानावित्यर्थ' इति भावः । किं तासाधीयः
क्रियाफलं, तत्राह—न चान्तरेणेति । यद्यप्यादिफलमन्तरेण यजि क्रिया न च—नैव लभ्यते
तदित्यर्थः । गवादिषु च तद्रूपतिरेकं दर्शयति—याजकाः पुनरित्यादिना । तद्रूपत्वे—
नहीति । यद्यपि दानादिनाऽपि स्वर्गो भवति तथापि स्वर्गविशेषस्य क्रियाविशेषनियतत्वात्-
नान्यलभ्यत्वमिति भावः । तदुद्देशेन—विशेषोद्देशेन । एवं च 'क्रियाफल'शब्देन तदेव प्राप्ति-
मिति भावः । कारिकायां 'यसिद्धयर्थं पञ्चादयः पुनारभ्यन्त' इत्यश्रयः । एवकाराभ्यासात्
शेषः ॥७२॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् ॥ १ । ३ । ७८ ॥

शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । भिद्यते कुसूलः स्वयमेव,
छिद्यते रज्जुः स्वयमेवेति ॥ एवं तर्हि 'शेषे' इति वक्ष्यामि ।

सप्तम्या चेत्प्रकृतेः ॥ २ ॥

सप्तम्या चेत्प्रकृतेः प्रतिषेधो वक्तव्यः । आस्ते शेते च्यवन्ते प्लवन्ते† ।

सिद्धं तूभयनिर्देशात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? उभयनिर्देशः कर्तव्यः । शेषाच्छेष इति वक्तव्यम् ।
कर्तृग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात् ?

कर्तृग्रहणमनुपराधथम् ॥ ४ ॥

अनुपराधर्थमेतत्स्यात्* । इह मा भूत्—अनुक्रियते स्वयमेव, पराक्रियते
स्वयमेवेति ॥ सिद्धयति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु
चोक्तं—'शेषवचनं पञ्चम्या चेदर्थे प्रतिषेध' इति । नैष दोषः । 'कर्तरि कर्म-
व्यतिहारे' [१. ३. १४] इत्यत्र कर्तृग्रहणं प्रत्याख्यायते तत्प्रकृतमिहानु-

प्र०— शेषात्कर्तरि । भिद्यते कुसूल इति । कुसूलस्य कर्मशास्त्रातिदेशोऽपि स्वाग्रयं
कर्तृत्वमनिवृत्तमिति परत्वात्परस्मैपदं प्राप्नोति । सप्तम्यन्तेन तु शेषशब्देन कर्तरि
विशेष्यमात्रे कर्मकर्तुः कर्मग्रहावेन कर्मशास्त्रातिदेशादात्मनेपदविधायुपयोगादशेष-
त्वात्परस्मैपदाऽभावः । सप्तम्या चेदिति । प्रत्ययनियमे प्रकृतीनामनियमादनुदात्त
ङिङ्गन्थः परस्मैपदमपि प्राप्नोति । अनुक्रियते इति । 'अनुपराध्यां कृत्' इत्येतदशेषार्थ-

उ०— शेषात्कर्तरि । भाष्ये—अर्थे—कर्मकर्तृत्वे । प्रतिषेध इति । 'परस्मैपदस्ये'ति
दोषः । कार्यातिदेशे कर्मवच्छास्त्रस्य परत्वेनात्मनेपदं सिद्धयत्येवेत्यत आह—शास्त्रंति । परतुल्यः
कार्यातिदेशोऽप्युपदेशदेश एव देशः, तस्य शास्त्रातिदेशानतिरेकश्चेति न दोष इति बोध्यम् ।
नन्वेवमपि विशेषविहितेनातिदेशिकेनोपदेशस्य बाधः स्वाद्यत आह—स्वाग्रयमिति । अप्पारि-
ताप्यमेव हि बाधकत्वे बीजम् । अतिदेशश्च युगादिसंपादनेन चरितार्थ इति भाष्यः ।

† कर्मवक्तव्येणा तुल्यक्रियं १. १. ८०, भावकर्मणोः १. १. ११.

‡ अतिदेशाच्चित्वात्मनेपदम् १. १. १९. X अनुपराध्यां कृत् १. १. ७९.

वर्तिष्यते, 'शेषात्कर्तरि कर्तरी'ति । किमिदं 'कर्तरि कर्तरी'ति ? कर्तैव यः कर्ता तत्र यथा स्यात्, कर्ता चाऽन्यश्च यः कर्ता तत्र मा भूदिति ॥७८॥

अनुपराभ्यां कृजः ॥ १ । ३ । ७६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ?

परस्मैपदप्रतिषेधात्कृजादिषु विधानम् ॥ १ ॥

परस्मैपदप्रतिषेधात्कृजादिषु परस्मैपद विधीयते । प्रतिषिद्धयते तत्र परस्मैपद 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल आत्मनेपदं भवती'ति* ।

अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

प्र० मार-धम्, गन्धनादिषु कर्त्रभिप्राये क्रियाफल च परस्मैपदार्थम् । तत्राऽसतीह कर्तृ-प्रहणे कर्मकर्तर्येपि परस्मैपदप्रसङ्गः । सति कर्तृप्रहणे चनरत्र शेषप्रहणस्य कर्तृप्रहणस्य चाऽनुवृत्तौ सत्या शेषे कर्तरि परस्मैपदविधानात्कर्मकर्तरि न भवति ॥७८॥

अनुपराभ्याम् । तत्रात्मनेपदप्रतिषेध इति । अयमभिप्राय — अशेषत्वात्कृज-पूर्वण नियमादप्राप्त परस्मैपदमनेन प्रतिप्रसूयते इति अनुपरापूर्वात्करोतेमौलेन विधि-

३०-भाष्ये—शेष इति । एव च 'भ्राजकर्मणो'रिति नियमे उपयुक्तत्वाच्चाऽयं शेष इति भावः । ननु प्रकृतिनियमेऽनुदात्तट्टिडादिभ्यो व्यावृत्त परस्मैपद शेषेभ्य एवेति किं तेनेत्यत आह—प्रत्ययनियम इति । अशेष दर्शयति—गन्धनादिष्विति । एव च गन्धनादौ प्राप्तात्मनेपद यथा वापते तथा सति कर्तृप्रहणे कर्मकर्तर्येपि तद्वाधेतेति भावः । सति त्विति । इह कारणं तु स्वप्नार्थमिति भावः ॥७८॥

अनुपराभ्या । भाष्ये—प्रतिषिध्यते तत्र परस्मैपदमिति । 'स्वरितञित आत्मनेपद'-मिति प्राप्तस्य पुनर्विधानेनाऽर्थादन्वयेत्यवगतेरिति भावः । अत एव 'प्रतिषिध्यते' इत्युक्त्वाऽग्रे 'कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवती'त्युक्तिः संगच्छते । ननु तिवादिमुग्रण सामा-न्यतः प्राप्तानां 'स्वरितञित इतिनियमे तदपवादतयाऽनेन परस्मैपदविधानेन आत्मनेपद-मापाद्यत ? कर्त्रभिप्रायादात्तनेन परस्मैपदविधानात्, अन्यत्र 'शेषा'दितिनियमेन व्यावृत्तित्वादत आह—अयमभिप्राय इति । तदपवादत्वापेक्षया कर्तृगामिक्रियाफलादावेव 'तिसहस्री'त्यस्य प्रतिप्रसवविधौ लाघवादिति भावः । प्रतिप्रसूयत इति । 'क्रमेण नियम' इति पक्षे ह्य ऋट्प्रथमं । मौलेन—मौलेनां मूले स्थितेन 'तिसहस्री'त्यनेन । 'वा क्यप' इत्यतो 'दुदय' इत्यत्र वाप्रादणानुवृत्तिः । यत्रनेन निषेधेन नियमाऽपाकरणेपि पुनर्मूलविधे-

तत्रात्मनेपदप्रतिषेधोऽप्रतिषिद्धत्वात् ॥ २ ॥

तत्रात्मनेपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं कारणम् ? 'अप्रतिषिद्धत्वात्' । न ह्यात्मनेपदं प्रतिषिद्धयते । किं तर्हि ? परस्मैपदमनेन विधीयते ।

न वा द्युतादिभ्यो वाचचनात् ॥ ३ ॥

नवैष दोषः । किं कारणम् ? 'द्युतादिभ्यो वाचचनात्' । यदयं द्युतादिभ्यो वाचनं करोति† तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न परस्मैपदविषय आत्मनेपदं भवती'ति ।

आत्मनेपदनियमे वा प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

आत्मनेपदनियमे वा प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रिया-फल आत्मनेपदं भवति, कर्तर्यनुपराभ्यां कृत्रो ने'ति ॥ सिद्धयति । सूत्रं तर्हि मिथ्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं 'तत्रात्मनेपदप्रतिषेधोऽप्रतिषिद्धत्वा'-दिति । परिहृतमेतत् 'न वा द्युतादिभ्यो वाचचना'दिति ।

अथवेदं तावदयं प्रष्टव्यः 'स्वरितजिनः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल आत्मनेपदं भवती'ति परस्मैपदं कस्मान्न भवति । आत्मनेपदेन वाध्यते । यथैव तद्वात्मने-पदेन परस्मैपदं वाध्यते, एवं परस्मैपदेनाप्यात्मनेपदं वाध्यते ॥७६॥

प्र०—वाक्येन आत्मनेपदपरस्मैपदप्रसङ्गः । विधीयत इति । नियमाऽपाकरणद्वारेण प्रति-प्रमूयते इत्यर्थः । नयेति । 'द्युद्भ्यां लुङी'त्यत्रान्तरेणापि वाचचनानुवृत्तिं परस्मैपद-प्रतिप्रसवादुभयमिन्सिद्धे स्वरितत्वेन वाचचनानुवृत्तिलिङ्गं परस्मैपदप्रतिप्रसवे आत्मने-पदाऽभाजस्य । आत्मनेपदनियमे चेति । साक्षादात्मनेपदनिषेधे क्रियमाणे मूलविधेः प्रतिप्रसवाशङ्का न भवति । यथैव तर्हि॥ इति । आत्मनेपदाऽपरादः परस्मैपदं विधीयते, न तु प्रतिप्रसवद्वारेणाऽनियमः प्रतिपाद्यते इति भावः ॥७७॥

उ०—प्रवृत्त्याशङ्का तदवस्थैवेत्यत आह—साक्षादिति । तन्निषेधे हि शेषत्वाच्छेषादिति नियमा-न्नाऽनियमप्रसङ्ग इति भावः । विधीयत इति । न क्रमेण नियमः, हि तु सर्वं प्रकरणं युगपदेव नियामकमिति भावः । अनेन नियमानां विधिमुखेन प्रवृत्तिः सामान्यशास्त्र-सङ्कोचकता चेति धनितम् । आत्मेप्यात्मनेपदेन परस्मैपदं वाच्यत इत्युक्त्या विधिमुखप्रवृत्तिः सूचिता, निषेधमुखेन प्रवृत्तौ हि तन्निषेधस्य द्वान्द्वत्वाद्वाच्यते इत्युक्तिरसङ्गतिव स्यात् ॥७९॥

बुधयुधनशजनेङ् प्रद्रुस्रभ्यो णेः ॥ १ । ३ । ८६ ॥

बुधादिषु येऽकर्मकास्तेषां ग्रहणं किमर्थम् ? सकर्मकार्थमचित्तवत्कर्तृकार्यं वा ॥ ८६ ॥

अणवकर्मकाचित्तवत्कर्तृकात् ॥ १ । ३ । ८८ ॥

अणवकर्मकादिति चुरादिणिचो एयन्तात्परस्मैपदवचनम् ॥ १ ॥

अणवकर्मकादिति चुरादिणिचो एयन्तात्परस्मैपदं वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—चेतयमानं प्रयोजयति चेतयतीति ।

यदि तर्ह्यत्रापीष्यते—‘अणि’ग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात् ? अकर्मकग्रहणमण्यन्तविशेषणं यथा विज्ञायेत । अथाऽक्रियमाणेऽणिग्रहणे कस्याऽकर्मक-

प्र०— बुधयुधनशजनेङ् । सकर्मकार्थमिति । अकर्मका अपि धात्वः सोपसर्गा अनुपसर्गा वा अर्थान्तरवृत्तित्वे सति सकर्मका भवन्ति, अन्तर्भावितव्यार्था वा प्रयोग्यकर्मणा । अचित्तवत्कर्तृकार्यं चेति । वाशब्दश्चाथे । तेनाऽकर्मकाणामचित्तवत्कर्तृकार्यं ग्रहणम्, चित्तवत्कर्तृकाणां तु सकर्मकार्थमित्यर्थः ॥ ६ ॥

अणवकर्मकात् । अणाविति । णिमात्रस्य पर्युदासाच्चुरादियन्तो योऽकर्मकचित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद्वेनुमण्यन्तादप्राप्तं परस्मैपदमित्यणावित्यादिवाचित्तिकमारब्धम् । चुरादिणिचो एयन्तादिति । चुरादियन्ताद् द्वितीयहेतुमण्यन्तादित्यर्थः । अकर्मकग्रहणमिति । ‘अण’इत्यस्य यद्यपि प्रयोजनमस्ति ‘आरोह्यमाणं प्रयुक्ते आरोहयते’ इत्यत्राऽनेन मा भूत्परस्मैपदम्; तथापि प्रयोजनान्तरमप्यस्तीति भाष्यकारो दर्शयति ।

उ०— बुधयुध । इतरसूत्रेण सिद्धिमाशङ्क्य परिहरति—भाष्ये—बुधादिप्रति । नञ्कर्मकाणां ग्रहणं सकर्मकार्थमिति विद्वदमत आह—अकर्मका अपोति । प्रकारप्रयेण तेषां सकर्मकाणां सकर्मकार्थमिति भावः । नञ्कर्मकाणां सकर्मकतादृशायामित्राऽप्राप्तवाविरोधादचित्तवत्कर्तृकतायामपि निष्यर्थत्वसंभवाद्वाकारोऽनुपपन्न इत्यत आह—पार्थे इति । अपित्तवत्कर्तृकार्यमिति । अचित्तवत्कर्तृकाऽकर्मकार्थमित्यर्थः ॥ ८६ ॥

अणव । ननु यतो येतामनेपदं ततः प्रागवस्थाऽणिपदमाप्नोति न दोषोऽत आह—णिमात्रेति । प्रायासविमत्राणामस्य शङ्केत्यर्थः । ‘चुरादिणिचो एयन्ता’दिति सामानाधिकरण्ये द्वैपधिकरण्ये चाऽऽज्यवचोऽत आह—द्वितीयेति । आरोह्यमाणमिति । निवृत्तेप्रपणवगुण्य-

ग्रहणं विशेषणं स्यात् ? 'शे'रिति वर्तते*, ययन्तविशेषणम् । तत्र को दोषः ? इहैव स्यात्—चेतयमान प्रयोजयति चेतयति । इह न स्यात्—आसयति शाययतीति ।

सिद्धं त्वतस्मिण्याविति वचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? अतस्मिण्यौ योऽकर्मकस्तत्रेति वक्तव्यम् ।

सिद्धयति । सूत्रं तर्हि विद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तम् 'अणाधकर्मकादिति चुरादिणिचो ययन्तात्परस्मैपदवचन'मिति । नैष दोषः । अणाविति कस्येदं शेर्ग्रहणम् । यस्माण्येः प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते । न चैतस्माण्येः प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते ॥८८॥

न पादभ्याङ्ग्यमाङ्ग्यसपरिमुहुरुचिन्नृतिवदवसः ॥ १ । ३ । ८९ ॥

पाटिषु घेट उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

प्र०—सिद्धं त्वतस्मिन्निति । तच्छब्देन हेतुमणिज्जिर्दिश्यते । तस्यैव पूर्वसूत्र उपादानाद् युधादिभ्यस्तस्यैव सभवात् । तेनायमर्थः—अहेतुमण्यन्तो योऽकर्मकश्चित्तवत्कर्तृ-
कश्च तस्माद्धेतुमण्यन्तात्परस्मैपद भवति । तेन 'चेतयती'त्यत्रापि सिद्धयति । यस्माण्येदिति । एतच्च 'शेरणा'वित्यत्रोक्तं, तदेव पुन प्रकृतोपयोगाद् भाष्यकारेण स्मारितम् ॥८८॥

उ०—वक्ष्यम् । ततो हेतुमणिच् । प्रयोजनान्तरमपीति । वस्तुतस्तद्विशेषयोगानभिधामिति भाष्याशय इत्यन्ये ।

तस्यैवेति । यद्यपि 'यस्माण्ये प्रा'गिति वक्ष्यमाणरीत्या हेतुमणिगिरिति लभ्य, तथाप्यर्थ-
भावः—तथा सत्याष्टपादेति विकल्पितनिष्पद्यन्तसमवेन तत्तदचुरादिष्वन्तादपि परस्मैपदं
यथा स्यादिति । उत्तरभाष्यस्य त्वय भावः—वक्ष्यन्तया अण्यन्तसमवेपि चुरादिणिष्यपपठेदेन
न सभवति । हेतुमणिज्ज्याऽवच्छेदेन तु समवत्यण्यन्तत्वेति न एव गृह्यते इति ॥८८॥

पादिषु धेट उपसंख्यानं कर्तव्यम् । धापयेते शिशुमेकं समीचीं ॥८६॥

लुटि च क्लृपः ॥ १ । ३ । ९३ ॥

किमर्थश्चकारः ? स्यसनोरित्येतदनुकृष्यते । यदि तर्हि नान्तरेण चकार-
मनुवृत्तिर्भवति 'युद्धथो लुङि' [१. ३. ६१] इत्यापि चकारः कर्तव्यो
विभाषेत्यनुकर्षणार्थः* । अथेदानीमन्तरेणापि चकारमत्राऽनुवृत्तिर्भवति, इहापि
नार्थश्चकारेण ॥ एवं सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्ते ॥६३॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहामाष्ये प्रथमस्याऽध्यायस्य
तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् । पादश्च तृतीयः समाप्तः ।

प्र०— न पाद । समीची इति । प्रथमाद्विषयने 'वा छन्दसी'ति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥८९॥

लुटि च क्लृपः । स्वरितत्वादनुवृत्त्या चशब्दप्रतिपाद्यस्यार्थस्य सिद्धत्वा-
द्भाष्यकारः सर्वानेव चशब्दान्प्रत्याचष्टे ॥९३॥

इयुपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य
तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् । पादश्च तृतीयः समाप्तः ।

छ०— न पाद । छन्दसीति । 'सुपां सुल'गिति लुकोऽप्युपलक्षणमिदम् ॥८९॥

लुटि च । भाष्ये—अनुकृत्यत इति । 'युद्धपः स्यसनो'रित्यनेन तु न सिद्धिस्तत्र
चतुर्णामेव ग्रहणादिति भावः । भाष्यकार इति । न च चकारेण स्पष्टा प्रतिपत्तिः, स्वरितार्थं
तु व्यापणमसापेक्षमिति याच्यम्, कृतेपि चे समुच्चेतदवविशेषप्रतिपत्तये तदपेक्षायास्तुल्य-
त्वादिति भावः । सर्वे चकारा इति । अनुवृत्तिफलका इत्यर्थः । तेनाऽऽट्टचेति चस्य
पुनर्विधानार्थवपरमाष्येणाऽविरोधः ॥९३॥

इति शिशुभट्टसुतसवीगर्मभनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्ध्येते प्रथमाध्यायस्य
तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् । पादश्च तृतीयः समाप्तः ।

अथ चतुर्थः पादः

आ कडारादेका संज्ञा ॥ १ । ४ । १ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ?

अन्यत्र संज्ञासमावेशान्नियमार्थं वचनम् ॥ १ ॥

अन्यत्र संज्ञासमावेशो भवति । काऽन्यत्र ? लोके व्याकरणो च । लोके तावत्—इन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरन्दरः । कन्दुः कोष्ठः कुसुल इति । एकस्य द्रव्यस्य ग्रहणः संज्ञा भवन्ति । व्याकरणेपि—कर्तव्यम् हर्तव्यमित्यत्र प्रत्यय-कृतकृत्यसंज्ञानां समावेशो भवति । पाञ्चालः वैदेहः वैदर्भ इत्यत्र प्रत्ययतद्धित-तद्राजसंज्ञानां समावेशो भवति । अन्यत्र संज्ञासमावेशादेतस्मात्कारणादाक-डारादपि संज्ञानां समावेशः प्राप्नोति । इष्यते चैकैव संज्ञा स्यादिति । तच्चान्त-

प्र०— आ कडारादेका । किमर्थमिति । आकडारात्परा निरवकाशा च संज्ञेभ्यते । तत्राऽन्तरेणापि सूत्रं 'विप्रतिपेधे परद्वार्य'मिति वचनात्परा भविष्यति न पूर्वा । निरवकाशापि हि सावकाशां विरोधविहितत्वादेव बाधित्वा भविष्यति, कौण्डिन्ये दधिदानमिव तक्रदानमिति प्रश्नः । अन्यत्रेति । विप्रतिपेधे परं कार्यमुच्यते, न च संज्ञानां विरोधः, युगपत्प्रवृत्तिसंभवान् । न च बाध्यबाधकभावः, भिन्नफलत्वा-द्विरोधाऽभावाच्च । दधितक्रयोरभिन्नं फलमोदनसेक इति तयोर्बाध्यबाधकभावः । 'अष्टाश्रियूपो भवति, वाजपेयस्य चतुरश्र' इत्यष्टाश्रित्वचतुरश्रत्वयोर्विरोधात् । इन्द्रः शक्र इति । यद्यप्यत्र फलभेदो नास्ति, तथापि समावेशोस्तीति प्रतिपादनायोदाहरणो-पन्यासः । कर्तव्यमिति । प्रत्ययसंज्ञायाः प्रयोजनं,—धातोरङ्संज्ञा, कृतसंज्ञायाः

उ०— आ कडारात् । नन्वविकटानां संज्ञानां विषये विरोधमूलकविप्रतिपेधस्याच्चाऽप्रवृत्तेरस्य कैमर्ष्यमनुपपन्नमत आह—आ कडारादिति । अविरोधमज्ञानतः शङ्केति भावः । निरव-काशास्यले खविरोधं ज्ञानतोऽपि शङ्केत्याह—विशेषे इति । नतु विरोधादपीत्येवकारार्थः । न च संज्ञानामिति । इन्द्रः शक्रः कृतकृत्य इति च संज्ञानां लोकशास्त्रयोर्पुंगवत्प्रवृत्तिदर्शना-दिति भावः । न चेति । अनवकाशावप्रयुक्त इत्यर्थः । एकफलकत्वेऽसहानवस्थानलक्षणविरोधे वाऽनवकाशा बाधकं, न चैतदुभयमप्यत्रेत्याह—भिन्नफलत्वादिति । वस्तुतः समावेशदर्शना-देवाऽविरोधो विरोधत्वेऽप्यबाधकत्वमिति भाष्याशयः । कैयटोक्तमेकफलत्वं विरोधश्चाप्यभि-प्रेतौ । अत एवाऽपि रादेशेन नुत्ये बाधमानाद्वय 'न तिष्ठि'तिज्ञापकेन समाहितं सप्तमे

रेण यत्नं न सिद्धयतीति नियमार्थं वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ।

अस्ति प्रयोजनमेतत् ? किं तर्हीति ।

कथं त्वेतत्सूत्रं पठितव्यम्, किं 'माकडारादेका संज्ञे'ति, आहोस्वित् 'प्राकडारात्परं कार्य'मिति ? कुतः पुनरयं सन्देहः ? उभयथा ह्याचार्येण

प्र०—प्रयोजनं,—प्रातिपदिकत्वं, कृत्यसंज्ञायास्तयोरेवेति कर्मणि विधानम् । उभयथेति । तत्र गुणदोषविचारः कर्तव्य इत्यर्थः । तत्रैका संज्ञेत्यस्मिन्पाठे कचित्संज्ञासमावेशार्थो यत्नः कर्तव्यः । 'परं कार्य'मित्यस्मिन्सु पाठे समावेशः सिद्ध्यति । अत्र हि पाठेऽयमर्थः—प्राकडारात्संज्ञारयं कार्यं परं भवतीति । संज्ञाप्रकरणात्संज्ञैवाऽत्र सूत्रे कार्यशब्देन निश्चिता । तत्र यस्याः संज्ञायाः परस्याः पूर्वथा बाधः प्राप्नोति, सा पराऽनेन भाव्यते इति विध्यर्थं सूत्रं भवति न नियमार्थम् । एतदेव च परसंज्ञाविधानं ह्यापकमत्र प्रकरणे संज्ञानां बाध्यबाधकभावस्य । तेन परयाऽनवकाशया सावकाशा पूर्वा बाध्यते । द्वयोश्च सावकाशयोर्विप्रतिषेधे परया पूर्वा बाध्यत इत्येतद्व्र

उ०—भाष्ये । तादृशस्थले एकफलत्वाभावः स्पष्ट एव । तमेव दक्षो बाधनमविरोधे आस्वाद-
कूपफलभेदे च दृष्टमित्यलम् । कृते तु सूत्रेऽप्यत्र बलवत्त्वेन दृष्टतया व्यवस्थाकाङ्क्षायां
परायाऽनवकाशात्काम्यां सेत्याहुः । यद्यपीति । एवं च दृष्टान्तो विषम इति भावः । उदा-
हरणेति । फलाभेदेऽपि यदि समावेशः, किमु वक्तव्यं तज्ज्ञे इति दृष्टान्तस्येति भावः ।
अत्रिन्द्रादीनामैश्वर्यशक्तिमत्त्व—बहुधाह्वान-प्राप्त्यानि प्रवृत्तिनिमित्तानीति कथमेते संज्ञा-
शब्दाः, शब्दप्रवृत्तिनिमित्तको हि स इति चेद्यः । सत्यपि योगे कविमात्रेण संज्ञाशब्दावमिति
भगवतोऽभिप्रायान् । कर्मणि विधानमिति । एवं च फलभेदादविरोधाच्च न बाध इति
कैयटाक्षयः । ननुमयथा पाठनिर्णये कथं संदेहोऽत आह—गुणदोषेति । किं संभवमात्रेण
द्विधा पाठोऽथाऽस्वरसादिति विवेकं तद्विचारः पार्थ इति भावः । यत्नः—ज्ञापकाश्रयण-
चकारादिरूपः । यद्यपि 'परं कार्य'मिति पाठेऽपि सूत्राणामन्यथा पाठः कार्यस्तथापि तत्र न
वर्णगीर्यं, नापि प्रतिपत्तिगीर्यमिति न स दोष इति भावः । कार्यशब्देनेति । संज्ञेत्येव तु
शोभमुत्तराऽप्यन्यथा । यद्यप्यन्यान्मयि कार्याण्यत्र सन्ति, यद्यन्युत्तरनियमपूर्णनिपाताद-
यस्तथापि तेषां केनापि बाधप्रसक्त्यभावाद्वाधितप्रवृत्तये चैतत्सूत्रसत्त्वाच्छुद्धम् इति भावः ।
पूर्वया—भनवकाशया । न नियमार्थमिति । भाष्यपाठे त्वेकैव संज्ञा न द्वितीयेति नियमो,
विषयधर्माऽसंभवात् । अत्र च विषयधर्मासंभवेन नियमो न युक्त इति भावः । ननु पर्यायेण
प्रवृत्तया पूर्णस्याऽपि चारितार्थसंभवेन संज्ञानां विरोधाभावेन शोभयोः प्रसक्त्यावगापि पाठे
नियम एव स्यादत आह—एतदेवचेति । नियमेऽनुयादोपापरया वरं वाचकत्वकल्पनद्वारा
विप्रतिषेधमिति भावः । 'विप्रतिषेधे' इत्यस्य 'दृष्टवाचये'ति शेषः । भाष्ये—परार्थमिति ।
अवगाप्यवकारणार्थमित्यर्थः । परार्थं यत्तथा कृतं तदेव मयाऽत्र कृतं भविष्यतीत्यर्थः । ननु
विरोधवाचिपदसंनिधाने नपुंसकमेव प्रयोक्तुमुच्यते, संज्ञापर्यायवामादिशब्दानामपि विरो-

शिष्याः सूत्रं प्रतिपादिताः† । केचि'दाकडारादेका संज्ञे'ति, केचित् 'प्राकडा-
रात्परं कार्य'मिति । कश्चात्र विशेषः ?

तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वचनम् ॥ २ ॥

तत्रैकसंज्ञाधिकारे तद्वक्तव्यम् । किम् ? 'एका संज्ञा भवती'ति ।

ननु च यस्यापि परंकार्यत्वं तेनापि परग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थं मम
भविष्यति—'विप्रतिपेधे चे'ति‡ । ममापि तर्ह्येकग्रहणं परार्थं भविष्यति—
'सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ' [१. २. ६४] इति । संज्ञाधिकारश्चायम् ।
तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतः संज्ञायाः । तत्रैतावद्वाच्यम्—'आ कडा-
रादेका' । किम् ? एक संज्ञा भवतीति ।

प्र०—वस्तुतत्त्वम् । आ कडारादेकेति । संज्ञाप्रकरणादेकेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः संज्ञाशब्दानु-
च्चारणेऽपि न विरुद्धः । अस्माच्च सूत्रात्परं 'सरूपाणामेकशेष एकविभक्ता'विति प्रकरणं
कर्तव्यम् । तत्रैकेत्यस्य शब्दस्य स्वरितत्वादन्युच्यते लिङ्गविपरिणामेन संबन्धे सत्येक-

उ०—यदवसंनवात्चात आह—संज्ञेति । प्रचुरप्रसिद्धेः संज्ञाशब्द एव प्रकरणादुपतिष्ठत इत्यर्थः ।
ननु 'सरूपाणा'मित्यस्याऽतिव्रान्तत्वात्कथं तद्धताऽस्येत्यत आह—अस्माच्चेति । एकसंज्ञा-
धिकारोत्तरमित्यर्थः । लिङ्गविपरिणामेनेति । आवसराधने शेषशब्दे विभक्तिविपरिणामेनेत्यपि
योज्यम् । यदुद्योगव्यवधानाद्यवयवा परार्थं कृतं तदेव ममाऽत्र युद्धिस्थ भविष्यतीत्यर्थेकतया
तत्रायमत्राऽनुवर्तते इत्यर्थं भाष्ये ॥ इत्यादिवातम् ।

नन्वेवमपि संज्ञेरपधिकं कार्यमेवेत्यत आह—संज्ञाधिकारश्चेति । किमिति प्रश्नः ।
'एका संज्ञे'त्याद्युत्तरम् । प्रश्ने सान्त्वने नपुमकम् । सर्वि.सम्प्रदादार्होपपत्तौ, 'तद्वत् पण्य'
मिति वा । इत्यन्तरात्कः । तत्राऽहसंज्ञाऽभावे किं स्याद्व आह—असत्यामिति । अनङ्ग-
स्यापीति । यद्यपीष्टानुरोधात्समावेशोऽपि ज्ञापयितुं शक्यस्तथापि लक्षणेकधारणानामिष्टाऽ-

† पणिनीयमष्टक पाठश्च महाभाष्ये च प्रौढविदुषा विचारार्थमेव निमित्तमाहोस्विदिवाङ्मेषु छात्रा
नभ्यापयितुमिति सदिग्धविदगणानां संशय छेत्तुम्—“उपयथा ह्याचार्येण शिष्याः सूत्रं प्रतिपादिताः”
इत्यादिमाध्यममिति मन्ये ।

महर्षिदेवानन्देन स्वर्याचं प्रकाशेऽष्टाध्यायीमहाभाष्यप्रभृतीनामाचार्यग्रन्थानामध्यापनमत्प्रावश्यकं
प्रत्ययादि । तत् प्रत्यक्षं दिदृक्षुमिरार्थपाठविधेर्वैशिष्ट्यं निज्ञासुभिश्च क्षञ्जगुस्तुलं निरीत्याऽऽत्मा
तोऽर्णायः ।

‡ विप्रतिपेधे पर कार्यम् १. ४ २.

अङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोरसमावेशः ॥ ३ ॥

अङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोः समावेशो न प्राप्नोति । सार्षिष्कः बार्हिष्कः याजुष्कः धानुष्कः । वाग्रव्यः माण्डव्यः* इति । अनवकाशे भपदसंज्ञे अङ्गसंज्ञां बाधेयाताम् । 'परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाऽभावः' । यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् ? पूर्वं तस्य भपदसंज्ञे, पराऽङ्गसंज्ञा । कथम् ? एवं स वक्ष्यति—'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि सुप्तिङन्तं पदम्' । 'नः क्ये' । 'सिति च' । 'स्वादिध्वसर्वनामस्थाने' । 'यचि भम्' । तस्यान्ते 'प्रत्ययेऽङ्ग'मिति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च भपदसंज्ञे, परङ्कार्यत्वाच्चाऽङ्गसंज्ञा भविष्यति ।

प्र०—ग्रहणं पुनर्न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । सार्षिष्क इति । असत्यामङ्गसंज्ञायामङ्गस्योच्यमाना वृद्धिर्न स्यात् । अङ्गसंज्ञा च 'कर्तव्य'मित्यादिषु सावकाशा यत्र पूर्वस्य भपदसंज्ञे न स्तः । ननु 'तद्वितेष्वचामादेः' 'किति चे'त्यङ्गस्य वृद्धिविधानसामर्थ्यात्समावेशो भविष्यति । नैतदस्ति । वचनादनङ्गस्याऽपि वृद्धिः स्यात् । ततश्च 'देवदत्तो गार्ग्य' इत्यत्राऽपि यन्नि परतो देवदत्तादेः समुदायस्यादिवृद्धिः प्रसज्येत । यथा हित्यभस्याभ्यनुयन्धकरणसामर्थ्यात्कुमुदानित्यादौ टिलोपः । परं कार्यत्वमिति । परं कार्यमित्येतदेकदेशस्यानुकरणं 'परं कार्य'शब्दः, तस्य चाऽनुकार्येणार्थेनाऽर्थवत्त्वात्प्राति-

उ०—निष्टे वृत्तेऽपि इति भावः । देवदत्तो गार्ग्य इति । वाक्यसंस्कारपक्षे इदम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वृद्धिधारणं शक्यमिति चिन्त्यम् । कुमुदानिति । इमतुप् । सिद्धान्तस्त्वित एव शापकारसमावेश इति ।

परङ्कार्यत्वमित्यत्र सुबन्तसमुदायात्कथं तद्वितः, तदुत्पत्तावपि कथं पूर्वपदे विभक्ति-अवगमनमाह—परं कार्येति । शब्दस्य भावश्चाऽर्थः । स चैकदेशद्वारेतरत्वात्प्राथम्यरूपः । अनुवादार्थं विरोधपक्षसम्पदस्वरूपप्रतीतेरिति भावः । तत इति । अनुवर्तमानस्याऽपि विभिन्नोदी निवेद्यादिति भावः । अङ्गं सदिति । 'स्वादिषु यदङ्गं सत्यद'मिति व्याक्यानेनाऽनुवाद-

* वरमन् प्रत्ययविहितशदि प्राथयेऽङ्गम्; वृत्तिङन्तं पदम्; यचि भम् १. ४. १३; १४; १८.

+ तद्वितेष्वचामादेः (तद्वितेष्वचामादेः), वृत्तिङन्तं पदम्; वृत्तिङन्तं पदम्; किति च ४. ४. ५१; (५. १. ११);

७ १. ५१; ८. १. ११; ७. १. ११८;

* मनुवर्तमानस्याऽपि विभिन्नोदी निवेद्यादिति भावः; (गार्ग्येति शब्दः) ४. १. १०६; (१०५); वृत्तिङन्तं पदम् १. ४.

४१; तद्वितेष्वचामादेः ७. १. ११७.

ननु च यस्याप्येकमज्ञाधिकारस्तस्यऽप्यज्ञसज्ञापूर्विके मपदसज्ञे । कथम् ? अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका सज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन समवः ।

कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणम् ॥ ४ ॥

कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणं कर्तव्यम्—‘तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः’ [१. २. ४२] इति । एकसज्ञाधिकार इति चोदितम् । अक्रियमाणे [तत्पुरुषग्रहणे] ह्यनवकाशा कर्मधारयमञ्जा तत्पुरुषसज्ञा बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसज्ञाभावः ।

प्र०—पदिकत्वात्तद्धितोपपत्तिः । अनुवृत्तिः क्रियते इति । सतस्तत्पूर्वकत्वं लभ्यते । अङ्गसङ्गपदसङ्गमित्यर्थः । अत्रोत्तरमाह—पर्यायः प्रसज्येतेति । ‘एका सज्ञेति वचनादङ्गसङ्गाया नित्ये बाधे प्राप्ते पर्यायार्थानुवृत्तिः स्यात् । एवं नियमो न बाधितो भवति, अनुवृत्तिश्च सफला भवति । ननु ‘न पदान्ते’त्यत्र सूत्रे भाष्यकारेणोक्तं ‘वेत्स्वा’-नित्यस्य सिद्धये ‘यदैवान्यानि पदकार्याण्युपपन्नान्ते स्त्व जश्च च, एवमिदमप्युपप्लोप्यत भसज्ञा नामेति । तत्र च पदसङ्गसङ्ग भवतीति विज्ञायते । भसज्ञाया पदसङ्गाऽनुवृत्तापि भसज्ञाया पदसङ्गाया बाधः पदकार्यनिवृत्तयेऽभ्युपगन्तव्यः । इह त्वङ्गसङ्गाऽनुवृत्तौ पर्याय उक्त इति विरोधः । नैष दोषः । अङ्गसङ्गानुवृत्ते प्रयोजनान्तराऽभावात्पर्याय इहोक्तः । पदसङ्गानुवृत्तेस्तु भसज्ञाया प्रयोजनं—पदकार्यत्वः भसज्ञाया यथा स्वादिति । ततश्च ‘न पदान्ते’ति स्थानित्त्रनिषेधादकारलोपस्य ‘तसौ मत्वर्थे इति भसज्ञाया सत्या पदत्वप्रयुक्तत्वाऽभावे वेत्स्वानिति सिद्धयति । कथमिति चेत् । उच्यते—भसज्ञाविधौ पदमिति वर्तते । तत्राऽनुवृत्तिसामर्थ्यात्पूर्वं पदसङ्गा प्रवर्तते । तेन पदकायः भसज्ञा भवति, नान्यथा । एतावदेव चाऽनुवृत्ते प्रयोजनम् । ततः प्रवृत्तया अभ्युपगम्या पदसङ्गा बाध्यते, एकासज्ञेति नियमान् । कर्मधारयत्व इति ।

उ०—सामर्थ्यादङ्गपदवयो समावेश इति भावः । नऽनुवृत्तिसामर्थ्यात्समावेशोऽत्र भावः—एका सज्ञेति । तदुक्तं भाष्ये ‘एका सज्ञेति वचनादित्यादि । बाध इति । उपसर्गाऽपवादम्यायेनेति भावः । इह त्विति । इहापि तथैव स्यादिति भावः । कथमिति चेत्ति । ‘पद’मित्यनुवृत्तावप्युपयोर्विधेयतया कथं भसज्ञा पदकार्यमिति प्रश्नः । उच्यते इति । नाऽनेन पदसङ्गा विधीयते किं त्वनूपत इति भावः । पदसङ्गा प्रवर्तते इति । तद्वद्वि प्रवर्तते इत्यर्थः । अनुवादसामर्थ्यादिति भावः । इह त्वेका सज्ञेति नियमाऽबाधाय विधायतति विशेष इति बोध्यम् । वस्तुतस्तज्ञाध्यमग्यार्थकं न त्वेवमर्थकमिति तत्रैव निरूपितम् । नन्दनया रीत्या ‘परकार्य’मिति पाठपि ज्ञापितसङ्गाबाधस्याऽप्यन्ताऽबाधाय पर्याय एव स्यात्तु समावेश इति

यस्य पुनः परं कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् ? पूर्वा तस्य कर्मधारयसंज्ञा, परा तत्पुरुषसंज्ञा । कथम् ? एवं स वक्ष्यति—‘पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन कर्मधारय’ इति* । एवं सर्वं कर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्य तस्यान्ते ‘श्रितादिभिस्तत्पुरुष’ इति† । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च कर्मधारयसंज्ञा, परं कार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति ।

ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका कर्मधारय-संज्ञा । कथम् ? अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचना-ज्ञास्ति यौगपद्येन संभयः ।

प्र०—एकसंज्ञावादिनं प्रत्युच्यते, त्वया कर्मधारयसंज्ञायामेकसंज्ञाधिकारेऽन्यत्र वा क्रिय-माणायां तत्पुरुषग्रहणं कर्तव्यम्, एकसंज्ञाधिकारे संज्ञासमावेशार्थम् । प्रवेशान्तरे तु समासान्तरस्य कर्मधारयसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् । मया त्वस्मिन्नेव प्रकरणे कर्मधारयसंज्ञा क्रियते, समावेशश्च सिद्धयतीति तत्पुरुषग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति लाघवं भवति । तस्यान्ते इति । यद्येवं समानाधिकरणस्य कथं तत्पुरुषसंज्ञा सिद्धयति । उच्यते—‘पाठ-क्रमादर्थक्रमो बलीया’ निति पूर्वं ‘तत्पुरुष’ इति कर्तव्यम् । ततो ‘द्वितीयाश्रिते’ति । ‘तत्पुरुष’ इत्यत्र च ‘पूर्वकाले’त्यादीनि सूत्राण्यनुवर्त्य तत्पुरुषसंज्ञा विधीयते । ननु च यदुपाधीति । व्यधिकरणानां तत्पुरुषसंज्ञां विधाय समानाधिकरणस्य तत्पुरुषसंज्ञाऽनु-वृत्त्या तत्पूर्विका कर्मधारयसंज्ञा विधायिष्यते इत्यर्थः । समावेशस्य च ‘कारकगवीति

उ०—चेन्न, अनुमितप्राप्त्यपवादभूतत्वादस्याः प्राप्तेर्ज्ञापितो बाधस्तदितरपर्यवमायीति समा-वेशसिद्धिरित्याशयात् । ननु बहुमीहेः संज्ञानिवृत्तये तत्र तत्पुरुषग्रहणमावश्यकमत आह—एकसंज्ञेति । अन्यत्र वेति । यथाग्यासमित्यर्थः । मया त्विति । परं कार्यत्ववादिनेत्यर्थः । ननु समानाधिकरणग्रहणमपि कर्त्तव्यमिति किं तत्पुरुषपदकर्तव्यतैव विशिष्योच्यतेऽत आह माप्ये—एकसंज्ञाधिकार इति चोदितमिति । यद्यन्यत्र सा संज्ञा, तदोभयं कार्यम्, एकसंज्ञाधिकारे तत्पुरुषप्रकरणे ‘नवकेवलाः समानाधिकरणेनेत्युत्तरं करणे स्वधिकादेव समानाधिकरण इति लभ्यते इति तत्कर्त्तव्यतैव नोदितेति भावः । अनवकारोति । यथा चाऽनवकाशलाद्दुर्मीहिसंज्ञां बाधते तथा तत्पुरुषसंज्ञामपि बाधेतेत्यर्थः ।

यद्येवमिति । कर्मधारयप्रकरणान्ते ‘द्वितीया श्रिते’त्यादि पठनीयं, श्रितादिमपेक्ष्य च तत्पुरुषसंज्ञा कर्त्तव्येति भाष्यार्थं मत्वा शङ्केष्वम् । यदि तु ‘द्वितीया श्रिते’त्यादि कृत्वा कर्म-

* पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समाना २. १. ४९.

† द्वितीया श्रितादीनामपि वगतास्वस्तमा २४.

तत्पुरुषत्वे द्विगुचग्रहणम् ॥ ५ ॥

तत्पुरुषत्वे द्विगुचग्रहणं कर्तव्यम् । 'तत्पुरुषः' [२. १. २२] 'द्विगुश्च' [२३] इति चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चंकारेऽनवकाशा द्विगुसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां चाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ।

यस्य पुनः परंकार्यत्वं नियमाऽनुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् ? पूर्वा तस्य द्विगुसंज्ञा परा तत्पुरुषसंज्ञा । कथम् ? एवं स वक्ष्यति— 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च [२. १. ५१] संख्यापूर्वो द्विगुः [५२] इति । एवं सर्व द्विगुप्रकरणमनुकम्प्य तस्यान्ते 'श्रितादिभिस्तत्पुरुष' इति । तत्रात्मसामर्थ्याच्च द्विगुसंज्ञा, परंकार्यत्वाच्च तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति ।

ननु चयस्याभ्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि तत्पुरुषसंज्ञापूर्विका द्विगुसंज्ञा । कथम् ? अनुवृत्तिः प्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । एका संज्ञेति वचनान्नास्ति योगपद्येन संभवः ।

प्र०—पुंवद्भावसमासान्तौ प्रयोजनम् । द्विगुचग्रहणमिति । द्विगोः सम्बन्धिनश्चाव्यस्य ग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । नन्वेकसंज्ञापत्ते 'द्विगुश्चे'ति सर्वमेव सूत्रं कर्तव्यं, तत्र किं

उ०—धारयप्रकरणमनुकम्पोपपद्धमतिरितिप्रकरणागते 'श्रितादिभिस्तत्पुरुष' इत्युच्यते तदा मेघं शङ्केति ध्येयम् । परं तत्र पक्षे श्रितादिभिरित्यस्याधिकस्य करणाद् गौरवं भवतीत्युपाध्यायोक्तमेव सम्यक् । नन्वेवमपि समानाधिकरणस्य तत्पुरुषत्वं न स्यात्, 'तत्पुरुष' इत्यस्योत्तरमेव संबन्धात्त आह—तत्पुरुष इत्यत्र चेति । तथा च कर्मधारयसंज्ञया तत्पुरुषत्वस्य पर्याये सिद्धे 'परंकार्य'मिति समावेशार्थमिति भावः । अत्र पक्षे बहुप्रोहिसंज्ञाविषयेऽस्याप्रसक्तिरेवेति बोध्यम् ।

ननु द्वितीयाध्यायस्यतत्पुरुषसंज्ञायाः प्रथमे कथमनुवृत्तिरत आह—व्यधिकरणानामिति । द्वितीय एव 'पूर्वकार्लोकसर्वजरापुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन कर्मधारयः' इत्येवं कर्मधारयसंज्ञा करिष्यत इति भावः । पुंवद्भावेति । 'धियाः पुंव'दिति तु 'न कोपधाया' इति निषिद्धमिति भावः । यथान्मासे तत्पुरुषानुवादेन कर्मधारयसंज्ञाया आकाशाराददिः कृतत्वेन समावेशसिद्धिरिति तत्रम् ।

ननु द्विगुश्चेति सूत्रपाठाद् द्विगुचेत्यनुपपन्नमत आह—द्विगोरिति । व्याप्तिम्यायात् 'कहाराः कर्मधारयं' इत्यमेवाऽवधिरिति सात्पर्यम् । 'आ द्वन्द्व'दिति नोक्तम्, 'द्वन्द्वश्च प्राणी'त्यस्याऽवधित्वापत्तौ समुद्देश्यामन्त्रितसंज्ञयोः समावेशाऽनापत्तेः । परस्तादिति । 'सर्धं'

गतिदिवःकर्महेतुमत्सु चग्रहणम् ॥ ६ ॥

गतिदिवःकर्महेतुमत्सु चग्रहणं कर्तव्यम् ॥ 'उपसर्गाः क्रियायोगे'
[१. ४. ५६] 'गतिश्च' [६०] इति चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि
चकारेऽनवकाशोपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञां बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्ते-
रुभयसंज्ञाभावः ।

यस्य पुनः परद्वार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः ।
कथम् ? पूर्वा तस्योपसर्गसंज्ञा, परा गतिसंज्ञा । तत्रारम्भसामर्थ्याच्चोपसर्गसंज्ञा,
परंकार्यत्वाच्च गतिसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाविकारस्तस्याप्यु-
पसर्गसंज्ञापूर्विका गतिसंज्ञा । कथम् ? अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत ।
एका संज्ञेति वचनाद्भास्ति यौगपद्येन संभवः ॥ गतिसंज्ञाप्यनवकाशा सा वचना-
द्भविष्यति । साऽनवकाशा गतिसंज्ञा । कोऽनवकाशः ? ऊर्यादीन्यनवकाशः* ।
प्रादीनां या गतिसंज्ञा साऽनवकाशा । गति ।

प्र०-चशब्द एव चोद्यते । तत्राहुः—'द्विगुञ्चे'ति सूत्रं द्वयोरपि पक्षयोर्न कर्तव्यम् । एक-
संज्ञापक्षे तु 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगुञ्चे'ति चशब्दः समावेशार्थः कर्तव्यो न पक्षान्तर इत्येव-
द्वार्तिककारस्य विवक्षितम् । आध्यमप्येवं व्याख्यायते—'तत्पुरुषः' 'द्विगुञ्चे'ति चकारः
कर्तव्य इति, 'तद्विद्यार्थे'त्यनेन यः सङ्ख्यापूर्वः समासः स तत्पुरुषो द्विगुञ्च भवतीति
संज्ञाद्वयं लभत इति यावत् । एतदर्थश्चकारः कर्तव्य इत्यर्थः । अयमेवार्थः परस्तात्
प्रकटीभवति । 'तस्यान्त'इत्यादि भाष्यं पूर्ववत्क्रमविपर्ययेण व्याख्येयम् ।
गतिसंज्ञामिति । ऊर्यादिषु सावकाशामिति भावः । प्रादीनां या गतिसंज्ञेति ।

उ०-द्विगुप्रकरणमनुक्रम्ये'त्यादिग्रन्थेन । अग्रे तु चकाराऽप्यस्ति 'द्विगुञ्चे'ति सूत्रं कर्तव्यमिति
भाष्यार्थमाहुः । कृतमेवेति न दोष इति तत्त्वम् ।

ननु गत्युपसर्गसंज्ञयोः समानविषयत्वात्कथमुपसर्गत्वस्यैव निरवकाशावमत आह—
ऊर्यादीति । गतिस्त्वेनैकीकृत्य सावकाशावाऽभिमानः । गतिस्त्वो—'गतिनन्तर' इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरः । 'उपसर्गादसमास'इति गतम् । 'उपसर्गादसुनोती'ति पत्वम् । 'दिवः कर्म
चे'त्यत्र संज्ञयोः समावेशेन तद्भाष्यार्थसाधकतमे शक्तिद्वयसमावेशो बोध्यते । समावेशस्येति ।
करणत्वादज्ञाणां तृतीया । कर्मत्वाच्चाऽकर्मकत्वाऽभावापरस्मैपदाऽभावः । प्रयोन्येऽकर्मकत्व-
प्रयुक्तकर्मत्वनिवृत्तिद्वारा यजुदत्ते तृतीया चेति भावः । तृतीयैव चाऽत्र शास्त्रबलाच्छक्तिद्वय-
बोधिहेति बोध्यम् ।

दिवः कर्म—‘साधकतमं करणम्’ [१.४.४२] ‘दिवः कर्म च’ [४३]
इति चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारेऽनवकाशा कर्मसंज्ञा करणसंज्ञा
भावेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परह्यार्थत्वं निय-
मानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् ? पूर्वा तस्य कर्मसंज्ञा, परा
करणसंज्ञा । कथम् ? एवं स वक्ष्यति—‘दिवः साधकतमं कर्म’ । ततः ‘कर-
णम्’ । करणसंज्ञं च भवति साधकतमम् । ‘दिव’ इति निवृत्तम् । तत्रारम्भ-
सामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा, परह्यार्थत्वाच्च करणसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्या-
ऽप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि करणसंज्ञापूर्विका कर्मसंज्ञा । कथम् ? अनवृत्तिः
क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । ‘एका संज्ञे’ति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः ।
दिवः कर्म ।

प्र०—‘गतिश्चेत्यत्राऽमत्यपि चकारे समावेशः सिद्धयति । ‘गति’रित्यत्र योगे प्राचीना-
मनुश्रुत्या गतिसंज्ञा विधीयते । तत्र वचनसामर्थ्यात्पर्याये लब्धे समि उपसर्गसंज्ञाऽनु-
वृत्तिः समावेशाऽर्था भविष्यतीत्यर्थः । समावेशस्य च ‘प्रणीतमभिप्रेतमित्यत्र गति-
स्वरां एतत्पत्वे च प्रयोजनम् । दिवः कर्म चेति । समावेशस्य च प्रयोजनम‘सौर्देवयते
देवदत्तो यज्ञदत्तेने’ति । प्रयोगकर्तुर्गतिरुद्धीति नियमात्कर्मसंज्ञानिवृत्तिः, ‘अणावकर्म-
का’दिति परस्मैपदाऽभावश्च । यथैवमज्ञान्दीव्यतीति द्वितीया न प्राप्नोति, तृतीयया
परत्वाद्वाधितत्वात्, विभक्तिद्वयं चेष्ट्यते, कर्मसंज्ञा च सावकाशाऽकमेकव्यपदेश-
व्यावृत्त्यर्थत्वात्, करणसंज्ञाऽपि ‘देवना अज्ञा’ इति ह्युद्धर्था । अत्राहुः—कार्यकालं
संज्ञापरिभाषामिति पक्षोऽत्राश्रीयते । तेन ‘कर्मणि द्वितीये’त्यत्र कार्यं यत्कर्मसंज्ञाया
वपस्यानं तदनवकाशमिति द्वितीया भविष्यति । ‘अज्ञाणां देविते’त्यादौ तु कृतप्रयोगे

उ०— ननु कर्मविविधानसामर्थ्याद् द्वितीयेत्यत्र आह—कर्मसंज्ञा चेति । इदमुपलक्षणं
कर्मणि लकारादेरपि । तृतीया त्विति । ‘कर्तृकरणयो’रित्यत्राऽस्योपस्थितिस्त्वकृद्योगे
अस्तिर्त्येति भावः । न च ‘स्तोकगक’ इत्यादावपि पठ्येत्यादिति वाच्यम्, कर्तृसाहचर्याद-
धात्वर्थकर्मण एव ग्रहणेनाऽदोषात् । न चैवं ‘मनसादेव’ इत्यादिप्रयोगः कथं, हेतुतृतीयान्तेन
पञ्चाद्यमन्तदेवशब्दस्य समाप्ते सिद्धत्वात् । केचित्तु साधकतमगतकर्मत्वशक्तिबोधेऽज्ञाऽदी-
व्यतीति प्रयोगे दृढतरं मानं चिन्तयम् । कार्यकालपक्षेऽपि परत्वाच्चतृतीयाया भावे न्याय्ये तदनु-
पस्थितेरेव न्याय्यत्वात् । किं च तत्र फलाश्रयत्वविवक्षया ‘कर्तु’रिति कर्मत्वं, न च तदा
करणत्वमिति न दोषः । किं च ‘कृडिति चे’तिसूत्रकैयटोक्तरीत्या यथोद्देशेऽपि प्रयानाऽनुरोधेन
गुणानां स्वात्मभेदकपक्षस्य तुल्यतया विशिष्य ‘कार्यकालपक्षे’ इत्युक्तिरनुचितः । किं
च ‘कार्यकालपक्षेऽप्यादिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञे’त्यदसौ ‘भा’दितिसूत्रमाप्योक्तरीत्याऽपराध-

हेतुम्—‘स्वतन्त्र कर्ता’ [१. ४. ५४] ‘तत्प्रयोजको हेतुश्च’ [५५] इति चकारः कर्तव्यः । अक्रियमाणे हि चकारेऽनवकाशा हेतुसंज्ञा कर्तृसंज्ञा बाधेत । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परङ्कार्यत्वं नियमाऽनुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् ? पूर्वा तस्य हेतुसंज्ञा, परा कर्तृसंज्ञा । कथम् ? एवं स वक्ष्यति—‘स्वतन्त्रः प्रयोजको हेतु’रिति । ततः ‘कर्ता’ । कर्तृसंज्ञश्च भवति स्वतन्त्रः । ‘प्रयोजक’ इति निवृत्तम् । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च हेतुसंज्ञा, परंकार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि कर्तृसंज्ञापूर्विका हेतुसंज्ञा । कथम् ? अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । ‘एका संज्ञे’ति वचनाच्चास्ति यौगपद्येन संभवः ।

गुरुलघुसंज्ञे नदीधिसंज्ञे ॥ ७ ॥

गुरुलघुसंज्ञे नदीधिसंज्ञे बाधेयाताम्* । गार्गीबन्धुः घ्रात्सीबन्धुः† । वैनूम्‡ विविनय्य× । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभयसंज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः

प्र०—पष्ठया द्वितीयाऽपवादत्वाद्वाध्यते, तृतीया तु परत्वात् । हेतुमदिति । हेतुसंज्ञा यस्मिन्सूत्रे विद्यते तद्धेतुमत् । तत्र चग्रहणं कर्तव्यम् । समावेशस्य प्रप्रयोजनं ‘कार-यसी’ति हेतुमण्येच्छकैरि लकारः । गुरुलघुसंज्ञे इति । यदा धिनदीसंज्ञे वर्ण-मात्रस्य क्रियेते तदाऽयं दोषः । यदा तु तदन्तस्य, तदा भिन्नविषयत्वात्सिद्धः समा-वेशः । तस्य तु प्रयोजनं ‘घ्रात्सीबन्धु’रित्यत्र ‘नदी बन्धुनि’ति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं नदी-संज्ञानिबन्धनं भवति । यात्सीबन्धो इति ‘गुरोरनृत’ इति प्लुतो गुरुसंज्ञानिबन्धनः । धिलघुसंज्ञासमावेशस्य च प्रयोजनं विश्व ना च विनराविति धिलक्षणाः पूर्वोदात्तः । विनो-र्भावोः वैनूमिति ‘इगन्ताच्च लघुपूर्वा’दित्यण् । द्वन्द्वमनोहादित्वाद्बुभि प्राप्ते तदभावश्चिन्त्यः । विनरावाचष्टे इति णिचि टिलोपे च कृते विविनय्येति ‘ह्यपि लघुपूर्वा’दित्ययादेशः ।

उ०—मुत्तराणि गां दोग्धि पय इत्यत्रत्यमाय्याऽसङ्गतेराकटारस्थसंज्ञानां यथोद्देशत्वमेवेति च सदुक्त्यसङ्गतिरियादुः । हेतुमति चेति ‘च’ग्रहणमिति भ्रमं वारयति—हेतुसंज्ञेति । निबन्धन इति । ननु ‘घ्रात्सीबन्धु’रित्यत्र प्लुताऽप्राप्तेर्मात्रस्य न्यूनतैवेति चेन्न । प्लुत-विधायके दूरादाह्वनं ज्ञापनमात्रोपलक्षणं, न त्वमिमुखीकृत्य ज्ञापनरूपसंबोधनस्य सम्बोधनविमर्शिनियामकलोपलक्षणम् । पूर्वं ‘चाऽऽगच्छतु भवाक् गार्गीबन्धुर्वात्सीबन्धु’रिति वाक्ययतिन उदाहरणत्वमिति भाष्याशयसत्त्वेनाऽदोषात् । अतिप्रसङ्गस्तु व्यवस्थितविभाषयाऽ-

* घ्रात्सीबन्धुः नदी—दोषं च १. ४. ३—१२.

† नदी बन्धुनि १. २. १०९; गुरोरनृतोऽनन्तरस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ८. २. ८९.

‡ इन्द्रे वि २. २. ३२, इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ५. १. १३१. × ह्यपि लघुपूर्वात् १. ४. ५९.

परङ्कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् ? पृथ तस्य नदीधिसंज्ञे, परे गुरुलघुसंज्ञे । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च नदीधिसंज्ञे, परङ्कार्यत्वाच्च गुरुलघुसंज्ञे भविष्यतः ॥ ननु च यस्याप्येकसंज्ञाधिकारस्तस्यापि नदीधिसंज्ञापूर्विके गुरुलघुसंज्ञे । कथम् ? अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । 'एका संज्ञे'ति वचनाच्चास्ति यौगपद्येन संभवः ।

परस्मैपदसंज्ञां पुरुषसंज्ञा ॥ = ॥

परस्मैपदसंज्ञा पुरुषसंज्ञा बाधेत+ । परवचने हि नियमानुपपत्तेरुभय-संज्ञाभावः ॥ यस्य पुनः परङ्कार्यत्वं नियमानुपपत्तेस्तस्योभयोः संज्ञयोर्भावः सिद्धः । कथम् ? पूर्वा तस्य पुरुषसंज्ञा परा परस्मैपदसंज्ञा । कथम् ? एवं स वक्ष्यति—'तिङ्श्रीणि त्रीणि प्रथममव्ययोत्तमा' इति । एवं सर्वपुरुषनियम-मनुक्रम्य तस्याऽन्ते 'ल' परस्मैपदमिति । तत्रारम्भसामर्थ्याच्च पुरुषसंज्ञा, परङ्कार्यत्वाच्च परस्मैपदसंज्ञा भविष्यति ॥ ननु च यस्याऽप्येकसंज्ञाधिकारस्त-स्यापि परस्मैपदसंज्ञापूर्विका पुरुषसंज्ञा । कथम् ? अनुवृत्तिः क्रियते । पर्यायः प्रसज्येत । 'एका संज्ञे'ति वचनाच्चास्ति यौगपद्येन संभवः ।

प्र०—नदीधिसंज्ञापूर्विके इति । ननु विशेषविषये नदीधिसंज्ञे, गुरुलघुसंज्ञे तु सामान्य-विषये, ते कथं नदीधिसंज्ञापूर्विके युज्येते । एतं मन्यते—वाक्यभेदेन सम्बन्धं कटि-प्यते । 'ह्रस्वमक्षरं लघुसंज्ञं भवति । ततो [घि ।] धिसंज्ञं च लघुसंज्ञमिति । एव 'दीर्घं गुरुसंज्ञम्' । ततो [नदी ।] नदीसंज्ञं च गुरुसंज्ञमिति । पर्याय इति । नदीधि-संज्ञाभ्यां गुरुलघुसंज्ञयोरनित्ये बाधे प्राप्ते तयोरनुवृत्तिः पर्यायाधेव स्यादित्यर्थः । परस्मैपदसंज्ञमिति । ततश्च 'आमती'त्यादौ दीर्घत्व न स्यात्, इतर्यं तु स्यात् । ननु च 'सिचि घृद्धि'रिति ज्ञापकात्समावेशो भविष्यति । नैतदस्ति । अस्माद्वचनादस्मिन्कार्यं

उ०—नभिधानेन वा परिहरणीय इत्याहुः । चिन्त्य इति । अत्रेय चिन्ता—अस्मादेव भाष्य-प्रयोगात्तस्याऽनित्यत्वं, तेनोक्तप्रयोगमिद्विशिष्याहुः । ततो धिसंज्ञं चेति । तथा च नदीधि-संज्ञाविषये ते सङ्गे नदीधिसंज्ञापूर्विके इति भाष्यार्थ इति भावः । पर्यायाधेवेति । एवं द्वेष्टा सज्जेति नियमो न बाधित इति भावः । तदन्तस्य चिन्तनीयं इति सिद्धात् । ननु चेति । तत्र भाष्यादिपरसिचोऽभावात्तिट्परस्मैरक्षरे गृह्यत इति भावः । पर्याय इति । एकसंज्ञाधिकाराऽच्चाभावेति भावः । यस्तुत इत्यनुरोधादूर्णोत्तरिभाषाप्रदणाय च समावेश-ज्ञापकावमेवाऽप्येत्येष्टा सज्जेति पाठेऽपि न दोषः । इदानीं परङ्कार्यत्वपक्षे दोषाभावात् भाष्ये—पर-

परस्मैपदसंज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद्भविष्यति । साऽवकाशा परस्मैपदसंज्ञा ।
कोऽवकाशः ? शनृकसू अवकाशः* ।

परवचने सिति पदं भम् ॥ ६ ॥

परवचने सिति पदं भसंज्ञमपि प्राप्नोति† । 'भयं ते योनिर्ऋत्विषः‡ ।
प्रजां बिन्दाम ऋत्विषः§' । आरम्भसामर्थ्याच्च पदसंज्ञा, परङ्कार्यत्वाच्च भसंज्ञा
प्राप्नोति ।

गतिबुद्ध्यादीनां गयन्तानां कर्म कर्तृसंज्ञम् ॥ १० ॥

गतिबुद्ध्यादीनां गयन्तानां कर्म कर्तृसंज्ञमपि प्राप्नोति× । आरम्भ-
सामर्थ्याच्च कर्मसंज्ञा, परङ्कार्यत्वाच्च कर्तृसंज्ञा प्राप्नोति ।

प्र०-पर्यायः स्यान्न समावेशः । ततश्च पाक्षिकी वृद्धिः स्यात् । परस्मैपदसंज्ञाऽपीति ।
ततश्च पर्याये लब्धेऽनुवृत्तिः समावेशार्था भविष्यतीति भावः । ऋत्विष इति । भसं-
ज्ञार्था सस्या'मोर्गुण'इतिगुणः स्यात्पदसंज्ञा स्ववग्रहाऽर्था स्यात् । गतिबुद्ध्यादीना-
मिति । एकसंज्ञाऽधिकारे गत्यादिसूत्रं कर्मसंज्ञायां सिद्धायां नियमार्थम् । तथा हि—
प्रयोष्यः स्वव्यापारे स्वतन्त्रः प्रयोजकव्यापारेण'बाध्यते इति संज्ञाद्वयप्रसङ्गे एकसंज्ञा-

उ०-वचन इति । ऋत्विषे 'तदस्य प्राप्तमित्यधिकारे 'कर्तोर'णिति वर्तमाने 'छन्दसि घ'सिति
घसू । पदसंज्ञा त्विति । गुणेऽवादेशो 'छोपः शाकस्यस्ये'त्यर्थमपि सेति बोध्यम् । नियमार्थ-
मिति । यद्यपि परङ्कार्यत्वपक्षेपि गत्यादिसूत्रं नियमार्थं, तथाप्यत्र पक्षे इष्टसिद्धिरिति भावः ।
ननु परत्वाकर्तृत्वे प्राप्ते कर्मसंज्ञाविषयधर्मैव गत्यादिसूत्रं स्यात्कथं नियमार्थावगमिष्यत आह—
तथा हीति । प्राधान्यादिति । शब्दशाकत्वाच्छाब्दं प्राधान्यमन्तरङ्गत्वादिभ्यो बलवत् ।
छोपेऽप्यन्तरङ्गकार्याप्रधानकार्यस्य बलावचनं इष्ट मन्त्रिराजस्यसे इति भावः । अविरोधा-
दिति । पूर्वणाऽववादेन निवर्तितस्य परकार्यस्य अवर्तकेनाऽमेन निरवकाशापूर्वकार्यस्य निवर्त-
यितुमशक्यतयैकसंज्ञानियमराहित्येन च विरोधाऽभावादित्यर्थः । गत्यर्थादीनामेवेति ।
'एषां कर्मसंज्ञैवे'ति नियमस्तु न, 'प्राकटारा'दिति शाकवाधापत्तेः । आरम्भसामर्थ्याच्चैति
भाष्ये । 'हेतुमति चे'ति सूत्रे भाष्ये 'गति'सूत्रस्य नियमत्वोक्त्या 'कर्तुं'रित्यत्र प्यन्तधातु-
विपर्ययावश्यकत्वेनाऽप्यन्तधातुविपर्ययस्य 'कर्तुरीप्सिततम'मित्यस्याऽऽरम्भसामर्थ्यादित्यर्थः ।
यत्रैतज्ज्ञाप्यबलाद् गत्यादिसूत्रं विध्यतेम् । परत्वाऽन्तरङ्गत्वापजीव्यत्वैः कर्तृत्वप्राप्तेः । एवं च

* लटः शनृकानचारप्रथमं समानान्तकर्म कपुष ३. २ १२४; १०७.

† सितं च, याच मम् १ ४ १६; १८

‡ कक० ३ २९ १० छ-उसि घम ५ १ १०६ (मोर्गुण ६. ४ १४६)

× गतिबुद्धं 'कर्तां स णी'; स्वतन्त्रः वृत्तां १ ४ ५२, ५४.

१-'बाध्यते' इति सर्वत्र मुद्रितपाठो दृश्यते ।

नैव दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘न कर्म संज्ञायां कर्तृसंज्ञा भवती’ति, यदयं ‘ह्रस्वोऽन्यतरस्याम्’ [१.४.५३] इत्यन्तरस्याह्रस्वह्रस्वोऽन्यतरस्याम् कर्त्तृसंज्ञा भवतीति ।

शेषवचनं च विसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् ॥ ११ ॥

शेषग्रहणं च कर्तव्यम्—‘शेषो ध्यमसि’ [१.४.७] इति । किं प्रयोजनम् ? ‘विसंज्ञानिवृत्त्यर्थम्’ । नदीसंज्ञायां विसंज्ञा मा मृदिति । शकट्यै पद्धत्यै बुद्धयै धेन्यै* । इतरथा हि परह्वार्यत्वाच्च विसंज्ञा, आरम्भसामर्थ्याच्च ‘विति ह्रस्वश्च’ [१.४.६] इति नदीसंज्ञा ।

प्र०—धिकारादन्यतरस्या भाष्यम् । तत्र प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्तत्प्रयुक्तया कर्मसंज्ञया प्रत्ययम् । गुणप्रधानसंनिधौ प्रधानस्य प्रयोजकत्वे सम्भवति पृथग्गुणान्निवृत्तं स्वकार्यं न प्रयुज्यते । ततश्च सिद्धायां प्रयोग्यस्य कर्मसंज्ञायां ‘गत्यर्थादीनामत्राऽन्यन्तानां कर्ता अन्यन्तानां कर्मसंज्ञो भवति नान्येषामिति नियमः त्रियने । तेन ‘पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति कर्मसंज्ञा न भवति । प्रधानप्रयुक्तकर्मसंज्ञाऽभावे च गुणनियानिमित्ता कर्तृसंज्ञा प्रवर्तते । यदा तु ‘परंकार्ये’मिति पाठस्तदाऽत्रिगोचरमर्थेन संज्ञाद्वयप्रमद्वे गत्यर्थादीनामेवेति नियमेन अन्यन्तधात्वन्तरप्रयोग्यात्कर्मसंज्ञा व्याप्यते । गत्यर्थादि-प्रयोग्यस्य तु संज्ञाद्वयप्रमद्व इत्यर्थः । यदयमिति । यदि तु गत्यर्थादिप्रयोग्यस्य संज्ञाद्वयं प्रागल्भ्येनैव सूत्रे दृष्टावच्छिद्यतां नाऽपरिव्यताम्यतरस्याह्रस्वमित्यर्थः । शकट्यै इति । शकटिशब्दान्ते प्रत्यये कृते परत्वाश्रयसंज्ञानिमित्तं आटि कृते तस्य

उ०—पाचयत्यादी न दोषः । परशास्त्रसामर्थ्यादिपक्षे गत्यादिप्रयोग्यसंज्ञायां शिष्यार्थ इति, तत्र । प्रधानानुरोधेन सर्वतो बलवत्तया । हि चाऽत्र पाठे विषयार्थस्य गुणवत्त्वप्रयोजकस्य शिरोधार्याहेति विद् । यद्वैति । ननु समावेदस्य सिद्धावेति पक्षे कर्तृसंज्ञाप्रयोजकत्वात् तद्वत् । न च मङ्गयोः समावेदोऽपि तत्प्रादयिभवाद्योऽपि दद्याद्योऽपि चादौलस्य चाऽभावात् पयोः पत्यतीति वाच्यम् । समावेदस्य कर्मसंज्ञायाऽभावेन भवप्रामाण्यमिति निवेद्याऽप्रवृत्तौ नित्यं पट्टी । पयोः तु कर्तृत्वे निविष्टेऽपि कर्मात्वे तदभावापक्षे भाष्ये परलोचनं विदोषादिनिषेधः, ह्रस्वविषयेऽर्थाभावेन तादृशप्रत्ययस्य गत्यर्थाभाव इति भाष्येनाप्यम् ।

ह्रस्वमिति । ह्रस्वमिति पुञ्जितम् । यदा सूत्रगतकृत्यप्रादेशादह्रस्वस्य ह्रस्वस्य च पक्षे ह्रस्वोऽपि द्विवचनान्न इति बोध्यम् । अनुरादिनिमित्ता अत्रागम्यतेनामभय इत्यत आह—अयं भाव इति । तत्र पिलच्छेद इति । गुणेन नदीसंज्ञानिमित्तवशात्तु पुनरागमो-संभवेन नदीसंज्ञाऽपेक्षया परावृत्तिरिति भावः । अतिरिक्तमिति । एवंविद्धमाशङ्क्य परमिच्छित्तत्वात्प्राप्त्यभावा इति बोध्यम् । तदभावादिति । इत्यानुरोधार्थमेव बलवत्तये न त्वन्वि-

न वाऽसंभवात् ॥ १२ ॥

न वा कर्तव्यम् । नदीस ज्ञाया घिसंज्ञा कस्मान्न भवति ? 'अस भवात्' ।
कोऽसावसंभवः ?

ह्रस्वलक्षणा हि नदीसंज्ञा घिसंज्ञायां च गुणः ॥ १३ ॥

ह्रस्वलक्षणा हि नदीस ज्ञा, घिस ज्ञाया च गुणेन भवितव्यम् ।

तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीसंज्ञायां घिसंज्ञाऽभायः ॥ १४ ॥

तत्र वचनप्रामाण्यान्नदीस ज्ञाया घिस ज्ञा न भविष्यति । किं कारणम् ?
आश्रयाऽभावात् ।

आश्रयाभावान्नदीसज्ञायां घिसज्ञानिवृत्तिरिति

चेद्यणादेशाऽभावः ॥ १५ ॥

आश्रयाऽभावान्नदीस ज्ञा घिस ज्ञानिवृत्तिरिति चेदेवमुच्यते, यणादेशोऽपि
न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः ।

नद्याश्रयत्वाद्यणादेशस्य ह्रस्वस्य नदीसंज्ञाभावः ॥ १६ ॥

नद्याश्रयो यणादेशः । यदा नदीस ज्ञाया घिस ज्ञा बाधिता तत उत्तरकाल
यणादेशेन भवितव्यम् । नद्याश्रयत्वाद्यणादेशस्य ह्रस्वस्य नदीस ज्ञा भविष्यति ।

प्र०—किङ्कत्वाद् 'घेडिती' ति गुणः प्राप्नोति । न वाऽसंभवादिति । अयं भावः—यद्यत्र
घिसज्ञा प्रवर्तते तदान्तरङ्गत्वा पूर्वमेव तस्या प्रवृत्तिः स्यात् । नदीसज्ञा तु द्विप्रत्यया
पेक्षा बहिरङ्गा । तत्र घिलक्षणे गुणे कृत ह्रस्वाऽभावादस्त्वधित्वाच्च स्थानिवत्त्वाऽ
भावान्नदीसज्ञा नैव प्रवर्ततेति नदीसज्ञाविधानं ह्रस्वस्याऽनर्थकमेव स्यात् । तस्मान्नदी
सज्ञाविधानसामर्थ्यादत्र घिसज्ञा न भवतीति । नद्याश्रयत्वादिति । यं विधिं प्रत्युप
देशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यत यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नाऽसौ बाध्यत इति भावः ।

उ०—धावपि स्थानिवत्त्वादीति भावः । भाष्य—आश्रयाभावादिति । नदीत्वस्याश्रयभूतह्रस्वा
भावादित्यर्थः ।

यस्य त्विति । नदीत्वाऽभावे घित्वाऽनिवृत्तगुणेन यणो बाधाघणो निमित्तं नदीत्वमिति
भावः । माऽस्तु दोषवचनं घिसज्ञानिवृत्त्यर्थम्, बहुव्रीहिप्रतिषेधायं तु कर्त्तव्यमेवेत्याह

बहुव्रीह्यर्थं तु ॥ १७ ॥

बहुव्रीहिप्रतिषेधार्थं तु शेषग्रहणं कर्तव्यं—‘शेषो बहुव्रीहिः’ [२.२.२३]
इति ।

किं प्रयोजनम् ?

प्रयोजनमव्ययीभावोपमानद्विगुकृत्वापेषु ॥ १८ ॥

अव्ययीभावे—उन्मत्तगङ्गम् लोहितगङ्गम् । उपमाने—शस्त्रीश्यामा
कुमुदश्येनी× । द्विगु—पञ्चगवम् दशगवम्+ । कृत्वापे—निष्कौशाम्भिः
निर्वाराणसिः† ।

प्र०—उन्मत्तगङ्गमिति । अत्र बहुव्रीहिसंज्ञायां सत्यां पूर्वपदप्रकृतिस्वरः पाक्षिकश्च कप्स-
मासान्तः प्राप्नोति । शस्त्रीश्यामेति । यदा श्यामाशब्दः शस्त्र्यामेव उपमाने वर्तते,
उपमेयं तु समासवाच्यं, तदाऽन्यपदार्थवृत्तित्वाद्बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गाच्चन्निबन्धनः पाक्षिक-
कप्प्रसङ्गः । स्वरस्तु ‘वत्पुरुषे तुल्यार्थे’ति निधीयते इति वत्र नाऽस्ति विरोधः ।
पञ्चगवमिति । यदा समाहारो भावरूपो वाच्यस्तदाऽन्यपदार्थेसङ्गावः । समाहित्य-
माणांर्थत्वे तु तदभावः । बहुव्रीहिसंज्ञायां सत्यां तन्निबन्धनस्वरप्रसङ्गः । कप्स्त्वशेष-
त्वात्प्रसङ्गाऽभावः । नन्वत्र टचञित्करणद्वयबहुव्रीहिस्वरो न भविष्यति । एवं तद्बुदा-
हरणदिगियम् । इदं चार्थोदाहरणं ‘पञ्चपात्र’मिति । निष्कौशाम्यरिति । क्रान्तस्या-

उ०—भावे—बहुव्रीह्यर्थे इति । अत्रेति । उन्मत्तचित्काभृतस्य पूर्वनिपातस्तु बहुव्रीहित्वाऽ-
भावेऽपुनस्तत्त्वेन संविता संज्ञाया अप्रतीतेष्वाऽऽधिक इति भावः । निपनपुसकथं तु
संज्ञयोः समावेशो न सिद्धम् । पाक्षिकः क्वचित् । ‘दीपा’दिति कपो ‘न संज्ञाया’मिति
निषेधाच्चिदमयम् । शेषग्रहणे तु मदीपश्चटिनसमुदायस्यान्यपदार्थं विद्यमानस्य समासोक्तैः
शेषत्वाऽभावाच्च बहुव्रीहिरिति बोध्यम् । ननु समानाधिकरणसमासोऽयम्, अत एव
‘शृगवपले’त्यादौ पुंलङ्गम् । तथाऽन्यपदार्थप्रतीतिरत आह—यदेति । अपमपि पक्षरत्नसूत्र-
भाष्ये स्पष्टः । भावरूप इति । विदोभ्यमृत इत्यर्थः । समाहित्यमात्रेति । ‘समाहारे चे’त्यत्र
कर्मसाधनः समाहारस्तस्य इति भावः । आरोपत्वादिति । ‘दीपा’दित्युक्ते समासान्ताःपेक्षया
शेष इत्यभिमानेनेदम् । ‘अनन्तरबहुव्रीह्यधिकारापेक्षं दोषा’मिति भाष्यसंमतपक्षे तु तस्यापि
प्रसङ्ग इति चिन्तयम् । टचञित्करणादिति । अस्या अभ्यत्र राजगवीत्यादौ चारितार्थादिदं
चिन्तयमिति कश्चित् । पञ्चपात्रमिति । अत्र शेषत्वात्कपोऽप्यापत्तिः । एतानि प्रयोजनानि

† अ-पराशरे च संज्ञाया २. १. २१; (बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्; शेषादिभाषा २. २. १;
५. ४. ११४)

× अमानानि स मागवचनेः २. १. ५५, (शेषादिभाषा, नृपुंलङ्ग ५. ४. १५४; १५१)

+ तदिगयोत्तरपरमभाष्ये च, संज्ञापूर्वो द्विगु २. १. ५१; ५२. (बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् २. १. १)

‡ आरयः चापे २. २. १८ वा० ४; (नृपुंलङ्ग ५. ४. १५१)

तत्र शेषवचनादोषः संख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु

बहुव्रीहिप्रतिषेधः ॥ १६ ॥

तत्र शेषवचनादोषो भवति । सह्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहिः प्रतिषेधः प्राप्नोति । सह्या—द्वीरावतीको देश, त्रीरावतीको देश * । समानाधिकरण—वीरपुरुषको ग्राम † । नञ्समासे—अत्राहणको देश, श्रवृषलको देश ‡ ।

कृत्वापे च शेषवचनात्प्रादिभिर्न बहुव्रीहिः ॥ २० ॥

कृत्वापे च शेषवचनात्प्रादिभिर्बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति । प्रपतितपर्यः प्रपर्यकः । प्रपतितपलाशः प्रपलाशक इति× । अर्थैकसंज्ञाधिकारे कथं सिद्ध्यति ? 'एक-

प्र०—यपदार्थस्य समासवाच्यत्वे बहुव्रीहिसंज्ञाया तन्निबन्धनो नदीलक्षणः कल्पसङ्गः । यदा तु पूर्वपदमेव ज्ञान्ताद्यर्थवृत्तिस्तदा-यपदार्थाऽभावः । क्रियमाणेषु शेषग्रहणे दोषान्तर-प्रसङ्गमाह—नञेति । एकसंज्ञावादी तु शेषग्रहणं न करोति । अनवकाशाभिरव्ययी-भावादिसंज्ञाभिर्बहुव्रीहिसंज्ञावाधस्य सिद्धत्वात् । द्वीरावतीकादिषु तु परत्वाद्वहुव्रीहि-भेद्विध्यति । द्वीरावतीक इति । 'नदीभिश्चेत्यव्ययीभावः प्राप्नोति । तस्य त्ववकाशः—पञ्चनदमित्यादि, यदा समाहित्यमाणोऽर्थो वाच्यः । प्रपतितपर्यं प्रपर्यक इति ।

उ० वापग्रहणस्य पदतः शेषार्थकत्वपक्षः । त्रिकतः शेषे स्वमर्थे द्वयं शेषग्रहणे कृते सिध्यति । आद्यं तु प्रयोगमदूय त्रिकतः शेषे शेषग्रहणे कृतपि न सिध्यतीति बोध्यम् । समासवाच्यत्वे इति । समास एव ज्ञान्ताद्यर्थवृत्तौ 'यदागमे ही तिस्यार्येनैकार्थीभावबलात्समासस्यैव सोऽर्थः इति भावः । यदा त्विति । एकार्थीभावस्तु पञ्चम्यधर्मतभावेनेति तज्ज्ञावः । क्रियमाणेषूपीति । तत्करणमेव प्रथमो दोषः । कृते दोषान्तरमपीति भावः । सह्यासमानाधिकरण-नञां समासोक्ते शेषत्वाऽभावात्तत्र बहुव्रीह्यप्राप्तिरिति बोध्यम् । शेषग्रहणं न करोतीति । पदतः शेषार्थं न करोति, त्रिकतः शेषार्थं तु करिष्यतीत्यर्थः । परत्वादिति । नञ्समासादयोऽन्यपदार्थाऽविवक्ष्यता चरितार्थाः । अव्ययीभावोऽपि समाहित्यमाणार्थत्वे चरितार्थः, बहुव्रीहिरप्यन्यत्र चरितार्थः । न च समानाधिकरणतत्पुरुषविषय बहुव्रीहिः क चरितार्थः, व्यधिकरणे चरितार्थ इत्यभिमानात् । यदा तस्य तदापक्षस्यसनकाशवेनैव । परत्वं च वाचकत्वोपलक्षणम् । भाष्ये—'विप्रतिषेधा दिव्यपि तथैव बोध्यम् । प्राप्नोतीति । तथा वाऽनयोपदयोर्न शेषवचनमिति बहुव्रीह्यप्राप्तिः । ननु द्वीरावतीकेऽनवकाशात्वा'अदभि'इत्येवमेतैव भाष्यम् । एवं च कथमत्र बहुव्रीहिः, किमर्थं वा निषेधोऽस्त आह—तस्य त्ववकाश इति ।

* नदीभिः २ १ २० † पूर्वापरप्रथम वाराह २ १ ५८

‡ नम् २ २ १ आदयः काचके २ २ १८ वा० ४ । १-इदं वातिकेनेन वरवित्यज्यते ।

संज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद् बहुव्रीहिः' । एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद् बहुव्रीहि-
र्भविष्यति ।

एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद्बहुव्रीहिरिति चेत् क्कार्थे प्रतिषेधः ॥२१॥

एकसंज्ञाधिकारे विप्रतिषेधाद् बहुव्रीहिरिति चेत्कार्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः ॥ तत्पुरुषोऽत्र बाधको भविष्यति ।

तत्पुरुष इति चेदन्यत्र क्कार्थात्प्रतिषेधः ॥ २२ ॥

तत्पुरुष इति चेदन्यत्र क्कार्थात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रपतितपर्यः प्रपर्णकः ।
प्रपतितपलाशः प्रपलाशक इति ।

सिद्धं तु प्रादीनां क्कार्थे तत्पुरुषवचनात् ॥ २३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? प्रादीनां क्कार्थे तत्पुरुषो भवतीति वक्तव्यम् ।

कानि पुनस्य योगस्य प्रयोजनानि ?

प्र०—'प्रपर्णक' इत्युदाहरणम् । कृत्रेणप्रदर्शनार्थं तु 'प्रपतितपर्य' इत्युक्तम् । यथा 'निष्कौ-
शाम्बि'रिति तत्पुरुषसंज्ञा भवति एवं प्रपर्णक इत्यत्रापि स्यादित्यर्थः । तत्पुरुषोऽत्रेति ।
परिगणनं मनसि कृत्वाह । इतरो निरोपमप्रविषयाह—तत्पुरुष इतीति । सिद्धं
त्विति । क्कार्थो यत्र समासार्थेनत्र तत्पुरुषसंज्ञा । 'प्रपर्णक' इत्यत्र तु क्कार्थः पर्य-
निरोपणं, समासार्थेनन्य एवेति बहुव्रीहिर्भवति ।

कानि पुनरिति । अस्मिन्प्रकरणे पठितानां संज्ञानां यासां समावेशो नेप्यने
ताः प्रयोजनम् । प्रकरणान्तरादिहिता अप्यनिर्दिष्टमात्रसमावेशा उपसङ्गपातव्यत्वेन

उ०—ननु तत्रापि समाहारस्याश्रयपदार्थस्य सारवाक्यमवकाशोऽत्र आह—यदेति । एवं सति
पञ्चानां नदीनां समाहार इत्यर्थे परत्वाद्बहुव्रीहिः प्राप्नोति, सोपि दोषग्रहणादेव वारणीयः
परंकार्यत्वमिति पाठे इति सिद्धं । वस्तुतः 'समाहारे बाधमिष्यत' इत्युक्तेर्मात्रसाधनत्वात्
समाहारवाक्यस्य समाहाररूपेऽश्रयपदार्थेऽयमववाद इति मत्वा द्वीरावतीके दोषग्रहणाद्व्याप्ते
दोष उक्तः । सङ्ख्येयत्वनुवर्तमाने 'नदीनिदये त्यग्रेषां पदानां ग्रहणेनाऽश्रयत्वाद् । प्रपतित-
पर्ये 'प्रादयो गताद्यर्थे' इत्यस्याऽप्रवृत्तेराह—प्रपर्णक इति । भाष्ये—क्कार्थे प्रतिषेध
इत्यस्य—क्कार्थे बाध्यं बहुव्रीहिप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । ननु कृतातीतिमूत्रवदितः
समासापि सुपुङ्गव इत्यादीं सारवाक्योऽत्र आह—परिगणनमिति । 'प्रादयो गताद्यर्थे'-
इत्यादीन्पि परिगणनद्वारा स्वतन्त्रविधायकाम्येष, न तु मत्प्रवृत्तभूताम्येषां भावः । ननु
क्कार्थे विशेष्ये तापुङ्गवः, तद्विनि बहुव्रीहिरिति निश्चयविषयतास्तत्पुरुष इति चेत्पाठप्रपञ्चमत्र
आह—इतर इति । 'प्रादयो गताद्यर्थे' इति परिगणनरूपं विशेषमज्ञाप्येति । तथा च तत्र
तापुङ्गवप्रतिषेधो वक्तव्य इत्युक्तः । वस्तुतस्तत्र दोषग्रहणमुपयोगोत्पन्नवत् । 'शोभादिभावे'ति

प्रयोजन ह्रस्वसंज्ञां दीर्घप्लुतौ ॥ २४ ॥

ह्रस्वसंज्ञा दीर्घप्लुतसंज्ञे बाधते* ।

तिङ्सार्वधातुक लिङ्लिटोरार्धधातुकम् ॥ २५ ॥

तिङ्सार्वधातुकसंज्ञा लिङ्टोरार्धधातुकसंज्ञा बाधते† ।

अप्रत्यं वृद्ध युवा ॥ २६ ॥

अप्रत्य वृद्ध युवसंज्ञा बाधते‡ ।

प्र०-प्रयोजनानि भवन्तीति प्रभपूर्वकं दर्शयितुमाह—ह्रस्वसंज्ञामिति । ‘ककालोऽब्भूस्व संज्ञा’ इत्युक्तम् । उकारश्चाऽणत्वाद् द्विमात्रत्रिमात्रयोर्माहक इति सयोरपि ह्रस्वसंज्ञा प्राप्ता दीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यां बाध्यते । स च बाधस्तत्रैव सूत्रे विस्तरेण प्रतिपादितः । तिङ्सार्वधातुकमिति । लिङ्लिटोश्च सार्वधातुकसंज्ञायां सत्यां सन्निवन्धना शयादयः प्राप्नुवन्ति । आर्द्धधातुकसंज्ञा तु सन्निवन्धनेऽप्यर्थः ‘छन्दस्युभयथे’ति तु सिद्धामार्द्धधातुकसंज्ञार्थं शेषस्यापि सार्वधातुकसंज्ञार्थं स्यादित्यह्नापकमसमावेशस्य । अप्रत्यं वृद्धमिति । अत्र समावेशे सति शालङ्के पैलस्य च यून्श्लोत्रा इति विवक्षिते ‘गोत्रेऽलुगची’ति फक्फिजोरलुक्प्रसज्येत । ‘फक्फिजोर-यतरस्या’मित्ययं तु लुग्वक्लृप् आनन्तर्यायुनि

उ०-सूत्रे दोषाधिकारस्थावित्यर्थं लामाह, त्रिकतश्च दोषः । तेन ‘पर कार्य’मिति पाठे सङ्गता समानाधिकरणमन्वसासकृद्योषेषु दोषः परिहार्यः । एव च तद्दोषोक्तिरेकदेशयुक्तिः । ‘अमत्त गङ्गा’मित्यत्र तु दोषः स्थित एवेति ‘पर कार्य’मिति पाठो दूषितो भगवता, क्षरिवये दोषास्वेति बोध्यम् । नन्वेतद्वधिप्रविष्टसंज्ञासु फलसंज्ञाप्रभानुपपत्तिरत आह—अस्मिन्निति । स च बाध इति । तत्परत्वं समानार्थकालग्रहणेन प्रतिपादित इति भावः । ननु समावेशो ‘छन्दस्युभयथे’ति इत्यर्थं स्यादत आह—छन्दसीति । तिङ्—लङ्गाद्यादेशानाम् । शेषस्यापि—तस्यादे । कस्तुतोऽत्र ‘लङ् शाकटायनस्यैवे’त्यत एवकाराशुपुत्तेन समावेशः । एव ‘लिङ्गशिपी’त्यत्रापि । भाष्ये—यृद्ध—गोत्रम् । अत्र समावेश इति । शालङ्कोर्गोत्रापर्य बाह्यादीन्, शालङ्को शलङ्कादेशश्च । ततो यूनि ‘यनिजोश्चे’ति फक् । ‘पैलादिभ्यश्चे’ति लुक् । पीलाशब्दात् ‘पीलाया वै तिगोत्रेऽण्’ । ततो यू न्यणो द्वयच्’ इति फिन् । तस्य पूर्व्येण लुक् । न च ‘गोत्रेऽलुगची’त्यनेनाऽलुग्यपि यूनि गिति परो लुग्भविष्यतीति वाच्यम् । ततोऽपि परस्य ‘फक्फिजोरन्यतरस्या’मित्यस्य प्रवृत्त्या पक्षे प्रत्ययश्च वणप्रसङ्गादिति भावः । सिद्धान्ते तु त्रिकरणे नैवैत एवेत्याह—फक्फिजोरिति । अन्तरङ्गत्वात्पैलादिलुकाऽपहारेण सिद्धान्ते यूनि लुगमासेरिति भावः । ‘गोत्रेऽलुगची’त्यत्र भूभिः प्राप्तस्य लुकोऽलु गिति भाष्योक्तेरत्र दोषः

* ककालोऽब्भूस्वदीर्घप्लुत १ २ २७

† तिङ्शिपि सार्वधातुकम्, लिङ् च, लिङ्गशिपि १ ४ ११२, ११५, ११६

‡ अप्रत्यं पौत्रप्रज्ञात गोत्रम् जीवति तु वंशे युवा ४ १ १२२, १२३

धिं नदी ॥ २७ ॥

धिसंज्ञां नदीसंज्ञां वाधते × ।

लघु गुरु ॥ २८ ॥

लघुसंज्ञां गुरुसंज्ञां वाधते + ।

पदं भम् ॥ २९ ॥

पदसंज्ञां भसंज्ञां वाधते † ।

अपादानमुत्तराणि धनुषा विध्यति कंसपात्र्यां भुङ्क्ते गां दोग्धि
घनुर्विध्यतीति ॥ ३० ॥

अपादानसंज्ञामुत्तराणि कारकाणि वाधन्ते । क ? धनुषा विध्यति,
कंसपात्र्यां भुङ्क्ते, गां दोग्धि, घनुर्विध्यति ॥ 'धनुषा विध्यती'त्यपाययुक्तत्वाच्च
'ध्रुवमपायेऽपादानम्' [१. ४. २४] इत्यपादानसंज्ञा प्राप्नोति, 'साधकतमं
करणम्' [४२] इति च करणसंज्ञा । करणसंज्ञा परा, सा भवति ॥
'कंसपात्र्यां भुङ्क्ते' इत्यत्रापाययुक्तत्वाच्च 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' इत्यपादानसंज्ञा
प्राप्नोति, 'आधारोऽधिकरणम्' [४५] इति चाऽधिकरणसंज्ञा । अधिकरण-

प्र०-लुगित्येतमेव लुक् वाधते न तु 'पैलादिभ्यश्चे'त्येतमपि । धिं नदीति । 'शकट्यै' इत्यत्र
धिलक्षणागुणाऽभावः । लघ्विति । 'अततच्'दित्यादौ सन्बद्धावाऽभावः । घनुषा
विध्यतीति । अपायविवक्षया विना धनुषो व्यधेः साधकतमत्वाऽभावात्संज्ञाद्वय-

उ०-श्रित्यः । तस्मादीपगवस्य गोत्रस्यापत्यमौपगविरित्यादा'वेको गोत्र' इति नियमादिन् न
स्यादिति कर्त्तुं बोध्यम् । तुल्यस्यैवकारार्थत्वादिहाऽसमावेशो बोध्यः । शकट्यै इति । यद्यपि
नदीसंज्ञाविधानसामर्थ्याद्विषयं मेति प्रागुपपादितं तथापि समावेशस्याऽनिष्टतामात्रेणोदाहरण-
त्वमुक्तमिति बोध्यम् । नन्वत्र धनुषः करणत्वेनाऽपादानत्वप्रसक्तिरेव नेत्यत आह—अपा-
येति । घनुर्निर्गतशरकरणकवेधे धनुषः साक्षात्करणत्वाऽसम्भवादवश्यं निर्गमनपूर्वके वेधे
विध्यति वधंपित्वा तद्व्यत्यक्तनिर्गमनस्याऽवधिभावैर्नैव निर्वैतकं घनुर्वेधे परम्परया करणमित्य-
वश्यं वाच्यमित्यस्युभयोः प्राप्तिरिति भावः । कंसपात्र्यामित्यादेरपि कंसपात्रीतो निर्गतमधं
भुङ्क्ते इत्याद्यर्थः । ईदृशस्थले घनुःकंसपात्र्यादेर्देधान्वय इति बोध्यम् । न च कार्यकालपक्षे
संज्ञाशास्त्राणां विधिप्रदेशेष्वेव वाक्यार्थेन विपरीतं परत्वं, पञ्चमीप्रदेशोपस्थितापादानसंज्ञा

× शेषो ध्यसिद्धिः; यू स्थ्याख्यौ नदी १ ४ ७, १ + हरव लघु सवोये गुरु १ ४ १०; ११

† मुक्तिवन्तं परम्; यत्रि भम् १.४ १४, १८. १-स्वविधु "अपादानमुत्तराणि" शेषेऽत्रातिरिक्तम् ।

संज्ञा परा, सा भवति ॥ 'गां दोग्धी'त्यत्रापाययुक्तत्वाच्चाऽपादानसंज्ञा प्राप्नोति, 'कर्तुं रीप्सिततमं कर्म' [४६] इति च कर्मसंज्ञा । कर्मसंज्ञा परा, सा भवति ॥ 'धनुर्विध्यती'त्यत्राऽपाययुक्तत्वाच्चापादानसंज्ञा प्राप्नोति, 'स्वतन्त्रः कर्ता' [५४] इति च कर्तृसंज्ञा । कर्तृसंज्ञा परा, सा भवति ।

क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म संप्रदानम् ॥ ३१ ॥

क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्मसंज्ञा संप्रदानसंज्ञां बाधते* ।

करणं पराणि साध्वसिश्छिनत्तीति' ॥ ३२ ॥

करणसंज्ञां पराणि कारकाणि बाधन्ते । क ? 'धनुर्विध्यति', 'असि-
श्छिनत्ती'ति ।

अधिकरणं कर्म गेहं प्रविशति' ॥ ३३ ॥

अधिकरणसंज्ञां कर्मसंज्ञा बाधते† । क ? 'गेहं प्रविशती'ति ।

अधिकरणं कर्ता स्थाली पचति' ॥ ३४ ॥

अधिकरणसंज्ञां कर्तृसंज्ञा बाधते× । क ? 'स्थाली पचती'ति ।

अध्युपसृष्टं कर्म ॥ ३५ ॥

अध्युपसृष्टं कर्माऽधिकरणसंज्ञा बाधते+ ।

गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ॥ ३६ ॥

गत्युपसर्गसंज्ञे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा बाधते** ।

प्र०—प्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञा भवति । गत्युपसर्गसंज्ञे इति । तेन सुसित्तमित्यादौ पत्वं न भवति, 'सूपमानात् क' इति गतिसंज्ञकसुशब्दाश्रयमन्तोदात्तत्वं च । पूर्वपदप्रकृति-

उ०—यास्तृतीयविध्युपस्थितकरणसंज्ञायाः परत्वात् । एषः 'महोपोऽम' इत्याद्येकवाक्यतापक्षम-
संज्ञया नलोपायेकवाक्यतापक्षपदसंज्ञायाः परत्वादसिद्धत्वाच्च बाधो न स्यादिति वाच्यम् ।
एतदधिकारस्य संज्ञाविषये यथोद्देशपक्षस्यैवाऽङ्गीकारेणाऽदोषात् । भाष्ये—गां दोग्धीति ।

* क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म, क्रुधद्रुहोर्भाष्ये यानां य प्रति कोपः १ ४. ३८, ३०

†—'करणं पराणि' 'करणं पराणि धनुर्विध्यति अमिदञ्चनत्तीति' च केचित्पठन्ति ।

‡ साधकतमं करणम् १ ४ ४२ २—कविचु 'अधिकरणं कर्म' इत्येव वार्तिकम् ।

‡ भाषारोऽधिकरणम्; कर्तुं रीप्सिततमं कर्म १ ४ ४५, ४९ ३—'अधिकरणं कर्ता' इत्येव वार्तिकम् ।

× भाषारोऽधिकरणम्, स्वतन्त्रः कर्ता १ ४. ४५, ५४.

+ अपिर्वा वरणात् कर्म, अ ५ रोऽधिकरणम् १ ४. ४६, ४५.

** उपसर्गः क्रियायोगः, गतिश्च, कर्मप्रवचनीयाः १. ४. ५९; ६०; ८३.

परस्मैपदमात्मनेपदम् ॥ ३७ ॥

परस्मैपदसंज्ञामात्मनेपदसंज्ञा बाधते† ।

समाससंज्ञाश्च ॥ ३८ ॥

समाससंज्ञाश्च या याः परा अनवकाशाश्च, तास्ताः पूर्वाः सावकाशाश्च बाधन्ते ।

अर्थवत्प्रातिपदिकम् ॥ ३९ ॥

अर्थवत्प्रातिपदिकसंज्ञं भवति ।

प्र०—स्वर एव तु भवति । परस्मैपदसंज्ञामिति । तेन 'ऽक्योष्ठाऽक्रमत' इत्यादौ वृद्धिर्दीर्घा-
द्यभावः । समाससंज्ञाश्चेति । तेन 'लोहितगङ्गा'मित्यव्ययीभाव एव । 'द्वीरावसीक' इति

उ०—बुद्देर्दिभागानुकूलस्यापारानुकूलस्यापारार्थकत्वे कर्तृव्यापारजभ्यकलाभयत्वात्कर्तृरित्यस्य
प्राप्तिः । विभागनिरूपिताऽवधित्वविवक्षणाच्चाऽप्यादानत्वप्राप्तिः । न च पयःसंनिधौ गीर्णे-
त्सिततमा, कारकान्तरापेक्षयैव प्रकर्षस्य विवक्षितत्वात्, नतु स्वकक्षायामेव, कर्मान्तरापेक्ष-
यापि । अत एवाऽद्येन पथा दीपिकया गच्छनीत्यनेककरणयोगः । 'अकथितं चे'त्येतत्त्व-
पादानत्यापविदक्षायामेवेति न तेन विप्रतिपेध इति दिक् । धनुर्विध्यसीत्यत्र धनुर्निर्गतशर-
करणकवेधो धनुर्कर्तृक इति, धनुर्करणको धनुर्मुक्षिश्च व्यापार इति या बोधः । स्वस्यापारे
स्वस्यापि करणत्वविवक्षासम्भवात् । एवमसिद्धिस्तत्तीत्यादौ ।

भाष्ये—गेहं प्रविशतीति । 'गेहे प्रविशति' 'ग्रामे आगत' इत्यादि त्वसाध्वेवेति
योष्यम् । केचित्तु यदा तेषां संयोगसमानाधिकरणो व्यापारोऽर्थस्तदा कर्मत्वाऽप्राप्तेस्तत्साधुत्वं
योष्यम् । यदा तु व्यधिकरणो व्यापारोऽर्थस्तदोभयविवक्षायां भाष्योदाहरणोपपत्तिर्बोध्यमाणा ।
तत्तु ह्युभयोर्वायलुविवधायकान्तिकस्य भाष्यविरहम् । तत्र हि हृदिःपृष्ठगत्यादी द्वितीयार्थं व्या-
ससमी द्रष्टव्येयुक्तम् । 'गेहं प्रविशती'त्यादौ गेहाधिकरणको गेहफलेको व्यापार इति बोधः ।
अप्राऽग्निरणत्वं कर्मप्रयोनियतत्वम् । पत्यं नेति । 'उपसर्गाःसुजोतीःयनेनेति शेषः ।
प्रकृतिस्वरः,—तत्पुरुषे सुख्यार्थित्यनेन । वृद्धिः,—सिचि धुरि रिति । दीर्घः,—
'क्रमः परस्मैपदे'ति । क्रमत इति । 'वृत्तिसर्गे'त्यात्मनेपदम् । अव्ययीभावः—
अनवकाशत्वात् । चतुर्गोहिः—परत्वात् । समास इति सामान्यसंज्ञां 'सह सुपे'त्यत्र
चरितार्थामभ्ययीभावादिनिशेषसंज्ञा ॥ बाधन्ते समाससंज्ञाऽनुवादेन तासां विधानात् । अत
एव 'समासान्ता' इत्यधिकारे 'ऽव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य' इत्यादिविधानं सद्रूपते । एकेति ।
एवं चोभयोनिरवकाशत्वाच्च बाध्यवाच्यभाव इति भावः । नन्वेवमपि पर्यायः स्यादत आह—
चकारेति । समाविशतीति । पर्यायस्तु न, 'अभ्ययादाप्मुष' इति ज्ञापकात् । संज्ञान्तर-

गुणवचनं च ॥४०॥

गुणवचनसंज्ञं च भवत्यर्थवत् ।

समासकृत्तद्धिताऽव्ययसर्वनामाऽसर्वलिङ्गा जातिः ॥४१॥

समास—समाससंज्ञा च वक्तव्या । कृत्—कृत्संज्ञा च वक्तव्या । तद्धित—तद्धितसंज्ञा च वक्तव्या । अव्यय—अव्ययसंज्ञा च वक्तव्या । सर्वनाम—सर्वनामसंज्ञा च वक्तव्या । सर्वलिङ्गा जातिरित्येतच्च वक्तव्यम् ।

संख्या ॥ ४२ ॥

सङ्ख्यासंज्ञा च वक्तव्या ।

प्र०—बहुव्रीहिरेव भवति । गुणवचनं चेति । एकविषयत्वाच्चकारकरणाच्च गुणवचनप्रातिपदिकसंज्ञयोः समावेशो भवति । उत्तरासु च संज्ञासु 'प्रातिपदिक'मित्यनुवर्तनात्ताभिः प्रातिपदिकसंज्ञा समाविशति । गुणवचनसंज्ञा तु ताभिर्बाध्यते । तस्याश्च व्यञ्जिभिः प्रयोजनम् । ब्राह्मणादिग्रहणं तु समासादिसंज्ञाविषयार्थं प्राणभृज्जात्यादिलक्षणप्रत्ययवाचनार्थं युवाद्यसमावेशार्थं च ।

सर्वलिङ्गा जातिरिति । 'लिङ्गानां च न सर्वभा'गिति लक्ष्यलक्षितां जातिमाश्रयति । चित्रगुत्वं, कारकत्वं, औपगवत्वं, अवैस्त्व, सर्वत्वं, गोत्वं, बहुत्वं, पञ्चत्वं,

उ०—विनिर्मुक्तस्यलाभमावेनाऽनुवृत्तिं विनैव पर्यायसिद्धिश्चेति भावः । गुणवचनसंज्ञा त्विति । एवं चाऽत्र शास्त्रे—'गुणवचन'शब्देन जातिसंज्ञाऽव्ययकृदन्ततद्धितान्तसमस्तसर्वनामसंख्याशब्दातिरिक्तः शब्दो गृह्यत इति बोध्यम् । अत एव 'दारवतीत्व'मित्यत्र न पुंवज्ञाव इति बोध्यम् । अत्र कृत्तद्धितसंज्ञे तदन्तस्य बोध्ये, प्रातिपदिकसंज्ञासमानाधिकरणत्वात् । न च गुणिपरशुक्रादीनां गुणवचनत्वानापत्तिस्तत्र मनुव्लोपादिति दाक्ष्यं, श्रूयमाणतद्धितान्तस्यैव तत्संज्ञाविधानेनाऽदोषात् । गुणगुणिनोरभेदविवक्षायां तथारण्यभावेनाऽक्षतेश्च । मनुव्लोपस्तु भेदविवक्षायां शुक्रवानित्यादेरसाधुत्वाय । तदा मनुषोऽनभिधानमाश्रित्य तु प्रायाख्यानमिति बोध्यम् । रूपादयो जातिसम्दाः, असर्वलिङ्गत्वात् । व्यञ्जिभिरिति । 'वोतो गुणवचनाव' 'स्वतलो'गुणवचनस्यै'त्यादेरप्युपलक्षणमेतत् । ननु प्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसंज्ञकत्वे ब्राह्मणादिग्रहणं व्यर्थमत आह—ब्राह्मणादीति । अन्यथा ब्राह्मणराणपत्यादिभ्यः भ्यञ्जत्वात्, प्राणभृज्जातिलक्षणो ब्राह्मणशब्दे, वयोवचनलक्षणो बालशब्दे । निपुणादयो युवादयः । आश्रयतीति । न लोकाप्रसिद्धमित्यर्थः । एकशब्दे सङ्ख्यासंज्ञया, राजपुरुषे समाससंज्ञया वाचमाशङ्क्याह—ऐक्यमिति । राजपौरुषमिति । अनुशतिकादिष्वानुभयपदद्वयः । भाष्ये—किमर्थमिति । 'गुणवचनं चे'त्यारम्य'एकद्वयोपनिवेशिनी सङ्ज्ञे'त्यन्तं वचनजातं किमर्थमित्यर्थः । वीथ्यर्थमेवोपपादयति—यथान्यास एवेति ।

हु च ॥ ४३ ॥

हुसंज्ञा च वक्तव्या ॥ का पुनर्हुसंज्ञा ? पट्संज्ञा ।

एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञा ॥ ४४ ॥

‘एकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञे’त्येतच्च वक्तव्यम् । किमर्थमिदमुच्यते, यथान्यास एव सूयिष्ठाः संज्ञाः क्रियन्ते ?

सन्ति चैवाऽन काश्चिदपूर्वाः संज्ञाः । अपि चैतेनानुपूर्व्येण संनिविष्टानां बाधनं यथा स्यात् । गुणवचनसंज्ञायाश्चैतामि [संज्ञांभि]र्बाधनं यथा स्यादिति ॥१॥

विप्रतिपेधे परं कार्यम् ॥ १ । ४ । २ ॥

‘विप्रतिपेध’ इति कोऽयं शब्दः ? विप्रतिपूर्वात्सिधेः कर्तव्यतिहारे घञ् । इतरेतरप्रतिपेधो विप्रतिपेधः । अन्योऽन्यप्रतिपेधो विप्रतिपेधः ।

क पुनर्विप्रतिपेधः ?

प्र०-द्वित्वमिति गुणवचनसंज्ञायाः समासादिसंज्ञाभिर्बाधनात्तद्वन्न भवति । ऐक्यं राजपौरुष्यमित्यादौ तु ग्राह्यादित्वात्तद्वच्च ॥१॥

विप्रतिपेधे । आचार्यवचनानां सर्वेषां ग्रामाण्याभ्युपगमादौकिकीकृत्यम्य निरोधवाचिनो विप्रतिपेधशब्दस्येह ग्रहणं न सम्भवतीति मन्वा पृच्छति—विप्रतिपेध इति कोऽयं शब्द इति । इतरस्तु लौकिकाऽर्थप्रवृत्तिरेवोपात्तो, न ह्यस्याऽत्रान्योऽर्थः परिभाषित इति मत्वाह—विप्रतिपूर्वादिति । ‘कर्मव्यतिहार’ इति सिधेर्विशेषणम् । व्यतिहारनिशिष्टक्रियावचनसंघतेर्भावे घमित्यर्थः । इतरेतरप्रतिपेधोऽन्योन्यप्रतिपेध

उ०- समाचक्षे—सन्ति चैवात्रेति । अनूना इति । ‘हुसंज्ञा’ तद्वितसंज्ञा ‘असर्थछिन्ना जाति’रिति ‘एकद्रव्योपनिवेशिनी’त्येताः, तदर्थमेतद्वचनजातमि-त्यर्थः । समाप्यस्तरमाह—अपि चेति । संनिविष्टानामिति निर्धारणपट्टी । तत्र सञ्ज्ञामण्डया जातिसंज्ञाया बाधाद्विषयेत्यादी टात्रेव । तथा तथा सर्वनामसंज्ञाया बाधात्सर्वापेक्ष्यादी न स्मै । एवं मञ्ज्ञासंज्ञया सर्ववाचोनसंज्ञाबाध इत्याद्यज्ञम् । पुनः समाप्यस्तरमाह—गुणवचनमंज्ञायाश्चेति । एवं चैतद्वितिरिक्तत्वं ज्ञात्रे गुणवचनसंज्ञाव्यतिथ्यादुक्तमिति दिक् ॥१॥

विप्रतिपेधे । शब्दस्वरूपे सङ्ग्रेहाऽभावादर्थस्य विरोधस्य प्रसिद्धायाश्चोऽपिमिति प्रदमाभ्युपपत्तिरत आह—आचार्येति । विरोधार्थक्ये परस्परव्याजानादुभयार्थव्युद्बोधोः शास्त्रयोरग्रामाण्यं स्यादित्यर्थः । सर्वेषामिति । अनेन ज्ञाक्षेण पराम्यनुज्ञानात्तस्य ग्रामाण्येऽप्यस्यस्याऽग्रामाण्येन सर्वेषां स्मरणं भवमिति भावः । इतर इति । अग्रामाण्यं त्वमे परिहरित्व्यत इति

द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थविकस्मिन्स विप्रतिषेधः ॥ १ ॥

द्वौ प्रसङ्गौ यदाऽन्यार्थौ भवत एकस्मिंश्च युगपत्प्राप्नुतः स विप्रतिषेधः ।
न पुनरन्यार्थौ क चैकस्मिन्युगपत्प्राप्नुतः ? वृक्षाभ्यां वृक्षेध्वित्यन्यार्थौ, वृक्षेभ्य
इत्यत्र युगपत्प्राप्नुतः* ॥ किं च स्यात् ?

एकस्मिन्युगपदसंभवात्पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्गः ॥ २ ॥

एकस्मिन्युगपदसंभवात्पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तेरुभयप्रसङ्गः ॥ इदं विप्रति-
षिद्धं यदुच्यते—‘एकस्मिन्युगपदसंभवात्पूर्वपरप्राप्तेरुभयप्रसङ्ग’ इति । कथं

प्र०—इति । स एवार्थः पर्यायाभ्यां प्रदर्श्यते । यद्वा पर्यायाऽप्रतिपत्ती शब्दद्वयेन प्रदर्श्यते ।
विरोधं पूर्वोक्तेन न्यायेनाऽसम्भारयन्पुनः पृच्छति—कः पुनरिति । द्वौ प्रसङ्गा-
विति । सर्वस्याचार्यवचनस्य प्रामाण्येऽपि लब्धावकाशयोर्वचनयोरेकस्मिन्विषये
विरुद्धकार्यद्वयसमर्पणादस्यैव विरोधः । प्रसज्येते इति प्रसङ्गौ—विधी ।

अन्यार्थाविति । अन्यत्र सावकाशौ । स विप्रतिषेध इति । युगपद्याऽसौ
प्राप्तिः सा विरोधनिमित्तत्वादभेदोपचाराद्विप्रतिषेधशब्देनोक्तः । किं च स्यादिति ।
यदीदं नारभ्येतेति भावः । इतरो व्यक्तीपदाऽर्थाभयेण पर्यायप्रसङ्गमाह—एकस्मिन्निति ।

उ०—भावः । कर्मव्यतिहारे घञो विधानाऽभावादाह—सिधेरिति । सेधतेरिति । परस्परं प्रतिदुर्ल-
भमनमित्यर्थबोधने तस्यैव समर्थत्वादिति भावः । पौनरुक्त्य परिहरति—स एवार्थ इति ।
कस्यचित्कश्चिप्रसिद्ध इति पर्यायोपादानमिति भावः । अस्याऽगतिरुक्तत्वात्—यद्वेति ।
प्रतिषेधशब्द एकत्र पाक्षिकप्रतिषेधपरः, परत्राऽऽत्यन्तिकप्रतिषेधपर इति भावः । एवं च
सङ्गद्वयगति—पुनःप्रसङ्गपक्षयोः सिद्धये पर्यायाऽप्रतिपत्तिफलस्य कादाचित्कप्रवृत्तिप्रतिषेधस्य,
सर्वथा तत्प्रतिषेधस्य च प्रतिषेधशब्दार्थत्वेन लोकसिद्धविरोधार्थकतैव फलितेति ध्येयम् ।
पूर्वोक्तेन—भ्रामाण्यवतिरूपेण । ननु ‘प्राप्नुत’ इति क्रिया न ‘स’शब्देन परामर्श-
योग्या, सर्वनामपराप्रसाऽयोग्यत्वस्यैव तस्यामसत्त्वस्य ‘वति’सूत्रे कैयदेन व्यपमानत्वात् ।
कर्तृपरामर्शस्तु न, तस्य गुणत्वात्, द्विवचनापत्तेर्यास्त आह—युगपदिति । भाववातोपात्त-
क्रियायाः परामर्शाऽभावेऽप्यन्याद्व्यतिषादिपदोपात्तायाः परामर्शे न शेषः । लिङ्गं तु प्रवि-
निर्देशाभिप्रायेणेति ध्येयम् । ननु सा न विप्रतिषेधोऽन आह—विरोधनिमित्तत्वादिति ।
विरोधफलवाचननिमित्तत्वादित्यर्थः । नञ्त्वेन परस्य प्रतिपादनाऽन्वयस्य प्रसङ्गोऽन आह—
यदीदमिति । तद्विनाऽन्यत्र सावकाशयोः सामर्थ्याऽभावेन कथं पर्यायप्राप्तिरत आह—
इतरो व्यक्तीति । पर्यायेति । एवं च पाक्षिकवाचो विरोधफलमिति भावः । भाष्ये—
एकस्मिन्निधस्य ‘लक्ष्ये’ इति शेषः । असंभवादित्यस्य ‘कार्ययो’ । पूर्वपरप्राप्ते-

एकस्मिन्नायं नाम युगपदसंभवः स्यात्पूर्वस्याश्च परस्याश्च प्राप्तौ रुभयप्रसङ्गश्च स्यात् ?
नैतद्विप्रतिसिद्धम् । यदुच्यते—‘एकस्मिन्युगपदसंभवा’दिति, कार्ययोर्युगपद-
संभवः, शास्त्रयोरुभयप्रसङ्गः ।

तृजादिभिस्तुल्यम् ॥ ३ ॥

तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोति । तद्यथा,—तृजादयः† पर्यायेण भवन्ति ।

किं पुनः कारणं तृजादयः पर्यायेण भवन्ति ?

अनघयचप्रसङ्गात्प्रतिपदं विधेश्च ॥ ४ ॥

अनवयवेन प्रसज्यन्ते, प्रतिपदं च विधीयन्ते ।

प्र०-अनघयवप्रसङ्गादिति । सर्वव्यस्त्युद्देशेन शास्त्रस्य प्रवर्त्तनावित्यर्थः ।

प्रतिपदं विधेयतेति । अनेनोत्सगापवादवैधर्म्यं दर्शयति । नह्युत्सर्गः प्रतिपदं विधीयते । तत्र पर्यायप्रसङ्गे नियमार्थमिदं—‘परमेव भवति न पूर्व’मिति । एतत्सूत्रान्तरमाद्य पृथस्य लक्षणस्य तत्रानारम्भोऽनुमीयते । तदुच्यते ‘सकृदगतौ विप्रतिपेये

उ०—रिति । पूर्वस्य परस्य च योगस्य प्राप्तेरित्यर्थः । वचनद्वयप्रामाण्यादिति यावत् । मगवता तु धर्मधर्मिणोरभेदमाश्रित्य प्राप्तिशब्देन पूर्वपरशब्दयोः सामानाधिकरण्याभाश्रितम् । उभयप्रसङ्ग इति । 'पर्यायेणे'ति शेषः । सूत्रयोरेवाऽसम्भवप्राप्ती उक्ते इति मत्वा पृच्छति—इदं विप्रति-
पिद्धमिति । शास्त्रयोरुभयप्रसङ्ग इति । पर्यायेण शास्त्रयोः प्राप्तेरुभयप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु शास्त्रप्रसङ्गोऽपि कार्थार्थ एवेति कार्ययोर्युगपदसम्भवे कथं शास्त्रयोः प्रसङ्गोऽत आह—
तृजादिभिरिति । एवं च युगपदसम्भवाः पर्यायेणोभयप्रसङ्ग इति तात्पर्यम् । सर्व-
व्यक्त्युद्देशेनेति । पुरुषतृजया धातुमाश्राद्धिधानेन विनिगमकाऽभावादिति भावः । नन्वनवय-
वेन प्रसक्तस्यापि सामान्यशास्त्रस्य विशेषेणात्यन्तिकबाधदर्शनादिद्वयप्रयोजकमत आह—
'अतिपदं विशेष्यै'त्यस्य 'बाधबाधप्रत्यय'दिति शेषः । 'अत्यन्तस्य सामान्यत्विदय-
त्वमपवादस्य विशेषविपर्ययमिति तद्व्यक्तिविषयविशेषशास्त्रेण सामान्यशास्त्रस्य तद्विषयकार्यं
याच्यते, तृजादौ तु नैवमित्युभयोरपि प्रतिव्यक्ति प्रवृत्तिः । एवं प्रकृतेऽपि क्षीर्षत्वशास्त्रयोः
कस्यापि व्यक्त्यविशेषविषयकत्वाऽभावेनोभयोरपि स्वस्वविषयसर्वव्यक्तिविषयतयोपप्लवेन
पर्यायप्रसङ्ग इति भावः । नन्वेवं तद्विषयकपूर्वलक्षणत्वाऽप्रमाणत्वं स्यादत आह—एत-
त्सूत्रेति । एतच्छास्त्रत्वेन पूर्वस्य तद्व्यतिरिक्तव्यक्तिविषयतैव कल्प्यत इति भावः । ननु
तुल्यबलत्वेनैव पर्याय उपपादितस्तत्कथं तेनैवाऽप्रतिपक्षिरापाद्यतेऽत आह—इदानीमिति ।
आतिपक्षे तज्जातेरेवोद्देश्यत्वेन तज्ज्ञानपरफल्ग्व्यक्तौ कचित्कार्यान्वयेषु शास्त्रस्य चरितार्थमिति

अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वात् ॥ ५ ॥

अप्रतिपत्तिर्वा पुनरुभयोः शास्त्रयोः स्यात् । किं कारणम् ? 'तुल्यबलः
त्वात्' । तुल्यबले ह्युभे शास्त्रे । तद्यथा,—द्वयोस्तुल्यबलयोरेकः प्रेष्ठो भवति
स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति । यदा [त] तमुभौ युगपत्प्रेष्यतो नाना दिक्षु
च कार्यं भवतस्तद्वा यद्यसावविरोधार्थं भवति तत उभयोर्न करोति । किं पुनः
कारणमुभयोर्न करोति ? 'यौगपद्याऽसंभवात्' । नास्ति यौगपद्येन संभवः ।

तत्र प्रतिपत्त्यर्थं वचनम् ॥ ६ ॥

तत्र प्रतिपत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् ।

तद्यदादीनां त्वप्रसिद्धिः ॥ ७ ॥

तद्यदादीनां* तु कार्यस्याऽप्रसिद्धिः । नहि किञ्चित्तव्यदादिषु नियमकारि
शास्त्रमारभ्यते येन तद्यदादयः स्युः । यश्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टोऽप्रतिपत्तिर्वो-
भयोस्तुल्यबलत्वा'दिति, तुल्यः स तव्यदादिषु ।

नैव दोषः । अनङ्काशास्तव्यदादयः, उच्यन्ते च, ते वचनाद्भविष्यन्ति ।

प्र०—यद्वाधितं तद्वाधितमेवे'ति । इदानीं जातिपक्षाभयेणाह—अप्रतिपत्तिर्वेति । अत्र
पक्षे विध्यर्थमिदं 'परं भवती'ति । तस्मिन्कृते यदि पूर्वस्य प्राप्तिनिमित्तमस्ति ततस्तदपि
प्रवर्तने । त दुच्यते—'पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्ध'मिति । तद्यदादीनां तु कार्यस्येति ।
परत्वादेः, साधुत्वस्य चेत्यर्थः । एकवाक्योपात्तत्वादनङ्काशत्वाच्च नाऽस्त्येषां परत्वेन

उ०—भाषः । ततस्तदपीति । अप्रवृत्तौ भाषाऽभावादिति भावः । 'दृष्टेऽप्य' इत्यादावेत्ये निमित्ता-
भाषादीर्घस्याऽप्रवृत्तिरित्यम्यत् । भाष्ये—तद्यदेति । तत्र—यथैकः प्रेष्ठ उभयोर्न करोति,
तथा प्रकृते उदाहरणरूपा यथैकैरुभयोरपि कार्यं नाश्रयिष्यतीत्यर्थः । वचने त्वम्यत्र परि-
तापे । यथा तत्र प्रेष्ठौ परस्पराऽविहृदकार्यकरणेन चरितार्थस्वाभिनाविति भावः । 'प्रति-
पत्त्यर्थ'मित्यस्य विध्यर्थमित्यर्थः । ननु तद्यदादीन्येव कार्याणि, किं तेषामपि कार्यं नामेत्यत
आह—परत्वेति । एकवाक्येति । साक्यगतमेव पौर्वापर्यं गृह्यत इति भावः । कार्यगतपौर्वा-
पर्याभ्यगोऽप्याह—अनङ्काशत्वाच्चेति । घातुत्वजात्याकाशतव्यत्वात् क प्रवर्तते क नेत्यत्र
विनिगमकाऽभावादिति भावः । ननु तव्यदादीत्यादिपदेन त्वदादीनामपि ग्रहणात्कथं सादृश्य-
गत आह—आदीति । तेषु पर्यायेणोत्पत्तिरेव प्रकारस्तस्य त्वदादयः सत्येन कथं भेदोऽत्र

यश्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टः—‘तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोती’ति तुल्यः स तव्यदादिषु ।

एतावदिह सूत्रं ‘विप्रतिपेधे पर’मिति । पठिष्यति ह्याचार्य—‘सकृद्गतौ विप्रतिपेधे यद् वाधितं तद् वाधितमेवे’ति । पुनश्च पठिष्यति—‘पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्ध’मिति ।

किं पुनरियता सूत्रेणोभयं लभ्यम् ? लभ्यमित्याह । कथम् ? इह भवता द्वौ हेतू व्यपदिष्टौ—‘तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोती’ति च, ‘अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वा’दिति च । तद्यदा तावदेव हेतुस्तृजादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोती’ति, तदा ‘विप्रतिपेधे पर’मित्यनेन किं क्रियते ? नियमः—‘विप्रतिपेधे परमेव भवती’ति । तदैतदुपपन्नं भवति—‘सकृद्गतौ विप्रतिपेधे यद् वाधितं तद् वाधितमेवे’ति । यदा त्वेष हेतुस्तृजादिभिस्तुल्यबलत्वा’दिति, तदा ‘विप्रतिपेधे पर’मित्यनेन किं क्रियते ? द्वारम्—‘विप्रतिपेधे परं तावद्भवति, तस्मिन्कृते यदि पूर्वमपि प्राप्नोति तदपि भवति । तदैतदुपपन्नं भवति—‘पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्ध’मिति ।

प०—व्ययस्था । तृजादिभिरिति । आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात्तृजादिभ्यस्तव्यदादयो न भिन्ना इत्यर्थः । सकृद्गताधिति । यथा ‘तुष्टतात्’मिति हेर्लुक् च प्राप्नोति, तावच्चेति परत्वात्तावत् । तस्य स्थानिद्वयात्तुष्टन् प्रवर्तते । द्वारमिति । अप्रतिपत्त्यपनयनेन परशास्त्रप्रवृत्तेर्द्वारम्, उपायः क्रियत इति यावत् । पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति । ‘ईजतु’रिति परत्वात्सम्प्रसारणे कृते द्विवचनं भवति । लक्ष्यानुरोधेन च व्यस्त्याहृति-

छ०—भाह—तृजादीति । भाष्ये—आचार्यो वातिककारः । यथेति । न च लुक्कृताऽकृत-प्रसङ्गित्वेन निरपः, शब्दात्तरप्राप्या तस्याऽप्यनिरवत्वात् । न चाग्निरज्ञानपीति श्यापात्कमुति-कम्पायेन-परादपि लुको बलवत्त्वेनेदमयुक्तमिति वाच्यम् । परिमापानामिष्टसिद्धिमात्र-फलकत्वात् । ईजतुरिति । न च पूर्वं द्वित्वप्रवृत्तावपि वाग्विस्तीति छिद्राभ्यासस्येति सम्प्र-सारणाभ्यामिष्टं सिध्यतीति वाच्यम् । ‘न सम्प्रसारणे’ इति निषेधेनाऽभ्यासस्य सम्प्रसारणाभा-पणेः । व्यक्त्याकृतीति । केचित्त नहि ‘व्यक्तिपक्षे सर्वं’ द्वायं प्राप्नोति न तु जातिपक्षे’ इत्यत्र मानमस्ति । पक्षद्वयेपि सर्वस्यासिरेकदेशसूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तः । ७.५ ‘न प्राप्नोति हस्या’-दित्यादौ सर्वप्राप्तेन न निषेधाद्य जातिपक्षाश्रयणमिति च स्पष्टम् । किं च भाष्यं—‘क्षद्वय-साधारण्येन दृष्टान्तभेदेन पर्यायाऽप्रतिपत्ती ये प्राप्ते तदाश्रयण तद्व्ययपत्तिपरं, न तु जाति-

[विप्रतिषेधे परमित्युक्त्वाऽङ्गाधिकारे पूर्वम् ॥]

विप्रतिषेधे परमित्युक्त्वाऽङ्गाधिकारे पूर्वमिति वक्तव्यम् । किं कृतं भवति ? पूर्वविप्रतिषेधा न पठितव्या भवन्ति—‘गुणवृद्धचौत्वतृज्वद्भावेभ्यो नुम्पूर्व-विप्रतिषिद्धम्’, ‘नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नु’डिति* । कथं ये परविप्रतिषेधाः—‘इत्त्वोच्चाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेने’ति† । सूत्रं च मिथ्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । कथं ये पूर्वविप्रतिषेधाः ? ‘विप्रतिषेधे पर’मित्येव सिद्धम् । कथम् ? परशब्दोऽयं बह्वर्थः । अस्त्येव व्यवस्थायां वर्तते । तद्यथा—‘पूर्वः पर’ इति । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । [तद्यथा—] ‘परपुत्रः’ ‘परभार्या’ । अन्यपुत्रः अन्यभार्येति गम्यते । अस्ति प्राधान्ये वर्तते । तद्यथा—‘परमियं ब्राह्मण्यस्मिन्कुटुम्बे’ । प्रधानमिति गम्यते । अस्तीष्टवाची परशब्दः । तद्यथा—‘परं धाम गत’ इति । इष्टं धामेति गम्यते । तद्यथा—‘परशब्दस्तस्येदं ग्रहणम्, विप्रतिषेधे परं—यदिष्टं तद्भवती’ति† ।

प्र०—पदार्थाश्रयणादनयोः परिभाषयोर्विषयविभागोऽवसेयः । तद्य इष्टवाचीति । इष्टाऽनिष्ट-

उ०—व्यकरणाश्रयेणेति स्पष्टमेव । अथवा जातिपक्षप्रवृत्तामप्रतिपत्तिमुपपन्नस्य तस्याविषु दोषा-
शङ्कापरं भाष्यमसङ्गतं स्यात् । अनवकाशात्वेनैषां न परत्वेन व्यवस्थेति तदुक्त्यसङ्ख्यापत्तेः,
अत्रे तु जादितुष्टपक्षाया एव तेषु प्रतिपादनाच्च । नहि तुजादयो व्यक्तिपक्षे एव सर्वविषयाः,
‘अपि तु जातिपक्षेऽपि । [॥] च व्यक्तिपक्षेऽप्यभ्यव्यक्तिविषयत्वात् न चरितार्थस्येयं व्यक्तिर्विरो-
धात्स्वविषयकत्वं न कल्पयतीत्युपपत्तिरस्ति । किं च जातिपक्षे तज्जात्याश्रयतद्व्यक्तिविषय-
त्वमेव नैतद्विषयकत्वमित्यत्र विनिगमकाऽभावः । तत्रैकः शास्त्रप्रमाणोऽपरो लौकिकस्तयोरा-
श्रयणे छद्मानुसारो बीजमित्येव वक्तुमुचितम् । अथवा तत्र व्यक्तिपदार्थाश्रयेण संमते
सकृद्गतिग्याये कुरुतावमित्युदाहरणं तदुक्तमसङ्गतं स्यात् । ‘कुरुशब्दादेर्लु’गिति वचनस्य
तात्पर्यमावक्ष्ये चारितार्थ्येन ‘कुरुशब्दादेस्तात’डिति वचनस्थानवकाशत्वेन विप्रतिषेधाऽप्रसक्त-
रिति वदन्ति । अङ्गाधिकारस्यवक्ष्यमाणपूर्वविप्रतिषेधवार्तिकशाश्रयणे गौरवं- मत्वाह—
विप्रतिषेधे इति । पूर्वं विप्रतिषिद्धमिति कर्मधारयः । नुमशब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वात्तुसक-
निर्देशः । अङ्गाधिकारे परविप्रतिषेधस्याऽपीष्टत्वेनेदमसङ्गतं मत्वाहऽभ्यः—कथमिति । सूत्रं
च मिथ्यते इति । अधिकसूत्रकरणादिति भावः । चेनाऽनङ्गाधिकारस्य पूर्वविप्रतिषेधाऽसंग्रह-
रूपदोषसंग्रहः । सूत्रं मिथ्यते चेत्यभ्यः ।

व्यवस्थायामिति । तदाकाटक्षप्रवृत्तिनिमित्ते इत्यर्थः । ननु सहाजचक्षुषां तद्विभागो
बुद्धेर्विज्ञात आह—इष्टानिष्टेति । अङ्गाशब्दस्य मुख्यो योऽयंस्तस्य प्रकृतेऽभावादाह—

१—इदं वार्तिकं कदाचित्कम् । * उ. १. १५ वा० १०; ११. † उ. १. १०० भाष्यम् ।

२—नपठितम् । ३—‘प्रतिषेधे’वा० । ४—‘इति’ क्वचित् ।

अन्तरङ्गं च ॥ ८ ॥

अन्तरङ्गं च घलीयो भवतीति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ?

प्रयोजनं यणोक्तादेशेत्त्वोत्त्वानि गुणवृद्धिद्विवचनाऽल्लोपस्वरेभ्यः ॥६॥

गुणाद्यादेशः—स्योन. स्योना । गुणश्च प्राप्नोति यणादेशश्चा । पर-
त्वाद् गुणः स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गत ॥ वृद्धेर्यणादेशः—घौकामि.
स्यौकामि. । वृद्धिश्च प्राप्नोति यणादेशश्च × । परत्वाद्वृद्धिः स्यात् । यणादेशो

प्र०—विभागश्च व्याख्यानादुच्यते । अन्तरङ्गं चेति । अन्तर्मध्येऽङ्गानि निमित्तानि
पारार्थ्याद्यस्य सन्तरङ्गमित्युच्यते । एव बहिरङ्गानि यस्य तद् बहिरङ्गम् । एतच्च न्याय-
सिद्धमेवाऽनूदितम् । कार्यमित्यन्नाहं कृत्य । करणार्हं कार्यम् । तुल्यनल च करणार्ह-
मिति नित्याऽनित्योत्सर्गापवादन्तरङ्गबहिरङ्गेष्वस्य सूत्रस्याऽव्यापार । स्योन इति ।
सिवेर्बाहुलकान्प्रत्यये कृतेऽपवादत्वादल्लोप बाधित्वा गुणात्पूर्वमन्तरङ्गत्वादूहं भवति ।
तत्र कृतेऽन्तरङ्गत्वाद्यणा गुणो बाध्यते । बहिरङ्गस्याप्यूठो यणादेशो कर्तव्येऽसिद्धत्वं न
भवति, 'नाजानन्तर्ये' इति वचनात् । घौकामिरिति । ननु कृतयणादेशात्तद्विद्योत्पत्तौ
वृद्ध्या भाव्यमिति नास्ति युगपद्यवृद्धयो प्राप्तिः । पर सर्ववृत्तव्यूहा पाणिनीया इति
दि व काम इ इति स्थिते अत्र यणवृद्धयोर्युगपत्प्रसङ्गः । अथवा घौकामिरिति पदं यदा
निभज्यान्वाच्यायते—दिक्काम इ इति, तदा 'दिव ड' इत्युर्ये कृते यणवृद्धौ प्राप्नुत ।

उ०—अन्तर्मध्ये इति । बहिरङ्गसमुदायस्य मध्येऽन्तर्भूतानीत्यर्थः । अङ्गसमूहस्य निमित्तेषु वृत्तौ
निमित्तं दर्शयति—पारार्थ्यादिति । एव चाऽन्तर्भूतनिमित्तापेक्षामन्तरङ्गं बहिर्भूतनिमित्तापेक्ष
च बहिरङ्गमिति भावः । एतच्च न्यायेति । स च न्यायोऽयं परस्मिन्सित्यत्र भाष्ये दर्शितः ।
करणार्हं—करणयोग्यम् । तुल्यनल चेति । यद्यपि विप्रतिपेक्षामन्तेऽपि छद्मुं दापय
तथापि तदेतदर्थोचनेऽसमर्थमिति भावः, कदाचित्तोके दुर्बलव्यवहारपरि विरोधदर्शनात् ।
नित्याऽनित्येति । नित्यस्य बलवत्त्वबीजं तु कृताऽकृतप्रसङ्गित्वेनावयवतीयः । अन्तरङ्गं प्रथम
मुदावारोहतीति तात्काले बहिरङ्गानुपस्थितेस्तद्वत् प्रथमं प्रवर्तते । एव च प्रथिङ्गाद्ये 'परत्वा-
न्तिपरत्वाच्चे'त्यादौ परत्वादित्युक्तिरेकदशिन इति बोध्यम् ।

पूर्वमन्तरङ्गात्वादिति । अन्तरङ्गत्वाभावेऽपि नित्यत्वेऽपि गुणाद्य इत्युक्तं 'यन विधिः'
रिति सूत्रे । इदमुदाहरणमुणादिषु व्युत्पत्तिपक्षवादिनां मतम् । कृतेऽन्तरङ्गात्वादिति । अन्त-
र्भूतनिमित्तकत्वत्पादित्यर्थः । युगपत्प्रसङ्ग इति । 'अन्तरङ्गायामनालोपयताः पूर्वपक्षिण'
इति शेषः । नन्यवृत्तव्यूहपरिमाणा भास्येव । किं च तद्विषये नाऽन्तरङ्गस्याय इति भाष्या
ऽसङ्गतिरित्यत आह—अयमेति । एव चाऽन्येषु सिद्धे शुभमर्थानामित्यत्र समर्थग्रहणं न कार्य-

† युगन्तल्लूपस्य च ७ १ ८१, इतो यणवि १ १ ७७

× तद्विरोधपामादेः ७ १. ३१७, इतो यणवि १. १ ७७.

भवत्यन्तरङ्गतः ॥ द्विर्वचनाद्यणादेशः—दुद्यूपति सुस्यूपति । द्विर्वचनं च प्राप्नोति यणादेशश्च+ । नित्यत्वाद् द्विर्वचनं स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ श्रल्लोपस्य च यणादेशस्य च नास्ति संप्रधारणा ॥ स्वराद्यणादेशः—द्यौकामिः स्यौकामिः । स्वरश्च प्राप्नोति यणादेशश्च+ । परत्वात्स्वरः स्यात् । यणादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ गुणादेकादेशः—‘काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत्’ । गुणश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च+ । परत्वाद् गुणः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ वृद्धे- रेकादेशः—वैशमाणिः सौस्थितिः । वृद्धिश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च* । परत्वाद् वृद्धिः

प्र०—दुद्यूपतीति । दिवेः सन् । ‘सनीवन्तर्द्धे’ति पक्षे इहभावः । ‘हलन्ताच्चे’ति कित्त्वम् । उदादेशः । तत्र यएच प्राप्नोति, द्विर्वचनं च । नित्यत्वाद् द्विर्वचनं स्यात् । एतद्भाष्यं दूषयन्ति—‘द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं पाष्टिकं व्यवस्थापितम् । तत्र शब्दान्तरप्राप्त्या द्विर्वचनमनित्यं, यएतु नित्यः’ इति वदन्तः । श्रल्लोपस्येति । ननु ‘गाण्डीवधन्वने’- त्यग्रास्ति सम्प्रधारणा । गाण्डीवधनु अन् अ इति स्थिते यदि पूर्वं यणादेशः, ततो ‘न संयोगाद्भमन्ता’दित्यल्लोपनिषेधाद्रूपं सिध्यति । अथ तु परत्वावल्लोपः स्यात्ततो यण् न स्यात् । एवं तर्हि नित्यत्वात्पूर्वमत्र यएभवतीति मन्यते । कृतेऽप्यल्लोपे तस्य स्थानिवत्त्वा- द्यणः प्राप्या नित्यत्वम् । यणि कृते नाऽस्त्यल्लोपः, प्रसिधेधादिति तस्याऽनित्यत्वम् । द्यौकामिरिति । दि उ काम इ इति स्थिते यण् च प्राप्नोति ‘ञ्जित्यादिनित्य’मिति स्वरश्च । तत्र यदि पूर्वं स्वरः स्यात्तदौदात्तस्वरितयोरेण्य’इत्यौकारः स्वरितः स्यात्, उदात्तश्चेत्येते । द्युकाम इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरूपेण यणाऽन्तरङ्गत्वाद् बाध्यते तथैव ‘दिव- उ’दिश्वरुत्वेन च । काद्रवेय इति । कद्रुशब्दात्‘संज्ञाया’मित्यूहि कृते ‘स्त्रीभ्यो ङक्’

उ०—मित्यभिप्रायः । स्थाने द्विर्वचनपक्षे यणोपि शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वं स्यादत आह— द्विःप्रयोग इति । वदन्त इति । कृताऽऽकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण कञ्चित्स्थित्यान्त्युपगमे तु यणोऽपि नित्यतया पररक्षणमेव स्यादिति तेषामाशयः । अन्ये तु द्विःप्रयोगपक्षेपि द्वितीयः प्रयोगो द्विर्वचननिष्पाद्यः [पर] एव । एवं च यस्य द्वित्वं, न तस्य यणतदनन्तरम्, किं तु द्वितीयस्य प्रयोगस्य । द्विर्वचनं तु यण्यपि कृते तस्यैव । नित्यशब्दवादे प्रयोगभेद एव शब्दभेदकः । एकप्रयोगे कृते कृताऽऽकृतप्रसङ्गयेव हि नित्यमिति भाष्याशयमाहुः । तस्यानित्यत्वमिति । ‘यस्य हल्लणागतेन निमित्तं विहर्यते न तदनित्य’मिति कश्चित्कमिति भावः । पूर्वपद- प्रकृतीति । दिवि वामो यस्येति विग्रहे ‘बहुमीही प्रकृत्ये’त्यनेनेत्यर्थः । नन्वे यगिति ततः पूर्वमेव स्वरः स्यादत आह—तथैवेति । स्त्रीभ्य इति । यदि कद्रूनांगमाता तदाऽनेन, यदि

+ सन्वडोः; इको यणचि ३. १. ९; ७७ † ञ्जित्यादिनित्यम्; इको यणचि ३. १. १९७; ७७.

‡ भागुणः ३. ४. १४६; अकः सप्तमे दीर्घः ३. १. १०९.

* वृद्धेऽप्यणामादेः ७. १. ११७; अकः सप्तमे दीर्घः ३. १. १०९.

स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ द्विर्वचनादेकादेशः—ज्ञाया औदनो
 औदनः । औदनमिच्छति औदनीयति । औदनीयतेः सन् औदनीयिपति ।
 द्विर्वचनं च प्राप्नोत्येकादेशश्च* । नित्यत्वाद् द्विर्वचनं स्यात् । एकादेशो भव-
 त्यन्तरङ्गतः ॥ अलोपादेकादेशः—शुनां शुने । अलोपश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च+ ।
 परत्वादलोपः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । नास्त्यत्र विशेषोऽलोपेन वा निवृत्तौ सत्यां पूर्वत्वेन
 वा । अयमस्ति विशेषोऽलोपेन निवृत्तौ सत्यामुदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येता ।
 नाऽऽधोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति । किं कारणम् ? 'न गोश्वन्साववर्ण' [६.
 १. १८२] इति प्रतिषेधात् । नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । कस्य
 तर्हि ? तृतीयादिस्वरस्य† । यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति—'शुनः पश्ये'ति ।

प्र०—'द्वयच' इति ढकि एकादेशो 'हे लोपोऽकद्रूवा' इति लोपप्रतिषेधा 'दार्गुण' इति गुणश्च
 प्राप्नोत्येकादेशश्च । नन्वकृत एकादेशो 'ऽप्रत्यय' इति निषेधात्प्रातिपदिकत्वाऽभावात्तद्विष-
 य न स्यात् । कृते त्वेकादेशो तस्माऽन्तवद्भावात्प्रातिपदिकत्वात्तद्विषयोत्पत्तिरित्यानुपूर्व्या
 सिद्धत्वाद्प्रयोजनमेतदित्याहुः । अत्रोच्यते—अकृतेऽप्येकादेशो 'नांङ्धात्वो'रिति 'हे
 लोपोऽकद्रूवा' इति निषेधाच्च ज्ञापकाद्भविष्यति तद्विषय इत्यदोषः ।

शुनेति । ननु 'श्वयुवे'ति सम्प्रसारणे कृते तस्माऽसिद्धवदत्राभा'दित्यसिद्धत्वात्
 'न संयोगाद्भन्ता'दिति निषेधादलोपस्य नास्त्यप्राप्तिः । एवं तर्हि तत्रागमादित्यसिद्ध-
 त्वमाश्रित्यैतदुक्तम् । प्रयोजनप्रत्याख्यानवाद्याह—नैतदस्तीति । प्रयोजनवाद्याह—
 अयमस्तीति । प्रत्याख्यानवाद्याह—नाश्रति । प्रयोजनवाद्याह—नैष इति । स
 एवाह—यत्र तर्हीति । यत्र पुनरित्यर्थः । शुनः पश्येति । अत्र हि 'न गोश्व'मिति
 प्रतिषेधाऽभावादलोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्गः । तस्मात्पूर्वमेकादेशः पट्टव्यः ।

उ०—काचन मानुषी तदाऽशुदाभ्य' इत्यणि प्राप्ते तदपवादो 'द्वयच' इति । एकादेशात्पूर्व'
 द्वयच'वाभावे 'क्षीभ्य' इत्यनेनैव ढक् । कद्रूश्च मागमातीवेत्युच्यते । ज्ञापकादिति । 'क्षीभ्यो
 ङ'गित्वादी प्रातिपदिकादित्यस्याऽसंबन्धेन 'लिङ्गविनिष्ठ'परिभाषया वा सिद्धेर्ज्ञापकपर्यन्ताजु-
 धावनं किमर्थमिति चिन्तयम् । अत एवैणेयादी ढक्सिद्धिरित्याहुः । ज्ञापकमपि चिन्तयम् ।
 'भन्तरङ्गं बलव'दित्येतज्ज्ञापनेन कृते एकादेशो तत्प्रवृत्त्या पारितोष्यसंबन्धात् । भाष्ये—परत्वा-
 द्द्विधिरिति । न च सा नित्या, शब्दाभ्यन्तरप्राप्तत्वात् । इदमपि समर्थग्रहणप्रत्याख्यानतात्पर्यम् ।
 नित्यत्वाद् द्विर्वचनमिति भाष्ये । शब्दाभ्यन्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वं तु क्वाचित्कमिति भावः ।

× सत्युदात्तः, इद्विधेः १. १. ९; ८८.

+ अलोपादो ऽ नः १. ४. १३४, सम्प्रसारणश्च १. १. १०८.

† अनुदात्तस्य च पत्रोदात्तलोपः १. १. १३१. ‡ सावेकापस्तुगीवादिर्विभक्तिः १. १. १३८.

एवं तर्हि न लाक्षणिकस्य प्रतिषेधं शिष्यः । किं तर्हि ? येन केनचिद्वक्षणेन प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति—बहुशुनीति ।

यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायेत । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत—कुमारीति । एवं तर्ह्यर्चाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शुन्यवतस्ती’ति, यदयं श्वन्शब्दं गौरादिषु पठति, अन्तोदात्तार्थं यत्नं करोति । सिद्धं हि स्यान्डीपैव ।

प्र०— प्रत्याख्यानवाद्याह—एष तर्हीति । प्रयोजनवाद्याह—यत्र तर्हीति । बहुशुनीति । ‘बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नी’त्यन्तोदात्तः, तस्मान्डीपि कृतेऽहोपे क्रियमाणे उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् । प्रत्याख्यानवाद्याह—यदि पुनरिति । प्रयोजनवाद्याह—नैवं शक्यमिति । कुमारशब्दः ‘सावबर्णान्तर’इति ङीप उदात्तस्वरो न स्यात् । प्रत्याख्यानवाद्याह—एषं तर्हीति । ‘शुनी’त्यत्र ङीप ‘उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य सिद्धत्वात्किं ङीपविधानेनेत्यर्थः’ । तदेवमहोपादेकादेशस्य स्वरार्थत्वं दूषितम् । प्रयोजनान्तरं त्वस्येव ।

उ०— एवं तर्हीति । तस्य ‘असोरहोप’इति तपरकरणेनाऽनित्यस्वरवाचनाश्रयणमिति वक्तुं युक्तम् । ‘घाणांदाह’मित्यप्यनित्यत्वात्ताश्रितम् । न चाऽन्तरङ्गपरिभाषाया भव्यामीयत्वेन तद्वदृष्ट्या बहिरङ्गस्याऽसिद्धतया सर्वथा नेदमुदाहरणमिति वाच्यम् । ‘वाह कटु’सूत्रज्ञापिताऽसिद्धपरिभाषया अग्नीयत्वे‘प्यन्तरङ्गं बलीय’ इत्यस्यास्तित्वे भानाऽभावात् । धर्मिग्राहकमानेन तां प्रति बहिरङ्गस्याऽऽभीयासिद्धत्वाऽप्रवर्तनाच्चेति दिक् । भाष्ये—उदात्तनिवृत्तिस्वरः । ‘अमुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप’ इत्यनेन । न गोत्राश्रिति । गवादिभ्यः परस्योदात्तत्वं नैवार्थः । तृतीयादिस्वरस्य—‘सावेकाच’ इति विहितस्य, आनन्तर्यात्, ‘तृतीयादिर्विभक्ति’रित्यनुवर्तनाच्चेति भावः । एषं च सत्यहोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यादिति प्रयोजनवाद्याशयः । इत उक्तो ‘यत्र तर्ही’त्यादिग्रन्थो ग्रन्थच्छायाया प्रत्याख्यानवादिन इति भाति, तत्तु न युक्तम् । तृतीयादिविभक्त्यभावेन ‘न गोत्र’मित्यस्याऽप्रसक्तोदात्तनिवृत्तिस्वरो निःप्रवृद्ध इति फलभेदोपसंहारस्य तदपलापकप्रत्याख्यानवादिविरुद्धत्वादत् आह—स एवेति । अयं भावः—तृतीयादिस्वर्णादिकस्य लक्षणविशेषानादरेण सर्वस्य निषेध इत्याशङ्क्योदाहरणान्तरदानमिति । नन्वेवं तर्हि शब्दो न युक्त इत्यत आह—पुनरिति । चेत्यर्थः । एतदर्थमेव तत्तत्कुलत्वेनादित आन्तं तद्योजनमिति बोध्यम् । भाष्ये—न लाक्षणिकस्येति । तृतीयादिशब्दविशेषमुपादाय विहितस्येति । भाष्ये—विभक्तिस्वरस्येति । ‘तृतीयादि’रिति नाऽनुवर्तते, ‘विभक्ति’रित्येव । एष च ‘शुन’ इत्यादावपि नास्ति फलभेद इत्यर्थः । ननु बहुदवन्त्यस्य बहुमीहित्वेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वाद् उदात्तनिवृत्तिस्वराऽप्राप्तिरत आह—बहोरिति । प्रत्याख्यानवादिनाऽहोपस्यैवेष्टत्वेन तद्वीत्याऽन उपधे’त्यस्य प्राप्तिं मत्वा ‘बहुशुनी’त्युदाहृतम् । भाष्ये—यदि पुनरिति । विभक्तिग्रहणमपि नाऽनुवर्तते इति भावः । कुमारशब्द इति । तस्माद्विभक्तिग्रहणमनुवर्तते,

स्वरादेकादेशः—सौत्थितिः वैक्षमाणिः । स्वरश्च प्राप्नोत्येकादेशश्चा ।
परत्वात्स्वरः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ गुणस्य चेत्यौत्त्वयोश्च नास्ति
संप्रधारणा ॥ वृद्धेरित्त्वोत्त्वे—सौत्थिः पीतिः । वृद्धिश्च प्राप्नोतीत्योत्त्वे च ।
परत्वाद्वृद्धिः स्यात् । इत्योत्त्वे भवतोऽन्तरङ्गतः ॥ द्विर्वचनादित्त्वोत्त्वे—आते-
स्तीर्यते आपोपूर्यते । द्विर्वचनं च प्राप्नोतीत्योत्त्वे च× । नित्यत्वाद् द्विर्वचनं
स्यात् । इत्योत्त्वे भवतोऽन्तरङ्गतः ॥ अलोपस्य चेत्यौत्त्वयोश्च नास्ति
संप्रधारणा ॥ स्वरे नास्ति विशेषः ।

प्र०—यद्यत्राऽलोपो भवति ततोऽन उपधालोपिन' इति ङीपि सति 'बहुशुनी'ति भ्रमति ।
यदा त्वेकादेशेनाऽलोपो बाध्यते तदोपधालोपित्वाऽभावान्कीयभावाद् बहुश्वेति । गौरादि-
लक्षणो ङीप्नास्ति, 'अनुपसर्जनादित्याविकारात् । भाष्ये तु बहुशुनीति प्रत्याख्यान
वादिमतेनोपन्यस्तम् । तत्पक्षे ङीप् बाध्यमिति । न्यायमूल चेद'मन्तरङ्ग वलीय'
इति । न च न्यायस्याऽत्र केनचिद् बाधोऽस्तीति 'बहुश्वे'त्येव भाव्यमिति न्यायविद्
आहु । सौत्थितिरिति । सु स्थित इ इति स्थिते यद्यत्र पूर्वमुकारस्योदात्तत्वं स्यात्तदा
'स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादा'विति पक्षे स्वरितत्वं प्रसज्येत । पूर्वं त्वेकादेशो कृते नित्य-
माद्युदात्तमेतद्भवति । गुणस्येति । परत्वाद्वि गुणेन भाव्यम् । सौत्थिरिति । विभक्त्या-
न्याख्याने स्तु त—इ इति स्थितेऽन्तरङ्गत्वादित्त्व, वतो वृद्धि । स्वर इति । 'सौत्थि'-

उ०—तथा च 'बहुशुनी'त्यप्रोदात्तनिवृत्तिस्वर स्यादिति भावः । बहुश्वेतीति । 'डाबुभाभ्या'मिति
ङापि, तदभावे चेति भावः । न-वेव प्रयोजनवादिग्रन्थे बहुशुनीत्युक्तमत आह—भाष्ये
त्विति । ननु प्रत्याख्यानान्ततथैवाऽत्रत्यग्र-धपर्यवसानादसिद्धयसूत्रस्यैतदानुपूर्वाकभाष्यात्प
बहुशुनीति भगवत् इष्टमिति भ्रमं धारयति—न्यायेत्यादिना । ननु भाष्यमेव न्यायबाधक
मस्तिवायत आह—न्यायविद् इति । भाष्यस्योदात्तनिवृत्तिस्वरकृतस्वरवैलक्षण्यपरिहारमात्र-
तात्पर्यकतया ॥ न्यायबाधकत्वम् । डाबुभाभ्यामिति सूत्रस्य भाष्यरीत्या 'बहुश्वे'त्येव भाष्य-
समतमिति भावः । न वाऽलोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वाद्यन् स्यादिति कुतो नापवादितः ।
'यूतस्ति' 'शुन पुच्छे'त्यादिनिर्देशैर्धारणसमवात् । वस्तुतो लोपे सर्षानुदात्त शुनेति प्राप्नोति,
पूर्वरूपे त्वेकादेशस्वरणाद्युदात्तमित्यपि विज्ञेयो बोध्यः । ननु पूर्वमुदात्तत्वेऽपि तदेकादेशस्यै-
कादेश उदात्तनेत्यनेनोदात्तत्वे इष्टसिद्धेराह—तदेति । नित्यमिति । 'म्नित्यादि'रित्यनेनेति
भावः । एतदपि प्रयोजनं समर्थग्रहणप्रत्याख्यानानिप्रायेण ।

परत्वाद्धीति । इदं वस्तुतत्त्वकथनं, न तु संप्रधारणाऽभावे हेतुः । स त्मयोरपि बहि-

† म्नित्यादिनिरयम्, अक लोपे दाप ६ १ १९७, १०१

‡ तद्धितेभ्यश्चामादे ७ २ ११७, ऋतु इत्यादौ, उदोऽप्यपूर्वस्य ७ १ १००, १०१

× सन्त्यदो ६ १ ९, ऋतु इत्यादौ, उदोऽप्यपूर्वस्य ७ १ १००, १०२

इण्डिशीनामाद्गुणः ॥ १० ॥

इण्डिशीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वात् प्रयोजनम् । अयज इन्द्रम् अयज इन्द्रम् । वृक्ष इन्द्रम् प्लक्ष इन्द्रम् । य इन्द्रम् त इन्द्रम् । आद्गुणश्च प्राप्नोति सवर्णदीर्घत्वं च^x । परत्वात्सवर्णदीर्घत्वं स्यात् । आद्गुणो भवत्यन्तरङ्गतः ।

न वा सवर्णदीर्घत्वस्याऽनवकाशत्वात् ॥ ११ ॥

न वैतदन्तरङ्गेणाऽपि सिध्यति । किं कारणम् ? 'सवर्णदीर्घत्वस्यानवकाशत्वात्' । अनवकाशं सवर्णदीर्घत्वमाद्गुणं बाधेत ॥ नैतदन्तरङ्गेऽस्त्यनवकाशं परमिति । इहापि स्योनः स्योनेति शक्यं वक्तुं—'न वा परत्वादुगुणस्ये'ति ।

प्र०—रिति यवि पूर्वः स्वरः, तत् इत्वं, तथाप्यान्तरत्वाद्गुणत्वं सिध्यति । न वेति । दण्डाप्रमित्यादुगुणः प्राप्नोति, कुमारी इत्यत इत्यादौ यणादेश इत्यवश्यं सवर्णदीर्घत्वेन विध्यन्तरं बाध्यम् । नैतदिति । एकनिमित्तप्राप्तविध्यन्तरबाधेनेन सावकाशः सवर्णदीर्घोऽन्तरङ्गं बाधितुं न शक्नोतीति भावः । निरवकारेण तु विध्यन्तरेण सावकाशोऽन्तरङ्गोपि विधिर्बाध्यते यथा गोत्रेऽलुगचीत्यलुका लुक् । न वा परत्वादिति । यथा त्वत्र परत्वेन न व्यवस्था अपि त्वन्तरङ्गत्वेन, तथा आद्गुणोपि समानकक्ष्यो दीर्घेण

उ०—भूतप्रत्ययापेक्षत्वेन समत्वेनाऽन्तरङ्गत्वाऽभाव इति बोध्यम् । ननु स्तीर्णशब्दादिभि न बोधोऽत आह—विभज्येति । भाष्ये—इत्वंत्वे भवतोऽन्तरङ्गत इति । अत्रैकाग्रत्वाऽनग्यासात्प्रथमत्वादिबहुपायपेक्षत्वेन द्वित्वस्य बहिरङ्गत्वं बोध्यम् । इदं प्रयोजनमेकदेशयुक्तिः । द्वयोर्मित्यत्वेऽमित्यत्वे वा परत्वादिरवासिद्धे । यद्वन्त्य द्वित्वेन तस्याऽपरनिमित्तकत्वेनाऽन्तरङ्गत्वाच्चेत्यग्ये । स्वरेणाऽपीस्वोन्वयोर्नास्ति संप्रधारणेत्याह—स्वरे नास्तीति । ननु 'कुमारीहते' 'दण्डाप्र'मित्यादौ सावकाशं दीर्घत्वमत आह—दण्डाप्रमिति । एवं च दण्डगुणादयो सर्वे विषयवशात्स्वरवश्यं विध्यन्तरे बाध्ये बाध्यसामान्यचिन्तयाऽगुह्यमाणविशेषत्वासर्वं बाध्यमित्यर्थः । अन्तरङ्गादपि निरवकाशस्य बलवत्त्वेन 'नैतदन्तरङ्ग'इत्यनुपपन्नमत आह—एकनिमित्तेति । एकस्थानिकेत्यपि बोध्यम् । एवं च स्वसमाननिमित्तकेन स्वसमानस्यानिकेतैव च 'येन नाप्राप्ति'न्यायो न तु विभिन्नस्थानिमित्तकेनापीति न तद्बाध इति भावः । यस्तु सर्वथाऽनवकाशः स बाधक एवेत्याह—निरवकारेणेति । एकस्थानिनिमित्तकेनेत्यर्थः । बहिर्भूताऽजादिप्रत्ययापेक्षत्वादलुग्वहिरङ्गः । भाष्ये—इहापीति । 'यद्यन्तरङ्गेऽपीदं स्यात्तर्हि तत्राऽप्यन्तरङ्गत्वात्पण स्याद् गुणस्य परत्वा'दिति बाधकतर्केण समापनिमित्तकमेव निरवकाशपराम्गो बाध्यत इति द्रवितम् । फलितमाह—यथा त्विति ।

ऊङापोरेकादेश ईत्त्वलोप्याम् ॥ १२ ॥

ऊङापोरेकादेश ईत्त्वलोप्याम् भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् ॥ ईत्वादेकादेशः—खट्वीयति मालीयति । ईत्वं च प्राप्नोत्येकादेशश्च⁺ । परत्वादीत्वं स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ लोपादेकादेशः—कामण्डलेयः भाद्रवाहेयः । लोपश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च⁺ । परत्वाल्लोपः स्यात् । एकादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ अथ किमर्थमोत्त्वलोप्यामित्युच्यते, न 'लोपेत्वाभ्या'मित्येवोच्येत ? संख्यातानुदेशो[‡] मा भूदिति । आपोऽप्येकादेशो लोपे प्रयोजयति—चौडिः घालाकिः* ।

आत्वनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वान्ययवायावेकादेशतुग्विधिभ्यः ॥ १३ ॥

आत्वनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि अयवायावेकादेशतुग्विधिभ्यो भवन्त्यन्तरङ्गतः ।

प्र०—वाभ्यते न त्वन्तरङ्ग इति भावः । खट्वीयतीति । खट्व आ य इति स्थिते यदि पूर्वमीत्त्व स्यात्तत आद्गुणः प्रसज्येत । नन्वाकारस्य कृते ईत्वे यस्येति लोपो भविष्यति । नैतदस्ति । 'पूर्वविधा'वित्तीत्त्वस्य स्थानिवद्भावात् । न लोपेरत्वाभ्यामिति । ऊङ ईत्वाऽसम्भवाद्य प्रमोऽयुक्त आश्रयितुमिति भावः । यद्यप्यजाशदन्तमिति ईत्त्वशब्दस्य पूर्वनिपातो न्याय्यस्तथापि लक्षणे प्रायेणाऽसौ नाद्रियते । चोऽङरिति । पूर्वमाकारलोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाद्वाऽकारलोपाऽभावादाद्गुण इति गुणस्य प्रसङ्गः ।

उ०— ननु खट्वाशब्दे सुपुपत्ते प्राग्वैकादेशोऽत आह—खट्व आ इति । विभज्यान्वापयाने द्यौप । सुप्त् छिन्नविशिष्टपतिभाषयेति भावः । लोप इति । खट्वशब्दाऽकारस्येत्यर्थः । मन्व जायद्गत्वादीत्त्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातो युक्तोऽत आह—ऊङ इति । न्याय्य इति । शास्त्रीयत्वात् ऋमवायोऽपि सोऽय्य इति भावः । लक्षणे इति । 'अन्तिकवाङ्मने'दसाधा विद्यादि निर्देशे[‡] । नमानुसारस्य सर्वपूर्वनिपातविधिभ्यो बलवत्त्वज्ञापनादिति भावः । भाष्ये—सङ्ख्यातानुदेश इति । ननु नाऽत्र यथासङ्ख्यसूत्रप्राप्तिः, तस्य विषयज्ञत्वात्, नापि स्थानाद्यप्रमाणस्य, समासनिर्देशादिति चेन्न, अनूद्यमानयोरपि तत्प्रवृत्तेर्दृष्टत्वादिति भावः । असिद्धत्वाद्धेति । चिणो लुभ्यायेनाऽग्रामीयासिद्धत्वं बोध्यम् । ननूपदशे आत्वनमैमित्तिकमयादयस्तु

+ कयवि च ७ ४ ३३, अक सक्ने दीर्घे ६ १ १०१

† दे लोपोऽकद्रवा ६ ४ १४७, अक सक्ने दीर्घे ६ १ १०१.

‡ यथासङ्ख्यमनुदेशः समानम् १ ३ १०. * वर्याति च ६ ४ १४८

वेज्—वानीयम् । शो—शानीयम् । ग्लै—ग्लानीयम् । ग्लै—ग्लानी-
यम् । ग्लाच्छत्रम् ग्लाच्छत्रम् । आत्वं च प्राप्नोत्येते च विधयः† । परत्वा-
देते विधयः स्युः । आत्वं भवत्यन्यरङ्गतः ॥ नपु सकोपसर्जनह्रस्वत्वं च प्रयो-
जनम् । अतिर्यत्र अतिन्वत्र । अतिरिच्छत्रम् अतितुच्छत्रम् । आराश-
स्त्रीदम् धानाशङ्कुलीदम् । निष्कौशाम्नीदम् निर्वाराणसीदम् । निष्कौशाम्बि-
च्छत्रम् निर्वाराणसिच्छत्रम् । नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं च प्राप्नोत्येते च
विधयः‡ । परत्वादेते विधयः स्युः । नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ।

तुग्यणेकादेशगुणवृद्धयौत्वदीर्घत्वेत्वमुमेत्त्वरीविधिभ्यः ॥ १४ ॥

यणेकादेशगुणवृद्धयौत्वदीर्घत्वेत्वमुमेत्त्वरीविधिभ्यस्तुग्भवत्यन्तरङ्गतः ।

यणादेशात्—अग्निचिदत्र सोमसुदन । एकादेशात्—अग्निचिदिदम्
सोमसुदुदकम् ॥ गुणात्—अग्निचिते सोमसुते ॥ वृद्धेः—प्रकृच्छकः प्राच्छकः ॥

प्र०— ग्लानीयमिति । विभज्यान्वाख्याने ग्लै अनीय इति स्थितेऽनैमित्तिकत्वादात्त-
मन्तरङ्गं भवति । ग्लाच्छत्रमिति । ग्ला ग्ला इति विभन्तम् । अप्रापि तथा विभज्या
न्वाख्याने ग्लै—छत्रमिति स्थिते यदि पूर्वं तुक् स्यात्तदैजन्तत्वाऽभावादात्त्व न
स्याद्यथा ढौकितेति । उपदेशप्रहणाऽनपेक्षया चैतदुदाहरणम् । अतिर्यत्रेति । अतिरै—
अत्र इति स्थिते आयादेशे सत्यजन्तत्वाद्भ्रस्वो न स्यात् । आराशस्त्रीदमिति ।
'आराशस्त्री—इद'मिति स्थित यद्यत्र पूर्वमेकादेश स्यात्तदा तस्याऽन्तवद्भावाद्भ्रस्वे
कृते रूपं न सिद्धयेत् । अग्निचिदत्रेति । पदसमुदायस्य विभज्याऽन्वाख्याने
'अग्निचि—अत्रे'ति स्थिते यदि पूर्वं यस्यात्तदा तुङ्गं ग्यात् । नपुंसकं चाऽत्राऽग्निचि

उ०—प्रत्ययोऽप्यनन्तरभाविन इति सप्रधारणाऽभावादाह—विभज्येति । 'अक्षिती ति प्रसज्य
प्रतिपेध इति भावः । किन्तुमिति । कर्तरि विभन्तेन पक्षीसमास इत्यर्थः । अनपेक्षयेति ।
एव चैतत्प्रयोजनमेकदेशयुक्तिरिति भावः । अन्तवदिति । 'स नपुंसक'मिति नपुंसकत्वाऽपि
शास्त्रीयत्वादतिदेश इति भावः । पदसमुदायस्येति । 'पदस्य पदा'दित्याह पदसमुदाय
स्याप्यन्वाख्यानदर्शनादिति भावः । पुंसि विभज्येति । ॥ च सुवपेक्षया परावात्प्रथमं तुगिति
कथं सुपा इववधानोक्तिरिति वाच्यम्, 'अग्निचिते' इत्यादौ गुणतुक्चो सप्रधारणाया अप्र
भाष्ये कृतत्वेन तुक्ः पूर्वमन्तरङ्गत्वाद्भिन्नं सिद्धवत्कृत्येवाऽस्य भाष्यस्य प्रवृत्तिरित्याशयात् ।
भाष्ये—प्रकृच्छकः प्राच्छक इति । यत्त्वतुकोरित्यनपेक्षेदम् । बहिरङ्गवेनाऽपि सिध्यति ।

† आदत्त वृद्धेऽशिति, यतोऽववायाव पदान्ताद्वा ६ १ ४५, ७८, ७६

‡ इत्या नपुंसकं प्रातिपदिकस्य मेखियोऽसर्जनत्वात् १ २ ४७, ४८, एवमेववायावः; पदान्ताद्वा,
अक सार्णे दीर्घः ६ १. ७, ७६, १०१

श्रौत्वात्—अग्निचिति सोमसुति ॥ दीर्घत्वात्—जगद्धवाम् जनगद्धवाम् ॥
 ईत्वात्—जगत्यति जनगत्यति ॥ मुम.—अग्निचिन्मन्यः सोमसुन्मन्यः ॥
 एत्वात्—जगद्धवः जनगद्धवः ॥ रीप्तिषे.—सुकृत्यति पापकृत्यति ।

‘यनङानङ्म्यां चे’ति वक्तव्यम् । [अनङ्-] सुकृत् । [आनङ्-] सुकृद्-
दुष्कृतौ ॥ तुक् च प्राप्नोत्येते च विधयः ५ । परत्वादेतेविधयः स्युः । तुग्म-
वत्यन्तरङ्गतः ।

इयडादेशा गुणात् ॥ १५ ॥

इयडादेशो गुणभूद्वयन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । धियति रियति । इयडा-
देशश्च प्राप्नोति गुणश्च+ । परत्वाद् गुणः स्यात् । इयडादेशो भनत्यन्तरङ्गतः ।

उवडादेशश्चेति वक्तव्यम् । प्रादुर्भवत् प्रासुस्तुवत् ।

श्वेः सम्प्रसारणपूर्वत्वं यणादेशात् ॥ १६ ॥

श्वेः सम्प्रसारणपूर्वत्वं यणादेशाद्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । शुशुबुतुः शुशुबुः । पूर्वत्वं च प्राप्नोति यणादेशश्चा^१ । परत्वाद्यणादेशः स्यात् । पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ।

प्र०-इति द्रष्टव्यम् । पुंसि निभक्त्या व्यवधानात् । सुहृद्भूतायति । कथं पुनरप्रा-
प्सन् प्राप्नोति यावत् विद्यायोनिसम्बन्धनाचिन्तामृकारान्तानां द्वन्द्वे स सिद्धि इति
चिन्त्यमेवत् । धियतीति । 'वि धारणे' तिपि शे कृत वियाभ्रयो गुण प्राप्नोति ।
विकरणाश्रय इयह भक्त्यन्तरङ्गत्वात् । यणादेशच्चेति । 'परत्वेकाच' इति यण ।

४०—नाजानन्तये इति तु नास्येवेत्यभिप्रायः । चिन्त्यमेतदिति । गुरुदादिशब्दयोः प्रकरणादिना यदा ऋग्विष्णोरेवे पर्यवसानं तदेवमुदाहरणमिष्याद् । ननु सस्य चिरवाद गुणस्य कथं प्राप्तिर्द्वयोरेक्येकनिमित्तत्वेनान्तरङ्गत्वाद्यभावश्चेत्यत आह—विद्याप्रय इति । गुणो—लघुपदगुणः ।

१-कोष्ठान्तर्गत पाठ संशोधितः ।

✕ हवस्वय विधि कृति तुल्य, छे च, शको दणचि, अकः सवर्णे दीर्घे ६ १ ७१, ७३; ७७, १०१,
 वेदिति ७ ३ १११, उपसर्गादिति यातो ६ १ ११; अथ च, सुपि च ७ ३ १११,
 १०१, नदधि च ७ ४ १३, अर्द्धेद्वयन्तस्य मुम् ६ ३ ६७, बहुवचने हस्वे ७ ३.
 १०३, शिञ्जन ७ ४ २७, ऋदुशानस्यवरमोऽनेहसा च ७ १ १४, आनञ्ज्जो हन्ते ६ ३ २५.
 + अचि इनुधातुभूतं ओरिदकुवर्गौ ६ ४ ७७, पुगन्तल्लभ्यस्त्व च ७ ३ ८६
 † संप्रसारणाच्च ६ १ १०८, वरनेकापोऽस्तेयोग्यैश्च ६ ४ ८९.

ह आकारलोपात् ॥ १७ ॥

ह आकारलोपात्पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । जुहुवतुः जुहुवुः । पूर्वत्वं च प्राप्नोत्याकारलोपश्च* । परत्वादाकारलोपः स्यात् । पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ।

स्वरो लोपात् ॥ १८ ॥

स्वरो लोपाद्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । औपगवी सौदामनी । स्वरश्च प्राप्नोति लोपश्च* । परत्वाल्लोपः स्यात् । स्वरो भवत्यन्तरङ्गतः ।

प्रत्ययविधिरेकादेशात् ॥ १९ ॥

प्रत्ययविधिरेकादेशाद्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । अग्निरिन्द्रः वायुरुदकम् । प्रत्ययविधिश्च प्राप्नोत्येकादेशश्च† । परत्वादेकादेशः स्यात् । प्रत्ययविधिर्भवत्यन्तरङ्गतः ।

यणादेशाच्चेति वक्तव्यम्‡ । अग्निरत्र वायुरत्र ।

प्र०—जुहुवतुरिति । ह्रा—अतुस् । ‘ह्रः सम्प्रसारणमभ्यस्तस्य चे’ति सम्प्रसारणे कृते यद्याकारलोपः स्यात्तदा स्थानिवत्त्वा‘दसिद्धवदत्राभा’दित्यसिद्धत्वाद्यद्वयं स्यात् । औपगवीति । उपगोरियमित्यणि ङीपि च कृते यदि प्रत्ययाद्युदात्तत्वात्पिदनुदात्तत्वाद्वा पूर्वं लोपः स्यात्तदोदात्तनिवृत्तिम्वर ईकारस्य न स्यात् । अग्निरिन्द्र इति । यद्यपि प्रत्ययरहितायाः प्रकृतेः प्रयोगो नास्ति तथापि वाक्यस्य विभक्त्यान्वाख्यानं क्रियमाणेऽयं विचारः क्रियते । यद्यपि प्रत्ययस्य नित्यत्वं तथाप्यन्तरङ्गत्वेनैव सिद्धः

उ०— एरिति । ‘इको य’णिति त्वियद्वा बाधितमिति भावः । इस्थानिकपणस्तु पूर्वरूपमपवाद इति तात्पर्यम् । यद्याकारेति । ननु ‘कृदतिङ्’सुप्रत्याकररीत्या चिद्दीर्घतीत्यादा’वधः परस्मिन्‘न्नित्यस्थानिवत्त्वेन तुगभावश्चजुहुवतुरित्यत्र पूर्वेष्वपि तस्य स्थानिवत्त्वाद्युपवहोऽप्राप्तरिति चेद्ध । पूर्वस्य धातुत्वाऽवेन तदुद्देश्यकविधेरभावादित्याहुः । उपगोरियमिति । ‘अनन्तरापत्य’मिति शेष इत्येके । गोत्राऽणि तु जातित्वान्दर्शये स्यादिति न स्वरः प्रयोजनमिति भावः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वादिति । एतदणः । पिदनुदात्तत्वाद्धेति । एतन्दीपः । पिदनुदात्तत्वमप्युभयापेक्षलोपादन्तरङ्गमेवेति बोध्यम् । प्रत्ययस्येति । एकादेशेऽपि पूर्वान्तवत्त्वेन सुपः

× सम्प्रसारणाच्च ६ १ १०८; मानो लोप इति च ६ ४ ६४

* आद्युदात्तश्च; अनुदात्तैः सुश्रुतौ १. १ ३; ४; यत्पेयि च ६ ४ १४८.

† स्त्रोत्रमोहः—अथैतत्पु ४ १.२, अत्र मरणे दार्य ६ १ १०१. ‡ इको यणचि ६ १.७०.

१—इतः परं “प्रत्ययविधिश्च प्राप्नोति यणादेशश्च । परत्वाद् यणादेशः स्यात् । प्रत्ययविधिर्भवत्यन्तरङ्गतः ।” इत्यपि स्यादिति चेन्न ।

लादेशो वर्णविधेः ॥ २० ॥

लादेशो वर्णविधेर्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । पचत्वत्र पठत्वत्र । लादेशश्च प्राप्नोति यणादेशश्च × । परत्वाद्यणादेशः स्यात् । लादेशो भवत्यन्तरङ्गतः ।

तत्पुरुषाऽन्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वरात् ॥ २१ ॥

तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वराद्भवत्यन्तरङ्गतः प्रयोजनम् । पूर्व-
शालाप्रियः अपरशालाप्रियः । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं च प्राप्नोति, पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं च + । परत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात् । तत्पुरुषान्तोदात्तत्वं
भवत्यन्तरङ्गतः ।

एतान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि यदर्धमेवा परिभाषा कर्तव्या ।

यदि सन्ति प्रयोजनानीत्येषा परिभाषा क्रियते, ननु चेयमपि कर्तव्या
'अभिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणं' इति । किं प्रयोजनम् ? पचावेदम् पचा-

प्र०—त्वात्र तदाश्रितम् । पचत्वमेवेति । यद्यत्र पूर्वं यस्यादनस्विधारिति स्थानिवत्त्वनिषेधा-
दुत्वं न स्यात् । पूर्वशालाप्रिय इति । पूर्वा शाला प्रिया अस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते
'तद्वितार्थ' इति द्वयोः पदयोस्तत्पुरुषः । तत्र त्रिपदाश्रयबहुव्रीहिनिमित्तः पूर्वपदप्रकृति-
स्वरो बहिरङ्गत्वान्न प्रवर्तते । तेन तत्पुरुषसमासाश्रयं शालाशब्दस्यान्तोदात्तत्वं भवति ।
पूर्वशब्दः 'स्वाङ्गशिष्टामदन्ताना'मित्याद्युदात्तः । पचावेदमिति । अन्तरङ्गयलीयस्त्वे-
नैतन्न सिद्धयति । बहिरङ्गे कृते आद्यगुण 'एत ए' इति प्राप्नोति । अनयमेवेति । इयं
हि व्यापिका, पूर्वोक्तप्रयोजननिष्पादान् । शालाऽभिद्धत्वाश्रयणाद् बहिरङ्गलक्षणं न
तावत्प्रवर्तते । अन्तरङ्गलक्षणे तु प्रवृत्ते यत्र निमित्तसङ्काशमत्र बहिरङ्गलक्षणप्रवृत्तिः ।

उ०—प्राहेस्तस्य निःशेषम् । भाष्ये—परत्वाद्यणिति । यस्यान्तरासेर्निःशेषत्वं नोक्तम् । लादेश-
शब्देन लादेशस्यानिक आदेशस्तदाह—उत्वं नेति । तत्रेति । यद्यपि सनि शिष्टत्वादिवं सिद्धं,
तथाप्यन्तरङ्गस्यायादधीष्टिदिति भावः । बहिरङ्गे कृते इति । अयं हि व्याप्यो युगपत्प्राप्ता-
वन्तरङ्गस्य प्रथमं प्रवृत्तिबोधक एवेति भावः । पूर्वोक्तेति । अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये बहिरङ्गमसिद्धम् ।
तद्बहिरङ्गं कृतं, किंचिद्विधं वेद्यमस्य । ननु 'स्योन' इत्यत्र परत्वाद् गुणे तस्याऽसिद्धावेपीको-
ऽभावाद्यणन स्यादत आह—शास्त्रेति । नन्वेवं 'सीत्विनि' शिष्टादौ स्योने गुणनाम्नबहिरङ्ग-
माद्युदात्तताश्रयं न प्रवर्ततेत्यत आह—अन्तरङ्गेति । युगपत्प्राप्ता बहिरङ्गस्य न पूर्वं प्रवृत्तिः,
प्रवृत्ते रवन्तरङ्गे भवत्येव बहिरङ्गमिति भावः । भाष्ये—बहिरङ्गाद्यणस्येति । 'अन्' इति

× प०: १. ५. ८६; इको दणधि ६ १ ५०.

+ समासस्य ६. १ २५१; बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वस्य ६. २. १.

मेदम् । असिद्धत्वाद् बहिरङ्गलक्षणस्य गुणस्यान्तरङ्गलक्षणमैत्वं मा भूदिति । उभे तर्हि कर्तव्ये । नेत्याह । अनयैव सिद्धम् । इहापि स्योनः स्योनेति,—असिद्धत्वाद् बहिरङ्गलक्षणस्य गुणस्याऽन्तरङ्गलक्षणो यणादेशो भविष्यति ।

यद्यसिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्युच्यते—अक्षदूः हिरण्यदूः—असिद्धत्वाद् बहिरङ्गलक्षणस्योऽन्तरङ्गलक्षणो यणादेशो न प्राप्नोति^१ । नैष दोषः । ‘असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण’ इत्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि—‘नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रसृत्य’ इति । सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या ? न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘भवत्येषा परिभाषे’ति, यदयं ‘षत्वतुकोरसिद्धः’ [६. १. ८६] इत्याह ।

प्र०—नाजानन्तर्ये इति । अचोरानन्तर्यमाश्रित्य यत्र कार्यं विधीयते तत्रैषा परिभाषा नोपतिष्ठति । यदयमिति । कोऽसिचदधीत्येति बहिरङ्गस्यैकादेशस्याऽसिद्धत्वात्पत्वं न भविष्यति, तुक् च प्रवर्तित्येते इति किमसिद्धवचनेन ।

उ०—शेषः । अत्रैकदेशी समाधत्ते—नाजानन्तर्ये इति । अचोरानन्तर्यमिति । अचोरिति द्वित्वमविवक्षितं, तेन वक्ष्यमाणेन पश्वतुग्रहणरूपेण ज्ञापकेन च विरोधः । ‘अचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तकेऽन्तरङ्गे कर्तव्ये कृते च तस्मिन्प्राप्तेऽन्तरङ्गे कर्तव्ये जातस्य बहिरङ्गस्याऽसिद्धत्वं न’ इति तदर्थः । एतेन ‘पञ्चवेदमित्यादी गुणेऽनान्तर्याम्यणावसिद्धत्वाऽनापत्तिरित्यपास्तम् । ‘अयजे इन्द्रं’ ‘धियतीत्यादि च सिद्धम् । ‘अक्षदू’ इत्यत्र यणि कोपाभावश्च सिद्धः । तुक् च प्रवर्तित्येत्यत इति । समासोत्तरं ह्यप्रवृत्त्या पूर्वं पूर्वपदसंबन्धेन समासे जाते तत्र सहिताया निष्पत्त्यादेकादेशो ह्यपि गुणपेक्षया पदद्वयसंबन्धिवर्णापेक्षैकादेशस्य ह्यपेक्षेयादौ संयोगान्तकोपापेक्षया यणो बहिरङ्गत्वेनाऽसिद्धत्ववदसिद्धत्वेन तत्प्रवृत्तिरिति भावः । पश्वग्रहणं तु न युक्तं ज्ञापकं, त्रिपादिकेऽन्तरङ्गे तत्परिभाषायाः कार्यैकारूपक्षेऽप्यवृत्तेर्विसर्जनीयसूत्रभाष्यसंमतरात् । पश्वस्याऽपि पदद्वयसंबन्धिवर्णापेक्षत्वेनाऽन्तरङ्गत्वाऽभावाच्च । न चाऽधीत्येत्यादी ‘पूर्वं धातुरूपसंगेण युज्यते’ इत्येकादेशोऽन्तरङ्ग इति वाच्यम् । साधनबोधकप्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरं पदान्तरसंबन्धनिमित्तकार्यात्पूर्वमुपसर्गसंबन्धेन तन्निमित्तकस्याऽन्तरङ्गत्वमिति तदर्थो न ॥ प्रत्ययनिमित्तादपीति तदर्थं इति ‘संप्रसारणाच्चे’ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टत्वात् । तत्र हि ‘सुट्वा आ ऋतेत्यत्र सवर्णदीर्घादगुणोऽन्तरङ्ग इत्युक्तम् । ‘सुट् कारपूर्वं’ इत्यादिसूत्रे ह्यप्युक्तम्—‘उपसर्गोऽर्थेन पूर्वं संबन्धस्ततः प्रत्यये कृते उपसर्गेण संबन्ध इति संक्रु-नि इति स्थितेऽन्तरङ्गतरार्थकोपसर्गनिमित्तकः सुट् द्विवादितः पूर्वं’ इति । पृथं च विशिष्टोपसर्गनिमित्तकत्वात् उपसर्गाधीनमुपसर्गनिमित्तं कार्यमन्तरङ्गम्, यत् न तथा तत्र पूर्वागतसाधनकार्यमेषाऽन्तरङ्गम् । अत एव ‘मेद’ इत्यत्र ‘गुणो बहिरङ्ग’ इति भाष्ये उक्तम् । अस्याश्च परि-

इयं तर्हि परिभाषा कर्तव्या—‘असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण’ इति ?
एषा च न कर्तव्या, आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति ‘भवत्येषा परिभाषे’ति, यदयं ‘बाह
ऊठ् [६. ४. १३२] इत्यूठं आस्ति ।

तस्य दोषः पूर्वपदोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशात् ॥ २२ ॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः पूर्वोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशादन्तरङ्गतोऽभि-
निवृत्तान्न प्राप्तुतः । पूर्वपदकामशमः अपरैर्पुंजकामशमः* । गुडोदकम् तिलोद-
कम् । ‘उदकेऽकेवले’ [६. २. ६६] इति पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपवर्गाऽभावाच्च स्यात् ।

प्र०— यदयमिति । दित्यबाहू—अस् इति स्थिते बाहूः सम्प्रसारणमेव कर्तव्यम् । तत्र
कृते पूर्वकादेशो च एवमाश्रये च गुणे ‘वृद्धिरेची’ति वृद्धौ सिद्धं ‘दित्यौह’ इति । अन-
कारान्ते चोपपदे बहेश्छन्दसि खिन्ने दृश्यते । प्रयोगदर्शने वा सत्युद्धतेः क्विपि स
प्रयोगो भविष्यति । किमूहादेशविधानेनेति परिभाषाया ज्ञापक ऊठ्विधिः । तस्यां हि
सत्यां बहिरङ्गस्य सम्प्रसारणस्याऽसिद्धत्वादन्तरङ्गो गुणो न स्यादित्युद्ध विधीयते ।
पूर्वपदकामशम इति । ‘पूर्व इपुकामशमी अ’ इति स्थिते यद्यन्तरङ्गत्वादादगुणः
स्यात्तदा पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपवर्गाऽभावादुभयत्र आश्रयणेऽन्तादिवद्भावनिषेधाच्च ‘दिशो-
ऽमद्राणाम्’ ‘प्राचां प्रामनगराणां’मित्युत्तरपदवृद्धिर्न स्यात् । ‘उत्तरपदवृद्धौ सर्वे चे’ति
चशब्दाद्विशब्दाश्चेति तथैव पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात् । सावकाशं चैतदुभयं ‘पूर्व-
कार्णासृक्तिक’ इति । गुडोदकमिति । ‘उदकेऽकेवले’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं न स्यात् ।

उ०—भाषाया भाष्येऽयमत्र वाऽप्यव्यवहारादियमेकदेशमुक्तिः । एतज्ज्ञापकेनाऽन्तरङ्गपरिभाषाया
अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यमिति तत्त्वम् ।

वृद्धौ सिद्धमिति । परिभाषासत्ये तु विभक्तिनिमित्तसंप्रसारणस्य ण्यभाष्येऽन्तरङ्गे
गुणेऽसिद्धत्वात्तदभावे वृद्धौ गुणस्याऽसिद्धत्वात्तदभावे च वृद्धयर्थमूहादेश्यक इति भावः ।
अन्वयकारान्तेऽकारान्तोपसर्गे चोपपदेऽङ्गोऽभावापररूपेण बाधाय च ‘वृद्धिरेची’त्यस्याऽप्राप्ता-
वृद्धसंप्रसारणयोः कळे विशेष इत्यत्र आह—अनकारान्तेति । इदमकारान्तोपसर्गोप-
लक्षणम् । छन्दसीति । न च पद्यमन्त्रादिक्विपि वक्ष्यादित्यो विहितत्वाऽभावेन सम्प्रसारणाऽ-
भावे विश्ववाट्शब्दो षोडशस्यस्येवेति वाच्यम् । ‘कौ ट्स’मित्यस्य क्वाचित्कृतया गिळोपस्य
स्थानिवरनेन तत्र ‘बाह ऊठ्’सूत्रस्य प्राप्तेरेवाऽभावादित्याहुः । वस्तुतो षोडशेपि बहेश्छन्दसि
नाऽछन्दसीपुपलक्षणम् । ऊठ्तेरिति । धातूनामनेकार्थत्वाच्चाऽयं भेदः ।

भाष्ये—तस्यैतस्येति । ‘असिद्धं बहिरङ्ग’मित्यस्येत्यर्थः । दिशोऽमद्राणामिति ।
‘इत्यनुवर्तमाने’ इति शेषः । अत्रापि स्वर उदाहर्तुं शक्य इत्यभिप्रायेणाह—उत्तरपदेति ।
चशब्दाद्विशब्दाश्चेति । अनेन विहितं पूर्वपदान्तोदात्तत्वं तथैव व्यपवर्गाऽभावाच्च स्वरित्य-
वयः । भाष्ये—उदकेऽकेवले इति । मिथवाचिनि समासे उदके परे पूर्वमन्तोदात्तमिति

* प्राचां प्रामनगराणाम् ७. १. १४, उत्तरपदवृद्धौ सर्वे च ६. २. १०५.

नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘पूर्वोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश’ इति, यदयं ‘नेन्द्रस्य परस्य’ [७.३.२२] इति प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? इन्द्रे द्वावचौ । तत्रैको ‘यस्येति च’ [६.४.१४८] इति लोपेनाऽपह्रियते, अपर एकादेशेन । ततोऽनृच इन्द्रः संपन्नः । तत्र कः प्रसङ्गो वृद्धेः ? पश्यति त्वाचार्यः ‘पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश’ इति ततो ‘नेन्द्रस्य परस्ये’ति प्रतिषेधं शास्ति ।

यणादेशादियुवौ ॥ २३ ॥

यणादेशादियुवावन्तरङ्गतोऽभिनिवृत्तान्न प्राप्नुतः । वैयाकरणः सौवश्व इति । लक्षणं हि भवति ‘य्वोरचि वृद्धिप्रसङ्ग इयुवौ भवत’ इति ॥ नैष दोषः । अनवकाशावियुवौ । अचीत्युच्यते ॥ किं पुनः कारणमचीत्युच्यते ? इह मा भूताम्—ऐतिकायनः औपगव इति । स्तामत्रेयुवौ, ‘लोपो व्योर्वलि’ [६.१.६६] इति लोपो भविष्यति । यत्र तर्हि लोपो नास्ति—प्रैयमेधः प्रैयङ्गव इति ।

उसि पररूपाच्च ॥ २४ ॥

उसि पररूपाच्चान्तरङ्गतोऽभिनिवृत्तादियादेशो न प्राप्नोति* । पचेयुः यजेयुः ।

प्र०—‘उदश्विदुक्’मिरयादावेव तु स्यात् । प्रसङ्गेन व्याकरणान्तरे लक्षणं विचारयितुमाह—यणादेशादिति । लोपो भविष्यतीति । ननु बहिरङ्गत्वादियुवोरसिद्धत्वालोपो न प्राप्नोति । अत्राहुः—समुदायस्याऽसिद्धत्वं नावयवस्येति । समुदायस्याऽसिद्धत्वे सामर्थ्यात्तदवयवस्याप्यसिद्धत्वमिति चिन्त्यमेतत् । पचेयुरिति । ‘पच् अ या वस्’

उ०—सवर्धः । पतदुदाहरणमेकदेशिनः । ‘अन्तादिवच्चे’तिसूत्रे पूर्वान्तबद्धावेनाऽग्रेतात्स्वरसाधनात् । उभयाध्यायं तु नाऽत्र, एकदेशविकृतस्याऽन्यत्वाद्दृक्शब्दस्याऽप्युदकशब्देन ग्रहणादिति तत्र कैयटः । भाष्ये—नेन्द्रस्येति । मन्मयत आध्यायेऽन्तादिवच्चाऽभावप्यन्तादिवच्चेवि व्यपवर्गाऽभावे वा ‘सौमेन्द्र’ इति तदुदाहरणे विकारविशिष्टेऽन्तबद्धावेन पूर्वपदत्वे ‘न्द्र’भाष्ये एकदेशविकृतम्यायेनेन्द्रशब्दत्वात्सामर्थ्येनाऽन्यवृद्धिनिषेध एवाऽस्त्वत आह—इन्द्रे द्वावचाविति । एको यस्येतीति । यद्यपि वृद्धिः परा तथापि लोपो नित्य इति भावः । न च परादिवच्चावेनैकादेशविशिष्टस्योत्तरपदत्वमेवाऽस्त्विति तत्सम्भव इति वाच्यम् । एकदेशविकृतम्यायस्याप्याहारापेक्षोपचक्षत्वेन व्यपवर्गस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । चेन्द्ररूपोत्तरपदाद्यस्यानिकवृद्धेस्तदभावेनाऽप्राप्तेस्तादृश्यान्तदेशादिति दिक् । पाणिनीये तादृशलक्षणाऽभावादाह—प्रसङ्गेनेति । तदेष दर्शयति भाष्ये—लक्षणं हि भवति य्वोरिति । अनवकाशावे हेतुः—अचीत्युच्यत इति । ‘यस’ इत्यादिः । बहिरङ्गत्वादिति । ‘वृद्धिप्रसङ्ग’ इत्युक्तेः । मिमिक्षनिमित्तकत्वादित्यर्थः । चिन्त्यमिति । एवं च ‘स्तामत्रे’त्यादिग्रन्थः पूर्वपदोददेशः ।

नैष दोषः । नैवं विज्ञायते—‘या’इत्येतस्येय् भवतीति । कथं तदि ?
‘यास्’इत्येतस्येय् भवतीति ।

लुगलोपयण्यवायावेकादेशेभ्यः ॥ २५ ॥

लोपयण्यवायावेकादेशेभ्यो लुगलीयानिति वक्तव्यम् ॥ लोपात्—
गोमान् प्रियोऽस्य गोमत्प्रियः । यवमत्प्रियः । गोमानिवाचरति गोमत्यते । यव-
यत्यते ॥ यणादेशात्—ग्रामण्यः कुलं ग्रामणिकुलम् । सेनान्यः कुलं सेना-
निकुलम् ॥ अयवायावेकादेशेभ्यः—गवे हितं गोहितम् । रायः कुलं रैकुलम् ।
नावः कुलं नौकुलम् । वृकाद्भयं वृकभयम् ॥ लुक् च प्राप्नोत्येते च विधयः†,
परत्वादेते विधयः स्युः । लुगलीयानिति वक्तव्यं, लुग्यथा स्यात् ॥२॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्येप्रथमस्याध्यायस्य

चतुर्थे पादे प्रथममाहिकम् ।

प्र०—इति स्थिते यद्यत्रान्तरङ्गत्वात्पररूपं क्रियते तदा व्यपवर्गोऽभावादियादेशो न स्यात् ।
एकादेशस्याऽन्त्यत्वाद्भविष्यतीति चेत्, एवमपि रूपं न सिद्धयेत् ।

यासित्यस्येति । सलोपाऽपवाद इयादेशः । अकृते सलोपे नाऽस्ति पररूप-
प्रसङ्गः । गोमत्प्रिय इति । यद्यत्र लोपः स्यात्तदा प्रत्ययलक्षणेन तुमादि स्यात् ।
।मणि कुलमिति । यणादिषु कृतेषु लुकि सति रूपं न सिद्धयेत् । वृकादिति ।
पूर्वमेकादेशे कृते सस्यादिवद्भावाल्लुकि सति रूपं न सिद्धयेत् । ‘अन्तरङ्गानपि विधी-
न्यहिरङ्गो लुग्याधते’ इत्यस्य ‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे’त्यत्र ज्ञापितत्वासिद्धम् ॥१॥

इत्युपाध्यायजैट्यटपुत्रकैट्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य

चतुर्थे पादे प्रथममाहिकम् ।

उ०—।मयेकदेशिनोदकिरिति भावः । वस्तुतः परिभाषारम्भे दोषात्परिभाषा न वार्धेति पूर्व-
पक्षिणो वाक्ये सामादय दोषोद्भावनममुक्तमिति चिन्त्यमेव चिन्त्यम् । या उसिति स्थिते इति ।
अन्तरङ्गत्वादियः पूर्व सलोपः । व्यपवर्गोऽभावादिति । ‘या’इत्याऽभावादिति भावः । ज
सिध्येदिति । ठकारान्तस्वेयावसेरिति भावः । यासिति ष्छेदे ‘येष’ इति सौत्रो निर्देश इति
भावः । ‘भतोया इय’ इत्येव पाठ इत्यनेमुक्तमूत्रे भाष्ये । ननु निर्याऽन्तरङ्गत्वेन सलोपे यातेष
दुर्लभोऽत आह—सलोपापवाद इति । वार्णपरिभाषयेदं सिध्यति । तदनाश्रयणेन तु भाष्यम् ।
लुगलोपयोः ष्छेदो विशेषमाह—यद्यत्रेति । लुकि तु ‘न लुगते’ति निषेध इति भावः । भाष्ये—
परत्वादेत इति । परत्वादुक्तत्वात् । अन्तरङ्गत्वादिष्वर्थः । तदाह—अन्तरङ्गानपीति ॥२॥

इति श्रीशिवभट्टमुत्तसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोदयोः

प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाहिकम् ।

—‘यस्य’ पा० । † सुषे चातुपातिपदिकयोः १ ४ ७१; इत्त्वान्मो दावां२ इतिरूपेण इत्;

।को दगनि; पचोऽपवाया; अकः सवर्गे द्विः ६. १. ६८; ७७; ७८; १०१.

यू रज्याख्यौ नदी ॥ १ । ४ । ३ ॥

यू इति किमर्थम् ? खट्वा माला । किञ्च स्यात् ? खट्वावन्धु. माला-
वन्धु । 'नदी वन्धुनि' [६. २. १०६] इत्येष स्वर. प्रसज्येत । इह च
बहुखट्वक इति 'नद्युतश्च' [५. ४. १५३] इति नित्यं कप्रसज्येत ।

नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'नापो नदीसञ्ज्ञा भवती'ति, यदयं
'डेराम्रद्याम्रीभ्य.' [७. ३. ११६] इति पृथगाग्रहण करोति ॥ इह तर्हि—
मात्रे मातुरिति 'आएनद्या.' [११२] इत्याट्प्रसज्येत ।

किं पुनरिदं दीर्घयोर्ग्रहणमाहोस्विदभ्रस्वयो. ? किं चात. ? यदि दीर्घयो-
र्ग्रहण 'यू' इति निर्देशो नोपपद्यते । दीर्घाद्धि पूर्वसवर्णदीर्घं प्रतिविध्यते* ॥
उत्तरत्र चां [सञ्ज्ञि] विशेषणं न प्रकल्पेत 'यू ह्रस्वा'ति । यदि यू, न
ह्रस्वौ, अथ ह्रस्वौ, न यू । यू ह्रस्वौ चेति विप्रतिषिद्धम् ॥ अथ ह्रस्वयो., 'हे

प्र०— यू रज्याख्यौ नदी । यू इति किमर्थमिति । 'रज्याख्य नदी'त्येतावदेवास्तु,
ज्ञापकादापो न भविष्यतीति प्रश्नः । एव स्वर इति । पूर्वपदान्तोदात्तत्वमित्यर्थः ।
इष्यते च पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । खट्वाशब्दस्य नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वात् ।
मातुरिति । मातृशब्दं सम्बन्धिवचनं स्त्रीविषय एवेति नाऽऽख्याग्रहणेन निवर्त्यते ।
परिच्छेत्तृवाची त्वन्य एव मातृशब्दः । 'नद्युतश्चे'ति श्रमग्रहणमस्त्यर्थे स्यात्—बहु
पितृक, इत्यज्ञापकमृकारान्तानां नदीसञ्ज्ञाऽभावस्य । किं पुनरिति । ननु समान
धर्मानुपपत्त्या सन्देहाऽभावात्प्रभानुपपत्तिः, नहि दीर्घनिर्देशो 'यू' इति निर्देशो
पपत्तिः, एव तर्हि युक्ताऽयुक्तानिरूपणाय प्रश्नः । उत्तरत्र चेति । ह्रस्वनिर्देशो तु
'ह्रस्व' इत्येकत्वस्याऽभिहितत्वात् ह्रस्वानिति विशेषणविशेष्यभावोपपत्तिः । असति तु
विशेषणे मात्रे मातुरित्यत्रापि प्रसङ्गः । अथ ह्रस्वयोरिति । दीर्घयोरप्यसवर्णान्

उ०— यू रज्याख्यौ । ननु 'यू'पदाऽभावे रज्याख्यमात्राऽतिसङ्गः, रज्याख्याविति द्विवचन
वैषम्यं चेत्तत आह—रज्याख्य नदीत्यादि । ननु खट्वाशब्दस्य क्प्रोऽन्तोदात्तत्वेन पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरतास्वरयोर्न विशेषोऽत आह—नित्स्वरेणेति । खट् कनि खट्वाशब्दनिष्पत्तेरिति
भावः । ननु मातृशब्दस्य जननीपरिच्छेत्तृवाचकतया नानागतिद्वयेन रज्याख्यमात्राभावात्
आह—मातृशब्द इति । आख्याग्रहणसामर्थ्याच्च लिङ्गव्यतिरिक्ताऽर्थभेदः शब्दभेदनिष्ठा
मक इति न दोष इति भावः । 'बहुपितृक' इत्यनन्तरमितिरप्याहायं । समानधर्मानु
पपत्तिमेव दर्शयति—नदीति । एव तर्हीति । निर्देशानुपपत्त्या ह्रस्वपदस्यैव पुक्तत्वमिति
व्युत्पादनाय प्रश्न इति भावः । भाष्ये—निर्देशो नोपपन्न इति । छान्दसावच्छेपनं कृतेति
भावः । दीर्घमात्रग्रहणार्थं तत्त्वादिनि न वृथात्वमत आह—उत्तरत्र चेति । ननु ह्रस्व
निर्देशोऽपि 'यू ह्रस्व' इति मिथार्थकवचनत्वात्सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरत आह—ह्रस्व

शकटे' अत्रापि प्रसज्येता । नैप दोषः । अवश्यमत्र विभाषा नदीसंज्ञैपितव्या । उभयं हीष्यते—हे शकटि, हे शकटे इति [च'] ।

इह तर्हि—शकटिवन्धुरिति 'नदी चन्धुनि' [६. २. १०६] इत्येष स्वरः प्रसज्येत । इह च बहुशकटिरिति 'नदृतश्च' [५. ४. १५३] इति कप्प्रसज्येत ॥ नैप दोषः । 'छिति ह्रस्वश्च' [१. ४. ६] इत्ययं नियमार्थो भविष्यति—'इत्येव यू ह्रस्वौ नदीसंज्ञौ भवतो नान्यत्रे'ति ॥ कैमर्थक्यान्तियमो भवति ? 'विधेयं नास्ती'ति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् । किम् ? नित्या नदी संज्ञा प्राप्ता, सा विभाषा विधेया । तत्राऽपूर्वो विधिरस्तु नियमो [वा']-ऽस्त्वित्यपूर्व एव विधिर्भविष्यति न नियमः ।

प्र०—गृह्णातीति सिध्यति । ननु चोक्त इत्यत्रोक्तम्—'अणुदित्सवर्णस्येत्यत्राऽशब्दसंज्ञा-प्रहणमनुवर्तते' । ततश्च सर्वप्रहणेन न भाव्यम् । नैप दोषः । 'नेयद्वुवह्र्यानावस्त्री'ति प्रतिषेधात्सवर्णप्रहणं भविष्यतीति । नहि ह्रस्व इयद्वुवह्र्यान्तः स्यादस्योऽस्मि । 'अस्त्री'त्ययमपि निषेधपर्युदासः सवर्णप्रहणस्य ज्ञापकः । अयदयमत्रेति । तत्र दीर्घ-प्रहणपक्षे शकटिशब्दस्याऽप्राप्ता पक्षे नदीसंज्ञा विधेया । ह्रस्वनिर्देशे तु नित्या प्राप्ता पक्षे बाध्येति नास्ति विशेषः । अथ तु यद्वादिषु शकटिशब्दो विभाषा हीपर्यः पठ्यते, तदा दीर्घनिर्देशपक्षे पाक्षिके हीपि हे शकटि इति भवति, शकटिशब्दस्य हे शकटे इति । ह्रस्वनिर्देशे तु हीपि सत्यसति च हे शकटीति प्राप्तातीत्यसि भेदः ।

एव स्वर इति । पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदप्रवृत्तिस्मरणे तु शकटिशब्दे प्रयोऽप्यचः पर्यायेण उदात्ता भवन्ति 'शकटिशकटयोरस्तरमस्तरं पर्यायेणे'ति वचनान् । इह चेति । 'शेषाद्विभाषेति विभाषा कविष्यते, नित्यश्च प्राप्नोति । कैमर्थक्यादिति । कोऽर्थोऽस्येति किमर्थम् । तस्य भारः कैमर्थक्यम् । प्रभरिषयनिप-यिष्ठोः सम्प्रत्यये भावप्रत्ययेनोच्यते । यत्र सासाध्यस्याऽप्येस्य सिद्धत्वात्प्रत्ययेमिति प्रभः ।

स०—इतीति । 'वेदाः प्रमाण'मित्यादावप्येवमेव । न-वेकत्वाऽविवक्षापेक्षया 'यू' इत्यस्याऽस्त्यस्य एव कल्प्य इत्यत आह—असतीति । ननु ह्रस्वनिर्देशे दीर्घयोर्न स्यादिति कुतो न-कर्मण आह—दीर्घयोरपीति । अनुवर्तते इति । तच्च सप्तम्या विपरिणमस्य सप्तमंजाया विधेयायां सवर्णप्रहणे नेत्यर्थक्येनादिति भावः ।

भाष्ये—हे शकटे इति । पञ्चम्यवृत्तमप्रहणस्याऽव्यर्थेनशोरिति इत्येव इत्ये 'हे गौरी'तिवद् गुणो न स्यादिति भावः । नास्ति विशेष इति । 'वचनारम्भं प्रती'ति शेषः । अथ त्विति । असदित्ये सदित्यवचनमेतत् । पठ्यते इति । पाठ्याभावेऽपि 'सर्वतोऽपि वचां-

अथाऽयं नित्यो योगः स्यात्प्रकल्पेत नियमः ? बाढं प्रकल्पेत । नित्यस्ति हि भविष्यति । तत्कथम् ? योगविभागः करिष्यते* । इदमस्ति,—‘यू स्याख्यौ नदी’ ‘नेयदुवड्स्थानावस्त्री’ [४] ‘वामि’ [५] । ततो ‘डिति’ । डिति चेयदुवड्स्थानौ यू वाऽस्त्री नदीसंज्ञौ न भवतः । ततो ‘ह्रस्वौ’ । ह्रस्वौ च यू स्याख्यौ डिति नदीसंज्ञौ भवतः । ‘इयदुवड्स्थानौ’ ‘वा’ ‘ने’ति निवृत्तम् ।

यद्येवं ‘शकटये’ अत्र गुणो न प्राप्नोति । द्वितीयो योगविभागः करिष्यते, शेषग्रहणं न करिष्यते† । कथम् ? इदमस्ति—‘यू स्याख्यौ नदी’ ‘नेयदुवड्स्थानावस्त्री’ ‘वामि’ । ततो ‘डिति’ । डिति चेयदुवड्स्थानौ यू वाऽस्त्री नदीसंज्ञौ न भवतः । ततो ‘ह्रस्वौ’ । ह्रस्वौ च यू स्याख्यौ डिति नदीसंज्ञौ भवतः । ‘इयदुवड्स्थानौ’ ‘वा’ ‘ने’ति निवृत्तम् । ततो ‘घि’ । घिसंज्ञौ च भवतः स्याख्यौ यू ह्रस्वौ डिति । ततो ‘ऽसखि’ । सखिवर्जितौ च यू ह्रस्वौ घिसंज्ञौ भवतः । ‘स्याख्यौ’ ‘डिती’ति च निवृत्तम् ॥ यदि तर्हि शेषग्रहणं न क्रियते नार्थ एकेनापि योगविभागेन । अविशेषेण नदीसंज्ञोत्सर्गः । तस्य ह्रस्वयोर्घिसंज्ञा याधिका । तस्यां नित्याया प्राप्तायामिव डिति विभापाऽऽरभ्यते ।

प्र०—तस्यैव नियमार्थत्वं, न तु प्रयोजने सतीत्यर्थः । यद्येवं शकटय इति । नित्याया नदीसंज्ञाया घिसंज्ञाया याधितत्वात् । ततो घीति । एकविपयत्वाच्च घिनदीसंज्ञयोरेकसंज्ञाधिकाराच्च पर्यायेण प्रयुक्तौ शकटयै शकटये इति च सिद्ध्यति । अविशेषेणेति ।

उ०—यिति ङीप् शकटीशब्दस्य सप्तमिति बोध्यम् । अस्ति भेद इति । एवं बीमाश्वामप्यवदयं घघनं कार्यमित्याशयकभाष्यमेकत्रेदमुक्तिरिति भावः । ननु किंशब्दोऽनिर्धारितविशेषविषये प्रदने, प्रभविषयाच्च [न] नियमार्थत्वे प्रयोजकमत आह—कोऽर्थ इति । अर्थः—प्रयोजनम् । संबन्धो—विषयविषयिभावः । समासकृतद्वितोत्तरत्वादेः संबन्धार्थकत्वादित्यर्थः । प्रभविषयत्वे बीजं ददायस्तस्य नियमप्रयोजकत्वमाह—यत्रेत्यादि । एवं च विधेयशभिमतज्ञायासिद्धिनियमप्रयोजकंति कल्पितम् । तदाह भाष्ये—विधेयं नास्तीत्यादि । अस्ती वा नदीसंज्ञौ नेति केवलस्त्रीशब्दादौ प्रापया तदन्ते वाऽप्यापि नित्यस्त्रीलिङ्गाश्रित्यर्थाऽज्ञानाप्राप्तिं मातृवै व्याख्यातम् । ननु शेषग्रहणप्रत्याख्यानान्द पितृत्वेन गुणो भविष्यतीत्यत्र आह—नित्ययेति । विभक्तेन ह्रस्वापितृत्वेन नित्यसंज्ञाया एव विधानादिति भावः । भाष्ये—शेषग्रहणं न करिष्यत इति । तत्सत्त्वे हि स्त्रीलिङ्गह्रस्वयोर्नदीसंज्ञा उक्तत्वेनाऽनुक्तनदीत्वाऽभावात्तत्र घिसंज्ञा विधातुमशक्येति भावः । ननु पितृत्वेन नदीत्वाऽ-

अथवा पुनरस्तु दीर्घयोः । ननु चोक्त 'निर्देशो नोपपद्यते । दीर्घाद्धि पूर्वसवर्णदीर्घः प्रतिषिध्यत' इति । 'वा छन्दसि' [६. १. १०६] इत्येवं भविष्यति । 'छन्दसी'त्युच्यते न चेद छन्दः । छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति ।

यदप्युच्यत 'उत्तरत्र विशेषण न प्रकल्पेत यू ह्रस्वाविति, यदि यू, न ह्रस्वौ । अथ ह्रस्वौ, न यू । यू ह्रस्वाविति च विप्रतिषिद्ध'मिति । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । आहोऽऽय 'यू ह्रस्वा'विति । यदि यू, न ह्रस्वौ । अथ ह्रस्वौ, न यू । त एवं विज्ञास्याम.—'यवोयौ ह्रस्वा'विति । कौ च योह्रस्वौ ? सवर्णौ ।

अथ स्याख्याविति कोऽय शब्दः ? स्त्रियमाचक्षाते स्याख्यायौ । यद्येवं स्याख्यायाविति प्राप्नोति* । अनुपसर्गे हि को विधीयते† । न तर्हीदानीमिदं भवति—

“यस्मिन्दश सहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ ।

प्राक्षणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुच्छेन जीवति” ॥

प्र०—ह्रस्वयोर्दीर्घयोश्चेत्यर्थः । बाध्यत्वादुत्सर्गसामान्यादुत्सर्ग इत्युक्तम् । परत्वात्तु पुत्रपुस-
कथो कृतार्थाधिसज्ञा नदीसज्ञायाधिका । तस्यामिति । अङ्गिति तु शकटियन्धुर्वहुशकटि-
रित्यादौ धिसज्ञाया नदीसज्ञाया बाधितत्वाशेषाऽभावः । छन्दोघदिति । तादर्थ्या-
स्तूत्रेष्वपि छन्द शब्दो वर्तते इति छन्दोत्रिय कार्यं सूत्रेष्वपि प्रवर्तते । गौणमुद्य-
न्यायश्छन्द प्रदेशेषु निर्देशाऽन्यथानुपपत्त्या नाश्रीयते । अथेति । यथाऽर्थोभिप्रेतस्तथा
न शब्दसरकारोऽस्तीति प्रभ । अनुपसर्गे हीति । य'स्यावश्रोपसर्ग'इति क स

उ०—निरुत्तराद्यापि स्वादत आह—एकविषयत्वादिति—एकसज्ञाधिकाराच्चेति पदार्थे हेतु ।
'अविविशपेण'त्यस्य स्त्रीपुसाऽविशपेणेति नार्थ इत्याह—ह्रस्वयोरिति । ननु स्त्रियां नदीसं-
घित्य लिङ्गप्रत्ययधारणमिति सावकाशात्वात्कथमुत्सर्गाऽपवादभावात्त आह—बाध्यत्वा-
दिति । सामान्य—बाधरत्नक्षणसारस्यम् । सूत्रेष्वपीति । 'छन्दोव'दित्यतिदेशादिति
भावः । तादर्थ्यादिति—छन्दोवदिनिर्देशो बीजमुक्तम् । निर्देशान्यथानुपपत्त्येति । निर्देश-
कविपत्ताऽतिदेशाऽन्यथानुपपत्त्येत्यर्थः । अतिदेशविषये तद्वैयर्थ्यापत्त्या गौणमुद्यन्यायाऽ-
प्रवृत्तेरिति भावः ।

शब्दे सदेहाऽमावाकोऽयमिति प्रसोऽनुपपत्त इत्यत आह—यथार्थ इति । भाष्ये
एकदेश्याह—स्त्रियमिति । इतर आह—यत्रोत्रमिति । स्याख्यायात्रितीति । कर्मण्यप्यातो
पुका भाष्यमिति भावः । यस्त्विति । यत्तत्प्राप्ये इत्याप्य इति व्युत्पाद्य पश्चात्तृतीयसमासे
सिध्यति, तथापि 'स्त्रियमाचक्षाते' इति विग्रहांतेत्याद्युक्तम् । पुनरकदेश्याह—न सर्व-

छन्दोवक्तव्यः कुर्वन्ति । नह्येपेष्टिः ॥ एवं तर्हि कर्मसाधनो भविष्यति,
स्त्रियामाख्यायेते स्याख्यौ । यदि कर्मसाधनः कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च न
सिध्यति, तन्मयै लक्ष्म्यै श्रियै भ्रुवै ॥ एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति,—स्त्रिया-
माख्याजनयोः स्याख्यौ । एवमपि कृत्स्त्रिया धातुस्त्रियाश्च न सिध्यति,—
तन्मयै लक्ष्म्यै श्रियै भ्रुवै ॥ एवं तर्हि विज्मविष्यति* ॥ अथवा पुनरस्तु क
एव,—स्त्रियमाचक्षाते स्याख्याविति । ननु चोक्तं 'स्याख्यायाविति प्राप्नोति ।
श्रुतपसर्गे हि को विधीयत' इति । मूलविभुजादिपाठात्को भविष्यति* । एवं
च कृत्वा सोऽयदोषो भवति यदुक्तं—

यस्मिन्दश सहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ ।

प्राक्षणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुच्छेन जीवति" ॥ इति ।

प्र०—परत्वात्कर्मण्यणिश्यणा बाध्यते । न तर्हीति । शिष्टप्रयोगादस्मिन्विषये कप्रत्ययस्य
साधुत्वमेष्टव्यमिति भावः । छन्दोवक्तव्य इति । तेनच्छान्दसत्वाद्भविष्यति । नह्येति ।
असाधव एवैवमादयः, न तु तत्प्रामाण्यात्साधुत्वव्यवस्था । आख्यायेते इति । 'घञर्थे
कविधान'मिति कप्रत्ययः । 'साधनं कुने'ति सप्तमीसमासः । कृत्स्त्रिया इति । नहि
तयोरीकारोकारौ स्त्रियां विहितौ यथा ङयूहाविति भावः । एवं तर्हीति । आख्यान
माख्या । 'आवधोपसर्ग' इत्यङ् । स्त्रियामाख्यानमनयोरिति बहुव्रीहिः । अत्र पक्षे
सूत्रेणैव प्रत्ययः समासश्च सिद्ध्यतीति भावः । स्त्रियां—स्त्रीविषये, आख्या—प्रति-
पादनमित्यर्थः । एयमशीति । नहि तयो स्त्रियां विधानमित्यर्थः । एवं तर्हीति ।
असरूपत्वाद्वा पक्षे विज्ञ न बाध्यते । समुदायधर्मस्यावयव आरोपात्कृत्स्त्रिया अप्यत्र

उ०—दानीमिति । सौत्रप्रयोगे विप्रतिपक्षं प्रति श्लोकांशुपपत्तिकथनमसङ्गतं आह—शिष्टेति ।
स एवाह—छन्दोवदिति । इदमेष्टव्यमिति भावः । इतर आह—नह्येति । तदुपाधे—
असाधव इति । ऋषीणां शरोमाहात्म्यास्तु तदुत्पत्तिरयितुणामस्माकं न प्रत्यवाय इति बोध्यम् ।
'स्त्रियामाख्यायेते' इति भाष्ये 'शास्त्रेणे'ति दोषः । ननुपपत्त्याऽभावात्समासो न स्यादत
आह—साधनमिति । नहीति । ईकाराद्यन्तस्य स्त्रियां विधानाऽभावाद्दण्डोः संज्ञेति
वाच्यम् । एवं च ङयूकोरेव स्यात्तु तन्मयादेरिति भावः । प्रतिपादनं । शास्त्रेणेत्यर्थः ।
भाष्ये—एवं तर्हि विजिति । सूत्राणां छन्दोवक्तव्यमिति भावः । क्रिपु शोकः, तस्यादन्ते-
भ्योऽनभिधानात् । अत एव 'शंस्या' इत्यादौ नेषम् । एवं वादन्तधानमकृतिकमादृतं प्राति-

† घञर्थे कविधानं स्वात्मनायमभिहितपुष्पवैद्य ३. ३. ५८ वा० ४.

× भाते। मन्त्रिभूतमिष्टमिष्टम् ३. २. ७४.

* ङयूहादेः मूलविभुजादिभ्यः कप्रत्ययान्त् ३. २. ५ वा० २.

अथाख्याग्रहणं किमर्थम् ?

नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं स्त्रीविषयार्थम् ॥ १ ॥

नदीसंज्ञायामाख्याग्रहणं क्रियते 'स्त्रीविषयार्थम्' । स्त्रीविषयावेव यौ नित्यं तयोरेव नदीसंज्ञा यथा स्यात् । इह मा मूल—ग्रामण्ये सेनान्ये स्त्रियै इति ।

प्रथमलिङ्गग्रहणं च ॥ २ ॥

प्रथमलिङ्गग्रहणं च कर्तव्यम् । प्रथमलिङ्गे यौ स्त्राख्याविति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ?

प्र०—पक्षे संज्ञा सिद्धयति । आख्याग्रहणमिति । निरूपणे आख्याशब्द एवायम् । कप्रत्ययपक्षे तु प्रवृत्तिनिमित्तनिर्देश । यू स्त्रियामित्येव स्वयर्थेऽवृत्तित्वं लभ्यते इति प्रभः । स्त्रीविषयार्थमिति । आख्याग्रहणसामर्थ्यान्नियम आश्रीयते । स्त्रियमेव यावा-
चक्षते न तु लिङ्गान्तरयुक्तमपीत्यर्थः । ग्रामण्ये इति । ग्रामणीशब्दः क्रियाशब्दत्वा-
न्निर्लिङ्गत्वात्स्त्रीविषयो न भवतीति स्त्रियामपि वर्तमानो नदीसंज्ञो न भवति । यद्येव-
मिष्यशानिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां षट्वादीनां च गुणवचनत्वात्सर्वलिङ्गानां स्त्रीविषय-
त्वाभावात्स्त्रियां वृत्तौ 'इति ह्रस्वश्चे'ति नदीसंज्ञा न प्राप्नोति । एवं वरिं 'इति
ह्रस्वश्चे'त्यत्रैवविधौ नियमो नाश्रीयते केवलस्य स्त्रीशब्दस्याऽनुवर्तनादित्यदोषः ।
प्रथमलिङ्गग्रहणमिति । यः शब्दः प्रथमं स्त्रीत्वविशिष्टार्थमाह पञ्चात् प्रकाशन्त-
रेणाऽर्थान्तरं लिङ्गान्तरयुक्तं, तस्य तदानीमस्याख्यत्वादप्राप्ता नदीसंज्ञाऽनेन विधी-

उ०—यदिकं लोकेऽस्मादिति बोध्यम् । आदन्तेभ्यो विषदछन्दसि विधानादित्याहुः । वर्णयोः
स्यावधानकर्तृत्वाभावात्कथं तस्यादी सिद्धिरव आह—समुदायेति । उन्डोलु साधकस्वितं
तदस्तीति भावः । अत्र पक्षे तदन्तसंज्ञापक्षे वक्तुं शक्य इति चिन्त्यम् । अत्र पक्षे 'आच्छी-
मघो'रित्यादिविपक्षेऽवयवे समुदायरूपांतरांशेन निर्वाह इति बोध्यम् । कप्रत्ययपक्षे आख्यशब्द-
संज्ञेनाख्याग्रहणमित्युक्तमव आह—त्रिजिति । प्रवृत्तिनिमित्तेति । एवं यावयावोपकं
ग्रहणमित्यर्थ इति भावः । नियम इति । वार्तिके विषयग्रहणेऽन्यमावे । तदप्योक्त एव-
कारो भाष्ये । एवकारार्थं एव च निगमग्रहणेनाऽवयववायत इति बोध्यम् । स्त्रियमेवेति ।
स्त्रीत्वविशिष्टमेवेत्यर्थः । क्रियाशब्दत्वादिति । प्रवृत्तिनिमित्तभेद एव शब्दभेदमप्योक्तो, न तु
विशेष्यभेदो, नापि लिङ्गभेदः, तत्रेदेषि भेदस्यहासाऽप्रापादिति भावः । इति ह्रस्वश्चेत्य-
त्रेति । ह्रस्ववदित्याख्ये, दीर्घवदित्याख्ये च । एतदुपसंहारे खुटीभविष्यति । भाष्ये—
प्रथमलिङ्गेति । वृत्तेः पूर्वं लिङ्गबोधके वृत्तिषट्कज्ञाने विद्यमानो स्यादप्यौ पृ तयोर्हंती
स्यावयवाऽभावेऽपि नदीत्वार्थमित्यर्थः । तदन्तसंज्ञापक्षे वृत्तिषट्कज्ञाने विद्यमानत्वं तदप्य-
वयवदेयवद्भावेन बोध्यं तदाह—यः शब्द इति । यद्यप्यर्थभेदाच्छब्दभेदस्यपि द्वायैव-

प्रयोजनं किञ्चुप्समासाः ॥ ३ ॥

किप्—कुमार्यैः ब्राह्मणाय ॥ लुप्—खरकुट्यैः ब्राह्मणाय ॥ समास—
अतितन्त्र्यै ब्राह्मणाय । अतिलक्ष्म्यै ब्राह्मणाय ॥ तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्त-
व्यम् । अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धम् । अवयवोऽत्र स्त्रीविषयस्तदाश्रया नदी-
संज्ञा भविष्यति ।

प्र०—यते । किविति । कुमारीमिच्छत्यात्मनः—कुमारीयति । सतः कर्तरि किप् । अथवा
कुमारीवाचरत्नीत्याचारे किपं विधाय कतेरि किविधेयः ।

खरकुट्यै इति । खरकुटीवेतीवार्थे 'संज्ञाया'मिति कनो 'लुम्भनुप्य' इति लुप् ।
यद्यप्यत्र युक्तवद्भावात्स्वीत्वमस्ति तथापि स्वाश्रयस्य पुंस्त्वस्याऽनिवर्तनात्ताऽयं स्त्रिया-
मेव वर्तते, किं तर्हि ? पुंस्त्वपीत्याख्यामहणाभियमार्थादप्राप्ता नदीसंज्ञा विधीयते ।

उ०—मात्रेणाऽभेदाव्यवसायाद्यत्तच्छब्दबोधितैर्योपपत्तिः । प्रकारान्तरं,—द्वयमन्तरप्राप्तिः ।
आचारे किपमिति । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणादिति भावः । ह्यन्तादावाकिप्सत्वे
इदम् । खरकुटीवेति । खरकुटशब्दशरिपपदवादेराकृतिगणत्वाद्दीप् । कुटीशब्देन समासो
पा । पुंस्त्वस्याऽनिवर्तनादिति । न च तदनिवृत्तौ 'खरकुटीः पश्ये'त्यादौ नत्वापत्तिः, 'प्रकृति-
व'दित्यतिदेशेन प्रकृतिलिङ्गप्रयुक्तकार्याऽतिदेशेन तद्विषयस्वाश्रयकार्याऽप्रवृत्तेः । स्पष्टं चेदं
'स्त्रिया'मिति सूत्रे भाष्ये । यद्वा तेन स्वप्रयुक्तकार्याऽभावोपपत्तिरित्युच्यते । स्पष्टं चेदं 'तस्माच्छब्द-
इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः । अत्रापि पक्षे प्रकृते स्वाश्रयलिङ्गनिवृत्तौ मानाऽभाव इत्याशयः ।
तत्प्राप्त्याप्त्यानेऽपि स्यात्तथावित्यस्य स्त्रीत्वेनैव न आहति नार्थः, किं तु स्त्रीत्वविशिष्टमेव न
आहेत्यर्थः, न चार्थं तथा, स्त्रीत्वेन रूपेण वस्तुतः पुंस्त्वादिविशिष्टत्वाऽभिधानात् । न च पदार्थ-
मात्रे शास्त्रीयलिङ्गत्रयस्य सत्त्वेनाऽसम्भवः, व्यक्तित्वपदार्थादिवद्व्यवसायकाले तच्छिष्टोप-
क्षेपेऽपि स्त्रीपदादिकोप्यत्वपदार्थात् तत्सत्त्वे मानाऽभावात् । प्रकृते तु 'ब्राह्मणायै'त्यादिविशिष्ट-
वशेनैव तत्सत्ताऽनुमानात् । तत्फलं तु 'धिये ब्राह्मणायै'त्यत्र लुपि 'हिति ह्रस्वधे'ति विकल्पा-
ऽभावः । 'प्रथमलिङ्गं चे'ति तु न तद्विषयमिति वक्ष्यते । 'यथा दारादिशब्दैः शब्दलिङ्गमात्र-
व्याख्यास्त्रीपुंस्त्वविशिष्टस्यैव स्त्रीरूपार्थत्वाऽभिधानं, तथा लुबन्तैरपि शास्त्रीयस्त्रीत्वविशिष्टस्यैव
पुमादेशमिधानम् । अत एव 'तद्विशिष्य'मित्यनेन तत्प्राप्त्याप्त्याने सङ्गच्छते । एवं चाऽस्यापि
नित्यस्त्रीत्वमस्येवे'त्यपास्तम् । 'अतिज्ञाविता सन्त्री'रिति विग्रहे दोषाऽमाशादाह-सन्त्रीमतीति ।
परिहरे इति । 'अकृतम्बूह'परिभाषा तु भास्येवेति भावः । ययोरेव इदम् । अवयव-
शब्देनाऽत्र वृत्तिप्रकृतिभूतशब्दमात्रग्रहणम् । अत एव वयञ्जगते न दोषः । समुदाये चार्थ-
प्रवृत्तिस्तु यच्छब्दत्वादौप्या । वस्तुतः—कार्यकालपक्षेऽपि समामे स्पष्टैव तदवयवस्य तत्प्राप्तिः ।

† एत आत्मनः वचस् १. १. ८; अयेभ्योऽरि वृत्तये १. १. १७८.

‡ लुम्भनुप्ये ५. १. १८. १-२६ पाठिकमिति केचित् ।

अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति चेदियदुबद्धस्थानप्रतिषेधे'
यस्यस्थानप्रतिषेधप्रसङ्गोऽवयवस्येयदुबद्धस्थानत्वात् ॥ ४ ॥

अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति चेदियदुबद्धस्थानप्रतिषेधे'x यस्यस्थान-
योरपि च्योः प्रतिषेधः प्रसज्येत । आद्यैः प्रथ्यां द्वाष्टयैः । किं कारणम् ?
'अवयवस्येयदुबद्धस्थानत्वात्' । अवयवोऽत्रैयदुबद्धस्थानः† ।

सिद्धं त्वङ्गरूपग्रहणाद्यस्याङ्गस्येयुवौ तत्प्रतिषेधात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? अङ्गरूपं गृह्यते । यस्याऽङ्गस्येयुवौ भवतस्तस्येदं
ग्रहणम्, न चैतस्याङ्गस्येयुवौ भवतः ।

प्र०-प्रतितप्त्यै इति । तन्त्रीमतिक्रान्त इति तत्पुरुषः । अवयवस्त्रीविषयत्वादिति ।
अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव श्रुत्यारयत्वात्प्रवृत्ता नदीसंज्ञा पश्चादुपजायमाने लिङ्गान्तरयोगे
यद्विरहे न निवर्त्तत इति भावः । आद्यै इति । आध्यायवीति 'ध्यायतेः सम्प्रसारणं
चे'ति क्लृप्तसम्प्रसारणं च । अत्राऽवयवो धीशब्द इयङ्गस्थानः । समुदायस्य त्वरेनेकाव
इति यस्या बाधितत्वादियङ्गस्थानत्वाऽभावः । नन्वाधीप्रधीशब्दौ क्रियाशब्दत्वात्त्रिलिङ्ग-
त्वात्स्त्रीविषयौ न भवतौ,—यथैव प्रामाण्यात्तेनानीशब्दाविति नदीसंज्ञया न भाव्यमिति
पूर्वाऽपरव्याधातदर्शनाच्चिन्त्यमेतत् । सिद्धं स्थितिः । 'अचि भुधात्वि'त्यनेन अङ्गस्ये-

उ०-अत एव भाष्ये 'तदाश्रया नदीसंज्ञा भविष्यतीत्युक्तम् । कार्यवेलायामपि भविष्यतीत्यर्थ-
स्तस्य । कैयटरीत्या तु 'तदाश्रया नदीसंज्ञाऽस्ती'ति वदेत् । कुमाररीत्यादावपि वितोषणतया
नित्यस्त्रीलिङ्गरूपाधैवोपकृत्यमस्येव । प्राधान्येन तन्मात्रबोधकत्वनिवेदो तु न मानमित्या-
दायः । चिन्त्यमेतदिति । 'आध्यायती'त्यादिविग्रह इत्यभिमानः । वस्तुतस्तु ध्याने धीः,
आ ईशप्रकृष्टा वा धीर्यस्या इति विग्रहः । एवं च गतिपूर्वत्वाद्यपि सुष्ठुः, अवयवस्येयङ्-
स्थानत्वमिति भाव्यं च रमणीयमेव । 'आद्यै' इत्यादी समुदायस्य नित्यस्त्रीत्वाऽभावात्त-
त्वेत्वाऽन्तरेवचरस्य सा काप्पः । सा च च आमेति, उत्प्रेयङ्स्थानत्वात् । आर्त्तिकारम्भे तु
न दोषः, तेन हि नित्यस्त्रीत्वाऽभावेपि प्राक्तननित्यस्त्रीत्वं गृहीत्वेदानीं सा प्रवर्त्तते । न चेदानी-
मसौविषयङ्स्थान इति निषेधाऽप्रवृत्तिः, प्राक्तनेयङ्स्थानत्वं गृहीत्वा निषेधस्य ॥ न प्रवृत्तिः,
भावाऽभावादिति भावः । न च 'गतिकारकपूर्वस्ये'त्यत्र प्रतिपदोक्तपरिमापवा नित्यसमासस्यैव
ग्रहणमित्यत्र यङ्गुलं, अत एव कृन्नेजन्तसूत्रे 'मा नः समस्य दृढ्य' इति मन्त्रव्याख्या-
वसरे 'दुर्धियाः' इति कैपटेन प्रयुक्तमिति वाच्यम् । मानाऽभावात् । कैयटप्रयोगे दुःस्थितौ
धीर्धेयमिति विग्रहेण धीशब्दं प्रति गतित्वाऽभावाच्च दोषः । अत्र चेदमपि भाव्यं मानम् ।

१-प्रतिषेधप्रसङ्गे पा० । x नेयदुबद्धस्थानावली १. ४. ४.

† परतेकावोऽनयोगपूर्वस्य १. ४. ८२. ३-उबद्ध बविन्न ।

‡ अचि भुधातुभ्यां ओरियङ्बवौ १. ४. ७७.

हस्वेयुवस्थानप्रवृत्तौ च स्त्रीवचने ॥ ६ ॥

ह्रस्वौ चेयुवस्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक् च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । शक्यै* अतिशक्यै* ब्राह्मण्यै । क मा भूत् शक्ये* अतिशक्ये ब्राह्मणाय । धेन्वै अतिधेन्वै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् ? धेनवे अतिधेनवे ब्राह्मणाय । श्रियै अतिश्रियै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् ? श्रिये अतिश्रिये ब्राह्मणाय । भ्रुवै अतिभ्रुवै ब्राह्मण्यै । क मा भूत् ? भ्रुवे अतिभ्रुवे ब्राह्मणाय ।

अपर आह—हस्वेयुवस्थानप्रवृत्तौ स्त्रीवचने । ह्रस्वौ चेयुवस्थानौ च प्रवृत्तावपि स्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । शक्यै अतिशक्यै

प्र०—यद्बहुविधानात्सामर्थ्याक्षिप्तमत्राऽङ्गम् । तेन यस्याङ्गस्येयद्बहुवचनौ निर्वर्त्येते सस्य नदीसंज्ञानिषेध । 'आध्यै' इत्यत्राऽवयवस्याऽङ्गत्व नास्ति । अङ्गस्य च 'एरनेकाच' इति यणिवधानादियद्बहुवस्थानता नास्तीति निषेधाऽभाव । एतदर्थमेव स्थानग्रहण कृतम्,—'इयद्बहुवचनोऽयं स्थितिस्तदा प्रतिषेधो यथा स्याद्यदा त्वपवादेन बाधस्तदा मा भूत्' । ह्रस्वेति । 'अवयववक्षीविषयत्वात्सिद्ध'मित्यस्यायमपवाद । हस्वेयद्बहुवस्थानानां प्रवृत्तिरर्थान्तरसङ्क्रान्तिस्तस्या सत्या स्त्रीवचने एव सञ्ज्ञा भवति न लिङ्गान्तरवचने । चशब्दादप्रवृत्तौ चेति ज्ञेयम् । एतदेव 'प्राक्प्रवृत्ते रिति भाष्ये स्पष्टीकृतम् ।

अपर आहति । चशब्दोऽत्र न पठ्यत इति पूर्वस्माद्विशेष । नहि प्राक्प्रवृत्ते

उ०—सामर्थ्याक्षिप्तमिति । इयद्बहुवस्थानत्वस्याऽङ्गे एव सम्भवादिति भाव । एतद्वैयर्थ्यं भाष्यप्रामाण्यादियद्बहुवस्थानमुपस्थितस्याऽङ्गस्य शब्देऽवयव इति तात्पर्यम् । अङ्गत्व नास्तीति । ननु त्वदुक्तविग्रहेऽन्तर्बर्तिविभक्त्या ध शब्दस्याभ्यङ्गत्वमस्यवेति चेन्न । नदीसंज्ञा कार्यप्रयोजकप्रमाणविभक्तिनिरूपिताऽङ्गे यत्र वृणीयहादे स्थितिस्तत्र निषेधात् । अत एव 'हे श्री रित्यादी निषेधस्तदाह—एतदर्थमेवेति । यत्र नदीकार्याश्रयेऽङ्गे बाधकाऽबाधितेयद्बहुवचनौ स्थिति कश्चिन्प्रयोग एवा तस्य शब्दस्य, सति सम्भवे तदवयवस्य च नदीत्व नोपपद्यते इति भाव । 'प्रयै' इत्यत्र चाऽवयवनिवृत्तीत्वमादाय निवृत्त्यै सञ्ज्ञा । इयद्बहुवस्थानत्वाऽभावे च 'चिति ह्रस्वत्वे ति विकल्पः । न च प्रधीशब्दावयवस्य नदीत्वे 'नघृतत्वे'ति कदापि, समासात्पूर्वावस्थायामुत्तरपदस्य नदीत्व एव कथं प्रवृत्ते ।

मन्वेवमतिश्रिये ब्राह्मणायाऽतिशक्ये ब्राह्मणायेत्यादावयववक्षीत्वमादाय विकल्पापत्तिरित्याशङ्क्य भाष्ये—हस्वेयुवित्यादि । द्विप्रत्ययाद्विज्ञाह्रस्वैव स्त्रियामिति विशेषणमित्यनेनाऽवयवापत्त इति बाध्यम् । आख्यापट एवञ्च सङ्ख्यतेऽतिश्रिया इत्यादावङ्गस्य तस्याऽभावात्प्राप्तिरनदीत्वाऽनापत्ते । एव च समुदायस्यानेन नदीत्व क्रियते । तत्र 'प्रथम छिद्रग्रहणं च' इत्यत्र प्रत्यासपानरीत्या प्राप्यमात्राज्ञान निवर्त्ये विधिलेखेन व्यापष्टे—नदी संज्ञौ भवत इति । वस्तुतो वार्त्तिकेनाप्यतिरिक्त्यै इत्यादावयववक्ष्यैव सा क्रियते इति समु

ब्राह्मण्यै । क मा भूत् ? शकट्ये अतिशकट्ये ब्राह्मणाय । धेन्वै अतिधेन्वै
ब्राह्मण्यै । क मा भूत् ? धेनवे अतिधेनवे ब्राह्मणाय । श्रियै अतिश्रियै
ब्राह्मण्यै । क मा भूत् ? श्रिये अतिश्रिये ब्राह्मणाय । भ्रुवै अतिभ्रुवै ब्राह्मण्यै ।
क मा भूत् ? भ्रुवे अतिभ्रुवे ब्राह्मणाय ।

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदितम्, तद्द्वेष्यं विजानीया-
त्सर्वमेतद्विकल्पत इति । तदाचार्यः सुहृद् भूत्वान्वाचष्टे 'ह्रस्वी चेयुवस्थानौ च
प्रवृत्तौ च प्राक् च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेवे'ति ॥३॥

पष्ठीयुक्तरच्छन्दमि वा ॥ १ । ४ । ६ ॥

योगविभागः कर्तव्यः । 'पष्ठीयुक्तरच्छन्दसि' । पष्ठीयुक्तः पतिशब्दरच्छन्दसि
धिसंज्ञो भवति । ततो 'वा' । वा छन्दसि सर्वे विवयो भवन्ति । सुपां

२०-किञ्चिदनिष्टमापद्यते यद्यथेः ममुच्यते । पठ्यमानोऽपि चशब्दः स्त्रीवचनशब्देन
सम्बध्यते, स च नियमार्थः । कचिद्भाष्ये पठ्यते—“अस्त्रीवचनावेव नदीसंज्ञौ भवत
इति वक्तव्यम् । शकट्यै अतिशकट्ये ब्राह्मणाय । क मा भूत् ? शकट्ये अतिशकट्ये
ब्राह्मण्यै” इत्यादि । एष त्वपपाठः । उपसंहारस्याऽन्यथाभिधानात् ॥३॥

पष्ठीयुक्तः । योगविभागेनेति । तेन परिभाषा सम्पद्यते,—‘यावदिह शास्त्रे कार्यं
रच्छन्दसि वा भवति’ । तत्राऽन्येन सिद्धत्वाद्बहुलं छन्दसीत्यादि न वक्तव्यम् । एत-
दर्थश्च ‘अथययो बहुल’मित्यत्र योगविभागो न व्याख्येयः । उभयत्रविभाषा चेयं विज्ञेया ।
सुपामिति । ‘कर्मणि द्वितीये’त्यादेनियमस्य विकल्पनादनियमोऽपि रच्छन्दसि भवतीति

२०-वाचस्पत्यै नैव प्राप्तिः, ‘अतिश्रिये’ इत्यादावयवस्य तेन प्राप्ता ‘नेय’ इति निषिद्धा । तस्य तु
नाऽनेन संज्ञाविकल्पो, यतो द्विद्विहितस्तदादित्वाऽभावात् । ‘ह्रस्वा’वित्यादेर्ह्रस्वेवर्णाद्यन्ते,
ह्रस्वादिस्थानेवर्णाद्यन्ते च दम्भरूपे इति वार्तिकेऽर्थः तादृशी शब्दाभिति मान्येऽर्थ इत्यलम् ।
ननु प्रथमलिङ्गग्रहणस्य ‘यु रभ्यावया’वित्यत्रोपसङ्घातत्वेन ‘इति ह्रस्वश्चेत्यत्राऽप्रसक्तो ह्रस्व-
युषे’त्यादि व्यर्थमत आह—अवयवेति । न्यायस्तत्रापि समान इति भावः । ‘प्रथमलिङ्गे’त्यस्य
‘इति ह्रस्वश्चेत्यत्रानुवृत्तिग्रमवारणायैदमिति तु माथ्ये वक्ष्यति । अत्रः कैयटे प्रत्यापयानवाक्य-
मारम्भवाक्यस्याप्युपलक्षणं बोध्यम् । नहि प्राक्प्रवृत्तेरिति । ननु नयतीति नीस्तमतिश्रान्तायै-
‘अतिनिये’ब्राह्मण्यै, हरिमतिश्रान्तायै ‘अतिह्रये’ इत्यत्र नदीत्वापत्तिरूपमनिष्टमस्येव । न चाहस्य
नित्यस्त्रीत्वाऽभावाच्च दोषः, तस्य नित्यस्त्रीत्वेन विशेषणोऽतिश्रियै ब्राह्मण्ये इत्यसिद्धापत्तेरिति
चेन्न, तादृशानामभिधानात् । नियमार्थे इति । अस्त्रीवचनाऽङ्गस्यावयवस्य इत्यर्थः । ‘शक-
ट्ये’इत्युदाहरणं तु लुप्तं बोध्यम् । उपसंहारस्येति । ‘प्रथमलिङ्गग्रहणं चोदितं तद्द्वेष्य-
मित्यादेरित्यर्थः । द्वेष्यमित्यस्य—अनिष्टविययकमपीत्यर्थः । विकल्पत इत्यत्रोपसङ्गोऽविव-
क्षितार्थः । तदाचार्य इति । अस्मात्तस्य उक्तः ॥३॥

पष्ठीयुक्तः । अत्र पष्ठीपदं सन्दन्तपरम् । पठ्या युक्त इत्यर्थे तु पठ्यामित्येव सिद्धे युक्त-

व्यत्ययः, तिङां व्यत्ययः, वर्णव्यत्ययः, लिंगव्यत्ययः, कालव्यत्ययः, पुरुष-
व्यत्ययः, आत्मनेपदव्यत्ययः, परस्मैपदव्यत्ययः ।

सुपां व्यत्ययः—‘युक्ता माताऽसीद् घुरि दक्षिणायाः’* । दक्षिणायामिति
प्राप्ते ॥ तिङां व्यत्ययः—‘चपाळं ये अश्वयुपाय तक्षति’ । तक्षन्तीति प्राप्ते ॥
वर्णव्यत्ययः—‘त्रिष्टुभौजः शुभितमुग्रवीरम्’ । सुहितमिति प्राप्ते ॥ लिंगव्यत्ययः—
‘मधोर्गृहाति’ ‘मधोस्तृप्ता इवासते’ । मधुन इति प्राप्ते ॥ कालव्यत्ययः—‘श्वोऽमी-
नाघास्यमानेन’ ‘श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन’× । श्व आघाता, श्वो यष्टेति प्राप्ते + ॥
पुरुषव्यत्ययः—‘अघ्रा स घोरैर्दृशभिर्विर्यूयाः’†† विर्यूयादिति प्राप्ते ॥ आत्मनेपद-
व्यत्ययः—‘ब्रह्मचारिणमिच्छते’‡‡ । इच्छतीति प्राप्ते ॥ परस्मैपदव्यत्ययः—
‘प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति’ । ‘अन्वीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति’ । युध्यत इति प्राप्ते ॥६॥

प्र०—सुपां व्यत्ययसिद्धिः । कालव्यत्यय इति । कालविहितप्रत्ययव्यत्यय इत्यर्थः ॥९॥

उ०—प्रहणवैषम्यापत्तेः । तत्र समासे पूर्वैर्नैव सिद्धत्वात् ‘कुलुञ्जानां पतये नम’ इत्यसमासार्थ-
मेवेदम् । न चैवमपि समासे छन्दसि परत्वादयमेव विकल्पः स्यादिति वाच्यम् । वेदे भाषा-
रूपाऽभावनेष्टापत्तेः । तत्र बहुलं छन्दसीत्यादियदुत्तराऽकरणलाघवाय योगविभागोभाष्ये कृतः ।
नन्वेवमपि स्थलान्तरविहितानां कथं विकल्पसिद्धिरत आह—तेनेति । योगविभागसामर्थ्य-
शब्दसर्गविषयत्वेनेत्यर्थः । परिभाषेति । कथंमात्रं चास्या लिङ्गं, तदाह—यावदिति ।
उभयत्रनिभाषेति । यत्र यत्रास्या उपस्थितिस्ते केचिन्प्रासविभाषारूपाः, केचिन्प्रासविभाषा-
रूपाः पर्यवस्यतीति भावः । यद्यपि तेषु विधिषु निरर्थं प्राप्तेषु ‘छन्दसि चे’त्यनेन सर्वापि
प्रासविभाषेर, तथाप्यस्य विकल्परविधेर्व्यत्ययमात्रपर्यवस्यत्यस्यैव तत्सम्भव इति बोध्यम् ।

ननु न्यादिवाक्येनाऽनियमेन प्राप्ते कथं व्यत्यय इत्यत आह—कर्मणीति । नियमस्यैव
विकल्पर इति भावः, यावत्कर्मण्येवेति तच्छन्दसि येति वचनव्यक्तेः । एवं च करणेऽप्रासविधीयया
‘यवावाऽग्निर्होत्र जुडाभी’त्यादी प्रयोगभेदेन करणाऽकरणाभ्यां विकल्पेऽप्रासविभाषा, अन्य-
प्रासावगम्य करणाऽवगम्ययं च बोध्यम् । सुहितमिति प्राप्ते इति । सकारहकारयोः शब्दौ ।
कचित् ‘शुभितमिति प्राप्ते’ इति पाठो दृश्यते । मधुन इति प्राप्ते इति । ‘माप्तीर्गो-
भवन्तु न’ इति शौर्याची नपुंसकलिङ्ग इति भावः । कालव्यत्ययस्य प्रहणोऽप्यवगम्य-
दाह—कालनिहितेति ॥९॥

* कवेरे १ १६४ ९ † कवेरे १ १६२, ४; तै० म० ४, ६ ८ ९ ‡ तै० स० ४, ४, १२.
× तै० म० १, १, ९ + भजयन्ते १७२ ४ १ १५, ११ † कवेरे ७, १० ४ १५ ‡ भवन्ते ११, ५, १७.
१—‘सुपां व्यत्ययः’ इत्यस्य प्रहणमात्रं सर्वं व्यत्ययो बहुवच १, १, ८५ व्यत्ययेऽपि
दृश्यते । तत्रैवमपि दृश्यते—

यत्तेऽप्यस्यैव प्रहणोऽप्यवगम्य-
दाह—कालनिहितेति ॥९॥

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ॥ १ । ४ । १३ ॥

[अथ यस्माद् ग्रहणं किमर्थम् ?] यस्मादिति व्यपदेशाय ।

अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? 'यस्माद्विधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्ग'मितीय-
त्युच्यमाने स्त्री इयती* स्त्रीयतीत्यत्रापि प्रसज्येत** । प्रत्ययग्रहणे पुनः
क्रियमाणे न दोषो भवति ।

प्र०— यस्मात्प्र । यस्मादिति व्यपदेशायेति । 'संज्ञिन' इति शेषः । सति हि यस्मा-
दित्यस्मिन्स्तदादीत्यनेन संज्ञा निर्दण्डं शक्यते, नान्यथा । पराग्नष्टव्यसंज्ञ्यनिर्देशे
'त'दिति परामर्शाऽभावात्तदादीत्यसम्यक्त्वमेव स्यात् । स्त्रीयतीति । स्त्रीशब्दात्सुशब्दस्य
तल्लोपस्य च विधिरस्तीत्यङ्गसंज्ञा स्याद्भ्रसंज्ञा चेति, संज्ञाद्वयनिमित्तो 'यस्येति
चे'तिलोपः प्रसज्येत । ईश इदमादेशस्य 'यस्येति'लोपस्याऽसिद्धवदत्राभा'दित्यसिद्धत्वं
नास्ति, प्राग्भादसिद्धत्वमिति केषाञ्चिदभ्युपगमात् । पदान्तरनिरपेक्षपदसंस्कारपक्षे
स्थानिवद्भायो नास्ति, नाऽनादिष्टादचः पूर्वः स्त्रीशब्द इति ।

उ०— यस्मात् । ननु सर्वस्यापि शब्दस्य व्यवहाररूपव्यपदेशार्थत्वादत्रैव तत्कथनमनुचित-
मत आह—संज्ञिन इतीति । ननु तदादिपदमेव संज्ञिनिर्देशक भविष्यतीत्यत आह—सति
हीति । ननु दण्ड्याऽभावे तच्छब्दप्रयोगो नेत्यसिद्धम्, 'ते तद्गोत्राः' 'कला च सा काप्ति-
मती कलावत,' 'सा गङ्गेत्यादौ प्रकृतप्रसिद्धानुभूतार्थेष्वेव व्यभिचारादित्यत आह—परा-
ग्नष्टव्येति । प्रकृतादेरभावादिति भावः । तदिति । परामर्शाभावादिति । 'त'दित्येतदपरा-
मर्शयोग्याऽभावादित्यर्थः । न च 'प्रत्ययविधी'त्यत्र प्रकृतप्रत्ययस्यैव तदा परामर्शोऽस्तु,
'यस्य प्रत्ययस्य विधिस्तदाद्यङ्ग'मित्यर्थोऽस्तिवति वाच्यम्, एवं हि विहितप्रत्ययादेरेवाङ्गसंज्ञा
स्यादिति 'भविष्यती'त्यादौ धातोर्गुणाऽनापत्तिः । एवं च विशिष्टसंज्ञिनिर्देशार्थं 'यस्मा'दि-
श्रुक्तमिति भावः । न च 'प्रकृत्यादि प्रत्ययऽङ्ग'मित्येवास्तु, 'प्रकृत्यादी'त्यस्य यस्मात्प्रत्यय-
विधिरस्त्वादीत्यस्य च पर्यायत्वेन पर्यायेषु लाघवगौरवविचाराऽनादरात् । योगविभागेन वक्ष्य-
माणपरिभाषाकामाय तथाभ्यासत्वावश्यकत्वाच्च ।

स्त्री इयतीति । इदशब्दात्परिमाणे वत्, यस्य घः, तस्य ह्यादेशः, इदम ईश,
यस्येति लोपः । ठगिज्ञान्दीप् । ननु 'यस्माद्विधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्ग'मित्युक्ते यत्र प्रत्यये-
ऽङ्गत्वं तस्यैव विधेः प्रत्यासत्त्या लाभेन प्रकृते न दोषोऽन आह—स्त्रीशब्दादिति । तदभावे
तु व्याप्तिव्यापेनेहाऽपि स्यात् । सति तु प्रत्ययग्रहणे तत्सामर्थ्यात्प्रत्यामत्तिरेवाधीयत इति
भावः । असिद्धत्वं नास्तीति । जिणो लुग्यायेन प्राप्तिः । प्राग्भादिति । वस्तुतस्त्वयदा-

१—अथ पाठः प्रामाणिकभाष्येषु नोपलभ्यते ।

* किमिदम्भा वो घ. ५. २. ७०; भाष्यनेषीनीवियः षडलुछया प्रत्ययादीनाम् ७ १. १; १६-
किमोरीशुकी ६. १. १०; यस्येति च घ. ४. १४८. ** यस्येति च घ. ४. १४८.

अङ्गसंज्ञायां तदादिवचनं स्यादिनुमर्थम् ॥ १ ॥

अङ्गसंज्ञायां तदादिग्रहणं क्रियते स्याद्यर्थं नुमर्थं च ॥ स्याद्यर्थं तावत्—
करिष्यावः करिष्यामः* ॥ नुमर्थम्—कुण्डानि वनानि† ।

मित्सुटोरुपसंख्यानम् ॥ २ ॥

मित्वतः सुङ्वतश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । मित्वतः—भिनत्ति छिनत्ति ।
अभिनत् अचिद्वनत्‡ । सुङ्वतः—संचस्करतुः संचस्करुः× ।

प्र०—तस्तदाद्यङ्गमित्यर्थः । करिष्याव इति । विकरणान्तस्याङ्गसंज्ञायां सत्यां तन्निबन्धन-
'मतो दीर्घो यच्ची'ति दीर्घत्वं भवति । अन्यथा 'पापाव' इत्यादावेव स्यात् । पर्येयङ्-
लुगन्तस्य बलि 'लोपो व्योर्बली ति यलोपे दीर्घत्वे च रूपम् । कुण्डानीति । यदा
नुम्परादिस्तदाऽत्र 'सुपि चे'ति दीर्घत्वं सिद्ध्यति । 'वर्धनी'त्यादौ तु अनकारान्तत्वान्न
सिद्ध्यति । पूर्वान्तपक्षे सामानोत्यादिवत्सिद्ध्यति । यदा त्वभक्तत्वपक्षस्तदेवं प्रयोजन-
मादिग्रहणस्य । पूर्वान्तपक्षस्तु स्थापित इत्यप्रयोजनमेतत् । मित्सुटोरिति । मित्सुटोः
कृतयोरित्यर्थः । भाष्यकारस्तु वस्तुतोऽर्थं व्याचष्टे—मित्वत इति । भिनत्तीति ।
रूपोदाहरणमेतत् । कार्योदाहरणं च—अभिनदिति । नित्यत्वात् भमि कृतेऽङ्गसंज्ञा-
यामसत्यामङ्गागमो न स्यादित्यङ्गसंज्ञोपसङ्ग्यायते । संचस्करतुरिति । द्विवचने
कृते'ऽङ्गभ्यामव्यवायेपी'ति सुटि चाऽनङ्गत्वा'दवश्च संयोगादे'रिति गुणो न स्यात् ।
यदा तु 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते' इत्येव पक्षस्तदन्तरङ्गत्वात्सुटि कृते तद्वक्तव्य

उ०—त्वात्त्रापि दीर्घस्य चारितार्थ्यं बोध्यम् । 'करोती'त्यादौ गुणोऽपि प्रयोजनं बोध्यम् ।
तदेदमिति । 'कुण्डानी'त्येतदित्यर्थः । ननु मित्सुटोरङ्गत्वे न किञ्चित्प्रयोजनमत आह—
कृतयोरिति । सति सप्तमीति भावः । भाष्येति । सत्सप्तम्यैव सिद्धे मत्वभ्याहाराभयणम-
धुक्तमतः कलितार्थकथनपरं भाष्यमित्यर्थः । रूपोदाहरणमिति । मित्वद्रूपमीदृशमित्यर्थः ।
अथे तु 'भिनत्ती'त्यादावङ्गत्वाऽभावे लघूपगुणाशङ्का, कर्मधारयेण समाधानं च वृद्धोक्तम-
सङ्गतं स्यादिति भाष्याशयमाहुः । ननु परत्वात्पूर्वमेवाङ्गागमोऽत आह—नित्यत्वादिति ।
'छावस्यायाम'दिति पक्षे 'मिन्धी'त्यादावाहं धित्वं न स्यादिति बोध्यम् । ननु संशब्द-
मात्रापेक्षत्वेनाऽन्तरङ्गत्वात्सुटि ततो लिङादिकमिति न दोषोऽत आह—द्विवचन इति । 'पूर्वं
धातुः साधनेन युज्यत' इति सिद्धान्तादिति भावः । ननु टित्त्वादाववयवत्वेन न दोषोऽत
आह—अङ्गभ्यासेति । नाऽयं टित्त्वादाववयवः, किं त्वनेन मध्ये प्रवेशित इत्यभक्त इति

१—'ग्रहणे' पा० १, * मतो दीर्घो यचि ७ २. १०१, † सर्वनामस्थाने चाऽननुद्धो २. ४. ८.

‡ स्थादिभ्यः इतम् २. १. ७८. लुङ्लङ्लृङ्स्वरदुदात्तः २. ४. ७१.

× मङ्गभ्यामव्यवायेऽपि २. १. १३९; अतश्च संयोगादेर्वुणः ७. ४. १०.

अथ विधिग्रहणं किमर्थम् ? 'यस्मात्प्रत्ययस्तदादि प्रत्ययेऽङ्ग'मितीयत्युच्यमाने दधि अधुना, मधु अधुना+ अत्रापि प्रसज्येत* । विधिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ तदेतत्प्रत्ययग्रहणेन विधिग्रहणेन च समुदितेन' क्रियते संनियोगः—'यस्माद्यः प्रत्ययो विधीयते तदादि तस्मिन्नङ्गसंज्ञं भवती'ति ।

अथ तदादिग्रहणं किमर्थम् ?

प्र०— अथेति । 'यस्मात्प्रत्यय' इत्यत्र 'विधीयत' इत्यभ्याहरित्यत इति प्रश्नः । दधि अधुनेति । असति विधिग्रहणे परशब्दस्याऽप्यभ्याहारः स्यात् । इदमो यदाऽधुना-प्रत्ययो निपात्यते इदमादेशस्य चेशो 'यस्ये'ति लोपस्तदेवं प्रत्युदाहरणम् । यदा त्विदमोऽशभावो धुना च प्रत्ययस्तदा 'स्त्रीयतीत्येतदेव प्रत्युदाहरणम् । ननु क्रियमाणेपि विधिग्रहणेऽत्राऽङ्गसज्ञा प्राप्नोति । अस्ति हि दधिशब्दात्प्रत्ययविधिः अधुना-प्रत्ययश्च परः । ततश्चाऽङ्गसंज्ञायां भसज्ञायां च सत्यां 'यस्ये'ति लोपः प्राप्नोतीत्याह—तदेतदिति । प्रत्यासत्तिन्यायाप्रयणायस्माद्यः प्रत्ययो विहितस्तस्मिन्नेव प्रत्यये पर-

उ०—पक्षिर्दोषः । न च तत्रापि—इलोपस्याऽसद्वत्त्वं, आध्यात्मत्वात्तत्प्राप्तेरभावात् । 'यस्ये'ति लोपप्राप्तिनिमित्तसमुदायापेक्षयाऽतिरिक्तस्य स्त्रीशब्दस्येवकापेक्षणादित्यादि पक्षे निरूपयिष्यामः । नानादिष्टादिति । इयच्छि 'न पदागते'ति निषेधोऽपि शोध्यः ।

ननु विधिग्रहणाभावे 'यस्मात्प्रत्यय' इत्यस्य क्रियाकाङ्क्षा न शास्तेत्यत आह—अभ्याहरित्यत इति । परशब्दस्यापीति । यद्यपि 'यस्मा'दित् पक्षस्या परशब्दाभ्याहारस्योभयोरप्यावश्यकत्वं, तथापि तावतीव विश्रान्तिः स्यात् नु 'विधीयत' इत्यस्यापि । अपिरेवाऽर्थे । विधिग्रहणे इति । प्रत्ययग्रहणस्याभ्युत्पन्नम् । भसंज्ञायां चेति । न च सति प्रत्ययविधिग्रहणे 'यपि भ'मित्यत्रापि यस्माद्यत्रादिप्रत्ययविधिरित्यर्थेऽभावात्तत्र भसंज्ञाप्राप्तिरिति वाच्यम् । 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तस्य यत्रादौ प्रत्यये भव'मित्यर्थः स्यात् । प्रत्यासत्तिन्यायानाश्रयणेनैवाऽस्य ग्रन्थस्य प्रवृत्तेरिति भावः । यस्येति लोप इति । 'इकोऽपी'ति शुभः प्राप्तिरित्यप्ये । प्राग्दितीयत्वेनाऽस्य विभक्तिवाद्भवाच्च न लोप इति तदन्वयः । इत्यादेति । इत्याशङ्क्यायामाहोऽर्थः । प्रत्यासत्तीति । तन्म्यायप्रवृत्तिहाभाप्यमेवोभयमिति भावः । विधिग्रहणं भनक्तोत्यादा'वतो दीर्घ' इति दीर्घस्यावृत्त्यर्थमित्यपि शोध्यम् । स्वनिर्णयेऽङ्गान्विधायके भाष्ये ।

भाष्ये—अथ तदादीति । आदिग्रहणविषयः प्रश्नः । ननु दीर्घग्रहणविधानसामर्थ्याद् नङ्गत्वेऽपि दीर्घोऽत आह—अन्यथेति । 'विधीयामी'त्यादौ चापेकादेशस्य पूर्वान्तपक्षेनाऽङ्ग-

अङ्गसंज्ञायां तदादिवचनं स्यादिनुमर्थम् ॥ १ ॥

अङ्गसंज्ञाया तदादिग्रहणं क्रियते स्याद्यर्थं नुमर्थं च ॥ स्याद्यर्थं तावत्—
करिष्यावः करिष्यामः* ॥ नुमर्थम्—कुण्डानि वनानि† ।

मित्सुटोरूपसंस्थानम् ॥ २ ॥

मित्वत्. सुङ्गन्तश्चोपसंस्थानं कर्तव्यम् । मित्वतः—भिनत्ति छिनत्ति ।
अभिनत् अच्छिन्नत्‡ । सुङ्गवतः—संचस्करतुः संचस्करः× ।

प्र०—सस्तदाद्यङ्गमित्यर्थः । करिष्याव इति । विकरणान्तस्याङ्गसंज्ञाया सत्यां तन्निगन्धन-
'मतो दीर्घो यच्ची'ति दीर्घत्वं भवति । अन्यथा 'पापाव' इत्यादावेव स्यात् । पर्येयङ्-
लुगन्तस्य बलि 'लोपो व्योर्लो'ति यलोपे दीर्घत्वे च रूपम् । कुण्डानीति । यदा
नुम्परादित्वाऽत्र 'सुपि चे'ति दीर्घत्वं सिद्ध्यति । 'दधीनी'त्यादौ तु अनकारान्वत्वान्न
सिद्ध्यति । पूर्वान्तपक्षे सामानीत्यादिप्रसिद्ध्यति । यदा त्वमन्तत्वपक्षस्तदेव प्रयोजन-
मादिग्रहणस्य । पूर्वान्तपक्षस्तु स्थापित इत्यप्रयोजनमेतत् । मित्सुटोरिति । मित्सुटो
कृतयोरित्यर्थः । भाष्यकारस्तु वस्तुतोऽयं व्याचष्टे—मित्वत् इति । भिनत्तीति ।
रूपोदाहरणमेतत् । कार्योदाहरणं च—अभिनदिति । नित्यत्वात् भमि कृतेऽङ्गसंज्ञा-
यामसत्यामङ्गागमो न स्यादित्यङ्गसंज्ञोपसङ्गपायते । संचस्करतुरिति । द्विवचने
कृते'ऽङ्गस्यासव्यवायेपी'ति सुटि चाऽनङ्गत्वा'द्वयश्च संयोगादे'रिति गुणो न स्यात् ।
यदा तु 'पूर्वं धातुरूपसंज्ञेण युज्यते' इत्येव पक्षस्तदान्तरङ्गत्वात्सुटि कृते सङ्गत्तस्य

उ०—स्वात्तत्रापि दीर्घस्य चारितार्थ्यं बोध्यम् । 'करोती'त्यादौ गुणोऽपि प्रयोजनं बोध्यम् ।
तदेदमिति । 'कुण्डानी'त्येतदित्यर्थः । ननु मित्सुटोरङ्गत्वे न किञ्चित्प्रयोजनमत आह—
कृतयोरिति । सति सप्तमीति भावः । भाष्येति । सत्सप्तम्यैव सिद्धे मत्वभ्याहाराश्रयणम-
पुष्कमतः कलितार्थकथनपरं भाष्यमित्यर्थः । रूपोदाहरणमिति । मित्वद्रूपमीदृशमित्यर्थः ।
अन्ये तु 'भिनत्ती'त्यादावङ्गत्वाऽभावे लघूपगुणाशङ्का, कर्मधारयेण समाधानं च पृथोक्तम-
सङ्गतं स्यादिति भाष्याशयमाहुः । ननु परत्वात्पूर्वमेवाङ्गागमोऽत आह—नित्यत्वादिति ।
'छावस्यायाम'दिति पक्षे 'मिन्धी'त्यादावाङ्गं धित्वं न स्यादिति बोध्यम् । ननु सप्तम्य-
मात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात्सुटि ततो लिङादिकमिति न दोषोऽत आह—द्विवचन इति । 'पूर्वं
धातु' साधनेन युज्यत' इति सिद्धान्तादिति भावः । ननु टित्त्वादाववयवत्वेन न दोषोऽत
आह—अङ्गस्यासति । नाऽयं टित्त्वादाववयवः, किं त्वनेन मध्ये प्रवेक्षित इत्यमर इति

१-‘प्रहणं’ पा० । * अतो दीर्घो यन्नि ७ १ १०१, † सर्वनामस्थाने चाऽप्रमुद्धो १ ४ ८.

‡ स्थादिभ्य इतम् १ १ ७८ लुङ्लङ्लृङ्क्षुडदाद्य १ ४ ७१

× ङङ्गस्यासव्यवायेऽपि ३. १ १३३, अतश्च संयोगादेर्गुणः ७ ४ १०.

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? सुटो बहिरङ्गत्वात् । बहिरङ्गं सुट्, अन्तरङ्गो गुणः । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' । वक्ष्यत्येतत् 'सयोगादेर्गुणविधाने सयोगो पधग्रहणं कृत्तव्यम्' । यदि 'सयोगोपध'ग्रहणं कियते नाऽर्थः । सयोगादिग्रहणेन । इहापि सस्वरतु सस्वररिति 'सयोगोपधस्ये'त्येव सिद्धम् । भवेदेवमर्थेन नाऽर्थः । इदं तु न सिध्यति—'सचस्करतु सचस्कर'रिति ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? इह तस्य वा ग्रहणं भवति तदादेर्वा, न चेदं तन्नापि तदादि ।

सिद्धं तु तदाद्यादिवचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? तदाद्याद्यङ्गसङ्गं भवतीति वक्तव्यम् । किमिदं तदाद्यादीति ? तस्यादिस्तदादि, तदादिरादिर्यस्य तदिदं तदाद्यादीति ।

प्र०—तद्ग्रहणेन ग्रहणात्कृशब्दादेव प्रत्ययनिधिरित्यङ्गसङ्गा सिद्धयत्येव । कृशब्दस्य द्विवचनं कृते 'शर्पूर्वा स्वय' इति स्वयं शेषे सचस्करतुरिति सिद्धयति । किं तु 'सकृत् पीठ' 'सक्रियत' इति इहगुणनिवृत्तये कात्पूर्वग्रहणेनाऽभक्तत्वं सुटो ज्ञापितमिति पूर्वमपि प्रत्ययोत्पत्तेः सुटि कृते नास्ति सुट्सहितस्याऽङ्गसङ्गेति गुणो न स्यादित्युपसर्गानाम् । तस्य चेति । व्यपदेशिवद्भावादिति भावः । तस्यादिरिति । भिद आदि

उ०—भावः । तद्वक्तव्येति । टित्वादित्यर्थः । कृशब्दादवेति । इदं चित्त्वम् । पृथक् इत्तं भावः पसर्गयोः समासोद्धारः । सहि 'पूर्वं प्राप्तं साधनेनेति श्रवणोपपत्तिमिति सूत्रे भगवता धारितः । इहगुणेति । 'कृतश्च सयोगादे' 'गुणासिसयोगापो'रिति विहितेत्यर्थः । अभक्तत्वं सुटो ज्ञापितमिति । इदं ज्ञापकं कथमिति चिन्त्यम् । यद्वाऽस्य 'इति मत्वे'ति शेषः । अतः पूर्वग्रहणं निवृत्तये वचनमेव करिष्यति भाष्यहृत् पठे । किं च सुटाऽभक्तत्वे सकारादर्धात्तत्वाऽभावात् 'कृशब्दस्य कथं द्विवचनमिति सुधीभिर्विभाव्यम् । यद्यप्यस्य पूर्वपक्षिणं सुटोऽनवयवत्वाऽभिमानात् सचस्करतुरित्यादीं सयोगादित्वाऽभावादि गुणो न प्राप्नोति, तथापि 'सयोगोपधग्रहणं कर्तव्य'मिति धार्मिकेन साध्यः । यद्यप्यवयवाऽवयवविभागस्य पञ्चम्यंस्याऽभावात्कथं तेनाऽपि सिद्धिस्तथापि यद्यनवयवनिरूपितमुपधात्वं सयोगस्यति निरूपकत्वलक्षणे पठ्यते बहुव्रीहिरित्यभिमानः ।

भाष्ये—किं पुनरिति । प्रभमुपपादयति—सुटो बहिरङ्गत्वादि । बहिर्मूर्तो पसर्गनिमित्तत्वात्सुटो बहिरङ्गत्वम् । पृथक् च तस्या सिद्धत्वात्सिध्यतेत्याऽङ्गत्वमिति भावः । अत्रसिद्धत्वेनाऽङ्गत्वसाधने तन्नैव सयोगादित्वाऽभावात्कथं गुणः स्यादत आह—वक्ष्यत्येतदिति । तथा च तत्सामर्थ्यात्तदनाभाससिद्धत्वमिति भावः । 'सस्वरतु'रित्यस्य सयोगोपधग्रहणेन सिद्धावपि तदा सामर्थ्याऽभावात्सिद्धत्वाऽभावात्पसर्गो 'सचस्करतु'रित्यादि न सिध्यतीत्याह—भवेदित्यादि सचस्कररित्येतत् । तस्मात्सयोगोपधग्रहणं सामर्थ्यात्पठ्यते सयोगादिग्रहणमपि ज्ञापयति भावः । तत्र सयोगोपधग्रहणे कृते यदि तत्सामर्थ्यात्सिद्धत्वाऽभावात्सुटोऽङ्गत्वेऽपि तद्विषये तदभावात् स्यादिति तत्करणेऽपि तत्सिद्धिरित्यप्यर्थोऽत्रभिनेत

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपऽत्र द्रष्टव्यः ।
तद्यथा,—उष्ट्रमुखमिव मुखमस्योष्ट्रमुखः, खरमुखः । एव तदाद्यादि तदादीति ।

तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धम् ॥ ४ ॥

तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धमेतत् । तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते ।
तद्यथा,—गङ्गा यमुना देवदत्तेति । अनेका नदी गङ्गा यमुना च प्रविष्टा
गङ्गायमुनाग्रहणेन गृह्यते । तथा देवदत्तास्यो गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते ।

विषम उपन्यासः । इह केचिच्छब्दा अक्षपरिमाणानामर्थानां वाचका
भवन्ति—य एते सख्याशब्दा परिमाणशब्दाश्च । पञ्च सप्त इति,—‘एकेनाप्य-
पाये न भवन्ति । द्रोण खारी आढकमिति,—नैवाधिके भवन्ति न च न्यूने ।
केचिद्यावदेव तद्वति तावदेवाहुः—‘य एते जातिशब्दा गुणशब्दाश्च । तैल
घृतमिति खार्यामपि भवति द्रोणेपि । शुक्लो नील कृष्ण इति हिमवत्यपि

प्र०—‘र्भकार’ स आदिभिनदित्यस्येति भवत्यङ्गसङ्गा । एष करोतेद्विर्बचने कृते ‘चस्कृ’-
शब्दे स्थिते यस्मात्कृशब्दात्प्रत्ययविधितस्यादिश्वकारः, स एवादिश्वस्कृशब्दस्य ।
उष्ट्रमुख इति । यथा गतार्थत्वान्मुपशब्दनिवृत्तिस्तथा पूर्वं प्रतिपादितम् । इहापि प्रति-
लक्ष्य लक्षणभेदाच्चद्वयवे सच्छब्दो वर्तते इति तद्वयवादित्वान्मित्सुदो कृतयोरङ्गसङ्गा
सिद्धयति । एकेनाप्यपाये इति । अपाये—तस्य रूपस्याऽपगमः । एकेन—करणेन ।

उ०—स्तत्र सिद्धत्वाऽभावे कुतोऽङ्गत्व म सिध्यतीति पुनः पृच्छति—किं पुनरिति । एष ‘सुदो
बहिरङ्गत्वा दित्यादि भाष्य योजयन्ति कश्चित् । परे तु भाष्ये ‘सुदो बहिरङ्गत्वा’दित्यादि
‘किं पुनः कारणं न सिध्यतीत्यन्तो ग्रन्थ उपसर्गार्थसम्बन्धो धातो पूर्वमेव, ततश्च प्रत्यये
कृते द्विर्बचनात्पूर्वमन्तरङ्गतरार्थकोपसर्गनिमित्तक सुदिति लिट् ‘स्कृ’ शब्दाद्विषयभावेन
सयोगाद्बहिरङ्गत्वाऽभावाद् गुणो न प्राप्नोतीति भाष्याशय इति प्रामाणिका । ननु तदादिग्रहणे
सति कथं कस्य केवलस्य ग्रहणम् । आह—व्यपदेशिवदिति । तस्यादिश्वकार इति ।
द्विर्बचने द्वि प्रयोगवस्वीकारादित्यर्थः ।

ननु उष्ट्रमुखे बाधात्तथाग्राह्येपि ‘करिष्याम’ इत्यादौ मुख्यार्थत्वेपि चारितार्थादत्र
लक्षणायाः मानाऽभावोऽत आह—इहापीति । प्रतिलक्ष्यमिति । तस्य लक्ष्यत्वनिश्चयं शिष्ट
प्रयोगादिति भावः । तद्वयवे इति । तदाद्यवयवे इत्यर्थः । भाष्ये—अक्षपरिमाणानाम्—
नियतपरिमाणानाम् । एकेनाप्यपाये इति । तृतीया न कर्त्तरि, णञ्च बाधादत आह—
अपाये इति । न चैकस्य विद्यमानस्याऽपाये करणता सम्भवतीति सामर्थ्यात्त्वाभावेनेति

भवति वटकणिकामात्रेऽपि द्रव्ये । अङ्गसंज्ञा चाऽक्तपरिमाणानां क्रियते सा केनाधिकस्य स्यात् ।

एवं तर्ह्यर्चाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत’ इति, यदयं ‘नेदमदसोरकोः’ [७. १. ११] इति सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? इदमदसोः कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यत्सककारयोः स्यात् । पश्यति त्वाचार्यः—‘तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत’ इति, ततः सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति ।

अथ द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ?

प्रत्ययग्रहणं पदादावप्रसङ्गार्थम् ॥ ५ ॥

प्रत्ययग्रहणं क्रियते पदादावङ्गसंज्ञा मा भूदिति । किं च स्यात् ? स्वर्थम् श्वर्थम् भ्वर्थम्, अङ्गस्येतीयदुवडौ स्याताम्* ।

परिमाणार्थं च ॥ ६ ॥

परिमाणार्थं च द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं क्रियते । ‘यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदाद्यङ्ग’-

प्र०—एकाऽभावेनेत्यर्थः । यथा ‘वर्षकृतं दुर्भित्’मिति वर्षमभवत्करणं संपद्यते । अङ्गसंज्ञा चापीति । ‘यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादी’ति विशिष्टरूपपरिग्रहात् ।

तदेकदेशभूतमिति । तन्मध्यपतितत्वात्तदेकदेशत्वाऽवसायः । अत्रार्थमिति । असति द्वितीये प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययविधानमात्रप्रतिबद्धाऽङ्गसंज्ञा स्त्रीशब्दस्य प्राप्नोति, ततश्चतुर्थी, विधानात् । तद्व्याऽङ्गाश्रय इयङ् स्यात् । पुनः प्रत्ययग्रहणे ॥ यस्माद्यः प्रत्ययो विहितः स एव यदि परो भवति तदा तस्याऽङ्गसंज्ञा भवति । यद्व्याऽङ्ग प्रत्ययो विहितो नाऽसौ परः, लुप्तत्वात् । न च प्रत्ययलक्षणं भवति, ‘न लुप्तवाङ्गस्ये’ति निषेधात् । इयङादेश-कार्यस्याऽऽङ्गत्वात्तस्मिन्कर्तव्ये निषेधप्रवर्तनात् ।

उ०—ज्ञापते । एवं वैकाऽभावेन पञ्चादिशब्दाच्चरूपाऽप्याये पञ्चादिशब्दा न प्रवर्तन्त इति भावः । तत्र एतान्तमाह—यथेति । विशिष्टरूपपरिग्रहादिति । एवमुपसर्गादिसंज्ञा अप्यङ्ग-परिमाणनिष्ठावाच्च न्यूनं लौकिकैकदेशविहितव्यायेनेत्यपि बोध्यम् । अन्वयमकारवाचतदेकदेश-मेवाऽसिद्धमत आह—तन्मध्येति ।

भाष्ये—पदादाविति । पदादौ परे इत्यर्थः । असतीति । तदभावे प्रत्यासत्तिया-योग्यानाऽभावादित्यर्थः । निषेधादिति । अङ्गसंज्ञाऽपि प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यमिति भावः । तस्मिन्कर्तव्ये इति । तन्निमित्तेऽङ्ग्ये कर्तव्ये इत्यर्थः । तदादे. संघातस्येति । वाच्य-

मितीयत्युच्यमाने 'दाशतयस्याप्यङ्गसंज्ञा प्रसज्येत ।

तत्तर्हि कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । केनेदानीमङ्गकार्यं भविष्यति ? 'प्रत्यय' इति प्रकृत्याऽङ्गकार्यमध्येष्ये । यदि 'प्रत्यय' इति प्रकृत्याऽङ्गकार्यमधीपे प्राकरोत् उपैद्दिष्ट उपसर्गात्पूर्वाविडाटौ प्राप्नुतः ।

सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादितदन्तविज्ञानात् ॥ ७ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स प्रत्ययो विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणं भवतीत्येषा परिमाणा कर्तव्या ।

कः पुनरन विशेषः, एषा परिमाणा क्रियेत, प्रत्ययग्रहणं वा ? अवश्यमेवा परिमाणा कर्तव्या । यहन्येतस्याः परिमाणायाः प्रयोजनानि ।

प०— परिमाणार्थं चेति । अन्यथा 'देवदत्त ओदनमपात्तीदिति देवदत्तश्चात्सुप्रत्ययस्य विधिरिति तदादे सपात्तस्याऽङ्गसंज्ञाया सत्या देवदत्तशब्दात्पूर्वोऽङ्गगमः स्यात् । प्रत्ययग्रहणे तु सति यस्माच्च प्रत्ययो निहितस्तस्मिन्नेव परतस्तदाद्यङ्गमिति विज्ञायमानेन भवत्यतिप्रसङ्गदीपः । 'दाशतयस्येति । दशानयत्रा येषां ते दशतये । तेषु भवो दाशतयः । एतथाऽनियमप्रतिपादनार्थं न तत्र दशसङ्ख्या निरुक्तिः । अवयवान्विचार्य सूत्रमाक्षेप्तुं प्रश्नं करोति—तत्तर्हीति । सूत्रमित्यर्थः । प्रत्यय इति प्रकृत्येति । तेन 'नाङ्गणमिस्सा' 'क्रिमिणा पश्ये'त्यादावैस्तीर्णोऽङ्गभावात् । प्राकरोदिति । लङि परत पूर्वस्याऽनियता वधेरङ्गगमो विधीयमान उपसर्गादे स्यात् । सङ्घाति । यत्र पूर्वं कार्यत्वेनाश्रीयते तत्र तदादे कार्यं भवति । यत्र तु प्रत्ययान्त सघात आश्रीयत तत्र तदादे प्रत्ययान्तस्य ग्रहणं भवतीत्यर्थः । प्रत्ययग्रहणं चेति । प्रत्ययो गृह्यत यस्मिन्सूत्रं तत् । अङ्गसंज्ञासूत्रमित्यर्थः । अवश्यमिति । विज्ञायमाणेऽप्यस्मिन्सूत्रे परिमाणाऽवश्यं

प०—संस्कारपक्षे इदम् । 'दाशतय तदन्त' अस्सहितस्य न्य । एतच्चैति । इदमपिना सूचितमिति भावः । यदि 'तत्तर्हीत्यने'ऽङ्गवहितत्वाद् द्वितीयप्रत्ययग्रहणं परामृश्यते तदा 'केनेदानी'मित्यादिनात्याऽसङ्गतिः । नहि तदङ्गकरणेऽङ्गकार्ये काचिदनुपपत्तिः, अङ्गसंज्ञायामङ्गस्यत्यधि कृत्य दाघादिविधिसमवाद्यत आह—अन्ययानिति । मिस्सा—ओदन । क्रिमिणा—दाहो मादित्वा—ने टापि द्वितीयैकवचनम् । एवं च यदङ्गाधिकारव्यावर्त्यं तद्वत् प्रत्ययग्रहणस्याऽपीति भावः । नाम प्रत्ययसमुदायत्वेन प्रत्ययत्वाऽभावा इति बोध्यम् । एतद् द्वयमप्यर्थव्यपत्तिमापया सिद्धमिति चिन्त्यम् । अनियतावधेरिति । एवं च 'देवदत्त प्राकरो'दित्यत्र देवात्पूर्वमप्यट् स्यादिति बोध्यम् । अनु केऽण इत्यादी तदग्रहणाऽभावात्समुच्चयो युक्तोऽत आह—यत्रेति । व्यवास्त्यतत्वाच्च समुच्चयः । तत्र तदन्तविधे 'प्रत्ययग्रहणे चाऽप्यङ्ग' इति निषेधादिति भावः । प्रत्ययविधौ तु नाऽस्या प्रवृत्तिर्विहितप्रत्ययविषयत्वादस्या इति

प्रयोजनं धातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमासतद्धितविधिस्वराः ॥ ८ ॥

धातु—देवदत्तश्चिकीर्षति । संधातस्य धातुसंज्ञा प्राप्नोति+ । प्राति-
पदिक—देवदत्तो गार्ग्यः । संधातस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति* ॥ प्रत्यय—
महान्तं पुत्रमिच्छति । संधातात्प्रत्ययोत्पत्तिः प्राप्नोति† ॥ समास—ऋद्धस्य
राज्ञः पुरुषः । संधातस्य समाससंज्ञा प्राप्नोति* ॥ तद्धितविधि—देवदत्तो
गार्ग्यायणः । संधातात्तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति‡ । स्वर—देवदत्तो गार्ग्यः ।
संधातस्य 'भित्त्यादिर्नित्यम्' [६. १. १६७] इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति ॥
'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स[विहितं.]तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवती'ति न दोषो
भवति ।

प्र०—कर्तव्येति व्यापित्वात्परिभाषैवाश्रयणीया, न तु सूत्रमित्यर्थः । संधातस्येति । ततश्च
सुष्ठुक् प्राप्नोति । महान्तं पुत्रमिति । समुदायस्याऽन्ते सुप्रबणाः सुबन्तत्वात् । सत्या
तु परिभाषायां समुदायस्याऽसुबन्तत्वादवयवस्य सापेक्षत्वादसामर्थ्यात् भवति प्रत्यय ।
ऋद्धस्येति । 'सुप्सुपे'ति विवक्षितायामपि सङ्ख्यायां समुदायस्य सुबन्तत्वात्समास
प्रसङ्गः । परिभाषायां तु सत्यां समुदायस्याऽसुबन्तत्वात्सुबन्तसमुदायस्य च सङ्ख्या
विवक्षायां समासाऽप्रसङ्गात् । अवयवस्य च सापेक्षत्वात्समासाऽभावः । संधाता
तद्धितोत्पत्तिरिति । ततश्च वृद्धिस्त्वौ संधातस्य स्याता, पूर्वस्य च सुपो लृक् ।

उ०—बोध्यम् । यत्र त्विति । 'इच्छित्ते'त्यादौ । एतेन प्रकृते 'तदादौ' इत्यादौ बोधयोगेन तदन्त-
स्येव युक्तमित्यपास्तम्, प्रसङ्गाच्चुक्ते । एवमेच्छित्वात्सुप्ते'तित्यादौ तदादे'रिति पञ्चम्य-
न्तमित्यपि बोध्यम् । सूत्रप्रभस्य प्रक्रान्तत्वात्प्रत्ययग्रहणमित्ययुक्तमत आह—प्रत्यय इति ।
ततश्चेति । संधातस्य धातुत्वात् प्रातिपदिकत्वाच्चेत्यर्थः । न च समासग्रहणकृतनियमेन प्राति-
पदिकस्य दुर्लभं, निवर्तस्य भेदसमर्पणद्वाराकाऽर्थवत्समुदायविशेषविषयकत्वात् । न च तद्धिता-
न्तस्य तादृशमर्थवत्त्वमित्याशङ्क्यात् । असामर्थ्यादिति । यदि स्वात्तदा 'महान्तं पुत्रीभवती' इति
स्यादिति भावः । विवक्षितायामपीति । वस्तुतस्तत्र सङ्ख्याविवक्षायां कस्याऽभाव इति
यदयमः । ततश्च वृद्धीति । मनु 'देवदत्तो गार्ग्यायणः' इत्यत्र यदि गार्ग्यायणस्य देवदत्तस्य
समुदायाप्राप्तिरेव न, असामर्थ्यात् । अपरप्रत्ययो ह्यपरप्रत्ययो समर्थो न त्वपरप्रत्ययसमानाधि-
करणविशेषणेनाऽपि, यदि देवदत्तो यो गार्ग्यस्तस्याऽपरप्रत्ययस्येति देवदत्तस्य गार्ग्यस्याप्य-
मिपाद्युदाहार्यमिति चेन्न, 'देवदत्तो गार्ग्यायणो भक्तिरस्ये'ति विवक्षायां 'गोत्रद्वित्रियाद्येभ्य'

+ सनाप-ता चागवः १ १ १२, सुपो धातुप्रातिपदिकयोः २. ४. ७१.

× कृगिदिमनासश्च १ २ ४२, सुपो धातुप्रातिपदिकयोः २ ४ ७१.

† धातु चान्वयः १४५ १. ८ " १४५ २. २ ८

‡ वचनोच्च ४. १. १०१, सुपो धातुप्रातिपदिकयोः २. ४. ७१, १-कविम् ।

सा तद्धोपा परिभाषा कर्तव्या ? न कर्तव्या । एवं वक्ष्यामि—‘यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये’ गृह्यमाणे गृह्यते । ततः—‘अङ्गम्’ अङ्गसंज्ञं च भवति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ।

यदि ‘प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स [विहितः] तदादेर्ग्रहणं भवती’त्युच्यते,—‘अवतसे नकुलस्थितं त एतत्’ । ‘उदकेविशीर्णं त एतत्’ सगति-केन सनकुलेन च समासो न प्राप्नोति । एवं तर्हि ‘प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवती’-त्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि—

‘कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि’ ॥ ६ ॥

कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवती’त्येषा परिभाषा कर्तव्या ।

कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ?

प्रयोजनं समासतद्धितविधिस्वरः ॥ १० ॥

समास—अवतसे नकुलस्थितं त एतत् । उदकेविशीर्णं त एतत् । सगति-केन सनकुलेन च समासः सिद्धो भवति । समास ॥ तद्धितविधि—सांकुटि-नम् व्यावक्रोशी । संघातात्तद्धितोत्पत्तिः सिद्धा भवति* । तद्धितविधि ॥

प्र०— एवं वक्ष्यामीति । योगविभागोऽत्र क्रियते । ‘यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये’ इत्येकं सूत्रम् । अत्र सोपस्कारत्वात्सूत्राणां ‘गृह्यमाणे गृह्यते’ इति वाक्यशेषः समर्प्यते । ‘प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि गृह्यते’ इत्यर्थः । सांकुटिनमिति । ‘अणि-

उ०—इति शुभ्वादिभ्यनिप्रायात् । योगविभाग इति । न च द्वितीयस्योपयोगाऽभावादिदमशु-
कम् । ‘ह्रस्वाद्भात्’ न लुभताह्रस्वेत्यादिभ्यवहारनिर्वाहाय द्वितीययोगोऽभावश्च इति भावः । सोपस्कारत्वादिति । पूरणापेक्षत्वादित्यर्थः । ‘अवतसे’ इत्यादौ नकुलस्थितविशीर्ण-
शब्दयोरनया परिभाषया कान्तत्वाऽभावात्कृदन्तरूपोत्तरपदत्वाऽभावाच्च ‘क्रेन’ ‘क्षेपे’ तत्पुरुषे
कृती’ति समासविभक्त्यलुको न स्याताम् । आये चापलम्, अन्तेऽप्यन्ताऽलभ्यत्वं द्योत्यम् ।

व्यावक्रोशीत्यत्र ‘कर्मव्यतिहारे णच्’ । ‘णचः क्षियामञ्’ । ‘न कर्मव्यतिहारे’
इत्येतिपेधः । सांकुटिने ञमिविधौ भाव इनुण् । साङ्कुटिनमिति ह्रस्वपाठोऽपि भाष्ये ।

स्वर—दूरात् आगतः दूरादागत इति* । 'अन्तः' 'थायघञ्क्ताजबित्रकाणाम्'
[६. २. १४३; १४४] इत्येष स्वरः सिद्धो भवति ॥ 'कृद्ग्रहणो गति-
कारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवती'ति न दोषो भवति ।

सा तद्धोपा परिभाषा कर्तव्या ? न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
'भवत्येषा परिभाषे'ति, यदयं 'गतिरनन्तरः' [६. २. ४६] इत्यनन्तरग्रहणं
करोति ॥१३॥

प्र०—नुण' इति यदि 'कृटि'न्नित्येतस्मात्क्रियेत तदा तस्यैवादिबृद्धिः । दूरागत इति ।
आगम्यते स्मेति कर्मणि क्तः । तत्र गतिस्वरेणाद्युदात्त आगतशब्दः । ततो दूर-
शब्दस्य 'स्तोकान्तिके'ति समासः । 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य' इत्यलुक् । अत्र समा-
सान्तोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादकृत्स्वरेणाद्युदात्ते आगतशब्दे प्राप्ते, सगतेरपि तान्त-
त्वात्स्थानान्तरप्राप्तत्वाद् गतिस्वरस्य बाधकस्याऽपि बाधकत्वात् 'थायघञ्क्ते'ति सिद्ध-
मन्तोदात्तत्वम् । यदयमिति । 'अनन्तर'ग्रहणस्य प्रयोजनमभ्युद्धृतमित्यत्राभिप्रायस्य
व्यवहितस्य प्रकृतिस्वरो मा भूदिति । यदि चैषा परिभाषा न स्यात्तत 'उद्धृत'-
शब्दस्याऽत्तान्तत्वात्तान्त उत्तरपदेऽनन्तरे परतो गतिस्वरो विधीयमानो नैव प्राप्नोति
किमनन्तरग्रहणेन । तत्क्रियमाणमस्याः परिभाषायाः सद्भावं ज्ञापयतीत्यर्थः ॥१३॥

उ०—ननु दूरादागतेऽन्तोदात्तत्वं साध्यं, तच्च समासस्वरेण सिद्धमत आह—आगम्यते स्मेति ।
'स्म'शब्दप्रयोगो भूतकालघोतनाय । गतिस्वरेण—कर्मणि क्तान्ते उत्तरपदे 'गतिरनन्तर'
इति विहितेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण । ततो दूरशब्दस्येति । अयमपि परिभाषासाध्य एव ।
कृत्स्वरेणेति । कृतुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः । एतत्प्राप्तिरपि परिभाषयेव । 'सगतेरपी'त्यनेन
तत्प्राप्तियोग्यता । ननु गतिस्वरेण पूर्वं बाधितस्य 'थाये'त्यस्य कथं पुनः प्राप्तिरत आह—
स्थानान्तरप्राप्तत्वादिति । समासान्तरप्राप्तत्वादित्यर्थः । यतो गतेऽन्तरप्राप्तस्य यदन्तोदात्तत्वं
तस्यैव सोऽपवादो न तु कारकादुत्तरप्राप्तस्यापीति तात्पर्यम् । गतिस्वरस्य बाधकस्यापीति ।
थायादिस्वरबाधकस्यापीत्यर्थः । थायकृत्वादिति । समासान्तरप्राप्त्या सति शिष्टत्वेनेति भावः ।
यद्यपि परिभाषाऽभावे कृत्स्वत्वाऽभावात् कृत्स्वाऽप्राप्ती समासान्तोदात्तत्वेनेदं सिध्यति तथानि
परिभाषासरवेऽपि सिध्यतीत्युप-
पासः । अस्या इति । एकदेशेनाद्वारा कृत्स्वा परिभाषा ज्ञाप्यत
इति भावः । अनन्तरग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात्प्राप्तयग्रहणे वरमादित्यस्या पूर्वोपस्थानमिति
तात्पर्यम् । एतच्च विस्तरेण 'गतिरनन्तर' इति सूत्रे पष्ठे उपपादयिष्यते ॥१३॥

सुप्तिङन्तं पदम् ॥ १ । ४ । १४ ॥

अन्तग्रहणं किमर्थं न 'सुप्तिङ्पद'मित्येवोच्येत ? केनेदानीं तदन्तानां भविष्यति ? तदन्तविधिना ॥ अत उत्तरं पठति—

पदसंज्ञायामन्तवचनमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे
तदन्तविधिप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

पदसंज्ञायामन्तग्रहणं क्रियते ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् ? एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणो तदन्तविधिर्न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? 'तरसमपौ घ' [१. १. २२] तरसमन्तस्य घसंज्ञा न भवति । किं घ स्यात् ? कुमारी गौरितरा । 'घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीति' ह्रस्वत्व प्रसज्येत ।

यद्येतज्ज्ञाप्यते 'सनाद्यन्ता घातवः' [३. १. ३२] इत्यन्तग्रहणं कर्तव्यम् । 'कृत्तद्धितसमासाश्च' [१. २. ४६] इत्यन्तग्रहणं कर्तव्यम् ।

प्र०— सुप्तिङन्तः । अन्तग्रहणमिति । असत्यन्तग्रहणे सुप्तिङामेव पदसंज्ञा स्यात्तत्तथाऽभिहित्यादौ 'सात्पदाद्यो'रिति पत्वनिषेधप्रसङ्ग इत्येतदर्थं यद्यन्तग्रहणं क्रियते तत्र कर्तव्यम् । 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित' इत्यनन्तरोक्त्या परिभाषया तदन्तविधेरलङ्घनत्वादिति श्रुतिः । कुमारी गौरितरेति । तरसन्तस्य घसंज्ञाया सत्या तत्रोत्तरपदे परतो ह्रस्वत्व 'कुमारी'शब्दस्य पुबद्भावा परत्वाद्वाधित्वा स्यात् । तरपि तु परतो 'गारी'शब्दस्य न स्यात् । तत 'कुमारिगौरितरे'ति प्राप्नोति । 'कुमारिगौरितरे'ति चेज्यत । भाष्ये तु समासप्रदर्शनपरं वाच्यमुपात्तम् । सनाद्यन्ता घातव इति ।

उ०— सुप्तिङन्तम् । विद्वाहृषर्वाः सुबपि प्रात्याहारः, 'न हिसउदयो रिति निषेधेधात्वः । तदन्तविधेरिति । शब्दस्वरूपस्य विज्ञेयत्वात्तदन्तलाभ इति भावः । न च तदन्तविधिलाभेऽपि व्यपदेशिवद्भावेन केवलप्रत्ययस्याऽपि प्राप्नोति तदप्रवृत्तयः पुनरन्तग्रहणमिति धा०य, 'हलि सर्वेषा'मित्यादिनिर्देशैस्तत्स्येहाऽप्रवृत्तिकल्पनादिति तात्पर्यम् । परत्वाद् वाधित्वेति । पुबद्भावाद्भस्वत्व विप्रतिषेधेनेत्युक्तेरिति भावः । न च पुन पुबत्वं, सकृद्गतिग्यायाश्रयणात् । अत एव तत्सार्थकम् । तरपि त्विति । अत्र पक्षे घसंज्ञकस्योत्तरपदस्य सम्भवेन घेनोत्तरपदविशेषणात्केवलस्य घात्तरपदत्वाऽभावात्तत्र परतो न ह्रस्वप्राप्तिरिति भावः । कुमारिगौरितरेति ।

१— अर्थः पदमेतद्वा'मिति निरुक्तवृत्तौ (१ । १ । १) दुर्गन्तार्थः । 'वर्गसंज्ञात पद'मिति कौटिल्य (भवशास्त्र, भाषि० २, प्र० २६ अ० १०) † येन विधिस्तद उक्तं १ । १०२ २—'ग्रहणम्' पा० ।
‡ धरूपकत्वेलेलङ्कारगोत्रमवहेतुषु ङयाऽनेकाचो कस्य ६ १ ४६

इदं तृतीयं ज्ञापकार्थम् ॥ द्वे तावत्क्रियेते न्यास एव । यदप्युच्यते—‘कृत-
द्धितसमासाश्चेत्यन्तग्रहणं कर्तव्य’मिति । न कर्तव्यम् । अर्थवदिति वर्तते*,
कृतद्धितान्तं चैवार्थवन्न केवलाः कृतस्तद्धिता वा ॥१४॥

प्र०—अन्यथा सनादीनामेव केवलानां धातुसंज्ञा स्यात् । ततश्चाऽचिकीर्षादित्यादौ सन
एव धातुत्वाप्रत्ययोत्पत्तौ तदादेरेवाङ्गत्वात्सनः पूर्वोऽट् स्यात् । ‘कृतद्धिते’त्यत्राऽसत्य-
न्तग्रहणे केवलयोः कृतद्धितयोः प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् । ततश्च भिद् द्विदिवि
किञ्चन्तस्य न स्यात् । अर्थवत्सूत्रेण तु न भवति, ‘अधातु’रिति निषेधात् । नाऽपि
प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति, प्रत्ययनिमित्तमन्यस्य यत्कार्यं विधीयते तत्प्रत्ययलोपे भवति,
न तु प्रत्ययस्यैव यत्कार्यं तदपि । न ह्यसत्कारित्वेन वचनशतेनाऽपि शक्यमाश्रयितुम् ।
केवलस्य च तद्धितस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यामौपगव इत्यत्रापि पठ्याः प्राति-
पदिकेऽनन्तर्गतत्वाल्लुप्तं स्यात् । तदन्तर्विधौ तु दोषानवधारः । न केवला इति । ननु
यथैवन्ता लौकिक्याश्रीयते सा पदस्यैव, न तु कृतद्धितान्तस्याऽपि, पदस्यैव लोके
प्रयोगाऽर्हत्वात् । अन्वयव्यतिरेकगम्या त्वर्थवन्ता केवलानामपि कृतद्धितानामस्तीति
किमुच्यते—‘न केवला’ इति । एवं तर्ह्यर्थवद्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्याल्लौकिकायप्रत्या-
सन्नोऽभिध्यच्छतरो योऽर्थः प्रत्ययान्तेषु लक्ष्यते स आश्रीयते इत्यदोषः ॥१४॥

उ०—गौरीशब्दे ‘तसिहादिभिः’ति पुंश्वं प्राप्नोति । ‘कुमारिगौरीतरे’त्यपपाडः । न च तद्वत्-
विष्यभावे ज्ञापितेऽध्यस्तपदं स्वर्थं, प्रत्ययमाश्रय संज्ञायामपि पदप्रदेदोषु तद्वत्विधिना
सिद्धेरिति धारयन्, पदस्य प्रत्ययाऽप्रत्ययसाधारणत्वात् । ‘उज्जि च पदे’ इत्याद्यस्तत्रेवैवेति
दिक् । अधातुरिति । विशेषणतया क्रियाबोधकस्याऽपि क्रिदन्तादेर‘त्वसन्तस्ये’तिसूत्रेऽधातो-
रित्युत्पत्त्या धातुत्वानपगमज्ञापनादिनि भावः । प्रत्ययनिमित्तमिति । लक्षणग्रहणादिति भावः ।
न च केवलकृतां तद्धितानां च प्रातिपदिकत्वे फलाऽभावः । ‘इयाप्रातिपदिका’दित्यादौ साम्ब्रुपं
विशेष्यमादाय तद्वत्विवाधप्रयणेन तद्वत्तावात् । लौकिकी—श्लोकविदिता । अत्र पक्षेऽर्थवद्-
ग्रहणात्तदन्तस्यापि न प्राप्नोतीति भावः । सामर्थ्यादिति । कृतद्धितयोरर्थवत्तत्वात्प्रत्ययविचारदिति
भावः । लौकिकाधेप्रत्यासन्न इति । लौकिकाऽर्थकं यत्पदं तदर्थस्य प्रत्यासन्नः—शास्त्र-
कृत्पठितत्वादिप्रकृतेरर्थः । तदाह—अभिध्यच्छतर इति । तदेवाह—प्रत्ययान्तेष्विति ।
कृतद्धितप्रत्ययार्थेषु न तारक्षः, लक्षितत्वावयवार्थत्वात्तस्य । प्रत्ययान्तेषु—मुच्यतेषु । मुच्यं-
त्वात्तस्याः । मुपो षोडशत्वात्तत्रैव स लक्ष्यते न तु तद्वद्धिते इत्यर्थः । पदमेव पूर्वसूत्रे । इरा-
प्यर्थाधिकारानुवृत्तिसामर्थ्येन तद्वद्ग्रहः । तद्वत्कमनुवृत्तिसामर्थ्यादिति, न तु तत्प्रत्यासन्न्यादित्युक्तम् ।
भाष्येऽप्यर्थवदित्यस्यार्थवत्पदगृहीतार्थवदित्यर्थः ॥ १४ ॥

नः कये ॥ १ । ४ । १५ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न 'सुवन्तं पद'मित्येव सिद्धम् ? नियमार्थोऽयमा-
रम्भः । 'नान्तमेव कये पदसंज्ञं भवति नान्यत्' । भवति । क मा भूत् ?
वाच्यति सूच्यति* ॥१५॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ १ । ४ । १७ ॥

'असर्वनामस्थान' इत्युच्यते तत्र ते राजा तक्षा† 'असर्वनामस्थान' इति
पदसंज्ञाया प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥ 'नाऽप्रतिषेधात्' । नाऽयं प्रसज्यप्रतिषेधः—
'सर्वनामस्थाने ने'ति । किं तर्हि ? पर्युदासोऽयं 'यदन्यत्सर्वनामस्थाना'दिति ।
सर्वनामस्थानेऽव्यापारः । यदि केनचित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च
प्राप्नोति ॥ 'अप्राप्तेर्वा' । अथवाऽनन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । कुत

प्र०— नः कये । किमर्थमिति । छुप्तेऽपि सुपि प्रत्ययलक्षणेन सिद्धा पदसंज्ञेति प्रश्नः ।
नान्तमेवेति । 'कय एव नान्त'मिति विपरीतनियमो न भवति । 'न हिंसंयुद्धयो'रिति
नलोपनिषेधाज्ज्ञापकात् । वाच्यतीति । नन्वत्र क्यचा न भाव्यं 'गोसमानाक्षरान्ता'-
दिति वचनात् । एकीयमतं सदित्यदोषः । तन्मते तु क्यङ्क्यपोरनन्तं व्यावर्त्यं
तपस्यतीत्यादा ॥१५॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । राजेति । प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरत्वात् ।
नाऽप्रतिषेधादिति । प्रसज्यप्रतिषेधः 'प्रतिषेध'शब्देनोक्तः । अप्राप्तेर्वेति । प्रसज्य-

उ०— नः कये । नरोपार्थत्वात्पदत्वप्रयोजनप्रभोऽनुपपन्नोऽत आह—छुप्तेऽपीति । ज्ञापका-
दिति । न च नाम्नात्क्यचि ततः किपि सुपि प्रत्ययलक्षणेन क्यसत्त्वादनेन नियमेन पद-
त्वस्याध्यावृत्तेः प्राप्तनलोपवारणाय तदावश्यकम् । तथा प्रयोगाऽभावात् । अन्तरङ्गनलोपस्य
बहिरङ्गेन निषेधेन बाधाऽमोगाच्च । वचनं स्वम्यथानियमे चरितार्थमिति भावः । 'कये नाम्नं
पदमेवे'त्यपि न, व्याख्यानात् । अभाहृईठऊरुहलृ इति दश समानाक्षराणि । लृकारस्य
दीर्घाऽभावाच्चवेदेति प्रतिपादये । तपस्यतीति । अत्र पदत्वे दत्तं स्यादिति भावः ॥१५॥

स्वादिष्व । पर्युदासेष्वार्थः प्रतिषेधोऽस्त्येवेत्यत आह—प्रसज्येति । द्वाव्दप्रतिषेध
इति भावः । प्राप्तवाधो न युज्यत इति । गौरवादिति भावः । आसादयेदिति । अनेन
देवदत्तहन्तृदत्तस्यायस्याऽयमविषय इति दर्शितम् । हननजातीयाऽप्राप्तेरेवाऽभावादिति भावः ।

† सुसिद्धं पदम् १ ४ १५; सुपो घातुप्राप्तिपदिकयोः २ ४ ७१; प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् १ १ १२.

* योः कुः; हला ज्ञोऽन्ते ८. २. ३०; ३९.

‡ इल्ल्यान्मो दीर्घात् सुनित्ययुक्तं इल्ल ६ १ ३८; प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् १ १. १२

१-१६ वार्तिकमित्यन्य ।

एतत् ? 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे'ति । पूर्वा प्राप्तिप्रतिषिद्धा, तया भविष्यति ॥ ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वा प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा, सती बाधितुम् ।

['योगविभागाद्वा' ।] अथवा योगविभागः करिष्यते—'स्वादिषु' पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततः 'सर्वनामस्थानेऽयच्चि' । पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततः 'मम्' । भसंज्ञं च भवति यजादावसर्वनामस्थान इति ॥ यदि तर्हि सावपि पदं भवति, एचः प्लुतविकारे पदान्तग्रहणं चोदितम्, इह मा भूत् — भद्रं करोपि गौरिति । तस्मिन्क्रियमाणेऽपि प्राप्नोति । वाक्यपदयोरन्त्यस्येत्येवं तत् ।

'भुवद्वद्भयो धारयद्वद्भयः ['पदसंज्ञा] । एतयोः पदसंज्ञा वक्तव्या । भुवद्वद्भयः धारयद्वद्भयः ॥१७॥

प्र०—प्रतिषेधाश्रयणेऽपि न दोष इत्यर्थः । ननु चेयमिति । परत्वादिति भावः । 'स्वादिष्वि'ति प्राप्ति प्रतिषेधो बाधते । तत्र यथा देवदत्तस्य हन्तरि हतेऽपि न पुनः प्रादुर्भाव एवं पदसंज्ञा न स्यादित्यर्थः । नोत्सहते इति । 'स्वादिष्वि'ति प्राप्तिः किं पूर्वस्याः प्राप्तेर्बाधिकाऽस्त्यथ निषेधस्य बाधयेति । तत्र प्राप्तबाधो न युज्यते इत्यप्राप्त्यनुमानं बाध इत्यपनादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य प्रवर्त्तनात्स्वादिष्वितिप्राप्तिस्तत्राऽसती कथं बाधकत्वमासादयेत् । यथा घृत्तावित्यत्र 'नादिची'ति प्रतिषेधारम्भात्तद्विषये पूर्वसवर्णदीर्घस्याऽभावाद् घृद्धिं प्रति बाधकत्वाऽभावाद् घृद्धिः प्रवर्त्तते, तथेह 'भुवन्त्वं पद'मिति पदसंज्ञेत्यर्थः । सर्वनामस्थानेऽयचीति । 'असर्वनामस्थाने' इत्यत्र नञ्भूतो यचीत्यनेन संबन्धं नीयते, यकारादि सर्वनामस्थानं नास्तीति यग्रहणमुत्तरार्थम् । तेनाऽजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञा निषिध्यते, न तु हलादाविति राजेत्यत्रापि भवति ।

भसंज्ञं चेति । भसंज्ञाविधौ सर्वनामस्थानेनैव नञ्संबध्यते । गौरिति । अत्र 'स्वादिष्वि'तिपदसंज्ञायां सत्यां 'पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुत्ता'विति प्रसज्येत । वाक्यपदयोरिति । वाक्यस्य चाऽत्र विसर्जनीयोऽन्त्यो नत्वौकारः । भुवद्वद्भय इति । तस्मात् मत्वर्थ इति भसंज्ञाप्राप्तौ पदसंज्ञानिधिः ॥१७॥

उ०—'अयमादौ सर्वनामस्थाने' इत्यर्थप्रसंगे वारयति—असर्वेति । यजादौ सर्वनामस्थाने पदं नेत्यर्थः । तादृशो हि योगविभागदीर्घार्थः स्यादिति भावः । ननु यग्रहणं इत्यर्थः, तदादिसर्वनामस्थानाऽभावाद्वाद्वाह—यकारादीति । नन्वेवं भविष्यापि तथैव संबन्धः स्यादति भाह—भसंज्ञेति । मनुषि 'स्वादिष्वि'त्यनेनैव सिद्धमत भाह—तसाविति ॥१८॥

यचि भम् ॥ १ । ४ । १८ ॥

भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे पपः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

भसंज्ञायामुत्तरपदलोपे पपः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनुकम्पितः पडङ्गुलिः पडिकः X ।

सिद्धमचः स्थानिवत्त्वात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? अचः स्थानिवद्भावाद्भसंज्ञा न भविष्यति ॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति—वागाशीर्दत्तो वाचिक इति । वक्ष्यत्येतत्—‘सिद्धमेकाक्षर-पूर्वपदानामुत्तरपदलोपवचना’दिति* । इहापि तर्हि प्राप्नोति—पडङ्गुलिः पडिक इति । वक्ष्यत्येतत्—‘पपष्ठाजादिवचनात्सिद्ध’मिति† ।

नभोऽङ्गिरोमनुपां वत्युपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

नभोङ्गिरोमनुपां वत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । नभस्वत् अङ्गिरस्वत् मनुष्वत्‡ ।

प्र०— यचि भम् । पडिक इति । पडङ्गुलिशब्दादनुकम्पायां ‘वह्न्यो मनुष्यनाम्न’ इति ठचि कृते ‘ठाजादापूर्व’मिति ‘ङ्गुलि’शब्दस्य लोपे ‘यस्येति चे’त्यकारलोपे च कृते तुल्यावधिकया भसंज्ञया प्रत्ययलक्षण्येन ‘सुबन्तं पद’मिति प्राप्तायाः पदसंज्ञाया बाध-नाजशत्वं न स्यादिति वचनम् । सिद्धमच इति । अचो लोपस्येत्यर्थः । तत्र भसंज्ञायां विधीयमानायामकारलोपस्य स्थानिवत्त्वादकारान्तमेतद्भसंज्ञां प्रसीति भिन्नावधिविषय-त्वाद्वपदसंज्ञयोर्बाध्यबाधकभावाऽभावः । ‘न पदान्ते’ति स्थानिवत्त्वनिषेधोऽत्र न भवति । यत्र पदान्तो विधीयते तत्रासौ निषेधः । यथा कौ स्तः कानि सन्तीति । अत्र हि षकारो यकारश्च पदान्तो विधेयः । इह तु पूर्वमेव जशत्वं प्रवृत्तं, न त्विदानीं विधेयम् । सिद्धमिति । उत्तरपदलोपस्य हलजादेशत्वाभास्ति स्थानिवत्त्वमिति तुल्यावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञा बाध्यते । मनुष्यदिति । सत्यां पदसंज्ञायां कृत्यं स्यात्तु पत्यम्,

उ०— यचि भम् । सपूर्णोत्तरपदस्य लोपविधायकाऽभावात् उत्तरपदलोपे इत्यसङ्गमत् आह— पडङ्गुलीति । एवं च स फलित इति भावः । जशत्वं न स्यादिति । तत्तात्पर्यादसंज्ञायापी-त्यकार्यप्रवृत्तिर्गोचरतया पूर्वं न जशत्वमिति भावः । मनु भाऽचः स्थानिवत्त्वम्, किं तु तदा-देशस्येत्यत आह—लोपस्येति । यत्र पदान्त इति । पदपरमावयव इत्यर्थः । न त्विति । उत्तरीत्या पूर्वमप्रवृत्तेरिदं चिन्तयम् । तस्माद्वयमर्थः—पपष्ठाजादीनि वचनयोश्चित्तद्वितीययादव-रूपं लोपविधायकवचनप्रवृत्तिप्रामाण्यादत्र भावे न स्थानिवत्त्वप्रतिषेध इति । भाष्ये—

X वह्न्यो मनुष्यनाम्न इति; ठाजादापूर्वं दिगीयादयः ५, १, ७८; ८३; यत्येति च १, ४, १४८

हलां जरोऽन्ते ८, १, १९, ° ५, १, ८४ वा० ४, † ५, १, ८४ वा० ५.

‡ भवदान्तस्य मूर्धन्याः; आदेशप्रवयवोः ८, १, ५५; ५७.

वृषणवस्वश्वयोः ॥ ४ ॥

‘वृष’णित्येतस्य वस्वश्वयोर्भसंज्ञा वक्तव्या* । वृषणवसुः । ‘वृषणश्वस्य यच्छिरः’, ‘वृषणश्वस्य मेने’ ॥१८॥

तसौ मत्वर्थे ॥ १ । ४ । १६ ॥

अर्थग्रहणं किमर्थं न ‘तसौ मता’वित्येवोच्येत ? ‘तसौ मता’वित्यप्युच्यमान इहैव स्यात्—पयस्वान् यशस्वान् । इह न स्यात्—पयस्वी यशस्वी । अर्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे मनुपि च सिद्धं भवति, यश्चाऽन्यस्तेन समानार्थस्तस्मिन् ।

प्र०—अपदान्तस्येति वचनात् ।

वृषणवसुरिति । पदत्वेसति ‘पदान्तस्ये’ति नियेधाण्यत्वं न स्यात्, नलोपप्रसज्येत । भत्वे सत्यप्य‘होपोऽन’ इत्यकारलोपोऽत्र न भवति । अङ्गसंज्ञाया अभावात् । ‘अङ्गस्ये’ति च तत्राधिकारात् । उपसङ्गधानान्येतानि च्छन्दोविपयाणीत्याहुः ॥१८॥

तसौ मत्वर्थे । अर्थग्रहणमिति । ‘स्यादिष्वि’ति वर्तते । तत्रैवं सम्बन्धः क्रियते—मतौ यः स्वादिर्वर्तते इति । शब्दे च वृत्त्यसंभवात्तदर्थवृत्तिर्विज्ञास्यते इति प्रभः । इहैव स्यादिति । मतौ स्वादाविति सामानाधिकरण्येन मुख्यकल्पनया संबन्धे संभवत्यर्थग्रहणं न लभ्यत इति भावः । पयस्यानिति । मत्वर्थोपप्रकरणेऽन्यतरस्याद्ग्रहणानुवर्तनाद्विनिना मनुञ्च बाध्यते । नहि मनुष्येति । उपलक्ष्यस्याऽन्योपलक्षणे

उ०—पपष्ठेति । ‘पदाक्षरपूर्वपदाना’मित्यत्र पदभिन्नैकाक्षरेति वाच्यमित्यर्थः ।

नमोऽङ्गिर इति भाष्ये । अत्र वति‘स्तेन तुल्य’मित्यादिबिहितः । मनु मनुष्ये साक्षात्त्वाऽभावेन शब्दाऽप्राप्तेर्मत्वमनर्थकमत आह—सत्यामिति । मनेवसिर्बाहुल्यकारिति भावः । मनु वार्तिके ‘वृष’णिति णान्तप्रत्ययेन णान्तशब्दे भत्वं व्यर्थमत आह—पदान्तस्येति । प्रयोगस्य कृतगतत्वानुकरणं तदिति भावः । अङ्गसंज्ञाया अभावादिति । मत्वर्थविभक्त्युक्ता सुष्ठवाद् वसोऽत्र प्रत्ययत्वाऽभावादिति भावः । छन्दोविपयाणीति । भाषासामप्रयोगादिति उक्तावः ॥१८॥

तसौ म । मत्वर्थग्रहणाऽभावे मतावेव स्यान्नाऽन्यत्रेभ्यत आह—स्यादिष्विति । मतौ य इति । सामानाधिकरण्ये हि तदनुवृत्तिर्विष्कम्भा स्यात्, अथमिचारादिति भावः ।

यद्यर्थग्रहणं क्रियते पयस्वान् यशस्वान् अत्र न प्राप्नोति । किं कारणम् ?
न हि मनुष्यैर्त्वर्थे वर्तते । मनुष्यपि मत्वर्थे वर्तते । तद्यथा—‘देवदत्तशालायां
ब्राह्मणा आनीयन्ता’मित्युक्ते यदि देवदत्तोपि ब्राह्मणो भवति, सोऽप्या-
नीयते ॥१६॥

अयस्मयादीनि च्छन्दसि ॥ १ । ४ । २० ॥

उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यम् । ‘स सुष्टुभा स ऋकनां गुणेन’^१ ॥२०॥

प्र०—चरितार्थात्स्वतः कार्यं प्रति निमित्तत्वाऽवगमाऽभावात् । मनुष्यपीति । अस्याऽ-
स्मिन्निति मनुषोऽर्थः । स च विभ्रादीनामिव मनुषोऽपीति भावः । तद्यथेति । अय-
स्यार्थः—यत्र रूपान्तरेणोपलक्षणत्वं, रूपान्तरेण च कार्ययोगः प्रतिपाद्यते तत्रोपल-
क्षणस्याप्युपलक्ष्यरूपसद्भावे सति कार्ययोगो भवति । तद्यथा—‘देवदत्तशालायां
ब्राह्मणा आनीयन्ता’मित्युक्ते सति ब्राह्मण्ये देवदत्तस्याप्यानयनं भवति । कार्यनिमित्त-
रूपान्तराऽभावे तु न भवत्युपलक्षणस्य कार्ययोगः । यथा ‘देवदत्तशाला भिद्यता’-
मिति ॥१९॥

अयस्मया । आनन्तर्याम्यसंज्ञाविधानद्वारेणैव निपातनं प्राप्तमित्याह—
उभयसंज्ञान्यपीति । प्रकृतेति । पदत्वात्कुत्वं, भत्वाज्जस्वं न भवति । जस्त्वविधानार्थ-
पदसंज्ञाबाधनाय असंज्ञाप्रवृत्तेनात्तन्निबन्धनकायाऽभावात् ॥२०॥

उ०—मुख्येति । उपरज्जकतया विशेषणमिति भावः । नन्वस्तत्त्वादिभिना मनुष्याप्येतत्त्वमाह—
मत्वर्थीयेति । अन्योपलक्षणे—अन्यबोधने । जहल्लक्षणायामतद्गुणयदुमीहौ चोपलक्षणस्य
कार्यधेनो न पृथक् इति भावः । जहल्लक्षणायां तत्त्वमिति भावः—अयस्य-
मेति । यत्र रूपान्तरेणेति । यथा पृथगे देवदत्तत्वेनोपलक्षणता, ब्राह्मणत्वेन कार्ययोगः ।
तथा प्रकृते मनुष्यत्वेनोपलक्षणता मत्वर्थकत्वेन कार्ययोग इति भावः । रूपान्तराभावे त्विति ।
उपलक्ष्यतावच्छेदकरूपस्योपलक्षणेऽभावे स्मियर्थः । यथा शालात्वं न देवदत्ते इति
भावः ॥१९॥

अयस्मया । इत्याहेति । इत्यत आदेश्यर्थः । ननु मत्वे किं फलमत आह—
जस्त्वमिति ॥२०॥

न वै कर्मादयो विभक्त्यर्थाः । के तर्हि ? एकत्वादयः । एकत्वादिष्वपि वै विभक्त्यर्थेष्ववश्यं कर्मादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः—कर्मण एकत्वे, कर्मणो द्वित्वे, कर्मणो बहुत्व इति ।

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः, न ह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । इह च 'इत्येके मन्यन्ते' 'तदेके मन्यन्त' इति परत्वादेकवचनं प्राप्नोति* ॥ 'बहुषु बहुवचन'मित्येव योगः परः कर्त्तव्यते ॥ सूत्रविपर्यासः

प्र०—कचित्तु पाठः—'एवं तर्हि येन्येष्विति' । 'एकवचन'मित्यादि तु भाष्यं नास्त्येव । अयमर्थः—पञ्चकः प्रातिपदिकार्थः । तथा हि—'इति परये'त्यादौ विभक्तिभ्रवणमन्तरेणापि पञ्चाऽप्यर्थाः प्रतीयन्ते स्वार्थादयः । विभक्तयस्तु कचिद्गोतकत्वेनाऽपेक्ष्यन्ते । तत्राऽनिदिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति सङ्गत्यां कर्मादिषु च सिद्धा एव स्यादयः । अनेन तु नियम्यन्ते । तत्र कर्मादिशक्त्यर्थार्थसमवेत एव बहुत्वे बहुवचनं भवति, न त्वन्यथा ।

नैयं कर्मादय इति । 'अनभिहिते' इति सूत्रारम्भसामर्थ्यात्कर्मादीनां नैयं विभक्तिवाच्यत्वमिति मन्यते । तेषां हि विभक्त्यर्थत्वे तिङ्गुणद्वितसमासैस्तेषूपेतु गतार्थत्वाद्द्वितीयादीनां प्रसङ्ग एव नास्ति, किमनभिहिताधिकारेण । एवत्यादिष्वपि । वास्तविकवाच्यत्वे सति महाराज्यं संपद्यते—'कर्मण्यनभिहिते यदेकस्य तत्रैकवचन'मित्यादि । स तर्हीति । 'यद्वत्वे' इत्येवमित्यर्थः । एके मन्यन्त इति । प्रातिपदिकार्थः

उ०—वाच्योपपत्तिरिति निबन्धोपपादकात् । तत्र चोक्तव्यमुपपादयति । पञ्चक इति । अत्रैवं विभक्त्युपादानं स्वार्थमत्र आह—विभक्त्यस्त्विति । कर्मादिशक्त्येति । अनेन कर्मादिशक्त्येव विभक्त्यर्थः दर्शितम् । इतरः प्रत्यासत्त्या वसंगतबहुत्वे बहुवचनमिति भावः । यवगतबहुवचनमात्रातिप्रसङ्ग इति मत्वाह—न वै इत्यादि भाष्ये । प्राध्यायेन सूत्रे विभक्ति-चोक्तव्यमोक्षा इत्यर्थः । तत्रैकाशदिषु बहुवचनं तु वचनमन्यमिति भावः । ननु 'वसंगति-द्वितीये'त्याद्यनुशासनार्थं तेषामवस्थापनमत्र आह—अनभिहितेति । अनुशासनं तु यत्तत्त्वेनाऽप्युपपन्नमिति भावः । किमनभिहिताधिकारेणेति । चोक्तव्ये तु यदा प्रह्नुष्ये भवति एवं त्रिधादिभिरभिहितेति स्फुरति तद्वत्पञ्चममभिहिताधिकार आरभ्य इति भावः । 'अनभिहितसूत्रे'त्यादिमवस्थापनं प्रतीके उपयोगमिदम् । अतएव 'न वै कर्मा-दय' इति प्रतीकपाठोऽस्तीत्येव इति बहवः । तदा पञ्चकानि त्रिधापरिभाषितानादयोऽप्येव । अत्रानि पक्षे पञ्चकानि नामाध्यायकाद्व्याप्य कर्मादीनामेव प्रत्यासत्त्या समवेतं च तत्रमिवासाधेनाह—भाष्ये—एवत्यादिष्वपीति । सूत्रे प्राध्यायेन विभक्तिचोक्तव्यमिति-त्यर्थः । तत्र प्राध्यायसिद्धयति—वास्तविकेयादिना । कर्मण्यनभिहिते यदेकस्यमिति ।

कृतो भवति । इह च 'बहुरोदनः' 'बहुः सूप' इति परत्वाद् बहुवचनं प्राप्नोति ।

नैव दोषः । यत्तावदुच्यते—'न ह्यन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः' इति, तन्न । अन्तरेणापि भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । कथम् ? इह कदाचिद्गुणो गुणविशेषको भवति । तद्यथा,—'पटः शुक्ल' इति । कदाचिच्च गुणिना गुणो व्यपदिश्यते—'पटस्य शुक्ल' इति । तद्यदा तावद्गुणो गुणविशेषको भवति 'पटः शुक्ल' इति तदा सामानाधिकरण्यं गुण-गुणिनोः । तदा नान्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः । यदा तु गुणिना गुणो व्यपदिश्यते 'पटस्य शुक्ल' इति स्वप्रधानस्तदा गुणो भवति । तदा द्रव्ये षष्ठी । तदाऽन्तरेण भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवति निर्देशः ।

प्र०—एकत्वमप्यस्ति, बहुत्वं, च 'द्व्येकयो'रित्यत्र च विशेषाऽनुपादानाद्यावान्कश्चिदेक-शब्दार्थस्तस्य ग्रहणेन भाव्यम् । तत्र परत्वादेकवचनप्रसङ्गः । इह चेति । इह यदि 'द्व्येकयो'रिति योगात्परोऽयं योगः क्रियते तदा विशेषाऽभावाद्द्वैतस्य रूपस्यापि बहुत्वस्य ग्रहणे सति परत्वाद्वहुवचनप्रसङ्गः । गुणविशेषक इति । अत एव वचनादनित्यः षष्ठीसमासप्रतिषेधः । शेषपष्ठया वा समासः । सामानाधिकरण्यमिति । मनुस्लोपादभेदोपचाराद्वा । तदा नान्तरेणेति । गुणवाचिनः शुक्लशब्दाद्भावप्रत्यये कृते गुणः प्रतीयते नाऽन्येत्यर्थः । द्रव्ये षष्ठीति । षष्ठीग्रहणं व्यवतिरेकविभक्तेरुपलक्षणार्थम् ।

उ०—एकत्वादेराध्याकाटक्षानिवृत्तये एवमेकयावतेति भावः । भाव्ये—कर्मादयो निमित्त-त्वेनेति । विशेषणत्वेनेत्यर्थः । न ह्यन्तरेणेति । तदर्थे भावप्रत्ययस्य साधुतया विधानेन केवलस्याऽसाधुत्वादिति भावः । नवस्य संयत्तावयवत्वाऽभावात्त दोषोऽत आह—'द्व्येकयो'रित्यत्रेति । नवस्य पूर्णत्वेन 'परत्वा'दित्यसङ्गतमिति मत्वाह—इह यदीति । ननु 'कर्तरि' चे'त्यादिषष्ठीसमासनिषेधः स्यादत आह—अत एवेति । अनित्यत्वस्य भाष्याऽनुकृत्वा-आह—शेषेति । सामानाधिकरण्यम्—एकार्थवृत्तिता । ननु गुणगुणिनोरत्यन्तभेदात्कथं तस्मिन् एतत् आह—मनुस्लोपादिति । अभेदोपचाराद्देति । उपचरिताभेदस्योद्भूतत्वेन विवक्षितमिति भावः । गुणः प्रतीयते इति । निवृत्तौ गुणः प्रतीयत इत्यर्थः । ननु 'द्रव्ये षष्ठी'ति भाष्य-वशाद्वादिमन्त्रात्तरस्य किमसाधुत्वम् । नेत्याह—उपलक्षणेति । 'पटे शुक्ल' इति प्रयोग-सामान्यतस्य कर्त्राद्यवयवद्वारेण क्रियाऽवयव इति गुणिनो गुणव्यपदेशकत्वेऽपि सप्तमी भवतीति भावः । अत्र व्यवतिरेकविभक्तिर्मात्रप्रधानतात्पर्यव्याहकोपलक्षणम् । तेन 'जात्या' कथाया'मित्यादिसूत्रस्य भाष्येण न विशेषः । तदान्तरेणापीति । अयं भावः—'मया, प्रोक्त-वती'त्येवमपि यथा मयात्वस्य तत्त्वे आरोपान्मन्त्रत्वेनैव तद्व्यवस्थायां शुक्लगुणे तत्त्वैव भेदोऽस्ति ।

न चेह वयमेकत्वादिभिः कर्मादीन्विशेषयिष्यामः । किं तर्हि ? कर्मादि-
मिरेकत्वादीन्विशेषयिष्यामः । कथम् ? एकस्मिन्नेकवचनम् । कस्यैकस्मिन् ?
कर्मणः । द्वयोर्द्विवचनम् । कयोर्द्वयोः ? कर्मणोः । बहुषु बहुवचनम् । केषां
बहुषु ? कर्मणामिति ॥ कथं बहुषु बहुवचनमिति ? एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो
'नानाधिकरणवाची यो बहुशब्दस्तस्येदं ग्रहणं न वैपुल्यवाचिन' इति ।
किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? यदुक्तं 'बहुरोदनः बहुः स्रप इति परत्वाद्वहुवचनं
प्राप्नोतीति स दोषो न भवति ।

यदप्युच्यत—'इत्येके मन्यन्ते', 'तदेके मन्यन्ते' इति परत्वादेकवचनं
प्राप्नोतीति, नैष दोषः । एकशब्दोऽयं बहुर्थः । अस्त्येव संख्यावाची ।
तद्यथा,—एको द्वौ बहव इति । अस्त्यसहायवाची । तद्यथा,—एकाग्रयः
एकहलानि एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितमिति । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । तद्यथा,—

प्र०—गुणिनो ह्याधारत्वमिच्छायां सप्तम्यपि भवति । यथैवेह 'कर्मणि या संख्ये'ति ।
कथमिति । बहुत्वस्यैकत्वादुद्वाजिति भाष्यमिति प्रश्नः । एतदेवेति । आग्रयगतं बहुत्वं
बहुत्वे गुणे आरोप्य निर्देशः कृतः । तस्यैतत्प्रयोजनं 'भिन्नस्त्वाधारस्य बहुत्वस्य
संख्यारूपस्य ग्रहणं यथा स्वादेकाग्रयवतिनो वैपुल्यरूपस्य मा भू'मिति । एकशब्दोऽय-
मिति । 'द्वयेक्यो'रित्यत्र संख्यापदेन द्विशब्देन साहचर्यादेकशब्दस्यास्ति संख्या-
वाचिनो ग्रहणम् । द्विवैक्ययोश्च 'द्वयेक'शब्दौ वर्तते इति 'द्वयेक्यो'रिति द्विवचनेन
निर्देशः । अन्यथा बहुवचनं स्यात् । प्रसिद्ध्या च संख्येयार्थस्त्वमेकादीनामष्टादशान्ता-

उ०—रोगाद्गुणप्रकारक एव गुणबोधः । गुणे भेदेन गुणारोपभाहार्य इति । किं बहुना, सर्वत्र
वक्षणात्पले प्रवृत्तिनिमित्तारोप भाहार्य एव । भाष्ये—न चेह वयमिति । 'एकं कर्म'त्येव-
मिवार्थः । एवं च 'पटस्य शुभ्र' इतिवद्भेदनिवर्धनसंसर्गबोधकविमर्शैव निष्कृष्टगुणप्रतीते-
रुपपन्नत्वाद्भाष्यमाययावेष्टा नास्तीति भावः । बहुत्वस्येति । बहुत्वपदेन संबंधिभिर्देशाद्
गुणपरतयेति भावः । नञ्बलात्पुत्रे दादिते प्रयोजनकथनममद्वयमत्र आह—आग्रयगतमिति ।
एवमेव 'द्वयोर्द्विवचनम् । कयोर्द्वयोः ? कर्मणो'रिति भाष्ये 'द्वयो'रित्यादिद्विवचनपदपत्ति-
र्ग्रहणा । एवं च धर्मपरतयेपि न द्विशब्दस्यैकवचनान्तरम्, किं तु दारसम्बन्धरोक्तिग्रहणा-
निमित्त एव प्रापयस्तद्व्याप्तिः । समाने तु विभक्त्यवस्थापनाद्वारोपे मानाभ्यामेव 'द्वयेक्यो'रिति
द्विवचनम् । एवं च 'दारपत्नी' 'भस्मेज्जला' इत्येव साधुरिति बोध्यम् । एकाग्रयेति । एवं च
वैपुल्यवाचिप्रद्वये बहुवचनमनुपपन्नत्वादिति भावः । नञ्बलात्पुत्रे मन्यन्ते इति प्रयोगोऽ-
न्यार्थस्य, गुणे तस्यापि ग्रहणं कुनो नोपपत्त आह—द्वयेक्योरिति । नञ्बलात्पुत्रे बहुवचनपरिवारत
आह—द्विवेति । नञ्बलात्पुत्रे संख्याः संख्येय इति संबन्धवाच्यत्वेति नृत्तरूपमाय-
संमतप्रवादविरोधोऽत्र आह—प्रसिद्ध्या चेति । संबन्धार्थकत्वं तु कश्चित्तदमपि गृह्यमिति भा-

सुध्रमादौ शुम्न एकास्ताः । अन्या इत्यर्थः । तद्योऽन्यार्थे वर्तते तस्यैव प्रयोगः ।

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ?

सुप्तिङमयविशेषविधानाद् दृष्टविप्रयोगाच्च नियमार्थं वचनम् ॥१॥

सुपोऽविशेषेण प्रातिपदिकमात्राद्विधीयन्ते* । तिङोऽविशेषेण वातु-
मात्राद्विधीयते† । तत्रैतत्स्याद्यद्यविशेषेण विधीयन्ते नैव विप्रयोगो
लक्ष्यत इति । 'दृष्टविप्रयोगाच्च' । दृश्यते खल्वपि विप्रयोगः । तथा,—

प्र०—नामुच्यते । किमर्थमिति । लौकिकादेव प्रयोगाद्वत्त्वादिषु बहुवचनादीनां व्यवस्था
भनियतीति प्रश्नः । सुप्तिङामिति । सुप्तिङ्विधानवाक्ये संख्याविशेषाऽनिर्देशादि-
शेषाऽनुपादानेन तेषां विधानमित्यर्थः । यद्यपीति । शास्त्रेऽनुपात्तोऽप्यर्थः प्रयोगादेव
व्यवस्थाप्यते इत्यर्थः । सुपस्तावत्स्यार्थं विधीयमानाः 'स्वाधेद्रव्यालङ्घनसंख्याकर्मादि-
लक्षणः पञ्चकः प्रातिपदिकाद्यैः' इति दर्शने संख्यायां सिद्धा । संख्याविशेषाऽवगतिस्तु

उ०—तयः । लौकिकादेवेति । महासंज्ञाकरणाच्चेत्यपि बोध्यम् । द्विसाहस्यार्थेकबहुशब्दादपि
संज्ञाघटौ संख्याशब्दावेवेति नातिप्रसङ्गः । बहुत्वादिविवृतिः । प्रातिपदिकान् बहुवचन-
विवक्ष्यते ।

ननु स्वार्थे विहितानां कथमविशेषविधानमत आह—संख्याविशेषेति । इदमुप-
लक्षणं—कारकविशेषोऽपि । अत एव 'कर्मणि द्वितीये'त्यादेर्नियमत्वसिद्धिः । प्रयोगा-
देवेति । अस्मात् विद्वद्विप्रयोगे प्रयोगाद्भवस्या सिध्यतीति भावः । माप्ये 'लक्ष्यत इती'-
त्यगता 'दृष्टविप्रयोगत्वाद्ये'त्यादेरवतारणिका । ननु स्वार्थे विधानेऽपि संख्यायां विधानार्थ-
मेतदत आह—सुप इति । स्वाधेद्रव्येति । अत्र 'स्वार्थे'शब्देन प्रवृत्तिनिमित्तं, 'द्रव्य'शब्देन
विशेष्यम्, अतो गुणपरशुक्लादिशब्दे नाऽवगाहि । लौकिकादिति । 'घट' इत्यादी जाती
व्यक्ती बोधादिनिर्णयवदिति भावः । 'एव'कर्मणि द्वितीये'त्यादीनामपि नियमार्थं पञ्चकपञ्च-
प्येति स एव पक्षो मुख्यः । त्रिकादिपञ्चसव्युत्पन्न इति तत्रम् । नन्वेवमपि तिङ्स्व-
पपत्तिः, न हि तत्रादृश्यार्थः संख्या यक्तुं शक्येत्यत आह—तिङोऽपीति । संख्यायुक्तयोरैव
तयोरिति । तयोः संख्याधयत्वादिति भावः । 'यद्यपि भवति' 'यद्यप्यते भवती'त्यादी
कर्मणोर्भवाद्यादिघटकतिटयैः संख्यायुक्तयोरभावादित्थं चिन्त्यम् । सरमादारोपिताऽन्तरोपित-

१—प्रसङ्गमर्थ १. २. २४ वा० ३; ५. १. ५२ वा० १ व्याख्यायां ३३ ३४ ३५ ।

२—मार्गशेषेण विधानाद् वा० । ३—विप्रयोगः पञ्च पा० ।

• रशिश्रमये दृष्टात्वाच्च भिरिङ्गस्वाधेद्रव्यस्य मन्वाग्दमनमोत वृक्षेस्तु ४. १. ९.

† तिङ्गेषां सत्वरवनिर्णयस्य तासि तासि च भिन्नविहितानि १. ४. ७८.

‘अक्षीणि मे दर्शनीयानि’ ‘पादा मे सुकुमारा’ इति । सुप्तिढोरविशेषविधानाद्
दृष्टविप्रयोगत्वाच्च व्यतिकरः प्राप्नोति । इष्यते चाऽव्यतिकरः स्यादिति, तच्चाऽ-
न्तरेण यत्नं न सिध्यतीति नियमार्थं वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते ।

अथैतस्मिन्नियमार्थे सति किं पुनरयं प्रत्ययनियमः—एकस्मिन्नेकवचनं,
द्वयोरेव द्विवचनं, बहुष्वेव बहुवचनमिति । आहोस्विदर्थनियमः—एकस्मिन्नेक-
वचनमेव, द्वयोर्द्विवचनमेव, बहुषु बहुवचनमेवेति । कश्चात्र विशेषः ?

तत्र प्रत्ययनियमेऽव्ययानां पदसंज्ञाऽभावोऽसुयन्तत्वात् ॥ २ ॥

तत्र प्रत्ययनियमेऽव्ययानां पदसंज्ञा न प्राप्नोति—उच्यैः नीचैरिति । किं
कारणम् ? असुयन्तत्वात् ।

प्र०—लोकास्तिष्ठा । तिष्ठोऽपि पृथक्पृथक्विधीयमानाः संख्यायुक्तयोरेव तयोर्वाचका
भविष्यन्ति स्वभावरतः । संख्याविशेषः प्रयोगदर्शनादयमगम्यते इति भावः । अक्षीणीति ।
द्वित्वेपि लोके बहुवचनं दृश्यत इत्यर्थः । विरुद्धः प्रयोगो—विप्रयोगः । तत्र
प्रत्ययनियम इति । प्रत्यया विशिष्टायां संख्यायां नियता इति नि.संख्येभ्योऽव्ययेभ्य-

उ०—संख्यायुक्तक्रियाकारकभूतयोरित्युच्यते । उक्तोदाहरणयोरनारोपितैकत्ववती क्रिया । कर्तृ-
गतसंबन्धारोपस्तु न तत्र, भारोपितस्याऽभ्यन्तरारोपाऽभावात् । स्वभावत इति । इदं चिन्तयन्,
एवं स्वभाववादाश्रयणे ‘तस्यापत्य’मित्यादेवैवर्थापत्तिः, साधारणमवैवर्थ्यं च, तस्मात्तिष्ठो-
प्यविशेषेण धातुमात्राद्विधीयन्त’ इति भाष्यात् ‘संख्याविशेषाद्यनुपादानेनेत्यर्थेकाऽतिवृद्धि-
स्येव धातोरपि संबन्धकारके अर्थः । ‘एः कर्मणो’रपि नियम एव, ‘वर्त्तमाने ल’ङिप्रादिना
स्वार्थे विहितत्वाऽनुवादेन ताप्रवृत्तेः । करणादि च व्यावर्त्तम् । ‘वाकेन कृतं वैर’मित्यादी
तत्त्वप्रतीतिः । तिष्ठि तु नियमेन श्रोतव्योऽभावात्तद्विधीयतेत्यर्थः । ‘कः कर्मणि चे’त्यस्यापि
कर्मादिवृत्तादातोर्ल इत्येवार्थो ‘वर्त्तमाने ल’ङितिवत् । प्वनिर्न चेदं ‘स्तुक्रमो’रिति सूत्रे ‘माव-
कर्मणो’रित्यस्य ‘मावकर्मणो’रित्यस्य मावकर्मवृत्तादातोरात्यर्थं दर्शयता भाष्यकारेण ।
संबन्धायाम् कारकस्यैव क्रियायामेवावयवमिति टीति दृष्टान्त्य उपादायित्यामः । कर्मादयः
शब्दाः सुम्निपामकेषु शक्तिपराः, तिहसंबन्धिषाफेषु शक्तिमापराः । अतएव तिष्ठोप्यानी
प्रकृत्यर्थविशेषणता । न हि शक्तिः साक्षाद्विवागता । एवं च सुप्ति णिटा च श्रोतव्यतोऽप्य
भाष्यसंमतम् । न च साक्षाद्विषयलक्ष्यापि श्रोतव्यत्वापत्तौ तत्रापि कर्मादौ श्रोतव्यत्वात्
महर्निहम् । तिष्ठामसुयन्तभूतमावर्त्तयेन तास्यानित्यत्वं तदर्थेकारणव्यापयमाने तत्त्वमाने च

अर्थनियमे सिद्धम् ॥ ३ ॥

अर्थनियमे सिद्धं भवति । अस्त्वर्थनियमः ॥ अथवा पुनरस्तु प्रत्यय नियमः । ननु चोक्तं—‘तत्र प्रत्ययनियमेऽव्ययानां पदसंज्ञाऽभावोऽसुबन्त-त्वा’दिति । नैव दोषः ।

सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङ्गम् ।

सुपां संख्या चैवार्थः कर्मादयश्च । तथा तिङ्गम् ।

प्र०—स्तेषामनुत्पादात्पदत्वाऽभावात्तन्निबन्धनरुत्वाद्यभावप्रसङ्गः । अर्थनियम इति । अर्थानियता इति तेषु वचनान्तराऽभावः । प्रत्ययास्त्वनियतत्वादव्ययेभ्योऽपि सिध्यन्तीत्यर्थः ।

सुपामिति । ‘कर्मणि द्वितीये’त्यादेः प्रकरणास्य ‘बहुषु बहुवचन’मित्यादेश-स्वादिसूत्रेण सहैकवाक्यता । तिङ्गर्थे त्विह तस्माद्भेदेन सूत्रद्वयमुपात्तम् । तत्रैक-स्मिन्कर्मणीत्येवं गुणगुणिनोः समानाधिकरण्येन संबन्धे सति संख्याकर्मादयश्च

उ०—गत इत्यादी शान्तिः सार्वभूतभावप्रतीत्या तस्यानिरुद्ध सार्धकारवाय ‘भावे’ इत्यस्या वृत्त्याऽर्थद्वयबोधकत्ववत्कर्त्रादौऽप्यवृत्त्या कर्त्रादौ वर्तमानात्कर्त्रादावर्थे च लकाराणां विधा-नेनाऽक्षतेरित्यलं विस्तरेण । भाष्ये—नियमार्थमिति । ‘अक्षीणी’त्यादेरसाधुत्वमिति भावः । वाक्यभेदेन च नियमो मन्दमतेरेकवाक्यताज्ञानाऽसम्भवात् । एकवाक्यतापक्षेऽपि कलौ नियम एव, तद्विनापि तत्र सिद्धेरिति तात्पर्यम् । ननु प्रत्ययनियमेऽपि सजातीयपेक्ष-नियमाश्रयणादव्ययेभ्यः सिद्धयतीत्यत आह—प्रत्यया इति । सामान्यापेक्षनियमेऽप्येव दोष इति भावः । नन्वर्थनियमेऽपि प्रत्ययनियमस्य त्यागे मानाऽभावादोष एवास्त आह—प्रत्यययास्त्विति । उभयविधनियमस्यैकवाक्येनाऽप्यभावादित्यर्थः ।

ननु प्रकरणांतरनिहितसुपां तिङ्गं च कथमेतेऽर्था भवत आह—कर्मणीति । भाषा-द्वयावशाद्वाक्यैकवाक्यतामनुभूयैव तेषां लक्ष्यसंस्कारकत्वमित्यर्थः । स्वादिसूत्रेणेति । तिङ्-सूत्रस्याप्युपलक्षणम् । पदैकवाक्यतयाऽप्येव तु ‘कर्मणादियोग्याथंक्रमानिपदिष्यार्थमात्रगते एकत्वे प्रथमैकवचनं सु-’, कर्मसक्तिसमानाधिकरणे एकत्वे द्वितीयैकवचन’मित्यादिप्रमाण-बोधादव्ययप्राशङ्ग्यवादी प्राप्तिदपपादयितुमशक्यैव । किं चाऽर्थनियमप्रकृतार्थापेक्षप्रत्यय-नियमशुद्धप्रत्ययनियमेति कथोप्येद एव । एकवचनादिभ्यस्ते भाविसंज्ञाविज्ञानगौरवं च । अतो वाक्यैकवाक्यतयाऽप्यैकवाक्यतापदेन विवादिता इति दिक् । नन्वेवमत्र ‘पाठो व्यर्थोऽत्र’ अपर—तिङ्गर्थे त्विति । सुपामर्था इति । शोल्या इत्यर्थः । तिङ्गवपि शोतकतेषुपपादिनम्

प्रसिद्धो नियमस्तत्र

प्रसिद्धस्तत्र नियमः ।

नियमः प्रकृतेषु वा ॥

अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः ? एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु । बहुष्वेव बहुवचनं न द्वयोनैकस्मिन्निति ।

अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘उत्पद्यन्तेऽध्ययेभ्यः स्वादय’ इति, यद्य-
‘मव्ययादाप्सुषः’ [२. ४. ८२] इत्यव्ययाल्लुकं शास्ति ॥२१॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहामाध्ये प्रथमस्याध्यायस्य
चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

प्र०—सुपामर्या भवन्ति । प्रसिद्धो नियम इति । अर्थनियम इत्यर्थः । नियमः प्रकृतेषु
धेति । तुल्यजातीयस्य नियमेन व्यावृत्तिः क्रियत इत्यव्ययेभ्यः स्वादीनामव्यावृत्तिः ।
अथवेति । भवतु प्रत्ययानां सामान्येन नियमस्तथापि ज्ञापकादव्ययेभ्यः स्वादि-
सिद्धिरित्यर्थः ।

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य
चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

३०—भाष्ये—सन्नेति तच्छब्देन पूर्वोपमान्तार्थं एव परामृश्यत इत्याह—अर्थेति । पूर्वार्थेन
सामान्यापेक्षया नियमाऽस्तमवो दर्शितः । अर्थद्वयसत्त्वे ‘कर्मण्येवै’ रपादेर्वचनमशेषावमिति
भावः । प्रत्ययनियमपक्षेऽध्ययेभ्यः स्वाद्यत्पत्तये आह—प्रकृतेषु धेति । मन्वेकस्वे एव
भाष्यप्रेत्येतावत्सूच्यते, तत्कथं प्रकृतविषये नियमोऽन आह—तुल्यजातीयस्येति । तत्र
प्रकृतापेक्षया प्रत्ययनियमेऽयमर्थः ‘कर्मणादियोग्यार्थकमातिपदिक्वाप्येतिपदिक्वाप्येति’ एव ‘कर्म-
ण्येव, भाष्यप्र करणादा’ इति । ‘पञ्चतिक्त्वा’ मित्यादी च या विभक्तिर्नैवने साऽनभिधाना-
द्धारणीयेति । एवमर्थनियमपक्षेऽपि बोध्यम् । पदिकवाच्यतयाऽन्ये सामान्यापेक्षया प्रत्ययनियमे
चाऽऽव्ययेभ्यः स्वाद्यत्पत्तिमाह भाष्ये—अथवाचार्येति ।

इति श्रीविश्वभट्टमुत्तमर्षिगर्भजनागोजामहर्षते भाष्यप्रदीपेऽर्थोक्ते प्रथमस्याध्यायस्य
चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

कारके ॥ १ । ४ । २३ ॥

किमिदं 'कारके' इति ? संज्ञानिर्देशः । किं वक्तव्यमेतत् ? न हि । कथ-
मनुच्यमानं गंस्यते ? इह हि व्याकरणे ये वैनै लोके प्रतीतपदार्थकाः शब्दास्तै-
निर्देशाः कियन्ते पशुरपत्यं देवतेति, या वैताः कृत्रिमाष्टि-घु-घ-'भादिसंज्ञा-
स्ताभिः । न चायं लोके भ्रुवादीनां प्रतीतपदार्थकः शब्दः, न खल्वपि कृत्रिमा
संज्ञा, अन्यत्राऽविधानात् । संज्ञाधिकारश्चायम्, तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातु-
मन्यदतः संज्ञायाः ।

कारक इति संज्ञानिर्देशश्चेत्संज्ञिनोऽपि निर्देशः ॥ १ ॥

कारक इति संज्ञानिर्देशश्चेत्संज्ञिनोऽपि निर्देशः कर्तव्यः । साधकं
निर्वर्तकं कारकसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् ।

प्र०- कारके किमिदमिति । सप्तमीनिर्देशात् तावत्संज्ञात्वेनाऽधिकारः । संज्ञाया
भाव्यमानत्वात्प्रथमानिर्देशस्य न्याय्यत्वान् । अथ विशेषणत्वेनाऽधिकारस्तदा 'कार-
कादुत्प्लुतयो'रित्यादावपादानादिसंज्ञाविरलस्याऽपि कारकस्य ग्रहणं प्राप्नोति । यद्
विषयैव चेप्यते । तद्वयविरक्तं च कारकमस्ति, यथा—'नटस्य शृणोती'ति प्रश्नः ।

संज्ञानिर्देश इति । सुपां सुपो भवन्तीति प्रथमायाः स्थाने सप्तमी कृतेति भावः ।
किं वक्तव्यमिति । सप्तमीनिर्देशादयुक्तः संज्ञापक्ष इति भावः । नहीति । मुख्यतय
पक्षः । न चाऽयमिति । शास्त्रे लोके च प्रसिद्धयभावाद्भूतविभक्त्यनुपपत्त्या
भाव्यमानविभक्तेः प्रथमायाः स्थाने सप्तमी कृतेति भावः । संज्ञिनो निर्देश इति ।
यद्यपि वक्ष्यमाणा भ्रुवादयः संज्ञिनो लभ्यन्ते तथापि विशिष्टः संज्ञो निर्देष्टव्यः—
'यत्क्रिययाः साधकं भ्रुवादि, तत्कारकसंज्ञमपादानसंज्ञं च भवती'ति । ननु संज्ञापक्षे
कारकसंज्ञाया अपादानादिसंज्ञाभिः समावेशो न प्राप्नोति, एकसंज्ञाधिकारात् । नैष-

४०- कारके विधेयाऽनिर्देशेन स्वार्थत्वाऽसंभवादयमधिकार एव । तत्राधिकाराऽसंभवमाह—
सप्तमीति । अथेति । 'कारके' इत्यस्य क्रियायामित्यर्थो, विषयसप्तमी चेयमिति भावः । अत्र
यद्विषयकारकाऽतिरिक्तकारकाऽप्रसिद्धिरत आह—यथेति । क्रियाजनकत्वं हि कारकत्वम् ।
भाष्ये समाधाता स्वराज्यमाह—इह हीति । प्रवर्ततेति । अपत्यसमूहारित्यन्ता इत्यर्थः ।
निर्देशाः—व्यवहाराः । 'भादिसंज्ञा' इत्यस्य 'ताभिर्'ति शेषः । 'निर्देशा' इत्यनेनाऽवयवः ।
भ्रुवादीनां प्रतीतिरिति । भ्रुवादीनां वाच्यशेषं दाहदो न लोके प्रतीतपदार्थक इत्यर्थः, किं तु
क्रियाजनकपरायेनैव प्रसिद्ध इति भावः । अन्यत्रेति । अतः सूत्रादित्यर्थः । तदाप्यमाह—शास्त्रे
इति । 'निर्देष्टव्य' इत्यस्य 'इति भाष्यार्थ' इति शेषः । तत्फलं तु 'भाष्यगतस्य पुत्रं पत्न्या

इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गो ग्रामस्य समीपादागच्छतीत्यकारकस्य ॥२॥

इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत । अकारकस्याऽप्यपादानसंज्ञा प्रसज्येत । क ?
'ग्रामस्य* समीपादागच्छतीति' ॥ नैष दोषः । नाऽत्र ग्रामोऽपाययुक्तः । किं
तर्हि ? समीपम् । यदा च ग्रामोऽपाययुक्तो भवति, भवति तदाऽपादानसंज्ञा ।
तद्यथा,—ग्रामादागच्छतीति ।

प्र०—दोषः । 'ध्रुवमपाय' इति योगविभागेन कारक इति संज्ञा क्रियते । सतो 'ऽपादान'-
मित्यत्र कारकप्रद्वयमनुवर्तते, 'ध्रुवमपाय' इति च, तेन कारकं सदपादानसंज्ञमित्येव
समावेशः सिध्यतीति । अन्तरेणाऽप्यनुवृत्तिं वचनसामर्थ्यात्पर्याये सिद्धे समावेश-
र्थाऽनुवृत्तिर्विज्ञायते । एवं सम्प्रदानादिसंज्ञास्यपि समावेशो व्याख्येयः । समावेशस्य
च प्रयोजनं 'स्तम्भेरम' इत्यादावधिकरणत्वात् समीप, कारकत्वात्तदन्तस्त्वोत्तरपदस्य
प्रकृतिस्वरः । ग्रामस्य समीपादिति । यथा यो वृत्तशास्त्रायाः पतति वृत्तादप्यसौ
पतति । एवं यो ग्रामसमीपादागच्छति ग्रामादप्यसावागच्छति । ततश्चाऽपाये ग्रामस्य
ध्रुवता भवति । आगमने तु निर्वर्तकत्वाऽभावः । समीपविशेषणत्वेनोपात्तत्वात् । नाऽत्र
ग्राम इति । समीपविशेषणत्वेनोपादानादेव ग्रामस्याऽपाययोगो नास्ति । स हि
संश्लेषपूर्वकः, संश्लेषश्च सन्नसन्वा बुद्ध्या कल्प्यते । स च समीपस्यैव विनक्षितो, न
ग्रामस्येत्यर्थः । 'ग्रामात्समीपा'दिति चोक्ते वस्तुन्तरापेक्षं ग्रामस्यैव समीप्य प्रतीयते न

उ०—पृच्छतीति भाष्य एव वक्ष्यति । भाष्ये 'साधक'मित्यस्य पर्यायो 'निर्वर्तक'मिति—
'साधक'मित्यस्य च 'क्रियाया' इत्यादिः । वचनसामर्थ्यादिति । योगविभागसामर्थ्या-
दित्यर्थः । स्तम्भेरम इति । निरयमिदम् । उपपदत्वादेव 'गतिकारकोपदाकृ'दिति स्वरस्य
सिद्धेः । न च स्तम्भेरम उपपदं, न स्तम्भेरम इति वाक्यम् । सुवृत्तस्यैवोपपदत्वात् 'उप-
पद'संज्ञा सूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणत्वात् । तस्माद्ग्रामेवास इत्युदाहारम् । तत्र हि धायादि-
स्वरः । प्रकृतिस्वर इति । धायादिस्वरस्तु न, अपा साहचर्यादेरप्येव तत्र प्रदृश्यात् ।
'मीमांसानां भयहेतु'रित्यादावप्याहुष्याऽनुवृत्त्या च समावेशो व्याख्येयः ।

नन्वग्रामसमीपस्यैवाप्यधिक्यं न तु ग्रामस्येत्यत आह—यथेति । ग्रामसमीपादिति ।
वाटिकादेर्निर्वर्तकत्वम्, अपादानस्यापि तदभावे तदभावात् । ग्रामादपीति । विभागः संश्लेष-
पूर्वक एवेति नियमो नेत्यभिप्रायः । समीपविशेषणत्वेनेति । एवं च तन्निर्वर्तकत्वेन न
विनक्षितः, स इति भावः । ननु ग्रामसमीपविभागे ग्रामविभागोऽप्यर्थिकोऽप्येवोपायत आह—
स हि संश्लेषेति । विवक्षित इति । 'नात्र नि भाष्यस्य नात्र ग्रामोऽपाययुक्तत्वेन विवक्षित
इत्यर्थ इति भावः । नन्वेव 'ग्रामात्समीपा'दित्यादावपि ग्रामस्याऽपादानार्थं न व्याहृत आह—
ग्रामोऽपाययुक्तो भवतीति । ग्रामोऽपाययुक्तत्वेन विवक्षित इत्यर्थ इति भावः । नन्वेव
'ग्रामात् समीपा'दित्यादावपि ग्रामस्यापादानार्थं न व्याहृत आह—ग्रामात्समीपादिति ।

कर्मसंज्ञाप्रसङ्गोऽकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति ॥३॥

कर्मसंज्ञा च प्राप्नोत्यकथितस्य । क ? 'ब्राह्मणस्या' पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति ।

नैव दोषः । अयमकथितशब्दोऽस्त्येवाऽसंकीर्तिते वर्तते । तथा,—
कश्चित्कंचित्सञ्चक्ष्याह—'असावत्राऽकथितः' । असंकीर्तित इति गम्यते ।
अस्त्यप्राधान्ये वर्तते । तथा,—'अकथितोऽसौ ग्रामे' 'अकथितोऽसौ नगर'
इत्युच्यते यो यत्राऽप्राधानो भवति ॥ तद्यदाऽप्राधान्येऽकथितशब्दो वर्तते तदैव
दोषः—'कर्मसंज्ञाप्रसङ्गोऽकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति' ।

अपादानं च वृक्षस्य पर्णं पततीति ॥ ४ ॥

अपादानसंज्ञा च प्राप्नोति । क ? वृक्षस्य* पर्णं पतति, कुड्यस्य पिण्डः
पततीति ।

न चाऽपायस्याऽविवक्षितत्वात् ॥ ५ ॥

न वै दोषः । किं कारणम् ? 'अपायस्याऽविवक्षितत्वात्' । नाऽत्राऽपायो
विवक्षितः । किं तर्हि ? सम्बन्धः । यदा चाऽपायो विवक्षितो भवति, भवति

प्र०—तु प्रामाण्येनान्यस्य सामीप्यम् । सञ्चदयेति । 'वर्जने प्रतिषेध' इति ख्यावादेशाऽ-
भावः । वर्जनं च प्रसक्तस्य सजातीयस्यैव भवतीति कारकस्यैव कर्मसंज्ञा भवति न तु
ब्राह्मणस्य,—पुत्रं प्रति विशेषणत्वेनोपात्तस्य । तद्यदेति । अप्राधान्यस्य प्रसङ्गनिर-
पेक्षत्वाद् ब्राह्मणेऽपि पुत्रवद्भावात् । पन्था ईप्सितवतमत्वात्प्रधानं, ॥ पुत्रो, नापि
ब्राह्मणः । वृक्षस्य पर्णमिति । 'ग्रामस्य समीपा'दित्यत्रापाययुक्तार्थान्तरसङ्कावाप्ताति
ग्रामस्याऽपाययोगः । सह त्वर्थान्तरस्याऽनिर्देशाद् वृक्षस्यैवाऽपाययुक्तत्वमिति भावः । न
चाऽपायस्येति । पर्णविशेषणत्वेनैव वृक्षस्य विवक्षितत्वात् । तथा हि—वृक्षमजहत्यपि

४०—वस्तुवन्तरेति । सामानाधिकरण्यान्मवादिति भावः । सञ्चदयेत्यस्योक्तत्वेऽसञ्चदितव
भाह—वर्जनमिति । ब्राह्मणस्याऽत्रापादानत्वाद्यप्रसक्तिरिति भावः । यत्र तत्राप्रसक्तिपूर्वकं ॥
विवक्षा तत्रैव तत्राप्रसक्तिरिति तात्पर्यम् । अप्राधान्यस्येति । प्रधानमिष्टत्वमेव तत्र पु ब्रह्म-
प्राधान्यकारणम् । प्रधानत्वसम्भावनाऽभाववापि लोकेऽप्राधान्यस्य प्रयोगादिति भावः ।
पुत्रवद्भावादिति । पुत्रे ह्वाऽप्राधान्यस्य सत्त्वादिति भावः । तदेवोपपादयति—पन्था इति ।
पुत्र चाऽप्रीप्सितवतमत्वेवाऽप्राधान्यम् । 'तथापुक्त'मित्यपि न, सर्वथाऽप्रीप्सितत्वाऽप्राधारिणि
भावः । 'तद्यदे'त्यनेन आध्यात्मिकां पक्षेऽपि निमित्तम् । सा चाऽपि स्पष्टीकरिष्यते । ननु
'ग्रामस्य समीपा'दित्यर्थेऽत्रापि न भविष्यतीत्यत आह—ग्रामस्येति । नन्वपायाऽविवक्षायां

तदाऽपादानसंज्ञा । तद्यथा,—‘वृक्षात्पर्णं पतती’ति । सम्बन्धस्तु तदा न विवक्षितो भवति । न ज्ञायते कङ्कस्य वा कुरस्य वेति ।

अयं तर्हि दोषः—‘कर्मसंज्ञाप्रसङ्गश्चाऽकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छती’ति । नैष दोषः । ‘कारक’इति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् ? लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनम्—अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत—‘करोतीति कारक’मिति ।

प्र०—पर्णे शाखास्थे भूमि स्पृशति ‘वृक्षस्य पर्णं’ पतती’ति प्रयोगो भवति । सति त्ववधौ गतिरपायो भवति नान्यथा, गतिविशेषत्वादपायस्य । न ज्ञायत इति । शब्देनाऽसमर्पणात्सम्बन्धिविशेषस्येति भावः । प्रत्यासरया तु वृत्त एव सम्बन्धित्वेन प्रतीयते । कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति । अप्रधानवाच्यकथितशब्दाभरण इति भावः ।

अन्वर्थसंज्ञेति । महत्याः संज्ञायाः करणादनुमीयते ‘नूनं विशिष्टा ध्रुवादयः संज्ञित्वेन निर्दिष्टाः, यद्विशेषदर्शनात्तदनुरूपा तेषां संज्ञा क्रियते’ । करोतीति कारकमिति । साम्यत्वेन क्रियैव शब्दात्प्रतीयते इति क्रियाया निर्वर्तकस्य कारकसंज्ञाऽ-

उ०—वृक्षशब्दवैयर्थ्यमत आह—पर्णेति । अनु पतत्पर्णं’ इति वृक्षस्य विशेषणत्वेऽपायविवक्षा-
प्यावदपक्षीत्यत आह—वृक्षमजहत्यपीति । अनु पतेरेवापाऽपत्वेन तस्य चावप्याकाङ्क्षात्वेन
तत्त्वमावश्यकमत आह—सति हीति । अन्येवमभ्योग्याभ्योऽस्त आह—गतिविशेषादिति ।
विभागजगत्संयोगानुबृहत्पापार एवाऽपायः । इह उत्तरदेशसंयोगानुबृहत्पापार एव पतेरर्थं
इति भावः । कङ्ककुरुरी—वृक्षविशेषी, पक्षिविशेषी च । प्रत्यासरया त्विति ग्रन्थोपयोग-
भिन्नयः । पतत्रिपर्णे पतत्यपि ‘वृक्षात्पर्णं’ पतती’ति प्रयोगात् ।

अप्रधानेति । वस्तुतोऽसंकीर्तितपर्यायेषु दोषः । प्राप्तिपूर्वकाविवक्षायां सर्वथा तद्-
प्राप्ती चाऽसंकीर्तितार्थं तत्र विवक्षितम् । अत एव ‘नटस्य शृणोती’त्यादी सर्वथाऽपादानवाच्य-
प्राप्तिविषये कर्मत्वमाशङ्क्य परिगणनेन समाहितं ‘मावयतोपयोग’ इति सूत्रे भाष्ये । कारकाधि-
काराभावे च पृच्छिकर्मणो निमित्तत्वात्प्राप्तिरत्र कर्मत्वस्य । प्रभजनकता तु न, पुत्रेणा-
भ्यधासिद्धत्वादिति भाष्यानायः । अत एव याचिपृच्छिमिच्छीणाऽकथितं चेरेषुदाहरणता ।
तत्र हि न कस्यापि प्राप्तिरिति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । अन्वर्थपर्यायं नाम योगकटावम्, एवं च
कथं धौगिकार्थेमुद्दिश्य संज्ञाविधानमत आह—महत्या इति । विशिष्टाः । महासंज्ञोपस्थित-
क्रियानिर्वर्तकत्वविनिष्टा इत्यर्थः । यद्विशेषेति । क्रियानिर्वर्तकत्वरूपविशेषेणार्थः । अनु
करोतीत्यस्य निष्पादयतीत्यर्थः । एवं च निष्पादयत्येव द्वयेऽपि क्रियानिर्वर्तकमित्यथाऽष्टाभ्यो-
ऽस्त आह—क्रियैवेति । क्रियाया एव शब्देन साम्यावप्रतीतेनिर्वर्तकार्थं कारकशब्दे
संबन्ध्याकाङ्क्षायां सैव संबध्यत इति भावः । संभदानादीनामपि स्वज्ञानद्वारा जनकत्वं
बोध्यम् । अनु करणादीनामपि क्रियानिर्वर्तकत्वमस्येवेत्यत आह—स्यतन्त्रस्येति । स्यतन्त्र-

अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दानुपपत्तिः ॥ ६ ॥

अन्वर्थमिति चेदकर्तरि कर्तृशब्दो नोपपद्यते, करणं कारकम्, अधिकरणं कारकमिति ।

सिद्धं तु प्रतिकारकं क्रियाभेदात्पचादीनां
करणाऽधिकरणयोः कर्तृभावः ॥ ७ ॥

सिद्धः करणाऽधिकरणयोः कर्तृभावः । कुतः ? 'प्रतिकारकं क्रियाभेदात्पचादीनाम्' । पचादीनां तु प्रतिकारकं क्रिया भिद्यते । किमिदं प्रतिकारकमिति ? कारकं कारकं प्रति प्रतिकारकम् ॥ कोऽसौ प्रतिकारकं क्रियाभेदः पचादीनाम् ?

अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोऽपकर्षणक्रियाः

प्रधानस्य कर्तुःपाकः ॥ ८ ॥

अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोऽपकर्षणादिक्रियाः कुर्ध्वेव 'देवदत्तः पचती'त्युच्यते । तत्र तदा पचिर्वर्तते । एष प्रधानकर्तुः पाकः । एतत्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम् ।

द्रोणं पचत्याढकं पचतीति सम्भवनक्रिया धारणक्रिया

चाधिकरणस्य पाकः ॥ ९ ॥

द्रोणं पचत्याढकं पचतीति सम्भवनक्रिया धारणक्रिया च कुर्वती स्थाली

प्र०—पादानादिसंज्ञा च प्रवर्तते । अन्वर्थमिति चेदिति । करोतीति कारकमिति यथा-धीयते तदा स्वतन्त्रस्यैव कर्तृसंज्ञावत्कारकसंज्ञाऽपि प्राप्नोति ननु करणादीनां कर्तृपरतन्त्राणाम् । कर्तृशब्द इति । कर्तृवाची कारकशब्द इत्यर्थः ।

मिद्धं हि ति । स्वध्यापारे सर्वेषां स्वातन्त्र्यात्तदनुष्ठानद्वारेण प्रधानक्रियायामुपयोगात्कर्तृसन्निधावपि स्वध्यापारस्याऽनिवर्तनात्पारतन्त्र्यावस्थायामप्यनिवृत्तं कारकत्वमित्यर्थः । सम्भवनक्रिया मतिः । ग्रहणक्रियामित्यर्थः । धारणक्रियामिति । स्थिरत्वा-

उ०—वाचिषर्गपदार्थं ण्युलो विधानादिति भावः । नन्वकर्तरि कर्तृशब्दाऽप्रयोग इष्ट एवेत्यत आह—कर्तृवाचीति । ननु समूहरूपा क्रिया प्रतिकारकं न भिन्नाऽत आह—स्वध्यापार इति । एवं च स्वध्यापारे स्वातन्त्र्यात्कारकत्वं पच्यादिवार्यसमूहं प्रति पारतन्त्र्यात्करणत्वं चेति भावः । ननु तदा तस्य ध्यापारार्थाऽभावात् कथं क्रियात्वं, कथं च तदाप्रयत्नेन करणारीणां कारकत्वमिति चेन्न । तदानीं तस्य प्रकृतध्यापारार्थाऽऽगतेषु कृधापारार्थाः सन्ति । विभक्तित्वं प्रकृतध्यापारनिवृत्तधमसंज्ञकैवेति बोध्यम् । तदनुष्ठानद्वारेणेति । तदनुष्ठानद्वारेणेत्यर्थः । वदेति । पदा 'देवदत्तः पचती'त्युच्यते तदा सत्राधिधयणादावित्यर्थः । एवमप्येव । द्रोणं

‘पचती’त्युच्यते । तत्र तदा पचिर्वर्तते । एषोऽधिकरणस्य पाकः । एतदधि-
करणस्य कर्तृत्वम् ।

एधाः पक्ष्यन्त्याऽऽविक्रितेर्ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रिया

करणस्य पाकः ॥ १० ॥

एधाः पक्ष्यन्ति = आ विक्रितेर्ज्वलिष्यन्तीति ज्वलनक्रियां कुर्वन्ति
काष्ठानि ‘पचन्ती’त्युच्यन्ते । तत्र तदा पचिर्वर्तते । एष करणस्य पाकः ।
एतत्करणस्य कर्तृत्वम् ।

उद्यमननिपातनानि कर्तुंरिच्छदिक्रिया ॥ ११ ॥

उद्यमननिपातनानि कुर्वन् देवदत्त‘श्चिनत्ती’त्युच्यते । तत्र तदा छिदि-
वर्तते । एष प्रधानकर्तुश्छेदः । एतत्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वम् ।

यत्तन्न तृणेन तत्परशोरच्छेदनम् ॥ १२ ॥

यत्तत्समान उद्यमने निपातने च परशुना छिद्यते न तृणेन, तत्परशोरच्छेद-
नम् ॥ अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् ।

इतरथा असितृणयोश्छेदनेऽविशेषः स्यात् ॥ १३ ॥

यो हि मन्यत उद्यमननिपातनादेवैतद्भवति ‘श्चिनत्ती’ति, असितृणयो-
श्छेदने न तस्य विशेषः स्यात्, यदसिना छिद्यते तृणेनापि तच्छिद्येत ।

प०-दाऽऽक्रियासमाप्तेस्तदुलानां धारणमित्यर्थः । एधाः पक्ष्यन्तीति । भविष्यभिर्देशः
कर्तृगतसम्भावनापेक्षः । कर्त्रा हि सम्भावितक्रिया नियुज्यन्ते, नियुक्ताश्च व्याप्रियन्ते, न
तु प्रागेव । न त्वत्र भविष्यभिर्देशस्तन्त्रम् । अनेकार्थत्वाद्दानां सादृष्याद्वा सद्रूपासङ्गा-
त्करणविशेषापारे पक्षेर्दृष्टिर्द्रष्टव्या । यत्तन्न तृणेनेति । अन्यव्यतिरेकाभ्यां करणस्य

ह०-पचती‘पादे.—‘स्यासी’त्यादिः । ज्ञानरूपस्य सम्भवस्य स्यासी बाधादाह—ग्रहणेति ।
ननु स्यासीविषयशुद्ध्या व्यापारो धारणं, स कथं स्यादप्य भव भाह—तदुलानामिति ।
नन्वत्र लुप्तिर्देशो व्यर्थोऽन भाह—भविष्यदिति । ननु धारणतारवाप्यशुद्ध्या पक्षेः कथं
वृत्तिरत भाह—अनेकार्थत्वादिति । सादृष्याद्वेति । समूहरूपस्य क्रियायां व्याप्यवाप्यसमूह-
रूपारोपः करणव्यापारे इत्यर्थः । नन्वेकत्र करणस्य कर्तृत्वे दर्शितेऽप्यत्रापि ज्ञातुं तत्परत इति
परतो तात्पर्यमनुपपुक्तमत भाह—अन्यथेति । निर्दर्शनायेति । प्रतिपारदिगुमित्यर्थः ।
परतो यथा विविष्टः करणव्यापार एवं सर्वज्ञानीति । एवं च तन्मन्व्यापारे । कर्तृणांकार-
त्वं, कलाधरायादिविशेषायां च कर्मतादि । ककाराद्यं बोधलक्ष्णं साकर्मकारादिसंज्ञोप-
योगीति बोधम् । अन्ये तु प्रधानक्रियाजनकोन्म्वरगगारे जनारः, प्रधानकर्त्रो भवन्तीति

अपादानादीनां त्वप्रसिद्धिः ॥ १४ ॥

अपादानादीनां ['तु] कर्तृत्वस्याऽप्रसिद्धिः । यथा हि भवता 'करणा-
णिकरणयोः कर्तृत्वं निदर्शितं न तथाऽपादानादीनां 'कर्तृत्वं निदर्शयते ।

न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्तयोः पर्यायेण वचनं वचनाश्रया
च संज्ञा ॥ १५ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? 'स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्' । सर्वत्रैवाऽत्र
स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्यं च विवक्षितम् । 'तयोः पर्यायेण वचनम्' । तयोः
स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोः पर्यायेण वचनं भविष्यति । 'वचनाश्रया च संज्ञा
भविष्यति । तद्यथा,—बलाहकाद्विद्योतते [विद्युत्] । बलाहके विद्योतते ।
बलाहको विद्योतत इति ।

किं तर्ह्युच्यते—'अपादानादीनां त्वप्रसिद्धि'रिति ? एवं तर्हि न ब्रूमोऽ-

प्र०—विशिष्टव्यापारावेशनिदर्शनाय दर्शयति । न तथेति । न ह्यपादाने ग्रामे ग्रामाय
आगच्छतीति प्रयोगोऽस्ति । बलाहकादिति । निःसरणाङ्गे द्योतने द्युतिर्वर्तते
पृथग्भावश्च विवक्षित इत्यपादानत्वम् । बलाहक इति । स्थित्यङ्गे द्योतनेऽत्र द्युतिर्वर्तते ।
बलाहके स्थित्वा ज्योतीरूपा विद्युद्विद्योतत इत्यर्थः । बलाहक इति । विद्युसो बला-

उ०—स्वगततत्तद्व्यापारे स्वातन्त्र्यसत्त्वात् । अकुर्वतः साधनत्वाऽनुपपत्तेः । एवं च तत्तद्व्या-
पारकषयकारणत्वाद्विभक्त एव कर्तृपारतन्त्र्येऽपि स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यसत्त्वात्तद्व्यापार-मुष्ण-
क्रियायामपि स्वतन्त्रा इति प्रधानक्रियाकर्तृत्ववस्तोऽपि यथा पुत्रकर्मणि योद्धारो राजनिधोग-
वेशनादस्वतन्त्रा अपि नियोगोत्तरं स्वतन्त्रा एव । नियोगमात्रात् तन्निष्ठव्यादिमात्रात् ।
नियोगमात्रेण च मुख्यकर्तृत्वेन कर्तृत्वबहारापीत्याहुः ।

भाष्ये—अपादानादीनामिति । आदिना सम्प्रदानम् । बहुवचनं तु प्रयोगवाङ्मूल्याभि-
प्रायेण । एवं च तयोः कारकसंज्ञाऽप्राप्तिरिति भावः । कर्मणः कर्तृत्वं तु 'कर्मैवकर्मणे'नि-
सृजेण स्पष्टमेवोक्तमिति तच्च दर्शितम् । नञ्वचधीभवनमेव तद्व्यापारोऽत आह—न होवि ।
अपादाने ग्रामे इति । अपादानभूतग्रामविषये इत्यर्थः । भाष्ये—वचनं विपक्षा वचनाप्रया-
चेति । कादाचित्कस्वातन्त्र्याविवक्षाश्रया चाऽपादानसंज्ञेत्यर्थः । नञ्वपादानस्य कर्तृत्वं न
हृदिमिषतो भाष्ये—तद्यथेत्यादि । अनु विद्युद्बलाहकचोरविभागारकथं निःसरणमत आह—
पृथग्भाव इति । बौद्धो भेद इत्यर्थः । अनूक्तार्थे बलाहकस्याधारत्वानुपपत्तिरत आह—
स्थित्यङ्गे इति । अमेदविवक्षायामिति । धूमज्योतिःसलिलमरुतं संपातस्य मेघपदार्थ-
विवक्षायामिति भावः । भाष्ये—किं तर्हीति । अपादानस्य कर्तृत्वप्रसिद्धौ तेषां कर्तृत्वा-
प्रसिद्धिरित्यभिप्रायेण कथमपादानादीनां त्वप्रसिद्धि'रिति वार्तिकं व्याख्यातमित्यर्थः ।

उत्तरपक्षि—एवं तर्हीत्यादिना । "एवं तर्हि 'अपादानादीनां त्वप्रसिद्धिः' इति

पादानादीनां कर्तृत्वस्याऽप्रसिद्धिरिति । पर्याप्तं करणाधिकरणयोः कर्तृत्वं निदर्शितमपादानादीनां कर्तृत्वनिदर्शनाय । पर्याप्तो ह्येकः पुलाकः स्थाल्या निदर्शनाय । किं तर्हि ? 'संज्ञाया अप्रसिद्धिः' । यावता सर्वत्रैवाऽत्र स्वातन्त्र्यं विद्यते पारतन्त्र्यं च, तत्र परत्वात्कर्तृसंज्ञैव प्राप्नोति । अत्रापि 'न वा स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वात्तयोः पर्यायेण वचनं वचनाश्रया च संज्ञेत्येव ।

यथा पुनरिदं भवता स्थात्याः 'स्वातन्त्र्यं निदर्शितं संभवनक्रियां धारणक्रियां च कुर्वती स्थाली स्वतन्त्रेति, केदानीं परतन्त्रा स्यात् ? यत्तत् प्रक्षालनं परिवर्तनं वा । न वा एवमर्थं स्थात्युपादीयते प्रक्षालनं परिवर्तनं च

प्र०—न्यग्भावात्स्वपि स्वातन्त्र्यं स्वकार्यं न प्रयुक्ते । यथा राजसन्निधौ तदनुपयोगि स्वकार्यममात्या नारभन्ते । न वा एवमर्थमिति । प्रक्षालनाद्यभावेऽपि पाकनिष्पा-
हकस्य चाऽभेदविवक्षायां प्रयोगः । पर्याप्तमिति । स्वव्यापारानुष्ठानमन्तरेण प्रधानक्रियायामुपयोगाऽभावात् । 'ग्राम आगच्छतीत्यथान्तरावगममादपादानव्यापारान-
वसायात्प्रयोगाऽभावः । एवं 'ब्राह्मणाय ददातीत्यर्थे 'ब्राह्मणो ददातीति प्रयोगाऽ-
भावः । शब्दशक्तिस्वाभाव्याचाऽपादानसम्प्रदानव्यापारे धातुर्न वर्तते । वस्तुतस्त्व-
पादानस्याऽवधिभावेनाऽवस्थानं व्यापारोस्ति, सम्प्रदानस्याप्यनुमननाविलक्षणं प्रतीय-
मानोऽपि व्यापारः कारकव्यपदेशनिबन्धनम् । यथा 'प्रविश पिण्डी'मिति ।
परत्वादिति । अपादानादीनामवकाशो—यदा स्वातन्त्र्यं नास्ति । कर्तृसंज्ञाया अव-
काशो—'देवदत्तः पचतीति । ननु सर्वत्र स्वातन्त्र्यस्य सद्भावात्ताऽस्ति कर्तृसंज्ञावि-
युक्तोऽपादानादिसंज्ञानामन्यत्राऽवकाशः । सत्यमेव । पूर्वपक्षत्वर्थं, तत्र च न्यायाऽऽ-
भासेनैव भाव्यम् । अन्यथा पूर्वपक्ष एव न स्यात् । अत्रापीति । उद्भूतस्वातन्त्र्य-
विवक्षायां कर्तृसंज्ञा, 'यथा—'स्थाली पचतीति । उद्भूतपारतन्त्र्यविवक्षायां तु

उ०—वाच्यं नोक्तमिदं, किं तर्हि ?'त्यन्वयः । पर्याप्तमिति । कर्मण इत्येवार्थः । तद्व्याचष्टे—
'इत्येव' । नन्वेवमर्थः पचन्तीतिवद् ग्राम आयासीति प्रयोगः स्यादत आह—ग्राम
आगच्छतीति । ननु 'काष्ठं पचतीत्यत्राप्यथान्तरावगमस्तुल्यः, एवमपि तद्व्यापारस्य
धारण्यत्वेऽपादानादिव्यापारोऽपि तथा स्यादत आह—शब्दशक्तीति । नन्वपादानादिषु
व्यापाराऽभावादेव न तथा प्रयोगोऽत आह—वस्तुवस्त्विति । ननु तस्य प्रकृतधातुवाच्य-
त्वाऽभावात्कर्तृत्वप्रत्ययान्तकारकव्यपदेशोऽत आह—प्रतीयमानोऽपीति । धात्वर्थत्वाऽ-
भावेपि ग्रामादिपदैरेव तस्य प्रतीत्या तन्निरूपितं कारकत्वं, कारकशब्दघटकधृधात्वर्थत्वात्तस्य
व्यापारस्येति भावः । न स्यादिति । अयं भावः—यद्यनवकाशत्वादपादानादिसंज्ञा स्यात्तदा
'स्थाली पचतीति न स्यादिति । नन्वेवमपि स्वव्यापारं प्रति स्वातन्त्र्यस्याऽनिवर्तनात्कर्तृत्वं न
व्यावर्तितमत आह—उद्भूतेति । स्वतन्त्रपक्षमभ्याहित्यर्थः । स्वातन्त्र्ये उद्भूतत्वं च—

करिष्यामीति । किं तर्हि ? संभवनक्रिया धारणक्रियां च करिष्यतीति । तत्र चाऽसौ स्वतन्त्रा । केदानीं परतन्त्रा ?

एवं तर्हि स्थालीस्थे यत्ने कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रा, कर्तृस्थे यत्ने कथ्यमाने परतन्त्रा ॥ ननु च भोः कर्तृस्थेऽपि वै यत्ने कथ्यमाने स्थाली संभवनक्रिया धारणक्रिया च करोति, तत्राऽसौ स्वतन्त्रा । क्वेदानीं परतन्त्रा ['स्यात्'] ?

एवं तर्हि प्रधानेन समवाये स्थाली परतन्त्रा, व्यवाये स्वतन्त्रा । तद्यथा,—अमात्यादीना राज्ञा सह समवाये पारतन्त्र्यं, व्यवाये स्वातन्त्र्यम् । किं पुनः प्रधानम् ? कर्ता । कथं पुनर्ज्ञायते—'कर्ता प्रधान'मिति ? यत्सर्वेषु साधनेषु संनिहितेषु कर्ता प्रवर्तयिता भवति ।

ननु च भोः प्रधानेनापि वै समवाये स्थाल्या अनेनार्थो 'ऽधिकरणं कारक'मिति । न हि 'कारक'मित्यनेनाऽधिकरणत्वमुक्तम्, 'अधिकरण'मिति वा कारकत्वम् । 'उभौ चाऽन्योन्यविशेषकौ भवतः । कथम् ? 'एकद्रव्यसमवायि-

प्र०—दात्तेषां तत्राऽनङ्गत्वात् । किं पुनः प्रधानमिति । सामग्रीत क्रियोत्पादात्सर्वेषां तत्र सामान्यान्त्र कस्यचित्प्राधान्यमिति भावः । कर्ता प्रवर्तयितेति । तदधीनप्रवृत्ति-स्वाकरणादीनां तस्य च प्रागन्यत शक्तिलाभात्प्रतिनिधयदर्शनात्करणाद्यभावेऽप्यास्ते रोते इत्यादौ केवलस्य कर्तुर्दर्शनात्तत्पराह्वानां करणादीनामदर्शनात्प्राधान्यं कर्तु-रित्यर्थः । उभौ चाऽन्योन्यविशेषकौ धितिः । तत्र स्वतन्त्र्यपारतन्त्र्ययोर्गुणद्विराधा-

३० विवक्षितप्रकृतप्रधानसंज्ञाभावार्थाध्यात्मरूपमेव । पारतन्त्र्ये उद्भूतत्वे च—प्रकृतत्वात्प्राधान्यरूपत्वमेवेति बोध्यम् । यथा राजेति । तदा हि राजा स्वकार्यभागिति तत्राऽभावात् न स्वातन्त्र्यं, तद्व्यवाये तु राजकार्येण तेषां नियोगात्स्वातन्त्र्यमेव । तथा कर्तृसंज्ञिने स्वात्वादिदानस्य धात्वर्थाध्यात्मत्वे पारतन्त्र्यमेव । तद्व्यवाये तद्यत्नेनापि तद्राज्य-त्वात्स्वातन्त्र्यमिति भावः । अ-यथाऽऽरादानादीनां निरवकाशादित्याशयः । भाष्ये—यथा पुनरिति । येन प्रकारेणेत्यर्थः । 'के'ति प्रश्ने उत्तर 'यत्त'दिति । तत्तद्व्यवधि-न वेति । स्थालीस्थे यत्न इति । अत्र 'यत्न'शब्देन व्यापारसामान्यम् । समीचीने समाधाने तत्रेपि तदुद्देशोक्तमेव पुनराह—ननु चेति ।

स्वाशय प्रकटयति समाधाता—एव तर्हीति । प्रधानेन समवाये इति । धात्वर्थाऽभा-ध्यायाः प्रधानधात्वर्थाध्यायेण समवाये इत्यर्थः । व्यवाये इति । तस्य धात्वर्थाध्यायाऽभावे स्थास्या एष धात्वर्थाध्यायत्वे इत्यर्थः । राजा सहेति । व्यवहारदृष्ट्याप्राधान्यराज्येत्यर्थः । अस्मा-त्तस्य शक्तः । सामान्यादिति । सामान्यादित्यर्थः । अन्यतयाऽऽभावेपि प्रवृत्तेरदर्शनात्सर्वस्य प्रवर्तयितृत्वमिति सिद्धं, साधकत्वमवकाशरणस्यैव च प्राधान्यमत आह—सदधीनेति । भाष्ये—'प्रवर्तयिते'त्यस्य 'साधनाना'मिति शेषः । अनेन कारकपदप्रयोजनं कर्तुः

१-नविन्द । २-उभौ चाऽन्योन्यविशेषकौ भवतः इत्यस्य पुनराह । इति वातिकविरचि कोटि ।

त्वात् । तद्यथा,—‘गार्ग्यो देवदत्त’ इति । न हि ‘गार्ग्य’ इत्यनेन देवदत्तत्व-
मुक्तं, ‘देवदत्त’ इत्यनेन वा गार्ग्यत्वम् । उभौ चाऽन्योन्यविशेषकौ भवत एक-
द्रव्यसमवायित्वात् ।

एवं तर्हि सामान्यभूता क्रिया वर्तते, तस्या निर्वर्तकं कारकम् ।

प्र०—द्विशेषणविशेष्यत्वे न प्रकल्पेते इत्यर्थः । एवं तर्हिनि । सर्वेषां कारकाणां साध्यत्वेन
साधारणी क्रिया, ततश्च सर्वेषां तस्यां कर्तृत्वम् । अत्रान्तरव्यापारविवक्षायां तु
करणादिरूपत्वम् । यथा मातापित्रोरपत्योत्पादने कर्तृत्वं, भेदविवक्षायां तु ‘अयमस्या-
मियमस्माज्जनयसी’त्यधिकरणत्वमपादानत्वं च व्यवतिष्ठते । कर्तृसंज्ञा तु करणत्वाद्य-
वस्थायां न भवति । ‘स्वतन्त्र. कर्ते’त्यत्र कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये लब्धे पुनः स्वतन्त्र-
श्रुतिर्नियमार्थो, तेन स्वतः स्वातन्त्र्यमेव यस्य तस्य कर्तृसंज्ञा, न पारतन्त्र्यसहित-
स्वातन्त्र्ययुक्तस्य । कारकसंज्ञा तु वस्तुस्थित्या विद्यमानमुद्भूतत्वेनाऽविवक्षितमपि

उ०—स्वातन्त्र्यमित्युक्तम् । नन्वीप्सिततमत्वेन कर्मणः प्राधान्यमत आह—तस्य चेति । कर्तु-
रित्यर्थः । अन्यतः प्रागिति । अन्येभ्यः कारकेभ्यः प्रागित्यर्थः । नैव करणादीनामिति
भावः । प्रतिनिधीति । करणादीनां हि सोमादीनां हृद्यते, न तु कर्तुरिति भावः ।
करणाद्यभावेपीति । अन्यव्यवहितरेकान्यां कर्तुः प्राधान्यमित्यर्थः ।

भाष्ये—अनेनेति । कारकाद्यपदेशेनेत्यर्थः । अयं व्यवहार इत्यते, तत्रोद्भूतस्वातन्त्र्याऽ-
भावाद्यथा कर्तृशब्दाऽप्रवृत्तिस्तथा तदर्थककारकशब्दाऽप्यप्रवृत्तिः स्यादिति भावः । ननु पुन-
रुक्तत्वादेवं व्यवहारोऽभिदधुष्यतो—न हीति । एवं च न पीनदह्यमिति भावः । किं तु
विशेषणविशेष्यभाव इत्याह—उभौ चेति । तदक्षयं पूर्वपक्षसाधकत्वेनाह—ततश्चेति ।
नन्वेताभ्यामेकस्यैव द्रव्यस्य बोधेन तयोर्भेदमियतस्य परस्पर सम्बन्धस्याऽभावाद्द्रव्योभ्य-
विशेषकावित्युक्तमिति प्रवृत्ति भाष्ये—कथमिति । उत्तरवति—एकद्रव्यसमवायित्वा
दिति । शब्दद्वयोपात्ते एकत्र द्रव्ये ढमवो, समवायार्तवन्धादित्यर्थः । ‘अन्योन्यविशेषक’-
विरयस्य परस्परं विशेष्यविशेषणभावं प्राप्तादित्यर्थः । ‘एकद्रव्यसमवायित्वा’दित्यनेन
द्रव्यैक्येपि धर्मभेदे विशेष्यविशेषणभावो, न तुभयैक्ये इति द्वाितम् । यदा कारकशब्दोपात्त-
द्रव्यस्याधिकरणत्वरूपोऽर्थोऽधिकरणपदोपात्तद्रव्यस्य कारकत्वरूपोऽर्थः, परिच्छेदक इत्यर्थः ।
ननु निश्चन्द्रव्यवृत्तिधर्मयोः कथं परस्परपरिच्छेदकत्वमत आह—एकेति । शब्दद्वयोपात्तक-
द्रव्यसंयद्वाहित्यर्थः ।

यद्यपि तद्व्यवथायाकालिकस्वातन्त्र्यभावाय तथापि कारकत्वन्यवहारस्तत्कालिकपारतन्त्र्य-
भावाय चाऽधिकरणत्वव्यवहार इति शक्यते वस्तु तथापि प्रकृतान्तरणाऽपि समाधातुमाह—
एवं तर्हिनि भाष्ये । ननु सर्वेषामेकक्रियाऽभावात्‘सामान्यभूते’त्यनुपपन्नमत आह—
सर्वेषामिति । साधारणीति । प्रधानक्रिया तत्तद्व्यापारजन्यत्वेन सर्वसाधारणीति भावः ।
तस्यां कर्तृत्वमिति । जनकत्वादिति भावः । अत्रान्तरेति । अपादानत्वादिनिमित्तभूतव्यापार-
संशोध्यम्—३८३ तमे पृष्ठे प्रदीपस्योपरिष्ठान्मुद्रिते द्वे पक्षौ तस्यैवाभस्तात् पठितव्ये ।

अथवा यावद् ब्रूयात् 'क्रियाया'मिति, तावत् 'कारके' इति । एवं-च-
कृत्वा निर्देश उपपन्नो भवति 'कारके' इति । इतरथा हि 'कारकेषु' इति
ब्रूयात् ॥२३॥

प्र०—स्वातन्त्र्यमाश्रित्य करणादीनां निधानसामर्थ्यात्प्रवर्तते । यत्र च शक्तीनां निमित्त-
निमित्तिभावेन युगपद्विवक्षा सत्र संज्ञानां विप्रतिषेध उच्यते । यथा 'धनुषा विध्यती'ति ।
विनाऽपायविवक्षया धनुषः साधकतमत्वाऽभावात् संज्ञाद्वयप्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञा ।
'असिरिद्धनस्ती'ति सत्येव साधकतमत्वे स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात्परत्वात्कर्तृसंज्ञा ।
तदा तु तैश्चर्यादीनां करणत्वम् । तैश्चर्यादीनां तु कर्तृत्वविवक्षायामात्मनः करणत्वम् ।
तैश्चर्यमेव हि विवक्षावशाद्द्वेधाऽवतिष्ठते कर्तृत्वेन, करणत्वेन च । वस्तुस्थित्या त्वेक-
एवार्थाऽस्मेति कर्तृत्वं करणत्वस्य बाधकमुच्यते । अयमेति । क्रियाऽत्र सूत्रे कारक-
शब्देनोच्यते । सा हि कर्त्रादीनि विशिष्टव्यपदेशयुक्तानि करोति । विषयत्वेन चाय-
मधिकारः । क्रियायां विषये यद्भुवमित्यादि वस्तु संपद्यते । एवं च कृत्वेति । निर्धा-
रणसप्तम्यां हि कारकेऽपि वाच्यम् । निर्धारणस्याऽनेकाग्र्यत्वात् । 'कारकाश्चतुष्टयो'-
रित्यादौ तु कारकशब्दस्य स्वरितत्वात्तदधिकारोपात्तानामपादानादीनां ग्रहणम् ॥२३॥

उ०—विशेषविवक्षायामित्यर्थः । अपादानस्याऽपि कर्तृत्वकर्तृत्वं दर्शयति—यथा मातेति ।
नन्वेवं करणत्वाद्यवस्थायामपि कर्तृत्वप्रसङ्गः, प्रधानक्रियां प्रति साधनत्वाऽविशेषादित्यत्र
भाह—कर्तृसंज्ञा त्विति । नन्वेवं कर्तृष्वुल्लङ्घ्यकारकसंज्ञापि तेषां न स्वादत् भाह—कारक-
संज्ञा त्विति । नन्वेवं करणादीनां विप्रतिषेधाऽनुपपत्तिः, तद्व्यापारणां परस्परपरिहाण
वर्तमानानामेकत्र युगपदसत्त्वात् भाह—यत्र शक्तीनामिति । करणत्वादीनामित्यर्थः ।
परत्वात्करणसंज्ञेति । शक्तिद्वयस्याऽपि विप्रतिषेधसूत्रव्याप्तीर्थायैव वाचिकेति भावः । नन्वेवं
'काष्ठानि पचन्ती'ति न स्वादत् भाह—असिरिद्धनस्तीति । दस्तुतस्तदा स्वातन्त्र्यमेव
विवक्षितमिति न परस्परप्रायोगः, अभ्यया करणाकाङ्क्षेव न स्यात्स्वगतकृतकमभिधाने
स्वगतसकलशक्तीनामभिहितकप्रकाशाच्च कदापि तृतीया तत्रेति कैवटाशयः । छेदनस्य नि-
मेन करणादज्ञावात्तदर्शयति—तदा त्विति । नन्वेकस्यैव कर्तृत्वकरणत्वे युगपद्विवक्षे भव
भाह—विवक्षेति । नन्वेवं परस्परं बाध्यबाधकत्वं कथमत भाह—वस्तुस्थित्या त्विति ।

ननु कारकशब्दाद्योके क्रियाप्रतीतिर्न दृष्टेयत भाह—सूत्र इति । सौप्रवादेकवचन
मपुंसकत्वे । विषयत्वेनेति । विषयत्वं च जनकत्वमेव । वस्तु—वाच्यार्थः । भाष्ये—एवं च
कृत्वेति । पूर्वमते हि प्रथमोचितेति भावः । ननु नाश्रय संज्ञापक्षः कारकपदस्य त्रिधापरात्वं
च, निर्धारणसप्तम्याऽनुपपत्तीत्यर्थोभावात् भाह—इतरथा हीति । कारकेऽपितीति ।
'मिद्बोत्तया'दित्यादिभ्यो सौत्रः प्रयोगः । बहुवचनस्थाने एकवचनस्वीकारात् । तत्राऽप्यस्य
तथा स्वीकार इति भावस्तदाह—निर्धारणस्येति । वाच्यार्थो नन्वेव यद्भुवं तदपादानमि'त्यारि-
क्रमेण हि तदर्थः । 'द्रष्टाः सामासिकस्य चे'ति त्वार्थम् । लोके च निर्धारणस्यैव एकवचन-
प्रयोगो न साधुरिति बोध्यम् । नन्वेवं 'कारकाश्चे'त्यादौ क्रियाजनकमात्रस्य ग्रहणं स्यात्
भाह—कारकाश्चेति ॥२३॥

ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ १ । ४ । २४ ॥

ध्रुवग्रहणं किमर्थम् ? ग्रामादागच्छति शकटेन । नैतदस्ति । करण-
सज्ञाऽत्र बाधिका भविष्यति ॥ इदं तर्हि—‘ग्रामादागच्छन्वसपात्र्या’
पाणिनौदनं भुङ्क्त इति । अत्राऽप्यधिकरणसज्ञा बाधिका भविष्यति ।

इदं तर्हि—वृक्षस्य पर्णं पतति, कुड्यस्य पिरण्डं पततीति ।

प्र० ध्रुवमपाय । ध्रुवग्रहणमिति । अध्रुवस्य परत्वात्सहान्तरं प्रवतिष्यते इति
प्रश्नः । शकटेनेति । अपाये शकटस्याऽपि साधनत्वादपादानसज्ञा प्राप्नोति ।
करणसङ्गोति । यथा ‘धनुषा विध्यतां’ इति क्रियमाणेऽपि ध्रुवग्रहणे परत्वात्करणसज्ञा
भवति, एवमक्रियमाणेऽपि शकटस्य भविष्यतीत्यर्थः । इदं तर्हीति । ननु कसपात्री
साधनमेवाऽऽगमने न भवति, भुजिक्रियायां तु साधनं ध्रुवाच्च, तत्र परत्वादधि-
करणसङ्गोति ‘आकटार’सूत्रं उक्तम् । एव तर्हि वस्तुस्थित्याऽत्रागमनं प्रधानं, तदङ्गं तु
भोजनम् । शब्दात्तु विपरीतो गुणप्रधानभावः प्रतीयते । तदुक्तं हरिणा—

‘चङ्क्रम्यमाणोऽधीप्राऽत्र जपश्चङ्क्रमणं कुर्वे ।

तादर्थ्यस्याऽविशेषपि शब्दाद्भेदः प्रतीयते’ ॥ इति ।

तत्र कसपात्री भुजे साधनत्वात्तद्द्वारेणाऽऽगमनस्यापि भवत्येव साधनम् ।
अत्रापीति । शब्देन भोजनस्यैव प्राधान्यं प्रतीयते इति तदप्युक्त्यैव सङ्ख्या भाग्यम् ।
यथा भोक्तुं ग्राममभिनिशित इति प्रधानक्रियापेक्षया ग्रामस्य कर्मसज्ञा भवति न तु
भुज्यपेक्षयाऽधिकरणसज्ञा । वृत्तस्येति । अस्त्यत्राऽपाय इति भावः । नन्वत्र कारणक-

उ०— ध्रुवमपाये । अपायोऽत्र विभागसंयोगानुद्बोध्यधिसाक्षाद्बो गतिविशेषः । ‘गति-
र्विना त्वबधिना नाऽपाय इति कथ्यते’ इति ह्युक्ते । न वधुवनिवृत्त्यर्थे तस्याप्यत्र आह—
अध्रुवस्येति । ननु शकटस्य विभागश्च यत्वाऽभावात्कथं प्राप्तिरित्यत्र आह—अपाये इति ।
‘अपाये यत्साधनं मित्येव शब्दमर्यादया लभ्यते, न त्वदुक्तमिति भावः । भाष्ये—ग्रामादा-
गच्छन्निति । ग्रामाकाशीमागच्छन्वसपात्र्यामौदनं भुङ्क्ते इत्यर्थः ।
नन्विति । न च भोजनद्वारा गमनसाधनत्वम् । भोजनस्य प्राधान्येन गमनात्सज्ञाऽभावात् ।
एव च पुनरत्र कथनमनुचितमिति भावः । वस्तुस्थित्येति । भोजनस्यागमनोद्देश्यकारवादाधिक-
प्राधान्यमिति भावः । ‘जपश्चङ्क्रमणं कुर्वे’ति पाठः । ‘अधीयश्चङ्क्रमणं’ इति पाठे ‘इदं धार्यं
शत्रुहृत्त्रिणी’ति शतैरप्यन्ये । तादर्थ्यस्य—चङ्क्रमणार्थत्वस्य । प्रेरकस्य हि गवाक्षिषणाय
चङ्क्रमणमात्रमपेक्षितमिति तस्यैवाऽऽर्थः प्राधान्यम् । न चेदमपि भुजिसाधनकसपात्र्या
कथमागमनसाधनत्वमत आह—तत्रेति । कसपात्र्याधिकरणकभोजनस्याऽऽगमनोद्देशेन प्रवृत्ते-
रिति भावः । शब्देनेति । शब्दसंस्कारे तस्यैव प्रत्यासत्त्या प्रदीप्तमुचितशक्तिरिति भावः ।

धीमत्सत इति, य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति—‘दुःखोऽधर्मो नाऽनेन कृत्यमस्ती’ति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते । तत्र ‘ध्रुवमपायेऽपादान’-मित्येव सिद्धम् ॥ इह च ‘धर्माद्विरमति’ धर्मान्निवर्तत इति, धर्मात्प्रमाद्यति धर्मान्मुह्यतीति, य एष मनुष्यः ‘संभिन्नबुद्धिर्भवति स पश्यति—नेदं किंचिद्धर्मो नाम ‘नैनं करिष्यामी’ति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते । तत्र ‘ध्रुवमपायेऽपादान’मित्येव सिद्धम् ॥ इह च साङ्काश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति, यस्तैः साम्यं गतवान्भवति स एतत्प्रयुङ्क्ते ।

गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यतेऽध्रुवत्वात् ॥ २ ॥

गतियुक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यते । अश्वात् प्रस्तात्पतितः । रथात्प्र

प्र०—येन, ‘स्वरितेनाधिकार’ इत्यधिकः कारोऽधिकार इत्यस्यार्थस्याश्रयणेन च बुद्धि-
व्यवस्थिताऽपायाभयाऽपादानसंज्ञा प्रवर्तते । अधर्माग्जुगुप्सत इति । जुगुप्सादयो
निवृत्त्यङ्गे जुगुप्सादौ वर्तन्ते । संभिन्नबुद्धिरिति । धर्मोऽधर्मयोरेकाकारबुद्धिर्नास्तिक
इत्यर्थः । यस्तैरिति । तैः साङ्काश्यकैः पाटलिपुत्रकाणां समगुणत्वाद्यः साम्यमवगत-
धान्स प्रकर्षप्रयेण पुनः पृथक् कृत्वा वाक्यं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । त्रिविधं चेदमपादानं—
निर्विष्टविषयमुपात्तविषयमपेक्षितक्रियं चेति । तत्र निर्विष्टविषयं,—यत्र धातुनाऽ-
पायलक्षणो विषयो निर्विष्टः । यथा—ग्रामादागच्छतीति । उपात्तविषयं,—यत्र धातु-
र्धात्वन्तराऽर्थान् स्वाधेमाह । यथा च ‘बलाहकाद्विद्योत्तत’ इति । निःसरणाऽङ्गे व्योत-
नेऽत्र द्युतिवर्तते । यथा वा ‘कुपूलात्पचती’त्यादौ । ओदनाङ्गे पाके पचिर्वर्तते ।
अपेक्षितक्रियं यत्र क्रियावाचि पदं न श्रूयते, केवलं क्रिया प्रतीयते । यथा—
‘साङ्काश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा’ इति । गतियुक्तेष्विति । अचलं ध्रुवमेक-
रूपं चेति परिरूपन्दे ध्रुवता नास्तीति मन्यते । अश्वात् प्रस्तादिति । त्रासपूर्वके

उ०—युक्त्यन्तरमप्याह—स्वरितेनावीत्यादि । ननु प्रयोजनतुल्यैः साम्याऽभावाद्यस्तैः साम्यं
गतवानित्यनुपपन्नमत आह—तैरिति । नन्वत्र क्रियाऽभावात्कारकत्वाऽभावेन कथमपादानक-
मत आह—त्रिविधं चेति । केवलं प्रतीयत इति । ‘प्रविश पिण्डी’मित्यादाविशोपात्तपदे-
नेत्यर्थः । यथेति । अत्र ‘विमग्ना’ इति क्रिया गम्यत इत्याहुः ।

गतियुक्तेष्विति । आसादीनामवधिलोपयोगितां मन्यमानस्य प्रथः । उत्तराक्षपस्तु
■ तदवधिलोपयोगि, भवत्पतितो वृष्टापतित इत्यादावभावात् । अत्र विद्यमानमपि तद्
विवक्षितत्वाच्चवधिलोपयोगितया विमज्जितम्, किं त्ववध्यादिकमेवेति तथ्यम् । ननु त्रासो
नाम मनोबर्धो न हि तावता पिण्डस्य भ्रूवत्त्वमपैतीत्यत आह—त्रासपूर्वके इति । ननु त्रास-

वीतात्पतितः । सार्थाद्गच्छतो हीन इति । किं कारणम् ? 'अध्रुवत्वात्' ।

न चाऽध्रौव्यस्याऽविवक्षितत्वात् ॥ ३ ॥

न वैप दोषः । किं कारणम् ? 'अध्रौव्यस्याऽविवक्षितत्वात्' नाऽत्राऽध्रौव्यं विवक्षितम् । किं तर्हि ? अध्रौव्यम् । इह तावदश्वात् त्रस्तोत्पतित इति, यत्तदश्वेऽश्वत्वमाशुगामित्वं तदध्रुवं, तच्च विवक्षितम् । 'स्थात्प्रवीतात्पतित' इति,

प्र०-परिस्पन्देऽनेकार्थत्वाद्वातूनां त्रसिर्वर्तते । त्रस्तश्चाऽश्वः पातस्य निमित्तमिति पूर्वमश्वस्य त्रस्तत्वेन संबन्धः, पश्चात्पतित इत्यनेनेति ध्रुवताऽश्वस्य नास्ति ।

न येति । अयमर्थः ध्रुवमेकरूपमुच्यते । तच्च अध्रौव्यमपायविषयमाधीयते न त्वन-
वच्छिन्नम् । ततोऽपाये यदनाविष्टं तदपाये ध्रुवमुच्यते । देवदत्तकर्तृके च पाते त्रस्तस्या-
प्यश्वस्याऽपायानावेशाद्भ्रुवत्वम् । देवदत्तस्यैवाऽपायावेशाद्भ्रुवत्वम् । अथवाऽश्वस्य
त्रस्तत्वात्तदध्रौव्यं तत्प्रथममविवक्षितमित्यर्थः । तथा हि—कारकस्य पूर्व क्रियायां सम-
न्वयः । स च श्रुतिप्रापित उच्यते । पश्चाद्दिशेषणेन वाक्यीयः संबन्धः । 'तत्राऽश्वात्प-
तित इति सम्यन्धे नास्त्यश्वस्याऽध्रुवत्वम् । पश्चात् त्रस्तत्वेन संबन्धे सत्यप्यध्रौव्येऽन्तरङ्ग-
संज्ञा न निवर्तते । विशेषणस्याऽसत्यप्यपादानत्वे सामयिकी विभक्तिः । सा च विशेष्या
नुरोधेन प्रवर्तते न त्वनियमेन । अथवा त्रस्तस्याऽप्यपादानत्वं, सत्यपि त्रासापेक्षेऽध्रौ-
पातं प्रति ध्रौव्यात् । यथोक्तं प्राक् । आशुगामित्वमिति । अयमर्थः—व्युत्पत्तिनिमित्त-

उ०-क्रियाव्यवस्थापूर्वमेव पठनक्रियासम्यग्धे ध्रुवत्वमस्येवेत्यत आह—त्रस्तश्चाश्व इत्यादि ।

एकरूपमिति । ध्रुवमस्य शीलमिदमिति दर्शनात्, 'ध्रुवं स्थैर्यं' इत्यादिधारवर्धनानुसारा-
च्चेति भावः । अपायविषयमिति । प्रत्यासत्तेरिति भावः । विभागजसंयोगानुसृतो गति-
विशेषो ह्यपायः । स च प्रधान एव गृह्यते, युक्तत्वात् स चायं 'पापुपातः', न च तदाश्वोऽश्वः,
तथाप्येकं नृत्वापत्तिरिति भावः । अनवच्छिन्नमिति । अनिरूपितमित्यर्थः ।

अपाये यदनाविष्टमिति । अपाये सति प्रकृतधातुपातया क्रियया यदनाविष्टमित्यर्थः ।
एवं च प्रकृतधातुपातगायनाविष्टत्वमेव ध्रुवत्वमिति तात्पर्यम् । इतिरूप्याह—

'अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् । ध्रुवमेवाऽतदावेदा' इति ।

एवं तु सिद्धान्तमापायसाराणामत्राऽर्थे न सामञ्जस्यं, किं तर्हि, ध्रौव्यं विवक्षितम् । 'अश्वात्
त्रस्तात्पतित' इत्यत्राऽश्वत्वं ध्रुवं, तदेव विवक्षितम् । 'धाततः पतित' इत्यादी सतोऽप्यध्रौव्य-
त्वाऽविवक्षेऽप्यश्वस्य त्रस्तत्वमत्राऽर्थे न सामञ्जस्यम् । प्रधानमापायस्यैव रूपस्य त्वदभिमताऽधीयस्याऽत्र
कदाप्यसत्त्वान् । तस्मात्प्रमुक्त एव सूत्रार्थं उच्यते, भावार्थेऽत्रात् मुषियो विभावयन्तु । कारकस्य
पूर्वमिति । क्रियानिवर्तकरूपस्य तस्याऽन्तरङ्गत्वात् पूर्व क्रिययाऽश्व इत्यर्थः । श्रुतिः—यत्र-
ध्यायिः । वाक्यं—पदसमूहः । पूर्वमवस्थापतित इति बोधे पातहेत्याकाङ्क्षायां पञ्चान् प्रत्या-
रितव्यस्याऽवयव इति भावः । नन्वेवमपि 'त्रस्ता' इति पञ्चम्यनुपपत्तयेत्यत आह—विशेषण-
स्येति । सामयिकीति । 'न केवला प्रवृत्तिरिति समयादिमन्त्रित्वात् । सा चाऽभि-

यत्तद्वये रथत्वं रमन्तेऽस्मिन्नथ इति तद्भुवं, तच्च विवक्षितम् । सार्थादगच्छतो
हीन इति, यत्तत्सार्थं सार्थत्वं सहाऽर्थीभावस्तद्भुवं तच्च विवक्षितम् ।

यद्यपि तावदत्रैतच्छ्रूयते वक्तुं, ये त्वेतेऽत्यन्तगंतियुक्तास्तत्र कथम्—
धावतः पतितः, त्वरमाणत्पतित इति ? अत्रापि—‘न वाऽधौव्यस्याऽविवक्षि-
तत्वा’दित्येव सिद्धम् ॥ कथं पुनः सतो नामाऽविवक्षा स्यात् ? सतोऽप्यविवक्षा
भवति । तद्यथा,—‘अलोमिकैडका’, ‘अनुदरा कन्ये’ति । असतश्च विवक्षा

प्र०—मात्रमाशुगामित्यमिति तदपेक्षयाऽधौव्यं न शङ्कनीयम् । जातिरेव शब्दप्रवृत्ति-
निमित्तमिति नास्त्येवाऽत्राऽधौव्यम् । आशुगामित्वशब्देनैकाधेयसमवायात् साहचर्याद-
श्रत्वमेवोच्यते ।

यद्यपीति । यत्र क्रिया न प्रवृत्तिनिमित्तं, किं तु व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं,
तत्रैतद्वक्तुं युज्यते । यत्र तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं क्रिया तत्र कथं नाऽधौ-
व्यमिति प्रश्नः । अत्रापीति । सरणक्रियोपलक्षितं द्रव्यमात्रमपादानत्वेन विवक्षितम् ।
तद्य देवदत्तकर्तृके पाते पूर्वोक्तन्यायाद्भुवमेवेत्यर्थः । कथं पुनरिति । शब्दोपात्त-
मपि सरणं द्रव्योपलक्षणाधेयत्वाद्भौव्यनिमित्तं न भवतीति कुत एतदिति प्रश्नः ।
अलोमिकेति । अल्पत्वाद्भौव्यं; सत्कार्याऽकरणदेवमुच्यते । असतश्चेति । निदर्श-

उ०—विशेष्यसमानाधिकारनिमित्तमाश्रयेणानां तेभ्यो विशेष्यसमानैव विभक्तिरिति भावः ।
आद्यपक्षस्यैव युक्तवदोचनार्थं पुनस्तं स्मारयति—अथवेति । भाष्यस्वारस्यं तु द्वितीय-
व्याख्यानं एव । न शङ्कनीयमिति । पूर्वोक्तद्वितीयव्याख्यारीत्येयं शङ्का बोध्या, प्रस्तावस्य
प्रथममनवदेऽप्याशुगामित्वस्य शब्दादुपस्थित्या तत्कृतमधौव्यं न शङ्क्यम्, जातेरेव प्रवृत्ति-
निमित्तत्वादिति भावः । भाष्ये—सहार्थीभाव इति । सहार्थी येषां तद्भाव इत्यर्थः । परे
त्वाशुगमनाश्रयावमवयवशब्देन योगतो मुच्यते, रमणक्रियाश्रयत्वं रथशब्देनोच्यते, सहमित्य-
क्रियाश्रयत्वं च सार्थशब्देन, भवत्वादिकं च ऊह्या । एवं वाऽऽवात्पतित इति प्रयोगे यद्य-
वस्य तद्विवक्षयाऽवयवमात्रविवक्षया भुवत्वं त्वयामित्यं तर्हि प्रस्तादिति विशेषणेपि न
क्षतिरिति भावः । भवतिनिष्ठाऽवयवाशुगामित्वयोर्मध्ये तत्—भवत्त्वमेव भवतामयोक्तं,
तच्च विवक्षितं—तदेव विवक्षितमित्यपेक्षार्थं इत्याहुः । ननु प्रवृत्तिनिमित्तमविवक्षितमित्य-
युक्तमत आह—सरणक्रियोपलक्षितमिति । अनेन प्रवृत्तिनिमित्तत्वाऽप्यविवक्षा रक्षिता ।
तदेव भाष्ये उक्तं—सतोऽप्यविवक्षेति । पूर्वोक्तेति । प्रस्तादित्यादायुक्तीत्येत्यर्थः ।

नन्वसतश्चेति प्रकृतानुपयुक्तमत आह—निदर्शनार्थमिति । अग्रे सूक्तो मूले सूक्त
ओदनपिण्डो वधितकम् । यदा त्विति । ‘परस्परस्मान्नेपावपसरत’इत्यत्र तु

‘मेपान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् ।

मेपयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक् ॥’ इति बोध्यम् ।

भवति—‘समुद्रः कुण्डिका’, ‘विन्ध्यो वर्धितक’मिति ॥२४॥

भौत्रार्थानां भयहेतुः ॥ १ । ४ । २५ ॥

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं वृकेभ्यो बिभेति दस्युभ्यो बिभेति, चौरैर्म्यस्त्रायते तस्युभ्यस्त्रायत इति ? इह तावद्वृकेभ्यो बिभेति । दस्युभ्यो बिभेतीति, य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति—‘यदि मां वृकाः पश्यन्ति ध्रुवो मे मृत्यु’रिति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते । तत्र ‘ध्रुवमपायेऽपादानम्’ [१. ४. २४] इत्येव सिद्धम् ॥ इह ‘चौरैर्म्यस्त्रायते’ ‘दस्युभ्यस्त्रायत’ इति, य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी सुहृद्भवति स पश्यति—

प्र०—नाऽर्थमिदमुच्यते । यथाऽसौ विवक्षा भवति एवं सतोऽप्यविवक्षेत्यर्थः । समुद्रः कुण्डिकेति । कुण्डिकायां पानीयबाहुल्यात्समुद्रं विवक्षितं, समुद्रस्य वा सुतरत्वात् कुण्डिकात्वम् । विन्ध्यो वर्धितकमिति । पूर्ववदन्यतररूपारोपेण व्याख्येयम् । मेघो मेघापसर्पतीत्यत्रैकस्य कर्तृत्वविवक्षाऽपरस्याऽपादानत्वविवक्षा । यदा तु ‘मेघापसरस’ इति प्रयोगस्तदाऽवध्यन्तरमपेक्षणीयम् ॥२४॥

भौत्रार्थानाम् । कथमिति । भयम्—आकुलीभावः, त्राणम्—अनर्थप्रतिधात इति । तत्र च नास्ति मुख्योऽपाय इति प्रश्नः । प्रेक्षापूर्वकारीति । बुद्धिव्यवस्थापितोऽत्राऽपायोऽस्तीति भावः । तत्र निवृत्त्यङ्गे भये बिभेत्यादयो वर्तन्ते इत्युपात्तविषयमेव दपादानम् । ‘चौरैर्म्यस्त्रायत’ इत्यनर्थपरिहाराय निवर्तयतीत्यर्थः । चौरमभ्यगतायापि त्राणे चौरसंपर्कफलस्य वधबन्धनाऽपहरणादेर्निवर्तनात्तेभ्यो निवर्तयतीत्युच्यते । ‘वारणार्थानामीप्सित’ इत्यनेनाऽत्राऽपादानसंज्ञा न प्राप्नोति, चौराणामनीप्सितत्वात् ।

उ०—किं च मेघपदोपात्तयोरेव क्रियाध्वत्वं, परस्परपदोपात्तयोर्विभागध्वत्वंमेवेति तत्र न दोषः । अथवा वस्तुतस्तदाश्रयक्रियाभेदेपि भातुना विभागद्वयस्य, तत्रैकक्रियाद्वयस्य च निवृत्तभेदस्यैवोपादानापरत्वात्कर्तृत्वं दुर्वारमेव स्यात् । आत्मानमात्मनेऽपादावन्तःकरणध्वत्वादिना भेदस्यैव शब्दरूपोपाधिकृतभेदस्याऽत्रापि सत्त्वाच्च । अस्मभ्यते शब्दानुविद्यार्थस्यैव भावाच्च । हरिकारिकायामप्यवधित्वमित्यस्य ‘परस्परपदोपात्तयो’रिति दोषः । ‘कर्तृत्वं’मित्यस्य ‘मेघपदोपात्तयो’रिति दोष इति वदन्ति ॥२४॥

भौत्रार्थानां । सूत्रे भौत्रार्थान् भवक्रियेतौ । ‘चौरैर्म्य’ इति पाठे प्रज्ञापनप्रसङ्गः । चुरा स्तेयं शीलमस्येति शास्त्रो वा । अनर्थप्रतिधात इति । अनर्थं भयं, तदेतच्चौर इति प्राणार्थानामपि भयहेतुः कारणं संभवतीति बोध्यम् । भाष्ये—परयति । विचारयतीत्यर्थः । मनु निवृत्तेरेव वारणत्वाद्धारणार्थानामित्यनेन सिद्धिरिति कुतो मोक्षमत आह—वारणार्थानामपि । अनीप्सितत्वात्—तत्तात्पर्यप्रयोगवच्छास्त्राभ्युपगमात् । इदं वचनमिति । प्रत्याख्याने तु चट्टया अनभिधानाद्विहितबोधात् । क्रियां प्रति जनकत्वेन विवक्षायाम्

‘यदीमं चौराः पश्यन्ति भ्रुवमस्य’ वधवन्धनादिपरिव्लेशा’ इति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तयति । तत्र ‘भ्रुवमपायेऽपादान’मित्येव सिद्धम् ॥२५॥

पराजेरसोढः ॥ १ । ४ । २६ ॥

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम्-अध्ययनात्पराजयत इति ? य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति—‘दुःखमध्ययनं दुर्घरं च गुरुवश्च दुरुपचारा’ इति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते । तत्र ‘भ्रुवमपायेऽपादानम्’ [१. ४. २४] इत्येव सिद्धम् ॥२६॥

वारणार्थानामीप्सितः ॥ १ । ४ । २७ ॥

किमुदाहरणम् ? मापेभ्यो गा वारयति । भवेद्यस्य मापा न गावः, तस्य मापा ईप्सिताः स्युः । यस्य तु खलु गावो न मापाः, कथं तस्य मापा ईप्सिताः स्युः ? तस्याऽपि मापा एवेप्सिताः । आतश्चेप्सिताः, यदेभ्यो गा वारयति ।

प्र०—सूत्रारम्भपक्षे तु कारकशेषत्वात् पष्ठ्यां प्राप्तायामिदं वचनम् ॥२५॥

पराजे । पराजिः कचिदभिमुखे वर्तते । यथा शत्रून्पराजयते इति । इह स्वसोढमहृणान्पूनीभाववृत्तिर्गृह्यते । अध्ययनात्पराजयते । हुसति । अभ्येतुं ग्लाय-सीत्यर्थः । अत्र चोपेऽकर्मकत्वात्पष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम् । पूर्ववदस्यापि प्रत्याख्यानं, निवृत्त्यङ्गे पराजये पराजेवर्तमानम् ॥२६॥

वारणा । किमुदाहरणमिति । अन्याप्तिं मन्यमानस्य प्रभः । भवेद्यस्येति । यस्यात्मीया मापास्तस्य स ईप्सिता इत्यर्थः । अभिप्रेतपर्यायमीप्सितशब्दं मन्यते । यस्य रियति । यस्यात्मीया गावः, परकीयास्तु मापास्तस्य न स ईप्सिताः ।

रस्यापीप्तिः । ‘ईप्सित’शब्दः क्रियाशब्द आशीर्यदे, न तु रुदिशब्दः । यत्र

उ०—मेपा संज्ञा । संवन्धित्वेन विवक्षायां तु पष्ठ्यामिष्टापक्षिरेव, सूत्राणि प्रपञ्चार्थान्येवेति हरयः ॥२५॥

पराजेर । असोढमहृणादिति । अत्र कालोऽविवक्षितः । तेन ‘पराजेयत’ इत्यपि भवति । न्यूनीभावेति । शक्तिवैकल्येत्यर्थः । पष्ठ्यामिति । तत्सम्बन्धितशक्तिवैकल्यमित्यर्थः भावः । निवृत्त्यङ्गे इति षष्ठीसमासः । शक्तिवैकल्येन ततो निवर्तत इत्यर्थोत् ॥२६॥

वारणार्था । अस्याप्युपपादकं—यस्य सत्विति भाव्ये । ननु चात्थर्थतद्वकलशालि-त्वरूपमीप्सितार्थं सर्वत्राऽप्यस्तीत्यत आह—अभिप्रेतेति । आप्तुमिष्टा इति । वारणं—प्रवृत्तिविधायकः । स च तद्व्यापारजन्यतत्फलसंभावप्रयोजको महृणादिजनकस्यापाराऽभावानु-

इह 'कूपादन्धं वारयती'ति कूपेऽपादानसंज्ञा न प्राप्नोति । न हि तस्य कूप ईप्सितः । कस्तर्हि ? अन्धः । तस्यापि कूप एवेप्सितः । पश्यत्ययम् — 'अन्धः कूपं मा प्राप'दिति । अथवा यथैवाऽस्यान्यत्राऽपश्यत ईप्सैवं कूपेऽपि ।

इह 'अग्रे माणवकं वारयती'ति माणवकेऽपादानसंज्ञा प्राप्नोति । कर्मसंज्ञाऽत्र

प्र०—वारणक्रियया परकीया अपि माया वारयितुराप्नुमिष्टा भवन्ति, मा नशन्नेते इत्ये-
तेभ्योऽसौ गा वारयति । माया एवेत्येवकारो भिन्नक्रमः । ईप्सिता एवेत्यर्थः ।
कूपादिति । अन्धसंबन्धे कूपस्य न विनाशो, नाऽपि राजभयमिति प्रभः । कस्तर्ह्यन्ध
इति । तं प्रत्यनुकम्पायाः सद्भावात्तस्येप्सितत्वं मन्यते । तस्यापीति । वारणक्रिय-
याऽऽप्नुमिष्ट इत्यर्थः । अथयेति । 'ईप्सित' इत्यनेन कर्मणा कर्तृमात्रस्याक्षेपाभिचार्य-
माणस्याऽन्धस्य गमनादिक्रियया कूप आप्नुमिष्टो भवतीति प्रवर्ततेऽपादानसंज्ञा ।
अन्धस्य च प्रवृत्त्यनुमेयेप्सा, तदाह—अन्यत्राऽपश्यत इति । अन्धस्येत्यर्थः । स
ह्यपश्यन्नपि गन्तव्यं जिगमिषति । अन्यथा न कश्चित्स्य प्रवृत्तिः स्यात् । इदानीमिति-
प्रसङ्गमुद्भावयति—इहान्नेरिति । कर्मसंज्ञाऽत्रेति । परत्वादिति भावः । कर्मसंज्ञाया

उ०—कूलो व्यापारः कश्चित्, कश्चित्द्रव्यापारजगत्तत्फलाऽभावप्रयोजकः संयोगानुकूलव्यापाराऽ-
भावानुकूलव्यापारः । एवं च तद्वार्यर्थप्रयोग्यफलाध्वया इत्यर्थस्तदाह—मा नशन्ति ।
मायाऽभावरूपफलेन व्याप्नुमिष्टा इत्यर्थः । मायाऽभावार्थे भक्षणाऽभावः पर्यवसन्नः । तस्य
च कूलस्य धार्यर्थत्वपर्यन्तं नाग्रहः । मापनासौ हि सति राजभयमन्धर्मेण स्यादिति भावः ।
मन्वेवं 'माया एवे'ति भाष्यादगवामीप्सितत्वाभावो लभ्यते इति सुतरामीप्सिततत्माया-
भावेन कर्मैवाऽभावाद्द्वितीया न स्यादत आह—भिन्नक्रम इति । यथादिमिष्टव्यापाराऽभाव-
स्यैव मुक्तयतोद्देश्यत्वेन तदाश्रयत्वेनेष्टाविषयत्वात्तासौ कर्मत्वमिति भावः । ननु पूर्वोदाह-
रणादस्य को विशेष इत्यत आह—अन्धेति । ननु तदसंबन्धितस्तस्य कथं तदीप्सितत्वमिति
आह—तं प्रतीति ।

मायाणां राजभयादितो, मायाऽभावरूपफलाश्रयत्वेन गोस्वास्थ्यमिष्टे तत्वेऽप्यस्य कथं
तत्त्वमत आह—वारणक्रिययेति । क्रियाशब्दस्य ग्रहणात् कूपस्यापि तत्संयोगाऽभावरूप-
फलाध्वयादिति भावः । गमनादिक्रिययेति । वारणधार्यध्वयतकपेश्यर्थः । अत्र पक्षे
भक्षणादिजनकस्यापाराऽभावानुकूलव्यापार एव वारयतेत्यर्थः । एवं च वारणार्थकथापुत्रि-
पाद्यव्यापारजगत्तत्फलाध्वयत्वमेवाऽप्रेप्सितत्वमिति भावः । मन्वेवमपि प्रधानकर्तृरनीप्सित-
त्वात्कथमेतत्प्रसिद्धं तर्ह्य—कर्तृमात्रस्येति । कर्तृग्रहणं चोपलक्ष्यम् । मन्वेवमप्यस्य पदार्थज्ञाना-
भावात्कथं तद्विषयेऽप्येवमिति आह—अन्धस्य चेति । सामर्थ्यगम्यस्यैव प्रकर्तृत्वाऽनाध्वयणं, न
तत्प्राप्तयेत्यत तर्ह्य—मन्यत इति । मन्वीप्सितमायाणां न गतादीप्सितं, नापि तस्या-
पादानत्वमिष्टमत आह—वारयितुरिति । यदीप्सितं कर्मेति । 'कर्म'शब्दोऽत्र क्रियापरः ।

वाधिका भविष्यति† । अथावपि तर्हि वाधिका स्यात् । तस्माद्वक्तव्य 'कर्मणो यदीप्सित'मिति । 'ईप्सितेप्सित'मिति वा ।

वारणार्थेषु कर्मग्रहणानर्थक्यं कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति वचनम् ॥१॥

वारणार्थेषु कर्मग्रहणमनर्थकम् । किं 'कारणम् ? 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म'
[१. ४. ४६] इति वचनात् । 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म'त्येव सिद्धम् ।

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । क मापेभ्यो गा वारयतीति ? पश्यत्ययं यदीमा गावस्तत्र गच्छन्ति ध्रुवः सस्यविनाशः, सस्यविनाशेऽधर्मश्चैव राजभयं च । स बुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्तयति । तत्र 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' [१.४.२४] इत्येव सिद्धम् ॥२७॥

प्र०—अवकाशो—वारणार्थेभ्योऽन्ये धातवः । अपादानसङ्गास्तु प्रकर्षपरिहृतमीप्सितम् । ईप्सिततमस्य तूभयप्रसङ्गे परत्वात्कर्मसङ्गा । अन्नाद्यर्पाति । कारकाधिकारे प्रकर्षो न विवक्ष्यते इत्यतः तमनिर्देशः मन्यते । कर्मणो यदीप्सितमिति । तत्र कर्मसङ्गा तमित्तमवाऽपादानसङ्गाया इति भाणवके प्रवर्तते । तवस्तस्येप्सितस्याऽग्रेरपादानं लक्षेत्यर्थः । ईप्सितमिति । वारयितुर्यदीप्सितं कर्म तस्य यदीप्सितमित्यर्थः । शेषः पठ्या चाऽत्र समासः । अन्यथा 'तेन च पूजाया मिति निषेधः स्यात् । कर्तुरिति । प्रकर्षप्रत्ययोपादानसामर्थ्यात्कर्मसङ्गाया प्रकर्षो विवक्ष्यत एव । तत्र द्वयोः सङ्गयोः सावकाशयोः परत्वादीप्सिततमस्य कर्मसङ्गा ॥२७॥

उ०—ईप्सितो यो धात्वर्थ इत्यर्थः । तस्य यदीप्सितमिति । तत्तस्य फलाश्रय इत्यर्थः । भक्षणानि जनकस्यापाराभासस्य हि नाशाऽप्रावाऽध्याऽपतनादिफलमिति भावः । एव च पूर्वोक्तसमाधानद्वयान्निर्मायकं लक्षणद्वयं बोध्यम् । एतेनार्थाभेदाच्छब्दभेदमात्रेण लक्षणद्वयकथनमपुष्कमित्यपास्तम् । ननु प्रकर्षाऽविबलनेनानवकाशत्वादिवदेव भविष्यतीत्यत आह—प्रकर्षेति । अयं भावः—तरवादि प्रवृत्तिनिमित्तगतप्रकर्षे विधीयते । प्रवृत्तिनिमित्तं चाऽग्रेऽहम् । तस्यां स्वतः प्रकर्षसमवेति व्याख्यानाद्भिन्नोपणीभूतव्याप्तिगतं स गृह्यते । व्याप्तिप्रकर्षश्च प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यधात्वर्थफलीयस्वरूपः । एव च प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यधात्वर्थफलाश्रयत्वमीप्सिततमस्य, सर्वत्र नाऽप्राविति । ननु कर्तृग्रहणात्सिद्धमेतत्, प्रकृतसूत्रे इवेप्सितेति कर्मणा कर्तुराक्षेपेणैव सिद्धे पुनः कर्तृग्रहणेन प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापाराश्रयस्यैव ग्रहणादिति चेत् । अतुना 'तम'ग्रहणेन 'कर्तुं' इत्यस्य प्रत्याख्यानं तात्पर्यादित्याहुः । भाष्ये—पश्यत्ययमिति । विचारयतीत्यर्थः ॥२७॥

अन्तर्धौ येनाऽदर्शनमिच्छति ॥ १ । ४ । २८ ॥

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम्—उपाध्यायादन्तर्धत इति ? पश्यत्ययं 'यदि मामुपाध्यायः पश्यति ध्रुवं मे प्रेषणमुपालम्भो वे'ति । स बुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्तते । तत्र 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' [१. २. २४] इत्येव सिद्धम् ॥२८॥

आख्यातोपयोगे ॥ १ । ४ । २६ ॥

उपयोग इति किमर्थम् ? 'नटस्य शृणोति', 'ग्रन्थिकस्य शृणोति' ॥ 'उपयोग' इत्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । एषोऽपि ह्युपयोगः । आतश्चोपयोगो यदा-
रम्भका रङ्गं गच्छन्ति 'नटस्य श्रोष्यामः', 'ग्रन्थिकस्य श्रोष्याम' इति ।

एवं तर्ह्युपयोग इत्युच्यते, सर्वश्चोपयोगः, तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते—
'साधीयो य उपयोग' इति । कश्च साधीयः ? यो ग्रन्थाऽर्धयोः ।

अथचोपयोगः को भवितुमर्हति ? यो नियमपूर्वकः । तद्यथा,—'उपयुक्ता
माणवका' इत्युच्यन्ते य एते नियमपूर्वकमधीतवन्तो भवन्ति ।

प्र०— अन्तर्धौ येना । अन्तर्धत्ते इति । तिरोभवतीत्यर्थः ॥२८॥

आख्यातो । उपयोगो व्यापारः, स चाऽविशिष्टो नटोपाध्याययोरिति मत्वा
पृच्छति—उपयोग इति किमर्थमिति । आरम्भका रङ्गं गच्छन्तीति । रङ्गं—सामा-
जिकस्थानम् । आरम्भकाः—यत्नेन प्रवृत्तिमन्तो गच्छन्तीत्यर्थः । प्रकर्षगतिरिति ।
व्यापारमात्रे लब्धे उपयोगप्रहणं विशिष्टव्यापारपरिमहार्थम् । तेन ग्रन्थाधेधारणार्थं
यद्प्रहणं स उपयोगः । अथयेति । उपयोगशब्दस्थेवाऽयमर्थो नियमपूर्वकं विद्या-

उ०— अन्तर्धौ येना । अन्तर्द्विष्यवधानम् । यस्य च भावेनेति सप्तमी, येनेति सौत्री
नृतीया । उभयोः प्रयोगाऽभावेनोभयप्राप्ताविरमस्याऽप्रवृत्तेः । उभयप्रयोगे एव तत्प्रवृत्ति-
रित्यारम्भमान' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अन्तर्द्विनिमित्तकं यत्कर्तृकमात्मकमंदाऽदर्शनमिच्छति
तदपादानमित्यर्थः । अन्तर्धत्त इत्यस्य विभजित इत्यर्थेऽपादानार्थं सिध्यतीत्यत आह—
तिरोभवतीति । आरम्भकमंकोपाध्यायकर्तृदर्शनाऽभावेच्छया तिरोभवतीत्यर्थः । निवृत्तिपूर्वक-
भावेन धातोर्वृत्तेर्भुवमिति सूत्रेणैव सिद्धमिति बोध्यम् ॥२८॥

आख्यातोप । व्यापार इति । उपयुज्यते कलावेति व्युत्पत्तेरिति भावः । आ-
रम्भका—गीतघोतना मध्ये मुल्याः । यत्नेन प्रवृत्तिमन्तो गच्छन्तीति । आयावरयकार-
बुद्ध्या गच्छन्तीति यावत् । प्रवृत्तिरत्र व्यापारसामान्यं, यत्नेनेत्यस्यातिव्यत्येनेत्यर्थः ।
व्यापारमात्रे इति । आयाधिकारादिति भावः । ग्रन्थाधेधारणार्थमिति । यदा तु नट-
द्विष्योऽपि तथाऽप्ययमं तदा 'नटश्शृणोती'ति भवत्येवेति बोध्यम् । अयमर्थ इति । उप-

किं पुनराख्यातानुपयोगे कारकमाहोस्विदकारकम् ? कश्चात्र विशेषः ?

आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः ॥ १ ॥

आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञा प्राप्नोति* ।

अस्तु तर्ह्यकारकम् ।

अकारकमिति चेदुपयोगवचनानर्थक्यम् ॥ २ ॥

यद्यकारकमुपयोगवचनमनर्थकम् ॥ अस्तु तर्हि कारकम् । ननु चोक्तम्—

‘आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः’ इति । नैप दोषः । परिगणनं तत्रा क्रियते—‘दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिजा’मिति ।

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम्-उपाध्यायादधीत इति ? अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनम् । यद्यपक्रामति, किं नात्यन्तायाऽपक्रामति ? सन्ततत्वात् ।

प्र०—प्रहणम् । किं पुनरिति । उभयथा संभवाहोपदर्शनाच्च प्रभः । यद्यपक्रामतीति । यथा फलं वृक्षादपक्रान्तं न पुनर्वृक्षे तद्भवति, एवं शब्देऽपि प्रसङ्ग इत्यर्थः । सन्ततशब्दादिति । शब्दस्य व्यञ्जका ध्वनय उपाध्यायेनोत्पाद्यमाना भिन्ना अपि सादृश्यात्तत्त्वेनाऽध्यवसीयमानाः श्रोतुः पुनः पुनः श्रोत्रप्रदेशं गच्छन्तो व्यक्तस्फोटरूपं

उ०—योगशब्दस्य तत्रैव कश्चिदर्थः तु लक्षणया प्रयोग इत्यर्थः । नियमो—भिक्षाकरण-भूतारथादिः । इदं च तत्तद्विधाश्रवणनियमानामुपलक्षणमित्याहुः । उभययेति । नट विना गीतश्रवणाद्ययोगात्तस्य तज्जनकतया कारकत्वं, कुलार्हापितृवद्व्यथासिद्धत्वसम्भावनाया चाऽकारकत्वमिति भावः । भाष्ये—अनुपयोगे इति । अनियमपूर्वकश्रवणे इत्यर्थः । कर्मसंज्ञा-प्रसङ्ग इति । अपादानादिभिरसंकीर्तितत्वं च तत्प्राप्तिपूर्वकाऽविवक्षायामित्व सर्वथा तदप्राप्तावपीति तात्पर्यम् । कर्ममुक्त्वाऽऽहोपि तत्र परिगणनलभ्य एवेति बोध्यम् । अस्तु तर्हि कारकमिति । गीतद्वारा तस्य तज्जनकत्वाद्द्वारेण द्वारिणो नाग्यथासिद्धिरिति तद्विवक्षेवेति भावः ।

अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनमिति । अधीयमानवाक्यजातमध्ययनमित्युच्यते । एवं चाऽपक्रमजनितविशेषाश्रयत्वादुपाध्यायस्याऽपादानत्वं सिद्धम् । उपाध्यायादपक्रान्तं शब्द-जातमुपादत्ते इत्यर्थादिति भावः । शब्दानामपक्रमणं न युक्तमिति शङ्कते—यद्यपेति । शब्दस्य व्यञ्जका ध्वनय इति । पुनः पुनरुपाद्यमानत्वेन सन्ततत्वमिति भावः । ननु तेषां भिन्नभिन्नत्वाकथं तद्रूपाऽनुपक्रस्य स्फोटस्य स एवाऽयमित्येकताप्रत्ययोऽत आह—सादृश्यादिति । यथा ज्वालारूपमिति । प्रतिक्षणं विनश्यदपीत्यर्थः । सन्ततमिति । तथा

अन्तर्धौ येनाऽदर्शनमिच्छति ॥ १ । ४ । २८ ॥

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम्—उपाध्यायादन्तर्धत्त इति ? पश्यत्ययं 'यदि मामुपाध्यायः पश्यति ध्रुवं मे प्रेषणमुपालम्भो वे'ति । स बुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्तते । तत्र 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' [१. २. २४] इत्येव सिद्धम् ॥ २८ ॥

आख्यातोपयोगे ॥ १ । ४ । २६ ॥

उपयोग इति किमर्थम् ? 'नटस्य शृणोति', 'ग्रन्थिकस्य शृणोति' ॥ 'उपयोग' इत्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । एषोऽपि ह्युपयोगः । आतश्चोपयोगो यदात्मका रङ्गं गच्छन्ति 'नटस्य श्रोष्यामः', 'ग्रन्थिकस्य श्रोष्याम' इति ।

एवं तर्क्षुपयोग इत्युच्यते, सर्वश्चोपयोगः, तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते—'साधीयो य उपयोग' इति । कश्च साधीयः ? यो ग्रन्थाऽर्धयोः ।

अथवोपयोगः को भवितुमर्हति ? यो नियमपूर्वकः । तद्यथा,—'उपयुक्ता माणवका' इत्युच्यन्ते य एते नियमपूर्वकमधीतवन्तो भवन्ति ।

प्र०— अन्तर्धौ येना । अन्तर्धत्ते इति । तिरोभवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

आख्यातो । उपयोगो व्यापारः, स चाऽविशिष्टो नटोपाध्याययोरिति मत्वा पृच्छति—उपयोग इति किमर्थमिति । आरम्भका रङ्गं गच्छन्तीति । रङ्गं—सामाजिकस्थानम् । आरम्भकाः—यत्नेन प्रवृत्तिमन्तो गच्छन्तीत्यर्थः । प्रकर्षगतिरिति । व्यापारमात्रे लब्धे उपयोगग्रहणं विशिष्टव्यापारपरिग्रहार्थम् । तेन ग्रन्थार्धधारणार्थं यद्ग्रहणं स उपयोगः । अथवेति । उपयोगशब्दस्यैवाऽयमर्थो नियमपूर्वकं विद्या-

उ०— अन्तर्धौ येना । अन्तर्द्विष्यवधानम् । यस्य च भावेनेति सप्तमी, येनेति सौत्री मृतीया । उभयोः प्रयोगाऽभावेनोभयप्राप्तावित्यस्याऽप्रवृत्तेः । उभयप्रयोगे एव तत्प्रवृत्तिरित्येवमभान' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अन्तर्द्विनिमित्तकं यत्कर्तृकमात्मकमङ्गाऽदर्शनमिच्छति तदपादानमित्यर्थः । अन्तर्धत्त इत्यस्य विभजत इत्यर्थेऽपादानत्वं सिध्यतीत्यत्र भाव—तिरोभवतीति । आत्मकमङ्गोपाध्यायकर्तृकदर्शनाऽभावेऽप्यपि तिरोभवतीत्यर्थः । निवृत्तिपूर्वकं भवने धातोर्भूतेषु भविति सूत्रेणैव सिद्धमिति बोध्यम् ॥ २८ ॥

आख्यातोप । व्यापार इति । उपयुज्यते पलावेति व्युत्पत्तेरिति भावः । आरम्भका—गीतधोतणं मध्ये मुल्याः । यत्नेन प्रवृत्तिमन्तो गच्छन्तीति । आचारपरपक्षः । बुद्ध्या गच्छन्तीति यावत् । प्रवृत्तिरत्र व्यापारसामान्यं, यत्नेनेत्यस्यावित्यानेनेत्यर्थः । व्यापारमात्रे इति । आचारविधिरिति भावः । ग्रन्थार्धधारणार्थमिति । यदा तु नट-विभोऽपि तथाऽप्यवगमं तदा 'नटपृच्छन्तीति' भवत्येवेति बोध्यम् । अयमर्थ इति । उप-

किं पुनराख्यातानुपयोगे कारकमाहोस्विदकारकम् ? कश्चात्र विशेषः ?

आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः ॥ १ ॥

आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञा प्राप्नोति* ।

अस्तु तर्हि कारकम् ।

अकारकमिति चेदुपयोगवचनानर्थक्यम् ॥ २ ॥

यद्यकारकमुपयोगवचनमनर्थकम् ॥ अस्तु तर्हि कारकम् । ननु चोक्तम्—

‘आख्यातानुपयोगे कारकमिति चेदकथितत्वात्कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग’ इति । नैष दोषः । परिगणनं तत्रा क्रियते—‘दुहियाचिरुधिप्रच्छिंभिक्षिचिजा’मिति ।

अयमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम् उपाध्यायादधीत इति ? अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनम् । यद्यपक्रामति, किं नात्यन्तायाऽपक्रामति ? सन्ततत्वात् ।

प्र०—प्रहणम् । किं पुनरिति । उभयथा सभवाहोपदर्शनाच्च प्रश्नः । यद्यपक्रामतीति । यथा फलं वृक्षादपक्रान्तं न पुनर्वृक्षे सद्भवति, एवं शब्देऽपि प्रसङ्ग इत्यर्थः । सन्ततत्वादिति । शब्दस्य व्यञ्जका ध्वनय उपाध्यायेनोत्पाद्यमाना भिन्ना अपि सादृश्यात्तत्त्वेनाऽध्यवसीयमाना श्रोतु पुन पुन श्रोत्रप्रदेश गच्छन्तो व्यतिस्फोटरूपं

उ०—योगशब्दस्य तत्रैव कश्चिदर्थः तु लक्षणया प्रयोग इत्यर्थः । नियमो—मिहान्वयः भूशरयादिः । इदं च तत्तद्विधाश्रवणनियमानामुपलक्षणमित्याहुः । उभययेति । नट विना गीतश्रवणाद्ययोगात्तस्य तज्जनकतया कारकत्वं, कुलालपितृवद्व्यभ्यासिद्धत्वसम्भावनाया चाऽकारकावमिति भावः । भाष्ये—अनुपयोगे इति । अनियमपूर्वकश्रवणे इत्यर्थः । कर्मसंज्ञा-प्रसङ्ग इति । अपादानादिभिरसङ्गीतित्वं च तत्प्राप्तिपूर्वकाऽविवक्षायांमिव सर्वथा तदमासावपीति तात्पर्यम् । कर्मदुक्त्वाऽऽपि तत्र परिगणनलभ्य इवेति शोध्यम् । अस्तु तर्हि कारकमिति । गीतद्वारा तस्य तज्जनकत्वाद्द्वारेण द्वारिणो नाम्ब्यासिद्धिरिति तद्विवक्षेवेति भावः ।

अपक्रामति तस्मात्तदध्ययनमिति । अधीयमानवाक्यजातमध्ययनमित्युच्यते । एवं चाऽपक्रमजनितविश्लेषाश्रयत्वादुपाध्यायस्याऽपादानत्व सिद्धम् । उपाध्यायादपक्रान्त शब्द-जातमुपादत्ते इत्यर्थादिति भावः । शब्दानामपक्रमणं न युक्तमिति दाहते—यद्यपेति । शब्दस्य व्यञ्जका ध्वनय इति । पुन पुनरुपाद्यमानत्वेन सन्ततत्वमिति भावः । ननु तेषां भिन्नभिन्नत्वाकथं तद्रूपाऽनुपक्रमस्य स्फोटस्य स एवाऽयमित्येकताप्रत्ययोऽत आह—सादृश्यादिति । यथा ज्वालारूपमिति । प्रतिक्षणं विनश्यदपीत्यर्थः । सन्ततमिति । तथा

जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ १ । ४ । ३० ॥

अथमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं गोमयाद्वृश्चिको जायते, गोलो-
माऽविलोमग्यो दूर्वा जायन्ते इति ? आपकामन्ति तास्तेभ्यः । यद्यपकामन्ति,
किं नाऽत्यन्तायाऽपकामन्ति ? सन्ततत्वात् ।

अथवाऽन्याश्चाऽन्याश्च प्रादुर्भवन्ति ॥३०॥

भुवः प्रभवः ॥ १ । ४ । ३१ ॥

अथमपि योगः शक्योऽवस्तुम् । कथं हिमवतो गङ्गा प्रभवतीति ?
अपकामन्ति तास्तस्मादापः । यद्यपकामन्ति, किं नाऽत्यन्तायापकामन्ति ?
सन्ततत्वात् ॥ अथवान्याश्चान्याश्च प्रादुर्भवन्ति ॥३१॥

प्र०- जनिकर्तुः । अपकामन्ति ता इति । लोकप्रसिद्धाश्रयेणैतदुच्यते । लोके हि
यद्यस्माज्जायते तत्तरमाभिर्गच्छतीत्युच्यते । सर्काश्रयास्तु प्रक्रिया भिद्यन्ते । वैशेषिक-
दर्शने परमात्मादिसमवेतं कारणेभ्योऽप्युद्देशं कार्यमुत्पद्यत इति नास्ति कार्यस्याऽप-
क्रमः । सांख्यदर्शनेऽप्याविर्भावतिरोभावलक्षणजन्मनाशरूपपरिणामाभ्युपगमाप्राप्तयप-
क्रमः । यदीति । यद्यतोऽपकामन्ति तत्पुनस्तत्र न दृश्यते इति प्रसिद्धम् । इह तु
तत्राऽस्ति दर्शनमिति प्रश्नः । सन्ततत्वादिति । अविच्छेदादित्यर्थः । यथा विलासी-
भोगो भोगी निष्काममप्यविच्छेदात्तत्रोपलभ्यते तथा दूर्वा अपीत्यर्थः । अथवेति ।
क्षणिकपक्षं, द्रव्यान्तरारम्भपक्षं वा, परिणामपक्षं वाऽऽभित्यैतदुक्तमित्याहुः । ननु
सतो जन्माऽयोगादसत्तत्र कर्तृत्वाऽसंभवात्पक्षान्तराऽभावाच्च कथमङ्कुरो जायत इति
प्रयोगः । नैव दोषः । शुद्धिव्यवस्थापितस्याऽर्थस्य क्रियायां कारकरूपोपगमात् ॥ ०॥

भुवः प्र । सन्ततत्वादिति । सादृश्यनिबन्धनवत्त्वाप्यवसायादविच्छेदेन तासां
मुपलम्भादित्यर्थः । अथवेति । वस्तुतोऽत्र भेद एवाऽपामिति भावः ॥३१॥

उ०- जनिकर्तुः । ननुपादानकारणे समवेततयोत्पद्यमानस्य कथं ततोऽपक्रम इत्यत आह—
लोकेति । यथा वृक्षजन्मे फले वृक्षादपक्रान्तत्वमवधारः । तन्त्राश्रया,—शाकाश्रयाः ।
सर्काश्रया इति पाठोऽपि स एवार्थः । तत्रास्तीति । जन्मोत्तरमिति भावः । द्रव्यान्तरा-
रम्भेति । सपट्टपटादिरीत्येत्यर्थः । परिणामेति । सादृश्यमते प्रतिक्षणपरिणामित्वात्पदार्थानां
गोरोमादेस्तत्तदवस्थद्वारूपेण परिणाम इति भावः । जन्माऽयोगादिति । वैकल्यादिति
भावः । कर्तृत्वाऽसंभवादिति । किं दैवं अज्ञविषाणादेरप्युत्पत्तिप्रसङ्गः । किं चैतन्मते
फलिकावस्थायामसत् एव गन्धस्य विकासावस्थायामुत्पत्तिर्वाच्या । एवं च सर्वदुष्टेषु
विकासमात्रेण गन्धोत्पत्त्यापत्तिः । एवं वाक्येऽविवक्षितानस्य शुक्रशोणितदार्थैर्विने उपपत्तौ
तृतीयप्रकृतावपि तदुत्पत्तिप्रसङ्ग इति योग्यम् । अथरम्—शुद्धीति । कारकरूपं,—
कारकावम् ॥३०॥

भुवः प्र । भेद एवाऽपामिति । सादृश्यमूककोऽपि नाऽप्येवमवसाय इति भावः ॥३१॥

अभिप्रयत एव सम्प्रदानसंज्ञा प्रसज्येत । 'यंस'ग्रहणे पुनः क्रियमाणो न दोषो भवति । 'यंस'ग्रहणादभिप्रयतः सम्प्रदानसंज्ञा निर्भज्यते ।

अथाऽभिप्रग्रहणं किमर्थम् ? 'कर्मणा यमेति स सम्प्रदान'मितीयत्युच्यमाने यमेव सम्प्रत्येति तत्रैव स्यात्—'उपाध्यायाय गां ददाती'ति । इह न स्यात्—'उपाध्यायाय गामदात् । उपाध्यायाय गां दास्यती'ति । 'अभिप्र'ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अभिरामिमुख्ये वर्तते, 'प्र'शब्द आदिकर्मणि । तेन यं चामिप्रैति, यं चाऽभिप्रैष्यति, यं चामिप्रागादाभिमुख्यमात्रे सर्वत्र सिद्धं भवति ।

क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—आद्धाय निगर्हते । युद्धाय सन्नद्धते । पत्ये शेत इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । कथम् ?

प्र०—लकारोत्पत्तिः । निर्भज्यत इति । आकृत्यत इत्यर्थः । अयेति । कर्मणा यमेति गच्छति प्राप्नोति संबध्नातीत्यर्थः । 'अभिप्रैनी'त्युक्ते स एवार्थ इति प्रभः । आभिमुख्यमात्र इति । उपसर्गद्वयोपादानसामर्थ्यात् । लानवच्छिन्ना क्रियाधीयत इत्यर्थः । ननु यथा 'तेन दीव्यती'त्यादौ सङ्ख्याकालयोन विवक्षा तथेहापि सङ्ख्यावत्कालस्याऽविवक्षा भविष्यतीति किमुपसर्गद्वयोपादानेन । एवं तर्हि न्यायसिद्ध एवार्थे उपसर्गद्वयोपादानेन प्रदर्श्यत इति भाष्यकारस्याऽभिप्रायः । आद्धायेति । आद्धं निन्दति, नास्तिकत्वादित्यर्थः । युद्धायेति । युद्धविषयं संनहनपूर्वकं निश्चयं करोतीत्यर्थः । पत्ये शेत इति ।

उ०—आकृत्यत इति । निराक्रियत इत्यर्थः । भाष्ये—यं संप्रत्येतीति । संनिहितसम्प्रदानस्य लेशानस्य तरकाले विप्रसङ्गोपारुपदृष्टफलेनापि फलवत्वात्तत्रैव स्यात्, असंनिहितसम्प्रदानस्य लेशे 'विप्राय ददाती'ति न स्यादिति भावः । 'उपाध्यायाये'त्यत्र 'संनिहिताये'ति शेषः । अत्र 'विप्रकृष्टाये'ति शेषः । आभिमुख्यमात्रे इति । कर्मणा करणभूतेन क्रियारम्भे यमुदिशतीत्यर्थः । तत्र शोददेशः सर्वत्रास्तीति भावः । सङ्ख्यावदिति । अग्न्या 'विप्रैर्यो गां ददाती'ति न स्यादिति भावः । न्यायसिद्ध एवेति । अयमभ्युपगमवादः । निन्दतीति । 'गर्हं कुत्साया'मिति स्मृतेः । निश्चयं करोतीति । उद्देश्यत्वप्रदर्शनायेदम् । एवमुत्तरत्रोपपत्त्येत्यपि । 'उपाध्रित्ये'ति पाठान्तरम् । भाष्ये—क्रियां हीति । एवं च बहुलद्वयसंस्कारानुशोभेन कर्मशब्देनोभयं गृह्यते ।

१—'निराकरणोत्कर्तव्यम् । कर्मणेति । प्रेरणानुमितिभ्यां च लभने सम्प्रदानशब्दम् ॥'

इति वाक्यपदीयस्य सम्प्रदाननिराकर्तव्येकानुपपत्त्येवम् । विविधमिति शब्दकैस्तुमादिषु प्रतिपादितम् ।

क्रियां हि लोके कर्मेत्युपचरन्ति—‘कां क्रियां करिष्यसि’ । किं कर्म करिष्य-
सीति । एवमपि कर्तव्यम् । कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे सम्प्रत्ययो भवति ॥
क्रियाऽपि कृत्रिमं कर्म । न सिध्यति । ‘कर्तुरीप्सिततमं कर्म’ [१. ४. ४६]
इत्युच्यते, कथं च नाम क्रियया क्रियेप्सिततमा स्यात् ? क्रियापि क्रिये-
प्सिततमा भवति । कया क्रियया ? सन्दर्शनक्रियया वा, प्रार्थयतिक्रियया वा, अध्यव-
स्यतिक्रियया वा । इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स बुद्ध्या तावत्क-
चिदर्थं संपश्यति, संदृष्टे प्रार्थना, प्रार्थनायामध्यवसायः, अध्यवसाय आरम्भः,
आरम्भे निवृत्तिः, निवृत्तौ फलाऽवाप्तिः । एवं क्रियाऽपि कृत्रिमं कर्म ।

एवमपि—कर्मणः करणसंज्ञा वक्तव्या, सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा । पशुना
रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः । अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते तद्रुद्रायो-

प्र०—पतिमुपसृत्य रोते इत्यर्थः । न सिध्यतीति । क्रियान्तराऽनुपादानादिति भावः ।
कथं च नामेति । क्रियान्तरानुपादाने एकस्या एव क्रियायाः कर्मकरणभाव एकदा
एकात्मन्येव नोपपद्यत इति भावः । क्रियापीति । प्रतीयमानक्रियापेक्षः कारकभाव
‘प्रविश पिण्डी’मित्यादाविवाऽत्रेत्यर्थः । यदा तु सन्दर्शनादयो धात्वर्थोद्भेदेन विवक्ष्यन्ते
तदा सम्प्रदानसंज्ञा, अन्यथा तु कर्मसंज्ञैव । यथा ‘कटं करोतीति । सा च भेदाऽभेद-
विवक्षा प्रयोगदर्शनवशेन नियतविषयैवाभीयत इति प्रयोगस्याऽसङ्करः । कर्मणः
करणसंज्ञेति । एतच्छब्दोविषयम् । ‘सर्वं विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते’ इति यथा
प्राप्तमपि प्रयोगो भवति । पशुना रुद्रं यजत इति । रुद्र देवतामुद्दिश्य पशुं त्यज

उ०—भाष्ये—न सिध्यतीति । कृत्रिमकर्मत्वं क्रियाया न सिध्यतीत्यर्थः । ननु ‘पश्य
भावती’त्यादौ क्रियाया अपि सन्दर्शनादाह—क्रियान्तरेति । भिन्नकाले भिन्नरूपेण च
कर्मकर्मताया एकस्मिन्नपि दर्शनादाह—एकदा एकात्मन्येवेति । अत्रत्य भाष्ये ‘करोती
कर्म’ इत्यत्र व्याख्यातम् । ननु सन्दर्शनादीनां सर्वत्र आवातसर्वत्र सम्प्रदानत्वं स्यात्त आह—
यदा त्विति । एवं च ‘पश्ये रोते’ इत्यादेर्दर्शनादिपूर्वकारमकर्मपर्युद्देश्यत्वं भाष्येन करोती
त्यर्थः । भेदेनेति । तत्तद्रूपेण बोधविषयतया विवक्ष्यत इत्यर्थः । यथा पटं करोतीति ।
तत्र हि कटकर्मकत्रियेत्येव बोधो न तु तस्याः क्रियाया विद्यमानमपि सन्दर्शनादिपूर्वकारम-
कर्मत्वं तत्तद्रूपेण बोधविषय इति भाष्ये । ‘पशुं रुद्राय ददातीति भाष्यप्रयोगानुपपत्तेर-
एतच्छब्द इति । ननु एवागो पशो करणत्वादुक्त्य च कर्मत्वादिमुपसङ्गयानेनेत्यत आह—
त्यजतीत्यर्थे इति । अत्रापि एवमुक्तं न सम्भवतीत्यर्थः । त्यजतीत्यस्य ‘अग्नौ किल पशुः
प्रक्षिप्यते’ इति । भाष्ये ‘रुद्राय ददातीत्युक्तमुप-
पन्नम आह—यद्रुद्रायोपहित्ये इति । तन्—तत्र प्रक्षेपेन, रुद्राय—रुद्रमुद्दिश्य, दत्त-
विषये—ददातीति व्यवहार इत्यर्थः । अग्नौ दग्धे स्वत्नानुसारात् तद्रुद्राय ददातीति

पहियत इति ॥३२॥

क्रुधद्रुहेर्प्याऽसूयार्थानां यं प्रति क्रोपः ॥ १ । ४ । ३७ ॥

किमेत एकार्थाः, आहोस्विन्नानानार्थाः ? किं चातः ? यथेकार्थाः
किमर्थं पृथङ्निर्दिश्यन्ते ? अथ नानार्थाः, कथं कुपिना शक्यन्ते विशेषयितुम् ?
एवं तर्हि नानार्थाः, कुपौ त्वेषां सामान्यमस्ति । न ह्यकुपितः क्रुध्यति,

प्र०-तीत्यथेः कैश्चिद्'न्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्दातिविषय एव संप्रदानसंज्ञेत्यभ्युपगतम् । दानं
च स्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापत्तिपयेन्तेति प्रत्यक्षाति । तदुभयमप्ययुक्तम् । अन्यत्रापि
भाष्यकारेण संज्ञाया अभ्युपगमात् । तथा च क्रियाग्रहणस्य, 'गत्यर्थकर्मणी'ति सूत्रस्य
च प्रत्याख्यानं कृतम् । तथा स्वत्वनिवृत्त्यभावेऽपि ददातेः प्रयोगो दृश्यते—'न शूद्राय
मति दद्यादिति । 'स्वयिहकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाती'ति च ॥३२॥

तु धद्रु । किमेत इति । ननु लोकन्यवहारार्थेऽवगमात्सन्देहानुपपत्तिः । एवं
तर्हि चित्तदोषरूपता सर्वेषामस्तीति सामान्यापेक्षायामेकार्थत्वम्, अवान्तरभेदविव-
क्षायां तु भिन्नार्थत्वमित्यदोषः । किमर्थमिति । एकेनैव धातुनाऽर्थस्योपलक्षितत्वाद-
न्येषां वैयर्थ्यप्रसङ्गः । नानार्था इति । क्रोचो—रोप । द्रोहोऽभिचारः । इर्प्या—
परगुणाऽसहनम् । असूया—परगुणविध्वंसनम् । कुपाधिति । कुपौ धातौ वाच्यत्वेन
यदवस्थितं तदेषां साधारणमित्यर्थः । क्रोपपूर्वाणां सर्वेषां ग्रहणार्थं 'यं प्रति क्रोप'
इति विशेषणमित्यथेः । तनेह न भवति—भार्यामोर्ष्यतीति । परैर्दृश्यमानां न सह्य
इत्ययमत्रार्थ इति नास्ति क्रोपप्रभवत्वमग्रेष्यायाः । न ह्यकुपितः क्रुध्यतीति । ननु

उ०-भाक् इति भावः । 'अन्वर्थेति । सम्यक् प्रदीयतेऽस्मै इतीत्यर्थः । नन्वेवमपि 'रजकस्य वक्षं
ददाती'त्यत्रापि स्वादत्त आह—दानं चेति । तत्र ददातिप्रयोगानुपमानात्, कारकघेयत्वात्
पठ्यति भावः । अन्यत्रापि । 'पत्ये दंते' इत्यादावपीत्यर्थः । पूर्वोक्तप्रयोगे तु रोपत्व-
विवक्षायां पठ्यते । 'न शूद्राये'त्यस्य मति—तत्रवक्ष्यामि जोषादोषेतित्यर्थः । द्वितीये ददातिः
संयोगे लाक्षणिक इति बोध्यम् ॥३२॥

क्रुधद्रुहेर्प्या । ननु तेषां सर्वेषां योगे यथा स्वादित्येतदर्थं तत्र आह—एकेनैवेति ।
सूत्रेऽर्थग्रहणसंवादिति भावः । अभिचार इति । दुःश्रमको व्यापार इत्यर्थः । परगुणाऽ-
सहनम्—एतास्त्वत्वं तदापचगुणसंपादनफलकम् । गुणविध्वंसनं—गुणेषु रोषत्वाऽ-
विचक्षणम् । मन्विदमनुक्तं, न हि रोषादीनां सामान्यं कुपिधातास्तीत्यत आह—द्रुपौ

१-क्राष्टिक न्यायप्रसङ्गः प्रमृतिध्वन्यमङ्ग २९ कृता सा तु भाष्यानुवाचित्वात् इति ।
"यत् इतिकार—सम्यक् प्रदीयते वरमे तत् संप्रदानमित्यन्वर्थमत्रेवम् । तथा च गोविन्द-
स्वराजिन् सममानाधिकरणपरिभाषितेऽनुक्तं परस्वत्वात् क्रोचोर्दोषवत्त्वं तत्रैव देव संप्रदानत्वम् ।
पुनर्महत्याय रजकस्य वक्ष्यामि 'रजकस्य वक्षं ददाती'ति सम्प्रत्यक्षमात्रेण वक्ष्येतेषां, तत्र,
'स्वयिहकोपाध्यायः' चिन्ता चपेटां ददातीति नान्यविरोधात् । 'कर्म'न पदोपमाने' इति सूत्रम् ।

न वाऽकुपितो द्रुह्यति, न वाऽकुपित ईर्ष्यति, न वाऽकुपितोऽसूयति ॥३७॥

साधकतमं करणम् ॥ १ । ४ । ४२ ॥

‘तम’ग्रहण किमर्थं न ‘साधक करण’मित्येवोच्येत ? ‘साधक करण’ मित्येत्युच्यमाने सर्वेषामेव कारकाणां करणसंज्ञा प्रसज्येत । सर्वाणि हि कारकाणि साधकानि । तमग्रहणे पुन क्रियमाणे न दोषो भवति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । पूर्वास्तावत्संज्ञा अपवादत्वाद्वाधिका भविष्यन्ति, परा परत्वादनवकाशत्वाच्च ।

प्र०—कोप क्रोध एवेति भेदाऽभावात्कथं पौर्वापर्यम् । एव सहि प्रथमामनुद्भूता कोपा वक्ष्या द्वितीया चोद्भूता । वक्रुत राक्षायक्यापारानुमीयमानामभित्यैतदुक्तमित्यदोष । न वाऽकुपितो द्रुह्यतीति । यत्र विषये सप्रदानसंज्ञेभ्यते तदुद्देशेनैतदुच्यते, न तु सर्व विषयाऽपेक्षया । अन्यथा व्यभिचाराऽभावात् प्रति कोप इति विशेषणमनुपादेय स्यात् । ‘भार्यामीर्ष्यनीति विनापि कोपात्प्रयोगदर्शनाच्च । ‘अस्मान्द्वेष्टीत्यत्र सप्रदान संज्ञा न भवति, द्विपेरक्रोधात्वात् । अनभिनन्दन हि द्विपिर्वर्तते, यथौपध द्वेष्टीति ॥३७॥

साधकतमं । तमग्रहणमिति । कारकाधिकारात्साधकत्वे लब्धे पुन साधक श्रुति प्रकर्षमवगमयतीति प्रश्न । सर्वेषामेवेति । प्रकर्षगतिरुत्तरत्र प्रतिपादयित्वा । तत्र वचनसामर्थ्यादकसंज्ञाधिकाराच्च करणसंज्ञाया संज्ञान्तराणां च विकल्प स्यात् । नन्वमनि विशेषाप्रयणे करणकारकसंज्ञाद्वयोपादानमनर्थक स्यात् । तर्हि संज्ञाद्वयविधानसामर्थ्यात्करणसंज्ञा कचिदेव विषय परिहरतीति लभ्यते । न त्वनिष्ट विषयपरिहारेणैष्ट एव विषये तस्या प्रवृत्तिर्लभ्या । परत्वादनवकाशत्वाच्चेति ।

उ०—धाताविति । अनभिनन्दन—श्रीत्वभावः ॥३७॥

साधकतमम् । अत्र कारकाधिकाराद्विषयानिरूपतातिशयितकारकत्वकारणमित्यर्थः । अतिशयश्च यद्वातागान्तरमववधानेन क्लेशोपभित्तरम् । ननु पूर्वोक्तातिशयबोधकतया सामर्थ्यमत्र भावः—कारकाधिकारादिति । ननु ‘स’ पां करणत्वे संज्ञान्तराणां वा गतित्वा भावः—तत्रति । संज्ञाद्वयति । कारकसंज्ञैव कार्या, अवयवसंज्ञया च स्वानुरूपः सप्रदानसंज्ञा ‘कारकं नृनाय’त्येव कार्यमिति भावः । ननु सावकाशत्वे एव परत्वस्य व्यवस्थापकत्वादेव

‘कारका’ इत्यत्र ‘व्यक्तुः’ इत्यमरः वा ‘व्यक्तीकाराच्च । तस्य रूपं यच्च यच्च यदातीत्यादि भावः ।

तत्र परमकृपणमूष वा नागेशमट्ट ।

“एतद्वचनं यत्र ‘नामीत्येव’ ‘संज्ञेकोपाध्याय’ शिष्येव ‘वरेणं यदाती’ति भाष्येनान्वयः ।” इति वैशाखरामशरणार कौण्डिनट्ट । शब्दकौस्तुभतत्त्वबोधिन्द्यादिपरीक्षे भट्टिनादिभ्यः ।

इह तर्हि 'धनुषा विध्यति' अपाययुक्तत्वाच्चाऽपादानसंज्ञा, साधकत्वाच्च
करणसंज्ञा प्राप्नोति । तमग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ।

एवं तर्हि लोकेत एतत्सिद्धम् । तद्यथा,—लोके 'अभिरूप'योदकमाने-
यम्' 'अभिरूपाय कन्या देये'ति, न चानभिरूपे प्रवृत्तिरस्ति, तत्र 'अभिरूपत-
माये'ति गम्यते । एवमिहाऽपि 'साधके करण'मित्युच्यते, सर्वाणि च कार-
काणि साधकानि, न चाऽसाधके प्रवृत्तिरस्ति, तत्र 'साधकतम'मिति विज्ञास्यते ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तमग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—'कारक-
संज्ञायां तरतमयोगो न भवती'ति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? अपादान-
माचार्यः किं न्याय्यं मन्यते, यत्र संप्राप्य निवृत्तिः । तेनेहैव स्यात्—'ग्रामा-
दागच्छति', 'नगरादागच्छतीति । 'साङ्गादयकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा'
इत्यन न स्यात् । 'कारकसंज्ञायां तरतमयोगो न भवती'त्यत्रापि सिद्धं भवति ।

प्र०—विषयभेदाऽपेक्षा हेतुद्वयोपन्यासः । सावकाशत्वे सति परत्व हेतुः, अन्यत्र निरव-
काशत्वम् । इह तर्हीति । अत्र संज्ञाद्वयप्रसङ्गे निरवकाशत्वादपादानसंज्ञैव स्यात् ।
करणसंज्ञा अपादानादन्यत्र सावकाशा । तमग्रहणं तु सति विविचित्रिषयलामादु-
भयार्धधनुषा विध्यतीत्यत्र परत्वात्करणसंज्ञा सिध्यतीति । उदकमानेयमिति । कन्या-
दानार्थम् । न चाऽनभिरूप इति । दृष्टाऽदृष्टप्रयोजनत्वात्कन्यादानस्येति भावः ।
तरतमयोगो नास्तीति । कथं पुनः कवलयोः प्रत्यययोः प्रयोगः । नैप दोषः । प्रत्यया-
नुकरणत्वात् । तत्राऽनुकरणाभ्यामनुकार्यौ प्रत्ययौ प्रवीयेते, ताभ्यामपि साहचर्यात्त-
दर्थः प्रकृतौ लक्ष्यते । तत्र तमग्रहणं तज्ज्ञापयति 'प्रकर्षप्रत्ययग्रहणमन्तरेणेह प्रकरणे
सामर्थ्येगम्यः प्रकृतौ नाश्रीयते' । साङ्गादयकेभ्य इति । शुद्धिकल्पितोऽत्राऽपायो न

तथाऽऽधारमाचार्यः किं न्याय्यं मन्यते, यत्र कृत्स्न आधारात्मा व्याप्नो भवति । तेनेहैव स्यात्—‘तिलेषु तैलम्’ ‘दक्षि सर्पि’रिति । ‘गङ्गायां गावः’, ‘कूपे गर्गकुल’मित्यत्र न स्यात् । ‘कारकसंज्ञायां ततमयोगो न भवती’त्यत्रापि सिद्धं भवति ॥४२॥

उपान्वध्याह्वसः ॥ १ । ४ । ४८ ॥

वसेरश्वर्थस्य प्रतिषेधः ॥ १ ॥

वसेरश्वर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्राम उपवसतीति ॥ स तर्हि वक्तव्यः ।

५०—तु मुख्यः । यत्र कृत्स्न इति । सर्वैरश्वैः सह यत्रावयवी व्याप्त इत्यर्थः । गङ्गायामिति । गोभिर्गङ्गाया व्याप्यभावात् स्यादधिकरणसंज्ञा । अस्माज्ज्ञापकात् सामीप्यमात्राश्रयेण प्रकल्पिताधारनिबन्धना सा भवति । अथ सामग्रीसाध्यायां क्रियायां कोऽतिशयः । करणस्येति चेत् । तद्व्यापारानन्तरं क्रियाप्रसिद्धिः । यस्य च यदाऽतिशयविवक्षा तदा तस्य करणत्वं, यथा ‘स्यात्या पच्यते’ इति । कारकान्तरापेक्षया करणस्यातिशयो न तु स्वकत्तायामित्यश्वेन पथा दीपिकया व्रजतीति सर्वेषां क्रियानिष्पत्तौ संनिपत्योपकारकत्वात्करणत्वं सिद्धम् ॥४२॥

उपान्व । वसेरश्वर्थस्येति । अर्थशब्दो निवृत्तिवाची । व्यधिकरणे पृष्ठगौ । अश्वर्थस्य वाचको यो वसिस्तस्येत्यर्थः । अथवा शीघ्रोऽर्थः श्वर्थः, न श्वर्थोऽश्वर्थः, तस्य । अस्थानार्थस्येत्यर्थः । स्थाने हि शीघ्रं वर्तते । यथा ‘जलाशय’ इति । तेन ‘ग्रामे

६०—अथे लक्ष्ये पुनस्तद्ग्रहणसामर्थ्यात्प्रकल्पविवक्षायामात्र न स्यादिति भावः । सामीप्यमात्राश्रयेणेति । तेनाऽपीत्यर्थः । अपिनेकदेशवृत्तिसाधयेणेत्यस्य संग्रहः । प्रकल्पितेति । संपूर्णप्रवाहे एकदेशधर्मस्य तीरधर्मस्य वाऽऽधारत्वोपचार इति भावः । तद्व्यापारानन्तरं क्रियाप्रसिद्धिः । यस्य च यदाऽतिशयविवक्षा तदा तस्य करणत्वं, यथा ‘स्यात्या पच्यते’ इति । प्रतनुतरकपालतयाऽप्रातिशयविवक्षा बोध्या । ‘अश्वेन पथे’त्यादिष्वपि प्रत्यासन्नस्य कल्पविदेव करणत्वं स्यादिति भावः । संनिपत्येति । ‘सलेकपोतम्यायेन सर्वेषां साक्षादुपकारकत्वविवक्षणादित्यर्थः ॥४२॥

उपान्वध्या । मनुष्यपूर्वो वसिरन्नात्यर्थेऽप्रसिद्ध इत्यत आह—अर्थशब्द इति । अतिप्रसङ्गपर इत्यपि बोध्यम् । अश्वर्थनिवृत्तिवाचकस्य वसेरित्युत्तरार्थः । व्यधिकरणे इति । वृत्तेऽर्थे सामानाधिकरण्याऽसम्भवादिति भावः । अश्वर्थस्येति । अतिनिवृत्तेरित्यर्थः । सामानाधिकरण्यायाऽऽह—अथवेति । अथयोरादायाश्चैव युक्ता, भाष्यस्वारस्यात् । न१ क० ।

१-१३३ मुगानः शिरोधः कपोता. सले कपोती मुगान्तगन्ति ।

सले सले मुगान्तगन्ताः वरप्रेत्यन्विनो भवति ३ इति खेकपोत-पा०. ।

न वक्तव्यः । नाऽत्रोपपूर्वस्य वसेर्ग्रामोऽधिकरणम् । कस्य तर्हि ? श्रुतुपसर्गस्य ।
ग्रामेऽसौ वसंस्त्रिरात्रमुपवसतीति ॥४८॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ १ । ४ । ४६ ॥

तमग्रहणं किमर्थम् ? 'कर्तुरीप्सितं कर्म'तीयत्युच्यमान इहा 'ऽग्नेर्माणवकं
वारयती'ति माणवकेऽपादानसंज्ञा प्रसज्येता । नैष दोषः । कर्मसंज्ञाऽत्र
धाधिका भविष्यति । अग्रावपि तर्हि धाधिका स्यात् । इह पुनस्तमग्रहणे
क्रियमाणे तदुपपन्नं भवति यदुक्त 'वारणार्थेण कर्मग्रहणानर्थक्यं कर्तुरीप्सित-
तमं कर्मेति वचना'दिति ।

प्र०—विष्टवी'त्यत्राऽर्थे ग्राममुपवसतीति प्रयोगः । अस्यानर्थत्वे तु ग्राम उपवसतीति ।
नात्रेति । विशिष्टाधारावस्थितत्वेन निश्चिते देवदत्ते भोजननिवृत्तिविशिष्टकालां प्रत्याय-
यितुमिदं प्रयुज्यते 'ग्राम उपवसती'ति । तत्राऽन्तरङ्गत्वात्प्रतीयमानवसि क्रियापेक्षो
ग्रामस्याऽधिकरणभावः । उपवसनं तु स्वरूपेणैव कालमपेक्षत इति कालेनैवा-
स्याऽन्तरङ्गः संबन्धः । ग्रामादिना तु बहिरङ्गः इत्यर्थः ॥४८॥

कर्तुरीप्सितम् । तमग्रहणमिति । असत्यपि तमग्रहणे 'ग्रामं गच्छती'त्यादौ कर्म-
संज्ञा सिध्यति, ईप्सितत्वमस्यापीप्सितत्वसद्भावादिति प्रभः । माणवक इति । विशेष-
विहितत्वाद्पादानसंज्ञायाः । कर्मसंज्ञेति । परत्वात् । अग्रावपीति । अग्रिमाणव-
कयोरीप्सितत्वसद्भावात् । कर्मापादानसंज्ञाविषयविभागाऽज्ञानपरमेवत्, न तु निरव-
काशाऽपादानसंज्ञा सावकाशया कर्मसंज्ञया धाधितुं शक्यते । तमग्रहणे तु सति
संज्ञयोर्विषयविभागलाभः ।

उ०—सदधिकरणं ग्रामोऽत आह—विशिष्टेति । अन्तरङ्गत्वादिति । ग्रामे वासाधिकरणत्वस्यैव
प्रसिद्धत्वेन शीघ्रोपास्यतिकावकृपान्तरङ्गत्वादित्यर्थः । प्रतीयमानेति । एवमुपवासाधिकरण-
कासोऽपि प्रतीयमान एवेति बोध्यम् । ननु कालबोधकपदाऽभावात्कथं वित्तिष्टकाङ्गमुक्ति-
निवृत्तिप्रतीतिरत आह—उपवसनं त्विति । एवकारेण नित्याकाङ्क्षा इति । तदुक्तं
भाष्ये—त्रिरात्रमिति । आरम्भे त्वत्राऽपि द्वितीया न स्यादिति तात्पर्यम् । अन्तरङ्ग इति ।
भावव्ययक इत्यर्थः । बहिरङ्ग इति । आकाङ्क्षाऽभावादवाव्ययक इत्यर्थः । असम्बन्ध
एवेति वक्तुं युक्तम् ॥४८॥

कर्तुरी । असत्यपीति । अभ्यासिनोऽतीति भावः । त्रिशेषेति । अनवकाशात्वादित्यर्थः ।
विषयविभागाऽज्ञानेति । अग्रावेव कर्मसंज्ञा, माणवक एवाऽपादानव्यभिचारेण स्यादिति
भावः । तमग्रहणे त्विति । तच्च तत्रा 'वारणार्थोऽग्रा'मिति सूत्रे उपपादितम् ।

इहोच्यते—‘ओदन पचती’ति, यद्योदन. पच्येत द्रव्यान्तरमभिनिर्येत ।
नैष दोषः । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भविष्यति—ओदनार्थास्तण्डुला ओदन इति ।

अथेह कथं भवितव्यम्—‘तण्डुलानोदन पचती’ति, आहोस्वित्—
‘तण्डुलानामोदन पचती’ति ? उभयथाऽपि भवितव्यम् । कथम् ? इह हि
‘तण्डुलानोदन पचती’ति द्वयर्थः पचि., तण्डुलान्पचओदन निर्वर्तयतीति ।

इहेदानीं ‘तण्डुलानामोदन पचती’ति द्वयर्थश्चैव पचिर्विकारयोगे च पष्ठी,
तण्डुलविकारमोदन निर्वर्तयतीति ।

प्र०— इहेति—लोक शास्त्रं च सामान्येन निदिश्यते । लोके प्रयुज्यमानत्वात्,
शास्त्रे चोदाहियमाणत्वात् । द्रव्यान्तरमिति । ओदनशब्दस्य तण्डुलविकारविशेष
वचनत्वात्पचेश्च विहित्युपसर्जनविच्छेदनवचनत्वाभिर्धृत्तस्योदनस्य विच्छेदनान्तरकर
णात् । ओदनार्था इति । गौणार्थाप्रयणनैव सर्वलोकस्य प्रयोगदर्शनादिदमत्र न चोद
नीयं—‘मुख्यस्यैव त्वोदनस्य पुनर्विहितिकरणे कस्मादयं प्रयोगो न भवती’ति ।
विकारविशेषप्रतिपादनाय गौणार्थपरिग्रहः । ‘तण्डुलान्पचती’त्युक्ते विकारान्तरमपि
प्रतीयते । अथेहेति । उभयथा प्रयोगदर्शनात् । प्रकृतिविकृतयो साक्षादुपादानात्तादर्थ्या
त्ताच्छब्दानुपपत्त्या, विच्छेदनवचने तु पचौ ‘तण्डुलानामोदन पचती’ति प्रयोगाऽ-
योगाद्द्रव्यान्तरनिर्धृतिप्रत्ययप्रसङ्गाच्च, निर्वर्तनवचनं तु पचौ तण्डुलानां कर्मभावाऽ-
घटनास्तण्डुलानोदन पचतीति प्रयोगाऽभावप्रसङ्गाच्च प्रभ । इयं पचिरिति ।
विच्छेदनोपसर्जनं निर्वर्तने पचिवतत । तण्डुलान्विच्छेदयन्नोदनं निर्वर्तयतीत्यर्थः । तत्रोप-
सर्जनविच्छेदनत्रयापेक्षं तण्डुलानां कर्मत्वम् । प्रधानभूतनिवृत्तनापेक्षं त्वोदनस्य ।
द्वयर्थश्चेवेति । तण्डुलानां सशब्धिनं विकारविशेषमोदनं विहित्या निर्वर्तयतीत्यर्थः ।
सा च विहित्ति सामर्थ्यात्तण्डुलानामेवेति विज्ञायते ।

उ०— ननु लोकोपि तथा व्यवहारादिहेत्युक्तमत आह—लोक शास्त्रं चेति । नञ्ओदनपाके
कथं द्रव्यान्तरस्योपत्तिरत आह—ओदनशब्दस्येति । भाष्ये—यद्योदन पच्येत तस्योदन
कर्मकं पाको यदि घृद्येतेत्यर्थः । ‘द्रव्यान्तरमभिनिर्येत तस्य च द्रव्यान्तराभिनिर्यति’
प्रतीयतेत्यर्थः । ‘विच्छेदनान्तरकरणादिति । विच्छेदनान्तरप्रतीतिप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु
गौणार्थेन प्रयोगे किं फलमत आह—विकारेति । ओदनस्वरूपेत्यर्थः । विकारान्तरं—
भर्तृनादिरूप, विहित्तिपदेन च पाकफलमात्रमुच्यते । ननुपचयविधिव्यवहारात्प्रयोगद्वयेनापि
भाष्यमेवेति ‘केन प्रयोगेन भाष्य’मित्यर्थकप्रश्नानुपत्तिरत आह—प्रकृतीत्यादि । कर्म-
भावाऽघटनादिति । न हि तत्र तण्डुला निष्पाद्यन्ते इति भावः । ननु फलव्यापारावदयं
सर्वस्यापि इत्यर्थः, नापि तावदोक्तप्रयोगोपपत्तिरत आह—विच्छेदनेति । निवृत्तेरूपद्वितीया-
भावाच्च इत्यर्थत्वमिति भावः । विहित्तिर्या निर्वर्तयतीति । विहित्तिविहित्ति निर्वर्तनं पचैर्यं ।

इह कश्चित्किंचिदामन्वयते—‘सिद्धं भुज्यता’मिति । स आमन्वयमाण आह—‘प्रभूतं सुक्तमस्मामि’रिति । आमन्वयमाण आह—‘दधि खलु भविष्यति’, ‘पयः खलु भविष्यति’ । आमन्वयमाण आह—‘दध्ना खलु भुञ्जीय’, ‘पयसा खलु भुञ्जीये’ति । अत्र कर्मसंज्ञा प्राप्नोति । तद्धि तस्येप्सिततमं भवति ।

तस्याप्योदन एवेप्सिततमो न तु गुणेष्वस्याऽनुरोधः । तद्यथा,—भुञ्जीयाहमोदनं यदि मृदुविशदः स्या’दिति । एवमिहापि ‘दधिगुणमोदनं भुञ्जीय’, ‘पयोगुणमोदनं भुञ्जीये’ति ।

प्र०— इह कश्चिदिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दधिपयसोरीप्सिततमत्वं न त्वोदनस्येति दर्शयति ।

‘तस्याप्योदन इति । दधिपयसोस्तु संस्कारकत्वात्करणभावः । न तु गुणेष्प्यति । गुणेषूपकारकेषु फेवलेषु नाऽस्यादरः, किं तर्हि, तत्संस्कृत ओदन इत्यर्थः । मृदुविशद इति । मृदुव्याऽसौ विशदश्चेति कर्मधारयः । यदि मार्यमात्रे आदरः स्यात्पङ्कमपि भक्षयेत् । विशदमात्रादरे सिकता अपि ।

उ०—‘वैशिष्ट्यं च कश्चिद्विज्ञानाधिकरण्येन, कश्चित्करणत्वेन । विहितविशदेनाऽत्र विष्टेनमेव । एवं च तद्वृत्तानां धात्वर्थकलाभयत्वाऽविवक्षणाच्च द्वितीयेत्यर्थः । पठ्योदनयोगे इति भावः । नन्वेवं विहितैः संवग्म्याकाट्हाऽनिवृत्तेयत आह—सा चेति । ननु पूर्वोक्तेऽर्थेपि मानुः समरतीतिवत्कर्मणः शेषत्वेन पठ्यप्रयोगसिद्धे विकारयोगे पठ्यति भाष्यमनुपपन्नमिति चेन्न, ओदनस्य संवग्म्याकाट्हाऽसत्त्वेन त्रिधायात्र तदनाकाट्हात्वेन तथोक्तेः । पठ्यन्तस्य स्वाकाट्हा-स्वावयवयोग्यतामसमभिव्याहारे तत्रैवाश्रय इत्युत्तरगतोऽनुत्पत्तेरुच्येति दिष्टम् ।

रीप्सिततमत्वमिति । रीप्सिततमस्योऽभिप्रेतपरी कट इति पूर्वपदवाच्यः । नन्वेद-त्वात्प्यादि रीप्सिततममस्य आह—दर्शयति । संस्कारकत्वेनैव तदुद्देश्यम्, न तु धातुका-भयत्वेनेत्यर्थः । अथवा दधिपयोमात्रमोजनेनाऽपि कृती स्यात् । ननु गुणेश्वराऽन्तरे दधि-संज्ञानात्पूर्वमपि प्रवृत्तिः स्यादत आह—फेवलेष्प्यति । मृदुविशद इति । इदं मयो-गानुपपत्तिरत आह—कर्मधारय इति । दर्शयति । एवं च यथा तत्र तथानुगतिरिति ओदन एवेप्सितः, एवमिहापि दध्नादिविहित ओदन रीप्सित इति भावः । अत्रेदं बोध्यम्—‘तस्याप्योदन एवे’त्याद्यस्य त्रिधायात्रोऽवगमिष्यात्वेनैव । ओदन एव पञ्चाभय’रिविष्टा, न तु गुणे दध्नारी तन्मात्रेऽनुरोधः कलाभयव्यतिरेकपक्षार्यः । इत्यान्तेऽनुपपत्तिरिविष्टा, इतिविष्टे देष्टितीति शेषः । रीप्सिततमस्य ‘कारणार्थं’मृदोऽनीत्या तद्व्यर्थकत्वात्तदेष्टा-विवक्षितकपमेव भाष्यसंमनम् । अथवा विहितव्यभिष्टेऽन्ते विष्टेनव्याभिप्रेतवागुमाधाना-नुपपत्तिः, पञ्चकस्य प्रातिविधिवार्थकम् । इमपदिष्टवायां तु पठ्यत्वात्कर्मत्वमेव स्यादभिधाने,

ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्वृत्तस्य कारकत्वे कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः
क्रियेप्सितत्वात् ॥ १ ॥

ईप्सितस्य कर्मसंज्ञायां निर्वृत्तस्य कारकत्वे कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति । गुडं
भक्षयतीति । किं कारणम् ? 'क्रियेप्सितत्वात्' । क्रिया तस्येप्सिता ।

न बोभयेप्सितत्वात् ॥ २ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? 'उभयेप्सितत्वात्' । उभयं हि तस्ये-
प्सितम् । आतश्चोभयं यस्य हि गुडभक्षणे बुद्धिः प्रसक्ता भवति नासौ लोष्टं
भक्षयित्वा कृती भवति ॥ यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुम्, ये त्वेते राज-

प्र०— ईप्सितस्येति । ईप्सिततममेवेप्सितपदेन सामान्यशब्देन निर्दिष्टम् । विशेषेण
सामान्यस्य भावात् । तत्र यन्निर्वृत्तं क्रिययाऽनाधेयविकारं क्रियानिष्पत्त्यर्थं केवल-
मुपादीयते तत्क्रियासंबन्धात् प्राप्यमपि नेप्सितमिति तस्य कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति । यत्र
हि कर्मार्था क्रिया, निष्पत्तिः संस्कारः प्रतिपत्तिर्वा तत्र कर्मेप्सितम् । अन्यत्र तु क्रियैव
प्रतीयमानसंदर्शनादिक्रियापेक्षेयैस्त्वितेति भावः । गुडं भक्षयतीति । भक्षणाय गुडस्यो-
पादानं, न तु गुडाय भक्षणानुष्ठानम् ।

न वेति । गुडभक्षणं यस्येप्सितं तस्य गुडो भक्षणक्रियेप्सितः । यस्मात्प्राप्तौ
गुडस्य दर्शनस्पर्शनादिना कृती भवति, नापि लोष्टादिभक्षणेनेति न भक्षणमात्रमीप्सितं
नापि गुडमात्रमित्यर्थः । ये त्वेत इति । ते हि यां कांचित् क्रियामनुष्ठाय कालमति-

उ०— 'आकडार' सूत्रे 'करणं पराणी'त्यस्याऽसिद्धिरुपपत्तिरिति कर्तृसंज्ञाविषये एवोदाहरणद्वारा-
त्तदभिधानसन्देह इति नाऽस्य तदा त्रमया कर्मत्ववारणमुचितम् । नवीनप्रस्थास्तु विनया
एव, क्रियाशब्दत्वेपि सन्नेष्यमाणत्वात् सति गर्भीकरणात् ।

शङ्कते भाष्ये— ईप्सितस्येत्यादि । जन्वीप्सिततमस्य कर्मत्वादीप्सितस्येत्यनुवादी-
शुक्लोऽत आह— ईप्सिततममेवेति । तमस्याऽन्यार्थत्वमभिप्रेत्य तावत् एवोदोहस इत्यस्ये ।
ननु निर्वृत्तस्यापि काष्ठदेर्विकार्यस्येप्सिततमत्वं विचारवत्तयाऽस्त्येवेत्यत आह— अनाधेय-
विकारमिति । प्राप्यमपीति । क्रियाजन्यसंयोगादिरूपफलाश्रयमपीत्यर्थः । नेप्सितं—
नाभिप्रेतम् । निष्पत्तिसंस्कारप्रतिपत्तीति । निष्पत्तिः— कटादेः । संस्कारः— प्रोक्षणादिना
धीह्लादेः । प्रतिपत्तिः— दाहादिना हयिरादेः । ननु कर्तृक्रिययाप्तुमिष्ट्यमाणं कर्मेत्यर्थस्तत्र
कथं क्रिया स्वात्मनेप्सिता भवेत् । एवं च 'क्रिया तस्येप्सिते'ति भाष्यमनुपपन्नमत आह—
प्रतीयमानसंदर्शनादीति । तज्जन्यारम्भक्रियापेक्षेयैत्यर्थः । ननु गुडभक्षणस्येप्सितत्वे गुडोऽपि
तस्येत्यत आह— भक्षणायेति । भक्षणक्रियोत्पत्त्यर्थमित्यर्थः । शङ्कते भाष्ये— ये त्वेत इति ।

कर्मिणो मनुष्यास्तेषां कश्चित्कंचिदाह—‘कटं कुर्वि’ति । स आह—‘नाहं कटं करिष्यामि, घटो मयाऽऽहृत’ इति । तस्य क्रियामात्रमीप्सितम् ॥ यद्यपि तस्य क्रियामात्रमीप्सितं, यस्त्वसौ प्रेषयति तस्योभयमीप्सितमिति ॥४६॥

‘तथा युक्तं चानीप्सितम् ॥ १ । ४ । ५० ॥

किमुदाहरणम् ? ‘विप भक्षयती’ति । नैतदस्ति । पूर्वेष्वप्येतत्सिध्यति । न सिध्यति । ‘कर्तुरीप्सिततमं कर्म [१. ४. ४६] इत्युच्यते, कस्य च नाम विपभक्षणमीप्सितं स्यात् । विपभक्षणमपि कस्यचिदीप्सितं भवति ।

प्र०—वाहयन्ति, न तेषां द्रव्यविशेषे तात्पर्यम् । तत्र ‘नाहं कटं करिष्यामी’त्यत्र कटस्य कर्मत्वानुपपत्त्या द्वितीया न प्राप्नोतीति कटकर्मिका क्रिया न निषिद्धा भवेत् । तथा ‘घटो मयाऽऽहृत’ इत्यत्र घटस्य कर्मत्वाऽभावादाहृत इत्यत्र कर्मणि निष्ठा न प्राप्नोति । यस्त्वसौ प्रेषयतीति । प्रयोजकचित्तानुवर्तनं तस्य स्वार्थसिद्धये कर्तव्यम् । यदा च विशिष्टकर्मिका क्रिया तेन संपाद्यते तदाक्षानुष्ठिता भवतीति प्रयोजकवत्प्रयोज्यस्याप्युभयमीप्सितमिति भाष्यकारस्याऽभिप्रायः । अन्ये तु प्रयोजककर्त्रेणैव प्रयोज्यस्य कर्तुरनीप्सितमपि कर्मत्वाच्चक्षते । तत्तु प्रयोजकव्यापारस्याऽशब्दार्थत्वात् पूर्वोक्तोदाहरणेऽयुक्तमिति न्यायविदो मन्यन्ते ॥४९॥

तथा युक्तं । कस्य च नामेति । ‘विपमिति वक्ष्ये ‘विपभक्षण’मिति किमर्थमुच्यते । यदि भक्षणमीप्सितं तदा विपमपीप्सितं, विपभक्षणस्य त्वनीप्सितत्वे विप-

उ०—ननु क्रियामात्रेप्सायां हस्तचारुनमात्रेणापि निष्ठेयुरत आह—यां कंचिदिति । स्वाग्यमित्येवमिति । वेतनग्रहणे तात्पर्यात् । तत्रेति । कटस्याऽनिरूपमाणत्वात् । तच्च ‘नाहं करिष्यामी’ति शब्देन प्रतिपादितम् । आहरणक्रियया च घटे निष्पाद्यमाणाः स्पष्ट एव, आहरणकर्तुर्मिषेतयाऽभावश्चेति घटस्य कटस्य च तदभावात् एवेति भावः । समाचरे—यद्यपि तस्येत्यादिना । ननु प्रेषयितुमेषेप्सायामपि न प्रेष्यस्येति तदीयप्रयोगे तयोः कर्मत्वाऽनापत्तिस्तथैवेत्यत आह—प्रयोजकत्वादि । स्वार्थो—वेतनलभः ॥४९॥

तथा युक्तं । तथेति भिन्नं पदम् । ईप्सिततमत्रक्रियाजग्यफलप्रत्यक्ष इत्यर्थः । भाष्ये—किमुदाहरणमिति । पूर्वेण सिद्धिं मन्त्रानस्य प्रश्नः । कस्य च नामेति । सनेष्ट्याविषयादस्य बोधनाप्यर्थः । तदा विपमपीति । कर्मत्वाऽनाल्लिङ्गितभक्षणस्याऽभावादित्यर्थः । ननु युक्त-

कथम् ? इह य एष मनुष्यो दुःखार्तो भवति सोऽन्यानि दुःखान्यनुनिश्चय्य विषमक्षणमेव ज्यायो मन्यते । आतश्चेप्सितं यत्तद्भक्षयति ॥ यत्तद्वन्यत्करि-
ष्यामीत्यन्यत्करोति तदुदाहरणम् । किं पुनस्तत् ? ग्रामान्तरमयं गच्छंश्चौरान्
पश्यति, अहिं लङ्घयति, कण्टकान्मृदनातीति' ।

ईहेप्सितस्यापि कर्मसंज्ञाऽऽस्यतेऽनीप्सितस्यापि यदिदानीं नैवेप्सितं
नाप्यनीप्सितं तत्र कथं भवितव्यम्—ग्रामान्तरमयं गच्छन्वृक्षमूलान्युपसर्पति,
कुड्यमूलान्युपसर्पतीति ? अत्रापि सिद्धम् । कथम् ? 'अनीप्सित'मिति नाऽयं
प्रसज्यप्रतिषेधः—'ईप्सितं ने'ति । किं तर्हि ? पर्युदासोऽयं—'यदन्यदीप्सि-
तात्तदनीप्सित'मिति । अन्यच्चैतदीप्सिताद्यनैवेप्सितं नाप्यनीप्सितमिति ॥५०॥

प्र०—सपि प्राणहरत्वादनीप्सितं भवति । भक्षणक्रियया च विषं नेप्सितं, परिहारादि-
क्रियापेक्षया तु तदीप्सितं भवत्येवेति भक्षणग्रहणेन प्रदर्श्यते । विषमक्षणमपीति ।
यथा ईप्सिततमे लोकस्य सुखप्राप्त्यर्था क्रियायां प्रवृत्तिस्तथा भयादिभ्यो दुःखनिवृत्त्य-
र्थापि विषादिधित्यर्थः । चौरान्पश्यतीति । विषयेन्द्रियसंबन्धसामर्थ्यादर्शनेनाप्यु-
मनिष्टतमा अपि चौरास्तथायुक्ताः पूर्वेणाऽसिद्धकर्मभावा अनेन कर्मसंज्ञया संबध्यन्ते ।

ईप्सितस्यापीति । ईप्सिततमस्यापीत्यर्थः । नायं प्रसज्यप्रतिषेध इति ।
यथाऽधर्माऽनृतादिभिर्हृत्तरपदार्थप्रतिपक्षभूतं वस्तु तत्प्रतिषेधद्वारेण प्रतिपाद्यते तथाऽ-
नीप्सितशब्देनापि द्वेष्यं वस्तु यदभिधीयते तदेव न गृह्यते, किं तु सर्वमीप्सिता-
दन्यदित्यर्थः ॥५०॥

उ०—साधने एव लोके ईप्सितत्वं प्रसिद्धं, न चेदं तथाऽत आह—यथेति । दुःखनिवृत्तिसाधन-
मपि तथेति भावः । क्रियाशब्द ईप्सितशब्दः, सना तत्तत्क्रियोद्देश्यत्वमात्रमुपलक्ष्यत इत्या-
शयेन समाधत्ते भाष्ये—आतश्चेति । एवं पराधीनतया द्वेष्यमपि विषं भक्षणशीत्युपपन्नः
प्रयोग इति भावः । अनिष्टतमा अपीति । अनुद्देश्यता इत्यर्थः । भयजनकत्वात् । इहमपि
द्वेष्यं कर्मेति भावः । पूर्वेणाऽसिद्धेति । सनोद्देश्यत्वं विवक्षितम् । न ह्येते दर्शनादि-
भि योद्देश्यता इति भावः ।

ननु प्रसज्यप्रतिषेधे ईप्सितं कर्म नेत्यर्थः स्यात्स चाऽयुक्तः पूर्वेण कर्मत्वस्येहेतव
आह—यथेति । एवं च 'नायं प्रसज्यप्रतिषेध' इत्यस्य नायं प्रतिपक्षवाचीत्यर्थः । प्रति-
षेधस्य भावविरोधित्वात्तेन तदर्थलक्षणाद्वा । 'ईप्सितं ने'त्यस्य च यदीप्सितप्रतिपक्षमूतं
तदेव नोच्यते इत्यर्थः । 'किं तर्हि'त्यादेश्च भिन्नमात्रमस्यार्थ इति भावः । तत्प्रतिषेधद्वारेणेति ।
भारोपितत्वबोधद्वारेणेत्यर्थः । धर्मभिन्नबोधेऽपि प्रतिपक्षमूतमेव धर्मभिन्नं गृह्यते तथाऽत्र
नेत्यर्थः ॥५०॥

अकथितं च ॥ १ । ४ । ५१ ॥

केनाऽकथितम् ? अपादानादिमिर्विशेषकथामि. ॥ किमुदाहरणम् ?

प्र०— अकथितं च । केनेति । किं साधारण्या कारकसङ्ख्या, अथ विशेषसङ्ख्याभिर-
पादानादिमिरिति प्रश्नः । अपादानादिमिरिति । कर्त्तरि करणे वाऽत्र तृतीया । भूत
कालाद्वाऽत्र न विवक्ष्यते । यथा 'पराजेरसोद' इत्यत्राऽसद्विष्यमाणस्याप्यापादानसङ्ख्या
भवति,—अभ्ययनात्पराजेत्यत इति । तेन हेतुर्कर्तृसङ्ख्यायाः कथयिष्यमाणस्यापि कर्म
सङ्ख्या न भवति । इह 'कारक' इत्यनुवर्तनात्मत्येन कारकत्वेऽकथितस्य कर्मसङ्ख्या
भाव्यमिति सामर्थ्याद्विशेषकथामिरकथितत्वमाश्रीयते । प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां चाऽ-
सङ्ख्याविवचनोऽकथितशब्दो, न त्वप्रधानवाची रूढिशब्दोऽत्राश्रित इति दर्शितम् ।
रूढिषु हि व्युत्पत्त्यर्थमेव नियोपादीयते, न तु प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन । तथा च 'गच्छतीति
गौ'रिति व्युत्पत्ताच्चपि यथा गच्छतीत्युक्ते केनेति प्रश्ने स्थेनेति प्रतिनयनं भवति तथा
गौरित्युक्ते प्रश्नप्रतिनयने न भवति. ॥ किमुदाहरणमिति । 'नटस्य शृङ्गोदी'त्यादानपि

उ०— अकथितं च । 'कथं वाच्यप्रसङ्गे' इत्यस्माद्विशेषक क्रियाशब्दोऽयम् । तत्र कथनस्य
करणाकाङ्क्षात्वाद्भूयोपेक्षितत्वाद्वाह—किमिति । करणस्याऽपि कर्तृत्वेन विवक्ष्यमानमि-
त्येवाह—कर्त्तरिषि । भूतकालाद्वात्र न विवक्ष्यत इति । तत्रापि तु निवृत्तिक्रमेण दुष्टादिभ्यो
निषिद्धिर्दुष्टसमानार्थत्वेन गवादिनियमात्कर्तृरीप्सिततममिष्याद्यप्राप्ती प्रयोगकर्तृगर्भादेः
कर्तृत्वात्तद्विवक्षया द्रुतजनकविवक्षार्था बोध्यम् । न च प्रयोगस्य कर्तृत्वा विवक्षया
कर्तुं प्रयोजकत्वाऽभावात्प्रवृत्तिरिति । अन्तरङ्गत्वात् न च निषिद्धिस्तत्पर्यायविवक्षणात्,
'तत्प्रयोजक इत्यत्र तत्पदेन तत्तत्प्रत्ययोपलक्षणाद्वा । अत एव 'माम गमयती'त्यारिषिद्धिरिति
भावः । परं तत्र माम विनश्यत् । किं च गवादिनियमेन परत्वादस्यापि बाधो दुर्बल इति
दिक् । 'न भवती'ति प्रवृत्तिरिति । पूर्वोक्तविषयाऽभावेन कर्तृत्वविवक्षायामपि स्यात्, अधुना
तु नैवार्थः । परया कर्तृसङ्ख्या बाधार्थिन्यमिदम् । 'कर्मसङ्ख्या भवती'ति शब्दे 'तस्या'विव-
क्षाया'मित्यादि । परं तु स पाठोऽप्युक्तरीत्या विनश्यत् एव । अथैवमपि कारकसङ्ख्यायाः
कथितत्वमेव किं भाष्यतेऽत आह—इहेति । न त्वप्रधानवाचीति । तदुपपत्तेरिति दुष्टादि-
भ्यतिरिक्तविषये सावधानाधिकरणावाधानविषये 'गोदी'ति पदं इत्यादावपि विवक्षायामपि
परत्वात्तेन कर्मत्वात्तिरिति भावः । प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां कर्तृत्वसङ्ख्या कथमिति व्युत्पत्तिरिति—
रूढिषु हीति । कर्त्तृत्वसङ्ख्यातिरिक्तत्वात्प्राप्तेर्गर्भस्य तत्र भावमेव ज्ञानीति भावः । न च
'रूढिर्गो'ति पदहरती'ति गवादीनिष्कार्थत्वेन कथं प्रवृत्तिरिति, न च विवक्षितत्वात् तत्,
तद्विवक्षितत्वात् तद्व्याप्यत्वमात्रेणैव भावति किं वाच्यम् । इहैव तत्तत्प्राप्तिरिति भावः ।

अपराधोपादि विनश्यत् । 'नटस्य शृङ्गोदी'त्यादेः संभवत् । अत्रापि तत्तत् कथं

दुहियाचिरुधिप्रच्छिन्निभिन्निचिजामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

प्र०-कर्मसंज्ञाप्रसङ्ग इति प्रश्नः । अथवापादानादिभिः सर्वस्य विषयस्य व्यापनादुद्हरणाऽसंभवं मत्वा पृच्छति ।

उपयोगनिमित्तमिति । उपयुज्यत इत्युपयोगः—पयःफलादि, तस्य निमित्तं—गवादि । अनेन 'गां दोग्धि पय' इत्यत्र पयस उपयुज्यमानत्वादीप्सिततमत्वं, गोस्तु पयोऽर्थत्वादपादानस्याऽनीप्सिततमत्वं दर्शयति । तथायुक्तत्वाऽभावाच्च गोस्तथा युक्तमित्यनेनापि कर्मसंज्ञा न सिध्यति । अपूर्वविधाविति । 'पूर्वत्व'मन्यत्वोपलक्षणमिति

उ०—ऋणोतीत्यर्थे रूपयोगे हरस्य धैर्य्यापरयाऽनभिधानेन तस्य प्रयोगस्याऽभावात् । अत एव प्रत्याख्यानानेन फलैक्यसिद्धिः । तस्य निमित्तमिति । कर्मनिष्ठकारणवर्धविशिष्टस्य कर्मणो निमित्ततया संबन्धीत्यर्थे इति वदन्ति । स्पष्टमिदं सूत्रशेषे भविष्यति । एतत्फलं तु करणभूतपाप्यादिनिवृत्तिः । तस्य दोग्ध्यापारजनकतयाऽन्यथासिद्धत्वेन विभागविशिष्टपयोरुपकर्मणोऽनिमित्तत्वात् । यत्तु वृत्तिकृता तस्याप्युपयोगनिमित्तत्वमुपेत्याऽपूर्वविधावित्यनेन वारणं कृतं—'विहिता तत्र करणादिसंज्ञे'ति, तच्च गवादीनामपादानत्वाच्चविवक्षायांमिवाऽस्यापि करणत्वाच्चविवक्षायां कर्मत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् । उपयोगपदेन मुख्यं कर्मैत्युक्तम् । 'तस्य निमित्त'मित्यनेन धात्वर्थस्यापारात्माकृतसंबन्धत्वमुक्तम् । 'अन्ववरुणद्धि गां प्रज'मित्यत्रापि पुनर्निर्गमप्रतिबन्धेन स्थितिर्यथैवमर्थः । एवं च तत्र प्रतिबन्धाऽनुकूलत्वापारात्माग्रजस्य गोसंबन्धोऽस्यैव । उपयोगसाहचर्याच्चाऽग्रे गुणपदेनाप्यस्यैव ग्रहणम् । तेन संबन्ध्यते धात्वर्थस्यापारानन्तरमित्यर्थे बहवः ।

अनीप्सिततमत्वं दर्शयतीति । इदं च विभागजस्यबहिर्देशसंयोगानुकूलत्वापारार्थत्वे बुद्धातोर्बोध्यम् । यदा तु त्याजनाऽर्थस्तदा प्रयोजकस्यापारेणेप्सिततमत्वमस्त्येवेति बोध्यम् । इदं चाकटारसूत्रभाष्ये भवितम् । तथायुक्तत्वाभावाच्चेति । फलाश्रयत्वाऽभावादित्यर्थः । अपूर्वविधाविति । कर्मसंज्ञापेक्षया पूर्वसंज्ञानां विधिविषयाभावे इत्यर्थः । यत्वेतद्विधेय-कर्मसंज्ञापेक्षया पूर्वसंज्ञाविषयाभावे इत्यर्थे इति, तच्च । अनेन वा पूर्वेण वा कर्मत्वे विशेषाऽभावात् । न च पूर्वविषयकर्मत्वाऽविवक्षायां कर्मत्वार्थमिदं पठ्यपवादः । एवं च संबन्धत्वेन बोधार्थमिदमिति वाच्यम् । सर्वसूत्रबोधिते कर्मसंज्ञकेऽर्थे विहितप्रत्ययानां कर्मत्वशक्त्यैव कर्मबोधकत्वात् । किं च 'कत्तु'रित्याद्यपि पठ्यपवाद एव, तदभावे तद्विषये पठ्या एव प्राप्तेः । अनेनाऽपादानत्वाच्चविवक्षायां, सर्वथा तदप्राप्तौ वा गवादेज्जनकत्वसमानाधिकरणशक्तिविशेषेणाऽन्वयविवक्षायामनेन कर्मत्वं भवतीत्युक्तम् । 'परविधावपी'त्याद्युक्तम्,

ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तिमाचरितं कविना ॥

दुहि—गां दोग्धि पयः ॥ नैतदस्ति । कथिताऽत्र पूर्वाऽपादानसंज्ञा* ।

प्र०—परविधावपीयं संज्ञा न भवति । ब्रुविशासिगुणेनेति । ब्रुविशास्योर्गुणः साधनं प्रधानं कर्म धर्मादिकं, तेन च यत्सचते संबध्यत इत्यर्थः । क्रियायाः साध्यत्वात्प्राधान्यं, तदर्थत्वात्प्रयुक्तेः, कारकाणां गुणत्वम् । कविनेति । कविशब्दो मेधाविवचनः, क्रान्तदर्शनात् । दुह्यादीनां चार्थोपलक्षणायोपादानात्पर्यायप्रयोगेऽपि कर्मसंज्ञा भवति । ननु 'गां दोग्धि पयः' इत्यस्याऽयमर्थः—गौः पयस्त्यजति, देवदत्तो गवा पयस्त्याजयति । तत्र प्रयोजकव्यापारेणाऽऽप्यमानत्वाद्गौः सिद्धं कर्मत्वम् । नैतदस्ति । यथा श्यन्तेषु धातुषु क्रियाविष्टः प्रयुज्यत इति प्रतीतिः, नैवमिह, निष्क्रियस्यापि गवादेर्दोहनादपि विनियोगात् ।

गां दोग्धीति । दोहेनाप्यमानत्वेऽपि गोरीप्साप्रकर्षाऽभावात्तमप उपादानात्प्रक-

उ०—उक्तरीतिः । गुणः साधनमिति । क्रियानिरूपितं वाच्यं गुणत्वम् । भार्थं लृप्तेदपत्वात् प्राधान्यमिति बोध्यम् । सचत इति । 'घात्वर्थव्यापारादन्तर'मिति शेषः । 'पय सेचने' इत्यतोऽनुदात्तेतः संयमातेः कर्मव्यापारे वर्त्तमानाश्रयनेपदम् । 'पय समाये' इत्ययं तु परस्मैपदी । भाष्ये—आचरितम् । व्यवहृतमित्यर्थः । क्रान्तदर्शनादिति । क्रान्तदर्शनत्वादित्यर्थः । 'कविः क्रान्तदर्शनो भवती'ति निरुक्तादिति भावः । क्रान्तानि दर्शनानि येनेति विग्रहः । स चाऽत्र पाणिनिरिति बोध्यम् । अर्थोपलक्षणायेति । अत एव 'शकारमसि बोधित' इति 'परस्मैपदाना'मित्युक्ते भाष्ये वृत्तिपर्यायस्य शुद्धिर्द्विकर्मकप्रयोगः सङ्गच्छते । केचित्तु शुद्ध्यापारद्वयार्थत्वे 'कर्तुं'रित्यनेन द्विकर्मकत्वे प्रधानव्यापारजन्यफलाश्रयत्वेन प्रधानकर्मणि केनोक्तप्रयोगोपत्तरर्थपरत्वे मानं चिन्तयमित्याहुः ।

गरा पय इति । इदं चिन्तयम् । 'त्याजिष्ठैः फलमुत्थातै'रित्यादिप्रयोगाद्,

'सारेर्माहेस्तथा मोचेस्त्याजेर्दापेश्च'संग्रहः ।

कारिकायां च शब्देन सुधाकरमुखैः कृतः ॥'

इत्युक्तेऽथ गत्यादिसूत्रे एषामुपसङ्ख्यानानुषङ्गकतया कर्षेरि तृतीयाया दुर्लभाशदिति केचित् । यस्तु तस्य भाष्यानुकूलत्वेन, गमकाऽभावेन च गत्यादिसूत्रे नोपसङ्ख्यानम् । 'त्याजिष्ठै'रित्यादिप्रयोगाच्च चिन्त्या एव, कैयटस्वरसादित्याहुः । सिद्धं कर्मत्वमिति । 'कर्तुं'रि-स्तत्तम'मित्यनेन । निष्क्रियस्यापीति । तद्व्यापाराऽप्रतीतावपि दोहनादिविपर्येऽस्य प्रयोगादित्यर्थः । एषं च विभागस्य संयोगानुपलब्ध्यापारमात्रस्य घात्वर्थत्वे गोरवधित्वात्तद्विवक्षाया-सिद्धमावश्यकमिति भावः । दोहेनाप्यमानत्वेऽपि । दुह्यात्वर्थगोपनिष्ठव्यापारस्य-

दुहि ॥ याचि—इदं तर्हि—पौरवं गां याचत इति ॥ नैतदस्ति । कथिताऽत्रापि
पूर्वाऽपादानसंज्ञा* ॥ न याचनादेवाऽपायो भवति । याचितोऽसौ यदि ददाति
ततोऽपायेन युज्यते । याचि ॥ रुधि—अन्ववरुणद्धि गां व्रजम् ॥ नैतदस्ति ।
कथिताऽत्र पूर्वाधिकरणसंज्ञा । रुधि ॥ प्रच्छि—माणमकं पन्थानं पृच्छति ॥

प्र०—येस्य विवक्षितत्वादप्राप्ता कर्मसंज्ञाऽनेन विधीयते । दुह्यादिपरिगणनाद्गतस्य शृणोती-
त्यादौ न भवति । कथिताऽत्रेति । गोः पय आदत्त इत्यर्थाऽवगमात् । पौरवं
गामिति । पौरवेण गां दिदापयिष्यत इत्यर्थः प्रवीयते, गोश्चेप्सिततमत्वं, न पौरवस्य ।
कथिताऽत्रेति । 'पौरवाद्गां जिघृक्षत' इत्यर्थसम्प्रत्ययात् । न याचनादेवेति ।
याचिताऽपि याचनकाले नाऽभ्यवस्यति, नूनमस्मादिदं वस्तु निर्गत्य मां प्राप्नोतीति
भावः । अन्ववरुणद्धीति । गौर्व्रजं प्रविशति, गवा व्रजं प्रवेशयतीत्यर्थः । कथितेति ।
गां व्रजे स्थापयतीति सम्प्रत्ययाद्व्रजस्य स्थानकियापेक्षमाधारत्वम् । माणवकमिति ।

उ०—गोनिष्ठस्यापाररूपफलाभयत्वेऽपीत्यर्थः । ईप्साप्रकर्षेति । विभागजन्यसंयोगानुकूल-
स्यापारानुकूलस्यापारस्य दुह्यर्थत्वे इदम् । उद्देव्यस्याभावाद्वापारजन्यफलाभयत्वा-
भावाच्च तत्तु पयस्येवेति भावः । अप्राप्तेति । 'तथा युक्त'मित्यपि न, ईप्सितत्वस्य
सत्त्वेनाऽनीप्सितत्वाभावादिति बोध्यम् । विम्यमिदम् । 'गां दोग्धि पयः परत्वाकर्तुंस्मिन्-
तममिति कर्मत्व'मित्याकारसूत्रस्य भाष्यविरोधात् । तत्र सूत्रे आत्पात्तफलाभयत्वकूपस्यै-
वेप्सिततमत्वस्य ग्रहाण्य । तस्मात्पथोनिष्ठविभागजन्यसंयोगानुकूलस्यापारस्यैव धात्वर्थत्वे इदं
भाष्यमिति तथैवम् । एवमग्रेपि । पूर्वकूपेऽर्थेऽपादानत्वाऽविवक्षाभिप्रायेण सिद्धान्तिन उदा-
हरणदानं, तदज्ञानतः पूर्वपक्षिणः खण्डनमित्येव सारम् । किं च 'तण्डुलानोद' पक्षतीत्यत्र
द्वयर्थत्वेन द्वयोरपि 'कर्तुं'रित्येव कर्मत्वमिति तत्सूत्रस्य भाष्यविरोधः । स्वर्गीया गवीव
तण्डुलेष्वपीप्साप्रकर्षाभावात् । ननु विभागजन्यसंयोगानुकूलस्यापारार्थकत्वेऽपादानत्वाऽप्राप्ते-
राह—गोः पय इति । एवं चेदप्यर्थकदुह्यातुयोगेऽपादानत्वप्राप्त्याऽस्याऽप्रवृत्तिः । पूर्वोक्तार्थे
तु सिद्धमेव कर्मत्वमिति भावः । एवमग्रेपि बोध्यम् । अत एव 'सिद्धाऽत्र कर्मसंज्ञे'ति
'कथिता पूर्वा कर्मसंज्ञे'ति वा नोक्तम्, कर्मसंज्ञाया विधेयत्वात्तदतिरिक्तपूर्वविधेरेवाऽपूर्व-
विधावित्यत्र ग्रहणौचित्यादिति तात्पर्यम् । तदविवक्षायामुदाहरणत्वं त्वसौ न जानाति । ननु
दुद्विकृताऽपायमादाय संज्ञा स्यादत आह—याचिताऽपीति । एवं च दुद्विकृतस्याऽपि
तस्याऽभाव इति भावः । गवा व्रजमिति । बलारुक्कारेण प्रवेशनस्यैवावश्यक्यर्थतया नाऽयं
समानार्थो कथेरिति भावः । गौर्व्रजे तिष्ठति गां व्रजे निर्गमप्रतिबन्धेन स्थापयतीत्यर्थोऽभि-
प्रायेणैवोदाहरणमधिकरणत्वाऽविवक्षाभिप्रायेण । तदज्ञानतस्तु खण्डनं पूर्ववत् । दुद्विकृतोऽ-

नतदस्ति । कथिताऽत्र पूर्वाऽपादानसंज्ञा* ॥ न प्रश्नादेवाऽपांयो भवति ।
 शृष्टोऽसौ यद्याचष्टे ततोऽपायेन युज्यते । प्रच्छि ॥ भिक्षि-पौरवं गां भिक्षते ॥
 नैतदस्ति । कथिताऽत्र पूर्वाऽपादानसंज्ञा* ॥ न भिक्षणादेवाऽपायो भवति ।
 भिक्षितोऽसौ यदि ददाति ततोऽपायेन युज्यते । भिक्षि ॥ चिञ्—वृक्षमवचि-
 नोति फलानि ॥ नैतदस्ति । कथिताऽत्र पूर्वाऽपादानसंज्ञा* ॥ ब्रुविशासि—
 ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते—सम्बध्यते तद्वोदाहरणम् । किं पुनस्तत् ? पुत्रं
 भूते धर्मम्, पुत्रमनुशास्ति धर्ममिति ॥ नैतदस्ति । कथिताऽत्र पूर्वा संप्रदान-
 संज्ञा* ॥ तस्मात् श्रीण्येवोदाहरणानि । पौरवं गां याचते, माणवकं पन्थानं

प्र०—आचिदयापयिपति पन्थानं माणवकेनेत्यर्थः । कथितेति । 'माणवकान्मागौपदेशं
 जिघृक्षत' इति सम्प्रत्ययान् । न प्रश्नादेवेति । प्रश्नमात्रमनङ्गीकृताऽपायं धात्वर्थः
 इत्यर्थः । भिक्षिर्पाचिवद्वयाख्येयः । अथ याचिभिक्षयोरेकार्थत्वात्किमर्थमुभयोऽपा-
 दानम् ? उच्यते—अनुनयार्थस्याऽपि याचेर्महणार्थम् । तेनाऽग्निनीतं विनयं याचत
 इत्यत्रापि कर्मसंज्ञा भवति । वृक्षमिति । वृक्षेण त्याजयति फलानीत्यर्थः । कथितेति ।
 वृक्षात् फलान्यादत्त इत्यर्थाऽवसायान् । पुत्रमिति पुत्रो धर्मं प्रतिपद्यते, पुत्रं धर्मं
 प्रतिपादयतीत्यर्थः । कथितेति । धर्मण वचनानुशासनकर्मणा पुत्रस्याऽभिप्रेय-
 माणत्वात् ।

उ०—प्यपायो मास्तीत्याह—प्रश्नमात्रमिति । एवं च प्रश्नस्य सिद्धेयाऽत्रनकत्वेन वृष्टिं प्रति
 माणवकस्याऽपादानत्वं न प्रत्यक्षमिति भावः ।

अनुनयार्थस्यापि याचेरिति । भिक्षोस्तुमयार्थत्वेन विनिगमनाविरहात्किमयमिदम् ।
 किं बोधयार्थकयाचिमहणेनैव सिद्धे भिक्षिमहणमर्थप्रदणाऽभावे लिङ्गमेवोचितम् । एवं च
 'वृक्षमवचिनोती'त्यपि वृक्षात्फलाभ्यादत्त इत्यर्थे एवोदाहरणम् । तद्विवक्षायामुदाहरणमिति
 तु न जानाति पूर्वपक्षी । विषयतामवस्थाप्यच्छिन्नज्ञानानुद्वेगं वचनरूपो दयापातो दत्ता-
 हेत्यर्थः । सम्प्रदानवाऽविवक्षायामुदाहरणमिति तु न जानाति । ६५टोप्ताये तु 'कर्म'रिति
 सिद्धमेव कर्मत्वम् । भाष्ये—तस्मान्श्रीण्येवेति । यदि तेष्वपायाऽग्नीनिगदा प्रीतिः ।

पृच्छति, पौरवं गां भिक्षत इति ।

अथ ये धातूनां द्विकर्मकास्तेषां किं कथिते लादयो भवन्त्याहोस्विद-
कथिते ? कथिते लादयः ॥ कथिते लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि का कर्तव्या ?

प्र०— अथेति । सर्वोदाहरणवाद्याचार्य उदाहरणत्रयवादिनं स्वमतात्प्रच्याययितुमाह ।
इहाऽसङ्कीर्तितपर्यायस्याऽकथितशब्दस्य ग्रहणे विवक्षाभेदाद् 'गां दोग्धि पय' इत्याद्यपि
भवति, 'गोर्दोग्धि पय' इत्याद्यपि । पूर्वोक्ते तूदाहरणत्रये कर्मसंज्ञैवेत्येषा व्यवस्था ।
अप्रधानवचनाऽकथितशब्दोपादाने त्वपादानसम्प्रदानसंज्ञे बाधित्वा दुष्पादिषु कर्म-
संज्ञैव स्यादित्यसङ्कीर्तितपर्यायमकथितमिहाश्रितम् । तत्र कर्मणि लादय उत्पद्यमानाः
प्राधान्याऽप्राधान्याभ्यां भिन्नकथ्यमनेकं कर्म युगपदभिधातुमसमर्थाः किं प्रधान-
कर्मण्युत्पद्यन्ते अथ गुणकर्मणीति प्रश्नः ।

उ०—अकथितत्वं च सर्वथाऽप्राप्ताऽपादानत्वादिकमेव । याचतेश्च स्वस्वनिवृत्तिः—स्वस्वतोप-
पत्त्युक्तो व्यापारविशेषोऽर्थः । तत्र स्वावे पौरवस्य जनकतासमानाधिकरणनिरूपकत्वेनाश्रयः ।
पृच्छेस्तु मिज्ञासाभिप्रायार्थज्ञानानुक्तो व्यापारोऽर्थः । व्यापारे च माणवकस्य जनकत्व
मात्रेणाश्रय इत्यप्राप्तकर्मत्वार्थमिदम् । यदि तु तेष्वप्यपारप्रतीतिस्तदा तेष्वपि पूर्व-
विविधविषयसत्त्वात्तन्मपि जोदाहरणानि । परिगणिताऽतिरिक्ते च तवाऽप्येतत्प्रवृत्तिरनिष्टेति
सूत्रमिदमसङ्गतमित्येतत्तात्पर्यम् ।

उदाहरणत्रयवादिनमिति । सूत्राऽसङ्गतिवादिनमित्यर्थः । विवक्षाभेदादिति । अपा-
दानत्वविवक्षायां पञ्चमी, तद्विवक्षायामनेन कर्मत्वमित्यर्थः । कर्मसंज्ञैवेति । तन्निष्ठययोगे
सर्वदाऽप्याऽप्रतीतेरिति भावः । 'न हि भावनादेवेत्यादेर्भाष्ये पूर्व' सिद्धान्त्युक्तिवाद्,
'याचितापी'त्यादिना बौद्धाऽप्याऽभावस्यापि स्वयं कथनादिति तात्पर्यम् । एषा व्यवस्थेति ।
सिद्धान्तिनः संमतेति भावः । अपादानसम्प्रदानसंज्ञे इति । अपादानत्वादिविवक्षायामपीति
भावः । 'अगदवरुणद्दि गां व्रज'मित्यत्राऽधिकरणसंज्ञावाचस्पेदमुपलक्षणम् । यदि तु प्रजोऽपि
प्रधाने तदा तत्रैव कर्मत्वं स्यादित्यस्योपलक्षणं बोध्यम् । कर्मसंज्ञैवेति । 'तथा युक्त'मित्य-
स्याऽत्र संबन्धो नास्तीति भावः । प्रश्न इति । सर्वोदाहरणवादिन इति भावः । सूत्राऽसङ्गति-
वादिन उत्तरं—अकथित इति । 'कतुंतीप्सिततम'मित्यादिना कृतकर्मसंज्ञे हर्यर्थः । तद्व्या-
चष्टे—प्रधाने इति । तत्र हेतुमाह—प्रधानेति । कारकत्वाऽभावादिति । कर्त्रादिपद-
काव्यसमत्वाऽभावादित्यर्थः । इदं तु सूत्रं सूत्रमेवाऽपूर्वविधावित्युक्तेरिति भावः । सर्वोदाह-
रणवादी 'पुतत्सूत्रोदाहरणत्वेन संमते गुणकर्मणि का कर्तव्ये'तिसूत्राऽसङ्गतिवादिनं पृच्छति—

कथिते लादयश्चेत्स्युः षष्ठीं कुर्यात्तदा गुणे ।

कथिते लादयश्चेत्स्युः षष्ठी गुणकर्मणि तदा कर्तव्या । 'दुह्यते गोः पयः'
'याच्यते पौरवस्य कम्पल इति ॥ कथम् ?

अकारकं 'ह्यकथितात्

अकारकं ह्येतद्भवति । किं कारणम् ? 'अकथितात्' ।

कारकं चेत्तु नाऽकथा ॥

अथ कारकं नाऽकथितम् ॥ अथ कारके सति का कर्तव्या ?

कारकं चेद्विजानीयाद्यां यां मन्येत सा भवेत् ॥

कारकं चेद्विजानीयाद्या या प्राप्नोति सा 'सा कर्तव्या । 'दुह्यते गोः
पयः' । 'याच्यते पौरवात्कम्पल' इति ।

प्र०- कथित इति । प्रधाने ईप्सितवत्त्वे इत्यर्थः । प्रधानाऽप्रधानसभिधौ प्रधानस्यैवाऽ-
भिधानस्य न्याय्यत्वात् । अथवाऽपरः कथितस्यैवाऽभिधानं मन्यते, अकथितस्य तु
कारकत्वाऽभावादभिधानाऽसम्भवमवैति । यद्वयसि 'षष्ठीं कुर्यात्तदा गुणे' इति ।
अकारकमिति । अपादानादिष्वेव विशेषेषु कारकत्वं सामान्यं स्थितं न तु विशेष-
रहितस्य सामान्यस्य स्थितिरस्तीति भावः ।

अथ कारक इति । यदा विशेषाश्रयणादस्ति सामान्यमित्यर्थः । यां
यामिति । उद्देश्य एव वीप्सा प्रतिपन्नेति 'सा भवे'दिति प्रतिनिर्देशेन विवक्षिता ।
दुह्यते गोरिति । अपादानं गौः । याच्यते पौरवादिति । ननुदाहरणत्रयवादी

उ०-कथिते लादिभिरिति । सूत्राऽसप्रतिवादी किं गवादि सत्तापादानरवादिना न विवक्षितमुत
विवक्षितमिति विवक्ष्याऽऽद्ये आह—षष्ठीमिति । गुणे—तव गुणकर्मत्वेनाऽभिमतम् । यदि
पौरवाहरणत्रयमस्य वादिनोऽभिमतं स्यात्तदा 'पौरवस्य याच्यते' इति षष्ठीहरणमसङ्गतम्,
अनेन कर्मत्वे दोषात्वाऽभावादिति बोध्यम् ।

षष्ठां हेतुमाह—अकारकं हीति । अकथितादिति मायमधाने निर्देशः । अत्रिदं
'अकथितत्वा'दित्येव पाठः । अपादानादिष्वप्याऽभावात्कारकज्ञेयमितिः । अस्य
सूत्रस्याऽसङ्गत्याऽनेन कर्मत्वस्याऽप्राप्तेरिति भावः । तदेवाह—अपादानादिष्वेवेति । एतदेव
व्यतिरेकमुखेनोपपाद्यति भाष्ये—कारकं चेत्तु नाऽकथेति । एवं चेद् सूत्रमसङ्गतमेवेति
भावः । अपूर्वविधानियस्य न पूर्वविधावप्याऽभावे इत्येवाऽर्थो न तु तद्विषयाऽविश्रयाप-
मिसीत्यभिभावः । अपादानत्वादिरूपेण विवक्षारूपे द्वितीयपक्षे आह—अथ कारके इति ।

कथितेऽभिहिते त्वविधिस्त्वमतिगुणकर्मणि लादिविधिः सपरे ।

कथिते लादिभिरभिहिते त्वविधिरेष भवति । किमिदं त्वविधिरिति ? त्वविधिस्त्वविधिः । 'त्वमतिः' । किमिदं त्वमतिरिति ? त्वमतिस्त्वमतिरिति । नैवमन्ये मन्यन्ते ॥ कथं तर्ह्यन्ये मन्यन्ते ? 'गुणकर्मणि लादिविधिः सपरे' ।

प्र०—पौरवस्य कर्मत्वमिच्छत्येवेति कथं पौरवादित्युक्तम् ? अत्रोच्यते,—न्यायस्य समान-
स्यादत्राप्यपादानत्वं मन्यते । तथा हि—'याच्यते पौरवात्कम्बल' इत्यस्य पौरवात्कम्बल
आदिः स्यत इत्यर्थः । ततो बुद्धिकृतस्याऽत्राऽपायस्य सम्भवः ।

कथित इति । प्रधानकर्मणि लादिभिरभिहिते तवेयं मतिर्यदुक्तं 'गुणे षष्ठी
भवति चतुर्थीपञ्चम्यौ चेति । तव विधिस्तत्र मतिरिति । अस्त्वपदेन विग्रहः । 'त्व'-
शब्दस्त्वन्यवाची । यथोक्तं त्वः पर्य'मिति पस्पशायामुक्तम् । युष्मदर्थस्याऽपि त्वपेक्षा-
वशादन्यत्वमस्तीत्येवमुक्तम् । इदानीं न्याय्यं पञ्चदशयति—गुणकर्मणीति । लादयो—

उ०—तद्व्याचष्टे—यदा विशेषेति । 'अस्ति सामा-य'मित्यस्य 'तदा का कर्तव्ये'ति शेषः । तदा
न शेषत्वमिति भावः । कर्मत्वमिच्छत्येवेति । कर्मरश्मवेच्छनीत्यर्थः । ततो बुद्धिकृतस्येति ।
पूर्वं च सूत्राऽसङ्गतिरेवाऽस्य मते इति भावः । 'तस्मात् श्रीण्येवे'ति भाष्यं मनुक्तरीत्या
व्याख्येयम् । एव च भाष्ये पष्ठयुच्चारणवदेवेदं पञ्चम्युच्चारणं पूर्वपक्षिणः, न त्वेतद्व्याप्ति-
वशात् याच्योने पञ्चम्यभिमतोति अभिसन्ध्यम् । 'न याच्यनादेवे'त्यादेः पूर्व' सिद्धाभ्युक्तित्वात् ।
,अतः,पूर्वा'पादानत्वं मन्यते' इत्युक्तम् ।

सर्वोदाहरणवाचाह भाष्ये—कथितेऽभिहिते इति । प्रधानकर्मणि लादिभिरभिहिते
गुणकर्मणि तस्य—अन्यस्य पदवादेर्विधिरिति त्वस्य—अन्यस्य सप्सारविलक्षणस्य मति-
रित्यर्थः । 'चतुर्थीपञ्चम्याविति । चतुर्थ्युक्तिर्ज्ञासागभिप्रायेण । इदमुपलक्षणं 'प्रज्ञ-
'वहणश्चीत्यत्र सप्तम्यपीति बोध्यम् । ननु तत्र विधिरित्याद्यर्थे 'त्वविधि'रित्यसङ्गतमत-
आह—अस्त्वपदेनेति । युष्मच्छब्दोऽप्यहङ्कारानास्पदचतनत्वेनाऽन्यमेवाऽऽहेत्याह—युष्म-
दर्थस्येति । तद् ध्वनयन्वक्ष्यति भाष्ये—नैवमन्ये मन्यन्ते इति । अनेनेति । परस्परसद्वि-
तस्त्वविषये दुहादौ । 'गुणकर्मणी'त्याचार्योक्त्याऽप्रधान दुहादीनामित्याचार्यान्तरोक्त्या च
सर्वेषामेवैतदुदाहरणत्वम् । 'अपूर्वविधा'वित्यस्य च पूर्वविधिविषयाऽभावे, तद्विषयाऽविव-
क्षायां शेषस्य इति भावः । अत्र गुणकर्तृत्वं—प्रधानकर्मभिन्नत्वम् । प्रधानकर्मत्वं प्रधान-
कर्तृनिष्ठस्यापारज्यफलश्रयत्वम् । तदेदं न्यायपारायणं दुहादिवचनेन कर्मत्वे फलाश्रयत्वाऽ-
भावात् । यन्ते ॥ घर्मादेः प्रधानकर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वाऽभावादिति बोध्यम् । ये
तदेदं देवयानाऽनुददेश्यत्वरूपे, व्यापारद्वयजन्यफलाश्रयत्व—तदभावरूपे वा प्राधान्याऽप्राधान्ये
वदन्ति, तेषां दुहादीनां ह्यर्थतायामपि गवादावीदृशाऽप्राधान्यसत्त्वेन, पयसि च प्राधान्य-
सत्त्वेन सर्वोदाहरणत्वतात्पर्यानुपपत्तिरेवेति दिक् ।

गुणकर्मणि लादिविधयो भवन्ति सह परेण योगेन—‘गतिनुद्धिप्रत्यवसानार्थ-
शब्दकर्मऽकर्मकाणामणि कर्ता स खौ’ [१. ४ ५२] इति ।

प्र०—ल-कृत्य त् सलर्था । गौटुह्यत पय । गौर्दोघ्यया पय । गौर्दुग्धा पय । गाः सुदोहा
पय । अनेन दुह्यादय सर्व एवोदाहरणानीति दर्शितम् । तत्र सन्नप्यपायो यदा न
निवक्ष्यते निमित्तभावमात्रविज्ञेन तु गोमदाऽनेन स्मृता । अपादानादिनिशेषविनि-
र्मुक्त च विद्यते कारकं, यथा ‘नटस्य शृणोती’ति । यतश्च पयोऽर्थी प्रथम गवि
प्रवर्तते ततोऽन्तरङ्गाद् दुह्यादिषु गुणकर्मणि लादयो भवन्ति । सत्यपि चाऽन्तरङ्गत्वे
गवादीनामीप्सिततत्त्वत्वाऽभाव, अन्यार्थत्वाच्च त्रियाप्रवृत्ते । पयमस्त्वविज्ञाया
गोरेवेप्सिततत्त्वम् । यथोक्त‘मपादानमुत्तराणि’ । गा दोघीति । पयोविज्ञाया च
प्राधान्येऽप्यन्तरङ्गत्वाद् गुणे लादय । उक्त च—

‘गुणकर्मणि लादिविधि पूर्वं गुणकर्मणा भवति योगात् ।

मुत्तय कर्म प्रेप्सुयस्माद्गव्येय यतते प्रक् ॥

तस्मान्छुद्धस्य दुहेर्मयति गवा पूर्वमेव सवन्धः ।

गोदुहिना पयसस्तु प्राप्तास्माद्गव्यस्मस्मिन्’ ॥ इति ।

अपादानविज्ञाया तु पञ्चमी भवति—‘गोर्दुह्यते पय’ इति । यदा तु पयो-
विशेषणत्वेन गोर्विज्ञा तदा षष्ठी,—‘गो पयो दोघीति । ‘माणवराय धर्मं व्रते’
इत्यपि भवति यथा धर्मण कर्मणा माणवकस्याऽभिप्रेयमाणत्वं विवक्ष्यते । तद्विष-
याया त्वनेन कर्मत्वम् । सपर इति । उत्तरमूत्रेऽप्ययमेव निधिरित्यर्थः । ‘बोध्यते माण-
वकं धर्म’ ‘भोध्यते माणवकमोदन’ ‘श्राव्यते माणवकं श्लोक’ इति । प्रयोजक-
व्यापारेणाऽऽप्यमानत्वात्माणवकस्य प्राधान्य, धर्मादेस्तु गुणभान । भ्रुवेति ।
अगुणे—प्रधानकर्मणि ।

उ०— निमित्तभावमात्रविज्ञेति । त्रियाजनकत्वमात्रविज्ञेयार्थः । परिगणनपत्र ददा-
यति—अपादानादिनिशेषेति । ‘गुणकर्मणि लादिनिधि’तिवर्थस्य श्यावसिद्धय ददायति-
यतमेति । मयैव पूर्वैष सिद्ध स्यादत आह—सत्यपि चेति । वस्तुत इति तत्तत्त्वसत्त्वेपि
न हति । ‘भाट्टशार’मूत्रत्वमात्रोपपत्तिश्च प्रागुक्तैरेव निरस्यते । किं च विभागज
सवोगानुद्धृत्वापारानुद्धृत्वापारार्थक्यं तदुदाहरणे भावद्वयकमुपयो प्राप्तये । तत्र
विभागस्य सवगिधदयाऽऽकाङ्क्षात्वेन पयसोऽविशति वस्तुमध्यगतम् । प्रसिद्धेप्रयोग इति
त्वम्यन् । किं च व्यापारद्वयाऽर्थत्वे गुणवगोपाण्यपारजग्यजलाश्रयापरूप गो प्राधान्य
मादाय तत्रैव कर्मणि लादय । तत्र च ‘प्रधानकर्मण्यपार’इत्यादिना वक्ष्यति । यदा त्वे-
व्यापारार्थत्वं दुहादीनां तदाऽनेन कर्मत्वे तादताप्राधान्यस्य शब्दभावात्तत्र लादप्राप्ती ‘गुण-
कर्मणि लादय’ इत्युक्तम्, ‘गव्यते आम देवदत्त’इत्यादी देवदत्तस्य मनुकमेव प्रधानकर्म-
मिति दिक् । अन्तरङ्गत्वात्ति । प्रधानव्यापाराऽन्तरङ्गव्यापयो समन्वार । ‘गतिनुद्धि’ति-
मूत्रस्य नियमत्वपराद् हेतुमति चे‘निमूत्रत्वमात्रादन्तरङ्गव्यापारप्रधानव्यापारस्य वदव्यापाराऽ-
व्यापारस्य वाचनिकत्वमेवेत्यपरे । उक्तं चेति । ‘इतिने’ति चेत् । ‘पूर्वं गुणकर्मणे’त्यस्य

ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाऽप्यगुणे तदनल्पमतेर्वचनं स्मरत ॥

ध्रुवयुक्तिषु चेष्टितयुक्तिषु चाऽप्यगुणे कर्मणि लादयो भवन्ति, एतदनल्प-
मतेराचार्यस्य वचनं स्मर्यताम् ॥ अपर आह—

प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ।

प्रधानकर्मण्यभिधेये द्विकर्मणां धातूनां कर्मणि लादयो भवन्तीति वक्त-
व्यम् । अजां नयति ग्रामम् । अजा नीयते ग्रामम् । अजा नीता ग्राममिति ।

अप्रधाने दुहादीना

अप्रधाने दुहादीनां कर्मणि लादयो भवन्तीति वक्तव्यम् । दुह्यते गौः
पयः ।

प्र०— ध्रुवयुक्तिषु—अकर्मकेषु, चेष्टितयुक्तिषु च—गत्यर्थेषु च लादयो भवन्ति ।
पूर्वाचार्यप्रसिद्धया ध्रुवयुक्तयोऽकर्मका उच्यन्ते । तेषां हि क्रिया स्वात्मन्येवाऽवस्थिता
न तु कर्मार्था । तत्र ध्रुव इव ध्रुव इति स्वात्मनिष्ठोऽकर्मको धात्वर्थ उच्यते । तेन
'मासमास्यते देवदत्तः' 'शाप्यते क्रोशं देवदत्त' इति प्रयोग्ये देवदत्ते प्रयोजक-
व्यापारस्य तत्रैव पूर्वं संनिपाताद्लादयो भवन्ति । तथा 'गम्यते ग्रामं देवदत्त' इत्यत्रापि ।
अनल्पमतेरिति । मेधाविन आचार्यस्येत्यर्थः । स्मरतेति । आगमस्याऽविच्छेदमतेन
दर्शयति ।

आगम एवाऽयं न स्वमतिपरिकल्पनेति दर्शयितुमाह—अपर इति । अजा
नीयत इति । अजायाः प्राधान्यान्नेतुश्च तस्यामेव पूर्वं क्रियाप्रवर्तनादन्तरङ्गत्वाच्च तस्या-

उ०—'यत' इति शेषः । एवं गुणकर्मयोगे हेतुमाह—मुख्यं कर्मेति । शुद्धस्य दुहेः—पयोऽ-
नन्वितस्य दुहेः । तदेवाह—पूर्वमेवेति । पयःसंबन्धात्पूर्वमेवेत्यर्थः । गोदुहिना—गवा-
न्वितदुहिना तु । यतः प्रागावा संबन्धस्तस्मात्तस्मिँल्लादय इत्यर्थः । उत्तरसूत्रे इति । 'गति-
शुद्धी'तिसूत्रे, 'हृक्को'रितिसूत्रे चेत्यर्थः । अयमेव विधिरिति । अयमेव प्रकार इत्यर्थः ।
माणवकस्य प्राधान्यमिति । एवं च प्रयोज्यव्यापारजन्यकलाभयो गुणकर्मैत्यर्थः ।
स्वात्मन्येव—स्ववानात्मा यस्य तस्मिन्कर्तृरीत्यर्थः । स्वसमानाधिकरणफलापेक्षितं यावत् ।
न तु कर्माऽर्थेति । न कर्मनिष्फलाऽर्थेत्यर्थः । अकर्मको धात्वर्थ इति । तेन युक्तिः—
सम्बन्धो येषामित्यर्थः । एवं 'चेष्टितयुक्ति'पदमपि व्याख्येयम् । तत्रैव पूर्वमिति । अनेनाऽ-
न्तरङ्गत्वमपि तस्य दर्शितम् । अनया युक्त्या बुद्धिप्रत्ययसामर्थ्यापि प्रधान एवाऽपत्ति-
रिति,—अस्याऽर्थस्य धाचनिकत्वमेव युक्तम् । आगमस्य—परम्परोपदेशस्य ।

प्रधानकर्मणि ग्रह्यतौ युक्तिमाह—अजाया इति । 'ध्रुवचेष्टितयुक्तिष्विति पूर्वश्लोकेऽपि
चेष्टितयुक्तिष्वेन नयत्यादीनामपि ग्रहणमिति न तस्य न्यूनता । प्राधान्यं चाऽजायाः कर्तृ-

एयन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥

'एयन्ते कर्तुश्च कर्मणो लादयो भवन्तीति वक्तव्यम् । गम्यते 'यज्ञदत्तो ग्रामं देवदत्तेन ।

के पुनर्धातूनां द्विकर्मकाः ?

प्र०—मेव लादयः । एयन्ते कर्तुश्च कर्मण इति । कर्तुः सतो एयन्ते धातो कर्मणो वाचका लादयो भवन्ति । 'गतिबुद्धी'त्यनेन यस्य प्रयोग्यस्य कर्मसंज्ञा विधीयते तस्मिन्वाच्ये सर्वेषु गत्यर्थादिषु धातुषु लादयो भवन्तीत्यर्थः । पूर्वश्लोके तु भेदेनोक्तं,— गत्यर्थाऽकर्मकेषु प्रधाने कर्मणि, बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु तु 'सपर' इत्यनेन वचनेन लादयो गुणकर्मणि । प्रयोग्यकर्मण्येव लादयो दृश्यन्ते इत्येकेषां मतम् । 'माणवकं धर्मं बोधयती'त्यादावनियमतो गुणप्रधानभाव इत्याहुः । धर्मप्रतिपादनपरत्वे वाक्यस्य धर्मस्य प्राधान्यं, माणवकस्य गुणभावः । माणवकसंस्कारपरायां ॥ प्रवृत्तौ—माणवकस्य प्राधान्यं, धर्मस्य गुणभावः । तथाऽभिधानव्यापारस्य प्रयोजकव्यापारस्य प्राधान्यात्प्रयोग्यस्यैव कर्मणः प्राधान्यम् । गुणभूतप्रयोग्यव्यापारकर्मणस्तु गुणभावः । आर्थेन तु न्यायेन प्रयोग्यव्यापारस्य प्राधान्यम्, तदर्थत्वात्प्रयोजकव्यापारस्य । सप्राधान्यात्तत्कर्मणोऽपि प्राधान्यमिति वदन्ते आचार्याः ।

दुष्पादिपरिगणनादन्यत्र द्विकर्मकत्वं न प्राप्नोति, दृश्यते चेति मत्वा पृच्छति— के पुनरिति । गत्यर्थानामिति । उत्तरमूत्रोपात्तधातूपलक्षणं गत्यर्थग्रहणम् ।

उ०—व्यापारजन्यकलाप्रयत्नात् । अत्र व्यापारद्वयार्थकतया 'कर्तुरीप्सिततम'मित्यनेन द्वेपु द्वयोः कर्मत्वं तेऽत्र 'द्विकर्मका' उच्यन्ते । न्यायीनां च तेनैव द्विकर्मकतेति बोध्यम् । भाष्ये— एयन्ते कर्तुश्चेति । यद्यपि 'प्रधानकर्मणी'त्यनेनैवेदं सिद्धं, तथापि 'गुणकर्मणि छान्दिविधिः सपरे'इत्युक्ते दुष्पादीनां'मित्यनेन तस्य ग्रहणमिति प्रमत्तारणार्थं पुनरिदमुक्तं, तस्य सामान्योक्तेर्दुष्पादिविरयमपि । तदुत्पन्नयसाह—पूर्वं श्लोके त्विति । प्रधाने कर्मणि—प्रयोग्यकर्मणि । गुणकर्मणि—प्रयोग्यनिष्ठव्यापारजन्यकलाप्रये । प्रयोग्यकर्मण्येवेति । 'बुद्धिप्रत्यवसानार्थोद्विषयी'त्यादिः । एकेषां मतमिति । एवं च बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु विक्षयः फलित इति भावः । तत्र विक्षये शुक्तिमाह—माणवकमित्यादिना । वस्तुत इदं सर्वं वाचनिकमिति तद्वत् । अभिधानव्यापारेणेति । साधनेत्यर्थः । एतस्य द्वैविध्यं यद्यप्यतिरिक्तविषयमिति नास्तिप्रसङ्गः । इदमत्राशयेयम्—भक्त्यर्थवतिरिक्तदृष्टमहतिव्यवस्तवोद्धारयतिस्कारयत्योर्द्विकर्मकत्वे पूर्वमते गौणे प्राप्नोति, 'सपर आह' इति मते प्रधाने प्राप्नोतीत्यत्रापि विक्षय एवेत्येके । अन्ये तु 'भूतचेष्टितपुष्टिषु पार्षी'त्यत्र चकारेण, 'चेष्टितपुष्टि'पदेन द्वयोर्महत्वेन वा तयोरेव प्रयोग्यकर्मण्येवेत्याहुः । अत्र निमग्नो बहुवचनैः कार्यः । वस्तु दुष्पादिव्यतिरिक्ता द्विकर्मका अवसिद्धा इति 'प्रधानकर्मणी'त्याद्यसङ्गतमित्याशयेन पृच्छति—के पुनरिति ।

नीचहोर्हरतेऽपि गत्यर्थानां तथैव च ।

द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः ॥

अजां नयति ग्रामम् । भारं वहति ग्रामम् । भारं हरति ग्रामम् ।
गत्यर्थानाम्—गमयति देवदत्तं ग्रामम् । यापयति देवदत्तं ग्रामम् ।

सिद्धं वाऽप्यन्यकर्मणः ।

सिद्धं वा पुनरेतद्व्यति । कुतः ? 'अन्यकर्मणः' । अन्यस्याऽत्राऽजा
कर्मान्यस्य ग्रामः । अजामसौ गृहीत्वा ग्रामं नयति ।

अन्यकर्ममिति चेद्गूयाह्लादीनामविधिर्भवेत् ॥

अन्यकर्ममिति चेद्गूयाह्लादीनामविधिरयं भवेत् । अजा नीयते ग्राममिति ।
परसाधन उत्पद्यमानेन लेनाऽजाया अभिधानं न प्राप्नोति ।

प्र०—तथैव चेति । चकारेण जयस्यादयः समुद्घीयन्ते इत्याहुः । शतं जयति देवदत्तम् ।
शतं मुष्याति देवदत्तम् । शतं दण्डयति देवदत्तम् । सिद्धं वेति । अन्यस्याऽप्य
माणस्य क्रियाविशेषस्य कर्मणः संभवादित्यर्थः । अथवा 'कर्म'शब्देन कर्मत्वमुच्यते ।
अन्यकर्मत्वादित्यर्थः । 'विभाषा गुण' इति पञ्चमी । यथा 'प्रविश पिण्डी मिति
भङ्गणापेक्षं पिण्ड्या । कर्मत्वं, तथाऽ'जां ग्रामं नयतीत्यत्र ग्रहणाऽपेक्षमजायाः कर्म-
त्वम् । नयतिस्तु प्राप्तिमात्रवाची । तेनाऽजां गृहीत्वा ग्रामं प्राप्नोतीति वाक्यायेः संप्रदाते ।
परसाधन इति । 'नीयते' इति नयतेः परेण लकारेण नयतिकर्मत्वाऽभिधानीयम् ।

उ०— नीत्यादि । इदं व्यापारद्वयार्थकवाच्यलक्षणम् । पूर्वा च 'कतुरीप्सिततम'मिति द्विकर्म-
कत्वं, न त्वेषा दुष्टादिषु पाठे मानमस्ति । एवं । जिद्व्यादीनामपि सिद्धं द्विकर्मकत्वम् ।
अत्र प्रधानव्यापारजगत्प्रकाशवत्त्वरूपप्रधानकर्मत्वाद् देवदत्तादी ह्लादिः । उद्देवयता-
लक्षणं प्राधान्यं तु शतस्यैव अनुद्देवयतागङ्गाजुरोधान्नोद्देवयतताङ्कितिरिति न शृङ्खितस्य-
भाष्यविरोध इत्याहुः । भाष्ये—अन्यस्येति । अथप्रमाणस्य ग्रहणादेरित्यर्थः । व्यभिचरणे
षष्ठौ । परसाधने इति । नयतिसाधने ग्रामादावित्यर्थः । तदर्थं निष्कर्षः—

'गौणे कर्मणि दुष्टादेः प्रधाने नीहकृत्वहाम् ।

बुद्धिभक्तार्थयोः शब्दकर्मणां च निजेच्छया ॥

प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां स्यन्तानां लादयो मताः ।

ह्योर्निजेच्छया किं वा प्रयोज्ये बहुदर्शिभिः ॥

लक्ष्यं दृष्ट्वा निर्णयोऽत्र कर्त्तव्यो भाष्यपारगैरिति ।

१—अस्य 'द्रष्टव्यमिति निश्चयः' इति चतुर्थवरणं कविदेव पठते । प्राचीनलिखितपुस्तके तु

'सिद्धं चाप्यन्यकर्मणः' इति चतुर्थवरणं दृश्यते, तदेव च युक्तम् । २—'सिद्धं चाप्य' पा० ।

३—'जिद्विद्विपञ्चमान्मुपेप्रदिदवातयः । गङ्गापि नयत्याषा पातयन्त सचिताः' । इती

श्लोकवार्तिकं लिखितवातिकपुस्तकेऽपि दृश्यते इति श्रीगुणसादताम्नी ।

कालभावाऽध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् ।

कालभावाध्वगन्तव्या अकर्मकाणां धातूनां कर्मसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् ।
काल-मासमास्ते । मासं स्वपिति ॥ भाव-गोदोहमास्ते । गोदोहं स्वपिति ॥
अध्वगन्तव्य-क्रोशमास्ते । क्रोशं स्वपिति ।

[देशश्चाऽकर्मणाम् ॥]

प्र०-प्रदण्यस्य त्वजा कर्म, न नयतेरिति कथं सा लेनाभिधीयते, तस्मादन्यकमेवमजाया
नैष्टव्यम् । कालेति । मासादय एव कालराचित्वेन लोके प्रसिद्धाः, न तु गोदोहन-
पानादय इति सत्यपि भावस्य कालत्वे पृथगुपादानं कृतम् । 'निर्ज्ञातपरिमाणा हि क्रिया
अनिर्ज्ञातपरिमाणायाः क्रियायाः परिच्छेदायोपादीयमाना मासगोदोहादिशब्दवाच्या
काल' इति दर्शनम् । अत्रा चाऽसौ गन्तव्योऽध्वगन्तव्यः । अत एव निपातना-
द्विरोपणस्यापि परिपातः । गन्तव्यतया लोके यः प्रसिद्धः क्रोशयोजनादिर्नियत-
परिमाणस्तस्यैव कर्मत्वं नाऽन्यस्येत्यध्वानं स्वपित्विति न भवति । केचिदध्वगत्यन्ता
इति पठन्ति । तत्रायमर्थः-गतेरन्तो निष्ठा निश्चयो वा येषु ते गत्यन्ताः-क्रोश-
योजनादयः । अध्वनो गत्यन्ता इति पृष्ठासमासः ।

कर्मसंज्ञा हीति । ननु 'कालाध्वनो'रिति द्वितीया सिद्धेरिति किं कर्मसंज्ञया ।
गोदोहादीनां कालत्वेनाऽप्रसिद्धत्वाद् द्वितीया न प्राप्नोतीति भावस्य तावत्कर्मसंज्ञा
विधेया । कालाध्वनोरपि लादिविधानार्थं कर्मत्वमेवित्यव्यम्-आस्यते मासः, आसि-
तव्यो मासः, आसितो मासः, स्वासो मासः । एवं-शक्यते क्रोश' इत्यादि द्रष्टव्यम् ।
यदा त्वङ्गीकृतसकर्मकधात्वन्तरार्थं आसनादावास्यादयो वर्तन्ते तदा पूर्वैरेव कर्मत्वं
सिद्धम् । तथा हि-मासमास्त इत्यस्याऽयमर्थः-मासमाप्तेन व्याप्नोतीति । तथा च
वक्ष्यति-प्राकृतमेवेदं कर्म, यथा कटं करावी'ति । अत्र दर्शने न केवलमकर्मकाणां
'कालादयः कर्मत्वं प्रतिपद्यन्ते अपि तु सकर्मकाणामपि, न्यायस्य तुल्यत्वात् ।

देशश्चेति । संस्त्यायविशेषः कुरुपञ्चालादिदेश इह गृह्यत इति भाष्ये उदाहरणा-

प्र०-नवकर्मकाणां व्यर्थकर्मसंज्ञेऽपि द्विकर्मकत्वाऽभावात् 'ध्रुवयुक्तिध्वगुण' इत्यसङ्गतमती
भाष्ये-कालेति । ननु गोदोहादीनामपि कालत्वादेव सिद्धिरित्य आह-मासादय एवेति ।
'गोदोहमास्ते' इत्यस्य, -यावन्तं कालं गौर्गृह्यते तावदास्ते इत्यर्थः । पानादय इति । 'गवा'-
मिःयादिः । 'गोपानमास्ते' इत्यस्य, -यावत्कालं गावो जलं पिबन्ति तावदास्ते इत्यर्थः ।
कश्चित्पाकादय इति पाठः । निर्ज्ञातपरिमाणेति । इदं 'कालाः परिमाणिने'ति सूत्रस्य भाष्य-
विरुद्धम् । लादिविधानार्थमिति । अनत्यन्तसंयोगे द्वितीयार्थमित्यपि बोध्यम् । द्वितीया-
विधानमपि 'मासं गुदधाना' इत्यादावक्रियायोगे चरितार्थम् । इदमपूर्वकर्मसंज्ञाविधायकमिति
मत्वाह-यदा त्विति । पूर्वैरेव-कर्तुरीक्षिततमं कर्म'इत्यनेन । वक्ष्यतीति । 'कालाध्वनो-
रिति सूत्रे' इति शेषः । 'यथा कट'मिति, -दृष्टान्तेन कर्तुरित्येव तत्र प्राकृतशब्देन विव-

१-इदं कालाचित्वमेव । निर्णयसागरीये भाष्ये ॥ 'देशश्च' इत्येव -यूनरापूर्तिवार्तिकं मतम् ।

देशश्चाऽकर्मकाणां कर्मसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । कुरुन्स्वपिति पञ्चाला-
न्स्वपिति ।

[देशश्चाऽकर्मकाणां हि कर्मसंज्ञो भवेद्यदि ।]

विपरीतं तु यत्कर्म तत्कल्म कवयो विदुः ॥

किमिदं कल्मेति ? अपरिसमाप्तं कर्म कल्म । न वा अस्मिन्सर्वाणि
कर्मकार्याणि क्रियन्ते । किं तर्हि ? द्वितीयैव ।

प्र०—द्विज्ञायते ।

इदानीमकथितस्य पूर्वाचार्यकृतं संज्ञान्तरं दूषयितुमुपन्यस्यति—विपरीतमिति ।
कर्मधर्माणां विपर्यस्तत्वाद्विपरीतमुच्यते । ईप्सिततमं द्वेष्ट्यमितरद्येति त्रिविधं पूर्वं कर्म
निर्दिष्टम्, इदं तद्विपरीतम् । कपिलकादित्वाच्च लत्वे कृते 'कल्मे'ति भवति ।
अपरिसमाप्तमिति । ईप्साप्रकर्षाऽभावादित्यर्थः । नवेति । लकृत्यक्तखलयोनाम-
विधानात्, 'प्रधानकर्मण्यभिधेय' इति पूर्वमुक्तत्वात् । दुहादीनां चाऽप्रधाने कर्मणि
लादिविधानात्तुच्छ एवाऽयं पक्षः । तथा च परस्ताद् दूषयिष्यते ।

उ०—क्षितमिति भावः । अस्य प्रकारस्यावश्यकत्वमित्याह—सकर्मकाणामपीति । न चेयमपि
कल्पनाऽकर्मकविषयैव, न सकर्मकविषयेति वाच्यम्, अन्यथा रीत्या सकर्मकाऽकर्मक
साधारणकालाभवनोरित्येतद्विषयस्य 'न तर्हिदानीमिदं वाच्य'मितिप्रभस्य, 'यत्राऽक्रिययाऽव्यक्त-
संयोगस्तदर्थ'मित्युत्तरस्य 'कालाभवनो'रिति सूत्रभाष्यस्थस्याऽसङ्गत्यापत्तेः । इष्यते च
'मासमधीते' इत्यादौ कालस्य कर्मत्वम् । अन्यथा रीत्याकर्मकचातुष्योऽपि कदादीनां कर्मत्वं तु
नापाद्यम्, अनभिधानादित्याहुः । वस्तुतोऽन्यैव कल्पयैषां सकर्मकत्वम्, न त्वत्रत्यमिदं
वचनं विधायकं, द्विशब्दयोगात् । व्याख्यानभाष्यस्यापि कालादयोऽकर्मकधातूनां कर्मसंज्ञा
यथा भवति तथा धारवर्धकं वक्तव्यमुक्तयुक्त्येति 'ध्रुवयुक्तिष्वगुण' इति सम्यगेवेत्यर्थ इति
युक्तमाभाति । अन्यथा वचनस्य 'यदा त्वि'त्यादिनोक्त्या 'कालाभवनो'रितिसूत्रभाष्यसंसर्गता
रीत्या प्रत्याख्याने आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदापत्तिः । आरम्भेऽपि सदावश्यकत्वेनाऽ-
रम्भपरतयैवैतद् अन्यव्याख्याया उपायत्वात् । संस्त्यायविशेषः—ग्रामादीनां समूहविशेषः ।
इतरदिवि । उदासीनमित्यर्थः । इदं तद्विपरीतमिति । धारवर्धककालाभ्रयत्वादिति भावः ।
इलोकस्यविपरीतशब्दं व्याचष्टे भाष्ये—अपरिसमाप्तमिति । अपरिसमाप्तत्वं व्याचष्टे—
न वेति । 'कल्मकर्मणोद्वितीये'ति कार्यम् । अत्र पक्षे ईप्साप्रकर्षाऽभावादपरिसमाप्तत्वं तु न
युक्तम्, उदासीनेपि तथात्वापत्तेः । भाष्येऽन्यस्यैवोक्तेः । सर्वकर्मकार्याभावे हेतुमाह—
प्रधानकर्मणीति । 'कथिते छादय' इति येनोक्तं स एवाऽयं वादीति भावः । तदेतात्पर्यं
दूषयति—दुहादीनां चेत्यादिना ।

१—'कर्मणा' ।

१—'इदमर्थं केचन इतःलिखितवाचिकपुराणे एव दृश्यते न तु भाष्ये इति' श्रीगुप्तसादराक्षी ।

यस्मिंस्तु कर्मण्युपजायतेऽन्यद्वात्वर्थयोगाऽपि च यत्र पृष्ठी ।
तत्कर्म कल्मेति च कल्म नोक्तं धातोर्हि वृत्तिर्न रत्नत्वतोऽस्ति ॥

एतेन कर्मसंज्ञा सर्वा सिद्धा भवत्यकथितेन ।
तत्रेप्सितस्य किं स्यात्प्रयोजन कर्मसंज्ञायाः ॥

प्र०— तस्यैव विपरीतकर्मणो लक्षणं दर्शयति—यस्मिंस्त्विति । यस्मिन्वावौ
कर्मणि सत्यन्यत्पय प्रभृत्युपजायते तत्कर्म 'कल्म' । धात्वर्थयोगेति । 'धातु'शब्देन
धात्वय कथ्यते । तस्याऽर्थे प्रयोजन—पय प्रभृति, तेन योगो यस्या सा पृष्ठी यत्र
भवति 'गोर्दुहते पय' 'पौरवस्य कम्बलो याच्यते' इति । प्रधाने तु न भवति पृष्ठी,—
'दुहते पयसो गौ रिति । इदानीं सज्ञान्तरमनारम्भात् आह—कल्म नोक्तमिति ।
यस्मात्तत्कर्मैव तस्मात्पृथक्कल्मेति शास्त्रेऽस्मिन्नोक्तम्, दुहादीनामप्रधाने कर्मणि लादि-
दर्शनात्सर्वकर्मकार्योपपत्त्याऽपरिसमाप्तत्वाऽभावात् । भेदेन च कल्मसज्ञाविधाने कर्म-
कार्याऽप्रसङ्गादिति भावः । धातोर्हि वृत्तिरिति । रेफस्य लत्वमात्रेण धातोरर्थान्तरे
वृत्तिर्नास्तीत्यर्थः । कचित्तु पाठ 'धातोर्निवृत्ति'रिति । तत्रायमर्थः—धातो करोते
रेफस्य लत्वमात्रेण स्वार्थान्निवृत्तिर्नास्तीति । एतदुक्तं भवति,—वर्णविकारेपि कृते कर्म-
कल्मशब्दयो पर्यायतैव । यथा पासुर पासुलशब्दयो, तत्र किं सज्ञाभेदेन इत्यर्थः ।

एतेनेति । 'अकथित कर्म'त्येवाऽस्तु, भा भूत्पूर्वसूत्रद्वय, तद्विषयेऽनेनैव कर्म
सज्ञाया सिद्धत्वात्, परिगणनं च न करिष्यत इति प्रभाषे ।

उ०— अन्यत्पय प्रभृतीति । ननु पौरव विनापि गोदपजनवाचनप्राप्त्यासमिदं धात्वादिकर्मैव
विशिष्टस्य तत्सत्त्वे एवोपजननेनाऽदोषात् । एव बोपजायत इत्यस्य,—प्रकृतधात्वर्थकर्मता
विशिष्टमित्यर्थः । तेन योग इति । तेन योगे वाच्यो यस्या सा पृष्ठीत्यर्थः । धात्वर्थस्यापार-
प्रयोजनफलविशिष्टपयआदिनिकषितसम्बन्धार्थिका यत्र पृष्ठीत्यर्थः । एव च दुहादियोगे
पयसो गम्यन्वय कृता पृष्ठीप्रयोगो न दृश्यते, किं तु गो पयस्यन्वये सा दृश्यते इति भावः ।
कर्मकार्येति । द्वितीयादीत्यर्थः । रत्नत्वत इति । सार्वविमक्तिरस्त्विति । रत्न लत्वमात्रे-
णेत्यर्थः ।

ननु परिगणनस्य सत्त्वात्सर्वत्र न सिध्यतीत्यत आह—अकथितमित्यादि । एव
चाऽकथितेन—'अकथित चेति सूत्रेणैव सर्वा—सर्वविषया कर्मसज्ञा सिद्धा—किं पूर्व-
सूत्रद्वयेनेति श्लोकार्थः । अनेन सूत्रत्रयविहितसज्ञासन्निधि अक्षिरकैवेति सूचयति । आपसूत्र-
द्वये फलाश्रयताजनकतोमयसमानाधिकरणा, इह तु जनकतामात्रसमानाधिकरणेत्यप्यतः ।
दत्तरमाह—यस्त्विति । यत्पुरस्ताद्धारणार्थानामिति सूत्रेण कीदृशेति यदीप्सितेन पञ्चदशाना
मुक्त गवादि तस्य सज्ञार्थमाद्य सूत्रमाश्रयकमित्यर्थः । तद्व्याचष्टे—यदेभ्य इत्यादिना ।
अवश्यं कर्तव्यमिति । सति परिगणने भेदेन पश्यतीत्यापसिद्धे पूर्वयोगात्सम्भवात्पर्यकः ।

यत्तु कथितं पुरस्तादीप्सितयुक्तं च तस्य सिद्धयर्थम् ।
ईप्सितमेव तु यत्स्यात्तस्य भविष्यत्यकथितेन ॥

अथेह कथं भवितव्यम्—नेताऽश्वस्य सुप्रमिति, आहोस्विन्नेताऽश्वस्य
सुप्रस्येति ? उभयथा गोणिकापुत्रः ॥५१॥

प्र०— यत्त्विति । 'यवेभ्यो गा वारयती'ति गवां कथितत्वात्कर्मसंज्ञा न स्यात्,
धारणार्थानामित्यपादानसंज्ञैव तु स्यादिति 'कर्तुरीप्सिततम'मित्यारब्धम् । तस्मिन्ना-
रब्धे अनीप्सितस्य कर्मसंज्ञा न प्राप्नोतीति तथा युक्तमित्यारब्धव्यम् । ननु तथायुक्तं
स्याऽनेन भविष्यति । नैतदस्ति । दुष्टादिपरिगणनं 'नटस्य शृणोती'त्यादवतिप्रसङ्ग-
नियुत्यर्थमवश्यं वक्तव्यम् । ईप्सितयुक्तं चेति । ईप्सितेन यवादिना युक्तं यद् गवादि
धार्यमाणं तस्य कर्मसंज्ञासिद्धयर्थं पूर्वसूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः । चशब्दात्कर्माऽपादान-
संज्ञयोर्निपयविभागसिद्धयर्थं चेत्युक्तं भवति । ईप्सितमेवेति । अवधारणेनेप्साप्रकर्षा-
भावं प्रतिपादयति । अकथितेनेति । सूत्रैकदेशानुकरणमेतत् । अनेन सूत्रेणेत्यर्थः ।

अथेति । 'प्रधाने कर्मण्यभिधेये लादीनाहु'रित्युक्तम् । अत्र लादिप्रहणेन किं
पष्ठपि गृह्यते उत न ? यथादिशब्दो व्यवस्थायां तदा 'लः कर्मणि च भावे चाकर्म-
केभ्यः' 'तयोरेव कृत्यक्तप्रत्ययौ'इत्येतेषां ग्रहणं न्याय्यम्, अथ प्रकारे तदा पष्ठपि
लादिप्रहणे गृह्यते इति प्रधानकर्मण्येव सा भवतीति मत्वा प्रश्नः । उभयथेति । गुण-

उ०—परिगणनाव वाऽऽख्यातोपयोग इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । ननु धारणार्थानामीप्सित-
इत्यनेनेप्सितस्यापादानत्वेऽपीप्सिततमस्याऽकथितत्वात्सिध्यत्येवाऽनेन कर्मत्वमित्यतो भाष्ये—
चेति । तद्व्याचष्टे—चशब्दादिति । विषयविभागेति । 'विशेषे'ति पाठात्तरम् । ईप्सिततम-
पादानत्वविषयः, ईप्सिततमं कर्मत्वस्य, विपरीतं वेत्यत्र विनिगमकाऽभावादिति भावः, तदे-
वाह भाष्ये—ईप्सितमेव त्वित्यादिना । विनिगमनाविरहेणेप्सितस्यैव कर्मत्वमीप्सिततम-
स्यैवाऽपादानत्वं स्यादिति भावः । तदेवाह—अवधारणेनेति । एतेनैतन्नाप्यबलेनाऽकथितं
चेति सूत्रे 'ईप्सिततम'मित्यनुवर्त्य फलाश्रयस्यैवाऽनेन कर्मसंज्ञां वदन्तः परास्ताः । ननु
लकृत्यक्तप्रत्ययवाप्यपि भविष्यतीत्यत आह—प्रधाने इत्यादि ।

१—'तत्प्रसङ्गाच्चारणः साधारणमधिकरणं पृथक् प्रोक्तम् । सुवर्णनाथः साम्प्रतिकम् । कोटकमुञ्जः
कन्यासम्प्रयुक्तम् । गोमदीयो आर्वाधिकारम् । गोणिकापुत्रः पारदारिकम् । कुचुमार औपनि-
दिकमिति' (कामधुजे १. १. १२) इह वारस्यायनमहर्षिणा गोमदीय—गोणिकापुत्रयोः पार्वत्येन
ग्रहणाद् "गोमदीयः पतञ्जलिः" इति वैजयन्तीकोषे भूमिकाण्डे माहणाध्याये १५७ इलोडे
गोमदीयस्य पतञ्जलिप्रयोगस्वाकरोऽपि गोणिकापुत्रस्यैव इति पठ्यते । "गोमदीयः = माध्यकारः"
इति केपटः । (प्रदीपे १. १. २१ पृ० २५२) गोमदीयस्य मतं भाष्ये (१. १. ११) (१. १. २१)
(१. १. १२) (७. १. १०१) सूत्रेन विधेयं, गोणिकापुत्रस्य तु केवलमिदं ।

माध्यकारात् पतञ्जलिभिन्नावेव गोमदीय-गोणिकापुत्राविति यु० सीमांसङ्गः (व्या० शा० ३०
भा० १, पृ० १०२-१०३; ३११-३१२ दि० सं०) ।

गतिबुद्धिप्रत्ययवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्ता स एव ॥१॥४॥५॥

‘शब्दकर्म’ति कथमिदं विज्ञायते—‘शब्दो ऽयेषां क्रिये’ति, ‘आहोस्वि-
‘च्छब्दो येषां कर्म’ति १ कश्चात्र विशेषः ?

शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति चेद् ह्यत्यादीनां प्रतिषेधः ॥१॥

शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति चेद् ह्यत्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
के पुनर्ह्यस्यादयः ? ह्यति क्रन्दति शब्दायते ॥ ह्यति देवदत्तः । हाययति
देवदत्तेन ॥ क्रन्दति देवदत्तः । क्रन्दयति देवदत्तेन ॥ शब्दायते देवदत्तः ।
शब्दाययति देवदत्तेनेति ।

शृणोत्यादीनां चोपसंख्यानमशब्दक्रियत्वात् ॥ २ ॥

शृणोत्यादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । के पुनः शृणोत्यादयः ? शृणोति
विजानाति उपलभते ॥ शृणोति देवदत्तः । श्रावयति देवदत्तम् ॥ विजानाति

प्र०—कर्मणि पृष्ठीद्वितीयादरीनादुभयमपि स्मर्यते । वाचनिकं चेदं, न तु न्याय्यम् । यत्र-
ह्येकेनैव शब्देन भिन्नकर्मयोगुणप्रधानयोः कर्मणोरभिधानं न संभवति तत्र प्रधान-
कर्मण एवाऽभिधानं न्याय्यम् । पृष्ठी तु पृथग्गुणप्रधानाभ्यां द्वितीयावद्विधीयते, विरो-
धाऽभावादुभ्यां प्राप्ता शिष्टस्मरणाद् गुणकर्मणि विकल्प्यते ॥५१॥

गतिबुद्धि । कथमिति । ‘कर्म’शब्देन कचिक्रिया गृह्यते । यथा—‘कर्तरि कर्म-
व्यतिहार’ इति । कचित्तु साधनं कर्म । यथा—‘वे’ शब्दकर्मण’ इति । तत्राभयथा
व्यवहारदर्शनात्संशयानः पृच्छति । ह्यत्यादीनामिति । ह्यत्यादयो धातवः साध्य-
मानावस्थं क्रियारूपं शब्दमभिदधतीति शब्दकर्मत्वादिप्रसङ्गे सति प्रतिषेधो विधेयः ।
ह्यति देवदत्त इति । पुत्रादे कर्मणो भावादकर्मकत्वं ह्यतेर्नाऽऽशङ्कनीयम् ।
शब्दायते इति । ‘शब्दं करोती’ति ‘शब्दवैर’ति क्यक् । शब्दलक्षणस्य कर्मणोऽत्राऽ-
न्वर्मावात्कर्मन्तराऽयोगाच्चाऽकर्मकत्वादपि कर्मसंज्ञाप्रसङ्गः ।

शृणोत्यादीनामिति । शब्दोपलब्धिरूपेऽर्थे, वर्तमानाः शृणोत्यादयः शब्द-
क्रिया न भवन्ति, शब्दसाधनकर्मणस्तु, तद्विषयत्वेन प्रयोगात् । न चैषां बुद्धप्रत्ययत्वम् ।

उ०—ननु पृष्ठीपक्षद्वयवत्त्वात् स्वायेनाऽप्राप्तेरुभययेत्युक्तमत आह—गुणकर्मणीति । ननु
छादिवत्पक्षमपि प्रधानकर्मण्येव न्यायेत्यत आह—यत्र हीति । गोणिकापुत्र—भाष्यकार-
इत्याहुः ॥५१॥

गतिबुद्धि । ननु कृत्रिमत्वात् कर्मकारकस्यैव ग्रहणमुचितमत आह—कर्मशब्देनेति ।
ननु शब्दस्य गुणत्वात् क्रियात्वं कथमत आह—ह्यत्यादय इति । कर्मणो भावादिति ।
कर्मणः सर्ववर्तित्वार्थः । अकर्मकत्वादपीति । यो जातः कर्मसंज्ञाप्रसङ्गस्तस्याऽप्यर्थं निषेध-
इत्यर्थः । अत्र वदन्ति—हेम्पध्यायां शब्दे चे’त्यभियुक्तेः शब्दशब्देन हेम्पध्यायनिर्देशात्तदर्थक-
‘भाष्य’शब्दात्तदर्थक ह्यतेरिवास्त्येव पुत्रादिकर्मयोग इति ‘शब्दक्रियाणां’मिति चेदप्यत्यादीनां

देवदत्तः । विज्ञापयति देवदत्तम् ॥ उपलभते देवदत्तः । उपलभयति देवदत्तम् ।

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? 'अशब्दत्रित्यत्वात्' ।

अस्तु तर्हि—'शब्दो येषां कर्म' इति ।

शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

शब्दकर्मण इति चेज्जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । के पुनर्जल्पति-
प्रभृतयः ? जल्पति विलपति आभाषते ॥ जल्पति देवदत्तः । जल्पयति देव-
दत्तम् ॥ विलपति देवदत्तः । विलापयति देवदत्तम् ॥ आभाषते देवदत्तः ।
आभाषयति देवदत्तम् ।

दृशोः सर्वत्र ॥ ४ ॥

दृशोः सर्वत्रोपसंख्यानं कर्तव्यम् । पश्यति रूपतर्कः कार्षापणम् । दर्शयति

प्र०—शृणोत्यादयो हि न ज्ञानमात्रवचनाः । बुद्धपर्यायपि जानात्युपलभत इत्येतौ यद्यप्यु-
पलब्धिमात्रवचनौ, तथापि प्रयोजकव्यापारविवक्षायां प्रकरणादिवशाद्यदा शब्दविषया-
मेवोपलब्धिं प्रत्याययस्तदा साधनकर्मग्रहणे सिद्ध्यति, न तु क्रियाग्रहण इत्युपसंख्यानं
कर्तव्यम् । एवं तु बुद्धयर्थत्वादनयोः सिद्ध्यतीति चिन्त्यमेतत् ।

जल्पतिप्रभृतीनामिति । जल्पत्यादयः शब्दक्रियायां वर्तन्ते इति क्रियाग्रहणे
सिद्ध्यति न तु साधनकर्मग्रहणे, 'पुत्रं जल्पवी'त्यादौ शब्दकर्मत्वाऽभावात् ।

दृशोः सर्वत्रेति । यदि क्रियाग्रहणमथ साधनग्रहणमयोभयगत्याश्रयणं, सर्वत्र
दृशेर्न प्राप्नोतीति भावः । पश्यति रूपतर्क इति । चक्षुःप्रणिधानद्वारक उपलब्धे यदा

उ०—प्रतिषेध' इति भाष्यसामान्यस्येऽप्यादशास्येऽयत्तेरकर्मकत्वप्रयुक्तप्राप्तेर्निषेधे भाष्याभावेन
चिन्त्योऽर्थे कैवट इति ।

न ज्ञानमात्रेति । ज्ञानसामान्यवचना एव बुद्धपर्यास्तत्र गृह्यन्ते, न तु तद्विशेषवचना
इति भावः । शब्दविषयामेवेति । श्रोत्रेन्द्रियज्ञानरूपाभिर्यथः । एवं च ज्ञानविशेषार्थं
त्वेन न बुद्धपर्यायसिद्धिरिति भावः । बुद्धयर्थत्वादिति । ज्ञानसामान्यार्थत्वमाश्रित्य बुद्धपर्य-
त्वापि सिध्यतीत्यभिप्रायः । चिन्त्यमेतदिति । चिन्ताधीनं तु—यदा जानात्यादीनां शब्द-
विषये भाषणज्ञाने वृत्तिस्तदाऽप्यणी कर्तुणी कर्मत्वमिष्टम् । न च तदा बुद्धपर्यत्वेन सिद्धिः,
ज्ञानसामान्यार्थत्वाऽभावात् । एवमेव दृशेरुपसंख्यानम् । अत एव यदा रूपादिविषयकभाष्य-
ज्ञाने वृत्तिस्तदा न भवति । यथा 'विजानाति रूपतर्कः कार्षापणं, विज्ञापयति रूपतर्केनेति
भाष्यादय इति ।

पुत्रं जल्पतीति । एतद्वत्पूर्वके ऋषने ऋषेति भावः । एतेनाऽकर्मकत्वासिद्धि-
रित्यप्यपास्तम् । सर्वत्र दृशेरिति । ज्ञानसामान्यार्थत्वाऽभावादिति भावः । ननु 'पदयार्थे-

१—रूपतर्कः—रूपकार्षापणविराजतः [चन्दी का पारवी, चांदी के सिक्कों का परलने वाला
कोररी । कोटिजीवार्थशब्दे 'रूपतर्क'शब्दोऽस्मिन्नर्थे दृश्यते । तद्वत्वा—'रूपतर्कः पदयार्थ-
व्यापहारिकी कोशप्रवेष्टा च रमापेय ।' (अवि० २, अ० १९) ।

रूपतर्क कार्षापणम् ।

अदिखादिनीवहीनां प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

अदिखादिनीवहीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ अत्ति देवदत्तः । आदयते देव-
दत्तेन ॥ अपर आह—सर्वमेव प्रत्यवसानकार्यमदेर्न भवतीति वक्तव्यं, परस्मै-
पदमपि* । इदमेकमिष्यते—‘क्तोऽधिकरणे च भ्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः’
[३. ४. ७६] । ‘इदमेवां जग्धम्’ ॥ खादि—खादति देवदत्तः । खाद-
यति देवदत्तेन ॥ नी—नयति देवदत्तः । नाययति देवदत्तेन ।

वहेरनियन्तृकर्तृकस्य ॥ ६ ॥

वहेरनियन्तृकर्तृकस्येति वक्तव्यम् । वहति भारं देवदत्तः । वाहयति भारं
देवदत्तेन ॥ अनियन्तृकर्तृकस्येति किमर्थम् ? वहन्ति यवान् पत्नीवर्दाः ।
‘वाहयन्ति पत्नीवर्दान् यवान् ।

प्र०—दृशिर्वर्त्ते तदैतद्वक्तव्यम्, अन्यत्र तु बुद्धयर्थत्वात्सिद्धयति । तत्र साधनकर्मप्रहण-
मित्येव पक्ष आश्रीयते । क्रियाप्रहणे कर्मप्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् । ‘गतिबुद्धिशब्दप्रत्य-
वसानार्थाऽकर्मकाणां’मित्येव सिद्धत्वात् । पुत्रादिकर्मत्वे जस्पतिप्रभृतीनामुपसङ्ख्यानं
कर्तव्यमेव । श्लोकादिशब्दविरोपकर्मकत्वे तु शब्दकर्मत्वात्सिद्धिः । दृशेयुर्बुद्धयर्थत्वादेव
प्रहणं सिद्धयति ।

अदिखाद्रीति । अदिखायोः प्रत्यवसानार्थत्वात्प्राप्तिः । नीवह्योर्गत्यर्थत्वात् ।
यद्यपि ‘न गतिर्हि सार्थेभ्यः’ इत्यत्र ‘न वहिर्गत्यर्थः’ इत्युक्तं भाष्ये, तथापि ‘वहेरनियन्तृ-
कर्तृकस्ये’त्यभिधानाय वहेरुपक्षेः । परस्मैपदमिति । ‘निगरणचलनार्थेभ्यश्चे’ति
प्राप्तम् ।

वहेरिति । नियन्ता—सारथिः । भक्षेरिति । ‘अणिकर्ते’ति हेतुमण्यिषो

उ०—‘आऽनालोचन’ इति वर्णानाद् दृशोर्ज्ञानसामान्यार्थकत्वाद् बुद्धयर्थत्वं सिद्धिरत्र आह—‘चक्षु-
रिति । दृशेरिति । ‘ज्ञानसामान्यार्थत्वे’ इति शेषः । ‘आद्युपज्ञानार्थकाऽर्थः’ तु वचनमावश्यक-
मेवेति बोध्यम् । इदमेव ज्ञापयति ‘ज्ञानसामान्यार्थकायां तत्र प्रहण’मिति । इत्युक्तं
भाष्ये इति । तत्र तत्रैव निरूपितम् । अत एव ‘न वे’ति ‘सुये’ ‘इको’रित्यस्योभयत्र विभाषा-
त्वमुक्त्वा ‘आसे हरति भारं देवदत्तो हारयति भारं देवदत्त’मिति प्रापणार्थं उदाहृतम् । विपूर्वो
हरतिरित्यर्थः इति च कैयटः । एवं च वहेः प्रतिषेधो नाऽर्थः । तथापीति । एवं च नियन्तृ-
कर्तृकवहेरुपसङ्ख्यानं कार्यमिति तात्पर्यम् । नयतेस्तु गत्युपसर्जनं प्रापणमर्थं इति गत्यर्थक-
त्वमस्येव । प्रापयतेस्तु बुद्धं प्रापणमेव वहिवक्ष्ये इति च स गत्यर्थः इति बोध्यम् । भाष्ये—
इदमेकमिष्यते इति । एवं च ‘सर्धमेवे’त्यसङ्गतं, परस्मैपदकर्मत्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ।
सारथिरिति । पशुमेरक इत्यर्थः । अभ्यया रथमेरक एव सारथिज्ञानस्य प्रसिद्धत्वेन भाष्यो-

भक्षेरहिंसार्थस्य ॥ ७ ॥

भक्षेरहिंसार्थस्येति वक्तव्यम् । भक्षयति पिण्डी देवदत्तः । भक्षयति पिण्डी देवदत्तेन ॥ अहिंसार्थस्येति किमर्थम् ? भक्षयन्ति यवान्वलीवर्दाः । भक्षयन्ति वलीवर्दान् यवान् ।

अकर्मकग्रहणे कालकर्मणामुपसंख्यानम् ॥ ८ ॥

अकर्मकग्रहणे कालकर्मणामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ मासमास्ते देवदत्तः । मासमासयति देवदत्तम् । मासं शेते देवदत्तः । मासं शाययति देवदत्तम् ।

सिद्धं तु कालकर्मणामकर्मकवद्वचनात् ॥ ९ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? कालकर्मका अकर्मकवद्वद्वन्तीति वक्तव्यम् ॥ तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । 'अकर्मकाणां' मित्युच्यते न च केचित्कदाचित्काल-

प्र०-निषेधाच्युरादित्यन्तोऽप्ययन्त एवेति प्राप्तिः । भक्षयन्ति यद्यानेति । क्षेत्र-
नामङ्कुराद्यवस्थायां यवानां भक्षणद्विसा भवति । तदवस्थायां कैश्चिन्न्यस्याऽभ्यु-
गमात् । परकीयंयवभक्षणे वा परो हिंसितो भवति । हिंसाज्ञे भक्षणेऽत्र भक्षिर्वर्तते ।

कालकर्मणामिति । कालग्रहणेन साहचर्यात्पूर्वं सहनिर्दिष्टत्वाद्भावाऽप्यदेशानां
मपि ग्रहणम्, बहुवचनान्यायस्य तुल्यत्वाद्वा ।

सिद्धं त्विति । तेन 'मासमास्यते देवदत्तेनेत्यादावकर्मकेभ्यो भावे विधीयमानं
लादयः सिद्धा भवन्ति । स्वाश्रयं चाऽव्यावृत्तं कर्मत्वम् । तेन 'मास आस्यते देवदत्तेने-
त्यादौ कर्मण्यपि भवन्ति । न च केचिदिति । ननु क्रियामात्रविवक्षायां कालादीनाम-
विवक्षितत्वात्तैरप्यकर्मकत्वं भवत्येव, यथा 'शेते देवदत्तो न मुह्यते' इति । अत्राहु-
अत्यन्ताऽविद्यमानकर्माणो धातवोऽकर्मकग्रहणेन गृह्यन्ते, न त्वविवक्षितकर्माणः ।

उ०-दाहरणाऽसहतेरिति शेषम् । ननु भक्षयतेतिरयम्यन्तत्वेनाऽणी कर्ममावादाह—अपि
कर्तेति । 'जा'वित्यत्र सर्वगत्यर्थोद्दिश्यो हेतुमणिश्च एव संभवेन तस्यैव ग्रह इति भावः ।
भक्षेः प्रायवसानार्थोक्तप्राप्तिः । वार्तिके 'प्रतिषेध' इति शेषः । पिण्ड्यां भक्षणित्वा-
दाहरणे भक्षेरहिंसार्थत्वम् । ननु यवानामप्यचेतनत्वाच्चद्विवक्ष्यस्याऽपि कथं हिंसार्थत्वमत आह-
क्षेत्रस्थानामिति । इदमुपलक्षणं, बीजावस्थानामपि भक्षणे हिंसासत्त्वात् । हिंसाज्ञे इति ।
इदमुपसंखाधारणम् । तत्राऽऽद्ये यवान् हिंसन् भक्षयतीत्यर्थः, द्वितीये तु 'परा'नित्यस्या-
हारणम् । परान् हिंसन् यवान् भक्षयतीत्यर्थः । अत्राऽऽद्यमेव युक्तं, मार्गस्वरसादित्याहुः । उ-
दाहरणकक्षायो 'भक्षयन्ती'ति बहुवचनपाठे 'तस्मामिन' इति शेषः । तुल्यत्वाद्धेति । 'वा-

भावाध्वभिरकर्मकाः । त एवं विज्ञास्यामः 'कचिद्येऽकर्मका' इति ।

प्र०—अन्यथा पचादीनामपि कर्माऽविवक्षायामकर्मकनिवन्धनानि कार्याणि भवेयुः । अकर्मकशब्दस्य च धातवोऽन्यपदार्थत्वेनाऽऽश्रीयन्ते न त्वर्थाः । अर्थाश्रयणे हि कर्माऽविवक्षायामर्थस्याऽकर्मकव्यपदेशः स्यात् । धातुषु त्वाश्रीयमाणेषु कचिदपि कर्मसम्बन्धदर्शनेन सारूप्यात् एवैव इति तत्त्वप्रत्ययविषया नाऽकर्मकत्वेन व्यप-
दिरयन्ते । अर्थास्तु कारकादिभेदाद्भिन्ना एवेत्यन्ये सकर्मका अन्य एवाऽकर्मका इति
स्याद्व्यपदेशः । यदा त्वर्थस्याऽपि स्वतो नास्ति भेद इति दर्शनं तदार्थव्यपन्यपदार्थ-
ध्वनोपः । कचिदिति । इत्थ एव कर्मणि सत्यकर्मका इत्यर्थः ।

उ०—शब्दाभाषे । नन्वकर्मकत्वावे कर्मणि लो न स्यादत आह—स्वाश्रयमिति । 'सकर्मके'त्यत्र
कर्ममात्रस्य ग्रहणादिति भावः । 'अकर्मके'त्यत्र निषेधकोटी त्वन्तरङ्गद्रव्यकर्मण एव ग्रहणमिति
तात्पर्यम् ।

गृह्यन्त इति । इह शाक इत्यर्थः । तदेवाह—अन्ययेति । कर्माऽविवक्षायामिति ।
तद्विवक्षा हि द्वेधा,—तद्व्यपयोग्यध्वन्यार्थप्रागाद्, सत्येव तस्मिन्धे तत्र कर्मत्वेनाऽव्यप-
विवक्षायां संबन्धितत्वेनाऽव्यपस्य विवक्षणादेति । कार्याणि—छादयः । अत्राऽहविबीजं तु
'लः कर्मणी'त्यादिभाष्ये एवं वक्तुमशक्यम् । 'कृतपूर्वा कट'मित्यत्र कस्याऽविवक्षितकर्मतया
भावे साधनस्य 'कर्तृकर्मणो'रिति भाष्यादी स्पष्टत्वाद् । 'अकर्मकशब्दस्य च'त्यादि तदुप-
पादनमप्यनुचितं, कर्मसंज्ञाया अर्थसंज्ञात्वेनाऽर्थानामेवाव्यपदार्थत्वव्योचितत्वाद् । 'अर्थस्याऽपि
स्वतो नास्ति भेद' इति दर्शनमप्यसङ्गतमेव, धातूनां मानार्थव्योच्छेदापत्तेः । अस्मादयमर्थः—
किमकर्मकशब्दे कर्मपदस्य कर्मसंज्ञाप्रयोजके लक्षणतया 'न विद्यते कर्मसंज्ञाप्रयोजकोऽर्थो येषां
धातूनां'मित्यर्थः, उत 'कर्मरहिताथप्रतिपादकानां'मित्यर्थः ? लक्षणमेवमत्र द्रव्या । तत्र नाद्य
इत्याह भाष्ये—न च केचिदिति । तथा च 'कर्मसंज्ञाप्रयोजकाऽर्थरहितानां'मित्यर्थे सर्वेषां
तदर्थसम्भवेनाऽकर्मकाणामित्यस्योदाहरणाऽसम्भव इत्यर्थः । अन्येऽविवक्षितकर्मतयोदाहरण-
सम्भवो वाच्यः । न च कालस्य क्रियामात्रेणाऽऽकाङ्क्षिततया तद्विवक्षाऽसम्भवः । भावया-
साऽर्थकाद्येनैव सदाकारकृतासात्त्याया सादाकारकर्मणोऽविवक्षारसम्भवाद् । एवं च सति गत्यादिमुदे
द्रव्यभातीयापेक्षतया नियमस्य सकर्मकविषयतयाऽकर्मकविषये 'कर्तुरीप्सिततम'मित्यनेन
तदुपपत्तावकर्मकग्रहणं व्यर्थं स्यात् । तस्मात्सामर्थ्यं मनसि निधायाह—त एवमित्यादि ।
एतच्च सामान्यापेक्षं ज्ञापकं 'शास्त्रेऽकर्मकपदमात्रे ईदृशार्थग्रहण'मिति । कचिदित्येतद्वाच्ये-
इत्थ एव कर्मणि सतीति । 'सती'त्यस्य 'प्रतियोगिनि सती'ति शेषः । एवं च काला-
द्यतिरिक्तकर्मप्रतियोगिकाऽभाववत्त्व इत्यर्थः । तादृशत्र सर्वेषां द्रव्यकर्माऽभाववन्तः शेषा-
द्याः, अविवक्षितकर्माणामेवमुभयेऽपि । प्रयोगानुसारित्वाच्चाऽविवक्षायाः पचादिविवक्षया
नाऽकर्मकत्वनिवर्धनकार्याणि । न चैवमपि द्रव्यजातीयतया सकर्मकविषयनियमेन सिद्धा-
कर्मकग्रहणं व्यर्थं, सकर्मकत्वेन कालादिकर्मकाणामपि ग्रहणेन तद्विषयनियमस्याप्यापत्ती
'भासमासयति देवदत्त'मित्यसिद्धयापत्तेः । प्रतियोगिसमर्पक'कर्म'पदेन तु न कालादीनां
ग्रहणम्, एतस्मात्सामर्थ्यादिति न दोषः । वस्तुतो भाष्ये 'कचिदित्यस्य काकादीनां कर्मत्व-

अथवा येन कर्मणा सकर्मकाश्चाऽकर्मकाश्च भवन्ति तेनाऽकर्मकाणाम्,
न चैतेन कर्मणा कश्चिदप्यकर्मकः ॥ अथवा यत्कर्म भवति, न च भवति,

प्र०— अथवा येनेति । संभवव्यभिचाराभ्यां विशेषणविशेष्यभावे सर्वत्र वस्तुस्थित्याऽ-
विवक्षिता अपि कालादयः सन्तीति न तैः केचिदकर्मका इत्यर्थः ।

अथवेति । अकर्मकश्रुत्याऽन्तरङ्गं द्रव्यकर्म निषिद्धयते, न बहिरङ्गं कालादि-
कर्म । तथा हि—पूर्वं क्रियाया द्रव्यकर्मणा सह संबन्धो भवति, पञ्चात्कालादिभिः
परिमाणनिर्धारणाय । तथा चोक्तम्—

‘शक्तिप्रमाणसंख्यादेर्द्रव्यधर्मात्प्रवर्तते ।

क्रियासु कालयोगोऽतः प्राग्योगो द्रव्यकर्मणा’ ॥ इति ।

उ०—प्रयोजकस्याप्यादिरहितेऽर्थे इत्यर्थः । कैयटोक्तस्याप्यादां हि ‘कालमावाप्समि’रिति पूर्व
मृतीवानिर्देशात्केनचिदित्येव वदेत् । एवं च तद्वत्स्यायामकर्मकत्वेनाऽकर्मकत्वव्यवहारो भा-
व्यम् । अकर्मकपदसामान्यान्तत्वं तद्वत्स्यायां कर्मरहिता गृह्यन्ते इति बोध्यम् ।

भाष्ये—न चैतेनेति । कालादिनेत्यर्थः । तद्व्याचष्टे—सम्भवति । कालादीनां तु
व्यभिचारो नास्त्युच्छरीत्या व्यापनादिरूपधार्थ्यपूर्वके स्वार्थे सकर्मकाणामपि वृत्तत्वेपार्थि
तासम्भवादिति भावः । अयं भावः—कालादेरपि प्रतियोगिभूतकर्मपदेन कर्मग्रहणेऽकर्मको
पातुरसम्भवीति सामान्याद् द्रव्यकर्मण एव प्रतियोगित्वेन ग्रहणमिति । ननु तद्विवक्षायां
तासम्भव इत्यत आह—वस्तुस्थित्येति । पातुरेवाव्यवधार्य इति भावः ।

वस्तुतो व्याप्यादिविवक्षासुरवेऽप्यकर्मकत्वोपपत्तिर्द्वयते—अथवेति भाष्येण । इय-
पत्तिस्तुल्य । ‘न चैतेन’त्यादिना भाष्येण व्यभिचाराभाव उच्यते । पूर्वस्मिन्निर्दिष्टस्या-
भावाऽन्तरङ्गवतापयंकतया योजयति—अकर्मकेति । पूर्वं क्रियाया इति । तदुद्देशेन
क्रियाप्रवृत्तेरिति भावः । शक्तिप्रमाणेति । द्रव्यधर्मरूपाप्युक्त्यादेः सकाराण्य क्रियासु का-
योगः प्रवर्तते इत्यर्थः । तत्र शस्तेयं—वस्तुतादिकालयोगः, पदुवज्जमादेः । प्रमाणवशा-
त्तया,—दीर्घशार्पुश्वान्निवर्णस्य दण्डादिकालयोगः । सद्भावावशात्तया,—जाना द्रव्यकर्म-
पाकस्य । सकर्मकपदे तु कालादेः कर्मसंज्ञाविधानसामान्यात् कालादिकर्मणोऽपि ग्रहणम् ।
अत एवाऽऽस्यने मास’ इति कर्मणि लः सिध्यति । अत्रैतान्तराऽकर्मकपदस्य सकर्मकपदे
कालादिकर्मणोऽग्रहणे तात्पर्यमाह कालमावाप्समिति तत्त्वम् । ‘न चैतःकर्म’तिभाष्येण द्रव्यकर्म-
व्यभिचार एव इत्यन्ते न त्वन्तरङ्गत्वमिति बिभ्रयम् । वस्तुतो द्वितीयपक्षोक्तमेवार्थं भवत्यन्ते
आह—अथवेति । ‘न चैतेन’त्यादेः कश्चिदप्यकर्मक एतेन कर्मणा रहितो न्यपदेन सकर्म-
कणामेवकर्ममांभावादेवामरि व्यभिचारित्वमिति कश्चिद्व्यव्येत्तद्रूपमनिवृत्त्यर्थं तत्सामान्य-
पुनः कथयम् । एवं चाऽकर्मकपदेन व्यभिचारिद्रव्यकर्मरहितानामित्यर्थबोधनेन मास-
कर्मसम्बन्धकर्मकत्वमित्येतत्पक्षोऽर्थः । य त्वेतद्व्यवकलेनाऽप्यव्यव्यवमानकर्मकानामेव
ग्रहणमिति वस्तुं पुन्यम् । ‘कालावपनो’रिति सूत्रे ‘लः कर्मणि’ति सूत्रस्याऽकर्मकत्वविपरि-
पौष्ट्यादेव भाष्यस्य सारवेन तत्राऽप्यव्यव्यवमानकर्मकत्वमेव ग्रहणार्थी पूर्वोक्त-
प्रवृत्तिः ।

तेनाऽकर्मकाणाम् । न चैतत्कर्म कचिदपि न भवति ॥५२॥

हृक्फोरन्यतरस्याम् ॥ १ । ४ । ५३ ॥

हृक्फोर्वाचनेऽभिवादिदृशोरात्मनेपद उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

हृक्फोर्वाचनेऽभिवादिदृशोरात्मनेपद उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अभिवादति गुरुं देवदत्तः । अभिवादयते गुरुं देवदत्तम् । अभिवादयते गुरुं देवदत्तेन ॥ पश्यन्ति भृत्या राजानम् । दर्शयते भृत्यान् राजा । दर्शयते भृत्यै राजा ॥ कथं चाऽत्राऽऽत्मनेपदम् ? एकरय 'खेरणौ' [१. ३. ६७] इति, अपरस्य 'णिचश्च' [१. ३. ७४] इति ॥५३॥

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ १ । ४ । ५४ ॥

किं यस्य स्वं तन्त्रं स स्वतन्त्रः ? किं चातः ? तन्तुवाये प्राप्नोति ।

प्र०- सूत्रं चेदं नियमार्थमिति 'आकृष्टार'सूत्रं वक्तुं तव पवाऽवधार्यम् ॥५२॥

हृक्फोर । उभयत्र विभाषेयमिति नघेति विभाषेत्यत्रोक्तम् । अभिवादि-दृशोरिति । अभिवादयतेरप्राप्ता कर्मसंज्ञा पक्षे विधीयते, दृशोर्बुद्धयर्थत्वाज्जित्यप्राप्ता पक्षे निवर्त्यते ॥५३॥

स्वतन्त्रः कर्ता । किं यस्येति । तन्तुवायस्य स्वतन्त्रशब्दवाच्यत्वाद्दिशोपातुपादानाच्च प्रश्नः । तन्तुवाय इति । यद्यपि 'तन्तुवायो वयति मुहृत्ते' इत्यादौ तन्तुवायस्य कर्तृसंज्ञेयते तथापि विशेषविहितत्वात्परत्वाच्चापादानादिसंज्ञाविषयेपि सा प्राप्नोति,

उ०-पूर्वा'त्यादिमा'पाऽसङ्गत्यापक्षे; । किं चाऽयमन्ताऽविद्यमानकर्मकाणामत्र ग्रहणमिति पक्षे लुनातेर्भिर्बृत्तप्रेषणाग्निषि 'ह्रावपति केदारं देवदत्त' इति 'जेरणा'विति सूत्रस्यैवटप्रयोगे केदारस्य कर्मत्वाऽनापत्तिरिति द्विक् ॥५२॥

हृक्फोर । इत्यत्रोक्तमिति । 'वार्तिककृते'ति शेषः । भाष्ये—कथं चात्रात्मनेपदमिति । एतद्वास्तिफोदाहरणयोरित्यर्थः । अभिवादयतावणी कर्मणो जी कर्तृत्वाऽप्राप्तादर्शयतावणी कर्मातिरिक्तकर्मणः सत्त्वादिति प्रश्नः । एकस्येति । आद्याऽन्यस्य दृशेरित्यर्थः । अणौ कर्तृ-कर्मातिरिक्तकर्माऽभावे विवक्षित इति भावः । अपरस्येति । आद्यास्याऽभिवादयतेरित्यर्थः । ठक् आशयः ॥५३॥

स्वतन्त्रः कर्ता । भाष्ये—स्वं तन्त्रमिति । विततास्तन्त्रवस्तन्त्रम् । किमर्थं बहुमीदृ-रिति प्रश्नतात्पर्यम् । विशेषविहितत्वादित्यभ्युपगमः, निरवकाशात्वाऽभावात् । अपादानादि-संज्ञेति । 'तन्तुवायाद्गृह्णाती'त्यादौ । ग्राहणादेर्नेति । 'तन्तुवाय' इत्यस्य माप्यस्य तत्रैवेत्यर्थ इति भावः । वितन्त्यत इति । स च सन्निवेशविशिष्टस्तन्त्रसमूहः । स्वतन्त्र उच्यते इति । यथाकथंचिद्रूपपक्षोऽयं प्रधानार्थे क्व इति भावः । प्राधान्ये वर्तमानस्यैव ग्रहणं कृत

नैव दोषः । अयं तन्त्रशब्दोऽस्त्येव विताने वर्तते । तद्यथा,—आस्तीर्य
तन्त्रम्, 'प्रोतं तन्त्र'मिति । वितानमिति गम्यते । अस्ति प्राधान्ये वर्तते ।
तद्यथा,—स्वतन्त्रोऽसौ ब्राह्मण इत्युच्यते । स्वप्रधान इति गम्यते । तथः
प्राधान्ये वर्तते तन्त्रशब्दस्तस्येदं ग्रहणम् ।

स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्युपसंख्यानमस्वतन्त्रत्वात् ॥ १ ॥

स्वतन्त्रस्य कर्तृसंज्ञायां हेतुमत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । पाचयत्योदनं देवदत्तो
यज्ञदत्तेनेति । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? 'अस्वतन्त्रत्वात्' ।

प्र०—'ब्राह्मणोऽधीते' इत्यादौ च ब्राह्मणादेर्न प्राप्नोतीति दोषः । वितान इति । वितन्त्य
इति वितानम् । स्वतन्त्रोऽसौ ब्राह्मण इति । स्वशब्द आत्मवाची । स्व आत्मा तन्त्रं
प्रधानं यस्य स 'स्वतन्त्र' उच्यते । तत्र कारकाऽधिकाराक्रियासिद्धौ प्राधान्यस्योप-
योगात्तन्तुवायस्याऽपि तन्तुवायरूपतया तत्राऽनुपयोगात्प्रधानवाचिनः 'स्वतन्त्र' शब्द-
स्येह ग्रहणम् । अनेककारकसाध्यायामपि क्रियायां यथा कस्यचित्स्वातन्त्र्यं तथा
'कारक'सूत्रे प्रतिपादितम् । यस्य धातुना व्यापारोऽगुणभावेनोच्यते सर्वोऽसौ
'स्वतन्त्र' इत्येतदपि तत्रैव माय्यकृता प्रतिपादितम् ।

हेतुमतीति । प्रयोज्य इत्यर्थः । यथा कर्तृसंज्ञिधौ करणादीनां नास्ति स्वातन्त्र्यं
तथा प्रयोजकसंज्ञिधौ प्रयोज्यस्य पारतन्त्र्यात्स्वातन्त्र्याऽभावात्कर्तृसंज्ञाया अप्रसङ्गात्
'पाचयत्योदनं देवदत्तेनेति' कर्तृवृत्तीया न प्राप्नोति । 'तन्त्रप्रयोजक' इत्यत्र च तच्छब्देन
परामर्शो नोपपद्यते ।

उ०—इत्यत आह—तत्रेति । क्रियासिद्धौ चः स्वतन्त्र इत्यर्थे प्राधान्यस्यैवाऽवश्ययोग्यत्वम् ।
तन्तुवायरूपतयेति । 'कारक' इत्यनेन क्रियामात्रस्योपस्थितेस्तस्मिन् तत्वेनाऽनुपयोग-
इत्यर्थः । बहुलद्वयसकारानुरोधाय प्रधानस्यैव ग्रहणमित्यपि बोध्यम् । तन्तु [] प्राधान्यं
कर्तृरित्यत आह—अनेकेति । सकलकारकप्रवर्तकावादिमि भावः । नन्वेवं 'स्वाधी पक्षी'-
रपादि न स्वादत आह—यस्य धातुनेति । अगुणभावेन—प्राधान्येन ।

स्वतन्त्र इति । स्वातन्त्र्येण विवक्षित इत्यर्थः । तत्पक्षरोपितमनारोपितं वेद्यमप्य ।
कर्तृप्राप्यसमभिव्याहारे प्रधानीभूतधात्वर्थव्यापाराभयो हि सः । तारा एव च सकल-
कारकप्रवर्तकः । प्रायेण कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे पक्ष्यापारयोर्द्वयस्यैवाऽसमभिव्याहारे
इत्यन्तमित्यादि निरूपितं मञ्जूपायाम् । 'हेतुमति' चे'त्यत्र 'हेतुम'उच्चेन प्रयोजकव्यापार-
उच्यते, न च तत्र सङ्गेष्वेतत् आह—प्रयोज्य इति । स एवात्र हेतुमत्कारणत्वेन वि-
क्षित इत्यर्थः । स्वातन्त्र्यमिति । 'उद्भूत'मिति बोधः । दृष्टान्तरमाह—तत्प्रयोजक इति ।

न वा स्वातन्त्र्यादितरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीति स्यात् ॥ २ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् ? 'स्वातन्त्र्यात्' । स्वतन्त्रोऽसौ भवति । 'इतरथा ह्यकुर्वत्यपि कारयतीति स्यात्' यो हि मन्यते—नाऽसौ स्वतन्त्रः, अकुर्वत्यपि तस्य 'कारयती'त्येतत्स्यात् ।

नाऽकुर्वतीति चेत्स्वतन्त्रः ॥ ३ ॥

न चेदकुर्वति तस्मिन्कारयतीत्येतद्भवति, स्वतन्त्रोऽसौ भवति ।

शक्यं तावदनेनोपसंख्यानं कुर्वता वक्तुं—'कुर्वन्स्वतन्त्रोऽकुर्वन्ने'ति । साधीयो ज्ञापकं भवति । प्रेषिते च किलायं क्रियां चाऽक्रियां च दृष्ट्वाऽ-

प्र०— न वेति । प्रयोजकसन्निधानेऽपि प्रयोज्यस्य करणादिसाधनविनियोगादिना स्वातन्त्र्यस्य क्रियासिद्धौ सद्भावादित्यर्थः । अकुर्वत्यपीति । यदि प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यं न स्यान्नैवाऽसौ साधनान्तरविनियोगादिना क्रियां कुर्यात्, तथा चाऽकुर्वत्यपि प्रयोज्ये 'प्रयोजकः कारयती'ति व्यपदिश्येत ।

शक्यं तावदिति । उपसंख्यानवाच्यपि प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमस्तीत्यभ्युपगच्छतीति प्रतिपाद्यते । प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्येण स्वव्यापारं प्रत्यप्रवर्त्तनात्किलोपसंख्यानमारभ्यते । तेन चेदमवश्याभ्युपगन्तव्यम्—'यः करोति स स्वतन्त्रो न त्वकुर्वन्मिति' । एवं चेत्प्रयोजकसन्निधानेपि स्वार्थदर्शनात्प्रयोज्यः करोति नान्यथेति तस्य स्वातन्त्र्यमस्त्येव । तथा चोक्तं भाष्यकृता—'नेह कश्चित्परोऽनुपगृहीतव्य इति प्रवर्त्तते, सर्व इमे स्वमूत्यर्थं प्रवर्त्तन्ते' (३. १. २६ वा० १४) इति । प्रेषिते चेति । कर्तुरधिकरणत्वेन

सु०—तत्र हि तावदेन स्वतन्त्र एव पूर्वसूत्रोपात्तः परामृश्यते । क्रियासिद्धाविति । स्वक्रियासिद्धावित्यर्थः । अयं भावः—स्वक्रियाकारकप्रवर्त्तकत्वरूपत्वात्प्रयोज्यमस्यास्त्येव परप्रेषितेऽपि । ननु प्रेरणायाः क्रियाविपर्ययकारक्यमकुर्वति 'कारयती'ति प्रयोगोऽस्य आह—यदीति । साधनान्तरविनियोगेन क्रियासाधकत्वमेव हि स्वातन्त्र्यम् । मूले 'आदि'पदार्थः क इति चिन्तयम् । व्यपदिश्येतेति । तदाऽपि तस्मिन्पसंख्यानिककर्तृत्वेन कर्तुः प्रयोजकत्वात्तस्य हेतुत्वे निजोपात्तिः । एवं चोपसंख्यानमतिव्यापकमिति भावः । भाष्ये 'न चेदमकुर्वति तस्मिन्कारयतीत्येतद्भवती'त्यन्तरं 'किं तु कुर्वत्येवे'ति शेषः । स्वतन्त्रोऽसाविति । असावुपसंख्यानमभ्य-कर्तृसंज्ञकः स्वतन्त्र इत्यर्थः । एवं चोपसंख्यानानातिप्रसङ्गवारणाय वातिकेऽपि स्वतन्त्रप्रदमनुवचनम् । तस्मान्मर्त्यादृगीणार्थकत्वमाश्रित्य कुर्यात् स्वतन्त्रत्वात्तत्रैव कर्तृसंज्ञा नाऽकुर्वन् इति वाच्यमित्याह—शक्यं तावदिति । एवं च सूत्र एव गौणमुच्यसाधारणस्वतन्त्रपदार्थमाश्रित्य वार्तिकं न कार्यमिति भावः । तदाह—उपसंख्यानवादीति ।

तेन चेदमिति । उक्तरोपवाराणां प्रेरणाभावः । 'अकुर्वन्मिति'त्यन्तमभ्युपगमे कर्म । एवं चेदिति । प्रेरणोत्तरमप्यवधारणं चेदित्यर्थः । स्वातन्त्र्यमस्त्येवेति । अप्यपि स्वार्थाभावेऽपि कुर्यादित्यर्थः । एवं च सूत्रेणैव सिद्धे उपसंख्यानं व्यवहृमिति भावः । भाष्ये—ज्ञापकम्—अनुमापकम् । अयम्—उपसंख्यानवादी । प्रेषिते—शुद्धे । क्रियाम्—क्रिया-

ध्यवस्यति 'कुर्वन्स्वतन्त्रोऽकुर्वन्ने'ति । यदि च प्रेषितोऽसौ न करोति स्व-
तन्त्रोऽसौ भवतीति ॥५४॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ १ । ४ । ५५ ॥

प्रेषेऽस्वतन्त्रप्रयोजकत्वाद्धेतुसंज्ञाऽप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

प्रेषेऽस्वतन्त्रप्रयोजकत्वाद्धेतुसंज्ञाया अप्रसिद्धिः ['प्राप्नोति'] । स्वतन्त्र-

प्र०-विवक्षितत्वात्सममी । क्रियामिति । स्वार्थदर्शनादिच्छायां सत्यां क्रियां तददर्शने
त्वक्रियाम् । यदि चेति । स्वार्थदर्शनादिच्छायामसत्यामित्यर्थः ॥५४॥

तत्प्रयोजको । प्रैष इति । ननु पूर्वसूत्र एव प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यमुपपादितं
तत्किमर्थं चोद्यते ? एवं मन्यते—प्रेषादूर्ध्वं प्रयोज्यस्य स्वव्यापारे प्रवर्तनात्स्वा-
तन्त्र्यम् । प्रैषकाले तु स्वव्यापाराऽप्रवर्तनात्प्रवृत्तौ प्रैषवैयर्थ्यात्स्वातन्त्र्यं नास्ति । तस्य
च प्रयोजको न हेतुः स्यात् । तत्राऽत्र न शिञ्ज्यते । प्रैषप्रहमध्येषणनिवृत्त्यर्थमिति

४०-प्रयोज्यमनेन कारयतीति प्रयोगम्, अक्रियां—'तत्प्रयोज्यमनेन कारयतीति प्रयोगाऽ
भावं च दृष्ट्वा निश्चिनोति कुर्वन्स्वतन्त्रोऽकुर्वन्नेतीत्यर्थः । एतेन प्रेषिते क्रियादर्शनादेव तस्य
पारतन्त्र्यनिर्णय इति स एव कथं स्वातन्त्र्ये हेतुरित्यकुर्वन् स्वतन्त्र इत्यस्य प्रकृतेऽनुयोग-
श्चेति परास्तम् । एवमुपसंख्यानारम्भेऽतिप्रसङ्गवारणाय स्वतन्त्रपदसंबन्धाद्यभिधायैवं सति
मुख्यस्वातन्त्र्यग्रहणेऽपि प्रयोज्यस्य तदस्तीत्याह—यदि चेति भाष्ये । अस्य 'इच्छायामसत्या'
मिति शेषः । तदाह—स्वार्थदर्शनादिति । एवं च यद्यपि परतन्त्रः स्यात्संबन्धा कुर्यादेव,
कदापि न करोत्यपि, तस्मात्स्वतन्त्र इति भावः । एवं च 'स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिकण-
स्वातन्त्र्य'मित्युक्तं, तस्यैव च प्रागुक्तं सकलकारकप्रयोजकत्वम् । तच्च आरोपितमनारोपितं च
संज्ञोपयोगि । तत्रारोपितं स्यात्पादौ, अर्णवं पुरुषे । यस्य च स्वातन्त्र्यविषया तद्व्यापार एव
च घातुना प्राधान्येनोच्यते, शब्दशक्तिस्वभावात् । तदुक्तं कारके इति सूत्रे भाष्ये—'सम्बन्ध-
क्रियां च कुर्वती स्थाली पचतीति यदोच्यते तदा तत्र व्यापारे पचिवर्तते, स्थालीरथे च दाले
कच्यमाने 'स्थाली स्वतन्त्रे'ति । आरोपितस्वातन्त्र्यवतीति तदर्थः । कर्तुरधिकरणत्वेनोपायि-
विषयम् । नद्यत्र भाष्ये प्रेषितो दर्शनक्रियायामध्यवस्यतिक्रियायां वा कर्ता, 'अव'मित्यस्य
कर्तृव्यादानात् । 'क्रिया'मित्येतत्कर्मनिरूपितं त्वस्याधिकरणत्वं स्यात्तदा तदुक्तमित्यादिभ्यः ।
अन्यथा 'देवदत्ते पचतीत्यस्याप्यापत्तिः । कर्तृकर्मद्वारा क्रियाध्वरस्यैवाधिकरणत्वाच्च ।
न च क्रियामित्येतन्निरूपितं कर्तृत्वं, तस्य सत्त्वमूलाध्वरप्रतिपादकत्वात् ॥५४॥

तत्प्रयोजको । शेषपक्षेण सामानः । प्रवर्तनात्स्वातन्त्र्यमित्यस्य—'अस्तु नामेति
शेषः । सामाधितो—विवक्षितः । ननु 'न वा सामान्ये'त्यादेर्हेतुमति चे'त्यत्र वक्ष्यमाण-
तया 'अपरमुक्त'मित्यसङ्गतमत्र आह—वक्ष्यमाणस्यापीति । अर्थं हि 'न वा सामान्ये'ति

प्रयोजको हेतुसंज्ञो भवतीत्युच्यते, न चासौ स्वतन्त्रं प्रयोजयति ॥ 'स्वतन्त्र-
त्वात्सिद्धम् । सिद्धमेतत् । कथम् ? स्वतन्त्रत्वात् । स्वतन्त्रमसौ प्रयोजयति ।
स्वतन्त्रत्वात्सिद्धमिति चेत्स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वं विप्रतिपिद्धम् ॥२॥

यदि स्वतन्त्रो न प्रयोज्योऽथ प्रयोज्यो न स्वतन्त्रः, प्रयोज्यः स्वतन्त्र-
श्चेति विप्रतिपिद्धम् ।

उक्तं वा ॥ ३ ॥

किमुक्तम् ? एकं तावदुक्तं 'न वा स्वातन्त्र्यादितरथा ह्यकुर्वत्यपि कार-
यतीत्येतस्या'दिति । अपरमुक्तं 'न वा सामान्यकृतत्वाद्धेतुतो ह्यविशिष्टम्'
'स्वतन्त्रप्रयोजकत्वादप्रयोजक इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्य'मिति ॥५५॥

इति श्रीभगवत्सतज्ञलिविरचिते व्याकरणमहामाध्ये प्रथमस्याध्यायस्य
चतुर्थे पादे तृतीयमाह्निकम् ।

प्र०-केचित् । 'अध्येषणे किल व्यापार्यमाणस्य गुर्वादेः स्वातन्त्र्यमस्तीति । न
तनुक्तम् । न्यायस्य तुल्यत्वात् । तस्मादत्र प्रपमहणेन नियोगमात्रमुच्यते न तु निरुद्ध-
विषय एवं नियोगः ।

स्वतन्त्रत्वादिति । दृष्टसामर्थ्यां वा संभावितसामर्थ्यां वा क्रियायां स्वातन्त्र्येण
समाश्रित एव नियुज्यत इत्यर्थः । स्वतन्त्रपरतन्त्राद्यमिति । प्रयोजकसन्निधौ । पार-
तन्त्र्येण स्वातन्त्र्यस्य विरुद्धत्वाद्यौगपद्यानुपपत्तिरिति भावः ।

उक्तं चेति । वक्ष्यमाणस्याऽपि बुद्ध्या विपर्ययोक्तत्वाद्भूतत्वसमारोपादुक्तं
वक्ष्यमाणं चाऽभेदेनोक्तं वेति निर्दिष्टम् । न वा सामान्यकृतत्वादिति । 'हेतुमति
'चे'त्यत्र धात्विककारेणैतदुक्तम् । मुक्तसंशयेनेति । अप्रयुक्तो यः स्वयं करोति तेन
तुल्यः प्रयोज्योऽपीत्यर्थः ॥५५॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदर्शने प्रथमस्याध्यायस्य
चतुर्थे पादे तृतीयमाह्निकम् ।

उ०-धार्मिकार्थः—यसं धान्यतीत्यादौ 'हेतुमति चे'त्येष मिद्वानुपसक्तुगानं न चार्थम् । यत्
सामान्यकृतत्वमत्र आह—हेतुत इति । मुक्तवादेपुनः धीरागिच्छादिरितिह इत्यर्थः ।
स्वतन्त्रप्रयोजकत्वम हेतुवाक्यमप्रयोजको हेतुरिति चेदित्यर्थः ॥५५॥

इति धीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीमदकृते भाष्यप्रदर्शने प्रथमस्याध्यायस्य
चतुर्थे पादे तृतीयमाह्निकम् ।

प्राग्भीश्वरान्निपाताः ॥ १ । ४ । ५६ ॥

किमर्थं रेफाधिक ईश्वरशब्दो गृह्यते ?

रीश्वराद्वीश्वरान्मा भूत्

‘रीश्वरा’दित्युच्यते, वीश्वरान्मा भूत् — ‘शक्तिणमुत्कमुलावीश्वरेतोमुत्क मुनौ’ [३. ४. १२; १३] इति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्ति-
ज्ञापयति—‘अनन्तरो य ईश्वरशब्दस्तस्य ग्रहण’मिति* यदयं ‘कृन्मेजन्तः’
[१. १. ३६] इति कृतो मान्तस्यैजन्तस्य चाऽव्ययसंज्ञां शास्ति ।

कृन्मेजन्तः परोऽपि सः ।

परोऽप्येतस्मात्कृन्मान्त एजन्तश्चास्ति । तदर्थमेतस्यात् ॥ यत्तद्व्ययी-
भावस्याव्ययसंज्ञां शास्ति† तज्ज्ञापयत्याचार्योऽनन्तरो य ईश्वरशब्दस्तस्य
ग्रहण’मिति ।

समासेष्वव्ययीभावः

‘समासस्यैतज्ज्ञापकं स्यात्—‘अव्ययीभाव एव समासोऽव्ययसंज्ञो भवति

प्र०— प्राग्भीश्वरान्निपाताः । किमर्थमिति । ‘प्राग्भीश्वरा’दित्येव क्रियतां प्रत्यासत्त्याऽ-
धिरीश्वर’इतीश्वरशब्दो ग्रहीष्यत इति प्रश्नः । धीश्वरादिति । व्याप्तिन्यायाद्वीश्वरा-
त्प्राक्स्यात् । यदा संहितया सूत्रपाठस्तदा वकारसहित ईश्वरशब्दोऽस्तीत्यभिप्रेत्यैव
मुक्तम् । यदयमिति । सेकसेन्द्रप्रभृतीनां एमुत्कमुलोश्च निपातत्वादेवाऽव्ययसंज्ञायां
सिद्धायां ‘कृन्मेजन्तः’ इत्यव्ययसंज्ञाविधानाज्ज्ञापकाद्व्याप्तिर्भाव्यत इत्यर्थः । परोऽपीति ।
‘कृत्यार्थे तत्रैके’निर्यादिरेजन्तः, खमुबादिश्च मान्तोऽस्ति तदर्थमेतस्यादित्यज्ञापकं व्याप्ते-
र्बाधस्य । यत्तर्हीति । व्याप्तावाभीयमाणायां निपातत्वादव्ययीभावस्याऽव्ययसंज्ञा
सिद्धेवेति किं तद्विधानेनेति ज्ञापकं संपद्यते । समासेष्विति । तुल्यजातीयव्यावृत्तये

उ०— प्राग्भीश्वरा । ‘अधिरीश्वर’ इति सूत्रस्ये ‘ईश्वर’ इति पदे प्रकृतिमाश्रय पूर्वोक्तोक्तं
सहाऽनुकरणं ‘रीश्वरा’दिति । नव्यव्ययस्यापीश्वरशब्दस्याऽव्ययत्वं स्यादत आह—प्रत्यासत्त्येति ।
ननु प्रथमोपस्थितत्वाद्दस्यैव ग्रहणं स्यादत आह—व्याप्तीति । वीश्वरादिति । तत्रापीश्वर-
शब्दोऽस्तीति भावः । वीश्वरशब्दस्य व्याप्यध्वनानाह—यदेति । ननु नियमापेक्षया ज्ञापकत्वं
मुक्तमत आह—तुल्येति । व्याप्यध्वन्यरूपने बहून् व्याप्यध्वनः बह्व्यः । नियमे तु सहावी-
विषय एवेति लाप्यत्वं नियमे इति भावः । ‘समासे एतज्ज्ञापक’मिति भाव्ये ज्ञापकस्यो
नियमपर इति बोध्यम् ।

* अतिरिक्ते १. ४. १३ † कृत्यार्थे तत्रैकेनेत्येवमन्तः; कर्मण्येकेने इमः एतन्मु १. ४. १४, १५
‡ अव्ययीभाव १. १. ४६. १—‘समासे एतज्ज्ञापक’मिति नानेदुस्मयः पाठः ।

नाऽन्य' इति ॥ एवं तर्हि लोकेन एतत्सिद्धम् । तथा,—लोके 'आ वना-
न्तादोदकान्तात् प्रियं पान्थमनुव्रजे'दिति । य एव प्रथमो वनान्त उदकान्तश्चा'
ततोऽनुव्रजति ।

लौकिकं चाऽतिवर्तते ॥

द्वितीयं 'च तृतीयं च वनान्तमुदकान्तं'वानुव्रजन्ति ॥ तस्माद्रेफाधिक
ईश्वरशब्दो ग्रहीतव्यः ।

अथ प्राग्बचनं किमर्थम् ?

प्र०—नियमार्थमेतत्प्रत्ययान्तं तु व्याप्त्यग्रहणज्ञापनार्थमेतदित्यर्थः । एवं तर्हि । लोके प्रत्या-
सत्तिराश्रीयते, यथा 'कपिञ्जलानालभेते वि श्रय एवालभ्यन्ते न चतुरादयः । शास्त्रे च
लोकव्यवहारोऽङ्गीक्रियते इति भावः । लौकिकमिति । लौकिकं प्रत्यामत्तिलक्षणं
न्यायं लोके एव पस्तिजतिः । स्नेहादिवशाद्द्वितीयमप्युदकान्तं प्राप्य निवर्तन्ते ।
'कपिञ्जल'नित्यत्र तु प्रथमातिशये कारणाऽभारा'अ हि स्थान्त्रां मूत्राणां'ति चतुर्था-
दिषु निषेधावतारात्प्रय एवाऽऽलभ्यन्ते । इह तु विरोधोऽनावाङ्मानिन्यायाश्रयः
स्यात् । 'न लोकाव्यये'त्यव्ययत्वालोकादीनां सिद्धे पृथग्विधे पुन्येगदुपदानमव्यय-
संज्ञाया एवाऽभावं ज्ञापयेत् । निपातसंज्ञा तु स्यादेव । तदभिप्रायं दर्शयित्वा 'निपात
एका'जिति प्रवृत्तसंज्ञा स्यात् ।

अथेति । प्राग्ग्रहणद्वारेणाऽवधिनिर्देशश्चेत्यने । 'निपात' इत्येवाऽभ्यु, यथा

प्राग्वचनं संज्ञाऽनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

प्राग्वचनं क्रियते निपातसंज्ञाया अनिवृत्तिर्यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि प्राग्वचनेऽनवकाशा गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञा निपातसंज्ञां बाधेत् । ता मा बाधितेति प्राग्वचनं क्रियते ॥ अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने यावताऽनवकाशा एताः संज्ञाः कस्मादेव न बाधन्ते ? क्रियमाणे हि प्राग्वचने सत्यां निपात-संज्ञायामेता अवयवसंज्ञा आरभ्यन्ते तत्र वचनात्समावेशो भवति ॥५६॥

चादयोऽसत्त्वे ॥ १ । ४ । ५७ ॥

अयं सत्त्वशब्दोऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकः—तद्यथा,—‘सत्त्वमयं ब्राह्मणः’

प्र०—‘प्रत्यय’ इत्यादिरधिकारो विनाऽप्यवधिनिर्देशनाभिमतविषये प्रवर्तते तथाऽयमपि प्रवर्तिष्यते इति भावः । निपातसंज्ञामिति । चादिषु प्रादिष्वप्यक्रियायोगे विकल्पित-गतिसंज्ञाविषयेषु साक्षात्प्रवृत्तिषु च गतिसंज्ञाऽभावपक्षे सावकाशा निपातसंज्ञा गत्यादिसंज्ञाभिर्षाध्येतेत्यर्थः । क्रियमाणे इति । ‘रीश्वरा’दिति पञ्चम्या प्राक्शब्दा-भ्याहारे लब्धे पुनःश्रुतिः प्राग्ग्रहणं संपद्यते । परशब्दाभ्याहारेण तु पञ्चमी न भविष्यति । ‘चादयोऽसत्त्वे’ इत्यादीनामसंयद्धत्वप्रसङ्गात् । तन्त्रेणैव बाधौ प्राक्शब्दा-बुधायते । तेनाऽयमर्थः—‘प्राग्गीश्वराद्ये अवयवस्थितास्ते प्राङ्निपातसंज्ञा भवन्ती’ति निपाताः सन्तो गत्यादिसंज्ञा इति समावेशसिद्धिः । केवले तु ‘निपाता’ इत्यधिकारे क्रियमाणे सत्यामपि प्रतियोगमनुवृत्तावेकसंज्ञाधिकारात्पर्यायः स्यात्तु समावेशः । अवयवसंज्ञा इति । विशिष्टाऽवधिपरिच्छिन्नस्य समुदायस्यान्तरालपतिता गत्यादि-संज्ञाभाजोऽवयवा भवन्ति तेषां संज्ञा इत्यर्थः ॥५६॥

चादयोऽसत्त्वे । अयमिति । अर्थद्वयेऽपि सत्त्वशब्दस्य प्रयोगदर्शनाद्विरोधात्-

उ०—एतद्वारेणेति । नन्विदमपि निरवकाशत्वेन आह—चादिष्विति । चादिषु सावकाशा, अक्रियायोगे प्रादिषु सावकाशोत्थादिक्रमेणान्वयः । बाध्येतेति । तत्तद्विशेषसंज्ञाविषये अस्या अनुपस्थितेरेव स्यादिति भावः । भाष्ये—अथ क्रियमाणेऽपीति । ‘प्राग्गीश्वरा’दिषु पञ्चमि-विशेषसंज्ञाविषये एवोपस्थितिः स्यादित्यर्थः ।

समाधत्ते—क्रियमाणे हीति । अवधिनिर्देशसामर्थ्यात्प्रतिगुप्तमुपस्थितौ तत्सामर्थ्यात् समावेश इति भावः । नन्वेवमपि पर्यायः स्यादन् आह—रीश्वरादिति । असंयद्धत्वेति । विशेषाऽनिर्देशादिति भावः । निपाताः सन्त इति । प्राग्ग्रहणसामर्थ्यादेतदर्थेष्टम्, तेन गत्यादिसंज्ञां निमित्तमेव निपातसंज्ञेति समावेशसिद्धिरिति भावः । विशिष्टावधीति । रीश्वररूपाऽवधिपरिच्छिन्नसमुदायस्येत्यर्थः । अवयवसंज्ञा इति । पंथीपुरुष इति भावः ॥५६॥

चादयोऽसत्त्वे । सीदन्त्यस्मिन्निति । विशेषणत्वेनाऽवधिद्वन्द्वेऽस्मिन्नित्यर्थः । सरे-

‘सत्त्वमियं ब्राह्मणी’ति । अस्ति क्रियापदार्थकः—सद्भावः सत्त्वमिति । कस्येदं ग्रहणम् ? द्रव्यपदार्थकस्य । कुत एतत् ? एवं च कृत्वा विधिश्च सिद्धो भवति, प्रतिषेधश्च ।

किं पुनरयं पर्युदासो—यदन्यत्सत्त्ववचनादिति, आहोस्वित्सञ्ज्याऽयं प्रतिषेधः—‘सत्त्ववचने नेति’ ? किं चातः ? यदि पर्युदासो ‘विप्र’ इत्यत्रापि प्राप्नोति । क्रियाद्रव्यवचनोऽयं संघातः, द्रव्यादन्यश्च विधिनाऽऽश्रीयते । अस्ति च प्रादिभिः सामान्यमिति कृत्वा तदन्तविधिना निपातसंज्ञा प्राप्नोति ।

प्र०—गतौ प्रमाणाऽनुपलम्भात्प्रभः । सत्र सीदन्यस्मिन्नातिगुणक्रिया इति सर्वं द्रव्यमुच्यते । यदा तु सतो भावः सत्त्वमिति तदा साध्यमानतया क्रियारूपापन्ना सत्ता सत्त्वशब्देनोच्यते । एवं च कृत्वेति । यदि सत्त्वशब्देन सत्त्वोच्यते तदा प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । न हि चादिषु सत्तावाची कश्चिच्छब्दोऽस्ति यदर्थो निषेधः स्यात् । ‘पशुर्वै पुरुष’ इत्यत्र च निपातसंज्ञा स्यात् । चाद्यनुकरणानां ‘चः पठितो’ हिर्यस्मादर्थे इत्यादावपि विधिनिषेधौ यथाभिमतविषयं न व्यवतिष्ठेयाताम् । द्रव्यग्रहणे तु व्यवतिष्ठते । द्रव्यशब्देन चाऽत्र सिद्धरूपं वस्त्वभिधीयते । तदुक्तम्—

‘वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।

द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो मेघत्वेन विधत्तः’ ॥ इति ।

किं पुनरिति । उभयथा शास्त्रे दर्शनात्प्रभः । विप्र इति । विप्रातीति विप्रः । ‘आतश्चोपसर्ग’ इति कप्रत्ययान्तः । त्रियोपसर्जनद्रव्यवाचित्वात्केवलाद्द्रव्याक्रियाद्रव्यसमुदायस्याऽन्यत्वाद् द्रव्यान्यस्मिन्नर्थे भवेत् । प्रादिभिरिति । निपातत्वेनाऽभिमतैः । सामान्यमिति । सारूप्यम् । नदन्तविधिनेति । ननु विशेष्याऽसन्निधानात्कथं तदन्त-

प्र०—रीणादिकस्य । साध्यमानेति । वस्तुतः साध्यमानाऽवस्थः क्रियारूपारब्धो बोधः सत्ता-रूपः स सत्त्वपदंनोच्यत इत्यर्थः । ‘चाद्यनुकरणार्थाना’मिति पाठे चादीनामनुकरणं स्वक-पोधनमर्थः प्रयोजनं येषां तेषामित्यर्थः । इत्याद्याप्येति । ‘निपातसंज्ञा चादि’त्यनुग्रह्यते । विधिनिषेधाविति । अस्य ‘इति हेतो’रिणादिः । यथाभिमतविषयमिति । अनुकार्ये निपातार्थे नाऽनुकरणे, नापि गवादिपरपञ्चादविरयादीति भावः । सिद्धरूपमिति । तत्त्वं च लिङ्संज्ञा-कारकावस्थित्येन, सर्वनामपरामर्शयोग्यत्वेन वा । तदाह—वस्तूपेति । उदाहरणमाह—मेघत्वेनेति । लिङ्संज्ञाविशेष्यत्वेनेत्यर्थः । उभययेति । द्रव्यमित्येऽर्थे वर्तमानाभ्याम् इति पशुशब्देऽर्थः । सत्त्वे वर्तमानं च दिव्यरूपं च निपातसंज्ञमिति प्रसज्यप्रतिषेधेऽर्थः । चादिर-पाठारब्धं प्राप्तिरित्यतो भाष्ये—अस्ति च प्रादिभिरिति । निपातत्वेनेति । एवं चोपरपञ्च-विषयेऽयं बोध इत्यर्थः । तथापि समुदाये कथं प्राप्तिरतो भाष्ये—तदन्तविधिनेति । निपातस्य

अथ प्रसज्यप्रतिषेधो न दोषो भवति ॥ यथा न दोषस्तथास्तु ॥५७॥

प्रादय उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ १ । ४ । ५८-५९ ॥

प्रादय इति योगविभागः ॥ १ ॥

‘प्रादय’ इति योगविभागः कर्तव्यः । प्रादयोऽसत्त्ववचना निपातसंज्ञा भवन्ति । तत ‘उपसर्गाः क्रियायोग’ इति ॥ किमर्थो योगविभागः ?

निपातसंज्ञार्थः ॥ २ ॥

निपातसंज्ञा यथा स्यात् ।

एकयोगे हि निपातसंज्ञाऽभावः ॥ ३ ॥

एकयोगे हि सति निपातसंज्ञाया अभावः स्यात् । यस्मिन्नेव विशेषे गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञास्तस्मिन्नेव विशेषे निपातसंज्ञा स्यात् ।

प्र०-विधिः ? एवं सङ्ख्यमर्थः—‘निपातस्य संज्ञा निपातसंज्ञा, सा चाव्ययसंज्ञा’ । तस्यां चास्ति तदन्तविधिः—‘प्रयोजनं सर्वनामव्ययसंज्ञाया’मिति । तत्र विप्रशब्दे प्रशब्दस्य निपातसंज्ञायां सत्यां यथा ‘परमोच्चै’रिति स्वरान्तस्याव्ययसंज्ञा भवति, एवं निपातान्त्वस्यापि स्यात् । ततोऽलुक्प्रसज्येत । ‘विप्रकम्बल’ इत्यत्र च निपातान्तस्य पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरः स्यात् ॥५७॥

प्रादयः । यदा प्रागेव ‘प्रादयः’ इति योगो विभज्यते तदा प्रयोजनकथनाय पार्त्तिकम् । यदा तु ‘प्रादय उपसर्गाः क्रियायोगे’ इत्येको योगः पठ्यते तदा योगविभागः कर्तव्यत्वेन चोच्यते ॥ एकयोगे हीति । अक्रियायोगे निपातसंज्ञा न स्यात्, क्रियायोग एव तु गत्युपसर्गसंज्ञावत्स्यात् । ततश्च प्रगत आचार्यः प्राचार्य इत्यत्र पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरो न स्यात् । यस्मिन्नेवेति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ‘सुः पूजाया’मित्यादिभिर्योगैः

उ०-संज्ञेति । सकलनिपातमुद्दिष्टैकवाक्यविहिताः संज्ञेत्यर्थः । प्रवृत्तसंज्ञा तु न तन्मात्रोद्देशेन विहितेति भावेनाह—मा चाऽन्येति । तस्यां चाम्नीति । ‘प्रयोजन’मित्यादेर्गमकाच्छब्दरूपं विशेष्यमाश्रय तदन्तविधिरिति भावः । अप्रेदं शोच्यम्—एवं हि पशुसाध्यस्य जलविनिष्टद्रव्यवाणिनोप्यसृज्यभूताद्यंवाटसत्त्व इत्यस्य व्यावर्थाऽप्रसिद्धिः । तस्मात्किं पुनरित्यादिभाष्यमेकदेशेतिनां कलिरित्याहुः । ५७॥

प्रादय उपसर्गाः । ननु विभक्त्यैव पाठान्तरस्य इत्यनुपपन्नमत आह—यदेति । प्रागेवेति । सूत्रहता सूत्रप्रणयनकाले पृथगेत्यर्थः । एवं व्याख्याने भाष्यस्य कर्तृपदस्वरूपमहः । ननु ‘निपाता’ इत्यस्याऽधिपारादेकयोगेऽपि निपातत्वं निरुद्धमत आह—अक्रियेति । तदाह भाष्ये—यस्मिन्नेव निरोप इति । क्रियायोगरूपे इत्यर्थः । ननु प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गा गतय इतिवत् ‘प्रादयः कर्मप्रवचनीया’ इति वचनामाशङ्क्य—सुः पूजायामिति ।

मरुच्छन्दस्योपसंख्यानम् ॥ ४ ॥

मरुच्छन्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । मरुदत्तो मरुतः । 'अच उपसर्गात्'
[७. ४. ४७] इति तत्त्वं यथा स्यात् ।

अच्छन्दस्योपसंख्यानम् ॥ ५ ॥

अच्छन्दस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । अद्धा ॥ ५८-५९ ॥

प्र०-प्रादीनां विहिता ।

मरुदत्त इति । प्रक्रियायां रूपमलौकिकमिदमुपात्तम् । सत्त्वेन 'हि' नित्यं
भाव्यम् । उपसर्गसंज्ञैव चाऽस्येप्यते, न निपातसंज्ञा । सस्यां हि सस्यां 'निपाता आद्यु-
दात्ता' इत्याद्युदात्तत्वं 'तृतीया कर्मणी'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स्यात्, अन्तोदात्तश्च
मरुच्छन्द इष्यते । अव्ययसंज्ञा च स्यात् । तत्त्व एवोपसर्गसंज्ञेप्यते । अनभिधानाद्वि-
किरक् च न भवति । संज्ञावचनसामर्थ्याचाऽनजन्तत्वेऽपि सत्त्वं प्रवर्तते । अनेन तु
न्यायेन महन्नयवीति त्वर्गव्यवायेऽपि एत्वं प्राप्नोति । तस्मात्तत्त्व एवोपसर्गसंज्ञा
वक्तव्या । प्रकारान्तरेणाऽपि मरुतशब्दो व्युत्पादयिष्यते—'तत्परमरुद्धया'मिति ।

अच्छन्दस्येति । तेन भिदादिषु अद्धाशब्दो न पठितव्यो भवति ॥ ५८-५९ ॥

उ०-न 'एव उपसर्गा'दित्यत्र 'च' इति द्वितकारकारकनिर्देशात्सर्वदेशस्तत्त्वमनजन्तत्वेऽपि संज्ञा-
विधानसामर्थ्याद्वदति । तच्च नित्यमिति 'मरुदत्त'इत्युक्तमत आह—प्रक्रियायामिति ।
नग्नलौकिकप्रक्रियावाक्यं मरुत्—दा त इति दर्शयतुमुचितं न तु दत्त इतीति चेद्ब्राह्मः—
मरुदिदं ह्यपर्थकलुप्तविभक्तिकमरुच्छन्देन अती 'मरुत'शब्दस्य विग्रहप्रदर्शनं कृतं, तस्यैव
भगवतोक्तमिति । इष्यत् इति । 'तृतीया कर्मणी'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैव । अतोदेति-
मय्यान्तरादात्तोदात्तः सः । एवं च मरुत्तपदं मरुतोदात्तमिति भावः । अव्ययसंज्ञा च
स्यादिति । तथा च मरुदिदं इति मरुर्धोपप्रकरणस्यमाध्यप्रयोगे विभक्तिध्वनं न स्यादिति
भावः । मरुत्स्योपसर्गत्वे 'उपसर्गे धोः किः' 'आतप्रोपसर्गे' इति अद्धी स्यातामिष्यत आह—
अनभिधानादिति । अनेन न्यायेन—संज्ञावचनसामर्थ्यरूपेण । तस्मात्तत्त्व एवेति । अथ
एवोपसर्गाच्चाऽभिवाजं मित्याद्युदात्तत्वमपि न । नन्वेवं तत्त्वविधौ च मरुत उपसर्गवायेन सिद्धे
संज्ञाविधानोपसंख्यानं व्यर्थं स्यादिति चिन्त्यम् । केचित्तत्रोपसंख्यानं निपातत्वमिष्यते एव ।
तेनाद्युदात्त एव मरुतशब्दः । निपातसंज्ञाऽपि तत्त्वविधौ एवेति मरुदिदं इति पाश्चात्त्य-
भाष्यप्रयोगस्य । नानुपपत्तिः । 'वज्रमेपि तत्परमरुद्धया'मिति निर्देश पाठ इत्याहुः । कैपट-
स्वरास्येन तु ॥ पिडिति बोधव्यम् । व्युत्पादयिष्यत इति । 'मरुर्धोपप्रकरणे' इति
शेषः ॥ ५८-५९ ॥

गतिश्च ॥ १ । ४ । ६० ॥

कारिकाशब्दस्य ॥ १ ॥

कारिकाशब्दयोपसंख्यानं कर्तव्यम् । कारिकाकृत्य* । १ । ६ । ११

पुनश्चनसौ छन्दसि ॥ २ ॥

पुनश्चनसौ छन्दसि गतिसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् । पुनस्तत्पुनो वासो
देयम् । पुनर्निष्कृतो† रयः 'उंशिरदुतश्चनोहितः†† ।

गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति वचनम् ॥ ३ ॥

गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्तीति
वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ?

प्रयोजनं घञ्पत्वणत्वे ॥ ४ ॥

घञ्—प्रवृद्धो भावः प्रभावः । 'अनुपसर्गे' इति प्रतिषेधो मा भूत्‡ ।

पत्वम्—विगताः सेचका अस्माद् ग्रामाद्विसेचको ग्रामः । 'उपसर्गा'दिति
षत्वं मा भूत्* । णत्वम्—प्रगता नायका अस्माद् ग्रामात्प्रनायको ग्रामः ।
'उपसर्गा'दिति णत्वं मा भूत्† ।

प्र०— गतिश्च । कारिकाशब्दस्येति । कारिका क्रिया, मर्यादा—स्थितिरित्यर्थः । पञ्च
इत्यपरे । यस्तु श्लोकवाची कारिकाशब्दस्तस्य ग्रहणं न भवति, क्रियायोगग्रहणेन
कारिकाशब्दस्य विशेषणान्क्रियावृत्तेर्ग्रहणात् ।

पुनश्चनसामर्थ्येति । ततश्च 'पुनश्चाधेयं'मित्यत्र कृदन्तोत्तरपदप्रकृतिस्वरण 'यतोऽ-
नाव' इति 'धे'शब्द उदात्तः । पुनस्तत्पुनमिति । गतित्वात्समासः । स्वरस्तु प्रवृद्धा-
देराकृतिगणत्वादन्तोदात्तत्वम् । चनोहित इति । निपातत्वादाद्युदात्तस्य चनःशब्दस्य
'गतिरनन्तर' इति प्रकृतिस्वरः । गत्युपसर्गसंज्ञा इति । क्रियायोग इति सामान्येनोपा-

उ०— गतिश्च । कारिकेति । भावे ण्युल् । श्लोकादौ तु चारके । श्लोकवाचीति । दासी-
वाचिनोऽप्युपलक्षणम् । क्रियायोगेति । क्रियाकृते युज्यमाने षत्वंमानादित्यर्थः ।

पुनश्चाधेयस्य गतित्वे स्वयं षत्वं दर्शयति—ततश्चेति । एतेन 'पुनश्चाधेय'मिति भाव्यो-

* कुगतिवाचकः २. २. १७; समासेऽनन्तरं वाच्यो ण्युल् ७. १. १७.

† कुगतिवाचकः २. २. १८. ‡ गतिहेतो ८. १. ७०. / १-७० १. ११. १

†† गतिरनन्तरः १. २. ४९ ‡‡ किञ्चिदुपोऽनुपसर्गे १. १. २४.

× उपसर्गात् इत्येति ...तत्त्वत्वात् ८. १. १५. + उपसर्गादस्माद्वि नोपसर्गस्य ८. ५. १५.

वृद्धिविधौ च धातुग्रहणार्थक्यम् ॥ ५ ॥

‘वृद्धिविधौ च धातुग्रहणमनर्थकम्—‘उपसर्गादिति धातौ’ [६. १. ६१]
इति । तत्र धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमिह मा भूत्—‘प्रपञ्चं वनमि’ति । क्रिय-
माणे चाऽपि धातुग्रहणे ‘प्रच्छेदक’इत्यत्र प्राप्नोति । ‘यत्क्रियामुक्तास्तं प्रती’ति
वचनान्न भवति ।

‘वृद्धिनिस्मावाऽधीत्वस्वाङ्गादिस्वरणत्वेषु दोषो भवति ॥ वृद्धिः*—
यदुद्धतौ निवृत्तौ यास्ति यस्सुत् । वृद्धिः ॥ नस्माव†—प्रणसं मुखम् । उन्नसं
मुखम् । नस्माव ॥ अधीत्‡—प्रेषम् परेषम् । अधीत्व ॥ स्वाङ्गादिस्वरम्—
प्रस्फिक् प्रोदरः । स्वाङ्गादिस्वर ॥ एत्व×—प्र णः शूद्रः, प्र ण आचार्यः, प्र

प्र०—दानादिशेषावधारणार्थं वचनम् । अथवा प्रत्यासन्नैव क्रिया गृह्यते इति न्यायव्यु-
त्पादनार्थम् ।

वृद्धिविधौ चेति । उपसर्गणैव धातोरुत्तेपात् । प्रच्छेदक इति । प्रगता प्रच्छेदका
अस्मादिति बहुव्रीहिः । तत्र धातुग्रहणस्य शाकलनिवृत्तिः प्रयोजनं पर्यये । उद्धत

उ०—दाहणे सुप्पुपेति समासेनैव सिद्धे पुनःशब्दस्य गतिसंज्ञा स्वार्थेऽप्यपास्तम् । तदुत्पन्नवन्ध-
वपति—स्वरस्त्विति । ‘सह सुपे’तिवृत्ते भाष्ये त्वसमस्तात्वाभिप्रायेण ‘गतिसंज्ञाविति
निघात’ इत्युक्तम् ।

शाकलनिवृत्तिः प्रयोजनमिति । शाकलम्—‘कत्वक’ इति । योगविभागेन
पुनर्विधानं शक्यं भावः । ‘उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे’ इति वृत्तिः । ‘अम् नासिकाया’ इति
वर्धमाने ‘उपसर्गाच्चे’त्यनस्मावी । ‘हृण्यतउपसर्गेभ्योऽप ईत्’ ‘उपसर्गात्वाङ्गं भ्रूवमपधि’-
‘पुनरुपदाप्रदात्तवर्णः स्वरः । ‘उपसर्गाद्बहुल’मिति गत्वम् । यत्तु धात्वर्थे वृत्तेर्विधानादप्येव
क्रियायोगोक्त आह—क्रियाशब्दस्येति । धात्वर्थे वर्धमानान् स्वार्थे स इति भावः । प्राप्यार्थ-
त्वेऽपि तद्व्याप्यं तस्य क्रियात्वाद्भावात् इत्यप्ये । उद्धत इत्यादेरुद्धतासिद्धिगताभिव्यक्तिः । प्रेष-

१—‘वृद्धिनिस्माव’ इति वृद्धिनिस्मावादिस्वरणत्वेषु दोषा इति वाङ्मयमिह कोटिपट्टिः ।

* उपसर्गोऽपि धात्वर्थे ५. १. ११८. † अ० १०. १४९. ४.

‡ उपसर्गावपि ५. ४. ११९. †† अ० नोदरे १. १. १०. ††† उपसर्गावपि १. १. १००.

× उपसर्गावपि ८. ४. १८.

यो राजा, प्र यो वृत्रहा ॥ 'उपसर्गा'दित्येते विषयो न प्राप्नुवन्ति ।
 वद्विधिनस्भावादीत्वस्वाङ्गादिस्वरणत्वेषु वचनप्रामाण्याद्विषयान्ति ॥६॥
 अनवकाशा एते विषयस्ते वचनप्रामाण्याद्विषयान्ति ।
 सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्बधितत्वपणत्वेषु ॥ ७ ॥

सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्बधितत्वपणत्वेषु वक्तव्यः ॥ नुम्बधि—सुलभम्,
 दुर्लभम् । 'उपसर्गा'दिति नुम् मा भूदिति+ । 'न सुदुर्म्या केवलाभ्याम्'
 [७. १. ६८] इत्येतन्न वक्तव्यं भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियत
 एतन्न्यास एव ॥ तत्त्व—सुदत्तम् । 'अच उपसर्गात्तः' [७. ४. ४७] इति
 तत्त्वं मा भूदिति ॥ पत्व—सुसिक्तं घटशतेन । सुस्तुतं श्लोकशतेन 'उपसर्गा'-
 दिति पत्वं मा भूदिति* । 'सुः पूजायाम्' [१. ४. ६४] इत्येन्न
 वक्तव्यं भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियत एतन्न्यास एव ॥ एत्व—
 दुर्नयम् दुर्नीतमिति । 'उपसर्गा'दिति एत्वं मा भूदिति ॥६०॥

प्र०—इति । क्रियाशब्दस्याऽप्रयोगानुपसर्गत्वाऽभावः । अनवकाशा इति । येषां हि
 क्रियाशब्दप्रयोगे तं प्रत्युपसर्गसंज्ञा ते संप्रत्यनुपसर्गसंज्ञा अपि गृह्यन्ते इत्यर्थः । क्रियत
 इति । केवलाभ्यामिति विशेषणाऽभिधानार्थमवश्यं कर्तव्यम् । तेनाऽतिसुलभमित्ये
 रूपसर्गत्वे नुम्भवत्येव । क्रियत इति । पूजायामिति विशेषणोपादानार्थम् । तेन 'सुचितं
 किं तवात्रे'त्यादी पत्वं भवत्येव ॥६०॥

उ०—मिथादेः प्रगता आपो परिमज्जिवादिरर्थः 'प्र ण' इत्यादेः प्रकृतानामस्मादितिबर्थः ।
 इत्यर्थे इति । सत्र सयंत्रोपसर्गग्रहणं प्राद्यपलक्षणमिति भावः । ननु लघुना गुरोः प्रत्यावपत्ते
 'क्रियते एवे'त्यसद्व्रतमत आह—केवलाभ्यामिति । अवश्यमिति । वास्तिकहृताऽपीति भावः ।
 इत्यत्रोपसर्गत्वे नुम् भवत्येवेति । सोऽपसर्गत्वे सतीत्यर्थः । निषेधाऽस्मादित्याह ।
 इत्यत्रोपसर्गत्वे इति पाठेऽनेः परस्य सोऽपसर्गत्वे इत्यर्थः । 'इत्यतेः परस्य सोऽपसर्गत्वे'
 इति पाठस्तु पुष्प एव । 'सुः पूजाया'मित्येतत्कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधायकम् । भाव्ये—एतत्
 मा भूदिति । न च दुसमाशय जावं दुर्बारां, कृतोर्दुसोप्यत्रानुकरणेन तस्यापि निषेधात् ॥६१॥

+ उपसर्गात् सत्यमोः ७. १. १७. .

॥६०॥ वचनप्रामाण्याद्विषयान्ति ॥६०॥ वचनप्रामाण्याद्विषयान्ति ॥६०॥

† वचनप्रामाण्याद्विषयान्ति ॥६०॥ वचनप्रामाण्याद्विषयान्ति ॥६०॥

ऊर्यादिचिबडाचश्च ॥ १ । ४ । ६१ ॥

कृन्वस्तियोग इति वक्तव्यम् । इहैव यथा स्यात्—ऊरीकृत्य ऊरीभूय । इह मा भूत्—ऊरी पक्त्वा ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । क्रियायोग इत्यनुवर्तते* । न चाऽन्यथा क्रियोर्यादिचिबडाचां योगोऽस्ति ॥६१॥

अनुकरणं चाऽनितिपरम् ॥ १ । ४ । ६२ ॥

कथमिदं विज्ञायते—इतेः परमितिपरम्, न इतिपरमनितिपरमिति, आहो-स्विदितिः परो यस्मात्तदिदमितिपरम्, न इतिपरमनितिपरमिति ॥ किं चातः ? यदि विज्ञायते—इतेः परमितिपरम्, न इतिपरमनितिपरमिति, 'खाडिति कृत्वा निरष्टीव'दित्यत्र प्राप्नोति । अथ विज्ञायते—इतिः परो यस्मात्तदिदमितिपरम्, न इतिपरमनितिपरमिति, 'श्रीपड्वौपडिति कृत्वा निरष्टीव'दित्यत्र प्राप्नोति ।

अस्तु ताव'दितिः परो यस्मात्तदिदमितिपरम्, न इति परमनितिपर'मिति । ननु चोक्तं—'श्रीपड्वौपडिति कृत्वा निरष्टीवदित्यत्र प्राप्नोती'ति । नैप दोषः ।

प्र०— ऊर्यादि । ऊरी पक्वयेति । प्रयोगोऽप्यलोचनेन संभवमात्राभयेत्येतदुदाहरणम् । न चाभ्ययेति । चिबडाचौ तावत्कृन्वस्तियोग एव निहितौ ऊर्यादयोऽपि कृन्वस्तिविषया एव प्रयुज्यन्ते नाऽन्यत्र ॥६१॥

अनुक । कथमिति । द्वयोरपि समासयोः संभाराहोपदर्शनाच्च प्रभः । खाडिति कृत्येति । गविसंज्ञायां समासः स्यात्, धावोऽनन्तरं प्रयोग इति रूपमेतन्न सिद्धयेत् । 'इति खाट्कृत्ये'त्यत्र च निषेधप्रसङ्गः । श्रीपड्वौपडिति । श्रीपड्वौपड इति-परो न भवति औपटा व्ययधानादिति गविसंज्ञाऽप्रसङ्गः । ननु व्ययहितेऽपि परशब्दस्य दर्शनाद्भवत्येवेतिपरस्त्वम् । नैप दोषः । अन्यवधान एवाऽस्य मुदया वृत्तिः । अन्यत्र त्वन्तरालस्थमसमीक्षयाऽव्ययधानमेवाभित्य प्रयुज्यते । इह तु औपटो व्ययधायकस्यो-च्चारणादयुक्तमनपेक्षणम् । 'खाट्कृत्येति निरष्टीव'दित्यत्र धातुव्ययधानेपि प्रतिषेध-

उ०— ऊर्यादि । चिबडाचोः केवलयोः प्रापययोः क्रियायोगाभ्यन्तराभ्यन्तरेण संज्ञाविधा-वपि तदन्वविधिः । कथमागरीत्याऽस्य प्रयोगस्यैवास्मादाह—प्रयोगेति । ॥६१॥

अनुकरणं । इतेः परमिति । 'शुप्पुपे'ति योगविभागात्समासः । धातोऽनन्तरमिति । तद्व्ययधानेन गतेः प्रयोग इत्यर्थः । इति खाट्कृत्येति । इति हेतोः खाट्कृत्य गत इत्यर्थः । नन्वितेः परावस्येन कथमत्र प्राप्तिरत आह—औपडिति । एवं गतिममासस्य नि'पराधादयं प्रयोगो न स्यादिति भावः । 'तस्मि'च्छिनिमूये निर्दिष्टमहणाद्व्ययधिनसाधारण एवाऽव्ययमित्यतो व्ययान्तरमाह—खाट्कृत्येतीति । इति—हेतोः खाट्कृत्य निरष्टीवदित्यर्थः । कानुन इतेः परमिति विग्रहवाच्ये उच्यतेऽइति कथं तस्मा'दितिपरिभाषोपलियाऽव्ययधिनपरावस्योपाद्-

इदं तावदयं प्रष्टव्यः—अथेह 'ते प्राग्धातोः' [१. ४. ८०] इति कथं गतिमात्रस्य पूर्वप्रयोगो भवति—'उपोद्धरती'ति ? गत्याकृतिः प्रतिनिर्दिश्यते । इहापि तर्ह्यनुकरणाऽऽकृतिः प्रतिनिर्दिश्यते ।

किमर्थमिदमुच्यते ?

अनुकरणस्येति करणपरत्वप्रतिषेधोऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः ॥ १ ॥

अनुकरणस्येति करणपरत्वप्रतिषेध उच्यते । किं प्रयोजनम् ? 'अनिष्ट-शब्दनिवृत्त्यर्थः' । अनिष्टशब्दता मा भूदिति । इदं 'विचारयिष्यते—'प्राग्धातु-वचनं प्रयोगनियमार्थं वा स्यात्संज्ञानियमार्थं वेति* । तद्यदा प्रयोगनियमार्थं तदाऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थमिदं वक्तव्यम् । यदा हि संज्ञानियमार्थं तदा न दोषो भवति ॥ ६२ ॥

आदराऽनादरयोः सदसती ॥ १ । ४ । ६३ ॥

इदमतिग्रहं क्रियते—आदरे अनादरे सत् असदिति । 'आदरे स'दित्येव

प्र०—प्रसङ्गात् । इदं तावदिति । यो व्यकरयाश्रयेण व्यवधानं मन्यते । गत्याकृतिरिति । तस्याश्च भिन्नास्वपि व्यत्तिषु अभिन्नाया नास्त्यत्र व्यवधानम् ।

किमर्थमिति । 'अनितिपर'मित्येतदित्यर्थः । संज्ञानियमपत्ते सिद्धिं मत्वा प्रभः । अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थमिति । 'राडिति कृत्वे ति प्रयोक्तव्ये 'इति स्वादकृत्ये'ति प्रयोगः स्यात् । प्रयोगनियमे चाऽयं दोषः । तत्र ह्ययमर्थः—गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्या इति । ततो व्यवहितस्य प्रयोगाऽप्रसङ्गः । संज्ञानियमे तु न दोषः । तेनैव नियमेन 'राडिति कृत्वे'त्यत्र व्यवहितस्य सन्तानिवारणादस्य प्रयोगस्य सिद्धत्वात् ॥ ६२ ॥

आदरा । कथमसत्कृत्येति । यदि न सत्कृत्याऽसत्कृत्येति नञ्समासः क्रियते,

उ०—वृत्तावपि तदन्तर्भावेणैकार्थीभाव इति भाष्याशयः । 'अय'पदार्थं दर्शयति—य इति । तस्याश्चेति । गतिशब्देन तत्संज्ञाऽनेकव्यक्तेर्ग्रहणं, लक्ष्यानुसारादिभाष्यः । गतिसंज्ञार्थं सूत्रमावश्यकमिति प्रधानुपपत्तिरत आह—अनितिपरमित्येतदिति । संज्ञेति । प्राग्प्रयुक्ता एव गत्यादिसंज्ञा इति तदर्थः ॥ ६२ ॥

आदराना । आदरः—प्रत्युधानादिविषयस्वरूपः । अनादरः—परिभवः, भौश-सीमं च, तस्यावश्यकोत्थानादिविषयोपेक्षा । कार्यार्थत्वादिति । तेनाऽसत्कृत्येन समासादि-

सिद्धम् । कथमसत्कृत्येति ? तदन्तविधिना भविष्यति । केनेदानीमनादरे भविष्यति ? नञाऽऽदरप्रतिषेधं विज्ञास्यामः—न आदरेऽनादर इति ।

नैवं शक्यम् । आदरप्रसङ्ग एव हि स्यादनादरप्रसङ्गे न स्यात् । अनादर-ग्रहणे पुनः क्रियमाणे बहुव्रीहिर्यं विज्ञायते—‘अविद्यमानादरेऽनादर’ इति । तस्मादनादरग्रहणं कर्तव्यम्, असतस्तु तदन्तविधिना सिद्धम् ॥६३॥

प्र०—तदा सतिशिष्टत्वात्तदुत्तरपदप्रवृत्तिस्वरं याचित्वाऽव्ययपूर्णपदप्रवृत्तिस्वरैणाद्युदात्तत्वं स्यात् । अथ न सप्तसदिति ममास न्रियते, तदा सच्छब्दस्य गतिसंज्ञा विधीयमानाऽ-सच्छब्दस्य न स्यादिति भावः । तदन्तविधिनेति । यद्यपीह प्रवृत्त विशेष्यं नास्ति तथापि कार्यार्थत्वात्संज्ञाया कार्यप्रदेशेषु प्रवृत्तस्य गतिना विशेषणाच्चवन्तविधिर्भवति । तत्र समामन्त्रिणी ‘मु’त्रिति प्रवृत्तं, ‘गतिरनन्तर’ इत्यत्र पूर्णपदं, ‘गतिर्गता वित्यत्र पद-स्थेति । अव्ययसंज्ञायामस्त्येव तदन्तविधिः । न आदर इति । अनेनाऽसच्छब्दस्याऽ-नादरार्थवृत्तिर्यं दर्शयति । ततश्चाऽनादरग्रहणेन यत्साध्यं तदन्यथाऽपि सिध्य-तीत्येवपरमेतत् ।

आदरप्रसङ्ग इति । ‘गुरुमसत्कृत्ये’त्यागौ तु स्यात्, ‘पाप्मण्डिनमसत्कृत्ये’-त्येवमादौ तु न स्यात् । नथा हि—अत्राक्षर इति त्रितयादिरेवोच्यते न तु गोलोष्टादिः । यदुर्गोहिरिति । स चाऽत्यन्ताऽभावे प्रसक्ताऽभावे च भवतीति सर्वत्र संज्ञा सिद्ध्यति । असतस्त्विति । ‘आदरानादरयोः स’दित्येव वक्तव्यम् । तत्राऽनादरे सच्छब्दस्य प्रवृत्त्यसंभवात्सामर्थ्यात्तदन्तविधिनाऽसच्छब्दस्य गतिसंज्ञा भविष्यति । यथा‘गो’पदं सेधिते’त्यानाऽनेनिते गोपदशब्दस्य प्रवृत्त्यभावात्सामर्थ्यादगोपद-शब्दाऽर्धमसेनितप्रवृत्तम् ॥ ६४॥

उ०—निदि । गतिसंज्ञा तु सच्छब्दस्यैवेति भावः । मुत्रिति प्रवृत्तमिति । ‘समर्थ’ इति प्रवृत्त-मिष्यपि बोध्यम् । ननु तदन्तविधिना कार्यसम्भवेऽप्यनादर इत्यस्याऽनुत्तरे कथमत्र तावती-तिरित्याह भाष्ये—केनेदानीमिति । अन्नादर इत्यस्याऽसत्त्वे कथं नञाऽऽदरप्रतिषेधो विज्ञास्यतेत आह—अनेनेति । आदरप्रतिषेधमिष्यस्य—सदयादरप्रतिषेधमिष्यर्थः । त्यादौ तु रथादिति । नञसमाये सरास्यैव प्रतीतर्गुवादिविषये एव प्रयोगः स्यात् । पाप्मण्डादि-विषये तु प्रयोगो न स्यादिति भावः । प्रसक्ताऽभावे चेति वाटः । अन्नादरप्रवृत्तेऽप्यनुत्तर-मपि कार्यमेव । अथवा सच्छब्दस्याऽनादरेऽदृष्टेः तदन्तविध्यभावात्तस्य कस्य तत्र वर्तमानस्य संज्ञा स्यादत आह—आदरेत्यादि । सामर्थ्यादिति । प्रवृत्तविशेषाऽभावेति दण्डरूप विशेष्यमादादत्यर्थं ॥६५॥

अन्तरपरिग्रहे ॥ १ । ४ । ६५ ॥

अन्तःशब्दस्याऽङ्गिविधिसमासणत्वेपूपसंख्यानम् ॥ १ ॥

अन्तःशब्दस्याङ्गिविधिसमासणत्वेपूपसंख्यानं कर्तव्यम् । अह-अन्तर्धा ॥
किविधि-अन्तर्धिः ॥ समासः—अन्तर्हृत्य ॥ एत्वम्—अन्तर्हृत्याद्गोम्यो
गाः ॥ ६५ ॥

साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ १ । ४ । ७४ ॥

साक्षात्प्रभृतिषु च्यर्थवचनम् ॥ १ ॥

साक्षात्प्रभृतिषु च्यर्थवचनं कर्तव्यम् । असाक्षात्साक्षात्कृत्वा साक्षात्कृत्य ।
यदा हि साक्षादेव सत्किञ्चित् क्रियते तदा मा भूदिति ।

मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासंनियुक्तम् ॥ २ ॥

मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासंनियोगेन वक्तव्यम् । लवणद्वकृत्य ।

प्र०— अन्तरप । अन्तःशब्दरयेति । अङ्गिविधिणत्वानि उपसर्गसंज्ञाश्रयाणि, समा-
सश्च गतिसंज्ञाश्रय इत्यपूर्वं वचनम् । सूत्रोपादानं च सामान्येनोपसंख्यानमुच्यते ।
गतिसंज्ञाया अनेनैव सिद्धत्वादपूर्ववचनाऽभावात् । अन्तर्हृत्यादिति । 'हन्तेरत्यस्ये' वि-
एत्वस्य सिद्धत्वा 'हन्तेरदेशे' इति न वक्तव्यं भवति । देशे तु क्षुभ्रादित्वाण्यत्वाऽभावः,
तथैवाऽयनं चेति न वक्तव्यं, 'हृत्यच' इति सिद्धत्वात् । 'अन्तर्हृत्यादीत्यस्य' इत्युप-
सर्गादिति एत्वं सिद्धमिति ॥ ६५ ॥

साक्षात् । साक्षात्प्रभृतिरिति । अभूततद्भावविषयाणामेव यथा स्याद्यदा तु
साक्षाद्भूत रूपान्तरेण क्रियते तदा मा भूदित्यर्थः । लवणीकृत्येति । यत्र हि पर-

उ०— अन्तरपरिग्रहे । ननु समासस्य सूत्रेणैव सिद्धेर्वाङ्गिके 'समास'ग्रहण इत्यर्थमत्र आह—
सामान्येनेति । एव चोपसर्गसंज्ञाश्रयत्वेनाऽपूर्ववचनमेव नीरयते ॥ विधानमात्रम् । पूर्व-
चोपसर्गसंज्ञाविषयमपूर्ववचनं गतिसंज्ञाविषयसूत्रं चोपसर्गसंज्ञाश्रयत्वेनोच्यते इति न समास-
ग्रहण इत्यर्थमिति भावः । ननु गतिसंज्ञाऽङ्गीकृत्य पूर्वत्वमस्तिवत्यत्र आह—गतिसंज्ञाया इति ।
अनेनैवेति । सूत्रेणैवेत्यर्थः । तदतिरिक्तविषये त्वनेनाऽपि नेष्यत इति भावः । 'हन्तेरदेशे'
इत्यादिनैव सिद्धेर्वाङ्गिके उपसंख्यान इत्यर्थमत्र आह—हन्तेरित्यादि । तथैवेति । 'अन्तरपण'-
मित्यस्याऽनेनैव सिद्धेर्देशे प्रतिषेधोऽपि क्षुभ्रादित्वात्सिद्ध इति भावः । तदारम्भेऽप्यस्यावयवकर्ता
दर्शयति अन्तर्हृत्यादीति ॥ ६५ ॥

साक्षात् । साक्षाद्भूता इति । प्रत्यक्षा इत्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये—यदा हि साक्षा-
देव सत्किञ्चित्क्रियते इति । 'लवण'मित्यादिगणपाठाग्रमान्ता अपि एते शब्दाः स्वतन्त्रा
इति भ्रम इत्यावर्तयति भाष्ये—मकारान्तत्वं चेति । पुनः प्रसङ्गेति । परत्वादित्येति तत्र

† आऽक्षेपमने, उपसर्गो यो. किं ? १ १०४, ११, कुगतिमात्र. १ २ १८, समासेऽनप्रा-
प्त्योऽवयव. १ १०, हन्तेरत्यस्य ८ ५, ११. १—'ग्रहण' पा० १ १-१२ अर्थः ।

तत्र [च'] च्विप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

तत्र [च'] च्व्यन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । लवणीकृत्य ।

न वा पूर्वेण कृतत्वात् ॥ ४ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? 'पूर्वेण कृतत्वात्' । अस्त्वेनेन विभाषा,
पूर्वेण नित्यो भविष्यति* ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—'मकारान्तत्वं च गतिसंज्ञासन्नियुक्त'मित्युक्तं
तच्चव्यन्तस्य मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । लवणशब्दस्याऽयं
विभाषा 'लवणं'शब्द आदेशः कियते । यदि च 'लवणी'शब्दस्याऽपि विभाषा
'लवणं'शब्द आदेशो भवति न किञ्चिद्दुष्यति । त्रैशब्धं चेह साध्यम्,
तच्चैवं सति सिद्धं भवतीति ॥७४॥

ते प्राग्धातोः ॥ १ । ४ । ८० ॥

किमिदं प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थम्—'एते प्रागेव धातोः प्रयोक्तव्याः,
आहोस्वित्संज्ञानियमार्थम्—'एते प्राक्चाऽप्राक्च प्रयोक्तव्याः, प्राक्प्रयुज्य-
मानानां गतिसंज्ञा भवती'ति । कश्चाऽत्र विशेषः ?

प्र०—त्वादनेन विभाषा प्राप्नोति, नित्या च गतिसंज्ञेभ्यते । पूर्वेष्वेति । पुन प्रमद्विज्ञानादिति
भारः । च्व्यन्तस्य मा भूदिति । एतदेव विदुष्याऽनन्यत्वात्प्राप्नोति । त्रैशब्धमिति ।
अथ एत शब्दास्तैश्चिच्छम् । लवणं कृत्वा, लवणकृत्य, लवणीकृत्येति ॥७४॥

ते प्राग्धातोः । किमिदमिति । नियमद्वयसंभवात्प्रभ । तत्र यदा प्रयोगनियम-
स्तदा त इत्यनेन लवणगत्युपसर्गसंज्ञाः परामृश्यन्ते । यदा तु संज्ञानियमस्तादा प्रादय

प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरणस्येतिकरण-
परप्रतिषेधोऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः ॥ १ ॥

प्राग्धातुवचनं प्रयोगनियमार्थमिति चेदनुकरणस्येतिकरणपरप्रतिषेधो
वक्तव्यः† । किं प्रयोजनम् ? 'अनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः' । अनिष्टशब्दता मा भूदिति ।

छन्दसि परव्यवहितवचनं च ॥ २ ॥

'छन्दसि परेऽपि' 'व्यवहिताश्च' [१. ४. ८१; ८२] इति वक्तव्यम् ।
संज्ञानियमे सिद्धम् ॥ ३ ॥

संज्ञानियमे [सति] सिद्धमेतद्भवति । अस्तु तर्हि संज्ञानियमः ।

उभयोरनर्थकं वचनमनिष्टाऽदर्शनात् ॥ ४ ॥

उभयोरपि पक्षयोर्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'अनिष्टाऽदर्शनात्' ।
न हि कश्चित्प्रपचतीति प्रयोक्तृत्वे 'पचति प्रे'ति प्रयुङ्क्ते । यदि चाऽनिष्टं
दृश्येत, ततो यत्तार्हं स्यात् ।

प्र०—उपनिषत्पर्यन्ताः स्वरूपेणैव प्रत्यक्षमृश्यन्ते, संज्ञाया अनिष्पादात् । अनेनैकवाक्यता-
मापन्नैः पूर्वसूत्रैस्तस्या विधानात् ।

अनुकरणस्येति । 'अनुकरणं चानितिपर'मित्यत्रैतद्व्याख्यातम् । संज्ञानियमे
सिद्धमिति । 'अनितिपर'मिति न कर्तव्यम्, अनेनैव नियमेन 'स्वाष्टि कृत्वे'त्यत्र
संज्ञानिरासस्य सिद्धत्वात् । उत्तरसूत्रद्वयं च न कर्तव्यं भवति । परव्यवहितानां च
गत्युपसर्गसंज्ञयोर्निवारणान्न तु प्रयोगस्येत्यर्थः । अस्मिन्निति । लाघवादस्यैव पक्षस्य
युक्तत्वात् ।

उभयोरिति । भाषायां परव्यवहितप्रयोगो न दृश्यते, तत्र किं प्रयोगनियमेन वा
संज्ञानियमेन वा । यत्र हि लोके सङ्कीर्णः प्रयोगो, यथा गौर्गाविति, सत्राऽसाधुपरि-
हाराय साध्वनुष्ठानं कर्तव्यम् । न त्वसङ्कीर्ण एव प्रयोगे स्थिते शास्त्रस्य किञ्चिदस्ति
प्रयोजनम् । छन्दसि तु परव्यवहितप्रयोगो दृश्यत एव ।

उ०—ननु संज्ञानियमे इदं स्वर्थम्, अत्राप्यनुष्ठायमानानामपि संज्ञायां ज्ञातायामनिष्टाऽभावात्
आह—अनितीति । एवं चैवमाद्यकरणमेवाऽत्र पक्षे सूत्रस्य फलमिति भावः । न तु प्रयोग-
स्येति । न चाऽप्यसंज्ञानां परव्यवहितानां संज्ञार्थमुत्तरसूत्रम्, फलमावात्, परव्यवहितानां
मेकाकिनामेव छन्दसि प्रयोगेन 'गतिगता'विति फलस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एवं च संज्ञा-
नियमे प्रयोगनियमपक्षीयफलसिद्धिः, त्रितयाऽकरणलापयं चेति भावः । नन्वाद्यप्यन-
व्यवहितपरप्रयोगनिवृत्त्ये सूत्रं स्वादत्त आह—भाषायामिति । एवं चाऽनभिधानेन प्रत्या-
क्याममिति भावः । न दृश्यत इति । 'सिद्धानां यज्ञकर्मणोऽन्यत्रापी'ति शेषः । द्वयोरप्यु-
† अनुकरणचानितिपरम् १. ४. ६९. १—नानिष्यम् ।

उपसर्जनसन्निपाते तु पूर्वपरव्यवस्थार्थम् ॥ ५ ॥

उपसर्जनसन्निपाते तु पूर्वपरव्यवस्थार्थमेतद्वक्तव्यम्—‘ऋपमं कूलमुद्रुजम्’,
‘ऋपमं कूलमुद्रुहम्’* । अत्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगो यथा स्यात् ।

यद्युपसर्जनसन्निपाते पूर्वपरव्यवस्थार्थमिदमुच्यते, ‘सुकटङ्कराणि’ वीर-
णानी’त्यत्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगः प्राप्नोति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘नाऽत्र
गतेः प्राक्प्रयोगो भवती’ति यद्यम् ‘ईपद्दुःसुषु कृच्छाऽकृच्छार्थेषु खल्’
[३. ३. १२६] इति खकारमनुबन्धं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ?
खित्करण एतत्प्रयोजनं ‘खिती’ति मुम् यथा स्यादिति† । यदि चाऽत्र गतेः
प्राक्प्रयोगः स्यात्, खित्करणमनर्थक स्यात् । अस्त्वन मुम् । ‘अनव्ययस्ये’ति
प्रतिषेधो, भविष्यति‡ । पश्यति त्वाचार्यो ‘नात्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोगो भव-
ती’ति, ततः खकारमनुबन्धं करोति ।

नैतदस्ति ज्ञापकम् । यद्यत्र गतेः प्राक्प्रयोगः स्यात्, स्यादेवाऽत्र मुमा-

प्र०— उपसर्जनसन्निपात इति । यद्यपि लोके विपरीतः प्रयोगो न दृश्यते, तथापि
‘कूलमुद्रुज’मित्यादौ द्वयोरप्युपपदत्वात्समासे कृते ‘उपसर्जनं पूर्वं’मिति शास्त्रदर्शनात्पर्या-
येण पूर्वनिपातेन भाव्यं, कूलमुद्रुजम् उत्कूलंरुजमित्येवं यो भ्रान्त्येत्तं प्रतीदं सूत्रं
कर्तव्यमित्यर्थः । सुकटङ्कराणीति । सुरेन कटाः क्रियन्त इति ‘कर्तृकर्मणोश्च भूतृणो’-
रिति ढल् । तत्राऽस्माभियमात्कटंसुकराणीति प्राप्नोति । अस्त्वत्रेति । शास्त्रेण प्राप्नोतु,
प्रतिषेधात्तु नैव प्रयुज्यत इत्यर्थः । खित्करणादव्ययस्यापि भवत्विति चेत्, नैवदस्ति ।
‘अनव्ययस्ये’ति निषेधस्य प्रत्यक्षत्वाद्वाधितुमशक्यत्वात् । प्रयोगनियमस्य त्वन्यत्र
सावकाशत्वाद्वाधेऽपि न काचित् क्षतिः । स्यादेवेति । ‘कटंसुकराणी’त्येवमपि प्रयोगे

उ०—पदत्वादिति । यद्यपि समासः क्रमेणैव, तथापि कदाचित्पूर्वं कूलशब्देन समासे तत उदेति
विपरीतः प्रयोगः स्यादिति भावः । तथा च सूत्रसार्थत्वाय प्रयोगनियमपक्ष एवादर्थः ।
तस्मिन् कृते ‘ऽमिती’त्याद्यपि सर्वे कार्ष्णेमिति तात्पर्यम् । ननु सुस्थितं कटं कुर्वन्तीत्यधीनाऽये
गतिरुपसर्गो वेति न दोषोऽत आह—सुरेनेति । उत्तरसूत्रे एव खल् खित्त्वस्य सफलत्वादिति
भावः । ईपद्दुःसुषु तु स खलनाऽनभिधानात् । अन्ययेपदाव्ययमयं भवता, ईपदाव्ययद्वयो
मेवो भवतेत्यादावीपतोऽगतिस्त्वेन खित्त्वस्य पारितोष्याद्वाप्याऽसहतिरेव स्यादिति बोध्यम् ।

नव्यग्रन्तावारक्षोर्मुमः प्राप्तिरस्येवेत्यत आह भाष्ये—अस्त्वत्रेति । प्राप्नोतिरित्यर्थः ।
प्रत्यक्षत्वादिति । विधिवादिष्वर्थः । प्रयोगनियमस्येति । एवं च विधिवाचापेक्षयाऽप्यत्र

* उदि कूले वज्रिहो- ३. २. ३२. † कर्तृकर्मणोश्च भूतृणोः ३. ३. १२७.

‡ खित्करणव्ययस्य, अकटिबद्धजनस्य मुम् ३. ३. ६६; ६७.

.१—‘दृष्टव्य’ इति कीदृशार्थपाठस्तु न मनोरमः ।

गमः । कथम् ? 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवती'ति । तस्मान्नाथं
 एवमर्थेन प्राग्धातुवचनेन ॥ कथम्—'ऋपमं कूलमुद्रुजम्', 'ऋपमं कूलमुद्रुहम् ?
 नैष दोषः । नैष उदिरूपपदम् । किं तर्हि ? विशेषणम् । उदि कूले रुजिवहोः'
 [३. २. ३१] उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूल उपपद इति ॥८०॥

कर्मप्रवचनीयाः ॥ १ । ४ । ८३ ॥

किमर्थं महती संज्ञा क्रियते ? अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत—'कर्म प्रोक्त-
 वन्तः कर्मप्रवचनीया' इति ॥ के पुनः कर्म प्रोक्तवन्तः ? ये संप्रति क्रियां
 नाहुः । के च संप्रति क्रियां नाहुः ? येऽप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुस्ते कर्म-

प्र०—स्यादेव मुमित्यर्थः ॥८०॥

कर्मप्रवचनीयाः । किमर्थमिति । लाघवार्थत्वासंज्ञाकरणस्य लाघवप्रकर्षाय
 एकाक्षरा द्व्यक्षरा वा संज्ञा कार्येति भावः । अन्यर्थसंज्ञेति । अर्थमनुगता, अपन वा
 अनुगता, अङ्गीकृतप्रवृत्तिनिमित्ता या सा संज्ञाऽन्वर्थसंज्ञा । कर्म प्रोक्तवन्त इति ।
 प्रयुज्यमाने क्रियापदे क्रियाविशेषं द्योतयन्त इत्यर्थः । क्रियां नाहुरिति । क्रियागत्
 विशेषं न द्योतयन्तीत्यर्थः । येऽप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुरिति । 'शाकल्यस्य सहित-
 मनु प्रावर्ष'दिति वाक्येऽप्रयुज्यमानस्य निशमेर्या क्रिया सरुत्वो वर्षसंहितयोर्द्वेहेतुमङ्गा-
 लक्षणः सम्बन्ध इत्ययमर्थोऽनुशब्दसन्निधौ प्रतीयते । तदयमनुः संहितामिति द्वितीय-

उ०—चरितार्थस्य परिभाषारूपत्वेन गुणभूतस्य बाध वाच्य इति भावः । भाष्ये—एवमर्थमिति ।
 प्रयोगनियमाधेनेत्यर्थः । सुकट्टराणीत्यसिद्धेरिति भावः । ननु स्याऽभावे, संज्ञानिवर्मेति
 बोधकसंज्ञ इति विपरीतप्रयोगापत्तिरत आह भाष्ये—नैष उदिरिति । तस्मात्प्रयोगनियमार्थं,
 संज्ञानियमार्थं बोधयथापि सूत्रं न कार्यमेव । भाष्ये सुकट्टराणीत्यसिद्धेः, अन्ये कटसुक-
 राणीत्यस्याऽऽशयत्तेः । अनभिधानेन वारणे तु व्यर्थमेव सूत्रमिदं प्राप्यते । यत् प्रमत्तित्वेन
 हेति सूत्रे संज्ञानियमपक्षे (चादसंयः कटसुकराणि सुकट्टराणीत्युभयविधप्रयोगसिद्धये हि
 स्थितमिति । तद्य । कटसुकराणीत्यस्येष्टत्वे मानमावान् । अत्र गतेः प्राग्धातोः प्रयोग
 प्राप्नोति । 'यद्यत्र गतेः प्राक्प्रयोगः स्यादित्यादिशब्देस्तद्विधेयस्यैव लामादिति सिद्धे ॥८१॥

कर्मप्रवचनीयाः । ननु संज्ञा विना तत्प्रयुक्तक्रियायांसिद्धिरत आह—अर्थमिति । अर्थसंज्ञेति
 दिति । ननु सखांसि संज्ञा—अर्थं प्रयोजनमनुगतेत्येतत् आह—अर्थमिति । अर्थसंज्ञेति
 पर इति भावः । अङ्गीकृतप्रवृत्तिनिमित्तेति । अङ्गीकृतवोगाऽयं प्रवृत्तिनिमित्तेत्यर्थः । एवं ।
 योगरूपा संज्ञाऽन्वर्थसंज्ञोच्यते । भाष्ये—कर्म प्रोक्तवन्त इति । कर्म—क्रिया क्रिया-
 विशेषमिति । मूले 'हयस्युदो बहुल'मिति कर्षणीयः । ननु विपातानो द्योतयन्त
 'प्रोक्तवन्त' इत्यसङ्गतमत आह—प्रयुज्यमाने इति । 'गुलमनुबधूवे'त्यादी द्योतयन्ति
 वरवमस्येत्यर्थः ।

ननु निराताः क्रियां कदापि न वदन्तीति 'संज्ञा'त्ययुक्तमत आह—क्रियागतमिति ।
 यदि संप्रति क्रियागतं विशेषं न द्योतयति, किं तर्हि द्योतयन्तीत्यत्र भाष्ये—येऽप्रयुज्य-

प्रवचनीयाः ॥८३॥

प्र०—याऽभिहितं संबन्धमवच्छिनत्ति । विशिष्टक्रियाभिजनितत्वेन, हेतुहेतुमद्भावलक्षणं विशेषरूपतया वा तत्सन्निधौ सम्बन्धस्य संप्रत्ययात् । तथा हि—क्रियायास्त्वावयवं न वाचकः, कारकविभक्तिप्रसङ्गात्, शेषविभक्तिसम्बन्धस्याऽप्रतीतिप्रसङ्गाच्च । अत एव न क्रियापदाक्षेपकः । यथा 'प्रादेशं विपरिलिखती'ति विमाय परिलिखतीति विशब्दो विमानक्रियाया आक्षेपक इति 'प्रादेश'मिति कर्मणि द्वितीया । क्रियाविशेषघोषकत्वमपि क्रियापदसन्निधाने दृष्टमिति अत्र न सम्भवतीति पारिशोष्यात्तत्सम्बन्धावच्छेदहेतुरनुः सम्पद्यते । तथा चोक्तं हरिणा—

'क्रियाया घोतको नाऽयं न संबन्धस्य वाचकः ।'

नापि क्रियापदाक्षेपी संबन्धस्य तु भेदकः ॥' इति ।

तत्र 'क्रियामाहु'रिति क्रियाशब्देन बहुपजनितसम्बन्धविशेष उपचारादुच्यते ।

'आहु'रित्यस्याऽपि घोतयन्तीत्ययमर्थः । क्वचित्तु प्रवृत्तिनिमित्ताऽभावेऽपि वचनसामर्थ्यादियं संज्ञा प्रवर्तते । यथा 'सुः पूजाया'मिति सोः यत्वादिनिवृत्तये गत्युपसर्गसंज्ञावाचनार्था ॥८३॥

उ०—मानस्येति । तद्वाच्यां क्रियां—तद्वाच्यक्रियाकृतसंबन्धविशेषम् । तद्देवोपपादयति—शाकल्यस्येति । तत्र संबन्धावच्छेदप्रकारमाह—विशिष्टक्रियेति । निरसमवक्रियाजनितसंबन्धेन संहितासंबन्धि वषणमिति बोध इति भावः । एवं बोधाननुमनादाह—हेतुहेतुमदिति । संहिताहेतुकं प्रवर्णनमिति बोधः । वस्तुतः क्रियाशब्दको यः संबन्धः स हेतुत्वादिना भासते इति तावम् । क्रियायाः—क्रियागतविशेषस्य, वाचको—घोतक इत्यर्थः । कारकविभक्तिप्रसङ्गादिति । 'बुद्धं वृद्धं प्रति सिद्धं'त्यादायुपपदविभक्तिरिति श्वायेन कर्मणि द्वितीयेव स्यादित्यर्थः । मम तु प्रतिघोरसंबन्धेनागम्ये कारकविभक्तिप्रसङ्गादिति भावः । ननु को विशेषोऽत आह—शेषेति । शेषविभक्त्यर्थसंबन्धस्येत्यर्थः । अनेन कारकविभक्त्यर्थस्यापि सम्बन्धत्वं सूचितम् । सम्बन्धस्याऽपि न वाचकः, द्वितीयस्यैव तत्प्रतीतिः । अत एवेति । सम्बन्धाऽप्रतीतिरसङ्गादेवेत्यर्थः । तदाक्षेपे तां प्रति कर्मत्वादित्येव तत्प्रवचनसंज्ञावाचनार्थाः । 'कर्मप्रवचनीययुक्ते' इत्यस्य वियर्थं च स्यादित्यपि बोधम् । क्रियागतविशेषघोषकत्वाभावे युक्त्यन्तरमप्याह—क्रियाविशेषेत्यादि । न सम्भवतीति । 'अनु हरिं सुरा' इत्यादी क्रियापदाऽसंज्ञिषावादिति भावः । पारिशोष्यादिति । एवं च संबन्धसामान्ये प्राप्तपरीक्षायां द्वितीयायंमयमारम्भ इति भावः । कारिकायां 'क्रियाया' इत्यत्र—क्रियागतविशेषेत्यर्थः । भेदको—घोतकः ॥८३॥

अनुर्लक्षणे ॥ १ । ४ । ८४ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात्, गत्युपसर्गसंज्ञे मा भूतामिति । किं च स्यात् ? शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्षत्—‘गतिर्गता’ [८. १. ७०] इति निघातः प्रसज्येत ।

यद्येवं वेरपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञा वक्तव्या । वेरपि निघातो नेष्यते—‘प्रादेशं प्रादेशं विपरिलिखति’ । अस्त्यत्र विशेषः । नाऽत्र वेलिंखि प्रति क्रियायोगः । किं तर्हि ? अप्रयुज्यमानम्—‘प्रादेशं प्रादेशं विमाय परिलिखेतीति’ ।

यद्येवमनोरपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञया नार्थः । अनोरपि हि न वृषि प्रति क्रियायोगः । किं तर्हि ? अप्रयुज्यमानम्—शाकल्येन सुकृतां संहितामनुनिश्चय देवः प्रावर्षत् । इदं तर्हि प्रयोजनं, द्वितीया यथा स्यात्—‘कर्मप्रवचनीयसुकृते द्वितीया’ [२. ३. ८] इति ॥ अत उत्तरं पठति—

प्र०—अनुर्लक्षणे । किमर्थमिति । ‘लक्षणेत्थंभूताख्याने’त्यनेनैव सिद्धत्वादिति प्रश्नः । इतरां शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं जात्युत्तरं ददाति—कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति । निघात इति । निपातत्वादाद्युदात्तोऽत्राऽनुरिष्यते । नाऽत्र वेरिति । न हि प्रादेशो लिख्यते । किं तर्हि । ‘घातुं प्रतीति वाक्यशेषः । प्रादेशो च योग्या क्रिया वेराक्षेप्येति सामर्थ्याद्विमानक्रियाया आक्षेपः । शाकल्येन सुकृतमिति । अत्र वाक्ये या निश्चयक्रिया सुकृतो वर्षसंहितयोः सम्यग्भावच्छेदोऽनुना प्रतिपाद्यत इति नास्ति वर्षक्रियायोगोऽनोरित्यर्थः ।

उ०—अनुर्लक्षणे । जात्युत्तरम्—असदुत्तरम् । तत्र च ‘लक्षणेत्थं’मित्यनेनैव गत्यादि-संज्ञाधिसिद्धेरिति भावः । न हि प्रादेश इति । किं तु तत्परिच्छिन्नं भूत्यादीति भावः । घातुं प्रतीति । अप्रयुज्यमानयानुबोध्यक्रियाया योगे इति फलितोऽर्थः । ननु या वाचिद-क्रियाक्षेप्येत्यत आह—प्रादेशो चेति । प्रादेशान्वये इत्यक्षरार्थः । एवं च ‘गतिर्गता’विषय-प्रायासपैदक्रियानिरूपितगतिवक्तोर्ग्रहणेन नाऽत्र निघातप्राप्तिरिति भावः । ननु शाकल्यस्य संहितामित्यादिदाहरणे मन्त्रधावच्छेदकताया अन्वादीनामुक्तत्वेन क्रियापदक्षेपोऽसिद्धः, द्वितीया यथा स्यादित्युत्तरमन्याऽसिद्धतिशेप्यत आह—अत्र वाक्ये इति । ‘शाकल्येन सुकृता’मिति वाक्ये । प्रतिपाद्यत इति । ‘शाकल्यस्य संहितामित्युदाहरणे’ इति शेषः । गत्यादिसंज्ञावशादाहृत्या पृथगेप्यस्य इन्द्रापवादव्यवक्षेप्यम् । ‘शाकल्येन सुकृता’मित्युक्ता

अनुलक्षणेवचनानर्थक्यं सामान्यकृतत्वात् ॥ १ ॥

अनुलक्षणेवचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'सामान्यकृतत्वात्' । सामान्येनैवात्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भविष्यति 'लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्तासुं प्रतिपर्यनयः' [१. ४. ६०] इति ।

हेत्वर्थं तु वचनम् ॥ २ ॥

हेत्वर्थमिदं वक्तव्यम् । हेतुः शाकत्यस्य संहिता वर्षस्य, न लक्षणम् । किं वक्तव्यमेतत् ? न हि कथमनुच्यमानं गंस्यते ? लक्षणं हि नाम स भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते, न यः सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते । सकृच्चाऽसौ शाकत्येन सुकृतां संहितामनुनिश्चय्य देवः प्रावर्षत् ।

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्योऽनुर्हेता'विति ॥ अथेदानीं लक्षणेन हेतुरपि ध्यातो नार्थोऽनेन । लक्षणेन हेतुरपि व्याप्तः । न ह्यवश्यं तदेव लक्षणं

प्र०— अनुलक्षण इति । सूत्राऽनुकरणमेतत् । सामान्यकृतत्वात् । सामान्यं—साधारणं यत्सूत्रमर्थांतरसंज्ञान्तरनिर्देशात्, तेनैव कृतत्वात्—सिद्धरादित्यर्थः ।

हेत्वर्थमिति । हेतुरर्थः प्रयोजनम्-प्रयोजक एतस्य वचनस्येत्यर्थः । हेतुमिति । अन्यव्यतिरेकाभ्यां वर्षं प्रति संहिताया कारणत्वाऽवगमादित्यर्थः । किं वक्तव्यमिति । हेतौलक्षणात् नालीति किं परिभाषितमिति पृच्छति । येन पुनः पुनरिति । पुनः पुन्येन साहचर्यावगमे लक्ष्यलक्षणभावो भवतीति भावः ।

अथेदानीमिति । येनोक्तं 'स तर्हि वये'ति, स एव सन्दिहानः पृच्छति । इति

उ० सत्तदपि कृतत्वं शास्त्रास्वभ्युपति । इत्येवं चेदं 'तेन प्रोक्त'मिति सूत्रे भाष्ये । नाम्नि वर्षेति । एवं च 'एतिर्गता'मित्यस्य न प्राप्तिः । क्रियायोगस्य तद्गतविशेषणोक्तकारण एव एतिसंज्ञा-निमित्तमिति भावः । एवं चैनद्वयोऽवसंभवस्य क्रियाभ्यपेक्षेति न क्षतिरिति तात्पर्यम् । अत उत्तरमिति—सार्धनिमित्तकतत्तिः । अन्योत्तरमित्यर्थः । ननुपुनरिति प्रथमान्तस्य 'वचन-मनर्थक'मित्यनेनाऽऽशयोऽनुचित इत्यनोरिति वक्तुमुचितमत आह—सूयेति । अनुलक्षणे इत्येतद्वचनमित्यर्थः । ननु तस्यापि विशेषणत्वात् 'सामान्येनेत्यनुक्रमेण आह—सामान्यमिति । ननु साधयतयाऽप्य हेतुः प्रयोजनं नेत्यत आह—हेतुरिति । प्रयोजक इति । प्रयुज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः । भाष्ये—हेतुः शाकत्यस्येति । 'लक्षणेत्थं'मिति सूत्रे ज्ञापकस्यैव लक्षणकारेण प्रहाहेतोश्च तत्राऽभावाच्च तेन मिद्वित्यर्थः । तत्र हेतुत्वमुपपादयति—अन्ययेति ।

भाष्ये—येन पुन पुनरिति । 'गृहीतसंस्थेने'ति शेषः । लक्ष्यलक्षणभाव इति । तदवधार इत्यर्थः । न यः सकृदपीति । 'गृहीतसंस्थे' इति शेषः । निमित्तत्वाय । तेन साकारणमेवेत्यर्थः । स तर्हीति । कृतेपि सूत्रे हेतोर्लक्षणकारेण इत्यवधारऽभावादिति भावः ।

भवति—येन पुनः पुनर्लक्ष्यते । किं तर्हि ? यत्सकृदपि निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणं भवति । तद्यथा, —‘अपि भवान् कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षी’-दिति । ‘सकृदसौ कमण्डलुपाणिश्चात्रो दृष्टस्तस्य तदेव लक्षणं भवति ।

‘तदेव तर्हि प्रयोजनम्—द्वितीया यथा स्यात्, ‘कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीये’ति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । सिद्धाऽत्र द्वितीया ‘कर्मप्रवचनीय-युक्त’ इत्येव । न सिध्यति । परत्वाद्धेत्वाश्रया तृतीया प्राप्नोति* ॥८४॥

आहर्म्यादावचने ॥ १ । ४ । ८६ ॥

प्र०—इति । हेतुविषयत्वाद्दत्तणम्य तेन हेतुर्न्याप्तो भवति । लक्षणनेति—सिद्धान्तवादी । तदपि लक्षणमिति । कार्योत्पत्तिनिमित्तमपि तद्विशेषागमहेतुग्राहकत्वं भवतीत्यर्थः । परत्वादिति । ये । नाऽप्राप्तिन्यायेन कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया यद्यप्येव बाधिका । तां तु परत्वात्तृतीया बाधेत । पुनः संज्ञाविधाने तु स्थानान्तरप्राप्त्या द्वितीया हेतुतृतीया बाधते ॥८४॥

आहर्म्या । अहर्म्याऽभितीति । अन्यत्र मयादाऽभिविध्योर्भेदेन निर्देशदर्श-

स०—ननु ‘हेतुर्लक्षणमिदं’मित्युक्तत्वं प्रति ‘हेतोरलक्षणत्वाऽभावादनुहेताविति वक्तव्य’मित्यभ्येनोक्ते, ‘अधेशोनी’मितिप्रत्ययः स्वरसतो हेतुर्थवादिन इति लभ्यते, तच्च युक्तं, ‘नार्थोऽनेने’ति वाक्य-लोपविरोधश्च, नापि सूत्रप्रत्याख्यानवादिनः, तस्य विच्छिन्नत्वात्त आह—येनोक्तमिति । ‘तु हेतुत्वं विना लक्षणत्वस्य विषयद्वयविषये सत्त्वेन, लक्षणत्वं विना हेतुत्वस्य च दृष्टादौ दर्शनेन ‘लक्षणेन हेतुर्न्याप्त’ इत्यसद्वत्तम आह—हेतुविषयत्वादिति । ‘प्रकृतोदाहरणे’ इति शेषः । ‘व्याप्त’ इत्यस्य संबन्ध इत्यर्थो द्रष्टव्यः । ननु भूयो दर्शनाऽभावात्तदर्थं ज्ञापकत्वमत्र आह भाष्ये—न ह्यवश्यमिति । तद्विशेषावगमेति । कालविशेषावच्छिन्नबुद्ध्यवगमेत्यर्थः । यो मे कमण्डलुपाणिश्चात्रः पूर्वं दृष्टः सोऽप्यत्र दृष्ट इति—‘अपि भवा’मिति बाधार्थः । लक्षणत्वं ॥ व्याख्यातान्तरप्राप्तमेव, किं नृपलक्षणकत्वरूपमपीति भावः ।

पूर्वं च ‘लक्षणेन’मित्यत्राऽपि लक्षणसत्त्वेन हेतोरभिधानादिदं स्वर्थं इत्याह आह भाष्ये—तदेवेति । ननु विषयान्तरपूर्वत्वेन द्वितीयाया अप्रवादात्तदर्थं तृतीयावाप्यवगत आह—येन नेति । बाधेतेति । यत्र हेतुत्वं न भासते तत्र ‘लक्षणेन’मित्येतत्संज्ञाप्रयुक्ता द्वितीया सावकाशा । यथा ‘वृक्षमन् विद्योतते’ इत्यादौ, ‘धनेन कुल’मित्यादौ चाऽभो-माशहेतुतृतीया सावकाशेति भावः । ननु कृतेऽप्यस्मिन् द्वितीयाया कथं बाधोऽत्र आह—पुनः संज्ञेति । पुनः संज्ञाविधानेन पुनर्द्वितीयाविधानं कल्प्यते । तच्च तृतीयाप्राप्तपुन-काशवाप्यान्तरप्राप्तमित्युच्यते इति बोध्यम् ॥८४॥

आहर्म्यादा । ननु परिच्छेदहेतुमात्रं मयादेति सिद्धमेवाऽभिविधावपीत्यत्र आह—

१—‘सकृदप्यसौ’ । २ ‘यत्रेव’ । ३—‘यत्रेवमित्युच्यते’ इत्यधिकं कविर् इत्येते ।

* हेतो २. १. २१.

‘आह्मर्यादाऽभिविध्योरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—‘आकु-
मारां यशः पाणिने’रिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । ‘मर्यादावचन’
इत्येव सिद्धम् । एषाऽस्य यशसो मर्यादा ॥८६॥

लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सास्तु प्रतिपर्यन्तः ॥ १ । ४ । ६० ॥

कस्य लक्षणादयोऽर्था निदिश्यन्ते ? वृक्षादीनाम् ॥ किमर्थं पुनरि-
मुच्यते ? कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात्, गत्युपसर्गसंज्ञे मा मृतामिति ।
नैतदस्ति प्रयोजनम् । यस्मिन्नायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो न च वृक्षा-
दीन्प्रति क्रियायोगः ।

८०-नात्—विना तेनेति मर्यादा, सह तेनेत्याभिधाधिरित्यर्थभेदं मत्वा वाचिकं पठति ।
अ कुमारमिति । कुमारानपि यशः प्राप्तमित्यर्थः । मर्यादावचन इत्येव । वचनं
महास्येन प्रयोजनमनन्तरभेदपरिहारेण परिच्छेदे हेतुमात्रं मर्यादा यथा गृह्यते ॥८९॥

लक्षणे यम्भू । इत्येति । किं यथा विभक्तिर्मर्यादागोऽन्यथावाग्धा लक्षणा
दय प्रत्यादीनाम्, अथ पदान्तरवाच्या सन्तो विषयभावेन सज्ञाया प्रत्यादीनां या
निर्दिष्टा इति प्रश्नः । वृक्षादीनामिति । ‘वृक्ष’ प्रति विज्ञातवने विष्णु इति वृक्षो विद्यो
वनस्य लक्षणम् । प्रत्यान्यस्तु प्राप्तिविशज्जनितसम्बन्धविशेषाऽपरिच्छेदे हेतुः ।
किमर्थमिति । ‘वृक्ष’ वृक्ष प्रति सिध्यतीत्यत्र कर्मणा द्वितीया मिद्वेति तद्विज्ञानाथ

३०-अन्यत्रेति । अत्रान्तरेति । मर्यादाविशेष एवाभिविधिः । मर्यादिव यदा कार्येण सुवपते
तदाभिविधिः, यदा तु न तदा मर्यादेति विशेषाऽविवक्षणादिति भावः । तदुक्तं भाष्ये—
एषाऽस्य यशसो मर्यादेति । अन्य—पाणिने । एषा—कुमाररूपा । मर्यादा—परि-
च्छेदे हेतुरित्यर्थः ॥८९॥

लक्षणेत्थम् । प्रत्यादीनां वेति । तेषां लक्षितयस्य च तदुपहितमवगमपरिच्छेदकत्वाद्भेदः ।
भाष्ये—वृक्षादीनामिति । तदुत्तरविमर्शमिति । प्रत्यादयस्तु तदुपलब्धा इति भावः ।
सम्बन्धपरिरोपेति । वृक्षविद्योतनयोः आसिद्धिप्राप्तनयोः सम्बन्धप्रमाणमात्रं इति भावः । महा-
स्यकारणेन विद्याजनितमप्युपलब्धताया एव प्रायेण कर्मप्रवचनीयानामुचितत्वादिति
तत्पर्यम् । ननु द्वितीयाभिदिष्टमात्रस्यैव भावः—वृक्ष वृक्ष प्रतीतिः । क्रियायोगाऽभावा-
दिनि । तेषां ममभिदिष्टा लक्षितयस्यैव सम्बन्धप्रमाणकत्वादिति भावः ।

भाष्ये ॥ च प्रत्यानन्तराति । अनियोगे वृक्षादीनि विज्ञातवने लक्षणादि । वृक्षादीना-

इदं तर्हि प्रयोजनम्, द्वितीया यथा स्यात्—‘कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया
[२. ३. =] इति । वृक्षं प्रति विद्योतते^१ वृक्षमनु विद्योतत इति^२ ॥६॥

अधिपरी अनर्थकौ ॥ १ । ४ । ६३ ॥

किमर्थमधिपर्योनर्थकयोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञोच्यते ? कर्मप्रवचनीयसंज्ञा
यथा स्यात्, गत्युपसर्गसंज्ञे मा मूतामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यत्क्रिया-
युक्तौ तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञौ भवतः, अनर्थकौ चेमौ ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्, पञ्चमी यथा स्यात्—‘पञ्चम्यपाङ्परिभिः’
[२. ३. १०] इति, कुतः पर्यागम्यत इति ।

सिद्धाऽत्र पञ्चम्यपादान इत्येवा^३ । आतश्चापादानपञ्चम्येषा^४, यत्राधिशब्देन
योगे पञ्चमी न विधीयते तत्रापि श्रूयते—‘कुतोऽध्यागम्यत’ इति ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यदनर्थक्योर्गत्युपसर्गसंज्ञायाधिकां कर्मप्रवचनीयसंज्ञां
शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽनर्थकानामप्येषां भवत्यर्थवरकृतमिति । किमेतस्य
ज्ञापने प्रयोजनम् ? निपातस्याऽनर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं चोदितं^५ तन्न वक्तव्यं
भवति ।

प्र०—तावदिदं न भवति । प्रत्यादीनां च क्रियाविशेषाऽन्वद्योतनाक्रियाऽयोगाऽभावाद्-
गत्युपसर्गसंज्ञायाधनाऽर्थमपि नोपयुज्यत इति प्रश्नः । वृक्षं प्रतीत । अकर्मकावाद् युते^६
कर्मणि द्वितीया नास्ति ॥१०॥

अधिपरी । किमर्थमिति । अनर्थकयोः क्रियायोगाऽभावात्संज्ञान्तराधानार्थं
संज्ञाविधानं नोपयुज्यते । नाऽपि परियोगे पञ्चमीविधानार्थम् । अपेन साहचर्योद्भूत-
न-

उ०—विभक्त्यर्थसंबन्धिनामेवामित्यर्थः । तत्संबन्धश्च तदर्थसंबन्धपरिच्छेदकत्वेनेति बोध्यम् ।
अकर्मकत्वादिति । एवमर्थमर्थं प्रति शब्दनिवेश इत्यादौ निविशत्यधिवरणे द्वितीयाऽर्थमप्री-
बोध्यम् । स्वमङ्गलयोगेपि कर्मत्वाऽविवक्षायां संबन्धत्वेन विवक्षायां प्रत्यादिपोरसंबन्धे-
नाऽवयवविज्ञायां च द्वितीयार्थमिष्यति बोध्यम् । एतेनाऽकर्मकत्वाद् द्वितीया नास्तीति
द्विपदोक्तेः स्वमङ्गलातुयोगे कर्मणि द्वितीययेव सिद्धमिति भाग्यन्तः परास्ताः ॥१०॥

अधिपरी । ननु गत्यादिसंज्ञावाचनं पञ्चमित्यत आह—अनर्थकयोरिति । पञ्चमीति ।
‘पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति सूत्रेण’ति शेषः । क्रियाधिशब्दयोगे पञ्चम्यविधानेऽपि यथा-

१—‘वृक्षं प्रति विद्योतते’ इत्यपि कं कविः । २—‘एतमर्थमनुमुच्यते’ इत्यपि कं कविः ।

३—अत्राशने पञ्चमी २. ३. १८. ४—पञ्चम्येषां पा० । ५—‘य युते’ पा० ।

६—निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वम् । ३. ४. ५ पा० १९.

अथवा नैवेमावनर्थकौ । किं तद्धनर्थकावित्युच्यते ? 'अनर्थान्तराचिनावनर्थकौ, धातुनोक्तां क्रियामाहतुः । तद्विशिष्टं भवति, यथा पयः शङ्खे ।

यद्येवं धातुनोक्तत्वात्तस्यार्थस्योपसर्गप्रयोगो न प्राप्नोति—'उक्तार्थानाम-

प्र०—विषयपरियोगे तस्या विधानादपादानमङ्गारे चाऽधिगच्छस्य प्रयोग इव परियोगं तन्निमित्तायाः पञ्चम्याः सिद्धत्वादिति प्रश्नः ।

अथयेति । पूर्वाऽपरितोषेणेदमुच्यते । यस्य शब्दस्य वाच्यं शब्दं वा वस्तु न संभवति तस्य वाच्यार्थेऽनुपयोगात्प्रयोगानुपपत्तिः । तस्मादर्थेऽनन्द इह प्रयोजनवाची, तेन योऽर्थोऽनयोद्योत्यन्तस्य प्रकरणादिवशात्संप्रत्ययाग्निप्रयोजनावेतानुच्यते । धातुनोक्तमिति । प्रकरणादिमामर्थ्यावगतविशेषां धातुनोक्तां क्रियामित्यर्थः । आहतुरिति । द्योयत इत्यर्थः । तद्विशिष्टमिति । तत्—क्रियालक्षणं वस्तुविशिष्टम् । अधिपरिसन्निधानेऽप्यनादितविशेषमित्यर्थः । यद्येति । शङ्खे न्यस्तं क्षीरं क्षौमत्येनाऽभिन्नं शङ्खरादित्यर्थः ।

यद्येयमिति । धातोरान्वयत्वात्तस्य प्रयोगं नाक्षिपति, तेन विना तयोः प्रयोगाऽसंभवात् । उपसर्गग्रहणं चाऽधिपर्योरुपलक्ष्यार्थम् । उक्तार्थानामपीति । प्रकरणा-

उ०—पादान्वासा तथा परितोषेऽपीत्याह—अपादानेति । आगमगादिस्त्रिभानिरूपितेत्यर्थः । द्वितीयार्थमपि न, अर्थाभ्यावेन अर्थप्रवक्ष्यामिदुक्तवस्तु निरूपयितुमशक्यमिति भावः । पूर्वाऽपरितोषेणेति । 'नैमावनर्थका'विति भाष्येण श्रुतं तद्वेदेनादिति भावः । किं बोधार्थेनापितेति न चारितार्थं, क्रियागतविशेषोक्तव्यरूपक्रियायोगाभ्यामेव गतिर्ज्ञाप्यमातेरिति बोध्यम् । प्रयोगानुपपत्तिरिति । तस्माद् द्योयार्थेनाऽर्थवस्तुमभ्यामेवित्यर्थमित्यर्थः । नन्देवमनर्थकादिपदद्वयमत्र आह—तस्मादिति । अर्थांतरबोधकावाऽभावादिप्रबोधनादित्यर्थः । ननु धातुना क्रियालक्षणि तद्गतोपरिभाष्यमर्थतोमात्ररूपविशेषोक्तमनर्थकोऽप्यमत्र आह—प्रकरणेति । एवं क्रियाप्रक्रमेण 'त'इति ननुमुक्तमनुपपन्नमत्र आह—तदिति । एवं च क्रियायोगसंवादाप्रसङ्गादितुंज्ञावाचनार्थमिदमावश्यकमिति भावः ।

अथवा यदत्र कर्मप्रवचनीययुक्त नाऽदः प्रयुज्यते । किं पुनस्तत् ?
विन्दुः । विन्दोस्तर्हि कस्मान्न भवति ? 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्नलीय-
सी'ति प्रथमा भविष्यतीति ॥६६॥

प्र०—परस्य पदस्यामी अर्थो इत्यर्थः । तदयमर्थः —'स्या'न्त्यादिपठ कर्तृसामान्यवान्यपि
यदा सामर्थ्यात्कर्तृविशेषे विन्दौ वर्तते स्यात्तत्प्रत्यपि कर्मप्रवचनीय । सर्पि शब्दस्तु
समुदाय एव वर्तते नावयवे । अथ एवावयवोपजनितन्यासिरेके पूर्णा भवति ।

अथवेति । विन्दुकर्तृकत्व क्रियाया द्योतयितुमपि प्रयुज्यते इति विन्दु प्रति
कर्मप्रवचनीयोऽपिर्न तु सर्पि प्रतीति भावः । विन्दोस्तर्हीति । ननु यदा विन्दुशब्दो
न प्रयुज्यते तदाऽपि कर्मप्रवचनीयः । तदुच्यते वृत्तिकारैः—पदान्तरस्याऽप्रयुज्यमान
स्यार्थः पदार्थ इति । न चाऽप्रयुक्ते द्वितीया जिघातु शब्दा । अत्राहुः—पदार्थग्रहण-
मिहोपलक्ष्यार्थमुपात्त, तेन यस्मिन्पदार्थः पदान्तरस्याऽभिधानशक्तिर्नास्ति तत्राऽपि
कर्मप्रवचनीयः । तत्र गतार्थो विन्दुशब्दो यदा विस्पष्टप्रतिपक्षये प्रयुज्यते तदाऽपि
कर्मप्रवचनीयसङ्गो भवति । उपपदविभक्तेरिति । कारकविभक्तिरत्र प्रथमा । सर्वत्रैव
वाक्येऽवश्यभाव्य म्रियया, अन्ततः सत्तया । तत्र विन्दो प्रथम 'स्या'दित्यनेन
सबन्धोऽन्तरङ्गः, पश्चात्तु तद्द्वारकोऽपिशब्देन ॥९६॥

उ०—तात्पर्यम् । यदा सामर्थ्यादिति । अपिशब्दसामर्थ्यादित्यर्थः । अयं भावः कर्मप्रवचनीय-
युक्ताय तदुद्योत्यसबन्धप्रतियोगित्वमिव तदुद्योत्यबोधकत्वमपि, तच्च 'स्या'दित्यस्यैव न
'सर्पिण' इति न ततो द्वितीया । कर्मप्रवचनीयानां सबन्धद्योतकत्वं तु प्रायिकम्, अधिपत्यादौ
व्यभिचारादिति । 'स्या'दित्याख्यातनेन विन्दुत्वेनाश्रयत्वेन वाऽऽश्रयबोध इत्येतत्पक्षतात्पर्यम् ।

भाष्ये—अथवेति । अयं भावः—अपिना परपदार्थो विन्दुस्तदीर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्य
सबन्धश्च द्योत्यते । तत्रापिद्यायसबन्धप्रतियोगित्वस्य विन्दौ सत्त्वात्तस्यैव कर्मप्रवचनीय
युक्तावमिति । तदाह—विन्दुकर्तृत्वमिति । तदीर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्य योऽपि बोध्यम् ।
पृथग्विद्वत्स्थितिस्तस्य वाऽऽश्रयतात्पर्येऽमेदावयव इत्येतत्पक्षतात्पर्यम् । यदत्र कर्मप्रवचनीय-
युक्त—कर्मप्रवचनीयद्योत्यसबन्धप्रतियोगीति भाष्याकारार्थः । उपलक्ष्यार्थमिति । यत्पद-
प्रयोग बिनाऽपि तदर्थोऽपिसम्बन्धावयव द्योत्यते तादृशाये कर्मप्रवचनीयत्वमित्यर्थः ।
सफलितमाह—तेन यस्मिन्निति । पदान्तरस्य—तद्वाचकत्वेन प्रसिद्धातिरिक्तस्य, अभि-
धानशक्तिर्नास्ति, 'अपिशब्दसमभिव्याहार विने'ति शेषः । अर्थात्तत्समभिव्याहारेऽस्तीति
लक्षम् । एव च 'सर्पिण'इत्येतत्तत्सबन्धविन्दुपर बोध्यम् । वागादिसब्दे क्लीबस्य प्रकृति
वाक्यत्वेऽपि द्योतकटावादिप्रयोगवत्तस्य द्योतकत्ववच्च विन्दुशब्दप्रयोगेऽप्यपेस्तद्योतकत्वाऽ-
क्षतिरित्याह—तत्रैवेति । ननु प्रथमाया कारकाधिकारेऽपठितत्वात्तस्य कारकविभक्तिरवमत
आह—सर्वत्रैवेति । क्रियाजनकार्यकत्वमेव कारकविभक्तिरिति भावः । अन्तरङ्ग इति ।
अपिद्योत्यो विन्दुरिति तस्य कथमपिसबन्धो बहिरङ्ग इति चिन्त्यम् । अपिना द्योत्यद्योतकमात्रः
सबन्धः स्वाभाविक इति तस्य कथं 'स्या'दित्येतत्सबन्धोत्तरकालिकता, तस्मादाचनिकोऽयं
स्याय इति तत्रैव ३९३॥

प्रयोग' इति । उक्तार्थानामपि प्रयोगो दृश्यते । तद्यथा,—अपूपौ द्वावानय,
ब्राह्मणौ द्वावानयेति ॥६३॥

अपिः पदार्थसंभावनान्वयसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥ १ । ४ । ९६ ॥

इह कस्मान्न भवति—'सर्पिणोऽपि स्यात्', 'गोमूत्रस्यापि स्यात्' ? किं
च स्यात् ? द्वितीयाऽपि प्रसज्येत 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' । [२.३.८]
इति । नैष दोषः । नेमेऽप्यर्था निर्दिश्यन्ते । किं तर्हि ? परपदार्था इमे
निर्दिश्यन्ते—'एतेऽर्थेषु यत्पदं वर्तते तत्प्रति अपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो
भवती'ति ।

प्र०—दिवशादवगतार्थानामपि स्फुटतराऽवगत्यर्थः प्रयोगो लोके भवति । न चाऽनियम-
प्रसङ्गः, येषामेव हि गतार्थानां प्रयोगो दृश्यते ते एव प्रयुज्यन्ते, न तु वृत्तस्तुः पादप
इति, तथा प्रयोगाऽदर्शनात् । अपूपौ द्वाविति । 'अपूपा'दित्यत एवाऽवगते द्वित्वे
द्विशब्दस्याऽपि प्रयोगो लोके दृश्यते । तदेतदुक्तं भवति—यथा यावदशब्दो वाक्यान्तर-
विषयोऽन्य एव, अन्यश्च यावदशब्दः । यथा च ऋषभशब्दो वृषभशब्द इति च ।
तथैवागच्छत्यभ्यागच्छति पर्यागच्छतीति च । सद्यः विषये धातोरधिपयोश्च सहाऽ-
भिधायित्वमङ्गीकर्तव्यम् ॥९३॥

अपिः पदार्थः । इहेति । यथाऽपिशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां सत्यां 'स्या'
दित्यत्रोपसर्गाश्रयं पत्वं न भवत्येवं सर्पिःशब्दाद्द्वितीया कस्मान्न भवतीति प्रश्नः ।
इतरो भवत्येवऽत्राऽपेः संज्ञेत्याह—किं च स्यादिति । नेमे इति । यद्यपिशब्दस्यापि
इमे निर्दिश्येरन्, पदार्थग्रहणमनर्थकं स्यात्, स्वपदार्थाऽन्यभिचारात् । संभावनादीनां
चोपादानमनर्थकं स्यात्, तेषामपि पदार्थत्वादिति । परपदार्था इति । 'स्या'दित्यादेः

उ०—न किंचिदिति तत्त्वम् । एतेन 'प्रकरणादिसामर्थ्याऽवगतविशेषा'मित्यादिकैयट्प्रमाणः ।
सर्वत्र प्रकरणसत्त्वे तद्विषये एव वैतत्प्रयोगे मानाऽभावाच्च । अपूपौ द्वाविति । अत्र
द्विशब्दापूपशब्दयोर्वाचकयोः, प्रत्ययोर्वाचकयोः, प्रकृतिप्रत्ययोर्वाचक्योक्तयोः, द्वाविषय
तयोर्वाचाकनुवादकयोश्च समुच्चयो दृश्यत इत्यर्थः ॥९३॥

अपिः पदार्थः । ननूपसर्गावप्रयुक्तपत्वस्य 'स्या'दित्यत्र निवृत्तये पृतासंज्ञाप्रवृत्तित्वे-
त्येतत् भाह—यथेति । इत्याहेति । इत्याशयेनाहेत्यर्थः । यद्यपीति । 'यदि—भविष्यदार्था'
इति षोडः । स्वपदार्थेति । स्वपदार्थेन पदस्याऽन्यभिचारादित्यर्थः । संभावनादीनां चेति ।
तेषामप्यपिकपस्वपदार्थत्वादिति भावः । एषु धर्तमानोऽपिरिति नार्थस्तथा सति प्रादासत्वा
पदार्थान्देनाऽपेः स्वपदार्थ एव गृह्येतेति तद्वैयर्थ्यम् । 'अपिः कर्मप्रवचनीय' इत्येव वदेति

अथवा यदत्र कर्मप्रवचनीययुक्तं नाऽदः प्रयुज्यते । किं पुनस्तत् ? विन्दुः । विन्दोस्तर्हि कस्मान्न भवति ? 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसी'ति प्रथमा भविष्यतीति ॥६६॥

प्र०—परस्य पदस्यामी अर्था इत्यर्थः । तदयमर्थः—'स्या'दित्यादिपदं कर्तृसामान्यवाच्यमपि यदा सामर्थ्यात्कर्तृविशेषे विन्दौ वर्तते तदा तत्परत्यपि कर्मप्रवचनीयः । सर्पिःशब्दस्तु समुदाय एव वर्तते नावयवे । अस एवावयवोपजनितव्यतिरेके पूर्णा भवति ।

अथवेति । विन्दुकर्तृकत्वं क्रियायाः शोतयितुमपि प्रयुज्यते इति विन्दुं प्रति कर्मप्रवचनीयोऽपि न तु सर्पिः प्रतीति भावः । विन्दोस्तर्हि । ननु यदा विन्दुशब्दो न प्रयुज्यते तदाऽपि कर्मप्रवचनीयः । तदुच्यते वृत्तिकारैः—पदान्तरस्याऽप्रयुज्यमानस्यार्थः पदार्थ इति । न चाऽप्रयुक्ते द्वितीया विधातुं शक्या । अत्राहुः—पदार्थग्रहणमिहोपलक्षणार्थमुपात्तं, तेन यस्मिन्पदार्थे पदान्तरस्याऽभिधानशक्तिर्नास्ति तत्राऽपि कर्मप्रवचनीयः । ततश्च गतार्थो विन्दुशब्दो यदा विस्पष्टप्रतिपत्तये प्रयुज्यते तदाऽपि कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । उपपदविभक्तेरिति । कारकविभक्तिरत्र प्रथमा । सर्वत्रैव वाक्येऽवश्यमाव्यं क्रियया, अन्ततः सत्तया । तत्र विन्दोः प्रथमं 'स्या'दित्यनेन संबन्धोऽन्तरङ्गः, पश्चात्तु तद्द्वारकोऽपिशब्देन ॥९६॥

उ०—तात्पर्यम् । यदा सामर्थ्यादिति । अपिशब्दसामर्थ्यादित्यर्थः । अयं भावः कर्मप्रवचनीयपुक्तत्वं तद्घोषसंबन्धप्रतियोगित्वमिव तद्घोषबोधकारवमपि, तत्त्वं 'स्या'दित्यस्यैव न 'सर्पिः' इति न ततो द्वितीया । कर्मप्रवचनीयानां संबन्धघोषकत्वं तु प्रायिकम्, अधिपत्यादीव्यभिचारादिति । 'स्या'दित्यादयस्तेन विन्दुत्वेनाधरत्वेन वाऽऽश्रयबोध इत्येतत्पक्षतात्पर्यम् ।

भाष्ये—अथवेति । अयं भावः—अपिना परपदार्थो विन्दुस्तद्दीर्घम्यप्रयुक्तदीर्घस्य संबन्धश्च शोच्यते । तत्रापिघोषसंबन्धप्रतियोगित्वस्य विन्दौ सत्त्वात्तस्यैव कर्मप्रवचनीयपुक्तत्वमिति । तदाह—विन्दुकर्तृत्वमिति । तद्दीर्घम्यप्रयुक्तदीर्घस्य योऽपि बोध्यम् । वृषविन्दूपस्थितिस्तस्य वाऽऽनयातात्पर्येऽभेदान्नय इत्येतत्पक्षतात्पर्यम् । यदत्र कर्मप्रवचनीययुक्तं—कर्मप्रवचनीयघोषसंबन्धप्रतियोगीति भाष्याद्विशेषार्थः । उपलक्षणार्थमिति । अतएव प्रयोगे विनाऽपि तद्घोषेऽपिशब्देनाऽन्तर्यं शोच्यते तादृशाऽपेः कर्मप्रवचनीयत्वमित्यर्थः । तत्फलितमाह—तेन यस्मिन्निति । पदान्तरस्य—तद्वाचकत्वेन प्रसिद्धातिरिक्तस्य, अभिधानशक्तिर्नास्ति, 'अपिशब्दसममित्राहारं विने'ति शेषः । अर्थात्सममित्राहारेऽस्तीति लभ्यम् । एवं च 'सर्पिः'इत्येतत्सम्बन्धविन्दुपरं बोध्यम् । वागादिशब्दे ऋीरस्य ग्रहणं वारयादेऽपि शोतयतादिप्रयोगवचस्य शोतयत्ववचनं विन्दुशब्दप्रयोगेऽप्यपेक्ष्यतद्व्योचनत्वाद्वाऽतिरिक्त्याह—ततश्चेति । ननु प्रथमायाः कारकाविचारेऽऽतिगन्धकार्यं कारकविभक्तिरवमत आह—सर्वत्रैवेति । क्रियाजनकार्यकत्वमेव कारकविभक्तिरवमिति भावः । अन्तरङ्ग इति । अपिघोषो विन्दुरिति तस्य कथमपिसंबन्धो बहिरङ्ग इति चिन्त्यम् । अपिना घोषघोषकभावः संबन्धः स्यात्प्रायिक इति तस्य कथं 'स्या'दित्येतत्संबन्धोत्तरकाकिचता, तस्मात्प्रायिकोऽयं न्याय इति तत्रैव ॥९७॥

अधिरीश्वरे ॥ १ । ४ । ६७ ॥

अधिरीश्वरवचन उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् ? 'यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदवचनात्सिद्धम्' ।
'प्रथमानुपपत्तिस्तु' । 'स्ववचनात्सिद्ध'मिति* १ अधिः स्वं प्रति कर्मप्रवचनीय-
संज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ॥६७॥

लः परस्मैपदम् ॥ १ । ४ । ६६ ॥

लादेशे परस्मैपदग्रहणं पुरुषवाधितत्वात् ॥ १ ॥

प्र०— अधिरी । उक्तमिति । वक्ष्यमाणमपि बुद्ध्या निरूपितत्वादुक्तमित्युक्तम् ।
कर्तृनिर्देशाच्चेदिति । यदीश्वरवचनमित्यनेन पदेनेश्वरः स्वामी भूयनियोगादौ यः कर्ता
स निर्दिश्यते तदाऽनेन स्वामिनः सप्तमी विधीयते—'अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चाला' इति ।
तत्राऽधिकरणत्वादेव सप्तमी सिद्धा । ब्रह्मदत्ते स्थिताः पञ्चाला इत्यर्थावगमात् ।
'पञ्चाला' इति च प्रथमा न प्राप्नोति, 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीये'ति द्वितीयया बाधि-
तत्वात् । स्ववचनादिति । 'अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चाला' इत्यस्याऽन्यथासिद्धत्वादधिः स्वे
इति वक्तव्यम्, 'अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्त' इत्यर्थम् । 'ईश्वरवचन'मिति च कृतेपठ्या
समासः । 'ईश्वरेण यदुच्यते स्वं तत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी'ति । यदि वा—यस्य
संबन्धिन ईश्वरस्य वचनं सप्तमी । तत्र पञ्चालेष्वसनाविक्रियोपजनिते संबन्धे पठ्या
प्राप्तायां सप्तमी विधीयते । स्वं च प्रत्ययेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा न तु स्वामिनमिति
स्वामिनः प्रथमैव भवति ॥९७॥

१०० लः परस्मैपदम् । 'ल' इत्यादेशाऽपेक्षा पृष्ठी । लादेशाः परस्मैपदसंज्ञा
इत्यर्थः । लादेश इति । 'लत्ये'त्यत्र 'परस्मैपद'मिति वक्तव्यम् । इह तु वचने एक-

वृ०— अधिरी । वक्ष्यमाणमपीति । 'यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचन'मिति सूत्रे इत्यर्थः ।
स निर्दिश्यते इति । यस्मिन्महीश्वरवचनमुच्यते इत्यर्थादिति भावः । प्रथमा न प्राप्नोतीति ।
सूत्रे ईश्वरेण शित्तम्यस्यालेपात् प्रत्यपि कर्मप्रवचनीयत्वादिति भावः । ईश्वरेण यदुच्यते इति ।
सम्बन्धय इत्यर्थः । ईश्वरेण स्वनिरूप्यधर्मवत्तया यदुच्यते इत्यर्थो वा । निरूपकरत्वेन वक्तव्यं ।
निवृत्त्या, न स्वीयित्तम्यस्य । देशरूपत्वेन पञ्चालानामप्यत्राश्रयेन सप्तमी सिद्धेत्यत आह—
तत्रेति । भासनाविक्रियोपजनितः संबन्धः—स्वस्वामिमावादिः । ननु प्रसङ्गकारि
द्वितीयापत्तिरत आह—स्वं चेति । तस्यैव कर्मप्रवचनीयस्योत्पत्त्यसम्बन्धप्रतियोगित्वेन स्प-
ष्टाया द्वितीयेति भावः ॥९७॥

१०१ लः पर । नन्वस्य प्रथमान्ताच्चे लकाराणामेव परस्मैपदसंज्ञा स्यात्तया चानुदात्तदिग्नी

१—नेह वदितमपि तु भाष्यमेवेति पी० एम० सुमहोपाध्यायौ (लेखके अ न ११३ न ११४)

१.१.९ वा० १-१ ।

लादेशो परस्मैपदग्रहणं कर्तव्यम् । किं कारणम् ? 'पुरुषनाधितत्वात्' ।

इह वचने हि संज्ञायाधनम् ॥ २ ॥

इह हि क्रियमाणेऽनवकाशा पुरुषमंज्ञां परस्मैपदसंज्ञां याधेत ।

परस्मैपदसंज्ञाऽप्यनवकाशा, सा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा परस्मैपद-
संज्ञा । कोऽवकाशः ? शतृकसू* अवकाशः ।

सिचि वृद्धौ तु परस्मैपदग्रहणं ज्ञापकं पुरुषाऽयाधकत्वस्य ॥ ३ ॥

यदयं 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' [७. २. १] इति परस्मैपदग्रहणं
करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न पुरुषसंज्ञा परस्मैपदसंज्ञां याधत' इति । ६६॥

प्र०—संज्ञाऽधिकारात्परस्मैपदसंज्ञां शतृकसू* सावकाशां पुरुषसंज्ञास्तिद्भु याधेत्तित्यर्थः ।
सिचि वृद्धौ द्विति । अस्मादेव लिङ्गादेकसंज्ञाधिकारोऽत्र दाभ्यत इति भावः ।
आत्मनेपदसंज्ञया परस्मैपदसंज्ञाया याधनं यथा स्वादित्येवमर्थं विह प्रकरणेऽनयोः
संज्ञयोर्विधानम् । सामान्याऽपेक्षं च ज्ञापकमित्यात्मनेपदसंज्ञयाऽपि पुरुषसंज्ञानां च
समावेशो भवति । अन्यथा पुरुषसंज्ञाः सावकाशास्तिद्भु अनवकाशाया आत्मनेपद-
संज्ञया याध्येरन् ॥१९॥

उ०—एकारा एव न स्तुः । किं च 'तदानी'विषय प्रथमान्तस्य सम्बन्धो न प्राप्नोतीत्यत आह—
पठ्ठाति । अत एव 'टिग आत्मनेपदाना'मित्यादि चरितार्थम् । तदानीमित्यादेश्च तदानीमादिनि
लक्षणायां गौरवमतः पठ्यन्तावमेवादेशापेक्षया युक्तमिति भावः । तस्येत्यग्रेति । 'एव
तिसृग्नी'त्यग्रेति भावः । भाष्ये—लादेश इत्यस्य—ए.देशप्रकरणे इत्यर्थः । दाभ्यत इति ।
इष्टानुरोधादिनि भावः । एतेन चर्माद्यज्ञापनेनाऽपीदं चरितार्थमिष्यपातम् । मनु गृहीय' एव
परस्मैपदसंज्ञास्तु, किं ज्ञापकाधयेनेत्यत आह—आत्मनेपदेति । मनु ज्ञापकात्परस्मैपद
संज्ञया समावेशोऽप्यात्मनेपदसंज्ञाया पुरुषसंज्ञानां समावेशो न स्यादत आह—सामान्यापेक्षं
चेति । पुरुषसंज्ञायां परस्मैपदात्मनेपदग्रहणानुवृत्त्या समावेशमिति । अनुवृत्तिरेव लिङ्गेन
विपक्षिता । एतदर्थमेव आऽत्र प्रकरणे पुरुषमंज्ञाविधानमिष्यभ्ये ॥१९॥

† त्रितिरासिचिचरिभिरमन्ताताताम दाभ्यमिद्भुहिम'इह १. ४. ७८.

‡ निहृतीति प्राणि प्रथममभ्योत्तमा. १. ४. १०१

* एटः शतृगानपाप्रथमावसानाविक्रान्ते, नवद्वय १. ४. १९४; १०७.

१—गृहीय = गृहीयान्ते 'लक्ष्य' १. ४. ७७ इत्यस्य ।

तिङ्छ्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १ । ४ । १०१ ॥

प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं समसंख्यार्थम् ॥ १ ॥

प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञायामात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् । आत्मनेपदानां च प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? 'समसंख्यार्थम्' । संख्यातानुदेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे ह्यात्मनेपदग्रहणे तिस्रः संज्ञाः, षट्संज्ञिनः, वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ॥ क्रियमाणेऽपि चात्मनेपदग्रहणे-

आनुपूर्व्यवचनं च ॥ २ ॥

आनुपूर्व्यवचनं च कर्तव्यम् । अक्रियमाणे हि कस्यचिदेव त्रिकस्य प्रथमसंज्ञ स्यात्, कस्यचिदेव मध्यमसंज्ञा, कस्यचिदेवोत्तमसंज्ञा ।

न वैकशेषनिर्देशात् ॥ ३ ॥

यत्तावदुच्यते-आत्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं समसंख्यार्थमिति, तन्न कर्तव्यम् । संज्ञा अपि षडेव निर्दिश्यन्ते । कथम् ? 'एकशेषनिर्देशात्' । एकशेषनिर्देशोऽयम् ॥

प्र०- तिङ्छ्रीणि । तिङ् पट् त्रिफाः, संज्ञास्तिम् इति वैषम्याद्यथासंख्यं ॥ प्राप्नोतीति मत्वाह-प्रथमेति । आत्मनेपदग्रहणे च पृथक् क्रियमाणे सूत्रं परस्मैपदविषयमेव भवतीति वाक्यभेदादेकेन धात्म्येन परस्मैपदानां त्रयाणां तिस्रः संज्ञाः, द्वितीयेनाऽऽत्मनेपदानामिति सिद्धमिष्टम् । वैषम्यादिति । यद्यप्येकैकस्य त्रिकस्याऽनैकसंज्ञाकरणे प्रयोजनाऽभावस्तथापि कस्यचित्त्रिकस्य काचित्संज्ञेयेतावद्भवति न तु यथाऽभिमतविषयविभागलाभः ॥ आनुपूर्व्यवचनं चेति । अत्र सूत्रे त्रिकाणामुच्चारणं नास्ति, केवलं त्रीणित्रीणीति धीप्ता प्रतिपत्तिस्तेषाम् । तत्राऽनियमप्रसङ्गे नियमार्थेमानुपूर्व्यग्रहणं च कर्तव्यमित्यर्थः ॥ एकपक्षेनिर्देशादिति । आहृत्यभिधानाश्रयेण प्रत्याख्यातं सूत्रं, शास्त्रप्रक्रियासंपत्त्यर्थमेव संपद्यते । अथैतस्मिन्निति । उभयथा संभवात्प्रभः ।

उ०- तिङ्छ्रीणि । मनु 'तिङ्छ्रीणि त्रीणी'त्यनेनात्मनेपदत्रिकाणामपि ग्रहणं सिध्यतीत्यत आह-तिङ् पठिति । मन्वात्मनेपदग्रहणे कृते परस्मैपदसम्बन्धिनां संज्ञा न स्यादिति दोषस्तदस्य एवेत्यत आह-आत्मनेपदेति । सहविवक्षाऽभावादेकशेषो न प्राप्नोतीत्यत आह-आहृतीति । इदमुपलक्षणं, व्यक्तिपक्षेऽपि सप्रत्ययकथनान् । यद्वैकशेषाद्येन तत्र प्रसिद्धमिति । सिद्धाण्यकालिधीं प्रविद्धमित्यर्थः ।

१-“इह त्रीणित्रीणीत्येक पदम् । हे वेति । इदमः” इति सप्तश्लोक्तम् ।

२-इह सूत्रेऽपि (२ः परस्मैपदम् । तत्रानाशास्त्रनेपदम् तिङ्छ्रीणि०) मदाभ्यावरणं पूर्वावयं सुतेवाह इति कौस्तुभम् । ३-इति ३६९ सूत्रे नामेकस्याप्यवयवेवाभिप्रायः ।

† यथासंख्यमनुदेशः समानम् १ २ १ २-“त्ये” पा० ।

अथैतस्मिन्नेकशेषनिर्देशे सति किमयं कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः—प्रथमश्च प्रथमश्च प्रथमौ,
मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमौ, उत्तमश्चोत्तमश्चोत्तमौ, प्रथमौ च मध्यमौ चोत्तमौ च
प्रथममध्यमोत्तमा इति । आहोस्वित्कृतद्वन्द्वानामेकशेषः प्रथमश्च मध्यमश्चोत्तमश्च
प्रथममध्यमोत्तमाः, प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमाश्च—प्रथममध्यमोत्तमा
इति ? किं चातः ? यदि कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः, प्रथममध्यमयोः प्रथमसंज्ञा
प्राप्नोति, उत्तमप्रथमयोर्मध्यमसंज्ञा प्राप्नोति, मध्यमोत्तमयोरुत्तमसंज्ञा प्राप्नोति ।
अथ कृतद्वन्द्वानामेकशेषो न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ।

किं पुनरन न्याय्यम् ? 'उमय'मित्याह । उमयं हि दृश्यते । तद्यथा,—बहु शक्तिकिटकम्, बहूनि शक्तिकिटकानि । बहु स तालीपिठम्, बहूनि स्थालीपिठराशि ।

यदप्युच्यते—क्रियमाणेऽप्यात्मनेपदग्रहण 'आनुपूर्व्यवचनं कर्तव्य'मिति । न कर्तव्यम् । लोकेत एतत्सिद्धम् । तद्यथा,—लोके 'विहव्यस्य' द्वाभ्या द्वाभ्यामसिस्वस्थेय' इति, न चोच्यते—'आनुपूर्व्ये'ति, आनुपूर्व्येण चोप-स्थीयत इति ॥१०१॥

प्र०-प्रथममध्यमयोरिति । प्रसद्धिमाश्रित्यैतदभिधीयते । व्याख्यानाभिणोय इति
मत्वाह—कृतद्वन्द्वानामिति ।

यहु शक्तिकिटकमिति । एकशेषे कृते द्व-द्व । 'जातिरप्राणिना'मित्येकवद्भावः । बहुशब्दश्चात्र वैपुल्यवचन इत्येकत्रयनम् । समुदायस्य वैपुल्यमवयवानां प्रचयाद्भवति । यदा तु समाहारद्वन्द्वे कृते एकशेष क्रियते तदा 'वनूनि शक्तिकिटकानी'ति भवति । लो कृत इति । यथा 'पक्षिरथेषु ग्राह्येषु द्वौ द्वौ ब्राह्मणावातये'त्युक्ते आनुपूर्व्येणानयनं भवति न तु व्युत्क्रमेण तथेहापि भविष्यतीत्यर्थः । विद्वद्व्ययस्य । विद्वद्व्याख्यस्य सूत्रस्य 'द्वाभ्यां द्वाभ्यामभिदपश्येय' इत्युक्ते आनुपूर्व्येण ऋग्व्यं गृह्यते न तु व्युत्क्रमेण ॥१०॥

उ०- भाष्ये—किं पुनरत्रेति । यद्यप्यत्र व्याख्यानतः कृतद्वयानामेवैकस्योपस्थापि लोके
 कथं व्याख्ययामिति प्रश्नः । नन्वेवमपि बहुवचनस्य बहुवचनार्थत्वे एकवचनानुपपत्तिरत आह—
 बहुवचनस्येति । नन्वेवमवयववचनप्रतीतिर्न स्यादत आह—समुदायस्येति । भाष्ये—लोकत
 इति । 'विहस्यस्ये'त्यादिस्मृतेश्चिन्त्यर्थः । तथेहापीति । 'प्रथम'मप्यमे'त्यादि महासंज्ञाकरणं
 तु प्राचामनुरोधेनैवेति भावः । 'ममाऽग्रे नर विहन्य' इति सर्वानुक्रमः ३१०१॥

१-‘किटिकम्’ पा० । २-‘किटकानि’ पा० । किटि खका’ इत्यमरः । ‘कटक’घटे तु काटकः
प्रसिद्धात् । इति मेदिनी ।

१-सिद्धयन्तमृगसाहित्यां (१० : १२८) अयं संज्ञितः (५ : ३) च भवेत् । कवसंहितायां
नवमं सूत्रमयं संज्ञितं त्वेकादशं हृदये । एनं स्वर्गसुखे सायान्तरमहोदयमस्ति यथेन
पञ्चत । नि भवन्तीति वदन्ति । 'हाम्वा हाम्वा नमिषवर्धय' इत्युक्ते आनुपूर्व्येण श्रवणं गृह्यते ।

विभक्तिश्च ॥ १ । ४ । १०४ ॥

त्रीणि त्रीणीत्यनुवर्तते*, उताहो न ? किं चातः ? यद्यनुवर्तते,
'अष्टन आ विभक्तौ' [७. २. ८४] इत्यात्वं न प्राप्नोति । अथ निवृत्तं,
'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' [६. १. १०२] इत्यत्र 'प्रत्यययोरेव ग्रहणं प्राप्नोति ।
यथेच्छसि तथास्तु ॥ अस्तु तावदनुवर्तत इति । ननु चोक्तं 'मष्टन आ विभक्ता-
वित्यात्वं न प्राप्नोती'ति । वचनाद्भविष्यति ।

अथवा पुनरस्तु—निवृत्तम् । ननु चोक्तं 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णं
इत्यत्र प्रत्यययोरेव ग्रहणं प्राप्नोती'ति । नैष दोषः । अचीत्यनुवर्तते न
चाऽजादी प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः । ननु चैवं विज्ञायते—अजादी यौ प्रथमौ,
अजादीनां वा यौ प्रथमाविति । यत्तर्हि 'तस्माच्छसो नः पुंसि' [६. १. १०३]

प्र०— विभक्तिश्च । सति प्रयोजने स्वरित्वप्रतिबद्धे शब्दानामनुवृत्त्यननुवृत्तौ भवतः ।
लिङ्गदर्शनं च पक्षद्वयेऽप्यस्ति इति संदेहात्प्रश्नः—त्रीणित्रीणीति । आत्वं न
प्राप्नोतीति । न ह्यष्टनशब्दात्परं युगपत्त्रिकमस्ति । प्रथमयोरिति । प्रत्येकं संक्षिप्ते
विभक्तिसमुदायस्य विभक्तिग्रहणेनाऽग्रहणात्प्रथमयोरिति समुदायद्वयाऽपेक्षानुपपत्तौ
प्रत्यययोरेव द्वयोर्ग्रहणं प्राप्नोतीत्यर्थः । वचनादिति । त्रिकस्य युगपत्प्रयोगाऽभावान्
सामर्थ्यात्समुदायवृत्तिर्विभक्तिशब्दोऽवयवे वर्तित्येत्य इति भावः । न चाजादी इति ।
'सुशब्दौशब्दौ प्रथमौ, सुश्वाऽजादिर्न भवतीति प्रत्यययोरजादित्वाऽसंभवादवयवशब्द-
त्रिके समुदाये उपचारादुक्तं इति भावः । अजादी याविति । अजादी विशेष्यौ, प्रथमयो-
रिति विशेषणं, तेनौजसोरेव ग्रहणमस्त्वित्यर्थः । अजादीनां चेति । 'अची'त्यनुवर्तते ।

उ०— विभक्तिश्च । अननुवृत्तौ स्वरितत्वप्रतिबद्धत्वमभावप्रतियोगितया बोध्यम् । स्वरितत्व-
मस्ति नवेति विचारतात्पर्यम् । स्वरितत्वमभ्यासाणामप्यनुमेयमेवेति बोध्यम् । प्रत्येकमिति ।
मन्त्रस्याः प्रत्येकं सप्तशेऽपि 'द्वितीयायां चे'त्यादिष्ववहारात् त्रिकस्य त्रिकस्य प्रथमादयः सप्त
संज्ञा अवश्यमभ्युपेयाः । एवं च तथा 'प्रथमयो'रित्यत्राप्युपपत्तिरिति चेन्न । पाणिनिना
तासामकृतत्वात् । सिद्धांते तु त्रिकस्य विभक्तित्वेऽवयववधर्मविभक्तित्वस्य त्रिके जातेरे वा
योगिना एव ते व्यवहाराः सम्भवन्तीति ताः संज्ञाः सूत्रकृता न कृता इति प्रतीमाः । विभक्ति-
समुदायस्येति । अनपदसमुदायस्य अनपदग्रहणेनाऽग्रहणवदिति भावः । समुदायद्वयापेक्षा-
नुपपत्ताविति । तदपेक्षाद्वित्रयमननुपपत्तावित्यर्थः ।

सुशब्दौशब्दाविति । प्रथमयोरिति विशेष्यमर्थाति विशेषणमिति भावः ।
अजादित्वाऽसंभवादि । यद्यपि 'सिक्थोऽर्थ्य' इत्यादास्तुते कृते सम्भवाऽस्ति तथापि तत्र
'नादिषी'ति निषेध इति भावः । एकदेशी शङ्कते—ननु चेति । तदुपाधे—अजादी

* निहन्तीणि त्रीणि प्रथममष्टमोत्तमाः १. ४. १०१

१—'प्रथमयो' पा० । † एते वक्ष्ये ६. १. ७७ २—सुशब्द भेदशब्दोक्तिरिति ७१ ।

इत्यनुक्रान्तं पूर्वसवर्णदीर्घं प्रतिनिर्दिशति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'विमक्त्यो-
र्ग्रहण'मिति ।

अथवा वचनग्रहणमेव कुर्यात्—'औजसोः पूर्वसवर्ण' इति ॥१०४॥

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ॥१४॥१०५॥

अस्मद्युत्तमः ॥ १ । ४ । १०७ ॥ शेषे प्रथमः ॥ १ । ४ । १०८ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ?

युष्मदस्मच्छेषवचनं नियमार्थम् ॥ १ ॥

नियमार्थोऽयमारम्भः ॥ अर्थतस्मिन्नियमार्थे विज्ञायमाने किमयमुपपद-
नियमः—युष्मदि मध्यम एव, अस्मद्युत्तम एव । आहोस्वित्पुरुषनियमः—युष्म-

प्र०—तत्र व्याख्यानात्तदादिविधिः । निर्धारणं चाश्रयिष्यते—'अजादिषु यौ प्रथमा'विति ।
एवमप्यौजसोरेव ग्रहणं स्यादिति चोद्यम् । यत्तर्हीति । 'एतान् गाः पश्ये'त्यत्र नत्व-
निवृत्त्यर्थं 'तस्मा'दित्युच्यते । औजसोरेव ग्रहणेऽनन्तरात्पूर्वसवर्णदीर्घादुत्तरः शसः
सकारो न संभवतीति किं 'तस्मा'दित्यनेन । तत्क्रियमाणं त्रिकद्वयग्रहणस्य ज्ञापकं
संपद्यते ॥१०४॥

युष्मदि । किमर्थमिति । किं लादेशविधानवास्येनैकवाक्यत्वाद्विभ्यर्थमिदम्,
अथ विहितेषु लादेशेषु नियमार्थमिदमिति प्रश्नः । तत्रैकवाक्यतापक्षे इतरैवराश्रयदोष-
परिहाराय भाविनी संज्ञाऽऽश्रयितव्येति प्रतिपत्तिलापवार्थं वाक्यभेदेन नियमपक्षं
प्रदर्शयितुमाह—युष्मदस्मदिति । किमयमिति । ननु प्रत्ययस्य प्राधान्यात्तन्नियम एव
युक्तः । नैव दोषः । समुदायस्य संचिरकीर्णितत्वात् प्राधान्यं, सद्वृत्तत्वात् प्रत्ययोपपद-
योर्द्वयोरप्यप्राधान्यमित्युभयोरपि नियम आशङ्क्यते—युष्मदि मध्यम एवेति ।

उ०—विशेष्याविति । व्याख्यानाप्यङ्कुरं विशेष्यमादाय तदादिविधिरिति भावः । वस्तुतो
निर्धारणमेकवचनात्तेन नेति 'कारके'इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्त-
विधिश्चास्ति गमके नेतीर्थं शब्दाऽपुनश्च, तथापि सामुपगम्य पर एव देसी समापद्ये—
यत्तर्हीति । भाष्ये—विमक्त्योरिति । विमक्तिसमुदाययोरित्यर्थः । तौ च समुदायो भाषां
वैवाकरणात् प्रथमाद्वितीयादिसंज्ञात्वेन प्रसिद्धावेव गृह्यते । न च 'तस्मा'दित्यनेन 'गा'-
इत्येतद्वृत्तपक्षे सवर्णदीर्घं एव पताप्रत्ययः, तस्य व्यवहितशदित्वादायः । एतद्वाच्यमूलिका
एव प्रथमादयः सप्तम्यः स्वीकृतादीनां सप्तानां त्रिकाणां संज्ञा इति बोध्यम् ॥१०४॥

युष्मद्यु । विधिनिषमसम्भवे विधेय्यां वक्ष्यामाह—तत्रेति । वस्तुत एववाक्यतापक्षेऽपि
पक्षो नियमस्य, एतद्विनापि मिद्वेः । 'गुद्विष्यर्थ'मिति पूर्वपक्षः । अन्येषां विदे-
रितरनिवृत्त्यर्थमिति सिद्धात इति तत्रम् । समुदायरिति । विधेये ज्ञातं प्राधान्यमुपेत्य

द्येव मध्यमः, अस्मद्येवोत्तम इति ? किं चातः ? यदि पुरुषनियमः शेषग्रहण कर्तव्य 'शेषे प्रथम' इति । किं कारणम् ? मध्यमोत्तमौ नियतौ, युष्मदस्मदी अनियते, तत्र प्रथमोऽपि प्राप्नोति । तत्र शेषग्रहण कर्तव्य प्रथमनियमार्थ—'शेष एव प्रथमो भवति नान्यत्रे'ति । अथाप्युपपदनियमः, एवमपि शेषग्रहण कर्तव्य 'शेषे प्रथम' इति । युष्मदस्मदी नियते, मध्यमोत्तमावनियतौ, तौ शेषेऽपि प्राप्नुत । तत्र शेषग्रहण कर्तव्यं शेषनियमार्थ—'शेषे प्रथम एव भवति नान्य' इति ।

उपपदनियमे शेषग्रहण शक्यमकर्तुम् । कथम् ? युष्मदस्मदी नियते, मध्यमोत्तमावनियतौ, तौ शेषेऽपि प्राप्नुतः । ततो वक्ष्यामि 'प्रथमो भवती'ति । तन्नियमार्थं भविष्यति—'यत्र प्रथमश्चाऽन्यश्च प्राप्नोति तत्र प्रथम एव भवती'ति ।

तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वात् ॥ २ ॥

तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । एवं च देवदत्तश्च पचथः । अहं च देवदत्तश्च पचावः । किं कारणम् ? 'शेषत्वात्' । 'शेषे प्रथम' इति प्रथमः प्राप्नोति ।

प्र०—सुर्यजातीयव्यावृत्तेर्नियमफलत्वादुत्तमप्रथमौ निवार्येते, न वृजादयः । वृजादिविधि सायध्याङ्गा नास्ति तेषां निवारणम् । यत्र प्रथमश्चेति । युष्मदि मध्यम एव, अस्मदुत्तम एवेति युष्मदस्मदोर्नियतत्वात्तयोः पुरुषान्तरं न भवति । मध्यमोत्तमयोस्त्व नियतत्वाच्चेऽपि तत्प्रसङ्गे 'प्रथम' इति सूत्रमारभ्यमाणे सिद्धे प्रथमे मध्यमोत्तमयोर्निवारणाय नियमार्थं सपद्यते, 'प्रथम एव भवति न मध्यमोत्तमा'विति । 'यथा 'समे देशे यजेत' इति पाणिन्या प्राप्नोति नियमः ।

तत्रेति । उभयथा नियमे इत्यर्थः । शेषत्वादिति । यत्र केवले युष्मदस्मदी एव

उ०—नृदेवतालक्षणमार्थं प्राधान्यमिति सन्देहे बीजं वक्तुं युक्तम् । सामान्यनियमोऽप्याह— वृजादीनि । सिद्धे प्रथमे इति । तिबादिमूत्रेण पक्षे सिद्धे इति भावः । प्रथम एव भवतीति । नियमान्तरस्याऽसम्भवादित्यर्थः ।

पाणिन्या प्राप्नोति । मध्येवमेवप्रथमापेक्षया पुन्यनियमस्य परित्यागेव पुनः तयोपपदनियम एवोचित इति चक्ष्, अनुवादस्यैवकारणार्थगर्भपरस्य प्राप्त्यापेक्षया तस्य चोभयप्राप्त्यविनिष्टत्वेन तयोः समत्वमेवेत्यानायासः । नृशत्रु युष्मदस्मदोः सत्त्वाच्च दोषप्रसन्न भावः—यत्र केवलं इति । अमहायं इत्यर्थः । 'सिद्धिर्वाप्युक्तिर्न मिदानीति, वक्ष्यामि

सिद्धं तु युष्मदस्मदोः प्रतिपेधात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'युष्मदस्मदोः प्रतिपेधात्' । 'शेषे प्रथमः' 'युष्म-
दस्मदोर्ने'ति वक्तव्यम् ।

युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तमो विप्रतिपेधेन ॥ ४ ॥

युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तम इत्येतद्भवति विप्रतिपेधेन । 'युष्मदि मध्यम'
इत्यस्यावकाशः—त्वं पचसि । 'अस्मद्युत्तम' इत्यस्यावकाशः—अहं पचामि ।
इहोभयं प्राप्नोति—त्वं चाहं च पचावः । 'अस्मद्युत्तम' इत्येतेद्भवति
विप्रतिपेधेन ।

स तर्हि विप्रतिपेधो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । 'त्यदादीनां यद्यत्परं तत्त-
च्छिष्यत'इत्येवमस्मदः शेषो भविष्यति । तत्रा'स्मद्युत्तम' इत्येव सिद्धम् ।

अनेकशेषभावार्थं तु ॥ ५ ॥

अनेकशेषभावार्थं तु स विप्रतिपेधो वक्तव्यो यदा चैकशेषो न । कदा
चैकशेषो न ? सहविवक्षायामेकशेषः, यदा न सहविवक्षा तदैकशेषो नास्ति ।

प्र०—यदे स एवाऽशेषस्तत्र मा भूत्प्रथमः । यत्र त्वन्यसहिते ते स्तः तत्र समुदायस्य युष्म-
दस्मदप्रह्वेयोऽप्रह्वेयाऽप्येष्टत्वमेवेति प्रथमप्रतिपेधो वक्तव्यः ।

स एवाह—सिद्धं त्विति । यत्र शेषे युष्मदस्मदो स्तस्तत्र 'शेषे प्रथमो ने'ति
वक्तव्यमित्यर्थः । चोदक आह—स तर्हीति । आचार्यदेशीय आह—न यत्तदय इति ।
अस्मदः शेष इति । 'आनां पचाव' इति । तत्राऽस्मद्युत्तम इति । ननु शिष्यमाणा-
स्याऽस्मदो द्वयर्थत्वादप्रयुज्यमानेऽपि युष्मदि तदर्थगतौ मध्यमविधानात्तस्याऽप्यत्र
प्रसङ्ग इति विप्रतिपेध एवाश्रयितव्यः । अत्राह—युष्मदर्थे साहचर्याद्यदाऽस्मद्रूपत्व-
मारोप्यते तदा भेदाऽभावात् पृथग्युष्मदर्थोऽभावादस्मद्रुपपदनिमित्तः सिद्ध इत्यम-
रैवेत्यदोषः । चोदक आह—अनेकशेषभावार्थं त्विति । 'त्वं पाऽहं च पचाव' इत्यत्र
प्रयोगे ।

उ०—एवाऽपि स एवाह आह—स एवाहेति । पूर्वस्य वचनस्य गुरुत्वात् स एव व्याख्याप्रदेश-
'सिद्धं त्व' इवाहोऽप्यर्थः । ननु 'युष्मदस्मदोर्ने'त्युक्तेऽपि तत्र द्वेवले ते तत्रैव निषेधः स्यादत्र आह—
यत्र शेषे इति । शेषमहणं तत्रानुवर्तते इति भावः । चोदक इति । तृतीय इत्यर्थः ।

आरोप्यत इति । तं विना चास्मदप्युत्तमदोषाभ्रंभव इति भावः । तदा प्रयगिति ।
संबोध्यत्वेनाऽभोधादित्यर्थः । 'तदा भेदाऽभावात्' इति पाठे तद्वारोपादेव युष्मदर्थे भेद-
धर्माऽभावाद्भेदधर्माऽस्तीति हेतोर्न पृथग्युष्मदर्थोऽभाव इत्यर्थः । अत्र प्रयोगे इति । चरुद्वन्द्वेन

न वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामप्यनेकशेष-
भावादविप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

न वाऽर्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् ? युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्
तदधिकरणानामपि—युष्मदस्मदधिकरणानामप्येकशेषेण न भवितव्यम् । त्वं चाहं
च पचसि च पचामि चेति ।

क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वदर्शनमनुमानमुत्तरत्राऽ-
नेकशेषभावस्य ॥ ७ ॥

क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वं दृश्यते । तद्यथा,—पचसि पचामि च त्वं
चाहं चेति । तदनुमानमुत्तरयोरपि क्रिययोरेकशेषो न भवतीति । एवं च कृत्वा
सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं 'तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वा'दिति ।
तत्रापि ह्येवं भवितव्यम्—त्वं च देवदत्तश्च पचसि पचति च । अहं च देव-
दत्तश्च पचामि पचति चेति ।

यत्तावदुच्यते—'न वा युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात्तदधिकरणानामप्यनेकशेष-
भावादविप्रतिषेध' इति, दृश्यते हि युष्मदस्मदोश्चाऽनेकशेषस्तदधिकरणानां
चैकशेषः । तद्यथा,—'त्वं चाहं च वृत्रहनुभौ संप्रयुज्यावहा' इति ।

प्र०— आचार्यदेशीय आह—न चेति । सहविवक्षाया अभावे यथा युष्मदस्मदोरेक-
शेषाऽभावः, एवं तदधिकरणयोरपि क्रिययोर्भेदस्य निवृत्तितत्त्वादाख्यातयोरप्येकशेषाऽ-
भावे 'पचसि पचामि चे'ति पृथगेव प्रयोगाग्राऽर्थो विप्रतिषेधेनेत्यर्थः । एतदेव समर्थ-
यितुमाह—

क्रियापृथक्त्व इति । यथा क्रियापृथक्त्वे सति द्रव्यपृथक्त्वं, न तु सहविवक्षा,
एवं द्रव्यपृथक्त्वेऽपि क्रियापृथक्त्वेन भाव्यं, परस्परसाहचर्याऽव्यभिचारान् । एवं च
कुर्येति । द्रव्यपृथक्त्वे सति क्रियापृथक्त्वादित्यर्थः ।

इदानीमाचार्य आह—यत्तावदिति । एकशेषकत्वादेकशेष इत्युच्यते, न तु

स०—साहित्यस्य द्योतनाद्वैकशेषो नेत्यर्थः । भाष्ये 'यदा न सहविवक्षेत्यस्य च विना केर-
पदैर्वदा न साहित्यबोध इत्यर्थः । 'तदधिकरणयो'रिति बहुव्रीहिः । भाष्ये तदधिकरणानां
मिति बहुवचनं एकेकपुष्पप्रयोगाभिप्रायेण । न तु सह निवर्त्तेति । न तद्विवक्ष-
पक्षेति भाष्यः । एवं द्रव्येति । क्रियापृथक्त्वोपक्रमे यावत् यथा प्राक्पृथक्त्वोपक्रमे प्राक्-
पृथक्त्वोपक्रमे क्रियापृथक्त्वोपक्रमे इत्यर्थः । 'न त्रि'त्यस्य 'वाचनिक पृथक्त्व' इत्यप्राग्वह्यः ।

यदप्युच्यते—‘क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वदर्शनमनुमानमुत्तरप्राप्तेः क-
शेषभावस्ये’ति, क्रियापृथक्त्वे खल्वापि द्रव्यैकशेषो भवतीति दृश्यते । तद्यथा,—
‘अक्षाः भज्यन्तां भक्ष्यन्तां दीव्यन्तां’मिति । एवं च कृत्वा सोऽपि दोषो
भवति यदुक्तं—‘तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वा’दिति ।

नैव दोषः । परिहृतमेतन् ‘सिद्धं तु युष्मदस्मदोः प्रतिषेधा’दिति ।

स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । शेषे प्रथमो विधीयते, न हि
शेषश्चाऽन्यथ शेषग्रहणेन गृह्यते । भवेत्, प्रथमो न स्यात्, मध्यमोत्तमावपि
न प्राप्नुतः । किं कारणम् ? युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्तमावुच्येने, न च
युष्मदस्मदी अन्यदच युष्मदस्मदग्रहणेन गृह्यते । यदन युष्मद्यश्चाऽस्मत्तदाश्रयी

प्र०—‘प्रथममध्यमोत्तमानामेकशेषोऽसरूपत्वा’दिति वाचनिक एकशेषः, एवं होकारोपे
आश्रीयमाणे नाऽर्थो विप्रतिषेधेन । तस्मात्कारकभेदेऽपि क्रियाया अभेदादेक एव
धातुः प्रयुज्यते । तस्मात् परो लकार एवाऽनेकार्थभिधायी, विरोधाभावान् । तत्र
पुरुषद्वयप्रसङ्गे युक्तो विप्रतिषेधः । अक्षा इति । शरुटाऽक्षविभीतकाऽक्षदेवनाऽक्षाणां
सहविवक्षाणामेकशेषः । तत्राऽवयवक्रियायाः समुदाये आरोपाद्भ्रम्यन्तामित्यादि बहु-
वचनं, सामानाधिकरण्यं चोपपद्यते । यथा द्रव्यैकशेषेऽपि क्रियापृथक्त्वमेवं द्रव्य-
पृथक्त्वेऽपि क्रियैकशेष इत्यर्थः ।

न हि शेषश्चाभ्यधेनि । उपयुक्तादन्यः शेषः । युष्मदस्मदोश्चोपयुक्तयोः सङ्गावा-
प्नास्ति शेषत्वम् । इतर एतन्नामार्थमविदित्वाऽऽह—भवेदिति । इतर आह—
यदत्रेति । तत्सन्निधौ शेषत्वाऽभावात्तन्निवन्धनमेव कार्यं भवतीत्यर्थः । इतरः शेष-

उ०— तदेव वचनमाह—प्रथमेत्यादि । इदं ‘स्वरूप’स्यैवार्थिकम् । वाचनिकैकशेषे रूपण-
माह—एवं हीति । विप्रतिषेधस्यापनाय ह्येतद्व्याख्यं प्रवृत्तिरिति भावः । अथ भाषातत्पमाह—
तस्मादिति । लकार एवानेकार्थभिधायीति । क्रियायामनेकार्थगताऽऽरोपितसङ्ख्याविधायी-
त्यर्थः । भवक्षा इति, भज्यन्तामिति च बहुवचनं कथमत आह—शरुटादिति । तत्रैकैका-
क्षस्यैकैकक्रियायामवचनेन सहविवक्षा कथमिच्छाशब्दस्य तात्पर्यपादयति—तत्रेति । एकैकाश-
र्येषैकैकक्रियायिवक्षितेत्यभिप्रायः । तस्तु न सहविवक्षाऽभावेऽपि होकारस्यावसिद्धिः, ‘विदूमानागे’-
निवत्तन्निवत्तुपपत्त्यागतामत्रासीति भाष्यान्तयः । ‘एकशेष’शब्देन च तन्प्रमेव सद्वत्त इत्याहुः ।
भाष्ये—सोऽपि दोष इति । विप्रतिषेधाऽहोकाररूपो यो होकारेणोक्तस्तत्राहोकारं तदुक्तो
द्वितीयो दोषोऽपि ह्यत्र इत्यर्थः । परिहृतमेतदिति । ‘न द्वैवेति’नि शेषः । उपयुक्तादन्य
इति । अस्य—‘उपयुक्ताऽपममिष्यादुन’ इत्यादि । होपदस्य त्रैशार्थे शब्देरिति भावः ।
एतन्नामार्थ्यं—शब्दार्थिकम् । तन्नामार्थ्यमाश्रितमिति प्रमाणमिति भावः । भाष्ये—
यदत्र युष्मदिति । समुदायस्य युष्मदशाऽभावेऽपि तदवयवपुष्मदशास्य मध्यम इत्यर्थः ।

मध्यमोत्तमौ भविष्यतः । यथैव तर्हि यदत्र युष्मद्यच्चाऽस्मत्तदाश्रयौ मध्यमोत्तमौ भवतः, एवं योऽत्र शेषस्तदाश्रयः प्रथमः प्राप्नोति ।

एवं तर्हि शेष उपपदे प्रथमो विधीयते । उपोच्चारि पदमुपपदम् । यच्चाऽ-
त्रोपोच्चारि, न स शेषः, यश्च शेषः, न तदुपोच्चारि । भवेत् प्रथमो न स्यात्,
मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नुतः । किं कारणम् ? युष्मदस्मदोरुपपदयोर्न मध्यमोत्तमा-
बुच्येते । उपोच्चारि पदमुपपदम्, यच्चाऽत्रोपोच्चारि, न ते युष्मदस्मदी, ये च
युष्मदस्मदी, न तदुपोच्चारि ।

एवं तर्हि शेषेण सामानाधिकरण्ये प्रथमो विधीयते, न चाऽत्र शेषेणैव
सामानाधिकरण्यम् । भवेत् प्रथमो न स्यात्, मध्यमोत्तमावपि न प्राप्नुतः ।
किं कारणम् ? युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्ये मध्यमोत्तमाबुच्येते, न चाऽत्र
युष्मदस्मद्भ्यामेव सामानाधिकरण्यम् ।

एवं तर्हि 'त्यदादीनि सदैनित्यम्' [१. २. ७२] इत्येवमत्र युष्म-
दस्मदोः शेषो भविष्यति । तत्र युष्मदि मध्यमोऽस्मद्युत्तम इत्येव सिद्धम् ।

न सिध्यति । 'स्थानिन्यपी'ति प्रथमः प्राप्नोति ॥ 'त्यदादीनां खत्वापि
यद्यत्परं तत्तच्छिष्यत' इति यदा भवतः शेषस्तदा' प्रथमः प्राप्नोति ।

प्र०—पदाथेभविद्वानाह—यथैवेति ॥ एतद्विवरणीयमप्युपेक्ष्योपपदार्थं वर्णयितुमाह—एवं
तर्हीति । यच्चात्रेति । युष्मदस्मदोः श्रवणात्तदभावे च शेषसद्भावात् । यश्च शेष इति ।
'देवदत्तश्चे'ति । न तदिति । न हि तस्यैव साधनत्वं, किं तर्हि, युष्मदस्मदर्थेयोरपि । न
चात्र शेषेणैवेति । किं तर्हि युष्मदस्मदर्थेनाऽपि, तद्भावाच्च शेषत्वाऽभाव इत्यर्थः ।

एवं तर्हीति । यद्यप्यनेकशेषे दोष उपक्रान्तस्तथाऽप्येकशेषेऽपि दूषणोपन्यासायौ
यमुपपन्नः । स्थानिन्यपीति । अप्रयुज्यमाने, प्रयुज्यमाने च शेषे प्रथमविधानात् ।
दोषान्तरमप्याह—त्यदादीनामिति । एतदपरिहार्यं मन्यमानो लब्धेच्छोऽन्यदप्याह—

उ०—एतद्विवरणीयमपीति । एतत्—शेषपदस्यार्थं विवरणं याग्यमपीत्यर्थः । उपेक्ष्योत् ।
स्तुतवाविति भावः । उपपदार्थमिति । उपपदानि तद्विशेषणान्युपपदसमानाधिकरणपदस्यापि
पदानि, तदर्थमित्यर्थः सूत्रावकाशं दर्शयति—तदभावे चेति । न हि तस्यैवेति । 'न त'दिति-
भाष्येन न तदर्थेयार्थ इति भावः । अनेन न पारिभाषिकमुपपदं, किं तु वीगिहमिति निर्णीतम् ।

मन्यनेच्छदोषे दोषे प्रमाणे कथनेच्छदोषेणाऽन्यथासिद्धिरुच्येत आह—यद्यपीति ।
एवं यैश्चेति तयोरेकाऽवस्थानादास्तस्य दोष इति न प्रथम इति भावः । एकदोषेऽपि दोषमाह
भाष्ये—न सिध्यतीति । स्थानिन्यपीति । तदुपाश्रिते अप्रयुज्यमाने इति । अनेन द्वयेन स्थानि-

‘युष्मदि मध्यमोऽस्मद्युत्तम’ इत्येवोच्यते । ताविह न प्राप्नुतः—परमत्वं पचसि, परमाऽहं पचामीति । तदन्तविधिना* भविष्यति । इहापि तर्हि तदन्तविधिना प्राप्नुतः—अतिरत्वं पचति, अत्यहं पचतीति । ये चाऽप्येते समानाधिकरणवृत्तयस्तद्धितास्तत्र च मध्यमोत्तमौ न प्राप्नुतः—त्वत्तरः पचसि, मत्तरः पचामीति । त्वद्रूपः पचसि, मद्रूपः पचामीति । त्वत्कल्पः पचसि, मत्कल्पः पचामीति ॥ एवं तर्हि ‘युष्मद्वत्यस्मद्वती’त्येवं भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नुतः—अतिरत्वं पचति, अत्यहं पचतीति ।

एवं तर्हि ‘युष्मदि साधने’ ‘अस्मदि साधने’ इत्येवं भविष्यति । एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति, यदुक्तं ‘तत्र युष्मदस्मदन्येषु प्रथमप्रतिषेधः शेषत्वा’-दिति ॥ अथवा प्रथम उत्सर्गः करिष्यते, तस्य युष्मदस्मदोरुपपदयोर्मध्यमोत्त-

म०—युष्मदीति । परमत्यमिति । युष्मदस्मदोर्वि विशेषरूपपरिमहान्, अस्य च शब्दा-न्तरत्वात् । आचार्यदेशीय आह—तदन्तविधिनेति । युष्मदस्मदोरुपपदस्य विशेषण-त्वात्तदन्तविधिः । चोदको दोषमाह—इहापीति । अतित्यमिति । त्वामतिव्रान्त इति समासः ।

एवं तदन्तविधावतिव्यतिमुक्त्वाऽप्यातिमाह—ये चाऽप्येते इति । त्वत्कल्प इति । ईपदसमाप्तत्वं त्वत्कल्प इति कालान्तरप्रसिद्धगुणरहितो युष्मदर्थ एव ‘त्वत्कल्प’शब्देनोच्यते, न तु तत्सदृशं पदार्थान्तरम् । तदभिधाने युष्मदर्थस्य साधन-त्वाऽभावागम्यमाऽभावात् । एवं ‘मत्कल्प’ इति बोद्धव्यम् ॥ आचार्यदेशीय आह—एवं तर्हि । सौत्रत्वाभिर्देशस्य मतुलोपोऽभिधायते इति भावः । चोदक आह—इहापीति ।

आचार्य आह—एवं तर्हि । ‘समानाधिकरणे’ इति वचनाद्युष्मदस्मदर्थेन यत्र तान्तस्य समानाधिकरणं तत्र मध्यमोत्तमाभ्यां भरितव्यमिति नान्नि कभिरौषः । एवं च एतयेति । युष्मदस्मदर्थस्य साधनत्वागच्छेत्त्वाऽभावः ॥ ऊचयेति । ‘प्रथम’ इत्येताव-त्पूयं त्रियने । अनाभितरिषयिरोषः प्रथमो विधीयमान उत्सर्गो भवति । तस्य त्रिपद-

उ०—पदार्थो निर्णयः । अतिसाधितव्यमिति विमदे इहागतिरत आह—स्यामतीति । ‘यत्र तान्तस्ये’ (पठपदं वृषेति वेचिन् । शेषाभावा इति । उपपन्नाऽस्मदभिध्यादन उपपन्नादप्यः दोषपदेभ्यस्त इति भावः । ‘एवं तर्हि युष्मदि साधने’ इत्यनेन समानाधिकरण हाकर्याऽर्थो निर्णयः । ‘साधने’ इत्यस्य—हाकाराभ्यासाधने विषया समानाधिकरणे हावर्थः । एतदर्थ-मेवाऽन्तपदमिष्यते । अनाभितेति । ‘तिस्र’ इति विमदे इदं शून्यं तदनुवाचो विषयविशेषः-

मावपवादौ भविष्यतः । तत्र युष्मद्गन्धश्चाऽस्मद्गन्धश्चास्तीति कृत्वा
मध्यमोत्तमौ भविष्यतः ।

अथेह कथं भवितव्यम्—अत्वं त्वं संपद्यते त्वद्भवति मद्भवतीति, आहो-
स्वित्त्वद्भवसि मद्भवामीति ? त्वद्भवति मद्भवतीत्येवं भवितव्यम् । मध्यमोत्तमौ
कस्मान्न भवतः ? गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययो भवति । तद्यथा,—‘गौणुबन्धोऽ-
जोऽग्रीपोमीय’ इति, न वाहीकोऽनुषध्यते । कथं तर्हि वाहीके वृद्धघात्वे
भवतः†—‘गौस्तिष्ठति’ ‘गामानये’ति ? अर्थाश्रय एतदेवं भवति । यद्धि शब्दा-
श्रयं शब्दमात्रे तद्भवति । शब्दाश्रये च वृद्धघात्वे ॥१०५॥

परः संनिकर्षः संहिता ॥ १ । ४ । १०६ ॥

परः संनिकर्षः संहिता चेदद्भुतायामसंहितम् ॥ १ ॥

प्र०—विशेषे विधीयमानौ मध्यमोत्तमावपवादौ भवतः । तत्राऽपवादानिमित्तसंज्ञावाङ्म-
मिश्रेऽपि विषये मध्यमोत्तमावेव भविष्यतो, न तु प्रथम इत्यर्थः ।

अर्थं त्यमिति । प्रकृतिविकृत्योरभेदविवक्षायां चिप्रत्ययः, तत्र किं प्रकृत्या-
श्रयेण प्रथमेन भाव्यमथ विकृत्याश्रयेण मध्यमेनेति प्रश्नः । अत्रोत्तरम्—त्वद्भवतीति ।
प्रकृतेरेव विकाररूपेण संपत्तौ कर्तृत्वमिति भावः । मध्यमोत्तमौ कस्मादिति । यथा
प्रकृतिस्तद्धर्मसमाचाराद्युष्मदस्मद्व्यपदेशं लभते, तथा मध्यमोत्तमावपि प्राप्नुवतः ।
गौणमुख्ययोरिति । तद्धर्मसमाचारादारोपितमत्र युष्मदस्मदर्थरूपत्वमिति भावः । शिष्टं
भाष्य‘मो’दित्यत्र व्याख्यातं तत्र एवाऽवधार्यताम् । यदुक्तं ‘भवतः दोष’ इति,
तत्रोत्तरमाहुः—‘युष्मदस्मद्भवतु’ इत्येवं न संनिवेश आश्रयणीयः । तत्राऽस्मद् एव
शेषो, न तु भवतः । ‘पूर्वशेषदर्शनाच्चे’ति वचनाद्वा ॥१०५॥

परः सं । पूर्ववर्णोच्चारणाऽनन्तरमेव यत्र वर्णान्तरमुच्चार्यते न तु तच्छब्दान्तरालं

४०—पवादबोधमायेति भावः । अत एव भावे प्रथमपुरुषसिद्धिरिति बोध्यम् । विकाररूपेणेति ।
आरोपितविकाररूपेणेत्यर्थः । ‘न संनिवेश आश्रयणीय’ इत्यस्य ‘किं तु भवतु युष्मद्
भवं’दिति दोषः । वचनाद्वेति । अलिङ्ग्येतनविषयो युष्मदर्थो, भवदर्थस्तु न तथेति न
युष्मदर्थसमानार्थत्वमिति बोध्यम् । यदा भवतः दोषस्तदा भवत्येव प्रथम इत्याशयेन भाष्ये
तत्रोत्तराऽनुक्तिरित्यन्ते ॥१०५॥

परः सं । परो वर्णान्तराऽप्यवहित इत्यर्थे मध्यमादिकृतावपि सेतव्यतीत्यप्रिममाशङ्क-

† योगे मित्र ॥ १. १०; कोतोऽमुत्तमोः ॥ १. १०३

१—‘पश्य पश-तरेण वदन्त्येव मा संहितेति लोकेऽभिधीयते’ इति - दामरः १ ।

‘संहितेऽप्ये निरव निरव आनपमर्गयोः । निरव समास बाधेन तु सा विवक्ष्यते ॥’

परः संनिकर्षः संहिता चेदद्रुतायां वृत्तौ संहितासंज्ञा न प्राप्नोति । द्रुताया-
मेव हि परः सन्निकर्षो वर्णानां, नाऽद्रुतायाम् ।

तुल्यः संनिकर्षः ॥ २ ॥

तुल्यः संनिकर्षो वर्णानां द्रुतमध्यमविलम्बितासु वृत्तिषु ॥ किंकृतस्तहि
विशेषः ?

वर्णकालभूयस्त्वं तु ॥ ३ ॥

प्र०—संभवति स पर उत्कृष्टः सन्निकर्षः प्रत्यासत्तिलक्षणः संहितासंज्ञ इति सूत्रार्थः । एवं
स्थिते चोद्यते—पर इति । द्रुतायामेव वृत्तावनन्तरोकः परः सन्निकर्षः संभवति, न तु
मध्यमायां, विलम्बितायां चेत्यर्थः । असंहितमिति । संहितासंज्ञाया अभाव इत्येवार्थाऽ-
भावेऽन्यथीभावः । अविद्यमाना वा संहिता अस्मिन्निति बहुव्रीहिः । द्रुतमध्यम-
विलम्बितास्थिति । द्रुता च मध्यमा च विलम्बिता चेति द्वन्द्वे कृते भाष्यकार-
वचनप्रामाण्यादुच्यते । सर्वासु वृत्तिषु तुल्यः सन्निकर्षः, नैरन्तर्येणोच्चारणात् ।
विशेष इति । 'वृत्तीना'मिति शेषः । क्वचित्तु वृत्तिविशेष इत्येव पाठः ।

वर्णानां स्थिति । वर्णोपलब्धिकालभेदाद्वर्णकालभूयस्त्वमुच्यते । द्रुतायां स्वल्प
उपलब्धिकालः, मध्यमायामधिकः, विलम्बितायामधिकतरः । प्राकृतवैकृतभेदाद्भिन्ना
ध्वनयः । तत्र वैकृतध्वनियशात्तस्यैव वर्णस्य पुनः पुनरुपलब्धिर्भवतीति ध्वनिभेदाद्
वृत्तिभेदः । 'किंकृत' इति कारणे पृष्टे 'वर्णकालभूयस्त्वं त्व'ति सामर्थ्यात्कारणमेवोक्तं

उ०—सहतिरत आह—पूर्वेति । वर्णान्तरम्यवायेऽवबहितपरत्वाऽभावादेवातिप्रसङ्गविरहादिको
ययुचीत्यादौ संहिताधिकारवैयर्थ्यापत्तेः स नाऽयं इति भावः । ननु नन्तस्तुरूपे उत्तरपदार्थ-
प्रधानतया मपुंसकनिर्देशोऽयुक्तोऽत आह—अन्यथीभाव इत्यादि । पूर्वपदार्थप्राधान्येऽ-
न्यथीभावः, उत्तरपदार्थप्राधान्ये तत्पुरुष इति व्यवस्थितेति भावः । वस्तुतः संहिताशब्दोऽपि
परसंनिकर्षवाची ह्रीवः, तेनाऽयं तत्पुरुष एव । असंहितमारोपितं सम्भारं परसंनिकर्षः, तेन
सहभावात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोतीत्यर्थः । अथाऽन्यथीभावस्तु नास्त्येवेति 'नन्तुग्रे वक्ष्यते ।
बहुव्रीहिरिति । पीवोपयं चाऽन्यपदार्थ इत्यभिमानः । अप्राप्तमेव युक्तं, 'संहितासंज्ञा न
प्राप्नोतीति भाष्यस्याख्यानद्रुतमिहेतुपुरुषस्येवाऽन्यथीभावस्याऽपि लघुत्वाच्च योग्यान्व-
पदार्थाऽभावाच्च । आद्योत्तरपदत्वाऽभावात्प्रत्ययस्य पूर्वपदत्वाऽभावात्सामानाधिकरण्याऽ-
भावाच्च पुनरवाप्राप्तेराह—भाष्यकारेति । इत्यापोः संज्ञाद्वन्द्वसोर्बहुलमित्यनेनेति भावः ।

ननु सर्ववृत्तिषु वर्णानामेकरूपत्वात्कथं वर्णकालभूयस्त्वमवत आह—वर्णोपलब्धीति ।
वैकृतम्—आख्यादिजन्यो ध्वनिः । पुनःपुनरुपलब्धिश्चाऽविच्छेदेनोपलब्धिधारा, न तु
विच्छिद्य विच्छिद्य प्रहणमिति । एतन्न 'तपर'सूत्रे विस्तरेण निरूपितम् । ध्वनिभेदादिति ।
वैकृतध्वनिभेदादित्यर्थः । ननु 'किंकृत' इति कारणप्रभे फलवचनेनोत्तरमसद्व्रतमत आह—
कारणमेवेति । 'वर्णकालभूयस्त्वं त्व'ति भाष्यस्य 'कारणं वृत्तिविशेष इति शेषः । तस्य

वर्णानां तु कालभूयस्त्वम् । तथा,—हस्तिमशकयोस्तुल्यः सन्निकर्षः,
प्राणिभूयस्त्वं तु ॥ यद्येवम्—

द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कालभेदात् ॥४॥

द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं कारणम् ?
'कालभेदात्' । ये द्रुतायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते मध्यमायाम्, ये मध्य-
मायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते विलम्बितायाम् ।

उक्तं वा ॥ ५ ॥

किमुक्तम् ? 'सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिरादचिरवचनाद् वृत्तयो
विशिष्यन्त' इति* ।

अथवा 'शब्दाऽविरामः संहिते'त्येतल्लक्षणं करिष्यते ।

शब्दाऽविरामे प्रतिवर्णमवसानम् ॥ ६ ॥

शब्दाऽविरामे प्रतिवर्णमवसानसंज्ञा प्राप्नोति† । किमिदं 'प्रतिवर्ण'मिति ?

प्र०—भवतीति । हस्तिमशकयोरिति । हस्तिनो हस्तिना यः सन्निकर्षः, मशकस्य मशकेन,
स तुल्यः परस्परऽपेक्षयेत्यर्थः । प्राणिभूयस्त्वमिति । हस्तिनौ महाग्नं देशं व्याप्नुवौ,
मशकौ तु स्वल्पं, नैरन्तर्यं त्वविशिष्टमित्यर्थः । वर्णानां व्यञ्जकध्वनिकृतं यथोक्तं
भेदमप्रतिपद्यमानः स्वगतमेव भेदं मत्वा बोद्धयति—यद्येवमिति । सिद्धं भाष्यं
तपरस्तत्कालस्येत्यत्र व्याख्यातं, तत एवावधार्यम् ।

शब्दाऽविराम इति । यदा प्रयोक्ता शब्दोच्चारणात् विरमति तदा शब्दाऽ-
विरामः । स च मध्यमविलम्बितयोरपि परसन्निकर्षाऽभावेऽप्यस्तीति सिद्धा
संहितासंज्ञा ।

शब्दाऽविरामे प्रतिवर्णमिति । भिन्नप्रयत्नजनितध्वनिव्यङ्ग्यत्वाद् वर्णानां प्रतिवर्णं
प्रयत्नभेदादेकप्रयत्नाऽविच्छेदाऽभावात्प्रथमप्रयत्नोच्चारितवर्णानन्तरं प्रयत्नाऽन्वरेण वर्णा-

ख०—वैकृत्यध्वनिरूपं स्वयमुक्तमिति भावः । हस्तिमशकयोः परस्परसन्निकर्ष इति भाष्यं हस्याह—
हस्तिन इति । अत एव 'प्राणिभूयस्त्व'मित्यधिमग्रन्यसङ्घतिरिति भावः । प्रागिदं देवाऽत्र
घटीराम् । व्यञ्जकध्वनीति । उपलब्धिधाराजनकध्वनीत्यर्थः । भाष्ये—उक्तं वेति वचना-
रम्भापेक्षो विकल्पः । अतु शब्दानां नित्यत्वाद्विरामाऽभावेऽविराम इति विशेषणं व्यर्थमत्र
आह—यदेति । 'सम्पद'शब्देन सतुच्चारणं लङ्घ्यत इति भावः ।

अविरामेऽवसानसंज्ञाप्राप्तिरित्यसङ्घतमत आह—भिन्नेति । एवमिदं देवाऽत्र वद-
ताम्नापमिधातः । प्रयत्नभेदे एकप्रयत्नविच्छेदाऽभावो हेतुः । 'अविच्छेदाऽभावा'दित्यस्याऽऽ-

वर्णं वर्णं प्रति प्रतिवर्णम् । येनैव यत्नेनैको वर्ण उच्चार्यते विच्छिन्ने वर्ण उप-
संहृत्य तमन्यमुपादाय द्वितीयः प्रयुज्यते, तथा तृतीयस्तथा चतुर्थः ॥ एवं तर्ह्य-
नवकाशा संहितासंज्ञाऽवसानसंज्ञां वाधिष्यते ॥ अथवाऽवसानसंज्ञायां प्रकर्षगति-
विज्ञास्यते—साधीयो यो विराम इति । कश्च साधीयः ? यः शब्दार्थविरामः ।

अथवा 'हादाऽविरामः संहिते'त्येतल्लक्षणं करिष्यते ।

हादाऽविरामे स्पर्शाऽघोपसंयोगेऽसन्निधानादसंहितम् ॥ ७ ॥

हादाऽविरामे स्पर्शानामघोषाणां [च] संयोगेऽसंनिधानात्संहितासंज्ञा न
प्र०—न्तरोच्चारणादेकैकस्य वर्णस्य विरामसद्भावादवसानसंज्ञा प्राप्नोति । अवसानसंज्ञा-
मिति । वर्णान्तरानुच्चारणे 'वृत्त' इत्यादौ सावकाशमिति भावः । तेन सर्वथा वर्णानां
यो विरामः सोऽवसानसंज्ञो न तु नान्तरीयक इत्यर्थः ।

अथयेति । सर्वत्र विरामसद्भावात्पुनः श्रुत्या विशेष आग्रीयते । शब्दार्थयोरिति ।
अन्यत्र तु सत्यपि शब्दविरामे पदार्थस्य वाच्यार्थस्य वाऽविरामात् भवत्यवसानसंज्ञा ।

हादाविराम इति । प्रयत्नविशेषजनितो वर्णविरामेऽप्यनुरणनरूपो वर्णान्तरो-
च्चारणेऽनुरणनरूपो वर्णान्तरोच्चारणेऽनुरणनमानो घोषो हाद उच्यते । स्पर्शाऽ-
घोपसंयोग इति । वर्णोणां प्रथमद्वितीयानां शपसानां च संयोगे घोपविच्छेदाद-
सन्निधानात्संहितासंज्ञाया अप्राप्तिरित्यर्थः । 'अघोपसंयोग' इत्येव सिद्धत्वात्स्पर्शमहण-
सन्तर्धकम्, अस्पर्शानामप्यघोषाणां शपसानां संयोगे तुह्यन्यायत्वात्संज्ञाया अप्रसङ्गात् ।
न च स्पर्शानामघोषाणां चेति समुच्चयः, घोपवतां स्पर्शानां संयोगे दोषाऽप्रसङ्गात् ।

उ०—रोपितविच्छेदप्रतियोगिकोऽभाव इत्यर्थः । तेनाऽभावप्रतियोगिको भावः कथं, तस्य भाव-
प्रतियोगिकत्वनियमादिति न शङ्क्यम् । विच्छेदश्च निवृत्तिविरामाऽपरपद्योः क्रियाविशेष
इति बोध्यम् । एकैकस्य वर्णस्येति । एकवर्णोच्चारणान्तरं तस्मात्काले द्वितीयवर्णोच्चारण-
पक्षकद्वितीयवर्णोत्पत्त्यधिकरणकाले च वर्णाऽभावस्तद्विरामोऽस्येवेत्यर्थः । अथप्यवच्छेदक-
भेदेनाऽनेकवर्णोत्पत्तिरपि युगपत्, तथापि प्रकृते नाभिरूपकदेशावच्छेदेनऽनेकवर्णोत्पत्ति-
युगपद्विरुद्धा । वस्तुतो यत्नाऽर्थीयपक्षमेव । नर्त्तनया नानावयववच्छिन्नक्रियाः क्षणभेदेनैव ।
कालसीद्मयास्तु तदग्रह इत्याशयः । अवसानसंज्ञा प्राप्नोतीति । एवं चैकसंज्ञाधिकारात्संहिता-
संज्ञा न स्मादिति भावः । विच्छिन्ने वर्णं । तेनैव याजेन नष्टे इत्यर्थो बोध्यः । एतेन
'येनैव'त्यग्रेवकारो व्यर्थ इत्यपास्तम् । उपसंहृत्य । एवंत्यर्थं त्यक्तव्येत्यर्थः । अन्यमिति ।
यत्नाम्तरमित्यर्थः । प्रकर्षबोधकशब्दाभावात्कथं तत्प्रतीतिरत आह—सर्वत्रेति । शब्दस्य
विरामः—अवगणकृतः । अर्थस्य—बोधकृतः । अन्यत्र त्विति । वर्णान्तरं वर्णान्तरोच्चारणे
मध्यकाले इत्यर्थः । घोप—ध्वनिविशेषः । घोपविच्छेदादिति । अस्पर्शादेव विच्छेद-
स्तदाह—असंनिधानादिति । घोपवतामिति । तृतीयचतुर्थानामित्यर्थः । दोषाऽप्रसङ्गादिति ।

प्राप्नोति—कुक्कुटः 'पिप्पका पित्तमिति । किमुच्यते संयोग इति । अथ यत्रैकः पचतीति, एकः पूर्वपरयोर्हृदि प्रच्छाद्यते । तद्यथा,—द्वयो रक्तयोर्वस्त्रयोर्मध्ये शुक्लं वस्त्रं तद्गुणमुपलभ्यते । वदरपिटके रक्तको लोहकंसस्तद्गुण उपलभ्यते ।

एकेन तुल्यः सन्निधिः ॥ = ॥

यथैवैको वर्णो हृदि प्रच्छाद्यते, एवमनेकोऽपि ।

अथवा 'पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहिते'त्येतल्लक्षणं करिष्यते ।

पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहिता चेत्पूर्वाऽपराऽभावादसंहितम् ॥६॥

पौर्वापर्यमकालव्यवेतं संहिता चेत्पूर्वाऽपराभावात्संहितासंज्ञा न प्राप्नोति । न हि वर्णानां पौर्वापर्यमस्ति । किं कारणम् ?

प्र०—कुक्कुट इति । कुक्कुट इवाऽयमिति कनो 'लुम्भनुष्ये' इति लुपि कृते 'संज्ञायामुपमान' मित्याद्युदात्तत्वं शिष्टमनुदात्तं, ततः संहितायां विधीयमानमुदात्तादनुदात्तत्वं स्वरितत्वं न स्यात् । पचतीति । अत्रापि चकारस्याऽघोषत्वादकारोच्चारणे घोषविच्छेदात्स्वरितत्वाऽप्रसङ्गः । हृदिनेति । द्वयोरकारयोर्घोषवर्तमाने चकारो घोषवान्तरलक्ष्यते इत्यर्थः । आश्रयान्तरगतोऽपि गुण आश्रयान्तर उपलभ्यते इति दृष्टान्तेन दर्शयति—द्वयोरिति ।

एकेनेति । अनेकस्य यः सन्निकर्षः स एकेन तुल्यः, यथैकोऽतद्गुणोऽपि तद्गुणवत्स्वन्तरसन्निधौ तद्गुण उपलभ्यते, तथाऽनेकोऽपि स्फटिकादिरर्थे इत्यर्थः ।

अथवेति । वर्णान्तरोच्चारणकालादन्येन वर्णशून्येन कालेनाऽव्यवहितं पौर्वापर्यं 'संहितेति' लक्षणं क्रियते । तेन मध्यमविलम्बितयोः परसन्निकर्षाऽभावेऽपि संहितासंज्ञा सिध्यति । पूर्वाऽपरामावादि । युगपत्स्थितानां देशकृतं पौर्वाऽपर्यं दृष्टम् । वर्णस्त्वेकैकं उपलभ्यमाना यौगपथेनाऽसन्निधानात्कथं पौर्वापर्यमश्नुयीरन् ।

उ०—तथा व्याख्यानं हि तत्रापि दोष इति भाष्याल्लभ्यते, सत्त्वाऽसङ्गतत्वात् तत्र दोषाऽप्राप्तेरिति भावः । स्पर्शानां मध्येऽघोषस्येत्यर्थः । शवससयोगे षष्ठं मास्तीति भाष्यादायमन्वे । ननु कुक्कुटादी न किरिस्संहिताकार्यमत आह—कन इति ।

घोषविच्छेदादिति । असत्तद्वद्विच्छेदः । भाष्ये—पचतीत्यस्य—'तत्र कथमिति शेषः । 'कुक्कुट' इत्यादी कृतशब्दः । 'पचती'त्यत्र परिहरति—एकः पूर्वति । तस्यार्थेन कुक्कुटादावपि समाधत्ते—एकेनेत्यादिना । वर्णान्तरिति । वर्णान्तरोच्चारणे मास्तीत्येवमात्राकालादवेनाऽपि हेतुः । ननु पूर्वं पर्यन्तं परश्च परश्चान् इति कथं पूर्वाऽपरभाष्येऽत आह—युगपदिति । अयं भावः—यदि कालिन् पौर्वापर्यं तद्देशो यजवी'त्यादि संहिताकार्याऽप्यमरः, पूर्वपरयोर्युगपत्स्थित्यभावात् एव न दीक्षितमपानि । अनेकश्च इति ।

एकैकवर्णवर्तित्वाद्वाच उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम् ॥ १० ॥

एकैकवर्णवर्तिनी वाक्, न द्वौ युगपदुच्चारयति । 'गौ'रिति यावद्गकारे यावर्तते, नौकारे, न विसर्जनीये । यावदौकारे, न गकारे, न विसर्जनीये । यावद्विसर्जनीये, न गकारे, नौकारे । 'उच्चरितप्रध्वंसित्वात्' । उच्चरितप्रध्वंसिनः

प्र०— एकवर्णवर्तित्वादिति । सामान्येनोपक्रमात्स्त्रीप्रत्ययाऽभावः । उच्चरितेति । क्रमोत्पन्ना अपि वर्णा यद्यप्यतिष्ठेरस्तदा स्यात्पूर्वाऽपरव्यपदेशो ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठव्यपदेशवत् । अनवस्थानात् नान्ति त्वात्त्विकः पूर्वाऽपरभाव इत्यर्थः । व्यञ्जकध्वन्यपेक्षया चैतदुक्तम् । ध्वनिस्फोटभेदस्त्वन्यत्र निर्णीतत्वाग्नेहोपन्यस्यते । न द्वौ युगपदिति । युगपद्द्वयोरुच्चारणे म्यादेवाऽव्यवधानम् । कालेन पौर्वापर्यं तु मा भूदिति भावः । यागिति । वागिन्द्रियमित्यर्थः । एतेन युगपदनवस्थानात्सन्निकर्षोऽप्याक्षिप्त इति विज्ञेयम् ।

उ०—मित्रकाले इत्यर्थः । 'एकैकवा' इति पाठान्तरम् । तत्राऽप्यी दावितिवद्वयनिष्ठुनत इति वचनं द्विवचनशसौर्गपदं बोध्यम् । तद्विस्तृतामेव तु न वीप्साप्रतीतिः, अल्पता इत्यर्थस्यापि प्रतीतिः । मन्वेकैकवर्णवर्तिनीत्यादित्युचितम्, अगुणवचनत्वेन पुंवत्त्वाऽप्राप्तेरत आह— सामान्येनेति । तेनोपक्रमे च नपुंसकत्वमेवेति भावः । अनेन युगपदुपलभं निरस्य युगपद्वास्तर्था सत्तामपि निरसितुमाह—भाष्ये—उच्चरितेति । उच्चरितप्रध्वंसित्वम् । उच्चारणाधिकरणकालोत्तरकालकृतिध्वंसप्रतिधोगित्वरूपम् । उच्चारणाधिकरणकालोऽपि क्षणसमूह-रूपः प्रत्यक्षयोग्यः, क्षणिकस्य प्रत्यक्षायोग्यात् । यद्यप्यतिष्ठेरिति । कालिकपौर्वापर्यमपि युगपदवस्थितेऽप्येव प्रहीतुं कथं न तु नष्टविद्यमानयोरस्तदाह—ज्येष्ठेऽप्यादि । 'अथ ज्येष्ठोऽयं कनिष्ठ' इति व्यवहारवदयं पूर्वोऽयं पर इति व्यवहारस्य नष्टविद्यमानयोरस्तम्भः, नष्टविद्यमानयोः संग्रहस्य निरूपयितुमनवयवादिभिः भावः । वर्णानां स्फोटरूपाणां निरवत्वादिदमप्युक्तमत आह—उपप्लवेति । स्फोटस्य तु सर्वसाधारण्येनैकत्वात्तमादाय पौर्वापर्यस्योक्तिसंभवोऽपि नास्तीति भावः । अन्यत्र—तपरसूत्रे । स्यादेवेति । कालकृतमव्यवधानं स्यादेवेत्यर्थः । पूर्व

खत्वपि वर्णाः । उचरितः प्रध्वस्तः । अथाऽपरः प्रयुज्यते, न वर्णो वर्णस्य सहायः ॥ एवं तर्हि—

बुद्धौ कृत्वा सर्वाश्चेष्टाः कर्ता धीरस्तत्त्वज्ञीतिः ।

शब्देनाऽर्थान्वाच्यान्दष्ट्वा बुद्धौ कुर्यात्पौर्वापर्यम् ॥

बुद्धिविषयमेव शब्दानां पौर्वापर्यम् । इह य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यत्यस्मिन्नर्थेऽयं शब्दः प्रयोक्तव्यः, अस्मिस्तावच्छब्देऽयं तावदर्थं स्ततोऽयं ततोऽयमिति ॥१०६॥

विरामोऽवसानम् ॥ १ । ४ । ११० ॥

इदं विचार्यते—अभावो चाऽवसानलक्षणं स्याद्विरामो वेति ? कश्चाव-
विशेषः ?

प्र०— एयं तर्हीति । बुद्धिप्रकल्पितः सर्वः पौर्वापर्यसन्निकर्षादिव्यवहार इत्यर्थः ।
धीरः—पण्डितः । तत्त्वज्ञीतिरिति । तन्ननं तत्, साऽस्ति यस्याः सा 'तत्त्वती'—
सकलविषयव्यापिनी, नीतिबुद्धिर्यस्य स तत्त्वज्ञीतिरिति । अन्ये तु तत्त्वज्ञीतिरिति
पठन्ति । तत्त्वती विषयान्भ्यानुव्रती बुद्धिर्यस्येति स एवार्थः ॥१०९॥

विरामोः । इदं विचार्यत इति । विचरति नाना गच्छति यद्वस्तु तद्विचार्यते

उ०—य युगपदुच्चारणाभावात् सन्निकर्षो, नापि पौर्वापर्यमिति भावस्तदाह भाष्ये—अथाऽपर
इति । तद्वर्ण्यसांमन्तरमपरो वर्णः प्रयुज्यते तावतापि स पौर्वापर्यादिव्यवहारे न वर्णान्तरस्य
सहाय इत्यर्थः ।

बुद्धौ कृत्वेति । बुद्धावगतःकरणे, चेष्टाः कण्ठतादवाद्यमिच्छातत्त्वापारम्पर्यान् तादृक्
कृत्वा—प्रतिबिम्बिताङ्कुरा, शब्देन—वाच्यानर्थान् बुद्धौ—बुद्धिरूपे देशे कृत्वा—तत्रैव
पौर्वापर्यव्यवहारं कुर्यादित्यर्थः । 'बुद्धिविषय'मित्यस्य बुद्धिस्वभावविषयमित्यर्थः । तत्र
बुद्धिर्बुद्धिर्बुद्धिमुपपादयति—य इति । तदर्थमेव काष्ठप्रवृत्तेस्तथैव तादृक्पश्यतपोक्तेः । अस्मिन्ने
इति । एतदर्थमेव बुद्धावर्थादर्शनमप्युक्तम् । वस्तुके पौर्वापर्यमित्युपपत्त्यनम् । अयमिति ।
बुद्धिपाकत्वमात्रप्रत्यक्षसुखमोच्चारणव्यवहारादपरात्मनः । अग्नयेऽग्निः प्रायहापरामर्शवत्त्वा-
देवमुपपत्तिः । प्रयोक्तव्याः—उपपत्त्ययोग्यरथूलोच्चारणरूपेण प्रयोगेणाऽनियन्तव्याः ।
अस्मिन् शब्दे—इत्यस्य 'व्यञ्जनीये' इति दोषतदाह—बुद्धिप्रकल्पित इति । बुद्धिस्व-
प्रकल्पितमन्त्रित्व इत्यर्थः । 'प्रकल्पिते'त्यस्य प्रतिबिम्बेन तत्तद्रूपतया प्रकल्पितेत्यर्थः ॥१०९॥

विरामो । नाना प्रकारं गच्छति विरामोति यत्तत्तानाप्रकारं गच्छते तथा प्राग्वत् वि

अभावेऽवसानलक्षण उपर्यभाववचनम् ॥ १ ॥

अभावेऽवसानलक्षण उपर्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । उपरि योऽभाव इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि हि शब्दस्याऽभावस्तत्र मा भूदिति । किं च स्यात् ? रसः रथः, 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' [८. ३. १५] इति विसर्जनीयः प्रसज्येत ।

अस्तु तर्हि—विरामः ।

विरामे विरामवचनम् ॥ २ ॥

यस्य विरामः, विरामग्रहणं तेन कर्तव्यम् । ननु च यस्याऽप्यभावस्तेनाऽप्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति—अभावो लोपः†, ततोऽवसानं चेति । ममापि तर्हि विरामग्रहणं परार्थं भविष्यति—विरामो लोपः, अवसानं चेति । 'उपरि यो विराम' इति वक्तव्यम् । पुरस्तादपि [हि] शब्दस्य विरामस्तत्र मा भूत् । किं च स्यात् ? रसः रथः, 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' इति विसर्जनीयः प्रसज्येत । [नैप दोषः†] आरम्भपूर्वको मम विरामः ।

अथवा नेदमवसानलक्षणं विचार्यते । किं तर्हि ? संज्ञी । अभावोऽवसान-संज्ञी स्याद्विरामो वेति । कश्चात्र विशेषः ?

अभावेऽवसानसंज्ञिन्युपर्यभाववचनम् ॥ ३ ॥

अभावेऽवसानसंज्ञिन्युपर्यभावग्रहणं कर्तव्यम् । उपरि योऽभाव इति

प्र०—परीक्ष्यत इत्यर्थः । अभावा वेति । केचिदभावेऽवसानमिति पठन्ति, अन्ये तु विरामोऽवसानमिति, तत्र युक्ताऽयुक्तविचारः क्रियते । उपरंति । वर्णोच्चारणादूर्ध्वं योऽभावस्तदुपलक्षितो वर्णोऽवसानमिति वक्तव्यं प्रागभावात्स्योपलक्षणत्वनिवृत्त्यर्थम् ।

उ०—युक्तमिति परीक्ष्यत इत्यर्थः । अत्र लक्षणं सन्दिग्धाभावादाह—केचिदिति । प्रागभावस्येति । प्रागवर्तिनः दाग्धाऽभावस्येत्यर्थः । भाष्ये—रसः रथ इत्यत्र । खरवसानयोरिति विसर्जनीयः प्रसज्येतेति । पश्चादयवस्याऽवसाने रेफस्य विसर्ग इति सूत्रार्थ इति भावः । 'खरी'ति भाष्ये ॥ रेफस्येति पश्चादेत्यर्थ इति बोध्यम् ।

अदर्शनेमिति । यद्यपि तद्दर्शनाऽभावः, अभावश्च वर्णस्य, तथाप्यभावपदेन तदभापि ह्यमः । वर्णदर्शनाऽभाववर्णाऽभावयोः समनिवृत्तत्वादिनि भावः । अस्मिन् पक्षे इति । वर्णान्तराऽभावोपलक्षितवर्णस्याऽवसानत्वपक्षे इत्यर्थः । स च प्रवृत्तस्येति । एवं च पुरस्ताच्च विरामव्यवहार इति भावः । भाष्ये—नेदमवसानलक्षणमिति । अवसानव्यवहारविषयस्य

† अरभ्येने लोपः १. १. १०. १-४५: पूर्वम् 'उपरि विरामवचन'मिति वाचिके केचित्पाठान् ।

१-४५: विन्न ।

वक्तव्यम् । पुरस्तादपि हि शब्दस्याऽभावस्तत्र मा भूदिति । किं च स्यात् ?
रमः रथः, 'स्वरवसानयोर्विसर्जनीय' इति विसर्जनीयः प्रसज्येत ।

अस्तु तर्हि—'विरामोऽवसानम्' ।

विरामे विरामेवचनम् ॥ ४ ॥

यस्य विरामस्तेन विरामग्रहणं कर्तव्यम् । ननु च यस्याप्यभावस्तेनाप्य-
भावग्रहणं कर्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति—अभावो लोपः, ततोऽवसानं
चेति । ममापि तर्हि विरामग्रहणं परार्थं भविष्यति—'विरामो लोपोऽवसानं
चे'ति । उपरि यो विराम इति वक्तव्यम् । ननु चोक्तम्—आरम्भपूर्वक इति ।
नावश्यमयं रमिः प्रवृत्तावेव वर्तते । किं तर्हि ? अप्रवृत्तावपि । तद्यथा,—
'उपरतान्यस्मिन्कुले व्रतानि' 'उपरतः स्वाध्याय' इति । न च तत्र स्वाध्यायो
भूतपूर्वो भवति, नापि व्रतानि ।

प्र०-रस इति । परवत्पूर्यस्याऽपि रेफस्याऽभारविषयत्वाद्विसर्जनीयप्रसङ्गः ।

विरामे विरामेवचनमिति । अधिकं कर्तव्यमित्यर्थः । ततोऽवसानं चेति ।
अवर्तनमभाव इत्येक एवाऽर्थः । तेन पुनरभावग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र लोप-
संज्ञायामभावः संक्षित्वेनाऽऽश्रीयते, अवसानसंज्ञायां तु पलक्षणत्वेन । तेन वर्णान्तराऽ-
भावोपलक्षितो वर्णोऽवसानसंज्ञ इत्यर्थः । उत्तरत्र त्वभावस्यैव लोपावसानसंज्ञे व्याख्या-
स्यते । अस्मिन्पक्षे 'स्वरवसानयो'रिति पक्षी । स्वरः समीपस्य रेफस्याऽवसानस्य च
रेफस्येत्यर्थः । अथैकाऽपि सप्तमी विषयभेदाद्विद्यते—स्वरि परतो रेफस्य विसर्ज-
नीयोऽवसाने च रेफे स्थानिनि विसर्जनीय इत्यादेशस्य विषयत्वेन स्थानी विवक्ष्यते ।
ममापीति । अभागे विराम इति पर्यायत्वं मन्यते । आरम्भपूर्वक इति । निवृत्ति-
विरामः, स च प्रवृत्तस्य भङ्गतीति भावः । अवसानलक्षणमिति । अभावोपलक्षितो
वर्णोऽवसानं, विरामोपलक्षितो वेति पूर्वं विचारितम् । इदानीं तु तावेव संक्षित्वेन
त्रिचारेण । 'अभावो लोप' इत्येकस्य सज्ञाद्वयविधानसामर्थ्याद्विषयविभाग आश्रीयते ।
प्रसङ्गाऽभावो लोपसंज्ञः, अभावमवसानसंज्ञमिति । नावश्यामिति । प्रवृत्तौ सत्यां या
निवृत्तिस्तस्यामित्यर्थः । उपरतान्यस्मिन्निति । न प्रवृत्त्य निवृत्तानि । किं तर्हि ?
पूर्वमेवैवाऽप्राप्तानीत्यर्थः । नियतविषयत्वाच्च शब्दप्रयोगस्य 'शशविपाणमुपरत'मिति
प्रयोगाऽभानः । यत्रचिद्वनानीति पाठः ।

उ०-वर्णस्थोपलक्षणभूतं वस्तु न विधायते इत्यर्थः । प्रसङ्गाऽभाव इति । प्रसङ्गोपलक्षणाऽभाव
इत्येवम् । प्रवृत्तौ रमे, प्रयोगस्य वाच्यभावादाह—प्रवृत्तौ सत्यामिति । न प्रवृत्त्य निवृत्ता-
नीति पाठः । उपरतविरतौ च पर्यायी । यच्चिद्वनानीति पाठ इति । व्रतानीत्यस्य स्थाने
तथा पाठ इत्यर्थः । तत्र वनपदं वानप्रस्थाधर्मोपलक्षणम् । एवमुक्तेन व्रतानयोः साम्यमुप-
पादितम् ।

भावाऽविरामभावित्वाच्छब्दस्याऽवसानलक्षणं न ॥ ५ ॥

भावाऽविरामभावित्वाच्छब्दस्याऽवसानलक्षणं नोपपद्यते । किमिदं 'भावाऽविरामभावित्वा'दिति ? भावस्याऽविरामो भावाऽविरामः, भावाऽविरामेण भवतीति भावाऽविरामभावी, भावाऽविरामभाविनो भावो भावाऽविरामभावित्वम् ।

अपर आह—'भावभावित्वादविरामभावित्वाच्च शब्दस्याऽवसानलक्षणं नोपपद्यते' इति ।

तत्पर इति वा वर्णस्याऽवसानम् ॥ ६ ॥

विरामपरो वर्णोऽवसानसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् ।

प्र०— भावाविरामभावित्वादिति । इह शब्दस्य स्वसंबन्धी ह्यभावोऽवसानलक्षणं स्यात्, शब्दान्तरस्य संबन्धी वा । न तावत्स्वसंबन्धी, विरोधात् । न हि यस्य सत्ता तस्य तदानीमेवाऽसत्ता युज्यते । नाऽपि शब्दान्तरसंबन्धी । न हि घटाऽभावः पटस्याऽभावो भवति । भावस्य सत्ताया अवच्छेदेन भवत्यवश्यमिति भावाऽविरामभावी—शब्दः । न हि शब्दस्य भवनकाले सत्ता विच्छिद्यते इत्यर्थः ।

अपर आहति । भावाऽविरामशब्दयोर्द्वन्द्व इत्यर्थः । इदानीं लक्षणद्वयस्याऽप्यनुपपत्तिः प्रतिपाद्यते । भावेन सत्तायाऽविरामेण अवच्छेदेन भवतीत्यर्थः । उपाधिरहितस्याऽभावस्य प्रतीतिर्नास्ति ।

तत्पर इति चेति । इदानीं शब्दान्तराऽभावपरो वर्णोऽवसानसंज्ञो भवतीति प्रतिपाद्यते । अभावेनापि बुद्धिपरिकल्पितं पौर्वापर्यमाश्रीयते ।

उ०— अथोभयत्रापि दोषं शङ्कते—भावाऽविरामेति । नापि शब्दान्तरं इति । 'वायसाने' इत्यादाववसाने स्थितस्योक्त्यर्थः । प्रत्यासत्त्योचितः । एवं च तद्वर्णसम्बन्धवसाने इत्यर्थः इति भावः । अवच्छेदेनेति । अवच्छेदाऽविरामो पर्यायी, तत्प्रतियोगिनी विच्छेदाविरामो च क्रियाविशेषरूपी भावपदार्थः । एतेनाऽभावस्य भावप्रतियोगिकत्वादिदं चिन्त्यमिति परास्तम् । अग्राऽभावपरो वर्ण इत्यादि त्वमे वक्ष्यस्येव ।

इदानीम्—'अपर आह' इति व्याख्यानकाले । अन्ये तु 'वर्णानामभाव' इत्युक्ते वर्णवाच्यपितृप्रतियोगिताकाऽभाव इत्यर्थः । स च न वर्णसत्त्वे इति भाष्यार्थः इत्याहुः । ननु शब्दस्य भावाविरामभावित्वेऽप्यभावोऽवसानमिति लक्षणे को दोषस्तत्र शब्दस्याविवेकादित्यत आह—उपाधिरहितस्येति । प्रतियोगिरहितस्येत्यर्थः । शब्दस्याकावृत्त्यर्थः शब्द एव प्रतियोगिनी भावः । विरामोऽभावपदार्थोऽपि संबन्धादिवद्भावसमानाधिकरणत्वात् प्रतियोगिसापेक्ष इति भावः ।

बुद्धिकल्पितेति । बुद्धिरेवेत्येवमात्रं दृष्ट्वा तत्र कथितं पौर्वापर्यमिष्यते ।

वर्णोऽन्त्यो वाऽवसानम् ॥ ७ ॥

अथवा व्यक्तमेव पठितव्यम्—‘अन्त्यो वर्णोऽवसानसंज्ञो भवती’ति ।
तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् ।

संहिताऽवसानयोर्लोकविदितत्वात्सिद्धम् ॥ ८ ॥

‘संहिताऽवसान’मिति लोकविदितावेतावयौ । एवं हि कश्चित्कंचिदधीयान-
माह—‘शन्नोदेवीयं संहितयाऽधीष्वे’ति । स तत्र परमसन्निकर्षमधीते । अत्र
आह—‘केनाऽवस्यसी’ति ? स आह—अकारेणोकारेणोकारेणेति । एवमेतौ
लोकविदितावयौ, तयोर्लोकविदितत्वात्सिद्धमिति ॥११०॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य
चतुर्थे पादे चतुर्थमाहिकम् । पादश्च समाप्तः । प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ।

प्र०— अथवति । यद्यपि विरामशब्दे करणसाधने आधीयमाणेऽयमर्थो लभ्यते,
तथापि भावसाधनस्याऽपि संभवात्करणसाधनत्वं संदिग्धमिति ‘व्यक्तमेव पठितव्यम्’-
मित्युक्तम् ।

संहितयाधीष्वेति । यथा पदनैरन्तर्यं संहिताव्यवहारस्तथैकपदेऽपि वर्ण-
नैरन्तर्यं । अवसानशब्दोऽपि विधिप्रदेशेषु भावसाधनः, करणसाधनो वाऽऽप्रयित्यते
इति नार्थः संज्ञाद्वयविधानेन । तेन विनापीष्टस्य सिद्धत्वात् ॥११०॥

इत्युपाध्यायजैयटपुटकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे
चतुर्थमाहिकम् । पादोऽध्यायश्च समाप्तः ।

उ०— मनु लोके संहितानाम्प्रः पदनैरन्तर्यं एव प्रसिद्धो न वर्णनैरन्तर्यं इत्यत्र आह—यथेति ।
ऐक्यपदे इति । ऐक्यपदे इत्यर्थः । भावसाधन इति । अत्र पक्षे ररवसानयोरित्यत्र बीजं
बीजापर्यमाद्यवर्णीयमिति सिद्धम् ॥११०॥

इति श्रीकालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भप्रनामोजीमदकृते भाष्यप्रदीपोऽप्येते
प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे चतुर्थमाहिकम् । पादोऽध्यायश्च समाप्तः ।

१—‘शन्नो देवी’शन्नोऽन्त्योऽवसानसंज्ञो भवती इत्यर्थः । ‘मती’ च्छः । ‘वृत्ता’ऽन्तोः । ५. १. ५१. इति
मात्रेण छ. प्रादवः । ‘श मे देवोऽन्त्योऽवसान’ इत्यादि सूत्रादिकार्येणैव शन्नोऽन्त्योऽवसानः प्रत्य-
काशस्तत्र वृत्तं वृत्तं वृत्तं । ‘श मे देवोऽन्त्योऽवसान’ इत्यादि सूत्रादिकार्येणैव शन्नोऽन्त्योऽवसानः प्रत्य-
काशस्तत्र वृत्तं वृत्तं वृत्तं । ‘श मे देवोऽन्त्योऽवसान’ इत्यादि सूत्रादिकार्येणैव शन्नोऽन्त्योऽवसानः प्रत्य-

१—संहिताऽवसानसंज्ञादोर्लोकविदितत्वात्सिद्धम् । तद्यथावर्णं एव द्वयं उपपन्नम् ।

इति मेदविमर्शात्पुलकेशेन ‘मुधारक’मासिद्धत्वात्संज्ञादेव नामाप्रत्ययस्यैव प्रत्ययस्यैव
देव्याकारणात्तदेव वेदप्रवृत्तादिना विहितायां ‘विमर्शा’विहितत्वात् प्रथमोऽध्यायः ।

ॐ ओ३म् ॐ

श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचितं

व्याकरण-महाभाष्यम्

[भीकैयटकृतप्रदीपेन नागोजीभट्टकृतेन भाष्यप्रदीपोद्घोतेन च विभूषितम्]

तस्यायं—

द्वितीयो भागः

स च—

परमतपस्विनां श्रीमताम्भगवान्देवाचार्याणामन्तेवासिना
महाविद्यालयगुरुकुलभञ्जरस्योपाचार्येण
वेद-व्याकरण-साहित्य-दर्शन-श्रायुर्वेदाचार्येण
पण्डित वेदव्रतेन वर्णिना सम्पादितो
'विमर्श'टिप्पण्या च संयोजितः ।

प्रकाशकः—

हरयाणा-साहित्य-संस्थानम्
गुरुकुल भञ्जर (रोहतक)

प्रथमं संस्करणम्
द्विसहस्रम्
२०००

२०२१ विक्रमान्दे
१८८६ शकाब्दे
१९६४ क्रिस्ताब्दे

मूल्यम् ७००
सतरुपयकाणि
(सात रुपये)

प्रकाशकः—

हरयाणा-साहित्य-संस्थानम्
पो० गुरुकुल भन्वर, जि० रोहतक

सम्पादकः—

श्री वेदव्रतः स्नातकः सिद्धान्तशिरोमणिः
वेद-व्याकरण-साहित्य-दर्शन-आयुर्वेदोपाचार्यः
(उपाचार्यः—महाविद्यालयगुरुकुलभन्वरस्य)

मुद्रकः—

श्री निरीतपद्म सिन्हा, एम. ए.
प्रबन्ध सभ्यालक
श्री पद्मन आर्ट निर्दिग प्रेस, भन्वर

विधिरिति । किं पुनर्विधीयते ? समासो विभक्तिविधानं पराङ्मवद्भावश्च* ।

किं पुनरयमधिकारः, आहोस्वित्परिभाषा ? कः पुनरधिकारपरिभाषयो-
विशेषः ? अधिकारः प्रतियोगं तस्याऽनिर्देशार्थ इति योगे योग उपतिष्ठते ।

५०— किं पुनरिति । कार्यविशेषस्येहाऽनिर्देशात्प्रभः । इतरो वक्ष्यमाणान्कार्यविशेषान्
पर्यालोच्यह—समास इति । अनन्तरस्यापि पराङ्मवद्भावस्याऽस्पष्टविषयत्वादनान-
रात्तन्निमित्तप्रहण्यवातिप्रसङ्गनिरासस्य सिद्धत्वान्मुख्यप्रयोजनत्वाऽभावात्प्रश्नान्निर्देशः
कृतः । तत्र 'समास'शब्देन संज्ञा बोध्यते, समुदायो वा संज्ञी । 'विभक्तिविधौ न'शब्देन
सामान्यविहितानां विभक्तीनां 'कर्मणि द्वितीये'त्यादिना यो नियमः स उच्यते । एवं
हि पदविधिर्भवति । अप्याप्येकवाक्यताप्रयत्नेन विभक्तीनां विधानं तथापि पदान्तर-
सम्बन्धेन यासां विभक्तीनां विधानं 'मन्तरान्तरेण युक्त'इति, तिङ्विभक्तीनां 'नेर्विश'
इति, 'तदाश्रयेण पदविधित्वमस्येव । तथा चोक्तम्—'निरपि पदं विशिरपि पद'मिति ।
तत्र विभक्त्यवच्छिन्नत्वाद्विशिष्टं विधानं कर्म सामान्यविधानक्रियाया भवति ।
यथोक्तम्—'सामान्यपुपेरवयवपुपिः कर्म'वि ।

कार्यविशेषान्निर्देशादस्य पारार्थ्यमवगत्य पारार्थ्ये रूपद्वयं दृष्ट्वा दृच्छति—किं
पुनरिति । नन्वधिकारेऽस्मिन् पदविधिप्रहणमनर्थकम् । उत्तराणां पदविधित्वाऽव्यभि-
चारात् । तस्मात्पदविधिप्रहणात्परिभाषात्वनिश्चयात्प्रभानुपपत्तिः । एवं तर्हि युक्तयुक्त-
त्वापेक्षया प्रभः । तत्र यद्यधिकारपक्षस्य युक्तत्वं तदा न कर्तव्यं पदविधिप्रहणम् ।
परिभाषाया युक्तत्वे कर्तव्यम् । अधिकारपक्षेऽपि वा विस्पष्टार्थं भवित्यति ।

कः पुनरिति । अन्योऽत्र प्रष्टा विज्ञेयः । आद्येन तु तद्विशेषज्ञेन भवितव्यम् ।
अन्यथा 'किं पुनरयमधिकार' इति प्रश्नो नोपपद्यते ॥ अधिकारः प्रतियोगमिति ।

३०—संप्रहः स्यात्, वक्ष्यमाणदेशविधी चाऽतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । इह—सूत्रे । इतर
इति । प्रकरणपर्यालोचनमेति भावः । समासपदं वृत्तिमात्रोपलक्षणम् ॥ समुदायो वेति । स
वयववभूतपदानां कार्यः, समूहस्वावयवातिरिक्तताया अभि स्वीकारादिति भावः ।
विभक्त्यन्तस्य पदवादिभक्तिविधानस्य कथं पदोद्देश्यकविधित्वमित्याशङ्क्याह—विभक्तीति ॥
एवं हीति । विहितानां नियमस्य विधिना पक्षप्रसेतावयवव्यवस्थानां निवृत्तिरूपस्याश्रयनेन
सा निवृत्तिः पदोद्देश्यकेत्यर्थः । केचित् पदोद्देश्यकः, पदत्वसंपादको वा संप्रति पद-
सम्बन्धिताश्रयविधिरेवेति वदन्ति ॥ ननु किं विधीयत इति प्रश्ने विभक्तिविधानमिषु-
षारमयुक्तं, विधानस्य विधानकर्मत्वाऽभावात् आह—तत्र विभक्त्येवेति । एवं च पाठं
पक्षतीतिपदं सामान्यविशेषमावेनाश्रय इति भावः । क्रियविशेषणत्वाच्च कर्मत्वम् ।

रूपद्वयमिति । यद्यपि संज्ञात्वमपि तत्र, तथाप्येतद्रूपया तथा साधने व्यवहाराभ्याम-
पन्नोक्तम् । अन्येनेति । एवंपक्षिणा, सिद्धान्तिना चेत्यर्थः । आद्येनेति पाठे किं उपरिति

परिमापा पुनरेकदेशस्था सती 'सर्व' शास्त्रमभिज्वलयति प्रदीपवत् । तद्यथा,—
प्रदीपः सुप्रज्वलित एकदेशस्थः सर्वं वेदमाऽभिज्वलयति । कः पुनरत्र प्रयत्न-
विशेषः ? अधिकारे सति स्वरयितव्यम्, 'परिमापायां पुनः सत्यां सर्वमपेक्ष्यम्' ।

प्र०—स्वरूपे पृष्ठे फलाख्यानं तद्वद्वारेण स्वरूपावबोधार्थम् । अधिक्रियमाणस्य हि प्रतियोग-
मुपस्थाने सति तदनिर्देशः फलं संपद्यते । परिमापा पुनरिति । लिङ्गोपादानेन परि-
भापा क्रियमाणा यत्र-यत्र वह्निङ्गोपलम्भस्तत्तद्व्याप्नोतीत्यर्थः । प्रदेशान्तरेषु तु परार्थता-
सामान्यादधिकारपरिभाषयोरभेदेन व्यवहारो भाष्यकारस्य 'अधिकारो नाम
त्रिःप्रकारः' इति । तत्रा 'द्वयोः परिभाषयोः सायकाशयोः समुपस्थितयो'रिति ।
कः पुनरत्रेति । कस्मिन् पक्षे यद्वस्य लाघवं भवति, कस्मिन्वा गौरवमिति प्रश्नः ।
स्वरयितव्यमिति । स्वरितगुणयुक्तं समर्थग्रहणं पठितव्यमित्यर्थः । तत्र स्वरितो गुणः
क्रियारूपेण 'स्वरयितव्य'मिति निर्दिष्टः । यथा श्रेतो गुणः 'श्रेतवे' इति । पदविधि-
ग्रहणं चात्र पक्षे न कर्तव्यमित्यर्थादुक्तं भवति । सर्वमपेक्ष्यमिति । यावन्ति पद-
कार्याणि तानि सर्वाण्यपेक्ष्य पदविधिशब्दोपादानेन च परिमापा कर्तव्येत्यर्थः ।
अन्यास्यपि परिभाषासु यद्विज्ञमुपादीयते तद्विज्ञमुत्तापेक्ष्य क्रियते ।

उ०—सम्प्रदेहकर्थेत्यर्थः । अन्यथा । अधिकारपरिभाषयोर्विशेषोपादाने । फलाख्यानम्—'तस्या-
निर्देशार्थ' इत्येतत् । स्वरूपम्—योगे योगे उपस्थितिरूपम् । लिङ्गोपादानेनेति । स्वरितत्व-
प्रयुक्ताधिकारेणोत्तरत्र तत्तत्पदोपस्थितिरधिकारान्तरं दृष्ट्वा व्याख्यानमात्रा निवृत्तिश्च । परि-
भाषायास्तु लिङ्गवति सर्वत्र तेषां सर्वेषामत्रोपस्थित्या परिभाषाया वा तत्र तत्रोपस्थित्या
स्वार्थोपस्थितिद्वारा व्याप्तेरिति भावः । इदं च 'पृष्ठी स्थाने' इति सूत्रे निरूपितम् । तदुक्तम्—
'एकदेशस्थिता शास्त्रमवने याति दीपवत् ।

परितो व्यापृतां भाषां परिभाषां प्रथक्षते' ॥

प्रदेशान्तरेष्विति । 'पृष्ठी स्थाने' इति सूत्रे भाष्यं, 'निपात पञ्चाङ्गादिवत्र
चान्यम् । तत्र च पाठार्थसामान्यादितिदेशसंज्ञयोः परिभाषात्वेन व्यवहार इति बोध्यम् ।
स्वरितगुणयुक्तमिति । स्वरवच्छब्दादाल्लेखं निषि मतोर्लुकि टिलोपाऽन्मावेऽप्यङ्गुपपरि-
भाषया बुद्धयमवे आद्गुणे रूपमिति भावः । यद्वाऽऽन्मापञ्चस्वरशब्दाग्निबीदं काम् ।
यावन्तीति । भाष्ये सर्वमित्यस्य लिङ्गवत्सर्वं व्याप्तमित्यर्थः । तानि सर्वाणि—पदविधि-
शब्दोपादानेन सामान्यतः पदविधित्वेन—अपेक्ष्य अनुपेक्ष्यर्थः ।

१—'कृतम्' पा० । २—'परिभाषायां तु दर्शनपेक्ष्यम्' पा० ।

३—अधिकारपक्षे पदविधिग्रहणं न कर्तव्यं भवति परिभाषापक्षे तु कर्तव्यमिति गौरवम् ।

तथेदमपरं द्वैतं भवति—एकार्थीभावो वा सामर्थ्यं स्याद् व्यपेक्षा वेति? तत्रैकार्थीभावे सामर्थ्येऽधिकारे च सति संशयः एकः—संगृहीतो भवति, विभक्तिः विधानं पराङ्गवद्भावश्चाऽसंगृहीतः । व्यपेक्षायां पुनः सामर्थ्येऽधिकारे च संति

प्र०— द्वैतमिति । द्वयोर्भावो द्विता, तत्र भवं द्वैतं संशयरूपं ज्ञानमुच्यते । अथवा द्वाभ्यामितं प्रकारद्वयेन विरुद्धत्वाद्भिन्नाधारवतिना युक्तं वस्तु द्वैतं, तत्र भवं द्वैतं, तदेव संशयज्ञानम् । एकार्थीभाव इति । यत्र पदान्युपसर्जनीभूतस्वार्थानि निवृत्तस्वार्थानि वा प्रधानार्थोपादानादित्यानि, अथोन्तराभिधायीनि वा स एकार्थीभावः । परस्पर-काङ्क्षारूपा व्यपेक्षा ।

समास एक इति । तत्रैकार्थीभावस्य सद्भावात् । तत्रेति । 'एकार्थीभावः सामर्थ्यमधिकारः' इत्येकः पक्षः । 'व्यपेक्षा सामर्थ्यमधिकारः' इति द्वितीयः पक्षः । 'द्विविधं सामर्थ्यमधिकारः' इति तृतीयः । एवं परिभाषायामपि त्रयः पक्षा इति पद-

उ०— द्वयोर्भावो द्वितेति । कोटिद्वये सत्येव संशयोऽयाद्विबभूवः सन्वेह इति भावः । द्विविधमिच्छयस्यापि द्वैतमववादाह—अथवेति । विरुद्धत्वाद्भिन्नाधारवतिना प्रकारद्वयेन युक्तमित्यन्वयः । परस्परविरुद्धमद्वयवस्तुद्वयमित्यर्थः । अनेकार्थस्यैकार्थत्वमेकार्थीभाव इति शब्दशक्तिमनुसृत्य जहस्वार्थाऽजहस्वार्थयोस्तं दर्शयिष्येति जहस्वार्थायां ॥ दर्शयति—यत्र पदानीति । उपसर्जनपदानीत्यर्थः । तदेव ध्वनयन्नाह—उपसर्जनभूतस्वार्थानीति । इतरविशेषणभूतस्वार्थोपस्थापकानीत्यर्थः । न तु पृथक्स्वार्थोपस्थापकानीति तापयम् । एवं च तत्पुरुषादावेकं पदं तादृशम्, बहुग्रीही इन्द्रे च पदद्वयमपीति बोध्यम् । जहस्वार्थायामाह—निवृत्तस्वार्थानि वेति । उभयत्रापि हेतुः—प्रधानार्थोपादानादिति । आद्ये प्रधानार्थेन स्वोपस्थितिकाले एकोपसर्जनपदार्थस्य विशेषणतयोपादानादित्यर्थः । अन्त्ये प्रधानेन पदेन तदर्थस्याप्युपादानादित्यर्थः । बहुग्रीही तु प्रधानं पदं समुदाय इति बोध्यम् । एवं इन्द्रेऽपि प्रधानं पदं समुदायस्तर्धेन साहित्येन स्वविशेषणतया ध्वनयिष्योपादानादुपसर्जनभूतस्वार्थानि । यद्वा विशेष्यमाहित्योपस्थापकतया प्रधानेन समुदायेनैव ध्वनयिष्योपादानाद्विबृत्तस्वार्थानि वेति, तत्राप्ययमेकार्थीभावः । समाहारेतरेतरयोगयोरुभयोरपि साहित्यं विशेष्यम् । आद्येऽनुभूतावयवभेदमन्ये उद्भूतावयवभेदमित्येव तयोर्भेद इति बोध्यम् ॥ व्यर्थानीति । संहितत्वाच्चिबृत्तस्वार्थानीत्येतत्पक्षान्वयि ॥ आद्ये आह—अर्थान्तरंति । अर्थान्तरान्वितस्वार्थोभिधायीनीत्यर्थः । प्रत्येकशक्तिसहकृतसमुदायशक्त्या विनिश्चयप्रतिपादकानीति भावः ॥ पदानीति—बहुवचनं तु बहुग्रीवायमिप्रायेण । स एकार्थीभाव इति । आद्ये एकीभूतार्थानि मिलितार्थानीत्यर्थः । तत्र मिलितस्येतरसाक्षाद्भावत्वाद्वयोरपि समर्थत्वं तत्पुरुषादी । अन्ये पदद्वयार्थयोरेकपदार्थत्वप्राप्तिरित्यर्थः ॥ परस्परंति । विसृज्य क्रिया-व्यतीहारवृत्तिरिति भावः ।

तत्रैकार्थीभावस्येति । तदुक्तत्रयाणां मध्ये तद्वैधेय्यं । व्यपेक्षासहिताधिकारत्वेऽ-

विभक्तिविधानं पराङ्मवद्भावश्च सगृहीतः, समासस्त्वेकोऽसगृहीतः । अन्यत्र
एतेषां समर्थग्रहणानि युक्तग्रहणानि च कर्तव्यानि भवन्ति । कान्यत्र ? 'इसुसोः
सामर्थ्ये' [८.३.४४] 'न चवाहाहेवयुक्ते' [८.१.२४] इति । व्यपेक्षया
पुनः सामर्थ्ये परिभाषाया च सत्या यावान् व्याकरणे पदगन्धो नाम स सर्वः
सगृहीतो भवति, समासस्त्वेकोऽसगृहीतः । तत्रैकार्थ्यभावः सामर्थ्ये परिभाषा
चेत्येष सूत्रमभिन्नतरक भवति ।

एवमपि कचिदकर्तव्य समर्थग्रहणं क्रियते, कचिच्च कर्तव्यं न क्रियते ।
अकर्तव्यं तावत्क्रियते 'समर्थानां प्रथमाद्वा' [४.१.८२] इति ।

प्र०-पक्षीसमवे एकार्थ्यभावः परिभाषा चेति निर्णयः । अभिन्नतरक भवति । उभयविधे
सामर्थ्ये आश्रीयमाणेऽर्थस्य भेदात्सूत्रस्य भेदः स्यात् । भिन्नेन सामर्थ्येन भिन्नेषु
वाक्येषु उपस्थानात् । व्यपेक्षायामपि सामर्थ्यं यद्यपि सूत्रमभिन्नं भवति, तथाप्येकार्थ्य-
भावे सामर्थ्यं दोषाऽभावात्प्रत्यययोगादभिन्नतरकमित्युच्यते । तत्र पराङ्मवद्भावे तन्नि-
मित्तग्रहणादोषाऽभावः । विभक्तिविधानेऽपि कारकविभक्तिषु क्रियाकारकयोर्व्यपेक्षाऽ-
विनाभावित्वादुपपदविभक्तिषु युक्तयोगग्रहणसङ्गावात्कचित्तृतीयया योगस्याक्षेपादेव-
न उपस्थानेऽपि न दोषः । परिभाषाया च सुव्याप्तुप्रभृतयः सर्वा वृत्तयः सगृहीता भवन्ति ।
एकार्थ्यभावे चेद्वाभिन्नेऽन्यत्र युक्तग्रहणं समर्थग्रहणं च कृतमेवेति तत्रापि न दोषः ।

१) 'समर्थानामिति । 'प्रकालतनेषु कालनाम्न' इत्यलुविधानाल्लिङ्गाद्विभक्त्यन्ता-
त्तद्धित उत्पद्यते इति पदविधित्वादेतत्परिभाषोपस्थानादसामर्थ्यं प्रत्ययाऽप्रसङ्गात् ।

उ०-धिकारत्वप्रयुक्तदोषमाह भाष्ये-अन्यत्र सत्त्वपीति ॥ एकार्थ्यभावसहितधिकारत्वेऽधिकार-
प्रयुक्तो दोषस्तु मध्य पादद्वये निवृत्त्या तृतीयाध्यायाद्वावसक्त्यो बोध्यः । एतेनाधिकारत्व-
सहितोभयविधानसामर्थ्याश्रयणपक्षोऽपि निरस्तः ॥ उभयविधे इति । अधिकारत्वे, परि-
भाषात्वे चेत्यर्थः ॥ भेदो-वैकल्यालक्षणः ॥ ननु पराङ्मवद्भावविधानाऽसमग्रो दोषोऽत आह-
तत्रेति ॥ व्यपेक्षाऽविनाभावित्वादिति । व्यपेक्षाया निवृत्त्यादित्यर्थः । एष चैतदुपस्थिति-
विनापि तत्र न दोषः, क्रियाकारकयोरेकार्थ्यभावाऽसम्भवश्चेति भावः ॥ अत्र क्रियाकारकयो-
रित्युक्त्या प्रकृत्यर्थविभक्त्यर्थयोः सर्वथा व्यपेक्षामात्रो दक्षितः । इदानीमेकार्थ्यभावसहित-
परिभाषापक्षे तत्र प्रकृत्ययोगमुपपादयति-सुधातुप्रभृतय इति । एतनाधिकारत्वे एतद-
समग्रो दोष इति ध्वनितम् ॥ अन्यत्र युक्तग्रहणमिति । तथा च तदवयवैकार्थ्यभावसामर्थ्या-
श्रयणे लिङ्गमिति भावः ।

२) 'समर्थानां प्रथमा' इत्यत्र समर्थपदस्य कृतसन्धिकार्यार्थकारवमञ्जनान आह-एवमपि
पश्चिदिति ॥, लिङ्गादिति । एतलिङ्गमूलकात्कुसित इति सूत्रमात्रोक्त्यादादित्यर्थः ।

कर्तव्यं न क्रियते 'कर्मण्यण्' [३. २. १] समर्थोदिति । ननु च गम्यते तत्र सामर्थ्यम्—कुम्भकारः नगरकार इति । सत्यं गम्यत उत्पन्ने हि प्रत्यये । न एव तावत्समर्थोदित्पाद्यः ।

अथ समर्थग्रहणं किमर्थम् ? वक्ष्यति 'द्वितीया श्रितादिभिः समस्यते'†—कष्टश्रितः नरकश्रितः इति । समर्थग्रहणं किमर्थम् ? पश्य देवदत्त कष्टं, श्रितो

प्र०—कर्मण्यणिति । पञ्चकप्रातिपदिकार्थपक्षे प्रातिपदिकेनैव कर्मण उपपादानान्नास्ति पदविधित्वम् । त्रिकादिपक्षे तु विभक्तित्वाच्च स्वात्कर्मणः पदविधित्वादेतत्परिभाषोपस्थानान्नास्ति दोषः । ननु चेति । यदि कुम्भकारशब्दः समर्थोभिधायी चासमर्थोभिधायी च स्यात्ततोऽसमर्थोभिधायिप्रयोगनिवृत्त्यर्थो यन्नः कर्तव्यः स्यान्न त्वन्यथेत्यर्थः । स एव तावदिति । यथा समासादयोऽसमर्थानां मा भूवन्नित्येवमर्थमिदं वचनं क्रियते तद्वदत्रापि समर्थग्रहणसामर्थ्ये प्रत्ययनिवृत्त्यर्थं कर्तव्यमित्यर्थः । प्रतिविधानं तु सुज्ञानत्वाद्भाष्यकृता नोक्तम् । यत उपपदमिति महत्याः संज्ञायाः करणं प्रत्ययस्य पदाभ्यसे सति समर्थपरिभाषाव्यापारार्थमेव ।

अथेति । प्रधानपर्यनुयोगद्वारेण सूत्रस्यैवाक्षेपः । यदप्यनेन सामर्थ्यं न विधीयते न हि स्वतोऽसमर्थस्य सामर्थ्यं वचनेन कर्तुं पार्यते । तथापि पदविधौ सामर्थ्योपस्थानार्थत्वादस्य समर्थपदस्य प्राधान्यमुच्यते । समर्थेयत इति । यद्यपि समाससंज्ञामात्रं विधीयते, तथाप्यनुधर्माधनाय भिन्नयोः शब्दयोः संश्लेषः प्रक्रियायां क्रियत इति समस्य इत्युक्तम् । पश्येति । असति सूत्रे द्वितीयान्तमात्रं श्रितादिभिः समस्येताऽ-

उ०—कृतसन्धिकार्यत्वायैकमपि तत्र तद्वर्ग्यम्, स्त्रीतितावन्तरास्त्वैवैव पूर्वं सन्धिकार्यग्रहणैर्विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये उक्तत्वात् ॥ पञ्चकेति । इदं चिन्त्यम् । तत्पक्षेपि तदर्थघोटकतया विमर्शनावश्यकत्वात् । भाष्ये पूर्वपक्षयादीयस्त्वेवं, पदविधिशब्देन पदोद्देश्यकविधिग्रहणम् । एवं च साक्षात्पदोद्देश्यके समासतद्वितादावेव स्वाद्य एव । अत्र हि यः साक्षात्पदोद्देश्यो धातुर्न स पदम् । किं च धातोरण्, कर्म चोपपदसंज्ञमिति सूत्रार्थोपसिद्धिगोचरिण्यादेन तत्र सति प्रायय इति न तदुद्देश्यकः प्रत्ययविधिः । उपपदसंज्ञायास्तदुद्देश्यकत्वेपि तत्रैकार्थोभावाद्योपसिद्धिर्नास्तीति भावः इति । देवदत्तस्य कुम्भं करोतीत्यादौ प्रत्ययनिवृत्तये समर्थग्रहणस्यावश्यकत्वात्किमुच्यते 'गम्यते तत्र सामर्थ्यं'मित्यत आह—यदीति । प्रयुक्तानामिदमन्वाधानं, लोकाप्रयुक्तान्साधोरेव नियतकमिति न दोष इति भावः ।

भाष्ये—उत्पन्ने हीति । हिस्त्वर्थे । यथा समासादय इति । अन्यथात्रापि तद्वैयर्थ्यं स्यात् । प्रयुक्ताऽप्रयुक्तविवेकरहितानामर्थे इदेव तत्रापि कर्तव्यमित्यर्थः ॥ महत्याः संज्ञाया इति । संज्ञासूत्रस्य तत्र ग्रहणस्य चेत्पि बोध्यम् । यथाकर्धचित्पदसंबन्धिविधेस्तत्र ग्रहणमिति भावः । न विधीयत इति । एवं च न तस्य प्रधानत्वमिति भावः ॥ सामर्थ्योपस्थानं—समर्थपदोपस्थानम् ॥ 'पश्य देवदत्त कष्ट'मिति कष्टपदार्थमाह—श्रित इति ।

विष्णुमित्रो गुरुकुलम् ॥ 'तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन' [२. १. ३०]
 ['उपादानविकलः] शङ्कुलाखण्डः, किरिकाणः । समर्थग्रहणं किमर्थम् ?
 तिष्ठ 'त्वं' शङ्कुलया, खण्डो धावति मुसलेन [किं' त्वं करिष्यसि शङ्कुलया,
 खण्डो विष्णुमि । उपलेन] ॥ 'चतुर्थी तदर्थावलिहितसुखरक्षितैः' [३६]
 गोहितम् [वृषमहितम्] अश्वहितम् । समर्थग्रहणं किमर्थम् ? सुखं गोम्यो,
 हितं देवदत्ताय ॥ 'पञ्चमी भयेन' [३७] वृकभयम् दस्युभयम् चोरभयम् ।
 समर्थग्रहणं किमर्थम् ? गच्छ त्वं मा वृकेभ्यो, भयं देवदत्तस्य यज्ञदत्तात् ॥
 'षष्ठी सुवन्तेन समस्यते'* । राजपुरुषः ग्राहणकम्बलः । समर्थग्रहणं किमर्थम् ?
 भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्यति ॥ 'सप्तमी शौण्डैः' [४०] अश्वशौण्डः स्त्री-
 शौण्डः । समर्थग्रहणं किमर्थम् ? कुशलो देवदत्तोऽश्वेषु, शौण्डः पिबति पानागारे ।

प्र०-विरोधात् । एकार्थभावाऽभावेऽपि वचनात्समाससंज्ञा स्यात् । अनर्थकस्यापि च
 समासस्य वचनात्प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् । विध्यर्थत्वसंभवे च समासग्रहणस्य निय-
 मार्थत्वानुपादानाद्वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधः कर्तव्य एव स्यात् । एकार्थभावाऽ-
 भावेऽपि चोत्तरपदार्थस्य बाह्यसंबन्धिनं प्रति योग्यत्वाऽहानाद्विभक्तयः स्युरेव । खण्डो
 धावतीति । तृतीयान्तार्थकृतत्वमत्रास्तीति समासः स्यात् ।

उ०-नन्वसत्यपि समर्थग्रहणे एकार्थभावाऽभावेऽनर्थकत्वेन प्रातिपदिकसंज्ञाऽप्रवृत्ती पक्षाऽभावा-
 त्समासोऽपि न स्यात्, सूत्रं त्वेकार्थभाववति चरितार्थमित्यत आह—असति सूत्रे इति ।
 नन्वेकार्थभावत्रिपदे एव समासः तिष्ठैः प्रयुज्यते इति कथमेतदत आह—वचनादिति ।
 लक्षणमाश्रयार्थं प्रति सूत्रारम्भ इति भावः ।

ननु कदाऽभावोऽत्र आह—वचनादिति । 'कृतद्विते'तिवचनादित्यर्थः । बाह्य
 संबन्धिनमिति । विष्णुमित्रादयो बाह्यसंबन्धिनः ॥ भाष्ये—उपादानविकल इति । उपा-
 दानेन कृतो विकल इत्यर्थः ॥ तिष्ठ त्वमिति । तिष्ठ त्वं, शङ्कुलया न प्रयोजनं, मुसलेन
 कृतः खण्डो धावतीत्यर्थः ॥ शङ्कुलयेति सहयोगे तृतीयेत्यपि कश्चिन् । हे विष्णुमित्र त्वं
 शङ्कुलया किं करिष्यसि, उपलेन पापानेन हनः खण्ड इति द्वितीयार्थः ॥ ननु खण्डस्य
 प्रकृततृतीयान्तार्थकृतत्वं नास्तीत्यत आह—तृतीयान्तार्थेति । तद्वदनेन तृतीयान्तमात्रं
 परामृश्यते, तस्याऽत्र खण्डनस्य करणसाध्यत्वावयवभावादवयवमस्येवेति भावः । प्रत्या-
 सत्तिर्नाश्रियत इत्यभिप्रायः । 'वृकेभ्य' इत्यस्य 'मा शिरी'रिति ऋषोः प्रायपादानार्थं, यज्ञ-
 दत्तादेवदत्तोऽनर्थं रहस्य इति मार्गे संभावितमपि वृकभयं त्यक्त्वा तद्वदणार्थं त्वं गच्छेति
 वाक्यार्थः ।

१-कथिन्नेदम् । २-'त्वं तिष्ठ' पा० । ३-'देवदत्ताद् यज्ञदत्तस्य' पा० । * षष्ठी २.२.८.

अथ क्रियमाणेऽपि समर्थग्रहणे इह कस्मान्न भवति—महत्कष्टं श्रित इति ? न वा भवति महाकष्टश्रित इति ? भवति, यदैतद्वाक्यं भवति—महत्कष्टं

प्र०- महत्कष्टमिति । अस्त्येवात्र श्रयणक्रियया सामर्थ्यमिति प्रश्नः । यद्यत्र कष्ट-
श्रितशब्दयोः समासः स्यात्तदा 'महत्कष्टश्रित' इति स्यात् । अथापि त्रयाणां पदानां
समासः स्यात्तथाप्युत्तरपदे विधीयमानमात्वं मध्यमपदे न स्यात् । अथापि त्रयाणां
समासे कृते 'सन्मह'दिति द्वयोः समासः, य एव च महाकष्टं श्रितो महाकष्टश्रित
इत्यत्राऽहीने द्वितीये'ति स्वरः भवति, ॥ एव 'समासस्ये'त्यनेन, तथापि 'महारण्या-
तीत' इत्यत्र स्वरः भिद्यते । महारण्यमतीत इति द्विपदे समासे कृते थायादिस्वरः,
त्रिपदे तु समासे कृते सन्महदिति द्वयोस्तत्पुरुषे कृते सति महारण्यशब्दः समास-
स्वरस्यान्तोदात्तः स्यात् । यथा 'पूर्वशालाप्रिय' इत्यत्र शालाशब्द उदात्तः । अन्ये
त्वाहुः—त्रयाणां समासे कृते प्रधानार्थाभिधायित्वान्महत्कष्टशब्दयोः परस्परसंबन्धा-
भावात्पूज्यमानत्वं विशेषणविशेष्यत्वं च नास्तीति समासो न स्यात् । ततश्चाऽऽत्त्वं
न स्यात् । 'अहीने द्वितीये'ति महच्छब्दस्य प्रकृतिस्वरश्च प्रसज्येत ।

न वा भवतीति । यथा भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येत्यत्रात्यन्तमसमासो,

उ०- अस्त्येवात्रेति । सर्वेषां कारकाणां साक्षात्परम्परया वा क्रियायामन्वयादिति भावः ॥
भाष्ये—इह कस्मान्नेति । 'समास' इति शेषः । ननु यदि सामर्थ्यमस्ति, अस्तु समासः
को षीप इत्यत आह—यद्यत्रेति ॥ तदा महत्कष्टेति । 'मह'दिति प्रथक् पदम् । महाकष्टं
श्रित इति । एतद्विग्रहके समासे य एवाहीने द्वितीयेत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरे षकाराऽकार
उदात्तः, त्रिपदसमासेऽवान्तरतत्पुरुषे तस्य समासान्तोदात्तत्वेऽपि स एवेत्यर्थः ॥ समासस्येत्य-
नेनेति । अवान्तरतत्पुरुषनिमित्तकेनेत्यर्थः ॥ थायादिस्वर इति । कप्रत्ययाऽकार उदात्त
इत्यर्थः । तेनाऽन्तोदात्तविधानात् । यथेति । तत्र हि त्रिपदे बहुमीहाववान्तरतत्पुरुषे
'तद्वितीय'ेत्यनेन जाते सति शिष्टत्वाद्वाऽवान्तरतत्पुरुषयुक्तः स्वर इत्यर्थः । परे तु महान्
देवदत्तः प्रियो पश्येति त्रिपदबहुमीहौ महादेवदत्तप्रिय इत्यस्याऽभावात् महद्देवदत्तप्रिय
इत्यस्य सिद्धये त्रिपदसमासेऽवान्तरपदयोः 'सन्मह'दिति समासाऽप्रकृतिर्वहुलप्रहणादिति
महत्कष्टश्रित इत्येवैकपदेनैकस्वरः स्यात्तच्च नेष्यत इति भाष्याभिप्रायः । 'विशेषणं विशेष्ये-
जे'त्यस्य त्रिपदे समालोऽवान्तरपदयोरप्रकृतिं सूत्रशेषे वदतः तत्प्रपञ्चभूतानां पूर्वनिपातनिय-
मार्थानां च तत्राऽप्रकृतिरुक्तमावेवेत्याहुः ॥ परस्परं संबन्धामावादिति । प्रथमेकार्थीभावाऽ-
दित्यर्थः । पूज्यमानत्वमिति । कटेन महत्त्वस्याऽन्वयाऽभावादिति भावः । विशेषण-
विशेष्यत्वं चेति । अन्येनैकार्थीभावादेव परस्परं तत्त्वाभाव इत्यर्थः ॥ समासो न स्यादिति ।
अवान्तरतत्पुरुषो न स्यादित्यर्थः ॥ स्वरश्च प्रसज्येतेति । सौवरीणां सप्तमीनां तदन्तसप्तमी-
त्वादहीनवाचिकान्तोत्तरपदान्तस्य समासस्य संबन्धि द्वितीयात्वं पूर्वपदं प्रकृत्येत्यर्थादिति
भावः ॥ अत्राऽतृचिबीजं तु त्रयाणामेकार्थीभावे द्वयोरपि सोऽस्त्येव, प्रथमेकार्थीभावाऽभावेऽपि
न क्षतिरिति ।

महाकष्टम्, महाकष्ट श्रितो महाकष्टश्रित इति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति—
महत्कष्टं श्रित इति, तदा न भवितव्यम्, तदा च प्राप्नोति । तदा कस्मान्न
भवति ? कस्य कस्मान्न भवति, किं द्वयोः, आहोस्विद्वहूनाम् ? वहूना कस्मान्न
भवति ? 'सुप्सुपे'ति वर्तते† । ननु च मो आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्तन्ते ।
तद्यथा,—'प्रातिपदिका'दिति† वर्तमानेऽन्यस्माच्चान्यस्माच्च प्रातिपदिकादु-
त्पत्तिर्भवति । सत्यमेवमेतत् । आकृतिस्तु प्रत्येकं परिसमाप्यते ['न समुदाये'] ।

प्र०—नैरभिहेति भावः । भवति यदेति । श्रितश्चन्दमनपेक्षमाणयोः परस्परापेक्षायां महत्-
कष्टयोः समासे कृते सत् श्रितश्चन्देन समासः । कस्य कस्मादिति । सामान्यनिर्देश-
पदद्वयात्मकस्य पदत्रयात्मकस्य च समुदायस्य प्रदर्शनार्थः । वहूना कस्मान्न
भवतीति । द्वयोरपि श्रितापेक्षया कर्मत्वे श्रितेन सामर्थ्यं द्वयोरप्यस्ति । कष्टस्यैव वा
कर्मत्वे तद्द्वारेण महत्वापि श्रितेन सामर्थ्यमस्तीति भावः ॥ सुप्सुपेति वर्तते इति ।
सदयाया विनक्षितत्वादेरस्यैव सुनन्तस्यैकेनैव सुनन्तेन समासस्ततो वहूना न
भवतीत्यर्थः । यथा 'पशुना यजेतेत्यनेनस्य पशोरुपादानाऽभावात्स्थेहापि ।

ननु च मो इति । यथा 'त्राकणो न हन्तव्य' इति सर्वस्य ब्राह्मणस्य हनन-
प्रतिषेधस्तथेहापि वहूना समासेन भाष्यमिति भावः । आकृतिस्त्विति । एकैकस्या
व्यक्तौ जातिनिमित्तप्रत्ययाभिधानसद्भावात्तत्र यथा प्रातिपदिकसमुदायस्याप्रातिपदि-
कत्वात्ततो विभक्त्यनामनुत्पत्तिः, तथा सुनन्तसमुदायस्याऽसुनन्तत्वात् श्रितेन समासाऽ-
भावः । प्रत्ययस्य सुनन्तसमुदायस्य च चिकीर्ष्यस्य प्रधानत्वाद् गुणत्वाच्च प्रातिपदिक-
स्यावयवयोश्च सुनन्तयोराधारगताया ष्कत्वसंख्याया विनक्षणात् । ब्राह्मणसमुदायस्य

उ०—महाकष्ट श्रित इति । यदेव वाक्यं तदा समासेन महाकष्टश्रित इति भवतीत्यर्थः ।
तदा न भवितव्यमिति । समासनति क्षयः ॥ सामान्येति । अग्नयैकपक्षस्य समासभावे
नैकपक्षनिर्देशोऽसंगत इत्यादिति भावः । तत्र च दर्शयति—पदद्वयाभ्यामनस्येति । सुप्सुपेनेन
सुप्सुपसमुदायाग्रहणे इतिमाह—सदयाया इति । अनियतसदयावच्छिन्नस्य सन्तित्वेऽ-
वयवस्यावच्छेदनिर्देशावाच्छास्त्राभावात्प्रातिपदिकस्यैव विवक्षित इत्याशयनं दृष्टान्तमाह—यथा पशु-
नेति ॥ आकृतौ प्रवर्तमानस्य शास्त्रस्यापि तदाश्रयबहुव्यक्त्युपपत्त्यप्रवृत्तिर्न दृष्टेत्प्रातिपदिक-
यथा ब्राह्मण इति ।

एकैकस्यामिति । तस्यामेवेत्यर्थः । प्रत्ययाभिधानेति । ज्ञानव्यवहारार्थं । तथा
सुनन्तसमुदायस्येति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तस्याऽमुदन्तत्वात्प्रातिपदिकसमुदायस्य विवक्षितं
कत्वमुपपन्नं वचनमज्ञातत्वादिति भावः ॥ चिकीर्ष्येत्य—विजयत्वम् । सचिकीर्ष्येत्यत्य-
पाठः । भूषणादयामावात्सुर्योऽग्राहे, 'समोऽनुपवागात्ष्वत्रि वाक्यम् । गुणत्वाच्च प्राति-
पदिकस्येति । 'प्रधानगता सत्यं विवक्ष्यत' इति ग्रन्थास्पृष्टार्थप्राधान्यमादाय बोध्याः ।

† मुखान्त्रिते पशुद्वयस्य ररे, सद् मुना २ १ २, ४ † दयाभ्यामिति वा ४ १ १
१-२चिन ।

यावत्येतत्परिसमाप्यते प्रातिपदिकादिति, तावत् उत्पत्त्या भवितव्यम्, प्रत्येकं चैतत्परिसमाप्यते न समुदाये । एवमिहापि यावत्येतत्परिसमाप्यते सुप्सुपेति, तावत् समासेन भवितव्यम्, द्वयोश्चैतत्परिसमाप्यते, न बहुषु ॥ द्वयोस्तर्हि कस्मान्न भवति ? असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् ? सापेक्षमसमर्थं भवतीति ।

यदि सापेक्षमसमर्थं भवतीत्युच्यते, 'राजपुरोऽभिरूपः' 'राजपुरो दर्शनीयः' अत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति । नैव दोषः । प्रधानमत्र सापेक्षम्, भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः ॥ यत्र तर्ह्यप्रधान सापेक्ष भवति तत्र ते वृत्तिर्न प्राप्नोति—'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' 'देवदत्तस्य गुरुपुत्रः' 'देवदत्तस्य दासमार्ये'ति ।

प्र०—हनने तु शास्त्रार्थोत्तिक्रान्त एव भवतीति 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इत्यादौ निषेधे सङ्ख्या न विवक्ष्यते ॥ सापेक्षमसमर्थं भवतीति । न्यायोऽयम् । वृत्तौ ह्युपसर्जनपदेन प्रधानार्थाभिधायिना भाव्यम् । स्वविशेषणापेक्षाया च तस्य प्राधान्यमिति कथमेकस्यैकदा प्राधान्यमेकार्थाभावश्च स्यात् ॥ इतरस्तु वचनमेतदिति मत्वा चोदयति—यदि सापेक्षमिति । भवति चेति । प्राधान्यादेवानेकेनोपकारकेणोपकार्यत्वाऽविरोधान् ।

उ०—आधारगताया इति । ज्ञात्याधारव्यगता सखया विवक्ष्यत इत्यर्थः । नन्वेव 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इत्यत्रापि ज्ञात्याश्रयसङ्ख्याया विवक्षा स्यात्तस्यापि गुणात्वादत् आह—ब्राह्मणसमुदायस्येति । शास्त्रार्थोत्तिक्रान्त एवेति । न्यायेनैव शास्त्रार्थे जाते कस्यातिक्रम इति विन्यम् । परे तु 'सुप्सुपेति वर्त्तत' इति भाव्यस्य 'आकृतिस्तु प्रत्येक समाप्यत' इति वक्ष्यमाण आशयः । इतरस्वेकत्वविवक्षयैकसुवन्तस्यैकसुवन्तेन समास इत्युक्तमिति भावा शङ्कते—ननु च भो इति ॥ आकृतावेति । प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयसर्वव्यक्ताविरत्यर्थः । अथवा व्यक्तिसादेऽपि विनिगमनाविरहादूपसामान्येन सर्वत्र कार्यप्रवृत्त्यैतदुक्तिरसङ्गता स्यात् । एवैकत्वविवक्षा कर्तुमशक्येति भावः ॥ सिद्धान्ती स्वाशय प्रकाशयति—आकृतिस्त्विति । शब्दप्रवृत्तिनिमित्त स्त्वित्यर्थः । तदेवाह—यावत्येतत्समाप्यते प्रातिपदिकादिति । एतत्पदप्रवृत्तिनिमित्त प्रातिपदिकत्वादित्यर्थः ॥ द्वयोश्चेति । पदद्वयप्रवृत्तिनिमित्त प्रत्येक द्वयोरित्यर्थः । अयं भावः—यथा स्वाङ्गजनपदत्वादे प्रत्येक समाप्यया स्वाङ्गसमुदायजनपदसमुदाययोर्न स्वाङ्गजनपदग्रहणेन ग्रहण, तथा प्रकृतेऽपि । न च स्वाङ्गादित्यादावप्येकत्वाविवक्षया तदर्थलाभस्तत्रैकत्वस्य स्ववाचकप्रत्ययप्रकृत्यर्थस्वाङ्गवाचकशब्दान्वितत्वेऽपि स्वाङ्गान्वितत्वेनैकस्वाङ्गवाचकादित्यर्थाऽलम्भात् । एको य स्वाङ्गवाचक शब्द इत्येतावत् एव ततो लामात् । एव चोद्देश्यगता सङ्ख्याऽविवक्षितैवेति मीमांसकसिद्धान्तविरोधोऽपि न । किं च प्रातिपदिकसमुदायात्तद्विशङ्कायां तत्समाधानपरे मनुष्पुत्रस्य भाष्ये न कैयटोक्तप्रकारो न्यायस्तत्र 'छाप्प्रातिपदिका'दित्यस्य समस्तत्वेन समासे सङ्ख्याया अभावेनैकत्वत्वाऽभावात् । अयमज्ञातविभक्त्यर्थैकत्वं तु समाहारान्वयीति बोध्यम् । न च तत् पर्याप्यधिकरणैर-

['अत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति] । नैष दोषः । समुदायापेक्षाऽत्र पृष्ठी सर्वं गुरु-
कुलमपेक्षते ।

यत्र तर्हि न समुदायापेक्षा पृष्ठी तत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति—'किमोदनः
शालीनाम्' 'सक्त्वाढकमापणीयानाम्' 'कुतो भवान्पाटलिपुत्रक'† इति । इह

प्र०—'सामान्याप्रयोग' इति लिङ्गदर्शनाच्च ॥ समुदायापेक्षेति । गुरुकुलादिना समुदायेन
समुपजनिते व्यतिरेके देवदत्तस्येति पृष्ठी । अवयवद्वारकश्च देवदत्तस्य समुदायेन
संबन्ध इति सामर्थ्यादवयवमपि विशेषणं स्पृशति । तदुक्तम्—

‘समुदायेन संबन्धो येषां गुरुकुलादिना ।

संसृष्टयावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह’ ॥ इति ।

किमोदन इति । केषां शालीनां, किं कलमानामथ रत्नानां शालीनामन्येषां
बौदन इति प्रभ. । सक्त्वाढकमिति । आपणीयानां सक्तूनामाढकमित्यर्थः । कुतो
भवानिति । कस्मात् पाटलिपुत्राद्भवानागत इत्यर्थः । अनेकत्वात् पाटलिपुत्रस्य,
सदवयवानां वा प्रभः । अत्र रोपधेतोः प्राचामिति तद्विवृत्तिर्न प्राप्नोति । इह

उ०—नेकैः समासादिवारणार्थं सा 'स्त्रीभ्यो ङ' इत्यादेः स्त्रीप्रत्ययान्तसमुदायापेक्षेस्तथापि
सत्वात् । यथा च तत्र बहुवचनसंज्ञेयैकैकस्त्रीप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययस्तथाग्यव्यापीत्याहुः ।

प्रधानार्थाभिधायिनोति । प्रधानार्थविशेषणीभूतस्वार्थोपस्थापकेनेत्यर्थः । प्रधान्यं,—
स्वार्थमात्रोपस्थापकत्वम् ॥ कथमेकार्थीभावश्चेति । कथमन्यविशेषणत्वेनैकोपस्थितिरित्यर्थः ।
इतरविशेषणत्वेनोपस्थितस्य स्वविशेषणे आकाङ्क्षाभाव इति भावः ॥ प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि
वृत्तायुपपत्तिमाह—प्राधान्यादेवेति । नन्वेव राजपुरुषो भार्याया इत्यपि स्यात् आह—
सामान्येत्यादि । उपान्तविशेषणविजातीयविशेषणयोगः प्रधानस्य भवतीति ज्ञाप्यत इति
भावः । यद्यपि समासे विशिष्ट एवाभ्यव इति प्रधानस्य न सापेक्षत्व, तथापि दर्शनीयत्वात्-
भ्यवे पुरुषत्वमेव विशेष्यतावच्छेदकं न राजसंबन्धीऽपीत्याशयेन तथोक्तिरिति बोध्यम् ॥ भाष्ये-
सर्वं गुरुकुलमिति । गुरुसम्बन्धविरहितं कुल सर्वमपेक्ष्यते' न तु सदवयवो गुरुरित्यर्थः ।
तदाह—गुरुकुलादिनेति । नन्वेवं गुरौ देवदत्तसंबन्धित्वं न लभ्येतेत्यत आह—सामर्थ्याद्-
वयवमपीति । येषामर्थानां गुरुकुलादिरूपसमुदायेन संबन्धस्तेऽप्यथा अवयवांसंसृष्टय-
संबन्ध्य तद्वता युज्यन्त इति नात्र पक्षेऽवयवानां तत्सम्बन्धाष्टम इत्यर्थः ।

किमः पठ्यन्तापेक्षत्वमुपपादयति—केषां शालीनामिति । न तु शालीनां कीदृश
भोदन इत्यर्थ इति भावः । कलमाः—इयमशालयः । आपणीयानां मध्ये सक्त्वाढक-
मित्यर्थो नेत्याह—आपणीयानां सक्तूनामिति । उक्तार्थे उपपत्तिमाह—अनेकत्वादिति ।
एकत्वेऽपि तस्याह—सदवयवानां वेति ॥ सामीप्यादेरपीति । सामीप्यादिनिरूपितसंबन्धस्या-
पीत्यर्थः । अवयवद्वारकसंबन्धस्यैवाऽत्र भावमित्यत्र नियामकाऽभावादिति भावः ॥ भाष्ये—

चापि 'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' 'देवदत्तस्य गुरुपुत्रः' देवदत्तस्य दास
यद्येषा' समुदायापेक्षा पष्ठी स्यान्नैतन्नियोगतो गम्येत 'देवदत्तस्य यो
'यः पुत्र' इति । किं तर्हि ? अन्यस्यापि गुरुपुत्रो देवदत्तस्य किंचिदि
गम्येत । यतस्तु 'खलु नियोगतो देवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य यः पुत्र इ
गम्यतेऽनो मन्यामहे 'नैषा समुदायापेक्षा पष्ठी'ति ।

अन्यत्र खल्वपि समर्थग्रहणे सापेक्षस्यापि कार्यं भवति ।
सामर्थ्ये' [८.३.४४] 'इसुसोः 'ब्राह्मणस्य सपिष्करोती'ति । तस्मा
वक्तुं 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति ।

वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति 'महत्कष्टं श्रित' इति ? 'सविशेष

प्र०—चापीति । समुदायसंबन्धे सवि सामीप्यादेरपि प्रतिपत्तिप्रसङ्ग इत्य
गुर्यपेक्षयात्र पष्ठी, संबन्धिशब्दत्वाच्चात्र स्वार्थवदपेक्षाया वृत्तावप्यहानाद्
उक्तं च—

वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यम् ॥ यदि 'सविशेषणानां वृत्तिर्न
वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत' इत्युच्यते 'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' 'देवदत्तस्य
गुरुपुत्रः' 'देवदत्तस्य दासमार्ये'त्यत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति । 'अगुरुकुलपुत्रादीनामिति
वक्तव्यम् ।

ततश्च वक्तव्यं 'सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यतेऽ-
गुरुकुलपुत्रादीना'मिति ? न वक्तव्यम् । वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति ? अगमक-
त्वात् । इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समासेन च । यश्चेद्दार्ढ्यं वाक्येन
गम्यते 'महत्कष्टं श्रित' इति, नासौ जातुचित्समासेन गम्यते 'महत्कष्टश्रित'
इति । एतस्माद्धेतोर्भूमः—अगमकत्वादिति, न भूमः—'अपशब्दः स्या'दिति ।
यत्र च गमको भवति, भवति तत्र वृत्तिः । तद्यथा,—'देवदत्तस्य गुरुकुलम्'
'देवदत्तस्य गुरुपुत्रः' 'देवदत्तस्य दासमार्ये'ति ।

यद्यगमकत्वं हेतुः, नार्थः समर्थग्रहणेन । इहापि 'भार्या राज्ञः, पुरुषो
देवदत्तस्ये'ति योऽर्थो वाक्येन गम्यते, नासौ जातुचित्समासेन गम्यते 'भार्या
राजपुरुषो देवदत्तस्ये'ति । तस्मान्नार्थः समर्थग्रहणेन ।

प्र०—न्याय एवोक्तः ॥ न चक्ष्यमिति । न्यायसिद्धत्वात् । इह समानार्थेनेति । वाक्येना-
भिधाने प्राप्ते समास आरभ्यमाणस्तत्समानार्थ एव न्याय्यः । महत्कष्टश्रित इति । यः
कष्टश्रितः ॥ महत्कर्म करोतीत्यादि प्रतीयेत, क्रियाविशेषणं वा महत्त्वं प्रतीयेत, न तु
कष्टविशेषणम् । न भूम इति । लोके प्रयुज्यमानस्य साधुत्वमसाधुत्वं च विचार्यते
गोणाद्यादिशब्दवत् । महत्कष्टश्रित इत्यर्थं तु महत्कष्टं श्रित इत्येतद्वाक्यार्थं नैव
प्रयुज्यते । प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्यानम् । अतो नात्र समासो भविष्यतीत्यर्थः ।

उ०—भाष्यकारो न्यायं दर्शयति—अगमकत्वादित्यादिना । क्रियाविशेषणं वेति ।
महदपि भवति तथा करोतीत्यर्थं इति भाष्यः ॥ न कष्टविशेषणमिति । तस्य परार्थकदेश-
त्वादिति भावः । न चैवं कष्टं श्रित इत्यस्यापि विग्रहात् न स्यात्, तत्र समाससमानाकाराया
एवोपरिधनेः । एतेन वृत्तिविग्रहयोः समानविषयताकत्वं सूचितम् । विशेषणसमभिध्याहारे तु
महदप्येव कष्टादेर्विशेषणत्वाज्जाग्रातविशेष्यतयोपरिधिनिरावश्यक्येति तयोः समानाकारा-
भावात् ॥ इदमेव भाष्यं 'पदार्थः पदार्थेने'तिपुरुषसमूहमिति दिक् ॥ भाष्ये—एतस्माद्धेतोर्भूम
इत्यादि । अगमकशब्देनैतस्माद्धेतोः 'सावेदसमर्थ'मित्यादि भूमः । न तु संभावितान्प-
शब्दस्य साधुत्वनिवृत्तये तद्वचनिकं भूम इत्यर्थः ॥ तद्वचनवत्त्वाद्—यत्र गमक इत्यादिना ।

१—'अगुरुकुलपुत्रादीना'मिति वार्तिकं पठित् । 'अगुरुपुत्रादीना'मिन्दे पठित् ।

२—'न जातुचित्समासेनापी' पा० । ३—वचिन् ।

चापि 'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' 'देवदत्तस्य गुरुपुत्रः' देवदत्तस्य दासभार्ये'ति, यद्येषां समुदायापेक्षा पष्ठी स्यान्नैतन्नियोगतो गम्येत 'देवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य यः पुत्र' इति । किं तर्हि ? अन्यस्यापि गुरुपुत्रो देवदत्तस्य किञ्चिदित्येपोऽर्थो गम्येत । यतस्तु खलु नियोगतो देवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य यः पुत्र इत्येपोऽर्थो गम्यतेऽतो मन्यामहे 'नैया समुदायापेक्षा पष्ठी'ति ।

अन्यत्र खल्वपि समर्थग्रहणे सापेक्षस्यापि कार्यं भवति । कान्यत्र ? सामर्थ्ये [८.३.४४] 'इसुसोः ब्राह्मणस्य सपिष्करोती'ति । तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं 'सापेक्षमसमर्थमवती'ति ।

वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति 'महत्कष्टं श्रित' इति ? 'सविशेषाणां वृत्तिर्न

प्र०—चापीति । समुदायसंबन्धे सति सामीप्यादेरपि प्रतिपत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । नैपेति । गुर्वपेक्षयात्र पष्ठी, संबन्धिशब्दत्वाच्चात्र स्वार्थवदपेक्षाया वृत्तावप्यहानाद्भवत्येव वृत्तिः । उक्तं च—

'संबन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः प्रयुज्यते ।

'स्वार्थवत्त्वा व्यापेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते' ॥ इति ।

अन्यत्रेति । ततो न वक्तव्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति । वाचनिके ह्यसामर्थ्ये यथा सर्पिःकालकमिति पत्वं न भवति 'समानाधिकरणमसमर्थव'दिति वचनात्, एवं ब्राह्मणस्य सपिष्करोतीत्यत्रापि न स्यात् ॥ स एवाह—वृत्तिस्तर्हि कस्मादिति । सविशेषणानामिति । वृत्तिर्नेति वचनात् पत्वादि भवत्येव । पूर्वोक्तानुसारेणाऽयमपि

उ०—नैया समुदायापेक्षेति । एवं चाप्रधानस्यापि सापेक्षत्वे वृत्तिदर्शनात्सापेक्षमसमर्थमिति वक्तुमशक्यमिति भावः ॥ 'गमकत्वाच्च वृत्ति'रिति वक्ष्यमाणाशयमाह—संबन्धिशब्दत्वा-
वेति । नित्यसापेक्षविषये आकाङ्क्षाया अज्ञातया प्रागुक्त्यापविषयाऽभावाच्चासामर्थ्यमिति भावः ॥ प्रयुज्यत इति । समस्तत्वेनेत्यर्थः । स्वार्थवदिति । स्वार्थे ह्यवस्थाने । स्वार्थ-
शब्दो भावप्रधानः । स्वार्थमात्रोपस्थापकशक्यघटकतादशायामिव वृत्तावपीत्यर्थः ॥ किमोदन-
द्रायादपसवस्तुसामर्थ्येऽपि भाष्यकारप्रयोगादेव साधव इति बोध्यम् । 'सापेक्षमसमर्थ'मित्यस्य वाचनिकत्वे दूषणात्तरमाह भाष्ये—अन्यत्र सत्त्वपीति । अन्यथा प्राक्कैवल्योक्त्यायस्यै-
कार्याभावविषयत्वा'दिसुसो'रित्यत्र व्यपेक्षारूपसामर्थ्यस्यैव ग्रहादसंगतिः स्पष्टैव । तद्वद्वन-
यवाह—वाचनिके हीति । स एवेति । मदीयं चोपं दुष्परिहरमित्यादेति भावः ।

१—'यद्येषां' पा० । २—कचिन्न । ३—'वाक्यवत्' पा० ।

४—'सविशेषणानां वृत्तिर्न, वृत्तस्य वा निरोपणयोगो न' इति वार्तिकं केचित्मन्यन्ते ।

वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यम् ॥ यदि 'सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत' इत्युच्यते 'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' 'देवदत्तस्य गुरुपुत्रः' 'देवदत्तस्य दासभार्ये'त्यत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति । 'अगुरुकुलपुत्रादीनामिति वक्तव्यम् ।

तत्तर्हि वक्तव्यं 'सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यतेऽ-गुरुकुलपुत्रादीना'मिति ? न वक्तव्यम् । वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति ? अगमक-त्वात् । इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समासेन च । यश्चेहायो वाक्येन गम्यते 'महत्कष्टं श्रित' इति, 'नासौ जातुचित्समासेन गम्यते 'महत्कष्टश्रित' इति । एतस्माद्धेतोर्ग्रामः—अगमकत्वादिति, न ग्रामः—'अपशब्दः स्या'दिति । यत्र च गमको भवति, भवति तत्र वृत्तिः । तथा,—'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' 'देवदत्तस्य गुरुपुत्रः' 'देवदत्तस्य दासभार्ये'ति ।

यद्यगमकत्वं हेतुः, नार्थः समर्थग्रहणेन । इहापि 'भार्या राजः, पुरुषो देवदत्तस्ये'ति योऽर्थो वाक्येन गम्यते, नासौ जातुचित्समासेन गम्यते 'भार्या राजपुरुषो देवदत्तस्ये'ति । तस्मान्नार्थः समर्थग्रहणेन ।

प्र०—न्याय एवोक्तः ॥ न वक्तव्यमिति । न्यायसिद्धत्वात् । इह समानार्थेनेति । वाक्येनाभिधाने प्राप्ते समास आरभ्यमाणस्तत्समानार्थ एव न्याय्यः । महत्कष्टश्रित इति । यः कष्टश्रितः स महत्कर्म करोतीत्यादि प्रतीयेत, क्रियाविरोपणं वा महत्त्वं प्रतीयेत, न तु कष्टविशेषणम् । न ग्राम इति । लोके प्रयुज्यमानस्य साधुत्वममाधुत्वं च विचार्यते गोगाढ्यादिशब्दवत् । महत्कष्टश्रित इत्यर्थं तु महत्कष्टं श्रित इत्येतद्वाक्यार्थं नैव प्रयुज्यते । प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्यानम् । अतो नात्र समासो भविष्यतीत्यर्थः ।

उ०—भाष्यकारो न्यायं दर्शयति—अगमकत्वादित्यादिना । क्रियाविरोपणं वेति । महत्तथा भवति तथा करोतीत्यर्थ इति भावः ॥ न कष्टविशेषणमिति । तस्य पदार्थदेश-त्वादिति भावः । न चैवं कष्टं श्रित इत्यस्यापि विग्रहार्थं न स्यात्, तत्र समाससमासाकाराया एवोपरिपत्तेः । एतेन वृत्तिविग्रहयोः समानविषयताकृतं सूचितम् । विरोपणसममिष्यादारे तु महत्त्ववशात् कष्टादेर्विशेषः—वाऽन्वावाग्तविरोप्यतपोपरिपत्तिरावदयतीति तयोः समासावां-धश्च ॥ इदमेव भाष्ये 'पदार्थः पदार्थे'तिगुणत्वेमूलमिति दिष्टं ॥ भाष्ये—एतस्माद्धेतोर्ग्राम इत्यादि । अगमकत्वाच्चित्तेनमाद्धेतोः 'सापेक्षसमर्थ'मिष्यादि ग्रामः ॥ न तु र्तमाविताउप-पादस्य साधुत्वनिवृत्तये तदाचर्तितं ग्राम इत्यर्थः ॥ तदुपपन्नञ्चाह—यत्र गमक इत्यादिना ।

१—'अगुरुकुलपुत्रादीना'मिति वार्तिकं कथि । 'अगुरुपुत्रादीना'मित्यन्वे कथमिति ।

२—'न जातुचित्समासेनापी' पा० । ३—कथि ।

इदं तर्हि प्रयोजनम् । 'अयमस्त्यसमर्थसमासो नञ्समासो गमकः, तस्य साधुत्वं मा भूत्—'अकिंचित्कुर्वाणम्' 'अमापंहरमाणम्' 'अगाधादुत्सृष्ट'मिति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अवश्यं कस्यचिन्नञ्समासस्याऽसमर्थसमासस्य गमकस्य साधुत्वं वक्तव्यम् । 'असूर्यपश्यानि मुखानि', 'अपुनर्गेयाः श्लोकाः', 'अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः', 'अलवणभोजी ब्राह्मण' इति । 'सुडनपुंसकस्य' [१. १. ४३] इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति—'एतस्यैवाऽसमर्थसमासस्य नञ्समासस्य गमकस्य साधुत्वं भवति नान्यस्ये'ति ॥ तस्मान्नार्थः समर्थग्रहणेन ।

प्र०— नञ्समासो गमक इति । गान्यादिवदसाधुरपि गमकत्वाभिमतो लोके प्रयुज्यते तस्याऽसति समर्थग्रहणे साधुत्वं प्राप्तं, ततस्तन्निवृत्त्यर्थमेतदित्यर्थः । किंचिदकुर्वाणं, मापमहरमाणं, गाधादनुत्सृष्टमित्येतेष्वेतेष्वेते नञ्समासाः ।

असूर्यपश्यानीति । सूर्यकर्मिकया दृशिक्रियया नञः संबन्धो न तु सूर्यस्थया सत्तयेत्यसामर्थ्यम् । अपुनर्गेया इति । पुनर्गेया इति गानेन नञः संबन्धो न तु पुनर्शब्दार्थेन । अश्राद्धभोजीति । मुजिना नञः संबन्धो न तु श्राद्धेन । श्राद्धे भोजननिषेधाऽवगमात् । अनपुंसकस्येति । प्रसज्यप्रतिषेधपक्षेऽयमसमर्थसमासः । असमर्थ-नञ्समासानां केषांचित्साधुत्वज्ञापनायाऽनपुंसकस्येति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते । पर्युदासेऽपि ह्यत्र न क्षतिः । तदेवं समर्थग्रहणे क्रियमाणे विध्यर्थमेतेषां ग्रहणं कर्तव्यं तदेवाऽक्रियमाणे नियमार्थं भविष्यतीत्यर्थः । एतस्यैवेति । अत्रेदमाश्रित्यैकवचनं

'उठं—एतदेवामिदं व्याप्ये—लोके इत्यादिना । अगमकत्वादेव तदर्थं शिष्टलोकेऽप्रयुक्तत्वात् समासो न भवतीति भावः ॥ एवं च गमकत्वादेव 'किमोदनः शालिना'मित्यादेरुपपत्तिः । केषांचित्कुर्वन्निषेधशब्दादियुक्तया देवदत्तस्य शुक्कुलमित्यादेः साधुत्वे उपपादितेऽपि 'किमोदन' इत्यादेः साधुत्वं नोपपादितं स्यादतो भाष्योक्तमेव साधु ।

गमकश्रेतच्छ्रुतिरशक्येत्यत आह—गमकत्वाभिमत इति । तत्र हेतुर्लोके प्रयोगः । भठोऽसौ गमकत्वेनेष्ट इत्यर्थः । परं त्वसाधुरिति भावः ॥ असमर्थत्वमुपादयति—किंचिद-कुर्वाणमिति ॥ न सूर्यस्थया सत्तयेति । सूर्यपदार्थाप्यटकात्त्वर्थेनेत्यर्थः । वरमणि ॥ प्रेर-पतीत्यसूर्य इत्यर्थो मेति भावः । सूर्यशब्दस्य कृतत्वेऽपि सूर्यभिन्नमिति तेनाश्रयवामाश्र-सामर्थ्यमित्यपि बोध्यम् ॥ नियमार्थं भविष्यतीति । एवं चाऽकिंचित्कुर्वाणमित्यादयः प्रयोगाः प्रागुक्त्यसमाधय इति भावः ॥ असूर्येत्यादीनां प्रागुक्तान् बहुना साधुत्वस्येष्टाशब्दे-वचनमनुपपन्नमतः, आह—अत्रेदमिति । 'एतस्यैवे'तिप्रत्ययस्य प्रागुक्तत्वेत्यर्थ इति भावः ।

१—'अस्त्यसमर्थसमासो' पा० ।

२—इदं पश्चिम । इतिचैव पठ्यते 'अश्राद्धभोजी अलवणभोजी ब्राह्मणः' ।

॥ अथ क्रियमाणेऽपि समर्थग्रहणे 'समर्थ'मित्युच्यते किं समर्थं नाम ?

॥ पृथगर्थानामेकार्थीभावः समर्थवचनम् ॥ १ ॥

प्र०-कृतम् । एतेषां बहुत्वाद्वहुवचनप्रसङ्गः । असमर्थसमासेऽपि क्रियायामुभयोः सन्निपादादेकार्थीभावस्तद्द्वारकोऽस्त्येव ।

अथ क्रियमाणेऽपीति । अवुधबोधनार्थं क्रियमाणे करणेऽभ्युपगम्यमाने इत्यर्थः । किं समर्थं नामेति । यद्यपि पूर्वमेकार्थीभावो वा सामर्थ्यं व्यपेक्षा वेद्याद्युक्तं तथाप्येतद्विचारस्थानं तस्य । एतत्सिद्धेन तु पूर्वं व्यवहारः कृतः । पृथगर्थानामिति । एकार्थीभावं शब्दसामर्थ्यं दर्शयति । परस्तात् व्यपेक्षालक्षणं दर्शयिष्यति । पृथगर्थं येषां पदानां तानि पृथगर्थानि पदानि । वाक्ये हि राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजशब्दो राजार्थमेवाचष्टे, पुरुषशब्दोऽपि पुरुषार्थमेव । वृत्तौ तु राजपुरुष इत्यत्र राजशब्दोऽपि पुरुषार्थमेवाचष्टे इति द्वयोरेकार्थीभावो भवति । अथवाऽन्य एवावयवार्थान्वितः समुदायार्थः प्रादुर्भवतीति तदपेक्ष्यैकार्थीभावा उच्यते, पांशुदकवदेकभावापन्नत्वात् । यद्यपि शब्दान्तरमेव वृत्तिः, अवयवा यथेवदनर्थकास्तथापि सादृश्यात्तत्त्वाभ्यनसायं पदानामाश्रित्य 'पृथगर्थानामेकार्थीभावः' इत्युक्तम् ॥ समर्थवचनमिति । समर्थशब्दस्य वाच्य इत्यर्थः । कर्मणि ल्युट् ।

उ०-क्रियायामुभयोरिति । इदं विगमम् । 'कृतः सर्वो वृत्तिक्रये'त्यादौ समासापत्तेः । असामर्थ्येऽपि ज्ञापकात्कृतिसमास इत्येव भाष्याहोभेनाऽव्योपयोगाऽभवाच्च प्रातिपदिकसंज्ञाव्यसूर्यललाटवोरित्यनपुंसकस्येति च ज्ञापकादिति भाष्याशयः ॥ अनुयेति । सर्वत्र समकल्पाऽगमकाले छद्मजैश्चक्षुर्भेदोर्ज्ञेये इति भावः । कृतेऽपि कृतिपरम्परोपदेशगम्यगमकत्वादिनैव सर्वप्रयोगनिर्वाह इति बोध्यम् ॥ एतत्सिद्धेनेति । अत्रत्यवार्तिककारीवसिद्धविचारमुपादाय पूर्वं भाष्यकृता व्यवहृतमिति भावः ।

पृथगर्थी इति । अर्थेषु पुरुषत्वं भिन्नभिन्नोपस्थितिविपर्ययम् । आचष्टे-उपस्थापयति ॥ राजशब्दोऽपि पुरुषार्थमेवेति । पुरुषार्थाग्नितमेव स्वार्थमुपस्थापयतीत्यर्थः । अहत्वायांया-मप्याह-अथवेति । अवयवार्थान्वित इति । पूर्वपदरूपावयवार्थसदृशः प्राग्वित इत्यर्थः । तदुक्तम्-अन्य एवेति ॥ समुदायार्थः-समुदायशक्तिगम्यः । कृति-अत्रयत्रार्थान्वित इति पाठः । तदा दृष्टमेवाऽन्य एवेत्यस्य विवरणमिदम् ॥ इन्द्रवज्रमीशोरेकार्थीभावमुपसृज्योक्तमे दर्शितः ॥ एकार्थत्वम्-अविभागापन्नार्थत्वम् । अत्रयमुपस्थितिविपर्ययकार्यं, तदाह-पांशुदकवदिति । यथा मिश्रितगोमूत्रकेऽवतराऽविनयकजानत्रिपर्ययं भाष्यताप्य, तथा प्रकृतेऽप्यवतमाऽत्रिपर्ययकोवस्थितिविपर्ययं भाष्यतमस्येत्यर्थः । यथा पांशुदकमिदमे विपदात्मे इत्यन्तरमेवैकभावापन्नं तद्योन्मत्तव्यवहारश्च तद्वद्वतीति भावः । एवं चाऽप्युपस्थितिविपर्ययमेकार्थीभाव इति क्लृप्तम् । गौगमेकार्थत्वं समासपरकपदानां बोधयितुं स्थितिर्देशः । यदानामसुग्राहका तत्सत्ताव्यवहारो गौगमत्या तेषामेकार्थः इत्यवधारोऽपीति बोध्यं, तदाह-यद्यपीति ॥ सादृश्यादिति । यद्यप्येतद्विशेषे वाक्यमप्यसङ्गमेव तथापि रेखागवदस्यामीयेव शास्त्रनिष्पन्नं सत्यमेव सादृश्यं बोध्यम् । एकार्थीभाव इत्यनेन समर्थ-

पृथगर्थानां पदानामेकार्थीभावः 'समर्थ'मित्युच्यते ॥ क पुनः पृथगर्थानि, क्वैकार्थानि ? वाक्ये पृथगर्थानि—'राज्ञः पुरुष' इति । समासे पुनरेकार्थानि—'राजपुरुष' इति ॥ किमुच्यते 'पृथगर्थानी'ति, यावता 'राज्ञः पुरुष आनीयता'—मित्युक्ते राजपुरुष आनीयते, 'राजपुरुष' इति च स एव ? नापि ब्रूमः—'अन्यस्यानयनं भवती'ति । कस्तर्ह्येकार्थीभावकृतो विशेषः ?

प्र०— क पुनरिति । पृथगर्थत्वमेकार्थत्वं च विरुद्धत्वादेकस्मिन्विषये न संभवतीति प्रभः ॥ राज्ञः पुरुष इति । 'राज्ञः' इत्यनेन पदेन राजार्थोऽनियतसंबन्धपेक्षयोद्भूत-संबन्धो विशेषणभावमापन्नोऽभिधीयते । 'पुरुष' इत्यनेन तु पुरुषार्थः स्वनिष्ठो विधीय-मानत्वात्प्राधान्यमापन्नोऽभिधीयते । वृत्तौ तु भेदस्य निवर्तनात्तदधिष्ठानस्यापि सम्बन्ध-स्याऽन्तर्भावात्पृष्टी निवर्तते । सैव च स्वाभाविकी नियुक्तिः, 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो'-रिति शास्त्रेणाऽन्वाख्यायते प्रत्ययलक्षणसिद्धये ।

किमुच्यत इति । एवं हि वाक्ये पदानां पृथगर्थत्वं स्याद्यद्येक एव विशिष्टोऽर्थो न प्रतीयते । वृत्तौ च पुरुषमात्रप्रतीती स्यादेकार्थीभावः । यतस्तु वृत्तिवाक्ययोरैक एवार्थः प्रतीयते तदा सामर्थ्यभेदोऽपि नास्ति । नापि ब्रूम इति । वाक्ये पृथगर्थत्वेऽपि पदानामा-

७०—वचनमित्यस्य सामाभाषिकरणयानुपपत्तेराह—कर्मणीति । बाहुलकादिति शेषः । सामान्ये च नृपसङ्गम् । तद्वचनितं भाष्ये—समर्थमित्युच्यत इति ।

वाक्यसमासयोर्विशिष्टपुरुषस्यैकस्यैवावगतेर्विशेषाभ्यापमाचङ्क्याह—राज्ञः इति । अनियतसंबन्धपेक्षयेति श्लेषः । तद्भूतसंबन्धशब्देन तद्भूतितया प्रतीयमानसंबन्धः ॥ विशेषणभावमापन्न इति । विशेषणत्वविशिष्टत्वेनोपस्थित इत्यर्थः । स्वप्रकृत्यर्थगतविशेषणाव-स्थापि प्रथमातिरिक्तविषयार्थत्वादिति भावः । अभिधीयते—शस्त्रयोपस्थाप्यते । स्वनिष्ठः—प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठः । प्रातिपदिकार्थमात्ररूप इति यावत् । न तु संबन्धान्तरापेक्षयोद्भूत-संबन्ध इत्यर्थः ॥ विधीयमानत्वात्—विधेयताकथविषयतावशात् । प्रथमाया विधेय-विभक्तिवादिति भावः । तदेवाह—प्राधान्यामिति ॥ वृत्तौ भेदस्य—मित्रोपस्थितिविषय-त्वस्य । यथा घटघटावयोः घटशब्दस्यसंबन्धाऽविषयकोपरिधत्तविषयत्वं तथा वृत्तौ राज-पुरुषयोरिति भावः ॥ संबन्धस्यान्तर्भावात् । राजपुरुष इति समुदायेनैवोपस्थापनादित्यर्थः । 'उक्तार्थानामप्रयोग' इति वक्ष्या विवृतिरिति भावः ॥ उक्तविशेषस्य गम्यमानतयाऽविशेषोक्तिः कथमित्यत आह—एवं हीति । पृथगर्थत्वं स्यादिति । समासापेक्षया परस्परापेक्षया च भिन्नार्थत्वं स्यादित्यर्थः । न प्रतीयतेति । 'पदार्था'मिति शेषः ॥ सामर्थ्यभेदोऽपीति । अपेक्षेद्वैकार्थीभावरूप इत्यर्थः ।

भाष्ये—नापि ब्रूम इति । नैव ब्रूम इत्यर्थः । वाक्ये पृथगर्थत्वेऽपीति । पृथगुपरिपत्ति-विरहावेऽपीत्यर्थः । एकार्थता—एकसामर्थ्यवशा ॥ एकार्थीभावकृतविशेषप्रभे 'मुबहोप' इत्यादिकथयमसङ्गतमत आह—एकार्थीभावाऽभावेति । यथा महाभक्तिवृत्तिव्याजमपि धर्मो

सुबलोपो व्यवधानं यथेष्टमन्यतरेणाभिसम्बन्धः स्वर इति ।

सुबलोपो भवति वाक्ये—‘राज्ञः पुरुष’ इति । समासे पुनर्न भवति—

प्र०—कारुत्तायोग्यतावशाद्विशेषणविशेष्यभावाद्विशिष्टार्थप्रतिपत्तिः । वृत्तावपि विशिष्ट एवार्थो राजपुरुषशब्दाभ्यामभिधीयत इति कुतोऽन्यस्यानयनम् । न चैतावता वृत्ति-
वाक्ययोरेकार्थता । यथा ब्राह्मणानां शतं भोज्यतां, शतं ब्राह्मणा भोज्यन्तामिति सत्यपि
कार्यस्याऽभेदे शब्दार्थो भिद्यते तथेहापीत्यर्थः ।

सुबलोप इति । एकार्थीभावाऽभावकृतोऽपि विशेष ‘एकार्थीभावकृत’ इत्युच्यते ।
सन्निधानाऽसन्निधानाभ्यां क्रियाभिनिर्गृहीतौ पदार्थानां कारणत्वात् । यथा वर्षकृतं
सुमित्रं, वर्षकृतं दुर्मित्रमिति चोच्यते । तत्र राज्ञः पुरुष इति वाक्ये भेदाभिधानस्य
संबन्धस्य प्रत्याययिपित्याद्विना विभक्त्या तस्य प्रत्याययितुमशक्यत्वाभास्ति सुबलोपः,
समासे कृते भेदनिर्गृहीतौ तदाश्रयस्य संबन्धस्योपरमात्स्याभावात् सुपो निवृत्तिः । सैव
च शास्त्रेणानुज्ञायते । तदेवं सुपो भावाऽभावाभ्यामर्थस्य भावाऽभावानुमानम् । वाक्य-
समासयोर्व्यवधानमपि सत्यर्थभेदे दृष्टं वाक्ये, यथा भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येति ।

उ०—महाककारणमित्युच्यते ‘महाकार्यो धूम’ इति, तथा तदभावकारणकमपि ताकारणकमित्यु-
च्यते । तदुक्तं पातञ्जलभाष्ये—

‘वृत्तस्थित्यभिव्यक्तिविकारप्रत्ययात्मयः ।

वियोगान्यत्वघृतयः कारणं नवधा स्मृतम् ॥’

इममपि राजसंबन्धवत्पुरुषप्रतीत्यविशेषे क्वचिद्विभक्त्यापि, क्वचित्तेति विभागः
कथमित्यत आह—तत्रेति । वाक्यीग्न्यायेन विशेषणत्वमेव पृथीप्रवृत्तौ निमित्तं, तत्रैव
संबन्धस्योद्भूततया भावादिति भावः ॥ भेदनिर्गृहीतविति । निष्प्रतिपत्तिविषयत्वमत्र भेदः ।
संबन्धस्योपरमादिति । प्रानिपदिकोक्ततया तदाकारुत्तोपरमादित्यर्थः । अर्थस्येति । अभंगत-
विष्प्रतिपत्तिविषयत्वस्येत्यर्थः ॥ ‘अदृश्ये’त्यस्य राजसमासविभक्त्यत्वेनैकात्म्यादृश्यवशादेकत्व-
मिति मन्वानं प्रति स्पष्टमुदाहरणमाह—भार्या राज्ञ इति । ‘भार्या देवदत्तस्ये’त्यस्य मध्ये

१—‘सुपोऽलोपो’भा० । २—‘तु न’पा० । ३—योगदर्शनस्य २।२८ सूत्रस्य व्याख्यान्ये इत्यर्थः ।
व्याख्यात च तत्रैव । तद्यथा “तत्रोत्पत्तिकारणं मनो भवति निश्चयस्य । १ इत्यतिकारणं
मनसः पुरुषार्थता, शरीरस्येवाहार इति । २ अभिव्यक्तिकारणं यथा रूपस्यालोकास्तथा रूप-
ज्ञानम् । ३ विकारकारणं मनसो विषयान्तरं यथाऽग्निः पाक्यस्य । ४ प्रत्ययकारणं धूमज्ञान-
मग्निज्ञानस्य । ५ प्रतिकरणं योगाद्ज्ञानुद्धानं विवेकस्थितेः । ६ प्रियोगकारणं तदेयाऽशुभेः ।
७ अन्यत्वकारणं यथा स्वर्णस्य स्वर्णकारः । एवमेकस्य स्त्रीप्रत्ययस्याऽपि या गूढत्वे, द्वे
दुःखत्वे, रागः सुखत्वे, तत्त्वज्ञानं माप्स्यस्ये । ८ धृतिकारणं शरीरमिन्द्रियाणां, तारि
तस्ये”ति ।

‘राजपुरुष’ इति ॥ व्यवधानं च भवति वाक्ये—‘राज्ञ ऋद्धस्य पुरुष’ इति । समासे तु न भवति—‘राजपुरुष’ इति ॥ यथेष्टमन्यतरेणाभिसम्बन्धो भवति वाक्ये—‘राज्ञः पुरुषः’ ‘पुरुषो राज्ञ’ इति । समासे न भवति ‘राजपुरुष’ इति ॥ द्वौ स्वरौ भवतो वाक्ये—‘राज्ञः पुरुष’ इति । समासे पुनरेक एव—‘राजपुरुष’ इति ।

नैत एकार्थीभावकृता विशेषाः । किं तर्हि ? वाचनिकान्येतानि । आह हि भगवान्—‘सुपो धातुप्रातिपदिकयोः’ [२. ४. ७१] ‘उपसर्जनं

प्र०—असति न दृष्टम् । देवदत्त इत्यत्र पदमध्ये पदान्तरस्य प्रक्षेपुमशक्यत्वात् । यथेष्टमिति । वाक्येऽनियतपौर्वापर्येण पदानां प्रयोगः, समासे तु नियतपौर्वापर्यः । स चार्थाऽभेदनिबन्धनः । यथा ‘कर्म’ इति प्रयोक्तव्ये ‘कर्म’ इति न प्रयुज्यते । द्वौ स्वरौ भवति । अर्थभेदे स्वरभेदो दृश्यते—यथा देवदत्त गामभ्याजोति । तदभेदे न दृश्यते यथा—घट इति । अत्र ‘राज्ञः पुरुष’ इति द्वे अपि पदे नित्यस्वरेणापुदात्ते । ‘राजपुरुष’ इति समासोऽन्तोदात्तः ।

वाचनिकानीति । वचनेनैवंभूतानामन्वाख्यानद्वयभिचारानुमानं सुबलोपादिकमर्थभेदस्येत्यर्थः । यथा ‘पयः पयो जरयती’ इत्यत्र विनापि विभक्त्या कर्तृकर्मप्रतीतिर्भवति पञ्चकप्रातिपदिकार्थदर्शने । तथा ‘राजपुरुष’ इत्यत्र सत्येवार्थभेदे राजपदमेव संबन्धमभिदध्यात् । अर्थाऽभेदे च सुबलोपो दृष्टः । यथा ‘वर्षासुजः’ ‘गोपुचर’ इति । तथा वृत्तावपि प्रयोगनियमो दृश्यते—अन्ताद्री आद्यन्तो जातपुत्रः पुत्रजाव इति । वाक्ये च प्रयोगनियमो धवश्च रादिरश्चेति । न हि भवति ‘च खदिरः’ ‘च

उ०—‘राज्ञः पुरुष’ इत्यनेन व्यवधानमिति बोध्यम् ॥ ननु व क्येऽपि राज्ञो विशेषणत्वात् एव नियतावाक्येष्टमभिसंबन्ध इत्यनुपपन्नमत्र आह—वाक्येऽनियतेति । पौर्वापर्यसङ्गः शब्दगतोऽभिसंबन्धो भाग्याभिप्रेत इति भावः ॥ समासाऽसमासकृतः स्वरविशेषो नैकार्थीभावकृत इत्यत्र आह—अर्थभेदे इति । स्वर भेद इति । स्वरशब्देनोदात्तः स्वरितो वाऽत्र विवक्षित इति बोध्यम् ॥ द्वे अपीति । राज्ञश्चाब्दः कनिनन्तः, पुरुषः कृपनन्त इति भावः ।

‘सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे’ इत्युक्तेर्वाचनिकत्वं कथमत आह—वचनेनेति । व्यवभारमेव दर्शयति—यथेति ॥ ननु वाक्याऽभावे कथं सत्यतीतिरत्र आह—पञ्चकेति । तात्पर्यमाहकं ॥ प्रकरणादीति भावः । इदमेव दर्शनं सिद्धान्तित इति बोध्यम् । राजपदमेवेति । शब्दशक्तिस्थामाग्यादिति भावः । एतेन विभक्त्यर्थस्य प्रातिपदिकार्थत्वं न दृष्टमित्यपास्तम् । शब्दाभावेऽर्थसङ्गात्वं प्रदर्श्य शब्दसङ्गात्वेऽप्यर्थाऽभावं दर्शयति—अर्थाभेदे चेति । अभिज्ञोपस्थितिपदत्वे चेत्यर्थः ॥ वाक्ये चेति । वादीनां निपातानां परप्रयोग एवेति भावः । वीक्षणेनेति ।

पूर्वम्' [२. २. ३०] 'समासस्यान्त उदात्तो भवती'ति । . . .

इमे तर्ह्येकार्थमावकृता विशेषाः—

संख्याविशेषो व्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेषणं चयोगः इति ।

संख्याविशेषो भवति वाक्ये—'राज्ञः पुरुषः' 'राज्ञोः पुरुषं' 'राज्ञां पुरुष' इति । 'समासे न भवति—'राजपुरुष' इति ॥ अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति ।

प्र०—यत्र' इति । ऐकस्वर्थं च वाक्ये दृश्यते—'वीक्षणेन परशुना वृश्चन्ति'ति । अर्थाऽभेदे च स्वरभेदः—'कर्तव्ये अन्वेतव्ये' इति । 'अन्तश्च तवै युगपत्' 'तवै चान्तश्च युगप' दित्यत्र स्वरः ।

संख्याविशेष इति । वाक्ये उपसर्जनपदानि विभक्त्यर्थाभिधायित्वासंख्या-विशेषयुक्तं स्वार्थं प्रतिपादयन्ति । समासे त्वन्तर्भूतस्वार्थं प्रधानादभिमिदधतीत्यभेदे-कत्वसंख्यामवगमयन्ति । संख्याविशेषाणामभिधानावस्थानमभेदैक-यसंख्या । यथोक्तम्—

'यथौपधिरसाः सर्वे मधुग्याहितशक्तयः ।

अविमागेन यत्तन्ते तां संख्यां तादृशीं विदुः ॥ इति ।

अथवा परित्यक्तविशेषं संख्यासामान्यमभेदैकत्वसंख्या । तदुक्तम्—

भेदानां या परित्यागाः संख्यायामा स तथाविधः ।

व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोदेन यत्तन्ते ॥

'अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् ।

प्रवर्णयते न शुक्लादिभेदरूपस्तु गम्यते ॥' इति ।

उ०—पराङ्मवजावात्स्वैक्यमग्रेत्यर्थः । अन्तश्च तवै इति । आद्यसमासेऽन्यं समासे स्वरविधाय-कम् । विभक्त्यर्थेति । वाक्ये उपसर्जनशेषपदानां विभक्त्यन्तत्वेन तदर्थसंख्याविशेष-युक्तार्थबोधकत्वमित्यर्थः । अन्तर्भूतेति । विशेषणीभूतत्वार्थकमित्यर्थः । अभेदैकत्वेति । विभक्त्यभावेन संख्याविशेषाणां तत्तद्रूपेणाऽप्रतीतेः संख्यात्वेन सर्वसंख्यानां भागं मयुनि सर्वरसानां रसत्वेन मानवदिति भावः । तदाह—यथौपधीति । अथवेति । अत्र पक्षे संख्या-त्वेन सामान्यं भासते, न तु विशेष इति पूर्वस्माद्विशेषः । संख्यावद्राज्जमवगृहीति पशद्वयेऽपि बोधः । अत एव माध्ये—'संख्याविशेष' इति विशेषपदोपादानम् । मयुनि सर्वरसवत्सत्ता-अयस्य तत्तद्रोपादिनिवृत्तिरूपस्य कस्यानुमयात्तत्तत्तद्रूपेणैव सपसंख्याविशेषरूपेण मानाऽभाव इति वक्षावः ॥ भेदानां—विशेषाणाम् । संख्यायाम्—संख्यासामान्यम् । तथाविधः—अभेदैकत्वसंख्यापदवाच्यः । निर्विशेषसामान्याभावादिदं कथमत आह—व्यापारादिति । संख्यात्वेनैव तत्प्रतीतिविशेषरूपानां तत्तद्रूपेणाऽप्रतीतेन भेदापोद इति भावः । तदेव समर्पयन्ति—अगृहीतेति । शुद्धादिरूपभेदस्त्विति । शुद्धादिरूपविशेष इत्यर्थः ।

किं कारणम् ? योऽसौ विशेषवाची शब्दस्तदसांनिध्यात् । अहं हि भवांस्त-
मुच्चारयतु गंस्यते स विशेषः ॥ ननु च नैतेनैवं भवितव्यम् । न हि शब्दकृतेन
नामाऽर्थेन भवितव्यम् । अर्थकृतेन नाम शब्देन भवितव्यम् । तदेतदेवं दृश्य-
ताम्—अर्थरूपमेवैतदेवंजातीयकं येनाऽत्र विशेषो न गम्यत इति । अवश्यं
चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते 'योऽसौ विशेषवाची शब्दस्तदसांनिध्यादत्र
विशेषो न गम्यत' इति, इह तस्य विशेषो गम्येत—अप्सुचरः गोपुचरः
वर्षासुज इति ।

प्र०— क्वचित्सु संख्याविशेषाभिव्यक्तिर्भवति । यथा द्विपुत्रः पञ्चपुत्र इत्यादौ प्रातिपदि-
कार्ये एव संख्याविशेषः । तावकीनो मामकीन इत्यादेशाभिव्यङ्ग्यमैकत्वम् । शौर्षिक-
मिति प्रातिपदिकेन विशिष्टस्यैव परिमाणस्योपादानादेकत्वावगमः । तथा 'मांसजात
इति विशिष्टकालावगमाय प्रयोगादेकत्वावगतिः । एवमन्यत्रापि प्रकारान्तरेण संख्या-
भेदावसायो द्रष्टव्यः । तदसांनिध्यादिति । लुका विभक्तेर्निवर्त्तित्वादित्यर्थः ।

ननु चेति । न हि विद्यमानेऽर्थे लुकाचार्योऽन्वाचष्टे, अपि त्वर्थस्याऽभावात्स्वत-
एव या शब्दस्य निवृत्तिः सैवाऽनुगम्यत इत्यर्थः । अर्थकृतेनेति । प्रत्याययिपितार्थ-
प्रतिपादनाय शब्दप्रयोगात् । अर्थरूपमिति । अर्थस्वभावः । एतदुक्तं भवति—संख्या-
विशेषादियुक्त्वस्तुप्रतिपादनेच्छायां वाक्यं प्रयुज्यते, अन्यथा तु वृत्तिः । गोपुचर इति ।
गोपुचरः कुक्कुट उच्यते । एकस्यां गवि द्वयोर्यदुपु वा यश्चरति स सर्वोऽसावविशेषो-
च्यते । जातौ चेदं बहुवचनमिति व्यक्तिगतसंख्याभेदानवगतिः । यदि तु व्यक्तिगतं
बहुत्वं प्रतीयेत तत्तदाश्रयमेव बहुवचनं क्रियेत । यदा तु सत्यपि बहुवचने व्यक्तिगतं
बहुत्वं न प्रतीयते तदा आत्माश्रयं बहुवचनमभ्युपगम्यते । वर्षासुज इति । इन्द्रगोपः ।
अत्राप्येकस्मिन्नप्युक्तौ अवयवबहुत्वापेक्षो बहुवचनान्तो वर्षाशब्दो वर्तते, नत्वत्र श्रुतु-

उ०—'भेदरूप' इति च विविशेषरूपोऽर्थस्तिवत्यर्थः । तत्र रूपत्वेन रूपप्रतीतिः सद्रूप-
विषयः । अत्र तु संख्यात्वेन प्रतीतिरसद्रूपविषयः विरुद्धात्मिकेति विशेषः । अन्वेषार्थ-
भावकृतसंख्याविशेषोऽभावेनैव तदसांनिध्यामिति चेत्तेत्याह—लुकेति । लुकाचार्योऽन्वाच-
ष्टाऽर्थसुरवमनुमीयत इति भावः ।

अनु लुकाचार्योऽन्वाचष्टाऽर्थसुरवमेवेत्यत आह—न हीति । अनुगम्यते इति । बोध्यत
इत्यर्थः । 'प्रापयच्छन्नसिद्धये' इति शेषः । ननु जातौ बहुवचने कथं व्यक्तिगतसंख्या-
विशेषप्रतीत्यादावमम आह—यदि त्विति । सत्यपि प्रापये तदनुगम्यते जातौ तदाश्रयते
इति भावः । जात्यासयायामिविसूत्रप्रत्याख्यानानुवयवबहुत्वारोपेण बहुवचनमिति—अत्रापि
बन्तुं पुष्पम् । अत्राप्यभेदैकत्वमिति । अवयवविगताभेदैकत्वमित्यर्थः । एवं हि 'दारा'
हारावप्यवयवविगताभेदैकत्वं स्यादिति तस्य वृत्तिरुक्तविशेषत्वमहं इति चिन्तयस्व । संख्या-

व्यक्ताभिधानं भवति वाक्ये—‘ब्राह्मणस्य कम्पलस्तिष्ठती’ति । समासे पुनरव्यक्तम्—‘ब्राह्मणकम्पलस्तिष्ठती’ति; सन्देहो भवति सम्बुद्धिर्वा स्यात्, पृष्ठीसमासो वेति ॥ एषोऽप्यविशेषः । भवति हि किञ्चिद्वाक्येऽव्यक्तं तच्च समासे व्यक्तम् । वाक्ये तावदव्यक्तम्—‘अर्घं पशुर्देवदत्तस्ये’ति; सन्देहो भवति पशुगुणस्य वा देवदत्तस्य यदर्धम्, अथवा योऽसौ संजीमूतः पशुर्नाम तस्य यदर्धमिति । तच्च समासे व्यक्तं भवति—‘अर्घपशुर्देवदत्तस्ये’ति ।

प्र०—यदुत्वं प्रतीयत इत्यत्राप्यभेदैकत्वमुपजायते । ‘तत्पुरुषे कृति यहुल’मित्यत्राऽलुक् । लिङ्गविशेषस्यापि कचिद्वृत्तावुपादानं ‘कुमारीपुत्र’ इति । कचिरयाग—‘शुक्कुटाखं मृगमांस’मिति । वाक्येऽपि जात्यन्तरनिवृत्तिपरे लिङ्गविशेषोऽपि वक्ष्यते—‘ध्यागस्य मांस’मिति ।

१ ब्राह्मणकम्पल इति । यत्राप्यत्र स्वराभिर्णयस्तथापि शब्दस्वरूपमात्राभिश्चयाऽ-
भावा इत्येव प्रमेयम् । यत्रापि नास्ति स्वरभेदः सम्बुद्धिपृष्ठीसमासयो—‘तिष्ठति
ब्राह्मणकम्पल’ इत्यादौ, तत्रापि प्रकरणादिवशादवश्य निश्चयेन भाव्यम् । कम्पल-
शब्दो घृणादित्वाभिप्रायतनाद्वाऽन्तोदात्तः । एकार्थीभावे सति भेदनिवन्धनसंबन्धा-
भिधायिविभक्तिनिवर्त्तनात्तत्कृतो विशेषोऽव्यक्ताभिधानमुच्यते ॥ एषोऽपीति । व्यभि-

उ०—विशेषवत्तिङ्गविशेषोऽपि कृतो नोक्तस्तत्राह—लिङ्गविशेषस्यापीति । परे तु ‘संदयाविशेष’
इत्यस्याऽप्रातिपदिकार्थसंख्याविशेष इत्यर्थः । तेन द्विपुत्रादौ न दोषः । मांसजादौ शब्दात्
संख्याऽप्रतीतिरेव, मासत्वेन त्वेकमांसस्यैव बोधः, अनेकमांसजाते द्विमांसजात इत्यादि-
दर्शनात् ॥ शब्दशक्तिस्वभावाच्च कदापि तेनैकमांसस्य मांसत्वेन बोधः । ‘त्यस्युत्रो’
‘पुत्रमापुत्र’ इत्यादावपि तत्तत्स्वतन्त्रपुत्र इत्येव बोधः । आदेशतद्भावाद्वा तत्रेव वस्तुत एव बोधः-
‘संदभावाभ्याम् । यथा ‘यदाभिप्रायितो बहुत्वेनैव कदाचित्पुत्रपात्रां कदाचित्पुत्रापीनां भावं,
न तु कदापिपि त्रित्वे तदुत्पत्तिदिना, तथा कृती राजावदिदमैकमेकस्पर्शिकानं तान्यर्थवशाच्च
त्वेकत्वद्विष्यदिना । एकवचनत्वादिक वस्तुत एव कदावदिति त्रित्वेकत्वबोधकार्यं न त्वेकत्वद्विष्यदि-
मेवेत्यतएव त्रित्वमांसमहः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥ दन्तोऽल्ल दन्तां छिद्यतता इत्यादाववयव-
संख्याया अमानादन्तवेनीष्टत्वेन दन्तोऽल्लक्षणार्थद्वयप्रतीतेस्तत्त्वे, अनेकव्यक्तिसत्त्वेऽपि तासां
शब्दोऽमानात् । अत एव भाष्यकृतोपसर्जनविशेषकप्रविशेषस्य देवदत्तस्य गुणकृतमिषादाव-
स्याप्यवयवस्य मांसजातादाववयवार्थं नोक्तम् । ‘अनेकैकवसंख्या मांसत’ इति तु भाष्ये न
कापि उच्यते इत्याहुः ।

नास्ति स्वरभेद इति । ‘आमन्त्रित्वस्य ये’ति पदान्तरस्य निषातविधानादिपर्थः ।
ननु नियमेन सम्प्रेषणस्य अनेन पुष्ट एव मयोगः स्यादत आह—तत्र प्रकरणादीति । निषात-

उपसर्जनविशेषणं भवति वाक्ये—‘ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष’ इति । समासे न भवति—‘राज्ञपुरुष’ इति ॥ एषोऽप्यविशेषः । समासेऽप्युपसर्जनविशेषणं भवति । तद्यथा,—देवदेत्तस्य गुरुकुलम्, देवदेत्तस्य गुरुपुत्रः, देवदेत्तस्य दासभार्येति ।

चयोगो भवति वाक्ये—स्वचयोगः स्वामिचयोगश्च । स्वचयोगः—‘राज्ञो गोश्चाऽश्वश्च पुरुषश्चे’ति । समासे न भवति—‘राज्ञो गवाश्वपुरुषा’ इति । स्वामि चयोगः—‘देवदेत्तस्य च यज्ञदेत्तस्य च विष्णुमित्रस्य च गौ’रिति । समासे न भवति—‘देवदेत्तयज्ञदेत्तविष्णुमित्राणां गौ’रिति ।

अथैतस्मिन्नेकार्थीभावकृते विशेषे किं स्वाभाविकं शब्दैर्यथाभिधानम्, आहोस्विद्वाचनिकम् ? ‘स्वाभाविक’मित्याह । कुत एतत् ? अर्थानादेशात् ।

प्र०—चारात् । अपिशब्दः सुब्रजोपाद्यपेक्षया समुच्चायाऽर्थः । ऋद्धस्येति । राजा स्वार्थाद-
प्रच्युतः पदान्तरार्थमप्रतिपन्नो वाक्ये योग्यत्वाद्विशेषणसंबन्धमनुभवति । वृत्तौ सूप-
सर्जनीभूतस्यार्थमर्थान्तरं प्रत्याययतीति अयोग्यत्वाद्विशेषणेन न संबध्यते ॥ एषोऽपीति ।
अव्यापित्वात् । च योग इति । वाक्ये पदार्थानां भिन्नत्वाद्भेदनिबन्धनसमुच्चयद्योतनाय
‘च’शब्दः प्रयुज्यते । वृत्तौ तु समूहलक्षणैकार्थप्रादुर्भावाद्भेदस्य निवर्तनाद्ध्योत्याऽर्था-
भावाद्भेदकस्यापि चशब्दस्य निवृत्तिः ।

‘अथैतस्मिन्निति । अयं भावः—यदि वाचनिकमथाभिधानं तदाऽसत्यप्येकार्थी-
भावे चार्थे द्वन्द्वविधानाद्द्वन्द्वेनैव चार्थस्योक्तत्वाच्चस्याऽप्रयोगोऽन्यथासिद्धत्वाद्भानुमान-
मैकार्थीभावस्य । स्वाभाविके तु ‘चार्थे’ इत्यादिरर्थनिर्देशोऽनर्थकः स्यात् । अर्था-

प्र०—नाद्वेति । ‘कस्यलाञ्छ संज्ञाया’मित्याशयिष्यते । संज्ञयाविशेषरूपस्य विशेषस्य स्थितत्वा-
देपोऽपीत्यपिशब्दोऽभ्युक्त इत्यत आह—अपिशब्द इति ॥ पदान्तरार्थमप्रतिपन्नः—
पदान्तरार्थाभ्यवित्तेनैवोपरिस्थित्यविषयः । अर्थान्तरं प्रत्याययतीति । विशिष्टोपरिस्थितावस्थापि
सहापावादिभि भावः । अयोग्यत्वादिति । पदाद्यकृतेऽप्येवाऽयोग्यत्वम् । भिन्नत्वादिति ।
भिद्योपरिस्थितिविषयावादिष्यते । भेदनिबन्धनसमुच्चयेति । परपक्षद्वैतोपरिस्थितिविषययोर्पट-
पटवयोः समुच्चयाऽप्रतीतेरिति भावः । भेदस्य निवर्तनादिति । प्रथमपुपरिस्थितिनिवृत्ते-
रित्यर्थः । शोत्यार्थाभावादिति । समुच्चयाभावादित्यर्थः ।

पूर्वप्रश्नेन संगतिं वदन्मिमांसायाह—अयं भाव इति । यद्यपि चार्थे द्वन्द्वसंज्ञक-
समुदायस्य तात्त्वावेकार्थीभावः सिद्धस्तथाप्यवयवैः समुदायेन च प्रथमपुपरिस्थितानामवयव इत्यपि
संभाष्येत, तथा सति विशेषणायवयोऽपि संभाष्येतेति भावः । सूत्रहृदादेशानस्य भूतत्वात्—

१—‘रथानामभि’ पा० ।

२—‘स्वाभाविभ्यमर्थानादेशानात्’ इति वार्तिकं लुप्तं स्यादिति श्रीगुरुभगवत्पतञ्जली ।

न ह्यर्था आदिश्यते । कथं पुनरर्थानादिशन्नेवं ब्रूयात्—‘नार्था आदिश्यन्त’ इति, यदाह भगवान्—‘अनेकमन्यपदार्थे’ [२. २. २४] ‘चार्थे द्वन्द्वः’ [२६] ‘अपरये’ ‘रक्ते’ ‘निवृत्ते’ इति ? नैतान्यर्थादेशनानि । स्वभावत एतेषां शब्दानामेतेष्वर्थेष्वभिनिविष्टानां निमित्तत्वेनाऽन्वाख्यानं द्रियते । तद्यथा,—‘कूपे हस्तदक्षिणः पन्थाः, अग्रे चन्द्रमसं पश्ये’ति । स्वभावतस्तत्र स्थस्य पथश्चन्द्रमसश्च निमित्तत्वेनाऽन्वाख्यानं क्रियते । एवमिहापि चार्थे यः स द्वन्द्वसंमासोऽन्यपदार्थे यः स बहुव्रीहिरिति ।

किं पुनः कारणमर्था नादिश्यन्ते ? तच्च लघ्वर्थम् । लघ्वर्थं ह्यर्था

प्र०—नादेशमादिति । ‘अद्यतुरचिचतुरे’त्यादाविति भावः । आदिशन्निति । प्रवृत्ताऽ- विरामलक्षणं वर्तमानत्वं शास्त्रप्रयन्थानुपरमादर्शयति । वाक्यभेदेन चार्थादेशनं मन्यते— ‘सुबन्तमनेकमन्यपदार्थे वर्तते, तच्च बहुव्रीहिसंज्ञा’मिति । एवमन्यत्रापि वाक्यभेदो दर्शनीयः । यदा तु लोकप्रसिद्धार्थानुवादेन बहुव्रीहिसंज्ञा विधीयते ‘यदन्यपदार्थेऽनेकं वर्तते तद्वद्वृत्तीहिसंज्ञा’मिति, तदा नार्थादेशनं नापि वाक्यभेदः । अर्थेष्वभिनिविष्टानामिति । ‘अभिनिविष्टश्चे’त्यत्र ‘परिक्रयण’ इत्यतोऽन्यतरस्यां प्रहणानुवर्त्तनाद्विकल्पेन कर्मसंज्ञाविधानात्सप्तमी कृता । एतदेव च भाष्यकारवचनं लिङ्गं सट्टिकल्पस्य । कूप इति । कूपो लक्षणत्वेनोपादीयते हस्तदक्षिणमार्गप्रदण्यस्य । ‘अग्रे’ इति । अत्राप्यभ्रं चन्द्रमसो लक्षणत्वेन निर्दिश्यते ।

किं पुनरिति । प्रकृतिप्रत्ययोपदेशवद्भवतु वाक्यभेदेनाऽर्थादेशनमिति भावः । लघ्वर्थमिति । लघुशब्दो लाघवे वर्तते । लाघवाथेमर्था नादिश्यन्ते । अन्यथा गौरवमन- वस्था च प्राप्नोति । तथा हि—यदि ‘चार्थे वर्तते अनेकं तच्च द्वन्द्वसंज्ञा’मिति वाक्यभेदे-

उ०—मात्रप्रयोगोऽसङ्गत इत्यत आह—प्रवृत्तेति । प्रयन्थो—धारा । अर्थादेशनपरावे संज्ञापरत्वं न स्यादत आह—वाक्येति ।

सिद्धान्तमिष्टायमाह—यदा स्थिति । विकल्पेन कर्मसंज्ञेति । अतिप्रसङ्गत्वम- मिधानाद्धारणीयः । भाष्ये—अन्वाख्यानं क्रियते इति । ‘समासप्रत्ययादिसंज्ञां प्रती’ति शेषः । चन्द्रमसश्चेति । ‘ग्रहणे दर्शने च कृपाभयो’रिति शेषः । यदाह—कूपो लक्षणत्वेनेति । निमित्तज्ञानो ज्ञापकसाधारण इति भावः । वाक्यभेदरूपकारणस्य सत्वात् ‘किं पुनः क्रादण’मित्यनुपपन्नमत आह—प्रकृतीति । यथा—‘अतरेयीयडि’त्यादौ ।

‘लघ्वर्थ’मित्युक्त्याऽर्थादेशने गौरवमित्युक्तं, दोषान्तरमनवस्थामप्याह—अवश्यं ह्यने-

† तस्यापत्यम् ४. १. ६२; तेन रक्त रागात् ४. २. १; तेन निवृत्तम् ४. २. ६८; तेन निवृत्तम् ५. १. ७६; न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ६. ४. १७०; रक्ते ५. ४. १२; निवृत्तेऽन्व तादिभ्यः ४. ४. १६.

१—‘तस्य तत्रस्थस्य’ पा० । २—‘समासः’ इति कचिन्न । ३—इदं वार्तिकमिति केचित्

नादिश्यन्ते । अथ श्यं ह्यनेनार्थानादिशता केनचिच्छब्देन 'निर्देशः कर्तव्यः स्यात् । तस्य च तावत्केन कृतो येनासौ क्रियते । 'अथ तस्य केनचित् कृतस्तस्य केन कृतः इत्यनवस्था ।

असम्भवः स्वल्प्यार्थदेशनस्य । को हि नाम समर्थो धातुप्रातिपदिक-प्रत्ययनिपातानामर्थानादेष्टुम् । न चैतन्मन्तव्यं प्रत्ययार्थे निर्दिष्टे प्रकृत्यर्थोऽ-

प्र०-नार्थदेशनं क्रियते, तदैवं प्रष्टव्यं स्यात् 'कः पुनश्चार्थ' इति, तत्राचार्येण वक्तव्यं स्यात्—'समाहार इतरेतरयोगश्चे'ति । ततः 'कः समाहारः, क इतरेतरयोग' इति प्रभ-प्रतिवचनयोरनवस्था, गौरवं चानुपज्यते ।

असम्भव इति । असामर्थात् । दोषबाहुल्यप्रतिपादनाय चार्थदेशनस्य गौरवानवस्थाऽसंभवाः परस्परान्तर्भावेऽपि पृथगुपन्यस्ताः । को हीति । अनेकार्थ-त्वादिति भावः । तत्र धातूनामनेकार्थत्वं 'कुर्दखुर्दगुर्दगुद क्रीडायामेवे'ति निय-मार्थादेवकाराद्विज्ञायते । प्रातिपदिकानामपि यथेच्छं विनियोगदर्शनात् । शक्ति-नियमे तु पुरुषस्य व्यापारः । प्रत्ययानां तु 'कृत्यल्युटो बहुलम्' 'शेष' इति च लक्षणान्मात् । निपातानामनेकार्थत्वं नानाविधस्यार्थस्य प्रयोगे द्योतनात् । न चैतन्मन्तव्यमिति । कस्यचिदेवार्थो निर्दिश्यते, अन्यस्य तु संबन्धात्प्रतीति-

उ०-नेत्यादिना । तस्य च तावत्केन कृत इति । यथा चार्थ इत्यत्र 'वस्यपमर्थ' इति केन शब्देनोक्तं यत्करणकचार्थज्ञानेनासीद्व्यवहारः क्रियते, येन शब्देन च तदुक्तं तत्रापि चायमेव पर्यमुपयोग इत्यर्थः ॥ अनुपज्यते इति । भाष्ये 'ऽनवस्था च स्या'दिति पाठे चेन गौरवमनुप-पद्यत इत्यर्थः । असंभवे हेतुरसामर्थादिति । 'आदेष्टु'रिति शेषः । गौरवानवस्थाऽसंभवांतां परस्परान्तर्भावेन पृथगुपन्यासोऽसङ्गत इत्यत आह—दोषबाहुल्येति । एवकारादिति । 'अनेकार्था अपि धातव' इति तत्र तत्र भाष्योचेरित्यपि शोष्यम् । यथेच्छमिति । गङ्गादि-शब्दानां तीरादावपि प्रयोगादिति भावः ॥ नन्वेवं कीत्ताऽसङ्गतिरत आह—शक्तिनियमे 'त्वि'ति । शक्तिबोधने तिर्यार्थः ।

प्रकृतीनामर्थनिर्देशो नावश्यक इत्याक्षिपति भाष्ये—न चैतदिति । प्रत्ययार्थे निर्दिष्टे इति । प्रत्ययार्थनिर्देशे प्रकृतीनामर्थस्य संबन्धादेव प्रतीतिसंभवेन प्रकृतीनामर्थनिर्देशो न कार्य इति भावः । प्रत्ययार्थे निर्दिष्टे प्रकृत्यर्थस्य निर्देशो न कृत इत्येतच्च मन्तव्यमित्यक्षरार्थः । एवं च प्रकृत्यर्थनिर्देशो नावश्यक इति भावः । तदाह—कस्यचिदेवेति । भाष्ये पूर्वपक्षी स्वोक्तं

१-‘अर्थनिर्देश’ पा० । २-‘अथ तस्य केन कृत, तस्य केन कृत’, तस्य केन कृत इत्यनवस्था [च स्यात्] ॥ [असम्भवं ॥०॥] असम्भवं. स्वल्प्यार्थदेशनस्य ।’ इति पाठः प्रचिन् ।

निर्दिष्ट इति । भवति हि गुणामिधाने गुणिनः संप्रत्ययः । तद्यथा,—शुक्रः कृष्ण इति ॥ विषम उपन्यासः । सामान्यशब्दा एत एवं स्युः । सामान्य-शब्दाश्च नान्तरेण विशेषं 'प्रकरणं वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियो-गतो 'वृक्ष' इत्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिदेव विशेषे वृक्षशब्दो वर्तते, अतो मन्यामहे 'नेमे सामान्यशब्दा' इति । न चेत्सामान्यशब्दाः प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते, प्रत्ययः प्रत्ययार्थे वर्तते ।

अप्रवृत्तिः खल्वप्यर्थादेशनस्य । बहवो हि शब्दा येषामर्था न विज्ञायन्ते—

प्र०—भवतीति भावः । भवतीति । एकत्वादिषु गुणेषु स्वादयो विधीयन्ते, गुणैश्च गुणिन आक्षेपो भवति, निराधारस्य गुणस्याऽसंभवात् । तद्यथा शुक्ल इति । गुणमात्रा-भिधाने गुणिन आक्षेप इत्यर्थः । एवमपत्ये प्रत्यये विधीयमाने सामर्थ्यादपत्यवतः प्रकृत्यर्थस्माक्षेपाभिर्देशः सिद्धयति ॥ विषम इति । यथा शुक्रः कृष्ण इति गुणेन गुणि-मात्रस्याक्षेपो, न गुणिविशेषस्य । एवं वृक्षः प्लक्ष इत्यत्राप्येकत्वाधारो द्रव्यमात्रं प्रती-येत । यदि लोकादर्थवधारणं नाश्रीयेत, नापि शास्त्रेण प्रतिप्रकृति निर्दिश्येतार्थस्तदा वृक्षादयो द्रव्यमात्राभिधायिनः स्युरिति प्रकरणाद्यभावे विशेषसंप्रत्ययो न स्यात् । भवति च । तस्माद्वृद्धव्यवहारादेव शब्दार्थसंबन्धव्युत्पत्तिरनिच्छतापि युक्तिवशादेष्ट-व्येत्यर्थः ।

येषामर्था न ज्ञायन्त इति । स्वर्गाऽपूर्यदेवतादिशब्दानामर्थाः प्रत्यक्षाऽपरिच्छेद्य-त्वादिवन्तया न ज्ञायन्ते, तत्र तेषां कथमर्था निर्दिश्येरन्नित्यर्थः । त्रैविद्यवृद्धव्यवहारा-

प्र०—साध्ययति—भवति हीति । 'द्वयं कथोरित्यादा'विति शेषः । स एव गुणेन गुणिन आक्षेपे दृष्टान्तमाह—तद्यथेति । गुणमात्रेति । सामर्थ्यादेव गुणिप्रतीतौ स्वाभाविकी मतुपो निवृत्ति-रेव 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लु'गित्यनेनात्माख्यायत इति भावः । इदमपि संबन्धिनः पदे-नानुपादाने इति बोध्यम् । गुणशब्दः संबन्धिशब्दोपलक्षणमित्याह—एवमपत्ये इति । 'सथापत्ये' इति पाठाग्रसरम् ।

समाधत्ते—विषम इति । शुक्रः कृष्ण इति दृष्टान्तो विषम इत्यर्थः । तत्र गुणिमात्रा-क्षेपस्तथा प्रतीतिश्च, अत्र तु नियमेन विशेषप्रतीतिरिति वैषम्यमिति भावः । तदाह—यथा शुक्र, इत्यादि । द्रव्यमात्रमिति । सुवर्णसंख्याऽऽश्लिष्येत्यर्थः । 'निर्दिश्येतार्थे' इत्यस्य 'तदे'ति शेषः । कविपाठस्तत्पाठः । भवति चेति । 'विशेषसंप्रत्यय' इत्यनुपपन्नः । तस्माद्वात्वादीनामप्यर्थादेशनभावव्यक्तं न च तत्संभवतीति स्वाभाविकव्यपक्ष एवाश्रयणीयः । तदाह—तस्मादिति ।

इदन्तया—तच्च द्वैजात्यरूपेण । विज्ञायत एवेति । तत्तत्पदवाच्यः कश्चिदर्थ इत्येवं-

जुर्मरीं तुर्फरीत् ॥ अन्तरेण खत्वपि शब्दप्रयोगं बहवोऽर्था गम्यन्तेऽ-
क्षिनिकोचैः पाणिविहारैश्च ॥ न खत्वपि निज्ञातस्थाऽर्थस्यान्वाख्याने किञ्चि-
दपि प्रयोजनमस्ति । यो हि ब्रूयात्पुरस्तादादित्य उदेति पश्चादरतमेति, मधुरो
गुडः, कटुकं शृङ्गवेरमिति, किं तेन कृतं स्यात् ?

वाचचनानर्थक्यं च स्वभावसिद्धत्वात् ॥ २ ॥

वाचचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'स्वभावसिद्धत्वात्' । इह द्वौ पक्षौ
वृत्तिपक्षश्चाऽवृत्तिपक्षश्चेति । स्वभावतश्चैतद्भवति वाक्यं च समासश्च । तत्र
स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये समासे प्राप्ते वाचचनेन किमन्यच्छक्यमभि-
संषन्दुमन्यदतः संज्ञायाः । न च संज्ञाया भावाऽभावाविध्येते । तस्मान्नार्थो
वाचचनेन ।

प्र०—तेषामर्थो विज्ञायत एव ॥ अक्षिनिकोचैरिति । यथैतैर्यवहारवशाद्वा गम्यन्ते तथा
शब्दैरपीति भावः ॥ न खल्वप्यपीति । साध्वसाधुसङ्करनिरासाय शास्त्रारम्भात्तास्ति लोको-
व्यवहारावगतायान्वाख्याने प्रयोजनमित्यर्थः ।

वाचचनानर्थक्यं चेति । इह व्यपेक्षार्था समासो न भवति, एकार्थभावे वाक्यं
नेति विविक्तविषयत्वादनयोर्बाध्यबाधकभावो न भविष्यतीति नार्थो विकल्पेन, एका-
र्थानां विकल्पनात् । न च संज्ञाया इति । एकार्थभावे चित्रगुरित्येवेष्ट्यते, न (तु)
'चित्रा गाव' इत्येवम् । तथा 'राजपुरुष' इतीष्ट्यते, न तु 'राज्ञः पुरुष' इति । ऐकपद्य-
नैकस्वर्यमेकविभक्तित्वं च सर्वदैकार्थ्यभावा इष्ट्यत इत्यर्थः ।

उ०—रूपेणेत्यर्थः । भाष्ये—जुर्मरीति । यद्यपि 'जुर्मरी' इत्यस्य भर्तारविति 'तुर्फरीत्' इत्यस्य
हन्तारावित्यर्थो 'निदृक्कारिर्दृशितस्तथापि सर्वजनप्रसिद्धत्वाऽभावात् प्रकृतिप्रत्ययविभागेनाऽ-
न्वाख्यानाऽसंभवाच्च 'न विज्ञायन्त' इत्युक्तं भगवता । अन्वाख्याने—वाच्यभेदेन विधाने ।
तस्माद्लोकसिद्धानामेव निमित्तत्वेनान्वाख्यानमित्येव युक्तमिति भावः । भाष्ये—शृङ्गवेरम्—
भाद्रैकम् । किं तेन कृतं स्यादिति । अनेमेषां प्रयोगानर्हत्वं सूचयति । यदि तु माधुर्याघति-
शयप्रतीतिः प्रयोजनं तदा तु प्रयोक्तव्यमेवेति बोध्यम् ।

अर्थाभिधानस्य स्वाभाविकत्वपक्षे लाघवमपि दर्शयति—वाचचनानर्थक्यं चेति । वाच्य-
भेदोऽपि न, वाचचनानर्थक्यं चेत्यर्थः । वाचचनपदेन महाविभापोऽव्यते । इदमुपलक्षणं निषेध-
शास्त्राणां, 'नित्यं क्रीडे'त्यादिनिरवग्रहणस्य च । किमन्यदिति । न च विशेषणीभूतसामर्थ्य-
नैव संबन्धः, तस्य लोकोत्पन्नस्वभावसिद्धत्वेनाऽविधेयतया विशेषणतया च विच्छेदान्त्वयादिति
भावः । न च संज्ञाया इति । 'एकार्थ्यभावाविषये' इति शेषः । तद्वद—एकार्थ्यभावे इति ।

† श्रु० १०. १०६. ६. १—'जुर्मरी भर्तारावित्यर्थः । तुर्फरीत् हन्तारी' (निदक्ते १३५)

२—'गच्छति' पा० ।

अथ ये वृत्तिं वर्तयन्ति किं न आहुः ? 'परार्थाभिधानं वृत्ति'रित्याहुः ।
अथ तेषामेवं ध्रुवतां किं जहत्स्वार्था वृत्तिर्भवति, आहोस्विदजहत्स्वार्था
[मर्थेति] ? किं चातः ? यदि जहत्स्वार्था वृत्तिः, [स्यात्] 'राजपुरुषमानये'-

प्र०- अयेति । कार्यशब्दिका वाक्यादेव विकल्पेन वृत्तिं निष्पाद्यां मन्यमानाः किं
वृत्तेर्लक्ष्यं कुर्वन्तीति प्रश्नः । नैत्यशब्दिकास्तु वृत्तिवाक्ये नित्ये विभक्तिविषये मन्यन्ते ।
परार्थाभिधानमिति । परस्य शब्दस्य योऽर्थस्तस्याभिधानं शब्दान्तरेण यत्र सा वृत्ति-
रित्यर्थः । यथा राजपुरुष इत्यत्र राजशब्देन वाक्यावस्थायामनुक्तः पुरुषार्थोऽभिधीयते ।
अथ तेषामिति । नित्यशब्दवादिपक्षे तु राजपुरुषादीनि वाक्यविषयपदसरूपावयवानि
वर्णवदनर्थकोपलभ्यमानावयवानि सत्त्वतो निरवयवान्येव केवलमसत्यप्रक्रियाभयेणा-

उ०- अर्थाभिधानस्य वाचनिकत्वपक्षे आह भाष्ये-अथ ये वृत्तिं वर्तयन्तीति ।
वृत्तिम्-एकार्थीभावरूपा, वर्तयन्ति-साक्षेण निष्पादयन्ति । ये शास्त्रिकगम्यं सामर्थ्यं
मन्यन्ते इत्यर्थः । अर्थं भावः-एकार्थीभावकृतविशेषाः समर्थसूत्रविधेयाः । सुश्रुतं सुश्रुतेन
सह सामर्थ्यवद्भवति, समर्थं च समाससंज्ञकमित्यर्थः । एवं च विभाषाधिकारादि
सर्वं परितार्थम् । समासादौ वृत्तिव्यवहारस्तु वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचाराद्बोध्यः । किं
ते इति । स्वभाविकत्वमते एकार्थीभावरूपा वृत्तिर्लोकत एव सिद्धेति न किञ्चित्तत्र
वक्तव्यम् । ये तु साक्षनिष्पाद्यां मन्यन्ते ते किं तत्स्वरूपं साक्षविधानयोऽयमाहुरिति प्रश्नः ।
तद्व्यवस्थापक्षे-कार्यशब्दिका इति । शब्दानां साक्षकार्यत्वे तेषां लोके सिद्धयभावादर्थ-
संबन्धस्य लोकोक्तो ज्ञानाऽसंभवेन तस्यापि साक्षविधेयत्वमेव वाच्यम्, एवं च तद्विकल्पादि-
बोधकतया विभाषापदादि परितार्थम् ॥ एवं च शास्त्रिकगम्यत्वात्सामर्थ्यरूपप्रवृत्तेर्लक्षणमपि
कार्यमिति भावः । वृत्ति-वृत्त्याभ्यसमासादिरूपम् । तेषां मते वृत्तिव्यवहारप्रयोजकं
वृत्तिधर्मवृत्तिरूपं सामर्थ्यमपि विधेयमेवेति भावः । किं वृत्तेरिति । सामर्थ्यस्येत्यर्थः ।
नैत्यशब्दिकास्त्विति । कार्यं शब्दमाह, नित्यं शब्दमाहेत्यर्थे 'तदाहेति भाशब्दादिभ्य'
इति ङक । शब्दस्य निरवयवे तदर्थसंबन्धस्यापि नित्यतया सम्मते उपयोरपि लोकोक्त एव
विविक्कविषयत्वेन[एव]सिद्धयैकोपस्थितिजनकतावत्समुदायस्यैव वृत्तित्वेन तद्वर्तकपदस्थिति-
जनकतासामर्थ्यं लोकोक्तमिति न सम्मते प्रश्न इति भावः । परस्य शब्दस्येति । प्रधा-
नार्थकशब्दस्योपसर्जनशब्दस्य वेत्यर्थः । यत्रेति । समासादिषु वृत्तिव्यवहारादिति भावः । एवं
च तद्विशिष्टशब्दान्तरकरणकपदार्थाभिधायकत्वं तेषां स्वाश्रयत्वेन वृत्तिव्यवहारप्रयोजकं
सामर्थ्यमिति फलितम् । सत्त्वं स्वाश्रयविशेषणकपदपदार्थोपस्थितौ राजपदशक्तिज्ञानस्य सह-
कारित्वादबोध्यम् ।

भाष्ये वृत्तिवर्तनवादिनामित्यर्थः क'तेषां'पदस्य व्यावर्त्यं दर्शयति-नित्येत्यादि ।
पदसरूपावयवत्वमपि न वास्तवमित्याह-वर्णवदिति । वर्णविवक्षाऽप्राप्त्यवयवप्रश्न इति
भावः । तदेवाह-सत्त्वत इति । नन्वेवं सत्त्वतो 'समर्थः पदविधि'रित्याद्यसंगतं, सत्राह-
केवलमसत्येति । वाक्यविषयपदसारूप्यादेव तद्व्यवस्थापक्षेऽप्यवयवानमिति भावः । एवं

त्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति, 'श्रीभगवत्मानये'त्युक्तेऽपत्यमात्रस्य । अथाऽ-
जहत्स्वार्था वृत्तिः, उभयोर्विद्यमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति† द्विवचनं प्राप्नोति ।

का पुनर्वृत्तिर्याया ? जहत्स्वार्था । युक्तं पुनर्यजहत्स्वार्था नाम वृत्तिः
स्यात् ? बाहं युक्तम् । एवं हि दृश्यते लोके—पुरुषोऽयं परकर्मणि 'प्रवर्तमानः'
स्वं कर्म जहाति । तद्यथा,—तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमानः, स्वं ['तक्ष] कर्म
जहाति । एवं युक्तं यद्राजा पुरुषार्थे वर्तमानः स्वमर्थं जह्यात्, उपगुश्चापत्यार्थे
वर्तमानः स्वमर्थं जह्यात् । ननु चोक्तं 'राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं

प्र०—न्याय्यायन्ते । जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा जहत्स्वार्था । पुरुषमात्रस्येति । राज-
पदोपादानमनर्थकमिति चेत्तदा पर्यायत्वं पुरुष राजपुरुषशब्दयोर्भाव यावकशब्दयोरिव
स्यादित्यदोषः । द्विवचनं प्राप्नोतीति । प्लुत्तन्यप्रोधादिति यथा ।

जहत्स्वार्थेति । न हि स्वार्थमजहत् । स्वेनार्थेन वृशीकृतस्वार्थान्तरोपादानं
घटते । युक्तं पुनरिति । उपात्तस्वार्थस्य त्यागाऽभावात्, अग्निनेवौष्ण्यस्य । बाहं
युक्तमिति । परार्थवृत्तित्वादेव । अत्रय दृष्टान्तमाह—तक्षा राजकर्मणीति । यदा राज्ञा

उ०—च तत्पक्षे तेषामर्थस्यैवाऽभावात्तत्र त्यक्तत्वाऽत्यक्तत्वसम्बन्धेनाभावाच्च तेषामित्युक्तमिति
भावः ।

केचित्तु मित्यशब्दवादेऽप्युपलभ्यमानावयवानां निरर्थक्ये समुदायस्य निरर्थक्यत्वे च
मानाऽभावः । न चैतावता नियस्वहानिः, शास्त्रानित्याद्यत्वरूपनित्यतायास्तथाप्यनपायात् । न
चैवं भाष्येऽथ तेषामित्यसङ्गतं स्यात् । शास्त्रनित्याद्यत्वं द्वेधा, सावयवस्यैव लोकसिद्धत्वेनाभावि-
तया, निरवयवतया वा । तत्राद्येऽजहत्स्वार्थेव, द्वितीये तु तेषामर्थोऽभाव एवेति जहत्स्वार्थेवेति
वाक्यवदेव मतभेदेन नियमासम्बन्धेनाभावेन तदुक्तिरिति वक्तुं शक्यत्वात् । तत्राप्यप्यपक्षे
भारोपितमर्थवत्त्वादि शास्त्रप्रवृत्तिमात्रफलकं, तेन 'महासुन्दर' इत्यादावात्मनित्यम्यदैतत् ।
शास्त्रानित्याद्यत्वमते तु स्वार्थोऽत्यायोऽर्थान्तराभिधायकत्वात्तुपपत्तिः । अर्थत्यागे तु पुरुषमात्रा-
द्यानयनापत्तिरिति प्राहुः । जहतीति शत्रन्तम् । बहुवचनं प्रयोगबहुत्वाभिप्रायेण । स्वार्थं—
तत्त्वेन प्रसिद्धम् । जहति स्वानि पदानि यमिति जहत्स्व., जहत्स्वोऽर्थो यस्याः तेषार्थं
इत्यन्ये ॥ प्लुत्तेति । पठ्यभावेन सङ्ख्याप्रतीत्या प्रातिपदिकार्थमाप्रवृत्तित्वादित्यभिमानः ॥

स्वेनार्थेन वशीकृतस्येति । स्वार्थमात्रोपस्थापने व्यासक्तस्येत्यर्थः । अर्थान्तरोपादानम् -
अर्थान्तरं प्रति विशेषणत्वम् । यद्वाऽर्थान्तरस्य स्वं प्रति विशेषणत्वेनोपादानम् । न च पृथगु-
पस्थितयोः पञ्चादन्वयः, संबन्धबोधकविभक्त्यभावात् । अभेदात्मन्यस्तु बाधित एव, अनुभव-
बाधितश्चेत्यभिमानः ॥ उपात्तस्येति । अर्थोपादानस्येव तस्यागत्याप्येतन्मते वचनं विनाऽ-
शक्यत्वादिति भावः । परार्थवृत्तित्वादेव—परार्थं प्रति विशेषणत्वेनोपस्थितिनिपत्यत्वादेव ।

प्राप्नोति, औपगवमानयेत्युक्तेऽपत्यमात्रस्येति ? नैव दोषः । जहदप्यसौ स्वार्थं
नात्यन्ताय जहाति, यः परार्थविरोधी स्वार्थस्तं जहाति । तद्यथा,—तश्चा राज-
कर्मणि प्रवर्तमानः स्वं तत्कर्म जहाति, न [तु] हि किं द्विसितकण्ड्वितानि ।
न चायमर्थः परार्थविरोधी विशेषणं नाम, तस्मात्तत्र हास्यति ।

अथवाऽन्वयाद्विशेषणं भविष्यति । तद्यथा,—‘घृतघटस्तैलघट’ इति,
निषिक्ते घृते तैले वान्वयाद्विशेषणं भवति—अयं घृतघटोऽयं तैलघट इति ।

प्र०—सत्ता दूरयोर्दा नियुज्यते तदा स्वकं कर्म जहाति । नात्यन्तायेति । त्यागमात्रमभि-
संधाय जहत्स्वार्थेत्युच्यते, न तु सर्वात्मना त्यागः, परोपकाराय तस्योपादानात् । सर्वथा च
स्वार्थेत्यागे परोपकाराऽसंपादनादनुपादानमेव प्रयोजनाऽभावात्तस्य स्यादित्यर्थः । न तु
हि किं कृतेति । तेषां प्राणिधर्मत्वात्तत्राग्रे राजकर्मैव तस्य विनिर्द्ध्यतेत्यर्थः । न चायमर्थः
इति । वाक्येऽपि राजार्थस्य विशेषणत्वात्कस्तस्य घृत्तौ विशेष इति चेत् । वाक्ये
‘स्वविशेषणसंबन्धप्रतिपत्तौ सामर्थ्याऽविचातः । घृत्तावुपसर्जनीभूतेन स्वार्थेन प्रधानार्थ-
‘स्योपकारास्वविशेषणप्रतिपत्तौ सामर्थ्यहानिः । अन्त्रयादिति । राजशब्दः स्वार्थ-

उ०—‘नात्यन्ताये’त्यव्ययम् । त्यागमात्रमिति । स्वार्थविशेष्यत्वरूपानस्य त्यागेन तथा
व्यवहार इति भावः । विषयताऽपि शब्दशब्देति विस्तरेण मन्त्रूपायां निरूपितम् । परोप-
कारायेति । परस्य—पुरुषादेरितरसंबन्धव्ययच्छेदरूपोपकारायेत्यर्थः । हि किंतादीनां राज-
कर्मोपकारकारणाद्विषय उपपन्नास्तत्राह—तेषामिति । प्राणापगमे एव तत्रागमादिति
भावः ॥ भाष्ये—न चायमर्थः परार्थविरोधीति । राजपदेन परार्थस्य पुरुषरूपार्थस्यास्त्वने
तद्विशेषणत्वेन राजरूपार्थोपस्थितौ राजरूपोऽर्थः स्वतो न विरोधी, किं तु स्वगतं विशेष्यत्वमेव
विरोधि, अस्तत्र हास्यति, किं तु स्वगतं विशेष्यत्वमेव विरोधिभूतं त्यजतीत्यर्थः । तद्व्यवहार-
मन्त्राचष्टे—विशेषणं नामेति । अन्यथा विशेषणविशिष्टपुरुषोपस्थितिर्न स्यादिति भावः ॥
अमुमेवार्थं शङ्कोतराभ्यां विशदयति—वाक्येऽपीति । स्वविशेषणेति । इदमुपलक्षणं, संवया-
विशेषसंबन्धप्रतीत्यप्रतीत्योः । एवं पुरुषपदमपीतरान्वितमेव स्वार्थमुपस्थापयति न केवलम्,
अतो न भाषाया इत्याद्यन्वयस्तत्र । अत्रार्थं भावः—पदानां तत्र द्विषयताविशिष्टेऽर्थे दाकिं,
अत एव बोधे विषयतानियमः । एवं च राजपदादे राजस्वविशेषप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वा-
वच्छिन्नं स्वार्थस्तत्र समासे विशेष्यत्वांशत्याग इत्येतावता जहत्स्वार्थत्वमिति । अत्र च पीने
समुदायदाकिः । एवं चात्रयवत्किंसहकृतसमुदायदाक्या विशिष्टकोपस्थिरिति तदप्यम् ।

१ भाष्ये—अथवाऽन्वयाद्विशेषणं भविष्यतीति । विशेषणं—विशेषकः । इतरस्यावर्तक
इत्यर्थः । तद्व्यापष्टे—राजशब्द इति । वाक्यदृष्टत्वाज्जगोपस्थितविषयार्थनिमित्तं विशेष्यं
राजसंबन्धरूपं पुरुषपदजोपस्थितिविषये पुरुषे आधाय पुरुषं तर्ह्येति ॥ पुनपपदेनोपस्थिति-

विषम उपन्यासः । भवति हि तत्र या च यावती चार्थमात्रा । अङ्ग हि भवान्मौ निष्टप्य घृतघटं 'तृणकूर्चेन प्रक्षालयतु न गंस्यते स विशेषः । यथा तर्हि 'मल्लिकापुटश्चम्पकपुट' इति, निष्कीर्णास्वपि सुमनःस्वन्वयाद्विशेषणं भवति—
अयं मल्लिकापुटोऽयं चम्पकपुट इति ।

अथवा समर्थाधिकारोऽयं वृत्तौ क्रियते । सामर्थ्यं नाम भेदः संसर्गो वा ।

प्र०—निमित्तं पुरुषार्थे विशेषमाधाय स्वार्थे जहाति, न च तन्निमित्तं विशेषदर्शनं निवर्त्तते पुरुषे । यथाऽप्रिसंबन्धजनितपाकजरूपादिनिवृत्तिर्घटेऽप्रिसंयोगे निवृत्तेऽपि न भवतीत्यर्थः । विशेषणमिति । विशेषः पुरुषगतो भविष्यतीत्यर्थः । मल्लिकापुट इति । आमोदान्वयाद्विशेषावगतिरिति भावः ।

वृत्तौ क्रियत इति । यदि च वृत्तौ भेदसंसर्गो न स्यातां तदा सामर्थ्यमेव न

प्र०—विषयं कृत्वा स्वार्थे तस्य स्वार्थत्वं स्वजन्योपस्थितिर्विषयत्वं जहाति तदात्यन्तिसम्बन्धवृत्तादित्यर्थः । अयं हि वाक्याद्वृत्तेर्निष्पत्तिरिति मग्यत्रे । न च तन्निमित्तमिति । एवं च राज्ञाशब्दात्तदर्थप्रतीत्यभावेऽपि तच्छब्दात्प्रत्ययमात्रेण वाक्ये यादृशविशेषणविसिष्टः पुरुषः शब्दात्प्रतीतिस्तद्वशात्स्यैवात्रापुपस्थितिरित्यनुमानात्पुरुषपदस्य तथा शक्तिग्रह इति भावः । विरोधः पुरुषगत इति । राजपदकृतो वाक्ये पुरुषगतो विशेषो भविष्यति न निवर्त्तयत इत्यर्थः । एवं च राज्ञो राजादिपदजोपस्थितिर्विषयत्वाभावेन बाह्यस्वार्थत्वमिति बोध्यम् ।

यथा पुरुषाणामभावेऽपि शब्दात्प्रत्ययमात्रेण पूर्वतनीं पुपसप्ताननुमाय मल्लिकापुट इत्यादिव्यवहारस्तथा वृत्तौ राजपदस्वार्थाभावेऽपि वाक्यरूपसार्थकराज्याशब्दवर्णानुपूर्वीसरवमात्रेण वाक्ये यथा राजसम्बन्धवतः पुरुषस्यैव प्रतीतिस्तथेहापि राजसम्बन्धवतः पुरुषस्यैव पुरुषपदात्प्रतीतिरित्यर्थः । तात्सादयमात्रेणैवार्थवत्प्रतीत्याऽऽपराधपीति न दोषः ।

मान्ये—अयवेति । समभिवाह्यतपदायंनिरूपितसंसर्गवद्वतिरिक्तभेदेतदुभयवान् योऽर्थः स समासेन प्रत्याच्यते । तादृशपुरुषाद्युपस्थितावेव राजादिपदं तात्पर्यमाहकम् । अन्वयादिति पक्षे पुरुषपदं राजसम्बन्धवत्पुरुषत्वेनोपस्थापकम् । एव तु पुरुषपदात्पुरुषत्वेनैव पुरुषविशेषोपस्थितिरिति भेदः ।

सामर्थ्यमेव न स्यादिति । अन्यथा राज्ञः पुरुषोऽन्वय, राज्ञः पुरुषो मायावाच्येतिव-

१-तृणकूर्चम्=तिनकों की 'कू'ची', 'उगयनी' इति मायायाम् । 'कूर्चं मलापर्यायकेत्यादि-मुष्टिः' इति शब्दकल्पद्रुमः ।

'ततः समर्पयेत् कूर्चमुशीरादिविनिर्मितम् । मलापर्यायार्थं ...॥' इति नरसिंहपुराणे ।

'देहं सतरात्रादुशीरानवेणुबलवत्कूर्चानामन्यतमेन शनैः शनैरवपर्ययंस्त्वगादीन् सर्वानेव बाधाम्यन्तरानङ्गप्रत्यङ्गविशेषान् यथोक्तान् लक्षयेद्यत्तुया' (सुमते शा० ५।४८)

'किं द्युचं परिमृज्य कूर्चं न्यमावीः' (शत० ब्रा० ११. ३. ५) कुशमये कूर्चं न्यमावीः=निमृष्टवानिति सायणः ।

'मयूरपुच्छमुष्टिः । कुशमुष्टिः' इति हरिवंशटीकायां नीलकण्ठः ।

अपर आह—भेदसंसर्गो वा सामर्थ्यमिति । कः पुनर्भेदः संसर्गो वा ? इह 'राज' इत्युक्ते सर्वं स्वं प्रसक्तम्, 'पुरुष' इत्युक्ते सर्वः स्वामी प्रसक्तः । इहेदानीं 'राजपुरुषमानये'त्युक्ते राजा पुरुषं निवर्तयत्यन्येभ्यः स्वामिभ्यः, पुरुषोऽपि राजान-

प्र०—स्यात्, तदात्मकत्वात्सामर्थ्यस्येत्यर्थः । तत्र भेदः संसर्गाऽविनाभावित्वादनुमीयमान-
संसर्गः सामर्थ्यम्, संसर्गो वा भेदाऽविनाभावन्यनुमेयभेदः, उभौ वा यौगपद्येनाश्रीय-
माणा सामर्थ्यमित्यर्थः । सर्वं स्वमिति । 'राज' इति पष्ठया संबन्धिमात्रस्याक्षेपात् ।
सर्वः स्वामीति । यदा पुरुषस्य पारतन्त्र्यं प्रमाणान्तरेण प्रतिपन्नं तदपेक्षयैतदुच्यते ।
अन्यथा 'पुरुष' इत्युक्तेऽस्तीति प्रतीतिः स्यात्, न तु स्वामिमात्राक्षेपः । सत्र भेदपक्षे
राजा पुरुषं स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्तयत्यर्थं जहाति । पुरुषस्त्रजहदपि स्वार्थं स्वान्तरेभ्यो
राजानं निवर्तयतीति । ततश्च कृतकार्यस्य भवतु राजार्थस्य निवृत्तिः । अकृतकार्यस्य

उ०—राजपुरुषोऽथ राजपुरुषो भार्यापार्ष्णेत्यपि स्यात् । अत एकार्थीभावरूपं स्वाभाविकं
सामर्थ्यमाश्रयतापीदमवश्यं वक्तव्यम् — 'भेदसंसर्गवानेकार्थो वृत्त्योपस्थाप्यते' इति, तदाह—
तदात्मकत्वादिति । एवं च भेदसंसर्गवदर्थमतिपादकत्वमेवैकार्थीभावसामर्थ्यमित्यर्थः । तत्र
पुक्तिरत्रैव । सत्र भेद इति । स्वात्मसमानाधिकरणो राजमित्रस्वामिकभेदो राजसंसर्गम्याप्यः ।
एवं वृत्त्युपस्थाप्यराजसंसर्गवद्भूयस्त्विति गतराजसंसर्गो राजमित्रस्वामिकभेदस्याप्य इति भावः ।
एवं च भेदवद्भूयस्त्विति सा राजसंसर्गवत्त्वपीति तद्वृत्ती इत्यपि सुब्रूय । एवमितरत्रापि
तात्पर्यम् । उभौ वा यौगपद्येनेति । अयं भावः—उक्तरीत्योभयोः समन्यपक्षत्वेन विनिग-
मनाविरह इति । एवं च भेदवदर्थप्रत्यायकत्वं सामर्थ्यम् । न च संसर्गवत्तोऽपि प्रत्ययेनाऽ-
संभवो लक्षणस्येति वाच्यम् । तद्व्याप्यत्वात्तद्वृत्तोऽपि प्रत्ययेनाश्रयोपात् । लक्षणस्वावधारणा-
गमत्वात् । संसर्गवदर्थप्रत्यायकत्वं वा सामर्थ्यम् । भेदवत्तः प्रतीतिस्तद्व्याप्यत्वात् । तेनोक्तरीत्या
वासंभवः । एतच्छेषपरिहारायऽपरेणोभयगमसामर्थ्यलक्षणमुक्तम् । 'सर्वं वाक्यं सावधारणं'-
मिति व्यापकाद्यश्चेति तत्रावः ॥ 'सर्वं स्वं प्रसक्त'मिति भाष्यस्य 'प्रसक्तं सर्वं' स्वं वाक्ये
प्रयुज्यते' इति शेषः । पुरुषस्य स्वामिनि नित्यसाक्षात्सत्त्वाभावादाह—यदेति । तत्र भेदपक्षे
इति । भेदप्रतिष्ठसामर्थ्यलक्षणपक्षे इत्यर्थः । स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्तयति । राजः पुरुषो
भार्यापार्ष्णेत्यादाविव भार्यादिसंन्यवद्भूयस्त्वुपस्थापकत्वाच्चित्तेत्यर्थः । स्वार्थं जहातीति ।
राजपदं भक्तिविशेषोपरिचिती तात्पर्यम्राहकं भूत्वा वाक्यप्रसिद्धस्वार्थं त्यजतीत्यर्थः । एतावतैव
परार्थमिषायकत्वमिति भावः । निवर्तयतीति । राजः पुरुषोऽश्वदधेराश्वदिकरूपत्वान्तर-
निरूपितस्वामित्ववद्भूयस्त्वुपस्थापकत्वं राजपदस्य निवर्तयतीत्यर्थः । इदं दष्टान्तार्थम् । यथा
विशेषणत्वेनान्वितोऽपि पुरुषो राजानं स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्तयति, एवं राजा विशेषणत्वेनाऽ-
न्वित एव पुरुषं स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्तयिष्यतीति भावः । भवतु राजार्थस्येति । शीतकटा-

विद्यमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोतीति । कस्याः पुनर्द्विवचनं प्राप्नोति ? प्रथमायाः । न प्रथमासमर्थो राजा । पष्ठ्यास्तर्हि प्राप्नोति । न पष्ठीसमर्थः पुरुषः । प्रथमाया एव तर्हि प्राप्नोति । ननु चोक्तम् 'न प्रथमासमर्थो राजेति । अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नः, तत्र प्रातिपदिकार्थं प्रथमेति' प्रथमाया एव द्विवचनं प्राप्नोति ।

प्र०—एकया विभक्त्या गुणप्रधानभूतस्याऽर्थद्वयस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वादिति प्रश्नः । प्रथमाया इति । प्रधानानुविधायित्वाद् गुणानां प्रधानविभक्तिः प्रथमा गुणेनापि प्रतिपत्तयेति भावः । न प्रथमासमर्थ इति । प्रथमाद्विवचनं उत्पद्यमाने संबन्धाऽसंप्रत्ययाद् गुणप्रधानभाव एव न प्रतीयेत । पष्ठ्यास्तर्हि । संबन्धस्य प्रत्याप्यत्वात्तस्य चोभयाऽधिष्ठानत्वात् । न पष्ठीति । यदि पष्ठीद्विवचनं स्यात् तदा द्वयोरपि समकक्षत्वेन संबन्ध्यन्तरापेक्षया संबन्धः प्रतीयेत । अभिहित इति । कश्चिदर्थोऽभिहितोऽपि नान्तर्भूतः, यथा राज्ञ इति पष्ठ्या संबन्धोऽभिहितो न कुत्रचिदन्तर्भावो यातः । कश्चिदन्तर्भूतोऽपि नाभिहितः, यथा राजसख इति तत्पुरुषे राजा सखाऽस्येत्ययमर्थोऽन्तर्भवति न त्वभिधीयते । यथा कश्चिदर्थोऽभिहितोऽन्तर्भूतोऽपि । यथा पचतीति कर्वाऽभिधीयमानो गुणभावादन्तर्भूतः, न त्वसौ प्रातिपदिकार्थ इति त्रयमुपात्तम् । तत्र संबन्धोऽभिहितोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति व्यतिरेकाऽभावात्प्रथमाद्विवचनं प्राप्नोति ।

उ०—परार्थतापर्यग्राहकत्वमिति निरूप्यः । इतर आशयानभिज्ञः द्रष्टृते भाष्ये—नेनु चेति । कस्यां अपि भवतु । अपि वा पर्यायेण भवेतां किं प्रदनेनेत्यत आह—एकयेति । गुणप्रधानभूतस्येति । 'परस्पर'मित्यादिः ।

ननु प्रथमाया को हेतुरत आह—प्रधानमिति । संबन्ध्यन्तरापेक्षयेति । न तु राजनि पुरुषापेक्ष इति भावः । न कुत्रचिदन्तर्भावमिति । न राजसख इत्यादौ बहुव्रीह्यर्थे इव वाचकशब्दं विना नियमेन प्रतीतिविषयो, नापि लिङ्गन्ते कर्तृत्व प्रत्यये गुणभूत इत्यर्थः । गुणभावादन्तर्भूत इति । धात्वर्थत्वात्प्रान्तर्भूत इत्यर्थः । अभिहितोऽन्तर्भूत इति । 'प्रथमा प्राप्नोती'त्युक्तवात्रापि प्रथमापक्षिप्रमः स्यादन्तर्भूत 'प्रातिपदिकार्थ' इत्युक्तमिति भावः ॥ व्यतिरेकाऽभावादिति । पष्ठ्यभावे हेतुरुक्तः । त्रयमुपस्थितिनिष्पन्नसांशंगिकविषयताया अमानादित्यर्थः । एवं च राजपुरुष इत्यादिवृत्तौ स्वस्वामिभावादेर्घट इत्यादौ घटघटत्वायोः समवायस्येव प्रकृत्युपस्थितत्वेन प्रकारतैव, विभक्त्यर्थस्यैव च प्रायः संसर्गतया भावमिति बोध्यम् ।

मन्येभ्य स्वेभ्यः । एवमेतस्मिन्नुभयतो व्यवच्छिन्ने यदि ['स्वार्थ']जहाति, काम जहातु, न जातुचित्पुरुषमात्रस्यानयन भविष्यति ।

अथवा पुनस्त्वजहत्स्वार्था वृत्ति । युक्त पुनरिदं यदजहत्स्वार्था नाम वृत्ति स्यात् ? चाह युक्तम् । एव हि दृश्यते लोके—भिक्षुकोऽय द्वितीया भिक्षा समासाद्य पूर्वा न जहाति, संचयायैव प्रवर्तते । ननु चोक्तम् 'उभयो

प्र०—निवृत्तौ वृत्तिरेव न स्यात् । एव ससर्गोऽपि योज्यम् । उभयत इति उभयस्मिन् परस्परैणावच्छिन्ने इत्यर्थः ।

युक्त पुनरिति । स्वमर्थमजहन्स्तेन वशीकृतस्वार्थान्तरोपादानमयुक्तमिति भावः । संचयायेति । एव शब्दोऽपि कचिद्विषय एकार्थः, कचिदनेकार्थ इत्यर्थः । कस्या इति ।

उ० मात्रण पारितार्थाद्राजपदात्तदनुपस्थितिरेव निवृत्तिरित्यर्थः । वृत्तिरेव न स्यादिति । अर्थ-पराभावेनसुवन्तत्वाभावादिति भावः । एव ससर्गोऽपीति । ससर्गधटितलक्षणपक्षेऽपीत्यर्थः । भेदस्य तद्व्याप्यत्वात्स्वाभ्यन्तरेभ्यो निवृत्त्येवादि बोध्यम् ।

भाष्ये—अन्येभ्य स्वामिभ्यो निवर्त्तयतीत्युक्त्या स्वस्वरूपस्वामिनो न निवर्त्तयतीत्यर्थं छाभात्ससर्गो बोधितः । एतेन क पुनर्भेद ससर्गो वेति प्रश्ने भेदप्रतिपादनेऽपि ससर्गोऽप्रतिपादनात्पूनेपपात्तम् । किं चाऽन्येभ्य स्वामिभ्यो निवर्त्तयतीत्यनेनाऽन्यस्वामिसंबन्ध निवृत्त पुरुष बोधविषयीकरोतीत्यर्थेन भेदादे शब्दबोधाऽविषयत्वं सूचयति । 'पुरुषो राजानमन्येभ्य' इति दृष्टांतार्थम् । इतोऽपि तयोर्बोधाऽविषयत्वं बोध्यम् । न हि 'राशि तज्जेदतससर्गमानं कस्यापि समतमिति दिक् ॥ स्वार्थं जहातीति । 'उपसर्जनपद'मिति दोषः । यत्तु भेदसर्गो समासवाक्याविति, तत्र, भेदकारकबोधाननुभावात् । किं च वृत्तिवर्त्तनवादे जहत्स्वार्थस्य वृत्तेर्गुणोपादयितुमेव प्रग्रथः । तत्र ससर्गस्य समासवाक्यत्वे तत्र प्रतियोगिभ्येन पूर्वपदार्थस्यावयवद्वयकवे जहत्स्वार्थत्वमद एव स्यात् । उक्तरीत्या भाष्याक्षरस्वात्स्यविरोधात् । तस्माद्देशान्तिमत्त 'तत्प्रमस्या दिवाक्याशवत्प्रशार्थबोध इव वृत्ती बोधः । अयमेव वैकार्थीभावः । तत्रैव धारय पदपु तत्कार्यप्रवृत्तिवद्वृत्तिषट्के आत्वादिसमृद्धिरिति सुधियो विभजयन्तु । इमी भेदसर्गो दृष्टेऽपि, समूहविरोधस्यैव प्रतीतिः । बहुमीहावपि सचन्निधयेन व्यक्तिविरोधस्यैव मानमिषामाति । राजपुरुषपरित्यक्त्यवच्छिन्नत्वाद्भयतो व्यवच्छिन्नमन्यसास्तीत्यत आह—उभयहिमिति । सार्धविमच्छिन्नात्समर्थे सतिरित्यर्थः ॥ एव च शब्दार्थस्य नियत्यासचयोऽनुपपन्न इत्यत आह—एवमिति । राजनिष्ठविरोधताया अर्थानोऽपि पुरुषनिष्ठविरोधतयानिरूपितविशेषताया राजपदार्थतास्योच्चार एव सचय इति भावः । एव च स्वाधेमागोपरित्यक्त्या मृताभ्यं, किं त्वितराचितमेव स्वाधेमुपरिधावयतीत्यत्र पक्षे, 'जहदप्यसौ भाष्यन्ताप वि पक्षे च परायोभिधानमित्यस्य परायाग्नितत्वायाभिधानमित्यर्थः । भष्यमयोऽ

१-यचितः । २-इद इति कचित् । ३-एव इति कचित् ।

पुरुषमपेक्षते ममायमिति, पुरुषोऽपि राजानमपेक्षते अहमस्येति । तयोरभि-
सम्बन्धस्य पृष्ठी वाचिका भवति । तथा 'कष्टं श्रित' इति क्रियाकारकयोरभि-
सम्बन्धस्य द्वितीया वाचिका भवति ।

अथ 'यद्येवैकार्थीभावः सामर्थ्यमथापि व्यपेक्षा सामर्थ्यम्, किं गतमेत-
दियता सूत्रेण, आहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् ? गतमित्याह ।

प्र०-प्रमातृगतां व्यपेक्षामर्थे समारोप्य शब्दाः संस्क्रियन्ते । ममायमिति । दानादिक्रिया-
निमित्तं राज्ञः स्वाम्यमुपजायते । अहमस्येति । पुरुषस्य प्रतिमहादिनिमित्तः स्वत्वो-
त्पादः । क्रियाकारकयोरिति । कारकशब्देनाऽत्र शक्त्याधारो द्रव्यमुच्यते । क्रिया-
द्रव्ययोरभिसंबन्धनिमित्तत्वाच्छक्तिरेवाऽभिसंबन्धः । तेन च भेदश्चेत्वाचिका द्वितीये-
त्यर्थः । अथवा कारकशब्देन शक्तिरेवोच्यते । शक्तेश्च वाचिका द्वितीया । सामर्थ्य-
क्रियाकारकसंबन्धस्याप्यवगमात्तस्य वाचिकेत्युक्तम् ।

अथ यद्येवेति । यद्यस्मात्सूत्राद् द्विविधस्यापि सामर्थ्यस्य संप्रत्ययस्तदा युक्ताऽ-

उ०-प्रमातृगतामिति । तस्याश्च तदुपस्थापितार्थे एवारोपो न तु गुणभूते शब्द इति भावः ।
अर्थबोधोत्तरमेवाऽस्यान्वयार्थः क इति जिज्ञासोदयात् । तत्र पञ्चुपात्तार्थे तद्विच्छारोपः ।
'अयमर्थोऽर्थांतरमाकाङ्क्षत' इति व्यवहारात् । अपरत्वाकाङ्क्षाविषयत्वात्साकाङ्क्ष इति
बोध्यम् ॥ दानादीति । दान—वेतनादेः । स्वाम्यमित्यस्य 'पुरुषे' इति शेषः ॥ भाष्ये—
पृष्ठी वाचिकेति । समासे त्वाकाङ्क्षावशादेव तद्वोधो, वाक्यतुल्याकाङ्क्षाया एवात्र सत्वात् ।
विभक्तविभक्तिराहित्येऽपि भेदसंबन्धबोध इति भावः ॥ विशेषणविशेष्यभावो दो वाक्यस्यायेन
समासस्यापि शक्तिः, न तु सा विनिश्चोपस्थितिनियामिकेति बोध्यम् । आकाङ्क्षयापि राजार्थ-
पुत्रपार्थयोः संबन्धे इदं शक्तिमिति शक्तिप्रहास्य विनिश्चोपस्थितिरत्र पक्षे । अयमपि कृत्स्नवर्त-
नार्थेऽप्येति न एव पक्षो न तु निवृत्तशब्दादिन इति बोध्यम् । वाक्ये त्वाकाङ्क्षितत्वाऽस्य
विभक्तिशब्दवार्यः ॥ न च संबन्धसंबन्धो वाक्येऽप्याकाङ्क्षात्माऽयः, अनवस्थापत्तेरिति दिक् ।

भाष्ये—क्रियाकारकयोरभिसंबन्धस्येति । शक्तिः स्वभावश्चोभयमपि विभक्तिशब्दं,
घटमित्येतन्मात्रादपि घटकमिकेति बोधार्थसंबन्धस्य वाक्यार्थत्वाऽसंभवात् । अत एव घटमित्युक्ते
क्रियाविशेषाकाङ्क्षेति भावः ॥ शक्तिरेवाभिसंबन्ध इति । इदं चिन्त्यम् । पट्यामिवात्रापि
संबन्धबोधकताया एव भाष्याभिप्रेतत्वस्य तदक्षरस्वारस्येन छामात्, लक्षणायां मानामावाप्य ।
भाव्यान्तरस्यैतद्विरुद्धस्यानुपपत्त्यभावात् । 'अयमे'तीत्यपि न, कारकशब्देन शक्तिरेवौ क्रियाकारक-
शक्तयोरभिसंबन्धस्येति लक्षणेऽपि भाष्यतः शक्तेर्वाच्यत्वाऽऽहमात् । नापि शक्तिसंबन्धस्य
द्वितीया वाचिकेति यत्किंचिदेतत् ॥ भाष्ये—अथ यद्येवेति । ननु पूर्व परार्थभिधानमात्रं
सामर्थ्यमुक्तं, भेदसंसर्गाविति च, तत्त्वयमपुनैकार्थीभावव्यपेक्षयोर्योस्तेष्वेति चेत्, न,
तेषामेकार्थीभावपदार्थत्वादिति तात्पर्यात् ।

संघातस्यैकाध्यात्रिावयवसंख्यातः सुबुत्पत्तिः ॥ ३ ॥

संघातस्यैकत्वमर्थः । तेनावयवसंख्यातः सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति ।

परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेके ॥ ४ ॥

परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेक इच्छन्ति ॥ का पुनः शब्दयोर्ध्वपेक्षा ? न
द्रुमः शब्दयोरिति । किं तर्हि ? अर्थयोः । इह 'राज्ञः पुरुष' इत्युक्ते राजा

५०- संघातस्येति । इह राजपुरुषशब्दात्संघाताद्विभक्त्योत्पत्तव्यम् । तेन च संघाते-
नावयवार्थोपकृत एकत्वसंख्यायुक्तो विशिष्टोऽर्थः प्रतिपाद्यत इति सदाभयमेकवचनं
प्रवर्तते, न तु गुणभूतावयवसंख्याभ्रयं द्विवचनमित्यर्थः ।

परस्परेति । व्यपेक्षैवाऽत्र सामर्थ्यम्, न त्वेकार्थीभाव इत्याहुः ॥ का पुनरिति ।
स्वं स्वमर्थं प्रति गुणभावाच्छब्दयोः परस्परव्यपेक्षा न संभवतीति प्रश्नः । अर्थयोरिति ।

५०- संघातस्यैकार्थत्वेऽपि घयलदिरादिसंघातवद् द्विवचनं स्यात्त आह—इहेति । अवयवा-
र्थोपकृत इति । काञ्चनलुप्ततास्योपस्थितार्थस्यापे, तद्व्यपेक्षावतिरिक्ताकृच्छ्रपणे च मानाऽ-
भावादिति भावः । तत्र घयलदिरादिसंघातवत्तद्विशेष्यत्वावच्छिन्न एव तथापि विशेषणत्वेन तस्या
विशेष्यताया आच्छादनात्तस्या अपि विशेषणत्वेनैव प्रसीतिर्न तु स्वरूपेणेति न विशेषणाद्यवयव
इति तात्पर्यम् । वाक्ये तु प्रत्येकपदमवयवकाळे राजादिगतविशेष्यतायाः स्वरूपेणैव मानमिति
विशेषणाद्यवयवो भवत्येवेति बोध्यम् । विशिष्टोऽर्थ इति । विशिष्टस्यैवोपस्थितिबिपयत्वा-
दित्यर्थः । इयमज्ञहत्स्वार्था वृत्तिवर्तनवादिनस्तद्वचनवादिनश्च तुल्या, जहत्स्वार्था तु वृत्ति-
वर्तनवादिन एव । वृत्तिवर्तनवादिनस्तत्त्वज्ञानि निरवयवानि पदानीति मते ढमयोरपि
कदाप्यर्थाऽभावेन त्यक्तस्वार्थत्वार्थकज्ञहत्स्वार्थापदप्रयोगोऽप्यसंगतः । सावयवानीति मते
बलुप्ततास्येत्यापे मानाऽभावेनाऽज्ञहत्स्वार्थेव । वृत्तिवर्तनवादिनस्तु यदर्थस्तद्विचारस्तदुक्तमेव ।
अज्ञोद्विणीरधन्तरादिपदे तु अहत्स्वार्थेवेति बोध्यम् ।

एकार्थीभावस्यापि व्यपेक्षापूर्वकत्वात्कथमस्य पक्षान्तरत्वमत आह—व्यपेक्षैवेति ।
एकार्थीभाववादिनोऽपि राजपुरुषपदयोः परस्परं विना बोधोऽजनकत्वमूलाकाङ्क्षासत्त्वे एव
तद्व्यपेक्षासंभवात्तद्विशिष्टाकृच्छ्रपणम् । व्यपेक्षावादिनस्याशाङ्क्षावशादेव तद्धानम् । न तु
विशिष्टोपस्थापककृच्छ्रपणेति भावः ॥ मनु शब्दयोरधेतत्वत्वात्पक्षो व्यपेक्षाऽभावः । पद-
मर्थस्यापि । अर्थे आरोपेण सेति चेत्, दाहोऽप्यारोपः स्यात्त आह—स्वं स्वमिति । 'एत-
दर्थः क' इत्येव दाहविषयाकाङ्क्षा प्रमातुर्नत्वम्व्यपेक्षादन्तरविरथा । अर्थे ज्ञाते तु 'बोध्य-
त्वमर्थ' इत्याकाङ्क्षा प्रमातुरिति भावः ।

नान्यवयवोपस्थाप्योन्तरादिज्ञाताऽऽकाङ्क्षा, सा च प्रमातृगता नार्थगतेत्यत आह—

पुरुषमपेक्षते ममायमिति, पुरुषोऽपि राजानमपेक्षते अहमस्येति । तयोरभिसम्बन्धस्य पट्टी वाचिका भवति । तथा 'कष्टं श्रित' इति क्रियाकारकयोरभिसम्बन्धस्य द्वितीया वाचिका भवति ।

अथ 'यद्येवैकार्थीभावः सामर्थ्यमथापि व्यपेक्षा सामर्थ्यम्, किं गतमेतदियता सूत्रेण, आहोस्विद-यतरस्मिन्पक्षे भूय. सूत्रं कर्तव्यम् ? गतमित्याह ।

प्र०—प्रमातृगता व्यपेक्षामर्थे समारोप्य शब्दा सत्क्रियन्ते । ममायमिति । दानादिक्रियानिमित्तं राज्ञः स्वाम्यमुपजायते । अहमस्येति । पुरुषस्य प्रतिग्रहादिनिमित्तं स्वत्वोत्पादः । क्रियाकारकयोरिति । कारकशब्देनाऽत्र शक्त्याधारो द्रव्यमुच्यते । क्रिया द्रव्ययोरभिसम्बन्धनिमित्तत्वाच्छक्तिरेवाऽभिसम्बन्धः । तेन च शक्तेर्वाचिका द्वितीया लभ्यते । अथवा कारकशब्देन शक्तिरेवोच्यते । शक्तेश्च वाचिका द्वितीया । सामर्थ्यं क्रियाकारकसम्बन्धस्याप्यवगमात्तस्य वाचिकेत्युक्तम् ।

अथ यद्येवेति । यद्यस्मात्सूत्राद् द्विविधस्यापि सामर्थ्यस्य सप्रत्ययस्तदा युक्ताऽ-

उ०—प्रमातृगतामिति । तस्याश्च तदुपस्थापितार्थे एवारोपो न तु गुणभूते शब्द इति भावः । अर्थबोधोत्तरमेवाऽस्यान्वयार्थः क इति जिज्ञासोदयात् । तत्र चक्षुषाचार्ये तद्विष्टारोपः । 'अपमर्थोऽप्यो-तरमाकाङ्क्षत' इति व्यवहारात् । अपरत्वाकाङ्क्षाविषयत्वात्साकाङ्क्ष इति बोध्यम् ॥ दानादीति । दान—वेतनादे । स्वाम्यमित्यस्य 'पुरुषे' इति शेषः ॥ भाष्ये—पट्टी वाचिकेति । समासे त्वाकाङ्क्षावशादेव तद्बोधो, वाक्यतुल्याकाङ्क्षाया एवात्र सत्त्वात् । विरुद्धविभक्तिराहित्येऽपि भेदसम्बन्धबोध इति भावः ॥ विशेषणविशेष्यभावाद्वा वाक्यव्यायेन समासस्यापि शक्तिः, न तु सा विशिष्टोपस्थितिनियामिकेति बोध्यम् । आकाङ्क्षयापि राज्ञार्थं पुत्रपार्थवो सम्बन्धे इह शक्तिमिति शक्तिग्रहाच्च विशिष्टोपस्थितिरत्र पक्षे । अयमपि वृत्तिवर्तन-वाचकदेशिन एव पक्षो न तु नित्यशब्दवादिन इति बोध्यम् । वाक्ये त्वाकाङ्क्षितत्वाऽस्य विभक्तिसम्बन्धव्याप्यः । न च सम्बन्धसम्बन्धो वाक्येऽप्याकाङ्क्षात्म्यः, अनवस्थापत्तेरिति दिक् ।

भाष्ये—क्रियाकारकयोरभिसम्बन्धस्येति । शक्तिः स्वस्वभूतमप्यपि विभक्तिरवश्यं घटमित्येतन्मात्रादपि घटकमिकेति बोधात्सम्बन्धस्य वाक्यार्थत्वाऽसम्भवात् । अत एव घटमित्युक्ते क्रियाविशेषाकाङ्क्षेति भावः ॥ शक्तिरेवाभिसम्बन्ध इति । इदं चिन्त्यम् । पट्ट्यामिवात्रापि सम्बन्धबोधकताया एव भाष्याभिप्रेतत्वस्य तद्व्यवहारस्येन साम्यात्, सहजानां मानामावाप्य । भाष्यान्तरस्यैतद्विरुद्धस्यानुपलभ्यमानत्वं । 'अथवे'तीत्यपि च, कारकशब्देन च चेतस्यै क्रियाकारकत्वात्तयोरभिसम्बन्धस्येत्यर्थः एतेऽपि भाष्यतः शक्तेर्वाच्यत्वाऽऽहमात् । नापि शक्तिसम्बन्धस्य द्वितीया वाचिकेति यत्किंचिदतत् ॥ भाष्ये—अथ यद्येवेति । ननु एव परार्थमिधानमापः सामर्थ्यमुक्तं, भेदसमगोमिति च, तत्कथमपुनैकार्थीभावव्यपेक्षयोरेवोक्तेरिति चेत्, न, तेषामेकार्थीभावपदार्थादिति सात्त्विकात् ।

कथम् ? समोऽयमर्थशब्देन सह समासः । सं चोपसर्गः । उपसर्गाश्च पुनरेव-
मात्मका 'यत्र कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाहुः' । न
चेह कश्चित्क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते, येन समः सामर्थ्यं स्यात् । तत्र प्रयोगा-
देतद् गन्तव्यम् 'नूनमत्र कश्चित्प्रयोगार्हः शब्दो न प्रयुज्यते येन समः
सामर्थ्यं'मिति । तद्यथा,—धूमं दृष्ट्वा 'अग्निरत्रे'ति गम्यते, त्रिविष्टब्धकं चं
दृष्ट्वा 'परिव्राजक' इति । कः पुनरसौ प्रयोगार्हः शब्दो न' प्रयुज्यते ?
उच्यते । सङ्गतार्थं समर्थं, संसृष्टार्थं समर्थं, संप्रेक्षितार्थं समर्थं, संघट्टार्थं
समर्थमिति ।

तद्यदा तावदेकार्थीभावः सामर्थ्यं तदैवं विग्रहः करिष्यते—सङ्गतार्थः
समर्थः, संसृष्टार्थः समर्थ इति । तद्यथा,—'सङ्गतं घृतम्' 'सङ्गतं तैल'-
मित्युच्यते, एकीभूतमिति गम्यते । [संसृष्टार्थः समर्थ इति । तद्यथा,—]
'संसृष्टोऽग्नि'रित्युच्यते, एकीभूत इति गम्यते ।

यदा व्यपेक्षा सामर्थ्यं तदैवं विग्रहः करिष्यते—संप्रेक्षितार्थः समर्थः,
संघट्टार्थः समर्थ इति ॥ कः पुनरिह 'व्यपेक्षात्यर्थः ? [व्यतिपन्नः ।] संघट्ट-
इत्युच्यते यो रज्ज्वाऽयसा वा कीले' व्यतिपक्तो भवति । नावश्यं व्यपेक्षाति-

प्र०—युक्तविचारणा युक्ता नाम्यथेति प्रश्नः । सं चोपसर्ग इति । तेन तस्य द्रव्य-
वाचिनाऽर्थशब्देन सामर्थ्यं नोपपद्यत इति संशङ्कोपादानाद्योग्या क्रियाक्षित्यते
इत्यर्थः । संगतार्थं संसृष्टार्थमिति,—तुल्यार्थधातुनिर्देशः । संप्रेक्षितार्थं
संघट्टार्थमिति,—पर्यायनिर्देशः । व्यतिपन्न एवेति । रज्ज्वादिनिमित्तः संश्लेषो

उ०— सं चोपसर्ग इति । यद्यप्यनुपसर्गा अपि प्रादयः सन्ति तथापि प्रसिद्धत्वादेवमुक्तम् ।
क्रियाविशेषम्—क्रियागतं विशेषम् । येन सम इति । यदर्थेन समोऽर्थस्य सामर्थ्यमित्यर्थः ।
समासद्वयान्तर्भावोऽप्राप्नुमीयते इति भावः । इयमेव शाकपाथिवादी गतिः । ननु प्रमाणा-
द्वयावगमने दृष्टेऽर्थवतुष्टयकथनमनुपयोगीयत आह—तुल्यार्थेति । ननु गमित्युच्यतेति-
वभाषणोऽनुदयार्थं न दृष्टमत आह—पर्यायेति । एवं तु तुल्यार्थधातुनिर्देशात् पर्यायत्वम्,
इह तु धातोऽनुदयार्थत्वाऽभावेऽपि समुदाययोः पर्यायत्वमित्यर्थः । पर्यायोपादानं च तदर्थ-
दाश्रया । परस्परसंसृष्टार्थोऽस्त्वितिरेव, न दृष्टगुणस्त्वितिरित्येकार्थीभावपदार्थः स्पष्टमेवानेनोक्तः ।
व्यतिपन्नोऽत्र न कर्मव्यतिहार इत्याह—रज्ज्वादीति ॥ भाष्ये—अहानाविति । अहानिः—
परस्परं विना शाक्यबोधायनकथमेवेति बोध्यम् । अस्तरद्वयद्वारादिति तात्पर्यम् । यथा

व्यतिपन्न एव वर्तते । किं तर्हि ? अहानावपि वर्तते । तद्यथा,—संवद्धाविमौ
दम्यावित्युच्येते यावन्योऽन्यं न जहीतः ।

अथवा- भवति चैवंजातीयकेषु वचनातिवर्तते । तद्यथा,—अस्ति नो गर्गैः
संवन्धः, अस्ति नो वत्सैः संवन्ध इति । संयोग इत्यर्थः ।

अथैतस्मिन्निति । यदि पृष्ठावेकार्थभावो नाभ्युपगम्यते तदा वाच्यवत्संख्या-
विशेषोपसर्जनविशेषणादीनां प्रसङ्गात्तदभावो वचनेन प्रतिपाद्यो, वाचनं च कर्तव्यं,
समानार्थस्य वाच्यस्याऽनिवृत्त्यर्थम् । तदेवं शब्दस्य स्वाभाविकं रूपं कदाचिन्नित्य-
दर्शनाश्रयणेनानुगम्यते, कदाचिदनुचयबोधनार्थं कार्यदर्शनाश्रयणेन । कार्यपक्षे तु बहवो
वार्त्ता धर्मा वचनेन प्रतिपाद्या इति गौरवप्रसङ्गः । तथा हि—निष्कौशाम्बिगौरवो घृत-
घटो गुह्यधानाः केशचूडः सुवर्णोलङ्कारो द्विदशाः सप्तपत्नी गौरपत्न्य इत्यादिषु क्रान्त-
युक्तपूर्वमिश्रसंघातविकारसुप्रत्ययलोपो, वीप्साजातिविशेषाभिधायित्वं च वचनप्रति-
पाद्यम् । नित्यदर्शने त्वैकार्थीभावकृत एवायं विशेष इति न किञ्चित्प्रतिपादनीयम् । एवं

प्र०—व्यतिपन्नः ॥ एवंजातीयकेष्विति । व्यपेनायुक्तेष्वित्यर्थः । अस्ति न इति ।
सत्यामपि हानौ विद्यादिकृतापेक्षायां संवन्धशब्दस्य दर्शनादित्यर्थः ।

अथैतस्मिन्निति । यदि पृष्ठावेकार्थभावो नाभ्युपगम्यते तदा वाच्यवत्संख्या-
विशेषोपसर्जनविशेषणादीनां प्रसङ्गात्तदभावो वचनेन प्रतिपाद्यो, वाचनं च कर्तव्यं,
समानार्थस्य वाच्यस्याऽनिवृत्त्यर्थम् । तदेवं शब्दस्य स्वाभाविकं रूपं कदाचिन्नित्य-
दर्शनाश्रयणेनानुगम्यते, कदाचिदनुचयबोधनार्थं कार्यदर्शनाश्रयणेन । कार्यपक्षे तु बहवो
वार्त्ता धर्मा वचनेन प्रतिपाद्या इति गौरवप्रसङ्गः । तथा हि—निष्कौशाम्बिगौरवो घृत-
घटो गुह्यधानाः केशचूडः सुवर्णोलङ्कारो द्विदशाः सप्तपत्नी गौरपत्न्य इत्यादिषु क्रान्त-
युक्तपूर्वमिश्रसंघातविकारसुप्रत्ययलोपो, वीप्साजातिविशेषाभिधायित्वं च वचनप्रति-
पाद्यम् । नित्यदर्शने त्वैकार्थीभावकृत एवायं विशेष इति न किञ्चित्प्रतिपादनीयम् । एवं

उ०—च वास्योस्तयोरभ्याससंबन्धस्तथाऽनयोर्विशेषणसंबन्धो विशेषणसजातीयविशेषणसंबन्धश्च
नेति सूचितम् ॥ ननु सषट्त्राविमात्रियत्रैकोपस्थितिविषयत्वमेव संबद्धत्वं, न चैवं प्रकृते ।
भिक्षोपस्थितिविषयत्वं हि व्यपेक्षा, तत्र तु हानिरत्येवेत्यत आह—अथवा भवति चैवमिति ।
तद्व्यापष्टे—सत्यामपि हानाविति । भिक्षोपस्थितिविषयत्वे इत्यर्थः ।

एवमुक्त्यो- सूत्रारुढत्वं कृत्वा व्यपेक्षापक्षं दूषयति भाष्ये—अथैतस्मिन्निति ।
संख्याविशेषेति । अप्सुचर इत्यादी । वचनेनेति । 'सविशेषणानां वृत्तिर्न' इत्यादिना । ननु
विभाषाधिकाराद्वार्त्तार्थस्यायमेव पक्षोऽभिप्रेतो वक्ष्यतेऽत आह—तदेवमिति । क्रान्तादिहोपाऽ
विधानं मित्यतःश्रवेण । विभाषाधिकारश्च कार्यशब्दाश्रयेण । तत्पक्षेऽर्थस्यापि शास्त्रैकगम्य-
त्वेनैकार्थीभावस्य वैकटिकत्वं बोधयितुं सूत्रमावश्यकमिति भावः । कार्यपक्षे तु बहवो वार्त्ता
धर्मा इति । 'वाक्याद् वृत्तिर्निष्पद्यते' इति वादिनां वाक्ये ध्रुवमाणप्रक्रान्तादीनां शास्त्रं विना
होपाऽसंभवो वीप्सादिवोभासंभवश्चेति भावः ॥ नित्यदर्शने त्रिति । एकार्थीभाववादिनाऽ-
र्थानां स्वाभाविकत्वपक्षस्यैव प्रादुर्पपादनादित्यदर्शनसद्वैकार्थीभावदर्शनमत्रोच्यते इत्याहुः ।
वस्तुतस्तु निरादिर्घपदानां क्रान्ताद्यर्थवृत्तिर्येषामर्थानां वैकार्थीभावकृतविशेषाद्यम् । अत
एव तत्कृतविशेषेषु भाष्ये त्रैतेषामुक्तिः । 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे' इत्यादीनां क्रान्ताद्यर्थे वर्त्तमाना
निरादय इत्यर्थः । एवं बोधार्थानामिति न्यायेन तेषामन्यपदायर्थबोधकपदवद्देमयोगः सिद्धः ।
अत एव 'संख्ययाभ्यये'ति सूत्रे समासेनाऽभिहितत्वासुबोधस्य सुबोऽभाव इति भाष्य
दत्तम् । सुबोधश्च जन्मेति तत्रैव वक्ष्यते ॥ किं चैकार्थीभावो नामिदोपस्थितिस्तत्कृतत्वं न

तत्र नानाकारकान्निधातयुष्मदस्मदादेशप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

तत्रैतस्मिन्व्यपेक्षायां सामर्थ्ये [सति] नानाकारकान्निधातयुष्मदस्मदादेशाः प्राप्नुवन्ति तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ निधातः—अयं दण्डो हरानेन । अस्ति

प्र०—व्यपेक्षासामर्थ्ये दोषमविधायेदानीं ये सर्वथा दोषास्तानुदाहरति—तत्र नानाकारकादिति । नानाशब्दः पृथग्भाववचनः । तेन भिन्नायाः क्रियाया यत्कारकं तन्नानाकारकम् । यथा—अयं दण्डो हरानेनेति दण्डोऽस्तिक्रियायाः कर्ता, न तु हरतिक्रियायाः । तथा नाना भिन्नमन्यत्कारकं यस्य तदपि नानाकारकम् । यथोक्तम्—‘ओदनं पच तव भवि-

उ०—प्राप्त्यादिलोपस्य, संख्याविशेषप्रतीती हि पृथगुपस्थापकपदज्ञानं कारणमिति तत्प्रतीत्यभाव-
स्तत्कृतो भवत्येव । अन्यथा घटः घटपटावित्यादौ घटत्वादेरपि संख्यावत्त्वेनोपस्थित्यापत्तिः ।
एवं दण्डे चकाराऽप्रयोगोऽप्येतत्कृत एव । न च समासेन चार्थस्याभिहितत्वादप्रयोगः, समासेन
सप्तमूतस्य विशेष्यतयाऽभिधानेऽप्यसप्तमूतस्य विशेषणतया बोधार्थं चप्रयोगस्य दुर्वारत्वात् ।
पृथगुपस्थितयोरेव समुच्चयस्य चघोष्यत्वेन तदप्रयोग इति तस्यापि तत्कृतत्वम् । लोकेऽपि
पृथग्ज्ञातयोरेवैकदेशत्वे समूहादिष्वयहारात् । ‘नार्थे दण्ड’ इति तु सारत्वाच्चार्थस्यैवोपेण
नेयमिति दिक् ।

ननु व्यपेक्षावादे एकार्थीभावकृतविशेषस्य वक्तव्यव्यपेक्षार्थीभाववादेऽपि निधातयुष्म-
दस्मदादेशोदाहारणविषयैकार्थीभावाभावेन समर्थपरिभाषानुपस्थितौ ‘तिष्ठति देवदत्तो
गच्छ त्व’मित्यादौ भिन्नभावये निधातुप्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । व्यपेक्षावादे तु न चोपे,
तत्रापि समर्थपरिभाषोपस्थितौ भिन्नभावये सामर्थ्याऽभावात् । एवं राज्ञो गीष्वाश्वस्य पुरुषस्ये
त्यर्थे राज्ञो गवा गोत्राऽश्वपुरुषाभ्यामेकार्थीभावस्य वक्तुं शक्यतया सुगपत्यधीतपुरुषद्वन्द्वौ
प्राप्नुतस्तथा च स्वरद्वयं स्यादिति तत्प्रतिषेधो वाच्यः । व्यपेक्षावादे तु न, राज्ञिभिरेव
व्यपेक्षा न गतेति वक्तुं शक्यत्वादिति पूर्वपक्षे व्यपेक्षावादेऽपीदमवश्यं वाच्यमित्याह भाष्ये—
तत्र नानाकारकादिति । तत्र—‘दण्डद्वयेऽपि । इदमेवामिमेत्येव व्याचष्टे—ये सर्वथा दोषा-
स्तानुदाहरतीति । सर्वथा । पक्षद्वयेऽपीत्यर्थः । भाष्ये—तत्र चेति पाठे, तत्र—एकार्थीभावे ।
चाद्व्यपेक्षायाम् । तत्रैतस्मिन्व्यपेक्षायामिति । तत्र—एकार्थीभावे । एतस्मिन्—व्यपेक्षा-
सामर्थ्ये चेत्यर्थः । इतरेर्नामकारकानेककारकात्परत्याऽमात्रावाह—नानाशब्द इति । पृथग्भा-
वेति । पृथक्क्रियावचन इत्यर्थः । भावशब्दः क्रियापरः, तत्र—भिन्नायाः क्रियाया इति ।
निपातप्राप्तिविषयमिच्छाया इत्यर्थः । ‘अयं दण्ड’ इत्यत्र निपातविषया हरणक्रिया, तद्विधा-
रिऽक्रिया, तत्कारकं दण्डः । अत्र पक्षे ओदनं पचेत्यादेरनुदाहरणत्वमाद्यह्याह—तथा

दण्डस्य हरतश्च व्यपेक्षेति कृत्वा निघातः प्राप्नोति* ॥ युष्मदस्मदादेशः—
ओदनं पच तव भविष्यति । ओदनं पच मम भविष्यति । अस्त्योदनस्य
युष्मदस्मदोश्च व्यपेक्षेति कृत्वा वाम्नावादयः प्राप्नुवन्ति तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

किमुच्यते नानाकारकादिति, यदा तेनैवासज्य हियते † नापि ब्रूमोऽ-
न्येनासज्य हियत इति । किं तर्हि ? शब्दप्रमाणका वयम् । यच्छब्द आह
तदस्माकं प्रमाणम् । शब्दश्चेह सत्तामाह—‘अयं दण्डः’ । अस्तीति गम्यते ।
स दण्डः कर्ता भूत्वाऽन्येन शब्देनाभिसंबध्यमानः करणं संपद्यते । तद्यथा,—
कश्चित्कंचित्पृच्छति—‘क देवदत्त’ इति । स तस्मा आचष्टे—‘असौ वृक्ष’ इति ।
कतरस्मिन् ? ‘यस्तिष्ठती’ति । स वृक्षोऽधिकरणं भूत्वाऽन्येन शब्देनाभिसंबध्य-
मानः कर्ता संपद्यते ।

प्र०—‘यसी’ति । अत्र पचेत्तवेत्येकारकत्वेन नोपात्तम्, ततः पचेत्येतस्मादुत्तरस्य युष्मदा-
देशो न भवति । कश्चित्तु ‘पचोदनं तव भविष्यती’ति पाठः । ओदनस्य पचति क्रियां
प्रति कारकत्वं, न तु भवति क्रियां प्रतीति नानाकारकत्वं, भिन्नक्रियापेक्षत्वात्कारक-
त्वस्य । अस्ति दण्डस्येति । अनेनेति पदेन दण्डस्य हरणे करणत्वेन निर्देशात् ।
अस्त्योदनस्येति । स्वस्वामिभावस्य भाविनः प्रतिपादनादित्यर्थः ।

तेनैवासज्येति । ततश्च दण्डस्य हरणं प्रति कारकत्वाभास्ति नानाकारकत्वमिति
प्रभः । अयं दण्डोऽस्तीति । यत्रान्यक्रियापदं न श्रूयते यत्रान्तरङ्गत्वादस्ति क्रियैव
प्रतीयते । ततोऽस्ति क्रियायां दण्डस्य कर्तृत्वाद्भवत्येव नानाकारकत्वमित्यर्थः । क देवदत्त
इति । यदा ब्रह्मः पुरुषा दूरस्था भवन्ति तदैते प्रभोत्तरे । यस्तिष्ठतीति । यदाऽन्ये
निपातिता वृत्ताः, एकस्तूर्ध्वस्तदा विशिष्टवृत्ताधिकरणत्वेन देवदत्तः प्रतिपाद्यते ।

उ०—नानेति । अन्यत्—युष्मदस्मद्विश्वं कारकं यस्य पचेत्यादेरित्यर्थः । प्रतिषेधवचनारम्भे
सग्रादेशाज्जावमुपपादयति—अत्र पचेरिति ॥ कश्चित्त्विति । युष्मदस्मत्साध्यमववक्रिया
भिन्नपत्त्यादि क्रियाकारकत्वादोदनादि नानाकारकमिति भावः ॥ ननु हरतेः कारणमात्रापेक्षत्वेन
न दण्डेन व्यपेक्षेत्यत्राह—अनेनेति पदेनेति । अत एवास्ति सर्पिष्पिबानेन पय इत्यादी पत्यम् ।
पचोदनमित्यत्र संबन्धाज्जावात्कथं व्यपेक्षेत्यत आह—भाविन इति । ‘ओदनं पचे’ति पाठे-
ऽप्योद्भवादिना पचिनापि व्यपेक्षेति बोध्यम् । अयं योराकाङ्क्षैव व्यपेक्षेति तात्पर्यम् ।

एकस्तूर्ध्व इति । तिष्ठतेऽबोध्यं देशसंयोगोऽप्यर्थ इति भावः ।

प्रचये समासप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

प्रचये समासप्रतिषेधो वक्तव्यः । राज्ञो गौश्चाऽश्वश्च पुरुषश्च राजगवाश्च-
पुरुषा इति ।

समर्थतराणां वा ॥ ७ ॥

समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति । कानि पुनः समर्थतराणि ?
यानि द्वन्द्वभावीनि । कुत एतत् ? एषां ह्याशुतरा वृत्तिः प्राप्नोति । तद्यथा,—
'समर्थतरोऽयं माणवकोऽध्ययनाये'त्युच्यते, 'आशुतरग्रन्थ' इति गम्यते ।

अपर आह—समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति । कानि पुनः

प्र०— प्रचय इति । अनेकस्मिन्संयन्धिनि विवक्षित इत्यर्थः । तत्र गो राज्ञापि सामर्थ्य-
मश्वपुरुषाभ्यामपि । तत्र युगपद् द्वौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ प्राप्नुवः । पूर्वं वा तत्पुरुषः, पश्चाद्
द्वन्द्वः । विप्रतिषेधाऽभावाच्च न परत्वेन व्यवस्था, भिन्नसमुदायविषयत्वात्सङ्गाद्वयस्य ।
तत्र पट्टित्पुरुषे सवि—'गोरतद्वितलुकी'ति टच् प्राप्नोति, अर्थश्च भिद्यते । राजगवाश्च-
पुरुषा इत्युच्यमानेऽश्वपुरुषयो राज्ञा संयन्धो न प्रवीयेत ।

समर्थतराणां चेति । शक्ततराणामित्यर्थः । एषां ह्याशुतरेति । प्रथमा प्राति-
पदिकार्थमात्रे विधीयमाना न किञ्चिद् बाह्यं वस्त्वपेक्षते, पट्टी तु बाह्यसंयन्ध्यपेक्षत्वाद्
बहिरङ्गा । तत्रान्तरङ्गप्रथमानिमित्तः पूर्वं द्वन्द्वो भवति । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे'
इति द्वन्द्व कर्त्तव्ये पट्टीसमासस्याऽसिद्धत्वात् । आशुतरग्रन्थ इति । आशु प्रतिपत्तन्यो

उ०— भाष्ये—प्रचयेति । व्यपेक्षावादेऽपि समुदायेन व्यपेक्षायामवयवातिरिक्तसमुदायरवा-
वयवानालिङ्गितस्य निरुपयितुमशक्यत्वेनावयवैरपि व्यपेक्षास्येवेति तन्मतेऽप्ययं दोषस्तद्वयस्य
इति भाष्यः ॥ ननु प्रचयशब्दस्य समाहारपर्यायत्वेन समाहारे समासनिषेधेऽपीतरेतरयोगो स
दुर्धार इत्यत आह—अनेन स्मिन्निति । प्रचय आधिक्यमिति भावः । ननु युगपदेकस्यानेक-
सम्बन्धानुपपत्तेः कथं युगपत्समासद्वयप्रसङ्गोऽत आह—तत्रेति । गो राज्ञापीति । समुदाय-
व्यपेक्षायामवयवव्यपेक्षायाम् । समुदायैकार्थ्यभावस्य च दुर्निवारत्वादिति भावः । अथादिभिन्न
साहित्यसम्पादय स इति शेष्यम् ॥ पूव वा तत्पुरुष इति । प्रथमातिशये कारणाऽभावादिति
भावः । ननु परत्वाद् द्वन्द्व एव भविष्यतीति न दोषोऽत आह—विप्रतिषेधेति । आहङ्गरी-
यत्वेऽप्यविरोधमुपपादयति—भिन्नसमुदायेति । टजिति । तथा च छीत्वे टीप्स्यात् । कि
च द्वन्द्वोत्तरतत्पुरुषेऽप्यतो वैकल्पिकत्वेन 'राजगोश्चपुरुषा'इत्यपीष्यते, तच्च स्यादिति भावः ।

समर्थतराणामिति भाष्यं नैकार्थ्यभावपरं, तत्र तरतमाऽयोगादत आह—शचेति ।
समर्थतरत्वे आशुतरस्य हेतुः, तस्यमन्तरङ्गत्वादिति व्युत्पादयति—प्रथमेत्यादिना । आशुतर-

समर्थतराणि ? यानि द्वन्द्वमावीनि । कुत एतत् ? एतानि समानविमक्तीनि,
अन्यविमक्ती राजा । भवति विशेषः स्वस्मिन् आतरि पितृव्यपुत्रे च ।

समुदायसामर्थ्याद्वा सिद्धम् ॥ = ॥

समुदायसामर्थ्याद्वा पुनः सिद्धमेतत् । समुदायेन राज्ञः सामर्थ्यं भवति,
नावयवेन ।

अपर आह—समर्थतराणां वा समुदायसामर्थ्यात् । समर्थतराणां वा
पदानां समासो 'भविष्यति । कुत एतत् ? समुदायसामर्थ्यादेव ।

अस्मिन्पक्षे 'वे'त्येतदसमर्थितं भवति । एतच्च समर्थितम् । कथम् ? नैव
वा पुनरत्र राज्ञोऽश्वपुरुषावपेक्षमाणस्य गवा सह समासो भवति । किं तर्हि ?
गो राजानमपेक्षमाणस्याश्वपुरुषाभ्यां सह समासो भवति । प्रधानमत्र तदा
गौर्भवति, भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः ।

प्र०—अन्य आशुतर उच्यते । एतानीति । तुल्यजातीयत्वं व्यपेक्षायामेकार्थ्यभावे च
प्रत्यास त्वं कारणमित्यर्थः ।

समुदायसामर्थ्यादिति । समुदायद्वन्द्वार्थं प्रति राजा विशेषणत्वेनोपात्त इति
तेनैव राज्ञः सामर्थ्यं नावयवेनेत्यर्थः ॥ अपर आहति । अत्र पक्षे समुदायसामर्थ्यं
समर्थतरत्वे हेतुः । समुदायसंबन्धे चात्रयवस्याप्यनुमीयमानः संबन्धोऽस्तीति तदपेक्षः
प्रकर्षप्रत्ययः ॥ अस्मिन्पक्ष इति । एकस्मिन्साध्ये हेतुद्वयोपादाने विफलो भवति, इह
त्वन्वयान्यो हेतुः । एतद्येति । सापेक्षत्वेनाऽसामर्थ्याद्वाज्ञो गवा समासो न भवतीत्य-
शयार्थस्य वाशब्दः प्रतिपादकः ।

उ०—अन्य इति बहुमीहिः । एवं आशुतरकार्यप्राप्तिमत्त्वमेव शक्ततरत्वं बोध्यम् । तुल्येति ।
तुल्यजातीयैः प्रथमं क्षतित्वेकार्थ्यभावस्य व्यपेक्षाया वा कल्पनापूर्वं द्वन्द्वे ततः पट्टी-
तापुरुष इत्यर्थः ।

नावयवेनेति । प्रत्येकप्रत्ययवैरनुमीयमानस्य सामर्थ्यस्य सत्त्वेऽपि साक्षान्नेत्यर्थः । एवं
च तस्य समुदायेन सामर्थ्यात्पूर्वं तत्समुदायप्रयुक्तो द्वन्द्व इति भावः ॥ ननु द्वन्द्वे समुदायेनेव
तद्वयवयोगाच्चेनापि राजपदार्थस्य सामर्थ्यसत्त्वात्समुदायस्यापि पट्टीतपुरुषसंज्ञा स्यादिति
टप् प्रसंग इति चेन्न । 'नावयवेने'त्यस्याऽश्वपुरुषसापेक्षेणेति बोधेनाऽदोषात् ॥ तदेव स्फुटं
व्याख्यानान्तरभ्याजेनाह—अपर आहति । राज्ञः समुदायेनैव सामर्थ्यात्तरपो वैयर्थ्यमाशङ्क्याह—
समुदायेति । इत्यस्यार्थस्येति । विशेषणसापेक्षत्वे इव विशेष्यानन्तरसापेक्षत्वमप्यसामर्थ्य-
प्रयोजकम् । एवं चेदं पक्षद्वयेऽप्यनावयवकमिति भावः । भाष्ये—प्रधानमत्रेति । अवयव-
संबन्धया तत्र समूहस्य संख्यावत्त्वाश्रयणात्तस्य प्राधान्यमिति भावः ।

१—'भवति' इति क्लीबानर्थात् ।

आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यम् ॥ ९ ॥

आख्यातं साव्ययं सकारकं सकारकविशेषणं वाक्यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् ॥ साव्ययम्—उच्चैः पठति । नीचैः पठति ॥ सकारकम्—श्रोदनं पचति ॥ सकारकविशेषणम्—‘श्रोदनं मृदुविशदं पचति’ ।

सक्रियाविशेषणं चेति वक्तव्यम् । सुष्ठु पचति । दुष्ठु पचतीति ।

प्र०— आख्यातमिति । नानाकारकान्निघातादिनिवृत्तये, कचित्तत्प्रवृत्तये च समान-वाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्ष्यन्ते । तत्र लौकिकवाक्यग्रहणनिषेधार्थं वाक्यं परिभाष्यते । अर्थव्ययकारकविशेषणानि प्रत्येकं, समुदितानि चाभ्रीयन्ते, यथा ‘वृषलैर्न प्रवेष्टव्यम्’ । ‘अट्कुप्वाङ्नुम्वयवायेऽपी’ति । आख्यातमिति चैकत्वं विवक्ष्यते, लक्षणविधानसामध्यात् । तथा च ‘तिङ्ङातड्’ इत्यत्र वक्ष्यते—‘तिङ्प्रतिषेधा-नर्थक्यं च समानवाक्याधिकारा’दिति । पचति भवतीत्यादौ सत्यपि साध्यसाधनभावे आख्यातयोर्द्वित्वात्समानवाक्यत्वाऽभावान्निघाताऽप्रसङ्गात् । उच्चैरिति । यद्यप्यव्ययं फारकं विशेषणं च तथापि प्रप्रश्नार्थमस्योपादानम् । तथा च वक्ष्यते—‘आख्यातं सविशेषणमित्येवे’ति ।

सक्रियाविशेषणं चेति । प्रत्यासत्त्या कारकस्यैव यद्विशेषणं तद्वृद्धते, न तु क्रियाया इति भावः । आख्यातेन च क्रियाप्रधानत्वं लक्ष्यत इत्यतिवृत्तयेऽपि ‘देवदत्तेन

उ०— वाक्यग्रहणकरणस्य संसंगतिमाशङ्क्याह—नानेति । कचिदिति । ‘नद्यास्तिष्ठति वृत्ते’ इत्यादौ । अत्र इत्यासामर्थ्यान्न प्राप्नोति । यथाहर्षिसामर्थ्यग्रहणे तु ‘अर्थं दण्डो हरानेने’-त्यादावपि स्वादिति भावः । लौकिकेति । ‘सुसिद्धमवचयो वाक्य’मित्यादि । ज्ञातृविधानेति । निष्क्रियवाक्याऽभावस्य लोच्युत्पत्तिसिद्धत्वादिति भावः । अर्थग्रहणवैधर्म्यमाशङ्कते—यद्यप्यव्ययमिति । ‘स्वर्गच्छती’त्यादौ फारकम् । ‘उच्चैः पठती’त्यत्र विशेषणम् । क्रियाविशेषणत्वादपि कर्मत्वं वा । ‘सविशेषण’मित्येव क्रियाविशेषणेऽपि सिध्यतीत्यत आह—प्रत्यासत्त्येति । यद्यपि फारकत्वादप्यस्य सिध्यति तथाप्यव्ययग्रहणवदिदमपि प्रप्रश्नार्थमिति लक्ष्यमिति बोध्यम् ॥ क्रियाप्रधानत्वमिति । इदयतावच्छेदकप्रदर्शनमिदम् । ‘देवदत्तो गत’ इत्यादौ त्वस्तीत्यध्याहार्यमिति भावः ।

१—‘पदसमूहो वाक्यमर्थपरिणमात्तौ’ (अर्थशा० अधि० २, प्र० २६ अ० १०) इति वीटिल्यः ।

‘पदानामभिधित्वार्थव्यवहारः संदर्भो वाक्य’मिति राजशेखरः ।

‘यार्थं स्यादयोग्यतात्वात् चास्तियुक्तः परोचयः । वाक्योचयो महानाक्यमित्थं वाक्यं द्विधा मतम् ॥’ इति विश्वनाथः (सा० ६० २।१) २—इति वृत्तिः ।

अपर आह—‘आख्यातं सविशेषण’मित्येव । सर्वाणि ह्येतानि क्रिया-
विशेषणानि ।

एकतिङ् ॥ १० ॥

प्र०—‘शयितव्य’मित्यादिषु वान्यत्वं सिद्धयति ॥ एकतिङिति । एकशब्दः समान-

उ०—नञ्वैकप्रहणात्पुनरप्यनुपपत्तिस्तदवस्थैवेत्यत आह—एकशब्द इति । एकस्य पदस्य
वाक्यसंज्ञायां प्रयोजनाऽभावादाह—यदुप्राहिरिति । एवं तिङ्गन्तं यत्र समुदाये इत्यर्थः ।
परे त्वाद्यथातं सविशेषणं वाक्यमिति लक्षणं ‘तिङ्गन्ति’ इति सूत्रेऽतिप्रहणं कुर्वन्तः सूत्र-
धारस्याभिमतं लौकिकमेव पचति भवतीत्येतास्ताधारणम् । तत्र सविशेषणत्वेन विभागे
साकाहृत्वात् लब्धम् । तत्राद्यथातपदेन त्रिगामधानं लक्ष्यते । तेन स्वयां शयितव्यमित्यादे-
संग्रहः । ‘सविशेषण’मित्यस्य साक्षात्परम्परया वा यदिदोषणं तत्सहितमित्यर्थः । तेन ‘मघा-
स्तिष्ठति कृते’ इत्यादौ, ‘नघा’ इत्यादेः समानवाक्यस्थत्वसिद्धिः । एतदेवानिमिष्यामरकोशे
कारकान्वितक्रियावाचकं सुबन्तचय तिङ्गन्तचय सुप्तिङन्तचयान्यतमं वाक्यमित्युक्तम्—
‘सुप्तिङन्तचयो वाक्यं त्रिया वा कारकान्विते’त्यनेन । तत्र वाशब्दचेदर्थे । कारकं य-
तिङ्गन्तवाच्यं, तदतिरिक्तपदवाच्यं बोध्यम् । एकस्य तत्त्ववारणाय सुबन्तचयेत्यादि ।
एतत्समानार्थकमेवावयातमित्यादौति स्पष्टमेव । एतदेवैकोद्देश्यकैकविधेयकत्वगर्भमेकवाक्य-
लक्षणं बोध्यम् । तदुक्तं हरिणा—

‘साकाहृत्वावयवं भेदे परानामाहृत्तशब्दकम् ।

क्रियाप्रधानं गुणवदेकार्थं वान्यमुच्यते ॥’ इति ।

वाक्यमित्यस्यैवं वाक्यमित्यर्थः । ‘अद्वैत्यादेकं वाक्यं साकाहृत्त्वं चेद्विभागे
‘स्या’दिति त्रिभिनिसूत्रात् । अत एवोद्देशयानेकावे विधेयानेकावे च वाक्यभेद इति मीमा-
ंसकोद्घोषः । यत्तु कैयटेनास्य पारिभाषिकत्वमुक्तं, तत्प्रमादान् । यदप्याद्यथातमित्यग्रेकत्व-
विवक्षो कृत्वा पचति भवतीत्यत्र भाववत्त्वकारणं तेन कृतम् । तदपि च, आहृत्यतादवस्थाप्य-
धिकरणमेकमेवेति प्रागुक्तमायसीत्यैकत्वविवक्षायां कृताऽभावात् । किं च ‘त्यक्त्वापक्षे न
प्राज्ञं हस्यादित्यादावेकं प्राज्ञमहत्वा कृतीत्या’दिति भाष्योक्त्यापे नान्नापेकत्वविवक्षाया-
मेकस्यैवाद्यथातस्य वाक्यत्वं बोधिं स्यान्नाद्यथातान्तरस्येति दोषात् । किं चानपेकत्वविवक्षया
समकक्षाद्यथातद्विधे पचति करोति चेत्यादौ तद्गारणेऽपि विशेषणमदाय तद्विधे वारणमन्वयं,
सविशेषणे भाष्यते एकत्वसंज्ञात् । अनेन च ‘मृदि मृदि’त्यस्याप्यसंग्रहः । विशेषणानु-
पारनेन सविशेषणत्वाभावात् । वाक्यत्वकत्वं तु ‘मघा त्रिचिङ्गन्तव मिति प्रसोत्तरे । अत्र
‘भनग्यस्यापि प्रभाषयानयो’रित्यने वाक्यस्य टे ‘तुनमिदि । अत आहृत्यतापरिभाषितं
लक्षणमाह—एकतिङिति । यत्तु कैयटेन मृदि मृदिनिर्माणीदलक्षणं देयतेति दोषारणेन

एकतिङ् वाक्यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । ब्रूहि ब्रूहि ।

समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः ॥ ११ ॥

‘समानवाक्ये’ इति प्रकृत्य निघातयुष्मदस्मदादेशाः वक्तव्याः । किं प्रयोजनम् ? नानावाक्येषु मा भूवन्निघातादय इति । अयं दण्डो हरानेन । श्रोदन एव तव भविष्यति । श्रोदनं एव मम भविष्यति ।

योगे प्रतिषेधश्चादिभिः ॥ १२ ॥

चादिभिर्योगे प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्रामस्तव च स्वं मम च स्वं ।

किमर्थमिदमुच्यते । यथान्यासमेव चादिभिर्योगे प्रतिषेध उच्यते* ॥ इद-

प्र० वचनो न तु संख्यावाची । बहुव्रीहिश्चायम् । ब्रूहि ब्रूहीति । ब्रूहि ब्रूहि देवदत्तेत्यत्र वाक्यत्वादामन्त्रितनिघात सिद्धयति ।

उ०-इत्याद्यथातम्, तत्र, पूर्वलक्षणेनैव सिद्धे । हि प्रयोगस्य भाष्ये व्यर्थत्वापत्तेः । एतेन पूर्व-
लक्षणे एकवाक्यविशेषाद्वाकारेणैकवचनविशेषाद्योचनार्थमिदं लक्षणान्तरमुक्तमित्यष्टमे कैयटोक्त-
मपास्तम् । पद्यस्यऽमेऽमे इत्यादी पूर्वकपाय द्विवेद्यान्तरपदत्वमप्यस्ति, एवञ्च ब्रूहि ब्रूहीत्यत्र
कथमेकतिङ् इत्य तपाप्येकानुपूर्वीकतिङ्गन्तवत्समुदायो वाक्यमित्यर्थः । बहुव्रीहिसमासात् । तेन
पञ्चतीत्येतन्मात्रस्य न वाक्यत्वम् । एतल्लक्षणानुसारेणैवाऽतिङ् इति प्रत्याख्यातमित्यभ्यत् ।
अत एव भगवतीकतिङ्वाक्यमित्यत्र कदाप्यो वाक्यदो वा नोक्तः, मित्रविपयावात् । एक-
विपयावे दि सोऽयस्य एकस्य स्यात् । दयते हि भगवन्स्तथा दीही । तस्मादाद्यलक्षण
वाक्यस्य टरित्यतच्छालोकाभाधारणम् । अत एव ‘एव पदय ए देवदत्ते’त्यादी प्लुतो
भवत्ययः । एकतिङ्गित्येतन्मात्रोक्ती तत्रापीदमेवेति श्रमः स्वास्तर्धमिदम् । समानवाक्ये
इत्येतद्विषयः, एषिन् प्लुतविषयः वैकतिङ्गिति । अत एव ब्रूहि ब्रूहीत्युदाहरणसङ्गतिः । अत एव
‘तिङ्गतिङ्’ इति सूत्रे भाष्ये ‘समानवाक्याधिकारादितिङ्गहणानर्थक्य’मिति शार्ङ्गि-
क्यावगमसरे ‘न च समानवाक्ये द्वे तिङ्गन्ते स्त’ इत्युक्तम् । तेनैकतिङ्गिति बहुव्रीहिरिति
च सूचितम् । एतल्लक्षणमर्थोऽमेऽत्र भाष्येऽपीत्यनुपपत्तमेव स्पृष्टीमविषयसीत्याहुः ।

समानवाक्ये इति । समानवाक्य एकपर्यायः । एवविधलक्षणलक्षिते एकवाक्ये इत्यर्थः ।

चादिभिर्योगे इति । ‘न कथाहे तिसूत्र समानवाक्ये इत्यर्थः सुवर्णो नेत्यर्थः इति कश्चित् ।

तत्र, ‘यथाग्रास एव चादिभि’रित्युपारमाभ्याऽसङ्गते । किं च तव मने मित्रवाक्येऽपि निषेध-
प्रवृत्तिरप्यस्य परम वाक्यम् । तत्रादेनप्राप्यमात्रेण निषेधस्यैव धीयर्थात् । तस्मादुपमाया
देनाप्रतिषेध इत्येवार्थः ॥ किमर्थमिदमिति । इदं—प्रतिषेधवचनमागच्छात साध्यवेत्यादि-

मद्यापूर्वं क्रियते वाक्यसंज्ञा, समानवाक्याधिकाश्च । तद्वद्देष्टव्यं विजानीयात् सर्वमेतद्विकल्पत इति । तदाचार्यः सुहृद्मूत्वान्वाचष्टे 'चादिभिर्योगे यथान्यासमेव भवती'ति ।

सा चावश्यं वाक्यसंज्ञा वक्तव्या, समानवाक्याधिकाश्च वक्तव्यः ।

समर्थनिघाते हि समानाधिकरणयुक्तयुक्तेषूपसंख्यानम-
समर्थत्वात् ॥ १३ ॥

समर्थनिघाते हि ['सति] समानाधिकरणयुक्तयुक्तेषूपसंख्यानं कर्तव्यं स्यात् ॥ समानाधिकरणे—पटवे ते दास्यामि । मृदवे ते दास्यामि । समानाधिकरणे ॥ युक्तयुक्ते—नद्यास्तिष्ठति फूले । वृक्षस्य लम्पते शखा । शालीना

प्र०— समर्थनिघाते हीति । निघात उपलक्षणम् । तेन युष्मदस्मदादेशा अपि गृह्यन्ते । पटवे ते इति । अत्र 'समानाधिकरणमसमर्थवद्भवती'ति वाचनिकसामर्थ्यमिति,

उ०—वाक्यलक्षणं च किमर्थमिति प्रश्नः । अत एवोत्तरग्रन्थे वाक्यसंज्ञेत्युक्तिः संगच्छते । वाक्य-
संज्ञेति । 'एकतिष्ठित्वेपि । तद्वद्देष्टव्यमिति । इदमसमर्थेऽप्राप्तावपूर्वविधायकमिव चादि-
योतेऽपि तदुपवाद्दतयाऽपूर्वविधायकम्, न त्वधिकार इति आम्बेतद्भ्रमनिवारणापेक्षमवाक्यात्-
मित्यर्थः । 'न यवाद्दे'त्यारम्भसामर्थ्यान्निमित्तमवाक्ययानतारपर्यम् । एवमेकतिष्ठति वाक्य-
लक्षणस्यैवोक्ती शाले सवर्ध 'वाक्यस्य हे रित्यादावपीदमेव वाक्यलक्षणमिति आम्बेतत् प्रतीद-
मपि वाक्यलक्षणं शास्त्र आधीयत इत्यम्बाक्यानायाऽऽद्यं लक्षणम् । 'समानवाक्ये' इत्यग्रेक-
तिष्ठित्वेपि उदाहरणेन आम्बग्राह्यस्याभयणं सूचितम् । 'चादिभिर्योगे' इत्याद्यप्युपलक्षणम् ।
एतच्च 'इदमथाऽपूर्वं' क्रियते वाक्यसंज्ञा समानवाक्याधिकारश्च तद्वद्देष्टव्यमित्यनेन सूचितम् ।
इयं यद् इय क्रियते तद्वद्देष्टव्यमित्यर्थस्य स्वरसतः प्रतीतेरित्यलम् । निकल्पते—इत्यस्य
मामोतीत्यर्थः । एयं च 'समानवाक्ये' इत्यधिकारपरम् । एकतिष्ठित्वेव चात्र वाक्यपदार्थः ।
आपलक्षणेनाऽयं दण्डो हराज्जेनेत्यस्यापि वाक्यत्वात्तत्र निघातापत्तिः । अयं दण्डोऽस्तीत्य-
स्यापि अनेनेत्येतदयं परिच्छेदद्वारा हरति क्रियाविशेषणत्वाद् । 'यचीदने' तय भविष्यतीत्यत्र
हेतुहेतुमद्भावेनाम्बवाक्यजनक्रिया प्रति तस्य विशेषणत्वादावप्यस्यमिति भावः । सा प्यारय-
मिति । वाक्यसंज्ञाफलमयं दण्डो हराज्जेनेत्युक्तम् ।

समानवाक्याधिकारफलमाह भाष्ये—समर्थनिघाते हीति । 'निघाते' इत्युभवा 'पटवे
ते' इत्युदाहरणमनुपपन्नमत आह—उपलक्षणमिति । कायं न रयादिति । तिष्ठति एवञ्च
इत्यादी निघातो न रयात्, 'शालीनां ते' इत्यादी युष्मदाद्यादेशाश्च न रयादित्यर्थः ॥ नद्या-
ययातं सविशेषणमिति वाक्यलक्षणं 'नद्यास्तिष्ठति फूले' इत्यादी आस्तीति कथमत्र निघात

त ओदनं ददामि । शालीनां म ओदनं ददाति । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? 'असमर्थत्वात्' ।

राजगवीक्षीरे द्विसमासप्रसङ्गो द्विपट्टीभावात् ॥ १४ ॥

राजगवीक्षीरे* द्विसमासप्रसङ्गः । किं कारणम् ? 'द्विपट्टीभावात्' । द्वे द्वय पट्टयौ—राज्ञो गोः क्षीरमिति ।

किमुच्यते 'द्विसमासप्रसङ्ग' इति, यावता सुप्सुपेति* वर्तते । द्विसमास-प्रसङ्ग इति नैवं विज्ञायते द्वयोः सुवन्तयोः समासप्रसङ्गो द्विसमासप्रसङ्ग इति । कथं तर्हि ? द्विप्रकारस्य समासस्य प्रसङ्गो द्विसमासप्रसङ्ग इति । राज-गोक्षीरमित्यपि प्राप्नोति, न चैवं भवितव्यम् । भवितव्यं च यदैतद्वाक्यं भवति

प्र०—असति समानवाक्याधिकारे युष्मदस्मदादेशो न स्यात् । युक्तयुक्तेऽपि साक्षात् सामर्थ्याऽभावात्कार्यं न स्यात् । 'नद्या' इत्यादि कारकविशेषणं विधेयम् ।

राजगवीक्षीरे इति । राज्ञो या गौस्तस्याः क्षीरमित्येतस्मिन्नर्थे राजगोक्षीरमित्यपि प्राप्नोति ॥ किमुच्यते इति । द्वयोः पष्ठवन्तयोः समासप्रसङ्ग इत्यर्थे* मत्वा पर्यनुयुङ्क्ते । सुप्सुपेति । संख्याया विनक्षितत्वात्समुदायस्य चाऽसुगन्धत्वात्तस्मिन् समासप्रसङ्ग इत्यर्थः । इतरोऽभिप्रायं प्रकाशयति—नैवमिति । द्वयोः समासयोः समाहारो द्वि-समासं 'पात्रादिभ्यः प्रतिपेध' इति स्त्रीत्वाऽभावः । अमुमेवार्थं शब्दान्तरेण व्यक्ती-करोति—द्विप्रकारस्येति । एकस्मिन्नेवार्थे कदाचिद्वाजगवीक्षीरं कदाचिद्वाजगोक्षीरमिति प्राप्नोतीत्यर्थः । भवितव्यं चेति । अर्थान्तर इत्यर्थः । तथा च गवावच्छिन्नं क्षीरं राज-स्वामिकमिति प्रतीयते । गौस्तु राजविशिष्टा ॥ प्रतीयते ।

उ०—इत्यत आह—नद्या इत्यादीति । तथा च 'सकारकविशेषणमाध्यात'मिति लक्षणेन न दोष इति भावः । परतुत एकतिङ्गिति लक्षणेनात्र न दोष इति बोध्यम् । एवं च तत्प्रकरणे समर्थपरिभाषोपस्थितेः कलाऽभावेनैकार्थ्यभावसामर्थ्यग्रहणे न कश्चिदोष इति तात्पर्यम् ।

अर्थभेदेन समासद्वयस्येष्टत्वात्कथमापत्तिरत आह—राज्ञो येति । अर्थविशेषे आपत्ति-रिति भावः । इयमप्यापत्तिः सर्वपक्षेऽपि बोध्यम् । द्वौ समासावित्यर्थोऽप्रकानुपपत्तिरत आह—द्वयोरिति । उक्तार्थे स्त्रीत्वान्तेरयमेवार्थ इति भावः ॥ ननु संख्याविज्ञायां यामपि समुदायस्यैकत्वदस्येव प्रसङ्गोऽत आह—समुदायस्येति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषादेरर्थः ।

अमुमेवेति । द्वेषितु—द्विप्रकारः समासो द्विसमास इति शाकपायिशादित्वागम्यम-पक्षोपि समासे भाष्यतात्पर्यम् । एवं च पात्रादित्वं न कल्प्यमित्याहुः । अर्थान्तरे तस्यापीष्टा-त्वदित्यपि प्राप्नोतीत्यसंगतमित्यत आह—एकस्मिन्निति ।

* गोरवदितलुकि ५. ४. ६२; टिड्ढाणत्र ह्यसब्दस्त्वान्त्वोपठकठञ्कञ्कारप ४. १. १५.

† मुरामन्त्रिते पराद्वयत्वदे; सह सुपा २. १. २; ४.

गोः क्षीरं, गोक्षीरम्, राज्ञो गोक्षीरं राजगोक्षीरमिति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति राज्ञो गोः क्षीरमिति, तदा न भवितव्यम्, तदा च प्राप्नोति । तदा कस्मान्न भवति ?

सिद्धं तु राजविशिष्टाया गोः क्षीरेण सामर्थ्यात् ॥ १५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? राजविशिष्टाया गोः क्षीरेण सह समासो भवति, न केवलायाः । किं वक्तव्यमेतत् ? न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते ? यथैवायं गवि यतते, न क्षीरमात्रेण सन्तोषं करोति, एवं राजन्यपि यतते, राज्ञो या गौस्तस्य यक्षीरमिति ।

नैव वा पुनरत्र गो राजानमपेक्षमाणायाः क्षीरेण सह समासः प्राप्नोति । किं कारणम् ? असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् ? सापेक्षसमर्थं भवतीति । कथं तर्हि गोः क्षीरमपेक्षमाणाया राज्ञा सह समासो भवति ? प्रधानमत्र तदा गौर्भवति, भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः ।

अथ किमर्थं पदविधौ समर्थाधिकारः क्रियते ?

प्र०- राजविशिष्टाया इति । ततश्च गोः पूर्व, राज्ञा, सम्यन्धः पश्चात्क्षीरेणेत्यर्थः । नैव वेति । सत्यपि गोहमाभ्यां सम्यन्धे सापेक्षमसमर्थं भवतीति असामर्थ्याद् गोः क्षीरेण समासो न भवति, राज्ञा तु भवति, राजापेक्षया गोः प्राधान्यात् । एतदुक्तं भवति— 'महत्कष्टं भ्रित्' इत्यत्रैवास्मार्थस्य विचरितत्वात् पुनश्चोदनीयं 'राजगोक्षीरे द्वि- समासप्रसङ्गः' इति ।

समर्थाधिकार इति । पदार्थसामान्यात्परिभाषाप्यधिकारशब्देनोक्ता । विनियोगो, अधिकारः । स च परिभाषाप्यप्यस्ति । तथा च कुबोः = कःपौ चेत्यत्र

उ०- गोः पूर्वमिति । येन प्रमेण संबन्धस्तत्क्रमेणैव, समाससामर्थ्यमिति निमित्तं भावः । पुनः पदसंबन्धमङ्गीकृत्यापि भाष्ये—नैव वेति, परिहारान्तरमित्याह—सत्यपीति । सापेक्षमुप- सर्जनमसमर्थमित्याह—परिहारभेदमुपलक्षित्याह—एतदुक्तमिति । महत्कष्टं भ्रित् इत्यत्रेति । 'रात्रगवाक्षपुहवा' इत्यत्र केचपि बोध्यम् । न च 'देन विधि' रित्यत्र 'परम- गावर्पायण' इत्यादौ परमगावर्धेति समासकदेशगावर्धेति शब्दात् पशुक्रियाभ्योक्तसङ्गता स्यात्, गावर्धस्य परमसापेक्षत्वादिति भाष्यम् । तत्रैकोपस्थितिविषयत्वेनेतरसाध्यद्वारूपसापेक्षत्वाभावात् । 'सविद्येयानां वृत्तिर्न' इत्यत्र सविद्येयानामप्याद्याहृद्याहृद्यविद्येयवत्त्वमेवेति न दोषः ।

विनियोगः—आप्तान्दो कश्चित्ति ।

पदविधौ समर्थवचनं वर्णाश्रये शास्त्रे आनन्तर्यविज्ञानात् ॥१६॥

पदविधौ समर्थाधिकारः कियते, वर्णाश्रये शास्त्रे आनन्तर्यमात्रे कार्यं यथा विज्ञायेतेति । 'तिष्ठतु दध्यशान* त्वं शाकेन', 'तिष्ठतु कुमारी च्छत्रं हर देवदत्ते'ति ।

समर्थाधिकारस्य विधेयसामानाधिकरण्यान्निर्देशानर्थक्यम् ॥१७॥

समर्थाधिकारोऽयं विधेयेन समानाधिकरणः । किं च विधेयम् ? समासः । यावद् द्रूयात् 'समर्थः समास' इति, तावत् 'समर्थः पदविधि'रिति । न च 'राजपुरुष' इत्येतस्यामवस्थायां समर्थाधिकारेण किञ्चिदपि शक्यं प्रवर्तयितुं निवर्तयितुं वा । समर्थाधिकारस्य विधेयसामानाधिकरण्यान्निर्देशोऽनर्थकः ।

• प्र०-वक्ष्यते—'अधिकारो नाम त्रिप्रकारः' इति । अत्र पदग्रहणस्याक्षेपः । 'समर्थो विधि'रित्येव वक्तव्यम् ।

आनन्तर्यमात्र इति । विनापि सामर्थ्येनेत्यर्थः । तिष्ठतु कुमारी च्छत्रमिति । 'दीपा'दिति नित्यस्तुम्भवति । यस्तु 'पदान्ताद्धे'ति विकल्पितः ॥ पदविधित्वादसामर्थ्यं न भवतीत्याहुः ॥ अन्ये तु पदाद्वेत्येव दीर्घेण पदे विरोध्यमाणे लब्धे तदन्तत्वेऽन्त-ग्रहणात्पदात्तुको विप्रकर्षो विज्ञायते—पदान्तस्य दीर्घस्य तुम्भवति, न तु दीर्घान्तस्य पदस्येति, पदविधित्वाऽभावादसत्यपि सामर्थ्यं वा तुम्भवतीत्याहुः ।

समर्थाधिकारस्येति । 'विधि'शब्द इह कर्मसाधन एव उपात्तः, तस्य पद-सम्बन्धी समासादिरर्थो वाच्यः । तत्समानाधिकरणं च समर्थ इत्युपात्तम् । तत्र असमर्थानां पदानां समासस्यानिवर्तितत्वात्समर्थवचनेन न किञ्चित्कृत्यमित्यर्थः । तथा हि—समर्थानां यः समासः स समर्थ एव । योऽप्यसमर्थानां 'भार्या राज्ञः पुरुषो देव-दत्तस्ये'त्यादौ सोऽपि नियमाऽभावाभिर्धृत्त एव । तस्यासमर्थस्यापि अनेन समर्थवचनेन न किञ्चित्क्रियते । निष्पन्नत्वाद्गुणान्तरेण साधुत्वव्यवस्थापनाय । अकिञ्चित्पुर्णा-मित्यादौऽप्यसमर्थो नञ्समासः परिगणनेन निरस्त इति वदर्थमप्येवम भवति ।

उ०- नित्यस्तुगिति । भवति पदग्रहणेऽपि समर्थपरिमाणोपस्थितौ प्रकृते तु प्रत्यादिति भावः । इत्यादुरिति । अत्रादचिरीं त्वेकार्थीभावस्यैवात्र सामर्थ्यस्य ग्रहणमिति पदे कुमारी छादपतीत्यत्राऽसमाये न स्यादिति ॥ अन्ये त्यति । तुम्बिचारवत्प्रहणं साध्यात्पदोद्देश्यक-विषायेव समर्थपरिमाणप्रवृत्तिरित्यर्थबोधनद्वारा प्रकृते तत्प्रवृत्तिबाधनार्थमिति भावः । एव-मप्यत्राऽपि पदात्प्रहणेऽप्युक्तम् ।

कर्मसाधन इति । भावसाधने तु समासाद्यसंग्रहः स्थान्, तद्विधिमिः पदकर्म-विधानाऽभावादित्याहुः ॥ मन्वसमर्थानां समासनिवृत्तिरेव तत्प्रत्ययत आह—सत्येति । न हि

सिद्धं तु समर्थानामिति वचनात् ॥ १८ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'समर्थानां पदानां विविधवती'ति वक्तव्यम् ॥
एवमपि द्व्येकयोर्न प्राप्नोति† ।

एकशेषनिर्देशाद्वा ॥ १९ ॥

अथवैकशेषनिर्देशोऽयम् । समर्थस्य च समर्थयोश्च समर्थानां च सम-
र्थानामिति ॥ एवमपि षट्प्रभृतीनामेव प्राप्नोति, षट्प्रभृतिषु ह्येकशेषः परिसमा-
प्यते । नैष दोषः । 'प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टे'ति द्व्येकयोरपि भविष्यति ।
एवमपि विविधवतीनां न प्राप्नोति—समर्थान्समर्थे पदात्पद इति ।

प्र०— सिद्धं स्थितिः । वचनाद्व्याख्यानादित्यर्थः । समर्थपदसम्बन्धित्वात्पदविधिरूप-
चारात्समर्थशब्देनोच्यते । इतरस्तु पाठोऽयमिति मत्वाह—एवमपीति । यथा 'पशुना
यजेते'ति गुणेषु संख्या विवक्ष्यते तथेहापि षट्त्वस्य विवक्षितत्वात् । प्रत्येकमिति ।
आश्रितसंख्याविशेषाणां कृतैकशेषाणां पुनरेकशेषकरणसामर्थ्यात् ।

एवमपीति । सर्वमेतद्वाचनिकमिति मत्वा पुनः पर्यनुयुक्ते । समर्थादिति ।

उ०—समासनिष्ठसामर्थ्यबोधकेन स निवर्तयितुं शक्य इति भावः । ननु तस्य साधुत्वनिवृत्तिरेव
सफलमत आह—लक्षणांतरेणेति । य एव लक्षणांतरेणैः प्राप्तसाधुत्वस्य समासादेर्लक्षित-
सामर्थ्याऽभाववतोऽसाधुत्वमनेन बोध्यते इति न दोष इति वाच्यम् । प्रकारान्तरेणैव सार्धस्य-
संभवेन जातस्याऽसाधुत्वसंपादनापेक्षया समासाद्यप्राप्त्युपपादनस्यैवोचितत्वादिति भावः ।

गुणेष्विति । ननु पदोद्देशेन विधीयमानस्य समर्थेषु नियमनार्थमिदं शास्त्रमिति ग्रहं
संमार्ष्टीतिबुद्देदवगततया संख्याया अविवक्षैव स्यादिति चेन्न । 'यूपांतिष्ठन्ति' 'भस्मीनाद-
धीते'तिबुद्देदवत्वेऽपि एकवचनेनैव प्रयोगोपपत्तौ बहुवचनकरणेन बहुत्वसंख्याविवक्षेति
तात्पर्यम् । मूले तु संख्याविवक्षामात्रे दृष्टान्त उक्त इति ध्येयम् ॥ 'एवमपि द्व्येकयोर्न
प्राप्नोति'युत्तरं भाष्ये—'शब्दसंस्कारार्थमेव बहुत्वविवक्षाया कृतं बहुवचनं, तस्य कार्या-
नन्वपितयाऽविवक्षित'मिति समाधानं श्रुतिम् । अन्यैकशेषनिर्देशादेति वाच्यत्वात्संगतिः ।

षट्प्रभृतीनामिति । अपिप्रलब्धिकरणव्यापानाधयणात् । आश्रितसंख्येति । अथ-
पेक्षमप्यनागतानामेव पक्षां पदानामेकशेषः कृतः स्यादिति भावः । एवं चैकमेवेदमेकाशक्तिर-
बहुत्वविवक्षितानुपस्थापयतीति तात्पर्यम् ॥ ननु पदविधिरिति समासः, सत्र विशेषानव-
गमात्पदावपदे इत्यसङ्गतमत आह—सर्वमिति । अन्यथा राजपुत्रवादिषुसंख्याविशेषात्प-
दवगतिः स्यादिति पूर्वोक्तमप्यनुपपन्नं स्यादिति पदविधिरिति त्यक्त्वा पदानामित्येव वाच-

† प्राप्नोतीत्युत्तरं—'शब्दसंस्कारार्थमेव बहुत्वविवक्षा कृतं बहुवचनं, तस्य कार्यानन्वयितयाऽ-
विवक्षित'मिति समाधानं श्रुतिमिति नाशेयः ।

एवं तर्हि समर्थपदयोरयं विधिशब्देन सर्वविभक्त्यन्तः समासः—समर्थस्य विधिः समर्थविधिः, समर्थयोर्विधिः समर्थविधिः, समर्थानां विधिः समर्थविधिः, समर्थाद्विधिः समर्थविधिः, समर्थे विधिः समर्थविधिः । पदस्य विधिः पदविधिः, पदयोर्विधिः पदविधिः, पदानां विधिः पदविधिः, पदाद्विधिः पदविधिः, पदे विधिः पदविधिः । समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधयः । पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधयः । समर्थविधयश्च पदविधयश्च समर्थः पदविधिः । पूर्वः समास उत्तरपदलोपी, यादृच्छिकी च विभक्तिः ।

समानाधिकरणेषूपसंख्यानमसमर्थत्वात् ॥ २० ॥

समानाधिकरणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । वीरः पुरुषो वीरपुरुषः* । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? असमर्थत्वात् । कथमसमर्थम् ?

प्र०—‘तिङ्ङितिङ्’ इत्यादौ । समर्थ इति । यथा ‘कुत्सने च सुप्यगोत्रादा’विति ॥ पूर्वः समास उत्तरपदलोपीति । गतार्थत्वाद्विधिशब्दस्याऽप्रयोग इत्यर्थः । समर्थपदाश्रयत्वाद्विधिरिव समर्थशब्देनोच्यत इत्यर्थः । सम्यन्धसामान्यवचनपठ्यन्तस्य च पदशब्दस्य विधिशब्देन समासे विभक्त्यन्तरार्थोऽप्यन्तर्भवतीति सर्वं सूत्रेणैव सिद्ध्यति । यादृच्छिकी विभक्तिरिति । भेदाऽभेदविवक्षासंभवे सति यदृच्छया अभेदविवक्षाभासित्य प्रथमया निर्देशः कृत् इत्यर्थः ।

समानाधिकरणेऽपि । केचिदाचार्या द्रव्यं पदार्थं प्रतिपन्नाः, केचिदाकृतिम् । गुणशब्देनाऽप्याकृतिरुच्यते । यथा—‘यस्य गुणस्य भावा’दिति ।

उ०—निकृतिमिति भावः ॥ तिङ्ङितिङ् इति निघातादिप्रकरणेऽपि समर्थपरिभाषोपतिष्ठत इति मतेनेदम् । तद्विधिविधौ प्रातिपदिकादित्यस्योपलक्षणमेतत् । [भाष्ये] असमोसमासकलं—सद्विधितार्थोत्तरपदेति ॥ समर्थविधयः पदविधयश्चेति । सूत्रे जात्यामिप्रायेणैकवचनम् । सूत्रे ‘समर्थ’ इत्यस्य भिन्नपदवाक्याकृतिपादिवदुत्तरपदलोपाऽसंभवादाह—गतार्थेति । संबन्धेति । विधिशब्दस्य कर्मसाधनत्वाच्छेषपठ्यन्तेन समास इति भावः । अन्तर्भवतीति । सर्वस्यापि विभक्त्यर्थस्य संवन्धवानपाद्यादित्यर्थः ॥ नन्वेवमपि लक्षणामनङ्गीकृत्य स्पष्टप्रतिपत्तये पठ्येवोचितेत्यतो भाष्ये ठकं—यादृच्छिकीति । तदभिप्रायमाह—भेदेति । लक्षणयाऽभेदविवक्षा भव्यया भेदविवक्षेत्यर्थः । सर्वविभक्तिना यौगपद्येन प्रयोगाऽसंभवादिति भावः ।

प्रतिपन्नाः—सर्वशब्दवाच्यत्वेन गृहीतवन्तः । ‘अत्र द्रव्यशब्देन प्रवृत्तिनिमित्ताभ्य उच्यते । अत एव रूपादिशब्दसंग्रहः । आकृतिमिति । आकृतिशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तमुच्यते ॥

द्रव्यं पदार्थ इति चेत् ॥ २१ ॥

यदि द्रव्यं पदार्थः, न भवति तदा सामर्थ्यम् । ['भेदाऽभावात्' ।]
अथ हि गुणः पदार्थः, भवति तदा सामर्थ्यम् । अन्यो हि वीरत्वं गुणः,
अन्यो हि पुरुषत्वम् ।

नान्यत्वमस्तीतीयता सामर्थ्यं भवति । अन्यो हि देवदत्तो गोम्यश्चाऽ-
श्वेग्यश्च, न च तस्यैतावता सामर्थ्यं भवति । को वा विशेषो यद् गुणे पदार्थे
सामर्थ्यं स्याद् द्रव्ये च न स्यात् ? एष विशेषः । एकं तयोरधिकरणम्, अन्यश्च
वीरत्वं गुणः, अन्यः पुरुषत्वम् ।

द्रव्यपदार्थिकस्यापि तर्हि गुणभेदात्सामर्थ्यं भविष्यति । अशक्यो द्रव्य-

प्र०-

'संसर्गिभेदकं यद्यसंश्लेषापरं प्रतीयते ।

गुणत्वं परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्र उदाहृतम्' ॥

इति गुणलक्षणयोगात् । तत्र द्रव्ये पदार्थे 'वीरः पुरुष' इत्येताभ्यां द्रव्यमेकम-
भिधीयते न तु वीरत्वं पुरुषत्वं च । तत्र भेदाऽभावे भेदाधिष्ठानस्य संसर्गस्येहाऽ-
संभवादसति सामर्थ्यं समाप्तो न प्राप्नोतीति वचनम् ॥ अथ हि गुण इति । वीरत्वं
पुरुषत्वं चैकव्यक्तिगतमेताभ्यामभिधीयते इति भेदपूर्वकः संसर्गोऽस्तीति भावः ।

नान्यत्वमिति । उपकारविवक्षायां सामर्थ्यम्, नान्यत्वमात्रेणेत्यर्थः । एकं
तयोरिति । ततस्तद् द्वारेणाऽस्ति विशेषणविशेष्यभावः ।

द्रव्यपदार्थिकस्यापीति । एकमपि द्रव्यं भिन्नगुणसंसर्गाद्भेदकार्यं लभतं ।
अशक्य इति । भेदेहेतोर्विद्यमानस्यापि गुणस्य शब्देनाऽवाच्यत्वादित्यर्थः । ननु

उ०-नग्वेधं भाष्ये-अथमथ हि गुण इत्युक्तमत आह-गुणशब्देनेति ॥ संसर्गिभेदकमिति ।
संसर्गिण इतरभेदानुमापकमित्यर्थः । संश्लेषापरमिति । स्वविषयवाक्तिप्रज्ञे स्वाश्रयोप-
स्थापकाररूपसंश्लेषापरपरिहार्यर्थः । स्वावच्छिन्नत्वेन सखलस्यवस्तुपस्थापकत्वस्यापारमर्शित्यर्थः
वा ॥ इत्येताभ्यामिति । पदद्वयेन द्रव्यद्रव्यविशेषपरयोपस्थितिरित्यर्थः । भेदाधिष्ठानस्येति ।
अग्न्या घटो घट इत्यपि स्यादिति भावः । पदार्थानां परस्परं विशेषावशिष्टेणमावरूपसंसर्गे
एव हि सामर्थ्यमिति सात्वयम् ॥ एकव्यक्तिगतमिति । तत्तद्विशेषणवर्तितादयेन भेदाद्ययो
विशेष्यविशेषणमावरूपसंसर्गोऽस्तीति भावः । विशेषणत्वादि संव्यभिचयतमेवेत्यत्र तु न
मानमिति सात्वयम् ॥ उपनरंरिति । विशेष्यविशेषणमायेनाऽन्वयरूपोपकारित्यर्थः । अग्न्या
देवदत्ताश्वयोरपि कर्मधारयप्रयोजकं सामर्थ्यं स्यादिति भावः ॥ भेदकार्यम्-परस्परविशेषण-
विशेष्यभावरूपम् । द्रव्यस्येति । एवं च सम्यग्मानगुणजन्यभेदादाय विशेषणविशेष्यमावर-
ण्यभिमानः ॥ नग्वेधनन्तरत्वेऽभिधीयमानोऽपि स्यादत आह-अनभिधीयति । संनिधिना-

न कचित्सद्भावान्यभावौ न स्तः, उच्यते चेदं समानाधिकरणेनेति, तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते—यत्र साधीयः सामानाधिकरण्यम् । क्व च साधीयः सामानाधिकरण्यम् ? यत्र सर्वं समानं सद्भावान्यभावौ, द्रव्यं च ।

अथवा समानाधिकरणेनेति तत्समानमाश्रीयते यत्समानं भवति न, च भवति । न चैतत्समानं क्वचिदपि न भवति ।

अथवा यावद् गृयात् समानद्रव्येणेति, तावत् समानाधिकरणेनेति । द्रव्यं हि लोके 'अधिकरण'मित्युपचर्यते । तद्यथा,—'एकस्मिन्द्रव्ये व्युदितम्' । 'एकस्मिन्नधिकरणे व्युदित'मिति । तथा व्याकरणे 'विप्रतिपिद्धं चानधिकरणवाचि' [२. ४. १३] इत्यद्रव्यवाचीति गम्यते ।

एवमपीदमवश्यं 'कर्तव्यं 'समानाधिकरणमसमर्थवद्भवती'ति । किं प्रयोजनम् ? सर्पिः कालकम्, यजुः पीतकमित्येवमर्थम्* । यदि 'समानाधिकरणम-

प्र०—समाप्तो भविष्यति । नैतदस्ति । 'समानाधिकरणेन ने'ति प्रतिषेधः प्राप्नोति । विधेः कोऽवकाश इति चेत्—इष्टा तर्हि व्यवस्था न स्यात्, समानाधिकरणोत्तरपदलक्षणञ्च पुंवद्भावः प्रसज्येत । सद्भावादन्यभावाधिति । सत्तान्यत्वे इत्यर्थः ।

न चैतदिति । सत्तायाः सर्वत्र भावाद्व्यभिचाराऽभावाभासौ समानत्वेनाश्रीयते । पूर्वः परिहारः समानत्वमभ्युपगम्य पुनः श्रुत्या प्रकर्षाश्रयेणोक्तः । उत्तरस्तु सर्वसाधारण्यमात्रसत्तायाः समानव्यपदेशं प्रति निमित्तत्वानाश्रयणेनाभिहितः ।

अथयेति । 'अधिकरणशब्दोऽभिधेयावाची'ति पर्यनुयोगो, 'द्रव्यवाची'ति समाधानम् । दर्शनीयाया मातेत्यत्र तु द्रव्यभेदः । अभिधेयस्य तु सत्तायाः समानत्वात्समानत्वं स्यात् । व्युदितमिति । विवादः कृत इत्यर्थः ॥ सर्पिः कालकमिति । इमुसोः

द०—इति । दर्शनीयत्वं मानृत्वं चेत्यर्थः । सत्तान्यत्वे इति । पदार्थव्यभिभावसाधनेन न कर्मधारयः, किन्तु त्वाऽर्थवाचकेन भावसाधनेन पट्टीतत्पुरुष इति भावः ॥ भाष्ये—न क्वचिदिति । तयोः 'केवलं गविरादि'ति भावः । व्यभिचाराभारादिति । एवं च समानाधिकरणपदव्यभिचाराऽस्मात् इति भावः । नासौ समानत्वेनेति । समानव्यवहारनिमित्तत्वेनेत्यर्थः । समानत्वमिति । समानव्यवहारनिमित्तत्वमभ्युपगम्येत्यर्थः ।

'अभिधेयवाचीति । अभिधेयत्ववद्भाष्यमभिधेयशब्देन पदार्थमात्रमुच्यते । द्रव्यवाचीति । 'समानाधिकरणमधिकारवद्भाषी सूत्रे । अभिधेयस्य त्विति । वाच्यस्य त्वित्यर्थः । तत्त्वधर्मो वा, द्रव्यं चेत्यर्थः । तस्य च सत्तायाः समानत्वमस्येव । तापक्षे समानत्वशब्दो मीक्षपर्याय इति भावः ॥ पुनः पूर्वपक्षवति प्रकाशान्तरेण भाष्ये—एवमपीदमिति ॥ कर्मादे-

समर्थवद्भवती'त्युच्यते 'सर्पिष्पीयते' 'यजुष्कियते' इत्यत्र पत्वं न प्राप्नोति ।
श्रधात्वभिहितमित्येवं तत् । एवं च कृत्वा समानाधिकरणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
वीरः पुरुषो वीरपुरुष इति । किं कारणम् ? असमर्थत्वात् ।

न वा वचनप्रामाण्यात् ॥ २२ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् ? 'वचनप्रामाण्यात्' । वचनप्रामाण्यादत्र
समासो भविष्यति । किं वचनप्रामाण्यम् ? 'समानमध्यमध्यमवीराश्चे'ति ।

लुप्ताख्यातेषु च ॥ २३ ॥

लुप्ताख्यातेषु चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । निष्कौशाग्निः निर्वाणसिः ।

लुप्ताख्यातेषु च । किम् ? 'वचनप्रामाण्या'दित्येव । किं वचनप्रामा-
ण्यम् ? 'कुगतिप्रादय' [२. २. १८] इति । अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयो-

प्र०—सामर्थ्य इति पत्वनिवारणार्थं वाचनिकसामर्थ्यमिति 'वीरपुरुष' इति समानाधि-
करणसमासोऽपि न स्यादित्यर्थः । श्रधात्वभिहितमिति । धातुसहचरितः प्रत्ययो
धातुशब्देनोक्तः । तेनाभिहितं कर्मादि यदि भवति तदा सामर्थ्यमेवेत्यर्थः ।

न धेति । वचनसामर्थ्याद्वाचनिकमसामर्थ्यं बाध्यते इत्यर्थः । वीरः पञ्चस्रियादी
तु धात्वभिहितेऽनभिधानाद् बहुलमहणाद्वा समासाऽभावं मन्यते ॥ लुप्ताख्यातेषु
चेति । 'वचनप्रामाण्या'दित्यस्योपजीवनार्थमिदं वातिकम् । आप्यकारस्तु प्रपञ्चार्थ-
मुपसंख्यानं प्रतिविधानं च वाक्यभेदेनाचष्टे । आख्यातशब्देन क्रियापदं क्रान्ताद्यपि
कथ्यते ॥ निष्कौशाग्निरिति । पूर्वपदोत्तरपदयोरसामर्थ्यं मन्यते । क्रियाविषयत्वादुप-

धात्वभिहितत्वमावादाद्—धातुसहचरित इति । 'स्तुक्रमो'रिति सूत्रस्य भावरीत्या त्रिहो-
कर्मादिघोतकत्वे तु यथाधृतमेव भाष्यं सङ्गच्छते । एवं च वीरः पञ्चस्रियादी यद्व्यमानवोप-
पाद्वैव नेति बोध्यम् । अनु वीरपुरुषाद्व्यपन्न कथमित्यत आह—यच्चनेति । समानाधिकरण-
समासप्रकरणे एतद्वचनाऽप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यते इत्यर्थः ॥ अनु वीरः पञ्चस्रियादी धात्वभिहिते
धारिताप्योक्तं ज्ञापकत्वमत आह—वीर इति । बहुलमहणस्याप्यनभिधानमूढकत्वादन-
भिधानादित्येव सारम् ।

वाचिकपाठं पृच्छयैव वाक्यस्य दर्शनेन कथमुपसंख्याने तन्निषेधे च तात्पर्यमत
आह—माप्यकारस्त्विति । वाक्यभेदेनेति । आप्येत्येत्यर्थः । आययातपदस्य तिङ्गते प्रसिद्धे-
राह—आख्यातेति । क्रियाबोधकत्वसाम्येन गौण्या दूरेत्यर्थः ॥ असामर्थ्यं मन्यते इति ।

जनम् । किम् ? सुराजा अतिराजेति । न ब्रूमो 'वृत्ति' सूत्रवचनप्रामाण्या'दिति । किं तर्हि ? चातिकवचनप्रामाण्यादिति । 'सिद्धं तु काङ्क्षतिदुर्गतिवचनात्' 'प्रादयः कार्य' इति ।

तदर्थगतेर्वा ॥ २४ ॥

तदर्थगतेर्वा पुनः सिद्धमेतत् । किमिदं तदर्थगतेरिति ? तस्यार्थस्तदर्थः, तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिस्तदर्थगतेरिति । यस्यार्थस्य कौशाम्या सामर्थ्यं स निसोच्यते । अथवा सोऽर्थस्तदर्थः, तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिस्तदर्थगतेरिति । योऽर्थः कौशाम्या समर्थः स निसोच्यते ।

प्र०—सर्गाणां द्रव्येण संबन्धाऽभावात् । किं तर्हीति । वार्तिककारकवचनस्यापि स्मृति-शास्त्रत्वात्प्रामाण्यमाश्रितमित्यर्थः । तस्यार्थ इति । क्रान्तशब्दस्य योऽर्थः संप्रतीयते निःशब्देन क्रियाविषयेण तस्याऽर्थस्य सामर्थ्यादाक्षिप्तत्वात्तद् द्वारेण पूर्वपदोत्तरपदयोः सामर्थ्यादित्यर्थः । सोऽर्थ इति । निस एवायं वृत्तिविषये क्रान्तलक्षणोऽर्थ इति प्रदर्शयति ।

उ०—साक्षाद्व्यवसायाभावेनेत्यर्थः । भाष्ये—सुराजा अतिराजेति । बुभुक्षुलमाकडार इत्यादेरप्युप-लक्षणम् । एतेन 'प्रादय' इति बहुवचनं ज्ञापकमित्यपास्तम् ।

वृत्तिसूत्रेति । वार्तिकेऽपि सूत्रलक्षणसम्बन्धेनार्थेन च सूत्रवचनप्राप्त्या पाणिनि-सूत्राणां वृत्तिसंज्ञावादादितिकानां तदभावाच्च तयोर्वैयर्थ्यबोधनायेदम् । वृत्तिपुत्रं सूत्रं वृत्ति-सूत्रमित्यर्थः । वृत्तिः सूत्रेति पाठः, तदा सूत्रप्रामाण्यादवृत्तिरिति न प्रमः, किं तर्हि वार्तिकप्रामाण्यादिति । यथा 'अनेकमन्वपदार्थे' इति शास्त्रबलाद्ब्रह्महीनत्वमन्वपदार्थान्त-र्भावेनैकाधीनत्वस्तथा प्रकृते 'कार्ये' इति । वार्तिकबलात्तदर्थोऽन्तर्भाव इति भावः । स्मृति-शास्त्रत्वादिति । भगवत्शास्त्रीयवार्तिकवचनास्मदीयं वार्तिकं व्याख्यानमेवेति भावः । न च वचनेत्यस्यापि वार्तिकत्वाद्वास्तविककृता स्वीयवचनः कथं प्रमाणत्वेनाभयणमिति भाष्ये 'वार्तिके'-त्याप्युपपन्नमिति वाच्यम् । भगवोऽयं वार्तिककारो वार्तिककारान्तरीयेतद्वचनं प्रमाणात्तर-त्वेनाभयणीयदोषात् ।

नवम्यशब्दस्यार्थोऽभ्येन कथं वक्तव्य इति 'निसोच्यत' इत्यसङ्गतमत आह—संप्रती-यते इति । एवं च 'निसोच्यत' इत्यस्य क्रियाविषयनिसर्धेनाक्षिप्यत इत्यर्थ इति भावः । तदाह—निःशब्देनेति । ननु शस्त्रभावे कथं प्रतीतिरत आह—आक्षिप्तत्वादिति । भाष्ये-तस्यार्थ इति । क्रान्तशब्दस्यार्थ इत्यर्थः । तत्राभ्यशब्दार्थस्याभ्येन शस्त्रया बोधनासंभवात् 'उच्यत' इत्यस्याक्षिप्यत इत्यर्थ इति भावः । आक्षिप्तस्यापि शाब्देऽभ्यपबोधे भानं भवतीति भावः । तदसहमान आह—अथवा सोऽर्थ इति । तदाह—निस एवेति ॥ तत्र संशयविषयं

१—'वृत्तिसूत्रम्' पाणिनीयशास्त्रस्य नामान्तरम् । (व्या० शा० इति० भा० १ पृ० २१२)

† २. २. १८ पा० ३; ४.

अथ यत्र बहुना समासप्रसङ्गः किं यत्र द्वयोर्द्वयोः समासो भवति, ग्राहो-
स्विदविशेषेण । कश्चात्र विशेषः ?

समासो द्वयोर्द्वयोश्चेद् द्वन्द्वेऽनेकग्रहणम् ॥ २५ ॥

समासो द्वयोर्द्वयोश्चेद् द्वन्द्वेऽनेकग्रहणं कर्तव्यम् । 'चार्ये द्वन्द्वः' [२.२.२६]
'अनेक'मिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—'प्रश्नन्यग्रोधस्तदिरपलाशः' इति ।

नैव दोषः । अत्रापि द्वयोर्द्वयोः समासो भविष्यति ।

द्वयोर्द्वयोः समास इति चेन्न बहुषु द्वित्वाभावात् ॥ २६ ॥

द्वयोर्द्वयोः समास इति चेत् तत्र । किं कारणम् ? 'बहुषु द्वित्वाभावात्' ।
न बहुषु द्वित्वमस्ति ।

प्र०— 'अथ यत्रेति । यत्र निदिष्टे पूर्वपदोत्तरपदे लपात्ते यथा 'द्वितीयाश्रिते'ति, तत्र
नास्ति बहुना प्रसङ्गः । यत्र तु विशेषो नोपात्तः, 'अनेकमन्यपदार्थे' 'चार्ये द्वन्द्वः' इति
तत्र सन्देहः । यदि सुप्सुपेति वर्तते ततो विवक्षितत्वात्सरयाया द्वयोर्द्वयोः समासेन
भविष्यत्यम्, अथ निश्चितं ततो यानतामन्यपदार्थं चार्यं वा वृत्तिमावता भाव्यम् ॥
तन्वनेरुपग्रहणाद्बहुनामपि भाव्यम्, अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । नैतदस्ति । अनेकग्रहण-
मुपसर्जनसङ्गार्थं स्वाश्रितगुरित्यादौ हत्वार्थम् । यदा त्वेकविभक्तिरनेनोपसर्जनसङ्गा
सिध्यतीत्युच्यते तदानेकग्रहणं सुप्सुपेत्यस्य निवृत्त्यर्थं विज्ञायते । तेन बहुना समास
सिध्यति ।

बहुषु द्वित्वाभावादिति । ननु बहुषु द्वौ विद्येते, तद्यथा—'एषा प्राद्वृणाना
द्वावानये'ति, तत्र बहुषुपत्रान्तेषु वृत्तन्यग्रोधयोरेका द्वन्द्वसङ्गा । रदिरपलाशयोर्द्वितीया ।
पुनर्द्वन्द्वसमुदायस्य तृतीया भविष्यति । नैव दोषः । यत्रापि बहुषु द्वौ सन्त्यापि चतुर्षु
सहविभक्तिषु एकैकस्य शब्दस्य चत्वारोऽर्थो इति द्वयोर्भावं वृत्त्यसम्भवात्, समास-

उ०—दर्शयति—यत्रेति । विवक्षितत्वादिति । शुक्लत्वस्य शब्देकमेव समासेरित्यपि बोध्यम् ।
अनेकस्योपसर्जनत्वे पूर्वनिपातो न पठमित्यत्र आह—'चित्रगुरिति । सुप्सुपेत्यस्येति ।
तृतीयास्तनिवृत्तौ तात्पर्यम् । प्रथमास्त तु वर्तते एवेति बोध्यम् । तेन बहुनामिति । भाष्य
त्वेनेकग्रहणाभावात् सत्त्वात्कृत्वाचित्वा प्रवृत्तमिति बोध्यम् ।

भाष्ये—'द्वन्द्वेऽनेकग्रहणं'मिषुपग्रहणं बहुग्राह्यम् ॥ बहुषु द्वित्वाभावादिति ।
बहुषु शुद्धिस्थेषु तद्वचनयोर्द्वित्वाभावादित्यर्थः । त्रिषु द्विषु चतुषु चत्वारोऽभावात् । एव च
'द्वयोः समास' इति त्वद्विभक्तिरिति भावः ॥ ननु मातुः तयोर्द्वित्वसङ्गाः सन्निधानं यी
वस्तुतो द्वित्ववन्तौ तयोः समास इति तदर्थः । एवमेव 'सप्त वज्राणां द्विगुणः' । अत्रा-
सन्निधाने ये पञ्चाक्षरवस्तुने शब्दे सङ्गीति तदर्थः इति शङ्कते—नन्विति । समासोपे—यस्य
पीति । एकैकस्य चत्वार इति । अनेकस्य चार्थवृत्तिषु समासविधानं देहस्य चतुर्वचनः

नावश्यमेवं विग्रहः कर्तव्यः—पुञ्चश्च न्यग्रोधश्च खदिरश्च पलाशश्चेति । किं तर्हि ? एव विग्रहः कर्ष्यते—पुञ्चश्च न्यग्रोधश्च पुञ्चन्यग्रोधौ, खदिरश्च पलाशश्च खदिरपलाशौ, पुञ्चन्यग्रोधौ च खदिरपलाशौ च पुञ्चन्यग्रोधखदिर-पलाश इति ।

होतृपोतृनेष्टोद्गातारस्तर्हि न सिध्यन्ति* । होतापोतानेष्टोद्गातार इति प्राप्नोति, न चैवं भवितव्यम् । भवितव्यं च, यदैवं विग्रहः क्रियते—होता च पोता च होतापोतारौ, नेष्टा चोद्गाता च नेष्टोद्गातारौ, होतापोतारौ च नेष्टो-द्गातारौ च होतापोतानेष्टोद्गातार इति । होतापोतृनेष्टोद्गातारस्तु च सिध्यन्ति ।

समासान्तप्रतिषेधश्च ॥ २७ ॥

समासान्तस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । वाक्स्वक्स्त्रुग्दपदमिति† । वाक्स्व-चस्त्रुग्दपदमिति प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । अत्रापि परेण परेण सह समासो भविष्यति । स्त्रुक् च दपश्च स्त्रुग्दपदम् । त्वक् च स्त्रुग्दपदं च त्वक्स्त्रुग्दपदम् । धाक् च त्वक्स्त्रुग्दपदं च वाक्स्वक्स्त्रुग्दपदमिति ॥ होतापोतृनेष्टोद्गातार एवं तर्हि न सिध्यन्ति ॥ इह च—

प्र०—भाक्त्वं नास्तीति एतदनेन प्रविपाद्यते । एव विग्रह इति । द्वयोर्द्वयो सहविवक्षा भविष्यति न तु युगपत्तुर्णमित्यर्थः । होतापोतृनेष्टोद्गातार इति । यदा यद्गूनां समास-स्तदा सर्वान्त उत्तरपदे परत एकस्यैवानङ् भविष्यति, द्वयोर्द्वयोस्तु समासे क्रियमाणे एक वर्जयित्वा सर्वेषामानङ् भाव्यम् । अत्र च भाव्यकारणचनप्रामाण्यादुद्गातृ-शब्दस्य दीर्घः । अन्यथा नप्रादिप्रहणस्य नियमार्थत्वात् स्यात् ।

समासान्तप्रतिषेधश्चेति । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वसंज्ञायां प्रतिद्वन्द्वं समासस्य प्राप्नोती

उ०—समूहोऽर्थः । तत्र द्वयोः सप्तैवपि तयोस्तिरस्य सापेक्षतयाऽसामर्थ्यात् तयोः समास इति भावः । बहुषु द्विवाऽभावात्तद्वर्गगतद्वयोस्तसमनियतसामर्थ्याभावरिति भावार्थः । द्वयो-र्द्वयोः सहेति । अन्येषामपुदित्येवाङ् तयोः सापेक्षतेति भावः ॥ सर्वान्त इति । तस्य-मासीयसर्वान्त इत्यर्थः । तत्रोत्तरपदस्य रुदोरिति भावः ॥ नियमार्थत्वादिति । तृप्रह-जेनैव मिदं नप्रादिप्रहणमुणादिषुत्वघानां खेद्यप्रादीनामेवेति नियमार्थमिति भावः ॥ भवमनीगादिक्त्वात्प्रत्ययतन्त इति भाष्यागतम् । इह 'एतुत्तृचौ' 'तृ चिति सूत्रस्य भाव्य-विद्वद्म् । भाष्ये—'इति प्राप्नोती'त्यस्य—इत्येव प्राप्नोतीत्यर्थः ।

समासान्तेन भाव्यमिति । तथा च तत्पेक्षया तत्प्रतिषेधार्थमोऽनर्थक इति भावः ।

सुसूक्ष्मजटकेणेन सुनताजिनवाससा ।

समन्तशितिरन्ध्रेण द्वयोर्वृत्तौ न सिध्यति ॥

अस्तु तर्ह्यविशेषेण ।

अविशेषेण बहुव्रीहावनेकपदप्रसङ्गः ॥ २८ ॥

यद्यविशेषेण, बहुव्रीहावनेकपदप्रसङ्गः । तत्र को दोषः ?

तत्र स्वरसमासान्तपुंवद्भावेपु दोषः ॥ २९ ॥

तत्र स्वरसमासान्तपुंवद्भावेपु दोषो भवति ॥ स्वर—पूर्वशालाम्रियः । अपर-
शालाम्रियः । स्वरः ॥ समासान्त—पञ्चगनप्रियः * [पञ्चनानप्रियः] । समा-

प्र०—त्यर्थे यद्यपि प्रक्रियान्तरे प्रतिद्वन्द्वमानहादेशवत्समासान्तेन भाष्य तथापि घट्टना
समासाऽमानादेशसमासान्तत्वा न कदाचित्प्राप्नोतीति चोच्यते ॥ सुसूक्ष्मजटकेणेति ।
सुष्ठु सूक्ष्मा जटा केशा अत्येति त्रिषह । यन्नेकग्रहणं न क्रियते, क्रियमाणं दोष-
सर्जनसङ्गार्थं शिक्षायते, सुष्ठुपेति चानुवर्तते, तदात्र घट्टना बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति ।

पूर्वशालाम्रिय इति । यदा घट्टना बहुव्रीहिसङ्गा, तदा पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरेण पूर्व-
शब्द 'स्वाङ्गशिष्टामदन्ताना'मित्याद्युदात्त स्यात्, यदा तु द्वयोरंघ्र्य बहुव्रीहिसङ्गा
भवतीति पक्षस्तदा पूर्वा शाला पूर्वशालेति 'पूर्वापरप्रथमं त्वि समासे कृते समासान्तो-
दात्तत्वे च पूर्वशाला प्रियाऽस्येति द्विपदे बहुव्रीहौ कृते पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरेण शालाशब्दा-
कार उदात्त सिध्यति ॥ ननु त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते 'वदित्वायोत्तरपदममाहारे' इति
सप्तपुरेणात्र भाष्यमिति कथं दोषोपन्यासः ? एव तद्धि परस्तादय परिहारो वदयव
इति न तावदत्राश्रितः । पञ्चगव्यप्रिय इति । त्रिपदे बहुव्रीहौ समासान्तो न प्राप्नोति ।

७०—सुष्ठु सूक्ष्मा इति । भाष्यप्रामाण्यान्तर्गतोऽद्वयः सुलङ्कारः घनपर्याया जटापर्यायो वा ।
सजाछदमोरभावेऽपि सूक्ष्मजटकेणेत्तरपदपरत्वाभावे बहुलप्रहणादुभयत्रापि ह्रस्व इति कश्चिन्,
तच्च, त्वे चेत्यस्यैव पर्यायत्वे । एतेन 'पञ्चगव्यो गर्भिण्य' इत्यादायुत्तरपदेऽपि बहुलप्रहणादुभयेन
ह्रस्व इति हरदत्तोक्तमपान्तम् ॥ अत्राध्यातिसूत्र 'अवश्यं छन्दसि ह्रस्वस्य घञ्छन्दस्य पञ्चगव्यो
गर्भिण्य इत्यर्थे'मिति भाष्यमुपादाय 'अवश्यं यो बहुल'मिति दीर्घस्य ह्रस्व इति दीर्घोच्चेधः ।
यद्यपि पूर्वं पूर्वं कर्मधारय इत्या बहुव्रीहि क्रियते तथापि सुशब्दस्वरो न सिध्यतात्यर्थः ।
यद्यपि सूक्ष्मा जटाः सूक्ष्मजटाः, तादृशाश्च ते केशाश्च सूक्ष्मजटकेणा, सुष्ठु सूक्ष्मजटकेणा परवति
बहुव्रीहौ द्विपदसमासेऽपि सिध्यति न्वरश्च, तथापि अत्र पक्षे सौष्टवस्य द्वापदमयांश्च वा गृह्य-
विशेषणता न लभ्यत इति अनेकपद एव स पक्षः । 'नन्मुभ्या मिपुत्तरपदप्रहणादात्तावापरा-
स्वराऽसिद्धे' । ह्रस्वते तु पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरेण सुशब्दस्वर इति दिक् ॥ भाष्य—यामु
तर्ह्येति । इत्यादिविधायकयोरनेकग्रहणसामर्थ्यात् सुविपय वर्त्तनं श्रुतेति निवृत्तमिति भाष्यः ।

अनेकपदप्रसङ्ग इति । अनेकपदसमासावप्रदुःखदोषप्रसङ्ग इत्यर्थः । गामासाव

सान्त ॥ पुं वद्भाव—खादिरेतरशम्यम् रौरवेतरशम्यम् ।

न चावयवतत्पुरुषत्वात् ॥ ३० ॥

न वैप दोषः । किं कारणम् ? 'अवयवतत्पुरुषत्वात्' । अवयवोऽत्र तत्पुरुषसंज्ञस्तदाश्रयौ समासान्तपुं वद्भावौ भविष्यतः ॥ स्वरः कथम् ?

तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधात् ॥ ३१ ॥

अन्तोदात्तत्वं क्रियतां पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति†, अन्तोदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन । नैप युक्तो विप्रतिषेधः । 'विप्रतिषेधे पर'मित्युच्यते* । पूर्व

प्र०—यदा द्वयोर्बहुव्रीहिरिति पक्षस्तदा पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवं, तत् प्रियमस्येति रूपं सिद्धयति । खादिरेतरशम्यमिति । खादिरी इतरा शम्यास्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ क्रियमाणे उत्तरपदे पुं वद्भावो विधीयमानः खादिरीशब्दस्य न प्राप्नोति । यदा तु द्वयोर्बहुव्रीहिरिति पक्षस्तदेतरा शम्या इतरशम्येति समासे कृते खादिरी इतरशम्याऽस्येति बहुव्रीहौ सिद्धयति पुं वद्भावः ।

न घेति । कश्चित्त्रयाणां पदानां बहुव्रीहौ कृते द्वयोः पदयोस्तद्विनार्थोत्तरपदेति तत्पुरुषः । भिन्नविषयत्वाच्च बहुव्रीहितत्पुरुषसंज्ञयोरेकसंज्ञाधिकारेऽपि नास्ति विरोधः । खादिरेतरशम्यमित्यत्र पुं वद्भावसिद्धये कृते तत्पुरुषे खादिरी इतरशम्याऽस्येति द्विपदो बहुव्रीहिः क्रियते न तु त्रिपदः । विकारे च प्रत्ययविधानाद्'वृद्धिनिमित्तस्ये'ति प्रतिषेधो नास्ति । इतरः कथमिति । पूर्वशालाप्रिय इत्यादावपावात्त्वाद्वहुव्रीहिस्वरः प्राप्नोति ।

विप्रतिषेधादिति । निरोधमात्रं विप्रतिषेधशब्देनात्रोच्यते । हेतुस्त्वन्तरङ्गत्वं, निमित्तस्वरचलीयत्वं च । इतरस्तु विप्रतिषेधमूल परत्वमनेन हेतुत्वेनोक्तमिति मत्वाह—नैप युक्त इति । अन्तरङ्गेति । 'अनुदात्तं पदमेकवर्ज'मिति वचनाद् द्वयोः स्वरयोः-

उ०—इति । 'गौरतदिते'ति टच् । पञ्चगत्रमिति । टच् समासमन्तरङ्गत्वेनाऽकारान्तोत्तरपदत्वाऽभावात्कीत्वाऽभावः । तदेतरा शम्येति । पूर्वं कर्मधारयगर्भस्तु न कृतः, इतराशब्दस्य पूर्वं निपातापत्तिरपि दोषो बोध्यः । शम्यापेक्षया द्वयोर्विरोधणत्वेऽपि प्रथमानिर्दिष्टत्वेऽपि 'इतरे'त्यस्य सूर्यनामत्वादिति वदन्ति ।

अबिद्बहुव्रीहौ कृते तत्पुरुषः, कश्चित्पुरुषे बहुव्रीहिरिति विषयविवेकं दशयति—आकृष्टारीययाद्बहुव्रीहितत्पुरुषयोः कथं समावेना इत्यत्र आह—भिन्नेति । एका समुदायस्याऽपराऽवयवस्येति भिन्नविषयत्वमिति भावः ।

भाष्ये—अन्तरङ्गनिप्रतिषेधमिति । अन्तरङ्गत्वव्यवहाराविरोधमित्यर्थः । ननु द्वयोरपि संभवे कथं विरोधोऽत्र आह—अनुदात्तं पदमिति ॥ मन्वज्जोदात्तं प्रति बहुव्रीहिस्वरस्या-

† त्रिया पुं वद् भागितपुंस्वादृक् एनानाधिकरणे त्रियाभ्युपगम्यतियु ६. १. ३४.

‡ एनावस्य ६.१.२२३; बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ६.२.१; * विप्रतिषेधे परं कार्यम् १.४.२.

चान्तोदात्तत्वम्, परं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । न परविप्रतिषेधं ब्रूमः । किं तर्हि ?
अन्तरङ्गविप्रतिषेधम् ।

निमित्तिस्वरवलीयस्त्वाद्वा ॥ ३२ ॥

अथवा निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो वलीयानिति वक्तव्यम् । किं पुनर्निमित्तम्,
को वा निमिती ? बहुव्रीहिर्निमित्तम् तत्पुरुषो निमिती* ।

तत्तर्हि वक्तव्यं 'निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो वलीया'निति ? न वक्तव्यम् ।

एकशितिपात्स्वरवचनं तु ज्ञापकं निमित्तिस्वरवलीयस्त्वस्य ॥ ३३ ॥

यदयं युक्तारोद्धादिष्वेकशितिपाच्छब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'निमित्त-
स्वरान्निमित्तिस्वरो वलीया'निति । कः पुनरर्हति युक्तारोद्धादिष्वेकशितिपाच्छब्दं
पठितुम् । एवं किल नाम पठ्यत एकः शितिः एकशितिः, एकशितिः पादो
यस्येति । तच्च न । एवं विग्रहः करिष्यते—एकः शितिरेषु त इम एकशितयः,
एकशितयः पादा यस्येति [एकशितिपादिति] । अथाप्येवं विग्रहः क्रियते—

प्र०—संभवात्कृत्तान्तरप्राप्तत्वाच्च बाधवाधकभावादयथाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वं व्यवस्थाहेतुरा-
धीयत इत्यर्थः । अन्तरङ्गोऽपि सतिशिष्टेन बहिरङ्गेणापि स्वरेण बाध्यत इत्यनैकान्तिक-
मन्तरङ्गत्वं मत्वा हेत्वन्तरमाह—निमित्तस्वरवलीयस्त्वादिति । सति बहुव्रीहौ तद-
वयवोत्तरपदाश्रयो द्वयोस्तत्पुरुष इति बहुव्रीहेर्निमित्तत्वम् ।

एकशितिपादिति । युक्तारोद्धादिषु पूर्वपदानुदात्तार्थः पाठः । एकशब्दश्च
कर्मन्तत्वात्साङ्गशितामिति धातुशतः । तत्र त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते द्वयोश्च तत्पुरुषे कृतं
बहुव्रीहौ प्रकृत्येति सिद्ध आनुदात्तत्वे ज्ञापनार्थः पाठः संप्रसते ॥ कः पुनरिति ।
सयेथा स्वरस्य सिद्धत्वादकर्तव्य एव पाठो न ज्ञापक इत्यर्थः । निमित्तस्वरस्य तु वली-
यत्वं वाचनिकं, न तु ज्ञापकसिद्धम् ।

उ०—यथाद्वयान्तरङ्गत्वं तत्राह—कृत्तान्तरिति । बहुव्रीह्यान्तरमात्रात्तत्पुरुषस्य तस्वरस्य
समासोत्तरप्राप्तत्वं कदाचित्तरप्राप्तत्वं । एवं च बहुव्रीह्यान्तरमात्रात्तत्पुरुषस्य तस्वरस्य
बाधवाधोऽयम्, न तु पञ्चाशत्तत्पुरुषस्य तस्वरस्य बाधवाधोऽयम् । 'अपवादोऽपि सप्तम्ये'ति न्यायविरुद्धि-
भावः । अन्तरङ्गत्वमिति । समासद्वये कृते तदन्तरं स्वरद्वयप्रकृतिरिति अभिप्रायः । बाध-
समापनं तु सतिनिष्ठस्वरवलीयत्वमेव । तदेव साध्यान्तरं पठितं—निमित्तस्वरिति ।

अनैकान्तिकमिति । एवंमेव बहुव्रीहिस्वरप्रकृत्या युक्तारोद्धादिष्वेकशितिपाद-
विन्यासाच्च इत्यत्र तात्पर्यमस्य बोध्यम् ॥ साङ्गशितामिति । इदमनुदात्तपिठे बोध्यम् ।
द्वयोस्तत्पुरुष इति । 'तद्विधार्थोत्तरपदे'त्यनेनेत्यर्थः । आचार्येन पठिते कथं पाठ्यमात्रं उक्तं

एकः शित्तिरेकशित्तिः, एकशित्तिः पादो यस्येति, एवमपि नार्थः पाठेन । 'इगन्ते द्विगा'वित्येष स्वरोऽत्र बाधको भविष्यति ।

'अस्य तर्हि बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा प्राप्नोति—

'सुसूक्ष्मजटकेनेन सुनताजिनवाससा । समन्तशित्तिरन्ध्रेणे'ति ।

तत्र को दोषः ? 'तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिपेधा'दित्यन्तोदात्तत्वं स्याद्विप्रतिपेधेन ।

नैष दोषः । नेदं बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषस्य लक्षणमारभ्यते । किं तर्हि ? यस्य बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषस्य तल्लक्षणमस्ति तस्यान्तोदात्तत्वं भविष्यति विप्रतिपेधेन । ननु चास्याप्यस्ति । किम् ? 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' [२. १. ५७] इति । बहुलवचनान्न भविष्यति ।

अस्य तर्हि बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा प्राप्नोति - 'अधिकपष्ठिवर्ष' इति* । तत्र को दोषः ? 'तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिपेधा'दित्यन्तोदात्तत्वं स्याद्विप्रतिपेधेन ।

प्र०— नेदमिति । यद्यपूर्ववचनं कियेत—'बहुव्रीह्यवयवस्तत्पुरुषो भवती'ति ततोऽत्र स्यादोषः । दिक्संख्ययोस्तूत्तरपदे तत्पुरुषो विधीयत इति दोषाऽभावः । बहुलवचनादिति । समुदायस्य वृत्तावयवस्यान्या संज्ञा विशेषलक्षणं विना बहुलवचनान्न प्रवर्तते । अधिकपष्ठिवर्ष इति । त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते अधिकग्रहणं चाऽलुकीत्येधिकशब्दस्य संख्या-

द०—इत्यतस्तत्पर्यमाह—सर्वथेति । विग्रहद्वयेऽपीत्यर्थः । भाष्ये—एवं किल नामेति । तत्पुरुषपूर्वपद-बहुव्रीहौ तिकारेकारस्योदात्तत्वं प्राप्तं, तद्विधेनैकारोदात्तत्वाच्च स शब्दः पठ्यते इत्यर्थः । तच्च न युक्तम् । विग्रहात्तरकरणात् । तत्पुरुषपूर्वपदकबहुव्रीहावपि 'तद्वितार्थे'ति तत्पुरुषसमाप्त-संज्ञायां द्विगुणमित्याशयेन भाष्ये भाह—इगन्ते द्विगाविति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधायकमेतत् ।

अवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा वाचनिकवनेन कृतेति मत्वाह—अस्य तर्हीत्यादि । भाष्ये—नेदमिति । 'न वाऽवयवस्तत्पुरुषत्वा'दित्येतत् । बहुलवचनादिति । कचिदन्यदेवेत्यर्थकादित्यर्थः । अनेन चैतत्प्रपञ्चभूतानां, पूर्वनिपातनियमार्थानां च बहुलग्रहणेन निवृत्तिरिति सूच्यते । अन्यथा तेषां तत्त्वं भज्येत । धृतेन महत्कष्टं भित इति प्रतीकस्यस्यार्थानां तत्पुरुषे 'सम्ग्रह'दिति द्वयोः समासपरः कैयटः परास्तः । न च त्रयाणामेकार्थीभावेऽपि द्वयोर्निष्कृष्टैकार्थीभावामावाक्यं विशेषणमित्यस्य प्राप्तिः, 'तद्वितार्थे'ति ॥ सामर्थ्यात्प्रवर्तत इति वाच्यम् । निष्कृष्टैकार्थीभाव एव शास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थे मानाऽभावादिति दिक् ।

विशेषलक्षणं विनेति । तच्च 'तद्वितार्थे'त्यादि । विशेषलक्षणाऽभावोऽप्रापि तुल्य इत्यत आह—अधिकग्रहणं चेति । अधिकपष्ठिवर्षेऽपीति । अधिकशतवर्षेऽपि यद्यः

नैष दोषः । 'इगन्ते द्विगा'चित्येष स्वरो [वाधको] भविष्यति ॥ यस्तर्हि
नेगन्तः—'अधिकशतवर्ष' इति ।

इह चाप्यधिकपष्टिवर्ष इति समासान्तः प्राप्नोति—'दृक्प्रकरणे संख्याया-
स्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं निस्त्रिंशच्चर्धमिति' । नैष दोषः । अव्ययादेरित्येवं तत् ।
किं पुनः कारणम् 'अव्ययादेरित्येवं तत्' ? इह मा भूत्—गोत्रिशत् गो-
चत्वारिंशदिति ॥ बहुव्रीहिसंज्ञा तर्हि प्राप्नोति—'संख्ययाव्ययासन्नादूराधिक-
संख्याः संख्येये' [२. २. २५] इति* ।

न संख्यां संख्येये वर्तयिष्यामः । कथम् ? एवं विग्रहः करिष्यते—अधिका
पष्टिर्वर्षाणामस्येति ।

यथा तर्हि स योगः प्रत्याख्यायते तथा पूर्वेणां प्राप्नोति । कथं च स
योगः प्रत्याख्यायते ? 'अशिष्यः संख्योत्तरपदः संख्येयवर्गमिधायित्वादिति'† ।

प्र०—संज्ञात्वा'तद्विधायोत्तरपदे'ति पदद्वयस्य तत्पुरुषे कृते समामाऽन्तोदात्तत्वं प्राप्नोती-
त्यर्थः । आधिकशब्द कलन्तत्वादाद्युदात्तः ॥ बहुव्रीहिसंज्ञा तर्हीति । अधिकपष्टिवर्षेऽपि
दोष इति भावः । त्रिपदे बहुव्रीही कृते पदद्वयस्य तद्विधायोत्तरपदेति तत्पुरुषं परत्वाद्
बाधित्वा संख्यायाव्ययेषु बहुव्रीहिः प्राप्नोति । तत्रश्च बहुव्रीहौ संख्येय इति दृक्प्रसङ्गः ।

न संख्यामिति । 'अधिकपष्टिवर्ष' इत्येव यथा स्यादित्येनमर्थमव्ययिनिकन्याय
आप्रीयते । सेनाधिकापष्टिर्वर्षाण्यस्येति वाक्यमेव भवति । पूर्वेणेति । अधिकापष्टिर्वर्षां
वर्षाणामिति वर्षेषु संख्येयेषु अनेकमन्यपदार्थ इति बहुव्रीहिः प्राप्नोति । संख्येयवृत्तित्वाच्च
बहुव्रीहेस्त्वभिग्रन्थनो ढजपीति दोषः । बहुव्रीहिर्गर्भश्च पुनर्व्यस्यित्यन्यमिधेये बहुव्रीहिः प्राप्नोति ।

उ०—आप्यया स्वरे विशेष इति भावः । संख्येयपरेण बहुव्रीहौ दोषः स्यादेवेत्यत आह—अपीति ।
पष्टिशब्दस्याऽत्रहतिश्रमेकत्रयनान्तत्वं च भवति—अधिकापष्टिर्वर्षाण्यस्येति । अधिका-
पष्टिर्वर्षाणामिति । यद्यपि अधिकापष्टिर्वर्षा वर्षणामिति विग्रहे स्थितेऽपि 'संख्येये'ति सूत्रे
पूर्वेण बहुव्रीहिः प्राप्नोतीति वक्तुं शक्यते, तथापि संख्येये संख्याया अद्वयत्वा ढजोऽप्यया
प्रयोजनाभाव इति वक्तुं शक्यमित्याशयेन आप्ये—'यथा तर्हि स योगः प्रत्याख्यायते तथा
पूर्वेणे'त्युक्तम् । 'यदा तदे'ति क्वचित्पाठः । ॥ योगः—संख्ययाव्ययेति योगः ।
ढजपीति । तत्प्रत्याख्यायने संख्येये वर्तमानबहुव्रीहेरित्यर्थोत्पादेष्वस्ति भावः । तर्हि
यथोत्तरपदार्थं कथं सग्राह—बहुव्रीहिर्गर्भ इति । एवं बाधिकापष्टिवर्ष इति प्रयोगो दुर्भार
एवाऽधिकपष्टिर्वर्षाण्यस्येति विग्रहे वाक्याद्रीकारेऽपीति भावः ।

१-एवम् । † इगन्तशालरूपातमगलराशयेषु द्विगो ६. २. २६. ‡ ५. ४. ७१ पा० १;

चिदः ६. १. १६१. * बहुव्रीहौ संख्येये ढजवरुणगणार् ५. ४. ७१; चिदः ६. १. १६१.

† अनेकमन्यपदार्थे २. २. २४; बहुव्रीहौ संख्येये ढजवरुणगणार् ५. ४. ७१.

२—'वर्षाभिधायित्वा' पा० । ‡ २. २. २५ पा० ४.

प्रत्याख्याते तस्मिन्योगे संख्यां संख्येये वर्तयिष्यामः । तत्रैवं विग्रहः करिष्यते—अधिका पट्टिर्वर्षाण्यस्येति ।

सर्वथा वयमधिकपट्टिर्वर्षान्न मुच्यामहे । कथम् ? यावता स च योगः प्रत्याख्यायतेऽयं च विग्रहोऽस्ति—अधिका पट्टिर्वर्षाणामस्येति ।

यत्तु तदुक्तम् ‘अधिकपट्टिर्वर्षो न सिध्यती’ति, स सिद्धो भवति । कथम् ? यावता स च योगः प्रत्याख्यायतेऽयं च विग्रहोऽस्ति—अधिका पट्टिर्वर्षाण्यस्येति ॥ अधिकशतवर्षस्तु न सिध्यति । कर्तव्योऽत्र यत्नः ॥१॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ।

प्र०— प्रत्याख्यात इति । अव्यविकन्यायेन चाधिका पट्टिर्वर्षाणामस्येति वाक्यमेव भविष्यति । अव्यविकन्यायममत्वाद्—सर्वथेति ।

अव्यविकन्यायाश्रयेणाह—यत्तु तदुक्तमिति । वृत्तिविषये दशादीनामपि द्व्येकपोरिति । निर्देशात्संख्यानमात्रवृत्तित्वात्संख्येयस्याऽन्यपदार्थत्वात्स योगः प्रत्याख्यायते ॥ अधिकशतवर्षस्त्विति । अधिकं शतं वर्षाण्यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते ‘तद्विधितोत्तरपदे’ति सत्पुरुषे समासान्बोदात्तत्वं प्राप्नोति, आद्युदात्तत्वं चेष्ट्यते । कर्तव्योऽत्र यत्न इति । युक्तारोह्यादिष्वधिकशतवर्षशब्द आद्युदात्तार्थो द्रष्टव्यः ।

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य

प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ।

उ०— तत्तज्जडयति भाष्ये—प्रत्याख्याते तस्मिन्निति । अधिका पट्टिर्वर्षाण्यस्येति । अत्राऽ-
द्यान्तरबहुव्रीहस्तु न, संख्येयरूपान्यपदार्थाभावादिति भावः । अथ अधिका पट्टिर्वर्षा वर्षाणा-
मित्यस्यापि विद्यमानत्वात्कथं दोषपरिहार इत्यत आह—अव्यविकेति । यथाधत्तमाहिण-
धीयस्तिराह—अव्यविकन्यायममत्वाहेति । भाष्ये—‘अधिकपट्टिर्वर्षान्न मुच्यामहे’ इति
पाठः । ईदृशाऽनिष्टरूपादित्यर्थः । क्वचित्त्वधिकपट्टिर्वर्षान्न मुच्यामहे इति पाठः । तदाऽ-
धिकपट्टिर्वर्षविषयादनिष्टरूपाच्च मुच्यामहे इत्यर्थः । अधिका पट्टिर्वर्षाणामस्येति । अधिका
पट्टिर्वर्षा वर्षाणां तानि अस्येत्यर्थः ।

‘आ दशम्यः संख्याः संख्येये’ इति नियमात्तद्विषये सूत्रस्यावश्यकत्वात्कथं प्रत्या-
ख्यानं, तत्राह—वृत्तिविषय इति । अधिकपट्टिर्वर्षाण्यस्येति विग्रहेऽद्यान्तरान्यपदार्थाभावाद्-
नेकमित्यस्याऽप्राप्ती तद्योगप्रत्याख्यानेऽधिकपट्टिर्वर्षः सिद्धः । विग्रहान्तरे तु वाक्यमेव । एवं
सूत्रारम्भे अधिका पट्टिर्वर्षाणामस्येति बहुव्रीहौ संख्येये वर्तमानसंख्यात्बहु-
व्रीहेतिरप्यसंभवं दृष्टुं । विग्रहान्तरे तु वाक्यमेवेत्यधिकपट्टिर्वर्षः सिद्ध इति भाष्याशयः ।

एवं च दृग्दृग्बहुव्रीहिविषयेऽविशेषेणेति पक्षः स्थितः ॥१॥

इति श्रीशिवमट्टसुतसतीर्णभर्जनगोशमट्टविरचिते व्याकरणमहाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ।

सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे ॥ २ । १ । २ ॥

सुयिति किमर्थम् ? करोष्यटन् । नैतदस्ति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति ।
कथमसामर्थ्यम् ? 'समानाधिकरणमसमर्थवद्भवती'ति ।

इदं तर्हि—पीड्ये पीड्यमान ॥ इदं चाप्युदाहरणम्—करोष्यटन् । ननु
चोक्तम् 'असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् ? समानाधिकरणम-
समर्थवद्भवती'ति । नैष दोषः । 'अघात्वभिहित'मित्येवं तत् ।

प्र०— सुयामन्त्रिते । सुयिति किमर्थमिति । आमन्त्रितस्य पदत्वात्तस्मिन् परतो
विधीयमानस्य पराङ्गवद्भावस्य पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानात् तिङन्तस्य न भवि-
ष्यति । तथा हि—व्यधिकरणस्य तिङन्तस्य वास्तवमसामर्थ्यं समानाधिकरणस्य
वाचनिकम्, अतिव्याप्तिनिवारणार्थमवश्यं कर्तव्यं पृष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनमिति,
तेनैव तिङन्तस्यैव सिद्धो निरासः । क्रियमाणे च मुष्महणे वीक्षणाया सूच्या सीव्य-
नित्यादौ सुषन्तसमुदायस्याऽप्राप्तिरित्यव्याप्तिः प्राप्नोतीति भावः । करोष्यटन्निति ।
अघात्वभिहितमिति सापनादत्वात्प्राप्ति वाचनिकसामर्थ्यम् । पीड्ये पीड्यमानेति ।
हे पीड्यमान त्वदीयया पीडयाऽहं पीड्य इत्यस्ति सामर्थ्यम् । अथवा संवोधनपदं
क्रियाया एव विरोपकमित्यस्ति सामर्थ्यम् । तथा च—'ब्रजानि देवदत्ते'ति निघावो
भवति । पीड्य इति 'तास्यनुदात्ते'दिति लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वम्, यक उदात्त-
त्वादेकादेश उदात्तेनोदात्त' इत्येकार उदात्तः । 'पीड्यमाने'त्यस्य पदानुत्तरस्य
निघातः । अघात्वभिहितमिति । सर्वे नाम धातुजमिति दर्शनेन सर्पिःकालकमिति
यद्यपि धात्वभिहितं तथापि यत्र क्रिया प्रवृत्तिनिमित्तं, स्पृष्टा च धातुप्रत्ययेन कर्त्रादि-
प्रतिपत्तिस्तद्धात्वभिहितं गृह्यते । यदप्युक्तं 'वचनान्तरेणातिव्याप्तिनिवार्येव' इति, तदपि

उ०— सुयामन्त्रिते । व्यधिकरणस्येति । उपात्तामन्त्रितानन्वयिन इत्यर्थः । यथा हे पीड्य-
मान एवं शृणु अहं पीड्ये इत्यर्थकपीड्ये पीड्यमानेत्यादाविति भावः । वाचनिकमिति ।
'समानाधिकरणमसमर्थवदिति । युक्त्यन्तरमभ्याह—अतिव्याप्तीति । 'क्षत्रेणान्ने' इत्यादा-
विति भावः । भाष्यात्वाद्य एव प्रधानाय उपलक्ष्यते । सुषन्तसमुदायस्येति । तस्याऽसुषन्त-
त्वादिति भावः । भाष्ये—नैतदस्तीति शङ्किता । नैष दोषोऽघात्वभिहितमिति च सिद्धान्त्येक-
देशीति तत्रम् । एकार्थमावसामर्थ्यस्यैव तत्र सूत्रे ग्रहणेन तस्याऽजानुपस्थितेरित्याहुः ।
तिङन्तामन्त्रितयोः परस्परसंबन्धाभावादसामर्थ्यमित्यत आह—त्वदीययेति । पीड्यमान-
पदार्थविशेषणीभूतपीडाकरणकत्वेन तद्द्वारा सामर्थ्यमिति भावः । साक्षादपि सामर्थ्यं दर्श-
यितुमाह—अथवेति । तथा च ब्रजानीति । वस्तुतः साक्षात्परस्परान्वयाभावेऽपि 'नघा-
त्तिष्ठति कृष्टे'इत्यादाविव निघातसिद्धिरप्यस्येवेति बोध्यम् । एकार उदात्त इति । पराङ्ग-
वद्भावे तु पीड्ये इति पीकदेकार उदात्तः स्यादिति भावः । स्पृष्टा चेति । क्रियामवृत्तिनिमित्त-

आमन्त्रितस्य पराङ्गवद्भावे षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम् ॥ १ ॥

आमन्त्रितस्य पराङ्गवद्भावे षष्ठ्यन्तमामन्त्रितकारकं च परस्याङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम् ॥ षष्ठ्यन्तं तावत्—मद्राणां राजन् । मगधानां राजन् ॥ आमन्त्रित-
कारकम्—कुण्डेनाटन् । नास्त्यत्र विशेषः सति पराङ्गवद्भावेऽसति वा ।
इदं तर्हि—परशुनो वृश्चन् ।

तन्निमित्तग्रहणं वा ॥ २ ॥

तन्निमित्तग्रहणं वा कर्तव्यम् । आमन्त्रितनिमित्तं परस्याङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम् । तच्चावश्यमन्यतरद्वक्तव्यम् ।

अवचने हि सुयन्तमात्रप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्सुयन्तमात्रस्य पराङ्गवद्भावः प्रसज्येत । अस्यापि प्रसज्येत—‘क्षत्रेणाग्ने स्वायुः सधर्मस्य मित्रेणाग्ने मित्रधेये यतस्व’* ।

प्र०-न युक्तम् । न हि सूत्रकारो वातिककारस्य बचनेनातिव्याप्तिनिवारणं मन्यते ।

आमन्त्रितस्येति । आमन्त्रिते यो विधीयते स आमन्त्रितसंबन्धी भवतीति षष्ठीनिर्देशः । आमन्त्रितकारकमिति । आमन्त्रिते या धातुवाच्या क्रिया तस्याः कारकमित्यर्थः । नास्त्यत्रेति । कुण्डशब्दो ‘नष्ट्यपयस्यानिसन्तस्ये’त्याद्युदात्तः । आमन्त्रितस्य पदात्परस्य निघातः । सत्यपि पराङ्गवद्भावे सुयन्तसमुदायस्याद्युदात्तत्वं शेषनिघातश्चेति भेदाऽभावः । परशुनेति । परशुशब्द आङ्परयोः खनिशृभ्यां ङिच्चेति कुप्रत्ययाऽन्तोदात्तः । तन्निमित्तग्रहणं वेति । वाशब्दो विकल्पे । तस्यामन्त्रितस्य यन्निमित्तं तद्वाचि पराङ्गवद्भवतीत्यर्थः । मद्राणां राजन्निति । मद्रनिमित्तं हि राजत्वमित्यपि तन्निमित्तत्वम् । मृत्युदेशनिमित्ता हि राजता । क्षत्रेणाग्न इति । सूत्रमित्रयोरा-

उ०-कावे हि सा स्फुटा भवतीति बोध्यम् । मन्यते इति । अग्रे वार्तिकस्य बक्ष्यमाणतयाऽत्र पूर्वपक्षिसिद्धान्त्येकदेशिनोस्तदज्ञानाच्चेत्यपि बोध्यम् । एतेन वार्तिकानामपि वाक्यिकदेश-
न्यायेन सूत्रतारपर्यविषयतायाः परस्परतायां भाव्ये ध्वनितत्वेनेदं चिन्त्यमित्यपास्तम् ।

आमन्त्रितस्येति षष्ठ्यनुपपत्तेराह—आमन्त्रिते इति । कुण्डशब्द इति । न च यदाऽ-
टन्निति पादादौ वचंते, यदा वा जीवति पर्यौ जारजवापो कुण्डशब्दः पुंलिङ्गस्तदा स्वरभेदोऽस्त्ये-
वेति वाच्यम् । पादादावेवंधिप्रयोगाऽभावात्, वृषादित्वेन कुण्डशब्दमात्रस्याद्युदात्तत्वाच्चेति भाष्याशयः ॥ तस्यामन्त्रितस्येति । आमन्त्रितार्थस्येत्यर्थः । तस्यवृत्तिनिमित्तस्येति यावत् ।

१-‘अथवा तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम्’ पा० । २-‘मद्राणां राजन्’ इत्यधिकमिह कचिद् पठयते ।

३-‘माम्नोति’ पा० । * यजु० २७ । ५

किं पुनरत्र ज्यायः ? तन्निमित्तप्रवृत्त्यमेव ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति-
गोषु स्वामिन् । अश्वेषु स्वामिन्* । एतद्धि नैव पृथ्व्यन्तम्, नाप्यामन्त्रित-
कारकम् ।

सुवन्तस्य पराङ्मवद्भावे समानाधिकरणस्योपसंख्यान-
मननन्तरत्वात् ॥ ४ ॥

सुवन्तस्य पराङ्मवद्भावे समानाधिकरणस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । तीक्ष्णया
सूच्या सीव्यन् । तीक्ष्णेन परशुना वृश्चन् । किं पुनः कारणं न सिध्यति ?
'अननन्तरत्वात्' ॥ ननु च परस्य पराङ्मवद्भावे कृते पूर्वस्यापि भविष्यति ।

प्र०-व्यावर्त्यक्रियापेक्षया करणत्वादामन्त्रितं प्रति निमित्तत्वाऽभायः । क्रियाद्वारकं
तु व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यमस्तीति स्यात्पराङ्मवद्भावः । इह वचनेनाऽतिप्रसङ्गे निरस्ते
पूर्वसूत्र एकार्थभावा एव सामर्थ्यमाश्रितम् । अन्यथा तु द्विविधमपि सामर्थ्यमाश्रीयेत ।
किं पुनरत्रेति । गुरुलाघवमनादृत्य प्रयोजनापेक्षः प्रश्नः । गोषु स्वामिन्निति ।
स्थामीश्वरेति शेषपट्टीविषये सममीविधानाभास्ति कारकत्वम् । निमित्तत्वं तु पूर्वोक्त-
न्यायेनास्ति ।

सुवन्तस्येति । क्रियमाणेऽपि सुग्रहणे सुवन्तसमुदायस्याऽसुवन्तत्वात्पूर्वस्य च
परेणव्यवधानात् प्राप्नोति । किं पुनरिति । व्यवहितस्यापि परत्वसंभवात्परस्य वा
पराङ्मवद्भावादामन्त्रितानुप्रवेशादव्यवधानाद्भविष्यतीति प्रश्नः । अननन्तरत्वादिति ।
'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानात्निर्दिष्टप्रवृत्त्यनन्तर्यायेत्वादप्राप्ति-

उ०- क्रियाद्वारकं त्विति । व्यपेक्षावादे 'कृतः सर्वो मृत्तिकये'त्यादौ समाप्तापत्तेरिदं
चिन्त्यम् । भाष्यस्य तु समर्थपरिमाणानुपस्थितौ तदनुवृत्तौ च तात्पर्यम् । समर्थसूत्रे एकार्थ-
भावस्यैव सिद्धान्तितत्वेन तस्या भ्राष्ट्योपात्तः । अत एव भो देवदत्त, भगो देवदत्तस्यादौ
पराङ्मवद्भावो नेति बोध्यम् । पृष्ठवामन्त्रितकारकत्वस्य, तन्निमित्तत्वस्य चाऽभावात् । 'ऋतेन
मित्रावरुणावृतावृधा'वित्यत्र ऋतेनेत्यस्याऽऽनयाये इति क्रियाभ्युपेक्षायां मित्रतत्कतावृधावित्यर्थः-
निमित्तत्वाऽभावात् पराङ्मवद्भावः । मित्रावरुणावृत्त्यस्य तु ऋतस्य वर्धयितारावृत्त्यर्थकत्वा-
वृधावित्येतद्वृत्तिनिमित्तमृतवर्धनं प्रति कर्तव्यता मित्रावरुणयोर्निमित्तत्वात्सिद्ध इष्टः पराङ्म-
वद्भावः, छान्दसत्वाद्धेति बोध्यम् । उपक्रमस्य भाष्यं तु पूर्वपक्षत्वाच्चाप्यंसाधकम् ॥ नन्वेकार्थ-
भावसामर्थ्यस्यैव समर्थसूत्रे सिद्धान्तितया कथमत्र पराङ्मवद्भावे तदुपस्थितिरित्यत आह-
इहेति । एवं च सुग्रहणं व्यर्थमिति तच्चन् । गुरुलाघवमिति । गुरुपदेन गुरुवपरेण लाघव-
पदस्य दृष्टः ।

सुग्रहणेऽपि कृते दोषवारणाय यत्रः कार्यं इति गौरवमित्येतत्परं वाचिकमिवाह-
क्रियमाण इति । सुवन्तसमुदायस्यासुवन्तत्वादिति । अनेन सुग्रहणेऽपि दन्तित्वक-

स्वरेऽवधारणाच्च ॥ ५ ॥

स्वरेऽवधारणाच्च न सिध्यति । स्वरेऽवधारणं क्रियते नानन्तर्ये ।

परमपि च्छन्दसि ॥ ६ ॥

परमपि च्छन्दसि पूर्वस्याङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम् । 'आ ते' पितर्मस्तां सुम्नमेतु'† । 'प्रति' त्वा दुहितर्दिवः‡ । 'वृणोष्व दुहितर्दिवः'* ।

अव्ययप्रतिषेधश्च ॥ ७ ॥

अव्ययानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । उच्चैरधीयान । नीचैरधीयान ।

प्र०—रित्यर्थः । स्वरेऽवधारणाच्चेति । प्रसिद्धे हि लौकिके आनन्तर्ये स्वरे विधीयमाने पराङ्गवद्भावो विधीयते, न तु पराङ्गवद्भाव एव कर्तव्ये पराङ्गवद्भावेनैवानन्तर्यं संपाद्यते, स्वात्मनि क्रियाविरोधादतिदेशान्तराऽभावाच्च । यथोक्तं हरिणा—'ग्रहणाऽग्रग्रहणे ग्रहणाऽमाय' इत्यादि । असति तु स्वरग्रहणे विषयभेदादलक्ष्यं भिद्यत इति परस्य आनन्तर्यव्यपदेशो कर्तव्ये पराङ्गवद्भावे कृते पूर्वस्यापि पराङ्गवद्भावो लभ्यते । न च स्वरार्थमानन्तर्यं स्वरसाधनेनेहोच्यते, मुख्यार्थसंभवे गौणार्थग्रहणाऽयोगात् । न च 'तस्मिन्निति निर्विष्टे पूर्वस्य' 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति परिभाषाद्व्यमादेशविधावेवोपतिष्ठते । 'गोतो णित्' 'रुवादिभ्यः सार्वधातुके' इत्यादावप्युपस्थानदर्शनात् ।

पितर्मस्तमिति । पितरित्यामन्त्रितनिघातेनानुदात्तम् । तस्मात्परं महतामित्येतदप्यनुदात्तमेव भवति । उच्चैरिति । उच्चैर्नीचैःशब्दौ स्वरादिध्वन्तोदात्तौ पठितौ ।

उ० विवक्ष्यता अतिस्थूलमतिविषयत्वं दर्शयति । आभ्ये—'स्वरेऽवधारणाच्चे'ति वार्तिकलक्ष्मणवत्तारयति—ननु चेति । प्रसिद्ध इति । सिद्ध इत्यर्थः । ग्रहणाऽणिति । 'अणुदि'दिति । ग्रहणकशास्त्रीयाऽग्रग्रहणे ग्रहणकशास्त्राऽभाव इत्यर्थः । यथा तत्र कश्चार्थवोधात् प्राक्तस्य लक्ष्यसंस्कारकताया वस्तुमशयत्वेनाऽप्रवृत्तिस्तथात्र स्वरे ग्रहणारम्भसमयप्रवृत्तिरिति भावः । विषयभेदादिति । अत एव स्वग्रहणान्तरप्रत्ययसिद्धिः । गौणार्थेति । एतेन परस्परया स्वरस्य कर्तव्यत्वमस्येवेत्यपास्तम् । साक्षात्स्वरे कर्तव्ये शास्त्रस्य परितार्थत्वात् । आदेशविधावेवेति । 'पृष्ठी स्थाने' इत्यस्य प्रवृत्तेरित्यभिमानः । एवं च तन्निमित्तग्रहणेन तिष्ठन्तव्यावृत्तिसिद्धेः, सुग्रहणे समानाधिकरणे असिद्धया च सुग्रहणं न कार्यमिति भाग्याशयः । उत्तरार्थं तु सुविषयधिकारसूत्रं कर्तव्यमिति बोध्यम् ।

स्वरादिध्विति । एवं पानेनैव स्वरेणानयोरवस्थितिराम्बां परस्याष्टमिकनिघातश्चेति भावः । किंस्वरेण प्रत्ययस्वरे यावतोदात्तत्वसिद्धेः स्वरादिध्वन्तोदात्तपाठः किमर्थं इति

१-चतुर्थपञ्चमवार्तिके अचिदेकीभूते पठ्यते ।

† ऋ० सं० २. ३३. १. ‡ ऋ० सं० ७. ८१. ३. * ऋ० सं० १०. १२७. ८.

अनव्ययीभावस्य ॥ ८ ॥

अनव्ययीभावस्येति वक्तव्यम् । इह मा मूत्-उपाग्न्यधीयान, प्रत्यग्न्य-धीयान ॥ अथ किमर्थं स्वरेऽवधारणं क्रियते ?

स्वरेऽवधारणं-सुबलोपार्थम् ॥ ६ ॥

स्वरेऽवधारणं क्रियते सुब्लोपो* मा मूदिति । परशुना वृश्चन् ।

न वा सुबन्तैकान्तत्वात् ॥ १० ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् ? 'सुबन्तैकान्तत्वात्' । सुबन्तैकान्तः पराङ्गवद्भावो भवति ।

प्रातिपदिकैकान्तस्तु सुबलोपे ॥ ११ ॥

प्रातिपदिकैकान्तस्तु भवति सुबलोपे कृते† ॥ प्रत्ययलक्षणे‡ सुबन्तै-

प्र०-अधिकरणशक्तिप्राधान्याच्च तन्निमित्तसद्भावः ॥ अनव्ययीभावस्येति । प्रतिषेधप्रति-
षेधाद्विधिर्भवति । एतच्च 'लुङ्मुखस्वरोपचाराः प्रयोजनमित्येतदनपेक्षयाक्तं भाष्य-
कारेण । अन्यथा कार्यान्तरेऽव्ययत्वाऽभावादवक्तव्यमेतत्स्यात् ।

परशुना वृश्चन्निति । वृश्चन्निति प्रातिपदिकम् । न चाप्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणेन
प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधो 'न हिंसंयुध्यो'रिति नलोपप्रतिषेधाज्ज्ञापकात् । तत्राऽसति
स्वरग्रहणे पराङ्गवद्भावेन प्रातिपदिकानुप्रवेशात् 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो'रिति सुपो
लुङ् प्रसज्येत । स्वरग्रहणे तु सति सुब्लुकि कर्तव्ये पराङ्गवद्भावाऽभावः । सुबन्तैकान्त
इति । पराङ्गवद्भावविषयत्वात्पराङ्गवद्भाव उच्यते । 'पराङ्गव'दित्यत्र आमन्त्रितं संनि-
धानात्परशब्देन गृह्यते । तच्च सुषण्वमेवेति सुबन्तकार्य एव पराङ्गवद्भावोऽन्तरङ्गत्वात्
तु प्रातिपदिककार्य इत्यर्थः ।

प्रातिपदिकैकान्त इति । अस्याभिप्रायः—आमन्त्रिते परतो यत्सुबन्तं तत्पर-
स्याङ्गवद्भवति, परं चात्र सुबलोपे कृते प्रातिपदिकमेवेति तदङ्गत्वासुबलोपः प्राप्नोत्येव ।
प्रत्ययलक्षणेनेति । प्रत्ययो निमित्तं लक्षणं यस्यासन्निवृत्त्यपदेशस्य तेन सुबन्तैकान्त-

उ०-चित्यम् ॥ पराङ्गवद्भावविषयत्वादिति । अभ्यया 'सुबन्तैकान्त' इत्यनेनानन्वयापत्तिरिति
भावः । पराङ्गवद्भावो यस्य स पूर्वशब्दस्तेनोच्यत इति कश्चित् । अन्तरङ्गत्वादिति । सूत्रस्थ-
परशब्देन वाच्यवृत्त्योपरयानादित्यर्थः ।

प्रातिपदिकमेवेति । एवोऽप्यर्थे । परस्मिन्प्रातिपदिकत्वस्यापि सत्त्वेन तदवयवत्वस्या-
प्यापत्तिरिति भावः । प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वे स्वतः प्रातिपदिकत्वेन तदवयवत्वमपि स्यादत
आह—प्रत्ययो निमित्तमिति । तेन सुबन्तैकान्तत्वमिति । अत्र प्रातिपदिकत्वस्य वस्तुतया

* सुपो धातुप्रातिपदिकयोः २. ४. ७२.

† हलङ्घ्याभ्यो दीर्घात् मुतिस्यप्रवृत्तं हल् ६ १. ६८ ‡ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् १. १. ६२.

कान्तता स्यात्, तस्मात्स्वरेऽवधारणं न कर्तव्यं सुबलोपार्थम् । प्रातिपदिक-
स्थायाः सुपो लुगुच्यते । तस्मात्स्वरग्रहणेन नार्थः ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—पत्वणत्वे* मा भूतामिति । कूपे सिञ्चन् । चर्म
नमञ्जिति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । इह तावत्कूपे सिञ्चन्निति स्वाश्रयं पदादित्वं

प्र०—त्वमित्यर्थः । विशेषणत्वेनाप्युपात्तमामन्त्रितं प्रत्यासत्त्या परशब्देन संबध्यत इति
सुबन्ताङ्गवद्भावो विधीयते न तु प्रातिपदिकाङ्गवद्भाव इत्यर्थः । प्रातिपदिकस्थाया
इति । भाष्यकारवचनप्रामाण्यासुप्शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वम् ॥ कूपे सिञ्चन्निति । पराङ्ग-
वद्भावे सत्यैकपद्यासकारस्य पदादित्वाऽभावात्पत्यप्रसङ्गः । चर्म नमञ्जिति । सति
पराङ्गवद्भावे समानपदत्वाण्यत्वं स्यात् ।

स्वाश्रयमिति । विरोधाभावादतिदेशेन स्वाश्रयं पदादित्वं न बाध्यते । यच्चेहा-
मन्त्रितस्य कार्यं शब्देन बोध्यते तत्पूर्वस्य पराङ्गवद्भावाच्चरसहितस्य भवतु, सकारस्य
यत्स्वाश्रयं पदादित्वं तत्केन व्याहन्यते । न चान्नातिदेशिकं कार्यमस्तीति स्वाश्रयं

उ०—सर्वेऽपि सूत्रेऽनुद्देश्यत्वात् तदतिदेशेन तदवयववत्त्ववहार इति भावः । विशेषणत्वेनापीति ।
पराङ्गवद्भावस्येत्यर्थः । संबध्यते इति । बाध्यतया गृह्यत इत्यर्थः । न च 'सुदृतिधो'रित्यादौ
तथयोर्विहितस्य सुटः प्रत्ययावयववत्त्वप्रकृतेऽपि प्रातिपदिकावयवत्वमिति बाध्यम्, अवयवा-
वयवाद्गुणवादौ शरीरावयवत्वस्य लोकसिद्धत्वादुपपत्तेः । प्रकृते तु प्रातिपदिकावयवसुबन्ता-
वयवो न तदवयवो भवति । न हि हस्तावयवकशरीरावयवोऽङ्ग्रिहस्तावयव इति भावः ।
भाष्यकारेति । 'सुप' इत्यत्र विभक्तियंदा विशेष्यं तदा न्यायस्य एव स्त्रीत्वमिति कश्चित् ।
तत्र, औडः श्यामित्यादौ नित्यस्त्रीत्वेन नदीत्वाय स्वतः स्त्रीलिङ्गत्वरयैव न्यायत्वात् ।
समानपदत्वादिति । अतिदेशेन परावयवतया विशिष्टस्याऽखण्डत्वे बोधिते स्वाश्रयस्य
सखण्डत्वाऽदिदयमानधर्मविरुद्धतया तत्प्रयुक्तणत्वप्रतिबन्धाऽभाव इति भावः ।

नमश्चर्मदुष्करीत्या विरोधोऽत्येवेत्यत आह—यच्चेहेति । पूर्वस्य पराङ्गवद्भावोक्तेस्तेन
पूर्वमिन् परप्रयुक्तकार्यप्रवृत्त्या पूर्वनिष्ठस्वाश्रयनिवृत्तावपि परस्मिन् पूर्वनिष्ठकार्यप्रवृत्तौ पर-
निष्ठस्वाश्रयनिवृत्तौ च मानाऽभावादिति भावः । किं चामन्त्रिते परे पूर्वं प्रत्यासत्त्या भाम-
न्त्रितरूपपराङ्गवत्कार्यमागिति उक्ते भामन्त्रितत्ववैकल्यप्रयुक्ताऽप्राप्त्यर्थार्थातिदेश एव लभ्यते न
परवर्णनयोस्तद्वचनयन्नाह—शब्देनेति । भामन्त्रितशब्देनेत्यर्थः । यथा नमत् इति । अमृत-
मावितण्ययोऽत्र नमिः । 'न दुहे'ति कर्मवत्त्वाश्रययकि प्रतिषिद्धे कर्त्राश्रयः दाप् । तत्र
विषेधादतिदेशाश्रया प्रवृत्तिः । इह तु अतिदेशस्याऽप्रवृत्तिरेवेति यथाकथञ्चिद् दृष्टान्ततैति

भविष्यति* । चर्म नमन्निति 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' [=. ४. ३] इत्येत-
स्मान्नियमान्न भविष्यति । ननु च समास एतद्भवति पूर्वपदमुत्तरपदमिति । 'ने'-
स्याद् । अविशेषेणैतद्भवति—पूर्वं पदं पूर्वपदम्, उत्तरं पदमुत्तरपदमिति ॥२॥

प्राक्कडारात्समासः ॥ २ । १ । ३ ॥

प्राग्वचनं किमर्थम् ?

प्राग्वचनं समाससंज्ञाऽनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

प्र०—भवत्येव । यथा 'नमते दण्डः स्वयमेवेत्यत्र शाप् । पूर्वपदात्संज्ञायामिति । पराङ्ग-
वद्वायात्सत्यपि निमित्तनिमित्तिनोः समानपदस्थत्वे 'पूर्वपदात्संज्ञायामिति' नियमाद-
प्रासंज्ञायां एत्वं न भविष्यतीत्यर्थः । ननु चेति । पूर्वपदशब्दस्य समासावयव एव
रूढत्वादिति भावः । अविशेषेणेति । व्याप्तिन्यायाभ्यादात्त यौगिकः पूर्वपदशब्दो
गृह्यत इत्यर्थः । एवं स्वरग्रहणे प्रत्याख्याते समानाधिकरणस्योपसंख्यानं न कर्तव्यम् ।
परस्य पराङ्गवद्भावे कृतेऽपि विषयभेदादलक्षणस्याऽऽवर्तनात् पूर्वस्य पराङ्गवद्भावस्य
सिद्धत्वात् ॥२॥

प्राक्कडारात् । प्राग्वचनमिति । अत्रावधित्वद्योतनाच्चेपद्वारेणावधेरन्याच्चेपः ।
समास इत्येव स्वरितत्वादधिकारोऽस्तु, यथा प्रत्यय इति, अनवकाशत्वाच्च समास-
संज्ञायाः संज्ञान्तरैः समावेशो भविष्यतीति प्रश्नः । संज्ञाऽनिवृत्त्यर्थमिति । समास-
संज्ञायाः संज्ञान्तरविषये अनिवृत्तिर्यथा स्यादित्यर्थः । अन्यथा एकसंज्ञाधिकारात्

उ०—बोध्यम् । यद्यप्यनेन ज्ञत्वमपि परिहृतं तथापि प्रकारान्तरेणापि समासागुनैकदेशाद्
भाष्ये—चर्म नमन्निति । तद् ध्वनयन्नाह—सत्यपि निमित्तेत्यदि । नियमादयेति । यद्यपि
विद्वयर्थमेवाहमे व्यापयिष्यति तथापि यौगविभागेनात्र नियमोपपत्तिरित्यभिप्रायः ।
समासवयव एवेति । एवं च नियमेन वाक्यभ्यावृत्तिः कर्तुं मत्तव्येति भावः । भाष्ये—
अविशेषेणेति एकदेशमुक्तिः, अहमे रूढयोरेवानयोर्महणस्य सिद्धागदित्यभाष्येनान्तरं,
अलक्षणपदस्यैव तत्र समानपदेन ग्रहणात् । उक्तयुक्त्यैव तु ज्ञत्वकारणं बोध्यम् । एवं च स्वर-
ग्रहणमपि स्वर्थमिति बोध्यम् ॥२॥

प्राक्कडा । अवधित्वद्योतनेति । अत्र वरणे द्युट् ५८; करणव्यतिरिक्त्या बोध्यः ?

* सत्यदायीः ८. ३. १११. १—'एवैतद्' पा० । २—'एवैतद्' पा० ।

३—'समास' इति कश्चित् ।

प्राग्वचन क्रियते समाससज्ञाया अनिवृत्तिर्यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि प्राग्वचनेऽनवकाशा अव्ययीभावादयः सज्ञाः समाससंज्ञा बाधेरन्, ता मा बाधियतेति प्राग्वचन क्रियते ।

अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने यावतानवकाशा अव्ययीभावादयः सज्ञाः कस्मादेव न बाधन्ते ? क्रियमाणे हि प्राग्वचने सत्या समाससज्ञायामेता अवयवसज्ञा आरभ्यन्ते, तत्र वचनात्समावेशो भविष्यति ।

समाससज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा समाससज्ञा । कोऽवकाशः ? विस्पष्टादीन्यवकाशः । विस्पष्ट पटुर्विस्पष्टपटु [व्यक्त पटुर्व्यक्त-

प्र०-पर्याय स्यात् । सत्या समाससज्ञायामिति । स्वरितत्वादेवाऽधिकारे लब्धे प्राक्क ङारदित्युपादानसामर्थ्यात्प्राग्ग्रहणमावर्तते । तेन प्राक् समाससज्ञका भवन्ति, समासा सन्तोऽव्ययीभावादिसज्ञका इति समावेश सिध्यति । भवयवसज्ञा इति । समास-समूहापेक्षया कस्यचित्समासस्य काचित्सज्ञेत्येवमुक्तम् ।

समाससंज्ञापीति । ततश्चान्तरेणापि यत्र समावेश सिध्यति । विस्पष्ट-पटुरिति । विस्पष्ट पटुरिति विग्रहः । विस्पष्टादयः प्रवृत्तिनिमित्तस्य पाठवादेर्विशेष-णानि न तु द्रव्यस्येति विस्पष्टमिति नपुंसकत्वम् । अत एव मुख्य सामानाधिकरण्य नास्तीति वत्पुरुषाभावः । यथा शेष इत्येतल्लक्षणमधिकारश्च तथा 'सह सुपे'त्यपीति

उ०-घोतकाक्षेपेत्यर्थः ॥ पर्याय स्यादिति । अधिकारलक्ष्यसमाससज्ञाया अनवकाशादादित्या-दाय । अनेन अग्रिमग्रन्थ एकदेशिनोरुक्तिरिति सूचितम् । भाष्ये—सत्या समाससज्ञायामिति । प्राक्पदोपादानेस्याधिकारताया एव तत्सामर्थ्येन वक्तव्यतया तत्साहित्येनाऽऽसां विधानाद्वचनात्समावेशः । भवेद्यमपि पर्यायः प्राप्नोति कथं समावेश इति चेत्तत्राह—स्वरितत्वादेवेति । प्रत्यय इत्यादिवत् । अथवा 'समास सह सुपे'त्येकमेव पठेदिति भावः ।

अधुनाधिकारस्याभावेऽपि समावेशः शङ्कते भाष्ये—समाससज्ञापीति । प्राग्ग्रहणाऽ-भावे 'समास सह सुपे'त्येव सर्वत्र समाससज्ञाविधिः । 'सह सुपे'त्यशस्य च स्वरितत्वप्रति-ज्ञानादुत्तरत्र सर्वत्रोऽपि । अव्ययीभावादिसज्ञाविनिर्मुक्तसमासस्य आमात्र इत्यभिमानः । अत एव 'विस्पष्टपटुवाद्योऽवकाशा' इत्यभिप्रायः सङ्गच्छते । स अव्ययीभावादिसज्ञाविनि-र्मुक्तो विषय इति भावः । मुख्य सामानाधिकरण्य नास्तीति । 'विशेषण विशेष्येणे'त्यप्रो-मवोपादानसामर्थ्येन शब्दजन्यबोधविशेष्ययोर्यत्र विशेषणविशेष्यभावस्तत्रैव तत्प्रवृत्तेरिति

पठुः ।] नैवोऽस्त्यवकाशः । एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते 'येनैवावयवकार्यं भवति तेनैव समुदायकार्यमपि भवतीति' । येनैवात्रावयवकार्यं स्वरः क्रियते तेनैव समुदायकार्यमपि समासो भविष्यति—'विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु' [६. २. २४] इति ।

इदं तर्हि—काकतालीयम् अजाकृपाणीयम् । [एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।] अत्रापि येनैवावयवकार्यं प्रत्ययोत्पत्तिः क्रियते, तेनैव समुदायकार्यं समाससंज्ञा भविष्यति—'समासाच्च तद्विपयात्' [५. ३. १०६] इति ।

इदं तर्हि—पुनाराजः पुनर्गवः । अत्राप्यवश्यं तत्पुरुषसंज्ञा वक्तव्या, तत्पुरुषाश्रयः समासान्तो यथा स्यात्* ।

प्र०—समाससंज्ञा प्रवर्तते । अवकाशं निराकर्तुमाह—एषा हीति । शैले स्वभावे भवा वृत्तिः शैली । अवयवकार्यमिह पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । समुदायकार्यं—समाससंज्ञा । वृद्धकुमारीवरन्यायेनान्तरेणापि 'सह सुपे'त्येतस्य लक्षणत्वं सिध्यति ।

काकतालीयमिति । 'समासाच्च तद्विपया'दिति भूतसमासानुवादेन च्छविधानाद्विरोपलक्षणाभावाच्चेवार्थस्यान्यपदार्थत्वेऽपि मत्वर्थे बहुव्रीहिविधानादुपमानशब्दस्योपमेयवृत्तित्वादन्यपदार्थभावाद् बहुव्रीहेरभावात् 'सह सुपे'त्यनेनैवात्र समासः कार्यः । तत्र काकतालशब्दौ द्रव्यसहचरितायां क्रियायां वर्तते । काकस्यागमनमिव चैत्रस्यागमनं, तालस्य पतनमिव दस्योरुपनिपात इत्येक इवार्थः । तत्र समासः । ततस्तेन तालेन पतता यथा काकस्य ध्वस्तया दस्युना चैत्रस्येति द्वितीय इवार्थः । तत्र च च्छप्रत्ययः । अत्रापीति । पूर्ववज्ज्ञापनेन समाससिद्धिः ।

पुनाराज इति । 'अ'जिति योगविभागेन तत्पुरुषसंज्ञां विनापि रूपसिद्धिं मन्यते । तत्पुरुषाश्रय इति । पुनर्गवेति जीवर्थेष्टजेवैष्टव्यः । तत्रान्ययं प्रवृद्धादिभिरिति

उ०—भावः । क्विदेकदेशान्वयोऽपि न्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति तात्पर्यम् । अवयवकार्यमिति । समासविशेषप्रयुक्तः स्वर इत्यर्थः । अन्तरेणापीति । समासाधिकारे स्वरविधानादिति भावः । भूतसमासेति । सिद्धसमासेत्यर्थः । इवार्थस्येति । इवचोऽवोपमानत्वनिरूपकोपमेयरूपार्थस्य समासवाच्यस्येत्यर्थः । तद्वद्वति—उपमानशब्दस्योपमेयवृत्तित्वादिति । भाष्ये—येनैवावयवकार्यमिति—कर्मधारयः । काकतालीयमित्यत्रावयवरूपच्छप्रत्ययवार्थकार्यमित्यर्थः । तत्र काकतालेत्यादि पञ्चमे व्याख्यास्यते ।

जीवर्थे इति । पुनाराज इत्यत्रापि योगविभागस्य भाष्यामुक्तत्वेनाप्रमाणतया दजेष्टव्य इति बोध्यम् । पुनर्गवः पुनाराज इत्युपाधोदाहरणमादादेष भाष्यप्रवृत्तेरिदं चिन्त्यम् ।

इदं तर्हि—पुनराधेयम् । अत्राप्यवश्यं गतिसंज्ञा वक्तव्या, 'गति-
कारकोपपदात्कृत्' [६. २. १३६] इत्येष स्वरो यथा स्यात् ।

इदं तर्हि—'पुनरुत्स्यूतं वासो देयम्'* । अत्राप्यवश्यं गतिसंज्ञा वक्तव्या,
'गतिर्गता' [८. १. ७०] इति निघातो यथा स्यात् । यदि तत्रास्ति पुनश्च-
नसौ छन्दसी'ति† । सति तस्मिन्स्तेनैव सिद्धम् ।

प्र०—वा, मयूरव्यंसकादित्वाद्वा तत्पुरुषः ।

पुनराधेयमिति । विशेषकार्यादर्शनात्समाससंज्ञामेव मन्यते । अत्रापीति । तत्तच्छ्र
'कुगतिप्रादय' इति तत्पुरुषः । तत्र 'यतोऽनाव' इति घेयशब्दस्याद्युदात्तत्वात्पुनराधेय-
शब्दैकार उदात्तः । गतिसंज्ञायास्त्वभावे समासान्तोदात्तत्वं स्यात् ।

पुनरुत्स्यूतमिति । पुन शब्दस्य गतिसंज्ञायां सत्यां 'धाधे'त्यन्तोदात्तत्वेन
भाव्यम्, असत्या तु समासान्तोदात्तत्वेनेति विशेषाभावाद् गतिसंज्ञाया अभावात्
समाससंज्ञाया एव भावं मन्यते । अत्रापीति । असत्यां गतिसंज्ञायां समासान्तो-
दात्तत्वं स्यात्, सत्यां तु 'गतिरनन्तर' इत्यत्रानन्तरप्रद्वयसामर्थ्यात्थायादिस्वरं
धाधित्वोच्छ्रद्धस्य प्रकृतिस्वर उदात्तो भवति । पुन.शब्दस्य तु शेषनिघातं परत्वाद्
धाधित्वा 'गतिर्गता'विति निघातो भवति । यदि तत्रास्तीति । छन्दसि स्वरइत्यय-

७०—एकार उदात्त इति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः । निघातं परत्वाद्वाधित्वेति ।
एवं ॥ भाष्यस्य निर्देष्टतापत्तिः, शेषनिघातेनैव तत्फलसिद्धेरिति चिन्त्यम् । 'गतिर्गताविति
निघातो यथा स्या'दिति भाष्ये । यच्चपुच्छब्दस्य प्रकृतिस्वरे प्रवृद्धादित्वादन्तोदात्तत्वे वा
शेषनिघातेनापि 'गतिश्चे'ति सूत्रस्थकैयटोक्तरीत्या, अत्रस्वकैयटरीत्या च पुन शब्देऽनुदात्तत्वं
सिद्धमिति तत्फलसिद्धयेऽयम गतिसंज्ञा वक्तव्येति वक्तुमनुचितम् । 'गतिश्चे'ति सूत्रे
'पुनरुत्स्यूतशब्दः प्रवृद्धादित्वादन्तोदात्त' इत्युक्तम्, इह 'उच्छब्दस्य प्रकृतिस्वर' इत्युक्तम् ।
तथापि, 'पुनरुत्स्यूत'मित्यादावसमासे पुन शब्दस्य निघातरूपकलाय सावदर्थं धाध्या,
समस्तपुनरुत्स्यूतशब्दस्तु सुपेति सूत्रेण समासादन्तोदात्त एवेति भाष्याभिप्रायः । न च नित्य-
समासत्वात्कथं वाच्यसंभव इति वाच्यम्, एतज्जाप्यग्रामाण्येन छादसत्त्वादेव समासे गति-
'त्वाभावेन गतिसमासस्याग्राप्रवृत्तेः । अत एवोत्तरसूत्रे सुपेत्यस्य लक्षणस्येदमुदाहरणं
वक्ष्यति भगवान् । अत एव समासार्था गतीति स्वरार्था वा गतिर्हेति भाष्ये नोक्तम् ।

ननु छन्दसि पुन शब्दस्य गतित्वेनैव सिद्धत्वेऽपि लोके पुनराधेयादौ समाससंज्ञा साध-
काया, तत्र 'गतिसंज्ञाभावेन गतिसमासाप्राप्तेरत आह—भाषायां त्विति । चिन्त्यमेतद् ।
'पुनश्चनसौ छन्दसी'ति गतिसंज्ञाविधायकवासिक्विरोधात्, लोके समस्तपुनराधेयशब्दा-
भिनियामेन समासान्तोदात्तस्यैव तत्र स्वीकारेण वा भाष्योपपत्तेश्च । 'सति हि तस्मिन्स्तेनैव
सिद्ध'मित्यग्रप्रागप्यस्वरसोऽप्येवमेवेति दिक् ।

एवमप्येका संज्ञेति* वचनाच्चास्ति यौगपद्येन संभवः । [अनुवृत्तिः क्रियेत ।] पर्यायः प्रसज्येत । तस्मात्प्राग्वचनं कर्तव्यम् ॥३॥

सह सुपा ॥ २ । १ । ४ ॥

सहवचनं किमर्थम् ?

सहवचनं पृथगसमासार्थम् ॥ १ ॥

सहग्रहां क्रियते सहभूतयोः समाससंज्ञा यथा स्यादेकैकस्य मां भूदिति ।

प्रः—विधानान्नायरयं कर्तव्यमिति भावः । भाषायां तु पुनराधेयादौ स्वरसिद्धये पुन शब्दस्य गतिसंज्ञा वक्तव्या । काठक तु पुनरुत्पूतशब्दोऽन्तोऽन्तं पठ्यते । तत्र स्वरव्यत्ययो धोद्वयः, प्रवृद्धादेरावृत्तिगणत्वाद्वा । ननु 'सह सुपे'त्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति—'यस्य समासस्यान्यद्वृत्तं नास्ति, इदं तस्य लक्षणं भविष्यतीति' । अत्र निमित्ति समास-संज्ञाया अवकाशो निराक्रियते । एवं मन्यते । असंयुक्तविधानात्समर्थत्वं समाससंज्ञाया न तु कतिपयनिपयत्वम् । न्यायव्युत्पादनाय त्वनकाशतिराक्रिया ॥३॥

सह सहवचनमिति । सुपेति तृतीया सहार्थमाज्ञापति 'वृद्धो यूने ति यथेति प्रभः' । एकैकस्येति । यथा 'पुत्रेण सहागत' इति द्वयोरपि पितापुत्रयोरगमनेन संबन्धः । एवं समाससंज्ञापि प्रत्येकं स्यात् । सहग्रहे त्वेका समाससंज्ञा सहभूतयो-

७०— एवं 'सह सुपे'त्यस्य निरवकाशत्वे पूर्वपक्षिणा प्रतिपादिते साधतापि पर्याय एव प्राप्नोतीति ॥ समावेश इत्याह—एवमप्येकासंज्ञेतीति । तस्मात्प्राग्वचनं कर्तव्यमिति सिद्धान्तानाशयत्वात् एव । एवं च किमित्यवकाशनिराक्रियेति शङ्का, तस्माधानं च कैयटो-क्तमसंगतमेव, पूर्वपक्षिणोऽज्ञानस्यावश्यकत्वात् । तेनावकाशनिराकरणेऽपि सिद्धान्तनो-दयते । अवकाशप्रदर्शनेन तदलङ्घनं तु समाधानान्तरसंभवाद्भावेन । किं च ज्ञापकेन विस्पष्टपटुः काकताशीयमित्यादी समासे परेणोक्ते तस्मादेव ज्ञापकादेतस्य सामान्येन विधा-यकतायामवकाश उक्तप्राय इति सुचियो विभावयन्तु । एवं मन्यते । असंयुक्तविधाना-दिति । विपूर्वकधामः करणे शक्तेः 'सह सुपे'त्यनेन समास इत्यस्याऽसंयुक्तकरणात्संज्ञायाः सर्वार्थत्वं, न तु 'सह सुपे'त्येतन्मात्रोदाहरणविषयत्वमित्यर्थः । एव च तत्तद्विषयसमास-संज्ञाया अनवकाशत्वात्तामिः समावेश इत्यभिप्रायः । न-वेदविधनिर्देष्टव्यविचारकरणं भाष्येऽ-नुचितमत आह—न्यायव्युत्पादनायेति ॥३॥

सह सुपा । सहग्रहेण त्विति । तस्मात्समर्थत्वात्समास इत्येकत्वस्य विवक्षणाश्च सह-भूतस्यैका संज्ञेति सायः । ननु यद्यपि प्रत्येकं समासत्वे प्रत्ययान्तत्वात्प्रत्येकं ॥ प्रातिपदिकत्वं तथापि समासस्य समुदायानात्मकतया समासग्रहणस्य वाच्यनिवर्तकनियमार्थत्वं भोप-

* आ वङ्गारादेका सञ्ज्ञा १. ४. १. १-काचित्कोऽयं पाठः ।

२-'समाससंज्ञा मा भूदिति' पा० ।

किं च स्यात् ? यद्येकैकस्य समाससंज्ञा स्यात्, इह 'ऋक्पाद' इति समासान्तः प्रसज्येत* । इह च 'राजाश्व' इति द्वौ स्वरौ स्याताम् ।

कथं च कृत्वैकैकस्य समाससंज्ञा प्राप्नोति ? 'प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्ति-
र्द्विष्टे'ति । तद्यथा,—वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः । ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः
'समुदाये वाक्यपरिसमाप्ति'रिति । तद्यथा,—'गर्गाः शतं दण्डयन्ता'मिति ।

प्र०—भवेति । किं च स्यादिति । भवतु प्रत्येकं समाससंज्ञा, कार्ये दोषाभावात् ।
'कृत्तद्धितसमासाश्चे'त्यत्र सूत्रे समासश्च समासश्चेत्येकशेष आश्रयिष्यते, वाक्यस्य
प्रातिपदिकसंज्ञानिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा प्रत्ययान्तत्वादेकैकस्य समासस्य विध्यर्थं समास-
ग्रहणं स्यात् । एकशेषे तु समाससमूहस्य संज्ञाविधिर्नियमार्थो भविष्यतीति न कश्चि-
दोषो भवति । 'समासाच्च तद्विषया'दित्यत्र प्रातिपदिकाधिकारात्समाससमूहस्य च
प्रातिपदिकत्वात्समासादित्येकवचनं न विवक्ष्यते, अनभिधानाद्वा एकैकस्माच्छप्रत्ययो न
भविष्यतीति भावः । ऋक्पाद इति । 'ऋक्पाद' इति स्यात् । राजाश्व इति । यद्यप्यत्र
समासान्तः प्राप्नोति, तथापि रूपभेदाऽभावात्स्वरद्वयप्रसङ्गो दोष उक्तः । ऋक्पादेऽपि
स्वरद्वयप्रसङ्गो बोधव्यः ।

कथं च कृत्येति । एकार्थभावे समासविधानात्समुदायस्यैव च विशिष्टार्था-
भिधायित्वात्तस्यैव संस्कार्यत्वात्प्राधान्यात्तत्परस्तन्त्रत्वाद्वयवचनानामप्राधान्यात्समुदाय-
स्यैव हि द्विवचनवत्समाससंज्ञा भविष्यति, अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वेति भावः । इतरोऽ-

स०—पद्ये, किंतु विध्यर्थत्वमेव स्यादत आह—कृत्तद्धितेति । एकशेषे त्विति । समुदाय-
स्यैकार्थभावेनार्थवत्ताप्राप्ती नियमार्थं तदिति भावः । 'वाक्यतादीय'मित्यादी प्रत्येकं
समस्यायोरपि दोषो नोपाह—समासाद्येति । ननु समुदाये समासत्वाभावात् आह—
प्रातिपदिकत्वादिति । तात्पर्यार्थसमासपदं तात्समूहपरमिति भावः । एकत्वं न विवक्ष्यत
इति । प्रातिपदिकादित्यनेनाश्रयवादिति भावः ॥ ननु तद्विशेषात्प्रातिपदिकादिपस्याऽसंज्ञ-
एव स्यादत आह—अनभिधानाद्वेति । एवं च छद्वाजुरोपादेय समासपदं तात्समूह-
परमिति भावः ।

समुदायस्यैवेति । अथयवेभ्यः समुदायोऽतिरिक्तोऽपीति भावः । इदं चित्यम्, शुक्लं
समर्थं समर्पणं शुक्लमेव सह समस्यत इत्येव प्रत्येकं तस्य तस्य च संज्ञाभावासमुदाये
संस्कार्यत्वस्य दुर्लभत्वात् । किं च समुदायद्विवेकवद्विज्ञानोऽशुभः, वैयर्थ्यात्, समुदायसंज्ञया-
वयववचनमनुमदम् । अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वेतीति । वस्तुतः समसमं संशेष इत्यन्वर्थः ।
न वा सापनेकर्येव, एकस्यापि विरक्तस्य संशेषदर्शनात् । अतोऽन्वर्थत्वेन वयमेतदर्थंलभ इति

१—किं च स्यात् यद्येकैकस्य समाससंज्ञा स्यात् ? पा० ।

* ऋक्पादेऽपि समाससंज्ञा ५. ४. ७४. † समासस्य ६. १. २२१.

अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति, न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्येतस्मिन् दृष्टान्ते यदि तत्र प्रत्येकमित्युच्यते, इहापि 'सह'ग्रहणं कर्तव्यम् । अथ तत्रान्तरेण 'प्रत्येक'मिति वचनं प्रत्येकं गुणवृद्धिसङ्गे भवतः, इहापि नार्थः सहग्रहणेन ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यत्सहग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं योगाङ्गं यथा विज्ञायेत । सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते । ['सह' ।] सह सुप्तमस्यते । केन सह ? समर्थेन । अनु यचलत् अनुप्राविशत् । ततः

प्र०-गृहीताभिप्राय आह-प्रत्येकमिति । एतच्च वृद्धिवाचित्के व्याख्यात, तत्र एवानुगन्तव्यम् । सत्येतस्मिन्प्रति । पक्षद्वयेऽपि स्थिते सामर्थ्यात्कचित्कश्चित्पक्ष आभीयते । तत्र संयोगसङ्गावत्समाससङ्गा पूर्वोक्तेनैव न्यायेन समुदायस्य सभविष्यति । अथ न्याय-द्योतनायेह सहग्रहणं म्रियते, वृद्धिगुणसयोरपि प्रत्येकमिति वक्तव्यम् । अथ तत्र लक्ष्यदर्शनादिवशात्प्रत्येकं गुणवृद्धिसङ्गे भवतस्तदेहापि पूर्वोक्तासामर्थ्यात्समुदायस्य समाससङ्गा भविष्यतीति नार्थः सहग्रहणेन ।

योगाङ्गमिति । योगावयव इत्यर्थः । केनेति । सुषा चेन्नार्थो योगविभागेनेति प्रथमः । समर्थेनेति । योगविभागात्सिद्धान्तेन सह सुप्त समासो भवति । योगविभाग-श्चेष्टप्रसिद्धयर्थ इति सर्वत्र समासो न भवति । अनुन्यचलदिति । सुषिति सख्याया विवक्षितत्वात्पूर्वं च समासः, पश्चादनो । तत्र समाससङ्गाया सत्या शाकलप्रति पेधाद्यणादेशो भवति । समासान्तोदात्तत्वं न भवति 'सिद्धतिह' इति निघातेन

उ०-विभक्तम् । तस्माद् गर्गदण्डनस्यायसत्वात्कथमेकैकस्य प्राप्तिः । लक्ष्यानुसाराण्य तस्यैव व्यापार्याश्रयणमिति सिद्धान्तिन एव प्रथमः ॥ इतरो लक्ष्यानुसारमज्ञात्वा न्यायमात्राश्रयणेन सहग्रहणमित्याह-प्रत्येकमिति । लक्ष्यदर्शनादीति । आदिना 'माहादिना च' इति शापक-सग्रहः । अत्रापि गर्गदण्डन-यायाश्रयणे लक्ष्यदर्शनमेव हेतुरिति तत्त्वम् ।

योगावयव इति । योगोऽत्राष्टाध्यायी । यद्यपि योगविभागाभावेऽप्यवयवावयवस्य समुदायावयववन्त्यायेनाष्टाध्याय्यवयवत्वमस्यैव, तथापि साक्षादवयवत्वमेवात्र विवक्षितं, तच्च योगविभागमन्तरेण न सम्भवतीति बोध्यम् । सख्याया विवक्षितत्वादिति । सुषन्तावादे प्रत्येकसमाससङ्गाचेत्यपि बोध्यम् । 'अनुन्यचलदित्यत्र समाससङ्गाया फल दर्शयति-शाकलेति । अ-यथा पक्षे यणोऽश्रवणमपि स्यादित्यर्थः । स्वरस्तु न फलमित्याह-समा-सान्तोदात्तत्वमिति । केचिन्मतसिद्धस्वर दर्शयति-तत्रानोरिति । केचिन्मतदूषणमाह-एव चेति । अवक्तव्यमिति । समासाऽसमासयो स्वररूपे चाविशेषादित्यर्थः । एकादेशस्य सर्वधोदात्तत्वादिति भावः । 'अनुन्यचलदित्यत्र नित्यवयवश्रवण विशेषः । अथ च नित्यसमास इति तात्पर्यम् । सतिशिष्टत्वादिति । धाव्येऽपि निघातप्रवृत्तेस्तदुत्तरकाळिकतया समास-स्वरस्य सतिशिष्टत्वमित्यर्थः । तिष्ठैतत्स्येति । सुषा यद्यपि स्वरवृत्त्यर्थविशेष्यगतसंख्याभिधा-

‘सुपा’ । सुपा च सह सुप्समस्यते । अधिकारश्च लक्षणं च । यस्य समास-
स्यान्यलक्षणं नास्ति, इदं तस्य लक्षणं भविष्यति । ‘पुनरुत्स्यूतं वासो
देयम्’, ‘पुनर्निष्कृतो रथः’ इति ।

प्र०-बाधितत्वादिति केचिदाहुः । तत्रानोर्गतिर्गता’विति निघातः, विशब्द उदात्तः ।
‘उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्यकारः स्वरितः । एवं त्वनुप्राविशदिति प्रथो-
जनभावाद्वाध्यकारेण उदाहरणमवच्छेद्यं स्यात् । तस्मात्सतिशिष्टत्वात्समासान्त्वोदात्त-
त्वेनात्र भाव्यमित्यपरे । सत्र तिङैकत्वस्योक्तत्वात्प्रातिपदिकत्वेऽपि सुयनुत्पत्तिः ॥ अन्ये
त्वाहुः—वचनप्रहणादुत्तेज्येकत्वादपि प्रथमा स्यात् । केवलायाश्च प्रकृतेः प्रयोगा-
भावाद्भवितव्यमत्र प्रथमैकवचनेन । तस्य तु ह्रस्वधादिलोपः क्रियते । अत एवैक-
पद्यादामनुप्राविशद्वदन्तेत्याम एकान्तरमामन्त्रितमिति निघातप्रतिषेधः समाससंज्ञायाः
प्रयोजनमस्येवेति तिङन्तनिघातवादिन आहुः ।

अधिकारश्चेति । देवदत्तः पचतीति विशेषणसमासनिवृत्त्यर्थोऽतिष्ठित्यादावुत्तर-
पदानुपादानादुत्तरपदोपस्थापनार्थश्चेति भावः । लक्षणं चेति । ननु सहैति योगविभागे-
नैव समासस्य सिद्धत्वात्सुपेत्यस्य लक्षणत्वे नास्ति प्रयोजनम् । नैव दोषः । योगविभागः
कतिपयतिङन्तविषय एव । एतच्चास्मादेव भाष्याद्विज्ञायते । पुनरुत्स्यूतमिति । पुनः
शब्दस्यास्तस्यामपि गतिसंज्ञायां ‘परादिश्छन्दसि बहुल’मिति उद आद्योदात्तत्वं समा-
सान्वोदात्तत्वापरादौ भविष्यतीति मन्यते । अथवा काठकेऽन्त्वोदात्तः पठ्यते तदभि-
प्रायेण पुनःशब्दस्य गतिरनाभावादित्युदाहरणम् ।

उ०-वित्यनुसर्गस्तथापि ‘इत्याप्रातिपदिका’दिति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन तिङापि क्रियागतयाः
कर्त्रादिसंज्ञादादरोपितसंज्ञाया एव मानमिति सिद्धान्ते इदम् ॥ वचनप्रहणादिति ।
प्रातिपदिकार्थसूत्रस्यासंख्यार्थवादित्यर्थः । केवलायाश्चेति । प्रातिपदिकसंज्ञासत्त्वेनास्यापि
प्रकृतत्वमिति भावः । ह्रस्वधादिलोप इति । योगविभागस्येष्टसिद्धयर्थतया छन्दसि तद्विषये
एवैतत्समासप्रवृत्तिरिति भावः । एतेन ‘प्रकुरीर’दित्यादौ समासे नलोपः स्यादित्यपास्तम् ।
सुपुत्पत्तिस्वीकारे संमतिमाह—अत एवेति । अन्ये वित्यनुसर्गविषयं तु पचतिरूपमित्यादा-
येवं सति बहुवचनादेरापत्तिः । तस्माद्वचनग्रहणेन संख्याप्रवृत्तिनिमित्तकानामेव ग्रहणं न
त्वेवंपिधानम् । किं नैवामैकपद्ये प्रागुक्ते निघातप्रतिषेधे च न मानमिति । अतिष्ठित्यादाविति ।
तत्प्रातिष्ठित्यस्वाभिव्यक्त्यर्थो’रिति मूलस्य भाष्यप्रामाण्येन समासविशेषगतया समर्थ-
नेत्यनेनोत्तरपदोपस्थित्या तत्र सुपेत्यस्वाऽन्यत्वेन च विन्यसेतत् ॥ ननु पुनःशब्दस्य
गतिरानु-‘हुगती’त्येव मिदम्, तदभावे तु भवेन समासेऽपि तत्पुदगत्वाभावाद् ‘गतिरनन्तर’
इति उच्छेदस्य स्वरानापत्तिरत आह—पुनःशब्दस्येति । छन्दसि सर्वविधानो वैकल्पिक-

- १-‘देवा विधिष्य लक्षणं नास्ति ते समासाः “सह” “सुपा” इत्याभ्यां विध्यन्तीति स्थित’-
मित्यत्र बोधुमः । † पाठ० सं० ८ । १५; मैत्रा० सं० १ । ७ । २.

इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥ २ ॥

इवेन सह समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् ।
वाससीइव । कन्येइव ॥४॥

अव्ययीभावः ॥ २ । १ । ५ ॥

किमर्थं महती संज्ञा कियते ? अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत—अनव्ययमव्ययं
भवतीत्यव्ययीभावः । अव्ययीभावश्च समासोऽव्ययसंज्ञो भवतीत्येतन्न वक्तव्यं
भवति* ॥५॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्धयर्थाभावात्प्रति-

शब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्ति-

साकल्यान्तवचनेषु ॥ २ । १ । ६ ॥

इह कस्मान्न भवति—सुमद्राः सुमग्नाः, सपुत्रः सच्छात्र इति । समृद्धौ

प०— इथेनेति । सुपेत्यस्य लक्षणत्वात्समासे सिद्धे कायोन्तरविधानार्थं वचनम् ।
वाससीइथेति । वासः शब्दो 'वस्तेर्णि दित्यनुप्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः । समासादु-
त्पन्नस्य सोरव्ययादिति लुक् । कथ्ये इति । 'कन्याराजन्यमनुभ्याणा'मिति 'फिट्सूत्र-
पाठात्कन्याशब्दोऽन्तस्वरितः ॥४॥

अव्ययीभावः । किमर्थमिति । लाभार्थत्वात्संज्ञाकरणस्याल्पाक्षरा संज्ञा कर्त-
व्येति प्रभः । अन्वर्थसंज्ञेति । वृहत्संज्ञाकरणेन किंचिदव्ययकार्यं प्राप्यते, अनव्ययम-
व्ययमिति अव्ययकार्यलाभादित्यर्थः । न वक्तव्यमिति । सदकरणे 'लुङ्मुखस्वरोपचाराः
प्रयोजन'मिति कथं परिगणनं कियत इति चेत्, इह तु कियताम्, अन्वर्थत्वेन वा
विशिष्टकार्यविषयमव्ययत्वमनुमास्यत इत्यदोषः । पूर्वपदार्थप्राधान्यं त्वव्ययीभावस्य
प्राथमिकं, न तदन्वर्थसंज्ञया सूच्यते । सुपप्रतीत्यादावुत्तरपदार्थस्य प्राधान्यम् । उन्मत्त-
शङ्कमित्यादावन्यपदार्थस्य प्रधानता ॥५॥

अव्ययं वि । इह कस्मादिति । समुदायस्य संस्कार्यत्वात्प्राधान्यात्तस्यैव विभ-
क्त्यादयो विशेषणानि । अस्ति चात्र समुदायात्समृद्धिसाकल्यप्रतिपत्तिरिति प्रभः ।
सपुत्र इति । अत्र साकल्यं प्रतीयते, 'सपुत्रो भोक्तुमागत' इति प्रयोगे पुत्रा अप्यने-

प०—त्वादिति भावः । मन्मथ इति सुचितमरुचिमाह—काठकेऽन्तोदात्त इति । अव्ययादिति-
लुगिति । तदन्तरप्राप्यत्वव्ययत्वादिति भावः ॥४॥

अव्ययीभावः । च्विप्रत्ययेन कचिदेव कार्येऽव्ययत्वारोपबोधनात्कार्यलाभः । न
तदन्वर्थेति । शब्दसोऽलम्बादिति भावः । प्रायिकत्वमेव दर्शयति—सुपेत्यादि ॥५॥

अव्ययं वि । समुदायस्येति । गर्गदण्डन्यायेन सुपा सहितमव्ययं विभक्त्यर्थमिति

साकल्य इति च प्राप्नोति ।

नैष दोषः । इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः, कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः, कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः, कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः, उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः, अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः, उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । न चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यते ।

अथवा नेमे समासार्था निर्दिश्यन्ते । किं तर्हि ? अव्ययार्था इमे निर्दिश्यन्ते—‘एतेष्वर्थेषु यदव्ययं वर्तते तत्सुयन्तेन सह समस्यत’ इति ॥६॥

यथाऽसादृश्ये ॥ २ । १ । ७ ॥

असादृश्य इति किमर्थम् ? यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्त इति ।

प्र०—नानीता, न कश्चित्परिरोपित इति संप्रत्ययात् । इह कश्चिदिति । बाहुल्याभिप्रायेणैतदुच्यते, कश्चिदन्यथापि दर्शनात्—अर्धपिप्पलीत्यादौ । अन्यसमप्राधान्यसम्भवे अन्यर्थसंज्ञाविज्ञानात्—पूर्वपदार्थप्राधान्य एवाव्ययीभावसंज्ञा भवति । वचनसामर्थ्यात् पूर्वपदार्थप्राधान्यासम्भवेऽपि सूपप्रति चन्मत्तगङ्गमित्यादौ प्रवर्तते एव ।

अथचेति । अव्ययस्य श्रुतत्वादन्तरङ्गत्वात्तस्यैव विभक्त्यादयो विरोपणानि । तत्र यदोत्तरपदार्थावच्छिन्नाः समृद्धपादयः प्रतिपादयिषिता भवन्ति तदाव्ययं समृद्धपादीनां वाचकमिति तेषां तदर्थता भवति । ‘सुमन्त्रा’ इत्यत्र तु मन्त्रशब्द एव समृद्धिविशिष्टमर्थमाह, सुशब्दस्तु समृद्धिद्योतको न तु वाचकः । सपुत्र इत्यत्रापि सहशब्दस्तुल्ययोगस्य वाचकः न तु साकल्यस्य । तत्तु प्रकरणादिसहितात्समुदायात्प्रतीयते ॥१॥

यथाऽसादृश्ये । असादृश्य इति किमर्थमिति ।

उ०—वर्तमानव्ययीभावेऽसङ्गमिति वचनव्यक्त्येत्यर्थः ॥ अन्यर्थसंज्ञाविज्ञानादिति । माभी-शौकमहासंज्ञाकरणेन तत्संमतोऽर्थोऽव्ययस्य संमत इति भावः । अव्ययस्य श्रुतत्वादिति । श्रुतत्वरूपान्तरङ्गत्वादित्यर्थः । सूत्रे श्रुतयोरेव प्रथमं संबन्धः पञ्चाप्रकरणलघ्वेनेत्येव युक्तमिति भावः । प्रतिपादयिषित इति । ‘विरोप्यतये’ति दोषः । तदुक्तम्—उत्तरपदार्थावच्छिन्ना इति । श्रोतव्यपक्षे तु श्रोतव्यार्थस्य समभिध्याहृतार्थविरोपणत्वमेवेति भावः । तदाह—समृद्धपादीनां वाचकमिति । निरातानां श्रोतव्यत्वं, वाचकत्वं च, हृद्यानुरोधात्पच्यत्यस्येति भावः । वाचक इति । पुत्रसहित इति सहार्थविरोप्यत्वबोधार्थेति भावः । न तु साकल्यस्येति । ‘सत्पुत्रमसी’त्यादौ तु तुल्ययोगस्य बाधेन सतिवि प्रथममेव सङ्गमसीति बोधात् साकल्यबोधकतया सहशब्दत्वेति भावः । ‘अपदिता’मिषादीन्व्यस्तत्वाभ्येवाऽव्ययानि विरोधं भङ्गादिवाचकानीत्यानपेक्ष भगवता योगविभागो भाऽकारि ॥६॥

यथाऽसा । ‘यथाशब्दः सुकृतेन समस्यते, सादृश्ये घोषे ने’ति सूत्रार्थः । ‘यथा-शब्दो’त्यादौदाहरणम् । यथार्थत्वेन तु न सिद्धिः, सूत्रगृहीताशब्दत्वेन तेन समासमावात् । अत्र, पृच्छति—असादृश्य इति किमर्थमिति । अत एव सूत्रं किमर्थमिति ॥ अर्थः । एवं सूत्रे

असादस्य इत्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति—यथाशक्ति यथाबलमिति । किं कारणम् ? यद्येत्ययं प्रकारवचने थाल्, स च सादस्ये वर्तते* ।

नैष दोषः । अयं यथाशब्दोऽस्त्येवाव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं वीप्सावाचि । अस्ति प्रकारवचने थाल् । तद्यदव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं वीप्सावाचि तस्येदं ग्रहणम् ।

प्र०— सापेक्षत्वादसामर्थ्ये, वृत्तिः सादस्य एव च ।

पूर्वप्राप्तनिषेधश्च, प्रश्नेऽस्मिन्कारणत्रयम् ॥

यथा देवदत्त इति । समुदायस्य चात्र सापेक्षत्वात्तस्य च प्राधान्यादुपमानस्य चोपमेयं प्रति नित्यसापेक्षत्वात्समासः प्राप्नोति । स च सादस्य इति । 'प्रकार'-शब्दस्य सादस्यार्थकत्वात् प्रकारे व्युत्पादितस्य यथाशब्दस्य सादस्ये वृत्तिरित्यर्थः ।

अस्त्येतेति । अथैवत्सूत्रारम्भादव्युत्पन्नानामपि सम्भवोऽवगम्यते । वीप्सावाचीति । वीप्सामहणमुपलक्षणं, तेन योग्यतापदार्थानविवृत्तिं अपि यथार्थं । तस्येदमिति ।

उ०—यथामहण तदर्थार्थकान्वादितिः समासार्थम् । सापेक्षत्वादिति । उपमानत्वेन दुदस्योपमेये साकाङ्क्षायादिति भावः । वृत्तिरिति । कतिरित्यर्थः । एवं च उदाहरणाऽप्रसिद्धिरिति भावः । पूर्वप्राप्तीति । भगन्तरावात् । एवं च पूर्वेण तत्र समासो भुवार् इति व्याख्येयाऽप्रसिद्धिरिति भावः । समुदायस्य चेति । यदमन्त्रान्देवदत्त इत्यर्थकस्य 'यथादेवदत्त' इति समुदाय-स्येत्यर्थः । ये तु देवदत्तसादस्यवान् यज्ञदत्त इति बोधं वदन्ति, तेषां 'प्रधानस्य सादस्य सापेक्षत्वा'दित्येवाह, 'समुदायस्ये'त्युक्तैर्बोधैर्न । मम तु केवलप्राधान्यात्प्राधान्यसापेक्षत्वा-त्तथोक्तिः । नित्यसापेक्षत्वादिति । प्रधानस्योपमानस्य सापेक्षत्वाच्चित्यसापेक्षत्वाच्चेत्यर्थः । 'नित्यसापेक्षं सार्धं समस्यत' इति भाष्ये कालीति विन्यस्य । 'देवदत्तस्य गुहकुल'मित्यादिषु गमकत्वाद् वृत्तिः, 'किमोदन, कालीना'मित्यादीनामिवेत्येव समर्थसूत्रे भाष्ये उक्तम् । तत्र 'यथाशब्द उपमानत्वं शोतयती'त्यमिषुकोक्तेस्तस्य विशेषणत्वेन पूर्वपदार्थप्राधान्याभावेऽपि द्विसुमीत्यादिवात्समासप्राप्तिः, तदभावे हि प्रसिद्धत्वादस्यैव ग्रहण स्यादिति तात्पर्यम् ।

सादस्यार्थकत्वादिति । सादस्यप्रयोगकभेदकधर्माधिक्यत्वादिति भावः । अत एव धाक्विधापके वृत्तायुक्त—'सामान्यस्य भेदको विशेष'—प्रकार' इति । वचनपदस्वात्स्यात् । तद्व्यवहृता । एवं च 'यथादेवदत्त' इत्यादी यदमन्त्रान् देवदत्तस्तदमन्त्रान् यज्ञदत्त इति बोधे यत्तदर्थं तस्य धर्मस्यैक्येऽवगते—उपमानोपमेयत्वस्यावगतिरिति 'सादस्ये वर्तते' इत्यस्य उपमानोपमेयत्वशोक्त इत्यर्थः । ईदृशासादस्यशोक्तस्यापि ग्रहणेऽसादस्ये इति प्रतिषेध एव मानमिति शोध्यम् । सादस्यस्य धाप्रत्ययवाच्यत्वे तु यासदस्यो देवदत्तस्तदस्यो यज्ञदत्त इत्येव बोधः स्यात्तु देवदत्तयज्ञदत्तयोः सादस्यबोध इति दिक् । सादस्ये वृत्तिरिति । सादस्ये एव वृत्तिरित्यर्थः । एवं च सूत्रं व्यर्थमिति भावः ।

अर्थवत्सूत्रारम्भादिति । 'बहुपद' इत्याद्यर्थं 'बहुपद' इत्येव कर्तव्यमिति भावः ।

अथ यः प्रकारवचने थाल् तस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति । पूर्वैण प्राप्नोति 'सादृश्यसंपत्ती'ति† । प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥७॥

सुप्रतिना मात्रार्थे ॥ २ । १ । ६ ॥

'सु'प्रिति वर्तमाने‡ पुनः सुग्रहणं किमर्थम् ? 'अव्यय'मित्येवं तदभूत्, सुन्मात्रे यथा स्यात्—मापप्रति सुप्रति ओदनप्रति ॥६॥

प्र०—सूत्रेऽस्मिन्नित्यर्थः । प्रतिषेधवचनसामर्थ्यादिति । 'यथार्थे यदव्यय'मिति पूर्वैणैव सिद्धे समासे सादृश्यप्रतिषेधार्थत्वादस्यारम्भस्य ॥१॥

सुप्रतिना । सुप्रिति वर्तमान इति । 'सुवामन्त्रित' इत्यतः । अथयमित्येष-मिति । अव्ययग्रहणसम्बद्धमभूदित्यर्थः । 'यावदवधारणे' इत्यत्र यावच्छब्दोऽव्यय-मेव संगृहीतः । तथा च यावन्त्यमप्राणीत्यनव्ययेन वाक्यं प्रदर्शयते । अन्यथा नित्य-समासत्वाद्वाक्यं न स्यात् । स्वरादीनां च दोषामन्यमहर्दिशामन्या रात्रिरिति घृत्तिविषये सत्त्वप्रधानतादर्शनान्मात्रावति घृत्तिरविरुद्धेति अव्ययस्यैवायं समासः स्यात् ॥१॥

उ०—कृत्वे गतिकारकपूर्वस्य ग्रहणमिति तु शापकसिद्धस्याऽसारं त्रिकावाक्षेऽप्याशयः । भाष्ये 'इद'मित्यस्य एतत्सूत्रीयमिति धाम्योऽर्थः । तद् व्यनयम् इत्याक्षेपे—सूत्रेऽस्मिन्निति । इदमुप-लक्षणं 'यथाशक्ती'ति प्रयोगे चेत्यप्यर्थः । तत्र 'यथाशक्ती'ति प्रयोगे सादृश्यवाचिन एव ग्रहणं कृते नेति वाक्ये—अथ य इति । तस्य—तदन्तरस्य । सादृश्यं तस्य धाम्यमेवास्तु, शक्तिसादृश्यमित्यादिष्वर्थोऽस्तु, एतत्सूत्रं च मास्तु इति भावः । अथुरस्यस्यस्ये मान-मपदवतोऽर्थघटितं साधुत्वमित्यजानतश्च शङ्केयम् । 'ग्रहणसूत्रे प्रकारवचनधारणस्य ग्रहण'मिति तु न वाक्यार्थः, असादृश्य इत्यस्य सूत्रे अवधारण, 'पूर्वैण प्राप्नोति, सामर्थ्यान्ने'त्यस्याऽ-संगतेश्च । नन्येवं समासो न स्यादत आह—पूर्वैणेति । सादृश्यसंपत्तीति । यथार्थत्वेन तु न प्रामिदका, संगृहीताऽव्ययेन तेन समासाऽभावात् । अत एव पञ्चाप्यन्तेन न तेन सूत्रेण समासः । उच्यते—प्रतिषेधेति । प्रतिषेधपुक्तमन्त्रारम्भेऽर्थः । एतदर्थमेव सूत्रमावश्यकम् । 'यथार्थे यदव्यय'मिति कैयटस्तु चिन्तय, तेनात्राभातेऽक्तत्वात् । उपक्रमभाष्यतत्त-पैव धाम्या ॥७॥

सुप्रतिना मा । नन्यव्ययग्रहणं 'यावदवधारणे' इत्यत्रैव निवृत्तमयोप्याशयित्वे चेत्येत्याह—यावदिति । 'यावदमत्रं प्रकृतानामन्त्रवशे'त्युदाहरणम् । ननु प्रतिना समास-धोम्यमात्रावदयोऽव्ययमाभावादेव तद्विघृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह—स्वरादीनां चेति । मात्रा-वर्ताति । तथा च द्विबादोपादिमिरव्ययैरेव प्रतिना समासः स्यादित्यर्थः ॥९॥

अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ २ । १ । १० ॥

अक्षादयस्तृतीयान्ताः परिणा पूर्वोक्तस्य यथा न तत् ।

अक्षादयस्तृतीयान्ताः परिणा सह समस्यन्त इति वक्तव्यम् । 'पूर्वोक्तस्य यथा न तत्' । अयथाजातीयके द्योत्ये । अक्षेणोदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वमिति—अक्षपरि शलाकापरि ।

एकत्वेऽक्षशलाकयोः ॥

अक्षशलाकयोश्चैकवचनान्तयोरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—अक्षाभ्यां वृत्तम्, अक्षैर्धृतमिति ।

कितवच्यवहारे च ।

कितवच्यवहार इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—अक्षेणोदं न तथा वृत्तं शकटेन यथा पूर्वमिति ।

प्र०— अक्षशलाका तृतीयान्ता इति । विभक्त्यन्तरनिरासार्थमेतदुक्तम् । न्यायाच्चैतत् सिद्धमिति । अक्षादीनां वर्तनक्रियायां कर्तृत्वादित्यर्थः । पूर्वोक्तस्येति । पूर्ववृत्तस्येत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्वातूनां नियतविषयत्वाच्च वचिरिह वर्तने वर्तते । तदेव 'यथा न तत्' इति तच्छब्देन परामृश्यते । अभिधानार्थे तु वचौ तच्छब्देन परामर्शोऽसंबद्धः स्यात् । अयथाद्योतन इति । जयकाले अक्षादीनामेकरूपं यद्वर्तनं तद्विपरीतं पराजये यद्वर्तनं तद् यथा परिणा द्योत्यते तदा समासः ।

एकवचनान्तयोरिति । समासे द्वित्वाद्यनवगमादेकत्वस्यान्यनिरपेक्षत्वादनन्तरङ्गत्वादवगतिसंभवान्वायप्राप्तमेतदित्याहुः । यदुक्तम्—'अभेदैकत्वसंख्या वृत्तौ गम्यते' इति, तद् बाहुल्याभिप्रायेण । कितवच्यवहार इति । पञ्चिका नाम द्युतं पञ्चभिरक्षैः

उ०— अक्षशलाका । विभक्त्यन्तरनिरासार्थमिति । विभक्त्यन्तरमनिरासार्थमित्यर्थः । कर्त्तृत्वादिति । वर्तनक्रिया च वृत्तावन्तर्भूता, शुद्धभावा इत्यादौ मिश्रणक्रियावदिति भावः । पूर्ववृत्तस्येत्यर्थ इति । पूर्ववृत्तस्य जयस्य संबन्धि यथा वर्तनमभूत् संप्रति चेत्तद्वर्तनं तथा न भवति तदा समास इत्यर्थः, 'पूर्वोक्तस्य यथे'ति भाष्यस्येति भावः । वचिरिहेति । एतद् भाष्यप्रयोगे इत्यर्थः । तदेव—वर्तनमेव । तस्यैव कलितार्थमाह भाष्ये—अयथाद्योतन इति । अयथाशब्दो विपरीत्ये—विपरीतत्वद्योतने इत्यर्थः । पराजयद्योतने इति यावत् । पराजय इति । पञ्चानां मध्ये एकेन विपरीतवर्तनेऽयं प्रयोगः । तदा च पराजय एव भवतीत्याशयः । तदेतद्वचनयन्वदयति—पञ्चिका नाम द्युतमिति । तद्विषय एव चायं प्रयोग इत्यते ।

१—'अयथाद्योतने' इत्यधिकं कचिन् । २—अक्षशलाकयोश्चैकवचनान्तयोः' पा० । ३—'इति' कचिन् । ४—अस्य समाष्यस्य पाठ 'एकत्वेऽक्षशलाकयो' रित्यस्मात्पूर्वं प्रमुचितः प्रतीयते ।

अक्षादयस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य तथा न तत् ।

कितवव्यवहारे च एकत्वेऽक्षशलाकयोः ॥१०॥

विभाषाऽपपरिवहिरश्वः पञ्चम्या ॥ २ । १ । ११-१२ ॥

योगविभागः कर्तव्यः । 'विभाषे'त्ययमधिकारः । ततोऽपपरिवहिरश्वः पञ्चम्ये'ति ।

पञ्चमीग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् ? सुबन्तेनेति* वर्तते, एतैश्च कर्म-

प्र०-शलाकाभिर्वा भवति । तत्र यदा सर्वे एकरूपाः पशन्ति तदा पातयिता जयति । अन्यथा तु पाते पराजयते ॥१०॥

विभाषा । योगविभाग इति । अन्यथेहैवास्योपयोग आशङ्क्येत । योगविभागे स्वधिकारो गम्यते । अपपरिशब्दौ परस्परसाहचर्याद्वर्जनेार्थं प्रहीयेते । सौ च कर्मप्रवचनीयौ । सद्योगे पञ्चम्येव विहिता । बहियोगेऽपि 'बहियोगे चोपसंख्यान'मिति विहिता । अञ्चूत्तरपदलक्षणा च विहिता । प्राग्ग्राम इत्यादौ तु समासो न भविष्यति । पूर्व-पदार्थप्राधान्य एव सति संभवेऽव्ययीभावस्य विधानादित्यभिप्रायेणाह—पंचमीग्रहण-मिति । एतैश्चेति । वक्ष्यमाणोऽऽहपेक्षया बहुवचननिर्देशः । अथेति । बहियोगो

उ०- यद्यपि द्वयोश्चयानामप्यथा पातेऽपि पराजय एव, तथापि तत्र नेष्यतेऽत आह— एकवचनान्तयोरिति । न्यायप्राप्तमेतदिति । वस्तुतस्तु 'भक्ष्यगिरामभक्षरप्रदानाय वक्षसि नः', 'वध्योरगारं वध्यगार'मित्यादाविव प्रकरणादिनाऽक्षवेदैवानेकामावगमे समासधारणाय भक्ष्यवेदैकाऽक्षयोधे एव च साधुत्वाय वचनमावदयकम् । अभेदैकवेति । अस्यार्थः प्रागुक्तः ॥ १०॥

विभाषाऽप । कर्मप्रवचनीययोरपि अपपर्योः संभवालुक्षणादौ कर्मप्रवचनीययोर-पञ्चम्येतेनापि समासप्रसङ्गाच्चाह—वर्जनेार्थाविति । उपसंख्यानमिति । तस्य बहि-प्राग्ग्रामादित्यादिसिद्धये तवाभ्यावदयकमिति भावः । विहितेति । 'कर्तव्ये'ति शेषः । अग्यथाऽ-स्योपसंख्यानस्य सप्रवचनमात्रादेवं सिद्धबहुवचनसंगता स्यात् । अत एव भाष्यकारोऽपि 'बहिःशब्देन पञ्चमी न विधीयते' इत्याह ।

नञ्चञ्चूत्तरपदाद्यदा प्रथमान्तादस्ताति विधायाऽञ्जेलुमिति लुक्, तदा प्रथमागतेनापि समासाधिकरणेन तस्य समासः प्राप्नोतीत्यत आह—प्राग्ग्राम इति । अपपर्योरिव कर्म-प्रवचनीयत्वाद् बहुवचनानुपपत्तेराह—वक्ष्यमाणेति । भाष्ये—'एतैश्च कर्मप्रवचनीयै'-

१-एवमेवेदं सूत्रम् । प्रचलितनानाग्न्यैः सह मा भूत्सङ्ख्याद्विवर्णय इति कृत्वा द्वे सङ्ख्याङ्के निक्षिप्ते । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ।

"पाणिनिनिरुक्तमेकमेवेदं सूत्रम् । इदानीन्तनैस्तु कथादित्यमटोत्रिदीक्षितादिभिर्दे स्ये व्याख्याते । "तदिदं महामाप्यतो विरुद्धमस्ति ।" (अष्टाध्यायीभाष्ये महर्षिदयानन्दः)

* एह मुपा २. १. ४.

प्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी विधीयते† । तत्रान्तरेणापि पञ्चमीग्रहणं पञ्चम्यन्तेनैव समासो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्—बहिःशब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते, तत्रापि यथा स्यात्—[बहिर्ग्रामं] बहिर्ग्रामात् ।

अथ क्रियमाणेऽपि पञ्चमीग्रहणे यावता बहिःशब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते, कथमिदं वैतत्सिध्यति ? पञ्चमीग्रहणसामर्थ्यात् ॥११-१२॥

आह् मर्यादाभिविध्योः ॥ २ । १ । १३ ॥

मर्यादामिविधिग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् ? 'पञ्चम्यन्तेनेति* वर्तते, आह् च कर्मप्रवचनीयेन युक्ते पञ्चमी विधीयते†, एतयोश्चैवार्थयोरान्कर्म-प्रवचनीयसंज्ञो भवति नान्यत्रम् ॥ १३॥

यस्य चायामः ॥ २ । १ । १६ ॥

किमुदाहरणम् ? अनुगङ्गं हास्तिनपुरम् । अनुगङ्गं वाराणसी । अनुशोणं

प्र०—प्रामादित्यपादाने पञ्चमीसङ्कावात्कथं तद्विधानं ज्ञाप्यत इति प्रश्नः । पञ्चमीग्रहण-सामर्थ्यादिति । 'बहिर्गतो प्रामा'दित्यत्राऽसामर्थ्यात्समासेन न भवितव्यं, सस्मात्पट्टी-विषये पञ्चमी बहिर्योगेऽनुमीयते । ततस्तदुपसंख्यानं न कर्तव्यम् ॥११-१२॥

यस्य चा । किमुदाहरणमिति । लक्ष्यलक्षणयोर्द्वयोरप्यायामवत्त्वात्संदिहानः

उ०—रित्यत्र छत्रिणो याग्यीतिबहुल्लक्षणया भण्डुरपि गृह्यते । अत एव बहुवचनोपपत्तिरित्येके । बहिर्गतो प्रामादिति । प्रामाद्यो गतः स बहिर्यत्तत् इत्यर्थः । उपसंख्यानं न कर्तव्यमिति । 'अपूर्वं' कर्तव्यमित्यर्थः ॥११-१२॥

आह् मर्यादा । एतयोश्चैवार्थयोरिति । 'अपपरी'तिस्त्रे एव बाह् पठनीय इति भावः ॥१३॥

यस्य चा । भाष्ये—न पुनर्वाणस्येति । 'न पुनर्हास्तिनपुरेणे'ति पाठान्तरम् । परसंबन्धायामगोचकोऽनुः स तेन सुबन्तेनोपस्थितत्वात्पण्यत्वेन समस्यत इत्यर्थे गङ्गाया आयाम इत्यर्थेऽप्यं समासः स्यात् । 'वाराणसी'शब्देन च तदायामो लक्ष्यः, मुठयादेनाश्रय-

† पञ्चम्यपाठपरिमिः; (अन्यापादि...युक्ते) २ ३ १०; (२६) १-काचित्कः पाठः ।

२-कथमेव पा० । * विमाणाऽपपरिविदित्त्वः पञ्चम्याः २ १ ११-१२

† पञ्चम्यपाठपरिमिः २. ३. १०. ‡ आह् मर्यादानचने १. ४ दृष्टे.

१-मुद्रोत्रः स्वस्वित्वात्कुन्वापुत्रेणे सुवर्णा नाम । तस्याभस्य बडे हस्ती; य इदं हास्तिनपुं स्थानायामास । एतदस्य हास्तिनपुरत्वम् । (महामास्ते आदि० ६५।३४)

पाटलिपुत्रम् ॥ 'यस्य चायाम' इत्युच्यते, गङ्गा चाप्यायता', वाराणस्य-
प्यायता, तत्र कुत्र एतद् गङ्गाया सह समासो भविष्यति, न पुनर्वाराणस्येति ?
एवं तर्हि 'लक्षणेने'ति* वर्तते, गङ्गा चैव हि लक्षणं न वाराणसी ।

अथवा 'यस्य चायाम' इत्युच्यते, गङ्गा चाप्यायता वाराणस्यप्यायता,
तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते 'साधीयो यस्यायाम' इति । साधीयश्च गङ्गायाः, न
वाराणस्याः ॥१६॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ २ । १ । १७ ॥

किमर्थश्चकारः ? एवकारार्थः । तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येव । क मा भूत् ? परमं
तिष्ठद्गु ।

तिष्ठद्गु कालविशेषः ॥ १ ॥

तिष्ठद्गु कालविशेष इति वक्तव्यम् । तिष्ठन्ति गावोऽस्मिन्काले स'
तिष्ठद्गु बहद्गु ।

प्र०—पृच्छति । गङ्गा चैव लक्षणमिति । अनेकदेशव्याप्ताया गङ्गाया आयामवत्त्वेनाऽनेक-
जनापेक्षया प्रसिद्धत्वात्तस्या एव लक्षणत्वम् । ततो यद्यपि कस्यचित्पुरुषस्य हास्तिन-
पुरमायामवत्त्वेन प्रसिद्धं, न गङ्गा, तथापि न तदपेक्षया प्रयोगव्यवस्था । किं तर्हि ?
प्रचुरलोकापेक्षया ॥ अथवेति । 'लक्षणेने'त्यस्यानुवृत्त्या विनापीष्टसिद्धिं दर्शयति ।
उपमानोपमेयभावे चायं समास इत्यते । न्यूनगुणं चोपमेयं, परिपूर्णगुणमुपमानं, तत्र
संपूर्णगुणसन्निधौ न्यूनगुणमसद्गुणमिव प्रतिभासीति सामर्थ्यात् प्रकर्षगतिर्विज्ञायते ।
प्रकृष्टाऽप्रकृष्टसन्निधौ च प्रकृष्टस्य कार्यण सम्बन्धो नेतरस्य ॥१६॥

तिष्ठद्गु । किमर्थं इति । समुचेतव्यस्याऽभावात्प्रभः । एवकारार्थं इति । अने-
कार्थत्वाभिप्रायानामिति भावः । तेन तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येवैकार्थीभावविषयाणि भवन्ति, न
सु शब्दान्तरेणैकार्थीभावं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । बहद्गु इति । अस्य कालविशेषवृत्ति-

उ०—वाच्यम् । एवं च गङ्गाऽऽयामसदृशो वाराणस्यायाम इति बोध इति वाच्यम् । एव च
वाराणसीशब्देन मुखयोर्धनानुवा समासोऽस्तु, गङ्गायाश्च एव लक्षणयाऽऽयामे वर्तताम् । एवं
च प्रागुक्त एवार्थोऽनुवासानसि गङ्गेति स्यादिति भावः । भाष्ये—तत्र प्रकर्षगतिरिति । अन्ध-
शक्तिस्त्राभावात्प्रमानपात्रेर्नैवायं समास इति भावः ॥१६॥

तिष्ठद्गु । शब्दान्तरेणैकार्थीभावाविति । प्रकरणादेकार्थीभावविषयं समासमिष्यर्थः ।
तद् व्यनयन्नाह भाष्ये परमं तिष्ठद्गुमिति । एवमितं चेदं वृत्ती । 'आतिष्ठद्गु'अपभ्रंश्या'मिति
॥ मित्रपदमेव, पञ्चम्यान्वयव्यादिति लुगिति बोध्यम् । तिष्ठद्गु कालविशेष इत्युक्तत्वाद्

१—'हास्तिनपुरमन्यास' इत्यधिकं कचित् । २—'न पुनर्हास्तिनपुरेण' इत्यधिकं कचित् ।

* लक्षणेनानिपती अभिनुत्ये २ १ १४. ३—'तिष्ठत्वे' पा० । ४—कचित् ।

५—मटिमदेगोऽप्यन् (४।१४) । 'आह मयं शमिरिष्यो.' २ १.१३. इत्यन्यनीमारस्तु भवतीति
बनमप्यथा ।

खलेयवादीनि प्रथमान्तान्यन्यपदार्थे ॥ २ ॥

खलेयवादीनि प्रथमान्तान्यन्यपदार्थे समस्यन्ते [इति 'वक्तव्यम्']
खलेयवम् खलेयुसम् लूनयवम् लूयमानयवम् तयवम् पूयमानयवम् ॥१७॥

पारे मध्ये पष्ठ्या वा ॥ २ । १ । १८ ॥

वावचनं किमर्थम् ? विभाषा समासो यथा स्यात्, समासेन मुक्ते वाक्य-
मपि यथा स्यात्—पारं गङ्गाया इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महा-
विभाषा, तथा वाक्यमपि भविष्यति ।

इदं तर्हि प्रयोजनमश्वययीभावेन मुक्ते पष्ठीसमासो* यथा स्यात्—
गङ्गापारमिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अयमपि विभाषा, पष्ठीसमासोऽपि,

प्र०—स्वप्रदर्शनार्थमुपक्षेपः । खलेयवादीनीति । अन्यतिरिक्त एव प्रातिपदिकार्थे एषां
प्रयोगः कर्तव्यो नान्यत्रेति भावः । अन्यपदार्थ इति । न काल एवापि त्वन्यत्रा-
पीत्यर्थः ॥१७॥

पारे । वाचचनमिति । महाविभाषयैव च वाक्यस्य पष्ठीसमासस्य च सिद्धत्वा-
दिति भावः । इतरो न्यायप्रपञ्चायै स्ववाचा वा जल्पयितुं स्वाशयमप्रकाशयन्माह—
विभाषेति । अयमपीति । पष्ठीसमासे प्राप्तेऽन्ययीभाव आरभ्यते, न नित्यं बाधकः
प्राप्त इति महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन बाधको भवतीति पक्षे पष्ठीसमासः सिध्यति,
सोऽपि विकल्पेन विधीयत इति वाक्यमपि भविष्यतीत्यर्थः ।

उ०—बहुवच इत्यसंगतमत आह—अस्य कालविशेषेति । वार्तिकमुपलक्षणमिति भावः ।
कालेऽन्यपदार्थे समासः ।

ननु इत्यतिरिक्ते प्रातिपदिकार्थे कथं प्रथमान्तान्येव प्रयोगवाचीत्यत आह—अन्यतिरिक्त
एवेति । भेदादवधारणायै इत्यर्थः । 'खलेयवादीन्यन्यपदार्थे समस्यन्ते' इति च समस्तानि
प्रथमान्तान्येव प्रयोक्तव्यानी'त्यर्थो वार्तिकस्येति बोध्यम् । ननु तिष्ठद्वादीनामपि काल-
रूपान्यपदार्थ एव वृत्तेः किं विशेषोक्तव्येत्यत आह—न काल एवापि त्विति । स्वाभ्यादाव-
पीत्यर्थः ॥१७॥

पारे मध्ये । स्ववाचेति । जल्पनापेक्षया करणे तृतीया । सिद्धांशोऽनमत्रापि
स्वपदार्थः । पुनर्यदि मां प्रक्षयति सदा स्वाशयं वदयामीत्याशयेनेति भावः । विकल्पेन बाधक
इति । वृत्तिवर्तनवादिनां विधेयसंज्ञाविशेषणं विभाषाधिकारः । तत्र यत्र संज्ञान्तरप्राप्ति-
स्तत्र साम्यमुज्जायते, यत्र च, तत्र वाच्यमेवेत्यभिप्रायः ।

तावुमौ वचनाद्भविष्यतः ॥ अत उत्तरं पठति—

पारे मध्ये षष्ठ्या वावचनम् ॥ १ ॥

पारे मध्ये षष्ठ्या वेति वक्तव्यम् ।

अवचने हि षष्ठीसमासाभावो यथैकदेशिप्रधाने ॥ २ ॥

अक्रियमाणो हि वावचने षष्ठीसमासस्याभावः स्यात्, 'यथैकदेशि-
प्रधानो' । तद्यथा,—एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति । किं पुनः
कारणमेकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति ? समासतद्धितानां वृत्ति-
विभाषा, वृत्तिविषये नित्योऽपवादः । इह पुनर्वावचने क्रियमाण एकया वृत्ति-
विभाषा; अपरया वृत्तिविषये विभाषापवादः ।

प्र०— अत उत्तरमिति । एतस्मात्पञ्चादुपरीत्यर्थः । चङ्क्ष्वमिति । 'कृत्याश्चे'त्यावर्यके
कृत्यः । एकदेशिप्रधान इति । ननु 'पूर्वकाय' इत्यादौ पूर्वपदार्थ एकदेशः प्रधानम्,
न त्वेकदेशी । एवं तर्हि—एकदेशिनोऽनूद्यमानत्वादप्रधान्य, समासस्य तु विधेयत्वात्प्राधा-
न्यम् । तत्रैकदेशिनः प्रधानमिति षष्ठीसमासेन समास उच्यते । अथवा प्राधान्येन
निमित्तत्वं लक्ष्यत इति, वहुजीहावपि न दोषः । समासतद्धितानामिति । तुल्यन्याय-
त्वाद्विचाराय तद्धिता अपि निर्दिष्टा । इह वास्येनाभिधाने प्राप्ते वृत्तिरारभ्यमाणा
वास्यस्य बाधिका प्राप्नोतीति विकल्पेन वाक्यस्य पक्षेऽनुज्ञानं क्रियते । तत्रापवादोऽपि
विकल्पेन विधीयमाने विकल्पो वास्यस्यैवानुज्ञानं करोतीति उत्सर्गस्य नित्येन धायेन
भान्यम् । तत्र वाग्रहणेनोत्सर्गोऽपि पक्षेऽभ्यनुज्ञायत इति त्रैलोक्यं सिध्यति । एकैवेति ।
विभाषयेत्यर्थः । अपरयेति । इदमेव वावचनमु'दशितोऽन्यतरस्या'मित्यन्यतरस्याद्-
ग्रहणं च ज्ञापकम्—'यत्रोत्सर्गोपवादौ वृत्तिपु विभाषा, तत्रापवादेन मुक्त उत्सर्गो न

उ०— एतस्मादिति । एतस्माद्वावचनं किमर्थमिति पूर्वपक्षादुपरि अनुसरकाळे तात्तमाधानमूर्तं
वार्तिकं पठतीत्यर्थः । सूत्रकारेण वाग्रहणस्य कृत्यादृक्त्वमित्यसङ्गतमित्येतद् भाह—आवर्यके
कृत्य इति । समास उच्यते इति । एकदेशिनः प्रधाने—विधीयमाने एकदेशिपठित-
समुदास्य विधीयमाने समामे इत्यर्थ इति भावः ॥ भाष्ये—वृत्तिविभाषेति । वृत्तिः—
एकार्थीभावः । अर्थ भावः—अपपत्तौ त्यागौ समास इत्यनुवृत्तम्, समर्थ इति च परि-
भाषयोपस्थितम् । तत्र लोकांसिद्धैकार्थीभावः क्वास्ति, क्व नेति ज्ञानुसमर्थानां बाधानां स्फुटं
बोधनीयं तत्र तत्र सूत्रे समासादिसंज्ञादिष्वेकार्थीभावरूपसामर्थ्यमपि विधेयम् । विभाषाग्रहणं
च सामर्थ्येनैव संस्पष्टं, व्याख्यानम् । सामर्थ्ये समासविधेयानिष्ठे 'मुक्ते' श्रितादिभिः
'सहोत्सर्गोपवादौ वा समर्थं भवति, समर्थं च समाससंज्ञं मन्वीत्यर्थः । निषेधसूत्रैरपि
समासविषये सन्निधोगतिव्यापेन सामर्थ्यनिषेधोऽपि, सामर्थ्यरयैव वा निषेधः ॥ इह पुनर्वा-

एकारान्तनिपातनं च ॥ ३ ॥

एकारान्तनिपातनं च कर्तव्यम् । पारेगङ्गमिति । न कर्तव्यम् । सप्तम्या
श्रुत्वा सिद्धम् । भवेत्सिद्धं यदा सप्तमी, यदा त्वन्या विभक्त्यस्तदा न
सिध्यति ॥१८॥

नदीभिश्च ॥ २ । १ । २० ॥

नदीभिः संख्यासमासेऽन्यपदार्थे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

नदीभिः संख्यासमासेऽन्यपदार्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । द्वीरावतीको देशः ।
द्वीरावतीको देशः । 'नदीभिः संख्ये'ति प्राप्नोति ।

न वक्तव्यः । इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः, कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः,
कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः, कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः,
उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः, अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः, उभयपदार्थप्रधानो
द्वन्द्वः । न चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यते ।

प्र०-भवती'ति ॥ सप्तम्या श्रुतेति । 'तत्पुरुषे कृती'ति बहुलप्रहणादिति भावः । यदा
त्वन्या इति । 'पारेगङ्गादागत' इत्यादौ सप्तम्यर्थाभावात्सप्तम्यभावः ॥१८॥

नदीभिश्च । अर्थविशेषमनुपादाय पूर्वपदोत्तरपदमात्रनिर्देशेन समासोऽयं विधीय-
मानो द्विगोरिव बहुव्रीहेरपि बाधकः स्यादिति 'नदीभि'रिति वार्तिकारम्भ । न घञ्प्रत्यय
इति । भाष्यकारो वार्तिकं प्रत्याचष्टे । पूर्वाचार्यविहितगुरुसंज्ञाप्रयणाद्यदुपाधीनां पूर्वा-
चार्याः संज्ञा व्यधिपत तदुपाधीनामेनैता भवन्ति । न चात्रेति । द्वीरावती' इत्यादौ ।

उ०-वचनं तु सामान्यादेकार्थीभाव एव संज्ञाया विवरणबोधकमिति तद् ध्वनयन्नाह—वृत्तिरा-
रभ्यमाणेति । वान्यस्य—वाक्यविषयभवेद्वायाः । वृत्तिपु—एकार्थीभावरूपेषु । विभा-
मेति । महाविभाषया विवरणविशेषार्थः । न मनतीति । महाविभाषा वितोषणीभूतसामर्थ्येनैव
संक्षेपत इति शाप्यत इति तात्पर्यम् । सप्तम्यर्थाभावादिति । गङ्गायाः पारादिति हि
सत्रार्थः ॥१८॥

नदीभिश्च । भाष्ये—अन्यपदार्थे इति । समाहारातिरिक्ते इत्यर्थः । तद् ध्वनयन्नाह—
द्विगोरिवेति । समाहारद्विगोरिवेत्यर्थः । परस्यापि बहुव्रीहेरनवद्यात्वाद्वाक्यसामान्यचिन्तापक्षे
बाधकः स्यादिति भावः ॥ ननु पूर्वपदार्थप्राधान्ये एवाव्ययीभाव इत्यत्र न मानमत आह—
पूर्वाचार्येति । गुरुसंज्ञया प्रहृष्टार्थलभं दर्शयति—यदुपाधीनामिति । उपाधिश्चात्र तत्त-
दर्थप्रधानत्वमेव । एवं च तत्कृतमहासंज्ञाऽऽधार्येण व्यवहारस्तदुक्तार्थोऽस्यानुमत इति ज्ञायत

ननु च यद्येनोच्यते स तस्यार्थो भवति । अत्र च वयमेताभ्यां पदाभ्या-
मेतमर्थमुच्यमानं पश्यामः ॥ एतदेव न जानीमो यद्येनोच्यते स तस्यार्थ इति ।
अपि चान्यपदार्थप्रधानतां न प्रकल्पेत—चित्रगु. शबलगुरिति । किं कार-
णम् ? अत्रापि हि वयमेताभ्यां शब्दाभ्यामेतमर्थमुच्यमानं पश्यामः ।

यद्यप्यत्रैताभ्यां पदाभ्यामेवोऽर्थ उच्यते, अन्यपदार्थोऽपि तु गम्यते ।

प्र०— ननु पञ्चनन्द द्वियमुनमित्यादौ भूलोदाहरणेऽपि पूर्वपदार्थप्राधान्यं नास्ति । समा-
हारो ह्यत्र समासार्थः । स च यदि समाहरणं समाहार इति भावरूपस्तदान्यपदार्थप्राधा-
न्यम्, अथ समाहित इति समाहारस्तथापि द्वे यमुने समाहृते द्वियमुनमिति पूर्व-
पदार्थविशिष्ट उत्तरपदार्थं प्रधानम् । नैष दोषः । समाहित्यमाणां समाहारः । तत्र
पूर्वं द्विशब्दार्थप्रक्रमे 'के द्वे' इत्याकाङ्क्षायां यदा 'यमुने' इत्युच्यते, तदोत्तरपदार्थस्य
विशेषणत्व, विशेष्यत्व च पूर्वपदार्थस्य । 'अथवा वृत्तिविषये द्वयादयः सत्त्वात्मनामेव वर्तन्ते
इति यमुनयोर्द्वित्वमित्यत्रार्थे द्वियमुनशब्दो वर्तते इति भवत्येव पूर्वपदार्थप्राधान्यम् ।

इदानीं चोदकोऽन्यपदार्थमाक्षिपति—ननु चेति । अयं भावः—द्वीरावतीक इति
देशावरोपोऽभिधीयते । स च पूर्वोत्तरपदयो सहितयोरर्थ इति द्वाभ्यामप्यसौ व्यप-
दिश्यते । तत्र पूर्वपदार्थत्वादेशस्य तस्य च प्राधान्यात्प्राप्त्यन्यथाभावः ॥ एतदेवेति-
सिद्धान्तवादी । अस्याभिप्रायः—समासेनान्यपदार्थं प्रतीयते, न तु पूर्वपदोत्तरपदा-
भ्याम् । तयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थान्तराभिधायित्वावधारणात् । तथा हि—द्विशब्दो
द्वित्वावच्छिन्नः सत्येयमात्रमाह, न देशम्, द्वीरावतीशब्दोऽपि नदीविशेषमाह, न देश-
मिति द्विशब्दो देशस्यावाचक इति कथं पूर्वपदार्थप्राधान्यमभिधीयते । अपि चेति ।

उ०—इति भावः । समाहित्यमाणां समाहार इति । समाहारशब्दः कर्मण्युपपन्न एवेत्यर्थः ।
तदोत्तरपदार्थस्येति । ननु परिच्छेदश्चैव रूपं विशेषणत्वं, परिच्छेदश्चैव रूपं विशेषणत्वं यद्यपि
तत्रापाति, तथापि विषयताविशेषरूपं तत्पूर्वपदार्थस्य दुर्लभम्, गुणद्वययोर्द्वयस्यैव विशेष्य-
त्वात् । पूर्वपदार्थप्राधान्यमित्यादौ च प्राधान्यं विषयताविशेषरूपपरिच्छेदव्यत्ययेन विपक्षितम्,
अथवा सर्वत्र तस्यैव समवायित्वद्वाराह—अथवेति । इहमपि प्रीतिपाशः । पञ्चनन्दीसमूहस्य
पञ्चतोऽप्यन्तर्देशमात्रात्पूर्वपदार्थप्रधानत्वमपि [तत्र] वक्तुं शक्यम् । अत्र तु न तत्सम्भवो-
ऽपीति भाष्याशय इति तत्त्वम् ।

द्वाभ्यामप्यसाविति । इयमपि रीतिर्द्वियमुनमित्यादौ वक्तुं युक्ता । भाष्ये—एतदेवेति ।
यद्येनोच्यते इत्यादिप्रमाणेन यत्पूर्वपदार्थप्राधान्यमुक्तम्—एतदेव न जानीम—अत्र न
पश्याम इत्युक्तार्थः । तदेवाह—समासेनेति । दोषवानिति । त्वदीत्या चित्रवादावपि
समस्यमानपदाभ्यामेवार्थप्रतीतेर्वास्तवबहुमीहावप्यन्यपदार्थप्राधान्यं भज्येतेत्यर्थः ॥ भाष्ये—
अन्यपदार्थोऽपि त्विति । विग्रहवाक्येऽन्यपदेन प्रतीयमानस्येह समासेन प्रतीयमानत्वा-

तत्रान्यपदार्थाश्रयो बहुव्रीहिर्भविष्यति ॥ इहापि तर्हि यद्यप्यन्यपदार्थो गम्यते, स्वपदार्थोपि तु गम्यते, तत्र स्वपदार्थाश्रयोऽव्ययीभावः प्राप्नोति ।

एवं तर्हीदमिह संप्रधायम्—अव्ययीभावः प्रियता बहुव्रीहिरिति बहु-
व्रीहिर्भविष्यति विप्रतिपेधेन । भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धम्, परकार्यत्वे तु न
सिध्यति । आरम्भसामर्थ्यादव्ययीभावः प्राप्नोति, परकार्यत्वाच्च बहुव्रीहिः† ।

परकार्यत्वे च न दोषः । नदीभिः सख्यायाः समाहारेऽव्ययीभावो

५०—त्वत्पञ्चाम्युपगमो दोषवानित्यर्थः ।

चोदकश्चोदमुद्गावित् परिहरति—यद्यपीति । स एव परस्य चोद्यमापादयति—
इहापीति, प्राप्नोतीत्यन्तम् । अयमभिप्रायः—पूर्वपदोत्तरपदव्यतिरेकेण समासा-
भावात्तयोरेव समुदितयोर्देशोऽर्थ इति पूर्वोक्तन्यायेन पूर्वपदस्याप्यसावर्थ इति प्राप्नोत्येवा-
व्ययीभावः ॥ एवं तर्हीति । पुरस्तादपवादन्यायेनाय द्विगुमेव बाधते, बहुव्रीहिणा तु
परत्वाद्बाध्यते । शेषमहणं च तत्र प्रत्याख्यातम् । त्रिकापेक्षो वा शेषः ।

७०—दित्यर्थः । सिद्धान्त्युक्तिवासमयात् 'इहापि तर्ही'ति भाष्ये 'तर्हि'शब्द एवमर्थः । तद् ध्वन-
यन्नाह—स एव परस्येति । केचित्तु देशस्यान्यपदार्थत्वेऽपि तद्देशस्वरूपे ग्रीरावतीरूपपरवदार्थ-
स्यान्धन्तर्भावात्तस्य च त्रिपदार्थानतिरेकेणान्यपदार्थवदृष्टतया पूर्वपदार्थस्य समाहारे इव यथा-
कथञ्चिदप्रधानत्वसत्त्वाद् दुर्बारेऽव्ययीभाव इति भाष्यार्थमाहुः ॥ शेषमहणं चेति । अन्यथा
नयो पदयोदकसमाससत्त्वाद्बहुव्रीहिर्न स्यादिति भावः ॥ भाष्ये—भवेदेकसंज्ञाधिकार
इति । 'भाव्यविशेषाविगताया'मिति शेषः । परकार्यत्वे तु न सिध्यतीति । तत्र हि पाठे
पूर्वपदस्यान्यपदार्था बाधे प्राप्ते परविधायार्थमिहम् । एव च समाहारेऽपि द्विगु, सामर्थ्याद-
व्ययीभावश्चेत्येष्टव्यम् । एव च पुरस्तादपवादन्यायाभावेन द्विव्ययीभाववदन्यपदार्थविषये
बहुव्रीह्याव्ययीभावावपि स्यातामिति भावः ।

भाष्ये—सिद्धान्त्याह नदीभिः सख्यायाः समाहार इति । 'पर कार्य'मिति पाठे
द्विगो परप्राप्त्ययीभावप्रकरण कार्यमित्यर्थः । एव च द्विगुविषये न दोषः, अन्यपदार्थे तु
प्राप्तिरिव नेति भावः । स चावश्यमिति । 'एव सङ्गे'ति पाठेऽपि 'समाहार' इत्यवश्यं वाच्य-
मित्यर्थः । भाष्ये सत्पञ्चमाह—सर्वमेकनदीतरे इति । तदभावे 'पुरस्ता'दिति न्यायेन 'पूर्व-
काष्ठे'ति बाधित्वाग्रेवाव्ययीभावः स्यात् । तथा च सत्पञ्च सर्व—एष नपुंसकत्व बाध

वक्तव्यः । स चावश्यं वक्तव्यः । 'सर्वमेकनदीतरे'† ॥२०॥

द्विगुश्च ॥ २ । १ । २३ ॥

द्विगोस्तत्पुरुषत्वे कानि प्रयोजनानि ?

द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ताः प्रयोजनम् ॥ १ ॥

द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ताः प्रयोजयन्ति—पञ्चगवम् दशगवम् । पञ्च-
राजम् दशराजम्* ॥२३॥

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥२१॥२४॥

श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

प्र०— एकनदीतरे इति । यदि समाहारग्रहणं न क्रियते तदा 'पुरस्तादपवादा' इत्यनेन
न्यायेनायं समासः 'पूर्वकालैके'ति समासं बाधेत, समाहारे तु परत्वाद्द्विगुः स्यात् ।
तत्रैकनदीत्यत्रान्वयीभावे कृते तन्निगन्धनो 'नदीपौर्णमास्याप्रहायणीभ्य' इति वा
टच्प्रामोति, नपुंसकत्वं च । यस्तु 'गोदावर्याश्च नद्याश्चेत्यच्समासान्तः सोऽच्प्रत्यन्व-
वेत्यत्र योगविभागेन क्रियते, स चेष्टप्रसङ्गार्थ इति तत्पुरुषे प्रयोगादर्शनावेकन-
दीत्यत्र न प्रवर्तते । अन्ययीभावे तु पञ्चनदमित्यत्र भवत्येव । एकापूपीवत्समाहार-
विषयायामेकनदमेकनदीति भवतीत्याहुः ॥२०॥

द्विगु । समासान्ता इति । यद्यपि टज्जावेव तत्पुरुषनिगन्धनौ—पञ्चगवम्
दशगवमिति, तथापि प्रवृत्तिभेदाद्द्विवचननिर्देशः । पञ्चराजमिति । अकारान्तोत्तरपद-
त्वाभावात्स्त्रीत्वाभावः । यदा तु 'समासाथोत्तरपदान्ताः समासान्ता' इति पञ्चराजा तु
पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः ॥२३॥

द्वितीया । गमिगाम्यादीनामिति । औणादिकानामन्येषां च संग्रहार्थमुभयो-

उ०—स्वादिति भावः । 'सर्वमेकनदीतरे' इति कश्चित्पक्षस्य शेष इति बह्व्य । तथास्तोत्तर इति
रूपम् । 'तीर' इति कश्चिद्व्युत्पत्तिः । इत्यत्र भवत्येवेति । 'नदीपौर्णमासी'ति 'ट'मिति शेषः ।
एकापूपीवत्समाहारेति । प्रत्ययवचनपरपरवारोपेनेत्यर्थः । भवतीत्याहु रिति । अत्राद्वि-
धीनं तद्वत्तन् समाहारविषयायां मानाभाव इति ॥२०॥

द्विगुश्च । पात्रादित्यादिति । यस्तुत उत्तरपदावयवावपक्षो नास्त्येव, 'भन्त' इति सूत्र-
स्यभाष्यविरोधादिति 'समासान्ता' इति सूत्रे दाद्रेगुञ्जोत्तरे स्पष्टं निरूपितमस्माभिः ॥२३॥

द्वितीया श्रिता । गमिगाम्यौ 'गमेरिनि'तिस्थौणादिभ्यः । गामीति वृद्धिर्वाहुष्यत्वात् ।

१—'नदीतीरं' पा० । † नदीपौर्णमास्याप्रहायणीभ्य. ५४ ११०; अन्वयीभावश्च २४ १८.

२—इदं पार्श्विकं क्षीणहान्यभावे नास्ति । * गोरवद्विद्वद्भिः राशह् अग्निम्यद्वच ५४.६२;६१.

श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । ग्रामं गमी ग्रामगमी ।
ग्रामं गामी ग्रामगामी ।

श्रितादिभिरहीने द्वितीयासमासवचनानर्थक्यं बहुव्रीहिकृतत्वात् २

श्रितादिभिरहीनवाचिन्या द्वितीयायाः समासवचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'बहुव्रीहिकृतत्वात्' । इह यः कष्टं श्रितः कष्टमनेन श्रितं भवति । तत्र बहुव्रीहिणा सिद्धम् ।

प्र०—इषादानाम् । ग्रामगमीति । 'गत्यर्थकर्मणी'त्यत्र द्वितीयाप्रहणमपत्राद्विषयेऽपि विधानार्थमिति कृतप्रयोगे द्वितीयैव भवतीति पट्ट्या. 'प्राप्तिरेव नास्तीति ये तस्या 'अकेनो'रिति प्रतिषेधं वर्णयन्ति ते पृथापरविस्मरणशीलत्वादुपेक्ष्याः । भाष्यकारेण तु गत्यर्थसूत्रस्य प्रत्याख्यानान्तरप्रयोगे पट्टयेवेभ्यत इति तद्वर्णनेन सौत्र. पट्टानिषेधः ।

श्रितादिभिरिति । यः कष्टं श्रितः कष्टमनेन श्रितमिति बहुव्रीहौ न विवक्षितार्थावगमादर्थस्वरूपस्वरभेदाभावात्तत्पुरुषो न विधेय इत्यर्थः । अहीनवाचिन्या इति । यः कष्टं श्रितः श्रितं कष्टं तेन न हीनमित्यर्थः इति भावः । अथविधात्र गतौ वर्तत इति गत्यर्थत्वात्कर्मणि क्तः । ततः श्रितपतितगतौ समासोऽयं न विधेयः । अतीतादिभिस्तु स्वरसिद्धयर्थो विधेयः । तैर्हि तत्पुरुषे सति याथादिस्वरेण भाष्यम्, अतीतात्यस्तयोरहीन इति निषेधात्, प्राप्तापन्नयोरहीने द्वितीयानुपसर्गे इति निषेधात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरो नास्ति । बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाष्यम् । यदा तु जातिकालसुरादीनि पूर्वपदानि । तदा तत्रापि बहुव्रीहितत्पुरुषयोः स्वरभेदाभावः । बहुव्रीहिकृतत्वादिति । बहुव्रीहिणा

प्र०—अन्येषां चेति । 'सनाशसे'षुप्रत्ययादीनामित्यर्थः । भोदनं प्रमुञ्च, भोदनमुमुञ्चरित्युदाहरणम् । उभयोरपि उणादिप्रायस्यान्तात्वेन कथमुभयोपादानेनाभ्येषां चेत्यर्थोक्तम् इति चिन्त्यम् । तस्मादादिप्रहणस्य प्रकारार्थत्वेन इत्यस्यान्तदेतदर्थोक्तम् । उभयोपादानं तु स्पष्टार्थमेवेति परे । पूर्वापरंति । 'गत्यर्थकर्मणी'तिसूत्रस्यैतत्सूत्रस्योरित्यर्थः । नास्तीत्यतो गत्यर्थसूत्रस्यः । 'अकेनोरिति' प्रतिषेधः इत्यत्रयः । 'प्राप्तिरेव नास्तीति' वदन्ती येऽत्र सूत्रे तस्याः प्रतिषेधं वर्णयन्ति ते' इत्यन्वयः । सौत्र इति । 'अकेनो'रिति सूत्रविहित इत्यर्थः । एवं च 'गत्यर्थकर्मणी'ति सूत्रस्यो ग्रन्थो वृत्तिकृतो भाष्यविरुद्धोऽपीति तत्त्वम् ।

भाष्ये—अहीने द्वितीयेति । अहीनवान्वद्वितीयान्तस्येत्यर्थः । निवक्षितार्थावगमादिति । कष्टकर्मकध्रयणकर्मत्वविशिष्टोऽयं उभयोरपि प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । बहुव्रीहौ श्रितादीनां पूर्वनिपातः स्यादिति तु न कश्चिदर्थः, तत्प्रकरणादित्यत्वादिति बोध्यम् । तेन न हीनमिति । न त्यक्तमित्यर्थः । यथा कान्तारमतीतेन कान्तारः । अतीतात्यस्तयोरिति । यो हि कान्तारमतीतोऽप्युत्तरो, वा तेन कान्तारो हीनो भवतीति द्वितीयान्तस्य हीनवाचिवादित्यर्थः । यद्यप्यभाष्येनूपसर्ग इति निषेधोऽप्यस्ति, तथाप्ययमप्यस्तीत्ययमेवोक्तः । यदा त्विति । 'वा आतादिष्विति' वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ ननु समासवचनपक्षकानर्थकत्वानुमाने बहुव्रीहिकृतत्वहेतुः प्रेक्षिकरणोऽत आह—बहुव्रीहिणेति । एवं च बहुव्रीहिसिद्धिस्वप्नाप्यकृतत्वादिति हेतुरिति भावः ।

अहीने द्वितीयास्वरवचनानर्थक्यं च ॥ ३ ॥

‘अहीने द्वितीया’ [६. २. ४७] पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येतत्स्वर-
वचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? बहुव्रीहिकृतत्वादेव* ।

जातिस्वरप्रसङ्गस्तु ॥ ४ ॥

जातिस्वरस्तु प्राप्नोति—ग्रामगतः अरण्यगत इति । ‘जातिकालसुखा-
दिभ्योऽनाच्छादनात् कोऽकृतमितप्रतिपन्नाः’ [६. २. १७०] इति ।

तत्र जातादिषु वाचचनात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

यदेतद् ‘वा जाते’ [६. २. १७१] इति, एतद् ‘वा जातादि’ष्विति
वक्ष्यामि । इमे जातादयो भविष्यन्ति ।

ननु च भेदो भवति । बहुव्रीहौ सति समासान्तोदात्तत्वेनापि भवितव्यं
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनापि, तत्पुरुषत्वे सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनैव ॥ नास्ति
भेदः । योऽपि हि तत्पुरुषमारभते न तस्य दण्डवारितो बहुव्रीहिः । तत्र
तत्पुरुषे सति द्वौ समासौ द्वौ स्वरी, बहुव्रीहौ सत्येकः समासो द्विस्वरत्वम् ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तत्पुरुषं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः ‘समानेऽर्थे
केवलं विग्रहभेदाद्यत्र तत्पुरुषः प्राप्नोति बहुव्रीहिश्च तत्र तत्पुरुषो भवती’ति ।

प्र०—स्वरूपस्य साधितत्वादित्यर्थः ॥ जातिस्वरप्रसङ्ग इति । यदि बहुव्रीहिरेव क्रियते
तदा ‘जातिकाले’त्यन्वोदात्तत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

बहुव्रीहियादी स्वरदोषं परिहरति—तत्रेति । ‘वा जाते’ इति न्यासमपास्य ‘वा
जातादिष्विति’ वक्ष्यते, तेन यत्तेऽन्वोदात्तत्वं, यत्ते पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिति स्वरद्वय-
सिद्धिः । इमे इति । भित्त गवःपवितशब्दाः । तत्रश्चाऽहीने द्वितीये’ति न वक्ष्यमिति
लापनं भविष्यति । तत्पुरुषाद्याह—ननु चेति । बहुव्रीहियाद्याह—नास्तिभेद इति ।
द्वौ स्वरपिति । तत्पुरुषे ‘अहीने द्वितीये’ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः, बहुव्रीहौ ‘जातिकाले-
’त्यन्वोदात्तत्वम् । द्विस्वरत्वमिति । ‘वा जातादिष्विति’ सुश्रूय्यासेन ॥ एवं तर्हि’ति ।
तत्र बहुव्रीह्याभावात्कष्टमिव इत्यादाः ‘वहीने द्वितीये’ति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं भवति । ‘निष्ठा

उ०—भाष्ये—इत्येतत्स्वरवचनमिति । एतदयं प्रतिपाद्यं स्वरस्य वचनं ‘अहीने द्वितीये’ति
श्रुतिमित्यर्थः ॥ अन्वोदात्तत्वमिति । तद्वैषम्यं । इत्यते तु समासभेदेन स्वरद्वयमिति
भावः ॥ पूर्वपदाद्युदात्तत्वमिति । तद्वैषम्यं । अन्वोदात्तत्वमिति । तद्वैषम्यं । अन्व-
*

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? राज्ञः सखा राजसखः । राजा सखास्येति बहुव्रीहिर्न भवति ।

नैतज्ज्ञापकसाध्यम् 'अपवादैस्तु सर्गा वाच्यन्त' इति । बाधकेनानेन भवितव्यं सामान्यविहितस्य विशेषविहितेन । अथ न सामान्यविहितः, यदुच्यते 'बहुव्रीहिकृतत्वा'दित्येतदयुक्तम् ।

प्र०-च द्वयजना'दित्यानुदात्तत्वात्कष्टशब्दस्य । न तु जाविलक्षणबहुव्रीहिनियन्धनमन्तो-
दात्तत्वम् । अथविबुन्धायश्चानेन ज्ञापकेन स्मारितः । राज्ञः सखेति । सख्यस्योभया-
धिष्ठानत्वाद्वा राजा सखास्येत्ययमर्थोऽन्तर्भूत इति बहुव्रीहिः स्यात्, अस्मात् ज्ञापकान्न
भवति । अथ कश्चिदुत्सर्गापवादस्यायेन बहुव्रीह्यभावात् मन्यमान आह—नैतदस्ति ।
अर्थभेदे बहुव्रीहौ प्राप्ते सत्पुरुषस्मारम्भात् । ज्ञापकवाच्यपवादवादिनोश्चात्राहोपुरुषैकैव,
सत्पुरुषारम्भे बहुव्रीहिवाच्यलक्षणं तु फलं न भिद्यते । विशेषविहितेनेति । शिष्याद्युपादा-
नेन विधानादस्य विशेषविहितत्वम् । अथ नेति । 'कष्टं श्रित' इति स्वपदार्थे सत्पुरुष-
विधानात्तत्र च बहुव्रीहेरप्राप्तत्वाप्राप्ति सामान्यविहितत्वम् । अन्तर्भूतश्चार्थो न शब्द-
संस्कारे निमित्तं, किन्तु शब्दवाच्य एव । यदुच्यत इति । अर्थभेदाच्छ्रुतादिग्रहणं
कृतमिति भावः ।

उ०-विफेति । जवेर्मांसमिति विग्रह एव, आविकादेव च ग्रन्थयोः पक्षः—भाविकमिति, तथा
'कष्टं श्रितमनेने'ति बाधमेव, 'कष्टं श्रित' इति विग्रहे एव समास इत्यर्थः । ननु 'राज्ञः
सखे'त्यस्य राजनिरूपितसखित्वानर्थः, बहुव्रीहौ राजामिहसखिसम्बन्धीति बोधेऽभ्यनिरु-
पितं सखित्वं राजनि प्रतीयते इति समानार्थकत्वाभावात्कथं पूर्वोक्तज्ञापकेनात्र समासामोव
इत्यत आह—सख्यस्योभयेति ।

कश्चिदुत्सर्गापवादमार्थं मन्यमानो ज्ञापकं नृपयति—नैतज्ज्ञापकेति । एतत्—उक्तं
वस्तु, ज्ञापकसाध्यं न—ज्ञापकत्वस्यैवास्तम्भवादित्यर्थः । एवं च श्रितादिविषयतत्पुरुषेणा-
भवकाशतया बहुव्रीहिवाचे कष्टश्रितादौ पूर्वपदाद्युदात्तत्वमेव भवति । एवं च राजा सखा-
स्येति विग्रहे बहुव्रीहिः स्यादेव, 'वधी'ति शास्त्रस्य राजपुरुषादौ सावकाशत्वेन बहुव्रीहिवाच-
कत्वाभावादिति भावः । किं च उभयोश्चरितार्थयोः परत्वाद्बहुव्रीहिरेव स्यात्, पटीतपुरुषो न
स्यादेव । उग्विधानं तु 'सुन्दरसख' इत्यादौ कर्मधारये चरितार्थमित्याशयः । एवं च 'ज्ञापक-
वाच्यपवादवादिनोश्चात्राहोपुरुषैकैव, सत्पुरुषारम्भे बहुव्रीहिवाच्यलक्षणं तु फलं न भिद्यते' इति
क्षेपटायावधिमन्यः । स्वपदार्थे सत्पुरुषेति । स्वपदार्थप्रधानविग्रह इत्यर्थः । बहुव्रीहिस्तु नैध-
न्ये विग्रहे, किन्तु कष्टं श्रितमनेनेति विग्रहे । एव च विषयभेदाच्च सामान्यविहितत्वं बहु-
व्रीहेरिति भावः ॥ ननु कष्टं श्रित इत्यत्र बहुव्रीहिविग्रहार्थोऽप्यन्तर्भूत इत्यत आह—अन्त-
र्भूतश्चार्थ इति । अर्थभेदादिति । एवं च सूत्रार्थव्याख्यायज्ञापकत्वमप्यसङ्गतमिति भावः ।
लोके विग्रहेति । समासप्रयोगे कर्त्तव्ये लोके विग्रहवाक्यस्याप्रयोगात्तत्पुरुषत्वबहुव्रीहित्वा-

अस्ति खल्वपि विशेषो बहुव्रीहेस्तत्पुरुषस्य च । किं शब्दकृतोऽर्थ-
कृतः ? शब्दकृतश्चार्थकृतश्च । शब्दकृतस्तावत्—बहुव्रीहौ सति कपा भवि-
तव्यं* तत्पुरुषे सति न भवितव्यम् । अर्थकृतः—तत्पुरुषे सति रुहादीनां कः
कर्तरि भवति धात्वर्थस्यानपवर्गे—आरूढो वृक्षं देवदत्त इति । बहुव्रीहौ
व्यपवृक्ते कर्मणि भवति—आरूढो वृक्षो देवदत्तेनेति ।

अन्यथाजातीयकाः खल्वपि प्रत्यक्षेणार्थसंप्रत्ययोऽन्यथाजातीयकः संव-
न्धात् । राज्ञः सखा राजसखः । संवन्धादेतद्गन्तव्यं नूनं राजाप्यस्य सखेति ।

प्र०— ननु 'कष्टभित' इति समासप्रयोगे लोके विग्रहवाक्याप्रयोगात्तात्पर्याभेदादस्ति
बहुव्रीहिकृतत्वमित्याशङ्क्याह—अस्ति खल्वपीति । पूर्वोक्तेन न्यायेनाथैस्वरूपस्वरेषु
विशेषमपरयन् पृच्छति—किमिति । बहुव्रीहाविति । 'शेषाद्विभाषे'त्यनेन कष्टभितक
इति । तत्पुरुष इति । कष्टभित इत्यादौ । रुहादीनामिति । आदिशब्दः प्रकारे । तेन
गत्यर्थादयोऽपि गृह्यन्ते । धात्वर्थस्यानपवर्ग इति । सर्वस्य धात्वर्थस्यानिष्ठितत्वेऽपि
तदेकदेशभूतत्वाश्रयेणारोहणक्रियाविशिष्टे एव वृक्षारूढ इति शब्दशक्तिस्वाभाव्यादि-
दमभिधीयते । यथा बद्धो बन्धनमनुभवन्नेवोच्यते, तथा कष्टभित इति कष्टमनुभवन्ने-
वोच्यते । व्यपवृक्त इति । सर्वात्मना धात्वर्थे निष्ठित इत्यर्थः । यथा 'मुक्त औदन' इति
मुक्तिक्रियायाः समासौ प्रयुज्यते ।

भेदान्तरमप्याह—अभ्यधेति । प्रत्यक्षेणेति । शब्दादव्यवधानेनेत्यर्थः । अव्यव-

३०—नवपमादिति भावः । अर्धद्रवबोधेऽप्याह—तात्पर्येऽस्यादि । एवं च ज्ञापकत्वादिनोऽपवाद-
स्ववादिनश्च खण्डनायास्ति खल्वपीत्यादि सिद्धान्तिनो ग्रन्थ इति भावः ।

भाष्ये—बहुव्रीहौ सतीति । तस्मिन्नेव सतीत्यर्थः । तत्पुरुषे सतीति । तस्मिन्नेव
सतीत्यर्थः । न भवितव्यमिति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरसंयोगेन न भवितव्यमित्यर्थः ।
तत्पुरुषारम्भे 'वा जातादित्वि'त्यस्याभावाद् ग्रामगत इत्यादावन्तोदात्तत्वमेवेति 'बहुव्रीहा'-
विति पूर्वपदप्रकृतिस्वरसंयोगेन न कदापि कप् । तदनारम्भे तु 'वा जातादित्वि'त्यारम्भात्पक्षे
बहुव्रीहावपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरसंवादात्संयोगेनापि क्वापत्तिरिति भावः । कैयटोक्तोदाहरणे
समासद्वयेऽपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरसंवात्कपो वैकल्पिकत्वाच्च न विशेष इति चिन्त्यम् ।

भाष्ये—अर्थकृत इति । अर्थभेदे सत्येकेनापरस्य न गतार्थतेति भावः । धात्वर्थस्या-
नपवर्गे इति । सर्वधात्वर्थसमासौ धात्वर्थाविष्ट एव कर्तरि एकदेशस्य भूतत्वाश्रयेण क्तो
भवति तापुदये । बहुव्रीहौ तु सर्वधात्वर्थसमासौ धात्वर्थानाविष्टे कर्मण्येव क्त इति विशेष
इत्यर्थः । अन्यथाजातीय इति । शब्दत्वामन्त इत्यर्थः । अन्यथाजातीयकः सम्यन्धा-

उभयं खल्वपीष्यते—स्वस्ति सोमसखा पुनरेहि, गवांसख इति ॥२४॥

खट्वा क्षेपे ॥ २ । १ । २६ ॥

किमुदाहरणम् ? खट्वारूढो जात्मः ॥ क्षेप इत्युच्यते कः क्षेपो नाम ?
'अधीत्य स्नात्वा गुरुभिरनुज्ञातेन खट्वारोढव्या । य इदानीमतोऽन्यथा
करोति स उच्यते खट्वारूढोऽयं जात्मः । नातिव्रतवानिति ॥२६॥

प्र०—धानौपलक्षणात्प्रत्यक्षस्य ॥ ज्ञापकफलमपि निराकर्तुमाह—उभयमिति ।
सोमसखेति । बहुव्रीहित्वात्समासान्ताभावः । गवांसख इति । सत्पुरुषत्वात्समा-
सान्तस्तत्पुरुषे कृति बहुलमिति, 'पष्ठया आक्रोश' इति वा पष्ठया अलुक् ॥२४॥

खट्वा । 'खट्वारूढ' इत्यत्र क्षेपदेतोर्धर्मस्यानिर्देशात् क्रियाकारकसम्यग्धे-
मात्रावगमात्पृच्छति—किमुदाहरणमिति । समासस्य क्षेपोऽर्थः, स आश्रयस्तीत्याह-
खट्वारूढ इति । अधीत्येति । ब्रह्मचारिणा वेदाध्ययने निष्पादिते गृहस्थाश्रमः
कर्तव्यः । अन्यथेति । असमाप्तेऽध्ययने भूमिशयनार्हो यः खट्वारोहणं करोतीत्यर्थः ।
खट्वारोहणं चाविनयोपलक्षणार्थमित्याह—नातिव्रतवानिति ॥२६॥

उ०—दिति । भानुमानिक इत्यर्थः । नन्वेवं राज्ञः सखास्येति विग्रहे बहुव्रीहिः स्यादत आह—
उभयं खल्वपीति ॥२४॥

खट्वा । अधीत्य स्नात्वेति । अधीत्य स्नात्वा चेत्यर्थः ॥२६॥

१—'जात्मोऽसमीक्ष्यकारी स्या'दित्यमरः । खट्वारोहणं चेह विमर्शप्रस्थानस्योपलक्षणम् ।
रूढश्चायं शब्दः । तेन खट्वारोहणं मा वा, निषिद्धानुष्ठानपरः सर्वोऽपि खट्वारूढ उच्यते ।
अत एव निमग्न्याधिकारेऽपि निन्यसमावोऽयम् । न हि वाक्येन निन्दा गम्यते ।

२—'वेदं समाप्य स्नायात् ॥१॥ ब्रह्मचर्यं वाऽष्टाचत्वारिंशकम् ॥२॥ द्वादशकेऽप्येके ॥३॥
गुरुणाऽनुज्ञातः ॥४॥' (पार० ए० का० २, क० ६)

"एवं हि समापनन्ति 'वेदमधीत्य स्नाया'दिति" (मीमांसा० शाबर० १।१।१)

"गुरुवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया । वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा क्षुभयमेव वा ॥"
(या० स्मृ० १।५।१)

"वेदानधीत्य वेदी वा वेदं वापि यथाक्रमम् । अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥"

"गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।" इति मनुः (अ० ३ श्लो० २; ४)

अत्यन्तसंयोगे च ॥ २ । १ । २६ ॥

अत्यन्तसंयोगे समासस्याविशेषवचनात् क्तेन समासवचनार्थक्यम् ?

अत्यन्तसंयोगे समासस्याविशेषवचनात् क्तान्तेन चाक्तान्तेन च 'कालाः क्तान्तेने'त्येतत्समासवचनमनर्थकम् । 'अत्यन्तसंयोग' इत्येव सिद्धम् ।

अनत्यन्तसंयोगार्थं तु ॥ २ ॥

अनत्यन्तसंयोगार्थं तर्हिदं वक्तव्यम् । परमुहूर्ताश्चराचराः । ते 'कदाचिदहर्गच्छन्ति कदाचिद्रात्रिम् । तदुच्यते—अहर्गताः रात्रिगता इति ॥ नैतदस्ति । गतग्रहणादप्येतत्सिद्धम् ॥ इदं तर्हि—अहरतिसृताः रात्र्यतिसृताः । मासप्रमितश्चन्द्रमासः ॥२६॥

प्र०— अत्यन्त । काला' इति पृथग्योगेन क्तान्तेन समासविधानं न कर्तव्यम् । 'काला अत्यन्तसंयोगे' इत्येक एव योगः कर्तव्यः । सत्र च तेनेत्यस्य निवृत्तत्वात्सर्वत्र समासः सिध्यतीति मत्वाह—अत्यन्तसंयोग इति । चराचर इति । चरन्तीत्यर्थः । 'चरिचलिपतिवदीनामाक्चा'यासस्येति द्विवचनमागागमश्च । कदाचिदहरिति । वत्सरायणे । कदाचिद्रात्रिमिति । दक्षिणायने । तत्रश्च पङ्क्तिर्मुहूर्तेरहो रात्रेश्च नास्त्यत्यन्तसंयोगः । क्रमेण च गच्छन्तः संकल्प्य व्यपदिश्यन्ते । अथैकदेशगमनाद् गच्छन्तीत्युच्यन्ते । गतग्रहणादिति । द्वितीयाश्रितेत्यत्र निर्दिष्टात् । मासप्रमित इति । आदिकर्मणि कर्त्तरि क्तः । मासं परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः । प्रविपचन्द्रेण च मासस्यात्यन्तसंयोगाभावः ॥२९॥

उ०— अत्यन्तसं । ननु 'काला' इत्यस्याभावेऽत्र तद्धाभो न स्यादत आह—काला इति । ननु क्तान्तेन समासार्थं तत्, अक्तागार्थं चेदमपीत्यत आह—तत्र चेति । अनत्यन्तसंयोगे अक्तागार्थं 'काळा' इति, अत्यन्तसंयोगेऽक्तागार्थमिदमित्युत्तरम् । परमुहूर्ता इति । गतपर्वणं हि दिनरात्रद्विहासौ देशविशेषे ॥२९॥

† कालाः २. १. २८. १—'मुहूर्तो मुहुश्च'व, मुहुर्द इव कालो यावदमीक्षणं चेति ।'
(निरु० नैष० अ० २ पा० ७)

२—त्रिशन्मुहूर्तात्मकेऽहोरात्रे षण्मुहूर्ताश्चराचरा भवन्ति । ते उत्तरायणेऽहर्गच्छन्ति, दक्षिणायने च रात्रिं क्रमराः । तथा चाह कौटिल्यः—'पञ्चदशमुहूर्तो दिवसो रात्रिश्च चैने माम्याधनुजे च मासि भवतः । ततः परं त्रिभिर्मुहूर्तेत्यन्तरं षण्मासं वर्धते दूषते चेति ।"

(अथराष्ट्रे अथि० २, प्र० ३६, अ० २०)

"विशदिक्रमो मुहूर्तः । षण्मासदशमाश्व, त्रिशन्मुहूर्तमहोरात्रम्, अयने ३ मवतो दक्षिणमुत्तरं च । तयोर्दक्षिणं वर्षाशरद्धमेन्ता, उत्तरं च शिशिरवस्तुप्रीप्ता ।" (सुभ्रुते सूत्रपाने अ० ६) ‡ द्वितीया श्रितातीतपतिवगतात्पत्रमातान्नैः २. १. २४.

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ २ । १ । ३० ॥

तत्कृतार्थेनेति किमर्थम् ? दध्ना षट् । घृतेन षट् । नैतदरित । असा-
मर्थ्यादित्र न भविष्यति । कथममामर्थ्यम् ? 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति । न हि
दध्ना षटुना सामर्थ्यम् । केन तर्हि ? भुजिना । दध्ना भुङ्क्ते षटुरिति । इहापि
तर्हि न प्राप्नोति—शङ्खुलाखण्डः किरिकाण इति । अत्रापि न शङ्खुलायाः
खण्डेन सामर्थ्यम् । केन तर्हि ? करोतिना । शङ्खुलया कृत खण्ड इति ।
वचनाद्भविष्यति । इहापि तर्हि वचनात्प्राप्नोति—दध्ना षट्, घृतेन षटुरिति ।
तस्मात्तत्कृतार्थग्रहणं कर्तव्यम् ।

प्र०— तृतीया । तत्कृतार्थेनेति किमर्थमिति । अयं भावः—'दध्ना षट्'रित्यत्र यदि
दधिघृत पाटय विवक्षितं तदा भवितव्यं समासेन, विशिष्टद्रव्यसंस्कृतं दध्यपि पाटय
करोतीति तत्कृतत्वसंभवात् । अथ भोजनाद्यपेक्षो दध्ना करणभावो—दध्ना भुङ्क्ते षट्
रिति तदा सामर्थ्याभावात्समासो न भविष्यति । दध्ना षटुरिति । अस्याप्यय
भावः—सर्वत्र क्रियाद्वारकेण सवन्धेन भवितव्यम् । तत्रैवैहापि क्रियाद्वारकसंबन्ध
संभवात्समासः स्यात् । अनामार्थ्यादिति । यत्र साक्षात्सामर्थ्यं नास्ति 'दध्योदन'
इत्यादौ तत्र वचनसामर्थ्यात्प्रतीयमानक्रियाद्वारकसंबन्धाश्रयेण भवति समासः । इह
तु 'शङ्खुलया खण्ड' इत्यादौ साक्षात्सामर्थ्यसंभवे वचनस्य सावकाशत्वाद् दध्ना
षट्ुरित्यत्र न भविष्यति ।

इहापीति । खण्डशब्दस्य गुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वात्साक्षात्संबन्धाभावा-
च्छङ्खुलयावश्यं क्रियापेक्षितव्या, सामन्तरेण कारकत्वायोगात् । घचनादिति ।
करोतिक्रियाकृतसंबन्धाश्रयेणेत्यर्थः । इहापीति । परस्परसंबन्धाय चेत्सर्वत्र क्रिया
व्यतिरिक्ताऽपेक्ष्यते, तदात्रापि तदपेक्षसामर्थ्यसद्भावात्समासप्रसङ्ग इत्यर्थः । परस्तात्तु

उ०— तृतीया । केवलदध्ना पाठ्यजनकत्वाच्चैवकविन्दमस आह— विशिष्टद्रव्येति । श्लिष्ट
वचनादिरूपं यर्थः । सर्वत्र क्रियेति । उत्तरसूत्रे सप्तनिपुणादिऽहणेन साक्षात्परस्पर-
पदप्रवृत्तिरिति भावः । क्रियाद्वारकसंबन्धेति । भुजिक्रियाद्वारकेत्यर्थः । यत्रेति । 'अन्नेन
व्यञ्जनं मित्यादिविषये । साक्षात्सामर्थ्यादिति । 'उद्वि भेदने' इत्यस्माद् यमि निष्पन्नखण्ड
दान्दार्थक्रियायां करणत्वेनावयः । सप्तशब्दग्रहणं च प्रपञ्चार्थमित्यभिमानः । गुणोप-
सर्जनद्रव्येति । खण्डशब्दो हि तत्र ऊढो न तु सामान्यवत्पञ्चकारकाद्यप्यपेक्षक्रियोपसर्जन
द्रव्यवाची, तात्पराण्डशब्दो न 'कर्तृकरणे कृते एव समासः सिद्ध इति भावः । भाष्ये—
किरिकाण इति । किरि—'रूढो रोगविशेषो वा । व्यतिरिक्तेति । पूर्वपदोत्तरपदार्थ
व्यतिरिक्तेत्यर्थः । तदपेक्षेति । भुजिद्वारकेत्यर्थः । कारकतृतीयातिरिक्ततृतीयाते तु नैव
प्रवर्तते, उत्तरसूत्रं निपुणादिग्रहणाज्ज्ञापकादिति भावः । भाष्ये—तद्वृत्तार्थग्रहणं कर्तव्य
मिति । 'कृ'धात्वर्थद्वारके सामर्थ्ये एव यथा स्वास्तु गुण्यादिद्वारके इत्यवधारितमर्थः ।

गुणवचनेनेति किमर्थम् ? गोभिर्वपावान् । धान्येन धनवान् ।

किं पुनरिहोदाहरणम् ? शङ्कुलाखण्डो देवदत्त इति । कथं पुनर्गुणवचनेन समास उच्यमानो द्रव्यवचनेन स्यात् ? इह 'तृतीया तत्कृतार्थेन गुणेने'तीयता सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यद्वचनग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनमेवं यथा विज्ञायेत 'गुणमुक्तवता गुणवचने'नेति ।

कथं पुनरयं गुणवचनः सन् द्रव्यवचनः संपद्यते । आरभ्यते तत्र मनु-
ल्लोपो 'गुणवचनेभ्यो मनुपो लु'गिति* । तद्यथा,—शुक्लगुणः शुक्लः, कृष्ण-

प्र०—तत्कृतार्थग्रहणं निराकरिष्यते ॥ गुणवचनेनेति किमर्थमिति । अयं भावः—जाते-
नित्यत्वात्तत्कृतत्वाभावाच्चातिवचनेन समासो न भविष्यति । क्रियावचनेन तु 'कर्तृ-
करणे कृता बहुल'मिति भाव्यं समासेन । 'स्वभावसिद्धं च द्रव्य'मिति तत्कृतत्वाऽ-
भावाद् द्रव्यवाचिनापि न भविष्यति । गोभिर्वपावानिति । गोसंबन्धिदध्याद्युपयो-
गाद्वपावत्वमिति तत्कृतत्वमस्ति । वपावच्छब्दस्तु गुणवचनो न भवति । यो हि गुण-
मुक्त्या द्रव्यमभिधत्ते, यथा 'शुक्लः घट' इति शुद्धशब्दः, न गुणवचनः, वपावच्छब्दस्तु
सर्वदा वपासंबन्धविशिष्टं द्रव्यमाहेति नासौ गुणवचनः ।

किं पुनरिति । 'दध्ना जाडयं' 'धृनेन पाटव'मित्यादौ केवलगुणवाचिना समासो
नेष्यते । गुणोपसर्जनद्रव्यवचनस्तु द्रव्यवचनत्वाद् गुणवचनो न भवतीति प्रश्नः ।
गुणेनेति । अर्थेन च समासासंबन्धाद् गुणवचनेन भविष्यति । तत्र वचनग्रहणाद्
भूतकालपरिग्रहाद् गुणमुक्तवता संप्रति गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिना समासो भवतीत्यर्थः ।

कथं पुनरिति । नित्यत्वाच्छब्दार्थसंबन्धस्योपात्तार्थपरित्यागेनार्थान्तराभिधानं
न संभवतीति प्रश्नः । आरभ्यत इति । अर्थभेदेन शब्दभेदात्, सादृश्यनिबन्धनत्वाच्च

उ० स्वभावसिद्धमिति । शब्दशक्तिस्वभावेन सिद्ध्यन्तरेण घटादिपटाद् द्रव्यभानमिति
तादृशाशभाव इति भावः । 'क्रियत' इति पदान्तरमभिव्याहारेण तु तत्र साप्याय-
प्रतीतिरित्ययम् । एवं च 'दण्डेन घट' इत्यादी दण्डहेतुको घट इत्येव बोधो न तु तादृ-
कत्वप्रतीतिरिति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये—धान्येन धनवानिति । धान्येन हेतुना धनयत्वात्तत्कृत-
त्वमप्रापीति भावः । शङ्कुलाखण्डो देवदत्त इति । शङ्कुलाकृतखण्डगुणको देवदत्त इत्यर्थः ।
भूतकालेति । शब्दशब्दाद् भूते कर्तारि द्युतिरिति भावः । 'गुणमुक्तवते'ति व्यापरे—संप्र-
तीति । तत्र च केवलगुणवाचकत्वेनापि प्रसिद्धस्य, यथा 'शुक्लादेः, पार्थक्येन गुणवाचिनो
विशिष्टद्रव्यवचनस्यापि, यथा पट्वादेः । भाष्ये—गुणवचनेभ्यो मनुप इति । तत्रापि धर्म-
मात्रे गुण इति भावः । पट्टेदमशेषाद्यप्यप्यलक्ष्यम् । मन्वर्धभेदेन शब्दस्ये मनुपो लोपो
व्यर्थोऽत्र भावः—अर्थभेदेनेति । अर्थेनैवं 'गुणमुक्तवते'त्युक्तं गुणवचनत्वमनुपपद्यत इति भावः—
सादृश्येति । अनेकशब्दाति । प्रकरणादिना तत्र तत्तत्तत्प्रत्यक्षेण इति भावः ।

गुणः कृष्णः । एवं खण्डगुणः खण्डः ।

यद्येवं नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेन । भवति हि शङ्कुलायाः खण्डेन सामर्थ्यम् ।
असामर्थ्याच्चान्न न भविष्यति-दम्भा पटुः, घृतेन पटुरिति । तस्मान्नार्थस्तत्कृतार्थ-
ग्रहणेन ।

तृतीयासमासेऽर्थग्रहणमनर्थकमर्थगतिर्नवचनात् ॥ १ ॥

तृतीयासमासेऽर्थग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'अर्थगतिर्नवचनात्' ।
अन्तरेणापि वचनमर्थगतिर्मविष्यति ।

निर्देश्यमिति चेत्तृतीयार्थनिर्देशोऽपि ॥ २ ॥

अथैवमपि निर्देशः कर्तव्य इति चेत्तृतीयार्थनिर्देशोऽपि कर्तव्यः स्यात् ।
'तृतीया तदर्थकृतार्थेन गुणवचनेन' इति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । नायमर्थनिर्देशः । किं तर्हि ? योगाङ्ग-
मिदं निर्दिश्यते । सति च योगाङ्गे योगविभागः कल्प्यते—'तृतीया तत्कृतेन

प्र०-प्रत्यभिज्ञायाः । एकत्वे वाऽनेकशक्तियोगात्प्रयोगभेदेनानेकार्थसमन्ध इति भावः ।
भवति हीति । अव्यतिरिक्तरूपान्तरद्वयप्रतीयमानसमासायांन्तर्भूतकरातिव्रियाद्वारक-
मिति भावः । 'दम्भा पटु' इत्यत्र तु निपर्ययादसामर्थ्यात्समासाभावः ।

अर्थगतिरिति । तत्कृतस्यार्थत्वाव्यभिचारादित्यर्थः । निर्देश्यमिति चेदिति ।
सामर्थ्यलभ्यस्यापि यदि विस्पष्टार्थमुपादानमित्यर्थः । योगविभाग इति । तत्कृतेति

उ०- भाष्ये—यद्येवं नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेनेति । एवं—गुणवचनेनेत्यस्यात्र कारणे । अथ
भावः—'तृतीयास्त गुणवचनेन समस्यत' इत्युक्ते गुणस्य जन्यतानियमेन तृतीयान्तार्थस्य
तदुत्पत्तिप्रयोजकत्वेन च प्रत्यासक्त्या तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनैव तृतीयान्तस्य समासो
भविष्यतीति दम्भा भुङ्क्ते पटुरदृष्टा काण इत्यादौ न भविष्यतीति ॥ ननु तृतीयान्तस्ये न
हेतौ, तत्तत्सूत्रे निपुणदृष्टद्वयग्रहणात् । एवं च तृतीयान्तगुणवचनयोः साक्षात्सामर्थ्यात्सम-
वेन क्रियाद्वारकं तद् ग्राह्यम् । एवं च यतो दम्भा भुङ्क्तेऽतः पटुरित्यर्थके 'दम्भा पटु' इत्यादा-
वपि स्यादत आह—अव्यतिरिक्त इत्येति । गुणवचनतृतीयान्तयोः सममिच्छाद्वारे तत्करीत्या
तत्प्रतीतिरिति भावः । अन्तरद्वयेऽयमेव हेतुः । अत एव समासायांन्तर्भूतस्याप्रतीयमान-
त्वात्—'प्रतीयमाने' इति ।

तत्कृतार्थसिद्धमपि तत्कृतार्थग्रहण रूपप्रतिपत्त्येऽभ्युपगम्य तत्रार्थग्रहण इत्यर्थमाह
वार्तिककार—'तृतीयासमास' इति ॥ नायमर्थनिर्देश इति । समवप्राप्यर्थपरत्वस्य
व्याख्यानेनैव सिद्धेरिति भावः । योगविभाग इति । योगविभागरूपक इत्यर्थः । तदाह—

किमुक्तम् ? 'सदृशग्रहणमनर्थकं तृतीयासमासवचनात्' । 'पष्ठ्यर्थमिति चेत्तृतीयासमासवचनानर्थक्य'मिति* ॥३१॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ २ । १ । ३२ ॥

कर्तृकरणे कृता क्तेन ॥ १ ॥

कर्तृकरणे कृता क्तेनेति वक्तव्यम् । अहिहतः नपनिर्मितः दात्रलूनः परशुच्छिन्नः । कृता क्तेनेति किमर्थम् ? इह मा भूत्—दात्रेण लूनवान् । परशुना छिन्नवान् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । बहुलवचनात्सिद्धम् ॥३२॥

प्र०—'सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये' इत्यत्र वक्ष्यते । पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानार्थं सदृशग्रहणमनर्थकं, मात्रा सदृशो मातृसदृश इति 'पूर्वसदृशे'ति समासे कृते 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीये'ति प्रकृतिस्वरो भविष्यति ॥ अथोच्यते—तुल्यार्थयोगे पष्ठ्यपि पक्षे विधीयते, ततश्च मातुः सदृशो मातृसदृश इति यदा पष्ठीसमासः क्रियते, तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं सदृशग्रहणम् । तथा च दास्याः सदृश इत्याक्रांशे पष्ठ्या अलुकि स्वरः सिध्यति, यदा तृतीयासमासे सदृशग्रहणं न कर्तव्यम् । पष्ठीसमासेनैव स्वररूपयोः सिद्धत्वात् ॥ अथोच्यते—हेतुतृतीयार्थमिह सदृशग्रहणं, विद्याया सदृशो विद्यासदृश इति, तदपि न, संबन्धमात्रविवक्षायां पष्ठीसमासेन स्वररूपयोः पूर्वसूत्रेण वा वक्तुमस्तीति सिद्धत्वात् ॥३१॥

कर्तृकरणे । बहुलवचनादिति । असं भावः—क्तेनेत्युच्यमाने घञादिभिर्नित्यनिर्भेद इत्यादौ समासो न प्राप्नोति । तस्माद् बहुलग्रहणमेवाव्याप्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमाश्रयणीयम् ॥३२॥

उ०—यः कालस्तस्य संप्रेक्षितत्वाभ्रमसंस्थापितत्वादित्यर्थः । कारणकाल कार्ये रूपचर्ये प्रयोग इति तात्पर्यम् । नातिकारवचनमित्यभिप्रेत्य त्वाद्यम् । शदेव युक्तमिति भावः । तदा पूर्वप्रकृतिस्वरार्थमिति । अन्यथाज्ञोदात्तत्वं इत्यादित्यर्थः ।

अन्वेत्रानभिधानात्पष्ठीसमास एव मास्तिवत्यत आह—तथा च दास्या इति । सिद्धत्वादिति । न च 'मनसः संज्ञाया'मित्यलुकि 'मनसासदृश' इति सिध्यर्थेनिह मन्थावश्यकमिति वाच्यम्, तत्कृतत्वेनैव सिद्धत्वात्, भगमिच्छानेव यत्र समासाभावाच्च । ईदृशसंज्ञायां भ्रामामावाच्चेति दिक् ॥ संबन्धमात्रविवक्षायामिति । अनेन 'अवश्यं तृतीयासमासो वक्तव्यो यत्र पष्ठ्यर्थो नास्ति भोजनसदृशः, इदमप्यवश्यं वक्तव्यं यत्र पष्ठी भूयते दास्यासदृश इत्याद्यर्थ'मिति 'सदृशप्रतिरूपयो'रिति सूत्रोपसर्गं माध्यमेकदेशयुक्तिरिति सूचयति, सत्रापि पष्ठ्यर्थस्य संभवात् । प्रतिपदोक्तपरिभाषया 'तुल्यार्थे'रिति तृतीयांते-नैवैतत्समासप्रवृत्तेः । पूर्वसूत्रेण वेति । 'उपादानविकल' इतिवदिति भावः ॥३१॥

कर्तृकरणे कृता । कृता क्तेनेति । भाष्ये—कृतेति कस्योपरशब्क विशेषणमिति बोध्यम् । 'कृते'त्यस्य स्थाने 'क्तेने'ति वक्तव्यं, कृतेति व्यर्थमिति वार्थः । अत्र लाघवात्क्तेनेति युक्तमत आह—अयं भाव इति ॥३२॥

कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ २ । १ । ३३ ॥

कृत्यैरधिकार्थवचनेऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ १ ॥

कृत्यैरधिकार्थवचने 'अन्यत्रापि दृश्यते' इति वक्तव्यम् । 'बुसोपेन्ध्यम्
तृणोपेन्ध्यम् घनघात्यम् ।

साधनं कृतेति वा पादहारकाद्यर्थम् ॥ २ ॥

अथवा 'साधनं कृता सह समस्यत' इति वक्तव्यम् । किं प्रयोज-
नम् ? 'पादहारकाद्यर्थम्' । पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः । गले चोप्यतेः
गलेचोपकः ॥३३॥

प्र०— कृत्यैरधि । स्तुतिनिन्दापरत्वात्क्रियोपादानस्य कर्तृकरणयोगौणत्वात्पूर्वणाऽप्राप्तः
समासोऽनेन विधीयत इति केचिदाहुः । अन्ये तु प्रपञ्चार्थमेतदित्याहुः । तथा च 'काक-
पीता नदी'त्यत्राऽकृत्यैरप्यधिकार्थवचने समासो दृश्यते । कृत्यैरिति । ततश्च नेद
नियमार्थमपि तु प्रपञ्चार्थम् । बुसोपेन्ध्यमिति । अग्रेरल्पत्वात्काष्ठमेतद् बुसेन ज्वाल-
नीयमित्यर्थः । घनघात्यमिति । घनेनाऽयःप्रभृतिना घात्यस्य काठिन्यं प्रतिपाद्यते ।

साधनं कृतेति । बहुलग्रहणसहितसूत्रसंदर्भापेक्षो विकल्पः । पादाभ्यामिति ।
अपादाने पञ्चमी । हारक इति । 'कृत्यत्युटो बहुल'मिति बहुलग्रहणात्कर्मणि खलु ।
चोपक इति । चुपेर्गन्तस्य कर्मणि खलु ॥३३॥

उ०— कृत्यैरधि । स्तुतिनिन्देति । काकपेयेत्यादी काककर्तृकपानकर्म नदीति बोधेऽप्याग्मसर्व-
णाग्मसवादिना निन्दास्तुतिमात्रे तात्पर्याच्छ्रियाया निष्प्रयोजनत्वेन गौणत्वात्कर्तृकरणधोरपि
गौणत्वमिति भावः । केचिदाहुरिति । कर्तृत्वादेस्तृतीयाप्रयोजकत्ववत्समासप्रयोजकत्वस्यापि
संभवादित्यर्थः । तत्राह—अन्ये त्विति । ननु 'कृत्यैरधिकार्थवचन' इति नियमार्थं
स्यादत आह—कारुण्येति । नेदं नियमार्थमिति । 'कृत्यैरधिकार्थवचन पृथे'त्येवं नियमार्थं
नेदमित्यर्थः । भाष्ये—अन्यत्रापि स्तुतिनिन्दाफलत्वरूपाधिकार्थवचनत्वानावेऽपि ।

सूत्रसंदर्भेति । 'कर्तृकरणे' 'कृत्यैरित्येतासूत्रद्वयकृत्येऽर्थः । बहुलग्रहणसहितमिदं वा
कृत्येयं, तत्सहितसूत्रसंदर्भो वेति तात्पर्यम् । बहुलग्रहणं तत्रापि कृत्येयमेव, 'परशुना छिन्न-
वानि'त्याद्यर्थम् । पादाभ्यामित्यस्य कर्तृकरणतृतीयान्तत्वे यथाव्याख्येऽपि सिध्यतीत्यत आह—
अपादाने पञ्चमीति । चादुर्बोद्धव्यमाणमभिराधनेष्टवावधित्वेनापादानम् । गलेचोपक
इति । इच्छतादिति, तत्पुरुषे इतीति, अमूर्धमस्त्यदिति वाट्टक्यं । गले मण्डं प्रापणीय
इत्यर्थः ॥३३॥

अन्नेन व्यञ्जनम् ॥ २ । १ । ३४ ॥

भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ २ । १ । ३५ ॥

अन्नेन व्यञ्जनं भक्ष्येण मिश्रीकरणमित्यसमर्थसमासः ॥ १ ॥

‘अन्नेन व्यञ्जनम्’ ‘भक्ष्येण मिश्रीकरण’मित्यसमर्थसमासोऽयं द्रष्टव्यः । किं कारणम् ?

कारकाणां क्रियया सामर्थ्यात् ॥ २ ॥

कारकाणां क्रियया सामर्थ्यं भवति, न तेषामन्योऽन्येन । तद्यथा,— निश्रयण्या द्वाभ्यां काष्ठाभ्यां सामर्थ्यं, न तेषामन्योऽन्येन ॥ एवं तर्थादायम् ‘अन्नेन व्यञ्जनम्’ ‘भक्ष्येण मिश्रीकरण’मिति, न चास्ति सामर्थ्यम्, तत्र वचनात् समासो भविष्यति ।

वचनप्रामाण्यादिति चेन्नानाकारकाणां प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

वचनप्रामाण्यादिति चेन्नानाकारकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः । तिष्ठतु दध्ना ओदनो भुज्यते देवदत्तेनेति ।

प्र०— अन्नेन । भक्ष्येण । मुख्यन्यायत्वाद्युपसृष्टस्य विचारः । ‘दध्योदन’ इत्यादौ क्रियावाची शब्दो न प्रयुज्यते, यथा ‘कष्टश्रित’ इति । क्रियामन्तरेण च द्रव्याणां परस्परसंबन्धो नास्तीति मत्वाह—अन्नेनेति । किं कारणमिति । समासादुपसेकादिक्रियावगमात्तत्कृतमस्त्येव सामर्थ्यमिति प्रश्नः । क्रिययेति । तस्याश्च वाचको नास्तीति वदभावात्सामर्थ्याभावः । निश्रयण्या इति । निश्रयणीशब्देन समुदायवृत्तिना वप-
‘चारात्सोपानफलकान्यभिधीयन्ते । द्वाभ्यामिति । ऊर्ध्वाभ्यामित्यर्थः । एवमसामर्थ्यं प्रतिपादिते आचार्यदेशीय आह—एवं तर्हीति ।

नानाकारकाणामिति । भिन्नक्रियापेक्षया कारकाणामित्यर्थः । तिष्ठतु दध्नेति । दध्ना प्रियतां, जीवत्वित्यर्थः । तत्र दध्नः करणत्वम् ।

उ०— अन्नेन व्यञ्ज । अन्नेनापि करणतृतीयैव समासः, शब्दशक्तिस्वभावात्, करणे इत्यनु-
वृत्तेर्धैयमिप्रायेणासामर्थ्याद्गृह्य । द्रव्याणामिति । कारकविमल्यन्तयाप्यावे इति भावः । फलकर्त्रीति । आरोहणावरोहणोपयोगितर्यङ्गप्राप्तीत्यर्थः । माष्ये—निश्रयण्या इति । आतावेकवचनम् । दध्नेति सहयोगतृतीयायामुक्तीत्या करणतृतीयाभावात्समासाप्राप्ते-
राह—जीवत्विति ।

सिद्धं तु समानाधिकरणाधिकारे कस्तृतीयापूर्वपद उत्तरपदलोपश्च ४

सिद्धमेतत् । कथम् ? समानाधिकरणाधिकारे* वक्तव्यम् 'क्तान्त-
स्तृतीयापूर्वपदः समस्यते सुपा, उत्तरपदस्य च लोपो भवती'ति । दध्पोपसिक्तो
दध्युपसिक्तः, दध्युपसिक्त ओदनो दध्योदनः । गुडेन संसृष्टा गुडसंसृष्टाः, गुड-
संसृष्टा धाना गुडधानाः ।

षष्ठीसमासश्च युक्तपूर्णान्तः ॥ ५ ॥

षष्ठीसमासश्च युक्तपूर्णान्तः समस्यते, उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः ।
अश्वानां युक्तोऽश्वयुक्तः, अश्वयुक्तो रथोऽश्वरथः । दध्नः पूर्णो दधिपूर्णः, दधि-
पूर्णो घटो दधिघटः ॥ ततर्हीदं बहु वक्तव्यम् ?

न वासमासेऽदर्शनात् ॥ ६ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? 'असमासेऽदर्शनात्' । यद्धसमासे
दृश्यते समासे च न दृश्यते तल्लोपारम्भं प्रयोजयति । न चासमास उपसिक्त-
शब्दः संसृष्टशब्दो युक्तशब्दः पूर्णशब्दो वा दृश्यते ॥ कथं तर्हि सामर्थ्यं गम्यते ?

युक्तार्थसंप्रत्ययाच्च सामर्थ्यम् ॥ ७ ॥

प्र०— एवं सूत्रन्यासं दूषयित्वा वार्तिककार आत्मीयं न्यासं दर्शयति—सिद्धं त्विति ।
उत्तरपदलोपप्रसङ्गेनान्यदप्याह—षष्ठीसमासश्चेति । अश्वानामिति । संबन्ध-
विवक्षया षष्ठी । तथा 'दध्न' इति ।

असमासेऽदर्शनादिति । असमासो वाक्यं, तत्रैव युक्तादयो न दृश्यन्ते ।
अश्वानां रथोऽश्वरथः, दध्नो घटो दधिघट इति युक्तादिशब्दप्रयोगमन्तरेणापि संबन्ध-
प्रतीत्यैव युक्ताद्यर्थानामाक्षेपात् । 'दधिपूर्णो घट' इत्येवमुक्तं शब्दान्तरमेव तत्समानार्थम्,
न तु दधिघट इत्येतस्यैतद्वाक्यम् । अन्यत्र तु प्रत्ययलक्षणार्थो लोपारम्भो यथाऽग्नि-
चिद् दधिपञ्चेति । इह तु लोपान्वाख्यानं प्रयोजनाभावात् ।

युक्तार्थसंप्रत्ययादिति । युक्तग्रहणं योग्यक्रियोपलक्षणमित्युपसेकादयोऽपि

उ०— सिद्धं त्विति । वार्तिककारभ्योऽपि दासीभारादिव्याप्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरो बोध्यः । एवं च
सूत्रारम्भेण समकलता । तच्च वार्तिकं 'विशेषण'मित्येव सिद्धे समासे पूर्वपदावबोत्तरपद-
लोपार्थं कर्तव्यम् ॥ संबन्धविवक्षायांमिति । कर्तुः ऋणस्य वा संबन्धत्वेन विवक्षाया-
मित्यर्थः ।

युक्ताद्यर्थानामाक्षेपादिति । संबन्धत्वेन संबन्धरूपात्र भानादिति भावः । तदर्थं घटि-

दध्ना युक्तार्थता संप्रतीयते ॥ कथं पुनर्ज्ञायते दध्ना युक्तार्थता संप्रतीयत इति ?

संप्रत्ययाच्च तदर्थाध्यवसानम् ॥ ८ ॥

संप्रत्ययाच्च तदर्थोऽध्यवसीयते ॥ अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् ।

संप्रतीयमानार्थलोपे ह्यनवस्था ॥ ९ ॥ .

यो हि मन्यते संप्रतीयमानार्थानां शब्दानां लोपो भवतीति, अनवस्था तस्य लोपस्य स्यात् । 'दधी'त्युक्ते बहवोऽर्था गम्यन्ते 'मन्दकमुत्तरकं निलीनकमिति, तद्वाचिनां शब्दानां लोपो वक्तव्यः स्यात् । तथा 'गुड' इत्युक्ते मधुरशब्दस्य 'शृङ्गवेरमिति च कटुकशब्दस्य ॥ अन्तरेण खल्वपि' शब्दप्रयोगं बहवोऽर्था गम्यन्तेऽक्षिनिकोचैः पाणिविहारैश्च, तद्वाचिना शब्दानां लोपो वक्तव्यः स्यात् ॥३४॥३५॥

प्र०—गृह्यन्ते । पवदुक्तं भवति—'दध्योदन' इत्युक्ते दध्नः संस्कारकत्वमोदनस्य च संस्कार्यत्वं प्रतीयते, न चोपसेकमन्तरेण संस्कार्यसंस्कारकभावोऽस्तीति ।

संप्रत्ययाच्चेति । सर्वलोकव्यवहारसिद्धत्वादिति भावः । अत एव न प्रतिज्ञा-
घार्थैरुद्देशो हेतुः । तदर्थाध्यवसानमिति । संदेहरद्विस्तदर्थनिश्चय इत्यर्थः ।
मन्दकमिति । मन्दजातम् । उत्तरकमिति । परिपक्वावस्थोपरि धनभावः ।
निलीनकमिति । परिपक्वावस्थायां भ्रष्टम् । एषां च विशेषाणां संभवाद्धीत्युक्ते
संप्रत्ययः । अक्षिनिकोचैरिति । प्रकारान्तरेण विधिनिषेधलक्षणावसायाच्चरितार्थ-
त्वाद्यथा शब्दानां प्रयोगो नास्ति तथा युक्तादीनामपीत्यर्थः ॥३४॥३५॥

उ०—तस्य संबन्धत्वे स्वन्तरङ्गवास्तवीद्वय इति भावः । भाष्ये—दध्ना युक्तार्थता संप्रतीयत
इति । दध्नेति पदे वाच्येन युक्तो योऽर्थ उपसेकक्रियादिरूपस्तद्वन्त तस्य प्रतीयत इत्यर्थः ।
वाक्येऽपि वाक्यैकदेशस्याप्येव दध्नेत्यस्यैव सोऽर्थ इति बोध्यम् ।

नान्वध्यवसान संप्रत्यय इति पर्यायस्तथा च हेतुसाध्यवोरविशेष इत्यत आह—सर्व-
लोकव्यवहारेति । अर्थत्रिभिर्द्वे ज्ञान प्रतिज्ञावोऽर्थः, तदेकदेशो ज्ञानं हेतुरित्यर्थः । निश्चय
इत्यस्यैव विवरणं—संदेहरद्विस्त इति । दधीत्युक्ते संप्रत्यय इति । अयं च प्रायय आनु
मानिको वाक्यैकदेशस्याप्येव वा । प्रकारान्तरेणेति । चेष्टयेत्यर्थः । चरितार्थत्वादिति ।
शब्दप्रयोगकार्यस्य बोधस्य प्रकारान्तरेण सपक्षत्वादिति भावः ॥३४॥३५॥

१—'आदौ मन्दं ततः स्वादु स्वद्वल च ततः परम् । अम्लं चतुर्थमत्यम्लं पञ्चमं दधि पञ्चमा ॥३॥'

'मन्दं दुग्धं यदन्यत्तरसं किञ्चिदधनं भवेत् । मन्दं स्यात्सुष्ठुविष्णुं दोषत्रयविदाहकृत् ॥४॥'

इति भावप्रकाशे । 'त्रिदोष मन्दक, जात वातप्लं दधि शुक्लम्' इति चरके (सूत्र० २७

अ० २२५) । सुष्ठुते सुतरयाने ४५ अध्याये दधिगुणा विस्तरेण द्रष्टव्या ।

२—'शृङ्गवेर' पा० । ३—'कटुकशब्दस्य' पा० । ४—'अन्तरेणापि खल्वपि' पा० ।

चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुखरक्षितैः ॥ २ । १ । ३६ ॥

किं चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण समासो भवति ? एवं भवितुमर्हति ।

चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् ॥ १ ॥

‘चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्सर्वप्रसङ्गः’ । सर्वस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण सह समासः प्राप्नोति । अनेनापि प्राप्नोति—रन्धनाय स्थाली, श्रवह्ननायो-
लूखलमिति । किं कारणम् ? ‘अविशेषात्’ । न हि कश्चिद्विशेष उपादीयत
‘एवंजातीयकस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थेन सह समासो भवती’ति । अनुपादीयमाने
विशेषे सर्वप्रसङ्गः ।

पलिरक्षिताभ्यां चानर्थकं वचनम् ॥ २ ॥

पलिरक्षिताभ्यां च समासवचनमनर्थकम् । यो हि महाराजाय पलिर्महा-
राजार्थः स भवति । तत्र ‘तदर्थ’ इत्येव सिद्धम् ।

‘यदि पुनर्विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समास्यत’ इत्येतल्लक्षणं क्रियेत ?

विकृतिः प्रकृत्येति चेदश्वघासादीनामुपसंख्यानम् ॥ ३ ॥ .

‘विकृतिः प्रकृत्येति’ चेदश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अश्वघासः

प्र०— चतुर्थी । ‘चतुर्थी चाशिपो’ति या हितयोगे चतुर्थी तदन्तस्य समासो न भवति,
समासादाशिपोऽनवगमादिति केचिदाहुः । पाणिनीये लक्षणेऽतिव्याप्तिं पुनरुक्तिं च
दृष्ट्वा पूर्वाचार्यन्यासे त्वव्याप्तिं मत्वा विचारः क्रियते—किं चतुर्थ्यन्तस्येति ।
विशेषानुपादानादोपदर्शनाच्च प्रभः । इतः स्वप्ननेनैव दोषमभिधापयितुमाह—एवं
भवितुमर्हतीति । सर्वप्रसङ्ग इति । असत्यपि प्रवृत्तिविकारभाव इत्यर्थः । यो हीति ।
देयस्य भलेः संप्रदानार्थतास्तीति तादर्थ्याश्रयः समासः सिद्धः ।

इदानीं पूर्वाचार्यमूलं विचार्यते—यदि पुनरिति । अश्वघास इति । तादर्थ्य-

उ०— चतुर्थी तद । समासादाशिपोऽनवगमादिति । एवं चानभिधानात्समासो नेति
भावः । यत् ‘आतिषि आशीर्विषयस्य विधेयत्वं तदाश्रयस्योद्देश्यत्वं च प्रतीयते, न च
श्रुताश्रयस्यविधेयभावेनाश्रयो न्युत्पत्तिसिद्ध’ इति, तत्र, समासतोऽपि ‘अश्वघासोप’
इत्यादावुद्देश्यत्वादिप्रतीतेः । वस्तुतस्तु ‘आशीर्विषयक्रियाव्ययध्वज्यातिपदिच्छात्पदद्वारके
भाष्येऽपि योगे चतुर्थी’ति तदर्थानुप्रयोगेऽपि क्रियाश्रयत्वेन परस्परमसामर्थ्यात्समासस्तेन न ।
एवं चेतज्जावच्छिदेव हितयोगे चतुर्थीति तात्पर्यम् । अतिव्याप्तिः—‘रन्धनाय स्थाली’-
त्यादी । पुनरुक्तिः—पलिरक्षितमहणस्य । अव्याप्तिः—अश्वघासे । स्वप्ननेनैवेति ।

१—‘माह्वार्यं पयः, माह्वार्यः सूतः, माह्वार्यां दवागूः’ इत्यधिकः पाठः पचिद्, च चाना-
वरपठः पञ्चमवार्तिके पद्विभाषितः ।

अथ 'सुरम्' हस्तिविधेति ।

अर्थेन नित्यसमासवचनम् ॥ ४ ॥

अर्थशब्देन नित्यसमासो वक्तव्यः । ब्राह्मणार्थम् क्षत्रियार्थम् ॥ किं 'विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यत' इत्यतोऽर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः ? 'ने'त्याह । सर्वथार्थेन नित्यसमासो वक्तव्यो विग्रहो मा भूदिति ।

सर्वलिङ्गता च ॥ ५ ॥

सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । ब्राह्मणार्थं पयः, ब्राह्मणार्थः सूपः, ब्राह्मणार्था यवागूरिति ॥ किं 'मर्थेन नित्यसमास उच्यत' इत्यतः सर्वलिङ्गता वक्तव्या ? 'ने'त्याह । सर्वथा सर्वलिङ्गता वक्तव्या । किं कारणम् ? 'अर्थशब्दोऽयं

प्र०—मत्रास्ति न तु प्रकृतिविकारभावः । 'अथसुरमिति । 'विभाषा सेनासुरै'ति नपुंसकत्वम् । हस्तिविधेति । विधा—हस्त्यन्नं, भाषादि । अर्थेनेति । महाविभाषाधिकाराद्विकल्पे प्राप्ते वचनम् । किं विकृतिरिति । तदनन्तरमभिधानादस्यैव लक्षणस्य दोषान्तरं मन्यते । नेत्याहेति । आनन्तर्यं सामर्थ्याभावे सत्यकारणमित्यर्थः ।

सर्वलिङ्गता चेति । परबलिङ्गमिति पुंस्त्वमेव प्राप्नोति, अभिधेयवशेन च सर्वलिङ्गता विज्ञेयेति दर्शयति—ब्राह्मणार्थमिति । किमर्थेनेति । पूर्ववत्प्रभप्रतिवचने ।

उ०—स्वशब्देनात्र पूर्वपक्षी । सर्वनाशं मुदित्यपरामर्शकत्वादिति भावः । 'तद्वचनेनैवे'ति पुंस्कः पाठः ।

आनन्तर्यमिति । सर्वमात्रेषु वचनादत्र स्वावयवकारूपसामर्थ्ये सति तत्र कारणमित्यर्थः । 'सामर्थ्याभावे' इति कश्चित्पाठः । तदा न्यासात्तरेऽकसंयतायोग्यत्वाभावे इत्यर्थो बोध्यः ॥ परबलिङ्गमिति पुंस्त्वमिति । परस्मैचर्यपदार्थस्य प्रधानत्वात्तद्वदेव किञ्च समासेऽपि प्राप्नोतीत्यर्थः, न तु सूत्रस्यात्र विषय इति बोध्यं, तस्य पूर्वपदार्थप्रधानीकदेशिसमासविषयकत्वात् । तद्वदपि भगवान् 'अर्थशब्दोऽयं पुंलिङ्ग' इत्यादि । अभिधेयवशेनेति । समुदायार्थनिरूपितविशेष्यतावर्धनशेनेत्यर्थः ।

१—'अपरे पुनरुत्पान्यतो विशिष्टेन कन्यालाभेन कन्यामातरमुन्मादयेयुः' (कामसूत्रे अधि० ३, अ० १ सू० ७)

'अथसुर'मिति भाष्योदाहरणेन 'कन्यामातरमुन्मादयेयुः'रिति वात्स्यायनवचनेन चोन्मादनकरणभूता सुरा कन्यामात्रे देशविशेषे दीयत स्मेति प्रतीयते ।

यद्यपीदं धर्मशास्त्रविरुद्धं वर्तते, मन्वादिभिः सर्वविधसुराधानस्य प्रतिषिद्धत्वात् । पतञ्जलिरपीदं पुषोप । तथा,—"एवं च कृत्वा धर्मशास्त्रं प्रवृत्तम् । सुरा न पेयेति । "सुरामात्रं न पीयते" (भा० १. २. ६४ वा० ३६) । "ब्राह्मणवधे सुरापाने च महान् दोष उक्तः" (भा० ६. १. ८४ वा० ५) इति । २—'यवतार्थ' पा० ।

पुंलिङ्गः, उत्तरपदार्थप्रधानश्च तत्पुरुषस्तेन पुंलिङ्गस्यैव समासस्याभिधानं स्यात्, स्त्रीनपुंसकलिङ्गस्य न स्यात् ।

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । विकृतिः प्रकृत्येति वक्तव्यम् । अश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः । सर्वलिङ्गता च वक्तव्या ॥ न वक्तव्यम् ।

यत्तावदुच्यते 'विकृतिः प्रकृत्येति वक्तव्य'मिति । न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यते' इति यदयं बलिरक्षितग्रहणं करोति । 'कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? यथाजातीयकानां समासे बलिरक्षितग्रहणेनार्यस्तथाजातीयकानां समासः । यदि च विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यते न तदर्थमात्रेण, ततो बलिरक्षितग्रहणमर्थवद्भवति' ।

यदप्युच्यते 'अश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्य'मिति । न कर्तव्यम् । अश्वघासादयः पष्ठीसमासा भविष्यन्ति । यद्धि यदर्थं भवत्ययमपि तत्राभिसंभन्धो भव'त्यश्वस्येद'मिति । तद्यथा,—गुरोरिदं गुर्वर्थमिति । ननु च स्वरभेदो भवति । चतुर्थीसमासे सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन भवितव्यं* पष्ठीसमासे पुनरन्तोदात्तत्वेना ।

नास्ति भेदः । चतुर्थीसमासेऽपि सत्यन्तोदात्तत्वेनैव भवितव्यम् । कथम् ? आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृतिस्वरा भवति न चतुर्थीमात्र'-

प्र०- इदानीं भाष्यकारः पाणिनीयं सूत्रं समर्थयितुं चोदकमुखेनाह—तत्तर्हीति । यदयमिति । यदि तदर्थमात्रेण चतुर्थीसमासः स्यात्तदा बलिरक्षितग्रहणं न कुर्यात्, तादर्थ्यस्य सम्भाव्यतदर्थग्रहणेनैव समासस्य सिद्धत्वात् । अयमपीति । तादर्थ्यं संबन्ध-विशेषः । विशेषे च सामान्यं संभवतीति तन्मात्रविवक्षायां पष्ठी प्रवर्तते एवेति भावः ।

उ०- भाष्ये—समासस्याभिधानमिति । समासार्थत्वेत्यर्थः । तन्मात्रेति । सबन्धव-मात्रेणार्थः । इदमेव पुष्कं, गुरोरिदं गुर्वर्थमित्यत्रास्यैव प्रकारस्य संभवात् । भाष्ये—गुरोरिदं गुर्वर्थमिति । पष्ठीसमासोऽप्येतद्विषये नित्य एव, भाष्यप्रामाण्यमिति बोध्यम् ।

भाष्ये—अर्थे के चेति । न च तदग्रहणं हितार्थं तत्राग्राह्येऽपि 'हितयोगे के'ति चतुर्थीविधानमिति वाच्यम्, ज्ञापकपरमाध्यप्रामाण्येनात्रापि तदर्थं हारस्य संबन्धेना-

१-‘तन्मन्त्र’ पा० । २-‘तदर्थेन प्रकृतिविकृतिमात्र एव समास इष्यते बलिरक्षितग्रहणा-
कारकात् ।’ इति शम्भूसिंहप्र । * चतुर्थी तदर्थे ६.२.४३. † समासस्य ६.१.२२१

मिति, यदयं 'चतुर्थी तदर्धे' 'अर्धे' 'क्ते च' [६.२.४३-४५] इत्यर्थग्रहणं
क्षग्रहणं च करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? यथाजातीयकानां प्रकृतिस्वरत्वेऽर्थ-
ग्रहणेन क्षग्रहणेन चार्थस्तथाजातीयकानां प्रकृतिस्वरत्वम् । यदि च विकृतिश्चतु-
र्थ्यन्ता प्रकृत्या भवति न चतुर्थीमात्रं, ततोऽर्थग्रहणं क्षग्रहणं चार्थवद्भवति ।

यदप्युच्यते 'ऽर्धेन नित्यसमासो वक्तव्य' इति । न वक्तव्यः । सर्थ-
प्रत्ययः करिष्यते । किं कृतं भवति ? न चैव हि कदाचित्प्रत्ययेन विग्रहो
भवति । अपि च सर्वलिङ्गता सिद्धा भवति । यदि सर्थप्रत्ययः क्रियते,
इत्संज्ञा न प्राप्नोति । अथापि कथंचिदित्संज्ञा स्यादेवमपि अर्थम् 'अर्थमित्य-
'इत्ये'तीयद्वुवङ्गौ स्याताम्' ।

प्र०-अथवाश्चानां पास इति योग्यतामात्रं विवक्ष्यते न तु तादर्थ्यम् । रन्धनस्यात्यादय-
स्त्वनभिधानात्पट्टीसमासा न भवन्ति । यूपदार्वादिषु 'चतुर्थी तदर्धे'ति स्वरसिद्धयर्थे
सादर्थ्यमेव संबन्धविशेषो विवक्ष्यते, न संबन्धसामान्यमिति पट्टीसमासाभावः ।

सर्थमिति । 'तदर्थे विकृते'रित्यत्र. 'तदर्थे सर्थ'मिति क्रियते । तादर्थ्येन चतुर्थी
विभक्तिरादिष्यते, तस्मै हितमित्यवो वानुवर्त्तते । तेन चतुर्थ्यन्तासादर्थ्येऽभिप्रेये
सर्थप्रत्ययो भवति । सकारः पदत्वाय । तेन राजार्थं भवदर्थमित्यादौ नलोपादीनि
भवन्ति । पकारोऽनुदात्तार्थः । तेन प्रकृतेर्मयाप्राप्तः स्वरो भवतीति 'अर्धे' इति स्वरार्थं
सूत्रं न कर्तव्यं भवति । न चैवेति । प्रत्यये कृते वदितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वात्सुष्ठुका
मविवक्ष्यमिति विग्रहाभावः । अथापीति । 'आदिनिद्रुद्वरणः प्रत्ययस्ये'ति संहि-
तया सूत्रपाठे सकारस्यापि कृतप्लुत्वस्य निर्देशादिति भावः

उ०-दोषात् । न च रक्षितार्थं, तत्र तादर्थ्यं चतुर्थ्या एव सत्त्वात् । वृथुकसंभ्रदानचतुर्थी तु
न, तदवस्योपपादयितुमशक्यत्वात् । भाष्यग्रामाभ्येनाभिमिधानात्संभ्रदानाभावकल्पनाच्च ।
रन्धनस्यात्यादयस्त्वनभिधानादिति । अत एवोपक्रमस्य भाष्यं सङ्गच्छते । ननु यूपदार्वा-
दापि भक्षमासादिकसंबन्धसामान्यविवक्षयां पट्टीसमासोऽन्तोदात्तत्वमपि स्यादव आह-
यूपदार्वादिष्विति । तादर्थ्यमेवेति । तादर्थ्यरूपः संबन्धविशेष एवेत्यर्थः । नन्वेवमवसासादौ
चतुर्थीसमास एवास्तु, बलिरक्षितग्रहणं, तज्ज्ञापितं प्रकृतिविकृतिग्रहणं च भास्तु, पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं तु भाष्योक्तरीत्यैव न भविष्यति, 'रन्धनाय स्थाली'त्यादौ पट्टीसमासवद्वयमपि
अनभिधातु भविष्यतीति चेन्न, 'रन्धनाय स्थाली'त्यादौ वदयेव न, तादर्थ्यत्वेनैव तत्र
संबन्धस्य प्रतीतेः । एवं च तत्र चतुर्थीसमासवारणार्थं तस्यावश्यकत्वादिति भाष्याशयात् ।
कैपटे 'ऽनभिधाना'दित्यस्य पट्टयनभिधानादित्येवार्थः ।

एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति । किं कृतं भवति ? भवति वै कश्चिदस्वपद-
विग्रहो बहुव्रीहिः । तथा, — 'शोभनं मुखमस्याः सुमुखीति । नैवं शक्यम् ।
इह हि महदर्थमित्यात्वकपौ प्रसज्येताम् ।

एवं तर्हि तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशः करिष्यते । किं कृतं भवति ?
न चैव हि कदाचिदादेशेन विग्रहो भवति । अपि च सर्वलिङ्गता^१ सिद्धा भवति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते । 'चतुर्थी' ।
चतुर्थी सुपन्तेन सह समस्यते । ततः 'तदर्थार्थ' । तदर्थस्य^२ चोत्तरपदस्यार्थ-
शब्द आदेशो भवति ।

इहापि तर्हि समासः प्राप्नोति—छात्राय रुचितम्, छात्राय स्वदितमिति* ।
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'तादर्थ्यं या चतुर्थी सा समस्यते न चतुर्थीमात्र'मिति,
यदयं हितसुखग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? यथाजातीयकानां समासे
हितसुखग्रहणेनार्थस्तथाजातीयकानां समासः । यदि च तादर्थ्यं या चतुर्थी
सा समस्यते न चतुर्थीमात्रं ततो हितसुखग्रहणमर्थवद्भवति ।

इहापि तर्हि तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशः प्राप्नोति—यूपाय दारु

प०— शोभनमिति । 'सु'शब्दपर्यायेण शोभनशब्देन विग्रहः, सुशब्दस्य त्यसत्त्ववाचि-
त्वात्तेन नास्ति विग्रहः । अत्र च ब्राह्मणायार्थोऽस्येति विग्रहो न भवतीति विवक्षितम् ।
'ब्राह्मणोऽर्थोऽस्येत्येव समानाधिकरणस्तु विग्रहो भवत्येव । अत्र चार्थशब्दः प्रयोजनवाची ।
एवं तर्हि । 'ब्राह्मणाय पय' इति समासे कृते पयःशब्दस्य स्थानेऽर्थशब्द
आवेशः क्रियते । तेन ब्राह्मणपय इति तादर्थ्यं प्रयोगो न भवति । चतुर्थ्याश्च समासे
निवृत्तत्वादावेनार्थशब्देन विग्रहाभावात् । अर्थविशेषाभिधेयत्वे च पयःशब्दस्य प्रयोगः

उ०— भाष्ये—इत्संज्ञा न प्राप्नोतीति । आद्यसकारस्येत्यर्थः । भवति वै कश्चिदिति । एवं
च वैकल्पिकेति बहुमीदृी यमाग्यत्रापि क्वचिदस्वपदत्वम्, एवमत्रापि ब्राह्मणोऽर्थः प्रयोजन-
मुपकार्यत्वेन पश्येति प्रयोजनवाच्यार्थशब्देन विग्रहः, न तु अनुपपन्नेन विग्रहः—'ब्राह्मणायार्थः'
मुपकारोभ्ये'तीति भावः । यद् ध्वनयन्नाह—अत्र चेति । प्रयोजनवाचीति । उपकार्यत्वेन
हि ब्राह्मणस्य प्रयोजनता । 'प्रयोजनवाची'ति पाठे यद् ब्राह्मणार्थं पयस्तस्य ब्राह्मणः प्रयो-
जको भवतीति भावः । भाष्ये—यदयं हितेति । 'हितयोगे चे'ति वाचिकाद्ययोगे अनुपपत्ति
भावः । न च सुप्रग्रहणस्य च ज्ञापकत्वं, तद्योगे अनुपपन्नमिति वाच्यम्, 'हितयोगे चे'ति

† अतएवः समानाधिकरणवादीपयो ६. ३. ४६; शेषादिमात्रा ५. ४. १५४.
१—'लिङ्गता' पा० । २—'तदर्थस्योत्तर' पा० । * रूप्यार्थानां ग्रीकमात्रः ३. ५. ३३.

यूपदारु रथदारु । 'वा च विधास्यते ॥ इहापि तर्हि विमापा प्राप्नोति—ब्राह्म-
णार्थम् क्षत्रियार्थमिति । एवं तर्ह्यर्चाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'प्रकृतिविकृतयोः समास-
स्तत्र तदर्थस्योत्तरपदस्य वार्थशब्द आदेशो भवति, अन्यत्र नित्य इति यदयं
बलिरक्षितग्रहणं करोति ।

एवं तर्हि 'उदकार्थो वीर्यः' स्थानिवद्भावादुदभावः प्राप्नोति । तस्मा
द्वैवं शक्यम् । न चेदेवम्, अर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः, सर्वलिङ्गता च ।

नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः—अयेह 'ब्राह्मण्य' इति कैपा चतुर्थी ?
तादर्थ्यं इत्याह । यदि तादर्थ्यं चतुर्थी, अर्थशब्दस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् 'उक्ता-
र्थानामप्रयोग' इति । समासोऽपि तर्हि न प्राप्नोति । वचनात्समासो भविष्यति ।

यदप्युच्यते 'सर्वलिङ्गता वक्तव्ये'ति । न वक्तव्या । 'लिङ्गमशिष्यं
लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' ॥३६॥

प्र०— इहापीति । यदि 'चतुर्थी'येतावत्समासलक्षणं क्रियेतेत्यर्थः । वा चेति । महा-
विभाषयार्थादेशोऽपि विकल्प्यते । तेन यूपार्थं दारु यूपवार्तिविति द्वैरूप्यं भवति ।
यदयमिति । कुयेरार्थो बलिः कुवेरवलिरिति रूपद्वये सिद्धे बलिरक्षितग्रहणं ज्ञापकं
प्रकृतिविकारभावादन्यत्र नित्योऽर्थादेशस्तदर्थस्य भवतीति ।

उदकार्थ इति । यदि वीर्यशब्दस्यार्थादेशः क्रियते तदा तस्य स्थानिवद्भावा-
न्मन्यौदनेति पक्षे उदकशब्दस्योदादेशः प्राप्नोति ।

समासोऽपीति । चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन समासो विधीयते न चेत्तयोर्थोऽप्यप्येन
भाव इति भावः । वचनादिति । असत्यपि लौकिके युगपत्प्रयोगे प्रक्रियायां यौग-
पदमस्त्येवेत्यर्थः ।

लिङ्गमिति । ततश्च 'परबलिङ्ग'मित्यस्य लक्षणस्याभावाल्लौकिकप्रयोगाश्रयात्सर्व-
लिङ्गता भविष्यतीत्यर्थः ॥३६॥

उ०—चैन सुखगोमेऽपि सेति भाष्याश्रयात् । भाष्ये—उक्तार्थानामिति । ॥ च तादर्थ्यस्य चतुर्थ्यो
कृतेऽप्याश्रयबोधकार्यशब्दस्य कथमुक्तार्थकत्वमिति वाच्यम्, सम्बन्धेन द्वितीयसम्बन्ध-
क्षेपेणैव तद्व्याख्याप्युपपत्तेः । वचनादिति । 'चतुर्थी तदर्थो'ति वचनात् । लक्षणस्या-
भावादिति । परस्योत्तरपदस्य प्रधानत्वात्प्रधानबलिङ्गं समासस्येति रक्षणस्याभावादित्यर्थः ।
यद्वा—एकदेशिसमासविषयकतया तस्याग्राभावात्प्रत्याख्यास्यमानत्वाद्देश्यर्थः ॥३६॥

१—इत पूर्वं वावचनं च' इति वार्तिकं कचित् । 'वावचनं विधास्यते' इति कीलहार्नपाठः ।

२—वीर्यच. = बह्वीं अथवा कौर । 'विवचनीवधशब्दौ उभयस्रोतश्चदशिक्ये स्वन्यवाह्ये कण्ठे
वर्तते' इति सिद्धान्तकौमुदी (४. ४ १७) 'विहङ्गिका मारयष्टिस्तदालम्बि शिक्यं वाचः'
इत्यमरः । † मन्यौदनसक्तुविन्दुवज्रमारुह्यवीर्यग्राहेण च ६. ३. ६०.

पञ्चमो भयेन ॥ २ । १ । ३७ ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते 'भयेने'ति । 'भयभीतभीतिभीमिरिति वक्तव्यम् । वृकाद्वय वृकभयम् । वृकाद्भीतो वृकभीत । वृकाद्भीतिवृकभीति । वृकाद्भी-
वृकभीरिति ।

अपर आह—'भयनिर्गतजुगुप्सुमिरिति वक्तव्यम् । वृकभयम् ग्रामनिर्गत
अधर्मजुगुप्सुरिति ॥३७॥

सप्तमी शौण्डः ॥ २ । १ । ४० ॥

शौण्डादिमिरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—अक्षधूर्तः स्त्रीधूर्तः ।
अक्षकितव स्त्रीकितव इति ॥ तत्तद्दि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । बहुवचन-
निर्देशाच्छौण्डादिमिरिति विज्ञास्यते ॥४०॥

प्र०— पञ्चमी । भयेनति स्वरूपमहणादभ्यासि मत्वा वार्तिकारम्भ । व्याख्यानादर्थ-
प्रहणे तु वृकभयत्वास इत्यादावपि प्रसङ्गः ॥३७॥

सप्तमी । शौण्डादिमिरिति वक्तव्यमिति । बहुवचनमर्थप्रहणे सति पर्यायार्थं वा
स्याद्बहुवचनान्तसमासविधानार्थं वा । गणपाठस्तु सन्नप्यसंग्रहीतत्वादकिञ्चित्कर स्यादिति
भावः । बहुवचननिर्देशादिति । धूर्तादीनां साहचर्यादारोपितशौण्डशब्दस्वरूपाणां
शौण्डशब्दस्य च शौण्डशब्देनाभिधानात् । यथा छत्रिणो गच्छन्तीति भावः । घृत्यन्त
भूयप्रसस्त्यादिकिवापेक्षोऽज्ञादीनामाधारभावः । अन्त शब्दोऽत्र पठ्यते लघोरेण्यव
यविन आधारत्वविवक्षायां सप्तमी ॥४०॥

प्र०— सप्तमी । अर्थप्रहणे सताति । अर्थप्रहणद्वारा अर्थापार्थं स्यादित्यर्थः । भाष्ये—
बहुवचनेति । 'गणपाठमहृता इति शेषः । साहचर्यादारोपितशौण्डशब्दस्वरूपाणां धूर्ता
दीनां शौण्डादिस्य च तेनाभिधानादित्यम्बयः । यथेति । अष्टत्रिषु छत्रित्वारोपेण सत्र
प्रयोग इति भावः । एव 'काकेभ्यो दधी'त्यादावपि दधुपयातकावसादयेन सर्वेषु काक-
त्वारोपाप्रयोग इति बोध्यम् । कारकस्य शौण्डादिभिः सामर्थ्यायोगादाह—घृत्यन्तरिति ।
यदि तु यद्द्वारक यस्य कारकस्य तद्वच्यद्वारेण तस्य क्रियागम्य इत्यङ्गीक्रियते तदा साक्षा-
दपि सामर्थ्यमस्येवेति बोध्यम् । अन्त शब्दोऽत्रेति । मत्पर्यायपरिचरणे इत्यर्थः ।
'वनाग्न'तिपुद्गाहरणम् । वनवर्षिमाप्ये इत्यर्थस्तस्य । वसवश्चि हरणमक्रिमाप्रवृत्तिस्तेनाप्यधीभाव
एव, अन्तर्गममिति यथा । आधारविवक्षायामिति । आधारत्वविवक्षायामित्यर्थः ॥४०॥

१-२२ पूर्वं 'भयभीतभीतिभीमि' इति वार्तिकं कञ्चित् ।

२-२२ पूर्वं 'भयनिर्गतजुगुप्सुमि' इति वार्तिकं कञ्चित् ।

ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ॥ २ । १ । ४२ ॥

ध्वाङ्क्षेणेत्यर्थग्रहणम् ॥ १ ॥

ध्वाङ्क्षेण क्षेपेऽर्थग्रहणं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—तीर्थकाक इति ।
क्षेप इत्युच्यते क इह क्षेपो नाम ? यथा तीर्थे काका न चिरं स्थातारो भवन्त्येवं
यो गुरुकुलानि गत्वा न चिरं तिष्ठति स उच्यते 'तीर्थकाक' इति ॥४२॥

कृत्यैर्ऋणे ॥ २ । १ । ४३ ॥

कृत्यैर्नियोगे यद्ग्रहणम् ॥ १ ॥

कृत्यैर्नियोगे ['यत्प्रत्यये च] इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—
पूर्वाह्णे गेयं साम । प्रातरध्येयोऽनुवाक इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् ।
ऋण इत्येव सिद्धम् । इह यद्यस्य नियोगतः कार्यमृणं तस्य तद्भवति । तत्र
ऋण इत्येव सिद्धम् ।

यद्ग्रहणं च कर्तव्यम् । इह मा भूत्—पूर्वाह्णे दातव्या भिक्षेति ॥४३॥

क्षेपे ॥ २ । १ । ४७ ॥

किमुदाहरणम् ? अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत् ॥ क्षेप इत्युच्यते क इह
क्षेपो नाम ? यथावतप्ते नकुला न चिरं स्थातारो भवन्त्येवं कार्याण्यारम्य यो
न चिरं तिष्ठति ॥ उच्यतेऽ'वतप्तेनकुलस्थितं त एत'दिति ॥ 'क्षेपे सप्तम्यस्तं'
क्तान्तेन सह समस्यत' इत्युच्यते, तत्र [ते'] सगतिकेन सनकुलेन च समासो
न प्राप्नोति ।

क्षेपे गंतिकसकारकपूर्व उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् ? 'कृत्यैर्ऋणे गंतिकसकारकपूर्वस्यापी'ति* ॥४७॥

प्र:- ध्वाङ्क्षेण । आचाराधेयमात्रावगमात्क्षेपासंभवं मत्वा पृच्छति । क इति ।
उपमानोपमेयभावेन कार्येष्वस्तिरत्वात्क्षेपः समासात्प्रतीयत इत्यर्थः ॥४२॥

कृत्यैर्ऋणे । पूर्वाह्णे गेयमिति । 'वत्पुरुषे कृति बहुल'मित्यलुक् । यद्यस्येति ।
अवश्यकर्तव्यत्वसामान्यादुपचारादन्यत्राप्यणशब्दस्य प्रयोगदर्शनाद् गौणस्याप्यर्थस्य
शास्त्रे लक्ष्यवशेन कचिद् ग्रहणादित्यर्थः ॥४३॥

क्षेपे । अवतप्तेनकुलेति । चापलादिति भावः ॥४७॥

उ०- कृत्यैर्ऋणे । भाष्ये—नियोगे इति । आवश्यक इत्यर्थः । गौणस्याप्यर्थस्येति । ऋण-
ग्रहणमावश्यकोपलक्षणमित्यर्थः । यद्ग्रहणं चेति । यद्ग्रहणं विवक्ष्यर्थः ॥४३॥

पात्रेसमितादयश्च ॥ २ । १ । ४८ ॥

किमर्थश्चकारः ? एवकारार्थः । पात्रेसमितादय एव । क मा भूत् ? परमं
'पात्रेसमिता इति ॥४८॥

पूर्वकालेकसर्दजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन । २ । १ । ४९ ।

इह कस्मादव्ययीभावो न भवति—एका नदी एकनदी । 'नदीभिः
संख्ये'ति' प्राप्नोति । [नैष दोषः ।] इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः,
कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः, कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः, कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः । 'पूर्व-
पदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः, उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः, अन्यपदार्थप्रधानो बहु-
व्रीहिः, उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । न चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यते ।

अथवाव्ययीभावः कियतां तत्पुरुष इति तत्पुरुषो भविष्यति विप्रति-
पेधेन । भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धं परं कार्यत्वे तु न सिध्यति । आरम्भसामर्थ्या-
च्चाव्ययीभावः प्राप्नोति, परं कार्यत्वाच्च तत्पुरुषः प्राप्नोति । परं कार्यत्वे च न

प्र०— पात्रे । परमं पात्रेसमिता इति । वैयधिकरण्येऽपि विस्पष्टपदुक्तपुपेति समासः
प्राप्नोति । परममिति क्रियाविशेषणम् । 'परमाः पात्रेसमिता' इति तु पाठो
ज्यायान् ॥४८॥

पूर्व । एकशब्दप्रसङ्गेन 'नदीभिश्चे'त्यत्रोक्तं वस्तु स्मारयितुमाह—इह कस्मादिति ।
न चात्रेति । एकत्वविशेषणाग्रद्यत्र प्राधान्येन प्रतीयते । शिष्टं भाष्यं तत्रैव

उ०— पूर्वकाले । भाष्ये—इह कस्मादिति । समाहारद्विगोरित्याह—आध्यसाभाष्य-
सिक्तया बाधः स्यादिति प्रश्नः । एकत्वविशेषणादिति । एकत्वेन विविक्तस्य विशेषणत्वा-
दित्यर्थः । नद्यत्रेति । नदीत्वेन नदी प्रधानं न त्वेकत्वेनेत्यर्थः । विप्रतिपेधेनेति । एकशब्दाति-

१—'परमाः पात्रेसमिता' इति तु पाठो ज्यायानिति कैयटः । † नदीभिश्च २. १. २०.

२—तत्रिन् । ३—'पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः' इति पूर्वान्वयंरिमारितम्' (शब्दकोशम् :
२. १. ४)

दोषः । कथम् ? नदीभिः समाहारेऽव्ययीभावो वक्तव्यः । स चावश्यं वक्तव्यः । सर्वमेकनदीतरे ॥४६॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहामाण्ये द्वितीयस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ २ । १ । ५१ ॥

समाहार इति कोऽयं शब्दः ? समाहपूर्वाद्धरतेः कर्मसाधनो घञ्—समा-
ह्रियते समाहार इति ॥ यदि कर्मसाधनः पञ्च कुमार्यः समाहृताः पञ्चकुमारि
दशकुमारि 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' [१. २. ४८] इति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति,

प्र०—व्याख्यातम् ॥४९॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

तद्वितार्थो । समाहार इति कोऽयमिति । किं भावसाधनोऽयं कर्मसाधनः ।
सत्र भावसाधने द्रव्यस्थानयनादिकं न प्राप्नोति । समूहरूपत्वाच्च समाहारस्य तद्वितार्थ-
ग्रहणेन समासस्य सिद्धत्वाद्देनोपादानमनर्थकं प्राप्नोति । कर्मसाधनपक्षे तु उपसर्जन-
ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति, 'द्विगुरेकवचन'मित्येतच्च वक्तव्यं भवतीति प्रश्नः । कर्मसाधन इति ।
द्रव्यस्यैव कर्मसम्बन्धदर्शनादिति भावः । संज्ञाग्रहणं च घञ्विधौ प्रत्याख्यातमित्य-
संज्ञायामपि घञ् भवति ॥ यदीति । कुमार्यथेख प्राधान्यात् समासशास्त्रे च प्रथमा-
निर्देशाभावाद्ग्रहणाप्रसङ्गः । यद्यप्यत्र नपुसकह्रस्वत्वं सिद्धयति, पञ्चत्वाद्वाति ॥ न
सिद्धयति । अत्र हि बाधन्त इति पक्षे स्त्रीत्वम् । पक्षे स्त्रीत्वम् । तत्र स्त्रीत्वे ह्रस्वत्वे

॥ ७—रिक्तसंख्यातत्वेऽव्ययीभावस्य चरितार्थमिति भावः । समाहारे इति । स च कर्त्तृरिति
भावः ॥४९॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

तद्वितार्थो । इत्येतच्च वक्तव्यमिति । समाह्रियमाणो प्रधानानां बहुत्वादिति भावः ।
कुमार्यथेख प्राधान्यादिति । एवं च प्रधानत्वेन नानाक्रियासम्बन्धयोग्यतया नाना-
विमर्युत्पत्तेरैकविभक्तीति नोपसर्जनत्वमिति भावः । पक्षे स्त्रीत्वमिति । एयं च स्त्रीत्वेऽ-
प्यनुसर्जनत्वादह्रस्वत्वेऽनङ्गत्वान्दीर्घभावे 'पञ्चत्वाद्वा' इति स्यादिति तात्पर्यम् । कश्चित् मूल

‘द्विगुरेकवचनम्’ [२. ४. १] इत्येतच्च वक्तव्यम् ।

एवं तर्हि भावसाधनो भविष्यति—समाहरणं समाहारः । अथ भावसाधने सति किमभिधीयते ? यत्तदौत्तरार्थम् । कः पुनर्गवां समाहारः ? यत्तदर्जनं क्रयणं मिश्रणमपहरणं वा । यद्येवं विक्षिप्तेषु पूलेषु गोषु चरन्तीषु न सिध्यति ।

एवं तर्हि समन्याशीकरणं समाहारः । एवमपि पञ्चगामी परणगरी त्रिपु-
रीति न सिध्यति । किं कारणम् ? समेकत्ववाच्याङ्गामिमुख्ये वर्तते, हरति-
देशान्तरप्रापणे । नावश्यं हरतिदेशान्तरप्रापण एव वर्तते । किं तर्हि ? साद-
श्येऽपि वर्तते । तथा, —मातुरुनुहरति, पितुरुनुहरतीति ।

प्र०—सति पञ्चरत्नद्वयमिति सिध्यति । स्त्रीत्वे त्वनुपसर्जनत्वादहस्वत्वेऽनदन्तत्वान्धीयमावा-
त्पञ्चरत्नद्वय इति स्यात् । द्विगुरिति । अनेकार्थत्वासमासस्येति भावः । अथेति । लोके
समाहार एकप्रदेशे संघट्टनमुच्यते । तस्य पञ्चग्राम्यादावसंभव इति भावः । यत्तदिति ।
पञ्चपूल्यादौ तस्य संभवादिति भावः ॥ कः पुनरिति । औत्तरार्थस्यासंभवात्प्रभः ।
यत्तदर्जनमिति । एकस्यां क्रियायां गुणे वा बुद्ध्या समीपीकरणं समाहार इत्यर्थो
विवक्षितः । तत्रार्जननिमित्तत्वादर्जनं समाहार इत्युक्तम् । तच्च क्रयादिना भवतीति
तन्निर्देशः कृतः । यथोक्तमप्रतिपद्यमानः पर आह—यथेयमिति । गोप्सिति । नाना-
स्वामिकानामर्जनाभावमाह ।

समन्याशीकरणमिति । समीपीकरणमित्यर्थः । एयमपीति । ग्रामादीनां
नियतदेशावस्थानत्वात्समीपीकरणाभाव इति भावः । यदायं ग्रामशब्दो देशनिर्देश-
वाची तदायं दोषः । पुरुषवाचिनि तु न दोषः । तेषां समीपीकरणसंभवात् ।
समेकत्ववाचीति । भिन्नदेशानामेकवर्गीकरणेन देशान्तरप्रापणं समाहारः । स च
ग्रामादीनां नास्तीति भावः । नावश्यमिति । ततश्च ग्रामादीनामपि लामादिसदृशार्थ-

उ०—एवेदं ददयते । परे तु मात्र अनुसक्तहस्वप्राप्तिः, एतद्वाच्यग्रामाभ्येमानात्स्वार्थं चादित्येव
पुंसवस्यापि स्त्रीकारात् । ‘वशङ्कुमारि’तियत्र विसर्गो ल्यब्रजप्रमादाद् घट्टः । अत एव ‘स ननु-
सक्त’मिति शब्दं ‘विभाषा वृत्ते’ति सूत्रे ‘लिट्प्रमशिष्य’मित्यादिना प्रस्थापयामास । व्यभिचार-
दर्शनात्तत्र कार्यमिति तदाशयः । अन्यथा संख्यादेशवि शोकाश्रयत्वादत्रैव सत्यं चेत्तद्यम् ॥
बुद्ध्या—इत्यादिवाच्यकरणमूढया । एकस्यां क्रियायां—त्रियाक्ये वस्तुनि । समीपीकरणं—
संघटनमित्यर्थः । अर्जननिमित्तत्वादिति बहुमहिः, अर्जने हि ‘एतावन्मयेदमन्वित’मित्येक-
क्रियायां संघटनं मयतीति भावः । अर्जनं—स्वस्ववाद्यान्तताचरणम् । भाष्ये—विदेने-
विति । विद्वार्थं विद्विष्य स्वारितेभिर्यथः । तत्र औत्तरार्थमिति भावः ।

समीपीकरणमित्यर्थ इति । तत्पदेदेशे क्रियायां, कृद्देशे दोषवत् । एकवर्गीकरणे-
नेति कृत्क्ये हेतौ मृतीया । आभिमुखवापांटा वार्गीकरणं ल्यब्रजम् ॥ भाष्ये—सादृश्येऽपि
वर्तते इति । एकक्रियाचारक्यादिकं सादृश्यमेव समाहारसम्बन्धः, अनुदातिक् ।

॥ अथवा पञ्चग्रामी पण्यगरी त्रिपुरीति नैवेदमित्येवावतिष्ठते । अवश्य-
मसौ ततः किञ्चिदाकाङ्क्षति क्रियां गुणं वा । यदाकाङ्क्षति तदेकं स च
समाहारः ।

अयं तर्हि भावसाधने सति दोषः—‘पञ्चपूत्यानीयता’मिति भावानयने
चोदिते द्रव्यानयनं न प्राप्नोति । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः—अथेह
‘गौस्तुयन्व्योऽजोऽग्नीषोमीय’ इति कथमाकृतौ चोदितायां द्रव्य आरम्भणा-
लम्भनप्रोक्षणविशसनानि क्रियन्ते इति ? असंभवात् । आकृतौ आरम्भणादीनां
संभवो नास्तीति कृत्वाकृतिसहचरिते द्रव्य आरम्भणादीनि क्रियन्ते । इद-
मप्येवं जातीयकमेव । असंभवाद्भावानयनस्य द्रव्यानयनं भविष्यति ॥ अथवा
‘अव्यतिरेकाद् द्रव्याकृत्योः’ ।

किं पुनर्द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोर्भवति ? एवं भवितुमर्हति ।

प्र०—नुगमात्समाहारसद्भावः ।

अथवेति । केवलेन पदार्थेन व्यवहाराभावादवश्यं क्रिया गुणो वापेक्ष्यते,
तत्र च बुद्ध्या भिन्नदेशानामप्यस्ति समीपीकरणमित्यर्थः । स च समाहार इति ।
तन्निमित्तत्वादित्यर्थः । असंभवादिति । द्रव्यानयनमन्तरेणेत्यर्थः ॥ अथवेति । पूर्व-
मुपायभावेनाग्न्यानयने पात्रस्येव द्रव्यस्य क्रियायामनुप्रवेशः कथितः । इदानीं तु
वास्तवभेदाभावाद् बुद्धिपरिकल्पितभेदसद्भावादिति विशेषः ॥ किं पुनरिति । काश-

उ०— नन्वनुपूर्वकस्यैव तत्र शक्तिरत आह भाष्ये—अथवेति । नैवेदमिति । पञ्चग्रामीत्यादि-
पदम् । इय’मिति पाठे ‘वक्ति’रिति शेषः । इत्येतदेव—पञ्चग्रामादिमात्र एव । असौ—
प्रयोक्ता, द्रष्टा वा । ततः—ग्रामाद्वतः । ‘अतिरिक्त’मिति शेषः । आकाङ्क्षति—बोध-
यितुम् । क्रियां—नदीतीरस्थादिरूपम् । गुणं—समृद्धत्वादिरूपम् । तत्र च बुद्धयेति ।
तत्र—क्रियादौ, बुद्ध्या—करणभूतया, तेषां समीप्यं संघटनं क्रियत इत्यर्थः ॥ असंभवा-
दिति । जातेरेवानयनान्वयः, क्रिया तु तत्रासंभवात्तत्सम्बन्धे द्रव्ये इति द्रव्यद्वारा तदा-
नयनादीति भावः । सद् ध्वनयन्नाह—अग्न्यानयने पात्रस्येवेति । ‘अग्निरानेय’ इति शेषिते
शब्दाबुद्धपात्रस्यापि यथानयनं केवलतदानयनासम्भवात्तत्तद्व्याप्येति भावः । मन्मूपायां
चेदमुपपादितम् । वास्तवभेदाभावादिति । द्रव्याकृत्योरिव समाहारसमाह्रियमाणयोरपि
वास्तवभेदाभाव इति भावः ॥ नन्वेवं घटानां समाहार इति न स्यादत आह—बुद्धिपरि-
कल्पितेति । अतोऽयं बुद्धिकल्पितोऽसौ वास्तवभेदस्यैवाभाव इति भावः । अव्यतिरेका-
दित्यस्य व्यतिरेकमात्रस्याभावादित्यर्थ इति भावः ।

द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

‘द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः’ । केतरेतराश्रयता ? द्विगुसंज्ञानिमित्ते प्रत्योत्तरपदे, प्रत्ययोत्तरपदनिमित्ता च द्विगुसंज्ञा, तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ।

एवं तर्हि ‘अर्थे’ इति वक्ष्यामि ।

अर्थे चेत्तद्विद्यानुत्पत्तिर्बहुव्रीहिवत् ॥ २ ॥

अर्थे चेत्तद्विद्योत्पत्तिर्न प्राप्नोति । पाञ्चनापितिः द्वैमातुरः त्रैमातुरः* ।

किं कारणम् ? द्विगुनोक्तत्वाद्, बहुव्रीहिवत् । तद्यथा,—चित्रगुः शबल-

प्र०—कृत्स्नस्य ‘प्रत्ययोत्तरपदयो’रिति सूत्रं, चावद्विचारयति । पाणिनीयं तु पञ्चाद्विचारयिष्यति । दोषस्य सुप्रतिविधानत्वादाह—एवमिति ।

द्विगुसंज्ञानिमित्ते इति । पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति समासे सति प्रातिपदिकत्वात्प्रत्ययेन भान्यं, प्रत्यये च परतो द्विगुरित्तीतरेतराश्रयः । पञ्च गावो घनमस्येत्यत्रापि ‘पदद्वयस्य तत्पुरुषे कृते बहुव्रीहिः क्रियते’ इति पञ्चाश्रयेणेतरेतराश्रयोद्भावः । ‘घन’शब्दस्योत्तरपदत्वे सति पूर्वयोः पदयोः समासेन भवितव्यं सति च पदद्वयस्य समासे बहुव्रीहिणा, तस्मिन्सति घनशब्दस्योत्तरपदत्वेन । सुप्पुपेति संख्याया विवक्षितत्वात् त्रयाणां पदानां बहुव्रीहिणा न भवितव्यमिति मन्यते । यदा त्वनेकग्रहणात्पदत्रयस्यापि बहुव्रीहिर्भवति तदा नास्तीतरेतराश्रयदोषः ॥ अथवायं भावः—समास इत्यन्वर्थसंज्ञेयं, समसनं समासः—सङ्क्षेपः । चासंक्षिप्तानां क्रियते । यदि च पूर्वं बहुव्रीहिः प्रवर्त्तते तदा संक्षिप्तत्वादेकार्थभावात्किमपरः सङ्क्षेपः क्रियते । तस्मात्तत्पुरुषगर्भो बहुव्रीहिः कर्त्तव्यस्तत्र चेतरेतराश्रयत्वम् ॥ पाणिनीयलक्षणं निरूपयितुमाह—एवं तर्हि । तद्विद्यार्थे—तद्विद्याभिधेये अनुत्पन्न एवं तद्विद्ये द्विगुरिति नास्त्यन्योन्याश्रयत्वमिति भावः ।

अर्थे चेदिति । यदि तद्विद्यार्थेऽभिधेये समासः क्रियते तदा समासेन तद्विद्य-

उ०—‘द्विगुरित्येवमभिधानात्कथं प्रत्ययो द्विगुनिमित्तोऽत आह—पञ्चस्त्विति । द्विगुनिमित्तप्रातिपदिकत्वमिति तत्प्रातिपदिकत्वमिति भावः । नन्वेवमप्युत्तरपदे न सः, द्विगोरुत्तरपदनिमित्तत्वेऽपि बहुव्रीहिरप्युत्तरपदस्य द्विगुनिमित्तत्वमावाह्यत आह—पञ्च गावो इति । ‘तत्पुरुषे कृत एव बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति कुत्रोऽत आह—सुप्पुपेति । संख्याया विवक्षितत्वमुपलक्षणं सुबलत्वात् समुदाये न पञ्चासमित्यवधारणं । ‘अभिधेयेन बहुव्रीहि’रिति पक्षोऽप्याह—अथयेति । संक्षिप्तत्वे हेतुरेकार्थभावादिति । ‘अर्थे’घट्टो न प्रयोक्तव्यतीत्याह—तद्विद्याभिधेय इति । तत्र वाक्ये समास इत्यर्थः ।

गुरिति घहुग्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवति ।

एवं तर्हि 'समासतद्धितविधा'विति वक्ष्यामि ।

समासतद्धितविधाविति चेदन्यत्र समाससंज्ञाभावः ॥ ३ ॥

समासतद्धितविधाविति चेदन्यत्र समाससंज्ञा न प्राप्नोति । कान्यत्र ?
स्वरे । पञ्चारत्निः दशारत्निः । 'इगन्ते द्विगा'वित्येष स्वरो[†] न प्राप्नोति ।

सिद्धं तु प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात्' 'प्रत्ययोत्तरपदयो-
द्विगुसंज्ञा भवती'ति वक्तव्यम् ॥ ननु चोक्तं 'द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयो-
श्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धि'रिति । नैष दोषः । इतरेतराश्रयमात्रमेतच्चोदितम्,
सर्वाणि चेतरेतराश्रयाण्येकत्वेन परिहृतानि 'सिद्धं तु नित्यशब्दत्वा'दिति[‡] ।
नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः । न हि संज्ञा नित्या ।

प्र०—स्वार्थस्याभिहितत्वात्प्रकृत्यर्थेऽतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावात् 'पाञ्चनापिति'रित्यादौ तद्धितो
न प्राप्नोति ।

समासतद्धितविधाविति । न्यासद्वये दोषदर्शनान्न्यासान्तरमाभीयते । 'समासे
विधीयमाने तद्धिते च दिक्संख्ये सुपा सह समस्येते' इति लक्षणाश्रयाप्राप्तीतरेतराश्रय-
दोषः, परनिमित्तानपेक्षणात्तद्धितपदे प्रागेव समामरिधानादिति भावः । अन्यत्रेति ।
यथा स्वरे पराङ्गवद्भावे विधीयमानः पत्यणत्वयोर्न भवत्येवं स्वरे द्विगुसंज्ञा न स्यात् ।
'इगन्ते'ति च लक्षणं समाहारद्विगौ सायनादम् । यानि तु 'द्विगोर्द्विगुपत्ये' इत्यादीनि
तेषु वचनसामर्थ्याद् द्विगुसंज्ञा प्रवर्तत इत्यभिप्रेत्येणान्यत्र सायनासे म्यरे दोष
वक्तुः । पञ्चारत्निरिति । पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्येति 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्य'मिति
भाष्यो लुक् ।

सिद्धं रित्यिति । पाञ्चनापितिः पञ्चगवधन इति च स्थितानामेव शब्दानामनु-
शासनं क्रियते । अत्र प्रत्ययोत्तरपदे स्थिते एवेति नाम्नि दोषः । न हि संज्ञेति । प्रत्यय-

उ०—प्रकृत्यर्थेऽतिरिक्तप्रत्ययार्थमात्रादिति । वाचकप्राप्यपक्षे स भाववद्व इति
भावः । द्वितीयं दोषमुद्धृतमाह—परनिमित्तेत्यादि ॥ यानि तु द्विगोरिति । 'द्विगोः परस्य
तदितरस्य लु'गिति सूत्रार्थे समाहारद्विगोः परस्य तदितरस्य लुगर्थमिदमपि नाप्युक्तमेव,
'अर्थविशेषासंप्राप्येऽतिरिक्तप्रत्ययादीनि वार्तिकम् । द्विगोर्निमित्तं वस्तुदि ह्यप्येव तत्र
दोषस्येवामात्र इति चिन्त्यम् ।

एवं तर्हि भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते । तद्यथा,—कश्चित्कंचित्तन्तुवाय-
माह—‘अस्य सूत्रस्य शाटकं वये’ति । स पश्यति यदि शाटको न वात-
व्योऽथ वातव्यो न शाटकः, शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिपिद्धम् । भाविनी
खल्वस्य संज्ञामिप्रेता, न मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते ‘शाटक’ इत्येतद्भवतीति ।
एवमिहापि तस्मिन् द्विगुर्भवति यस्याभिनिवृत्तस्य ‘प्रत्यय’ ‘उत्तरपद’मिति
चैते संज्ञे भविष्यतः ।

अथवा पुनरस्तु ‘अर्थे’ इति । ननु चोक्तं ‘मर्थे चेतद्विधानुत्पत्तिर्दु-
ग्रीद्विव’दिति ॥ नैष दोषः । नावश्यमर्थशब्दोऽभिधेय एव वर्तते । किं तर्हि ?
स्यादथऽपि वर्तते । तद्यथा,—दारार्थं घटामहे । धनार्थं मिश्रामहे । दारा नः
स्युर्धनानि नः स्युरिति । एवमिहापि तद्विद्यार्थे द्विगुर्भवति तद्वितः स्यादिति ।

द्विगोर्वा लुग्वचनं ज्ञापकं तद्वितोत्पत्तेः ॥ ५ ॥

अथवा यद्यं ‘द्विगोर्लुग्नपत्ये’ [४. १. ८८] इति द्विगोरुत्तरस्य
तद्वितस्य लुक् शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्य ‘उत्पद्यते द्विगोस्तद्वित’ इति ।

समाहारसमूहयोरविशेषात्समाहारग्रहणानर्थक्यं

तद्वितार्थेन कृतत्वात् ॥ ६ ॥

समाहारः समूह इत्यविशिष्टावेतावर्थौ । समाहारसमूहयोरविशेषात्समाहार-

प्र०—संज्ञासंबद्धं, समाससंज्ञाप्रतिषेधं चोत्तरपदत्वमाभित्यायं समासः नियते न च
प्रत्ययसमाससंज्ञे लोके सः ॥ एव तर्हीति । प्रत्ययोत्तरपदयोरिति नियमसन्नमी, न तु
परसन्नमीत्यत्र तात्पर्यम् ॥ पाणिनीयं समर्थयिषुमाह—अथवेति । तद्विनश्रासार्वथः
प्रयोजनं तस्मिन् कर्तव्ये द्विगुर्भवतीत्यर्थः । स्यादिति प्रार्थने लिङ् । अत्रापि पक्षे स्वरे
द्विगुसंज्ञा न प्राप्नोतीत्याह—द्विगोर्चेति । अभिधेयवचनेऽप्यर्थशब्दे तद्वितानुत्पत्तिदोषो
नास्तीत्यर्थः ।

समाहारसमूहयोरिति । स्वरूपपदार्थत्वाद्भिन्नार्थत्वादेकशेषाभावः । अवि-

उ०—प्रत्ययसंज्ञासम्बद्धमिति । प्रत्ययशब्देनोपादानादिति भावः । लोके स इति ।
नित्यत्वेऽपि संज्ञानां तदीयसंकेतग्रहस्य शास्त्रनिरपेक्षं लोकेऽसत्त्वमिति भावः ॥ भाष्ये—एते
संज्ञे इति । उत्तरपदशब्दोऽपि सामान्यसंज्ञाभिहितकत्वात्संज्ञेति भावः ॥ द्विगोर्वा
लुग्वचनं ज्ञापकमिति । एवं ‘तद्वितार्थं नियममृत’ इत्यर्थेन च सिध्यति । न चात्र पक्षोऽर्थ-
ग्रहणं व्यर्थं, ‘तद्विते नियममृत’ इत्येव वक्तुं पुष्पादिनि वाच्यम्, स्वरे दोषग्रस्तान् ।
यस्यतो शारङ्गेनापमेवार्यो बोध्यत इति बोध्यम् ।

मित्रार्थत्वे हेतुः—‘स्वरूपे’त्यादिः । समाहार एव तद्वितमुच्येति । नियमस्य संज्ञ-

ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'तद्धितार्थेन कृत्त्वात्' । 'तद्धितार्थे द्विगु-
रित्येवमत्र द्विगुर्भविष्यति* ।

यदि 'तद्धितार्थे द्विगु'रित्येवमत्र द्विगुर्भवति तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति ।
उत्पद्यताम्, 'लुग्भविष्यति' । लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति । कानि ? पञ्चपूली
दशपूली—'अपरिमाण्विस्ताचितकम्यत्येभ्यो न तद्धितलुकि' [४. १. २२]
इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । पञ्चगवम् दशगवम्—'गोरतद्धितलुकि' [५. ४. ६२]
इति टच् न प्राप्नोति ।

नैष दोषः । अविशेषेण 'द्विगोऽङ्गभवती'स्युक्त्वा 'अपरिमाण्विस्ताचित-
कम्यत्येभ्यः समाहार' इति वक्ष्यामि । तन्नियमार्थं भविष्यति—'समाहार एव
नान्यत्रे'ति ।

गोरकारो द्विगोः समाहारे । अविशेषेण 'गोष्टम्भवती'स्युक्त्वा 'द्विगोः
समाहार' इति वक्ष्यामि । तन्नियमार्थं भविष्यति—'समाहार एव नान्यत्रे'ति ।

अभिधानार्थं तु ॥ ७ ॥

अभिधानार्थं तु समाहारग्रहणं कर्तव्यम् । समाहारेणाभिधानं यथा
स्यात्, तद्धितार्थेन मा भूदिति । किं च स्यात् ? तद्धितोत्पत्तिः प्रसज्येत ।

प्र०—शेषादिति । एकार्थत्वादित्यर्थः ॥ प्रतिषेधः प्रप्नोतीति । यथा पञ्चभिरभैः प्रीडा
पञ्चाभेति । अपरिमाण्वेति । 'न तद्धितलुकि' 'कृतद्धितलुकी'त्येषाम् सूत्रद्वयेऽपि
समाहारग्रहणं क्रियते, 'समाहार एव तद्धितलुकि ङीप्समासान्तौ भवतो नान्यत्रे'ति
नियमविधानास्मां दोषः । अविशेषेणेति । 'गो'रित्येकं मूर्ध्नं क्रियते । गोशब्दान्तस्य
स्तत्पुलकस्य टच्भवति, आकारणत्वाद् इति । चलो, 'द्विगोः समाहार' इति द्वितीयं मूर्ध्नं
नियमार्थमित्यर्थः ।

उत्पद्यताम्, लुम्भविष्यति । लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति । सर्वाणि परिहृतानि ।
न सर्वाणि परिहृतानि । पञ्चकुमारि दशकुमारि—‘लुक्कृतलुकि’ [१.२.४६]
इति ङीपो लुक्प्रसज्येत ।

द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम् ॥ ८ ॥

द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासो वक्तव्यः । वाग्दृषदप्रियः क्षत्रोपान-
दप्रियः । पञ्चगवप्रियः दशगवप्रियः* । किं प्रयोजनम् ? समुदायवृत्तावयव-
वानां मा कदाचिदवृत्तिर्भूदिति ।

- तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षोऽवृत्तिपक्षश्च ।
यदा वृत्तिपक्षस्तदा सर्वेषामेव वृत्तिः । यदात्ववृत्तिपक्षस्तदा सर्वेषामवृत्तिः ।

प्र०—भिधानं मा भूदित्यर्थः । एवमभिधाने हि तद्विस्तः स्यात् । अर्थशब्दस्य स्यादर्थत्वा-
वज्ञापकाद्वा ।

उत्तरपदप्रसङ्गे विचारान्तरमाह—द्वन्द्वेति । वाग्दृषदप्रिय इति । वाक् च
दृषश्च प्रिये अस्य, पञ्च गावः प्रिया अस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते उत्तरपदे परतो महा-
विभाषाधिकाराद्विकल्पेन द्वन्द्वतत्पुरुषौ प्राप्तौ, नित्यौ तु वक्तव्यौ । अन्यथा समासा-
भावपक्षे समासान्तो न स्यात् । ‘जातिरप्राणिता’मिति चात्र समाहारद्वन्द्वः । यदि
त्वितरेतरयोगेऽप्यत्र द्वन्द्वः स्यात्तदा कार्यं नैव भेदः स्यात् । समुदायवृत्ताविति ।
बहुव्रीहवित्यर्थः ॥ वृत्तिपक्ष इति । एकार्थाभाव इत्यर्थः । न च समुदायस्यैकार्थाभावे
तदभावोऽवयवयोर्युक्तः, विरोधादित्यर्थः । यदावृत्तिरिति । द्वन्द्वतत्पुरुषभाविनां पदानां
यदा व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यं तदा बहुव्रीहिर्न भवतीत्यर्थः ।

उ०—इति । एवं च समाहारशब्देनैव समासेनापि तस्य पुस्त्येनैव बोधः । नपुंसकवातिदेशात्
तत्प्रपुङ्कं कार्यमात्रमिति बोध्यम् ।

तदा कार्यं नैव भेदः स्यादिति । स्वरभेदस्य सारवात्समर्थसूत्रभाष्ये दृष्टवाच्य-
विन्यमेतत् । क्वचित्पु रूपे नैव भेदः स्यादिति पाठः । क्वचित्पु कार्येणैवेति पाठः । स्वरूप-
कार्येणैव भेदो न तु रूपेणेत्यर्थः । भाष्ये—अवयवानामिति । द्वन्द्वतत्पुरुषविधायामित्यर्थः ॥
तदभावोऽवयवयोरिति । न पैकार्थाभावेऽपि विभाषानुवृत्तिसामर्थ्यात्समासविकल्पोऽस्तु,
तस्य सर्वत्र सामर्थ्येनैव सम्बन्धस्य बलस्यतया समासेनासम्बन्धात् ॥ नन्वेवं द्वन्द्वयोग-
पदयोर्निर्गृह्य बाधोन्नावेणैकार्थाभावे मानाभावः, पदत्रयस्यैव तथैकार्थाभाववत्त्वमात् ।
एवं च द्वन्द्वो दुर्लभः । इदं यत्नः ॥ प्रत्याख्यातम् । ‘वार्थे’ इति सूत्रं तु अवयवदिरावित्यादी
चरितार्थम् । किं वार्थं द्वौ मुनी वंदयौ प्रियौ यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वयोरेव्यधीमावापत्तिः ।

उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासवचनम् ॥ ६ ॥

उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासो वक्तव्यः । [द्वौ मासौ जातस्य यस्य स'] द्विमासजातः त्रिमासजातः । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? सुप्सुपेति वर्तते । एवं तर्होदं स्यात्—द्वौ मासौ द्विमासम् द्विमासं जानस्येति । नैवं शक्यम् । स्वरे हि दोषः स्यात् । द्विमासजात इति प्राप्नोति* । द्विमासजात इति चेप्यते† । द्वयहजातश्च न सिध्यति । द्वयहजात इति प्राप्नोति, न चैवं मवितव्यम् । मवितव्यं च यदा समाहारे द्विगुः । द्वयहजातस्तु न सिध्यति‡ । किमुच्यते 'परिमाणिने'ति न पुनरन्यत्रापि—पञ्चगवप्रियः दशगवप्रियः ।

अन्यत्र समुदायबहुव्रीहत्यादुत्तरपदप्रसिद्धिः ॥ १० ॥

अन्यत्र समुदायो बहुव्रीहिसंज्ञः । अन्यत्र समुदायबहुव्रीहित्वादुत्तपदं
विशेषेति । विशेषेति

प्र०- द्विगोरिति । द्विगोनिष्पत्तय इत्यर्थः । द्वौ मासौ जानस्येति । 'कालाः परि-
माणिने'ति त्रिपदे समास इत्येते । स च 'सुप्पुपे'ति सप्त्याया विभक्तित्वात्तत्र प्राप्नोति ।
वस्मिन् कृते उत्तरपदे परतो द्विमासशब्दयोः समासः कियते, कालान्ते द्विगौ पूर्वपद
प्रवृत्तिस्वरौ यथा स्यात् । द्वयद्वजात इत्यत्र च समासान्तः । द्वौ मासौ द्विमासमिति,
समाहारे द्विगुः । 'पात्रादिभ्यः प्रविपेध' इति खान्ताभावः । स्वरे हि दोष इति ।
समासान्त्वोदात्तत्वेन जातकार उदात्तः स्यादित्यर्थः ।

अन्यत्रेति । 'पथ्यगवधन' इत्यादी बहुव्रीहौ कृते पूर्वयोः समासान्वादिकार्यं ।

उ०-तथा च स्वरे दोषः । पूर्वं द्विष्टित्थिषा अत्येति शिष्टिष्वदुमीही 'संययवापये'रयसात्तर-
 बहुमीष्टापची 'बहुमीही हृत्पेय' इति इत्तरात्त, मुचः भयणावारधित्येति; चेत् । निष्कृते-
 कर्थाभावरस्यैव समासादिनिमित्तत्वे मानाभावात्, समासान्तरं त्वरतिभानान्तेनि अधिक-
 वटिर्वैप्रसङ्गेन समर्पत्सुघोषे भाष्ये—अनितम् । इदोऽपि बहुमीष्टवपव एव, न इष्टापवव
 इति 'हीनोपानुनेष्टोद्गातात्' इति भाष्येन व्यनितम् । कथ्यानां तत्र प्रमाद एवेति दिष्टः ।

भाष्ये—परिमाणेनेति । परिमाणियाचक्षोत्तरपदनेत्यर्थः । समासपदं च सामान्या-
स्तुष्टपदम् । एवं च तेन करणेन पूर्वयोर्द्विगुसिद्धये प्रयाणां तदुपरो यत्तस्य इत्यर्थः ॥ अत्र
द्विगोरभ्येन समासामावाद् द्विगोः समास इत्युक्तमत आह—द्विगोरिति । 'निगच्छदे' इति
पाठः । 'निगच्छा' इति पाठे, निगच्छने कर्त्तव्य इत्यर्थः । तदुपपत्त्यति—द्वौ मामानिति ॥
भाष्ये—द्वगुजातमेति । 'न संवपार्थः समाहार' इति तत्र समासान्तनिषेधार्थं माहः ।

१-अयं पाठः कश्चित् । † काता. परिमार्जिता २. २. ५

‡ सुबान्धिते पण्डित इत्ये; सः सुता २ १. २; ४.

* एनाग्रस ६. १. २२६ † ह्यन्तकातकान्नगतासपरेषु दिने ६ २. २८.

मृगशास्त्रविष्णुः; ब्रह्मोद्भवः; न कस्यापि उपाहारे ५. ४. ६१; ६२; ६३.

प्रसिद्धम् । 'उत्तरपदे प्रसिद्धे 'उत्तरपदे' इति द्विगुर्भविष्यति ।

सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेधः ॥ ११ ॥

सर्वेषु पक्षेषु द्विगुसंज्ञाया मत्वर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? पञ्चखट्वा दशखट्वा—'द्विगोः' [४.१.२१] इतीकारो मा भूत् । पञ्चगुः दशगुः—'गोस्तद्धितलुकि' [५. ४. ६२] इति टञ्मा भूदिति ॥५१॥

प्र०—सिद्धये एकार्थीभावे प्रागपि सत्येव पुनः समासः कियते । एतेन पूर्वोक्त इतरैतरा-
श्रयदोषोऽपि परिहृतः ।

सर्वत्रेति । यद्यर्थशब्दः स्यादर्थे, यदि वाभिधेयवचनो, ज्ञापकाच्च तद्धितोत्पत्ति-
स्तदा मनुपस्तद्धितत्वात्तदर्थेऽयमेव समासः स्यान्न तु बहुव्रीहिः, अशेषत्वात् । तस्य तु
चित्रगवादिरवकाशः । तस्मान्मत्वर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । पञ्चखट्वेति । पञ्च खट्वा
यस्यां विद्यन्त इति यदि द्विगुः स्यात्तदा 'वाबन्तः स्त्रियां भाष्यत' इति पक्षे द्विगो-
रिति ङीष्प्राप्नोति, पक्षे च नपुंसकत्वम् । पञ्चगुरिति । तत्पुरुषत्वे सति टञ्प्राप्नोति ।
नन्वस्मिन् समासे सति मनुपः श्रवणं प्रसज्येत । न च 'द्विगोर्लु' गिति लुगस्ति, 'प्राग्दी-
क्यत' इत्यधिकारात् । एवं तर्हि दोषोपलक्षणं भाष्यम् । 'मनुपो लुग्वक्तव्य' इति
दोषः । तल्लुकि च ङीप्समासान्तौ प्रतिषेधादेव न भविष्यतः । पञ्च आढका यस्याः
सा पञ्चाढकेत्यत्र तु ङीष्प्राप्नोति ॥५१॥

उ०— एकार्थीभावे प्रागपि सत्येवेति । बहुव्रीहिसमासकृतैकार्थीभावे सत्येव तत्पदपमावि-
पदमात्रयोः पृथगेकार्थीभावाभावेऽपि समासः कियत इत्यर्थः । न च पृथगेकार्थीभावा-
भावेऽपि वृत्तिरचेदत्रोत्तरपदग्रहणं व्यर्थम्, अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानादेव त्वपेक्ष मयापि वारणीय
इति बाध्यम्, द्विगुसंज्ञार्थत्वात् । तत्फलं तु 'द्विमासमिय' इत्यादौ काळान्तद्विगुत्वप्रयुक्तः
पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति दिक् । एतेनेति । त्रिपदबहुव्रीहिसम्बन्धेनेत्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये—
उत्तरपदं प्रसिद्धमिति ।

अशेषत्वादिति । अनुक्तसमासः शेष इति भाष्यः । त्रिकतः शेषे तु परत्वाद्वहुव्रीहि-
सिद्धिरिति बोध्यम् । एवं तर्हीति । केचित्तद्धितार्थेऽभिधेय इत्यर्थः । तद्धितोत्पत्तिज्ञापकं
समातीयापेक्षयाप्राप्तीभ्यतीयविषयमेव । किं नैतत्पक्षेकवाक्यतया स्यादर्थत्वेऽपि प्राप्तस्या-
नभिधानानुपपत्तिः । इयादिति सम्भावनायामपि लिङ्, तन्मूलकमेव मनुप्यत्रे मत्वर्थे द्विगो-
यस्यतद्धितश्चमनुपि स्यादित्याशङ्क्य 'द्विगोर्मत्वर्थतद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यो यदि तत्रास्ति
सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेध इति, सति तस्मिन्स्तेनैव सिद्धमिष्युक्तम् । प्रात्ययप्रतिषेधारम्भेऽपि ङीट-
चोदयावृत्तये हृदमायदयकमिति तदाशङ्कः । तद्वचनाभिप्रायेण चात्रितयोरापादनमिति मार्थ्या-
शय इत्याहुः । पञ्चाढकेत्यत्र तु ङीष्प्राप्नोतीति । परिमाणान्तत्वादिति भाष्यः । 'न तद्धित-
सुक्ती'ति निषेधस्तु अपरिमाणान्तत्वविविधय इति तात्पर्यम् । 'पञ्चकुमारि'तिप्यदौ ङीपो
लुगप्राप्तिरपि बोध्या ॥५१॥

संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ २ । १ । ५२ ॥

किमनन्तरे योगे* यः संख्यापूर्वः स द्विगुसंज्ञ आहोस्वित्पूर्वभागे ? किं चातः ? यद्यनन्तरे योगे, एकशटी† 'द्विगोः' [४. १. २१] इतीकारो न प्राप्नोति । अथ पूर्वभागे, एकमिक्षा अत्रापि प्राप्नोति ।

अस्त्वनन्तरे । कथमेकशटी ? ईकारान्तेन समासो भविष्यति—एका शटी एकशटी ।

इह तर्हि एकापूषी 'द्विगोः' इतीकारो न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि पूर्वभागे । कथमेकमिक्षा ? टावन्तेन समासो भविष्यति—एका मिक्षा एकमिक्षा ।

प्र०— संख्यापू । इह कचिदवयवोऽपेक्ष्यते यत्रैतदुच्यते—अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिपेक्षो वे'ति, कचित्तु समुदायी, यथा—'नान्तः पाद'मिति पाठे संहिताधिकार-विहितस्य सर्वस्य कार्यस्य निषेधः क्रियते । ततः सन्देहात् पृच्छति—किमनन्तर इति । पूर्वमात्र इति । अत्र पक्षे समानाधिकरणसमासस्त्रिप्रीतिद्वितत्पुरुष एव गृह्यते । अन्यथा 'द्विमुनि व्याकरणस्ये'त्यवयवीभावस्यापि द्विगुसंज्ञा स्यात् । तद्व्यगन्ते द्विगाविति स्वरः प्रसज्येत । एकशटीति । एकः शाट इति पूर्वकालेति समासः । शाट-शब्दश्चाकारान्तोऽस्ति, तस्यैव कनि कृते 'शाटक' इत्येवं रूपं संभवति ।

एकमिक्षेति । भिच्छशब्दो घञन्तोऽस्ति । तथा च 'भिच्छं न प्रकाशये'दिति प्रयोगः । तत्रैको भिच्छ इति पूर्ववत् समासे कृते समासार्थस्य स्त्रीत्वोपजनान्हीप्सज्येत । यथा जनानां पदं जनपद इति समासे कृते समासार्थस्य पुंस्त्वमेवमिहापि स्त्रीत्वमिति मन्यते । ईकारान्तेनेति । शाटशब्दाच्चातिलक्षणे ङीप् कृत इति भावः ।

एकापूषीति । एकश्चासावपूपश्चेति पूर्ववत्समासः । अत्र द्विगुत्वे सत्यकारान्तो-त्तरपक्षे द्विगुः स्त्रियां भाष्यत इति द्विगोरितीकारः सिध्यति, नान्यथा । केवलश्चापूप-शब्दः पुंसि वर्तते इति जातिलक्षणे ङीप्नास्ति ॥ टावन्तेनेति । भिच्छाशब्देन समासे कृते 'अत' इत्यधिकारान्हीनभाव इत्यर्थः । भिच्छाशब्दश्च 'गुरोश्च हल'इति स्त्रियां व्युत्पाद्यते । 'वाञ्छ' इत्यनेन पक्षे नपुंसकत्वं न भवति, व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् ।

उ०— संख्यापूर्वो द्विगुः । ततः सन्देहादिति । व्यासिन्ध्यायानन्तरं ग्याययोर्द्वयोरपि शांछे आध्रयणादिति भावः । इहापि स्त्रीत्वमिति । 'एकमिक्ष' इति तु नेष्यत एवेति भावः । ङीप् कृत इति । 'एकशाट' इति त्विष्यत एवेति भावः । 'शाच्छी'रिति सूत्रे परिगणित-

* तद्विधायोत्तरपदसमाहारे च २. १. ५१.

† पूर्वकालैकसर्वजरत्नपुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन २. १. ४८.

‘इह तर्हि सप्तर्षयः† ‘इगन्ते द्विगा’वित्येष स्वरः प्राप्नोति‡ ॥ अस्तु तर्ह्य-
नन्तरे । कथमेकापूषी ? समाहार इत्येव सिद्धम् । कः पुनरत्र समाहारः ? यत्त-
द्दानं संप्रमो वा ।

इह तर्हि पञ्चहोतारः दशहोतारः ‘इगन्ते द्विगा’वित्येष स्वरो न प्राप्नोति ।
अस्तु तर्हि पूर्वमात्रे । कथं सप्तर्षयः ? ‘अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां
छन्दसी’त्येवमेतत्सिद्धम्* । अथवा पुनरस्त्वनन्तरे । कथं पञ्चहोतारः दश-
होतारः ? ‘आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दसी’त्येव सिद्धम्× ॥५२॥

प्र०—यत्रापि ह्रस्वत्वं क्रियते पञ्चस्वट्वं पञ्चस्वट्वीत्याद्यौ, तत्रैव वा स्त्रीत्वं विधीयते ।
भित्तशब्देन त्वनभिधानात्समासो न भवतीति मन्यते । अन्यथा तत्रैकभिन्नीति स्यात् ।

सप्तर्षय इति । ‘दिवसंख्ये संज्ञाया’मिति समासः । कः पुनरिति । अनेकविषय-
स्वात्समाहारस्य एकस्य सदसम्भवात्प्रभः । यत्तदिति । एकमप्यपूर्वं कश्चित्कृपणो
दददनेकमिति मन्यते । दाने भद्राविशयाद्वा महत्त्वाद्वा अनेकस्मिन् यः संप्रभः स
एकस्मिन्नपि कर्तव्यो भवति । अथयेति । पूर्वत्रापरितोषेणैतदुच्यते । भाषायामपि
सप्तर्षिशब्दोऽन्तोदात्त इत्यते । प्रकृतिस्वरपूर्वपदञ्च स्यात् । अत एवैकशादीत्यादावपि
द्विगुस्वरभावः ॥५२॥

उ०—इयत्स्वित्तिमायास्वरवानुक्तेतादरुचेराह—यत्रापि ह्रस्वत्वमिति । ‘स ननुसक’मिति
प्रकरणारसमाहारद्विगुविषये एव तत्प्रवृत्तिरिति भावः । ननु ‘भिक्ष’शब्देन समासे वक्ष्यमाण-
रीत्या समाहारविवक्षायां ‘एकभिन्नी’त्यपि स्वादत्त आह—भित्तशब्देन त्वनभिधानादिति ।
अत्र मामं चिन्तयम् ।

दददनेकमिति । अवयवगतबहुत्वस्यावयवविधारोपाद् गौणः समाहारोऽत्रापि सुष्ठम
इति भावः । कर्त्तव्यो भवतीति । ‘एकापूषी क्रियेते’त्यादौ प्रतिग्रहीतेति भावः । पक्षद्वे-
ऽधुपसंख्यानद्वयेन स्वरसिद्धेः साम्यसाक्षात् पारयति—पूर्वत्रापरितोषेणेति । अन्तोदात्त
इत्यते इति । अत्र बीजं चिन्तयम् । द्वि च प्रवृत्तादिगणपाठेन लोकेष्यन्तोदात्तत्वं सुसाधमिति
योग्यम् । ‘प्रकृतिस्वरपूर्वपद’ इति बहुमीहिः । केचित्तु पक्षयोः साम्येऽपि पूर्वमात्र इति
पक्षस्य फलाभाद्बहुप्रतिविधेयराश्यात् आदर इत्याहुः ॥५२॥

१-‘इदं’ पा० । † विरोधं विरोधेन बहुणम् २. १. ५०.

‡ इगन्तकाण्डपाठमगाणयवेषु द्विगौ ६. २. २६.

* ६. २. १६६ पा० १. × ६. २. ६१ पा० १.

कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ २ । १ । ५३ ॥

किमुदाहरणम् ? वैयाकरणसूचिः । किं व्याकरणं कुत्सितमाहोस्विद्वैयाकरणः ? वैयाकरणः कुत्सितस्तस्मिन्कुत्सिते तत्स्यमपि कुत्सितं भवति ॥५३॥

उपमानानि सामान्यवचनेः ॥ २ । १ । ५५ ॥

‘उपमानानो’त्युच्यते कानि पुनरुपमानानि ? किं यदेवोपमानं तदेवोप-

प्र०— कुत्सितानि । किं व्याकरणमिति । अयं भावः—शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सितायामयं समास इत्यते, ‘वैयाकरणश्चौर’ इत्यादौ मा भूदिति । तत्र व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वाभास्त कुत्सा, नापि तदधीयानस्य । वैयाकरण इति । यः पृष्ठो निष्प्रतिभत्वात् खं सूचयति ‘अहो गगनं निर्मल’मिति प्रभं विस्मारयितुं, स निष्फलव्याकरणाभ्ययनत्वात्कुत्सिते । तत्स्यमपीति । आश्रयदोषादाश्रितस्यापि निष्फलात्वात्कुत्सा ॥५३॥

उपमानानि । कानीति । सूत्रानुरोधेन बहुवचनं कृतम् । किं यदेवोपमानमिति । अत्र तूपमानमात्रस्य जिज्ञासितत्वाद्बहुत्वविवक्षायाः प्रयोजनाभावाद्वचननिर्देशः । ननु कर्मकरणयोर्भेदादेकवचनस्य संदेहाभावात्प्रभानुपपत्तिः । अयं भावः—‘शस्त्रीश्यामा देवदत्ते’ति श्यामत्वं सर्वाश्रयव्यापि यद्यभिन्नं विवक्षितं तदा तद्द्वारेण शस्त्रीदेवदत्तयोर्दोषमानोपमेयत्वात्तस्य च तयोरविशिष्टत्वात्तद्द्वारकस्तयोरभेद इति ‘यदेवोपमानं तदेवोपमेय’मित्यभ्युपगतं भवति । न चैतदुक्तं, शस्त्रीशब्दप्रयोगवैधर्म्यप्रसङ्गात् । अथाऽऽधारभेदाच्छ्यामत्वस्य भेदस्तदा शस्त्रीदेवदत्तास्थयोः श्यामगुणयो-

उ०— कुत्सितानि । इत्यत इति । तथैव छद्मदर्शनात्पत्यासत्तेरचेति भावः । चौर इति । यथा एतन्नेन व्याकरणाभ्ययनस्य निष्फलत्वं प्रतीयते न तथा चौर्येणेति भावः । नापि तदधीयानस्येति । एवं च प्रवृत्तिनिमित्तकुत्साभावादिदं बोदाहरणमित्याशयेन भाष्ये ‘किं व्याकरण’मित्यादि प्रभ इति भावः । आश्रयदोषादिति । स चाप्रतिभत्वम् । अयं च निष्फलत्वे हेतुः ॥५३॥

उपमानानि सामान्य । उपमानत्वं—साधारणधर्महेतुकपरिच्छेदकरणत्वं, तद्वति तस्य रुढत्वात् । तद्वोपमेयसाकारुहम् । तत्रोपमानोपमेयपदार्थयोरभेदो भेदो वा । ‘रावण इव रावणः’ ‘बद्ध इव मुक्त’मित्युभयत्रापि इवशब्ददर्शनात् । तत्र यदि सर्वथाभेदे उपमानोपमेयभावस्तदा तत्र तद्वगतमूयोधर्मपरिच्छेदत्वरूपोपमेयत्वासंभवः । अत एव सर्वथा भेदेऽपि नेत्याशयेन प्रकृति भाष्ये—कानि पुनरिति । उपमेयात्सर्वधामिन्नानि, सर्वधामिन्नानि धेतव्यः । साधारणधर्मरूपेणभेदस्तत्तद्वयेण भेद इति स्वसौ न जानाति । तदेवाह—किं यदेवेति । एवकारेण तयोरत्यन्ताभेदः सूचितः । एवमन्यदेवेत्यनेनात्यन्तभेदः सूचितः । कर्मकरणरूपार्थभेदेऽपि द्वितीयसदृशमवच्छेदककस्य ‘गौरिव गौ’रिति प्रयोगस्य दर्शनात्सर्वत्र

मेयमाहोस्विदन्यदेवोपमानमन्यदुपमेयम् ? किं चातः ? यदि यदेवोपमानं तदेवोपमेयं, क इहोपमार्थो 'गौरिव गौ'रिति । अथाऽन्यदेवोपमानमन्यदुपमेयं क इहोपमार्थो 'गौरिवाश्च' इति ।

एवं तर्हि यत्र किञ्चित्सामान्यं कश्चिच्च विशेषस्तत्रोपमानोमेये भवतः । किं

प्र०—भेदाभास्ति तद्द्वारक उपमानोपमेयभाव इति । किं चात इति । स्ववाचाभिप्रायमभिधापयितुं प्रश्नः । गौरिवेति । व्यक्तिगतानां भेदानां शब्देनासंस्पर्शात्सामान्यमुखेन द्रव्यावसायादिति भावः । गौरिवाश्च इति । अस्यन्तभेदविवक्षायामिदमुच्यते । यदा स्वस्व जाड्यादिधर्मप्रतिपादनायेदमुच्यते तदा भवत्येवोपमानोपमेयभावः ।

किञ्चित्सामान्यमिति । इयामत्वस्याधारभेदाद्भेदोप्याधीयते, गुणजातेरेकत्वाद-

उ०—तथैव किमिति प्रश्नः । क इहोपमार्थ इति भाष्ये—उपमानोपमेयत्वबोधकेषां दिशश्च प्रयोगो किं कलं, कर्मकरणत्वरूपोपमानोपमेयत्वबोधस्यैकत्रासंभवादित्यर्थः ॥ द्वितीयोपमानव्यवच्छेदार्थत्वे तु उपमानत्वादित्यवधारः । किञ्च 'गोसप्तो गौ'रित्यादिनैव तद्व्यवच्छेदबोधसंभवेनावाचकैताप्रयोगोऽसह्यतः, सादृश्यस्याभेदेऽप्यधीकारेण भाष्यावाचकत्वमिति भावः । उपमानोपमेयभावप्रतीतावुपमा, तदभावेऽनवय इति शोच्यम् । अत्र पक्षेऽप्यैवोदाहरणात्वेन तत्र 'उपमानत्वाद्यप्रतीत्या सर्वमेवादिघटितप्रयोगस्य बोधकस्य मुख्यस्यासम्भव इति उपमानोदाहरणासंभवः, प्रकृतसूत्रवैयर्थ्यं चेति तात्पर्यम् ॥ गौरिवाश्च इति । अयं भावः—सर्वथा भेदे तालीकारे इदमुदाहरणं वाच्यम्, तत्त्वायुक्तं, साधारणधर्ममूळकोपमानोपमेयभावाप्रतीतेरिति केचित् । 'एकत्वविषये संदिहामावा'दिति पाठे—एकत्वरूपे विषये संदेहविषयत्वामाशयित्यर्थः । 'अयं भाव' इत्यादिप्रत्येनोपमानो भावः कथं भाष्याद्वारस्वरसिद्धः ॥ किं च 'शस्त्रीरयामे'त्यादौ शस्त्रीशब्दवैयर्थ्यस्योपमानोपमेयभावासंभवस्य च भाष्येऽनुकेतस्य निर्दलतेति बहुश्रुता विचारयन्तु । वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति । तेन कस्यचिद्विशेषस्यानभिधानादिति भावः । इयामत्वमात्रप्रतीतेः इयामापदेनैवोपपत्तेः । एवं चोपमाप्रयोगोऽधीन्यसाधारणधर्म आशयभेदेऽप्येक इति तयोरैक्यशङ्का, 'अनेक' इति मते धर्मभेदात्तद्वेदनादिति तात्पर्यम् । स्वभावेति करणम् । स्वभावेन चिन्तिता । प्रयोगककर्ता तु ग्रही बोध्यः । शब्देनासंस्पर्शादिति । कैपटकृतप्रभस्याख्यानेऽप्योपयोगश्चित्स्थः, साधारणधर्मस्य गोत्वस्यैक्येन, 'गौरिवै'त्यस्य वैयर्थ्यमिति तद्व्याख्यायां दोषोपपत्तेः केचित् व्याख्यातपूर्वपक्षे तत्रैव व्याख्योचिता । अत्यन्तेति । अस्याद्य उक्तं पुनः । यदा त्विति । इदमपि कैपटोक्तपूर्वपक्षस्याख्यायां चिन्त्यं, इयामत्वस्याप्युपपत्त्याप्येकत्वेनानेकत्वेन वा तदाप्युपमानोपमेयभावासंभवादिति ।

१. १. भाष्ये—एवं तर्हि यत्र किञ्चिदिति । शब्दोपात्तप्रत्येकधर्मेण, धर्मोपात्तप्रत्येकधर्मेण, इयामत्वादिसाधारणधर्मेण चाभेद इत्यर्थः । ननु गुणाभावात्तदभेदाद्भेदेन कथं तेषां सामान्यत्वमित्यत आह—इयामत्वस्याधारेति । भेदोऽप्याधीयते इति । येन यद्यप्याधीयत इत्यर्थः । १. 'तपारी'ति - केचः । गुणजातेरिति । गुणत्वस्याप्यधारेरित्यर्थः । एवं च इयाम-

वक्तव्यमेतत् ? न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते ? मानं हि । नामानिर्ज्ञातज्ञानार्थ-
मुपादीयते 'ऽनिर्ज्ञातमर्थं ज्ञास्यामी'ति । तत्समीपे यन्नात्यन्ताय मिमीते तदुप-
मानम्—'गौरिव गवय' इति । गौर्निर्ज्ञातो गवयोऽनिर्ज्ञातः ।

कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना यस्य गवयो निर्ज्ञातः स्याद्गौरनिर्ज्ञा तस्तेन कर्तव्यं
स्याद्गवय इव गौरिति । घाटं कर्तव्यम् ।

प्र०—भेदोऽपीत्यर्थः । किं वक्ष्यमिति । यद्योपपत्तिर्ल वचनेन विना कथं प्रतिपत्तुं शक्य-
मिति भावः । इतरो निर्वचनेन यद्योत्तं प्रतिपादयितुमाह—न हीति । मानं हीति ।
यथा प्रस्थादि । तेन हि साकल्येन मेयं परिच्छिद्यते । तत्समीप इति । मानस्य समीप
इत्यर्थः । परिच्छेदवशात् सामीप्यं परिकल्प्यते, न त्वत्र मुख्यं सामीप्यमस्ति । 'उप-
मानानी'ति निपातनात्तरूपः । अव्ययीभावे होतद्रूपं न स्यात् ।

कामं तर्हीति । तत्र व्यवस्था न प्राप्नोतीति भावः । घाटमिति । अपेक्षानिमित्तकः
पितापुत्रादिव्यवहारवदुपमानोपमेयभाव इति न कश्चिदोप इति भावः ।

ह०—गुणस्य भेदोऽपि इयामत्वेनैकवारसामान्यत्वं साधारणधर्मतेति स्वनितम् । अत्र सिद्धान्तपक्षे
तु 'घन इव इयामो देवदत्त' इत्यादेरिवधितप्रयोगस्य संभवेन 'गौरिव गौ'रित्यादावुपमान-
त्वाद्यप्रतीत्यानन्वय इति बोध्यम् ।

भाष्ये—मानं हीति । अनिर्ज्ञातार्थस्य साकल्येन ज्ञापकत्वं हि तत्रम् । यथा
प्रस्थाद्यज्ञातस्य परिमाणरूपार्थस्य साकल्येन ज्ञापक, न तथोपमानम् । गौर्हि गवयं कति-
मिश्रिद्धमैव तद्गतैर्ज्ञापयति न साकल्येनेत्याशयेनाह—साकल्येनेति । पृथं च तदत्यन्ता-
भेदेनैव परिच्छेदेनाश्वेति, 'प्रस्थो ग्रीहि'रित्यादौ परिच्छेदे तद्रूपारोपात् । भेदेनैव वा—
'प्रस्थोऽस्य परिमाण'मित्यादौ । तदुक्त भाष्ये—'अत्यन्तायेति' । इदमन्वयम् । भाष्यमिहा-
भेदेन वा सात्पर्यिच्छति, इदं तु भेदाऽभेदाभ्यामिति विशेषः, 'अन्तरेण तुल्य'मित्यादाव-
प्यार्योपमाप्रतीत्यावस्येव भेदाऽभेदप्रतीतिरिति बोध्यम् । परिच्छेदवशादिति । तत्तत्तत्तयादिति
भावः । अव्ययीभावे बहुवचनासङ्गतेराह—निपातनादिति । हीनार्थकोपशब्देन कर्मधार-
यस्य सुलभत्वम् । भाष्ये—समीपशब्देन हीनत्वमेवोपलक्ष्यते । 'उपोऽधिके चे'त्यादावुपस्य
हीनार्थत्वदर्शनादित्यन्ये ॥ अपेक्षानिमित्तक इति । निरूपकापेक्षानिमित्तक इत्यर्थः । पिता-
पुत्रादीति । ज्ञानप्रदत्वाद्यत्र पुत्राणामपि पितृत्वव्यवहारस्तद्विषयोऽयं दृष्टान्तः । जातिस्मरत्ये
अन्तर्गतविषयो वा ।

१—पुत्राणामपि पितृत्वव्यवहारो दृष्टतद्वया मनुस्मृतौ (२ १५१)—

'अभ्यापयामास पितृन् पिशुराङ्गिरसः कविः । पुत्रका इति होवाच जनेन परिश्रमं तान् ॥'

किं पुनरिहोदाहरणम् ? शस्त्रीश्यामा । क पुनरयं श्यामाशब्दो वर्तते ? शस्यामित्याह । केन 'तर्हीदानीं देवदत्ताभिधीयते ? समासेन । यद्येवं 'शस्त्रीश्यामो देवदत्त' इति न सिध्यति । 'उपसर्जनस्ये'ति* ह्रस्वत्वं भविष्यति । यदि तर्ह्युपसर्जनान्यप्येवंजातीयकानि भवन्ति 'तित्तिरिक्त्वापी'

प्र०— किं पुनरिति । अयं भावः—यदा शस्त्रीशब्दः शस्यामेव वर्तते, श्यामाशब्दोऽपि तस्यामेव, तदा समासेनोपमेयाया देवदत्ताया अभिधानं न प्राप्नोति । अथ श्यामाशब्दो देवदत्तायां वर्तते, तदा वैयधिकरणयात्समासाप्रसङ्गः । वचनसामर्थ्यात्समासे मृगीव चपला मृगचपलेति पुंवद्भावो न प्राप्नोति ।

शस्त्रीश्यामेति । साधारणधर्मविशिष्टोपमेयार्थवृत्तिः शब्दः 'सामान्यवचन'शब्देन वचनग्रहणाद् गृह्यते, यथा गुणवचनशब्देन गुणोपसर्जनद्रव्यवाची । क पुनरिति । उभयथा दोषदर्शनात्प्रभः । केन तर्हीति । पूर्वपदोत्तरप्रदयोरुपमानवृत्तित्वे सद्भवतिरिक्तशब्दान्तराभावात्प्रभः । समासेनेति । स्वाभाविकत्वादार्थाभिधानस्यान्यपदार्थग्रहणमन्तरेणाप्यश्वकर्णादिवज्जातिविशेषस्य शस्त्रीश्यामादिकः समास उपमेयस्य वाचक इत्यर्थः । यद्येवमिति । गुणवचनस्याश्रयलिङ्गानुविधायित्वात्स्त्रीलिङ्गेन श्यामाशब्देन समासे कृते रूपस्यासिद्धिः ॥ उपसर्जनस्येति । अप्राधान्यादुपसर्जनत्वं मन्यते । समासवाच्यत्वादुपमेयं हि प्रधानम् । यदि तर्हीति । ह्रस्वविधौ कृत्रिममेवोपसर्जनं

उ०— किं पुनरिति । अत्यन्तभेदाभेदयोरुपमानत्वाभावात्प्रभः । क पुनरिति प्रभे कैयटोक्तो भाव उचित इति केचिद् । न प्राप्नोतीति । उभयोरैकार्थवृत्तित्वादिति भावः । वैयधिकरण्यविति । साध्यसंबन्धेन शस्याः श्यामावाच्यदेवदत्तायामभवेन सामर्थ्येऽपि वैयधिकरण्यमित्यर्थः । अत्र हि 'सामानाधिकरण्ये'नेति वर्तते । इदमुपलक्षणं, सामान्यवचनत्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यम् । समानविभक्तिकरमुपमानोपमेययोर्न स्वादिरपि बोध्यम् । पुंवद्भाव इति । सामानाधिकरण्यनिमित्तककर्मधारयवनिमित्तक इत्यर्थः ।

साधारणधर्मविशिष्टेति । अनेन सामान्यवचनत्वं समर्थितमुपमेयदेवदत्ताभिधानं च । 'तस्यामेयोमय यत' इति वक्ष्यमाणरीत्या च सामानाधिकरण्यम् । इदं तात्पर्यममानान् पृच्छति भाष्ये—क पुनरिति । एकदेशेन उत्तरम्—शस्त्र्यामिति । समुदायेन तदभिधानोपपत्तेः केनेति प्रश्नानुपपत्तिमात्रायाह—पूर्वपदेति । अवयवातिरिक्तसमुदाये मानाभाव इत्यर्थः । मन्व्यपदार्थग्रहणमावाक्यं समासस्योपमेयवृत्तितेत्यत आह—स्वाभाविकत्वादिति । वस्तुतोऽनिरिक्तत्वाभावेऽपि बुद्धिरितिः कश्चासोऽतिरिक्तोऽस्येवेति भावः । अश्वकर्णादिवज्जातिविशेषस्येति । अश्वकर्णादिर्दया जानिविशेषस्येत्यर्थः । 'अश्वकर्णादिर्जातिविशेषस्ये'ति कश्चापाठः । स्त्रीलिङ्गेनेति । एतेन वृत्तिरश्यामाशब्देन समासे रूपसिद्धिरिति नाशङ्क्यमिति भावः । कृत्रिममेवेति । स्त्रीकिसमामाधिकरणमिति बोध्यम् । 'सामान्य-

‘कुम्भकपाललोहिनी’ अनुपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोति ।

एवं तर्हि शस्त्र्यामेव शस्त्रीशब्दो वर्तते, देवदत्तायां श्यामाशब्दः । एवमपि गुणोऽनिर्दिष्टो भवति । बहवः शस्त्र्यां गुणास्तीक्ष्णा सूक्ष्मा पृथुरिति । अनिर्दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति लोके संप्रत्ययः । तद्यथा—‘चन्द्रमुखी देवदत्ते’ति बहवश्चन्द्रे गुणाः, या चासौ प्रियदर्शनता सा गम्यते ।

प्र०—गृह्यते, न तु लौकिकमपि, ‘कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय’ इति न्याया-
लौकिकप्रहणे दोषप्रसङ्गाच्च । ‘तित्तिरिक्स्मापी’ ‘कुम्भकपाललोहिनी’त्यत्रोपमानस्य
पुनर्पुंसकलिङ्गत्वात्समासात्माक् स्त्रीप्रत्ययो नास्ति । समासे कृतेऽनुपसर्जनाधिकारा-
न्हीप्सीपोः प्रतिषेधः प्राप्नोति । सत्यपि वा ङीप् सतिशिष्टत्वादुपमानस्वरं दाधित्वा
ङीप्स्वरः प्राप्नोति ।

एवं तर्हीति । सतः पूर्वोक्तदोषाभावः । ‘शस्त्रीरयामो देवदत्त’ इति श्याम-
शब्दस्य देवदत्तपृच्छित्वात्तित्तिरिक्स्मापीति स्त्रीप्रत्ययान्तनोपमेयपृच्छित्ना समासविधा-
नात् । एवमपीति । श्यामाशब्दस्य देवदत्ताभिधाने चरितार्थत्वाच्छस्त्रीगतो गुणो न
निर्दिष्टः स्यादित्यनियतगुणनिमित्तसादृश्यप्रतीतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । चन्द्रमुखीति । अयं

‘ङ०—वचनै’रित्यप्रथमानिर्दिष्टत्वाच्छ्रृणुमाशब्दो न तथेति भावः ॥ न तु लौकिकमपीति । केवल-
लौकिकमित्यर्थः । दोषप्रसङ्गादिति । आचारव्यवस्तप्रकृतिक‘कुमारी’शब्दादौ ह्रस्वप्रसङ्गा-
दित्यर्थः । पुनर्पुंसकेति । तित्तिरिः—पुमान्, कुम्भकपालं—ङीवम् । स्त्रीप्रत्ययो
नास्तीति । तत्समानाधिकरणकदमापलोहितयोरप्यङीत्वादिति भावः । ङीप्सीपो,—‘अन्यतो
ङीप्’ ‘वर्णादनुदात्ता’दिति विहितयोः । सत्यपि वेति । ‘वर्णादनुदात्ता’दित्यादावनुपसर्जन-
त्वस्य तदन्तर्विरोधपणस्तत्समासोत्तरमिति भावः । अत एव ‘अपेय्या च सप्तत्ये’त्यादिसिद्धिः ।
उपमानस्वरः—पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ङीप्स्वरः—अन्तोदात्तः । एवं च ‘तित्तिरिक्स्मापी’-
त्यङ्गैव दोष इति भावः । भाष्यस्य तु भाग्य स्वरसः । ‘अपेय्या’त्यादि त्वार्थम् ।

अनु श्यामाशब्दस्य श्यामत्वगुणेनैव देवदत्ताद्यभिधायकशक्त्यर्थं गुणानिर्देश इत्यत
भाद—शस्त्रीगतो गुण इति । ‘सादृश्यमतिरिक्तः पदार्थ’ इति मतेनेर्द्, एवं च श्यामा-
शब्दस्य सामान्यवचनत्वाभावात् इत्यपि बोध्यम् । अनियतगुणनिमित्तेति । संसर्गविधया
प्रतीयमानसादृश्येत्यर्थः । ‘उपमानिमित्तत्वेने’ति पाठः । ‘उपमाननिमित्तत्वेने’ति पाठे उप-
मानत्वप्रतीतिनिमित्तत्वेनेत्यर्थः । कथं न स्पष्टयतीति । उपस्थितत्वेन, प्रत्यासत्त्या चेत्यर्थः ।
एवं च ‘भाष्यान्विः क्रातिमग्भीर’ इत्यत्र मयूरव्यंसकादिसमास एव । टकरीत्या सामान्य-
प्रयोगसत्त्वेनोपमितसमासाप्राप्तेः । ‘चन्द्रमुखी’त्यत्र बहुमीहो ‘स्वाहाश्चोपसर्जना’-
दिति ङीप् ।

एवमपि 'समानाधिकरणेने'ति[†] वर्तते, व्यधिकरणत्वात्समासो न प्राप्नोति । किं हि वचनाच्च भवति ? यद्यपि तावद्वचनात्समासः स्यादिह तु खलु मृगीव चपला मृगचपला समानाधिकरणलक्षणः पुं वद्भावो* न प्राप्नोति ।

एवं तर्हि तस्यामेवोभयं वर्तते । एतच्चात्र युक्तं यत्तस्यामेवोभयं वर्तते इति । इतरथा हि बहुपेक्ष्यं स्यात् । यदि तावदेवं विग्रहः क्रियते शस्त्रीव

प्र०-भावः-यत्रानिर्दिष्टोऽपि गुणो वृद्धन्यवहारवशादुपमानमित्तत्वेन प्रतीयते तत्रोपमेये ध्रुतः सन्निधानादुपमानं कथं न स्पष्टयति । किं हि वचनादिनात् । दुर्बलं प्रकरणं ध्रुत्या बाध्यत इत्यर्थः ।

पुं वद्भाव इति । 'पुं वत्कर्मधारयजातीवदेशीयेष्वि'त्यनेन । नन्वस्त्रीपूर्वपदस्य विवक्षितत्वान्मृगक्षीरादिवन्मृगचपलेति भविष्यति । यद्यप्यन्यत्स्त्रियाश्चापस्यमन्यत्पुंस-स्तथापि पुं वद्भावेन स्त्रीप्रत्यये नियुक्ते नास्ति स्त्रीत्वलक्षणविशेषावगतिः । प्रकरणादि-वशात्तु स्त्रीत्वप्रतिपत्तौ जातिमात्रोपादानेऽपि तत्प्रतीतिर्भविष्यति । सा च बहिरङ्गत्वात् स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं न भवति । एवं तर्हि प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गादेतदत्र भाष्यकारेण नाश्रितं, गत्यन्तरसंभवाच्च ।

तद्दर्शयति-एवं तर्हीति । शस्त्रीसादृश्यादेवदत्ता शस्त्रीशब्देनोच्यते, सादृश्यनिमित्तादभेदोपचारात्, यथा 'गौर्वाहीक' इति । पूर्वावस्थाभयेण च शस्त्र्या उपमानवाचित्व-मवसेयम् । यदि तावदिति । यदाश्यामाशब्दो देवदत्तायां वर्तते, शस्त्रीशब्दः शस्त्र्यामेव,

उ०- भाष्ये-समानाधिकरणलक्षण इति । पूर्वपदार्थस्य सादृश्यसंबन्धेनोत्तरपक्षेऽप्यवयेन व्यधिकरणत्वादिति भावः । पुं वत्कर्मधारयेति । एतेन चपलशब्दस्य त्रियादित्वात्मृगीशब्दस्य जातिशब्दात्पक्षे कथमत्र पुं वत्त्वमित्युपात्तम् । अस्त्रीपूर्वपदस्येति । जातिमात्रविवक्षायां मृग-शब्देन समास इति भावः । बहिरङ्गत्वादिति । प्रकरणादिसापेक्षप्रतीतिकत्वेन तत्त्वम् । मृगीव चपलेति विग्रहे त्वस्यविक्रम्यायाश्चावयमेवेति भावः ॥ ननु 'शस्त्री'शब्दस्य कथं देव-दत्तायां कृत्तरत आह-सादृश्यादिति । तद्व्याप्ये-सादृश्यनिमित्तादिति । तत्प्रयोक्तृ-साधारणधर्मरूपादिनिमित्तादित्यर्थः । परिच्छेदकद्वयमाशङ्क्यभिन्ना परिच्छेद्या इयमा देयतेति बोधः । एतच्च मन्त्र्यायां विलनेन प्रपञ्चितम् । पूर्वावस्थेति । यद्यपि पुं वत्त्वानुरोधाद्वाक्येभ्य-भेदाभ्यां आवश्यको कृत्तौ, कृत्तेः प्राक्च यत्र सामानाधिकरण्यं तत्रैवं पुं वत्त्वप्रयुक्तेस्तथापि यदा केवलस्य प्रयोगस्तदा तद्वक्तव्यमित्यभिमानः ॥ परे रूपमानातीत्यस्य तत्रेव बोधकानी-त्यर्थः । इत्यन्तदसमभिध्याद्वाराण्य वाक्ये तत्त्वेन बोधकत्वं, कृत्तौ तु समासशक्तिवकादित्युप-मानवाचित्वाभावश्चैव निर्दोषः, इत्यन्तद्वय स्वसमभिध्याहने उपमानव्योक्तकः । शस्त्री-पदस्य तत्सदृशावयवमिदो ज्ञोतयतीति तु न युक्तं, योवार्थं समभिध्याद्वत्पदार्थविशेषणताया

† पूर्वकावैक्यप्रवृत्तपुनरावयवेक्याः समानाधिकरणेन २. १. ४६.

* पुं वत् कर्मधारयजातीवदेशीयेषु ६. १. ४२.

श्यामा देवदत्तेति, शस्त्र्यां श्यामेत्येतदपेक्ष्यं स्यात् । अथाप्येवं विग्रहः क्रियते यथा शस्त्री श्यामा तद्वदियं देवदत्तेति, एवमपि देवदत्तायां 'श्यामे'त्येतदपेक्ष्यं स्यात् । एवमपि गुणोऽनिर्दिष्टो भवति । बह्वश्च शस्त्र्यां गुणास्तीक्ष्णा सूक्ष्मा पृथुरिति । अनिर्दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति लोके संप्रत्ययः । तद्यथा,—
'चन्द्रमुखी देवदत्ते'ति बह्वश्चन्द्रे मुखा या चासौ प्रियदर्शनता सा गम्यते ।

उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभावत्वात्सामान्य-
वचनाप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

प्र०—तदा शस्त्रीगतं श्यामत्वमनेकगुणसंभवे गुणान्तरव्यवच्छेदाद्योपमानमिदं प्रतिपादयितुं 'श्यामे'त्यपेक्षणीयम् । अथापीति । यदा शस्त्र्यामेव शस्त्रीशब्दो वर्तते, श्यामा-
शब्दोऽपि तस्यामेव, तदा देवदत्तागतश्यामत्वप्रतिपादनाय 'श्यामे'त्यपेक्षणीयम् । न च शब्दस्यावृत्तिरस्ति येनोभयगतं श्यामत्वं प्रतिपादयेत् । अत्रापि दोषमाह—एवमपीति । यदा शस्त्रीसादृश्यादेवदत्तायां शस्त्रीत्वमारोप्यते तदा कं गुणमाश्रित्य तयोः सादृश्य-
माश्रीयसामित्यर्थः । उत्तरं तु पूर्वमेव व्याख्यातम् । यद्यपि पूर्वयोरपि पक्षयोरपि परि-
हारोऽस्ति तथापि ह्रस्वलोप्रत्ययस्वरपुंवङ्गावासिभ्या पूर्व पक्षद्वयं परिहृत्यार्यं पक्ष
आश्रितः ।

उपमानसमास इति । 'शस्त्रीश्यामा देवदत्ते'त्यत्र शस्त्रीशब्दसन्निधौ श्यामा-
शब्दः प्रयुज्यमानः शस्त्रीगतं श्यामत्वगुणं प्रतिपादयति, न च शस्त्रीस्यो गुण आप्र-
यान्तरे वर्तते इति सामान्यवचनत्वाभावे इत्यर्थः ।

उ०—एव स्वभावसिद्धत्वात् । अत एव निष्तरमादीनां द्योतकतापक्षस्य 'प्रहृष्यर्थविशेषणते'ति
शब्देनोक्तेजो भाग्य इत्युक्तः ।

उपमानमिदमिति । उपमा—सादृश्यं, तन्निमित्तं—शस्त्रीगतं देवदत्तागतं वा
श्यामत्वं प्रतिपादयितुं—तत्तद्गतत्वेन बोधयितुमित्यर्थः । तत्र यत्र श्यामत्वप्रकारकबोधस्तत्र
न स्यादिति भावः । इदं च दशमे लिङ्गमेवादिरूपोपमाकृषणप्रस्तावे काव्यप्रकाशतट्टीकादौ
स्पष्टम् । उपमानतावच्छेदकारोपेणाभेदान्वयादेवोपमानोपमेययोः समानविभक्तिरविवक्षितम् ।
'अपेक्ष्यं स्या'दितिमाश्रयस्य तत्त्वमेव बोधार्थमित्येवार्थः । 'तस्यामेवे'ति सिद्धान्तपक्षेऽपि
शङ्कते—एवमपीति भाष्ये । शस्त्र्यां श्यामगुणानिर्देशादिति भावः । तदाह—कं गुणमिति ।
शस्त्र्यां तीक्ष्णासादृश्यगुणसत्त्वादिति भावः । उत्तरपति—अनिर्दिश्यमानस्यापीति । यत्रा-
निर्देशोऽपि बहुगुणवति यस्तु नि सारण्यवशमर्थः कश्चिदेव गुणः प्रतीयते तत्रोपमेये भ्रुतस्तन्नादिना
कथमुपमानं न संभवत्यत इति भावः । तद् ध्वनयन्वद्वयति—'श्यामशब्दः शस्त्रीसादृश्यामि-
संवध्यमानो विशेषवचन' इत्यादि । एष परिहार इति । 'इतरथा हि बह्वपेक्ष्यं स्या'दित्युक्त-
दोषस्येत्यर्थः । पुंवङ्गावासिद्वयेति । तत्र यस्य श्यामत्वप्रकारकबोधासिद्धयेत्यपि बोध्यम् ।

पदार्थद्वयगतश्यामत्वोक्त्यापि सामान्यवचनत्वाद्वाहानिरिति शङ्कते भाष्ये—उपमान-

उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषमाकृत्वात्सामान्यवचनस्याप्रसिद्धिः
स्यात् । शस्त्रीश्यामा । श्यामाशब्दोऽयं शस्त्रीशब्देनाभिसंवध्यमानो विशेष-
वचनः संपद्यते । तत्र 'सामान्यवचनै'रिति समासो न प्राप्नोति ।

न वा श्यामत्वस्योभयत्र भावात्तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य
सामान्यवचनप्रसिद्धिः ॥ २ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? 'श्यामत्वस्योभयत्र भावात्' । उभय-
त्रैवात्र श्यामत्वमस्ति शस्त्र्यां देवदत्तायां च । 'तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य' । तद्वा-
चकश्चात्र श्यामाशब्दः प्रयुज्यते । किंवाचकः ? उभयवाचकः । श्यामत्व-
स्योभयत्र भावात्तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्यवचनं प्रसिद्धम् । सामान्य-
वचने प्रसिद्धे 'सामान्यवचनै'रिति समासो भविष्यति । न चावश्यं स एव
सामान्यवचनो यो घट्टनां सामान्यमाह, द्वयोरपि यः सामान्यमाह सोऽपि
सामान्यवचन एव ।

प्र०— न चेति । शस्त्रीशब्दोपादानसामर्थ्यात्, श्यामगुणसन्निधानाच्च यादृशं शस्त्र्यां
श्यामत्वमन्यविलक्षणं तादृशं देवदत्ताया इति संप्रत्ययादुभयसाधारणं श्यामत्वं
भवति सामान्यमिति न कश्चिदोपः । तत्र सादृश्यं सामान्यमुच्यते, गुणो वा द्विवृत्ति-
भिन्नोऽप्यभिन्नत्वेन विवक्षितः सामान्यम् ॥ सर्वं ध्येति । शब्दान्तरसंग्रहे सर्वैः शब्दो
विशेषवाचित्वात्सामान्यवचनो न भवतीति सामान्यवचनप्रहणोपादानसामर्थ्याच्छब्दा-
न्तराभिसङ्गन्धात्समासरूपात्प्राग्यः शब्दः सामान्यवचनः स गृह्यते, फेवलञ्च श्यामा-

उ०—समास इति । '३ च शस्त्रीत्य' इत्युपलक्षणम्—उपमानोपमेयस्य इत्यर्थः । भाष्ये शस्त्री-
शब्देनोपप्लुपलक्षणमुपमेयेन चेत्तस्यापि ।

शस्त्रीशब्दोपादानेति । 'उपमानशब्दोपादाने'ति कश्चित्पाठः । अयमेव मुक्तः । अयं
भावः—शस्त्र्यादीनामुपमानत्वेनोपादानादुपमेयसापेक्षत्वेन श्यामाशब्दः उपमेयायां वर्तते,
तस्य च तन्त्रेणोपमानेऽप्यवयवः । पूर्वं बोधयद्वाचिगुणावच्छेदेन तस्य सामान्यवचनत्वमिति
भावः ॥ अन्येवमपि तथोर्गुणयोराश्रयभेदाद्भेदेन सामान्यस्योभयवृत्त्येकधर्मस्य न वाचकमेतद्वत्
माह—यादृशमिति । सादृश्यमूलकभेदाप्यवसायेन सामान्यवचनमेति भावः । सादृश्य-
मिति । सादृश्यमूलकभेदभावसंज्ञायां सामान्यमित्यर्थः । गुणो वेति । क्रियादेश्च्युपलक्ष्यमेतत् ।
अभिन्नत्वेन निर्वहति इति । इत्येवमूलकभेदाप्यवसायादित्यर्थः । 'अभेदेने'ति कश्चित्पाठः ।
भाष्येऽप्युभयवाचक इत्यनेन इत्येवमूलकभेदाप्यवसायमुभयवचनत्वञ्च इति । अन्यथा
वाचकतायां वागुत्रोऽभेदत्वमगुणनिरूपितायाः सत्येन 'न चावश्यं'मिन्द्रादिमण्योऽसृष्टत्वं एव
स्यात् । अथ बहुवचनसामान्यवचनस्यैव प्रहणेऽपि न शक्तिरिति पाठः—अयमेति । अत एवाप-

अथवा 'सामान्यवचनै'रित्युच्यते, सर्वश्च शब्दोऽन्येन शब्देनाभि-
संध्यमानो विशेषवचनः संपद्यते, त एवं विज्ञास्यामः 'प्रागभिसंबन्धोद्यः
सामान्यवचन' इति ॥५५॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ २ । १ । ५६ ॥

सामान्याप्रयोग इति किमर्थम् ? इह मा मूल—पुरुषोऽयं व्याघ्र इव
शूरः । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव चलवान् ।

सामान्याप्रयोग इति शक्यमवक्तुम् । इह कस्माच्च भवति पुरुषोऽयं
व्याघ्र इव शूरः, पुरुषोऽयं व्याघ्र इव चलवानिति ? असामर्थ्यात् । कथम-
सामर्थ्यम् ? 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यत् 'सामान्याप्रयोग' इति प्रतिषेधं 'शास्ति
तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास' इति । किमेतस्य

प्र०—शब्दः श्यामगुणविशिष्टं कृत्वयुक्तं द्रव्यमात्रमाहेति सांप्रतिकामावे भूतपूर्वगत्या-
श्रयणात्सिद्धमिष्टम् ॥५५॥

उपमितं व्याघ्रा । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूर इति । उपमानप्रतिपादनपरमेवत् ।
वैयधिकरणयादेवात्र समासस्याप्रसङ्गः । यदा तु व्याघ्रशब्दः शौर्यादेः पुरुषार्थ एव वर्तते
तदा सामानाधिकरण्ये सति समासेन भाव्यम् । तत्र यदा प्रकरणादिवशाभियत-
साधारणगुणप्रतिपत्तिस्तदा सामान्याप्रयोगे सति समासः । यदा तु गुणान्वरज्यवच्छे-
दाय विशिष्टसाधारणगुणवचनशब्दप्रयोगः 'पुरुषो व्याघ्र इव शूर' इति, तदा समासा-
भावाय सामान्याप्रयोगग्रहणम् । भवति वै प्रधानस्येति । न्यायसिद्ध एवार्थे लिङ्ग-

उ०—पक्षयोः इयमापदस्य सामान्यवचनत्वनिर्वाहः । सामान्यवचनग्रहणेति । सामान्यवचन-
पदपर्ययः । समासरूपादिति । इदमुपलक्षणं वाक्यस्यापीति दिष्ट् ॥५५॥

उपमितं व्याघ्रा । उपमानप्रतिपादनेति । उपमानप्रतिपादनेत्यर्थः । एतत्—
इवधटितं वाक्यम् । वैयधिकरणयादेवेति । व्याघ्रत्वेवार्थसादृश्यसंयोगेवाश्रय इत्यभि-
मानः । यदा त्विति । वाक्येऽपीति भावः । इवशब्दस्तु तदुपमानोपमानत्वयोक्त इति धोरणम् ।
इदमेव पुष्पं, पूर्वसूक्तमात्रव्यस्वरसात्, समासविमर्शितमिति भाष्यम् । साधारणगुणप्रतीति ।
'भाष्याग्निः कालिगम्भीर' इत्यादी । मयुरस्यंमुकादिव्याघ्रमासः ।

ज्ञापने प्रयोजनम् । राजपुरुषोऽभिरूपः । राजपुरुषो दर्शनीयः । अत्र वृत्तिः सिद्धा भवति॥ ५६॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ २ । १ । ५७ ॥

विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च
विशेष्यत्वादुपसर्जनाप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जनस्या-
प्रसिद्धिः । कृष्णतिला इति । कृष्णशब्दोऽयं तिलशब्देनाभिसंध्यमानो
विशेषणवचनः संपद्यते । तथा तिलशब्दः कृष्णशब्देनाभिसंध्यमानो विशेषण-

प्र०-दर्शनमिदम् । प्राधान्यादेवानेकोपकारकोपकार्यत्वाविरोधात्समासस्य सिद्धत्वात्॥५६॥

विशेषणं वि । विशेषणविशेष्ययोरिति । उभयापेक्षेयं पट्टी । नित्यसापेक्षत्वा-
द्योभयशब्दस्य शब्दान्तरेण समासो भवति । विशेषणविशेष्याभिमतयोर्द्वयोर्द्वैरुच्य-
सद्भावात्समाससिद्धावप्यनियतः पूर्वनिपातः प्राप्नोतीति दोषः । कृष्णशब्द इति ।
कृष्णशब्द उच्यते । भ्रमरकोकिलादिद्रव्यमात्रं प्रतिपादयति । तिलशब्देन त्वभिसंध्य-

सु०-स्वभावाद्यर्थं हि तद्भीममिति वाच्यम्, उपमानत्वेन बोधकस्य तस्य साधारणधर्मो
नित्यसापेक्षत्वेनादोषात् । साधारणधर्मत्वेनेतरपरिच्छेदपर्यं हि तत्त्वम् । तच्च तत्त्वेन ज्ञात-
स्यैव । यद्यपि साधारणधर्मत्वेन परिच्छेदत्वेनोपमेयत्वमित्युपमेयमपि नित्यसापेक्षम् ।
इदमपि तत्रैव सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । तथापि ज्ञापकपरं भाष्यमेकदेशमुक्तिः । प्रधानस्य
सापेक्षस्य वृत्तिस्तु कैयटोक्त्यायादेव । 'असामर्थ्या'दित्यस्योभयोरपीतरसापेक्षत्वेनासामर्थ्या-
दिरपर्यः । 'शक्तीत्यामे'त्यादौ पूर्वोत्तरपदयोः परस्परसापेक्षत्वं नासामर्थ्यप्रयोजकमिति न दोषः ।
यद्यपि लिङ्गवचनभेदेऽप्यभेदान्वयो 'वेदाः प्रमाण'मित्यादौ रहस्तथापि लिङ्गभेदादीनां रूप-
कतादीनां सदस्योद्देश एवेति स्पष्टमलङ्कारतत्त्वविदाम् । अनेकोपकारकोपकार्यत्वम्—
अनेकविशेषणविशेष्यत्वम् ॥५६॥

विशेषणं वि । भाष्ये—उभयविशेषणत्वादिति । उभयोर्विशेषणत्वादित्यर्थः । कयो-
रुभयोः । विशेषणविशेष्ययोः । अत्रोभयमुद्दिश्य विशेषणत्वस्य विधेयताप्रतीतिः समासे-
भेददेशविधेयभाव इत्यनादेयम् । ननु विशेषणविशेष्ययोरिति पट्टी नोपसर्जनाप्रसिद्धि-
रित्यपेक्षया, विशेषणे उपसर्जनत्वप्रसिद्धिसत्त्वात्, नाप्युभयापेक्षया, सविशेषणतया समा-
सानात्परत आह—उभयापेक्षेयमित्यादि । ननु विशेषणविशेष्ययोरुभयं चेद्विशेषणं विशेष्यं
च तयोभयोरप्युपसर्जनत्वाद्युपसर्जनाप्रसिद्धिरिति दूषणासङ्गतिरत आह—अनियत इति ।
स्यावर्षस्यावर्षकमात्र एव विशेषणविशेष्यभावः, स च परस्परमुभयोरित्यवयवस्येति शङ्का
इति भावः । 'उपसर्जनाप्रसिद्धि'रित्यस्योपसर्जननियमासिद्धिरित्यर्थो भाष्ये । द्रव्यमात्रं—
कृष्णगुणं सर्वं द्रव्यम् । तिलशब्दो विशेषणमिति । परिच्छेदकबोधक इत्यर्थः । परिच्छेद-

वचनः संपद्यते । तदुभयं विशेषणं भवत्युभयं च विशेष्यम् । विशेषणविशेष्य-
योरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जनस्याप्रसिद्धिः* ।

न चान्यतरस्य प्रधानभावात्तद्विशेषकत्वाच्चापरस्योप-
सर्जनप्रसिद्धिः ॥ २ ॥

न वैप दोषः । किं कारणम् ? 'अन्यतरस्य प्रधानभावात्' । अन्यतरदश
प्रधानम् । 'तद्विशेषकत्वाच्चापरस्य' । तद्विशेषकं चापरम् । अन्यतरस्य प्रधान-
भावात्तद्विशेषकत्वाच्चापरस्योपसर्जनसज्जा भविष्यति । यदास्य तिलाः प्राधा-
न्येन विवक्षिता भवन्ति कृष्णो विशेषणत्वेन तदा तिलाः प्रधानं कृष्णो
विशेषणम् ।

कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना यस्य कृष्णाः प्राधान्येन विवक्षिता भवन्ति तिला
विशेषणत्वेन, तेन कर्तव्यं 'तिलकृष्णा' इति । न कर्तव्यम् । न ह्ययं द्वन्द्वः—

प्र०—मानस्तिलेष्वेव नियम्यते इति कृष्णशब्दो विशेष्यस्तिलशब्दो विशेषणम् । एवं
तिलशब्दस्यापि विशेष्यत्वं, कृष्णशब्दस्य च विशेषणत्वमवसेयम् ।

न चेति । अन्यतरस्य । द्रव्यस्यैवेत्यर्थः । अपरस्येति । गुणस्यैवेत्यर्थः । यदास्य
तिला इति । ते हि द्रव्यरूपत्वाक्रियासिद्धये साक्षादुपयुज्यमानाः प्राधान्येन विवक्ष्यन्ते ।
कृष्णस्तु गुणत्वाद् द्रव्यव्यवधानेन क्रियायामुपयोगाद्विशेषणं विलानां संपद्यते ।

इतरो यथोक्तव्यायममुदुद्धा विवक्षामात्रनिबन्धनत्वमनेन विशेषणविशेष्यभावस्य
प्रतिपादितं, विवक्षायाश्च स्वातन्त्र्यादनियमात्प्रयोगान्निदम इति मन्यमानः पृच्छति-कामं
तर्ह्येति । न ह्ययमिति । न हि गुणद्रव्यवाचिनोर्द्वन्द्व उपपद्यते । गुणवचनस्य द्रव्यापेक्ष-

व०—परिच्छेदकभाव एव च विशेष्यविशेषणभाव इत्यभिमानः । अ-पक्षपरिच्छेदयोः सर्वप्रति-
पादकशान्तिनिमित्तद्वयस्य द्वावैव भावः—द्रव्यस्यैवेत्यर्थ इत्यादि । द्रव्यस्यैवभावमादिक्रिया-
संभवेन तस्यैव क्रियागन्धधीचित्वेन तस्यैव विषयताविशेषरूप विशेष्यत्वमिति भावः । एतदेव
धनवित्तं प्रधानपदं भाष्ये उपासम् । तदेव चात्र विशेष्यविशेषणभाववत्त्वेन गृह्यते न तु
परिच्छेदपरिच्छेदकभाव इति तत्त्वम् । एतदेव व्यवपञ्चाह—ते हीति । 'यदा' 'तदा' 'तदा' इत्ये-
वाप्ये यतन्तत इत्यर्थक्याविति भावः । प्राधान्येनेत्यस्य—तेनैवेत्यर्थः ।

विवक्षामात्रेति । यदातदाशब्दो 'विवक्षिता' इतिशब्दस्य भाष्यस्योऽशेषे विर-
हीतप्रतिपक्षी च बीजम् । विशेषणविशेष्यभावस्येति । परिच्छेदकपरिच्छेदभावरूपेत्यर्थः ।
प्रतिपादितमित्यस्य 'इति च सुद्धये'ति शेषः । स्वातन्त्र्यादिति । 'प्रयोगे'ति शेषः ॥

तिलाश्च कृष्णाश्चेति । न खल्वपि पष्ठीसमासः—तिलानां कृष्णा इति । किं तर्हि ? द्वाविमौ प्रधानशब्दावेकस्मिन्नर्थे 'युगपदवरुध्येते, न च द्वयोः प्रधानशब्दयोरेकस्मिन्नर्थे युगपदवरुध्यमानयोः किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति, तत्र प्रयोगादेतद्गन्तव्यं 'नूनमत्रान्यतरत्प्रधानं तद्विशेषकं चापर'मिति । तत्र त्वेतावान् सन्देहः किं प्रधानं किं विशेषणमिति । स चापि क सन्देहः, यत्रोभौ गुणशब्दौ । तद्यथा,—'कुञ्जखल्लः खल्लकुञ्ज इति । यत्र ह्यन्यतरद् द्रव्यमन्यतरो गुणस्तत्र यद् द्रव्यं तत्प्रधानम् । तद्यथा,—शुक्लमालमेत कृष्णमालमेतेति न

प्र०—त्वादसामर्थ्याद् द्रव्येण सहविवक्षाया असम्भवात् । यदि तु द्वन्द्वः स्यात्स्यदेव 'तिलकृष्णा' इति प्रयोगः । न खल्वपीति । गुणेन सह पष्ठीसमासनिषेधादिति भावः । प्रधानशब्दाविति । प्रथमान्तावित्यर्थः । अनेन पष्ठीसमासविपरीतत्वं कथितम् । एकस्मिन्नर्थे इत्यनेन तु द्वन्द्वविपरीतत्वं कथितम् । द्वन्द्वे हि सर्वपदानां प्राधान्याभास्ति सर्वपदानामेकस्मिन्नर्थेऽवस्थानम् । एतद्यावयवार्थापेक्षयोक्तम् । समुदायार्थापेक्षायां तु समुदायलक्षण एकस्मिन्नर्थे सर्वेषां पदानां वृत्तिरस्त्येव । प्रधानशब्दयोरिति । परस्परविशेषणत्वेनानुपकारकयोः स्वतन्त्रयोरित्यर्थः । यत्रोभाधिति । द्वयोरपि गुणत्वाद् द्रव्यव्यवधानेन क्रियासाधनत्वाविशेषादिति भावः । यत्र ह्यन्यतरद् द्रव्यमिति । 'यत्र नास्ति सन्देह' इति वान्यशेषः । यद् द्रव्यमिति । साक्षात्क्रियासाधनत्वादिति भावः ।

उ०—द्रव्येण सहविवक्षाया इति । साक्षाद् द्रव्यवत्क्रियायामवस्थयादिति भावः । यदि त्विति । न तु सोऽस्तीति न तथाप्रयोग इति भावः । भाष्ये विपरीतविशेषणविशेष्यभावविवक्षैव मेति भावेन समासे तथाप्रयोगः, समासान्तरेणापि नेत्युक्तम् । भाष्ये—तिलानां कृष्णा इति । कृष्णा भयपदा इत्यर्थः । निषेधादिति । एतच्चैतदुत्तरं 'तिलकृष्णा' इति भाष्ये ऋषिदृश्यमानोऽपाठ इति बोध्यम् । एवं च न द्वन्द्वपष्ठीसमासार्थाविति प्रतीयते, नापि तत्र साधुत्वं, किं स्वभेदः प्रतीयते, सत्रापि न साधुत्वमिति सर्वथा तद्रूपाभाव एवेति भाष्यार्थः । पूर्वपक्षनिर्णयविपरीतविशेषणविशेष्यभावसंभवं स्फुटयति—किं तर्ह्येत्यादिना । द्रव्यस्यैव प्राधान्याभास्तीकाराप्रधानशब्दावित्यसङ्गतमित्याशङ्क्याह—प्रथमान्ताविति । तत्र वाच्यार्थे यन्मुल्यविशेष्य तदभिप्रायकत्वाद् द्वितीयप्रथमान्तमपि प्रधानत्वेनोक्तमित्यर्थः । इदं 'प्रथमान्तत्वेन विग्रह' इति पक्षे । 'परिनिर्दिष्टविभक्त्या समास' इति पक्षे समानविभक्त्यन्तावित्यर्थः । तद् ध्वनयत्याह—अनेनेति । एतद्यावयवार्थेति । विग्रहवाक्याभिप्रायेणेत्यर्थः । समासे तु द्वन्द्वेऽप्येकार्थानात्रसत्त्वाद्युपयोगेऽप्युक्तिरवस्थेवेत्याह—समुदायार्थापेक्षायामिति ।

भाष्ये—'युगपदुपपद्येते'—प्रयुज्येते । परस्परंति । 'प्रथमान्तयो'रिति शेषः । भाष्ये—यत्रोभौ गुणशब्दाविति । क्रियाया अपि उपलक्षणमेतत् । अत एव 'सप्तकुञ्जा'वित्यत्र 'सप्त' इत्यस्य क्रियात्वेऽपि न क्षान्तिरित्याहुः । 'कुञ्जशामन' इति केवलगुणोदाहरणं, तत्प्रधानं-

पिष्टपिण्डीमालम्ब्य कृत्ती भवति । श्रवश्यं तद्गुणं द्रव्यमाकाङ्क्षति ।

कथं तर्हीमी द्वी प्रधानशब्दावेकस्मिन्नर्थे युगपदवरुध्येते वृक्षः शिशपेति ?

प्र०- ननु विलशब्दो जातिशब्दो न द्रव्यशब्दो । तत्र जातिविशिष्टद्रव्यवाचित्वाद्यदि द्रव्यशर्चात्युच्यते, तदा कृष्णशब्दोऽपि गुणविशिष्टद्रव्यवाचित्वाद् द्रव्यवचनं आपद्यत इति नानयोः कश्चिद्विशेषः । नैव दोषः । उत्पत्तिप्रभृत्त्वाऽऽविनाशाच्चातिरेक्यं न जहाति । न च शब्देन द्रव्याद्व्यतिरेको जातेः प्रत्याप्यते । न हि भवति 'शापलेयस्य गौ'रिति । किं तर्हि ? 'गौ. शापलेयः' इति । तस्माच्चात्मात्मकमेव द्रव्यं प्रतीयत इति जातिशब्दो द्रव्यवचनत्वेनाप्रस्थाप्यते । गुणाः पुनरुपायिनश्चापायिनश्च, 'पटस्य शुद्ध' इति व्यतिरिक्ता अपि द्रव्यात्म्यशब्देन गुणाः प्रत्याप्यन्त इति गुणात्मकत्वं द्रव्यस्य नास्तीति न गुणशब्दो द्रव्यवचनत्वेनाप्रस्थापनमर्थेति । एतन्म्यापामयेण वैदिकव्यवहारं निर्दर्शनायोपन्यस्यति—तद्यथेति । 'श्वेत छागमालभेते'ति चोदनायां श्वेताभावे कृष्णच्छाग आलभ्यते, छागमावे तु शुद्धस्य द्रव्यान्तराख्यालम्भो नास्ति ।

कथं तर्हीति । द्वयोरपि जातिशब्दत्वाद् द्रव्यवाचित्वात्प्रधानत्वाभास्यन्यतरस्य विशेषणत्वमिति प्रश्नः । नैतयोरेति । आशयकमस्मिन्नस्तीत्यर्थोच्चादित्वाच्चप्रत्ययः । अयं-भाजः—यदा प्रथमत एव विशेष उपक्रम्यते शिशपेति, तदा वृक्षविशेषस्यैव प्रकान्तत्वाद्विशेषस्य च सामान्याव्यभिचाराद् वृक्षशब्दस्य नैव प्रयोगेण भाष्यम् । यदा तु प्रथमं सामान्यमुपक्रम्यते 'वृक्ष' इति, तदा वृक्षविशेषाय शिशपाशब्द उपा-

ह०-विशेष्यताव्यविषयतावदिष्यते । न च शब्देनेति । जातिप्रवृत्तिनिमित्तकमेवार्थः । शब्देन ज्ञानेर्द्रव्यव्यतिरेकाप्रतीती हेतुः—उत्पत्तिप्रभृत्त्वाविनाशमापाग., तथा गुणानां व्यतिरेकप्रतीती हेतुः—उपायिनापायित्वम् । उपायतापायानुपत्तिविनाशी द्वये सत्येव ।

भाष्ये—श्रवश्यं तद्गुणं द्रव्यमाकाङ्क्षतीति । 'सर्वविशेषोपायं चागच्छ'ति दोषः । तद्गुणकं द्रव्यविशेषमवयवमेवैतत्, तद्भावे गुणमात्रेण शापार्थसिद्धि न सम्भवति इति द्रव्यं प्रभावमिष्यते । भाष्यस्थवाक्यमपि छागशब्दप्रतिमेवेवार्थापेक्षा—श्वेतं वदामिति । एवं चागुच्छदिति, ईदृशसोमवाग्निवाद्यो एतेके प्रयुज्यमाना अप्युपाय इति बोध्यम् । एवं च वृक्षोपक्रमेऽपि भाष्ये विशेष्यभूता वृक्ष निष्ठा, वृक्षगुणमाध्यात्मरूपो निवर्तयन्तीति न निष्ठायां परिच्छेदोपायविधिः । एतेन विशेष्यताव्यविषयतावदेव परिच्छेदं भेदकं चेत्युपायम् । 'शक्रपुरुष' इत्यादौ च विशेष्यत्वानि पुराणं राज्ञि भेदकवर्तमान-
इति रिक् ।

शिशपावृक्षयोरपि सामान्यविशेषावकाशेन विशेष्यविशेषजनमावमासहज-द्रव्येति । मास्यन्यतरस्येति । वृक्षभेदार्थः । भाष्ये—आशयक इत्यन्व निवर्त इत्यर्थः । आशयिक-
शब्दस्येति भाष्यः । तदेवोपवादयति—यदा प्रथमम् एवेति । यदा तु प्रथममिति । अनेन च न हेतवे गुणद्रव्यसममिवाहारे द्रव्यस्य मायाव्यभिचारे विवक्षितं, किं तु व्यापकवाक्यवृत्ति-
सममिवाहारे व्यापकस्य विशेष्यत्वमिष्यतीति बोध्यते । वृक्षमात्राभावे हेतुर्द्रव्यं प्रथमम् इव-

नैतयोरावश्यकः समावेशः । न ह्यवृक्षः शिक्षापास्ति ॥५७॥

प्र०-दीयमानो विशेषणमेव भवतीति 'शिक्षापावृक्ष' इत्येव भाष्यम् । अत्र केचिदाहुः—
शिक्षापाया अपि फलव्यवच्छेदायोपादीयमानो वृक्षः किमिति विशेषणं न भवति, तत्र
भवितव्यं 'वृक्षशिक्षा' इत्यपीति । तदयुक्तम् । वृक्षत्वस्य व्यापकत्वान्महाविषयत्वाद्
दूरात्प्रथमतस्तस्यैवोपलम्भाद्विशेष्यत्वमेव । शिक्षापात्वं तु स्वत्वविषयत्वात्पञ्चाद् ग्रहणाच्च
शुक्लादिगुणकल्पत्वाद्विशेषणमेवेति नास्ति प्रयोगस्यानियमः । तथा च वृक्षविशेषस्य
खदिरादेः प्रतिनिधिर्भवति न तु वृक्षाभावे फलपुष्पादेरुपादानं क्रियत इति न्यायविद-
आहुः । न ह्यवृक्ष इति । ननु फलमस्त्येव । नैतदस्ति । वृक्षप्रतीतिव्यवधानेन फल-
प्रतीतेरुत्पादाद्बहिरङ्गत्वाद् वृक्षावसायस्य प्रागुत्पादादन्तरङ्गत्वात् । 'विशेषणं विशेष्ये-
यो'ति द्वयोरुपादानं विस्पष्टार्थम् । संबन्धिशब्दत्वादेवान्यतरेणेतस्याऽऽक्षेपात् । बहुल-
ग्रहणाच्च 'वृक्षः सर्प' 'लोहितस्तृक्ष' इत्यादौ समासाभावः ॥५७॥

उ०-लम्भादिति, महाविषयत्वादिति च । महाविषयत्वमेवोपादयति—व्यापकत्वादिति ।
विशेष्यत्वमेवेति । विषयताविशेषरूपमित्यर्थः । फलव्यवच्छेदाय वृक्षशब्द इत्यपि शेषाह—
तथा चेति । वृक्षविशेषस्य खदिरादेः प्रतिनिधिर्बुद्धो भवति, न तु तद् वृक्षाभावे तदीयकलाप-
पादानमित्यवश्यः । 'वृक्षविशेषः खदिरादे'रिति पाङ्क्तः पाठः । 'वृक्षाभावे फले'त्यादिभ ।
पूर्वं च फलं न वृक्षसमतया तदर्थं इति तात्पर्यम् । तदाह—भाष्ये—न ह्यवृक्ष इति । तथा च
शिक्षापोपक्रमे वृक्षपदप्रयोगो भवेति भावः । अशिक्षापा तु वृक्षोऽस्त्येवेति वृक्षोपक्रमे भवत्येव
शिक्षापाप्रयोग इति बोध्यम् ।

वृक्षप्रतीतिव्यवधानेनेति । एतेन 'लुब्धोपाप्रवृत्ताना'दितिसूत्रस्वरसेन शिक्षापादि-
शाब्दानामपि फले मुख्यतया शिक्षापात्वं वृक्षावस्थानिचारीति 'न ह्यवृक्ष' इति भाष्यमसङ्गत-
मित्यपास्तम् । लुपः प्राप्तावधानेऽपि वृक्षसंबन्धित्वेनैव तद्विधेयात् । आदौ हि शिक्षापाशब्दाद्
वृक्षस्यैव प्रतीतिः । पञ्चाक्षरसंबन्धित्वेन फलस्वेत्याशयात् । अन्तर्गच्छेऽपि कलार्थकत्ववारणाय
वृक्षपदप्रयोगो भविष्यति, तत्र च द्रव्यवाचित्वेन विशेष्यत्वानियमाध्ययोगानियमौ भविष्य-
त्येवेति चेन्न, 'न ह्यवृक्षः शिक्षापा' प्रसिद्धोऽस्तीति भाष्यार्थात् । पूर्वं च फलरूपार्थस्याप्रसिद्ध-
त्वादिना प्रकरणादिकं तदुपस्थित्यनुपदेन तद्व्यावर्तकविशेषणोपादानाभाव इति तात्पर्यात् ।
पूर्वं च सामान्यविशेषवाचकपदसमन्विताहारे सामान्यवाचकस्यैव विशेष्यत्वम् । यत्र द्रव्यो-
रपि परस्परपेक्षया सामान्यत्वं विशेष्यत्वं च तत्रानियम एव, यथा 'महाजनदेवदत्तो देवदत्त
महाजन' इति । अतः विशेषणविशेषयोः संबन्धित्वत्वाद्यन्यतरोपादानेनैव सिद्धे उभयोपादानं
द्वयोरपि परस्परमभिचारीत्येव यथा स्मृदित्येतदर्थम् । अत एव 'तृक्षः सर्प' इत्यादौ न,
तदाकथस्य सर्पत्वमभिचाराभावात् । यन्निर्धेयं वृक्षे । तत्पथे शिक्षापावृक्षे समास इत्यत
आह—द्वयोरुपादानमिति । भाष्यप्रामाण्यात्पञ्चाक्षरमेव तदित्यर्थः । 'तृक्षो नागवर्चस्यो'-
रिति कोशाक्षरकस्यापि सर्पत्वमभिचारात् । बहुलग्रहणाच्च वृक्षः सर्प इति । अत्र
समासामात्रे प्रमाण विचार्य भाष्याकृतं बहुश्रुतैः ॥५७॥

उदाहरणभूयस्त्वात् । ते खत्वपि विधयः सुपरिगृहीता भवन्ति येषु लक्षणं प्रपञ्च्यम् । केवलं लक्षणं केवलः प्रपञ्चो वा न तथा कारकं भवति ।

अवश्यं खत्वस्माभिरिदं वक्तव्यं 'बहुलम्' 'अन्यतरस्याम्' 'उभयथा' 'वा' 'एकेषा'मिति । सर्ववेदपारिपदं हीदं शास्त्रम् । तत्र नैकः पन्थाः शक्य आस्थातुम् ॥५८॥

प्र०— उदाहरणभूयस्त्वादिति । 'विभाषा गुणेऽस्त्रिया'मिति पञ्चमी । अस्यैव लक्षणस्य भूयांस्युदाहरणानि प्रदर्शयितुमित्यर्थः । केवलमिति । केवलेन लक्षणेन मन्दबुद्धिर्विषयविभागं नावधारयति । केवलेन प्रपञ्चेन च सामान्यलक्षणरहितेन प्रतिपदपाठवच्छास्त्रस्य गौरवप्रसङ्गः । व्यवस्थितविभाषैव कस्मान्नाश्रीयते किं बहुलमह-
रोनेत्याह—अवश्यमिति । वैदिकव्यवहारानुसरणाय सर्वैः शब्दैरिह व्यवहार इत्यर्थः । सर्ववेदपारिपदमिति । परिपद इदं परिपदं, साधारणमित्यर्थः । 'पत्राध्वर्युपरिपद-
श्चे'त्यन् । अन्ये त्वाहुः—पारिपदः—परिपत्परिचारक उच्यते । स च परिपत्साधारण इति पारिपदत्वेन साधारणत्वं लक्ष्यते । सर्ववेदाङ्गत्वादस्य सर्ववेदसाधारणं लक्षणं बहुलादि-
प्रहणोपेतं क्रियते । आनुपङ्गिको लौकिकशब्दसंस्कार इति वेदमहणं कृतम् ॥५८॥

उ०— उत्तरप्रानुक्रमणसामर्थ्यमिति । उत्तरप्रैवमाद्यनुक्रमणकरणसामर्थ्यमित्यर्थः । 'सूत्र-
कृता दक्षिण'मिति शेषः । अव्यापकत्वमिति । कृत्स्नपदं कृत्स्नविषयपरमिति भावः ।
भाष्ये—यदनेन कृतमिति । प्रवृत्त्यादिकं तत्सर्वं विषयाभ्यापकवाञ्छिप्रयोजनमित्यर्थः ।
सामर्थ्याधिघातेति । बहुलमहणघटितवचनस्य प्रसंसार्थमित्यर्थः । तत्प्रयोजनं शङ्कितुस्तोषः ।
तेन सहाप्रहणान्ती व्यर्थकालक्षेपाभावः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । व्याप्यान्तरमाह—
धनुर्मिरिति । कारणः—'कचिदप्रवृत्तिः कचिदप्रवृत्तिः कचिद्विभाषा कचिद्व्यवदेव'त्येवंरूपाः ।
अत्र पक्षे कृत्स्नादिशब्दैः शब्दमयाद्यैस्तदर्थोपाभावरूपेराह—अन्ये त्विति । कारकमितीति ।
प्रवृत्त्यादिकारकात्वेन व्यापकमित्यर्थः । साधकमितीति । यथायोग्यकारकमित्यर्थः । निर्य-
त्तकम्—सर्वविषयावागेन साक्षात्प्रयोगसाधकमित्यर्थः ।

विभाषा गुणेति । प्रयोजनस्यापि प्रयोजकत्वेन हेतुत्वादिति भावः । भाष्ये—ते
खत्वपीति । बद्धिर्विषये लक्षणं—सामान्यज्ञानं, प्रपञ्चस्तस्यैव विशेषज्ञानेन उदाहरण-
प्रवर्तनं, ते विधयो मग्दामग्दबुद्धिभिः सर्वैरपि सम्यक् ज्ञातुं शक्यतात्सुपरिगृहीता
भवन्तीत्यर्थः । एवं च प्रपञ्चार्थमिदं शास्त्रमिति भावः । केवलेनेति । उदाहरणप्रपञ्चपर-
विशेषसूचकितेन बहुलपदघटितसामान्यसूत्रेणेत्यर्थः । प्रपञ्चेनेति । सामान्यलक्षणरहित-
प्रपञ्चपरविशेषसूत्रेणेत्यर्थः ॥ भाष्ये—अन्यत्वं खत्वपीति । अवश्यं विकल्पार्थकताम्प्रयोगे
कसंभवे पर्यायेषु साधकगौरवविचारभावाद्देव नानाशब्दैर्व्यवहारदर्शनात्तत्र वेदाङ्गत्वमस्यैवेति
चनयितुं वेदव्यपदतीर्णानाशब्दैर्व्यवहार इत्यर्थः । पुस्तकान्तरमप्याह—सर्ववेदपारिपदं हीति ।
हिताय । तत्र नैकः पन्था इति । 'कचिद्व्यवदेव'त्येवंस्य बहुलमहणसिद्धस्याप्येविभाषादि-
घट्टैः प्रतिपादयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । तदुदाहरणानि च वेदेषु बहुनीति चनयितुमेव को-
वेदसाधारणेऽपि सर्ववेदपारिपदबोद्धिरिति परे ॥५८॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ २ । १ । ५६ ।

श्रेण्यादयः पठ्यन्ते, कृतादिराकृतिगणः ।

श्रेण्यादिषु च्यर्थवचनम् ॥ १ ॥

श्रेण्यादिषु च्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणि-
कृताः । यदा हि श्रेणय एव किञ्चित्कियन्ते तदा मा भूदिति । अन्यत्रायं
च्यर्थग्रहणेषु च्यन्तस्य प्रतिषेधं शास्ति* । तदिह न तथा । किं कारणम् ?
अन्यत्र पूर्वं च्यन्तकार्यं परं च्यर्थकार्यम् । इह पुनः पूर्वं च्यर्थकार्यं परं
च्यन्तकार्यमिति ॥ ५६ ॥

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ २ । १ । ६० ॥

नञ्विशिष्टे समानप्रकृतिग्रहणम् ॥ १ ॥

५०- श्रेण्यादयः । श्रेण्यादय इति । अत एवात्रादिशब्दो व्यवस्थावाची, कृतादि-
रित्यत्रादिशब्दः प्रकारवाची । प्रयोगदर्शनाद्योदाहरणस्थानीयाः कतिपये वृत्तिकारैः
प्रदर्शिता । एकशिल्पपण्याग्रयेण जीविनां संधः—श्रेणिः । यत्र यदा पृथक्संस्थितानां
श्रेणीकरणं यदा समासो यथा स्याद्यदा तु श्रेणीस्थानामेव दण्डनादिरूपकरणं यदा मा
भूदित्येवमर्थमाह—श्रेण्यादिविशिष्टादि । अन्यथेति । 'साक्षात्प्रसूयन्ति ये'त्यत्र
'च्यर्थवचन'मित्युक्त्वा च्यन्तप्रतिषेध उक्तः, इह तु कस्मात्तद्वृत्ति इति प्रश्नः । अन्यत्र
पूर्वमिति । 'साक्षात्कृत्ये'त्यत्र च्यन्तत्वे सति नित्यनिरूपितगतिसंज्ञाप्रसङ्गे परत्वा-
द्विकल्पः स्यादिति यत्र च्यन्तप्रतिषेधः क्रियते । तेन पूर्वं नित्या गतिसंज्ञा भवति ।
इह तु 'श्रेणीकृता' इति परत्वाभित्यो गतिसमासः सिध्यतीति नार्थ इह च्यन्तप्रति-
षेधेनेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

क्तेन नञ् । विशिष्टशब्दो यदावधारणरहिताधिक्यशान्तुपात्तदातिश्याप्ति-
परिहाराय—नञ्विशिष्ट इति । समानत्वं त्वर्थरूपाभ्यां बोद्धव्यम् । गौरवमप्यस्मिन्पठ

५०- श्रेण्यादयः । यद्यपि कृतादीं श्रेण्यादयः कृतादयश्च पठ्यन्ते तथापि कृतादिराकृतिगण
एवेति बोधयितुं भाष्ये—श्रेण्यादय इति । एकशिल्पेति । एकशिल्पश्रमयेण, एकपण्याश्रयेण
त्येवार्थः । यत्र यदेति । एकशिल्पश्रमजीविसंधस्य तद्वृत्तिगणमित्यर्थः । दण्डनादिरूपकरणम् ।
तद्योग्यरूपकरणमवरोधादीति यावत् । तदुक्तं भाष्ये—किञ्चित् कियन्ते इति । किञ्चित्-
विशिष्टाः कियन्त इत्यर्थः । परत्वाभित्य इति । ऊर्वादिच्योति च्यन्तस्य गतिरादिति
भावः ॥ ५९ ॥

क्तेन नञ् । अत्रपारल्लेखि । अथैव विशिष्टेन भाष्येऽप्येवमित्यर्थः । आधिरय-

नन्विशिष्टे समानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्—सिद्धं चामुक्तं चेति ।

अनञ्जिति च प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत्—कर्तव्यमकृतमिति ।

नुडिडधिकेन च ॥ २ ॥

नुडिडधिकेन च समासो वक्तव्यः । इहापि यथा स्यात्—अशितान-
शितेन* जीवति । क्लिष्टाक्लिशितेन† जीवतीति ।

किमुच्यते 'समानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्य'मिति यदा नन्विशिष्टेनेत्युच्यते, न
चात्र नञ्कृत एव विशेषः ? किं तर्हि ? प्रकृतिकृतोऽपि ॥ अयं विशिष्ट-
शब्दोऽस्त्येवधारणे वर्तते । तद्यथा,—देवदत्तयज्ञदत्तावाढ्यावभिरूपौ दर्शनीयौ

प्र०—इत्याह—अनञ्जिति चेति । न विद्यते नञ् यस्मिन् पूर्वपदे सदनञ्, तच्च प्रत्यासत्त्या
तान्तमेवेह गृह्यते । तदयमर्थः—आधिस्यमात्रवचने विशिष्टशब्द उपादीयमाने
'कर्तव्यमकृत'मित्यत्रापि समासप्रसङ्गः । समानप्रकृतित्वं चास्तीति धात्तिकेनापि
समासो न निवारितः । ततश्चानञ्ग्रहणं तान्तपूर्वपदनिर्देशार्थं कर्तव्यमिति । अव-
धारणसहिताधिक्यवचनेऽप्यव्याप्तिरिति तत्परिहारायाह—नुडिडधिकेन चेति । यद्यपि
नुडिडो तद्वत्तौ तथापि श्रुतिभेदहेतुत्वादवधारणेन च श्रुतिभिन्नस्य निराकरणात्तदधि-
कस्याप्राप्तरिति भावः । नुडिडग्रहणमागममात्रोपलक्षणार्थमिति द्विधाच्छिन्नमित्यत्र
शुगधिरूपापि समासो भवतीति केचिदाहुः—अर्थभेदमनुवर्ततो विकारस्याप्युपलक्षण-
मिति 'छाताच्छिन्न'मित्यत्र 'शाच्छोरन्यतरस्या'मिसीत्वे कृते तदधिनेनापि समासो
भवति । 'त्रावाप्राण'मित्यादौ तु नत्वस्यासिद्धत्वाद्भेदकत्वाभावः ।

तद्यथेति । यदा समसंप्रधारणा प्रविपाद्यते तदावधारणे विशिष्टशब्दः ।
स्वरूपवर्णनमात्रे त्वादवादिगुणद्वारेण क्रियमाणे आधिस्यमात्रे विशिष्टशब्दः ।

उ०—वाचीति । अत्राधिक्येनोपधेः । अर्थरूपाभ्यामिति । एति गच्छति अहातिजिह्वारोम्याहृद्ये
डमयोपादानम् ॥ भाष्ये—प्रतिषेधो वक्तव्य इति । प्रतिषेधपटिनवहृमीहिरूपं कात्त-
विशेषणमित्यर्थः । कात्तत्वाभावं तात्तत्वंयम् । अग्यपदार्थश्च उपस्थितकात्र एवेति तल्लभ
इति भावः । तदयमर्थ इति । 'अनञ्जिति प्रतिषेधो वक्तव्य' इति भाष्यस्यायमर्थ इत्यर्थः ।
ततश्चानञ्जिति । अवधारणसहिताधिक्यपरत्वे तु तच्च कर्तव्यं भवतीति भावः ।

अर्थभेदमिति । तात्तरी विचारः केति चिन्त्यम् । समसंप्रधारणेति । समयो-
मप्येष्ट्यतरस्य संप्रधारणा—शुणाधिष्यं प्रतिषिपादधिपिनमित्यर्थः । अवधारणे । तदगमै
आधिस्ये इत्यर्थः । भाष्ये—नाप्यनञ्जिति । अत्रैव वित्तिहेन कात्तेन शुभरं समस्यत

१-इतः पूर्वं 'अनञ्जिति चे'ति धात्तिकं केचित् पठन्ति ।

* तन्मानुदचि ६. ३. ७४. † भिषगः कन्यानिष्ठयोः ७. २. ५०.

'पक्षवन्तौ देवदत्तस्तु यज्ञदत्तात्स्वाध्यायेन विशिष्टः । स्वाध्यायेनैवेति गम्यतेऽन्ये गुणाः समा भवन्ति । अस्त्याधिक्ये वर्तते । तद्यथा,—'देवदत्तयज्ञदत्तावाढ्या-
वभिरूपौ दर्शनीयौ पक्षवन्तौ देवदत्तस्तु यज्ञदत्तात्स्वाध्यायेन विशिष्टः ।
स्वाध्यायेनाधिकोऽन्ये गुणा अविवक्षिता भवन्ति ॥ तद्यदा तावदवधारणे
विशिष्टशब्दस्तदा नैवार्थः समानप्रकृतिग्रहणेन । नैह भविष्यति—सिद्धं चाभुक्तं
चेति । नाप्यनञ्जिति प्रतिषेधेन । नैह भविष्यति—कर्तव्यमकृतमिति । नुडि-
डधिकेनापि तु तदा समासो न प्राप्नोति । यदाधिस्ये विशिष्टशब्दस्तदा समान-
प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्—सिद्धं चाभुक्तं चेति । अनञ्जिति च
प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत्—कर्तव्यमकृतमिति । नुडिडधिकेनापि तु
[तदा] समासः सिद्धो भवति । तत्राधिस्ये विशिष्टशब्दं मत्वा समानप्रकृति-
ग्रहणं चोचते ।

^१अवधारणं नञ्ना चेन्नुडिड्विशिष्टेन न प्रकल्पेन ।

अथ चेदधिकनिवृत्ता कार्यं तुल्यप्रकृतिरेवेति ॥

प्र०—तद्यदेति । इह 'त्तेन सनचे'ति सिद्धे विशिष्टशब्दस्यावधारणाधिक्यगतिः स्यात्,
गुणलापवानादरे स्वाधिस्यमात्रश्रुतिर्विशिष्टशब्दो गृह्यते इति द्वैतोपपत्तिः ।

अवधारणं नञ्ना चेदिति । पूर्वोक्तं पदार्थं आर्यया^१ मगृहीत । 'अनञ्जिते-
तामूये कृतमेवेति आर्यायां कर्तव्यत्वेन नोक्तम् । इदानीमप्यव्याप्येति श्रुतिपरिहाराय

४०—इत्युक्तेः कालप्रकृतिश्चमेव तदुच्यते इति भावः । समासो न प्राप्नोतीति । तस्मात्तदर्थ-
मिति भावः ।

कृतापकृतादीनां चोपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

कृतापकृतादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । कृतापकृतम् भुक्तविमुक्तम् पीतविपीतम् ।

सिद्धं तु क्तेन विसमाप्तावनञ् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? क्तान्तेन क्रियाविसमाप्तावनञ्क्तान्तं समस्यत इति वक्तव्यम् ।

गतप्रत्यागतादीनां चोपसंख्यानम् ॥ ५ ॥

गतप्रत्यागतादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । गतप्रत्यागतम् यातानुयातम् पुटापुटिका क्रयाक्रयिका फलाफलिका मानोन्मानिका ॥६०॥

प्र०—न्यासान्तरमप्याह—सिद्धं विधिति । विसमाप्तिः—असमाप्तिः । कृताकृतमित्यत्रैकदेशे करणाकरणाभ्यां करणस्यासमाप्तिर्गम्यते इति समासः । 'कृतापकृत'मित्यत्राप्यसमाप्तिर्गम्यते यत्कृतं तदेवापकृतं—विरूपं कृतमित्यर्थावगमात् । एवं भुक्तविमुक्तमिति यद्भुक्तं तद्विमुक्तं—विरूपं भुक्तभुक्तमिति वार्थो विशदस्य प्रतिषेधार्थत्वात् । मुक्ते विमुक्तं चैकदेशद्वारकं भोजनकार्याकरणाद्वा बोद्धव्यम् । 'सिद्धममुक्तं' 'कर्तव्यमकृत'मित्यत्र प्रतिषेधमात्रात्रगमाद्विसमाप्यभावात्समासाभावः । यस्यैवैवावक्तव्यं तदाह—गतप्रत्यागतादीनां चेति । क्रयिकेत्यादावल्प इति कप्रत्ययः । तदन्तश्च स्वभावात्कचित् स्त्रियां वर्तते । क्रयाक्रयिके'त्यन्येषामपी'ति दीर्घः ॥६०॥

उ०—इदानीमव्याप्यतिव्याप्नोति । अव्याप्तिः—कृतापकृतादी, अतिव्याप्तिः—'सिद्धममुक्तं' 'कर्तव्यमकृत'मित्यादी प्रागुक्ता । कैयटे द्वावप्यपिज्ञौ प्रक्षिप्तौ, फलाभावात् । विरूपं कृतमिति । असमाप्यदैव विरूपत्वं, मध्ये तद्विद्यात्यागारस्य तस्या विरूपत्वमिति भावः । अमुक्तमिति वार्थ इति । एवमपकृतमित्यस्याकृतमिति वार्थ इत्यपि बोध्यम् । सिद्धममुक्तमिति । अत्रारब्धस्यासमाप्तिर्न गम्यत इति न दोष इति भावः ।

यत्प्रवर्धेति । अयं भावः—भूयस्वनन्विनिष्टपदं दृष्टव्यया विसमाप्तिवचनेत्यर्थपरं व्याख्येयमिति सूत्रेणैव सिध्यतीति नुद्धिदधिकेनेत्यपि न कर्त्तव्यम्, तदापिश्वेऽपि विसमाप्तिवचनवाशतेरिति । भाष्ये—गतप्रत्यागतमिति । गतं गमनं, तदागमकमेव प्रत्यागमनं तथोच्यते । यश्च प्रामाग्नरं प्रति निर्गत्य तमप्राप्य मध्यत एव निवृत्तस्त्वीवगमनप्रत्यागमने पृथगेन तथा व्यवहियेते । यातमनुयातं—तदानीमेव पुनर्गमनाप्यतानुयातम् ॥६०॥

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ २ । १ । ६७ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । 'समानाधिकरणेने'ति* वर्तते कः प्रसङ्गो यद् व्यधिकरणानां समासः स्यात् ?

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो 'यथाजातीयकमुत्तरपदं तथाजातीयकेन पूर्वपदेन' 'समासो भवती'ति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्ग-विशिष्टस्यापि ग्रहणं भवती'त्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति ॥६७॥

वर्णो वर्णेन ॥ २ । १ । ६८ ॥

इदं विचार्यते वर्णेन तृतीयासमासो वा स्यात्—कृष्णेन सारङ्गः कृष्ण-

प्र०— युवा खल । अयुक्त इति । पुँलिङ्गस्य स्त्रीलिङ्गेन समानाधिकरण्यं नोपपद्यत इत्यर्थापरया परिभाषा ज्ञाप्यते । तेन युवतिर्जरतीति स्त्रीलिङ्गयोः समासः । नन्वेतयो-रपि विरुद्धवयोवाचित्वाभास्ति सामानाधिकरण्यम् । नैष दोषः । जरत्यां युवतिचर्मो-पलम्भाद्युवतेर्वा जरतीधर्मसद्भावाच्चद्रूपारोपात् । युवतिशब्दस्यैव पूर्वेनिपातार्थमिदम्, अनियमो हि गुणशब्दत्वात्स्यात् । 'जरङ्किः' इत्यपि पाठं शिष्या आचार्येण बोधिता इति 'युवजर'मित्यपि भवति ॥६७॥

वर्णो वर्णेन इदमिति । युद्धया परामृष्टं वस्तु प्रत्यक्षनाचिना सर्वनाम्ना परा-मूरयते । न तारदस्मिन्प्रदेशे सूत्रस्य प्रत्याख्यानम् । पश्चात्तु भविष्यति । इह कृष्ण-

उ०— युवा खलति । भाष्ये—यथाजातीयकमिति । स्त्रीलिङ्गशब्दरूपमित्यर्थः । किमेत-स्येति । लिङ्गविशिष्टपरिमाणयैव सिद्धमिति प्रश्नः । 'सा एतज्जापदसिद्धेदे'त्युत्तरम् । यद्यपि 'मुलं चन्द्र' इत्यादौ मिश्रलिङ्गयोरपि सामानाधिकरण्यं दृश्यते, तथापि न सर्वत्र, किं तु सम्प्रतिपन्नस्थले एव । तदप्येकस्य नियतलिङ्गस्य एवेति भाष्याभिप्रायः । सद्रूपारोपादिति । नन्वेवं पुँल्लिङ्गाप्यारोपोऽस्तु किं ज्ञापकेन असंगतं न तदिति चेन्न । उभयपारोपे गौरवात्तस्यामु-रोधेन भाष्यप्रामाण्येन क्लृप्तपरिभाषाज्ञापनस्यैवोचितत्वाच्चेत्यलम् । जरङ्किरित्यपीति । अत्र मानं भिन्नम् । युवजरमिति । बहुलग्रहणेनापि मुखाधम् ॥६८॥

वर्णो वर्णेन । युद्धया परामृष्टमिति । वयवभागमसिद्धिद्वयमपि विचारविषय-मित्यर्थः । पुदिषिपयावेनैव न प्रयोज्यता । अत्रिर्वदन्त्येन सूत्रमेव शृङ्गतां, तत्राह—न ताव-दिति । सूत्रकर्तृवशाच्चर्तव्यविचारो नास्ति न तस्येदमा परामर्श इति भावः । 'भरिमग्रदेश' इति पाठः । करिमन् प्रकरणे सूत्रं व्यर्थमित्येवात्र विचारतात्पर्यमिपातयः ।

* पूर्वकालीकस्यं वज्रपुराणनयकेयनाः समानाधिकरण्येन २. १. ४८ १—'यन्तरव इति' पा० ।

२—'जरतीभिः' इत्यस्य स्थाने 'जरदुभिः' इत्यपि पाठः सूत्रकाराशङ्कत इति कैप्पशास्त्रम् ।

'पाणिनिः स्वोपठं व्याख्यानं स्वयं शिष्यान्व्याख्यानाम्' इदमनन्तमेव ध्यायेत् ।

सारङ्ग 'इति । समानाधिकरणो वा—कृष्णः सारङ्गः कृष्णसारङ्ग इति । कश्चात्र विशेषः ?

वर्णेन तृतीयासमास एतप्रतिषेधे वर्णग्रहणम् ॥ १ ॥

वर्णेन तृतीयासमास एतप्रतिषेधे वर्णग्रहणं कर्तव्यम् । तृतीयापूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । 'अनेते वर्ण' इति वक्तव्यम् । [इह^१ मा भूत्—हिमेन एतः हिमैतः ।]

प्र०—सारङ्ग इति सारङ्गशब्दः शबलपर्यायः, स च गुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वाद्गुणवचनो भवति । सारङ्गत्वस्य च कृष्णकृतत्वमस्ति, तस्मिन्नसति सस्याभावादिति शङ्कुलाप्यङ्ग-वत्समासः सिद्धः । अथ कृष्णावयवत्वात्सारङ्गशब्दः कृष्णशब्दस्तदा समानाधिकरण-पदः समासः । स च गौणेऽपि सामानाधिकरण्ये बहुलवचनाद्विशेषणं विशेष्येणैव सिद्ध इति । कृष्णेनेति । हेतुतृतीया । कश्चात्रेति । क लाघवमिति प्रश्नः ।

एतप्रतिषेध इति । स्वरे विधीयमान इत्यर्थः । अनेते वर्ण इति । 'कृष्णसारङ्ग' इत्यादौ 'तत्पुरुषे तुत्यार्थतृतीये'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सिद्धे 'अनेते वर्ण' इति सूत्रं कर्तव्यम् । वर्णवाचि पूर्वपदमेत उत्तरपदे प्रकृतिस्वरं न भवतीत्यर्थः । तेन 'कृष्णैव' इति समासान्तोदात्तत्वमेव भवति । [कृष्णेनेति^२ सहयोगे इत्थंभूतलक्षणे वा तृतीया, अनेनैव समासः ।] वर्णग्रहणाच्च हिमेन एतो हिमैत इत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव

उ०—पश्चाद्भाविप्रत्यायमानप्रकारं मन्दबुद्धिस्तुल्यतये सौकर्याय च दर्शयति—इह कृष्णसारङ्ग इतीति । 'विशेषणं विशेष्येनेति सिद्ध' इति प्रत्यायवानं तु पश्चात्तद्विषयीत्यन्वयः । पट्टी-समासलबीहरो विषये न संभवादेव, भाष्यप्रामाण्येनानभिधानाच्च । गौणेऽपीति । बहुल-ग्रहणाद्गौणमुच्यमायोऽत्र न प्रवर्तत इति भावः । विनिष्टरूपोपादानाभावाद्भाष्यनिष्ठा-भावेण गौणस्याभावाच्च चिन्तयामिदम् । आध्वे—वर्णेन तृतीयासमासो वा स्यादिति । 'वर्णो वर्णेने'ति सूत्रं 'तृतीया तत्कृते'त्यनन्तरं कार्यम्, तत्रात्रैवेति विचार्यत इत्यर्थः । ननु तृतीयासमासस्य तत्कृतादेनैव सिद्धेस्तत्प्रकरणे इदं व्यर्थमत आह—हेतुतृतीयेति । हेतु-तृतीयात्ते हि तस्य न प्राप्तिरिति भावः ।

प्रकृतिस्वरे सिद्ध इति । 'अतिप्रसङ्गनिवारणार्थ'मिति शेषः । 'अनेते वर्ण' इति सूत्रं कर्तव्यमित्यन्वयी । तेन कृष्णैव इति । एतः—शबलः । 'शबलैताग्र कपुरे' इति कोशात् । इत उत्तरं—'कृष्णेनेति सहयोगे इत्थंभूतलक्षणे वा तृतीया अनेनैव समास' इति ग्रन्थः कैपटे दृश्यते, सोऽग्रन्थः । एतशब्दस्य कृष्णघटितवर्णसमुदायवर्धकात्वेन साहित्यस्य ज्ञापक-त्वस्य चापगतमेदनिधयत्वेन सहयोगतृतीयायाः, इत्थंभूततृतीयायाश्चाप्राप्ते । कृष्णसारङ्गोक्-तीत्या सिद्धे तत्कृताभावाच्चेति केचित् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवतीति । पूर्वपदस्य हिम-शब्दस्य वर्णवाचित्वाभावाच्चिन्तयेतामप्येत्यर्थः । 'अनेते वर्ण' इति ग्रन्थान्तम् । अत्र 'वर्णो

१—'इति' कश्चित् । † तत्पुरुषे तुत्यार्थतृतीयास्तमुपमानाव्यवद्वितीयाकृत्या. २. २.

‡ वर्णो वर्णेनेते ६.२ ६. २—काचित्कोऽयं पाठः । ३—अपवादोऽयमिति नागेश उच्यते ।

अथ द्वितीयेन वर्णग्रहणेनैतविशेषणार्थः । षाढमर्थो यद्यवर्ण एत-
शब्दोऽस्ति । ननु चायमस्ति—आ इत एतः कृष्णेतः लोहितेत इति । नार्थ-
एवमर्थेन वर्णग्रहणेन । यदि तावदयं कर्मणि क्तः, 'तृतीया कर्मणि' [६.२.४८]
इत्यनेन स्वरेण भवितव्यम् । अथापि कर्तरि, परत्वात्कृत्स्वरेण भवितव्यम्* ॥
अथ समानाधिकरणः ।

समानाधिकरणे द्विर्वर्णग्रहणम् ॥ २ ॥

समानाधिकरणे द्विर्वर्णग्रहणं कर्तव्यम् । 'वर्णो वर्णेष्वानेत' इति वक्त-
व्यम् । एकं - वर्णग्रहणं कर्तव्यम्, इह मा भूत्—परमशुक्लः परमकृष्ण इति ।

प्र०—भवति । हिमेनेति हेतौ तृतीया, 'तत्कृत्यार्थे'ति समासः । कृत्स्वरस्तु नास्ति उणादी-
नामव्युत्पन्नत्वात्, अकारकत्वाद्वा हिमस्य ॥ यद्यवर्ण इति । वर्णग्रहणस्य व्यवच्छे-
त्वेन प्रयोजको नास्तीति भावः । इतरः पराभिप्रायमनुधा सत्तां प्रतिपादयितुमाह—
ननु चेति । कृष्णेत इति । 'ओमाहोश्चे'ति पररूपम् । तृतीया कर्मणीति । 'अनेत'
इति प्रतिषेधः आनन्तर्यान्मध्येऽपवादा इति वा 'वत्पुरुषे तुल्यार्थे'त्यस्यैव बाधक इत्यभि-
प्रायः । परत्वादिति । कृष्णेन अन्नादिना करणेन इव आगतः 'कृष्णेत' इत्यत्र—
'अनेत' इति प्रतिषेधः पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य किं बाधकोऽस्तु अथ कृत्स्वर इति विचारे
परत्वात् कृत्स्वर एव बाधक इति नार्थ एतद्विशेषणार्थेन वर्णग्रहणेनेत्यर्थः । कृत्स्वरमपि
बाधित्वा । धाधादिस्वरेणात्र भाष्यं, विशेषाभावात्तु भाष्यकारेणैतदुक्तम् । अथवा
परत्वात्—उत्कृष्टत्वात्, कस्यान्तरप्राप्तत्वाच्च कृत्स्वरः 'धाय्यादिस्वर' इत्यर्थः ।

उ०—वर्णेने'ति न प्राप्नोति, हिमस्य वर्णत्वाभावादत् आह—हेतौ तृतीयेति । कृतकत्वसाध्यादेव-
, पदं कर्तुं पल्लवं, कृतद्वारकं च सामर्थ्यमिति भावः । तदाह—तत्कृत्यार्थेनेति समास इति ।
अकारकत्वादेति । कृतद्वारकसामर्थ्यं यच्च समासस्येनैतदर्थं प्रत्यकारकत्वादित्यर्थः ।
भाष्ये—द्वितीयेनेति । सप्तम्यन्तेनेत्यर्थः । नैने वर्णो वर्णं इतिवृत्तं पाठ्यमिति भावः ।
अनेत इत्यस्यासमर्थसमासत्वेन वा न क्षतिरिति ।

भाष्ये—पञ्चम्यन्तार्थेन सूचितं तदभाषमाह—प्रयोजको नास्तीति । 'तृतीया कर्मणी'-
त्यादिप्रवृत्तेरिति भावः । अनेत इति 'तृतीया कर्मणी'त्यस्यारि निषेधः स्यादत् आह—
आनन्तर्यादित्यादि । 'अनेत' इत्यस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरनिषेधत्वात्कृत्स्वरस्य च पूर्वपदप्रकृति-
स्वरपवादात्परत्वादिष्यसङ्गते, तदाह—अनेत इति प्रतिषेध इति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य
बाधकः किमप्रतिषेधोऽथ कृत्स्वर इत्यन्वयः । विशेषाभावात्स्विति । एतन्मन्दमाश्लोकाभा-
रिति भावः । 'निषेधाच्च बलीयात्' इति न्यायमभिप्रेत्याह—अयदेति । कस्यान्तरप्राप्त-
त्वादिति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरपवादात्कृत्स्वरपवादादित्यर्थः ।

भाष्ये—द्विर्वर्णग्रहणमिति । 'अनेत इति प्रतिषेध' इत्यनुपपत्तेः ॥ आचार्यदेदीपः

द्वितीयं वर्णग्रहणं कर्तव्यम्, इह मा भूत्—कृष्णतिला इति ।

एकं वर्णग्रहणमनर्थकम् । [अवर्णस्य' वर्णे वर्णस्य वावर्णे] अन्यतरत्र कस्मान्न भवति ? 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे'ति ।

एवं सति तान्येतानि त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति समासविधौ द्वे, स्वरविधौ चैकम् । यस्यापि तृतीयासमासस्तस्यापि तान्येव त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति समासविधौ द्वे, स्वरविधौ चैकम् । सामान्येन मम तृतीयासमासो भविष्यति 'तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन' [२. १. ३०] इति ।

अवश्यं वर्णेन प्रतिपदं समासो वक्तव्यो यत्र तेन न सिध्यति तदर्थम् । क्व च तेन न सिध्यति ? शुक्लध्रुः हरितध्रुरिति । तथा च सति तान्येव' त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति समासविधौ द्वे, स्वरविधौ चैकम् । अयेदानीं समानाधिकरणः सामान्येन सिद्धः स्यात् ? वाढं सिद्धः । कथम् ? 'विशेष्यं विशेष्येण बहुलम्' [२.१.५७] इति । एवमपि द्वे वर्णग्रहणे कर्तव्ये स्वरविधावेव, प्रतिपदोक्तस्याभावात् । तस्मात्समानाधिकरण इत्येव पक्षो ज्यायान् ।

प्र०—लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । 'वर्णो वर्णेने'ति यः समासः स एव स्वरविधौ द्वितीय-वर्णग्रहणमन्तरेणापि ग्रहीष्यते, तेनाविप्रसङ्गो न भविष्यतीत्यर्थः ।

शुक्लध्रुरिति । शुको हरितः शुद्धो वा । ध्रुः कपिलः । तसः तत्कृतत्वाभावात् शुकेन ध्रुरिति तृतीया सहयोग इत्यभूतलक्षणे वा कर्तव्या । तस्मादिति । एतत्सूत्रा-

६०—प्रकृतसूत्रसंज्ञाश्रयणेन प्रतिपदोक्तपरिभाषया सिद्धिमाश्रित्यैकवर्णग्रहणाकरणेन पक्षयोः साम्यं दर्शयति भाष्ये—एकं वर्णग्रहणमिति । अन्यतरत्र कस्मादिति । अवर्णस्य वर्णे, वर्णस्य वा अवर्णे कस्मान्न भवतीत्यर्थः । कश्चित्तु तथैव पाठः ।

अथ तृतीयासमासवादी स्वमते व्याचक्षमाह—सामान्येन ममेति । इतर आह—अवश्यं वर्णेति । यद्यपि हेतुतृतीयान्तेन समासायं 'कृष्णसारङ्ग' इत्याद्यर्थमेवावश्यं, तथापि स्वप्नत्वात् यत्र कृन्द्वादिनामर्थस्यासंभवस्तदर्थमिदमित्याह—शुक्लध्रुरिति । सहयोगे तृतीयेत्येव व्याख्यम् । स एव पुनः पृच्छति—अयेदानीमिति । सिद्धमित्याह—वाढमिति । एवमपीति । एवं चेत्यर्थः । इदं सूत्रमत्र पक्षे द्वाद्वाहरणमात्रपरमिति बोध्यम् ।

समानाधिकरणाधिकारे प्रधानोपसर्जनानां परं परं विप्रतिपेधेन ॥३॥

समानाधिकरणाधिकारे प्रधानोपसर्जनानां परं परं भवति विप्रतिपेधेन । प्रधानानां प्रधानम्, उपसर्जनानामुपसर्जनम् ॥ प्रधानानां तावत्प्रधानम् । 'वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम्' [२. १. ६२] इत्यस्यावकाशः—गो-
वृन्दारकः अथवृन्दारकः । पोटायुवतीनामवकाशः*—इम्ययुवतिः आढ्य-
युवतिः । इहोभयं प्राप्नोति—नागयुवतिः वृन्दारकयुवतिः । प्रधानानां परं
प्रधानं भवति विप्रतिपेधेन ॥ उपसर्जनानां परमुपसर्जनम् । 'सन्महत्तरमोत्त-
मोत्कृष्टाः' [६१] इत्यस्यावकाशः—सद्गवः सदश्वः । 'कृत्यतुल्याख्या
अजात्या' [६८] इत्यस्यावकाशः—तुल्यश्वेतः तुल्यकृष्णः । इहोभयं
प्राप्नोति—तुल्यसन् तुल्यमहान् । उपसर्जनानां परमुपसर्जनं भवति विप्रतिपेधेन ।

समानाधिकरणसमासाद्यहुव्रीहिः ॥ ४ ॥

समानाधिकरणसमासाद् बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिपेधेन । समानाधिकरण-

प्र०—नारम्भाज्ञापवादित्यर्थः ॥ प्रधानोपसर्जनानामिति । प्रधानण्ड्येन समासशास्त्रे
वृषीयान्दानि लक्ष्यन्ते, उपसर्जनशब्देन समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुच्यते ।

समानाधिकरणसमासादिति । 'समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिः कदाचित्
कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थे' इति धात्विककारेणैष्टिरूपेण पठितम् । भाष्यकारस्तु न्याय-

उ०— कचिद्विशेषणविशेष्यभावे कामचाराख्यप्रधानोपसर्जनत्वेऽप्यवस्थिते । तत्राह—प्रधान-
प्रहणेनेति । तद्वचनार्थः—पूर्वोपसर्जनोपसर्जनयोः सह समाससंज्ञाप्रसङ्गे परसूत्रोपासं प्रधानं
[प्रधानं] भवति, पूर्वसूत्रोपासं प्रधानमुपसर्जनम् । तदस्योपसर्जनयोः समासप्रसङ्गे परसूत्रो-
पासमुपसर्जनमुपसर्जनम्, पूर्वसूत्रोपासमुपसर्जनं प्रधानमिति ॥ भाष्ये—'इम्ययुवतिराभ्य-
युवति'रिति पाठः, स चिन्त्यः । तयोरजातिरिति । 'इम्ययुवतिरभ्ययुवति'रिति पाठश्चिन्त्य
इति केचित् । भाष्यमामान्यात्तयोरपि जातिवाचित्वम्, अत एव 'जातेरस्त्री'ति सूत्रेऽप्योप-
वादित्वस्य 'इम्या शत्रिये'ति प्रत्युदाहरणं भाष्ये दत्तम् । इन्मिपञ्चजातिभ्योपपदेनोच्यते ।
'भार्ये'ति पाठः । अर्थो मातृगण इत्यन्ये । वृन्दारकयुवतिरिति । वृन्दारकश्चन्द्रो देवजाति-
वाचीत्याहुः । भाष्ये—'कृत्यतुल्ये'त्यस्यावकाशप्रदर्शनावसरे 'तुल्यमहा'नित्यपपाठः । 'तुल्य-
श्वेतः तुल्यकृष्ण' इत्येव पाठः पाठः ।

* पोटायुवतिः पूर्वोक्तिः २.१.६५. १—'तुल्यमहान्' इति पा० । स त्वनाङ्क इति नानुपः ।

समासस्यावकाशः—वीरः पुरुषो वीरपुरुषः† । बहुव्रीहेरवकाशः—कण्ठेकालः ।
इहोभयं प्राप्नोति—वीरपुरुषको ग्रामः । बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिपेधेन‡ ।

कदाचित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थः ॥ ५ ॥

कदाचित्कर्मधारयो भवति बहुव्रीहेः । किं प्रयोजनम् ? 'सर्वधनाद्यर्थः' ।
सर्वधनी, सर्ववीजी, सर्वकेशी नटः, गौरखरवदरण्यम्, गौरमृगवदरण्यम्,
कृष्णसर्पवान्वल्मीकः, लोहितशालिमान् ग्रामः । किं प्रयोजनम् ? कर्मधारय-

प्र०—व्युत्पादनाय विप्रतिपेधमुपन्यस्य दूषयित्वा इष्टिरूपतां स्थापयिष्येति—प्रत्यासत्तेः
सामध्येस्य बलवत्त्वाभावेण । कण्ठेकाल इति । व्यधिकरणानां बहुव्रीहिः सप्तम्यन्तस्य
पूर्वनिपातविधानेन ज्ञाप्यते । वीरपुरुषक इति । बहुव्रीहिसंज्ञायां सत्यां पूर्वपदप्रकृति-
स्वरः, पाक्षिकश्च कप्समासान्तो भवति । बहुव्रीहिसंज्ञायां शेषग्रहणे प्रत्याख्याते विप्रति-
पेधश्चिन्त्यते ।

कदाचिदिति । विषयविशेषनिर्देशाय 'कचि'दिति वक्तव्ये 'कदाचि'दित्यनेन
विषयविशेषावच्छिन्नः कालविशेषो निर्दिष्ट इति नास्ति वस्तुभेदः । सर्वधनीति ।
सर्वाणि धनान्यस्येत्यर्थविवक्षायां कर्मधारये कृते मत्वर्थीय इति, तदर्थं पूर्वप्रतिपेध
आश्रयणीय इत्युक्तं भवति । किं प्रयोजनमिति । 'सर्वधनाद्यर्थ'मिति मत्वर्थीयरहितस्य

उ०—न्यायव्युत्पादनायेति । प्रत्यसत्यादिन्यायेत्यर्थः । विप्रतिपेधप्रकरणादिष्टिरूपत्वं कथं
लभ्यमित्यत आह—प्रत्यासत्तेरिति । ज्ञाप्यते इति । शेषस्याभावादिति भावः । शेषग्रहणे
प्रत्याख्याते इति । तथासत्त्वे 'कण्ठेकाल' इति तदवकाशो युज्यते इति भावः । न हि
ज्ञापकसिद्धे सावकाशात् गृहीत्वा सूत्रेण विप्रतिपेधो युक्तो विचारयितुमित्यभिमानः । अयं
ग्रन्थः प्रौढ्या, न हि त्रिकतः शेषे एकसंज्ञाधिकारे च तत्प्रत्याख्यानमस्ति । व्यधिकरण
समासस्यायत्तविषयतासूचनार्थं तस्यावश्यकत्वाच्चेति केचित् ।

कदाचिदित्यनेन समासद्वयस्यैकविषयत्वमाशङ्क्याह—विषयविशेषेति । नास्ति वस्तु
भेद इति । कचिदित्यतो नार्थभेद इत्यर्थः । भाष्ये—सर्वधनाद्यर्थ इति । सर्वधनादिप्रकृति-
कमत्वर्थीयार्थमित्यर्थः । प्रयोजनस्योक्तत्वात् 'किम्प्रयोजन'मिति प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्याह—
सर्वधनेति । 'प्रयोगादर्शनात्वे'ति चरहितः पाठः । वाक्यालङ्कारे त्वा चः । कर्मधारय-
स्यानुक्तसिद्धत्वादिति । 'कदाचित्कर्मधारय' इति पूर्वविप्रतिपेधानुष्ठापवि सिद्धत्वादित्यर्थः ।
मत्वर्थीयप्रकृतिरिति पठितपुरुषः । भाष्ये—मत्वर्थीयैरभिधानमिति । द्वैः प्रत्ययैस्तद्वर्धभिधानं

प्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानं यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् ? बहुव्रीहि-
णोक्तत्वान्मत्वर्थस्य ।

यद्युक्तत्वं हेतुः कर्मधारयेणाप्युक्तत्वान्न प्राप्नोति । न खल्वपि संज्ञाश्रयो
मत्वर्थीयः । किं तर्हि ? अर्थाश्रयः । स यथैव बहुव्रीहिणोक्तत्वान्न भवत्येवं
कर्मधारयेणाप्युक्तत्वान्न भविष्यति ।

एवं तर्हीदं स्यात्—सर्वाणि धनानि सर्वधनानि, सर्वधनान्यस्य सन्ति
सर्वधनीति । नैधं शक्यम् । नित्यमेवं सति कर्मधारयः स्यात्तत्र यदुक्तं 'कदा-
चित्कर्मधारय' इत्येतदयुक्तम् ।

प्र०—सर्वधनशब्दस्योपादानात्तस्य च केवलस्यान्यपदार्थविवक्षायां प्रयोगादर्शनाच्च स्वपदार्थे
बहुव्रीहेरप्रसङ्गात्कर्मधारयस्यानुत्पत्तिरित्याशङ्क्यः । कर्मधारयप्रकृतिभिरिति । मत्वर्थीय-
प्रकृतिः सर्वधनशब्दो धार्तिकेऽनुक्तो न तु स्वतन्त्र इत्यर्थः । बहुव्रीहिणेति । सर्वाणि-
धनान्यस्येति विवक्षायां यदि बहुव्रीहिः क्रियते तदा तेनैव मत्वर्थस्योक्तत्वान्मत्वर्थीयो न
स्यात्, कर्मधारये तु सति तेन मत्वर्थस्यानुत्पत्त्याऽप्रत्ययः सिध्यतीत्यर्थः । यदुक्तमिति ।
सर्वाणि धनान्यस्येत्यर्थविवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधेन यदि कर्मधारयः क्रियते तदा तेनापि
मत्वर्थ उच्यते एव । न हि बहुव्रीहिकर्मधारयसंज्ञाभेदमात्रेण स्वरव्यवस्थावत्पदार्थस्या-
भिधानानभिधानव्यवस्था युज्यते, तस्याः स्वाभाविकत्वादिति भावः ।

एवं तर्हीति । अनपेक्षितान्यपदार्थे स्वपदार्थे कर्मधारय कृत्वा मत्वर्थीयोऽर्थान्तरे
विधास्यत इत्यर्थः । नित्यमेवं सतीति । यथा पूर्वं विषयभेदविवक्षया कदाचिदित्युक्तं
तथात्र सकलविषयव्याप्यपेक्षया सर्वत्रेति वक्तव्ये नित्यमित्युक्तम् । एतदुक्तं भवति—
अनेन न्यायेन सर्वत्र मत्वर्थीयप्रकृतिभिः कर्मधारयः स्यादिति कदाचिद् ग्रहणं विषय-
विशेषनिर्देशार्थं वक्तव्यं न भवति ।

उ०—यथा स्यादित्यर्थः । तस्याः स्वाभाविकत्वादिति । बहुव्रीहिविषये पूर्वविप्रतिषेधेन कर्मधारय-
विधानात्तदर्थस्तेनोक्त एवेति भावः । मत्वर्थीयोऽर्थान्तर इति । अन्यपदार्थरूपे मत्वर्थे इत्यर्थः ।

न वक्तव्यमिति । यद्यप्युक्तमस्ति । वचितु 'न कर्तव्य'मिति पाठः । तत्राप्यस-
मेवार्थः, तदर्थस्य 'विषयविशेषनिष्ठत्वस्याभावादिति भावः । अन्यथा—प्रकारान्तरेण ।
मत्वर्थीयोत्पत्ति—तस्मिन्मम । वस्तित्वार्थ इति । 'भवति वै किञ्चि'दिति भाष्यस्य,—
एवंजातीयकं किञ्चिद्वचनं भवति खल्वित्यर्थः । 'किञ्चातीय'मित्याशङ्कायां 'कार्या, वाग्दा' इति
एजातीयं तजातीयमिति युक्तम् । 'कार्या, वाग्दा' इति वचनमेव केनाभिप्रायेण पठितमित्यत

एवं तर्हि भवति वै किञ्चिदाचार्याः कार्यवद् बुद्धिं कृत्वा पठन्ति 'कार्याः शब्दा' इति । तद्वदिदं पठितं समानाधिकरणसमासाद् बहुव्रीहिः कर्तव्यः कदाचित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थ' इति ।

यदुच्यते 'समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेने'ति नैव युक्तो विप्रतिषेधः । अन्तरङ्गः कर्मधारयः । कान्तरङ्गता ? स्वपदार्थे कर्मधारयोऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिः । अस्तु । विभाषा कर्मधारयो यदा न कर्मधारयस्तदा बहुव्रीहिर्भविष्यति ।

प्र०— इदानीमन्यथा मत्वर्थोद्योत्पत्तिमाह—एवं तर्हीति । भवतीति । एवंजातीयकं वस्तिवर्यर्थः । किं तदित्याह—आचार्या इति । अथवा पठिक्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्री भवति । 'कार्याः शब्दा' इति दर्शने लक्षणादेव शब्दानामर्थव्यवस्था, ततोऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिसंज्ञासनात्तस्यैव सत्प्रत्यायनं, न तु कर्मधारयस्य । सत्र सर्वाणि धनान्यस्येत्यर्थ-विवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधेन कर्मधारयः क्रियमाणोऽन्यदार्थं नाभिधत्त इति तदभिधानायायं मत्वर्थीय उत्पाद्यत इत्यर्थः ।

विप्रतिषेधापनयनायाह—नैव युक्त इति । स्वपदार्थ इति । 'मध्यमभ्यमवीरा-श्चे'ति स्वपदार्थमात्राभ्येण विधानादन्यपदार्थानाभ्यव्यवहारादिति भावः । इतरो विषय-विशेषे बहुव्रीहिं साधयति—अस्त्विति । यथोक्तेन प्रकारेणान्तरङ्गत्वं कर्मधारयस्य भवत्वित्यर्थः । विभाषेति । नात्र महाविभाषा विवक्षिता, तथा हि पक्षे व्यपेक्षैव प्रतिपाद्यते, नन्वेकार्थीभावे संज्ञाया भाषाभागे क्रियेते । तस्माद्विभाषा कर्मधारय' इत्यस्मादयर्थः—विकल्पितः कर्मधारयो विषयविभागेनावस्थानात् । स्वपदार्थे ह्यसौ वर्तते नान्यपदार्थे । एतदुक्तं भवति—अनपेक्षितान्यपदार्थे स्वपदार्थमात्रविवक्षायां भवतु कर्मधारयः, पूर्वमेव त्वन्यपदार्थविवक्षायां 'वीरपुरुष' इत्यादौ बहुव्रीहिः सिध्यति ।

उ०—आह—आचार्याः कार्यवद् बुद्धिं कृत्वा पठन्तीति । घटादिगुणकार्यवच्छब्दा अपि कार्या इति बुद्ध्या पठन्तीत्यर्थः । पठ्यमानवचनाकारमाह—कार्याः शब्दा इति । अथवा पठिक्रियेति । आचार्यकर्तृकक्रियात्मककार्यवद् बुद्धिकरणोत्तरकालिकपठनक्रियाकर्तृकं भवनमित्यर्थः । एतान्तमुपपाद्य प्रकृतोपपत्त्याह—तद्वदिदं । 'कार्याः शब्दा' इतिवत्कार्यवद्-बुद्ध्येवं पठितमित्यर्थः । तदाद्यमाह—कार्याः शब्दा इति दर्शने इति । सत्प्रत्यायनम्—सत्प्रत्यायनसामर्थ्यम् न भवेयं 'वीरः पुरुष' इत्यादावन्तरङ्गत्वकर्मधारय एव स्यात् न बहिरङ्गो 'वीरपुरुष' इति बहुव्रीहिरित्यत आह भाष्ये—अस्तु विभाषेति । तदाद्यमाह—नाप्रेत्यादिना । बहुव्रीहिः सिध्यतीति । अपवादव्यादिति भावः । भाष्ये—'इतिरित्य'मित्यनेन

एवमपि यद्यत्र कदाचित्कर्मधारयो भवति कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानं प्राप्नोति । सर्वथायमेवमर्थो यत्तः 'कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानं मा भूदिति ।

एवं तर्हि नेदं तस्य योगस्योदाहरणं 'विप्रतिपेधे पर'मिति* । किं तर्हि ? इष्टिरियं पठिता—'समानाधिकरणसमासाद् बहुव्रीहिरिष्टः, कदाचित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थ' इति । यदीष्टिः पठिता नार्थोऽनेन । इह हि सर्वे मनुष्या 'अल्पेन यत्नेन महतोऽर्थानाकाङ्क्षन्ति । एकेन मापेण शतसहस्रम् । एकेन कुडालपदेन खारीसहस्रम् । तत्र कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानमस्तु बहुव्रीहिणेति बहुव्रीहिणा भविष्यति लघुत्वात् ।

प्र०— एवमपीति । पूर्वमनपेक्षितेऽन्यपदार्थे यदि कर्मधारयः क्रियते तदा पश्चादन्य-
पदार्थविवक्षायां 'वीरपुरुषवान् प्राम' इत्याद्यपि स्यादित्यर्थः ।

इष्टिरियमिति । वीरपुरुषादौ प्रथममेवान्यपदार्थविवक्षा कार्या, 'सर्वधनी'त्यादौ तु पश्चादिति विवक्षानियम इष्टसिद्धये प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । नार्थोऽनेनेति । न्याय-
सिद्धत्वादिति भावः । यदि कर्मधारयान्मत्वर्थीयः क्रियते तदा स्वपदार्थप्राधान्यमाश्रित्य कर्मधारयः कर्तव्यः, तेपामेव पदार्थानामन्यत्र गुणभावमाश्रित्य मत्वर्थीय उत्पाद्यत इति प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः । यदा तु पूर्वमेवान्यपदार्थविवक्षा तदा वर्तिपदार्थानां तत्र गुणभाव एवाभीयत इति प्रतिपत्तिलाघवं भवति । अन्ये तु शब्दलाघवं मन्यन्ते । बहुव्रीहिरन्यानपेक्षोऽन्यपदार्थ प्रतिपादयति, कर्मधारयस्तु मत्वर्थीयसहित इति शब्द-
गौरवप्रसङ्गः । एतच्च शब्दलाघवं तथा प्रयोगदर्शनादत्रैव विषय आभीयत इति पृच्छ-

उ०—पदुक्तं तर्हि मिति—प्रथममेवेति । वीरपुरुषादौ यद्यन्यपदार्थविवक्षा तर्हि प्रथममेव, न तु कर्मधारयोत्तरमित्यर्थः । इदमेवार्थतः पठ्यते 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीय' इति ।

भाष्ये—अल्पेनेति । द्वयेनेत्यर्थः । 'अल्पेन यत्नेने'ति कश्चित्पाठः । मापेण—
तत्परिमितस्वर्णेन । शतसहस्रमिति । यस्माणि, या वेत्यर्थः । कुडालपदेनेति । पर्वतीयाः
कुडालीरेव भूकपर्णं कृत्वा सस्यं संपादयन्तीति तदयम्यवहारानुसारेणेदम् । प्रतिपत्तिगौरवेति ।
एकस्य विरुद्धयोः प्राधान्यगुणत्वयोराश्रयणमेव प्रतिपत्तिगौरवमित्याहुः । अन्ये तु शब्द-
लाघवमिति । इदमेव भाष्यस्वरससिद्धं मतम्, एकस्यैवार्थस्य प्रतिपादनाय वृत्तिद्वयापेक्षायां

* विप्रतिपेधे परं कार्यम् १. ४. २. १—'अल्पेनाल्पेन महतो महतोऽर्थान्' पा० ।

२—'कुडालकेन' कीलार्हर्न पाठः ।

कथं सर्वधनी सर्वबीजी सर्वकेशी नट इति ? इतिप्रकरणे सर्वादेरिति वक्ष्यामि† । तच्चावश्यं वक्तव्यं ठनो‡ बाधनार्थम् ।

कथं गौरखरवदरणम्, गौरमृगवदरणम्, कृष्णसर्पवान् वल्मीकः, लोहितशालिमान् ग्रामः ? अस्त्यत्र विशेषः । जात्यात्राभिसंबन्धः क्रियते । कृष्णसर्पो नाम सर्पजातिः सास्मिन्वल्मीकेऽस्ति । यदा ह्यन्तरेण जातिं तद्वताभिसंबन्धः क्रियते 'कृष्णसर्पो वल्मीक' इत्येवं तदा भविष्यति ।

पूर्वपदातिशये आतिशायिकाद्बहुव्रीहिः सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थः ॥ ६ ॥

पूर्वपदातिशय आतिशायिकाद् बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिपेधेन । किं प्रयोजनम् ? 'सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थः' । आतिशायिकस्यावकाशः—पटुतरः पटुतमः । बहुव्रीहेरवकाशः—चित्रगुः श्वलगुः । इहोभयं ग्रामोति—सूक्ष्मवस्त्रतरः तीक्ष्णशृङ्गतरः । बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिपेधेन ।

प्र०—वनस्पत्यादिषु न प्रसञ्जनीयम् । सर्वादेरिति । ततश्चात्र वचनान्नाघयं नाग्रीयत् इति कर्मधारये कृते इति. वर्तव्य इत्यर्थः । ठनो‡ बाधनार्थमिति । योऽपीष्टिमारभते तेनापि कर्मधारयाद्ठन्वाधानायेतिरेवेति वक्तव्यमित्यर्थः । जात्यात्रेति । जातिश्चाकृते कर्मधारये न प्रतीयते । यदा हीति । विशिष्टगुणेन द्रव्येण सद्वत्तायां विवक्षितायामित्यर्थः ।

पूर्वपदातिशय इति । अतिशयेन सूक्ष्माणि वस्त्राण्यस्येत्यर्थविवक्षायांमुम्भय-

उ०—गरीषान् शब्दो बोधको बहुव्रीहीत्वरूप इति भावः । न प्रसञ्जनीयमिति । अत इष्टिरित्येव सम्यक् । एवं च 'यदीष्टिः पठ्यते भार्योऽग्नेरेत्यादिः 'इत्येव तदा भवती'त्यन्तग्रन्थ'भाषार्थ-देशीयस्येति भावः । किं च वक्ष्यमाणपुक्तिभिः 'सर्वधनी'त्यादिप्रयोगसाधनेऽप्युद्धृतं इति 'प्रत्ययस्याप्य'दिति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगासङ्गतिः, मम तु 'सर्वधनापथं' इत्यादिशब्दस्य प्रचारादर्थवाच्यं दोषः । कर्मधारयपदं च मन्समासस्याप्युपलक्षणम् । ध्वनितं चेद् 'इ अत' इति सूत्रे भाष्ये । ततश्चात्र वचनानादिति । 'सर्वादे'रिति वचनसामर्थ्यात् । भाष्ये—कृष्णसर्पो नाम जातिरिति । जातिवचनयोरेवेदाधयेनैतदुक्तम् ।

भाष्यं—पूर्वपदातिशय इति । तद्वत्तातिशये इत्यर्थः । समासार्थस्य—किञ्चसंख्या-

नैव युक्तो विप्रतिपेधः । 'विप्रतिपेधे पर'मित्युच्यते* पूर्वश्च बहुव्रीहिः, पर-
आतिशायिकः† । इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिपेधे परं यदिष्टं तद्वति ।

एवमप्युक्तः । अन्तरङ्ग आतिशायिकः । कान्तरङ्गा ? ङाआतिपदिका-
दातिशायिकः‡ सुवन्तानां बहुव्रीहिः । आतिशायिकोऽपि नान्तरङ्गः ।
कथम् ? समर्थात्तद्धित उत्पद्यते, सामर्थ्यं च सुवन्तेन । एवमप्यन्तरङ्गः ।
कथम् ? स्वपदार्थ आतिशायिकोऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिः । एवमपि नान्तरङ्गः ।
कथम् ? स्पर्धायामातिशायिको भवति, न चान्तरेण प्रतियोगिनं स्पर्धा भवति ।

नैव वात्रातिशायिकः प्राप्नोति । किं कारणम् ? असामर्थ्यात् । कथ-
मसामर्थ्यम् ? 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति । यावता वस्त्राणि तद्वन्तमपेक्षन्ते

प्र०-प्रसङ्गे पूर्व बहुव्रीहिरित्युच्यते ततो बहुव्रीहेः प्रत्ययः । भाष्यकारस्तु निप्रतिपेधं प्रत्यासत्त्या
पूर्वबहुपन्यस्य सामर्थ्याप्रयेण दूषयित्वेष्टित्वं स्थापयित्यति । ङाआतिपदिकादिति ।
तनु प्रकर्षं आतिशायिकः, प्रकर्षश्च समाप्तार्थस्य भवति । तवश्च पदात्तेनोत्पत्त्यप्यम् ।
एवं तदधिकारमात्रमाश्रित्यैवमुक्तम् । अत एवोच्यते—'समर्था'दिति । सुवन्तेनेति ।
हेतौ तृतीया । सुवन्तेन पदेन प्रकर्षानुभवविषयं सामर्थ्यमयेत्यस्य नान्यथेत्यर्थः । आति-
शायिकस्य प्रतियोगिवस्त्वन्तरापेक्षया बहुव्रीहिणा सामर्थ्यं प्रतिपाद्य सर्वधानुत्पत्तिं प्रति-
पादयितुमाह—

नैव चेति । तद्वन्तमिति । वस्त्रस्वामिनमित्यर्थः । अस्यातिशयेन सूक्ष्माणि

छ०-धाकाङ्क्षारहितस्य । समर्थादिति । 'समर्थः पदविधि'रित्युक्तेरिति भावः । सुवन्तेन पदे-
नेति । तेन हेतुना छिन्नसव्यादिभिः परिसमाप्तस्यार्थस्य प्रकर्षादिसङ्गसामर्थ्यमिति भावः ।
नान्यथेति । केवलप्रातिपदिकोपस्थाप्येनेत्यर्थः । प्रतियोगिवस्त्वन्तरापेक्षयेति । हेतौ तृतीये-
यम् । तद्वतोऽपेक्षणादिति । वस्त्राणि सौक्ष्मविषयस्पर्धायां तद्वन्तपेक्षन्त इति भाष्याद्व्यर्थः ।
बहुव्रीह्यातिशायिकबोधुं गपस्यासि विषये तद्वन्तमपेक्ष्य वस्त्राणां सौक्ष्मगुणविषया स्पर्धोदिति ।
अस्यापि, सूक्ष्माणि वस्त्राण्यस्यापि सूक्ष्माणि, अस्यास्मादतिशयेन सूक्ष्माणीति विषयार्था
किञ्चातिशायिकबहुव्रीहोरेकत्र प्रसक्तिर्वाप्या । तत्र वस्त्रद्वारा सूक्ष्मसम्पदस्य तद्वत्सापेक्षत्वादाति-
शायिकाप्रसक्तिरित्युक्तो विप्रतिपेध इति भावः । पृथक् च परस्परया सौक्ष्मगुणविषयप्रकर्षस्य
विशेषणस्यैव सापेक्षत्वमित्युक्तं भवति । वचनप्रामाण्यादातिशायिकस्तत्र भविष्यत्येवेति मन्म-
मानः शङ्कते भाष्ये—ननु चेति । या हि तद्वन्तमिति । न सा निषेधेति भावः । एक-

* विप्रतिपेधे परं कार्यम् १ ४. २. † अनेकमन्यपदार्थे २. २ २४; अतिशायने समविद्यते;
दिवचनविमग्नोपपदे तद्वीच्युनौ ५. ३. ५५; ५७. ‡ कृपाप्रातिपदिका ४. १. १.

तद्वन्तं चापेक्ष्य वस्त्राणां वस्त्रैर्युगपत्स्पर्धा भवति । ननु चायमातिशायिक एव-
मात्मकः सत्यां व्यपेक्षायां विधीयते । सत्यमेवमात्मको यां च नान्तरेण
व्यपेक्षामातिशायिकस्य प्रवृत्तिस्तस्यां सत्यां भवितव्यम् । कां च नान्तरेण
व्यपेक्षामातिशायिकस्य प्रवृत्तिः ? या हि प्रतियोगिनं प्रति व्यपेक्षा । या हि
तद्वन्तं प्रति न तस्यां भवितव्यम् ।

बहुव्रीहिरपि तर्हि न प्राप्नोति । किं कारणम् ? असामर्थ्यादेव । कथम-
सामर्थ्यम् ? 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति । यावता वस्त्राणि वस्त्रान्तरायपेक्षन्ते
तद्वता चाभिसंयन्धः ।

एवं तर्हि नेदं तस्य योगस्योदाहरणं 'विप्रतिपेधे पर'मिति* । किं तर्हि ?
इष्टिरियं पठिता—'पूर्वपदातिशय आतिशायिकाद् बहुव्रीहिरिष्टः सूक्ष्मवस्त्रतरायर्थ'
इति । यदीष्टिरियं पठिता नार्थोऽनेन । कथं यैषा युक्तिरुक्ता 'वस्त्रान्तरायां
वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्धा तद्वता चाभिसंयन्ध' इति । यदा ह्यन्तरेण वस्त्राणां

प्र०—वस्त्राणीति तद्वतोऽपेक्षणात् । सत्यामिति । सतश्च यथा प्रतियोग्यपेक्षायां प्रत्ययो
भवत्येवं तद्वदपेक्षायामपि कस्मान्न भवतीति भावः । वस्त्राणीति । अतिशयानानि
वस्त्राण्यतिशयमानानि वस्त्राण्यपेक्षन्त इत्यर्थः ।

एवं सापेक्षत्वाद् द्वयोरपि निराकृतयोरर्थान्तरत्वमाह—एवं तर्हीति । नार्थोऽनेनेति ।
इष्टया विनाप्यस्यार्थस्य सिद्धत्वादिति भावः । यैषा युक्तिरिति । सा नाप्रीयत इत्यर्थः ।
कथं तर्ह्यप्रीयत इत्याह—यदा हीति । अन्यपदार्थमात्रविवक्षायां बहुव्रीहौ कृते पञ्चा-

उ०—स्वामिकयोरपि स्पर्धादर्शनादिति बोध्यम् । अतिशयानानीति । अस्याभिमवक्षतं नि प्रकथं-
पुष्पाणीत्यर्थः । अतिशयमानानि । अभिभूयमानानीत्यर्थः । अतिशेतिरभिभवे । भाष्ये—
'तद्वता चाभिसंयन्ध' इत्यनेन हि—प्रकृते विशेषणस्य सापेक्षत्वरूपं तरपोऽप्राप्तिर्भी-
ष्मारितम् । अर्थान्तरत्वम्—इष्टिरूपत्वम् । कश्चित्पर्यत्वमिति पाठस्तत्राप्ययमेवार्थः ।
भाष्ये—किं तर्हीति । एवं च तत्सामर्थ्यात्सापेक्षत्वेऽपि बहुव्रीहितद्वितामिति भावः । कथ-
मिति । वस्त्रान्तराणां वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्धा, तद्वता चाभिसंयन्ध इति येषां बहुव्रीहितद्वि-
योरप्राप्तिरप्युपपादिका युक्तिरुक्ता तथा पुनरप्यद्वयोरप्यप्राप्तिः कथमात्मार्थव्यमिति प्रश्नः ।
समाधत्ते—यदाहीतीत्यप्ये । 'यदा ह्यन्तरेण वस्त्राणां वस्त्रैर्युगपत्स्पर्धा'मिति पाठः ।

वर्णान्तरैर्युगपत्स्पर्धा तद्वता चामिसंबन्धः क्रियते निष्प्रतिद्वन्द्वस्तदा बहुव्रीहिर्यद्बु-
द्धीहेरातिशायिकः ।

न तर्हीदानीमिदं भवति 'सूक्ष्मतरवस्त्र' इति ? भवति । यदान्तरेण तद्वन्तं
वस्त्राणां वर्णान्तरैर्युगपत्स्पर्धा, निष्प्रतिद्वन्द्वस्तदातिशायिकः ।

कथं पुनरन्यस्य प्रकर्षेणान्यस्य प्रकर्षः स्यात् ? नैवान्यस्य प्रकर्षेणा-
न्यस्य प्रकर्षेण भवितव्यम् । यथैवायं द्रव्येषु यतते 'वस्त्राणि मे स्यु'रिति, एवं
गुणेष्वपि यतते 'सूक्ष्मतराणि मे स्यु'रिति । नात्रातिशायिकः प्राप्नोति । किं

प्र०—दातिशायिकः क्रियते । अतिशयमात्रविवक्षायां तु प्रत्यये कृते पश्चाद् बहुव्रीहिः ।
तत्र 'सूक्ष्मतरवस्त्र' इत्यपि सिद्ध्यति । इष्टौ तु सत्यामेतन्न सिध्येत् ।

यदुक्तं 'बहुव्रीही कृते पश्चादातिशायिकः क्रियते' इति, तत्राह—कथं पुनरिति ।
अतिशयेन सूक्ष्मवस्त्र इति बहुव्रीहेः प्रत्यये क्रियमाणे वस्त्रगतसौक्ष्म्यप्रकर्षं कथमन्य-
पदार्थप्रकर्षः स्यादित्यर्थः । अप्रोत्तरं—नैवान्यस्येति । सर्वत्रैव यतः प्रत्ययो विधीयते

उ०—'तद्वता चामिसम्बन्ध' इति च । इष्टौ तु सत्यामिति । तस्मादिष्टिर्गुणेति भाष्याभिप्राय
इति भावः । तर्हीदानीमिति । तदेदानीमित्यर्थः । इष्टयारम्भे इति यावत् । इदं न भवति—
इदं न सिध्यति । भवति—सिध्यति । कुतस्तत्राह—यदेति—इति भाष्याक्षरार्थः ।

कथमन्यपदार्थस्य प्रकर्ष इति । यतः प्रत्ययस्तदर्थप्रकर्षस्तत्प्रत्ययमिमित्तम् । एवं च
सौक्ष्म्यप्रकर्षे प्रापये क्रियमाणेऽन्यपदार्थप्रकर्षाभावाकथं तत्रप्रतिपादकसमुदायाप्रापयत् ।
प्रकर्षद्वयप्रतिपादने तु नैकस्य सामर्थ्यम् । न च सौक्ष्म्यप्रकर्षे एवान्यपदार्थप्रकर्षः, अन्य-
धीयस्यान्यदीयत्वायोगादिति भावः । एक एवास्तिविति । गुणप्रकर्षे एव द्रव्यप्रकर्ष इत्यर्थः ।
स च कश्चित्प्रवृत्तिनिमित्तगुणप्रकर्षः, यथा—'शुक्लतर' इत्यादौ । कश्चित्तत्सद्व्यतिरिक्तगुणप्रकर्षो
यथा—'गोतर' इत्यादौ । कश्चित्द्विज्ञेयघटकगुणप्रकर्षो यथा प्रकृते । 'नैवान्यस्येति
भाष्येणापि दृष्टान्द्रव्यप्रकर्षाभाव एव प्रतिपाद्यते इति बोध्यम् । भाष्ये—वस्त्राणि मे स्युरिति ।
वस्त्रस्य द्रव्यत्वात्तत्र प्रकर्षाभावेन तद्वन्तं कृतः । सूक्ष्मतराणीति । सूक्ष्मत्वस्य गुणाभावात्तत्र
प्रकर्षसम्भवेन बहुव्रीहेरुपपन्नेनाप्यातिशायिकेन परस्परसम्बद्धस्य तस्यैव प्रकर्ष उच्यते इति
भावः । तथापि यत्रेति । साक्षात्स्वगतगुणप्रकर्षः स्वसम्बन्धिपदार्थगतगुणप्रकर्षो वा तमयमपि
द्रव्यप्रकर्षरूपं भवत्येवेति भावः ।

कारणम् ? 'गुणवचना'दित्युच्यते न च समासो गुणवचनः । समासोऽपि गुणवचनः । कथम् ? 'अजहत्स्वार्था वृत्ति'रिति । अथ जहत्स्वार्थायां तु दोष एव । जहत्स्वार्थायां च न दोषः । भवति बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि । तद्यथा— शुक्लासमानय' 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ती'ति तद्गुणा आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति ।

उत्तरपदानि शय आतिशायिको बहुव्रीहेर्वह्नाद्व्यतराद्यर्थः ॥ ७ ॥

उत्तरपदानि शय आतिशायिको बहुव्रीहेर्भवति विप्रतिपेधेन । किं प्रयोजनम् ? 'वह्नाद्व्यतराद्यर्थः' । वह्नाद्व्यतरः बहुसुकुमारतरः । कः पुनरत्र विशेषो बहुव्रीहेर्वातिशायिकः स्यादातिशायिकान्तेन वा बहुव्रीहिः ? स्वरकपो-विशेषः । यद्यत्रातिशायिकाद् बहुव्रीहिः स्याद् वह्नाद्व्यतर एवं स्वरः प्रसज्येत, वह्नाद्व्यतर इति चेप्यते* । वह्नाद्व्यकतर इति च प्राप्नोति, वह्नाद्व्य-तरक इति चेप्यते† ।

प्र०—तदर्थस्य स्वतः प्रकर्षाभावादन्यगत एव प्रकर्ष आभीयते । यथोक्तम्—

'द्रव्यस्याव्यपदेश्यस्य य उपादीयते गुणः ।

भेदको व्यपदेशाय तत्प्रत्ययैर्ऽभिधीयते' ॥ इति ।

एक एवासौ प्रकर्ष इत्यर्थः । यद्यप्यत्राश्रयान्तरवर्तिगुणप्रकर्षस्तथापि यत्र यथा-भूतः संभवति तत्र दथाभूत आभीयते ।

गुणवचनादिति । नात्रा'जादी गुणवचनादेवे'ति बोद्धव्यं, सरपोऽत्र प्रकृतत्वात् । तस्माद् गुणरदैव प्रकर्षः संभवति न द्रव्यस्येत्याश्रित्यैतदुक्तम् । अजहत्स्वार्थेति । तत्र सूक्ष्मार्थस्य विद्यमानत्वात्प्रकर्षसंभवः । यद्वाद्यथातर इति । यद्यत्र बहुव्रीहिं वृत्त्या

उ०— भाष्ये—गुणवचनादिति । गुणोपसर्जनगुणबोधकाप्रवृत्तिनिमित्तगुणप्रकर्षे, तत्सह-चरितगुणप्रकर्षे वा प्रत्यय उच्यते इत्यर्थः । गुणग्रहणं धर्ममात्रपरम् । समासोऽपि गुणवचन इति । सूत्रमाश्रयित्वैववृत्तिरप्युपवचनत्वादिति भावः । अन्यपदार्थे कृत्तवा गुणवचनार्थं नेत्याशयेन वृत्तति—कथमिति । उत्तरवर्ति—अजहत्स्वार्थेति । एवं चाव्यपदेश्यैर्वह्नाद्व्य-

* बहोर्नञ्चदुत्तरपदभूमि पृ. २. १७५; अनुदाली मुष्ण्णो ३. १. ४.

† रेखादिमात्रा पृ. ४. १५४.

समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यान-
मुत्तरपदलोपश्च ॥ = ॥

समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यान कर्तव्यमुत्तरपदलोपश्च
वक्तव्यम् । शाकभोजी पाथिव शाकपार्थिव । कुतपवासा सौश्रुत कुतपसौ-
श्रुत । अजापश्यस्तौल्यलिज्जातौत्वलिः । यष्टिप्रधानो मौद्गल्यो यष्टि-
मौद्गल्यः ॥६६॥

चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ २ । १ । ७१ ॥

'चतुष्पाजातिरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—कालाक्षी गर्भिणी ।
स्वस्तिमती गर्भिणी ॥७१॥

प्र०—आतिशायिक क्रियते तदा 'बहोर्नञ्वदुत्तरपदमूर्त्ता'त्यन्तोदत्तत्वमाह्यशब्दान्तरस्य
स्याद्रेफाकारस्य चेत्यते । अयमर्थो न्यायसिद्धो यदि समासात्प्रत्यय उत्पद्यत तदा
किं बहुत्वगुणाभ्रय प्रकर्ष उक्त आह्यवाभ्रय प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तमिति सदेह स्यात् ।
समात्पूर्व प्रकर्षस्य त्रिवक्षा, पश्चादन्यपदार्थस्य ॥ शाकभोजीति । शाकभोजि वाचत्साह-
चर्याच्चद्वयपदेशान्नार्थ उत्तरपदलोपेनेत्याहुः ॥६९॥

चतुष्पादो । चतुष्पाजातिरिति । केचिज्जातिप्रहणमनुवर्त्यमित्याहुः । अन्ये
त्याहुः—शब्दान्तरसन्निधिनिरपेक्षा मे चतुष्पाजातिवचनास्त एवान्तरङ्गत्वाद् गृह्यन्ते न
॥ कालाक्ष्यादयो यौगिका शब्दान्तरसन्निधानाच्चतुष्पाजातिरपि ॥७१॥

उ०—पदार्थस्य समुदायेनोपस्थापनाद् गुणवचनत्वम् । प्रवृत्तिनिमित्तसहचरितगुणप्रकर्ष इव प्रवृत्ति
निमित्तविशेषणविशेषणप्रकर्षोऽपि तदुत्पत्तिनिमित्तम् । स च 'गोतर' इत्यादाववाच्यगतोऽपि
यदि निमित्त किं वक्तव्य विशेषणविशेषणतया वाच्यस्यति भावः । अपेक्षेति । तत्र हि उप-
सर्जनपदानामर्थाभावेऽपि प्रधानपदेन समुदायेन वस्तुतस्तत्तादृशगुणोपलम्बितव्यत्वेरेव बोधो न
॥ गुणानां वाच्यत्वमिति भावः । जहत्स्वार्थाया च न दोष इति । अथवावानामधोभावेऽपि
तद्गुणविशिष्टाया व्यक्तेरानयनादि यथावाच्यत्वेऽपि तथा तद्गतप्रकर्षे प्रत्ययः, गोतर इत्या-
दाववाच्यवाहदोहादिप्रकर्ष इवेति भावः । सन्देहः स्यादिति । प्रकरणादिना निश्चयसम्भवा
दिद चिन्त्यम् ॥ नन्विह उत्तरपदलोपेनेत्याहुरिति । अत्रावधिजीज तु 'शाकभोजिपार्थिव'
इत्यादिप्रयोगव्यावृत्तये धातुिकमावश्यकमिति ॥६९॥

चतुष्पादो । माये—'वक्तव्य'मायस्य व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानप्रकार इति—
केचिदित्यादिना । शब्दान्तररेति । 'चतुष्पादवचनाच्चतुष्पाद्वचना' इत्येव पाठः । 'जाति'-
रित्यस्य विच्छिन्नत्वादनन्तराद्विहरणमावस्य च सर्वैर्गुणैरप्यवधानमेवावश्यकमिति तत्रम् ॥७१॥

१ -इतः २४ 'चतुष्पाजाति' इति वातिकं कचिद् दृश्यते ।

मयूरव्यसकादयश्च ॥ २ । १ । ७२ ॥

किमर्थश्चकारः ? एवकारार्थः । मयूरव्यसकादय एव । क मा भूत् ? परमो मयूरव्यसक इति ॥७२॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ।

प्र०- मयूरव्यस । मयूर इव व्यसको धूर्तः, छात्र इव व्यसकः, काम्बोज इव मुण्ड
इत्युपमानसमासापवादोऽयं समासः प्रविपदत्रिहितोपमानसमासविषयपूर्वपदप्रकृतिस्वर-
बाधनार्थ इत्याहुः ॥७२॥

इत्युपाध्यायजैट्यटपुत्रकैट्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयाध्यायस्य
प्रथम पादे तृतीयमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ।

उ०- मयूरव्यस । मयूर इव व्यसरु इति । केचित्तु विशेषणसमासे गुणवचनत्वाद् व्यसकस्य
पूर्वनिपाते प्राप्ते इदमित्याहुः । तत्र । 'उपमानानी'ति सूत्रस्य भाष्यकैटरीत्या तस्य 'येन
नाप्राप्ति'भ्यायेन विशेषणसमासबाधकत्वात् ॥७२॥

इति श्रीशिवभट्टसुरसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपेऽख्ये द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ।

अथ द्वितीयः पादः

अर्थं नपुंसकम् ॥ २ । २ । २ ॥

इह कस्मान्न भवति—ग्रामार्थः नागरार्थ इति ? अर्थशब्दस्य नपुंसक-
लिङ्गस्मेदं ग्रहणं पुँलिङ्गश्चार्थशब्दः । क पुनरर्थं नपुंसकलिङ्गः क पुँलिङ्गः ?
समप्रविभागे नपुंसकलिङ्गः, अवयवाची पुँलिङ्गः ।

इह कस्मान्न भवति—अर्थं पिप्पलीनामिति ? न वा भवत्यर्थ-
पिप्पल्य इति ? भवति यदा खण्डसमुच्चयः—अर्थपिप्पली चार्थपिप्पली

प्र०— अर्थं नपुं । नपुंसकस्याङ्यङ्प्रत्ययत्वात्तृने च समास्ते पूर्वपदार्थस्य लिङ्गविरोधा-
नवधारणात्कृतमपि नपुंसकमहणमवृत्तसमामिति मत्वा वृच्छति-इहेति । क पुनरिति ।
नपुंसकत्वावधारणहेतावर्थं प्रश्नः । अथयववाची पुँलिङ्ग इति । नियमेन नपुंसकलिङ्गो
न भवतीत्येवंपरमेतत् । अथयववाची त्वभिधेयवशात्सर्वलिङ्गः । तथा च प्रयोगो
दृश्यते—‘अरूपार्थं मया भवितुं’ ‘दन्तार्थमास्यान् पठितुं’मिति । तदत्र नपुंसकमहणाय-

उ०— अर्थं नपुं । सूत्रे ‘नपुंसक’मित्युक्तेरिह ‘कस्मा’द्विनिश्चयीनुपपन्न इत्याह—
नपुंसकंयेति । सूत्रे नपुंसकमहणे किमर्थंशब्दस्यार्थविरोधमनिपत्तये, इयं समासगतकप-
विरोधमनिपत्तये ? आद्य इत्याह—अथयववाचित्वादिति । नपुंसकत्वरवधारणार्थमिवावधारण-
पदार्थेऽपि द्वाभ्यामिति भावः । आद्य इत्याह—कृते चेति । तस्य नपुंसकत्वरवधारणविरोधाव-
धारणेन तादृशकपविरोधमापादिति भावः । अधिकरणस्याहणस्य निज्ञानार्थान्नानुपपत्तेराह—
नपुंसकत्वेति । किमिदं प्रत्ययवाचक इति भाष्यकारार्थः, न पुँलिङ्ग एवेति धर्मं वारयति—
नियमेनेति । नपुंसकमहारां आपद्यमिति । निर्देशेन नपुंसकत्वमात्रे लक्ष्येऽपि नि-
नपुंसकत्वकामाद्य तस्यावयवत्वम् । अथवा ‘अरूपार्थम्’ ‘दन्तार्थं’मिवावधारणमपीत्यभि-
धेयि वृत्तेति समासः स्यादिति चिन्तयेत् । परे तु ‘समप्रविभागे नपुंसकलिङ्ग’ इत्यन्त-
नपुंसकलिङ्गोऽपीत्यर्थः । अत्र एव ‘ए ओ’ ‘एव ह’मिति सूत्रयोर्मध्ये ‘एवो ह’मितिवा-
च्येवार्थावधारणीत्याहुः इति वाक्यात् ‘नैव कोडे’ अत्र केदेर्ध्व एवार्थो भोज्यो वापी’
स्तुतारपर्याये समप्रविभागेतिर्येति दुस्मिहः प्रयुक्तः । अवयववाची तु दुस्मिह एव ।
अरूपार्थमिति—समप्रविभाग एव । अन्यथावधारण इत्येव । ‘वरवृद्धि’मिति सूत्रे मान्ये-

चार्धपिप्पली च=अर्धपिप्पल्य इति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवत्यर्थं पिप्पली-
नामिति तदा न भवितव्यम् । तदा कस्मान्न भवति ? एकाधिकरणा* इति
वर्तते ।

न तर्हीदानीमिदं भवति 'अर्धराशि'रिति ? भवति । एकमेवेदमधिकरणं
भवति योऽसौ राशिर्नाम ॥२॥

प्र०—स्मिन्नर्थविशेषे नियमेन नपुंसकत्वं तदर्थवृत्तिरेवार्थशब्द आभीयते, तत्रैवार्थं नपुंसक
त्वान्वयमिचारात् । 'अर्ध'मिति निर्देशादेव नपुंसकत्वे लब्धे नपुंसकग्रहणं ज्ञापकं
निर्देशेषु लिङ्गाविवक्षाया । यदा त्वेतदिति । अर्थश्चात्र भिद्यत एव । समासे च कृते
'अर्धपिप्पली'त्येव स्यात्, पूर्वपदार्थस्य च प्राधान्यात्तस्य चैकत्वात् ।

अर्धराशिरिति । राशेरवयवव्यतिरेकेणासत्त्वादवयवानां च बहुत्वादेकत्वाभावं
मन्यते । एकमेवेति । शब्दादेकस्यैवार्थस्य तिरोहितभेदस्यावगमात् ॥२॥

उ०—प्येतत्पष्टमिपुत्तरसूत्रे स्फुटीकरिष्यते । अन्यतरस्याग्रहणापकर्षेण योगविभागेन वा एक-
देशिसमासविषये षष्ठीसमासः सूत्रकृतोऽपीष्ट एव । एवं चारम्भप्रत्यययानयोः समफलता ।
नपुंसकग्रहणं तु सूत्रेषु निर्देशो लिङ्गाविवक्षाया ज्ञापकमित्याहुः ।

भाष्ये—अर्धं पिप्पलीनामिति । दशानां पिप्पलीनामर्धमिति । न च समासे
एकवसंतयायामौत्सर्गिकत्वात्कथमत्र समासापादनम्, एकवत्स्यापि तत्रामानाद्यदुदपिप्पली-
त्वेनातेकपिप्पलीबोधसम्भव इति शङ्काशयः । इतरोऽर्थपदार्थस्य तत्र षष्ठीपिप्पलीरूपत्वेन
समासे बहुवचनं मत्वा दृष्टमिति—न वा भवतीति । अर्थांतरे भवति न त्वेतदर्थं इत्याह
परः—भवति यदेत्यादिना । अर्थश्चात्रेति । दशानां पिप्पलीनामर्धं, षष्ठ्यप्यर्थः, पिप्पलीनां
प्रायेकमर्धाणि बहूनीति तत्रार्थः । भाष्ये—'तदा ॥ भवितव्य'मित्यस्य—'अनेन रूपेण न
भवितव्य'मित्यर्थस्तमभिप्रायाह—अर्धपिप्पलीत्येव स्यादिति । षष्ठीप्यर्थपदार्थो बहुवत्तया-
त्यर्थं तदनेनैकत्वात्तद्वत्समुदायस्यैव भावादिति भावः ॥ तदा कस्मान्नेति । समासः
कुतो नेत्यर्थः ।

तिरोहितभेदस्येति । तिरोहितावयवभेदस्येत्यर्थः । समूहः समूहिष्यो मित्रोऽपीति
भावः ॥ १५ ॥

[३. १. ६८] इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं पष्ठोनिर्दिष्टेन चेहार्थः । 'रुधादिभ्य' इत्येषा पञ्चमी 'ञ'विति प्रथमायाः पष्ठी प्रकल्पयिष्यति 'तस्मादित्युत्तरस्य' [१. १. ६७] इति । प्रत्ययविधिस्यम्, न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते ।

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो 'यत्रोत्सर्गापवादं विभाषा तत्रापवादेन मुक्त उत्सर्गो न भवती'ति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? 'दिक्पूर्वपदान्डीप्' [४. १. ६०] । प्राङ्मुखी प्राङ्मुखा । प्रत्यङ्मुखी प्रत्यङ्मुखा । ङीपा मुक्ते ङीप् न भवति* ।

∴ नैतदस्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत्—'दिक्पूर्वपदान्डीपोऽनुदात्तत्वम्' ङीप्विधाने ह्यन्यत्रापि ङीप्विषयान्डीप्प्रसङ्ग' इति† ।

प्र०—फलत्वाभावः । वार्तिककारस्य मतेनेदमुक्तम् । स हि विरोधाभावे बाध्यबाधकभावं नेच्छति । तथा चाह—'अभ्यहजकभु नानादेशत्वादुत्सर्गप्रतिषेध' इति । भाष्यकारस्तु विनापि विरोधेन सामान्यविशेषविध्योर्बाध्यबाधकभावसम्युपगच्छति । अर्थाभिधाने साहायकप्रतिपत्तावेकफलताप्यनयोरस्ति । प्राङ्मुखीति । 'अस्वाङ्पूर्वपदाद्रे'त्यतो ङीप्ङीप्विधौ वेत्यनुवृत्तिः ।

∴ नैतदस्तीति । वार्तिककारस्य मतमाश्रित्य प्रयोजनप्रत्याख्यानम् । यद्यपूर्वो ङीप्विधीयते तदा 'प्राङ्गुल्फा' 'प्राङ्गुल्फे'त्यादावपि स्यात् । ङीप् एव त्वनुदात्तत्वविधाने

उ०—तदुभयस्यैव हि बाध्यबाधकभावः । प्रकृते बोधयोरप्यभावासदभाव इति वार्तिकमतेनेदं प्रयोजनमुक्तमित्यन्वयः । भाष्यकारस्तित्वति । 'सत्यपि सत्यमेव बाधनं भवती'ति तदुक्तेरिति भावः । नयोदश दधिदानं तद्वदानस्य निवर्तकं इदं, तत्र द्वेककलास्ति, न च सा प्रकृते इत्यत आह—अर्थाभिधाने इति । प्रतिपत्तिः—प्राप्तिः । वस्तुतो भाष्यमये, विरोधाभाव इत्येककलाभावेऽपि बाध इति निवृत्तिरसम्भारस्यैव भाष्ये ।

शयादेसाः श्यभादय इति । तत्र अमादेशत्वाच्छप निवर्तयति, मित्रादग्यादयः परो रमागमयदिति भावः । भाष्ये—यत्रोत्सर्गापवादमिति । 'यत्रोत्सर्गापवादं महाविभाषा-विद्वत्पत्रे'ति पाठान्तरम् । 'अस्वाङ्पूर्वपदाद्रेत्यतो ङीप्ङीप्विधौ वे'त्यनुवृत्तिरिति पाठः । उत्सर्गापवादयोरुभयोरपि वैकल्पिकत्वं दर्शयितुं ङीप्ङीप्विधावित्युक्तम् ।

वार्तिकारस्येति । यदि त्वसंयोगोपधादित्याद्यनुवर्त्यापूर्वो ङीप्विधीयते तदा प्रयोजनं भवत्येवेत्येवमुक्तम् । इत्यादानपि स्यादिति । 'असंयोगोपधा'दित्याद्यनुवृत्तौ प्रतिपत्तिगौरव-मिति वार्तिकज्ञाप इति भावः । ङीप् एव त्वनुदात्तत्वविधाने इति । ङीपादेशद्वारेत्यर्थः ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—अर्धपिप्पली अर्धकोशातकी, एकदेशिसमासेनां मुक्ते पष्ठीसमासो न भवति । उन्मत्तगङ्गम् लोहितगङ्गम्, अव्ययीभावेन' मुक्ते बहुव्रीहिर्न भवति । दाक्षिः प्राक्षिः, इजा मुक्तेऽप्यन भवति' ।

यद्येतज्ज्ञापयत उपगोरपत्यमौषगवः, तद्धितेन मुक्त उपग्वपत्तामिति न सिध्यति । अस्त्यत्र विशेषः । द्वे ह्यन विभाषे—'दैवयन्निशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्डेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम्' [४. १. ८१] इति 'समर्थानां प्रथमाद्वा' [८२] इति च । तत्रैकया वृत्तिर्विभाषा, अपरया वृत्तिविषये विभाषापवादः ।

क्रियमाणेऽपि वा अन्यतरस्यां ग्रहणे पष्ठीसमासो न प्राप्नोति । किं कारणम् ? 'पूरणे ने'ति प्रतिषेधात्* । नैतत्पूरणान्तम् । अना एतत्पर्यवपन्नम् । एतदपि पूरणान्तमेव । कथम् ? पूरणं नामार्थस्तदाह तीयशब्दोऽनः पूरणम् ।

प्र०—वीपेऽत्र प्रसिद्धित्वाद्दोषाभावः । तदेवं नित्ये स्वरमात्रविधाने नास्ति सामान्यविशेषविधित्वम् । वृत्ताद्यपय इति । एकार्थमात्रविषय इत्यर्थः ।

नैतदिति । 'पूरणगुणे'त्यत्र पूरणाधिकाररहितप्रत्ययान्तग्रहणादिति भावः । अनेतदिति । 'पूरणाद्भागे वीयाद्'मिति स्वाधिकेनाना व्यवहितमित्यर्थः । एतदपीति ।

उ०—'नित्ये स्वरमात्रविधाने' इत्यस्यापि स्वरमात्रफलके वीयादेशविधाने इत्यर्थः । नित्यत्वं वाम्रहणानुवृत्तेः । तदनुवृत्तौ हि पक्षे वीयाध्वजं वीयादेशेति भावः ।

भाष्ये—इदं तर्हि प्रयोजनममर्धपिप्पलीत्यादि । 'परवत्तिर्'मिति मूलस्थमा'येनेदं विवक्ष्यते । तत्र हि—'एकदेशिसमासो भाव्यने । कथमर्धपिप्पलीति ? समानाधिकरणो भविष्यति—अर्ध' वासौ पिप्पली चेति । न वैकदेशिसमासस्य पष्ठीसमासस्य तेन बाधो भवति, अन्यथा पष्ठीसमासोऽपि प्राप्नोति । इष्यते पष्ठीसमासोऽपि—'अन्वार्ध' मया भरितं' 'अर्धं मया प्रामार्थ'मिति । एवं पिप्पल्यर्धमित्यपि भरितस्य 'मिथुक्तम् । तस्मादप्याधुनमृन्मते एकदेशमुक्तिरियम् । उन्मत्तगङ्गम् । अव्ययीभावेनेति । यद्यपि वाक्येन समासकगमासोऽव्ययीभावो नित्यसमाससदृशान्मृत्समासापूनार्थक्यवाक्यमावाचयतापि वारं तत्र सम्भवत्यत एव । अत एव वाक्यं मयत्वेन । अत एव 'सजाया'मिति समासविषयेऽपि 'वाप्या-मन्त्रो वाप्यध' इति वाक्यं माप्यापुक्तं सङ्गच्छत इति भावः ।

पूरणाधिकारेति । पूरणशब्दस्य स्वरितत्वात्स्वमित्यभिमानः । 'यव्यवत्त'शब्दं व्याचष्टे—अना व्यवहितमिति । स्वरभेदं प्राप्तमिति यावत् । न तु तदधिकारेति । एवं च सूत्रे विवि-

† अर्धं नपुंसकम् २ २ २. १—अन्वयार्थे च संज्ञान् २. १ २१

२—अत इत् ; प्राप्तीत्यतोऽप्यु ; लघ्यात् ४. १. ६५; ८१; ६२. १—'पूरणेनेति' पा० ।

* पूरणगुणश्रुतिर्वाप्यव्यवत्तन्मन्त्रान्धिकारेण २. २. ११.

‡ पूरणम् भागे वीयादन् ५. १. ४८.

योऽसौ पूरणान्तात्स्वार्थे भागेऽन् सोऽपि पूरणमेव ।

एवं तर्ह्यन्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात्पृष्ठीसमासोऽपि भविष्यति ॥३॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ २ । २ । ४ ॥

किमर्थश्चकारः ? अनुकर्षणार्थः । ['किमनुकृष्यते ?] 'अन्यतरस्या'-
मित्येतदनुकृष्यते । किं प्रयोजनम् ? अन्यतरस्यां समासो यथा स्यात्,
समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात्—'जीविकां प्राप्त' इति । नैतदस्ति
प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति ।

इदं तर्हि प्रयोजनं द्वितीयासमासोऽपि यथा स्यात्—'जीविकाप्राप्त'
इति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अयमप्युच्यते द्वितीयासमासोऽपि, तदुभयं
वचनाद्भविष्यति ।

एवं तर्हि नायमनुकर्षणार्थश्चकारः । किं तर्हि ? अत्वममेन विधीयते—
'प्राप्तापन्ने द्वितीयान्तेन सह समस्येते, अत्वं च भवति प्राप्तापन्नयो'रिति । प्राप्ता
जीविकां प्राप्तजीविका । आपन्ना जीविकामापन्नजीविका ॥४॥

प्र०—'पूरणगुणसुहितार्थे'त्यत्रार्थशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धात् पूरणार्थग्रहणं न तु तदधि-
कारविहितप्रत्ययग्रहणमित्यर्थः ॥३॥

प्राप्तापन्ने च । अत्वं च भवतीति । चकारेण सशुच्यार्थेनाकारप्रश्लेषोऽनुमीयते ।
सौत्रत्वात् निर्देशस्य प्रकृतिभावः प्रगृह्याप्रयो न भवति । यद्वा समाहारद्वन्द्वे कृते
विषयसप्तमी अकारादेशापेक्षा क्रियते, सुबिति चानुवर्तनात् प्राप्तापन्नयोरेव सन्निधाना-
दुपसर्जनसंज्ञा भवति, सूत्रारम्भसामर्थ्याद्वा । प्राप्ता जीविकामिति । लिङ्गविशिष्टपरि-
भाषया 'प्राप्ता'शब्दस्य समासः ॥४॥

उ०—गमनाविरहाद्वाप्यप्राप्त्यापन्नाभ्यामन्ययान्तानां केवलानां च द्वितीयादीनां ग्रहणम् । मित्रा-
संबन्धिद्वित्वसंख्यापूरणमित्यर्थः । भाष्ये—एवं तर्हीति । अन्यतरस्यामित्येतस्सामर्थ्यात्पूरणेति
प्रतिषेधो नेति भावः ॥३॥

प्राप्तापन्ने च । अयमप्युच्यते इत्यादि उभयोरपि प्राप्तापन्नग्रहणेन विशेषविहितत्वा-
दित्यर्थः । द्वितीययोरेव प्रदलेषे उद्देशवासंनिधानं, चकारेण व्यवधानं चेति भावेनाह—
सौत्रत्वाच्चेति । सूत्रारम्भेति । 'द्वितीयाधिते'त्येव सिद्धे पूर्वस्सामर्थ्यादिति भावः । लिङ्ग-
विशिष्टेति । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वादित्यपि बोध्यम् ॥४॥

कालाः परिमाणेना ॥ २ । २ । ५ ॥

किं प्रधानोऽयं समासः ? उत्तरपदार्थप्रधानः । यद्युत्तरपदार्थप्रधानः सधर्मणानेनान्यैरुत्तरपदार्थप्रधानैर्भवितव्यम् । अन्येषु चोत्तरपदार्थप्रधानेषु यैवासावन्तर्बर्तिनी विभक्तिस्तस्याः समासेऽपि अवश्यं भवति । तद्यथा—राज्ञः पुरुषो राजपुरुष इति । इह पुनर्वाक्ये पृष्ठी, समासे प्रथमा । केनैतदेवं भवति ? योऽसौ मासजातयोरभिसंवन्धः स समासे निवर्तते । अभिहितः सोऽर्थोऽन्त-

प्र०— कालाः । इह वृत्तिवाक्ययोः समानार्थत्वं न्याय्यं 'मासो जातस्ये'ति च वाक्ये जातस्य विशेषणत्वादप्राधान्यम्, समासे तु 'मासजातो दृश्यता'मित्यादौ जातस्यैव कार्यसम्बन्धावगमान् प्राधान्यमन्योत्तरपदार्थप्रधानैर्यस्य च लक्ष्यत इति मत्वा पृच्छति—किं प्रधान इति ।

योऽस्ताविति । पृष्ठीनिवृत्तौ न्यायक्यम् । सम्बन्धस्य चान्तर्भावानुद्भव एव निवृत्तिः । अभिहित इति । प्रथमोत्पत्तिनिमित्तकथनम् । अनुद्भूतोऽपि सम्बन्धो गुणभावेन समासाविधेयत्वाभिहित इत्युच्यते । सत्राभिहितोऽपि कश्चिन्नान्तर्भवति, यथा 'राज्ञः पुरुष' इत्यत्र वाक्ये पृष्ठा सम्बन्धोऽभिधीयते न तु कचिदन्तर्भावमुपपाति । राजसत्तादौ च बहुव्रीह्यर्थस्यान्तर्भावोऽस्ति, न त्वभिधानमित्युभयोपादानम् ।

उ०— कालाः परि । तत्पुरुषे प्राप्य उत्तरपदार्थप्राधान्यात्प्रस्तानुपपत्तिमाशङ्क्याह—इहेति । प्राधान्यमिति । एवं च समानार्थत्वमत्र इति भावः । ननु चित्रगुणित्यादिकसमासे उत्तरपदार्थप्राधान्यमेकार्थीभावकृतं स्वातन्त्र्याह—अन्योत्तरेति । तद्वैधर्म्यं च भाष्योक्तम् । किं च वाक्यविपरीतविशेषणविशेष्यभावो नैकार्थीभावसाध्यः, अत एव तस्य एकार्थीभावकृतविशेषणभाष्ये गणनाभावः । किं प्रधानोऽयं समास इति समासपदं विग्रहपरमपि ।

उत्तरपदार्थप्रधान इत्युत्तरमप्युभयसाधारणम् । न च विग्रहेऽपि जातस्य प्राधान्ये 'जातस्य मास' इति पठ्यनुपपत्तिः, विशेषणादेव पृष्ठीविधानादिति वाच्य, वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वानुरोधेन तस्य वाक्यस्य वृत्त्यर्थबोधकत्वविवक्षायां विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्येऽपि पूर्वजातसंस्कारानिवृत्तेः । अथवा समासे जातप्राधान्येन विशेषणविभक्तिपठ्यापादनस्य भाष्येऽसङ्गत्वापत्तेः । अतः तु न दोषः, विग्रहेऽपि तस्यैव प्राधान्येन तत्पत्तिवत्समासात्पि तदुपादानम् । तदुत्तरपठ्यैव तत्र मासविशेषणकसम्बन्धप्रतीतिरसमाये विविशेषणपठ्या तत्सम्भव इत्याशयात् । सम्बन्धस्यानोपपत्त्या पृष्ठीपुत्तरम् । भाष्ये—यैवासावन्तर्बर्तिनीति । 'उत्तरपद' इति शेषः ।

योऽस्ताविति । परिच्छेदपरिच्छेदस्वरूपः । समासे इति । पृष्ठीप्रयोगो न भवतीत्यर्थः । तदाह—अभिहित इति । नष्टप्रवृत्ती निमित्तमिदम्, समासेऽभिहितो यतः—

त्रिंशद्वात्रस्य । तद्यथा—‘द्रोणो वदराणां देवदत्तस्ये’ति । न देवदत्तस्य द्रोणाः परिमाणम् । कस्य तर्हि ? वदराणाम् ।

सिद्धं तु कालपरिमाणं यस्य स कालस्तेन ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? कालपरिमाणं यस्य स कालस्तेन सह समस्यत इति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं ‘कालस्य येन समासस्तस्यापरिमाणात्त्वादिनिर्देश’ इति । कं पुनः कालं मत्वा भवानाह ‘कालस्य येन समासस्तस्यापरिमाणात्त्वादिनिर्देश’ इति ? येन मूर्तीनामुपचयाश्चापचयाश्च लक्ष्यन्ते तं

प्र०—मासः परिमाणम्, सत्ताया नित्यत्वात् । नापि जन्मक्रियायाः, तस्या एकक्षण-
भावित्वान्मासेन संबन्धासंभवात् । त्रिंशद्वात्रस्येति । ननु त्रिंशद्वात्र एव मासो नापर
इति भेदाभावादयुक्तमेतत् । नैष दोषः । कालो जातस्य मासेन परिच्छिद्यते । तथा
‘हि—‘कियान् कालोऽस्य जातस्ये’ति प्रश्ने ‘मास’ इत्यादि प्रतिवचनम् । च परि-
च्छिद्यमानत्रिंशद्वात्रात्मक एव संपद्यत इत्यभिप्रायेणैतदुक्तम् । एतदेव दृष्टान्तेन
दर्शयति—तद्यथेति ।

सिद्धं सिध्यति । कालशब्देन कालसामान्यमुच्यते । यस्य जातदेः संबन्धिनः
कालसामान्यस्य परिमाणं मासादिस्तेन स कालो मासादिः समस्यते । अथवा काल-
शब्देन मासादिः कालविरोध उच्यते, स कालः परिमाणं यस्य कालसामान्यस्य
तद्यस्य संबन्धितेन स कालो मासादिः समस्यत इत्यर्थः । कं पुनरिति । यदि नित्य
एको विमुः कालस्तदा तस्य भेदाभागात्परिच्छेदकत्वासंभवः । अथोपाधिभेदात्तस्य
भेदस्तदा तद्वेदभिन्नस्य जातमपि प्रति परिच्छेदकत्वमस्त्येव । येन मूर्तीनामिति ।
तद्वदणलताप्रभृतीनां कदाचिदुपचयः, अन्यदा त्वपचयः । स प्रत्ययान्तराविशेषेऽपि

छ०— सत्ताया नित्यत्वादिति । नित्यत्वमत्र परिच्छेदकत्वात्पक्षेऽपि कालस्यापि बोध्यम् ।
इत्यभिप्रायेणेति । जातसम्बन्धी कालो मास इत्यभिप्रायः । भाष्ये—वदराणामिति ।
देवदत्तसम्बन्धिवदराणामित्यर्थः ।

कालशब्देनेति । ‘कालपरिमाण’मिति पठितस्तुतः । अत्र व्याख्यानं याति कस्यकाल-
पदार्थयोः स्वरस्य पृथग्यं प्रतीयमानं मज्जेतेत्यत आह—व्ययनेति । अत्र पक्षे ‘कालपरिमाण’-
मिति बहुमीहिः । तद्यथेति । तत्—कालसामान्यम् ॥ जातमपि प्रतीति । जननक्रियापरि-
च्छेदशाल्यर्थः । सहनृणेति । पदार्थानामन्यथासिद्धवृत्त्यपेक्षयानुमेयः काल इति मायाशास्त्र
इति भाष्यः । प्रत्ययान्तरम्—कारणान्तरम् । तस्यैवत्वादिति । अलण्डकालाभिप्रायमिरम् ।
वस्तुतस्तु पृथगे तस्य कार्यवैकल्यनियामकत्वानुपपत्तिरिति भाष्येऽलण्डकालानुपपत्त्या ‘दान-
पाराकपः काल’ इति युक्तम् । क्षणानां चाण्डविनाशित्वात्कथमहरादिविभाग इति चाक्षरानां

कालमोहः । तस्यैव हि कयाचित्क्रियया युक्तस्याहरिति च भवति, रात्रिरिति

प्र०—यत्कृतः स काल इत्यर्थः । यद्येवं तस्यैकत्वात्कथमहरादिविभाग इत्याह—तस्यैवेति ।
परोपाधिक एव सर्वस्य भेदः । तथा चोक्तं हरिणा कालसमुद्देशे—

‘तस्यात्मा बहुधा भिन्नो भेदैर्धर्मान्तराश्रयः ।

न हि भिन्नमभिन्नं वा वस्तु किञ्चन विद्यते ॥१॥

नैको न चाप्यनेकोऽस्ति न शुक्लो नापि चासितः ।

द्रव्यात्मा स तु संसर्गादेवैकरूपः प्रकाशते ॥२॥

संसर्गिणां तु ये भेदा विशेषास्तस्य ते मताः ।

संभिन्नस्तैर्व्यवस्थानां कालो भेदाय कल्पते’ ॥३॥

उ०—युक्तं कैयटेऽपि । नित्यः—प्रवाहनित्यतया, एकः—समूहरूपेण, विभुः—क्षणस्य विभुत्वात्,
तस्य समूहस्यैकत्वादित्यर्थः’ इत्यभ्ये । इत्याहेति । इति हेतोराहेत्यर्थः । आभ्ये—तस्यैवेति ।
तुदिविषयकक्षणसमूहस्येत्यर्थः । क्रिययेति । क्रियासमूहेनेत्यर्थः । नन्वीपाधिकत्वेऽपरमार्थत्वा
स्यादत्त आह—परोपाधिक एवेति । व्यवहारमात्रस्योपाधिकत्वाद्यावद्वाच्यं प्रामाण्यमङ्गीकार्य-
मिति भावः । उक्तार्थं बृहत्सम्प्रतिमाह—तथा चेति । तस्य—क्षणसमूहरूपकालस्य, आत्मा-
स्वरूपं, धर्म्यन्तराश्रयैः—धर्मा स्वयंस्तद्वृत्ति अन्तरं धर्मान्तरं, धर्मविशेषः क्रियारूपः, स
आश्रयो येषां सैः—क्रियाश्रितैः । भेदैः—विशेषैः । बहुधा—अहरादिभेदेन । न हेतु-
कालस्यैव भेद औपाधिकः किं तु सर्वस्यापीत्याह—न हीति । भेदाभेदौ—एकत्वानेकत्वे,
द्रव्यवृत्तत्वात्वे इत्यादिसर्वमपि न कस्यचित्स्वामाधिकमित्यर्थः । तदुक्तं—‘न हि गौः स्वरूपेण
गौः, नाप्यगौः, गोवामिसम्प्रज्यासु गौ’ इति । किं औपाधिकमेवेत्याह—द्रव्यात्मेति । द्रव्य-
पदार्थः । तत्तात्सर्गादेकत्वानेकत्वादिमानाद्यवधारविषय इत्यर्थः । एव च प्रह्लेव कल्पित-
तत्त्वपदार्थसंसर्गादेकत्वानेकत्वानुल्लङ्घनत्वादिना भासते इति भावः । वस्तुवस्तु सर्व-
धर्मविनिर्मुक्तमिति बोध्यम् । प्रकृते आह—संसर्गिणां त्विति । आदित्यक्रियादीनां ये भेदा
विशेषास्त एव तस्य कालस्य विशेषा अहरादिविशेषव्यवहारहेतव इत्यर्थः । सैमिन्नस्वरूपः

१—“कालो हि नाम स्वयम्भुरनादिमध्यनिघनः । अत्र रसव्यासखम्प्यती धीवितमरणे च मनु-
प्याणामापते । स सद्गुणमपि कलां न लीयत इति कान्, संकलयति कालयति वा भूतानीति
कानः ।” (सुभूते सूत्र० ६।३)

दक्षिणापने = परांशरद्धे मन्तेषु सर्वप्राणिनां वनमभिर्नर्धते । उत्तरापने = शिशिरवर्ण-
मीमेषु सर्वप्राणिनां वनमपहीयते इत्यत्र सुभूते द्रष्टव्यम् (६।७) ।

† वास्तव्यदीये ३ कान्ते काल० ६-८ कारिकाः ।

च । कया क्रियया ? 'आदित्यगत्या । तयैवासकृदावृत्तया 'मास' इति भवति 'संवत्सर' इति च । यद्येवं भवति जातस्य मासः परिमाणम् ।

एकवचनद्विगोश्चोपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

'एकवचनान्ताना'मिति वक्तव्यम् । इह भा भूत्—मासी जातस्य मासा जातस्येति ॥ द्विगोश्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—द्विमासजातः त्रिमासजातः ।

उक्तं वा ॥ ४ ॥

किमुक्तम् ? एकवचने तावदुक्तम् 'अनभिधाना'दिति* ॥ द्विगोः

प्र०— कया क्रिययेति । क्रियाया एकत्वात्तस्या अपि भेदकत्वं नास्तीति प्रश्नः । आदित्यगत्येति । आदित्यादिसाधनादिभेदाद्विग्नैश्च क्रिया । आख्यातेन तु सा निवृत्तभेदोच्यते, शब्दशक्तिस्वामाख्यात तु तस्या भेदो नास्ति । यद्येवमिति । जातस्य जननक्रियावधिर्मासेन परिच्छिद्यते, न च मासव्यतिरिक्तः कश्चित्त्रिशशत्रोऽस्ति यस्य मासः परिमाणं स्यात् । न च कालसामान्यं परिच्छेद्यं, काल एव हि संसर्गभेदा-वाप्तमासादिभेदव्यवहारः क्रियायाः परिमाणं न वस्त्वन्तरस्य ।

अनभिधानादिति । समासे द्वित्वादेरनवगमात् । एकत्वं त्वत्र प्रातिपदिकार्थस्य

उ०—कालो व्यवस्थानाम्—अहोरात्रिदिव्यवहाराणां भेदाय—विशेषाय कल्पत इत्यर्थः । क्रियाया एकत्वादिति । 'गच्छती'त्यादितस्तथाप्रतीतेरिति भावः । आख्यातेन त्विति । स्वतो निवृत्त-भेदेवेत्यर्थः । अन्ये तु दिनपर्यन्तस्यापि क्रियानुपलभ्यमाणः—कयेति । आदित्यगत्येति वृत्तम् । तत्क्रियासमूहस्य तावत्कालं धाराकृतेनानुस्यूतरादित्यर्थ इत्याहुः ।

ननु क्रियापरिच्छेदकत्वमेव कालस्य, न तु द्रव्यपरिच्छेदकत्वं, द्रव्यस्य हि विहृत्याद्येव परिच्छेदकमत आह—जातस्य जननक्रियावधिरिति । 'मासो जातस्ये'त्यस्य जननक्रियाया कर्ण्यमस्य मासो जात इत्यर्थ इत्यभिप्रायः । एवं च जननक्रियापरिच्छेदारा जातपरिच्छेदकत्वमिति तात्पर्यम् । मासस्य परिच्छेद्यान्तरमुक्तं निराकरोति—न च मासेति । 'त्रिमास' इति बहुमीदृः । पञ्चनाभवावृत्तयोदरादिवेनाकारन्तता । समूहोऽप्यपदार्थः । समाहारद्विगो 'संख्यापूर्वं' सार्थं स्त्रीव'मिति नपुंसकतापत्तेः । न च कालसामान्यमिति । तस्य नित्यत्वा-दिमुदाहरणेति भावः । क्षणपक्षे तद्वाराविच्छेदेन तत्त्वानन्तरत्वावपरिच्छेदकत्वमिति भावः । युक्त्यान्तरमप्याह—न वस्त्वन्तरस्येति । एवं च क्रियाद्वारैव कालपरिच्छेदकत्वं पाठ्यमिति तद्वारा जातपरिच्छेदकत्वमेवेति भावः ।

ननु संवत्सर्विशेषैकत्वावगत्यपि नेत्यत आह—एकत्वं त्विति । तयामूतयाम्—निपठ-

१—“तस्य संवत्सररूपनो भगवानादित्यो मातविशेषेणादिनिमेषधाराकलाप्रवृत्तौशेषप्रत्य-
भासत्पदनसंवत्सरपुष्पविभाग करोति । (अभूते० सू० १।४) * १. २. १ वा० ५.

किमुक्तम् ? 'उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासवचन'मिति ॥५॥

नञ् ॥ २ । २ । ६ ॥

किंप्रधानोऽयं समासः ? उत्तरपदार्थप्रधानः । यद्युत्तरपदार्थप्रधानः,

प्र०—तथाभूतत्वात् प्रतीयते, वस्त्वन्तरानपेक्षत्वाच्च । द्वित्वादिका तु संख्या वस्त्वन्तरापेक्षत्वाद् बहिरङ्गा । तदुक्तं हरिणा—

‘शौर्पिके मासजाते च परिमाणं स्वभायतः ।

उपाधिभूतमाधित्य संख्या भेदेन वर्तते’ ॥ इति ।

उत्तरपदेनेति । ‘तद्विचार्येत्यत्रेदमुक्तं तदेव शिष्यानुग्रहाय स्मारितम् ॥५॥

नञ् । इहाम्राह्मणादिना क्षत्रियादेरभिधानं लोके दृश्यते तत्र प्रक्रियागतगुणोपनिरूपणाय प्रश्नः—किंप्रधान इति । त्रयस्त्रात्र पक्षा अन्यपदपूर्वपदोत्तरपदार्थप्राधान्यलक्षणाः संभवन्ति । यदा जातौ म्राह्मणशब्दो वर्ततेऽविद्यमानं म्राह्मण्यं यस्य सोऽम्राह्मणः क्षत्रियादिस्तदान्यपदार्थः प्रधानम् । यदा त्वसत्सामान्यवृत्तिर्नम्राह्मणादिभिर्विरोध्यते म्राह्मणत्वेनासन्, अन्यथा तु सन्नर्थः क्षत्रियादिराम्राह्मणशब्देनोच्यते तदा पूर्वपदार्थप्रधानः । यदा तु दुरुपदेशान्मिथ्याज्ञानाद्वा म्राह्मणशब्दः क्षत्रिये प्रयुज्यते म्राह्मणपदार्थनिवृत्तिश्च स्वाभाविकी नञा द्योत्यते तदोत्तरपदार्थप्रधानः ।

उ०—परिच्छेदकपरिमाणवाचित्वात् । अन्यथा ‘जातस्यास्य कियान्काल’ इतिप्रभेऽर्थोत्तरार्थं ॥ स्यादिति भावः ॥ नञ्वेयं सति तात्पर्यं द्वित्वाद्यवगतिरपि स्यादत आह—बहिरङ्गेति । द्वित्वादिप्रतीतेरनुभवविच्छेदात्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । ‘शौर्पिक इति । परिमाणम्—अक्षपरिमाणत्वेमुपाधिमाधित्य, संख्या—एकत्वरूपा, भेदेन—तदूपेण, भासते इत्यर्थः । अक्षपरिमाणवाचकशब्दस्थले तथैव द्युपचिरिति तात्पर्यम् । वस्तुतः समासे एकत्वमपि नैव भासते, किं तु मासत्वेनैकमासस्यैव भावं न त्वनेकस्यानभिधानादिति भाष्याशयः । एवं शौर्पिकशब्दकीनाशवर्षादं बोध्यम् । इदमनभिधानं ‘समर्थे’सूत्रे उक्तमेवार्थमात्र—इतिविशेषनिरूपणायसरे । तदुपन्यासादशशलाहेतिसूत्रस्यम् ‘एक्यजनान्तयोः’ इत्यपि प्रत्याख्यातं बोध्यम् ॥५॥

नञ् । शब्दार्थावगतेर्द्वयव्यवहाराधीनत्वेऽपि न्यायव्युपादानाय विचार इत्याह—इहिति । प्रक्रियागतेति । लिङ्गसंख्यादिसिद्धितदभावरूपगुणोपेक्षार्थः । असत्सामान्यम्—अभावो भेदः । तस्यासत्त्वं—निरूपयितुमशक्यत्वात् । तथा हि—मिथ्यामयो हि घमिप्रतिपोगिम्वा स निरूप्यः । तत्रापमेव ॥ चेदामाश्रयः । गृतीयादेरन्यस्य स्वीकारे चक्रमनवस्था चेति तन्प्राप्तरे स्पुटं, सामान्यार्थं च केपलाग्यवित्वात् । तदुपपत्तिः—तदुद्वृत्तिः । एवं च म्राह्मणमिह इत्यर्थः पठितः । दुरुपदेशः—‘अमुष्मिन्नवकाशे म्राह्मण’ इत्यादिः । मिथ्याज्ञानम्—

‘अब्राह्मणमानये’त्युक्ते ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोति ॥ अन्यपदार्थप्रधानस्तर्हि भविष्यति । यद्यन्यपदार्थप्रधानः, ‘अवर्षा हेमन्त’ इति हेमन्तस्य यल्लङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि प्राप्नोति ।

पूर्वपदार्थप्रधानस्तर्हि भविष्यति । यदि पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययसंज्ञा प्राप्नोति ।

प्र०—यद्यपीहार्थो न निर्दिष्टस्तथाप्यभिधानशक्तिरस्यामाभ्याहृत्यते । द्वन्द्ववत्तु स्वतन्त्रपदार्थ-
द्वयानवगमादुभयपदार्थप्राधान्यं नाशङ्कितम् । एवं पक्षत्रयसम्भवेऽल्पप्रतिविधेयपक्षमा-
श्रयितुमाह—उत्तरपदार्थप्रधान इति । ब्राह्मणमात्रस्येति । इहानियतगुणस्य गुण-
विशेषप्रतिपादनाय विशेषणं प्रवर्तते न तदुपघाताय । यदि च नञा ब्राह्मणार्थः प्रति-
पिब्यते तदा सर्वार्थमना तदर्थस्याभावात्कथं प्राधान्यं स्यात्तस्मात्तद्गतविशेषावचना-
श्रजनर्थक एवेति ब्राह्मणानाहणशब्दयोः पर्यायता प्रसज्येत । अन्वाद्यानाद्धि साधुत्व-
मेवभूतस्यायेवदनर्थकावयवस्य समासस्य स्यात् ।

अवर्षा इति । न चात्र परवलङ्घितास्ति । यस्मान्न्यासभेदेन द्वन्द्वैकदेशिसमास-
योरेव संज्ञा । वचनदोषस्तु यथान्यासेऽप्यपरिहार्य एव । किञ्च नञ्समासस्यान्य-
पदार्थप्रधानस्य आश्रीयमाणेऽपवादत्वादेनेन वृष्टौ हेतुवचनादनाहणको देश इत्यादि न
सिद्ध्यति । ‘असः’ ‘असर्वस्मा’यिति चोत्तरपदार्थस्योपसर्जनत्वान्यदादिसर्धनाम-
कार्याप्रसङ्गः । ‘सर्वोदीनि सर्वेनामानी’त्यत्र संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधाभिधानात् ।

अन्ययसंज्ञेति । ‘अलिङ्गमसङ्गमव्यय’मित्यर्थाप्रयेणाव्ययसंज्ञाभिधानादिति

उ०—प्रकारागतेन भ्रमः । ब्राह्मणपदार्थो ब्राह्मण्यम्, तस्य स्वामाविष्टी निवृत्तिर्मुक्त्यब्राह्मण्यमाश्रयो
घोरयते इति वक्तव्यत्वात् आरोपिततदुपघातको मज्जियुक्तं भवति । यद्यपीहेति । इदं मूत्रेऽप्यर्थे
तत्पुदपसंज्ञेति न निर्दिष्टमित्यर्थः । यदि च नञेति । यदि नञा ब्राह्मणार्थः प्रतिपिब्यते—
स्वाधर्मप्रतिषेधरूपाभाषविशिष्टो बोध्यते—तदाभाषप्रतिषेधो ब्राह्मण इत्यर्थे सदांभवा ब्राह्मणे-
तरण्याकृतस्य भयर्थस्याभावात् किञ्चिदपि परिच्छेदरूपप्राधान्यं स्यात्, अभाषप्रतिषेधो-
त्पादेः केवलमवशिष्यात् । तदेवाह—तद्गतविशेषावचनाश्रजनर्थक एवेत्यादि । न. यम. क. ये
साधुर्यं न स्यात् आह—अन्वाद्यानाद्धाति ।

अव्यय ह्यस्य पूर्वपदमिति । नैष दोषः । पाठेनाव्ययसंज्ञा म्रियते । न च नञ्समासस्तत्र पठ्यते । यद्यपि नञ्समासो न पठ्यते, नञ् तु पठ्यते । पाठेनाप्यव्ययसंज्ञाया सन्यामभिधेयवलिङ्गवचनानि भवन्ति, यद्वेदार्थोऽभिधीयते न तस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति ।

नेदं वाचनिकमलिङ्गतासंख्यता वा । किं तर्हि ? स्वाभाविकमेतत् । तद्यथा—‘समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्तेऽपरे न । न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं कश्चिद्वानर्थक इति सर्वैरनर्थकैः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम् । यन्नञः प्राक्समासालिङ्गसंख्याभ्यां योगो नास्ति समासे च भवति, स्वाभाविकमेतत् ।

अथवाश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्त । गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा—शुक्ल वस्त्रम्, शुक्ला शाटी, शुक्लः कम्पलः, शुक्लौ कम्पलौ, शुक्लाः कम्पला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणप्र०—भाव । ‘पक्षान्तराश्रयेणापि परिहारा भवन्तीति पाठमाश्रित्याह—नैष दोष इति । पाठेनापीति । पाठाभावात्समासस्य मा भूदव्ययसंज्ञा, लिङ्गसंख्यायोगस्तु नञ्यर्थप्रधानत्वात् प्राप्नोतीत्यर्थः । नेदं वाचनिकमिति । वचनं प्रयोजनमस्येति वाचनिकम् । एतदुक्तं भवति—शब्दशक्तित्वाभावाद्सत्स्वरूपमर्थं वाक्ये नञ्नाह, समासे तु सत्स्वरूपम् । केचिदर्थैरिति । धर्माधर्मवशात् ।

अथयेति । ब्राह्मणाभावस्य गुणत्वात्तदुक्तद्रव्याभिधायित्वाच्च समासस्य क्षत्रियाद्याश्रयगते लिङ्गसंख्ये भविष्यत इत्यर्थः । पूर्वत्र स्वाभाविकदर्शने साक्षादेव लिङ्गसंख्या-

उ०— ननु नञ पाठेऽपि तदन्तत्वाभावादव्ययत्वाप्राप्तिस्तत्राह भाष्ये—पाठेनापीति । एवं च नञ पाठेनाप्यव्ययता तदर्थस्य लिङ्गसंख्याभ्यामित्येन समासेऽपि तदर्थस्य प्राप्ताभ्ये स न स्यादिति भावः । भाष्ये—नेदं वाचनिकम् । नेदं वचनप्रयोज्यमित्यर्थः । केपदेऽपि प्रयोजनमिति करणे ऽप्युट् ।

ब्राह्मणाभावस्येति । ब्राह्मणभेदस्येत्यर्थः । गुणत्वादिति । आश्रितत्वमत्र गुणत्वम् । तदुच्येति । तदुक्तद्रव्येऽभेदेनाश्रयित्वादित्यर्थः । तद्वदिति—‘यदसौ द्रव्यं श्रितं’ इति भाष्ये । अर्थं माय—भेद एव नञ् । तस्य चाश्रयेण गुणस्येव तादृश्यं सत्त्वम् । ‘अब्राह्मणः क्षत्रियः’ ‘ब्राह्मणभेदः क्षत्रिये’ इत्युभयविधस्यैव हारदर्शनात् । गुणवचनानां—गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनाम्, आश्रयत—आश्रयविशेषतो, लिङ्गवचनानीत्यर्थः । आश्रयाश्रयबोधकानां तु नियतलिङ्गतावेति भावः । इह त्वाश्रयेति । साक्षादलिङ्गसंख्यानश्रयत्वमेवासत्त्वमिति भावः । भाष्ये—यदसौ द्रव्यं श्रितं इति । यद्द्रव्याश्रयित्वमर्थः । उत्तरपदाद्यं प्राधान्यपरिग्रहस्तुल्य-

स्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद् गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति समासस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति ।

अथवा पुनरस्तुतरपदार्थप्रधानः । ननु चोक्तम् 'अत्राक्षणमानये'त्युक्ते प्राक्षणमात्रस्यानयनं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः—अयेह 'राजपुरुषमानये'त्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं कस्मान्न भवति ? अस्त्यत्र विशेषः । राजा विशेषकः प्रयुज्यते तेन विशिष्टस्यानयनं भवति । इहापि तर्हि नञ्

प्र०—योगः, इह त्वाश्रयद्वारक इति विशेषः । समास इति । समासार्थ इत्यर्थः । अत्रापि पक्षे दोषः—यदि तावत् स्याभाविकदर्शनमाश्रीयते तदानेनापवादत्वादव्ययीभावस्य बाधनप्रसङ्गादभक्तिकमित्यादि न सिद्धयति । तस्य तु निर्भक्तिकमित्यादिरवकाशः । 'असवेस्मै' 'अस' इत्यादौ च पूर्ववत्समायाद्यसिद्धिः स्यात् ।

आश्रयद्वारकलिङ्गसङ्ख्याभ्युपगमेऽप्यवर्षा हेमन्तोऽनर्थः स्त्रीत्यादौ हेमन्ताद्याप्रय-
प्रयगविलिङ्गसङ्ख्याप्रसङ्ग इत्यालोच्याह—अथयेति । 'एतत्तदोः सुलोप' इत्यत्रा-
नञ्समासप्रहणं लिङ्गमुत्तरपदार्थप्रधानत्वस्य । अन्यथैतत्तदोरङ्गद्वारेण संबन्धिनः
सुशब्दस्य लोपो विधीयमानोऽनेपो ददात्यसो ददावीत्यत्र कथं प्राप्नुयात् ।

उ०—विकल्पमिमावेण न भवतीत्या—इअत्रापीति । अव्ययीभावस्येति । परे तु नञा स नेष्ट
एव । अल्लिङ्गमित्यप्रारोपितं संधानम्—परः संनिकर्षः—तदभावाद्भुतायां वृत्तौ संहिता-
संज्ञाप्रयुक्तं कार्यं न प्राप्नोतीत्यर्थ इति न दोषः । अत्यन्तामात्रार्थकमत्रः विद्यागुणमात्रा-
श्रयित्वेनाभक्तिकमित्यादावल्लिङ्गमित्यादावुत्तरपदार्थभावप्रतीत्यव्ययीभावाप्राप्तेः । अन-
ञ्समासप्रहणादमायादिभिरिदिरिष्युकेति तुल्यविकल्पमिमावेणैव भाष्यम् । 'अवर्षा हेमन्त'
इत्यपि प्रतियोगिकत्वाश्रयगतलिङ्गादिग्रहणात्सिद्धम् । अभावेन प्रतियोगिनींरि स्वज्ञानापा-
अपनेन तस्याः आश्रयत्वात्त्वघटितसमासघटकत्वेनोपस्थितत्वाच्चार्ये बाधस्य ग्रहणम्, अन्यथा
तदोपवृत्तिपक्षोर्ध्वमाधितेऽपि तदोपानुवृत्तौ भाष्यस्य निर्दोषतापत्तिः । 'अथवा पुनरस्तुत्तर
पदार्थप्रधान' इति समकक्षतया पक्षान्तरकथनस्यासंगतिरूपेति यद्विनि । 'अनेक'मित्यादौ
वचनदोषं तु भाष्यकृद्देवाग्रे वक्ष्यति ।

भाष्ये—प्राक्षणात्मात्रस्येति । अभावो नञर्थः, स विशेषणं चेदभावाप्रतियोगी, भेदप्रति-
योगी वा प्राक्षण इति बोधस्तदासति यन्त्रिभिर्लिङ्गाभावप्रतियोगिनन्तराभावेऽप्रतियोगिनी
वा प्राक्षणस्यैवानयनं प्राप्नोतीत्यर्थः । 'मात्र'नञ्देन न शीवाचार्यादिर्द्विभक्त्यन्तरं, नापि
हात्रियादेरित्यर्थबोधकम् । राजा विशेषक इति । यद्यपि पुरुषमात्रवैवाचक्यं एतत्ते न राज-
विशिष्टस्य, तथापि राजसंबन्धिनं वृत्तानयनं न चाविकल्पसंबन्धिन इति राजा पुरुषस्य विशेषक

विशेषकः प्रयुज्यते, तेन नञ्विशिष्टस्यानयनं भविष्यति । कः पुनरसौ ? निवृत्तपदार्थकः ।

यदा पुनरस्य पदार्थो निवर्तते किं स्वाभाविकी निवृत्तिः, आहोस्विद्वाचनिकी । किं चातः ? यदि स्वाभाविकी, किं नञ् प्रयुज्यमानः करोति । अथ

प्र०-नञ्विशिष्टस्येति । आरोपितब्राह्मणस्य क्षत्रियादेरित्यर्थः । कः पुनरसाविति । भावाभावयोर्विरोधान्नञ्विशिष्टो ब्राह्मणार्थो नोपपद्यत इति भावः । निवृत्तपदार्थक इति । निवृत्तः पदार्थो मुख्यं ब्राह्मणं यस्मिन्स क्षत्रियादिरर्थः । सादृश्यादिनाभ्यारोपितब्राह्मणयो नञ्योतिवतदवस्थ इत्यर्थः ।

इदानीं नञो वाचकत्वद्योतकत्वपरीक्षणायाह—यदा पुनरिति । किं स्वयं निवृत्तस्य ब्राह्मणपदार्थस्य नञ् निवृत्तिद्योत्यते, अथ स्थितस्यैव नञ् निवृत्तिः क्रियते 'मन्त्रेणैव विपादिसामर्थ्यस्येति प्रश्नः । किं नञिति । ब्राह्मणशब्द एवाराच्छब्द इव दूरमदूरं च विद्यमानब्राह्मणसमविद्यमानब्राह्मणं च क्षत्रियादिकं वक्ष्यतीति नास्ति नञो व्यापार इत्यर्थः । अथोक्तं । नञः पदार्थनिवृत्तौ सामर्थ्यास्याप्रसिद्धत्वादपूर्वमेव-

उ०-इति तावः । नञ्विशिष्टस्येति । नञ्योत्पारोपितब्राह्मणविशिष्टस्येत्यर्थः ।

कः पुनरिति । अभावस्यैव नञर्थत्वेन प्रसिद्धत्वात्प्रमितोत्तरपदार्थस्यतिरिक्तः कोऽसौ नञ्विशिष्ट उत्तरपदार्थ इत्याशयः । ननु नञर्थस्य विरोधणत्वे किं भेदप्रतियोगी ब्राह्मण इत्यर्थः, उत भेदानुयोगी ब्राह्मण इति । भेदे प्रतियोगी बोधस्त्वित्यत्राह—नञ् इति । सत्त्वा निवृत्तपदार्थत्वे विरोधणमेव न पुन्यतेत्यत आह—सादृश्यादिनेति । आदिना सादृश्यादि । निवृत्तमुच्य-
ब्राह्मणयादिशरोपिततद्वन्निति भाष्यादशरार्थः । तदाह—नञ्योतिवतदवस्थ इति । एवं आ-
रोपितस्वप्रवृत्तिनिमित्तवानुत्तरपदार्थ इत्यत्र तात्पर्यं ब्राह्मणो भजिति तात्पर्यम् । उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यमप्येतदेवेति बोध्यम् ।

यदा पुनरिति । यास्त्योत्तरपदस्य मुख्यार्थप्रत्ययस्यागर्हकमारोपितप्रवृत्तिनिमित्त-
कार्थबोधकता सा स्वभावसिद्धा, उत मन्त्रत्वेन शक्त्यारोपितत्वस्य वाचकः सन्मुख्यपदार्थ-
प्रापयं निवर्तयतीति प्रकृतद्वयव्याह—इदानीमिति । किं स्वयमिति । निवृत्तस्य मुख्य-
ब्राह्मणपदार्थस्य ब्राह्मणस्य निवृत्तिस्तत्पूर्वकमारोपिततद्वद्विरोधकत्वं द्योत्यते, अथ स्थितस्यैव
मुख्यब्राह्मणस्य बोधनिवृत्तिरन्तर्हकं तद्वद्विरोधितत्वं नञ् शक्त्योपपन्न इत्यर्थः । ननु नञ्
आरोपितत्वे शक्तावपि ब्राह्मणादिपदैर्बोधस्य मुख्यब्राह्मणवादेः कथमबोधोक्त आह—
मन्त्रेणैवेति । मन्त्रसामर्थ्यादेव तद्विपत्तिरित्यर्थः ।

नास्ति नञ इति । प्रकरणादिकं च तात्पर्यं ब्राह्मणं वक्ष्यतीति तावः । पदार्थनिवृत्ता-

१-“मन्त्रापूर्वप्रमानादवयव तत्त्वान्तरमन्त्रप्रमानान्याह” (न्याय० २।१।६८) इति सूत्रमात्रे
वाक्योपयनः—“मन्त्रपदनां च विपभूतास्तिप्रतिषेधोपायानां प्रयत्नेऽर्घस्य तथा मायः ।”

वार्चनिकी, तद्वक्तव्यं 'नञ् प्रयुज्यमानः' पदार्थं निवर्तयतीति । एवं तर्हि स्वाभाविकी निवृत्तिः । ननु चोक्तं 'किं नञ् प्रयुज्यमानः 'करोती'ति । नञ् प्रयुज्यमानः पदार्थं निवर्तयति । कथम् ? कीलप्रतिकीलवत् । तद्यथा—कील आहन्यमानः प्रतिकीलं निर्हन्ति । यद्येतन्नञो माहात्म्यं स्यान्न जातुचिद्राजानो हस्त्यश्च विमूयुर्नेत्येव राजानो ब्रूयुः ।

प्र०—द्वक्तव्यमिति सोऽप्रासमुपहसति । नञ्प्रयुज्यमान इति । ननु स्वभाविकनिवृत्तिदर्शने कथं पदार्थं नञ्निवर्तयेत्, वाचनिकनिवृत्तिदर्शने ह्येतदुच्यते वस्तुम् । एवं तर्हि पदार्थ-प्रत्यय एवोपचारात्पदार्थशब्देदोच्यते, यथा 'सिंहमन्थापये'दिति सिंहशब्देन माणवक इत्यदोषः । अयमत्रार्थः—केवलो ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यमानः प्रसिद्धिवशान्मुल्य एव ब्राह्मणार्थे प्रत्ययमादधाति, नञ्प्रयोगे तु निवृत्तपदार्थकत्वा ब्राह्मणशब्दस्य प्रतीयते । यथा 'प्रतिष्ठते' इत्यत्र यद्यपि तिष्ठतिरेव गतिवचनस्तथापि तस्मिन्केवले प्रयुज्यमाने प्रस्थानं न गम्यत इति द्योतकत्वेन प्रशब्दोऽपेक्ष्यते तथेह नञ् । पदार्थशब्देन पदार्थ-प्रत्यय उपचारादुच्यते । कथं पुनः स्वहेतोरुपपन्नमानः पदार्थप्रत्ययो नञ् निवर्तयेत् इत्याह—कीलप्रतिकीलवदिति । यथा महता कीलेन प्रतिकीलं वस्तुन्यते तथा क्षत्रिये सादृश्यादिनिमित्तोत्पन्नस्य ब्राह्मणप्रत्ययस्य नञ्प्रयोगे निवृत्तिरित्यर्थः । इतरो यथोक्त-भक्षिप्रायमप्रतिपद्य पदार्थ एव नञ् निवर्तयेत् इति ज्ञात्वा पर्यनुयङ्क्ते—यद्येतदिति । प्रतिपक्षनिवारणाय नञ्मेव प्रयुज्यमान तु तदर्थं हस्त्यश्चादि विभीरश्रित्यर्थः ।

उ०—विति । पदार्थप्रत्ययनिवृत्तिरित्यर्थः । स्वशक्त्यारोपितत्वबोधेऽपि ब्राह्मणादिपदानां स्वशक्त्यार्थाबोधकत्वनिवृत्तिर्वचनं विना न शक्यम् । किं च वचनेनापि तत्कर्तुमशक्यमित्युपपन्नम् । भाष्ये—'पदायान्निवर्तयती'त्यस्य पदार्थप्रत्ययानित्यर्थः । अमुमेवार्थं शङ्कापूर्वकं दर्शयति—ननिवर्त्यादिना । ननु शब्दस्य पदार्थनिवृत्तिरित्येवत्ववत्प्रत्ययनिवृत्तिरित्येवमुपपन्नम्, किं चेवमुत्तरपदार्थप्रत्यय एव न स्यादित्यत आह—अयमत्रार्थ इति । निवृत्तपदार्थस्तेति । निवृत्तमुष्यप्रवृत्तिनिमित्तप्रत्ययकत्वस्यारोपितप्रवृत्तिनिमित्तकप्रत्ययकत्वोत्पत्तिः । पुनर्दर्शना-मेव स्मारयति—पदार्थशब्देनेति । ब्राह्मणप्रत्ययस्य । मुख्यब्राह्मणप्रत्ययस्येत्यर्थः । अनेन द्योतकानां प्रसिद्धार्थशक्त्यनुबोधपूर्वकमर्थान्तरशक्त्यनुबोधकत्वं स्वभाव इति बोधितम् । तच्छब्दस्यनुबोधेनैव तत्पदार्थप्रत्ययनिवृत्तिरिति बोध्यम् । अभिप्रायमप्रतिपद्येति । केचित्त-यदि नञः शब्दस्य बोधकत्वासामर्थ्यनिवृत्तिद्योतकत्वं स्यात्तदा तदर्थगतबोद्धव्यादिसामर्थ्य-निवृत्तिद्योतकत्वमपि स्यादिति माध्याययमाहुः ।

एवं तर्हि स्वाभाविकी निवृत्तिः । ननु चोक्तं किं नञ् प्रयुज्यमानः करो-
तीति । नञ्निमित्ता तूपलब्धिः । तद्यथा—समन्वकारे द्रव्याणां समवस्थितानां
प्रदीपनिमित्तं दर्शनम्, न च तेषां प्रदीपो निर्वर्तको भवति ।

यदि पुनरस्य निवृत्तपदार्थकः किमर्थं ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यते ? एवं यथा
विज्ञायेतास्य पदार्थो निवर्तते इति । 'ने'त्युक्ते सन्देहः स्यात् 'कस्य पदार्थो
निवर्तते' इति । तत्रासन्देहार्थं ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यते । एवं वैतत् ।

प्र०— इदानीमभिप्रायं स्पष्टयितुमाह—एवं तर्हीति । नञ्निमित्तेति । कृत्रियादौ
सादृश्यनिमित्ताभ्यारोपितं ब्राह्मण्यं न तु तात्त्विकमिति नञ्प्रयोगेण द्योतयत इत्यर्थः ।

यदि पुनरिति । अर्थप्रत्यायनाय शब्दः प्रयुज्यते, स चेन्निवृत्तः किमर्थमसौ
प्रयुज्यते । एवं यथेति । प्रतिषेधविषयप्रदर्शनाय युद्ध्या ब्राह्मणार्थं निरूप्य तस्य
कृत्रियादौ मुख्यसत्ताविरहप्रतिपादनाय नञ्सहितो ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यत इत्यर्थः ।

उ०— ब्राह्मण्यनिवृत्तेर्नञ्निमित्तानाम् 'नञ्निमित्ते'त्यमुपपन्नमित्यत आह—कृत्रियादाविति ।
सादृश्याब्राह्मण्यप्रवृत्तिनिमित्तकोऽस्माद्वोध इति भावः । अयमाशयः—तत्तदर्थकाः शब्दा भिन्ना
'एव । नञ्सममित्यावहारे तु तदर्थकोऽयमिति ज्ञायते, इयमेव नञो द्योतकत्वम् । 'नञ्नि-
मित्ता तूपलब्धि'रिति भाष्यस्य तत्सममित्याहारे मुख्यब्राह्मणार्थको नायं, किं तु आरोपित-
तदर्थकोऽयमित्युपलब्धिर्निर्णय इत्यर्थः । तदर्थगतयोद्ध्यादिसामर्थ्यनिवृत्तिद्योतकता तु भाष्य,
स्वभावादेवेति तात्पर्यम् । आरोपितत्वस्य नञ्भाष्यत्वे तु मुख्यब्राह्मणत्ववति गृहीतशक्ति-
ब्राह्मणपदार्थे तद्वत्त्वो युद्धपवाद इति तदर्थप्रत्ययस्यागो वाच्यः । स चाज्ञापकः, सामर्थ्य-
संबन्धस्य निर्यताहानिर्द्वेति दिक् ।

अमुनेदार्थं पुनः प्रसन्नप्रतिबन्धनाभ्यां स्पष्टीकरोति—यदि पुनरित्यादिना । स चेन्नि-
वृत्त इति । ब्राह्मणपदार्थस्य यन्मुख्यं ब्राह्मण्यं तस्य निवृत्ती स्वशक्त्यस्य बोध्यस्याभावात्तत्प्रयोगो
भ्यर्थः । अज्ञापकोचने तु नञ्भाष्येणापि तदर्थबोधसंभव इति भावः । प्रतिषेधविषयेति ।
नञो द्योतकतया सममित्याहतपदार्थस्युद्धोषकत्वं वाच्यं, तच्च पदार्थतरप्रयोगं विना न
संभवतीति तत्पदोपादानमिति तात्पर्यार्थः । अस्य पदस्य मुख्योऽर्थः प्रवृत्तिनिमित्तरूपो
निवृत्तः, गौणोपपन्न इति विज्ञायेतेति तु भाष्याह्वयार्थः । भाष्ये—नेत्युक्ते सन्देहः स्यादिति ।
सममित्याहतपदस्य बोधकस्याभावाच्चिद्वृत्तिरूपार्थस्य प्रत्ययोग्यात्तद्वत्त्वाया अनिवृत्तेरबोधक-
त्वेन च तदप्रयोग एव स्यात् । नञ्वस्तु वाचकत्वमेवेति चेदेवमपि सन्देहः स्यादिति भावः ।
तदाकारं दर्शयति—कस्य पदार्थ इति । कस्य पदस्य पदार्थ इत्यर्थः । अतिषेधपरः पदार्थ-
शब्द इति तात्पर्यम् । सन्देहपदेन निर्णयमात्रो विवक्षित इति तत्त्वम् । एवं वैत' इति ।
एवमेवैतदित्यर्थः । लक्षणाप्यस्मद्वये इयमेव, यत आरोपितप्रवृत्तिनिमित्तकस्य बोधः । तत्र

अथवा सर्व एते शब्दा गुणसमुदायेषु वर्तन्ते ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्र इति ।

तपः श्रुतं च योनिश्चेत्येनद् ब्राह्मणकारकम् ।

तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः ॥

प्र०— सर्व इति । तत्र यस्यैव गुणस्य स्वाभाविकी निवृत्तिसत्यैवामौ नञ्चा द्योत्यते, अवशिष्टानां तु गुणानामयोस्तद्भावो गम्यते । गुणशब्देन चात्र धर्ममात्रं परा-
भयमुच्यते ।

स्मृतिशास्त्राश्रयेण निदर्शनाय ब्राह्मणस्य गुणनाह—तप इति । 'तपः' बान्द्रा-
यणादिकर्म । श्रुतं—वेदवेदाङ्गार्थानामभ्यसनम् । योनिः—ब्राह्मणाद् ब्राह्मण्यां जन्म ।
ब्राह्मणकारकमिति । शेषपक्षीसमासः । ब्राह्मणव्यपदेशस्यैवत्कारकं निमित्तमित्यर्थः ।
गुणसमुदायाभावेऽपि तदेकदेशे प्रयोगदर्शनादाह तप श्रुताभ्यामिति ।

उ०—नञ्समभिप्राहारे निवृत्तमुक्तब्राह्मणको ब्राह्मणशब्दार्थ इति युद्धे आरोपितकार्यकार्य-
कक्षतीति बोध्यम् ।

इदानीं प्रकारान्तरेणापि भवो द्योतकत्वं व्युपादयति भाष्ये—अथवा सर्व एते इति ।
अवशिष्टानामिति । तथा च तद्गुणप्रतिपादनाय ब्राह्मणसम्प्रयोगः, निवृत्तगुणानां निवृत्ति-
'प्रतिपादनाय च सम्प्रयोग इत्यर्थः । अयमेव 'एवमयं समुदायः' इत्यादिभाष्यार्थः । एवं च
गुणसमुदायवति शक्तस्य ब्राह्मणशब्दस्यैव कतिपयगुणाभावप्रतिपादको भविति भावः । तपः-
श्रुतादिसंग्रहादाह—गुणशब्देनेति ।

जाजनादिसंग्रहादाह—निदर्शनायेति । 'कस्मिं चे'ति समासनिवेचनाशङ्क्याह—
शेषपक्षीसमास इति । एवं ब्राह्मणोऽप्यद्वयत्वात्वादाह—व्यपदेशस्येति । गुणसमुदायाभाव-
इति । तत्र गीणः प्रयोग इत्यत्र कतिपयवक्तव्येति कतिपयव्यपदेशाह इति भावः । आदृत्ये-

१—'तपो इन्द्रसहनम् । इन्द्रं च शिषत्वापिपासे शीतोष्णे स्थानाग्ने काष्ठमोनाकरमौने च ।
प्रतानि चैरा यथायोगं कृच्छ्रचान्द्रायणसंस्तपनादीनि ।' (योग० २।१२ व्यासभाष्यम्)

"देवद्विजगुरुमरुपूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥१४॥

अनुद्वेगकरं वाक्यं स्वयं प्रियहितं च यत् । स्वाध्यायाम्यसनं चैव वाक्यं तप उच्यते ॥१५॥

मनःप्रसादः शौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानवमुच्यते ॥१६॥

तदपि सत्त्वब्रह्ममोमेदेन त्रिविधमिति गीतायां १७ अध्याये द्रष्टव्यम् ।

२—आतिब्राह्मणः=असद्ब्राह्मण इत्यर्थः । आतिशब्दोऽस्तरार्थः । तद्यथा—'शिल्पमुदि-
परीचायं आशुचरं ददाति' (मद्वि १४. ८४. सू० ४४८) । 'अशुचरम्—अशुचर'-
मित्यत्र नगोः । एवं च ब्राह्मणादसद्ब्रह्ममुत्पन्नोऽपि सत्तर-भूताभ्यां हीनः स न परिपूर्ण-
ब्राह्मणः । तत्र भूतसमन्वितस्त्वन्ययोनिकोऽपि भवति ब्राह्मणो भूतसमन्वितमिव ॥१७॥

तथा 'गौरः शुच्याचारः पिङ्गलः कपिलकेश' इत्येतानप्यभ्यन्तरान् ब्राह्मण्ये गुणान्कुर्वन्ति । समुदायेषु च वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तद्यथा—पूर्वे पञ्चालाः । उत्तरे पञ्चालाः । तैलं मुक्तम् । घृतं मुक्तम् । शुक्लः नीलः कपिलः कृष्ण इति । एवमयं समुदाये ब्राह्मणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवेष्वपि वर्तते जातिहीने गुणहीने च ॥ गुणहीने तावत्—'अब्राह्मणोऽयं यस्मिष्ठन्मूत्रयति' । 'अब्राह्मणोऽयं यो गच्छन् भक्षयति' ॥ जातिहीने सन्देहाददुरुपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते । सन्देहात्तावत्—गौरं शुच्याचारं पिङ्गलं कपिलकेशं दृष्ट्वाध्यवस्यति 'ब्राह्मणो-

प्र०—अधुना लोकप्रसिद्धान्बाहुल्येन तथादृष्टान्गुणानाह—गौर इति । पूर्वे पञ्चाला इति । अवयवे समुदायरूपारोपाच्छब्दप्रवृत्तिर्विज्ञेया न तु शब्दः स्वार्थं परित्यज्यार्थान्तरं वक्तुं समर्थः, शब्दार्थसंघन्धस्यानित्यत्वाप्रसङ्गात् । तैलमिति । यदा संस्कारादियुक्तं विशिष्टमात्रापरिमितं समुदायमाह—तैलशब्दस्तदा समुदायवचनोऽन्यदा तु जातिशब्द एवायम् । शुक्ल इति । स्वयमशुक्लोऽप्यवयवः शुक्लवयवान्तरासादितशौड्य-समुदायरूपारोपेण शुक्लशब्दाभिधेयस्तदेवमुदाहरणम् । स्वयं स्ववयवस्य शौकल्ये मुख्य एव शुक्लशब्दः । यस्मिष्ठमिति । तपः श्रुतयोरभावाभिन्दयात्राब्राह्मणशब्दप्रयोगस्तत्र जातिमात्रेऽवयवे समुदायरूपारोपाद् ब्राह्मणशब्दप्रयोगो नञा तु स्वाभाविकी तपःश्रुतनिवृत्तिर्द्योत्यते । न च भिन्नविषयत्वं पूर्वपदोत्तरपदयोराशङ्कनीयम् । द्वयोरपि समुदायविषयत्वात्तदेकशेषनिवृत्तिसद्भावप्रतिपादनद्वारेण । जातिहीने इति । तत्र स्वस्या ब्राह्मणशब्दस्य प्रवृत्तिरध्ययनादिगुणसद्भावप्रतिपादनाय । सन्देहादिति । सन्देहनिमित्तं गुणः सन्देहशब्देनोक्तः । गुणैकदेशदर्शनाच्च गुणसमुदायरस्य संनिधि-

उ०—नेति । तथा कैते गुणा व्यभिचारिण इति भावः । 'विहृलकपिलकेशा' इति भाव्ये पूर्वपदं, पिङ्गलाः कपिलाः केशा यत्येत्यर्थः । यदा पिङ्गल इति षणः । गौर इत्यस्य तु 'अष्टवर्षा तु या दत्ता ध्रुतशीलसमन्विते । सा गौरी, तत्सुखे यस्तु स गौरः' परिकीर्तितः ॥ इत्यर्थः ।

ब्राह्मण्ये—ब्राह्मणशब्दार्थगुणसमुदाये । कुर्वन्ति—केचिच्छौकिका इत्यर्थः । 'पूर्वे पञ्चाला' इत्यादि ग्रन्थः पस्पताया व्याख्यातः । भाष्ये—'जातिहीने' इत्यादि सामान्येनैकवचनम् । तेनावयवेति प्रागुक्तेन सामानाधिकरण्यामुपपन्नम् । न च भिन्नविषयत्वमिति ।

१—अवयोऽयं नागेशानुमतो गौरशब्दार्थः शास्त्रविरुद्धत्वात् । तद्यथाह पञ्चन्तरि—

अथान्ये पञ्चविरतिवर्गाय षोडशवर्गा पत्नीमात्रेत् विन्दधर्मार्यकानप्रजाः प्राप्स्यतीति । तन्मषोडशवर्गापानप्रातः पञ्चविरतिम् । यथापक्षे पुमान् गर्भं कुचिरपः ॥ निपद्यते ॥ दातो वा न चिं धीवेर्जवेदा दुर्वलेन्द्रियः । तस्मादल्पन्तवापाया गर्भापानं न कापेत् ॥ (श्रुते शरीर० अ० १० श्लो० ५१-५५) २—'यस्मिष्ठन्' पा० ।

‘इय’मिति । ततः पश्चादुपलभते नायं ब्राह्मणोऽब्राह्मणोऽयमिति । तत्र सन्देहाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते, जातिकृता चार्थस्य निवृत्तिः । दुरुपदेशात्—दुरुपदिष्टमस्य भवति ‘अमुष्मिन्नवकाशे ब्राह्मणस्तमानये’ति । स तत्र गत्वा यं पश्यति तमध्यवस्यति ‘ब्राह्मणोऽय’मिति ततः पश्चादुपलभते नायं ब्राह्मणोऽब्राह्मणोऽयमिति । तत्र दुरुपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते, जातिकृता चार्थस्य निवृत्तिः । आतश्च सन्देहाद् दुरुपदेशाद्वा, न ह्ययं कालं भाषराशिर्वर्णमापण आसीन दृष्ट्वाध्यवस्यति ‘ब्राह्मणोऽय’मिति । निर्जात तस्य भवति ।

इदं एतत्त्वपि भूय उत्तरपदार्थप्राधान्ये सति संगृहीतं भवति । किम् ?

प्र०—भवसाय यदा प्रमाणान्तरेण जात्यभाज प्रतिपद्यते तदा वदुद्योतनाय त्वं प्रयुक्ते-
ऽब्राह्मणोऽयमिति । जातिकृतेति । जात्यभाजकृतेत्यर्थः । यथा ‘वर्षकृतं द्रुमिक’मिति ।
अर्थस्येति । समुदायस्येत्यर्थः । अयमत्रार्थः—एकदेशविगमात्समुदायो निवृत्त उच्यते,
एकदेशान्तरसद्भावाच्च तस्य सद्भावोऽभिधीयते । यथैकदेशकरणाभ्या कृताकृत सघात
उच्यते ॥ भाषराशिर्वर्णमिति । कालत्वविशेषप्रतिपादनपरमेवत् । भाषण आसीन-
मिति । आचाराभावकथनम् । निर्जातमिति । भ्रान्तिर्वाजाभावाद्ययास्थित वस्तुतत्त्वं
तस्य ज्ञातमिति ब्राह्मण्यारोपाभावाद् ब्राह्मणशब्दस्य सत्राप्रयोगाद्ब्राह्मणशब्दस्यापि
प्रयोगाभाव इत्यर्थः । तदेवं दोषपरिहारादुत्तरपदार्थप्रधानत्वं स्थापितम् ।

इदानीं सत्रैवोपचयमाह—इदं एतत्त्वपीति । अनेकमित्युत्तरपदार्थप्रधानत्वे सति

उ०—नञा पक्षिष्विद्विषयनिवृत्तेर्भाङ्गणपदेन पक्षिष्विद्विगुणसत्त्वस्य प्रतिपादनेन पूर्वोत्तरपद-
धोरसामर्थ्यासमाप्तिः ॥ स्यादिति भावः । द्वयोरपि । एकदेशनिवृत्त्यादिद्वारा समुदायस्यैव
निवृत्त्यादिप्रतिपादनादस्त्येव सामर्थ्यमिति भावः । अस्मममिष्याहारे अतादिगुणनिवृत्तिद्योतन-
द्वारा अस्ममिमित्तो ब्राह्मणशब्द इति पक्षतीत्येकविषयत्वमित्यत्र तात्पर्यम् । भाष्यतोपल-
भितपक्षे आह—तत्र स्तुत्येति । भाष्ये—दृष्ट्वाध्यवस्यतीति । अभ्यवसायाकारो
‘ब्राह्मणोऽय’मिति । ‘तत उपलभते नायं ब्राह्मण’ इति भाष्यदुरुक्तम् । तस्य आरोपमूल-
कता दर्शिता ब्राह्मणत्वाभ्यवसायोत्तरत्वोक्त्या । अब्राह्मणोऽयमिति । अथ ‘तत’ इत्यादि ।
‘प्रयुक्ते’ इति शेषः । ‘अथैकदेशस्ये’ति वक्ष्येऽर्थस्ययुक्तमत आह—अयमत्रार्थ इति ।
एकदेशविगमादिति । अथ बोधयप्रतिपादनाद्योभयप्रयोग इति भावः । भाष्ये—दुरुपदेशा-
दिति । असम्बन्धपदज्ञादिति तदर्थः । एतद्भाष्ये—‘अब्राह्मणोऽय’मित्युत्तर ‘निजात तस्य
भवती’त्यपारोऽनुपयोगात् ।

‘अनेक’मिति । किमत्र सगृहीतम् ? एकवचनम् । कथं पुनरेकस्य प्रतिषेधेन द्विवचनं सप्रत्ययः स्यात् ? प्रसज्यायां त्रियागुणौ ततः पश्चाद्विवृतिं करोति । तद्यथा—आसय शायय भोजयाऽनेकमिति । यद्यपि तादृशैकवचनं वक्तुं यत्र त्रियागुणौ प्रसज्येते, यत्र खलु न प्रसज्येते तत्र कथम्—‘अनेकं तिष्ठतीति ? भवति चैदजातीयकानामप्येकस्य प्रतिषेधेन बहुना सप्रत्ययः । तद्यथा—‘न न एकं प्रियम्’ । ‘न न एकं सुखं’मिति ।

प्र०—प्रधानगतसरस्याभ्रयमेकवचनं सिध्यति नान्यथेत्यर्थः । कथं पुनरिति । अनेकशब्दो यदि बहुना धाचकस्तदा बहुवचनं प्राप्नोति, अथैकत्वप्रतिषेधमात्रमस्याऽस्त्वानर्थो जन आगत इति बहुना सप्रत्ययो न प्राप्नोति । प्रसज्यायामिति । विधायेत्यर्थः । निराभ्रयोश्च तयोरसम्भवादनियतसक्यद्रव्याक्षेपे स येकप्रतिषेधाद् बहुना प्रतीतिरित्यर्थः । एतच्च प्रसज्यप्रतिषेध उच्यते । पर्यदासे तु दृशादिसक्यायुक्त एवानेकशब्दस्यार्थः । यस्माद् दृशादिवैकत्वमारोप्य प्रतिषेध्यते यथा क्षत्रियादौ ब्राह्मणत्वम् । ततो यथा—अब्राह्मण क्षत्रियादिहच्यते तथानेकशब्देन सक्यान्तरयुक्तः । यत्र तु खरिष्यति । यत्र तु पूर्वमेव प्रतिषेधः पश्चात् क्रियागुणविधानं तत्र कथं बहुना सप्रत्यय इति प्रश्नः । भवतीति । अयमर्थः—आख्यातस्य पश्चात्प्रयोगोऽस्तु पूर्व वा, धावर्थेन तावत्कारकस्याक्षेपोऽवश्यमासीति तत्रैकप्रतिषेधसामर्थ्यादेव द्विवादियोगिसाधनाक्षेपः । न न इति । ‘आवाधे चे’ति द्विवचनम् । शत्रो प्रियेण सुरेन च प्रयोक्तुरावाधाः । ‘न इति वा पृष्टी ।

उ०—नान्यथेति । पूर्वपदार्थप्राधान्ये भिन्ने एकत्वानवगतरेकवचनं न सिध्यतीत्यर्थः । एवमप्यपदार्थप्राधान्येऽपि तदसिद्धिः । एकप्रतिषेधमात्रमिति । ‘एको न भोजनीयः’ ‘एको जनो नागतः’ इत्येकरूप इत्यर्थः । बहुना सप्रत्यय इति । ‘एको नागतः’ इत्येव प्रतीतिरिति भावः । ज्ञापकाप्रसज्यप्रतिषेधेऽपि मन्समासो जायत इत्यभिप्रायः । ‘एकत्वप्रतिषेधमात्र’मिति पाठोऽपाठः ॥ भाष्ये—त्रियागुणाविति । गुणोदाहरणम्—‘अनेकस्मिन्नरूपं रस’ इत्यादि । ‘एकं न भोजनं’ इत्येकनिषेधाय प्रसज्यस्य आरित्याप्यात्कथं बहुत्वावगतिस्तत्राह—निराभ्रयोरिति । गुणक्रियोरित्यर्थः । एतच्च प्रसज्येति । एव च तदाश्रयेणैकदेशिनः शङ्कायां सम्युपेयैव प्रसज्यप्रतिषेधपदार्थं निर्णेतुमुत्तरमुक्तमिति भावः । तथानेकशब्देनेति । आरोपितैकत्ववित्याद्यर्थः । एव च पर्युदासपक्षे बहुना प्रतीतिः सुलभेति भावः । तत्र द्विग्यादिनिर्णयस्तु तापयवशादिति बोध्यम् । आरोपितैकत्ववचनेनैव बोधाच्चैकवचनसिद्धिः । एव चानेके इति बहुवचनमसाध्येति बोध्यमिति मञ्जूषायां विस्तरः । यत्र न पूर्वमेवेति । तत्र पूर्वं क्रियोपस्थित्यभावादनियतसक्यद्रव्याभेपाभावेनैको न तिष्ठतीत्येव बोधपर्यवसानादिति भावः । ‘न न एक’मित्यत्र द्वयोर्लोकोऽप्युदासार्थमकारवात् प्रियसदैकत्वमेव प्रतीयेत न बहुत्वमत आह—आवाधे इति । पृष्टीति । आवाधायां प्रतीतिस्तत्प्रतीतिरेनुपयोगात्त्वमिति भावः । न—अस्माच्च

इहाग्राक्षणत्वम् अग्राक्षणात् परत्वात्त्वतलो प्राप्नुतः* । तन को दोषः ?
स्वरे हि दोषः स्यात् । 'अग्राक्षणत्व'मित्येवं स्वरः प्रसज्येत† । अग्राक्षणत्व'-
मिति चेप्यते‡ ।

नञ्समासे भाववचन उक्तम् ॥ १ ॥

विमुक्तम् ? 'त्वतल्पां नञ्समासः पूर्वविप्रतिसिद्धं त्वतलोः स्वर-
सिद्धयर्थ'मिति ॥६॥

इपदकृता ॥ २ । २ । ७ ॥

इपद्गुणवचनेन ॥ १ ॥

इपद्गुणवचनेनेति वक्तव्यम् । अकृतेति ह्युच्यमान इह च प्रसज्येत—
इपद्गार्ग्य इति । इह च न स्यात्—इपत्कडार इति ॥७॥

प्र -अत्रैकप्रतिषेधसामर्थ्यादेरु संख्यान्तर्युक्त्यस्तुप्रतीतिः, अन्यथा 'न प्रिय'मित्येव
वाक्यं स्यात् । तस्माच्च भाग्येऽपि सामर्थ्यात्संख्यान्तरगतिर्भवति तत्र समासे वाक्य-
विलक्षणधर्मप्रादुर्भावहेतौ किं न भविष्यतीत्युक्तं भवति ।

अग्राक्षणत्वमिति । न ग्राक्षणस्य भाव इति युगपद्भाजप्रतिषेधसंबन्धविचक्षायां
प्रत्ययसमासप्रसङ्गे यदि परत्वात्प्रत्ययः स्यात्, पुन प्रसङ्गविज्ञानाय पश्चादञ्समासः
क्रियते, तदा 'त्वत्पुरुषे तुल्यार्थ'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाग्राक्षणात्तं पदं स्यात्, प्रत्ययस्वर-
क्षेप्यत इति नञ्समासे तु कृते त्वतलो कार्यो । सत्र भावप्रत्ययस्तावत्प्रकृत्यर्थस्य सापेक्ष-
त्वादसामर्थ्यान्न भवति, नञ्समासस्तु प्रधानतस्त सापेक्षत्वाद्भङ्गनीत्याहुः ॥६॥

इपदकृता । इपद्गार्ग्य इति । यथैकार्थसमवेतक्रियागुणापेक्षया जातं प्रकर्षादि-
योगो गार्ग्यसरो गार्ग्यकल्पो गार्ग्यपादा इति, तथेपदर्शनपि योगः । इपत्कडार इति । 'गडे-
कड चे'त्यारन्प्रत्ययान्तत्वादकृदन्त' कडारशब्दः । क्रियाकारकसंबन्धस्यासंप्रत्ययादकृदन्त
इति केचिदाहुः । तदयुक्तम् । कृच्छ्रज्जेन हि कृतसंज्ञकः प्रत्यय उच्यते । अथाप्युल्लादीना-
मभ्युत्पत्तिपक्षाप्रयत्नादत्र समासः स्वात्तयापीपद्गार्ग्यम् इपदुक्त इत्यत्र न स्यात् ॥८॥

उ०—मेकं प्रियं न, किं त्वनेकमिति तदर्थः । एवमेकी न निरतीत्याशयेकत्विति निवेद्येति
अनेकत्विति बोधो रहस्यः ।

भाग्ये—त्वतल्पांमिति । पूर्वपदार्थप्राधान्याभावेन वार्त्तिकारम्भः, इतरपदार्थप्राधान्ये
त्वसामर्थ्यात् पूर्वं भावप्रत्ययानुत्पत्तिरेवेति तन्मूले भाग्ये इत्यम्, तदाह—तत्र भागेति ॥९॥

इपदकृता । ननु अतार्थवद्व्याप्यवाच्यसंवादेऽसमासः सिद्धोऽन्न भाव-यथैकेति । 'गोत्रं
चे'ति गार्ग्यस्य जातिवचनम् । गडेरेति । 'कड मदे' इति आशी पठितादात्तपठि विष्पति ।
यत्तपीति । 'इणाद्वो बहुल'मिति साधारणमासबंधमौणादिकमनुत्पन्नमिति नियम इति भावः ॥९॥

* तस्य भावस्त्वतलो ५. १. ११६. † त्वत्पुरुषे तुल्यार्थवृत्त्यप्रतप्पुनानान्तरपठित्वात्पाः
६. २. २. ‡ आद्युदात्तम् १. १. १. १-५. १. ११६ वा० ८

पृष्ठी ॥ २ । २ । ८ ॥

कृद्योगा च ॥ १ ॥

कृद्योगा च पृष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम् । इध्नप्रव्रथनः पलाशशतनः ।

किमर्थमिदमुच्यते ? 'प्रतिपदविधाना च पृष्ठी न समस्यत' इति वक्ष्यति* तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । का पुनः पृष्ठी प्रतिपदविधाना, का च कृद्योगा ? सर्वा पृष्ठी प्रतिपदविधाना शेषलक्षणा† वर्जयित्वा । 'कर्तृकर्मणोः कृति' [२. ३. ६५] इति या पृष्ठी सा कृद्योगा ।

प्र०- पृष्ठी । किमर्थमिति । सूत्रेणैवात्र समासः सिद्ध इति प्रश्नः । अपकर्ष इति । अपवाद इत्यर्थः । का पुनरिति । प्रतिपदविधानाया अपि समासप्रतिषेधविषये कृद्योगोऽस्ति, कृद्योगाया अपि प्रतिपदविधानमिति विषयविभागाहानात्पृच्छति । सर्वा पृष्ठीति । साक्षाद् धातुकारकविशेषोपादानेन विधानात्प्रतिपदविधानेत्यर्थः । कृच्छ्रशब्दोपादानेन तु या विहिता सैव कृद्योगोच्यते । तत्र शेषविवक्षायां 'पृष्ठी शेष' इत्यनेनैव सिद्धायां पृष्ठ्यां 'क्षोऽविदधेस्य करण' इत्यादिप्रकरणं समासनिवृत्त्यर्थमेवारब्धम् । पृष्ठी भवत्येव—श्रूयते एव, न तु तस्याः समासो भवतीत्यर्थः । समासे हि सति तस्या अभ्यासः स्यात् । तस्मात्प्रतिपदविधानेति न वक्तव्यम् । तस्मिन्ननुच्यमाने 'कृद्योगे ति न वक्तव्यम् । अशेषविषये विधानार्थत्वात् 'कर्तृकर्मणोः कृती'त्यस्य समासनिवृत्तौ सामर्थ्याभावात् सूत्रेणैव समासस्य सिद्धत्वात् ।

उ०- पृष्ठी । मात्त्रे—वक्ष्यतीति । 'न निर्धारणे इत्यत्रे'ति शेषः । अपकर्ष प्रतिशूद्रपथकापकर्षतत्त्वस्यानवयादाह—अपवाद इतीति । अपकृत्यतेऽनेनोत्तरं इत्यपकर्षोऽपवाद इत्यर्थः । प्रतिषेधविषये—सपिणो ज्ञानमित्रादी ॥ कारकविशेषेति । 'कर्तृकर्मणोः'रित्येवमित्यर्थः । इत्यादि प्रकरणमिति । तत्र 'शेष' इत्यनुवृत्तोरपि भावः । 'शेषलक्षण'मित्यस्य शेषमात्रलक्षणमित्यर्थ इति तात्पर्यम् । समासनिवृत्त्यर्थमेवेति । तत्तद्वानुयोगे उपलब्धकारकातिरिक्तकारकाणां शेषविवक्षामावज्ञापनेनापि अतिरिक्तार्थसंभवादित्दि चिन्त्यम् । किञ्च लुगभाव एव वक्ष्येत । यदि त्वेतद्वास्तविकलक्षणसमासाभाववक्ष्येत्, तदा तदावश्यकमेव । सूत्रायपि तत्रानुवादापापदयकानीति 'न वक्तव्यं प्रतिपदविधानेतीति चिन्त्यम् । किञ्च तस्य वचनस्य सप्तवे 'दिवत्तदर्थस्य' 'श्रवणार्थप्रयोग'इत्यादि विषयेऽज्ञानां देवितेत्यादी गृह्यन्ते 'न खोके'ति निषेधेन 'कर्तृकर्मणोः'रिति पृष्ठ्यभावेऽनेन पृष्ठ्यां समासनिषेधासिद्धिः । तद्वतीत्या तु शेषमरणस्य तत्र निवृत्त्या समासः स्यादित्यपि चिन्त्यम् ।

तत्स्थैश्च गुणैः ॥ २ ॥

तत्स्थैश्च गुणैः पृष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम् । ब्राह्मणवर्णः चन्दनगन्धः
पट्टशब्दः नदीघोषः ।

न तु तद्विशेषणैः ॥ ३ ॥

न तु तद्विशेषणैरिति वक्तव्यम् । इह मा मूत्—घृतस्य तीव्रो 'गन्धः' ।

प्र०— प्रविप्रसवप्रसङ्गेनान्यदपि कथ्यते—तत्स्थैरिति । तच्छब्देन सन्निधानाद् गुण
एव परामूरयते । तन्नायमर्थः—स्वात्मनि ये गुणा अवस्थितास्तैः सह समासः । न च
स्वात्मन्यवस्थानं गुणानां संभवति, भेदनिबन्धनत्वात्सुखदयस्याधाराधेयभावस्य । सर्वस्य
च गुणस्य द्रव्याश्रयत्वात् । तस्मादभिधानव्यापारापेक्षया सन्त्यत्वमुच्यते । इह
केचिद् गुणाः शब्देन द्रव्याश्रितृष्टा एव प्रत्याख्यन्ते, न तु द्रव्यस्योपरत्वेन । यथा
'चन्दनस्य गन्धः' इति सर्वदा वैयधिकरणमेव गुणगुणिनो, न कदाचिश्चन्दनं गन्ध
इति सामानाधिकरण्यं भवति । शुद्धादयस्तु गुणाः कदाचिन्निष्कृष्टरूपाः शब्दैरुच्यन्ते
पटस्य शुद्ध इति । कदाचिद् द्रव्येणैकत्वमापन्नाः 'शुद्धः पट' इति । तस्माद् द्विविधगुण-
सद्भावात्तत्स्थैरिति विशेषणं रूपादिगुणपरिग्रहाधेयमुपात्तमिति ब्राह्मणवर्णादय उदा-
हरणम् । अथ 'यलाकायः शौक्ल्य'मिति समासः कस्मान्न भवति ? तत्स्थं हि
शौक्ल्यम् । सर्वदा वैयधिकरणेन संबन्धात् । नैव दोषः । शौक्ल्यशब्देन शुद्धो
गुणोऽभिधीयते शुद्धशब्दस्य द्रव्ये वर्तमानस्य तस्मिन्नेव प्रवृत्तिनिमित्ते भावप्रत्ययविधा-
नान् । न चासौ तत्स्थः । अभेदाप्यनसायेन द्रव्यं प्रत्यनुरक्तत्वदर्शनाच्छुद्धः पट
इति । अर्थस्य च तत्स्थत्वमाश्रीयत इति शब्दभेदेऽप्यर्थस्याभेदान्नास्ति शुद्धस्य गुणस्य
तत्स्थत्वम् । 'रूपवान् पट' इत्यादौ तु नास्ति गुणगुणिनोरभेदाप्यनसायः । भेदाप्रत्येकैव
मात्रवर्तीयप्रयोगादिति रूपस्य तत्स्थत्वमभ्यावृत्तमिति 'पटरूप'मिति समासो भवत्येव ।

न तु तद्विशेषणैरिति । तच्छब्देन गुणाः परामूरयन्ते । तेषां गुणानां यानि
विशेषणानि तद्वचनैः सह समासो न भवतीत्यर्थः । घृतस्य तीव्र इति । तीव्रो गन्धस्य

उ०— तच्छब्देन द्रव्यपदार्थे 'कावस्य कावर्ण्य'मिवादायतिप्रसङ्गमादादाह—तच्छब्देनेति ।
स्वात्मनीति । स्वात्मन्येवाभेदनास्तित्वा न तु द्रव्ये इत्यर्थः । नन्वभेदव्यापाराधेयमाव-
नियामकत्वाभावात्तत्स्थैरित्यनुपपन्नमिति शङ्कते—न चेति । यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेन तत्स्थै-
रिति वस्तु शक्यं, तथापि स न मुख्य इत्याह—मुख्यस्येति । उत्तरवर्ति तस्मादभिधानेति ।
गणमात्राकृतमात्रप्रतिपाद्यगणवाक्यैः शार्ङ्गित्यर्थः । अथ यथायं च तत्स्थत्वमित्यपे-
क्षयति । तदेवोपादयति—इह केनित्ति द्रव्याश्रितृष्टाः—भेदेनैव द्रव्याश्रयिणः । तदा
हि गुणगणानिः प्रवृत्तिनिमित्तम् । उपरत्नकरं—स्वाभेदेन द्रव्यमात्रावकाशम् । द्रव्ये-
णैकत्वमिति । ज्ञानिविज्ञापणमः प्रवृत्तिनिमित्तम्, अत एव ततो भावमात्रपदेन गुणदोषः ।
अर्थस्य तत्स्थत्वमिति । एवं च गुणपरस्वभावकतादृशमावकाशं तात्पर्यमिति कथितम् ।

१—'गन्ध' इति कथितम् ।

चन्दनस्य मृदुरिति ।

किमर्थमिदमुच्यते ? 'गुणेन ने'ति प्रतिषेधं वक्ष्यति* तस्यायं पुरस्ताद-
पकर्षः । किं पुनः कारणं गुणेन नेत्युच्यते, न पुनर्गुणवचनेन नेत्युच्येत ?
नैवं शक्यम् । इह हि न स्यात्—काकस्य काष्ण्यम्, कण्टकस्य तैक्ष्ण्यम्,
'बलाकायाः शौक्ल्य'मिति । एतदेव [स्वत्वपि] तस्मिन्योग उदाहरणम् ।
'यद्दीदं ब्राह्मणस्य शुक्लाः वृषलस्य कृष्णा इति, असामर्थ्यादत्र न भविष्यति ।
कथमसामर्थ्यम् ? 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ताः ।
तस्माद् 'गुणेन ने'ति वक्तव्यम् । 'गुणेन ने'त्युच्यमाने 'तत्स्यैश्च गुणै'रिति
वक्तव्यम् । 'तत्स्यैश्च गुणै'रित्युच्यमाने 'न तु तद्विशेषणै'रिति वक्तव्यम् ॥८॥

प०—विशेषणम् । 'चन्दनस्य मृदु'रिति स्पर्शस्य मृदुत्वं विशेषणम् । ननु घृतस्य गन्धेन
सम्बन्धो न तु तद्गतेन तीव्रेण विशेषणेनेति सामर्थ्याभावात्समासस्य प्राप्तिरेव नास्ति,
तत्किमितिषेधेन ? एवं तर्हि यदा प्रकरणादिवशात्तीव्रशब्द एव विशिष्टगन्धवृत्तिसत्त्वा
तदर्थोपजनित एव व्यतिरेक घृतस्येति पृष्ठी तदा 'पृष्ठी'ति समासप्रसङ्गः । यत्र गन्ध-
विशेषवचनस्तीव्रशब्दस्तस्य द्रव्यवाचिना समानाधिकरण्याभावाद् गन्धशब्दस्येव तत्स्थ-
गुणाभिधायित्वात्समासप्रसङ्गे प्रतिषेध उच्यते । ननु च 'तीव्रं घृतं' 'मृदु चन्दन'मिति
सामानाधिकरण्यादर्शनात्तत्स्थत्वाभावात्समासप्रसङ्गात्प्रतिषेधोऽनर्थकः । एवं तर्हि
सौत्रस्य प्रतिषेधस्य विषयकथनमिदं 'न तु तद्विशेषणै'रिति । तत्स्थत्वाभावाच्चैः समासः
प्रतिषिध्यत एवेत्यर्थः ।

न पुनरिति । तत्र गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिना समासो निषिध्यते इति केवलगुण-
वाचिना रूपादिशब्देन समासो भविष्यतीत्यर्थः । एतदेवेति । केवलगुणवाच्येवेत्यर्थः ।
द्रव्यमत्रेति । ततश्च दन्तापेक्षया ब्राह्मणस्येति पृष्ठीति शुक्रार्थेन संबन्धाभावात्समासरय
प्रसङ्गाभावात्प्रार्थः प्रतिषेधेन ॥८॥

उ०— एवं तर्हीति । 'तद्विशेषणै'रित्यस्य तद्विशेषप्रतिपादकैरित्यर्थ इति भावः । तीव्रादिशब्दैः
समासप्रसङ्गमुपपादयति—यत्र गन्धेति । एवं तर्हीति । 'तद्विशेषणै'रित्यस्य तद्विशेषप्रति-
पादकैरित्यर्थातीव्रादयः शुक्रादयश्च निषेधसूत्रस्य विषया इत्यनेन सूच्यते इति भावः । भाष्ये—
किमर्थमिदमिति । इदमा व्यबहितमपि 'तत्स्यै'रिति परामृश्यते, तदाह—गुणेनेति । केवल-
गुणेति । 'घृतस्य तीव्र' इत्याद्यपि केवलगुणवाच्येवेति भावः । भाष्ये—एतदेवेति । 'काकस्य
काष्ण्य'मित्याद्येव । यद्दीदमिति । यत्किञ्चित्मित्यर्थः । सापेक्षमसमर्थमिति । इतरस्यपेक्षात्वेन
'शुक्ला' इत्यनेनान्यथावत्सामर्थ्यमित्यासयः । एतच्चनपञ्चाह—शुक्रार्थेन संबन्धाभावादिति ।
'न तु तद्विशेषणै'रिति वक्तव्य'मिति भाष्ये 'प्रतिषेधविषयप्रदर्शनाय'मित्यादिः ॥८॥

* पूरणगुणमुद्दिताप्यतद्व्यवस्थानाधिकरणेन २. २. ११.

१—'उच्यते' पा० । २—कृषिप । ३—'यद्दी' पा० ।

न निर्धारणे ॥ २ । २ । १० ॥

प्रतिपदविधाना च ॥ १ ॥

प्रतिपदविधाना च पृष्ठी न समस्यत इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—
सर्पिषो ज्ञानम्, मधुनो ज्ञानमिति ॥ १० ॥

पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ २ । २ । ११ ॥

गुणे किमुदाहरणम् ? ब्राह्मणस्य शुक्लाः, वृषलस्य कृष्णा इति । नैतदस्ति
प्रयोजनम् । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् ? 'सापेक्षमसमर्थं
भवती'ति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ताः ॥ इदं तर्हि—काकस्य काप्यर्थम्, कण्ट-
कस्य तैक्ष्यम्, वलाकायाः शौक्यमिति ॥ इदं चाप्युदाहरणम्—ब्राह्मणस्य
शुक्लाः, वृषलस्य कृष्णा इति । ननु चोक्तमसामर्थ्यादत्र न भविष्यति,

प्र०— पूरणगुण । 'अर्थे'शब्दस्य प्रत्येकं सम्यग्भावेन गुणेति स्वरूपमहर्णं न भवति,
नाप्यदेवाम् । किं तर्हि ? 'सत्त्वे निविशतेऽपैर्वा'त्येतद्वचनलक्षितो गुणो गृह्यते ।
'संसर्गिभेदक'मित्यादिलक्षणयुक्तस्तु न गृह्यते, सामान्यादेरपि ग्रहणप्रसङ्गात् । नापि
शुक्लादेरेव ग्रहणं, 'कण्टकस्य तैक्ष्यम्'मित्यस्योदाहरणत्वात् । 'गोत्रिणश्च'रित्यादौ संख्यया
समाप्तो न निषिध्यते, 'शतसहस्रान्ताश्च निष्कात्' 'श्लोकाशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम्'
'द्वारीशतमपि द्वासी'ति मुनित्रयवचनाग्राह्यत्वात्, 'वृक्षरूपदार्थ्याधान्य'मित्यादेरपि
मुनिप्रयोगादस्य प्रतिषेधस्यानित्यत्वाद्यन्नगौरवादिशब्दसिद्धिः ।

उ०— पूरणगुण । सत्त्वे निविशत इत्यादि । वस्तुत इदं चिन्त्यम् । तस्याकारसुप्रोक्त-
गुणवचनपदार्थसमत्वात् । तत्र 'वाचकः सर्वविज्ञाना'मित्युक्तत्वात्तस्य काप्यर्थमिमांसादेरु-
दाहरणत्वप्रसङ्गात् । तस्मादत्र व्याख्यानारहेरुक्तगुणवाचो सन् यो गुणोपपन्नस्तत्राहृतिक-
भावप्राप्त्याप्तप्रतिपादनां गुणपदेन ग्रहणम्, अर्थपदार्थव्याख्यानं तद्वैचित्र्यमात्रमग्रहणम् ।
यत्तु न व्याख्यानगौरवाद् प्रसक्तिरेव न ।

अत्रासितवृत्तिरिति । सामान्यशब्दस्यापि प्रकरणदिशिप्राप्तोपस्थापक्यमित्यर्थः ।
अनेनैतत्सूचयति—वाक्यैकदेशग्राहणेन 'शुक्ला' इत्यस्य दन्ताः शुक्ला इत्यर्थः । 'पट्टी'त्यस्य च
पट्टेणैव समर्थमहृतिकमुक्तत्वेन समस्यते इत्यर्थः । तस्मात् न च 'शुक्ला' इति पदमित्यसामर्थ्यं
तद्वत्त्वमेव । एतद्विमिश्रणेनैव पूर्वसूत्रे 'एतदेवोदाहरण'मित्युक्तम् । अत्रायं भाष्यं त्वेकदेशवृत्तिः,
अनेन 'समाप्तशब्दावगणनायुपाधौ यत्तुः क्रियत' इति 'कर्मणि चे'ति सूत्रे वदना द्वैपतेन
प्वनितमेव । अथवा 'श्रुतस्य भासं गत' इत्यर्थे 'भास'मित्यस्य प्रकरणदिना ज्ञाने 'गत'
इत्यस्यैव वाक्यैकदेशग्राहणेन तावदर्थेनैव समाख्यासमाप्तावपि रणं 'कर्मणि चे'ति
सूत्रे भाष्ये ।

कथमसामर्थ्यम् ? सापेक्षमसमर्थं भवतीति द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ता इति । नैप दोषः । भवति वै कस्यचिदर्थोत्पत्तरणाद्वापेक्ष्य निर्ज्ञातं तदा वृत्तिः प्राप्नोति ।

सति किमुदाहरणम् ? ब्राह्मणस्य पक्ष्यन्, ब्राह्मणस्य पक्ष्यमाणः । नेत-
दस्ति । प्रतिपिध्यतेऽत्र पृष्ठी 'लप्रयोगे ने'ति* । या च श्रूयते, एषा ब्राह्म-
मर्थमपेक्ष्य भवति । तत्रासामर्थ्याच्च न विध्यति । कथमसामर्थ्यम् ? 'सापेक्षम-
समर्थं भवती'ति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यत आदनः ।

इदं तर्हि—चौरस्य द्विपन्, वृषलस्य द्विपन् । ननु चानापि प्रतिपिध्यते ।
वक्ष्यत्येतत्—'द्विप. शतुर्वाचन'मिति ।

अव्यये किमुदाहरणम् ? ब्राह्मणस्योच्चैः । वृषलस्य नीचैरिति । नैत-
दस्ति । असामर्थ्यादत्र न विध्यति । कथमसामर्थ्यम् ? 'सापेक्षमसमर्थं
भवती'ति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यत आसनम् ॥ इदं तर्हि—'ब्राह्मणस्य कृत्वा', 'वृष-

प्र०— भवतीति । यदा प्रकरणादिवशादन्ताद्यर्थे एवानसितवृत्तिः शुष्कादिशब्दस्तदा
सदर्थोपजनित एव ब्राह्मणादौ व्यतिरेक इति सामर्थ्यसद्भावात्समासप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
ननु गुणस्य गुण्यपेक्षत्वाद् गुणिन एव समासनिपेधेन भाव्य, न च ब्राह्मण शुष्कगुणा-
धार । नैप दोषः । 'गुण'शब्देन केवलगुणवाचिनो, गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनश्च
व्याप्तिन्यायाश्रयेण गृह्यन्ते इति गुणिनो गुणाधारसम्बन्धितश्चोपपन्न समासप्रतिपेधः ।

प्रतिपिध्यतेऽत्रेति । आवर्जनवाचिपक्ष्याश्रयेण ब्राह्मण पक्षे. कर्म मन्यते ।
यथास्य लोकपक्षिलोकावर्जनमित्यर्थः । तत्र 'ब्राह्मणस्ये'ति पृष्ठी पाकापेक्षया कर्मणि
न भवतीत्यर्थः ।

चौरस्य द्विपन्निति । 'तौ स'दित्यत्र 'तौ'ग्रहणस्योपाध्यससर्गार्थत्वाद् 'द्विपोऽ-
मित्र' इत्येतत्सुत्रविहितोऽपि शता सत्संज्ञः । ननु चानापीति । 'तु'न्निति प्रत्याहारेण
शतुरपि ग्रहणात् ।

उ०— ननु 'ब्राह्मणस्य पक्ष्य'स्त्रिवचनं ब्राह्मणस्योद्धमं पक्ष्यस्त्रिवचनार्थमामाद् ब्राह्मणस्य पाका-
पेक्षया कर्मवक्तृत्वामावाकर्मत्वस्योक्तत्वाच्च यथा अप्राप्ती प्रतिपेक्षोक्तिरसङ्गतेत्यत आह—
आवर्जनवाचीति । भावजनमद्वीकारस्यागो वेत्याहुः । कर्मणि न भवतीति । दोषपक्ष्यस्य
नामाप्यगम्ये सम्भवति क्रियागम्यो नेति भावः । एतेन कर्मण दोषपक्ष्यपक्ष्यायां पृष्ठी शुद्ध
भोग्यतास्तम् । 'न लोके'त्येतद्विपेक्षविषयेऽन्विधानाच्छेदकविषयैव न, भाव्यप्रामाण्यवादित्यभ्ये ।

ननु 'द्विपोऽमित्रे' इति विहितस्य न सत्संज्ञकत्वं, 'एत' इति सूत्रविहितयोरेव तत्संज्ञा
विधानादित्यादाह—तौ सदिति । अस्य शतुर्लोकित्वाभावादाह—युनिति । अस्योदा-
हरणस्य स्यापयति भाष्ये—वक्ष्यत्येतदिति ।

लस्य कृत्वे'ति । एतदपि नास्ति । प्रतिपिच्यते तत्र षष्ठी 'अव्ययप्रयोगे ने'ति* ।
या च श्रूयते, एषा वाद्वार्थमपेक्ष्य भवति । तत्रासामर्थ्यान्न भविष्यति ।
कथमसामर्थ्यम् ? 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते कठः ।

इदं तर्हि—'पुरा सूर्यस्योदेतोरपेक्षः' । 'पुरा वत्सानामपाकर्तोः' । ननु
चात्रापि प्रतिपिच्यते 'अव्यय'मिति कृत्वा । वक्ष्यत्येतत्—'अव्ययप्रतिपेक्षे
तोऽसुन्कमुनोरप्रतिपेक्ष' इति* ।

समानाधिकरणे किमुदाहरणम् ? राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य । शुकस्य मारा-
विकस्य । पाणिनेः सूत्रकारस्य । नैतदस्ति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति ।
कथमसामर्थ्यम् ? 'समानाधिकरणमसमर्थवद्भवती'ति ।

प्र०— सूर्यस्योदेतोरिति । सूर्योदयात्पूर्वमित्यर्थः । 'वृक्षस्योपरी'त्यादीन्यप्यन्यस्य
उदाहरणानि ।

राज्ञः पाटलिपुत्रकस्येति । विशेषणसमासोऽत्र भवत्येव, ततो विशेषणस्यैव
पूर्वनिपातः सिद्धो भवति । षष्ठीसमासे तु पूर्वनिपातानियमः स्यादिति स प्रतिपिच्यते ।

उ०— इत्यादीन्यपीति । सादृश्याद्द्रव्यमेव गृह्यते । अग्न्याग्नयेः सति सामर्थ्ये समास
इष्ट एवेति भाष्यान्तापमाहुः ।

पूर्वनिपातानियमः स्यादिति । उपसर्जनस्य व्याख्यानमाश्रित्य षष्ठीसमासेऽपि तद्धि-
यमसंभवादुपसर्जनसंज्ञासूत्रे न्वयमपि तथैवोच्यते विन्यसेतत् । तस्माद्विशेषणसमासोऽप्यत्र
बाहुल्यकारणेन सत्यमिति कश्चिन्, तच्च, अर्धविषयस्योपादानुरोधेन तस्य अग्नयर्थव्याख्यान-
मसादृशमित्यादायात् । विशेषणसमासे वचनसामर्थ्यादिति । 'पूर्वोपरमयमचरमे'ति सूत्रे
'समाने'त्यादिवचनसामर्थ्यादित्यर्थः । एव एव षष्ठीसमासे तद्वत्पूर्वो मानामारः । न त्वयं
बहुमीदृशरिच्छेत्, दोषग्रहणसामर्थ्येन तत्राप्यप्यव्याख्यते । न च 'सुन्दरपाचक' इत्यादौ तस्य
सायकाशाना, एवं तर्हि 'समाने'त्यादिसामर्थ्यापेक्षां, यत्र समानाधिकरणाभाविताविहितः
समासस्तत्रैतदप्रवृत्तिः । समानादेश इत्यन्तेन न समासोऽभिधावादिप्राप्तः । केचित्तु
'प्रथमानिर्दिष्ट'मिति सूत्रमाशोक्त्या 'षष्ठी'तिसूत्रे येन सुवर्णेन समासग्नयर्थनिर्दिष्ट-
संज्ञार्थकपदेषु गृह्यते । तस्मादेव च सामर्थ्यं षष्ठीसमासप्रवृत्तौ निमित्तम् । न चेदं

इदं तर्हि—सर्पिषः पीयमानस्य । यजुषः क्रियमाणस्येति । ननु चात्राप्यसामर्थ्यादेव न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् ? 'समानाधिकरणसमर्थवद्भवती'ति । 'अधात्वभिहित'मित्येवं तत् ॥११॥

कर्मणि च ॥ २ । २ । १४ ॥

कथमिदं विज्ञायते—'कर्मणि या पठ्ठी सा न समस्यत' इति । आहोस्वित् 'कर्मणि यः क्त' इति । कुतः सन्देहः ? उभयं प्रकृतां तत्रान्यतरच्छक्यं विशेषयितुम् । कश्चात्र विशेषः ?

कर्मणीति पठ्ठीनिर्देशश्चेदकर्तरि कृता समासवचनम् ॥ १ ॥

'कर्मणी'ति पठ्ठीनिर्देशश्चेदकर्तरि कृता समासो वक्तव्यः । इध्मप्रप्रश्चनः पलाशशतनः* ।

प्र०—विशेषणसमासे च वचनसामर्थ्यात्समानाधिकरणसमर्थवदिति नाश्रीयते । अघात्प-भिहितमिति । एवं च 'कटस्य क्रियमाणस्येत्याद्यप्युदाहरणम् ॥११॥

कर्मणि च । त्वपठ्ठयोः प्रकृतत्वादन्यतरविशेषणे दोषदर्शनात्पृच्छति—कथमिति । अकर्तरि कृतेति । यः कर्तरि विधीयते यथा 'शुम्भकार' इति सत्र परत्वादुपपदसमासेन भाव्यम् । अचिन्तु 'गृजकाभ्यां कर्तरि' 'कर्तरि चे'ति प्रतिषेधेनेत्यभिप्रायेणाकर्तरीत्युक्तम् । इध्मप्रप्रश्चन इति । करणे स्तुद् कर्मणि पठ्ठी ।

उ०—सामर्थ्यं प्रकृतेऽस्ति, इत्यादायेनाह—असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । एवं च प्रत्यावयार्समानाधिकरणग्रहणम् । अग्रिमसामर्थ्यं त्वेतदासयानमित्यपूर्ववक्षिसिद्धान्तिमोरेकदेशिनो-दक्षिणरमिपाहुः ॥११॥

कर्मणि च । दोषदर्शनादिति । पक्षद्वयेऽपि दोषदर्शनादित्यर्थः । अचिन्तु गृजकाभ्यामिति । 'गृजकाभ्यामि'त्यस्य कर्त्रर्थगृजकाभ्यामित्यर्थे इदम् । 'कर्तरि चेत्यस्येवायमर्थः' इति कृत्तिमते आह—कर्तरि चेति । अग्नौत्वनुपपदद्वयार्तः दोषवद्वय समासो भवत्येव गङ्गापर-मूषादी । स्वोऽपि न विशेषः । उभयथाप्यन्योदात्तत्वात् । न च गत्यवनि 'गायक'वाग्देन सारां गायक इत्यर्थे समानानापत्तिः, दोषवद्वय समासेऽपि न्वरे विदोषादिति वाच्यम् । 'अकर्तरी'त्यस्य 'गृजकाभ्यां कर्तरी'ति सूत्रनिर्दिष्टमिदमेत्यर्थान्, कर्मणीत्यस्य पठ्ठीविशेषणत्वे क्तेत्यस्याग्राननुवृत्तिरिति बोध्यम् ।

† पठ्ठी. क्तेन च पूषापन् २. २. २२.

* करपाधिकरणयोश्च ३. ३. ११०; चतुर्कर्मणोः इति २. ३. ६४

तृजकाभ्यां चानर्थक प्रतिषेधः ॥ २ ॥

तृजकाभ्यां चानर्थकः कर्तरि प्रतिषेधो भवति । अपां स्रष्टा । ['पुरां भेत्ता । यवानां लावकः ।] 'कर्मणी'त्येव सिद्धम् ।

अस्तु तर्हि कर्मणि यः क्त इति । किमुदाहरणम् ? ब्राह्मणस्य भुक्तम् । वृषलस्य पीतमिति ।

क्त्विदेशेऽसमर्थत्वादप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

क्त्विदेशेऽसमर्थत्वादप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । समासः कस्मान्न भवति ? असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् ? 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यत ओदनः ।

प्रतिषेध्यमिति चेत्कर्तर्यपि प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

अथैवं सति प्रतिषेधः कर्तव्य इति मन्यसे, कर्तर्यपि प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्—ब्राह्मणस्य गतः, ब्राह्मणस्य यात इति ।

पूजायां च प्रतिषेधानर्थक्यम् ॥ ५ ॥

पूजायां च प्रतिषेधोऽनर्थकः—राज्ञां पूजितः । [राजामर्चित' इति ।] कर्मणीत्येव सिद्धम् ।

प्र०— तृजकाभ्यां चेति । कर्तरि यौ तृजकौ तत्र सामर्थ्यात्कर्तृण्येव पृष्ठीत्यनेनैव प्रतिषेधः सिद्धः । द्रव्यमत्रेति । 'ब्राह्मणस्येति पृष्ठी मुक्तापेक्षया न भवति 'न लोका-
व्ययनिष्ठे'ति प्रतिषेधात् । तत्रश्च ब्राह्मणस्य य ओदनादि सोऽन्येन भुक्त इत्यर्थः प्रतीयत इति ब्राह्मणस्य भुक्तेन संबन्धमाभावः ।

प्रतिषेध्यमिति चेदिनि । यदा पारम्पर्येण संबन्धसम्भवात्, 'भवति वै कस्य चि'दिति न्यायाद्वा समासशङ्कानिवारणायानुधानां यन्न क्रियते, तदातिप्रसङ्गो यन्नस्ये-

उ०— भाष्ये—तृजकाभ्यां चेति । अत्रैव कर्त्रर्थतृजकाभ्यामित्यर्थ इति यावत् ॥ पारम्पर्ये-
णेति । भुज्जरोदनेनोदनस्य ब्राह्मणेनेतीत्यर्थः । भवति वै इति । 'ब्राह्मणस्य दृष्टा' इत्यप्रोक्तो
श्याय । समासशङ्कानिवारणायेति । अनेन सम्प्रदायाश्रयणेऽपि 'पुरणे'तिपृथोक्तमद्रीया
वस्तुतः सामर्थ्यं नास्त्वथेति सूचयति । तदाह—अनुधानामिति । अतिप्रसङ्ग इति ।
अन्यथाप्येव श्यायै, समासापादनसंभवाच्चत्रापि प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । भाष्ये—'ब्राह्मणस्य

तस्मादुभयप्राप्तौ कर्मणि पष्ठ्याः प्रतिषेधः ॥ ६ ॥

तस्माद् 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' [२. ३. ६६] इत्येवं या पष्ठी तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः । स तर्हि वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । इत्यर्थेऽयं चः पठितः । 'कर्मणि च' । कर्मणीत्येवं या पष्ठीति ॥१४॥

नित्यं क्रीडार्जाविकयोः ॥ २ । २ । १७ ॥

किमिह नित्यग्रहणेनाभिसंबध्यते विधिराहोस्वित् प्रतिषेधः ? 'विधि'-
रित्याह । कुत एतत् ? विधिर्हि विभाषा, नित्यः प्रतिषेधः ॥१७॥

कुगतिप्रादयः ॥ २ । २ । १८ ॥

प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयप्रतिषेधः ॥ १ ॥

प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति* ।

प्र०-त्यर्थः । इत्यर्थ इति । अनेकार्थत्वाभिप्रायानाम् । तेन 'कर्मणी'त्युच्चार्य या पष्ठी विधी-
यते सा न समस्य इत्यर्थः । त्वञ्चाश्रयो गवां दोहोऽगोपालकेनेत्याशुदाहरणम् ॥१४॥

नित्यं क्रीडा । प्रतिषेधे सिद्धेऽस्यारम्भाद्विधिरप्यत्र संभाव्यतेऽनन्तरत्वाच्च प्रति-
षेधोऽपीति प्रश्नः । किमिहेति । विधिर्हि । महाविभाषाधिकारात् । नित्य इति ।
विधिविकल्पेनैव पाठिकस्य प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् प्रतिषेधारम्भसामर्थ्यादेव नित्य-
प्रतिषेधः सिद्ध इति किं नित्यग्रहणेनेत्यर्थः ॥१७॥

कुगति । प्रादिग्रहणस्येहागत्यर्थत्वात्कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेध उच्यते । प्रत्यादि-
विषय एवाय निषेधः, तथा च स्वत्यो समासो भवत्येव । वृक्षं प्रति । वृक्षनिशुद्-

उ०-गत' इत्यादेः 'ग्राहणस्य गतं गत' इत्यादिक्रमेणार्थः । इत्याशुदाहरणमिति । 'ग्राहणस्य
भुक्' 'ग्राहणस्य गत' इति पूर्वोक्ते त्वसामर्थ्यादेव समासो न भवतीति हृदयम् ॥१४॥

नित्यं क्रीडा । प्रतिषेधे सिद्ध इति । जीविकाविषये 'गृज्जकाणां'मित्यनेन 'कर्तरि
चे'त्यनेन वेति भावः । नित्यप्रतिषेध इति । प्रतिषेधशक्येस्तद्विषये व्यपेक्षाया एव बोधना
दिति भावः । विधिष्वे तु जीविकायां 'कर्तरि चे'ति निषेधे ग्राह्येऽस्यारम्भाच्चद्विषये नित्य-
मित्येतासाधर्म्यम्, क्रीडायां तु विकल्पे ग्राह्येऽस्यारम्भात्सामर्थ्यादेव शिष्यत्वं सिद्धमिति
बोध्यम् ॥१७॥

कुगति । ननु गतिग्रहणेन प्रादीनां विद्योतनात्कर्मप्रवचनीयेषु प्राप्यमावादनार्थक
प्रतिषेधोऽत आह—प्रादिग्रहणस्येति । प्रत्यादिविषय एवेति । व्यपेक्षानादिति भावः ।

व्यवेतप्रतिषेधश्च ॥ २ ॥

व्यवेतानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'आ मन्द्रैरिन्द्र ह्रीरिभिर्याहि मयूर-
रोमभिः' ।

सिद्धं तु काङ्स्वतिदुर्गतिवचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'काङ्स्वतिदुर्गतयः समस्यन्त' इति वक्तव्यम् ।
कु-कुत्राक्षणः कुवृषलः । आङ्-आकडारः आपिङ्गलः । सु-सुत्राक्षणः सुवृषलः ।
अति-अतित्राक्षणः अतिवृषलः । दुर्-दुत्राक्षणः दुर्वृषलः । गति-प्रकारकः
प्रणायकः प्रसेचकः । उरीकृत्य उरीकृतम् ।

प्र०-द्योतनयोः प्राप्तिरक्रियाजनितस्य लक्ष्यलक्षणसंबन्धस्यावच्छेदकः प्रविरिति सामर्थ्य-
सद्भावात्समासप्रसङ्गः । संबन्धाभावे तु द्वितीयापि न स्यात् ।

व्यवेतानामिति । व्यवहितानां पदान्तरेण प्रादीनां समासो न भवतीत्यर्थः ।
आमन्द्रैरिति । 'याही'त्यस्यां क्रियायां द्वयोरुपनिपाताच्चद्वारको दध्योदनादाविष
परस्परसंबन्धोऽस्तीति समासप्रसङ्गः । तथा चैकस्वर्य स्यादिति वत्प्रतिषेध उच्यते ।

एवं पाणिनीये लक्षणेऽतिव्याप्तिमुद्भाव्य कार्यायन आत्मीयं लक्षणं करोति—
सिद्धं स्थिति । तेन प्रत्यादीनां न भवति । 'आ मन्द्रै'रित्यत्र त्वाङ्महत्वेन प्राप्नोतीति
सामर्थ्यमेव नास्तीति वक्तव्यम् ।

उ०-सामर्थ्यसद्भावादिति । वृक्षगतलक्षणात्सोऽकावादिति भावः । द्वितीयापि न स्यादिति ।
'कर्मप्रवचनीयपुक्त' इति पुक्तप्रहणादिति भावः ।

व्यवहितानामिति । स्वावयवयोग्यार्थवाचकपदापेक्षया पदान्तरेण व्यवहितानामि-
त्यर्थः । समास इति । अव्यवहितपदैरित्यर्थः । सामर्थ्याभावमाशङ्क्याह—यार्हीति ।
ऐकस्वर्यमिति । अव्ययपूर्वपदप्रकृतित्वरे सति मन्द्रस्य वृषगुणत्वं न स्यादित्यर्थः । यद्यपि
वेदे भाषायां रूपं नास्ति, तथापि पूर्वजालीयके लौकिकप्रयोगे शेष इत्यर्थः । वेदेऽपि तस्या-
साधुपदानिबृत्तिः फलमिदमेव ।

सामर्थ्यमेव नास्तीति । एकत्रिणावपितरूपसामर्थ्यग्रहणे 'वृक्षः सर्वो मृत्तिरपे'त्यादी
समासापत्तिरिति भावः । दध्योदनादी तु क्रियात्मनोऽर्थेण सामर्थ्यम् । एवं च वचनद्वयमपि
प्रवाचयामासमिति बोध्यम् ।

प्रादयः क्तार्थे ॥ ४ ॥

प्रादयः क्तार्थे समस्यन्त इति वक्तव्यम् । प्रगत आचार्यः प्राचार्यः ।
प्रान्तेवासी । प्रपितामहः ।

एतदेव च सौनागैर्विस्तरतकेण पठितम्—

‘स्वती पूजायाम्’ ॥ स्वती पूजायामिति वक्तव्यम् । सुराजा अति-
राजा ॥ ‘दुर्निन्दायाम्’ ॥ दुर्निन्दायामिति वक्तव्यम् । दुष्कुलम् दुर्गवः ॥
‘आङ्गीपदर्थे’ ॥ आङ्गीपदर्थ इति वक्तव्यम् । आकडारः आपिङ्गलः ॥ ‘कुः
पापार्थे’ ॥ कुः पापार्थ इति वक्तव्यम् । कुब्राह्मणः कुवृषलः ॥ ‘प्रादयो

प्र०— प्रादयः क्तार्थे इति । अगत्यर्थमिदम् । वृत्तिविषये क्तार्थवृत्तयः प्रादयः ।
एतदेवेति । कात्ययनाभिप्रायमेव प्रदर्शयितुं सौनागैरतिविस्तरेण पठितमित्यर्थः ।

सुराजेति । न पूजनादिति समासान्तप्रतिषेधः । उपाधीनां प्रयोगविषयोप-
लक्षणाथेत्वादन्वयापि समासो भवति । तेनातिक्रमणेऽर्थात् समस्यते ‘अतिसिक्तमेव
भवते’ति । ‘सूकर’ इत्यादौ तूपपदसमासोऽस्त्येव । दुर्निन्दायामिति । प्रादिपदहोनेन यः
समासस्तात्प्राय विषयनिर्देश इत्यर्थान्तरेऽपि गतित्वात्समासो भवति—‘दुष्कृत’मिति ।
आङ्गीपदर्थ इति । क्रियायोगे तु गतित्वात्समासः—‘आबद्ध’मिति । ‘आ मन्द्रै’रित्यत्र
तु सत्यपि सामर्थ्ये मन्द्रं प्रत्यगतित्वात्तद्गतेपदार्थाभावाच्च समासाभावः । कुः पापार्थ
इति । ‘प्रशस्तेऽपि द्वेषाभिन्दा भवति, पापं तु वस्तुस्थित्या गृहीतमिति निन्दापापयो-
र्भेदः । पूर्ववदुपलक्षणाथेत्वादीपदर्थेऽपि समासो भवति—‘कालवय’मिति । अन्ये
त्वाहुः—‘पृथिवीवाचि’कु’शब्दनिवृत्तये ‘कुः पापार्थ’ इत्युच्यते । ईपदर्थे तूत्तरपदे
कादेशविधानात्समासो भवत्येव ।

उ०— वृत्ती ‘गत’शब्दाप्रयोगे हेतुमाह—वृत्तिविषय इति । पदैकदेशान्वायेनेति भावः ।
प्रगतः—‘शिरस्य प्रासः, गुरुं प्रासः, पितामहस्य पित्रासं प्रास इति चार्थः ।

‘पूजाया’मिदुपलक्षणमिदमाह—उपाधीनामिति । अतिसिक्तमेवेति । तयामयोग-
दर्शनादिति भावः । क्रमप्रवचनीयात्वाद्वाच्यत्वाभावाच्च । ‘अधोऽन्तरेऽपी’त्यस्य ‘समासो
मपतीत्यनेनावयवः । तत्र हेतुगतित्वादिति । दुष्कृतमिति । दुः—हृच्छार्थे । अनभिधानात्
भूते छल न भवति ॥ सत्यपीति । अविना वस्तुतः सामर्थ्यमेव भाव्यतीति ध्वनितम् ।
अगतित्वादिति । मन्द्रस्य क्रियात्वाभावादिति भावः ॥ ईपदर्थेऽपीति । अत एवोत्तरपदाधिकारे
‘ईपदर्थे’ इति कोः कादेशविधानं चरितार्थम् । पृथ्वीवाचकरय व्यावृत्तये त्वेतद्भवम् ।
साहचर्यं तु न सर्वत्र व्यवस्थापकमिति भावः ।

१—इतः परं न च सौनागवार्तिज्ञानि ।

गताद्यर्थे प्रथमया ॥ प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया समस्यन्त इति वक्तव्यम् ।
 प्रगत आचार्यः प्राचार्यः । प्रान्तेनासी । प्रपितामहः ॥ 'अत्यादयः क्रान्ता-
 द्यर्थे द्वितीयया' ॥ अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया समस्यन्त इति वक्त-
 व्यम् । अतिक्रान्तः खट्वाम्—अतिखट्वः । अतिमालः ॥ 'अवादयः
 क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया' ॥ 'अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया समस्यन्त इति
 वक्तव्यम् । अवक्रुष्टः कोकिलयावकोकिलो वसन्तः ॥ 'पर्यादयो
 ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या' ॥ पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या समस्यन्त इति
 वक्तव्यम् । परिग्लानोऽप्ययनाय पर्यध्ययनः ॥ 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे
 पञ्चम्या' ॥ निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या समस्यन्त इति वक्तव्यम् ।
 निष्क्रान्तः कौशाग्या निष्कौशाग्यः । निर्वाणसिः ।

अव्ययं प्रवृद्धादिभिः ॥ ५ ॥

। अव्ययं प्रवृद्धादिभिः समस्यत इति वक्तव्यम् । पुनः प्रवृद्धं बहिर्भवति ।
 पुनर्गवम् पुनः सुखम् ।

इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥ ६ ॥

इवेन सह समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् ।
 वासंती इव । कव्ये इव ।

अव्ययमव्ययेन ॥ ७ ॥

अव्ययमव्ययेन समस्यत इति इति वक्तव्यम् । प्रप्रं यजुर्पतिर्मा ॥

प्र०— अव्ययं प्रवृद्धादिभिरिति । 'आदि'शब्दं प्रकारे । तेन यस्याव्ययस्य समासो
 हरयते सन्धानेन समासः कार्यः । 'सह' सुपेयश्रोत्रमपि पुनरिह स्मरणागोचरम् ।
 अथवा वारिकृद्गृहीतोऽर्थो योगविभागेन सत्र साधित इति मौनरक्षत्याभावः ।

उ०— 'सह' 'सुपे'ति योगविभागेन सिद्धे इदं व्यर्थमिति आह—महं सुपेयश्रेति । एतेन
 निष्कार्थमिति वक्तव्यम् । उक्तं यस्याव्ययस्य समासो हरयते सन्धानेन समासः कार्यः । 'सह' सुपेयश्रोत्रमपि पुनरिह स्मरणागोचरम् ।
 अथवा वारिकृद्गृहीतोऽर्थो योगविभागेन सत्र साधित इति मौनरक्षत्याभावः ।

१-इदं कल्पान्नवारिकं सौभाग्यवति केन्यर्थे निर्देशात् । केचित् सौभाग्यवन्ति ।

२-इदं वारिकं व्याख्यातव्यं च बहिर्भवति । † यउ० य० ५. ३५

उदात्तवतां गतिमता च तिङ् ॥ ८ ॥

उदात्तवता तिङ् गतिमता चाव्ययं समस्यत इति वक्तव्यम् । अनुव्य-
चलत्, अनुप्राविशत् । [अनुव्याकरोति ।] यत्परिचयः* ॥१८॥

उपपदमतिह् ॥ २ । २ । १६ ॥

‘अति’ङिति किमर्थम् ? कारको व्रजति, हारको व्रजति† ।

प्र०- अनुव्यचलदिति । अत्र पूर्वं परत्वा‘सिङ्ङविह’ इति निघातः, तत् उदात्त-
वत्त्वाभावाद् गतिमतेति पृथगुक्तम् । तत्र त्रयाणां पदानां समासे कृते समासान्तादात्तत्वं
भवति । ‘तत्पुरुषे तुल्यार्थे’त्यनेन तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं न भवति । ‘गतिर्गता’वित्य-
नेनानोरनुदात्तत्वात् । तत्र चोदात्तस्वरितग्रहणानुवर्तनात् । विशब्दस्य तु पूर्वपदत्वा-
भावात् । यत्परिचयन्तीत्युदात्तवत् उदाहरणम् । ‘निघातैर्यद्यदी’ति निघातप्रतिषेधा-
द्यन्तीत्यस्य प्रत्ययस्वरैणाद्युदात्तत्वात् ‘परि’शब्दस्य ‘यन्ती’त्यनेन समासः ॥१८॥

उपपदम् । अतिङिति किमर्थमिति । यदि तिङन्तस्य समासो निषिध्यते तदा
सुसुपेत्यधिकारात्तिङन्तस्य प्राप्त्यभावादनर्थकः प्रतिषेधः । अथ तिङ्शब्देन तिङर्थो
लक्ष्यते,—तिङ्न्तार्थवाचिनः शब्दस्य समासनिषेधार्थं, तथापि तिङर्थशब्दस्तिङन्त एव
भवतीत्यनर्थक एव प्रतिषेध इति प्रश्नः । अत इति । यस्मात्तिङन्तस्यानर्थकः प्रतिषेधः
इत्यर्थः ।

उ०- अत्र पूर्वमिति । अह्ना समासात्पूर्वमित्यर्थः । त्रयाणां पदानामिति । गतिविरहित-
तिङन्तेनाभ्यस्य समासविधानादित्यर्थः । ‘उदात्तवते’त्यनेन तु न विना समासः, निघातेन
तस्योदात्तवत्त्वमावादिति । तत्पुरुषे तुल्यार्थेति । ‘समपाद’ इत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरैण
पूर्वपदानुदात्तत्वकारणाय उदात्तस्वरितग्रहणानुवर्तनात् तद्योगिपूर्वपदस्यैव ‘बहुमीदी’ प्रकृत्ये‘त्यत्र
ग्रहणादिति भावः । पूर्वपदत्वाभावादिति । विनाञ्छदित्यस्य न समासः, किं तु ‘वि’विशिष्टे-
नाञ्छदित्यनेनानोरित्याशयः । अथवा वेददात्तत्वे उदात्तपणः परत्वाद्कारस्य स्वरितार्थ-
त्वादिति भावः ॥१८॥

उपपदम् । यदि तिङन्तस्येति । उपपदस्येत्यर्थः । तिङन्त एवेति । इतिमिदित्यस्य
प्रत्ययश्चादिति भावः । न च ‘मा मवाभू’दित्येतादृशप्रत्ययेऽतिङन्तः समासः इत्यर्थं तत्, ‘मा-
को’त्यस्य सतीत्यर्थोत्प्रेषणपदत्वमेव नेत्यदोषात् । प्रत्ययार्थे सौथी सप्तमी हि उपपद-
संज्ञालिङ्गम् । अत एव पञ्चादित्यादौ नोपपदत्वम् । ‘तुमुन्पुला’वित्यत्र तु ‘क्रियार्थोपपदस्ये’ति
कार्यापेक्षमुपपदत्वमावश्यकमिति भाव्याभावः ।

१-‘उदात्तगतिमतां’ पा० । २-कचिन्न ।

* निघातैर्यद्यदिङ्ङविनेन्नेषण्ङविचित्रयुक्तम् ८. १. १०.

† तुमन्पुला क्रियायां क्रियार्थायाम् १. १. १०.

अतिङिति शक्यमर्कतुम् । कस्मान्न भवति—कारको व्रजति, हारको व्रजतीति ? सुप्सुपेति वर्तते ॥ अत उत्तरं पठति—

उपपदमतिङिति तदर्थप्रतिषेधः ॥ १ ॥

उपपदमतिङिति तदर्थस्यायं प्रतिषेधो वक्तव्यः । कस्य ? तिङर्थस्य । कः पुनस्तिङर्थः ? क्रिया ।

क्रियाप्रतिषेधो वा ॥ २ ॥

अथवा व्यक्तमेवेदं पठितव्यमुपपदमक्रियेति ॥ अथाक्रियेति किं प्रत्युदाह्रियते ? कारको गतः । हारको गतः ॥ नैतत्क्रियावाची ॥ किं तर्हि ? द्रव्यवाचि ।

प्र०— तच्छब्देनार्थशब्दसन्निधाने तिङर्थ उच्यते । स तिङन्तरयार्योऽर्थो यस्य स तदर्थः । कस्येति । सामान्याभिधानाद्विशेषानधारणाय प्रश्नः । कः पुनरिति । काल-साधनसंबन्धयापुरुषक्रियोपग्रहरूपस्तिङर्थः । तदर्थश्च तिङन्त एव संभवति नान्यथेति प्रश्नः । क्रियेति । अनेकार्थसंभवेऽपि साध्यत्वात्क्रिया प्रधानम् । प्रधानं चार्थस्तिङ्ग्रहणेन वचनसामर्थ्यादुच्यते इति भावः ।

क्रियाप्रतिषेधो चेति । यदि तिङ्ग्रहणेन वचनसामर्थ्यात्क्रिया लक्षणीया सदा प्रतिपत्तिलापवाय साक्षात् क्रियाप्रतिषेधः कर्तव्य इत्यर्थः । अत्रापि पक्षे सुपन्तस्य क्रियावाचित्वाभावाभिनिर्णय एव प्रतिषेध इत्याह—अथेति । कारको गत इति । 'गत'शब्दः क्रियावाच्युपपदं, तत्र तुमुन्यगुलाविति खलु । कर्तुं गत इत्यर्थः । अत्रा-तिङ्ग्रहणात् समासाभावोऽन्यथा 'गतकारक' इति स्यात् । अत्र च प्रहृतिवाच्यनिर्या-मयो खलु । सदाश्रयं गतशब्दस्य क्रियावाचित्वमिति समासप्रतिषेधः । नैतदिति ।

उ०— अर्थशब्दसन्निधाने इति । तिङ्ग्रहणशब्दरूपार्थस्वरूपोपपदस्वामादादिति भावः । तिङर्थ उच्यते इति । कस्य ? 'तिङर्थस्ते'ति भाष्येऽपि तिङ्पदेन तदर्थो प्राप्त इति भावः । 'कस्ये'ति प्रश्नोऽपि तदर्थशब्दार्थप्रसङ्गात् तच्छब्दार्थप्रश्न एवेति बोध्यम् । पुरुषः—प्राय-सवादिः, उपग्रहः—कर्ममिप्रायवादिः । यद्यपि कर्ममिप्रायार्थं न तिङर्थस्तथापि यथाकथं बिहणोऽयं भवत्येवेति बोध्यम् । 'तिङर्थ' इत्यस्य तिङ्गतायं इत्यर्थः । अनेकार्थेति । काल-साधनानिरूपेत्यर्थः । साध्यत्वादिति । साधनसाध्यत्वेन शब्दप्राधान्यादित्यर्थः ।

'तिङ्ग्रहणमपनीय' क्रिया'पदग्रहणे लापवं दर्शयति—यदीति । अतिङ्ग्रहणादिति । अक्रियाग्रहणादेत्यपि बोध्यम् । नन्वत्र गतशब्दस्य सत्त्वप्रधानतया कथं क्रियावाचि'मिया-शब्दाह—अत्र चेति । द्रव्यवाचि'ये प्रायवानुपपत्तिः, क्रियावाचि'ये तु उपपदसमासो

उदात्तवतां गतिमता च तिङ् ॥ ८ ॥

उदात्तवता तिङ् गतिमता चाव्ययं समस्यत इति वक्तव्यम् । अनुव्य-
चलत्, अनुप्राविशत् । [अनुव्याकरोति ।] यत्परिच्यन्ति* ॥१८॥

उपपदमतिङ् ॥ २ । २ । १६ ॥

‘अति’ङिति किमर्थम् ? कारको व्रजति, हारको व्रजति* ।

प्र०— अनुव्यचलदिति । अत्र पूर्वं परत्वा‘त्तिङ्ङितिङ्’ इति निघातः, एत उदात्त-
वत्त्वाभावाद् गतिमतेति पृथगुक्तम् । तत्र त्रयाणां पदानां समासे कृते समासान्तोदात्तत्वं
भवति । ‘तत्पुरुषे तुल्यार्थे’त्यनेन तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं न भवति । ‘गतिर्गता’वित्य-
नेनानोरनुदात्तत्वात् । तत्र चोदात्तस्वरितप्रहणानुवर्तनात् । विशब्दस्य तु पूर्वपदत्वा-
भावात् । यत्परिच्यन्तीत्युदात्तवत् उदाहरणम् । ‘निपातैर्यद्यदी’ति निघातप्रतिषेधा-
द्यन्तीत्यस्य प्रथमस्वरैणाद्युदात्तत्वात् ‘परि’शब्दस्य ‘यन्ती’त्यनेन समासः ॥१८॥

उपपदम् । अतिङिति किमर्थमिति । यदि तिङन्तस्य समासो निषिध्यते तदा
सुप्पुषेत्यधिकारात्तिङन्तस्य प्रादयभावादनर्थकः प्रतिषेधः । अथ तिङ्शब्देन तिङ्ग्यो
लक्ष्यते,—तिङ्न्तार्थवाचिनः शब्दस्य समासनिषेधार्थं, तथापि तिङ्ग्यशब्दस्तिङन्त एव
भवतीत्यनर्थक एव प्रतिषेध इति प्रश्नः । अत इति । यस्मात्तिङन्तस्यानर्थकः प्रतिषेधः
इत्यर्थः ।

उ०— अत्र पूर्वमिति । अत्र समासात्पूर्वमित्यर्थः । त्रयाणां पदानामिति । गतिवितिङ्-
तिङ्न्तेनाध्ययस्य समासविधानादित्यर्थः । ‘उदात्तवते’त्यनेन तु ॥ विना समासः, निघातेन
तस्योदात्तवत्त्वाभावादिति । तत्पुरुषे तुल्यार्थेति । ‘समपाद्’ इत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरैर्न
पूर्वपदानुदात्तत्ववारणाय उदात्तस्वरितप्रहणानुवर्तनात् तद्योगिपूर्वपदस्यैव बहुमीदौ प्रकृत्येत्यत्र
प्रहणादिति भावः । पूर्वपदत्वाभावादिति । विनाचलदित्यस्य न समासः, किं तु ‘वि’वितिङ्-
नाचलदित्यनेनानोरित्याशयः । अन्यथा वेददात्तत्वे उदात्तजनः परत्वादकारस्य स्वरितत्वं
स्यादिति भावः ॥१८॥

उपपदम् । यदि तिङन्तस्येति । उपपदस्येत्यर्थः । तिङन्त एवेति । इतिमिहितस्य
प्रथमपदवादिति भावः । न च ‘मा भवान्मू’दित्येतद्वाक्यस्येतिङन्तः समासः इत्यर्थकं तत्,
‘माही’त्यस्य सतीत्यर्थात्तत्रोपपदत्वमेव नेत्यदोषात् । प्रथमार्थे सौत्री सप्तमी हि उपपद-
संशालिङ्गम् । अत एव पञ्चावित्यादौ नोपपदत्वम् । ‘तुमुन्मुला’वित्यत्र तु ‘क्रियार्थोपपदस्ये’ति
कार्यापेक्षमुपपदत्वमावयकमिति साध्याशयः ।

१—‘उदात्तगतिमता’ पा० । २—कचिन्न ।

* निपातैर्यद्यदित्तिङ्ङुविन्नेन्वेद्यङ्ङिचयप्रयुक्तम् ८. १. ३०.

‡ वननन्धुभी क्रियायां क्रियार्थायाम् ३. ३. १०.

अतिङिति शक्यमर्कतुम् । कस्मान्न भवति—कारको व्रजति, हारको व्रजतीति ? सुप्सुपेति वर्तते ॥ अत उत्तरं पठति—

उपपदमतिङिति तदर्थप्रतिषेधः ॥ १ ॥

उपपदमतिङिति तदर्थस्यायं प्रतिषेधो वक्तव्यः । कस्य ? तिङर्थस्य । कः पुनस्तिङर्थः ? क्रिया ।

क्रियाप्रतिषेधो वा ॥ २ ॥

अथवा व्यक्तमेवेदं पठितव्यमुपपदमक्रियेति ॥ अथाक्रियेति किं प्रत्युदाह्रियते ? कारको गतः । हारको गतः ॥ नैतत्क्रियावाची ॥ किं तर्हि ? द्रव्यवाचि ।

प्र०— तच्छब्देनार्थशब्दसन्निधाने तिङर्थे उच्यते । त्विहन्तस्यार्थोऽर्थो यस्य स तदर्थः । कस्येति । सामान्याभिधानाद्दिशोपावधारणाय प्रश्नः । कः पुनरिति । काल-साधनसंख्यापुरुषक्रियोपमहूरूपस्तिङर्थः । तदर्थश्च तिङन्त एव संभवति नान्यत्रेति प्रश्नः । क्रियेति । अनेकार्थसंभवेऽपि साध्यत्वात्क्रिया प्रधानम् । प्रधानं चार्थस्तिङ्महुरेण वचनसामर्थ्याद्भ्रूयते इति भावः ।

क्रियाप्रतिषेधो चेति । यदि तिङ्महुरेण वचनसामर्थ्यात्क्रिया लक्षणीया तदा प्रतिपत्तिलाघवाय साक्षात् क्रियाप्रतिषेधः कर्तव्य इत्यर्थः । अप्रापि पक्षे सुषन्तरस्य क्रियावाचित्वाभावाभिनिर्णय एव प्रतिषेध इत्याह—अथेति । कारको गत इति । 'गत'शब्दः क्रियावाच्युपपदं, तत्र तुमुन्खुलाविति खुल् । कर्तु गत इत्यर्थः । अप्रा-तिङ्महुरात् समासाभावोऽन्यथा 'गतकारक' इति स्यात् । अत्र च प्रकृतिवाच्यक्रिया-श्रयो खुल् । तदाश्रयं गतशब्दस्य क्रियावाचित्वमिति समासप्रतिषेधः । नैतदिति ।

उ०— अर्थशब्दसन्निधाने इति । तिङ्महुरूपार्थकस्योपपदस्याभावादिति भावः । तिङर्थे उच्यते इति । कस्य ? 'तिङर्थस्येति भाष्येऽपि तिङ्पदेन तदर्थो प्राप्य इति भावः । 'कस्येति प्रश्नोऽपि तदर्थशब्दार्थप्रसङ्गात् तच्छब्दार्थप्रश्न एवेति बोध्यम् । पुरुषः—प्राय-वत्यादि, उपपदः—कर्त्रमिप्रायावादि । यद्यपि कर्त्रमिप्रायात्वं न तिङर्थस्तथापि यथाकथं विश्रुत्य भवत्येवेति बोध्यम् । 'तिङर्थ' इत्यस्य तिङन्तार्थ इत्यर्थः । अनेकार्थेति । साध-साधनादिरूपेत्यर्थः । साध्यत्वादिति । साधनसाध्यावेन शब्दमाध्याग्यादित्यर्थः ।

'तिङ्महुरणमपनीय 'क्रिया'पदमहुरेण कथं दर्शयति—यदीति । अतिङ्महुरादिति । अक्रियाप्रहणद्वयेऽपि बोध्यम् । नन्वत्र गतशब्दस्य सत्यप्रधानतया कथं क्रियावाचित्वमित्या-शङ्क्याह—अत्र चेति । द्रव्यवाचिन्वे प्रत्ययानुपपत्तिः, क्रियावाचिन्वे तु उपपदसमासो

इदं तर्हि—कारकस्य गतिः । कारकस्य घञ्या । एतदपि द्रव्यवाचि ।
कथम् ? 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवती'ति ।

ति -

प्र०—सुबन्तविशेषणमतिदुर्ग्रहणम् । न चात्र सुबन्तं क्रियावाचि । प्रकृत्यर्थस्य ह्यत्र गुणी-
भावः । प्रत्ययार्थस्य कर्तुः प्राधान्यं, तस्य च द्रव्यरूपेण कृताभिधानम् । प्रधानेन च
व्यपदेशो भवतीति 'द्रव्यवाची'त्युक्तम् । अत एव 'गव'शब्दस्य समासो न प्राप्नोति,
तस्यानुपपदत्वात् । धातोश्च क्रियावाचित्वात्तदाश्रया प्रत्ययोत्पत्तिरविरुद्धा । धात्वर्थस्य
प्रत्ययार्थेन संसृष्टत्वात्—पदान्तरेणैकार्थ्यभावासंभवात् समासस्य त्वप्रसङ्गः, धातोः
सुबन्तत्वाभावाच्च ।

कारकस्य गतिरिति । गमनं गतिरिति भावे प्रत्ययविधानात्क्रियावाचित्वमस्तीति
भावः । एतदपीति । धातुरत्र साध्यभूतां क्रियां प्रस्थापयति । प्रत्ययस्तु तस्या एव
क्रियाया उपसंहृतकमरूपं सत्त्वरूपतामाह, 'प्रत्ययार्थश्च प्रधान'मिति यत्सुबन्तं न
चक्रियावाचि, यत्क्रियावाचि, न तत्सुबन्तमित्यर्थः । द्रष्टव्यमिति । यथा घटादेर्द्रव्यस्य
लिङ्गसंख्यासाधनसंबन्धस्तथा कृदभिहितस्यापि भावस्येत्यर्थः ।

उ०—दुर्बल इति तद्व्यावृत्तार्थमक्रियाग्रहणमिति भावः ॥ इदानीमेव क्रियावाचित्वोपपादनाद्वाह-
सुबन्तेति । उपपदविशेषणमित्यर्थः । 'नैतत्क्रियावाची'ति भाष्यस्य—नैतत्प्राधान्येन
क्रियावाचीत्यर्थः । नन्वेवमत्र समासो दुर्बलोऽत आह—अत एवेति । प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्त-
मुपपदत्वं च न गतशब्दस्य, किं तु धातोरेवेत्याह—धातोश्चेति । अश्वर्थाभावेऽपि सामर्थ्या-
दुपपदत्वमित्यभिमानः । ननु प्रत्ययोत्पत्तिवत्समासोऽपि स्यादत आह—धात्वर्थस्येति । एवं
च तत्रात्रस्याप्येनैकार्थ्यभावासंभव इति भावः । वस्तुतस्तु 'नैतत् क्रियावाची'त्यनेनात्र
'तुमुष्णुका'विति ष्युलेव नेति बोध्यते । 'क्रियाधीना'मिति छील्लिङ्गनिर्देशेन क्रियाधीनाः
क्रियाया एव लोभे पुनः क्रियाग्रहणेन प्राधान्येन साध्यमात्रावस्थक्रियाप्रतिपादकस्यैव ग्रह-
णात् । किं च क्रियाशब्देन क्रियावाचकशब्दस्य ग्रहणे क्रिया प्रधानभूता साध्यवस्थेवात्र
गृह्यते इति 'गतिकारकोपपद'इति सूत्रेऽपि भाष्ये स्पष्टम् । अर्धग्रहणे तु गुणीभूताया अपि
ग्रहणमिति पाकादियोगे कारकविभक्तिकृतसुजादीनां साधुत्वं भवत्येवेत्यानायः । अथवा
सिद्धान्ते 'कारको गत' इत्यत्र समासो दुर्बलः स्यात् । किं च क्रियावाचित्वाभावाद्वात्राप्र-
दाहरणत्वम्, तुमुन् न, ष्युल्नु भवतीत्यस्यान्याख्यायात् कैयटोक्तरीतित्वमुपसंज्ञायेन विधिः
'समर्थः पदे'त्यादिसूत्रमाप्यविरुद्धा । तत्र हि निष्कल्प्येकार्थ्यभावं विनापि समासतदितादि-
प्रवृत्तेरज्ञाकारात् । न चैवमपि 'कारको प्रवृत्तितत्'मित्यत्र समासामावाधं तदर्थप्रतिषेध
आवश्यकः, अनभिधानेन तत्र तादृशप्रयोगामार्थादिति भाष्यानायः । उपसंहृतप्रसरूपाम्—
उपसंहृतप्रसरूपसमानाधिकरणवैजात्यविशेषरूपाम् । प्रधानमितीति । प्रत्ययार्थवैजात्येन
लिङ्गाधनयय्यरूपप्रकारययैजात्यकार्थ्यभिन्नवाचस्य प्राधान्यमिति भावः । एवं चात्रापि न
ष्युलिति तात्पर्यं भाष्यस्येति बोध्यम् ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यदतिङिति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो
'उनयोयोग्योनिवृत्तं* सुप्सुपे'ति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? 'गतिकारको-

प्र०- अनयोरिति । नन्वत्रैव सूत्रेऽतिङ्ग्रहणात्सुपो निवृत्तिर्ज्ञाप्यतां पूर्वत्र कथं
ज्ञाप्यते ? एवं तर्हि योगविभागः क्रियते, तेन 'अतिङिति सूत्रद्वयशेषो इत्यदोषः ।
अतिङ्ग्रहणेन च समासो योगद्वयविहितो विरोप्यते 'अतिङन्तः समासो भवती'ति ।
तेन 'सुपे'त्यस्यैव निवृत्तिर्ज्ञाप्यते । सूत्रग्रहणं तु पूर्वपदस्य पदकार्यार्थमनुवर्तत एव ।
भाष्येऽपि समुदायस्य निवृत्तिर्विवक्षिता, न तु केवलस्य 'सु'धित्यस्य । गतिकारकोप
पदानामिति । एतत्सूत्रद्वये 'सुपे'त्यस्य निवृत्त्या गदीनामुपपदानां च उत्तरपदात्सु-
बुत्पत्तेः प्रान्समाससिद्धिः । कारकाणां तु 'कर्तृकरणे कृत्य बहुल'मिति समासः
क्रियते । तत्र कृद्ग्रहणात्प्राक्सुबुत्पत्तेः समासः । तिङन्तेन तृतीयान्तस्य सुपेत्यस्या-
नुवर्तनात्समासप्रसङ्गात्कृदन्तेनैव समासे सिद्धे कृद्ग्रहणं कृदन्तावस्थायामेवानुत्पन्ने
सुपि समासार्थम् । अस्याश्च परिभाषायाः 'पुंयोगादाद्याया'मित्यत्र प्रयोजनानि
वक्ष्यन्ते । यदि तर्ह्युत्तरपदात्सुबुत्पत्तौ तदा दधिसेचानित्यादौ पदादित्वाभावात्पत्व-
प्रतिषेधो न प्राप्नोति । पदत्वाभावादुत्तरपदव्यपदेशश्च न, तत्र च तन्निबन्धनः स्वरो न
सिद्धयति । नैप दोषः । निरुपपदात्सेचयतेः क्विपि कृते यस्मिन्समासः क्रियत इति पत्व-
निषेधो भविष्यति । यदा 'सुपे'त्यस्य निवृत्तौ सत्यां यथेष्टं कार्यसिद्धये कचिदुत्पन्ने सुपि

उ०- भाष्ये—एवं तर्हि सिद्धे इति । तात्पर्ययोगमावाहतिप्रसङ्गनिरामे सिद्ध इत्यर्थः ।
एवं तर्हि योगविभाग इति । अत्र 'अतिङिति, पूर्वसूत्रे 'गति'रिति चेत्तर्ह्यर्थः । अतिङ्ग्रहणेन
चेति । 'अतिङित्यस्य प्रथमान्ततया समास एव विशेष्यते । अतिङिति बहुव्रीहिः । 'प्रप-
चतितरा'मित्यादौ नित्यसमास इष्ट एव । 'तिङि बोदात्तवती'त्यनेन गतेनिघातेऽन्तोदात्तत्वमेव ।
तत्र एतत्सिद्धयर्थमेवातिङ्ग्रहणं प्रत्याहवातं भाष्ये । 'गतिकारके'ति स्वरस्य तु नात्र प्रवृत्तिः,
कृद्ग्रहणम् । कृद्ग्रहणप्रत्याहयानं तु न भाष्यालङ्घमिति तत्रैव वक्ष्यामः । एतेन "तत्र नित्य-
समासस्वरानापातिङिति उद्घटितप्रतिषेधायावश्यकमिति कथं तत्र तन्निवृत्तिज्ञापकम् ।
'प्रपचतितरा'मित्यादौ च 'गतिकारकोपपदा'दिति 'तिङि बोदात्तवती'ति सूत्रभाष्यप्रामाण्ये-
बोदात्तवतेत्यादिवाचिकोको वैकल्पिकसमास एवेत्यने" इति परास्तम् । सूत्रग्रहणं त्विति ।
'उपपद'मित्यन्वर्थसंज्ञा सुबन्तस्यैव पदत्वेनोपपदत्वाद् गतेः सुबन्तत्वाच्च 'राजपुध्वे'त्यादौ पूर्व-
पदे नलोपादिपदकार्यसिद्धेः 'तिङन्ताघटित' इति समासविशेषणेन 'कारको भवती'त्यादिभ्या-
वृत्तिसिद्धेः प्रथमान्तसुबुत्पत्तेरपि कलामात्रेण चिन्त्यमेतत् । कृदन्तावस्थायामेवेति । 'कार-
कः पचतितरा'मित्यादिवाह्याय कृद्ग्रहणस्यावश्यकत्वेन चिन्त्यमिदमिति वक्षिष्ये, तत्र, बहुल-
ग्रहणेन शानजन्तादिभिरिव तेनापि समासस्य वारपित्तं शक्यत्वात् । परिभाषायाः प्रयोजनत्वादे-
वातिङ्ग्रहणं प्रयोजनवत्त्वादत आह—अस्याश्चेति । तन्निबन्धनः स्वर इति । 'गतिकारकोप-
पदा'कृ'दिति विहित इत्यर्थः । स्वरासिद्धयदचेराह—यद्वेति । सुपेत्यस्य निवृत्ताविति । सुप-
वेति नियमाभावाद्यथेष्टं समाससिद्धिरिति भावः । लङ्यानुसारेण च व्यवस्थेति बोध्यम् । तत्र

पपदानां कृद्धिः सह समासो भवतीत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति । यद्ये-
तज्ज्ञाप्यते केनेदानीं समासो भविष्यति ? समर्थेना ।

यद्येवं धातूपसर्गयोरपि समासः प्राप्नोति, पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते
पश्चात्साधनेनेति । नैतदस्ति । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण ।
साधनं हि क्रिया निर्वर्तयति, तासुपसर्गो विशिनष्टि । अभिनिर्वृत्तस्य चार्थ-
स्योपसर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुम् ।

प्र०—समासः, कचिन्प्राक्सुयुत्पत्ते । एष कारकस्य समासोऽपि बहुलप्रहणात्कचित्सुयुत्पत्ते-
र्भवतीति 'सा हि तस्य धनक्रीते'ति प्रयोग उपपन्नः । उत्तरपदशब्दं समासावयवविरो-
पस्य रुदिरिति तत्राप्यदोषः । यद्येतदिति । शब्देनोत्तरपदस्यानुपादानात् प्रभः ।
समर्थेनेति । सुवित्यस्यानुवृत्तौ सत्यां समासस्य पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानात् ।

यद्येवमिति । तवैकस्वर्यादिप्रसङ्गः, शाकलप्रतिषेधप्रसङ्गश्च । पूर्वं धातुरूप-
सर्गेणेति । ततस्तयो सामर्थ्यमस्ति, उपसर्गार्थविशिष्टाया क्रियायाः साधनेन योगात् ।
पूर्वं धातुः साधनेनेति । ततश्च पूर्वं साधनाभिधायिप्रत्ययोत्पत्तिः, पश्चात् साधनसंसृष्ट
एव धातुरूपसर्गेण युज्यते न केवल इति धातूपसर्गयो समासाभावात् । तत्र कृदन्तेन
समासो भवत्येव, तिङन्तेन त्वतिङिति निषेधात् भवति । यत्र तु तिङन्तेन समास इत्यते
स विषयो दक्षितः—उदात्तवर्तते । अभिनिर्वृत्तस्येति । अनित्यप्रत्यय विरोधाकाङ्क्षाया

उ०—'सुयुत्पत्ते प्रा'गित्युपलक्षणं, लिङ्गबोधकप्रत्ययोत्पत्ते प्रागपीति बोध्यम् । सुयुत्पत्तेर्भवतीति ।
सुयुत्पत्तेरन्तरातिप्रत्ययः । धनक्रीतेति । सुयुत्पत्ते पूर्वं समासे 'क्रीतावरणे'ति ऋषीणां ।
सुवन्तेन तु समासेऽन्तराद्व्याघातः सिद्धमतीति भावः । यत्र सुयुत्पत्ते पूर्वं समासस्तत्पश्चात्प्राप्ते-
राह—उत्तरपदशब्द इति । सुवित्यस्येति । तदननुवृत्तावपि प्रागुक्तीत्या पदविधित्वं बोध्यम् ।

'सुपे'त्यस्याननुवृत्तावतिप्रसङ्गमाह भाष्ये—यद्येवमिति । कुदातीरयनेनेति भावः । अति-
द्विरयनेन तिङन्तस्यैव प्रतिषेध इति तात्पर्यम् । ऐकस्वर्यादीति । आदिनैकपद्यम् । किं च
तयोः समासे प्रातिपदिकतया परायासमुत्पत्तिरेव स्यात् तिङित्यपि बोध्यम् । पूर्वं धातुरूप-
सर्गेणेति । तासंज्ञकभावेनेत्यर्थः । पूर्वं साधनेन योगेऽपि उपसर्गस्य क्रियाविरोधकत्वाविरोधा-
त्सामर्थ्यस्य दुर्वारत्वमित्यत आह—ततश्च पूर्वमिति । साधनसंसृष्ट पद्योपसर्गेण युज्यत इति
केवलेन सामर्थ्याभावे इति भावः । न च 'नि'कृत्यैकार्थीभावो न समासादिप्रयोगकः इत्युक्तम्,
एवं च विहित्येनैकार्थीभावेऽवयवानामपि तासंज्ञायां दुर्वार इति यावत्, तिङन्तेनैकार्थीभाव-
भावात्, अतिङिति निषेधात्, तदप्ययनेन तु प्रायथायांसंसृष्टेन नैकार्थीभावः, साधनसंसृष्टार्थ-
स्वेवोपसर्गेण योगादिव्यक्षोपात् । भाष्ये—साधनं हि क्रियां निर्वर्तयतीति । क्रियां—
तामतीति, साध्यत्वेन प्रतीते, तासंज्ञाधीनत्वात्, साध्यत्वेन प्रतीतार्थकयोगे च तेषामुप-
सर्गावादिति भावः । अभिनिर्वृत्तस्य । अभिनिर्वृत्तज्ञानविषयस्त्वर्थः । अनित्यप्रत्ययेति ।

पष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिपेधेन ॥ ३ ॥

पष्ठीसमासादुपपदसमासो भवति विप्रतिपेधेन । पष्ठीसमासस्यावकाशः—
राज्ञः पुष्पो राजपुष्पः* । उपपदसमासस्यावकाशः—स्तम्भैरमः कर्णेजपः ।
इहोभयं प्राप्नोति—कुम्भकारः नगरकारः । उपपदसमासो भवति विप्रतिपेधेन ।

न वा पष्ठीसमासस्याभावादुपपदसमासः ॥ ४ ॥

न वार्थो विप्रतिपेधेन । किं कारणम् ? पष्ठीसमासस्याभावादुपपदसमासो
भविष्यति । कथम् ? 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सु-
द्युत्पत्तेरिति' वचनात् ।

प्र०—अभावान्, अनुभूयते सुखमुपास्यते गुरुरित्यादौ धातुरेव सकर्मिकां क्रियां वक्ति,
उपसर्गस्तु द्योतक इति नास्ति कश्चिदस्मिन् पक्षे दोषः ।

पष्ठीसमासादिति । नित्यत्वानित्यत्वाभ्यामनयोर्विरोधसद्भावः । कुम्भकार इति ।
पञ्चके प्रतिपदिकार्ये प्रातिपदिकेनैव कर्मण उक्तत्वात्तत्रैवोपपदेऽप्या भाव्यम् । अपवाद-
विषयत्वाद् द्वितीयानुत्पादात् । कृते चाणि कर्तृकर्मणोरिति पष्ठी भवतीत्यस्युभयप्रसङ्गः ।

गतिकारकेति । तत्त्वोत्तरपदे विभक्त्युत्पत्त्यनपेक्षणादन्तरङ्गत्वादुपपदसमासो
भवतीत्यर्थः ।

उ०—अज्ञातत्वेत्यर्थः । अन्वेद्युपसर्गसम्बन्धात्प्राक्केवलम्यासादेः सकर्मकत्वाभावेन कर्मणि ह्यद्वयो
न स्युरत आह—अनुभूयते सुखमिति । धातुरेवेति । केवलधातुरेवेत्यर्थः । उपसर्गस्तु
द्योतक इति । स च ओतबोधाय पश्चादेव सम्बन्धयते इति भावः । एतेनोपसर्गाणां द्योतक-
त्वेऽपि तद्व्योत्यर्थस्य साधनसम्बन्धात्पूर्वमेव धातुश्च बोधनावश्यकत्वेन धातुपसर्गयोः
सामर्थ्यसत्त्वेन समासो दुर्बार इत्यपास्तम् । एतच्च 'सुदृक्'दिव्यश्च विस्तरेणोपपादयिष्यते ।
'विपरान्ता जे'रित्यादौ व्यादिशोत्यर्थप्रतिपादकस्येत्यर्थः, विपरान्ता परत्वयोग्यस्येत्यर्थो वा ।

विरोधसद्भाव इति । 'इत्यभिमान' इति शेषः । अभिमानत्वं बाल्यानुपदमेव स्फुटी-
करिष्यते । ननु कर्मण्युपपदेऽण्, कर्मत्वं च विभक्त्या गम्यं, तत्राणुत्पत्तेः पूर्वं कृदन्तत्वा-
भावात्पक्षेण अप्राप्ती द्वितीययैव भाव्यमिति आतेऽपि भणि तस्मिन्सौ मानमाय इति कृतः
पष्ठीसमासप्राप्तिरत आह—पञ्चके इति । प्रातिपदिकस्य पदत्वाभावादुपपदत्वं कथमिति
विनयमेतत् । 'सुपन्तमेवोपपद'मिति 'तत्रोपपद'मिति सूत्रे भगवान्ब्रूयति स्वयं च । किं च
पञ्चकपक्षेऽपि सकलकारकात्मिकमावयः संयुक्ताकारेणैव प्रातिपदिकेनोच्यते न तु विनिश्चेति
कर्मोपपदत्वप्रयुक्तानोऽप्राप्तिः । अन्यथा करणाद्युपपदेऽपि कर्मोपपदप्रसङ्गः, तस्माद्विस्तृतः
हृत्पक्षपर्यन्तत्वसत्त्वेन कृदुत्पत्त्यस्यैव आविर्भावस्तुटीत्या पष्ठीप्रवृत्तिरित्येव भाव्याद्यय उच्यते ।

अथवा 'विभाषा' 'षष्ठीसमासः, यदा न षष्ठीसमासस्तदोपपदसमासो भविष्यति । अनेनैव यथा स्यात्तेन मा भूदिति । कश्चात्र विशेषस्तेन वा स्यादनेन वा ? ['अयमस्ति विशेषः ।] उपपदसमासो नित्यसमासः, षष्ठीसमासः पुनर्विभाषा । ननु च नित्यं यः समासः स नित्यसमासो यस्य विग्रहो नास्ति । 'ने'त्याह । 'नित्याधिकारे' यः समासः स नित्यसमासः । नैवं शक्यम् । अव्ययीभावस्य ह्यनित्यसमासता प्रसज्येत । तस्मान्नित्यः समासो नित्यसमासः, यस्य विग्रहो नास्ति ॥१६॥

प्र०- अथवेति । षष्ठीसमासेऽपि दोषाभाव इत्यर्थः । कचित्कार्ये दोषदर्शनादाह— अनेनेति । 'सिन्नित्यसमासयो'रित्यत्र नित्यसमासप्रहणेनास्य ग्रहणं यथा स्यात् 'अन्तोदात्तादुत्तरपदा'दित्यत्रानित्यसमासप्रहणेनास्य ग्रहणं मा भूदिति भावः । यस्य विग्रहो नास्तीति । अस्यापि विग्रहाभावः, षष्ठीसमासेन युक्ते 'यत्ते उपपदसमाससद्वभावात् । नित्याधिकार इति । नित्यशब्दस्य स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्तदधिकारसंप्रत्ययः । नैवं शक्यमिति । नित्यशब्दस्य स्वरितत्वं दोषवत्त्वान्न प्रविज्ञायते इत्यर्थः । तदेवं प्रयोजनाभावाद्विप्रतिषेधो न पठितव्यः ॥१९॥

उ०- अन्तरङ्गत्वादिति । 'षष्ठी'ति सूत्रे 'सुप्ते'ति सूत्रीयान्तस्य संबन्धादिति भावः । अत एव 'मातुः स्मरती'त्यादौ न षष्ठीसमासः । अत एव च षष्ठ्यन्तस्यानेकसुबन्तेन न समास इति बोध्यम् ।

एतद्वार्तिकद्वयमपि प्रायाश्चष्टे—अथवेति भाष्ये । 'विप्रतिषेधे पर'मित्यस्य तु युगपदुभयविहितपुरुषसमाससंज्ञयोः प्रवृत्तिसंभवेनासंभयरूपविप्रतिषेधाभावात् । 'उपपदसमासो भविष्यती'त्यस्योपपदमिति सूत्रविहितसमाससंज्ञा, तत्पुरुषसंज्ञा च स्यात्परीत्यर्थः । अस्याऽऽविरोधस्य तात्प्रवृत्तिनिमित्तत्वे न मानमिति तात्पर्यम् । न च निरपेक्षानिरपेक्षज्ञानयोर्विरोधः, योऽपि बाधज्ञानस्याप्रतिषेधकारकात् । एवं च षष्ठीसमासोऽपि नित्यपदैर्निहितपदे फलितः, तदोचिताभावादास्येतद्विरोधेनैतद्विषये त्यागात्, 'नित्यं क्रीडे'त्यादिविषये तस्य बहुसंवाचकात् । 'गतिकारकोपपदा'दित्यत्र प्रकृतपरिमाणायां च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिमाणा न प्रवर्तते इति षष्ठीसमासोऽपि सुपुपत्तेः पूर्वमेव । स्वरश्च तत्रापि समासे ह्यन्तरङ्गत्वमेव नास्तीति भावः । परिमाणायां सामान्यतः कारकपदोपादानेन कारकविभक्त्यप्यन्तसमासमात्रस्य सुपुपत्तेः प्राक् कृत्कार्त्तमादिति बोध्यम् । क्रीडे 'सिन्नित्यसमासयो'रित्यादि'यथा स्या'दित्यन्तोऽग्रन्थः, बहुषु पुस्तकेष्वनुपलब्धमात्रं नित्यग्रहणप्रत्याख्यानश्च । उत्तरपदेति । एवं चामिचित्तोपादौ विभक्त्युदात्तत्वमपि स्यादिति भावः ॥२५॥

अमैवाव्ययेन ॥ २ । २ । २० ॥

एवकारः किमर्थः ? नियमार्थः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धे विधिरारम्भमाणोऽन्तरेणाप्येवकारं नियमार्थो भविष्यति ।

इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि भविष्यति । यथैवं विज्ञायेत—‘अमैवाव्ययेने’ति । मैवं विज्ञायि—‘अमाव्ययेनैवे’ति । अस्ति चेदानीं कश्चिदनव्ययमशब्दो यदर्थो विधिः स्यात् ? अस्तीत्याह—खशयं* ब्राह्मणकुलमिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अन्तरङ्गत्वाद्वा समासो भविष्यति ।

इदं तर्हि प्रयोजनम् ‘अमैव यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्रैव यथा स्यादमा चान्येन च यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्र मा भूदिति’ । अग्रे भोजम् । अग्रे भुक्त्वा ॥ अग्रादिष्वप्राप्तविधेः समासप्रतिषेधं चोदयिष्यति† स न वक्तव्यो भवति ॥२०॥

प्र०— अमैवाव्ययेन । यदर्थं इति । यत्रियुक्त्यर्थो नियम स्यादित्यर्थः । खशयमिति । ‘अधिकरणे शेते’रित्यच् । ‘अतोऽ’मिति सौरम्भावः । अनेनानव्ययेनामा समासो मा भूदित्येवमर्थोऽयं नियमः स्यात् । अन्तरङ्गत्वादिनि । अनुत्पन्न एव साधुपपदसमासेन भाव्यं, पश्चात् ‘सुपेति समासविधानकालेऽनव्ययस्यामोऽसंभवाश्रित्यमान्तरे च तस्य चरितार्थत्वाद्विपरीतनियमो न भविष्यतीत्यर्थः ।

अमैवेति । एवकारसामर्थ्यादमेत्यस्यावृत्तिराग्रीयते । ततो येन वान्येऽनामेन केवलो विधीयते न प्रत्ययान्तरसहितत्वेन वान्येन चद्विधीयते उपपदं तत्र सप्तमीनिर्देशात्तदमा समस्यते नान्यदित्यर्थः । अग्रे भोजमिति । ‘विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेष्वि’ति द्वयोः क्त्वाणमुलोर्निधानादत्र समासो न भवति ॥ अग्रादिष्विति । यतोऽप्राप्तविभाषा ततः प्रत्ययोत्पत्ताग्रादीनां निमित्तत्वाग्रिमित्तस्योपपदत्वात्समासप्रसङ्गः । प्राप्तविभाषायां त्वग्रादीनां प्रत्ययोत्पत्ताग्रनिमित्तत्वात्तन्निवृत्तावेव हेतुत्वात्तस्यानुपपदत्वमित्यर्थः ॥२०॥

उ०— अमैवा । मन्वेव यवनवैद्वर्धमस्तस्मात्सामर्थ्यात्सुत्पत्त्यनन्तरमपि समासो ज्ञाप्यते इत्यस्य आह—नियमान्तरे इति । यद्व्ययमप्ये इत्यर्थः ।

अमेत्यस्यावृत्तिरिति । विन्यसेतम् । आवृत्तौ भावाभावात् । अमैव तुल्यविधान यदुपपदं तदमाव्ययेन समस्यते इत्यर्थे ‘अग्रे भुक्त्वेत्यत्र समासापचिरव्ययग्रहणवैयर्थ्यापत्तिश्च । किं च ‘कालो भोक्तु’मित्यत्र समासापत्तिः । तस्मादमैव तुल्यविधान यदुपपदं तदव्ययेनेति नियमेन सर्वेष्टसिद्धिः । अत एव माथ्ये ‘अग्रे भुक्त्वेत्यप्युदाहृतम्, ‘अग्रादिष्वप्राप्ते’ति वार्तिकप्रत्याख्यानं च सङ्गच्छते इत्याहुः ॥ ‘अप्राप्तविधे’रिति विशेषणव्याप्यत्वंमुपपादयति—प्राप्तविभाषायां त्विति । ‘आभीक्ष्ण्य’ इत्यनुवृत्त्या हि सा, तस्मिन् सत्येव प्रत्यय इत्याहुः प्रत्ययोत्पत्तिसंनिधौनेवोपपदसंज्ञास्वीकारादिति भावः ॥२०॥

* अधिकरणे शेते ३२ १५; अतोऽम् ७ १ २४. † त्वादुमि शुमुल् विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ३४ २६; २४. ‡ अग्रादिष्वप्राप्तविधेः समासप्रतिषेधः ३४ २४ या० १.

शेषो बहुव्रीहिः ॥ २ । २ । २३ ॥

‘शेष’ इत्युच्यते कः शेषो नाम ? येषां पदानामनुक्तः समासः स शेषः ।

शेषवचनं पदतश्चेन्नाभावात् ॥ १ ॥

शेषवचनं पदतश्चेत्तन्न । किं कारणम् ? ‘अभावात्’ । न हि सन्ति तानि पदानि येषां पदानामनुक्तः समासः ।

अर्थस्तर्हि शेषग्रहणम् । येष्वर्थेष्वनुक्तः समासः स शेषः ।

अर्थतश्चेदविशिष्टम् ॥ २ ॥

अर्थतश्चेदविशिष्टमेतद्भवति । कुतः ? पदतः । न हि सन्ति तेऽर्था येष्वर्थेष्वनुक्तः समासः ॥ त्रिकतस्तर्हि शेषग्रहणम् । यस्य त्रिकस्यानुक्तः समासः स शेषः । कस्य चानुक्तः ? प्रथमायाः ॥ २३ ॥

श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणगहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

प्र०- शेषो बहुव्रीहिः । पदस्यार्थस्त च सर्वस्योपयुक्तत्वाच्छेषमसंभाव्यं पृच्छति—
शेष इति । पदतश्चेदिति । पदेन ‘पदत’ इत्याणादित्वात्तसिः । न हीति । सर्वेषां
सामान्यविरोपरूपेणोपयुक्तत्वादित्यर्थः । न हि सन्ति तेऽर्था इति । पूर्वोत्तरान्यपदा-
र्थेषु सत्पुरुषाभ्ययीभावविधानात् । प्रथमाया इति । द्वितीयादीनां प्रतिपदं समासविधा-
नात्प्रथमायाः शेषत्वम् । ततश्च प्रथमास्तानां पदानां बहुव्रीहिरित्यर्थात्समानाधिकरणानां
भवति । ‘कण्ठेकाल’ इत्यादौ ‘सप्तमीविशेषणे’ इति पूर्वनिपातावधानादङ्गापदान्भवति ॥ २३ ॥

इत्युपाध्यायजैष्यटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदापे द्वितीयस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

उ०- शेषो बहु । उपयुक्तान्यः शेषः । सामान्यम् । ‘सह सुपे’त्यादिः । विरोपः—‘द्वितीया-
भिते’त्यादिः । पूर्वोत्तरेति । दृष्टव्यस्यपदार्थस्य पूर्वोत्तरपदार्थोत्तद्विधानं भास्यच्छास्त्रे
तथाप्यस्ययीभावाद्विभक्तंशाब्देन पूर्वापार्श्वपरिगृहीतार्थस्य विमिश्रितमस्येवोपनिर्मायः ।
‘विरोपणं विशेषणे’त्यादौ प्रथमाया अप्युपयुक्तत्वमित्यत आह—द्वितीयादीनामिति । ‘गतये
प्रथमये’त्यादि तु व्याख्यानमूलं, न स्वतन्त्रविधायकमिति भावः । यदा शेष इत्यस्य प्रथ-
मास्तत्वात् प्रथमास्तद्विहितत्रिकस्य प्रतिपदमुच्चारितस्यैव ग्रहणमिति सर्वेऽस्मिन्तिः ॥ २३ ॥
इति श्रीसिद्धमहमुत्तमलीगर्भकनागोर्जीमठकृते भाष्यप्रदापोदयोरे द्वितीयस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

अनेकमन्यपदार्थे ॥ २ । २ । २४ ॥

पदग्रहणं किमर्थम् ? 'अनेकमन्यार्थे' इतीयत्युच्यमाने वाक्यार्थेऽपि बहुव्रीहिः स्यात्—'यथा मे माता तथा मे पिता सुस्नानं भो' इति । पदग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो न भवति ।

अन्यान्यग्रहणं किमर्थम् ? 'अनेकं पदार्थं' इतीयत्युच्यमाने स्वपदार्थेऽपि

प्र०— अनेकम् । अनेकग्रहणस्य वार्तिककार प्रयोजनं वक्ष्यतीति भाष्यकार पद-
ग्रहणस्यान्यग्रहणस्य च प्रयोजनमावष्टे । बहुवक्तव्यत्वाच्च पश्चादन्यग्रहणस्य विचारः ।
पदग्रहणमिति । 'अन्यार्थे' इत्युच्यमाने स्वपदार्थेऽप्यतिरिक्तेऽर्थान्तर आश्रीयमाणे-
ऽन्यपदार्थो लभ्यते । वतिपदानां च क्रियान्तरे वाक्यार्थे वृत्त्यसम्भवाच्चतुर्वृत्त्यर्थमपि
पदग्रहणं नोपयुज्यते इति प्रश्नः । यथा मे मातेति । कश्चित्केनचित्पुत्र 'कीदृशः कुल-
शीलादिना तव पिते'ति, सत्याह—'यथा मे माते'ति । एतानि पदानि 'तथा मे पिते'-
त्यन्यस्य वाक्यस्यार्थं गमयन्तीति समासप्रसङ्गः । अथवा 'स्नाही'ति कश्चित्केन-
चिदुत्तम प्रत्याह—'यथा मे माते'त्यादि । यथा शुद्धकुला मे माता तथा पितापीत्य-
भिजनशुद्धिरपि ज्ञानं, किं याद्येन ज्ञानेनेत्यर्थः । तव 'सुस्नातं भो' इत्येतद्वाक्यार्थं
वर्तमानानां यथाप्रवृत्तीनां पदानां समासाभावात् पदग्रहणम् । अश्रुतवाक्यार्थे च
पदानां युक्तिरुच्यते, यथा नया सिष्णासु कश्चिदुच्यते—'नया प्राज्ञः सन्ती'ति ।
तस्माच्च 'मा स्नासी'रिति वाच्यार्थं प्रतीयते ।

अथाभ्यग्रहणमिति । अन्तरङ्गत्वात्स्वपदार्थं समासे सिद्धे पदार्थग्रहणसामर्थ्या-
दन्यपदार्थो, लभ्यते इति प्रश्नः । स्वपदार्थेऽपीति । अपिशब्दादन्यपदार्थेऽपीत्यर्थः ।
पदार्थग्रहणं व्याप्तिसमाश्रयणार्थं स्यादिति स्वपदार्थान्यपदार्थयोः समासः स्यात् ।

उ०— अनेकम् । भाष्ये क्रमोल्लेखनेऽभिप्रायमाह—अनेकेति । अन्यपदार्थो लभ्यते इति ।
'अन्यार्थे' श्रवणं मिमेऽर्थं इत्यर्थः । मेवप्रतिषेधोऽपि नोपस्थितः स्वपदार्थ एव । पदुप-
विधत्वा च स पदार्थं पठेति भावः । वाच्यवचनवर्तकं युक्त्यन्तरमाह—मतीति । तेषां सुवन्त-
त्वादित्यभिप्रायः । एतानि पदानितीति । समानाधिकरण्यामिष्यवेष्येदम् । दस्तुतोऽर्थपर-
मेवत्, 'यथा मदीया माते'त्यत्र समासप्रसङ्ग इति बोध्यम् । 'सुस्नातं भो' इतिपाठे भाह—
अथवेति । अत्र सर्वत्रान्यार्थो व्यवहृत इति बोध्यम् । 'अभिजनशुद्धिरपि'त्यपिरेवार्थः । भाष्ये
'वाक्य'शब्देन पदसमूहमात्रम् ।

व्याप्तिसमाश्रयेति । पदार्थग्रहणसामर्थ्याद्व्याप्तिसमाश्रयैवामुसरणं, नास्तरङ्गस्याप-
त्येवार्थः । शब्दानां पुरुषमित्यर्थे साङ्काशस्तत्पुरुष, बहुव्रीहिरपि बहुपदके साङ्काश इति
प्रथमाश्रयपदग्रहणेन विग्रहे परस्परत्ववचनार्थेऽपि बहुव्रीहिः प्रामोदीति बहुवचनवचनमग्रहणम्,

बहुव्रीहिः स्यात्—राजपुरुषः तक्षपुरुष इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । तत्पुरुषः स्वपदार्थे बाधको भविष्यति । भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धम्, परं कार्यत्वे तु न सिध्यति । आरम्भसामर्थ्याच्च तत्पुरुषः, परं कार्यत्वाच्च बहुव्रीहिः प्राप्नोति ।

परं कार्यत्वे च न दोषः । शेष* इति वर्तते, अशेषत्वान्न भविष्यति ।

शेषवचन उक्त ॥ १ ॥

किमुक्तम् ? 'तत्र शेषवचनादोषः संख्यामानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहि-प्रतिषेध' इति ॥ अथैकसंज्ञाधिकारे नार्थोऽन्यग्रहणेन ? एकसंज्ञाधिकारे च कर्तव्यम् । अक्रियमाणे ह्यन्यग्रहणे यथैव तत्पुरुषः स्वपदार्थे बहुव्रीहिं बाधत एवमन्यपदार्थेऽपि बाधेत ।

अथानेकग्रहणं किमर्थम् ? 'अन्यपदार्थ' इतीयस्युच्यमान एकस्यापि पदस्य प्र०—तत्पुरुष इति । बहुव्रीहेस्त्वन्यपदार्थोऽवकाशः । परं कार्यत्वाच्चेति । ततश्च संज्ञयोः समावेशात्स्वरसमासान्तप्रसङ्गः । शेषवचन इति । शेषग्रहणप्रत्याख्यानं स्मारयति । संत्येति । द्वीरावतीको वीरपुरुषकोऽप्राह्मणको देश इति समासविधायुपयोगादशेष-त्वाद्वहुव्रीहिर्न प्राप्नोति, तस्माच्छेषग्रहणं न कर्तव्यम् । ततः स्वपदार्थे बहुव्रीहिनिवृत्त्यर्थ-मन्यग्रहणं कर्तव्यमिति स्थितम् ॥ अक्रियमाण इति । 'नीलोत्पलं सर' इत्यत्रापि विशेषानुपादानादन्यपदार्थेऽपि स्वपदार्थ इव तत्पुरुषो बहुव्रीहिं बाधेत, 'कण्ठेकाल' इत्यादिश्च व्यधिकरणपदो बहुव्रीहेरवकाशः स्यात् । अन्यग्रहणे तु सति स्वपदार्थे सावकाशं तत्पुरुषं परत्वाद्वहुव्रीहिर्याधत इति न कश्चिदोषः ।

अथेति । एकनिवृत्त्यर्थं तावदानेकग्रहणं नोपपद्यते । पदविधित्वात्सामर्थ्ये सति

उ०—प्रिकृतत्रात्र शेष इति भावः । भाष्ये—एकदेश्याह—नैतदस्तीत्यादि । तत्पुरुषः,—समा-नाधिकरणतत्पुरुषः, राजपुरुष इत्यादिरपि कर्मधारय एव । इतर एकदेश्याह—भवेदित्यादि । स्वरसमासान्तेति । पदार्थेणेत्यर्थः । यद्वा कस्यचित्स्वरः, कस्यचित्समासान्त इत्यर्थः । भाष्ये—अशेषत्वाच्च भविष्यतीति । पदतोऽर्थतो वा शेष इत्यभिमानः । पदार्थकं शेषग्रहणं प्रत्याख्यानमिष्याह—प्रत्याख्यानमिति । भाकडारमूत्रोक्तमित्यर्थः । पदतोऽर्थतश्च शेषे द्वीरावतीके शेषः, पदत एव शेषे वीरपुरुषकाशे शेषः । समासविधायिति । 'संप्रदायं वंशधेन', 'मदीमिक्ष', 'अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्', 'मध्यमप्यमयीरात्र', 'म'मित्येति भावः । पदतोऽर्थ-तश्च शेषार्थकस्य तस्य प्रत्याख्याने 'परं कार्य'मिति पाठेऽन्यग्रहणमावश्यकमिष्याह—तत इति ॥ नीलोत्पलं सर इति । इत्युपलक्षणं बहुपदकबहुव्रीहिः स्वपदार्थेऽपि स्वारिथ्यपि बोध्यम् । परिनिष्ठितविकल्पा समासमजावतो भाष्ये—'अक्रियमाणे' इत्याद्युक्तिरिति बोध्यम् । कण्ठेकाल इत्यादिभ्येति । बहुपदके बहुव्रीहिविधानं सावधानमिति वक्तुं युक्तम् ।

ततश्चेति । नैकसंज्ञाधिकाराद्वहुव्रीहिसंज्ञया कर्मप्रवचनीयत्वाभावे पदं स्यात् । किं च

बहुव्रीहिः स्यात्—सर्पिषोऽपि स्यात्, मधुनोऽपि स्यात्, गोमूत्रस्यापि स्यात्* । नैतदस्ति प्रयोजनम् । 'सुप्सुपे'ति वर्तते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं बहूनामपि समासो यथा स्यात्—

‘सुप्सुप्समजटकेयेन सुनताजिनवाससा ।

उत्तरार्थं चानेकग्रहणं कर्तव्यम् । ‘चार्ये द्वन्द्वः’ [२.२.२६] ‘अनेक’-मिति । इहापि यथा स्यात्—‘शून्यग्रोधधर्षणदिस्पलाशा’ इति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति ‘बहूनामपि समासो भवतीति यदयमुत्तरपदे द्विगुं शास्ति† । तत्पुरुषोऽपि तर्हि बहूनां प्राप्नोति । नैप

प्र०—बहुव्रीहिसंज्ञाविधानादनेकाधिष्ठानत्वाच्च सामर्थ्यस्य । नापि बहूनां समासार्थमनेक-ग्रहणं, ‘तद्विचार्ये’त्यनेन उत्तरपदे परतः समाससंज्ञाविधानाद्भाषकाद्बहूनां बहुव्रीहेः सिद्धत्वादिति प्रभः । सर्पिषोऽपि स्यादिति । अपिशून्यो विन्द्वर्थं वर्तते इति तस्यापि बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गः । ततश्च कप्तसमासान्तप्रसङ्गः । पदान्तरेण ‘स्वा’दित्यनेन चास्य सामर्थ्यमस्तीति समर्थपरिभाषापि न व्यावृत्तिं करोषीत्येवं केचिद्व्याचक्षते । अन्ये त्वादुः—‘अपिः पदार्थे’त्यत्राप्यर्थता विन्द्वादेर्निराकृता । तस्मात्स्यादितिपदं विन्द्वर्थं वर्तते इति तस्य बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गः । अतिह्रस्वत्वेन च पूर्वमेव ‘सुप्सुपे’त्यस्य विच्छिन्नत्वादेकस्यापि तिङ्शतस्य प्राप्तिः स्यात् । नैतदिति । योगद्वय एवातिह्रस्वत्वेन सुप्सुपेत्यस्यासंबन्धो ज्ञापितोऽन्वयः सुप्सुपेत्यनुवर्तते एवेत्यर्थः । बहूनामपीति । अन्यथा ‘सुप्सुपे’ति गुणे संख्याया विवक्षितत्वाद्द्वयोरेव स्यात् । उत्तरपद इति । द्विगुग्रहणं ‘वदितार्थे’त्यनेन त्रिहितस्य समासस्योपलक्षणम् । तेन दिशः समानाधि-कारणेनोत्तरपदे समासावयवविशेषे परतः समासविधानं बहूनां समासस्य ज्ञापक-मित्यर्थः । द्विगुस्तु द्वयद्वजावादौ सावकाशत्वाच्च ज्ञापकः । तत्पुरुषोऽपीति । ज्ञापक-

उ०—कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया निरवकाशत्वेन तथा वाचाद्बहुव्रीहिसंज्ञैव न अधिभ्यसीति वाच्यम्, उपसर्गसंज्ञाया अपि तद्वीत्या वाचात् । परंकार्यत्वपक्षे समत्वेसंज्ञाभावेत्यभिमानः । केचिदिति । भद्राद्विरक्तु ‘स्वा’दित्यनेन व्यपेक्षासत्त्वेऽप्येकार्थीभावामावाः । स्यादिति पद-मिति । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरग्नैकार्थीभावः स्यादित्यभिमानः । अत्र व्याचक्षानेऽपि एकसंज्ञा-धिकारेऽप्युक्तदोषो न, संज्ञयोर्निष्ठाप्रयत्नात् । विच्छिन्नत्वादिति । अतिह्रस्वत्वं तु नानुवर्तते, व्याख्यानादिति भावः । योगद्वये एवेति । तत्रैवातिह्रस्वत्वंसंबन्धादिति भावः । गुणे संख्याया इति । ‘सुवन्तत्वस्य प्रत्येकसमासस्या’दिति तु पक्षं युक्तम् । ‘समासविधानं चे’ति पाठे पक्षवर्थः । द्वयद्वजावादाविति । ‘काळाः परिमाणिने’ति सूत्रस्येनोत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः

* अपिः पदार्थसम्भावनात्त्ववसर्गसंज्ञासमुच्चये १. ४. ६६ † सुवन्तत्वे पराङ्गत्वं स्वरे; एह सुपा २. १. २; ४. १—‘समन्तधितिर-भ्रंश द्वयोर्द्वौ न विध्यति ॥’ इत्यधिकं कचित् । २—‘धव’ इति कचित् । ‡ तद्विचार्योत्तरपदसमाहारे च २. १. ५१.

न चैकविभक्तित्वात् ॥ ३ ॥

न चैतदपि प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् ? 'एकविभक्तित्वात्' 'एक-
विभक्ति चापूर्वनिपाते' [४४] इत्युपसर्जनसंज्ञा भविष्यति—चित्रगुः शबल-
गुरिति । चित्रा 'यस्य गावश्चित्रगुस्तिष्ठति । चित्रा 'यस्य गावश्चित्रगु'
पश्य । चित्रा 'यस्य गावश्चित्रगुणा कृतम् । चित्रा 'यस्य गावश्चित्रगवे देहि ।
चित्रा 'यस्य गावश्चित्रगोरानय । चित्रा यस्य गावश्चित्रगोः स्वम् । चित्रा
यस्य गावश्चित्रगौ निधेहि । चित्रा यस्य गावो हे चित्रगो इति ।

यदि तद्वि यतः कुतश्चिदेव किञ्चित्पदमध्याहृत्यैकविभक्त्या योगः क्रियते,
एतदप्येकविभक्तियुक्तं भवतीहापि प्राप्नोति—राजकुमारी तक्षकुमारी । राज्ञो या
कुमारी राजकुमारी तिष्ठति । राज्ञो या कुमारी राजकुमारी पश्य । राज्ञो या
कुमारी राजकुमार्या कृतम् । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्यै देहि । राज्ञो या
कुमारी राजकुमार्या आनय । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्याः स्वम् । राज्ञो या
कुमारी राजकुमार्या निधेहि । राज्ञो या कुमारी हे राजकुमारि इति ।

प्र०- न वेति । अन्यपदार्थस्य प्राधान्यादर्शनाद्यनेकक्रियायोगादनेकविभक्तित्वेऽपि
वर्तिपदानामेकविभक्तित्वादित्यर्थः ।

यदि तर्हीति । अयं भावः—चित्रा गावोऽस्पेत्यस्मिन्विप्रह्वाण्ये न वस्य-
यिदनेकविभक्तित्वं यदपेक्षया वर्तिपदानामेकविभक्तित्वं स्यात् । अथ यथाकथंचिद्व्य-
त्ययानेकविभक्तित्वमाश्रित्य वर्तिपदस्यैकविभक्तित्वं व्यवस्थाप्यते तदातिप्रसङ्गो राज्ञो या
कुमारी तां पश्य, तथा कृतं, तस्यै देहीत्याश्रयेण कुमारीशब्दस्यैकविभक्तित्वादुपसर्जन-
सुखरयं स्यात् ।

उ०- वर्तिपदानामेकविभक्तित्वादिति । 'समासस्यैकविभक्तिरिति शेषः ।

यदपेक्षयेति । 'विप्रह्वाणेनैकविभक्तिक'मित्युक्तौ प्रत्ययसंख्या विप्रहीयपदान्तरापेक्षया
यथाशान्तिरिति लभ्यते । न हि 'चित्रा गाव' इत्येतच्चयेति भावः । अथेति । यथाकथंचित्—
पर्यायेण, अन्यस्य—समासस्य समासपदात्तैकविभक्तिकमित्यर्थ इति भावः । माध्वे
कुतश्चिदेव—समासार्थविग्रहे इत्युक्तिरुपहेतोः, किञ्चित्पदं समासरूपम् । अभ्याहृत्योरप्यस्य
ज्ञानविषयीकृत्येऽर्थः । 'तदपेक्ष' इति च शेषः । अनेवोक्तेऽप्यर्थे प्राधान्यासिद्धिरुक्तं इति
तम् । अत एव 'समासार्थ' इत्याद्युपसर्जनत्वेन ह्रस्वसिद्धिः । अन्यथा विप्रहीयसद्वपदे विभक्ते-
रेवाभावेन तदपेक्षया नियतविभक्तिवाभावात्तदप्राप्तिः । मम त्वनियतविभक्तिकसमासात्तत्वं
सुपपत्तं, कुदा विधायक्यनुत्पत्तेरेवात्ययानात् । राज्ञो या कुमारीति । प्रथमात्तेनैव
समास इति दूषणम् ।

दोषः' । ग्रहणेन तत्पुरुष उच्यते, तेन बहूना न भविष्यति ॥ अत उत्तर पठति—

अनेकवचनमुपसर्जनार्थम् ॥ २ ॥

अनेकग्रहणं क्रियत उपसर्जनार्थम् । 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्'
[१. २. ४३] इत्यनेकस्य सुप उपसर्जनसंज्ञा यथा स्यात्—चित्रगु.
शुपलगुरिति† ।

प्र०—फलस्य विषयविभागाभावादनिष्टप्रसङ्गो महत्कष्टं भित्त इत्यत्रापि तत्पुरुषप्रसङ्गात् ।

ग्रहणेनेति । विशिष्टपूर्वोत्तरपदनिर्देशेनेत्यर्थः । तत्र द्वितीयान्तस्य भित्तादिभिः
समासविधानात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थानात्समुदायस्याद्वितीयान्तत्वाद्वा तत्पुरुषाभावः ।
यद्येवमिहापि सुप्सुपे यनुवर्तनात्कथं बहूना बहुव्रीहिः । अथ ज्ञापकेन संख्याविवक्षा
याभ्यते तदा द्वितीयादिष्वपि संख्याया अविबक्षा स्यात् । नैष दोषः, तत्पुरुषविधौ
सुप्सुपेति सङ्ख्या प्रतीयते, द्वितीयेत्यपि । इन्द्रवह्नीहोस्तु सुप्सुपेऽप्यत्रैव सङ्ख्याप्रतीतिः ।
तत्र ज्ञापकेनैकैव सङ्ख्याप्रतीतिर्वाभ्यते । तावता चरितार्थत्वाद्द्वितीयादिषु सङ्ख्याया
अबाधः ।

चित्रगुरिति । सत्यनेकग्रहणे सुयित्येवानुवर्तते न तु सुपेति । तन्निवृत्त्यर्थत्वात्तस्य ।
तत्रोत्तरपदमपि तेन प्रत्याख्यत इति समासशब्दे गोशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वादुप
सर्जनत्वाद्भ्रमसिद्धिः ।

उ०—सिद्धय इति वार्तिकेन सिद्धे बहूनां तत्पुरुषे इत्यर्थः । तदपि वचनमेव ज्ञापकसिद्धमेव
मापूर्वमिवाशयेन भाष्ये त्रिगुग्रहणम् । 'तत्पुरुषोऽपीत्यस्य 'कास्य परिमाणिते'त्येतन्निबोधयि
तत्पुरुष इत्यर्थः इत्यर्थः । ज्ञापकफलत्वेति । संख्याविवक्षारूपस्त्वर्थः । यद्वा यथाकथ-
ञ्चित्सुबन्तवारिप्रहणरूपस्त्वर्थः ।

सर्वथापि समासस्य ग्रहणेन विधानाद्वा—यिशिष्टेति । संख्याविवक्षेति । सुब-
न्तत्पुरुषयोर्मध्यधिकरणग्रहणविवक्षेत्यपि बोध्यम् । संख्याया अविबक्षेति । यथा कथ-
ञ्चित्द्वितीयादात्तप्रहणविवक्षेत्यपि बोध्यम् । अबाध इति । अथवा सुबन्तद्वितीयादात्तग्रहणम्,
सुप्सुपेत्यत्र तु ज्ञापकेन यथाकथञ्चित्सुबन्तग्रहणमिति तावम् । अत्र तदपि इन्द्रवह्नीहि-
विधापके पदेष्टान्तरोच्चात्, परिमाणुत्तरपदकसमासविधौ चेति बोध्यम् । 'ग्रहणेन तत्पुरुष'
'इत्यत्र तत्पुरुषपदमाश्रयीभावस्याप्युपलक्षणम् ।

तन्निवृत्त्यर्थत्वादिति । इह चिन्त्यम्, तदनुवृत्त्यावपि द्वयोः समासानावाधं तद्विष-
यानि वस्तु वस्तुत्वात्तद्विहितं किं सर्वेषामुपसर्जनकत्वममवो द्वयोः समासादामयेति
वशादयमावच्छिन्निरिति तत्त्वम् ।

न चैकविभक्तित्वात् ॥ ३ ॥

न चैतदपि प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् ? 'एकविभक्तित्वात्' 'एक-
विभक्ति चापूर्वनिपाते' [४४] इत्युपसर्जनसंज्ञा भविष्यति—चित्रगुः श्वल-
गुरिति । चित्रा 'यस्य गावश्चित्रगुस्तिष्ठति । चित्रा 'यस्य गावश्चित्रगु'
पश्य । चित्रा 'यस्य गावश्चित्रगुणा कृतम् । चित्रा 'यस्य गावश्चित्रगवे देहि ।
चित्रा 'यस्य गावश्चित्रगोरानय । चित्रा यस्य गावश्चित्रगोः स्वम् । चित्रा
यस्य गावश्चित्रगौ निषेहि । चित्रा यस्य गावो हे चित्रगो इति ।

यदि तदि यतः ध्रुतश्चिदेव किञ्चित्पदमध्याहृत्यैकविभक्त्या योगः क्रियते,
एतदप्येकविभक्तियुक्तं भवतीहापि प्राप्नोति—राजकुमारी तक्षकुमारी । राज्ञो वा
कुमारी राजकुमारी तिष्ठति । राज्ञो या कुमारी राजकुमारी पश्य । राज्ञो या
कुमारी राजकुमार्या कृतम् । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्यै देहि । राज्ञो या
कुमारी राजकुमार्या आनय । राज्ञो या कुमारी राजकुमार्याः स्वम् । राज्ञो या
कुमारी राजकुमार्या निषेहि । राज्ञो या कुमारी हे राजकुमारि इति ।

प्र०— न वेति । अन्यपदार्थस्य प्राधान्यादर्शनाद्यनेकक्रियायोगादनेकविभक्तित्वेऽपि
वर्तिपदानामेकविभक्तित्वादित्यर्थः ।

यदि तर्हीति । अयं भावः—चित्रा गावोऽरथेत्यसिन्विप्रहृदाक्ये न वस्य-
चिदनेकविभक्तिर्न यदपेक्षया वर्तिपदानामेकविभक्तित्वं स्यात् । अथ यथाकथंचिद्वन्-
स्यानेकविभक्तित्वमाश्रित्य वर्तिपदस्यैकविभक्तित्वं व्यवस्थाप्यते तदातिप्रसङ्गो राज्ञो वा
कुमारी तां पश्य, तथा कृतं, सस्यै देही, याप्रयेण कुमारीदास्यस्यैकविभक्तित्वाद्गुपसर्जन-
मुख्यत्वं स्यात् ।

उ०— वर्तिपदानामेकविभक्तित्वादिति । 'समासविज्ञाने'ति शेषः ।

पदपेक्षयेति । 'निप्रहे यदेकविभक्ति'मित्युक्तौ प्रत्यक्षरथा निप्रहीयपदान्तरावेक्षया
यत्तादृशमिति छम्बते । न हि 'चित्रा गाव' इत्येतत्तथेति भावः । अथेति । यथाकथंचित्—
पदावेण, अन्यस्य—समासस्य समासपदार्थविभक्तिदेकविभक्तिसमर्थय इति भावः । भाष्ये
ध्रुतश्चिदेव—समासार्थविभक्ते इत्युक्तिरुपहेतोः, किञ्चित्पदं समासकृपम् । अप्याहृत्योपरस्य
ज्ञानविषयीकृत्येत्यर्थः । 'तदपेक्ष' इति न शेषः । अनेनोक्तेऽप्यर्थे प्रत्यासत्तिमूलकत्वं इति-
तम् । अत एव 'समास' इत्यादादुपसर्जनसंज्ञेन हस्तसिद्धिः । अन्यथा निप्रहीयसदृशपदे विभक्ते-
रेवाभावेन तदपेक्षया निधनविभक्तिवाभावात्तदमासिः । मम त्वनिधनविभक्तिरसमासात्तत्वं
सूपपार्श्वं, सुखा निधनस्यनुत्पत्तेर्वात्तदपेक्षयाभावात् । राज्ञो वा कुमारी । अथमात्रेणैव
समास इति दूषणम् ।

१—'अस्य' पा० ।

एकविभक्तियुक्तमेव यन्नित्यं न चैतन्नित्यमेकविभक्तियुक्तमेव । राज्ञः कुमारीं पश्य राजकुमारीं पश्येत्यपि भवति । किं वक्तव्यमेतत् ? न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते ? एकग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि यदेकविभक्तियुक्तं चानेकविभक्तियुक्तं च तत्र स्यादेकग्रहणमनर्थकं स्यात् । 'विभक्तियुक्तं' 'चापूर्वनिपात' इत्येव ब्रूयात् ।

पदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वात् ॥ ४ ॥

पदार्थस्याभिधानेऽनुप्रयोगस्यानुपपत्तिः—चित्रगुर्वेवदत्त इति । किं कारणम् ? 'अभिहितत्वात्' । चित्रगुशब्देनाभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो न प्राप्नोति ।

न वानभिहितत्वात् ॥ ५ ॥

न वैप दोषः । किं कारणम् ? 'अनभिहितत्वात्' । 'चित्रगुशब्देनानभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति ॥ कथमनभिहितो 'यावतेदानीमेवोक्तं' 'पदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वा'दिति ।

सामान्याभिधाने हि विशेषानभिधानम् ॥ ६ ॥

प्र०— एकविभक्तियुक्तमेवेति । अयं भावः—नायं नियमः, 'प्रत्ययान्तस्यैव कुमारीशब्दस्य पक्षीसमासेन भाव्यम्' । किं तर्हि ? द्वितीयाद्यन्तस्यापि । ततश्च समासे विधीयमाने एकविभक्तित्वाभावात् कुमारीशब्दस्योपसर्जनहस्तत्वाभावः । एवग्रहणसामर्थ्यादिति । एकैकस्मिन्प्रयोगे सर्वस्यैव एकविभक्तित्वादेकविभक्तिग्रहणं पर्यायेणानेकविभक्तेरिरासाधेमित्यर्थः । विभक्तियुक्तमिति । एतदपि किमर्थमुच्यते इति चेत्संक्षिप्तिर्दर्शयार्थम् । अन्यथा 'अपूर्वनिपात' इत्येतावदुच्यमाने संज्ञयनिदिष्टः स्यात् ।

पदार्थाभिधान इति । देवदत्तपदस्य यावानर्थस्तावान् बहुव्रीहिणा वक्तव्योऽन्यपदार्थे तस्य विधानात्, ततो गतार्थत्वादनुप्रयोगो न प्राप्नोतीत्यर्थः । यथा चार्थे द्वन्द्वविधानात् द्वन्द्वे चशब्दस्य प्रयोगो न भवति एवमिहापि देवदत्तादिपदानां न स्यात् ।

उ०— किं तर्हीति । वाक्यसंस्कारे परिनिष्ठविभक्त्यापि समास इति समाधानम् । ततश्चेति । तस्य धेयार्थः । पर्यायेणेति । प्रयोगभेदेनापि यदेकविभक्तत्वमेव तत्र यथा स्यादित्यर्थमिति भावः । तदेवं प्रात्यास्यनाश्रयणेन 'समासापेक्षया विग्रहे यन्नियतविभक्तिक'मित्यर्थमाश्रित्यान्वग्रहणं भगवता प्रात्याप्यातम् । शापकवच्छेदं परिहर्तुमनेकग्रहणं सूत्रकृता कृतमिति दिक् ।

सामान्ये ह्यभिधीयमाने विशेषोऽनभिहितो भवति । तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः । चित्रगुः । कः ? देवदत्त इति ।

भवेत्सिद्धं यदा सामान्ये वृत्तिः, यदा तु खलु विशेषे वृत्तिस्तदा न सिध्यति—चित्रा गावो देवदत्तस्य चित्रगुर्देवदत्त इति । तदापि सिद्धम् । कथम् ? नेदमुभयं युगपद्भवति वाक्यं च समासश्च । यदा वाक्यं न तदा समासः, यदा समासो न तदा वाक्यम् । यदा समासस्तदा सामान्ये वृत्तिः । तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः । चित्रगुः । कः ? देवदत्त इति ।

सामान्यस्यैव तर्ह्यनुप्रयोगो न प्राप्नोति—चित्रगु तत्, चित्रगु किञ्चित्, चित्रगु सर्वमिति । सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वत् । 'तत्र चित्रवित्युक्ते सन्देहः स्यात् सर्वं वाविश्वं वेति । तत्रावश्यं सन्देहनिवृत्त्यर्थं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः' ।

प्र०— सामान्याभिधानं हीति । चित्रगुशब्देन तद्वन्मात्रमुच्यते, न तु विशेषः ॥ यदा सामान्य इति । चित्रा गावोऽस्येत्येव विग्रहे कृतेऽन्यपदार्थसामान्यस्य बहुव्रीहिणाभिधानाद्विशेषस्यानुप्रयोगो भवतु यदा विशिष्टेऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिः क्रियते तद्वानुप्रयोगासिद्धिः । नेदमुभयमिति । लौकिके प्रयोगे वृत्तिवाक्ययोर्द्वयप्रयोगाभावादेकैवार्थस्य प्रत्यापिदत्त्वादितरप्रयोगायोगात् । यदा समास इति । शब्दशक्तित्वामाख्यादन्वयमेवाभिधानं समर्थः समासो न विशेषणमिति प्रक्रियायामपि सामान्येन विग्रहः कार्य इत्यर्थः ।

सामान्यस्यैव तर्हीति । सामान्यस्य समासेनैवाभिधानात् । सामान्यमपीति । यथा विशेषो विशेषान्तरस्य निवर्तकस्तद्वत्सामान्यमपि विशेषाणां निवर्तकं सद्विशेष एवेत्यर्थः । चित्रविति । लिङ्गसर्वनाम्ना नपुंसकत्वेन निर्देशः सामान्यवृत्तितामेव प्रकाशयितुं कृतः । 'सर्वं वाविश्वं' इत्यत्राकारप्रश्लेषः कृतः । अन्यथा पदोपप्रयोगः स्यात् । तत्रावश्यमिति । 'चित्रगु सर्वं' इत्युक्ते न त्वेकमेवति विशेषावगतिमेवर्त्तत्यर्थः ।

उ०— वाक्यमुपगृह्य समासमुक्तेस्तस्यापि [दुष्प्राकृत्यवस्तुभावेन आह—लौकिके प्रयोगे इति । लोक सर्वेषां चित्रगुपदव्यवधानेन तस्य सामान्यव्यवस्थामिति सामान्येनैव विग्रहः कार्य इति विशेषवाक्येन न दुष्टमित्यमिति 'यदा समासः, सामान्येन तदा वृत्ति' इति भावार्थ इति भावः ।

सद्विशेष एवेति । इतरभेदकत्वमेव विशेषत्वमिति भावः । अद्विधामित्यस्य असर्वमित्यर्थः । चित्रा गावो देवदत्तस्येति विग्रहेऽपि न देवदत्त, समासकल्पः हि तर्हि, विग्रहत्वार्थ

अथवा विभक्त्यर्थोऽभिधीयते । एतच्चात्र युक्तं यद्विभक्त्यर्थोऽभिधीयते, तत्र हि सर्वपञ्चात्पदं वर्ततेऽस्येति ।

विभक्त्यर्थमभिधानेऽद्रव्यस्य लिङ्गसंख्योपचारानुपपत्तिः ॥ ७ ॥

विभक्त्यर्थमभिधानेऽद्रव्यस्य लिङ्गसंख्याभ्यामुपचारोऽनुपपन्नः । बहुवचम् बहुवचः, बहुवचः बहुवचो बहुवच इति ।

अपर आह—‘विभक्त्यर्थमभिधाने द्रव्यस्य लिङ्गसंख्योपचारानुपपत्तिः’ । विभक्त्यर्थमभिधाने द्रव्यस्य ये लिङ्गसंख्ये ताभ्यां विभक्त्यर्थस्योपचारोऽनुपपन्नः । बहुवचम् बहुवचः, बहुवचः बहुवचो बहुवच इति । कथं ह्यन्यस्य लिङ्गसंख्याभ्यामन्यस्योपचारः स्यात् ।

सिद्धं तु यथा गुणवचनेषु ॥ ८ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? ‘यथा गुणवचनेषु’ । गुणवचनेषु—‘गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ती’ति । तद्यथा—शुक्लं वस्त्रम्

प्र०—अथवेति । कृतपदार्थमभिधानेऽनुप्रयोगासिद्धिश्चोदिता परिहृता च । यदा तु विभक्त्यर्थे सम्बन्धादिरभिधीयते समासेन तदा सद्वाचिनी विभक्तिर्मानुप्रयोजि, द्रव्यं त्वनभिहितमिति सद्वाची शब्दोऽवश्यानुप्रयोक्तव्यः । कथं पुनरन्यपदार्थे इत्युच्यमाने विभक्त्यर्थे एव गृह्यत इत्याह—तत्र हीति । पदेन प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थोऽभिधीयत इति विभक्त्यर्थस्यैव प्राधान्यादन्यपदार्थग्रहणेन ग्रहणमित्यर्थः । सर्वपञ्चादिति—आत्यकारवचनप्रामाण्यद्वययेनपि पट्टीसमासः ।

अद्रव्यस्येति । असत्त्वभूतस्य विभक्त्यर्थस्य लिङ्गसंख्याभ्यां व्यवहारो नोपपद्यत इत्यर्थः । अपर इति । अकारप्रश्लेषोऽत्र व्याख्यानं नास्ति ।

आश्रयत इति । यदा पदाधिकमन्वाख्यानं तदा शुद्धो गुणोऽस्येति मनुज्जुका सामान्यमात्रे पद संस्क्रियत इत्येकत्वनुसक्तत्वाश्रयेण पदप्रयोगे प्राप्ते ‘विशेषणानां चाजातं रिति सूत्रेण गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि प्रतिपादितानि । एकदा-

ह०—एवेति मात्थे पक्षात्तरमाह—अथवा विभक्त्यर्थ इति । सद्वाच्ये—पृत्तेति । गृह्यत इति । स्वतन्त्रः सन् संमासशक्य इत्यर्थः । प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थ इति । स च संक्षेपरूपः । ‘संसर्गिकविषयतानिरूपिता च तत्सत्त्वे प्रकारंति भावः । अन्ययेनापीति । अन्यथा ‘पूराणगुणे’ति निषेधः स्यादित्यर्थः । ‘अन्यथा’ इत्येन कृदन्वयेनापि गृह्यत इति युक्त्यन्तरमप्युक्तं तत्रैव भवति हि ।

लिङ्गसंख्याभ्यामिति । इदमुपलक्षणं चित्रगुरोवद्वत् इति सामानाधिकरण्येन व्यवहारो न स्यादित्यपि बोध्यम् । ‘न्यायसिद्धान्तीति । अत्र चेदमेव भाष्यं मानम् । अन्यथा गुणवचनेष्वस्य वाचनिकतया समासस्यावधारणशुद्धरीत्या गुणवचनप्रामाण्येन वचनाप्रवृत्त्या-

१—‘यथा गुणवचनेषु ?’ इत्यर्थः अत्र । २—‘विभक्त्यर्थे’ इत्यर्थः अत्र ।

शुक्ला शाटी शुक्लः कम्पलः शुक्लौ कम्पलौ शुक्लाः कम्पला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति । एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति विमक्त्यर्थस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति ।

यदि तर्हि विमक्त्यर्थोऽभिधीयते कृत्स्नः पदार्थः कथमभिहितो भवति सद्रव्यः मलिनः सत्संख्यश्च ? अर्थग्रहणसामर्थ्यात् । इहानेकमन्यपद इतीयता सिद्धम् । कथं पुनः पदे नाम वृत्तिः स्यात् । शब्दो घोषः, शब्देऽसंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते । सोऽयमेवं सिद्धे सति यदर्थग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं ।

प्र०-संस्कारे तु न्यायसिद्धानि, आश्रयविशेषाभेदेनैव पदसंस्कारात् । तत्र यद्यपि चित्रगु-
णाद्धेन संबन्धोऽभिधीयते तथाप्यभेदोपचारात्संबन्धमभिधीयते । तत्र द्विष्टत्वेऽपि
संबन्धस्य प्रधानत्वात्स्वामिनः एवाश्रयत्वं व्यवस्थाप्यत इति तद्गते लिङ्गसंबन्धे
भयतो न तु गवाभये ।

यदि तर्ह्येति । यथा शुद्धशब्देन कदाचिद्गुण उच्यते कदाचिद्गुणी, तथैव
चित्रगुणाद्धेन फेरलस्यापि संबन्धस्याभिधानं प्राप्नोति, संबन्धिन एव तु सर्वदेष्टव्ये तत्र
लिङ्ग्यतीत्यर्थः । 'कृत्स्न' इत्युक्तं तदेव कार्त्स्न्यं प्रतिपाद्यते—सद्रव्य इति । द्रव्यशब्देन
सत्त्वरूपोऽर्थ उच्यते । अर्थग्रहणसामर्थ्यादिति । यदि विमक्त्यर्थस्यैव प्रधानस्य
ग्रहणमभिमतं स्यात्तदर्थग्रहणं न कुर्यात्, अन्तरेणाप्यर्थग्रहणमर्थस्यैव लामादित्यर्थः ।

उ०-सङ्गतिः । गुणवचनत्वे तु यथातथासम्प्रासङ्गतिः स्पष्टैव । अभेदीपेचागदिति । आश्रया-
भेदमापन्नविमक्त्यर्थ एव चित्रगुणादिपदैरुच्यत इति भावः । संबन्धमभिधीयत इति । विष्ट-
तया आधीयते चित्रगुणैवदत्त इत्यादिभिर्यर्थः । ननु गवाभये संबन्धिगवात्तद्गतिरिति-
हंयते किं न स्यात्, तत्राह—तत्र द्विष्टत्वेऽपीति । गवादिकपञ्चनिरुद्धमंसवत्त्वस्यैव बोधनेन
स्वामिन एवाश्रयत्वात्तद्गतिरिति संबन्धे एव भयत इत्यर्थः । एवं च वदुर्मादेः सामान्य-
त्वमेवेति विशेषज्ञानायानुप्रयोग आश्रयश्च इति भावः ।

‘कृत्स्नः पदार्थो यथामिधीयेत सद्रव्यः सल्लिङ्गः ससंख्यश्चे’ति ॥ यदि तर्हि कृत्स्नः पदार्थोऽभिधीयते लैङ्गाः सांख्याश्च विषयो न सिध्यन्ति ।

उक्तं वा ॥ ६ ॥

किमुक्तम् ? लैङ्गेषु तावदुक्तं ‘सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्स्वार्थे टाशादय’ इति* । सांख्येष्वप्युक्तं ‘कर्मादीनामनुक्ता एकत्वादय इति कृत्वा सांख्या भविष्यन्ति’-।

प्रथमा तर्हि न प्राप्नोति ? समयाद्भविष्यति† । यदि सामयिकी न नियो-

७०- यदि तर्हीति । यथा बहुव्रीहिर्या विभक्त्यर्थस्याभिधानात्पुष्पादयो न भवन्ति, एवं लिङ्गसंख्ययोरप्यभिधानात्तयोर्वाचकाः प्रत्यया न प्राप्नुवन्ति ।

सिद्धं सिद्धति । स्त्रियां परप्रातिपदिकं वर्तते तस्माद्टाशादयो भवन्तीत्यर्थः । तत्रच समासेनाभिहितेऽपि स्त्रीत्वे चोवकाष्टादादयो भवन्तीति दोषाभावः । कर्मादीनामिति । पित्रगुरिति समासेन प्रातिपदिकार्थमात्रस्य कर्मादिशक्तिरहितस्यैकत्वादय उक्तास्ततः कर्मादिगतैकत्वप्रतिपादनाय वचनानि भवन्ति—‘चित्रगु पश्य’ ‘चित्रगुणा कृत’मिति ।

प्रथमेति । समासेन संख्याया अभिधानात् । समयादिति । परश्चेति नियमार्थमारब्धं—‘न’ केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्ययः इति । न नियोगत इति । नियमेन । प्रनियतैव यदि न भवति विभक्तिः ततः समयपरिपालनाय

७०-इति भावः । ‘यदि तर्ही’त्यादि भाष्यमेकदेशिनः, घटविसम्बन्धिनश्च तदुपपत्तेः पञ्चकण्य सर्वत्र प्रातिपदिकार्थत्वात् । न प्राप्नुवन्तीति । उक्तार्थमात्रप्रयोगादिति भावः ।

कर्मादिगतैकत्वेति । सादृश्यदिनिष्कृष्टकर्मोदिसिद्धिर्विशिष्टप्रातिपदिकार्थगतैकत्व इत्यर्थः ॥ समासेनेति । प्रथमा हि प्रातिपदिकार्थगतसंख्यामात्राभिधायिनीति तत्सूत्रादु-
क्तमभिहित इति तस्या एव विशेषणमिति भावः । नियोगत इत्यर्थार्थो—नियमेनेति ।

* ४ १. ३ वा० ५. १-‘किमुक्तम् ?’ इत्यधिक इच्छि ।

† २. ३ १ भाष्ये । ‡ ३ १ २. वा० ११

२-‘न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलः प्रत्ययः’ यास्यमिदं भाष्ये (१ २ ६४ वा० ५); (२. ३ १ वा० ६); (३ १. ६४ वा० ३) त्रिषु स्थानेषु वर्तते । सर्वत्रैव भाष्यकारेण ‘समयः कृतः’ इत्येव प्रयुक्तं न कञ्चित्तेषां कालता हरयने । ३ १ २ वा० ११ भाष्ये नियामकशक्त्यैवैक पठयने—‘उभयनियमोऽयम् । ‘प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः प्रत्यय-परैव च प्रकृतिरिति ।’ अन्ये नियमस्यास्यापार्थक्यानुवादत्मेक वाक्य पूर्वलिखितं वर्तते ।

एतमेवाद्यापि शास्त्रेष्वविद्यमानम् ‘ऋते ज्ञानं मुक्ति’ इति वाक्यमपि ‘ज्ञानमुक्ति’ ॥२१॥ ‘बन्धो विपर्ययः’ ॥२४॥ (संख्य० अ. ३) इत्यस्यार्थवृत्तिमूलकमेव प्रयुञ्जते शोकाः ।

गतोऽन्याः कस्माच्च भवन्ति ? कर्मादीनामभावात् ।

पृष्ठी तर्हि प्राप्नोति । शेषलक्षणा* षष्ठ्यशेषत्वाच्च भविष्यति ।

एवमपि व्यतिकरः प्राप्नोति । एकस्मिन्नपि द्विवचनबहुवचने प्राप्नुतो द्वयो-
रप्येकवचनबहुवचने बहुष्वप्येकवचनद्विवचने । अर्थतो व्यवस्था भविष्यति ।

अथवा संख्या नामेयं परप्रधाना । संख्येयमनया विशेषम् । यदि चात्र
प्रथमा न स्यात् संख्येयमविशेषितं स्यात् ।

प्र०—द्वितीयादयोऽपि प्राप्नुवन्ति, नियमकारणाभावादित्यर्थः । कर्मादीनामभावादिति ।
'कर्मण्येव द्वितीये'त्येवं कर्मादिषु द्वितीयादीनां नियतत्वात्तदभावे तासामभावः ।

पृष्ठी तर्ह्येति । कर्मादीनामभावः शेषः, स चात्रास्तीति भावः । अशेषत्वादिति ।
प्रातिपदिकार्थमात्रस्य प्रथमाविधावुपयोगाभास्ति शेषत्वमित्यर्थः ।

एवमपीति । समयात् प्रथमायामिष्यमाणायां वचनस्य व्यतिकरप्रसङ्गः । अर्थत
इति । यथान्यत्रैकत्वादिव्येकवचनादीनि-दृष्टानि तथैवात्रापि भवन्ति । एवं हि समयश्च
परिपालितो भवत्यपेक्षानुसृतः ।

अथवेति । असङ्करं प्रथमाविधानं [च] प्रकारान्तरेण प्रतिपादयति । यदा
विभ्रगुरित्येकत्वविशेषः प्रातिपदिकाधेः प्रतिपिपादयपितस्तदा विभक्त्या विनासो न
शङ्कते प्रत्याययितुमिति प्रथमैकवचनं विधेयम् । एवं द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचन-
विधिः । परप्रधानेति । संख्येयप्रधानेत्यर्थः ।

उ०—नियमाभावमुपपादयति—प्रतिनियतैवेति । समयो हि सामान्यतो विभक्तिं बोधयति न
प्रतिनियतां कावित्ति भावः । यदीति । यत इत्यर्थः । यतः प्रतिनियतस्य समयान्न भवति
तद्व्यतिरिक्तसमयाभावादित्यर्थः । द्वितीयादयोऽपीति । अर्थाभावेऽपि नियमपरिपाकमाय,
'विभक्तिश्चेत्प्रथमैरे'ति नियमाभावादिति भावः ।

प्रातिपदिकेति । कर्मादिप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तो हि शेष इत्यर्थः ॥ व्यतिकरो—
व्यवस्थाः । अर्थाभावेऽपि समयाद्भवित्यतीत्युक्तवार्थतो व्यवस्थेत्युक्तिरसङ्गतेत्यत्र आह—
यथान्यत्रेति । विभक्त्यविभक्त्यपेक्षयानुसारक्यमित्येवमित्यर्थः ।

भाष्ये—अथवा संख्या नामेयमिति । इयं—यद्वैचित्येन प्रातिपदिकार्थः प्रतिपिपाद-
यितः सा, परप्रधाना—इतरपरिच्छेदिकैव । तदेवाह—संख्येयमनया विशेषमिति ।
संख्येयं—द्रव्यं प्रातिपदिकार्थः, अनया—संख्यया विशेष्यं—परिच्छेदतया बोधनीयम् ।
एवं च यावत्संख्यं संख्येयं तावत्संख्याप्रातिपदिका विभक्तिरुचिता । विभक्तिमन्तरा तस्या
अप्रातिपत्तेरिति भावः । यदि चात्र प्रथमा न स्यादिति । असङ्करेत्यर्थः । तदाह—यदा

‘कृत्स्नः पदार्थो यथामिधीयेत सद्रव्यः सलिङ्गः ससंख्यश्चे’ति ॥ यदि तर्हि
कृत्स्नः पदार्थोऽभिधीयते लैङ्गाः सांख्याश्च विधयो न सिध्यन्ति ।

उक्तं वा ॥ ६ ॥

किमुक्तम् ? लैङ्गेषु तावदुक्तं ‘सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्स्वार्थे
टाशादय’ इति* । सांख्येष्वप्युक्तं कर्मादीनामनुक्ता एकत्वादय इति कृत्वा
सांख्या भविष्यन्ति† ।

प्रथमा तर्हि न प्राप्नोति ? समयाद्भविष्यति‡ । यदि सामयिकी न नियो-

प्र०- यदि तर्हीति । यथा यदुद्गीहिणा विभक्त्यर्थस्वामिधानात्पृथगादयो न भवन्ति,
एवं लिङ्गसंख्ययोरप्यभिधानात्तयोर्वाचकाः प्रत्यया न प्राप्नुवन्ति ।

सिद्धं सिध्यति । स्त्रियां यत्प्रातिपदिकं वर्धते तस्मादुद्गीहादयो भवन्तीत्यर्थः । तत्र
समासेनाभिहितेऽपि स्त्रीत्वे द्योतकाष्टायादयो भवन्तीति दोषाभावः । कर्मादीनामिति ।
चित्रगुरिति समासेन प्रातिपदिकार्थमात्रस्य कर्मादिशक्तिरहितस्यैकत्वादय उक्तास्ततः
कर्मादिगतैकत्वप्रतिपादनाय वचनानि भवन्ति—‘चित्रगुं पश्य’ ‘चित्रगुणा कृत’मिति ।

प्रथमेति । समासेन संख्याया अभिधानात् । समयश्चिति । परश्चेति नियमार्थ-
मारुथं—‘न’ केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय’ इति । न नियोगत
इति । नियमेन । प्रनियतैव यदि न भवति विभक्तिः ततः समयपरिपालनाय

उ०-इति भावः । ‘यदि तर्ही’त्यादि भाष्यमेकदेशिनः, यदादिसम्बन्धिवत् तदुपपत्तेः पञ्चकस्य
सर्वत्र प्रातिपदिकार्थत्वाद् । न प्राप्नुवन्तीति । उक्तार्थेनामप्रयोगादिति भावः ।

कर्मादिगतैकत्वेति । साध्यादिनिरूपितकर्मादिशक्तिविशिष्टप्रातिपदिकार्थताकथ-
न्यर्थः ॥ समासेनेति । प्रथमा हि प्रातिपदिकार्थगतसंख्यामात्राभिधापित्रीति तत्सूत्रादु-
क्तमभिमन्यित इति तस्या एव विशेषणमिति भावः । नियोगत इत्यस्यार्थः—नियमेनेति ।

*-४. १. ३. वा० ५. १-‘किमुक्तम् ?’ इत्यधिकं क्वचित् ।

† २. ३. १ भाष्ये । ‡ ३. १. २. वा० ११.

२-“न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलः प्रत्यय.” वाक्यमिदं भाष्ये (१. २. ६४ वा० ५);
(२. ३. १ वा० ६); (३. १. ६४. वा० ३) त्रिषु स्थानेषु वर्तते । सर्वत्रैव भाष्यकारेण
‘समयः कृतः’ इत्येव प्रयुक्तं न कश्चिद्वर्तमानकालता दृश्यते । ३. १. २ वा० ११ भाष्ये
नियामकत्वात् त्वेवं पठ्यते—‘उभयनियमोऽयम् । ‘प्रकृतिपर एव प्रत्यय’ प्रयोक्तव्य प्रत्य-
परैव च प्रकृतिरिति ।’ मन्वे नियमस्यास्यार्थापत्त्यानुवदात्मकं वाक्यं पूर्वलिखितं वर्तते ।

एवमेवाद्यापि शास्त्रेष्वविवक्षितम् ‘श्रुते अनाज्ञ मुक्तिः’ इति वाक्यमपि
॥२१॥ ‘बन्धो विपर्ययाद्’ ॥२४॥ (सांख्य० अध० ३) इत्यस्यार्थापत्तिमूलकमेव
शोकाः ।

गतोऽन्याः कस्मान्न भवन्ति ? कर्मादीनामभावात् ।

पृष्ठो तर्हि प्राप्नोति । शेषलक्षणा* पृष्ठ्यशेषत्वान्न भविष्यति ।

एवमपि व्यतिकरः प्राप्नोति । एकस्मिन्नपि द्विवचनबहुवचने प्राप्नुतो द्वयो-
रप्येकवचनबहुवचने बहुवच्येकवचनद्विवचने । अर्थतो व्यवस्था भविष्यति ।

अथवा संख्या नामेवं परप्रधाना । संख्येयमनया विशेषम् । यदि चात्र
प्रथमा न स्यात् संख्येयमविशेषितं स्यात् ।

प्र०—द्वितीयादयोऽपि प्राप्नुवन्ति, नियमकारणामावादित्यर्थः । कर्मादीनामभावादिति ।
'कर्मण्येव द्वितीये'त्येवं कर्मादिषु द्वितीयादीनां नियतत्वात्तदभावे तासामभावः ।

पृष्ठो तर्हीति । कर्मादीनामभावः शेष, स चात्रास्तीति भावः । अशेषत्वादिति ।
प्रातिपदिकार्थमात्रस्य प्रथमाविधावुपयोगात्तस्मिन् शेषत्वमित्यर्थः ।

एवमपीति । समयान् प्रथमायामित्यमाणायां वचनस्य व्यतिकरप्रसङ्गः । अर्थत
इति । यथान्यत्रैकत्वादिव्येकवचनार्थानि-ष्टानि तथैवात्रापि भवन्ति । एवं हि समयश्च
परिपालितो भवत्यधेऽनुसूतः ।

अथवेति । असङ्करं प्रथमाविधानं [च] प्रकारान्तरेण प्रतिपादयति । यदा
विभक्त्युत्पत्त्येकत्वविशिष्टः प्रातिपदिकार्थः प्रतिपिपादायपितस्तदा विभक्त्या दिनासौ न
दाकथते प्रत्याययितुमिति प्रथमैकवचनं विधेयम् । एवं द्विवचनबहुवचनद्विवचन-
विधिः । परप्रधानेति । संख्येयप्रधानेत्यर्थः ।

उ०—नियमाभावात्प्रपञ्चयति—प्रतिनियतैवेति । समयो हि सामान्यतो विभक्तिं बोधयति न
प्रतिनियतां कश्चिदिति भावः । यदीति । यत इत्यर्थः । यतः प्रतिनियतैव समयान्न भवति
तद्वद्विभक्तमभावादित्यर्थः । द्वितीयादयोऽपीति । अर्थाभावेऽपि नियमपरिपाकनाय,
'विभक्तिरचेः प्रथमैरे'ति नियमाभावादिति भावः ।

प्रातिपदिकेति । कर्मादिप्रातिपदिकार्थव्यतिकरो हि शेष इत्यर्थः ॥ व्यतिकरो—
व्यत्यासः । अर्थाभावेऽपि समानाधिकारिकत्वोत्पत्त्यर्थतो व्यवस्थेयुत्तरसङ्गतोऽयं भावः—
यथान्यत्रेति । विभक्त्युत्पत्त्येकत्वात्तद्विभक्त्येव्याप्यत्वमिति भावः ।

भाष्ये—अथवा संख्या नामेयमिति । इयं—यद्वैशिष्ट्येन प्रातिपदिकार्थः प्रतिपिपाद-
यितः सा, परप्रधाना—इतरपरिच्छेदिकैः । तदेवाह—संख्येयमनया विशेष्यमिति ।
संख्येयं—द्रव्यं प्रातिपदिकार्थः, अनया—संख्यया विशेष्यं—परिच्छेद्यतया बोधनीयम् ।
एवं च यावत्संख्यं संख्येयं तावत्संख्याप्रतिपदिका विभक्तिरुचिता । विभक्तिमन्तरा तस्या
अप्रतिपत्तेरिति भावः । यदि चात्र प्रथमा न स्यादिति । असङ्करेणेत्यर्थः । तदाह—यदा

अथवा वक्ष्यतेतत्र वचनग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यादिति ।

एवमपि पृष्ठी प्राप्नोति । किं कारणम् ? व्यभिचरत्येव ह्ययं समासो लिङ्गसंख्ये, पृष्ठार्थं पुनर्न व्यभिचरति । अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नस्तत्र 'प्रातिपदिकार्थे प्रथमे'ति* प्रथमा भविष्यति ।

न तर्हीदानीमिदं भवति 'चित्रगोर्देवदत्तस्ये'ति ? भवति बाह्यमर्थमपेक्ष्य पृष्ठी ॥ परिगणनं कर्तव्यम् ।

बहुव्रीहिः समानाधिकरणानाम् ॥ १० ॥

प्र०— एवमपीति । पृष्ठार्थस्यात्र भावात् । व्यभिचरतीति । लिङ्गान्तरसंख्यान्तरयोगेऽन्यलिङ्गसंख्यापरित्यागात् । अभिहित इति । संबन्धस्य प्रातिपदिकार्थरूपत्वात् पृष्ठार्थत्वा नास्तीत्यर्थः ॥ सर्व एवात्र संबन्धोऽन्तर्भूतत्वात् प्रातिपदिकार्थत्वा गत इति मत्वा पृच्छति—न तर्हीति । भवति बाह्यमिति । गोभिरन्यपदार्थस्य यः संबन्धः स एव समासेऽन्तर्भूतो न तु सर्वः ।

बहुव्रीहिरिति । भाष्यकारेण श्रिकतः शेषो गृह्यत इत्ययमर्थः साधितः, धार्तिक-

उ०—चित्रगुरिति । इतिरित्यादौ यथानुवादकं वचनं नियमेन त्थाप्यतीति भावः ।

भाष्ये—अथवा वक्ष्यतीति । एवं बोक्तेषु तेष्वसङ्कोचैव सेति भावः ।

पृष्ठार्थस्येति । अयं भावः—प्रथमाया समभिध्याहृतप्रातिपदिकस्य चित्रगोरूपस्य प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयरूपस्वाधेवोपनसामर्थ्येऽप्यतथाभूतसंबन्धबोधे सामर्थ्यं नेति तत्रोपाय स्वरूपधस्योक्तत्वेऽप्यनुवादिषा पृष्ठेय स्यात् प्रथमा, प्रातिपदिकार्थमात्राभावादिति । लिङ्गान्तरादेति । एवं च पृष्ठार्थस्य चित्रगुरित्येवंरूपे बहुव्रीह्यावस्थ्यभिचरितत्वेन नियमेन पृष्ठेय भाप्नोतीत्यर्थ इति भावः । प्रातिपदिकार्थरूपत्वादिति । तत्र अभिहितत्वं हेतुः । एवं च प्रातिपदिकार्थत्वाद्बोधिका प्रथमेति भावः । एतद् ध्वनयितुमेवाभिहितः सोऽर्थं हायुक्तम् । तेन च पृष्ठप्रातिपदीजमप्युक्तम्, अनभिहिते ह्येव एव पृष्ठीविधानात् । अत एव घटशब्दात् पृष्ठी, अन्यथा घटत्वसम्बन्धस्य नियमेन भावात् पृष्ठी स्यात् । 'अन्तर्भूत' इत्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं तदाश्रयत्वं वा प्रतिपद्य इत्यर्थः । मनु पृष्ठया एवापत्तिः कथं, 'प्रातोदक' इत्यादौ द्वितीयादीनामप्यापत्तेरिति चेन्न । तेषु प्रातोदककर्मत्वेन बोधस्तत्र विरोधे तत्परिपक्वत्वाद्येन विरोधनमाश्रय पर्यवसानमिति द्वितीयादिप्रयोजककर्मत्वादेरबोधेन तदभावेः । पृष्ठार्थस्य तु पृष्ठीप्रथोप्रकरणेणैव भावनिर्यासात् ।

समानाधिकरणानां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? व्यधिकरणानां मा
मूदिति । पञ्चभिर्मुक्तमस्येति ।

अन्ययानां च ॥ ११ ॥

अन्ययानां च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः । ['उच्चैर्मुक्तमस्येति] उच्चैर्मुक्तः नीचैर्मुक्तः ।

सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च ॥ १२ ॥

सप्तमीपूर्वस्योपमानपूर्वस्य च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः, उत्तरपदस्य च लोपो
वक्तव्यः । कण्ठस्थः कालोऽस्य कण्ठकालः । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः ।
खरमुखः ।

समुदायविकारपट्याश्च ॥ १३ ॥

समुदायपट्या विकारपट्याश्च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः, उत्तरपदस्य च लोपो
वक्तव्यः । केशानां समाहारश्चूडा 'अस्य केशचूडः । सुवर्णविकारोऽलङ्कारोऽस्य'
सुवर्णालङ्कारः ।

प्र०—कारेण तु वचनेन प्रतिपाद्यते । उच्चैर्मुक्त इति । उच्चैःशब्दस्याधिकरणप्रधानत्वाद्द्वय-
धिकरणमिति वचनम् ।

कण्ठस्थ इति । 'सुपि स्थ' इति कः । 'अमूर्धमस्तका'दित्यलुक् । समासेऽत्र सिद्धे
वचनमुत्तरपदलोपार्थम् । उष्ट्रमुखमिवेति । अवयवधर्मेण समुदायस्य व्यवपदेशा-
दुष्टस्योपमानतरेण उपमानपूर्वं उष्ट्रमुखशब्द उपमातोपमेयशुचित्वात् पदयोर्वैधाधिकरण-
मनेति वचनमुत्तरपदलोपार्थम् च ।

समुदायविकारपट्या इति । समुदायावयवसंभन्धे, प्रकृतिविकारसंभन्धे च या
पट्टी तदन्वाद्यत्परं तदन्तस्य शब्दान्तरेण सह बहुव्रीहिरित्यर्थः ।

उ०— वचनेनेति । 'समानाधिकरणानाम्' 'अप्रथमार्थे' इति वचनाभ्यां त्रिकतः शेष-
पक्षीबोधार्थः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । दोषग्रहणं तु पक्षोऽर्थतो वा शेषबोधकं स्यात्, तत्र कल-
मावो दोषश्चेति याचित्वात्पर्यम् ।

अमूर्धेति । 'इमे च भाषाया'मिति तु अनन्तरस्येति व्याप्तेन 'त'पुरुषे हृत्ती'त्यस्यैव
बाधकमिति भावः । उत्तरपदलोपार्थमिति । कण्ठस्थकालनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । मुल्लस्यैवोप-
मानत्वेनोष्ट्रमुखशब्दस्योपमानपूर्वत्वं कथमत आह—अवयवधर्मेणेति । मुल्लगतोपमानत्वे-
नोष्ट्रस्यापि व्यवहारादिति भावः । वैयधिकरणमिति । वाक्ये समासे च सादृश्यसंभन्धेना
श्वयः । इयंशब्दस्तथासंभन्धेनाश्वयस्यैव श्रोतव्य इत्यभिमानः । 'उपमानानी'ति सूत्रमाभ्योक्त-
रीत्या समानाधिकरण्यमस्येवेत्यत आह—उत्तरपदेति ।

समुदायविकारवाचकपदस्य पदपन्तलोपरपदेन समास इत्यर्थमत्र वारयति—समु-

प्रादिभ्यो धातुस्यज वा ॥ १४ ॥

प्रादिभ्यो धातुस्य बहुव्रीहिर्वक्तव्यः, उत्तरपदस्य च वा लोपो वक्तव्यः ।
प्रपतितपर्यः प्रपणः । प्रपतितपलाशः प्रपलाशः ।

नञोऽस्त्यर्थानां च ॥ १५ ॥

नञोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः, उत्तरपदस्य च वा लोपो वक्तव्यः ।
[अविद्यमानः पुत्रोऽस्य] अविद्यमानपुत्रः अपुत्रः । अविद्यमानभार्यः
अभार्यः ।

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् ?

न वानभिधानादसमानाधिकरणे^१ [समास]संज्ञाभावः ॥ १६ ॥

न वा वक्तव्यम् । असमानाधिकरणानां बहुव्रीहिः कस्मान्न भवति—
पञ्चभिर्मुक्तमस्येति ? अनभिधानात् ।

तत्रावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् । क्रियमाणेऽपि वै परिगणने यत्राभिधानं
नास्ति न भवति तत्र बहुव्रीहिः । तद्यथा—पञ्च भुक्तवन्तोऽस्येति ।

अथैतस्मिन्सत्यनभिधाने यदि वृत्तिपरिगणनं क्रियते तर्हि वृत्तिपरिगणन-
मपि कर्तव्यम् । तत्कथं कर्तव्यम् ?

अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणम् ॥ १७ ॥

अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणं कर्तव्यम् । 'मत्वर्थे यः स बहुव्रीहि'रिति

प्र०—अथैतस्मिन्निति । अनभिधानमभ्युपगम्यापि यदि मन्दबुद्धियुत्पादनाय परि-
गणनं क्रियते तदाश्रयपरिगणनमपि कर्तव्यम् । वर्तनं वर्तः—समासः, स विद्यते
परिमर्त्यं स वर्तः ।

मत्वर्थग्रहणमिति । यद्यर्थः सत्यमर्थश्च मत्वर्थः ॥ संख्ययेति । संख्येयस्य

उ०—दायादयसंबन्ध इति । भाष्ये—यथा पञ्चभुक्तवन्तोऽस्येति । अनेन 'विकृतः शेषः'
इत्यर्थेऽपि शेषग्रहणं प्रत्याख्यातं, दुस्त्यभ्यादादिति बोध्यम् ।

इदानीमनभिधाने स्वल्पे 'समानाधिकरणानां'मित्रादिष्वकारभेदेऽप्यस्यापि कर्तव्य-
त्वमापादयति भाष्ये—अथैतस्मिन्नित्यादिना । वृत्तिपरिगणनं—वृत्त्याश्रयात् परिगणनम् ।

वक्तव्यम् । इह मा भूत्—कष्टं श्रितमनेनेति ।

तथा चोत्तरस्य वचनार्थः ॥ १८ ॥

एवं च कृतोत्तरस्य योगस्य वचनार्थ उपपन्नो भवति । केचित्तावदाहु-
र्यद्वृत्तिसूत्र इति । 'संख्ययाव्ययासन्नादुराधिकसंख्याः संख्येये' [२.२.२५]
इति । अपर आह यद्वार्तिक इति ।

कर्मवचनेनाप्रथमायाः ॥ १९ ॥

कर्मवचनेनाप्रथमाया बहुव्रीहिर्वक्तव्यः । ऊहो रथोऽनेनोदरथोऽनह्वान् ।
उपहृतः पशू रुद्रायोपहृतपशू रुद्रः । उद्धृत श्रोदनः स्थात्या उद्धृतोदना
स्थाली ॥ यदि कर्मवचनेनेत्युच्यते कर्तृवचनेन कथम्—ग्राममुदकं ग्रामं प्राप्तो-
दको ग्रामः । आगता अतिथयो ग्राममागतातिथिग्रामः ।

प्र०—वार्थस्य चान्यपदार्थत्वात् सिद्धे समासे चत्तरसूत्रमनर्थकं स्यात् । यदा त्वनेन मत्वर्थे
समासस्तदा सार्थकमित्यर्थः । व्याख्यानान्तरमाह—अपर इति ।

कर्मवचनेनाप्रथमाया इति । प्रथमार्थं वर्जयित्वा सर्वप्रान्यपदार्थं कर्मवाचिना
समासो भवतीत्यर्थः । इदं च वार्तिकमेवमुपपद्यते यदि मत्वर्थं बहुव्रीहिर्भवति, अन्यथै-
तद्वक्तव्यं स्यात् । आद्यमेव तु युक्तं व्याख्यानम् । न हि वार्तिककारः स्ववचनमेव
ज्ञापकत्वेनोपन्यस्यति ॥ ऊहशब्द इति । रथशब्दः कर्मवचन, ऊहशब्देन सामानाधि-

उ०—कष्टं श्रितमनेनेति । 'गम्यर्थे'ति वा, 'आदिकर्मणि'ति वा भावे कः । यदि कर्मणि
कर्मणि ॥ कः स्यात्तदोत्तरवचनान्गामात्र समासः स्यादेव कठरथादाविधेति बोध्यम् । 'मावर्थे
वर्तमानमनेक'मित्युक्ते सामानाधिकरण्यामपि ऊहमेवेति बोध्यम् ॥ 'तथा चोत्तरस्ये'ति
वाक्यं केनचित्संख्येति सूत्राभिप्रायतया व्याख्यातं तस्मिन्नस्ति भाष्ये—केचिदिति । अत्र
प्रथमान्तरसंख्यापदं 'समानाधिकरण्याना'मित्युक्तापि अर्थः स्यात्, द्वौ वा प्रथो वैयादा-
वेकत्रैव समुदाये द्विवित्रिविकल्पप्रतीतेर्यथाकथंचित्संभवात् । एवं 'दिदृशा' इत्यत्राप्युक्तम् ।
अत्र पक्षे उत्तरस्य योगस्य यद्वचनं करणं तस्यार्थः कलमुपपन्नमित्यक्षरार्थः । अथ क-
र्मावार्थमावयकत्वमभिप्रेत्य स्वपमाह—यद्वार्तिके इति ।

तदेव दर्शयति—कर्तृवचनेनेति । कर्मवचनेनेत्यस्यास्यार्थः—प्रथममिन्नविमर्शे कर्मवोचकेन
शब्देन प्रत्यासत्त्या कर्मवाचकस्य समास इति । तेन व्यधिकरणे न दोषः । अन्यथा—'मत्वर्थे'
इत्यस्याभावे । अवस्यत्यमिति । सूत्रेणैव सिद्धेरिति भावः । 'आद्यमेव त्वि'त्यादि'दप्य-
स्यती'रप्यतः केष्वप्यन्यत्र चिन्त्यः । अस्याभ्यन्तिकातिफकारोक्तत्वात्, 'तुसाख्यातेषु च वचन-
प्रामाण्या'दिति 'समर्थ'सूत्रस्यवार्तिकस्य 'वार्तिकवचनप्रामाण्या'दिति भाष्ये व्याख्यानान्तरम् ।

कर्तृवचनेनापि ॥ २० ॥

कर्तृवचनेनापीति वक्तव्यम् ॥ अग्रथमाया इति किमर्थम् ? वृष्टे देवे गतः ॥ अथाग्रथमाया इत्युच्यमान इह कस्मान्न भवति—वृष्टे देवे गतं पश्येति । बहिरह्वात्राग्रथमा ।

सुपधिकारेऽस्तिक्षीरादिवचनम् ॥ २१ ॥

सुपधिकारेऽस्तिक्षीरादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अस्तिक्षीरा प्राश्नी ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ?

न वाव्ययत्वात् ॥ २२ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? अव्ययत्वात् । अव्ययमेपोऽस्तिशब्दो नैपांस्तेर्लट् । कथमव्ययत्वम् ? 'उपसर्गदिभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपातसंज्ञा भवन्ती'ति* निपातसंज्ञा, 'निपातोऽव्यय'मित्यव्ययसंज्ञा ।

अथ किंसम्रस्यचारीति कोऽयं सगासः ? बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य विग्रहः ? के सम्रस्यचारिणोऽस्येति । यद्येवं 'कठ' इति प्रतिवचनं नोपपद्यते । न ह्यन्यत्पृष्टेनान्यदाख्येयम् ।

एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते केषां सम्रस्यचारी 'किंसम्रस्यचारी'ति । प्रति-

प्र०—करण्यात् ॥ बहिरह्मेति । वर्तिपदार्थनिमित्तान्तरङ्गा, याह्यपदार्थपेक्षा तु बहिरह्मेति न गृह्यते असिद्धत्वादित्यर्थः ।

उपसर्गदिभक्तीति । स्वरादिष्वस्तिशब्दपाठमनपेक्ष्यैतदुक्तम् । प्रतिवचनमिति । वर्तिपदार्थो बहुत्वसंख्यायुक्तः पृष्ठास्तवश्चैकसंख्यायुक्तेनान्यपदार्थविशेषणेन प्रतिवचनं नोपपद्यत इत्यर्थः ।

इष्टसमासस्थापनाय दिगन्तराणि निराकर्तुमुपन्यस्यति—एवं तर्हीति ।

३०—पूर्वं च सर्वथा पञ्चमिमुक्त्वन्तोऽस्येत्यत्र समासवारणाद्यानभिधानरसादयकप्रथा 'पञ्चमि-मुक्त्वन्त्य' 'वृष्टे देवे गतस्तत्र गतं पश्ये'त्यादावप्यनभिधानमाश्रित्य धाटिदानां शेषग्रहणाय च प्रत्याख्यानमेव युक्तमिति भाष्यान्तरः । 'अव्ययानां च'त्यपि न कार्यम्, टच्चादीनां वृत्तिविषयं शक्तिमप्रधानवाङ्मानीयेन सूत्रेण सिद्धेः । अन्वयमप्यनिर्वादीऽनभिधानमाश्रित्य प्रत्याख्यानमिति दिक् । 'अस्ती'ति विकृतमेवेति भावाभावे—सुपधिकार इति ।

अनपेक्ष्येति । लोप्यामाश्रित इति वक्तव्यम् । एवं च तस्यातिटक्तत्वात्प्रातिपदिकत्वेन सुवृत्ताव्ययमिति सूत्रेणैव सिद्धमिति भावः ॥ अन्यपदार्थविरूपणेति । अन्यपदार्थो विशेष्यते विशेष्येऽवस्थाप्यतेऽनेन तादृशेन 'कठ' इति शब्देनोच्यते नोपपद्यते इत्यर्थः । दिगन्तराणि—

वचनं चैवं हि नोपपद्यते स्वरे च दोषो भवति । किंप्रब्रञ्चारीत्येवं स्वरः प्रपज्येतां किंप्रब्रञ्चारीति चेष्ट्यते ।

एवं तद्धोने विग्रहः करिष्यते कः सत्रञ्चारी किंप्रब्रञ्चारीति । भवेत्प्रति-
वचनमुपपन्नं स्वरे तु दोषो भवति ॥ एवं तद्धोवं विग्रहः करिष्यते कः सत्रञ्च-
चारी तव किंप्रब्रञ्चारी त्वमिति ।

अथवा पुनरस्त्वमेव विग्रहः के सत्रञ्चारिणोऽस्येति । ननु चोक्तं
'कठ इति प्रतिवचनं नोपपद्यते' इति । नैष दोषः । अमौकरवाणिन्यायेन
भविष्यति । तद्यथा—कश्चित्कंचिदाह—'अमौ करवाणी'ति । कुर्विति कर्त-
र्यनुज्ञाते कर्माप्यनुज्ञातं भवति । अथवा आह—'अमौ 'करिष्यत' इति ।
'कियता'मिति कर्मण्यनुज्ञाते कर्माप्यनुज्ञातो भवति । यथैव खल्वपि के सत्रञ्च-
चारिणोऽस्येति 'कठा' इत्युक्ते संधन्वादेतद्गम्यते 'नूनं सोऽपि कठ' इति,

प्र०—प्रतिवचनमिति । 'कठाना'मिति प्रतिवचनेन भाव्यं, न तु 'कठ' इत्यनेनेत्यर्थः ।
स्वरे चेति । अन्वोदात्तः स्यादाद्युदात्तश्चेत्यत इत्यर्थः ॥ कः सत्रञ्चारीति । सुप्सुपेति
समासं मन्यते विशेषणविशेष्यभावाभावात्तु विशेषणसमासो नास्ति । कः सत्रञ्चारी
तयेति । एकस्मिन्पृष्ठे एकवचनेन प्रतिवचनमुपपद्यते ।

अत्रापि पक्षे 'कठ' इति प्रतिवचनं व्यधिकरणं प्राप्नोति । 'अहं कठ' इति
समानाधिकरण्यं दृश्यत इति विशेषाभावं भत्वाह—अथचेति । अमौ करवाणि-
न्यायेनेति । 'अमौ करवाणी'ति यद्वाक्यं तदनुकरणमेतत् । कर्मापीति । सकर्म-

उ०—प्रकारान्तराणि । विशेषणविशेष्यभावाभावात् त्विति । परिच्छेदपरिच्छेदभावो विशेष्य-
विशेषणभाव इत्यभिमानः । परतुतो विषयताविशेष्यरूपमेव तत्र तद्विविधमिति तेषां
समास इति विग्रहः ।

व्यधिकरणं प्राप्नोतीति । 'अभविष्येने'ति शेषः । तत्र हेतुमाह—अहं कठ इति ।
यतोऽहमित्यनेन समानाधिकरण्यमतस्तेन व्यधिकरणमित्यर्थः । विशेषाभावात्तुमिति । प्रति-
वचनानुपपत्तिपरिहाररूपस्य विशेष्यस्याभावमित्यर्थः । अनुकरणमिति । एवं च तद्विषयो
भ्यास इति मध्यमपदलोपो समासः । यच्चनुकरणस्य गतिवाक्यसमास इति तच्च, दृष्ट-
योग एव तत्प्रवृत्तेः । भाष्ये—'अमौ करवाणी'इत्यामौ इतिः करवाणीत्यर्थः । कर्तर्यनुज्ञात
इति । 'कठ' इत्यत्र कर्तरि लोट् । एवं च तात्पर्यतः प्रधानस्य कर्तुरेवानुज्ञा भवतीति भावः ।
कर्मापीति । फर्म कारकमित्यर्थः । यदाह—सकर्मत्वादिति । दृष्टान्तान्तरमप्याह भाष्ये—

† समासस्य ६. १. २२३. ‡ बहुव्रीही प्रकृत्या पूर्वपदम् ६. २. १.

१-'करिष्य' पा० । २-'नूनमप्यपि' पा० ।

एवं 'कठ' इत्युक्ते संबन्धादेतद्गन्तव्यं स्यान्नूनं तेऽपि कठा' इति ॥ न खल्वपि ते शक्याः समासेन प्रतिनिर्देशुम् । उपसर्जनं हि ते भवन्ति ।

अथार्धतृतीया इति कोऽयं समासः ? बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य विग्रहः ? अर्थं तृतीयमेवामिति । कः समासार्थः ? समासार्थो नोपपद्यतेऽन्य-
पदार्थो हि नाम स भवति । येषां पदानां समासस्ततोऽन्यस्य पदस्यार्थो-
ऽन्यपदार्थः ।

एवं तद्येवं विग्रहः कर्ष्यतेऽर्थं तृतीयमनयोरिति । एवमपि कः पष्ठयर्थः ?
पष्ठयर्थो नोपपद्यते । किं हि तयोरर्थं भवति ।

अस्तु तर्ह्यमेव विग्रहोऽर्थं तृतीयमेवामिति । ननु चोक्तं 'समासार्थो

प्र०—कथात्करोतिक्रियायाः । एवं कठ इति । न हि तेषां कठत्वेन विना तस्य कठत्वोप-
पत्तिः । तथा हि—समाने ब्रह्मणि प्रवचारी सप्रह्मचारी कथ्यते । तत्र सस्यैक-
चरणाययनपेक्षं सप्रह्मचारित्वम् । न खल्वप्यपीति । वर्तिपदार्थानामुपसर्जनत्वाच्चदु-
पलक्षितस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्यात्किसप्रह्मचारिशब्देन समासेन तेषामभिधाना-
भावात्कठा इति बहुवचनान्तं प्रतिवचनं न कदाचिद्भवतीत्यर्थः । यदा तु के सप्रह्म-
चारिणोऽस्येति वाक्येन प्रश्नः कियते न तु समासेन तदा 'कठा' इत्येव प्रतिवचनम् ।

कः समासार्थ इति । वर्तिपदार्थव्यतिरिच्येनान्यपदार्थेन भाव्यम् । इह च बहु-
त्वान्यथानुपपत्त्या क्रियायां च वर्तिपदार्थस्याप्यन्तर्भावाद्व्यन्यपदार्थो नोपपद्यते ।

किं हि तयोरिति । तृतीयस्य हि तदर्थमिति द्वाभ्यां तस्यावयवावयविभाव-
लक्षणः संबन्धो नास्ति, स्वस्वामिसंबन्धे चात्रानभिधानाद्बहुव्रीहिर्न भवति । समास-

उ०—यथैव खल्वपीति । शार्ङ्गमितिकमाह—एवमिति । न हि तेषामिति । 'कठ' इत्यस्य
कठशास्त्राप्येत्येवमिति भावः । चरणम्—शास्त्रं । तथा च तस्य प्रह्मस्यार्थमिदमुत्तरमिति
बोध्यम् । नन्वसमासेन प्रह्म इव समासेन प्रह्मेऽपि बहुवचनान्तमुत्तरं कुतो नेत्यत आह
भाष्ये—न खल्वपीति । सप्रह्मचारिणः समासेन प्रतिनिर्देशुं प्राधान्येन बोधयितुमशक्या
मतः समासेन प्रवने 'कठा' इत्युत्तरं नेत्यर्थः । प्रह्मवाक्ये अत्रप्रधानं तद्विषयं यथाकथञ्चि-
द्विज्ञासानिवर्तकमुत्तरमिति तात्पर्यम् । सहाह—वर्तिपदेति ।

'कः समासार्थ' इति वाक्यं न कोऽपीत्यर्थोभिप्रायेण भगवान्विवृणोति—समासार्थो
नोपपद्यत इति । वर्तिपदार्थस्याप्यन्तर्भावादिति । बहुत्वान्यथानुपपत्त्या क्रियायां वर्ति-
पदार्थस्याप्यन्यपदार्थः । अन्यपदार्थस्यैवद्वयान्यपदस्यैव योऽर्थो न तु स्वपदस्यापीत्यर्थं
इति भावः ।

अत्र—'अर्धतृतीया' इत्यत्र । 'प्रतिवचनं स्याति' इति कुतो भोक्तव्य आह—समासस्येति ।

नोपपद्यत' इति । नैष दोषः । अवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः । यद्यवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः—

‘असिद्धितीयोऽनुसार पाण्डवम्’ ‘सङ्कर्षणद्वितीयस्य बलं कृष्णस्य वर्धता’-मिति द्वयोर्द्विवचनमिति* द्विवचनं प्राप्नोति ।

अस्तु तर्क्यमेव विग्रहोऽर्थं तृतीयमनयोरिति । ननु चोक्तं ‘पष्ठयर्थो नोपपद्यत’ इति । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः—अथेह देवदत्तस्य भ्रातेति कः पष्ठयर्थ इति ? तत्रैतत्स्यादेकस्मात्प्रादुर्भाव इति । एतच्च वार्तम् । तद्यथा—सार्थिकानामेकप्रतिश्रय उपितानां प्रातस्त्याय प्रतिष्ठमानानां न कश्चित्परस्परं संबन्धो भवति । एवंजातीयकं प्रातृत्वं नाम । अत्र चेद्युक्तः पष्ठयर्थो दृश्यत इहापि युक्तो दृश्यताम् ।

२०—स्यानुपपत्तिचोदनामूलाभावाद् द्विवचनप्रसङ्गो न चोदिवः । अवयवेनेति । अर्थस्य द्वयोश्च यः समुदायः स समासार्थः । समुदायावयवानां च कदाचिदभेदविवक्षा कदाचिद्वेदविवक्षा । यथा—आश्रयणानां संपः, संपीभवन्ति आश्रया इति ।

असिद्धितीय इति । द्वयोः पूरणो द्वितीयः । स च द्वयात्मकस्य समुदायस्यावयवो भवतीति तदवयवस्य समुदायस्य समासेनाभिधानाद्द्विवचनप्रसङ्गः ।

अथेति । न ह्यत्र स्वस्वामिभावादिः संबन्धोऽस्तीति भावः । एतच्च वार्तमिति । असारवाची वार्तशब्दः । मातापितृभ्यामेव पुत्रयोर्जन्यजनकभावः संबन्धो न तु परस्परेण कश्चिदित्यर्थः । अत्र चेदिति । परस्परोपकाराभावेऽपि यदि समानोदर-

३०—अवयवेन विग्रह इति । अवयवार्थेन वाक्यमित्यर्थः । वर्तिपदार्थोऽवयव इति पाठः । नन्वर्थस्य द्वयोश्चेत्यनुपपन्नं समुदायस्यावयवानविरिक्ततया भार्ये इयं च समुदाय इत्येवोचितम्, अवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थ इति त्रय्युक्तमत्र आह—समुदायावयवानां चेति । समुदायश्चावयवद्वयैवार्थो न तु सप्तम्यमानपदस्य । स चावयवयोग्यो निष्ठोऽप्रात्य-पदार्थः । अवयवगतवाहुद्वयस्य च तत्रारोपाद्बहुवचनमिति भावः । द्विवचनप्रसङ्ग इति । उद्भूतावयवभेदस्य समुदायस्य समासार्थत्वात् । एतद्बहुवचनमिवात्रापि द्विवचनं स्यादिति भावः ।

स्वस्वामीति । साक्षात्संबन्धोपलक्षणम् । कश्चिद्वार्तशब्दस्य युक्तपदार्थत्वदर्शनादाह—असारवेति । अनेकार्थोऽयमिति भावः । अवस्थानादिनिमित्त इति । सर्वत्र संबन्धस्य क्रियाकारकभावपूर्वकत्वमित्युक्त्यापि कारकनिष्ठोऽवयवावयविभावो व्यवहारनियामक इति भावः । यद्वा सम्बन्धत्वेन सम्बन्धोऽस्यपि विकल्पात्मकज्ञानविषयः पुरुषस्य चैतन्यमितिपापरी-

इह तर्धर्धतृतीया आनीयन्तामित्युक्तेऽर्धस्यानयनं न प्राप्नोति ।

अस्तु तर्धयमेव विग्रहोऽर्धं तृतीयमेवामिति । ननु चोक्तमसिद्धितीयो-
ऽनुसार पाण्डवम् सङ्घर्षणद्वितीयस्य भलं कृष्णस्य वर्धतामिति द्वयोर्द्विवचनमिति
द्विवचनं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । अयं तीयान्तः शब्दोऽस्त्येव पूरणमस्ति
सहायवाची । तद्यः सहायवाची तस्येदं ग्रहणम् । असिद्धितीयः असिसहाय
इति गम्यते ।

एवमध्यर्धतृतीया इत्येकस्मिन्नेकवचनं प्राप्नोति । एकार्था हि समुदाया
भवन्ति । तद्यथा शतम् यूथम् वनमिति ।

अस्तु तर्धयमेव विग्रहोऽर्धं तृतीयमनयोरिति । ननु चोक्तमर्धतृतीया
आनीयन्तामित्युक्तेऽर्धस्यानयनं न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । भवति बहुव्रीहौ
तद्गुणसंविज्ञानमपि । तद्यथा—शुक्रवाससमानय लोहितोष्णीपा ऋत्विजः
प्रचरन्तीति तद्गुण आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति ।

अथवा पुनरस्त्वयमेव विग्रहोऽर्धं तृतीयमेवामिति । ननु चोक्तमेकवचनं

४०-शायित्वमात्रेण कास्पनिकः संघन्धस्तदार्धस्य द्वाभ्यामेकप्रदेशावस्थानादिनिमित्तः
संघन्धो युक्त इत्यर्थः ।

इह तर्हीति । अर्धं तृतीयमनयोरिति द्वयोरेव समासार्थत्वादानयनं स्वाप्तार्थ-
स्येत्यर्थः ।

अस्ति सहायवाचीति । अभ्युत्पन्न एवेत्यर्थः ॥ भवति बहुव्रीह्याविति । उप-
लक्ष्यार्थसहितयोर्द्वयोरनयनं भविष्यतीत्यर्थः । संयोगसमवायलक्षणे संघन्धे यदा
बहुव्रीहस्तदा तद्गुणसंविज्ञानं भवति—‘शुक्रवासाः’ ‘लम्बकर्ण’ इति । स्वस्वामिभावा-
दिके तु संघन्धे बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानाभावे यथा चित्रगुरिति छन्द्रेण विषय-
भागः ।

द्विवचनप्रसङ्गाद्बुधोऽयं पक्ष इति मत्याह—अयमेति । संख्या

४०-प्रयोगनिमित्तमिति भावः ॥ नार्धस्येति । एवं च द्विवचनप्रसङ्गोऽपि न दित इति बोध्यम् ।

भाष्ये—अस्ति सहायेति । एवं चैकस्यैवान्यपदार्थत्वं न तु द्वयवयवसमुदायरूपेति भावः ।
संयोगसमवायेति । एवं च ग्रहणे तद्गुणसंविज्ञानस्य वक्तुमसक्यत्वाद्लोहितोष्णीपमानय
इत्यादिशुद्धज्ञानार्थसहितप्रयुक्तवचनादानीं दिवचनप्रसङ्गाच्च बुधोऽयं पक्ष इति भावः ।

अयमर्थ इति । प्राग्भाष्यत एव तत्राशङ्क्यः । एवं च विग्रह उद्भूतावयवभेदस्य
समुदायरूपतयादार्धत्वात्तत्र एव समावृत्तय इति तत्राशङ्क्यताय बहुवचनमेवेति यावत् ॥

त्रिग्रहः ? द्वौ वा त्रयो वेति । भवेद्यदा बहुनामानयनं तदा बहुवचनमुपपन्नं यदा तु खलु द्वावानीयेते तदा न सिध्यति । तदापि सिद्धम् । कथम् ? केचित्तावदाहुः—‘अनिर्ज्ञातेऽर्थे बहुवचनं प्रयोक्तव्य’मिति । तद्यथा—कति भवतः पुत्राः, कति भवतो भार्या इति । अपर आह—द्वौ वेत्युक्ते त्रयो वेति गम्यते । त्रयो वेत्युक्ते द्वौ वेति गम्यते । सैषा पञ्चाधिष्ठाना वाक्, तत्र युक्तं बहुवचनम् ।

अथ द्विदशाः त्रिदशा इति कोऽयं समासः ? बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य

प्र०—सिद्धः, समासान्तस्तु दृञ्ज सिध्यति, असंख्येयवृत्तित्वाद्वुग्रीहेः । अथ द्वौ वा त्रयो वेति तदा पक्षे द्विवचनप्रसङ्गः । भवेद्यदेति । विकल्पो वार्थ इति द्वित्रशब्दः कदाचिद्द्वयोर्वाचकः कदाचित् त्रयाणाम् । अनिर्ज्ञातेऽर्थे इति । केचिद्वचनमेतदित्याहुः । अन्ये तु न्यायसिद्धं मन्यन्ते । अयमर्थः—संशयोऽत्र वार्थो न विकल्पः, स चानियतसंख्याविमर्शाति विमशेविषयबहुत्वसङ्गाद्बहुवचनम् । अर्थशब्देनात्र संख्यैवोच्यते । संख्यायामविज्ञातायामित्यर्थः । कति भवत इति । अन्तर्भावितपूर्वसंख्या बहुत्वसंख्या पृच्छयत इति बहुवचनम् । द्वौ धेति । विरुद्धानेकविषयत्वाद्विमर्शस्य पर्यायस्थितद्वित्वत्रित्वाधारवस्तुसङ्कलनया पञ्चाधिष्ठानत्वमुच्यते ।

उ०—त्वनिश्चायक इति भावः । ‘कोऽय’मिति भाष्यस्य किञ्चिद्बहुवचनमित्यर्थ इति तात्पर्यम् । कदाचिद्द्वयोर्वाचक इति । बोधविषयत्वस्यैव विकल्पं ‘वा’शब्दो द्योतयतीत्यभिमानः । ‘बहुनामानयन’मित्यस्य बहुनामानयनान्त्व इत्यर्थे इति तात्पर्यम् । भाष्ये—यदा द्वावानीयेते इति । द्वावेवानयनान्वयित्वेन गृह्येते इति भावः । अनिर्ज्ञाते इति । परस्परं प्रतिक्षेपकद्वित्वत्रित्ववन्त इति बोधेऽनिर्णीतसंख्यात्वाद्वुवचनं भवतीति भावः । तदाह—केचिदिति । परस्परप्रतिक्षेपकत्वं हि वार्थः । कदाचिद्द्वयोर्वाचकः कदाचित् त्रयाणामित्यनिर्णीतसंख्याार्थकत्वाद्वचनेन बहुवचनं साध्यमिति तदाशयः । अन्ये त्विति । संशयोऽत्रेति । अनिर्ज्ञात इत्यस्य—निश्चयेनाविज्ञाते इत्यर्थे इति भावः । तथा च संशयविषये इति फलितम् । अर्थशब्देनात्रेति । प्रकरणादिति भावः । अन्तर्भावितेति । संख्यास्तो बहुव्रीहिः । भत एवैको द्वावित्युत्तरम् । अन्यथा बहुविषयप्रसे तदुत्तरासङ्गतिरिति भावः । विरुद्धानेकेति । विकल्पार्थे एव ‘वा’शब्दः । क्रियाविषयत्वस्यैव च विकल्पो न तु बोधविषयावस्थापि स इति भावः । विमर्शः—परस्परप्रतिक्षेपः । विकल्पे इयत्तानिर्धारणं, संशये त्वनिर्धारणमिति भेदः । यदा संशय एव वार्थः । अनेकविषयत्वात्—अनेकविषयरूपात्वात् । विमर्शस्य—संशयस्येत्यर्थः । संशयत्वं च विषयनिष्ठमित्यत्र निरूपितम् । पञ्चाधिष्ठानमुच्यते इति । ‘वाच’ इति शेषः । ‘द्वित्र’शब्दजग्यो बोधो नियमेन पञ्चविषय इति भावः ।

भाष्ये—द्विदशा इति । अत्रापि द्वात्वात्मावाग्या बहुव्रीहिरित्यस्य निश्चयः । द्वौ दश दशमुत्तराध्यानामिति विग्रहे दृञ्जमुपपत्तिः, संख्येये समासवर्तमाना । तस्माद्विग्रहविषय एव-

विग्रहः ? द्विर्दश द्विदशा इति ।

संख्यासमासे सुजन्तत्वात्संख्याप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

संख्यासमासे सुजन्तत्वात्संख्येत्यप्रसिद्धिः* । न हि सुजन्ता संख्यास्ति ।

एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते द्वौ दशतौ द्विदशा इति । एवमप्युक्तारान्त-
त्वासंख्येत्यप्रसिद्धिः† । न ह्युक्तारान्ता संख्यास्ति ॥ अस्तु तर्ह्यमेव विग्रहो
द्विर्दश द्विदशा इति । ननु चोक्तं 'संख्यासमासे सुजन्तत्वात्संख्येत्य-
प्रसिद्धि'रिति ।

न वासुजन्तत्वात् ॥ २ ॥

न वैप दोषः । किं कारणम् ? असुजन्तत्वात् । 'सुजन्तेत्युच्यते न चात्र
सुजन्तं पश्यामः ॥ किं पुनः कारणं वाक्ये सुन्दश्यते समासे तु न दृश्यते ?

प्र०- द्विर्दशेति । अयं भावः—द्वौ दशेति विग्रहो विरोधान्न क्रियते । तथा हि द्वित्वं
दशसंख्याया एकत्वाभोपपद्यते, नापि संख्येयानां दशानाम् । सस्माद् द्विशब्देन दशत्वा-
वृत्तिगता द्वित्वसंख्या प्रतिपाद्यत इति सुजन्तेन वाक्यं क्रियते ।

अत्र दूषणमाह—संख्यासमास इति । सुजन्तस्य शब्दान्तरत्वात्संख्यावाचित्वं
नास्तीत्यर्थः । द्वौ दशतादिति । द्वौ दशतौ वर्गादित्यर्थः ।

न वेति । न हि वाक्योपमर्दनेन समासः क्रियते, लौकिके प्रयोगे द्वयोरपि
नित्यत्वात् । अन्वाख्यानमात्रं तु शास्त्रेण क्रियते । तत्र वृत्तिविषये सुचमन्तरेणाभ्या-
वृत्तिसंख्याभिधायी द्विशब्द इति संख्यावाचित्वात्समासो भवत्येव । न चात्रेति ।
वृत्तादित्यर्थः ।

उ०-त्रापि प्रश्नः । तत्र स्वपदविग्रहपरिधानेनास्वपदविग्रहः कस्मादित्यत आह—अयं भाव
इति । नापि संख्येयानामिति । तेषां बहुत्वाद् । दशत्वावृत्तीति । यद्यपि क्रियाभ्यावृत्तिगणने
ह्रस्वसुप्, एवं च दशत्वावृत्तीत्यसङ्गतम्, तथाप्यावृत्तिक्रियाजगमगणनेवात्रेति बोध्यम् ।
दशत्वावृत्तीत्यस्य—दशत्वावृत्तिजगमगतेत्यर्थः ।

यद्यपि सुजन्तोऽप्यानुत्तिगतसंख्याबोधकस्तथापि संख्यायाः संख्येयस्य वा प्राधान्येन
बोधकः संख्याशब्द उच्यते । आर्यं तथा, द्वित्वसंख्यावृत्तिकबहुत्ववन्त इति प्रतीतेरित्याह—
सुजन्तस्येति । शब्दान्तरत्वात्—संख्यासंख्येयातिरिक्तबोधधत्वात् । वर्गादिति । 'पञ्चदशतौ
वर्गे वे'ति निपातनादङ्गगतद्वित्वप्रतिपादकतया द्विशब्दः संख्यावाचीत्यर्थः ।

अभ्यावृत्तिसंख्याभिधायीति । आवृत्तिजगमतसंख्यामिधायीत्यर्थः । आवृत्तिश्च

* द्वित्रिचतुर्वर्त्यः सुच् ५. ४. १८. † पञ्चदशतौ वर्गे वा ५. १. ६०.

१- 'सुजन्तत्वादित्युच्यते' पा० ।

सुजभावोऽभिहितार्थत्वात्समासे ॥ ३ ॥

समासे 'सुचोऽभावः । किं कारणम् ? अभिहितार्थत्वात् । अभिहितः सुजर्भः समासेनेति कृत्वा समासे सुज्ज भविष्यति । किं च भोः 'सुजर्थ' इति समासः, उच्यते ? न खलु 'सुजर्थ' इत्युच्यते गम्यते तु सुजर्थः । कथम् ? यावता संख्येयो यः संख्यया संख्यायते स च क्रियाभ्यावृत्त्यर्थः । स चोक्तः समासेनेति कृत्वा समासे सुज्ज भविष्यति ।

प्र०— अभिहित इति । शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्समासः सुजर्थं प्रत्याययतीत्यर्थः । इतरः कार्यशब्ददर्शनमाश्रित्याह—किं च भो इति । यथा कार्ये द्वन्द्वस्य विधानाद् द्वन्द्वे 'च'शब्दो न प्रयुज्यते तथा यद्ययं समासः सुजर्थं विधीयते तदा सुचोऽप्रयोगः स्यान्नान्यथेति प्रश्नः । न खल्विति । न हि शब्दैरर्थ्याभिधानं वाचनिकं किन्तु स्वाभाविकम् । स चेति । क्रियाभ्यावृत्तिलक्षणोऽर्थः संख्येयो न तु दशसंख्या नापि तत्संख्यायुक्तः । एतच्च पूर्वमुक्तम् । वाक्ये तु सुचमन्तरेण क्रियाभ्यावृत्तेरनवगमात्सुचः प्रयोगः । तत्तद्वास्वपदविग्रहः क्रियते द्विदेश द्विदशा इति । अनेनैव न्यायेन द्वौ दशवा द्वित्यपि विग्रहः कार्यः । न्यायसाम्यात्तु प्रतीयमानत्वाद्वाच्यकारेण पुनर्न दर्शितः । तदुक्तम्—

उ०—समाससंख्येति द्विशब्दस्तदुक्तसंख्यायामेव वर्तते इति भावः । भाष्ये—सुजन्तत्वादित्युच्यते इति । त्वया 'सुजन्तत्वात्संख्येत्यप्रतिदि'रित्युच्यते न च वृत्तौ सुजन्तमस्ति, तस्मात्केवलमेव समासः, स चासुजन्त इति संख्येति प्रसिद्धिरित्यर्थः ।

सुजर्थमिति । यदुत्पत्तिगणने द्विशब्दस्तामुत्पत्तिविशिष्टा क्रियामित्यर्थः । न हि शब्दैरिति । तत्र तत्रार्थविशेषोपादानमनुष्ठानाद्यन्वायाननिमित्तत्वेनाभीयते । न तु वाक्याधानाय । न ह्येतावता सर्वत्र तदुपादानमावश्यकमिति भावः । भाष्ये समासेन तत्प्रतीती बीजमाह—यावता सङ्ख्येयो न सङ्ख्ययेति । सङ्ख्येयत्वयोग्यो यः सङ्ख्यायां सङ्ख्यायते—गम्यते, सङ्ख्येयश्च पूर्वपदार्थसङ्ख्यायाः प्रकृतनोत्तरपदार्थः स च सङ्ख्यारूपः सङ्ख्येरूपो वा, द्रव्यवापि न ह्येतादिसङ्ख्येयः, आद्यस्यैकरवात्, द्वितीयस्य दशसंख्येयत्वात् । अतः सामर्थ्यात् क्रियाजन्मरूपः 'सोऽर्थो वाच्य इति सामर्थ्यादेव स समासेनोक्त इति भावः । तद्भवनपर्यायपदे—क्रियाभ्यावृत्तीति । भाष्ये—'स च क्रियाभ्यावृत्त्यर्थ' इति कर्मधारयः । सङ्ख्येयश्च क्रियाजन्मरूपोऽर्थ इत्यर्थः । स चोक्त इति । क्रिया तज्जन्मरूपोऽर्थश्च समासेनोक्त इत्यर्थः । अनेन 'पञ्चकृतः पञ्चतीत्यादी क्रियोत्पत्तिः, सुजायर्थ इति बोधितम् । अत्रोक्तत्वादिति वदतात्येकार्थीमाश्रयकत्वं नेति सूचयति । अपृथगुपस्थितिर्दिष्टा, न तत्कृतत्वमस्य । पूर्वमन्यपदार्थादयोऽपि न तत्कृता इति बोध्यम् । नन्वनया युक्त्या वाक्येऽपि सुचप्रयोगो न स्यादत आह—वाक्ये त्विति । वृत्तौ 'दश'शब्दो दशार्थकः सामर्थ्यात् । तद्भूतावयवभेदो धर्म एव समासार्थ इति नित्यबहुवचनान्तत्वमिति भावः ।

अशिष्यः संख्योत्तरपदः संख्येयवाभिधायित्वात् ॥ ४॥ ८

अशिष्यः संख्योत्तरपदो बहुव्रीहिः । किं कारणम् ? संख्येयवाभिधायित्वात् । संख्येयं वार्थश्चाभिधीयते तत्रान्यपदार्थः* इत्येवं सिद्धम् ।

भवेत्सिद्धमधिकविंशः अधिकविंश इति यत्रैतद्विचार्यते 'विंशत्यादयो दशदर्थे वा स्युः परिमाणिनि चे'ति । इदं तु न सिध्यति अधिकदश इति यत्र नियोगतः संख्या संख्येय एव वर्तते ।

अधोपदशा इति कोऽयं समासः ? बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य विग्रहः ? दशानां समीपे उपदशा इति । कस्य पुनः सामीप्यमर्थः ?

प्र०— 'शब्दान्तरादाहोपदेशेषु विशेषा यद्यपि श्रुताः ।

वृत्तिशब्दोऽस्य पञ्चमर्थान्तरनियन्धनः ॥' इति ।

संख्येयमिति । अधिका विंशतिर्यासां ता अधिकविंशा गाव इति संख्यायास्तत्त्वा द्विशतिशब्दस्य संख्येयमन्यपदार्थ उपपद्यत इति भावः । दशदर्थ इति । संख्येयाने संख्येये चेत्यर्थः । अधिकदशा इति । दशशब्देन संख्येयस्याभिधानादन्यपदार्थाभावः । तस्मादशादर्थं सूत्रं कर्तव्यमेव ।

इदानीमवयवयं निरूप्यते बहुव्रीह्यवयवीभावयोर्विषयविभागप्रदर्शनार्थम् । उपदशा इति । दशानां समीपे इति । सप्तम्या समीपिप्रधान्ये बहुव्रीहिः, समीपप्राधान्ये त्ववयवीभाव इति प्रदर्शितं भवति । सामीप्यमिति । धर्मस्य धर्मा लक्ष्यते, कस्य

उ०— 'अधिकाविंशतिर्यासामिति । किञ्चिदधिका विंशतिः सङ्ख्या यासामित्यर्थः । भाष्ये— वार्थश्चेति । सुजर्यस्तु न विशेष्य इति स नोक्तः । सङ्ख्यानेति । द्वौ दशौ विंशतिरिति द्वौ दशौ परिमाणमस्य विंशतिरित्युभयथा तद्वत्त्वत्तेरिति भावः । सङ्ख्येयवाभिधायित्वादिति । 'द्विंशा' इत्यादावपि द्विराष्टदशत्वसंख्यावन्त इत्यर्थोऽसंख्येयमेवाभ्यपदार्थः इति भावः । 'द्विंशा' इत्यत्रापि द्विर्यस्यतरे इति बोधादर्थस्य प्राधान्यम् । 'अधिकविंशा' इत्यादी 'सर्वनामसंख्ययो'रिति विंशतिशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादिति न शङ्क्यं, ताप्रकरणस्यानित्यत्वात् । तत्र 'द्विंशा' इत्यत्र वार्थोऽभ्यपदार्थः । 'अधिकविंशा' इत्यादौ च संख्येयमिति सर्वत्राभ्यपदार्थ इत्येवं सिद्धम् । इत्रपि संख्येये वर्तमानबहुव्रीहेरित्यर्थेन सिद्धः । अतिप्रसङ्गसंभवाभिधानेत्याशयेन पूर्वपक्षे विंशत्यादीनां संख्यासंख्येयोभयपरतया सिद्धावपि दशादीनां संख्येयमात्रपरतया 'अधिकदशा' इत्यादि पूर्वैर्न न सिध्यतीत्याह—भवेत्सिद्धमित्यादि । यद्यपि 'बहुषु बहुवचन'मिति सूत्रे एकद्विषद्विशद्वानां संख्येयोभयपरतया भाष्ये दशा तथापि सूत्रप्रयोगविषयमेव तदिति बोध्यम् ।

सप्तम्येति । तथा च सन्तीति क्रियाशेषाद्ये समीपे सन्ति ते लभ्यन्ते । अन्यथा प्रथमान्तमेव पठेदित्यर्थः । एवं च पूर्वपक्षार्थप्रधानोपमिति पूर्वैर्न न सिद्धिरिति भावः । समासस्य समीपिमृदानवाया उक्तत्वेन 'कस्य सामीप्यमर्थ' इत्यत्रुक्तमित्यत्र आह—धर्म-

उपस्य । यद्येवं नान्यपदार्थो भवति ॥ तत्र च प्रथमानिर्दिष्टं संख्याग्रहणं
शक्यमकर्तुम् ।

मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् ॥ ५ ॥

अथवा मत्वर्थे पूर्वो योगोऽमत्वर्थोऽयमारम्भः ।

कवभावार्यं वा ॥ ६ ॥

अथवा कम्मा भूदिति ॥ २५ ॥

प्र०—सामीप्यवानर्थ इत्यर्थः । उपशब्दो हि समीपमात्रवाच्युपकुम्भादिषु दृष्ट इति वक्ष्य
समीपवाचित्वं नास्ति नापि दशशब्दयः । समासस्येति चैतदास्त्येवान्यपदार्थवृत्तित्वमिति
प्रभः । उपस्येति । आराच्छब्दबद्धनेकार्थत्वादुपशब्दस्य समीपवानर्थः । स एवाह—
यद्येवमिति । यदोपशब्दस्यैवासावर्थ इत्यर्थः । एवमव्ययासभादूराधिकग्रहणं स्थापि-
तम् । संख्याग्रहणं तु न कर्तव्यम् । 'द्वित्रा' इत्यादौ वार्यस्यान्यपदार्थत्वादित्याह—तत्रेति ।

इदानीमेवदपि स्थापयन्नाह—अथवेति ।

ननु मत्वर्थग्रहणं तत्र न करिष्यते द्वित्रा इति सिद्धय इत्याह—कवभावार्यं
वेति । 'शेषाद्विभाषे'त्यत्र शेषाधिकारविहितो बहुव्रीहिर्गुह्यते, 'अनेकमन्यपदार्थ' इत्य-
त्रैव च शेषग्रहणमनुवर्तते नोत्तरेषु योगेषु ॥ २५ ॥

उ०—येति । समीपिवात्त्वाद् प्राज्ञाणादित्वात्पमित्याशयः । आराच्छब्दवदित्यनेकार्थत्वमात्रे
दृष्टान्तः । अत्र विपातस्याप्युपस्य वाचकत्वं द्रष्टव्यम् । अत एव तदर्थस्य विशेष्यतया भानम् ।
वार्थस्येति । संख्येयस्वोपकल्लानमेतत् । 'अधिकदशा इत्याद्यर्थं' त'दिति भाष्यकृतोक्तम् ।

इदानीं वार्तिककार आह—मत्वर्थे इति । एवं च पदानामसामानाधिकरण्याद्वित्रा
द्वित्र्या इत्याद्यसिद्धिरिति भावः । 'द्वित्रान् पश्ये'त्यादौ परिनिष्ठितविगमस्या समासे शेष-
ग्रहणबोधितप्रथमास्तत्त्वामात्र इत्यपि बोध्यम् ।

कवभावार्यं वेति । अनन्तरबहुव्रीह्याधिकारापेक्षायाकसमासात्तत्त्वरूपशेषत्वस्यैव भाष्ये
बह्यमाणात्वादिति भावः । अनेन समासे तु शेषाधिकारस्यसमासाभावाच्चेति तात्पर्यम् ।
शेषाधिकारेति । न च 'समाप्ताधिकरणाना'मित्यादिवातिकप्रत्यक्षानुपपत्त्या शेषग्रहणमपि
प्रत्याक्षयात्तमेव, स्पष्टं चाकदारसूत्रादायुक्तं, तत्कथमेतदर्थेष्टम् इति वाच्यम्, अत्रमिधायस्य
'हुञ्जे'पतया तदर्थमेतदर्थं च शेषग्रहणभाववश्यकमित्याशयात् । प्रत्याक्षयानं च प्रीक्ष्य । अन-
भिधानमगतिरिति तथ्यमे उक्तत्वात् ॥ २५ ॥

दिङ्नामान्यन्तराले ॥ २ । २ । २६ ॥

तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ २ । २ । २८ ॥

दिक्समाससहयोगयोश्चान्तरालप्रधानाभिधानात् ॥ १ ॥

दिक्समाससहयोगयोश्चाशिष्यो बहुव्रीहिः । किं कारणम् ? अन्तराल-
प्रधानाभिधानात् । दिक्समासे सहयोगे चान्तरालं प्रधानं चाभिधीयते तत्रान्य-
पदार्थः* इत्येव सिद्धम् ॥ यद्येवं दक्षिणपूर्वा दिक् समानाधिकरणलक्षणाः
पुं वद्भावो† च प्राप्नोति । अथ पुनरियं सैव दक्षिणा सैव भूवेति कृत्वा समा-
नाधिकरणलक्षणाः पुं वद्भावः सिद्धो भवति ।

प्र०— दिङ्नामान्य । तुल्यन्यायत्वाद्योगद्वयस्य सहविचारः । दिक्समाससहयोगयो-
रिति । 'अशिष्य' इति पूर्ववार्तिकोक्तमपेक्ष्यते । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशो यदन्त-
रालं दिक्सा 'दक्षिणपूर्व' इत्युच्यते, तत्रान्तरालस्यान्यपदार्थत्वात् पूर्वस्यैव सिद्धः
समासः । 'सपुत्र' इत्यस्यापि समासस्य पिता प्रधानमन्यपदार्थोऽभिधेय इति नार्थः
सूत्रद्वयेनेत्यर्थः ।

अथ पुनरिति । सूत्रारम्भविशिष्टे काले इत्यर्थः । तत्रारब्धेऽयमर्थो व्याख्या-
यते—अन्तराले यानि दिङ्नामानि वर्तन्ते तानि समस्यन्ते । दक्षिणादीनां च सामी-
प्यादन्तरालवृत्तित्वम् । तत्रश्च दक्षिणा चासी पूर्वैति सामानाधिकरण्यापुं वद्भावः
सिध्यति । सूत्रे त्वनारब्धेऽन्यपदार्थसंपादनाय दक्षिणपूर्वोदाहृतयोः स्वार्थे एव वृत्ति-
रुपगन्तव्या ततो वैयधिकरण्यम् । ननु सामानाधिकरण्येऽपि विशेषणसमासः सिध्य-
सीति नारब्धव्यभिचयम् । नैतदस्ति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थे 'विभाषा दिक्समास' इति
विकल्पितसर्वनामसंज्ञार्थे च बहुव्रीहिसंज्ञैवेष्टव्या ।

उ०— दिङ्नामान्य । 'तत्र तेनेद'मिति मध्यपतितसूत्रमतिशय्य योगद्वयस्य सहविचारे
कारणमाह—तुल्यन्यायत्वादिति । भाष्ये—सहयोगयोरिति । सहेन योगोऽप्येति विप्रद्वेज
'सपुत्र' इति समास उच्यते । तत्रान्यपदार्थ इत्येवेति । सहस्यस्य साहिष्यमेवार्थस्तद्वात्
पित्रादिषु समासाथ इति भाष्यः । 'समानाधिकरणाना'मित्यस्य 'शेष' इत्यस्य चापरामर्श-
नेदम् । अत एव वक्ष्यति—'मत्वर्थे वा पूर्वस्ये'ति ।

नारब्धव्यभिचयमिति । कर्मभारत्येणैव पुं वद्वमपि सिध्यतीति भावः । बहुव्रीहिसंज्ञैवेति ।
सहकारणार्थं बहुव्रीहानिर्वाहकत्वम् । तत्र पदभावे प्रतिपदोक्तत्वाभावात् प्रतिपदोक्तत्वार्थ-
मेव वा इदं कार्यमित्याशयः ।

* अनेकमन्यपदार्थे २. २. २४.

† स्त्रियाः पुं वदमाधितपुं स्त्रीद्वयस्य समानाधिकरण्ये स्त्रियामपूरणीययादिषु ६. ३. ३४.

दिक्शब्दो यो दिशं न व्यभिचरतीति रमणीयाद्विध्वतिप्रसङ्गो न भवति पुं-
द्वावस्तु न प्राप्नोति ।

एवं तर्हि 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुं'वद्भावो वक्तव्यो दक्षिणोत्तरपूर्वाणा-
मित्येवमर्थम्' । एवं च कृत्वास्तु 'दिक्समाससहयोगयोश्चान्तरालप्रधाना-
भिधाना'दित्येव । ननु चोक्तं 'दक्षिणपूर्वा दिक् समानाधिकरणलक्षणः पुं-
द्वावो न प्राप्नोतीति' । नैष दोषः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुं'वद्भावेन परिहृतम् ।

मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् ॥ २ ॥

अथवा मत्वर्थे पूर्वो योगोऽमत्वर्थोऽयमारम्भः ।

कथभावाय च ॥ ३ ॥

अथवा कम्मा भूदिति ॥ २६ ॥ २८ ॥

तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २ । २ । २७ ॥

तृतीयासप्तम्यन्तेषु च क्रियाभिधानात् ॥ १ ॥

तृतीयासप्तम्यन्तेषु चाश्रिप्यो बहुव्रीहिः । किं कारणम् ? क्रियाभिधानात् ।

प्र०-एवैन्द्रयादयो यौगिकत्वात् दिक्शब्दाः । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । अत्र हि वैयधि-
करयात्पुं'वद्भावो न प्राप्नोतीत्यवश्यं वाच्यं 'सर्वनाम्न' इति । तेनैव दक्षिणपूर्वत्यादायपि
भविष्यतीति नार्थोऽनेन सूत्रेणेत्यर्थः ॥ २६ ॥ २८ ॥

तत्र तेनेदमिति । क्रियाभिधानादिति । इतिवर्णाद्विवक्षार्थारंभेनाकेदि दण्डा-
दण्डीति समासो युद्धक्रियायामेव भवति, सा चान्यपदार्थ इति पूर्वण सिद्ध समास

उ०-प्रवृत्तिनिमित्ततयापि यो भाष्यत इत्यर्थः । एव च तत्र शब्दस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तात्वेन व्यक्ति-
मात्रशक्ततया वा समानायामाहूतो भाषितपुं'वद्भाव इति भावः । सर्वनामसंज्ञा तु भव-
त्येव, धृतिविभक्त्या तत्पर्यन्तदेशरूपोपाधिविशिष्टदिश एव पूर्वोदिशब्दवाच्यत्वेन व्यक्तास्या-
विषयभेदादिति दिक् ॥ भाष्ये-कथभावाय वेति । कोपाधिकारस्य बहुव्रीहावेव तद्विधेरिति
भावः ॥ २६ ॥ २८ ॥

तत्र 'तेनेदमिति । युद्धक्रियायामेवेति । इदं च स्वोक्तोदाहरणविशेषानिप्राप्यम् । अतः
'कर्णाकर्णं प्रयितमयज्ञ' इत्यादिप्रयोगाः सहच्यन्ते । अत्र एव भाष्ये-'क्रियाभिधाना'-
दित्येवोक्तम् । सिद्धः समास इति । एवं सूत्रेण । क्वचित् पूर्वणेति यादोऽपि । सरूपत्या-

* अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणम् २ २ २४ वा० १७ + शेषादिमाया ५ ४ १५४.

१-कचित्त्वस्य सूत्रस्य २८ क्रमाद्धा दृश्यते । भाष्यव्याख्याक्रमेणैव सूत्रपाठः स्वीकरणीय इति
ते मन्यन्ते । एवं सति 'तेन संदेही तिसृत्स्य २७ क्रमव्याप्ता भवति ।

२-'अश्रिप्यो बहुव्रीहिः' इत्यधिक क्वचित् । तच्चानावश्यकमनुवृत्त्येवेति सिद्धेः । *

न सिध्यति । भाषितपुंस्कस्य पुंवद्भावो न चैतौ भाषितपुंस्कौ । ननु च भो दक्षिणाशब्दः पूर्वशब्दश्च पुंसि भाष्येते । समानायामकृतौ यद्भाषितपुंस्कमाकृत्यन्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ । दक्षिणा पूर्व्वेति दिक्शब्दौ दक्षिणः पूर्व्व इति व्यवस्थाशब्दौ । यदि पुनर्दिक्शब्दा अपि व्यवस्था शब्दाः स्युः । कथं यानि दि पदिष्टानि कार्याणि ? यदा दिशो व्यवस्थां वक्ष्यन्ति । यदि तर्हि यो यो दिशि वर्तते स स दिक्सशब्दो रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति—रमणीया दिक् शोभना दिगिति ॥ अथ मतमेतद् दिशि दृष्टो दिग्दृष्टो दिग्दृष्टः शब्दो

प्र०— न सिध्यतीति । न हि समानाधिकरण्यमात्रप्रतिषेधः पुंवद्भावः किं तु भाषितपुंस्कत्वनिवन्धनोऽपि । समानायां चाकृतौ यद्भाषितपुंस्कं तस्य पुंवद्भावः । भाषितपुंस्कशब्दस्य ह्यर्थः प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणोऽन्यपदार्थाभिधेयो न शब्दः । दिक्शब्दादिति । विना प्रवृत्तिनिमित्तेन दिग्विशेषेण कृत्या प्रवृत्तावित्यर्थः । यदि पुनरिति । तत्र व्यवस्थाकृतौ समानायां भाषितपुंस्कत्वस्योपपत्तिः । कथं यानीति । यदि प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयेण दिशि वर्तन्ते न तु कृत्या दिक्शब्दत्वानुपपत्तिः ।

यदा दिश इति । विषयवशात्प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयायामपि प्रवृत्तौ दिक्शब्दत्वं पूर्वादीनां संभवतीत्यर्थः । दिशि दृष्ट इति । कृद्विरूपेण तत्र प्रवृत्त इत्यर्थः । अतः

ख०— प्रवृत्तिनिमित्तलक्षण इति । भाषितः पुमावसिद्धये इति ह्युत्पत्तेरिति भावः । न शब्द इति । तत्र ह्यन्यपदार्थे परिनिर्दिष्टमादाय स्वादेव भाषितपुंस्कत्वमिति भावः ॥ घना प्रवृत्तिनिमित्तेनेति । शब्दातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तेनेत्यर्थः । यद्वा स्वस्मिन्मात्रबोधस्ततो कृत्येति दक्षिणादिशब्द एव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं, तद्भाव एव वा, न तु व्यवस्थाविषयं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । व्यवस्थाशब्दादिति भाष्यस्यापि—व्यवस्थाविषयप्रवृत्तिनिमित्तकावित्यर्थः । न हि स्वामिधेयापेक्षावधिनियमरूपव्यवस्था कस्यापि प्रवृत्तिनिमित्तं भवति । दिक्शब्दानां सर्वनामसंज्ञकत्वमेवेष्टमित्येति तात्पर्यकस्य 'यदि पुनर्दिक्शब्दा अपि व्यवस्थाशब्दाः ह्यु'रिति भाष्यस्य 'स्वात्तर्हि भाषितपुंस्कत्व'मिति दोषः । दिग्वाचकपूर्वादीनां वृत्तिसम्यग्भागावधिको द्वावष्टादिपर्यन्तदेशकत्वाविधिशिष्टदिशि प्रवृत्तिरिति भावः । व्यवस्थाकृत्याविति । व्यवस्थाविषयप्रवृत्तिनिमित्ते समाने इत्यर्थः । न तु कृत्येति । शब्दातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तनिरपेक्षकृत्येत्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्तविशेषानपेक्षादिप्रवृत्तिशब्दार्थं हि तत्त्वमिति भावः ।

विषयवशादिति । दिगादिरूपविषयवशादित्यर्थः । अथ 'दिक्शब्दस्य मिश्रणेनाशयः । भाष्ये—यदा दिश इति । यदा दिग्वृत्तिव्यवस्थाविषयप्रवृत्तिनिमित्तं वक्ष्यतीत्यर्थः । भाषाशब्देकस्यैव दिक्पदार्थस्वीकाचिको भेदः । उपाधिश्च वृत्तियोगस्य तत्प्राप्तत्वाच्च चत्वारः पक्षतः । एवं च तत्राप्युक्त्याचरत्संनिहितत्वादिमेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । अवधिरनु परं वृत्तिसम्यग्मेकमेव । एवं च पुंवत्वं सिद्धम् । दिक्शब्दात्वं च विशेष्यतया दिग्बोधकताशब्दमेवेत्यभिप्रायः । दिशि दृष्ट इति । दिशि कृत्या दृष्ट इत्यर्थः । यो दिशमिति । दिगतिरिक्तमर्थं

दिक्शब्दो यो दिशं न व्यभिचरतीति रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो न भवति पुं-
द्भावस्तु न प्राप्नोति ।

एवं तर्हि 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुं वद्भावो वक्तव्यो दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्येवमर्थम्' । एवं च कृत्वास्तु 'दिक्समाससहयोगयोश्चान्तरालप्रधानाभिधाना'दित्येव । ननु चोक्तं 'दक्षिणपूर्वा दिक् समानाधिकरणलक्षणः पुं वद्भावो न प्राप्नोती'ति । नैष दोषः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुं वद्भावेन परिहृतम् ।

मत्त्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् ॥ २ ॥

अथवा मत्वर्थे पूर्वो योगोऽमत्वर्थोऽयमारम्भः ।

कथं भावार्थं वा ॥ ३ ॥

अथवा कच्चा मृदिति ॥२६॥२८॥

तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २ । २ । २७ ॥

तृतीयासप्तम्यन्तेषु च क्रियाभिधानात् ॥ १ ॥

तृतीयासप्तम्यन्तेषु चाशिष्यो बहुव्रीहिः । किं कारणम् ? क्रियामिधानात् ।

प्र०-एवैन्द्रयादयो यौगिकत्वाप्र दिक्छन्दाः । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । अत्र हि वैयधिकरण्यास्तुब्धत्वावो न प्राप्नोतीत्यवश्यं वाच्यं 'सर्वनाम्न' इति । तेनैव दक्षिणपूर्वःयादावपि भविष्यसीति नार्थोऽनेन सूत्रेणैवार्थः ॥२॥६२८॥

तत्र तेनेदमिति । क्रियाभिधानादिति । इतिररणाद्विषयार्थात्तद्वाक्येति दण्डा-
दण्डीति समासो युद्धक्रियायामेव भवति, सा चान्यपदार्थ इति पूर्वेण सिद्धः समासः

उ०-प्रवृत्तिनिमित्ततयापि यो नाशयत इत्यर्थः । एवं च तत्र शब्दस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन व्यक्त-
मात्रशक्ततया वा नृमानाद्यामाकृतौ भाषितपूर्वकत्वाभावे इति भावः । सर्वनामसंज्ञा तु भव-
त्येव, वृथैविसंज्ञातत्तत्पर्यन्तदेशरूपोपाधिविशिष्टदिक्ष एव पूर्वादिशब्दाव्यवहारेण व्यपस्था-
विपक्षवाक्यतैरिति दिक् ॥ भाष्ये-कवभावाव्यो वेति । शोपाधिकारस्यबहुमीहाद्येव तद्विधेरिति
भावः ॥२६॥२८॥

‘तत्र तेनेदमिति । युद्धमियायामेवेति । इत्थं च स्वोक्तोदाहरणविशेषाभिप्रायम् । अतः
‘कृणां कृणिं प्रयित्तमयन्त’ इत्यादिप्रयोगाः सह्यज्यन्ते । अत एव भाष्ये—‘क्रियाभिप्राया’-
दित्येवोक्तम् । सिद्धः समास इति । पूर्वसूत्रेण । कृषित् पूर्वणेति पाठोऽपि । सरूपत्वा-

* अर्थनियमे मत्पर्यग्रहणम् २ २ २४ वा० १७ + शेषादिमापा ५.४ १५४.

१-अचित्तस्य सूत्रस्य २८ प्रमादो दृश्यते । मान्यव्याख्याक्रमेणैव सङ्पाठः स्वीकरणीय इति ते मन्यन्ते । एव चेति 'तेन सहेती तिस्रस्तस्य २७ क्रमसंख्या भवति ।

२-‘अशिष्यो बद्धनीहिः’ इत्यधिकं कश्चित् । तच्चानाश्रयकमनुवृत्त्यैवेष्टसिद्धेः ।

क्रियाभिधीयते तत्रान्यपदार्थो इत्येव सिद्धम् ।

न वैकशेषप्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

न वाशिष्यः । किं कारणम् ? एकशेषप्रतिषेधार्थमिदं वक्तव्यम् ।

पूर्वदीर्घार्थं च ॥ ३ ॥

पूर्वदीर्घार्थं चेदं पक्तव्यम् । केवाकेशि ।

स्यादेतत्प्रयोजनं यदि नियोगतोऽस्यानेनैव दीर्घत्वं स्यात् । अथेदानी-
'मन्येषामपि दृश्यते' [६. ३. १३७] इति दीर्घत्वं न प्रयोजनं भवति ।

मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् ॥ ४ ॥

अथवा मत्वर्थे पूर्वो योगोऽमत्वर्थोऽयमारम्भः ।

कथभाचार्यं वा ॥ ५ ॥

अथवा कन्मा मूदिति ॥ २७ ॥

प्र०-इत्यर्थः । न वेति । केशेषु केशेषु च गृहीत्वेदं युद्धं, दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धमिति
प्रहृष्टे प्रहरणे च सहविषक्षितत्वात्सरूपत्वादेकविभक्तित्वाच्चैकशेषः प्राप्तो वचन-
सामर्थ्यात्समूहान्यथानुपपत्त्या समूहविषययानया बहुव्रीहिसंज्ञयानवकाशया बाध्यते ।
पूर्वयोगेण तु परत्वादेकशेषो न शक्यते बाधितुम्, अन्यपदार्थापेक्षत्वात्तस्य बहिरङ्गत्वात् ।
पूर्वदीर्घार्थं चेति । 'तत्र तेन आ इद'मित्याकारप्रश्लेषेण पूर्वपदस्य दीर्घो विधीयते ।
उत्तरपदस्य तु यस्येति लोपेन भाव्यमिति प्रयोजनाभावादात्वाभावः ।

अथेदानीमिति । एवं च 'मुष्टीमुष्टी'त्यादि भवति । आकारप्रश्लेषे तु 'मुष्टा-
मुष्टी'ति स्यात् । कथभाचार्यं वेति । 'इच्छर्मन्वतिहार' इति कथभावपक्षे सादृकाशः ।
पक्षान्तरे तु परत्वाद् बाधित्वा कप्प्राप्नोति । शेषप्रहृष्टेन च शेषाधिकारो गृह्यते न
तूपयुक्तादन्यः ॥ २७ ॥

३०-इति । विरूपाणां त्वन्निघानात्समासो नेति भावः । समूहान्यथानुपपत्त्येति । तुप्पुदे-
त्यधिकारात्तस्याः पदसमूहवृत्तित्वादिति भावः । अन्यपदार्थापेक्षत्वादिति । मुष्टापत्यपेक्षत्वा-
दित्यपि बोध्यम् । पूर्वदीर्घार्थं चेति भाष्ये । इतिशब्पादिशमपि छम्बमित्येके ।

पक्षान्तरे त्विति । प्रत्यादयानपक्षे त्वित्यर्थः । न तूपयुक्तादिति । 'इत्यनिमान' इति
शेषः । 'उपयुक्तादन्यः शेष' इत्यर्थस्य 'शेषा'इति सूत्रे भाष्यहीनं व्यापदिष्यमाणत्वात् ।
आहूत्या शेषाधिकारस्यादित्यर्थं इति पूर्वसूत्रस्य 'कथभाचार्यं' वेति वार्तिकारणायते ।
तस्मात्कथभाचार्यं वेति, अत्रैकदेशमुक्तिः । वैयधिकारस्यापूर्वेण न सिद्धतीति अस्य सूत्रस्या-
पत्यपक्षदेशेनापि कथभावः सिध्यतीत्याद्यप्येव ॥ २७ ॥

† कनेकमन्यपदार्थे २. २. २४. * अर्थनिर्देशे मत्वर्थपदस्य २. २. २४ वा० १७.

‡ शेषादिभावा ५. ४. १५४.

चार्ये द्वन्द्वः ॥ २ । २ । २६ ॥

चार्य इत्युच्यते चश्चाव्ययं तेन समासस्याव्ययसंज्ञा प्राप्नोति । नैष दोषः । पाठेनाव्ययसंज्ञा क्रियते न च समासस्तत्र पठ्यते ।

पाठेनाप्यव्ययसंज्ञायां सत्यामभिधेयवलिङ्गवचनानि भवन्ति यदचेहाथोऽ-
भिधीयते न तस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति ।

नेदं वाचनिकमलिङ्गतासंख्यता वा । किं तर्हि ? स्वामाविकमेतत् ।
तद्यथा—समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्तेऽपरे न । न
चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं कश्चिद्वानर्थक इति
सर्वैरर्थकैः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम् । यत्प्राक्समासाचार्यस्य लिङ्ग-
सङ्ख्याभ्यां योगो नास्ति समासे च भवति स्वामाविकमेतत् ।

अथवाश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । [यथा' गुणवचनेषु ।] 'गुण-
वचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा—शुक्लं
वस्त्रम्, शुक्ला शटी, शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ
द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यलिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति । एव-
मिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति । समासस्तस्य यलिङ्गं वचनं च तत्समास-
स्यापि भविष्यति ।

प्र०— चार्ये द्वन्द्वः । चार्य इत्युच्यते इति । यदि तु समाहारेतरेतरयोगोरित्युच्यते
तदा न दोषः स्यात् ॥ प्राक्समासादिति । वाक्ये चशब्देन द्योत्यस्वार्थस्य लिङ्गसंख्ये
न स्तः । समासस्य तु वाचकत्वात्तदर्थस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योग इत्यर्थः ।

श्रितो भवति समास इति । 'समास'शब्देन समासार्थध्वार्थ उच्यते तस्य समु-

उ०— चार्य द्वन्द्वः । भाष्ये—चार्य इत्युच्यते इति । उभयत्रापि साहित्यं समूहो विशेषः ।
स च समाहारेऽनुदभूतायवयवभेदोऽन्यत्र तु विपरीत इत्याशयेनेदम् । यद्यपि चार्योऽस्यवमृतो
विशेषणं च तथापि चार्य इत्यस्य तत्सदृशो इत्यर्थ इति बोध्यम् ।

पूर्वपक्ष्याह—पाठेनार्थाति । अपिवा पाठेन तस्याः कर्तुमशक्यत्वं सूचितम् । स्वरादि-
बाधोराकृतिगलत्वात् । अभिधेयवलिङ्गवचनलिङ्गादिव चक्षर्यं, विशेषस्य चार्थस्य लिङ्गादिरादि-
त्वात्तद्वस्तुमशक्यमिति भावः । नेदं भाष्यं समाहारविषयं तत्र यत्सकृदेकवचनयोर्नित्यत्वात्
तत्मादितरेतरयोगविषयम् । तत्र च तत्र चार्यस्य विशेषणत्वे सङ्गच्छते भाष्ययेति बोध्यम् ।

† चादयोऽसत्त्वे १, ४, ५७; स्वरादिनिपातमव्ययम् १, १, १७. १—काचित्कः पाठः ।

अथेह कस्मान्न भवति—याज्ञिकश्चायं वैयाकरणश्च । केशश्चायं बहुवृचश्च ।
श्रीनित्यकश्चायं ममासकश्चेति । १-शेषः* इति वर्ततेऽशेषत्वान्न भविष्यति ।
यदि शेष इति वर्तते—

‘उपास्तान्तं स्थूलसिक्तं तूष्णीद्भङ्गं महाहृदम् ।
द्राण चेदशको गन्तुं मा त्वा ताप्तां कृताकृते’ ॥
इत्येतन्न सिध्यति† । नैष दोषः । अन्यद्भि कृतमन्यदकृतम् ।

प्र०—चितद्रव्याश्रये लिङ्गसद्वये भविष्यत इत्यर्थः ।

याज्ञिकश्चायमिति । एकस्मिन् धर्मिण्यनेकधर्मसमुच्चयाद्यर्थसद्भावाद् द्वन्द्वसंज्ञा-
‘प्रसङ्ग’ । तत्तत्त्वाभ्यर्हितत्वाद्वैयाकरणशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यात् । तत्पुरुषे तु काण-
-‘प्रसङ्गवदनियम’ । परंकायेत्वे चायं दोषः । एकलक्षाधिकारे तु विशेषविहितत्वा-
त्तत्पुरुषसङ्गैव भवतीति दोषाभावः । अशेषत्वादिति । ‘विशेषण’मित्यत्रोपयुक्त-
त्वादित्यर्थः ।

‘उपास्तान्तोदयः पञ्च तीर्थविशेषास्तांश्चेत्वं गन्तुं शक्तवांस्ततः कृताकृते सुकृतदुष्कृते
‘त्वां मा ताप्तां, न तापयत इत्यर्थः । तीर्थस्नानप्रशस्यम् । कृतं क्षीणं सत्तापयत्यकृतं
‘एवनिष्टफलहेतुत्वेन ‘कृताकृते’ इत्येतदशोदाहरम् । अत्र ‘स्तेन नञ्विधिश्चेन्नान’निति
समासविधानादशेषत्वाद् द्वन्द्वाप्रसङ्गः । धर्मसामान्यं च कृताकृतयोरैकमधिकरणत्वं
‘मत्वा प्रश्नः । अन्यद्भि कृतमिति । तत्रैव वैयधिकरणत्वात्तत्पुरुषाभावाच्छेषत्वमेव । न
‘एतैकं कर्माभिधेयत्वेन विवक्षितं, किं तर्हि ? भिन्ने कर्मणो समुचिते ।

उ०— समुचितद्रव्याश्रये इति । समाहारे तु लिङ्ग वाचनिकम् । यच्चनमपि ‘द्वन्द्वश्चेत्यादौ
एकवचनशब्देन योगतः समाहारस्य निष्ठेष्टाज्ञापकसिद्धमितीतरेतरयोगावपये एव पूर्णस-
सिद्धान्तायिति भावः । एवं चेतरेतरयोगे समाहारो द्रव्येणाभेदमापन्न एवोपपत्तेः इत्याहुः ।

‘चार्थसद्भावादिति । अत एव तद्विग्रहे चस्य प्रयोगः, याज्ञिकत्वसमावाधिपञ्च
वैयाकरणत्वान् याज्ञिक इति बोधः इति भावः । तत्र च वाक्ये ‘व’शब्दबलात्समासे समास-
‘बलादिति बोध्यम् । वैयाकरणशब्दस्यैवेति । अभ्यर्हितत्वात्समासो तु अशेषत्वात्तत्पुरुषाज्ञिक-
शब्दस्यैव स स्यादिति बोध्यम् । विशेषेति । ‘चार्थे’ इति व्यधिकरणधर्मबोधके सावधानम् ।
भाष्ये—अशेषत्वादिति । समासघटकपदबोधप्रधानार्थस्यैव ‘चार्थे’सामर्थ्यात्वे द्वन्द्वः, प्रधाना-
प्रधानयोरिति श्वायादित्याद्योऽत्र गृहः ।

सुकृतदुष्कृते इति । कृताकृतशब्दयोस्तयो रुधिरिति भावः । नन्वत्र वैयाधिकरणत्वात्तदं
‘स्तेन न’नित्यस्य प्राप्तिरत आह—‘कर्मसामान्यं चेति । कर्मसामान्यस्य विशेषाद्यत्वादिति
भावः । भिन्ने—धर्माधर्मलक्षणे । समुचिते । मा ताप्तामिति क्रियायां समुचिते । चेचित्तु
‘कृताकृते’ इत्यस्य पापपुण्ये क्रमेण कृताकृते इत्यर्थमाहुः ।

* शेषो बहुव्रीहिः २. २. २३. † विशेषण विशेष्येण बहुलम् २. १. ५०.

‡ स्तेन नञ्विधिश्चेन्नानम् २. १. ३०.

चार्षे द्वन्द्ववचनेऽसमासेऽपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टप्रसङ्गः ॥ १ ॥

चार्षे द्वन्द्ववचनेऽसमासेऽपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टं प्राप्नोति—

‘अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुम् ।

वैवस्वतो न तृप्यति सुराया इव दुर्मती’ ॥

इन्द्रस्त्वष्टा वरुणो वायुरादित्य इति ।

सिद्धं तु युगपदधिकरणवचने द्वन्द्ववचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? युगपदधिकरणवचने द्वन्द्वो भवतीति वक्तव्यम् ।

तत्र पुंश्रद्धावप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

तत्रैतस्मिंलक्षणे पुंश्रद्धावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पट्वीमृद्व्यौ । समा-

नाधिकरणलक्षणः पुंश्रद्धावः प्राप्नोति ।

प्र०— चार्षे द्वन्द्ववचन इति । चार्थानुवादेन द्वन्द्वस्य विधानात्तस्य चानिष्टेऽपि विषये सद्भावावतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । दुर्मतीति । तु येन यो माद्यति स यथा सुराया न कृष्यति एवं यमो गवादीनयमान इत्यर्थः । तत्र नयनक्रियायां गवादीनां समुच्चयाचार्यसद्भावादस्ति द्वन्द्वप्राप्तिः । इन्द्र इति । इन्द्रादीनां लोकपालत्वाद् गम्यमानपालनक्रियायां समुच्चयोऽस्ति ।

सिद्धं त्विति । न्यासान्तरेणातिप्रसङ्गपरिहारः । युगपदेकैकेन शब्देनाधिकरणमभिधेयं द्वन्द्ववाच्यं समुदायरूपं यदोच्यते तदा द्वन्द्वः । ‘गामश्वमिरायादौ तु परस्परनिरपेक्षाः स्वतन्त्रा गगादयो भिन्नैरेव शब्दैः प्रत्यक्षप्रत्याप्यन्त इति युगपदाचित्ताभावाद् द्वन्द्वाभावः ।

‘पट्वीमृद्व्याविति । एकैकेन शब्देनार्थद्वयस्याभिधानात्सामानाधिकरण्यमस्ति ।

उ०— अतिप्रसङ्ग इति । द्वन्द्वसंज्ञातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । ‘गामश्वं पुरुषं पशुम्’ इति वाक्येऽपि परस्परसाहाय्यरूपे इतरतरयोगे पदानां कृते द्वन्द्वसंज्ञा ख्यातिरिति भावः । तु सेनेति । हेतोर्नैत्यर्थः । भस्वपानेन महापुरुषस्यैत्येति कथितम् । सुराया इति शेषशब्दो । सुरप्रेषार्थः । ‘इन्द्रादीनां’ इति भाष्ये ‘लोकपालां पालका’ इत्यभ्याहार्यमिति भावः ।

‘धवलद्विगोरिकापि सहविवक्षा स्यादत आह—येऽर्था इति । युगपदमुभवाभावादिति । परस्य स्वज्ञानसदृशज्ञानसमर्पणाय सन्दर्भयोग इति भावः । विप्रतिपिद्धत्वादेव पुं-

विप्रतिषिद्धेषु चानुपपत्तिः ॥ ४ ॥

विप्रतिषिद्धेषु युगपदधिकरणवचनताया अनुपपत्तिः । शीतोष्णो सुखदुःखे जननमरणो । किं कारणम् ? सुखप्रतिघातेन हि दुःखं दुःखप्रतिघातेन च सुखम् ।

यत्तावदुच्यते 'तत्र पुं वद्भावप्रतिषेध' इति । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह [पुं व त्वः] कस्मान्न भवति—दर्शनीयाया माता दर्शनीयामातेति ? अथ मतमेतत् 'प्राक्समासाद्य सामानाधिकरण्यं तत्र पुं वद्भावो भवती'तीहापि न दोषो भवति ।

प्र०— विप्रतिषिद्धेषु चेति । येऽर्या अविद्वद्भास्तेषां भवत्वेकैकेन दृष्टेनाभिधानम्, विद्वद्धानां तु सहानवस्थानाद्युगपदनुभवाभावात्सहविवक्षाभावाद्युगपद्वाचिता नोपपद्यत इत्यर्थः । आरात्पुरादीनां विद्वद्धार्याभिधानं दृष्ट्वा पृच्छति—किं कारणमिति । सुखप्रतिघातेनेति । आरादयस्तु युगपद्विद्वद्धार्याभिधायिनो नैवाभ्युपगम्यन्ते ।

दर्शनीया मातेति । वृत्तावेकार्याभावेन मात्रर्थवृत्तित्वाद् दर्शनीयाशब्दस्य सामानाधिकरण्यमत्रास्ति । अथ मतमिति । वृत्तौ सामानाधिकरण्यस्य व्यभिचाराभावादि वाक्यविषयं सामानाधिकरण्यमाश्रीयते तदा पद्वीमृष्टत्वावित्यत्रापि न दोषः । लौकिकं च यद्वाक्यं प्रयोगार्हं तत्र सामानाधिकरण्यमाश्रीयते, न त्वलौकिके प्रक्रियावाक्ये पद्व्यौ च मृद्व्यौ चेति ।

उ०—पदभिधानानुपपत्तौ प्रभानुपपत्तिरत आह—आरादिति । तत्रच दूरसमीपयोर्धर्तते । पुरेति चिरादीतमविषयहासज्जयोर्वर्तते । सुखप्रतिघातेनेत्यादिना सुखप्रतिषेधिकायास्तत्रातिशयाच्च सामस्या दुःखजनकत्वं दुःखप्रतिषेधिकायास्तत्राशिकायाश्च सुखजनकत्वं सूचितम् । एवं दुःखसुखजनकसामर्थ्योर्मियमेव सुखदुःखप्रतिषेधकारवादि च सूचितम् । एतेन आरोत्तीर्णे गौणः सुखस्यवहार इत्यपास्तम् ।

षष्ठीसमासे कथं सामानाधिकरण्यमत आह—वृत्ताविति । अयं भावः—सामानाधिकरण्यं नाम विशेष्यतथैकद्रव्योपस्थापकत्वम् । तत्रचात्रापि प्रत्यक्षपूर्वपदेन स्वार्थानुपस्थितेति । न दोष इति । अनयैव रीत्या 'विरुपाणामपीत्येकद्रव्योऽपि कारणीयः । द्वन्द्वारम्भकामर्थ्येन वाक्यीयस्य समाप्त्यर्थत्वस्यैवाश्रयणादिति बोध्यम् । नन्वत्र पक्षे पद्व्यौ चेत्येव शक्यं समाप्त्यर्थमिति तत्रापि सामानाधिकरण्यमस्येवेत्यत आह—लौकिकं चेति । आतन्त्र्येणार्थबोधाय प्रयुक्तमित्यर्थः । इदं त्वलौकिकवृत्तिसमानार्थकमेवेति भावः ।

यदप्युच्यते 'विप्रतिषिद्धेषु चानुपपत्तिरिति । सर्व एव हि शब्दा विप्रति-
पिद्धाः । इहापि लक्षन्यगोषाविति लक्षशब्दः प्रयुज्यमानः लक्षार्थं संप्रत्याययति
न्यगोषार्थं निवर्तयति, न्यगोषशब्दः प्रयुज्यमानो न्यगोषार्थं संप्रत्याययति
लक्षार्थं निवर्तयति । अत्र चेद्युक्ता युगपदधिकरणवचनता दृश्यत इहापि युक्ता
दृश्यताम् ।

एवमपि शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानम् । शब्दपौर्वापर्यप्रयोगा-
दर्थपौर्वापर्याभिधानं प्राप्नोति । अतः किम् ? युगपदधिकरणवचनताया अनुप-
पत्तिः । लक्षन्यगोषौ लक्षन्यगोषा इति । यथैव हि शब्दानां पौर्वापर्यं तद्वदर्थाना-
मपि भवितव्यम् ।

शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानमिति चेद्
द्विवचनयहुवचनानुपपत्तिः ॥ ५ ॥

शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानमिति चेद् द्विवचनयहुवचनयोरनु-
पपत्तिः । लक्षन्यगोषौ लक्षन्यगोषा इति । लक्षशब्दः सार्थको निवृत्तो

प्र०- विप्रतिषिद्धा इति । विप्रतिषिद्धार्थो इत्यर्थः । परस्परपरिहारेण सर्वधामर्थानां
शब्दैरभिधानात् । न्यगोषार्थमिति । एकस्मिन्नर्थेऽवगतेऽर्थादर्थान्तरस्य निवृत्तिः ।
इहापीति । विरुद्धानामभ्यर्थानामेकशब्दाभिधेयताया अविरोधात् । तथा हि यदा
जन्ममरणयोर्विरुद्धयोरप्येकसंज्ञा सहसंप्रत्ययाय क्रियते तदा तच्छब्दवाच्यत्वं तयो-
र्भवत्येव ।

इदानीं युगपद्वाचितायां असंभवं प्रतिपादयति—एवमपीति । अभिधानक्रमाद-
भिधेयक्रमोऽवतिष्ठते यथा गुणवृद्धौ वृद्धिगुणाविति । ततश्च शब्दक्रमात्क्रमवदर्थव-
गमात्र संभवत्येकैकेनानेकस्याभिधानमित्यर्थः ।

उ०- शब्दानां स्वरूपतो विप्रतिषिद्धत्वाभावादाह—विप्रतिषिद्धार्थो इति । तदप्युप-
पादयति—परस्परेति । भाष्ये—निवर्तयतीति । 'वृद्धित' इति शेषः । ननु निवृत्तौ
तात्पर्यं चेदपोहवादः । अपोहश्च तदितरमेदस्तद्वान् वा । न चेत्तद्वृत्तिर्दुर्लभेत्यत आह—
एकस्मिन्निति । विरुद्धानामिति । न हि सहानुभवासंभवः शब्दासहबोधे प्रतिबन्धक इति
भावः । एका संज्ञेति । एको वाचकः शब्द इत्यर्थः ।

ननु वाचकक्रमो न वाच्यप्रतीतिवैयर्थ्याविरोधीत्यत आह—अभिधानक्रमेति ।
अभिधेयक्रमः—अभिधेयज्ञानक्रमः । क्रमवदर्थानुवगमादिति । क्रमवतोऽर्थावगमस्य सत्य-
दित्यर्थः ।

भाष्ये—लक्षशब्दः सार्थको निवृत्त इति । अप्येन सह निवृत्त इत्यर्थः । स्वार्थे कः ।
ननु तस्य निवृत्तावपि एकैव शब्देन समासकपमातिरिक्तेन द्वौ बोधिताविति द्विवचनं भविष्य-

न्यग्रोधशब्द उपस्थित एकार्थस्तस्यैकार्यत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति ।

विग्रहे च युगपद्वचनं ज्ञापकं युगपद्वचनस्य ॥ ६ ॥

विग्रहे खल्वपि युगपद्वचनता दृश्यते—‘द्यावां ह क्षामां’* । ‘द्यावां चिदस्मै पृथिवी नमेते’† इति । किमेतत् ? युगपदधिकरणवचनताया उपोद्-
यलकम् । विग्रहे किल नाम युगपदधिकरणवचनता स्यात् किं पुनः समासे ।

‘समुदायात्सिद्धम्’ । समुदायात्सिद्धमेतत् । किमेतत्समुदायात्सिद्धमिति ?
‘द्विवचनबहुवचनप्रसिद्धि’रिति चोदितं तस्यायं परिहारः ।

प्र०—न्यग्रोधशब्द इति । न्यग्रोधार्थप्रतिपत्तिकाले यदि प्लुतार्थस्यानवगतिः स्यात्तदा
न्यग्रोधशब्दादेकार्यत्वादेकवचनं स्यात् । तस्माद् द्विवचनबहुवचनान्यथानुपपत्त्या प्लुत
न्यग्रोधावित्यादावेकैकोऽनेकार्थाभिधायित्यभ्युपगन्तव्यम् ।

एवं युक्त्या युगपद्वाचितां प्रसाध्यागमेन प्रसाधयति—विग्रहे चेति । द्यावेति ।
‘द्यौ’शब्दो द्यावापृथिव्योर्वर्तत इति ततः परस्य प्रथमाद्विवचनस्य ‘सुपां सुलु’गित्याकारः
‘गोतो णि’दिति गोशब्दस्योकारान्तत्वोपलक्षणार्थत्वादिवादेऽपि द्यावादेशश्च । एवं
पृथिवीशब्दो दिवस्पृथिव्यौ वक्षीति प्रथमाद्विवचने ‘वा छन्दसी’ति पूर्वसवर्णदीर्घः ।
‘स’अमेते’ इति द्विवचनान्तेन समानाधिकरण्यात्पृथिवी इतीति पदकारैर्द्विवचनाश्रय-
प्रगृह्यसंज्ञानियन्धनस्य प्रकृतिभावस्य विधानात् द्वयर्थत्वं पृथिवीशब्दस्यावसीयते ।
किमेतदिति । यथोक्तमप्रतिपद्य पृच्छति । उपोद्दयलकमिति । उत्कृष्टवलकमुद्गलकं—
प्रत्यक्षं, तत्समीपमनुमानमुपोद्दयलकम् । आगमस्येहानुमानत्वेनोपन्यासात् । विग्रहे
किलेति । साहचर्यादिनिमित्ताश्रयेण वाक्येऽपि शब्दानामनेकार्थाभिधायित्वं यदा
दृश्यते तदा समासे शक्त्यन्तराणां वाक्येऽदृष्टानामपि दर्शनादसंभावना न कार्येत्यर्थः ।

उ०—तीति चेन्न, समासस्य समूहे शक्तावपि प्लुतादीनामवयवत एव बोधेन एकप्रातिपदिकजन्य-
बोधविषयताभावात् इत्यभिमानात् । तस्मादिति । निनिगमनाविरहादनुमयोत्पत्त्यनेकार्थ-
मित्याशयः ।

आगमेन—भगवत्पञ्चलीयसमादयेदवाक्येय । एतेन ‘द्यावे’त्यादावपि द्विवचनानुप-
पत्तेस्तुल्यात्वात्पूर्वसमासो विशेष इत्यपास्तम् । भाष्ये—द्यावा ह क्षामां प्रथमे
श्रुतेने’ति* मन्त्रस्यमिश्रम् । ‘ह’शब्दोऽसमासस्योत्पत्तिः । इतरेतरापेक्षायामप्यपि द्विवचनम् ।
प्रथमे ‘ह’शब्देन द्वितीये ‘चिदस्मै’शब्देन व्यवधानात्समासाभावात् । प्रधाने—द्यावापृथिव्या-
विपाद्यमन्त्रार्थः । यथोक्तं—सूचितं किमुक्तिव्यायम् । उत्कृष्टेति । एवं च युगपदधिकरण-
वचनतायाः सङ्गत्येदमनुमानम्—अनुमापकमित्यर्थः । साहचर्यादिति । ‘द्यावा ह क्षामां’ति-

१-‘तंनमेते’ पा० । * श्रु० सं० १०. १२. १; अथर्व० १८. १. २६. —

† श्रु० सं० २. १२. ११; अथर्व० २०. ३४. १४. १-४दं वार्तिकमिति कैचि १ ।

समुदायात्सिद्धमिति चेन्नैकार्थत्वात्समुदायस्य ॥ ७ ॥

समुदायात्सिद्धमिति चेत् तत्र । किं कारणम् ? 'एकार्थत्वात्समुदायस्य ।
एकार्था हि समुदाया भवन्ति । तद्यथा—शतम् यूथम् वनमिति ।

'नैकार्थ्यम्' । नायमेकार्थः । किं तर्हि ? द्वयर्थो बहुर्थश्च । प्लक्षोऽपि
द्वयर्थो न्यग्रोधोऽपि द्वयर्थः । यदि तर्हि प्लक्षोऽपि न्यग्रोधोऽपि द्वयर्थस्तयोर-
नेकार्थत्वादबहुवचनप्रसङ्गः । तयोरनेकार्थत्वाद् 'बहुषु बहुवचनम्' [१.४.२१]
इति बहुवचनं प्राप्नोति ।

तयोरनेकार्थत्वाद् बहुवचनप्रसङ्ग इति चेन्न बहुत्वाभावात् ॥ ८ ॥

तयोरनेकार्थत्वाद् बहुवचनप्रसङ्ग इति चेत् तत्र । किं कारणम् ? बहुत्वा-
भावात् । नात्र बहुत्वमस्ति । किमुच्यते बहुत्वाभावादिति यावतेदानीमेवोक्तं
'प्लक्षोऽपि द्वयर्थो न्यग्रोधोऽपि द्वयर्थः' इति । याम्यामेवात्रैको द्वयर्थस्ताम्या-
मेवापरोऽपि ।

यद्येवमन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिः । अन्यवाचकेन शब्देनान्यस्य
वचनं नोपपद्यते ।

प्र०— युगपद्वाचित्वाभावे द्विवचनबहुवचनासिद्धिदोषं परिहर्तुमाह—समुदायादिति ।
द्वन्द्वेन समुदायरूपोऽर्थोऽभिधीयत इति द्विवचनबहुवचनप्रसिद्धिः ।

नैकार्थ्यमिति । उद्भूतावयवभेदः समुदायोऽभिधेयो न तु तिरोहितावयवभेदः
इत्यर्थः । बहुवचनप्रसङ्ग इति । एकैकेन युगपदनेकस्यार्थस्याभिधानात् ।

याम्यामेवेति । नात्र चत्वारोऽर्थाः । किं तर्हि ? द्वावेवात्रावित्यर्थः । अन्यवाच-

उ०—वाक्ये परस्परसादृश्यात् 'वावाचिदस्मै पृथिवी'त्यत्र सादृश्येण द्विवचनानुपपत्त्या च तथा
वाक्यप्रसङ्गीयते चेत्किं सम्पत्तेः अस्त्यर्थमिति चेत् ॥

द्वन्द्वेनेति—। द्वन्द्वरूपसमुदायेनोद्भूतावयवभेदः समूहरूपोऽर्थः । इक्ष्वादिशब्दकमी-
वधारणेन यद्यपि क्रमेण पुष्पते तथापि द्वन्द्वरूपैकप्रातिपदिकजग्यस्योपविषयताया इयोः सत्त्वेन
द्विवचनाद्युपपत्तौ युगपद्वचने मानाभाव इति भावः ।

पुं० सङ्गद्वयवद्गी स्वमते द्विवचनादिकमुपपाद्य युगपदधिकरणवचनतायाद् दूयितुं
तस्मैमनुवदति—प्लक्षोऽपि द्वयर्थो न्यग्रोधोऽपि द्वयर्थः इति । 'इति तव मत'मिति शेषः ।
यदि तर्हीति । यथेय स्वीकृत्ये इत्यर्थः । यत्तु सधुविपरयो—'इक्षः—इक्ष्वादिशब्दघटितो
द्वन्द्वरूपः समुदाय इत्यर्थः । द्वयर्थः—द्वयवयवसमुदायायः । एव न्यग्रोधोऽपीत्यपि 'याम्येय'-
मिति तत्र, 'न्यग्रोधोऽपी'त्यंशस्य वैयाख्यापत्तेः । यदि तर्हीत्यादेरनुत्पत्त्यापत्तेः । न च

अन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिरिति चेत्प्रक्षस्य न्यग्रोध-
त्वान्यग्रोधस्य प्रक्षत्वात्स्वशब्देनाभिधानम् ॥ ६ ॥

अन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिरिति चेदेवमुच्यते तत्र । किं कारणम् ?
प्रक्षस्य न्यग्रोधत्वान्यग्रोधस्य प्रक्षत्वात् स्वशब्देनाभिधानं भविष्यति । प्रक्षोऽपि
न्यग्रोधो न्यग्रोधोऽपि प्रक्षः ॥ कथं पुनः प्रक्षोऽपि न्यग्रोधो न्यग्रोधोऽपि प्रक्षः
स्यापावता कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः ।

कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेश इति चेत्तुल्यकारणत्वात्सिद्धम् ॥ १० ॥

कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेश इति चेदेवमुच्यते तत्र । तुल्यकारणत्वात्सिद्धम् ।
तुल्यं हि कारणम् । यदि तावत्प्रक्षरतीति प्रक्षः स्यान्न्यग्रोधेऽप्येतद्भवति । तथा
यदि न्यग्रोहतीति न्यग्रोधः प्लक्षेऽप्येतद्भवति ।

‘दर्शनं वै हेतुः’ । न च न्यग्रोधे प्लक्षशब्दो दृश्यते ।

दर्शनं हेतुरिति चे वयम् ॥ ११ ॥

दर्शनं हेतुरिति चेतुल्यमेतद्वति । प्लक्षेऽपि न्यग्रोधशब्दो दृश्यता
[न्यग्रोधेऽपि प्लक्षशब्दः] तुल्यं हि कारणम् ॥ न वै लोक एव संप्रत्ययो
भवति । न हि 'प्लक्ष आनीयता'मित्युक्ते न्यग्रोध आनीयते ।

तद्विषयं च ॥ १२ ॥

तद्विषयं चैतद् द्रष्टव्यं प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वम् । किं विषयम् ? इन्द्रविषयम् ।
युक्तं पुनर्यद्विषयविषया नाम शब्दाः स्युः ? वाचं युक्तम् ।

अन्यत्रापि तद्विषयदर्शनात् ॥ १३ ॥

अन्यत्रापि हि नियतविषयाः शब्दा दृश्यन्ते । तथा—समाने रक्ते वर्णे
गौर्लोहित इति भवत्यश्वः शोण इति । समाने च काले वर्णे गौः कृष्ण इति
भवत्यश्वो हेम इति । समाने च शुक्ले वर्णे गौः श्वेत इति भवत्यश्वः कर्क इति ।

यदि तर्हि प्लक्षेऽपि न्यग्रोधो न्यग्रोधोऽपि प्लक्ष 'एकेनोक्तत्वात्' इत्यस्य

प्र०—लोकव्यवहारे 'प्लक्षन्यग्रोषौ दृश्येता'मित्युभयोः क्रियान्वयाद् द्विवचनदर्शनाच्च ।
तुल्यं हीति । तुल्यो लोकव्यवहार इत्यर्थः ।

तद्विषयं चेति । इन्द्रावयवानामेवानेकार्याभिधायित्वं न केवलानामित्यर्थः ।
युक्तं पुनरिति । किं युक्तमेतदित्यर्थः । यादवमिति । भिन्नरूपत्वाद्विभक्त्युक्तत्वाच्च ।

अश्वः शोण इति । यथाभादन्वयः शोणादयो न वर्तन्ते तथा विना इन्द्राव्यवहार-
वचो न्यग्रोधोऽपि न भवन्तीत्यर्थः ।

यदि तर्हि । ननु 'तद्विषयं चे'त्युक्ते कोऽस्य विषयस्यादसरः ? एवं सम्यक्—

उ०— 'प्लक्षेऽपि न्यग्रोधशब्दो दृश्यते' इत्युक्तं, तत्र दर्शनमुपपादयति—लोकव्यवहारे
प्लक्षेति । पूर्वोक्तेन शब्दप्रयोगक्रमेणार्थज्ञानक्रमादुभयोः क्रियान्वयो द्विवचनं च न स्यादित्यभि-
मानः । भाष्ये—तुल्यं हि कारणमिति । दर्शनरूपं कारणमपि तुल्यमित्यर्थस्तदाह—तुल्यो
लोकेति । पुनर्भाष्ये वाचं—न वै लोक इति ।

किं युक्तमेतदिति । युक्तं पुनरित्यत्र वाच्यं अश्वो व्यवहृत इति भावः । भिन्नरूपत्वा-
दिति । 'लोको व्यवहृत'मित्यादौ सविभक्तित्वं समासे निर्विभक्तित्वमित्यर्थः । भिन्नशक्तित्वा-

प्रयोगोऽनुपपन्नः । एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्यापरस्य प्रयोगो नोपपद्यते ।
प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः ।

एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेदनुक्तत्वात्प्लक्षेण
न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः ॥ १४ ॥

एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति चेत् तन्न । किं कारणम् ?
अनुक्तत्वात्प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः । अनुक्तः प्लक्षेण न्यग्रोधार्थ इति
कृत्वा न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते । कथमनुक्तो यावतेदानीमेवंक्तं 'प्लक्षोऽपि न्यग्रोधो
न्यग्रोधोऽपि प्लक्षः' इति ? सहभूतावेतावन्योऽन्यस्यार्थमाहतुर्न पृथग्भूतौ । किं
पुनः कारणं सहभूतावेतावन्योऽन्यस्यार्थमाहतुर्न पुनः पृथग्भूतौ ?

अभिधानं पुनः स्वाभाविकम् ॥ १५ ॥

स्वाभाविकमभिधानम् ॥ अथवेह कौचित्प्राथम्यकल्पिकौ प्लक्षन्यग्रोधौ
कौचित्प्रियया वा गुणेन वा, प्लक्ष इवायं प्लक्षो न्यग्रोध इवायं न्यग्रोध इति ।
तत्र प्लक्षावित्युक्ते सन्देहः स्यात् किमिदं प्लक्षावेवाहोस्वित्प्लक्षन्यग्रोधा-
विति । तत्रासन्देहार्थं न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते ।

प्र०-परस्परसंनिधानेन यदा द्वयोरपि सामर्थ्यमाहितं तदान्यतरविगमेऽपि सामर्थ्यहाना-
भावो यथा वदिसपादितपाकजरूपादिसद्भावो निवृत्तेऽपि वक्ष्यते ।

अनुक्त इति । न्यग्रोधशब्दप्रयोगमन्तरेणेत्यर्थः । उक्तं होतम्—द्वन्द्ववयवानां
मेवानेकार्थाभिधायित्वं न केवलानां यथा वदिसंनिधावेव तत्र द्वयरूपं भवति न तु
सद्विनिवृत्तौ । सहभूताविति । आरोहन्तृवत्परस्परशक्त्याविर्भावात् ।

प्राथम्यकल्पिकाविति । लौकिकव्यवहारं पदोच्चारणमात्रात्तदर्थविसायान्मुहया-
वित्यर्थः । कौचित्प्रियया वा गुणेन वा, तत्सहचरितगुणक्रियादर्शनात्तद्व्यापारोपणाद् गौणावित्यर्थः ।
यथोक्तं—यदि प्रक्षरतीत्यादि । सन्देहः स्यादिति । उपक्रमे सन्देहो गौणस्याप्यर्थस्य
विनिवृत्तिः ।

प्र०-इति । तत्र निजोपस्थितजनिका शक्तिः, समये एकोपस्थितजनिका ऐत्यर्थः ॥ भाष्ये-
प्लक्षेण न्यग्रोधप्रयोग इति । अत्राशब्देन न्यग्रोधरूपार्थस्योक्तत्वादन्यग्रोधशब्दप्रयोगो नोप-
पद्यते इत्यर्थः ।

पुनरभिधानमनुक्तिश्च विरुद्धवत् आह—न्यग्रोधशब्देति । आरोहन्ति इति । इतर-
व्यतिथौ एव शक्त्याविर्भावो न केवलस्यापीति भावः ।

। 'इयं युगपदधिकरणवचनता नाम दुःखा च दुरुपपादा च । यदाप्यस्या निवन्धनमुक्तं, चाषां द्वे सामेनि* तदपि च्छान्दसं तत्र सुपां सुपो भवन्तीत्येव सिद्धम् । सूत्रं च भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं 'चार्थे द्वन्द्ववचनेऽसमासेऽपि चार्थ-
संप्रत्ययादनिष्टप्रसङ्ग' इति । नैव दोषः । इह 'चे द्वन्द्व' इतीयता सिद्धम् ।
कथं पुनश्चे नाम वृत्तिः स्यात् । शब्दो ह्येष शब्दे 'कार्यासमवादर्थे कार्यं
विज्ञास्यते । सोऽयमेवं सिद्धे सति यदर्थग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनमेवं यथा
विज्ञायेत चेन कृतोऽर्थश्चार्थ इति । कः पुनश्चेन कृतोऽर्थः ? समुच्चयोऽन्वाचय

प्र० संभवमात्रेण । न तु मुख्यार्थसंभवे गौणस्य परामर्श एवास्ति तत्कुतः सन्देहः ।

भाष्यकार सूत्रन्यासं स्थापयितुमाह—इयमिति । दुर्येति । प्रवीतावमुपागोहात् ।
दुरुपपादेति । प्रमाणाभावात् । वृद्धव्यवहारादि शब्दार्थावसाय । न च तत्र प्लुतशब्दस्य
प्लुतन्यमोधाभिधायित्वं दृश्यते । न च गौणार्थत्वं प्लुतशब्दस्य न्यमोधाशब्देनैव
न्यमोधस्य प्रतिपादितत्वान् । न च प्लुतन्यमोधाविरयुक्तेऽर्थद्वयप्रतीतिरावृत्तिः—यथा
प्लुतन्यमोधौ प्लुतन्यमोधाविति । समासस्य चानेकार्थ्याभिधायित्वात्तत् परयोद्विवचन-
वद्विवचनयोरुपपत्तिरिति द्विवचनवद्विवचनान्यथानुपपत्त्यापि नास्ति युगपद्वाचिताप्रति-
पत्तिः । लिङ्गदर्शनमपि निरावृत्त्यज्ञाह—यथापीति । एकवचनस्य स्थाने द्विवचन-
मित्यर्थः ।

चेन कृतोऽर्थ इति । अर्थशब्दस्य सक्रिधानादुत्तरपदलोपां समास आभीदत
इत्यर्थः । ननु चेनार्थस्य वृत्तत्वमुत्पादन वा स्यात् प्रकाशन वा । तत्रोत्पादन तावदुप-
पद्यत, न हि शब्दैर्वा स्तथाश्रन्तः । यथोक्तं 'न हि श दकृन्न नानाधन भवितव्य'
मिति । अथ प्रकाशनं तदा स एवातिप्रसङ्ग इति मत्वा वृच्छाति—कः पुनरिति ।

इतरेतरयोगः समाहार इति । समुच्चयः—प्लक्षश्चेत्युक्ते गम्यत एतन्न्यग्रोधश्चेति ।
['तथा न्यग्रोधश्चेत्युक्ते गम्यत एतत् प्लक्षश्चेति ।] अन्वाचयः—प्लक्षश्चे-
त्युक्ते गम्यत एतत् 'सापेक्षोऽयं प्रयुज्यत' इति । इतरेतरयोगः—प्लक्षश्च न्यग्रोध-

प्र०—समुच्चय इति । यदा परस्परनिरपेक्षाः पदार्थाः क्रियायां समुच्चियन्ते तदा समुच्चय-
स्वार्थो यथा 'गामर्थं पुरुष'मित्यादौ । वाक्ये परस्परानपेक्षा गवाद्यो नवनक्रियया
संबध्यन्ते । तत्र चेन कृतोऽर्थ इत्यवधारणमर्थग्रहणसामर्थ्यादाग्रीयते—चेनैव यः प्रका-
शितोऽर्थस्तत्र द्वन्द्वः । 'गामर्थ'मित्यत्र ॥ विनापि चेन समुच्चयाद्यगमात्सा सौ चेनैव
प्रकाशित इत्युच्यते । सामर्थ्यं द्वेकक्रियाद्वारकं दध्योदनादिवरस्यादिति नात्रासामर्थ्या-
त्समासपरिहारो वाच्यः ॥ सत्तश्चेत्युक्त इति । 'न्यग्रोधो दृश्यता'मित्युपक्रम्य यदा
प्लक्षश्चेत्युच्यते तदा न्यग्रोधश्चेति गम्यते । यदा त्वेकस्य प्राधान्यं तदा इतरस्य तदनु-
रोधेन क्रियासंबन्धाद्विभक्त्ययतया नास्ति परस्परेण सामर्थ्यमिति अन्वाचये समासा-
भावः । प्रधानाभिधायि पदं चार्थं न वर्ततेऽपि त्वप्रधानमेवेति । अनेकस्य पदस्य चार्थ-
वृत्तित्वाभाद् द्वन्द्वाभावः । इतरेतरयोगः परस्परापेक्षाणामनेकेषामेकस्मिन्नर्थे समन्वये

उ०—द्वितीयबोधस्तु एकत्र क्षामापदेन अपरत्र धावापदेन । अत एव 'सत्तमेते' इति द्विवचनो-
पपत्तिः ; 'देवदत्तश्च यज्ञदत्तश्च तिष्ठत' इतिवत् ।

परस्परनिरपेक्षा इति । 'न्यग्रोधनिष्ठतां, प्लक्षश्चेत्युक्ते न्यग्रोधस्य प्लेदनागव्ये
प्लक्षापेक्षाया अभावमात्रेण परस्परनिरपेक्षत्वमित्यर्थः । नन्वेतावतोऽहंरहर्नयमान इत्यादौ
कथं समासप्रसङ्गो धारितोऽत आह—तत्र चेनेति । चेनाप्यचेनापीति । चं विनापीत्यर्थः ।
अपिच 'विनापि चेने'त्येव पाठः । ननु समुच्चयेऽसामर्थ्यात्कथं समासप्राप्तिरत आह—
सामर्थ्यं हीति । इदं तु चिन्त्यम् । 'कृतः सर्वो मृत्तिकये'त्यादौ समासापत्तेः । किं च
क्रियाद्वारके सामर्थ्यं दध्योदनादिविह सामर्थ्यस्य द्वारमृतक्रियायाः पृथग्रयोगाभापत्तिः ।
किं चेवं सति सूत्रस्यार्थपदविग्रहमुक्त्वा पुनस्तदर्थप्रक्षे समुच्चयोत्प्रेक्षासङ्गतिः, एवमर्थेन
सौत्रेण तदप्रतीतेः । किं च 'गामर्थं पुरु'मित्यत्र सर्वत्र नैरपेक्ष्ये समुच्चयोऽपि कथं, समु-
च्चये एकत्र सापेक्षत्वाद् । भाष्ये—प्लक्षश्चेत्युक्ते इति । 'न्यग्रोधो दृश्यता'मित्युपक्रमोक्तौ तु
न प्लक्षश्चेति गम्यत इति भावः । न्यग्रोधश्चेत्युक्ते इति । 'प्लक्षो दृश्यता'मित्युपक्रम्य
न्यग्रोधश्चेत्युक्ते इत्यर्थः । अन्वाचये सलोपश्चेत्युक्ते इति पाठः । सापेक्षोऽयमिति । प्रधानी-
मृतक्रियेत्यर्थः । तदाह—यदा त्विति । इतरस्येत्यस्य तदेत्यादिः । भिन्नकक्षतया—भिन्न-
क्रियागमयितया । तत्रैव सामर्थ्याभावे मुख्यतरमाह—अनेकस्य पदस्येति । इदं समुच्चयेऽपि
बोध्यम् । एवं च समुच्चयेऽप्यनेकस्य चार्थवृत्तित्वाभावात्समासपरिहार इति प्रादुर्भूतसङ्गत-
मेवेति बोध्यम् । परस्परापेक्षाणामिति । एतेन व्यपेक्षासामर्थ्यवादे द्वन्द्वेऽनुपपत्तिरित्य-
पास्तम् । परस्परागव्यित्ववदितरानगव्ये परस्परापेक्षावस्थापि व्यपेक्षत्वाद् । सा च प्रकृतेऽ-

श्चेत्युक्ते गम्यत एतत् 'प्लक्षोऽपि न्यग्रोधसहायो न्यग्रोधोऽपि प्लक्षसहाय' इति ।
[प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेत्युक्ते] समाहारेऽपि क्रियते प्लक्षन्यग्रोधमिति । तत्रायम-
प्यर्थो द्वन्द्वैकवद्भावो न पठितव्यो भवति । समाहारस्यैकत्वादेव सिद्धम् ।

प्र०—सति भवतीति परस्परसहितता चशब्देनैव चोच्यते इति तत्र समासो भवति ।
समाहारेऽपीति । तत्रापि परस्परसहिततावगमात् । द्वन्द्वैकवद्भाव इति । युगपदधि-
करणवचनतायां द्वन्द्वे तु वक्तव्यः स्यात् । एकैकस्यानेकार्थत्वात् । न च विषय-
विभागार्थोऽसौ वक्तव्यः, प्रयोगशब्दानाद्विषयविभागस्य सिद्धत्वात् ।

उ०—स्येवेति भावः । एतद्विषयवक्ष्यं समुच्चयादौ दर्शित एव । परस्परापेक्षायामित्यनेन समु-
च्चयादौ प्लक्षस्यमुक्तम् । अत एव भाष्ये—'प्लक्षश्चेत्युक्ते गम्यत एतन्न्यग्रोधश्चे'ति समुच्चय-
स्याकारः प्रदर्शितः । तेन शेषः परसाहित्यमपेक्षते न पर इतरसाहित्यमित्युक्तम् । अपि चानेन
समुच्चये साहित्यं विशेषणमित्युक्तम् । न्यग्रोधसहितः प्लक्ष इति हि तदर्थः । अतोऽपि तत्र
न समासः । चार्थप्राधान्ये ध्वैतसमासप्रवृत्तेः । इतरेतरयोगस्य—'प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेत्युक्ते
गम्यत एतत्, प्लक्षोऽपि न्यग्रोधसहायो न्यग्रोधोऽपि प्लक्षसहाय' इत्याकारः प्रदर्शितः ।
अनेनोद्भूतावयवभेदसाहित्यस्य विशेष्यतेति दर्शितम् । एवं च समुच्चयान्वाक्ययोश्चकारो
द्योतकः, अन्वययोस्तु वाचकः, तत्र तदर्थस्य विशेष्यत्वादिति बोध्यम् । तस्माद्गामयामित्यादौ
न समुच्चयः । विनिगमनाविरोधेन सर्वेषां परस्परसाहित्यावगतेः, अहरहःशब्देन तथैव
प्रतीतेः । चार्थसाहित्यावगतिस्त्रावेन समासप्राप्तिगृह्य । उत्तरं तु—चशब्देन साहित्यं वाक्ये
यत्र प्राधान्येन भासते, वृत्तौ चामात्रे च समासेन, तत्र समासज्ञातप्रवृत्तिः । चकृतार्थं
धर्ममानानेकसुबन्तसत्त्वात् । 'गामय'मित्यादौ तु अहरहःशब्देन साहित्यं गम्यते, न तु चेत्येति
भाष्यार्थः । समुच्चयेऽपि शब्दबोधे एकैकैव साहित्यं बुध्यते, एकोत्तरं चप्रयोगादिवचनेक-
सुबन्तस्य प्रधानभूतार्थं कृत्यमावात्समासाभाव इत्ययमर्थश्च भगवता समुच्चयान्वाक्य-
स्वरूपनिरूपणेनैव दर्शितः । अत एव सन्नियोगादिपरिभाषापि न्यायसिद्धेति भाष्य-
तात्पर्यम् । 'इन्द्रसवशा वदण' इत्याश्रयवि परस्परसाहित्येनैव लोकपालकार्यं मुख्यत इति
बोध्यम् । तत्रापि । परं त्वनुद्भूतावयवभेदमिति भावः । भाष्ये—समाहारेऽपीति
पृथगावयवम् । अत्र 'प्लक्षोऽपि न्यग्रोधसहाय' इत्याद्यनुकृत्यते । अनुद्भूतावयवभेदसाहित्याव-
गतिरिति विशेषः । अनुद्भूतावयवभेदमेव साहित्यं समाहारशब्देनोच्यते । तदाह—क्रियत
इति । 'द्वन्द्व' इति शेषः । सूत्रारम्भे प्रयोजनान्तरमाह—तत्रायमपीति । 'द्वन्द्वैकवद्भाव'
इति ग्रन्थेन पक्षान्तरे गौरवं प्रदर्शयत इत्याह—युगपदिति । न च विषयेति । नियमार्थ-
मित्यर्थः । इत्युक्ते 'द्वन्द्वैकव'दित्यस्य सर्वो द्वन्द्वो विभाष्यैकव'दिति वचनं न चार्थमित्ये-
वार्थ इति न दोषः ।

एकादश द्वादशेति कोऽयं समासः ? 'एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्वः' । एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्वः समासः ।

एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेर्विंशत्यादिषु वचनप्रसङ्गः ॥१६॥

एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनं प्राप्नोति । एकविंशतिः द्वाविंशतिः ।

सिद्धं त्वधिकान्ता संख्या संख्यया समानाधिकरणाधिकारेऽधिकलोपश्च ॥ १७ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? समानाधिकरणाधिकारे* वक्तव्यं 'मधिकान्ता संख्या संख्यया सह समस्यतेऽधिकशब्दस्य च लोपो भवती'ति । एकाधिका विंशतिरेकविंशतिः । द्व्यधिका विंशतिर्द्वाविंशतिः ।

यदि समानाधिकरणः स्वरो न सिध्यति यद्धि तत् 'संख्या पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवती'ति† 'द्वन्द्व' इत्येवं तत् । किं पुनः कारणं 'द्वन्द्व' इत्येवं तत् ? इह मा भूत्—शतसहस्रमिति ।

अस्तु तर्हि द्वन्द्वः । ननु चोक्तमेकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति

प्र०— दश द्विविधमिति । आदिशब्देन विंशत्यादयो गृह्यन्ते । विंशत्याद्यर्थे एव धातुं विचारः । दशशब्देन तु द्वन्द्वे न कश्चिदोपः । अचनमिति । द्विवचनं बहुवचनं चेत्यर्थः ॥ सिद्धं स्थितिः । शास्त्रार्थवादित्वात् । शतसहस्रमिति । पष्ठोसमासः ।

उ०— न कश्चिदोप इति । एकारसादीनां नियमबहुवचनतत्त्वादिति भावः ॥ न केवला प्रकृतिरिति समशब्दचनमिति एवाव भावः—द्विवचनमिति । उभयोः संगणपारणे द्विवचनं संवत्सपारणे बहुवचनं प्राप्नोति, इत्येते त्वेवचनमिति भावः ॥ पष्ठोसमास इति । सहस्रणां चानामिति विग्रहः । 'सहस्राणां अद्याप्यस' इति शत्रस्य पूर्वेतिपातः । 'तस्मिन्निष्पद्य' इति सूत्रे भाष्ये च निरुद्धम् ।

भाष्ये—'दस्तु तर्हि द्वन्द्व' इत्यस्य—कोऽपीत्यर्थः । पूर्व सिद्धं त्विति कानिचो-

१-२६ पठितमिति चेन्न ।

* पूर्वभाष्येऽन्यत्रयुक्तजननेनाः समानाधिकरणे २. १. ४८. † टंक्या ६. १. २४.

चेद्विशत्यादिषु वचनप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । सर्वो द्वन्द्वो विभापैकवद्भवति ।
यदा तर्ह्येकवचनं तदा नपुंसकलिङ्गं प्राप्नोति । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वा-
ल्लिङ्गस्य ॥२६॥

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ २ । २ । ३० ॥

किमर्थमिदमुच्यते ?

उपसर्जनस्य पूर्ववचनं परप्रयोगानिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

उपसर्जनस्य पूर्ववचनं क्रियते परप्रयोगो मा भूदिति ।

न चानिष्टादर्शनात् ॥ २ ॥

न वैतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् ? अनिष्टादर्शनात् । न हि
किंचिदनिष्टं दृश्यते । न हि कश्चिद्राजपुरुष इति प्रयोक्तव्ये पुरुपरज इति
प्रमुङ्क्ते । यदि चानिष्टं दृश्येत ततो यत्नार्हं स्यात् ।

अथ यत्र द्वे पृथगन्ते भवतः कस्मात्तत्र प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भवति—
राज्ञः पुरुषस्य राजपुरुषस्येति* ?

प्र०— सर्वो हीति । 'निष्पुनर्ज्ञो रित्यत्र षड्वचनप्रहणेनैवग्राहितम् । लिङ्गमशिष्य-
,मिति । 'स नपुंसक'मिति न कसेक्यामत्यर्थः ॥२०॥

२— उपसर्जनं । परप्रयोगनिवृत्त्यर्थमिति । य'क्यवत्समासे पदानामनियते प्रयोगे
प्राप्ते नियमायेमतदित्यर्थः ॥ न चेति । नित्येषु शब्देषु प्रयोगमङ्गुरे स्थिते गाढ्यादि-
प्रयोगनिवारणायैव शास्त्रम् । इह तु विपर्ययप्रयोगो नैव दृश्यत इति किं तन्निवृत्त्यर्थ-
न्यत्नेनत्यर्थः ॥ इदानीमारब्धे सूत्रे दोषमुद्धावयति—अथ यचेति । राज्ञः पुरुषस्येति ।

उ०— केस्तद्वामवच्छरणे मानामावात् । सिष्यपुनर्ज्ञोरिति । एकविंशत्याश्रयितरेतरप्रयोगस्तु न,
अनभिधानादिति बोध्यम् । द्वन्द्वनापुरुषाभ्यां स्वरभेदसिद्ध्यत एवेति कंचिद् । परे तु
तपुरुषत्वे स्वरो न सिष्यतीत्याशङ्क्यास्तु तर्हि द्वन्द्व इति आश्रयोक्तः स्वरभेदो नेष्टः । इतरभे-
'कोऽयं समास' ? द्वन्द्व इति सिद्धा-त्युक्तेरत्र द्वन्द्व एवेत्येवार्थः । सिद्धं त्विति तु
सिद्धाभ्येकदेशुक्तिरित्याहुः ॥२९॥

१— उपसर्जनं । विपर्ययप्रयोग इति । पदयोर्विपर्ययेण प्रयोग इत्यर्थः । सूत्रप्रदातयाने

पठ्यन्तयाः समासेऽर्थाभेदात्प्रधानस्यापूर्वनिपातः ॥ ३ ॥

पठ्यन्तयोः समासेऽर्थाभेदात्प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति । एवं न चेदमकृतं भवत्युपसर्जनं पूर्वमित्यर्थश्चाभिन्न इति कृत्वा प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति ॥३०॥

अल्पाचतरम् ॥ २ । २ । ३४ ॥

किमयं तन्त्रं तरनिर्देश आहोस्वितन्त्रम् । किं चातः ? यदि तन्त्रं द्वयोर्निपमो बहुष्वनियमः । तत्र, को दोषः ? 'शंसदुन्दुभिबीणाना'मिति न

प्र०-द्वयोरपि 'पष्ठी'ति समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वात् पूर्वनिपातानियम-
प्रसङ्गः ॥ अर्थाभेदादिति । उपसर्जनसंज्ञान्वयत्वात्प्रधानस्यैव भवति । पुरुषश्चात्र
राजापेक्षया प्रधानमेवेति पुरुषार्थो न भिद्यते राजपेक्षया न व्यतिरिच्यत इत्यर्थः । न
चेदमिति । अयुधभ्रान्तिनिराकरणायाभितमेवेत्यर्थः ॥३०॥

अल्पाचतरम् । किमयमिति । किं तरन्तः प्रकर्ष आभीयते, अथ स्वार्थेऽस एव
निपातनात्तरः कृत इति प्रश्नः । द्वयोरिति । सूक्तन्यप्रोधाविरयादावेव स्थान्यप्रोधा-
न्त्यास्याल्पाचत्वात्तदपेक्षया सूक्तशब्दस्याल्पाचतरत्वात् । बहुषु तु सन्निहितेषु द्विवचनोप-

उ०-उत्तरप्रधानुत्थानमात्रद्वयाद्-इदानीमिति ॥ न भिद्यते इति । बाणवापेक्षयामधानवरूप-
भेदवाच्य भवतीत्यर्थः । तदाह-राजापेक्षया न व्यतिरिच्यते इति । व्यतिरेकोऽत्र भेदमूलक-
संबन्धः । एवं च राजनिरूपितभेदनिबन्धनसंबन्धवाच्य भवतीत्यर्थः । विशेषणनिष्ठ एव
संबन्ध इति भाष्यः । परे तु 'पष्ठी सुकृतेन समस्यत' इत्युक्ते प्रत्यासरथा येन सुकृतेन
समासस्तन्निरूपितसंबन्धार्थकपठ्येव गृह्यते इति तदेव पठ्यते प्रथमानिर्दिष्टं न प्रधानमिति ।
एवं वार्तात्पूरणगुणेति सूत्रस्थसमासाधिकरणेत्यपि प्रत्याख्यातप्राथम्ये । समासाधिकरणेन
पथीसमासाप्राप्तेः । 'पष्ठी'तिसूत्रे प्रत्यासरथाधयणात् । अयोभेदादिति भाष्यस्याप्यमर्थः—
अर्थस्य—पुरुषस्य, राज्ञा भेदाभावात्—राजनिरूपितभेदबन्धनसंबन्धवशवामावात्, किं
तु धर्मादिनिरूपितसंबन्धत्वादिति । संबन्धस्य विशेषणनिष्ठत्वादित्याहुः । ये तु—अर्थाभेदा-
दिति 'अप्रधानपदोपसर्जनपदयोरिति शेष इत्याहुः, तत्र, 'प्रथमानिर्दिष्ट'मिति सूत्रस्य भाष्य-
विरोधात् । बाह्यसम्बन्धिनिरूपिताप्राधान्यस्यापि सत्त्वाच्च । पूर्वोपासिद्धया तयो-
पयोगताया अदोषयस्वीकाराच्च ॥३०॥

'अल्पाचतरम् । तरपः । अवगाहिवाराधुपपत्तिमाह—किमिति । तत्रे तरनिर्देश
सूक्तन्य प्रोधाविरयादिसिद्धयर्थं यत्किञ्चिदपेक्षयाल्पाच्यम् । अतिरिक्तप्राप्तापेक्षया, अतश्च
तत्प्राप्त्यभेदोपात्तापेक्षयेति बोध्यम् । अत एव 'शंसदुन्दुभिबीणाना'मित्यस्य द्विद्विस्तत्त्वे ।

सिध्यति । दुन्दुभिशब्दस्यापि पूर्वनिपातः प्राप्नोति । अथातन्त्रम्—

‘मृदङ्गशङ्खतूणवाः पृथङ्नदन्ति संसदि’ ‘प्रासादे धनपतिरामकेशवानाम्’
इत्येनञ् सिध्यति । यथेच्छसि तथास्तु ।

अस्तु तावत्तन्त्रम् । ननु चोक्तं द्वयोर्नियमो बहुष्वनियम इति तत्र ‘शङ्ख-
दुन्दुभिवीणानामिति न सिध्यति दुन्दुभिशब्दस्यापि पूर्वनिपातः प्राप्नोतीति ।
नैष दोषः । यदेतदल्पाक्षरमिति तददगजिति वक्ष्यामि ।

अथवा पुनरस्त्वतन्त्रम् । ननु चोक्तं मृदङ्गशङ्खतूणवाः पृथङ्नदन्ति संसदि
प्रासादे धनपतिरामकेशवानामित्येतञ्च सिध्यतीति ।

अनन्त्रे तरनिर्देशे शङ्खतूणवयोर्मृदङ्गेन समासः ॥ १ ॥

अतन्त्रे तरनिर्देशे शङ्खतूणवयोर्मृदङ्गेन सह समासः करिष्यते । शङ्खश्च

प्र०—पदत्वाभावात्तरपोऽनुत्पत्तिरिति सत्रानियमप्रसङ्गः । तस्य ‘शङ्खदुन्दुभिवीणाना-
मित्यत्र दुन्दुभिशब्दस्यापि कदाचित्पूर्वनिपातः स्यात् ॥ अतन्त्रे तरपि दुन्दुभिशब्दा-
पेक्षयाल्पाक्षरसद्भावाच्छङ्खवीणाशब्दयोरन्यतरस्य पूर्वनिपातो भवति, न तु दुन्दुभि-
शब्दस्येति दोषाभावः । मृदङ्गशङ्खतूणवा इति । शङ्खशब्दस्याल्पाक्षरात्पूर्वनिपातः
प्राप्नोति । तन्त्रे तु तरपि पूर्वोक्तेन न्यायेन बहुष्वनियमादेस्तद्वृत्तिरिति सिध्यति । यदेतद्विज्ञात ।
तन्त्रे दोषप्रसङ्गात्प्रयोजनाभावाच्च तरनिर्देशो न कर्तव्य इत्यर्थः ।

अतन्त्रे तु तस्मिन्तरपः स्वाधिकृत्यज्ञापनमेव तरनिर्देशस्य प्रयोजनम् । शङ्ख-
तूणवाविति । नियतद्वयविषयायां जातिपरत्वाभावादेक्यद्भावाभावः । तूयोज्ञाया-

उ०—तत्राग्नौ पुनः । द्वयोरीत्यस्याविवक्षावद्विषयस्याप्यविवक्षीचित्वादित्याहुः । भाष्ये—
दुन्दुभिशब्दस्यापीति । न चैतत्प्रवृत्त्यभावेऽपि ‘द्वन्द्वे धी’त्यस्य प्रवृत्त्या दुन्दुभिशब्दस्यैव
पूर्वनिपातः प्राप्नोतीत्यपरिसङ्गत इति वाच्यम्, एवंयोः पूर्वं द्वन्द्वे ततो धीनात्तदेव द्वन्द्वे तस्य
पूर्वनिपाताप्राप्त्या तदुक्तेः । तद् ध्वनयन्नाह—कदाचिदिति । अथातन्त्रमिति भाष्यासाधमाह—
अतन्त्रे इति । अल्पाक्षरेति । परत्वादस्यैव प्रवृत्तेरिति भावः । ‘मृदङ्गशङ्खतूणवा’ इति
पक्षद्वयेऽपि भाष्योक्त्यास्यैव साध्यम् । अतन्त्रपक्षे त्कारोपितानिषाये तरप्याराधने दृष्टार्थः ।
‘स्वरिता’दिति सूत्रेऽनुदात्ताणामिति बहुष्वननिर्देशवत् । तन्त्रे तरनिर्देशे बहुष्व नियमात्
भाष्ये उक्तम् ‘अल्पाक्षरमिति वक्ष्यामीति’ । यतः कुतश्चित्सर्वस्याप्यल्पाक्षरासामर्थ्यादिति शङ्क-
प्रतीतिः । एवं च द्वयोर्नियमाभावाच्छङ्खदुन्दुभिवीणादिसिद्धिः । एवं च द्वयोर्नियमाभावात्तद्वृत्ति-
मतिशयो विवक्षित इति तात्पर्यम् । ‘मृदङ्गे’त्यादौ त्रयाणां समासे तु शङ्खस्यैव पूर्वनिपात
इति बोध्यमिति परे ।

नियतद्वयेति । जातिप्राधान्ये हि तद्वृत्त्यस्यैव चोपपत्तीनां विविधसमाविर्भवेन जायतेति च ।

तूणवश्च शङ्खतूणवौ । मृदङ्गश्च शङ्खतूणवौ च मृदङ्गशङ्खतूणवाः । रामश्च केश-
वश्च रामकेशवौ । धनपतिश्च रामकेशवौ च धनपतिरामकेशवास्तेषां धनपतिराम-
केशवानामिति ।

अथ यत्र बहूना पूर्वनिगातप्रसङ्ग. किं तत्रैकस्य नियमो भवत्याहोस्विद-
विशेषेण ?

अनेकप्राप्तावेकस्य नियमोऽनियमः शेषेषु ॥ २ ॥

अनेकप्राप्तावेकस्य नियमो भवति शेषेष्वनियमः । पटुमृदुशुक्लाः पटुशुक्ल-
मृदव इति* ।

ऋतुनक्षत्राणामनुपूर्व्येण समानाक्षराणाम् ॥ ३ ॥

ऋतुनक्षत्राणामनुपस्थेय समानाक्षराणां पूर्वनिपातो वक्तव्यः । शिशिर-
वसन्तावुदगयनस्थौ । कृत्तिकारोहिण्यः ।

अभ्यर्हितम् ॥ ४ ॥

अभ्यर्हितं पूर्वं निषततीति वक्तव्यम् । मातापितरौ श्रद्धामये ।

प्र०-मित्रपि न भवति । शङ्खस्यातूर्याङ्गशदित्येके । तूर्यशिल्पोपजीविन एव तूर्याङ्गत्वेन गृह्यन्ते । तेषां हि मुख्यं तूर्योङ्गत्वमित्यपरे । अथ यन्निति । यदि जातिपदार्थपक्ष आभीर्यते तदा लक्षणानुसृत्यभागादेस्तूर्यैव नियमे सति शेषाणामनियमेन भाव्यम् । अथ व्यपिपक्षलता पुनः पुनर्नेत्रणप्रयत्नात्सर्वथा नियमेन भाव्यमिति मत्वा पृच्छति । उत्तरं तु लक्ष्मदर्शनशब्दान्जातिपक्षाभयेण ।

-- उद्गयनस्थापिति । उत्तरायणस्यौ । लौकिकप्रयोगप्रदर्शनपरमिदम् । माना
पितृपति । गर्भधारणादिना पित्रप्रेतया माताभ्यदिता । अस्माभ्ये इति । स यां

उ०-व वादोप इति भावः । तदा लक्षणेति । एतदुदाहरणानि सप्तप्रतिपत्तयश्च सप्तैव सन्ति ।
 द्वादशैव प्रतिपत्तयश्च, एकस्य सुगन्धद्रव्यवधिमन्त्राद्यसुगन्धद्रव्य, अन्यस्यावधिप्रेत्यद्रव्य इत्य-
 यान्तरं पुनस्तद्वागवधिरिति भावः । इयं प्रपञ्च इति । एतदुदाहरणानि सप्तप्रतिपत्तयश्च-
 स्यन्ति निरयकलक्षणैरेव तेषामवधारितस्यांशुन पुनः प्रवृत्तिरस्यवति भावः । एतदु-
 दार्थमिहमेवं, आतिशयोक्त्यावृत्तिरिति तदुदाहरणस्यैव विषयकस्यसुगन्धद्रव्यस्य ।

अप्ययनस्यापि यस्यानुपयोगादह—लौकिकेति । वेददर्शनेति । 'ब्राह्मणोऽप्यु मुनिः'

लघ्वक्षरम् ॥ ३ ॥

लघ्वक्षरं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । कुशक्राशकम् शरचापम् ।

अपर आह—सर्वत एवाभ्यहितं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । लघ्वक्षराद-
प्रीति । श्रद्धातपसी । दीक्षातपसी ।

वर्णानामानुपूर्व्येण ॥ ६ ॥

वर्णानां चानुपूर्व्येण पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम् । प्राक्षणक्षत्रिय-
विद्वशूद्राः ।

प्रातुश्च ज्यायसः ॥ ७ ॥

प्रातुश्च ज्यायसः पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम् । सुषिष्टिरर्जुनी ।

संख्याया अल्पीयसः ॥ ८ ॥

संख्याया अल्पीयसः पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम् । एकादश द्वादश ।

धर्मादिपूजयम् ॥ ९ ॥

धर्मादिपूजयं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । धर्मार्थौ अर्थधर्मौ । कामार्थौ
अर्थकामौ । गुणवृद्धी वृद्धिगुणौ । आद्यन्तौ अन्तादी ॥३४॥

प्र०—अद्यायामर्थक्रियाकारिणी मेधेति अद्याया अभ्यहितत्वम् । लघ्वक्षरादप्रीति । पूर्व-
विप्रतिषेधेन । दीक्षातपसी इति । दीक्षार्थं तपश्चरणमिति दीक्षाया अभ्यहितत्वं, स्वस्ते-
पेण वा । वर्णानामिति । वेददर्शनाभयेणोत्पत्तिप्रमेण वर्णानामानुपूर्व्यम् । 'अल्पीयसः'
इति । 'अर्थस्य वाचिकाया' इति शेषः । एतच्च द्वन्द्वाद्वन्द्वाविषयमित्याहुः । 'द्वयेकयो'-
रिति तु सौत्रो निर्देशः ॥३४॥

उ०—मासी 'दिप्यादिवेददंमम्' । 'अल्पीयस्या' इत्युचितमत आह—अर्थस्येति । एतदेति
अत एव सारुदयेऽप्येकादशेत्येव । बहुमीही 'दिना' इत्यादिसिद्धिरित्याहुः ॥३५॥

१—'शरशीर्यम्' पा० । २—'पूर्वनिपातो वक्तव्य' पा० । ३—'अल्पीयस्याः' पा० ।

* यजु० ११. ११.

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ २ । २ । ३५ ॥

बहुव्रीहौ सर्वनामसङ्ख्ययोरुपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । विश्वदेवः विश्वयज्ञाः । द्विपुत्रः द्विमार्यः ॥ अथ यत्र संख्यासर्वनामोरेव बहुव्रीहिः कस्य तत्र पूर्वनिपातेन भवितव्यम् ? परत्वात्संख्यायाः । द्वयन्याय अन्ययाय ।

वा प्रियस्य ॥ २ ॥

वा प्रियस्य 'पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम् । प्रियगुडः गुडप्रियः ।

सप्तम्याः पूर्वनिपाते गङ्वादिभ्यः परवचनम् ॥ ३ ॥

सप्तम्याः पूर्वनिपाते गङ्वादिभ्यः परा सप्तमी भवतीति वक्तव्यम् । गङ्कयठः गङ्गशिराः ॥ ३५ ॥

निष्ठा ॥ २ । २ । ३६ ॥

निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम् ॥ १ ॥

निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा भवतीति वक्तव्यम् । शार्ङ्गजग्धी पलायद्भुमक्षिती । मासजाता संवत्सरजाता । सुखजाता दुःखजाता ।

प्र०— सप्तमी । विश्वदेव इति । यदा विश्वस्य विश्वेभ्यस्तं तदेदमुदाहरणम् । विश्वेभ्यस्तु सूत्रेणैव सिद्धः पूर्वनिपातः । द्विपुत्र इति । द्विपुत्रदर्शनमेतत् । अत्र हि विश्वेभ्यस्तुदादेव सिद्धः संख्यायाः पूर्वनिपातः । तस्माद्दिशुक्त इत्यामुदाहरणम् । परत्वात्संख्याया इति । शब्दपरविप्रतिषेधात् । एवमर्थमेव च संख्यासर्वनामोरिति न कृतम् ॥ ३५ ॥

निष्ठा । प्रतिषेधे स्थितिः । 'अकृतमित्यपिपत्रा' इति कृतादीनामन्तोदात्तत्वप्रति-

४०— सप्तमी । यदा विश्वेभ्येति । 'देव' इत्युपक्रमे तस्य तत्त्वसंभवः । विश्वं देवो यस्येति विग्रहः । 'न संज्ञाया'मिति च्छिन्नेत्यर्थः । द्विपुत्र इति । द्वौ पुत्रगुणौ यस्येत्यर्थः । अत्र हि द्वयोर्गुणवत्त्वादिभ्यो विशेषणत्वस्य । पुत्रमायां तद्वत्त्वादि गुणवत्त्वनामिदि भाष्यादायः । अथपुंसवर्मयोग्यघोरेभ्योर्गुणत्वादिरप्येव ॥ ३५ ॥

निष्ठा । यदयमिति—भाष्ये । बहुव्रीहौ आप्ताद्भुमक्षितीतिभ्यः परमुच्यते

न चोत्तरपदस्यान्तोदात्तवचनं ज्ञापकं परभावस्य ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? उत्तरपदस्यान्तोदात्तवचनं ज्ञापकं परभावस्य । यदयं जातिकालसुखादिभ्यः परस्या निष्ठाया उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं शास्ति* तज्ज्ञापयत्याचार्यः 'परात्र निष्ठा भवती'ति ।

प्रतिषेधे तु पूर्वनिपातप्रसङ्गस्तस्माद्राजदन्तादिषु पाठः ॥ ३ ॥

प्रतिषेधे तु पूर्वनिपातः प्राप्नोति—'अकृतमितप्रतिपन्ना' इति । तस्माद्राजदन्तादिषु† पाठः कर्तव्यः ।

[न वा प्रतिषेधवचनं ज्ञापकं परभावस्य ॥]

न वा' कर्तव्यः । अत्रापि प्रतिषेधवचनं ज्ञापकं 'परा निष्ठा भवती'ति ।

प्रहरणार्थेभ्यश्च ॥ ४ ॥

प्रहरणार्थेभ्यश्च परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम् । अस्युद्यतः सुसलोद्यतः । असिपाणिः दण्डपाणिः ।

द्वन्द्वे घ्यजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन ॥ ५ ॥

द्वन्द्वे चि [२. २. ३२] इत्यस्मादजाद्यदन्तम् [३३] इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । 'द्वन्द्वे घी'त्यस्यावकाशः—पटुगुप्तौ । 'अजाद्यन्त'मित्यस्यावकाशः—उष्ट्रखरौ । इहोभयं प्राप्नोति—इन्द्राग्नी । 'अजाद्यन्त'मित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ।

उभाभ्यामल्पात्तरम् ॥ ६ ॥

उभाभ्यामल्पात्तरम् [३४] इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ।

'द्वन्द्वे घी'त्यस्यावकाशः—पटुगुप्तौ । 'अल्पात्तर'मित्यस्यावकाशः—वाग्वपदौ । इहोभयं प्राप्नोति—वागग्नी । 'अल्पात्तर'मित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ।

'अजाद्यन्त'मित्यस्यावकाशः—उष्ट्रखरौ । 'अल्पात्तर'मित्यस्यावकाशः—स एव । इहोभयं प्राप्नोति—वागिन्द्रौ । 'अल्पात्तर'मित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ ३६ ॥

प्र०—पेशादन्तोदात्तविधानाग्राह्यः परनिपातोऽपि न स्यादित्यर्थः । न घांत । उत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्रसङ्गे प्रतिषेधः कथितः । यदि च परनिपातस्य प्रसङ्गो नाभ्यसा ॥ ३ ॥

उ०—कामन्तोदात्तं कृतादेः प्रसङ्गित्वेति सूत्रार्थः ॥ ३६ ॥

* जातिकालसुखादिभ्योऽनन्त्यादनाह क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः ६. २. १७०.

† राजदन्तादिषु परम् २. २. ३१. १—काचित्कः पाठः ।

९ कडाराः कर्मधारये ॥ २ । २ । ३८ ॥

१ 'कडारादय इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—गडुलशाण्डिल्य, शाण्डिल्यगडुल । खण्डनात्स्यः वात्स्यखण्ड । ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । बहुवचननिर्देशात्कडारादय इति विज्ञास्यते ॥३८॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ।

[१ । २ । ३८]

प्र०— कडारा । बहुवचननिर्देशादिति । कडारशब्दस्यैकत्वादेकवचने कर्तव्ये साह-
चर्यादारापितकडाररूपगडुलादिशब्दगतप्रदुशपेक्षो बहुवचननिर्देशो यथा छत्रिणो
यान्तीति ॥३८॥

इत्युपाध्यायतैत्तिर्यकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ द्वितीयः पादः समाप्तः ।

उ०— कडारा कर्म । कडारशब्दस्येति । बहुवचनसामर्थ्यादवदत्तक्षणा छत्रिणा इतिवदा-
शयणीपेक्षार्थं ॥३८॥

इति श्रीनिवमद्विमुक्तसतीगर्भजनागोजीभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्गते द्वितीयस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ।

अथ तृतीयः पादः

अनभिहिते ॥ २ । ३ । १ ॥

अनभिहित इत्युच्यते किमिदमनभिहितं नाम ? उक्तं निर्दिष्टमभिहितं-
मित्यनर्थान्तरम् । यावद् ब्रूयादनुक्तेऽनिर्दिष्ट इति तावदनभिहित इति ।

अनभिहितवचनमनर्थकमन्यत्रापि विहितस्याभावादभिहिते ॥१॥

अनभिहितवचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? अन्यत्रापि विहितस्याभावाद-
भिहिते । अन्यत्राप्यभिहिते विहितं न भवति ॥ कान्यत्र ? चित्रगुः शूलगुः ।
षडुग्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवति ॥ गर्गाः घत्साः, विदाः

प्र०— अनभिहिते । प्रत्याख्यानवादी स्वराचानभिहितशब्दार्थमारम्भवादिनं संज्ञित्य-
यितुं पृच्छति—किमिदमिति । अभिपूषेस्तावदभाष्येन्धनोच्चारणप्रतिपादनेषु घटेते ।
'अत्राभिधानीमादत्ते' इत्यत्र बन्धनवृत्तिः । 'अभिहितः श्लोक' इत्युच्चारणवृत्तिः ।
'अभिहितोऽर्थे' इति प्रतिपादनवृत्तिः । हिनांतेरपि तद्विपृक्षार्थस्याभिहितमिति भवति,
तत्र बध्यमाणां कर्मादीनामर्थानां बन्धनाद्यर्थेचतुष्टयासमजात्प्रतिपादवचन एवा-
भिहितशब्द आश्रयणीयस्ततः प्रयोजनाभावादनर्थकं सूत्रमिति भावः । पूर्वोक्तेनाभि-
प्रायेणाह—उक्तमिति । प्रतिपादितमित्यर्थः । यथा 'उक्तार्थानामप्रयोग' इति ।
यावद् ब्रूयादिति । यावत्तावच्छब्दो निपातात्मिकाद्यर्थे प्रतिपादयतः ।

अनभिहितवचनमिति । अद्येप्रत्याख्यान लोके शब्दः प्रयुज्यते, स पार्थो यदा
शब्दान्तरेण प्रतिपादितो भवति तदा प्रयोजनाभावाच्छब्दान्तरस्य प्रयोगेण न भाव्यम् ।
अहिनिर्वाचादिभिरप्यत्रागोऽर्थे शब्दो न प्रयुज्यते, किं पुनः शब्दान्तरप्रतिपादितेऽर्थे ।

उ०— अनभिहिते । स्वाद्येति । प्रयोजकदार्श्वार्थः । करणभूतवैयर्थ्ये वा । स्वदृष्टमा-
रम्भवादी । स्वकारणयोः प्रसिद्धयोऽपि तद्विधानेकारणान्तिदानवर्धनमतमर्थं तदुपेन दाय-
दिता सूत्रं प्रत्याख्यातं यथा इति भावः । अर्थचतुष्टयासंभवादिति । तद्विपदा-
संभवादित्यर्थः ।

भाष्ये—विहितस्याभावादभिहिते इति । लौकिके प्रयोगे व्याख्यातारो न मत्त्वर्थे

उर्वाः* । यज्जग्यामुक्तत्वादपत्यार्थस्य न्याय्योत्पत्तिर्न भवति† ॥ सप्तपर्थः
अष्टापदमिति । समासेनोक्तत्वाद्दीप्साया द्विवचनं‡ न भवति ।

यत्तावदुच्यते 'चित्रगुः शबलगुः बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न
भवती'ति । अस्तिसामानाधिकरण्ये मनुचिधीयते†† न चात्रास्तिना सामा-
नाधिकरण्यम् ।

यदप्युच्यते 'गर्गाः वरसाः, विदा उर्वाः यज्जग्यामुक्तत्वादपत्यार्थस्य

प्र० यज्जग्यामिति । यजन्तेनाजन्तेन चेत्यर्थः । यजत्रोस्तु लुप्तत्वादधीभिधानं
संभवं । न्याय्योत्पत्तिरिति । उरसर्गः पूर्वाचार्यप्रसिद्धया 'न्याय्य' उच्यते ।
बहुवचनोदाहरणं गार्ग्यो गार्ग्याविति, अत्र यच्चैव परदेशस्यावष्टब्धत्वादस्य उत्पत्त्य-
भावान् । बहुवचने तु यजत्रोर्लुप्तत्वादिरोधकामावादुक्तार्थत्वाश्रयेणैवाणोऽनुत्पत्तिः प्रति-
पाद्या । सप्तपर्थ इति । वीप्सायां विपये द्विवचनमुच्यते, अस्ति चेह वीप्सा सप्त सप्त
पर्थान्वरयेति । समासेन तु शब्दशक्तिसाभाव्याद्वीप्साया गमितत्वाद् द्विवचनाभावः ।

आरम्भवादी दृष्टान्तेष्वन्यथासाध्यसिद्धिं प्रतिपादयितुमाह—यत्तावदिति । न
चात्रास्तिनेति । वर्तिपदयोरन्यपदार्थे उपसंक्रान्तत्वादस्यार्थस्य तत्रैवान्तर्भूतत्वात्स्यार्थस्य
संसृष्टत्वादस्तिसामानाधिकरण्याभावः । यदा त्वन्यपदार्थेन तद्वत्ता प्रतिविपादयिष्यता

३०—तथा प्रयोगो विहितस्तु तु जेत्याशयेन तदुक्तं—न संभवतीति । 'ताऽधा'मिति शेषः ।
कस्यापि तद्विदितस्यान्यायेनोत्पत्त्यसंभवादुक्तार्थे विशेषणमत आह—उरसर्ग इति । विरोधा-
भावादिति । परदेशशेषकामावादिः । अण इति । इत्युपपन्नगमिन इति बोध्यम् ।
सप्तपर्थशब्दे समासे द्वित्वाभावात्कथं वीप्सावगतिस्तत्राह—समासेन त्विति ।

मनु सर्वयोग्यार्थानामप्रयोग इति न्याये सति सूत्रारम्भानुपपादनार्थं यत्तावदिति
प्रार्थनात आह—आरम्भवादीति । तथा च तन्मन्त्राये फळाभावेन तन्मन्त्रायस्य न मान-
मित्यभिमानः । आन्ये—न चात्रास्तिनेति । वर्तिपदार्थानामन्यपदार्थेन संसृष्टत्वात्पदार्था-
भावेन बहिर्भूतारितसामानाधिकरण्यमात्र इति भावः । यत्तु कैपटेभ्योऽन्यपदार्थे तत्रैवाप्यपदार्थे
पदान्तर्भूतत्वादिपुक्तं तदनुपपुक्तं बहुव्रीह्यावस्थानान्तर्भावस्य मनुष्ये भाष्ये उक्तत्वात् ।
तत्र हि—तद्विदितार्थेद्विवक्षया पञ्चगुणित्यादी बहुमाहोर्न्तरङ्गत्वमुक्तं 'विशिष्टस्य पदार्थस्य
तद्विदितार्थत्वादस्यार्थोऽन्यपदेऽप्यो द्विगुणः । पदार्थमात्रायेऽस्तु बहुव्रीहि' इति कैपटः ।
स्वार्थस्य संसृष्टत्वादिति । 'नान्यपदार्थेने'ति शेषः । स्वार्थो—वर्तिपदार्थः । अत्रोपसंक्रान्तार्थ

* गर्गादिभ्यो यज् ; ऋतुप्यनन्तर्ये विदादिभ्योऽज् ४.१.१०५; १०४; यजत्रोक्ष २ ४.६४,

† प्रादीभ्योऽण् ; अत इज् ४.१ ८३; ८५. ‡ नित्यवीप्सयोः ८.१.४.

१—'अस्तिना' पा० । †† उदस्यात्त्यस्मिन्निति मनुष्य २.६४.

न्याय्योत्पत्तिर्न भवतीति । 'समर्थानां प्रथमाद्वा [४. १. ८२] इति वर्तते न चैतत्समर्थानां प्रथमम् । किं तर्हि द्वितीयमर्थमुपसङ्क्रान्तम् ।

यदप्युच्यते 'सप्तपर्णः अष्टापदमिति समासेनोक्तत्वाद्दीप्साया द्विर्वचनं न भवती'ति । यदत्र वीप्सायुक्तं नादः प्रयुज्यते । किं पुनस्तत् ? पर्वणि पर्वणि सप्त पर्णान्यस्य । षड्क्तौ षड्क्तावष्टौ पदानीति ।

अभ्यहुजकश्च तर्हि । अभ्य—भिनत्ति क्षिणति । अभ्योक्तत्वात्कर्तृत्वस्य कर्तरि शन्न भवति । बहुच्—बहुकृतम् बहुभिन्नमिति । बहुचोक्तत्वादीपद-समाप्तेः कल्पवादो न भवन्ति* । अकच्—उच्चकैः नीचकैरिति । अकचोक्त-त्वात्कुत्सादीनां क्लादयो न भवन्ति† ।

ननु च अभ्यहुजकचोऽपवादास्तेऽपवादत्वादवाधका भविष्यन्ति ।

अभ्यहुजकस्तु नानादेशत्वादुत्सर्गाप्रतिषेधः ॥ २ ॥

समानदेशैरपवादैरुत्सर्गाणां बाधनं भवति नानादेशत्वान्न प्रामोति ।

प्र०—तदा चित्रगुमानिति भयस्येव ॥ न चैतदिति । 'समर्थानां प्रथमाद्वे'त्यधिकारादपत्य-वद्वाचिनः पद्यपन्तात्प्रत्ययेन भाव्यं न त्वपत्यवाचिनः । यच्चोस्तु लुकि कृते प्रकृतिरेवा-पत्यार्थोभिधायिनीत्यन भवतीत्यर्थः ॥ यदत्रेति । वीप्स्यमानार्थोभिधायितः पदस्य द्विर्वचनं विधीयते । पर्णावस्य वीप्सया योगो न चात्र परेशब्दस्य प्रयोगः ।

अमोक्तत्वादिति । 'भावरुर्मकर्तारो विकरणार्था' इति पूर्वाचार्यदर्शनमाश्रित्यैव-मुक्तम् ॥ अप्राप्त्यन्यथासिद्धिमाह—नन्विति । तत्तत्रोक्तत्वस्य दृष्टान्तभावादहेतुत्वम् ।

नानादेशत्वादिति । विरोधो बाधकारणं न विशेषविधानमेव । वार्तिनकारस्य

उ०—हेतुः । तस्य नियमेन विशेषणत्वम् ॥ भाष्ये 'द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्त'मित्यस्य 'तस्यापरय'-मितिसूरस्यद्वितीयपदवाच्यमर्थमित्यर्थः दृष्टान्त्येनाह—समर्थानामिति । न चात्रेति । 'सप्त-पर्ण'शब्दस्तु तादृशे वृद्धविशेषे कृत् इति भावः । भाष्ये—षड्क्तौ षड्क्ताविति । 'अष्टापदं वारिकल'मित्यमरः ।

पूर्वाचार्येति । स्वमते तु विकरणाद्योतका इत्यभिमानः । वस्तुतो बहुवचनधारि-द्योतकावाद्योतकविषयेऽप्यर्थः न्यायः । द्योतकविषयेऽपि पदेन द्योतिते उक्तार्थानामिति न्यायेभावरद्योतकाभाव इति बोध्यम् ।

† उपादिभ्यः रनम्; कर्तरि णप् ३ १. ७८; ६८

* विभाषा मुपो बहुच् पुरस्तात्; ईपदसमाप्ते कल्पव्येदरपदेसीवरः ५ १. ६८; ६७

‡ अभ्यस्यसर्वनामकच् प्रा० टे; प्राग्वान् क. ५ ३ ७१; ७०.

किं पुनरिहाकर्तव्योऽनभिहिताधिकारः क्रियत आहोस्विदन्यत्र कर्तव्यो न क्रियते ? इहाकर्तव्यः क्रियते । एष एव हि न्याय्यः पक्षो यदभिहिते विहितं न स्यात् ।

अनभिहितस्तु विभक्त्यर्थस्तस्मादनभिहितवचनम् ॥ ३ ॥

प्र०—चेदं दर्शनम् । भाष्यकारस्तु विरोधाभावेऽपि विशेषविधानमात्रेणैव बाधकत्वमन्यत्रा-
वोचत् । तद्वद्वान् च दधिदानस्य विरोधाभावेऽपि लोके बाधक दृश्यते । तदेवं भमादि-
दृष्टान्तावष्टम्भेन हेतुत्वमुक्तत्वस्य व्यवस्थापितम् ।

इदानीमारम्भवादी पक्षान्तरमाश्रयिष्यामीति पृच्छति—किं पुनरिति । आहो-
स्विदप्यत्रेति । ‘अपूर्वौ द्वा’वित्यभिहितेऽपि प्रत्ययेन द्वित्वे द्विशब्दस्य प्रयोगदर्शनात्
भमादिभिरभिहिते दद्यादिनिवृत्त्यर्थं कर्तव्यं सन्न क्रियत इत्यर्थः । प्रत्याख्यानदादाह-
इहाकर्तव्य इति । अपूर्वौ द्वावित्यादौ तु गतार्थस्यापि द्विशब्दस्य लोके प्रयोगो दृश्यते ।
अन्यस्य तु गतार्थस्य प्रयोगाभावः प्रयोजनाभावादेव सिद्धः ।

इदानीमेकत्वादीनां विभक्त्यर्थत्वमाश्रित्य सूत्रं समर्थयितुमाह—अनभिहित-
स्त्विति । ‘कर्मणि द्वितीये’त्यादे‘षेहुपु बहुवचन’मित्यादिनैकवाच्यता । तत्र यदैक-
त्वादीनि विशेषणानि, कर्मादीनि विशेष्याणि, एकस्य यत्कर्म तत्र द्वितीयैकवचन-
मिति, तदा कर्म द्वितीयार्थं संपद्यते । तच्च यदा कृदादिभिरभिहितं भवति तदा गतार्थ-
त्वाद् द्वितीयाया प्राप्तिरेव नास्तीति नार्थोऽनभिहिताधिकारेण । यदा तु कर्मादीनां

उ०—भाष्यकारस्त्विति । ‘येन नामासे यो विधिरारभ्यते स तस्यापवाद’ इति दृष्टान्तानु-
सारेण तद्वक्तृणीन्द्रियव्यायमूलकेन सत्यपि सम्भवे बाधनमिति तज्जावः । तद्वत्तत्त्वस्य
स्याय भावदयक । यथोक्तं ‘समासेनाभिहितं सुज्ञं इति द्विधा इत्यादी सुज्ञं नेति ।

इदानीमिति । दृष्टान्तानाम-यथासिद्धिपरिहारे जात इत्यर्थः । अन्यस्य त्विति ।
साधुविहितत्वेत्यर्थः । लौकिके प्रयोगे लाघव्यानादरादिति भावः । एवमेव स्थितिलुनीत
इत्यत्रापि समावेशः । तत्र हि पूर्वभाष्येनैव तत् रूपं तद्वत्प्रतीत्यै स्थितिप्रयोगोऽपि । अपूर्वा-
पिरयत्र द्विवचनं तु द्विद्विविभक्त्यपेक्षयापुनर्बाधकविभक्त्यर्थोपासिद्धयापकृतम् । भाष्ये—विहित
न स्यादिति । न भयितुमर्हतीत्यर्थः । ‘अहं कृत्यगृह्ये’ति चाहं कृत् ।

एकत्वादीनामिति । सव्यापारव्यविभक्तिविधानयोरव्यापकत्वपक्षे एकत्वादीनां
विशेषणत्वमवष्टम्भ्योपपन्नं । आदिना द्वितीयादि । तदाह—कर्मणीति । एकस्य यदिति । एक
त्वस्याश्रयो यावत्तत्त्वार्थः । ‘द्वयेकयो’रिति पठति भाष्यः । परे त्वेव चित्तम्, बहुवचनस्य
सप्तमीदर्शनेन द्वयेकयोरित्यस्यापि सप्तमीत्येव चित्वात् । तस्मात्प्रातिपदिकार्थैकत्वाये सति
तद्वत्तत्त्वार्थस्य द्वितीयादेकवचनमित्यर्थः उचितः । अथ च दृष्ट्यान्तं चतुष्कं प्रातिपदिकार्थं
इति पक्षो । त्रिकपक्षे तु कर्मणि द्वितीया भवतीत्येवार्थोऽस्य सूत्रस्य, ततः कर्मण एवावे तदेक-
वचनमित्यर्थः सव्यावोधकस्य । इदमेवामिदेषामेव पदमन्तं ‘कर्मण एवावे’ इत्यादिकमेवार्थं
दर्शयिष्यति भगवान्निष्पादुः ॥ नार्थ इति । अध्यायार्थलोकात्वेन विशेषणभूतायांनुक्त्यपि

अनभिहितस्तु विभक्त्यर्थः । कः पुनर्विभक्त्यर्थः ? एकत्वादयो विभक्त्य-
र्थास्तेष्वनभिहितेषु कर्मादयोऽभिहिता विभक्तीनामुत्पत्तो निमित्तत्वाय मा भूव-
न्निति । तस्मादनभिहितवचनम् । तस्मादनभिहिताधिकारः क्रियते ।

अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमेकत्वादयो विभक्त्यर्था इति ।

प्र०—विशेषणत्वमेकत्वादीनां विशेष्यत्वं, कर्मणो यदेकत्वादि तत्र द्वितीयेति तदैकत्वादयो
विभक्त्यर्था सपद्यन्ते । ते चाभिहितेष्वपि कृदादिभिः कर्मादिष्वनभिहिता इति तद-
भियानाय द्वितीयादीनां प्रसङ्गे तन्निवारणाय कर्तव्योऽनभिहिताधिकारः । 'कर्मणि
द्वितीयेत्यादौ कर्मादीनां श्रुतत्वात्तेषामेव विभक्त्यर्थत्वेन भाव्यमिति मत्वा पृच्छति—
कः पुनरिति । एकत्वादय इति । 'कर्मणि द्वितीये'त्यादिसप्तमीनिर्देश एकत्वाद्यपेक्ष-
कर्मणि यदेकत्वादि तत्र द्वितीयेति न त्वभिधेयप्रतिपादनाय । निमित्तत्वायेति ।
कर्माद्याभितानामेकत्वादीनामपि निभक्त्यर्थत्वे पारम्पर्येण कर्मादीनां निमित्तभावो-
ऽस्त्येवेत्यभिप्रायेणैतदुक्तम् ।

उ०—तेन न्यायेनातिप्रसङ्गविरहात्तस्मात्तद्विषयस्य प्रथमया सिद्धत्वाच्चेति भावः । तदभिधाना-
येति । उक्तार्थानामिति न्यायस्तु प्रधानार्थविषय इति भावः । तेषामेवेति । तथा च
सपद्याया विभक्त्यर्थत्वमसम्भवितमिति भावः । सप्तमीनिर्देश इति ॥ ननु द्वितीयायां सूत्रे
श्रुतत्वात्तद्वैयर्थ्येन सप्तमी उचिता न त्वेकत्वापेक्षया, किं च सपद्यायां प्रायेण विशेषणवत्स्यैव
दृष्टावादेकत्वविशिष्टे कर्मणीत्येवायं उचित इति चेन्न, कारकस्य प्रातिपदिकार्थत्वेन तत्र विधा-
नानुपयोगाच्छ्रुतमिदमर्थत्वापेक्षया एकत्वविशेषणतया विधिवद्द्वारा भाधनियमस्यापि सिद्धि-
रिति विधित्वाय तद्विधानमप्युचित इत्याशयात् । तत्र पक्षे यथा प्रातिपदिकनोके द्वितीया-
दयो भवन्ति तथा त्रिष्टाभ्यभिहितोऽपि स्युरित्येतदर्थं स आवश्यकः ॥ 'एकत्वादय' इत्यस्य
ते एवैवमर्थः । एव च 'सपद्यारहितं बहुवचनं प्रातिपदिकार्थं' इति पक्षे सूत्रमावश्यकमियुक्तं
भवति, तद्विपर्ययेषु च न कर्तव्यमिति । पञ्चकपक्षेऽपि सूत्रमावश्यकमिति बहुवचनिसूत्रे
भाष्यकैयटयो रगृहम् । पञ्चकपक्षे सुपां द्योतकं वादाचकलीनक्याद्योतकयोश्च समुच्चयस्य
दृष्टत्वादन्यामिहितोऽपि स्यात् स आवश्यकः । वस्तुतस्तु 'एकत्वादयो विभव यथा' इत्यस्य
सूत्रे प्राधान्येन विभक्त्यर्थत्वात्वेन बाधित इत्यर्थः । एव 'कर्मादयो विभव यथा' इत्य-
स्यापि । यद्यपि पातकविषय कश्चिद्भिन्न सुखदमितिन्यायन समावेशो दृष्टस्तथापि प्रकृते
छक्ष्यानुसारानुक्तार्थानामित्यवधारयते । परन्त्वयं न्यायः सूत्रोक्तप्रधानावयव इति भावः ।
उक्तार्थानामिति न्यायस्य पातकविषयेऽपि सञ्चारो दृश्यत उचिपरी' इति सूत्रे भाष्ये । 'अपुत्री
श्च' इत्यादौ व्यभिचारश्च तत्रैवोक्तः । ननु प्राधान्यादेकत्वादीनामेव निमित्तत्वं न कर्मादीना-
मत आह—कर्माद्याभितानामिति । मा भूवन्नितीति । वाक्यसमासविधिवन्तः ।

अभिहिते प्रथमाभावः ॥ ४ ॥

यो हि मन्यते 'कर्मादयो विभक्त्यर्थास्तेष्वभिहितेषु सामर्थ्यान्मे विभक्ती-
नामुत्पत्तिर्न भविष्यतीति प्रथमा* तस्य न प्राप्नोति । क ? वृक्षः प्लक्षः । किं
कारणम् ? प्रातिपदिकेनोक्तः प्रातिपदिकार्थ इति ।

न क्वचित्प्रातिपदिकेनानुक्तः प्रातिपदिकार्थ उच्यते च प्रथमा सा वच-
नान्नविष्यति ॥ तवैव तु खल्वेष दोषो यस्य त एकत्वादयो विभक्त्यर्था अभि-
हिते प्रथमाभाव इति । प्रथमा ते न प्राप्नोति । क ? पचत्योदनं देवदत्त इति ।
किं कारणम् ? तिङोक्ता एकत्वादय इति । अनभिहिताधिकारं च त्वं करोषि

प्र०— अभिहित इति । यदा वक्ष्यमाणानां कर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वं तदा प्रातिपदि-
कार्येणापि प्रथमार्थेन भाव्यं, तस्य च प्रातिपदिकेनैवोक्तत्वाद्बृक्ष इत्यादौ प्रथमा न
प्राप्नोति । एकत्वादीनां तु विभक्त्यर्थत्वे तदभिधानाय प्रथमा प्रवर्तते एवेति दोषाभावः ।

प्रत्याख्यानवाचाह—न क्वचिदिति । वचनसामर्थ्याप्रातिपदिकेनोक्तेऽपि तदर्थे
प्रथमा भविष्यति । द्वितीयादयस्त्वनभिहिते कर्मादौ सावकाशत्वादभिहिते न भवि-
ष्यन्ति । तिङोक्ता इति । अनभिहितैकत्वाद्यभिधानाय सव विभक्तिविधानम् । पच-

उ०— भाष्ये—तेष्वभिहितेषु सामर्थ्यादिति । सामर्थ्यमप्रोक्तार्थनामप्रयोगरूपम् । स्वपक्षे
भावं दोष इत्याह—एकत्वादीनां त्विति ।

द्वितीयादिषु वैषम्यं दर्शयति—द्वितीयादयस्त्विति । अनभिहितैकत्वाद्यभिधानयेति ।
प्रातिपदिकार्थसूत्रे षष्ठ्यन्तानभिहित इत्यस्य प्रातिपदिकार्थविशेषणत्वात्सम्भवेनैकावादि-
विशेषणत्वमिति भावः । कर्तुरेकत्वमिति । येषु क्रियायामेव तिङ्वाच्यकारकगतसंख्या-
मारोप्य तत्रैव तिङर्थसंख्यान्वय इति वदन्ति, तेषामपि आरोपमूलतया शोकप्रायैवेति
चोच्यम् । अथवा तिङर्थार्थयगताया ढक्तत्वेऽपि चैत्रत्वविशिष्टरूपनामापंगताया अनुकृतेन
तदसद्वतिरेव स्यात् । न च क्रियायाः स्वत एवत्येन तदारोपानपेक्षत्वेन कर्तृगतैकत्वस्य
व्यमुक्तत्वम् । तस्यापि साधने दिव्याद्यमाद्यनुदिनिमित्तके तदनारोपे सत्त्वात् । अथवा
'पपत' इत्यादौ द्विवचनाद्यनापत्तिः । मम तु आरोपितयाप्युत्तरसंख्याया पूर्वसंख्याया
याधाय दोषः । आवृत्तिगतसंख्यारूपेण सहस्रदशित्वादिवत् । एवं च दिव्याद्यमाद्यनुदी
द्रव्यस्य निःसंख्यात्वाभावेन साधने एकत्वमवगतमेवेति भाष्याशयात् ॥ ननु तिङ्मुपोऽङ्ग-

१—इदं भाष्यमिति चेत् ।

* प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा २, ३, ४६.

परिगणनं च ।

न क्वचित्तिङ्कत्वादीनामनभिधानमुच्यते च प्रथमा सा वचनाद्भविष्यति । ननु चेद्वानभिधानं 'वृक्षः प्लक्षः' इति । अत्राप्यभिधानमस्ति । कथम् ? वक्ष्यत्येतत्—'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तो'ति' । वृक्षः प्लक्षः । 'अस्ति'ति गम्यते ।

तथैव तु खल्वेव दोषो यस्य ते कर्मादयो विभक्त्यर्था अभिहिते प्रथमाभाव इति । प्रथमा ते प्राप्नोति । क ? 'कट करोति भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीय'मिति । कटशब्दादुत्पद्यमानया द्वितीययाभिहितं कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति । का तर्हि प्राप्नोति ? प्रथमा । तद्यथा—'कृतः

प्र०-वीति च कर्तुरेकत्वं तिङाभिहितमिति प्रथमा न स्यादित्यर्थः । परिगणनं चेति । विष्कृच्छद्वितसमानैरित्येतत् । अत्र च तिङास्त्वेकत्वस्याभिधानमिति प्रथमाया अप्रसङ्गः ।

आरम्भवादाह—न क्वचिदिति । सर्वत्र च पदमपेक्षितत्रियापदमेव प्रयुज्यते । उच्यते चेति । प्रातिपदिकार्थसूत्रेणेत्यर्थः । भवन्तीपर इति । लट्पर इत्यर्थः । ततश्च 'वृत्त' इत्यत्रापि तिङैकत्वस्याभिधानादनवकाशत्वात्तिङाभिहितेऽप्येकत्वाद् प्रथमा भवति ।

एवमारम्भवादी स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षे समुद्भावयति—तथैवेति । भीष्ममिति । भीष्मादिविशेषणविशिष्टस्य कटस्य करोतिक्रिययेष्टिततमत्वात्कर्तृत्व, तच्च कटशब्दादुत्पन्नया द्वितीययाभिहितमिति भीष्मादिभ्यो द्वितीयाया अप्रसङ्गात्प्रथमा प्राप्नोति । आरम्भवादिनस्तु परिगणनारम्भात् कटशब्दादुत्पन्नया द्वितीययाभिहितेऽपि कर्मणि भीष्मादिभ्यो द्वितीया सिध्यतीति न दोषः ।

उ०-प्राप्तवृत्तेर्वक्तुं शक्यत्वेन 'तिङोक्ता' इत्यसङ्गतमत आह भाष्य-परिगणनं चेति । तथा च तिङ्कृदियादिपरिगणनबोधितापवादविषयपर्यालोचनया तिङ्पत्तिपर्यन्तं सुप्रतीक्षत इत्यर्थः ।

'अस्तिर्भवन्तीपरः' इत्यस्य व्यायसिद्धत्वमाह-सर्वत्र चेति । द्व्येकयोरिति सूत्रस्यान्यत्र सावकाशत्वात्सामर्थ्यादितिमात्राद्वाह—प्रातिपदिकार्थसूत्रेणेत्यर्थः । 'अभिहिते प्रथमाभाव' इति भाष्यस्याभिहिते प्रथमाया भाष्यस्य प्रवृत्तेस्तथाद्विधारादित्यर्थः ।

भीष्मादीनामपि कर्मत्वात्कथं प्रथमाप्राप्तिरत आह—विशेषणविशिष्टस्य कटस्येति । प्रधानगतकर्मत्वोक्ती विशिष्टगतमपि तदुक्तमेव, विशिष्टस्य तद्वैयर्थ्यातिरिक्तराभावादिति शङ्कितुरभिमानः । आरम्भे दोषाभावमाह—आरम्भवादिनस्त्विति ।

कटो भीष्म उदारः शोभनो दर्शनीय' इति करोतेरुत्पद्यमानेन केनाभिहितं कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न भवति । का तहि ? प्रथमा भवति ।

नैव दोषः । न हि ममानभिहिताधिकारोऽस्ति नापि परिगणनम् । सामर्थ्यान्मे विभक्तीनामुत्पत्तिर्भविष्यत्यस्ति च सामर्थ्यम् । किम् ? कर्मविशेषो वक्तव्यः ।

अथवा कटेऽपि कर्म भीष्मादयोऽपि तत्र 'कर्मणी'त्येव सिद्धम् ।

प्र०- कर्मधिकेऽपि इति । भीष्मादियुक्तकटसंबन्धि कर्मत्वं प्रतिपाद्यम् । तत्र च यथा फटशब्देन भीष्मत्वादीनामनाभधानात्तदभिधानाय भीष्मादिशब्दप्रयोगस्तथा द्वितीयापि तेभ्यो भविष्यति । न ह्यन्यथा तद्विशिष्टत्वं कटस्य प्रत्याययितुं शक्यते ।

अथयेति । यद्यत्करोति क्रिययाप्तुमिष्टतमं तत्सर्वं कर्म द्रव्यं गुणश्च । न ह्यसौ फटमात्रेण संतुष्यति । तत्र करोतिक्रियायां पृथक्सर्वेषां कर्मत्वे प्रत्येकं द्वितीयोत्पत्तिः, पञ्चाश्वेकवाक्यतया निरोपणविशेष्यभावात् ।

यद्यपि गुणद्रव्ययोः करोतिना संयन्धस्तथापि समञ्जस्य प्रकर्षस्याभिसत्त्वाद् द्रव्यस्यैव क्रियान्तर उपयोक्ष्यमाणत्वादीप्सितवत्त्वात्तस्यैव कर्मसंज्ञा, न गुणस्येति

उ०- भाष्ये—सामर्थ्यादिति । भीष्मादिपदानामपि द्वितीयोत्पादकसामर्थ्यसत्त्वादित्यर्थः । विशिष्टस्य कर्मत्वे विशेषणस्यापि द्वितीयोत्पादककर्मत्वशक्तिरूपसामर्थ्यवत्त्वम् । अन्यथा विशिष्टं कर्मैत्युक्तिरप्यासत् । तच्च न कटपदोत्तरद्वितीययाभिहितमिति भावः । तदाह— तत्र च यथेयादिना । विशिष्टपदैककर्मत्वप्रतिपादनेच्छायां प्रयोगः, तदप्रतिपादनं च नोभयत्र द्वितीयां विनैति भावः । अत्र पक्षे भीष्मपदस्य कर्मत्वाद्यनाङ्गित्वमुक्तगुणस्यैवोपस्थितिरितरस्य तद्वैशिष्ट्यप्रतीती पञ्चाद्विशिष्टस्यैककर्मत्वनवितमत्तथोपस्थितिः । तथोपस्थितौ च भीष्माद्यत्तरद्वितीयापि सहकारिणीति तात्पर्यम् । तदाह—न ह्यन्यथेति । 'तद्विशिष्टस्य करोतेर्यन्मन्' 'विशिष्टस्य कर्मत्वं चे'ति दोषः । यथा कट करोतीत्यस्य विशिष्टकर्मस्य न प्रतीयते । एव 'भीष्म कटं करोती'त्यत्रापि विभिन्नविभक्त्यादिनिष्ठाप्रतीत्या तत्र प्रतीयत इति भावः ।

पञ्चादिति । तथा च न विशिष्टस्य कर्मत्वं किं तु क्रियायां कर्मत्वेनान्वितयोर्मन्त्रा विरोपणविरोधभाष्योच्य इति भावः इत्येके । परे तु साक्षात्पञ्चादयः द्रव्यद्वारा पञ्चाध्यादेरपि कर्मत्वादिकम् । एवं च भीष्मस्यापि पृथक्कमत्तविशिष्टस्यैव बोधनं भीष्मपदान् । द्रव्येणामेवाप्यपञ्चा तस्या शक्तेर्वाक्यार्थबोधो विविध्याग्रहात्, भीष्मकटयोर्बोध्य विशापण विरोधभावेनैव । 'कारकाणां भावनायय' इत्यस्य च साक्षात्स्वशक्तिनिधामकाधयद्वारा वे'पयाद्य तद्विरोधः । तदेव ध्वनयन्कैवट आह—

'क्रियायां पृथक् सर्वेषां कर्मत्वे प्रत्येकं द्वितीयोत्पत्तिः । पञ्चाश्वेकवाक्यतया निरो

अथवा कट एव कर्म तत्सामानाधिकरण्याद्धीष्मादिभ्यो द्वितीया भविष्यति ।
अस्ति खल्वपि विशेषः 'कटं करोति भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीय'मिति
च, 'कृतः कटो भीष्म उदारः शोभनो दर्शनीय' इति च । करोतेरुत्पद्यमानः
क्तोऽनश्यत्वेन सर्वं कर्माभिधत्ते, कटश्चात्पुनरुत्पद्यमानया द्वितीयया यत्कटस्थं
कर्म तच्छक्यमभिधातुं न हि कर्मविशेषः ।

प्र०-मत्वाह—अथयेति । तत्सामानाधिकरण्यादिति । भीष्मादीनां स्वयमकर्मत्वेऽपि
विशेष्यसंघन्धिभ्यैव विभक्त्या भाष्यम् । तदेकयोगक्षेमत्वात् । केवलानां च प्रातिपदि-
कानां 'परस्मै'ति नियमादप्रयोगार्हत्वात् । ततो यथेश्वरसुहृदः स्वयं निर्धना अपि
तदीयेन धनेन तत्फलभाज एवं गुणा अपि ।

क्षप्रत्ययेन द्वितीयाया वैधर्म्यं दर्शयति—अस्ति राख्यपीति । अनद्यप्येनेति ।
साकल्येन । सर्वमिति । भीष्मादिगुणगतमपीत्यर्थः । कटस्थमिति । प्रातिपदिकार्थ-
गताया एव कर्मशक्तेर्वाचिका द्वितीयेत्यर्थः । न कर्मविशेष इति । भीष्मादिगुणगतं
कर्मत्वमभिधातुं न शक्यमित्यर्थः ।

उ०-पणनिशेद्यमान' इति । पञ्चादित्यस्य द्वितीयोत्पद्यन्तरमित्यर्थः । अक्षरस्वारस्यात् ।
'पुण्यस्तर्पणं कर्मदे' इत्यस्य च 'साक्षात्परम्परया ये'ति शेषः । 'द्रव्यगुणयोः' करोतिना
संघन्ध' इत्यत्रापि स एव शेषः पूरणीयः । सर्वशब्दश्च तदर्थेकलाश्रयत्वरूपः । एतेनान्न पक्षे
प्रथमं सर्वेषां भावनाश्रयः पञ्चात्प्राणिनः परस्परं मनसा विशेषणविशेष्यभावबोध इति
परास्तम् ॥ ज्ञानद्वयकल्पनागीरया-ज्ञानानुभवाच्च । एकवाक्यतयेति कैयटेन शाब्दस्यैव
विशेष्यविशेषणभावस्य स्वीकाराच्चेत्याहुः ।

क्रियान्तरे-तद्विशेषे आसनशयनादिरूपे । ईप्सिततमत्वादिति । साक्षात् क्रियागव्ययेव
हीप्सिततमम् । एवं करणसंज्ञापि साधनतमत्वाद् द्रव्यस्यैवेत्यादि बोध्यम् । परत्वि-
चिन्त्यम्, 'अद्वेतेन पथा दीपिकया प्रज्जती'त्यादि सर्वेषां करणत्वानापत्त्या कारकान्तरापेक्षयैव
प्रकर्षो न तु स्ववक्ष्यायामपीति स्वयमेवोक्तत्वात् । 'गां पयो दोग्धरी'त्यादकारसूत्रमाध्या-
सङ्गतेरचेति दिक् ।

अथवेति । सामानाधिकरण्यं नाम अनेकस्य पदस्य विशेषणतयैकाधेयबोधकत्वं, यदि
मिश्रशक्तिवं स्यात्तदा शक्तिभेदेनार्थस्यापि भेदादेकार्थत्व मज्येत । तस्माद्विशेष्यसमानशक्तिकत्वं
तदभिन्नविशेषणानामिति नियमात्तत्समानविभक्तिकत्वमेव । फलाश्रयत्वादिवत्तत्समानाधि-
करणत्वमपि विमलपुष्पस्य नियामकमिति तदुपपादयति—ततो यथेति । यथा मैत्रोमहमिया
सधनो निर्धनस्य स्वधनेन स्वसमानवासोऽङ्गुष्ठादीन् करोति एवं सामानाधिकरण्यमहमिया
स्वशक्तिं तत्रारोप्य स्वसमानविभक्तिकत्वं संपादयतीति भावः ।

मन्वेयमेव 'कृतः कट' इत्यादौपि भीष्मादिभ्यो द्वितीया स्यादत आह भाष्ये—अस्ति
खल्वपि । भीष्मादिगुणगतमित्यस्य तद्गुणविशिष्टगतमित्यर्थः । गुणगतं कर्मत्वमिति ।

तवैव तु खल्वेव दोषो यस्य स एकत्वादयो विभक्त्यर्था अभिहिते प्रथमा भाव इति । प्रथमा ते न प्राप्नोति । क ? एकः द्वौ बहव इति । किं कारणम् ? प्रातिपदिकेनोक्ता एकत्वादय इति ।

कर्मादिष्वपि वै विभक्त्यर्थेष्ववश्यमेकत्वादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः—
कर्मण एकत्वे कर्मणो द्वित्वे कर्मणो बहुत्व इति । न चैकत्वादीनामेकत्वादयः सन्ति । अथ सन्ति, ममापि सन्ति । तेष्वनभिहितेषु प्रथमा भविष्यति ।

प्र०— एव युक्त्या प्रत्ययानवादी स्वपक्षे दोषं परिहरय परपक्षे दूषणमाह—तवैवेति ।
एव दोष इति । वक्ष्यमाणः । प्रातिपादनेनोक्ता इति । अनभिहितैकत्वादिभिधानाय
सर्व विभक्तिविधानं, तानि चैकादिभिरेवेत्येवमिति प्रथमाया अप्राप्तिः ।

आरम्भवाची परस्य तुल्यदोषत्वमाह—कर्मादिष्वपि । यस्यापि कर्मादयो
विभक्त्यर्थेनात्येकवाक्यता 'यदुपु बहुवचन'मित्यादे 'कर्मणि द्वितीये'त्यादीनां
प्राप्त्युपगन्तव्या । गुणप्रधानभाव एव तु सस्य विपरीतः । तत्र प्रातिपदिकार्थगतैक-
त्वादिविशिष्टे कर्मणि द्वितीयेत्येवमादिर्वाक्यार्थस्तस्य संप्रसृते । कर्मण एकत्वे इति ।
नन्येकार्यादीनां विशेषणप्रसंगविधानीयं कर्मादीनां च विशेष्यत्वं तत्र परमात्मकर्मणो
विशेषणत्वं प्रतिपादनं । नैव दोषः । प्रातिपदिकार्थस्यैकत्वे सति तद्विशिष्टस्य कर्मणो
वाचिका द्वितीयेत्ययमत्रार्थो विवक्षितः । तत्र प्रातिपदिकार्थान्येतरेकेणान्येवामेकत्वा-
दीनां विशेषणीभूतानामभारादेक इत्यादी भवन्तीति । न स्यादित्यर्थः ।
संतीति । व्यतिरिक्तानीत्यर्थः । तदर्थं हरिणा—

अथवोभयवचना द्योते । द्रव्यं चाहुर्गुणं च । यत्स्थोऽसौ गुणस्तस्यानुक्ता
एकत्वादय इति कृत्वा प्रथमा भविष्यति ।

अथवा सख्या नामेयं परप्रधाना । संख्येयमनया विशेष्यम् । यदि चात्र
प्रथमा न स्यात् संख्येयमविशेषितं स्यात् ॥ अथवा वक्ष्यति तत्र वचनग्रहणस्य
प्रयोजनं 'मुक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्या'दिति* ।

अथवा समयाद्भविष्यति । यदि सामयिकी न नियोगतोऽन्याः कस्मान्न

प्र०—

निमित्तमेक इत्यत्र विभक्त्या नाभिधीयते ।

तद्वतस्तु यदेकस्य विभक्तिस्तत्र वर्तते ॥ इति ।

यथा शतमित्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तं शतसंख्यान्या, अन्या च विभक्तिवाच्या
प्रातिपदिकार्थैकत्वसत्त्वात्, तथैक इत्यत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तविभक्तिवाच्ये द्वे एकत्वे ।

एवं शब्दशक्त्याश्रयेणैकत्वादिभेदेनैव समाधायामेदपक्षेऽपि समाधातुमाह—
अथवेति । गुणोपसर्जनं द्रव्यं प्रातिपदिकेनाभिधीयते । द्रव्योपसर्जनस्तु गुणो
विभक्त्यर्थः । यथा शौक्यमिति गुणोपसर्जनद्रव्याभिधायिनं शुक्लशब्दाद् द्रव्योप-
सर्जने तस्मिन्नेव गुणे भावप्रत्ययः । यत्स्थोऽसाविति । यस्मिन्नेव द्रव्ये स्थित एक-
त्वादिगुणस्तस्य द्रव्यस्यानुक्ता एकत्वादय प्राधान्येनेति भावः । संख्येयमविशेषितमिति ।
केवलस्य प्रातिपदिकस्य प्रयोगाभावात्प्रथमाया अभावे एकादिशब्दानुच्चारणात् ।

एव युक्त्या प्रथमोत्पत्तिं प्रतिपाद्य वचनेन प्रतिपादयितुमाह—अथवेति ।
समयादिति । 'परश्चेत्यस्मात्प्रत्ययपरैव प्रवृत्तिं प्रयोक्तव्या त केवलेत्येवरूपादित्यर्थः ।

उ०—निमित्तम्—प्रवृत्तिनिमित्तम् । द्वे एकत्वे इति । द्वयोरपि तयोर्वाङ्मनौ द्वावित्यादिविधैक-
करणेणैव भानाच्च बोधावृत्त्यनुभवविरोधी ।

इयं च वदपना शब्दशक्त्याश्रयेत्याह—एवं शब्देति । अत्रापि पक्षे प्रातिपदिकेनैकत्व
विशिष्टद्रव्याभिधानादोपस्तद्रव्यस्थोऽयं आह—गुणोपसर्जनमिति । द्रव्योपसर्जनं इति ।
गुणगुणिनोरभेदाच्चैकं पदं इति सामानाधिकरण्यम् ।

ननु प्रातिपदिकस्यैकत्वादिविशिष्टे शक्त्या तमेव द्रव्यं विशेषयितुं शक्यं, किं तत्र
विभक्त्येत्यत आह—केवलस्येति । अयं भावः—बृहद्व्यवहाराच्छक्तिप्रदं बृहद्व्यवहारस्य
विभक्त्यर्थमेवेति विभक्तिसममिच्छाद्वारे गृहीतायाः शक्तेस्तदभावेऽनुदोघात्पदार्थानुपस्थित्या
संख्येयमविशेषितम् । एव च पदार्थोपस्थित्यवधानुपपन्नार्थाभिहितेऽपि विभक्त्युत्पत्तिरिति ।
लोकव्यवहारे प्रयुज्यमानानामेव साधूनां साधुत्वान्वाचयावकमिदं शास्त्रमिति बृहद्व्यवहारे एव
किं मूलमिति च शङ्क्यम् ।

भाष्ये—न नियोगत इति । न नियमत इत्यर्थः । प्रातिपदिकार्थस्यानपवादक्य तत्र

तवैव तु खल्वेव दोषो यस्य त एकत्वादयो विभक्त्यर्था अभिहिते प्रथमा भाव इति । प्रथमा ते न प्राप्नोति । क ? एक. द्वौ बहव इति । किं कारणम् ? प्रातिपदिकेनोक्ता एकत्वादय इति ।

कर्मादिष्वपि वै विभक्त्यर्थेष्ववश्यमेकत्वादयो निमित्तत्वेनोपादेया — कर्मण एकत्वे कर्मणो द्वित्वे कर्मणो बहुत्व इति । न चैकत्वादीनामेकत्वादय. सन्ति । अथ सन्ति, ममापि सन्ति । तेष्वनभिहितेषु प्रथमा भविष्यति ।

प्र०— एव युक्त्या प्रत्ययानवादी स्वपक्ष दोष परिहरय परपक्षे दूषणमाह—तथैवति । एव दोष इति । वक्ष्यमाण । प्रातिपादिकनोक्ता इति । अनभिहितैकत्वादभिधानाय तव विभक्तिविधान, तानि चैकादिभिरेवोक्तानीति प्रथमाया अप्राप्ति ।

आरम्भवादी परस्य तुल्यदोषतामाह—कर्मादिष्वपीति । यस्यापि कर्मादयो विभक्त्यर्थास्तेनाप्येकवाक्यता 'बहुषु बहुवचन मित्याद् 'कर्मणि द्वितीयेत्यादीना चाभ्युपगन्तव्या । गुणप्रधानभाव एव तु तस्य विपरीत । तत्र प्रातिपदिकार्थगतैकत्वादिविशिष्टे कर्मणि द्वितीयेत्येवामादवाक्यार्थस्तस्य सपश्यते । कर्मण एकत्वे इति । नन्वेकत्वादीना विशेषणत्वमभिधानीय कर्मादीना च विशेष्यत्व तत्र कर्मात्कर्मणो विशेषणत्व प्रतिपाद्यत । नैव दोष । प्रातिपदिकार्थस्यैकत्वे सति तद्विशिष्टस्य कर्मणो वाचिका द्वितीयेत्ययमत्रार्थो विवक्षित । तत्रापि प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकेणान्येषामेकत्वादीना विशेषणीभूतानामभावादक इत्यादौ अवतोऽपि प्रथमा न स्यादित्यर्थ । अथ सन्तीति । व्यतिरिक्तानीत्यर्थे । तदुक्त हरिणा—

उ०—भाष्ये कर्मणोद शक्तिपर इति भाव । अथ भाव —कस्य धातोरुपपत्त्या प्रकृतिगतकर्माभावाद्यगते तत्राभिधातव्ये यथाप्रकृतिवाच्यक्रियानिरूपितकर्मस्यशक्तिमत्तत्त्वसर्वगता सामिधीयत इति पुनरुक्तम् । द्वितीयाया प्रातिपदिकानुत्पत्त्या स्वकृतिभूतप्रातिपदिकार्थकर्मत्वलाभात्तदेव बोध्य न न्यदिति ।

'भीष्म कर्त मित्यादौ आरम्भवादे पूर्वोक्तप्रथमाप्राप्तिरूपदोषाभावादेव इत्यनुपपन्नमतमाह—वक्ष्यमाण इति । तद्विहिते वचनसामर्थ्यादोषपरिहारेऽपि प्रकृत्यभिहिते दोष, तथानभिहितैकत्वादिक बृहत् इत्यादौ तस्याआरित्याभ्यादित्याह—अनभिहितैकत्वादीति । 'एक परये'त्यादौ द्वितीया तु कर्मणोऽनभिहितत्वादेकत्वे दृश्यतेऽपि भविष्यतीति मत्वा प्रथमा भावापत्तिरेव कृता ।

अतः कर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वे एकत्वादीनां निमित्तत्व कथमतस्तदुपपाद्यति—यस्यापीति । प्रातिपदिकार्थगतैकत्वादिविशिष्टे कर्मणीति । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनैकत्वविशिष्टकर्मणोऽविवक्षितार्थ । वाचिकेति । वाचिकेयर्थ । श्रोतव्यपक्षस्यैवोचितत्वाद्, एकत्वादीनां विशेषणतयैव भवताम् । एव चैकत्वविशिष्टे प्रातिपदिकार्थे प्रथमेयर्थे तद्वैश्यापत्तिरिक्त यत्रैकत्व बृहत् इत्यादौ तत्रैव स्यात् त्वेक इत्यादिवित्याह—तत्रैवेति । 'दृश्यते'त्यादौ मित्यत्र प्रथमाधिकरणत्वादेकत्वे दृश्यतेऽपि प्रधानकर्माभिधानाय द्वितीयादीनामेतन्मतेऽपि सिद्धिरिति तदभापत्तिर्नाकारि । एतदभाष्य हरिणाभ्यवसेव व्याख्यातमित्याह—तदुक्तमिति ।

अथबोभयवचना द्वेते । द्रव्यं चाहर्गुणं च । यत्स्थोऽसौ गुणस्तस्यानुक्ता
एकत्वादय इति कृत्वा प्रथमा भविष्यति ।

अथवा संख्या नामेयं परप्रधाना । संख्येयमनया विशेष्यम् । यदि चात्र
प्रथमा न स्यात् संख्येयमविशेषितं स्यात् ॥ अथवा वक्ष्यति तत्र वचनग्रहणस्य
प्रयोजनमुक्तेष्वप्येकत्वादियु प्रथमा यथा स्यादिति* ।

अथवा समयाद्भविष्यति† । यदि सामयिकी न नियोगतोऽन्याः कस्मान्न

प्र०—

निमित्तमेक इत्यत्र विभक्त्या नाभिधीयते ।

तद्वत्तस्तु यदेकत्वं विभक्तिस्तत्र वर्तते ॥ इति ।

यथा शतमित्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तं शतसंख्यान्या, अन्या च विभक्तिवाच्या
प्रातिपदिकार्थगतैकत्वसंख्या, तथैक इत्यत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तविभक्तिवाच्ये द्वे एकत्वे ।

एवं शब्दशक्त्याश्रयेणैकत्वादिभेदेनैव समाधायामेदपक्षेऽपि समाधातुमाह—
अथयेति । गुणोपसर्जनं द्रव्यं प्रातिपदिकेनाभिधीयते । द्रव्योपसर्जनस्तु गुणो
विभक्त्यर्थः । यथा शौस्त्यमिति गुणोपसर्जनद्रव्याभिधायिनः शुद्धशब्दाद् द्रव्योप-
सर्जने तस्मिन्नेव गुणे भावप्रत्ययः । यत्स्थोऽसाविति । तस्मिन्नेव द्रव्ये स्थित एक-
त्वादियुगलस्तस्य द्रव्यस्यानुक्ता एकत्वादयः प्राधान्येनेति भावः । संख्येयमविशेषितमिति ।
केवलस्य प्रातिपदिकस्य प्रयोगाभावात्प्रथमाया अभावे एकादिशब्दानुधारणात् ।

एवं युक्त्या प्रथमोत्पत्तिं प्रतिपाद्य वचनेन प्रतिपादयितुमाह—अथयेति ।
समयादिति । 'परस्मै'त्यस्मात्प्रत्ययपरैव प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलेत्येवंरूपादित्यर्थः ।

उ०—निमित्तम्—प्रवृत्तिनिमित्तम् । द्वे एकत्वे इति । द्वयोरपि तयोर्मांशणी इतित्याद्याविवैक-
रूपेणैव भानाच्च बोधादुपपन्नमविविरीषी ।

इयं च वक्ष्यता शब्दशक्त्याश्रयेत्याह—एवं शब्देति । अत्रापि पक्षे प्रातिपदिकेनैकत्व-
विशिष्टद्रव्याभिधानादोपस्तद्वत्स्थोऽस्ति आह—गुणोपसर्जनमिति । द्रव्योपसर्जन इति ।
गुणगुणितोरभेदाच्चैकः पद इति सामानाधिकरण्यात् ।

ननु प्रातिपदिकस्यैकत्वादिविशिष्टे शक्त्या तेनैव द्रव्यं विशेषयितुं शक्यं, किं तत्र
विभक्त्येत्यत आह—केवलस्येति । अर्थ भावः—बृद्धव्यवहाराच्छक्तिग्रहः बृद्धव्यवहारस्य
विभक्त्यवगतेनेवेति विभक्तिसममिष्याहते गृहीतायाः शक्तेस्तद्भावेऽनुद्बोधात्पदार्थानुपस्थित्या
संख्येयमविशेषितम् । एवं च पदार्थोपस्थित्यवगत्यानुपपत्त्याभिहितेऽपि विभक्त्युत्पत्तिरिति ।
लोकव्यवहारे प्रयुज्यमानानामेव साधूनां साधुत्वान्वाक्यावकमिदं शास्त्रमिति बृद्धव्यवहारे एव
किं मूलमिति न शङ्क्यम् ।

माध्ये—न नियोगत इति । न नियमत इत्यर्थः । प्रातिपदिकार्थस्याशेषत्वात्कथं तत्र

भवन्ति ? कर्मादीनामभावात् ॥ पृष्ठी तर्हि प्राप्नोति । शेषलक्षणां पृष्ठ्यशेष-
त्वान्न भविष्यति ।

एवमपि व्यतिकरः प्राप्नोति । एकस्मिन्नपि द्विवचनबहुवचने प्राप्नुतः ।
द्वयोऽप्येकवचनबहुवचने प्राप्नुतः । बहुष्वप्येकवचनद्विवचने प्राप्नुतः । अर्थतो
व्यवस्था भविष्यति ।

परिगणनं कर्तव्यम् ।

तिङ्कृतद्वितसमासैः परिसंख्यानम् ॥ ५ ॥

तिङ्कृतद्वितसमासैः परिसंख्यानं कर्तव्यम् । तिङ्-क्रियते कटः । कृत-

प्र०-कर्मादीनामिति । 'कर्मेण्येव द्वितीये'त्येवं द्वितीयादीनां नियतत्वात् । पृष्ठी तर्हीति ।
कर्माद्यभावः शेष इति भावः । अशेषत्वादिति । प्रातिपदिकार्थस्य प्रथमाविधावुप-
योगात्तस्य चान्यतिरिक्तस्येह सद्भावात् ।

अर्थतो व्यवस्थेति । सामर्थ्यादित्यर्थः । 'एक' इत्यत्रैकमेवैकत्वं तच्च प्रातिपदि-
केनाभिहितमित्यप्राप्ता प्रथमा समयवशेन प्राप्यते । तत्र यथा समयश्च पालितो
भरत्येकत्वानुगुणं चान्यत्र तदभिधाने दृष्टसामर्थ्यं वचनं भरति, तथा कर्तव्यमित्यर्थः ।
तदेवं संख्या विभक्त्यर्था इति दर्शनाभयेण सूत्रं स्थापितम् ।

उ०-पृष्ठीत्यत आह-कर्मादीति । तावन्मात्रमेव शेष इत्यभिमानः । अव्यतिरिक्तस्येति । अति-
रिक्तेन विशिष्टो व्यतिरिक्तस्तदभिप्रायेणैवक्षरार्थः । एवं च 'कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः शेष'
इति नात्र पृष्ठी तदतिरिक्तस्य कस्याप्यप्रतीतेरिति भावः ।

अर्थाभावेऽपि समयपरिपालनाय विमर्शो कथयर्थतो व्यवस्थेयत आह-सामर्थ्या-
दिति । तदेवोपपाद्यति-एक इत्यत्रेति । विरुद्धविभक्त्यपेक्षानुवादाद्विभक्तिर्गोचरेति
भावः । पक्षद्वयेऽपि दोषाभावप्रतिपादनात्सङ्ख्या सुवर्ण्य इति दर्शने सूत्रं कार्यं दर्शनागते नेति
लियात् । तत्रारम्भपक्षे परिगणनादिप्रवृत्तिं बोधयितुमाह-तदेवमिति । संख्या विभक्त्यर्थ
इति । सूत्रं प्राजागत्यात्तत्त्वा विभक्तिगोच्यता, कारणं तु तद्विशेषणत्वेन लभेति दर्शनमित्यर्थः ।

मास्यं-तिङ्-क्रियते कट इति । न चात्र सङ्ख्याकारकयोऽनयोऽप्युच्यते : 'संख्या
विभक्त्यर्थः' इति पक्षेऽपि नेदमनभिहिताधिकारप्रयोजनमिति तिङ्ग्रहणं व्यर्थमिति धारयम् ।
सङ्ख्यायाः क्रियायामेवावश्येन कारकगतसङ्ख्यायाः सम्बन्धानभिधानादियथाशयः । एवं च
'पञ्चत्योदं देववृत्त' इत्यादौ 'तिङ्कोष्ठा एकत्वादय' इति प्रथमा न प्राप्नोतीति पूर्वोक्तमाशय-

कृतः कटः । तद्वित—औपगवः कापटवः । समास—चित्रगु. शत्रुलगुः ।

उत्सर्गे हि प्रातिपदिकसामानाधिकरण्ये विभक्तिवचनम् ॥ ६ ॥

उत्सर्गे हि प्रातिपदिकसामानाधिकरण्ये विभक्तिर्वक्तव्या । क ? कटं करोति भीष्ममुदारं शोभन दर्शनीयमिति । कटशब्दादुत्पद्यमानया द्वितीयया-

प्र०— औपगव इति । अपत्यापत्यवत्सवन्धस्य तद्विते नोक्तत्वात्पृष्टी न भवति । चित्रगुरिति । समासेन स्वस्वामिसवन्धस्याभिधानात्पञ्चमभावः ।

उत्सर्ग इति । अनभिहित इति सामान्येनोच्यमान इत्यर्थः । यत्र यद्विनि प्रातिपदिकानि सामानाधिकरण्यानि विवक्षितानि तत्रैकयोगक्षेमत्वादेकत उत्पन्नया द्वितीयया

उ० मेकदशसुक्तिरिति यथाकथमिदं व्याख्येयमिति सूचितम् । तद्विकृतोरिव तद्वितसमासयो कस्मिंश्चिद्विभक्त्यर्थेऽविधानादाह—अपत्यापत्यनदिति । तद्विवोक्तत्वादिति । तद्वितान्तोक्तत्वादित्यर्थः । नन्वेतयोः सवन्धस्य प्रातिपदिकार्थत्वेनाशेषत्वाच्च पृष्टीप्राप्तिः । कारकप्रातिपदिकार्थेऽप्यतिरिक्तो हि तत्र धावः । न च कर्मोदित्यतिरिक्त एव शेष इत्याशयेनैते दृष्टाहरणे । यद्वा सवन्धो न प्रातिपदिकार्थः, प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयमिच्छावादिति वाच्यम्, घटपदादुत्पद्यत्ययोः सवन्धस्य भानेन तत्र पद्या दुर्भारतापत्तेः । तत्र हि नैतद्व्यत्ययेनाभिधानमिति चेत्सत्यम्, धावेष्वस्य सवन्धस्य पद्यर्थस्य दृष्ट्वाप्यप्रातिपदिकार्थत्वमितिप्राप्तिमानात् । न च 'का तर्हि स्यात् ? शेषलक्षणा पृष्टी, भवोपत्वाच्च, समयाच्च द्वितीयैवेत्यमिमप्रत्येन 'कट भीष्म मित्यादावभिहितत्वाद्प्राप्तिद्वितीयासाधनार्थं परिगणनमित्येतत्खण्डनपरेण परिगणनप्रत्याख्यानवदेतयोदहाहरणावाभावात्स्यापि कथनेन तद्वितसमासोदहाहरणमधिकमित्यर्थस्यापि कथनात् । 'अनेकमन्वपदार्थ' इति सूत्र भाष्येऽप्यनयोरनुवादहरणस्य सूचितम् । न च शततन्म्रीत शाय, प्रासमुदक य प्रासोदक इत्यादि तद्वितसमासोदहाहरणमिति वाच्यम् । 'प्रासोदक' इत्यादौ प्रासोदककर्मैयादिप्रकारणैव बोधः । तत्र विशेष्ये तत्त्रिरूपकत्वबाधेन विशेषणमादाय तात्पर्यावसानमिति द्वितीयादिप्रयोगककर्मत्वादेः शब्दादशेषेन द्वितीयाद्यप्राप्तेः । एव च विशेषणत्वस्याप्रासोऽपि न । उपजीव्यस्यैकधमिबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्य च न बाधः । 'चित्रगु'रित्यादौ चित्राणां यशमयमित्यादौ यथा तस्य पृष्टीप्रयोजकता तथात्रापि स्यात् तैमैव रूपेण भावयितुं बोध्यम् । एव यथा क्रीतशब्दे धातुना क्रियोपस्थाप्यते न तेन रूपेण शत्यशब्देनेति न तदर्थे इतरकारकान्वयः । इदं च 'कर्तृकर्मणो रित्यत्र भाष्ये ध्वनि तम् । अतो न तदर्थकर्मणो विभक्तिप्राप्तिर्बोध्यता । एव च सांप्रतमित्यादिनिपातैरपि न तेन रूपेण क्रियाया कारकस्य चोक्तिरिति न तदन्वयिनि विभक्तिप्रसक्तिः । अतो निपातेनाभिहितत्वादिभक्त्यनुत्पत्तिरित्यपि चिन्त्यमेव । 'नारद इत्यबोधि स' इत्यत्रापि 'नारद इति' इत्यनेन श्रीकृष्णयज्ञानाकारानुवादाच्च न द्वितीयादिप्रसक्तिरित्युक्तम् । परिगणनफलमाह भाष्ये—उत्सर्गे हीति । तद्व्याचष्टे—सामान्येनति । एकयोगक्षेमत्वादिति । एकार्थबोध

मिहितं कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति ॥ का तर्हि स्यात् ?
पृष्ठी । शेषलक्षणा षष्ठ्यशेषत्वान्न भविष्यति ॥ अन्या अपि न प्राप्नुवन्ति ।
किं कारणम् ? कर्मादीनामभावात् ॥ समयश्च कृतो 'न केवला प्रकृतिः
प्रयोक्तव्या न केवलः प्रत्यय' इति न चान्या उत्पद्यमाना एतमभिसंबन्धमुत्स-
हन्ते वक्तुमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति ।

अथवा कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपि तत्र 'कर्मणी'त्येव सिद्धम् । अथवा
कट एव कर्म तत्सामानाधिकरण्याद्भीष्मादिभ्यो द्वितीया भविष्यति ॥
तस्मान्नार्थः परिगणनेन ।

द्वयोः क्रिययोः कारकेऽन्यतरेणाभिहिते विभक्त्यभावप्रसङ्गः ॥७॥

द्वयोः क्रिययोः कारकेऽन्यतरेणाभिहिते विभक्तिर्न प्राप्नोति । क ? प्रासाद

प्र०—सर्वप्रातिपदिकार्थगतं कर्मत्वमभिहितमित्यन्येभ्यो द्वितीया न स्यात् ।

परिगणनमन्तरेणाप्येतं दोषं परिहर्तुं पृच्छति—का तर्हीति ।

'अनभिहित' इति पर्युदासे प्रसज्यप्रतिषेधे च दोषदर्शनात्तन्निराकरणायादोषोद्-
भावनं कर्तुमाह—द्वयोरिति । प्रासाद आस्त इत्यत्र सदिक्क्रियाया आसिक्क्रियायाच्चैक-
मधिकरणं प्रासादाख्यम् । तद्यान्यतरेण सदिप्रत्ययेन च्छाभिहितमित्यभिहितं नेति
सप्तमी न प्राप्नोति । अभिहितादन्यत्रेत्यत्रापि पक्षेऽभिहितत्वादधिकरणस्याभिहिता-
दन्यत्वं नास्तीति न प्राप्नोति । द्रव्यं च कारकं मन्यते, सद्रव्यतिरेकेण शशिसद्भावे
प्रमाणाभावात् । न तावत्प्रत्यक्षं द्रव्यव्यतिरिक्तस्वरूपपरिच्छेदि समुपजायते । द्रव्य-

उ०—कार्यस्यैव सामानाधिकरण्यपदार्थत्वादिति भावः ।

आत्मे—कर्मादीनामभावादिति । अनभिहितकर्मादीनामभावादित्यर्थः । अन्येति ।
प्रथमेत्यर्थः । एतमभिसंबन्धं—सामानाधिकरण्यरूपम् । इतरसंबन्धानवच्छिन्नविद्येऽप्यविरोध-
भावः सामानाधिकरण्यम् । द्वितीया भविष्यतीति । अस्यान्तश्च उक्तः । तस्मान्नार्थ इति ।
भीष्मादिभ्यो द्वितीयादेः प्रचाराग्तरेण वारणादुभयावस्थांतरस्याभावाच्चेति भावः । यत्
एतद्व्यतिरेकेण निपातेनाप्यभिधानमिति वदन्ति, तदुक्तम्, उक्तरीत्या निष्कर्षं च, विभक्त्यर्थं
वदाम्यर्थं तेन सामानाधिकरण्यसङ्गतिश्चेति दिक् ।

तन्निराकरणायेति । न तु परिगणनप्रत्याख्यानमूलकोऽयं दोषः । यत्र कृपेन परि-
गणनेऽपि दोषतादयस्त्वयादिति भावः । नास्तीति । अभिहितत्वावच्छिन्नप्रतिपदिकताको भेदो
नास्तीत्यर्थः । ननु क्रियाभेदे शब्देभिर्वाक्यादिनिष्कृतिव्याभिहितत्वेऽपि आसिनिष्कृतिव्या-
भिहितत्वासिद्धिरित्यत आह—द्रव्यं चेति । सद्रव्यतिरेकेणेति । गुणसमूहा द्रव्यमिति

आस्ते, शयन आस्त इति । किं कारणम् ? सदिप्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमिति*
कृत्वा सप्तमी न प्राप्नोति ।

न चान्यतरेणानभिधानात् ॥ ८ ॥

न वैप दोषः । किं कारणम् ? अन्यतरेणानभिधानात् । अन्यतरेणानभिधानम् । सदिप्रत्ययेनाभिधानमसिप्रत्ययेनानभिधानम् । यतोऽनभिधानं तदाश्रया सप्तमी भविष्यति ॥ कुतो नु खल्वेतत्सत्यमिवाने चानभिधाने चानभिहिताश्रया सप्तमी भविष्यति न पुनरभिहिताश्रयः प्रतिषेध इति ?

अनभिहिते हि विधानम् ॥ ९ ॥

अनभिहिते हि सप्तमी विधीयते नाभिहिते प्रतिषेधः ॥ यद्यपि तावद-
त्रैतच्छक्यते वक्तुं यान्या चान्या च नित्या, यत्र तु खलु सैव नित्या तत्र
कथम्—आसन आस्ते, शयने शेते इति ? यत्राप्यन्यत्रमस्ति । कुत ? काल-

प्र०—स्वरूपातिरेकेण शक्तिरूपानुपलम्भात् । प्रत्यक्षाप्रवृत्तौ च सत्पूर्वकस्यानुमानस्यापि
शक्तिसद्भावावेदने नास्ति प्रवृत्तिः । कार्यं च द्रव्यस्वरूपायत्तमेवेति कार्यव्यतिरेकादपि
नास्ति शक्तिसद्भावगमः ।

पर्युदास शक्तिसाधनपक्षं चाश्रित्याह—न चेति ॥ प्रसज्यप्रतिषेधगद्याह—कुतो
नु खल्विति ॥ पर्युदासमाश्रित्याह—अनभिहिते हीति ॥ पर्युदासेऽपि दूषणमाह—
यद्यपि तावदिति । आसन आस्त इत्यत्रैकैवासननित्या, तस्याप्याधिकरणं ल्युटा-
भिहितमिति सप्तम्या अप्राप्तिरित्यर्थः ।

अत्राप्यन्यत्रमिति । भिन्नपदप्रस्थाप्ये भिन्ने आसनक्रिये इत्यर्थः । एकपदोपात्ते

उ०—भावः । न तावत्प्रत्यक्षमिति । शक्तिरतीन्द्रियात्वादित्यर्थः । स्वरूपेति । शक्तितत्त्वरूपेत्यर्थः ।
अत एव सन्निरूप्य दुर्ग्रहवाक्यपूर्वकमनुप्राप्तमपि नेत्याह—सत्पूर्वकस्येति । ननु यथा दाहके
सायपि दाहादिकार्यस्य कादाचित्कत्वानुपपत्त्या शक्तिरवगम्यते तद्वदिहाप्यसर्वत आह—
कार्यं चेति । द्रव्यस्वरूपेति । न तु तद्द्रव्यविरक्तिरवगम्यायत्तमित्यर्थः ।

शक्तिसाधनपक्षं चेति । एकस्यैव परस्परविरुद्धकृतृकर्मादिभ्यपदेशं शक्तिं गमयति ।
एव चैकनिरूपितशक्तेरभिधाने तच्छक्यन्तरस्यानुवर्तमानत्वेत्यत आशयः । पर्युदासपक्षे कुत इति
प्रश्नानुपपत्तिरत आह—प्रसज्येति । द्रव्यकारकमित्यपि बोध्यम् । एकैवासनक्रियेति ।
तथा च तन्निरूपिता शक्तिरप्येकैवेति भावः ।

प्रत्यभिज्ञाप्रकारवाचकते कथमन्यत्रमसत आह—भिन्नपदेति । प्रत्यभिज्ञा तु साया य-
निबन्धनेति भावः । नन्वेवमनभिहित इति सूत्रव्यर्थमसत आह—एकपदेति । अत एव गोप्राय

* अत्रतश्च च कारके सशायाम् ३ ३ १६ † सप्तम्यधिकरणे च २ ३ ३५

भेदात्साधनभेदाच्च एकस्यात्रासेरासिः साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः । अपरस्य
बाह्यं साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्ययः ।

किं पुनर्द्रव्यं साधनमाहोस्विदगुणः । किं चातः ? यदि द्रव्यं साधनं

प्र०-क्रियासाधनसंबन्धे अनेन विभक्तयो निवार्यन्ते न तु वाक्योपात्ते । आसिः
साधनमिति । 'आसन'मित्यत्र यासिक्रिया तस्या आसिक्रिया साधनम् । कथमेतदिति
चेत् । उच्यते—आस्यतेऽस्मिन्नित्यासनमुच्यते । यदि चासनक्रियास्ते संनिधीयते
ततस्तदपेक्षं तदासनमुच्यते । एवं सामर्थ्यादासेरासिः कर्ता भवति । नन्वेवं सत्यासन-
मित्यत्र यासिक्रिया सान्यस्या आसिक्रियायाः साधनं भवति । न त्वस्या अन्या । एवं
सह्यर्थान्तरास्य ग्रन्थस्य तात्पर्यम् । तदयमत्र परमार्थः—आसनशयनकरणापादान-
संप्रदानादिशब्दैरासनादिक्रियायोग्यं वस्तुमात्रमनुद्भूतशक्तिकमभिधीयते । तत्र
शक्त्युद्भवप्रतिपादनाय विभक्तिरवश्योत्पाद्या । तत्रासिः साधनमिति साधनान्तर-
निरासः क्रियते । शब्दव्युत्पत्तये केवलमत्रासिक्रियोपादीयत्व इत्यर्थः । सर्वकालश्च
प्रत्यय इति । कालविरोधानुपादानेन ल्युटो विधानात् । बाह्यमिति । देवदत्तादिक-
मित्यर्थः ।

किं पुनरिति । यदि द्रव्यं साधनं तदा तदेकमेव, तथाभिहितमिति पूर्वोक्तपरि-

उ०-इति, कृतं कटमानय, भीमादिभेदीत्यादौ अनुभ्याद्य इति भावः । तथा च पदमेवकृतभेद-
मध्ये आरोप्य तद्विकृतविवक्षितभेदोऽपीत्यभिप्रायः । एकस्येत्यस्यार्थमाह—आसनमित्यत्रेति ।
आसनत्वसिद्धयनुपपत्तिलक्षणसामर्थ्यासिसाधनत्वमाह—आस्यत्व इति । आस्ये इति
स्वोरतस्य व्यापयानं—संनिधीयत इति । अस्मिन्निति प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिष्टवस्तुन आसिक्रिया-
सन्निधानमन्तरेण सनत्वायोगादासक्रियासाधनत्वं कृतप्रकृत्यर्थेऽस्मात्तेः स्वाधिकरणद्रव्यज्ञाप-
कम् । तदाह—एवं सामर्थ्यादिति । 'कर्ता भवती'त्यस्य कारणं साधनं भवति, स्वप्रकृति-
कष्युद्धतार्थज्ञातयर्थः । एकस्यात्रासेरिति भाष्ये—आसिः शेतैरप्युपलक्षणम् । नन्वेवं
ल्युट्प्रकृतिमूलासिक्रियायास्तिदन्तोपात्ता आसिक्रिया साधनमिति भाष्योक्तं न सिद्धमित्या-
शङ्कते—नन्विति । केचित्तु आसनक्रिया आस्तेऽस्मिन्नित्यासनमिति व्युत्पत्तिः । प्रकृति-
भूत आस्तिरस्यर्थः । तदर्थस्यापि लोके प्रयोगदर्शनात् । एवं शेतैरपि तिष्ठत्यर्थो 'जलादाय'
इत्यादौ । उभयत्राप्यासिग्रहणमुपलक्षणम् । एवं च भाष्यं समञ्जसमेवेत्याहुः । यस्तुमात्र-
मिति । नासनादिप्रियाधिकरणत्वेन तदोच्यते किं त्वामनत्वेनेत्यर्थः । तदेवाह—अनुद्भूत-
शक्तिरिति । शब्दव्युत्पत्तये इति । अनुलोमादिश्रुता एवेत्यर्थः । अत एव पक्ष इत्यादौ
केनेति कर्त्रादादृष्टावदासनमित्युच्यते न तदाकाट्या । अत एव आसिः साधनमित्यस्य
साधनान्तरनिराये तात्पर्यमुच्यते ।

प्रयोजनं वदन् विचारस्य प्रकृते सङ्गतिमाह—यदि द्रव्यमिति । अत्र द्रव्यमित्यस्य
साधनत्वविषेण द्रव्यमित्यर्थः ।

नैतदन्यद्भवत्यभिहितात् । अथ हि गुणः साधनं भवत्येतदन्यदभिहितात् ।
अन्यो हि सदिगुणोऽन्यथासिगुणः ।

किं पुनः साधनं न्याय्यम् ? गुण इत्याह । कथं ज्ञायते ? एवं हि
कश्चित्कंचित्पृच्छति—‘क देवदत्त’ इति । स तस्मा आचष्टे—‘असौ वृक्ष’
इति । कतरस्मिन् ? यस्मिष्ठतीति । स वृक्षोऽधिकरणं भूत्वान्येन शब्देनाभि-
संबध्यमानः कर्ता संपद्यते । द्रव्ये पुनः साधने सति यत्कर्म कर्मैव स्याद्
यत्करणं करणमेव यदधिकरणमधिकरणमेव ।

अनभिहितवचनमनर्थकं प्रथमाविधानस्यानवकाशत्वात् ॥ १० ॥

अनभिहितवचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? ‘प्रथमाविधानस्यानवकाश-
त्वात्’ । अनवरुक्षा प्रथमा सा वचनाद्भविष्यति* ।

प्र०—हारो न सङ्गच्छते । अथ शक्तिः साधनं, तदा तस्या भेदादभिहितसंभवाद्भवति
समाधानमिति मन्वानस्य प्रश्नः । आश्रितत्वाच्छक्तिरेवात्र गुणशब्देन विनियुता ।

स एव पृच्छति—किं पुनरिति । गुण इत्याहेति । अयं भाग—यदि द्रव्यं
साधनं स्यात्तदा तस्यैकरूपत्वात्तन्निबन्धनाश्रितप्रत्यभिज्ञाविषयत्वाज्ज्ञानार्थक्रियाकरण-
निबन्धनो व्यपदेशमेवो न स्याद् दृश्यते चासाविति नानाशक्तिसङ्काशानाम सिद्धः ।

सूत्रं प्रत्याख्यातुमाह—अनभिहितवचनमिति । ‘क्रियते कटः’ ‘कृतं कट’
इत्यादिषु द्वितीयादिनिवारणायानभिहिताधिकारः क्रियते । यदि चात्र द्वितीयादयः
स्युस्ततः प्रथमा निरवकाशैव स्यात् । तस्मादनवकाशत्वात्प्रथमैव द्वितीयादीनां बाधिका

उ०— मनु बृक्षदायोरासत्साधिकरणत्वेऽपि यदुद्देशोरासत्त्वं कर्तृत्वं भविष्यति शब्दभेदेन
भेदादत्र भाह—अयं भाग इति । शब्दभेदमात्रेणार्थभेदासिद्धिरिति भावः । ‘बृक्षे देवदा-
न्तिष्ठति’ ‘बृक्ष पश्ये’त्यादी दोषाश्च । द्रव्यमिति । शक्तिरहितं शुद्ध द्रव्यमित्यर्थः । तन्नि-
बन्धनेति । एकरूपत्वनिबन्धनेत्यर्थः । नानार्थक्रियेति । अर्थक्रियानिष्कृतिभिन्नवारण-
निबन्धन इत्यर्थः । नानाशक्त्येति । एवं च प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि न दोष इति श्रुतिताम् । अत्र
हि पक्षे अभिहितायां शक्तौ नेत्यर्थः । तत्र वा शक्तिरभिहिता तस्मा मा भूत्प्रमाणं, वा
अनभिहिता तदोपनाय स्यादेव प्रत्यय इति बोध्यम् ।

सूत्रं प्रत्याख्यातुमिति । ‘ऽकृतादयो विभक्त्यर्था’ इति पक्षोऽपीत्यर्थः । भाष्ये—
अनवकाशत्वादिति । नन्वेवं कृत, कट इत्यादावेव न कटं करोमीत्यादावाप्यत्र किं विनि-
गमकमिति चेष्ट, मात्रप्रत्ययेनानभिहितविभक्त्यर्थार्थे प्रथमाया अप्रवृत्तेः । ‘कृत’ इत्यादी
तदुपपत्त्यर्थेनाभिधानेनाधिक्यमात्राव इति भावः ।

सावकाश प्रथमा । कोऽवकाशः ? अकारकम्-वृक्षः प्लक्ष इति ।

अवकाशोऽकारकमिति चेन्नास्ति भवन्तीपरः प्रथमपुरुषो-
ऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति ॥ ११ ॥

अवकाशोऽकारकमिति चेत् तन्न । किं कारणम् ? अस्ति भवन्तीपरः
प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते । वृक्षः प्लक्षः । अस्तीति गम्यते ।

विप्रतिषेधाद्वा प्रथमाभावः ॥ १२ ॥

अथवा द्वितीयादयः क्रियन्तां प्रथमा वेति प्रथमा भविष्यति विप्रति-
षेधेन । द्वितीयादीनामवकाशः—‘कटं करोति भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीय’-
मिति । प्रथमाया अवकाशः—अकारकम् । वृक्षः प्लक्ष इति । इदोभयं प्राप्नोति-
कृतः कटो भीष्म उदारः शोभनो दर्शनीय इति । प्रथमा भविष्यति विप्रतिषेधेन ।

न सिध्यति । परत्वात् पृष्ठी प्राप्नोति । शेषलक्षणा पृष्ठ्यशेषत्वाच्च
भविष्यति ।

प्र०—भविष्यतीति नार्थोऽनभिहिताधिकारेणेत्यर्थः ॥ वृक्ष इति । क्रियापदमत्र न श्रूयत
इति विभक्त्यन्तराप्राप्तिं गम्यते ।

अस्ति भवन्तीपर इति । ज्ञातं वस्तु परं प्रतिपादयितुं शब्दः प्रयुज्यते, ज्ञानं च
सत् इति यत्र क्रियापदान्तरस्याप्रयोगस्तत्रोत्सर्गसः सत्ताप्रतीतिरित्यस्तीति क्रियापदानु-
पहारकर्तारि द्वितीयाप्रसङ्गादनवकाशा प्रथमेत्यर्थः ।

विप्रतिषेधाद्वेति । सावकाशत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते ॥ पृष्ठीति । क्रियाकारक-
संबन्धसङ्गात्वात् । अशेषत्वादिति । प्रातिपदिकार्थस्य व्यवतिरेकाभावात् ।

उ०—अस्ति भवन्तीपर इति । प्रथमाया भवि ‘कर्मणि द्वितीये’त्यादिषाहचर्येण क्रियायोग
एव प्रयुचेरिति भावः । ज्ञानं च सत् इति । सुदिसत् इत्यर्थः ।

अनवकाशावमुक्त्वा विप्रतिषेधोपस्थासोऽसङ्गत इत्यत आह—सावकाशत्वमभ्युप-
गम्येति । ‘गीहमिदं न ह्य रक्तं’मित्यादौ रक्तत्वादिनिवृत्तिपरं वाक्ये सत्ताया अनावरणत्वा-
दस्ति भवन्तीपर इत्यस्याभावात् । साहचर्यं च सर्वत्र न व्यवस्थापकमित्यभिमानः । वैतण्डि-
कोक्तिरिवमिति तत्पर्यम् । अनेन वस्तुतो निरवकाशात्वेति सूचितम् । उक्तरीत्या तत्रापि
सत्ताशेषात् । अत एव ‘विदुस्मानाधिकरणे प्रथमे’ति श्यासः सङ्गच्छत इति बोध्यम् । स्पष्टं
चेदं प्रातिपदिकार्थसूत्रे भाष्ये ॥ अशेषत्वादिति । ‘अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः’

कृतप्रयोगे तु परं विधानं पष्ठ्यास्तत्प्रतिषेधार्थम् ॥ १३ ॥ २१

कृत्प्रयोगे तु परत्वात्पृष्ठीं श्राप्नोति तत्प्रतिषेधार्थमन भिदिताधिकारः
कर्तव्यः । कर्तव्यः कट इति ॥ स कथं कर्तव्यः ? यथेकत्वादयो विभक्त्यर्थाः ।

अथ हि कर्मादयो विभक्त्यर्था नार्योऽनभिहिताधिकारेण ॥१॥

कर्मणि द्वितीया ॥ २ । ३ । २ ॥

समयानिष्पादायोगेषूपसंख्यानम् ॥ १ ॥

समयानिकषाहायोगेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । समया ग्रामम् । निकषा
ग्रामम् । हायोगे—हा देवदत्तम् । हा यज्ञदत्तम् ।

अपर आह—‘द्वितीयाविधानेऽमितःपरितःसमयानिकपाध्यधिधिग्योगे-
पूपसंख्यानम्’ ॥ द्वितीयाविधानेऽमितःपरितःसमयानिकपाध्यधिधिग्योगेपूप-

प्र०- कर्तृत्वः कष्ट इति । प्रथमां परत्वाद्वाधित्वा 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति पक्षी प्राप्नोतीति
तद्वाधनार्थोऽनभिहिताधिकारः ॥१॥

कर्मणि । समया ग्राममिति । सामीप्यसंबन्धे पशुयां प्राप्तायां द्वितीयाविधिः ।
एवं निकषायोर्गः । द्वाशब्दः शोकादिवृत्तिरिति वशोर्ग पशुयेव प्राप्नोति ।

उ०-संपन्न' इत्यनेकमिति सूत्रोक्तरीत्या प्रातिपदिकार्थत्वेन प्रातिपदिकार्थकारकप्रतिरिक्तत्वरूप-
शीलत्वाभावादिति भावः ।

पक्षी प्राप्नोतीति । न च 'हृत्पाना'मिति विभक्तेन पक्षीविशेषात्कथं तथासिः । न च नात्रोभयप्रसक्तिः तद्विधिविधाराभावे उभयप्रसक्तेरपि सत्त्वादिमि वाच्यम् । एकसूत्रपक्षे दीयात् । योगविभागस्तु भाव्यकृता नश्यते, न चार्थिककारेण । यथेष्टत्वादय इति । प्राधान्येन विभक्तिघोराया सङ्गदेव, कारकं तु तद्विशेषणत्वेन, तद्वै स्वार्थं कार्यमित्यर्थः । पुनस्तद्वै विधायक्येयम् । 'टक्कार्पा'मिति श्यायः श्यामोपाठप्रधानार्थविषय एव, कारकस्य प्राधान्येन तस्यै तु स्वार्थम् । अत्र कदापि श्रोतव्यसमावेशस्य दृष्टत्वात् कृतः कट इत्यादौ क्रियते कट इत्यादौ च सद्धारणाय स भावद्वयक इति चेष्ट, अथै विदोष्यत्वेन भावेन तत्र घोरप्रस-
ङ्गत्वात् । अन्तर्दे प्रदीप्ता इति दृश्य विदोषणत्वेऽपि कटपदार्थे तस्याभावेन च तद्विधिवि-
धायक्येयम् । अन्तर्दे प्रदीप्ता इति दृश्य विदोषणत्वेऽपि कटपदार्थे तस्याभावेन च तद्विधिवि-

कर्मणि । सामीप्यव्यंशे इति । समानन्दस्वरस्यापि सामीप्यस्य तत्प्रधानादर्थे
निरूपितं स्वभाववर्माप । यथा 'राज्ञः स्व'मित्यत्र स्वत्वरूपेति भावः । सामीप्यानन्दयोदीना म
या यत्स्वमिति तु समभिव्यक्त्युपसर्गविश्वसामीप्यादिपरम् ।

संख्यानं कर्तव्यम् । अभितो ग्रामम् । परितो ग्रामम् । समया ग्रामम् । निकषा
ग्रामम् । अध्यधि ग्रामम् । धिग् जात्मम् । धिग् वृषलम् ।

अपर आह—

‘उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।
द्वितीयात्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते’ ॥

उभय’ सर्व इत्येताभ्यां तसन्ताभ्यां योगे द्वितीया वक्तव्या । उभयतो
ग्रामम् । सर्वतो ग्रामम् ॥ धिग्योगे—धिग् जात्मम् । धिग् वृषलम् ॥ उप-
र्यादिषु त्रिष्वाम्रेडितान्तेषु द्वितीया वक्तव्या । उपर्युपरि ग्रामम् । अध्यधि
ग्रामम् । अधोऽधो ग्रामम् ॥ ततोऽन्यत्रापि दृश्यते । न देवदत्तं प्रतिमाति
किञ्चित् । बुभुक्षितं न प्रतिमाति किञ्चित् ॥२॥

प्र०— अभितो ग्राममिति । ‘पर्यभिभ्यां चे’ति वसिलन्तावभितःपरितःशब्दाबुभयतः
सर्वत इत्यनयोरर्थयोर्वर्तते । तद्योगे पष्ठयेव प्राप्नोति । आभिमुख्यवृत्तिरपि विभक्तिप्रति-
रूपको निपातोऽभितःशब्दोऽस्ति सोऽपीह गृह्यते, तद्योगेऽपि पष्ठी प्राप्नोति । अध्यधि
ग्राममिति । ‘उपर्यध्यघसः सामीप्ये’ इति द्विर्वचनम् । अधिशब्दोऽत्रोपयेयं वर्तते इति
पष्ठी प्राप्नोति । धिग्जात्ममिति । धिक्शब्दस्य निन्दार्थत्वात्तद्योगे पष्ठप्याः प्राप्तिः । हा
तातेत्यादौ त्वन्तरङ्गत्वात्संशोधनविभक्तिरेव भवति ।

उभसर्वतसोरिति । उभसर्वयोस्तसाविति पष्ठीसमासः । उभयशब्दावयवस्योभ-
शब्दस्यानुकरणमुभशब्द इत्युभयशब्दो गृह्यते, द्विवचनटाव्विपयत्वाबुभशब्दस्य
वसन्त्वस्याभावात् । दृश्यत इति । दृष्टिग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम् । न देवदत्तं प्रतीति ।
पष्ठयत्र प्राप्नोति । प्रतिशब्दश्चात्र क्रियाविशेषक उपसर्गो न तु कर्मप्रवचनीय इत्यु-
दाहृत । केनचित्किञ्चित्समृत्तमिति दर्शनायानेकस्मृत्युपन्यासः ॥२॥

उ०— उपयेयं वर्तते इति । उपरि सामीप्ये वर्तत इत्यर्थः । संशोधनेति । संशोधनविभक्तेः
पदान्तरानपेक्षत्वादित्यर्थः ।

उभ सव इत्येताभ्यामिति । भाष्यस्य—पुनश्चकृतिवाभ्यामित्यर्थः । उभयस्याप-
सोऽनुत्तरपास्यापुञ्जार्थं परिहरणुमत्तत्वात्तस्य नातिहाय्या उभस्तथा दर्शयति—उभसर्व-
योरिति । ननु इतिविषये पूर्वमेवावयवः प्रकृतेदमप्रकृतिकथं न तस्य दृश्यत आह—उभयेति ।
उभेति तदुपटितोमयशब्दशक्तिमिति भावः । न तु कर्ममेति । अथवा ‘कर्मप्रवचनीय-
पुञ्जे’ इत्येव सिद्धं स्यादित्यर्थः ॥३॥

तृतीया च होश्छन्दसि ॥ २ । ३ । ३ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? तृतीया यथा स्यात् । अथ द्वितीया सिद्धा ? सिद्धा 'कर्मणी'त्येव* ॥ तृतीयापि सिद्धा । कथम् ? सुपां सुपो भवन्तीत्येव । असत्ये-
तस्मिन् 'सुपां सुपो भवन्ती'ति तृतीयार्थोऽयमारम्भः । यवाग्वामिहोत्रं जुहोति ।

एवं तर्हि तृतीयापि सिद्धा । कथम् ? 'कर्तृकरणयो'रित्येव† । अयमग्नि-
होत्रशब्दोऽस्त्येव ज्योतिषि वर्तते । तद्यथा—'अग्निहोत्रं प्रज्वल्यती'ति ।
अस्ति हविषि वर्तते । तद्यथा—'अग्निहोत्रं जुहोती'ति । जुहोतिश्चास्त्येव
प्रक्षेपणे वर्ततेऽस्ति प्रीणात्यर्थे वर्तते । तद्यदा तावद्यवागूशब्दात्तृतीया तदामि-
होत्रशब्दो ज्योतिषि वर्तते जुहोतिश्च प्रीणात्यर्थे । तद्यथा—'यवाग्वामिहोत्रं
जुहोति' । अग्निं प्रीणाति । यदा यवागूशब्दाद् द्वितीया तदामिहोत्रशब्दो

प्र०— तृतीया च । किमर्थमिति । अन्तरणाप्येतत्सूत्रं द्वितीयातृतीये सिद्धे इति प्रभ० ।
तृतीयेति । देवतादेशेनाग्नी हविःप्रक्षेपो जुहोत्यर्थः, तत्र यवाग्वामिहोत्रं द्वितीया प्राप्तेति
तृतीया विधीयते । अथ द्वितीयेति । किमप्राप्ता द्वितीया चकारेण विधीयतेऽथ तृतीयया
मा बाधीति पक्षे चकारेणाभ्यनुज्ञायत इति प्रभः । असत्येतस्मिन्निति । न हि
पाणिनेः सूत्रकरणकाले कात्यायनवचनस्य भावः ।

अग्निहोत्रमिति । अग्निर्ज्वलित इत्यर्थः । अग्निं प्रीणातीति । 'अग्निपु हूयमाने'-

उ०— तृतीया च । अस्योदाहरणेऽग्निहोत्रशब्दो हविःपरस्तत्र द्वितीया, सासमानाधिकरण-
यवागूशब्दादनेन तृतीयापि, विषयविभक्त्यर्थानवदत्वाच्च सामानाधिकरण्यमिति सूत्रमतम्,
भाष्यमतं च । 'एवं तर्हि तृतीयापि सिद्धे'त्यादेर्भाष्यस्योक्तिसंयुक्तक्रमेण पूर्वपक्षमुक्तत्वात् ।
ननु जुहोतेः प्रीणात्यर्थत्वेऽग्निहोत्रशब्दस्याभ्यर्थत्वे करणत्वात्तृतीयासिद्धिमाशङ्क्याह—
देवतेति । अग्निहोत्रशब्दो हविःपरः, तद्विशेषणं यवागूरिति भावः । यद्यपि अग्नी हविरिति
चिन्तय, पदे जुहोति अग्नी जुहोतीत्यादिसंज्ञितिविरोधात् । तस्माद्देवे आचारे प्रक्षेप इत्येव
मुक्तम्, तथापि प्रकृतमिष्टायमेतत् । तत्र यवाग्वामिहोत्रं द्वितीया प्राप्तेत्यर्थः । चकारेण
द्वितीयाविधानात्प्रमाणपक्षमाशङ्क्याह—किमप्राप्तेति । प्रयोजनान्तरसिद्धये तस्यावश्यक-
त्वादसत्येतस्मिन्नित्युक्तमतं आह—न हीति । एवं च बुद्धावसति तस्मिन्नुपायान्तरपरं
सूत्रमिति भावः ।

'एवं तर्हि तृतीयापि'त्यादि भाष्ये पूर्वपक्षमुक्तिः । अर्थमेवासा न पुच्छेति स्फुट्यपेक्षाभ्ये

१—'सिद्धा । कथम् ? कर्मणीत्येव ।' पा० । * कर्मणि द्वितीया २. ३ २.

† कर्तृकरणयोस्तृतीया २. ३. १८ २—'प्रज्वलितमिति' पा० ।

हविषि वर्तते जुहोतिश्च प्रक्षेपणे । तद्यथा—‘यवागूमग्निहोत्रं जुहोति’ । यवागूं हविरमौ प्रक्षिपति ॥३॥

अन्तरान्तरेणयुक्ते ॥ २ । ३ । ४ ॥

इह कस्माच्च भवति—किं ते चाप्रवशालङ्कायनानामन्तरेण गतेनेति ? ‘लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यै’वेति ॥ अथवा यद्यपि तावदयमन्तरेणशब्दो दृष्टापचारो निपातश्चानिपातश्चायं तु खल्वन्तराशब्दोऽदृष्टापचारो निपात एव तस्यास्य कोऽन्यो द्वितीयः सहायो भवितुमर्हत्यन्यदतो निपातात् । तद्यथा—

प्र०—श्विति प्रीणात्यर्थे जुहोतेः प्रयोगदर्शनात् ॥३॥

अन्तरा । अन्तरेण गतेनेति । अन्तरशब्दोऽत्र विरोधवाची । ‘विशेषेण ज्ञातेन किं ते प्रयोजन’मिति वाक्यार्थः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । लृतीयान्तो लाक्षणिक, विभक्तिप्रतिरूपकस्तु निपातः प्रतिपदोक्तः ॥ दृष्टापचार इति । दृष्टव्यभिचार, अनिपातस्यापि भावान् । अन्तराशब्द इति । नन्वन्तराशब्दोऽप्यनिपातदृष्टव्यस्योऽस्ति ‘अन्तरायां पुरि वससी’ति, तत्कथमसावदृष्टापचारः ? एव सहि टावन्तस्य लाक्षणिक-

उ०—नोक्तम् । भद्रिष्यति बहुवचनेन सामानाधिकरण्यावगतेरर्थान्तरासम्भवात्प्रीणात्यर्थेत्वमित्यर्थः । यत्तु मीमांसका ‘भद्रिहोत्रं’शब्दस्य कर्मनामधेयत्वं तत्प्रत्ययव्यायात्, ‘स एव यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासा’विति दर्शनाच्च । एवं च करणभूते होमे सामानाधिकरण-स्याग्निहोत्रस्य करणत्वात् लृतीययोः प्राप्तायां पक्षे द्वितीयाधेमिदम् । यवाग्वा भवि करणात्-देव लृतीया सिद्धेति । तच्च सूत्रानुगुणं, नापि भाष्यानुगुणं, ‘कर्मणी’त्यनुवृत्तेः । पाणिनीय-सूत्रेर्ध्वनिरूपत्वेन जैमिनीयाया व्यायरूपत्वेन तद्वाचकताया अस्या उचितत्वाच्च । एवं च ‘यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोती’त्यादिवाक्ये नामधेयत्वाभावात् । अत एव यवागूमग्निहोत्रं जुहोती-त्यादिसिद्धिरिति दिक् ॥३॥

अन्तरा । अन्तरेणेति लृतीयान्ताभिप्रायेण प्रसज इत्याह—अन्तरेति । गतवाच्यो ज्ञातार्थक इति भावः । बहिरङ्गत्वादिति । अर्थकृतबहिरङ्गत्वस्य साधोऽभावाद्यणाधिक्यव्य-मिदम् । लाक्षणिकत्वेन परिहारे तेनैवागन्तरेणेत्यस्य व्यापृष्टो भाष्यानुपपत्तिस्तद्वत्त्वात् पूर्वस्माद-विशेषणत्वेत्यत आह—अयमेति । साहचर्यमत्र सात्त्वयम् । ‘कोऽन्यः सहाय’ इति भाष्ये ‘प्रयोगे’ इति शेषः । यथा कार्ये सहस्राद्यैव सहायत्व तथा प्रयोगेपीडिति भावः । परत्परेति । अन्तरा साहचर्यादगन्तरेणेत्यलृतीयान्तं, तत्साहचर्यात्तद्वत्त्वमेवेति निपातयोरेव ग्रहणसिद्धि-रिति भावः । न च परत्परसाहचर्यादभ्यययोरंशे ग्रहणं कुतो वेति वाच्यम् । व्याख्यानात् । यत्तु भाष्ययोः स्वरादौ चादौ वा पाठेन परत्परसाहचर्यसंभवेऽप्यभ्यययोः पाठमात्रासाह-

‘अस्य गोद्वितीयेनार्थः’ इति गौरेज्ञानीयते’ नाश्चो न भेदः ॥ १ ॥

‘अन्तरान्तरेण युक्तानामप्रधानवचनम्’ ॥ १ ॥

अन्तरान्तरेण युक्तानामप्रधानग्रहणं वर्तव्यम् । अप्रधाने द्वितीया भवतीति वक्तव्यम् । अन्तरा त्वा च मा च कमण्डलुरिति । कमण्डलोद्वितीया मा भूदिति । कः ? पुनरेताभ्यां कमण्डलयोगः ? यत्तत्त्वा च मां चान्तरा तत्कमण्डलोः स्थानम् ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । कमण्डलोद्वितीया कस्मान्न भवति ?

प्र०—स्यात्स्वीत्वापे नटायाश्रयत्वाद्बहिरङ्गत्वात्प्रमाणं मन्यते । अथवा परस्परसाहचर्याभिया-
तयोर्ग्रहणमिति वाच्यम् ।

अप्रधान इति । युष्मदस्मदर्थस्य विशेषणत्वादप्रधान्यं, कमण्डलोस्तु विशेष्य-
त्वात्प्रधानता । व पुनरिति । अन्तरान्तरेण शब्दाभ्यामाधेयप्रधानमध्यवचनाभ्यां
युष्मदस्मदर्थस्यैवावयवयोगो न तु कमण्डलोरिति सत्त्वा प्रश्नः । यत्तदिति । ‘मध्ये’
इत्येतस्मिन्तथ तयार्थेनादवधेरपि ताभ्यां योगाऽस्ति, आधारार्थत्वादाधेयस्य कमण्डलो ।
अन्तरा तादृति । अत्र भाष्यकारेण मध्यमावचनोऽन्तराशब्दं प्रयुक्तो न त्वाधार-
रूपमध्यवचोः । अन्यथा तत्स्थानमिति सामानाधिकरण्यात् न स्यात् । कमण्डलुयोग-
प्रतिपादनाय चैव प्रयोगः । लौकिके तु प्रयोगे मध्य इत्युद्भूताधारशक्तिर् मध्येऽन्तरा-
शब्दो वर्तते ।

उ०—अर्थस्य वस्तुमहावयवादिति तत्र, उक्तमाधेयं साहचर्यस्य सहप्रयोगे नियामकतायां दृष्ट-
त्वात् । अतस्तत्र युक्तग्रहणसम्बन्धित्वमिति नित्यसाध्यद्वययोरित्यर्थः । न च द्वावलो-
पराशब्दतया, अनादृतदेशत्वेन, परिधानीयत्वेनैव च तेन बोधादिति भाष्याशयः । अस्य
गोद्वितीयेनेति । द्वितीयमान्द्रेऽत्र सहायवाची ।

‘मध्ये’ इत्यर्थेऽनान्तरेणेत्यादिना कमण्डलोरपि धीर्गोर्प्रत्ययपुष्पतिरित् आह—अन्त-
रेति । अन्तरेत्यादेर्मध्यवर्तीत्यर्थः । न तु कमण्डलोरिति । अभेदस्य सत्त्वेऽपि तस्य पर्या-
प्रयोजकत्वात्त्वेन सदृशवादविषयिकप्रयोजकत्वमपि नेति भावः । आधारार्थत्वादिति ।
आधारपरतन्त्रादित्यर्थः । तस्य सत्त्वरत्नप्रत्तिः समानेयत्वाधेयपरतन्त्रे आधार इति
कमण्डलोरपि त्रययोग इति भावः । न त्वोपरिरूपोति । आधारशक्तिप्रधानेत्यर्थः । तत्स्थान-
मिति । अन्यथा तत्र स्थानमिति पक्षस्य ह्येति भावः । कमण्डलुयुक्तमिति । आयत्तमेद-
प्रतिपादनशरित्यर्थः । उद्भूताधारेति । तस्य भाष्ये आधारविषयत्वात्तद्विषये साहचर्यं, न तु
केचिदभेदात्तये इति भावः ।

‘उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी’ति प्रथमा भविष्यति ॥४॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ २ । ३ । ५ ॥

अत्यन्तसंयोगे कर्मवल्लार्यम् ॥ १ ॥

अत्यन्तसंयोगे कालाध्वनौ कर्मवद्भवति इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? लाघर्यम् । लादिभिरभिधानं यथा स्यात्* । ‘आस्यते भासः । श्यते क्रोशः ।

अथ वत्करणं किमर्थम् ? स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आस्यते भासम् । श्यते क्रोशम् । ‘अकर्मकाणां भावे लो भवती’ति* भावे लो यथा स्यात् ।

प्र०- उपपदविभक्तेरिति । अस्तीति क्रियानुपपत्तात्मकमण्डलोः कर्तृत्वम् । तत्र विज्ञा-
भिहितमिति प्रथमा कारकविभक्तिः । सा चान्तरङ्गा, क्रियाकारकयोः संबन्धस्यान्त-
रङ्गत्वात् । उपपदाद्येन तु क्रियाद्वारकः संबन्ध इति तन्निमित्ता बहिरङ्गा विभक्तिः ॥ ॥

कालाध्वनौ । पाणिनीये सूत्रन्यासे सति ‘भासमास्यते देवदत्ते’नेति भाव एव
लादयः स्युर्न तु कर्मणि । वत्तद्भास्यते भासः, आसितो भासः, आसितव्यो भासः,
स्वासो भास इति प्रयोगानुपपत्तिरिति वार्तिकारम्भः-अत्यन्तसंयोग इति । अत्यन्त-
संयोगे तु अधिकरणसम्बन्धे भवति ‘अभावास्यायां यजत’ इति । लाघर्यमिति ।
आदिशब्देन निष्ठादीनां ग्रहणम् । यथा घोदाह्वम् । कर्मातिदेशेनैव च ‘भासमास्यते
देवदत्त’ इति द्वितीयायाः सिद्धत्वाभावेः सूत्रेणेति भावः ।

स्वाश्रयमपीति । यथा ‘प्राज्ञश्च वदस्मिन्सन्निधौ वर्तिष्य’मिति प्राज्ञार्थकार्याणि

उ०- ‘उपपदविभक्ते’रिति न्यायमूलकं, न वाचनिकमप्याह-सा चेति । क्रियाद्वारक
इति । सर्वत्र संबन्धस्य वक्तृविक्रियाकारकभावमूलकत्वात्, यथा स्वायं क्रियाविनिर्गम-
मिति भावः । पुक्तिरत्र सिधिका, सर्वत्र प्रथमाया एवाप्ये, पुष्पशायणेऽपि सूत्राकर्तृत्वस्या-
व्यभिचारात् । न च सूत्राणां वैषम्यं, न्यायानुगतेऽर्थे किं कुर्मः । तस्माद्वचनमेवेदम् । अत
एव ‘नमस्यति देवा’मित्यत्रानेन न्यायेन द्वितीया वक्ष्यति माध्वहृत्य । तत्र हि क्रियाकारक-
भावेनैवाव्ययादिष्वप्ये । न च विशेषणे संबन्धस्थोऽप्युक्ततया प्रतीतेस्तत्रैव वदप्येवाह्वने
सम्बन्धाधिकैव द्वितीयेति वाच्यम् । प्रथमावधारणस्यापि सम्भव इत्याद्ययोः । ‘उपपद-
विभक्ते’रिति वचनात् बहव्यवधारणमेव न प्रथमावधारणमित्युच्यते । प्रथमाया अपि
कारकविभक्तित्वं, क्रियाजनकेऽर्थे तस्या अपि विधानादिति बोध्यम् । तदुक्तं कमण्डलोः
कर्तृत्वं विज्ञाभिहितमिति ॥४॥

कालाध्वनौ । लाघर्यमित्युचरं ‘लादिभिरभिधानं यथा स्या’दिति भाष्ये पाठमभि-
प्रेष्याह-न तु कर्मणीति । ‘अकर्मकवाहुमिर्योग’ इति तु न विचार्यकमिति प्रागेव निरु-
पितम् । लाघर्यमित्युचरं भाष्ये वाच्यतरं-‘लादिभिरभिहिते द्वितीया मा भू’दिति । तत्र-

* लाः कर्मणि च भावे वाकर्मकेभ्यः ३. ४. ३६.

१-अस्मात्पूर्वं [लादिभिरभिहिते द्वितीया मा भू] इत्यादि कविर् ‘वत्तदुक्त’मिति नागैः ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । प्राकृतमेवैतत्कर्म यथा कटं करोति शकटं करोतीति ।

एवं मन्यते । यत्र कश्चित्क्रियाकृतो विशेष उपजायते तन्न्याय्यं कर्मेति । न चेह कश्चित्क्रियाकृतो विशेष उपजायते ।

नैवं शक्यम् । 'इहापि न स्यात्-आदित्यं पश्यति, हिमवन्तं शृणोति, ग्रामं गच्छति । तस्मात्प्राकृतमेवैतत्कर्म यथा कटं करोति शकटं करोतीति ।

प्र०-क्षत्रिये क्रियन्ते न तु स्वाध्यायि निवर्त्यन्ते, तद्वदत्रापि कर्मकार्योपपत्तिरित्यन्ते न स्वाध्यायि निवर्त्यन्ते । यद्येवमन्तरेणापि वृत्तिं स्वाध्यायि कार्याणि भविष्यन्ति । नैतदस्ति । स्वाध्यायकार्यनिवृत्तये तद्रूपासङ्ग आसङ्गयेव ।

प्राकृतमेवेति । सकर्मकव्यापनादिधात्वर्थान्ते आसनादावास्यादीनां वर्तनान्त्वाभाविकमेतत्कर्मैतरेषः । तत्र 'मासमास्ते' इत्यस्य मासमासनेन व्याप्नोतीत्यर्थः । नियतत्वाच्च प्रयोगस्य कटं आसत इत्यादौ आसनमात्रेऽनङ्गीकृतक्रियान्तरे आसिर्वैतव इति अतिप्रसङ्गो नोद्भाषनीयः ।

किमर्थं स हि वार्तिककारेणाविदेश आरब्ध इत्याह एवं प्रथयत इति । यत्र कश्चिदिति । यथा 'काण्डानि लुनायी'त्यादौ ॥ आदित्यमिति । न हि दर्शनक्रिया-

३०-मुक्तम्, प्रकारान्तरेण उपसृष्टिरभावात् । नहिर्दं वार्तिकं सकर्मकाकर्मकविषयम्, अकर्मक विषयं वा ? नायः । 'मासं पठति वेदं देवदत्त' इत्यादौ मासादिकर्मण्यपि क्वाप्यपत्ती मासः पठ्यते वेदं देवदत्तेनेत्यादिप्रयोगापत्तेः । भाष्यः । सङ्कोचे भाषानापात् । सकर्मकार्यं 'काण्डाभ्यनो'रित्यस्यावयवकत्वेन न तर्हीदावीमिदं सूत्रं कर्तव्यमिति भाष्यचिरोपापत्तेरचेति चेत्, उच्यते । सर्वविषयं वार्तिकं, सूत्रं च न कार्यमित्येव तात्पर्यम् । न च 'मासः पठ्यते वेदं देवदत्तेने'त्यस्याप्यापत्तिः । उभयसन्निधावन्तरङ्गे मुक्तये च द्वयकर्मण्येव उभयवृत्तिरिति न दोषः । द्वयकर्मणोऽन्तरङ्गत्वं च धातुवन्तराधानात्कार्यकर्मत्वेन । वार्तिकप्रामाण्येन 'गीते कर्मणि दुष्टादे'रित्यादिवद्भाष्यप्रामाण्येनात्राप्येवंविधकल्पनाभयनात् । एवं च 'प्राकृतमेवे'ति पक्षेऽपि न दोषः । अत्र पक्षे 'मास्यते मास' इति कर्मणि के 'यत्राक्रियते'ति वक्ष्य-भाष्यरीत्यावयवकेनाप्यनेन द्वितीया तु न, अत्यन्तसंयोगस्य व्यासिकपस्य धातुनोक्तत्वात् ।

यद्येवमिति । अकर्मणि कर्मशब्दप्रयोगेण वचनार्थवतावतिदेशेऽस्त्वाप्यादेव स्वाध्याय-सिद्धिरिति भावः । तद्रूपासङ्ग इति । कर्मशब्दरूपस्यासङ्ग-सम्बन्धः, संज्ञावतिरित्यर्थः ।

धात्वर्थान्ते इति । आसनपूर्वके व्यापने धातुवृत्तिरित्यर्थः । वचनपदा रीत्या 'कटमास्ते' इत्यपि रपादत आह-मित्यतत्त्वाचेति ।

भाष्ये एकदेशी वार्तिकस्यावगाह-एवं मन्यते इत्यादिना ॥ तद्वृत्त्यपत्ति-नैवं शक्यमिति ॥ पुनर्वार्तिकारम्भ आवश्यकं वचनपीठान्तराहते-यदि तर्हीत्यादिना ॥ तर्हि तद्वचनार्थं कर्मवदिति यत्रुक्तं तर्हि'पर्यः ।

यदि तर्हि प्राकृतमेवैतत्कर्मकर्मकाणां भावे लो भवतीति भावे लो न
 प्राप्नोति-आस्यते मासं देवदत्तेनेति ॥ तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।
 'अकर्मकाणां'मित्युच्यते न च केचित्कालभावो ध्वनिरकर्मकाः । त एवं विज्ञा-
 स्यामः—'कचिद्ये अकर्मका' इति । इति ।
 अथवा येन कर्मणा सकर्मकाश्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेनाकर्मकाणां न चैतेन
 कर्मणा कश्चिदप्यकर्मकः ।
 अथवा यत्कर्म भवति न च भवति तेनाकर्मकाणां न चैतत्कर्म कचिदपि न
 भवति ।

प्र०—दित्ये प्रत्यक्षानुमानसमधिगम्य. कश्चिद्विशेष उत्पद्यते । केवल दर्शनक्रियापुमिष्ट-
 समत्वादादित्य. कर्म, तद्वन्मासामास इति मासोऽपीत्यर्थः ।

न च केचिदिति । न्ययपि क्रियामात्रप्रतिपादने कालादीनामभावात्तदभान-
 निवन्धनमपि सम्भवत्यकर्मकत्वं, तथापि धातूनामन्यपदार्थत्वेनाश्रयणात्तेषां प्रयोगान्तरे
 तदर्थानामेव कालादिसम्बन्धदर्शनात्तैरकर्मत्वासम्भवात्सामर्थ्याद्विशेषाङ्गीकरणमिति द्रव्य-
 कर्मणाकर्मकत्वं विज्ञायत इत्यर्थः । कचिदिति । द्रव्य इत्यर्थः ॥ अथवेति । अन्त-
 रङ्गत्वाद् द्रव्यकर्मणो बहिरङ्गस्य कालादेस्तिरोभावात्तदपेक्ष सकर्मकाकर्मकव्यपदेशो न
 प्रवर्तत इत्यर्थः । यत्र अन्तरङ्गस्यासन्निधिस्य कालादिनिमित्त सकर्मकव्यपदेशो
 भवत्येवैत्यास्यते मास इति कर्मणि लूकारो भवति ॥ अथवा यत्कर्मैति । सम्भव-
 द्यभिचाराभ्यां विशेषणविशेष्यभावात् ।

उ०—उत्तरपति सिद्धान्ती-न वक्तव्यमिति । अकर्मकाणामित्युच्यते इति । 'गायवि-
 सूत्रे' इति शेषः । सत्र योगविभागेन सनातीयापेक्षनियमेन सिद्धे सत्त्वप्रकर्मकप्रहणात्कालादि
 निष्प्रकर्मरहितार्थबोधकत्वमेव शास्त्रेऽकर्मकप्रहणेन प्रहणमिति बोध्यत इति भावः । अकर्मक-
 प्रहण सामर्थ्यादुपश्रिताविद्यमानकर्मकप्रहणार्थमेव स्यादत आह-न चेति । एव च तदर्थो-
 ऽसम्भव इति भावः । तस्मात्तत्सामर्थ्याद्विशेषप्रतियोगिसमर्पककर्मसम्भवेन सामादीनाम
 प्रहण, तदाह-ते एवमित्यादि । कचिदिति । कालादीनां कर्मत्वप्रयोजकस्याप्यादि-
 रहितेऽर्थे इत्यर्थः । इदं गतिमूवे निरूपितम् । यद्यप्येति । 'अकर्मकाणां'मित्यस्य-कर्म-
 मन्वदप्यप्यप्रतिपादकत्वमित्यर्थः इत्यभिप्रायः । तथापि धातूनामिति । धातूनामन्यपदार्थ-
 त्वात् कचिदकर्मव्यपदेशकर्मकप्रहणे. सामर्थ्यात् विद्यते द्रव्यकर्मत्वमिति विग्रह इति
 भावः । अर्थानामन्यपदार्थत्वेऽपि साध्याप्यपि कर्मैति विग्रहम् । तदर्थानमेवेति । अचि-
 द्वाप्ये वृत्तावपि तदर्थस्याप्यागादिदमुक्तम् । द्रव्ये इति विषयकर्मत्वमपि । सामर्थ्याद् द्रव्य-
 रूपकर्मरहिता इत्यर्थः इति भावः । सिद्धं भाष्यं देवदत्त गन्याश्रय व्याख्यातो । एतद्-
 भाष्यस्य वास्तवार्थोऽपि तत्रैवोक्तः । ०मु तुल्यपदार्थेन कालकर्मणा सकर्मकाव्यपहरस्याप्य-
 भावे तत्र कर्मणि लो न स्यादत आह-यत्र त्विति । तत्त्वनिधी तु न तत्र व्यपहार इति
 'मासा पश्यते चेद'मिति न प्रयोगः ।

न तर्हीदानीमिदं सूत्रं वक्तव्यम् । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ? यत्रा-
क्रिययात्यन्तसंयोगस्तदर्थम्—क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशं रमणीया वनराजिः ॥ ५॥

अपवर्गे तृतीया ॥ २ । ३ । ६ ॥

क्रियापवर्ग इति वक्तव्यम् । साधनापवर्गे मा भूत्—मासमधीतोऽनुवाको
न चानेन गृहीत इति ॥६॥

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ २ । ३ । ७ ॥

क्रियामध्य इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—अथ देवदत्तो मुक्त्वा
द्वयहाक्रोक्ता द्वयहे भोक्ता । 'कारकमध्ये' इतीयस्युच्यमान इहैव स्यात्—

प्र०— वार्तिकं दूषयित्वा सूत्रं स्थापयितुं पृच्छति—न तर्हीति । क्रोशं कुटिलेति ।
गुणेनाप्रात्यन्तसंयोगो न तु क्रिययेति कर्मेत्वाभावः ॥५॥

अपवर्गे । अपवर्गे निष्ठा । स कदाचित्फलावाप्तौ सत्यां प्रयोजनाभावात्
क्रियाया भवति, कदाचिदशक्त्यादिना साधनानानुपरमाद्भवतीति वार्तिकारम्भः—
क्रियापवर्ग इति । यद्यपि साधनापवर्गे क्रियापवर्गोऽस्ति तथापि विशेषणोपादान-
सामध्याद्विशेष आश्रीयते क्रियाया एव योऽपवर्गो न तु साधनानामशक्त्यादिनिमित्त-
स्तत्रेत्यर्थः ॥०॥

सप्तमी । अथ द्वयदत्त इति । द्वयं कारकं तद्यत्रैकमेवेति भेदनिबन्धनो मध्य-

उ०— तर्हीत्यय कल्पनया सर्वत्र द्वितीयादिसिद्धौ सूत्रं न कार्यमिति पृच्छति भाष्ये—न
तर्हीति । उत्तरयति—यत्राक्रिययेति । न च 'मासमास्ते' इत्यादौ प्राकृतकर्मणः दोषत्व-
विवक्षायां पृथीयाधनार्थं तत्राप्यावश्यकत्वेनाक्रिययेति असङ्गतम् । क्रियाकारकभावेन
यत्रावस्थाभावस्तदर्थमित्यर्थात् ॥५॥

अपवर्गः निष्ठा—समाप्तिः । साधनापवर्गे इति । साधनोपरमकृतक्रियात्यतोऽपीत्यर्थः ।
क्रियाया एवेति । स्वत एवेत्यर्थः । स न फलप्राप्तावेव अवशीत्यर्थः । साधने भालस्यादि-
इति सत्यपि प्रयोजनलाभेन क्रियायाः समाप्तिः ॥ क्रियापवर्गः । प्रयोजनालाभेन क्रियाया
आवृत्त्यावश्यकत्वेऽपि भालस्यादिना क्रियातो निवृत्तिः साधनापवर्ग इति भेद इति भावः ॥६॥

सप्तमीपञ्चम्यौ । प्रदेशादिति । स चेह इहेति सप्तम्या निर्दिष्ट इति यद्यपि तस्य
स्थितिक्रियायामधिकरणत्वं तथापि येषां क्रियायामपादानत्वमित्यभिप्रेत्य भाष्ये 'यत्' इति

१—'क्रियापवर्गे' इति वार्तिकं केचित् पठन्ति ।

२—'क्रियामध्ये [इति च]' इति वार्तिकं केचित् पठन्ति ।

इहस्थोऽयमिध्वासः कोशालक्ष्यं विध्यति, कोशे लक्ष्यं विध्यति । यं च विध्यति यतश्च विध्यत्युभयोस्तन्मध्यं भवति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । नान्तरेण साधनं क्रियायाः प्रवृत्तिर्भवति । क्रियामध्यं चेत्कारकमध्यमपि भवति तत्र 'कारकमध्य' इत्येव सिद्धम् ॥७॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ २ । ३ । ८ ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिपूपसंख्यानं

सप्तमीपञ्चम्योः प्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिपूपसंख्यानं कर्तव्यम्* । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । वृक्षं परि [विद्योतते विद्युत्] । वृक्षमनु [विद्योतते विद्युत्] । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति । [साधुर्देवदत्तो] मातरं परि । [साधुर्देवदत्तो] मातरमनु । किं प्रयोजनम् ? 'सप्तमीपञ्चम्योः प्रतिषेधार्थम्' । सप्तमीपञ्चम्यौ मा भूतामिति । 'साधुनिपुणाम्यामर्चायां सप्तमी'ति सप्तमी† । 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' [२. ३. १०] इति पञ्चमी । तत्रायमप्यर्थोऽप्रतेरिति न वक्तव्यं भवति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् ।

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् ? एकत्र तावदुक्तमप्रतेरिति । इतरत्रापि यद्यपि तावदयं

प्र०-व्यपदेशो नास्तीति भावः । य चति । लक्ष्यम् । यतश्चेति । प्रदेशात् । ततश्च लक्ष्य-प्रदेशयोः कर्मापादानयोर्भेदान्मध्यव्यपदेशसद्भावः ॥ 'शक्तिः कारक'मिति पञ्चाश्रयेण याविकं प्रत्याचष्टे-नान्तरेण साधनमिति । शक्तिमित्यथे । कालभेदभिन्नमुजि-क्रियानुमितशक्तिभेदाश्रयो मध्यव्यपदेशोऽस्त्येवेत्यर्थः ॥७॥

कर्मप्रवचनीय । यदि सामान्येन 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीये'ति लक्षणं क्रियते, तदा 'वृक्षं परि विद्योतते' इत्यत्र विशेषविहितत्वात् 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः'रिति पञ्चमी प्राप्नोति । 'साधुर्देवदत्तो मातरं' प्रतीत्यत्र च 'साधुनिपुणाम्या'मिति परत्वात्सप्तमी प्राप्नोति, सत्राप्रतेरिति वक्तव्यं भवतीति मत्वाह-प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिष्यति ।

उ०-पञ्चमीति बोध्यम् । 'कोशालक्ष्य'मित्यस्येतः कोशादूर्ध्वं विद्यमानं लक्ष्यमित्यर्थः । तद्ध्यनपञ्चाह-कर्मापादानयोरिति ॥ भाष्ये साधनशब्देन तद्गता शक्तिरुच्यते इत्याह-शक्तिरिति । शक्तेरतीन्द्रियत्वादाह-क्रियानुमितशक्तीति ॥७॥

कर्मप्र । पुनर्द्वितीयेति । 'शक्तिर्भेदे'ति शेषः । भाष्ये-तावदुक्तमप्रतेरिति । तत्रायः

* तद्व्ययेत्यभूत प्रतिपर्यन्तः १ ४. ६०. १-काचित्कः पाठः ।

† साधुनिपुणाम्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः २ १ ४३.

परिर्दष्टापचारो वर्जने चावर्जने चायं खत्वपशब्दोऽष्टापचारो वर्जनार्थ एव,
तस्य कोऽन्यो द्वितीयः सहायो भवितुमर्हत्यन्यदतो वर्जनार्थात् । तद्यथा—
अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभः ॥८॥

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥२॥३॥६॥

कथमिदं विज्ञायते—यस्य चेश्वर्यमीश्वरतेश्वरभावस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्ता-
दिति, आहोस्विद्यस्य सस्येश्वरस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्त।दिति । कश्चान् विशेषः ?

यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदवचनात्सिद्धम् ॥ १ ॥

यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदन्तरेण वचनं सिद्धम् । अधि ब्रह्मदत्ते
पञ्चाला । आधृतास्ते तस्मिन्भवन्ति† । सत्यमेवमेतत् । नित्य परिग्रहीतव्यं

म०—ततश्च पुनर्द्वितीयानिधानात् पूर्वोक्तदोषानवतार । शिष्टं स्पष्टम् ॥८॥

यस्मादधि । इहाधि ब्रह्मदत्ते पञ्चाला अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इति स्वस्वामि-
वाचिनो पर्यायेण सप्तमीत्येते, अन्यतरस्यैव तु प्राप्नोतीति विचार क्रियते । कथमिति ।
तत्र यदान्तरेणापि भावप्रत्ययमीश्वरशब्देनैश्वर्यमुच्यते । अथवेश्वर उच्यते अनेनेवीश्वर-
वचनम्—ऐश्वर्यमुच्यते तदा स्वामिन सप्तमीत्ययमर्थो भवति । यदा यत्येत्यनेन स्वं
निदिश्यते यस्य सवन्धोश्चर उच्यते तत्र स्वात् सप्तमीत्युक्त भवति ।

कर्तृनिर्देशश्चेति । ईशित्वान् कर्तृत्वेनाभिमत , तेन स्वामिन सप्तमीत्युक्त भवति ।
अत्रचनादिति । एतत्सूत्रारम्भेण विनापीत्यर्थ । आधृता इति । स्वामिन्याधारे
पञ्चाला स्थिता इत्यर्थ । ततश्चाधिकरणलक्षणा सप्तमी सिद्धेत्यर्थ । ‘सप्तमी शौर्यै’रिति
त्रिकल्पेन समासविधानादधि-ब्रह्मदत्त इति ब्रह्मदत्ताधीना इति च भवति । विभक्त्यर्थ-
युक्तित्वे त्वघेरधिब्रह्मदत्तमिति च भवति । सत्यमिति । अधिकरणस्य समन्यते ।

उ०—प्रतिर्लक्षणेत्यमिति सूत्रप्रतिपत्त्यनूनामुपलक्षणमित्यर्थः । भाष्ये वर्जनार्थ एवेति ।
तत्रैवार्थे तस्य कर्मप्रवचनीयत्वादिति भावः ॥८॥

यस्मादधिक । अन्यतरस्यैवेति । ‘अधिराश्वे’ इति ईश्वरसङ्गेष्वे कर्मप्रवचनीय-
त्वविधानेन सवन्धस्य च स्वस्वामिनिष्ठत्वेनोभयो कर्मप्रवचनीययुक्तत्वेऽपि ‘यस्य चेश्वरवचन’-
मित्यस्याधृत्तौ मानाभावेनान्यतरस्यैव प्राप्नोतीति भावः । तात्पर्यं ब्राह्मणमावाज्ञावप्रधानत्वेऽपि
तुल्यब्राह्म—अथवेति । प्रवृत्तिनिमित्तेनैश्वर्येण हि ईश्वर उच्यते इति ईश्वरवचनशब्देनैश्वर्य-
मुच्यते इत्यर्थः । यद्गतमैश्वर्यं तदावच्यसप्तमी । तत्रेति । तदेति पाठ उचितः ।

एतत्सूत्रेति । तदेकदेश ‘यस्य चेश्वरवचन’मित्येतदित्यर्थः । ब्रह्मदत्ताधीना इति ।
‘अपचक्षे’त्यादिनाप्युत्तरपद्धत्वात् ख । अत एव ‘परिग्रहीतव्य’मिति वक्ष्यमाणभाष्य
प्रयोगोपपत्तिः । नन्वेवमधिनाश्वयीभाव न स्यादत आह—विभक्त्यर्थमिति । रागात्गत इति ।
तृतीय ढक्कोऽर्थं उपपत्तिरुक्त इत्यनुमोदत इत्यर्थः । अनुमोदनाकारमाह भाष्ये—निरा

† सप्तम्यधिकरणे च २ ३ ३६.

परिमहीत्रधीनं भवति ?

प्रथमानुपपत्तिः ॥ २ ॥

प्रथमा नोपपद्यते । कुतः ? पञ्चालेभ्यः । का तर्हि स्यात् ? पृष्ठीसप्तम्यो-
'स्वामीश्वराधिपति' [२. ३. ३६] इति । न तत्राधिपत्यं पठ्यते । यद्यपि
न पठ्यतेऽधिरीश्वराची । न तत्र पर्यायवचनानां ग्रहणम् । कथं ज्ञायते ?
यद्य कस्यचित्पर्यायवचनस्य ग्रहणं करोति—'अधिपतिदायादे'ति ।

पृष्ठी तर्हि प्राप्नोति । शेषलक्षणां पठ्यशेषत्वान्न भविष्यति ।

द्वितीया तर्हि प्राप्नोति 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' [२. ३. ८]
इति* । सप्तम्योक्तत्वाच्चस्याभिसम्बन्धस्य द्वितीया न भविष्यति । भवेद्योऽधे-

प्र०— प्रथमानुपपत्तिस्त्विति । सप्तमीविधानमनर्थकं प्रथमा च स्वान्न प्राप्नोतीति
दोषद्वयोपन्यासः । अधिरीश्वराचीति । 'स्वामीश्वरे'त्यर्थप्रहृत्यात्पर्याणामपि ग्रहणं
मन्यते । पृष्ठी तर्हीति । स्वस्वामिसम्बन्धसद्भावात् । अशेषत्वादिति । प्रातिपदिकार्थ-
प्रतिष्ठत्वादप्यतिरेकाभावात् । द्वितीया तर्हीति । 'अधिरीश्वर' इत्यधे कर्मप्रवच-
नीयत्वात् । सप्तम्येति । भगवत्तत्त्वज्ञानेन द्वितीयापरादेन विधीयमानया सप्तम्यो-
भयगतस्य सम्बन्धस्याभिधानात्पञ्चालशब्दाद् द्वितीया न भवतीत्यर्थः । भवेदिति ।
'अधिरीश्वर' इत्यत्रेश्वरेणैकित्वव्यत्यासाद्योपादीकित्वव्यत्यास्यधिना योगोऽस्तीति भावः ।

४० मित्यादि । परिमहीत्रधीनम् । परिमहीत्राधारकमित्यर्थः ।

प्रथमा चेति । भाष्ये तुल्यार्थे इति भावः । सूत्रारम्भे तस्य वैयर्थ्यं प्रथमानुपपत्ति-
वचेति दोषद्वयमिति तृतीयो वदतीति तात्पर्यम् । एतत्सूत्रस्य हि 'अधिरीश्वरे' इति कर्म-
प्रवचनीयसंज्ञाविधायकं कार्यम् । तथा चाधे कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्विधायकरीत्या स्ववाचकेऽपि
संज्ञाद् द्वितीया प्राप्नोतीति दोषः । एतत्सूत्राभावे तु देश्यविषयाधे द्वितीयायोगाभावेन
मायादिसंज्ञायाश्चकलाभावात्कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया अभ्यभावेन कर्मप्रवचनीययोगाभावाद्
द्वितीयाप्राप्तिः प्रथमा सिध्यतीति भावः ।

भाष्ये 'का तर्हि स्यात्पृष्ठीसप्तम्या विरयादिकदेशयुक्तिः । अधिपतिदायादेति । यद्य
यो दायादः स तद्व्याप्तिस्वामिणा स्वामीति लोके व्यवहियत इति ईश्वरपर्यायविभावि-
भावः । व्यतिरेकाभावादिति । भेदसंकेतनेतराभिव्यक्त्याभावादित्यर्थः । अनु ईश्वरत्वद्योतकस्य शरा-
पेक्षया कर्मप्रवचनीयस्याधे कथं पञ्चालसम्बन्धद्योतकस्य येन ततो द्वितीया स्यात्त आह—
अधिरीश्वर इत्यधेरिति । देश्यविषयाद्यद्योतकस्याधेरिति तदर्थं इति भावः । एव च परस्पर-
प्रतियोगिकसम्बन्धस्य परस्परनिष्ठस्य तेन द्योतनादस्यैव तत्प्राप्तिरिति भावः । उभयगतस्य
सम्बन्धस्येति । विशेषणानुरूपत्वात् पट्टैवेति भावः । भाष्ये—अधेर्महादत्तस्य चेति । अधिपत्या

प्रदत्तस्य चाभिमंथनः स सप्तम्योक्तः स्याद् यस्तु गत्वधेः पञ्चालानां चाभि-
संन्धस्तत्र द्वितीया प्राप्नोति ।

स्वयचनात् सिद्धम् ॥ ३ ॥

अस्तु 'यस्य स्वस्यभरस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्ता'दिति ॥ एतदप्यन्तरेण
यचनं सिद्धम् । अथि प्रदत्तः पञ्चालेषु । आहृतः स तेषु भवति । सत्यमेव-
मेतत् । नित्यं परिप्रदीना परिप्रदीनप्याचीनो भवति ।

प्रथमानुपपत्तिस्तु । प्रथमा तु नोपपद्यते । कुत ? प्रदत्तात् । का तर्हि
स्यात् ? पृथीमस्तर्था—'स्वामीभराधिपती'ति । न तत्राधिपत्यः पठ्यते ।
यद्यपि न पठ्यतेऽभिरीभराधी । न तत्र पर्यायवचनानां ग्रहणम् । कथं
ज्ञायते ? यद्यं तस्यचिपर्यायवचनस्य ग्रहणं करोति—'अधिपतिदायादे'ति ।

पृथी तर्हि प्राप्नोति । शेषलक्षणा पठ्यतेपञ्चाले भविष्यति ।

द्वितीया तर्हि प्राप्नोति 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीये'ति । सप्तम्योक्तत्वात्-
स्याभिमंथनस्य द्वितीया न भविष्यति । मरेयाऽधेः पञ्चालानां चाभिमंथनः
स सप्तम्योक्तः स्याद् यस्तु गत्वधेः प्रदत्तस्य चाभिसंन्धस्तत्र द्वितीया प्राप्नोति ।

एवं तर्हि 'स्वयचनात् सिद्धम्' । अथि, एवं प्रति कर्मप्रवचनीयज्ञो
भवतीति यत्तन्मम्* ।

प्र०— इदानीं द्वितीयं पाठ्यार्थं दर्शयितुमाह—स्वयचनादिति । 'पर्येभरवचन'-
मित्यनेन स्वस्य सप्तमीप्रवृत्तिनेन यचनात्प्रतिपादनात् । 'स्वयचनात् सिद्धं'मित्येतद्
अन्यथाभ्यासात्तुमाह—एव तर्हि । 'अधिरीभरे इत्यनेन प्रवचनमपनीय 'अधि-

३०—सप्तम्युक्तिः संबन्ध इत्यर्थः । एवमपि । पर्येभरवचनं यावत्तुमाह—इति तद्व्यत्ययेति ।
ऐश्वर्यपिपाथेः कर्मप्रवचनीयत्वमिति तदर्थः । पृथी तु पित्रपणानुत्पत्त्याद्युपपत्त्या संबन्ध
सामर्थ्याद्बोधयति । परत्र तद्बोधविमलविधानात् । अत्र तु परत्रापि तद्बोधविमल-
मप्यथा विशेषनिष्ठसंबन्धबोधकस्य स पित्रपणविमलैरिति तात्पर्यम् । द्वितीया प्रथमापवा-
दिकापीत्यभिमानः ।

एवं स्वयदानुपासने कथं स्वयचनात्प्राप्तिरिति आह—यस्येति । तत्र 'द्वितीया
प्राप्नोति'त्यस्त भाष्य पूर्ववदेव व्याख्येयम् ।

अत्र परे द्वितीयाकारणायाह भाष्ये—एव तर्हि । 'स्वयचना'दिति यत्किमेतद्विरो-
धकमपीति व्याचष्ट इत्याह—अन्यथाभ्यासात्तुमिति ।

१—'स्वयचनात्' पा० । २—इदं वार्तिकमिति चेन्नित् । * अधिरीभरे १ ४. ६७

एवमपि यदा ब्रह्मदत्तेऽधिकरणे सप्तमी तदा पञ्चालेभ्यो द्वितीया प्राप्नोति'
'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीये'ति । 'उपपदविभक्तेःकारक विभक्तिर्वलीयसी'ति
प्रथमा भविष्यति ॥६॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ॥२॥३॥१२॥

अध्वन्यर्थग्रहणम् ॥ १ ॥

अध्वन्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा मृत-पन्थानं गच्छति । वीवधं
गच्छतीति ।

प्र०-स्वे' इति घट्टयम् । तत्र स्वमेव प्रत्यधि कर्मप्रवचनीयसह, तस्मादेवानेन सप्तमी
त्रिधीयते । तेन स्वामिन प्रत्यधे कर्मप्रवचनीयत्वाभावात्ततो द्वितीयाया अभावः ।
तेनाधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इति सिद्धम् । 'अधिनह्मदत्ते पञ्चाला' इत्येतदधिकरणसप्तम्या
सिद्धम् ।

अत्र तु दोषमुद्गाढ्य परिहरति-एवमपीत्यादिना भविष्यतीत्यन्तेन । सिद्ध्यन्ति
सन्ति वेति स्थानादिक्रियापेक्षया पञ्चालानां कर्तृत्वात्कारकविभक्तिः प्रथमेति भावः ।
कर्मप्रवचनीयसह त्वधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इत्यत्र चरितार्थः । यथाधिकरणत्वं द्वयोरपि
स्वस्वामिनोर्दक्षितं तथाधिराश्वर इति 'यस्य चेश्वरवचनमिति च न कर्तव्यम् । ऐश्वर्य-
त्रिपयस्य चाधे क्रियायोगाभावाद् गत्युपसर्गसह्यावाधनार्थोऽपि सहाविधिर्नोपयुज्यते ॥९॥

गत्यर्थः । 'स्व रूप'मिति वचनात्स्वरूपस्यैव ग्रहणं प्राप्तमित्याह-अध्व-यर्थ
ग्रहणमिति । तेनाध्वपर्यायेभ्योऽपि चतुर्थी प्रतिषेधो भविष्यति । द्वितीया तु 'कर्मणि

३०- भाष्ये-एवपीति । अथे स्व प्रति कर्मप्रवचनीयत्वादिति भावः । ननु सहाविधानं
सामर्थ्याद् द्वितीया प्रथमां बाधेत्तस्य आह-कर्मप्रवचनीयसह्या त्विति । तद्योगेऽप्यव-
धिषेत्तस्या सहाया द्वितीयाविधाननुपस्थानमित्यर्थः । 'उपपदविभक्ते'तिति न्यायेनैव 'पृष्टी
द्योप' इति सूत्रे वक्ष्यमाणया पुरुषविधानपदापृष्टीकारकपुरुषाभ्यां द्वितीया वारयितुं शक्येति
बोध्यम् । यथाधिकरणत्वमिति । केचित्तु अधिकरणसप्तम्यां सहापूत्रानामेव द्वितीयाया
प्राप्त्यभावेन सूत्रप्रत्याख्यानं ताप्ये सति स्व प्रति कर्मप्रवचनीयत्वं नोपपत्त्येव । तस्मा
स्वस्वामिभावविवक्षायांमाधारत्वाविवक्षायां सप्तम्यर्थः 'यस्य चेश्वरवचनमधिराश्वर इति च
सूत्रद्वयं कार्यम् । त्रिभिर्भगवताविरहेण च सूत्रद्वयस्योभयत्रार्थं तारयैमित्येव भाष्यतात्पर्यं
रभ्यते न तु प्रत्याख्यानं । 'अधिराश्वर' इत्येतदीश्वरत्वे द्योत्य ईश्वर चोरस्य इति या इत्याभ्ये-
यम् । भगवते स्वं प्रति कर्मवचनोपपत्त्येव ह्यगते । किं चाधिकरणसप्तम्यां पञ्चालेषु द्वितीया-
परकपुरुषैव पञ्चालेषु सप्तम्यां मन्त्रदत्तादपि वारयितुं शक्यत्वेन 'स्ववचनात् सिद्ध'मित्यस्या-
पुनरपेक्षं प्रत्याख्यानमित्याहुः ॥ ९॥

गत्यर्थः । तदन्त्यादिभ्यो द्वितीयापि न स्वादृष्ट आह-द्वितीयेति । भाष्ये-वीवध-

१-'प्राप्नोति' । कथम् ? कर्मप्रवचनीय' पा० ।

आस्थितप्रतिषेधश्च ॥ २ ॥

आस्थितप्रतिषेधश्चायं वक्तव्यः । यो द्युत्पत्तेन पन्थानं गच्छति 'पथे गच्छती'त्येन तत्र भवितव्यम् ।

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? चतुर्था यथा स्यात् । अथ द्वितीया सिद्धा ? सिद्धा 'कर्मणी'त्येव । चतुर्थ्यपि सिद्धा । कथम् ? 'संप्रदान' इत्येव । न सिध्यति । 'कर्मणा यमभिप्रैति संप्रदानम्' [१.४.३२] इत्युच्यते क्रियया चासौ ग्राममभिप्रैति । कया क्रियया ? गमिक्रियया । क्रियाग्रहणमपि तत्र चोच्यते* ।

प्र०-द्वितीये'ति भवति । आस्थितप्रतिषेध इति । आस्थित आक्रान्तः सन् यदा पन्था गम्यते तदानभ्यनीति प्रतिषेधः । यदा तूत्पत्तेन पन्था आक्रमितुमिष्यते तदा भवत्येव चतुर्थी ॥ किमर्थमिति । अन्तरेणाच्येतःसूत्र द्वितीयाचतुर्थ्यो सिद्धत्वादिति प्रभः ।

क्रियाग्रहणमपीति । यद्यपि तत्र क्रियाग्रहणं प्रत्याख्यातं तथापि तत्रैव न्याय-
स्योक्तत्वाद्वचनमाभित्याज्यं सूत्रस्य प्रत्याख्यानं कृतम् । अथवा तत्रत्यन्यायस्मरणार्थ-
मिदमुच्यम् । तत्र यदा गमनस्य संदर्शनादीनां च भेदो निरूप्यते तदा संदर्शनादिभिः
क्रियाभिराख्यमानत्वात् कर्मणा गमनेनाभिप्रेयमाणस्य संप्रदानस्याचतुर्थी भवति । यदा
त्वभेदविरहा तदा गमनस्य कर्मत्वाभावाद् ग्रामः कर्मेव भवतीति द्वितीया भवति ।
भेदाभेदविरहा च लौकिकप्रयोगानुसारेण नियतविषयेत्यारम्भ इत्याख्यानयोर्नास्ति
फलभेदः । अत एवापवादविषयेऽपि द्वितीयाविधानार्थं 'चतुर्थी वेति वक्तव्ये द्वितीया-
ग्रहणं प्रत्याख्यानेन भिन्नफलत्वादव्याख्यानीयम् ।

उ० मिति । 'पयाहारश्च मार्गश्च विवधौ वीवधौ च ही' इत्यमरः । 'पयाहाराध्वमारेषु समौ
विवधवीवधौ' इति नानार्थकोशः । भाष्ये—पथे गच्छतीत्येन तत्र भवितव्यमिति । एव-
कारो भिन्नकर्मः । इति तत्र भवितव्यमेवेत्यर्थः ।

प्रत्याख्यातमिति । तथा चैतन्मात्रफलसाधकनद्वयनारम्भेनैतद्वचनप्रत्याख्यानं न
चमाचारीति भावः । न्यायस्येति । तत्फलस्याप्यथा साधनेन तद्वचनप्रत्याख्यानमात्रापूर्वं
तत्फलं भवतीति भावः । तदेव ध्वनयन्त्याप्याप्तमाह—अथवेति । न्यायमेव दर्शयति—
तत्र यदेति । भेदे इति । संयोगानुकूलस्यापाराधदा भेदो विवक्षित इत्यर्थः । एतच्च 'कर्त्तरि
कर्मे'ति सूत्रे, संप्रदानसंज्ञासूत्रे च निरुक्तिरत एवावधार्यम् । संयोगश्च कर्त्तृनिष्ठ एव फल-
त्वेन विवक्ष्यते इत्यत्रि बोध्यम् । अप्यथा परत्यात्कर्मात्त्वमेव स्यादित्याहुः । यदा त्वभेदेति ।
ग्रामनिष्ठसंयोगानुकूलत्वेनैव यदा विवक्षेत्यर्थः । अत एवेति । 'चतुर्थी वेति वक्तव्ये द्वितीया-

† कर्मणि द्वितीया २, ३ २ ‡ चतुर्थी संप्रदाने २ ३ १३

* क्रियाग्रहणमपि वक्तव्यम् १ ४ ३२ भाष्ये पृ० ४०१

चेष्टायामनध्वनि स्त्रियं गच्छत्यजां नयतीत्यप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

चेष्टायामनध्वनि स्त्रियं गच्छत्यजां नयतीत्यतिप्रसङ्गो भवति ।

सिद्धं त्वसंप्राप्तवचनात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? असंप्राप्ते कर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवत इति वक्तव्यम् ।

अध्वनश्चानपवादः ॥ ५ ॥

एवं च कृत्वानध्वनीत्येतदपि न वक्तव्यं भवति । संप्राप्तं ह्येतत्कर्माध्वानं गच्छतीति ॥१२॥

चतुर्थी संप्रदाने ॥ २ । ३ । १३ ॥

चतुर्थीविधाने तादर्थ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

चतुर्थीविधाने तादर्थ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । यूपाय दारु । कुण्डलाय हिरण्यम् ।

प्र- इदानीं सूत्रस्यातिव्याप्युद्गातनायाह-चेष्टायामिति । सिद्धं त्विति । असंप्राप्तं यद्वस्तु गमनेन संप्रेष्यते तस्मिन् कर्मणीत्यर्थः । स्त्री तु संप्राप्तेति चतुर्थ्यभावः । 'अजां नयती'त्यत्राप्यजायाः संप्रापणायतुर्थ्यभावः । अथवा नयतिर्गत्यर्थे एव न भवति । प्रवीयते ह्यत्र गतिः, न ह्यसौ नयतेत्यर्थः, तस्य प्रापणवाचित्वादित्याहुः ।

अध्वनश्चेति । यदा त्वसंप्राप्तोऽध्वा भवति तदा भाव्यमेव चतुर्थ्या-अध्वने गच्छतीति प्रागेवोक्तम् ॥१२॥

चतुर्थी सं । तादर्थ्य इति । तच्छब्देन कार्यं निदिश्यते । तस्मादिदं तदर्थमिति समासेन विशिष्टकार्यप्रयोजनं कारणमभिधीयते । तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यमिति कार्य-कारणसम्बन्ध उच्यते, 'समामकृतद्धितेषु भावप्रत्ययेन संबन्धाभिधान'मिति वचनात् । तत्र द्विष्ट्वेऽपि सम्बन्धस्य यथा पट्टी विशेषणदेव भवति न विशेषाद् 'राज्ञः पुरुष' इति, तथा चतुर्थी-यूपाय दार्विति । हेताविनि वृत्तीयापि दारुशब्दात् भवति, हेतु-

उ०-महणमपवादार्थकर्मजोगतिविहीनपदे कृषोर्गेऽपि द्वितीयाध्वनिति न ह्यपवादानीयं, प्रापा-कपानेन भित्तकलत्वादित्यन्वयः । 'अप्रत्यापयानीय'मिति पाठान्तरे तु चतुर्थी वे'ति वक्तव्ये द्वितीयाप्रहणमपवादविषयेऽपि द्वितीयाविधानार्थमिति न भवति । तस्य तथात्वे हि प्रत्यापय-नेन सह भित्तकलत्वादिदं सूत्रमप्रत्यापयानीयं स्यादिति योजनम् । पूर्वं च भाष्यमते 'प्राप्तस्य गते'त्यादौ पठ्येवेति भावः । अथवा नयतिरिति । एतद्व्यतिरिक्तं निरूपितम् ॥१२॥

चतुर्थी सं । तादर्थ्यतादर्थ्यमाह-तच्छब्देनेति । कार्यप्रयोजनमिति वदुमीदः । कार्यप्रयोजनमाध्वनित्वं । 'प्रापणाय दधी'त्यादौ दधौ प्रापणायप्रापणायमाध्वनित्वं-विशिष्ट-कार्येति । भोजनविनिष्टो प्रापणस्तत्रापि कार्यमिति भावः । श्वेऽर्थो यत्वेति वदुमीदितु श्वेः, तदुत्तरप्रापणमाहवाचनम् । यथा पट्टीति । विशेषणनिहतदेव सम्बन्धस्योद्भूततया प्रतीतोऽस्ति

किमिदं तादर्थ्यमिति ? तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यम् । तदर्थं पुनः किम् ? सर्व-
नाम्नोऽयं चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन सह समासः । कथं चात्र चतुर्थी ? अनेनैव ।
यथेवमितरेतराश्रयं भवति । केतरेतराश्रयता ? निर्देशोत्तरकालं चतुर्थ्या भवितव्यं
चतुर्थ्या च निर्देशस्तदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'भवत्यर्थशब्देन
योगे चतुर्थी'ति यदयं 'चतुर्थी तदर्थार्थ' [२. १. ३६] इति चतुर्थ्यन्त-
स्यार्थशब्देन सह समासं शास्ति ॥ न खल्वप्यवश्यं चतुर्थ्यन्तस्यैवार्थशब्देन सह
समासो भवति । किं तर्हि ? पष्ठघन्तस्यापि भवति ? तद्यथा—गुरोरिदं गुर्वर्थमिति ।

प्र०—हेतुमद्भाष्यस्य चतुर्थ्यैव गमितत्वात् । प्रातिपदिकार्थव्यतिरेके च हेतुवृत्तीयाया विधा-
नात्, इह च प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकाभावात् ।

तस्माद्यित्युपकार्यं हि कार्यं प्रत्यक्षमुद्भूयते ।

तदर्थशब्दात्संयन्धे भावप्रत्यय इष्यते ॥

गम्यमानविभाजित्याच्चतुर्थी कार्यवाचिनि ।

शुणे कृतास्पदा तस्मात्कारणं नावगाहते ॥

किमिदमिति । तस्मा इदमिति सत्यां चतुर्थ्या समासः, सति समासे तदनुवादेन
चतुर्थीविधानमिवीतरेतराश्रयत्वं मत्वा प्रश्नः । पष्ठघन्तस्यापीति । संबन्धसामान्य-
विचक्षायां यदुपस्थेयम् ।

उ०—भावः । विभक्त्याभिधानेऽपि विहादिभिरनभिधानादेसौ वृत्तीया स्यादेवेत्यत आह—प्राति-
पदिकार्थव्यतिरेके चेति । पक्षविषये हेतुवृत्तीयाविधानादिति भावः । प्रातिपदिकार्थेति ।
हेतुवैनेतराश्रयये च वृत्तीया भवति । एतदर्थस्य च इत्थिदर्थे तेनाश्रयताभावमिति भावः ।

उक्तमर्थं बहोकाव्यां संशुद्धति—तस्माद्यीति । उपकार्यं हीति । विद्यमानमेव
यत्किञ्चिदुपकारविशेषं कार्यमिदम् । तेन 'घटाव इच्छ' इत्यादि नेत्याहुः । 'मोक्षाव इति
मज्जती'त्यादी 'त्रियया वर्गमिति' संशुद्धौ चतुर्थी बोध्या । गम्यमानविभाजित्यादिति ।
'चतुर्थी तदर्थे'ति सूत्रेण शास्त्रमानविभाजित्यादित्यर्थः । तद्विज्ञापकं कार्यवाचकचतुर्थ्या
सत्यामेव सङ्गच्छते इति भावः ।

तदनुवादेनेति । तदर्थानुवादेनेत्यर्थः । निरवशब्देनान्येनोक्तमात्रापीतरेतराश्रयपरिहारः
'सुकरस्यापि कार्दवादेऽपि परिहर्तुमाह—तत्तर्हीति । चतुर्थीविधायकस्य ह्यनमित्यर्थः ।
यस्तुत इतरेतराश्रयत्वमेव नेत्याहुः—न रद्विधीति । यदि चतुर्थीसमासं निर्णायकः समासो न
स्यात्, स्यादेवेतरेतराश्रयः । अस्ति चात्र पक्षीसमास इत्याशयः । अथवा पक्षी कथमित्यत
आह—सम्बन्धसामान्येति । तादर्थ्येन बोधे चतुर्थी, सम्बन्धत्वेन बोधे पक्षीति भावः । पक्षी
समासोऽप्येतद्विषये वदन्त्यादिस्त्वभावाच्चित्यसमास इत्याकार्येनाह भाष्ये—गुरोरिदमिति ।

यदि तादर्थ्यं उपसंख्यानं क्रियते नार्थः संप्रदानग्रहणेन । योऽपि ह्युपाध्यायाय गौर्दीयत उपाध्यायार्थः स भवति, तत्र तादर्थ्यं इत्येव सिद्धम् ॥
अवश्यं संप्रदानग्रहणं कर्तव्यं यान्येन लक्षणेन संप्रदानसंज्ञा तदर्थम् । छात्राय रुचितम् । छात्राय स्वदितमिति* ।

तत्तद्युपसंख्यानं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति^१ भवति तादर्थ्यं चतुर्थीति यदयं 'चतुर्थी तदर्थार्थे'ति चतुर्थ्यन्तस्य^२ तदर्थेन^३ सह समासं शास्ति ।

क्लृपि संपद्यमाने ॥ २ ॥^४

क्लृपि संपद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या । मूत्राय कल्पते यवागूः । उच्चाराय कल्पते यवान्नमिति ।

उत्पातेन ज्ञाप्यमाने ॥ ३ ॥

उत्पातेन ज्ञाप्यमाने चतुर्थी वक्तव्या ।

प्र०— क्लृपीति । संपत्तिरभूतप्रादुर्भाव उत्पत्तिरिह गृह्यत इति विकाराच्चतुर्थी । विकारस्य च प्रकृतिरूपारोपात्सामानाधिकरण्यम् । यच्च रूपमुपजायते सतश्चतुर्थीति प्रकृतेर्न

उ०— भाष्ये—यान्येनेति । 'इत्यर्थाना'मित्यादिना । 'कर्मणा यमभिप्रेतौ'ति संज्ञाविधानं तु 'दाशगोत्री संप्रदान' इत्यर्थम्, तत्संप्रदानकं दानमिति बोधार्थं च । दानकर्मणो गवादे संप्रदानार्थत्वेऽपि दानक्रियायास्तदर्थत्वाभावे चतुर्थ्यन्तार्थस्य दानक्रियाव्यवधानापत्तिरिति तद्व्यवधानं चेति दि० ।

भाष्ये—यदयमिति । यद्यपि समासः प्रकृतिविकृतिभाव एव, तथापि तज्ज्ञाप्या चतुर्थी सर्वप्रेति भावः ।

क्लृपि । 'सम्पत्ति'शब्देन अभूतप्रादुर्भावरूपा उत्पत्तिरुच्यत इत्याह—सम्पत्तिरिति । अत्रैव प्रकृतिविहृतयोर्मेदसत्त्वेनाभेदाव्ययोऽनुभवसिद्धौ भज्यतेत्यत आह—विकारस्य चेति । तथा च प्रकृतिवाचकसामानाधिकरणत्वात्प्राप्तप्रथमाविमर्शेऽपवादोऽयमिति भावः । विच्छा-
यं कनिभक्तिराहित्याच्च सामानाधिकरण्येनावयव इति बोध्यम् । ननु सामानाधिकरण्ये प्रकृतेरपि चतुर्थी स्यादत आह—यच्च रूपमिति । अथादानविवक्षेति । अथादानपदेन शक्तिः । कस्येकस्यावयवे इदम् । अत्र वक्ष्यति—कस्यत इत्यादेः परिणमत इत्यर्थः । परिणामश्च रूपात्तरमाप्तिः । तदेकदेशे रूपात्तरे मूत्रादेर्विच्छादस्याभेदेनावयवेन ततो द्वितीयायां प्राप्तायां तद्व्यवधानेन चरितायां चतुर्थी अभेदविवक्षया परत्वात्प्रथमया ज्ञाप्यते । 'यवागूमूत्र'

वाताय कपिला विधुदातपायातिलोहिनी ।

पीता भवति सस्याय दुर्मिक्षाय सिता भवेत् ॥

मांसौदनाय व्याहरति मृगः ।

हितयोगे च ॥ ४ ॥

हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या । हितमरोचकिने । हितमामयाविने ॥१३॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालं वपङ्योगाच्च ॥ २ । ३ । १६ ॥

स्वस्तियोगे चतुर्था कुशलार्थैराशिपि वाविधानात् ॥ १ ॥

स्वस्तियोगे चतुर्थी कुशलार्थैराशिपि वाविधानाद्भवति विप्रतिषेधेन* । स्वस्तियोगे चतुर्थ्या अवकाशः—स्वस्ति जात्माय । स्वस्ति वृषलाय । कुशलार्थैराशिपि वाविधानस्यावकाशः—अन्ये कुशलार्थाः । कुशलं देवदत्ताय । कुशलं देवदत्तस्य । इहोमयं प्राप्नोति—स्वस्ति गोम्यः । स्वस्ति ब्राह्मणेभ्य इति । चतुर्थी भवति विप्रतिषेधेन ।

अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् ॥ २ ॥

प्र०—भवति । यदा तु प्रकृतेरपादानविवक्षा तदा विकाराच्चतुर्थी न भवतीति केषिदाहुः । अन्ये तु विरोधानामात्राच्चतुर्थीमिच्छन्ति ॥१३॥

नमःस्वस्ति । स्वस्तियोग इति । पूर्वविप्रतिषेधार्थं वचनम् । स्वस्ति जात्मायेति । तत्त्वकथनमिदं जात्मात्वादाशीरभावः । अलमिति । भूषणप्रतिषेध-वाचिनीऽलंशब्दस्य निरासार्थं वचनम् । तेनालङ्कुरुते कन्याम्, अलं रोदनेनेति

उ०—कल्पते इत्येव हि तदा । ध्वनिर्न चेदं हरदत्तेन । कल्पेत्स्वयमेवेति 'जनिकर्तु'रिति प्रकृतेः पञ्चम्यामपि विवृतिवाचकापरत्वात्पुनरप्यविभक्त्येति व्याख्याय प्रथमेवेति दिक् ॥ अन्ये विवृत्यप्रेषमेवावधिः । 'प्रकृत्याविभक्त' इति तृतीयावधायमापवादोऽप्येतेत्यपरे । यद्यपि दाद-भूषणोरिव यदागमूत्रयोः प्रकृत्यविकारभावोऽस्ति, तथापि यथागमूत्रार्थत्वाभावाच्च तादृश्य-वस्तुपर्यायं गतायंता । एवमुत्पातेन ज्ञापिते इति वचनस्य सारद्वयमूहम् ।

हितयोगे चेति । इदं 'तस्मै हित'मिति निर्देशाज्जापकास्त्रिदमित्याहुः । अरोचके 'रोगावपाया'मिति ऋजुः । लोकोक्तो मपुंसकत्वम् । ततो मादर्थं इति । 'सर्वत्रामयस्वीप-संप्रदान'मिष्यामयश्चादादिनि । 'अन्यत्रापी'ति दीर्घः ॥१३॥

नमः स्वस्ति । पूर्वैवेति । पुनर्विधानार्थेन चेनेदं सिद्धमिति कश्चिद् । अलं रोदनेनेति ।

१—'कृष्णः सर्वविनाशाय' पः० । 'पीता त्रयो विज्ञेया' इति काशिकापाठः ।

* चतुर्थी वाशिष्यापुष्यमद्रमद्रकुशलसुखार्थेति २ ३. ७३.

अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्—अलंकुरुते कन्यामिति ।

अपर आह—अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—
अलं मल्लो मल्लाय । प्रभुर्मल्लो मल्लाय । प्रभवति मल्लो मल्लयेति ॥१६॥

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु ॥ २ । ३ । १७ ॥

अप्राणिष्वित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति—न त्वा श्वानं मन्ये । न वा शुने
मन्य इति ॥ एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते—‘मन्यकर्मण्यनादरे विभाषा’ ।
ततो‘ऽप्राणिषु’ । अप्राणिषु च विभाषेति । इहापि तर्हि प्राप्नोति—न त्वा
काकं मन्ये । न त्वा शुक्रं मन्ये इति ।

यदेतदप्राणिष्वित्येतदनावादिष्विति वक्ष्यामि । इमे च नावादयो भवि-
ष्यन्ति । न त्वा नावं मन्ये यावत्तीर्णं न नाव्यम् । न त्वाश्वं मन्ये यावद्भुक्तं
न श्राद्धम् । अत्र येषु प्राणिषु नेष्यते ते नावादयो भविष्यन्ति ।

प्र०—चतुर्थी न भवति । मन्त्रोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति चतुर्थी न भवि-
ष्यतीत्यत्र आह—अपर आह—सूत्रेऽलंशब्दमपनीय पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । तेन
तत्पर्यायाणामपि ग्रहणं सिध्यति । अन्यथा स्वरूपस्यैव ग्रहणं स्यात् । अथवालमित्यर्थ-
ग्रहणं व्याख्येयमित्यर्थः ॥१६॥

मन्यकर्म । एवं तर्हीति । योगविभागेन प्राणिविषया विभाषा क्रियते—‘न त्वा
शुने मन्ये’, ‘न त्वा श्वानं मन्ये’ इति । ‘अप्राणिष्वित्यनेन स्वप्राणिविषया—‘न त्वा
तृणाय मन्ये’, ‘न त्वा तृणं मन्ये’ इति । इहापीति । आद्येन योगेनेति भावः । तदेवं
योगविभागेऽपि दोषदर्शनान्न्यासान्तराश्रयणेनेष्टं साधयितुमाह—यदेतदिति ।

उ०—रोदनं मा कुर्वित्यर्थः । एवं चात्र तृतीया कथं तस्माद्रोदनेन सात्त्वं नास्ति, अतस्तस्मा
कुर्वित्यर्थः । भाष्ये ‘पर्याप्त्यर्थग्रहणं’मिति वार्तिकस्य द्विधा व्याख्यानानेन प्रश्नादियोगे पट्यपीति
च्यनितम् ॥१६॥

१. मन्यकर्म । भाष्ये—इहापीति । यद्यपि प्राण्यप्राणिषु द्वयवशात्प्राप्तेरैव सिद्धे उत्तर-
योगेनाद्यस्यानित्यताज्ञापनात्कचिदेव प्रवृत्तिरिति ‘न त्वा काकं’मित्यादौ नातिप्रसङ्गस्तथापि
योगविभागं विभाषि सर्वसमाधानं वक्तुमयमुपक्रमः । अत्र भाष्ये ‘येषु प्राणिषु नेष्यते’
इत्यत्र बहुवचनेन शुक्रकाकातिरिक्तप्राणिष्वपि निषेधो च्यनितः, तदभिप्रेत्यैव वृत्तौ शृगालशब्द
उदाहृतः । भाष्ये—न त्वा नावं मन्ये यावत्तीर्णं न नाव्यमिति । यावत्—यतः, नाव्यं
नावा-स्वल्पनौकया तार्यमपि स्वया महत्यापि न तीर्णमत्रत्वां नावमुद्धपमपि न मन्ये
इत्यर्थः । ‘नौ शब्देनोद्धपं स्वल्पनौकोच्यते । ‘त्वा’शब्दार्थस्तु महतो नौः । एवं ह्यनादरो
भवतीत्याहुः । एवं ‘न त्वाश्वं मन्ये यावद्भुक्तं न श्राद्धं’मि’त्यत्र आह आहोयैर्विभ्रैर्न
शुक्रमतस्तस्मात्प्रमत्तमोदनमपि न मन्ये इत्यर्थः ।

मन्यकर्मणि प्रकृत्यकुत्सितग्रहणम् ॥ १ ॥

मन्यकर्मणि प्रकृत्यकुत्सितग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्—त्वां तृणं
मन्य इति ॥१७॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहामाध्ये द्वितीयस्याध्यायस्य
तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ २ । ३ । १८ ॥

तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रकृत्याभिरूपः ।
प्रकृत्या दर्शनीयः । प्रायेण 'याज्ञिकाः । प्रायेण वैयाकरणाः । माठरोऽस्मि
गोत्रेण । गार्ग्योऽस्मि गोत्रेण । समेन धावति । विपमेण धावति । द्विद्रोणेन

प्र०— प्रकृत्यकुत्सितग्रहणमिति । यद्वाचिनमनुर्थं विधीयते तत् प्रकर्षेण यदि कुत्सा
प्रतिपाद्यते तदा चतुर्थी भवति न तु साम्यविवक्षायां । तेन प्रतिषेधयुक्तायां कुत्सायां
चतुर्थीविधानं संपद्यते । क्वचित्प्रतिक्रुष्येति पाठस्तत्राप्ययमर्थः । तृणादेरपि निकृष्टत्वं
यदा प्रतिविपादयितं भवति तदा चतुर्थी, न तु साम्यविवक्षायां । प्रतिक्रुष्येति ।
निकृष्येत्यर्थः । 'मन्यकर्मण्यनादृ उपमाने विभाषाप्रारण्यिष्व'स्यापिशलिरधीते
स्म ॥१७॥

इत्युपाध्यायजैषट्पुत्रकैषट्कृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य
तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

कर्तृकरणयोः । प्रकृत्याभिरूप इति । क्रियापदाश्रवणात्कर्तृकरणयोरभावान्
पृथगत्र प्राप्नोति । प्रायेणेति । 'प्राय'शब्दो बहुवचनी । बहवो याज्ञिका इत्यर्थः । तत्र
प्रथमा प्राप्नोति । गोत्रेणेति । प्रथमा पृष्ठी वात्र प्राप्नोति । समेनेति । द्वितीया प्राप्नोति ।
द्विद्रोणेनेति । द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणम् । पात्रादित्वात्स्वीत्वाभावः । अत्रापि

उ०— प्रकृत्यकुत्सितेति । 'परावरयोगे चे'ति कथं । अतिशयविशिष्टकुत्सितत्वे प्रतिपाद्ये
इत्यर्थः । तदाह—यद्वाचिन इति । त्वां तृणमिव मन्य इत्यादावप्यनादृत्य सत्त्वाद्वातिक्ता-
रम्भ इति भावः । 'आपिशलि'वाक्येनोपमानवाचकस्यतोऽपि तिरस्कारे चतुर्थीसुख्यते ॥१७॥

इति शिवमहद्वसुससीगर्भजनागोजीमहविरचिते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य

तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

कर्तृकरणयोः । क्रियापदेति । क्रियानप्याहारे विभक्त्यन्तरवाचनस्य दार्तिकमिति
भावः । अभिकृपादिकं तु शुणो न क्रियेति तात्पर्यम् पृथगत्रेति । प्रकृतिसम्बन्धी अभिकृ
इति बोधादिति भावः । प्रथमा पृष्ठी वेति । गोत्रामिदं गार्ग्यमित्येति बोधे भाष्य, सामान्य-

१—'याज्ञिकः' । २—'वैयाकरणः' पा० ।

धान्यं क्रीणाति । त्रिद्रोणेन धान्यं क्रीणाति । पञ्चकेन पशून् क्रीणाति ।
साहस्रेणाश्वान् क्रीणाति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । 'कर्तृकरणयोस्तृतीये'त्येव सिद्धम् ।

इह तावत्प्रकृत्याभिरूपः प्रकृत्या दर्शनीय इति, प्रकृतिकृतं तस्याभिरूप्यम् ॥ प्रायेण याज्ञिकाः प्रायेण वैयाकरणा इति, एष तत्र प्रायो येन तेऽधीयते ॥ माठरोऽस्मि गोत्रेण गार्ग्योऽस्मि गोत्रेणेति, एतेनाहं संज्ञाये ॥ समेन धावति विषमेण धावतीति, इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते समेन पथा धावति विषमेण पथा धावतीति ॥ द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति त्रिद्रोणेन धान्यं क्रीणातीति, तादर्थ्यात्ताच्छब्दश्च । द्विद्रोणार्थं द्विद्रोणम् । द्विद्रोणेन हिरण्येन धान्यं क्रीणातीति ॥ पञ्चकेन पशून् क्रीणातीति, अत्रापि तादर्थ्यात्ताच्छब्दश्च । पञ्चप-

प्र०-द्वितीया प्राप्नोति । पञ्चकेनेति । पञ्च परिमाणस्य पञ्चकः संचः । तत्र द्वितीया प्राप्ता । पशून् इत्यनेनैतत्समानाधिकरणम् । संचसंचिनोरभेदस्य विवक्षणात् । साहस्रेणेति । सहस्रपरिमाणः संचः साहस्र । शतमानविंशतिके'त्यण् । पूर्ववदत्र द्वितीयाप्राप्तिः ।

प्रकृतिकृतमिति । गन्धमानापि क्रिया करणादिव्यपदेशनिमित्तं भवति । यथा 'प्रविश पियङ्गी'मित्यत्र । इह च करणान्तरव्युदासाय प्रकृतेरेव करणत्वं विवक्षितम् । स्वभावेनायं कृतोऽभिरूपो न तु वस्त्रालङ्कारादिनेत्यर्थः । एष तत्र प्राय इति । बाहुल्यमित्यर्थः । तच्चाध्ययनस्य करणत्वेन विवक्षितम् । इदमथेति । प्रतीयमानत्वाद्

उ०-विशेषमात्रसम्बन्धेन गोत्रसम्बन्धिगार्ग्यत्वमिति बोधेऽप्येति भावः । गोत्रशब्देनागत्याहम्-सहस्रपर्ययम् । अत्रापीति । परिच्छेदपरिच्छेदकभोरभेदोपचारेण द्विद्रोणानिब्रमित्यर्थात् । पञ्चके 'संचमाया अतिशदन्ताया' इति कम् ।

एष तत्र प्राय इति । तत्रोदाहरणे एष प्रायपदार्थो—येन हेतुना तेऽधीयत इत्यर्थः । तच्चाध्ययनस्येति । अधीयत इति क्रियाध्याहार इति भावः । बहुविरूप्ययने ग्रहणधारणयोः सौकर्यं भवतीति बाहुल्यं तत्त्वेन विवक्षितमिति बोध्यम् । एतेनाहं संज्ञाये इति । अहं 'माठर' इति गोत्रेण परैः संज्ञाये इत्यर्थः । अप्रयोगे हेतुमाह—प्रतीयेति । अत्र केचित्—एष रीत्या करणत्वादिव्युत्पादने हेताविति सूत्रस्येत्थंमूललक्षण इत्यस्य, च द्वैतार्थोपपत्तिः । यदि तत्र द्रव्याद्यन्वयविवक्षायां सार्थक्यं तर्ह्यत्रापीति प्रत्याक्ष्यानमत्रासिद्धात्येकदेशयुक्तिरेव ।

अर्थः पञ्चकः । पञ्चकेन पञ्चान् क्रीणातीति ॥ साहस्रेणाश्वान् क्रीणातीति, सहस्रपरिमाणं साहस्रम् । साहस्रेण हिरण्येनाश्वान् क्रीणातीति ॥ १८॥

सहयुक्तेऽप्रधाने ॥ २ ॥ ३॥ १६ ॥

किमुदाहरणम् । तिलैः सह माषान् मपतीति । तैतदस्ति । तिलैर्मिश्रीकृत्य माषा उपयन्ते तत्र 'करण' इत्येव सिद्धम्* । इदं तर्हि—'पुत्रेण सहागतो देवदत्त' इति । अप्रधाने कर्तरि तृतीया यथा स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । प्रधाने कर्तरि लादयो भवन्तीति प्रधानकर्ता केनाभिधीयते, यथाप्रधानं सिद्धा तत्र 'कर्तरि'त्येव तृतीया* ।

प्र०-द्विद्वेणपञ्चकसाहस्रशब्दास्तत्कृत्याये मूल्ये उपचाराद्वर्तन्ते इति करणत्वात्तृतीया-विधिः ॥ १८॥

सहयुक्तेऽप्रधाने । किमुदाहरणमिति । सूत्रान्तरेण तृतीयासिद्धिं मत्वा पृच्छति । तिलैः सहेति । अत्र माषा उपयमानत्वान् प्रधानं कर्म । तिलास्तु तथायुक्त-तया पृच्छमूलानीवोपसर्पणेऽप्रधानकर्माणीति द्वितीयाया प्राप्ताया तृतीयाविधिः । तिलैर्मिश्रीकृत्येति । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं मिश्रणक्रियायां तिलाः करणत्वं प्रतिपद्यन्ते । पश्चाद्वपनक्रियायां कर्मत्वमिति सिद्धा तृतीयेत्यर्थः । पुत्रेण सहागत इति । पित्रेवात्रा गमनक्रियायां शान्दं कर्तृत्वं न तु पुत्रस्येत्यप्राप्ता तृतीया विधीयते ।

लादय इति । आदिशब्देन लादीनां ग्रहणम् । सत्रैकेन शब्देन भिन्नकृत्त्वाद् गुणप्रधानयोः कर्त्रोरभिधानासंभवात्प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात्प्रधानस्यैवाभिधानं न्याय्य-

उ०-सहस्रशब्दासामान्यविश्लेषायाः पट्टीवाचनार्थमावश्यकत्वाच्चेत्याहुः । अत्रभिधानेन भगवता प्रत्यावयतामित्यन्ये ॥ १८॥

सहयुक्तेऽप्रधाने । ननु माषाणामिव तिलानामपि वापक्रियेवेत्सितत्वादप्रधान्यम-सिद्धमत आह—तथायुक्तयेति । वस्तुतः सहाय्यविशेषणत्वमप्रधान्यमिति न दोषः । ननु वापपेक्षया कर्मत्वेन मिश्रीकरणस्य च तदर्थत्वेनाप्रधान्यान्त्यापेक्षया तृतीयेत्याह—अन्तरङ्गत्वादिति । अन्तरङ्गत्वोपपादनमेव—पूर्वमित्यादि । पूर्वं मिश्रणक्रियासम्बन्धे तदर्थत्वमपि न स्यादिति भावः । न तु पुत्रस्येतीति । तस्य सहाय्यवत्पुत्रमीयमान कर्तृत्वमिति तृतीयाया अभाषिरिति भावः ।

पुत्रेण शब्देन—केन । गुणप्रधानयोरिति । प्रतीयमानोपासक्यापेक्षत्वेन तात्पर्योः कर्त्रोरित्यर्थः । भाष्ये—अप्रधाने इत्यस्य प्रतीयमानक्रियाकर्तृरीत्यर्थः । प्रधानकसरात्य

इदं तर्हि—‘पुत्रेण सहागमनं देवदत्तस्ये’ति । पष्ठपत्र बाधिका भविष्यति ।

इदं तर्हि—‘पुत्रेण सह स्थूलः’ । ‘पुत्रेण सह पित्रल’ इति ।

इदं चाप्युदाहरणं ‘तिलैः सह माषान् वपती’ति । ननु चोक्तं ‘तिलैर्मिश्री-
कृत्य माषा उच्यन्ते तत्र ‘करण’ इत्येव सिद्ध’मिति । भवेत्सिद्धं यदा तिलै-
र्मिश्रीकृत्योप्येन् । यदा तु खलु कस्यचिन्माषमीजावाप उपस्थितस्तर्दर्थं च
क्षेत्रमुपाजितं तत्रान्यदपि किञ्चिदुप्यते ‘यदि भविष्यति भविष्यती’ति तदा न
सिध्यति ।

प्र०—मित्यप्रधानस्य प्रतीयमानगमिक्रियापेक्षकर्तृत्वाप्रयेण तृतीया सिद्ध्यत्यर्थः । पुत्रेण
सहागमनमिति । स्युटा कर्तुरनभिहितत्वादुभयत्र तृतीयाप्रसङ्गे नियमार्यमिदम्—
‘अप्रधान एव तृतीया भवति न तु प्रधान’ इति । पष्ठपत्रेति । ‘कर्तृकर्मणोः कृती’त्य-
नेन । सा च प्रधानयोरेव कर्तृकर्मणोः प्राधान्यादेव स्मर्येत इत्यप्रधाने कर्तरि न भवि-
ष्यति । यदा तु कृद्ग्रहणमप्रधानकर्तृप्रतिपत्त्यर्थं ‘भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य
काष्ठाना’मिति, तदा पृष्ठीबाधनाय तृतीयाविधानमत्रापि भवत्येव । पुत्रेण सह स्थूल
इति । गुणसंबन्धप्रतिपादनपरत्वाद्वाद्यत्र क्रियाया अभावात्पुत्रस्य कर्तृत्वाभावः । यदि
भविष्यतीति । अनेन मिश्रीकरणाभावात्तिलानां करणत्वामगमाह । एकक्षेत्रे च
वापात्सहयोगः कालभेदेऽप्यविरुद्धः ।

उ०—स्योच्चारितकृद्बोधकक्रियाकर्तरीत्यर्थः । तदेवाह—प्रतीयमानगमीति । साहित्यानुपपत्त्ये-
त्यर्थः । ‘प्रविश पिण्डी’मित्यादौ प्रतीयमानक्रियापेक्षविमर्शेऽंशत्वादिति भावः । लादयस्तु
न तथा धातोर्विधानादिति स्पष्टमेवेति ध्येयम् । एकावयित्वादिसमानाधिकरणसाहित्यं हि
पुत्रस्याप्याहतागमनसम्बन्धज्ञा । एव बोद्धुं शक्यं न त्वन्यथेति तात्पर्यम् । ‘पष्ठपत्र बाधिका’-
त्युत्तरदर्शनादेवदत्ते तृतीयार्थं मूढमिति भावि, तद्विष्टमित्यत आह—स्युटेति । भावे—
पष्ठपत्रेति । एव बोधयितृत्वानुपपत्तिरिति भावः । ननु पृष्ठी-
बाधनार्थमेव तर्हीशमावश्यकमत आह—सा च प्रधानति । प्रधाने चारिताप्यसम्भवादिति
भावः । भवत्येवेति । अत्र वदन्ति—तृतीयापष्ठयोः को विशेषो यस्तृतीयाप्रधानेऽपि पृष्ठी
नेति । एवं च ‘पुत्रेण सहागमन’मित्यादौ पृष्ठीबाधनेन तृतीयार्थं सूत्रमावश्यकमिति । अन्ये
तु—कृषोगे पृष्ठी कृषोगश्च तत्प्रकृत्यर्थान्वयमात्रेण । एवं च शाब्ददृष्ट्याहृत्यर्थान्वयिनोः कर्तृ-
कर्मणोरेव पृष्ठी, न प्रतीयमानतत्संबन्धयोरिति भाष्योपपत्तिमाहुः । क्रियाया अभावादिति ।
अस्तिक्रियासत्त्वेऽपि साहित्यबलारस्थैत्यमेव पुत्रे प्रतीयते न तु तत्क्रियाकर्तृत्वमिति भावः ।

सहयुक्तेऽप्रधानवचनमनर्थकमुपपदविभक्तेः कारकविभक्ति-

र्षलीयस्त्वादन्यत्रापि ॥ १ ॥

सहयुक्तेऽप्रधानवचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'उपपदविभक्तेः कारक-
विभक्तिर्षलीयस्त्वात्' । अन्यत्रापि [उपपदविभक्तेः] कारकविभक्तिर्षलीय-
सीति प्रथमा [भवति, एवमत्रापि 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्षलीयसी'ति
प्रथमा] भविष्यति । कान्यत्र ? गाः† स्वामी व्रजतीति ॥१६॥

येनाङ्गविकारः ॥ २ । ३ । २० ॥

इह कस्मान्न भवति—अक्षि काणमस्येति ?

प्र०— सहयुक्त इति । अप्रधानवचनं प्रधाननिवृत्त्यर्थं क्रियते । प्रधानस्य चान्तरङ्ग-
त्वात्कारकविभक्तिर्मेधिष्यतीति नार्थस्तन्निवृत्त्यर्थेनाप्रधानवचनेनैत्यर्थः । 'शिष्येण सहो-
पाध्यायस्य गौ'रित्यत्रापि गवा सम्बन्धोऽन्तरङ्ग इति उपाध्यायात्पुत्रयेव भविष्यति न
तृतीया । गाः स्वामी व्रजतीति । अत्रापि प्रजिक्रियायां गवां कर्मस्याप्तभियन्धना
द्वितीया 'स्वामीश्वरे'ति प्राप्ते उपपदविभक्ती यष्टीसप्तम्यौ बाधित्वा प्रवर्तते ॥१९॥

येनाङ्गविकारः । अङ्गशब्दोऽवयववाचित्वेन प्रसिद्धः । तस्य येन गुणेनाङ्गस्य
विकारो लक्ष्यते तत्तृतीयेति सूत्रार्थमवगत्याह—इह कस्मादिति । इहैव कस्मान्ने-
त्यर्थः । अक्षि काणमिति । 'काण निमीलने' इत्यस्य चौरादिकस्याचि घञि वा रूपम् ।
काणगुणयोगादभेदोपचाराद् गुणवचनेभ्यो लुगिति मनुषो लुग्विधानाद्वाचि काण-
शब्देनोच्यते । सत्र काणशब्दात्तृतीया प्राप्नोति । काणेन हि गुणेनाङ्गो विकारो
लक्ष्यते । 'अक्षणा काण' इत्यत्र त्वत्तिशब्दान्न प्राप्नोति ।

उ०— कारकविभक्तिरिति । तिष्ठत्यादिक्रियानुषङ्गात्स्थूक इत्यादेरपि कर्तृत्वमस्तीति भावः ।
सहयोगश्च विशेष्यतया विशेषणतया वेति तात्पर्यम् । अन्तरङ्गत्वादिति । तदुपपादत्त्ववार-
णायेदं वचनमेवेति चिन्तयम् । गवा सम्बन्धोऽन्तरङ्ग इति । एकाव्ययिषादिसमानाधि-
करणात्सङ्गोपाधिरूपसाहित्यस्य सहशब्दार्थतया पूर्वमन्वविज्ञानावश्यकत्वादिति भावः ।
बाधित्वेति । स्वामित्वमपि गोत्रिरूपितमेवेति स्वामिशब्दयोगोऽपि गवामिति भावः ॥१९॥

येनाङ्गविकारः । अङ्गशब्दस्यासंभाव्यजन्तत्वे शब्दानुपपत्तेराह—अङ्गशब्द इति ।
अप्रसिद्धत्वात् न गृह्यत इति भावः । अचि घञि घेति । उभावपि भावे इति भावः ।
'प्र'जित्यम् । नन्वेवं काणशब्देऽक्षिसामानाधिकरण्यमनुपपन्नमत आह—काणगुणेति ।
लुग्विधानाद्वेति । इदं चिन्तयम् । गुणगुण्युभयमिधानसमर्थे एव तत्प्रवृत्तेः । न दृष्टः काण-
मिति यदाचिद्वधति । कर्मघञन्तः काणत्वगुणविशिष्टाक्षिवासीति परे । न प्राप्नोतीति ।
शब्दतोऽङ्गविकारमतीति भावः ।

१—कीलहानंभाष्य इदं न विद्यते ।

† कर्मणि द्वितीया; (स्वामीश्वराधिपतिदायादसादिप्रतिभूयस्त्वैव) २. ३. २, (३८).

अङ्गाद्विकृतात्तद्विकारतश्चेदाङ्गिनो वचनम् ॥ १ ॥

अङ्गाद्विकृतात्तृतीया वक्तव्या, तेनैव चेद्विकारेणाङ्गी द्योत्यत इति वक्तव्यम् ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । अङ्गशब्दोऽयं समुदायशब्दो 'येने'ति च
करण एषा तृतीया । येनावयवेन समुदायोऽङ्गी द्योत्यते तास्मन् भवितव्यं न
चैतेनावयवेन समुदायो द्योत्यते ॥२०॥

इत्थंभूतलक्षणे ॥ २ । ३ । २१ ॥

इत्थंभूतलक्षणे तत्स्थे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

इत्थंभूतलक्षणे तत्स्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । अपि यवान् कमण्डलुपाणिं
छान्मद्राक्षीदिति ।

प्र०— अङ्गाद्विकृतादिति । अङ्गवाचिनोऽक्षिपदादेस्तृतीया भवति न कारणादेर्गुण-
वचनादित्यर्थः । एतावत्युच्यमानेऽक्षि कारणमस्येत्यत्राप्यक्षिशब्दात्प्राप्नोतीत्याह—
तद्विकारतश्चेदिति । यदि देवदत्तादिरवयवो विकृतेनाङ्गेन विकारवान्प्रकाशयत इत्यर्थः ।
'अङ्गशब्द इति । अङ्गान्यस्य सन्तीत्यर्शआदित्वादक्ष्यस्यान्वोऽत्राङ्गशब्दो निर्विष्टः ।
'येने'त्यनेन विकृतमङ्गं निर्दिश्यते । न ह्यविकृतेनाङ्गेनाङ्गिनो विकारो द्योतयितुं शक्यते ।
'न चैतेनेति । 'अक्षि कारणस्येत्यत्र कारणशब्देनाक्षिसमानाधिकरणेनावयवो नोच्यते,
किं सर्ववयव एवेत्यर्थः । अवयवश्चात्रावयविना विशेष्यत इति तस्यैव प्राधान्याद्विकार-
'प्रतिपत्तिः ॥२०॥

इत्थंभूत । यदा लक्षणवाची शब्दो लक्ष्यवाचिसमासावयवस्तदा तृतीया मा
भूदिति वचनम्—इत्थंभूतलक्षणे तत्स्थ इति । लक्ष्यवाचिशब्दस्य इत्यर्थः । कम-
ण्डलुपाणिमिति । बहुव्रीहौ कृते कमण्डलुशब्दात्तृतीया प्राप्नोति । न च प्रत्ययलक्ष-

उ०— अक्षप्रत्ययान्त इति । अक्षसिद्धस्यापि व्याख्यानाद् ग्रहणमिति भावः । विकृतमङ्ग-
मिति । सामर्थ्यादिति भावः । तदेवोपपादयति—न ह्येति । 'समुदायोऽङ्गी द्योत्यते' इति
भाष्ये 'विकृत' इत्यर्थः । तस्यैव—अवयवस्यैव । विकारप्रतिपत्तिरिति । शाब्दीति भावः ।
आधी तत्प्रतीतिस्तु न तृतीयानिमिच्चमिति ध्येयम् ॥२०॥

इत्थंभूत । इत्थंभूतलक्षणे इति । इत्थंभूतस्य लक्षणबोधके शब्दे तत्स्थे लक्ष्यवाचि-
पदघटितपदस्ये सति लक्षणवाचकात्तृतीयाप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । तद/ह—यदा लक्षण-
वाचीति । लक्ष्यवाचिनः शब्दस्य लक्षणवाचिनः समासं विना लक्षणवाचिनस्तत्स्थार्थं न
सम्भवतीत्यत आह—लक्ष्यवाचिसमासेति । लक्ष्यवाचिघटकसमासेत्यर्थः । 'कमण्डलु-
पाणि'शब्दो बहुव्रीहिणा लक्ष्यच्छात्रवाची, तत्र पाणिशब्दस्य लक्षणत्वायोगात्पारिशेष्यादाह—
कमण्डलुशब्दादिति । इत्थंभूतलक्षणात्वं प्राप्तच्छात्रस्तस्य लक्षणं कमण्डलुरिति भावः । बहु-

न चेत्थंभूतस्य लक्षणेनापृथग्भावात् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? 'इत्थंभूतस्य लक्षणेनापृथग्भावात्' । यत्रेत्थंभूतस्य पृथग्भूतं लक्षणं तत्र भवितव्यं न चात्रेत्थंभूतस्य पृथग्भूतं लक्षणम् ।

किं वक्तव्यमेतत् ? न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते ? तथा ह्ययं प्राधान्येन लक्षणं प्रतिनिदिशति—इत्थंभूतस्य लक्षणमित्थंभूतलक्षणम्, तस्मिन्नित्थंभूत-लक्षण इति ॥२१॥

प्र०—एतत्प्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधो 'न हि संयुद्धयो'रिति नलोपप्रतिषेधाज्ञाप-कात् । न च तृतीयाया लुक्प्रसिद्धिः, समासप्रातिपदिकानवयवत्वात्, तस्याः कृते समास उत्पादनात् ।

लक्षणेनेति । पृथग्विनेति तृतीया । तथा ह्ययमिति । पृथीतपुरुषस्योत्तरपदार्थ-प्रधानत्वात् । इत्थंभूतस्य यल्लक्षणं प्रधानमप्राप्तोपसर्जनभावं तत्र तृतीया, यथा 'कमण्ड-लुना छात्रमद्राक्षी'दिनि । बहुव्रीहौ तु स्वार्थोपसर्जनान्यपदाभाभिधायित्वाद्वर्तिपदानां नास्ति लक्षणस्य प्राधान्यम् ॥२१॥

उ०—व्रीहौ समुदायस्य संबन्धित्वेन संबन्धी बोध्यः, तत्र चेतरेषामप्यन्वय इति व्यपेक्षावादे शङ्केयम् । तत्र हि तृतीयायामपि कमण्डलोर्जाप्यत्वेनावयवः सुवचः । पाण्यधिकरणकमण्डलु-ज्ञाप्यशब्दाग्र इत्यर्थः स्यादिति भावः । ज्ञापकादिति । एतेन नलोपविषयमेव तदज्ञापकमित्य-पास्तम् । 'तत्स्ये' इत्थंभूतलक्षणे' इति वार्तिकस्त्वारस्येनाप्यवाच्यतृतीयापपत्तेः प्रतीयमानत्वात् । एतेन समुदायात्तृतीयापत्तौ तात्पर्यमिति मन्दोक्तमपास्तम् । प्रातिपदिकानवयवत्वादिति । तन्मध्यपतितम्यायादृक्कृतद्रव्यहेन प्रहणेऽपि कप्सुमादिबध्नाग्रेणावयवत्वबोधनादवयवत्वे मानाभावादिति भावः । पूर्वं लक्षणत्वाविवक्षया प्रथमान्तत्वेन समासे जाते पश्चाच्छ्रृङ्गण-विवक्षायामत्र तृतीयापादनं 'कृतपूर्वी कट'मिति वदिति बोध्यम् । केचित्तु कमण्डलुपाणि-शब्दादत्र तृतीयापत्तिः । कमण्डलुपाणिशब्दस्यैव लक्षणत्वात् 'सकृदसौ कमण्डलुपाणिबध्नाग्रो दृष्टस्तस्य तदेव लक्षणं भवती'ति 'अनुल्लेखण' इति सूत्रे भाष्यात् । तदेवेत्यस्य—कमण्डलु-पाणिशब्दमेवेत्यर्थः । अन्यथा 'स पुत्रे'ति वदेत् । कमण्डलुयुक्पाणिज्ञाप्यस्तदवयवीति बोधः स्यात् । कमण्डलुयुक्तार्थकमण्डलुपदेन समानाधिकरणो बहुव्रीहिः । अन्यथा तन्मध्यपतित-म्यायेन तद्रूपहेनेऽपि तदवयवत्वं नैवस्थापातरमणीयत्वेन लुगुर्वात् एव । अत एव 'इष एकाचो'ऽमिति सूत्रे भाष्ये—'नरंमय' इत्यादौ समासप्रातिपदिकसञ्ज्ञोत्तरं नातस्याप्यमः 'सुपो धात्व'ति लुक्—अन्विचिसामर्थ्याग्रेत्युक्तमित्याहुः ।

भाष्ये—अपृथग्भावादिति । एकार्थभावे इतरविशेषणस्यैव कमण्डलोदपत्त्याया तस्य लक्षणत्वेन छात्रेऽवयवासंभव इति भावः । तदेतद्वक्ष्यति कैयटः—'नास्ति लक्षणस्य प्राधान्य'मिति । विशेषणत्वान्नाप्राप्तोपस्थितिरित्यर्थः । प्रागुक्तशयानभिज्ञः शङ्कते—किं वक्तव्यमिति । अत्रापि सूत्रारूढामप्युक्त्युक्तमप्यादिकदेवी भाष्ये—प्राधान्येनेति ॥२१॥

संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्माण ॥ २ । ३ । २२ ॥

संज्ञः कृत्प्रयोगे षष्ठी विप्रतिपेधेन ॥ १ ॥

‘संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्माणी’त्येतस्मात्कृद्योगे षष्ठी* भवति विप्रतिपेधेन ।
‘संज्ञोऽन्यतरस्या’मित्यस्यावकाशः—मातरं संजानीते । मात्रा संजानीते ।
कृत्प्रयोगे षष्ठ्या अवकाशः—इध्मप्रप्रश्चनः पलाशशतनः† । इहोभयं प्राप्नोति—
मातुः संज्ञाता । पितुः संज्ञातेति । षष्ठी भवति विप्रतिपेधेन ।

उपपदविभक्तेश्चोपपदविभक्तिः ॥ २ ॥

उपपदविभक्तेश्चोपपदविभक्तिर्भवति विप्रतिपेधेन । ‘अन्यारादिरते-
दिकशब्दान्चूत्तपदाजाहियुक्ते’ [२.३.२६] इत्यस्यावकाशः—अन्यो देव-
दत्तात् । ‘स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्सूतैश्च’ [३६] इत्यस्यावकाशः—
गोषु स्वामी । गवां स्वामी । इहोभयं प्राप्नोति—अन्यो गोषु स्वामी । अन्यो
गवां स्वामीति । ‘स्वामीश्वराधिपती’त्येतद्भवति विप्रतिपेधेन ।

नैव युक्तो विप्रतिपेधः । न ह्यत्र गावोऽन्ययुक्ताः । कस्तर्हि ? स्वामी ।

एवं तर्हि ‘तुल्यायैरतुलोपमाम्या तृतीयान्यतरस्याम्’ [७२] इत्यस्याव-
काशः—तुल्यो देवदत्तस्य । तुल्यो देवदत्तेनेति । ‘स्वामीश्वराधिपती’त्यस्याव-
काशः—स एव । इहोभयं प्राप्नोति—तुल्यो गोभिः स्वामी । तुल्यो गवां
स्वामीति । ‘तुल्यायैरतुलोपमाम्या’मित्येतद्भवति विप्रतिपेधेन ॥२२॥

प्र०— संज्ञोऽन्यतरस्यां । मात्रा संजानीते इति । ‘संप्रतिष्ठापनाध्याने’ इत्यात्मने
पदम् । अन्यो गवां स्वामीति । एकस्मिन्वाक्ये सहप्रयोगादस्त्यन्ययोगो गत्रामिति
मन्यते । न ह्यत्र गाव इति । युक्तप्रहणाद्यदपेक्षमन्यत्वं तद्वाचिनः पञ्चमी । न चात्र
गवापेक्षमन्यत्वं स्वामिनः प्रतिपाद्यं व्यभिचाराभावात् । किं तर्हि ? पूर्वस्वाम्यपेक्षम् ।
कस्तर्हि स्वामीति । भूतपूर्वो यः स्वामो सोऽन्ययुक्त इत्यर्थः । तुल्यो गोभिः
स्वामीति । गवां यः स्वामी स गोभिर्जाड्यादिना धर्मेण सदृश इत्यर्थविवक्षायां सति
गवा पदद्वयार्थयोगः ॥२२॥

उ०— संज्ञोऽन्यतरस्यां । अगवत्प्रयोगेन योगे स्वामिनः पञ्चमी स्वादत् आह—भूतपूर्वति ।
अन्ययुक्त इति । अगवत्प्रतियोगीत्यर्थः । पूर्वस्वाम्यपेक्षयेदानीमन्यो गवां स्वामीत्युदाह-
रणायः । इममप्राप्तये तुल्येन च स्वामिनः संबन्धमुपपादयति—गवां य इति ॥२२॥

हेतौ ॥ २ । ३ । २३ ॥

निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनार्म् ॥

निमित्तकारणहेतुषु सर्वा विमक्तयः प्रायेण दृश्यन्त इति वक्तव्यम् । किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन वसति । कस्मै निमित्ताय वसति ॥ कस्मान्निमित्ताद्वसति । कस्य निमित्तस्य वसति । कस्मिन्निमित्ते वसति ॥ किं कारणं वसति । केन कारणेन वसति । कस्मै कारणाय वसति । कस्मात्कारणाद्वसति । कस्य कारणस्य वसति । कस्मिन् कारणे वसति ॥ को हेतुर्वसति । कं हेतुं वसति । केन हेतुना वसति । कस्मै हेतवे वसति । कस्माद्धेतोर्वसति । कस्य हेतोर्वसति । कस्मिन् हेतौ वसति ॥ २३ ॥

अपादाने पञ्चमो ॥ २ । ३ । २८ ॥

पञ्चमीविधाने ल्यन्लोपे कर्मण्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

पञ्चमीविधाने ल्यन्लोपे कर्मणि पञ्चम्या उपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रासाद-
मारुह्य प्रेक्षते प्रासादात्प्रेक्षते ।

प्र०— हेतौ । योग्यतामात्रबुक्तेऽनाश्रितव्यापारोऽर्थो द्रव्यगुणक्रियाविषयो हेतुः । 'निमित्तेति । असर्पनाम्नोऽपि विधानार्थमत्र सूत्र इदं पठितं न तु 'सर्पनामस्तृतीया चे'त्यत्र । सत्र प्रायग्रहणात्सर्वनाम्नः प्रथमाद्विधीये न भवतोऽन्वास्तु यथादर्शनं भवन्ति । पर्यायोपादानं केचित्पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थमिच्छन्ति । अन्ये तूपलक्षणार्थमिच्छन्तः प्रयोजनादिप्रयोगेऽप्येतद्विभक्तिविधानं मन्यन्ते ॥ २३ ॥

अपादाने । ल्यन्लोप इति । यत्र ल्यबन्तस्याप्रयोगेऽप्यर्थो गम्यते तत्र द्विती-

उ०— हेतौ । व्यापारानाविष्टत्वे द्रव्यगुणक्रियाविषयत्वे च हेतुः—'योग्यतामात्रबुक्' इति । व्यापाराविष्टं क्रियामात्रविषयं च करणं, व्यापारावेशो च क्रियाविषयत्वमेव फलोपधानमेवेति ततो भेद इति भावः । न त्विति । पृष्टिकारवदिति भावः । अन्ये त्विति मतेऽनुमाहकाभावोऽविधीयम् ॥ २३ ॥

अपादाने । ननु ल्यन्लोपविधायकस्यात्र शास्त्रेऽवर्णनाल्ल्यन्लोप इत्यसङ्गतमत आह—
यत्रेति । सावयैकदेशान्यायेनेति भावः । ल्यबन्तग्रहणं तत्र उपलक्षणम् । 'आसनात्प्रेक्षत' इत्य-
स्यासने स्थित्वेत्यर्थात् । तत्रेति । ल्यबन्ताभावेऽपि गम्यमानक्रियापेक्षकर्मत्वादिति भावः ।

१-काशिकायां लिङं सर्वनामस्तृतीया च २४ ३. २७. इत्यत्र पठितम् । २-कचित् ।

अधिकरणे च ॥ २ ॥

अधिकरणे चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । आसनात् प्रेक्षते । शयनात् प्रेक्षते ।

प्रश्नाख्यानयोश्च ॥ ३ ॥

प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या ॥ कुतो भवान् ? पाटलिपुत्रात् ।

यतश्चाध्वकालनिर्माणम् ॥ ४ ॥

यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी वक्तव्या । 'गवीधुमतः' 'साङ्काश्यं चत्वारि योजनानि । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे ।

तद्युक्तात्काले सप्तमी ॥ ५ ॥

तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्या । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे ।

प्र०—यायां प्राप्तायां पञ्चमी विधीयते । अधिकरणे चेति । 'स्यब्लोप' इत्यपेक्षते । सप्तम्यपनादोऽत्र पञ्चमी ।

प्रश्नाख्यानयोश्चेति । विशिष्टे प्रश्नाख्याने गृह्यते—यत्र लोके पञ्चमी प्रयुज्यते । तेन 'कस्यायमश्वो' 'देवदत्तस्यायमश्व' इत्यादौ पञ्चमी न भवति । कुतो भवानिति । क्रियाया अभावादनपादानत्वं मन्यते । यतश्चेति । यदाग्रित्याध्वकालौ परिच्छिद्येते । तत्र पञ्चमीमित्यर्थः । गवीधुमत इति । गरीधुमज्ञाम नगरम् । तद्युक्तात्काल इति । काले—विषये । तेन पञ्चम्यन्तार्थेन यो युक्तो मासादिस्तद्वाचिनः सप्तमीमित्यर्थः । अथवा पञ्चमीयुक्तार्थात्परे काल इत्यर्थः ।

उ०— गम्यमानक्रियापेक्षयापादानत्वं भविष्यतीत्यत आह—क्रियाया इति । यदाग्रित्येति । यद्विहितेनाग्रित्येत्यर्थः । तत्रेति । तत्र वर्तमानाच्छब्दादित्यर्थः । तद्युक्तात्कालादित्युचितमत्र आह—काले विषये इति । युक्तो मासादिरिति । मासकार्तिक्योश्चावश्यमधिसप्तमावः सर्वम् । आग्रहायण्यास्तु न तद्युक्तात्वमिति भावः । अथवा पञ्चमीति । तच्छब्देन पञ्चमी

१-टिप्पणी "एपिमाफिया इयिहवा" प्रथमो मासः पृ० १८० पुरा 'गवीधुमान्' इति लब्धः प्रतिष्ठः "रम्य सन्ततवेदविद्याख्याख्यानघोषवधिरद्वैतदिग्दर्शनं" नगरं सम्प्रति नष्टविभवं "कुदाकोट" इति नामान्तरं विधत्ते । (महर्षिदायनन्दकृतलघुव्याख्यानमाध्याये प्रथममासे — (प्रथम स० पृ० २८८) डा० खुबीरस्य टिप्पणी) ।

२-नगरमिदमित्युक्त्यास्तीरे परुषानादमण्डले सम्प्रति 'संकिसा' इति प्रसिद्धम् । पुरा यत्र खनकस्य यवीपत्राह कुशध्वजस्य राजधानी नभूत् । तद्यथा रामायणे बालकाण्डे ७० तमसर्गे— 'भ्राता मम नरतेवा यवीयानतिथार्मिक । कुशध्वज इति ख्यातः पुरीमध्यवसच्छुमाम् ॥२॥ धार्पाक्षकपर्यन्तां पिबन्निक्षुमर्वां नदीम् । साङ्कास्यां पुण्यसंकातां विमानमिव पुण्यकम् ॥३॥

अध्वनः प्रथमा च ॥ ६ ॥

अध्वनः प्रथमा च सप्तमी च वक्तव्या । गवीधुमतः साक्षाश्यं चत्वारि
योजनानि । [गवीधुमतः साक्षाश्यं] चतुर्षु योजनेषु ।

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । 'अपादान' इत्येव सिद्धम् ।

इदं तावत् प्रासादात्प्रेक्षते शयनात्प्रेक्षत इत्यपक्रामति तत्तस्माद्दर्शनम् ।
यद्यपक्रामति किं नात्यन्तायापक्रामति ? संततत्वात् । अधवान्यान्यप्रादु-
र्भावात् । ['अन्या चान्या च प्रादुर्भवति ।]

प्रक्षाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्येति, इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते कुतो
भवानागच्छति, पाटलिपुत्रादागच्छामीति ।

प्र०— अध्यन इति । तद्युक्तादित्यपेक्षते । अपक्रामति तत्तस्मादिति । दर्शनं चक्षु-
रिन्द्रियं तेजोरूपं प्राप्य विषयमाहित्वात्प्रासाददेशादपक्रम्य विषयं गच्छतीत्यर्थः ।
क्षणिकपक्षावष्टम्भेन भेदमाश्रित्याह—अथशान्यान्यप्रादुर्भावादिति । अन्यस्यान्यस्य
तेजोरूपस्येन्द्रियस्योत्पादादित्यर्थः । भाष्यकारवचनप्रामाण्यादन्यान्यशब्दस्य साधुत्वं
द्रष्टव्यम् । इदमत्रेति । प्रतीयमानत्वादर्थस्य शब्दाप्रयोगः ।

उ०—परामृदयते तद्युक्तं तत्प्राकृत्यर्थः, तस्मात्परे परावयवके कालेऽभिधेये कालवाचिनः सप्तमी-
त्यर्थः । आप्रहायपयश्चार्थं परत्वं ॥ शब्दं तच्च मासस्यैवेति भावः ।

दर्शनं चक्षुरिति । पश्यणे द्युतिनि भावः । तेजोरूपमिति । अपक्रमणसामर्थ्यमनेन
दर्शितम् । विषयमाहिणो नयनरश्मयः सूर्यरश्मिवत्प्रासाददेशस्यपुनरनयनादपक्रम्य यावद्वि-
षयदेशं गच्छन्तीत्यर्थः । एवं च प्रासादात्प्रेक्षते चक्षुः प्रासादादपक्रम्य विषयं जानीते इत्यर्थः ।
प्रासादस्यपुनरप्राप्तिर्गमनं प्रासादादिति व्यवहियते इति बोध्यम् । 'प्रासादादद्य मुहूर्त्ते'
इत्याद्यर्थे प्रासादाद् मुहूर्त्त इत्यादिनामनभिधानमिति बोध्यम् । प्रासादस्यप्राप्तिर्गमनं
मुहूर्त्ते इति भाष्यरीत्यार्थ इत्यन्ये । प्राप्यविषयमाहित्वादिति । 'परावरयोगे चेति वत्वा ।
बीदो यथाकर्ध्विदिमागो बोध्यः । भाष्ये—अन्या चान्या चेति । दर्शनक्रियेत्यर्थः । 'अप-
क्रामति तस्माद्दर्शनमिति दर्शनपदेन वृत्तिरेवाभिप्रेता । कैयटोक्तस्यापदाने तु चक्षुर्व्यक्तिरिति
विरोध्यं बोध्यम् । वृत्तिपरत्वेन व्याख्याने चिरं ज्ञानानुभवानपत्तिरिति पूर्वपक्षः । तावत्कालं
स्थिरत्वेनाद्यमुत्तरं द्वितीयं तु स्पष्टमेवेति । प्येयम् । सत्यपि द्वित्वे निम्बक्यन्तस्यैव द्विवापत्तेः

यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी वक्तव्येति, इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते गवीधुमतो निःसृत्य साङ्काश्यं चत्वारि योजनानि ।

कार्तिक्या आग्रहायणी मासे इति, इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते कार्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायणी मास इति ।

तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्येति, इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते कार्तिक्या आग्रहायणी गते मास इति ।

अध्वनः प्रथमा च सप्तमी चेति, इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते गवीधुमतो निःसृत्य यदा चत्वारि योजनानि गतानि भवन्ति ततः साङ्काश्यम् । चतुर्षु योजनेषु गतेषु साङ्काश्यमिति ॥२८॥

अन्यारादितरतैदिकशब्दाञ्चूत्तरपदाजाहित्युक्ते ॥२॥३॥२६॥

अञ्चूत्तरपदग्रहणं किमर्थं न दिक्शब्दैर्योग इत्येव सिद्धम् ? 'पष्ठयतसर्थ-प्रत्ययेन' [२. ३. ३०] इति वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः ॥२६॥

प्र०— कार्तिक्याः प्रभृतीति । तत आरभ्येत्यर्थः । भाष्यकारवचनात्प्रभृतिर्योगे पञ्चमी । गते मास इति । ततश्च 'यस्य च भावेने'ति सिद्धा सप्तमी । चत्वारितीति । तत्र प्रातिपदिकार्थस्याव्यतिरेकात्सिद्धा प्रथमा ॥२८॥

अन्यारा । तस्यायमिति । अथ सः यद्देवदत्तेनेत्यदिकशब्दार्थमञ्चूत्तरपदग्रहणं कर्ममन्त्र विहायते ? उच्यते—दिक्शब्दसाहचर्यादञ्चूत्तरपदस्यापि दिक्शब्दस्यैव ग्रहणं नान्यस्य ॥२९॥

उ०—कर्मव्यतिहारभावेन समासवन्नावाप्राप्तेरेकशेषेण बाधाच्च इन्द्राग्रासी कथमन्यायेतीत्यत आह—भाष्यकारेति । तत्प्रमाणत्वात्कर्मव्यतिहारभावेऽपि बहुलग्रहणात्कचित्समासवन्नाय इत्यर्थः । कृतवीप्साद्विषयनस्यान्यस्येत्यस्य प्रादुर्भावशब्देन पठ्योसमास इति परे ।

प्रभृतिपदप्रयोगेऽपि तदर्थयोगेऽपि वा कथं पञ्चमीत्यत आह—भाष्यकारवचनादिति । 'इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते' इत्येवंरूपात्प्रभृतिर्योगे पञ्चमीति वचनमनुमीयते इति भावः । 'न प्रयुज्यते' इत्युक्त्या प्रभृतिर्योगे पञ्चमीति सूचितम् । तदप्यवधिमादायेत्येवंरूपप्रभृतिर्योगे एव प्रवर्तते । प्रभृतिशब्दस्य आरभ्येत्यस्य च समादायेत्यर्थः । अधि-करणत्वाभावात्कथं सप्तमीत्यत आह—ततश्चेति । कार्तिक्यमादाय मासे गते आग्रहायणी भवतीति वाक्यार्थ इति भावः । तत्र प्रावीति । एतदर्थमेव ततः साङ्काश्यमिति वाक्यभेद इति भावः ॥२८॥

पठ्यतसर्थप्रत्ययेन ॥ २ । ३ । ३० ॥

अर्थग्रहणं किमर्थम् ? 'पठ्यतस्प्रत्ययेने'त्युच्यमान इहैव स्यात्—दक्षिणतो ग्रामस्य । उत्तरतो ग्रामस्येति* । इह न स्यात्—उपरि ग्रामस्य । उपरिष्ठाद्ग्रामस्येति† । अर्थग्रहणे पुनः क्रियमाणोऽतस्प्रत्ययेन च सिद्धं भवति यश्चान्यस्तेन समानार्थः ।

अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? इह भा भूत्—प्राग्ग्रामात् । प्रत्यग्रामात्‡ । अञ्चूत्तरपदस्याप्येतत्प्रयोजनमुक्तं**, तत्रान्यतरच्छक्यमवकर्तुम् ॥३०॥

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् ॥ २ । ३ । ३२ ॥

पृथगादिषु पञ्चमीविधानम् ॥ १ ॥

पृथगादिषु पञ्चमी विधेया । पृथग्देवदत्तात् । किमर्थम् ? न प्रकृतं पञ्चमी-ग्रहणमनुवर्तते । क प्रकृतम् ? 'अपादाने पञ्चमी' [२. ३. २८] इति ।

प्र०— पठ्यतस । अर्थग्रहणमिति । अतश्चाब्द प्रत्ययत्वं न व्यभिचरतीति प्रत्यय-ग्रहणादतश्चाब्दस्त्वर्थोपलक्षणं विज्ञास्यत इति प्रश्नः । पठ्यतस्प्रत्ययेनेति । अतश्चाब्द-स्वार्थस्याश्रयितुमशक्यत्वात् । तस्येतेनैवपूर्वस्य किम्यतसिति रूपसंभवाच्च । प्राग्ग्रामादिति । प्रत्ययग्रहणमधिकं । क्रियमाणं भूयमाणप्रत्ययग्रहणार्थं विज्ञास्यत इति लुप्तेऽस्त्वौ पठ्यमावः । तत्रान्यतरदिति । एकप्रयोजनत्वात् ॥३०॥

पृथग्विना । अन्यतरस्याग्रहणेन पक्षे यथाप्राप्ताभ्यनुष्ठानं कियते । न चात्र पञ्चमी प्राप्तेति मत्वाह—पृथगादिष्विति । पठ् इति वाक्यशेषः । न प्रकृतमिति ।

उ०— पठ्यतस । तदर्थोपलक्षणमिति । मध्यमपदलोपिसमासादिति भावः । अतश्चाब्द-स्वार्थस्येति । इयधिकरणपट्वोराश्रयणाश्रयत्वे हेतुं दर्शयन्नतस्त्वब्दे प्रत्ययत्वव्यभिचारं दर्शयति—तस्येतेरिति । न च 'प्रत्ययाप्रत्यययो'रिति परिभाषयाह्वयेति सूत्रमाव्यपदितया प्रतिपदोक्तपरिभाषया च प्रत्ययस्यैव लोभे सिद्धे प्रत्ययग्रहणेन सामर्थ्यात्तदर्थलोभ इति वाच्यम् । तदन्वित्यावज्ञापनेनापि आतिताभ्याम् । संभवाच्चेति । यो हेतौ । माथ्ये— 'अन्यस्तेन समानार्थः' इत्यस्य 'तेनापि योगे सिद्ध'मिति शेषः । अथ प्रत्ययेति । परिभाष-यैव सिद्धे इत्यर्थः । लुप्तेऽपि प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वमस्येवेत्यत आह—प्रत्ययग्रहणमिति । 'अञ्चेलु'गिति लुक् ॥३०॥

पृथग्विना । नयः प्रतिषेधार्थत्वेऽसहतिरत आह—कफेति । अनधिकारत्वेऽन्यारा-

* दक्षिणोत्तरम्यामतमुच् ५. ३. २८. † उपरु'परिष्ठात् ५. ३. ३१.

‡ अञ्चेलु'क ५. ३. ३०. ** २. ३. २८ माथ्ये ।

अनधिकारात् ॥ २ ॥

अनधिकारः सः ।

अधिकारे हि द्वितीयापष्टीविषये प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

अधिकारे हि द्वितीयापष्टीविषयो प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । दक्षिणेन ग्रामम् । दक्षिणतो ग्रामस्य ।

एवं तर्ह्यन्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात्पञ्चमी भविष्यति । अस्त्यन्यदन्यतरस्यां—ग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् ? यस्यां नाप्राप्तायां तृतीयारभ्यते सा यथा स्यात् । कस्यां च नाप्राप्तायाम् ? अन्ततः षष्ठ्याम्* ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् ? 'अपादाने पञ्चमी'ति । ननु चोक्तमनधिकारः सः, अधिकारे हि द्वितीयापष्टीविषये प्रतिषेध

प्र०—नशब्दः काका प्रयुक्तः । प्रकृतमेवेत्यर्थः । अनधिकार इति । अन्यारादिति योगात्परेषु योगेषु नाधिक्रियत इत्यर्थः । एवं तर्ह्येति । अन्यतरस्यां ग्रहणं पक्षे विभक्त्यन्तरप्राप्त्यर्थं सद्बुद्ध्यवहितमपि पञ्चमी प्रापयिष्यतीत्यर्थः । अस्त्यन्यदिति । यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञानं हि विकल्पेन कार्यं न तु यस्य कस्यचिदिति भावः । अन्तत इति । अवसानत इत्यर्थः । यत्र ह्यन्या विभक्तिर्न विहिता स शेषत्वात्षष्ठ्या विषयः ।

यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञानं विकल्पेन विधीयते ।

प्राप्त्यभावे भवेत्षष्ठी सा हि शेषनियन्धना ॥

छ०—क्षित्यासङ्गतिरस आह—योगात्परेष्विति । भाष्ये—द्वितीयपष्टीविषये इति । 'एनपा' 'षष्ठ्यससर्थे'त्यत्र चेत्यर्थः । सौत्रकर्मयोगे न्यायसिद्धपूर्वनिपातत्यागे च बीजं चित्तम् । केचित्तु 'एनपा द्वितीया' 'षष्ठ्यससर्थे'त्येवाष्टाध्यायीपाठः । एवं च 'पृथग्विनैः'त्यनेन द्वितीयाविषयमपीति, एनपेति योगविभागात्पठ्यपीति च वृथुकं चित्तमित्याहुः । अन्यतरस्यां ग्रहणमिति । अन्वयानामनेकार्थत्वात्समुच्चयबोधनद्वारेत्यर्थः । आशयानभिज्ञः शङ्कते भाष्ये—अस्त्यन्यदिति । यद्यपि संवन्धानुवृत्तौ मण्डकानुवृत्तौ वातुवृत्तिसामर्थ्यादेव पञ्चम्यामपि सिद्धायामन्यतरस्यां ग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनं, षष्ठी तु नेष्यते भाष्यकृता, तथापि तद्विना तयोर्दुर्बोधत्वाद्वोधनार्थं सद् ग्रहणमिति बोध्यं, तद् ध्वनयन्नेवाध्यायान्तेत्यादिपक्ष-

इति । एवं तर्हि संबन्धमनुवर्तिष्यते—‘अपादाने पञ्चमी’ [२८] । ‘अन्यारा-
दितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजादियुक्ते’ [२६] पञ्चमी । ‘पष्ठयतसर्थप्रत्ययेन’
[३०] अन्यारादिभिर्योगे पञ्चमी । ‘एनपा द्वितीया’ [३१] अन्यारादिभि-
र्योगे पञ्चमी । ‘पृथग्विनानानामिस्तृतीयान्यतरस्याम्’ । पञ्चमीग्रहणमनुवर्तते-
ऽन्यारादिभिर्योग इति निवृत्तम् ।

अथवा मण्डूकगतयोऽधिकाराः । तद्यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति
तद्वदधिकाराः ।

अथवान्यवचनाच्चकाराकरणात्प्रकृतस्यापवादो विज्ञायते यथोत्सर्गेण
प्रसक्तस्य । अन्यस्या विभक्तेर्वचनाच्चकारस्यानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृतायाः
पञ्चम्या द्वितीयापष्ठयौ बाधिके भविष्यतो यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो
बाधको भवति ।

अथवा वक्ष्यत्येतत्—अनुवर्तन्ते च नाम विधयो न चानुवर्तनादेव
भवन्ति । किं तर्हि ? यत्नाद्भवन्तीति ॥३२॥

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ २ । ३ । ३५ ॥

दूरान्तिकार्थेभ्यः पञ्चमीविधाने तद्युक्तात्पञ्चमीप्रतिषेधः ॥ १ ॥

दूरान्तिकार्थेभ्यः पञ्चमीविधाने तद्युक्तात्पञ्चम्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

प्र०— सन्ध्यन्धमिति । अन्यादिग्रहणसंबन्धमित्यर्थः । यथोत्सर्गेणेति । पञ्चमी किमु-
त्तरार्थेतिहार्थापीति संदिग्धा पष्ठीद्वितीयाभ्यामसंदिग्धाभ्यां बाध्यव इत्यर्थः ॥३२॥

दूरान्तिकार्थेभ्यः । तद्युक्तादिति । दूरान्तिकार्थेयुक्तं यदपेक्षया दूरागित्कार्यं

उ०—द्रष्टव्यम् । बाध्यते इति । इह तु तृतीया न बाध्यते, अपरानीयाभ्यामाग्रहणादिति
भावः । भाष्ये—यत्नादिति । अत्र आन्यतरस्याग्रहणं यत्नोऽस्तीति भावः ॥३३॥

दूरान्तिकार्थेभ्यः । भाष्ये—पञ्चमीविधाने तद्युक्तादिति । पञ्चम्यात्पञ्चम्या-
न्तर्धायुक्तादित्यर्थः । सामान्यतो दूरागित्कार्ययुक्तागतिर्नैव पूर्वपक्षस्याप्यतएवाग्रहणस्य
वैयर्थ्यापत्तिः । अत एवात्र वार्तिके ‘पञ्चमीविधानं’ इति श्लोके, दूरान्ति-

दूराद्ग्रामस्य ।

न वा तत्रापि दर्शनादप्रतिषेधः ॥ २ ॥

‘न वा, तत्रापि दर्शनात्पञ्चम्याः प्रतिषेधोऽनर्थकः । तत्रापि पञ्चमी दृश्यते—

दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम्† ।

दूराच्च भाव्यं दस्युभ्यो दूराच्च कुपिताद्गुरोः ॥३५॥

सप्तम्यधिकरणे च ॥ २ । ३ । ३६ ॥

सप्तमीविधाने क्तस्येन्विपयस्य कर्मण्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

सप्तमीविधाने क्तस्येन्विपयस्य कर्मण्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । अधीती व्याकरणे । परिगणिती याज्ञिक्ये । आग्राती छन्दसि ।

प्र०—तद्वाचिन इत्यर्थः । दूराद्ग्रामस्येति । पूर्वसूत्रेण पष्ठयेव ग्रामाद्भवति । दूरादाव-
सथादिति । आवसथस्य दूर इत्यर्थः । पूर्वसूत्रेणावसथादेः पञ्चम्यपि भवति ॥३५॥

सप्तम्यधि । क्तस्येन्विपयस्येति । इग्रन्तस्येत्यर्थः । अधीतीति । अधीतमने-
नेतीष्टादिभ्य इतीनिः । अत्र व्याकरणस्य कर्मत्वाद् द्वितीया प्राप्नोति यथा ‘कृतपूर्वी
कट’मिति । तत्तदपवादः सप्तमी विधीयते । अधिकरणविवक्षायां सिद्धेति चेत् कर्म-
विवक्षायां द्वितीयापि स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं कर्तव्यमेव वचनम् । ‘भासमधीती व्याकरणे’
इति कालकर्मणो बहिरङ्गत्वादिहामहणात्सप्तम्यभावः ।

उ०—कार्येति पूर्वसूत्रेण पञ्चीपञ्चम्योः प्राप्तिः । पूर्वसूत्रेण—‘दूरान्तिकार्यैः पठ्ठी’त्यनेन । पष्ठये-
वेति । न तु पञ्चमी, अनेन निषेधादिति भावः । दूरादावसथादिस्थानयोः सामानाधिकरण्यमत्र
निराकरोति—आवसथस्येत्येति । दूरत्वात् ग्रामस्येत्यादौ त्वन्विधानात्पञ्चमी नेति भावः ॥३५॥

सप्तम्यधि । ‘इण्विपयस्ये’त्यस्य इनो विपयस्येति समासः । प्रकृतिर्येन च स इनो
विपयस्तादाह—इग्रन्तस्येति । क्तस्यप्रकृतिर्जन्यस्येत्यर्थः । अत्रट्पाकरणस्येति । पूर्वम-
विषयितकर्मतया भावे क्ते पञ्चम्यस्यैव कर्मणोऽनभिहितत्वाद् द्वितीया प्राप्तेरपवादः ।
कर्मणि क्तप्रत्ययान्तात् न इति, अव्ययविवक्षायात् । एतेन कर्मणि क्तप्रत्यये व्याकरण-
साम्यात् प्रथमैवेति निरासम् । अधिकरणत्वविवक्षायामिति । अस्तीत्यपवादारेण कर्तृद्वारा
व्यापाराप्रत्ययविवक्षायामित्यर्थः । बहिरङ्गत्वादिति । तत्त्वोपगतिं ‘आकाशमनो’तिपत्र ।

१—‘अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः’ इत्यर्थकं क्वचित् । † मनुस्मृतौ ४ १५१. स्वेवं पठ्यते—
‘दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम् । उन्दिशाननिषेधं च दूरादेव सनाचरे ॥’

साध्वसाधुप्रयोगे च ॥ २ ॥

साध्वसाधुप्रयोगे च सप्तमी वक्तव्या । साधुर्देवदत्तो मातरि । 'असाधुः पितरि ।

कारकाह्वाणां च कारकत्वे ॥ ३ ॥

कारकाह्वाणां च कारकत्वे सप्तमी वक्तव्या । ऋद्धेऽपु भुज्जानेषु दरिद्रा आसने । ब्राह्मणेऽपु तरसु वृषला आसते ।

अकारकाह्वाणां चाकारकत्वे ॥ ४ ॥

अकारकाह्वाणां चाकारकत्वे सप्तमी वक्तव्या । मूर्खेष्व्वासीनेषु ऋद्धा भुज्जते । वृषलेष्व्वासीनेषु ब्राह्मणास्तरन्ति ।

तद्विपर्यासे च ॥ ५ ॥

तद्विपर्यासे च सप्तमी वक्तव्या । ऋद्धेष्व्वासीनेषु मूर्खा भुज्जते । ब्राह्मणेष्व्वासीनेषु वृषलास्तरन्ति ।

प्र०— साध्वसाधुप्रयोगे चेति । 'साधुनिपुणाभ्यां' सप्तम्यां सिद्धायामनर्चार्थमत्र साधुप्रहणम् । तेन तत्त्ववृत्तयेऽपि साधुयोगे सप्तमी भवति । अर्चाप्रहणं तु तत्र निपुण-विशेषणार्थमेव । साधुर्भृत्यो राज्ञ इति तु भृत्यापेक्षा पश्ये, न तु साध्वपेक्षेति वाक्यार्थेनाह आहुः ।

कारकाह्वाणां चेति । कारकशब्दो भावप्रधानः । तेन कारकत्वमर्हन्तीत्यर्थः । ऋद्धेऽप्यिति । ऋद्धा भोजनक्रियामर्हन्तीति कारकाह्वाः । लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षाया-मपि यथा स्यादिति वचनम् । तद्विवक्षायामुत्तरमूत्रेण सिद्धत्वात् । मूर्खेऽप्यिति । मूर्खा भोजनानर्हत्वादकारकाह्वाः ।

तद्विपर्यास इति । यदा कारकाह्वाणां नास्ति कारकत्वमकारकाह्वाणां चास्ति कारकत्वं तदेत्यर्थः ।

उ०— उभयप्रानेनैव सप्तम्यां सिद्धायामर्चाप्रहणं तत्र व्यर्थमत आह—अर्चाप्रहणं त्विति । तत्र साधुप्रहणं तु साधुप्रयोगेऽप्यर्चायां प्रत्यादियांगे निवेद्यार्थम् । न चानेन दुर्बारा । तस्मा-मर्थेनास्याप्यप्रवृत्तेरिति हेत्वित् ।

क्रियाया एव कारकाह्वात्वादसङ्गतिमाशङ्क्याह—कारकशब्द इति । तत्किं परः स इति परे । उत्तरसूत्रेण—यस्य च भावेनेत्यनेन । भाष्ये—'ऋद्धा' इत्यस्य विष्वादिगुणसमृद्धा इत्यर्थः ।

निमित्तात्कर्मसंयोगे ॥ ६ ॥

निमित्तात्कर्मसंयोगे सप्तमी वक्तव्या ।

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुक्षरम् ।

केशेषु चमरीं हन्ति सीमि 'पुष्कलको हतः ॥३६॥

यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ २ । ३ । ३७ ॥

भावलक्षणे सप्तमीविधानेऽभावलक्षण उपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

भावलक्षणे सप्तमीविधानेऽभावलक्षण उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अग्निपु
ह्यमानेषु प्रस्थितो हुतेष्वागतः । गोषु दुह्यमानासु प्रस्थितो दुग्धास्वागतः ।
किं पुनः कारणं न सिध्यति ? लक्षणं हि नाम तद्भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते,
सकृच्चासौ कथंचिदग्निपु ह्यमानेषु प्रस्थितो हुतेष्वागतः, गोषु दुह्यमानासु
प्रस्थितो दुग्धास्वागतः ।

सिद्धं तु भावप्रवृत्तौ यस्य भावारम्भवचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? यस्य भावप्रवृत्तौ द्वितीयो भाव आरभ्यते तत्र

प्र०- निमित्तादिति । क्रियाफलमिह निमित्तत्वेन विवक्षितम् । यत्क्रियायाः प्रयोजकं
यदर्थः क्रियारम्भस्ततो 'हेता'विति तृतीयायां प्राप्तायां सप्तमी विधीयते । तस्य निमित्तस्य
यदि कर्मणा संयोगः संयन्धस्ततो 'वेतनेन धान्यं लुनाती'ति सप्तमी न भवति ।
वेतनस्य धान्येन संयोगाभावात् ॥३६॥

यस्य च । अभावलक्षण इति । भूयो दर्शनाप्रयो हि लक्ष्यलक्षणभावो यथादि-
धूमयोः । इह त्वग्निपु ह्यमानेषु प्रस्थित इत्यभिह्वनं प्रस्थानेन सह यदा पुनः पुनः

उ०- क्रियाफलमिति । व्याख्यानादिति भावः । 'संयोग' इत्यस्य व्याख्यानं 'संयन्ध' इति
समवायस्यापि संप्रदायः ॥३६॥

यस्य च । भूय इति । अनुमापकत्वं—लक्षणत्वम् । तत्प्रकारको योष इति पूर्वपक्ष
इति भावः । यथाप्नोति । तथा च—'हृदयति सवितरि तमो नष्टम्' 'धूमे सति यद्विर्मवती'-
स्यादाधेय स्यादिति भावः ॥ भाष्ये—द्वितीयो भाव आरभ्यते इत्यस्योक्त्यत इत्यर्थः ।

१- 'पुष्कलकः शंकुः, स सीमि सीमाज्ञानार्थं हतो निखात इत्यर्थः' इति पदमञ्जरी ।

"दुर्गवाक्यप्रबोधे ॥ कुलचन्द्रस्तादृश—सीमा अथङकोयः । पुष्कलको गन्धमृगः" इति
कौस्तुभे दीक्षितः । 'कस्तूरिया मृग' इति कारकीये । (वै० यं० अजमेर)

'सीमापादरिपतिद्वेरेण्यङ्कोयेऽरि च सिवाम्' इति मेदिनी । 'अथ पुष्कलको गन्धमृगे
क्षपणकीशयोः' इति च । २- 'गतोः' पा० ।

सप्तमी वक्तव्या । सिध्यति सूत्रं तर्हि भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं 'भावलक्षणे सप्तमीविधानेऽभावलक्षण उपसंख्यान'मिति । नैष दोषः । न स्वत्ववश्यं तदेव लक्षणं भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते । सकृदपि यन्निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणं भवति । तद्यथा—
अपि भवान्कमरेडलुपाणि छात्रमद्राक्षीदिति । सकृदमौ कमरेडलुपाणिर्दृष्टश्चात्र-
स्तस्य तदेव लक्षणं भवति ॥३७॥

पञ्चमी विभक्ते ॥ २ । ३ । ४२ ॥

इह कस्मान्न भवति—कृष्णा गवां संपन्नश्चीरतमेति ? विभक्त इत्युच्यते
न चैतद्विभक्तम् । विभक्तमेतत् । गोम्यः कृष्णा विभज्यते । विभज्यतमेव
यन्नित्यं तत्र भवितव्यं न चैतन्नित्यं विभक्तम् । किं वक्तव्यमेतत् ? न हि
कथमनुव्यमानं गस्यते ? विभक्तग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि यद्विभक्तं चाविभक्तं
च तत्र स्याद्विभक्तग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥४२॥

प्र०—दृष्टं तदा न वक्तव्यं लक्षणमिति वचनारम्भः । सकृदपीति । लक्षणशब्दः क्रिया-
निमित्तकः लक्ष्यते अनेनेति लक्षणम् । यथा निर्ज्ञातकाल इवनादिकमनिर्ज्ञातकारास्य
सकृदपि कालपरिच्छेदनिमित्तं भवति वक्तव्यं लक्षणमित्यर्थः ॥ ७॥

पञ्चमी । कृष्णा गवामिति । गोमरेडलाकृष्णा गौ पृथक् क्रियते इत्यभि विभ-
क्तम् । चैतदिति । कृष्णाया गोर्गोत्रेण गोष्वन्तर्भावान् । विभक्तग्रहणमिति ।
सर्वत्रैव निर्धारणे विभागसद्भावात्पूर्वत्रैव पञ्चमीग्रहणं कुर्यान् । तस्माद्विभक्तग्रहण-
सामर्थ्यादवधारणमाश्रीयत इत्यर्थः ॥४२॥

उ०—लक्षणशब्द इति । आद्यं शाब्दोऽनुभाषकत्वेनाभिमतलिङ्गपयोः, किमु 'इति' इति विधो-
स्ततः इत्यादाविवानिर्ज्ञातज्ञापनवृत्तिरिति भावः । भाष्ये—सकृदपि यन्निमित्तत्वायेति ।
तत्कालादिपरिच्छेदनिमित्तत्वायेत्यर्थः । तदेव—कमरेडलुपाणिर्दृष्टमेव । अनिर्ज्ञातकालायेति ।
अनेन मानागतेन यस्य स्वरूपं ज्ञात तस्य कालविशेषज्ञापनार्थं शाब्दप्रयोगे पृथक् सकृदपि
पृथयति । 'राहूपरागे व्याघ्रा'दित्यादी कालवाक्यादधिकरणे एव ॥४३॥

पञ्चमी विभक्ते । विभागो—भेदः । गोम्यो गोरेव कथं विभज्यमानं भावः—
गोमरेडलादिति । पृथक् क्रियते—भेदेन बोध्यते । अवधारणमाश्रीयत इति । 'मापुरा-
पाटलिपुत्रकेभ्य' इत्यादी मापुराणां पाटलिपुत्रकेषु प्रान्तिवेदान्तप्रोक्तं शाब्दोपायकारा-
वेष्टादानगतावादिभाग एवेति भावः ॥४३॥

निमित्तात्कर्मसंयोगे ॥ ६ ॥

निमित्तात्कर्मसंयोगे सप्तमी वक्तव्या ।

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि 'पुष्कलको हतः ॥३६॥

यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ २ । ३ । ३७ ॥

भावलक्षणे सप्तमीविधानेऽभावलक्षण उपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

भावलक्षणे सप्तमीविधानेऽभावलक्षण उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अग्निपु
ह्यमानेषु प्रस्थितो हुतेष्वागतः । गोषु दुह्यमानासु प्रस्थितो दुग्धास्वागतः ।
किं पुनः कारणं न सिध्यति ? लक्षणं हि नाम तद्भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते,
सकृच्चासौ कथंचिदग्निपु ह्यमानेषु प्रस्थितो हुतेष्वागतः, गोषु दुह्यमानासु
प्रस्थितो दुग्धास्वागतः ।

सिद्धं तु भावप्रवृत्तौ यस्य भावारम्भवचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? यस्य भावप्रवृत्तौ द्वितीयो भाव आरभ्यते तत्र

प्र०— निमित्तादिति । क्रियाफलमिह निमित्तत्वेन विवक्षितम् । यत्क्रियायाः प्रयोजकं
यर्थः क्रियारम्भस्ततो 'हेता'विति तृतीयायां प्राप्तायां सप्तमी विधीयते । तस्य निमित्तस्य
यदि कर्मणा संयोगः संबन्धस्ततो 'वेतनेन धान्यं छुनाती'ति सप्तमी न भवति ।
वेतनस्य धान्येन संयोगाभावात् ॥३६॥

यस्य च । अभावलक्षण इति । भूयो दर्शनाश्रयो हि लक्ष्यलक्षणभावो यथाग्नि-
धूमयोः । इह त्वग्निपु ह्यमानेषु प्रस्थित इत्यग्निहवनं प्रस्थानेन सह यदा पुनः पुनः

उ०— क्रियाफलमिति । व्याख्यानमिति भावः । 'संयोग' इत्यस्य व्याख्यानं 'संबन्ध' इति
समवायस्यापि संप्रदायः ॥३६॥

यस्य च । भूय इति । अनुमापकत्व—लक्षणात्वम् । तत्प्रकारको बोध इति पूर्वपक्ष
इति भावः । यथास्मिन्ति । तथा च—'इदयति सवितरि समो नष्टम्' 'धूमे सति वह्निर्भवती'-
त्यादावेव स्यादिति भावः ॥ भाष्ये—द्वितीयो भाव आरभ्यते इत्यस्योच्यते इत्यर्थः ।

१—'पुष्कलक शकु , ॥ सीम्नि सीमाज्ञानार्थं हतो निष्ठात इत्यर्थः' इति पदमञ्जरी ।

"दुर्गवाक्यप्ररोधे ३ कुलचन्द्रस्वाद—सीमा अण्डकोप । पुष्कलको गन्धमृग" इति
कौमुदे दीक्षित । 'कस्त्रिया मृग' इति कारकीये । (वै० य० अन्नमेर)

'सीमापाटश्रियतिचेत्तेष्वण्डकोपेऽपि च क्षियाम्' इति मेदिनी । 'अथ पुष्कलको गन्धमृगे
क्षयणकीजयो' इति च । २—'गतो' पा० ।

सप्तमी वक्तव्या । सिध्यति सूत्रं तर्हि सिध्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्त 'भावलक्षणे सप्तमीविधानेऽभावलक्षण उपसख्यान'मिति । नैष दोषः । न खल्ववश्य तदेव लक्षणं भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते । सकृदपि यन्निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणं भवति । तद्यथा—
अपि भवान्कमरेडलुपाणि छात्रमद्राक्षीदिति । सकृदसौ कमरेडलुपाणिर्दृष्ट्वात्र-
स्तस्य तदेव लक्षणं भवति ॥३७॥

पञ्चमी विभक्ते ॥ २ । ३ । ४२ ॥

इह कस्मान्न भवति—कृष्णा गवा संपन्नक्षीरतमेति ? विभक्त इत्युच्यते न चैतद्विभक्तम् । विभक्तमेतत् । गोम्यः कृष्णा विभज्यते । विभक्तमेव यन्नित्यं तत्र भवितव्यं न चैतन्नित्यं विभक्तम् । किं वक्तव्यमेतत् ? न हि कथमनुच्यमानं गस्यते ? विभक्तग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि यद्विभक्तं चाविभक्तं च तत्र स्याद्विभक्तग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥४२॥

प्र०—दृष्टं तदा न सत्तस्य लक्षणमिति वचनारम्भः । सकृदपीति । लक्षणशब्दं क्रिया-
निमित्तकं लक्ष्यते अनेनेति लक्षणम् । यथा निर्ज्ञातकालं हवनादिकमनिर्ज्ञातकालस्य
सकृदपि कालपरिच्छेदनिमित्तं भवति सत्तस्य लक्षणमित्यर्थः ॥ ७॥

पञ्चमी । कृष्णा गवामिति । गोमरेडलात्कृष्णा गौ पृथक् क्रियते इत्यस्ति विभ-
क्तम् । न चैतदिति । कृष्णाया गोर्गोत्वेन गोष्वन्वर्भावात् । विभक्तग्रहणमिति ।
सर्वत्रैव निर्धारणे विभागसद्भावात्पूर्वत्रैव पञ्चमीग्रहणं कुर्यात् । तस्माद्विभक्तग्रहणं
सामर्थ्यादवधारणमाश्रीयत इत्यर्थः ॥४२॥

उ०—लक्षणशब्द इति । भाष्ये शब्दोऽनुभाषकत्वेनाभिमतलिङ्गपर्यायः, किन्तु 'वृक्षं प्रति विद्यो-
तत' इत्यादिविधानिर्ज्ञातज्ञापनवृत्तिरिति भावः । भाष्ये—सकृदपि यन्निमित्तत्वायेति ।
तत्कालादिपरिच्छेदनिमित्तत्वायेत्यर्थः । तदेव—कमरेडलुपाणित्वमेव । अनिर्ज्ञातकालस्येति ।
अनेन मानादरेण यस्य स्वरूपं ज्ञातं तस्य कालविशेषज्ञापनार्थं शब्दप्रयोगे एकस्य प्रवृत्ति-
सूचयति । 'राहुपरामे आया दित्यादौ कालपाचकादधिकरणे एव ॥३७॥

पञ्चमी विभक्ते । विभागो—भेदः । गोम्यो गोरेव कथं विभक्तवमत आह—
गोमरेडलादिति । पृथक् क्रियते—भेदेन बोध्यते । अवधारणमाश्रीयत इति । 'भायुरा-
पाटलिपुत्रकेभ्य' इत्यादौ भायुराणां पाटलिपुत्रकेषु प्राजित्वेनान्तमोषेर्भ्यः शब्दोपात्ताकारा-
पेक्षयान्तमांशादिभाग एवेति भावः ॥४२॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ २ । ३ । ४३ ॥

‘अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम्* । इहापि यथा स्यात्—साधुर्देवदत्तो
मातरं परि । मातरमनु ॥४३॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ २ । ३ । ४५ ॥

प्रसित इत्युच्यते कः प्रसितो नाम ? यस्तत्र नित्यं प्रतिबद्धः । कुत
एतत् ? सिनोतिरयं बध्नात्यये वर्तते । बद्ध इवासौ तत्र भवति ॥४४॥

नक्षत्रे च लुपि ॥ २ । ३ । ४५ ॥

इह कस्मान्न भवति—अद्य पुष्यः, अद्य मघा इति ? अधिकरण[†] इति
वर्तते ॥४५॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य
तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

प्र०— साधुनि । अप्रत्यादिभिरिति । प्रतिपर्यन्तवः प्रत्यादयः ॥४३॥

प्रसितो । कः प्रसित इति । किं प्रकृष्टः शुद्धः प्रसितः, उत स्यतेः सिनोतेर्वा
कारकमिति प्रश्नः । यस्तत्रेति । उत्सुकशब्दसाहचर्यात्तदर्थसदृशोऽर्थो गृह्यते । यद्ध
इधेति । मुदयस्य व्यतिपङ्गरूपस्य बन्धनस्याभावात्सादृश्याद् गौणार्थपरिग्रहः ॥४४॥

नक्षत्रे च । अद्य पुष्य इति । पुष्येण युक्तः काल इत्यणो ‘लुपविरोधे’ इति
लुप् । ननु परत्वादत्र प्रथमा भविष्यति । नैतदस्ति । सर्वविभक्त्यपवादोऽयं विहायेत ।
अन्तरङ्गत्वाद्वा प्रातिपदिकार्थमात्र एवेदं विधानं स्यात् ॥४५॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य
तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

उ०— साधुनि । प्रतिपरीति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञासूत्रस्थाः प्रत्यादय इति भावः ॥४३॥

प्रसितो । स्यतेरिति । ‘दातिस्वती’त्वे कृतेऽस्य सितमिति । कारकं—कर्मकारकम् ।
व्यतिपङ्गो—रज्ज्वादिभिः सस्यन्धनम् । गौणार्थः—तत्परत्वरूपः । अथ एव पूर्वमुत्सुक-
साहचर्यादित्युक्तम् । ‘तत्परे प्रसितासक्तौ’ इत्यमरः ॥४४॥

नक्षत्रे च । एतत्सूत्रप्राप्तये प्रकृत्यामाह—पुष्येण युक्त इति । सर्वेति । ततश्च ‘पुष्यं
प्रतीक्षते’ ‘पुष्याय इत्युच्यते’ ‘पुष्यस्य समीप’ इत्यादि प्रयोगा न सिध्येरन्निति भाव इति
सर्वं निर्मलम् ॥४५॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भञ्जनागेशभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयस्याध्यायस्य
तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

१—‘अप्रत्यादिभिः’ इति वार्तिकप्रधिवं कचित् ।

* लक्षणेत्थभूताख्यानमागवीप्सासु प्रतिपर्यन्तवः १.४६०. † सप्तम्यधिकरणे च २३३६.

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥२॥३॥४६॥

प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम् ? उच्यैः नीचैरित्यत्रापि यथा स्यात् । किं पुनरत्र प्रथमया प्रार्थ्यते ? पदत्वम्* । नैतदस्ति । पष्ठ्यात्र पदत्वं भविष्यति† ।

प्र०— प्रातिपदिकार्थः । प्रातिपदिकग्रहणमिति । इत्याप्रातिपदिकाद्विहितानां स्वादीनां प्रकरणमिदं नियमार्थमित्यन्तरेणापि प्रातिपदिकग्रहणं प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमा भविष्यतीति प्रभ० । उच्येरिति । असति प्रातिपदिकग्रहणे अव्ययात्प्रथमा न स्यात् । 'बहुषु बहुवचन'मित्यादिनास्यैकवाच्यतायां संख्यायुक्त एव प्रातिपदिकार्थः स्यात् । प्रातिपदिकग्रहणात् यन्नात्संख्यारहितेऽप्यव्ययार्थः प्रथमा सिध्यति । अथवा लिङ्ग-ग्रहणात्सर्वत्र प्रथमा सिध्यतीति प्रभ० । अत एव 'प्रातिपदिकार्थग्रहणं किमर्थ'मिति क्वचित्पाठः । अलिङ्गेऽप्यव्ययार्थे यथा स्यादित्युत्तरम् । प्रातिपदिकार्थग्रेह भाष्यकारेण न विचारितः । अन्यव्ययतिरेकाभ्यां यस्य यो जात्यादिरर्थः प्रतीतस्तस्य सर्वस्येदमि-
मत्त्वादिचारे प्रयोजनाभावात् ।

किं पुनरिति । अव्ययादाप्सुप इति लुग्विधानात्प्रथमायाः श्रवणाभावादिति भावः । पदत्वमिति । 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षण'मिति प्रथमोत्पत्तिनिबन्धनं पदत्वं प्रार्थ्यते । तन्निबन्धनं कृत्वादिकमित्यर्थः । पष्ठ्यात्रेति । यस्मिन्नर्थे द्वितीयादयो न विहिताः स शेष इति मन्यते । नन्वसंख्यत्वादव्ययार्थस्य कथं पठ्ठी स्यात् ? नैप दोषः । एकत्वाद्यर्थनियमे पष्ठ्याः संख्यायानियमात् । प्रत्ययनियमेऽपि वा तुल्यजातीयापेक्ष-
त्वाश्रयमस्यैकत्वादिति परस्परस्य व्यावर्तनात् ।

उ०— प्रातिपदिकार्थः । तद्ग्रहणमन्तरा तदर्थे प्रथमानियमाहमात् प्रभानुपपत्तिरत आह—
इत्यादिति । अन्तरेणापीति । 'अर्थे' इत्युक्तत्वापि कस्यार्थे इत्याकाङ्क्षायां यतः स्वादि-
विधित्तदर्थे इति लभादिति भावः । तत्सत्त्वेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिमाणया इयन्ताद्यर्थे तद्धामः ।
नन्वव्ययानामप्यर्थवत्त्वात्तेनैव सिद्धमत आह—असतीति । यन्नादिति । प्रातिपदिकग्रहण-
सामर्थ्यादस्य संख्यात्वात्तद्रेकवाच्यतायामपि प्रकृतार्थविश्लेषनियमाश्रयणार्थनियमाश्रयणाद्वा-
संख्यादव्ययादवनतिद्विरिति भावः ॥ अथवेति । लिङ्गे वर्तमानात्प्रातिपदिकादिति सूत्रार्थः ।
सर्वत्र लिङ्ग प्रकृत्यर्थः इति शक्तिः । इदं चिन्त्यं, प्रातिपदिकार्थग्रहणाभावे लिङ्गमात्रे इत्यर्थावस्यो-
द्धी पुमानित्यादावेव स्यान्न 'वृक्ष' इत्यादौ, आख्यादेरप्यधिकस्य मानात् । तस्मादाद्यप्याद्यैव
अयायसी । जात्यादिरिति । आदिना आश्रयः । प्रातिपदं च प्रकृतिनिमित्तोपलक्षणम् ।

'यस्मिन्नर्थे' इति । प्रातिपदिकार्थे प्रथमाविधानाभावात्तदव्ययतिरिक्त दोष इति च
लभ्येत इति भावः । नन्वसंख्येति । पठ्ठीविधायकस्यापि द्व्येकयोस्तिवादिमिरेकवाच्यत्वादिति
भावः । वस्तुतो द्वितीयादीनां विषयभावः, दोषः, प्रातिपदिकार्थेऽपि, प्रथमाया विषयः सर्व-
त्रेति न तदपेक्षा, दोष इत्यासत्वेनैकदेश्याह—पष्ठ्यात्रेति । 'यस्य चाव्ययस्यानेऽपि नास्य'

इदं तर्हि प्रयोजनम् । ग्राम उचैस्ते स्वम् । ग्राम उचैस्तव स्वम् । 'सपु-
र्वावाः प्रथमाया विभाषा' [८. १. २६] इत्येष विधिर्यथा स्यात् ।

अथ लिङ्गग्रहणं किमर्थम् ? 'स्त्री' 'पुमान्' 'नपुंसक'मित्यत्रापि यथा
स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । एष एवात्र प्रातिपदिकार्थः ।

इदं तर्हि—'कुमारी' 'वृक्षः' 'कुण्ड'मिति ।

प्र०— अथ लिङ्गग्रहणमिति । सत्त्वभूतार्थाभिधायीनि यानि प्रातिपदिकानि तेषां लिङ्ग-
मप्यर्थे इति प्रश्नः । मात्रग्रहणात्संशोधने चेति सूत्रारम्भाद्याधिकविशेषसद्भावे प्रथमा न
स्वाविति मत्वाह—स्त्री पुमानिति । द्रव्यमत्र स्त्रीत्वाद्यधिकमभिधीयते । एष एवेति ।
यमर्थे प्रातिपदिकं न व्यभिचरति स प्रातिपदिकार्थः । स्त्रीत्वादिना च विना शब्दादि-
शब्दानां प्रयोगाभावः ।

कुमारीति । विनापि स्त्रीत्वेन 'कुमारो देवदत्त' इति कुमारशब्दस्य प्रयोगदर्शनात्
स्त्रीत्वं न प्रातिपदिकार्थः । वृक्ष कुण्डमिति । पुंनपुंसकोपलक्षणमेतत् । तदस्तदमित्येत-
त्तुदाहरणम् । वृक्षकुण्डशब्दयोस्तु पुंनपुंसकत्वेन विना प्रयोगाभवालिङ्गस्य प्रातिपदि-
कार्यता । कुण्डशब्दस्तु जीवति भर्तरि परेण जाते वर्तमानः पुंलिङ्ग इति नपुंसकत्वेन
विनापि तस्य प्रयोगात्, 'कुण्ड' इति च स्त्रियामपि वर्तनात् कुण्डमित्येतदुदाहरणमित्य-
परे । जातिरेवात्र प्रातिपदिकार्थो न तु लिङ्गमित्यन्ये ब्रुवते ।

उ० भाष्यस्यासङ्गतिः । पर एकदेव्याह—इदं तर्हीति । इदं सर्वमेकदेशयुक्तिरित्यग्रे स्फुटी-
भविष्यति । 'दक्षैर्नचै'रित्यप्येकदेशयुक्तिः, 'अव्ययाराधुपु' इति ज्ञापकात् सिद्धेरिति बोध्यम् ।

ननु प्रातिपदिकत्वेऽप्यव्ययानां लिङ्गाबोधकत्वेन व्यभिचाराच्च तत्प्रातिपदिकार्थ इत्यत
आह—सत्त्वभूतेति । 'प्रातिपदिकार्थ' इत्यस्य हि तत्तत्प्रातिपदिकार्थे इत्यर्थो न तु प्रातिपदि-
कत्वावच्छिद्यार्थ इति, असंभवादिति भावः । अधिकविशेषेति । द्रव्यजातिभ्यामधिकेयार्थः ।
स्त्रीत्वाद्यधिकमिति । स्त्रीत्वादिकमधिकं यत्रेत्यर्थः । यमर्थमिति । अव्ययव्यतिरेकान्यां यस्य
प्रातिपदिकस्य योऽर्थोऽवधारितः प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयकस्तदधिकस्यावृत्त्यर्थे मात्रग्रहणमिति
भावः । द्रव्यमात्रपेक्षयाधिक्यवावृत्तौ 'घट' इत्यादावपि न स्यादिति तात्पर्यम् ।

न प्रातिपदिकार्थ इति । कुमारत्वस्यैव नियमेन आनासदर्थता न तु लिङ्गत्वेति भावः ।
अत्र कीचं न प्रवृत्तिनिमित्तमिति भाव इति तत्रम् । तदस्तदमिति । अस्य त्रिलिङ्गत्वेन
प्रातिपदिकात्कस्यापि लिङ्गस्य नियमेनानुपस्थित्या तस्य प्रातिपदिकार्थत्वाभाव इति भावः ।
जातिरेवात्रेति । अत्र—प्रकृतसूत्रे । जातिग्रहणं प्रवृत्तिनिमित्तपरम् । प्रातिपदिकार्थः—
प्रातिपदिकार्थशब्देन विवक्षितः । 'जाति'पदमाश्रयस्याप्युपलक्षणम् । एवं च भाष्योक्तस्य
'तुदाहरणानीति तन्भावः । अन्तरङ्गत्वाच्च तयोरेव प्रातिपदिकार्थशब्देन ग्रहणम् । लिङ्गादीनां
तु प्रायेण घोटकसपेक्षप्रतीतिकृत्या बहिरङ्गत्वमिति तदाशयः । एतदेवाभिमत्य 'प्रातिपदि-
कार्थः सत्ते'ति वृत्तावुक्तम् । तदव्ययत्वाद्दणं विनयमेव । अनेकलिङ्गत्वेऽपि 'स्वमोर्नपुंसक'-
इति घाञ्चलेन लिङ्गे प्रातिपदिकत्वाप्यवश्यमेव सर्वसम्मतत्वेन तदादिशब्देन प्रातिपदिकार्थ

अथ परिमाणग्रहणं किमर्थम् ? 'द्रोणः' 'खारी' 'आढक' मित्यत्रापि यथा 'स्यात्' ।

प्र०- अथेति । द्रोणादयः परिमाण एव वर्तन्ते इति प्रातिपदिकार्थग्रहणेनैव प्रथमा सिद्धेति प्रश्नः । द्रोण इति । यदा मानमेयसंबन्धाद्ग्रीष्मादौ द्रोणादयो वर्तन्ते तदा व्यभिचाराच्चास्ति मेयस्य प्रातिपदिकार्थत्वम् ।

उ०-ग्रहणेन सिद्धिः । अत एव द्वितीयाच्छते लिङ्गबोधः । न हि समाने प्रातिपदिकवाच्यत्वे वृक्षादिनाम्नवाच्य प्रातिपदिकार्थशब्देन गृह्यते, न तटादिवाच्यमित्यत्र 'जातिरेवात्रे'त्युक्तान्तिरिक्तं निमित्तमस्ति । एवं चाखिद्राभ्ययानि, लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाः शब्दाः प्रातिपदिकार्थ इत्यस्योदाहरणानि, अन्ये तु लिङ्गाद्याविषयस्येति बोध्यम् । येषु 'गौर्वाहीक' इत्यादौ गो-सदृशे लक्षणं वदन्ति तेषां मते तदेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । तदुत्तरं 'त्व' प्रत्ययेनाभिधीयमानत्व-स्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य विवक्षितत्वात् । अस्माकं तु वाक्यस्य लक्षणेऽकारोपेनैव तत्तद्बोधः, पदे एव लक्षणेति वादिनां शङ्कैव न ।

भाष्ये-अथ परिमाणेति । द्रोणादयो यदि परिमाणवचनस्तदा प्रातिपदिकार्थ-त्वासिद्धिरिति प्रभाषायः । उत्तरं तु लक्षणया परिमेयवृत्तिता यदा तदर्थमिति याह-यदा मानमेयेति । व्यभिचारादिति । मेयस्यापि द्रोणत्वारोपेण द्रोणादिपदेभ्यो बोधेन तद्वोधेऽपि परिमाणस्य भानात् नियतः । परिमाणे वृत्ती मेयार्थत्वाभावेन व्यभिचारी स इति भावः । प्रातिपदिकेन नियतोपस्थितिविषयो हि प्रातिपदिकार्थः । 'परिमाण'शब्दे च कर्मणि द्युट्, परिमेये इत्यर्थं इति तात्पर्यम् । एवं हि सिंहो माणवक' इत्यादौ सा न स्यात्, सिंहसद-शाथस्य व्यभिचारेणाप्रातिपदिकार्थत्वात् । तस्मात् 'द्रोणः खारी आढक'मित्यत्रापि यथा स्यादिति भाष्यस्य विमर्शस्यैव परिमाणस्य परिच्छेदपरिच्छेदत्वाभावेन ग्रीष्मादौ मेदेऽप्यवयो यथा स्यादित्यर्थः । प्रातिपदिकार्थे प्रथमायां तु आमार्थयोरेवैवाम्बव्यस्युत्पत्तिविरोधेन तया न्वयो न स्यात् । कैयटादिमतेऽपि-इत्यत्र मेयवृत्तित्वेऽपि यथा स्यादिति लक्षणया भाष्य-स्यावधायकाभावदयकत्वात् । सूत्रभाष्यकृताः 'सिंहो माणवक' इत्यादेरज्ञानकल्पना चाभिका । 'यदा यो नियतोपस्थितिकः स तदा प्रातिपदिकार्थ' इति स्वीकृत्य तदकरणस्यैव स्यादित्यत्र च । मनुष्यावयवार्था शब्दबोधवैलक्षण्याय सूत्रे तद्ग्रहणम् । न च 'परिमाणं प्रातिपदिकार्थ' इति तत्र एव लक्षणाग्रजं प्रथमाविधानं स्वर्थं, द्रोणत्वादिना तस्य तदर्थत्वेऽपि परिमाणत्वेन तदर्थत्वाभावात् । न च तत्र मते 'द्रोणो ग्रीष्मान्वये'त्यपि स्यात् । प्रातिपदिकार्थसादृश्य-आज्ञोः सम्बन्धे समानविभक्तिकनामान्तार्थेऽप्येव एव परिमाणे प्रथमायां साधुत्वबो-धनात् । अत एवामिहिते प्रथमेत्यादिलक्षणैः समकलता । मग्नमते हि 'सिंहो माणवक' इति वद्द्रोणो ग्रीष्टिरित्यपि लक्षणया साधु, शब्दबोधवैलक्षण्यानादरेणापि तत्र तत्र वार्तिक-प्रवृत्तेर्दर्शनादिति नञ्चाः ॥ प्रवृत्तिनिमित्तं मुख्यं तदाश्रयवचेति ज्ञात्वेव प्रातिपदिकार्थशब्देनात्र विवक्षितत्वात्परमार्थत्वात् । अतः परिमाणग्रहणं लक्षणावर्षलक्षणमिति कैयटाशयमन्ये ।

अपरे तु 'प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थ'मित्यस्य ज्ञापकात्सिद्धिरित्याशयः । तदज्ञानान् एकदेशयाह-उच्चैरित्यादि । एकदेशप्रवृत्तिवादेव 'तिङ्समानाभिकरणे प्रथमे'ति वार्तिकेन, तन्नाप्येनेतत्सूत्रस्येनाश्रयवादादिति सूत्रस्येन 'ज्ञापकादप्यवेत्यः सर्वा विमर्श' इत्यादि भाष्येण

अथ वचनग्रहणं किमर्थम् ? इह समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते । तद्यथा—गर्गाः शतं दण्डयन्तामिति । श्रथिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति, न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्येतस्मिन् दृष्टान्ते यत्रैतानि समुदितानि भवन्ति तत्रैव स्यात्—द्रोणः खारी आढकमिति । इह न स्यात्—कुमारी वृक्षः कुण्ड-

प्र०—अथ वचनग्रहणमिति । अर्थे कार्यासंभवात्प्रातिपदिकार्थादिवचनात्प्रथमा भविष्यतीति प्रश्नः । इहेति । प्रथमा विधीयमानत्वात्प्रधानम् । ॥ च गुणभेदे प्रधानस्य भेदो भवतीति यत्रैतत् प्रथमं समुदितं तत्रैव प्रथमा स्यात् । वचनग्रहणे तु प्रत्येकं संबध्यमाने वाक्यत्रयं संपद्यत इति न दोषो भवति ।

उ०—न च विरोधः । तस्मात्प्रातिपदिकग्रहणस्य फलान्तरं न कल्प्यमित्येव भाष्यतात्पर्यम् । एवं प्रत्याययात्प्रार्थं प्रातिपदिकग्रहणम् । ज्ञापकात्सर्वविभक्त्युत्पत्तौ प्रथमाया अपि सत्येन च तत्प्रयुक्तकार्यसिद्धिः । 'तिङ्प्रसमानाधिकरणे प्रथमैवे'ति च नियमाच्च यार्तिकमतेऽपि दोषः । 'अथ लिङ्गे'त्यादि'वृक्षः कुण्ड'मित्यन्तस्य 'इत्यन्ये भवत' इति मतेन कैयटोक्त एवार्थः । एतद्रीत्यैव न द्रोणादिशब्दे न सिध्यति । ते हि द्रोणत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तका अपि द्रव्य-निष्ठलिङ्गमिव परिमाणत्वमपि बोधयन्तीत्यधिकाः, अतः परिमाणग्रहणम् । न च तेषां तल्लिङ्गपरिमाणत्वबोधकत्वे प्रमाणाभावः । सूत्रभाष्यप्राधान्येनानुभवादिना च तद्वर्गीकारात् । तच्चोक्तमानादीनामप्युपलक्षणम् । तद् ध्वनयन्नुदाहरति—द्रोण खारी आढकमिति । अत्र कैयटव्याख्याने, मध्यम्याख्याने च भाष्येऽन्वयिष्ठीत्यादिपदानुपदानेन न्यूनता । मध्यम्याख्याने द्रोणो ग्रीहिमानवे'ति प्रयोगापत्तिश्च । आनुमानिकसाधुत्वबोधकवचनकल्पने गौरवं च । प्रातिपदिकार्थलिङ्गसाहचर्येण परिमाणस्यापि प्रातिपदिकार्थवैचितर्यं च । अत एव वृद्धोपपत्तिः । कैयटव्याख्याने 'यदा यो नियतोपस्थितिक' इत्याश्रित्य तद्वर्णापत्तिश्च । जाति-तदाश्रययोरेव प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणेन मेयपरत्वेऽपि सिद्धिश्च । किं च 'यत्रैतानि समु-दितानि भवन्ति तत्रैव स्या'दित्यनुपदय्यमानभाष्यविरोधः । तस्य हि यत्र स्वादि-विभ्युद्देशेन एतानि—समुदितानि वाच्यत्वेन भवन्ति तत्रैव स्यादित्यर्थोऽक्षरस्वारस्येन कल्प्यते । 'पदस्यैव लक्षणे'ति सिद्धान्ते 'द्रोणो ग्रीहि'रित्यस्य कैयटरीत्यानुदाहरणत्वाच्च । न च द्रोणादिशब्दानामिवचाविशेषावच्छिन्नपक्षादिपरिमितग्रीहादिपरिच्छेदकद्रोणत्ववदादि-बोधजनकत्वात्परिच्छेदकत्वस्यापि प्रातिपदिकत्वं एव लामासत्र प्रथमाविधानवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । अथवेन तत्प्रसमानाधिकरणत्वादेरल्लक्षणोपाधिरूपस्य जातिरूपस्यैव वा प्रवृत्ति-निमित्तत्वात् । तच्च भासमानमपि लिङ्गवद्विद्रोष्यान्वय्येव । 'द्रोणः परिमाण'मिति तु द्रोणादि-शब्दानामनेकार्थावशिर्णयाय द्वौ माह्यणावितिवद्वेति वदन्ति ।

ननु शब्दे कार्यसिद्धयर्थं वचनग्रहणमत आह—अर्थ इति । प्रातिपदिकार्थादिवचना-दिति । स्ये तु प्रकृतेरधिकरणत्वविवक्षाया सप्तमीति भावः । 'गर्गाः शत'मित्यत्र शतस्य प्राधान्यात्तदाहृतेरनुचितत्वेनास्तु समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः, प्रकृते कथमत आह—प्रथमेति ।

मिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रत्येकमपि वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते । तद्यथा—
गुणवृद्धिसंज्ञे प्रत्येकं भवतः ।

इदं तर्हि प्रयोजनमुक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यात्—एकः द्वौ बहव
इति ।

अथ मात्रग्रहणं किमर्थम् ? एतन्मात्र एव प्रथमा यथा स्यात् कर्मादि-
विशिष्टे मा भूदिति—कटं करोति ।

प्र०— प्रत्येकमिति । प्रथमा सिद्धैव, केवलं नियमाय तदनुगतेन प्रातिप्रतिकार्थादिभि-
स्तस्याः संबन्धो विधीयते, स च संबन्धिभेदाद्भिन्नः । अथवा न्यायद्वयसंभवे लक्ष्य-
दर्शनवशात् 'प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिरिति पक्ष इहाग्रयित्यते इति भावः ।

उक्तेष्वपीति । अंनभिहिताधिकाराद्बहुषु बहुवचनमित्यादिनास्य प्रकरणस्यैक-
वाक्यत्वात्परिगणनस्य च प्रत्याख्यानत्वादेकादिभिः शब्दैरेकत्वादीनामभिहितत्वाद-
भिहिताधिकारस्य प्रत्याख्यान उक्तार्थत्वाद्वा प्रथमा न स्यात् । वचनग्रहणात् भवति
वचनग्रहणस्य पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्याश्रयेण संख्यावाचित्वात्तेनाभिहिते वचने प्रथमा
भवतीत्यर्थः संपद्यते ।

कर्मादिविशिष्ट इति । 'कर्मण्येव द्वितीये'ति प्रत्ययनियमे कर्मादीनामनियमात्तेषु
प्रथमा स्यात् । मात्रग्रहणात्त्वयधारणम् भवति । तेन प्रातिपदिकार्थमात्र एव प्रथमा
भवति न त्वधिककर्मादिसद्भावे ।

उ०— प्रथमा सिद्धैवेति । तथा चाविधीयमानत्वात्प्राधान्यासिद्ध्या पूर्वस्यायानवतार इति
भावः । नियमायेति । 'कर्मण्येव द्वितीये'त्यादिनियमेऽनियतकर्मादिषु प्राप्तप्रथमाधारणाय
प्रातिपदिकार्थमात्रेण तत्संबन्धबोधनमित्यर्थः । ननु प्राधान्याप्राधान्ये निर्णेतुमशक्ये, विधीय-
मानस्योद्देश्यार्थतयोद्देश्येऽपि प्राधान्यस्य वक्तुं शक्यत्वात् । अत एव यागोद्देशेन विधीय-
माना अपि प्रीत्यादयो गुणत्वेन व्यवहियन्तेऽत आह—अथवेति ।

नवनमहिताधिकारेऽपि संख्याविधेस्तन्मध्यपन्नितत्वाभावोऽत आह—बहुष्विति ।
इहाधिकृतेनानभिहित इत्यनेन प्रातिपदिकार्थादेः सर्वस्य प्रातिपदिकेनाभिहिततया सतदैव
विशेष्यत इति भावः । ननु परिगणनाद्य दोष इत्यत आह—परिगणनस्य चेति । वचन-
ग्रहणादिति । एवं चात्र सूत्रेऽनभिहित इत्यस्यासंबन्ध एवेति भावः ।

मात्रग्रहणादिति । 'मात्र'ग्रहणं कुर्वतः सूत्रकृतः प्रत्ययनियम एवाभिप्रेतः न च प्रत्यय-
नियमेऽपि 'प्रातिपदिकार्थमेवे'ति नियमेन कर्मादिषु तद्वारणसंभवात्तद्वैयर्थ्यमिति वाच्यम्, यथा
'कर्मण्येव द्वितीये'ति नियमेन कर्मत्वाभावसमानाधिकारणार्थान्तरस्यैव व्यावृत्तिर्न तु तत्समा-
नाधिकारणाधोऽन्तरस्य । अत एव 'गां दोषिणे पय' इत्याद्यावयादानत्वादिक्रियोपोऽपि द्वितीया
भवति । एवं च 'कर्मणि सत्येव द्वितीया न तु तदसत्त्वे' इत्येवं नियमाकारः । तथा 'प्राति-
पदिकार्थसत्त्वे एव प्रथमा, न तु तदसत्त्वे' इति नियमेन निरर्थकस्यैव व्यावृत्तिर्न तु प्रातिपदि-

नैतदस्ति प्रयोजनम् । कर्मादिषु द्वितीयाद्या विभक्तयस्ताः कर्मादिविशिष्टे
वाधिका भविष्यन्ति ।

अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'न कर्मादिविशिष्टे प्रथमा भवती'ति यदयं
संबोधने प्रथमां ज्ञास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने
प्रयोजनम् । किम् ? 'सामन्वितम्' [२. ३. ४८] इति वक्ष्यामीति ।
यत्तर्हि योगविभागं करोति । इतरथा हि 'संबोधनं सामन्वितमित्येव प्रयात् ।

इदं तर्ह्युक्तेष्वप्येकत्वादेषु प्रथमा यथा स्यात्—एकाः द्वौ पदव इति ।
वचनग्रहणस्याप्येतत्प्रयोजनमुक्तम् । अन्यतरच्छक्यमकर्तुम् ।

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमालक्षणे पदसामानाधि-
करण्य उपसंख्यानमधिकत्वात् ॥ १ ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमालक्षणे पदसामानाधिकरण्य
उपसंख्यानं कर्तव्यम् । वीरः पुरुषः । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? अधिक-
त्वात् । व्यतिरिक्तः प्रातिपदिकार्थ इति कृत्वा प्रथमा न प्राप्नोति । कथं व्यति-

प्र०— द्वितीयाद्या इति । 'कर्मणि द्वितीयैवेत्यर्थनियम आश्रयिष्यत इति भावः ।
'अथवेति । प्रत्ययनियमपक्षेऽपि दोषाभाव इत्यर्थः । यदयमिति । यदि प्रातिपदिकार्थ-
सङ्गावमात्राश्रयेणाधिकार्थसङ्गावेऽपि प्रथमा स्यात्तदा संबोधनाधिक्ये प्रथमायाः
सिद्धत्वात्पुनर्विधानमनर्थकं स्यात् ।

उक्तेऽत्रपीति । 'मात्र'शब्दः सामान्यवचन आश्रीयते । यथा 'ब्राह्मणमात्रं पूज-
यती'ति । एवं प्रातिपदिकार्थमात्रेऽभिहितेऽपि एकत्वादौ प्रथमा भवति ॥ नान्ये
त्वाद्भुः—मीयते अनयेति मात्रा संख्योच्यते । समाहारद्वन्द्वे नपुंसकत्वाच्च ह्रस्वत्वं
कृतम् । तेनाभिहितायामपि संख्यायां प्रथमा भवति ।

प्रातिपदिकार्थेति । अवधारणार्थान्मात्रग्रहणात् संबोधने चेति ज्ञापकाद्वाधि-
कार्थप्रतीतौ प्रथमया न भाव्यम् । अस्ति च 'वीरः पुरुष' इत्यादौ सामानाधिकरण्या-

उ०—कार्यसत्त्वे एव कर्मत्वादेरिति मात्रग्रहणस्यावश्यकत्वात् । न यैवं संख्याधिक्येऽपि प्रथमा
न स्यात्, द्व्येकयोस्तिवाविभिरस्यैकवाक्यतया उदाधिक्ये प्रवृत्तेः ।

अर्थनियम इति । पक्षे तु तुल्यग्यायात् 'संबोधने चे'ति सूत्रं लिङ्गादिग्रहणं 'मन-
भिहित' इति सूत्रे समयद्वेति पक्षेण वचनग्रहणं च प्रत्याख्यातमेवेति दिष्टम् ।

सामानाधिकरण्यादिति । उच्यते पदयोरेकार्थवृत्तिरित्यात्तत्प्रवृत्तिनिमित्तयोरेकवृत्ति-
त्वाच्चेत्यर्थः । विशेषणविशेष्यभावस्य—विशेषणत्वविशेष्यत्वरूपस्य । भाष्ये—व्यतिरिक्तः

रिक्तः ? पुरुषे वीरत्वम् ।

न वा वाक्यार्थत्वात् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? वाक्यार्थत्वात् । यदनाधिक्य वाक्यार्थः ।
त ॥ अथवाभिहिते प्रथमेत्येतल्लक्षणं करिष्यते ।

अभिहितलक्षणाया मनमिहिते प्रथमाविधिः ॥ ३ ॥

अभिहितलक्षणाया मनमिहिते प्रथमा विधेया । वृक्षः प्लक्ष इति ।

उक्तं वा ॥ ४ ॥

किमुक्तम् ? 'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ती'ति* ।
वृक्षः प्लक्षः । अस्तीति गम्यते ।

प्र०—द्विरोपणविशेष्यभावस्याधिकस्य प्रतीतिः । न च समासविधानं प्रथमोत्पत्तिलिङ्गम्,
द्वितीयाद्यन्तानामपि 'वीर पुरुषमानये'त्यादौ समाससङ्गात्वात् ।

न चेति । वीरप्रातिपदिकादनपेक्षितशब्दान्तरार्यससर्गोपहितविरोपणभावात्स्वार्थ-
मात्रनिष्ठाः प्रथमा विधीयते । एव पुरुषशब्दादपि । पञ्चास्वाकाङ्क्षादिवशाद्विरोपण-
विशेष्यभाववगतिरुपजायमाना बहिरङ्गत्वादनन्तरङ्ग सत्कार पूर्वप्रवृत्त बाधितु नोत्स-
हते । अभिहित इति । विङ्कृतद्वितसमासैरभिहितं करोदौ प्रथमेत्यर्थः । ततश्च 'वीर
पुरुष' इत्यत्रार्थाधिस्येऽप्यभिहितत्वमात्राश्रया प्रथमा भविष्यति ।

उ०—प्रातिपदिकार्थ इति । अतिरिक्तार्थेन विविष्ट इत्यर्थः । मयूरभ्यस्तत्कारित्वात्समासः । भाष्ये—
वीरत्वमिति । वीरशब्दादसं भाष्यजन्तात् । वीरवरण—वीरसम्बन्धः । तन्निर्गमितविशेष्य-
तति यावत् । यतो वीरत्व—वीरनिरूपितविशेष्यत्व, पुरुषेऽधिक भासतेतत्त पुरुषार्थोऽधि-
कार्यविशिष्ट इत्यर्थः । एव वीरे पुरुषनिरूपित विशेषणत्वमधिकमिति बोध्यम् । तथा 'वीरत्व
पुरुषे' इत्युक्त्या स्ववृत्तिवीरत्वपुरुषत्वयोः सादृश्यरूपो वीरपुरुषयोर्विशेषणत्वविशेष्यत्व-
नियामक सम्बन्ध इत्यसौप वाक्यार्थ एव । एतदेवामिश्रेण कर्मधारयविधेये द्वन्द्वपादम
, 'पार्थे द्वन्द्व' इति सूत्रे भाष्ये कृतम् । एव च वीरत्वपुरुषत्वसमूहवान् वीर पुरुष इति बोधः ।

अनपेक्षितशब्दान्तरैरेति । अनपेक्षितः शब्दान्तरार्यससर्गोपहितः प्रापितो विशेषण-
भावः स्वार्थे येन तस्मादित्यर्थः । पुरुषससर्गेण हि वीरार्थस्य तन्निर्गमितविशेषणतेति भावः ।
एवमिति । पुरुषशब्दार्थस्य तदर्थससर्गेण तन्निर्गमितविशेष्यतेत्यर्थः । मात्रापदेनान्तरङ्गार्थ-
कृतमेवाधिक्य इवावर्धते न तु बहिरङ्गकृतमिति यावत् । भाष्ये—आधिक्यमिति । स्वार्थे
व्यञ्जः । वाक्यार्थः—वाक्यवाक्यः । विषयज्ञानामपि शक्यत्वं मनुष्याणामुपपादितम् ॥ ननु
विमर्शयन्तरामिहितेऽपि 'सुन्दर कट'मित्यादौ प्रथमा स्यात्त आह—विङ्कृतमिति । 'अभि-
हिते' इत्यत्र चार्थनियम एवाश्रीयत इति 'तृच्ये'तित्यादौ च दोषः ।

अभिहितानभिहिते प्रथमाभावः ॥ ५ ॥

अभिहितानभिहिते प्रथमा प्राप्नोति । क ? प्रासाद आस्ते शयन आस्ते ।
सदिप्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमिति कृत्वा प्रथमा प्राप्नोति ।

एवं तर्हि 'तिङ् - समानाधिकरणे प्रथमे'त्यतेलक्षणं करिष्यते ।

तिङ्समानाधिकरण इति चेत्तिङोऽप्रयोगे प्रथमाविधिः ॥ ६ ॥

तिङ्समानाधिकरण इति चेत्तिङोऽप्रयोगे प्रथमा विधेया । वृक्षः प्लक्ष इति ।

उक्तं पूर्वेण ॥ ७ ॥

किमुक्तम् ? अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति* । वृक्षः
प्लक्षः । अस्तीति गम्यते ।

शतृशानचोश्च निमित्तभावात्तिङोऽभावस्तयोरपवादत्वात् ॥ ८ ॥

शतृशानचोश्च निमित्तभावात्तिङोऽभावः । क ? पचत्योदनं देवदत्त इति ।

प०- अतिव्याप्तिमुद्धावयितुमाह—अभिहितानभिहित इति । प्रासाद आस्त इति ।
सदिक्रियासिक्रियाद्वयसाधनाधिकरणशक्तिद्वयसद्भावादेकस्याः शक्तेरभिहितत्वात्तदा-
भया प्रथमा प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं तर्हि । यथा 'देवदत्तः पचती'ति 'प्रासादे आस्ते'
इत्यादौ तु वैयधिकरणयाप्रयमाया अभावः ॥ तिङोऽप्रयोग इति । न हि तिङन्त-
पदप्रयोगमन्तरेण सत्समानाधिकरणसद्भावः ।

उक्तं पूर्वेणेति । आतिप्रक्रियापदापेक्षं सामानाधिकरण्यमस्ति ।

शतृशानचोश्चेति । देवदत्त पचू- इति स्थिते यानत्तिङ् उत्पत्तिर्नास्ति ताद-

प०- प्रथमा प्राप्नोतीति । परत्वादिति भावः । न च 'शक्तिर्गुणाधया तत्र प्रधानमनुदृश्यते'
इति श्रुत्यापेक्षया दोषो यारयितुं शक्य इति वाच्यम् । क्रिययोरत्र गुणप्रधानभावादिबाहुः ।
मात्रे—तिङ्समानाधिकरण इति । न चोत्पत्तिरित्यादौ प्रथमानापत्तिः । 'तिङ्समानाधिकरणे
प्रथमेवे'त्यर्थनियमप्राप्त्यनेनादोषात् ।

उक्तं पूर्वेणेति । पूर्वप्रश्नेनेत्यर्थः । पूर्वेणाचार्येणेति कश्चित् । अनेनानभिहितसुप्रोक्तं
'विप्रतिषेधादे'ति-वार्तिकं प्रोच्येति सूचितम् । तिङ्समानाधिकरणे प्रथमाया अप्रथमासमा-
नाधिकरणे शतृशानचोश्चानस्य च वाक्यसंस्कारे एव भवृत्तिरित्याह—देवदत्तेति । ननु
'एकवाक्यतया विधान'मिति पक्षे तिङ्समानाधिकरण्याभावात् प्रथमाया इव कर्मायमावाद्
द्वितीयादीनामप्यभावेन द्वितीयादिसामानाधिकरण्ये विधीयमानसम्प्रादेरप्राप्ता तिङ्शु जातेषु
प्रथमा भविष्यतीति वाह—यावत्तिङ् इति । भिन्नवाक्यतयाविशेषेणोत्पन्नानामर्थनियम

किं कारणम् ? तयोरपवादत्वात् । शतृशानचौ[†] तिङ्पवादाौ, तौ चात्र बाधकौ,
न चापवादविषय उत्सर्गोऽभिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चा-
दुत्सर्गाः । 'प्रकल्प्य वापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते' । तत्र तावदत्र
कदाचित्तिङादेशो भवत्यपवादौ तावच्छतृशानचौ प्रतीक्षते ।

प्र०—त्तिङ्सामानाधिकरण्यमाभावात् 'प्रथमैवे'ति नियमाभावादेव दत्तशब्दादविशेषविहितः
सर्वे स्यादयः स्थिता इति लटः स्थाने द्वितीयाद्यन्तपदसामानाधिकरण्ये त्रितीयमानौ
शतृशानचौ प्राप्नुवो न तु तिरुः । तेषां तु लङादिरवकाशः । तद्विषय एव च प्रथमाया
अपि 'कर्मणि द्वितीयैवे'त्यर्थनियमे द्वितीयादीनामत्र सङ्गाव इति मन्यते । निमित्तमत्र
शतृशानचोरप्रथमासामानाधिकरण्यम् । पूर्वं ह्यपवादा इति । इह दर्शनद्वयम्—सर्व-
विशेषस्वीकारेण दोत्सर्गस्य प्रवृत्तिः कविषयविशेषात्रगाहनेन वा । तत्र पूर्वस्मिन्
दर्शने—उत्सर्गस्य विषयविभागाय पूर्वमपवादः प्रवर्तते पश्चात्तद्विमुक्ते विषये उत्सर्गः ।
द्वितीये तु दर्शने—अपवादविषयं प्रकल्प्योत्सर्गः प्रवर्तते ।

उ०—इति भावः । सर्वे स्यादयः स्थिता इति । निनिगमनाविरहेण सर्वेऽपि समूहालम्बनबुद्धि-
विषयतया स्थिता इत्यर्थः ।

द्वितीयाद्यन्तेति । 'अप्रथमे'ति षष्ठ्यन्तेन 'प्रथमाभिप्रविमलपञ्चसमानाधिकरणे'
इत्यर्थकेन शत्राद्विधानमिति भावः । मन्वेवमपि 'कर्मण्येव द्वितीये'त्यादिनिषमात्कथं
द्वितीयादीनां स्थितिरत्र आह—कर्मणीति । वार्तिककारस्यार्थनियम एव सम्मत इति भावः ।
मन्वपवादोत्सर्गस्य बाधाविशेषात्पञ्चदशोपन्यासः किमर्थोऽत आह—इहेति । उत्सर्गशास्त्र-
प्रवृत्तिबाधकप्रकारविषयमिति भावः । द्वयमिति । लङ्गणैकचक्षुःकदर्शनं हृदयैकचक्षुःकदर्शनं
चेत्यर्थः । तदेवाह—सर्वविषयस्वीकारेणेति । स दोषं मन्यते, शास्त्रेण सर्वत्र प्राप्तस्य विषय-
विशेषेऽपवादेन निवृत्तिरिति ।

कतिपयेति । हृदयैकचक्षुःको हि हृदयदर्शनात्प्राप्तोत्सर्गस्यापवादविषयातिरिक्तं विषयं
निर्णयति । विषयविभागायेति । किंविषये निश्चिता प्रवृत्तिः किंविषये बाधकबाधेति विषय-
विभागायेत्यर्थः । पूर्वं ह्यपवादा इति । अपवादस्यास्वाणीत्यर्थः । 'अभिनिविशन्ते' इत्यस्य—
बुद्धिविषया भवन्तीत्यर्थः । ततस्तद्विषयत्वाभावेन निर्णयते विषये उत्सर्गो बुद्धिविषयः सौन्दर्यं
संरक्तरोतीति भावः । द्वितीये त्वपवादशास्त्रविषयं स्वयमेव त्वत्त्वोत्सर्गशास्त्रेण तद्विषयमिदं
हृदयं संस्फुरति । 'शास्त्रप्रक्रियाज्ञानपूर्वकप्रयोगे एव धर्म' इत्यस्मादेव ज्ञायते इति बोध्यम् ।
भाष्ये—प्रतीक्षत इति । अपवादविषयं ज्ञात्वा तत्र तिङ्बुद्धिर्निवर्तत इत्यर्थः ।

प्राक्षिक एष दोषः । कतरस्मिन्पक्षे, शतृशानचोद्वैतं भवति । अप्रथमा वा विधिनाश्रीयते प्रथमा प्रतिपेधेनेति । विभक्तिनियमे चापि द्वैतं भवति । विभक्तिनियमो वा स्यादर्धनियमो वेति । तद्यदा तावदर्धनियमोऽप्रथमा च विधिनाश्रीयते तदैव दोषो भवति । यदा हि विभक्तिनियमो यद्येवाप्रथमा विधिनाश्रीयतेऽथापि प्रथमा प्रतिपेधेन न तदा दोषो भवति ॥४६॥

प्र०— एवं पर्युदासार्थनियमपक्षाश्रयेण चोदितं प्रसज्यप्रतिपेधाश्रयेण त्वर्थस्य नियमे पक्षद्वयेऽपि प्रत्ययनियमपक्षाश्रयेण परिहर्तुमाह—प्राक्षिक इति । अप्रथमा वा चिघ्नेनेति । ‘अप्रथमे’ति पर्युदासेन द्वितीयादीनां यदा ग्रहणमित्यर्थः । प्रथमा घेति । प्रसज्यप्रतिपेध आश्रीयतेत्यर्थः । तद्यदेति । ‘कर्मणि द्वितीयैवे’त्यस्मिन्नियमे द्वितीयादीनामनियमाप्रातिपदिकार्थमात्रेऽपि भावात्तदाश्रयौ शतृशानचो प्राप्तुव इति दोषः । प्रसज्यप्रतिपेधे तु प्रथमाया अपि तत्र भावात्तदाश्रयप्रतिपेधः प्रवर्तत इत्यर्थनियमपक्षेऽपि न दोषः । शतृशानचोरभावात्तिष्ठु सत्सु तत्सामानाधिकरण्यात्प्रथमैवेति नियमेन द्वितीयादीनां न्यायवर्तनात् । यदा हीति । ‘कर्मण्येव द्वितीये’त्येवं द्वितीयादीनां कर्मादिषु नियतत्वात्तदाभावे तासामत्राभावादनियतायाश्च प्रथमायाः संनिधानात्पर्युदासे प्रसज्यप्रतिपेधे वा नास्ति शतृशानचोरत्र प्रसङ्ग इत्यर्थः ॥५६॥

उ०— प्राक्षिक इति । पक्षे भव इत्यर्थेऽप्यात्मनिर्वाहकम् । ‘कतरस्मिन्पक्षे’ इति भावे ‘स दोष’ इति दोषः । विभक्तिनियमे चापीति । अर्थनियमोऽपि सामान्यरूपेण विभक्तिविषयो नियमो भवत्येव नियमस्थानेकाश्रितत्वादिति भावः । विभक्तेरर्थान्तरसम्बन्धनिवर्तको विभक्तिनियमः । अर्थस्य विभक्त्यन्तरसम्बन्धनिवर्तकोऽर्थनियम इति भेदः । तत्र पक्षपक्षद्वयं, पर्युदासार्थनियमौ, पर्युदासविभक्तिनियमौ, प्रसज्यप्रतिपेधार्थनियमौ, प्रसज्यप्रतिपेधविभक्तिनियमौ चेति । तत्रापि एव दोषोद्भावनमिति भावः । पक्षद्वयेऽपि—पर्युदासप्रसज्यप्रतिपेधरूपपक्षद्वयेऽपि । प्रसज्यप्रतिपेधे त्विति । यदि ‘प्रथमासामानाधिकरणनिम्ने’ इति पर्युदास आश्रीयते इति चेत् । अत्रसामानाधिकरण्ये प्रथमासामानाधिकरण्यस्यापि सत्त्वेन सत्प्राप्यच्छप्रतियोगिताकभेदाभावादित्यपि बोध्यम् । नन्वर्थनियमे शतृशानचोरभावेऽपि सर्वत्र विभक्तिप्रवणतापत्तिरत आह—शतृशानचोरिति । अनियतायाश्चेति । ‘यदा हि विभक्ती’त्यस्य भाष्यस्य यथास्थितसूत्रन्यासे इत्यर्थः । प्रत्ययनियमस्यैव सूत्रसम्मतपक्षत्र च प्रथमाया अर्थविशेषपुरस्कारेणानियतायाः प्रातिपदिकार्थमात्रप्रतिबद्धायाः संनिधानमत्येवेति भावः । ननु यार्तिकस्याशयेऽयं ग्रन्थः, सम्न्यासे पूर्वस्त्रियमस्वीकारे प्रथमावाच्येऽप्येवमेव नियमापत्तौ ‘देवदत्त पञ्च क’ इत्यवस्थायां विभक्तिसामान्याभावेन पर्युदासपक्षे प्रथमानिष्ठ विभक्त्यन्तत्वाभावेन शत्रादेरप्राप्तावपि प्रसज्यप्रतिपेधे प्रथमान्तसामानाधिकरण्याभावेन निष्ठाप्रवृत्तौ सौ स्वार्तामति चेष्ट, यार्तिकमते शत्रादिविधौ प्रसज्यप्रतिपेध एव, प्रथमविधानार्थनियम एवेति न दोषः । सूत्रमते तुभयथापि न क्षतिरिति तात्पर्यात् ॥५६॥

पष्ठी शेषे ॥ २ । ३ । ५० ॥

शेष इत्युच्यते कः शेषो नाम ? कर्मादिभ्यो येऽन्येऽर्थाः स शेषः । यद्येवं शेषो न प्रकल्पते । न हि कर्मादिभ्योऽन्येऽर्थाः सन्ति । इह तावद् 'राज्ञः पुरुष' इति राजा कर्ता पुरुषः संप्रदानम् । 'वृक्षस्य शाखे'ति वृक्षः शाखाया

प्र०— पष्ठी शेषे । कः शेष इति । किमप्रधानं शेषः, वसोपयुक्तदम्पः । पूर्वस्मिन् पक्षे सर्वेषां कारकाणां क्रियार्थत्वाच्छेषत्वमिति तत्रापि पष्ठीप्रसङ्गः । सर्वत्र कर्मादीनां सद्भावादुत्तरोऽपि शेषार्थो न प्रकल्प्य इति प्रभः । कर्मादिभ्य इति । कर्माद्यनन्तरं शेषशब्द उदाहरमाणस्तोभ्योऽन्यमर्थे प्रतिपादयति । येऽन्येऽर्था इति । स्वस्वामि-भावादयः संबन्धा इत्यर्थः । तदुक्तम्—

संबन्धः कारकेभ्योऽभ्यः क्रियाकारकपूर्वकः ।

ध्रुतायामतध्रुतायां वा क्रियायां सोऽभिधीयते ॥ इति ।

तत्राध्रुतायां क्रियायां 'राज्ञः पुरुष' इत्यादौ क्रियाकारकसंबन्धपूर्वकोऽन्य एव स्वस्वामिभावादिकः संबन्धः प्रतीयते । 'मातुः स्मरती'त्यादौ तु ध्रुयमाणे क्रियाशब्दे सदापि कर्मत्वमविषक्षित्वा निरोपणभाव एव स्मरणं प्रति मातुः प्रतिपाद्यते—'मातृ-संबन्धि स्मरण'मिति ।

अविदिताभिप्रायः पर आह—यद्येवमिति । क्रियामन्तरेण संबन्धाभावात्सर्वत्र तस्या अन्तर्यं भावात्तन्निमित्तस्य च कर्मादेरिति भावः । राजा कर्तेति । 'राजा पुरुषाय वदाती'त्यर्थेसंप्रत्ययात् । धृत् इति । लोकप्रसिद्धयैतदुक्तम् । वैशेषिकप्रक्रियया

उ०— पष्ठी शेषे । किमप्रधानमिति । 'शिष्टं विशेषणे' इत्यतो घञि 'क्षिप भसर्वोपयोगे' इत्यतो वा घञि निष्पन्न इत्यर्थः । तत्रापि पष्ठीप्रसङ्ग इति । ॥ चैतस्य कर्मत्वाद्यविषयायां चारिताभ्यन क्रियाकारकभावेनागव्ये तत्तद्विधिभिर्वाचात्क पठ्यापत्तिः, अनिहितविषयेऽपि प्रथमया वाधादिति वाच्यं, 'श्रोत्रविद्यैत्य करणे' इत्यादिषु शेष इत्यनुवृत्तेस्तद्विषये क्रिया-कारकभावेनागव्येऽपि परात्वापष्ठीप्रसङ्ग इति तदर्थान्न शेषः । शेषशब्दोऽन्यवाची, तस्य प्रति-योग्याकाट्यायामुपस्थितकर्माद्य एव प्रकरणाद् गृह्यन्त इत्याह—कर्माद्यनन्तरमिति । ननु कर्मादिभ्यतिरिक्तार्थासंभव इत्यत आह—स्वस्वामीति । क्रियाकारकेति । स्वत्वहेतुदानादि-क्रियाकारकत्वपूर्वक इत्यर्थः । यत एवंविधोऽतः कारकेभ्योऽन्य इत्यर्थः । विशेषणभाव एव स्मरणं प्रति मातुरिति । क्रियाकर्मत्वमूलकविशेष्यविशेषणभाव इत्यर्थः । एतेन क्रिया-कारकभाव एव सम्बन्धत्वेन विवक्षित इत्यपास्तम् । पठ्यर्थे च सांसर्गिवशेन विषयता । वक्ष्यति च भाष्यकारः—'राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा निरोपणं पुरुषो विशेष्य' इति ।

संबन्धाभावादिति । दानादिना स्त्रीकरणातिरिक्तसंबन्धाभावादित्यर्थः । 'सर्वत्र तस्यास्तन्निमित्तस्य च कर्मादेरवश्यंभावा'दित्यन्वयः । ननु 'राज्ञः पुरुष' इत्यत्र राजा पुरुषस्य क्वचिद्दातीति राजा कर्ता, पुरुषः संप्रदानं भवतु, नाम, 'राज्ञो वक्षम्' 'विप्रस्य गौः' 'विप्रस्य

अधिकरणम् । तथा तदेतत्त्वं नाम चतुर्भिरेतत्प्रकारैर्भवति क्रयणादपहरणाद
याच्चाया विनिमयादिति । अत्र च सर्वत्र कर्मादयः सन्ति ।

एवं तर्हि कर्मादीनामविवक्षा शेषः । कथं पुनः सतो नामविवक्षा स्यात् ?
सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा—अलोमिकैडका । अनुदरा कन्येति । असतश्च
विवक्षा भवति । तद्यथा—समुद्रः कुण्डिका । विन्ध्यो 'वर्धितकमिति ।

किमर्थं पुनः शेषग्रहणम् ?

प्रत्ययावधारणाच्छेषवचनम् ॥ १ ॥

प्रत्ययावधारणाच्छेषग्रहणं कर्तव्यम् । प्रत्यया नियता अर्था अनियतास्तत्र
पृष्ठी प्राप्नोति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं पृष्ठीनियमार्थम्—'शेष एव पृष्ठी भवति
नान्यत्रे'ति ।

प्र०—त्वयवबोऽयवविनोऽधिकरणम् । विनिमयादिति । परिवर्तनादित्यर्थः । एयं तर्हीति ।
क्रियाकारकसंबन्धोऽपि सर्वत्र वस्तुस्थित्यास्ति, तन्निमित्तञ्च स्वस्वामिभावादिविवक्षायां
सन्नपि क्रियाकारकसंबन्धो न विवक्ष्यते ।

अलोमिकेति । लोमकार्याकरणात्सतामपि लोभानामविवक्षा । अनुदरेति ।
सदप्युदरं महत्त्वाभावप्रतिपादनाय न विवक्ष्यते । असतश्चेति । दृष्टान्तरूपेणैवमुपा-
त्तम् । असतो यथा विवक्षा तथा सतोऽप्यविवक्षेत्यर्थः । समुद्रः कुण्डिकेति । कुण्डि-
कायां बहुपानीयसंभवप्रतिपादनाय समुद्रत्वमारोप्यते । विन्ध्यो 'वर्धितकमिति ।
'वर्धितक'शब्देन मूले स्थूलमग्रे सूक्ष्मं विशिष्टसंस्थानयुक्तं भक्तमुच्यते । तस्य महत्त्व-
प्रतिपादनाय विन्ध्यत्वमसदारोप्यते । अर्थनियमपक्षे शेषग्रहणस्य प्रत्याख्यानस्य
विचारः क्रियते—किमर्थमिति ।

उ०—'तिका' इत्यादी तु तदसंभवाच्छेषत्वं भविष्यतीत्यत आह भाष्ये—एतत्त्वं नामेति । तत्र
याच्यादात्तेन तत्पूर्वकः प्रतिग्रहो रक्ष्यते । अपहरणादिति । यथा युदे क्षत्रियादीनाम् ।
अथविनिमययोर्भेदमाह—परिवर्तनादिति । न विवक्ष्यत इति । न हि यद्यद्वस्तुस्थित्यास्ति
तत्तदभिधातव्यं यदेव विवक्षितं तदेव कार्यकृदिति भावः । वृक्षस्य शाखेत्यादावप्याधारार्थेय-
भावमूलकोऽवयवावयविभाव इति बोध्यम् । असतो विवक्षयाः प्रकृते न सङ्गतिरत आह—
दृष्टान्तेति ।

भाष्ये—तत्र पृष्ठी प्राप्नोतीति । पर्यायेणेति भावः । 'परस्मै'ति नियमेन योगपद्या-
संभवात् । ननु स्वादिशब्देन पठयामपि पर्यायेण प्राप्तायां पुनः पृष्ठीविधानमप्राप्तौ विवक्ष्यं

अर्थाविधारणाद्वा ॥ २ ॥

अथवार्था नियताः प्रत्यया अनियतास्ते शेषेऽपि प्राप्नुवन्ति । तत्र शेष-
ग्रहणं कर्तव्यं शेषनियमार्थम्—‘शेषे पृष्ठेव भवति नान्ये’ति ।

अर्थनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् ? अर्था नियताः प्रत्यया
अनियताः । ततो वक्ष्यामि ‘पृष्ठी भवती’ति । तन्नियमार्थं भविष्यति—‘यत्र
पृष्ठी चान्या च प्राप्नोति पृष्ठेव तत्र भवती’ति ।

पृष्ठी शेष इति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

पृष्ठी शेष इति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ‘राज्ञः पुरुष’ इत्यत्र
राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्यः । तत्र प्रातिपदिकार्यो व्यतिरिक्त इति कृत्वा
प्रथमा* न प्राप्नोति । तत्र पृष्ठी स्यात्तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

प्र०— तन्नियमार्थमिति । यथा ‘समे देशे यजेते’ति समविषमयो पर्यायेण प्रसङ्गे
निषमस्थाने समविधिविषमनिवारणफलत्वाभियम संपद्यते, तथा पृष्ठीनिधिद्वितीयादि-
निवारणफलः ।

पृष्ठी शेष इति चेदिति । अस्मिन्सूत्रन्यासे शेष, संबन्धस्य द्विष्टत्वात्प्रधानादपि
पृष्ठीप्रसङ्गः । व्याकरणान्तरे तु ‘शुण्ये पृष्ठी’ति वचनात्प्राप्तिः शेषः ।

प्रतिषिद्धायामपि पृष्ठया प्रातिपदिकार्थमात्रे निधीयमानायाः प्रथमाया संबन्ध-

उ०—न तु नियमार्थमित्यत आह—समे इति । एवं च मीमांसकमतसिद्धौऽपि नियम इति
भावः । व्याकरणे तु परिसंख्यापि नियमपदेनोच्यते । अर्थनियमेऽपि उत्तरार्थे शेषग्रहण-
मात्रव्यक्तमिति बोध्यम् । ‘शक्यमकर्तुं’मित्यस्यात्राकर्तुं शक्यमित्यर्थः ।

ननु शेषग्रहणमात्रेऽपि शेषसत्त्वेन व्यासान्तरस्य चादर्शनेन ‘इति चे’दित्यनुपपद्यत
आह—व्याकरणान्तरे त्विति । भाष्ये—‘व्यतिरिक्त’ इत्यस्य प्रातिपदिकार्योतिरिक्तया
राजनिरूपितविशेष्यतया सहित इत्यर्थः । यत्तु पृष्ठयर्थसंबन्धस्याशेनोभयनिष्ठतया प्रतीतेस्तेन
प्रातिपदिकार्योतिरिक्तेन सहित इत्यर्थः इति तत्र, ‘पुरुषे स्वाभिकृत स्वत्वमपि पृष्ठयाभिहित-
मिति पुरुषशब्दात्पृष्ठी नेत्यभिमतभाष्येण तस्य पृष्ठयर्थत्वोक्त्या वाक्यार्थत्वकथनानुपपत्तेः ॥
भाष्ये—पृष्ठी स्यादिति । कारकप्रातिपादिकार्यव्यतिरिक्तत्वात्पृष्ठेव स्यादित्यर्थः ।

तत्र प्रथमाविधिः ॥ ४ ॥

तत्र पष्ठीं प्रतिपिच्य प्रथमा विधेया—राज्ञः पुरुष इति ।

उक्तं पूर्वेण ॥ ५ ॥

किमुक्तम् ? 'न वा वाक्यार्थत्वा'दिति । यदत्राधिक्यं वाक्यार्थः स ।

कुतो 'तु खल्वेतत् पुरुषे यदाधिक्यं स वाक्यार्थ इति, न पुनः राजनि यदाधिक्यं स वाक्यार्थः स्यात् । अन्तरेणापि पुरुषशब्दप्रयोगं राजंनि सोऽर्थो गम्यते न पुनरन्तरेण राजशब्दप्रयोगं पुरुषे सोऽर्थो गम्यते ।—अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति । किं कारणम् ? राजशब्दाद्धि भवान् पष्ठीमुच्चारयति । अत्र हि भवान् पुरुषशब्दादप्युच्चारयतु गंस्यते सोऽर्थः ।

ननु च नैतेनैवं भवितव्यम् । न हि शब्दकृतेन नामार्थेन भवितव्यम् ।

प्र०—स्याधिकस्य भावादप्रसङ्ग इति मत्वाह—तत्र प्रथमेति । यदत्रेति । 'राज्ञः' इत्येतत्पद-संनिधाने पुरुषस्य संबन्धित्वं प्रतीयते नान्यथा । पुरुषप्रातिपदिकं तु स्वार्थभावे वर्तत इति प्रथमा सिद्धयतीत्यर्थः । कुतो भ्यति । पुरुषपदसंनिधान एव राज्ञः संबन्धित्वावगमो नान्यथेति ततोऽपि प्रथमाप्रसङ्गः । अन्तरेणेति । 'राज्ञः' इति केवलेऽपि पद-उच्चार्यमाणे संबन्धित्वमनियतप्रतियोगि राज्ञो गम्यते । यस्माद्राजा परोपकारित्वेन विवक्षितो न स्वनिष्ठत्वेन ।

ननु च नैतेनेति । न हि शब्दस्य भावाभावाभ्यामर्थस्य भावाभावौ क्रियेते । किं तर्हि ? अर्थस्य प्रतिपिपादयिषया विषयीकरणाकारणाभ्यां शब्दस्योच्चारणानुच्चारण-

उ०—संबन्धरथ—विशेष्यविशेषणभावस्य । भाष्ये—यदत्राधिक्यमिति । उक्तरूपम् । पदान्तरसंनिधाने प्रतीयमानत्वाच्च वाक्यार्थत्वम् । सम्बन्धित्वम्—उक्तसंबन्धकृते राज निरूपिते विशेष्यत्वम् । राज्ञः संबन्धित्वावगमः—सम्बन्धकृते विशेषणत्वावगमः । एवञ्च विशेषणत्वस्य वाक्यार्थत्वे तद्वियामकसंबन्धोऽपि वाक्यार्थ इवास्तिवति ततोऽपि प्रथमाप्रसङ्ग इत्यर्थः । संबन्धित्वं—विशेषणत्वम् । अनियतप्रतियोगीति । अनियतविशेष्यनिरूपित-मित्यर्थः । तथाह—राजा परोपकारित्वेनेति । विशेषणत्वेनेत्यर्थः । न स्वनिष्ठत्वेन—न स्वार्थनिरूपितविशेष्यतया । भाष्ये—पुरुषे सोऽर्थ इति । किञ्चिदन्यपदार्थनिरूपितं विशेष्यत्वम् ।

शब्दार्थयोर्नित्यत्वाच्छब्दकृतमर्थकृतमित्यनुपपन्नमत आह—किं तदर्थस्येति । अर्थस्य शब्दोच्चारणप्रयोजकत्वाच्छब्दार्थकृतत्वमिदार्थे शब्दकृतत्वं नेति भावः । प्रतिपिपादयिषये-

अर्थकृतेन नाम शब्देन भवितव्यम् । तदेतदेवं दृश्यतामर्थरूपमेवैतदेदंजातीयकं येनात्रान्तरेणापि पुरुषशब्दप्रयोगं राजनि सोऽर्थो गम्यते । किं पुनस्तत् ? स्वामित्वम् । किं कृतं पुनस्तत् ? स्वकृतम् । तद्यथा—प्रातिपदिकार्थानां क्रिया-

प्र०—लक्षणी भावाभावावित्यर्थः । तत्र परोपकारित्वेन राज्ञो विवक्षितत्वापत्ति भवति, पुरुषस्य तूपकार्यतया स्वनिष्ठत्वेन विवक्षितत्वात्प्रथमा । तदुक्तं हरिणा—

‘द्विष्टोऽप्यसौ परार्थत्वाद् गुणेषु व्यतिरिच्यते ।

तत्राभिधीयमानस्य प्रधानेऽप्युपयुज्यते ॥ इति ।

स्वामित्वमिति । स्वस्वामिसंबन्ध इत्यर्थः । ‘समासकृत्तद्विषये संबन्धाभिधान’-मिति वचनात् । स्वकृतमिति । तत्त्वानियतं स्वमपेक्ष्य प्रथमेव संबन्धाग्रया पट्टी उत्पाद्यते । पुरुषसन्नियौ तु स्वविशेषप्रतिपत्तिरित्यर्थः । तद्यथेति । प्रातिपदिकार्थानामित्यर्थः । क्वचित्तु ‘प्रातिपदिकार्थानां’मित्येव पाठः । क्रियाकृता इति । क्रियाफला

उ०—तस्य ‘विपयीकरणाभ्यामित्यनेनाश्वयः । तदाह—उत्रेति । परोपकारित्वेन—विशेषणत्वेन । पट्टी भवतीति । तस्य विशेषणतानियामकसंबन्धबोधिका तद्गतविशेषणताबोधिका च पट्टी भवतीत्यर्थः । पुरुषस्य तूपकार्यतयेति । ‘भविष्यति’त्वेनेति शेषः । राजादिपदासन्निधाने तदुपकार्यतयाभ्यनिरूपितविशेष्यतयाविवक्षितत्वेन, स्वनिष्ठतया—स्वार्थमात्रनिष्ठविशेष्यतया, विवक्षितत्वादन्तरहृत्वात्प्रथमेत्यर्थः । द्विष्ट इति । असौ—संबन्धः । परार्थत्वात्—परं विशेषणत्वमर्थः प्रयोजनं यस्य तस्य—विशेषणतानियामकत्वावित्यर्थः । भेदे सति विशेषणतया विवक्षितस्य संबन्धं विना विशेषणत्वासंभवेन तदाकाङ्क्षितत्वात्तत्र संबन्धो व्यतिरिच्यते—उद्भूततया प्रतीयत इति तत्रैव पठ्यतीत्यर्थः । विशेष्यस्य तु स्वनिष्ठत्वादेव न विशेष्यतानियामकसंबन्धाकाङ्क्षेति भावः । तत्र—विशेषणशब्देन पठ्यादिना प्रतीयमानः । प्रधानेऽप्युपयुज्यते । तस्य द्विष्टत्वस्यभावाद्वाजादिनिरूपितविशेष्यताया राजादिपदसंनिधाने प्रतीयमानाया उपधारको भवतीत्यर्थः ।

राजनि सोऽर्थ इति । विशेषणत्वं सम्बन्धश्चेत्यर्थः । किं पुनस्तदिति भाष्ये ‘सोऽर्थ’ इत्यत्र तच्छब्दाद्येः कः ? किं विशेषणत्वमेवातोऽप्योऽर्थोऽर्थेति प्रश्नः । उत्तरम्—स्वामित्वमिति । स्वामित्वं तत्कृतं विशेषणत्वं चेत्यर्थः । स्वस्वामिसंबन्ध इति । तन्मूलकं विशेषणत्वं चेत्यपि बोध्यम् । स्वस्वामिनोः संबन्धः—स्वावस्वामित्वोभयरूपः, स चैकदेशेन स्वनिष्ठः स्वामिनिष्ठश्चेति बोध्यम् । समासेति । स्वशब्दादौषधे आमिमचि स्वामिशब्द इति भावः । भाष्ये—किं कृतमिति । स्वत्ववद्वाचकपदानुपादानादिति भावः ।

उत्तरयति—स्वकृतमिति । सामान्यतः स्वमात्रनिरूपितमित्यर्थः । भग्वेः पुरुषशब्देपादानं व्यर्थमत आह—पुरुषेति । ननु स्वामित्वप्रतिपिपादविषयायां ‘राजा स्वामी’ति प्रयुज्यतां किमिति पठ्यप्रयोगः ? प्रयोगाप्रयोगयोर्विषयविभागश्च कः ? सामान्यनिरूपितं स्वामित्वं च कथमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेनोपपादयति भाष्ये—तद्यथेति । क्रियाकृतोः—क्रिया-

यथैव तर्हि राजनि स्वकृतं स्वामित्वं तत्र 'पष्ठमेवं' पुरुषेऽपि स्वामिकृतं स्वत्वं तत्र पृष्ठी प्राप्नोति । राजशब्दादुत्पद्यमानया पष्ठ्याभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वा पुरुषशब्दात्पृष्ठी न मविष्यति ।

न तर्हिदानीमिदं भवति पुरुषस्य राजेति ? भवति राजशब्दात्तु तदा प्रथमा ॥ न तर्हिदानीमिदं भवति राज्ञः पुरुषस्येति ? भवति बाह्यमर्थमभि-
समीक्ष्य ॥५०॥

प्र०— पुरुषोऽपीति । संबन्धस्य द्विष्टत्वाद् द्वाभ्यां पृष्ठी प्राप्नोतीत्यर्थः । शक्तिस्तु प्राप्ति-
पदिकार्थस्यैव न क्रियास्येति विशेषः ।

राजशब्दाद्वाति । गुणप्रधानभावेनार्थद्वयमवस्थितमित्युक्तमेतत् । तत्र संबन्धो
गुणे पदं न्यस्य द्विष्टत्वात्प्रधानमपि संस्पृशति । गुणश्च प्रधानोपकाराय प्रवृत्तो रूपा-
न्तरमाश्रयति, प्रधानं तु स्वनिष्ठमेव न तु रूपान्तरं भजते । पुरुषस्येति पष्ठ्या नैव
भाव्यमिति भ्रान्त्या चोदयति—न तर्हितीति । भवतीति । यदा पुरुषस्य गुणभावो
राज्ञस्तु विशेष्यत्वं तदा पुरुषस्य राजेति भवत्येवेत्यर्थः । भवति बाह्यमिति । एकरस्यापि
वस्तुनो भिन्नविषयो गुणप्रधानभावो न विदेयते ॥५०॥

उ०— उक्तमाश्रयमनानानो 'यस्मादधिक'मिति सूत्रोक्तरीत्या 'अधि प्रकृत्यै पञ्चाङ्गा'
इत्यत्रापि पञ्चाङ्गत्वाद् द्वितीयेव प्रकृतौ पुरुषपदात्पृष्ठी प्राप्नोतीति शङ्कते माध्वे—यथैव
तर्हितीति । ननु पष्ठ्या उभयप्रापत्तिवद् द्वितीयादीनामभ्युपगमप्रापत्तिः कुतो न कृतेत्यत आह—
शक्तित्वेति । संबन्धस्य ॥ स्वावस्वामित्वोभयरूपतयोभयरूपतित्वमिति भावः । यद्यप्येवं
क्रियाकारकभावसंज्ञयोऽपि द्विष्ट एव, तथाप्येव 'कर्मणी'त्यादिशास्त्रबलादिह स्वामित्वत्वेव
तत्र शक्तेरपि तदर्थत्वाच्च शेषः । क्रियावाचकस्याप्राप्तिपदिकत्वादपि न तदापत्तिरिति बोध्यम् ।

पष्ठ्याभिहित इति—माध्वे । अयं भावः—'कर्म नीरुम'मित्यादौ प्रकारान्तरेण
द्वितीयासाधनात्परिगणनमभावश्चकम् । राजपदोत्तरपष्ठ्या स्वामित्वस्योक्तावपि पुरुषे इत्थं
विना पुरुषनिरूपितस्वामित्वामत्ययेन तत्र तत्त्वमप्यर्थावाप्तमिति । सन्वर्थक्येऽपि स्वामित्वे
'राज्ञः स्व'मित्यादौ पृष्ठी दृश्यते । किं च धार्तिकमते इदं परिगणनेन विरुद्धमित्यतः पूर्वमुक्त-
मभिप्रायं स्मारयति—गुणप्रधानभावेनेति । रूपान्तरं—विशेषणतानिध्यामकसंबन्धवत्त्वम् ।
पदान्तरासमभिव्याहारेऽपीति भावः । प्रधानं त्विति । 'पदान्तरासमभिव्याहारे' इति शेषः ।
रूपान्तरम्—अभ्यनिरूपितविशेष्यतानिध्यामकसम्बन्धम् । तस्या पृष्ठाप्रतीत्येति भावः ।
अनया रीत्या पञ्चाङ्गशब्दाद् द्वितीयावारणमपि कर्तुं शक्यम् । तदा पुरुषस्य राजेति । पुरुष-
संज्ञायै राजेति तदा बोध इति भावः ॥५०॥

कृता विशेषा उपजायन्ते तत्कृताश्चाख्याः प्रादुर्भवन्ति कर्म करणमपादान सप्रदानमधिकरणमिति । ताश्च पुनर्विभक्तीनामुत्पत्तौ कदाचिन्निमित्तत्वेनोपादीयन्ते कदाचिन्न । कदा च विभक्तीनामुत्पत्तौ निमित्तत्वेनोपादीयन्ते ? यदा व्यभिचरन्ति प्रातिपदिकार्थम् । यदा हि न व्यभिचरन्त्याख्याभूता एव तदा भवन्ति कर्म करणमपादान सप्रदानमधिकरणमिति ।

प्र०-पेक्षया शक्तय आश्रीयन्त इत्यर्थे । तत्कृताश्चेति । शक्तिनिमित्ता सज्ञा इत्यर्थे । कदाचिदित । यदा क्रिया प्रति व्यापारावेशविवक्षा भवति—‘दात्रेण लुनाती’ति । कदाचिन्नेति । यदा योग्यतामात्रविवक्षा भवति ‘दात्र लवने करण’मिति ।

व्यभिचरन्तीति । यदा प्रातिपदिकार्थस्य क्रियावेशविवक्षाया शक्तिलक्षणाया-तिरेको भवति तदा प्रातिपदिकार्थता शक्तयो न प्रतिपद्यन्त इत्यर्थे । यदा हीति । अपरोपकारित्वेन स्निष्टतया यदा प्रातिपदिकार्थो विवक्षित इत्यर्थे । तदेव ‘दात्रेणे’ति यथा क्रियापेक्षया भवति तथा ‘राज्ञ इति स्वापेक्षया । यथा च स्निष्टत्वाश्रयेण ‘दात्र करण’मिति भवति तथा ‘राज्ञा स्वामी’त्युक्तं भवति । आख्याभूता इति । सा शक्तय सज्ञामेव प्राप्ता, न तु विभक्त्युत्पत्तिं प्रयोजयन्तीत्यर्थे । तदुक्तम्—

सशब्दैरभिधाने तु स धर्मो नाभिधीयते ।

विभक्त्यादिभिरप्यसाधुपकारं प्रतीयते ॥ इति ।

उ०-सामान्यनिरूपिता । उपजायन्ते-विवक्ष्यन्ते । तदेवाह-आश्रीयन्त इति । यदेत्यादि । उभयत्रापि ‘भवती’त्यस्य ‘तदे’ति बोधः ।

शक्तिलक्षणायातिरेक इति । अथ भावः—सर्वे पदार्थाः सर्वशक्तिमन्तः । शक्तिभिश्च धर्मिणा भेदाभेदौ । तत्र भेदविवक्षायां विभक्तयः । अभेदविवक्षायां तु कारणादिशब्दैरभिधानम् । भेदविवक्षा च क्रियासामान्ये क्रियाविशेषे वा विशेषणत्वेना-वयवविवक्षायामेव भवतीति । इयमेव च क्रिया प्रति व्यापारावेशविवक्षा, यत्तस्यां विशेषणत्वविवक्षा । प्रातिपदिकार्थता—विभक्तिसमभिध्याहार विनापि उदर्थताम् । अपरोपकारित्वेनेति । इतरा-विशेषणत्वेनेत्यर्थः । स्निष्टतया—स्वार्थनिरूपितविशेष्यतया । दृष्टान्तमुपपाद्य दार्ष्टान्तिके धोमयति—तदेवमिति । एव च स्वप्रकृत्यर्थस्य विशेषणतापि विभक्त्यर्थ इति बोध्यम् । संक्षामेवेति । सशब्दप्रहार—करणत्वादिव्यवहारस्तमेवेत्यर्थः । विभक्त्यभावेन शास्त्रीय-संज्ञाया अनुपयोगात् । स धर्मः—शक्तिरूपः । नाभिधीयते—सामान्यतो विशेषतो वा व्युत्पन्नाभिधीयते । कलाधनत्वादिनैव ततो बोधादिति भावः । उपकार—स्वप्रकृत्यर्थस्ये-तरविशेषणतानियामकः । कर्मादिपदेन सब-धपदेन चोक्तस्य न शक्तिरूपता नापि सबन्ध-रूपता । अत्र ‘कर्मादिशब्दैर्नाभिधीयते’ इत्युक्त्या कृदन्ते सर्वत्र उदन्निधानमिति लभ्यते । न हि कृतकर्मशब्दयो कश्चिद्विशेषः, उभयत्रापि कर्मणि प्राप्यभात् । विभक्त्यादिभिरप्यत्रादि-शब्द आश्रयवाचीति बोध्यम् ।

यथैव तर्हि राजनि स्वकृतं स्वामित्वं तत्र 'पृच्छेवं' पुरुषेऽपि स्वामिकृतं स्वत्वं तत्र पृष्टी प्राप्नोति । राजशब्दादुत्पद्यमानया पृष्ठयामिहितः सोऽर्थ इति कृत्वा पुरुषशब्दास्पृष्टी न भविष्यति ।

न तर्हीदानीमिदं भवति पुरुषस्य राजेति ? भवति राजशब्दात् तदा प्रथमा ॥ न तर्हीदानीमिदं भवति राजः पुरुषस्येति ? भवति बाह्यमर्थमभि-
समीक्ष्य ॥५०॥

प्र०— पुरुषोऽपीति । संबन्धस्य द्विष्टत्वाद् द्वाभ्यां पृष्टी प्राप्नोतीत्यर्थः । शक्तिस्तु प्राति-
पदिकार्थस्यैव न क्रियास्येति विशेषः ।

राजशब्दादाति । गुणप्रधानभावेनार्थद्वयमवस्थितमित्युक्तमेतत् । तत्र संबन्धो
गुणे पदं न्यस्य द्विष्टत्वात्प्रधानमपि संस्पृशति । गुणश्च प्रधानोपकाराय प्रवृत्तो रूपा-
न्तरमाश्रयति, प्रधानं तु स्वनिष्ठमेव न तु रूपान्तरं भजते । पुरुषस्येति पृष्ठया नैव
भाव्यमिति भ्रान्त्या बोधयति—न तर्हीति । भवतीति । यदा पुरुषस्य गुणभावो
राज्ञस्तु विशेष्यत्वं तदा पुरुषस्य राजेति भवत्येवेत्यर्थः । भवति बाह्यमिति । एकस्यापि
वस्तुनो भिन्नविषयो गुणप्रधानभावो न विरेष्यते ॥५०॥

उ०— उक्तमाश्रयमज्ञानान्नो 'यस्मादधिक'मिति सूत्रोक्तरीत्या 'अधि पृष्टवत्ते पञ्चाका'
इत्यत्रापि पञ्चाकशब्दाद् द्वितीयेव प्रकृते पुरुषपदास्पृष्टी प्राप्नोतीति शङ्कते भाष्ये—यथैव
सर्हीति । ननु पृष्ठया उभयप्रापतिबद् द्वितीयादीनामप्युभयप्रापतिः कुतो न कृतेत्यत्र भावः—
शक्तिस्त्विति । संबन्धस्य तु स्वत्वस्वामित्वोभयरूपसंयोगवृत्तित्वमिति भावः । यद्यप्येवं
क्रियाकारकभावसंबन्धोऽपि द्विष्ट पृष्ठ, तद्यपि 'कर्मणी'त्यादिशास्त्रबलादिह स्वामित्वत्वेन
तत्र शक्तेरपि तदर्थत्वाच्च दोषः । क्रियावाचकत्वाप्रातिपदिकत्वादिषु न तदापत्तिरिति बोध्यम् ।

पृष्ठयामिहित इति—भाष्ये । अर्थ भावः—'कटं क्षीप्म'मित्यादौ प्रकारान्तरेण
द्वितीयासत्तत्वात्परिगणनमनावश्यकम् । राजपदोत्तरपृष्ठया स्वामित्वस्योक्तावपि पुरुषे स्वत्वं
विना पुरुषनिरूपितस्वामित्वाप्रत्ययेन तत्र तत्त्वमप्यर्थायातमिति । शब्दबंधोऽपि स्वामित्वे
'राजः स्व'मित्यादौ पृष्टी दृश्यते । किं च यातिक्रमते इदं परिगणनेन विरुद्धमित्यतः पूर्वमुक्त-
मभिप्रायं स्मारयति—गुणप्रधानभावेनेति । रूपान्तरं—विशेषणतानियामकसंबन्धवत्त्वम् ।
पदान्तरासमभिध्यादरेऽपीति भावः । प्रधानं त्विति । 'पदान्तरासमभिध्यादरे' इति शेषः ।
रूपान्तरम्—अन्यनिरूपितविशेष्यतानियामकसम्बन्धम् । तस्या पृथग्वर्तीत्येति भावः ।
अनया रीत्या पञ्चाकशब्दाद् द्वितीयाकारणमपि कर्तुं शक्यम् । तदा पुरुषस्य राजेति । पुरुष-
संबन्धी राजेति तदा बोध इति भावः ॥५०॥

अधीगर्थदयेशां कर्मणि ॥ २ । ३ । ५२ ॥

कर्मादिष्वकर्मकवद्वचनम् ॥ १ ॥

कर्मादिष्वकर्मकवद्भावो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? 'अकर्मकाणां भावे, लो भवती'ति* भावे लो यथा स्यात्—मातुः स्मर्यते । पितुः स्मर्यते ।

अथ वत्करणं किमर्थम् ? स्वाश्रयमपि यथा स्यात्—माता स्मर्यते । पिता स्मर्यते इति* ।

प्र०— अधीगर्थ । मातुः स्मरतीति । मातृस्मरणयोरवस्थानादिक्रियानिमित्तः संबन्ध इति केचिदाहुः । अन्ये तु स्मरणस्य कियारूपत्वात् क्रियान्तरमन्तरमन्तरेणैव द्रव्येण संबन्धोपपत्तिमाहुः । यथा द्वयोः काष्ठयोजितुकृतः संश्लेषो जतुनस्तु काष्ठेन स्वत एव न जत्वन्तरकृतः । कर्मादिष्विति । आदिशब्दोऽत्राश्रयवाची यथा—

‘विष्णुरादिः पृथ्वास्तनोर्भाष्मादिश्च सुयोधनः ।

ते जयन्ति रणे शत्रून् येषां विष्णुः समाश्रयः’ ॥ इति ।

तेन कर्माश्रया द्वितीयाविधिनिमित्तभावेनोपात्ताः सकर्मका अधीगर्थोदयः श्रेष्ठ-
श्रूयन्ताः कर्मादिशब्देनोच्यन्ते । अकर्मकाणामिति । तेन ‘मातुः स्मर्यते’ इति भावे
लङ्कृत्यस्मरणार्थो भवन्ति, कर्मणि तु लादिषु विधीयमानेषु तैरभिहितत्वात्कर्मणः पष्ठया
न भाव्यमिति प्रथमैव भवति—‘माता स्मर्यते’ इति ।

वत्करणं किमर्थमिति । विनापि वतिनाविदेशः सिध्यति परार्थं शब्दप्रयोगात् ।
स्वाश्रयमपीति । नाप्राप्ते स्वाश्रये आरभ्यमाणोऽविदेशस्तद्भावेन ।

उ०— अधीगर्थ । ‘एषां कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते पटी’ति सिद्धान्ते सूत्रार्थः । कर्मादीनाम-
विवक्षा च शेष इति बोध्यम् । ननु मातुः कर्मत्वाविवक्षायां किमिति चेन्न सम्बन्धेन मात्रादेः
स्मरणेऽवयव इत्यत आह—मातुरिति । अवस्थाने—विषयत्वभावेन, माता कर्त्री, स्मरण-
अधिकारणं, तन्निमित्तकं विषयार्थं सम्बन्ध इत्यर्थः । अन्ये त्विति । स्वकर्मावकृतो विषय-
विषयिभाव एव सम्बन्ध इति भावः । कर्मव्यतिरिक्तस्याभावादादिष्वद्वैतत्वमत आह—
आदिशब्द इति । द्वितीयाविधिनिमित्तभावेनेति । द्वितीयापवादपटीविधिनिमित्तभावे-
नेत्यर्थः । विषयविषये ‘विमापीपसर्गे’ ‘द्वितीया माह्वणे’ इति सूत्रद्वयारम्भसामर्थ्येनात्र प्रकरणे
शेषमह्वणानुवृत्तिर्नेति यातिकारम्भः । यदा भावे छत्तदैवानभिहितत्वात्पटी, यदा कर्मणि तदा-
भिहितत्वात्प्रथमैव तदाह—कर्मणि त्विति । विनापर्वति । अमह्वदत्ते मह्वदत्तशब्दप्रयोग
इत्येत्यर्थः । वत्त्वभावेऽसिद्धिमुपपादयति—नाप्राप्त इति । वस्तुतस्तु ‘अर्थं क्षत्रियो माह्वण’
इत्यादौ श्लोके वति विनाप्यविदेशविषये स्वाश्रयानिहृतिदर्शनादिदं चिन्त्यम् । किं तु वत्त्व-
भावेऽकर्मकसंज्ञेयं स्यात् । तथा च स्वाश्रयं न स्यादिति भाष्यतात्पर्यम् ।

कर्माभिधाने हि लिङ्गवचनानुपपत्तिः ॥ ३ ॥

कर्माभिधाने हि सति लिङ्गवचनयोरुपपत्तिः स्यात् । मातुः स्मृतम् । मानोः स्मृतम् । मातृणां स्मृतमिति । मातुर्यलिङ्गं वचनं च तत्स्मृतशब्दस्यापि प्राप्नोति ।

पष्ठीप्रसङ्गरच ॥ ३ ॥

पष्ठी च प्राप्नोति । कुतः ? स्मृतशब्दात् । मातुः सामानाधिकरण्यात्पष्ठी प्राप्नोति ।

अपर आह—‘पष्ठीप्रसङ्गश्च’ पष्ठी च प्रसङ्गत्वात् । कुतः ? मातृशब्दात् । स्मृतशब्देनाभिहितं कर्मेति कृत्वा पष्ठी न प्राप्नोति ।

ततर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । अविवक्षिते कर्मणि पष्ठी भवति । किं वक्तव्यमेतत् ? न हि । कथमनुच्यमानं गस्यते ? शेषा इति वर्तते । शेषश्च कः ? कर्मदीनामविवक्षा शेषः । यदा कर्म विवक्षितं भवति तदा पष्ठी न भवति । तद्यथा—स्मराम्यहं मातरम् । स्मराम्यहं पितरमिति ॥५२॥

प्र०— कर्माभिधाने हीति । यद्यकर्मैकवद्भावो न विधीयते तदा लादिभिः कर्मैवाभिधातव्यं न भावः, ततस्तत्सामानाधिकरण्यात् फान्तादीनां तदीयलिङ्गसंख्याप्रसङ्गो यथा ‘माता स्मृते’ति । भावे तूत्पत्तौ फादीनां भुंसकत्वमेकवचनं च भवति । पष्ठीप्रसङ्गश्चेति । यदा स्मृतशब्दे कर्मणि तौ विधीयते तदा मातृशब्दसामानाधिकरण्याद्वाहवत्त्वाद्यपेक्षया यथा मातृशब्दात् पष्ठी भवति तथा स्मृतशब्दादपि स्यादित्येके व्याचक्षते । अन्ये त्वाहुः—अनभिहिताधिकारानपेक्षयेन यथा मातृशब्दात्कर्मणि पष्ठी भवत्येवं स्मृतशब्दादपि स्यादिति । ननु विद्यमानोऽप्यनभिहिताधिकारः कथं नापेक्षते इत्याशङ्क्याह—अपर आहृति ।

प्रसङ्गश्चेति । प्रापणीयेत्यर्थः । शेष इतीति । प्रकरणं चेदं समासप्रतिषेधार्थमिति समासप्रकरणे व्याख्यातम् । तेन ‘मातुः स्मृत’मिति पष्ठीसमासो न भवति । उक्तं च हरिणा—

‘साधनैर्व्यपदिष्टे च ध्यमाणक्रिये पुनः ।

प्रोक्षत प्रतिपदं पष्ठी समासस्य निवृत्तये’ ॥ इति ॥५२॥

उ०— भाष्येऽकर्मैकवद्भावस्य फलान्तरमाह—कर्माभिधाने हीति । द्वितीयं ॥ इत्येके इति । तत्रेष्टार्पितरित्यत्रादिभिः । भाष्ये—अविवक्षिते कर्मणि । एवं चाविवक्षितकर्मकत्वेनाकर्मकत्वाद्भावे छादयः सिद्धा इति भावः । अन्वेनं दोषपक्षेय सिद्धे प्रकरणमिदं व्यर्थमत आह—प्रकरणं चेति । मण्डूकानुसूतेरनुक्तत्वात् पूर्वसूत्रेऽपि ‘शेष’ इत्यस्य संबन्धो दोषः । साधनैरिति । करणकर्मकारकैर्व्यपदिष्टे—विगतोपदेशो विगल्यव्यवहारे, दोषान्वेन विवक्षित इति यावत् । ध्यमाणक्रिये इति स्वरूपकथनम् । न च दोषत्वविवक्षया कृद्योगपक्षया समासस्य दुर्बारात्वेनेदं व्यर्थम्, आदिकर्मणि कर्तारं कप्रत्ययान्तस्मृतादिभिः समाससंवारणार्थत्वात् । न हि तत्र कृद्योगपक्षेणा पष्ठी, ‘न लोके’ति निषेधादिति व्योप्यम् ॥५२॥

रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः ॥ २ । ३ । ५४ ॥

‘अज्वरिसन्ताप्योरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—चौरं सन्तापयति । वृषलं सन्तापयति ।

- अथ किमर्थं भाववचनानामित्युच्यते यावता रुजार्था भाववचना एव भवन्ति ? भावकर्तृकाद्यथा स्यात् । इह मा भूत्—नदी कूलानि रुजतीति ॥५४॥

द्वितीया ब्राह्मणे ॥ २ । ३ । ६० ॥

किमुदाहरणम् ? गां घ्नन्ति गां प्रदीव्यन्ति गां समासद्वय उपहरन्ति ।

प्र०— रुजार्थानाम् । याचतेति । धातूनां भाववाचित्वाभ्यभिचारात् । भावकर्तृकादिति । स्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी । भावकर्तृकमाश्रित्येत्यर्थः । अथवा भावकर्तृकधात्वर्थ-कर्म चौरादिकं भावकर्तृकशब्देनोक्तम् । कथं पुनर्भाववचनानामित्यस्य भावकर्तृकाणामित्यर्थो भवति ? उच्यते—भावशब्देन घञादिवाच्यः सिद्धरूपोऽर्थोऽभिधीयते न तु साध्यरूपस्तस्य कर्तृत्वासंभवात् । वचनशब्देऽपि प्रत्ययार्थः कर्ता विवक्षितः कर्तरि ल्युटो विधानात् । प्रकृत्यर्थस्तु वचनक्रिया न विवक्ष्यते । तेन भावो वचनः कर्ता येषां ते भाववचनाः—भावकर्तृका इत्यर्थः संपद्यते ।

अन्ये त्वाहुः—भावे वचनं येषां ते भाववचनाः । सति भावे कर्तरि येषां वचनमुच्चारणम् । भावकर्तृकधात्वर्थप्रतिपादनाय येषामभिधानमित्यर्थः । नदी कूलानीति । ‘रुजा’शब्दो व्याधौ रूढ इत्यत्र प्रसङ्ग एव नास्ति । वस्माद्रुजार्थानामिति धातुमात्रनिर्देशाभयमिदं प्रत्युदाहरणम् । रुजाशब्दनिर्देशे तु ‘श्लेष्मा पुरुषं रुजती’ति प्रत्युदाहार्यमित्याहुः ॥५४॥

द्वितीया । किमुदाहरणमिति । पूर्वसूत्रे व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्सोपसर्गस्य

उ०— रुजार्थानाम् । कर्मणि षष्ठीविधानेन ‘भावकर्तृका’दित्यनुपपन्नमत आह—स्यब्लोप इति । सध्यायावयानपक्षोऽप्याह—अथवेति । कर्तृत्वासंभवादिति । असत्त्वमूतस्य भवार्थातिरिक्ते कर्तृत्वासंभवादिति भावः । कर्तरिति । बहुलवचनादित्यर्थः ।

अन्ये त्विति । बाहुल्यद्वयधिकरणबहुमीद्याद्यमणं वरमित्यभिमानः । रुजाशब्द इति । अन्यथा ‘रुजार्थाना’मिति निर्देशोऽनुपपन्न इति भावः । धातुमात्रेति । धात्वर्थमात्रेत्यर्थः । अकार उच्चारणार्थ इति निर्देशोऽप्यतिरिक्ते भावः । तिष्ठन्तं प्रत्युदाहरणं वार्तिकमते, दोषग्रहणानुपपत्तेस्तु मतेऽभावात् ॥५४॥

द्वितीया ब्राह्मणे । भावे—पूर्वेष्वापीति । ‘विभाषोपसर्ग’ इत्यनेनेत्यर्थः । ‘वि’

१—‘अज्वरिसन्ताप्योः’ इति वातिकं क्वचित् ।

२—‘ब्राह्मणशब्दः शतपथस्याख्या’ इत्यत्र न्यासकाटः । पृ० ४१० ।

नैतदस्ति । पूर्वेष्वप्येतत्सिद्धम्* ।

इदं तर्हि—गामस्य तदहः समायां दीव्येयुः ॥६०॥

प्रेष्यन्नुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने ॥ २ । ३ । ६१ ॥

हविषोऽप्रस्थितस्य ॥ १ ॥

हविषोऽप्रस्थितस्येति वक्तव्यम् । इन्द्रामिभ्यां ह्यगं हविर्वपां मेदः
प्रस्थितं प्रेष्य ॥६१॥

प्र०—दीव्यतेः कर्मणि छन्दसि द्वितीयैव भविष्यति 'गां प्रदीव्यन्ती'त्यादाविति प्रभः ।
गामस्येति । अत्र 'दिवस्तदर्थस्ये'ति नित्यं पष्ठी प्राप्नोति । अत्र च शेष इति नानु-
वर्तत इति एतत्सूत्रारम्भात्पूर्वसूत्रारम्भाच्च ज्ञायते ॥६०॥

प्रेष्यन्नुवोः । हविषोऽप्रस्थितस्येति । यदा प्रस्थितत्वेन हविर्विशोध्यते तदा पष्ठी
न भवतीत्यर्थः ॥६१॥

छ०—इति सूत्रे शेषग्रहणानुवृत्त्या शेषपष्ठी, तत्त्वाविवक्षायां द्वितीयेतीदमपि सिद्धमत आह—अत्र
च शेष इति । 'दिवस्तदर्थस्ये'ति सूत्रे इत्यर्थः । अत्र 'शेष' इत्यस्य संबन्धे 'विमापोपसर्गो'
इति सूत्रं समासविकल्पफलकं वाच्यम् । तथा च 'नोपसर्गो' इति पूर्वसूत्रनिषेधे शेषपष्ठ्यां
समासविकल्पेन रूपद्वयस्य सिद्धतया विमापाग्रहणं व्यर्थं स्यात् । 'विमापोपसर्गो' इत्यत्र
'शेष' इत्यस्यासंबन्धे तु वेदेषु तेनैव कर्मणि द्वितीयायाः शेषसर्गो सिद्धत्वेन भाषाग्ररूपा-
भावेन निरूपसर्गोऽपि कर्मत्वविवक्षायां 'दिव' इत्यस्याग्रहणतया 'कर्मणि द्वितीये'त्येव सिद्धतया
'द्वितीया प्राक्शने' इत्यस्य विपर्ययापत्तिः । कृति स्विदं न प्रवर्तत इति पुनर्विधानं समासा-
भावादेरपि न वाच्यमिति भावः । परे तु 'दिव' इति सूत्रे 'शेष' इत्यस्य निवृत्तिर्यावयाना-
देव । 'नोपसर्गो' इत्यत्र 'विमापोपसर्गो' इत्यतः पदलोपबाधाभावात्तिष्ठते रूपद्वयार्थं विमापा-
ग्रहणस्यावश्यकत्वाच्च कृति तु 'प्रतिपदविधाने'ति निषेधात् पष्ठीसमासाभाव एव । अत
एव तद्भाष्यकृता न प्रत्याख्यातमित्याहुः ।

परे तु 'दिव' इति सूत्रे शेष इति संबध्यत एव । 'कर्मादिष्वकर्मकवद्वचन'मिति
वार्तिकरीत्या 'शतस्य दीव्यते' इति आवेष्टः प्रयोगः सिध्यति । अत एव 'सकर्मका'
अधीगर्पादयः प्रेष्यन्पूर्यन्ताः कर्मादिष्वेदेष्वनोच्यते' इति कैयटः । 'शेष' इत्यनुवृत्त्या वार्तिक-
प्रत्याख्याने तु एतत्सूत्रद्वयप्रत्याख्यानं एव भाष्यतारक्यम् । 'अत्र चे'ति कैयटस्यापि—अत्र
प्रकरणे इत्यर्थः । एवं चात्रत्यं भाष्यं वार्तिकरीत्या । एवं च 'जोषिविदर्थस्य' 'होषोर्थे'ति सूत्रे
च न शेषपदसंबन्धो मानाभावात् । अत्र च मण्डूकानुवृत्तिः । अत एव 'यदा कर्म विवक्षित
मित्येवोक्तम् । अन्यथा 'कर्मादि विवक्षित'मिति नदेवित्याहुः ॥६०॥

प्रेष्यन्नुवोः । हविषः प्रस्थानासंभवादाह—यदेति ॥६१॥

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ॥ २ । ३ । ६२ ॥

पष्ठ्यर्थे चतुर्थीवचनम् ॥ १ ॥

पष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या । या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वेस्तिष्ठो रात्रीः† ।
'तस्या' इति प्राप्ते । यस्ततो जायते सोऽभिज्ञस्तो यामरण्या तस्यै स्तेनो यां
पराचीं तस्यै हीतमुख्यपगल्भो या छाति अप्सु मारुको पाभ्यङ्क्ते
तस्यै दुश्चर्मा या प्रलिखते तस्यै खलतिरपमारी याङ्क्ते तस्यै काणो या दत्तो
धार्यते तस्यै श्यावदन् या नृजानि निकुन्तते तस्यै कुन्खी या कुणत्ति तस्य
कलीयो या रज्जुं सुजति तस्या उद्वन्धुको या पुणें पिबति तस्या उन्मादुको
जायते* । अहत्यायै जारः । मनायै तन्तुः ।

प्र०- चतुर्थ्यर्थे । या खर्वेणेति । रजस्वलायाः खर्वपानादिनिषेधार्थोऽयमर्थवादः ।

उ०- चतुर्थ्यर्थे । खर्वेण—अभिज्ञशरावेण । अज्ञलिखितशरावो वा विहित इति
शेषम् । खर्वो—वामनः रजस्वलाप्रस्तावे तैत्तिरीयधृतौ—'न सहासीत नास्या अम-
मयाद् ब्रह्मत्यायै श्रेया वर्ण' प्रतिमुच्यास्तेऽथो खस्वाहुरभ्यञ्जनं वाव स्त्रिया अम-
मभ्यञ्जनमेव न प्रतिगृह्यं काममन्य'दित्युपक्रम्य 'यां मलवद्वासस'मिषादि । मलवद्वा-
ससं—रजस्वलां, सम्भवन्ति—यमांभानाथंमुपगच्छन्ति । ततो जातोऽभिज्ञस्तः मिष्यारो-
पितपातकः । अरयते इति । 'संभवती'त्यनुवर्तते । स्तेनः—चोरः । पराचीं—ऊजादिना
पराग्वलितवदनामभ्यषिक्ता वा । तस्या हीतमुखी—ऊजावनतवदनः, तस्यैव व्याख्या—
अपागल्भः । अमगल्भ इत्यर्थः । मारुको—मरणशीलः । अभ्यङ्क्ते—'सैलादिने'ति शेषः ।
दुश्चर्मा—कुष्ठी । प्रलिखते—चित्रादि लिखति । खलतिः—भक्षेति शिराः । अपमारी—
अपमृत्युपुङ्कः । अञ्जनं—नेत्रयोः कज्जलदानम् । श्यावदन्—मलिनदन्तः । या
कुणत्ति—भौषण्यादीन् छिनत्ति । उद्वन्धुकः—गले रज्जुं बद्ध्वा मरणशीलः । उन्मादुकः—
हमसशीलः ।

* १-अस्य स्थाने "खर्वो जायते यां मलवद्वाससं सम्भवन्ति यस्ततो" पा० ।

† तै० सं० २. ५. १ ७ * तैत्तिरीयसंहिता २. ५. १. ६-७

"रजस्वला धर्म—रजस्वला स्त्रियों के शौच के विशेष नियम थे, जिनका पालन उन्हें
प्रतिमास तीन दिन तक करना पड़ता था ।.....तैत्ति० सं० में रजस्वला स्त्रियों के लिये तेरह
निर्देश दिये गये हैं । उनके साथ संयोग, श्रम, भ्रम में संगति तथा स्नान के बाद भी उसकी
धनिच्छा होने पर उससे यौन सम्बन्ध वर्जित है । रजस्वला को तीन दिन तक स्नान, शरीर में
शम्पञ्जन (तेल लगाकर), बंधे से बांध बनाना, अंजन लगाना, दन्तधावन करना, नख
काटना या धारा काटना, सूत काटना, रस्सी धाँटना, प्लाष्ट-द्रोण से अथवा पत्रों से

ततर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । योगविभागात् सिद्धम् । 'चतुर्थी' ।
ततोऽर्थे बहुलं छन्दसी'ति ॥६२॥

कर्तृकर्मणोः कृतिः ॥ २ । ३ । ६५ ॥

कृद्ग्रहणं किमर्थम् ? इह मा भूत्—पचत्योदनं देवदत्त इति ।

कर्तृकर्मणोः पष्ठीविधाने कृद्ग्रहणानर्थक्यं लप्रतिषेधात् ॥ १ ॥

कर्तृकर्मणोः पष्ठीविधाने कृद्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'लप्रति-
षेधात्' । प्रतिषिध्यते तत्र पष्ठी 'लप्रयोगे नै'ति ।

तस्य कर्मकर्त्रर्थं तर्हि कृद्ग्रहणं कर्तव्यम् । कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा

प्र०-चतुर्थीति । पष्ठीप्रकरणात्पष्ठवर्थं चतुर्थी भवतीत्येको वाच्यार्थः । 'चतुर्थ्यर्थे पष्ठी'ति
द्वितीयः ॥६२॥

कर्तृकर्मणोः । तस्य कर्मकर्त्रर्थमिति । कर्तृकर्मविशेषणार्थं कृद्ग्रहणमित्यर्थः ।

३०- एतद्वमे श्रुती—'या रज्वेण पिबति तस्यै स्वर्धस्त्रिस्तो रात्रीर्भवं चरेत्, अञ्जलिना
वा पिबेद्रज्वेण वा पात्रेण प्रजाये गोपीयायाहत्यायै जार मनाय्यै तन्तुरिव तस्मात्
त्रिस्तो रात्रीर्भवं चरेत् । अहस्याया जारेयर्थेऽहस्यायै जारेत्यादि ॥६२॥

कर्तृकर्मणोः । यद्योत्तेति । 'तस्य कर्मकर्त्रर्थं'मित्यस्याप्रार्थान्तरं वक्तुं पूर्वोक्तार्थकत्वं
निरस्यतीति भावः । ननु कर्तृकर्मत्वे क्रियापेक्षे न धात्वपेक्षे इति 'धातो'रित्युक्तमत आह—

जल पीना आदि क्रियायां से विरत रहना चाहिये । जो ये क्रियायें करती हैं, उसकी छत्तान को
उसके दोपों का फल भोगना पड़ता है । उदाहरणार्थ, रज.काज में उपयुक्ता की छत्तान अग्नि
शरत् (संदिग्धचरित्रा आ पापदोषमयी), अरण्यसंगता की स्तेन, पराची (इच्छा के विरुद्ध
संगता) की शर्माली (हीनमुखी) बड़ी अधीर, असाहसी (अमनस्म), स्नान करनेवाली
की जल में डूब कर मरनेवाली, तेल लगानेवाली की दुश्चर्मा या कुट्टी, कंषी करनेवाली
की गनी और अपमारी (दुर्मरणयुक्त, दुर्बल), काजल लगानेवाली की कानी, दान्न करने
वाली की फाले दाँतोवाली, नाखून काटनेवाली की कुन ली, चारा काटनेवाली या चर्खा
चलानेवाली की नपुंसक, रस्सी बाँटनेवाली की बन्धुक (स्वेयचार या फाँसी लगाकर
मरनेवाली) द्रोण या पर्यामात्र से पीनेवाली की उन्मादुक (पागल) होती हैं ।”
(पतञ्जलिबालीन भास्व पृ० ५८३ प्र० ८० अग्निहोत्री) ।

† न लोकाव्ययनिष्ठास्त्रयतनम् २ १. ६८.

स्यादन्यस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातोर्हि द्वये प्रत्यया विधीयन्ते तिङश्च कृतश्च । तत्र कृतप्रयोग इष्यते, तिङ्प्रयोगे प्रतिषिध्यते ।

न ब्रूम इहार्थं तस्य कर्मकर्त्रर्थं कृद्ग्रहणं कर्तव्यमिति । किं तर्हि ? उत्तरार्थम् । 'अव्ययप्रयोगे ने'ति पञ्चाः प्रतिषेधं वक्ष्यति* ॥ कृतोऽव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यादकृतोऽव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूत्—उच्चैः कटानां सृष्टेति ।

तस्य कर्मकर्त्रर्थमिति चेत्प्रतिषेधेऽपि तदन्तकर्मकर्तृत्वात्सिद्धम् ॥२॥

प्र०—नैतदस्तीति । यथोक्तप्रयोजनं कृद्ग्रहणमिह तावन्नोपयुज्यत इति दर्शयति । पञ्चादुत्तरानुप्रयोगं दर्शयिष्यति । इह कर्तृकर्मसंनिधानात् क्रिया संनिधीयते । क्रियाया हि कारकं भवति । सा च वाचकं धातुं प्रत्ययसहितमाप्तिपवीति मत्वाह—धातोर्हीति ।

तदेवं व्यावर्यासंभवादिहार्थं कृद्ग्रहणं कर्तृकर्मविशेषणार्थं नोपयुज्यत इति दर्शितम् । इदानीमुत्तरार्थत्वमाशङ्क्य निराकरोति—न ब्रूम इति । 'न लोकाव्यये'त्यत्राव्ययं कृद्ग्रहणेन विशेष्यते, कृतोऽव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र पट्टीप्रतिषेधो यथा स्यात्कटं कृत्वेत्यादौ । अकृतस्त्वव्ययस्य कर्तृकर्मणोः पट्टीनिषेधो सा भूदुच्चैः कटानां सृष्टेति ।

प्रतिषेध इति । 'न लोकाव्यये'ति सूत्रे अव्ययग्रहणेन कर्तृकर्मणी विशेष्यते—'अव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तयोः पट्टी न भवती'ति । न च कृदन्तादव्ययादन्यस्याव्ययस्य

उ०—इहेति । वाचकं धातुमिति । न च स्ववाचकाक्षेपेऽपि धात्वाक्षेपे मानाभावात्, 'खनती'त्याद्यर्थे जायमानानां तद्विधानामपि क्रियोपसर्जनद्वयवाचकत्वेन क्रियावाचकत्वात् । तद्व्याख्यादिष्वपि कर्तृत्वादिप्रयुक्तकार्यदर्शनाच्च । अयमेव 'तस्य कर्मकर्त्रर्थ'मिति वस्तुराशय इति वाच्यम्, एतद्वाच्यप्रामाण्येन कारकाव्यययोग्यक्रिया धातुवाच्येय न तु तद्विधादिवाच्येति निर्णयेनादोषात् । एवं च 'देवदत्तेन शरयोऽञ्च' 'आक्षिप्य मूमि'मित्यादयोऽपप्रयोगा एव । अत एव द्विधाविधौ न द्विधीयादयः । न चापि सारी द्वेनेनेत्यमापत्तिः । तत्र प्रवृत्त्यादिवादेतौ वा तृतीयवायाः सत्त्वेनादोषादिति पक्षमे निरूपयिष्यामः ।

भाष्ये—अकृतोऽव्ययस्य ये इति । अकृतोऽव्ययस्य प्रयोगे यत्किञ्चित्क्रियानिरूपिते ये कर्तृकर्मणी इत्यर्थः । सूत्रस्यापि अव्ययप्रयोगे नेत्येवार्थः ।

तदन्तकर्मकर्तृत्वादिति । इदन्तकर्मकर्तृत्वमेवैतयोर्ध्वं त्वव्ययकर्तृत्वमन्तमेतयो-
रित्यर्थः । अनुपपद्यति—न लोकेति । अन्यथेति । सन्देहे सत्पुरुषस्यैव व्याख्यातम् ।

१—'अव्ययप्रयोगे' पा० । * न लोकाव्ययनिष्ठत्वस्यैव नाम् २. ३. ६८

२—'भूदिति' पा० । ३—'कृदन्त' ।

कृत एते कर्तृकर्मणी नाव्ययस्य । अधिकरणमत्राव्ययम् ।

इदं तर्हि प्रयोजनम् । उभयप्राप्तौ कर्मणि पष्ठ्या प्रतिषेध वक्ष्यति† स कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात् कृतोर्ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति । आश्चर्यमिदं वृत्तमोदनस्य च नाम पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इति । अथ क्रियमाणेऽपि कृद्ग्रहणे कस्मादेवान न भवति ? 'उभयप्राप्ता'विति नैवं विज्ञायत उभयोः प्राप्तिरुभयप्राप्तिः उभयप्राप्ताविति । कथं तर्हि ? उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति सोऽयमुभयप्राप्तिः कृत् उभयप्राप्ताविति ।

अथवा कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात् तद्वितस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति । कृतपूर्वो कटम्, मुक्तपूर्वो ओदनमिति‡ ।

ननु च वाक्येनैवानेन न भवितव्यम् । [तत्र] द्वितीयया तावन्न-
भवितव्यम् । किं कारणम् ? तेनाभिहितं कर्मेति कृत्वा । इतिप्रत्ययेन चापि

प्र०-कर्तृकर्मणीं सम्भवत इति सामर्थ्यलभ्य वत्रापि कृद्ग्रहणमित्यर्थः । कृत इति । 'स्रष्टे'त्यस्म । नाव्ययस्येति । नोच्चैः शब्दस्येत्यर्थः । तस्याक्रियावाचित्वात् । तदेवाह—
अधिकरणमिति । तच्चैः स्थाने स्थितानां कटानां स्रष्टेत्यर्थः । कृतो य इति । एकस्यैव कृतो न तु भिन्नयो कृतोरित्यर्थः । कृद्ग्रहणे हि क्रियमाणे शब्दप्रतिपादितत्वादन्य-
पदार्थस्योभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिलभ्यते । अन्यथान्तरङ्गत्वात्तत्पुरुष स्यात् । अथेति । 'कृती'त्येकत्वस्याविवक्षा जातिविवक्षा वा तत्पुरुषं च भत्वा चोदयति । कृत्यन्यपदार्थं बहुव्रीहिराधीयत इति परिहारः । तेनाश्चर्यं गवा दोहोऽगोपालकेनेत्यादावेव निमग्न-
प्रवर्तते ।

पठोवमुत्तरत्रैव कृद्ग्रहणं कर्तव्यम्, अथवा व्याख्यानाद्बहुव्रीहिराधीयत्येते
इत्याशङ्क्याह—अथवेति । कृतपूर्वोति । कृत पूर्वमनेनेति 'सुप्पुपे'ति समासः । 'पूर्वा-
दिनि.' 'सपूर्वाच्चे'तीतिप्रत्ययः । कर्तात्र तद्वितनोक्त इति तच्च षष्ठीप्रसङ्गाभावात् ।
कटात्तु कर्मणः षष्ठी मा भूदित्येवमर्थः कृद्ग्रहणम् । ननु चेति । कृतपूर्वो कटमित्यने-
त्यर्थः । द्वितीययेति । तस्याप्राप्तासौ तदपवादः षष्ठ्यपि न प्राप्नोति, इहाप्यनभिहिता-

उ०-कृतपदोपादाने ॥ अन्यपदार्थस्य स्पष्टत्वाद्वहुव्रीहिरित्येति भावः । भाष्य—'प्रतिषेध'शब्दो
निमग्नशङ्काणां निषेधे पर्यवसानमभिप्रेत्येत्याहुः । एकत्वस्याविवक्षायामिति । वक्ष्येति निमित्त
गतत्वादिति भावः । भाष्ये—कृतो ये इति । कृद्ग्रहणं कृतस्यैवकारेणोपस्थितायाः क्रियाया
ये इत्यर्थः । तद्वितस्येति । तद्वितान्तशक्तिप्रदसहकारेणैवोपस्थितायाः य इत्यर्थः । एत

† उभयप्राप्तौ कर्मणि २ ३. ६६ ‡ तपूर्वाच्च ५. २ ८७ १-कचिन्न ।

नोत्पत्तव्यम् । किं कारणम् ? असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् ? सापेक्षमसमर्थं भवतीति ।

यत्तावदुच्यते 'द्वितीयया तावन्न भवितव्यम् । किं कारणम् ? तेनाभिहित कर्मेति कृत्वे'ति । योऽसौ कृतकटयोरभिसम्बन्धः स उत्पन्ने प्रत्यये निवर्तते । अस्ति च करोते कटेन सामर्थ्यमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति । यदप्युच्यते 'इतिप्रत्ययेन चापि नोत्पत्तव्यम् । किं कारणम् ? असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् ? सापेक्षमसमर्थं भवती'ति । नेदमुभय युगपद्भवति वाक्यं च प्रत्ययश्च । यदा वाक्यं न तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययः सामान्येन तदा वृत्तिस्तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः । कृतपूर्वी । किम् ? 'कटम् । भुक्तपूर्वी । किम् ? श्रोदनमिति ।

प्र०—धिकारात् । सापेक्षमिति । कृतं पूर्वं कटोऽनेनेति विवक्षायाः कटापेक्षत्वात्तद्विषयं न भाव्यमित्यर्थः ।

योऽसाधिति । कृतं कटोऽनेनेति वाक्ये कृतकटयोः सामानाधिकरण्यम् । अस्मिन्वाक्यविशेषे न भाव्यं घृत्वा तस्या सामान्यविषयत्वात् । तस्मात्कर्तृसामान्ये भावे वा कः उत्पद्यते । तत्र कृतं पूर्वमनेनेत्यस्मिन्त्रयं कृतपूर्वाशब्दो वसतः तत्र पूर्वं कृतत्वा नित्यर्थः संपद्यते । तत्र करोतिवाक्यक्रियापेक्षमस्ति कटस्य कमत्वम् । तथाह हरि—

उ०—द्वारयमधनाभावे हेतुमाह—तत्र द्वितीययेति । कटापेक्षत्वादिति । 'कृत' इत्यस्य विशेष्यतया कटसापेक्षत्वादित्यर्थः । अन्यथा क्रियायाः कारकात् नित्यसापेक्षतया सङ्गतिरपेक्षेति बोध्यम् । नित्यसापेक्षस्यलेऽपि क्वचिदेव समासो न सवन्नेत्याशयमग्रे ।

भाष्ये—योऽसौ कृतकटयोरिति । यः कृतकटयोः सामानाधिकरण्यरूपः सम्बन्धो वाक्ये इष्टः स कृतपक्षे प्रत्यये दृष्टे प्रत्यये इत्यौ निवर्तते—'निवृत्त' इति बुद्धिविषया भवति भाष्यविषयकृतज्ञानेन वृत्तिसंज्ञासंज्ञाप्रत्ययार्थदर्शनात्तद्विषयैककार्यभूतस्य कृतस्य कटस्य सम्बन्धमाभावादिति भावः । ननु विशेषातिरिक्तसामान्यसद्भावे मानामावात्कृत्वात्यर्थकलाश्रयः केनाभिहित इति ज्ञानकाले तदर्थफलेश्चित्तस्य कटस्यानभिहिततायाः वस्तुमशक्यत्वाच्च 'कर्तृसामान्ये' इत्यसङ्गतमतमाह भावे वेति । अविवक्षितकर्मतया अकर्मकत्वम् । फलादेश्च प्रागाश्रयविज्ञापकया विवक्षेयाच्च कर्माविवक्षेत्याहुः । कृतं पूर्वमनेनेति । अर्थप्रदर्शनमात्रमेतद्वत्त्वप्रयोगः साधु । प्राग्ययोत्पन्नमन्तरभाष्ये सामानाधिकरण्यनिवृत्तपक्षेर्वाप्य कृतकटयोः सामानाधिकरण्यप्रयोगस्यैव साधुत्वात् । कर्मत्वमिति । अस्यनभिहितकटस्य कर्मत्वमित्यर्थः ।

अथवेदं प्रयोजनं कर्तृभूतपूर्वमात्रादपि पृष्ठी यथा स्यात्—भेदिका* देव-

प्र०-

‘विशेषकर्मसंयन्धे निर्मुक्तेऽपि कृतादिभिः ।

विशेषनिरपेक्षोऽन्यः कृतशब्दः प्रवर्तते ॥

अकर्मकत्वे सत्येवं क्लान्ते भावाभिधायिनि ।

ततः क्रियावता कर्मा योगो भवति कर्मणाम् ॥

अधिग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः ।

क्रिया संयध्यते तद्वत्कृतपूर्वादिषु स्थिता ॥ इति ।

कर्तृभूतपूर्वमात्रादिति । करोतीति कृमिति कर्माभिधीयते, सत्र कर्तरि पुनः पृष्ठीविधानाद् गुणभूतेऽपि भवति । एवं तु तद्विवक्षितं कृता स्यात् । भेदिकेति । भिदेत्यन्तात्पर्यायादिषु श्युच् । अत्र प्रयोजकः कर्ता एवार्थस्य प्रधान्यात् प्रधानम् । प्रयोग्यकर्ता तु प्रकृत्यर्थस्याप्राधान्यादप्रधानम् । सत्र प्रधानाप्रधानसंनिधौ प्रधानादेव पृष्ठी स्यान्नाप्रधानात्, कृद्ग्रहणात् भवति । अथ ‘कर्तृभूतपूर्वा’दिति कथमुच्यते ? न हि प्रयोजकसंनिधौ प्रयोग्यस्य कर्तृत्वमपैति । गत्यादिमूत्रनियमात्कर्मत्वाभवात्कर्तृत्व-

उ०- विशेषकर्मैति । कृत. कटोऽनेनेत्यस्यामवस्थायां कृतशब्देन विशेषकर्मकदादिसम्बन्धे निर्मुक्तेऽपि—अनुभूतेऽपि तस्यामवस्थयामसामर्थ्येन वृत्तिविरहात्—विशेषनिरपेक्षो भाव-
वचनोऽन्य एव कृतशब्दः प्रवर्तते—वृत्तिं लभत इत्यर्थः । तदेवोपपादयन्नविवक्षितकर्मक-
तया भावे ल इत्याह—अकर्मकत्व इति । एवं—विशेषनिरपेक्षत्वे, विशेषपरहितसामान्य-
स्याभावादित्यर्थः । अत्र ‘क्लान्तं भावाभिधायि त’दिति कचित्पाठः स युक्ततरः । ससम्बन्ध-
पाठे—मात्राभिधायिनि । सति सामान्ये तद्विवक्षितवृत्तिरिति शेषः । एवं सति तद्विवक्षितवृत्ति-
यथा सामर्थ्यं न भवति तथा दर्शयति—ततः क्रियावतेति । कर्मणः—क्रियाशक्त्यर्थं केनित्वा
तद्वत्त्वोपस्थाप्यक्रियया-योगो भवतीत्यर्थः । उद्योगवृत्तिमाह—अधिग्रहेति । चिन्तय्य प्राधा-
न्येन ग्रहो ग्रहणं, तद्वद्विहा—अप्राधान्येन गृह्यमाणापीत्यर्थः । गुणभूतक्रिययापि कारकाणां
सम्बन्धदर्शनादिति भावः ।

तदुक्तं भाष्ये—अस्ति च करोतेः कटेन सामर्थ्यमिति । सामान्येन तदा वृत्तिरिति ।
अविवक्षितकर्मतया धात्वर्थमात्रवृत्तिना भावकान्तेनेत्यर्थः । विशेषार्थिनेति । कर्मविशेष-
जिज्ञासानिवर्तकयत्नवतेत्यर्थः । एषा च विवक्षा प्रयोगानुसारादपिदेव । तेन ‘घटं क्रियते’
‘घटं कृत’मित्यादि नापादनीयम् । कृद्ग्रहणे कृते तु न दोषः । कर्मणः कृद्ग्रहणमात्रोपस्थाप्य-
क्रियान्वयामावात् । स चास्योक्तरीत्या न कः पि प्रत्ययप्रयोग इति तन्मात्रस्य शक्तिग्रहामावात् ।
अत एव ‘तण्डुलानां पाचकपुत्रः’ ‘पाचकतर’ इत्यादी न दोषः । निषेधसूत्रेऽपि कदासिह-
पर्यायिष्टांशेऽपि तथार्थ इति न निषेधवृत्तिः । ‘कटं कृतवपुत्र’ इत्यादी च निषेधवृत्तिः ।
अत एव भाष्ये—‘करोतेः कटेन सामर्थ्य’मित्युक्तं न तु ‘कृतशब्दस्य कटेनेत्युक्तम् । एवं च

दत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानादिति ॥६५॥

उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ २ । ३ । ६६ ॥

उभयप्राप्तौ कर्मणि पष्ठ्याः प्रतिपेधेऽकादिप्रयोगेऽप्रतिपेधः ॥ १ ॥

उभयप्राप्तौ कर्मणि पष्ठ्याः प्रतिपेधेऽकादिप्रयोगे प्रतिपेधो न भवतीति वक्तव्यम् । भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानाम् । चिकीर्षा विष्णुमित्रस्य कटस्य ।

अपर आह—‘अकाकारयोः प्रयोगे प्रतिपेधो नेति वक्तव्यं शेषे विभाषा’ । शोभना खलु पाणिने, सूत्रस्य कृतिः । शोभना खलु पाणिनिना सूत्रस्य कृतिः । शोभना खलु दाक्षायणस्य सग्रहस्य कृतिः । शोभना खलु दाक्षायणेन संग्रहस्य कृतिरिति ॥६६॥

प्र०—स्यैवावस्थानात् । एव तर्हि प्राधान्यस्यात्र भूतपूर्वत्व विवक्षितम् । प्रधानचराकर्तु-
रित्यर्थः । एतच्च विशेषापेक्षायाः प्रयोजनमुक्तम् । यदा तृतीयावत् कर्तृमात्रे पठित्या-
श्रीयते तदा भिन्नशब्दवाच्ययोः प्रधानाप्रधानयोः कर्तोरैकशब्दवाच्यतायाः अभावा-
द्विरोधाभावात् पठ्ठी सिध्यतीति नेदं कृद्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । तद्धितनिवृत्तिस्तु
प्रयोजनमेव ॥६५॥

उभयप्राप्तौ । पष्ठ्या प्रतिपेध इति । नियमेनानेन कर्तुं षष्ठी प्रतिषिध्यत
इत्यभिप्रेत्यैतदुक्तम् । भेदिकेति । पर्यायादौ खलुच । शेषे विभाषेति । अकाकारव्यति-
रिच्छस्त्रीप्रत्यय एव नान्यस्मिन्निति केचिदाहुः । अपरे तु प्रत्ययमात्रेऽकाकारवर्जिते
विकल्पमिच्छन्ति, ‘शब्दानामनुशासनमाचार्यस्य, आचार्येणे’ति वा ॥६६॥

उ०—सकर्मकधातावीरशयिवध्या भावे कप्रत्यय ईदृशसमासविषय एव भाग्यमेति भाव्यस्वर-
साहचर्यते । ‘श्रान्त देवा’मित्यादौ तु ‘गत्यर्थकर्मके’ति भावे क्को बोध्यः । एतच्च विशेषा
पेक्षायामिति । अत्रैव प्रधान-यायोः ॥ तृतीयादिविधाविति विशेषापेक्षायामित्यर्थः । विरोधाभावे
हेतुरेकशब्दवाच्यताभावः । तदुपपादक—भिन्नशब्दवाच्ययोरित्यादीति बोध्यम् ॥६५॥

उभयप्राप्तौ । नियमेनानेनेति । नियमशास्त्राणां निषेधे तात्पर्यात्, अ-यथानुवादवैय-
र्थ्यापत्तिरिति भावः । स्त्रीप्रत्यय एवेति । भागे अकाकारयोर्भेदिका चिकीर्षेति कृतिरिति च
स्त्रीप्रत्यये एवोदाहरणानादिति तदाशयः । अपरे त्विति । नोदाहरणमादरणीयमिति
तत्राह ॥६६॥

क्तस्य च वर्तमाने ॥ २ । ३ । ६७ ॥

क्तस्य च वर्तमाने नपुंसके भाव उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

क्तस्य च वर्तमाने नपुंसके भावा उपसंख्यानं कर्तव्यम् । छात्रस्य हसि
तम् । नटस्य मुक्तम् । मयूरस्य नृतम् । कोकिलस्य व्याहृतमिति ।

['तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् ।]

शेषविज्ञानात्सिद्धम् ॥ २ ॥

शेषलक्षणात्र पठ्यते भविष्यति । शेष इत्युच्यते कश्च शेषः ? कर्मादीनाम-
विवक्षा शेषः । कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्याद् यदा छात्रो हसति, नटो
मुह्यते, मयूरो नृत्यति, कोकिलो व्याहरति ? सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा—
अलोमिकैडका । अनुदरा कन्येति । असतश्च विवक्षा—समुद्रः कुण्डिका ।
विन्ध्यो^१ वर्धितकमिति ।

यद्येवमुत्तरत्र* चातु.शुभ्य प्राप्नोति इदमहे. सुसम्** । इहाहिना सुसम् ।

प्र०— क्तस्य च । छात्रस्य हसितमिति । हासो हसितमिति नपुंसके भावे च । तत्र
छात्रस्य कर्तृत्वात्तृतीयाप्रसङ्गे पठ्यविधानार्थं वचनम् । शेषश्च क इति । कर्तृत्व-
सङ्गावानास्ति शेषत्वमिति प्रश्नः । कर्मादीनामिति । सद्यपि छात्रस्य कर्तृत्वमविवक्षया-
पाक्रियते । सन्निधित्वमात्रं छात्रं विवक्षितम् । छात्रस्य सन्निधेः हसितमित्यर्थः ।
उत्तरमेति । 'अधिकरणवाचिनश्च'त्यत्र । इदमिति । अत्राधिकरणे क । तेनाभिहित-

उ०— क्तस्य च । नपुंसके भाव इति । इदं धात्विक 'कृत्वाप्रतिपदोक्त'परिभाषया काठो-
दासीन—'नपुंसके भावे क' इति सूत्रविहितकयोग एव । तेन भूते भावे तेन योगे तृतीयादेवेति
धात्विकमतम् । यद्यपि शेषत्वविवक्षयापि सिद्धं तथापि कर्तृत्वप्रकारके बोधे पठ्यमिति इदमिति
धात्विकशासकः । माध्यकारस्तु तादृश एवार्थं साधुत्वमङ्गीकृत्य प्रत्याचक्षते ।

भाष्ये—यद्येवमिति । एवं—शेषत्वविवक्षया पठ्यङ्गीकारः । अधिकरणवाचिन-
श्चेत्यत्रेति । एतत्सूत्रोद्देशहरणविषयीभूतगत्यर्थे इत्यर्थः । तत्र हि 'कोऽधिकरणे' च भ्रौष्य-
गती^३ति । विशेषविधानाद्यपुंसके भावे क इत्यस्याप्रवृत्तिरेवेति धात्विकमते धात्विकेन पठ्ये न
प्राप्नोति । शेषत्वविवक्षयाश्च भावविषयेऽभाव एवेति धात्विकमते त्रैसङ्ख्यम् । प्रत्यादयानृमते
च शेष पठ्ये स्यादिति चातु शब्दमिति । तदेवाह—तत्र शेषेति । कर्माविवक्षयाकर्मकत्वे

१ नपुंसक भावे क्त ३ ३ ११४ १—काचित्कोऽप्य पाठ ।

२—इदं माध्यमिति P S. Subrahmanya Shastris. ‡ पठ्ये शेषे २ ३ ५०.

३—३ २ ११० सूत्रमात्रे २६७ पृष्ठे ४ टिप्पणी द्रष्टव्या । * अधिकरणवाचिनश्च २ ३ ६८

** कोऽधिकरणे च भ्रौष्यगतिपत्यवधानार्थस्य ३ ४ ७६

इहाहि. सप्तः । इहाहेः सप्तं ग्रामस्य पार्श्वे ग्रामस्य मध्य इति । इष्यत एव चातुःशब्दम् ॥६७॥

न लोकाव्ययनिष्ठास्वलर्थतृनाम् ॥ २ । ३ । ६६ ॥

लादेशे सल्लिङ्ग्रहणं किकिनोः प्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

लादेशे सल्लिङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । सल्लिङ्गोः प्रयोगे नेति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? किकिनोः प्रतिषेधार्थम् । किकिनोरपि प्रयोगे प्रतिषेधो यथा स्यात्—‘पुपिः सोमं वृदिर्गाः’* ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

तयोरलादेशत्वात् ॥ २ ॥

न हि तौ लादेशौ ॥ अथ तौ लादेशौ स्यातां स्यात्प्रतिषेधः ? यादं

प्र०—मधिकरणमिति इदंशब्दात्प्रथमा कृता, अहिशब्दात्त्वधिकरणवाचिनश्चेति पृष्ठी । इहाहिना सप्तमिति । अत्र भावे क्तः । इहाहिः सप्त इति । सत्र कर्तरि क्तः । इहाहेः सप्तमिति । भाव एव क्तः । सत्र शेषविवक्षायां पृष्ठी स्यादिति चोद्यम् । इष्यत एवात-परिहारः । ‘ग्रामस्य पार्श्वे’ इति सप्तमीप्रयोगेण नायमधिकरणे क्तः कृतः, किं तर्हि भाव इति दर्शयति ॥६७॥

न लोकाव्यय । लादेश इति । लप्रहणमपनीय सल्लिङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । सत्र सदप्रहणेन शतृशानचौ गृह्यते । लिङ्ग्रहणेन च कानच्यसू, लिट्संज्ञाविधानात्किनी च । लप्रहणे तु किकिनोरलादेशत्वाद् ग्रहणाप्रसङ्गः । अथ तादिति । लिट्कार्यातिदेशाल्लादेशतुल्यावित्यर्थो विवक्षितः । परस्तु यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्य लादेशत्वमेवानयोविप्रतिपन्नमिति मत्वाह—यादं स्यादिति । वक्ष्यामीति । व्याख्यास्यामीत्यर्थः ।

उ०—इमानि चत्वारि रूपाणि, सकर्मकत्वे तु अहिना सप्तो ग्राम इति पञ्चममपि बोध्यमिति केचित् । सप्तमीप्रयोगेणेति । इहेति सप्तमीप्रयोगेणैवेदं दर्शितम् । इहपदार्थस्यैव चेद विवरणं भाष्ये इति बोध्यम् । किं तर्हि भाव इति । ‘इदमिहाहिः सप्त’ इत्युदाहरणे कर्तरीत्यस्योपलक्षणम् ॥६७॥

न लोकाव्यय । अपनीयेति । सल्लिङ्ग्रहणे सस्य कलाभावादित्यर्थः । लप्रहणेनैव प्रत्यक्षान्कसूनां सिद्धार्थिकं सल्लिङ्ग्रहणेनेत्यत आह—किंकिनी चेति । ‘ले’त्यस्य लादेशयोग इत्येवार्थः । लयोग इति तु न दाढ्यम् । आदेशो छत्स्वस्यात्विधित्वेन स्यादिवश्यायोगात् । लिट्कार्यातिदेशादिति । द्वित्वविधानेनैव सिद्धौ सद्दत्तिदेशाल्लिङ्गादेशातुल्यावित्यर्थ इति भावः । व्याख्यास्यामीति । संज्ञां न व्याख्यास्यामि किं त्वतिदेशं व्याख्यास्यामीत्यर्थः ।

स्यात् । लादेशौ तर्हि भविष्यतः । तत्कथम् ? 'आद्यगमहनजनः किकिनौ लिट् च' [३. २. १७१] इति 'लिङ्व'दिति वक्ष्यामि । स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यो न ह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते । अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते । तद्यथा—एष ब्रह्मदत्तः । अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह ते मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवती'ति । एवमिहाप्यलिटं लिङित्याह लिट्वादिति विज्ञास्यते ।

उकारप्रयोगे नेति वक्तव्यम् । कटं चिकीर्षुः । ओदनं वुमुक्षुः ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । उकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते । कथम् ? प्रलिङ्गनिर्देशोऽयम्—उ उक ऊक, ल उक लोकेति ।

उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायामप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायां प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् । दास्याः कामुकः । वृषत्याः कामुकः ।

अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोः प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् । पुरा सूर्यस्यो-
देतोराधेयः† । पुरा वत्सानामपाकतोः । पुरा क्रूरस्य चिसुर्यो विरश्चिन्‍ ।

प्र०—परस्त्वपूर्वो वतिनिर्देशः कर्तव्यत्वेनानेन धोदित इति मत्वाह—स तर्ह्येति । विशेषाति-
देशो च सामान्यातिदेशः प्रवर्तत एव, विशेषस्य सामान्याव्यभिचारात् । तेन लमात्र-
नियन्धनः पृष्ठीप्रतिषेधः किकिनोः प्रवर्तते, तदत्र लिट्संज्ञा किकिनोर्विधीयत इति मत्वा
वार्तिकारम्भः । कार्यातिदेशाश्रयेण तत्प्रत्याख्यानम् ।

उकारप्रयोग इति । उकारान्तप्रत्ययप्रयोगे इत्यर्थः । उप्रत्ययोऽपि चान्तवद्भा-
वाद्व गृह्यते । उकारोऽपीति । उओरुश्चेति द्वयोर्द्वन्द्वः पूर्वं क्रियते ततोऽन्येषाम् । अन्यथा

उ०—ननु लिट्वादितिदेशोऽपि कथं लमात्राव्ययपृष्ठीनिषेधोऽत आह—विशेषेति । संज्ञाप्रकरणभाषा-
दिति मत्वेषुकम् ।

भाष्ये—उकारेति । उकारप्रयोगेण वर्णग्रहणमिति ध्वनितम् । तत्फलमाह—उकारान्तेति ।
शब्दरूपं विदोष्यमादाय सङ्ख्यविधिः । स च प्रत्यय एव साहचर्यादिति भावः । तेन
'कन्यामलङ्कारिणु'रित्यादि सिद्धम् । 'प्रत्ययाप्रत्यययो'रिति तु वर्णग्रहणे न प्रवर्तत इति
बोध्यम् ।

† काठक सं० ८ । ३.

‡ यञु० वा० सं० १. २८ काठक० १. ६. मैत्रा० १. १. १० ते० १. १. ६. ३

शानश्चानश्शतृणामुपसंख्यानम् ॥ ५ ॥

शानश्चानश्शतृणामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । सोम पवमानः । 'नडमाघानः । अधीयन् पारायणम्* । 'लप्रयोगे ने'ति प्रतिषेधो न प्राप्नोति । मा भूदेवं तृनित्येवं भविष्यति । कथम् ? 'तृ'निति नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि ? प्रत्याहारग्रहणम् । क संनिविष्टानां प्रत्याहारः ? 'लट शत्रि'त्यतः प्रभृत्यातृनो नकारात्† ।

यदि प्रत्याहारग्रहणं 'चौरस्य द्विपन्' 'वृषलस्य द्विपन्' अत्रापि प्राप्नोति‡ ।

द्विपः शतुर्वाचनम् ॥ ६ ॥

द्विपः शतुर्वेति वक्तव्यम् । तच्चावश्य वक्तव्यं प्रत्ययग्रहणे सति प्रतिषेधार्थम् । तदेव प्रत्याहारग्रहणे सति विध्यर्थं भविष्यति ॥६६॥

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ययोः ॥ २ । ३ । ७० ॥

अकस्य भविष्यति ॥ १ ॥

अकस्य भविष्यतीति वक्तव्यम् । यवात्स्लावको व्रजति । ओदनं भोजको व्रजति । सक्तून्पायको व्रजति†† ।

प्र०—'लवुके'ति स्यात् । लप्रयोगे नेति । एतेषां चालादेशत्वात् ॥६९॥

अकेनोः । यथासंख्यापवादार्थं वचनम्—अकस्येति । स्वरितत्वाप्रतिज्ञानाद्यथासंख्याभावव्याख्यानं चेदमित्याहुः । अकस्य त्वाधमर्ये नास्ति विधानमिति भविष्य-

उ०— एतेषां चेति । पूढ्यजोः शाननिष्ठादीनामित्यर्थः । भाष्ये—प्रतिषेधार्थमिति । पठ्ठा सिद्धत्वेन प्रतिषेधमात्रफलकं चार्तिकमिति भावः । तदेव विध्यर्थमिति । नियमप्रतिषेधे प्राप्ते पक्षे पठ्ठीविध्यर्थमित्यर्थः ॥६९॥

अकेनो । स्वरितत्वेति । 'यथासंख्य'सूत्रे 'स्वरितेने'त्यनुवृत्तेरिति भावः । भविष्यद्-

१—'नडस्तु घमन पोदगल' इत्यमरः । 'नरखल' 'नरकट' 'नरख' इति मात्यायाम् । ६ १

३२ वा० ६ पृ० ३४३ भाष्ये टिप्पणी द्रष्टव्या । 'नटमाघान' पा० ।

* पूढ्यजो शानन्, ताञ्छीत्यवयवोवचनशक्तिषु चानश्, इड्घायां शत्रुकृच्छ्रिणि ३. २ १२८ १३० । † लट शतृशानचाव० ३ २ १२४ इत्यादिभ्यः तुन् ३ २. १३५ पर्यन्तम् ।

‡ द्विषोऽमित्रे ३. २ १३१ ।†† वृमुन्खलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ३ ३ १०.

इन आधमर्ण्ये च ॥ २ ॥

तत इन आधमर्ण्ये च मविष्यति चेति वक्तव्यम् । शतं दायी । सहस्रं दायी** । ग्रामं गमी† ॥७०॥

कृत्यानां कर्तरि वा ॥ २ । ३ । ७१ ॥

कर्तृग्रहणं किमर्थम् ? कर्मणि भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । भाव-
कर्मणोः कृत्या विधीयन्तेऽतएव कृत्यैरभिहितत्वात्कर्मणि षष्ठी न मविष्यति ।

अत उत्तरं पठति—

भव्यादीनां कर्मणोऽनभिधानात्कृत्यानां कर्तृग्रहणम् ॥ १ ॥

भव्यादीनां* कर्म कृत्यैरनभिहितम् । गेयो माणवकः साम्नाम् । भव्या-
दीनां कर्मणोऽनभिधानात्कृत्यानां कर्तृग्रहणं क्रियते ॥ किमुच्यते 'भव्यादीनां
कर्म कृत्यैरनभिहित'मिति । नेहाप्यनभिहितं भवति—आक्रष्टव्या ग्रामं शाखेति ।

प्र०—दधिकारविहितस्यैव तस्य ग्रहणम् । शतं दायीति । 'आवश्यकामर्ण्ययोर्णिनि'रिति
णिनिः । ग्रामं गमीति । 'मविष्यति गम्यादयः' इति वचनान्नविष्यति गमेरिति ।
'गत्यर्थकर्मणी'त्यत्र चतुर्थी वेत्येव पक्षे द्वितीयायां सिद्धायां द्वितीयाग्रहणमपवाद-
विषयेऽपि विधानार्थं 'ग्रामं गन्ते'ति यत्कैश्चिदुक्तं तद्व्याप्यकारस्य नाभिमतमिति ग्रामं
गमीत्युदाहरणोपपत्तिः ॥७०॥

कृत्यानां । नेहापीति । काका नवप्रयोगादिहाप्यनभिधानमित्यर्थः । आक्रष्टव्येति ।

उ०—धिकारेति । इह च 'तुमुञ्जुला'वित्थत्र भाष्ये स्पष्टम् । मविष्यदर्थकस्यापि ग्रहणमिति
पञ्चाक्षरमपि तत्र स्पष्टम् ॥७०॥

कृत्यानां । भाष्ये—भावकर्मणोरिति । तत्र भावेऽकर्मकाद्विधानेन कर्मणोऽभाव एव,
कर्मणि तु सकर्मकाद्विधानेऽपि तस्याभिधानमेवेति भावः । न च 'कर्तव्यपूर्वा कट'मित्यादाव-
'विवक्षितकर्मतया' भावे तस्यैव पञ्चाकर्मसंज्ञिधाने भावेऽपि 'समव'इति वाच्यम् । भाष्य-
ग्रामाण्येन कृत्यविषये तथा विवक्षाया अभावादित्याहुः ।

भव्यादीनामिति । तत्र हि कर्तरि कृत्यः, 'गेयो माणवकः' साक्षा'मित्यत्र कर्मणि

* 'आवश्यकामर्ण्ययोर्णिनि' ३ ३ १७० † मविष्यति गम्यादयः ३ ३ ३.

१—[किं प्रयोजनम् ? सख्यातानुदेशो ना भूदिति ।] इत्यधिकं कचित् ।

‡ तयोरेव कृत्यकृतज्ञार्थं ३ ४ ७०

• भव्यगोयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्यात्पाव्यापात्या वा ३ ४ ६८

एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते—‘कृत्यानाम्’ । कृत्यानां प्रयोगे षष्ठी न भवतीति । किमुदाहरणम् ? ग्राममाकृष्ट्या शाखा । ततः ‘कर्तुरि वे’ति ।

इहापि तर्हि प्राप्नोति—गेयो माणवकः साम्नामिति । ‘उभयप्राप्ता’विति* वर्तते । ननु चोभयप्राप्तिरेवैषा—गेयो माणवकः साम्नामिति च, गेयानि माणनकेन समानीति च भवति । उभयप्राप्तिर्नाम सा भवति यत्रोभयस्य युगपत्प्रसङ्गोऽत्र च यदा कर्मणि न तदा कर्तरि, यदा कर्तरि न तदा कर्मणीति ॥७१॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहामाध्ये द्वितीयस्याध्यायस्य
तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ।

प्र०—कृषेद्विकर्मकत्वात्प्रधानकर्मणः कृत्येनाभिधानं न त्वप्रधानकर्मण इति तन्निवृत्त्यर्थमपि कर्तृप्रद्वयं कस्मान्न भवतीति भावः । एवं तर्हीति । ‘कृत्यानां’मित्येतावत्सूत्रं क्रियते । तत्र चोभयप्राप्ता’विति ‘ने’ति च वर्तते । तेन कर्तृकर्मणोर्द्वयोरप्युभयप्राप्ती कृत्ये षष्ठी प्रतिषिध्यते । उभयप्राप्तिरेवैषेति । पर्यायेणेति मन्यते । उभयप्राप्तिर्नामेति । बहु-
व्रीहिसमासाभ्युपगच्छेत् कृत्ये युगपदुभयोः प्राप्तिस्तत्रैव षष्ठी निषिध्यते इत्यर्थः ॥७१॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैट्यटविरचिते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य

तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ समाप्तश्चायं तृतीयः पादः ।

उ०—विकल्पभावापेक्षार्थः । तन्निवृत्त्यर्थमपीति । ‘कृत्यानां प्रयोगे कर्तृद्वयं षष्ठी न कर्मणि, सा च वे’ति कस्मात् व्याख्यायत इत्यर्थः । यदप्येवं व्याख्याने ‘गेयो माणवकः साम्ना’मिति न सिध्यति, तथापि उभयप्राप्तावित्यनुवर्त्य तत्र दोषाभाव इति भावः । अत्र पक्षे विधिसम्भवे नियमानुपपत्तिमनुभयप्राप्तिविषये ‘भवतः कटः कर्तव्यः’ ‘भवता कटः कर्तव्य’ इत्यादावसिद्धिं । च नमसि निधाय भाष्ये ऋक्—एवं तर्हीति । कर्तृकर्मणोर्द्वयोरपीति । विकल्पस्त्वनु-
भयप्राप्तिविषयः, ‘आकृष्ट्या ग्रामं शाखा देवदत्तेने’त्यस्यैवेष्टेरित्याशयः । वृत्तिस्वरसोऽप्येव मेव । भाष्ये ‘ग्राममाकृष्ट्ये’त्यस्य ‘देवदत्तेने’ति शेषः । ‘उभयप्राप्ता’वित्यस्य सम्बन्धाज्जानेन वा तन्मात्रमुदाहृतम् । ‘देवदत्तस्य देवदत्तेन वा कर्तव्य’मिति ‘कर्तरि वे’त्यस्योदाहरणम् । ननु चोभयप्राप्तिरिति । उभयप्राप्ताविति तादृश इति भावः । बहुव्रीहिरित्युक्तम् । पर्यायेणेति । कर्तरि भव्यादीनां विकल्पेन विधानादित्यर्थः । बहुव्रीहीति । कदाचित्कर्तरि कदाचित्कर्मणि कृत्यसत्त्वेन कृत्यप्रत्ययभेदादेकत्र कृत्ये युगपदुभयप्राप्तिर्नास्तीति भावः । अनेन भाष्येन यत्रोभयोः प्रयोगस्तत्रैवोभयप्राप्तिरिति सूचितम् ॥७१॥

इति श्रीशिवमहसुतसतीगर्भनागेशमहर्षके भाष्यप्रदीपेद्वितीयस्याध्यायस्य
तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ।

अथ चतुर्थः पादः

द्विगुरेकवचनम् ॥ २ ॥ ४५ १ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ?

प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तेः संख्यासामानाधिकरण्याच्च
द्विगुरेकवचनविधानम् ॥ १ ॥

प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तिर्भवति । किमिदं प्रत्यधिकरणमिति ? अधिकरण-
मधिकरणं प्रति प्रत्यधिकरणम् । संख्यासामानाधिकरण्याच्च । संख्याया बहुवचन-
चास्य सामानाधिकरण्याच्च । प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तेः संख्यासामानाधिकरण्याच्च
'बहुषु बहुवचनम्' [१. ४. २१] इति बहुवचनं प्राप्नोति । इष्यते चैक-
वचनं स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति द्विगुरेकवचनविधानम् । एव
मर्थमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ? किं तर्हीति ।

प्र०- द्विगुरेकवचनम् । किमर्थमिति । इह समाहारद्विगुरेव ग्रहणमिष्यते । समा-
हारः समाहारः । स, चैक एवेति सिद्धमेकवचनमिति प्रश्नः । प्रत्यधिकरणमिति ।
समाहित्य इति समाहारः इति यदा कर्मणि घञ् तदानेकस्यार्थस्य समाहित्यमात्रस्य
वाचको द्विगुरिति एकत्वाभावादप्राप्तमेकवचनं विधीयते इत्यर्थः । अधिकरणशब्देन
द्रव्यमुच्यते । यत्संख्याद्रव्याभिधानं तत्संख्याग्रयं वचनमुत्पद्यत इत्यर्थः । पञ्चपूली-
शब्देनात्र पञ्च पूलाः समाहित्यमात्रा उच्यन्ते । ततो बहुवचनप्रसङ्गः एकवचनविधा-
नम् । संख्यासामानाधिकरण्याच्चेति । एतेन कर्मसाधनत्वं समाहारशब्दस्य दर्श-
यति । भावसाधने हि वैयधिकरणस्य पञ्चानां पूलानां समाहार इति । संख्याशब्देनात्र
संख्यावाची शब्द उच्यते । संख्याया बहुवचनमिति । एकत्वनिरासपरमेतत् ॥ तेन
द्वयर्थापि गृह्यते संख्या द्विप्रामीति ।

उ०- द्विगुरेकवचनम् । 'तद्विधौ'त्यत्र विहितस्य द्विगुत्वात्समाहारद्विगुरेव ग्रहणे माना
भावः, समाहारग्रहणेऽपि समाहारशब्दस्य कर्मसाधनत्वे बहुवचनमात्रेणैव संख्यामात्राया भाव-
साधनत्वेऽपि समाहारे प्रमानुपपत्तिरत आह—इति । कर्मसाधनस्य ग्रहणं तु तत्रैव
भाष्ये निराकृतम् । द्रव्यमिति । गुणादीनामाचारत्वादित्यर्थः । एकद्रव्यवाचकत्वरूप
सामानाधिकरण्यस्य शब्दचमत्काराह—संख्याशब्देन वि । उच्यते इति । अत एव द्विगुपदेन

तत्रानुप्रयोगस्यैकवचनाभावोऽद्विगुत्वात् ॥ २ ॥

तत्रानुप्रयोगस्यैकवचनं न प्राप्नोति—‘पञ्चपूलीय’मिति । किं कारणम् ? अद्विगुत्वात् । द्विगुरेकवचने’मित्युच्यते न चात्रानुप्रयोगो द्विगुसङ्गः ।

सिद्धं तु द्विग्वर्थस्यैकवद्वचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? द्विग्वर्थं एकवद्वद्वतीति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । नेद पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम् । किं तर्हि ? अन्यर्थ-ग्रहणम् । उच्यते वचनम् । एकस्यार्थस्य वचनमेकवचनमिति ।

एकशेषप्रतिषेधश्च ॥ ४ ॥

एकशेषस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूली ।

न वान्यस्यानेकत्वात् ॥ ५ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? अन्यस्यानेकत्वात् । नैतद् द्विगुरेक-त्वम् । कस्य तर्हि ? द्विग्वर्थसमुदायस्य ।

प्र०— तत्रानुप्रयोगस्येति । द्विगु समास एकवचनं प्रत्यय प्रतिपद्यत इति पारिभाषिकैकवचनाश्रयेण दोषोपन्यासः । उच्यते वचनमिति । ‘कृत्यत्युदो बहुल’मिति कर्मणि स्युद् । एकस्यार्थस्येति । वाच्यवाचकसंबन्धे षष्ठी । एकस्यार्थस्य वाचको द्विगु समास उच्चार्यत इत्यर्थः । तत्र सामर्थ्यादयमतिदेशः संपद्यते । यो ह्यनेकस्यार्थस्य वाचकः स कथमेकस्य वाचकस्तस्मादेकत्वाश्रयकार्यप्राप्तये द्विग्वर्थस्यैकवद्भावो विधीयते । तद्वच्च तस्मिन्नर्थे प्रयुज्यमानस्याद्विगुरप्येकवचनं सिध्यति ।

एकशेषप्रतिषेधश्चेति । एकशेषविषय एकवद्भावः अपचारादेकशेषशब्देनोक्तः । पञ्चपूल्य इति । अत्रैकशेषे कृतेऽपि द्विगुत्वात्तदर्थस्यैकवद्भावः प्राप्तः प्रतिषिध्यते ॥ न धेति । प्रथमस्य द्विग्वर्थस्यानेकसङ्ख्यायुक्तस्यानेकवद्भावः कृतः । तत् एकशेषे कृते

उ० सामानाधिकरण्यं, पारिभाषिकग्रहणे हि द्विगोरिति पञ्चमी आदिति भावः । ‘वचन’मिति च सामान्ये नपुंसकं बोध्यम् ।

द्विग्वर्थस्येति । एव चानुप्रयोगेऽपि सिद्धिरिति भावः । षष्ठीसमासेऽर्थानुपपत्तिमा-शङ्क्याह—एकशेषविषय इति । ‘एकशेषे चे’ति भाष्ये विषयसमूहः । भाष्यस्वारस्यात् विषयसंसर्गान्तेन ‘सुप्सुपे’ति समास इति कथ्यते ॥ भाष्ये—नैतद् द्विगोरिति । द्विग्वर्थस्ये

१. १ समाहारग्रहणं च तद्वितार्थप्रतिषेधार्थम् ॥ ६ ॥

समाहारग्रहणं च कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? तद्वितार्थप्रतिषेधार्थम् । तद्वितार्थं यो द्विगुस्तस्य मा भूदिति—पञ्चकपालौ पञ्चकपाला इति* ।

किं पुनरयं पञ्चकपालशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यत आहोस्वित्समुदाये वर्तते । किं चातः ? यदि तावत्प्रत्येकं परिसमाप्यते पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च । अथ समुदाये वर्तते ।

न वा समाहारैकत्वात् ॥ ७ ॥

न वैतत्समाहारैकत्वादपि सिध्यति । एवं तर्हि प्रत्येकं परिसमाप्यते । पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च ।

प्र०—द्विग्वर्थसमुदायस्याद्विग्वर्थत्वाद् बहिरङ्गत्वाच्च आधमकस्विकेऽन्तरङ्गे द्विग्वर्थे चरितार्थत्वाच्चैकवद्भावो न प्रवर्तत इत्यर्थः ।

पञ्चकपालाविति । संस्कृतार्थे विहितस्याणो 'द्विगोलुगनपत्ये' इति लुक् ।

किं पुनरिति । यदि तावदेकस्मिन् संस्कृते प्रत्ययमुत्पाद्य लुकि कृते एकशेषः क्रियते तदा 'पञ्चपूर्त्य' इत्यनेन 'पञ्चकपाला' इति समानम् ।

अथ प्रथममेव पञ्चसु कपालेषु संस्कृता इति बहुत्वसङ्ख्यायुक्ता अर्था विवक्ष्यन्ते तदा तेषां समाहित्यमाणात्वात् समाहाररूपत्वास्तीति क्रियमाणेऽपि समाहारग्रहणे निवृत्तिर्न सिध्यतीत्यर्थः । एवं तर्हीति । न हि द्वयोर्वद्भूता वा पुरोडाशानां पञ्चसु कपालेषु संस्कारः क्रियते, अपि तु प्रत्येकमिति भावः ।

उ०—त्यर्थः । समुदायस्येति । उद्भूतावयवभेदत्वत्वर्थः । यद्यपि 'सिध्यमाणं ह्येवमानार्थं मिथ्यापीत्ययमपि द्विग्वर्थ एव तथापि न दोष इत्याह—बहिरङ्गत्वाच्चेति । बहुवचनसममि-
त्याहारेणैवाह्य प्रतीत्या भावसंस्कारानिवृत्तिरित्याशयमन्ये ।

पञ्चकपालशब्दस्य प्रत्येकं समुदाये वा परिसमाप्तौ तद्वितार्थं द्विगुत्वानुपायात्किं विचारेणेत्यत आह—यदि तावदिति । समानमिति । अथमेव 'पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं चे'ति भाष्यस्यार्थः ।

समाहित्यमाणात्वादिति । समुदायरूपत्वादित्यर्थः । समुदायसमाहारी च पर्यायाविति भावः । निवृत्तिर्न सिध्यतीति । समाहारानुवादेनैकत्वविधानादप्येतन्न सिध्यतीति भाष्या-
क्षरार्थः । 'प्रत्येकमेव समासि'रित्यत्र विनिर्गमकमाह—न हीति । एवं च 'न वा समाहारे-
कत्वादिति' निष्कलम् । किं च समासे संख्याविशेषानवगतेः 'समुदायमाश्रय' बहुवचनोप-
पत्तिरपि नेति भाष्याशयः ।

अपर आह—“न वा समाहारैकत्वात्” । न वा योगोऽन्वयेणैवार्थः । किं कारणम् ? समाहारैकत्वात् । एकोऽयमर्थः समाहारो नाम तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति ॥१॥

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाज्ञानाम् ॥ २ । ४ । ३ ॥

प्राणितूर्यसेनाज्ञानां तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणम् ॥ १ ॥

प्राणितूर्यसेनाज्ञानां तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम् । प्राणयज्ञानां प्राणयज्ञै-
रिति वक्तव्यम् । तूर्याज्ञानां तूर्याज्ञैः । सेनाज्ञानां सेनाज्ञैरिति । किं प्रयोज-
नम् ? व्यतिकरो मा भूदिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् ।

प्र०— अपर आहति । “न वा समाहारैकत्वा”दित्येवद्वैतिका सूत्रप्रत्याख्यानार्थमित्ये-
वद्वयाचष्टे । अयं भावः—विरोहितावयमेव समूहरूपं समाहारो द्विग्वर्थस्तस्यैक-
त्वाद्भनयूथादिवरिसङ्गमेकवचनमिति नार्थः । सूत्रेणाऽस्मिन्वाचसि समाहारग्रहणं न
कर्तव्यम् । क्रियमाणे तु सूत्रे समाहारग्रहणं तद्विचार्यद्विगुण्यावृत्त्यर्थं कर्तव्यमेव । तेन
समाहारेण व्यपदिष्टस्य, द्विगोर्ग्रहणं भवति । यस्तु तद्विचार्यं, तस्य न भवति । तेन
पञ्चमिर्गोभिः क्रीडा पञ्चगवः पटा इत्यादौ द्विग्वर्थस्यैकवद्भावाभावः । यदा बहुना
पटानां पञ्चगुत्वं न तु प्रत्येकं तद्वैकशेषस्यायमनिषयः । एतदेव मन्यमानेन भाष्यकारेण
पूर्वं व्याख्यानान् समाश्रयता प्रत्याख्यानत्वेन वातिकं व्याख्यातम् । उत्तरपदे तु यो
द्विगुस्तदर्थस्यार्थान्तरं गुणभावादस्त्वान्वयात्सत्यपि प्रातिपदिकत्वे सव प्रत्ययानुत्पादा-
दकवद्भावाविदेशः प्रयोजनभावात् प्रवर्तते ॥१॥

द्वन्द्वश्च । तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणमिति । यदङ्गवाचि पूर्वपदं तदङ्गवाच्येव
यद्युत्तरपदं भवति तथा सत्येकवद्भावो नान्यथेत्यर्थः । व्यतिकरो मा भूदिति ।

उ०— विरोहितेति । इत्यानुरोधादिति भावः । अत्र पक्षे इत्यानयनं तु मातृरीयकवाद्,
इत्यानुरोधादेदस्यायनं वा । अवश्यं च भावसाधन एव समाहारवाद्स्तत्राभयणीयः, अग्रेणा
‘पञ्चकटूषी’त्यादावनुपसर्जनत्वाद्ग्रन्थो न स्यात् । एवं च न्यायसिद्धार्थानुवादकमेवेदं सूत्रमिति
योग्यम् । समुदाये शब्दसमाष्टौ ‘पञ्चगवः पटा’ इत्यादौ तद्विचार्येऽपि समाहारसम्भवात्कथं
सेनापि तद्व्यावृत्तिरत आह—समाहारेण व्यपदिष्टस्येति । प्रतिपदोक्तपरिभाषया तद्विचार्यं
द्विगोश्च सवभावादिति भावः । ‘पञ्चगुत्व’ इत्यनेन नेदं तुल्यमित्याह—यदा बहुनामिति । अस-
माश्रयतेति । अस्तु च, समासेऽन्वयवैतिविप्रत्ययसम्बन्धानवगमेन सर्वत्र समासादेकशेषेणैव बहु-
वचनादीति भाष्याशयः । अत एवैव सहीत्यादि परिहृत्य चेत्यन्तं भाष्यं सङ्गच्छते । अग्रेणा तद-
सङ्गतिरित्यप्ये । उत्तरपदविगुस्तु न समाहारग्रहणस्य न्यायस्य, इत्याह—उत्तरपदत्वे त्विति ।
सत्यपि प्रातिपदिकत्वे इति । तत्रैव सत्यपि, स्वगतसवभावाद्यभावात् ततः मत्तय इति भावः ।
पञ्चगवमियं इत्यादौ प्रत्ययान्तात्माभावाच्च न प्रातिपदिकत्वमित्यपिना-सूचितम् ॥१॥

द्वन्द्वश्च । पूर्वपक्षेऽपि प्रत्येकमङ्गवात्सम्बन्धे युक्तिमाह—न हीति । एवं च पूर्व-

१—‘तूर्याज्ञैरिति वक्तव्यम्’ पा० । २—‘सेनाज्ञैरिति वक्तव्यम्’ पा० ।

योगविभागात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

योगविभागः कल्पिते—‘इन्द्रश्च प्राणयज्ञानाम्’ । तितस्तूर्याज्ञानाम्’ ।
ततः ‘सेनाज्ञाना’मिति ॥ स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः ।
प्रत्येकमङ्गशब्दः परिसमाप्यते ॥२॥

अनुवादे चरणानाम् ॥ २-। ४-। ३ ॥

इह कस्मान्न भवति—‘नन्दन्तु कठकालापाः । वर्धन्तां कठकौधुमाः’ ।
स्थेणोः ॥१॥

स्थेणोरिति वक्तव्यम् ॥ एवमपि ‘तिष्ठन्तु कठकालापाः’ इत्यत्रापि प्राप्नोति ।
अद्यतन्यां च ॥ २ ॥

अद्यतन्यां चेति वक्तव्यम् । ‘उदगात्कठकालापम्’ । ‘प्रत्येकमङ्गकठकौधु-
मम्’ । उदगान्मौदपैपलादम् ॥३॥

प्र०—‘पाणिमार्गङ्गिकाभारोहा’ इत्यादावेकवद्भावो मा भूदित्यर्थः । प्रत्येकमिति । बहुवच-
नान्तोऽङ्गशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यत इति भावः । ‘पूर्वपक्षेऽपि प्रत्येकमेवाङ्गशब्दस्य
संबन्धः । स्वन्यथा प्राणयज्ञतूर्याज्ञसेनाज्ञवाचिनां इन्द्र एकवदिति । न हि प्राणि-
तूर्यसेनानामेकमङ्गं संभवतीति सामर्थ्यादेव प्रत्येकपरिसमाप्तिरङ्गशब्दस्य सिद्धा ।
समादन्यथा प्रत्येकं परिसमाप्तिर्वहुवचनान्तस्य सप्तः प्रविपाद्यते । सेनाज्ञाद् महणक-
वन्त्याङ्गसंस्कारकं वाक्यत्रयमुपपद्यत इति संकरो न भवति ॥२॥

अनुवादे । यदा प्रविपत्ता प्रमाणान्तरावगतमप्यर्थं कार्यान्तरार्थं प्रयोक्त्रा
प्रविपाद्यत तदानुवादो भवति ॥३॥

उ०—पञ्चासिद्धान्ते को विशेष इत्यत आह—समादन्ययेति । ‘अज्ञाना’मित्येवंपुनरुपवचनान्तस्य
सप्तः प्रत्येकं समाप्तिरित्यर्थः । पूर्वपक्षे प्राणयज्ञस्य तूर्याङ्गस्येत्यादिवचनमप्यवस्था । अतिपरः
शङ्कितः । सिद्धान्ते तु प्राणयज्ञानामित्यादिवहुवचनान्तस्य संस्कारकवाक्यप्रत्ययकाभावाद्
प्राणयज्ञानां प्राणयज्ञैरेव समाप्तं बहुवचनम् इति विशेष इति भावः । केचनयतिपक्षिकस्य
पदान्तराणां यथायोगाद्विभक्त्यन्तस्थेवाग्वयो भाव्यः । तथा च अद्यमानविभक्तिं त्यक्त्वा
विभक्त्यन्तररूपेण गौरवाद्बहुवचनान्तस्थेवाङ्गशब्दस्याग्वय इति वारपथम् । वाक्यत्रयमिति ।
बहुवचनान्ताङ्गशब्दधटितमित्यर्थः । अत्र तूर्याङ्गशब्देन वादका एव श्रूयन्ते, ‘युद्धज्ञादन्तुणा’
इत्यप्युपपत्तिरिति सूत्रे भाष्यप्रयोगात् । तस्माद्वचनार्थे सेनाज्ञाशब्देन रमाचारुदानामेव
ग्रहणम् । ‘संप्रामं इत्यश्चरयपदातिमि’रिति ‘वेन विधि’रिति सूत्रस्य भाष्यस्वरसात् ‘कठ
सेनेत्यत्र तु सेनाशब्देन हस्तिरथाद्य एवेत्याहुः ॥२॥

अनुवादे । प्रविपत्ता—श्रुता । अद्यतन्यामिति । अद्यतनीति लुटः संज्ञा ॥३॥

१—‘उदगात्कठकालापम्’ पाठः ।

विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः ॥ २ । ४ । ७ ॥

ग्रामप्रतिषेधे नगरप्रतिषेधः ॥ १ ॥

अग्रामा इत्यत्रानगराणामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—मधुरापाटलि-
पुत्रमिति ।

‘उभयतश्च ग्रामाणाम् ॥ २ ॥’

उभयतश्च ग्रामाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत्—शौर्यं च केतवता च
शौर्यकेतवते । जाम्बवं च शालुकिनी च जाम्बवशालुकिन्यौ ॥७॥

क्षुद्रजन्तवः ॥ २ । ४ । ८ ॥

क्षुद्रजन्तव इत्युच्यते के पुनः क्षुद्रजन्तवः ? श्लोक्तव्या जन्तवः क्षुद्रजन्तवः ।
यद्येवं यूकालिक्षम् कीटपिपीलिकमिति न सिध्यति । एवं तर्ह्यनस्थिकाः क्षुद्र-
जन्तवः । अथवा येषां स्वं शोणितं नास्ति ते क्षुद्रजन्तवः । अथवा येषामा-
सहस्रादल्लतिर्न पूर्यते ते क्षुद्रजन्तवः । अथवा येषां गोचर्ममात्रं राशिं हत्वा न
पतितो भवति ते क्षुद्रजन्तवः । अथवा नकुलपर्यन्ताः क्षुद्रजन्तवः ॥८॥

प्र०— विशिष्ट । जनपदविशेषो ग्रामः । ‘ग्रामे’ नाम्येयम् । ‘अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुट’
इत्यादौ ग्रामग्रहणे नगरस्यापि ग्रहणदर्शनाद्वचनम्—अग्रामा इत्यत्रेति । उभयत
इति । ग्रामनगरोभयावयवे द्वन्द्वे ग्रामसंबध्येव प्रतिषेधो वक्तव्यः । शौर्यम्—नगरम् ।
केतवता—ग्रामः । जाम्बवम्—नगरम् । शालुकिनी—ग्रामः ॥७॥

क्षुद्रजन्तवः । स्मृतोनां विरुद्धार्थानां दर्शनात्प्रमः—के क्षुद्रजन्तव इति ।
श्लोक्तव्या इति । अर्हार्थे श्रूयः । ये क्षुद्रमाना अपि न म्रियन्ते जलौकःप्रसृतयः ।
ये तु म्रियन्ते ते पापनिमित्तत्वादसौदतार्हाः । नकुलपर्यन्ता इति । एतदेव दर्शनमत्र
व्यापित्वाद्गृह्यते । अत एतैतत्पञ्चादुपन्यस्तम् ॥८॥

उ०— विशिष्ट । जनपदविशेष इति । जववासस्थानविशेष इत्यर्थः । ग्रामप्रतिषेध इति ।
‘ग्राम’ग्रहणेन नगराणां ग्रहणं नेत्यर्थः । ग्राम्ये-उभयतश्चेति । यो ग्रामाणां प्रतिषेधः स
उभयतः ग्रामसर्वावयवकस्य ग्रामग्रहणस्यैव वक्तव्यः । नगरसर्वावयवके ग्राम-
नगराणामिति प्रतिषेध इति भावः । तदाह—ग्रामनगरेत्यादि ॥७॥

क्षुद्रजन्तवः । अर्हार्थे इति । अनेन क्षुद्रशब्दे रगपि अर्हार्थः, तेन जन्तुशब्दस्य कर्म-
धारण इति ज्वनितम् । स्वं शोणितं नास्तीति । यथा जलौकःप्रसृतीनाम् ॥८॥

१—‘मधुरा’ पा० । २—‘शालुकिनी’ पा० । ३—‘कच्चिन्न’ पा० । ४—‘दंशमशक’मित्यधिकं
कचित् । ५—‘क्षुद्रजन्तुनस्थि स्यादथवा क्षुद्र एव यः । शत वा प्रसृतो देशो केचिदान-
कुलादपि ॥’ इति लक्षणसंग्राहकपद्यं कश्चिदादिषु विद्यते ।

येषां च विरोधः शाश्वतिकः ॥ २ । ४ । ६ ॥

किमर्थश्चकार. ? एवकारार्थश्चकारः । येषां विरोधः शाश्वतिकस्तेषां द्वन्द्व एकवचनमेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । किं चान्यत्प्राप्नोति ? 'पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिना पूर्वविप्रतिषिद्ध'मित्युक्त* स पूर्वविप्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति ॥६॥

शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ २ । ४ । १० ॥

'अनिरवसिताना'मित्युच्यते कुतोऽनिरवसितानाम् ? आर्यावर्तानिरवसितानाम् । क. पुनरार्यावर्तः ? 'प्रागदर्शनात्प्रत्यक्कालकवनाद् दक्षिणेन हिम-

प्र०— येषां च । यदन्यदिति । चकारेण यत्नेन परो विकल्पो बाध्यते । तेनाश्रमहिप काकोल्लभमिति नित्य एकवद्भाषो भवति ॥९॥

शूद्राणाम् । निरवसिता बहिष्कृता उच्यन्ते । तत्रावधिप्रश्न — कुत इति । प्रागदर्शादिति । आदर्शादयः—पर्वतविशेषा । दक्षिणेनेति । एतवन्तः । 'एनपा

उ०— येषां च । यत्नेनेति । पुनर्विधानार्थेनेत्यर्थः ॥९॥

शूद्राणाम् । प्रत्यय इति । 'द्विषाब्देभ्यः' इत्यादिनास्ताति, तस्य च लुगिति भावः ।

* २ ४ १२ वा० २

१—'प्रागदर्शात्' 'प्रागदर्शात्' पा० । 'आर्यावर्तं प्रागदर्शात्प्रत्यक्कालकवनादुदकूपारियात्राद् दक्षिणेन हिमवतः ॥८॥ उत्तरेण च त्रिभ्यस्य ॥९॥' इति श्रीवासिष्ठधर्मशास्त्रे प्रथमाध्याये पाठः । तत्र च 'प्राग्विनशनात्प्रत्यक्कालकवनादित्यपि पाठः ।

"प्रागदर्शनात् प्रत्यक्कालकवनाद् दक्षिणेन हिमवन्तमुदकूपारियात्रमेतदार्यावर्तं तस्मिन् य आचारः स प्रमाणम् ।" (बौधायनधर्मसूत्रम् १ २ १०)

अत्र चेयं चित्रस्वामिशिष्या टिप्पणी— "बहुषु बौधायनधर्मसूत्रपुस्तकेषु हस्तलिखितेषु मुद्रितेषु च "प्रागदर्शनात्" इत्येव पाठः समुपलभ्यते । अतः 'यत्प्राग्विनशनादपि' इति मनुवचनादुरोधेन च सूत्रं "अदर्शनात्" इत्येव पाठस्तमुचितः, तस्य च यत्र सरस्वती नदी अदर्शनं गता स देशः विनशनाख्य एवार्थः इत्युचितं प्रतिपाति ।

"आसमुद्रात् वै पूर्वादसमुद्रात् पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्यार्यावर्तं विदुर्बुधा ॥"

इति मनु (२ । २२) इदमेवार्यावर्तलक्षणं महर्षिदयानन्देन सत्यार्थप्रकाशोऽहम् समुल्लासे स्वीकृतम् ।

"इसकी अवधि उत्तर में हिमालय, दक्षिण में विन्ध्याचल, पश्चिम में अरब और पूरुब में ब्रह्मपुत्र नदी है, इन चारों के बीच में जितना देश है उसको "आर्यावर्त" कहते हैं ।" (स्वमन्तव्यामन्तव्यप्रकाश ३०)

मनुका विस्तृतार्यावर्तसीमा पतञ्जलिकाले सङ्कोचमापद्यत । अत एव मनुना यो मन्वदेय प्रकीर्तितः स एव सूत्रकारमाध्यकारप्रभृतिभिरार्यावर्तत्वेन निर्दिष्टः ।

वन्तमुत्तरेण पारियात्रम् । यद्येवं किष्किन्वगन्धिकम् शक्यवनम् शौर्यकौञ्चमिति न सिध्यति ।

एवं तद्वार्थनिवासादनिरवसितानाम् । कः पुनरार्थनिवासः ? ग्रामो घोषो नगरं संवाह इति । एवमपि य एते महान्तः संस्त्यायास्तेष्वभ्यन्तराश्चण्डाला मृतपाश्च वसन्ति तत्र 'चण्डालमृतपा' इति न सिध्यति ।

एवं तर्हि 'याज्ञात्कर्मणोऽनिरवसितानाम् । एवमपि 'तक्षायस्कारम्' 'रजकतन्तुवाय'मिति न सिध्यति ।

एवं तर्हि पात्रादनिरवसितानाम् । यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेण शुष्यति तेऽनिरवसिताः । यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेणापि न शुष्यति ते निरवसिताः ॥१०॥

प्र०-द्वितीया । प्रागादिभ्यः प्रथमान्तेभ्यो देशवृत्तिभ्यः प्रत्ययो विहितः । एतत्पर्वतचतुष्टयमध्य आर्यावर्तो देश इत्यर्थः । यद्येवमिति । एतेषामार्यावर्ताद् बाह्यादिति भावः । ग्राम इति । एतेष्वार्या निवसन्तीति भावः । तत्र ग्रामः-प्रसिद्धः । घोषो-गोमहिष्यादिनिवासः । संवाहो-वणिक्प्रधानः । संस्त्याया इति । निवासविशेषा इत्यर्थः । मृतपाः-डोम्वा इत्याहुः । 'याज्ञादिति । शूद्राणां पञ्चयज्ञानुष्ठानेऽधिकारोऽस्तीति भावः । तक्षायस्कारमिति । तक्षादीनां यज्ञेऽधिकाराभावादिति भावः । संस्कारेणेति । यः संस्कारः स्मृतिकारैर्द्रव्यशुद्धौ पठितस्तेनैव न सदधिकेनेत्यर्थः ॥१०॥

उ०-डोम्वा इति । इमंशानिकटे ये वसन्ति मृतवस्त्रचितिकाद्यादिसंप्राहकाश्चण्डालसमास्ते 'डोम्वा' इत्युच्यन्ते । 'तस्मात्पुत्रो यज्ञेऽनवकलस' इति श्रुतेः शूद्राणां यज्ञकर्मणोऽत्र हि कृत्यं विरुद्धमित्यत आह-शूद्राणामिति । पूर्वोक्तभुतिस्त्वग्निहोत्रादिविषयेति भावः । तक्षादीनामिति । तेषां प्रतिलोमाद्यदिति भावः । शूद्राण्योऽत्र सूत्रे त्रैविर्गिकेतरपरं इति बोध्यम् । स्मृतिकारैरिति । 'भस्मना शुष्यते काल'मित्यादि ॥१०॥

"हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं प्रत्याग्निशानादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥"

(मनुः २ । २१) "विनशानात् सरस्वत्यन्तर्धानदेशात्" इति कुत्सुकमह । मनुनेह योऽर्थो विनशानशब्देनेति ॥ एव भाष्य 'अदर्शन'शब्देनाभिहित इति दृढं विस्तीर्णम् ।

१. १. १०६. सूत्रमाप्येऽपीदमेवार्थावर्तलक्षणनिषायकस्य वतने । तत्र 'आदर्श' इत्येतद्विशेषः । इति वैयासः । "आदर्शः कुरुक्षेत्रे पर्वतः" इति नामेशः । "आदर्शः ('नानूल') 'दोरी'ति प्रसिद्धः पर्वतः" इति गुरुप्रसादराजः । 'सर्वेऽप्यशुद्धपाठमाभित्य भ्रान्ताः शास्त्र विरुद्धं सोऽपि रूढं चाप्यपवादकः । १-"किष्किन्वगन्धिकम्' पा० ।

२-"परात्" पा० । ३-भस्मना शुष्यते कार्यं ताग्रमग्नेन शुष्यति ।

"मलसंयोगं तत्र तत्र यस्य येनोपहन्यते । तस्य चक्षुषेः पत्रं प्रोक्तं शानान्यं द्रव्यशुद्धिः ॥"

"त्रपुटीवृक्षानां सारालोदकवारिभिः । भस्माग्निः कार्यलोहानां शुद्धिः प्लावो द्रव्यपट ॥"

(पाठ० आचार्य-कथ. १६०) मनुस्मृतौ पञ्चमाध्याये निरवरेण द्रव्यशुद्धिः ।

हस्त्यश्वम् हस्त्यश्वाः ॥ वनस्पति—शुश्रूण्यग्रोधम् शुश्रूण्यग्रोधाः ॥ मृग—
रुरुष्टपतम् । रुरुष्टपताः ॥ 'शकुन्त'—हंसचक्रवाकम् हंसचक्रवाकाः ॥ क्षुद्र-
जन्तु—यूकालिक्षम् यूकालिक्षाः ॥ धान्य—व्रीहियवम् व्रीहियवाः । माष-
तिलम् माषतिलाः ॥ तृण—कुशकाशम् कुशकाशाः । शरशीर्यम् शरशीर्याः ।
किं प्रयोजनम् ? बहुप्रकृतिरेव यस्तत्र यथा स्यात् । क मा भूत् ? बदरामलके
तिष्ठतः ।

१ किं पुनरनेन या प्राप्तिः सा नियम्यते आहोस्विदविशेषेण ? किं चातः ?
यद्यनेन या प्राप्तिः सा नियम्यते शुश्रूण्यग्रोधौ 'जातिरप्राणिनाम्' [२.४.६]

प्र०—मित्वेकवद्भावः । क्वचित् 'बदरामलकानी'त्यपि पठ्यते । तत्रैवं व्याचक्षते—नित्य
एकवद्भावे प्राप्ते विकल्पोऽनेन वचनेन क्रियते । अन्ये तु 'बदरामलकानी'त्येवं प्राप्ते
जातिलक्षणा नित्य एकवद्भावो बहुप्रकृतेर्भवतीति प्रदर्शयत इत्याहुः । हस्त्यश्वमिति ।
सेनाङ्गत्वेऽपि परत्वात्पशुलक्षणा विकल्पो भवति ।

किं पुनरिति । अस्मिन्प्रदेशे पठितत्वात्किमेतत्सूत्रविहित एव एकवद्भावो नियत-

उ०—व्याख्यायां 'बदरामलकानी'त्यपि । व्यक्तिप्राधान्ये तु 'बदरामलकानी'त्यपि । आहौ
साक्षात्संबन्धवाच्ये 'बदरामलके' इत्येव । व्यक्तिप्राधान्ये व्यक्तेरुक्तविवक्षायां 'बदरामलके'
'बदरामलक'मित्युभयमिति लभ्यते इति बोध्यम् । व्याचक्षत इति । अग्न्यत्रयस्यैव पाठ-
सामर्थ्याद्विकल्पो बहुप्रकृतिर्यं वानेन विधीयत इति तद्वशात् । अत एव वार्तिकस्यावयवानभाष्ये
'विभाषे'त्युक्तम् । अन्ये त्विति । वार्तिकस्यावयवानभाष्ये विकल्पो न वाचनिकः, किं तु 'विभाषा
बुद्धे'ति सूत्रप्राप्तिविषयानुवादकः । तस्मादेतां च एकवद्भवति यत्र विभाषा एकवद्भवति स सर्वोऽपि
बहुप्रकृतिरेवेति वाच्यमिति वार्तिकस्यावयवानभाष्यार्थः । एवमेव 'यूकालिक्षा' इत्यपि भाष्यं
व्याख्येयम् । अत एवाग्रे 'बहुप्रकृतिरेव यस्तत्र यथा स्या'दित्येव प्रयोजनमुक्तम्, न तु फल-
क्षुद्रजन्तवो विकल्पोऽपि प्रयोजनत्वेनोक्त इति तद्वशात् । अत्राप्यस्याप्यैव युक्तम् । भाष्यकारेण
फलक्षुद्रजन्तवोर्विभाषाप्रकरणे पाठः कर्तव्य इत्युच्यते, अतो न वार्तिकप्रयोजनकथनभाष्य-
विरोधः । यद्योत्तरं सुनीनां ग्रामाण्याप्येवमेव युक्तमित्याहुः । सेनाङ्गत्वेऽपीति । इदं धित्यं,
तत्र सेनाङ्गशब्देन हस्त्यश्वशरीरादीनामेव ग्रहणात् । अत्र तु सेनाशब्देन हस्त्यश्वशरीनां ग्रहणं,
भाष्यग्रामाण्यात् । अत एव 'सग्राम हस्त्यश्वशरीरदातिभि'रिति भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते ।
बहुप्रकृतिरयामावानीकवदिति तु न युक्तं बहुभिरेव.सैः सग्रामस्य विषयात्वात् । 'वनस्पति'-
शब्देन वार्तिके वृक्षमङ्गणम् ।

एतत्प्राप्तुपादानामपि पाठात्प्रकरणविपर्ययनिश्चयेन सन्देहानुपपत्तिरत आह—

इति नित्यो द्वन्द्वैकवद्भावः प्राप्नोति । अथाविशेषेण न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ।

पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनां पूर्वविप्रतिषेधम् ॥ २ ॥

पशुशकुनिद्वन्द्वे [विरोधिनां] 'येषां च विरोधः शाश्वतिकः' [२.४.६] इत्येतद्वदति पूर्वविप्रतिषेधेन । पशुशकुनिद्वन्द्वस्यावकाशः—महाजोरम्रम् महाजोरप्राः । 'हंसचक्रवाकम् हंसचक्रवाकाः । 'येषां च विरोधः 'शाश्वतिक' इत्यस्यावकाशः—अमणप्राक्षणम् । इहोभयं प्राप्नोति—काकोलूकम् श्वशृगालमिति । 'येषां च विरोधः 'शाश्वतिक' इत्येतद्वदति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । उक्तं 'तत्र चकारकरणस्य प्रयोजनं 'येषां च विरोधः शाश्वतिकस्तेषां द्वन्द्व एकवचनमेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति* ।

अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वात्पशुद्वन्द्वनपुंसकम् ॥ ३ ॥

अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वात्पशुद्वन्द्वनपुंसकं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वस्यावकाशः—विभाषा पशुद्वन्द्वनपुंसकम्, यदा न पशुद्वन्द्वनपुंसकं सोऽवकाशः—अश्ववडवौ । पशुद्वन्द्वनपुंसकस्यावकाशः—अन्ये पशुद्वन्दाः—महाजोरम्रम् महाजोरप्राः । पशुद्वन्द्वनपुंसकप्रसङ्ग उभयं प्राप्नोति—अश्ववडवम् । पशुद्वन्द्वनपुंसकं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः ।

प्र०—विषयो व्यवस्थाप्यतेऽथ प्रकरणविहित इति प्रश्नः । येषां सूत्रान्वरेणानेन च प्राप्तिर्धर्मस्पर्त्यादीनां तद्विषय एव संशयो न त्वन्धतरप्राप्तिविषयः । यथा न दोष इति । व्यापित्वात्प्रकरणपेक्षोऽयं विषयनियम इत्यर्थः ॥ अश्ववडवयोरिति । पशुत्वादि-

उ०—येषामिति । एतत्सूत्रोपात्तविषय एव सन्देह इति भावः । भाष्ये—नित्यो द्वन्द्वैकवद्भावः प्राप्नोतीति । अस्य नियमेन वारणेऽपि नित्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । अविशेषेणेति । एष्वैकवचनद्वन्द्वविषयं यद्यच्छास्त्रं प्राप्नोति तद्वद्वृत्तवृत्तेरेवेत्यर्थ इति भावः । एतेन 'बदरामछके' इत्यत्र 'जाति'रित्यस्यामदृष्टावपि 'वार्ये' इति विभाषा स्यादित्यपास्तम् । पशुत्वेनैव सिद्धेऽश्ववडप्रसङ्गं न कार्यमित्याशयेन वार्तिकमित्याह—पशुत्वादिति ॥ नात्रेति । पूर्वविप्रतिषेधादश्ववडव-

१-कचिन्न । * २ ४ ६. सूत्रमाभ्यासम् एव पृ० ८४६ पं० १ ।

† पूर्ववदश्ववडवौ; ‡ नपुंसकम् २. ४. २७; १७.

प्रतिपदविधानात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

प्रतिपदमत्र नपुंसकं विधीयते—‘अश्ववद्वर्णापरे’ति ।

एकवचनमनर्थकं समाहारैकत्वात् ॥ ५ ॥

एकवद्भावोऽनर्थकः । किं कारणम् ? समाहारैकत्वात् । एकोऽयमर्थः समाहारो नाम तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति ।

इदं तर्हि प्रयोजनम् । एतज्ज्ञास्यामीह नित्यो विधिरिह विभाषेति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति ‘सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भती’ति यदयं ‘तिष्ठपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम्’ [१.२.६३] इत्याह ।

इदं तर्हि प्रयोजनम् । स नपुंसकम् [२. ४. १७] इति वक्ष्यामीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । ‘लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयस्वालिङ्गस्य’ ।

प्र०—भाषैकवद्भावः । तत्रैकवद्भावपक्षे नपुंसकत्वमपि प्राप्नोति ‘पूर्ववदश्ववद्वर्णा’वित्यपि देशात्पुंस्त्वमपि । तत्र परत्वात्पुंस्त्वे प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेध उच्यते ॥ प्रतिपदविधानादिति । नात्र पशुमह्येनैकवद्भावो विधीयते, किं तर्ह्यश्ववद्वर्णापरेण, तत्र प्रतिपदविधानात् ‘स नपुंसक’मित्येतद्भवति । तच्छब्देन द्वेकवद्भावभाजं परामृश्य नपुंसकत्वं विधीयते । ततश्च यथैकवद्भावोऽत्र प्रतिपदं विधीयते तथा नपुंसकत्वमिति भावः ।

समाहारैकत्वादिति । विरोहितावयवभेदो हि समाहारः, न च वनयूथादिवदेक इत्यर्थः ॥ इह नित्य इति । ‘द्वन्द्वोऽप्यारभ्यास्माद्योगात् प्राग् नित्यो विधिः’, अनेन योगद्वयेन विभाषेत्यर्थः । यद्यमिति । यद्येतत्प्रकरणोपात्तानामेवैकवद्भावः स्यात्तदा तिष्ठपुनर्वस्वशब्दयोरप्रापठितत्वादेकवद्भावस्याभावात्तन्निवृत्तये बहुवचनमह्यमनर्थकं स्यादित्यर्थः ।

उ०—मह्यमेव श्यास्यमित्यानायः । नपुंसकत्वं प्रतिपदविधित्वं समर्थयते—तच्छब्देनेति ।

भाष्ये—‘ज्ञास्यामीत्यन्तर्भावित्यर्थम् । ज्ञापयिष्यामीत्यर्थः । इह नित्य इति । विनिगमभाषिणोऽप्यह्येनामेव समाहारस्तेषां समाहार एवेत्येव द्विवचोऽपि नियम इति भाष्यः । अन्यथा एतत्प्रयोजनस्य परमाप्त्येनैव समाहार इति नियमस्यैव लामादेव त्रिष्य इतरेतरयोगात्प्राप्त्या ‘द्वन्द्वोऽप्यारभ्यास्माद्योगात् प्राग् नित्यो विधिः’तिवादिदृष्टासङ्गतिः स्यात् । भाष्यमपि विनिगमप्रयोजनस्य परमाप्त्येनैव । भाष्ये—यद्यमिति । एवं वैकवभावप्रकरणं व्यर्थमिति भावः । ‘सर्वेऽप्योऽसंकुचद्वृत्तिरित्यभिभावः । लिङ्गमशिष्यमिति । शास्त्रोक्तविज्ञानुपासकस्य श्वमिचारद्वयमिति भावः ।

न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यम् ? वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ? पूर्वत्र नित्यार्थमुत्तरन व्यभिचारार्थं 'विभाषा वृक्षसूत्रे'ति ॥१२॥

विभाषा समीपे ॥ २ । ४ । १६ ॥

किमुदाहरणम् ? उपदशं पाणिपादम् । उपदशाः पाणिपादाः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अयं द्वन्द्वैकवद्भाव आरभ्यते तत्र कः प्रसङ्गो यदनुप्रयोगस्य स्यात् ।

प्र०— पूर्वत्रेति । 'प्राण्यङ्गादीनां समाहार एवे'त्येवमर्थमित्यर्थः । उत्तरत्रेति । कचि-
ज्जातिरप्राणिनामिति प्राप्ते विभाषा । मृगादीनां तु व्यतिकरनिरासार्थम् ॥१२॥

विभाषा स । अनुप्रयोगे दोषदर्शनात्प्रभः—किमुदाहरणमिति । क. प्रसङ्ग इति । नन्वर्थस्यैकवद्भावादनुप्रयोगस्यापि सेत्स्यति । नैतदस्ति । यदि तावद्व्यययीभाव एवानुप्रयुज्यते तदा तस्याव्ययत्वाद् बहुत्वाभावाद् बहुवचनं न स्यात् । संत्यपि वा तस्मिन्नभावे कृते 'उपदशा' इति न स्यात् । अथ बहुव्रीहिरेवानुप्रयुज्यते तदोपदशास्य

उ०— एवं चाध्यतरनिधमस्य आपकाभिरासेऽन्यतर एव स्थित इत्याशयेनाह—प्राण्यङ्गा-
दीनामिति । 'सर्वो द्वन्द्व' इत्यत्र सर्वशब्द एतत्प्रकरणस्थसूत्रानुपात्तविषय इति भावः ।
भाष्ये—उत्तरत्र व्यभिचारार्थमिति । नित्यैकवद्भावस्य व्यभिचारार्थमित्यर्थः । तत्र च
अधिकेकवद्भावभावेन, कचिन्नित्यत्वाभावेन । एवं च मृगादीनां व्यतिकरे इतरेतरयोग एव,
उत्तरसूत्रविषये अधिकरणवाचिनामितरेतरयोग एवेति ध्वनितम् । तदुपपत्तिस्तु 'यो विभाषा
एकवचनो द्वन्द्वः स मृगाणां मृगैरेव द्वन्द्वेऽन्यत्र ने'ति वचनव्यवसाया अन्यत्र विशेष्यभूतैक-
वचनद्वन्द्वस्यैव निषेधे इतरेतरयोग एवेति फलितत्वात् । एवं 'विप्रतिषिद्धं चे'त्यत्रापि य एक-
वचनो विभाषा द्वन्द्वः च यदि विद्वद्भ्यां चेद्वन्द्वव्यवसायमेवेति वचनव्यवसाया द्वन्द्ववाचिना-
मिनरेतरयोग एव फलति ॥१३॥

विभाषा स । समाहारविषय 'उपदशं पाणिपाद'मित्येव, इतरेतरे तु 'उपदशाः
पाणिपादाः' इत्येवेत्येते, विपरीतमपि प्राप्नोतीत्याशयेन प्रभ इत्याह—अनुप्रयोगे इति ।
भाष्ये—नैतदस्ति । सूत्रेण द्वन्द्वस्यैकवद्भावविधानेऽपि अनुप्रयोगानिधमस्तद्व्यस्य एवेति नेर्द
सूत्रप्रयोजनमित्यर्थः । प्रत्ये 'उदाहरण'शब्दोऽपि प्रयोजनपर एवेति भावः । नन्वर्थस्येति ।
एवञ्च समाहारद्वन्द्वपक्षेऽन्ययीभाषस्य बहुव्रीहेर्वानुप्रयोगोऽपि द्वन्द्वार्थस्यैकवद्भावद्वन्द्वमित्येव
मविध्यतीति भावः । अव्ययत्वादिति । अव्ययत्वेनासङ्गुत्वादित्यर्थः । संत्यपि चेति । 'नाभ्यधी-
भावत्' 'तृतीयासङ्ख्यो'दित्याधारभावादसङ्गुत्वावमन्ययीभावातिरिक्तान्यव्ययविषयमिति भावः ।

अथेति । अर्थस्यैकवद्भावमित्येव बहुवचनान्तस्याप्युपदशस्यैकवचनान्तत्वेऽप्युपदशस्यैव
पाणिपादस्येति पष्ठमन्तसमन्विताहारे उपदशस्येति अभावमनापक्षा पठ्येतेति भावः ।
वस्तुतो निधमे भावाभावेनोभयत्राप्यनुप्रयोगः स्यात् । तथा चेतरेतरयोगे 'उपदशं पाणि-

एवं तर्ह्यव्ययस्य संख्ययाव्ययीभावोऽप्यारम्यते बहुव्रीहिरपि* । तद्यदा तावदेकवचनं तदाव्ययीभावोऽनुप्रयुज्यत एकार्थस्यैकार्थ इति । यदा बहुवचनं तदा बहुव्रीहिरनुप्रयुज्यते बहुर्थस्य बहुर्थ इति ॥१६॥

तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ॥ २ । ४ । १६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? 'संज्ञायां कन्योशीनरेषु' [२. ४. २०] इति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । न हि संज्ञायां कन्यान्त उशीनरेष्वतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति ।

उत्तरार्थं तर्हि—'उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम्' [२१] इति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । न हि तदाद्याचिख्यासायामुपज्ञोपक्रमान्तोऽतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति ।

उत्तरार्थमेव तर्हि—'छाया बाहुत्ये' [२२] इति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य

प्र०—पाणिपादयेति पट्टी स्यात्, उपदशमिति चेन्नयेते । एतदेव मनसि कृत्याह—एवं तर्हीति । अव्ययीभाव—'अव्ययं विभक्ती'ति विहित । बहुव्रीहिस्तु 'सङ्ख्या-व्यये'ति । तच्चदेति । अव्ययीभावस्याव्ययत्वादसङ्ख्यत्वादेकवचनस्य तूत्सर्गत्वादिति भावः । एकार्थ इति । अभेदैकत्वाश्रयादित्याहुः । यदेति । बहुव्रीहेः समीपिप्रधानत्वाद् बहुर्थत्वमिति भावः ॥१६॥

तत्पुरुषो । उत्तरेषु केषुचिद्योगेष्वन्यथासिद्धिं हृत्वा वृच्छति—किमर्थमिति । शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थमन्यथासिद्धमपि तावत्प्रयोजनमाह । पश्चात्त्वनन्यथासिद्धं दर्शयिष्यति । न हीति । अनादिदत्र संज्ञा गृह्यते न त्विदानीन्तनीति भावः । न हीति । पट्टीतत्पुरुषा-

ह०—पादा इत्यपि स्यादिति माध्यायैः । एकवचनस्य त्विति । तावतीव 'नाव्ययीभावा'दित्याह-पपञ्चं न सपयासम्बन्धशापकमिति भावः । पञ्चमीवृत्तीवाससमीप्रहणं तु ह्यष्टार्थमेव पूर्वा-वापानुरोधाह । तदनुरोधफलं च तेषां प्रमादबोधनं क्वचित्, स्वरूपेण प्रामाण्याबोधनं क्वचि-दिति बोध्यम् । मन्वदययार्थे संख्याया अभावादेकार्थ इत्यनुपपन्नमत आह—अभेदैकत्वेति । तथा च भेदसङ्घटितद्वित्रिकापमावरूपमैकार्थं समीपप्रधानाव्ययीभावस्येत्यर्थः । एतेन समासे विद्योर्भाषोऽपि अन्तर्गतिसंख्याया अमानं सूचितम् । बहुवचनादि त्वेकबोधनेति बोध्यम् ॥१६॥ तत्पुरुषोऽनञ् । इदानीन्तमसंज्ञायामतत्पुरुषादेरपि सम्भवादाह—अनादिरिति ।

* अव्ययं विभक्तिसमीप.....साकल्यान्तवचनेषु २ १: ६; संख्ययाव्ययासमादूराधिकसंख्या-संन्देये २. २. २५.

नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । 'एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । न हि च्छायान्तो बाहुल्येऽनत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति ।

उत्तरार्थमेव तर्हि—'समा राजामनुष्यपूर्वा' [२३] 'अशाला च' [२४] इति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य वा मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । न हि समान्तोऽशालायामतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति ।

इदं तर्हि—'विभाषा सेनासुरा' [२५] इति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति ।

तत्पुरुष इति किमर्थम् ? दृढसेनो राजा ॥ अनभिति किमर्थम् ? असेना ॥ अकर्मधारय इति किमर्थम् ? परमसेना उत्तमसेना ॥१६॥

परवलिङ्गां द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ २ । ४ । २६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? द्वन्द्वोऽयमुभयपदार्थप्रधानस्तत्र कदाचित्पूर्वपदस्य यल्लिङ्गं तत्समासस्यापि स्यात् कदाचिदुत्तरपदस्य । इष्यते च परस्य यल्लिङ्गं तत्समासस्य

प्र०—द्विना तदादित्वासंप्रत्ययः । न हि च्छायान्त इति । पूर्वपदार्थधर्मो बाहुल्यम्, न च पष्ठीवत्पुरुषाद्विना बाहुल्यं गम्यते । न हि समान्त इति । अशालेति वचनात्संघात-वचनः समाशब्दो ग्राह्यो न च समूहिभिर्विना समूहोपपत्तिरिति पष्ठीवत्पुरुषस्यैव ग्रहणमिति भावः । इदं तर्हीति । अत्र तु प्रवेशो मन्दयुद्धचनुग्रहायाधिकारः कृतः ॥१९॥

परधत् । द्वन्द्वापेक्षया किमिदं विध्यर्थम्, आहोस्विभियमर्थम् । तथा—किं पष्ठी-निर्देशेन समासार्थस्य लिङ्गातिदेशः, अथ सप्तम्याभयेण पूर्वपदस्येति संशयान्नः पुच्छति—किमर्थमिति ।

उ०—अत्रेति । शाले, शालस्यानादित्वादिति भावः । न च समूहिभिरिति । तदंशे नित्य-साकार्णवादिति भावः ॥१९॥

परवलिङ्गं । तत्पुरुषे विहितत्वेन चारितार्थ्यसम्भवादाह—द्वन्द्वेति । विध्यर्थमिति । 'भवयवार्थविरिक्तः समुदायोऽलिङ्गवानिति पक्षे इदम् । नियमार्थमिति । पष्ठीति । 'उद्गूतावयवभेदः समूहः समासार्थः । स चावयवार्थलिङ्गेनैव लिङ्गवानिति पक्षे इदम् । इदं पक्षद्वयं षष्ठ्यन्तरपक्षे । सप्तम्यन्तत्वे तु विध्यर्थत्वमेवेति बोध्यम् । इदं द्वांशे न समाहार-विषयं, सस्य विशिष्य नपुंसकत्वविधानात् । किन्तु इतरतरयोगविषयम् ।

यथा।स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयो'-
रिति । एवमर्थमिदमुच्यते ।

तत्पुरुषश्चापि कः प्रयोजयति ? यः पूर्वपदार्थप्रधान एरुदेशिसमासः अर्थ-
पिप्पलीति* ॥ यो ह्युत्तरपदार्थप्रधानो दैवकृतं तस्य परवल्लिङ्गम् ।

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति चेत्प्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु
प्रतिषेधः ॥ १ ॥

'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति चेत्प्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो
यक्तव्यः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । आपन्नो जीविकामापन्नजीविकः ॥
'अलंपूर्व—अलं जीविकायै अलंजीविकः ॥ गतिसमास—निष्कौशाम्बिः
निवारणसिः† ।

पूर्वपदस्य च ॥ २ ॥

प्र०— द्वन्द्वोऽयमिति ।

पट्टीनिर्देशो नियमश्चेति भावः । तत्रावयवार्थव्यतिरिक्तः समुदायो नास्तीत्युभय-
पदार्थप्रधान इत्यनेन दर्शितं भवति । तत्र यदापेक्षितपरस्परौ विरुद्धलिङ्गावयववर्थावेष
समुदायार्थस्तदा पर्यायेण लिङ्गद्वयप्रसङ्गे नियमार्थमिदं संपद्यते । यद्येवं परस्यैव संबन्धि
लिङ्गं म्रियते इति स्मृत्याभावाद्बिनिर्देशो नोपपद्यते । नैष दोषः । केवलाकेवलावस्था-
भेदाश्रयेण भेदमाश्रित्य वतिनिर्देशः कृतः । तत्पुरुषापेक्षया विध्यर्थत्वं दर्शयितुमाह—
तत्पुरुषश्चापीति । दैवकृतमिति । अयन्नसिद्धमित्यर्थः । पूर्वपदस्य चेति । सप्तमी-
निर्देशाश्रयेण दोषोद्भावनम् । तत्र ह्ययमर्थो भवति—'द्वन्द्वे तत्पुरुषे च यत्परं तद्वलिङ्गं
भवति' । तत्र कायिणोऽनुपादानात्परदाब्दस्य संबन्धिषड्भ्यश्चत्वात्तदाक्षितं पूर्वपदमेव
कार्यभाक् प्राप्नोति । तत्र 'मयूरीकुञ्जुटा'विति पूर्वपदस्य पुंस्त्वाविदेशे स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिः-

उ०— पट्टीति । 'द्वन्द्वतत्पुरुषयो रित्यत्राय सङ्गः । तत्र पट्टीपक्षे उद्भूतावयवभेदसमुदायस्य
समासापेक्षादवयवभेदकृतवयववर्त्तमानिमात्राण्यलिङ्गप्राप्तौ नियमोऽयमिष्याह—नियमश्चेतीति ।
समुदायार्थो नास्तीति । उद्भूतावयवभेदस्य तस्य द्वन्द्वार्थतया भाववयवार्थादयमन्तानिर्दिष्टः स
इत्यर्थः । 'अपेक्षितपरस्परौ'वित्यनेन समूहरूपता समासार्थस्योक्ता, 'विरुद्धलिङ्गावयवार्था'-
वित्यनेनोद्भूतावयवभेदता तस्य सूचिता । स भाववयवसंवादावयववर्त्तमानाहिति मते निय-
मार्थवशुक्तम् । पर्यायेत्येति । विरुद्धलिङ्गावयवद्वन्द्वस्थले इत्यर्थः । यदेवमिति । परस्यैव
लिङ्गं न पूर्वस्येवमार्थवतिनोपपद्यत इति भावः । केवलाकेवलेति । समन्तासमस्तोऽर्थः ।
भाष्ये—दैवकृतमिति । उपमितसमासः समानलिङ्गपदयोरेवेति तत्रापि च दोष इति भावः ।
सप्तमीति । अयवषड्भ्यमिमांसेणेऽप्यन्ये । स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तीति । अतिरेकविद्वत्त्वात्

* अर्थं नपुंसकम् २. २. २. १—कचित् ।

† प्राप्तापन्नौ च द्वितीया २. २. ५; निगदय क्रातावर्थे पञ्चम्या २. २. १८ या०.

पूर्वपदस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । मयूरीकुङ्कुटौ ॥ यदि पुनर्यथाजातीयकं परस्य लिङ्गं तथाजातीयकं समासादन्यदतिदिश्येत ।

समासादन्यलिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टाब्लुग्वचनम् ॥ ३ ॥

समासादन्यलिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टापो लुग्वक्तव्यः । अश्ववडवौ ।

निपातनात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

निपातनात्सिद्धमेतत् । किं निपातनम् ? 'अश्ववडवपूर्वापरे'ति* ।

उपसर्जनह्रस्वत्वं वा ॥ ५ ॥

अथवोपसर्जनस्येति* ह्रस्वत्वं भविष्यति ।

प्र०-प्रसङ्गः । कुङ्कुटमयूरावित्यत्र स्त्रीप्रत्ययप्रसङ्गः । तथार्थपिप्पलीत्यादावपीति प्रतिषेध उच्यते । पूर्वपदप्रतिषेधे च कृते सामर्थ्याद् द्वन्द्वत्वरूपयोरेव कार्यित्वं संपद्यते ॥ यदि पुनरिति । पद्योनिर्देशो व्यतिरिक्तसमुदायदर्शनं चाप्रीयते । व्यतिरिक्तसमुदायपक्षे हि मुख्यसादृश्योपपत्तिरिति भावः । समासादभ्यदिति । समासार्थलिङ्गमुपचारात्समास-
शब्दनोच्यते । तेनोत्तरपदार्थलिङ्गसदृशं समासार्थस्य स्वलिङ्गवाधनाय लिङ्गान्तरमति-
दिश्यते इत्युक्तं भवति ।

अद्वयवडवायिति । परवडिन्ने प्राप्ते 'पूर्ववदश्ववडवा'मिति पूर्वपदार्थलिङ्गसदृशं
पुंलिङ्गं समासार्थस्य विधीयते न तत्तरपदार्थस्येति स्त्रोत्वस्यानिवर्तनादृष्टम् । अत्रैव प्राप्ते
लुग्वक्तव्यः ॥ निपातनादिति । टान्निष्ठस्या रूपमेतदित्यर्थः । 'पूर्ववदश्ववडवा'मिति
निपातनमाश्रितुं न युज्यते, वचनान्तरे पूर्वपदलिङ्गातिदेशाप्रमत्तादश्ववडवानश्ववडवै-
रिति मत्वा पृच्छति-किं निपातनमिति । अश्ववडवपूर्वापरेति । 'अश्ववडवपूर्वापरे'ति
वक्तव्ये टापोऽनुधारणं निपातनमित्यश्ववडवयोर्द्वन्द्वे टादिनवर्त्यते ।

उपसर्जनह्रस्वत्वमिति । 'अनेक'मिति प्रथमानिर्दिष्टत्वात्समुदायार्थं धारयवार्थस्य

उ०-स्वाभावस्यापि निवृत्तिरित्यर्थः । अतिदिश्यमानवर्गप्रयुक्तकार्यविशेषमृत्पाद—कुङ्कुटैति ।
मन्वेयं सुप्रसिद्धमन्त आह—पूर्वपदप्रतिषेधे चेति । व्यतिरिक्तसमुदायेति । तथा च पर-
पदार्थलिङ्गसदृशं लिङ्गं समुदायवृत्तार्थस्त्वर्थार्थानुपपत्तिरिति भावः । समासात्त्वत्र एव
लिङ्गस्याभ्यासाद् इयर्थं विशेषणं, समासस्यातिदिश्यत इति च वचनं युक्तमन्त आह—समा-
सार्थंति । स्वलिङ्गवाधनायेति । स्वलिङ्गं च बहुसंख्यमभिमानः । यदि तु वचनं तेना मध्य
इतिवत्स्थानेकलिङ्गार्थं तदात्रापि पक्षे नियमार्थममेवेति कोप्यम् ।

वचनान्तरे इति । द्विवचनविषयमेव निपातनं क्वाद्, तत्सादृश्यवर्गादिजातिदेशोऽपि
तत्रैव स्यादित्यभिमानः । समुदायार्थं चेति । इतरेतरयोगेऽपि द्वन्द्ववृत्तवचनमेव समुदाय

इहापि तर्हि प्राप्नोति—‘कुक्कुटमयूरी’विति । अस्तु ।

परबलिङ्गमिति शब्दशब्दार्थौ ॥ ६ ॥

‘परबलिङ्ग’मिति शब्दशब्दार्थावतिदिश्येते । तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमातिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति ।

इदं तर्हि—दत्ता च कारीषगन्ध्या ‘च दत्ताकारीषगन्धये । दत्ता च गार्गायणी च दत्तागार्गाययौ । द्वौ प्यञ्चौ द्वौ ष्फौ च प्राप्नुतः* । स्ताम् । पुंवद्भावेनैकस्य निवृत्तिर्भविष्यति ।

इदं तर्हि—दत्ता च युवतिश्च दत्तायुवती । द्वौ तिशब्दौ प्राप्नुतः† । तस्मान्नैतच्छ्रवणं वक्तुं ‘शब्दशब्दार्थावतिदिश्येते’ इति । ननु चोक्तं ‘समासादन्यलिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टान्नुवचन’मिति । परिहृतमेतत् ‘निपातनात्सिद्ध’मिति ।

प्र०—गुणभावादुपसर्जनत्वमिति भावः । इहापीति । सप्तम्य ‘कुक्कुटमयूरी’ इति प्राप्नोति ।

शब्दशब्दार्थाविति । लिङ्गशब्देन लिङ्गभिधायी प्रत्ययोऽर्थश्च तन्त्रेणैकशेषेण बोध्यत इत्यर्थः । आतिदेशिकस्य श्रवणमिति । तस्यानुपसर्जनत्वात्तदन्तस्य चाप्रातिप्रदिकत्वाद्ध्रस्वत्वाभावात् । द्वौ प्यञ्चाधिति । तत्र ‘यस्येति चे’त्याकारलोपे कृते द्वौ यकारौ श्रूयेयाताम् । ‘हलो यमा’मिति विकल्पितो लोपः । यद्यपि ‘यणो मय’ इति द्विवचनेनात्र भाव्यं यथापि पक्षे यकारत्रयभ्रवणप्रसङ्गः । पुंवद्भावेनेति । ‘भस्याडे वदित’ इत्यनेनेति भावः । द्वौ तिशब्दाविति । अत्र ह्यभत्वाभास्ति पुंवद्भावः ॥ तस्मान्नैतदिति । उपसर्जनह्रस्वत्वं तु न भवति, अन्यर्थसंज्ञाविज्ञानादप्रधानस्योपसर्जनसंज्ञाविधानात्सकलपदार्थप्रधानत्वाच्च द्वन्द्वस्य । व्यतिरिक्तसमुदायरूपद्वन्द्वार्थाभ्युपगमेऽप्यवयवानां कार्यसम्बन्धात् फलतः प्राधान्यमेव ।

उ०—एव समासार्थ इति भावः । कुक्कुटमयूरी इति । अन्तरात्त्वात्पुं ह्रस्वत्वे कृते ‘दीर्घा’दितिनिषेधानवतारात्पुंस्त्वस्यदीर्घोपप्तिरिति भावः । ‘द्वन्द्वे चे’ति निषेधे त्ववयवद्वयोपप्रापि तदनापत्तिरिति तात्पर्यम् ।

तस्यानुपसर्जनत्वादिति । समुदायात्तस्यातिदेशादित्यर्थः । अत एव तदन्तरात्प्रातिप्रदिकत्वमपि बोध्यम् । अर्थं हेतुलिङ्गविशिष्टपरिभाषासाध्यापिष्यत्यर्थः । यकारत्रयभ्रवणेति । ॥ च पुनर्द्वित्वप्रवृत्त्या तदपि इदमेव, उच्ये उद्यमस्य सकृत्प्रवृत्त्या पुनर्द्वित्वमवृत्तेरिति भावः । भस्याड इति । व्यक्त्वात्तद्विज्ञानादिति भावः । अन्यर्थेति । अप्रधानस्यैव प्रधाननिर्दिष्टस्योपसर्जनसंज्ञाविधानादित्यर्थः ॥ अवयवानां कार्यसम्बन्धादिति । स्वकथा-

* अणिभोरानां यो गुं क्तोत्तमयो. प्यङ् गोत्रे; प्राचा ष्फ तद्वित. ४. १. ७८; १७

† भस्याडे वदिते ६. ३. ३५ वा० ११. ‡ यूनस्ति. ४. १. ७७,

अथवा नैवं विज्ञायते परस्यैव परवदिति । कथं तर्हि ? परस्यैव परव-
दिति । यथाजातीयकं परस्य लिङ्गं तथाजातीयकं समासस्यातिदिश्यते ।

अथ पूर्वपदस्य न प्रतिषिध्यते प्राप्तादिषु कथम् ?

प्राप्तादिषु चैकदेशिग्रहणात्सिद्धम् ॥ ७ ॥

'द्वन्द्वैकदेशिनो'रिति वक्ष्यामि ॥ तदेकदेशिग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् ।

प्र०— अथवेति । नायं नियमः किं तु विधिरित्यर्थः । परस्यैवेति । एवशब्दप्रयोगेण
नियमं निषेधाय दर्शयति, न त्वेवार्थे वृत्तिविहितः । यथा च नियमपक्षे वृत्तिरुपपद्यते
तथा पूर्वमेव प्रतिपादितम् । इह त्रीणि दर्शनानि, अययवावेवापेक्षितपरस्परौ द्वन्द्वार्थो
न तु व्यतिरिक्तः समुदायोऽस्ति । अत्र दर्शने नियमार्थमिदम् । अययवार्थव्यतिरिक्तो
वा समुदायो द्वन्द्वार्थः, स चावययलिङ्गेनैव लिङ्गवानित्यत्रापि दर्शने पर्यायेण लिङ्गप्राप्तौ
वचनं नियमार्थम् । यदा तु समुदायो द्वन्द्वार्थः स चालिङ्ग इति दर्शने तदा विध्यर्थ-
मिदम् ॥ अथ पूर्वपदस्येति । अतः पूर्वपदस्येत्यर्थः । एतेन मयूरीकुङ्कुमाविति परिहृतं
पदप्राप्तयेण दर्शनत्रयेऽपि । मध्यमे तु दर्शने आश्रयभेदाश्रयेण परवदिति सादृश्या-
श्रयो वति ।

४०— ह्ययोरिव समाहारसमाहारिणोरभेदेनेति भावः । अन्वर्थत्वाद्वाच्ये तु द्वन्द्वविधायके
'द्वन्द्वे'नेतिवचनकरणात् द्वयो इति भावः ।

न तु तद्व्यतिरिक्त इति । अत्यन्तं व्यतिरिक्तः । व्यतिरिक्त एवेत्यर्थः । अत एवा-
पेक्षितपरस्परविविधं सङ्गच्छते । तेन समूहपतावयवयोः सूच्यते । अत एव पक्षत्रये बोधा-
विशेषः । अन्यथा फलभेदः स्यात् । एतेनायं कैयटः — साहित्यमित्रतरुयोगे विरोधगमिष्येव
पर इति वदन्त परास्ताः । नियमार्थमिति । पर्यायेण लिङ्गद्वयप्राप्ताविति भावः । अयय-
वार्थव्यतिरिक्तो वेति । व्यतिरिक्त एवेत्यर्थः । स चावययलिङ्गेनेति । अवयवसमवयवा
सकृदावानित्यपि बोध्यम् । स चालिङ्ग इति । उद्गूढतावयवभेदवदपि तद्विग्रहे मानामाह
इति भावः । 'नपुंसकलिङ्ग' इति वचनमुक्तम् । 'अयवे'त्यादि आत्य च 'यदिपुनर्देवा
जातीय'मित्यादिनोन्मात्रैर्येषामुवाचपरमिति बोध्यम् । 'यदि पुन रित्यादिग्रन्थत्वादि विधि
परत्वात् । 'स्वल्लिङ्गाधनाये'ति व्याचक्षतेत्याध्यायनं विहितमुक्तमायमेव । अन्ये तु 'यदि
पुन'रितिभाष्यस्य 'समासस्ये'तिपदकृतव्युत्पत्तावता, 'द्वन्द्वानुपपद्यो रिति पदावृधिरता वा,
'अयवे'त्यादेय तत्पत्त्याख्यापरत्वेति वदन्ति । अतः पूर्वपदस्येति । अत्राश्रयैः । आश्रय-
भेदादिति । समुदायरूपस्य केवलस्य आश्रयस्य भेदादित्यर्थः । एषु द्वन्द्वविषयदर्शनत्रयेषु
आद्य 'हमथपदार्थप्रधान' इति भाष्यसममतं दृष्टं । विधिवत्परमाहसममतोऽन्यथोक्तिः । मध्ये तु
पक्षे भाष्यानुग्रहमिच्छतः ।

एकदेशिसमासो* नारभ्यते । कथमर्धपिप्पलीति ? समानाधिकरणसमासो भविष्यति†—अर्धं च सा पिप्पली चार्धपिप्पलीति । न सिध्यति । परत्वात्षष्ठीसमासः प्राप्नोति‡ । अथ पुनरयमेकदेशिसमास आरभ्यमाणः षष्ठीसमासं धावते । इष्यते च षष्ठीसमासोऽपि । तद्यथा—अपूर्वार्धं मया भक्षितम्, ग्रामार्धं मया लब्धमिति । एवं पिप्पल्यर्धमिति भवितव्यम् । कथमर्धपिप्पलीति ? समानाधिकरणो भविष्यति ॥२६॥

रात्राह्वाहाः पुंसि ॥ २ । ४ । २६ ॥

अनुवाकादयः पुंसि ॥ १ ॥

अनुवाकादयः पुंसि भाष्यन्त इति वक्तव्यम् । अनुवाकः शंयुवाकः सूक्तवाकः ॥२६॥

प्र०— एकदेशिसमासो नारभ्यत इति । 'पूर्वापरधरे'ति योगत्रयं नारभ्यते । 'परवलिङ्गं द्वन्द्वस्येत्येतावच्च क्रियते सूत्रमित्यर्थः । अर्धं च सा पिप्पली चेति । अवयवे समुदायोपचारात्समानाधिकरणस्यम् । तत्रोत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात्तदीयमेव लिङ्गं तत्पुरुषस्यापि भवतीति नार्थस्तत्पुरुषप्रहणेनेत्यर्थः । परत्वादिति । अयमर्थः 'तत्तं प्रयोजनादिष्टं मुख्यशब्दार्थलंघन'मिति भेदाभयणमेव परं मुख्यं प्रधानम् । तत्र च षष्ठी समास एव प्राप्नोति, भिन्नविषयत्वात्तु शास्त्रापेक्षं परत्वमत्र न विवक्षितम् । समानाधिकरणो भविष्यतीति । एवमादिप्रयोगसिद्धिरेवोपचाराभयणस्य प्रयोजनम् । मुनिद्वयाच्च भाष्यकारः प्रमाणतरम्, अधिकलक्ष्यदर्शित्वात् ॥२६॥

रात्रा । अनुवाक इति । अनूच्यत इत्यनुवाकः । तत्र विशिष्टं वाक्यमभिधेयमिति नपुंसकत्वे प्राप्ते पुंलिङ्गविधिः ॥२९॥

उ०— एकदेशिसमासानारभ्येऽपीह तत्पुरुषग्रहणे प्राप्तादिषु दोषस्तदवस्योक्त आह—द्वन्द्वस्येत्येतावदिति । भेदविवक्षायां षष्ठीसमासस्य, अभेदे समानाधिकरणसमासस्येति विषयभेदात्परत्वादिरनुपपन्नमत आह—अयमर्थ इति । एवं च 'परत्वादित्यस्योत्पृष्टत्वादित्यर्थ इति भावः । एवमादीति । भेदाभयणस्य मुख्यत्वेऽपीदमप्रयोगसिद्धयर्थमेवोपचाराभयणमिति भावः । मुनिद्वयाचेति । एवं च सूत्रत्रयविषयेऽपि षष्ठीसमासस्य साधुत्वं, कर्मधारयस्य चेति भावः । 'पिप्पल्यर्ध'मित्यतीत्यपिना सूत्रत्रयोदाहरणसंग्रहो बोध्यः ॥२६॥

रात्राह्वा । अनुवाकादय इति । 'अनुवाकयो वाक्य'मिति प्रयोगसिद्धये हृदमिषाह—तत्र विशिष्टमिति ॥२९॥

*. पूर्वापरधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे; अर्धं नपुंसकम्; द्वितीयतृतीयचतुर्थं यान्यन्यतरस्याम् २. २. १-३ १—'नारभ्यते' इति कीलहार्नपाठः ।

† विरोपणं विरोधेण बहुलम् २. १. ५७. ‡ षष्ठी २. २. ८ १—'मियपि' पा० ।

अपथं नपुंसकम् ॥ २ । ४ । ३० ॥

पुण्यसुदिनाभ्यामहः ॥ १ ॥

पुण्यसुदिनाभ्यामहो नपुंसकत्वं, वक्तव्यम् । पुण्याहम् सुदिनाहम् ।

पथः संख्याव्ययादेः ॥ २ ॥

पथः संख्याव्ययादेरिति वक्तव्यम् । द्विपथम् त्रिपथम् चतुष्पथम् ।
उत्पथम् विपथम् ।

द्विगुश्च ॥ ३ ॥

द्विगुश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति वक्तव्यम् । पञ्चगवम् दशगवम् ।

अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाम् ॥ ४ ॥

अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यत इति वक्तव्यम् । पञ्चपूती
दशपूती ।

प्र०— अपथम् । पुण्याहमिति । 'रात्राह्वाहाः पुंसी वि प्राप्ते वचनम् । सुदिनाहमिति ।
सुदिनशब्दोऽत्र प्रशंसाभात्रवाची । तेन दिनाहःशब्दार्थोयुगपदविरुद्धः प्रयोगः । दृश्यते
च प्रशंसार्थस्य प्रयोगः—'सुदिनासु सभासु कार्यमेतत्प्रतिचिन्वीत विरोधतः स्वयं
चे'ति । चतुष्पथमिति पद्योत्तरपुरुषः । समाहारद्विगौ तु 'द्विगुश्चे'ति सिद्धमेव नपुंसक-
त्वम् । उत्पथमिति । 'पुनरितिप्रादय' इति सत्पुरुषः । अन्ययादित्याद्यप्यशब्दस्य नपुंस-
कत्वे सिद्धे किं सूत्रेणेति चेन् पूर्वकालत्वात्पूर्वस्य नायं दोषः ।

द्विगुश्च समास इति । 'स नपुंसक'मित्यस्यानन्तरं प्रकान्तां द्वन्द्व एव 'म'
इत्यनेन परामृश्यते इति द्विगोरप्राप्त नपुंसकत्वमिति वचनम् । यथा 'सामन्त्रित'मित्यत्र
संशोधनप्रथमैव परामृश्यते । समाहारद्विगोश्चेद्व प्रहणं न तु वदितार्थेद्विगोः । पञ्चगव-
मिति । यदा पथ्य गावः समाहृता इत्यत्रार्थं द्विगुन्तोत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात्तदीयं

उ०— अपथं नपुंसकम् । उत्तरपदार्थप्राधान्यात्परवर्तिहृत्वाच्च सूत्रेणैव सिद्धमत आह—
'रात्राह्वाहा इति ॥ 'पथः सत्ये'ति वार्तिके कृतसमासान्तपथसत्त्वेव ग्रहणं साहचर्यादिति
बोध्यम् । तेनान्तिपथ्या इत्यादौ न दोषः । 'सत्य'इत्यादौ तु 'न्यतिन्यामेवे'ति निधमासमा-
सः साग्तोऽसत्येव । तदेव 'संबन्धव्ययादे'रित्यस्य व्याख्येयमिषाहः । पूर्वकालत्वादिति । पूर्व-
प्रत्यावधानपरमेव वार्तिकमिति भावः ।

द्विगोरप्राप्तमिति । ननुतो व्यवहितद्विगुग्रहणस्य तत्र संबन्धबोधश्चिदम् । सम्पो-
धनप्रथमैवेति । न प्रथमामात्रमित्यर्थः । समाहारद्विगोश्चेति । समूहसमूहिनोरत्यन्तभेदा-
भावात्सपदार्थप्रधानत्वेनान्तरग्रहणं व्याख्यानमात्रेण तदेव ग्रहणमिति भावः । यदा पथ्य
गाव इति । अयं पञ्चसु तत्रैव भाष्ये कृतः । चार्थबोधस्तु समाहारपदेऽपि चर्मेतापरता-
पत्नी बहूपर इति चिन्तयमेतत् ।

१—इदं वार्तिकं श्रीलहर्जिपुस्तके नस्ति ।

वायन्तः ॥ ५ ॥

वायन्तः स्त्रियां भाष्यत इति वक्तव्यम् । पञ्चखट्वम् पञ्चखट्वी । दश-
खट्वम् दशखट्वी ।

अनो नलोपश्च ॥ ६ ॥

अनो नलोपश्च वा च स्त्रियां भाष्यत इति वक्तव्यम् । पञ्चतक्षम् पञ्च-
तक्षी । दशतक्षम् दशतक्षी ।

पात्रादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ ७ ॥

पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । द्विपात्रम् पञ्चपात्रम् ॥३०॥

अर्धर्चाः पुंसि च ॥ २ । ४ । ३१ ॥

अर्धर्चादय इति वक्तव्यम् । अर्धर्चम् अर्धर्चः । कार्पाणम् कार्पाणः ।
गोमयम् गोमयः । सारम् सारः ।

प्र०—लिङ्गं प्राप्नोति । यदा तु समूहोऽभिधेयस्तदा तस्या धनं सेना संप्र इत्यादिवचनियत-
लिङ्गत्वं प्राप्तमिति वचनम् ।

पञ्चखट्वधीति । टाप उपसर्जनहस्यत्वे कृते द्विगोरिति क्रीप् । यदा तु समूहो-
ऽभिधेयस्तदोपसर्जनहस्यत्वं सिद्धयति न तु समाहित्यमात्रेऽभिधेये इति तत्रैव सूत्रे
उक्तम् । 'पञ्चखट्वमित्यत्रासत्युपसर्जनत्वे नपुंसकहस्यत्वं सिध्यति । उपसर्जनत्वे तु
परत्वात्तदाश्रयं हस्यत्वम् ।

अनो नलोपश्चेति । चशब्देन 'वा स्त्रियां भाष्यते' इति समुचीयते । नलोपस्तु
नित्यमेव क्रियते । 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधा'विति प्रत्ययलक्षणनिषेधात्पदत्वाभावा-
लोपो न प्राप्नोतीति वचनम् । पात्रादिभ्य इति । तादृष्यं चतुर्थीयम् । आकृतिगणश्च
पात्रादिः ॥३०॥

अर्धर्चाः । कार्पाणणादिसंभवाद्—अर्धर्चादय इति यत्तद्व्यमिति । यद्व्यचन-

उ०—कृते इति । अथवा दशत्वभावाच्च स्यादिति भावः । न तु समाहित्यमात्रे इति । एवं
च कर्मसाधनमुपचिरसङ्गतेति सामान्यस्य स्त्रियां 'पञ्चखट्वे'त्यपि रूपमिति न भाष्यमिति
बोध्यम् । परत्वादिति । यौगपद्यासंभवविरोधाभावात्पञ्चम्यमिदम् ॥ सन्निधोगमिष्टत्वे
'पञ्चतक्ष'मित्युदाहरणानुपपत्तिरत आह—चशब्देनेति । 'नलोपः प्रातिपदिके'ति नलोप-
सिद्धिमाशङ्क्याह—उत्तरेति । तादृष्यं इति । पात्रान्तादिप्रयोगसिद्धपर्याप्तमित्यर्थः । अत
एव वृद्धिसूत्रे सूत्रग्रन्थस्य पात्रादित्वे कृत्यसंभवेऽपि न 'त्रिसूत्री'त्यादिप्रयोगविरोध इति
बोध्यम् ॥३०॥

१—इदं पार्थिकं कील० नास्ति । २—'सरकम् सरकः' इति पा० । 'सरकोऽग्री यीपुपाने
गीपुपात्रेऽग्रीपुनोः । अस्मिन्नाश्वगपत्तौ चे'ति मेदिनी ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । 'बहुवचनदेशात्सिद्धम्' । बहुवचन-
निर्देशादाद्यर्थो गम्यते ॥३१॥

इदमोऽन्वादेशोऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥ २ । ४ । ३२ ॥

अन्वादेशे समानाधिकरणग्रहणम्

अन्वादेशे समानाधिकरणग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ?

देवदत्तं भोजयेमं चेत्प्रसन्नार्थम् ॥ १ ॥

इह मा भूत्—देवदत्तं भोजयेम च यन्नदत्तं भोजयेति ।

अन्वादेशश्च कथितानुकथनमात्रम् ॥ २ ॥

अन्वादेशश्च कथितानुकथनमात्रं द्रष्टव्यम् । तद् द्वेयं विजानीयादिदमा
कथितमिदमेव यदानुकथ्यते इति । तदाचार्यः सुहृदमूत्वान्वाचष्टेऽन्वादेशश्च
कथितानुकथनमात्रं द्रष्टव्यमिति ।

अथ किमर्थमन्वादेशः नित्यते न 'तृतीयादि' धित्येवोच्येत । तत्र टाया-
मोसि चैनैः* भवितव्यमन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयस्तत्रैकलोपे कृते
केवलमिदमोऽनुदात्तत्वमेव वक्तव्यम् ॥ अत उत्तरं पठति—

प्र०—निर्देशात्सिद्धमिति । साहचर्यादर्थेऽन्वादेशेनान्येषामभिधानात् ॥३१॥

इदमो । पञ्चात्कथनमात्रमन्वादेशः प्रसिद्ध इति व्यधिकरणप्रसन्ननिवारणायाह-
अन्वादेशे इति । इमं चेति । एनादेशः प्राप्तो निगद्यते ॥ अन्वादेशश्चेति । प्रत्या-
सरयेदमेव कथितं यदानुकथ्यते तेनैव तदान्वादेशो भवतीति भ्रान्तिनिवारणाय वार्ति-
कम् । तत्र समानाधिकरणग्रहणाच्छब्दान्तररेणेदमा वा कथितं यदानुकथ्यते तेनैव
तदान्वादेशो भवति । द्वेयमिति । विपरीतत्वादनभिमतमेतदर्थः ।

उ०— इदमोऽन्वा । कथितानुकथनस्यान्वादेशावे वार्तिकानुत्पादनाह—प्रत्यादिति ।
तृतीयादी विहितादेशस्य द्वितीयादावप्रसक्त्याह—एनादेश इति । शृङ्गप्रत्याप्यन्वादेश-
विषयत्वादित्यर्थः । एवं च समानाधिकरणग्रहणेन कथितानुकथनमेवावादेश इति बोध्यते ॥
एवं चोत्तरवार्तिकं व्यर्थमत आह—प्रत्यासरयेति । तदेवाह भाष्ये—तद् द्वेयमिति । तथा
च स्वतात्पर्यं वार्तिककृता वार्तिकान्तरेण व्याख्यातमिति भावः । कथितानुत्पादनात्
सात्त्विकमित्यर्थः । तेनैतमन्वादेशो वादेश इति बोध्यम् ।

‘अशादेशवचनं साकच्कार्थम् ॥ ३ ॥

‘अशादेशवचनं साकच्कार्थं क्रियते । साकच्स्यापीदम आदेशो यथा स्यात्—इमकाम्यां छात्राम्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधीतमिति ।

अथ किमर्थं शित्करणम् ?

शित्करणं सर्वादेशार्थम् ॥ ४ ॥

शित्करणं क्रियते सर्वादेशार्थम् । शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात्—इमकाम्यां छात्राम्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधीतमिति । अक्रियमाणे हि शित्करणेऽलोन्त्यस्य विषयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येतम् ।

न धान्त्यस्य विकारवचनानर्थक्यात् ॥ ५ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् ? अन्त्यस्य विकारवचनानर्थक्यात् । अकारस्याकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वान्तरेणापि शकारं सर्वादेशो भविष्यति ।

अर्थवत्त्वादेशप्रतिषेधार्थम् ॥ ६ ॥

अर्थवत्त्वकारस्याकारवचनम् । कोऽर्थः ? आदेशप्रतिषेधार्थम् । येऽन्त्ये-
ऽकारस्यादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्वाधनार्थम् । तद्यथा—‘मो राजि समः कौ’
[८. ३. २५] इति मकारस्य मकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वानुस्वारा-
दयो पाध्यन्ते ।

तस्माच्छित्करणम् ॥ ७ ॥

तस्माच्छकारः कर्तव्यः ॥ न-कर्तव्यः । प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्—‘अ अ’

५०— साकच्कार्थमिति । साकच्स्येद्रूपलोपो नास्त्येक इत्यधिकारात् । नापि चेद्रूप
लोपेनाभ्यामिति सिध्यति । अन्त्यस्येति । त्यदादित्वादकारकस्येत्यर्थः ।

५१— अ इति । समुदायादिमच्चिरर्थवत्त्वाद्भवति । ततोऽकारस्यापदान्तत्वाद्द्वयो

५०— ‘नापि चेति । अगुपेत्यवादेनेदम् । भाष्ये—रात्रिरधीतेति । इत्यधर्मणोऽविवक्षित-
त्वात्कोणमणि ऋः । सगच्छस्याविषदनादप्यन्तसंयोगाविवक्षणात् पठपरात् । फाला
ध्यनोरिति शितीया न कृता । मकारवत्त्वादेशो विकारवचनार्थवत्त्वानुपपत्तिरित्याह—त्यदादि-
त्वादिति । परत्वात्पदान्तत्वं मन्वते ।

भाष्ये—येऽन्त्ये इति । शीघ्रत्वात्पः परकृतं चेत्यर्थः । भाष्ये—अनुम्यारादय इति ।
‘मद्याम्लपती’त्यादौ ‘मो भो पातो’रिति न्याभाष आदिनमर्थः । अ भे इति निर्देशे

१—‘आदेशवचनं’ पा० । † अनेनञ्चित् सर्वस्य १.१.५५. ‡ अन्तोऽन्त्यस्य १.१.५२.

इति । 'अनेकाल्पित्सर्वस्य' [१. १. ५५] इति सर्वोद्देशोऽविष्यति ।

अथवा विचित्रास्तद्धितवृत्तयः । नान्वादेशोऽकञ्चत्वस्यते ॥३२॥

एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तो ॥ २ । ४ । ३३ ॥

किमर्थं त्रतसोऽनुदात्तत्वमुच्यते ? उदात्तो* मा मृतामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । लिट्स्वरे कृते निघातो एतदोऽनुदात्तत्वेन सिद्धम् । इदमिह संप्रधार्यम्—अनुदात्तत्वं क्रियतां लिट्स्वर इति किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वाल्लिट्स्वरः । नित्यमनुदात्तत्वम् । कृतेऽपि लिट्स्वरे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । तत्र नित्य-

प्र०-गुण' इति पररूपं क्रियते । तत्रादेशप्रवृत्तिकाले समुदायः—'अ अ' इति प्रवर्तते । तत्रानेकास्त्वात्सर्वादेशे प्रवृत्ते पररूपं प्रवर्तते ।

अथयेति—आदेशस्यैव प्रत्याख्यानं क्रियते । अनुदात्तत्वमात्रमेव विधेयमित्यर्थः । नान्वादेश इति । महाविभाषापिकाराद् व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् । किं चाकचि कृतेऽनेन आदेशे कृतेऽज्ञातार्थगतिः प्रकरणाद्यधीना, तद्वरमनुत्पत्तिरेवाकचोऽस्तु । एवं आदेशो न विधातव्यो भवति ॥३२॥

एतद् : । अत्रात्र इत्यत्र प्रत्यसिलोः कृतयोः प्रकृतेर्लिट्स्वरे कृते शेषनिघातेन प्रत्ययानुदात्तत्वे सत्यशानुदात्तः करिष्यते । तत्रैतदस्त्रतसोरित्येवावत्सूत्रं कर्तव्यमिति प्रश्नः—किमर्थमिति । उदात्ताविति । प्रत्ययस्वरेण । नित्यमिति । लिट्स्वरस्त्वनु-

उ०-विपरीतं गौरवमत आह—समुदायाविति । तस्याः सुपां सुलुगिति लुक् । वस्तुतः सौत्र-त्वाद्विमलमनुत्पत्तिरेव वस्तुमुचिता । कृतेकादेशस्यादेशत्वे विषयित्वासिद्धिरव आह—तत्रेति । कृतेकादेशनिर्देशासामर्थ्यादिति भावः । अत्र 'न कर्तव्य' इत्यादिरेकदेशयुक्तिः, इयावयान-सापेक्षत्वात्प्रक्रियागौरवाच्च साकारस्यैव लघुत्वात् ।

व्यवस्थितेति । अयमेव भाष्ये वैचिन्ध्यसामर्थ्यं इति भावः । वस्तुतो 'अभिधानकक्षणाः कृत्तद्धितसमासा' इत्यकर्तरि चेति सूत्रभाष्योक्तैरनभिधानादकृतेत्येव सामर्थ्यं । किं धेति । निष्फलमर्थ्यवादेशोऽकृज्जिघाममिति भावः । 'किं धे'त्याद्यपि चिन्त्यं, तदर्थं कृत्तद्धितपदघटि-तस्याकृष्यद्वितस्य वा साधुत्वेन तदुत्पत्तिपूर्वकमादेशस्यैवावश्यकत्वात् । अननिघाते तु पास्ति दोषः, कृत्तद्धितम्यामाम्यामित्यर्थस्य वाक्यैकदेशग्यायेन बोधादित्याहुः ॥३२॥

एतदस्त्रतसौ । तद्विनापि सर्वानुदात्तत्वमिदं दर्शयति—अत्रेति । अनेन भाष्येऽग्रे 'लिट्स्वरे' इत्यस्य 'प्रकृतेः प्रत्ययनिमित्तके' इत्यादिः, 'निघाते' इत्यस्य 'प्रत्ययस्ये'त्यादिः, 'एतदोऽनुदात्तत्वेने'त्यत्र 'एतदित्यस्यावत् इति शेष इति दर्शयति । अग्यधेनद् आदेशेना-पहारात्तस्यानुदात्तत्वासंभव इति बोध्यम् । 'एतदनुदात्तत्वेने'ति क्वचित्पाठः । तत्रानुदात्तत्वेने-

१-‘जुल्यते’ पा० । * आद्युदात्तश्च ३. १. ३. † पञ्चम्यास्तसिलः, सप्तम्यास्तसं

५. ३. ७; १०; लिति; अनुदात्तं पदमेकवर्जनम् ६ १. १८३; १५८.

त्वादनुदात्तत्वे कृते लिति पूर्वं उदात्तमावी नास्तीति कृत्वा यथाप्राप्तः प्रत्यय-
स्वरः प्रसज्येत । तद्यथा—‘गोष्पदग्रं वृष्टो देव’ इत्यूलोपे कृते[†] पूर्वं उदात्त-
मावी नास्तीति कृत्वा यथाप्राप्तः प्रत्ययस्वरो भवति । तस्मात् त्रतसोरनुदात्तत्वं
वक्तव्यम् ॥३३॥

द्वितीयादौस्वेन ॥ २ । ४ । ३४ ॥

कस्यायमेनो विधीयते ? एतदः[‡] प्राप्नोति । इदमोऽपि त्विष्यते
तदिदमो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् ? ‘इद-
मोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ’ [२. ४. ३२] इति ।

यदि तदनुवर्तते ‘एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ’ [३३] इतीदमश्चेती-
दमोऽपि प्राप्नोति । नैष दोषः । संबन्धमनुवर्तिष्यते । ‘इदमोऽन्वादेशेऽशनु-
दात्तस्तृतीयादौ’ । ‘एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ’ इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्त-

प्र०—दात्तत्वे कृते न प्रवर्तते, अनुदात्तविधानसाभ्यर्थात् । एवञ्चोत्सर्गापवादभावमनपेक्षयो-
क्तम् । लिति पूर्वं इति । औपश्लेषिकाधिकरणविवक्षायां सप्तमी । ‘वपपदविभक्तेः
कारकविभक्तिर्वलीयसी’ति दिग्योगलक्षणपञ्चम्यभावः । प्रत्ययस्वरः प्रसज्येतेति ।
अपवादाप्रवृत्तानुत्सर्गास्यावरयं प्रवर्तनात् । गोष्पदप्रमिति । ‘वर्षप्रमाण ऊल्लोपश्चास्या-
न्यतरस्या’मिति । यमुल्लोपो सह विधीयते, सवो लिट्स्वरभावात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वे सति
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरैरान्वोदात्तं पदं भवति ॥३३॥

द्वितीया । उभयोरान्वेष्टत्वादेतद् एवानन्तर्यात्तत्प्रसङ्गात्पृच्छति—कस्येति ।
‘न कर्तव्य’मित्युत्तरम् । इदमोऽपीति । इदंशब्दाच्च त्रलो हप्रत्ययेन बाधितस्यादेश-

उ०—अर्थः । येन नाप्राप्तिन्यायेनाशनुदात्तत्वस्य लिट्स्वरपवादवाचित्यबोधिसङ्गतेरप्यत आह—
पृच्छेति । भाष्ये—उदात्तमावी नास्तीति । अनुदात्तविधानसामर्थ्यादिति भावः । अपवाद-
विषयपरिहारेणोत्सर्गप्रवृत्तेः कथं प्रत्ययस्वरोऽत आह—अपवादाप्रवृत्ताविति यमुल्लो-
पाविति । ‘पूरे’रिति शेषः ॥३३॥

द्वितीया । ननु ‘इदमोऽपि त्विष्यते’ इत्यनेन ‘तनुपायः कः’ इति प्रश्नस्य प्रतीय-
मानत्वात्पुनरं बाध्यं, न तु ‘इदमो ग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्य’मिति विप्रतिपत्तिरुचिता,
अग्रे विभिन्नविषयोरभावादत आह—न कर्तव्यमित्युत्तरमिति । एवं च नेयं विप्रतिपत्तिः,
अपि तु सामान्याकारेण प्रतीयमानं प्रश्नं ‘तदिदमो ग्रहणं कर्तव्य’मिति विशेषाकारेण कृत्वा
तत्सोत्तरमाहोऽर्थः । इदंशब्दादिति । एतेनेदमल्लोपभावादेतद् इत्यत्र तत्सम्बन्धमात्रं
इत्यपात्तम् । हप्रत्ययेन—‘इदमो ह’ इति विहितेन । तथा तत्सिन्धियपेऽपि इदम इति

स्तृतीयादावश् भवति । ततो 'द्वितीयादौस्वेन' इदम एतदश्च । 'तृतीयादा'-
विति निवृत्तम् ।

अथवा मण्डूकगतयोऽधिकाराः । तद्यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति
तद्वदधिकाराः ।

अथवैकयोगः करिष्यते । इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादावेतदस्त्रतसोस्त्र-
तसौ चानुदात्तौ । ततो 'द्वितीयादौस्वेन' इदम एतदश्च । ['तृतीयादाविति
निवृत्तम् ।]

अथबोभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे ।

एनदिति नपुंसकैकवचने ॥ १ ॥

एनदिति नपुंसकैकवचने कर्तव्यम् । कुण्डमानय प्रश्नालयैनत् परिवर्तयैनत् ।

यद्येनत्क्रियते एनो न वक्तव्यः । का रूपसिद्धिः अथो एनम् अथो एने
अथो एनानीति । त्यदाद्यत्वेन सिद्धम्* ॥ यद्येवमेनश्चितको न सिध्यति ।
एनच्छ्रुतक इति प्राप्नोति । 'यथालक्षणमप्रयुक्ते' ॥३४॥

प्र०—विधानमेव सत्त्वानुमानं स्यात् । मण्डूकगतय इति । इह केवलस्यादेशस्योपादानाद-
वश्याच्चेत्य. स्थानी, न तु पूर्वत्र साक्षात्स्थानिनो निर्देशादिति भावः ।

अथवैकयोग इति । एकं प्रहणकवाक्यमित्यर्थः । तदपेक्षिष्यामहे इति ।
लौकिकोऽधिकारोऽपेक्षालक्षण आश्रीयते न तु शास्त्रीयः । अपेक्षा च लक्ष्यवशात्समु-
दायविषयैवेति भावः ।

एनदिति । यद्यनादेश. क्रियते तदावोऽमित्यम्भावे सत्येनमिति प्राप्नोति, एन-
दिति चेत्थते इति वार्तिकारम्भः । एनच्छ्रुतक इति प्राप्नोतीति । 'अन्तरङ्गानपि
विधीन् बहिरङ्गो लुग्वाधत्' इति त्यदाद्यत्वमकृत्वा लुक् क्रियते । लुकि च कृते प्रत्यय-
लक्षणाभिधान्यदाद्यत्वाभाव इति भावः । यथालक्षणमिति । यस्य प्रयोगो नोपलभ्यते
तद्वद्वहणानुसारेण संस्मृतमयम् । तत्र यदा 'न लुमवाङ्मस्ये'त्यत्राङ्गाधिकारो निर्दिश्यते

७०—वाधित्वायमेव स्यात् । एकं प्रहणकेति । इदमस्तृतीयादौ पतद्वत्तसोऽप्यशनुदात्तो भवती-
त्येवंरूपमित्यर्थः ।

एनो न वक्तव्य इति—भाष्ये । तथा च सूत्र पूर्वैवदृश्यम्, तत्कारोऽप्यारणसाम-
र्थ्याच्च नपुंसके लुग्विषयेऽपि भविष्यति । तत्कारोऽप्यारणसामर्थ्याप्यदाद्यत्वापेक्षया
वत्सवाधस्य 'न लुमते ति निषेधस्य वाध एवोक्तिरिति भावः । न चैनदस्यदाद्यत्वापवाद-
त्वात्तत्र कृते त्यदाद्यत्वमुक्तम्, 'द्वितीये'त्यादिसप्तम्या 'माधंयानुक्' इति सादृश्येण विषय-
सप्तमीत्येनापवादस्यैवामायात् । वस्तुतो 'यद्येन'दित्यादिः पूर्वैवपुक्तिरिति विषयसप्तम्या
मानाभावेनानादेशः कार्य एवेति बोध्यम् । इत्याहुतिरिति । अत्राद्विधीनं न नपुंसकलुग्वाधत्वात्

आधधातुके ॥ २ । ४ । ३५ ॥

जग्ध्यादिष्वार्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्विधानम् ॥ १ ॥

जग्ध्यादिष्वार्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्नार्धधातुके जग्ध्यादिभिर्भवितव्यम् ॥ किमतो यत्सति भवितव्यम् ?

तत्रोत्सर्गलक्षणप्रतिषेधः ॥ २ ॥

तत्रोत्सर्गलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । भव्यम् प्रवेयम् आख्येय-
मिति* । एयस्यवस्थितेऽनिष्टे† प्रत्यय आदेशः स्यात् । एयतः श्रवणं प्रसज्येत‡ ।

नैष दोषः । 'सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रयः' । सामान्ये द्वाश्रीयमाणे
विशेषो नाश्रितो भवति । तत्रार्धधातुकसामान्ये 'जग्ध्यादिषु कृतेषु' यो यतः
प्रत्ययः प्राप्नोति स ततो भविष्यति ।

सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुच्यर्णकारान्तेभ्यो
एयद्विधिप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

प्र०—तदा प्रत्ययलक्षणेनैव निश्चितम् इति भाव्यम् । अयानङ्गाधिकारविहितमपि अङ्गकार्ये
निषिध्यते सदादेशाभावादेतन्निश्चितम् इति भाव्यमित्याहुः ॥ ४॥

आधधातुके । जग्ध्यादिप्रिति । व्यक्ती पदार्थे परसप्तम्या सत्त्वां परस्मिन् व्यव-
स्थिते आधधातुके आदेशेन भाव्यम् । तत्र विशिष्टार्धधातुकाश्रयेषु जग्ध्यादिषु यद्यपि
दोषाभावस्तथापि भूवीख्याञ्चु दोषः । तत्रेति । उत्सर्गशब्देन स्थानी विवक्षितः, आदे-
शेनापवादेन बाध्यमानत्वात् ॥ सामान्याश्रयत्वादिति । आकृतिपदार्थाश्रयेषोत्तरम् ।

जातिपदस्य दोषवत्तां प्रतिपादयितुमाह—उच्यर्णकारान्तेभ्य इति ।

उ०—एतत् सामान्यादेन दशमवृत्तिरङ्गाधिकारमिदं दोषेऽपि भविष्यतीति भाष्याशयः । बहिरङ्गस्य
तु न लुगिष्ये दुर्बलतानिधामकमिति दिक् । वस्तुतोऽप्रयुक्तत्वात्तदस्य प्रमतिपद इति
भाष्यार्थ इति बोध्यम् ॥ १३॥

आधधातुके । व्यक्ताविति । परसप्तम्या कृत्तव्यत्वात् तत्परस्मिन् व्यक्ताविति
भावः । यद्यपि भूवीति । अत एव 'जग्ध्यादिनिष्'त्युक्त्यापि 'अभ्य'मित्याद्येव भाष्ये उदा-
हृतम् । यद्येऽप्युपलक्षणमेतत् । व्यक्ती यदुत्सर्गत्वाभावाद्—उत्सर्गशब्देनेति । भाष्ये—
ययतः भवत्यमिति । व्यक्ताव्यस्य कृत्तव्यत्वेति शब्दः । आकृतीति । पदं आधधातुत्वमाति-
विषये आदेशः न तु प्रत्यये परे इति भाष्येऽप्युक्तं कृतेषु पञ्चादयेव भविष्यतीति भावः ।

जातिपदस्येति । सर्वेषां निमित्तत्वात्तदभावात् जातिपरत्वं एव शिर्यामिन्नायेन दोषज्ञान

* अस्तेभूः; अजेत्येवमपि; अदिहः ख्यात्र २ ४ ५२; ५६; ५४

† अद्विष्टेऽपि १ १ १२४ ‡ अतोऽपि ७.२.१५ अतो युक् चिह्नतो ७ १ ११

१-वार्त्तामिति २ 'जग्ध्यादिष्वार्धधातुके' पा० । १-कविप्र ।

सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णाकारान्तेभ्यो श्यत्प्राप्नोति ।
लघ्यम् पव्यमिति—आ 'धातुकसामान्ये गुणे कृते यि प्रत्ययसामान्ये च वान्तादेशे
'हलन्ता'दिति श्यत्प्राप्नोति । इह च दित्स्यम् धित्स्यम्—आर्धधातुकसामान्ये-
ऽकारलोपे कृते 'हलन्ता'दिति श्यत्प्राप्नोति* ।

पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येनानुपपत्तिः ॥ ४ ॥

पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येन जग्धादीनामनुपपत्तिः । न हि सामान्येन
पौर्वापर्यमस्ति ।

सिद्धं तु सार्वधातुके प्रतिषेधात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? अविशेषेण जग्धादीनुक्त्वा 'सार्वधातुके ने'ति
प्रतिषेधं वक्ष्यामि । सिध्यति । सूत्रं तर्हि मियते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं 'जग्धादिप्वार्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मि-
न्विधानमिति । परिहृतमेतत् 'सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय' इति । ननु
चोक्तं 'सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णाकारान्तेभ्यो श्यद्विधि-
प्रसङ्ग' इति । नैष दोषः । वक्ष्यति तत्राजग्रहणस्य प्रयोजनम् 'अजन्तभूत-
पूर्वमात्रादपि यथा स्या'दिति* ।

प्र०— इदानीमाकृतिपक्षाग्रयणस्यासंभवमाह—पौर्वापर्याभावाच्चेति । सामान्यस्य
व्यापकत्वमित्यत्वाच्च देशकालकृतं पौर्वापर्यं नास्ति । सप्तम्या चेह परत्वं प्रविपादि-
तम् । तस्माद् व्यक्तियुक्तः परत्वोपपत्तय आग्रयणीयः । तत्र च भव्याद्यसिद्धिः ।
वक्ष्यति तत्रेति । हलन्ताश्रयतो विधानादजग्रहणमन्तरेणाप्यजन्तादेव यति सिद्धे-

उ०—मिति भावः । दित्स्यधित्स्ययोर्येति 'यतोऽभावे' इत्याद्युदात्तत्वम्, यवति 'तत्स्वरित'मिति
। स्वरितत्वमिति भेदः ।

व्यापकत्वादिति । सर्वदेशस्थाययाभितत्वादिति भावः । तत्र व्यापकत्वोदाहरणं,
नित्यत्वात्तद्वृत्तमिति विभागः । सप्तम्या चेहेति । तस्मिन्निति वाच्यत्वाद्वाच्ये शास्त्रे विषय-

† सार्वधातुसार्वधातुयोः ७ ३, ८४; वान्तो हि प्रत्यये ४. १ ७८; श्रुतलोपस्य ३ १ १२४.

‡ अन्तो लोपः ३ ४, ४८; श्रुतलोपस्य ३. १. १२४.

* 'इदं तर्हि प्रयोजनम्, अजन्तभूतपूर्वमात्रादपि यथा स्यात्' । भाष्यम् ३. १. ६७

यदप्युच्यते 'पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येनानुपपत्तिरिति । अर्थसिद्धिरेवैषा यत्सामान्येन पौर्वापर्यं नास्ति । असति पौर्वापर्ये विषयसप्तमी विज्ञास्यते— 'आर्थधातुकेऽविषय' इति । तत्रार्थधातुके विषये जगत्यादिषु कृतेषु यो यतः प्राप्नोति प्रत्ययः स ततो भविष्यति ।

अथवार्थधातुकास्त्विति वक्ष्यामि । कास्वार्थधातुकासु ? उक्तिषु युक्तिषु रूढिषु प्रतीतिषु श्रुतिषु संज्ञासु ॥३५॥

प्र० ऽप्रहणं भूतपूर्वस्याप्यजन्तस्य परिग्रहार्थमित्यर्थः । अर्थसिद्धिरिति । एषैव प्रयोजन संपत्तिरित्यर्थः । विषये इति । बुद्धिस्तु इत्यर्थः । अभिव्यवक्ष्यते तत्रार्थधातुकत्वमित्येवं बुद्ध्या निरूपित इति भावः ।

अथवेति । व्यक्तित्वाग्रयणेऽपि न दोष इत्युक्तं भवति । नित्यानां भव्यादीनां शब्दानामनेन साधुत्वमात्रं प्रतिपाद्यते । तत्रार्थधातुकं विद्यते यासु ता भव्यादय आर्थ-
धातुकावयवाः शब्दसंहतय आर्थधातुकशब्देनार्शआदित्वाद्व्यप्रत्ययान्तेनोच्यन्ते । उक्तिष्विति । उच्यन्ते 'व्यर्थान्य इत्युक्तयस्ता एव शब्दसंहतयः । अन्ये तु 'उच सम-
वाये' इत्यस्य क्तिन् । युक्तिशब्दः संहतिपर्याय इत्याहुः । समवायो हि संहतिः । युक्तिष्विति । अर्थेन संघट्टास्त्वित्यर्थः । रूढिष्विति । परमार्थतो नित्यास्त्वित्यर्थः । प्रतीतिष्विति । अनेन नित्यत्वेऽपि व्यवहारानित्यत्वं प्रतिपाद्यते । तदेव दर्शयति—
श्रुतिष्विति । एवंभूतानामेव व्यवहारे श्रूयमाणत्वादित्यर्थः । संज्ञास्त्विति । बाल-
व्युत्पत्तये प्रकृत्यादिविभागेन संज्ञायमानास्त्वित्यर्थः । तद्वच 'यस्य च भावेने'ति सप्तमी ।
'आर्थधातुकासु संहतिषु व्युत्पाद्यमानासु अस्त्यादीनां भ्वादय आवेशा' इत्युक्तं
भवति ॥३५॥

उ०—सप्तम्यभावं मन्वते । भूतपूर्वस्येति । अहस्वस्य विधानप्रतिबद्धतयाङ्गाधिकारे सामान्या-
ग्रयावरस्य वस्तुमशयतया 'व्यञ्जोपाविष्यद्भ्यणुणे'त्यादिपूर्वविप्रतिषेधवार्तिकभाष्येण । अतो
लोपादीनां स्यान्निवृत्तपरमाध्यविरोधेन चास्य भाष्यस्य 'प्रोदित्वाद्परत्वमिति' केचित् ।
वस्तुतो विषयसप्तम्यामपि परनिमित्तात्वं वक्तुं शक्यमिति न दोषः । अहसंज्ञासूत्रेऽपि
'परभाषस्य प्रत्ययस्य विधानं तस्मिन् विवक्षितं एवाहस्वविधानेऽपि न दोष इति
भाष्याशयः । भाष्ये—असति पौर्वापर्य इति । स च व्यक्तित्वात्कं पौर्वापर्यम्, अत
एव 'इहन्ताच्चे'ति सूत्रे व्यक्तित्वात्कं सामीप्यं कैयटेनोक्तम्, अतः कथमिदं भाष्यमिति
वाच्यम्, तस्य कैयटस्य तत्रैव सूत्रेऽप्रयोजकत्वस्य मया बोधितत्वात् । परंपरासम्प्रदाया-
सम्बन्धताया 'अनेकमर्थपदार्थ' इति सूत्रे भाष्ये उक्तेः । आर्थधातुकावयवना इति । अत
पदैषां पदभूतान्ते प्रयोगा नेत्याहुः । लुकि आर्थधातुकावयवत्वामावात् । प्रतीतिष्विति ।
प्रयुग्यमानास्त्वित्यर्थः । 'न केवले'ति संकेतात् प्रकृतिप्रत्ययसमुदाय एव प्रयुज्यते । एवं च
तस्य व्यावहारिकत्वादिनिमित्तत्वं संपन्नमित्याह—व्यवहारेति ॥३५॥

अदो जग्धिर्त्यसि किति ॥ २ । ४ । ३६ ॥

त्यब्रह्मणं किमर्थं न 'ति किति'त्येव सिद्धम् ? त्यपि कृते न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधायम्-त्यप् कियतामादेश इति किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वात्त्यप् । अन्तरङ्ग आदेशः । एवं तर्हि सिद्धे सति, यत्त्यब्रह्मणं करोति तज्ज्ञापयत्या-
चार्योऽन्तरङ्गानपि विधीन्वहिरङ्गो त्यव्याघत' इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयो-
जनम् ? 'त्यवादेशे उपदेशिवद्वचनमनादिष्टार्थं बहिरङ्गलक्षणत्वा'दिति वक्ष्यति-
तत्र वक्तव्यं भवति । "

'जग्धिर्विधिर्त्यपि यत्तदकस्मात्सिद्धमदस्ति किति'ति विधानात् ।

हिप्रभृतीस्तु सदा बहिरङ्गो त्यन्मरतीति कृतं तदु विद्धि ॥

एष एवार्थः—

जग्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वाच्चि किति'ति त्यबुच्यते ।

ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां त्यपा भवति 'वाघनम् ॥३६॥"

प्र०— अदो जग्धि । अन्तरङ्ग आदेश इति । तकारादिप्रत्ययमात्रापेक्षत्वात् त्यना-
देशस्तु पूर्वपदापेक्षसमासाश्रयत्वाद् बहिरङ्गः । अनादिष्टार्थमिति । प्रधाय प्रस्थापेत्यादौ
हित्वादिष्वकृतेष्वेव त्यव्यया स्यादित्यर्थः । कथं न प्राप्नोतीत्याह—बहिरङ्गलक्षणत्वा-
दिति । अयमेवार्थो 'व्याघ्रभूतिनाप्युक्त इत्याह—जग्धिर्याघरिति । अन्तस्मादिति ।
निष्प्रयोजनमित्यर्थः । सिद्धमद इति । जग्धिर्विधानं सिद्धमित्यर्थः । ज्ञापनार्थं त्यपि
जग्धिरिधानमित्याह—हिप्रभृतीनिति । त्यन्मरतीति । त्यवादेशो हरति अपनयति
वाघत इत्यर्थः । तदु इति । 'त'शब्दो निपातोऽवधारणार्थः । तद्विद्वन्नेत्यर्थः ॥३६॥

उ०— अदो जग्धि । तकारादिप्रत्ययमात्रेति । सूत्रे विषयसंग्रहीति, शुद्धं वक्तुम् । भाष्ये-
उपदेशिवद्वचनमिति । उपदेशो-भावा, तद्वत् स्वपो वचः कार्यमित्यर्थः । भाष्येयं समामे-
भावो व्यवदेश इति भावः । अनादिष्टार्थम् । हित्वाद्यादेशमाचार्यमित्यर्थः । प्रधापेत्यादि ।
हित्वाद्यादिष्वनादिष्टेषु अङ्गेषु तथा स्यादित्येषोऽनादिष्टार्थमित्यस्यार्थ इति भावः । हित्वादि-
ष्विति । भाष्यादि हित्वादिष्वेव अङ्गीकर्तव्यानि गृह्यन्ते । वातिकं यदिति सामान्ये नपुंसकम् ।
'जग्धि'रिति यः स इत्यर्थः । अकस्मान् । न कस्मात्तत्प्रयोजनमित्यर्थः । अनर्थक इति
भावः । कुतस्तत्राह—सिद्धमिति । 'अद' इति सामान्ये नपुंसकम् । 'यतोऽ' इति च बोधः ।
एष एवार्थ इति । 'भाष्येन निबद्ध' इति बोधः । मया निरूप्यते इति या ॥३६॥

† समस्तेऽनङ्गत्वे त्वो त्यप् ७ १. ३७ ‡ ७ १. ३७ ग० १-३ पु० ११-४२

१-व्याघ्रभूतेरित्यं चारिकेति नैयट्पण्यः । * दधतेर्हि ७. ५. ४२

लुङ्सनोर्घस्तृ ॥ २ । ४ । ३७ ॥

घस्तृभावेऽच्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

घस्तृभावेऽच्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्राप्तीति प्रथमः ॥३७॥

हनो वध लिङि ॥ २ । ४ । ४२ ॥ लुङि च ॥ २ । ४ । ४३ ॥

किमयं वधिर्यज्ञनान्त आहोस्विदन्तः । किं चातः ? यदि व्यञ्जनान्तः—

वधौ व्यञ्जनान्त उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् ? 'वध्यादेशे वृद्धित्वप्रतिषेध इहविधिश्चे'ति* । अथादन्तो न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु ॥४२॥४३॥

इणो गा लुङि ॥ २ । ४ । ४५ ॥

इणवदिकः ॥ १ ॥

इणवदिक इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—अध्यगात्, अध्यगाताम्, अध्यगुः ॥४५॥

प्र०— हनो वध । किमयमिति । किं कार्यार्थोऽकारोऽयौधारणार्थ इति प्रश्नः । वृद्धित्वप्रतिषेध इति । 'अवधी'दित्यत्रावो हलादेर्लघोरिति हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोति । 'वधक' इति खलुलि वधादेशे औपसंख्यानिके कृते 'ऽव उपधाया' इति वृद्धिः प्राप्नोति, सा 'जनिवध्योश्चे'ति प्रतिषिध्यते । स्थानिवद्भावात् तत्वं प्राप्तम् । इहविधिश्चेति । 'अवधी'दित्यादावेकाच्चादित्प्रतिषेधः प्राप्नोतीतीहविधेयः । अदन्तत्वे त्वलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्बृद्धितत्वाभावः । तत्वं त्वलोऽन्त्यस्य क्रियते । तत्राकारो लुप्तत्वात्स्थानी न भवति, धकारोऽपि अलोपस्य स्थानिवत्त्वादन्यो न भवतीति तत्त्वाभावः । उपदेशोऽनेकाच्चाच्च प्रतिषेधाभावादित्सिद्धिः ॥ २ ॥४३॥

उ०— हनो वध । हलन्तलक्षणेति । हलन्तलक्षणायाः प्रतिप्रसवमूलेत्यर्थः । औपसंख्या निके इति । 'बहुलं तणी'त्यनेनेति भावः । स्थानिवद्भावादिति । 'स्थानिवदादेश' इत्यनेन । अलोपस्येति । 'नचः परस्मि'न्नित्यनेन । पृथं च 'जनिवध्यो'श्चेति सूत्रे वधिग्रहणं न कार्यमिति भावः । स्वतन्त्रो वधधातुस्तु मास्तयेव, अत एव वधजगन्तेऽवधीदित्यादी 'वृद्धिप्रतिषेधो यच्छब्द' इति सङ्गच्छते । अन्यथा तस्य वृद्धेर्बुध्नित्वेन तदुपसङ्गतिः । लुप्तत्वात्तत्स्थानी न भवतीति । अनिदेशोनाहार्यबुद्धिसत्त्वेऽपि षष्ठ्यर्थस्थोच्चारणरूपप्रसङ्गस्य वधतुमदावयवात् । उपदेश इति । वधुपदेशो इत्यर्थः । उपदेशात्वाच्छेदेनैकाचत्वस्य विवक्षणादिति भावः ॥४२॥४३॥

णौ गमिरवोधने ॥ २ । ४ । ४६ ॥

‘इयवदिक’ इत्येव । अधिगमयति अधिगमयतः अधिगमयन्ति ॥४६॥

सनि च ॥ २ । ४ । ४७ ॥

‘इयवदिक’ इत्येव । अधिजिगमिपति अधिजिगमिपतः अधिजिग-
मिपन्ति ॥४७॥

गाह् लिटि ॥ २ । ४ । ४८ ॥

ङित्करणं किमर्थम् ?

गाह्यनुयन्धकरणं विशेषणार्थम् ॥ १ ॥

गाह्यनुयन्धकरणं कियते विशेषणार्थम् । क विशेषणार्थेनार्थः ? ‘गाह्कु-
टादिभ्योऽन्धिन्डित्’ [१. २. १] इति । ‘गाह्कुटादिभ्योऽन्धिन्डित्’ द्वितीय-
स्युच्यमान इणादेशस्यापि प्रसज्येत* ।

ज्ञापकं वा सानुयन्धकस्यादेशयचन इत्कार्याभावस्य ॥ २ ॥

अथवैतज्ज्ञापयत्याचार्यः ‘सानुयन्धकस्यादेश इत्कार्यं न भवती’ति ।

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?

प्र०— गाह् लिटि । स्थानियद्भावात्सिद्धमात्मनेपदं सत्वाह—ङित्करणमिति ।
इणादेशस्यापीति । तत्तथागास्तां प्रामौ देवदत्तेनेत्यादौ ङित्त्वादीत्वप्रसङ्गः ।
गाह्कुटादिभ्य इति तुल्यमानेऽस्यैव ग्रहणं भवति न तु गाह्कुटादित्यस्य । एतन्ङकार-
स्यात्मनेपदविधौ चरितार्थत्वादादेशेनानन्यार्थङकारेण तुल्यत्वाभावात् ।

ज्ञापकं वेति । सानुयन्धकाद्यत्र पठ्युच्चार्यते तत्राहुतायामेवेत्संज्ञायामादेशः
प्रवर्तते, कृतायां वेत्संज्ञायां तन्निबन्धनानि कार्याणि न प्रवर्तन्ते इति ज्ञापनार्थं ङका-
रोच्चारणमित्यर्थः ।

उ०— गाह् लिटि । ङित्त्वादीत्येति । ‘धुमास्ये’त्यनेनेति भावः । इणः परस्मैपदित्वेन लुङि
‘गातिस्ये’ति सिक्ते छोपाश्रित्यदेशिङङित्त्वमात्रेऽभावात्कर्मणि चित्त्वदिदमावपक्षे उदाहनम् ।
न तु गाह्कुटादिति । तस्यापि ग्रहणे तु सामान्यग्रहणार्थमिति वदेव ॥ विशेषणार्थमिति
भावः । तुल्यत्वाभावादिति । वस्तुतो भाव्यप्रामाण्येन व्यावधानादेशात्प्रामाण्यम् । अत एव
‘अयचोऽग्नीङित्’मिति न्यायविरोधो न ।

सानुयन्धादिति । ‘गाह्कुटादिभ्य’ इत्यत्र व्यावधानादिज्ञादेशस्यैव ग्रहणं परिष्पटी-
यतायेन ज्ञापकोपन्यासः । कृतायाच्चेति । ‘अनस्विचा’विति प्रतिषेधस्तु स्याम्यङाप्रमे

* इत्यो गा लुङि २ ४. ४५; (प्रमस्ययापाप्रदादिति इति १ ४. ६६).

प्रयोजनं चक्षिडः ख्याञ्ज ॥ ३ ॥

['चक्षिडः ख्याञ्जप्रयोजनम् । चख्यौ ख्यास्यतीति-१,] 'क्षित' इत्यात्मनेपदं ['नित्यं'] न भवति ।

लटः शतृशानचौ ॥ ४ ॥

लटः शतृशानचौ प्रयोजनम् । पञ्चमानः यजमान इति । 'टित्' + 'इत्येत्वं' न भवति ।

युवोरनाकौ ॥ ५ ॥

युवोरनाकौ च प्रयोजनम् । नन्दनः कारकः, नन्दनोऽकारिकेति । उगिलक्षणी डीन्मुमौ न भवतः ।

मेश्वाननुबन्धकस्याम्बचनम् ॥ ६ ॥

मेश्वाननुबन्धकस्याम्बक्तव्यः । अचिनवम् अकरवम् असुनवम् ।

अत्यल्पमिदमुच्यते 'मे'रिति । 'तिप्सिन्मिपा'मिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—वेद वेत्थ ।

प्र०— शतृशानचायिति । सूत्रे संहनिर्दिष्टत्वादत्रापि सहोपादानम् । शानजैव त्वात्मनेपदत्वात्प्रयोजनम् । युवोरनाकायिति । मुज्युशयूणायुप्रभृतिष्वेदशनिवारणायानुनासिकोकापानुबन्धौ युयु सूत्रे निर्दिष्टौ । तत्रादेशप्रवृत्तावेवस्मात्ज्ञापकादुगितकार्याप्रवृत्तिरिति, डीन्मुमोरभावः ।

ज्ञापकस्यातिव्याप्तिं दृष्ट्वाह—मेश्वेति । 'तस्यस्यमिपा'मित्यत्र मिम्प्रहणमपनीय मिम्प्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । तेन सानुबन्धः स्थानी न भवतीति पित्कार्यं प्रवर्तते । अचिनवमिति । पित्त्वात् द्वित्वाभावादगुणो भवति । 'मा हि स्म चिनव'मिति चानुदात्तत्वम् । पाठिकफारस्याप्यामिमुद्रावयवाह—अत्यल्पमिति । एलादिविधौ तु

उ०—वाप्ये । अनुबन्धश्च लुप्तत्वात्स्थानिनि न सनिधीयत इत्यर्थः ॥ भाष्ये—नन्दनेति । 'युः' कर्तरि पुंसि 'त्यमरस्य प्रमादः ।

इति चानुदात्तत्वमिति । पिथ्यादित्यर्थः । आण्विवेधाय मां, एहं—स्म,

† चक्षिडः ख्याञ्ज २ ४ ५४ १—कविप्र । ‡ अनुदात्तद्वित् आत्मनेपदम् २ ३ १२.

* लट् शतृशानचायप्रथमासन्तानाधिकरणे ३ २ १२४. + टित् आत्मनेपदानां टेरे ३ ४ ७६.

× युवोरनाकौ ७ १ १. — उगितश्च ४.१ ६; उगिदचौ सर्वनामस्थानेऽप्यतोः ७ १ ७०.

† तस्यस्यमिपां ततित्तामः ३ ४. १०१. ‡ सर्वघट्टकार्यवाक्ययोः ७. ३. ८४; (सर्व-पानुक्रमपित् १. २. ४; निरुति च १. १. ५). * विदो लटो वा ३. ४. ८३.

अस्य ज्ञापकस्य सन्ति दोषा. सन्ति प्रयोजनानि । दोषा. समा मूयासो वा । तस्मान्नार्थोऽनेन ज्ञापकेन । कथं यानि प्रयोजनानि ? नैतानि सन्ति । इह तावत् 'चक्षिष्ठ. ख्याजिति, जित्करणसामर्थ्याद्विमापात्मनेपदं भविष्यति* । 'लटः शतृशानच्'विति, वक्ष्यत्येतत् 'प्रकृतानामात्मनेपदानामेत्व भवती'ति* । 'युवोरनाका'विति, वक्ष्यत्येतत् 'सिद्धं तु युवोर्गुनासिकत्वा'दिति* ॥४६॥

चक्षिष्ठः ख्याज् ॥ २ । ४ । ५ ॥

किमयं 'कशादिराहोस्वित्' ख्यादि. ?

चक्षिष्ठः फशाञ्चयाजौ ॥ १ ॥

चक्षिष्ठ. 'ख्याज्' कशादिश्च 'ख्यादिश्च ।

खशादिर्वा ॥ २ ॥

अथवा 'खशादिर्भविष्यति । केनेदानो 'कशादिर्भविष्यति ? चत्वेन* ।

अथ 'ख्यादि. कथम् ?

प्र०-विप्सिपो सानुबन्धकयोरनुपादानाश्रयिणो दोष इति चिन्त्यमेवम् ।

भूयासो वेति । दोषबहुत्वरोपेण निन्दाभाह—तस्मादिति । विरोपणार्थं तु हित्करणं स्थितम् । विमापात्मनेपदमिति । कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं नान्यत्रेत्यर्थः । प्रकृतानामिति । 'वित्तस्मी'त्यत्र यान्यात्मनेपदान्युपादानानि तेषां मित्यर्थः । सिद्धं स्याति । अनुनासिकयणोऽस्मादेशो ना-ययोरित्यर्थः । एतच्च स्याति नोरवागित्त्वं नान्तीति वृत्तत्वादेशयोर्हगित्कार्यप्रसङ्गः ॥४९॥

चक्षिष्ठः । लक्ष्ये रूपद्वयदर्शनादेकतराश्रयणे इतरासिद्धिप्रसङ्गात्पृच्छति—

४०-विधातप्रतिषेधाय-ति । चिन्त्यमेवमिति । अस्तुतस्तु 'परस्मैपदानां णलुपबिभेदो वेत्यादौ यथासंननिर्वाहय परस्मैपदानां क्रमणोपस्थितय 'विष्'सित्वादिभ्यश्चक्रमणोपस्थितौ सानु-बन्धकयोरनोरस्थितिरिति भाव्याय । निन्दाभाहेति । अन्यथा दाशानामाधिवामाशत्रय-प्रयोगोऽनुपपद्ये इति भावः । 'स्वरितत्तित' इत्यत्र विष्करवाचिनोऽनुपादानादाह—कर्त्रभितीति । अनुनासिकयोरिति । युवारिति विशिष्यम् । षगित्त्वं नास्तीति । इत्यत्रविभेदस्य स्थानि-वत्त्वादिति भावः ॥४९॥

चक्षिष्ठः ख्याज् । रूपद्वयेति । अस्ती अणवाविशेष्यं । भाष्ये—ख्यादिरिति ।

× स्वरितत्तित कर्त्रभिप्राये क्रियाफले १ ३ ७२

* 'इदं लक्ष्यं प्रकृतानामात्मनेपदानामेव भवतीति' ३ ४७२ पा० २ मध्यमं ४० ४०४ ५० ३

† ७ १ १ पा० २२ ४० १० १-ख्यादि' पा० । २-ख्यादि' पा० ।

३-ख्याज् ख्याज्' इति पा० । ४-ख्यादि' पा० । ५-स्वरितत्तित ४ ५५

असिद्धे शस्य यवचनं विभाषा ॥ ३ ॥

असिद्धे* शस्य विभाषा यत्वं वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ?

प्रयोजनं सौप्रख्येऽबुञ्चिधिः ॥ ४ ॥

सौप्रख्य इति योपधलक्षणो- बुञ्चिधिर्न भवति । सौप्रख्यीयः । 'वृद्धाच्छः'

[४. २. ११४] इति च्छो भवति ।

निष्ठानत्वमाख्याते ॥ ५ ॥

आख्यात इति निष्ठानत्वं* न भवति ।

रुविधिः पुंख्याने ॥ ६ ॥

पु ख्यानमिति रुविधिर्न भवति ।

णत्वं पर्याख्याने ॥ ७ ॥

पर्याख्यानमिति णत्वं† न भवति ।

प्र०-किमयमिति । असिद्ध इति । 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्यधिकारे यावद्विधानानन्तरं शस्य यत्वं विभाषा वक्तव्यम् । तत्र यत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात्तन्निमित्तं कार्यं न प्रवर्तते, शकार- निमित्तं च प्रवर्तते । यत्वं तु कर्तव्ये यत्वं सिद्धमिति खस्य चत्वाभावादाख्यातेत्यादि सिध्यति ।

सौप्रख्येऽबुञ्चिधिरिति । अकारप्रलेपात्सौप्रख्यशब्दे बुञ्चिधिर्न भवतीत्यर्थः । सुप्रचष्ट इति सुप्रख्यः । 'आतत्रोपसर्ग' इति 'कः' । यत्वस्यासिद्धत्वात्सुप्रख्यस्य भाव इति योपधलक्षणबुञ्चभावात्पञ्चभवतीति । तथा सुप्रख्येन निर्वृत्तो देशः सौप्रख्यस्तत्र भवः सौप्रख्यीय इति 'धन्वयोपधाद्बु'निति बुञ्चभावे वृद्धाच्छो भवति ।

निष्ठानत्वमिति । 'न व्याख्ये'ति तु प्रतिषेधः 'ख्या प्रकथन' इत्यस्यैव प्रति- पदोक्तत्वात् । अस्य तु शस्य यत्वेन लाक्षणिकत्वादिति मन्यते । पुंख्यानमिति । 'पुमः खय्यम्पर' इति हत्यं न भवति, यत्वस्यासिद्धत्वादम्परत्वाभावात् ।

णत्वमिति । 'ख्या प्रकथने' इत्यस्मादपि परस्य 'छुच्योगाप्रख्यान'दिति निपात-

छ०-सकारयकारादिरित्यर्थः । एवं 'कशादिः' 'खशादि'तित्यपि ककारशकारादिः, सकारशका- रादिरित्यर्थकम् ।

अकारप्रलेपादिति । वस्तुतस्तु तं विनापि 'प्रशका धूमप्रयोजन'मित्यादेरपि बुञ्चिधिनिवर्त्यत्वेन प्रयोजनमिति वार्तिकार्थः । अग्रिमवार्तिकानामेवमेव व्याख्येयत्वात् । अस्य पार्तिकस्य भाष्येऽनुक्रमण्यर्थं योग्यतया संभाष्याह—ध्यञ्भवतीति । 'योपधाद्गुरुपोत- माद्बु'निति प्रासपुनोऽभावे प्राकण्यादित्याख्यनिति यावः ।

लाक्षणिकत्वादिति । अस्य तत्राग्रहणे 'आख्यान'मित्यपि ख्यादिति तद्व्याख्याप्यं खशादित्यमिति भावः । वस्तुतः स्वतन्त्रव्यापातोराध्यातुके प्रयोगाभाव एवेष्टव्यः । अन्यथा

* पूर्वत्रासिद्धम् ८. २. १. † धन्वयोपधाद् बुञ् ४. २. १२१.

* संयोगादेरातो धातोर्ण्वतः ८. २. ४३. † पुमः खय्यम्पर ८. ३. ६. ‡ कृत्यचः ८. ४. २६

सस्यानत्वं नमः ख्यात्रे ॥ ८ ॥

नमःख्यात्र इति सस्यानत्वं न भवति ।

वर्जने प्रतिषेधः ॥ ९ ॥

वर्जने प्रतिषेधो वक्तव्यः । अवसंचक्ष्याः परिसंचक्ष्याः ।

असनयोश्च ॥ १० ॥

असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नृचक्षा रक्षः । विचक्षण इति ।

बहुलं तणी ॥ ११ ॥

बहुलं तणीति वक्तव्यम् । किमिदं तणीति ? संज्ञाबन्धसोर्ग्रहणम् । किं प्रयोजनम् ?

अन्नवधकगात्रविचक्षणाजिरार्थम् ॥ १२ ॥

अन्न—अन्नम् । वधक—वधकम् । गात्र—गात्रं पदम् । विचक्षण—विचक्षणः । अजिर—अजिरे तिष्ठति ॥ ५४ ॥

प्र०—नायणत्वाभावः ॥ सस्यानत्वमिति । जिह्वामूलीयस्येयं पूर्वाचार्यसंज्ञा । शपरे यिसर्जनीय इत्येवात्र भवति ॥ नृचक्षा रक्ष इति प्रयोगरक्षान्दसः । भाषायां तु नृचक्षो रक्ष इति भवति । विचक्षणे इति । 'अनुदात्तेतश्च हलादे'रिति युच् ।

बहुलमिति । सर्वप्रकरणापेक्षमेतदुच्यते । 'अन्न'शब्दे जग्न्यभावः । वधकमिति । एवुलि वधादेशः । गात्रमिति । इय औणादिके घृनि गादेशः । विचक्षणे ख्यात्रभावः । अजिरे—वीभावभावः । 'अजिरशिशिरे'ति निपातनमनपेक्ष्यैतदुक्तम् ॥ ५४ ॥

उ०—तमावाय सौमगयादी धुनादि दुवारमेव श्यादित्यस्य सस्यादित्यस्यैवार्थापत्तेः । न च पास्तिक-
व्यहदिसिद्धिरं पक्षम्, 'सस्यानत्वं नमःख्यात्रे' इति भाष्यस्य सर्वथासङ्गतेः । जिह्वामूली-
यस्य धीकल्पितत्वेन विसर्गसिद्धेर्जिह्वामूलीयस्य दुवारत्वात् । एवं च 'न व्याकरो'त्यत्र तदु-
ग्रहणे पक्षभावात्तदपि न कर्तव्यमेवेति भाष्याशयः । 'क्यापातुरपि सस्यादि'रिति [ममोक्तं
तु न युक्तं, भाष्यस्वारस्येनादेशस्यैव वाक्यमिति कामात् । निपातनादिति । सौत्रप्रयोगस्यादेशो-
भोपपत्तेरिगम्यमेतत् । शास्त्रेति । 'कृत्यञ्च' इति प्राप्तिः । इयं—'जिह्वामूलीयत्व'मित्येषा ।
'नृचक्षा' इति प्रयोगे रक्षोविशेषणत्वे नपुंसकत्वेन धीर्वाधुपपत्तिरत आह—आन्दस इति ।
नग्नं च विचक्षणशब्दादग्न्येषामुपभोगं न पश्याम इत्यत आह—सर्वप्रकरणेति । अनपेक्ष्येति ।
संज्ञां सूत्राणामाधुनिकत्वादनपेक्षेति भावः ॥ ५४ ॥

† कुप्पोः ५५५पी च ८ १, १७

१-अन्नवि ग्रहणं सति यत्र तदजिरम् । 'अग्न' इति भाषायाम् । 'अन्नं च अत्रादिरे'
इत्यमरः । 'अन्निरं प्राप्नोते वाते विषये हृदि रक्षो' इति मेदिनी ।

• अथो नपिर्त्यति किंति; हनो नप तिदि; हनो ना लुकि; नपिदि. ख्यात्रः; अनेर्न्यरप्रपोः
२. ४ ३६; ४२; ४५; ५४; ५६.

अजेर्व्यघञपोः ॥ २ । ४ । ५६ ॥

घञपोः प्रतिषेधे क्यप् उपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

घञपोः प्रतिषेधे क्यप् उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—
समजनं समज्येति* ।

तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । अपीत्येव भविष्यति । कथम् ? अपीति
नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि ? प्रत्याहारग्रहणम् । क सन्निविष्टानां प्रत्याहारः ?
अपोऽकारात्प्रमृत्वाक्यपः पकारात् । यदि प्रत्याहारग्रहणं संवीतिर्न सिध्यति† ।

एवं तर्हि नार्थ उपसङ्ख्यानेन नापि घञपोः प्रतिषेधेन । इदमस्ति 'चक्षिङः
ख्याञ्' 'वा लिटि' [२. ४. ५४; ५५] इति । ततो 'वक्ष्यामि—अजेर्वी'
भवति वा व्यवस्थितविभाषा चेति । तेनेह च भविष्यति प्रवेत्ता प्रवेतुम् प्रवीतो
रथः संवीतिरिति । इह च न भविष्यति समाजः उदाजः समजः उदजः सम-
जनम् उदजनम् समज्येति । तत्रायमप्यर्थ इदमपि सिद्धं भवति प्राजितेति ।
किं च भो इष्यते एतद्रूपम् ? बाढमिष्यते । एवं हि कश्चिद्वैयाकरण आह—
कोऽस्य रथस्य प्रवेतेति । सूत आह—आसुष्मन्नहं प्राजितेति । वैयाकरण
आह—'अपशब्द' इति । सूत आह—प्राप्तिज्ञो देवानांप्रियो न त्विष्टिञ्

प्र०— अजेर्व्य । इदमपीति । बलादावार्धधातुके विकल्प सिध्यतीति भावः । सूत
आहेति । प्रयोगदर्शनेन विकल्प द्रढयति । प्राप्तिञ् इति । सौत्रमेव प्राप्ति भवाज्जानाति
न त्वाचार्थानामिष्टिमित्यर्थः । देवानांप्रिय इति । देवशब्दो मूर्त्यवाची । मूर्त्याणां च
प्रिया मूर्त्या एव भवन्ति । अथवा सुखासक्तवया शास्त्रेऽनभियोगोऽनेन प्रतिपाद्यते ।

उ०— अजेर्व्य । क्यप् उपसङ्ख्यानमिति—भाष्ये । अधिकरणस्य शेषावविश्रामो ५६ ।
बलादाविति । यद्यपि भाष्ये मुख्येव विकल्पो दृश्यते, तथापि 'पादस्य पञ्चाधाती'ति
निर्देशेन 'इह च न भविष्यति समाजः' इत्यपि भाष्यस्योपलक्षणताया अप्रत्यक्षत्वेनेदमपि
तथैव, दृष्ट्यादिप्रामाण्यमिति भावः । वदेमान्ते क इति । तेन 'रथं सूत' इति न भवति । न

* "अत्र कथादेयादिभिर्निरुक्तानुवृत्तौ न बुद्धा, किन्तु विकल्पाय 'बलादावार्धधातुक विकल्प
इष्यते' इति स्वकीयकल्पना कृता, सा प्रणाय्यास्ति (इत्यष्टाध्यायीभाष्ये महर्षिदयानन्द)

† श्रुदोरप् ; मत्रयकोमनि क्यप् ३ ३ ५७-६८ ‡ स्त्रियां क्तिन् ३ ३ ६४ ।

१- 'वक्ष्यामि "अजेर्वी" 'अजेर्वीमाजो भवति वा । व्यनक्तिप्रमाणा "वा" इति' पा० ।

२- 'अइमस्य रथस्य प्राजितेति' पा० ।

इष्यत एतद्रूप'मिति । वैयाकरण आह—'आहो खत्वेन दुरुतेन वाध्यामह इति । सूत आह—न खलु वेजः सूतः सुवतेरेव सूतः । यदि सुवतेः कुत्सा प्रयोक्तव्या दुःसूतेनेति वक्तव्यम् ।

न तर्हीदानीमिदं 'वा यौ' [२. ४. ५७] इति वक्तव्यम् । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ? नेयं विभाषा । किं तर्हि ? 'आदेशोऽयं विधीयते । 'वा' इत्ययमादेशो भवत्यजेयौ परतः—वायुरिति ॥५६॥

यद्यक्षत्रियार्पणितो यूनि लुगणिजोः ॥ २ । ४ । ५८ ॥

अणिजोर्लुकि तद्राजाद्युवप्रत्ययस्योपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

अणिजोर्लुकि तद्राजाद्युवप्रत्ययस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । धीधिः पिता, धीधिः पुत्रः । श्रीदुम्भरिः पिता, श्रीदुम्भरिः पुत्रः* ।

अपर आह—['अणिजोर्लुकि क्षत्रियगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसङ्ख्यानम्']

प्र०—पराजितत्वादमर्पणाह—'अहो नु खलियति । वेभ उव इति यद्रूपं सास्य सज्ञा । पूजायां च सुशब्द इति मत्वा पुत्साप्रतिपादनायाह—दुरुतेनेति । सूत आहति । 'पू प्रेरणे' इत्यरमादयद्वलवचनात्कर्तुरि गत्यादिसूत्रे चकारस्यानुष्ठसमुपयाधेत्वाद्वर्तमाने षः । रथनाहस्य रथप्रेरणात्सूत इति संज्ञा । वायुरिति । 'यजिमनीति'वाहुलकापुचि रूपम् ॥५६॥

यक्षत्रियः । तद्राजादिति । 'वे तद्राजा' इति तद्राजसंज्ञकप्रत्ययान्वात्परस्येत्यर्थः । धीधिरिति । धुधोदुम्भरशब्दाभ्यां सात्वावयववत्तत्त्वं इन् । तदन्तायूनि 'यनिजोश्चेति

उ०—तर्हीदानीं वायाविति वक्तव्यमिति । व्यवस्थितविभाषयैव धी कीमावविच्छन्नस्य सिद्धत्वादिति भावः । वायुरिति । यदि वातेफणि वापुः प्रकारान्तरेण सिध्यति, तर्हि धनज्यव-
प्रहणवदिदमपि व्यर्थमिति कश्चित् ॥५६॥

यद्यक्षत्रियार्पणं । अत्रत्यवार्तिकानि अनभिप्रायीनीत्याहुः । वैशादिदशमादिमानि सिद्धा-

१—'अहो नु' पा० ।

२—प्राचीनरूपयनुरोधाप्रवादित्यत्वाह—'पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते' इति ।

"अपादित्येनास्य सूत्रस्यापमर्षः कृत — यौ स्युः प्रत्ययेऽव—पातं र्दिदस्येन 'धी'रस्ता देहो भवति । तत्र रूपद्वयं साधितम् । तर्हि पूर्वसूत्रे विद्वत्सामुत्तरेनेव सिद्ध, पुनर्मतामाभ्य-
विद्वत्त्वाप्रवादित्यस्य व्याख्यानमत्यन्तमसद्वत्तम् ।" (रत्नशास्त्रीमाधवे २. ४ ५७ महर्षि
व्यानन्दः)

* कम्बोबान्द्रुः, यनिजोश्च ४ १ १०१; १०१. १—कोट्टकवदं पाठो न कार्यविद्मः ।

अणिञोर्लुकि क्षत्रियगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्तव्यमिति । जाबालिः पिता, जाबालिः पुत्रः† ।

अपर आह—[‘अत्राहणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानम्’ १] अत्राहण-गोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? इदमपि सिद्धं भवति—भाण्डजङ्घिः पिता, भाण्डजङ्घिः पुत्रः । कार्णखरकिः पिता, कार्ण-खरकिः पुत्रः† ॥५८॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायेऽस्य
चतुर्थे पादे प्रथममाहिकम् ।

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ २१४ ॥ ६२ ॥

तद्राजादीनां लुकि समासबहुत्वे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

तद्राजादीनां लुकि समासबहुत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रिय आह्ण एषा त इमे प्रियाह्णाः । प्रियो वाह्ण एषां त इमे प्रियवाह्णा इति ।

प्र०—लुक् । तस्य लुक् । जाबालिरिति । जबालस्यापत्यम् । ‘अत इच्’ । स च तद्राजो न भवतीति द्वितीयं वचनमारब्धम् । तेनैवन्तात्फलो लुक् ।

अत्राहणगोत्रमात्रादिति । तेन वैश्यगोत्रादपि सिध्यति । व्यापकत्वाच्चेदमेव वचनं प्रमाणम् । भाण्डजङ्घकर्णखरकौ वैश्यौ ॥५८॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य

चतुर्थे पादे प्रथममाहिकम् ।

तद्राज । इह ‘तेनैव’ग्रहणाद् बहुवचनेन बहुवचनमुच्यते इति लक्ष्यते । संज्ञानां चैकदेशपदप्रयोगो दृश्यते । यथा भीमसेनो ‘भीम’ इति । अर्थग्रहणे तु ‘तेनैवे’ति न

ल०—नीति वृत्तिः ॥५८॥

इति श्रीशिवमहामुनिसत्तरीगर्भसंज्ञानामहकृते भाष्यप्रदीपे द्वाविंशत्याध्यायस्य
चतुर्थे पादे प्रथममाहिकम् ।

तद्राजस्य । ननु बहुवचनवदर्थप्रतिपादकतद्राजस्यानेन लुग्विधानात् ‘प्रियाह्णा’ इत्यादा-
वस्य प्राप्तिरेव मेत्यत आह—इहेति । बहुवचनशब्दस्य प्रत्ययविशेषे संकेतिततया बहुवचनेन
तत्प्रतीतिः कथमत्र आह—संज्ञानां चेति । ‘विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्योर्लोप इति

† अत इच् ; यजिञोश्च ४. १. ६५; १०१ सत्यभ्रमजाबालशस्याख्याविद्या ह्यन्तोऽप्योर्पनिपदि
(४.४.१) षठेति । “जाबालो नाम वैश्यापुत्रोऽभूत् । स चात्राहणः, तस्मादत्र । तदन्तत्
फलो लुक् ।” (अ० भा० २. ४ ५८ दृश्यन्-६) । १-अयं वाचकः, पाठः ।

किमुच्यते 'समासबहुत्वे प्रतिषेध' इति 'यावता' तेनैव चेत्कृतं बहुत्वम्-
मित्युच्यते न चात्र तेनैव कृतं बहुत्वम् ? भवति वै किञ्चिदाचार्याः क्रियमाण-
मपि चोदयन्ति । तद्वा कर्तव्यं तेनैव चेद् बहुत्वमिति, समासबहुत्वे वा प्रतिषेधो
वक्तव्य इति ।

अथबहुत्वे लुग्वचनम् ॥ २ ॥

अथबहुत्वे च लुग्वक्तव्यः । अतिकान्तोऽज्ञानस्यङ्ग इति । बहुवचने परतो
यस्तद्राज इत्ये च कृत्वा चोद्यते ।

प्र:-वक्तव्यं 'प्रियवाङ्मा' इत्यत्र बहुत्वे तद्राजस्य पृथग्भावाल्लुङ्गः प्रसङ्गाभावात् । बहु-
वचनं तु 'पर'मिति लुङ्प्रसङ्गे तन्निवृत्तये 'तेनैव'ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ 'अस्त्रिया'मिति तु प्रति-
षेधो बहुवचनग्रहणेऽनुपपन्नः । 'आह्वयः स्त्रिय' इत्यादौ स्त्रीप्रत्ययेन बहुवचनस्य व्यव-
धानाल्लुङ्गः प्रसङ्गाभावात् । अर्धग्रहणे तु लुङ्प्रसङ्गोऽस्त्रियामिति निषिध्यते । तदेवं
पक्षद्वयस्यापि लिङ्गदर्शनाच्चद्विगुणदोषनिरूपणाय विचारः क्रियते । तत्र पूर्वं प्रत्ययपक्षो
विचार्यते । 'तद्राजादीना'मित्यादिशब्देन वदयमाणा लुग्भाजो गृह्यन्ते । समासबहुत्व
इति । समासार्थबहुत्व इत्यर्थः । न चात्रेति । अन्यपदार्थकृत्त्वाद्बहुत्वस्य । भवति
वै किञ्चिदिति । एतावदेवं वाच्यम् । एवंविधं किञ्चिद्बहुवचनार्थः । किं तदित्याह-
आचार्या इति । सूत्रे क्रियमाणमपि कुर्वन्तीत्यर्थः । बहुवचनपक्षे सर्वथा वचनेनैव
दोषो निराकार्य इति प्रतिपादनमस्योपन्यासस्य फलम् ।

प्रत्ययपक्षे दोषोद्भावनेनार्थग्रहणं स्थापयति-अथबहुत्व इति । समासार्थस्या-

उ०-वचनमिति भावः । प्रत्ययग्रहणपक्षे तद्राजार्थेनैव कृतं बहुत्वस्य तत्प्रतिपादके बहुवचने
परत इत्यर्थः । तापदेन तद्राजपरामर्शना तदर्थो लक्ष्यत इति बोध्यम् । अर्धग्रहणपक्षे बहु-
वचनमानस्य तद्राजस्येत्यर्थः । प्रत्ययग्रहणपक्षस्य 'तेनैव' इति लिङ्गमुक्तत्वात् अर्धग्रहणपक्षस्य लिङ्ग-
माह-अस्त्रियामिति । तत्र पूर्वमिति । निषेध्यत्वादिति भावः । 'प्रियवाङ्मा' इति समास-
स्यैकत्वात्माह-समासार्थमिति । तेनैव चेत्कृतं बहुत्वमिति भावः । तन्मात्रार्थगतबहुत्वार्थके वचने
परत इत्यर्थः । अन्येति । अन्यपदार्थं न तद्राजान्तमात्रार्थः, किन्तु समुदायार्थ इति भावः ।
पृथक्पृथक्वाचनमात्रमाह-एतावदिति । प्रभक्तपार्थानुपपत्तेरनुदेः क्रियामात्रे वक्ष्यमाणस्य-
माह-कुर्वन्तीत्यर्थ इति । सर्वथा वचनेनैवेति । अत्र पक्षे 'तेनैव'एवमर्थं चार्थमिति
साविज्ञतात्पर्यमित्यर्थः ।

'अथबहुत्वे' इत्यस्य बहुवचनपरत्वाभावे इत्यर्थ इत्याह-समासेति । सोऽर्थबहुवचन-

अथ किमर्थं पुनरिदं न बहुवचन इत्येव सिद्धम् ? न सिध्यति । बहुवचन इत्युच्यते न चात्र बहुवचनं पश्यामः* । प्रत्ययलक्षण्येन 'भविष्यति' । 'न लुमता तस्मि'न्निति† प्रत्ययलक्षण्यस्य प्रतिषेधः । 'न लुमतास्तस्य' [१.१.६३] इति वक्ष्यामि । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात्—पञ्चभिर्गार्गीभिः क्रीवः षटः पञ्चगार्ग्यः दशगार्ग्य इति× ।

प्र०—बहुत्वाद् बहुवचनपरत्वाभावेऽपि लुक्कृत्यः । प्रत्ययश्चेद् बहुत्व उत्पन्न इत्यर्थः । न बहुवचन इत्येवेति । शसमेवाश्रित्यान्तरङ्गत्वात्पूर्वं वद्राजस्य लुक् करिष्यत् इति भावः ॥ न चात्रेति । अन्तरङ्गानपि विधीन् 'मुपो धातुप्रातिपदिकयो'रित्ययं लुक् 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'ति ज्ञापकादस्यैवात्र संभवाद् वाच्य इति भावः । न लुमतास्तस्येति वक्ष्यामीति । यथास्थितमेव न्यासमेवं व्याख्यास्यामि—'लुमता लुप्तो यः प्रत्ययस्तस्मिन् यदङ्गं तस्य यत्कार्यमङ्गाधिकारविहितमन्यद्वा तत्र भवति' । लुक् च प्रत्ययस्य कायम्, न समस्तस्यास्तस्येति प्रत्ययलक्षण्येन भविष्यति । पञ्चभिरिति । क्रीतार्थेस्वार्हीयस्य ठकोऽध्यर्थपूर्वेति लुक् । 'लुक् द्वित्वलुकी'ति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । तत्र प्रत्ययलक्षण्येन भिसमाभित्यात्र पक्षे 'यन्वोश्चे'ति लुक् प्राप्नोति । न हि यद्वलुक् अङ्गस्य कार्यमिति पञ्चगार्ग्य इति स्यात् । पञ्चगार्ग्य इति चेद्यत इत्यर्थः । 'अस्त्रिया'मिति चात्र प्रतिषेधो न भवति, अर्थान्तरे पुंसि संक्रान्तत्वाद्विपदार्थस्येत्याहुः ।

उ०—त्वामावाहसङ्गतिमावाहयाह—शसमेवेति । भाष्ये—न चात्रेति । लुक् लुप्तत्वादिति भावः । अन्तरङ्गानपीति न्यायादिति तात्पर्यम् । नन्वन्तरङ्गानिति न्यायेनास्यापि लुको ग्रहणेनेदमनुपपन्नमत आह—अस्यैवात्रेति । ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वादिति भावः । वस्तुतश्चिन्मयमेतत् । 'एङ्गत्वात्समुदे'रित्यादिसूत्रस्य भाष्यविरोधादिति स्वयं शब्देन्दुशेखरे । अनेवापि न्यायेन कार्यान्तरमिच्छविनाशकलुक् एवैषेक्षया प्रावस्य बोध्यते, तत एव ज्ञापकादिति कार्यं लुक्—सुप्तगुणेष्वया बहवानिति तु भाष्याशयः । यथास्थितमेवेति । एवं चानङ्गाधिकारविहितकार्यं प्रतिषेधाय वार्तिककृता न्यासान्तरमात्रम्, तस्यार्थस्य सूत्रेणैव काले वार्तिकं न कार्यम् । सूत्रस्य च न प्राप्तिः, अङ्गोद्देशककार्याभावादिति भावः । न समस्तस्येति । न संपूर्णस्येत्यर्थः । इति चेद्यत इति । तस्मादङ्गस्य तदवयवस्य वा कार्यं निषेध इत्यर्थः । अस्त्रियामिति चात्रेति । एतदर्थमेवास्त्रियामिति करणे तु गौरवमिति भावः । न च हीलुक् स्थानिवत्त्वाद् बहुवचनपरत्वाभावः । लुकि तच्चिन्नेवाभावात् । गार्ग्येति । पुगपद-

* मुपो धातुप्रातिपदिकयोः २. ४. ७१. १—कचिन्न ।

† प्रत्ययतोपे प्रत्ययलक्षणम् १. १. ६२.

‡ न लुमता तस्मिन्निति चेदनिषिद्धादेस्ततोपे १. १. ६३ वा० १३ पु० ५०१.

× मुपो धातुप्रातिपदिकयोः २. ४. ७१; अथ्यर्थपूर्वद्विगोत्रुं गन्धायाम् १. १. २८; लुक् तद्वित्वलुकि १. २. ४८; (यन्त्रोच्च २. ४. ६४)

द्वन्द्वेऽवहुषु लुग्वचनम् ॥ ३ ॥

द्वन्द्वेऽवहुषु लुग्वक्तव्यः । गर्गवत्सवाजा इति ॥ इह च लुग्वक्तव्यः—गर्गेभ्य आगतं गर्गरूप्यं गर्गमयमिति ॥ इह च 'अत्रय' इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति† ।

सिद्धं तु प्रत्ययार्थवहुत्वे लुग्वचनात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? प्रत्ययार्थवहुत्वे लुग्वक्तव्यः ।

यदि प्रत्ययार्थवहुत्वे लुगुच्यतेऽस्त्रियामिति वक्तव्यम् । इह मा मूत्—आज्ञयः स्त्रियः, वाज्ञयः स्त्रिय इति । यस्य पुनर्वहुवचने परतो लुगुच्यते तस्येकारेण व्यवहितत्वाच्च भविष्यति । यस्यापि बहुवचने परतो लुगुच्यते तेनाप्यस्त्रियामिति वक्तव्यम् । आम्बष्ठ्याः स्त्रियः, सौवीर्याः स्त्रिय इत्येवमर्थम्‡ । अत्रापि चापा व्यवधानम् । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् ।

प्र०— 'द्वन्द्वेऽवहुष्वित्यत्राकारप्रश्लेषः । गार्ग्यश्च वात्स्यश्च वाज्यश्चेति द्वन्द्वः । अत्रेकैकस्य बहुवचनपरत्वं नास्ति, यद्यपि ममासाद् बहुवचनमुत्पद्यते तदन्त्यादेव परं न सर्वेभ्यः । प्रत्ययनिर्देशपक्षे 'तस्मिन्निति निर्दिष्ट' इति परिभाषोपस्थानाद् व्यवहितस्य लुकोऽप्रसङ्गः । गर्गरूप्यमिति । सुवन्तेन केवलं वाक्यं क्रियते । प्रत्ययस्तु प्रातिपदिकाधिकारात्प्रातिपदिकादेवोत्पद्यते इति बहुवचनपरत्वाभावात्लुक् न प्राप्नोति ॥ अत्रय इति । अत्रेरपस्यानि । 'इत्थानिभ' इति ढक् । 'किव' इत्यन्तोदात्तत्वम् । तत्र यदि असि परतो लुक् क्रियते तदा 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप' इति जसि वदात्तत्वप्रसङ्गः । अर्थनिर्देशाश्रयेण परिहारमाह—सिद्धं त्विति । लुग्वचनात् । लुग्व्याख्यानादित्यर्थः । आम्बष्ठ्या इति । आम्बष्ठ्यापत्यानि बहुयः स्त्रिय इति 'बृद्धेत्कोसलाजादाज्य' इति व्यक् । यडश्चायिति चाप् । एकादेशः । चान्तवद्भावात् व्यव-

प्र०—धिकरणवचनतायाः दूषितत्वादेकवचनात्तेन विग्रहः । अवहुष्विति भाग्यस्य न विद्यते बहुवचनं परं येभ्यस्तेषु वर्तिषेद्वित्यर्थः । सुवन्तात्तद्विषये बहुवचनपरत्वसत्त्वादाह—प्रातिपदिकादेवेति । न लुमतेति निषेधात्प्रत्ययवृद्धशानामावेन लुकि न सिध्येदित्येव भाष्यास्य इत्यपि कश्चित् । तस्य 'सामर्थ्यं च सुवन्तेनेत्युत्तरभाष्यविरुद्धम् । असि परत इति । वदात्तलोपशब्देन बोधात्तद्वितलोप उच्यते इति भावः ।

अपूर्ववचनत्वशङ्कां वारयति—व्याख्यानादिति । अम्बष्ठ्यस्येति । अत्रिपनानेदम्, भवो 'वा नामधेयस्ये'ति वृद्धत्वम् । 'आम्बष्ठ्यस्ये'ति पाठे तु सम्यगेव । अचः परस्मिभि-

† इत्थानिभः ४. १. १२२; कितः ६ १ १६५; अत्रिमृगु—गोतमान्निरोग्यश्च २. ४. ६५; (अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ६ १. १६१)

‡ बृद्धेत्कोसलाजादाज्यः; ते तद्रावा ४. १. १७१; ७५.

‘एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवती’ति* स्थानिवद्भावाद् व्यवधानमेव ।

‘द्वन्द्वञ्चबहुषु लुग्वचनम्’ ॥ ५ ॥

‘द्वन्द्वञ्चबहुषु लुग्वक्तव्यः । गर्गवत्सवाजा इति ।

गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्वेकयोरलुक् ॥ ६ ॥

गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्वेकयोरलुग्वक्तव्यः ।

विदानामपस्य माणवको वैदः । वैदौ* ।

किमर्थमिदं नाचीत्येवालुक्सिद्धः† ? ‘अची’त्युच्यते न चात्राजादि पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । ‘वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्’ ।

एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि ॥ ७ ॥

प्र० घायरु इति लुक्प्रसङ्गे प्रत्ययपक्षवादिनाप्यस्त्रियामिति प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । एकादेश इति । ‘अच’ परस्मिन्नि’ति स्थानिवद्भावः । तदेवमर्थनिर्देशपक्ष एवास्त्रियामिति वक्तव्यम् ॥ द्वन्द्व इति । एकस्मिन्नेगार्थे प्रत्ययोत्पत्तौ सत्यां, बहुत्वाभावात् । प्रत्ययपक्षे त्वन्यस्य तावन्मिध्यतीति मूल्यते ।

अर्थपक्ष एव दोषमाह—गोत्रस्येति । अप्रत्ययप्रत्ययो लोपभाग्यदा बहुष्वर्थपूर्वप्रो युनापत्यविवक्षायांमर्थान्तरे द्वित्वविशिष्टे एकत्वविशिष्टे वा संक्रामति तदा बहुषु तस्योत्पन्नत्वात्लुक्प्राप्तावलुग्वक्तव्याः । प्रत्ययपक्षे तु बहुवचनपरत्वाभावात्लुक् न भवति । द्वेकयोरिति । द्वेकदेशव्यौ द्वित्वैकत्ववृत्तौ उपात्तौ । अन्यया बहुवचनं स्यात् । वैद इति । विदस्यापत्यानि बहूनि—इत्यञ्प्रत्ययः । तदन्ताद्यन्यत इन्नितीन् । तस्य ‘एयञ्चित्रियार्णमित’ इति लुक् । नाचीत्येवेति । ‘गोत्रेऽलुगर्ची’त्यनेन ।

उ०-सीति । यद्यप्यन्तवद्भावेन चावन्तस्यायं विधिरिति न पूर्वविधित्वं, तथापि पूर्वविधावित्यस्य पूर्वोद्देशकविधावित्यर्थोद्देश्येव । यद्यपि ‘य’शब्दोऽपि स्वाग्येव, स कथं ततः पूर्वस्तथापि यत्किञ्चित्स्थानिमृतापूर्वत्वमस्त्येव । स्थानिमृतादयः पूर्वोऽस्थानिमृता एव गृह्यते इत्यत्र ॥ मानं, स्थानिनि वृत्तमृते सत्यमवतो लुक् एकादेशोऽप्यभावादिदेशो बोध्यः । एतेन चावन्तस्य कथं चाप्य व्यवधानमित्यपास्तम् । तदेवमिति । ‘अस्त्रिया’मित्येवार्थनिर्देशपक्षस्य शापकमिति भावः ॥ मध्यं दोषो बहुवचनग्रहणेऽपीति कथं परं प्रत्ययोपग्यासोऽत आह—अन्यस्य तावदिति । एवं चार्थपक्षे त्रयाणामपि सुग्राह्यः, प्रत्ययपक्षे त्वन्यस्यचोरेवेति भावः ।

यदुष्वर्थपूर्वप्रो इति । यदा विद्योप्यानांऽपि न सुग्यामानं तदैकरोपेण बहुष्वर्थेषु स्थित इत्यर्थो बोध्यः । तस्य—गोत्रप्रत्ययस्य । बहुवचनपरत्वाभावादिति । प्रत्ययपक्षेण तु ‘न

+ एकादेशोपपन्नं ज्ञानम् १. १. ५७ वा० ॥ ५० ५४० -

* अन्वयानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ्, अत इत् ५. १. १०४; ६५; एयञ्प्रियार्णितो यूनि सुगृहिणोः, (यत्रप्रोश्च) २. ४. ५८८ (६४). † गोत्रेऽलुगर्ची ५. १. ८८८.

एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्यः । वैदस्यापत्यं
बहुव्री माणवका विदाः । वैदयोर्वा विदाः । ग्रन्थो बहुषु ग्रन्थो बहुष्वि
त्युच्यमानोर्वा लुग् न प्राप्नोति । मा मूदेवम् । 'यजन्तं यद्बहुषु यजन्तं यद्-
बहुष्वि'त्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात्-काश्यपप्रति

प्र०- अजन्तमिति । 'प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सधन्त्वत्वे स्थिते बहुष्विति विशेषणं
सधन्त्वस्यैवेति मन्यते । काश्यपा इति । कश्यपस्यापत्यं गोत्रमिति विशदित्वाद्बन् ।
तत्तः कारयप इत्यप्रतिष्ठितय इत्यत्रार्थे 'इवे प्रतिष्ठिता'विति कन्प्रत्ययः । तस्य 'जीवि
कार्यं चापत्य' इति वा. 'देवपथादिषु' 'अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेष्वपि वि
पाठाद्वा लुप् । एतद्वन्तं बहुषु वर्तत इति लृक्प्रसङ्गः । अङ्प्रत्ययस्यैवस्मिन्नेत्रापत्य
एतन्न इत्यङ्गो यदुष्विति विज्ञायमाने नाम्नि लुम्प्राप्तिः । एस्मात्सधन्त्वनिधिनोभ्युप
गन्तव्यः । प्रत्ययादर्शनस्यैव लुगादिसंज्ञानिधानात्प्रत्यय एव कार्यभास्याद् बहुष्वित्यनेन
विरोधयन्ते ।

उ०- लुमते'ति निषिद्धमिति भावः । नन्वपि यामित्यस्य यथायागतरानुपसृप्तान्तादीविषयता तथा
बहुष्वित्यस्यायागतरानुपसृक्तानुबहुष्वित्यस्यैवकारणत्वात् दोषः, इत्येकयोस्तस्योरसंभ्रान्तात्वादिति
केन, बहुष्विति बहुष्वचनेन सर्वस्यापि बहुष्वित्यस्य ग्राह्यत्वात्तयः । अत एवायम् इत्यादिसिद्धिः ।
इदमेव धनयितु सूत्रकृतादिषामिति विभिन्नविभक्तिनिर्देशः कृतः । प्रकृतसूत्रे पाठिककरणे
देतुद्वाराणांविषयीकृतमन्त्रानामपत्य माणवक 'आह' इत्यनुदाहरणं बोधयम् । 'गोत्रेऽनुग-
ची'ति समाधानमपि साधारणमेव, एतत्सूत्रमिदंस्त्वापि तेनानुगन्तवान् । यत्तु तत्र 'लक्षण-
प्रतिपदोक्त'परिभाषया 'यश्चादिभ्यो गोत्र' इत्येतत्प्रकरणस्यैवालुगिति, अस्त्व नाटुगिति
तत्र, अस्यापि तात्प्रकरणस्थात्वात् । अत एव तत्र 'बहुष्वित्यस्यादीनामनुबुद्धे धोतृवन्नुदित्य
ताया एव प्रकरणात्वात् । अत एव 'गोत्रेऽनुगची'ति सूत्रे 'मूर्ति प्राक्तस्य लुचोऽनु'गिति
भगवता वक्ष्यते । इतरसूत्रोदाहरणं तु 'इतरसूत्रविषयेऽप्यय विचारानुदय' इति बोधयितुम् ।
अत एवोपक्रमे 'तद्वाजादीनामियुक्तम् । भाष्ये—न चात्राजादिमिति । 'परिमणिवि'ति
परिभाषाएवमेतत् । यत्प्रत्यये इति । 'अत्रादिनाम्नीयवर्तीविषये' इत्येतेऽपि लुका विष-
यस्यापहारादोप एवेति बोधयम् । भाष्यप्रकारणमेव हि विषयः ।

अतिव्याप्तिमुक्त्वा तदेव पक्षेऽप्याप्तिमाह भाष्य—एकेति । बहुषु लोपो यामा० त-
स्तदन्तमिति ईदृशवचनात्तस्य सुवयदुष्वित्यस्यैवप्रत्ययविषये प्रकृतित्वेन प्रकृती स्यात् । त-
वयस्य तद्विदस्य लुप्तकस्य इत्यर्थः । इति पाठादिति । अथ यामिदुक्तानीं पाठे न त्वंकावता
इदमार्थमिति वक्ष्यम् । 'अमर्तं बद् बहुष्वित्यर्थे' ग्याणविरोधमन्त्राह-प्रत्ययादर्शनस्यैवेति ।

कृतयः काश्यपा इति* ।

ततोऽयमाह यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक् । 'द्वन्द्वेऽबहुषु लुग्वचन'मित्यस्य परिहारः—

न वा सर्वेषां द्वन्द्वे बह्वर्थत्वात् ॥ ८ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? सर्वेषां द्वन्द्वे बह्वर्थत्वात् । सर्वाणि द्वन्द्वे बह्वर्थानि । कथम् ? युगपदधिकरणविवक्षायां द्वन्द्वो भवति ।

ततोऽयमाह यस्य बहुवचने परतो लुक् । यदि सर्वाणि द्वन्द्वे बह्वर्थान्यहमपीदमचोद्यं चोद्ये 'द्वन्द्वेऽबहुषु लुग्वचन'मिति । ममापि ह्यत्र सर्वत्र बहुवचनं परं भवति । लुकि कृते न प्राप्नोति । प्रत्ययलक्षणेन । 'न लुमता तस्मि'न्निति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः । 'न लुमताङ्गस्ये'ति वक्ष्यामि । ननु चोक्तं 'नैवं

प्र०— इदानीं पक्षद्वयेऽपि क्रमेण परिहार उच्यते—ततोऽयमिति ।

न वेति । एकैकं प्रत्ययान्तमनेकार्थाभिधायीति लुक्स्तिष्यतीत्यर्थः । यच्च तदन्तपक्षे दोषः 'काश्यपा' इति, स उत्तरत्र परिहरिष्यते ।

अचोद्यं चोद्य इति । अचोदनार्हं वस्तु त्वयाहं चोद्य इत्यर्थः । चुदिः पृच्छत्यर्थत्वाद् दुहियाचीत्यत्रार्थग्रहणाद् द्विकर्मकः । लुकि कृत इति । अन्तरङ्गानपि विधीन्यद्विरङ्गो लुग्वचन इति भावः ।

उ०— ततोऽयमाहेति । 'प्रत्ययार्थबहुत्वे लु'गिति वक्ष्यते मत्तं सोऽयं स्वपक्षद्वयोपकथनोत्तरमाहोत्यथवा । किमाह ? 'द्वन्द्वे बहुषु लुग्वचन'मित्यस्य परिहारोऽयमिच्छाहोत्यर्थः । पदानां बहुवचनेऽपि प्रत्ययस्य बहुवचनमाध्याह—प्रत्ययान्तमिति । स उत्तरत्रेति । ननु गोत्रग्रहणानुवृत्त्या तत्र दोषं परिहरिष्यति । एवमप्याहस्य प्रतिकृत्य आह्वय इत्यत्र तदन्तग्रहणपक्षे तद्राजस्येति लुक्प्राप्नोति । न ह्यत्रापि गोत्र इति वर्तत इति चेन्न, अत्रापि सूत्रे गोत्र इत्यपकर्षणेनावोपाद् । तद्राजस्यापत्यत्वादरोपितगोत्रत्वमस्त्येव । यत्तु हरदत्तेनैतदर्थं 'तेनैवेत्यवश्यं कर्तव्यमर्थग्रहणपक्षेऽपीत्युक्तं तदेतेन परास्तं, भाष्यविरुद्धं च । वस्तुतः 'सर्वाणि द्वन्द्वे बहुवर्चनी'ति भाष्यस्यायमर्थः—आधायतया बहुवचनप्रतिपादकानीति । द्वन्द्वे हि अग्यसंख्याबोधकविभक्त्यभावेन समुदायोत्तरविभक्त्या ते तेऽर्था वस्तुतो बहुवचनत एवोपस्थाप्यन्ते । पर्याप्त्या बहुवचनप्रतिपादकत्वनिवेद्ये न किञ्चिन्मानम् । 'युगपदधिकरणविवक्षाया'मित्यस्यापि—युगपदं द्रव्याणामेकत्राग्यविवक्षायां द्वन्द्व इत्येवार्थः । युगपदधिकरणवचनतापक्षस्तु द्वन्द्वसूत्रे दूषित एवेति न तमादायास्य ग्रन्थस्य व्याकथोचिता ।

अपरस्तु युगपदधिकरणवचनतापक्षोऽनेनावलम्बित इति मत्वा स्वपक्षेऽपि दोषाभाव इत्याह भाष्ये—ततोऽयमाह यस्य बहुवचने इति । अर्थवादिकृताभ्यासिपरिहारानन्तरमित्यर्थः । चुदिः पृच्छत्यर्थत्वादिति । व्यापारद्वयार्थत्वेन कर्तुरित्येव द्विकर्मत्वं सिद्धमित्यर्थं प्रयासो दूषेति वस्तुतस्तथम् । न लुमताङ्गस्येति । तथा आहोरेवयकचार्थे एव निषेध इति मात्र

शक्यमिह हि दोषः स्यात् पञ्चमिर्गार्गीमि क्रीतः पटः पञ्चगार्ग्यः दशगार्ग्यः इति । इष्टमेवैतत्सङ्गृहीतम् । पञ्चगर्गः दशगर्ग इत्येव भवितव्यम् ।

तथेदमपरमचोद्यं चोद्ये गर्गरूप्यम् गर्गमयम् । अत्रापि बहुवचन इत्येव सिद्धम् । कथम् ? समर्थात्तद्धित उत्पद्यते सामर्थ्यं च सुवन्तेन ।

ततोऽयमाह यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक् । यदि 'समर्थात्तद्धित उत्पद्यते-ऽहमपीदमचोद्यं चोद्ये 'गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येक-योरलु'मिति । कथम् ? यस्यापि बहुवचने परतो लुक् ते नाप्यत्रालुग्वक्तव्यः । तस्यापि ह्यत्र बहुवचनं परं भवति ।

न वक्तव्यः । अचीत्येवालुक् सिद्धः* । अचीत्युच्यते न चात्राजार्दि पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । ननु चोक्तं 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षण'मिति । यदि वा कानिचिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति तथेदमपि भविष्यति ।

प्र०- पञ्चगर्ग इति । प्रत्ययलक्षणेन बहुवचनपरत्वाभ्रयो लुक्प्रवर्तत इत्यर्थः । समर्थादिति । 'समर्थानां प्रथमाद्वैत्यधिकारादिति भावः । सामर्थ्यं च सुवन्तेनेति । सुवन्तेन द्वितीयस्य पदस्य संबन्धरत्वं पदस्यैव प्रयोगार्हत्वात् । प्रातिपदिकाधिकारस्तु वृद्धादिविशेषणार्थः ॥ अहमिति । यो ह्यमयोर्दोषो न तमेकशेषः । तस्यापि ह्यत्रेति । प्रत्ययलक्षणेन । अचीत्येवेति । अयं च द्वयोरपि साधारणः परिहारः । यदि वेति । यथैवेत्यर्थः । यथाह्येतितीमागमः । अयं भावः—यत्कार्यं वर्णरूपाभ्रयं न प्रत्ययत्वा-भ्रयं तत्प्रत्ययलक्षणेन न भवति । यथा गोहितमित्यादाववादयः । इमागमस्तु हलादि-पित्सार्थधातुकाभ्रयत्वात्प्रत्ययाभ्रय इति प्रवर्तते । एव 'गोत्रेऽलुगर्घो'त्यजादिप्रत्यया-भ्रयत्वादलुक्प्रत्ययलक्षणेन प्रवर्तते ।

उ०-निषेधप्रवृत्तिरिति भावः । 'न सुमता तस्मिन्नि'ति वार्तिकस्यामेऽपि प्रापयान्तमङ्गु-देव्यङ्कार्ये एव निषेधो न तु तदवयवोदेव्यङ् इति तात्पर्यम् । विषयमस्तमीपदोऽपि प्रापय-लक्षणप्रवृत्तौ बाधकमात्र इति न दोषः । एवं चाप्यह इत्यपि सिद्धम् । अत्रेदं बोध्यं-सुगपवर्धनकरणवचनताया वृत्तिताया प्रत्ययपक्षेऽयं दोषः स्थित इवेति ।

भाष्ये-पञ्चगर्ग इति । 'अधिवा'मिति निषेधरूप्यान्तरामुपसंभ्रान्तकीविषय इत्युक्तम् । सुवन्तेनेति । तस्य सुवप्युक्त्यादेन प्रत्ययलक्षणसंवाद् बहुवचनरत्वेन सुनिधयः न दोष इति भावः ।

॥ अथवाविशेषणालुकमुक्त्वा 'हलि ने'ति वक्ष्यामि ।

यद्यविशेषणालुकमुक्त्वा 'हलि ने'त्युच्यंते विदानामपत्यं बहवो माणवका विदाः । अत्राप्यलुक् प्राप्नोति, ॥ अस्तु । पुनरस्य युवबहुत्वे वर्तमानस्य लुग्भविष्यति* । पुनरलुक् कस्मान्न भवति ? समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्यालुगुच्यते† न चैतत्समर्थानां प्रथमं गोत्रप्रत्ययान्तम् । किं तर्हि ? द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तम् ॥ अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् अत्रिभरद्वाजिका वसिष्ठकश्यपिका

प्र०— हलि नेति । यथा गर्गरूप्यमिति । पुनरस्येति । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकस्यापत्यमात्रस्य गोत्रस्य ग्रहणमिति युवबहुत्वे 'यन्बोञ्चे'ति लुग्भविष्यतीत्यर्थः ।

पुनरिति । लुक्शास्त्रवदलुक्शास्त्रस्यापि प्रयुत्तेरन्याघातादिति भावः । समर्थानामिति । प्रतियोगं 'समर्थानां प्रथमा'दित्यस्यानुवृत्तिः । तत्रायमर्थः 'समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययस्यालुग्भवती'ति । प्राथमकल्पिके च प्रत्ययार्थं वर्तमानस्य तस्य प्राथम्यम् । यथा 'गार्गीया' इति । अत्र युवप्रत्ययस्य लुकि कृते युगलक्षणं द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तोऽवन्तः शब्द इति प्राथम्याभावः । अत्रिभरद्वाजिकेति । अत्रैरपत्यानीति 'इत्थानिब' इति ढक् । भरद्वाजस्यापत्यानीति विद्वद्यन् । अत उभाभ्यां युवबहुत्वेऽत इच् । तस्य 'यन्बोञ्चे'ति लुक् । ढकोऽत्रिभृत्विति । अन्वो 'यन्बोञ्चे'ति भावः । ततोऽत्रिभरद्वाजानां मैथुनिकेति 'इन्द्राद्'बुभ्रिति बुन् । तस्याकादेशः । यदि द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्यालुक्स्यात्तदा 'गोत्रेऽलुगची'ति यथान्यासेऽप्यलुगन् प्रसज्येतैत्यर्थः । वसिष्ठकश्यपिकेति । वसिष्ठशब्दादध्ययं । कश्यपादच् । पूर्ववदन्यत इच् । तस्य लुक् । ततो-

४०— लुक्शास्त्रवदलुक्शास्त्रस्यापीति । तस्याप्यपत्याधिकारबाह्यभूतत्वेन लौकिकगोत्रस्यैव ग्रहणादिति भावः । ननु 'इदमे लक्षणस्ये'ति न्यायेन पुनरनुवृत्तिः । किं च 'युनि लु'गितुत्तरत्रोक्तेर्गोत्रेऽलुगिति सूत्रे युवातिरिक्तापरपर्ययैव गोत्रग्रहणेन ग्रहणाद्यवहुत्वाधमलुक् कथमलुक् । अपि च यत्र गोत्रे वर्तमानस्य लुक्प्राप्तस्तद्व्यतिरिक्तप्राग्दीव्यतीयेऽर्थे योऽनादिस्तद्व्यतिरिक्तस्य समर्थादया 'हामाद्' । न चास्यामर्षस्यायां युन्युपसंक्रान्तात् कश्चिद्विशिष्टोऽस्तीति चेन्न, अर्थभेदेन लक्ष्यभेदाद् । गोत्रे विहितस्य प्रत्ययस्येवार्थाश्रयणेनाशो युवातिरिक्तगोत्रे एव विहितत्वेन द्वितीयस्याप्यभावः । अत एव न 'तृतीयोऽपि ॥ समर्थानां प्रथमस्येति । अत्र समर्थग्रहणानुवृत्तिप्रदर्शनस्योत्तरत्र तस्यानुवृत्तिसूचनमेव फलम् । प्रकृतोपयोगि तु 'प्रथमा'दित्येव । तस्य चानुवृत्तत्यर्थवशाद्विषयविपरिणाम इति भावः । 'अवश्यं चैत'दित्यस्यार्थमाह—यथान्यासेऽपीति । ततोऽप्यन्योरिति । 'अत्रिभृदुक्'स्य वसिष्ठगोत्रमात्रिभृद्व्यतिरिक्तत्वेनाशः, 'यन्बोञ्चे'त्यत्र इत्यर्थः ।

भृग्वह्निरसिका कुत्सकुशिकिवेन्येवमर्थम्* ।

गर्गमार्गविकाग्रहणा वा प्रियते† तन्नियमार्थं भविष्यति—‘एतस्यैव द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्यालुग्भवति नान्यस्ये’ति ।

यदप्युच्यत ‘एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यनि वक्तव्य’ इति । मा मूदेवमज्यो बहुषु यज्यो बहुष्विति । अजन्तं यद् बहुषु यजन्तं यद् बहुष्वित्येवं भविष्यति । ननु चोक्त ‘नैव शक्यमिह हि दोषः स्यात् काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा’ इति । नैष दोषः । लौकिकस्य तत्र* गोत्रस्य ग्रहणं न चैतलौकिक गोत्रम् ।

प्र०—ऽण्योलुक् । वुन् । भृग्वह्निरसिकेति । शृण्वण् । यून्यत् इव्, तस्य लुक् । अण्यो लुक् । वुन् । कुत्सकुशिकिकेति । कुत्सादण्यण् । कुशिकादव् । अन्यत्पूर्ववत् ।

गर्गमार्गविकेति । गर्गशब्दाद्यव् । तस्य लुक् । भृगुशब्दादण्यण् तदन्ताद्यून्यत् इव् । तस्य लुक् । गर्गभृगूणा मैथुनिकेति वुन् । अत्रात्रिभृग्विति लुक् प्राप्तो गोपवनादिपाठेन प्रतिषिध्यते । यदि च द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्याप्यलुक्स्याद् गोपवनादिषु न पठ्येव, पठितस्तु यथोक्तार्थज्ञापनार्थेत्यर्थः । अर्थनिर्देशवादी परिहारमाह—यदपीति । लौकिकस्येति । अपरस्येत्यर्थः । प्रतिकृतियदुत्वेऽयमजन्तो बतते न त्वपत्यबहुत्व इत्यर्थः । न चैतदिति । यद्यपि शास्त्रीयमपि न भवति तथापि स्थितपक्षाभय परिहारो वक्तव्य इत्येवमुक्तम् ।

उ०—‘ज्ञापनायेति । ‘प्रथमा’दित्येतत्संबन्धज्ञापनादेत्यर्थः । भाष्ये—‘नियमार्थ’मित्यस्य तत्संबन्धबोधनपूर्वकं नियमार्थमित्यर्थः । पूर्वं व्याख्यानात्तत्संबन्धः । इदानीं तु तत्रैवार्थे ज्ञापकमुक्तमिति भेदः । भाष्ये—अजन्तं यद् बहुष्विति । बहुष्वित्यस्याप्यप्यतिव्याप्तिवारकतया सारवत्त्वमेव तद्वन्निक्षेपणमिति भावः ।

* इतश्चानिम (शृण्वण्यवकवृष्णिबुद्धम्यश्च), अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽङ्, अत इज् ४ १ १२२; (११४), १०४, ६५, प्यक्षत्रियार्थमितो, अत्रिभृगुकुलं, यजन्नाह २ ४ ५८, ६५, ६४, इन्द्रादन् वैरमैथुनिकयो ४ ३ १२५ सुवोरनाहो ७ १ १, (गोथेऽलुगाच्च ४ १ ८६)

† गर्गदिभ्यो यज्; शृण्वण्यवकं, अत इज् ४ १ १०५, ११४, ६५, प्यक्षत्रियार्थमितो २ ४ ५८; इन्द्रादन् ४ ३ ११५, सुवोरनाहो ७ १ १, यजन्नाह, (अत्रिभृगुः), न गोपवनादिभ्यः २ ४ ६४; (६५), ६७

‡ गर्गमार्गविकाग्रहणं वा नियमार्थम् ४ १ ८८ वा० ५ ५० ५६०

■ यजन्नाह २ ४ ६४

यस्य बहुवचने परतो लुक् समासबहुत्वे तेन' प्रतिषेधो वक्तव्यस्तेनैव चेत्कृतं बहुत्वमिति वा वक्तव्यम् । यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक्तेनास्त्रियामिति वक्तव्यम् । यस्य बहुवचने परतो लुक् तस्यायमधिको दोषोऽत्रय इत्युदात्तनिवृत्ति-स्वरः प्राप्नोति । तस्मात्प्रत्ययार्थबहुत्वे लुगित्येष एव पक्षो ज्यायान् ।

अथेह कथं भवितव्यम्—गार्गी च वात्स्यश्च वाज्यश्चेति ? यदि ताव-
दस्त्री विधिनाश्रीयतेऽस्त्यत्रास्त्रीति कृत्वा भवितव्यं लुका । अथ स्त्री प्रति-
षेधेनाश्रीयतेऽस्त्यत्र स्त्रीति कृत्वा भवितव्यं प्रतिषेधेन । किं पुनरर्थसतत्वम् ?
देवा एतज्ज्ञातुमर्हन्ति ।

अथ यो लोप्यलोपिनां समासस्तत्र कथं भवितव्यम् ? उभयं हि दृश्यते—

प्र०— इदानीं पक्षद्वये दोषपरिगणनमाह—यस्येति । तस्मादिति । अर्थपक्षे लुको-
ऽपरनिमित्तकत्वादत्रय इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्गः । 'अस्त्रिया'मित्येतत्तु कृतमेव ।
गार्गी चेति । एकैकं शब्दरूपं स्त्रीपुंसात्मकसमुदायाभिधायि । तत्र पर्युदासे सर्वेषां
लुका भाव्यम्, प्रसज्यप्रतिषेधे तु न भाव्यमिति संदेहात्प्रभः । देवा इति । दिव्यदृशो
देवा इति पण्डिता इत्यर्थः । तत्र पर्युदासस्यैकवाक्यतया लाघवान्न्याय्यत्वमिति केचि-
दाहुः । अन्ये तु ब्रुवते—'गार्गीशब्देन स्त्रीत्वयुक्तानामर्थानामभिधानाद्यस्य लुका न
भाव्यम्, अन्येषां तु भाव्य'मिति ।

अथेति । लोपभाजामन्येषां च यः समास इत्यर्थः । यदा लोपभागपदार्था-
नामभिधानाद् बहुवचस्तदा सदाश्रयेण किं तस्य लुक् क्रियताम्, अथ 'तेनैवे'ति वचनाद-
लोपिसन्निधिरुक्त बहुत्वमिति मा कारि लुगिति प्रभः । उभयं हीति । ज्ञापकद्वय-

उ०— 'तस्यायमधिको दोष' इति युगपदधिकरणवचनताया दूषितत्वाद् 'द्वन्द्वेऽबहुपु
लुग्वचन'मिति दोषोऽस्येवेति तस्मात्पुणरुल्लेखनमिदम् । अर्थपरत्वे तु युगपदधिकरणतां विनापि
तदोपोदार उक्तः । एकैकमिति । द्वन्द्वरूपसमुदायस्य स्त्रीपुंसात्मकसमुदाये शक्ती समुदायस्य
प्रत्येकानतिरेकेणैकैकस्य तदभिधायकत्वमिति भावः । यथा 'समुदायाभिधायी'त्यस्य समु-
दायगतबहुवाक्याभिधायीत्यर्थः । भाष्ये—अर्थसतत्वमिति । तत्त्वसतत्वशब्दो पर्यायी ।
पण्डितज्ञेयप्रकारं दर्शयति—तत्रेति । अन्येषां मतं तु न युक्तं न हि गार्गीशब्देन स्त्रीत्वयुक्ता
बहुवो गार्ग्य उच्यन्ते । 'गार्गी चे'त्येकवचनान्तेन भाष्ये विग्रहकरणारम्भमासे सद्यथाविशेषानव-
गमाच्च, युगपदधिकरणवचनतापक्षेऽपि वात्स्याय्यः स्त्रीत्वयुक्ता नोच्यन्ते, अनुभवविरोधारि-
त्याहुः । पर्युदासप्रतिषेधबोधमयोरपि गार्गीशब्दे लुगमात्रोऽयमर्थोऽलुगित्यर्थतरत्वम् । इदार्थं
उद्धृतवाच्यवभेदे समूहे गार्ग्या उपसङ्गान्तेनार्थान्तरानुपसङ्गान्तराद्योऽभावादिति परे ।

बह्वर्थ इति । बहुलाभ्यर्थ इत्यर्थः । अथ तेनैवेति वचनादिति । प्रात्यक्षप्रमाणपरः-

१—'तेन नेति प्रतिषेधो' पा० । २—'किं पुनरर्थस्य सत्त्वम् । देवा ज्ञातुमर्हन्ति' पा० ।

‘शरद्वच्छुनकदर्भाद् भृगुवत्साप्रायणेषु’ [४.१.१०२] ‘नोदात्तस्वरितोदयम-
गार्ग्यकाश्यपगालवानाम्’ [८. ४. ६७] इति ॥६२॥

यज्ञोश्च ॥ २ । ४ । ६४ ॥

यज्ञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे पठ्या उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

यज्ञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे पठ्या उपसंख्यानं कर्तव्यम् । गार्ग्यस्य कुलं
गार्ग्यकुलं गर्गकुलं वा । गार्ग्ययोः कुलं गार्ग्यकुलं गर्गकुलं वा । वैदस्य कुलं
वैदकुलं विदकुलं वा । वैदयोः कुलं वैदकुलं विदकुलं वा ।

यज्ञादीनामिति किमर्थम् ? आह्नस्य कुलमाह्नकुलम् । आह्नयोः कुल-
माह्नकुलम्* ॥ एकद्वयोरिति किमर्थम् ? गर्गाणां कुलं गर्गकुलम् ॥ तत्पुरुष
इति किमर्थम् ? गार्ग्यस्य समीपमुपगार्ग्यम् ॥ पठ्या इति किमर्थम् ? शोमन-
गार्ग्यः परमगार्ग्यः ॥६४॥

बह्वच इजः प्राच्यभरतेषु ॥ २ । ४ । ६६ ॥

किमयं समुच्चयः—प्राक्षु भरतेषु चेति, आहोस्विद्धरतविशेषणं प्राग्ग्रह-

प०—सद्भावादुभयं भवतीति भावः । भृगुवत्साप्रायणेष्विति । अत्र द्वौ लोपिनौ, एवी-
यस्तु नडादिफगन्तो न लोपी । द्वयोश्च लुक्कृतः । अगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति ।
द्वौ लोपिनौ, गालस्तु श्रद्धयणन्तो न लोपी । न च लोपिनोर्लुक्कृतः । वदेवं ज्ञापक-
द्वयसद्भावात्प्रयोगद्वयोपपत्तिः ॥६२॥

यज्ञोश्च । यज्ञादीनामिति । इयः प्रभृति ये प्रत्यया बहुषु लुग्भाजस्ते यच्चादयः,
आदिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वान् ॥६४॥

यह्वचः । द्वन्द्वतत्पुरुषयोर्द्वयोरपि संभवाद्दोषदर्शनाच्च प्रभ्र—किमयमिति ।

उ०—‘तेनैवे’ति वचनस्य अस्ति लुक्, अर्थस्य ह्यपरे लुक्कृतस्य अस्ति, तथा च द्वितीयपरे लुक्-
वर्धमेव ‘तेनैवे’ति ॥ वचनमिति प्रभाषय इति भावः । ज्ञापकद्वयेति । एवं च ‘तेनैवे’ति
न कार्यमिति भावः । ‘तेनैवे’ति कुर्वतापि ‘भृगुवत्साप्रायणेष्विति’ प्रयोगनिर्वाहय ज्ञापकस्या-
वयवाभ्यवलीयत्वात् । एवं च गार्ग्यश्च वैदश्च मीन्द्रवेत्पादौ द्वन्द्वे यथाप्रयोगं लुगन्तुदोषदर्शनाय
योग्या ॥६२॥

यह्वचोश्च । इतः प्रभृतीति । अतः पूर्वविषये ‘आह्नकुल’मित्येवेति भावः ॥६४॥

यह्वचः । सामान्यविशेषयोर्द्वन्द्वसंभवाद्—गोवलीति । इदमेव तथोपि समास-

* उदाहरणं बहुषु तेनैवास्ति २ ४ ६२

† अयमयं विमलितमयी—आह्नस्यन्तरवनेषु २. १. ६.

गम्—प्राप्तो ये भरता इति । किं चानः ? यदि समुच्चयो भरतग्रहणमनर्थकं न ह्यन्यत्र भरताः सन्ति । अथ प्राग्ग्रहणं भरतविशेषणं प्राग्ग्रहणमनर्थकं न ह्यप्राप्तो भरताः सन्ति । एवं तर्हि समुच्चयः । ननु चोक्तं 'भारतग्रहणमनर्थकं न ह्यन्यत्र भरताः सन्ती'ति । नानर्थकम् । ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यते ? एतज्-ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र प्राग्ग्रहणे भरतग्रहणं न भवतीति । किमेतस्य ज्ञाने प्रयोजनम् ? 'इजः प्राचाम्' [२. ४. ६०] भरतग्रहणं न भवति । औत्तलकिः पिता औत्तलकायनः पुत्र इति ॥६६॥

न गोपवनादिभ्यः ॥ २ । ४ । ६७ ॥

गोपवनादिप्रतिषेधः प्राग्हरितादिभ्यः ॥ १ ॥

गोपनादिभ्यः प्रतिषेधः प्राग्हरितादिभ्योऽङ्गन्यः । हारितः हारिता । षहुषु हरिताः ॥६७॥

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ २ । ४ । ६८ ॥

किमर्थमद्वन्द्व इत्युच्यते ? द्वन्द्वे मा मृदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । इष्यत एव द्वन्द्वे—'अष्टककपिष्ठलाः आष्टकिरूपिष्ठलय इति ।

अत उत्तरं पठति—

अद्वन्द्व इति द्वन्द्वधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

‘अद्वन्द्व’ इत्युच्यते द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । द्वन्द्वाधिकारो* निवर्त्यते । तस्मिन्निवृत्तेऽविशेषेण द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च भविष्यति ॥६६॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥ २ । ४ । ७० ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रकृतिनिपातनम् ॥ १ ॥

॥ आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रकृतिनिपातनं कर्तव्यम् । ‘अगस्तिकुण्डिन’ जित्येती प्रकृत्यादेशो भवत इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ?

॥ लुक्प्रतिषेधे वृद्धयर्थम् ॥ २ ॥

लुक्प्रतिषेधो वृद्धिर्यथा स्यात् ।

प्रत्ययान्तनिपातने हि वृद्धयभावः ॥ ३ ॥

प्रत्ययान्तनिपातने हि सति वृद्धयभावः स्यात् । आगस्तीयाः‡ कौण्डिना× इति ।

यदि प्रकृतिनिपातनं क्रियते केनेदानीं प्रत्ययस्य लोपो भविष्यति ?

प्र०—गृह्यते, न हि पूर्वसूत्रोपात्तो द्वन्द्वशब्द आसक्तस्त्वरित, किं तर्हि, लौकिकोऽधिकारो-
पेक्षालक्षणो निविवर्तयिषितः । द्वन्द्वशब्देन तद्विषयोऽधिकारोऽभिधीयते । तस्य नमा
निषेधो द्योत्यते । तेनायमर्थो ‘द्वन्द्व इह मापेक्ष्यते, तदनपेक्षायां सामान्येन द्वन्द्वे चाद्वन्द्व
च लुग्विकल्पसिद्धिः’ ॥६९॥

आगस्त्यकौ । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य यस्मिन्निर्दिष्टत्वादादेशप्रसङ्गः । तत्रआग-
स्तीनां छात्रा इत्यत्रादेशे कृतेऽवृद्धत्वाच्छो न स्यादित्याह—प्रकृतिनिपातनमिति ।
प्रकृतेरेवादेशो निपातनीयावित्यर्थः । लुक्प्रतिषेध इति । ‘गोत्रेऽलुगचो’ति लुकि
प्रतिषिद्धे तत्संनियोगशिष्टस्यादेशस्याप्यभाव इत्यागस्त्यशब्दाच्छः सिध्यति ।
प्रत्ययान्तनिपातने हीति । यदि प्रत्ययान्तस्यादेशः क्रियेतेत्यर्थः । कौण्डिना इति ।

३०—भावादिति भावः । स्वरितत्वासङ्गमावस्त्वान्तात्त्विकं वातिकमित्यर्थे ॥६९॥

आगस्त्यकौण्डिन्य । प्रकृतिनिपातनशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह—प्रकृतेरेवेति । अर्था-
देव प्रत्ययस्य लुगिति बोध्यमिति भावः । आप्ये—वृद्धयभावः स्यादिति । पूर्वं च षष्ठो न
स्यादिति भावः । पूर्वं षष्ठ्याभावाद् वृद्धरुशमावेन स्यादिति बोध्यं न तद्वत् इति बोध्यम् ।

* तिक्रित्वादित्यो द्वन्द्वे २ ४ ६८ † गोत्रेऽलुगचि ४ १ ८२

‡ वृद्धाच्छ ४ २ ११४ × षष्ठ्यादित्यो गोत्रे ४. २. १११.

णम्—प्राञ्चो ये भरता इति । किं चातः ? यदि समुच्यो भरतग्रहणमनर्थकं न ह्यन्यत्र भरताः सन्ति । अथ प्राग्रहणं भरतविशेषणं प्राग्रहणमनर्थकं न ह्यप्राञ्चो भरताः सन्ति । एवं तर्हि समुच्यः । ननु चोक्तं 'भरतग्रहणमनर्थकं न ह्यन्यत्र भरताः सन्ती'ति । नानर्थकम् । ज्ञापकार्यम् । किं ज्ञाप्यते ? एतज्-ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र प्राग्रहणे भरतग्रहणं न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? 'इजः प्राचाम्' [२. ४. ६०] भरतग्रहणं न भवति । औद्दालकिः पिता औद्दालकायनः पुत्र इति ॥६६॥

न गोपवनादिभ्यः ॥ २ । ४ । ६७ ॥

गोपवनादिप्रतिषेधः प्राग्रहृतादिभ्यः ॥ १ ॥

गोपनादिभ्यः प्रतिषेधः प्राग्रहृतादिभ्यो[†] द्रष्टव्यः । हारितः हारितौ । बहुषु हरिताः ॥६७॥

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ २ । ४ । ६६ ॥

किमर्थमद्वन्द्व इत्युच्यते ? द्वन्द्वे मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । इष्यत एव द्वन्द्वे—'अष्टककपिष्ठलाः आष्टकिकापिष्ठलय इति ।

अत उत्तरं पठति—

अद्वन्द्व इति द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

प्र०—गोबलीवर्द्धत्सामान्यविशेषवाचिनोरपि द्वन्द्वसंभवः । औद्दालकिरिति । उद्दालको नाम भरतकुलोत्पन्नः ॥६८॥

न गोपवनादिभ्यः । विदाद्यन्तर्गणो गोपवनादिः । न च वत्समात्रये गण्ये वृत्तरणं पठितमिति आगणान्वाद् ग्रहणं प्राप्नोतीत्याह—गोपवनादिप्रतिषेध इति ॥६९॥

उपकादि । द्वन्द्वेऽपिलुग्विकल्पस्येष्टत्वात्प्रभः—किमर्थमिति । आष्टकिकापिष्ठलय इति । अस्मादेवोदाहरणात्तत्कितवादिष्वस्य पाठोऽनार्थ इति लक्ष्यते । द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थमिति । अधिकारशब्देनात्र शास्त्रोयोऽधिकारः स्वरितत्वनिमित्तो न

उ०—ज्ञापकमिति भावः । यस्तुतो 'गोबलीवर्द्ध'मित्यादौ सामान्यविशेषप्राप्तये एव नेत्येकशेषप्रकरणे भाष्ये वक्तव्येनात्र सौत्रत्वाद् द्वन्द्वः । सामान्यविशेषवाचिनोर्नैव द्वन्द्वः, 'सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो नेति वक्तव्य'मिति तत्रैव भाष्योक्तेरिति बोध्यम् ॥६९॥

उपकादि । पाठोऽनार्थ इति । वृत्तिकारोक्त इत्यर्थः । आसत्तत्त्वरित इति । पञ्च-

‘अद्वन्द्व’ इत्युच्यते द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । द्वन्द्वाधिकारो* निवर्त्यते । तस्मिन्निवृत्तेऽविशेषेण द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च भविष्यति ॥६६॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥ २ । ४ । ७० ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रकृतिनिपातनम् ॥ १ ॥

॥ आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रकृतिनिपातनं कर्तव्यम् । ‘अगस्तिकुण्डिन’ जित्येतौ प्रकृत्यादेशौ भवत इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ?

॥ लुक्प्रतिषेधे वृद्धयर्थम् ॥ २ ॥

लुक्प्रतिषेधो वृद्धिर्यथा स्यात् ।

प्रत्ययान्तनिपातने हि वृद्धयभावः ॥ ३ ॥

‘प्रत्ययान्तनिपातने हि सति वृद्धयभावः स्यात् । आगस्तीयाः† कौण्डिना× इति’ ।

यदि प्रकृतिनिपातनं क्रियते केनेदानीं प्रत्ययस्य लोपो भविष्यति ?

प्र०—गृह्यते, न हि पूर्वसूत्रोपात्तो द्वन्द्वशब्द आसक्तस्वरित, किं स हि, लौकिकोऽधिकारो-पेक्षालक्ष्यो निवर्तयिष्यति । द्वन्द्वशब्देन तद्विषयोऽधिकारोऽभिधीयते । तस्य नञ् निषेधो द्योत्यते । तेनायमर्थो ‘द्वन्द्व इह नापेक्ष्यते, तदनपेक्षायां सामान्येन द्वन्द्वे चाद्वन्द्व च लुग्विकल्पसिद्धिः’ ॥६९॥

आगस्त्यकौ । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य पट्टीनिर्दिष्टत्वादेशप्रसङ्गः । सप्तभाग-स्तीनां छात्रा इत्यत्रादेशो कृतेऽवृद्धत्वाच्छो न स्यादित्याह—प्रकृतिनिपातनमिति । प्रकृतेरेवादेशो निपातनीयावित्यर्थः । लुक्प्रतिषेध इति । ‘गोत्रेऽलुगचो’ति लुकि प्रविषिद्धे सत्संनियोगादिष्टस्यादेशस्याप्यभाव इत्यागस्त्यशब्दाच्छः सिध्यति । प्रत्ययान्तनिपातने हीति । यदि प्रत्ययान्तस्यादेशः क्रियेतेत्यर्थः । कौण्डिना इति ।

उ०—मायादिति भावः । स्वरितत्वासङ्गभावस्यैवागस्त्यान् वार्तिकमित्यर्थे ॥६९॥

आगस्त्यकौण्डिन्य । प्रकृतिनिपातनशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह—प्रकृतेरेवेति । अर्था-देव प्रत्ययस्य लुगिति बोध्यमिति भावः । भाष्ये—वृद्धयभावः स्यादिति । एवं च षष्ठे न स्यादिति भावः । एवं कलाभावाद् वृद्धशब्दाभावेन स्यान्निवृत्त्यावेन न दृश्याम इति बोध्यम् ।

* तिकृतिवादिभ्यो द्वन्द्वे २ ४ ६८ † गोत्रेऽलुगचि ४ १ ८२

‡ वृद्धाच्छ ४ २ ११४ × कलाभावाद् गोत्रे ४ २ १११.

अधिकारात्प्रत्ययलोपः ॥ ४ ॥

अधिकारात्प्रत्ययलोपो भविष्यति* ।

तत्तर्हि प्रकृतिनिपातनं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । 'योगविभागः करिष्यते । आगस्त्यकौण्डिन्ययोर्वहुषु लुगभवति । ततोऽगस्तिकुण्डिनजित्येतौ च प्रकृत्यादेशौ भवत आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति ।

एवमपि प्रत्ययान्तयोरेव प्राप्नोति प्रत्ययान्ताद्धि भवान् पष्ठीमुच्चारयति†— 'आगस्त्यकौण्डिन्ययो'रिति । नैष दोषः । यथा हि परिमापितं प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपो भवन्तीति‡ प्रत्ययस्यैव भविष्यत्यवशिष्टस्यादेशौ भविष्यतः ॥७०॥

यङोऽचि च ॥ २ । ४ । ७४ ॥

ऊतोऽचि ॥ १ ॥

ऊतोऽचीति वक्तव्यम् । इह मा मूत्—सनीससः दनीध्वस इति+ ।

प्र०—'कण्वादिभ्यो गोत्र' इत्यण् । अस्य विशेषाभावप्रदर्शनायोपन्यासः । अधिकारादिति । लुगमहणमिहानुवर्तते । तत्र प्रकृतेरादेशः, प्रत्ययस्य तु लुगित्यर्थः संपद्यते ।

बहुषु लुगमयतीति । बहुषु वर्तमानयोर्यः प्रत्ययस्तस्येत्यर्थः । प्रकृत्यादेशादिति । सामर्थ्यलभ्योऽयमर्थः । प्रत्यये हि लुप्ते प्रकृतिरेवावशिष्यते । एवमपीति । पष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशविधानादिति भावः । तत्रश्च लुगादेशयोश्च पर्यायप्रसङ्गः । यथापरिमापितमिति । तत्र स्थानिभेदात् पर्यायाभावः ॥७०॥

यङोऽचि च । सनीस्रम इति । यद्यत्र लुक् स्यात्तदा 'न लुगसाहस्ये'ति

उ०—अस्य विशेषेति । यद्यपि 'कौण्डिना' इति सिध्यति, तथाप्यागस्तीया इति न सिध्यतीति व्याख्येयमिति भावः ।

ननु प्रात्ययवाचकपदान्मात्रेण बहुवित्यस्य प्रात्ययान्तसमुदाये एवान्वये तस्यैव लुक् स्यादत आह—यदुच्यते । यः प्रत्यय इति । लुगादिस्तोऽयं प्रात्ययान्तस्यैव लुगादिदिति बोध्यम् । पष्ठीनिर्दिष्टस्येति । स्थानपष्ठी सामर्थ्यस्य प्रतिबन्धिकेति भावः । तत्रेति एतदर्थमेव तत्र प्रात्ययप्रदर्शनं कृतम् यद्वा 'गोत्रे' इत्यनुवर्त्ये 'गोत्रे कृतस्य लु'गित्यर्थाच्च दोषः । पर्यायाभावा इति । विषयस्यादोषपुनरुत्वादित्यपि बोध्यम् ॥७०॥

यङोऽचि च । यङो 'साहचर्यादप्रत्यय एवात्र गृह्यते' । ऊतोऽचि । ऊनः परस्य यङोऽचि लुगित्यर्थः । यद्यत्रेति । 'न चापि'ति सूत्रप्रत्याख्यानप्रकारस्तु ह्रस्वविशेषविवय

* एतद्विपर्यासितो मूलं लुगणितोः २. ४ ५८ १—अस्मात्प्राक् 'योगविभागान् सिद्ध'मिति वार्तिके चिद् दृश्यते । † पष्ठी स्थानेयोगो १. १ ४८.

‡ प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुगः १. १. ६१. + अनिदिता इति उपपत्त्या भिद्यति; अतो लोपः; यस्य इतिः ६ ४ २४; ४८; ४९; प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् १. १. ६२

अथ 'ऊत' इत्युच्यमान इह कस्मान्न भवति—योयूयः रोरूयः- ? विहितविशेषणमूकारान्तग्रहणम्—ऊकारान्ताद्यो विहित इति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । इष्टमेवैतत्संगृहीतम् । सनीलंसः दनीध्वंस इत्येव भवितव्यम् ॥७४॥

गातिस्थाधुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥ २ । ४ । ७७ ॥

गापोर्ग्रहण इतिपचत्योर्ग्रहणम् ॥ १ ॥

गापोर्ग्रहण इतिपचत्योर्ग्रहण कर्तव्यम् । इणो यो गाशब्दः पिप्रतेर्यः पाशब्दः* इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्-अगासीन्नटः, अपासीद्धनमिति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । इणो ग्रहणे तावद्वार्तम् । निर्देशादेवेदं व्यक्तं 'लुग्विकरणस्य ग्रहण'मिति । पापग्रहणे चापि वार्तम् । 'वक्तव्यमेवैतत्

प्र०-प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधभ्रलोपो न स्यात् । 'अतो लोप' 'यस्य हल' इति लोपे तु प्रत्ययलक्षणं भवत्येव ॥७४॥

गाति । पियतेरिति । पिप्रतेर्यं स्थानी दृष्टं—पाशब्द इत्यर्थः । शिति च पिपा-देशो विहित इति 'पा पाने' इत्यस्यैव भौवादिकस्य ग्रहणम् । अगासीदिति । 'तौ शब्दे' 'पा रक्षणे' अनयोर्'यभरमनमाता सक् चे'ति सगागमः । सिचश्चेत् ।

निर्देशादिति । गातीत्यादादादिकादेशानुकरणत्वाददालुका गातिशब्दः शिवपा

उ०-एवेति निकृष्टं तत्रैव भाष्ये । इत्येव भवितव्यमिति । योयूयः रोरूय इत्यत्र बाहुल्य-कायबहुगभाव एवेत्यपरे ॥७४॥

गातिस्था । 'इणो गा शब्द' इति भाष्ये इकोऽपीष्वन्नावात्तद्देशस्यापि सिद्धिरिति भावः । यं स्थानीति । स्थान्पादेशसम्बन्धे यदीति भावः । यत्र पातेरपि पिपादेश किं नैत्यत आह—शिति चेति । अदादिलुकेति । 'रितप' कर्त्रार्थकत्वाभाद्रिकरणो न स्यात्-प्राप्त' इतिपादिनां मतेऽपि तस्य गतिरिति स्यादित्याशयः । न च 'गी' दादे इत्यस्य कृता स्वस्यानुकरणात् इतिप्यपि एवमेव रूपेण निर्देशः सुदिग्ध इति वाच्यः, कासगिकत्वेन तस्या अनुकरणात्, परमात् रितपि एवमेव रूप तस्यैव ग्रहणात् । भाष्यया 'गास्याधु' इत्येवमेव वदेदिति भावः । गात्सु अनुकरण परस्मैपदपरत्वाभावात् । 'गामादाग्रहमेवविशेष' इति

— अकृतार्थपात्ररूपोदीर्घः ७ ४. २५ १—'मूलाग्रहणम्' पा० ।

न न लुप्तवाङ्मस्य १ १ ६३

* इणो गा लुकि २ ४ ४५, पात्राप्पास्या शीयसीदा ७ ३ ७८.

२—'तत्तमेतत्' पा० ।

‘सर्वत्रैव पाग्रहणेऽलुग्विकरणास्य ग्रहण’मिति ॥७७॥

तनादिभ्यस्तथासोः ॥ २ । ४ । ७६ ॥

तथासोरात्मनेपदवचनम् ॥ १ ॥

तथासोरात्मनेपदस्य ग्रहणं कर्तव्यम् । आत्मनेपदं यौ तथासाविति वक्तव्यम् ।

एकवचनग्रहणं वा ॥ २ ॥

अथवैकवचने ये तथासो इति वक्तव्यम् ॥ तच्चावश्यमन्यतरत्कर्तव्यम् ।

अवचने ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्ननिष्टं प्रसज्येत । अतनिष्टं यूयम्, अतनिष्टं यूयमिति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? यद्यपि तावदयं तशब्दो दृष्टापचारोऽस्त्यात्मनेपदम्, अस्त्येव परस्मैपदम्, अस्त्येकवचनम्, अस्ति बहुवचनम् । अयं तु खलु थाश्शब्दोऽदृष्टापचार आत्मनेपदमेकवचनमेव । तस्यास्य कोऽन्यः सहायो भवितुमर्हस्यन्यदत आत्मनेपदादेकवचनाच्च । तद्यथा—‘अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ’ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभः ॥७६॥

आमः ॥ २ । ४ । ८१ ॥

आमो लेलोपे लुङ्लोटोरुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

आमो लेलोपे लुङ्लोटोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । ता वैजवापयो विदामक्रन् । अत्र भवन्तो विदां कुर्वन्तु ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । लिग्रहणं* निरतिष्यते । यदि निवर्तते

प्र०—निदिष्टः । सर्वत्रेति । ‘धुमास्यागापे’त्यादावपीत्यर्थः । तेन ‘पायते’ इति पातेरीत्याभावः । शोषणार्थस्य तु पायतेलोपसंख्यिकरणात्पारुष्यस्य ग्रहणाभावः ॥७८॥

आमः । लिग्रहणमिति । निपातनादप्यत्र तुम्सिभ्यति, तत्त्वनपेक्षायं परिहार

उ०—इतिग्रहणसंख्यानमिति बोध्यम् । भाष्ये—अलुग्विकरणस्येति । ‘लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्ये’त्यमयेत्यर्थः ॥७९॥

तनादिभ्यस्त । अतनिष्टेति । मध्यमपुरुषबहुवचनम् ॥८०॥

आमः । यद्यपि पूर्वसूत्रे छेरिति प्लेग्रहणं तथाप्यत्र योग्यतावशाद्दृष्टं पदं ग्रहणमिति वार्तिकम् । निपातनादिति । ‘विशद्वर्गविवक्ष्यतरस्या’मिति ‘अभ्युत्सादया’मित्यादिनिपातनादित्यर्थः । तत्त्विति । ‘छेरित्यननुवृत्त्या सर्वेष्टमिदं तदनुवृत्तिमनुपगम्य लुङ्लोटो-

१—कचित् । २—‘मेव च’ पा० । ३—‘वैजवापयो’ पा० । ४—‘अस्य’ पा० ।

* मन्त्रे पठहरणशब्दस्य लुङ्लोटोऽनुवृत्तिरिति निमित्तो लोः २. ४ ८०

प्रत्ययमात्रस्य लुक् प्राप्नोति । इष्यत एव प्रत्ययमात्रस्य । श्रातश्चेष्यते, एवं
ह्याह 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' [३. १. ४०] इति । यदि च प्रत्ययमात्रस्य
लुग्भवति तत एतदुपपन्नं भवति ।

आमन्तेभ्यो णलः प्रतिषेधः ॥ २ ॥

आमन्तेभ्यो णलः प्रतिषेधो वक्तव्यः । शशाम तमाम । वृद्धौ कृताया-
माम इति लुक् प्राप्नोति ।

'आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रहणाणलोऽप्रतिषेधः' । आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रहणा-
णलोऽप्रतिषेधः । अनर्थको प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । लुक्स्मान्न भवति—शशाम
ततामेति ? अर्थवद्ग्रहणात् । अर्थवत आम्शब्दस्य ग्रहणं न चैपोऽर्थवान् ।

आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रहणाणलोऽप्रतिषेध इति चेदमः प्रतिषेधः ॥३॥

आमन्तेभ्योऽर्थवद्ग्रहणाणलोऽप्रतिषेध इति चेदमः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
आम ।

उक्तं वा ॥ ४ ॥

किमुक्तम् ? 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्ये'ति† ।

प्र०-उक्तः । प्रत्ययमात्रस्येति । सरवादेरपीत्यर्थः । एवं ह्याहेति । व्यवहितविपर्यस्त-
प्रयोगनिवृत्त्यर्थमेव तद्वचनमित्यर्थः । आमन्तस्यानभिव्यक्तपदार्थत्वाच्च, स्याभाविक्ये-
वानुत्पत्तिस्तरवादेर्लुङ्गद्वारेणान्वाख्यायत इति भावः ।

अर्थवत इति । आम्प्रत्ययोऽनिदिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थं भवन्तीत्यर्थवान् ॥
आम इति । 'अम गत्यादिवि'त्यस्य णलि वृद्धौ द्विवचन एकादेशो च यद्रूपमामिति

उ०-निपातनाश्रयणमयुक्तमित्यनपेक्षावीजम् । सरवादेरिति । सावस्यायामेव लुक् प्राप्या
कृष्टत्वात्प्रातिपदिकत्वेन तरुत्वस्यत इत्याशयः । आदिना समम् । सन्तानुत्पन्नं आम् च
प्राप्तः । व्यवहितेति । सरवाद्दी सति व्यवहितत्वं स्यादिति भावः । नन्वनभिव्यक्तपदार्थक-
त्वेनतिशयापयोगात्तरवाद्यनुत्पत्तौ कथं लुगित्यत आह—आमन्तस्येति । प्रत्ययमात्रस्य
लुक्फलमदर्शनम्, इष्यत एवानुत्पत्तिरिति भाष्याक्षरार्थे इति भावः ।

मन्वर्थवानाम्—असंमयीत्यत आह—आम्प्रत्यय इति ॥ भाष्ये—सन्निपातेति ।

† अत उपधाया. ७. २. ११६. १-वार्तिकमित्यन्ये । २-चेदमपातो. पा० ।

‡ न वा सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य १. १. ३६ वा० ३. ५० ३१०.

किं पुनर्लुगादेशानामपवाद आहोस्वित् कृतेष्वादेशेषु भवति ?

लुगादेशापवादः ॥ ५ ॥

लुगादेशानामपवादः ।

तिङ्कृताभावस्तु ॥ ६ ॥

तिङ्कृतस्य त्वभावः । कस्य ? पदत्वस्य* ।

सुयन्तपदत्वात्सिद्धम् ॥ ७ ॥

‘सुयन्तं पद’मिति* पदसंज्ञा भविष्यति ॥ कथं स्वाद्युत्पत्तिः ?

लकारस्य कृत्वात्प्रातिपदिकत्वं तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् ॥ = ॥

लकारः कृत् ‘कृत्प्रातिपदिक’मिति प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् । प्रातिपदिकाश्रयत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्भविष्यति ।

[‘यद्येवं’] सुपः श्रवणं प्राप्नोति । ‘अव्यया’दिति लुग्भविष्यति† । कथमव्ययत्वम् ?

प्र०—सत्यार्थवत्त्वाण्यलो लुक्प्रसङ्गः ॥ किं पुनरिति । यदा ‘विशेषविधिः सामान्यविधि-
बाधक’ इति न्याय आश्रीयते तदा लकारान्तरेषु सावकाशास्तिवादयो विशेषविहितेन
लुका बाध्यन्त इत्यादेशापवादो लुक्संपद्यते । अथ त्वविरोधादस्ति च संभवो यदुभयं
स्यादित्याश्रीयते तदा कृतेष्वादेशेषु लुका भाव्यमिति सन्देहात्प्रभः । लुगिति । सत्यपि
संभवे बाधनं, तद्वदानेनैव दधिदानस्येति भावः । कस्येति । निष्ठादेस्तिङ्कार्यस्यानिष्ट-
त्वात्प्रभः । कथमिति । आसः प्रत्ययत्वादप्रत्यय’ इति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधात्प्रभः ।

लकारस्येति । ‘अति’डिति कृत्संज्ञाप्रतिषेधस्तिङ्भाविनो लकारस्य । अयं तु
तिङ्भावी न भवतीति भावः ॥ सुपः श्रवणमिति । यद्यप्येकवचनस्य हल्ङ्यादि-

उ०—‘लक्षणप्रतिपदोक्त’परिभाषया ‘प्रत्ययाप्रत्यययो’रिति परिभाषया च सुसाधमेतत् ॥ तदा
कृतेष्विति । विरोधाभावादेवान्तरङ्गत्वात्पूर्वं लुगित्यपि न बाध्यमिति भावः । ‘विहितानां
नियम’ इति पञ्चाश्रयणाद्भोमयोस्तुल्यत्वम् । सत्यपीति । न चाभ्युत्पत्तिच्छेदे परत्वात्ततः
प्रागेव वादेशाः किं न भवन्तीति वाच्यम्, अपवादविषये तत्सुगोपकृते । ‘प्रकृत्य बाधवाद-
विषय’मिति श्यायात् ।

भगवद्विषयनेन तिङ्स्थानित्वयोग्यस्य सस्य कृत्संज्ञा प्रतिपिष्यत इति कथं छिः
कृत्यमत आह—तिङ्भाविन इति । यद्यप्याम इत्यनेन सुपोऽपि लुक् सिध्यति ‘छे’रिति

+ लस्य ३ ४. ७७. * सुतिङ्गन्तं पदम् १. ४. १४.

† कृदतिङ् ३. १. ६३; कृत्तद्वितसमासाश्च १. २. ४६; स्वौजस्य कथोस्तुप् ४. १. २. १

१-काचित्कः पाठः । ‡ अव्ययादाप्सुपः २. ४. ८२;

अव्ययत्वं मकारान्तत्वात् ॥ ६ ॥

कृदन्तं मान्तमव्ययसंज्ञं भवतीत्यव्ययसंज्ञा भविष्यति* ।

स्वरः कथम्—यत्प्रकारयांचकार ?

स्वरः कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वात् ॥ १० ॥

‘कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवती’त्येष स्वरो भविष्यति ।

तथा च निघातानिघातसिद्धिः ॥ ११ ॥

तथा च निघातानिघातसिद्धिर्भवति । चक्षुष्कामं याजयाञ्चकार । ‘तिङ-
तिङः’ [८.१.२८] इति तस्य चानिघातस्तस्माच्च निघातः सिद्धो भवति ।

नञा तु समासप्रसङ्गः ॥ १२ ॥

नञा तु समासः प्राप्नोति । न कारयाम्, न हारयाम् । ‘नन्सुयन्तेन सह
समस्यत’ इति समासः प्राप्नोति† ।

प्र०—लोपोऽस्ति तथापि द्विवचनयद्विवचनप्रयणप्रसङ्गः ॥ कृदन्तमिति । कृन्मेजन्त इत्यत्र
कृदन्तस्य विशेषणं मेजन्तप्रहणं, न तु कृवः । स्वरादिषु यदामिति पठ्यते तेन सद्विव-
प्रकरणात्तद्विवसाहचर्याद्वा सद्विव एव गृह्यते ॥ यत्प्रकारयांचकारेति । अत्र प्रशब्द-
स्यानुदात्तत्वमिष्यते, एव विद्वादिदुकि सति ‘गविर्गौ’ ‘विङि चोदात्तनशी’ति सिष्यति
नान्यथेति भावः ।

कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वादिति । ‘प्र’शब्दस्य ‘कारया’मित्यनेन समासे कृते समास-
स्वराव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरयोः प्राप्तयोः कृस्वरः, एतः शेषनिघातेन गतेरनुदात्तत्वं
सिष्यतीत्यर्थः ॥ तस्य चेति । आमन्वत्याविहन्तत्वाग्निघातो न प्रवर्तेते । वस्मात्परं
विहन्तं तु चकारादि निहन्त्यते ॥ न कारयामिति । तत्र नलोपादिप्रसङ्गः ।

उ०—निवृत्तेस्तथापि तदनुकृतिमतेऽपि लुक् साधयितुमाह भाष्ये—अव्ययादिवि लुगिवि ।
द्विवचनेति । तदुत्पत्तिप्रकारश्च उत्तरसूत्रे भाष्ये स्पष्टः ॥ ननु कृत इति । तद्विशेषणत्वे हि
कृती मान्तावामावाच्च सिष्यतीत्यर्थः । कृद्विशेषणत्वपक्षे तु ‘ले’रिति नियत्यं ‘आम’ इत्यने-
नैवेति बोध्यम् । सद्विवप्रकरणादिवि । ‘तद्विवसाहचर्यविमक्ति’रिति पठित्या हि तत्र ते
पठिता भवत्येतेषु तद्विवपदमनुवर्तते इति भावः । अननुकृतावपि न दोष इत्याह—तद्विव-
साहचर्याद्वेति ।

समासे कृते इति । गतिसमास इत्यर्थः । ‘स च नि’त्य’ इति समासामाये स्वरो न
सिष्येदिति न चाप्यम् । उपसर्गाणां क्रियामात्रेण सामर्थ्यात्, अनभिष्यक्पदार्थेकेन ‘कारया’-
मित्यनेन नास्य सामर्थ्यमिति न दातव्यम् । तिङ्कृतपदत्वे एव समासो न स्वादिभ्य-
निष्पद्यते ॥ ‘तथा चे’त्यनेन सूचितं हेतुं दातव्यं—आमन्वत्यस्येति ॥ नलोपादिवि । आदिना

* कृन्मेजन्त. १. १. ३६. † गतिहारकोपपदात् इत्यु ६. २. १३६.

‡ नञ्. २. २. ६; (नलोपो नञः ६. ३. ७३).

उक्तं वा ॥ १३ ॥

किमुक्तम् ? असामर्थ्यादिति* । नात्र नञ् आमन्तेन सामर्थ्यम् । केन तर्हि ? लिङन्तेन । न चकार कारयाम्, न चकार हारयामिति ॥८१॥

अव्ययादाप्सुपः ॥ २ । ४ । ८२ ॥

अव्ययादापो लुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाभावात् ॥ १ ॥

अव्ययादापो लुग्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? लिङ्गाभावात् । अलिङ्गमव्ययम् ।

किमिदं भवान् सुपो लुक् मृष्यत्यापो लुक् न मृष्यति । यथैव ह्यलिङ्गमव्ययमेवमसंख्यमपि ॥ सत्यमेतत् । प्रत्ययलक्षणमाचार्यः प्रार्थयमानः सुपो लुक् मृष्यति । आपः पुनरस्य लुकि सति न किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति ।

उच्यमानेऽप्येतस्मिन्स्वाधुत्पत्तिर्न प्राप्नोति । किं कारणम् ? एकत्वादी-

प्र०-न चकारेति । नञो लिङन्तेन सामर्थ्यं प्रदशयति, न त्वयं लौकिकः प्रयोगो व्यवहितविपर्यस्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थत्वादानुप्रयोगारम्भस्य । अभिव्यक्तपदार्थेन नञः सामर्थ्यं न त्वनभिव्यक्तार्थेनेत्यर्थः ॥८१॥

अव्यया । लिङ्गाभावादिति । न च स्त्रीसमानाधिकरणपक्षः 'स्त्रिया'मित्यत्राश्रितः, भूतमियं ब्राह्मणी'त्यादौ मृतादिभ्यः प्रत्ययप्रसङ्गादिति भावः । किमिदमिति । संख्याया अप्यभावात् सुपापि नोत्पत्तव्यमिति भावः ॥ प्रत्ययलक्षणमिति । स्वाभाविक्येव सुपोऽनुपलब्धिर्लुग्द्वारेण पदत्वनिबन्धनरुत्वादिकार्यसिद्धयेऽन्वाख्यायत इत्यर्थः । उच्यमानेऽपीति । प्रसङ्गादर्शनस्य लोपादिसंज्ञाविधानात् । अनुत्पन्नस्य सुपो

उ०-पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । भाष्ये-न चकार हारयामिति । कश्चित् 'न' जहार हारया'मिति पाठः । तत्र चकारेत्येतदर्थतो निबद्धं-जहारेति । तत्र सामान्यविशेषयोरभेदाव्याख्यायित्वाहुः ॥८१॥

अव्ययादा । ननु मा मूलिङ्गं, 'तत्र शास्त्राया'मित्यादौ स्त्रीसमानाधिकरण्यादेव टाप्, तस्य चानेन लुगव आह-न चेति । भूतमिति सामान्ये नपुंसकम् । नन् 'चैस्त्रारम्यां ब्राह्मणीभ्यां कृत'मित्यादावप्यपरापः संभव इति चेन्न, 'अव्यया'दिति विहितविशेषणात् । यदा भाष्यमुच्यमाश्लिष्टाव्यय्यवरूपस्यैव प्रत्यासत्त्या ग्रहणाच्च दोषः । एवञ्च 'इमेऽमृत'-सूत्रस्य भाष्यमपि स्वरसतः सङ्गच्छते इति दिक् ॥ ननु सुपोऽनुपलब्धौ कथं लुक्, कथं वा प्रत्ययलक्षणमत आह-स्वाभाविन्येवेति । अव्ययात्परमुबद्धानमेव लुक्संज्ञमिति भावः । ननु पूर्वोक्तरीत्या सिद्धौ किं सुषुप्त्येत्याद्यह-प्रसङ्गेति । स्वादिवाक्ये एकरवादीनामनु-

नामभावात् । एकत्वाद्विधेयेषु स्वादयो विधीयन्ते न चैपामेकत्वादयः सन्ति ।
अविशेषेणोत्पद्यन्त उत्पन्नानां नियमः क्रियते ।

अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः [क्रियते] । के च प्रकृताः ? एक-
त्वादयः । एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न
बहुषु । बहुष्वेव बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति ।

अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्युत्पद्यन्तेऽव्ययेभ्यः स्वादय इति यदयमव्यया-
दाप्नुष इति 'सुल्लुकं' शास्ति ॥८२॥

नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः ॥ २ । ४ । ८३ ॥

नाव्ययीभावादत इति योगव्यवसानम् ॥ १ ॥

'नाव्ययीभावादत' इति योगो व्यवसेयः । नाव्ययीभावादकारान्तास्तुपो
लुगभवति । ततोऽम्त्वपञ्चम्या इति ॥ किमर्थो योगविभागः ?

पञ्चम्या अम्प्रतिपेधार्थम् ॥ २ ॥

पञ्चम्या अमः प्रतिपेधो यथा स्यात् ।

एकयोगे ह्युभयोः प्रतिपेधः ॥ ३ ॥

एकयोगे हि 'सन्त्युभयोः प्रतिपेधः स्यादमोऽल्लुकश्च ।

स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः ।

तुर्नियामकः ॥ ४ ॥

तुः क्रियते स नियामको भविष्यति—अमेवापञ्चम्या इति ।

अस्मि पञ्चमीप्रतिपेधेऽपादानग्रहणम् ॥ ५ ॥

अस्मि पञ्चमीप्रतिपेधेऽपादानग्रहणं कर्तव्यम् । अपादानपञ्चम्या इति

प्र०—लुगसंभवादिति भावः । एकत्वाद्विधेयि । वास्यैकशक्यतया विशिष्ट एवार्थं भ्यादि-
विधानादिति भावः । अविशेषेणेति । वास्यान्तरनिरपेक्षत्वात्मादिविशिष्टाशक्यस्येति
भावः । यदयमिति । एकवास्यतापक्षेऽपि ज्ञापकात्सुषुप्तित्तिरित्यर्थः ॥८२॥

नाव्ययीभावा । योगव्यवसानमिति । योगविभाग इत्यर्थः । तुर्नियामकः इति ।

अवधारणे तुर्वतसं । तेन—अमेवापञ्चम्या, अट्टस्तु पञ्चम्या अपात्यर्थः संपद्यते ।

उ०—पादाभावाद्—वास्यैकेति । वास्यान्तरनिरपेक्षत्वादिति । 'उत्पन्नानां नियमः' इति भाव-
स्वार्थनियम एवेत्याशयः । एकवास्यतापक्षेऽपीति । सामान्यतरेतराशयमिति । वास्य-
वोच्यम् । अत्र पक्षत्रयेऽपि सप्तानामपि विभक्तीनामुपपत्तिरिति बोध्यम् ॥८२॥

वक्तव्यम्* । किं प्रयोजनम् ?

कर्मप्रवचनीययुक्तेऽप्रतिषेधार्थम् ॥ ६ ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते मा भूत्—आपाटलिपुत्रां वृष्टो देवः ।

न वोत्तरपदस्य कर्मप्रवचनीययोगात्समासात्पञ्चम्यभावः ॥ ७ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? उत्तरपदमत्र कर्मप्रवचनीययुक्तम् । उत्तरपदस्य कर्मप्रवचनीययोगात्समासात्पञ्चमी न भविष्यति । यदा च समासः कर्मप्रवचनीयुक्तो भवति तदा प्रतिषेधः । तद्यथा—आ उपकुम्भात् । आ उपमणिकादिति† ॥८३॥

तृतीयासप्तम्योर्वहुलम् ॥ २ । ४ । ८४ ॥

सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवेभ्यो नित्यम् ॥ १ ॥

सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवेभ्यो नित्यमिति वक्तव्यम् । ऋद्धि-
सुमद्रम् सुमगधम् । नदीसमास—उन्मत्तगङ्गम् लोहितगङ्गम् । संख्यावयव-
एकविंशतिभारद्वाजम् त्रिपञ्चाशद् गौतमम्+ ॥८४॥

प्र०—आपाटलिपुत्रमिति । आहयोगेऽत्र पञ्चमी, न त्वपादन इत्यम्भावो भवतीत्यर्थः ।

न वेति । अव्ययीभावाद्विहितायाः पञ्चम्या अमादेशप्रतिषेधः । अत्र सूत्ररपदा-
द्विहिता पञ्चमी, तस्याश्च समासप्रातिपदिकत्वाल्लुकि कृते समासात् सुशब्द उत्पद्यते
तस्याम्भावः । भवति तदेति । भूयत् एवेत्यर्थः । आ उपकुम्भादिति । कुम्भस्य
समीपमित्यव्ययीभावः । तव आहयोगे पञ्चमी ॥८३॥

तृतीयासप्त । सुमद्रमिति । मद्राणां समृद्धिरित्यव्ययीभावः । एकविंशतिभार-
द्वाजमिति । एकविंशतिभारद्वाजा वंश्याः, त्रिपञ्चाशद् गौतमा वंश्या इति 'संख्या
वंश्येन'ति समासः । तत्र वर्तिपदानां स्वार्थोपसर्जनाधान्वराभिधायित्वाद् गौतमभार-
द्वाजशब्दयोरेकत्रविंशतेऽर्थान्तरे संक्रमात्लुगभावः । ततः सप्तमी । नित्योऽम्भावः ।
वहुलमहणलक्ष्यश्रायमर्थो दर्शितः ॥८४॥

उ०— तृतीयासप्त । अत्र वर्तिपदानामिति । 'एकविंशतिभारद्वाजा' इत्यनयोः स्वार्थोप-
सर्जनद्वया इत्यर्थाभिधायित्वादित्यर्थः । एवं हि अज्ञानविक्रान्तोऽयम् इति ॥ सिष्येत् ।
तस्मादाप्यकारप्रयोगाद् लुगभाव इति हरदत्तः । युक्ततरमेतत् । अन्यथा विद्वानामपत्यं
मैद् इत्यादिसिद्धयर्थं सद्राजसूये उक्तवार्तिकभाष्यासङ्ख्यापत्तिः । एतद्भाष्यमामास्यादिमी
उरकादिषु बोद्धव्यं चित्तं बोध्यम् ॥८४॥

* अपादाने पञ्चमी २. १. २८ † पञ्चम्यशब्दप्रतिभिः २. १. १०.

‡ अव्ययं विभक्तिर्यमीव...वचनेषु २. १. १; पञ्चम्यशब्दप्रतिभिः २. १. १८.

+ अव्ययं विभक्तिसमीप...वचनेषु २. १. १; संख्या वंश्येन २. १. १८.

लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥ २ । ४ । ८५ ॥

टितां टेरेविधेलुटो डारौरसः पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ १ ॥

टिता टेरेविधेलुटो डारौरसो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । टेरेत्वस्यावकाशः—
पचते पचेते पचन्ते । डारौरसामवकाशः—श्वः कर्ता श्वः कर्तारी श्वः कर्तारः ।
इहोभयं प्राप्नोति—श्वोऽध्येता श्वोऽध्येतारौ श्वोऽध्येतार इति । डारौरसो भवन्ति
पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः ।

आत्मनेपदानां चेति वचनात्सिद्धम् ॥ २ ॥

आत्मनेपदानां च डारौरसो भवन्तीति वक्तव्यम् ।

तच्च समसंख्यार्थम् ॥ ३ ॥

तच्चावश्यमात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं समसंख्यार्थम् । संख्यातानुदेशो* यथा
स्यात् । अक्रियमाणे आत्मनेपदग्रहणे षट् स्थानिनश्चय आदेशाः । वैष-
म्यात्सङ्ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ।

पूर्वविप्रतिषेधार्थेन तावन्नार्थं आत्मनेपदग्रहणेन । इदमिह संप्रचार्यम्—
डारौरसः कियन्तां टेरेत्वमिति किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वादेत्वम् । नित्या डारौ-
रसः । कृतेऽप्येत्वे प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नुवन्ति । टेरेत्वमपि नित्यम् । कृतेष्वपि
डारौरस्सु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति । अनित्यमेत्वम् । अन्यस्य कृतेषु डारौ-
रस्सु प्राप्नोत्यन्यस्याकृतेषु शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । डारौ-
रसोऽप्यनित्याः । अन्यस्य कृत एत्वे प्राप्नुवन्त्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च

प्र०— लुटः प्रथमस्य । श्वः कर्तेति । वितस्मिन्नामत्र डारौरसः कृताः ॥ आत्मने-
पदानामिति । लुट आत्मनेपदानां च प्रथमसंज्ञकानां डारौरसो भवन्तीति वक्तव्यम् ।
तत्र विशेषविहितत्वादादेशोटेरेत्वं बाध्यते । पूर्वविप्रतिषेधार्थेनेति । पूर्वविप्रतिषेधस्य

उ०— लुटः प्रथमस्य । प्रथमतः परत्वादेत्वे सङ्कृतिव्यायेन डारौरसो न प्राप्नुवन्तीत्याद्य-
येन वार्तिकं भाष्ये—टितामिति । डारौरसु परस्मैपदे चरितार्थो इति भावः । पूर्वविप्रतिषेधेन
डारौ सङ्कृतिव्यायाद्यभावेत्याभावे इति तात्पर्यम् । तद्व्यवसाह—वितस्मिन्नामिति ।

आत्मनेपदानां चेति । चेन परस्मैपदम् । भाष्ये—पुनःप्रसङ्गेति । पुनरेत्वं तु न कस्ये

† टित आत्मनेपदानां टेरे ३ ४ ७६ * यथासंख्यमनुदेशः समानाम् १. १. १०.

प्राप्नुवन्तोऽनित्या भवन्ति । उभयोरनित्ययोः परत्वादेस्त्वम् । एत्वे कृते पुनः-
प्रसङ्गविज्ञानाद्धारौरसो भविष्यति ।

४. समसंख्यार्थेन चापि नार्थ आत्मानेपदग्रहणेन । स्थानेऽन्तरतमेन व्यवस्था
भविष्यति । कुत आन्तर्यम् ? अर्थतः । एकार्थस्यैकार्थो द्व्यर्थस्य द्व्यर्थो
बह्वर्थस्य बह्वर्थः ॥ अथवादेशा अपि षडेवं निर्दिश्यन्ते । कथम् ? एकशेष-
निर्देशात् । एकशेषनिर्देशोऽयम् ।

अथैतस्मिन्नेकशेषनिर्देशे सति किमयं कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः—डा च डा च
डा, रौ च रौ च रौ, रश्च रश्च रः । डा-च रौ च रश्च डारौरस इति । आहो-
स्वित्कृतद्वन्द्वानामेकशेषः—डा च रौ च रश्च डारौरसः । डारौरसश्च डारौरसश्च
डारौरस इति । किं चातः ? यदि कृतैकशेषाणां द्वन्द्वोऽनिष्टः समसंख्यः
प्राप्नोति । एकवचनद्विवचनयोर्डा प्राप्नोति, बहुवचनैकवचनयो रौ प्राप्नोति,
द्विवचनबहुवचनयोश्च रः प्राप्नोति । अथ कृतद्वन्द्वानामेकशेषो न दोषो भवति ।
यथा न दोषस्तथास्तु ।

किं पुनरत्र ज्यायः ? उभयमित्याह । उभयं हि दृश्यते—बहु शक्तिकिट-
कम्, बहूनि शक्तिकिटकानि । बहु स्थालीपिठम्, बहूनि स्थालीपिठानि ।

अथान्तर्यतो व्यवस्था भविष्यति । आन्तर्यादेकार्थस्यैकार्थो द्व्यर्थस्य
द्व्यर्थो बह्वर्थस्य बह्वर्थः इति ।

प्र०—यत्प्रयोजनं तत्प्रयोजनेनेत्यर्थः । किं पुनरिति । कस्य पक्षस्य न्याय्यतरत्वात्प्रशस्यत-
रस्त्वमिति सामान्येन प्रश्नः । इह तु कृतैकशेषाणां द्वन्द्वो दुष्टत्वात्प्रशस्यत इति न

उ०—लक्षणस्येति व्यापारिति भावः । कृतैकशेषद्वन्द्वपक्षस्य दुष्टत्वात्प्रकारानुपपत्तिरित आह—
सामान्येन प्रश्न इति । 'अत्रे'ति भाष्यस्यैवोपपत्तेरिति भावः । उदाहरणान्तरविषयः प्रश्न-
इति भावः । बहु शक्तिकिटकमिति । 'आतिरिक्ताणिना'मित्येकवचनम् । बहुद्वन्द्वोपात्तबहुधा-
न्येयानुपपत्त्या कृतैकशेषाणामत्र द्वन्द्वः । 'बहूनि शक्तिकिटकानि'त्यत्र बहुवचनान्येयानुपपत्त्या
। कृतद्वन्द्वानामेकशेषः इति बोध्यम् । तस्मादुभयमपि न्याय्यम् । प्रकृते तु कृतद्वन्द्वानामेकशेषो
न्याय्य इति बोध्यम् ।

† स्थानेऽन्तरतमः १. १. ५०. १—'शक्तिकीटकम्' पा० । २—'शक्तिकीटकानि' पा० ।

‡ कीटकः कृमिजाता इति मेदिनी । ३—अयं सन्दर्भो बहुषु माध्यपुस्तकेषु नास्ति ।

हारौरसः कृते देरे यथा द्वित्वं प्रसारणे* ।

समसंख्येन नार्थोऽस्ति सिद्धं स्थानेऽर्थतोऽन्तराः ॥

अन्तर्यतो व्यवस्थो त्रय एवमे भवन्तु सर्वेषाम् ।

देरेत्वं च परत्वात्कृतेऽपि तस्मिन्निमे सन्तु ॥

डाविकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थम् ॥ ४ ॥

डाविकारः शित्कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? सर्वादेशार्थम् । शित्सर्वस्येति । सर्वादेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि शकारेऽलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत ।

निघातप्रसङ्गस्तु ॥ ५ ॥

निघातस्तु प्राप्नोति । श्वः कर्ता । तासेः परं लसार्वधातुकमनुदात्तं भवतीत्येव स्वरः प्राप्नोति ।

यत्तावदुच्यते 'डाविकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थ'मिति ।

सिद्धमलोऽन्त्यविकारात् ॥ ६ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? अलोऽन्त्यविकारात् । अस्त्वयमलोऽन्त्यस्य । का रूपसिद्धिः ? कर्ता ।

प्र०—तदपेक्ष प्रभ । हारौरसः कृते देरे इति । परत्वाद्देरेत्वे कृते पुन प्रसङ्गविज्ञानाद्वा रौरसो भवन्ति । यथेजतुरीजुरिति कृते संप्रसारणे द्विर्वचनम् ॥ एष एवार्थ आर्येषा प्रदर्शित — अन्तर्यत इति । य एवामी त्रय भूयन्ते त एव सर्वेषा सन्तु ।

डाविकार इति । डादेश इत्यर्थः । 'नानुबन्धकृतमनेकास्त्व'मित्यम्यस्य म्यादिति डाश्चकन्य ॥ द्वय कर्तेति । विषो डादेश, तस्य 'तास्यनुदात्तेन्द्रित्यनुदात्तत्व

उ०— डाया विकारे इत्यर्थेऽनुपपत्तिरत आह—डादेश इति । कर्मधारय इति भावः ।

नानुबन्धकृतमिति । अनुबन्धकत्वयोग्यकृतमित्यर्थः । च्यनित चेह'मनेकारित' इति सूत्रे भाष्ये ।

भाष्ये—निघातप्रसङ्गस्त्विति । शित्वेऽशित्वे च सर्वार्थं दोष इति सूत्रविशु 'त'भाष्यः ।

* लिटि घातोरनभ्यासस्य, यच्चिस्त्वपिवादीनां किति ६. १. ८५ १५ ।

१—आर्यकृतम् । तत्प्रकरणे व छन्दशास्त्रे 'स्वस्य अर्थं आर्यवर्णम्' ४।१४ इत्यादि ४।११ एव पर्यन्तं द्रष्टव्यम् । † अनेकाङ्गित्वात् सर्वस्य १ १ ५५ ‡ असाऽन्तर १ १ ५२ ।

+ तास्यनुदात्तोऽददुपदेशान्तसार्वधातुकमनुदात्तमहन्विना ६ १ १८६

+ विदर्शित् सर्वेषाङ्कम् १ ४ १११

इति टेलोपाहोपः ॥ ७ ॥

इति टेलोपेन* लोपो भविष्यति । अमत्वान्न प्राप्नोति । डित्करण-
सामर्थ्याद्भविष्यति ।

अनिच्वाद्वा ॥ ८ ॥

अथवानिच्वादेतत्सिद्धम् । किमिदमनिच्वादिति ? अन्त्यस्यायं स्थाने
भवन्न प्रत्ययः स्यात् । असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न । असत्यामित्संज्ञायां
लोपो न । असति लोपेऽनेकाल् । यदानेकास्तदा सर्वादेशः । यदा सर्वादेश-
स्तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा* । यदेत्संज्ञा तदा लोपः† ।

प्रश्लिष्टनिर्देशाद्वा ॥ ९ ॥

अथवा प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्—डा आ डा । सोऽनेकात्सिद्धसर्वस्य [१. १.
५५] इति सर्वादेशो भविष्यति ।

यदा तर्ह्ययमन्त्यस्य स्थाने भवति तदा तिङ्प्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोति ।

प्र०—प्राप्नोति । यस्तु 'विहितम्' इति निषातः स 'न लु' इति निषिद्धः ॥ द्वितीति ।
आकारे इति परतः सवकारस्य टिसंज्ञकस्य लोपः । डित्करणसामर्थ्यादिति । वव
एवानङ्गस्यापीति बोद्धव्यम् । न ह्यन्त्यस्य डादेशो कृते सवकारमङ्गम्, प्रत्यये परतो-
ऽङ्गसंज्ञाविधानात् ॥ अनिच्वादिति । अनित्संज्ञकत्वादित्यर्थः । अन्त्यस्येति । प्रत्य-
यस्य ह्यवयवः स्यान्न तु प्रत्ययः, सकारादेः समुदायस्य प्रत्ययत्वात् ।

प्रश्लिष्टनिर्देशादिति । तत्रानेन कृतैकादेशेन समुदायः प्रत्याप्यते, सोऽनेकत्वा-
त्सर्वादेशः प्रवर्तते । सर्वादेशो च तस्मिन्कृते एकादेशः क्रियते । 'सिद्धमलोऽन्त्यविकारा'-
दिति यदुक्तं तत्र दोषमुद्भावयति—यदा तर्हीति । अक्षपरिमाणस्य विच्छेदासंपन्था-

उ०—अनु 'वः' पङ्क्तौ तिङ्प्रहणनिषात एव भविष्यतीति किमनेन वृत्तावधानात्कानुदात्तत्वविचारे-
नेत्यत आह—यस्त्विति ॥ भाष्ये—अनिच्वाद्देति । इयमेकदेशयुक्तिः । अनुपपन्नत्वयोग्यत्वेन
तत्कृतानेकाक्षरमाणात् । 'नुट्' इत्यादी प्रत्ययस्य ह्यपदिदयमानप्रत्ययावयवपरोऽपीति
अन्यथादेशेऽपि ह्यस्येत्त्वसिद्धिः ।

सर्वादेशो च तस्मिन्कृते एकादेश इति । कृतैकादेशनिर्देशसामर्थ्यादादेशवाले एका-
देशस्यैव प्रवृत्तित्वर्थः । अनु विच्छेदव्यवसायैव सा हि न व्यावृत्त आह—अक्षपरिमाण-

तिङ्ग्रहणमेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् ॥ १० ॥

एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति ।

स्वरः कथम् ?

स्वरे विप्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ ११ ॥

[इदमिह संप्रधार्यम्—] डारौरसः क्रियन्तामनुदात्तत्वमिति किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वादनुदात्तत्वम् । नित्या डारौरसः । कृतेऽप्यनुदात्तत्वे प्राप्नुवन्त्य-
कृतेऽपि प्राप्नुवन्ति । अनुदात्तत्वमपि नित्यम् । कृतेष्वपि डारौरस्सु प्राप्नोत्य-
कृतेष्वपि प्राप्नोति । अनित्यमनुदात्तत्वम् । अन्यस्य कृतेषु डारौरस्सु प्राप्नोत्य-
न्यस्याकृतेषु । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्निधिरनित्यो भवति । डारौरसोऽप्य-
नित्याः । अन्यथास्वरस्य कृतेऽनुदात्तत्वे प्राप्नुवन्त्यन्यथास्वरस्याकृते । स्वर-
मिन्नस्य च प्राप्नुवन्तोऽनित्या भवन्ति । उभयोरनित्ययोः परत्वादनुदात्तत्वम् ।
अनुदात्तत्वे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्डारौरसः । टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण*
सिद्धम् ।

न सिध्यति । किं कारणम् ? अन्तरङ्गत्वाद्डारौरसः । तत्रान्तरङ्गत्वाद्-
डारौरस्सु कृतेष्वनुदात्तत्वं कियतां टिलोप इति किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वाट्टि-
लोपेन भवितव्यम् ।

प्र०—सिद्ध्यन्त्यादेशो कृते रूपान्तरयोगात्तिङ्ग्रहणेनाग्रहणात्पदत्वं न स्यादित्यर्थः ।

एकदेशविकृतमिति । पचतु पचन्त्वित्यादौ यथा ।

उ०—इति । भाष्ये—अनन्यवदिति । अर्द्धाधिकविकाराणांभावेनासिद्धेः 'स्यानि' इति शब्दे-
प्रवृत्तेरपलक्षणमिति बोध्यम् ।

भाष्ये—तत्रान्तरङ्गत्वादिति । 'ताते' परं लसार्धधातुक'मित्यनुदात्तत्वस्य बहुदेश-
स्वरित्यर्थः । परत्वाट्टिलोपेनेति । द्विरसामर्थ्यमाह्वयत्ववैकल्येऽपि 'टे'रिति घाघरादेव
प्रवृत्त्या लस्य परत्वादिति भावः । एवं चानुदात्ते उदात्तलोपाभावात्तुदात्तनिवृत्तिस्वरानासी
प्राचयस्वरप्राप्तानुदात्तत्वमेव अयेतेति तात्पर्यम् । किमपेक्षया न्याय्यावमित्याद्यहपाद—पूर्व

एवं तर्हि स्वरे विप्रतिषेधात्सिद्धम् । न्याय्य एवायं स्वरे विप्रतिषेधः । इद-
मिह संप्रधार्यम्—अनुदात्तत्वं क्रियतामुदात्तनिवृत्तिस्वर इति किमत्र कर्तव्यम् ?
परत्वादनुदात्तत्वम् । अनुदात्तत्वे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानादुदात्तनिवृत्तिस्वरो
भविष्यति ।

तदेतत् सिद्धं भवति 'यत्सिद्धचनम्' । यदपि द्वेचने तत्र न सिध्यति ।
तत्रापि सिद्धम् । कथम् ? इदमद्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रत्ययस्वरस्यापवादः ।
न चापवादविषयः उत्सर्गोऽभिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चा-
दुत्सर्गाः । प्रकल्प्य चापवादविषयं तत् उत्सर्गोऽभिनिविशते । तत्र तावदत्र
कदाचित्प्रत्ययस्वरो भवत्यपवादं लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रतीक्षते । तत्रानुदात्तत्वं
क्रियतां लोप इति, यद्यपि परत्वाल्लोपः सोऽसावविद्यमानोदात्तत्वेऽनुदात्त
उदात्तो लुप्यते ।

प्र०— न्याय्य एवायमिति । पूर्वं प्रदर्शितो हि डारौरसामन्तरङ्गत्वादन्याय्यः । अयं तु
न्याय्यः । अथवा परविप्रतिषेध एवायं न पूर्वविप्रतिषेध इति न्याय्यत्वमुच्यते । इद-
मिहेति । डारौरस्सु कृतेषु टिलोपे च कृते संप्रधारणेयम् । नन्वकृतेऽनुदात्तत्वे उदात्त-
निवृत्तिस्वरो नैव प्राप्नोति, यत्कथमनयोर्विप्रतिषेध इत्याह—तदेतदिति । विषोऽनुदा-
त्तस्य स्थाने डादेशः स्थानिकद्वावादनुदात्तस्तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः सिध्यति । यस्तु
उदात्तस्य स्थाने क्रियते तत्र परत्वादिलोपे कृतेऽनुदात्ते उदात्तलोपो न कृत इत्युदात्त-
निवृत्तिस्वरो न सिध्यति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्तत्त्वानुदात्तत्वमेव स्यादित्यर्थः । सोऽसा-
विनि । शास्त्रीयस्तत्रानुदात्तो न गृह्यते, किं तर्हि, उदात्तत्वाभावयुक्त इत्यर्थः ।

उ०—प्रदर्शित इति । न्याय्य प्रवेति । भाष्यस्थ—न्याय्यत्वमिति अर्थः । 'अयमे'ति न्याय्या
तु चिन्त्या, एवंमपि परविप्रतिषेधस्यैवोपेति बोध्यम् । टिलोपात्पूर्वमेतत्संप्रधारणाया असं-
वादाह—डारौरःस्त्विति । टिलोपे चेति । परत्वादिति भावः । भाष्ये—'पुनः प्रसङ्गविज्ञाना'-
दिति । नित्यपि परमं यत्तद्विज्ञानमनुदात्तत्वं लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते इत्यर्थः । नन्वकृते इति ।
अपि विषय इत्यर्थः । ननुदात्तनिवृत्तिस्वरामावेऽपि परेण टिलोपेन प्रत्ययस्वरपवादस्य लसार्व-
धातुकानुदात्तस्य सकृदुपपत्तिरिति वाच्यतायापुनरुक्तौ प्रायस्यस्वरपवादस्यैव सिद्धिरत
आह—पुनः प्रसङ्गेति । तत्र 'अनुदात्तस्य च यत्र' इत्यत्र । तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरानुदात्तस्योः

प्रत्ययस्वरापवादो लसार्वाधातुकानुदात्तत्वम् ।
तेन तत्र न प्रसक्तः प्रत्ययस्वरः कदाचित् ॥
प्रत्ययस्वरश्च तासेवृत्तिसंनियोगशिष्टः ।
तेन चाप्यनुदात्तो लोप्यते तथा न दोषः ॥

इति श्रीमगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहामाध्ये द्वितीयस्याध्यायस्य
चतुर्थे पादे द्वितीयमाहिकम् ॥ पादश्च समाप्तः ।
द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ।

प्र०-वृत्तिसंनियोगशिष्ट इति । वृत्तिः—प्रवृत्तिः । यदैव तासि प्रवर्तते तदैवापवादा-
भावादुदात्तत्वयुक्त इत्यर्थः । पूर्वोक्त एवार्थः श्लोकेन संगृहीतः ॥८५॥

इत्युपाध्यायज्ञेयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे
द्वितीयमाहिकम् ॥ समाप्तमाद्यं चतुर्थः पादोऽध्यायश्च द्वितीयः ।

४०-संप्रधारणा पुष्पैवेत्यर्थः । नष्ट तासेरपि प्रायस्वरस्याप्येव पराधादिलोपे उदात्तनिवृत्तेरपि
भावात्कथमुदात्तनिवृत्तिस्त्वोक्त आह भाष्ये—तासेवृत्तिरिति । एवं च प्रायस्वरसंनियोगशिष्ट-
यागतरङ्गवाद्यपवादप्रसक्त्यभावात्कोदात्तत्वयुक्त एवोत्पद्यते इति भावः ॥८५॥

इति श्रीमनुपाध्यायोपनामकमिवमहमुत्तमतीगर्भकनागोजीमहविरचिते भाष्यप्रदीपोद्घोषे
द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाहिकम् ॥ समाप्तमाद्यं पादोऽध्यायश्च ।

यत्रयानप्रान्तान्तर्गत-चिदावा'तहसीतमित्यत्र 'पासीकायाम'प्रामातृत्वस्य
भीमवो शनाउमस्य पुत्रेण, महाविद्यानयगुदङ्गुलकप्रत्येनापादेण
तत्रैव चापीतवेदेनाज्ञोपात्रेन, वेदविमर्शादिपुत्रकनेरासेन,
'सुधारक'माशिरपदप्रत्यादयेन, व्याहरणान्तरायेन
वेदप्रत्यशाखिणा विदितानां विमर्शसिद्ध्यर्थं
द्वितीयोऽध्यायः पूर्तिं गतः ।

श्रीमशुक्ला इत्युक्ती २०२१ वि०

२५ मार्च १९९४ ई०

व्याकरणमहाभाष्य-परिशिष्टम्

प्रथमद्वितीयाध्यायस्थश्लोकवार्तिकसङ्ग्रहः

❀ अथ प्रथमोऽध्यायः ❀

इको भल् ॥ १ । २ । ६ ॥

१. इकः कित्त्वं गुणो मा भूदीर्घरिम्भात्कृते भवेत् ।
अनर्थकं तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥१॥

२. सामर्थ्याद्धि पुनर्याव्ययदित्वं दीर्घसंश्रयम् ।
दीर्घाणां नाकृते दीर्घे शिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥२॥

स्याध्वोरिच्च ॥ १ । २ । १७ ॥

३. इच्च कस्य तकारेत्त्वं दीर्घो मा भूद्वेऽपि सः ।
अनन्तरे प्लुतो मा भूत् प्लुतश्च विषये स्मृतः ॥

न क्त्वा सेट् ॥ १ । २ । १८ ॥

४. न सेडिति कृतेऽकित्वे निष्ठायामवधारणात् ।
जापकाच्च परोक्षायां सनि भल्ग्रहणं विदुः ॥१॥

५. इत्त्वं किरसंनियोगेन रेण तुल्यं सुधीवनि ।
वस्वर्थं किदतीदेशान्निगृहीतिः क्त्वा च विग्रहात् ॥२॥

इद् गोययाः ॥ १ । २ । ५० ॥

६. इद् गोयया नेति वक्तव्यं ह्रस्वता हि विधीयते ।
इति वा वचने तावन्मात्रार्थं वा कृतं भवेत् ॥१॥

७. गोयया इत्त्वं प्रकरणात् सूच्याद्यर्थमथापि वा ॥

लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने ॥ १ । २ । ५१ ॥

८. प्रागपि वृत्तेर्युक्तं वृत्तं चाप्रोह यावता युक्तम् ।
वक्तुश्च कामचारः प्राग्वृत्तेर्लिङ्गसदस्ये ये ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ १ । २ । ६४ ॥

९. संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गम्
संस्त्याने स्त्यायतेर्द् स्त्री सूतेः सप् प्रसवे पुमान् ॥

भूवादयो धातवः ॥ १ । ३ । १ ॥

१०. 'भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते ।

१—'भुयो वार्थं वदन्तीति भव्यो वा वादयः स्मृता' इत्युक्तार्थं व्यतिथिस्तु सत्यते ।

स्वरितेनाधिकारः ॥ १ । ३ । ३१ ॥

११. अधिकारगतिस्थिर्या विशेषायाधिकं कार्यम् ।

अथ योऽन्योऽधिकः कारः पूर्वविप्रतिषेधार्थः सः ॥

दाणश्च सा चेच्च धर्म्यं ॥ १ । ३ । ५५ ॥

१२. सद्व्युक्ते तृतीया स्याद् व्यतिहारे तद्वो विधिः ।

पहुपु बहुवचनम् ॥ १ । ४ । २१ ॥

१३. सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् ।

प्रसिद्धो नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु वा ॥

अकथितं च ॥ १ । ४ । ५१ ॥

१४. दुहियाचिरुधिप्रच्छिन्निचिज्जामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

श्रुविशासिगुणेन न च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥१॥

१५. कथिते लादयश्चेत्सुः पष्ठी कुर्यात्तदा गुणे ।

अकारकं ह्यकथितत्वात् कारकं चेत्तु नाकथा ॥२॥

१६. कारकं चेद्विजानीयाद्यां यां मन्येन सा भवेत् ॥

१७. कथितेऽभिहिते त्वविधिस्त्वमतिर्गुणकर्मणि लादिविधिः सपरे ।

भ्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे तदनल्पमतेर्वचनं स्मरत ॥३॥

१८. प्रधानकर्मयदारख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ।

अप्रधाने दुहादीनां गयन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥४॥

१९. नीवद्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च ।

द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः ॥५॥

२०.सिद्धं वाप्यन्यकर्मणः ।

अन्यकर्मेति चेद्ग्र्यात्लादीनामविभिर्भवेत् ॥६॥

२१. कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् ।

विपरीतं तु यत्कर्म तत्कल्म कवयो विदुः ॥७॥

प्राग्नीश्चरान्निपाताः ॥ १ । ४ । ५६ ॥

२२. रीश्वराद्रीश्वरान्मा भूत् कृन्मेजन्तः परोऽपि सः ।

समासेष्वप्ययीभावो लौकिकं चातिवर्तते ॥

परः संनिकर्षः संहिताः ॥ १ । ४ । १०६ ॥

२३. बुद्धौ कृत्वा सर्वाश्चेष्टाः कर्ता धीरस्तत्त्वज्ञीतिः ।
शब्देनार्थान् वाच्यान् दृष्ट्वा बुद्धौ कुर्यात् पौर्वापर्यम् ॥
प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ।

❀ अथ द्वितीयोऽध्यायः ❀

समर्थः पदविधिः ॥ २ । १ । १ ॥

२४. सुबलोपो व्यवधानं ययेष्टमन्यतरेणामिसम्बन्धः स्वरः ।
संख्याविशेषो व्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेषणं चयोगः ॥
अक्षशलाकासंख्याः परिणामा ॥ २ । १ । १० ॥

२५. अक्षादयस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तत् ।
कितव्यवहारे च एकत्वेऽक्षशलाकायोः ॥
क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ २ । १ । ६० ॥

२६. अवधारणं नञा चेन्नुडिङ्विशिष्टेन न प्रकल्पेत ।
अथ चेदधिकविवक्षा कार्यं तुल्यप्रकृतिकेनेति ॥
कर्मणि द्वितीया ॥ २ । ३ । २ ॥

२७. उमसर्धतसोः कार्या विगुपर्यादिषु त्रिषु ।
द्वितीयाध्वे डितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥
हेतौ ॥ २ । ३ । २३ ॥

२८. निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् ।
अदो जग्धिर्व्यसि किति ॥ २ । ४ । ३६ ॥

२९. जग्धिविधिर्यपि यत्तदकस्मात्सिद्धमदस्ति कितीति विधानात् ।
हिप्रमूर्तोस्तु सदा बहिरङ्गो ल्यङ्मरतीति कृतं तदु विद्धि ॥१॥

३०. जग्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात् किनीति त्यज्यते ।
ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां त्यपा भवति घाघनम् ॥२॥

लुटः प्रथमस्य टारौरमः ॥ २ । ४ । ८५ ॥

३१. टारौरसः कृते टेरे यथा द्वित्वं प्रसारणे ।
समसंख्येन नार्थोऽस्ति सिद्धं स्थानेऽर्थतोऽन्तराः ॥१॥

३२. आन्तर्यतो व्यवस्था त्रय एवेमे भवन्तु सर्वेषाम् ।
टेरेत्वं च परत्वात् कृतेऽपि तस्मिन्निमे सन्तु ॥२॥

द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ।

द्वितीयभागस्थभाष्यशुद्धिपत्रकम्

[तत्र प्रथमोऽध्यायः]

श्रुतम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	श्रुतम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७	१	तद्यथा	तद्यथा—	३३	४	तदि	तदि ^१
८	१५	जागोते	जागोते	३७	४	गणयो	गुणयो
१२	८	छिट	छिटः	३७	५	तच्च किं	तच्च । किं
१३	५	वर्धित्वा	वर्धित्वा	५०	१६	काय	कार्य
१४	२	वचनम्	वचनम्	५१	५	[१, २, ३]	[१, २, ३५]
१४	७	अवतेरपि	अवतेरपि	५१	१०	मिन्द्रागच्छ	मिन्द्र भागच्छ
१५	३	प्रतिपेक्षः प्राप्नोति	प्रतिपेक्षः प्राप्नोति	५१	१२	इन्द्रागच्छ ।	इन्द्र भागच्छ ।
१५	९	मृदादिभ्यः	मृदादिभ्यः				हरिष भागच्छ ।
१७	१०	प्राप्नुवन्ति ।	प्राप्नुवन्ति ।	५३	५	यजते	यजते
१९	३	वाधितः सत	वाधितस्तत	५८	३	वचनेननिर्देशः	वचनेन निर्देशः
१९	५	स्यात् +	स्यात् + —	६१	४	न हि	न हि ।
२३	१	समीपे	समीपे	६४	५	तत्तदि	तत्तदि
२८	१	विह्वया	विह्वया	७३	९	निर्दिष्टम्—	निर्दिष्टं भवति—
२८	१५	उपास्यायिषत ।	उपास्यायिषत + ।	८२	७	आहोस्वित्	आहोस्वित् ^१
३१	७	निष्ठायाव	निष्ठायामव	८७	३	किं न पुनरवम	किं पुनरवम
३१	११	रन्तरस्याम्	रन्तरस्याम्	८८	१	आभ्यामिति	आभ्यामपि
३३	७	द्वित्वारम्भः	द्वित्वम्	८९	४	इस्त्वम्	इस्त्वम्
३४	१२	सिद्धिनिर्देश	सिद्धिनिर्देश	८९	७	उकारात् +	उकारात् + ।
३५	२	प्रतिष्ठनिर्देश	प्रतिष्ठनिर्देश	९०	२	अतिसेनाधी	अतिसेनाधी
३५	५	तेनानुपूर्व्येण	तेनानुपूर्व्येण	९२	१	'रन्त्यन्तस्य	'रन्त्यन्तस्य
४०	२	स्वदी 'प्लुता	ह्रस्वदीर्घप्लुता	९७	५	सृष्ट्यादर्थमिदं	सृष्ट्यादर्थमिदं
४१	५	स्यते	स्यते	९९	७	कामवारः	कामवारः
४२	७	क्रियते	क्रियते	९९	९	प्रयोजगुः	प्रयोजगुः
४४	१	प्रयोजनानि ।	प्रयोजनानि ।	९९	९	छिद्रसंश्ले	छिद्रसंश्ले
४४	३	'वे	'ह्वे	१०२	११	सिद्धयति	सिद्धयति
४४	६	कल्पते	उपकल्पते		१२		
४६	१	अन्वयसर्गो	अथ नीचैः करानि	१०४	१	कान्तीयं	कान्तीयं
			सम्पद्यते ।	१०८	३	प्रत्ययोद्य	प्रत्ययोद्य
			अन्वयसर्गो	१०९	३	परयसीति	परयसीति

पृष्ठम् पंक्तिः भशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम् पंक्तिः भशुद्धम्	शुद्धम्
१११ ४ तद्यथा	तद्यथा—	२४० ९ प्राप्नुवन्ति	प्राप्नुवन्ति
११२ ५ पुनर्वसु ।	पुनर्वसु ॥	२४३ ४ 'भन्तरस्य	'भनन्तरस्य
१२६ १३ दोषः	दोषः ।	२४५ १ क्रियये षित	क्रिययेषित
१२७ ३ मेकशेष	मेकशेषे	२४५ ४ ऽध्यवसायो	ऽध्यवसायोऽ
१२७ ५ मातरौ च	मातरौ च	भारम्भः	व्यवसाय
१२७ ५ मातृमातरः	मातृमातारः		भारम्भः
१३६ ७ मीमांसकश्च	मीमांसकश्च	२४८ ३ पर परस्य	परस्परस्य
१३६ ११ भविष्यति	भविष्यति ।	२४८ ५ जः	जेः
१४५ १ ज्ञायते	ज्ञायते	२४९ ६ श्याददाति ।	श्याददाति । कृलं
१४६ ५ सुरामा	सुरामात्रं		श्याददातीति ।
१४७ ७ तद्यथा	तद्यथा—	२५१ ५ आगमः	आगमेः
१५५ १० वर्धते	वर्धते	२५४ ३ उपाह वपूजा	उपाहवपूजा
१५५ ११ वर्धितस्यम	वर्धितस्यम	२५४ ११ ३ छुम्नमुप	छुम्नमुप
१५७ १० तद्यथैक	तद्यथा—एक	२५९ १० विधिः	विधिः
१६४ १० सिद्ध्यति	सिद्ध्यति	२६१ ६ र्वस्वार्थ	पूर्वस्वार्थ
१६५ २ कारकौ	कारकौ ।	२६१ १४ परस्मै देपु	परस्मैपदेपु
१७२ ५ शूकरा	शूकरा इति पा०	२६५ ४ लादेशो कृते	लादेशो कृते
१९७ ३ निवृत्त्यर्थं,	निवृत्त्यर्थं	२६९ १ किं	किं
२०३ ८ तेन	ते	२६९ १३ भविति	भूविति
२०६ १ [१.६.१८५]	[६.१.१८५]	२७० १३ प्रति धार्थः	प्रतिषेधार्थः
२०७ १० प्रकृति	प्रकृति	२७१ ३ सन न	सनो न
२०७ ११ यदयम्	यदयम्	२७१ ३ लिङ् ध [६]	लिङ्गोश्च [६१]
२१० २ भदधत्	भदधत्	२७१ १३ ए ' भविषु-	एवं भविषु-
२१७ ७ दोष ।	दोषः ।	२७३ ११ यद्यवयवे	यद्यवयवे
२१७ ९ [३.१.१३]	[३.१.१३९]	२७४ १ ॥११२१६३॥	॥११३१६३॥
२१७ ११ निर्देशः	निर्देशः	२८३ ४ क्रियाणां	क्रियाणां
२२१ ५ रित्यत्र	रित्यस्य	२९४ ५ वचनम्	वचनम्
२२१ ७ म्याससंख्या	म्याससंख्या	२९६ ३ तदि	तदि
२२३ १ ग्रहणु	ग्रहणेपु	३०३ १० वयसा	च यसा
२२५ २ वक्ष्यमर्षी	वक्ष्यमर्षी	३०६ १ 'स्वतन्त्र	'स्वतन्त्रः
२२६ ५ रुसिरुसीः	रुसिरुसी	३०७ १ पूव तस्य	पूर्वं तस्य
२३५ २ दृष्टम्यम्	दृष्टम्यम् ।	३१३ ११ पुनस्य	पुनरस्य
२३५ ३ दातलित	दातलित	३१६ ८ धनुर्विष्यति	धनुर्विष्यति
२३६ २ करिष्यते	करिष्यते ।	३१८ ६ सर्वलिङ्गा	असर्वलिङ्गा

पङ्क्तिः अङ्कः	अङ्कः	पङ्क्तिः अङ्कः	अङ्कः
३१९ ११ क	क	३०५ ५ सायके	सायके
३२२ ५ तदा	तदा	३०७ ६ तहि	तहि
३२४ ३ कृदन्ते	कृदन्ते	३०८ ६ पवित्रिस्त	पवित्रिस्त
३२५ २ अन्तरं	अन्तरं	३१० ६ कि	कि
३२९ ३ अन्तो	अन्तो	३१९ ८ नवे	नवे
३३१ १ ईष्यतोन्मान्	ईष्यतोन्मान्	३२२ ७ दुहादीना	दुहादीना
३३३ ७ इष्यदेवो	इष्यदेवो	३३३ १ 'कविदे	'कविदे
३३९ ८ वृक्षद्वयं	वृक्षद्वयं	३३७ ३ स्यात्	स्यात् ।
३४३ ६ आहारायं	आहारायं	३४० ४ शीघ्रोत्प्लुक्त	शीघ्रोत्प्लुक्त-
३४३ ६ न इत्थौ	न इत्थौ	३४० ९ मेतस्यात्	मेतस्यात्
३४७ ५ अत्रैवद्वयं	अत्रैवद्वयं	३४१ ५ मन्त्रति	मन्त्रति
३५० ३ प्राक्	प्राक्—	३४३ ६ विद्याद्वय	विद्याद्वय
३६३ ३ मन्त्रति । इमा	इ मा	३४६ ३ दन्त्योप	दन्त्योप
३६८ ५ कर्मादिषु ?	कर्मादिषु ।	३४७ ७ वदिति:	वदिति:
३७४ २ प्रत्यय	प्रत्यय—	३४८ २ आनाम्यसि	आनाम्यसि
३८२ ३ निरुजयो:	निरुजयो:	३४८ ४ तत्त्वमन्त्रेषु	तत्त्वमन्त्रेषु
३८२ ४ पर्यायेण	पर्यायेण	३४८ ९ इलोकात्तेन	इलोकात्तेन ।
३८३ ९, १० प्रदीपस्य	तस्यैवाद्यस्यात्	३५५ ९ मनर्थक	मनर्थकं
३८४ ३ कि तहि	किं तस्ये	३६३ २ पयः शक्ते ।	शक्ते पयः ।
३९० ५ पचदेव	यचदेव	३६८ ४ मन्त्रमे सम	मन्त्रमोत्तम
३९२ ४ तत्पुन्य	दत्पुन्य	३६८ ६ संज्ञित,	संज्ञित;
३९५ ३ वचनम्	वचनात्	३६८ ९ सं स्य त	संज्ञा स्यात्
३९५ ६ क ' मायेम्यो	कथं मायेम्यो	३६९ ९ बहुलाली	बहुल्याली
३९६ ४ [१ २ २४]	[१.४ २४]	३७९ ४ तहि	तहि
३९९ ३ आपकामन्ति	अपकामन्ति	३८१ ४ शब्दार्थविराम.	शब्दार्थयो-
४०३ ३ स्विन्नानार्थाः	स्विन्नानार्थाः	३८३ ६ तावद्वर्ण	तावद्वर्ण-

[द्वितीयोऽध्यायः]

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४८९	६	द्वितीयो भागः	द्वितीयोऽध्यायः	६३०	३	किंचिदपि	किंचिदपि
४९२	३	विशेषः	विशेष	६३३	५	बहुवचन	बहुवचन
४९७	४	विष्णुमि	विष्णुमित्र	६३६	३	नन्विशिष्टे	नन्विशिष्टे
४९७	९	देवदत्तस्यति	देवदत्तस्य	६३६	८	अस्येवधारणे	अस्येवावधारणे
५०२	७	सामर्थ्ये' [८.३. ४४]	'इसुसोः साम- र्थ्ये' [८.३. ४४]	६४४	४, ६	किं	किं
५०९	४	पुरुष'	पुरुषः'	६५९	१०	तदाह	तमाह
५१४	३	कृतः इत्य	कृत इत्य	६६१	२	किं प्रधानो	किं प्रधानो
५१६	३	दस्तमेति	दस्तमेति	६६६	३	यद्युत्तर	यद्युत्तर
५२३	३	प्राप्नोति	प्राप्नोति	६६८	१०	अविध्यन्त	अविध्यन्ति
५४२	४	पदाधिको	पदाधिको	६६९	६	तर्हि	तर्हि
५४४	४	भवति न, य	भवति, न य	६७०	४	किं	किं
५४५	१०	प्रादय'	प्रादयः'	६७५	६	रुपदेशाद्वा	रुपदेशाद्वा
५४७	१	किं यत्र	किं तत्र	६७५	८	इह	इदं
५५१	५	निमित्तम्	निमित्तम्,	६७६	४	'अनेकं	'अनेकस्तिष्ठती'ति
५७४	१	तथा न तत्	यथा न तत्	६७७	७, ८	इप	इप
५७७	८	प्रयोजनमभ्य	प्रयोजनमभ्य	६८२	३	नैत—	नैत—
५८३	३	ग्रीहिरिति	ग्रीहिरिति ।	६८३	२	वाद्यार्थम्	वाद्यार्थम्
५८९	८	संख्यात्मम्	संख्यात्मम्	६८८	४	तर्केण	तर्केण
५९९	४	तर्हि	तर्हि	६८८	८	'प्रादया	'प्रादयो
६००	१३	'त्यस्येद'मिति	त्यस्येद'मिति	६९०	३	पुरियन्ति	पुरियन्ति
६०३	५	तस्मा	तस्मा—	६९३	१	चार्यो	चार्यो—
६०४	७	शौण्डः	शौण्डैः	६९३	४	पुनर्विभाषा	पुनर्विभाषा
६०५	१९	गतिकसकारक	गतिकारक	६९८	६	अर्थस्ताहि	अर्थतस्ताहि
६०६	४	कालेक	कालैक	७००	६	संख्यामाना	संख्यासमाना
६०८	५	तर्हि	तर्हि	७०३	८	तर्हि	तर्हि
६११	७	वचनात्	वचनात् ।	७०३	८	किंचित्	किंचित्
६१२	९	स्यादर्थेऽपि	स्यादर्थेऽपि	७०५	७	विशेषार्थिना	विशेषार्थिना
६२१	१	मानं हि ।	मानं हि	७१०	१	तत्र	तत्र
६२१	३	गौनिर्ज्ञातो	गौनिर्ज्ञातो	७१२	१	धातुस्य	धातुस्य
६२१	४	निर्ज्ञां तस्तेन	निर्ज्ञातस्तेन	७१५	८	कुर्वति	कुर्वति

पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम्	शुद्धम्
७१७ } ३ अनुसार	अनुससार	७१२ १ तदि	तर्हि
७१८ } ३ इयोदि	इयोर्दि	७१२ ५ ढप्यन्ते	ढप्यन्ते
७१८ ३ द्योदि	द्योर्दि	७१६ १४ माम्या	माम्या
७१८ ४ द्यो	द्यो	८०१ ३ ढप	ढप-
७१८ ८ तद्यथा	तद्यथा—	८०७ ५ पाणि छात्रम	पाणि छात्रम
७२६ ३ वेति	पूर्वेति	८१५ ७ ढक	ढक
७२६ ४ व्ययस्या दान्दाः	व्ययस्यादान्दाः	८१८ २ प्रथमा	प्रथमा वा
७२६ ५ दि पदिष्टानि	दिगपदिष्टानि	८२० १ तदेतम्	तदेतम्
७२९ १५ भवति ।	भवति	८३० ७ तस्य	तस्य
७३० ५ द्राणं	द्रोणं	८३७ ३ हसि	हसि-
७३१ ४ दुर्मती	दुर्मती	८४८ १० सिध्यति	सिध्यति ॥
७३२ ५ पुं व । वः	पुं वद्वावः	८५७ ४ समासस्य वा	समासस्य कर्म-
७३५ ५ न्यग्रोधोऽपि	न्यग्रोधोऽपि		धारयस्य वा
७३५ ५ लुप्तोऽपि	लुप्तोऽपि द्वयौ	८५८ ४ विप्लवीति॥	विप्लवीति॥
७३७ १ चे क्यम्	चेक्यम्	८६० ३ माति	माति-
७४२ ३ चेर्विश	चेद्विश	८६८ ५ स्वेन	स्वेनः
७४२ ११ सिध्यति	सिध्यति ।	८७० ३ भवित	भवित-
७४४ १ तयोः	तयोः	८७० ५ प्रतिपद्यः	प्रतिपद्यः
७४४ ३ पूर्वापातो	पूर्वनिपातो	८७८ ९ पुं य्यान	पुं य्यान
७४७ २ कदाकम्	कदाकम्	८७९ ११ विषक्षण-	विषक्षण—
७४७ ३ न्यहित	न्यहितं	८८० ६ तदि	तर्हि
७५५ ३ ति	विति	८८३ ७ ह्ये	ह्येवं
७५८ २ तदि	तर्हि	८८५ ९ आम्बुयाः	आम्बुयाः
७५८ ६ कटोऽपि	कटोऽपि	८८६ २ हन्ते	हन्ते
७६५ १३ श्रेणालम्	श्रेणालम्	८८९ १३ श्रे. श्रेणालम्	श्रेणालम्
७६६ १ भेदाद्य	भेदाद्य ।	८९७ १० पापग्रहणे	पापग्रहणे
७६९ २ मन मिहिता	मनमिहिता	८९८ ९ वक्ष्यम् ?	वक्ष्यम् ?
७८० १ भवति ?	भवति ।		न वक्ष्यम् ।
७८२ २ कारक विभक्ति	कारकविभक्ति	८९८ १७ विदाकुर्वन्तु	विदाकुर्वन्तु
७८७ ७ चतुया	चतुर्थी	९०१ ७ चकारः	चकार
७८८ ५ न वा शुने	न त्वा शुने	९०४ ३० २.१.१९	